BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORK

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES,

Nos. 593, 596, 618, 626, 664, 711, 723 and 80[illegible]

THE NIRUKTA

WITH COMMENTARIES

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SÁMAŚRAMÍ.

VOL. IV.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1891.

निरुक्तम् ।

(निघण्टु-भाष्यम्)

जम्बूमार्गाश्रमवासि-भगवद्दुर्गाचार्य-विरचितया

ऋज्वर्थाख्यटीकया सहितम् ।

श्रीलक्ष्मी

काश्यधीतवेदादि-वङ्गसामगेन

श्रीसत्यव्रतसामश्रमिभट्टाचार्य्येण

सम्पादितम् ।

चतुर्थो भागः ।

कलिकाताराजधान्याम्

बाप्तिस्टमिशन्यन्त्रे मुद्रितम् ।

शकाब्दाः १८१२ ॥

अथ नवमादि-चतुरध्यायानां सूची,

परिशिष्टस्य च।

प्रकरणम्	(विषयः)	पृ०
अथ नवमाध्यायः ...	(पृथिवीस्थानदेवतानिर्वचनम्) ...	१
प्रथमपादः ...	(५, ३, १—६) ...	„
द्वितीयपादः ...	(५, ३, ७—१६) ...	१७
तृतीयपादः ...	(५, ३, १७—२८) ...	३३
चतुर्थपादः ...	(५, ३, २९—३६) ...	५४
अथ दशमाध्यायः ...	(मध्यस्थानदेवतानिर्वचनम्) ...	६७
प्रथमपादः ...	(५, ४, १—७) ...	„
द्वितीयपादः ...	(५, ४, ८—१५) ...	९३
तृतीयपादः ...	(५, ४, १६—२३) ...	११८
चतुर्थपादः ...	(५, ४, २४—३२) ...	१४१
अथ एकादशाध्यायः ...	(तदेव) ...	१६१
प्रथमपादः ...	(५, ५, १—७) ...	„
द्वितीयपादः ...	(५, ५, ८—१५) ...	१८२
तृतीयपादः ...	(५, ५, १६—२४) ...	१९९
चतुर्थपादः ...	(५, ५, २५—३६) ...	२२२
अथ द्वादशाध्यायः ...	(द्युस्थानदेवतानिर्वचनम्) ...	२४७
प्रथमपादः ...	(५, ६, १—६) ...	„
द्वितीयपादः ...	(५, ६, ७—११) ...	२६९
तृतीयपादः ...	(५, ६, १२—२३) ...	२८४
चतुर्थपादः ...	(५, ६, २४—३०) ...	३०५
अथ त्रयोदशाध्यायः ...	(अतिस्तुतिनिर्वचनम्) ...	३३७
अथ चतुर्दशाध्यायः ...	(ऊर्द्ध्वमार्गगतिनिर्वचनम्) ...	३६७

अथ खण्डसङ्ख्यानिर्णयः ।

नवमाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे	१०*	(१—१०†)
द्वितीये पादे	११	(११—२१)
तृतीये पादे	१३	(२२—३४)
चतुर्थे पादे	९	(३५—४३)

सङ्कलनया ४३ त्रिचत्वारिंशत् ।

दशमाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे	१३	(१—१३)
द्वितीये पादे	११	(१४—२४)
तृतीये पादे	१३	(२५—३७)
चतुर्थे पादे	१०	(३८—४७)

सङ्कलनया ४७ सप्तचत्वारिंशत् ।

एकादशाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे	१२	(१—१२)
द्वितीये पादे	९	(१३—२१)
तृतीये पादे	१३	(२२—३४)
चतुर्थे पादे	१६	(३५—५०)

सङ्कलनया ५० पञ्चाशत् ।

द्वादशाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे	११	(१—११)
द्वितीये पादे	८	(१२—१९)
तृतीये पादे	१५	(२०—३४)
चतुर्थे पादे	१२	(३५—४६)

सङ्कलनया ४६ षट्चत्वारिंशत् ।

त्रयोदशाध्यायात्मकस्य
त्रयोदशचतुर्दशेत्यध्यायद्वयात्मकस्य वा
परिशिष्टस्य,—

प्रथमे पादे	१३	(१—१३)
द्वितीये पादे	१९	(१४—३२)
तृतीये पादे	९	(३३—४१)
चतुर्थे पादे	९‡	(४२—५०)

सङ्कलनया ५० पञ्चाशत् ।

सपरिशिष्टनिरुक्तखण्डसङ्ख्या,—

सपादपुस्तकमते	४८०
अपरपुस्तकमते	४४८
वृत्तिकृन्मते	४४२

* भाष्यान्वितपुस्तकेषु ।

† प्रतीकव्याख्यान्वितपुस्तकेषु ।

‡ ख-ग-भ-प्रभृतिपुस्तकेष्वस्मिन् पादे सप्त एव खण्डा इत्यतोऽस्याध्यायस्याष्टचत्वारिंशत्खण्डात्मकत्वमेव तेष्विति ।

अथ अकारादिवर्णक्रमेण खण्डप्रतीकसूची ।

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
अक्रान्त्समुद्रः	१२	२	१६(२९)	२८६
अक्षरं न क्षरति	१२	१	११	२५०
अग्निरस्मि जन्मना	१२	२	२(१५)	२६८
अङ्गिरसो नः पितरः	११	२	७(१८)	१९४
अथ यानि पृथिव्यायतनानि ...	९	१	१	१
अथ ये हिंसा माश्रित्य ...	१२	२	८(२१)	३०७
अथ ये हिंसा मुत्सृज्य ...	१२	२	९(२२)	३०७
अथातो द्युस्थाना देवगणाः ...	१२	४	१(३५)	३०५
अथातो द्युस्थाना देवताः ...	१२	१	१	२४७
अथातो मध्यस्थाना देवगणाः ...	११	२	१(१३)	१८१
अथातो मध्यस्थाना देवताः ...	१०	१	१	६७
अथातो मध्यस्थाना स्त्रियः ...	११	३	१(२२)	१९९
अथातोऽष्टौ द्वन्द्वान्युलूखलमुसले	९	४	१(२५)	५४
अथेमा अतिस्तुतयः ...	१३	१	१	३३०
अदर्दरुत्समसृजो वि खानि ...	१०	१	९	८४
अन्य मू षु त्वं	११	३	१३(३४)	२२०
अन्विद् नुमते	११	३	९(३०)	२१५
अपश्यं गोपा मनिपद्यमान मा	१२	२	३(१६)	२६९
अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः ...	१२	१	१०	२६५
अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीतः	१३	३	४(२६)	२९४
अपोषा अनसः सरत् ...	११	४	१३(४७)	२२९
अच्छा मुक्थैरहिं	१०	४	७(४४)	१५४
अभि त्वा पूर्वपीतये ...	१०	३	१२(२७)	१४१

अथ खण्डसङ्ख्यानिर्णयः ।

नवमाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे	१०*	(१—१०†)
द्वितीये पादे	११	(११—२१)
तृतीये पादे	१३	(२२—३४)
चतुर्थे पादे	९	(३५—४३)

सङ्कलनया ४३ त्रिचत्वारिंशत् ।

दशमाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे	१३	(१—१३)
द्वितीये पादे	११	(१४—२४)
तृतीये पादे	१३	(२५—३७)
चतुर्थे पादे	१०	(३८—४७)

सङ्कलनया ४७ सप्तचत्वारिंशत् ।

एकादशाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे	१२	(१—१२)
द्वितीये पादे	९	(१३—२१)
तृतीये पादे	१३	(२२—३४)
चतुर्थे पादे	१६	(३५—५०)

सङ्कलनया ५० पञ्चाशत् ।

द्वादशाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे	११	(१—११)
द्वितीये पादे	८	(१२—१९)
तृतीये पादे	१५	(२०—३४)
चतुर्थे पादे	१२	(३५—४६)

सङ्कलनया ४६ षट्चत्वारिंशत् ।

त्रयोदशाध्यायात्मकस्य
त्रयोदशचतुर्दशेत्यध्यायद्वयात्मकस्य वा
परिशिष्टस्य,—

प्रथमे पादे	१३	(१—१३)
द्वितीये पादे	१९	(१४—३२)
तृतीये पादे	९	(३३—४१)
चतुर्थे पादे	९‡	(४२—५०)

सङ्कलनया ५० पञ्चाशत् ।

समग्रनिरुक्तखण्डसङ्ख्या,—

सपादपुस्तकमते	४८०
अपरपुस्तकमते	४४८
वृत्तिकृन्मते	४४२

* पाद्यान्वितपुस्तकेषु ।

† प्रतीकवाक्यान्वितपुस्तकेषु ।

‡ ख-ग-भ-प्रभृतिपुस्तकेष्वस्मिन् पादे सप्त एव खण्डाः इत्यतोऽस्याध्यायस्याष्टचत्वारिंशत्खण्डात्मकत्वमेव तेष्विति ।

अथ अकारादिवर्णक्रमेण खण्डप्रतीकसूची।

खण्डप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
अक्रान्त्समुद्रः	१३	२	१६(२९)	३८६
अक्षरं न क्षरति	१३	१	१२	३५७
अग्निरस्मि जन्मना	१३	२	२(१५)	३६८
अङ्गिरसो नः पितरः	११	२	७(१९)	१९४
अथ यानि पृथिव्यायतनानि ...	९	१	१	१
अथ ये हिंसा माश्रित्य ...	१२	२	८(२१)	३७७
अथ ये हिंसा मुत्सृज्य ...	१३	२	९(२२)	३७७
अथातो द्युस्थाना देवगणाः ...	१२	४	१(३५)	३०५
अथातो द्युस्थाना देवताः ...	१२	१	१	२४७
अथातो मध्यस्थाना देवगणाः ...	११	२	१(१३)	१८१
अथातो मध्यस्थाना देवताः ...	१०	१	१	९७
अथातो मध्यस्थाना स्त्रियः ...	११	३	१(२२)	१९९
अथातोऽष्टौ द्वन्द्वान्युलूखलमुसले	९	४	१(३५)	५४
अथेमा अतिस्तुतयः ...	१३	१	१	३५७
अदर्दरुत्समसृजो वि खानि ...	१०	१	९	८४
अन्य मू षु त्वं	११	३	१३(३४)	२२०
अन्विद् मनुमते	११	३	९(३०)	२१५
अपश्यं गोपा मनिपद्यमान मा	१३	२	३(१६)	३६९
अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः ...	१२	१	१०	२६५
अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीतः	१३	३	४(३६)	३९४
अपोषा अनसः सरत् ...	११	४	१२(४७)	२३९
अब्जा मुक्थैरहिं	१०	४	७(४४)	१५४
अभि त्वा पूर्वपीतये ...	१०	३	१३(३७)	१४१

श्रुतप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
अभि न इळा यूथस्य माता ...	११	४	१५(४९)	२४२
अमन्दान्स्तोमान्	९	१	१०	१५
अमीवहा वास्तोष्पते ...	१०	२	४(१७)	१००
अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती	९	३	१२(३२)	५२
अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा ...	१०	४	२(३९)	१४२
अरण्यान्यरण्यान्यसौ ...	९	३	९(३०)	४८
अश्नापि नद्धं मधु ...	१०	१	११	९०
अश्मास्य मवतं	१०	१	१२	९२
अश्वो वोल्हा	९	१	२	२
अष्टोत्तरं सन्धिशतं ...	१२	२	७(२०)	३७५
असुनीते मनो अस्मासु ...	१०	४	३(४०)	१४५
अहिरिव भोगैः पर्येति ...	९	२	५(१५)	२२
आकाशगुणः शब्दः ...	१२	२	४(१७)	३७०
आ जग्मन्ति सान्वेषां ...	९	२	१०(२०)	३०
आ दधिक्राः शवसा ...	१०	३	७(३१)	१३३
आदाय श्येनो अभरत् ...	११	१	२	१६१
आदित्य इति पुत्रः ...	१२	१	११	३५५
आपो हि ष्ठा मयोभुवः ...	९	३	६(२७)	४३
आयजी वाजसातमा ...	९	४	२(३६)	५६
आयाहीन्द्र पथिभिरीळितेभिः	१२	४	३(४४)	४०७
आ रात्रि पार्थिवं रजः ...	९	३	८(२९)	४७
आरुद्रास इन्द्रवन्तः ...	११	२	३(१५)	१८३
आ वा सुपर्ण मद्रुहा ...	९	४	(३७)	५७
आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः ...	११	२	२(१४)	१८२
आसस्राणासः शवसान मच्छेन्द्रं	१०	१	३	७१
इदं विष्णुर्विचक्रमे ...	१२	२	८(१९)	२८१

ऋक्प्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
इन्द्रोऽन्याभिरसमानमक्रियाः	१२	४	६(४७)	४०८
इन्द्राणी मासु नारिषु ...	११	४	४(३८)	२२६
इमं मे गङ्ग यमुने ...	९	२	५(२६)	३९
इमा गिर आदित्येभ्यः ...	१२	४	२(३६)	३०६
इमा रुद्राय स्थिरधन्वने ...	१०	१	६	७७
इहेन्द्राणी मुपह्वये ...	९	३	१२(२४)	५२
इहेह जाता समवावशीता ...	१२	१	३	२५२
उत ग्ना व्यन्तु	११	४	११(४६)	३३१
उत नोऽहिर्बुध्न्यः ...	१२	३	१४(३३)	३०२
उदीरता मवर उत्परासः ...	११	२	६(१८)	१९१
उदु ज्योतिरमृतं	११	१	१०	१७७
उदु त्यं जातवेदसं ...	१२	२	४(१५)	२७६
उप प्र वद मण्डूकि ...	९	१	७	१०
उप सर्प मातरं भूमिमेतां	११	४	९(४३)	२२३
उर्वशी व्याख्याता ...	११	४	१(३५)	२२२
उपस्तच्चित्र मा भर ...	१२	१	६	२५७
ऋचो अक्षरे परमे ...	१३	१	१०	३५२
ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति ...	१०	४	४(४१)	१४७
एकः सुपर्णः स समुद्र माविवेश	१०	४	९(४६)	१५६
एतद्स्या अनः शये ...	११	४	१४(४८)	२४१
एता उ त्या उषसः ...	१२	१	७	२५८
ओमासश्चर्षणीधृतः ...	१२	४	६(४०)	३१५
क ईषते तुज्यते को बिभाय	१२	३	७(३९)	३९९
कनिक्रदज्जनुषं	९	१	४	५
किमिच्छन्ती सरमा ...	११	३	४(२५)	२०६

मन्त्रप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
केश्यग्निं केशी विषं ...	१२	३	७(२६)	२९०
कुळ मह सुकृतं	११	३	१२(३३)	२१९
को अग्निमीट्टे	१३	३	८(४०)	४००
को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य	१३	३	६(३८)	३९७
क्षुमन्तं पश्य वृषभस्य ...	९	२	३(२४)	३६
क्षेत्रस्य पतिः क्षेत्रं ...	१०	२	१(१४)	९३
क्षेत्रस्य पतिना वयं ...	१०	२	२(१५)	९४
क्षेत्रस्य पते मधुमन्त मूर्मि ...	१०	२	३(१६)	९५
गौरमीमेदनु वत्सं ...	११	४	८(४२)	२३१
गौरीर्मिमाय सलिलानि	११	४	६(४०)	२२९
चत्वारि वाक्परिमिता पदानि	१३	१	९	३४९
चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादाः	१३	१	७	३४५
चित्रं देवानामुदगादनीकं ...	१२	२	५(१६)	२७७
जराबोध तद्विविड्ढि ...	१०	१	८	८०
जातवेदसे सोमम् ...	१३	४	५(४६)	४०८
ज्मया अत्र वसवः ...	१२	४	९(४३)	३२७
तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं ...	१३	२	४(३७)	३९६
त मू षु समना गिरा ...	१०	१	५	७५
तम्परिवर्त्तमानं मन्योऽनुप्रवर्त्तते	१२	२	५(१८)	२७१
तरत्स मन्दी धावति ...	१३	१	६	३४४
तस्याः समुद्रा अधि ...	११	४	७(४१)	२३०
तिर्यग्बिलश्चमसः ...	१२	४	४(३८)	३११
तिस्रो वाच ईरयति ...	१३	२	१४(२७)	३८५
ते आचरन्ती समनेव ...	९	४	६(४०)	६०
त्य मू षु वाजिनं देवजूतं ...	१०	३	४(२८)	११९
त्रयः केशिन ऋतुथा ...	१२	३	८(२७)	२९१

मन्त्रप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
त्र्यम्बकं यजामहे ...	१३	४	७(४८)	४१०
त्व मङ्ग प्र शंसिषो देवः ...	१३	३	८(४१)	४०१
त्वया मन्यो सरथ मारुजन्तो	१०	३	६(३०)	१३२
त्वष्टा दुहित्रे वहतुं ...	१२	१	११	२६८
त्वेष मित्था समरणं ...	११	१	८	१७४
दशस्य वादिते जन्मनि ...	११	३	९(२३)	२००
देवस्त्वष्टा सविता ...	१०	३	१०(३४)	१३७
देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु ...	१२	४	११(४५)	३३०
देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां	१२	४	५(३९)	३१३
देवी ऊर्जाहुती ...	९	४	९(४३)	६४
देवी जोष्ट्री वसुधिती ...	९	४	८*(४२)	६२
देवीं वाच मजनयन्त ...	११	३	८(२९)	२१३
द्यावा नः पृथिवी इमं ...	९	४	४(३८)	५८
द्वा सुपर्णा सयुजा ...	१३	४	२(४३)	४०४
धन्वना गा	९	२	७(१७)	२५
धाता ददातु दाशुषे ...	११	१	११	१७८
न तं विदाथ य इमा जजान	१३	२	१०(२३)	३७९
न विजानामि यदि वेद मस्मि	१३	३	३(३५)	३९३
नवोनवो भवति जायमानः	११	१	६	१७०
नाह मिन्द्राणि रारण ...	११	४	५(३९)	२२७
नीचीनबारं वरुणः ...	१०	१	४	७३
न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनं ...	९	३	२(२३)	३४
पथस्पथः परिपतिं ...	१२	२	७(१८)	२७९
पवित्रवन्तः परिवाच मासते	१२	३	१३(२२)	३००
परं मृत्यो अनु परेहि ...	११	१	७	१७४

* भ्रमात्तत्र ९ संख्या मुद्रिता (६२ पृष्ठा द्रष्टव्या) ; एव मुत्तरत्राप्यापादान्तम् ।

ऋक्प्रतीकाः		अ०	पा०	ख०	पृ०
परेयिवांसं प्रवतो	...	१०	२	७(२०)	१०५
पावका नः सरस्वती	...	११	३	५(२६)	२०९
पावीरवी तन्यतु	...	१२	३	११(३०)	२९७
पितुं नु स्तोषम्	...	९	३	४(२५)	३८
पुनरेहि वाचस्पते	...	१०	२	५(१८)	१०२
पुनरेहि वृषाकपे	...	१२	३	९(२८)	२९३
प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो	...	१०	४	६(४३)	१५२
प्रतद्दोचेयं भव्यायेन्दवे	...	१०	४	५(४२)	१४८
प्रति त्यं चारु मध्वरं	...	१०	३	१२(३६)	१४०
प्र पर्वताना मुशती	...	९	४	५(३९)	५९
प्र वो महे मन्दमानाय	...	११	१	९	१७५
प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम	...	१२	२	३(१४)	२७४
प्रातर्यजध्व मश्विना	...	१२	१	५	२५४
प्रातर्यजा वि बोधय	...	१२	१	४	२५४
प्रावेपा मा बृहतो	...	९	१	८	११
प्रैते वदन्तु प्र वयं	...	९	१	९	१३
बह्वित्था पर्वतानां	..	११	४	३(३७)	२२५
बह्वीनां पिता	..	९	२	४(१४)	२१
ब्रह्मा देवानां	..	१३	२	१३(२६)	३८२
भद्रं वद दक्षिणतो	...	९	१	५	७
महत्तत्सोमो महिषश्चकार		१३	२	१७(३०)	३८७
महो अर्णः सरस्वती	...	११	३	६(२७)	२१०
मा ते राधांसि	...	१३	४	९(५०)	४१२
मा नो मित्रो वरुणो	...	९	१	३	३
मा नोऽहिर्बुध्न्यो	...	१०	४	८(४५)	१५५
मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो		१०	२	९(२२)	११२

मन्त्रप्रतीकाः		अ०	पा०	म०	पृ०
यच्चिद्धि त्वं गृहेगृहे	...	९	२	११(२१)	३२
यज्ञसंयोगाद्राजा	...	९	२	१(११)	१७
यज्ञेन यज्ञ मयजन्त	...	१३	४	७(४१)	३२०
यत् त्वा देव प्रपिबन्ति	...	११	१	५	१६७
यद् द्याव इन्द्र ते शतं	...	१३	१	२	३४०
यदिन्द्राग्नी परमस्यां	...	१२	३	१७(३१)	२९९
यदुदञ्चो वृषाकपे	...	१३	१	३	३४१
यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि	...	११	३	७(२८)	२१२
यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे	...	१२	३	१०(२९)	२९४
यस्मै त्वं सुद्रविणः	...	११	३	३(२४)	२०४
या ओषधीः पूर्वा जाता		९	३	७(२८)	४५
या ते दिद्युदवसृष्टा	...	१०	१	७	७८
या मर्यत्रा मनुष्पिता	...	१२	३	१५(३४)	३०४
ये ते सरस्व ऊर्मयो	...	१०	२	११(२४)	११८
येना पावक०—०तेन नो		१२	३	६(२५)	२८९
येना पावक०—०प्रत्यङ्देवानां		१२	३	५(२४)	२८८
येना पावक०—०भुरण्युरिति		१२	३	२(२२)	२८५
येना पावक०—०विद्या मेषि		१२	३	४(२३)	२८७
यो अनिध्मो दीदयत्	..	१०	२	६(१९)	१०४
यो जात एव प्रथमो मनस्वान्		१०	१	१०	८६
रथन्नु मारुतं वयं	...	११	४	१६(५०)	२४४
रथे तिष्ठन्नयति	...	९	२	६(१६)	२४
राका महं सुहवा	...	११	२	१०(३१)	२१५
वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ती	...	९	२	८(१८)	२७
वनस्पते वीड्वङ्गो	...	९	२	२(१२)	१९
वषातिषु स्म चरथः	...	१२	१	२	२५०

ऋक्प्रतीकाः		अ०	पा०	ख०	पृ०
वात आ वातु भेषजं	...	१०	३	११(३५)	१३८
वायवा याहि दर्शतेमे	...	१०	१	२	६९
विद्युत् या पतन्ती	...	११	४	२(३६)	२२२
विधुं दद्राणं समने	...	१३	२	१८(३१)	३८८
विप्रं विप्रासोऽवसे देवं	...	१३	४	४(४५)	४०७
विरूपास इदृषयः	...	११	२	५(१७)	१९०
वि वृक्षान् हन्तुत	...	१०	१	११	८९
विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः		१०	३	३(२७)	१२७
विश्वकर्मा विमना	...	१०	३	२(२६)	१२०
विश्वकर्मा सर्वस्य कर्त्ता	...	१०	३	१(२५)	११८
विश्वानरस्य वस्पतिम्	...	१२	३	२(२१)	२८४
विश्वानरो व्याख्यातः	...	१२	३	१(२०)	२८४
विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्चते	...	१२	२	२(१३)	२७०
विष्ट्वी शमी तरणित्वेन	...	११	२	४(१६)	१८६
वि हि सोतोरसृक्षत	...	१३	१	४	३४२
वृषभः प्रजां वर्षतीति	...	९	३	१(२२)	३३
वृषाकपायि रेवति	...	१२	१	९	२६३
वेनो वेनतेः ...	...	१०	४	१(३८)	१४२
व्याख्यातं दैवतं यज्ञाङ्गञ्च		१३	२	१(१४)	३६७
शतं जीव शरदो वर्द्धमानः		१३	४	८(४९)	४११
शन्नो भवन्तु वाजिनः	...	१२	४	१०(४४)	३२८
शुक्रन्ते अन्यद् यजतन्ते	...	१२	२	६(१७)	२७८
शुनासीराविमां	...	९	४	७(४१)	६२
श्येनो व्याख्यातः	...	११	१	१	१६१
श्रद्धयाग्निः समिध्यते	...	९	३	१०(३१)	५०
संवत्सरं शशयाना	...	९	१	६	८

मन्त्रप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
सद्यश्चिद् यः शवसा ...	१०	३	५(२८)	१३०
सप्त ऋषयः प्रतिहिताः ...	१२	४	३(३७)	३०८
सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतः	१३	३	२(३४)	३९२
समस्मिञ्जायमान आसत	१०	४	१०(४७)	१५७
स यद्यनुरुध्यते तद्भवति	१३	२	६(१९)	३७२
सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णात्	१०	३	८(३२)	१३४
सविता व्याख्यातः ...	१२	२	१(१२)	२६९
साकञ्जानां सप्तथ माहुः	१३	२	१९(३२)	३८९
सिनीवालि पृथुष्टुके ...	११	३	११(३२)	२१८
सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं	१२	१	८	२६१
सुगा वो देवाः ...	१२	४	८(४२)	३२६
सुपर्णं वस्ते मृगो ...	९	२	९(१९)	२८
सूयवसाद् भगवती हि भूयाः	११	४	१०(४४)	२३५
सूर्य्यस्येव वक्षथः ...	११	२	८(२०)	१९५
सेनेव सृष्टामं ...	१०	२	८(२१)	१०७
सोमं गावो धेनवो वावशानाः	१३	२	१५(२८)	३८५
सोमं मन्यते पपिवान् ...	११	१	४	१६५
सोमः पवते जनिता ...	१३	२	१२(२५)	३८२
सोमस्य राज्ञः ...	११	१	९२	१७९
सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू	१३	१	५	३४३
स्तुषेय्यं पुरुवर्पसम् ...	११	२	९(२१)	१९८
स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे ...	१३	३	१(३३)	३९०
स्योना पृथिवि ...	९	३	११(३२)	५१
स्वर्य्यन्तो नापेक्षन्ते ...	१३	१	८	३४७
स्वस्तिरिद्धि प्रपथे ...	११	४	१२(४६)	१२८
स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व	११	१	३	१६४

मन्त्रप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
हंसः। घर्म्मः। यज्ञः। ...	१३	२	११(२४)	३८०
हंसः शुचिषद् ...	१३	४	१(४२)	४०१
हिङ्कृण्वती वसुपत्नी ...	११	४	११(४५)	२२७
हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे	१०	२	१०(२३)	११५
हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा	१०	३	८(३३)	१३६
हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु	१३	१	१२	१६०

अथ द्रष्टव्यपदानां सूची

पदम्	पृ०
अंशः	३०६, ३०७
अंशुना	३०७
अंशुम्	१३६
अकर्म्म	३[illegible]
अकारसंहितम्०	४०७
अक्षधोत्	२३१
अक्तुभिः	२८७
अक्षत	२५८
अक्षान्	३८६
अक्षः	३५७
अक्षस्थाम्	३९०
अक्षपरिद्यूनस्य	११
अक्षयः	३५७
अक्षरम्	१३०, ३५२, ३५६, ३५७, ३७९
अक्षरस्य	३४९
अक्षरे	३५२
अक्ताः	१०
अक्षिणी	२७४
अक्षितम्	३८१
अक्षिताम्	१७८
अख्यन्	२७०
अगच्छतम्	२५०
अगन्	३४१
अगोह्यस्य	१८६
अग्नायी	५२, ३३१
अग्नायीम्	५३
अग्निः	७८, १०६, १०८, १४०, २००, ३९८
अग्निजन्म	१९०
अग्निनाग्निम्	३२०
अग्निम्	२९०, ३३७ ४००
अग्निरूपाः	१३२
अग्नौ	२९०

पदम्	पृ०
अंशुः	१४०, १४१, १९०, २७७
अग्मन	३०४
अगम	१७०
अग	११५
अग्नौ	२३४
अघशंसः	१४९
अघा	६३
अघ्न्या	२३४, २३५
अङ्ग	४०१
अङ्गनम्	५
अङ्गानि	५०, ३७१
अङ्गिरसः	१८७, १९०, १९१, १९४
अचच्छदत्	११
अच्छ	७१
अच्छान	११
अजः	२९४, २९७
अजएकपात्	२९४, ३००, ३०२
अजागमन	३४१
अजनः	२९५
अजनयत्	३८७
अजनयन्त	२१३
अजरम्	३४३
अजयः	३६८
अजरान्	१६१, २६५
अजामि	९६
अजायत	२००
अजीजनम्	३४४
अजुहुम्	२५४
अर्जान	१४९
अज्ञातमनसि	३७५
अज्यमानः	३८६
अञ्जते	२५८
अञ्जनात्	२५७
अञ्जुलान्	२१९
अतपसः	२५८
अतरः	२०६

पदम्	पृ०
अतिमत्यौ	२९७
अतिथिः	४०१
अतिरिच्यते	३४९
अतिस्नुतयः	३२७
अतूर्भः	१५
अतूर्तपन्थाः	२००
अतूर्ण	१३४
अतूर्णः	१५
अतृणत्	९२
अत्रि	४०४
अत्रत	३०४
अथ मतम् "मातृपितृमंर्यगाच"	३७२
अथर्वन्नः	१९१
अथर्वा	३०२ ३०४
अथर्वाणः	१९१, १९४
अददः	२६५
अदब्धात्	३८७, ३८८
अदब्धम्	३६९
अददः	८४
अदितिः	१९९
अदिते	२००, २०४
अदितेः	२००, २७४
अदृंहत्	१६४
अद्रि	२३५
अद्रिः	४०९
अद्रयः	३७०, ३७२
अद्रि	३६९
अद्य	३८८। ३९०
अद्वयः	१३
अद्रिमोजा	४०३
अद्रिजा	४०२
अद्रुहः	५७
अधामनाम्	९४
अधिदैवतम्	१२०, १६५, २०९ २११, २५९. ३८२, ३८३. ३८५, ३८६, ३८८, ३८९, ३९२. ३९५, ३९६, ३९७, ४००

पदम् ... पृ०
अधिनिषण्णाः २५६, २५१
अधिनिषण्णानि २५१
अधिपरीत्य २७१
अधिप्रवत् २९९
अधियज्ञम् १६५
अधिष्ठानौ ३८६
अधुषिताः १३१
अधोरामः २७०
अध्यात्मजम् ३६९
अध्यात्मम् १२०, २०९, २११, २५६, ३८२, ३८३ ३८५, ३८६, ३८८, ३८९, ३९२, ३९५, ३९६, ३९७, ४००
अध्व ३८१
अध्वरम् १
अध्वरेषु १०४
अध्वा ३०६
अध्वानम् ३८१
अनः २४०, ३५१
अनत्यन्तगतः ३७५
अनर्थान् ५
अनश्नन् ४०४
अनसः ३३९
अनागाः ८९
अनागास्त्वम् २०९
अनानतस्य २८४
अनितेः २४०
अनिभ्रः १०४
अनिपद्यमानाम् ३६९
अनिमिषा ११२
अनीकम् २७७
अनु २८५, २८६, २८ , २८८, २८९
अनुकल्पते ३८०
अनुक्रमिष्यामः ... ... ,
अनुक्रान्तानि १४९
अनुतमः २४७
अनुत्तमः २७४
अनुपश्चितकर्माणौ ३७५
अनुपश्यमानम् १०५
अनुप्रवहन्ति १०६, ३६८, ३८०, ३८१, ४११
अनुप्रवर्तते ३७१
अनुप्राप्य ३७०
अनुभवति ३६०
अनुभूय ३७६
अनुमतिः २१३
अनुमते २१५
अनुमत्या १७९
अनुमननात् २१३
अनुरुध्यते ३७१
अनुरूपम् ३७६
अनुविष्टभ्य २४७
अनुसृत्य २६६
अनूचानः ३५८
अनूपाः ३०४
अन्तरा ५१
अन्तेषः ३५८
अन्त. १०४
अन्ततः ११०
अन्तरम् ३७९
अन्तरिक्षम् ७३, १३४, २७७, २२७
अन्तरिक्षलोकस्य २२२
अन्तरिक्षवत् ४०१
अन्तरिक्षे २८१, ३७७, ३४९
अन्तर्धीयते २६८
अन्तर्व्याख्यानोपक्षिप्तौ १००
अग्नि ३९९
अग्निकम् ३६९
अग्नितः १५६
अग्ने ३७५
अग्न्याः २७४, ३९०
अभ्रसः १७५, ३४४
अभ्राणि ५६
अन्नम् ३६९, ३७१, ३८१

पदम्	पृ०
अन्तर्वती	२०९
अन्नवत्	२७८
अन्नैः	२०९
अन्यः	२५२, २७१, ४०४
अन्यके	७५
अन्यत्	२७८
अन्यम्	२७९, २९५
अन्याः	२५४
अन्याभिः	४०९
अन्ये	१९७
अन्योन्यम्	२७५
अन्वमोदन्त	९
अपः	२१६, २००, २७१, ३८१
अपक्रामन्	२५
अपक्रीयमाणपक्षात्	३७७
अपत्याय	२१५
अपरपक्षान्तम्	१७१
अपरम्	०२६
अपविध्यनाम्	९१
अपश्यम्	२५६, ३६९
अपसेध	२०
अपहतमन्धकारौर्णरश्मिः	२६९
अपागूहन्	२९५
अपाक्	३९४
अपाग्रपात्	१०३ । १०४
अपाम्	३३०, ३८७
अपार्थम्	११, ४७
अपूपरत्	२७७
अपेक्षन्ते	३४७
अपिनद्धम्	९०
अप्यम्	२२८
अप्या	२९१
अप्रमादम्	३०९, ३८०
अप्राप्ति	४७
अबा	५१
अब	१०४

पदम्	पृ०
अयम्भः	३८०
अबाखिंशान्	१५
अभा	४०१
अभाम्	१५४
अभयम्	१७९
अभरत्	१९१, १९५
अभिचष्टे	२९१
अभिचाकशीति	४०४
अभितः	१९७, ३७०
अभितष्टीयम्	३१५
अभिदेवास	२५०
अभिप्रस्तुतः	१७९
अभिप्रेहि	५२
अभिभा	५
अभिरक्षति	३००
अभिववाये	५
अभिविपश्यति	२९० । २९२
अभिविपश्यन्ति	२९२
अभिसञ्चरन्ति	३७७ । ३७८
अभिषवाय	१०४
अभिषञ्जन्ति	१९१
अभिषतस्य	३४५
अभिसम्भामयन्ति	२००
अभिहृतकालतमा	२५८ । २९१
अभीद्धः	२४०
अभीशवः	२२
अभीशूनाम्	२४
अभ्यसेताम्	८६
अभ्यागात्	२६७
अभ्यानट्	२७०
अभ्युत्थितम्	५
अभ्युपेत्य	४०७
अभ्यूर्ण्वाना	२४२
अभ्यन्त	३५७
अभ्यूल्हम्	३५८
अभ्युषन्ति	३५८

पदम् पृ०

अमंसत ३४२
अमदन् ३४२
अमन्दात् १५
अमम् १०७
अमर्त्यः ३९४
अमा १३८
अमावास्ये २१६
अमीमेत् २३१
अमीवहा १००
अमीवाः ३२८
अमीवाम् ५२
अमूरः १६१
अमृतः ३७२
अमृतजातस्थितम् ४
अमृतत्वम् १८६
अमृतम् ... ७१, १७७, ३६८, ३८१
अमृतमष्टे ४०८
अमृतवाचा ४०८
अमृतशरीरम् ... ... ,,
अमृतस्य ३६१, ३६८
अमृताम् २६५
अम्बरम् ३८१
अम्बा १५
अयज्ञम् ३२०
अयनस्य ३४२
अयनैः २८४
अयम् २१२
अयुतम् ६११
अरङ्कृताः ६९
अरणे २३८
अरण्यम् ४७
अरण्यानि ... ...४७। ४८
अरण्याः ८४
अरण्यात् १३४
अरातीः १६१
अरातीयतः ४०८

पदम् पृ०

अरिता ५
अरिष्टनेमिम् १२९
अरेपसा २५२
अरुदन् ७५
अरुषीः २५८
अरोदीत ७५
अर्कः ३६८
अर्कम् २७९
अर्काः ३८९
अर्चन् १२४, १७६, २०४
अर्चन्ति २५५, २५९
अर्चा १७५
अर्चिषः ३७०
अर्णः २१०
अर्णवः २८१
अर्णवान् ८४
अर्थम् ५, १२७, ३५८
अर्दयत् ७८
"अर्द्धचतस्रो रोमाणि कोथ्यः"... ३७५
अर्द्धमासेभ्यास् १७१
अर्द्धगाथात्... ... ... २४७
अर्द्धैः २५०
अर्द्ध २५८
अर्बुदः ३७३
अर्भः ३४३
अर्यमा २००, ३०९
अर्वा १३३
अर्वाक् ३२७
अर्वः १३३
अलम् १५
अलिङ्गाः ३१५
अलिप्यमानया २५२
अवः २५४
अवध्यन् ९९, १०९, १३४, १४०, १७६, २७६
अवतम् ९२
अवतरम् १४९

पदम्	पृ०
अवतिः	१०५
अवमैः	२८४
अवन्	१९१, २०२, ३३०
अवमत्याम्	२९९
अवयावयति	९३
अवरः	१९१
अवर्तन	११५
अवर्धन्	१५७
अवसि	२७८
अवस्था	७८
अवसे	१३९, ४०७
अवसन्	८४
अवाङ्मुखः	३०४
अवाद्विष	८
अविवेनकानि	२१२
अविज्ञातस्य	३७०
अविता	११८
अविताभिधर्मे	३५९
अशक्ताः	१९१
अशनौन	३८७
अश्मवापः	२१३
अश्मयम्	३८१
अश्मे	३८९
अश्ना	९०
अश्नाति	१९५
अश्नुते	४०५
अश्नुवन	१०
अश्नुवाते	२४७
अश्नुवीनाम्	३४०
अश्मने	३९२
अश्मोदैः	१२७
अश्माश्मम्	९२
अश्ववम्	२२९
अश्वेतु	१७७
अश्वः	१
अश्वमोजा	४०२

पदम्	पृ०
अश्वपर्वाः	१७२
अश्वम्	१९४
अश्वाजनीम्	९९
अश्विनी	३९१
अश्विनोः	३४२
अश्विनौ	२४०, २५०, २५४, २५५, २९५, २९९, ३४४
अश्विभ्याम्	२२०
अश्वे	५९
अश्वैः	२३०
अषाढ्याय	७७
अष्ट	३३०
अष्टकपालानि	
अष्टापर्णा	
"अष्टाकपालं शिरः"	,,
अष्टापदी	२२९
"अष्टोत्तरं शतम्"	३७५
अष्टौ	३७२
असंख्येन	२५०
असः	१७४
असत्	१९०, ४१२
असन्नतम्	३८०
असमानम्	४०९
अस्था	२१८
अस्थितौ	२५०
अस्थिन्ना	३९
असीय	४१२
असुः	१९८
असुनीतिः	१४३, १४९
असुनीते	१३५
असुम्	१९१
असुरत्वम्	१९७
असुरैः	२०७
असुतृपः	२०९
असृजन	३४२
असृजः	८४

पदम्	पृ०
अग्नीषोमम्	१९५
अङ्गभाने	१३४
अङ्गम्	२९२
अङ्गमितम्	३०९
अङ्गाः	१३८
अङ्गुः	१०७
अच्छिद्यः	३७२
अच्छिद्रवायुसञ्ज्ञानः	३७२
अच्छौनि	३७२
अज्ञे	३२९
अञ्जोविनिः	२०९
अत्यनि	१३८
अत्याः	३९३
अत्यन्तौ	७०९
अदः	३७०, ३७१
अदनी	७१८
अदम्	३७०
अदविभौभि	१४९
अद्धा	२८७, २९४, ३४०
अधिः	७३, १५३, १५४,
अधिम्	१५४, ३२८
अधिर्मुधः	१५५, ३०२
अघोराने	६२, ६३
अघोरावविदः	३७०
अघोरावौ	२४७
अदः	३७०
आ	४१२
आकाशः	३७०, ३७१
आकाशसुखः	३७०
आकाशम्	१८१
"आकाशाद्वायुर्द्विमुखः स्पर्शिन"	३७०
आकृतिः	१९७
आख्यानम्	१९४, २००, २२०
आख्यानसंयुक्ता	८९, १५९
आगः	२०४

पदम्	पृ०
आगत	३१४
आगम्	३९३
आगमः	३९०
आगवि	१४०, १४१
आग्रयणः	८१
आङ्गिरसः	१३९
आङ्गिरसस्य	१८९
आचक्षते	१२०, २९९, ३३७
आचचक्ष	३९९
आचरन्तौ	६०, ९३४
आचष्टे . .	१२०, ३०२, ३०९, ३११, ३९१, ३९९, ३९७, ४०५
आचिकेत	३९०
आजग्मुः	३२९
आजिम्	२५, २४
आज्यालुः	९७४
आतृ	९९३
आतनर्द्	१४७
आनयति	११२
आत्मगतिः	३०९
आत्मगतिम् ...	१२०, ३११, ३८४, ३८५, ३८९, ३८८, ३९०, ३९१, ३९२, ३९९, ४०५
आत्मजिज्ञासया	३९८
आत्मजिज्ञासा	४१२
आत्मनः	३८०
आत्मनि	३४८
आत्मप्रवादाः	३४८, ३५९
आत्मा	३८, १२०, २०७, ३०९, ३९७, ३९८, ३९९, ३०१
आत्मानम्	१२०, ३०९, ३५९, ३९८, ३७१, ३८१, ४१२
आदभन्	४१३
आदरयिता	८१
आदाय	१९१
आदित्यम्	१३८

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
आदित्यः	१७४, २००, २४७, २५२, २७४, २९९, २९२, २९३, २९४, ३५५	आरभम्	३००
		आरजन्नः	१२२
आदित्यम्	२९४, २९०, २९३, ३०९, ३४१, ३४२, ३७७	आरोचनात्	३५८
		आरोच	२९१
आदित्यमण्डं	२००	आर्जवम्	३७९
आदित्यरश्मयः ...	१८९, २१२, ३२०	आर्जीकीये	२९
आदित्यरश्मीनाम्	३४१	आर्णौ	५९
आदित्यस्य	२८४, २९८, ३४०	आर्षेयम्	३४८, ३५८
आदित्याः	३०५	आवक्षत्	९२
आदित्यान्	२९९, २७९	आवन्	३९९
आदित्ये	३०९, ३४८	आवरीवर्ति	,,
आदित्येभ्यः	३०९	आववान्	४००
आदित्योदये	२९८	आविवेश	३४१
आभ्रः	२७४	आविवासति	२००
आनड्	२०९	आविशन्	१००
आनद्धः	१८९	आवेदयामः	३०
आपः	४०, १२३, २९७, ३०९, ३७०, ३७१ ३८०, ३८१, ४१०	आशयः	१३
		आशासते	२००
आपूर्यमाणपक्षम्	३७७	आशौः	१५३
आप्राम्	१९८	आशु	४००
आप्राः	१९९	आशुम्	१२९
आप्रानाम्	१९८	आशुशुक्षणिः	३३८
आप्नोति	४०, १९९, ४१०	अश्वर्थम्	१९२
आप्नवः	३८०	आश्वम्	२९९
आप्राः	२७७	आश्विनम्	३१५
आभर	२५७	आश्वित्य	३७७
आयजौ	५९	आसन	१५७, ३११
आयन्	१७०	आसन्	३२०, ३९८, ३९७
आयाति	९९	आसवाचासः	७१
आयुः	३, १४५, १७०, २२२, ३१३, ३९०	आसीत्	११५, २०९
		आसीदन्तु	५७
आयुधम्	७७	आसु	२२९
आयुधा	१२२	आस्थाना	१९
आयुधानि	२५८	आहारपानविभ्रमात्	३७५
आयूंषि	२१५, १२९	आहाराः	३७४
आयोः	१४७, २४२	आहुः	१२०

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
आकूतम्	२१८	इन्द्रियैः	३८०
		इन्द्रे	३८१
इच्छन्ति	३४८	इन्द्रेण	२०७
इच्छन्ती	२०९, २२७	"इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या"	३२०
इच्छेत्	३८०	इन्धे	८१
इत्	८१, १७४, २५८	इन्धेः	१४७
इतरः	१७४	इभाय	२९९
इतरे	१९०	इमंस्तोमम्	२०७
इतरेतरजन्मानौ	२००	इमा	१३३
इतरेतरप्रकृती	,,	इमाम्	११५
इतिहासम्	३४, ३२०	इयर्त्ति	५
,, (मनुजस्य)	२६५	इराम्	८१
इत्था	१७५, २२५	इरावतीम्	२९
इदङ्करणात्	८१	इरिणम्	११
इदन्दर्शनात्	,,	इरिणे	११
इदम्	२८१, ३८८	इळा	२४१
इदम्	१०७	इव	४८
इध्मम्	१९८	इषम्	२१३
इन्द्रतेः	८१	इषतेः	११
इन्द्रते	८१, १४८	इषवः	११०
इन्दुः	१४७, १४९, ३८१, ३८७, ३८८	इषवाम	१४८
इन्द्रो	८१	इषा	११०, १८७
इन्द्रः	८१, ८९, २२९, २२७, २६३, २९७, ३०४, ३८०	इषिका	११
		इषीकथा	,,
इन्द्रप्रधाना	७१	इषीका	,,
इन्द्रम्	८१, २८५	इषुः	७०
इन्द्रवन्तः	१८६	इषुधिः	७०, ७१
इन्द्रस्य	१७५, २२५	इष्टम्	३९७
इन्द्राग्नी	२९९, ४२१	इष्टे	१५५
इन्द्राणि	२२७, ३४१, ३४२	इष्टानि	१२०, ३८९
इन्द्राणी	२२५, ३३१	इहेह	२५०
इन्द्राणीम्	५३, २२९		
इन्द्राय	१६४	ईजानाः	३४७
इन्द्राविष्णू	१७४	ईडते	९४
इन्द्रियाणि	३०९	ईडे	४००
"इन्द्रियाणाम देवा उक्थम्"	३५५	ईडितवत्	३६०

शब्दम्	पृष्ठम्	शब्दम्	पृष्ठम्
ईम्	१६०	उदन्वतीः	[illegible]
ईयुः	१६१, २०६	उदन्यवे	१८७
ईरयति	१८५	उदन्युः	,,
ईळते	१०४	उदवेन	१९९
ईळितेभिः	३०७	उदारथिकामः	१९१
ईश्वरः	३४१	उदीरताम्	१९१
ईषतं	८९, १९९	उद्दंचि	[illegible]
ईषतेः	९७	उद्दंशः	३११
		उद्रिस्थम्	९१
उ	१५९, २६७	उद्गतः	१०५
उक्तारम्	३०७	उन्नतः	१३०
उक्थशासः	३०९	उपजीवति	२३०
उक्थामः	२०४	उपपर्चन	२००
उक्थैः	११४	उपमिमीहि	३१२
उक्ष्याम्	२१६	उपमन्त्रिषः	२
उक्षणः	२६७	उपमार्थ	२८१, २९४
उक्षतेः	,,	उपमशः	२८०
उक्षन्ति	..	उपमर्थनिपाताः	३४८
उग्रः	२९६	उपवेद्मिमा	३१३
उग्रा	५६	उपश्रुतौ	१०९
उच्छ्रतैः	२१५	"उपस्थानगृहपात्रेतन्मूत्रपरीषम्"	२०५
उत ...	११५, १२७, १५७, २१४	उपस्थम्	३७
उत्क्रामन्तु	२५८	उपस्थात्	५९
उत्खिदन्ति	२९५	उपस्थे	६१
उत्तरः	२२६,	उपक्रये	५३, २३३
	२२७, २६२, २९२, ३४१, ३४२	उपेक्षितव्याः	२९१
उत्तरतः	७	उपेयसे	२७१
उत्तरा	२१२	उपोहये	७५
उत्तमम्	८४, ९२	उभयप्रधाना	७१
उत्सर्पणात्	२७१	उभयोम्	३४९
उत्साः	१८४	उभे	३९०
उत्सृज	२०७	उर	१८४
उदकम्	२२४, २२५	उरुकरम्	३०
उदग्रयनम्	२००	उरुस्थिरा	४०
उदग्रात्	२००	उरुक्षयः	३२७
उदनि	९०	उरुष्यति	१०४

शब्दम् ... पृ०

उरुक्षयः १०४
उरौ ३२७
उलूखलक ३१
उलूखलम् ३०, ५४
उलूखलसुतानां ... ... ,,
उर्वशी २२२, २४२
उर्वारुकम् ४१०
उशती ५९
उशतीः ३३०
उषः २५७
उषःपुत्रः २५०
उषसः २५८, २७०
उषसाम् १७०
उषाः ... २३८, २३९, २४१, २४५
उषितानि ३७४

ऊ ७५, ३०
ऊतयः ४१२
ऊतये ४०७
ऊती २८४
ऊधः ३८१
ऊमाः ३९६
ऊर्दरम् ३०
ऊर्जम् ६४, २११, २१७
ऊर्जस्य २४२
ऊर्जाहुती ६७, ६४
ऊर्णा ४३
४०
[ऊर्ध्वः ३११
ऊर्द्धम् २४७
ऊर्द्ध्व मानमानम् ३६७
ऊर्मयः ११८
ऊर्मिम् ९५
ऊवः ३६०
ऊवध्यगोहः ... ... ,,
ऊहे २५२

शब्दम् पृ०

ऋक्षरा ५१
ऋग्गणः ४१२
ऋचः ... १०६, २४८, २५२, ३८१
ऋचा २५२
"ऋचो यजूंषि सामानि चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः" २४८
ऋच्छसे ५१
ऋजूयताम् ३११
ऋज्यन्तः ७१
ऋणधम् ३९७
ऋणातेः ११
ऋतः १४५, १४९
ऋतज्ञा ४०१
ऋतज्ञाः १९१
ऋतम् ३८१, ४०२
ऋतवत् ४०१
ऋतस्य ९५, १४७, ३६८, ३८५, ३९३, ३९७
ऋतस्य योनिः ३८१
ऋतायोः १५५
ऋतावृधः ३०२
ऋत्विजः ३६०
ऋतुः ३३२
ऋतुथाः २९१
ऋतुभिः ४००
ऋतुम् ३३१
ऋते २२६
ऋतेन १८४
ऋभवः १८४, १८६
ऋभुक्षाः ३
ऋभुर्विभ्वा वाज इति १८६
ऋभ्वम् १९८
ऋषयः १९०, १९४, ३०९, ३११, ३८९
ऋषिः १२४, ३५८
ऋषिनिर्वचनाय ४०३
ऋषिम् ३५८
ऋषिर्विप्राणाम् ३८२, ३८४

पदम् पृ०

ऋषिषु ३५८

ऋषेः ११, ८९, १५९

ऋषिभक्तिः १८२

एकः ११५, १५९, २९१, २९१, २९५

एकजाम् ३८९

एकपदनिर्वचनम् ३९

एकपदी २२९

एकपात् २९४, २९७

एकम् ... १२०, १३७, २९५, ३९०

"एक मेव वैश्वदेवं मायनं हवं बृहतयोषु विधत्ते" ३१५

एकरात्रोषितम् ३७१

एकत्रिंशम् ३१५

एकस्य २९१, २९२

"एकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनं स्यात्" २५८

एकेन २९४

एतच्छरीरस्य ३७४

"एतदक्षरं यत् सर्वोत्कर्षी विद्यां प्रतिप्रतीति" ३५२

एताः ३५८

एतु २११

एतैः १७, २०४

एधि १००

एनः २०४

एमि २५८

एवं ३७४

एवा १३९

एषैः २८४

"एष ह्येतत् सर्वं मक्षरम्" ... ३८३

एषि २८७

एहि १०३

ऐतिहासिकाः २४७, २९५

ऐन्द्राग्न्याम् २९७

पदम् पृ०

ऐन्द्रे १९१

ऐन्द्राग्नम् १९९, २८४, ३०२

ओकः ७

"ओङ्कारो मध्याह्नमवेत्यादिम्" ३४८

ओजः ३८७

ओजसा ३८, ९२

ओण्यौ २५५

ओम् ३५२

ओमासः ३१३

"ओमित्येषा वागिति शाकपूणिः" ३५२

ओषति ४४

ओषत् ... ... ,,

ओषधयः ४४, ४५, ३००

ओषधिः १११, १९०

ओषधिम् १९५

ओषध्युपायः १९०

औपमन्यवः ८१

और्णवाभः १४७, २८१

कः ११२, १९८, १९९, ४००

कठिनः ३७४

कण्टकः ५१

कण्टकैः ५१

"कतमत् तदेतदक्षरम्?" ... ३५२

कथा ४८

कदा २५०

कदाचन ४१२

कनकपत्रेण ४०८

कनिक्रदत् ५

कनीनाम् १०७

कपिञ्जलः ५, ७

कम् ३८२

कमनः ११२

कर्णधारः ४०९

पदम्	पृ०
कर्त्ता	१४७
कर्ता	११८
कर्म	३८०
“कर्मणोऽनुरूपं फलम्”	३०६
कर्मद्रष्टा	३६७
कलशम्	३७३
कल्माषम्	१७९
कल्माषः	,,
कल्पाः	,,
कल्किः	,,
कवयः	३४८
कवयते	३७०
कल्पयावरे	२६३
कशावम्	२
कषवेः	२७०
कषणम्	७३
कषभम्	,,
कविः	२७०, ३९०
“कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत”	,,
कविमत्ताः	३०२
कसा	२९
कसै	११५
काश्चित्करम्	२९३
काठकम्	२५
काण्वः	९२.९२
कामदेवः	३७०
कामम्	२७१
कामेन	२७९
काम्यानि	२२२
कारयति	३८०
काव्यः	२४७, २९९, २७१, ३७१
काव्यानुवादम्	२७१
कालेकाले	२९१
कावम्	३८८
कावमात्	२८९
काश्यपः	२१५

पदम्	पृ०
काष्ठायाः	३६
किञ्च	१८३
किंशुकम्	२९१
किम्	३५२, ३८१
किरते:	२२, १७९
किल्बिषम्	२०४
कुक्षः	२१६, २१८
कुक्षम्	२१९
कृकवाकुः	२७१
कृणुध्वम्	३०७
कृणुष्व	२२०, २९१
कृणोति	२९८
कृतः	२७९
कृत्वी	२९५
कृधि	२१५
कृन्तते:	५१
कृमिः	३८०
कृशानोः	१७४
कृष्टीः	१३० १३७
कृष्णाः	२७०
कृष्णजातीया	२७१
कृष्णः	२९
केतवः	२७६
केतुः	१७०
केतुना	२१०
केतुम्	२५८
केशा	२८९
केशिनः	२९१
केशिनौ	२९०
केशी	२८९, २९०
कोद्रुः	३७५
क्रतुना	८६
क्रमे	२१५
क्रमथः	११२
क्रंसते:	२९१
क्रामतः	२९

पदम्	सू०
क्षरति	२२०
क्षरन्ति	,,
क्षिप्रेषवे	७७
क्षियतः	१५
क्षियते	९२
क्षियन्तम्	९०
क्षुद्रम्	१४९
क्षुद्रस्य	१४८
क्षेत्रः	१८०
क्षेत्रजेषयश्राय	१७०
क्षेत्रम्	१७०, १८०
क्षेत्रम्	९२, १७०
क्षेत्रस्यपतिः	९२
क्षेत्रस्यपतिना	९४
क्षेत्रस्यपते	९५
क्षपा	७८
क्ष्मा	,,
खजया	१९
खादितवन्तः	२२९
खादति	८४
खिदति	२९५
खिद्रम्	९९५
ख्यानेन	२८५
गर्गे	१९
गच्छति	११७
गतः	२९८
गतानि	१८९
गन्तन	१८२
गभीरेण	१७०
गभीरम्	१८१
गभीरवेपसः	१९०
गमेः	१०४
गयस्फानः	१८१
गर्भः	११५, १४२, १८७
गर्भम्	२८१
गर्भरम्	,,
गाः	९५, २९०, २९८
गाथपम्	२१५
गावः	१०७, ९५८, २८५, २८६
गावा	५९
गिरः	२०६
गिरति	५, ११५, २८८, २९०
गिरा	७५
गिरामि	२९
गुहाः	११५
गुहाम	११५, २७१
गुहा	२४८
गूहतेः	९१८, २४८
गृभातु	२४२
गृभातेः	७, ११
गृभाना	९४२
गृभौषि	१५४
गृभः	७
गृत्समदः	,,
गृत्समदम्	५
गृध्रवेः	२८२, २८४
गृभीतः	२९५
गृभेः	११५
गृह्णाति	,,
गृह्णातेः	११
गृह्यन्ते	११५
गोजाः	४०१
गोधुक्	२२२
गोपतिम्	२८५
गोपाः	२११
गोपाम्	२९९
गोपायतु	२२८
गोपायन्त	,,
गोपीथाय	१३०
गोभ्री	१२८

पदम्	पृ०
गोभिः	१९
गौः	२३०
गौरः	२२८
गौरी	,,
गौरीः	२२९
ग्नाः	१५७, ३३१
ग्रामम्	४८
ग्रावाणः	११
ग्रीवाभ्यादेशः	३७४
घनः	३७२
घर्मः	२३३, ३९८, ३८०
घर्मधुक्	३३२, ३३४
घर्मम्	[illegible]
घसत्	३५३
घृष्वेः	१४
घृतप्रवाविन्यः	३०९
घृतप्रवाविण्यः	,,
घृतम्	९५, ३९८
घृतवत्	११२
घृतश्चुतः	११८
घृतसामिन्यः	३०९
घृतसारिण्यः	,,
घृतस्नूः	,,
घृतेन	१४५, ४००
घोषः	७२
चकमे	३००
चक्षुः	९२
चक्रमे	२८१
चक्षसा	२८५, २८८, २८९
चक्षसे	४३
चक्षुः	२७७, ३९८, ३७२
चक्षुष्मते	१७४
चतस्रः	२१२, २३०
चतुर्भुजा	३७०

पदम्	पृ०
चतुष्पदी	२२९
चतुष्पदे	२७०
"चत्वारि वाक्परिमिता पदानि"	३४८
चत्वारि	३४५, ३४८
चन्दतेः	१९७
चन्दनम्	,,
चन्द्रः	,,
चन्द्रमसः	१९४, १९५, ३७७
चन्द्रमाः	१९७, १७१, २११
चन्द्राभाः	२७९
चमसः	३११
चमसम्	९०
चमसस्य	१८९
चमेः	१९७
चरतिकर्मा	१९२
चरथः	२५०
चरन्ति	३७९
चराथा	१०७
चर्षणिभ्यः	४१२
चर्षणीधृतः	३१४
चर्षणीनाम्	२८४
चलनसमर्थः	३७४
चष्ट	११०, १५९
चान्द्रम्	१९७
चान्द्रमसि	३४४
चायन	१९७
चायनीयापाचि	२८०
चाय	१९७
चापम्	१४०
चिकेत	२९०
चित्तः	२९५
चित्	१३०
चित्तम्	५२
चित्रम्	२५७, ३००
चित्रा	३०१
चिरञ्जीवनाय	३०७

पदम्	पृ०
छिद्रम्	१९७, २०७
छिद्रेव	२७७
छिद्रौच्याकाशमाह्	७७२
छिद्राकरोति	९१
छीवरम्	२४०
छेतयति	२१०
छोदयत्	१४२
छोदयामि	२०४
च्यावयति	१७१
च्यावयते	१७४
"छन्दःसु प्रेषा उपेक्षितव्याः" ...	२९१
छिद्यमानया	२१९
जंहनम्	२२५
जघ्निवांसः	२२९
जगत्	२०
जगतः	१७७
जगाम	२१२
जगार	२८८
जगृभिः	२०९
... ...	२२७
... ...	९०
जङ्गमस्य	१७७
जज्ञ्यतेः	२०९
जज्ञन्ति	३०
जज्ञ्यतेः	,,
जजान	११७, २७९
जज्ञाते	१९९
जज्ञानः	२९९
जज्ञिरे	१९०
जज्ञे	२९९
जनम्	२७४
जनयन्	२८९
जनयाञ्चकार	१९९
जनयिता	८९

पदम्	पृ०
जनयोपश्च:	२३१
जनाम्	२८५, २८९, १८७, २८८, २८९
जनानाम्	१०५
जनामि	११२
जनाय	२९९
जनासः	८९, ११७
जनिता अग्नेः	२८२
जनिता इन्द्रस्य	,,
जनिता दिवः	,,
जनिता पृथिव्याः	,,
जनिता मतीनाम्	,,
जनिता सूर्यस्य	,,
जनितोत विष्णोः	,,
जनित्रम्	१०७
जनिष्ठः	११२
जनीनाम्	१०७, २३१
जनुषम्	५
जन्तुः	२७४
जन्मना	२९८
जन्मनि	२००
जन्मसु	,,
जन्मानि	३५, २८७
जन्यः	८९
जंभयन्तः	११८
जयताम्	९२
जयतु	१९
जयतेः	२५
जयामसि	९३
जयेत	२७५
जयेम	२५
जरतेः	८०
जरथा	२२९
जरा	८०
जराबोध	,,
जरायु	२४२
जराङ्कः	१४२

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
जगायुजम्	३४४	जीवसे	३११
जर्भरी	३४३	जीवातु	१९७
जलदुर्गाम्	४०९	जीवातवे	१५५
जवया	३०९	जीवातुम्	१०८
जवीभावानाम्	३०६	जुषस्व	२१८, ४०७
जवेते	५९	जुषाणाः	३१६
जवेषु	३६०	जुषेथाम्	६१
जहाति	४०९	जुह्वाञ्चकार	१२०
जहुः	३६०	जुहुः	४०७
जागरा	१६६	जुहुमः	१५३
जागर्त्ति	३१०	जुहोत	११२
जाग्रतः	३०९	जुहोति	२१८
जाग्रविः	११	जुहोमि	३०६
जातः	८६, १०७, ११५	जुह्वत्	१२०
जातम्	३४०	जुह्वा	३०६
जातवेदसम्	३१६	जुष्टं	१२६
जातवेदसे	४०८	जूतिः	१२९
जातवेदाः	३६८	जेता	८६
"जातश्च वायुना स्पृष्टो न स्मरति जन्ममरणे"	३७५	जेत्वानि	१९
जाता	२५२	जेमना	३४३
जातानि	२५३	जोष्टी	६२, ६३
जातानां	४१९	जोहवीमि	३१९
जामि	९६	ज्ञाता	३८०
जायमानः	२५७, २७०	ज्ञानकर्मणा	३९२
जाया	२६८	ज्ञानघ्नः	३८०
जारः	१०७	ज्ञानम्	३७२
जारिणी	२५८	ज्ञानेन्द्रियाणि	३७७
जावयति	२५	ज्मया	३१७
जिगाय	३४	ज्मा	,,
जिह्नवे	३०	ज्या	६५
जिनातेः	२५	ज्यायाः	२२
जिन्वः	२५२	ज्येष्ठम्	३९६
जिह्वा	३७५	ज्योतिः	१४२, २९०, ३७०, ३७१, ३८७
जीर्णाम्	४०६	ज्योतिर्भागः	२४७
जीव	४११	"ज्योतिष आपश्चतुर्थ्या रसेन"	३७०
		ज्योतिषम्	,,

पदम्	पृ०
ज्योतिषा	२४७
ज्योतिषी	१९०
ज्वलितकमेव:	११८
तकवे	१०९
तकितुम्	३
तक्ष	१०९
तक्षति	११९
ततान	१३३
"तन्पृक्तीनरद्दर्णमगामान्यात्"	२५७
तद्व्यातौ	१८५
तदभिवादिनौ	१३४, २११
तदामीम्	४१२
"तदिह मायुरिच्छता न निर्वक्तव्यम्"	२६०
तदेवता	१९७
तनयम्	२५७
तनयेषु	७८
तना	१८९
तनिषौ	१९७
तनूनपा	१०३
तनोतेः	७८
तन्वतुः	१९७
तन्वम्	१०३, १४५
तन्वा	२५२
तन्व	२५९
तपः	३७७
तपसा	३९०
तमः	३७०
तमसा	३७९, ३८०
तमोविद:	३७०
तद्विक्रम	१८९
तरत्	३४४
तरतेः	२७५
तदसारम्	११९
तर्कनः	२५८
तर्केषु	,,

पदम्	पृ०
तवर्ग:	८६
तविषीम्	९८
तसु	२९०
तस्थुषः	३७७
तस्थौ	२४४
तार्क्ष्यः	१२७
तार्क्ष्यम्	१२९
ताकुरि	१०
तारिषुः	२१५
तारिषत्	१३९
तिग्मः	७७
तिग्मायुधाय	,,
तिग्मोपवे	११२
तिरः	३००
तिरते	२२२
तिरश्च	३१३
तिरा	१३५
तिर्यग्बिलः	३११
तिष्ठन्ति	२९२
तिग्मोपायः	३८५
तीर्थे	११७
तीव्राः	२५
तुजये	३३०
तुज्यते	२९९
तुञ्जतेः	७८
तुञ्जा	२९
तुरः	२०४
तुरीयम्	३४८, ३४९
तुर्फरी	३३३
तुर्फरीतू	,,
तुविजातः	३०९
तूर्णगतिः	२०४
तूर्णम्	१२७
तूर्णेषु	३४८
तृषम्	३३५
तृषम्	२२५

पदम् — पृ०

तृतीयः १०८
तृप्राम् ४००
तृष्यक् १८४
तृष्णजे १८६
तृष्णतेः १८४
तेजते: ७७
तेपिरे ३७७
तैजसः ३०९
तैजसम् ३७६
तोकम् २५७
तोकाय २९९
तोकेषु ७८
त्मना २१६
त्यं १२९, २४०, ३७६
त्यजति ४०२
त्याः २५८
त्रयः ३४५
त्रयः केशिनः २९१
त्रायते १०८
त्रिगुणम् ३७०
त्रितः ३८
त्रिधा २८१, ३४५
त्रिधातुः ३४८
त्रिभिर्वीर्यैः ५०३
त्रिवृतम् ४५
त्रिष्टुभः ३८६
त्रेधा २८१
त्रेधाभावाय... ... ... ,,
त्र्यम्बकम् ४१०
त्र्याहेमः ३७४
त्वङ्मांसमेदोस्थितानि ३७२
त्वचम् ४०९
त्वद्भ्यः ४०१
त्वष्टारे ३३८
त्वरतेः २७४, ३४८
त्वरया २७४

पदम् — पृ०

त्वष्टा १३६, १३७, २६८
त्वष्टा १३७
त्वाष्ट्री २६६
त्वेषसमयः ३९६
त्वेषप्रतीकम् १०७
त्वेषम् १७४

थर्वतिः १९२

दक्षः २००, ३०६
दक्षस्य २००
दक्षात् ... ... ,,
दक्षाय २१५
दक्षिणतः ७
दक्षिणायनात् ३७७
ददाति ८१
ददातु १७८, २१६
ददामः २०४
दद्रौ २९१
दद्राणम् ३८८
दधति... ... ... ४५
दधानम् ४७
दधाति ८१, १०७
दधिक्राः १३२, १३३
दधे २८१, ३००
दध्यक् ३०२, ३०४
दन्दशूकाः ३७८
दयमानाः ६४
दरिद्रः २७४
दर्शत ६९
दर्शते १९८
दविद्युतत् २१२
दवीयः २०
दशतयीषु ८, ३१५
"दशमे मासि प्रजायते"... ... ३७५
दशवत्याय १५७

पदम्	पृ०
दाः	१०४
दाक्षायणी	२००
दाधार	११२, ११५
दानवम्	८४
दानून्	१९८
दापयते	८१
दापयिता	,,
दाशुषः	३१२
दाशुषे	१७८
दाशोषः	३१३
दिदिद्धि	२१८
दिद्युत्	७८, १०७
दिवः	२५२, २९७
दिवस्परि	७८
दिवा	२९७
दिवि	२८१
दिश	२१८
दीदयत्	१०४
दीनः	९०
दीर्घम्	१७०, २२२
दुः	४११
दुदुहे	२१२
दुर्विदः	७५
दुन्दुभिः	१९, २२
दुन्दुभ्यर्तः	१९
दुरात्मानम्	४०५
दुरिता	४०८
दुरोषसम्	४०१
दुर्मोचि	४०८
दुर्मेतिम्	१४९
दुवस्व	१०५
दुवस्यति	१०९
दुर्हणायून्	२९७
दुष्कृतः	८९
दुहाना	३१२
दुहाम्	२२७

पदम्	पृ०
दुहिते	२९८
दूतस्य	२२७
दूरे	२०९
दृढानि	८१
दृभीकम्	८०
दृशे	२७९
दृष्टाः	३०४
दृष्टायैव	८९, १५९
देवः	१३७, १९७, १७७, ३४५, ३०२
देवगणः	१९४, ३२०
देवगणाः	१८१, ३०५
देवगोपा	२३८
देवजाः	२८९
देवजातस्य	३
देवजूतम्	१२९
देवता	१००
देवताता	३२८
देवतानामधेयानि	१४९
देवताम्	३९१
देवतायाः	२२७
देवधर्मेष	२००
देवपत्नीः	३२१
देवपत्न्यः	३२९
देवपत्न्यौ	२१२
देवम्	२७९, ३४२
देवयाः	२५४
देवयानात्	१७४
देवलोकात्	३७७
देवशुनी	२०७
देवस्य	१७८, ३८८
देवाः	१५७, २१२, ३१३, ३२०, ३२९, ३२७, ३५२
देवान्	३५८, ३८७
देवानाम्	१२७, २१२, २१८, २८८, ३१३, ३२९, ३२०, ३४९, ४१२

पदम्	पृ०
देवाय	११५
देवासः	२९०, ३१४
देवि	२१८
देवी	९२, ९३. ९४
देवीः	३३०, ३३१
देवीम्	२१३
देमम्	३४१
देवेन	१०३
देवेभ्यः	१७१, ३६८
देवेषु	२२७
देवो	३०९
दैवतम्	३६७
दोषम्	४४
दोषत्	२३३
द्यौः	२७८
द्युतेः	७८
द्याम्	[illegible], ११२, ११५, १२७, १३४, ३४७
द्यावः	३४०
द्यावापृथिवी	२७७
द्यावापृथिव्यौ	५७, ९२, ९३, २४७, २९०, ३४०
द्युम्नैः	७८
द्युभिः	३३८
द्युम्नवम्	३०
द्युम्नाः	२४७ ३०५, ३२०
द्योततेः	७८
द्रमति	१९७
द्रवति	३९, ७५, ८१, १०८
द्रवन्ति	१८१
द्राविता	८१
द्रुपदः	३४
द्रुपदम्	३९
द्रुमः	१९
द्वन्द्वानि	५४
द्वन्द्वैः	३७९
द्वा	२९५, ४०४

पदम्	पृ०
"द्वादशकपालानि जिह्वा" ...	३७५
द्विमुखः	३७०
द्विपदा	३१५
द्विपदी	२१९
द्विपदे	२७०
"द्विविधा ऋषिर्भवति"	३४४
द्विषन्ति	७५
धन	३३९
धनुः	२४
धन्वतेः	,,
धन्वना	२५
धयतेः	२३२
धयन्ति	४४
धरिविमोजाः	४०३
धवयेषु	३००
धर्ता	२९७
धर्मः	३७२
धर्मणि	१७९
धर्माणम्	३८
धर्माणि	२२०
धर्माय	२७१
धातृ	१५५
धातः	१७९
धाता	११०, १७७, १७८
धामभिः	४७
धामसः	२८९
धामञ्च	३५७
धामानि	४५
धारय	१४५
धारयति	२९०
धारया	११२, ३४५
धारा	३४४
धाराः	८४
धावति	३४४, ३४५
धिनोतिः	३३२

पदम्	पृ०
धियः	२१०
धियन्धियम्	२७९
धियम्	३०४
धियावसुः...	२०९
धीतिः	१४७
धीतिभिः	१८६, ३९२
धीतिम्	३८५
धीभिः	२९७
धीमहि	१७८
धीयन्त	३५२
धीराः	३००
धुक्ष	९५
धुनिम्	१३४
धुरि	३९७, ३९८
धूमात्	३०७
धूमेन	२९०
धृष्णवः	२५८
धेनवः	३८६
धेनुः ९५, २१३, २३२	
धेनुम्	२३३
ध्राजिः	२९१
ध्रुवम्	१७४
ध्रुवेभिः	४००
न (इवार्थे)	९०टि०
,, (निषेधे)	१९४टि०
नक्षन्ते	१०७
नखरोमश्वादेभ्यः	३७४
नतानि	३८९
नदितुम्	३
नदीनाम्	१५४
नदीभिः	२४२
नद्यः ३८, १५७, ४०९	
ननाम	२६५
नपुंसकः	३७३
नभन्ताम्	७३

पदम्	पृ०
नमः ... ...*	४१२, ४१३
नयति...	१४३, २८५
नरः ९८, १११	
नर्यः	२२२
नवग्वाः	१९४
नवपदी	२२९
नवम्	९४
नव वायुमतानि	३७५
नवेन	९४
नवोनवः	१७०
नश्नमि	४८
नाकम्...	२७०, ३२०
नानादेवतेषु	३५२
नानाविधाः...	३७४
नाभाकस्य	७३
नाभिः	३८१
नाम ९०	,,
नामकरणः (वकारः)	१००
नामभिः	२५२
"नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति वैयाकरणाः"	३४८
नामानि	४५
नाराशंसः	१४
नाराशंसान्	१९७
नारिषु	२२६
नावम्	५
नावा	४०८
निगदव्याख्याता	७, १०, २५, ३२, ५३, ९२, १०३, ११८, १९२, १७४, २२७, २५०, २९९
नियमः	२५८, २९५, ४०२
नियमयतिभवति	४०३
निषिषक्तुः	३९५
निष्कः	३९३
निसोमस्य	३४४
निहः...	१४९

पदम्	पृ०
निहन्मनाय...	१९२
निदर्शितम्...	४०७
निदधाति	४०८
निनदः	२२
निन्दति	११
निपातः	१७८, १९९, २८५, २९५, २९७, २९९, ३००, ३०२
निमिषः	३३८
निमेषमात्रैः	३७६
निरात्मकम्	३७०
निरिणातिः	३९६
"निरित्येष समित्येतस्य स्थाने"	२४८
निर्जघान	२७५
निर्जभार	९०
निर्दह	५२
निर्मुच्यते	३७६
निर्वक्षसः	३५८
निवतः	१०५
निवर्तताम्...	३१३
निवेशनौ	५१
निषयन्त्रिकः	३७०
निषमाद्	२१२
निषेदुः	३५२
निष्कृत्वनाः...	३५८
निष्कृतम्	,,
निश्चितम्	३११
निश्चितां	३४८
नीचीनवारम्	७३
नीहारेण	३७९
नीरम्	३८१
नु	७२, २४४, ४१२
नूचित्	७१
नृम्णम्	१७४
नृम्णस्य	८९
नृपद्	४०१
नेमे	३३८

पदम्	पृ०
नैघण्टुकम्...	७२, १९१
नैतोशम्	३४४
नैरुक्ताः	१९४, २१२, २९५, ३१०, ३४८
नो	४१२
पक्षौ	४०५
पञ्चगणा	३७
पञ्चविंशकम्	३७४
पणिभिः	२०६
पतत्रौ	२१२
पतयः	९५, १५७
पतिः	१००, १०८, ११५, २२६
पत्नी	२२५, २५८, २६१
पत्नीः	३३०
पत्न्यः	३२९
पत्यै	२६१
पथः	३२७
पथगामिनः	२७९
पथस्पथः	२७९
पथा	२९२
पथिभिः	४०७
पथ्या स्वस्ति...	३३७
पदम्	२८१
पदवीः कवीनाम्...	३८२, ३८३
पदानि	३४८
पनायत	२४
पन्थाः	२३७
पन्थाम्	१०५, १७४
पप्राः	३८२
पपिरे	९२
पपिवांसः	३२६
पपिवान्	१९५
पप्रथा	१८२
पयः	९५, २१४, २१७
पयते	२२२
पयांसि	२०६, २१२

पदम् ... पृ०

पयोभिः २३२

परः ८९, १२०

परम् ... १७४ २९९, ३७३, ४०२

परमम् २१२

परमवंमाः ४०२

परमा १२०

परमात्मा ४०२

परमात्मानम् ४०५

परमे २२९

पराचैः २०९

परावतः २४१

पराशः १९१

परिज्मन् २

परिजज्ञिरे १९०

परितः २०९

परितक्मनम् ... ... ,,

परितक्म्या ... ... ,,

परिपतिम् २७९

परिबभूव १५२

परिबाधमानः २२

परिवर्तमानम् ३७१

परिवर्तते ... ... ,,

परिहवन्तु ७८

परिवेद्यन्ते ३९२

परिवस्त्रजाते ४०४

परिवस्त्रजाना २७

परिषजाने २२०

परीत्य २७१

परक्षेपः १४९

परक्षेपस्य ... ... ,,

परिपतति ... ... ,,

परस्या २९

परेयिवांसम् १०५

परेहि ५२, १०४

पर्जन्यः ८६, ८९

पर्जन्यजिन्वितानाम् ८

पदम् ... पृ०

पर्करीका ३४३

पर्यपश्यत् ९०

पर्यभूषत् ८६

पर्यामते ३००

पर्युष्यमाना २६८

पर्येति २३

पर्व ३७६

पर्वतम् ८५

पर्वतानाम् ३७५

पर्ववनी ३९

पर्षत् ४०८

पलायते ८९

पलायम् २९४

पलितः ३८८

पवमानः ३८७

पवस्व १९५

पविः २९७

पवित्रम् ३८१

पवित्रवन्तः ३००

पवित्रे ३८६

पवीरम् २९७

पवीरवान् ... ... ,,

पशवः २१६

पशुः ३२०

पशुषु ३५९

"पशुषु नृषु दैवेषु ब्रह्मण्यात्मनि चेत्यात्मप्रवादः". ३४८

पशुश्रमान्नाये २७०

पश्चात् ७

पश्य ३८८

पश्यन् २९०

पश्यम् २८७

पश्यति २८५, २८६, २८७, २८८, २८९

पांसवः २८१

पांसुरे ... ... ,,

पाकेन १५६

पदम्	पृ०
पातवे	१६४
पाता	८९, ९०, ९३, ९६, १००, १४९
पातारः	९५
पातेः	३६
पादः	२९५
पादम्	,,
पादाः	३४५
पादेन	२९५
पादैः	२८१
पानम्	३७२
पापकम्	५
पापम्	४०९
पारम्	३६०
पारयन्तौ	२७
पारस्कराय	४१३
पारोवर्यवित्सु	३५८
पार्थिवम्	४७
"पार्थिवानष्टौ गुणान् विद्यात्"	३७२
पार्थिवासः	३३०
पालयिता	८९, ९०, ९३, ९६, १००, १४९
पालयितारः	९५
पावक ...	२८५, २८७, २८८, २८९
पावका	२०९
पावमानीषु	१०२
पावमान्याम्	२९९
पावीरवी	२९७
पाहि	९७
पिंगलीयाः	२८२
पितरः ...	१९०, १९१, १९४, ३७४
पिता	२९४, ३००, ३०४
पितुः	३६, ४७
पितुम्	३८
पितुष्पिता	३९१
पितृतः	३७२
पितृलोकात्	३७७
पितृणाम्	७५, २१९
पिशून्	१९१
पिष्टम्	३१९
पिप्पलम्	४०४
पिब	३३५
पिबतम्	२९९
पिबतेः	३६
पीयमानः	३७४
पीतये	३५४
पीताः	३७४
पुंसः	३९०
पुंसतेः	९३
पुण्यकृतौ	२४७
पुण्यम्	२
पुत्रः	३५२, ३५५, ३९०
पुत्रम्	३७४
पुत्राः	१८६
पुनः	१९७, ३९३, ३७४, ३७६, ३७८, ४११
"पुनरिमं लोकं प्रतिपद्यते" ...	३७६
पुनर्जातः	३७४
पुनर्दुः	४११
पुनस्स्तुतः	३७४
पुपोष	१९७
पुमान्	९२
पुरः	९४
पुरन्धिः	१६१
पुरन्ध्या	१९७
पुरस्तात्	७
पुरा	४५
पुराणाम्	२९४
पुराणेन	९४
पुरुत्रा	९०
पुरुधा	१९७
पुरूरवः	३००
पुरुषपेमम्	१९८
पुरुषम्	३७५

पदम् ... पृ०
पुत्रः ... ३०२, ३७१, ३७७, ३८९
पुत्रवत्स ४५, ३०५
पुरूरवः १५७
पुरूरवा १५६
पुलस्त्यः ३४१
पुष्करम् ३८१
पुष्टिवर्धनम् ४१०
पुंसः २४२
पुंस्त्व ३४२
पुष्यति २७७
"पूजनार्थं बहुवचनं स्यात्" ... २५८
पूर्णे ३८६
पूर्णम् ३८१
पूर्णा ३०४
पूर्वपक्षादिम् १०१
पूर्वपक्षापरपक्षौ १६७
पूर्वपीतये १४०
पूर्वैःपूर्वैः २५४
पूर्वप्रज्ञा ३७५
पूर्वम् ९४, ३६८
पूर्वा २१२
पूर्वीः १४७
पूर्वे २५८, ३२०
"पूर्वं देवयुग मित्याख्यानम्" ,,
पूषन् २७८
पूषा २७७, २८०
पृच्छमानाः ३८५
पृच्छति ४८
पृणन्तु १२२
पृतनाजम् ११९
पृतनाज्येषु ३६
पृथक्त्वेन ३५८
पृथिवि ५१, २२५
पृथिवी ५०, २२२,
२९७, ३००, ३०२, ३७०, ३८१
"पृथिवी पचमृचा गर्भेण" ... ३७०
पदम् ... पृ०
पृथिवीम् ११२,
११५, १२७, १३४, २१२, २९२
पृथिवीस्थानाः ३९०
पृथिव्याः ३०२
पृथिव्याम् २८२, २९९, ३४९
पृथिव्यायतनानि १
पृष २८७
पृथुकेशस्तुके २१८
पृथुष्टुके ... ... ,,
पृश्निगर्भाः १४२
पैद्वो २५०
पैङ्गी ३७३
पैङ्ग्यवेदौ ४०७
पांसविल ९४
पौर्णमासी २१२
पौर्णमास्यौ ... ... ,,
प्यायतेः ३६
प्यायते २८१
प्यायस्व ११७
प्रकम्पयन् २९२
प्रकरणशः ३५८
प्रकाशक्तिः ३७०
प्रकाशीभावस्य २४७
प्रकृतिः ३७६
प्रकृतिम् ३७१
प्रकृत्य ३७६
प्रचेतसः ३०
प्रजननकर्म २१६
प्रजवः १९६
प्रजा ३८६
प्रजाः १२७
प्रजापतये २११
प्रजापतिः १४९
प्रजापते १५२
प्रजाम् १७४, २१८
प्रजावता २०४

पदम्	पृ०
प्रजिन्वसि	२२५
प्रज्ञया	३८०
प्रज्ञाता	१२७
प्रज्ञानानि	२७०, २७८, ४१२
प्रतरणः	१९
प्रतिधीयमान	१७४
प्रतिनिधाय	२११
प्रतिपद्यते	३७९, ३७७
प्रतिभा	३७१
प्रतिभानिश्चितः	३७०
प्रतिमानानि	१९८, ३४०
प्रतिमुच्यते	२७०
प्रतियन्ति	२५८
प्रतिरन्तु	३१६
प्रतिलोमयन्ती	५२
प्रतिष्ठापयति	४०५
प्रतिष्ठार्थिनम्	३८०
प्रतिष्ठिताः	३०९
प्रत्नः	३००
प्रत्यक्षः	३०२
प्रत्यक्षम्	,,
प्रत्ययम्	३५८
प्रत्यङ्	२८८
प्रत्यावयव	२१०
प्रत्यावर्तति	३७१
प्रत्यूचः	३५५
प्रथमः	८९
प्रथमजाः	३९३, ३९८
प्रथमम्	३३७, ३८०
प्रथमावासिनः	१८१, ३०५
प्रथमावासिनी	१९९
प्रथमावासी	१, १७, ९०
प्रथमानि	३२०
प्रथमे	३८९
प्रथमोत्पन्नमाध्याम्	१८९
प्रदिशः	२३०

पदम्	पृ०
प्रदिशा	३९२
प्रदुह्राव	२११
प्रधने	३४
प्रपदे	२१८
प्रपिबन्ति	१९७
प्रभरे	१५
प्रभुः	३८०
प्रभूयस्य	२४२
प्रमीतेः	१०८
प्रयाणम्	३७०
प्रवतेजाः	११
प्रवतः	१०५
प्रवसन्ति	२२५
प्रवहति	४१२
प्रवहन्ति	३९८
प्रवहन्ति	४०९
प्रवातेजाः	११
प्रशंसन्ति	,,
प्रशासिषः	४०१
प्रशस्तिभिः	७५
प्रसव्यः	३५८
प्रसाधयतु	२८०
प्रसिता	२०९
प्राक्	२७१
प्राङ्	३९४
प्राचीम्	१७८
प्राज्ञः	३०९
प्राणम्	३७२, ३७९
प्रातः	२५४
प्रातर्जितम्	२७४
प्रातर्युजा	२५४
प्रादुर्बभूव	३९९
प्राधान्येन	१९२
प्रामाण्यम्	३७५
प्रायच्छत्	२११
प्रायच्छन्	३५८

पदम्	पृ०
प्रावीवोद्वमीचे	२४५
प्रार्जयिता	८६
प्रावन्तु	३३०
प्राशना	२०९
प्रावेपा	११
प्राश्रिषम्	२७४
प्रासावीत्	२७०
प्रियम्	२६३
प्रीतिः	१५६
प्रेत	४८
प्रोवाच	३६८
प्लवङ्ग	१०
फलम्	३०६
बट्	२२५
बतः	३४५
बतम्	१३४
बहुधानाम्	८४
बधिरा	१४७
बभ्रिः	७२
बभना	५६
बभूवुः	२११
बभूवषी	२२९
"बभुरेक इति इम द्विपदा चलिताः"	२१५
बभ्रूणाम्	४५
बर्हिः	३८१
बलम्	१५
बलस्य	२५२
बहुदेवतायाम्	१०८, २००
बहुदैवतम्	२१५
बहूनाम्	३८८
बहाही	३४१
बाधमानाम्	८४
बाहुः	१५
बिभर्ति	२९०

पदम्	पृ०
बिभर्ति	२२५
बिभाय	८९, २९९
बिभ्रुवी	२२९
बिभ्रती	२४४
बृहत्या	३०४
बृहद्राः	३०२
बुधानः	१४७
बुध्नम्	१५४
बुध्ने	,,
बुध्नः	,,
बृहति	३४९
बृहती	४७
बृहद्दिवा	२४२
बृहस्पतिः	८९, ९०, ४११
बृहस्पतेः	१०९
बोध	८०
बोधतु	२१६
बोधय	२५४
बोधयितः	८०
बोभवीति	१००
ब्रवीमि	१७४, ४०१
ब्रह्म ...	२६०, ३६९, ३८०, ३८१, ४१३
ब्रह्मणः	३०१, ३८१, ४१२
ब्रह्मणस्पतिः	९०, ९२
ब्रह्मणस्पतिम्	३०९
ब्रह्मणे	४१२
ब्रह्मभूतः	३८०
ब्रह्मलोकम्	३०८
"ब्रह्मप्रज्ञमवीय ब्रह्मप्रज्ञमवीय"	४१३
ब्रह्माणः	२६५
ब्रह्माणि	३०४
"ब्रह्मा देवानाम्" ...	३८२, ३८३
ब्राह्मणम्	२११, २०४, ३२०, ३४८, ३५२
ब्राह्मणाः	८, ३४८, ३४९, ३६०
ब्राह्मणेषु	३४९
ब्रुवाणः	११२

पदम्	पृ०
ब्रूमः	२१९
भक्षः	११
भक्षि	२७४
भगः	२७१, ३०९
भगम्	२७४
भगवती	२६५
भगवन्तः	,,
भगस्य	५०
भद्रम्	७, २७०
भद्रा	२७८, ३१२
भद्रे	१९४
भद्रैः	२०४
भयनीये	१९०
भय	१५७
भयानाम्	४५
भरन्ती	२२२
भर्ता	३४४
भर्तारौ	,,
भर्वतिः	३४
भवत्	३८०
भवति	३८९
भवन्ति	३८१
भवाय	२२५
भविष्यत्	३८०
भव्याय	१४८
भागः	४०७
भागधेयम्	,,
भागम्	१०१, ३९२
भाजनवती	२०८
भानुम्	२५८
भान्ति	१८४
भासिनः	३९७
भार्गवः	३४
भावयन्त्या	१५
भावस्य	,,

पदम्	पृ०
भाषः	२५८
भाषन्ती	१९
भिनत्ति	२०४
भिन्नेन	२७२
भुक्ताः	३७४
भुजगानाम्	२८५
भुजगाः	,,
भुवः	३९२
भुवनम्	८९, १५६, २१८, ३८०
भुवनस्य	७२, ३८२
भुवनानि	११०, ११३
भुवनेषु	३९९, ३९९
भूः	३८१
भूतग्रामस्थावरजङ्गमाः	३७०
भूतग्रामाः	३७१
भूतनामधेयानि	३८०
भूतप्रकृतिः	३७०
भूतम्	३८०
भूतस्य	११५
भूतांशः	३१५
भूतात्मा	३७०
भूतानाम्	२७९
भूतानि	२९८, ३५५
भूताय	४१३
भूतेन्द्रियैः	३८०
भूम	७३
भूमिः	३८०
भूमिम्	२२५
भूमौ	३४०
भूयसे	१२०
भूयाः	२२५
भूयोविद्यः	३५८
भूरि	१९८
भूरिम्	२८५
भ्रमतः	१९१, १९४
भृत्याम्	१९७

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
भ्रमयः	३९	मधुधातुम्	९१
भ्रम्यन्तः	,,	मधुमतीः	१०४
भेदो	२	मधुमन्तः	११८
भेषजम्	१६९	मधुमन्तम्	९१
भेषजा	७८	मधुयुनम्...	,,
भोगैः	७३	मध्यमः	७५ १९०, ३००
भोजनः	१२०	मध्यमम्	२९५
		मध्यमस्य	२९२
मंमने	३९९, ४००	मध्यमस्याम्	२९९
मकारनिजयम्	४०७	मध्यमाः	१९१
मघवन्	१७९, ४०१	मध्यमात् ...	१२९, १३५, १५०, १७६
मघवा	१००, १२७	मध्यमेन	२६३
मङ्गलम्	५	मध्यस्थानाः ...	६७, १८१, १९९, ३२०
मज्जयति	..	मध्वा	१३३
मज्जा	३७६	मनः	३७१
मज्जानः	..	मनसः	२६०
मण्डूकाः	७	मनसा	१०३, १५६ २३७, ३१२, ३९३
मण्डः	..	मनस्वान्	८६
मण्डयन्तः	..	मनीषया	१५
मण्डूकाः	७, ९९	मनीषाम्	३८५
मण्डूकि	१०	मनीषिणः	३५८
मतम्	३७२	मनुः	२९९ ३०२, ३०४
मतयः	३८५	मनुताम्	२०
मतानि	३८९	मनुष्याः	३४८, ३५८
मतिः	१८३	मनुष्याणाम्	३४८
मतिभिः	१४२, ३८६	मने	४५
मत्स्या	३४२	मन्त्रः	१२, ३४८
मत्स्यम्	९०	"मन्त्रः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी	
मदतेः	७	व्यावहारिकीति याज्ञिकाः"...	३४८
मदनमन्खा	३४२	मन्त्रपतस्य	३४५
मदन्ति	१२०, ३९९	मन्त्रब्राह्मणकल्पैः	..
मदिष्टया	१९२	मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहम् ...	३५७, ३५८
मदे	१९१	मन्त्राः	३०२, ३५८
मदः	७, १७४,	मन्त्रेषु	३५१
मदेष्व	३४३	मन्दतेः	७
मधु	९०, १२२, १४१	मन्दमानाय	१७४

पदम् ... पृ०
मन्द्रौ ... ३४४
मन्द्रा ... २११, २१२
मन्म ... १४८
मन्मभिः ... ७२
मन्यते ... १६४
मन्यतेः ... १२०
मन्यसे ... २१०
मन्यासे ... २१५
मन्युः ... १२०
मन्यो ... १२२
ममार ... ३८८
मयोभु ... १२९
मयोभवः ... ५३
मयोभून् ... ३९७
मरते ... २२६
मराय ... ३४३
मरुतः ... १८१, १८२
मरुत्वः ... १३२
मरुत्सु ... २४४
मरुद्भिः ... १४०, १४१
मरुद्वृधे ... ३९
मर्जयन्त ... ३१७
मर्डिता ... ४०१
मर्तासः ... १८६, ४०७
मर्त्यम् ... ४०१
मर्त्यान् ... ३४५
मर्त्याय ... १७४
मर्त्येन ... ३९४
मर्त्येभ्यः ... २१५
मर्मणा ... ४५
महः ३८, २१०, २६८, ३००, ३४५, ३८०
महत् ... १२७, १८१, ३८०, ३८७
महतः ... २११, ३८०
महते ... ४१६
महत्त्वेन ... २७७
महाकुला ... ३९
पदम् ... पृ०
महाकुलाम् ... ४०९
महान् ... ३६८, ३७०
महान्तम् ... ८४, ३६८, ३७१, ४११
महाभूतानि ... ३८०
महाभूतेषु ... ३७२
महाभूमिकावच्छरीरात् ... ३७६
महावधात् ... ८६
महाव्याहृतयः ... ३४८
महि ... १७५
महित्वा ... ३८८
महिनि ... २२५
महिमा ... १९६
महिमानः ... ३१०
महिषः ... ३८७
"महिषो मृगाणाम्" ... ३८२, ३८४
महीः ... १०५
मह्ने ... ४७, १५७, १७५
मह्ना ... ८६, २२५
मांसम् ... ३७३
मांसात् ... ,,
मातरः ... २५८
मातरम् ... १५६
मातरा ... ५९, १०७
मातवै ... २३१
माता ... १५६, १६७, २४१, २६८
मातुलगोत्रकन्या ... ४०७
मातुलस्य ... ,,
"मातुलस्येव योषा" ... ,,
मातृतः ... ३७२
मातृपितृसंयोगाच्च ... ३७३
माध्यमिकः ... १९१, १९४
माध्यमिकया ... २१२
माध्यमिका १५६, २२२, २२४, २५५
माध्यमिकाः ... ३००
माध्यमिकान् ... १९१, २१२
"माध्यमिकान् पितॄन् मन्यन्ते" ... १९१

पदम्	सू०	पदम्	सू०
माध्यमिकाम्	२१०, २६५, ३००	मूराः	३६१
मानम्	१६७	मूर्तिः	३७२
मानवः	२७७	मूर्द्धनि	५०
मानुष	४१२	मूर्द्धानम्	२३१
मानुषाम्	२८८	मृगः	९८, ३४१
मायाः	२७८	मृगयतेः	९८
मायुम्	२११	मृगेषु	३४८
मारयति	१७१	मृतः	३७४
माहनम्	२४४	मृतम्	१७१
मांहः	३४१	मृतात्	४१०
माषः	१६७	मृत्युः	१७१
माहाभाग्य नू	३६७	मृत्यौ	१७४
मितद्रवः	३२८	मृत्यः	४१०
मितराविषः	१८१	मृणातिः	६४
मितरांचिनः	,,	मृण्मयतिः	६५
मित्रः	१०८, ११२, ३०६	मृळयन्तु	,,
मित्रस्य	२७७	मृळाति	६४
मित्राय	११२	मेघः	३८०
मित्रावरुणा	३००	मेदः	३७२
मिथुनौ	२६५, २६६	मेदयतेः	१०८
मिथ्यादर्शनेदम्पावकम्	३७१	मेदसः	३७२
मिमाति	२३१	मौजवतस्य	११
मिमानः	२८७	मौद्गल्यः	१७१
मिमाय	२२९		
मियक्षम्	२३१	यंयन्	२८
मुच्चीय	४१०	यच्छत	३१०
मुञ्चमाभिज्ञाञ्जिश्रोचम्	३७४	यच्छताम्	५८
मुञ्जः	११	यच्छति	१०४
मुञ्जवान्	,,	यच्छा	५१
मुदेः	७, १७४	यज	६२, ६४
मुद्गलः	६४, ३६	यजतम्	२७८
मुमूर्षतः	३९	यजते	२६४
मुमलाम्	५४	यजध्वम्	,,
मुष्णन्तु	११७	यजमाय	३४५
मूजवान्	११	यजन्ति	,,
मूत्रपुरीषम्	३७५	यजमानः	२६७

पदम् ... पृ०
यजमानाय ६३
यजस्व १२७
यजाना ४००
यजामहे ४१०
यजुः १६५
"यजुर्भिर्यजन्ति" ३४५
यजुष्मत् २३४
यजूंषि ३४८
यज्ञः १५५, ३५५, ३८०
यज्ञकामस्य १५५
यज्ञम् २०९, ३२०, ३४७, ४०७
यज्ञसंयोगात् १७
यज्ञसंयोगेन १०७
यज्ञाङ्गम् २६७
यज्ञियम् २७८
यज्ञियाः ५७
यज्ञियानाम् १९४
यज्ञियाय ८०
यज्ञे २१९
"यज्ञेन यज्ञम्" ३००
यज्ञाक्षा १५५
यज्वनाम् ८१
यत् २३९, ३८१ ६०
यत्कामाः १५३
यथा कथा ९६
यदु ३४०
यद्वाविद्या ३८२
यन्तः ३४७
यन्ति २५८, ३०९, ३८५
यन्तु १३७
यन्त्रैः १३४
यमः १०४, १०६, १०७,
१९१, २७४, २९२, २९४. ३७३
यमनाम २७४
यमम् १०५, २००, २६५
यमस्य २६८
पदम् ... पृ०
यमाः ३८९
यमौ २१९, २२०
यमीम् २६५
यमुने ३९
यमौ १०७, २६६
यवम् ७३
यश २१९, ३११, ३८०
याज्ञिकाः ... २१२ २३२, २३४ ४८
यातः १८२
यातम् २९९
यातयति ११२
यानस्य ३५७
यास्काय ४१७
युगमरसम् ३७०, ३७१
युगमरसपर्वणाम् ... ...
युगमरसमान्नाम् ... ...
युङ्क्ते ३९७, ३९८
युञ्जसे ३२
युक्तम् ३६
युद्धोपकरणानि १७
युयवन ३७८
युवानम् ३८५
युवतिम् १६०
युष्माकम् ३७९
ययस्य २४२
युयवत् ६३
यागम् ३७५
योनिः ३८२
योनिम् ३७२
योनिमदक्षाणि ३७४
योनौ ३७३
योषा ४०७
रंहते: १७
रंहिः १६०
रक्षति १२७

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
रक्षन्ति	३०९	रसानाम्	८६
रक्षसः	८९	रसानि	२०७
रक्षांसि	३६८	रसानुप्रदानेन	१३७
रक्षोहा	१४८	रसायाः	२०६
रजः	४७, ७८७, ३७०	रहेन	२४७, ३७०
रजःसु	१५४	राका	२१३, २१५
रजसः	१४२, ७५८, ३६८	राकाम्	२१५
रजसा	२९०	राजति	२१०
रजस्तमसी	३७०	राजते	३३१
रणाय	४४, १५७, ३९९	राजसंयोगात्	१७
रथः	१७	राजा ...	१५, १७, ७३, २७४, ३८६
रथन्तरं	३४९	राजानम्	३४, १०५
रथम्	२४४	राजाना	२००
रथानाम्	१२९, २८४	राजानौ	२४७
रथेभिः	१८२	राज्ञः	१७९
रथ्यामः	७१	राज्ञे	२६१
रधाम	१४५	राट्	३३१
रध्यतिः	..	रातिः	२७८, ३१३
रन्त	३२७	रातेः	२१५
रपतः	१७	रात्रिः ...	४५, २६८, ३७१, ३८८
रमणाय	२७१	रात्रिम्	३७१
रममाणः	१७	रात्रेः	३७७
रम्णातिः	८४	राधसा	२०४
रयिः	३८०	राधांसि	४१२
रयीणाम्	१५३	राध्रातिकर्मा	१०६
रश्मयः	३५६	राभ्रः	३८०
रश्मिः	४०३	रामः	२७०, २७१
रश्मिपावम्	२७७	रामथ	१०३
रश्मिभिः	२९२, २९४	"रामा रमणायोपेयते न धर्माय"	२७१
रसः	३७२	रामाम्	..
रसतेः	७७, २०९	रायि	३९९
रसनाम्	१७४	रारण	२२७
रसहरणात्	१९७	रारन्धि	१४५
रसा	२०९	राष्ट्री	२१२
रसाः	४०३	रासत्	२७९
रसात्	३७३	रिभति	४०२

पदम्	पृ०
रिभक्का	४०२
रिषे	१५५
रिहन्ति	१४२
रीरिषः	७८, १७५
रुचेः	१६७
रुद्रः	७५
रुद्रत्वम्	,,
रुद्राः	१८०
रुद्राय	७७, ७८
रुद्रासः	१८३
रूपंरूपम्	१००
रूपम्	२९१
रूपविशेषैः	१६७
रूपसः	३८९
रूपाणि	१००
रूपेण	३७१
रेक्णस्वती	२३८
रेजति	१४८
रेजन्ते	३८९
रेतः	३३, ३७३, ३९२
रेतसः	३७२
रेभिष्ट	१५६
रेवति	२६३
रोचते	२७८
रोदयतेः	७५
रोदसी	७३, ८६, १७५, २४२, २४४, २९०, ३२९, ३४०, ३४७
रोमण्वन्तौ	२
रोरवणम्	३४५
रोरवीति	,,
रोरूयते	१५६
रोरूयमाणः	७५, ७८
रोहन्ति	३४७
रौति	७५
लिबुजा	२१०

पदम्	पृ०
लोकम्	२६१, ३०९, ३४७, ३७६
लोकस्य	२८५
लोकेषु	३४८
लोहितम्	२७८
वकारः	९७, १००
वक्तव्यप्रशंसम्	२१९
वक्षत्	९३, ९४
वक्षथः	१९९
वक्षन्तौ	२७
वचः	४०१
वचसा	५०
वचस्या	२७९
वचांसि	१३३, २९७
वचेः	२७०
वज्रिन्	३४०
वत्सम्	२३१, २३७
वदन्ति	२१७, २१३, ३४८, ३४९
वधकर्मा	३८०
वध्नन्ति	३८१
वधैः	१४९
वनस्पते	१९
वनीयान्	२५४
वन्दमानः	१२६
वन्धनात्	४१०
वपते	२९१
वपापलानि	३७५
वपाम्	४००
वयः	१८२
वयुनानि	९३
वरन्ते	११०
वरमत्	४०१
वरुण	२८५, २८६, २८७, २८८, २८९
वरुणः	७२, ७४, २८४, ३००, ३०९
वरुणस्य	१७९, २७७, ३३८
वरुणानी	३३१

पदम्	पृ०
वरुणानीम्	५२
वरेण्यः	२७०
वरेण्यम्	३८१
वर्णः	२२८
वर्तनाम्	२३७
वर्धमानः	४११
वर्धमानाः	११
वर्षति	३२
वर्षम्	१०
वर्षिष्ठया	१८२
वर्ह	२०९
वर्हिः	२५४
वसतेः	९१
वसत्याः	१०७
वसन्तान्	४११
वसवः	३२०, ३२१, ३२७
वसातिषु	२५०
वसानः	२९९
वसिष्ठः	८
वसिष्ठाः	१९९
वसु	६२
वसुः	४०१
वसुधितौ	६२
वसुधेयस्य	६२, ६४
वसुपत्नी	२२७
वसुभिः	३२०
वसुवने	६२, ६४
वसूनाम्	२२७
वसूनि	२२८, ३२१, ४१२
वस्ता	,,
वस्तोष्पते	१०३
वस्ते	९८
वहतुम्	२११, २९८
वहन्ति	२७१
वहेयुः	७१
वह्निः	३८५

पदम्	पृ०
वह्नितेजःप्रभम्	४०८
वाः	२
वाक्	१५९, २१०, २१२, २१३, २२२, २३४, २९७, ३४८, ३४९, ३५२
वाक्परिमिता	३४८
वाक्यघोषः	२८९
वाघतः	१८९
वाचः	३४८, ३५७
"वाचः प्रवह्लितेव"	३४७
वाचम्	२१०, २१३, ३००, ३४९
वाचस्पतिः	१००
वाचस्पते	१०३
वाजः	१८९
वाजसातमा	५९
वाजसातये	३३०
वाजिनः	३२७, ३२८
वाजिनम्	१२९
वाजिनीवती	२०९, २५७
वाजी	१३३
वाजे	१३६
वाजेभिः	२०९
वातः	१२८, १२९
वातस्य	१९१
वाति	१३८
वातु	१२९
वातैः	६७
वामदेव्ये	३४९
वामम्	२२८
वायुः	६७, ११७, ३७१
वायुकर्म	७१
वायुना	४०७
वायुम्	३७१
वायो	९९
वायोः	३७०, ३७७
वायौ	३४९
वाय्वादित्यौ	३०९

पदम्	पृ०
वारयति	२
वारि	,,
वार्याणि	६३
वाहम्	२१६
वाशिनी	२१६
वावश्यमानान्	८५
वावशाना	२३०
वावशानाः	३८५, ३८६
वावृधानः	१२१
वावृधे	१०५, ३८६
वासवः	३२०
वासात्यः	२५०
वास्रः	९६
वास्तोष्पतिः	,,
वास्तोष्पते	१००
विकर्षयति	४०३
विकसितम्	४०८
विकीर्णमाना:	१७९
विक्षतानि	३८९
विक्षत्य	९०
विचक्रमे	२८१
विचक्षते	२९१
विचरन्ति	३६०
विचेतत्	३९०
विजभ्रतः	५६
विजङ्घः	३६०
विजानात्	३९१
विजानामि	३९३
विज्ञायते	२१३, २१६, २७०
वितस्तया	६९
वितिष्ठसे	४१
वितेनिरे	३४१
विदत्	५
विदथे	३
विदधाति	१७१
विदस्यत्	७१

पदम्	पृ०
विदाय	३७९
विदुः	१६५, ३४८, ३५२, ४०१
विदुषः	३५२, ३७९
विद्मनापसम्	२१९
विद्यते	३१५
विद्यया	३७९
विद्या	३६०, ३७०, ३७१
विद्याकर्मणी	३७५
विद्याम्	३५०, ३७१
विद्याम	३७७
विद्यामप्नसौ	३०९
विद्युत्	२२२
विद्युन्मद्भिः	१८२
विद्रवन्ति	२९
विद्वांसः	३७९, ३८०
विद्वान्	२३, ४०५
विधृतिः	११५
विधर्ता	२७४
विधर्मणि	३९२
विधर्मम्	३८६
विधातः	१७९
विधाता	१२०, १७७, १७८
विधीयते	२१०
विधुम्	३८८
विधुम	११५, २१९
विन्दति	४८
विन्दतेः	४०१
विन्दुमिक्षम्	४०८
विपर्वम्	३८
विपश्चितः	३९२
विपश्यसि	२८८
विपाट्	२९, ४०
विपाट्छुतुद्री	५९
विपाट्छुतुद्रौ	५८
विपाशि	२४१
विप्रम्	४०१

पदम्	पृ०
विप्राः	३८९
विप्रासः	१०४, ४०१
विबोधय	२५४
विभक्तामिमाचः	३७१
विभावितमघः	१००
विभीदकः	११
विभुः	३८०
विभूतिम्	३७१
विभ्वा	१८६
विमदाः	१२०
विमनसाकारीरेण	४०१
विमानः	३६८
विमाने	१४२
विमुक्ता	५९
वियत्	३८१
वियन्ता	३९५
विरवेण	९०
विराजति	२१०
विरूपासः	१९०
विवः	८४
विवर्तते	३२०
विवस्वतः	२९९, २६८
विवस्वते	२६५
विवस्वान्	२६६
विवासति	२००
विविद्धि	८१
विविधाः	३१४
विवृद्धा	३९
विवेश	१५६
विशः	२८८
विशते	२८०
विश्वङ्कम्	३१०
विश्वक्षानः	..
विशोविशे	८०
विश्पतिः	२९४
विश्वकर्मन्	१२१
विश्वकर्मा	११८, १२०
विश्वजन्यम्	१७१
विश्वतः	२३, ३९०
विश्वतोधारम्	३५१
विश्वदानीम्	२३५
विश्वम्	८९, १५६, २३०, २६८, २८८, २९०, २९१
विश्वरूपः	१३१
विश्वरूपम्	२६१, ३११
विश्वरूपाः	२१३
विश्वमिन्वम्	३१५
विश्वस्मात्	२२६, २२१, २६६, २९६, ३४१, ३४२
विश्वस्य	७३
विश्वा	१००, १२०, १३१, १५२, २१०, २७०, २७८, ४१२
विश्वाः	२३
विश्वानरः	१७४, १७७, ६८४
विश्वानरस्य	२८४
विश्वानराय	१७५
विश्वायुवे	..
विश्वाय	२७६
विश्वे	९०, ३२९, ३५२, ३९३
विश्वेदेवाः	३०२
विश्व्या	५
विषस्य	५९
विषम्	२०९
विषित	२८०
विषितं	५९
विषुरूपे	२७८
विषुरूपेषु	२००
विषूचीः	३९९
विषूचीना	३९५
विष्टौ	१८६
विष्टिनम्	२०
विष्यामि	२९०

पदम्	पृ०
विष्णुः	२८०, २८१
विष्णुपदे	,,
विष्णोः	३९२
विष्णुकर्मौ	६१
विष्वञः	८४
विस्तायाः	१००
विह्वितानि	३८९
वीश्वङ्गः	१९
वीताम्	६३, ६४
वीतिहोत्रः	४००
वीरान्	१७५
वीर्याय	१०४
वीळयस्व	
वृकम्	३०८
वृक्षः	२९४, ३८१
वृक्षम्	३३१, ४७५
वृक्षान्	८९
वृक्षे	२९४
वृजिनानि	१४०
वृणक्	९८
वृणोति	७१
वृणोमि	३१६
वृयासुतम्	१६५
वृषकर्मा	३३
वृषणौ	२९९, ३०५
"वृषणौ ह्यष्टपर्णा।"	,,
वृषभः	९३, ३४५
वृषभम्	३४
वृषा	२३९, ३८६
वृषाकपायि	२९३
वृषाकपायौ	२६१
वृषाकपिः	२९२, ३४२
वृषाकपे	२९३, ३४१
वृषाकपेः	२२७
वृषाकम्यनः	२९२
वृष्टिः	७६

पदम्	पृ०
वृष्टः	३०७
वृष्ण्यावतः	८९
वेतेः	९७
वेद	२५२, ४०७
वेदम्	३९३
वेदयन्ते	३४८
वेदाः	३५५
वेदितव्यम्	३७८
वेदिष्ठय	३५८
वेदिषत्	४०१
वेदाङ्गानि	३७७
वेद्याभिः	३९०
वेधसे	७७
वेनः	१४२, १४९, ३८०
वेनन्तः	१४०
वेन्ना	२४१
वैद्युतान	३७७
वैयाकरणाः	७
वैवस्वतम्	१०५
वैश्वकर्मणः	४१०
वैश्वदेवानाम्	३१५
वैश्वदेव्याम्	२९५
वोचम्	३३३
वोचेयम्	१४८
वोढा	२८५
वोळ्हा	२
व्यक्तवाचः	२१३
व्यचिष्यपत्	२३०
व्यन्तु	३३१
व्यभवत्	३४८
व्यवतिष्ठते	३८०
व्यवने	२२९, २५२
व्यवहारिकौ	३४८
व्यवहृत्य	३४
व्यश्नोतेः	२८०
व्युनत्ति	७६

पदम्	पृ०
व्योषि	२८७
व्योम	३८०, ३८१
व्योमन्	२२९
व्योमनि	३५२
व्योमसत्	४०१
व्रतचारिणः...	८
व्रतम्...	३००
व्रते	२८०, ३३०
व्रध्नमान्	२९४
शंमन्ति (शमयन्ति)...	३४५
शकुनिः	७
शक्नोति	,,
शकप्रसरैः	,,
शक्रम्	४०७
शङ्कुरः	७
शचीभिः	२९१
शतदाय	२१६
शतबलाक्षः...	१७१
शतम्	३४०, ४११
शतवत्	७६
शतमाः	१२०, १३३
शतायुषा	४११
शत्रून्	३९६
शत्रुमलम्	२६१
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धहारिणः ...	३९१
शब्दानुकरणम्	२७१
शम्	२१५, ३२८
शमी	१८६
शम्बरम्	३८१
शम्भु	१३९
शम्भुः	३८०
शयानम्	७९
शये	२४०
शरदः	४११
शरदम्	३४४
शरवाम्	२११
शरीरम्	३०९, ३४४, ३५६, ३७२, ३७६
"शरीरमस्य अनुयते"	३५७
शरीराणि	३८१
शरीरे	३०९, ४०५
शर्म	२९, ५१, ३३०
शर्मणि	१७९
शस्याम्	१३०
शल्कभिः	२११
शल्कभिम्	,,
शल्मः...	२९७
शवसः	२८४
शवसा ...	१३०, १३३, १९८, २०४
शवसानम्	७१
शविष्ठ	४०१
शशयानाः	८
शश्वता	३९५
शाकपूणिः...	२८१, ३१५
शाकपूणेः	३४५
शिङ्क्ते	९७
शिमीवत	१७४, ३९७
शिरः...	३७४, ३७५
शिवम्	१००
शिशीतेः	१४३
शिप्रम्	१४२
शिश्नथत्	२२९
शिष्टाः	२७८
शिष्यतेः	१००
शीर्षे	३४५
शीलम्	१४९
शु	४०, ६१
शुक्रम्	२७८
शुक्रशोणितसंयोगात्	३७२
शुक्रातिरेके	,,
शुक्रेण	,,
शुक्लम्	४१२

पदम्	पृ	पदम्	पृ०
शुचमानः	१४७	श्रितः	३५७
शुचिषत्	४०१	"श्रितमतिबुद्धिः"	३९०
शुतुद्रिः	३९	श्रुधी	६९
शुद्राविणौ	..	श्रुष्टः	३८०
शुनः	६१	श्रेष्ठम्	२३३, २३४
शुनासीरौ	६१, ६२	श्रेष्ठा	२६८
शुभाशुभं	२०५	श्रोता	३०७
शुभ्राः	२०७	श्लेष्मणः	३७१
शुभे	५९	श्लेष्मा	..
शुवधः	१४७, २२९	श्लोकः	१३, १४७
शुष्मम्	२३५	श्वामय	४०
शुष्मात्	८६		
शृङ्गाः	३४५	षट	३०९, ३८९
शृणवन्	२९७	"षडिन्द्रियाणि"	३०९
शृणुहि	२९	षण्णाम्	३८९
शृणोतु ...	७७, २७५, ३०२, ६६१	"षाडश वपापञ्चानि"	३७५
शृणोतेः	७६		
शृण्वते	१७४	संयज्ञके	३६०
शृतम्	३३८	संग्रामे	३७१
शेकुः	४०	संवत्सरे	१८६, ७९०
शेपः	७, १४९	संविदम्	३००
शेरते	१७९, ३८२, ६८०	संशिशाना	१३७
शेवः	१३३	संस्कर्त्ते	३८१
शेपाः	३११	संसर्गम	१८६
शोणितम्	६७३	संस्तवप्रायण्योः	२५०
शोणितात्	..	संख्यायान	८४, २६२
शोणितातिरेक	..	सकथिः	३०
श्यायतेः	३८३, ३८४	सखा	१००, २४२, ३८०
श्येनः	१४१	सखायः	२६०
"श्येनो गृध्राणाम्" ...	३८२, ३८४	सखाया	४०४
श्रद्धया	५०	सख्यानः	३८०
श्रद्धा	४८	सख्यम्	३११, ३८०
श्रद्धाम्	५०	सगरम्	३८१
श्रवः	१५, ७१, १७४	सगिधम्	६४
श्रवणम्	२१९	सङ्गाः	९९
श्रवस्युम्	९४४	सचध्वे	२०९, २१०

पदम्	पृ०
सङ्गमनम्	१०५
सङ्गमे	१४०
सचता	६९
सचतेः	२२, ३०, २९०
सचन्त	३२०
सचन्ताम्	५२
सचा	२४४
सजूः	७०
सञ्चायसः	१८३
सत्रायते	३१७
सत्रामाणि	३८०
सत्	३८१, ४१२
सतः	१०४, १२८
सतीः	३९०
सतीकम्	३८१
सतीनम्	,,
सत्त्वम्	३३०
सत्त्वकायपः	३६९
सत्त्वानि	१
सत्यधर्माणः	१७८
सत्यम्	३६९, ३८१
सत्यमहो	३०९
सदनम्	३८१
सदम्	३०९
सद्म	३८२
सध्रीचीः	२६९, ३६९
सना ।	३०६
सनेमि	३२८
सनोति	२६३
सन्ति	३२०
सन्दृक्	१२०
सन्दृशि	१४५
सन्ध्वनि	२९
सन्नियतम्	३७५
सप्तयः	१९, १९२
सप्तथा	२८

पदम्	पृ०
सप्तहाः	१३२
सप्तवर्ग	३८९
सपत्नाः	१९७
सपर्यतः	१७५
सपीतिम्	६४
सप्त	१९८, ३०९, ३११, ३४५
सप्तऋषयः	३०७, ३०९
सप्तऋषीणानि	११०, ३८९
सप्तऋषीन्	१२०
सप्तच्छन्दांसि	३४५
सप्तथम्	३८९
सप्तविंशतिः	१४९
सप्तशतम्	४५
"सप्तशतं पञ्चदश्च समेधा"	३७५
सप्तस्वसा	७५
सप्तर्चःता	२००
सप्तापः	३०९
सप्तार्द्धगर्भा	३९२
सप्तः	३
सप्रथः	५१
समश्नुते	२५८
समत्सु	३०
समदः	२५
समना	२१, २७, ९०, ७५
समने	३८८
समन्वारभेते	३७५
समप्रयाण	१८६
समभ्यसेत्	३७५
समरणम्	१३४
समरेषु	३०
समवायस्थीनाम्	२५०
समा	९२, ९३
समाख्या	३२०
समान	३८८
समानकर्मणोः	२५०
समानकालयोः	३३

पदम्	पृ०	पदम्	पृ०
समानजन्मानौ	२००	सरूपनाम्	४०५, ४१२
समानम्	१६७, ४०४	सर्गाः...	३८१
समानाभिव्याहारम्	९६	सर्तेः	१९, २७४
समारोहणे	२८२	सर्पः	४०९
समासते	३५२	"सर्पाणां वाम् वयसां क्षुद्रस्य सरीसृपस्य चतुर्थी व्यावहारिकीत्यके"...	३४८
समुद्रः	२९९, ३००, ३०२, ३८१, ३८६	सर्पिः...	३८१
समुद्रम्	१२४, १५६, ३००	सर्वज्ञानः	३७२
समुद्राः	३३०	सर्वताता	२०४
समुद्रियः	२९७	सर्वभूतजिज्ञासा	४१२
समूढः	२०७	सर्वम्	३८१
समूळ्हम्	२८१	सर्वमयः	३७२
समे	७५	सर्वमेध	१२०
समेति	१६८	सर्वाङ्गसम्पूर्णः	३७४
समेन	३१२	सर्वाभिः	२८२
समेध्यन्	८१	सर्वाम्	३५२
सम्पिबते	२९४	सलिलम्	३६९
सम्पिबन्ति	१६५	सलिलानि	२२८
सम्पिष्टात्	२०९	सलोकताम्	४०५, ४१२
सम्प्रत्ययः	३३७	सवनक्रमेण	३४५
सम्प्रैषौ	६२, ६३	सवनम्	३२६
सम्बभूव	२६६	सवनानि	३४५
सम्मिम्यानः	१०८	सवम्	२३३
सयुजा	४०४	सवर्णाम्	२६५, २६६
सयोनिः	२९४, २९५	सवर्णायाम्...	,,
सरः	७९	सवान्	१५, १६१
सरण्यात्	२०५, २६४	सवितः	१२६
सरण्यूः...	२६४, २६५, २६६	सविता ...	१३३, १३४, १३७, १७७, २३३, २६१, २६९, २७०, ४११
सरत्	२२९		
सरथम्	१३२	सशिरस्कः	४०९
सरमा	२०५, २०६	सस् (स्वपना)	१८६
सरस्वन्	११८	ससर्ज	७६
सरस्वति	२९	सस्यम्	६२, ६३
सरस्वती	२०७, २१०, २९७	सहः	१७५
सरस्वान्	११५	सहमानाय...	७७
सरीसृपस्य	३४८	सहवम्	१५, १६२, ३४०

पदम् ... पृ०
सहस्रसाः १३०. १३३
सहस्राक्षरा २२८
सहावानम् १२९
साकञ्जानाम् ३८९
साकम् ९२, १९१, ३११
साचति १९८
साचते ... ... ,,
सातिमाचः ३८०
साह्नम् ३७४
साधमादिनौ २९३
साधमानिनौ २९३
साध्याः ३१५. ३२०
सान् ३०
"सामभिः स्तुवन्ति" ... ३४५
सामानि ३४८
सामान्यात् २७०, २७१
सायम् २५४
सारिष्टम् ४१२
सावित्रः २७०, २७१
साविषत् २३२
साहचर्यात् १९७
सिक्ताम् ३७३
सिञ्चतम् ६२
सितम् ३९
सिध्रम् ५७
सिनम् २१६
सिनाति ... ... ,,
सिनीवालि २१८
सिनीवाली २१९
सिन्धुः ४०. २९७, ३८१
सिन्धुम् ४०८, ४०९
सिन्धूनाम् ७५
सिन्धौ १५
सिषक्तु २४२
सिषिचुः ९२
सीदति २१८

पदम् ... पृ०
सीदन् १५४
सीम् २९९, २४१
सीरः ६१
सीव्यतु २१६
सीव्यतेः ... ... ,,
सीषधाति २७९
सु (अपत्यम्) २६३
सुकिंशुकम् २६१
सुखः ११२
सुखम् २, २६१
सुखाचयकरम् २६३
सुगन्धिम् ४१०
सुगाः ३२६
सुचक्रम् २६१
सुचक्रे ७१
सुजातः २२२
सुतः १६४. ३८६
सुतपा १७४
सुतम् १६५, ३१४
सुतस्य २९९, ३४४
सुदुघाम् २३३
सुदेवः ४००
सुद्रविणः २०४
सुधन्वनः १८६
सुनवाम ४०८
सुनोतु २३४
सुनोतेः १६१
सुपथा ३२६
सुपर्णः १५५, १५६
सुपर्णम् २८
सुपर्णा ४०४
सुपलाशे २९४
सुपुत्रे २६३
सुपूतम् ९५
सुप्रभृतः ४०२
सुभगः २५०

पदम् ... पृ०

सुभगा २९५, २११
सुभगाम् २२६
सुभद्राम् २२०
सुभानुः ४०२
सुमखम् १७५
सुमखस्य २५०
सुमङ्गलः ५
सुमतिः ३१३
सुमतिम् १७८
सुमती १९५
सुमायाः १८२
सुरणानि २४५
सुवतेः २७४
सुवर्णरेताः ४०२
सुवानः ३८६
सुविता २९३
सुवितार्थं १८३
सुविद्वांसः ३४७
सुवीरः १९
सुष्टुतम् २१९, २६१
सुस्वरः ... ... ,,
सुग्रीवः १२०
सुसारथिः ७५
सुषुम्न ३७१
सुषोमया ३९
सुहूती २१५
सुसम्पिष्टम् २५१
सुसुत २१३
सुरूपे २६३
सुहवम् २१९
सुहवाः ३३०
सुहवाम् २१५
सुहस्ताः २३३
सुहार्दः ३७४
सूक्तभाञ्जि १४९
सूक्तम् १३४, ३१५

पदम् ... पृ०

सूक्तानि १८६, ३८१
सूक्ते १६१, ३७८
सूचौ २१६
सूच्या ... ...
सूनवः १९०
सूभर्वम् ३५
सूयज्ञः (?) १८६
सूयवसाद् २३५
सूरचक्षसः १८६
सूरिः १७३, २५०
सूर्य (?) २८७
सूर्यः १३३, २७४, २७७, ३६७
सूर्यम् २७६, ३७९
सूर्यस्य १४०
सूर्या २५८
सूर्याः ३४०
सूर्याचन्द्रमसौ २४७
सूर्याम् २६१
सूर्ये २६१, ३८७
सूर्योदयपर्यन्तः २५५
सृकागम् (?) २३०
सृजामि १४१
सृण्यौ (?) ३४३
सृष्टा १०७, ३४८
सेदिम ३१३
सेना १०७
सेन्द्रियाणि ३८०
सेवितव्यः २१६
सोतोः ३४२
सोम १६४
सोमः १६१, १६४,
३८०, ३८२, ३८६, ३८७
सोमपीतये ५२, ५७
सोमभक्ताः १६१
सोमम् ... १६१, १६५, ३८५, ३८६
सोमस्य १२६, १६१, १७९, २५४, २९९

पदम्	पृ०
सौमाय	२९२
सौभिमः	१४
सौभे	७८९
सौम्यम्	१४२
सौम्रामः	१९१, १९४
सौधन्वनाः	१८९
सौभगाय	७३७
सौमनसे	१९४
सौम्यः	३७३
स्कन्दयन्	८९
स्कन्धिनौ	३४८
स्तना	३७४
स्तुकः	२१८
स्तुनाः	३०२
स्तुषेय्यम्	१९८
स्तूपः	१३६
स्तोमः	१९९
स्तोमम्	७९, ८०
स्तोषम्	३८
स्त्यायतेः	१३९, २१८
स्पर्शेन	३७०
स्त्रियः	१९९, ३९०
स्त्री	११५, ३७२
स्थः	२९९
स्थाने	३८९
स्थात्यूत्पत्तिप्रक्षयन्यायेन	४०८
स्थिरतेः	१७
स्थिरधन्वने	७७
स्थौलाष्ठीविः	९७
स्नातः	२९०
स्नायुजालानि	३७५
स्नावा	३७२
स्नावनः	,,
स्पशा	२९२
स्पन्दम्	३७२
स्म	२५०
स्यत्	७४२
स्यूलीकम्	३८०
स्योनम्	२९१
स्योना	५१
स्रवेत्	१४९
स्रष्टा	३७१
स्रिधत्	१५५
स्रुचा	४००
स्वः	१७४, ३७७, ३८१
स्वगूर्ताः	१५७
स्वधया	३९४, ३९८
स्वधावः	७७८
स्वधावने	७७
"स्वधितिवनानाम्"	३८०, ३८४
स्वपतः	३०९
स्वपिवात	७८
स्वपोति	३७१
स्वप्नंशनः	२९३
"स्वयक्कर्माणि आदित्याः भक्त"	३८३
"स्वयक्कर्माणि आत्मनि भक्त"	३८४
स्वयम्	१२७, १४८
स्वयम्भूः	३८१
स्वराज्यम्	३०४
स्वर्कैः	३२८
स्वर्कः	१८२
स्वर्गस्य	२८५
स्वर्णीकम्	३८०
स्वर्दृशः	९२
स्वर्दृशे	२८८, २९०
स्वसा	२१८
स्वस्तये	५३, १२९
स्वस्ति	२३७, २३८
स्वस्तिनः	३७२
स्वादिष्ठया	१९४
स्वाध्यायम	७८
स्वावेश्या	२२८

पदम्	पृ०
स्तौष्यतेः	२७४
स्तौकम्	३८०
स्वः	७५०
हंसः	३८०, ३८२ ४०१
हंसयन्त्ययति ?	५००
हंसाः	.
हन्ता	३४४
हन्तारौ	..
हन्ति	८९, १४७
हन्यते	७२
हरन्ति	२१२
हरौ	५६
हर्यते	१८३
हर्यमाणाम:	१६२
हवम्	६९
हवामहे	५०७
हविः	२१८, २०७, २६३, ३६८, ३८१
हविर्धाने	५६
हविर्भाक्षि	१४९
हविषा	१०५, ११५ २१९, ४००, ४११
हविष्मान्	६००
हवेषु	१९१, ३७८
हव्यम्	११२, ३१८
हसनाम्	२
हस्तघ्नः	७२
हस्ताभः	३४५
हस्ते	७२
हारिद्रविकम्	७५
हासति	५९
हासमाने	५९

पदम्	पृ०
हिंसाम्	३७७
हिङ्	२२१, २२७
हितिः	२०६
हितेन	९४
हिन्	२१५
हिनोत	२५४
हिरण्यगर्भः	११५
हिरण्यरथाः	१८२
हिरण्यवर्णम्	१६१
हिरण्यस्तूप	१६४, १६६
हुवानाः	३०३
हुवामहे	२४४
हुवे	२१५, २८४
हुवेम	१२९, २७४
हूयते	२१८
हूयसे	१४०
हृत्पद्मनिलयस्थितम्	४०७
हृत्सु	५२
हृत्स्वसः	२९७
"हृदयं ष्यष्टाकपालानि"	३७५
हृदा	३६०
हृदे	१३९
हेतिम्	२३
हेम	३८१
हेमन्तान्	४११
हैरण्यस्तूपे	१६४
होता	४०१
होम	४००
ह्यः	६८८
ह्रदस्य	१०

अथ निरुक्तदृष्ट-सम्बन्धिपदानां सूची

पदम्		अ०	पा०	ख०		भा०	पृ०
पुमान् (दायादः)	...	९	२	५	...	४	२३*
स्त्री (अदायादा)	...	३	४	४	...	२	३५९†
ग्ना (बालिका ?)	...	,,	,,	,,	...	,,	,,
योषा (युवती ? ४भा० ४०७)		,,	३	३	...	,,	३१५
मेना (वृद्धा ?)	...	,,	४	४	...	,,	३५६
नपुंसकः (तृतीया प्रकृतिः		१३	२	६	...	४	३७३
पण्डकः ,,	...	६	६	९	...	३	२७३
उपयमनम्	...	३	१	५	...	२	२६७
सन्तानकर्म	...	,,	,,	४,५	...	,,	२५९,२६६
वरः	...	[illegible]	३	२	...	,,	६१
वधूः	...	२	१	३	...	,,	१५६
गर्भः	...	१०	२	१०	...	४	११५‡
भ्रूणः	...	६	५	४	...	३	२५१
बालः	...	११	३	१०	...	४	२१६
शिशुः	...	१०	४	२	...	,,	१४३
कुमारः	...	५	३	७	...	३	९६
युवा (४भा० ३८८)	...	४	,,	३	...	२	४४५
मनयः	...	,,	,,	,,	...	,,	,,
पलितः	...	१३	२	१८	...	४	३८८
स्थविरः	...	६	६	२	...	३	२६३

* २भा० २५९, २६६, २७५ । ४भा० ३७३, ३९० ।

† २भा० २२५, २५९, ३२१ । ४भा० ११५, १९९, ३७३, ३९० ।

‡ २भा० २२५, २७५, ४६२ । ४भा० १४३, ३८७ ।

पदम्		ऋ०	पा०	अ०		भा०	पृ०
पिता	...	१३	२	५	...	४	३७२*
माता	...	,,	,,	,,	...	,,	,,†
आचार्यः	...	१	८	७	...	५	४९
महाशिष्यः (२भा०३९५,३८४)		७	१	५	...	३	३१४
भ्राता	...	[illegible]	[illegible]	[illegible]	...	२	४८६
भगिनी	...	३	१	३	...	,,	२७५
जामिः (२भा०२३७,४८०)		,,	,,	,,	...	,,	,,
स्वसा (२भा०३३१)		११	८	११	...	४	२१८
ज्येष्ठः (२भा०२३०)	...	३	०	१	...	२	१९५
मध्यमः	...	५	५	५	...	,,	४८६
कनीयान्	...		७	१	...	,,	१९५
पतिः	...	११	८	८	...	४	१०७‡
जाया (२भा०२६७; ४भा०१०७,३३१)		११	.	११	...	,,	५६६
जनिः (४भा०३३१)	...	११	,,	८	...	,,	१०७
पत्नी (४भा०२२५,२५८,२६१,३३१)		१८	५	११	...	,,	३३०
सुभगः	...	११	,,	५	...	,,	५५६
सुभगा (२भा०२६६; ४भा०३३०)		११	३	७	...	२	१३०
सुवासाः	...	.	,,	,,	...	,,	,,
विधवा	...	६	६	,,	...	,,	३१५
अपतिका	...	६	१	५	...	२	२६७
अपुत्रा	...	,,	,,	,,	...	,,	,,
गर्तालक	...	,,	,,	,,	...	,,	,,
निष्षपी	...	५	६	४	...	३	८७
रामा	...	१०	२	०	...	४	२७१

* २भा० २५८, २६७, ४६२; ३भा० १९९। ४भा० २९४, ३००, ३०४, ३७४।

† २भा० १८८, ४६० ३भा० ४८७। ४भा० १५६, २४०, २६८, ३७४। "मातरा" (मातरौ = माता च पिता च) २भा० २७५। ४भा० ६०, १०७।

‡ २भा० ३६७, ४६०। ४भा० २२९, २६१।

पदम्		अ०	पा०	अ०		भा०	पृ०
अपत्नी	...	४	१	९	...	२	३९३
आत्मा: (३भा०११२,४भा०१०७)		३	३	४	...	२	३२०
हृदयज:	...	,,	,,	,,	...	,,	३२१
आविषो	...	१२	१	७	...	४	२५८
आम् (पुत्रः कन्या वा)	...	३	,,	६	...	२	२७५
अपत्यम् (तोक. ४भा०२१५)		,,	,,	१	...	,,	२५३
ततः (पिता पुत्रो वा)	...	६	२	२	...	३	१५५
तता (माता दुहिता वा)	...	,,	,,	,,	...	,,	,,
पुत्रः	...	२	३	,,	...	२	१९९*
तोक.	...	३	१	,,	...	,,	२५५
तोक. (४भा०७८,२५७,३९९)		,,	,,	५	...	,,	२६७
तान्वः	...	,,	,,	६	...	,,	२७५
आत्मज.	...	,,	,,	,,	...	,,	,,
अन्योदर्यः	...	,,	,,	३	...	,,	२५७
अन्यजातम्	...	,,	,,	२	...	,,	२५४
अरणः	...	,,	,,	२,३	...	,,	२५४,२५७
कनिः	...	१०	२	८	...	४	१०७
कन्या (४भा०१०७)		४	,,	७	...	२	४१७
दुहिता	...	३	१	४	...	,,	२५९†
अग्रजा	...	,,	,,	५	...	,,	२६७
पुत्रिका	...	,,	,,	,,	...	,,	,,
भ्रातृका (२भा०२६०)		,,	,,	,,	...	,,	,,
नप्त्री (दौहित्रं पौत्रं वा)	...	३	,,	४	...	२	२५८
नप्ता (,,)	...	,,	,,	,,	...	,,	२५९
नपात् (,,)	...	८	२	२	...	३	४५९

* २भा०२५७, २५९, २६७, २७५ । ४भा०१८६, २५२, २७४, ३९० ।

† २भा०२५७, २६७, ४६२ । ४भा० २६८ ।

पदम्		अ०	पा०	सू०		भा०	पृ०
पौत्रः (४भा० ७८, २५७)	•	३	१	४	...	२	२५९
नप्ता (४भा० २५९)		१०	,,	,,	...	४	७८
दौहित्रः	...	४	,,	,,	...	२	२५९
जामाता	...	६	२	६	...	३	१७९
पितृजामाता	...	,,	,,	,,	...	,,	,,
देवरः	...	३	२	३	...	२	३१५
श्यालः	...	६	२	६	...	३	१७९
भगिनी ("भगिनीभर्त्ता" इति वृत्ति०)		३	१	,,	...	७	२७५
स्नुषा	...	१०	,,	९	...	४	२६३
सुवीरा	...	१	३	२	...	२	६१
मातुलः	...	१३	४	३	...	४	४०७
मातुलयोषा	...	,,	,,	,,	...	,,	,,
मातुलयोषकन्या	...	,,	,,	,,	...	,,	,,
पैतृष्वसेयी	...	,,	,,	,,	...	,,	,,
पितृष्वसा	...	,,	३	१	...	,,	३९१
पितरः	...	३	१	५	...	२	२६५*
वंश्यः	...	५	,,	६	...	७	७५
दायादः	...	३	,,	४	...	२	२५९
ज्ञातयः	..	४	३	५	...	,,	४९२
सबन्धवः	...	,,	,,	,,	...	,,	,,
सनाभयः	...	,,	,,	,,	...	,,	,,

* २भा० २०८। ३भा० ३०७। ४भा० ७५, १९०, १९१, १९४, २१९।

अथ नैरुक्तार्षक्रमणी ।

पदम्	अ०	पा०	ख०	भा०	पृ०
अक्रूरः (?) ...	३	१	४	... २	१९१
अक्षपरिध्वन ...	९	१	८	... ४	११
अगस्त्यः ...	१	२	५	... २	५५
अगस्त्यः (तनूनापाद्याज्ञौ)	८	३	७	... ३	४९७
अङ्गिरसः ...	११	२	५	... ४	१९०
अङ्गिराः ...	३	३	५	... २	३३२
अत्रिः ...	३	३	५	... २	३३२
अग्निः (नाराशंसयाज्ञौ) ...	८	३	७	... ३	४९७
अथर्वा (सूर्यः) ...	१२	३	१४	... ४	३०२
अथर्वाणः ...	११	२	६	... ४	१९१
अदितिः (देवमाता) ...	११	३	२	... ४	२००
अर्वन् ...	१०	३	८	... ४	१३५
अश्वः (वायुः) ...	४	५	५	... २	४८६
अश्विनौ (राजानौ) ...	१२	१	१	... ४	२४७
आप्त्याः ...	१०	१	८	... ४	८१
आग्रायणः ...	१	३	४	... २	७१
आङ्गिरसः ...	१०	३	१०	... ४	१३९ ३०
आचार्याः (शास्त्रगुरवः) ...	७	६	२	... ३	३९९
आत्मा ...	१३	२	१	... ४	३६८
आग्नाः ...	११	२	८	... ४	१९६
आर्यः (ईश्वरपुत्रः) ...	६	५	३	... ३	२४९
आर्ष्टिषेणः ...	२	३	१	... १,२	१९५,१९९
इन्द्रः ...	११	४	५	... ४	२२६
इन्द्राणी (शची, सेना, प्रासहा)	११	४	५	... ४	२२९
इषितसेनः ...	२	३	२	... २	१९९

पदम्	अ०	पा०	अ०		भा०	पृ०
उर्वशी (अप्सराः) ...	५	३	१	...	३	७३
उशिक् ...	६	३	१	...	३	१८१
ऋक्षाः ...	५	४	३	...	३	१०२
ऋभुः ...	११	२	४	...	४	१८९
ऋषयः ...	१	६	५	...	२	१३७ टि०
ऋषिः ...	२	३	७	...	२	१९९ टि०
ऋषिपुत्री (लोपामुद्रा) ...	५	१	७	...	३	११
ऋत्विजः ...	७	३	७	...	२	१९९
एकतः (अग्निः) ...		१	६	...	७	३९४
एके ...	१	३	७	...	७	६० टि०
ऐतिशायनिकाः ...	७	५	७	...	७	२१७ टि०
औदुम्बरायणः	१		३		७	७३ टि०
औपमन्यवः	१	१	१	...	२	१ टि०
और्णवाभः ...	६	३	४	...	३	१८९ टि०
औशिजः ...	६	३	१	...	३	१८१
कक्षीवान् ...	६	३	१	...	३	..
कठः (काठकम् ...	१०	१	५	...	४	७५
कण्वः ...	३	३	५	...	२	३३२
[illegible]ाः ...	७	१	२	...	३	७८९
कपिञ्जलः (शकुनिः) ...	९	१	४,५		४	५,७
कलिः (प्रामादः) ...	११	१	१७			१७९
कश्यपः (तनूनपादाग्नी)	८	३	७	...	३	४९७
कात्थक्यः ...	८	२	७	...	३	४५९ टि०
काश्यपः ...	१२	४	४	...	४	३१५
कुत्सः ...	३	२	५	...	२	२९८
कुबेरः (राजा) ...	६	४	८	...	३	२३७
कुरुः (राजा) ...	६	४	८	...	३	२३७
कुशिकः ...	२	७	३	...	२	२४२
[illegible]काः ...	७	१	२	...	३	२८९

पदम्		अ॰	पा॰	ख॰		भा॰	पृ॰
कौत्सः	...	१	५	१	...	२	१०२
कौरव्यौ (राजानौ)	...	२	३	१	...	२	१९५
क्रौष्टुकिः	...	८	१	२	...	३	४४०
गार्ग्यः	...	१	१	४	...	२	३७ इ॰
गालवः	...	४	१	३	...	२	३७८
गृत्समदः	...	९	१	५	...	४	७
गृत्समदः (नाराशंसयाजी)		८	३	७	...	३	४९७
घृतपृष्ठः (अग्निः)	...	५	४	५	...	२	४८६
चर्मशिराः	...	३	३	३	...	२	३१५
च्यवनः	...	५	३	३	...	२	४४५
जामदग्न्यः	...	७	७	२	...	३	४१९
जमदग्निः (तनूनपाद्याजी)		८	३	७	...	३	४९७
तैटिकिः	...	४	१	३	...	२	३७८ इ॰
त्रितः (सूर्यः)	...	४	१	६	...	२	३९४ इ॰
दृचः (सूर्यः)	...	११	३	२	...	४	२००
दध्यङ्	...	१०	३	१४	...	४	३०२
दाक्षायणी (पृथिवी)	...	११	३	२	...	४	२००
दीर्घतमाः (उभययाजी)		८	३	७	...	३	४९७
देवापिः (राजा)	...	७	३	१	...	३	१९५
द्वितः (वायुः)	...	४	१	६	...	२	३९४
नदः	...	५	१	२	...	३	१०
नवग्वाः	...	११	२	७	...	४	१९४
नाभाकः	...	१०	१	५	...	४	७५
नूतनैः (अस्माभिः)	...	७	४	३	...	३	३८४
नैदानाः	...	६	२	६	...	३	१७९, ३६७
नैरुक्ताः	...	२	२	४	...	२	१८८ इ॰
लोभाः	...	४	२	८	...	२	४२३
पराशरः	...	६	६	२	...	२	२६३
परिव्राजकाः	...	२	२	४	...	२	१८८

पदम्		अ.	पा.	ख.		भा.	पृ.
परुच्छेपः	...	१०	४	५	...	४	१४९
पारस्करः (यास्कः ?)	...	१३	४	९	...	४	४१७
पारोवर्य्यविदः	...	१	५	२	...	२	११३ टि०
पार्षदानि	...	१	२	१	...	२	११९
पुरूरवाः ("राजा" टी०)		१०	४	१०	...	४	१५६
पूर्वे याज्ञिकाः	...	७	६	३	...	३	४०१
पूर्वेभिः (ऋषिभिः)	...	७	४	२	...	३	३८४
पिजवनः (राजा)	...	२	७	२	...	२	२३७
पितरः	...	३	२	२	...	२	२१८ टि०
पैजवनः (राजा)	...	२	७	२	...	२	२३७
प्रस्कण्वः	...	३	२	५	...	२	३३२
प्रियमेधाः	...	३	३	५	...	२	३३१
बृहस्पतिः	...	२	३	३	...	२	२०२
ब्राह्मणवादाः	...	८	५	२	..	२	२१७
ब्राह्मणाः	...	६	१	६	...	४	८
भारद्वाजः	...	३	२	५	...	२	३३२ टि०
भार्म्यश्वः	...	९	३	२,३	...	४	३४,३६
भावयव्यः (राजा)	...	९	१	१०	...	४	१५
भूतांशः	...	१२	४	६	...	४	३१५
भूयोविद्यः	...	१	५	२	...	२	११३ टि०
भार्गवः	...	४	५	२	...	२	४६८ टि०
भृगुः	..	३	७	५	...	२	३३२
भृम्यश्वः		९	३	३	...	४	३६
भौवनः	...	१०	३	२	...	४	१२०
मण्डूकाः	...	९	१	६	...	४	९
मत्स्याः	...	६	५	४	...	३	२५१
मनुः ("स्वायम्भुवोऽब्रवीत्")		३	१	४	...	२	२५९
मन्त्रवर्णाः	...	२	५	२	...	२	२१७
मच्छिन्नतः	...	३	३	५	...	२	२३२

पदम्		अ०	पा०	ख०		भा०	पृ०
मित्रावरुणौ (अहोरात्रौ)	...	५	३	१	...	३	७३
मुद्गलः	...	९	३	२,३	...	४	३४,३६
मेधातिथिः (उभययाजी)	...	८	३	७	...	३	४९७
मैत्रावरुणः	...	५	३	२	...	३	७७
मौद्गल्यः	...	११	१	६	...	४	१७१
यमः (वैवस्वतः)	...	११	३	१३	...	४	२२१
यमी (यमभगिनी)	...	११	३	१३	...	४	२२१
याज्ञिकाः	...	७	१	४	...	३	३०७
यास्कः (एतद्ग्रन्थस्य कर्त्ता)		१३	४	९	...	४	४१३
लवः (लवसूक्तम्)	...	७	१	३	...	३	२९५
लोधः	...	४	२	६	...	२	४१५
वध्र्यश्वः (नाराशंसयाजी)		८	३	७	...	३	४९७
वसिष्ठः	...	५	३	२	...	३	७७ ६०
वसिष्ठः (नाराशंसयाजी)		८	३	७	...	३	४९७
वसिष्ठाः (सुताः)	...	११	२	८	...	४	१९६
वाक् (वागाम्भृणीयम्)	...	७	१	३	...	३	२९५
वाजः	...	११	२	४	...	४	१८६
वामः (सूर्यः)	...	४	४	५	...	२	४८६
वार्ष्यायणिः	...	१	१	३	...	२	३४
वामात्यः (राजा सूर्यस्य)	...	११	१	२	...	४	२५०
विकुण्ठा (आसुरी)	...	७	१	३	...	३	२९५
विभ्वा	...	११	२	४	...	४	१८६
विरूपः	...	३	३	५	...	२	३३२
विरूपाक्षः	...	११	२	५	...	४	१९०
विश्वकर्म्मा	...	१०	३	२	...	४	१२०
विश्वामित्रः	...	२	७	२	...	२	२३७
विश्वामित्रः (तनूनपाद्याजी)		८	३	७	...	३	४९७
वृषाकपिः	...	११	४	५	...	४	२२७
वैखानसः	...	३	३	५	...	२	३३२

पदम्		अ०	पा०	सू०		भा०	पृ०
वैयाकरणाः	...	१	४	१	...	२	८३ टि०
व्रतचारिणः	...	६	१	६	...	४	८
शंयुः (बार्हस्पत्यः)	...	४	३	५	...	२	४६२
शतबलाक्षः	...	११	१	६	...	४	१७१
शन्तनुः (राजा)	...	२	३	१	...	२	१९५
शाकटायनः	...	१	४	१	...	२	८२ टि०
शाकपूणिः	...	२	२	४	...	२	१८८ टि०
शाकल्यः	...	६	५	५	...	३	२५५
शिरिम्बिठः	...	६	६	२	...	३	२६३
शुनःशेपः (शौनःशेपीयं)	...	३	१	४	...	२	२५९
सप्तर्षयः (रश्मयः)	...	१२	४	३	...	४	३०९ टि०
सरमा (देवशुनी)	...	११	३	३, ४	...	४	२०५, २०६
साध्याः	...	१२	४	७	...	४	३२०
सुदाः (राजा)	...	२	७	२	..	२	२३७
सुधन्वा	...	११	२	४	...	४	१८६
सुभर्वः (राजा)	...	९	६	७	...	४	३४
सौधन्वनाः	...	११	२	४	.	४	१८६
स्थौलाष्ठीविः	...	७	४	१	...	३	३७८ टि०
स्वयम्भूः (ब्रह्मा)	...	२	३	२	...	२	१९९
हरिद्रवः (हारिद्रवकम्)	...	१०	१	५	...	४	७५
हिरण्यस्तूपः	...	१०	३	८, ९	...	४	१३४, १३६
उत्तानपाद् ("राजा" टी०)		११	३	२	...	४	२०३
ऊर्जव्यः (राजा)	...	११	४	१५	...	४	२४२

॥ अथ नैरुक्तदैवतसूची ॥

—:o:—

देवतपदम्	निरुक्तनिष्पन्नार्थः	निघ० पृ०	निरु: भा०	पृ०
अक्षाः	देवनानि—विभीदकफलानि	४६६	४	१०—१३
अग्नायी	अग्निपत्नी—दारिकादि (पृ० ७०७१*)	४७१	४	५२—५३
अग्निः	पार्थिवः (प्रसिद्धः)	४५९	३	३७८—३८६
,,	मध्यमः (विद्युत्)	४८१	३	३८६, ३८८
,,	,, (,,)	,,	४	१४०—१४२
,,	उत्तमः (सूर्यः)	०	३	३८७, ३९०—३९२
,,	महान् आत्मा	०	४	३६८
,,	सर्वा देवताः	०	३	३८, ३९०—३९२
अग्नीन्द्रौ	(ऋ० म० ३ १,२५,४.)	०	३	३४४, ३४७
अग्नीपर्जन्यौ	(ऋ० म० ४.८,१६,६.)	०	३	३४४, ३४८
अग्नीवरुणौ	(ऋ० म० ३,४,१२,४.)	०	३	३४४, ३४७
अग्नीषोमौ	(ऋ० म० १,६,२८,१.)	०	३	३४४, ३४७
अग्नृतवः	(ऋ० म० १,१,१८,४.)	०	३	३४४, ३४८
अघ्न्या	माध्यमिका वाक्†	४८९	४	२३४, २३७
,,	गौः (घर्मधुक्)	२१९	४	२३४—२३६
अङ्गिरसः	अङ्गाराः	०	४	१९०—१९१टी०
,,	रश्मयः (ऋषयः वा०‡)	४८५	४	१९४—१९५
अजएकपात्	आदित्यः (एकादश द्वादश वा§)	४९४	४	२९५—२९८, ३०२
"अतिथिदेवत्यम्"	ब्राह्मणः (तै०ब्रा०२,१०; ब्रा०१,४,४,२; ४)		३	३०७
अथर्वा	अचलः (आदित्यः)	४९५	४	३०२, ३०४—३०५

* यज्ञोपकरणानीति परिगणितेषु द्वाविंशतिषु एकविंशमिदम्।

† माध्यमिका वाक् तु मेघध्वनिरेव; अथवा सर्वेषा मेव शब्दाना माकाशप्रभवत्वात् माध्यमिकत्वम्; "वायुः खात्; शब्दस्तत्"—इति य० का० प्रा० १, ६; ७।

‡ ऋषयः वा०—अङ्गिरसः ऋषय एवेति व्याख्यानविदो वदन्ति।

§ ४ भा० २९६ पृ० ', ३०० पृ० | टीप्पनी च द्रष्टव्या। अस्तकालीनः सूर्यः।

देवतपदम्	निरुक्तनिष्पन्नोऽर्थः	निघ० पृ०	निरु० भा०	निरु० पृ०
अथर्वाणः ...	स्थिरवायवः (ऋषयः च)	५८६	४	१९१—१९४
अदितिः ...	अखण्डनीया शक्तिः (प्रकृतिः)	४०१	२	४१
,, ...	प्रातःसन्ध्या (दाक्षायणी) ...	५८३	४	१९९—२०४
,, ...	अग्निः*	०	४	२००, २०४—२०५
अनुमतिः ...	पूर्वा पौर्णमासी	५८७	४	२१३—२१५
अपांनपात् ...	विद्युत्	५७८	४	१२३, १ —१२४
अप्वा ...	व्याधिः, भयञ्च (मु० उ० ३२) ...	५७१	४	४२
अभीशवः ...	अङ्गुलयः (मु० उ० ५) ...	१६६	४	७४
,, ...	रश्मयः, अश्वरश्मयश्च ...	७०	२	३१५
अरण्यानी ...	अरण्यानीम्—विमर्शिका (मु० उ०)	५९०	४	४७—४९
अश्मः ...	प्रसिद्धः (तै० आ० ६, १० ५)	३५	४	१—४
अश्वाजनी ...	अश्वकशा (मु० उ० ९) ...	६८	४	६९—७१
अश्विनौ ...	तमःप्रकाशौ (रसहर्तारौ)	५९१		२४०—२५४
असुनीतिः ...	जीवनवायुः (कर्मविपाकः) ...	५८१	४	१४३, १४५—१४७
अहिः ...	मेघः, वैद्युताग्निर्वा ...	५८२	४	१४३, १४४
अहिर्बुध्न्यः ...	"योऽहिः स बुध्न्यः" ...	,,	४	१४४, १४५
आग्नापौष्णम्...	(हविः। ऋ० सं० १,६,१३,३.)	०	३	३४५, ३५०
आग्नावैष्णवम्...	(हविः। तै० सं० १,८,२२,१)	०	३	३४४, ३४९
आत्मा ...	शरीरस्थः परमात्मा च (७,३,३)	०	४	३८९, ३९१
आदित्यः ...	सूर्यः, आत्मा च	०	४	३९३—४०१, ४०२

* निघण्टौ पृथिवी-गो-वाक्-द्यावापृथिवी पर्यायेषु (१ भा०१३, ९२, २३० ३७५ पृ०) चादितिशब्दो दृश्यते ; सर्वा आन्तरिक्ष्या एव देवता अदितिशब्दवाच्या—इति तट्टीकाकृतो देवराजस्याशयः (२ भा० ५८३ पृ०)।

† सूरादयः ऋ०सं०२,३,११,२। वारुणः तै०ब्रा०३,९,१६.१। आदित्यः तै०आ०५,२५।

‡ द्यावापृथिव्यौ, अहोरात्रौ, सूर्याचन्द्रमसौ, वामात्यौ राजानौ वा। "देवाना मध्वर्यू" तै० ब्रा० ३.२.४,९ ; तै० आ० ३, ३। "देवानां भिषजौ" तै० ब्रा० १, ७, ९,५।

§ १ भा० ६९ पृ०, २ भा० ६१७ पृ०, ते० ब्रा० ३, ३ १२. एवं ऋ० सं०, ५, ३, २९, ७।

देवतपदम्	निरुक्तनिर्व्वचनार्थः	निघ० पृ०	भा०	पृ०
आदित्यसंवत्सरौ	(ऋ० म० १,३,१६,१.) ...	०	३	३६०, ३६२
आदित्याः ...	त्वष्ट्रादयः सवित्रादयो वा द्वादश	४६५	४	३०५—३०८
आपः ...	उदकम् (गृ० सू० १५) ...	४३०	४	४०, ४३—४४
आप्र्याः	एकमहिमविताः (अग्निवायुसूर्याः, अपयो वा)	४८६	४	१९६—१९९
आर्त्नी ...	धनुःप्रान्ते (द्र० ५*) ...	४३७	४	५९—६१
इध्मः	समित् । "अग्निः" शा० † (आप्री १‡)	४६१	३	५५६—५६७
इन्दुः ...	चन्द्रमाः§ (अन्नविभाक) ...	४८१	४	१५०—१५२
,, ...	आदित्यः आत्मा च ‖ ...	०	४	३८८
इन्द्रः ...	वर्षणहन्तुर्वायुः (रसानुप्रदः) ...	४७६	३	३७०—३२६, ३५६
,, ...	,, (वृत्रादिनामदानवहन्ता¶)	,,	४	८१—८८
,, ...	आदित्यः (अथ० सं० ७,८२,६.)	४१४	३	५६—६०
,, ...	,, (विज्ञानः ३ भा० ७८९ पृ०)	,,	४	३८
,, ...	कालः (ऋ० म० ८,१,१६,४. भा०)	०	४	३८८
,,	परमेश्वरः ("शुभाशुभकर्मणां द्रष्टा" दे०**)	४७३	४	३५०
,, ...	आत्मा ("सेचकसमन्नस्थकः" दे०)	,,	४	३६८
इन्द्राकुत्सा ...	(ऋ० म० ४,१,३०,४.) ...	०	३	३५२, ३५६
इन्द्राग्नी ...	(ऋ० म० ३,१,१२,४.) ...	०	३	३५२, ३५३
इन्द्राणी ...	इन्द्रसहचारिणी (शची = क्रिया)	४८८	४	२२५—२२८
इन्द्रापर्वता ...	(ऋ० म० ३,३,१९,१) ...	०	३	३५२, ३५५
इन्द्रापूषणा ...	(ऋ० म० ४,८,२२,१.) ...	०	३	३५२, ३५४

* द्वन्द्वानीति परिचायितेषु अस्य पञ्चम मिदम् ।

† शाकपूणिमते सर्वा एव आप्रियोऽग्निवाचकाः । तै० सं० २. ६, १, २. च द्रष्टव्यम् ।

‡ आप्रीति परिचायितेषु द्वादशसु प्रथम मिदम् ।

§ सोम-(लता)-परोऽपि इन्दुशब्दो दृश्यते बहुत्र संहितादिषु ।

‖ निघण्टौ उदकनामसु यज्ञनामसु च (१ भा० १९५, ३४९) दृश्यते ।

¶ "त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः"—इति, "तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति"—इति च २ भा० २१७ पृ० । किञ्च दानवः - दानकर्मा, जलप्रदो मेघ एव ४ भा० ८४ पृ० । एव मसुरादिशब्दार्थोऽपि बोध्यः ; वृत्रादिशब्दस्य मेघपर्य्याय एव (१ भा० ५८ पृ०) ।

** दे०—निघण्टुटीकाकृद्देवराज एव मल्लिकादित्यर्थः ।

देवतपदम्	निरुक्तनिर्वचनार्थ	निघ० पृ०	निरु० भा०	पृ०
इन्द्राबृहस्पती	(ऋ० म० ४,७,२४,१.) ..	०	७	७५२, ७५४
इन्द्राब्रह्मणस्पती	(ऋ० म० २,७,६,७.) ..	०	७	७५२, ७५५
इन्द्रावरुणा ...	(ऋ० म० ५,६,२,१.) ..	०	७	७५२, ७५४
इन्द्रावायू ...	(ऋ० म० १,१,३,४.) ...	०	७	७५२, ७५[illegible]
इन्द्राविष्णू ...	(ऋ० म० ४,६,२४,५) ...	०	७	७५२, ७५४
इन्द्रासोमा ...	(ऋ० म० ६,७,३,२) ...	०	७	७५२, ७५४
इळा ...	[illegible]	४६०	७	४१६
इळः ...	[illegible] ...	४६०	४	७४१, ७७७
इषुः ...	बाणः (मु० उ० ८) ...	४६८	४	६७—६९
इषुधिः ...	तूणः (मु० उ० ८)	४६६	४	७०—७१
उर्वशी ...	विद्युत् (क्रमशः ख्या०) ...	४८८	४	७०७—७०४
उलूखलम् ...	काष्ठमयम् प्रसिद्धम् (मु० उ० १)	४६९	४	७०, ७१—७३
उलूखलमुसले	काष्ठमये प्रसिद्धे (मु० १) ...	४७२	४	५४—५६
उषाः ...	मेघसंश्रया प्रभा	४८९	४	६३८—७४१
,, ...	प्राभातिकप्रभा	४९१	४	७५५—७६०
उषासानक्ता	दिवसरजन्यौ (आप्री ८) ...	४९१	४	४७७—४७५
ऊमाः ...	विश्वभूतानि	०	४	७९६
ऋतः ...	आन्तरिक्ष्यं जलम् (अहर्विभाक)	४८१	४	१४५, १४७—१४८
ऋभवः ...	रश्मयः ऋभुर्विभ्वा वाजश्च आ०	४८५	४	१८४, ८६—१८९
ओषधयः ...	ब्रीह्यादयः (मु० उ० १६) ...	४७०	४	४४—४६
कः ...	सुखस्वरूपः ("महानात्मा" इ०)	४७९	४	११९—११७

* एषोऽर्थस्तैत्तिरीयब्राह्मणादिसम्मतः (तै० ब्रा० २,१,४); यास्केन तु "ईडः"—इत्यादिना "इळः"—इति निरुक्त्य ईयमन्त्रस्य निगम उदाहृतः, व्याख्यातश्च सोऽग्निर्दैवतः; तथाचात्रत्यग्रन्थो विचार्य एव; अस्माकन्तु "इळो अग्न आज्यस्य वियन्तु" (तै० ब्रा० ३, ५, ५, १.) इत्यादिसमालोचनया एतदर्थयाथार्थ्य एव श्रद्धा; तिसोदेवौष्वपीद समम्।

† पृथिवी-वाक्-अन्न-गोनामसु च दृश्यते निघण्टौ (१ भा० १४, ११, १०८, १३० पृ०); ४ भा० ९५३ पृ० "●" द्रष्टव्यम्।

‡ ३ भा० ७३—८९ पृ० द्रष्टव्यम्, सर्वत्र तद्रूपकमेव। तै० सं० ३,४,१,३. द्रष्टव्यम्।

दैवतपदम्	निरुक्तनिष्पन्नोऽर्थः	निघ० पृ०	निरु० भा०	निरु० पृ०
कः ...	आदित्यः, आत्मा च* ...	०	४	४९८
"कामदेवता"	(तै० ब्रा० २, २, ५, ६ ; ३, १, १, १.)	०	३	३०७
कुहूः ...	अमावास्या	४८८	४	२१६, २१८—२२०
केशिनः ...	अग्निविद्युत्सूर्याः	४९७	४	२९०—२९२
केशी ...	आदित्यः (अष्टमो नवमो वा)	४९७	४	२८९—२९१
क्षेत्रस्यपतिः	क्षेत्रमध्यस्थः क्षेत्रपालको वायुः	४७८	४	९७—९९
गौः ...	अनेकार्थवाचकः†	४८८	४	२३०—२३३
गौरी ...	विद्युत्ताडिता मेघध्वनिः ...	,,	४	२२८—२३१
ग्नाः ...	आपः, देवपत्न्यो वा‡ ...	०	४	१५७, ३३१
ग्रावाणः ...	सोमकण्डनशिलाः	४६६	४	११—१४
चन्द्रमाः ...	प्रसिद्धः [illegible]§ ...	४८३	४	१६७, १७०—१७३
जातवेदाः ...	पार्थिवोऽग्निः (मुख्योऽर्थः) ...	४९०	३	३९३—३९८
,, ...	मध्यमोऽग्निः (विद्युत्) ...	०	३	३९५
,, ...	उत्तमोऽग्निः (सूर्य्यः) ...	०	३	,,
ज्या ...	धनुर्गुणम् (गु० पु० ७) ...	४६८	४	२५—२८
तनूनपात् ...	आज्यम्। "अग्निः" शा० (आप्री २)	४६१	३	४५९. ४६३—४६५
तार्क्ष्यः ...	इष्टिमर्हन्त्यो वामः	४८०	४	१९७, १२९—१२१
तिस्रोदेवीः	इडा, सरस्वती, भारती¶ (आप्री ९)	४६२	३	४७७—४७९
त्वष्टा ...	अग्निः (आप्री १०) ...	४६२	३	४७९—४८४

* हिरण्यगर्भः ऋ० म० ८, ७, ३, १ ; प्रजापतिः ऐ० ब्रा० २, ५, ६ : ३, २, ९।

† १ भा० ६ पृ० पृथिवी ; ३२, ३७८ पृ० द्यौरादित्यश्च ; ७७ पृ० वाक् ; ३४५ पृ० स्तोता ; ४०२ पृ० सूर्य्यरश्मिः। २ भा० १७५ पृ० पशुः, गोदुग्धः, चर्म. स्नाव. श्लेष्मा, ज्या ; १८०, ४७८ पृ० ज्योत्स्ना ; २११ पृ० आदित्यः, द्यौः ; २५८ उषाः।

‡ ग्ना इति निघण्टौ वाङ्नामसु स्त्रीनामसु च पठितं दृश्यते (१भा० ७४, ३७० पृ०)।

§ ४ भा० १७० पृ० * टिप्पनी, ७२ पृ० † टिप्पनी च द्रष्टव्या। किन्तु तत्र "दिवि सोमो अधिश्रितः" —इति सूर्यवाचकस्य सोमस्यैव ग्रहणेन समाधातव्यम्।

¶ इडा—पृथिवीस्थाना, आग्नेयी, अन्नरूपा ; इयमेव ब्रह्माणीति प्रसिद्धा। सरस्वती—मध्यस्थाना, वायव्या, वाणीरूपा जलरूपा वा ; इयमेव रुद्राणीति प्रसिद्धा। भारती—द्युस्थाना, सौरी, प्रभारूपा ; इयमेव वैष्णवीति प्रसिद्धा। तै०ब्रा०२, ६,१०, ४. द्रष्टव्यम्।

दैवतपदम्	निरुक्तनिष्पन्नोऽर्थः	निरु० पृ०	भा०	पृ०
त्वष्टा ...	गर्भादिरूपकृत् वायुः ...	४८०	४	१२६, १२७—१२९
,, ...	सर्वरूपकृत् आदित्यः* ..	४९२	४	२६८ २६९
दधिक्राः ...	नवजलधररवचरो वायुः ..	४८०	४	१२२
दध्यङ् ...	ध्यानमग्निदः आदित्यः (ऋषिः आ०)	४९५	४	२०२, २०४—२०५
दुन्दुभिः ...	रणवाद्यविशेषः (दु० उ० २)	४६७	४	१९, ७१
देवताः ...	अग्निवायुसूर्याः † ...	०	३	१८५—२१०—२३७
देवपत्न्यः ...	इन्द्राणीप्रभृतयः	४९७	४	३०९—३३२
देवाः ...	(देवतापर्य्यायेऽपि देवशब्दः ‡)	४९६	३	३१३
,, ...	रश्मयः, इन्द्रियाणि च ...	०	४	३५६
देवी ऊर्जाहुती वाज-कालौ (द्व० ८) ...		४७४	४	६३—६५
—— जोष्ट्रौ ,, (द्व० ७) ...		..	४	६२, ६३
दैव्याहोतारा	पार्थिववैद्युतावग्नी—(आप्री ८)	४६२	३	४७५—४७६
द्यावापृथिव्यौ	द्युलोकभूलोकौ (द्व० १) ...	४७९	४	५७, ५८
द्रविणोदाः	पार्थिवोऽग्निः (मुख्योऽर्थः) ...	४६१	३	४३९—४४९
,, ...	मध्यमोऽग्निः (विद्युत्), इन्द्रश्च	०	३	४४०—४४६
,, ...	उत्तमोऽग्निः (सूर्य्यः) ...	०	३	४४७—४४९
द्रुघणः ...	मुद्गरः (द्रु० उ० १२) ...	४६९	४	३५—३७
द्वारः ...	यज्ञगृहद्वारः। "अग्निः" शा० (आप्री ६)	४६२	३	४७०, ४७२—४७४
धनुः ...	शरासनं प्रसिद्धम् (ध० उ० ६)	४६८	४	२४, २५—२९
धेनुः ...	नवजलधरगर्जनम् ...	४८८	४	२३१—२३५
धाता ...	सर्वतो वायुः	४८४	४	१७८
नद्यः ...	गङ्गाद्याः सप्त (द्यु० उ० १४)	४७०	४	३८—४२
नराशंसः ...	यज्ञः। "अग्निः" शा० (आप्री ३)	४६१	३	४६४, ४६६—४६८

* एष एव प्रथम आदित्य इति मते गृहस्थाव्यवहितपूर्व्वकालीनोऽयम्।

†, ‡ "त्रयश्च त्रिंशच्च मनोर्देवा यज्ञियासः"—इति ऋ०मं० ८, २, ३०, २; "त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः सोमपाः त्रयस्त्रिंशदसोमपाः"—इत्यादि ऐ० ब्रा० २, २, ८; ता० ब्रा० २, १, १; "त्रयस्त्रिंशद्वै देवताः" इति तै० सं० १, ४, २, ४। ते चाष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादश आदित्याः, प्रजापतिश्चेति द्वात्रिंशत्; इन्द्रो वषट्कारो वा त्रयस्त्रिंशः।

§ द्यावापृथिव्यौ, अहोरात्रे, सस्यसंवत्सरौ वा। ४ भा० ६२, ६२ पृ० द्रष्टव्यम्।

			निघ०	निरु०	
दैवतपदम् ...	निरुक्तनिर्व्यूढार्थः	...	पृ०	भा०	पृ०
नाराशंसः ...	मन्त्रः, स्तुतिमन्त्रो वा	...	४६६	४	१४—१६
पथ्या (स्वस्ति)	अन्तरिक्षस्थिता (कल्याणमयी)		४८९	४	२३७—२३९
पर्जन्यः ...	मेघः (ऋ० मं० ७ १०१; १०२.)		४७७	४	८, ८६, ८९
पलितः ...	आदित्यः, आत्मा च (३ भा० ४८६ पृ०)		०	४	३८८
पाकः ...	विपक्वप्रज्ञः—आत्मा	...	०	३	३०१
पितरः ...	मृतपितॄणामात्मानः*	...	४८६	४	१९०—१९३
,,	पालयितारो रश्मयः† (तै० ब्रा० १, ३, १०.)		,,	४	१९४
पितुः ...	अन्नम् चतुर्विधम् (सू० उ० १३)		४६९	४	३६—३८
"पितृदेवत्यम्"	अग्निष्वात्तादयः (तै० ब्रा० १,६,८; ९.)		०	३	३७
पुरूरवाः ...	बहुगर्जको मेघस्तुतः‡	...	४८२	४	१५६—१५९
पूषा ...	आदित्यः (चतुर्थः पञ्चमो वा)		४९२	४	२७७, २७८—७८
पूषाग्नी ...	("स्तुत्य मुदाहरणम्" नि०-पृ०)		०	३	३५१, ३५९
पृथिवी ...	इयं प्रसिद्धा (पू० उ० २७)	...	४७१	४	५१
,, ...	मेघमण्डली (,,)	...	४८८	४	२२२, २२५
,, ...	द्युमण्डली (,,)	...	४९४	४	२९९, ३०१
प्रजापतिः...	प्रजापालको वाय्वादिः§	...	४८२	४	१५१. १५२
"प्रायोदेवता"	प्रकरणानुसारतः ज्ञेयाः)	...	०	३	३०७
बर्हिः ...	कुशा (आप्री ५)	...	४६१	३	४६८, ४६९—४७
बृहस्पतिः...	मेघस्थो मेघरक्षको वायुः‖	...	४७७	४	८९—९१

* जीवत्पितॄणामात्मान इति केचिदाहुस्तन्न रोचतेऽस्मभ्यम्; अन्तरिक्षस्थानदेवतास्तु पितर इति दर्शनात्; जीवितानां स्थानं हि पृथिव्येवेति (तै० ब्रा० १, ६, ३.)।

† त एव अङ्गिरसभृग्वथर्वादिनामभिर्ज्ञायन्ते इत्याख्यानविदः।

‡ "पर्जन्यो गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽप्सरसो वधः"—इति तै० स० ३, ४, ७, १।

§ गौ० जै० सू० १, २, १०. शा० भा० "प्रजापतिः स्यात् वायुराकाश आदित्यो वा"—इति। ऐ० ब्रा० २, ५, १. हिरण्यगर्भो। ऐ० ब्रा० ३, २, ७. संवत्सरः। शु० वा० सं० ३१, १९. म० टी० सर्वात्मा। शु० वा० सं० ३१, २०. म० टी० आदित्यः। कृ० तै० ब्रा० १, १, ५, ५. अग्निः; ३, १, १, १ मनः; १, ३, ४, ५. वाक्; १, ३, १०, १०. यज्ञः: २, २, ७ १. रूपं नाम च। कृ० तै० स० २, १, ३, ३ सर्वा देवताः। एवञ्चायं बह्वर्थः।

‖ ३ भा० २०१—२०७ पृ०; ऐ० ब्रा० ३, ३, १० ख०; ऋ० सं० ८, ३, १५, १ वा०।

देवतपदम्	निरुक्तनिरुपितोऽर्थः	निघ० पृ०	निरु० भा०	पृ०
ब्रह्म ...	?	०	४	५१२
ब्रह्मणस्पतिः	सुदृढिमरत्नो ब्रह्मपालको वायुः	४७८	४	९०, ९२—९३
भगः ...	आदित्यः (द्वितीयमन्तीयो वा)	४९२	४	२७१, २७४—२७५
भारती ...	सूर्य्यप्रभा ("तिस्रोदेवीः" * ...	०	३	४७९
भृगवः ...	प्रचण्डातपाः (ऋषयः आ०)	४८६	४	१९१—१९७
मण्डूकाः ...	भेकाः (वर्षाभ्वः) ...	४६६	४	७—९
मनुः	दिवाजातः प्रकाशः, तापो वा (वैवस्वतः†)	४९५	४	३०२, ३०४—३०५
मन्युः	बलवत्तरो वायुः (तै० ब्रा० २, ४, १, ११ ‡	४८०	४	१३०, १३२
मरुतः ...	बहुपुत्राः‡ (भ्रङ्किकाः ...	४८५	४	१८१, १८६
महान् आत्मा	?	०	४	३८०, ३८१
मित्रः ...	जीवनहेतुर्वायुः, तापश्च ...	४७९	४	१०८—११२
,, ...	आदित्यः§ (तै० ब्रा० १, ७, १०, १ ...)	०	४	३०७
,, ...	महान् आत्मा (४ भा० ३९ पृ०)	०	४	३६८
मित्रावरुणा	ऋ० म० ३, ५, ११, ९ ...	०	३	७५०, ७५५
मित्रावरुणौ	अहोरात्रे (तै० ब्रा० ५, ७, ४)	०	४	७००—७०१
मृत्युः	देहान्तकृत्कामवायुः (नापाभाव जन्यः॥)	४८४	४	१७१, १७३—१७५
यमः	अग्निः (पार्थिवः, मध्यमः, उत्तमश्च)	०	४	१०९—१११
,,	रात्रिजातोऽन्धकारः, शैत्यं वा (वैवस्वतः)	४७८	४	१०४—१०५
,, ...	आदित्यः (उत्तम एकादशो वा)	४९४	४	२९३, २९४—२९५
यमी	तामसी भीतिः, जडता वा (वैवस्वती¶)	४८८	४	२१९—२२१
"यामदेवतः" (तै० ब्रा० ९, ५, ५, १०) ...		०	३	३०७

* आग्नेयी वाक्गम्निरेव भारतीत्युच्यते श० ब्रा० ; ऐ० ब्रा० उ० ; १ भा० ८० पृ० ।

† मानवाना मादिपुरुषः इत्यात्मामविदो वदन्ति । 'स्वायम्भुवः" १ भा० २५९ पृ० ।

‡ ऋ० म० १, ८, ९, १ ; ४, ३, २१, १. भा० भा० द्रष्टव्यानि ।

§ उक्तञ्चैतत्—"मित्र एव धारयति पृथिवीञ्च दिवञ्चेति (४ भा० ११२ पृ०), तत माध्याकर्षणादिशत्या जगतां धारकत्वं सूर्य्यस्यैव मित्रनामकस्येति प्रतीयते ।

|| पितृराजत्वञ्चास्य ऋ० स० ७, ९, १४, १ ऋ० ; अथ० म० १८, ३, १३ म० ।

¶ यमी—यमभगिनी ; शारीरतापाभावे शैत्यं जडता च, तदेव मृत्युः ।

देवतपदम्	निरुक्तनिर्धारितार्थः	निघ० खं	निरु० भा०	निरु० पृ०
रथः ...	योद्धाऽभिवाहनम् (पृ० जु० ७)	৪৫৩	৪	৭৩—৮০
राका ...	उत्तरा पौर्णमासी ...	৪৮৩	৪	২১৩, ২১৪
राजा ...	भाग्यबादि:*	•	৪	১৪—১৩
रात्रिः ...	("रात्री" तै० ब्रा० १.৩,১০,১.)	৪৩•	৪	৪৪, ৪৩ (पृ० जु०১৩)
रुद्रः ...	मेघशब्दहेतुरग्निः (मध्यमः)	৪৩৫	৪	৮৩, ৮৭
,, ...	मेघशब्दहेतुर्वायुः ...	,,	৪	৩৪—৮০
रुद्राः ...	रुद्रपुत्राः (मरुतः) ...	৪৮৫	৪	১৮৩—১৮৪
रोदसी ...	रुद्रपत्नी (मरुत्पत्नी:) ...	৪৫০	৪	২৪১—২৪৪
वनस्पतिः ...	यूपः। "अग्निः" ब्रा० (आग्नी ११)	৪৫৪	২	৪৮৪—৪৫৪
वरुणः ...	मेघवरुः वायुः (जलवर्षः)	৪৩৪	৪	৩১—৩৫
,, ...	आदित्यः (मध्यमोऽग्नमो वा)	৪৫২	৪	৫৮৪—৫৮৫
,, ...	महान आत्मा	•	৪	২৫৮
वसवः ...	विश्वा रश्मयः (दिग्पालो च?)	৪৫৫	৪	২০০, ২২৪—২২৮
वसिष्ठाः ...	ऋषयः (तै० ब्रा० १. ७, १०, ९.)•		৪	১৫৪, ১৫৫—১৫৩
वह्निः ...	सूर्यः, आत्मा च ...	•	৪	২৮৪
वाक् ...	यज्ञात्मा च ध्वनिः† ...	৪৮৩	৪	২১১—২১৪, ২৪৮—২৪৮
वाचस्पतिः ...	शब्दोच्चारणहेतुर्वायुः‡ ...	৩৮	৪	১০০, ১০২
वातापर्जन्या	(ऋ० म० ८,२,१२,৪.) ...	•	২	২৪২, ২৪৫
वाजिनः ...	आदित्यरश्मयः§ ...	৪৫৩	৪	২২৩—২২৫
वातः ...	वायुः—गन्धवहः ...	৪৮১	৪	১২৫
वायुः ...	,, ...	৪৩৪	৪	৫৩—৩১
वाय्वादित्यौ	(य० वा० स० २४.৪৪.)	•	২	২৫০, ২৫২
वास्तोष्पतिः ...	ग्राममध्यचरः स्वास्थ्यहेतुर्वायुः	৪৩৪	৪	৫৫, ৫৫—১০২
विधाता ...	सरसो वायुः (धाता) ...	৪৮৪	৪	১৩৫

* "यज्ञसंयोगाद्राजा स्तुतिं लभते"—इति यास्कः ৪ भा० १৩। ऐ० ब्रा० ৮. ৪, ৮; ৫।
† "परिमिमाविष्ट माकाशस्य"—इति (बृ० द० २. १. ২০.) अस्या माध्यमिकत्व मेव।
‡ अतएव "मारुतस्तुरभि चरन् मन्दं जनयति स्वरम्"—इति पा० शि० ৩ श्लो०।
§ "अग्निर्वायुः सूर्यः, ते वै वाजिनः"—इति तै० ब्रा० १. ৫, ২. ৫।

दैवतपदम्	निरुक्तनिष्पन्नोऽर्थः	निरु॰ पृ॰	निरु॰ भा॰	निरु॰ पृ॰
विपाट्छुतुद्रौ	पञ्चनदप्रदेशीयनद्यौ (द्र॰ ४)	४७२	४	५८—६१
विश्वकर्मा ...	रसादिसञ्चरो गर्भादिहेतुर्वायुः*	४७९	४	११८—१२८
विश्वानरः ...	आन्तरिक्ष्यं ज्योतिः ...	४८४	३	४०८—४१०
,, ...	,, ...	,,	४	१७५—१७७
,, ...	दिव्यं ज्योतिः	०	३	१७५—१७७
,, ...	आदित्यः (षष्ठः सप्तमो वा)	४९२	४	२८४
विश्वेदेवाः ...	रश्मयः, बहुदेवताश्च ...	५९६	४	३१४—३१९
विष्णुः ...	आदित्यः† (पञ्चमः षष्ठो वा)	५१२	४	२८०, २८२—२८३
,, ...	,, आत्मा च‡ ...	०	४	३९२
वृषभः ...	रथादिवाहो गौः (यु॰ उ॰ ११)	५६६	४	३२—३५
,, ...	इन्द्रः—"वर्षिता अपाम्"	०	२	४०२ टि॰
,, ...	यज्ञः, सूर्य्य, शब्दश्च ...	०	४	२५५—२५७
वृषाकपिः ...	आदित्यः§ (नवमो दशमो वा)	५९३	४	२९२—२९४
वृषाकपायी ...	आपराह्णिकप्रभा ...	४९१	४	२९१, २९३—२९५
वेनः ...	गर्भग्रहणहेतुर्वायुः, (अहविर्भाक्)	४८१	४	१४३—१४४
वैश्वानरः ...	पार्थिवोऽग्निः (मुख्योऽर्थः)	४६०	३	३९८—४११
,, ...	मध्यमोऽग्निः (विद्युत्) ...	०	३	३९९—४०१, ४३५
,, ...	उत्तमोऽग्निः (सूर्यः) ...	०	३	४१२—४२४

* ४ भा॰ ११९ पृ॰ १ पं॰ वायुः ; १२२—१२४ पृ॰ आदित्यः, आत्मा, भौवनः ; १२७, १२८ पृ॰ अग्निः । अयमेव हि धाता विधातेत्युच्यते (१२० पृ॰) ; नचाच सृष्टिकर्त्तेति निष्पन्नार्थः । वस्तुतः सृष्ट्युपादानाना मेव सृष्टिकर्तृत्वमिति मतं सर्वेषामेव वाय्वादीनां सृष्टिकर्तृत्व मिति सर्वेषा मेव साधारणं नाम विश्वकर्मेति । परमात्मवादिनये तु आत्मन एव विश्वकर्मेतिनाम ; अपि वा वाय्वादयः सर्व एव आत्मजन्मान इति सर्व एव विश्वकर्माणः ।

† "अग्निर्वै देवाना मवमो विष्णुः परमः"—इति, "अग्निः सर्वा देवता विष्णुः सर्वा देवता"—इति च ऐ॰ ब्रा॰ १, १, १ । इत्यप्यग्निमाहचर्याद्विष्णुरादित्यएव । २ भा॰ ४७—५२ पृ॰ च द्रष्टव्यम् । सर्वथाप्ययं मध्याह्नकालीनः सूर्यः ।

‡ "यज्ञः"—इति १ भा॰ ३४९ पृ॰ ; तै॰ सं॰ १, १, ८, ३ ; ऐ॰ ब्रा॰ १, ३, ४ । "विष्णुर्वै देवानां द्वारपः"—इति च ऐ॰ ब्रा॰ १, ५, ४ ।

§ "वर्षिता चावस्यायानां कम्पनश्च भूतानाम्"—इत्यय सपराह्णकालीनः सूर्य एव ।

देवतपदम्	निर्वचननिष्पन्नोऽर्थः	निघ० पृ०	निरु० भा०	निरु० पृ०
शकुनिः ...	पक्षी (कपिञ्जलादिः) ...	४६५	४	५—७
शुनासीरौ ...	वाय्वादित्यौ (वृ० ६) ...	४७२	४	६१, ६२
श्येनः ...	इन्द्रः (सोमहरणवाही वायुः*)	४८३	४	१६१—१६३
,, ...	आदित्यः, आत्मा च ...	०	४	३८३
श्रद्धा	मन्त्यबुद्धिः (तै० ब्रा० २, ८, ८, ७; ८)	४७१	४	४८ ५० (पु० उ० ९)
संवत्सरः	(ऋ० म० २,३,१४,२.—१६, १—५)	०	२	४९० ४९१
सदान्वा ...	दुर्भिक्षाधिदेवता ...	४५५	३	२६३
सप्तऋषयः ...	रश्मयः, इन्द्रियाणि च ...	४९५	४	३०९—३११
समुद्रः ...	आदित्यः (द्वादश, रात्रिकालीनो वा)	४९४	४	२९९,३००—३०२,३८७
,, ...	आत्मा, आदित्यश्च ...	०	४	३८७
सरण्यूः	रात्रिः, छाया वा (यमयम्योर्माता आ०)	४९१	४	२६४, २६५—२६७
सरमा ...	वाक् (देवशुनी† आ०)	४८७	४	२०५—२०९
सरस्वती‡ ...	सरमा वाक् ("तिस्रोदेवीः")	४८७	४	२०९—२११
,, ...	नदी (नद्यः)	४७०	४	३८—४०
सरस्वान् ...	आन्तरिक्ष्य मुदकस्थानम्§	४७९	४	११५, ११८
सविता ...	प्रसवशक्तिसम्पन्नं तेजः‖	०	३	४३४, ४३६
,, ...	प्रसवशक्तिसम्पन्नो वायुः ...	४८०	४	१३३, १३४—१३५
,, ...	आदित्यः¶ (प्रथमः द्वितीयो वा)	४९२	४	१३६—१३७,२९९—३०३
साध्याः ...	प्राणाः, रश्मयश्च (विश्वसृजः आ०)	४९६	४	३१५, ३२०—३२५
सिनीवाली ...	पूर्वामावास्या	४८७	४	२१६—२१८
सुपर्णः ...	सूर्यरश्मिः ("वायुः" दे०)	४८२	४	१५५, १५६

* "गायत्री श्येनो भूत्वा सोम माहरत्"—इति श० ब्रा० ३, ९, ४, १०।

† अस्या एव पुत्रौ सारमेयौ (ऋ० सं० ७, ६, १५, ५) : तौ च धर्माधर्मौ एव, वाच एव हि तौ उत्पद्येते। ४ भा० २०९ * टीप्पनी च द्रष्टव्या।

‡ "कण्ठस्य खे" इत्यादि ऋ०प्रा०१२। अतश्च वाग्वादिन्याः सरस्वत्या माध्यमिकत्वम्।

§ "मध्ये व्योम दिवस्पृष्ठावपां स्थानञ्च मास्वतम्"—इति म० सं० १ १२।

‖ य० वा० सं० १. १०; तै० सं० १, १. ४. २. शौ० अ० ९, १. इत्यादि द्रष्टव्यम्।

¶ यस्मिन् काले द्यौरेव अपगततमस्का, न पृथिवी; पृथिव्यां तम एव: स एव सावित्रः कालः; "अधारामः सावित्रः" इति ४ भा०२७० पृ०। एतच्चात्र मुद्रयावश्यः।

देवतपदम्	निरुक्तनिष्पन्नोऽर्थः	निरु० पृ०	निरु० भा०	पृ०
सुपर्णौ ...	जीवात्मपरमात्मानौ* ...	०	४	४०५, ४०६
सूर्यः ...	आदित्यः† (तृतीयश्चतुर्थो वा)	४९२	४	२७४,२७६—२७८
,, ...	आत्मा	०	४	२७७, २९७
,, ...	प्राणः	०	४	२७९
सूर्या ...	सूर्यप्रभा (चन्द्रगतापि)	४९२	४	२५८, २९१—२९२
सूर्याचन्द्रमसौ	(ऋ० सं० ८,२,१०,६. निघण्टुः)	०	३	३६०, ३६१
सोमः ...	ओषधिविशेषः‡ (लता ...	०	४	१९१, १९४, १९७
,, ...	चन्द्रमाः	४८३	४	१९४—१९९
,, ...	सूर्यः	०	४	१९८, ३८२—३८७
,, ...	आदित्यः, आत्मा च ...	०	४	३८२—३८७
सोमापूषणा ...	(ऋ० म० २,८,६,१.) ...	०	३	३५७, ३५८
सोमारुद्रा ...	(ऋ० म० ५,१,१८,७) ...	०	३	३५२, ३५८
स्वितः ...	कल्याणमता	४८९	४	२८७—२९९
स्वाहाकृतयः...	स्वाहाकृतमन्त्राः (आप्री१०)	४९४	३	४९०, ४९३—४९५
हंसः ...	परमात्मा	०	४	४०२
हंसाः ...	सूर्यरश्मयः	०	४	४०२
हविर्धाने ...	सोमवाहिशकटौ (द्वि० २)	४७२	४	५६, ५७
[illegible] ...	गोधा—प्रकाशकचर्मावरणम् (य० उ० ४)	४२७	४	२२, २३

* सुपर्णाः—सूर्यरश्मयः ; ते हि आत्मविद्या एव । आदित्यरश्मयः इन्द्रियाणि च २ भा० ३०१ पृ० ; आदित्यरश्मयः २ भा० ३७८ ; ३ भा ४१६ पृ० । सुपर्णाः—रश्मयः ३ भा० ४२४ पृ० । सुपर्णः—वायुः, प्राणवायुः, परमात्मा वा ऋ० सं० ८, ६, १९, ४. सा० ।

† अयं हि प्राधान्येन पूर्वकालीन एव बुध्यते ।

‡ "सोमाय सूर्यां प्रायच्छत्" इत्यस्य 'अयं त्वां सोमाय ददाति" ४ भा० २९२ पृ० इति ।

§ "वायुः सोमस्य रक्षिता (ऋ० सं० ८, ३, २०, ५)"—इत्यत्र "वायुर्गोपा वन- इति श्रुतेः"—इति सा० भा० । अतएव मध्यस्थानदेवतासाम्नातः । "दिवि सोमो अधि श्रितः (ऋ० सं० ८, ३, २०, १.)"—इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

॥ नैरुक्तश्रुतिसूची ॥

अथ यास्कीयेऽस्मिन् निरुक्ते, तत्सहैवेह प्रकाशितयोः टीकाटीप्पन्योश्च, या श्रुतयः स्मृताः, तासां प्रायः सर्वासां अकारादिक्रमतः प्रतीकस्वरूपम्, तासु यथास्थानानिर्दिष्टस्थानानां यथालब्धं स्थानादिनिरूपणञ्च प्रकाशयामि ।

अ.

	भा०	पृ०
अंशुरंशुष्टे देव*	३	३२४,४४५,४५३
अकूपारः सलिलो मात०	२	४११
अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे ...	४	४८६
अक्षो न बभ्रिः	३	२१३
अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः ...	२	७०
अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्	३	३०५
अक्षो न चक्र्योः ...	२	५१
अग्न आ याहि वीतये	२	१०५,१२१
अग्न इन्द्रश्च दाशुषो ...	३	३४७
अग्नयेऽग्निवतेऽष्टाकपालं	३	३२८
अग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहि	३	३८१
अग्नये मथ्यमानायानु०	४	१९३
अग्नये वसुभ्यः प्रातःसवने	३	३६५
अग्नये समिध्यमानाय	२	११०
अग्नावग्निश्चरति † ...	३	४५१
अग्नाविष्णू सजोषसा ‡	३	३४९
अग्निं होतारं मन्ये ...	३	१७८
अग्निः पवित्रं स मा §	३	४७
अग्निः पशुरासीत् ‖ ...	४	३२५
अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिः	३	३८४
अग्निः सर्वा देवताः ...	२	४९७
———	३	२८१,३९०,३९१,४२७
———	४	४०८
अग्निं गीर्भिर्हवामहे ...	४	४०८
अग्निं चित्वा न रामा¶	४	२७०,२७२
अग्निनेन्द्रेण वरुणेन ...	३	३९
अग्निर्नरो दीधितिभिः	३	५५
अग्नि मम आवह** ...	३	४८२

* तै० सं० १. २. ११. १ । † तै० सं० ४. ७. १. १ । ‡ तै० सं० १. ३. ७. २ ।

§ तै० सं० ५. ६. ८. ३ । तै० आ० ५. ८. १२ । काठ० सं० १८. ६. १७ ।

‖ 'अग्निः पशुरासीत्, तेनायजन्त — वायुः पशुरासीत्० —— ०सूर्यः पशुरासीत्' —इत्यादि शत० ब्रा० १२. ९. १. १२—१५ । ६. २. ३. २२ ; ७ २. ४. १७ ।

¶ तै० सं० २. १. १०. २ ।

** तै० सं० २. ५. ९. ४. । तै० ब्रा० ६. ५. ३. २ । शत० ब्रा० १. ४. २. ११ ।

	भा० । पृ०
अग्निमयीः पुरस्त्रिपुरं	२ । ४६७
———	३ । ३८६
अग्निमय्यः पुरो दीप्यमाना	३ । ३८६
अग्नि मादित्यः सायं...	३ । ५४
अग्निमीळे	३ । ३२७, ३७९, ३८३
अग्निं मथित्वा प्रहरति	४ । ३२२
अग्निं मन्थति सोमे राज०	२ । ४१५
अग्निरस्मि जन्मना ...	४ । ३६८
अग्निरिव मन्यो ...	२ । ४७,१२९
	३ । ३७५
अग्निर्गायत्र्या सवितोष्णिहा	३ । ३६६
अग्निर्ज्योतिः	३ । ३८६
अग्निर्देवो दैव्यो होता	२ । ४८२
अग्निर्न ये भ्राजसा ...	२ । ३२०
अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्	४ । ३५२
अग्निर्वा इतो वृष्टिं*	३ । ३२९,४१७
अग्निर्वा एष वैश्वानरः	३ । ३९७,४३७
अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं ...	३ । १४०
अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः	३ । ३५९
अग्निर्वै देवतानां भूयिष्ठभाग्	३ । ३१०
अग्निर्वै देवता प्रथम मन्त्रः	३ । ३६५
अग्निर्वै देवयोनिः ...	३ । ५,२८१
अग्निर्वै देवानां सेनानीः†	३ । ३८१
अग्निर्वै देवानां होता	२ । ४८२
———	३ । १५१,३८४,४३६,४८१
अग्निर्वै देवानां होतासीत्	३ । ६१
अग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावयत्	२ । ४४३
———	३ । २९९,३१८,३८६,४३०
अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य‡	३ । ४२०
अग्निर्वै सर्वा देवता	३ । ३०८, ३१०
अग्निर्वै स्वर्गस्य लोकस्य	३ । ३८६
———	४ । ३६२
अग्निर्हि भूयिष्ठभाग् ...	३ । ३०८
अग्निश्च विष्णो तप उत्तमं	३ । ३६६
अग्नीपर्जन्याववतं ...	३ । ३४८
अग्नीषोमाविमं सु मे ...	३ । ३४७
अग्ने देवां इहा वह ...	३ । ३४८
अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिः	३ । ४५२
अग्ने मेदसो घृतस्य ...	२ । ३८५
अग्ने यत्ते हरस्तेन ...	२ । ४५०
अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं§	२ । ४४३
अग्नेर्वा आदित्यो जायते	३ । ३१८
अग्नेर्वै धूमो जायते॥	३ । ४१८
अग्ने वाजस्य गोमतः ...	३ । ४५०
अग्ने व्रतपते व्रतं ...	३ । ३७६
अग्नेस्तनूरसि	३ । १६३

* "अग्निर्वा इतो वृष्टि मुदीरयति" — इति शत० ब्रा० ५. ४. १०. २।

† "तथा च ब्राह्मणान्तरम् — अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति" — इत्यादि ऋ० सं० १. १. १. १. सा० भा०। "अग्निर्वै देवतानां मनीकं सेनाया वै सेनानीरनीकम्" — इति शत० ब्रा० ५. ३. ५. १।

‡ तै० ब्रा० ५. ११. ५। तै० सं० २. २. ५. १—४; ६. १—४।

§ तै०ब्रा० १. १. ३. ८; २. १. ४। "अग्ने रेतो हिरण्यम्" इति शत०ब्रा० ५. २. ५. १।

॥ शत० ब्रा० ५. २. २ १७।

	भा० । पृ०
अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो ...	३ । २७८
अङ्गादङ्गात् सम्भ०*	२ । २५६, २७४
अङ्गिरसो नः पितरो ...	४ । १६४
अजस्य नाभावध्येक मर्पितं	३ । ३२३
अजा मेकां लोहित-	४ । ३७०
अजोह्वीदश्विना ...	३ । १०२
अञ्जन्ति त्वा मध्वरे	३ । ४८६, ४६१
अतिद्रव सारमेयौ ...	४ । २०६
अतिष्ठन्तीना मनिवेशनानां	२ । २१७
अत्रा ते रूप मुत्तमम्	३ । १७५
अत्रा ह गोरमन्वत	२ । १८४, ४७४
———	३ । ६६
अथ केन ब्रह्मत्वं ...	२ । ६८
अथ तत्०—०त आदित्याः	३ । ४३०
अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते	४ । ३७७
अथ यत् स्वार्त्तौ परास्यन्ति	२ । २६२
अथ योऽन्यां देवता मुपास्ते†	३ । ३२२
अथर्वाणं पितरं देवबन्धुं	४ । ३२४
अथात श्छन्दांस्येव व्यतिषजति	३ । ३७०
अथातो ब्रह्मणः परिमरः	२ । ४५१
अथातो विभूतयोऽस्य	३ । ३२१
अथा देवा दधिरे हव्यवाहम्	२ । ४३७
अथैतयोः पथोर्न कतरेण	४ । ३७५
अथैन्द्रो वै देवतया ...	४ । ८४
अथैष ह्वैन्द्रकर्मणो‡ ...	४ । ११६
अथो खल्वाहुः कोऽर्हति	३ । १६०
अदन्तकः पूषा ...	३ । २६६
अदर्हंवत्स मन्हणो ...	४ । ८४
अदान्मे पौरुकुत्स्यः ...	२ । ४२०
अदितिर्द्यौरदितिरन्त०	२ । ११०, ४६८
अदितेर्दक्षो अजायत ...	४ । २०१
अदितेर्मित्रावरुणौ ...	४ । १६६
अदृश्रमस्य केतवो ...	२ । ३१८
अद्रोदिन्द्र प्रस्थितेमा...	३ । २०५
अद्भ्यो वा एष प्रातः§	३ । ३६०
अद्या चिन्नूचित्तदपो ...	२ । ४३५
अद्या मुरीय यदि ...	२ । २६६
अध जिह्वा पापतीति	२ । ४१३
अधोरामः सावित्रः‖	४ । २७४, २७२
अध्यापिता ये गुरुं¶ ...	२ । १७२
अध्वर्यवो भरतेन्द्राय ...	३ । ६
अध्वर्यवो यो दिव्यस्य ...	२ । ३५५
अध्वर्यो इत्याह्वयते ...	३ । १२०
अध्रिगुर्वै देवानां शमिता	३ । ६४
अध्रिगो शमीध्वम् ...	३ । ६१
अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं	३ । २४३
अनर्शरातिं वसुदा मुप	३ । २४१
अनाधृष्ट मस्यानाधृष्यं	२ । ४३०, ४३१

* शत० ब्रा० १४. ७. ५. ८. (असम्पूर्णः) । छान्दो० उप० ६. ९. ३. ४ ।

† शत० ब्रा० १४. ३. २. २२ । ‡ शत० ब्रा० ४. ५. ६. ५; ८. १. १. ७ ।

§ 'अद्भ्यो ह वाऽअग्रेऽयः सम्बभूव' ५. १. ४. ५ ।

‖ 'आश्विनावधोरामौ' शत० ब्रा० १२. १. ११. ५ ।

¶ सायणाचार्येण तस्य वचनस्य कृत्स्नमाचीयमं कृपीतम् । ऋ० सं० भा० १. १. १. १ ।

	भा०।पृ०
अनु त्वा माता मन्यता*	३।६२
अनुमत्यै चरुं यानुमतिः	४।२१५
अनुष्टुबनुष्टोभनात् ...	३।३७०
अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः	३। २०
अन्नं वा इडा	३।४६९
अन्नमयप्राणमयमनोमय०	४।३७२
अन्नादिनी ते सरमे ...	४।२०५
अन्यतरोऽनड्वान् युक्तः	२।४५७
अन्यदेवाहुर्विद्यायाः ...	४।३७८
अन्य मू षु त्वं	४।२२०
अन्विदनुमते त्वं ...	४।२१५
अपश्यं गोपा मनिपद्यमानम्†	४।३६९
अपश्यं गोपा मित्याह	४।३६९
अपश्य मस्य महतो ...	३।१४८
अपाः सोम मस्त मिन्द्र	३।३३६
अपागूहन्नमृतां मर्त्येभ्यः	४।२६५
अपाङ् प्राङेति स्वधया	४।३६४
अपाद्धोत्रादुत	३।४४४,४४६,४५२
अपा सुपस्थे महिषा	३।४२४,४३६
अपां प्रपीन मग्ने ...	३।३८९
अपेहि मनसस्पते ...	२।१२४
अपोषा अनसः सरत् .	४।२३९
अपो सु म्यक्ष वरुण ...	४।२३९
अप्सु जाता अश्वाः‡	२।२४७

	भा०।पृ०
अबोधि होता यजथाय	३।१६३
अब्जा मुक्थैरहिं ...	४।१५४
अभितष्टेव दीधया मनीषा	४।३१८
अभितष्टेव०—०इत्यच्छा०	४।३१९
अभि त्वं देवं सवि०	३।१८८,४५३
अभि त्वा पूर्वपीतये ...	४।१४१
अभि त्वा शूर नोनुमः ...	२।४७
———	३।१६५
अभि न इळा यूथस्य ...	४।२४२
अभि प्रवन्त समनेव ...	२।४२२
——— ...	३।३८६, ३९७
अभि वो देवीं धियं ...	३।१६८
अभि सिध्मा अजिगादस्य	३।२०९
अभीदमेक मेको ...	२।२९१
अभ्यभि हि श्रवसा ...	३। ३४
अभ्राजि शर्धो मरुतो...	३।१४९
अभ्रातेव पुंस एति ...	२।२६६
अमन्दान् स्तोमान् ...	४। १५
अमी य ऋक्षा निहितासः	२।३५२
अमीवहा वास्तोष्पते ...	४।१००
अमीषां चित्तं प्रति ...	३।१८८
———	४। ५२
अमुष्य लोकस्य का गतिः	३।४१५
अमूर्या यन्ति जामयः ...	२।२५९

* तै० सं० १. २. ४. २।

† 'अपश्यं गोपा०——०एष वै गोपा य एष तपति, एष हीदं सर्वं गोपायति'—इति शत० ब्रा० १४. १. ४. ९।

‡ शत० ब्रा० १०. ४. ७. १; १२ १. ११ १९; २. २. १०। 'अप्सु योनिर्वा अश्वः'—इति च तै० सं० २. ३. १२. २; ५. ३. १२ २।

	भा०	पृ०
अभ्यक् सा त इन्द्र ...	३	२००
अयं यो होता किरु स		२७८,४९०
अयं वां मित्रावरुणा ...	२	२०७
अयं वेनश्चोदयत् ...	४	१४२
अयं वो यज्ञ ऋभवो ...	३	२०४
अयं स शिङ्क्ते	२	१९२
अयं द्यावापृथिवी ...	४	३७४
अयमग्निर्वैश्वानरो ...	३	४३७
अयमु ते समतसि ...	२	८०
अयस्मयी मेवेमाम् ...	२	४५१
अयाडिन्द्रस्य	२	२९१
अया ते अग्ने समिधा	२	३६२
अयोद्धेव दुर्मद आ ...	३	१५१
अरण्यान्यरण्यानि ...	४	४८
अरायि काणे विकटे ...	३	२६३
अरुणो मासकृद् वृकः ...	३	१००
अर्चा दिवे बृहते ...	३	२२१
अर्चिषि भृगुः सम्बभूव	४	१९३
अर्द्धो ह वा एष आत्मनो *	२	२५७

	भा०	पृ०
अलातृणो वल ...	३	१३३, १३५
अवभृथ निचुम्पुण ...	३	९५
अवाङ्मुखः पीड्यमानो †	४	३७४
अविशेषेण पुत्राणां दायो ‡	२	२५९
अवीरा मिव मयं ...	३	२७०
अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे §	२	१०७,११५
अश्मा पिनद्धं मधु ‖ ...	४	९०
अश्मास्य मवतं ¶ ...	४	९२
अश्याम वाजगन्ध्यम् ...	३	८२
अश्रद्धा मनृते दधच्छ्रद्धां सत्ये	४	५०
अश्रवं हि भूरिदावत्तरा	३	१७८
अश्वं न त्वा वारवन्तं ...	२	१४२
अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते	४	३५१
अश्वादियायेति ...	३	४४२
अश्विनावेह गच्छतं ...	२	३४९
अश्विनोष्कागम्य ...	२	३८५
अश्विनौ अध्वर्यू ** ...	४	२५६
अश्विनौ वै देवानां भिषजौ ††	४	२५६
अश्वो वोळ्हा ‡‡	४	२

* शत० ब्रा० ५. ११. १०। "अथो अर्द्धो ह वा एष आत्मनो यत् पत्नी"—इति च तै० ब्रा० ३. ३. ३. ५।

† गर्भोपनिषदि, शाकल्योपनिषदि चान्वेष्टव्यम्।

‡ प्राचीनमनुसंहितायां वचनं वैतत् स्यात्।

§ 'स इन्द्रः स एषोऽसपत्नः'—इति शत० ब्रा० १४ ३. ३. १९।

‖ 'वाग् वै बृहती, तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः'—इति शत० ब्रा० १४. ३. १. २२।

¶ 'वाग् वै ब्रह्म, तस्या एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः'—इति शत० ब्रा० १४. ३. १. २२।

** 'अश्विनौ वै देवानामध्वर्यू'—इति शत० ब्रा० १२. ४. १. २२।

†† तै० सं० २. ९. २. ९।

‡‡ 'असौ वा आदित्य एषोऽश्वः'—इति शत० ब्रा० ९. १. ३. २९; ७. १. ४. १२।

भा० । पृ०

अष्टाक्षरा गायत्र्यभवत् ३ । ३६८
अष्टाक्षरा वै गायत्री … ३ । ३६८
अष्टौ पुत्रासो अदितेः* ४ । ३०७
असङ्ख्याता सहस्राणि २ । १०७,
—— … … १०८, ११५
असश्चन्ती भूरिधारे … ३ । १०
असाम्योजो बिभृथा … ३ । २४४
असुनीते मनो .. … ४ । १४५
असूर्त्ते सूर्त्ते रजसि … ३ । १९८
असौ वा आदित्योऽग्निः† ३ । ४०५
असौ वा आदित्यो गोपा‡ ४ । ३६९
अस्ति हि वः सजात्यं ३ । १९४
अस्मा इदु प्र तवसे … ३ । ६५
अस्मा इदु प्र भरा … ३ । २२५
अस्मे ते बन्धुः§ … … ३ । १६२
अस्मे धत्त वसवो … ३ । १६७
अस्मे प्र यन्धि मघवन् … ३ । १६५
अस्य प्र जातवेदसो … ३ । ३९६
अस्य वामस्य पलितस्य २ । ४८६, ४८८
—— … ३ । ३९१, ३०२
अस्य वामस्य०—०इति ४ । ३६९
अस्या ऊ षु ण उप २ । ४८४, ४८८
अस्येदु मातुः … … ३ । २८

भा० । पृ०

अहं रुद्रेभिर्वसुभिश् … ३ । २९८
अहं च त्वं च … … २ । ५३
अहन् वृत्रं वृत्रतरं … ३ । २१९
अहमस्मि प्रथमजाः … ३ । ५
—— … … ४ । ३६८
अहं भुवं वसुनः … ३ । २९७
अहर्वै मित्रो … … ४ । २०१
अहश्च कृष्णमहरर्जुनञ्च २ । २३०, ४५०
अहिरिव भोगैः … ४ । २३
अहोरात्रे वा उषासानक्ता ३ । ४७६

आ.

आगधिता परिगधिता ३ । ८३
आग्नावैष्णवं पुरोडाशं|| ३ । ३६६
आग्निमारुतीं पृश्निम्¶ ३ । ५०२
आग्नेयमष्टाकपालं** .. ३ । ३२८
आग्नेया वै प्रयाजाः .. ३ । ४९७
आग्नेयोऽग्निष्टोमः†† … ३ । ३०७
आग्नेयो वाव सर्वः पशुः‡‡ ३ । ६२, १६३
आघाता गच्छानुसरा २ । ७५, ४६०
आ घा ये अग्निम् … ३ । १९६
आ चष्ट आसां पाथो … ३ । १६८

* तै० आ० १. १३ १ । शत० ब्रा० ३. १ २ ३ ।

† "वैश्वानरो वै सर्वेऽग्नयः"— इति शत० ब्रा० ६ १. ४. ३५ । "असौ वा आदित्यो बृहज्ज्योतिः, एष उ एषोऽग्निः'—इति च शत० ब्रा० ९. २. ३. १५ । 'असौ वा आदित्य इन्द्रः'—इति च तै० सं० १. ७. ६. ३ ।

‡ तै० आ० ५. ६. ४ । § तै० सं० १ ३. ७. १ । || तै० सं० २. २. ९. १ ।

¶ शत० ब्रा० १. ८. ३. १२ । ** तै० सं० १. ८. १. १ । शत० ब्रा० २. १. ५. २२ ।

†† 'आग्नेय मग्निष्टोम आलभते । अग्निर्वा अग्निष्टोमः'—इति शत० ब्रा० ५. ५. १. ३. १ ।

‡‡ 'आग्नेयाः पशवः'—इति तै० सं० १. ५. ९. ३ ।

भा०। पृ०
आ जङ्घन्ति सान्वेषां ... ४ । ३०
आ जातं जातवेदसीति ३ । ३९७
आजासः पूषणं रथे ... ३ । १४४
आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च ३ । ४६८
आज्यप्रउगे विश्वजितः ३ । ५६
आण्डकपाले रजतं च* २ । ३९७
आ तू षिञ्च हरिमीं ... २ । ४५६
आ ते कारो शृणवामा २ । २४६
आ ते पितर्मरुतां ... ३ । ४०४
आत्मगति माचष्टे† ... २ । ३०२
—४ । १२०,३११,३८४,३८५,३८६,
३८८,३९०,३९१,३९२,३९६,४०५
आत्मयाजी श्रेयान्‡ ... ३ । ३१२
आत्मा वै पुत्र नामासि§ २ । २७४
आत्मा वै प्रयाजाः ... ४ । ४९७
आत्मैवेदं सर्वम्|| ... ... ४ । ३९४
आ त्वा गिर्भि ... ... २ । १९०
आ त्वा रथं यथोतये... ३ । २२
आ त्वा रम्भं न जिव्रयः २ । ३५७
आ त्वा विशन्त्विन्दवः ... ३ । २४६
आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे ४ । ३२४

भा०। पृ०
आ दधिक्राः शवसा ... २ । २४८
——— ... ... ४ । १३३
आदाय श्येनो अभरत् ४ । १६१
आदित् प्रत्नस्य रेतसः २ । ४१६
आदित्यः सर्वाणि भूतानि¶ २ । ४१३
आदित्यं वज्ररूप माचभत** २ । २०६
आदित्यानङ्गिरसो ४ । १८९,३२४
आदित्याश्च ह वा आङ्गि० ४ । १८९
आदित्यो वा अन्तं ... ३ । ३१८
आदित्यो वा एष ... ४ । ३५६
आ दूतो अग्नि मभरद् २ । ३२८
——— •... ... ३ । २६
आ द्वाभ्यां हरिभ्या मिन्द्र ३ । ३३६
आ धावता सुहस्त्यः ... २ । १७८
आ नो नियुद्भिः शतिनीभिः २। ४८७
आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु २ । ४४६
आ नो भर भग मिन्द्र ३ । १९६
आ नो मित्रावरुणा ... ३ । ३५७
——— ... ... ४ । ५५
आ नो मित्रो वरुणो†† ३ । ३२१
आ नो यज्ञं भारती ३ । ३४६,४७८

* छा० उप० १. १९ १ ।

† शत० ब्रा० १४. ७. ३. १७—१९ ।

‡ शत० ब्रा० ११. २. ६. १३ ।

§ शत० ब्रा० १४. ९. ४. २६ ।

|| छा० उप० ७. २५. २ । 'आत्मैवाग्निः'—इति च शत० ब्रा० ६. ५. १. १० । 'कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः सः'—इत्यादि च शत० ब्रा० १४. ६. १. ७—२१ । पुनः—स वा अय मात्मा ब्रह्म० ——•आकाशमयो वायुमयस्तेजोमय आपोमयः पृथिवीमयः'—इत्यादिः ९. ६—९ ।

¶ तै० सं० २. १. १०. ३. 'सौर्यं' ।

** असौ वा आदित्यः प्राणः'—इति तै० सं० ५. २. ५. ४ ।

†† लिपिकरप्रमादज एष पाठः; प्रकृतपाठस्तु "मा नो मित्रो वरुणो"—इति ऋ० सं० २. ३. ७. १ । 'मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरित्येतत् ऋच मभियावापयति'—इति च शत० ब्रा० १३. २. १८ ।

	भा०। पृ०
आपः पवित्र मुच्यन्ते*	२। ४२
आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा	३। ६६
आपो भूयिष्ठा इत्येको	४। १८६
आपो वा अग्नेर्योनिः ...	२। ४१५
आपो वा इद मग्रे ...	३। २९
आपो वै विश्वेदेवाः ...	३। ४१
आपो वै सर्वा देवाः ...	३। ४१
आपो ह यद् वृहतीः	४। ११४
आपो हि ष्ठा मयो भुवः	२। ४७
———	४। ४३
आप्तोर्यामः सप्तम महः	४। १२५
आ प्र द्रव हरिवो मा...	२। ७५८
आप्रीभिराप्रीणाति ...	२। ४८५
आभि त्वा शूर (वृहत्)	३। १९८
आमासु पक्व मैरयः ...	३। १९८
आयज्ञी वाज सातमा	४। ३२, ५६
आयन्ने अस्य वनदः ...	३। २१२
आयाहीन्द्र पथिभिः ...	४। ४०७
आयोष्ट्वा सदने	४। ४
आराच्छत्रु मप बाधस्व	३। ११३
आ रात्रि पार्थिवं रजः	४। ४७
आ वक्षणायुधा नर ...	३। २०७
आ रुद्रास इन्द्रवन्तः ...	४। १८३
आ रोदसी अपृणादोत	४। १८१
आर्षेयो होत्र मृषिः	२। १९९
आ वा सुपस्य मदहा ...	४। ५७
आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः ...	४। १८२
आविष्ट्यो वर्द्धते	३। ४८३
आ वो देवास ईमहे ...	४। ३५१
आशुः शिशानो वृषभो	२। १०९
आ श्येनस्य जवसा ...	३। १६३
आ सत्कर्ण सुधी हवं	३। २३७
आसन्नासः प्लवमानः	४। ७१
आसुरी वै दीर्घजिह्वी	४। २०९
आसुष्वयन्ती यजते ...	३। ४७४
आस्नो वृकस्य वर्त्तिका	३। १०३
आहारा विविधा भुक्ताः†	४। ३७४
आह्वय दुरोहणं रोहति	३। २१५

इ.

इडो यजति	३। ४६९
इति वा इति मे मनो ...	३। २९७
इत्था धीवन्त मद्रिवः ...	२। ३२७
इदं वामास्ये हविः ...	३। ३५४
इदं विष्णुर्वि चक्रमे ...	४। २८१
इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिः	२। २२५
इदं सर्वं यदय मात्मा‡	४। ३६४
इदं हविर्मघवन् तुभ्यं ...	३। ३३७
इदन्त्वन्याभिरसमान-	४। ४०९
इदं नो बर्हिरासदे ...	३। ३९६
इदं मह मात्मानं ...	२। १०६
इदं पित्रे मरुत मुच्यते	३। ४०४
——— ...	४। १८४
इदं मु त्यत् पुरुतमं ...	२। ५६

* 'पवित्रं वा आपः'—इति शत० ब्रा० १. १. १. १।

† गर्भोपनिषदि शाकल्योपनिषदि चाम्नातमिदम्। ‡ बृह० उप० ४. ४. ६।

	भा०	पृ०
इन्द्रः पूर्भिदातिरद्दासम्	२	४३४
इन्द्र आशाभ्यस्परि ...	३	१३२
इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ* ...	३	१५४
इन्द्रगाथाः शंसति ...	२	३९७
इन्द्रं न त्वा शवसा ...	२	१२७
इन्द्र मिद् गाथिनो ...	३	२९०
इन्द्रं मित्रं वरुण मग्निम्	३	३१५
——— ...	३	३९०, ४२७
——— ...	४	३६८
इन्द्रवायू इमे सुता ...	३	३५६
इन्द्रस्य नु वीर्याणि	३	२९१, २९८
इन्द्राकुत्सा वहमाना ...	३	३५६
इन्द्राग्नी अपादियम् ...	४	३५२
इन्द्राग्नी आगतं ...	३	४५३
इन्द्राग्नी रोचना दिवः	३	३५३
इन्द्राणी मासु नारीषु	४	२२६
इन्द्रा नु पूषणा वयं ...	३	३५४
इन्द्रापर्वता बृहता रथेन	३	३५५
इन्द्राय गाव आशिरं ...	३	१७३
इन्द्राय स्वाहे एकादश०†	३	३०६
इन्द्राय साम गायत ...	३	२९०
इन्द्रायांहोमुचे ‡ ...	३	३७६
इन्द्रावरुणा युव मध्वराय	३	२१, ३५४
इन्द्राविष्णू दृंहिताः ...	३	३५६
इन्द्रासोमा समघशंसम्	३	१८२, ३५४
इन्द्रे कामा अयंसत ...	३	२९२
इन्द्रेण सं हि दृक्षसे ...	२	४१०
इन्द्रेयैते ह्यध्वेषो...	३	१५९, २९०
इन्द्रो अश्रायि सुध्यो ...	३	२७१
इन्द्रो असुरां अरदद् ...	२	२४४
इन्द्रो गन्धर्वः§	३	४
इन्द्रो ज्योतिः	३	३८६
इन्द्रो ज्योतिर्भुवोज्योतिः	४	८४
इन्द्रोतिभिर्बहुलाभिर्नो	२	४१६
इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे ...	३	२८९
———	४	३८
इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपः	३	३१५
———	४	१०३
इन्द्रो यातूनां मभवत् ...	२	३५०
इन्द्रो वा एताभिः ...	२	६८
इन्द्रो विश्वान् वेकनाटान्	३	२५०
इन्द्रो वृत्र महंत्तावेनम्	४	८४
इन्द्रो वै देवता द्वितीयमहः	३	३६५
इन्द्रो वै देवाना मोजिष्ठो	२	८०
इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा ...	४	११९
इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन्	२	२१९
———	४	८४
इमं स्तन मूर्जस्वन्तं ...	३	३८६
इमं हि मनुष्या इच्छते	२	४८७
इमन्तं पश्य वृषभस्य ...	४	३६
इमं नु सोम मन्तितो	३	१४७
इम मये चमसं मा ...	४	१८८
इमं मे गङ्गे यमुने ...	३	४४३
	४	३९

* बृहद्दे० ९ ११८, ११९ ।

† शत० ब्रा० ११. १. ५. ५ ।

‡ तै० सं० १. १. ७. २; ५. १. २ ।

§ तै० सं० ३ ४. ७. १—२ ।

	भा० । पृ०
इमा आपः शिवतमाः	४ । ८०
इमा उ वां भृमयो ...	३ । ३८
इमा गिर आदित्येभ्यो	२ । २०७
——— ...	४ । २०३, ३०६
इमा ब्रह्म ब्रह्मवाहः ...	२ । ४५३
इमामग्ने शरणिं ...	३ । २२६
इमा नू नु कवितमस्य	३ । १९१
इमा रुद्राय स्थिरधन्वने	४ । ७७
इमे दिवो अनिमिषा	३ । २२७
इमे वै सहास्तां ते*	२ । ४८०
इमे सुता इन्दवः† ...	२ । ४३५
इयं शुष्मेभिर्बिसखा ...	२ । २९६
इयत्तकः कुषुम्भकः ...	४ । १
इय मददात्	२ । २३८
इषिरेण ते मनसा ...	२ । ३९८
इषे त्वोर्जे त्वा	२ । ३
——— ...	३ । ३११
इह त्वा सधमाद्या ...	३ । २३१
इह त्वष्टारं	३ । ४८१
इह प्रियं प्रजया ते ...	२ । २६३
इह श्रुत इन्द्रो अस्मे ...	३ । २४१
इहेन्द्राणी मुपह्वये‡ ...	४ । ५३
इहेह जाता समवावशीता	४ । २५२
इहैव स्तंमा वि यौष्टं ...	२ । ११३
इहैवैधि माप च्योष्ठाः	२ । ४८

	भा० । पृ०
ई.	
ईर्म्मान्तासः सिलिक०	२ । ३८९, ४११
ईशा वास्य मिदं सर्वं ...	४ । ३५२
उ.	
उत्सन्नयज्ञो वा एषः§	३ । ३०८
उत मा यन्तु ...	४ । ३२०, ३२१
उत त्यं चमसं नवं ...	४ । १८८
उत त्वा मे यशसा ...	३ । २२९
उत त्वं सख्ये स्थिरपीत	२ । ७०, १३४
उत त्वः पश्यन्न ददर्श	२ । ११८, १३२
उत द्विबर्हा अमिनः ...	३ । २१३
उत नोऽहिर्बुध्न्यः ...	४ । ३०२
उत मे प्रयियोर्वयियोः	२ । ४२१
उत वां विक्षु मद्यास्वन्धो	२ । ४५४
उत स्म ते परुष्ण्या ...	३ । ३७
उत स्मैनं वस्त्रमथिं न	२ । ४७०
उत स्य वाजी क्षिपणिं	२ । २४८
उत स्या नः सरस्वती ...	२ । २३८
उतादः परुषे गवि ...	२ । १८३
उताभये पुरुहूत ...	३ । १३३
उतासि मैत्रावरुणो ...	३ । ७१
उतो त्वस्मै तन्वं१ विसस्रे	२ । ७०
———	४ । ३६५

* तै० सं० ३. ४. २. १ । † काठ० सं० ३०. १ ।

‡ 'इन्द्राणीव वा इन्द्रस्य प्रिया पत्नी'—इति शत० ब्रा० १४ १ ५. ८ ।

§ एषोऽपपाठः; प्रकृतपाठस्तु "उत्सन्नयज्ञः"—इति । तै० सं० ५. ९. १. १ । 'उत्सन्नयज्ञ इव वा यच्चातुर्मास्यानि'—इत्यादि शत० ब्रा० २. ४. ३ ४८ । तथा 'उत्सन्नयज्ञ इव वा एष यदश्वमेधः'—इत्यादि च शत० ब्रा० १३. १. ८. १ ।

	भा०। पृ०
उत्सन्नयज्ञो वा एषः* ...	३ । ३०८
उदीरतामवर उत्° ...	४ । १९१
उदीरय पितरा जार	२ । ३२३
उदु ज्योतिरमृतं ...	४ । १७७
उदुत्तमं वरुण	२ । २०६
उदु त्यं जातवेदसं ...	३ । ३९७
———	४ । २७६
उद्धृतासि वराहेण ...	३ । २९
उद्ध्न्य रक्षः सह ३।	१२३,१३७
उद्यन् खलु वा आदित्यः	३ । ८०
——— ...	३ । ११३, ३१८
———	४ । ३७९
उदन्वपा अप्सतमा ...	४ । १८९
उप प्र वद मण्डूकि ...	४ । १०
उप प्रागात् सुमन्मे ...	३ । २३६
उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्वम् ३	२९४
उप श्रमध्वं मे वचसे ...	२ । ३८६
उप सर्प मातरं पृथिवीम्	४ । २०
उप ह्वये सुदुघां ...	४ । २३३
उपाव सृज त्मन्या ...	३ । ४८५
उपो अदर्शि शुन्ध्युवो	२ । ४२३
———	३ । ३७
उपोप मे परा मृश ...	२ । ३४८
उरुं हि राजा वरुण° ...	४ । ७४
उरुकरं वैतदुलूखलम्	४ । ३०
उरुं नो लोकमनु ...	३ । ३३५

	भा०। पृ०
उरु प्रथस्वेति प्रथयति†	२ । १०६
उरुप्रथा उरु प्रथस्व‡	२ । १०६
उर्वशी वा अप्सराः ...	३ । ७८
उर्वशी ह्याप्सराः पुरूरवसम् ३	७८
———	४ । १५८
उशन्तस्त्वा निधीमहि ...	४ । २५७
उषासानक्ता यजतस्य°	३ । ४७६
उष्णिगुष्णाता भवति ...	३ । ३६८

ऊ.

ऊर्णम्रदा वि प्रथस्व ...	३ । ४७१
ऊर्ध्वा अस्य समिधो ...	३ । ४६३

ऋ.

ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि§ ४ ।	३४६,३५६
ऋचाम्त्वः पोषमास्ते ...	२ । ६६
——— ...	३ । ४००
ऋचो अक्षरे परमे ...	४ । ३५२
ऋजीषी वज्री	३ । ६९
ऋजुनीती नो वरुणो ...	३ । २३१
ऋण मृत्युण्यायने ...	३ । ८५
ऋतं शंसन्त ऋजु ...	३ । ३०
ऋतवो वै प्रयाजाः‖ ...	३ । ४९७
——— ...	४ । ४००
ऋतस्य योना गर्भे ...	२ । ४१५
ऋतस्य हि शुरुधः ...	३ । २०६
———	४ । १४७

* उत्सन्नयज्ञ इति ब्राह्मणम्। † शत० ब्रा० १. १. ६. ८। ‡ तै० सं० १. २. १२ २।
§ "तथा चान्यत्राम्नायते—'ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते। यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः। सामवेदेनास्तमये महीयते। वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः'—इति"—तै० सं० ४. ३. ११ १. सा० भा०। ‖ तै० सं० २. ६. ११. ५। शत० ब्रा० १. ३. ४ १।

भा०। पृ०

ऋतावानं विचेतसं ... २ । ३५३
ऋदूदरेण सख्या ... ३ । १४६
ऋदूपे चिदृदूवृधा ... ३ । १४७
ऋध्याम स्तोमं सनुयाम ४ । ३१८
ऋभुर्ऋभुभिरभि वः स्याम ३ । १३
ऋभुर्विभ्वावाज इति ... ४ । १८८
ऋभुर्विभ्वावाज इन्द्रो ... ४ । १८८
ऋभूणां त्वा इति* ... २ २८१

ए.

एकं सद्विप्रा बहुधा ... ३ । ३७९
एकं सोम इपे क्रियते... २ । ३८८
एकः सुपर्णः स समुद्रम् ४ । १५६
एक एव रुद्रो‡ २। १०७ (२), ११५
——— ... ... ४ । ८०
एकं चमसं चतुरः कृणोतन ४ । २८८
एकतो द्वितस्त्रित इति पुरा २ । ३९८
एकं पादं नोत्खिदति† ४ । २९६
एकया प्रतिधा पिबत् ... ३ । ५६
——— ... ... ४ । १७०
एकाक्षरा जगती ... ३ । ३६२
एकादश प्रयाजाः§ ... ३ । ४९५
एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् ३ । ३७१
एतत्ते ब्रह्मावसं तेन ... २ । ३५८
——— ... ३ । १०८
एतत्त्यन्न योजनमचेति ... ३ । ३१

भा०। पृ०

एतदक्षरं यत्सर्वां त्रयीं विद्यां ४।३५२
एतदस्या अनःशये ... ४ । २४१
एतद्ध वा एतदक्षरं ... ४। ३५२
एतद्वै तदक्षरस्य प्रशासने ४ । ३५३
एतद्वै परममन्नाद्यं यन्मांसम् २।३८४
एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां... ४ । ३५५
एतद्वै यज्ञस्य समृद्धम्|| २ । १११
एता उ त्या उषसः ... ४ । २५८
एताभिर्वै देवान् यजमानो २ । ४४२
एताभिर्हाश्विनोः कक्षीवान् २।४४८
एता विश्वा सवना ... ३। ११७
एतेन ह वा ऐन्द्रेण ... ३ । १५९
एते वदन्ति शतवत् ... ३ । ३४०
एनाङ्गूषेण वयम् ... ३। ६६
एना वो अग्निं नमसा... २ । ३६२
ए मेनं सृजता सुते ... २ । ७८
एवा महो असुर वक्षथाय ३। २३
एष इन्द्र एष प्रजापतिः¶ ३। ३२१
एष ते रुद्र भागः** ... २ । ३५८
एष देवो रथर्यति ... ३ । २६०
एष प्रातः प्रसु० ३।५४, २७९, ३१७
एष वै गोपा एष चोदः†† ४ । ३६९
एष ह वा अहिर्बुध्न्यो ४ । १५५
एष ह वा पत्नीषु रेतो ४ । ३७३
एहि वां विमुचो .. २ । ३२५
——— .. .. ३ । ५४

* तै० ब्रा० १. १. ४. ८। † तै० सं० १. ८ ६ १। ‡ अथ० सं० ११. ४. २१।
§ शत० ब्रा० ३. ६. २ ३; ५. १।
|| ऐ० ब्रा० १ १३, १५। शत० ब्रा० १२. ४. १. १५। ¶ ऐ० आ० ६ १. ३।
** तै० सं० १. ८ ६. २। †† शत० ब्रा० १४. १ ४ ९।

भा०। पृ०

ऐ.

ऐक्ष्वाकस्य हरिश्चन्द्रस्य ... ४ । १९६
ऐन्द्रो यूप मनुगृह्णीत्याह ३ । ४८७
ऐन्द्रौ शुक्रामन्थिनौ .. २ । ३३०
ऐरावतीं नावं ... .. ४ । ४१

ओ.

ओङ्कार एवेदं सर्वम्* ... ४ । ३५५
ओमानं शंयोर्ममकाय ... २ । ४६६
ओमासश्चर्षणीधृतो ... ३ । १८१
———— ... ४ । ३१४
ओ मिति ब्रह्म ... ४ । ३५५
ओ मित्येतदक्षर मिदं ४ । ३५५
ओषधयः समवदन्त ... ४ । ३५२
ओषधीः प्रति मोदध्वं ... ३ । १४१
ओषधे त्रायस्वैनम्† २ । १०७,११४
ओषध्यात्मा वै पशुः ... ३ । ६२

औ.

औषधं वा उवध्यम् ... ३ । ६४

क.

कः स्विदेकाकी चरति ... ४ । ३५२

भा०। पृ०

क इदं कस्मा अदात् ... २ । ३५९
क ईषते तुज्यते ... ४ । ११४,३९९
ककुप् ककुदूपिणीत्यौप० ३ । ३६९
कङ्कतो न कङ्कतः ... ४ । १
कतम इन्द्रः ... ... ४ । ८३
कतरा पूर्वा कतरापरा २ । ३६६
कदा मर्त्तं मराधसम् ... ३ ९२
कदा वसो स्तोत्रं ... ३ ७२
कद्रु प्रियाय धाम्ने .. ३ ४१
कनिक्रदज्जनुषं ४ ५
कनीनकेव विद्रधे नवे ... २ ४१७
कया शुभा सवयसः ... ३ ३१५
कर्म्मणा पितृलोको‡ ... ४ ३७८
कलिः शयानो भवति ... २ ४६०
———— ... ४ १८०
कलेरक्षयुतं युवद्वयः .. ४ १८०
कल्याणीर्जाया सुरणं ... ४ २४५
कक्ष्यां दिग्भ्यः ... ... ३ . ८३
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानम्§ ४। ३९५
का देवताः स्वाहाकृतयः ३ । ४९३
कायमानो वना त्वं ... २ । ४१४
कावरं ततो भिषग् ... ३ । १५५
किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु ३ । २७२

* छान्दो० उप० २ २३ ३ ।

† शत० ब्रा० ३. १. ९. ७; ६ ३. १२ । तै० सं० १. ९. १ १ ।

‡ 'अथ त्रयो वाव लोकाः । मनुष्यलोकः, पितृलोको देवलोक इति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा; कर्मणा पितृलोकः; विद्यया देवलोकः । देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठस्तस्माद् विद्यां प्रशंसन्ति'— इति शत० ब्रा० १४. ४. ३. २४ ।

§ काठ० उप० ४ १. "ऐक्षत्" ।

	भा० । पृ०
कि मिच्छन्ती सरमा ...	२ । ४२६
————	३ । १०३
————	४ । २०६
कि मित्ते विष्णो ...	३ । ५०
किं ब्राह्मणस्य पितरं ...	३ । ३०८
कुतस्त्वमिन्द्र	३ । ३१४
कुजाय कुजतेर्वा	३ । ३६८
कुवित् सोमस्यापां ...	२ । ३०७
कुविदङ्ग नमसा ...	३ । ३११
कुविदङ्ग प्रति	३ । ३११
कुविदङ्ग यवमन्तो ...	३ । ३११
कृत्रिमो ऽग्निः ..	४ । ३२५
कुयत्व मिच्छन्ति ह्याणि	२ । ६९
कुह स्विद्दोषा कुह वस्तो०	२ । ३१५
कुह मघं सुकृतं ...	४ । २१९
कृणुष्व पाजः प्रसितिं ...	३ । १८४
कृतं न श्वघ्नी वि ...	३ । १०८
कृत्तिं वसान आ चर ...	३ । १०५
कृत्तिवासाः पिनाकहस्तः	२ । ३५८
————	३ । १०८
कृष्णग्रीव आग्नेयो ...	३ । १६३
कृष्णं नियानं हरयः ...	३ । ४१५
कृष्णां अवबैर्धामभिर्गात्	४ । २७३
केचिन्निविदो मनाना ...	३ । ४०६
केश्यग्निं केशी विषं ...	४ । २९०
को अद्य मीढ्वे ...	४ । ४००
को अद्य युंक्ते धुरि गा	४ । ३९७
को नाम प्रजापतिरभवत्	४ । ११४

	भा० । पृ०
को नु मर्या अमिथितः ...	२ । ३७३
को नु वां मित्रावरुणौ	२ । ३९९
कोऽन्वत्र मरुतो मामहे	२ । ४०१
को ह वै नाम प्रजापतिः*	४ । ३९८
क्रीळं वः शर्धो मारुतं ...	३ । २९४
क्षेत्रस्य पतिना वयं ...	४ । ९४
क्षेत्रस्य पते मधुमन्तं ...	४ । ९५

ख.

खादिरं यूपं कुर्वीत ...	३ । ३९२

ग.

गर्दभरथेनाश्विना ...	४ । २४९
गर्भनिधानीं सवितुः ...	२ । ३८६
गर्भा वा एत उक्थानां	३ । ४०६
गातुं कृण्वन्नुषसो ...	२ । ४७४
गायत्री गायतेः स्तुतिकर्मणः	३ । ३६८
गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः	४ । १६२
गायत्र्येव प्रतिमिमीते ...	२ । ४६७
गायन्ति त्वा गायत्रिणः ...	३ । ३५
गार्हपत्येन पत्नीषु ...	२ । ४६१
गोभिर्यदी मन्ये ...	३ । २६
गौरमीमेदनु वत्सं ...	४ । २३१
गौरीर्मिमाय सलिलानि	४ । २२९
गौर्वा देवता पञ्चम मन्त्रः	३ । ३६५
गौर्वै देवानां मनोता	२ । ४३७
ग्नास्त्वा कृन्तन्नपसोऽतन्वत	२ । ३५९
ग्रहोक्थं वा एतत् ...	३ । ५८

* तैत्ति० ब्रा० १.२.१० । को नामासि प्रजापतिः'—इति शत० ब्रा० ११.२.९ १।

भा०।पृ०

घ.

घृतश्चुता मधुश्चुताः ... ४ । ३६२

च.

चक्षुश्च श्रोत्रञ्च ... ४ । ३०४
चक्षोः सूर्यो अजायत* ४ । ३६७
चतुरक्षिद्दमागाद् ... २ । ३२०
चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री ३ । ३६८
चत्वारि वाक् ... ४ । २१४, ३४८
चत्वारि शृङ्गा त्रयो ... ४ । ३४५
चन्द्रमसो वैद्युतम्† ... ३ । ३५१
चन्द्रमा अप्स्वन्तरा ... २ । ३६६
———— ... ... ४ । १७३
चन्द्रमा वै सोमो देवानामन्नं ४।१६८
चमसेन ह वा एतेन ... ४ । ९१
चमसो देवपानः‡ ... ४ । ९१
चातुर्मास्येष्वन्ततं वा ... २ । २६४
चित्तिरपां दमे ... २ । ४१५
चित्रं देवानामुदगाद्... ४ । २७७
चिदसि मनासि§ ... ३ । ४०
चिदसीति यद्वाव ... ३ । ४०
च्यवनो भार्गवः शार्याताः २ । ४४७

छ.

छन्दांसि छन्दयतीति वा ३ । ३६७

भा०।पृ०

छन्दांसि वा अनुयाजाः|| ४ । ४६०
छन्दांसि वा अन्योन्यस्य ३ । ३६३
छन्दांसि वै प्रयाजाः¶ ४ । ४६०
छन्दांसि०—०सर्गं श्रोत्रम् ४। ३२३

ज.

जगती गततमं छन्दः ... ३ । ३७१
जमदग्निभिराङ्गतः** ... ३ । ४२२
जराबोध तद्विविड्ढि ... ४ । ८०
जगल्यमानोऽभवत् ... ३ । ३०१
जातं यद् त्वा परिदेवा... ३ । ८४
जातः पशुर्नविन्दते†† ... ३ । ३६३
जातवेदसे सुनवाम ३ । ३६४ ३६६;
———— ... ४ । ३६७, ४०८
जातवेदस्यं शंसति ... ३ । ३६४
जामि वा एतद् यज्ञे ... २ । ४६१
जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते, यत्र समानीभ्यां } ४ । ९०
जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते, यन्मध्यतोयो } ४ । ९७
जीमूतस्येव भवति ... ४ । १७
जीवान् नो अभि धेतन ३ । ३५१
जुष्टो दमूना अतिथिः ... २ । ३६१
जुह्वे विचितयन्तो ... २ । ४५१
ज्यया अत्र वसवो ... ४ । ३२७

* ऋ० सं० १०. ९०. १३। † छान्दो० उप० ५. १०. ४।
‡ शत० ब्रा० १. ७. ४. १४। तै० सं० ४. ५. ९. २। § तै० सं० १. ६. ३. १।
||,¶ शत० ब्रा० १. २. ५. ९; ६. ४. ८, ९, १४; २. ७. ४. ९।
** 'प्रजापतिर्वै जमदग्निः'—इति शत० ब्रा० १३. २. १२. १४।
†† शत० ब्रा० ९. ४. २. ९८।

भा०।पृ०

ज्यायांश्चमसस्य यतुनस्य ... ३ । २०१
ज्यायान् पृथिव्या ... ४ । २४१

त०

तं वत्सराधा वयं... ४ । १०७, १११
तं विस्त्वा निविद्भिर्न्यवेदयन् ३ । ३८६
तं सखायः पुरोरुचं ... २ । ८२
तं सवितोवाच ... २ । २०६
तं स्त्रा वागभ्यवदत्* ३ । ४६३
त आयजन्त द्रविणं ... ३ । १६६
त इमाश्चिबः सतोबृहतो ३ । २६५
तच्चक्षुर्देवहितम् ... ४ । २७८
तच्छंयोः सुम्नमीमहे ... २ । ४६६
तच्छंयोरावृणीमहे ... २ । ४६६
तत एकतोऽजायत इति २ । ३६८
तत्त्वा यामि ब्रह्मणा ... २ । १५४
तत्त्वा यामि सुवीर्यं ... २ । १५४
तत् पूष्णे पर्यानक्तुः ... ३ । २६६
तत्रापरा ऋग्वेदो .. ४ । २५२
तत् सूर्यस्य देवत्वं ... २ । ४०६
तथाहि सवनानां रूपम् ३ । १५७
तदस्य वाचः प्रथमं ... २ । २७८
तदप्येतदृषिणोक्तम् ... ३ । २४३
तदाहुर्नैतदस्ति यद्देवासुर० २ । २१६
तदाहुर्यद्दर्शपूर्णमासयोः ४ । २१४

भा०।पृ०

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं... ४ । ३६६
तदु प्रयक्षतमम् अस्य ... २ । ५७
तदु हैक आहुः ... २ । ११०
तदेतच्चतुष्पाद् ब्रह्म ... ४ । २६६
तदेतत् त्र्यक्षरं हृदय मिति ४।१००
तदेतदृचाभ्युक्तम् ... ३ । ४३७
तदेषाभियज्ञगाथा ... ४ । २४६
तद्देवानां देवतमाय ... ३ । ८६
तद्य इह रमणीयचरणाः ४ । १७६
तद्यथा समुद्रं प्रप्लवेरन् ३ । ११६
तद्यथा सूच्या वासः ... ४ । २१७
तद्यथैवादः सुपा श्वसुरात्० ४ । २६५
तद्वार्यं वृणीमहे ... ३ । ६
तनूत्वमेव तस्सारा ... २ । ३१२
तनूनपाच्छुचिव्रतः .. ३ । ५०२
तनूनपातं यजति ... २ । ३११
———— ... ३ । ४६४
तनूनपात् पथ ऋतस्य ... ३ । ४६४
तनूनपादसुरो ... ३ । ४६४
तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि ४ । ३५१
तन्त्वा शोचिष्ठ दीदिवः ३ । १११
तन्मौपनिषदं पुरुषं ... ४ । ३५२
तमप्सुरीय मक्रुतं ... ३ । २२८
तन्मर्त्यस्य देवत्व माजानम् ४ । ३२३
तमसस्तनूरसि‡ ... ३ । १६२

* 'पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा उपरिष्टात् स्वाहाकृतयोऽन्ये'—इति शत० ब्रा० ११ १. ५. १ ।

† तै० ब्रा० १. ५. ११. १ । तै० सं० १. ६.१०. ३ । तै० आ० १.६. ७ । शत० ब्रा० १. ०. २. २१ । ‡ तै० सं० १. १. ७. १ । शत० ब्रा० १. १. ६. ८

भा०। पृ०

तम आसीत्तमसा गूळ्हम् ३ । ३०१
त मिद् गर्भं प्रथमं ... ४ । ११९
त मिद् वर्द्धन्तु नो ... २ । ७८
त मिन्द्रः पुरुषरूपेण ... ४ । १८०
त मिन् न्वेव समना ... ३ । २१७
त मो मद इन्द्र मस्य ३ ।१४२,१४३
त मु त्वा नून मसुर ... ३ । १०७
त मु नः पूर्वे पितरो... ३ । १४२
त मू अकृण्वन् त्रेधा भुवे ४ । १८२
त मू षु समना गिरा... ४ । ७५
तमेव विदित्वातिमृत्युमेति ४ । ३५२
तं प्रत्नथा पूर्वथा ... २ । ३२९
तं मेदस्तः प्रतिपचता० * ३ । २०५
तरत्स मन्दी धावति ... ४ । ३४४
तव त्य इन्द्र सख्येषु ... २ । ४७७
तस्मात् पराञ्चो भूत्वा ... ४ । ३७३
तस्मात् सर्वं एव मन्यन्ते ४।२८८,३९७
तस्मात् सर्वास्मिन् पशवो † २।४३७
——— ... ... ३ । ३९३
तस्मात् स्त्रियं जातां ... २ । २६३
तस्मादश्वः समभवत् ‡ ३ । ३९५
——— ... ... ४ । ४
तस्मादश्वो मेध्योऽभवत् § ४ । २
तस्मादस्यां ध्रुवायां ... ३ । ७३८
तस्मादाहुत्याः पुरुषो ... ४ । २

भा०। पृ०

तस्मादाहुराग्नेयाः प्रयाजाः ३। ४९६
तस्मादाहुराग्नेयो वाव... ४ । ३२५
तस्मादाहुर्वायुः प्राणः... ३ । १९९
तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ४ । ८२
तस्मादृच्यध्यूढं साम ... ३ । ३६८
तस्मादेतदश्ववदाख्यं ... ३ । ३९५
तस्माद् विराडजायत ... ४ । ३२३
तस्माद् वैश्वदेवं तृतीय० ४ । ३४०
तस्य च पशोरेतत् || ... २ । २०६
तस्य यद्वेतसः प्रथमम् ... २ । ३३३
तस्य वयं सुमतौ ... ३ । १६५
तस्य ह विश्वामित्रस्य ... २ । २६५
तस्याः समुद्रा अधि ... ४ । २३०
तस्येद् विश्वा ... ३ । १४१
ताँ अध्वर उशतो ... ३ । १८९
ताँ आ रुद्रस्य मीळ्हुषो २ । ४२२
तां वां वास्तून्युश्मसि ... २ । १८५
तां वासन्तिकाभ्यां मासाभ्यां ३।२६२
तान् पूर्वथा निविदा ... ३ । ४०६
तान् वेदानभ्यतपत् ... ४ । ३५५
तान् होवाचार्बुदः ... २ । २८४
तानि द्वेधा पुषान्यानि... ३ । ३७२
ता नो रासन्रातिषाचो ३ । १९५
तान्न्यूङ्खयति, अयं वै न्यूङ्खः २ । ४६३
ता मेमूष इति ... ३ । २९

* य० वाज० सं० २९. १० ।

† 'तस्मादस्मै पशवो रमन्ते'—इति शत० ब्रा० ९. १. ४. ११।

‡ 'ततोऽश्वः समभवत्'—इति शत० ब्रा० १०. ५. ८. ७. ।

§ शत० ब्रा० १०. ४ ८. ७. । || शाङ्खा० श्रौ० सू० १८. ११ ९ ।

	भा०। पृ०
तान्पूर्वयाग्निवतमा मेरयन्त	३ । ३६१
ता सम्राजा घृतासुती	२ । २०७
तिर्यग्बिलश्चमस* ...	४ । ३११
तिसृभ्यो हिङ्करोति ...	४ । ३१८
तिस्रो देवीर्यजति	३ । ४७९,५०३
तिस्रो वाच ईरयति ...	४ । ३८५
तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे ...	३ । २२०
तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो ...	३ । ६४
तुराषाड् वृत्रहेन्द्रो ...	४ । ८४
तुविक्षं ते सुकृतं ...	३ । २०६
तृतीयो अग्निष्टे पतिः ...	४ । ११०
ते आचरन्ती समनेव ...	४ । ६०
तेऽग्नेऽग्निनाग्नि मयजन्त ...	३ । ३८१
तेजो वै ब्रह्मवर्चसम् ...	३ । ४६५
तेजोऽग्निस्तं त्रिधा विधीयते	३ । १४०
ते वरुणस्य राज्ञो ...	२ । ४३१
ते वा एभ्यो लोकेभ्यो ...	२ । ४६३
ते समसृप्त मरुतां गणाः†	३ । ३२
ते सोमादो हरी	२ । १७९,३९०
ते ह्यादित्यानङ्गिरसो	४ । १८६,३२४
ते हि यज्ञेषु यज्ञियासः	३ । १९०
ते हैके संवत्सराण्याहुः ...	४ । ३३०
तोदस्येव शरण आ ...	२ । २०९
त्यच्चिदित्था कत्पयं ...	३ । १३९
त्य मू षु वाजिनं ...	४ । १२९
त्रयः केशिन ऋतुथा ...	४ । २९१
त्रयश्च वा एते ...	३ । ३६६
त्रयस्तपन्ति पृथिवीम् ...	३ । ३२९
त्रयस्त्रिंशद्वै देवा अष्टौ ...	४ । २७०
त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः सोमपाः	४ । ३६२
त्रयः स्वर्गा लोकाः ...	४ । ३६२
त्रिंशदक्षरा वै विराट् ...	३ । ३७२
त्रिः स्म माह्नः श्नथयो ...	२ । ३६१
त्रिकद्रुकेषु महिषो ...	३ । ३६६
त्रितः कूपेऽवहितो देवान्	२ । ३९६
———	३ । २५२
त्रिष्टुबिन्द्रस्य वज्रः ...	३ । ३७१
त्रीणि च वै शतानि‡ ...	२ । ४९८
त्र्यक्षरा त्रिष्टुप् ...	३ । ३७१
त्र्यम्बकं यजामहे ...	४ । ४१०
त्वं सिन्धूंरवासृजो ...	२ । १०८
त्वं ह यद् यविष्ठ्यः ...	३ । ४४९
त्वक्चर्ममांसरुधिर० ...	४ । ३७२
त्वं नो अग्ने वरुणस्य ...	३ । ३४७
त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशु ...	३ । १२९
———	४ । ४३९
त्वमग्ने वरुणो जायसे ...	४ । ७४
त्वमग्ने सप्रथा असि ...	३ । १७०
त्वमङ्ग प्र शंसिषो ...	४ । ४०१
त्वमिन्द्र बलादधि ...	३ । २९२
त्वया वृत्राणि सुक्रतो	२ । ४५०
त्वया मन्यो सरथ ...	४ । १३२

* “तदेष श्लोको भवति। ‘अर्वाग्बिलश्चमस०—०प्रजापा संविदानः’—इति ’—इति शत० ब्रा० १४. ५. २. ५।

† तै० सं० १ १. ५. ७; १. १ ५।

‡ शत० ब्रा० १२. १ १०. ३।

	का० । पृ०
त्वया वयं सधन्याः ...	३ । ८५
त्वया वयं सुवृधा ...	२ । २८७
त्वष्टा दधच्छुष्म मिन्द्राय	३ । ४८२
त्वष्टा दुहित्रे वहतुं ...	४ । २६८
त्वष्टारं यजति ...	३ । ४८१
त्वष्टा रूपाणि विकरोति*	३ । ४८२
त्वष्टा रूपाणि हि ...	३ । ४८२
त्वष्टास्मै वज्रं स्वयं ...	३ । ४८२
त्वां हि मन्द्रतम० ...	२ । १२८
त्वा मग्ने पुष्करात् †	४ । १६३, ३२४
त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा ‡	४ । ३२४
त्वा मग्ने समिधानो ...	३ । २१८
त्वा मिद्धि हवामहे ...	३ । २६०
———— ...	३ । ३६५
त्वा मिन्द्र मतिभिः सुते	२ । ४५५
त्वेष मित्था समरणं ...	४ । १७४

द.

दक्षस्य वादिते जन्मनि	४ । २००
दक्षिणायनात् पितृलोकम्§	३ । ३५१
दक्षिणा श्रोणिर्ह्नातुः ...	३ । ४७७
दधिक्राव्णो अकारिषम्	२ । १६१
दधिक्रावा संविदान ...	४ । ६१
दध्यङ् ह मे मधुं ...	४ । १६३
दध्यङ् ह वा आभ्याम्	४ । २५६

	का० । पृ०
दभ्रो विश्व इन्द्र मृध्रवाचः	३ । २६८
दशाक्षरा विराट् ...	३ । ३७२
दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यो	२ । २८३
दासमनसो नो मनुष्यान्	२ । ३८६
दासपत्नीरहिगोपा ...	२ । २२०
दास्याः पुत्रो कितवो ...	३ । २३३
दितिर्द्यौरदिति रन्तरिक्षम्	४ । ३०८
दिवं जिन्वमग्नयः ...	३ । ३२६
दिवस्परि प्रथमं जज्ञे ...	२ । ४७३
दिवि पृष्ठो अरोचत ...	३ । ४०७
दिवि सोमो अधिश्रितः	४ । १७३
दिवो वराह मरुष ...	३ । ३२
दीर्घायुरस्या यः पतिः...	२ । ४८६
दुरो यजति ...	३ । ४७४
दुरोहणं रोहति ...	३ । २१५
दूतं वो विश्ववेदसं ...	३ । २३०
दूतो देवाना मसि ...	३ । १
देवता वै सर्वा आशंसन्ति	४ । १८५
देवनीथं शंसति ...	४ । ३२४
देवम्बर्हिः	३ । ४७२
देव सवितरेतं त्वा वृणते॥	३ । ४३५
देवस्त्वष्टा सविता ...	४ । १३७
देवस्य त्वा बाहुभ्यां ...	३ । ४७१
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे	२ । २५६
देवस्य वयं सवितुः ...	३ । १६८

* "त्वष्टा वै सिक्तं रेतो विकरोति"—इति शत० ब्रा० १.९.२.१०।

† 'आपो वै पुष्करम्०—०चक्षुरो निरमन्थत्'—इति शत० ब्रा० ६.२ २.२।

‡ शत० ब्रा० ६.२.२.२।

§ बृह० उप० ८ १.११।

|| शत० ब्रा० १.१.२.१; ४.१.१७; ९.१.१०।

	मा०। ए०
देवाः कपोत इषितो ...	२। १२२
देवानां पत्नीः प्रसति ...	४। ३३०
देवानां पत्नीरुशतीः ...	४। ३३०
देवानां भद्रा सुमतिर्	४। ३१३
देवानां माने प्रथमा ...	३। २३३
देवापिश्चार्ष्टिषेणः ...	२। १८४
देवा यज्ञ मतन्वत ...	४। २५१
देवा वा असुरैर्वि०	३।२६६,३८४
देवा वै तृतीयेमाग्ना ...	३। २९५
देवा वै यज्ञस्य मर्म* ...	३। ३१
देवा वै सोमस्य राज्ञः	४। २४८
देवीं वाच मजनयन्त ...	४। २११
देवीः षळुर्वीरुरु नः ...	४। १४६
देवी ऊर्जाहुती इषम्...	४। ६४
देवी जोष्ट्री वसुधिती ...	४। ६३
देवेभ्यो वनस्पते ३।४८७,४८८,४९२	
देवो देवान् परिभूर्ऋतेन	३। १५०
देवो मित्रश्चर्युः प्रति ...	२। ४२८
" शमितार आरभध्वम्	३ ६१
ते सा... ...रा प्रथमा	३। ४७६
द्योता... हादित्या... ...मिदमा	३। २०५
...तिष्मा... ... यजति.	४११
देवा ... ...मा.	
द्यावा नः पृथिवी... ...	२ ३८६
... ...	४ ५८
द्यौरन्तरिक्षे प्रतिष्ठिता	३ ४६४
द्यौर्मे पिता जनिता	२। ३२१,४६२
द्यौर्वै देवता षष्ठ मन्त्रः	३। ३६५
द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी ...	३। ३१६
द्रविणोदाः पिबतु	३। ४४३,४५२
द्रविणोदा द्रविणसो ...	३। ४४०
द्वादश प्रधयश्चक्र मेकं	२। ४९६
द्वादशमासाः पञ्चर्तवः	२। ४९४
द्वादश वै मासाः संवत्सरः	२। ४९५
द्वादश वै मासाः संवत्सरस्या	२।४९५
द्वादशाक्षरा वै जगती	३। ३७२
द्वादशारं न हि तज्जराय	२। ४९७
द्वा सुपर्णा सयुजा	४। १२४, ४०४
द्विराज्यस्योपस्तीर्य	... ३। ४२५
द्वे विद्ये वेदितव्ये	... ४। ३१३
द्वे स्रुती अशृणवं§	... २। ४६४
द्रप्सः सर्पिरासुतिः	... ३। ४४९

ध.

धन्वना ...आजिं ...	४। २५
धर्त्तारो दिव ...	... ३। ३५९
धाता दधातु दाशुषे...	२। ४५०
धानाः ... ...रूपः सस्तवः	३। ७०, ७०
धानाः सोमाना मिन्द्राग्नि	३। ७१, ७१

* शत० ब्रा० ७ १. २. १; ६। तैत्तिरीयसहपाठ एव बाष्कली दुर्गाचार्यैश्च। ...
† तै० ब्रा० ३. ६. ६ १—४। ... पाठः सायणीयब्राह्मणवचित एव द्रष्टव्यः।
‡ शत० ब्रा० २. १. ६ ४; ११. १. १० २।
§ 'द्वे स्रुती अशृणवम्'—इति शत० ब्रा० १२. ३ ५. ११; १४. ७ १. ४।

न.

	भा०	पृ०
न जामये तान्वो ...	२	२७५
न तं विदाथ य इमा	४	१०२, ३०९
न तिष्ठन्ति न निमिषन्त्येते	३	१५
न ते अश्नाति पार्थिवः	४	१७०
न त्वं युयुत्से* ...	३	३३१
न त्वा केता ...	४	१९९
नदस्य मा रुधतः ...	३	१७
न नूनमस्ति ...	२	५९
न पापासो मनामहे ...	३	२४७
नभन्तामन्यके ...	३	११०
न मृत्युरासीदमृतं न ...	३	३००
नमो महद्भ्यो नमो अर्भ०	२	३४९
नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ...	४	७९
न यस्य द्यावापृथिवी ...	३	२०
न यातव इन्द्र जूजुवुर्नो	२	४५८
नराशंसं यजति ...	३	४६६
नराशंसः प्रति शूरो ...	३	५०२
नराशंसस्य महिमानमेषां	३	४६६
नवनीतेनाभ्यञ्जन्ति ...	२	४५४
——— ...	३	१४२
——— ...	४	१९५
न वा अमुं लोकं†	२	१३०, २१२
न वा उ एतस्मिन् ...	२	६९
न वि जानामि यदि ...	३	३०२
———	४	३९३
नवेन पूर्वं दयमानाः ...	२	४३२
———	४	६४
नवो नवो भवति ...	४	१७०
न सायकस्य चिकिते ...	२	४१६
न हि ग्रभायारणः ...	२	२५७
न होन मन्वाहरेयु स्नाय	४	१००
नाभानेदिष्ठं वै मानवं ...	४	१९०
नाराशंसीः शंसति ...	२	३९७
नासदासीत् ...	४	१२४
नाहमिन्द्राणि रारण ...	४	२२७
नि यद् वृणक्षि ...	३	८७
निरविध्यद् गिरिभ्य आ	३	२७७
निजाप० पूर्व्याः ...	३	४०६
प्रजापतिमनन्त ...	३	४०६
निजापतिर्निविदा ह्येव	२	४७४
——— ...	३	४११
निहस्तावविदिमरो ...	२	७३
नि सर्वसेन इषुधी ...	३	२३४
नीचीनवारं वरुणः ...	४	५५, ८३
नीचाविद्धो अरितारः	३	९०
नू च पुरा च सदनं ...	२	४१७

* "तदप्येतदृषिणाभ्यनूक्तम् ।—'न त्वं युयुत्से कतमच्चनाहर्न तेऽमित्रो मघवन् कश्चनास्ति । मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाद्य शत्रुं न नु पुरा युयुत्से ।'—इति ॥"—इति शत० ब्रा० ११. १. ६. १० ।

† शां० ब्रा० १०. १. १८ । शत० ब्रा० ८. ४. १. २४ ।

भा० । पृ०

नूनं सा ते प्रति ... २ ६१
नू नो रयिमुपमास्व ... ३ २५७
नृवत्त इन्द्र नृतमाभिरूती ३ १६०
नेन्द्रं देव ममंसत ... २ ४८
नेमे देवा नेमेऽसुराः ... २ ३५२
नैतदस्ति यद्देवासुरमिति २ २१६
नोपरस्याविष्कुर्याद् ... २ २७०
न्यक्रन्दयन्नुपयन्त ... ४ । ३४
न्याविध्यदिलीबिशस्य ... ३ । २२४

प.

पङ्क्तिः पञ्चिनी पञ्चपदा ३ । ३७०
पञ्च नद्यः सरस्वतीम् ... ४ । ४१
पञ्चपदा पङ्क्तिः ... ३ । ३ २
पञ्चपाद पितरं ... २ । ५
———— ... ३ । ६२ ८८, ४६
पञ्च प्रयाजास्त्रयोऽनु* ... ७
पञ्चर्तवः संवत्सरस्य † २ । ६४
पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः २ । ४६४
———— ... ... ३ । ३६३
पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने २ । ४६४
पञ्चावत्तैव वपाज्यस्योप* २ । ४५५
पत्तो जगार प्रत्यञ्चमत्ति ३ । १५८
पत्नीवन्तः सुता इमे ... ३ । ६४
पथ्यां स्वस्तिं पूर्वां ... ४ । २३८

भा० । पृ०

पथ्या स्वस्तिरिष्याः ... ४ । २३८
पयस्वतः परियति ... ४ । २७९
पदं देवस्य नमसा व्यन्तः २ । ४५२
पन्था मनु प्र विद्वान् ... ४ । ३७८
परं मृत्यो अनुपरेहि ४ १०४, ३७८
पराग् विश्वानि व्यख्यत् ‡ ४ । ३६४
परा शुभ्रा अयासो यव्या ४ । ३३३
परिषद्यं ह्यरणस्य ... २ । २५४
परि सोम प्र धन्वा स्वस्तये २ । ४२३
परेयिवांसं प्रवतो ... ४ । १०५
परो वा अस्माल्लोकात् ३ । ३८४
———— ... ... ४ । ३६१
पवमान महार्णो ... ३ । ४५
पवित्रवन्तः परि वाचम् ३ । ४६
———— ... ४ । ३००
पशवो वा अनुयाजाः § ३ । ४६७
पशवो वै बर्हिः ... ३ । ४७०
पशुर्वै मेधो यजमानो ... ३ । ६२
———— ... ४ । १२६
पाञ्चजन्यं वा एतदुक्थं २ । २८०
पालाशं यूपं कुर्वीत ३ । ३६२, ४८८
पावका नः सरस्वती ... २ । २३६
———— ... ४ । २०६
पावीरवीं शंसति ... ४ । २६८
पावीरवी तन्यतुरेकपादजो ४ । २६७

* शत० ब्रा० ३ १ ३. ६ ; ११. १. ६. २५ ।

† शत० ब्रा० ११. १. १०. १ ।

‡ काठ० उप० ४. १. "पराञ्चि खानि व्यतृणत्" ।

§ शत० ब्रा० १. ६. ५. ८ ।

मा० पृ०

पिता यज्ञाना मसुरो ... ३ । १२
पिता यत्स्वां दुहितरमधि ४।१६१
पितुं नु स्तोषं* ... ४ । ३८
पिपीलिकमध्येत्यौपमिकम् ३। ३७२
पिबा सोम मन्दतु त्वा ३ । ३६५
पुनः पत्नी मग्निरदादायुषा २। ४८५
पुनः स मथ्यद् विततं २ । ४०८,४०९
पुनरेहि वाचस्पते ... ४ । १०३
पुनरेहि वृषाकपे ... ४ । २६३
पुनर्वा एत मृत्विजो गर्भं २ । ४६५
पुरा शकुनिवादादनुब्रूयात् २ । ४३५
———— ... ... ४ । ३६०
पुरु त्वा दाश्वान् वोचे... ३ । ४७
पुरुष एवेदं सर्वं ... ३ । ३२१
पुरुषादः पुरुषामदनाय २ । ३८६
पुरु हि वां पुरुभुजा ... ३ । २६१
पुरोळा अग्ने पचतस्तुभ्यं ३ । २०६
पुरोडाशः स्विष्टकृतो यजति २।४५०
पुरोडाशान् निर्वपेत् ... ३ । ३२८
पुरो वा एतान् देवा ... २ । ४५३
———— ... ... ३ । ३७६
पुष्टिकामो वै समां समां ३ । ३६२
पूर्वं नु चैव तद्रूप मपरेण २ । ३८८
पूर्वापरं चरतो माययैतौ ३ । ३६१
पूर्वापरं चरतौ ... ४ । १७२

मा० पृ०

पूर्वाह्णो वै देवानाम् ... ४ । २५५
पृथा त्वेतस्याावयतु ... ३ । ३१०
पृथक् प्रायन् प्रथमा ... ३ । ११५
पृथिव्यसि जन्मना ... ३ । ३०३
पृथिव्यपतेजोवायुराकाशाः ४। ३७२
पृथिव्याः पुरीष मस्यप्सो ३ । ७५
पृष्ठः षडहो भवति ... ३ । ३६३
प्र चित्र मर्कं गृणते ... २ । ३६५
———— ... ... ३ । ५०२
प्रजा अनुयाजाः‡ ... ३ । ४६७
प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा ... ४ । ११९
प्रजापतिः स्वां वपाम् ४।१२६,१५२
प्रजापतिरकामयत ३ । ३०९, ३२३
प्रजापतिर्यज्ञ मसृजत... ३ । ३०९
प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्§ ३।३२३
प्रजापतिर्वा इद मेक ... ४ । १५२
प्रजापतिर्वा द्वितीया मनु० ४। ३
प्रजापतिर्विश्वकर्मा ... ४ । ११९
प्रजापतिर्वै कः|| ... ४ । ११४
प्रजापतिर्वै त्रीन् महिम्नो ३ । ३२३
प्रजापतिर्वै पित ऋभून् ४ । ३२४
प्रजापतिर्वै सो० ४।१५२,१६६,२६२
प्रजापतिर्वै स्वां दुहि० ... ३ । १६१
———— ... ४ १५२,२५२
प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः¶ ४ । ११६

* 'अन्नं वै पितुः' – इति शत० ब्रा० ७ १. २ १५ ।
† 'सोऽस्यां पुरि शेते, तस्मात् पुरुषः'—इति शत० ब्रा १३ ६. २. १ ।
‡ 'पिता वै प्रयाजाः प्रजा अनुयाजाः'—इति तै० सं० २ ६. १. ६ ।
§ शत० ब्रा० ११. ५. ८ १—४ ।
|| शत० ब्रा० ११. २. ६ १ ।   ¶ तै० सं० ५ ५. १. २ ।

भा०।पृ०

प्रजापतिश्चरति गर्भे ४ । ११४,१५२
प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो ४ । १५६
प्रजापतेर्भुवन मेतद्वितीयं ३ । ५८
प्रजा वै तन्तुः ... ३ । १५६
——— ... ४ । २१७
प्रजा वै नरो वाच शंसः ३ । ४६६
——— ... ४ । १५
प्र त आग्नवः ... ... ३ । ४५
प्र तत् ते अद्य ... ३ । ५२
प्रतद्विष्णुः स्तवते ... २ । १४३
प्र तद्वोचेयं भव्या० ४।७७,१४८,१७३
प्रति त्वं चारु मध्वरं ... ४ । १४०
प्रति यत् स्या नीथादर्शि ३ । ६०
प्रति श्रुताय वो धृषत्... ३ । ६१
प्रतिष्ठा वै स्वाहाकृतयः ३ । ४६३
प्रत्यग्ने हरसा ... २ । ४५०
प्रत्यङ् देवानाम् ... ४ । २८८
प्रत्युष्टं रक्षः ... ... २ । १६०
प्रत्नं जातवेदसम् ३।३२७,३६४,३६६
प्र नु महित्वं वृषभस्य ३ । ४०१
प्र पर्वतानामुशती ... २ । २४१
——— ... ३ । ३४,५६
प्रप्रा वो अस्मे ... ३ । १५२
प्र मन्दिने पितुमदर्चता २ । ४७३

भा०। पृ०

प्र मातुः प्रतरं गुह्य मिच्छन् ३।२४
प्रयाजवदनुयाजं* ... १ । ५६६
प्रयाजाः सविभक्तिकाः ... २ । ३
प्रयाजानन्वनुयाजां०† ३।४८७ ५०२
प्र ये गृहादममदुस्त्वाया ३ । २६६
प्रवह्लिकाः शंसति ... ४ । ३४६
प्रवाहृजे सुप्रया ... ३ । १२३
प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो ३।२०३
प्र वो मन्दमानायान्धसो ४ । १७५
प्रवोमहे—इति निविद्धानं ४।१७६
प्र शर्धाय मारुताय ... ३ । १४६
प्र स मित्र मर्त्तो ... २ । २०८
प्र सो मादित्यो असृजत् २ । ६४
प्राचीनं बर्हिः ... ३ । ४१०
प्राच्य एवोत् प्राच्येन ... २ । ४६६
प्राणापानव्यानोदानसमानाः ४।३७२
प्राणा वा ऋषयो दैव्यासः ४ । ३२०
प्राणा वै प्रयाजाः‡ ... ३ । ४८७
प्राणा वै सप्त ऋषयः§ ४ । ३२०
प्राणो वा अपानो वा व्यानश्चक्षुर्वो दैव्यः ३ । ४७९
प्राणो वा अयं सन्नभिरिति २। ४६१
प्राणो वा अहमस्मि ... ३ । ११८
प्राणो वै वनस्पतिः ... ३ । ४८६

* 'अनु देवमित्येव प्रयाजानां रूपम्; अनुवन्ने वसुधेयस्येत्यनुयाजानाम्'—इति शत० ब्रा० २. २ १. २०।

† 'शाखेन प्रयाजा इज्यन्ते पशुना मध्यतः पृषदाज्येनानूयाजाः' तै० सं० ६.३.११ ७।

‡ शत० ब्रा० ११. २. २. २७।

§ शत० ब्रा० १४. ५. २. ५; 'गोतमभरद्वाजौ०—०विश्वामित्रजमदग्नी०—०वसिष्ठकश्यपौ०—०अत्रिरिति' ६।

भा० । पृ०

प्राञ्चो वीन्द्रः तस्मात्सूर्यं०* ३ । ८०
प्रातरित्वा ... ... ४ । १७
प्रातर्जितं भग मुग्रं ... ४ । २७४
प्रातर्यजध्व मश्विना ... ४ । २५४
प्रातर्यावाणा प्रथमा ... ३ । १५४
प्रातर्युजा वि बोधया ... ४ । २५४
प्रातर्हि यज्ञ मश्विना ... ४ । २५५
प्राता रत्नं ... ... २ । ३९७
प्रावेपा मा बृहतो ... ४ । ११
प्राश्ना अग्निं भरत ३ । ६१, ६४
प्रियमेधवदत्रिवज् ... २ । ३३१
प्रीणीतास्मान् हितं जयाय ३ । ११८
प्रैते वदन्तु प्र वयं ... ४ । १३
प्रैष मैच्छन् ... ... ३ । ६४
प्रैषेभिः प्रैषानाप्नोति ३ । ६४, ४६२
प्रो अस्मै पुरो रथ मिन्द्राय २ । ३४७
———— ... ३ । ३६६
प्रोक्षणीति प्रोक्षति ... २ । १०६

ब.

बलित्था पर्वतानां ... ४ । २२५
बलित्था महिमा वा ... ४ । १०९
बतो बतासि यम ... ३ । २५४

भा० । पृ०

बर्हिषदः पितरः ... २ । ४६५
बलान्मध्यमाग्नोऽधिजायते ३ । ३१८
बह्वीनां पिता बहुरस्य ४ । २३
बृहदुक्थं हवामहे ३ । १४६, २१०
बृहच्च वा इदं मग्रे ... ३ । ३६३
बृहती बृहतेर्वृद्धिकर्मणः ३ । ३००
बृहद्वयो हि भानवे ... २ । ४५१
बृहस्पतिर्ब्रह्मासीत्† ... २ । २०२
———— ... ... ४ । ९०
बृहस्पतिर्वै देवानां ... ३ । २४३
बृहस्पते प्रथमं वाचो ४ । ३६५
बैल्वं यूपं कुर्वीत‡ ... ३ । ३९२
बोधा मे अस्य वचसो ... २ । ३५१
ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं§ ... २ । ६५
ब्रह्म वा आहावः प्रत्नं ३ । ४०६
ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्|| २ । १९९
ब्रह्मा देवानां पदवीः ... ४ । ३८२
ब्रह्मा वै स्वयम्भूस्तपो० ... ४ । १२५
ब्रह्मैवेदं सर्वम्¶ ... ४ । ३९४

भ.

भद्रं वद दक्षिणतो ... ४ ।
भार्याङ्गारेणाभ्युपादयत् २ । ३९

* 'प्राची दिशः प्राचाद्ध्वा एष प्रथम मजायत'—इति शत० ब्रा० ६. ५. ४. ३ ।
'प्राचोऽजायत, स इन्द्रः' १४. ३. २. १९ । प्राचाद्ध्येष उदेति, प्राच्यस्तमेति' ३४ ।

† तै० सं० ३. २. ९. १ । तै० आ० ५. ४. १ । शत० ब्रा० १२. ८. ३. २९ ।

‡ तै० सं० २. १. ८. १ ।

§ 'असौ वा आदित्यो ब्रह्म'—इति शत० ब्रा० ७ ३. १. १४ ।

|| तै० आ० २ ९. १ । शत० ब्रा० १२. ४. ३. १ ।

¶ बृह० उप० ४. ४. १—१४ ।

भा०।पृ०

भुवो यज्ञस्य रजसश्च ... ३ । ४४६
भूतानि वै शिश्न जमाः... ४ । १६७
भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति ३ । २३७,४१४
भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः २ । ४८७
भूरि चकर्थ युज्येभिरस्मे ३ । १६४
भेषजकृतो ह वा एष* ३ । १५६
भोगायास्मं सं म्रजन्त्यासुं ३ । ३०५

म.

मंसीमहि त्वा वयम् ... ३ । २६१
मनसा वा इषिता वाग् २ । ४०५
———— ... ३ । ४६६
मनुः पुत्रेभ्यो दायं ... ४ । १६०
मनो वै दीदाय ... ३ । ४६७
मनो वै यज्ञस्य ... ३ । ४७७
मन्त्रो हीनः स्वरतो ... २ । २
मन्द्रस्य होत्रा ... ३ । ४४५
मन्युरिन्द्रो मन्युरेवास... २ । ४७
मयोभूर्वातो अभि ... २ । १२१
मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय २।४०१
महत्तत्सोमो महिषश्चकार ४।३८७
महत्तदुल्बं स्थविरं ३ । २८०,४६६
महाँ असि त्वा वृजने ... ३ । २४०
महाँ इन्द्रो नृवदा ३ २०७, २१३
महानामीव्व स्तुवते ... ३ । ३६५

भा०।पृ०

महो अर्णः सरस्वती ... ४ । २१०
मा गृधः कस्य स्विन् ... ४ । ३५१
मा छिदन्यद् वि प्रासत ३ । २६३
मातृर्दिधिषु मब्रवं ... २ । ३२५
मा ते राधांसि मा ... ४ । ४१२
मा त्वा सोमस्य गल्दया ३ । २४४
मादयस्व हरिभिर्ये ... ३ । २११
मा नः समस्य दूढ्यः ... ३ । १०६
मा न एकस्मिन्नागसि २।१७०,१७४
मा नो मित्रो वरुणो ... ४ । ३
मा नोऽहिर्बुध्न्योरिषे ... ४ । १५५
माययाग मिन्द्रो जघान ३ । २६
मित्रं न दैवसाधसम् २ । १५६
मित्रश्च वरुणश्च † ४ । २०४, ३०८
मित्रावरुणयो रेतः ... ३ । ७६
मित्रो जनान्यातयति ४ । ५५,११२
मित्रोऽसीतीय मभिमन्त्र० २।२७१
मिम्यत्त येषु रोदसी ... ३ । १६०
मुञ्चामि त्वा हविषा ... २ । ७७
मूरा अमूर न वयं ... ३ । १७६
मूर्द्धा भुवो भवति ‡ ... ३ । ४२७
मूर्द्धा राजेति वा अहम् § २ । ४१३
मृगो न भीमः ... २ । १४३
मृतपितर मथ मवाप्यत २ । ४८६
मृतश्चाहं पुनर्जातो ... ४ । ३७४

* छान्दो० उप० ४ १७. ८।

† शत० ब्रा० २. १ २. २ २। तै० ब्रा० १. १२ २।

‡ 'एष वै मूर्द्धा य एष तपति'—इति शत० ब्रा० ११. १ १४ ११।

§ शत० ब्रा० २. ४. १. २।

भा०। पृ०

मेद्यन्तु ते वह्नयो ... ३ । ४५३
मेधातिथिं ह काण्वायनिं २ । ३२७
मैत्रावरुणं प्रगाथं ... ३ । ७६
मोघ मन्नं विन्दते ... ३ । ३०३

य.

यः परस्याः परावतः ... ३ । ३८
यः प्रणव मधीते ... ४ । ३५५
य आत्मन्यवितथेन* ... २ । १७२
य आदित्ये तिष्ठन्नादित्या० ४ । २९८
य इन्द्राग्नी सुतेषु ... ३ । १०५
य इमं यज्ञं मनसा ... ४ । १९३
य इमा विश्वा भुवनानि ४ । १२६
य इमे द्यावापृथिवी ... ३ । ४८०
य इह रमणीयचरणाः ३ । ११६
य ईं चकार न सो अस्य २ । १८८
य ऋचोऽधीते ... ... ४ । ३५५
य एक इद् विदयते ... २ । ४३२
य एषोऽन्तरादित्ये ... ४ । ३५६
यच्चिद्धि त्वं गृहेगृहे ... ४ । ३२
यच्चिद्धि सत्य सोमपा ... २ । ८०
——— ... ... ४ । २५१
यजमानः प्रस्तरः ... ३ । १८४
यजमानलोकोऽमृतलोकः ४ । ३६२
यजमानो मेधपतिः ... ३ । ६२
यजेति धय्यारूपम् ... ३ । ९२
यज्जायथा अपूर्व्य ... २ । ३८७

भा०। पृ०

यज्ञगाथा गीयते ... ४ । २४९
यज्ञस्य हैव भिषग् ... ३ । १५६
यज्ञायज्ञा वो अग्नये ३ । ४०३,३०५
यज्ञेन यज्ञ मयजन्त ४ । ३२०,३२४
यज्ञेन यज्ञ मयजन्त०—० यदग्निनाग्नि मयजन्त } ४ । ३२४
यज्ञैरथर्वा प्रथमः ४ । १९३, ३२४
यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत् ३ । ४६१
——— ... ... ४ । ३२१
यज्ञो वै सुनर्मा नौ ... ३ । ११९
यतो वाचो निवर्त्तन्ते ... ३ । ३३१
यत् कयाप्सुमीदम् ... ३ । ३३४
यत्तज्जातः पशुनविन्दत... ३ । ३९१
यत् चिरन्तोभव ... ३ । ३७१
यत्त्वादेव प्रपिबन्ति ... ४ । १९७
यत्पाञ्चजन्यया विशेन्द्रे ... २ । २८१
यत्र गां प्रयाणां निर्जगाति २ । ४१७
यत्र ज्योतिरजस्रम् ... ४ । ३६२
यत्रा चक्रामृता ... ३ । १६७
यत्रा वदते अवरः ... ३ । ४३२
यत्रा सुपर्णा अमृतस्य ... २ । ३०२
यत् सङ्गृभ्णा मघवन् ... ३ । ३३५
यत् साम्ना स्तोष्यन् स्यात् २ । ४६
यथा गौरो अपाकृतं ... २ । ३४६
यथा देवा अंशु माप्या०† ३ । ५७,५९
——— ... ... ४ । १६९
यथा वातो यथा वनं ... २ । ३१७

* शाखान्तरीय एषः (ऋ॰ सं॰ सा॰ भा॰ भू॰)।
† अथ॰ सं॰ ७. ७. ८. ९ ।

	भा०। पृ०		भा०। पृ०
यथा वै पुरुष एवं विमुचाम्	४। ११९	यद्दधो वृषाकपे ...	४। ३११
यदग्ने रोहितं रूपं ...	४। ३७०	यदृचैव होत्रं क्रियते§ ...	२। ६७
यदचरस्तन्वा वावृधानो ...	२। २१९	यदेतत् मह्यै विद्यायै ...	३। १५६
———	३। ३३१	यदेदेन मदधुर्यज्ञियासो	२। २०६
यदत्युपजिह्विका ...	२। ३५४	———	३। ४३०
यदद्य सूर उदिते ...	३। ५०२	यदेभिरात्मान माच्छादयत्॥	३।२६७
यदद्य सूर्य्य ब्रवोऽनागाः	३। २२७	यद्देवापिः शान्तनवे ...	२। २०१
यदद्रवत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् ...	४। ७१	यद् गृहीत मविज्ञातं¶ ...	२। १३१
यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्*	४। ७५	यद् ग्रामे यदरण्ये** ...	३। ७४
यदवृणोत्तद् वृत्रस्य† ..	२। २२१	यद् दूतो अभवद् विवस्वतः	३। २६
यदश्विना उदगायता ...	४। २४८	यद् घर्म इत्यतपत् ...	४। २३५
यदसावादित्योऽग्निं ...	३। ४१८	यद् द्याव इन्द्र ते शतं	३। ३६५,२४१
यदस्य दिवि तृतीयं‡ ...	३। ४२९	———	४। ३४०
यदा ते मर्त्तो अनु ...	३। १७४	यद् द्वितीय मासीत् ...	४। १९३
यदार्द्धिं न दविषाण्येभिः	४। २५९	यद् वाग् वदन्त्यविचेतनानि	४। २१२
यदिन्द्र चित्र म इह ...	२। २८८	यद् वाव स तत्र... ...	२। ४२८
यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति	२। ३८७	यद् विप्तं यद्धैर्यंस्कृत ...	३। ५८
यदिन्द्र दिवि पार्ये	२। ४८१,४८३	यद् वित्त्वा निविद्भिः ...	३। ४०६
यदिन्द्राग्नी जना इमे ...	३। ११	यं त्वा पूर्वं मीळितो ...	३। २१६
यदिन्द्राग्नी परमस्यां ...	४। २९९	यं नु न किः पृतनासु ...	३। ५५
यदिमा वाजयन्नहम् ...	२। ३१८	यन्मन्यसे वरेण्य मिन्द्र ...	२। ४३८
यदि हिरण्यं मध्येत् ...	४। २२६	य मक्षिति मक्षितयः†† ...	३। ५७

* तै० सं० १. ५. १. १। 'अग्निर्वै रुद्रो यदरोदीत्तस्माद्रुद्रः' शत० ब्रा० ६. १. ३. १०।

† 'यदिमांल्लोकानवृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्'—इति तै० सं० २. ४. १२. २ ।

‡ शत० ब्रा० ११. १. ११ १ । 'अग्निमेव लोकेऽग्निं वायु मन्तरिक्षे दिव्येव सूर्यम्'।

§ शत० ब्रा० ११ ४. २. ४—७। || छान्दो० उप० १. ४ २।

¶ प्राचामरीय पदः (ऋ० सं० सा० भा० मुं०)।

** यजु० वा० सं० ३. ४५ ।

†† अथ० सं० ७. ७. ८. ६ । तै० सं० ९ ४ १४ १ । 'पुरुषो वा अक्षितिः'—इति शत० ब्रा० १४ ३. २. ७ ।

	भा०। पृ०
यमेन दत्तं त्रित एनम्	३।४१२,४१४
य मेरिरे भृगवो ...	२ । ४६६
य मेव विद्याः शुचिम्*	२ । १७२
यमो ह जातो यमो ...	४ । १०७
यस्मै दुहिन्नो भवतः ...	३ । ८४
यया तदक्षर मधिगम्यते	४ । ३५२
यवं वृकेणाश्विना ...	३ । २४८
यस्ते गर्भ ममीवा ...	३ । १८७
यस्त्वद्धोता पूर्वो ...	३ । २५
यस्मात्परं नापर मस्ति†	२ । १६७
यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे ...	३ । २७९
———	४ । २९४
यस्मै त्वं सुद्रविणो ...	४ । २०४
यस्मै त्व मा यजसे ...	२ । ४७८
यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च ...	४ । १२३
यस्यै देवतायै हविः‡	३ । ४६१,४६७
यां यां देवतां निराह§	४ । ३६१
याः प्रवतो निवत ...	४ । १०७
या इन्द्र भुज आभरः ...	२ । ३८८
या ओषधीः पूर्वा ...	४ । ४५
या ओषधीः०—०इत्युतत्वो	४ । ४६
या ते अग्ने रजःशया ...	२ । ४४९
या ते अग्ने हरःशया ...	२ । ४५०
या ते जिह्वा	२ । ४४९
या ते दिद्युदवसृष्टा ...	४ । ७८

	भा०। पृ०
याश्च पश्य तानि ...	३ । ४९४
या ऋयवी ऋनुष्यता ...	४ । ३०४
या वचो जातवेदसो ...	३ । ३९६
यावन्तः खलु वै राजानम्	४ । ३२२
यावन्मात्र मुषसो न प्रतीकं	३ । ४३४
यासि कुत्सेन सरथम् ...	३ । ८२
युनक्त सीरा वियुगा ...	३ । १२६
युवं च्यवानं सनयं ...	२ । ४४८
युवं श्यावाय रुशतीं ...	३ । १६१
युवोः श्रियं परि ...	३ । १५३
यूपः सोऽष्टाश्रिः ...	३ । ४८८
यूयं न उग्रा मरुतः ...	३ । २६७
ये के च परेण हिमवन्तं	४ । २६७
येऽङ्गारा आसंस्ते ...	४ । ९०, १९१
ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तपः	४ । ३७८
ये तातृषुर्देवत्रा ...	३ । १९५
ये ते सरस्व ऊर्मयो ...	४ । ११८
ये त्वा देवोस्रिकं मन्यमाना	२ । ४७९
ये देवयानाः पितृयानाश्च‖	३ । ३५१
येन देवाः पवित्रेण ...	३ । ४४
येनाक्षरं पुरुषं वेद ...	४ । ३५३
येना पावक चक्षसा ...	३ । ४००
——	४ । २८५, २८७, २८८, २८९
येनैवाध्वर्युर्यजुषा ...	२ । ४२८
ये शतं कर्मदेवानाम्¶	४ । १८७,३२२

* शाखान्तरीय स्वः (ऋ० सं० सा० भा० भू०)। † श्वेता० उप० ३. ९।

‡ शत० ब्रा० ११. १ ६. ३४। § इत्यनुक्ता नापि व्याख्यातम्।

‖ वाज० सं० ९. १९. ४. २ । पर मन्त्रीय किञ्चित्पाठाभेदवतः पाठव्यतिक्रमः।

¶ 'स यो मनुष्याणां राद्धः ०——० स एकः कर्मदेवानाम्। आनन्दो वै कर्मणा देवत्व मभिसम्पद्यन्ते ०——० अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति'—इति शत० ब्रा० १४. ७. १. ३२—३९।

	भा०	पृ०
यो अग्निं देववीतये ...	४	२०२
यो अग्निः कव्यवाहनः ...	२	५३
यो अग्निः स वनस्पतिः ...	३	१८२
यो अनिध्मो दीदयद् ...	४	१०४
यो अप्सनोरन्तरग्निं ...	३	४४२
यो अश्वानां यो गवां ...	३	८६
यो अस्मे घ्रंस उत ...	२	२२१
योगक्षेमं व आदायाहं	४	९८
योऽसौ ब्रह्मो योऽप्सु ...	४	८२
यो जनान् महिषाँ इव	४	२९८
यो जात एव प्रथमो ...	२	३६५
———	४	८६
यो जात एव प्रथमो ०——० तृतीयस्याह्नो रूपम् ...	४	८६
यो देवेभ्य आ तपति ...	४	१५२
योनिष्ट इन्द्र निषदे ...	२	१२२
यो नो मरुतो अभि ...	२	४००
यो ममार प्रथमो ...	४	१०६
यो रेवान् यो अमीवहा	२	४६४
यो वां यज्ञैः शशमानो	३	१७७
यो वा अग्निः स वनस्पतिः	४	७४
———	३	१८२
यो विश्वतः सुप्रतीकः ...	२	२९६
यो वै यज्ञं नाराशंसपङ्क्तिं	३	४६७
यो ह त्वाहि मरिष्यात्	३	४४३
यो ह वा अविदितार्षेय०	२	३
———	३	३११
यो होतासीत् प्रथमो ...	३	२२

र.

	भा०	पृ०
रक्षांसि निषा त्रि ...	२	४४५
रथं ये चक्रुः सुवृतं ...	२	२८०
रथं नु मारुतं वयं ...	४	२४३
रथे तिष्ठन् नयति ...	४	२४
रमध्वं मे वचसे ...	२	२४१
रश्मयो वै विश्वेदेवाः* ...	२	३०५
राका महं सुहवां ...	४	२१५
रुशद्वत्सा रुशती ...	२	२७७
रूपं रूपं मघवा† ...	३	३१५
———	४	१०२
रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा‡	३	४८२
रेतो वा आपः ...	२	४६३
रेवतीर्नः सधमादे ...	३	३६५
रैवतं पृष्ठं भवति ...	३	३६६

* शत० ब्रा० ३. ७. ३. १२ ; १२. २. ६. ६. ७।

† "इन्द्रस्य कायवेर्षोऽश्विभ्या मुवाच। तदेतद्‌षिः पश्यन्नवोचत्। रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ०——० अथ मात्रा सर्वामुभूरित्यनुशासनम्'—इति शत० ब्रा० १४. ४ ५. १९।

‡ तै० सं० १. ५. ९. १। "त्वष्टा वै सिक्तं रेतो विकरोति" शत० ब्रा० १ ९. २ १०।

व.

भा०।पृ०

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति ४ । २७
वनस्पतिं यजति ० ——०
जीवं ह्यस्य हव्यं ... ३ । ४८६
वनस्पतिं यजति ० ——०
प्राणा मेव तत् ... ३ । ४८६
वनस्पते वीड्वङ्गो ... २ । १८०
——— ... ... ३ । ४५२
——— ... ... ४ । १९
वनस्पते रशनया ३ १९९, ४९०, ४९२
वने न वायो न्यधायि ... २ । ३८६
... ३ । २५७
वनेषु जायुर्मर्तेषु ... २ । ४१५
वम्रीभिः पुत्र मग्रुवो ... २ । ३५४
वयं हि त्वा प्रयति ... २ । ४८२
वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं २ । ३७८
वसन्तेन ऋतुना ... ३ । ३६५
वसातिषु स्म चरथो ... ४ । २५०
वह देवत्रा दिधिषो ... ३ । ४५३
वाग्घि ब्रह्म तत्र स ... २ । ३९७
वाग्घि सरस्वती ... ४ । २१०
वाग् वा अनुष्टुप् ... ३ । १५१
वाग् वै त्वष्टा ... ३ । ४८१

भा०।पृ०

वाग् वै देवता चतुर्थं महः ३ । ३६५
वाग् वै देवानां मनोता ३ । १४०
वाग् वै समुद्रो न वै ... ४ । ३५४
वाग् वै सरमा ... ४ । २०९
वाग् वै सरस्वती पावीरवी* ४ २९८
वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्र० ... ४ । ३७२
वाचस्पतये पवस्व ... ३ । ४४
वाजे सुशिप्र गोमति ... २ । ४०६
——— ... ... ३ । २११
वात आ वातु भेषजं ... ४ । १३९
वामं वामं त आदुरे ... ३ । २६७
वायवा याहि दर्शतेमे† ३ । ३२४
——— ... ... ४ । ६९
वायुः पवित्र मुच्यते ...
वायुगोपा वनस्पतयः ... ४ । १६८
वायुना ज्योतिषा‡ ... २ । ४८७
वायुर्देवेभ्यो हव्यं वहति २ । ४८७
वायुर्वा अग्नेस्तेजः§ ... ३ । २६
वायुर्वा त्वा मनुर्वा‖ ... २ । ५४
वायुर्वै यन्ता वायुना हीदं २ । ४६४
वायुश्च नियुत्वान् ... २ । २८६
वाहिष्ठो वा हवानां ... २ । ४२८
——— ... ... ३ । ४
विजेषकृदिन्द्र इवानवब्रवो ३ । २६२

* तै० सं० ३. ४ ३. ४ । † शत० ब्रा० १. १. ३. ९ ।

‡ 'अग्निर्वायुरादित्य एता ह्येव देवता विश्वं ज्योतिः'—इति शत० ब्रा० १०. ४ २. १५ ।

§ 'प्राणेन वा अग्निर्दीप्यते, अग्निना वायुः, वायुना आदित्यः'—इत्यादि शत० ब्रा० १०. ५. ५. ११; 'वायुरेवाग्निः'—इति च ९. ४. १ ।

‖ तै० सं० १. ७ ७. ९ ।

भा० । पृ०

वि ज्योतिषा बृहता ... ४ । ४४१
विद्मा सखित्व मुत ३ । १११, २११
विद्मा मेषि ... ... ४ । २८७
विद्या ह वै ब्राह्मण मा० २ । १७२
विद्युतो ज्योतिः परि ... ३ । ७०
विद्युद्‌ वृष्टि चन्द्रमा ... ३ । ३५१
विद्युन्न या पतन्ती * ... ४ । २२२
विधुं दद्राणं समने ... ४ । ३८८
वि न इन्द्र मृधो जहि ... ३ । २६३
विप्रं विप्रासोऽवसे ... ४ । ४०७
विप्रं पद मङ्गिरसो ... ४ । ३२४
विराड्‌ विराजनाद्रा ... ३ । ३७१
विरूपास इदृषयस्त ... ४ । १६०
वि वृक्षान्‌ हन्त्युत ... ४ । ८६
विश्वं सत्यं मघवाना ... ३ । ३५५
विश्वकर्मन्‌ हविषा† ... ४ । १२७
विश्वकर्मा विमना आद्४।१२०,१२६
विश्वकर्मा ह भौवनः‡ ... ४ । १२४
विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट§ ... ३ । ३२२
विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं ३। ४३७
विश्वसृजः प्रथमे सत्रम्... ४ । ३०४
विश्वस्मा अग्निं भुवनाय ३।४०७,४२६
विश्वस्य ह वै मित्रं .. २ । २४०
विश्वानरस्य वस्पतिं ... ४ । २८४
विश्वा रूपाणि प्रति ... ४ । २७०

भा० । पृ०

विश्वेत्ता विष्णुराभरद्‌ ३ । २६
विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन ३ । ३६६
विश्वे देवाः पुष्करे त्वा... २ । १६४
विश्वे देवासो असुरः ... ३ । ११
विश्वे वै देवा देवतानां तृतीयमहः ३।३६५
विषितस्तुका रोदसी ... ४ । ३३३
विष्णो क्रमो नरवित्तेन... ४ । १८६
विष्णुर्वै यज्ञः ... ३ । ३०८, ३१०
——— ... ... ४ । ३२१
वि हि सोतोरसृक्षत... ४ । ३४२
वीर्यं वै प्रावीर्यं मिन्द्र ... २ । २२०
वृकश्चिदस्य वारण ... ३ । १०३
वृत्रस्य तु ते पुरुहूतवयाः २ । ३२२
वृत्रे वृत्रे नियतामीमयद्‌ २ । १८१
——— ... ... ४ । २६
वृषाकपायि रेवति ... ४ । २६३
वृषासि दिवो वृषभः ... ३ । २१६
वृष्टिर्वै दुरो वृष्टि मेव ३ । ४७४
वेदानुवचनेन ब्राह्मणा|| ४ । ३५१
वेरध्वरस्य दूत्यानि ... ३ । २१४
वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां ४ । १६२
वैश्वदेवं प्रशंसति¶ ... २ । ४६८
वैश्वदेवीं सूनृता मा ... ३ । १८०
वैश्वानरः प्रविशन्नतिथिः ३ । ३६६
वैश्वानर व्रत आ जात० ३ । ४१३

* ब्राह्मणान्तरीय इयं (कृ० यं० सा० भा० मू०)।
† तै० सं० ४. ६ २. ६।
‡ शत० ब्रा० १३. ७. १. १।
§ तै० सं० ४. ६. २. ३।
|| शत० ब्रा० १४. ७. २. २५।
¶ तै० सं० १. २. ११ ३।

	भा० । पृ०
वैश्वानरस्य विमिमाति ...	३ । ३४०
वैश्वानरस्य सुमतौ* ...	३ । ३९९
वैश्वानराय पृथुपाजसे ...	३ । ४०४
वैश्वानराय मीळ्हुषे ...	३ । २१७
वैश्वानरीयो द्वादश-कपालो भवति†	३ । ४०५, ४१८
वैश्वानरो यतते सूर्येण ...	३ । ४१०
वैश्वानरो वा एतस्मेतः ...	४ । १७५
व्यचस्वतीरुर्विया ...	३ । ४७२

श.

शंमावाध्वर्यो प्रति मे ...	२ । ४२८
शकटः शाकिनी गावो‡	३ । १५४
शण्डामर्का वा असुराणां	२ । ३३०
शतं सेना अजयत्	२ । १०७, ११५
शतं जीव शरदो ...	४ । ४११
शतं ते शिप्रिन्नूतयः ...	३ । ४२
शतपवित्राः स्वधया ...	२ । ४६
शतं मेषान् वृक्ये ...	३ । १०४
शतर्चिनो मध्यमाः ...	२ । ४६
शन्न इन्द्रो वसुभिः ...	४ । ३२५
शन्नो भवन्तु वाजिनो ...	४ । ३२८
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः	४ । ३७२
शाचिगो शाचि ...	२ । २६६
शासद्वह्निर्दुहितुः ...	२ । २५८
शिक्षाकल्पो व्याकरणं ...	२ । १
शिरःपाणिपादपार्श्व० ...	४ । ३७२
शिर आदित्यो भवति‖	२ । ४११,
———	३ । १५८
शीक्षां पश्य ...§ ...	२ । ७
शीक्षां व्याख्यास्यामः ...	२ । २
शीरं पावकशोचिषं ...	२ । ४१७
शुक्रं ते अन्यद् यजतं ...	२ । ४०९
———	४ । २७८
शुनं वाहाः	४ । १
शुनं सुफाला वि तुदन्तु	२ । ४४०
शुनं हुवेम मघवानम् ...	४ । ३१९
शुनासीराविमां ...	४ । ६२
शृण्वे वीर उग्रमुग्रं ...	३ । २३५
श्मशाने वा त्रिचक्रः ...	२ । २५०
श्रद्धयाग्निः समिध्यते¶ ...	४ । ५०
श्रायन्त इव सूर्यं ...	३ । १७१
श्रियसे कं भानुभिः ...	२ । ४२६
श्रोता मेकम्** ...	४ । १८८
श्वसित्यसुर्हंसः ...	२ । ४१५

* 'एष वै वजस्रो वैश्वानरः'—इत्यादि शत० ब्रा० १०. ४. ४. ११ ।

† शत० ब्रा० ९ १. ४. २९; ४ १. २ ५; 'वैश्वानरं वा एत मग्निम्' ९; 'अथाध्यात्मं शिर एव वैश्वानरः' १. ९; 'अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालम्' ११ १. ५. ५ ।

‡ बृहद्दे० ९. ११९ । § अथ० सं० १०. ८. ९ ९ । ‖ तै० आ० ५. ४. २ ।

¶ 'श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता'—इति शत० ब्रा० १२ २ ४. ११ ।

** 'अथो परमं वाऽएतद्यशो यद् श्वा'—इति शत० ब्रा० ११. ४. १. ११ । महाभारतटीकाकृन्नीलकण्ठकृत मस्या व्याख्यानमपूर्वमेव । ततएव द्रष्टव्यम् ।

ष.

	भा०	पृ०
षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती	३	३७०
षड् वा ऋतव ऋतुशः...	२	४६५
षड् वा ऋतव ऋतुमेव	२	४३७
———	३	३६३
षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः	३	६२
षष्टिश्च ह वै त्रीणि च*	२	४९७

स.

	भा०	पृ०
संवत्सरं शशयाना ...	२	३१२
———	४	८
संवत्सरः प्रजापतिः सोऽस्य	४	१५२
संवत्सरः प्रजापतिर्यं प्रजा०	४	१५२
स आ वक्षि महि न आ०	२	४४२
स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत्	३	८०
स इन्द्रं तुष्टाव ...	४	२५१
स ईं सत्येभिः ...	३	३०
स ईक्षत बहु स्याम्† ...	४	३९४
स एष वैश्वानरो विश्वरूपः	३	४२०
सक्तुमिव तितउना पुनन्तो	२	४०४
स जीव शरदः शतम् ...	३	२६९
स तथेत्युक्त्वा पुत्र ग्राम०	३	१५६
स तपस्तप्त्वेमाँल्लोकानसृजत	३	२६५
स तुर्वणिर्महाँ	३	१९७
सद्यश्चिद् यः शवसा ...	३	४०
——— ...	४	१२९, १३०
सद्यो जातो व्यमिमीत	३	४९३, ४९४
स नः पितेव सूनवे ...	२	३६४
स नाराशंसं शंसति ...	४	१५
स निलायत सोऽपः‡ ...	२	४१५
स नो बोधि श्रुधी ...	३	१११
स नो वृषन्नमुं	३	२०
स पितर मेत्याब्रवीत् ...	३	१५९
स पूर्वया निविदा ...	३	४०६
सप्त ऋषयः प्रतिहिताः	३	३६२
———	४	३०९
सप्त च वै शतानि§ ...	२	४९८
सप्त मर्यादाः कवयः ...	३	२५३
सप्त युञ्जन्ति रथम् ...	२	४८९
सप्त स्वसररुषीर्वा वशानो	३	५
सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य ...	४	३९२
स प्रत्नथा सहसा ...	३	४४८
स मन्दना उदियर्त्ति ...	३	१४
समस्मिन्नायमान आसत	४	१५७
समान मेतदुदक	३	२३९, ४१४
समाने वृक्षे सुपर्णो‖ ...	४	४०६
समान्या वियुते दूरे ...	२	४८०
समाम्नाय ऋतवो ...	३	५०१
समिदसि	३	४६१

* शत० ब्रा० १०. २. २. १९ ।
† छान्दो० उप० ६. २. ३ ।
‡ तै० सं० २. ६. ६. १ ।
§ शत० ब्रा० १२ १. १०. ४ ।
‖ मुण्ड० उप० ३. १. १ ।

	भा०	पृ०
समिद्धो अग्निः समिधा	३	५०३
समिद्धो अञ्जन् कृदरं ...	२	३५५
———— ...	३	५०१
समिद्धो अद्य मनुषो ...	३	४५९
समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ *	२	३२९
————	३	३८८, ३८९, ३९७
समुद्राद्वेषोऽस्य उदेति	३	३९०
समुद्रोऽसि विश्वव्यचाः ...	३	१५६
————	४	२९८
सम्भानुना यतते ...	३	४९
सम्मा तपन्त्यभितः ...	२	३९३
स यत् सायं जुहोत्यग्निम्	४	१२५
स योऽयं ब्रह्मेत्युपास्ते ...	३	११७
सर्पं ऋषिर्मन्त्रकृत् ...	२	४९३
सर्वं जुहोति सर्वस्याप्त्यै	४	१२५
सर्वं ह्येतद् ब्रह्मायमात्मा	४	२११
सर्वाण्यग्नेर्धामानि ...	२	३८६
सर्वान्तृन् पशवोऽग्निम्	३	३९३
सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन	२	४७२
सर्वेषां वा एतत् पञ्चजनानां	२	४६९
स वराहो रूपं कृत्वा ...	३	२९
स वा अयं प्रजापतिः ...	२	४९२
स वा एषोऽग्निरेव ...	३	३०७
स वायुना ज्योतिषा ...	२	४८७
सविता यन्त्रैः पृथिवीम्	४	८५, १२४
सविता वै प्रसवानामीशे	४	१९५
सख्यं ब्राह्मणाच्छंसिनः ...	२	४५३
सखिमविन्दच्चरणे ...	३	२
सहदानुं पुरुहूत	३	१३३, १३४
स होवाच किं मेऽन्नं ...	३	४१७
साकञ्जानां सप्तथम् ...	४	३८९
साक्षादेव तद्देवतां प्रीणाति	३	४९९
सा गायत्री गर्भमधत्त ...	३	३६३
सा ते जीवातुरुत ...	३	९७
सा प्रथमा संस्कृतिः ‡ ...	३	३२४
सा मे सत्याशीर्देवान् §	३	१७१
सामोद्गीथं	२	६८
सारस्वतं शंसति ...	४	२१०
सारस्वतीं धेनुमुत्तरीमालभेत ‖	२	२३८
सा वा एषा रेत एव यदपा	२	३८५
सा वै वाक् सृष्टा चतुर्धा	४	३४८
साकमाकेभिरेतरी न ...	३	२०२
सिनीवाली पृथुष्टुके ...	४	२१८
सिनीवाल्यै चरुं या ...	४	२१७
सुकिंशुकं शल्मलिं ...	४	२६१
सुखं रथं युयुजे ...	३	३४१
सुगा वो देवाः ...	३	१६७
————	४	३२६
सुगुरसत् सुहिरण्यः ...	३	९६
सुचन्द्रा यद्ध मच्चीभ्यां	३	२९६

* 'समुद्रात् सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि समुद् द्रवन्ति'—इति शत० ब्रा० १४. ९. १. ११ ।

† शत० ब्रा० ९. ५. ४ ३—५ ।   ‡ शत० ब्रा० ४ १. ९. १७ ।

§ तै० सं० १ ७.१. २ ।   ‖ काठक० १२. ९ । तै० सं० २. ४. ३. २१ ।

	भा० । पृ०
सुदेवो अद्य प्रपते० ...	३ । ३०२
सुदेवो असि वरुण	३ । १२१, ३८०
सुपर्णं वस्ते मृगो ...	२ । १८०
———	४ । २८
सुपर्णोऽसि गरुत्मान्*	३ । ३९१
———	४ । २८६
सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा	२ । १८४
सूयवसाद् भगवती ...	४ । २३५
सूर्य एकाकी चरति ...	४ । ३५२
सूर्यं मादितेयम् ...	२ । २०६
सूर्यस्येव रश्मयो ...	३ । २९१
सूर्यस्येव वक्षथो ...	४ । १९६
सूर्याचन्द्रमसौ धाता†	४ । ३९७
सूर्यो ज्योतिः ...	३ । ३८६
सृण्येव जर्भरी ...	४ । ३४३
सेनानीनः सङ्करे हूत एधि	३ । ३८१
सेना वा इन्द्रस्य प्रिया	४ । ८४, २२६
सेनेव सृष्टामं ...	४ । १०७
सोऽग्नये व्रतपतये ...	३ । ३७६
सोऽग्नये व्रतस्पते ...	३ । ३७६
सोऽग्निर्दिविस्पृग् ...	२ । ४९७
———	३ । ३८६
सोऽजीगर्त्तं सौयवसी० ऋषि	२ । २६४
सोमः पवते जनिता ...	४ । ३८२
सोमः प्रथमो विविदे ...	४ । ११०
सोमः सर्वा देवता ...	३ । ३९०
सोमं गावो धेनवो ...	४ । ३८५
सोमं पिब मन्दमानो ...	४ । ५४
सोमं मन्यते पपिवान्	४ । १६५
सोमस्य राज्ञो वरुणस्य	४ । १७९
सोमानं स्वरणं कृणुहि	३ । १८१
सोमापूष्णा जनना ...	३ । ३५८
सोमारुद्रा इव मेतान्यस्मे	३ । ३५८
सोमो गौरी अधिश्रितः	४ । २२९
सोमो ददद् गन्धर्वाय ...	४ । १११
सोमो वै राजा ...	२ । ४१७
सोमो वै वाजस्य ...	४ । १६४
सोऽर्वानसृजत ...	२ । २७९
सोऽश्विनौ तुष्टावात ...	४ । २५६
सोऽस्याऽन्नं तेन न क्षियते	३ । ३८९
सौधन्वना ऋभवः ...	२ । २८१
सौर्य्या वा एता देवता	३ । ४०६, ४२०
स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे ...	३ । ८
———	४ । ३९०
स्पृधेय्यं पुरुवर्पस ऋभ्वं ...	४ । १९८
स्तोत्रियस्तृचो भवति ...	२ । ३८८
स्तोत्रियानुरूपौ तृचौ भवतः	२ । ३८८
स्तोमेन हि दिवि देवासो	३ । ४२९
———	४ । ७४
स्यामारयं भारद्वाजः‡ ...	२ । १३०
स्पार्हं राधः शतार्ह ...	३ । २३
स्नुषा श्वशुराल्लज्जमाना	४ । २६५

* 'वीर्यं वै सुपर्णः'—इत्यादि शत० ब्रा० ६ ५. २. ६ ।

† ऋ० सं० ८. ८. ४८. ३ ।

‡ श्यावाश्वरीय एषः (ऋ० सं० सा० भा० भू०) ।

भा॰। पृ॰

स्योना पृथिवि भवा ... ४ । ५१
स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यं ४ । १२४
स्वधिते मैनं हिंसीः* २ । १०७,११४
स्वं महिमानं मावह ... ३ । ४८२
स्वरसामान एते भवन्ति २ । ३८८
स्वर्गो वै लोको दुरोहणं ४ । ३६१
स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ ४ । ३४८
स्वयं विलीनं पितृणां ... ३ । १४३
स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु ४ । २३९
स्वस्तिरिद्धि प्रपथे ... ४ । २३८
स्वादिष्ठया मदिष्ठया ... ४ । १६४
स्वाहाकृतीर्यजति ... ३ । ४९३

ह.

हंसः शुचिषदित्येष वै ... ४ ४०४
हंसः शुचिषद् वसुः† ... २ २४८
४ ४०१
हन्ताहं पृथिवी मिमां ... २ ५४
हरिवते हर्यश्वाय धानाः ३ ७०
हविर्द्धानाभ्यां प्रोह्यमाणाभ्यां २ । ४५७
———— ... ... ४ । ५७
हविर्भिरेके स्वरितः ... २ । ८१
हविर्वा एतद् यदुत्पूतम् २ । ४५०

भा॰। पृ॰

हविषा जारो अपां ... ३ । ११२
हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि ३ । ४२३
हस्ताभ्या मेनं मैन्थति ... २ । ४१५
हिङ्कृण्वती वसुपत्नी ... ४ । २३७
हिनोता नो अध्वरं ... ३ । २३२
हिमेनाग्निं घ्रंस मवा॰ ... ३ । २८०
हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे ४ । ११५
हिरण्यरूपः स हिरण्य॰ २ । ३२८
———— ... ... ४ । ९६,९८
हिरण्यरूप मुषसो ... २ । २७१
हिरण्यरेता अग्निः ... २ । ४४३
हिरण्यस्तूपः सवितर्यथा ४ । १३६
हृत्सु पीतासो युध्यन्ते ... २ । ४९
हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु ४ । ३६०
होता देवो अमर्त्यः ... ३ । १७०
होता यक्षत् समिधाग्निं ४ । ३१२
होता यक्षदश्विनौ ... २ । ३८०
होता यक्षदिन्द्राग्नी‡ ... २ । ३८०
होता यक्षद्दुरऋष्वाः ... २ । ४४३
होता यजति ... ... ३ । ४७१
होतुश्चित् पूर्वे ... ... ३ । ३४१
होतृजपं जपति ... ... ३ । ४२५

* शत॰ ब्रा॰ ३. ६. ४. ७ । तै॰ सं॰ १. ३. ५. १ ।

† तै॰ सं॰ १. ८. १५. २ । शतपथीयं व्याख्यानं च द्रष्टव्यम् ६. ७. ३. ११ ।

‡ तै॰ ब्रा॰ ३ ६. ८. १ ।

॥ अथ नैरुक्तग्रन्थवाक्यसूची

भा० । पृ०

अक्रूरो ददते मणि मित्यभिभाषन्ते. ... . २ । १९१

अक्षसूक्ते द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा च. ... . २ । २९६

अगस्त्य इन्द्राय हविर्निरुप्य मरुद्भ्यः सम्प्रदित्सां चकार,
इन्द्र एत्य परिदेवयाञ्चक्रे. ... ... ४ । २५५

अग्निं सम्बोधयेत्; अग्निः सर्वा देवताः. ... . ४ । ४०८

अग्निः पृथिवीस्थानः. ... ... ३ । ३२०

अग्निं द्राविणोदस माह; एष पुनरेतस्मात् (इन्द्रात्)
जायते—'यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान'—इति. ... ... ३ । ४४०

अग्निभक्तीनि ०—०। अस्य कर्म ०—०। अस्य संस्तविका देवाः. ३ । ३४४

अग्निर्देवानामभवत् पुरोगामी. ... ... ३ । ४९४

अज एकपात् ०—० एकं पादं नोत्खिदतीत्यपि निगमो भवति. ४ । २९५

अणीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके. ... २ । २३

अत्राह गोः ०—० अपिहितमन्तर्हितं वाऽमुत्र चन्द्रमसो गृहे. २ । ३७४

अथ किन्देवताः प्रयाजानुयाजाः? ०—० आग्नेया इति तु
स्थितिर्भक्तिमात्रमितरत्. ... ... ३ । ४९७

अथ यद् विषितो भवति, तद् विष्णुर्भवति. ... ... ४ । २८०

अथ ये हिंसा माश्रित्य—इत्यादि. ... ... ४ । ३७७

अथ ये हिंसा मुत्सृज्य—इत्यादि. ... ... ४ । २८०

अथाकारचिन्तनं देवतानाम् ।—पुरुषविधाः स्युरित्येकम् ०—०;
अपुरुषविधाः स्युरित्यपरम् ०—०; अपि वोभयविधाः स्युः;
अपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मान एते स्युः ०—०
एष चाख्यानसमयः. ... ... ३ । ३३१, ३३८

अथागमः—यां यां देवतां निराह, तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्य
मनुभवत्यनुभवति. ... ... ४ । ३६१

भा॰। पृ॰

अथात ऊर्द्ध्वमार्गगतिं व्याख्यास्यामः. ... ... ४ । ३६२

अथात्मनो महतः॰ प्रथमं भूतनामधेयान्यनुक्रमिष्यामः ;—
॰——॰अथैतं महान्त मात्मान मेतानि सूक्तान्येता ऋचोऽनु-
प्रवदन्ति. ... ... ४ । ३८०, ३८२

अथाध्यात्मम्—शरीर मत्र ऋगुच्यते * * *; तस्य यदविनाशि
धर्मं तदक्षरं भवति; इन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते * * *।
इत्यात्मप्रवादाः. ... ... ४ । ३५६.

अथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारे पदेभ्यः पदेतरार्द्धान्त्संच-
स्कार शाकटायनः. ... ... २ । ८९

अथान्यत्र यज्ञात्,—प्राजापत्या इति याज्ञिकाः; नाराशंसा इति
नैरुक्ताः। अपि वा सा कामदेवता स्यात्, प्रायोदेवता वा;
अस्ति ह्याचारो बहुलं लोके—देवदेवत्यम्, अतिथिदेवत्यम्,
पितृदेवत्यम्, याज्ञदैवतो मन्त्र इति.... ... ... ३ । ३०७

अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च. ... ... २ । १३०

अथापि निष्पन्नेऽभिव्याहारेऽभिविचारयन्ति. ... ... २ । ८९

अथापि य एषां न्यायवान् कार्मनामिकः संस्कारो यथा चापि
प्रतीतार्थानि स्युस्तथैनान्याचक्षीरन्. ... ... २ । ८९

अथापि ब्राह्मणं भवति,—अग्निः सर्वा देवता इति. ... ३ । ३८७

अथापि ब्राह्मणं भवति,—अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति,
धामच्छद् दिवि भूत्वा वर्षति, मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति,
यदासावादित्योऽग्निं रश्मिभिः पर्यावर्त्ततेऽथवर्षतीति. ... ३ । ४१६

अथापि शपथाभिशापौ॰——॰; अथापि कस्य चिद् भाव-
स्याचिख्यासा॰——॰; अथापि परिदेवनाकस्माच्चिद्भावात्
॰—॰; अथापि निन्दाप्रशंसे॰—॰; एव मुच्चावचैरभिप्राये-
र्ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति. ... ... ३ । २९६

अथापि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वादः ॰—॰; अथाप्याशीरेव न
स्तुतिः; तदेतद्बहुल माध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु. ... ... ३ । २९७

अथाप्यृषयः स्तूयन्ते ॰——॰ वसिष्ठा अन्वेतवे वः.... ... ४ । १८६

अथेमा अतिस्तुतय इत्याचक्षते; अपि वा सम्प्रत्यय एव
स्यान्माहाभाग्याद् देवतायाः. ... ... ४ । ३३०

भा०। पृ०

अथैतं महान्त मात्मान मेषर्गणाः प्रवदन्ति वैश्वकर्मणाः. ... ४ । ४१२
अथैतं महान्त मात्मान मेषर्गणाः प्रवदन्तीन्द्रं मित्रं वरुण मग्नि माहुरिति. ... ... ४ । ३६८
अथैतानीन्द्रभक्तीनि०—०। अस्य कर्म०—०। अस्य संस्तविका देवाः. ३ । ३५२
अथैतान्यादित्यभक्तीनि०—०। अस्य कर्म०—०। चन्द्रमसा वायुना, संवत्सरेणेति संस्तवः. ... ... ३ । ३६०
अथैष महानात्मा आत्मजिज्ञासया आत्मानं प्रोवाच,—'अग्नि-रस्मि जन्मना जातवेदाः'—'अह मस्मि प्रथमजाः'—इत्येताभ्याम्. ४ । ३६८
अथैष महानात्मा त्रिविधो भवति;—सत्त्वं रजस्तम इति. ... ४ । ३६९
अथैषा वाचः प्रवह्लिकेव (चत्वारि वाक्). ... ... ४ । ३४७
अदन्तकः पूषेति च ब्राह्मणम्. ... ... ३ । २६७
अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्दितिः परीति च। तत् कथ मुपपद्येत; समानजन्मानौ स्याता मिति; अपि वा देव-धर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्याता मितरेतरप्रकृती. ... ४ । १००
अद्य च पुरा च तदेव कर्म नदीनाम्. ... ... २ । ४२०
अधस्ताद्रामोऽधस्तात् कृष्णः। कस्मात् सामान्यात्? इति, 'अग्निं चित्त्वा न रामा मुपेयात्' रामा रमणायोपेयते न धर्माय, कृष्णजातीया;—एतस्मात् सामान्यात्. ... ... ४ । २७०
अधोरामः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते। कस्मात् सामान्यात्? इति, अधस्तात् तद्वेलायां तमो भवति;—एतस्मात् सामान्यात्. ... ... ४ । २७०
अनमित्रो राजा. ... ... २ । ११९
अनुदात्तप्रकृति नाम स्याद्; दृष्टव्ययन्तु भवति. ... ... २ । ६७
अनुमती राकेति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः; पौर्णमास्याविति याज्ञिकाः; या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राकेति. ४ । २१३
अन्धो भग इत्याहुः। * * *। प्राशित्र मस्याक्षिणी निर्जघानेति च ब्राह्मणम्. ... ... ४ । २७४
अन्यासा मपि देवताना मादित्यप्रवादा भवन्ति ... ... २ । २०४
अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमा-र्थेन युद्धवर्णा भवन्ति; अहिवत्तु खलु मन्त्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च. २ । २१०

मा० । पृ०
अपि श्रुदेवता देवतावत् स्तूयन्ते; यथा—अश्वप्रभृतीन्योषधि-
पर्यन्तानि. ... ... ३ । २०७
अपोहत्यपोहति प्रक्षितमिषुं धर्मसन्तानादपेत मलङ्कारिष्णु
मयष्टारं तनूशुभ्रम्. ... ... ३ । २२२
अप्येते उत्तरे ज्योतिषी अमी उच्येते. ... ... ३ । ३८४
अभितष्टीयं सूक्त मेकचिह्नम्. ... ... ४ । ३१५
अभिधानैः संयुज्य हविश्चोदयति ०—०; उत कर्मभिर्ऋषिर्दे-
वता स्तौति ०—०; श्वघ्नमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति. ३ । ३७३
अभ्यासे भूयांस मर्थं मन्यन्ते; यथाहोदर्शनीयाहोदर्शनीयेति. ५ । १४९
अभ्राष्टका इव योषाभ्निरुन्ति सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय
हतवर्त्मानि इत्यभ्राष्टकाया अनिर्वाह औपमिकः. ... २ । २५६
अय मेवैतत् सर्वं मनुभवत्यात्मगति माचष्टे. ... ४ । ३८४,३८५
अयं मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूल्होऽपि श्रुतितोऽपि तर्कतः. ... ४ । ३५७
अयुतं सोमभक्षाः; तत्सम्बन्धेनायुतं दक्षिणाः. ... ... ४ । १६१
अरण्यानी=अरण्यस्य पत्नी. ... ... ६। ४७
अर्चन् हिरण्यस्तूप ऋषिरिदं सूक्तं प्रोवाच. ... ... ४ । १३४
अर्थं वाचः पुष्पफल माह; याज्ञदैवते पुष्पफले देवताध्यात्मे वा. ४ । १३४
अर्थवन्तः (मन्त्राः) शब्दसामान्यात्. ... ... २ । १०३
अर्योऽह मस्मीश्वर स्तोमाना मर्यस्त्र मस्मीति वा. ... ३ । ५३
अश्लीलम्=पापकम्; अश्रिमद् विषमम्. ... ... ३ । २१९
अष्टोत्तरं सन्धिशतं ०——० महाभूमिकावच्छरीरात् निमेष-
मात्रैः प्रक्रम्य प्रकृतिरधिपरीत्य तैजसं शरीरं कृत्वा कर्मणो-
ऽनुरूपं फल मनुभूय तस्य सङ्क्षये पुनरिमंल्लोकं प्रतिपद्यते. ४ । ३७६
असपत्नोऽयं ब्राह्मणः. ... ... २ । ११९
असभ्यभाषणादाहना इव भवति. ... ... ३ । १०
असोरसुरानसृजत तदसुराणा मसुरत्व मिति विज्ञायते. ... २ । २७८
अस्यादित्यस्तुतिरस्यादित्यादस्यो निरतक इति. ... २ । ४१२
अस्युपमानस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोगः,—इहेव निधेहीति यथा. ३ । ४३४
अस्य वामस्य०। सप्तपुत्रम् ०—० सप्तादित्यरश्मय इति वदन्ति. २ । ४८६
अस्मैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते; तदेतेनोपेक्षितव्य मादि-
त्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति. ... ... २ । १८१

भा० । पृ०

अवर्दृशः; — सूर्यरश्मयः; य इमान्यपानि प्रवन्ति, न परा-
ञ्चीति याभिरभवति चर्मणा. ... ... १ । २४८

अहोरात्रावयवं परिवर्त्तते, स काल:. ... ... ४ । १०१

आ.

आकारचिन्तनं देवतानाम्. ... ... २ । ३२१

आकाशगुणः शब्दः ०—० पृथिवी पञ्चगुणा गन्धेन. ... ४ । १७०

आगमिष्यन्ति तान्युत्तराणि युगानि, यत्र जामयः करि-
ष्यन्त्यजामिकर्माणि. ... ... २ । ४६०

आत्मा—अततेर्वाप्तेर्वापि वाप्त इव स्याद् यावद्व्याप्तिभूत इति. २ । ३१५

आदित्यः ०—० अल्पप्रयोगं त्वस्यैतदार्चाभ्याम्नाये. ... २ । २०६

आदित्यः सर्वेषां ज्योतिषां राजा. ... ... २ । २२०

आदित्य इति * * *; तस्य तदन्यन्मन्तेभ्यस्तदद्धरं भवति;
रश्मयोऽस्य देवा उच्यन्ते * * *। इत्यधिदैवतम्. ... ४ । ३५४

आदित्यदैवतो द्वितीयः पाद इत्येके. ... ... ४ । १७०

आदित्यो दक्ष इत्याहुः, आदित्यमध्ये च स्तुतोऽदितिर्दाक्षायणी. ४ । २००

आदित्योऽस्य आत्मा. ... ... ४ । ४१२

आग्नीपशवदिति पशतेश्चर्करीतवृत्तम्. ... ... २ । २४९

आम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत. ... ... २ । ११२

आम्नायवचनादेतद् भवति. ... ... २ । ४१६

आर्जीकीयां विपाडित्याहुः. ... ... ४ । ३९

आर्यः—ईश्वरपुत्रः. ... ... २ । २४८

आविष्कृणुते भास आदित्यो गूहते तुषम्, ०—० यद् वर्षन्
पातयत्युदकम्, रश्मिभिस्तत् प्रत्यादत्ते. ... ... २ । ९६८

आश्वयद्वा अश्विनावादित्येनाभिग्रस्ता ता अश्विनौ प्रमुमु-
चतुरित्याख्यानम्. ... ... २ । १०२

इत इम आदधाति; अमुतोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्ति; इतो
ऽस्यार्चिषः। तयोर्भासोः संसक्तं दृष्ट्वैव मवक्ष्यत्. ... २ । ४१०

भा० । पृ०

इतीमा देवता अनुक्रान्ताः सूक्तभाजो हविर्भाज ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः काश्चिन्निपातभाजः. ... ... ३ । ३७२

इदञ्च मेऽस्त्विदञ्च मेऽस्त्वित्यृषिः प्रसङ्ख्यायाह. ... ... २ । ४१८

इव मन्त्रेष्व मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते. ... ... २ । १०२

इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ दुर्भिक्षे केन जीवति? तेषा मेकः प्रत्युवाच,—शकटः ०—० दुर्भिक्षे नव वृत्तयः. ... ३ । १५७

इममो यज्ञभाग ममोषोममागाविन्द्रो शुक्ल क्रमा मेवं मातृष-योगकन्याभागं सहकेव या या देवतास्तात्स्थाने पूर्वं निदर्शितम् (?). ... ... ४ । ४०४

इरिणम् ० ० ० अपार्णं भवति; अपरता अस्मादोषधय इति वा. ४ । ११

इरावतीं पयस्वीताङ्कः. ... ... ४ । ३९

ई.

ईश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः. ... ... २ । ३०२

ईश्वरः सर्वेषा मिन्द्रियाणां गोपायितात्मा. ... ... २ । ३०२

ईश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव (ऋच्छतेः). ... ... ३ । ४७

उ.

उदकमे इव रले सामुद्रे; आक्रमतीति वा. ... ... ४ । ३४४

उदात्तं प्रथमादेशे तीव्रार्थतर मुदात्त मल्पीयोऽर्थतर मनुदात्तम्. २ । ४७५

उपप्रागात् ०—० आश्वमेधिको मन्त्रः. ... ... ३ । २११

उपमा—यदतत् तत्सदृश मिति गार्ग्यः; तदासां कर्म, ज्यायसा वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनीयांसं प्रख्यातं वोपमिमीते, अथापि कनीयसा ज्यायांसम्. ... ... २ । ३०६

उपसन्नाय तु निर्ब्रूयात्, यो वालं विज्ञातुं स्यान्मेधाविने तपस्विने वा. २ । १९८

उभयानि हवींषि — सोमं चेतराणि चेति वा; तान्त्राणि चावापिकानि चेति वा. ... ... ३ । ४९६

उरुंशंसी प्रवर्द्धयते दीर्घ मायुः. ... ... ४ । २२२

उरुक्षयाः ०—० तस्या रश्मीनामिनावरुणयोरेतदार्षम्. ३ । ७१

उर्वारुक मिव फलं बन्धनादारोग्यान्मृत्योः सकाशान्मुञ्च माम्. ४ । ४१०

भा॰ । पृ॰

उषस मस्य स्वधार माह,—साहचर्याद् रसहरणाद्वा. ... २ । ३२१
उषा रूपाख्याविष्कुरुते. ... ... २ । ४२४

ऊ.

ऊर्मिरिव नाव मा वधीत्. ... ... ३ । १०६

ऋ.

ऋचो अक्षरे परमे व्यवने यस्मिन् देवा अधिनिषण्णाः सर्वे;
यस्तन्न वेद, किं स ऋचा करिष्यति? य इत्तद्विदुस्त इमे
समासत इति विदुष उपदिशति. ... ... ४ । ३५२
ऋज्राश्वं तं पितान्धं चकार. ... ... ३ । १०२
ऋतस्य श्लोको बधिरस्यापि कर्णावाहृणत्ति. ... ... ४ । १४७
ऋत्विक्कर्मणां विनियोग माचष्टे. ... ... २ । ९६
ऋषिः कुत्सो भवति कर्त्ता स्तोमानाम्. ... ... २ । २९८
ऋषिः—दर्शनात्; स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यवः. ... ... २ । १९९
ऋषिपुत्रा विज्ञपितं वेदयन्ते. ... ... * ... ३ । १०
ऋषेरत्त्पपरिद्यूनस्यैतदार्षं वेदयन्ते. ... ... ४ । ११

ए.

एकः सुपर्णः •—• इत्यृग्वेदृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता. ४ । १५६
एक इता सह्या, •—• तदिवार्बुदम्. ... ... २ । २९१
एकपदानि निर्ब्रूयात्; अथ तद्धितसमासेष्वेकपर्वसु चानेक-
पर्वसु च पूर्वं पूर्वं मपर मपरं प्रविभज्य निर्ब्रूयाद्;—दण्ड्यः
पुरुषः। दण्ड मर्हतीति वा; दण्डेन सम्पद्यत इति वा।
दण्डो ददतेर्धारयतिकर्मणः; * * *; दमनादित्यौपमन्यवः।
दण्ड मस्याकर्षतेति गर्हायाम्. ... ... २ । १६०
एक मात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्ति. ... ... ३ । ३९०
एक मेव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते. ... ३ । ३९५
एक मेव वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते. ... ४ । ३१५
एकरात्रोषितं बर्षं भवति। •—•। दशमे मासि प्रजायते. ४ । ३७२
एकस्या एव पूजनाय बहुवचनं स्यात्. ... ... ४ । २५८

भा० । पृ०

एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति. . ... १ । ३११

एकादश आप्रीसूक्तानि। तेषां (चत्वारि) नाराशंसवन्ति, (चौथि) उभयवन्ति, अन्यानि (चत्वारि) तनूनपात्वन्ति. १ । ४९७

एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत् कर्म क्रियमाणमृगय-जुर्वाभिवदतीति च ब्राह्मणम्. ... ... २ । १०३

एतस्य (आदित्यस्य) हि द्वादशविधं कर्म. ... ... ३ । ४०५

एतान्यस्य हविर्भाञ्जि—वेनः, असुनीतिः, ऋतः, इन्दुः. ... ३ । १४९

एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वृतुच्छन्दस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेष मनुकल्पयीत. ३ । ३६२

एषांल्लोकानां रोहेण सवनानां रोह आम्नातः. ... ... ३ । ४०३

ओ.

ओषधिः सोमः। * * *। बहुल मस्य नैघण्टुकं वृत्त माश्चर्य मिव प्राधान्येन. ... ... ४ । १६२

ओष्ठब्रह्माणो विपरम्युत्वे. ... ... ४ । २६

क.

क एना मप्रथयिष्यत् कि माधारश्च ? ... ... २ । ८९, ९४

कतमत्तदेतदक्षरम् ? ॐ—इत्येषा वागिति शाकपूणिः ०—० एतद्ध वा एतदक्षरं यत् सर्वां त्रयीं विद्यां प्रति-प्रतीति च ब्राह्मणम्. ... ... ४ । ३५२

कतरा पूर्वा ०—० द्यावापृथिव्योर्महिमान माचष्टे. ... २ । ३३६

कथन्त्वयम् (अग्निः) एताभ्यां जायते ? इति। यत्र वैद्युतः शरण मभिहन्ति, यावदनुपात्तो भवति मध्यमधर्मैव तावद् भवत्युदकेन्धनः शरीरोपशमनः, उपादीयमान एवायं (अग्निः) सम्पद्यते ; * * * अथादित्यादुदीचिप्रथमसमावृत्त आदित्ये कांसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्क-गोमय मसंस्पर्शयन् धारयति, तत् प्रदीप्यते, सोऽय मेव (अग्निः) संपद्यते। तथाप्याह वैश्वानरो यतते सूर्येणेति. ३ । ४०८,४०९

कथ मनुदात्तप्रकृति नाम स्याद् ? दृष्टव्ययं तु भवति. ... ३ । ११०

कर्म्ययोरधिष्ठानप्रवचनानि सप्तम्या एकवचनानीति शाक-पूणिः ; विहृयोर्दावप्रातोः (याज्ञः). ... ... २ । ४१०

भा० | पृ०
कर्मजन्मानः ; आत्मजन्मानः ; आत्मैवैषां रथो भवति,
आत्माश्वाः, आत्मायुधम्, आत्मेषवः, आत्मा सर्वं देवस्य. २ | ३१२
कणिश कणाश्च किरतेर्विकीर्णमात्राः. ... ... ४ | १०९
कीकटा नाम देशोऽनार्यनिवासः. ... ... ३ | २०२
कुरुङ्गो राजा बभूव; कुरुगमनाद् वा कुलगमनाद्वा. ... ३ | २१७
कुशिको राजा बभूव. ... ... २ | २४२
कृकवाकुः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते। कस्मात्
सामान्यात्? इति; कालानुवादं परीत्य. ... ... ४ | २७१
कृतं न श्वघ्नी विचिनोति देवने. ... ... ३ | १०५
कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति. ३ | १०५
कौत्सः—अनर्थका हि मन्त्राः. ... ... २ | १०२

ग.

गर्त्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी. ... ... २ | २६६
गृहमर्थं समभ्युत्थितं कपिञ्जलायाऽभिवाचे; तदभिवादि-
ष्येवमं भवति. ... ... ४ | ५४२
गौरो वर्ण एतस्मादेव (ज्वलनात्) प्रशस्यो भवति. ... ४ | २२८

च.

चत्वारि पदजातानि,—नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च. ... २ | १
चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्ताः, त्रयो अस्य पादा इति
सवनानि त्रीणि, द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये, सप्त हस्तासः
सप्तच्छन्दांसि, त्रिधा बद्ध त्रेधा बद्धो मन्त्रब्राह्मणकल्पैः;
—ऋग्भिः शंसन्ति, यजुर्भिर्यजन्ति, सामभि स्तुवन्ति, महो
देव इत्येष महान् देवो यद्यज्ञः. ... ... ४ | ३४५

छ.

छन्दःस्तु शेयाः (वाक्यशेषाः) उपेक्षितव्याः. ... ... ४ | २६१

ज.

जातश्च वायुना स्पृष्टो न स्मरति; जन्ममरणोऽन्ते च शुभाशुभं
कर्मैतच्छरीरस्य प्रामाण्यम्. ... ... ४ | २७५

भा० । पृ०
आम्बा दिवृषप्रविशेष उदाहरन्ति. ... ... २ । २६०
ज्येष्ठं (मार्गं) पृथिवीयाया इत्येके. ... ... २ । २६०
ज्योतिरस्य महायुस्थानीयं भवति. ... ... ४ । १४२

तत् कावश्विनौ? द्यावापृथिव्यावित्येके; अहोरात्रावित्येके;
सूर्याचन्द्रमसावित्येके; राजानौ पुण्यकृतावित्यैतिहासिकाः. ४ । २४७
तत् को द्रविणोदाः? इन्द्र इति क्रौष्टुकिः। स बलधनयोर्दातृ-
तमः। * * *। अयमेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपूणिः. २ । ४४०,४४६
तत् को वृत्रः? मेघ इति नैरुक्ताः; त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः. २ । २१०
तत् को वैश्वानरः? मध्यम इत्याचार्याः; वर्षकर्मणा ह्येनं
स्तौति * * *। असावादित्य इति पूर्वे याज्ञिकाः * * *।
अय मेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः. २ । ३९९,४०१,४०८
तत् ते वयं तुम इति वाक्यशेषः. ... ... ४ । २८६
तत् (अभ्यसनम्) परुच्छेपस्य शीलम्. ... ... ४ । १४९
तत्र मारुतो अक्षसनौ समवदौ च देवौ वाय्वादित्या वित्यधि-
दैवतम्; अथाध्यात्मम् प्राज्ञश्चात्मा तैजसश्चेत्यात्मगतिमाचष्टे. २ । ३०९
तत्र संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वञ्चोपेक्षितव्यम्. ... ... २ । ३२०
तत्रेतिहास माचक्षते—त्वाष्ट्री सरण्यूः विवस्वत आदित्याद्
यमौ मिथुनौ जनयाञ्चकार। सा सवर्णा मन्यां प्रतिनि-
धायाश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव। स विवस्वानादित्य आश्व मेव
रूपं कृत्वा ता मनुसृत्य सम्बभूव। ततो ऽश्विनौ जज्ञाते;
सवर्णायां मनुः। तदभिवादिन्येषग् भवति. ... ... ४ । २६६
तत्रेतिहास माचक्षते;—देवापिश्चार्ष्टिषेणः •—• अधर्म-
श्चया चरितो ज्येष्ठं भ्रातर मन्तरित्वाभिषेचितम् •—•
तस्यैतद् वर्षकामसूक्तम्. ... ... २ । १९५
तत्रेतिहास माचक्षते;—मुद्गलो भार्म्यश्च ऋषिर्वृषभञ्च द्रुघ-
णञ्च युक्त्वा सङ्ग्रामे व्यवहृत्याजिं जिगाय। तदभिवादिन्ये-
षग् भवति. ... ... ४ । ३०

भा० । पृ०

तत्रेतिहास माचक्षते;—विश्वकर्मा भौवनः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवाञ्चकार, स आत्मान मप्यन्ततो जुहवाञ्चकार। तदभिवादिन्येषर्ग् भवति. ... ... ४ । १२

तत्रेतिहास माचक्षते;—विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुरोहितो बभूव। * * *। स वित्तं गृहीत्वा विपाट्छुतुद्र्योः सम्भेद माययौ। अनुययुरितरे। स विश्वामित्रो नदीस्तुष्टाव गाधा भवतेति. ... ... २ । २३७

तत्रैतद् याज्ञिका वेदयन्ते,—त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि, तान्येतस्मिन् काले एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति; तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते. ... . ३ । ५७

तदिदं योनौ रेतः सिक्तं पुरुषः सम्भवति. ... ... ४ । ३७२

तदिदं विद्यास्थानम्; व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं स्वार्थसाधकञ्च. २ । १०२

तदिद मत्र मतम्;—मेधा रेतसः सम्भवति, मेधसो रसः, रसाच्छोणितम्, शोणितान्मांसम्, मांसान्मेदः, मेदसःस्नावा स्नावोऽस्थीनि, अस्थिभ्यो मज्जा, मज्जातो रेतः. ... ४ । ३७२

तदिद मायुरिच्छता न विवक्तव्यम्. ... ... ४ । ३६१

तदुरुगायस्य विष्णोर्महागतेः परमंपदंपरार्द्ध्यस्थमवभाति भूरि. २ । १८५

तद् यत् समान्या ऋचि समानाभिव्याहारं भवति, तज्जामि भवतीत्येकम्; मधुमन्तं मधुश्चुत मिति यथा. ... ४ । ९६

तद् यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत्. ... ... १ । १३८

तद्यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्तदृषीणा मृषित्वम्. २ । १९९

तद् या एताश्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति, रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति. ... ... ३ । ५७

तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते. २ । १४२

तद् येऽनादिष्टदेवता मन्त्राः, तेषु देवतोपपरीक्षा;—यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्ति. ... ... ३ । २०६

तम् (अग्निम्) अकुर्वं स्त्रेधाभावाय;—पृथिव्या मन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः. ... ... ३ । ४२९

तयोः (अश्विनोः) कालः ऊर्द्ध्वं मर्द्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्भ मनुतमो भागो हि मध्यमः, ज्योतिर्भाग आदित्यः. ४ । २४७

भा० । पृ०

तयोः (अश्विनोः) कालः,—सूर्योदयपर्यन्तः. ... ... ४ । २५५

तयोरन्यद् मुख्याम समष्टमन्यां सरूपतां सलोकता मश्नुते. ... ४ । ४०

तस्याः समुद्रा अधिविक्षरन्ति, तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः, ततः क्षरत्यक्षरं, तद् विश्व मुपजीवति. ... ... ४ । २३०

तां सर्वरूपाः पशवो वदन्ति;—ग्राम्याश्चारण्याश्च. ... ४ । २१६

तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्. ... ... ४ । ३२०

तासां (देवतानां) माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति। अपि वा कर्मपृथक्त्वाद्;—यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकैकस्य सतः। अपि वा पृथगेव स्युः; पृथग्घि स्तुतयो भवन्ति, तथाभिधानानि। यथो एतत् कर्मपृथक्त्वादिति बहवोऽपि विभज्य कर्माणि कुर्युः. ... ... ३ । ३२०

तास्त्रिविधा ऋचः; परोक्षकृताः, प्रत्यक्षकृताः, आध्यात्मिक्यश्च. ३ । २८५

तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः. ... ... ३ । ३२०

तेनासन्तत मिच्छेत्,—तेन सख्य मिच्छेत्; एष हि सखा श्रेष्ठः सम्माजाति भूतं भवद् भविष्यदिति. ... ... ४ । ३८०

ते रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति. ... ... ३ । १९८

त्रयः केशिनः ०—० एक एषाम् *** पृथिवीं दहति सर्वम्; एकोऽभिविपश्यति ***; गतिरेकस्य दृश्यते न रूपम्. ४ । २९२

त्रितं कूपेऽवहित मेतत्सूक्तं प्रतिबभौ; तत्र ब्रह्म,—इतिहासमिश्रम्, ऋङ्मिश्रम्, गाथामिश्रं भवति. ... ... २ । ३९४

त्रितः = त्रिस्थान इन्द्रः. ... ... ४ । ३८

त्र्यृतुः संवत्सरः;—ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति. ... ... २ । ४९०

त्वष्टा दुहित्रे ०—० जाया विवस्वतो ननाश। रात्रिरादित्यस्य;—आदित्योदयेऽन्तर्धीयते. ... ... ४ । ३९

द.

दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु; दात्र मुदीच्येषु. ... ... २ । १६०

दिवं जिन्वन्त्यग्नय इति सा निगदव्याख्याता. ... ३ । २३७,४१४

दुर्नामा क्रिमिर्भवति. ... ... ३ । १८५

देवरः कस्मात्? द्वितीयो वर उच्यते. ... ... २ । ३१५

	भा० । पृ०
देवमुनीऽश्रेया प्रहिता पक्षिभिरश्रुद्रैः समूद इत्याख्यानम्. ...	४ । २०७
देवस्य पश्य काव्यम्;—महित्वाद्या ममार,स ह्यः समान. ...	४ । ३८८
देवा न आयुः प्रवर्द्धयन्तु चिरञ्जीवनाय.	४ । ३१३
देवानाम् वयञ्जानानामसदासीन्नो सदासीत्तदानी मिति च. ...	४ । ४१२
देवाना मसुरत्वम्.	४ । ११८
द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च.	२ । २१८
द्यावपृथं वहतः = वाय्वादित्यौ;उदकम्.	२ । २३३
द्विविधा स्रुतिर्भवति;—भर्त्ता च हन्ता च.	४ । ३४४
द्वैधं सत्ता;—मध्यमे च स्थाने, उत्तमे च.	३ । १९

ध.

धामानि त्रयाणि भवन्ति;—स्थानानि, नामानि, जन्मानीति.	४ । ४५

न.

न च पुनरात्मनात्मा संयतते,ऽन्येनैवान्यः संयतते.	३ । ४०९
न तं विदाथ य इमा जजान ०—० यमेवं विद्वांसो वदन्त्यक्षरम्.	४ । ३७९
न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः; प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्याः.	४ । ३५८
न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डिता ०—० इति स्तुतिसंयुक्तम्.	४ । ४०१
नद्यः ०—० बहुल मासां नैघण्टुकं वृत्त माश्चर्य मिव प्राधान्येन.	२ । २३७
न निर्बद्धा उपसर्गाः। अर्थान् निराहुरिति शाकटायनः; नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति। उच्चावचाः पदार्था भवन्तीति गार्ग्यः.	२ । ३७
न पापा मन्यामहे; —नाधनाः, न ज्वलनेन हीनाः; अस्त्यस्मासु ब्रह्मचर्य मध्ययनं तपो दानकर्म, इत्यृषिरवोचत्.	२ । २४७
नमः पारस्कराय नमो यास्काय.	४ । ४१३
न ये शेकुर्यज्ञियान्नाव मारुहम्, ईर्मैव ते न्यविशन्त केपयः.	३ । ११५
नरकम् = न्यरकम्; नीचैर्गमनम्; नास्मिन्रमणं स्थान मल्प मप्यस्तीति वा.	२ । १
नवो नवो भवति जायमान इति पूर्वपक्षादि मभिप्रेत्य; अह्नां केतुरुषसा मेत्यग्र मित्यपरपक्षान्त मभिप्रेत्य. ...	४ । १७०
न स्राय मस्ति देवेज्या; अयुक्त मेतत्.	४ । २५५

भा० । पृ०

न हि ज्ञानम् बुद्धिमतः पुनः परिवेदयन्तेऽय मादित्योऽय मात्मा. ४ । २९३
न हि त्वदारे निमिषश्च नेशे—इति वचनस्य. ... ४ । ३३८
न ह्येषु (मन्त्रेषु) प्रत्यक्ष मस्त्यनृषेरतपसो वा. ... ... ४ । ३५८
नाकम् = नासुखम्; पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्ति. ... २ । २१
नाभाकस्य प्रशस्तिभिः। ऋषिर्नाभाको बभूव. ... ... ४ । ७५
नाभिरत्र बन्धुः (आदित्यः). ... ... २ । ४६१
नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्ते. ... ... २ । ४६२
नाभ्रातरी मुपयच्छेत; तोकं ह्यस्य तद् भवतीत्यभ्रातृकाया
उपयमनप्रतिषेधः प्रत्यक्षः पितुश्च पुत्रभावः. ... २ । २६७
नामानि आख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च; न
सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानाञ्च. ... ... २ । ८३
नावा नदीं जलदुर्गां मनुष्यान् तारयति. ... ... ३ । ३९४
नासत्यौ चाश्विनौ। 'सत्यावेवनासत्यौ'–इत्यौर्णवाभः; 'सत्यस्य
प्रणेतारौ'–इत्याग्रायणः; 'नासिकाप्रभवौ बभूवतुः'–इति वा. ३ । १८९
नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञानेऽसूया. ... ... ५ । १६८
निपाताः = उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्ति. ... ... २ । ४४
नैकपदानि निर्ब्रूयात्, नावैयाकरणाय, नानुपसन्नाय, अनिदंविदे वा. २ । १६८
नैगमेभ्यो भाविकाः;—ऊर्णां वृत मिति. ... ... २ । १५६
नैष स्थाणोरपराधो यदेन मन्धो न पश्यति; पुरुषापराधः स भवति. २ । ११२
न्यन्यश्चिकुर्न निचिकुरन्यम् •—• आत्मानं न मनः. ... ४ । ३९५

प.

(पञ्चता) पञ्चतिर्नामीभूतः. ... ... ३ । २०३
पञ्चजनाः •—• गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके;
चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः. ... ... २ । २७८
पञ्च मनुष्यजातानि. ... ... ४ । १३०,१३१
पञ्चर्तवः संवत्सरस्य; • • • हेमन्तशिशिरयोः समासेन. ... २ । ४९०
पणिः = वणिग् भवति •—• पण्यं नेनेक्ति. ... ... २ । २२१
पतिर्ग्नानाम् = पालयिता जायानाम्; तत्प्रधाना हि यज्ञसंयोगेन. २ । १०७
पथा यन्तं दृदृशं नक्षत्रगण मभिजिह्वीते निपात्य येन येन
योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमाः. ... ... २ । १०८

भा॰ । पृ॰

पदप्रकृतिः संहिता (ऋ॰ प्राति॰ २।१). ... ... २ । ११९
पदप्रकृतीनि सर्वचरणानां पार्षदानि. ... ... २ । ११९
पद्दवचं मावः पद्यदन भवतेर्गत्यर्थस्यासौ नामकरणः, तस्मा-
न्नावमस्कन्ति; अवसायाश्वानिति स्यतिरुपसृष्टो विमोचने,
तस्मादवस्कन्ति. ... ... २ । ११९
परः सन्निकर्षः संहिता (पा॰ सू॰ १ । ४ । १०९). ... २ । ११९
परोक्षकृताःप्रत्यक्षकृताश्चमन्त्राभूयिष्ठाः ; अल्पश आध्यात्मिकाः. ३ । २९६
पर्जन्यो वायुरादित्यः शीतोष्णवर्षैरोषधीः पाचयन्ति. ... २ । २३३
पर्याया इव त्वदाश्विनम् (ऋ॰ प्राति॰ १२ । १०). ... २ । ७४
पशुपादप्रकृतिः प्रभागपादः प्रभागपादसामान्यादितराणि पदानि. २ । १८५
पश्यदक्षण्वान् न विचेतदन्धः इत्यपि निगमो भवति. ... ३ । २
पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति. २ । ११२ ; ४ । ३५८
पार्थिवांस्त्रीन् गुणान् विद्यात्. ... ... ४ । ३७२
पार्थिवेन समुद्रेण सन्दिह्यते समुद्रः (आन्तरिक्ष्यः). ... २ । १९५
पिता दुहितुर्गर्भं दधाति = पर्जन्यः पृथिव्याः. ... २ । ४६२
पिता यत्र दुहितुरप्रत्तायाः रेतःसेकं प्रार्जयति, सन्दधात्यात्मानं
सङ्गमेन मनसेति.) ०— ... ... २ । २६७
पुत्रः ०——० पुं नरकं ततस्त्रायत इति वा. ... ... २ । १९९
पुमान् दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायते. ... ... २ । २५९
पुमान् दायादोऽन्यतरोऽर्हयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै. ... २ । २७५
पुरुषः = अन्तरपुरुष मभिप्रेत्य ०—० तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्. २ । १६५
पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे. ... ... २ । २४
पूर्वं देवयुग मित्याख्यानम्. ... ... ४ । ३२०
पृश्निरादित्यो भवति ; प्राश्नुत एनं वर्ण इति. ... ... २ । २१०
प्रकलविद् वणिग् भवति. ... ... ३ । १५५
प्रकृतय एवैकेषु भाष्यन्ते ; विकृतय एकेषु. ... ... २ । १६
प्रतिभाविलिङ्गो महानात्मा, तमोलिङ्गो विद्या, प्रकाशलिङ्ग-
त्वमः, अपि निश्चयलिङ्ग आकाशः. ... ... ४ । ३७०
प्रथनात् पृथिवीत्याहुः ; क एना मप्रथयिष्यत् किमाधारश्च. २ । ८९,९४
प्रशंसनेनात् प्रथमया ; निन्दत्युत्तराभिः. ... ... ४ । ११

भा० | पृ०

ब.

बभ्रुरेक इति दश द्विपदा अलिङ्गाः. ... ... ४ | ३१५
बहुप्रजाः कृच्छ्रमापद्यत इति परिव्राजकाः. ... ... २ | १८८
बह्वभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति. ... ... ३ | ४१९
बह्वृचा ऋषयस्ते गम्भीरकर्माणो वा गम्भीरप्रज्ञा वा ते
अङ्गिरसः पुत्रास्ते अग्नेरधिजज्ञिर इत्यभिजन्म. ... ४ | १९०
बेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति. ... ... ३ | २४८
ब्रह्म शुक्रमधीय. ... ... ४ | ४१३
ब्राह्मणा इव व्रतचारिणः. ... ... ४ | ८
ब्राह्मणा उभयीं वाचं वदन्ति; या च देवानां या च मनुष्याणाम्. ४ | ३४८
ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि; स्नातायानुलेपनम्; पिपा-
सते पानीयम्. ... ... ३ | ३७२

भ.

भगः *** । तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात्. ... ४ | २७१
भावप्रधान माख्यातम्; सत्त्वप्रधानानि नामानि. ... २ | १
भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते;—दमूनाः,
क्षेत्रसाधा इति. ... ... २ | १५६
भूतांशः काश्यप आश्विन मेकलिङ्गम्. ... ... ४ | ३१५
भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति *** इति सा निगदव्याख्याता. ३ | २२७,४१५

म.

मगन्दः=कुसीदी, *** तदपत्यं प्रमगन्दः=अत्यन्तकुसीदि-
कुलीनः; प्रमदको वा योऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः. ३ | २७२
मत्स्यानां जाल मापन्नाना मेतदार्षं वेदयन्ते. ... ... ३ | २५१
मनः पश्चात् सन्तोऽनुयच्छन्ति रश्मयः. ... ... ४ | २४
मनुः मननात् । ०—० । मनुश्च पिता मानवानाम्. ... ४ | ३०२,३०४
मनुष्यवद्देवताभिधानम्. ... ... २ | २४
मनुष्यचितोऽयमादित्यः. ... ... ४ | ४१२

भा० | पृ०

मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु देवानब्रुवन्,—को न ऋषिर्भविष्यति ? इति। तेभ्य एतं तर्कं ऋषिं प्रायच्छन्,—मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूह मभ्यूढम्। तस्माद् यदेव किञ्चानूचानोऽभ्यूहत्यार्षं तद् भवति. ... ... ४ | १५८

मन्त्रः पवित्र मुच्यते, रश्मयः पवित्र मुच्यन्ते, आपः पवित्र मुच्यन्ते, अग्निः पवित्र मुच्यते, वायुः पवित्र मुच्यते, सोमः पवित्र मुच्यते, इन्द्रः पवित्र मुच्यते. ... ... ३ | ४७

*मरुद्वृधः सर्वा नद्यो मरुत एना वर्द्धयन्ति. ... ... ४ | १९

मर्त्तासः सन्तो अमृतत्व मानशुः सौधन्वना ऋभवः. ... ४ | १८६

महानात्मा सत्त्वलक्षणः ; तत् परम्, तद् ब्रह्म. ... ... ४ | ३९९

मांसं—माननं वा, मानसं वा, मनोऽस्मिन्त्सीदतीति वा. ... २ | ३७८

माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः ; पितर इत्याख्यानम्. ... ४ | १९४

मासानां चार्द्धमासानां च कर्त्ता चन्द्रमाः. ... ... २ | १००

माहाभाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते. ... ३ | ३१३

मूजवान् पर्वतः = मुञ्जवान्. ... ... ४ | ११

मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्वमसि, न वयं विद्मो महत्त्व मस्य त्वं तु वेत्थ. ३ | १७५

मृत्युर्मारयतीति सतो मृतं च्यावयतीति वा शतबलाक्षो मौद्गल्यः. ४ | १७०

मेदसश्च पश्वोश्च सात्त्वं द्विवचनं स्यात्. ... ... २ | २०२

य.

य इमं सम्भृतं वेद कथं स जीवतीत्यधिदैवतम्. ... ... ४ | ३९६

य इमानि सम्भृतानि वेद चिरं स जीवतीत्यात्मगति माचष्टे. ४ | ३९६

यकृत्—यथा कथा च कृत्यते. ... ... २ | ३७८

यज्ञसंयोगाद्राज्ञः स्तुतिं लभेत ; राजसंयोगात् युद्धोपकरणानि. ४ | १७

यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवाः. अग्निनाग्नि मयजन्त देवाः। "अग्निः पशुरासीत्, त मालभन्त, तेनायजन्त"—इति च ब्राह्मणम्. ४ | ३२०

यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते, तद्दैवतः स मन्त्रो भवति. ... ... ३ | २८५

यत्तु किञ्चिदाग्नेयं तज्जातवेदसानां स्थाने युज्यते. ... ... ३ | ४९२

यत्तु किञ्चिद् बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते. ... ४ | ३१५

मा० । पृ०

यत् पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वा. ... ४ । २१५
यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः. ... ... ४ । २३०
यत्र स्वरादनन्तरान्तस्थान्तर्धातु भवति, तद् द्विप्रकृतीनां स्थान मिति प्रदिशन्ति । तत्र सिद्धाया मनुपपद्यमानाया मितरयोपपिपादयिषेत् । तत्राप्येके ऽल्पनिष्पत्तयो भवन्ति । तद्यथैतद्—ऊतिः, मृदुः, पृथुः, पृषतः, कुणारु मिति. २ । १५६
यत्र ह्येकवचनार्थः प्रसिद्धम्, तद् भवति. ... ... १ । २०१
यत्रेमानि सप्त ऋषीणानि = इन्द्रियाणि, तेभ्यः पर आत्मा, तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यात्मगति माचष्टे. ... ... ४ । १२०
यत्रेमा विश्वा भुवनाधि तस्थुः. ... ... २ । ४८९
यत्रैतानि सप्तऋषीणानि=ज्योतींषि, तेभ्यः पर आदित्यः, तान्येतस्मिन्नेकं भवन्तीत्यधिदैवतम्. ... ... ४ । १२०
यथा कथा च विशेषोऽनामि भवतीत्यपरम्; मण्डूका इवोदकान्मण्डूका उदकादिवेति यथा. ... ... ४ । ९६
यथा कितवाद् बिभीयाद्, एव मेव दुष्कृताद् बिभीयात्; न दुष्कृताय स्पृहयेत् कदाचित्. ... ... २ । ३२०
यदन्यदेवता अग्नावाहुतयो हूयन्त इत्येतद् दृष्ट्वैव भवष्यत्. ३ । ४७
यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्यः. ... ... ३ । ४२९
यदरुदत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्व मिति काठकम्; यदरोदीत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्व मिति हारिद्रविकम्. ... ... ४ । ७५
यदा हि स्त्री गुणान् गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्तेऽथ गर्भो भवति. ४ । ११५
यदेव विश्वलिङ्गम् (तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते) इति शाकपूणिः । अनत्यन्तगतस्त्वेष उद्देशो भवति. ... ... ४ । ३१५
यदेव समाने पादे समानाभिव्याहारं भवति, तन्नामि भवतीत्यपरम्; हिरण्यरूपः स हिरण्यसन्दृगिति यथा. ... ४ । ९६
यद्रूपं कामयते, तत्तद्देवता भवति. ... ... ४ । १००
यदु च ओषधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तदग्निनो रूपम्. ३ । २८२
यमी यमं चकमे तां प्रत्याचचक्ष इत्याख्यानम्. ... ... ४ । २२०
यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यते अय मेव सोऽग्निः; निपात मेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते. ३ । २९०, २९५, ४१४

मा॰ | पृ॰

यस्मिन् पक्षे॰——॰पुरावाणामनुकामयेत. ... ... ४ | २९४

युवानं चन्द्रमसं पलितं आदित्यो गिरति. ... ... ४ | ३८८

युवानं महान्तं पलितं आत्मा गिरति. ... ... ४ | ३८८

यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायेद्वषट् करिष्यन्. ३ | ४९७

याश्च दैवतेन बहवः प्रदेशा भवन्ति. ... ... २ | ११९

येन नराः प्रशस्यन्ते, स नाराशंसो मन्त्रः. ... ... ९ | १४

ये प्रकृतेऽर्थेऽमिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पद-
पूरणास्ते मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति. ... २ | ७३

यो जातएव॰——॰इत्यनुपेहस्यार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता. ४ | ८६

योऽयमग्नौस्ते पृथिव्यामग्निरन्तरौषधिवनस्पतिष्वप्सु, तमुन्निन्यथुः. ३ | २८०

यो वा अहन्यपि वा रात्रौ सोमं सुनोति, भवति ह द्योतनवान्. ३ | २२२

र.

रोहात् प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितः. ... ... ३ | ४०३

ल.

लिबुजा व्रततिर्भवति. ... ... ३ | २५५

लुब्ध ऋषिं नयन्ति पशु मन्यमानाः. ... ... २ | ४१५

व.

वराहो मेघो भवति. ... . ३ | २७

वर्षेण प्रच्छाद्य पृथिवीं तत् पुनरादत्ते. ... ... २ | १९२

वसवः=अग्निः * * *, इन्द्रः * * *, आदित्यरश्मयः * * *. ४ | ११०

वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव, तं मण्डूका अन्वमोदन्त, स मण्डू-
कानुमोदमानान् दृष्ट्वा तुष्टाव; तदभिवादिन्येषर्ग्भवति. ४ | ९

वागर्थेषु विधीयते. ... ... ४ | २१०

वातप्रमोरिता माध्यमका देवगणाः. ... ... ३ | १९८

वाताप्य मुदकं भवति. ... ... ३ | २५५

वाचः, * * * । वेति च य इति च चकार शाकल्यः । उदात्तं
त्वेव माख्यात मभविष्यदसुसमाप्तश्चार्थः. ... ... ३ | २५५

वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः. ... ... ३ | ३२०

मा० । पृ०

वाला दंशवारणार्था भवन्ति. ... ... २ । १४१
वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः. ... ... २ । ४४६
वासात्यो अन्य उच्यते उषःपुत्रस्त्वान्य इति. ... ... ४ । २५०
विजामातेति शश्वद्दाक्षिणाजाः क्रीतापतिमाचक्षतेऽसुसमाप्त
इव वरोऽभिप्रेतः. ... ... ३ । १७९
विधवा—विधातृका भवति; विधवनाद्वा विधावनाद्वेति चर्म-
शिराः; अपि वा धव इति मनुष्यनाम, तद्वियोगाद् विधवा. २ । ३१५
विपाट् * * * । पाशा अस्यां व्यपाश्यन्त वसिष्ठस्य मुमूर्षतः;
तस्माद्विपाडुच्यते । पूर्वमासीदुरुञ्जिरा. ... ... ४ । ४०
विप्रस्तु हृत्पद्मनिलयस्थित मकारसंहित मुकारं पूरयन्मकार-
निलयङ्कृतम्. ... ... ४ । ४०७
विभीदकस्य फलानि (अक्षाः) मादयन्ति. ... ... ४ । ११
विश्वकर्मा = सर्वस्य कर्त्ता. ... ... ४ । ११८
विश्वानर एव स्यात् प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि. ... ... ३ । ३९८
विश्वानरावेते उत्तरे ज्योतिषी; वैश्वानरोऽयं यत्ताभ्यां जायते. ३ । ४०८
विश्वेदेवा पुष्करे त्वाददन्त * * * पुष्कर मन्तरिक्षम्. ... ३ । ७७
विषयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति. ... ... २ । १४७
विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदम् । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाक-
पूणिः; समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः. ... ४ । २८१
—थाहुत मसोम माहु. ... ... ४ । १९५
वृषाकपायी=वृषाकपेः पत्नी; एषैव अभिसृष्टकालतमा. ... ४ । २६१

श.

शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते •—• विकार मस्यार्येषु
भाषन्ते;—शव इति. ... ... २ । १९०
शाकपूणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे सर्वा देवता जानामीति । तस्मै देव-
तोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव । तां न जज्ञे । तां पप्रच्छ विविदिषाणि
त्वेति । सास्मा एता मृच मादिदेशैषा मद्देवतेति. ... २ । १८८
शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवतः । कुत्सितार्थीयं
पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः । * * * । अपि वा प्रशंसानामैवाभि-
प्रेतं स्यात् •—• शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते. ... ३ । ४७,५१

भा०। पृ०

शिर आदित्यो भवति, यदनुश्रेते सर्वाणि भूतानि मध्ये चैषां तिष्ठति। इद मपीतरच्छिर एतस्मादेव; समाश्रितान्ये-तदिन्द्रियाणि भवन्ति. ... ... २ । ४११

शिरिम्बिठो भारद्वाजः कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मीर्निर्नाशयाञ्चकार. ३ । २६१

शिश्नदेवाः = अब्रह्मचर्याः. ... ... २ । ४४६

शेव इति सुखनाम। शिष्यतेर्वकारो नामकरणोऽन्तस्थान्तरोपलिङ्गी; विभाषितगुणः, शिव मित्यप्यस्य भवति. ... ४ । १००

श्रेष्ठः सर्वेषां सत्त्वानां यदुदकम्. ... ... ४ । २३४

ष.

षट्तरः; * * * षड्ऋतुतया. ... ... २ । ४६०

षड् भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिः,—जायते ऽस्ति विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते विनश्यतीति. ... ... २ । १४

षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि (३६०) संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन. ... . २ । ४६०

स.

संवत्सरप्रमाणस्य ब्रह्मचारिणः. ... ... ३ । १०

सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिर्ऋषयः स्तुवन्तीत्याहुः प्रकृतिसार्वनाम्न्याच्च; इतरेतरजन्मानो भवन्तीतरेतरप्रकृतयः. ... ... ३ । ३१२

स त्वेतेभ्यः परिददत् पितृभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः पादः. ३ । ३५०

स न मन्येतागन्तूनिवार्थान् देवतानां प्रत्यक्षदृश्य मेतद् भवति. ३ । ३१२

सप्तऋषयः प्रतिहिताः शरीरे = रश्मय आदित्ये; षडिन्द्रियाणि विद्यासप्तम्यात्मनि. ... ... ४ । ३०६

सप्तऋषीणानि=इन्द्रियाणि, एभ्यः पर आत्मा. ... ४ । ३८६

सप्तऋषीणानि=ज्योतींषि तेभ्यः पर आदित्यः. ... ४ । ३८६

सप्त च वै शतानि विंशतिश्च (७२०) संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं विभागेन. ... ... २ । ४७१

सप्त मर्यादाः कवयस्ततक्षुः। तासा मेका मप्यभिगच्छन्नंहस्वान् भवति। स्तेयम्, तल्पारोहणम्, ब्रह्महत्याम्, भ्रूणहत्याम्, सुरापानम्, दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवाम्, पातकेऽनृतोद्यम्—इति. ... ... ३ । २५१

	भा० । पृ०
सम्भृतं पुरुषस्य मर्मस्थां तेष्वेगादधनीति वा..	४ । ४५
समानगर्भा भुवनस्य रेतो •—• आगच्छतीत्यात्मगति माचष्टे.	४ । १९२
समाम्नायः समाम्नातः •—• तमिमं समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते.	२ । ७
समुद्राद्घोषोऽस्य उदेतीति च ब्राह्मणम्.	२ । १८७
स यद् यदनुबध्यते तद् भवति.	४ । १७२
सरण्यूः — मध्यमञ्च माध्यमिकाञ्च वाचमिति नैरुक्ताः; यमञ्च यमीञ्चेतीतिहासिकाः.	४ । २६५
सर्पो जीर्णामिव त्वचं जहाति पापं सशिरस्कोऽभ्युपेत्य. ...	४ । ४९
सर्वं एव दृष्टप्रवादा उपालभ्यन्ते.	२ । ९९
सर्वाणि प्रज्ञानान्युपमानाय.	४ । ४१३
सर्वान्हनून् पशवोऽग्नि मभिसर्पन्ति.	३ । ४९२
सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं विद्यते.	३ । ४४६
सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः.	३ । ३५०
सविता व्याख्यातः ('सर्वस्य प्रसविता' १३३ पृ०) तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति.	४ । २६९
सविता यज्ञैः •———• आदित्योऽपि सवितोच्यते. ...	४ । १२४
सविता सूर्यां प्रायच्छत् सोमाय राज्ञे प्रजापतये वेति च ब्राह्मणम्.	४ । २६१
सप्तजातानां षष्ठा ऋषीणा मादित्यः सप्तमः.	४ । १८९
साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः; तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुः; उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं वेदाङ्गानि च. ...	२ । १२७
साध्याः — द्युस्थानो देवगण इति नैरुक्ताः.	४ । ३२०
सिनीवाली कुहूरिति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः; अमावास्ये इति याज्ञिकाः; या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली, योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते.	४ । २१६
सिन्धावधिनिवसतो भावयव्यस्य राज्ञः.	४ । १५
सोऽयमपः प्रजननकर्म सूर्या क्रियमाणया.	४ । २१६
सुगमनान् पथो अकरोन्निरजनाय गवाम्.	३ । १२५
सुवास्तुर्नदी; तुग्व तीर्थं भवति.	२ । ४१८

भा० | पृ०

सूर्य आत्मा जङ्गमस्य स्थावरस्य च. ... ... ४ | २००

सूर्या = सूर्यस्य पत्नी। सैव (उषा एव) अभिव्यक्तकालतमा. ४ | २५८

सूर्यो युवानः. ... ... ३ | ६२०

सेना = सेश्वरा, समानगतिर्वा. ... ... २ | १९९

सेयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिः, तस्यास्तपसा पार मीप्सितव्यम्. ४ | ३६०

सैषात्मजिज्ञासा सैषा सर्वभूतजिज्ञासा ब्रह्मणः सार्ष्टिं सरू-
पतां सलोकतां गमयति य एवं वेद. ... ... ४ | ४१२

सैषा भूतप्रकृतिरित्येके. ... ... ४ | ३६९

सोमो रूपविशेषैरोषधिश्चन्द्रमा वा. ... ... ४ | २६७

सोऽयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोऽपि कॢप्तः. ... ... ४ | ३७२

सोऽर्देवानसृजत; तत् सुराणां सुरत्वम्. ... ... २ | २७८

स्त्रियः सतीस्ता उभे पुंस आहुः ०—० इत्यात्मगति माचष्टे. ४ | ३९०

स्त्रियं जातां परास्यन्ति न पुमांस मिति. ... ... २ | २५९

स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते; न पुंसः।
पुंसोऽपीत्येके ; शौनःशेपे दर्शनात्. ... ... २ | २५९

स्वप्नान् नाशयत्यादित्य उदयेन. ... ... ४ | २९३

स्वर्यन्तो नापेक्षन्ते। ईजाना *** यज्ञं ये *** सर्वतोधारं
सुविद्वांसो वितेनिर इति. ... ... ४ | ३४७

स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा इति. ... ... ३ | ४९४

ह.

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।
स दाधार पृथिवीं द्या मुतेमाम् ०—० व्याख्यातम्.* ... ४ | ११५

* "कः कमनो वा क्रमणो वा सुखो वा"—इति ४ भा० ११५पृ० १०पं०.

॥ नैरुक्तविषयसूची ॥

अ.

भा०। पृ०

अक्षरविवेकः . ... ४ । १२०, २५१

अग्निकर्मपरिगणनम्. ... २ । २४४

अग्निभक्तिपरिगणनम्. ... २ । २४४

अग्निभक्तिका देवाः . ... २ । २४४

अग्नेः सर्वदेवतात्वम् ... २ । २८७, २९०

———— ... ... ४ । ४०८

अग्नेः सर्वयोनित्वम्. ... २ । २८०

अग्नेः स्थित्युत्पत्तिप्रलयकारित्वम्. ४ । ४०८

अग्नेरोषध्याद्यन्तःस्थायित्वम्. २ । २८०

अग्नेर्जगत्कल्याणकारित्वम्. ... २ । २८०

अग्नेर्निर्वचनम्. २ । २८४—२९१

अजामिलक्षणम्. ... ४ । ९९

अज्ञस्य निन्दाऽस्तुत्या . ... १ । १९८

अज्ञानाम्नत्वकथनम्. ... २ । १८

अतिस्तुतिप्रकरणारम्भः . ... ४ । २२७

अदितेः प्रकृतिपरत्वेन वर्णनम्. २ । ४९८

अदेवतानाञ्च देववत्स्तुतिहेतवः. २ । २०

अधिमासस्यादेवत्वकथनम्. ४ । २९०

अधिदैवतं व्याख्यानम्. ... १ । २०१

—४।११०,१९५,२०९,२११,२५९,३८१-४००

अधियज्ञं व्याख्यानम्. ... ४ । १९५

अभीरामस्य पद्योः सावित्रत्वम्. ४ । २७०

अध्यात्मं व्याख्यानम्. ... १ । २०१

—४ । ११०, २०९, २११, २५९, ३८२—४००

अनर्थकनिपातानि. ... १ । ७१, ८१

अनर्थज्ञनिन्दार्थज्ञप्रशंसे. ... १ । १२१

अनादिष्टदेवतेषु देवतोपपरीक्षणं. २ । २०९

अनुदात्तकथनम्. ... २ । ४७५

अनुपदिष्टनिरूपणम्. ... १ । १९८

भा०।पृ०

अन्तरिक्षायतनानां इन्द्रादिमध्यानां
देवत्वेन व्याख्यारम्भः. ... ४ । १९१

अन्तरिक्षायतनानि (भक्तिशेषाः) २ । २९२

अन्नादकयोःपरमात्मनयाभिन्नत्वम्. ४ । १९९

अन्यासामपि देवतानामादित्यत्वं. २ । २०४

अन्यथानुरोधस्य लोकार्थता. २ । ११९

अन्वादेशलक्षणम्. ... १ । ४७४

अपव्ययकारिणां निन्दनम् . २ । १२१

अभिशापोदाहरणम्. ... २ । १९९

अभ्यासस्य भूयोऽर्थप्रकाशकत्वम्. ४ । १४९

अमाद्युपयमननिषेधः . १ । १९०, १९७

अमर्त्यस्येन्द्रादित्य आत्मा च. ३ । २९५

अयोग्यपात्राय विद्यादानस्य निषे-
धकाः शाखान्तरीयचतुर्मन्त्राः. २ । १७२

अरावर्णनम्. ... ... १ । ४९०

अर्थवादव्याख्यानां कल्पितार्थत्वं. ४ । २७४

अर्थज्ञैव वाचां दृष्टिः . ... ४ । २१०

अर्थोपमानां प्रदर्शनम्. ... १ । २२४

अर्थोऽस्य मस्तीति कथनम्. २ । ५२

अलक्ष्मीनिर्णाशनकथा. ... २ । २१२

अश्लीलनिन्दा. ... ... २ । २१९

अश्वादीनां स्तुतिहेतुकथनम्. २ । २११

अश्वादीनामन्यतोऽदेवतात्वकथनं. २ । २०७

अश्विनोरुदयकालनिरूपणम्. ४ । २४७, २५५

अश्विनोर्नासिकाभवत्वप्रवादकथनं. २ । १८९

असभ्यभाषणनिन्दनम्. ... २ । १०

असुरनिर्वचनम् . ... ४ । ११८

असुरलक्षणम्. ... ... १ । १७८

अहविर्भाग्देवतानां परिचयः . ४ । १४९

अविज्ञपरिचयः. ... १ । ८७-९४

अहेत्याद्येकादशनिपातार्थनिर्णयः. १ । ५४

आ.

भा० पृ०

आकाशादिपञ्चभूतविज्ञानम्. ४ । ३७०
आख्यानलक्षणादिकम्. ... १ । ७
आचिख्यासोदाहरणम्. ... १ । २९१
आत्मगतिविवरणम्. ... ४ । ३११
—— ४ । ११०, २०८, ३११, ३८४—४०५
आत्मजिज्ञासनम्. ... ४ । ३१८, ४११
आत्मनिर्वचनम्. ... ... १ । ३१५
आत्मनोऽक्षरत्वाख्यानम्. ... ४ । ३२७
आत्मनोऽग्नेर्वा षड्नामविज्ञानम्. १ । ३९०
आत्मनः —— ४ । ३१८
आत्मनोऽमृतनामधेयविज्ञानं. ४ । ३८०, ३८१
आत्मप्रवदनम्. ... ४ । ३५९, ३८२
आत्मगतं जगदिति कथनम्. १ । ३११
आदित्यकर्मपरिगणनम्. ... १ । ३९०
आदित्य एव चन्द्रमसो दीप्तिः. १ । १८१
आदित्यभक्तिपरिगणनम्. ... १ । ३९०
आदित्यविवेकः. ... १ । २०४
आदित्यसंस्तविका देवाः. ... १ । ३९०
आदित्यस्य ज्योतीरूपत्वम्. ४ । १२०
आदित्यस्य द्विपञ्च नामानि. १ । २०४
आदित्यस्य द्वादश कर्माणि. १ । ४०५
आदित्यस्य द्वादशोदयकालाः. ४. ३१९-३९१
आदित्यस्य रसादानप्रदानकर्तृत्वं. १ । ९१
आदित्यस्य वृष्टिहेतुत्वनिर्णयः. १ । ४११
आदित्यस्य सर्वोपाधिकत्वम्. ४ । ३५०
आदित्यस्य लोकजनकत्वकथनम्. १ । ४११
आदित्यस्याचरत्वाख्यानम्. ... ४ । ३५५
आदित्यस्येन्द्रत्वप्रतिपादनं. ४ । ३९१, ३४१, ३४२
आदित्येनैव सर्वनिदानत्वम्. १ । २०१
आदित्यात्मनोरभेदविचारः. ४ । ३९२
आदित्यादग्निपञ्चतत्प्रकारोपदेशः. १ । ४०८
आदित्याद्देवोत्पत्तिप्रकारोल्लेखः. १ । ४११
आदित्यादयस्त्रीर्भुवनेषु ज्येष्ठत्वम् ४ । ३९१
आदिधर्मोपाख्यानम्. ... ४ । ३३०

भा० । पृ०

आख्यायिकीनां उदाहरणानि. १ । १९५
आख्यायिकीनामनुवाचलक्षणकथनं. १ । १९१
आख्यायिका कथा कथनम्. १ । १८९
आथर्वणे ब्राह्मणे [आग्नीरयोर्मा मन्त्राणां व्याख्यानम्. १ । ७९१
आग्नीदैवतानां व्याख्यानारम्भः. १ । ४५९
आग्नीदैवतास्तु काण्डसमाप्तिपूर्तिः. १ । ४५९
आग्नीकक्षशास्त्रनिर्णयः. १ । ४९० (५०१)
आग्नीकश्चाया व्यवनिर्णयः. १ । ४९०
आग्नीकर्माणां परिचयः. १ । ४९०
आव्यापकत्वमादविशालीकारः. १ । ११२
आर्थवमन्त्राणां कथाधोपप्रदर्शनम्. ४ । १८७
आर्धोचा मौघपुत्रव्याख्यानम्. १ । २४८
आर्षेवचनम् ... ... ४ । ३५८
आ-शब्दार्थनिर्णयः. ... १ । ९५
आशीर्वादोदाहरणम्. ... १ । २९१
आश्वमेधिकमन्त्र इति निर्णयः. १ । ३११

इ.

इन्द्रकर्मपरिगणनम्. ... १ । ३५२
इन्द्रभक्तिपरिगणनम्. ... १ । ३५२
इन्द्रसंस्तविका देवाः. ... १ । ३५२
इन्द्रस्य विज्ञानम्. ... ४ । २८
इन्द्रस्य सोमपानविवेकः. ... १ । ५०
इन्द्राण्याः पत्युश्चिरजीवित्वम्. ४ । ३९१
इन्द्रादन्यः कोऽपि न सुखयिता. ४ । ४०१
इरिणविवेकः. ... ... ४ । ११

ई.

ईश्वरपरिचयः. ... ... १ । १०२
ईश्वरस्याप्यरिक्तत्वम्. ... १ । ४०

उ.

उच्चावचैरभिप्रायैर्मन्त्रदर्शनम्. १ । १९९
उपत्युत्पत्तिनिम्नाद्धचनम्. ... १ । ४९०
उदात्तलक्षणम्. ... ... १ । ४०५
उपदेशत्वनिरूपणम्. ... १ । ३९८

भा०।पृ०

उपमानस्य सम्प्रत्यर्थे च प्रयोगः. २ । ४२४
उपमार्थे निपातव्याख्यानम्. ... २ । ४४
उपमाद्यचयादिकम्. ... २ । ३०९
उपसर्गस्वचयादिकथनम्. ... २ । ६७
उपसर्गाणां सर्थकथनम्. ... २ । ५१
उर्वशीपरिचयः. २ । ७२ ; ४ । २२२
उलूखलादीनां देवत्वविचारः. २ । २१६
उलूखलादीनां महतां द्रव्याणां
देवत्वेन व्याख्यानारम्भः. ... ४ । ५४
उषसां भूमीलपूर्वार्द्धस्य कथनम्. ४ । २५८
उषावाहित्यस्य सहचारिणौ. २ । ४२१

ऊ.

ऊर्द्ध्वमार्गगतिव्याख्यानारम्भः. ४ । ३९७

ऋ.

ऋक्सामानां छन्दसां गीतवचनम्. ४ । २१५
ऋचां द्वैविध्यकथनम्. ... २ । २८५
ऋजीषशब्दबोधनम्. ... २ । ६६
ऋतुसम्बन्धस्य कालसामान्यवाचित्वम्. ४ । २२२
ऋत्विक्कर्मणां विनियोगः. २ । ६६
ऋभूणां देवानां चमसनिर्माणत्वं. ४ । १८७
ऋषयः मन्त्राणां प्रकृतिभूमभिः
स्तुवन्तीति स्तुतिहेतुकथनम्. २ । २११
ऋषिनिर्वचनम्. ... ... २ । २०४
ऋषिदृष्टा विकल्पनम्. ... २ । १०
ऋषिलक्षणम्. ... ... २ । १२७
ऋषीणां होमकर्मणम्. ... २ । २९८
ऋषीणां मन्त्रद्रष्टृत्वादिकम्. ४ । १९०
ऋषीणां मपि स्तुतिभाक्त्वम्. ४ । १९१
ऋग्वेदादीनां प्रोक्तवचनम्. ४ । १५९

एक शाखा बहुधा स्तूयते. ... २ । ३१२
एकवचनस्य बहुवचनम्. ... २ । ४८९
एकपदनिर्वचनप्रकारः. ... २ । १९०
एकपदानेकपदयोर्निर्वचनप्रकारः. २ । १९०
एकवचनप्रयोगस्थाननिर्णयः. २ । २०२
एकलिङ्गकोशादयश्चादि. ४ । २१५
एकशब्दनिबन्धानेकनिबन्धविधिः. ४ । २७७
एकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनम्. ४ । २५८
एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि. २ । २१२
एकैकार्थस्य द्वे द्वे नामनी. २ । २४४-२४९

ऐ.

ऐकपदिकप्रकरणारम्भः. ... २ । २४९
ऐकपदिकलक्षणम्. ... ... २ । २४९

ओ.

ॐकारविज्ञानम्. ... ... ४ । ४०७
ॐकारस्याक्षरसम्बन्धवाचनम्. ४ । २५२
ओषधिपाके पर्जन्यादीनां हेतुत्वं. २ । २७३
ओषधीनां पितृत्वपूर्वजातत्वम् ४ । ४५
ओषधस्तुतिकथनम्. ... ... ४ । २९०

क.

कर्मपार्थक्यादेवपार्थक्यम्. २ । २२०, २७२
कर्मवर्जितानां निन्दा. ... २ । २२२
कर्मानुसारतो पुनर्जन्मकथनम्. २ । २१५
कर्मोपमाया उदाहरणानि. २ । २१५
कलिकलाशब्दयोरेकधातुजत्वम्. ४ । १८०
कस्मादेवादित्यस्यात्मनश्च सदृशम्. ४ । १९७
कालमृत्युस्तुतिः. ... ४ । ७५
कालव्याजपरिवर्तनविज्ञानम्. ४ । २७१
कितवाद् भयोपदेशः. ... २ । २२०
कीकटदेशनिन्दनम्. ... २ । २७२
कुशीदिनिन्दनम्. ... २ । २४८, २७२
कृषकाणां स्तवनम्. ... ४ । २७१
कृमीणां गर्भादिकथनम्. ... २ । १८५
कृषिप्रशंसनम्. ... ... २ । २९९
कृष्णजातीया (शूद्रा—दासी) स्त्री
'रामा' भवतीति निर्वचनः. ४ । २७१

ग.

भा० । पृ०
गङ्गादिपदानां व्याख्यानम्. ... ४ । २६
गर्भाधारणादिकम्. ... ४ । ११५
गवा मरणबन्धसूचनम्. ... ४ । २२५
गायत्रीनिर्वचनादिकम्. ... ३ । २९७
गौरवर्णस्य प्रशंसनम्. ... ४ । २२८
गौर्याः स्तुतिकरणम्. ... ४ । २२९
ग्राम्याभिधेयबोधनम्. १ । १२०—१४१
ग्राम्यावतरणिका. ... १ । ७—१०२

च.

चतुर्विधपदनिरूपणम्. १ । ७ - १०२
चमरिष्ट इत्यस्य व्याख्यानम्. ४ । २४५
चन्द्रमण्डलस्याभितः सूर्यरश्मिवेष्टनम्. १ । १८१
चन्द्रमसः सूर्यप्रभया दीप्तिमत्त्वम्. ४ । ७४
चन्द्रमसो नक्षत्रमण्डलाधिष्ठानम्. ३ । १०१
चन्द्रमसो विज्ञानज्योतिष्ट्वम् ३ । ९९
चन्द्रमसो ह्रासवृद्धिकथनम्. ४ । १७०
चर्करीतस्य = यङ्लुगन्तस्य. ३ । २२२
चान्द्रमासादिकथनम्. ... ३ । १००
चिकीर्षितज्ञः = यज्ञप्रज्ञानिकः. ३ । ११९
चित्रस्य स्वरभेदः. ३ । ३५

छ.

छन्दःप्रवृत्तीनां कथनम्. ... ३ । ४९७
छन्दःसु देवानां सुवेष्टितकथनम्. ४ । २११
छन्दसां निर्वचनादीनि ३ । २६८—२७२

ज.

जन्मविज्ञानम्. ... ... ४ । २७२
जन्मान्तरसूचकमन्त्रस्य व्याख्या. ४ । २८८
जाग्रत्स्वप्नयोः प्राप्तिरुक्तीश ४ । २०९
ज्योतिर्विद्याकथनम्. ... ४ । ९९
जीवात्मव्याख्यानम्. ... ३ । २५०
जीवात्मपरमात्मनोः स्वरूपप्रकाशक-
मन्त्रस्य व्याख्यानम्. ... ४ । ४०५
ज्ञानप्रशंसा अज्ञाननिन्दा च. १ । ११०-१२७
भा० । पृ०
ज्ञानेन सर्वेषामिन्द्रियाणामभिभवः ४ । १९२

त.

नित्य एव देवता इति निर्धारणम्. ३ । २१०
तथाऽपां देवानां स्थाननिर्णयः. ३ । २१०
त्रिविधवाग्गौरवस्य त्रिविधा व्याख्या. ४ । २८७
तन्त्रकमन्त्रस्य व्याख्यानम्. ... ४ । ४१०
तस्य धात्वर्थनिरूपणादि. ... ३ । ७०,७२
तत्पदविवेकः. ... ३ । ६१, ६६,७०

द.

दक्षदाक्षायण्योर्विवेकः. ... ४ । ३००
दम्पत्योर्व्यक्तिकृतक्रियानिर्णयः. ४ । २१५
दम्पत्योरेकं मायनं हर्वे वैश्वदेवं. ३ । १५
दाक्षिणात्यानां समाजकव्याख्यानम्. ३ । २६६
—— —— ... ३ । १७९
दानप्रशंसाव्याख्यानम्. ... १ । ४१८
दायादविचारः. ३ । २५९. २५८, २६६, २७५
दुष्कृताद् भयोपदेशः. ... ३ । ३२०
दुर्भिक्षे नद्यानां रक्षणा सुभिक्षः. ३ । १५४
देवताकारचिन्तनम्. ... ३ । ३२१
देवतानामन्यानुभवे चागमप्रदर्शनं. ४ । ३९१
देवतानां सर्वरूपावेशसमर्थता. ४ । १००
देवतानां सूक्तभाक्त्वं हविर्भाक्त्वं
स्तुतिभाक्त्वं निपातभाक्त्वं च. ३ २०२
देवतानां कर्मात्मकनिर्णयः. ३ । ३३९
देवतानां मनुष्यविधानिर्णयः. ३ । ३३८
देवतानां मन्त्रत्वम्. ... ४ । ११८
देवतानामितरेतरजन्मत्वम्. ४ । २००
देवतानां पौरुषविधिकैः कर्मभिः
स्तवनोदाहरणम्. ... ३ । ३३८
देवतानां पौरुषविधिकैरङ्गैः
स्तवनोदाहरणम्. ... ३ । ३३८
देवतानां पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः
स्तवनोदाहरणम्. ... ३ । ३३८
देवतानां भाग्यभाग्यादिभिर्भक्तत्वं ३ । ३३९
देवतानिर्णयोपायोपदेशः. ... ३ । २८७

भा०।पृ०
देवतानिर्वचनस्य दुष्करत्वम्. २ । १८५
देवतेन्द्रशब्दस्वीकारः. ... २ । ४४९
देवपत्नीनां पार्थिवत्वादिपरिचयः. ४।२२०
देवशुनकथा. ... ... ४ । २१०
देवस्य द्वितीयचरणकथनम्. २ । २१५
देवसुन्याख्यानम्. ... ४ । १०७
दैवतकाण्डव्याख्यारम्भः. ... २ । १७८
दैवतकाण्डावतरणिका. २ । २८५—३००
दैवतलक्षणम्. ... २ । १४२; ३ । २८९
द्यावापृथिव्योर्व्याकर्षणमन्त्रलक्षणं. २ । १२१
द्युस्थानविज्ञानम्. ... २ । २२०
द्युभक्तीनि (भक्तिभेदाः). ... २ । २१२
द्युस्थानदेवमध्यव्याख्यानारम्भः. ४ । २०५
द्युस्थानदेवताव्याख्यानारम्भः. ४ । २४७
द्यूतनिन्दनम्. ... ... २ । २९९
द्विप्रकृतिव्याख्यानलक्षणम्. ... २ । १४७
द्विप्रकृतीनां स्थाननिर्णयः. २ । १५९
द्विविधपदाकथनम्. ... २ । १९

ध.

धर्मकार्याय सपत्नीको भवितुं रामा-
यदर्थं न कार्यमिति सूचनम्. ४ । २०१
धातुद्वैविध्यप्रतिपादनम्. ... २ । १५९
धामशब्दस्य स्थाननामजन्मार्थता. ४ । ४५
धूमस्याग्न्यनुमापकत्वकथनम्. ४ । १९०

न.

नरकनिर्वचनम् ... ... २ । ८२
नाकनिर्वचनम् ... ... २ । २१०
नाभिवर्णनम्. ... ... २ । ४१२
नामधातुस्वीकारः. ... २ । २५५
नामरूपवादिकम्. ... २ । १,१७
नाम्नां लक्षणम्. ... २ । ११०
नामाख्यातजत्वविचारः. २ । ८३,८९,९४
नाम्नां मुख्यप्रकृतिकत्वं प्रायिकम्. २।११०
निगमलक्षणम्. ... ... २ । ७

भा०।पृ०
निघण्टुनामनिर्वचनम्. ... २ । ७
निघण्टुपरिचयः. ... २ । १२७
निघण्टोरनिर्दिष्टकालिकत्वसूचनं. २।१२७
नित्यकर्मचतुष्टयानां सूचना. २ । १४७
निन्दोदाहरणम्. ... ३ । १९९
निपातचैविध्यकथनम्. ... २ । ४४
निपातनिर्वचनम्. ... २ । ४४
निरुक्तशास्त्रप्रयोजनानि. २ । १०२—११७
निरुक्तोपसंहारः. ... ४ । २९०
निर्वचनसन्देहविचारः. २ । १८५, १८८
निर्वचनप्रतिषेधस्थानानि. ... २ । १९८
निर्वचनविषयकोपदेशाः. २।१४७—१७४
नैगमकाण्डव्याख्यारम्भः. ... २ । २१९
नैगमलक्षणम्. ... ... २ । ७
नैगमेभ्यो भाषिकाणामुदाहरणानि. २।१५९
नैघण्टुकव्याख्यारम्भः. ... २ । १४१
नैघण्टुकलक्षणम्. ... २ । १९८
नैघण्टुककाण्डव्याख्यारम्भः. २ । १७५
नैघण्टुककाण्डावतरणिका. २।१२७—१७४
नैघण्टुककाण्डव्याख्यासमाप्तिकथनम्. २।१७५
नैघण्टुकोदाहरणम्. ... २ । १८५

प.

पञ्चजनविज्ञानमपौरुषेयेति बोधनं. ४ । ५
पञ्चजनपदार्थबोधनम् ... २ । २०८
पञ्चम्यर्थे प्रथमायाः स्वीकरणम्. २ । १२९
पवित्रशब्दार्थविवेकः. ... २ । २२१
———— ... ... २ । २१८
पदविभागकथनम्. ... २ । ७
पदसंस्कारप्रकारकथनम्. ... २ । ९९
परकीयस्याज्ञानस्य कथनम्. २ । १४८, १७२
परमात्मनः सर्वात्मकतया सर्वरूपत्वं
सर्वनामत्वमेति चान्यानुपासनेनैव
परमात्मोपासनं भवतीति सूचनं. ४।२१८
परिदेवनोदाहरणम्. ... २ । २९६
परुच्छेपस्य लोकप्रदर्शनम्. ४ । २१९

भा०।पृ०

परीचकानां लक्षणोदाहरणानि. २ । १८९
परीचकानां च्छयो कथनम्. २ । १८५
पर्जन्यादीनां स्तुतिहेतुकथनम्. २ । २३१
पवित्रशब्दस्य वज्रपाणित्वम्. २ । ९९
पादशब्दप्रवीणनिर्वचनम्. ... २ । १८५
पापकार्याणां परित्यजनम्. २ २४७
पापनिर्वचनम्. ... ... २ । ९
पाप्मनो योनिनामवचनम्. ... ४ । २०४
पार्थिवान्तरिक्षौ समुद्रौ. ... २ । १९५
पितुः पुत्रानीकरणाख्यानम्. २ । १०२
पितृकर्मकर्तुः पितुर्वैभोजनानयनम्. २ । ४१२
पितरौ माध्यन्दिनकाले स्तुतकथनम्. ४ । १९१
पिपासवे ब्राह्मणाय पानीयं देयम् २ । २७२
पुत्रकर्तृणां पुत्रिकथनम्. ... २ । २१०
पुत्रनिर्वचनम्. ... ... २ । १९९
पुत्रिकाकथनम्. २ १९०
पुनर्जन्मनिरूपणमोक्षविज्ञानम्. ४ । ४१०
पुनर्जन्मविज्ञानम्. ... ४ । २७५, २७६
पुरुषविज्ञानम्. ... २ । १९५ ; ४ । ३०२
पुरुषविद्यानित्यत्वकथनम्. ... २ । २४
पुरुषरथवर्णनाख्यानम्. ... ४ । ११७
पुरूरवश्शब्दार्थविवेकः. ... २ । ७७
पूर्वोऽपरनामकथनम्. ... २ । २१७
पृथिवीशब्देन पुंलिङ्गनोक्तानाम्
अपि मध्वीयवेति वचनम्. ४ । १९९
पृथिवीस्थानानां व्याख्यानः. २ । १७८
पृथिव्यायतनानां ऋचानां व्याख्यानः. ४ । १
पृथिव्यायतनानि (भक्तिशेषाः). २ । २११
प्रकृतीनां विरमेकविधकर्मत्वम्. २ । ४३०
प्रजापत्यादीनां यथाविधिनिर्देश-
नानां स्तनभाक् पुनर्भावः. ४ । १४९
प्रतिमाशब्दस्य प्रथमपरिमाणवाचकता. ३।१४०
प्रत्यवलोकनानां त्रयी स्तुदाहरणानि. २ १८९
प्रत्यवलोकनानां त्रयी कथनम्. २ । १८९
प्रवल्हिकायि उदाहरणकथनम्. २ । ३०४
प्रयाजानुयाजानां देवतानिर्णयः. २ । ४२४

भा०।पृ०

प्रसङ्गोदाहरणम्. ... ... २ । २९९
प्रश्नमन्त्रयोर्व्याख्याने. ४ । २९९, ३००
प्रियमेधःप्रभृतीनां व्याख्यानम्. २ । २३१

बहुदैवतानां अपि वैश्वदेवत्वम्. ४ । २१५
बुभुक्षिताय ब्राह्मणायोदनं देयम्. २ । २७२
ब्रह्मचारिणः संवत्सरब्रह्मकथनम्. २ । १०
ब्रह्मजिज्ञासाफलकथनम्. ... ४ । ४१२
ब्रह्मणः सर्वव्यापित्वविज्ञानम्. ४ । २८०
ब्रह्मणोऽद्वैतादिविवेकः. ... ४ । ३०१
ब्रह्मप्राप्त्यर्थं ब्रह्मभावप्रार्थना वा. ४ । ४१२
ब्रह्मशब्दस्य मन्त्रार्थत्वकथनम्. २ । २९२
ब्राह्मणानां शुभप्रयाणविवादित्वम्. ४ । २४९
ब्राह्मणानां यज्ञभक्तिभावदिव्यात्
कश्चिद्ग्रामाभ्युदयति कथनम्. २ । ४१९

भ.

भक्तिशेषानुकल्पनम्. ... २ । २१२
भगविवेकः. ... ४ । २०१—२०४
भावविकारपरिवर्तनम्. ... २ । २४
भावस्वरूपकथनम्. ... २ । ७
भाषाविचारः. ... ... २ । ११०
भाषिकेभ्यो नैगमानामुदाहरणानि. २।१५९
भूतोपमाया उदाहरणम्. ... २ । २२०
भूमिप्रोक्षणविज्ञानम्. ... २ । २२७
भूयोन्निषण्ण प्रवचनम्. २ । ११२, २५८

म.

मन्त्राणां मन्त्रीनामवचनम्. २ । २५१
मध्यलोकमाध्यमानां उत्पत्तिप्रकारादि. २।४०८
मध्यस्थानानां स्त्रियां व्याकरणः. ४। १९९
मध्यस्थानानां देवानां व्याकरणः. ४। १५
मध्यस्थानानां मरुदादिदैवता-
नां व्याख्यानानि. ... ४ । १८१
मनुजन्माख्यानम्. ... ... ३ । २११
मनुष्यजातयः पञ्चेति कथनम्. ४ । ११९

भा० पृ०

मनुष्या अपि यज्ञ इति व्यवहृताः. ४।११६
मनुष्याणां कर्मणां निरुद्देशनञ्च. ४।११९
मनुष्याणामेवानूचानानां ऋषित्वम्. ४।२५८
मनोरादिपुरुषत्वम्. ... ४ । २०३, २०४
मन्त्रप्रयोजनसूचनम्. ... १ । १४
मन्त्रलक्षणम्. ... १ । १५, २ । ११०
मन्त्राणां याज्ञिकनैरुक्तमतभेदेन
अर्थभेदोदाहरणप्रदर्शनम्. २ । ५०
मन्त्राणां विषयाः. ... २ । १९१
मन्त्राणां अनर्थकत्वाशङ्कनम्. १ । १०१
मन्त्राणामर्थवैविध्यप्रकारप्रदर्शनम्. ४।१५९
मन्त्राणामनर्थकत्वप्रतिपादनम्. १।१०१,११२
मन्त्राणां पादवैविध्यम्. १ । ३८०
मन्त्राणां मिथो विरोधप्रदर्शनम्. १ । १०१
मन्त्राणां मिथो विरोधभञ्जनम्. १ । ११२
मन्त्रार्थकरणेऽधिकारिनिर्णयः ४।२५७,२५८
मन्त्रार्थनिर्वचने विशेष उपदेशः. ४ । २५८
मन्त्रेषु देवताज्ञानोपायः. ... २ । १८५
मनीनां मध्यस्थानप्राप्तिकथनम्. ४ । १८९
मरुत आत्मन इत्याद्युक्तं प्रकृतिकं
चैतुभ्यश्चेत्यादिकीर्तनम्. ... ४ । २१९
मरुतस्तायमानो मरुतेति नामान्तरं. ४ २१९
मरुतस्तायमानोऽरूपत्वादिवर्णनम्. ४ । २१९
मरुतमैविध्यविज्ञानम्. ... ४ । २१९
महापथादनपराधोऽपि भीतः स्यात्. ४।८९
माध्यमकदेवतानां परिचयः. २ । १९८
माध्यमकानां नामसंकीर्तनम्. २ । १९८
माध्यमकानां स्तुतिकीर्तनम्. २ । १९८
माध्यमिकज्योतिषोऽभिमदर्शनम्. २ । १९
माध्यमिकवाणी परिचयः. २ । ४८
मासमासस्य कर्मादिकम्. ... ४ । २४१
मासोः प्रावियोजनम्. ... ४ । १०१

यजुर्निर्वचनम्. ... ... २ । ३१०
यजुर्विनियमस्य व्याख्यानम्. ४ । २३५

भा०।पृ०

मियमौविवेकः. ... ... २ । १५५
यमयमीसंवादः ... ४ । २१०, २१६
यमस्य माध्यमिकत्वात् पितृणां अपि
माध्यमिकत्वनिर्णयः. ... ४ । १९१
युद्धोपकरणानां रथादीनां अपि
देवतात्वेन व्याख्यानारम्भः. ४ । १७

र.

रजसो वाच्यनुमापकत्वकथनम्. ४ । १९०
रजस्यश्लोकः. ... ... ४ । २४४
रश्मीनामादित्यपुत्रत्ववर्णनम्. २ । ४८९
रश्मीनामग्निरूपकरणोक्तसूचनम्. ४ । १९८
राशिविज्ञानम्. ... ... १ । ४०९
रामाया चण्डुहनं न दोषाय. ४ । १०१
रामारमणं यज्ञकाले निषिद्धम्. ४ । १०१
रूपोपमाया उदाहरणकथनम्. २ । ११०
रोदसीतिपदस्य अरभेदोऽर्थभेदः ४ । ११२

ल.

लिङ्गाया लतानिर्णयः. २ । २५५
लुप्तोपमायाः उदाहरणानि. २ । ११४
लोभिनां पञ्चगुणमञ्जनम्. २ । ४१५

वणिकनिन्दनम्. .... २ । १४८
वणिजां अपि तत्कुरुत्वम्. ... २ । १५५
वराहशब्दविवेकः. ... २ । १७
वाक्यप्रयोगाचारोपदेशः. ४ । २८९
वाचः प्रवह्लिकायाः प्रदर्शनम्. ४।१४७,२१८
वाचः सप्तविधचातुर्विध्यम्. ४ । २४८
वाचो नित्यानित्यत्वविचारः. १ । ९२
वाचो द्वैविध्यं (दैवतत्वानुपत्य). ४ । १४९
———— (व्यतः अपरत्व). ४ । ११२
वासदेवपरिचयनव्याख्यानम्. १ । ४८९
वायोः साहाय्यकारिसूचनम्. ४ । १४०
वायोर्नैमित्तकं ज्योतिष्ट्व. ४ । १९१

भा० । पृ०

वाय्वादीनां सप्तविंशतिदेवतानां,
 सूक्तभाक्त्वं हविर्भोक्तृत्वं. ४ । १४९
विज्ञानेऽश्वादेतुकथनम्. ... २ । १६०
विदुषविरक्तोविनम्. ... ४ । २९८
विद्यामात्यसंवादः. ... २ । १०२
विधवाविवेचनम्. ... २ । २११
विपाशाया नद्याः प्राचीन-प्राचीन-
 नमयोर्नाम्नोरुल्लेखः. ... ४ । २
विश्वोक्तिया विश्लमणम्. ... ४ । २८१
वृष्टिकथनम्. ... ... २ । १४०
वृत्रासुरतत्त्वाख्यानम् ... २ । २१०
वृद्धावस्थियोरपि वेतुमाख्यानम्. ३ । २८२
वृष्टिविज्ञानम्. ... ... २ । १९२
वृष्टेरोपध्याभ्युत्पादकमाख्यानम्. ३ । २८२
——— ... ... ३ । ९९,४११
वेदवेदाङ्गानुत्पत्तिकथनम्. ... २ । १९८
वेदार्थकरणेऽनपहितानां निषेधः. ४ । २९०
वेदार्थज्ञानप्रशंसनम्. २ । १२०,१२१,१२४
वेदार्थाज्ञाननिन्दनम्. २ । १२०,१२१,१२४
वेदार्थे संशयो यास्कस्यापि. २ । २५०
वेदमन्त्राणां चतुर्णामपविनियोगक्रम्. ४।१४९
वैदिकी प्रहेलिका. ... ४ । २९०
वैदिकोपाख्यानानां रूपकमूलत्वम् २ । २१०
——— ... ... ४ । २९८
व्याकरणस्याध्ययनकथनम्. २ । १०२

श.

शतायुरित्यादावनमकत्याख्यानम्.४ । ४११
शपथोदाहरणम्. ... २ । १९९
शब्दद्वैविध्यप्रतिपादनम्. ... २ । १४७
 शार्ङ्गीणांविवक्तमाख्यानम्. ४ । २१०
शरीरविज्ञानम् . ... ४ । १०५
शाकलशाखैकप्रदर्शनम्. ... २ । २१५
शिपिविष्टशब्दस्य कुत्सितार्थत्वम्. २ । ४७
शिक्षायेक्योरैकार्थ्यकथनम्. ४ । १०
शेषस्यादेवस्य सार्वविभक्तिकत्वम् २ । १९

ष.

षड्भावविकारपरिगणनम्. २ । २४

स.

संवत्सरस्य ऋतुमासादिकम् ... २ । ४९०
संवत्सरस्याहःपरिगणनम्. ... २ । ४८९
संवत्सरस्याहोरात्रपरिगणनम्. २ । ४८९
संज्ञानैक्यात् पवादीनां स्तुतिः. ३ । २११
संहिताकथनम्. ... ... २ । ११९
सङ्ख्यानां परिचयादि. ... ३ । ९९१
सम्बुद्धाव्यवहारप्रयोजनम्. ... २ । २२
सम्वत्सरमसां वर्षमानि. ... ४ । २००
सत्यस्वरूपकथनम्. ... २ । ७
सत्याना मुदाहरणानि. ... २ । २२
सन्दिग्धदैवतमन्त्रोदाहरणम्. २ । १९२
सप्तपातकपरिगणनम्. ... ३ । २५१
सप्तर्षिविवेकः. ... ४ । १२०,२०९,२८९
सप्तमतं पुरुषस्य ममोत्पौत्तिकथनं ४ । ४५
सप्तसिन्धूनां कश्चिद्रूपकार्थोऽपि. ३ । १२२
सप्तहोतृविवरणम्. ... ४ । २००
सप्ताश्वविवरणम्. ... ... २ । ४८९
समीपस्य स्वरूपप्रदर्शनम्. ४ । ९३, ९५
सम्भोगैक्यात् पर्जन्यादीनां स्तुतिः. ३।२११
सरण्यूपाख्यानतत्त्वम्. ... ४ । २११
सरमाख्यानस्य रूपकत्वकथनम्. ४ । २०७
सर्पसत्त्वानसहाभप्रदर्शनम्. ... ४ । ४१०
सर्वमेधनामयज्ञे सर्वविधाना मेव
 भूतानां वधनीयत्व मनातः स्वत
 येनीतिवादोल्लेखः. ... ४ । ११०
सवर्णायां मनुष्यवकथा. ... ४ । २९९
साकाङ्क्षायां मन्त्राया मेकवा-
 क्यताप्रकारोपप्रदर्शनम्. ... ४ । २८९
साध्यानां देवत्वप्राप्तिवर्णनम्. ४ । २१०
सामनिर्वचनम्. २ २१०

भा० पृ०

सामुद्रस्नानां प्राशस्त्यकथनम्. ४ । २४४

सायं देवेभ्यो निषेधः ... ४ । २१५

सार्ष्टि-सायुज्य-सालोक्यानि विविधस्य मोक्षस्योल्लेखः ... ४ । ४१२

सिद्धोपमाया उदाहरणम्. ... २ । ३२०

सिन्धुनिवासिनो भावयव्यस्य राज्ञो दानस्तुतिव्याख्यानम्. ... ४ । १४

सुरकथनम्. ... ... २ । २०८

सुत्रामपुरश्चैतुत्कथनम्. ... २ । २९२

सूर्यस्य जगदात्मरूपत्वेन सर्वकर्मद्रष्टृत्वकथनम् ... ... ४ । २९०

सूर्यस्यैवैकस्याग्नीराधकर्तृत्वम्. ४ । २०८

सूचिं उदकस्य स्वतव्याख्यानम्. ४ । २२४

सेनानिवेशनम्. ... ... २ । १९९

सोमपानेन सूर्यस्य आत्मनश्च ज्योतिराधिक्यवर्णनम्. ... ४ । २८८

सोमविवेकः. ४ । १९१, १९५, १९०, १८०

भा० । पृ०

सोमस्तुतिः. ... ... ४ । २४४

सौधन्वनानामृभूणामाख्यानम्. ४ । १८९

स्तुत्युदाहरणम्. ... ... २ । २९९

स्त्रीजातेः मघवानमेव सौभाग्यम्. ४ । २२९

स्त्रीपुरुषयोरैतानतद्भावस्य कथनम्. २ । २१५

स्नानाद्यत्राघायानुलेपनं देयम्. २ । २०२

स्वयंत्नो नापेक्षत इत्यस्य व्याख्यानं ४ । २४०

स्वयमरोदरमभयितॄणां निन्दा. २ । २२२

ह.

हंसमन्त्रव्याख्यानम्. ... ४ । ४०१, ४०२

हविर्द्वविभुंजीरभिप्रव्याख्यानम्. ४ । २९८

हविषां द्वैविध्यकथनम्. ... २ । ४९९

हिंसाहिंसाफलविज्ञानम्. ... ४ । २७७

हिरण्यगर्भस्याद्विपुरुषनम्. ४ । ११५

हृल्लेखाकारस्य हितोकारस्य पूर्वोपदेशमादियोजना. ४ । ४०७

॥ निघण्टुटीकोल्लिखितग्रन्थादिनामसूची ॥

अ.

१भा०। पृ०

अनन्ताचार्यः ४

अमरसिंहः . ६६,७९,९०,११९,१४९,१९८

आ.

आख्यातानुक्रमणी. ४

आचार्यः ७७, ३१२

आत्रेयः (पदकारः). २६

आश्वलायनः ९२

उ.

उणादिवृत्तिः ४, १७१

उपनिषत्. ... ... ८ तै० १० बृ० ३१ ऐ० ८० ऐ० ८३ ऐ० ८८, ९२, १०३, १०४ तै० १०५ तै० १०६ बृ० १०९ तै० ११४, १८२ तै०(२), १८३, २०४ तै० २०५ तै० २११ तै० ३०६ बृ०

उवटभट्टः . ... ४, १०, २५, ११९, १३९, १८५, १९०, २०९(२), २३१, २३३, २५३

ऋ.

ऋक्प्रातिशाख्यम्. १५, ७५

ऋग्भाष्यम्. ... २१६, २२७, २३६, २६२

...नः ५, ३३

काठकम्. ३०६

कालिदासः (महाकविः). ३९,६८,८२,१११

काशिकावृत्तिः १९८

१भा०। पृ०

क्षीरस्वामी. ४, १२, २५, २९, ३८, ४०, ४२, ४३, ४७, ८३, ८७, ९२, १०२, ११७, ११९. १३५, १३९. १६६, १७०, १७५, १८७, २०३, २१२, २२५, २८९, २९०, २९८, ३०५(२), ३११, ३३९, ३७२, ४९८

———"अमरटीकायाम्'. ... ११९

ख.

खैलिको मन्त्रः . ... २२(२)

ग.

गणपाठः २९८

गुरुदेवः ४, २०

छ.

छन्दोगानां सामकल्पः ९५

द.

दशपादवृत्तिः २१८, २९०, २९७

दण्डी. ९४

दुर्गः ११२

देवराजयज्वा (पितामहः). ... १

ध.

धातुवृत्तिः . ८, ३२, ७७, १०७, १०९

न.

नामनिघण्टुः (माधवकृतः). ... ११२

नामानुक्रमणी. ... ... ४, ८२, ९२, १०६, १३०, १६७, १९९(२), १७५

निघण्टुः १३४, ३६७, ३३०

१भा०। पृ०
निपातानुक्रमणी. ४, १५८
निरुक्तटीका. ४, ६
निरुक्तम्. ... ... ४, ६, भाष्यम् ७, १४भा, १५, २६, २७, ३४. ३८, ३८, ४१, ५२, ५६, ६५(२), ६८(२), ७५, ८२(२), ८४. ९१, १०१, ११८, १३४, १५२, १५६, १६१, १६२. १६३, १६५, १७६. १८०, १८५, १९४, २०४, २०७ २०८, २१०, २१८, २२१, २२२, २२८, २३०, २३३, २३४, २४२, २५५, २५६, २६२, २७८.२), २८४, २९२.२), २९५, २९९, ३००, ३०३(२), ३०८, ३१० ३१८, ३२०, ३२४, ३२५, ३३०, ३३४ ३३६, ३४१, ३४७, ३६३, ३६६, ३७० ३७६(२), ३७७, ३७८, ३८१, ३८७, ३९०, ३९१, ४१०, ४११, ४१८, ४४२, ४५१, ४५६, ४५८, ४७३, ४८९, ४९०
निर्वचनानुक्रमणी. ४, १३, ६०, १०२, १०८ (२), १३०
न्यासः. १३५, १६८, २०४

प.

पदमञ्जरी. १४०
पाणिनीयं व्याकरणम्. ... ...

ब.

ब्राह्मणम्. ... ९३, ११म, १६गु ११गु, २४रे, २८ ति, ४४ को, ४७, ६५, ६७, ७२, ७८रे (२), ८०म, ८२रे, ८४म०, ८४, ८८ रे, ९०, ९१ रे (२), ९८गु, ९९गु, ९९भा, १००क, ११५गु, ११८गु, १३१ गु, १४८ म, १५२ रे, १५२ म, १५३ ता० रे० म०, १५३रे, १६२म, १७२ रे, १७३, १७७ गु, १८३ रे(२), २२२गु, २२६रे० म, २३३रे, २३२गु, २७८गु (२), ४००रे, ४४५गु, ४५९गु, ४६०, ४७१म, ४८५ रे, ४८९ रे, ४९५.

भ.

१भा०। पृ०
भरतस्वामी. ४, ९५
भवस्वामी. ४
भानुदत्तः. २०१
भास्करमिश्रः (भट्टः). ... ... ४, १६, ८४, १०६, १४९. १७९(२), २०९, २१४, २३४, २४८, २६२, २१४. २२२, २२४, २५४, २६६.
भोजदेवः. ... ... ९३. १८३. १८४, १९२, १९६, १९७, १९८, २१५, ३०३.
भोजराजीयं व्याकरणम्: ... ... ४, २०, २१, २९ (२), ३५. ३७, ४२, ५५ (२), ५९ (२), ७२, ७७, ११७, १२०, १३५, १७२, १७५, १८२, १८७.

म.

मनुः. ... १०५, १०६, ११६, १२१, (स्मृतिः) १२४, १२५, १२९, २०७, २२२
महाभारतम्. ८२, १०२, १०९, २०५, २२८, २२४
महाभाष्यम्. ४२, ९४, १२६, १२८, १६२, १९२
माधवः. ... ... ४, ५, २७, २९, ३५. ३६, ४१, ४३. ४६, ४९, ५१, ५२, ५४, ५६, ६९(२), ८०, ८२, १६५, १७०(२), १२०, १२५. १२६, १२८, १३५, १४७(२), १४८(२). १५०(२), १५१, १५५, १५६. १७२, १७४(२). १७५, १७९, १८२, १८३, १८९, २१२, २१५, २१६, २१८, २२२, २२८ २५४, २६४, ३०८, ३११, ३२७, ३४७, ३६४, ३७४.
माधवः (वेदभाष्यकृत्). ... ... ४, १६, १८, २२, ७०, ९०, ९५, १०७, १०८, ११४, १२०, १२२, १२५, १७४, १८७, १९४, २०६, २५२, २६२, २७७(२)

य.

१भा०। पृ०

यज्ञेश्वरार्यः. २
यास्कः. १, २ ३, ४(२) ५, ११, २४२(२)
यास्कभाष्यकारः. १

र.

रामायणम्. ९३, ९५

व.

[illegible]. ११०
वामनदत्तः. ९१
वार्तिकम्. २१, ११९, १७५, १७९, १९२,
२९७, ३०२(२), ३५९, ३६४, ३७४, ४०६
विष्णुपुराणम्. ११६
वृत्तिः. २७३
वृत्तिकारः. १७५, १४४, २१०
वेङ्कटार्यः. ४
वेदभाष्यम्. ४ ४४, १६८
वैजयन्ती. ४४

श.

शाकपूणिः. ४०७
शाकल्यः (पदकारः). ... २६, ४१२
शौनकाचार्यः. ४, १०४,
१६६, १७७, ४०१, ४१२, ४०३.

स.

संहिताप्रकाशः. ९२
सुभाषितश्लोकः. २२
सुबोधिनी. ... १८, २०, १०६
सुबोधिनीकारः. ... ९८, १६६, १८८

१भा०। पृ०

स्कन्दस्वामिभाष्यम्. ... ९६, ११०, ११५,
११७, २०१, २०२, २०८, २१७, २१६(२),
२१९, २२९ २४२, २४४(२). २४७ २),
२४८(२), २४९, २५०, २५१, २५२,
२५३, २५४, २५५, २५८, २६१, २६५,
२६४, २६५, २७२ २), २७५, २७८, २९८,
३०१, ३०४(२), ३१७, ३३६ ३३७, ३४१,
३४५, ३४७, ३५२, ३५३, ३५६, ३७२.
स्कन्दस्वामी (निरुक्तभाष्ये). ... २, ३,
४(२), ७, १२, १४, १५(२), २० ३१, ३२,
३८, ४१, ५४. ५६, ६३, ६८, ७०, ७५,
८२ ९४, ९८, ११२, १३२, १४०, १४४,
१४६, ४३, १५९, १६१, १६२, १६३,
१६५, १६८, १६९, १७६, १८०, १८५,
१९४, २०४, २०६, २०७, २०९, २१६,
२१७, २१८, २२६, २३०, २३३, २३४,
२३९, २४१, २४२, २४३, २४४, २४६,
२५३(२), २५६, २५८, २६१, २६२,
२७२, २७९, २८१, २८३(२), २८४,
२८५(२), २८९, २९३(२), २९८, २९९,
३०३(२), ३०८, ३१०, ३१७, ३२०,
३२१, ३२३(२), ३२८, ३३५, ३३७,
३४१, ३६३(२), ३६६, ३७६(२), ३७७,
३७८, ३८३. ४०१, ४१०, ४२२, ४४०.
स्मृति (स्मृतिकाराः). ३४७
सर्वानुक्रमणी.... ... ४, १३३, १६७,
१८३, १८७, (माधवः) २२०, २६३,
२६६ २७२, ३०५, ३४८, ३७३.

ह.

हरदत्तमिश्रः. १७४, २४०,
२३५, २३६, २७७, २९६, ३५३, ३६०,

॥ अथ निरुक्तालोचनविषयसूची ॥

अथ निरुक्तालोचनस्य उपक्रमः. ... ... क*

१.

अथ शाब्दज्ञानाय निघण्टुज्ञानस्यैव निरुक्तप्रतिपाद्यमारम्भः. ... क

शिक्षादीनां षडङ्गानां शाखाधीतत्वकथनम्. ... ... का

शाखाध्यायिवेदवत् षडाध्याया निघण्टोरपि निरुक्तत्वम्. ... ... ङ

निघण्टोर्निरुक्तत्वकथनपराणां छान्दोग्य-गोपथ-प्रातिशाख्यहितोपदेश-मनु-टीका--महाभारत--शाकोपनिषत्-भाष्यायनश्रौत-पारस्कर-सर्वपाद-परिशिष्टा-निघण्टुनिर्वचन-निरुक्तवृत्ति-प्रस्थानभेद-वाक्यानां समवतारस्य च प्रामाणिकतया प्रदर्शनारम्भः. ... ... ङ

नैरुक्तदीनेहतो मुखं निरुक्तप्रथमाध्यायादेः षष्ठाध्यायसादि कथ निति समाप्यसंनिर्वचनारम्भः. ... ... चो

२.

अथ निघण्टुनिरुक्तयोः क्रमात् समाम्नायवेदाङ्गत्वे इति निर्वचनारम्भः. का

वेदाङ्गानां षडङ्गाम्नायम्. ... ... का

निरुक्तशब्दितत्वे निघण्टोरन्यत्वम्. ... ... कि, कु

शाकोपनयनेन च निघण्टोः समाम्नायत्वम्. ... ... को

३.

अथ निघण्टुनिरुक्तयोः प्रत्येकनिर्वचनाय समारम्भः. ... ... ङ

प्रस्थानभेदमतकथनपूर्वकं सायन-देवराज-दुर्गाचार्य-महाभारतकथनेन पुराणप्रमाणवचनेन च निघण्टोरनादित्वनिरूपणम्. ... ... के

पुराणप्रमाणस्य मन्वादिप्रमाणवचनस्य व्याख्यानम्. ... ... को

निघण्टुमात्रकस्य निरुक्तस्य कर्त्ता यास्क इति निर्णयः. ... ... कौ

४.

निरुक्तकर्तृयास्कपरिचयज्ञापनाय समारम्भः. ... ...

शतपथ-छान्दोग्य-बृहदारण्यक-प्रातिशाख्य-पाणिनिसूत्रेभ्योऽन्योऽयमिति निर्णयः. च

* भा—१, सं—११, अं—११ इत्येवमङ्कप्रतिलिपिमुषापत्रिकाया द्वितीयापूर्णिमादीयमिदं ।

महाभारते स्तुतौ यास्क एवाय मिति निर्णयः . ... खौ

५.

अथ यास्कस्य मुख्यर्षित्वं नास्त्यपि तु मुनित्व मस्तीति प्रतिपादनारम्भः . ... ङु

मुख्यर्षिलक्षणम्, मन्त्रद्रष्टृकर्तृत्वयोरभिन्नत्वम्, ब्राह्मणग्रन्थकर्तृणा मामिदर्षि-कर्षित्वम्, ऋषिवंशप्रभवत्वेन ऋषित्वं न लभ्य मिति प्रतिपादनाय ब्रह्मवाद्योपाख्यानावतरणम्, ऋषिवैविध्यवर्णनम्, महाभारतगीतो-क्तेश्च, आश्वलायनीयगृह्यसूत्रे मुख्यर्षीणा ममुख्यर्षीणाञ्च नामस्मरणम् . ङु—मौ

६.

अथ निरुक्तस्य द्वादशाध्यायाना मेव यास्कीयत्वनिरूपणारम्भः . ... मु

देवराजमते निरुक्तस्य द्वादशाध्यायित्वनिर्णयः . ... मु

दुर्गाचार्यमते सायणाचार्यमते च निरुक्तस्य त्रयोदशाध्यायित्वम् . ... मू

कात्यायनपतञ्जल्योर्मतेऽपि निरुक्तस्य द्वादशाध्यायित्वानुमानम् . ... मै

७.

अथ यास्कस्यास्य जीवितसमयनिर्णयाय यत्नारम्भः . ... मो

कालनिर्णयोपयोगिना मैतिहासिकग्रन्थानां दुर्लभताख्यानम् . ... मो

कालनिर्णये संहितागन्थाना मनुपयुक्तत्वप्रतिपादनम् . ... मो

———ब्राह्मणवचनानामप्यनुपयोगित्वप्रतिपादनम् . ... गो

———पौराणवचनाना मपि असामर्थ्यनिरूपणम् . ... घ

———षड्गुरुशिष्यादीनां च विभ्रमावर्णनमप्रमाणाख्यानम् . ... घि

———गृह्यादीनाञ्च साक्ष्यासहत्वकथनम् . ... घौ

निरुक्तस्यास्य प्रचलितमहाभारतात् प्राचीनत्वनिर्णयः . ... मौ

———भाष्यकारात् पतञ्जलेश्च „ . ... ङु

———प्रचलितमनुसंहितातोऽपि „ . ... घे

पतञ्जलेः ४५० खी० पू० महाभाष्यप्रणयन मिति निर्णयः . ... घौ—के

———चन्द्रगुप्तकालीनत्वकथनम् . ... के

———पुष्पमित्रयाजित्वकथनम् . ... कै

———यवनावरोधसमकालीनत्वकथनम् . ... को

———पाणिनिसमकालीनत्वकथनम् . ... च

———ब्राह्मदत्तीजनमेजयानुमानकथनम् . ... चा

पतञ्जलेः योगशास्त्रकृद्-वैद्यशास्त्रकृद्भ्यां भिन्नत्वाख्यानम् . ... चौ

———काशकृत्स्न-पाराशर्य-कर्मन्दाश्वलायन-कपिल-पाशुपतकार-चार्वाक-

उलूक-कात्यायनेभ्यः परकालीनत्वाख्यानम् . ... चु—चो

मनुसंहितायाः ८०० खी० पू० प्रवचनकालनिरूपणम् . ... चो—छो

————व्याडिपतञ्जलि-पाराशर्य-काशकृत्स्न-जैमिनि-कणाद-गौतम-

कपिल-आसुरि-वार्त्तिककारकात्यायनेभ्यः परकालीनत्वनिर्णयः . ... छो

प्रसङ्गतः षण्णां दर्शनानां मिथः पौर्वापर्यनिर्णयारम्भः . ... जु

कात्यायनस्य ११०० खी० पू० व्याकरणवार्त्तिकप्रवचनकालनिर्णयः . जो—ञि

————यास्कादस्मात् परभवत्वनिर्णयाय यत्नारम्भः . ञ

पाणिनेः १३०० खी० पू० अष्टाध्यायीप्रवचनकालनिर्णयः . ... ञि—ञि

———निरुक्तकारात् यास्कात् पूर्वजत्वनिर्णयः . ... ञि

———सर्वतोमुखव्याकरणस्याद्विकर्तृत्वनिर्णयारम्भः . .. ञ

———पदसंहिताकारात् शाकल्यात् परभवत्वाख्यानम् . ... ञु

———क्रमसंहिताकृद्भ्यः बाभ्रव्य-वयमीव-गालव-प्रभृतिभ्योऽवरत्वम् . ञे

———चातुर्मास्य-समप्रज्ञा-वैदकद्रूपस्य परभवत्वम् . ... ञै

———बोपदेवोक्ताष्टशाब्दिकेष्वपि सर्वतोमुखव्याकरणकर्तृत्वे प्राथम्यम् . ञो

———माहेश्वरसूत्रतया गौण्यद्य व्यप्रवादस्यानव्यत्वनिर्णयः . ... ञ

———ऋषिप्रभृतिभ्यः परभवत्वाख्यानम् . ... ञा

———कुमारव्याकरणकृतोऽपि प्राचीनत्वनिर्णयः . ... ञा

———युधिष्ठिरादिभ्यः परभवत्वेऽपि शकात् पूर्वजत्वनिर्णयः . ... भि

यास्कः पाणिनितः परजन्मपि कात्यायनतो यास्कात पूर्वजत्वम् . ... भि—भू

शौनकस्य १००० खी० पू० ऋक्प्रातिशाख्यप्रवचनकालनिर्णयः . ... भू—भा

———ऋक्प्रातिशाख्यकृतो व्याडिसमकालिकत्वनिर्णयः . ... भू

———प्रातिशाख्यात् पुरैव प्रवीणं पाणिनीयं व्याकरण मित्युपपादनम् . भै

———कात्यायन-मधुच्छन्दस्-कल्पकार-भाष्यकार-निघण्टुकृद्भ्यः शौनकेभ्यो

विभिन्नत्वं परजन्मत्वेति निरूपणम् . ... भौ

यास्कस्य १९०० खी० पू० निरुक्तप्रवचन मिति निर्णयारम्भः . ... भा

———कालनिर्णये गोपुरिकृष्णीया रीतिरेवावलम्बितेति कथनम् . ... भि

ञ.

अथ मन्त्रार्थबोधायैव निरुक्तप्रवचन मित्यभ्युपगमदर्शनम् . ... भि

मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरेवार्थबोधाय निरुक्तस्यापि नित्यत्वप्रदर्शनम्. ... अ

६.

अथ वैदिकपर्य्यायाणां सङ्क्षेपतः परिचयदानारम्भः. ... ... झु

वेदः=विद्या इति, अनयोः समानार्थताप्रतिपादनादि. ... ... झु

श्रुतिः=प्रवादः इति, अनयोः समानार्थताप्रतिपादनादि. ... ... झौ

आम्नायः=अभ्यासः इति, अनयोः समानार्थताप्रतिपादनादि. ... टा

त्रयी=त्रिविधरचनात्मकः इति, अनयोः समानार्थताप्रतिपादनादि, टु

ऋग्यजुःसामाथर्वसंहितानां समकालत्वनिर्णयारम्भः. ... ... टू

सर्वासामेव संहितानां त्रयीत्वप्रतिपादनम्. ... ... ट

अथर्वनामभिर्वेदविभाजकमन्त्रावलोकः. ... ... ठा

छन्दआदीनामधिकारिणां व्यवह्रियमाणाभिधानानि. ... ... ठौ

छन्दः=प्रबन्धः इति, अनयोः समानार्थताप्रतिपादनादि. ... ठू

छन्द इति व्यवहारस्याकस्मिकत्वाभावप्रदर्शनम्. ... ... ठू—ठौ

स्वाध्यायः=स्वमध्येयः इति, अनयोः समानार्थताख्यानम्. ... ठौ

आगमः=आदेशः इति, अनयोः समानार्थताख्यानम्. ... ... ठौ

निगमः=निगमनम् इति, अनयोः समानार्थताख्यानम्. ... ... ड

प्रधानतो मन्त्रभागस्यैव मुख्यं निगमत्वम्, ब्राह्मणभागस्य तु तद्व्याख्यानत्वेनेत्यस्य सङ्क्षेपतः प्रतिपादनारम्भः. ... ...

यास्क-जैमिनि-शबरस्वामिप्रभृतीनां मन्त्रलक्षणानामुपपादनम्. ... डु

मन्त्राणां यथोद्दिष्टविधाख्यानम्. ... ... डे

मन्त्रभागः=संहिता इति, अनयोः समानार्थताख्यानम्. ... ... डे

संहितापाठप्रकाराणां परिचयनम्. ... ... डे

लिख शाखोत्पत्तिहेतुकथनपूर्वकं तत्तत्कथनम्. ... ... डे

एकशाखाध्ययनेनैव सर्वशाखाध्ययनं सम्पद्यते प्राय इत्याख्यानम्. ... डो

यजुःशाखानां शुक्लत्वं कृष्णत्वेति पार्थक्यात् द्वैविध्याख्यानम्. ... डो

सर्वासामेव संहितानामेककालीनत्वप्रतिपादनम्. ... ... डौ

ऋग्वेदीयद्वितीयमण्डलस्यापेक्षाकृतार्वाचीनत्वकथनम्. ... ... ढि

ऋग्वेदीयदशममण्डलस्य परिशिष्टरूपत्वकथनम्. ... ... ढु

सामवेदीयानां ऋक्मन्त्राणां मुख्यतम मिति मतस्य खण्डनम्. ... ढू

आपस्तम्बादिकृतानां ब्राह्मणलक्षणानामुपपादनम्. ... ... ढै

ब्राह्मणवाक्यानां छन्दोविषयव्याख्यानम्. ... ... तौ
निदानसूत्रेभ्यो वेदानुक्रमोत्पत्तिरित्यस्य प्रतिपादनम्. ... ... दौ
अनुक्रमणिकानां परिचयदानम् (क्रमशः). ... ... थु
सायणाचार्यकृतांशसमग्रप्रतिपादनम्. ... ... थू
आरण्यकग्रन्थाना मपि ब्राह्मणग्रन्थान्तर्गतत्व मिति निर्णयः. ... ... दौ
उपनिषदा मपि कतिपयानां ग्रन्थान्तर्गतत्वनिरूपणम्. ... ... न
वेदांगनामकोपनिषद्ग्रन्थस्य पाणिनियास्कादिविहितत्वोपपादनम्. ... तौ

१०.

अथ वेदोत्पत्तिकालनिर्णयाय समारम्भः. ... ... तौ
वेदानाम् उत्पत्तिकालनिर्णयस्यासम्भवत्वोपपादनम्. ... ... दौ
———ब्राह्मणकालिकनिर्णयप्रतिपादनम्. ... ... तु
सूत्रकालस्य प्रदर्शनम्. ... ... वे
शतपथब्राह्मणस्यातिप्राचीनत्व मिति मतस्य खण्डनम्. ... ... था

११.

अथ निरुक्तप्रतिपाद्यविषयाणां प्रदर्शनारम्भः. ... ... थु
निरुक्तशास्त्रस्य बहिर्दिष्टकालिकत्वसूचक-बीजकथनम्. ... ... थु
निरुक्तेन ये विषयाः प्रतिपादिताः, तेषा मनुक्रमेण संक्षेपतो वर्णनम्. थ
निरुक्तप्रतिपाद्यानां विशेषार्थाना मेकैकक्रमेण परिचयनारम्भः. ... [illegible]

१२.

अथ देवराजदुर्गाचार्ययोः समयनिर्णयारम्भः. ... ... दु
रामानुजस्वामिनः संवत् १०११ मध्ये जन्मनिरूपणम्. ... ... दु
उवटभट्टस्य सं० १०९१ मध्ये मन्त्रभाष्यप्रणयननिरूपणम्. ... दू
दुर्गाचार्यस्य देवराजात् परत्वनिरूपणम्. ... ... दे
———सायणाचार्यात् प्राक्त्वनिरूपणम्. ... ... दे
सायणाचार्यस्य सं० १४०० मध्ये वेदभाष्यप्रणयननिरूपणम्. ... दो
महीधरमिश्रस्य सं० ११०९—१२०० मध्ये यजुर्भाष्यप्रणयनाख्यानम्. दै
देवराजस्य सं० ११५१—११०५ मध्ये नैघण्टुकनिर्वचनप्रणयनाख्यानम्. दो
———यास्काचार्यपरिचयाख्यानारम्भः. ... ... दो
–नैघण्टुकनिर्वचन मिति ग्रन्थनामकरणस्य समुपपादनम्.

वररुचिमिश्रस्य परिचयः ...	चा	माधवदेवस्य परिचयः ...	भौ
स्कन्दस्वामिनः „ ...	„	वेङ्कटार्यस्य „	
भवस्वामिनः „ ...	„	विनायकभट्टस्य „ ...	जु
„ ...	छि	भास्करमिश्रस्य „ ...	जू
उवटभट्टस्य „ ...	„	भास्करभट्टस्य „ ...	„
मौनिवायस्य „ ...	„	भरतस्वामिनः	चे

देवराजस्य निघण्टुव्याख्यानविषया प्रशंसा निन्दा च. ... ... चै—छो

———यज्ञनियमाभ्युपगमव्याख्यानां प्रदर्शनम्. ... ... छो

———व्याख्यान्तराणा मपि नियमत्वाभ्युपगमस्योदाहरणम्. ... छो

दुर्गाचार्यस्य दाक्षिणात्यत्वानुमानम्. ... ... छो

———व्याख्यानभ्रंशोदाहरणं मे. ... ... छो

———व्याख्यानदूषणोदाहरणानि. ... ... ज—जो

अथ निरुक्तादिग्रन्थोपसंहारस्य आरम्भः. ... ... झो

प्राचीनाङ्गानां यौगनाममयत्वादार एव नामनिर्वचनहेतुरिति कथनम्. ... झो

गुरुदेवताख्यौनकस्य प्रातिशाख्यकृतः शौनकात् व्याकरणकल्पादिभेदावरणम्. झो

कवि-पाणिनेषु व्याकरणभाष्यकृतः पतञ्जलेरप्ययं शौनकनिरूपणम्, ... झो

निरुक्तालोचनव्याख्यानालोचनीयत्वम्, व्याकरणाद्यविशेषप्रयोजनता चेति. ञ

॥ अथैतद्भागीयसूचीनां सूची ॥

	पृ०
१। नवमादिचतुरध्यायानां सूची.	१
२। अध्यायस्थाननिर्बन्धः.	२
३। अकारादिक्रमनैघण्टुकप्रतीकसूची.	३
४। ग्रहणपदानां सूची	११
५। निरुक्तलक्षणाभिपदानां सूची.	५९
६। नैरुक्तार्थसूची.	६१
७। नैरुक्तदैवतसूची.	६९
८। नैरुक्तमुनिसूची.	८१
९। नैरुक्तग्रन्थनामसूची ...	११८
१०। नैरुक्तविषयसूची.	१३१
११। निघण्टुटीकोक्तिविलक्षणादि-नामसूची	१३९
१२। निरुक्तालोचनसूची. ...	१४२
१३। एतद्भागीयसूचीनां सूची. ...	१५८

॥ मूल-पाठशुद्धिः ॥

अ०	पा०	ख०	पं०	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
९	१	६	१	अंतपारिषं:	अंतपारिषः
,,	,,	१०	४	०नवपान्वा	०नवपान्वा
,,	४	२	२	०विंछ्रियते	०विंछ्रियेते
,,	,,	४	२	विपाट्च्छुतुद्री	विपाट्छुतुद्री
,,	,,	५	८	?	वा
,,	,,	१०	५	सहग्धिश	सहजग्धिश
१०	१	५	६	सप्ताखवार	सप्तखवार
,,	,,	,,	१०	राह्यतेर्वा	रोह्यतेर्वा
,,	,,	९	८	मवाह्नेनं	मवह्नेनं
,,	,,	१२	२	पयपक्षन्	पर्यपक्षन्
,,	२	२	२	पोषयित्वा	कोषयित्वा
,,	२	५	४	मनुष्यजातानि	मनुष्यजातानि
११	२	१०	२	सुकष्यम्	सुकृष्यम्
१२	२	७	५	कर्मंकर्म	कंर्मकर्म
,,	२	२	२	०रयन-	०रयने-
,,	,,	१४	५	स्नुता	स्तुता
,,	४	२	२	घृतश्चुधृत०	घृतश्चुर्धृत०
,,	,,	१२	२	ऋतुजनीनाम्	ऋतुर्जनीनाम्
१२	१	६	२	सव	सर्वं

अ०	पा०	ख०	पं०	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
१२	१	८	१	वाक् परिमिता	वाक्परिमिता
”	२	६	३	संच्यवत	सञ्च्यवत
”	”	”	२३	अवाङ्मुख	अवाङ्मुखः
”	”	१२	६	सुयः	सुर्यः
”	”	१३	२	मागाणाम्	मृगाणाम्
”	४	३	१	०गाऊ्ति०	०गौऊ्ति०
”	”	४	८	मत्ता	मर्त्ता
”	”	७	९	वम्भनान् मृत्यो०	वम्भनान्मृत्यो०
”	”	८	०	उपमिमी्हि	उपमिमीहि
”	”	”	७	वयस्ज्ञानानाम०	वयस्ज्ञाना नाम०

॥ मूल-पाठभेदपूर्त्तिः ॥

अ०	पा०	ख०	पं०	मुद्रितातिरिक्ताः पाठाः।
१०	१	५	१०	“इक्ष्वाकूणां”—इति च-प्रभृतिषु।
”	२	१०	३	“हिरण्यगर्भो हिरण्मयो गर्भो हिरण्मयो गर्भोऽस्येति वा”—इति च-प्रभृतिषु।
१२	४	८	४	“गमयन्त गमयन्त शुभ्राः”—इति च-प्रभृतिषु परं वृत्तिविरुद्धः।
१३	२	२	६	“मध्यात्मज”—इति च-प्रभृतिषु।

॥ अथ नवमाध्यायः ॥

तत्र,

प्रथमः पादः ॥

॥ ॐ ॥ अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि स्तुतिं लभन्ते तान्यतोऽनुक्रमिष्यामस्तेषा मश्वः प्रथमागामी भवत्यश्वो व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

"अथ"—इति विशेषाधिकारे। प्रकृतार्थादनन्तर मधिकरोति। "पृथिव्यायतनानि" पृथिव्याश्रयाणि "सत्त्वानि" द्रव्याणि च, तेषा मप्यत्र विवक्षितत्वात्। "स्तुतिं लभन्ते"—इति समाम्नातानि। "तानि"* "अतः" परम् "अनुक्रमिष्यामः" व्याख्यया इति शेषः। पूर्वस्मादाप्रीगणाद् विलक्षणोऽय मश्वादिगण इति पृथगधिकारवचनम्। पृथिव्यायतनत्वाविशेषात् सर्प-लाङ्गल-कुषुम्भक-प्रभृतीना मप्यत्रैवान्तर्भावः; तान्यपि हि स्तुतिं लभन्ते†, उपलक्षणं चेद मिति। तेषां युगपदभिधानासम्भवात् क्रमोऽर्थादङ्गीकृतो भवति, सति च क्रमे न मुख्यातिक्रमो न्याय्य इत्यतो ब्रवीति।—

* अश्वः, शकुनिः इत्यादीनि षड्विंशत्। ५अ० ३ख० १भा० ४९४पृ० द्र०।

† "कङ्कतो न कङ्कतः (१म० २४अ० १९१सू० १ऋ०)—इत्यादौ सर्पस्य, "शुनं सुफाला (४म० ५अ० ५७सू० ४ऋ०)"—इत्यादौ लाङ्गलस्य, "इयत्तिका कुषुम्भकः (१म० २४अ०१९१सू० १५, १६ऋ०)"—इत्यनयोः कुषुम्भकस्य स्तुतिदर्शनात्। "कुषुम्भको नकुलः"—इति तत्रैव भाष्यम्। [illegible]

"तेषां मन्थः प्रथमागामी भवति"—इति । स पुनः किमर्थं प्रथमागामी? पुरुषानन्तरं जन्म इति [illegible] ज्ञायते,—तस्या आकृत्याः पुरुषोऽजायत [illegible] जायत [illegible] इति । स ("अश्वः") च पुनः [illegible] अश्वान् महाशनो भवति [illegible]

"तन्" [illegible] ॥

अश्वो वोल्हा [illegible] सुधमान्ध्रयः, शेपो रोमणवन्तौ [illegible] इन्द्रो [illegible] सव ॥ अश्वो [illegible] वोल्हा [illegible], सुखमिति [illegible] भवति (सुहितं गम्यतीति [illegible] वा शेप [illegible] [illegible] तस्यैषा भवति [illegible] ॥ ३ ॥

[illegible]

† [illegible] मेव ।

‡ [illegible] कथाख्यान [illegible] भा० ८३७८ ।

§ "वोल्हा" च ।

|| ¶ "वोढा" च । [illegible] तथु ।

** †† [illegible] पाठा [illegible]

‡‡ [illegible] [illegible]

मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्र ऋभुक्षा मरुतः परिख्यन्। यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः प्रवक्ष्यामो विदथे वीर्याणि॥ यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः सरणस्य प्रवक्ष्यामो यज्ञे विदथे वीर्याणि मा नस्त्वं मित्रश्च वरुणश्चार्यमा चायुश्च वायुरयन इन्द्रश्चोरुक्षयण ऋभूणां राजेति वा मरुतश्च परिख्यञ्छकुनिः शक्नोत्युन्नेतु मात्मानं शक्नोति नदितु मिति वा शक्नोति तकितु मिति वा सर्वतः शङ्करोऽस्त्विति वा शक्नोतेर्वा तस्यैषा भवति॥३॥

"मा नो मित्रः"—इति *। आर्षमिदम् आर्षम्। अश्व एवाह्रयते अनेन सूक्तेन। "यद् वाजिनः" इति। 'यद्' यानि 'वाजिनः' अश्वाश्वस्य 'देवजातस्य' "देवैर्जनितस्य"; यदभिगादित्यात्, "सूरादश्वं वसवो निरतष्ट"—इति †; अथवा, "प्रजापतिना द्वितीया मजुहोत्,

यथाहि—"तौ[illegible] [illegible] [illegible] 'कश', 'सुरं' काथार्थं 'रथम्' इच्छति। 'उपमन्थिनः' उपमन्थनेनो [illegible] [illegible] 'उपमन्थनं वाचम्' इच्छन्ति। यथा "आपो [illegible] इति [illegible]" इति [illegible] १मा० ९,११२,१; यथा 'दीपः' 'रोमण्वन्तौ भेदौ' इच्छति [illegible] [illegible] [illegible] उदक मेवेच्छति। यथाहं [illegible] [illegible] [illegible] 'इन्द्रायेन्दो परिस्रव' इति"—इति ऋ० सं० ७, ५, १५, ४। "इन्द्रायेन्दो [illegible]" इत्यतो पुरस्तात् ९, १, १॥

* ऋ० सं० २, ३, ७, २; [illegible] सं० २५, २४। "या तेनोच्यते सा देवता इति आर्षिनाम्नी देवता"—इत्यादि भाष्यम् तत्र [illegible]।

† ऋ० सं० २, २, ११, २। "वसवः [illegible], सूर्यं सूरात् आदित्यात् अश्व मेवं महानुभावं निरतष्ट निःश्रेयेण साधु सम्पादितवन्तः"—इत्यादि च तद्व्याख्यान मात्र तत्रैव भाष्यः।

ततोऽश्वोऽजायत"—इति *। 'सप्तेः' "सर्पणस्य"। 'प्रवक्ष्यामः' प्रकर्षेण वक्ष्यामः। 'विदथे' एतस्मिन् "यज्ञे" 'वीर्याणि' गुणान्। किं तेषाम्? 'मा नः' मास्माकं [illegible] 'मित्रः', 'वरुणः', 'अर्यमा', 'आयुः', 'इन्द्रः', [illegible] 'परिख्यन्' आचक्षीरन् †। किन्तर्हि? अनुमन्यन्ताम्। [illegible] "आयुः अयनः" वकार-लोपेन। स [illegible] निरुक्तम् ‡। 'इन्द्रः', 'ऋभुक्षाः' स हि [illegible] निवसति। अथ वा क्षियतिरैश्वर्यार्थः। [illegible] "राजा" "इति" ("क्षा" [illegible] पूर्वपदम्, क्षियतेरैश्वर्यकर्मणः उत्तरपदम् [illegible]।

"ऋभुभिः" [illegible] आत्मानम्"। उद्धर्तुम्, [illegible] उत्तरपदम्। ("नदितु [illegible] गत्यर्थयोः पूर्वोत्तरपदं [illegible]। [illegible] "मरुतः शब्दाः" अथ अस्मा-कम् "अश्विना" [illegible] भवति। एवं सति

---

* यथा हि [illegible] "तस्मादश्वः समभवत्" —इति ९, ३, १ [illegible]।

† "मा परिख्यन [illegible] परिख्यान नाम निन्दा। महानभावं देवजात [illegible]" [illegible] भाष्यम्।

‡ "आयुः [illegible] (४, ३, ७, ३)"—इति, "आयुः सततमभिवायुरुच्यते (४, ७, १०)"—इति च [illegible] भाष्यम्। "आयोद्वेति [illegible] (ऋ० सा० मं० १५, १६,)"—एष च मन्त्रो द्रष्टव्यः।

§ १भा० ३०१ पृ० (२०) [illegible] द्रष्टव्यम्।

|| १भा० ४६४, ४६५ पृ० [illegible] (४)।

'शम्'—इति सुखनाम * पूर्वपदम्, करोतेरुत्तरपदम् "शक्नोतेः" एव वैकल्प्यात् । किं समौ शक्नोति-पदस्य योग्यं शक्तुम् ॥

"तस्य" "एषा" प्राधान्यस्तुतिः "भवति"—॥ ३ ॥

कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इयर्त्ति वाचमरितेव नावम् । सुमङ्गलश्च शकुने भवासि मा त्वा का चिदभिभा विश्व्या विदत् ॥ न्यक्रन्दीज्जन्म प्रब्रुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नामेरयति वाचमीरयितेव नावं सुमङ्गलश्च शकुने भव कल्याणमङ्गलो मङ्गलङ्गिरतेर्गृणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वाङ्गलं मङ्गवन्मज्जयति पापकमिति नैरुक्ता माङ्गच्छत्विति वा मा च त्वा काचिदभिभूतिः सर्वतो विदद् गृत्समद मर्थमभ्युत्थितं कपिञ्जलोऽभिववाशे तदभिवादिन्येषर्ग् भवति ॥ ४ ॥

"कनिक्रदज्जनुषम्"—इति † । गृत्समदस्यार्षम् । शकुनिरुतश्रवणे जपे विनियोगः । 'कनिक्रदत्' "न्यक्रन्दीत्" पुनःपुनः भृशं वा क्रन्दतीति मध्यमपुरुषेण स्तुतिरुत्तर मर्द्धर्च मपेक्ष्य । 'जनुषं' 'प्रब्रुवाणः' आत्मनोऽभिजातिं कथयन्निव ‡ । 'इयर्त्ति वाचम्' ईरयति

* हभा० ७१४, ९१८ पृ० द्रष्ट० ६ख० (१९) ।

† ऋ० सं० २, ८, ११, १ । अस्य च सूक्तस्य 'कपिञ्जलरूपीन्द्रो देवता"-इत्यादि च तत्र सायणः ।

‡ "जनयम् जनिष्यमाण मर्थम्"—इति च तत्रैव भाष्ये सायणः ।

वाचम् । कथम्? ("अरिता इव") "ईरयिता इव" नाविक इव, पुनःपुनः "नावं" पारगमनाय । यस्त्व मेव मीरयसि, स त्वं 'सुमङ्गलः' च हे 'शकुने' प्रशस्तमङ्गलस्य [illegible] 'भव' । [illegible] अपि च तुभ्य मित्याशास्महे—'मा त्वा [illegible] [illegible]' "अभिभूतिः" परोपद्रवः । 'विश्वा' [illegible] [illegible] । "यथाक्य शब्दः, तथा [illegible] [illegible] मित्यभीकम् ॥

"मङ्गलं" [illegible] "[illegible]" वर्त्तमानस्य, [illegible] [illegible] इति वा" अर्थेन वा [illegible] [illegible] मेवेद मनर्थान् । [illegible] [illegible] तन्नाकारो पशमेन मङ्गलम् । [illegible] [illegible] दधिमत्स्यचामरादिभिः [illegible] [illegible] वा मज्जयते मङ्गलम् । [illegible] [illegible] [illegible] मेवैतत् मङ्गलिना [illegible] [illegible] पापत्र भवति । एवं [illegible] [illegible] । "मां गच्छतु इति वः" : [illegible] [illegible] मा मनाद गच्छत्विति ।

"भद्रमद वद [illegible]" इति [illegible] निमित्तकारणं स किल किञ्चिदर्थे [illegible] [illegible] "कपिञ्जलः" शकुन "अभिवाशे" तत्तिद्रि [illegible]न् । यथा चैतदेवाह, "तदभिवादिनी एषा * ऋग् भवति" ॥ ४ ॥

---

* इह "एषा"—इति पदेन "कनिक्रदज्जनुषम्"—इत्यस्या एव ग्रहणं । पश्चात् मिदम्; सायणीय ग्रन्थाध्याय [illegible] इकम् ।

भद्रं वद दक्षिणतो भद्रमुत्तरतो वद । भद्रं पुरस्तान्नो वद भद्रं पश्चात्कपिञ्जल ॥ इति सा निगदव्याख्याता गृत्समदो गृत्समदनः* गृत्स इति मेधाविनाम गृणातेः स्तुतिकर्मणः† मण्डूका मज्जूका मज्जनान्मदतेर्वा मोदतिकर्मणो मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणो मण्डयतेरिति वैयाकरणा मण्ड एषा मोक इति वा मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा तेषामेषा भवति ॥ ५ ॥

“भद्रं वद दक्षिणतः”—इति । इह शकुनिः किल कस्याञ्चिद् दिशि प्रादुर्भवति तस्याभिप्रायम् । सा एषा भवति ।—‘दक्षिणतः’, ‘उत्तरतः’, ‘पश्चात्’, ‘पुरस्तात्’ च सर्वत एव त्वमस्माकम् ‘कपिञ्जलः’ ‘भद्रं’ ‘वद’ इति ॥

---

* “गृत्सो मदनः” क, ख, ग ।

† “गृणातेः स्तुतिकर्मणः” क, ख, घ ।

‡ निगदोऽयम् । “परस्मै...निगदः”—इत्याद्यधिकरणमालाव्याख्यायां माधवः । मीमांसायां जैमिनिना च निगदविचारे इमानि सूत्राणि प्रणीतानि,—“निगदो वा चतुर्थं स्याद्धर्मविशेषात् । व्यपदेशाच्च । यजूंषि वा तद्रूपत्वात् । वचनाद्धर्मविशेषः । अर्थाच्च । गुणार्थो व्यपदेशः । सर्वेषामिति चेत् । न, ऋग्व्यपदेशात्”।—इति (२ अ० १पा० ३५—४२सू०) । ‘अप्रगीतमन्त्रत्वेऽपि निगदस्त्रिविधाद् बहिः । यजुर्वा भिन्नधर्मत्वं भेदकत्वेऽस्य चतुर्थता । परसम्बोधनार्थत्वादुच्चैस्त्वं यजुरेव सः । तल्लक्षणेन युक्तत्वात् त्रैविध्यमिति सुस्थितम्’ ॥—इति च निष्कर्षांशः । जै० अधि० २, १, १६ । सप्तमेऽध्यायेऽप्युक्तमेकत्राच “निगदव्याख्याता”—इति ३भा० ४१४ पृ० ६ पं० ; षष्ठे चैकत्र ङ-प्रभृतिपुस्तकेषु ३भा० ५५पृ० १८ पं० ।

§ शाकुनकथन्या द्रष्टव्याः ।

[illegible] : मण्डूकी मदनत [illegible] मेधावी* [illegible] हर्षात्॥

"मण्डूकाः"—इति†। [illegible] मण्डू [illegible] इते "मण्डूकाः"। कस्मात् [illegible] "मदतेः वा" [illegible] "मन्दतेः" [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] पर्जन्य [illegible] प्रीता** [illegible] पर्जन्य

* [illegible]

† [illegible]

‡ [illegible]

§ [illegible]

|| "[illegible]" क, ख, ग।

¶ "[illegible]" क, ख, ग।

** "पर्जन्यप्रीता" [illegible]

[illegible] नं [illegible] अन्वमोदन्त [illegible] [illegible] नान् [illegible] तुष्टाव [illegible] भवति ॥ ६ ॥

"[illegible] संवत्सरं शशयाना:" [illegible] 'संवत्सरं' ('प्र- [illegible] 'ब्राह्मणाः' [illegible] कर्मवृत्ताः [illegible] पर्जन्य [illegible] [illegible] प्रकल्प्यन्ते [illegible] ब्राह्मणा: [illegible] [illegible] वाच [illegible]

"[illegible] इति [illegible] वर्धक "पर्जन्य" [illegible] [illegible] इति । [illegible] "[illegible]" [illegible] "तुष्टाव" [illegible] यथा [illegible] ॥ ६ ॥

* [illegible]

† [illegible] इति [illegible]; [illegible]

‡ [illegible] "—इति [illegible] शब्दे इति [illegible] ।

§ [illegible] "—इति पदेन "संवत्सरं शशयाना:"—इत्यस्य [illegible] "संवत्सरं शशयानाः" – इत्यस्य [illegible] "[illegible] —वर्षितो वर्षकामः"—इत्यादि ।

उप प्र वद मण्डूकि वर्षमा वद तादुरि। मध्ये ह्रदस्य प्लवस्व विगृह्य चतुरः पदः॥ इति सा निगद-व्याख्याता। अश्मन्वत [illegible]* वाश्मन्वत संभि-रिति वा तेषां मेषा [illegible]॥

"उप प्र वद" [illegible] मण्डूकानां [illegible]। अथ वा मण्डूकपते [illegible] (२९) प्रकर्षेण 'वद'। कथं च [illegible] 'तादुरि' तरणशीले [illegible] तादुरीदं नद्याः। ततो [illegible] 'मध्ये' 'ह्रदस्य' उदकस्य [illegible] 'चतुरः' 'पदः' पदानि [illegible]।

"अश्मा:"—[illegible] प्रततमश्मा-न्यादिष्व वर्गे [illegible] "अश्माः" प्रथमं निर्वक्ता [illegible] ॥" दीव्यन्तः कितवाः 'एतान् [illegible] "अश्नुवत" [illegible] न एते; अश्नोतेः कर्मणि [illegible] "अभ्यश्नुवते" अभिपूर्वस्य

* "अश्नुवन्तोता मिति" क, [illegible] मिति" ख।

† "पादः पत्"—इति पा० [illegible]

‡ अश्मादिगणादेयाकृतीणा [illegible] अश्मादिगण। तत्र च "अश्मा:-ग्रावाणः-[illegible]" —इति पदव्याख्याकः १भा० ४६४२० पृष्ठ० ४, ४, ८।

§ १भा० ४६४, ४६६४० पृष्ठ० पृष्ठ० (४) द्रष्टव्यम्।

तथैवाश्नोतेः करणे कारके; नहि कितवाः प्रतिकितवं धनम् अभ्यश्नुवते।

"तेषाम्" "एषा भवति" सुगमः—॥ ७॥

प्रावेपा मा बृहतो मादयन्ति प्रवातेजा इरिणे वर्वृतानाः। सोमस्येव मौजवतस्य भक्षो विभीदको जागृविर्मह्यमच्छान्॥ प्रवेपिणो मा महतो विभीदकस्य फलानि मादयन्ति प्रवातेजाः प्रवणेजा* इरिणे वर्त्तमाना इरिणं निर्ऋणम् ऋणातेरपार्णं भवत्यपरता अस्मादोषधय इति वा सोमस्येव मौजवतस्य भक्षः†) मौजवतो मूजवति जातो मूजवान् पर्वतो मुञ्जवान् मुञ्जो विमुच्यत इषीकयेषीका इषतेर्गतिकर्मण इयमपीतरेषीकैतस्मादेव विभीदको विभेदनाज्जागृविर्जागरणान्मह्यमचच्छदत्प्रशंसत्येनान् प्रथमया निन्दत्युत्तराभिर्ऋषेरक्षपरिद्यूनस्यैतदार्षं वेदयन्ते ग्रावाणो हन्तेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वा तेषामेषा भवति॥ ८॥

"प्रावेपा मा"—इति। अनडुत्तमस्य मौजवत आर्षम्। 'प्रावेपाः'

---

* "प्रवतेजाः" क, ख, ग।

† "निरिणं निरृणातेरपार्णं" क, ख, ग।

‡ नास्त्येष पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु।

§ "०परिद्यूनस्यैतदार्षं" ख।

|| "गृह्णातेर्वा" क, ग।

त्वयि 'अन्यः' प्रत्यक्षः एतावश्विनौ 'यजते'; 'वि च अवः' व्यावयति च, तर्पयति हविर्भिः। 'पूर्वःपूर्वः' 'यजमानः' प्रथमः-प्रथमो यजमानो 'वनीयान्' ("वनयितृतमः") सम्भक्तृतमः, आद्यन्तत्वात्; तस्यैव हविराघेवेते अश्विनौ; नेतरस्येति ॥

"तयोः कालः सूर्योदयपर्यन्तः" प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्भ मित्यतः कालात्प्रभृति सूर्योदयपर्यन्तस्तयोः कालः *, ततः परं यागकालः। ततः किम्? "तस्मिन् अन्याः देवताः" तस्मिन् स्तुतिकाले अन्याः देवताः आश्विने शस्त्रे याः स्तुतिं लभन्ते, ताः "ओप्यन्ते" ताभा मावापः तत्कालस्तुतिप्रतिलम्भ इति। तत्र तावदुषाः प्रथम मोप्यते †; तद्दैवतानि सूक्तानि शस्यन्ते ॥

"उषाः" ‡, "वष्टेः कान्तिकर्मणः"। "वश कान्तौ (अ० प०

* अश्विनोः परिचयस्तु बहुच बहुधा श्रूयते। ऋक्संहितायाम् १म० ११६अनु० पञ्चविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं समग्र मेव आश्विनोः कार्यजातस्य परिचायकम्। इह हि बहुधा ब्रह्मादीना मुपकारकथाः श्रूयन्ते। तत्रैव ११७अनु० षड्विंशे द्वितीये च सूक्ते दीर्घतमःप्रभृतीना मश्विभ्यां कृतं रक्षणं वर्णितम्। पुनरपि २४अनु० चतुर्विंशे सूक्ते तौग्र्यरक्षणादिक मपवर्णितम्। "अश्विनौ वै देवानां भिषजौ"—इति, "अश्विनौ अध्वर्यू"—इति च ऐ० ब्रा० १, ४, १। मधुविद्याप्रदत्व मप्यनयोः श्रूयते। यथाहि—"दध्यङ् ह वा आभ्यां माथर्वणो मधुनाम ब्राह्मण मुवाच"—[illegible] ४, १, ५, १८।

[illegible] स्तुतिरैतरेयके च दृश्यते। यथाहि—"तौऽश्विनौ [illegible] रथेन द्रवेन। त मश्विना ऊचतुरवयं सम्प्राप्य व्योम्नल्याम इति। स [illegible] सुहावाता उत्तरेण रथेन।"—इति ऐ० ब्रा० ७ प० २ ख० ४ अ०।

‡ निघ० १ख० ६ अ० (२); १ भा० ४६०, ४६१ पृ०।

१०)"—इत्यस्य। यथोक्तम् "उच्छतीति सत्याः"—इति *, तद्वा इदं विकल्पेन शुम्यामायाः; या पुनः "इतरा माध्यमिका" उषाः †, न तस्या विकल्पः; किं तर्हि? उच्छतेरेव सा विवास-नार्थस्य;— उदकानि विवासयति, विवास्यते वा मेघान्मध्यमेनेति॥

"तस्याः एषा भवति"—॥ ५॥

उषस्तच्चित्रमा भरास्मभ्यं वाजिनीवति। येन तोकञ्च तनयञ्च धामहे॥ उषस्तच्(चित्रं‡) चायनीयं (मंहनीयं§) धनमाहरास्मभ्यमन्नवति येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि तस्या एषापरा भवति॥ ६॥

"उषस्तच्चित्रमा भरा"—इति ||। गोतमस्यार्षम्। प्रातरनुवाके आश्विने च विनियोगः। हे 'उषः!' 'वाजिनीवति!' तदस्माकं 'चित्रं' "चायनीयं धनम्" ('आभर') "आहर" त्वम्। 'येन' त्वत्प्रत्तेन वयं "पुत्रांश्च पौत्रांश्च" अविच्छेदेन दृढान् ('धामहे') "दधीमहि"॥

"तस्याः एषा अपरा भवति"। सा पुनः किमर्थम्? पूर्वस्या

* पु० २ अ० ६ पा० १ ख० २ भा० २१२, २१५ पृ०।

† इहैव पु० ११ अ० ४ पा० १२ ख० २१८, २१९ पृ० द्र०।

‡, § क-ख-ग-पुस्तकेष्विमे पदे न दृश्येते।

|| ऋ० सं० १, ६, २९, २ ; य० वा० सं० ३४, ३३। सा० सं० उ० आ० ७, २, ८, १। "उषस्तच्चित्र मामरेति तिस्र औष्णिहम्"—इति आ० औ० सू० ४, १४।

ऋचि चित्रं धन माहरेत्युक्तम्, तच्च पुनरुभयोरप्युषसोरविशिष्टम्: विशिष्टन्तु परस्या मुत्तमलिङ्गम्—"पूर्वे अर्द्धे रजसो भानु मञ्जते"—इति*, अतः परा उदाह्रियते—॥ ६ ॥

एता उ त्या उषसः केतु मक्रत पूर्वे अर्द्धे रजसो भानु मञ्जते ॥ निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावो ऽरुषीर्यन्ति मातरः ॥ एतास्ता उषसः केतु मकृषत प्रज्ञान मेकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनं स्यात्पूर्वे अर्द्धे† अन्तरिक्षलोकस्य‡ समञ्जते भानुना निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः। निरित्येष स मित्येतस्य स्थाने। एमो-दृषां निष्कृतं जारिणीवेत्यपि निगमो भवति। प्रति यन्ति गावो गमनादरुषीरारोचनान्मातरो भासो निर्मात्र्यः सूर्या§ सूर्यस्य पत्न्येषैवाभिसृष्टकालतमा॥ तस्या एषा भवति ॥ ७ ॥

"एता उ त्या:"—इति¶। पूर्ववदार्षं विनियोगश्च। याः 'पूर्वे

* परस्मादिदैव द्रष्टव्यम् (४५०)।

† "स्यात्पूर्वेऽर्द्धे" च प्रभृतिषु।

‡ "ऽन्तरिक्षलोकस्य" च-प्रभृतिषु।

§ "निर्मात्र्यः सूर्य्या" ख।

|| "पत्न्येषैवाभिसृष्टकालतमा" क, ग।

¶ ऋ० सं० १, ६, १४, १; मा० सं० उ० आ० ८, ३, १९, १। "एता उत्या इति चतस्रो जागतम्"—इति आ० श्रौ० सू० ४, १४।

अर्द्धं' ('रजसः') "अन्तरिक्षलोकस्य" * 'समञ्जते' "भानुना" भासा आत्मान मभि व्यञ्जयति। 'एताः' ('त्याः') "ताः" 'उषसः'। किमिति? 'केतुम् अक्रत' "अकृषत" कुर्वन्ति लोकस्य "प्रज्ञानम्"। कथन्ताः प्रज्ञानं लोकस्य कुर्वन्ति? अत आह;—"निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः"। "निरित्येष स मित्येतस्य स्थाने"। यथा— संस्कुर्वाणाः नित्यन्निर्मृजन्तः आयुधानि निर्मलानि कुर्वन्ति धृष्णवः धर्षयितारः ते आयुधिनस्तज्जीवनाः, एवं भानुना स्वेन भासा तमोमल मपनीय निर्मलानि प्रज्ञानानि लोकस्योषसः संस्कुर्वन्ति। ततश्च "प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः"। यत एवोदितास्त मेव सूर्यम्प्रति यन्ति तत्रैवान्तर्लीयन्ते; सूर्यस्यैव हि रश्मिप्रान्तप्रोत्सार्यमाणे तमस्यपररात्रे जाते प्रकाश उपजायते, ता उषस इत्याचक्षते, स एष परमार्थतः सूर्य एव स्त्रीलिङ्गविशिष्टो भवति; सूर्यकार्यत्वात् प्रकाशस्य †॥

"एकस्या एव पूजनार्थे बहुवचनम्"—इति वचनभेदप्रतिसमाधानम्॥

निरित्येष स मित्येतस्य स्थाने सामर्थ्याद् व्यत्ययः; संस्क्रियमाणानि ह्यायुधानि अतिनिर्मलानि भवन्ति॥

यथा चोपपद्यते उपसर्गव्यत्ययः, तथा निगम मुदाजहार।— "एमीदेषाम्"—इति ‡। "यदादीध्ये न दविषाण्येभिः"—इति।

---

* "रजसः अन्तरिक्षलोकस्य पूर्वेऽर्द्ध प्राचीनदिग्भागे"—इति सा० भा०।

† "उषसः=प्रभातकालाभिमानिन्यो देवताः"—इति सा० भा०।

‡ "यदादीध्ये न दविषाण्येभिः परायद्भ्योऽवहीये सखिभ्यः। न्युप्ताश्च बभ्रवो

कवषस्य वा अक्षस्य वा आर्षम् । कृतनिष्कृतिर्देवनादप्रकृतमात्मानं धारयितुं ब्रवीति ।—'यदा दीध्ये' भृशं मभिध्यायामि निश्चयेन 'न दविषाणि' न देविष्यामि 'एभिः' अक्षैरिति * । अथ तदा 'सखिभ्यः' समानख्यानेभ्यः कितवेभ्यः 'परायद्भ्यः' परागच्छद्भ्यः देवनस्थानं सह तेभ्यः 'अवहीये' भृशं हीनोऽस्मीति । यदा च पुनस्ते प्राप्य आस्फारं निवपन्ति अक्षान्†, अथ पुनस्तदा तैर्न्युप्तास्ते 'बभ्रवः' बभ्रुवर्णा अक्षाः 'वाच मक्रत' शब्द मकुर्वत, अथ तदा निवृत्ति मविगणय्य 'एमि इत्' आगच्छाम्येव 'एषाम्' अक्षाणां अध्येव 'निष्कृतं' संस्कृतम् अवस्थानम् आस्फारं संस्कृतं 'जारिणीव' व्यभिचारिणीव काचिद्दुःखौचारिव मात्मनोऽविगणय्येति ॥

"सूर्या"—इति‡ वक्तव्यम् । सा पुनरियं "सूर्यस्य पत्नी"; "एषैव" उषाः, "अभिसृष्टकालतमा" यथा सूर्य्यस्योदयकालं प्रत्यभिसृष्टतमा भवति, गततमा भवति, तथानया सैषा उषाः§ सूर्य्या सम्पद्यते॥ । "तस्याः एषा भवति"—॥ ७ ॥

वाच मक्रत् एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥"—इति ऋ० सं० ७, ८, १, ५ । [illegible]ौषेषा । त्रिष्टुप् ।

* "न दविषाणि, न दूषये, न परिमपामि । यद्वा न दविषाणि न देविष्यामीत्यर्थः"—इति सा० भा० ।

† "प्राप्यास्फारन्नि वपन्ति अक्षान्"—इति क० इ० ।

‡ निघ० ५ अ० ६ ख० (२) ; १ भा० ४९०, ४९१ पृ० ।

§ उषसो सूर्यत्वं लेवं श्रूयते—"पुरा शकुनिवादादनुप्रयात्निर्ऋतेवै। रतस्यां यद्वयांसि [illegible]पुरा शकुनिवादादनुब्रूयात्"—इत्यादि ऐ० ब्रा० २, १, ५

॥ इयं सेव च सावित्रीत्युपदिश्यते ऐ० ब्रा० ४, १, १. द. ।

सुकिंशुकं शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुवृतं सुचक्रम्॥ आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व॥ सुकाशनं* शल्मलं† सर्वरूप मपि वोपमार्थे स्यात्सुकिंशुक मिव शल्मलि मिति किंशुकं क्रंशतेः (प्र‡)काशयतिकर्मणः शल्मलिः सुशरो भवति शरवान्वारोह सूर्ये अमृतस्य लोक मुदकस्य सुखं पत्ये वहतुं कुरुष्व सविता सूर्यां प्रायच्छत् सोमाय§ राज्ञे प्रजापतये वेति च ब्राह्मणं वृषाकपायी वृषाकपेः पत्न्येवैवाभिसृष्टकालतमा तस्या एषा भवति॥ ८॥

"सुकिंशुकं शल्मलिम्"—इति॥। सूर्याया आर्षम्। विवाहे विनियोगः। त्रिले तावदुच्यते प्रभा मात्मनो विभज्य तदधिदेवतां ब्रवीति।—'सुकिंशुकं' सुष्ठु काशनं दीपनं लोकानाम्, 'शल्मलिं' "शल्मलं" व्यपगतमलम्, 'विश्वरूपं' "सर्वरूपम्", 'हिरण्यवर्णं' हिरण्योपमवर्णं हिरण्य मिव वरणीयम्, 'सुवृतं' सुवर्त्तनं शोभनैर्वा रश्मिभिर्वृतम्, 'सुचक्रं' सुचकनं सुदीप्तम्। एत मेवंलक्षणं मण्डलं

* "सुकाशनं" क, ख, ग।

† "सल्लमलं" क, ख, ग।

‡ नास्त्येतत् पदम् क-ग-पुस्तकयोः।

§ "प्रायच्छत्सोमाय" क, ख, ग।

|| ऋ० सं० ८, ३, १२, ५। "सुकिंशुक मित्याद्या नवर्चो विवाहमन्त्रा वाधिकः प्रतिपादकाः—इति सा० भा०।

रथम् 'आरोह' त्वं हे 'सूर्ये'! 'अमृतस्य' उदकस्य 'लोकं' स्थानम्। तत एव मधिरुह्य 'स्योनं' सुख मेतस्मै 'पत्ये' मण्डलाधिष्ठात्रे 'वहतुं' 'कृणुष्व' कुरुष्व ॥

पृथक्पक्षे तु—रथ एव रथः, सूर्य उद्वोढा, कन्या सूर्योच्यते। एवंलक्षणं रथ मारोहेति* ॥

"अपि वोपमार्थे स्यात्—"सुकिंशुक मिव शल्मलि मिति"। किंशुक मिति पलाशपुष्पे प्रसिद्धिः; इह तु रक्तपुष्पत्वसामान्यात् सुपुष्पित मिव शल्मलि मिति सामर्थ्यात् तेनोपमानयोग आदित्यस्य पृष्ठतर इति किंशुकशब्दः पुष्पिते शल्मलौ गौण इति भाष्यकाराभिप्रायः ॥

"किंशुकं क्रंशतेः" धातोः प्रकाशनार्थस्य†; तद्धि दीप्तिमद्भवति।—। "शल्मलिः सुशरो भवति"। "शृ हिंसायाम्"—इत्यस्य धातोः; स हि मृदुत्वात् सुहिंस्यो भवति। "शरवान् वा"। हिंसावान्; कण्टकैरसौ हिनस्ति हि। "सविता सूर्यां प्रायच्छत् सोमाय राज्ञे प्रजापतये वेति च ब्राह्मणम्"‡। निरुक्तपक्षे ज्योत्स्नां

* "सुकिंशुकं शोभनकिंशुकवृक्षनिर्मितं तथा शल्मलिवृक्षनिर्मितं विश्वरूपं नानारूपं हिरण्यवर्णं हितरमणीयवर्णं हिरण्यालङ्कारयुक्तं वा सुवृतं सुष्ठु वर्तनं सुचक्रं शोभनचक्रोपेतं रथं हे सूर्ये! आरोह। अमृतस्य लोकं स्थानं स्योनं सुखकरं पत्ये सोमाय वहतुं वहन मात्मनः प्रापणं कृणुष्व कुरुष्व। अत्र निरुक्तं द्रष्टव्यम्।"— इति सा० भा०।

† पुरस्तादप्युक्त मिदम् (२भा०२४२पृ० ९पं०), एष च नैरुक्तो धातुः।

‡ "प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम्'—इत्यादि ऐ० ब्रा० ४, ७, १।

सोमाय ददाति; यदुक्तम्— "आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवति"— इति* । "प्रजापतये वेति" उषसं वा मध्यस्थानाय प्रजापतये ददाति, के चित्त्वैतिहासिकपक्षे इच्छन्ति ॥

तेषा मितिहासं शृणु । कथ मेतत्? इति—"वृषाकपायी"†, "वृषाकपेः पत्नी" । वृषाकपि रादित्यः‡, तस्य पत्नी, तद्विभूतिः; उषःकाले यदवश्यायान् वर्षति कम्पयति च तद्गुणयोगात् । सा पुनः "एषैव" सूर्या, "अभिसृष्टकालतमा" वृषाकपाय्युच्यते ॥

"तस्याः एषा भवति"—॥८॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुस्नुषे । घसत्त इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्रे मध्यमेन सुस्नुषे माध्यमिकया वाचा स्नुषा साधुसादिनीति वा§ साधुसानिनीति वा|| स्वपत्यं तत्सनोतीति वा । प्राश्नातु त इन्द्र उक्षण एतान्माध्यमिकान्संस्त्यायानुक्षण उक्षतेर्वृद्धिकर्मण उक्षन्त्युदकेनेति वा प्रियं कुरुष्व सुखाचयकरं हविः

* १भा॰ १८१पृ॰ (१, १, १); ४०४पृ॰ (४, ४, ४) ।

† निघ॰ ५अ॰ ६ख॰ (४); १भा॰ ४९०, ४९१पृ॰ ।

‡ पुरस्तादुद्धृतम् ११०पृ॰ ११पं॰, तट्टीप्पन्याञ्च ; किञ्च ११८पृ॰ १पं॰, तद्व्याख्यायां तट्टीप्पन्याञ्चेति ।

§ "साधुसादिनी वा" क, ख, ग ।

|| "साधुसानिनी वा" क, ख, ग ।

(सुखकरं हविः*) सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्त मेतद् ब्रूम आदित्यं सरण्यूः सरणात्तस्या एषा भवति ॥ ८ ॥

"वृषाकपायि रेवति"—इति†। इन्द्रस्यार्षम्। षष्ठे पृष्ठ्याहनि वृषाकपौ विनियोगः। हे 'वृषाकपायि!', 'रेवति' धनवति! रयिमति!, 'सुपुत्रे!' मध्यमेनेन्द्रेण रमहरणसामान्यात्—महस्थानसामान्यात्, 'सुस्नुषे' "माध्यमिकया वाचा" मिथुनसामान्यात्। किम्? इति—'घसत्त इन्द्र उक्षणः' प्राश्नातु ते इन्द्रः तव स्वभूतानेतान्माध्यमिकानुक्षणोऽवश्यायभंस्त्यायान एष इन्द्र आदित्यः; स हि तानुद्यन् पिबति। 'प्रियम्' इष्टम्, एतत् 'काचित्करं हविः'। क मिति सुखनाम‡, तस्य यदाचित माचयनं करोति, तद्भवति काचित्करम्। किं पुनस्तत्? 'हविः' उदकम्; तत्कृत्स्नावश्यायलक्षणं हविः अन्न मवश्यायैरभिनिष्पाद्य। किमर्थम्? 'विश्वस्मात्' सर्वस्मात् य एष इन्द्र आदित्यः 'उत्तरः', तदर्थ मिति॥

"स्नुषा" "साधुसादिनीति वा साधुसानिनीति वा"। शोभने अर्थे श्वसुरस्य सन्तानलक्षणे सौदत्यङ्गभाव मुपैतीति स्नुषा; साधु सनोति सन्ततिं सम्भजतीति वा स्नुषा; "सु अपत्यम्, तत्सनोतीति वा"। सु—इत्यपत्यनाम§; प्रसूयते हि तदिति, तदियं

* क-ख-ग-पुस्तकेषु एते पदे न दृश्येते।

† ऋ० सं० ८, ४, २, २।

‡ कम्=उदकम् १भा० ९७४०, कम्=सुखम् १भा० ११८४०।

§ एतस्मादेव यास्कवचनादिति बोध्यम्।

श्वशुरस्य सनोति सम्भजतीति वा स्नुषा* ।—। "उक्षण:", "उक्षते:" वृद्ध्यर्थस्य† ; वर्द्धयन्ति हि ते ओषधीरवश्यायाः ; न एव वा वृद्धत्वाद् वृद्धा भवन्ति । उक्षतेर्वा सेचनार्थस्य‡ ; "उदकेन" हि अवश्यायाः सर्व मिदं सिञ्चन्ति ॥

"'सरण्यू:"—इति§ वक्तव्यम् । सैव यदा सूर्यं प्रत्यविभागेन स्रुता प्रसृता भवति, तदा "सरणात्" सरण्यूरित्युच्यते ॥

"तस्या: एषा भवति"—॥ ९ ॥

अपागूहन्नमृतां मर्त्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णा मददुर्विवस्वते । उताश्विनावभरद्यत्तदासीदजहादु द्वा मिथुना सरण्यूः ॥ अप्यगूहन्नमृतां|| मर्त्त्येभ्यः कृत्वी सवर्णां मददुर्विवस्वते ऽप्यश्विनावभरद्यत्तदासीदजहाद् द्वौ¶ मिथुनौ सरण्यूर्मध्यमं च माध्यमिकाञ्च वाच मिति नैरुक्ता यमञ्च यमीञ्चेत्यैतिहासिकास्तत्रेतिहास माच-

* "तस्यथैवादस्नुषा श्वशुराल्लज्जमाना निलीयमानेत्येव मेव"—इत्यादि ऐ० ब्रा० ३, २, ११ ।

† निघण्टौ महन्नामसु उक्षः, उक्षितः, उक्षा इति च (१भा० १९९ पृ०)। 'उक्षति वृद्ध्यर्थः - इति स्कन्दस्वामी"—इति देवराजः । १भा० २०१ पृ० (५) ।

‡ "उक्ष सेचने"—इति धा० पा० भ्वा० प० ६५७ ।

§ निघ० ५अ० ६ख० (५) १भा० ४९१ पृ० ।

|| "अपागूहन्नमृतां" ग, रोथसम्मतेष्वपि केषु चित् ।

¶ "॰दजहाद्दौ" क, ख, ग ।

सूते त्वाष्ट्री सरण्यूर्विवस्वत आदित्याद्यमौ मिथुनौ जनयाञ्चकार सा सवर्णामन्यां प्रतिनिधायाश्वं रूपं कृत्वा प्रदुद्राव स विवस्वानादित्य आश्व मेव रूपं कृत्वा ता मनुसृत्य सम्बभूव ततोऽश्विनौ जज्ञाते सवर्णायां मनुस्तदभिवादिन्येषर्ग् भवति ॥ १० ॥

“अपागूहन्”—इति*। देवश्रवस आर्षम्। ‘अपागूहन्’ ‘अगूहताम्’ एतां सुषमं वृषाकपाय्यः गाथां ‘मर्त्येभ्यः’ मनुष्येभ्यः। के ते? रश्मयः। “कृत्वी सवर्णा मददुर्विवस्वते”। तत्सवर्णा मेतां कृत्वा सरण्यूम् अददुर्विवस्वते आदित्याय। ‘उत अश्विनौ भरत्’ स्तुतिभिः पोषाः; स ह्यश्विनोः स्तुतिकालः। अथवा सरण्यूरभरत् हविषा; स ह्यश्विनोर्यागकालः। ‘यत् तत् आसीत्’ उषसो रूपं सरण्वा वा ‘अजहात्’ अत्यजत्। ‘द्वा’ “द्वौ” ‘मिथुनः’ “मिथुनौ” सरण्यूः, “मध्यमश्च माध्यमिकाश्च वाच मिति नैरुक्ताः” यदा हि सरण्यूरादित्यस्य सकाशं मण्डल मनु प्रविष्टा भवत्यविभागेन, तदोदिते आदित्ये विच्छिद्यते मध्यमस्य माध्यमिकायाश्च वाचः काल इति एष तयोस्त्यागः ॥

“यमश्च यमी चेत्यैतिहासिकाः”†। तन्मतेन मन्त्रार्थस्य योजना।

---

* ऋ० सं० ७, ६, १६, २। अस्याः ऋक् यमपुत्रो देवश्रवा नामर्षिः।

† “यमेतिहास माचक्षते। त्वष्टृनामकस्य देवस्य सरण्युस्त्रिशिराश्चेति स्त्रीपुंसात्मक मपत्यद्वय मभूत्। ततस्त्वष्टा सरण्यूनामिकां पुत्रीं विवस्वते प्रायच्छत्। ततस्तस्या विवस्वतः सकाशाद् यमयम्यौ विजज्ञाते। ततः कदाचिदात्मसदृशीं देवजनितां

त एव रश्मयः प्राणाधिदेवताभाव मापन्नाः, तेष्वन्यत्तद्रूपं चेत्यैतिहासिको व्यवहारः। तान्त्वाष्ट्रीं सरण्यू मश्वाकृत्वा, तथाश्वयश्विनोर्जन्म भविष्यत् पश्यन्तो लोकहिताय अमृतां अमरणधर्मिणीन्देवीम् अपागूहन्नन्तर्हिताञ्चक्रुः। मर्त्येभ्यो मनुष्येभ्यः उत्तरान् कुरून् प्रति निन्युः* । ततस्तान्यां तत्सवर्णाञ्छायाप्रभवां कृत्वा ता मदर्दुर्विवस्वते। उताश्विनावभरत् यत् आश्वं तदा रूप मासीत्तेन सा सरण्युरश्विनावभरत् अजनयत् वा अपुष्णात् उत्तरेषु कुरुषु। अजहाद् द्वा मिथुना सरण्यूः द्वावन्यौ मिथुनौ यमञ्च यमीञ्चेति विवस्वतः सकाशादजहात् हित्वा ननाशेति॥

"तत्रेतिहास माचक्षते"। ऋजुरितिहासार्थः। यथा त्वाष्ट्री सरण्यूः विवस्वतोढा, सा च तस्मात् ननाश। "तदभिवादिन्येषर्ग्भवति"—॥ १० ॥

श्वयः समीपे तदपत्यद्वयं निधाय स्वय माश्वं रूपं कृत्वोत्तरान् कुरून् प्रति जगाम। अथ विवस्वानेतां स्त्रियं सरण्यू मिति मत्वा ता मरंसीत्। तस्यां मनुर्नाम राजर्षिरजायत। ततो विवस्वानेषा सरण्यूर्न भवतीति स्वय मप्यश्वो भूत्वा ता मश्वरूपिणीं प्रायासीत्। ततः सङ्क्रीडमानयोस्तयोः स्रुभूतं रेतः पृथिव्यां पपात। अथ सा गर्भकामतया तत् पतितं रेत आजघ्रौ। ततस्तस्याः सकाशात् नासत्यो दस्रश्चेत्युभावश्विनावजायेताम्"—इति १म० २अ० १सूक्तारम्भे सा० भा०। त्रिशिरःपरिचयस्तु ऋ० सं० ७, ६, ४, २ द्र०। "त्रिशीर्षाणं ०———० जितो गाः")।

* "ये के च परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरवः उत्तरमद्राः इति"—इति ऐ० ब्रा० ८प० २अ० ३ख०।

त्वष्टा दुहित्रे वहतुं कृणोतीतीदं विश्वं भुवनं समेति। यमस्य माता पर्युह्यमाना महो जाया विवस्वतो ननाश॥ त्वष्टा दुहितुर्वहनं करोतीदं विश्वं भुवनं समेतीमानि* च सर्वाणि भूतान्यभिसमागच्छन्ति यमस्य माता पर्युह्यमाना महतो जाया विवस्वतो ननाश रात्रिरादित्यस्यादित्योदयेऽन्तर्धीयते†॥ ११॥

॥ इति निरुक्तौ द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ १२. १.

त्वष्टा दुहित्र इति‡। पूर्ववत्र समाम्नायं विनियोगश्च। 'त्वष्टा' देवो विश्वकर्मा यं पुराणविदो वदन्ति, स ('दुहित्रे') "दुहितुः" 'वहतुं' "वहनं" विवाहं "करोतीति" 'इदं विश्वं' 'भुवनं' भूतजातं विवाहदर्शनप्रेप्सया 'समेति'; स हि विवाहानां स्वभावः। 'यमस्य माता' भविष्यता योगेनोच्यते 'पर्युह्यमाना' पर्यूढा, यमञ्च यमीञ्च जनयित्वा, ततो 'महः' "महतः" 'जाया' 'विवस्वतः' देवस्य जाया भार्या हित्वा अपत्ये मिथुनावाश्व्यं रूपं कृत्वा 'ननाश' इति§॥

* "करोतीमानि"—इत्येव क, ख, ग।

† "न्तर्धीयते" क, ख, ग।

‡ ऋ॰ सं॰ ८, ६, १२, १। उष्णायाः प्रथमैषा।

§ "ननाश, उत्तरान् कुरून् प्रति नष्टा अगच्छदित्यर्थः"—इति सा॰ भा॰।

नैरुक्तपक्षे तु 'त्वष्टा' मध्यमः, तमोभागस्य उषसो ('दुहित्रे') दुहितुः दूरे स्थिताया: प्रकाशरूपाया: 'वहतुं' "वहनं" विवस्वतः "करोति"। 'इदं विश्वं भुवनं ममेति' प्रभात मिति मत्वा "सर्वाणि भूतानि" स्वासुस्वासु इतिकर्त्तव्यतासु अभिसमागच्छन्ति। 'यमस्य माता पर्युह्यमाना' यमस्य मध्यमस्य माता देवधर्मेण अथवा द्युस्थानस्य सैव जाया सा मातेति। जायतेऽस्यां पुत्रत्वेन पतिः 'जाया' भार्या*, "महतो विवस्वतः" प्रकाशेन प्रोत्सार्यमाणा 'ननाश' नश्यति। सङ्क्षेपतो भाष्यकारोऽर्थं निराह।—"रात्रिरादित्यस्य" उषा जाया, सा "आदित्यस्योदयेऽन्तर्द्धीयते"—इति† ॥ ११ ॥

इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ सप्तदशाध्यायस्य (द्वादशाध्यायस्य) प्रथमः पादः ॥ १२ । १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

सविता व्याख्यातस्तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति तस्यैषा भवति ॥ १ (१२) ॥

* तथा हि—"पतिर्भार्यां सम्प्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते। जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः॥"—इति म० सं० ९अ० ८ श्लो०।

† अत एव च रात्रेरपरं नाम "उषस्या"—इति, एतन्मूलकत्र उषस्यादरत्वाख्यानं मयस्याजारस्य च्छ्ये स्पति नौ० इ० इ०।

"सविता"—इति* वक्तव्यम् । स पुनरेष "व्याख्यातः" अभिधानतः; इह पुनरादित्यः । "तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति" यदा यस्मिन् काले द्यौरेव अपहततमस्का भवति, न पृथिवी; पृथिव्यां तमो भवति; दिव्यपहते तमसि विक्षिप्ता अस्या रश्मयो भवन्ति, स सावित्रः कालः, तस्मिन् काले आदित्यः सवितोच्यते† । "तस्य" सवितुः तत्कालोपलक्षितस्य "एषा" ऋक् प्राधान्यस्तुतिः "भवति" ॥ १ (१२) ॥

विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे । वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥ सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रति मुञ्चते मेधावी कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा प्रसुवति भद्रं द्विपाद्भ्यश्च चतुष्पाद्भ्यश्च व्यचिख्यपन्नाकं सविता वरणीयः प्रयाणमनूषसो विराजत्यधोरामः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते कस्मात्सामान्यादित्यधस्तात्तद्वेडायां‡ तमो भवत्येतस्मात्सामान्यादधस्ताद्रामोऽधस्तात् कृष्णः कस्मात्सामान्यादित्यग्निं

* निघ० ५अ० ६ख० (७); १भा ४९०, ४९१पृ० ।

† "त्रयस्त्रिंशद्वै देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादश आदित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च (ऐ० ब्रा० १प० २ख० ४ख०)"—इत्येवमादिषु श्रुतानां द्वादशानामादित्यानामेष प्रथमः, सवितेति ; दिनाद्ययामाद्यन्तौ यागकालोऽस्याभिमतः ।

‡ "०द्वेळायां" क, ख, ग ।

चित्वा न रामा मुपेयाद्रामा रमणायोपेयते न धर्माय कृष्णजातीयैतस्मात् सामान्यात्कृकवाकुः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते कस्मात्सामान्या दिति कालानुवादं परीत्य कृकवाकोः पूर्वं शब्दानुकरणं वचेरुत्तरं भगो व्याख्यातस्तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात्तस्यैषा भवति ॥ २ (१३) ॥

"विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कवि"—इति*। श्यावाश्वस्यार्षम्। आभिप्लविके प्रथमेऽहनि विनियोगः; शिक्यपाशप्रतिमोके च यजमानस्याग्नौ। 'विश्वानि' "सर्वाणि" 'रूपाणि' रूपवत्स्वर्थेषु 'प्रतिमुञ्चते' आबध्नाति। तमोऽपघ्नन् रूपाण्याविःकुर्वन्। 'कविः' "क्रान्तदर्शनः" अथवा "कवतेः" धातोः गत्यर्थस्य कविः, कवति गच्छत्यसौ नित्यम्†। किञ्च कवित्वादेव 'प्रासावीत्' "प्रसुवति" जनयति। अभ्यनुजानाति च 'भद्रं द्विपदे चतुष्पदे' "द्विपाञ्चस्त्र" मनुष्यादिभ्यः "चतुष्पाञ्चस्त्र" गवादिभ्यः, यद्यत्तेषां भद्रं कल्याणं तत्तत्प्रसुवति। किञ्च। 'वि नाकम् अख्यत्' विख्यापयति नाकं द्याञ्च विदर्शयति; तदाहि तस्यां विकीर्णरश्मयो भवन्ति। किञ्च 'अनुप्रयाणम्, उषसः वि राजति' उषसः प्रयाण मनु विराजति प्रकाशते। सोऽस्माकं नामेदं करोत्वित्याशिषा स्तुतिर्निराकाङ्क्षा ॥

* ऋ० सं० ४, ४, १४. १। य० वा० सं० ११, २।

† "कवते" निघ० २अ० १४ख० (२०); १भा० ११९, १४२पृ०। "कविः" निघ० ३अ० १५ख० (१०): १भा० ११८, १४१। "अतीतानागतविप्रकृष्टविषयं युगपत् ज्ञानं यस्य स क्रान्तदर्शनः"—इत्यवढः।

"वि नाक मख्यत्"—इति सवितुः कालोपलक्षणकं मन्त्रलिङ्गम्, तत्पशुगुणसामान्येन समर्थयन्नाह।—"अधोरामः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते"*। "कस्माद्गुणसामान्यात्"? इति—"अधस्तात्तद्वेलायान्तमो भवति" उपरिष्टाच्च ज्योतिः†। शुक्लं तदा दिवि भवति, कीर्णरश्मित्वात्तस्याः ; अधस्तात्तु भूम्यां तदा तमो भवति। एतस्मात् कालदेवतागुणसामान्यात् पशुरपि तथारूप एव भवति सावित्रः॥

आह ;—"अधोरामः" इति किमुक्तं भवति? उच्यते,—"अधस्तात्कृष्णः"—इति यदुक्तं स्यात् तदुक्तं भवत्यधोराम इति॥

आह ;—"कृष्णः कस्मात् सामान्यात्" राम इत्युच्यते? शृणु,— विज्ञायते हि "अग्निञ्चित्वा" प्रथमं चित्वा "न रामा मुपेयात्"—इति‡। "रामा"—इति शूद्रोच्यते ; सा हि "रमणाय" एव

---

* अश्वमेधादौ हि एकविंशत्यादयो यूपा भवन्ति, तेषु तदन्तरेषु च ग्राम्या आरण्याश्च बहवः पशवो बद्धा भवन्ति, तेषां स्तुत्यर्थाश्च ये मन्त्रा आम्नायन्ते, त एव पशुसमाम्नाया उच्यन्ते (य० वा० सं० २४अ० १—४० ; २९अ० ५८, ५९ क० इत्यादयः द्र०)। तत्र च पशुसमाम्नाये "अधोरामः सावित्रः"—इति श्रूयते (य० वा० सं० २९अ० ५८ क०), अधोरामः अधस्तात्कृष्णः पशुः सावित्रः सवितृदेवताक इति च तदर्थः।

† एवञ्च सवितृनामकादित्यस्य = प्रथमोदितस्य सूर्यस्य,अधोभागे तमसा सारूप्यं, उपरिष्टाच्च ज्योतिषा मिति फलितार्थः ; इडायाम = पृथिव्याम्, सर्वदैव एकतः सूर्यो ऽस्तं याति एकत उदेति चेति तमोज्योतिषोः अधऊर्ध्वभावाभ्यां सदैव स्थितिरिति भावः।

‡ एवञ्चान्यत्र शूद्राया उपयमो न दोषावह इति सुतराम्। तथा च "शूद्रावेदी पतत्यत्रेः"—इति (३अ० १६श्लो०) मनुवचन मत्रत्यवर्णोदाहरणपर मिति ज्ञेयम्।

"उपेयते"—"न धर्माय" रमणार्थ मेव सा । "कृष्णजातीया"—इत्येकार्थौ शब्दावधुना उत्सृज्य रामां स्त्रियं प्रवीणादिशब्दवत् पश्चादयं रामशब्दो वृत्तः कृष्णसामान्यमात्रेण* ॥

"कृकवाकुः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते"†, सः "कस्मात् सामान्यात्"? इति, उच्यते,— "कालानुवादं परीत्य" सवितुः काल मसौ वक्तीति‡ एवं परीत्य परिज्ञाय समाम्नाये तस्य सावित्रत्वं कृकवाकुशब्द मधुना निर्वक्ति । "कृकवाकोः पूर्वं शब्दानुकरणम्" कृकवाकु-शब्दस्य पूर्वपदं शब्दानुकरणं कृकः—इत्येव मसौ शब्दङ्करोति; "वचेरुत्तरम्" वाकुरित्येतत्; कृकः—इत्येवं वक्तीति कृकवाकुः ॥

"भगः" वक्तव्यः§ । स पुनरेषः "व्याख्यातः" स्त्रीभगेन शब्दव्युत्पत्तितः|| । ("तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात्") तस्मात्सावित्रात्कालात् परत एतदुत्तमं ज्योतिर्भगाख्यं भवति¶ ॥

"तस्य एषा भवति"—॥ २ (१२) ॥

* एवञ्च कृष्णत्वं शूद्राणां प्राकृत मार्याणान्त्वप्राकृत मासीत्तदानी मित्यपि ज्ञेयम् । अत एव "कृष्णा अवर्धेधाममभिगात् (ऋ॰ सं॰ २, १, ८, ६)"—इति व्याख्यानावसरे "कृष्णान्, कर्मविघ्नकारिणोऽसुरान्"—इति सा॰भा॰ । एवं बहुत्र ।

† य॰ वा॰ सं॰ २४अ॰ ३५क॰ ।

‡ 'कृकवाकुः' ताम्रचूडः, कुक्कुट इति यावत्; स च पशुः 'सावित्रः' सवितृदेवताक इत्यर्थः । सवितुरुदयकाले एव तेषां रुतश्रुतेः । कृकवाकु-शब्देन मयूर-सरटावपि गृह्येते ।

§ निघ॰ ५अ॰ ६ख॰ (८) ; १भा॰ ४९०, ४९१पृ॰ ।

|| ३अ॰ ३पा॰ ४ख॰ ; २भा॰ ३११पृ॰ ३पं॰ ।

¶ द्वादशस्वादित्येष्वयं द्वितीयः ; दिनाद्ययामसध्यवर्तीयामकालोऽस्याधिकृतः ।

"त्रि नाक सप्तात्"—इति सवितुः कालोपलक्षणकं मन्त्रलिङ्गम्, तत्पशुगुणसामान्येन समर्थयन्नाह।—"अधोरामः सावित्र इति पशु-समाम्नाये विज्ञायते"*। "कस्माद्गुणसामान्यात्"? इति—"अध-स्तात्तद्वेलायामसौ भवति" उपरिष्टाच्च ज्योतिः†। शुक्लं तदा दिवि भवति, कीर्णरश्मित्वात्तस्याः; अधस्तात्तु भूम्यां तदा तमो भवति। एतस्मात् कालदेवतागुणसामान्यात् पशुरपि तथारूप एव भवति सावित्रः॥

आह;—"अधोरामः" इति किमुक्तं भवति? उच्यते,—"अध-स्तात्कृष्णः"—इति यदुक्तं स्यात् तदुक्तं भवत्यधोराम इति॥

आह;—"कृष्णः कस्मात् सामान्यात्" राम इत्युच्यते? शृणु,—विज्ञायते हि "अग्निं चित्वा" प्रथमं चित्वा "न रामा मुपेयात्"—इति‡। "रामा"—इति शूद्रोच्यते; सा हि "रमणाय" ए…

* अश्वमेधाङ्गे हि एकविंशत्यादयो यूपा भवन्ति, तेषु मध्यमादिषु च … आरम्भाय बहवः पशवो बद्धा भवन्ति, तथा कृत्यर्थाश्च ये मन्त्रा आम्नायन्ते, स … पशुसमाम्नाया उच्यन्ते (यजु० वा० सं० २४अ० १—४० ; २९अ० ५८, ५९ क० … द्रष्टव्या)। तत्र च पशुसमाम्नाये "अधोरामः सावित्रः"—इति श्रूयते (य० वा० सं० २९अ० ५८क०), अधोरामः अधस्तात्कृष्णः पशुः सावित्रः सवितृदेवताक इति च तदर्थः।

† एतच्च सवितृनामकादित्यस्य = प्रथमोदितस्य सूर्यस्य, अधोभागे तमसा आरक्तः … [illegible] ज्योतिषा सितः कलितार्थः; इत्यर्थान्तरम् = इतिवाम, सर्वैरेव सकलः सूर्य… [illegible] … इति चेति तमोज्योतिषोः आसक्तसमाख्या सदैव विनिर्दि… श्यते।

‡ एतच्चान्यत्र शूद्राया उपगमो न दोषायेत्यत इति सूत्रणाम्। तथा च "शूद्रावेदं पतत्यत्रेः"—इति (३अ० १६श्लो०) मनुवचन मत्रतत्परत्वं दारोपग तिति विज्ञातम्।

"उपेयते"—"न धर्माय" रमणार्थ मेव सा । "कृष्णजातीया"—इत्येकार्थौ शब्दावधुना उत्सृज्य रामां स्त्रियं प्रवीणादिशब्दवत् पश्चादयं रामशब्दो वृत्तः कृष्णसामान्यमात्रेण* ॥

"कृकवाकुः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते"†, सः "कस्मात्सामान्यात्"? इति, उच्यते,— "कालानुवादं परीत्य" भवितुः काल ममौ वक्तीति‡ एवं परीत्य परिज्ञाय समाम्नाये तस्य सावित्रत्वं कृकवाकुशब्द मधुना निर्वक्ति । "कृकवाकोः पूर्वं शब्दानुकरणम्" कृकवाकु-शब्दस्य पूर्वपदं शब्दानुकरणं कृकः—इत्येव ममौ शब्दङ्करोति; "वचेरुत्तरम्" वाकुरित्येतत्; कृकः—इत्येवं वक्तीति कृकवाकुः ॥

"भगः" वक्तव्यः§ । स पुनरेषः "व्याख्यातः" स्त्रीभगेन शब्दव्युत्पत्तितः‖ । ("तस्य कालः प्रागुत्सर्पणात्") तस्मात्सावित्रात्कालात् परत एतदुत्तमं ज्योतिर्भगाख्यं भवति¶ ॥

"तस्य एषा भवति"—॥ २ (१३) ॥

---

* एवञ्च कृष्णत्वं शूद्रायां प्राकृत भार्यायामप्राकृत भार्यायाश्चाविशेषादित्यपि बुद्धम् । अत एव "कृष्णा अववैधामभिमांन् (ऋ० सं० २, १, ८, ६)"—इति व्याख्यानावसरे "कृष्णान्, कर्मविघ्नकारिणोऽसुरान्"—इति सा०भा० । एवं बहुत्र ।

† य० वा० सं० २४अ० ३५क० ।

‡ 'कृकवाकुः' ताम्रचूडः, कुक्कुट इति यावत्; स च पशुः 'सावित्रः' सवितृदेवताक इत्यर्थः । सवितुरुदयकाले एव तेषां वाक्श्रुतेः । कृकवाकु-शब्देन मयूर-सरटावपि गृह्येते ।

§ निघ० ५अ० ६ख० (८); १भा० ४९०, ४९१पृ० ।

‖ १अ० ३पा० ४ख०; २भा० २११पृ० १पं० ।

¶ द्वादशादित्येष्वयं द्वितीयः; दिनाद्ययामद्वयवर्तीयामकालोऽस्याधिकृतः ।

कालेऽभिविपश्यन्ति संवत्सरे वपत एक एषा मित्यग्निः पृथिवीं दहति सर्व मेकोऽभिविपश्यति कर्मभिरादित्यो गतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्याथ यद्रश्मिभिर-भिप्रकम्पयन्नेति तद्वृषाकपिर्भवति वृषाकम्पनस्तस्यैषा भवति ॥ ८ (२७) ॥

"त्रयः केशिनः"—इति* दीर्घतमस आर्षम्। महाव्रते वैश्वदेवे शस्यते। य एते 'त्रयः' 'केशिनः' अग्निवाय्वादित्याः 'ऋतुथा' कालेकाले 'विचक्षते' यथाकालम् "अभिविपश्यन्ति" स्वकर्माधिकारयुक्तेनानुग्रहेण लोकं मनुगृह्णन्ति, 'एषाम्' 'एकः' पृथिवीस्थानः "अग्निः" 'संवत्सरे' "पृथिवीं" 'वपते' "दहति" इत्यर्थः। तथा हि सा कर्मणा सम्पद्यते। "विश्वमेको अभि चष्टे" स्वाधिकारयुक्तैः "कर्मभिः" "अभिविपश्यति" अनुगृह्णाति "आदित्यः"। "ध्राजिरेकस्य ददृशे"। "गतिरेकस्य" रजसा हृतेन पार्थिवेन उदकेन वा "दृश्यते" 'न रूपम्' "मध्यमस्य"† ॥

"अथ यद्रश्मिभिरभिप्रकम्पयन्नेति"। 'अथ' 'यत्' यदा आदित्यः 'रश्मिभिः' उपसंहृतैरुपसम्पन्नैर्भूतानि 'अभिप्रकम्पयन् एति', "तत्"

* ऋ० सं० १. २, २१. ४; अथ० सं० ९, १९, २६ ।

† वायोः विद्युतो वेति भावप्रकाशनः । भाष्यमप्याह—"एकस्य वायोः ध्राजिर्गतिर्दृश्यते सर्वैः, न रूपम्, अप्रत्यक्षत्वात्; स्पर्शशब्दधृतिकम्पलिङ्गैर्गम्यत इति हि न्यायविदो वदन्ति।"—इति।

तदा "वृषाकपिर्भवति"* वर्षिता चात्रश्मायानां कम्पनस्य भूतानाम्†; सर्वो हि भगवच्छब्दृग्ये तद्भयात् कम्पते‡॥

"तस्य एषा भवति"—॥ ८ (२७)॥

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै। य एष स्वप्नंशनोऽस्तु मेषि पथा पुनर्विश्वस्मादिन्द्र§ उत्तरः॥ पुनरेहि वृषाकपे सुप्रसूतानि वः कर्माणि कल्पयावहै य एष स्वप्नंशनः स्वप्नान्नाशयत्यादित्य‖ उदयेन सोऽस्तु मेषि पथा पुनः सर्वस्माद्य इन्द्र उत्तरस्त्व मेतद् ब्रूम आदित्यं यमो व्याख्यानस्तस्यैषा भवति॥ ९ (२८)॥

"पुनरेहि वृषाकपे"—इति¶। वृषाकपेरार्षम्। पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। हे 'वृषाकपे' भगवन्! 'यः एषः' त्वं ('स्वप्नंशनः') स्वप्ननाशनः "स्वप्नान्" "उदयेन" "नाशयसि", "सोऽस्तु मेषि पथा पुनः"। यश्च त्वं 'विश्वस्मात्' "सर्वस्मात्" जगतः 'इन्द्रः' ईश्वरः 'उत्तरः' उद्गततरः, स त्वं 'पुनः'

* निरु० ५अ० ६ख० १६ (१भा० ४९०, ४९१पृ०)।

† द्वादशस्वादित्येष्वयं नवमः; दिनान्तेऽगम्यमान्यन्तेऽंशः कालोऽस्याधिकृतः

‡ पु० ११अ० ४पा० ५ख० (११८पृ०) १२अ० १पा० ८ख० (१६१पृ०) च द्र०

§ 'पुनः। विश्वस्मादिन्द्र" -इति च-प्रभृतिषु।

‖ "स्वप्नान्नाशयस्यादित्य" च-प्रभृतिषु।

¶ ऋ० सं० ८, ४, ४, ६।

'एहि' आयाहि, उदयं प्राप्नुहि। तत आसां 'सुविता' ("सुप्रसूतानि") सुप्रवृत्तानि शोभन मर्थ मुद्दिश्य जगतोऽनुग्रह मेतानि शोभनानि "कर्माणि" प्रवृत्तानि 'कल्पयावहै' समर्थानि कुर्वः* ;—इत्य सुद्-येनाह मनुष्ठानेनेति ॥

"यमः" वक्तव्यः†, स पुनः "व्याख्यातः" निर्वचनतः‡; इह त्वादित्योऽभिधेयः§ ॥

"तस्य एषा भवति"—॥ ८ (२८) ॥

यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे देवैः सम्पिबते यमः। अत्रा नो विश्पतिः पिता पुराणाँ अनु वेनति ॥ यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे स्थाने वृतक्षये|| वापि वोपमार्थे स्याद्वृक्ष इव सुपलाश इति वृक्षो व्रश्चनात्पलाशं पलाशना-द्देवैः¶ सङ्गच्छते यमो रश्मिभिरादित्यस्तत्र नः सर्वस्य पाता वा पालयिता वा पुराणाननुकामयेताजएकपा-

* "इन्द्राण्यहं चावां सुभौ पर्याप्तौ च कुर्याव"—इति मा० भा०।

† निघ० ५ख० ६ख० १७ (१भा० ४५०, ४४४पृ०)।

‡ "यमो यच्छतीति सतः" १०अ० ५पा० ६ख० (२ ४पृ०)।

§ द्वादशस्वादित्येष्वयं द्रष्टव्यः, दिनान्तयामायत्तनोत्यां शास्यानिरुक्तः। "सङ्गच्छते रश्मिभिरिति सङ्गमयन्नस्य आदित्य उच्यते" —इति निघण्टुव्याख्याया माधवदेवराजोऽपि (१भा० ४९४पृ० १पं०)।

|| "वृतः क्षये" क।

¶ "पलाशदनाद्देवैः" क; "पलाशदनाद्देवैः" ख, ग।

दजन एकः पाद्* एकेन पादेन पातीति वैकेन पादेन पिबतीति वैकोऽस्य पाद इति वा । एकं पादन्नोत्खिदतीत्यपि निगमो भवति तस्यैष निपातो भवति वैश्वदेव्यामृचि ॥ १० (२९) ॥

'यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे"—इति† । कुमारस्य यामायनस्यार्षम् । 'यस्मिन् वृक्षे' आदित्ये; स हि स्वगत्या कालम् अतिक्रामयन् सर्वभूतानामायूंषि क्षपयति । "वृश्चति वृक्षः" । "वृतक्षये वा" पुण्यकृद्भिर्वृते निवासे इत्यर्थः । 'सुपलाशे' सुष्ठु पराशीर्णमले दीप्तिमति 'देवैः' सह "रश्मिभिः" 'संपिबते' "सङ्गच्छते" अस्तं गच्छत्यादित्यः । तत्र किमिति ? 'अत्र' 'नः' अस्मान् पुण्येन कर्म्मणा विद्यया च तत्प्रापिकया गतात्मनः 'पुराणान्' इव तन्निवासिनः 'अनु' ('वेनति') वेनतु ("कामयेत") कामयतु सम्प्रीणयत्वित्यर्थः ॥

"वृक्षे इव सुपलाशे"—इति, ऐतिहासिकपक्षे स्वगृह मुपागता-नस्मान् सुपलाशवृक्षप्रच्छन्नस्वनिवासे पितृराजो 'यमः' 'पुराणान्' इव तल्लोकनिवासिनः पितॄन् अनु कामयतु । अस्मिन् पक्षे देवैः सम्पिबत इति तदनुचारिणो गृह्यन्ते देवा इति‡ ॥

---

* "एकपाद्" क, ख, ग ।

† ऋ० सं० ८, ७, १७, १ ।

‡ "नचिकेता नाम कुमारो वाजश्रवसेन पित्रा यमलोकं प्रस्थापितः सन् यमं दृष्ट्वा प्रसाद्य पुनरपीमं लोकमाजगाम । अयमर्थ इदमादिकैर्मन्त्रैः प्रतिपाद्यते । यद्वा कुमारो नाम नचिकेतसोऽन्यः कश्चिदृषिः । यच्छतीति यम आदित्यः । स चानेन सूक्तेन तुष्टाव ।"—इति स० भा० ।

"अजएकपात्"—इति वक्तव्यम्*। स पुनः अय मादित्यः† नित्यम्, "अजनः" गमनः "एकः" च "पादः" अस्माणः ; विज्ञायते हि—"अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः" इति‡। "एकेन पादेन पातीति वा"। सर्व मिदं जगत् एकेनांशेनानुप्रविश्य पाति रक्षति स्थितिकाले प्राणात्मना ऽन्नं पचन्नजनश्चेत्यज एकपात्। "एकेन पादेन पिबतीति वा"। एकेनांशेनोदकं सर्वस्माज्जगतः पिबत्यजनश्चेत्यजएकपात्। अथ "वा" अजनो गमनः, "एकोऽस्य पाद इति" अजएकपात्। जीवभूतोऽस्य कृत्स्ने जगति एकः पादोऽनुप्रविष्टः;

निगमोऽपि हि भवत्यस्मिन्नर्थे—"एकं पादं नोत्खिदति सलिलाद्धंस उच्चरन्। स चेत् तमुद्धरेदङ्ग न मृत्युर्नामृतं भवेत्"। एकं मात्मनः पादं मंशं नोत्खिदति नोद्धरति इति आदित्यो हंसः सहनस्तमसो वा ध्वनो वा हन्ता। कुतः पुनर्नोत्खिदति? 'सलिलात्' सन्मात्रे ब्रह्मणि लीनादेतस्माज्जगतः, 'उच्चरन्' अहन्यहनि उद्यन्नित्यर्थः। 'स चेत्' 'तं' जीवभूत मात्मनः पाद मेतस्मात् जगतः 'उद्धरेत्' ततस्तदुद्धरणसमकाल मेव 'अङ्ग' क्षिप्रं 'न मृत्युर्नामृतं भवेत्'; — सर्व मिदं सव्यपदेश्यं सदेव स्यादित्यर्थः§॥

---

* निघ० ५ अ० ६ ख० १८। भा० ४९०, ४९४पृ०।

† द्वादशस्वादित्येष्वय मेकादशः; दिनात्ययासमयस्थलीयांशः कालोऽस्याधिकृतः। "अजभावस्य आदित्य उच्यते"—इति चाह निघण्टुव्याख्यायां देवराजः।

‡ "तदेतच्चतुष्पाद् ब्रह्म वाक् पादः प्राणः पादश्चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्म मथाधिदैवत मग्निः पादः"—इत्यादि छा० उ० ३, १८।

§ द्वादशपाद आदित्यः, तत्र यस्योदये खल्वेकः पादोऽवशिष्येत स एवैकपादिति चाह कश्चित्।

"तस्य एष निपातो भवति" साधारण्येन "वैश्वदेव्या मृचि"—
॥ १० (२९) ॥

पावीरवी तन्यतुरेकपादजो दिवो धर्त्ता सिन्धुरापः समुद्रियः। विश्वे देवासः शृणवन् वचांसि मे सरस्वती सह धीभिः पुरन्ध्या॥ पविः शल्यो भवति यद्विपुनाति कायन्तद्वत्पवीर मायुधन्तद्वानिन्द्रः पवीरवान्। अति-तस्थौ पवीरवानित्यपि निगमो भवति। तद्देवता वाक् पावीरवी पावीरवो च दिव्या वाक् तन्यतुस्तनिची वाचोऽन्यस्या अजश्चैकपाद्दिवो धारयिता (च*) सिन्धु-श्चापश्च समुद्रियाः (च†) सर्वे च देवाः सरस्वती च सह पुरन्ध्या स्तुत्या प्रयुक्तानि धीभिः कर्मभिर्युक्तानि शृण्वन्तु वचनानीमानीति पृथिवी व्याख्याता तस्या एष निपातो भवत्यैन्द्राग्न्या मृचि॥ ११ (३०)॥

"पावीरवी तन्यतुः"—इति‡। वसुकर्णस्यार्षम्। वैश्वदेवे शस्त्रे विनियोगः। "पविः शल्यो भवति"। कस्मात्? "यद्" "विपु-नाति" विदारयति "कायम्" तेन शल्येन "तद्वत् पवीर

* "नास्त्येतत् पदम् घ-प्रभृतिषु।

† नास्त्येतत् पदम् क-ख-ग-पुस्तकेषु।

‡ ऋ० सं० ८, ९, ११, ९।

मायुधम्"। रो मत्वर्थे। तेन प्रत्ययवता आयुधेन "तद्वानिन्द्रः पवीरवान्" ॥

यथा चैतदेवं तथैव निगमः।—"अतितस्थौ पवीरवान्"—इति। "यो जनान् महिषाँइव"* । त्रिष्टुब्योरार्षम्। 'यः' इन्द्रः 'महिषान्' अतिमहतोऽप्यसुरजनान् 'युधा' युद्धेन ('अति') अतीत्य 'तस्थौ' 'तिष्ठति' 'पवीरवान्' आयुधवान्। अपि च 'अपवीरवान्' अनायुध इत्यर्थः। सायुधो निरायुधश्च नित्य मसुरजनान् महतोऽपि अतितिष्ठति यः, स इदं नामास्माकं करोत्विति† ॥

"तद्देवता वाक् पावीरवी" स इन्द्रो यस्या माध्यमिकाया वाचो देवता, सैन्द्री वाक् पावीरवी‡. 'तन्यतुः' ("तनित्री") तनयित्री "वाचोऽन्यस्याः"। तदुक्तम्—"तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति"। सा च "दिव्या वाक्": "अजस्यैकपात्§ दिवो धारयिता"। एतदत्र द्युस्थानत्वम् अजस्यैकपदः। "सिन्धुश्च" नदः, "आपश्च"

---

* "यो जनान् महिषाँ इवातितस्थौ पवीरवान्। उतापवीरवान् युधा ॥"—इति ऋ० सं० ८, १, १४, ३।

† "योऽसमातिः, जनान् स्वविरोधिभूतान्, अतितस्थौ अतिक्रम्य तिष्ठति पराभावयतीत्यर्थः। क इव? महिषान् सिंह इव। कीदृशः सन्? पवीरवान्। पवीरः पविः खड्गवान्। उत अपि च अपवीरवान् अपगतखड्गः सन्। शस्त्रसाहाय्य मपि कदाचिन्नापेक्षत इत्यर्थः। उत अपि च किं कुर्वन्? युधा योधनेन, युद्धा इत्यर्थः।"—इति सा० भा०।

‡ "पावीरवीं शंसति; वाग् वै सरस्वती पावीरवी, वाच्येव तद्वाचं दधाति"—इति ऐ० ब्रा० ३प० २अ० १२ख०।

§ "सुरुद्रोऽस्मि विश्वयंचा अजोऽस्येकपात्"—इति य० वा० सं० ५, ३३।

ममुद्रियाः, 'विश्वे च देवाः' "सर्वे च देवाः" 'शृण्वन्' "शृण्वन्तु" "इमानि वचनानि" स्तुतिलक्षणानि। किं वचनान्येव? किं तर्हि? 'सह धीभिः' "कर्मभिः" हविर्दानयुक्तैः महितानि। 'सरस्वती' "च" शृणोतु 'पुरन्ध्या' "सह" बहुधात्र्या, माध्यमिकया वाचा।— इत्येतदाम्नास्महे ॥

निर्वचनस्यास्या मृच्युत्तरे पादे सम्यक् पाठो ऽन्वेष्यः* ॥ "पृथिवी"†, "व्याख्याता"‡। "तस्या एष निपातो भवति" दिवः पृथिव्याः "ऐन्द्राग्न्या मृचि";— न स्तुत्यत्वेन; किं तर्हि? नैघण्टुकेन केवलम् ॥ ११ (३०) ॥

यदिन्द्राग्नी पर॒मस्यां पृथि॒व्यां म॑ध्य॒मस्या॑ मव॒मस्या॑ मु॒त स्थः। अत॒ः परि॑ वृषणावा हि या॒त मथा॒ सोम॑स्य पिबतं सु॒तस्य॑ ॥ इति सा निगदव्याख्याता समुद्रो व्याख्यातस्तस्यैष निपातो भवति पावमा॒न्या मृचि॑ ॥ १२ (३१) ॥

"यदिन्द्राग्नी पर॒ मस्याम्"—इति§। कुत्सस्यार्षम्। हे 'इन्द्राग्नी!' 'वृषणौ' ('यद्') यदि युवां 'परमस्यां पृथिव्यां' द्युलक्षणायाम्,

* मदन्वेषणेन न किमपि फलं सम्पन्नम्।

† निघ० १अ० ३ख० १९ (१भा० ४९०, ४९४पृ०)।

‡ १अ० ४पा० १३ख० १भा० ९४पृ० १८पं० (२भा० ११४पृ०)।

§ ऋ० सं० १, ७, १०, ६।

शरीर मादित्यः; आश्रयणाद्वा सर्वं मिदं मस्मिन्नाश्रित मिति। तस्मिन् 'सप्त ऋषयः' "रश्मयः" 'प्रतिहिताः' प्रत्येकं हिताः निहिताः । ते पुनः सप्तैव अन्यूनाधिकाः सन्तः, सार्वदिक मुदक मुपनयनन्तः, तेनेद्धारस्त मादित्यं 'सदं' सदैव ('अप्रमादम्') "अप्रमाद्यन्तः" अनुत्सर्गेण स्वस्य कर्मणः 'रक्षन्ति'; निरिन्धनः पार्थिवोऽपि ह्यग्निः दिन्धनतयाग्निर्वाप्येत, "त एव" सप्त सुप्ताः "आपनाः" सर्वस्य लोकस्य व्यापनाः, 'स्वपतः' अस्त मुपगच्छतः, अस्यादित्यस्यैव तं 'लोकम्' आत्मानं गच्छन्ति, वाह्यं मण्डलं प्रविशन्ति। तेष्वनुप्रविष्टेषु 'तत्र' सुप्तेषु उपरतप्रकाशवृत्तिषु तत्रान्तर्गतौ 'जाग्रतः' तन्मण्डलान्तरपुरुषः, तदधिष्ठाता, यो ऽसौ हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेश इति विज्ञायते*, वायुश्च ।—"इत्यधिदैवतम्" ॥

"अथाध्यात्मम्" ।— मण्डलवदस्मच्छरीरे रश्मिवदिन्द्रियाणि प्रतिहितानि निहितानि†; तच्छरीरं नित्यं रूपाद्यालोकनाद्युपकारेण रक्षन्ति अप्रमाद्यन्ति, सप्तापनानि व्यापनानि विषयाणां शरीरस्य वा। तान्येव स्वपतोऽस्य जीवस्य सुखदुःखभोक्तुः लोकं शरीर मेव प्रत्यस्तमित मीयुः;—बुद्धिद्वारेण भोक्तर्यैव भावनानुरूपेण लीयते। यद्भावनोपपादकः स्वप्नभोक्तुः स्वप्नो भवति, तत्र जाग्रतः शरीरपरिपालनार्थम्; प्राज्ञस्त्वात्मा परमात्मा चिन्मात्रेण यः शरीरं व्याप्य वर्त्तते;

* "हिरण्यकेशः" ऋ० सं० १, ७९, १ ; "हिरण्यश्मश्रुः" ऋ० सं० १, १९१,९ ।

† "सप्त ऋषयः प्राणाः, त्वक्चक्षुःश्रवणरसनाघ्राणमनोबुद्धिलक्षणाः, शरीरे प्रतिहिता अवस्थिताः ।"—इति सत्त्रौ० ।

तैजसस्य प्राणोऽन्नं पानं पवनव्यूहंश्च रसान्तर्भूतं तेजोवायुशक्तिः* ॥

"तेषा मेषा अपरा भवति"—। सा पुनः किमर्थम्? रश्मय एवेति स्फुटतायै ॥ २ (२७) ॥

तिर्यग्बिलश्चमस† ऊर्द्ध्वबुध्नो यस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम्। अत्रासत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः ॥ तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्वबन्धन ऊर्द्ध्वबोधनो वा यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूप मत्रासत ऋषयः सप्त सहादित्यरश्मयो ये अस्य गोपा महतो बभूवुरित्यधिदैवत मथाध्यात्मं तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्वबन्धन ऊर्द्ध्वबोधनो वा यस्मिन्यशो निहितं सर्वरूप मत्रासत ऋषयः सप्त सहेन्द्रियाणि यान्यस्य गोप्तॄणि‡ महतो

* "सर्वं ह्येतद् ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात्। २। जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग् वैश्वानरः प्रथमः पादः। ३। स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः। ४। यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुषुप्तम्। सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोभुक् प्राज्ञस्तृतीयः पादः। ५।"—इति मा० उ०। अवाह च गौडपादाचार्यः——"बहिःप्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः। घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः।"—इति।

† "तिर्य्यग्बिलश्चमस"—इति ख (सर्वत्रैवात्र); "त्रिर्यग्बिलश्चमस"—इति च।

‡ "गोप्त्रीणि" क, ख, ग।

एते 'देवाः' रश्मयः नित्यं स्वस्मैव मण्डलाद्गमावरणत्वाद्भवन्तिरि * सर्वतो यन्ति। अथवा 'ऋजूयताम्' "ऋतुगामिनाम्" ऋतावृतौ यथाकाल मस्मात् मण्डलात् गच्छताम् †। 'सुमतिः' शोभना मतिः, प्रसादाभिमुखी मतिः। सा ("नः") अस्मान् प्रति 'निवर्त्त-ताम्' नियमेन वर्त्तताम्; तत्पूर्विका च 'रातिः' धनलाभोऽस्मान् प्रति नियमेन वर्त्तताम्। ततस्तु तेन धनलाभेन उपजनितसामर्थ्याः सन्तो 'वयम्' तेषा मेव 'देवानां' 'सख्यं' समानतां याज्ञे कर्मणि समान मङ्गभावम् 'उपसेदिम' ("उपसीदेम") उपगच्छेम वयम्। ततश्च तथाभूताना मस्माकम् 'आयुः' ते देवाः 'प्र तिरन्तु' "प्रव-र्द्धयन्तु" 'जीवसे' "चिरं जीवनाय"।—इत्यैतदाशास्महे॥

"विश्वे देवाः"‡ व्याख्याः। "सर्वे देवाः" त एव रश्मयः, उपहित-विश्वविशेषणाः सन्तो विश्वे देवा भवन्ति॥

"तेषां" तदभिधानविशिष्टानाम "एषा" प्राधान्यस्तुतिः "भवति"—॥ ५ (३८)॥

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गत। दाश्वांसो दाशुषः सुतम्॥ अवितारो वावनीया वा मनुष्यधृतः सर्वे च देवा इहागच्छत दत्तवन्तो दत्तवतः सुत मिति

* "मण्डलाद्गमनावरणत्वाद्भवन्तिरिवस्य"—इति क० ह० पाठः।

† "ऋजूयताम्—ऋजु मार्जवयुक्तं सम्यगनुष्ठातारं यजमान मात्मन इच्छताम्" —इति सा० भा०।

‡ निघ० ५ख० ६ख० १७ (१भा० ४९०, ४९६ पृ०)।

तद्देतदेक मेव* वैश्वदेवं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते यत्तु किञ्चिद्बहुदैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते यदेव विश्वलिङ्ग मिति शाकपूणिरनत्यन्तगतस्त्वेष उद्देशो भवति बभ्रुरेक इति दश द्विपदा अलिङ्गाः† भूतांशः काश्यप आश्विन मेकलिङ्ग मभितष्टीयं सूक्त मेकलिङ्गं साध्या देवाः साधनात्तेषा मेषा भवति ॥ ६ (४०) ॥

"ओमासश्चर्षणीधृतः"—इति‡ । मधुच्छन्दसा दृष्टा । प्रउगे ग्रहे विनियोगः । वैश्वदेवस्थानेन प्रातःसवने ग्रहो गृह्यते । हे 'विश्वे देवाः!'§ ये यूयम् 'ओमासः' "अवितारः" रक्षितारः, 'चर्षणीनां' मनुष्याणां स्वेनोपकारेण ; "अवनीया वा" तर्पणार्हाः । ('धृतः') धारयितारश्च स्थितिकर्त्तारः । ते यूयं 'दाश्वांसः' "दत्तवन्तः" मनसा कृतसङ्कल्पा भूत्वा इदं नामास्माभिरस्मै देय मिति । ततः अस्य 'दाशुषः' "दत्तवतः" हवींषि यजमानस्येतं 'सुतम्' अभिषुतं सोमं पातुम् "आगत" ।—इत्येतदाशास्महे ॥

अधुना विश्वान् देवानधिकृत्य तद्गत मेवाधियज्ञे विचारयिष्यनु-

* "तद्देतदेक मिव" क, ख, ग ।

† "बभ्रुरेक इति दश द्विपदा अलिङ्गाः"—इत्येषोऽंशस्तु 'सूक्त मेकलिङ्गम्'—इत्यतः परस्तात् दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

‡ ऋ० सं० १,१६,८ ; य० वा० सं० ७,३३ ।

§ "एतन्नामका देवविशेषाः"—इति सा० भा० । वस्तुतो बहुदेवताभिप्रायिक मेवैतत् सर्वत्र प्रयुज्यते ; न तु विशेषदेवसमष्ट्यभिप्रायिकम् ।

पोद्भवन्ति।—"तदेतदेक मेव * वैश्वदेवं गायत्रं तृचम्"—इत्ये मादि। 'तत्'—इति समाम्नायस्यानुस्मरणं। 'एतत्'—इति वक्ष्यमाणार्थ-सन्निधीकरणाय। 'एकं' 'तृचं' 'सूक्तं' 'वैश्वदेवं' 'गायत्रं' गायत्रेण छन्दसा युक्तं 'दशतयीषु' सर्वास्वपि ऋक्षु शाखासु † 'विद्यते';—नान्यदस्त्येवास्मिश्छन्दसि; प्रयोजनं च गायत्रच्छन्दोयुक्तैरन्यैरपि बहुभिर्वैश्वदेवैर्मन्त्रैरधियज्ञं। तत्र किं कर्त्तव्यम्?—इति, अत आह;—"यत्तु किञ्चिद्बहुदैवतं" मन्त्रजातं गायत्रेण छन्दसा युक्तम्, "तद्वैश्व-देवानां स्थाने युज्यते"। न्याय्य मित्यतो "यद्देव" ("विश्वलिङ्गम्") विश्वशब्दोपेतं मन्त्रजातं सूक्तं वा, तदेव वैश्वदेवानां स्थाने विनि-युज्यते;— न बहुदेवतामात्रेण—"इति" "शाकपूणिः" मन्यते ‡। तत् किं मस्यापि यास्काचार्य्यस्यैतदेवाभिमत मुत न? इति, अत आह;—"अनत्यन्तगतस्त्वेष उद्देशो भवति" अनैकान्तिक एष उद्देशः। उद्देशः प्रतिज्ञा;—"यदेव विश्वलिङ्गोपेतं तदेव वैश्वदेवानां स्थाने विनियुज्यते"—इति। कथ मनैकान्तिकम्? इति; वैश्वदेवं हि मन्त्रजातं समाम्नाये क्रियार्थ मुत्पद्यमान माम्नायस्य क्रियार्थत्वाद्गायत्रे छन्दसि तावदेवोत्पत्तु मर्हति, विश्वपृक्तमन्त्रजातवत्त्वात्कर्मसु सर्व-वैश्वदेवेषु तच्छन्दस्केषु अल मिति;— न च तत्सर्वास्वपि दश-

---

* "तदेतदेक मिव"—इति क० ह० पाठः। सायणधृतपाठस्तु तदेतदेक मेवेत्ये-वेति स एव समीचीनो मन्यतेऽस्माभिः।

† ६मा० १४४ख० ८पं०, १९५ख० ६पं ह०।

‡ "अत्र विश्वशब्दः सर्वशब्दपर्यायः इति यास्कस्य मतम्; देवविशेषस्यैवाभा-धारणं लिङ्ग मिति शाकपूणेर्मतम्"—इति सायणेनोक्तो निष्कर्षार्थः।

तयोश्चास्ति छन्दस्यलङ्कर्मोत्पादे; प्रयोजनं च तच्छन्दोयुक्तैरपि त्रिविधैर्मन्त्रैर्भवति; न च ते तथाविधाः सन्तीति बहुदेवताश्च तस्मिन् छन्दसि सन्ति। तत्किं सन्तु तस्य कर्मणः प्रहाणम्, उत वा तत्स्थाने बहुदेवतानि सूक्तान्योप्यन्ताम्? इति उच्यते;—युक्तं यद्बहु-देवतानि ओप्येरन्निति यास्काचार्यः पश्यन्नाह—"यत्तु किञ्चिद्बहु-दैवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते"। सेय मनुत्पत्तिर्गायत्रे छन्दसि वैश्वदेवानां मन्त्राणां यावदलङ्कर्मणि गमयति। बहु-विश्वशब्दयो-रितरेतरार्थाभिधेयप्रत्यासत्त्या बहुदेवतान्यपि वैश्वदेवानां स्थाने युज्यन्त एवेति। अपि चैव मनत्यन्तगत इत्युद्देशः। येन "भूतांशः काश्यप आश्विन मकलिङ्गम्"। भूतांशो नाम ऋषिः काश्यपः, स एकेनाश्वि-लिङ्गेन युक्त मनेकर्चं सूक्तं ददर्श, तत्र यास्त्वप्यश्विलिङ्गं खलु नास्ति तासा मप्याश्विनीत्वं तेनैवैकेनाश्विलिङ्गेन; यथैकेनापि छत्रिणा मध्यगतेन छत्रिणो भवन्ति,*—एव मेकेन विश्वलिङ्गपदेन यावन्ति सूक्तानि कर्माणि संयुज्यन्ते बहुदेवतानि अविश्वलिङ्गान्यपि तानि तदर्थसाधकानीति॥

ऋध्याम अश्विलिङ्गम्, येन पर्फरीसूक्तं सर्व माश्विनम्†।

* छत्रिणो यान्तीति लक्षणाया उदाहरणम्; वैयाकरणाना मालङ्कारिकाणां नैयायिकानां च लक्षणा-प्रकरण मेव द्रष्टव्यम्।

† ऋक्संहितायाः दशममण्डलीय-नवमाध्यायस्याद्यं सूक्त मेकादशर्चम्। तत्र षष्ठ्या मृचि "पर्फरीका"-श्रुतेः तत् पर्फरीसूक्त मित्युच्यते। तस्य च सूक्तस्यान्तिमाया मृच्येव "अश्विना"—इत्येकं पदं दृश्यते; एतन्मात्रदर्शनेनैव स मन्त्रोऽश्विलिङ्गः सम्पद्यते, तथा व्यवह्रियते च सर्व मेवैकादशर्चं तत् पर्फरीसूक्त मश्विदेवताक मिति।

"ऋध्याम स्तोमं सनुयाम"—इति* । हे अश्विनौ! वयं 'स्तोमं' त्रिवृत्-पञ्चदशादिकम्† 'ऋध्याम' ऋध्याम, वर्द्धयेम । किञ्च ; 'वाजं' हविर्लक्षणमन्नं युवाभ्यां 'सनुयाम' प्रयच्छेम । तस्माद् युवां 'सरथा' सरथौ, समानरथौ, एक मेव रथ मारूढौ सन्तौ 'इह' अस्मिन् कर्मणि 'नः' अस्मदीयं 'मन्त्रं' मननीयं स्तोत्रम् 'उप यातम्' उपागच्छतम्। 'गोष्वन्तः' गोमध्यावस्थितं 'पक्वं' परिणतम्, तदेव ('मधु') मधुरं 'यशो न' यश इत्यन्ननाम, नञुपार्थे, क्षीराज्यादिलक्षणम्, मघावीरपात्रे आनीयमानम्, अन्नमिवापेत्य आगच्छत मिति सम्बन्धः । एव मुक्तप्रकारेण 'भूतांशः' एतन्नामा ऋषिः 'अश्विनोः' 'कामम्' अभिलाष मात्मीयाभिः स्तुतिभिः 'अप्राः' आपूरयत्, सम्पूर्ण मकार्षीदित्यर्थः। "प्रा पूरणे" आदादिकः (प०), व्यत्ययेन मध्यमः‡ ॥

"अभितष्टीयं सूक्तम्"§ ऐन्द्रम्, तदपि "एकलिङ्गम्"—इति ॥

* ऋ० सं० ८,६,२,६ ; १०,९,२,११ । त्रिष्टुप्, आश्विनौ । पाठस्त्वेवम्—"ऋध्याम स्तोमं सनयाम वाजमा नो मन्त्रं सरथेहोप यातम् । यशो न पक्वं मधु गोष्वन्तरा भूतांशो अश्विनोः काम मप्राः ॥"—इति ।

† त्रिवृदादिस्तोमलक्षणानि तु "तिसृभ्यो हिङ्करोति"—इत्यादीनि ताण्ड्यानि (१,२) द्रष्टव्यानि ।

‡ सर्व मेतद् व्याख्यानं माधवभाष्यत उद्धृत मिव गम्यते ; इत एव वा सायणेन उद्धृत मित्यपि सम्भाव्यतेव ।

§ ऋक्संहितायास्तृतीयमण्डलस्य तृतीयाध्यायस्य नवमं सूक्त मभितष्टीयं नाम । तस्य हि सूक्तस्याद्या ऋक् "अभितष्टेव"—इति, एतदेव तादृशे नामकरणे निदानम् । एतच्च सूक्तम् दशर्चम् । तत्र "शुनं हुवेम"—इत्यन्त्या ; अन्यैकैकश्च "इन्द्रम्"—इति

यथा—"शुनं हुवेम"—इति*। विजयाय 'समत्सु' संग्रामेषु नित्यं 'उग्रं' 'वृत्राणि' वारकाणि शत्रुजातानि, 'सञ्जितं' समस्तानां वीराणां धनानाञ्च जेतारम्, 'शुनम्' शुनम्, उत्साहेन प्रवृद्धम्, 'नृतमम्' जगतः अतिशयेन नेतारम् 'ऊतये' रक्षणाय 'अस्मिन्' 'भरे' संग्रामे 'वाजसातौ' यस्मिन् शत्रून् जित्वान्नानि सम्भज्यन्ते तस्मिन्, 'हुवेम' वयं आह्वयामहे, तम् 'इन्द्रम्' एवमादिगुणयुक्तमात्मनो विजयायेति† ॥

"साध्याः"‡ "देवाः" ; "साधनात्" ते हि सर्वमिदं साधयन्ति ;

श्रूयते ; अत एव सर्वत्रैतत् सूक्तमैन्द्रमिति व्यवह्रियते। एतच्च सूक्तम् चातुर्विंशिके ऽहनि माध्यन्दिने सवनेऽच्छावाकस्य शस्त्रम् (आ० श्रौ० सू० ७,४)। ब्राह्मणञ्चात्र—"अभितष्टेव दीधया मनीषामित्यच्छावाकोऽन्वहः शंसत्यभिवन्त्यै रूपमभि प्रियाणि मर्मृशत् पराणीति यान्येव पराण्यहानि तानि प्रियाणि तान्येव तदभिमर्मृशन्तो यन्त्यभ्यारभमाणाः परो वा अस्माल्लोकात् स्वर्गो लोकस्तमेव तदभिवदति कवीँरिच्छामि सन्दृशे सुमेधा इति ये वै तेन ऋषयः पूर्वे प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति"—इति ऐ० ब्रा० ९,४,४।

* एषा च ऋक्, संहितायां बहुत्र दृश्यते। यथाहि—३,३०,२२ ; ३,३१,२२ ; ३,३२,१७ ; ३,३४,११ ; ३,३५.११ ; ३,३६,११ : ३,३८,१० ; ३,३९ ९ ; ३,४३,८ ; ३,४८,५ ; ३,४९,५ ; ३,५०,५ ; १०,८९.१८ ; १०,१०४ ११. इति ; परं तृतीयमण्डलस्थोनचत्वारिंशत्तमसूक्तीयैवैषा ; तस्या एव अभितष्टीयसूक्तान्त्यत्वात्। पाठस्त्वेषः—"शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ। शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि सञ्जितं धनानाम्॥"—इति॥

† एतस्याः ऋचः सायणीयं व्याख्यानं द्रष्टव्यञ्चेत् १,२,४,७. द्रष्टव्यम्।

‡ निघ० ५ अ० ६ ख० २८ (२भा० ४९०,४९१पृ०)।

यदन्येन सर्वकर्मभिरसाधितं तत्साधयन्तीति साध्या उच्यन्ते । ते च पुनः प्राणाः विश्वसृज ऋषयः; ये सहस्रसंवत्सरसत्रेणेदं विश्व मसृजन्त, त एवैतेऽधिदैवं रश्मयः । विज्ञायते हि—"प्राणा वै मनस्ऋषयः साध्या विश्वसृजः"—इति* ॥

"तेषा मेषा" प्राधान्यस्तुतिः "भवति"—॥ ६ (४०) ॥

यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवा अग्निनाग्नि मयजन्त देवा अग्निः पशुरासीत्त मालभन्त तेना[illegible]न्तेति च ब्राह्मणं तानि धर्माणि प्रथमान्या[illegible] ते ह नाकं महिमानः स मसेवन्त यत्र पूर्वे स[illegible] ॥ सन्ति देवाः साधना द्युस्थानो देवगण इति नै[illegible] पूर्वन्देवयुग मित्याख्यानं वसवो यद्विवसते सर्वं [illegible] र्वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मात् पृथिवीस्था इन्द्रो वसुभिर्वासव इति समाख्या तस्मान्मध्यस्थ[illegible] वसव आदित्यरश्मयो विवासनात्तस्माद् द्युस्थानास्त मेषा भवति ॥ ७(४१) ॥

* "प्राणा वा ऋषयो दैव्यासः"—इत्याद्यपि द्रष्टव्यः ऐ० आ० २, ४, २

[illegible]

"यज्ञेन यज्ञ मयजन्त—इति*। दीर्घतमस आर्षम्। "अग्निनाग्नि मयजन्त देवाः"। उक्तञ्च—"न मुञ्चन्त्यग्नेः सर्वगत्वं सर्वनामानम्"—इति†; 'तम्' अग्निं स्थावरजङ्गमभावेनेति। "तं वसुराया त्र्यं वसत्या"—इत्येतस्मादृग्दर्शनवतः‡ प्रयोक्तुः सर्व मिद मग्निरित्यभिप्रेत्य ब्रवीति।—('यज्ञेन') "अग्निना" स्थावरजङ्गमभाव मापन्नेन हविर्भूतेन§ ('यज्ञम्') "अग्निम्" एव सर्वदेवताभूत मादित्यादिप्रनाडिकया महान्त मात्मानम् 'अयजन्त' 'देवाः' देवभाविनः, 'पूर्वे' ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणो यजमानभाव मापन्नाः, 'साध्याः' विश्वसृजः ऋषयः; प्राणाः। 'तानि धर्माणि' तानि कर्माणि, तथाविधज्ञानयुक्तानि, 'प्रथमानि' मुख्यानि महदात्मभावापत्तये 'आसन्'; तैरपि क्रियन्ते इत्यर्थः। 'ते' च तानि कृत्वा नियमेनैवानन्य-

* ऋ० सं० १,२,१२.४ ; ८.४,१९ ९। य० वा० सं० ३१,१६। अग्निमन्थने यज्ञेन मित्येषा परिधानीया (आ० श्रौ० सू० २,१६.)। एषा च ऋक् आश्वलायनीये पञ्चाशी। 'स्तेयं कृत्वा द्विजो मोहात् चिराचोपोषितः शुचिः। कृत्वा जप्यास्यमीयं क्षिप्रं मुच्येत किल्बिषात्"—इति आग्वि० १, २९।

† पुरस्तात् ९अ० ९पा० ८ख० (३भा० ९८०पृ०)।

‡ पुरस्तात् १०अ० १पा० ८ख० (१०७—१११पृ०)।

§ "यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्, ते देवा न किञ्चनाशक्नुवन् कर्तुं न प्राजानंस्तेऽब्रुवन्नदितिं त्वयेमं यज्ञं प्रजानामेति। सा तथेत्यब्रवीत्। सा वै वो वरं वृणा इति। वृणीष्वेति सैत मेव वर मवृणीत—मत्प्रायणा यज्ञाः सन्तु—मदुदयना इति। तथेति। तस्मादादित्यश्चरुः प्रायणीयो भवत्यादित्य उदयनीयो वरवृतो ह्यस्याः। अथो एतं वर मवृणीत—मयैव प्राचीं दिशं प्रजानाथाग्निना दक्षिणां सोमेन प्रतीचीं सवित्रोदीचीमिति।"—इत्यादि ऐ० ब्रा० १प० १अ० १ख०।

स्तदक्षरं* भवति रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते य एतस्मिन्नधिनिषण्णा इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं शरीरमत्र ऋगुच्यते यदेनेनार्चन्ति प्रत्यृचः सर्वाणीन्द्रियाणि तस्य यदविनाशिधर्म तदक्षरं भवतीन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते यान्यस्मिन्नधिनिषण्णानीत्यात्मप्रवादाः† ॥ ११ ॥

"आदित्य इति पुत्रः शाकपूणिः एष ऋग्भवति"—इति, मण्डलमभिप्रेतम्। "यदेन मर्चन्ति" यस्मादेन मर्चन्ति, तस्मादृक्। "तस्य" "यदन्यत्", ("मन्त्रेभ्यः") मण्डलगतेभ्यो ऽवयवेभ्यः, "तत्" परम् "अक्षरं" व्यवनम्, तत्र सर्वं मोत मिति: "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते"—इति (तै०आ०१०,१३) श्रुतेः। "रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते, य एतस्मिन्नधिनिषण्णा इति"। यस्तन्मण्डलमक्षरात्मना न वेद, किं स ऋचा आदित्येन मण्डलात्मना करिष्यति? नासौ यथावदादित्यं वेदेत्यर्थः। "य इत्तद्विदुस्त इमे समासत"—इति व्याख्यातम् (३५५पृ०३पं०)‡॥

* "यदन्यस्मात्मभ्यस्तदक्षरं" ख, ग, भ।

† "यान्यस्मिन्नात्मन्येकं भवन्तीत्यात्मप्रवादाः" च, छ, ज।

‡ "अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति :--'ऋचः' ऋगर्चनीयः 'आदित्यः'; आदित्यमण्डलमादित्यमयं वा। "ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते (प्र० ब्रा० ५, ७)"--"आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति, तत्र ता ऋचः (तै० आ० १०, १, २)" इत्यादिश्रुतेः। तस्य सम्बन्धिनि 'अक्षरे' 'परमे व्योमन्'-- इति, उक्तार्थके अक्षरेऽपि "य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते"-- इत्यादि (तै० आ० १०, १, २) ××××ये, 'यस्मिन्' सर्वे 'देवाः' द्योतमानाः रश्मयः 'निषेदुः' वर्तन्ते। 'यः'

आत्मेत्यात्मप्रवादाः। अथ स्तुभवति शरीर मिति॥ "इन्द्रियाण्यत्र देवा उच्यन्ते"; तानि हि विषयेषु द्योतयन्त इति देवाः। "तस्य यदविनाशिधर्म" चेतनामतत्वमात्रविज्ञानम्, "तत्" परमम् "अक्षरं" व्यवनम्। यस्तदक्षरं न वेद, किं ममौ स्त्रचा शरीरेण करिष्यति? न तस्य जीवितेनार्थः। "य इत्तद्विदुः"—इति व्याख्यातम् (३५५पृ० ३पं०) * ॥ ११ ॥

अक्षरं न क्षरति न क्षीयते वाक्षयो भवति† वाचो-ऽक्ष इति वाक्षा यानस्या‡ञ्जनात्तत्प्रकृतीतरद्वर्त्तनसा-मान्यादित्ययमन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूल्हो§ऽपि श्रुति-

एतत् 'न वेद' स केवलया 'ऋचा' 'किं करिष्यति'; ये जानन्ति भावयन्ति, त एव विद्वांसः 'समासते' अस्यां सुखेन रोगादिरहिता भोगिनः सन्तश्चिरकालं जीवन्ति ॥"—इति च द्वितीयं व्याख्यानम् सा० भा०

* "अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति। 'ऋचः' ऋगर्चनीयो जीवः। तस्य सम्बन्धिनि 'अक्षरे' अविनाशे व्याप्ते वा परमात्मनीत्यर्थः। अतएव जीवापेक्षया 'परमे' उत्कृष्टे निरुपाधिके, 'व्योमन्' विशेषेण सर्वाधिष्ठानत्वेन रक्षके, व्योमसदृशे वा। 'यस्मिन्' परमात्मनि 'देवाः' गमनवन्तो व्यवहरन्तो वेन्द्रियसञ्ज्ञकाः 'विश्वे' सर्वेऽपि 'अधि-निषेदुः' निषीदन्ति, आश्रित्य वर्त्तन्ते। 'यः' 'तत्' 'न वेद' न जानाति, उपा-ध्यंशपरित्यागेन तदेव स्वरूप मिति न पश्यति स्थूलो जनः, 'किं ऋचा करिष्यति' केवलेन जीवेन जीवभावेन किं फलं प्राप्स्यति? जननमरणादिक्लेशसन्तात्यागादिति भावः। 'ये' तत् तत्त्वं 'विदुः', 'ते'—इत्यादि सिद्धम् ॥" —इति च चतुर्थं व्याख्या-नम् सा० भा०।

† "वाक्षरं भवति" ख,ङ, ज; "वाक्क्षयो भवति" —इति दु०(३५८पृ०१०पं०)।

‡ "वाक्षोपादानस्या०" ख, ग, ङ।

§ "ऽभ्यूढो" ख, ङ, ज।

तोऽपि तर्कतो न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्या न ह्येषु प्रत्यक्ष मस्त्यनृषेरतपसो वा पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवतीत्युक्तं पुरस्तान्मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु देवानब्रुवन् को न ऋषिर्भविष्यतीति तेभ्य एतं तर्क मृषिं प्रायच्छन् मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूह मभ्यूल्ह* तस्माद्यदेव किञ्चानूचानोऽभ्यूहत्यार्षन्तद्भवति ॥ १२ ॥

"अक्षरम्" कस्मात्? तद्धि "न क्षरति" नान्यथाभाव मापद्यते। अथवा "न क्षीयते" न कदाचिदप्यामूलतो विनश्यति। अथवा "वाक्क्षयो भवति" नादो हि वर्णलक्षणाया वाचो निवासः। "वाचोऽक्षः—इति वा" अक्षरो ह्यक्ष इवानुप्रविश्य व्यञ्जनानि धारयति† ॥

अथ "अक्षः" कस्मात्? उच्यते ;—("यानस्य") यानाक्षः तावत् "समञ्जनात्" नित्य ममौ म्रक्ष्यते तैलादिना ; "तत्प्रकृतीतरत्" स्वराख्य मक्षरम्, "वर्त्तनसामान्यात्" स्वर मधिरूढानि व्यञ्जनानि वर्त्तन्ते‡। "इति" परिसमाप्त्यर्थ इतिकरणः ; उपप्रदर्शनार्थो वान्तस्य॥

* "मभ्यूढं" घ, ङ, ञ।

† १भा० ९२ पृ० अक्षरम्=वाक्; ११०पृ० अक्षरम्=उदकम्। अत्र च परस्तात् ११०पृ० "क्षरत्यक्षर मुदकम्"—इत्यादि।

‡ अत्राः १भा० ४०७, ४११पृ० ; अत्र च पुरस्तात् १०पृ० द्र०।

एवमर्थं "मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहोऽभ्यूढः" मन्त्रार्थचिन्तानामभ्यूहो मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहः, वितर्कितः; शक्यते एतावता मन्त्रार्थोऽभ्यूहितु मिति। पुनः अयम् "अपि श्रुतितः",—"अपि तर्कतः"; श्रुतिभ्यो ब्राह्मणेभ्यो निगमशेषेभ्यश्चोन्नीतार्थाभिधानसामर्थ्येभ्यो वाक्यार्थसामर्थ्यात् तस्योपरि पर्यायान्तर्कोऽभ्यूहो लक्षणन्याय इति। यद्यप्यय मभ्यूहः, तथापि "न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः"। कुतः पृथक्त्वेन? प्रकरणात्। किं तर्हि? "प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्याः"। तान्येतानि प्रकरणानि मन्त्राणां याज्ञं दैवत मध्यात्म मितिहासानुप्रवेश इति। किं कारणम्? "न ह्येषु" मन्त्रेषु "प्रत्यक्षम्" अर्थदर्शनम् "अस्ति"। किं नास्त्येव? न नास्ति। किं तर्हि? "अनृषेः अतपसो वा"—इति; तस्येदानी मपि स्याद्य ऋषिस्तपस्वी च; निर्दग्धकल्मषयोस्तयोः प्रतिबन्धकाभावाद्यथावदर्थं मन्त्राणां पश्यतः। येऽन्ये पुनरौपदेशिकाः, तानधिकृत्योच्यते—"पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति—इत्युक्तं पुरस्तात्"—इति। य एतेषु उपदेशतः पारोवर्येण परोवरभावेन मन्त्रार्थान् प्रतिपद्यन्ते, ते पारोवर्यविदः, तेषु यः कश्चिद्भूयोविद्यः बहुश्रुतो भवति, स एव मन्त्रार्थपरिज्ञाने प्रशस्यो भवति। मन्त्रार्थ एव स्वयं विद्यावस्थानभावेन विष्वग्भूतो लोकव्यवहारभावेन च विप्रकीर्णो विजृम्भत इति त मबहुश्रुतो नाल मुत्प्रेक्षितु मिति,—युक्तं यत्तत्परिज्ञानयोगे भूयोविद्यः प्रशस्यत इति। पुरस्तादपि चैतदुक्तम्*; इह तु प्रसङ्गादुच्यते॥

---

* १अ० ५पा० ९ख०—१भा० ११९, ११८ पृ० द्रष्टव्यम्।

अतः पर मागमविशुद्धये प्रस्तौति।—"मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु देवानब्रुवन्"—इति। पूर्व मपि हि "साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः"—इत्युक्तम् *; इह तु मन्त्रार्थाभ्युपप्रदर्शनार्थ मिति विशिष्यते—"मनुष्या वा ऋषिषूत्क्रामत्सु देवानब्रुवन् को न ऋषिर्भविष्यति"—इति। एवमादि-पुराकल्पस्तोऽर्थविदः शास्त्रावनाप्ततये, तेभ्यः "एतं मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूह मभ्यूढं प्रायच्छन्" ते देवाः एतं समस्तार्थ मूह मपि भवन्तोऽनेन मन्त्रार्थान् शक्यन्तेऽभ्यूहितु† मिति। यस्मादेतदेवं "तस्मात्" अस्मिन् सूक्ते निरुक्तशास्त्रे यः "अनूचानः" विद्वान्, यदेव किञ्चिन्मन्त्रार्थेषु "अभ्यूहति", "आर्षं तत् भवति"; तथैव तदृषयोऽभ्यूहितवन्त इत्यभिप्रायः॥ १२॥

हृदा तष्टेषु मनसो जवेषु यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते सखायः। अत्राह त्वं वि जहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणो वि चरन्त्यु त्वे॥ हृदा तष्टेषु मनसाम्प्रजवेषु यद् ब्राह्मणाः संयजन्ते समानख्याना ऋत्विजोऽत्राह त्वं विजहुर्वेद्याभिर्वेदितव्याभिः प्रवृत्तिभि‡ रोहब्रह्माण ऊहब्रह्माण ऊह एषां ब्रह्मेति वा सेयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिस्तस्यास्तपसा पार मीप्सितव्यं तदिद मायुरिच्छता

* १अ० १पा० ५ख०—१भा० १०७पृ०।

† "मन्त्रार्थान् शक्यन्तेऽभ्यूहितु"—इति क।

‡ "प्रवृत्तिभिः" ग, भ।

न निर्वक्तव्यं तस्माच्छन्दःसु शेषा उपेक्षितव्या अथागमो यां यां देवतां निराह तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनुभवत्यनुभवति* ॥१३॥

न तत् स्वमनीषिकयोच्यते ; मन्त्रार्थोऽप्येतस्मिन् विषये बृहस्पतिना दृष्टो ब्रह्म वा स्वयं प्राह। तद्यथा :—

"हृदा तष्टेषु"—इति†। ('हृदा') हृदयेन बुद्ध्या, 'तष्टेषु' सूक्ष्मतामापादितेषु अचिन्त्याध्यात्मादिषु विद्वद्भिः, 'मनसो जवेषु' "मनसां" ("प्रजवेषु") ये प्रजवाः प्रगमाः न साक्षात्त दृश्यन्ते, तेष्वर्थेषु स्वर्गापूर्वदेवतादिषु‡ 'ब्राह्मणाः' अधिगतमन्त्रार्थतत्त्वाः विचारयन्तः,— किं

* अध्यायसमाप्तिसूचक मेतद् द्विर्वचनं चातिरिक्तसर्वेष्वेव पुस्तकेषु दृश्यते ; ख-पुस्तके तु कस्याप्यध्यायस्यावसाने नास्ति, तदस्य विवदमानस्य का कथा। येषु च पुस्तकेष्वस्ति नाध्यायसमाप्तिः प्रत्युत पादसमाप्तिरेवेष्टा, तत्रापि कथं द्विर्वचन मिति सुधीभिर्विवेच्यम्।

† ऋ० सं० ८, १, २४, ६ : १०, ६, ३, ८। अस्ति किल ऋक्संहिताया दशम-मण्डलीय-षष्ठानुवाकस्यैकादशमं तृतीयं सूक्तं बार्हस्पत्यम्, तेन वै बृहस्पतिर्ज्ञानं तुष्टाव। तदुक्तं बृहद्देवतायाम्—"यज्ज्योतिः परमं ब्रह्म तद्योगात् समुपाश्नुते। तज्ज्ञान मभितुष्टाव सूक्तेनाथ बृहस्पतिः॥" इति। तस्य सूक्तस्येयं सप्तमी, त्रिष्टुप्। "अनेन सूक्तेनर्षिः परमपुरुषार्थसाधनं परब्रह्मज्ञानं स्तुतवान्, अतस्तद्देवत्य मिदम् (सूक्तम्, यस्येयं ऋक्)।"—इति च सा० भा०। एतत्सूक्तं सर्वं मेव वेदार्थजिज्ञासुभिः विशेषतः पर्यालोच्यम्।

‡ "स्वर्गो वै लोको दूरोहणम् (ऐ० ब्रा० ४प० ३अ० (६,३ख०)"—इत्यादि, "परो वा अस्माल्लोकात् स्वर्गो लोकः (ऐ० ब्रा० ६पं० ४अ० ४ख०)"—इत्यादि, इत्येवमादीनि च वाक्यानि स्वर्गपरिचायकानि। अपूर्वं कर्मजन्य मदृष्टम्। तच

मन्त्रे तत्त्वं किं वा अतत्त्वमिति *, प्रवचनेन ततः 'संयजन्ते' परस्परेण संपूजयन्ति† । कतमे ते? इति,—'सखायः' "समानख्यानाः सखायः"; ते हि प्रयोगे अभियुक्तत्वादितरतरां विद्वांसः‡ । तेषु किम्? इति,—"अत्राह त्वम्"—इति । ('अत्र') तत्र तेषु अर्थेषु सूक्ष्मेषु§

वस्तुविषयम्—कल्पापूर्वम्, समुदायापूर्वम्, उत्पत्त्यपूर्वम्, अङ्गापूर्वमित्यादिकं मधिकरणमालादिषु मीमांसाग्रन्थेषु विस्तरशः विचारितम् । देवतापरिचयविषयेऽत्र दैवते काण्डे "तिस्र एव देवताः (७अ० ५ख०)" इत्येवमादिभ्यः, 'त्रयस्त्रिंशद् देवाः सोमपास्त्रयस्त्रिंशदसोमपाः, अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्चैते देवाः सोमपाः, एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशोपयाजा एतेऽसोमपाः पशुभाजनाः (ऐ० ब्रा० २प० १ख० ८अ०)"—इत्येवमादिभ्यश्चावगन्तव्याः । ऋक्संहितायाञ्च 'यत्र ज्योतिरजस्रम्० ...अमृते लोके अक्षिते"—इत्याद्याय (९म० ७अ० ११३सू०) ... अयं स्वर्गपरिचायका द्रष्टव्याः । "यजमानलोकोऽमृतलोकः स्वर्गो लोकः" इति च (ऐ० ब्रा० ३प० ५ख० ९अ०) श्रुतेः स्वर्गा-... इत्यभिप्रायेण "उप स्वर्गा लोकाः (ऐ० ब्रा० ४प० २ख० ४अ०)". इत्यादि च श्रूयते । 'छन्दस्वती मधुमान्... पूर्णा उदकेन दध्ना"—इत्यादि च स्वर्गवर्णनं अथर्वसंहितायामपि (अथ० सं० ४, ३४, ६) । "अग्निर्वै स्वर्गस्य लोकस्याधिपतिः"—इत्यादि च (ऐ० ब्रा० ३प० ४ख० ८अ०)

* अतएवाह मनुः "यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः । यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम बिभ्रति (२अ० १५७श्लो०)" इत्येवमादीन् ।

† "'यज्' यजः । 'सं यजन्ते' सङ्गच्छन्ते । यजिरत्र सङ्गतिकरणवाची"—इति सा० भा० । "यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु" इति धा० पा० १००२ ।

‡ अतएवाह मनुः—"भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः । बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः । ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः । कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥—इति १अ० ९६, ९७श्लो० ।

§ "'अत्र' अस्मिन् ब्राह्मणसङ्घे"—इति, "'अत्र'—इति विनिश्चये"—इति च सा० भा० । इतिहासते त्वदेत्यसदर्थकम् ? ।

'विजज्ञुः' इत्यजुः ; 'त्वम्' एकम्* इत्यवन्तः। मन्त्रार्थव्याख्याने क मविद्वांसं के न तत्यजुः? 'वेद्याभिः' ("वेदितव्याभिः") "प्रवृत्तिभिः"†। न हि तासां मनोजवीना मन्तोऽस्ति, यासु प्रतिभानवता मपि मनोवृत्तयो न प्रवर्त्तन्ते, अतस्ता वेदितव्या एव भवन्त्यविद्वद्भिः। ये पुनः 'ओहब्रह्माणः'। इदं निरुक्तशास्त्रम् ऊहब्रह्म, येषा मस्ति ते शब्दार्थसङ्कटेष्वप्रतिबध्यमाना अतिक्रम्य अविद्वांसं ('वि') विशेषतः सर्वत्रैव प्रतिपूज्यमानाः 'चरन्ति' 'त्वे' एके इत्यर्थः॥

एव मेतस्मिन्मन्त्रे अस्या उद्घाटितार्थानेवोद्दिश्य मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहस्य ब्रह्मत्वं श्रूयते। तस्मादिद मपि निरुक्तशास्त्रं ब्रह्मैव वेद इत्यर्थः॥

इदानीं मुपसंहरति—"सेयं विद्या"—इति। श्रुतिमतीत्याद्यर्थ मेवैका विद्या बुद्धिं वर्षति, ज्यायसी सर्वाभ्यो विद्याभ्यो महानेष तर्कः। "तस्याः तपसा पार मीप्सितव्यम्" गन्तु मिति वाक्यशेषः। पदवाक्यप्रमाणविदा‡ ब्राह्मणेन यस्माद्वेदो विधिनिषेधप्रतिप्रसवनियमपरिसंख्यापुनर्वचनपरार्थवादगहनः§, अर्थवादाश्च यथाश्रुतप्रमा-

* "उत त्वः"—इत्यस्य व्याख्यानम् "अप्येकः"—इति (१भा० १३१पृ०), "उत त्वम्"—इत्यस्य व्याख्यानम् "अप्येकम्"—इत्यादि (१भा० १३४पृ०) च बहु दृष्टं पुरस्तादिहैव।

† "वेद्याभिः वेदितव्याभिर्विद्याभिः प्रवृत्तिभिर्वा"—इति सा० भा०।

‡ पदशास्त्रं व्याकरणम्, वाक्यशास्त्रं मीमांसा, प्रमाणशास्त्रं साङ्ख्यादिकम्।

§ तत्र, विधिः—"अप्राप्तार्थप्रापको विधिः।०——०विधिश्चतुर्विधः ;—उत्प-

ग्राहिणो विदुषोऽपि पर मश्चान्तहेतवः ; तस्मात्परमदुर्विज्ञानवेदनीयत्वात् वेदवाक्यानामिमां विद्या मन्तरेण सम्यगर्थावगमो न भवति। अतोऽस्या अखिलपुरुषार्थोपकारप्रवृत्ताया अन्तरेण तपःपारगमनं नाप्नोत्यत इद मुक्त माचार्येण :—"तस्यास्तपसा पार मीप्सितव्यम्" इति* ; अय मभ्युपायः तस्याः पारगमने। "तदिदम्" अतपस्विना सर्वथापि "आयुष्मक्ता" निरुक्तशास्त्रं "न निर्वक्तव्यम्" ; अतपस्वी ह्यागमवान् अपि मलिनान्तःकरणत्वान्न शक्नुयात्, ततोऽस्याप्युपेक्षणेन ; तपस्विनापि च निर्व्रता

धिविधिः, नियोगविधिः, अधिकारविधिः, प्रयोगविधिश्च" —इति। नियम —"पक्षस्य नियामकं वाक्यं नियमः ; ०—— ० तच्च द्विविधम् ;— तस्य ज्ञात मित्युपक्रमो विकल्पप्रसक्तिश्च" इति। नियमः "पक्षे प्राप्तस्य प्रापको विधिर्नियमविधिः" इति। परिसंख्या — "उभयोश्च युगपत्प्राप्तावितरव्यावृत्तिपरो विधिः परिसंख्याविधिः ०——० सा च द्विविधा श्रौती लाक्षणिकी च" —इति। पुनर्वचनमनुवादः —"प्रमाणान्तरावगतार्थबोधकोऽनुवादः" —इति। अर्थवादः—"प्राशस्त्यनिन्दान्यतरपरं वाक्यमर्थवादः" इति चास्य सूत्रे लौगाक्षिभास्करः। प्रतिप्रसवः—"निषिद्धस्य (स्थानविशेषेषु) पुनर्विधानम्" —इति प्रा० त०। तदेतत् सर्वं सदाशयभेदादिभिः जैमिनीयन्यायमालादिषु सर्वेष्वेव मीमांसाग्रन्थेषु बहु पल्लवितम्।

* तथाच मनुः—"तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः। वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना।"—इति २अ० १६५श्लो०।

† अत एवोक्तं मनुसंहितायाम्—"धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः। ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः॥ दशावरा वा परिषद् यं धर्मं परिकल्पयेत्। त्र्यवरापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत्॥ त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः। त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत्स्याद्दशावरा॥ ऋग्वेदविद् यजुर्विच्च सामवेदविदेव च। त्र्यवरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये॥"—इति, "यं वदन्ति तमोभूता

"तस्मात्" "छन्दःसु" शाखान्तरेषु निगमोदाहरणाना माकाङ्क्षितनिराकाङ्क्षार्थे ("शेषाः") वाक्यशेषाः, पादार्द्धर्चादिलक्षणाः* उपेक्षितव्याः† ॥ १३ ॥

इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ अष्टादशाध्यायस्य (त्रयोदशाध्यायस्य) प्रथमः पादः ॥ १३ । १ ॥

जम्बूमार्गाश्रमवासिनो भगवद्दुर्गाचार्यस्य कृतौ
ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ

अष्टादशाध्यायः (त्रयोदशाध्यायः) समाप्तः ॥ १३ ॥

॥ इति सपादसप्तदशाध्यायी ऋज्वर्था नाम निरुक्तवृत्तिः समाप्ता ॥

(व्याख्यातं दैवतं यज्ञाङ्गञ्चेत्यादिः ॥‡)

मूर्खो धर्मं मतद्विदः। तत् पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तननुगच्छति ॥"—इति च १२अ० १०९—११२, ११५ श्लो०।

* २७४पृ० १पं० "अर्द्धर्चभाजोऽपि कचिदुपेक्षितव्याः"— इत्यादि द्रष्टव्यम्।

† पुरस्तादुक्तं "उतो त्वस्मै तन्वं१ विसस्रे (१अ०१पा० ३ख०—१भा० १३१पृ०)"—इत्यादिकम्; "बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रम् (ऐ० आ० १, १४.)"—इत्याद्यैतरेयकं चेह स्मर्त्तव्य मिति शम्।

‡ ज-पुस्तकमात्रे एवैष पाठोऽस्ति; तत्र हि सर्वेष्वेवाध्यायान्तेषु अग्रिमाध्यायप्रतीक-पाठ एवमस्तीति दर्शितं पुरस्तात् (२२५पृ०)।

(अथेमा[1] यद्यावो[2] यद्दुद्रो[3] विहि[4] सोतोः[5] सृण्येव[6] तरत्स[7] चत्वारि शृङ्गा[8] स्वर्यन्त[9] श्चत्वारि वाग्[10] यो अक्षर[11] आदित्य[12] इत्यष्टरन्नक्षरति[13] हृदा तष्टेषु त्रयोदश ॥ *)

॥ इति निरुक्ते त्रयोऽदशाध्यायः समाप्तः † ॥ १३ ॥

(अतिस्तुति-प्रकरणं समाप्तम् ‡)

॥ इति नैरुक्ते प्रथमं परिशिष्टं समाप्तम् ॥ १ ॥

* खण्डप्रतीकपाठावलम्बिभ्य पुस्तकेष्वेतेन पाठेन भवितव्यम्; तेष्वेवाध्याय-समाप्तिश्च दृश्यते। परं नाऽत्रोऽपि क-पुस्तके नायं पाठः, अपि तु परिशिष्टसमाप्तावेव "अथेमा"-इत्यादीनां पञ्चाशत्खण्डानां प्रतीकपाठः; तत्रैव त्रयोदशाध्यायसमाप्तिश्च।

† च-पुस्तकसम्मत एव पाठः। क-पुस्तके परिशिष्टभागो नास्त्येव; ख-ग-भ-पुस्तकेषु इह नाध्यायसमाप्तिः; अपि त्रयोदशाध्यायस्य प्रथमपादसमाप्तिरेव; घ-ङ-पुस्तकौ खण्डितौ; ज-पुस्तकेऽपि नाध्यायसमाप्तिः, पादविभागस्तु तत्र न दृश्यते क्वाप्यध्याये; ज-पुस्तके त्विह "इति नैरुक्ते उत्तरषट्के सप्तमोऽध्यायः"—इति; एतेन लभ्यते त्विहैव परिशिष्टसमाप्तिः ग्रन्थसमाप्तिश्च परं नैषोऽध्यायः, अपि पाद एव; अतएव हि दृत्तौ "सपादसप्तदशाध्यायी निरुक्तवृत्तिः समाप्ता"—इति (२१५पृ० ९पं०)। एवमध्यायसमाप्तौ च-ज-पुस्तकयोः इत्यत्र सम्मतिरिति।

‡ नैतत् निघण्टुव्याख्यानम्; अपि तत्प्रासङ्गिकमिति मम।

॥ अथ चतुर्दशाध्यायः* ॥

॥ अथवा त्रयोदशस्यैव द्वितीयादिस्त्रिपादी ॥

॥ तत्राद्यः, द्वितीयपादः† ॥

व्याख्यातं दैवतं‡ यज्ञाङ्गं§ चाथात ऊर्द्ध्वमार्गगतिं व्याख्यास्यामः सूर्य आत्मेत्युदितस्य हि कर्मद्रष्टा|| ऽयै-

* ख-ञ-पुस्तकयोः; इतिसम्मते त्वयोऽध्यायो नास्त्येव, सायणमतेऽप्येव मेव; तेन हि ऋगादिभाष्ये न क्वापि एतदध्यायीयः कश्चिदपि खण्डः खण्डांशो वा उद्धृतः प्रत्युत "जातवेदसे सुनवाम ऋ० मं० १, ७, ७. १" इत्यस्या ऋचो व्याख्यावसरे "जातवेदाः कस्मात्" इत्यादिः (२भा० ३९२पृ०) सप्तमाध्यायीय एव पाठ उद्धृतः, न तु "जातवेदस इति जात मिदं सर्वम्" इत्यादिरिहत्यः (२२ख०)। एव मन्यत्रान्यत्र च।

† ख-ग-ञ-पुस्तकेषु; ङ-पुस्तके तु पादविभागो नास्ति पर मेष त्रयोदशाध्याय एव। वस्तुतोऽत्र पादविभागो नास्त्येवेत्यस्माकम, पादसन्धिषु पूर्वपूर्ववत् पादादावथादिशब्दव्यवहारादिदर्शनाभावात्, ञ-पुस्तकातिरिक्तेषु पादीयखण्डाङ्कपार्थक्यादर्शनाच्च। *

‡ "अथातो दैवतम्"— इत्यारभ्य "य ऋतुकालो जायानां य ऋतुकालो जायानाम्"—इत्यन्तेनाध्यायषट्केनेति (२भा० ९८५पृ० - ४भा० ३२९पृ०)।

§ "अथेमा अतिस्तुतयः"—इत्यारभ्य "ताह्वाव मनभवत्यनुभवति"—इत्यन्तेनाध्यायैकेन पादेनैकेन वा (३२७पृ०—३९१पृ०)।

|| "कर्म द्रष्टा" ख, ग, ञ।

तदनुप्रवदन्त्यथैतं महान्तमात्मानमेषर्गणः* प्रवदन्ती-न्द्रं† मित्रं वरुणमग्निमाहु‡रित्यथैष महानात्मात्म-जिज्ञासयात्मानं प्रोवाचाग्निरस्मि जन्मना जातवेदा अहमस्मि प्रथमजा इत्येताभ्याम् ॥ १§ (१४॥) ॥ १¶

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतम्म आसन्। अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो** हविरस्मि नाम†† ॥ अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्य पूर्वन्देवेभ्यो अमृतस्य नाम‡‡ । यो मा ददाति स इदेव

* परमात्मानम्—"महान्तमात्मानमेकमात्मानं बहुधा मेधाविनः वदन्ति" इति ७अ० ४पा० ५सू० (भा० इ० १७०)।

† "प्रवदतीन्द्र" ग, ज, झ।

‡ ऋ० सं० २, ३, २२, ६; ऋग्० मं० १६४, ८।

§ चतुर्दशाध्यायस्याङ्क एष, च-ज-सम्मतः।

‖ त्रयोदशाध्यायीयस्याङ्क एषः, ख-ग-क-सम्मतः।

¶ त्रयोदशाध्यायस्यैव द्वितीयपादीयाङ्क एषः, ञ-पुस्तकसम्मतः।

** "धर्मा" च-मात्रे; मुद्राकरप्रमाद एष? एवमन्यत्रान्यत्रान्यत्रोऽप्यस्ति।

†† ऋ० मं० ३, १, २०, ९. य० वा० मं० १८, ६६। "अग्निरस्मीति तृचस्य (३, १, २०, १-३ अग्निः परब्रह्म वा देवता" इति, 'साक्षात्कृतपरतत्त्वरूपोऽग्निः तृचेन (१,२) स्वात्मनः सर्वात्मकत्वानुभवमाविष्करोति। ०——०। भोक्तृभोग्यभावेन द्विविधं चेदं सर्वं जगत्" - इत्यादि, "तदनेन अग्नेः सर्वात्मकत्वप्रतिपादनेन परब्रह्मत्वमुक्तं भवति"—इति च ऋ० सं० सा० भा०।

‡‡ "अमृतस्य नाभिः" च-प्रभृतिषु; सामसंहितापाठविरुद्धश्चैषः।

मावदुह * मम मम मदन्तं मह्यि † ॥ इति स ह ज्ञात्वा प्रादुर्बभूवैवं तं व्याजहारा यं ते‡ मात्मान मध्यात्मज मन्तिक मन्यस्मा आ चचक्षेति ॥ २ (१५) ॥ २.

अपश्यं गोपा मनिपद्यमान मा च परा च पथिभिश्चरन्तम्। स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान § आ वरीवर्त्ति भुवनेष्वन्तः ‖ ॥ आवरीवर्त्ति भुवनेष्वन्तरित्ययैष महानात्मा सत्त्वलक्षणस्तत्परं तद् ब्रह्म तत् सत्यं तत् सलिलं तदव्यक्तं तदस्पर्शं तदरूपं तदरसं तदगन्धं तद-

* "इदेव मावा मह" च-प्रभृतिषु, एष च मा०-मं०-पाठविरुद्धः।

† मा० मं० आर० आ० २, १, ९। "त्रिष्टुभा अनुदेवता आत्मान मेवाह: आत्मा एव ऋषिः" इति तत्र मा० भा०। तै० आ० ९, १०।

‡ "व्याजहारायम" च-प्रभृतिषु

§ "विषूचीर्वसान" ज-प्रभृतिषु (स्वरे विशेषः)।

‖ ऋ० सं० १, ३. १०, १; शु० वा० मं० ३७, १७; अथ० सं० ९, १०, ११। अस्यवामीये सूक्ते इय मेकत्रिंशी। अत्र शौनकः—"स्तेयं कृत्वा द्विजो मोहात् चिराचोपोषितः शुचिः। सूक्तं जपत्वास्यवामीयं क्षिप्रं मुच्येत किल्बिषात् ॥" —इति ऋग्वि० १, २९। "अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति पलितस्य दैर्घतमस एकचत्वारिंशतम्"—इति ऐ० आ० ५, १२। अस्मिन् सूक्ते प्रायेण संशयोत्थापकाद्यो बहवोऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते। अपश्यं गोपा मित्याद्यनया ब्रह्ममायात्मकारकपस्य प्रशंसा। प्रवर्ग्येऽभिष्टवे विनियुज्यतेऽसौ (आ० श्रौ० सू० ४, ६)। सूर्यस्य च गोपात्व मैतरेयके श्रूयते—"एष वै गोपा एष हीदं सर्वं गोपायति" इत्यादिः। तैत्तिरीयकेऽपि—"अपश्यं गोपा मित्याह असौ वा आदित्यो गोपा स हीमाः प्रजा गोपायति" इत्यादिः।

मृतं तच्छुक्लं तन्निष्ठो भूतात्मा सैषा भूतप्रकृतिरित्येके तत् क्षेत्रं तज्ज्ञानात्* क्षेत्रज्ञमनुप्राप्य† निरात्मक‡। मथैष महानात्मा त्रिविधो भवति सत्त्वं रजस्तम इति§ सत्त्वं तु मध्ये विशुद्धं तिष्ठत्यभितो रजस्तमसी (रजः||) इति कामद्वेषस्तम इत्यविज्ञातस्य विशुध्यतो विभूतिं कुर्वतः क्षेत्रज्ञपृथक्त्वाय कल्पते प्रतिभातिलिङ्गो महानात्मा तमोलिङ्गा विद्या प्रकाशलिङ्गस्तमोऽपि निश्चयलिङ्ग आकाशः ॥ ३ (१६) ॥ ३.

आकाशगुणः शब्द आकाशाद्वायुर्द्विगुणः स्पर्शेन वायोर्ज्योतिस्त्रिगुणं रूपेण ज्योतिष आपश्चतुर्गुणा रसेनाद्भ्यः पृथिवी पञ्चगुणा गन्धेन पृथिव्या भूतग्राम-स्थावरजङ्गमास्तदेतदहर्युगसहस्रं जागर्त्ति तस्यान्ते-

* "तद्ज्ञानात्" ख-प्रभृतिषु ।

† "योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रचक्षते । यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥ जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनाम् । येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखञ्च जन्मसु ॥"— इति म० सं० १२अ० १२, १३ श्लो० ।

‡ "निरात्मज" ख-प्रभृतिषु ।

§ "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ (तै० आ० १०, १०, १)" —इति, "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्य (छा० उ० ६, ४)" इत्याद्याश्च विवेचनीयाः ।

|| नास्त्येतत् ख-प्रभृतिषु ।

सुपुप्स्यन्नङ्गानि प्रत्याहरति भूतग्रामाः पृथिवीमपि यन्ति पृथिव्यप आपो ज्योतिषं ज्योतिर्वायुं वायुराकाश माकाशो मनो मनो विद्यां विद्या महान्त मात्मानं महानात्मा प्रतिभां प्रतिभा प्रकृतिं सा स्वपीति युगसहस्रं रात्रिस्तावेतावहोरात्रावजस्रं परिवर्त्तेते स कालस्तदेतदहर्भवति युगसहस्रपर्यन्त महर्यद् ब्रह्मणो विदू रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जना इति* ॥ ४ (१७) ॥ ४.

तं परिवर्त्तमान मन्योऽनुप्रवर्त्तते स्रष्टा द्रष्टा विभक्तातिमात्रोऽह मिति गम्यते स मिथ्यादर्शनेदम्यावकं†

* मनुसंहितायामपि—"आकाशं जायते तस्मात् तस्य शब्दं गुणं विदुः । आकाशात्तु विकुर्वाणात् सर्वगन्धवहः शुचिः । बलवान् जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः । वायोरपि विकुर्वाणाद् विरोचिष्णु तमोनुदम् । ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत्तद्रूपगुण मुच्यते । ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः । अद्भ्यो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सृष्टिरादितः ।"—इति (१अ० ७५—७८ श्लो०), "आद्याद्यस्य गुणन्त्वेषा मवाप्नोति परःपरः । यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः (१अ०२०श्लो०)" -इति च । दैविकानां युगानान्तु सहस्रं परिसङ्ख्यया । ब्राह्म मेक महर्ज्ञेयं तावती रात्रिरेव च । तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्य महर्विदुः । रात्रिञ्च तावती मेव तेऽहोरात्रविदो जनाः । तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते (१अ० ७२—७४ श्लो०)"—इति च । आकाशादीनां तद्गुणानाञ्च वर्णनं गौतमसूत्रादौ सांख्यसूत्रादौ च विस्तरतो द्रष्टव्यम् । भगवद्गीतायामपि किञ्चिद् द्रष्टव्य मस्ति ८, १७ ।

† "स मिथ्यां दर्शनेदम्यावकं" ग ।

महाभूतेषु शिरोऽस्थ्याकाशाद्वायोः प्राणं चक्षुश्च* वक्त्रा-ग्नेश्च तेजसोऽद्भ्यः स्नेहं पृथिव्या मूर्त्तिः पार्थिवांस्त्वष्टौ† गुणान् विद्यात् त्रीन्मातृतस्त्रीन् पितृतोऽस्थिस्नायुम-ज्जानः पितृतस्त्वङ्मांसशोणितानि मातृतोऽन्नं पान‡ मित्यष्टौ सोऽयं पुरुषः सर्वमयः सर्वज्ञानोऽपि क्लृप्तः§ ॥ ५ (१८) ॥ ५।

स यद्यनुरुध्यते तद्भवति यदि धर्मोऽनुरुध्यते|| तद्देवो भवति यदि ज्ञान मनुरुध्यते तदमृतो भवति यदि काम मनुरुध्यते सं च्यवत इमां योनिं सन्दध्यात्¶ तदिद मद्य मतं श्लेष्मा रेतसः सम्भवति श्लेष्मणो

* "प्राणचक्षुश्च" च, छ, ज।

† "पार्थिवांस्त्वष्टौ" च।

‡ "ऽन्नपान" च, छ, ज।

§ "प्राणापानव्यानोदानसमाना नः ॰ ——— ॰ वाक्मनश्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणरेतो-बुद्ध्याकूतिसङ्कल्पाः ॰ ——— ॰ शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोरूदरजङ्घाशिश्नोपस्थपायवः ॰ ——— ॰ त्वक्चर्ममांसरुधिरमेदोमज्जास्नायवोऽस्थीनि ॰ ——— ॰ शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ॰ ——— ॰ पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाः ॰ ——— ॰ अन्नमयप्राणमयमनो-मयविज्ञानमयानन्दमया मे शुध्यन्ताम् (सं० श्रा० १०, ५१—५७)"—इत्येवमाद्यत्रात्र पर्यालोच्यम्।

|| "धर्ममनुरुध्यते" च, छ, ज।

¶ "शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसम्भवम्। कर्मजा गतयो नृणा मुत्तमाधम मध्यमाः॥"—इत्यारभ्य "यादृशेन तु भावेन यद्यत् कर्म निषेवते। तादृशेन शरीरेण तत्तत् फल मुपाश्नुते॥"—इत्यन्तो (म० सं० १२अ०३—८१ श्लो०) ग्रन्थश्च इह सर्व एव द्रष्टव्यः।

रसो रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मेदो मेदसः स्नावा स्नाव्नो ऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मज्जातो रेतस्त-दिदं योनौ रेतः सिक्तं पुरुषः सम्भवति* शुक्रातिरेके पुमान् भवति शोणितातिरेके स्त्री भवति द्वाभ्यां समेन नपुंसको भवति शुक्रेण भिन्नेन † यमो भवति ‡ शुक्रशोणितसंयोगान् मातृपितृसंयोगाच्च (तत् §) कथ मिदं शरीरं परं संयम्यते सौम्यो भवत्येकरात्रोषितं कललं भवति पञ्चरात्राद् बुद्बुदाः सप्तरात्रात् पेशी द्विसप्तरात्रादर्बुदः पञ्चविंशतिरात्रः स्वस्थितो घनो

* "तस्मात् पराञ्चौ भूत्वा चतुष्पादो रेतः सिञ्चन्ति, सम्यङ् द्विपाद् भवति, तस्मात् सम्यञ्चौ भूत्वा द्विपादो रेतः सिञ्चन्ति (ऐ० आ० १. ५., ५)"—इत्यादिः, "स्त्रियो वा पत्नीषु रेतो दधाति ० ——— ० पुरुषस्य संवनौ सीदति, येषां स्त्रियोऽधि पुमांसोऽस्य पुत्रा जायन्ते"—इति च (ऐ० आ० ३, २, १२) द्रष्टव्यम्।

† "शुक्रभिन्नेन" च, छ, ज।

‡ "पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः। समे पुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः॥"—इति च म० सं ३ अ० ४८ श्लो०। "कारणानुविधायित्वात् कार्याणां तत्स्वभावता। नानाचौन्याकृतीः सत्त्वा धत्तेऽतो द्रुतलोहवत्। अत एव च शुक्रस्य बाहुल्याज्जायते पुमान्। रक्तस्य स्त्री, तयोः साम्ये क्लीबः शुक्रार्त्तवे पुनः। वायुना बहुशो भिन्ने यथास्वं बह्वपत्यता। वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः॥"—इत्यादि च (अ० हृ० शा० स्था० १ अ० ५—७ श्लो०) वैद्यके बहु द्रष्टव्यम्।

§ नास्त्येतत् पदं ख-ग-भ-पुस्तकेषु।

भवति* मासमात्रात्कठिनो † भवति द्विमासाभ्यन्तरे शिरः सम्पद्यते मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशो मासचतुष्केण त्वग्व्यादेशः पञ्चमे मासे नखरोमव्यादेशः षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रं च सम्भवति सप्तमे चलनसमर्थो भवत्यष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो भवति ‡। मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः। नानायोनिसहस्राणि मयोषितानि यानि वै। आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः। मातरो विविधा दृष्टाः पितरः सुहृदस्तथा। अवाङ्मुखः पीड्यमानो जन्तुश्चैव समन्वितः। साङ्ख्यं

* "घनो भवति" ख, ग, घ।

† "मासमात्रात् कठिनो" घ।

‡ "इदं द्यावापृथिवी" [illegible] "इदं [illegible] दशमन्तम् [illegible] १०, ४," —इत्यस्या व्याख्यानावसरे भाष्यकारः "दशमन्तम [illegible] चतुर्गर्भनिर्वापणमतत्। [illegible] हेतुभूतैः दशभि [illegible] मन्त्रैरुपा[illegible]। इदञ्च पदं कौशिके व्याख्यायते"—इत्यादि। ते च कौशिकमन्त्रा यथा— "[illegible] श्रोत्रं च मनश्च वाक् च प्राणापानौ देह इदं शरीरम् [illegible] प्रत्यञ्चावनुलोमौ विसर्गावेतं तं मन्ये दशमन्त्रम्॥ [illegible] हृदयं [illegible] शिरश्च [illegible] मांसं रुधिरोऽस्थिमज्जा मेदश्च [illegible] भ्रुवौ ललाटं च तथा च कर्णौ हनू कपोलौ चुबुकं [illegible]। [illegible] च दन्ताश्च तथैव जिह्वा [illegible]॥"—इति। तचैव मायणभाष्ये दशमन्त मित्यस्य व्याख्यानान्तरमपि कृतमस्ति। कौशिकविवरणं तत्रत्यमेवा द्रष्टव्यम्।

योगं समभ्यस्येत् पुरुषं वा पञ्चविंशक मिति * ततश्च दशमे मासे प्रजायते † जातश्च वायुना स्पृष्टो न स्मरति ‡ जन्ममरणेऽन्ते § च शुभाशुभं कर्मैतच्छरीरस्य प्रामाण्यम् ॥ ६ (१६) ॥ ६.

अष्टोत्तरं सन्धिशत मष्टाकपालं शिरः सम्पद्यते षोडश वपापलानि नव स्नायुशतानि सप्तशतं पुरुषस्य मर्म्मणा मर्द्धचतस्रो रोमाणि कोट्यो हृदयं ह्यष्टकपालानि द्वादशकपालानि जिह्वा वृषणौ ह्यष्टसुपर्णौ तथोपस्थगुदपाय्वेतन्मूत्रपुरीषं कस्मादाहारपान ‖ सिक्तत्वानुपचित ¶ कर्मणावन्योन्यं ** जयेते †† इति ‡‡ तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च महत्यज्ञानतम-

* म० भा० १४. ०. ९८९. १. ४२९।

† "अथैतयोः पथोर्न कतरेण चन तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्त्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व-म्रियस्वेति"—इति च छा० उ० ५प्र० १०ख०। पथोः = देवयान-पितृयानयोरिति यावत्।

‡ "स्पृष्टस्तु स्मरति" च, छ, ज।

§ "जन्ममरण मन्ते" च, छ, ज।

‖ "कस्मादाहारपान" ख, छ।

¶ "सिक्तत्वानुपचित" छ।

** "कर्मणावन्योन्यं" ख, छ।

†† "जायेते" ख, छ।

‡‡ ग-पुस्तके तु इहैव सप्तमखण्डसमाप्तिः।

ब्रह्मलोक मभिसम्भवन्ति* ते न पुनरावर्त्तन्ते† शिष्टा दन्दशूका य इदं‡ न जानन्ति तस्मादिदं वेदितव्य मथाप्याह§ ॥ ९ (२२) ॥ ९

* “अभिसम्भवति” क, ग, झ

† “पुनरावर्त्तते” क, ग, झ

‡ “ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति, अर्चिषोऽहः, अह्न आपूर्यमाणपक्षम्, आपूर्यमाणपक्षाद् यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्, मासेभ्यः संवत्सरम्, संवत्सरादादित्यम्, आदित्याच्चन्द्रमसम्, चन्द्रमसो विद्युतं, तत् पुरुषो मानवः स एनान् ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति ” इति छा० प्र० ५ ख० १०।

अस्ति च पथद्वयम् — देवयानम्, पितृयाणम् इति “परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां यस्ते स्व इतरो देवयानात् ऋ० मं० १०, १८, १ ।” इत्यादौ देवयानम्, “पन्थामनु प्रविद्वान् पितृयाणम् ऋ० मं० १० २, ७ ” इत्यादौ च पितृयाणं श्रूयते। “कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोकः” इति श्रुतिश्च “अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया । शु० वा० सं० ४० क० १३ ” इत्यत्रोक्तमर्थ[illegible] ।

§ ऐतरेयब्राह्मणेऽपि — “अथातो ब्रह्मणः परिमरः — यो ह वै ब्रह्मणः परिमरं वेद पर्येनं द्विषन्तो भ्रातृव्याः परि सपत्ना म्रियन्ते अयं वै ब्रह्म योऽयं पवते तमेताः पञ्च देवताः परिम्रियन्ते विद्युद् वृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निः। विद्युद्वै विद्युत्य वृष्टिमनुप्रविशति,०——० वृष्टिर्वै वृष्ट्वा चन्द्रमसमनुप्रविशति,०——० चन्द्रमा वा अमावास्यायामादित्यमनुप्रविशति,०—० आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति,०—० अग्निर्वा उद्वान् वायुमनुप्रविशति;०—० ता वा एता देवता अत एव पुनर्जायन्ते; वायोरग्निर्जायते, प्राणाद्धि बलान्मथ्यमानोऽधिजायते,०—० अग्नेर्वा आदित्यो जायते,०—० आदित्याद्वै चन्द्रमा जायते,०—० चन्द्रमसो वै वृष्टिर्जायते,०—० वृष्टेर्वै विद्युज्जायते,०—० । स एष ब्रह्मणः परिमरः।”— इति ८.५.५ ।

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माक मन्तरं बभूव। नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति*॥ न तं विद्यया विदुषो य एवं विद्वांसो वदन्त्यक्षरं ब्रह्मणस्पति मन्यद्युष्माक मन्तर मन्यदेषा मन्तरं बभूवेति नीहारेण प्रावृतास्तमसा जल्प्या चासुतृप उक्थशासः प्राणं सूर्यं† यत्पथगामिनश्चरन्त्य-

* ऋ० सं० ८. ३, १७; शु० वा० सं० १७. ३१। अथैतस्यायं भाष्यम्—"हे नराः! 'तं' विश्वकर्माणं 'न विदाथ' न जानीथ; 'यः' ('इमा') इमानि भूतानि 'जजान' उत्पादितवान्। इयदन्तोऽहं यश्वदन्तोऽहमिति वयमात्मानं विश्वकर्माणं जानीम इति यदुच्यते, तदसत्; न ह्यहंप्रत्ययगम्यं जीवरूपं विश्वकर्मणः परमेश्वरस्य तत्त्वम्, किन्तु 'युष्माकम्' अहम्प्रत्ययगम्यानां जीवानाम् 'अन्यत्' अहम्प्रत्ययगम्यादतिरिक्तं सर्ववेदान्तवेद्यमीश्वरतत्त्वं 'बभूव' भवति, विद्यते। जीवरूपवत्तदपि कुतो न वेद्यम् इति चेत्, श्रूयताम्;—'नीहारेण प्रावृताः' यूयं नीहारसदृशेनाज्ञानेनाच्छन्नाः, अतो न जानीथ। यथा,—नीहारो नात्यन्तमसद्, दृष्टेरावरकत्वात्; नात्यन्तं सत्, काष्ठपाषाणादिवत् सम्यगग्राह्यत्वात्; एवमज्ञानमपि, नात्यन्तमसत्, ईश्वरतत्त्वावरकत्वात्, नापि सद्, बोधमात्रनिवर्त्यत्वात्। ईदृशेनाज्ञानेन सर्वे जीवाः प्रावृताः। न केवलं प्रावृतत्वं किन्तु 'जल्प्या' च देवोऽहं मनुष्योऽहमित्याद्यनृतजल्पनेन प्रावृताः। किञ्च 'असुतृपः' केनाप्युपायेन असून् प्राणांस्तृप्यन्ति, उदरम्भरा इत्यर्थः; न तु पारमेश्वरं तत्त्वं विचारितवन्तः। न केवलमिहलोकभोगमात्रव्यग्राः 'उक्थशासः' नानाविधेषु यज्ञेषु उक्थं प्रउगनिष्केवल्यादिकं शंसन्तः 'चरन्ति' पृथिव्यां वर्तन्ते। केवलमैहिकामुष्मिकभोगपरा वर्तन्ते, अतो विश्वकर्माणं देवं न जानीथेत्यर्थः।"—इति।

† "उद्यन् खलु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रणयति, तस्मादेनं प्राण इत्याचक्षते"—इत्यादि ऐ० आ० ५, ५, ९।

विद्वांसः* क्षेत्रज्ञ मनुप्रवदन्त्यथाहो विद्वांसः क्षेत्रज्ञोऽनुकल्पते† तस्य तपसा सहाप्रमाद मेत्यथासख्यो भवति तेनासन्तत मिच्छेत्तेन सख्य मिच्छेदेष हि सखा श्रेष्ठः सञ्जानाति भूतं भवद्भविष्यदिति ज्ञाता कस्माज्जायतेः‡ सखा कस्मात् सख्यतेः सह भूतेन्द्रियैः शेरते§ महाभूतानि सेन्द्रियाणि प्रज्ञया कर्म कारयतीति (वा||) तस्य यदापः¶ प्रतिष्ठाशील मुपशम आत्मा ब्रह्मेति स ब्रह्मभूतो भवति साक्षिमात्रो व्यवतिष्ठतेऽबन्धो ज्ञानकृतोऽथात्मनो महतः प्रथमं भूतनामधेयान्यनुक्रमिष्यामः** ॥ १० (२३) ॥ १०.

हंसः । घर्मः । यज्ञः । वेनः । मेघः । कृमिः । भूमिः । विभुः । प्रभुः । शम्भुः । राभुः । वधकर्मा । सोमः । भूतम् । भुवनम् । भविष्यत् । आपः । महत् । व्योम । यशः । महः । स्वर्णीकम् । स्मृतीकम् । स्वृतीकम् ।

* "स्वयं यन्त्यथ गामिन्द्रयन्त्यविद्वांसः" ख, ग, भ ।

† "क्षेत्रज्ञो न कल्पते" ख, ग, भ ।

‡ "कस्माज्जानतेः" ख, ग, भ ।

§ "शेते" ख, ग, भ . 'स शेते' —इति रोथ-दृष्ट ॥

|| नास्त्येतत् पदं च-छ-ज पुस्तकेषु ।

¶ "तपः" ख, ग, भ ।

** "भूतनामधेयान्यनुक्रमिष्यामः" च, छ, ज ।

सतीकम्। सतीनम्। गहनम्। गभीरम्। गह्वरम्।
कम। अन्नम्। हविः। सद्म। सदनम्। ऋतम्। योनिः।
ऋतस्य योनिः। सत्यम्। नीरम्। (हविः*।) रयिः।
सत्। पूर्णम्। सर्वम्। अक्षितम्। बर्हिः। नाम। सर्पिः।
अपः। पवित्रम्। अमृतम्। इन्दुः। हेम। स्वः। सर्गाः।
शम्बरम्। अम्बरम। वियत्। व्योम। बर्हिः। धन्व।
अन्तरिक्षम्। आकाशम्। आपः। पृथिवी। भूः।
(स्वयम्भूः†।) अध्व। पुष्करम्। सगरम्। समुद्रः। तपः।
तेजः। सिन्धुः। अर्णवः। नाभिः। (ऊधः‡।) वृक्षः।
तत्। यत्। किम्। ब्रह्म। वरेण्यम्। हंसः। आत्मा।
भवन्ति। वर्धन्ति। अध्वानम्। यद्वाहिष्ठा§। शरीराणि।
अव्ययञ्च संस्कुरुते||। यज्ञः। आत्मा। भवति। यदेनं
तन्वतेऽथैनं महान्त मात्मान मेतानि सूक्तान्येना
ऋचोऽनुप्रवदन्ति¶ ॥ ११ (२४)॥ ११.

* नास्त्येतत् पदम् ख-ग-भ-पुस्तकेषु।

† नास्त्येतच्च पदम् च-ख-ज-पुस्तकेषु

‡ नास्त्येतदपि पदम् च-इ-ज-पुस्तकेषु।

§ "यद्वाहिष्ठा"—इति ख, ग, भ।

|| "अव्ययं च संस्कुरुते"—इति ख, ग, ङ, भ।

¶ मेघः, भूमिः, बुधकर्मा, सोमः, आपः, धर्मः, स्वर्णीकम्, सूनीकम्, सुतीकम्, सतीकम, कम, अम्भ, सद्म, सत्, सर्व, नाम, पवित्रम्, अमृतम् अध्वा, सगरः तपः, तेजः, सिन्धुः, नाभिः, वृक्षः, तत्, यत्, ब्रह्म, वरेण्यम्, भवति, वर्धन्ते ध्यानम्, —इम च स्वरपाठभेदाः च-प्रभृतिषु।

सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः । जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः* ॥ (सोमः पवते जनयिता मतीनां जनयिता दिवो जनयिता पृथिव्या जनयिताग्नेर्जनयिता सूर्यस्य जनयितेन्द्रस्य जनयितोत विष्णोः†)—(सोमः पवते सोमः सूर्यः प्रसवनाज्जनिता मतीनां प्रकाशकर्मणा मादित्यरश्मीनां दिवो द्योतनकर्मणा मादित्यरश्मीनां पृथिव्याः प्रथनकर्मणा मादित्यरश्मीना मग्नेर्गतिकर्मणा मादित्यरश्मीनां सूर्यस्य स्वीकरणकर्मणा मादित्यरश्मीना मिन्द्रस्यैश्वर्यकर्मणा मादित्यरश्मीनां विष्णोर्व्याप्तिकर्मणा मादित्यरश्मीना मित्यधिदैवत मथाध्यात्मं सोम आत्माप्येतस्मादेवेन्द्रियाणां जनितेत्यर्थः । अपि वा सर्वाभिर्विभूतिभिर्विभूतत आत्मेत्यात्मगति माचष्टे‡) ॥ १२ (२५) ॥ १२.

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीना मृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् । श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवित्र

* ऋ० मं० ७, ४, ९. ५ ; मा० सं० ऋ० भा० ९, १, ४. ५

† नैवं पाठो दृश्यते घ-ङ-ज-पुस्तकेषु ।

‡ नैवं पाठो दृश्यते ख-ग-भा-पुस्तकेषु ।

मत्येति रेभन्* ॥ ब्रह्मा देवाना मित्येष हि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणा मादित्यरश्मीनां पदवीः कवीना मित्येष हि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानाना† मादित्यरश्मीना मृषिर्विप्राणा मित्येष हि ऋषिणो‡ भवति । विप्राणां व्यापनकर्मणा मादित्यरश्मीनां महिषो मृगाणा मित्येष हि महान् भवति मृगाणां मार्गणकर्मणा मादित्यरश्मीनां श्येनो गृध्राणा मिति श्येन आदित्यो भवति श्यायतेर्गतिकर्मणो गृध्र आदित्यो भवति गृध्यते स्थानकर्मणो यत एतस्मिं- स्तिष्ठति स्वधितिर्वनाना मित्येष हि स्वयङ्कर्माण्या- दित्यो धत्ते वनानां वननकर्मणा मादित्यरश्मीनां सोमः पवित्र मत्येति रेभन्नित्येष हि पवित्रं रश्मीना मत्येति स्तूयमान एष एवैतत् सर्व मक्षर मित्यधिदैवत मथाध्यात्मं ब्रह्मा देवाना मित्यय मपि ब्रह्मा भवति देवानां देवनकर्मणा मिन्द्रियाणां पदवीः कवीना मित्यय मपि पदं वेत्ति कवीनां कवीयमानाना§

* ऋ० सं० ७, ४. ७, १. शु० वा० सं० १७, ८७ ; तै० आ० १०, १०, ४ ; सा० सं० उ० आ० ५, १ ; १९. ९ । देवस्तुवां हविःषु सोमस्य वनस्पतेर्ब्रह्मा देवाना मिति याज्या (आ० श्रौ० सू० ४. ११.) । म० भा० अनु० गी० २२ अ० १९—४२ श्लो० ।

† "कवीयमाणाना" ख. ग. भ ।

‡ "ऋषिणा" ग ; "हि ऋषिणा" ख, भ ।

§ "कवीयमाणाना" ख. ग भ ।

मिन्द्रियाणा मृषिर्विप्राणा मित्यय मप्यृषिणो* भवति विप्राणां व्यापनकर्मणा मिन्द्रियाणां महिषो मृगाणा मित्यय मपि महान् भवति मृगाणां मार्गणकर्मणा मिन्द्रियाणां श्येनो गृध्राणा मिति श्येन आत्मा भवति श्यायतेर्ज्ञानकर्मणो गृध्राणीन्द्रियाणि गृध्यतेर्ज्ञान-कर्मणो यत एतस्मिंस्तिष्ठति† स्वधितिर्वनाना मित्यय मपि स्वयङ्कर्माण्यात्मनि धत्ते वनानां वननकर्मणा मिन्द्रियाणां सोमः पवित्र मत्येति रेभन्नित्यय मपि पवित्र मिन्द्रियाण्यत्येति स्तूयमानो ऽय मेवैतत् सर्व मनुभवत्यात्मगति माचष्टे¹ ॥ १३ (२६) ॥ १३.

* "मित्यय मपि ऋषिर्वि" ग, क, ञ

† "एतस्मिंस्तिष्ठन्ति" ग, क, ञ

¹ "ब्रह्मा देवानामिति प्रागुक्तमन्त्रे प्रतिपाद्यमानो मुख्य मुक्तात्मा चेतनेन परमेश्वर-स्योत्कृष्टरूपेणावस्थान मुच्यते 'देवानां' इन्द्रादीनां मध्ये, 'ब्रह्मा' चतुर्मुखो भूत्वा परमेश्वरो नियामकत्वेनावतिष्ठते; तथा 'कवीनां' काव्यनाटकादिकर्तॄणां पुरुषाणां मध्ये, 'पदवीः', भूत्वावतिष्ठते। व्याकरणनिष्पन्नः शब्दविशेषः पदं तद्वेत्ति गच्छतीति 'पदवीः' शब्दमार्गाभिज्ञो व्यासवाल्मीक्यादिरूप इत्यर्थः। 'विप्राणां' वैदिकमार्गवर्तिनां ब्राह्मणानां मध्ये, 'ऋषिः' तत्त्वप्रदर्शको वसिष्ठादिरूपः, बभूव। 'मृगाणां' चतुष्पदां मध्ये, गजाधिक्येन युक्तः 'महिषः', बभूव। 'गृध्राद्युपलक्षितानां' सर्वेषां पक्षिणां मध्ये प्रबलः 'श्येनः', बभूव। 'वनानां' वृक्षसमूहरूपाणां मध्ये, छेदनार्थः 'स्वधितिः' परशुः, बभूव। यागहेतुभूतवल्ल्यात्मकः 'सोमः', भूत्वा 'रेभन्' मन्त्रशब्दयुक्तः सन्, 'पवित्रं' शुद्धिकारणं गङ्गाजलकुशदर्भादिद्रव्यजातं सर्वम्, 'अत्येति' ॥"—इति तै० आ० सा० भा०। ऋक्सामसंहितयोः सायणीयभाष्ययोः एकरूप एव व्याख्यानाकार मपि।

तिस्रो वाच ईरयति प्र वह्निर्ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम्। गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः सोमं यन्ति मतयो वावशानाः* ॥ वह्निरादित्यो भवति स तिस्रो वाचः प्रेरयत्यृचो यजूंषि सामान्यृतस्यादित्यस्य कर्माणि ब्रह्मणो मतान्येष एवैतत् सर्व मक्षर मित्यधिदैवत मथाध्यात्मं वह्निरात्मा भवति स तिस्रो वाच ईरयति प्रेरयति विद्यामतिबुद्धिमतान्यृतस्यात्मनः† कर्माणि ब्रह्मणो मतान्यय मेवैतत् सर्व मनुभवत्यात्मगति माचष्टे‡ ॥ १४ (२७) ॥ १४.

सोमं गावो धेनवो वावशानाः सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः। सोमः सुतः पूयते अज्यमानः सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सन्नवन्ते§ ॥ एत एव सोमं गावो धेनवो

* ऋ० सं० ७, ४, १७, ४; सा० सं० छ० आ० ९, १, ४, २।

† "०बुद्धिमतान्यृतस्यात्मनः" ख, ग, भ।

‡ 'वह्निः' वोढा, यजमानः 'तिस्रः वाचः' ऋग्यजुःसामात्मिकाः स्तुतीः 'प्र ईरयति'। तथा 'ऋतस्य' यज्ञस्य 'धीतिं' धारयित्रीं 'ब्रह्मणः' परिवृढस्य सोमस्य 'मनीषां' मनस ईशित्रीं कल्याणीं वाचं च प्रेरयति। किञ्च 'गोपतिं' वृषभं यथा 'गावः' 'अभिगच्छन्ति' तद्वत् गवां स्वामिनं सोमं गावः, 'पृच्छमानाः' पृच्छन्त्यः सत्यः 'यन्ति' स्वपयसा मिश्रयितु मभिगच्छन्ति। तथा 'वावशानाः' कामयमानाः 'मतयः' स्तोतारः 'सोमं' 'यन्ति' स्तोतु मभिगच्छन्ति ॥"—इति सा० भा०।

§ ऋ० सं० ७, ४, १७, ५; सा० सं० छ० आ० ९, १, १०, १।

रश्मयो वावश्यमानाः* कामयमाना आदित्यं यन्त्येव मेव सोमं विप्रा रश्मयो मतिभिः पृच्छमानाः कामयमाना आदित्यं यन्त्येव मेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान एत मेवार्काश्च त्रिष्टुभश्च सन्नवन्ते तत एतस्मिन्नादित्य एकं भवन्तीत्यधिदैवत† मथाध्यात्म मेत एव सोमं गावो धेनव इन्द्रियाणि वावश्यमानानि‡ कामयमानान्यात्मानं यन्त्येव मेव सोमं विप्रा इन्द्रियाणि मतिभिः पृच्छमानानि कामयमानान्यात्मानं यन्त्येव मेव सोमः सुतः पूयते अज्यमान इम मेवात्मा च सप्त ऋषयश्च सन्नवन्ते तानीमान्येतस्मिन्नात्मन्येकं§ भवन्तीत्यात्मगतिं माचष्टे‖ ॥ १५ (२८)॥ १५.

अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मञ्जनयन् प्रजा भुवनस्य राजा। वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये बृहत् सोमो

---

* "वावाश्यमानाः" ख, ग, भ।

† "भवन्त्यधिदैवत" ख, ग, भ।

‡ वावाश्यमानानि" ख, ग, भ।

§ "तान्येतस्मिन्नात्मन्येकं" ख. ख, ज।

‖ "'धेनवः' प्रीणयित्र्यो गावः 'सोमं' 'वावशानाः' कामयमानाः भवन्ति। 'विप्राः' मेधाविनः स्तोतारो 'मतिभिः' 'पृच्छमानाः' पृच्छन्तो भवन्ति। 'अज्यमानः' गोभिः श्रियमाणः 'सुतः' अभिषुतः, 'सोमः' अद्भिः परि 'पूयते'। तथा 'त्रिष्टुभः' त्रिष्टुब्रूपा 'अर्काः' अर्चाभिः क्रियमाणाः एते मन्त्राः 'सोमे' 'सं नवन्ते' सङ्गच्छन्ते॥— इति सा० भा०।

वावृधे सुवान इन्दुः* ॥ अत्यक्रमीत् समुद्र आदित्यः परमे व्यवने वर्षकर्मणा जनयन् प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये वृहत् सोमो वावृधे सुवान इन्दुरित्यधिदैवत मथाध्यात्म मत्यक्रमीत् समुद्र आत्मा परमे व्यवने ज्ञानकर्मणा जनयन् प्रजा भुवनस्य राजा सर्वस्य राजा वृषा पवित्रे अधि सानो अव्ये महत् सोमो† वावृधे सुवान इन्दुरित्यात्मगतिं माचष्टे‡ ॥ १६ (२९) ॥ १६.

महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भो ऽवृणीत देवान्। अदधादिन्द्रे पवमान ओजोऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः§ ॥ महत्तत् सोमो महिषश्चकारापां यद्गर्भो ऽवृणीत देवाना माधिपत्य॥ मदधादिन्द्रे

* ऋ० सं ७, ४, १८. ५; सा० सं० उ० आ० ६, १, ४, ७।

† "बृहत्सोमो" ख, ङ, ज।

‡ "समुद्रः" यस्मादापः सन्द्रवन्ति, स समुद्रः, अपां वर्षकः। 'राजा' सोमः। 'प्रथमे' विस्तृते 'भुवनस्य' उदकस्य 'विधर्मन्' विधारके ऽन्तरिक्षे 'प्रजाः' 'अजनयन्' उत्पादयन् 'अत्राम्' सर्वं मतिक्रामति। ***। 'वृषा' कामानां वर्षिता, 'सुवानः'। अभिषूयमाणः, 'इन्दुः' दीप्तः, स 'सोमः'। 'अधि' अधिकं 'सानौ' समुच्छ्रिते, 'अव्ये' अविभवे, पवित्रे 'बृहद्' प्रभूतम् 'वावृधे' वर्द्धते ॥"—इति सा० भा०।

§ ऋ० सं० ७, ४, १९, १; सा० सं० उ० आ० ६, १, ५, १०।

|| "देवानामाधिपत्य" ख, ङ, ज।

पवमान ओजो ऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुरादित्य इन्दुरात्मा* ॥ १७ (३०) ॥ १७.

विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पलितो जगार। देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार स ह्यः समान† ॥ विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशीलं‡ युवानं चन्द्रमसं पलित आदित्यो गिरति सद्यो म्रियते स दिवा समुदितेत्यधिदैवत मथाध्यात्मं विधुं विधमनशीलं दद्राणं दमनशीलं§ युवानं महान्तं पलित आत्मा गिरति रात्रौ म्रियते रात्रिः समुदितेत्यात्मगतिं माचष्टे‖ ॥ १८ (३१) ॥ १८.

* "'महिषः' महान् पूज्यः वा सोमः, 'महत्' प्रभूतं 'तत्' कर्म 'चकार' अकरोत्। किं तत्? 'अपां गर्भः' उदकानां गर्भः, उदकानां गर्भभूतः, अनभिज्ञत्वाज्ञान्यवाच। सः सोमः 'देवान्' 'अवृणीत' समभजनेति। 'यत्' तत् कृतवानिति। किञ्च 'पवमानः' पूयमानः, सोमः, 'ओजः' सोमपानेन जन्यं बलम् 'इन्द्रे' 'अदधात्' अदधात्। तथा 'इन्दुः' सोमः 'सूर्ये' 'ज्योतिः' तेजः अजनयत्॥"—इति सा० भा०।

† ऋ० सं० ८, १, ११, ५; सा० सं० ड० आ० ४, १, ४, २; अथ० सं० ९, १०, ९-१०।

‡,§ "द्रमनशीलं" ख, ग, ङ।

‖ "अनया कालात्मक इन्द्रः स्तूयते। 'विधुम्' विधातारम्, सर्वेषां युद्धादेः कर्त्तारम्। विपूर्वो दधातिः करोत्यर्थः। तथा 'समने'। अनन मनः प्राणनम्, सम्यगननोपेते सङ्ग्रामे। 'बहूनां' शत्रूणां 'दद्राणं' द्रावकम् ईदृक्षाम र्थ्यापेतं 'युवानं' सन्तं

साकंजानां सप्तथ माहुरेकजं षळिद्यमा ऋषयो देवजा इति। तेषा मिष्टानि विहितानि धामश स्थात्रे रेजन्ते विकृतानि रूपशः* ॥ सहजातानां षण्णा मृषीणा मादित्यः सप्तमस्तेषा† मिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वाद्भिः सह सम्मोदन्ते यत्रैतानि सप्तऋषीणानि ज्योतींषि तेभ्यः पर आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं‡ भवन्तीत्यधिदैवत मथाध्यात्मं सहजातानां षण्णा मिन्द्रियाणा मात्मा सप्तमस्तेषा मिष्टानि वा कान्तानि वा क्रान्तानि वा गतानि वा मतानि वा नतानि वान्नेन सह सम्मोदन्ते यत्रेमानि सप्तऋषीणानीन्द्रियाण्येभ्यः पर

पश्चयं 'पलितः' जरा 'जगार' निगिरतीन्द्राज्ञया । एवं भूतमद्भुतं ब्रह्ममायाबलवतः 'देवस्य' कालात्मकस्य इन्द्रस्य 'महित्वा' महत्त्वेनोपेतं 'काव्यं' सामर्थ्यम् 'पश्य' पश्यत हे जनाः! तथा 'जरया' प्राप्तोऽयं 'ममार' म्रियते । सः 'ह्यः' परेद्युः 'समान' सम्यक् चेष्टते; पुनर्जन्मान्तरे प्रादुर्भवतीत्यर्थः । तदेवं चत्वारि नामानि शरीराङ्गानि ॥"—इति सा० भा० ।

* ऋ० सं० २, ३, १९, ५ ; अथ० सं० ९, १५, १६ ।

† "मादित्यरश्मयस्तेषा" रोथ्सृहृष्टोऽय मपि पाठः क्वचित् ।

‡ "आदित्यस्तान्येतस्मिन्नेकं"—इत्यपि पाठो रोथ्सृष्टः ।

आत्मा तस्मिन्नेकं* भवन्तीत्यात्मगतिं माचष्टे† ॥ १९ (३२)॥ १९.

॥ इति नैरुक्ते त्रयोदशस्यैव द्वितीयः पादः समाप्तः‡ ॥

॥ अथ तृतीयः पादः§ ॥

स्त्रियः॑ स॒तीस्ताँ उ॑ मे पुं॒स आ॑हुः॒ पश्य॑दक्ष॒ण्वान्न वि चे॑तद॒न्धः। क॒विर्यः पु॒त्रः स ई॒मा चि॑केत॒ यस्ता

* "तस्मिन्नेकं" ख, ग, ङ।

† "साकञ्जानाम् एकस्मादादित्यात् सहोत्पन्नानां सप्तानाम् ऋतूनां मध्ये 'सप्तथं' सप्तमम् ऋतुम्। 'एकजम्' एकोत्पन्नम् आहुः कालतत्त्वविदः। चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेकैकेन वसन्ताद्याः षड् ऋतवो भवन्ति, अधिकमासेनैक उत्पद्यते सप्तमर्तुः। न च तादृशो मास एव नास्तीति मन्तव्यम्; अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुरिति श्रुतेः। तदेवोक्तं—'षडिद्यमाः' इत्यत्र एवकारार्थः। षडेव ऋतवो मासद्वयरूपाः 'यमाः' मन्त्रात्। ते च 'देवजाः' देवादादित्यात् जाता इत्येव माहुः। सप्तमाधारस्य त्रयोदशस्य मासस्य देवाभावः। "निःसूर्योऽधिकमासो मण्डलं तपते रवेः"—इत्यादिस्मृतेः। तस्मात् षडेव देवजाः; अदेवज एकः। 'तेषाम्' ऋतूनां स्वरूपाणि 'इष्टानि' सर्वैरभिमतानि, 'धामशः' तत्तत्स्थाने 'विहितानि' पृथक् पृथक् स्थापितानि; 'रूपशः' रूपभेदेन विकृतानि, विविधाकारविकृतानि। न च रूपभेदकैर्निर्दिश्यमाना-नः,—'स एष मत्र वसन्ताय प्रायच्छत्, यवं ग्रीष्माय' इत्यादि। 'स्थात्रे' अधिष्ठात्रे तदर्थाय 'रेजन्ते' चलन्ति, जगदाश्रयाय पुनःपुनरावर्त्तन्त इत्यर्थः॥"—इति सा॰ भा॰।

‡ चतुर्दशाध्यायवादिषु च-छ-ज-पुस्तकेषु नास्त्येव पादविभागः, तथा चैव पाठः ख-ग-ङ-पुस्तकमात्रसम्मतः; तथापि लेखकप्रमादात् क्वचित् व्यतिक्रमश्च।

§ ख-ग-ङ-पुस्तकसम्मतः, रोथदृष्टेषु च पादान्वितपुस्तकेष्वेव मतं।

विजानात् स पितुष्पितासत्* ॥ स्त्रिय एवैताः† शब्द-स्पर्शरूपरसगन्धहारिण्यस्ता अमुं पुंशब्देन‡ निराहारः प्राण इति पश्यन् कष्टान्न विजानात्यन्धः कविर्यः पुत्रः स इमा जानाति यः स इमा§ जानाति स पितुष्पितासदित्यात्मगतिं माचष्टे॥ ॥ २० (३३) ॥ १¶ .

* ऋ० सं० २, ३, १७, १ ; अथ० सं० ९, १५, १५ ।

† "स्त्रिय एवेति ताः" ख, घ, ज ।

‡ "पुंशब्दे" ख, घ, ज ।

§ "स ईमा" ख, ग, ज ।

|| "'मे' मदीया या दीधितयः 'स्त्रियः' संस्त्यानवत्यो 'योषितः' 'सतीः' सत्यः । योषिद्वदुदकधारणात् स्त्रीत्वम् । एषां रश्मीनां माविद्धलिङ्गत्वात् स्त्रीलिङ्गता । 'तान् उ' तानस्मीनेव 'पुंस आहुः' प्रभूतवृष्ट्युदकसेक्तॄन् पुरुषानाहुः । प्रतिनिर्देशापेक्षया पुंलिङ्गता । एतम् अर्थं मत्यन्तनिगूढम् 'अक्षण्वान्' ज्ञानदृष्ट्युपेतः कश्चित् महान् 'पश्यत्' जानाति । 'अन्धः' अतथारूपः स्थूलदृष्टिः 'न विचेतत्' न विचेतयति, न जानाति । किञ्च 'यः' 'कविः' क्रान्तदर्शी 'पुत्रः', स्त्रीपुरुषरूपाणां रश्मीनां पुत्रस्थानीयः; पुत्रं जगतां त्राता, दृष्ट्युदकलक्षणोऽग्निः । 'सः ईम्' स एव पुत्रः । यद्वा ईमेनम् अर्थं स्त्रीणां सतीनां पश्चात् पुरुषभावम् 'आ चिकेत' सर्वतो जानाति । विष्णोः स्थितिं पुत्र एव जानाति नान्यः । 'यः' कश्चित् 'ता' तानि 'विजानात्' स्त्रीपुरुष-पुत्ररूपाणि जानीयात्, 'सः पितुः पिता असत्' पिता इन्द्रो जगत्पालको रश्मि-समूहः, तस्यापि पिता आदित्यः, स भवति ; आदित्य एव भवतीत्यर्थः । यद्वा स्त्री-लिङ्गोऽग्निरियम् । यस्तानि जानाति स एवं भवति ; पुत्रपौत्रादिसहितश्चिरकालं जीवी भवति ।—इत्यधिदैवतम् ॥

अथाध्यात्मम् ।— या इदानीं 'स्त्रियः सतीः' स्त्रीत्वं प्राप्ताः 'आहुः' लौकिकाः, 'तान्' तानेव 'मे' मह्यं 'पुंसः' पुरुषान् 'आहुः' प्रतिपादयन्ति तत्त्वज्ञाः । कथं मन्य-

सप्तार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि। ते धीतिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परि भवन्ति विश्वतः* ॥ सप्तैतानादित्यरश्मीनयमादित्यो गिरति मध्यस्थानोऽर्द्धशब्दो यान्यस्मिंस्तिष्ठन्ति † तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परि भुवः परिभवन्ति सर्वाणि कर्माणि वर्षकर्मणेत्यधिदैवतमथाध्यात्मं सप्तेमानीन्द्रियाण्ययमात्मा गिरति मध्यस्थानोऽर्द्धशब्दो यान्यस्मिंस्तिष्ठन्ति‡ तानि धीतिभिश्च मनसा च विपर्ययन्ति परि भुवः परिभवन्ति सर्वाणीन्द्रियाणि§ ज्ञानकर्मणेत्यात्मगतिमाचष्टे|| ॥ २१ (३४) ॥ २.

स्यान्मभावः? उच्यते—एकस्यैव निरस्तसमस्तोपाधिकस्यात्मनस्तद्वाचकस्यानमात्मैव तत्तद्व्यपदेशोपपत्तेः। * * *। द्वितीयः पादः पूर्ववत्। किञ्च पुत्रो वयसाल्पोऽपि 'यः' 'कविः' क्रान्तप्रज्ञः ज्ञानी स्यात् 'ईम्' इम मर्थं 'सः' 'विचिकेत' जानाति। एव मुक्तलक्षणस्य परमात्मनः 'ता' तानि स्त्रीत्वपुंस्त्वादीनि यो विजानीयात् चौ-पाधिकानि जानीयात्, 'सः' 'पितुः' स्वोत्पादकस्यापि ज्ञानरहितस्य 'पिता असत्' पितृवत् पूज्यो भवति॥"—इत्यादि सा० भा० द्रष्टव्यम्।

¶ विवाहदानविदानं पुरस्तात् (३९८-४० §, ||, ¶) लिखितं द्रष्टव्यम्।

* ऋ० सं० १, २, २१, १; अथ० सं० ९, १८, ७।

†, ‡ "यत एतस्मिंस्तिष्ठन्ति" च, छ, ज।

§ "सर्वाणि कर्माणि" च, ग, ङ।

|| "'सप्त' सर्पणस्वभावाः सप्तसङ्ख्या वा रश्मयः, 'अर्द्धगर्भाः' संवत्सरस्यार्द्धं 'गर्भं' गर्भस्थानीय मुदकं धारयमाणाः। यद्वा मध्यस्थानस्यार्द्धं मर्धेऽन्तरिक्षे गर्भवदन्त-

न वि जानामि यदि वेदमस्मि निण्यः सन्नद्धो मनसा चरामि। (यदा मागन् प्रथमजा ऋतस्यादिद्वाचो अश्नुवे भागमस्याः* ॥ न विजानामि यदि वेदमस्मि निण्यः प्रसन्नद्धो मनसा चरामि†) न हि (वि‡) जानन्§ बुद्धिमतः (पुष्टिः||) पुच्छः परिवेदयन्ते¶ऽयमादित्योऽयमात्मा** ॥ २२ (३५) ॥ ३.

मात्राः। 'भुवनस्य' लोकस्य 'रेतः' कारणम्, वृष्टिप्रदत्वेन रेतोभूताः। तादृशा रश्मयः 'विष्णोः' व्यापकस्यादित्यस्य 'विधर्मणि' जगद्धारणव्यापारे 'प्रदिशा' प्रदेशेन 'तिष्ठन्ति' वर्त्तन्ते। किञ्च ते 'धीतिभिः' प्रज्ञाभिः मनसा जगदुपकारः कर्त्तव्यः इति बुद्ध्या च 'विश्वतः' सर्वतः। द्वितीयार्थे तसिः। विश्वं परिभवन्ति, परितो भावयन्ति, कृत्स्नं जगद् व्याप्नुवन्तीत्यर्थः। यस्मादेवं तस्मात् 'ते' त एव 'विपश्चितः' बुद्धियुक्ताः परिभुवः सर्वेष व्याप्ताश्च ॥

यद्वा 'सप्तार्द्धगर्भाः'। 'सप्त' महदहङ्कारौ, पञ्च तन्मात्राणीति मिलित्वा सप्तसङ्ख्याकानि तत्त्वानि ; 'अर्द्धगर्भाः' अविकृतिरूपाया विकाराश्रयाया मूलप्रकृतेः, प्रकृतिविकृतेर्वा(?) तीतस्यात्मनश्चोत्पन्नत्वादर्द्धांशेन प्रपञ्चाकारेण परिणामादर्द्धगर्भाः, पुरुषांशस्याविक्रियत्वादित्यभिप्रायः ; अत एव तेषां प्रकृतिविकृतित्वम्। यस्मादेवं तस्माद् 'भुवनस्य' 'रेतः' कारणम्। कारणभूतानि तान्येव 'विष्णोः' व्यापकस्य पुरुषस्य 'विधर्मणि' 'प्रदिशा' प्रदेशेन 'तिष्ठन्ति'। इतरत् समानम् ॥"—इति सा॰ भा॰।

* ऋ॰ सं॰ १, २, ११, १ ; अथ॰ सं॰ ९, १०, ५।

†, || एतौ पाठौ न दृश्येते ख-ग-ज-पुस्तकेषु।

‡ नैतत् पदम् ख-ग-भ-पुस्तकेषु।

§ "जानन्" ख, ग, भ।

¶ "परिवेदयते" ख, ग, भ।

** "अयं 'यद् इव इदम्' यदपीदं विश्वम् 'अस्ति' ; कृत्स्नः प्रपञ्चोऽप्ययं नैवास्ति ; नामरूपांशं परमार्थं त्यक्त्वा सर्वमात्मनुमतोऽस्ति। सोऽयं सच्चिदानन्दाकारोऽस्ति,

अपाङ् प्राङेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्यो मर्त्येना

सोऽयं मन्त्रोक्ति 'न विजानामि' विविधमाशासितम् ; परं ब्रह्मज्ञानमिव मिद मह मस्मीति ज्ञानं जातम्, अविवेकरूप मित्यर्थः ; कार्यकारणयोरभेदात् । ब्रह्म-प्रपञ्चयोरपि ब्रह्मात्मत्वेन अद्वैतभावगमे प्रपञ्चजात मपि ब्रह्मरूप मेव भवति । "इदं सर्वं यदयमात्मा", "ब्रह्मैवेदं सर्वम्", "आत्मैवेदं सर्वम्", "स ईक्षत बहु स्यां प्रजायेय"—इत्यादिश्रुतिभ्यः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् । "तदनन्यत्व मारम्भणशब्दादिभ्यः"—इत्याद्युपपत्तिभिश्च प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मत्वं सिद्धम् । अतः इत्यस्य अयमर्थः । यत् परोक्षज्ञानं सर्वात्म्यरूप मानुभाविक मस्ति, तदिव, तद्वदेवाह मस्मि । इदं सर्वं अह मस्मीति ज्ञानं मे जातम् । अपि तेनेद् द्वारा-निवृत्तम् । आनुभाविकं सार्वात्म्यं यदस्ति, तत् 'न विजानामि' न प्राप्तोऽस्मि । शास्त्रजनितं सार्वात्म्यं ज्ञातं न त्वानुभाविक मित्यर्थः । तत्र कारण माह—अतो-ऽहं 'निण्यः' अन्तर्हितमानसः ; अन्तर्हितः, सङ्कुचितः ; चित्तप्रत्ययप्रबन्धाभावेन परिच्छिन्न इत्यर्थः । तत्रोपपत्ति माह—'सन्नद्धः' अविद्याकामकर्मभिः सम्यक् बद्धो वेष्टितः । अत एव 'मनसा' युक्तः भावनासहिष्णुना बहिर्मुखेन विक्षिप्तेन चेतसा युक्तः सं 'चरामि' संसारे । अथवा मनसा सन्नद्धः चरामि, इन्द्रियपरवश एव सन् संसारे दुःखं अनुभवामि, न सार्वात्म्यं जानामीति परिदेवते । भाष्येऽपीम परिदेवनार्थमेनोदाजहार—"अथापि परिदेवना कस्माच्चिद् भावात् न वि जा-नामि यदिवेद मस्मि (निरु० ७, १, ३.)"—इति । बहिर्मुखचेतसा स्वरूपापरि-ज्ञानजनितं दुःख मन्यत्र श्रूयते । "पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्"—इति । तर्हि कदैतद् भवति ? इत्याह—'यदा मागन्' आगमिष्यति तदा । किं तत् ? इत्युच्यते—'ऋतस्य' परमार्थस्य परस्य ब्रह्मणः 'प्रथमजाः' प्रथमोन्मेषः प्रथमोत्पन्नः चित्तप्रत्ययप्रबन्धजनितोऽनुभवः । स यदा 'मा' मां प्राप्नोति, 'आदित्' अनन्तर मेव अव्यवधानेन 'अस्याः' 'वाचः' ऐकात्म्य-प्रतिपादिकाया उपनिषद्वाचो यदिवेदमस्मीत्युक्ताया वा 'भागम्' भजनीयं सच्चिद्रूपा आत्मत्वं परं ब्रह्मपदम् 'अश्नुवे' प्राप्नोमि । चित्तस्य बहिर्मुखतां परि-त्यज्य अन्तर्मुखतैव दुःखसन्धारा । सा यदा स्यात् तदासौ मेव स्वरूपं ब्रह्म तन्मयं भवति, पश्चाद् विक्षेपाभावात् । यथा गिरिशिखरात् पतन् पाषाणोऽविलम्बेन

सयोनिः। ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्य१न्यं चिक्युर्न नि चिक्युरन्यम्* ॥ अपाञ्चयति प्राञ्चयति स्वधया गृभीतोऽमर्त्य आदित्यो मर्त्येन मनसा सह† तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यादित्यं न चन्द्रमसमित्यधिदैवतमथाध्यात्ममपाञ्चयति प्राञ्चयति‡ स्वधया गृभीतोऽमर्त्य आत्मा मर्त्येन मनसा सह तौ शश्वद्गामिनौ विश्वगामिनौ बहुगामिनौ वा पश्यत्यात्मानं न मन इत्यात्मगतिमाचष्टे§ ॥ २३ (३६) ॥ ४.

पतति, तद्वत्। चित्तप्रत्यक्सुखस्य दुःशकत्वमपि तत्रैव श्रूयते—'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्'—इति ॥"—इति सा० भा०।

* ऋ० सं० २, ३, २१, ३ ; अथ० सं० ९, १०, १६ ।

† "मर्त्येन चन्द्रमसा सह" ख, ङ, ञ ।

‡ "अपाङेति प्राङेति" ख, ग, भ ।

§ "'अमर्त्यः' अमरणधर्मा अयमात्मा, 'मर्त्येन' मरणधर्मेणा भूतात्मना देहेन 'सयोनिः' समानस्थानः। यत्र परिच्छेदको देहोऽस्ति, तत्र सर्वत्र सोऽप्यस्ति तिष्ठ-न्नित्यर्थः। यद्वा समानोत्पत्तिः; सहवासेन सहोत्पत्तिरुपचर्यते। एवम्भूतः सन् 'स्वधया' अन्नोपलक्षितकर्मणा 'गृभीतः'। यद्वा स्वधाशब्देनान्नमयं शरीरं लक्ष्यते। तेन गृहीतः सन् 'अपाङ् एति' अधोमुखं कर्म कृत्वाधो गच्छति। 'प्राङ् एति' ऊर्ध्वलोकं प्राप्नोति। परमात्मैव सूक्ष्मशरीरोपाधिकः सन् नानाविधं कर्म कृत्वा तद्भोगाय जीवसंज्ञां लब्ध्वा शरीरत्रयेण सम्बद्धो लोकान्तरेषु सञ्चरति। स्थूलसूक्ष्मोभयशरीरपरिग्रहेण लोके गुणत्रयान्वितः सन् परिभ्रमति। तथाच श्रूयते—'गुणान्वयो यः फलकर्मकर्त्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता। स विश्वरूप-स्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्मभिः'—इति। इदानीमुभय प्राधान्ये-

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णः। सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रूननु यं विश्वे मदन्त्यूमाः* ॥ तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमादित्यं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णो दीप्तिनृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिणाति (शत्रूनिति†) निरिणातिः प्रीतिकर्मा‡ दीप्तिकर्मा वानुमदन्ति यं विश्व ऊमा इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं तद्भवति भूतेषु भुवनेषु ज्येष्ठमव्यक्तं यतो जायत उग्रस्त्वेषनृम्णो ज्ञाननृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूनिति निरिणातिः प्रीतिकर्मा§ दीप्तिकर्मा वानुमदन्ति यं सर्व ऊमा इत्यात्मगतिमाचष्टे|| ॥ २४ (३७)॥ ५.

मात्र—'ता' तौ भूतात्मकर्मात्मानौ 'सयुजा' अविभागेन सर्वदा वर्त्तमानौ। यद्वा सूक्ष्मशरीरपक्षे सर्वदा सख्यम् उपपद्यते, स्थूलशरीरपक्षेऽपि प्रागभिव्यक्तेः। तत्कारणानां भूतसूक्ष्माणां सद्भावात् तत्र शरीरसम्बन्ध उपपद्यते। 'विषूचीना' इव लोके एकवृक्षगतौ। 'विषमा' नानाफलोपभोगाय सर्वलोकान्तरेषु गच्छन्तौ वर्त्तेते। तत्र नराः 'अन्यं' भूतात्मानं 'निचिक्युः' नितरां विशेषेण पश्यन्ति जानन्ति। 'अन्यम्' अपरं देवव्यक्त्यायातिरिक्तं 'न निचिक्युः' न जानन्ति। केवल पामरा देवव्यतिरिक्तं न जानन्ति; केवल विवेकिनः कर्मफलभोक्तृलोपेता देवातिरिक्तः कश्चिद्जीवोऽस्तीत्यनुमिमते; न केऽपि देवव्यतिरिक्तमात्मानं जानन्ति। अतो दुर्लभमात्मज्ञानमित्यर्थः॥"—इति सा० भा०।

* ऋ० सं० ८, ७, १, १; य० वा० सं० ३३, ८०; सा० सं० उ० आ० ६, ३: १०, १; अथ० सं० ५, १, १।

† नास्त्ययमंशः ख-ग-भ-पुस्तकेषु।

‡, § "रिणातिः प्रीतिकर्मा" इत्येव ख-घ-ङ-पुस्तकेषु।

|| "'तत्' जगत्कारणत्वेन सर्ववेदान्तप्रसिद्धम्। 'इत्'—शब्दोऽवधारणे। 'भुव-

को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हृणायून्। आसन्निषून् हृत्स्वसो मयोभून् य एषां भृत्यामृणधत्स जीवात्*॥ क आदित्यो धुरि गा युङ्क्ते रश्मीन् कर्मवतो भानुमतो दुराधर्षानसुन्न्य-सुनवन्तीषूनिषुणवन्ति† मयोभूनि सुखभूनि य इमं सम्भृतं वेद कथं स जीवतीत्यधिदैवत मथाध्यात्मं

नेषु'। भुवनानाम्। यद्यपि पृथिव्यादिषु लोकेषु मध्ये जगत्कारणं ब्रह्मैव 'ज्येष्ठम्' प्रशस्यतमम् 'धाम' बभूव। तस्य परमार्थत्वात् तद्व्यतिरिक्तानां व्यावहारिकत्वाच्च। यद्वा 'ज्येष्ठम्' वृद्धतमं जगत्कारणत्वेन सर्वदा प्रादुर्भूतं बभूव। * * *। यद्वा इदं तदेव ब्रह्म स्वप्रकाशतया 'धाम' दिदीपे। * * *। 'यतः' उपादानभूतात् यस्माद् ब्रह्मणः 'उग्रः' उद्गूर्णः 'त्वेषनृम्णः' प्रदीप्तबलः सूर्य्यात्मकः इन्द्रः 'जज्ञे' जातो बभूव। श्रूयते हि—'चक्षोः सूर्यो अजायत' इति, 'सूर्य्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्व मकल्पयत्' इति च। * * *। स च 'जज्ञानः' जायमान एव 'सद्यः' शीघ्रं 'शत्रून्' घातयितुम् मन्देहादीन् राक्षसान् 'निरिणाति' निहिनस्ति। यद्वा उपासकानां पापरूपान् शत्रून् निहन्ति। तथा च ब्राह्मणम्—'सद्यो ह्येष जातः पाप्मान मपाहत' इति। * * *। 'विश्वे' सर्वे 'ऊमाः' अवन्ति रक्षन्तीत्यूमाः प्राणिनः। * * *। सर्वे प्राणिनो 'यं' सूर्य्यात्मकं उद्यन्त मिन्द्र मनुलक्ष्य मदथ मुदगात्—मदथ मदगात्—इति 'मदन्ति' हृष्यन्ति। * * *। तथा च ब्राह्मणम्—'भूतानि वै विश्व ऊमास्त एनमनुमदन्त्युदगादुदगादिति' इति। तैत्तिरीयकञ्च—'तस्मात् सर्वं एव मन्यन्ते मां प्रत्युदगादिति' इति। यद्वा यं कृत्यादिभिर्मारयन्तं मत्, पश्चात् सर्वे प्राणिनोऽभीष्टप्राप्त्या हृष्यन्ति। * * *। स इन्द्रो जज्ञे इत्यन्वयः॥"—इति सा० भा०।

* ऋ० सं० ७, ९, ८, १; सा० सं० उ० आ० ४, १, ५, १०।

† "दुराधर्षानसुन्नसुनवन्तौ"—इत्यादि च, ग, भ।

क आत्मा धुरि गा युङ्क्त इन्द्रियाणि कर्मयन्ति भ्रातृमन्ति* दुराधर्षाण्यहन्यसुनयन्तीषूनिषुधन्वन्ति† मयोभूनि सुखभूनि य इमानि सम्भृतानि वेद चिरं स जीवतीत्यात्मगतिं‡ माचष्टे§ ॥ २५ ॥ (१८)॥ ६.

* "कर्मयतो भ्रातृमतो" ख, ग, ज ।

† "दुराधर्षाणहन्यसुनयन्तीषूनिषुधन्वन्ति" ख, ग, ज ।

‡ "स इमं सम्भृतं वेद चिरं जीवतीत्यात्मगति" ख, ग, ज ।

§ " 'अद्य' अस्मिन् कर्मणि 'ऋतस्य' गच्छत इन्द्रस्याग्निनो रथस्य 'धुरि' अग्रवहनप्रदेशे 'गाः' अतिगन्तॄनश्वान् 'कः' 'युङ्क्ते' को नाम नियोक्तुं शक्नोति ? न कोऽपीत्यर्थः । कीदृशानश्वान् ? 'शिमीवतः' वीर्यकर्मोपेतान् । 'भामिनः' तेजसा युक्तान् । 'दुर्हृणायून्' परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान्. * * * । 'आसन्निषून्' येषाम् आसनि आस्ये मुखप्रदेशे शत्रूणां प्रहरणार्थं निषवो बाणाः सन्ति तान् । 'हृत्स्वसः' हृत्सु शत्रूणां हृदयेषु अस्यन्ति, स्वकीयं पादं क्षिपन्तीति हृत्स्वसः । 'मयोभून्' मयसः सुखस्य भावयितॄन्, स्वकीयानां सुखप्रदानित्यर्थः । 'यः' यजमानः 'एषाम्' ईदृशानां अश्वानां 'भृत्यां' भरणक्रियां रथवाहनक्रियाम् 'ऋणधत्' समर्धयति कीर्तीति यावत् 'सः' यजमानो 'जीवात्' जीवनवान् भवेत् ।

अथवा क इति प्रजापतिरुच्यते ; 'को ह वै नाम प्रजापतिः' इति श्रुतेः । 'ऋतस्य' 'धुरि' निर्वाहे 'गाः' वेदरूपान् वाग्विशेषान् 'अद्य' इदानीं 'युङ्क्ते' संयोजयति । कीदृशान् ? 'शिमीवतः' प्रतिपाद्यैः कर्मभिः युक्तान् । भामिनः' उज्ज्वलान् । 'दुर्हृणायून्' हृणीयतिः क्रोधकर्मा, तान् अमन्यान्; वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् । 'आसन्निषून्', 'आसनि' आस्ये 'इषुः' गमनं प्रवृत्तिर्येषां तान् । 'हृत्स्वसः', 'हृत्सु' हृदयेषु दीप्यमानान् प्रकाशमानानित्यर्थः । 'मयोभून्', 'मयसः' अध्ययनप्रभवस्य सुखस्याव-नस्याहृतस्य भावयितॄन् । 'यः' यजमानः 'एषां' वचसां 'भृत्यां' भरणक्रियाम् 'ऋणधत्' अविस्मृतिं करोति 'स जीवात्' स एव जीवति ; अन्य जीवन्मृता इत्यर्थः ॥"—
इत्यादि सा० भा०

क ईषते तुज्यते को बिभाय को मंसते सन्तमिन्द्रं को अन्ति। कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वे३ को जनाय*॥ क एव गच्छति को ददाति को बिभेति को मंसते सन्तमिन्द्रं कस्तोकायापत्याय महते च नो रणाय रमणीयाय दर्शनीयाय†॥ २६ ((३९))॥ ७.

* ऋ॰ सं॰ १, ६, ८, २।

† "अनुपहीनवीर्ये इन्द्रे आगते सति 'क ईषते' शत्रोर्भीतः सन् को निर्गच्छति? न कोपीत्यर्थः। 'कः तुज्यते' को हिंस्यते? शत्रुहिंस्योऽपि कश्चिन्नास्तीत्यर्थः। 'कः' यजमानः 'बिभाय' बिभेति? इन्द्रे रक्षके सति भयमपि नोपपद्यते। दूरे तस्य शत्रुकृता हिंसा—'अन्ति' अन्तिके समीपे सन्तं अस्माकं रक्षकत्वेन वर्तमानमिन्द्रं 'कः' पुरुषो 'मंसते' जानाति; वयमेव जानीमो नान्य इत्यर्थः। एकः 'कः' पूरकः; युद्धसहायार्थमिन्द्र आगते सति 'कः' यजमानः 'तोकाय' पुत्राय 'अधिब्रवत्' हे इन्द्र! अस्मदीयं पुत्रं रक्षेत्येवंरूपमधिवचनं को यजमानः कुर्यात्? स्वयमेवेन्द्रो रक्षतीति भावः। 'इभाय' गजाय 'कः' अधिब्रवत्? 'उत' अपि च 'राये' शत्रुभिरपह्रियमाणाय धनाय 'कः' अधिब्रवत्?—अपह्रियमाणमस्मदीयं धनं रक्षेत्यधिवचनमपि को यजमानः कुर्यात्? न कोपीत्यर्थः। अपि च 'तन्वे' स्वकीयाय शरीराय 'जनाय' परिजनाय च 'कः' अधिब्रवत्? स्वशरीररक्षार्थं परिजनरक्षार्थं च इन्द्रस्याधिवचनं नापेक्षितम्; स्तुत्या प्रीत इन्द्रः स्वयमेव रक्षतीत्यर्थः॥

यदा तु क-शब्दाभिधेयस्य प्रजापतेः सम्बन्धिनि कर्मणि विनियोगः, तदानीं परमैश्वर्ययोगात् इन्द्रशब्देन प्रजापतिरेवाभिधीयते; यथा 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते'—इति विनियोगानुसारेण कदाचन—इत्यस्या ऋचि विद्यमान इन्द्रो गार्हपत्यपरतया नीयते, तद्वत्॥"—इत्यादि सा॰ भा॰।

को अग्नि मीट्टे हविषा घृतेन स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिः। कस्मै देवा आ वहानाशु होम को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः*॥ क आदित्यं पूजयति† हविषा च घृतेन च स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिरिति कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान् को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः कल्याणदेव इत्यधिदैवत मथाध्यात्मं क आत्मानं पूजयति‡ हविषा च घृतेन च स्रुचा यजाता ऋतुभिर्ध्रुवेभिरिति कस्मै देवा आवहानाशु होमार्थान् को मंसते वीतिहोत्रः सुप्रज्ञः कल्याणप्रज्ञ इत्यात्मगतिं माचष्टे§ ॥ २७(४०)॥ ८.

---

* ऋ० सं० १, ६, ८, ६ ।

†,‡ "पूरयति" ख, ह. ज ।

§ "'कः' यजमानः 'अग्निम ईट्टे' इन्द्रार्थं हविर्निरूप्य अग्निं स्तौति? इन्द्राय हविर्निर्वापोऽपि सम्यक् कर्तुं न शक्यते, इन्द्रस्य दुर्विज्ञानत्वात् । को वा इन्द्रयागार्थं स्रुचा 'स्रुचा' जुह्वा, 'ध्रुवेभिः' ध्रुवैः नित्यैः, 'ऋतुभिः' वसन्तादिकालैरुपलक्षितेन 'घृतेन' 'हविषा' 'यजाते' यजेत् । यद्वा ऋतवः प्रयाजदेवताः, "ऋतवो वै प्रयाजाः"—इति श्रुतेः ; ताभिः 'ध्रुवैः' प्रकृतौ विकृतौ चानुष्ठेयतया नित्यैः ऋतुभिः सह 'अग्निम्' आज्यभागदेवताम्, 'घृतेन हविषा' को यजेत्? न कोऽपीत्यर्थः । 'कस्मै' यजमानाय 'होम' होतव्यं प्रशस्तं धनम् 'आशु' शीघ्रम् 'देवाः' 'आवहान्' आवहन्ति प्रयच्छन्ति? न कस्मा अपीत्यर्थः । इन्द्र एव धनस्य दाता, नान्ये देवा इतीन्द्रः स्तूयते । 'वीतिहोत्रः' प्राप्तयज्ञः, 'सुदेवः' शोभनदेवताकः 'कः' यजमानः 'मंसते' इन्द्रं सम्यक् जानाति? न कोऽपीत्यर्थः । बहुविधेन स्तोत्रेण चिरकालोपासनेन चेन्द्रः प्रत्यक्षो भवति, नान्येन प्रकारेणेति तात्पर्यार्थः ॥"—इत्यादि सा० भा० ।

त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम्। न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः*॥ त्वमङ्ग प्रशंसीर्देवः शविष्ठ मर्त्यं न त्वदन्योऽस्ति मघवन् पाता वा पालयिता वा जेता वा सुखयिता वेन्द्र ब्रवीमि ते वच इति स्तुतिसंयुक्तम्†॥ २८‡. (४१)॥ ९.

॥ इति निरुक्ते त्रयोदशाध्यायस्यैव तृतीयः पादः§ ॥

अथ चतुर्थः पादः॥

हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत्। नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा

* ऋ० सं० १, ६, ८, ४; य० वा सं० ६, ३७।

† "ते वच स्तुतियुक्तम्" च, छ, ज।

‡ "'अङ्ग'—इत्यभिमुखीकरणे। 'अङ्ग!' 'शविष्ठ' हे बलवत्तम। इन्द्र! 'देवः' द्योतमानस्त्वं 'मर्त्यं' मरणधर्माणं त्वां स्तुवन्तं पुरुषं 'प्रशंसिषः' प्रशंसनेन स्तुत मिति प्रशंसा। हे 'मघवन्' धनवन्! 'इन्द्र!' 'त्वदन्यः' त्वत्तोऽन्यः कश्चित् 'मर्डिता' सुखयिता 'न अस्ति'। अतः कारणात् 'ते' तुभ्यम् इदं स्तुतिलक्षणं 'वचः' 'ब्रवीमि' उच्चारयामि॥"—इत्यादि सा० भा०।

§ अत्रापि पूर्ववट्टिप्पणी द्रष्टव्या (२९० पृ० "‡")।

अद्रिजा ऋतम्* ॥ हंस इति† हंसा सूर्यरश्मयः पर-
मात्मा परं ज्योतिः पृथिवी व्याप्नोति‡ व्याप्तं सर्वं व्याप्तं
वननकर्मणानभ्यासेनादित्यमण्डलेनेति§ त्ययतीति‖
लोका त्ययतीति¶ हंसयन्त्ययतीति** हंसाः†† परमहं-
साः परमात्मा सूर्यरश्मिभिः प्रभूत गभीर वसतीति‡‡
त्रिभिर्वसतीति वा रश्मिर्वसतीति वा वह्निर्वसतीति वा§§
सुवर्णरेताः पूषा गर्भा‖‖ रिभेति रिभन्ता वनकुटिलानि
कुटन्ता रिभन्तान्तरिक्षा चरत्ययान्तरिक्षा चरदिति
दिवि¶¶ भुवि गमनं वा सुभानुः***सुप्रभूतो होतादि-

* ऋ० सं० ३, ७, १४, ५ : य० वा० सं० १०, २४ ; १२, ४ ; कठ० उ० ५ ।

† "हंसेति" ख, ग, घ ।

‡ "पृथिव्याप्नोति" ख, ग, घ ।

§ "वननकर्मण्याभेना०" ख, ग, घ ।

‖ "त्ययतीति" ख, ग, घ ।

¶ "लोकव्ययतीति" ख, ग, घ ।

** "हंसव्ययतीति" ख, ग, घ ।

†† नास्त्येतत् पदम् ख-ग-घ-पुस्तकेषु ।

‡‡ "प्रभूतगभीत वसतीति" ख, ग, घ ।

§§ "वह्निर्वसतीति वा रश्मिर्वसतीति वा"—इति पाठव्यतिक्रमः ख, ग, घ ।

‖‖ "पूषणा गर्भा" ख, ग, घ ।

¶¶ "रिभिरिति रिभिता वनकुटिलानि कुटन्ता रेफान्तान्तरिक्षचरेद्ध्वंत्यन्त-
रिक्षं चरतीति दिवि" ख, ग, घ ।

*** "सुभानुः" ख, ग, घ ।

त्यस्य गता भवन्त्यतिथिर्दुरोणसत्सर्वे दुरोणसद् द्रवं सर्वं रसा विकर्षयति रश्मिर्विकर्षयति वह्निर्विकर्षयति वननमभवत्यश्वगोजा* अद्रिगोजा धरित्रिगोजाः† सर्वे गोजा‡ ऋतजा बहुशब्दा भवन्ति§ निगमो निगमव्यति भवत्यृषे निर्वचनाय|| ॥ २९¶ (४२) ॥ १.**

* "भवत्यतिथिर्दुरोणसत् द्रवन्ति सर्वं रसाविकर्षयन्ति रश्मिभिर्विकर्षयन्तीत्यश्वगोजा" ख, ग, घ।

† "अद्रिगोजा" ख, ग, घ।

‡ "सर्वगोजा" ख, ग, घ।

§ "ऋतगोजा ऋतजो बहुजो शब्दो भवति" ख, ग, घ।

|| "निगमो निगन्तव्यो भवत्यृषिनिर्वचनाय" ख, ग, घ।

¶ ख-ग-घ-पुस्तकेष्वेव खण्डस्तृतीयः।

** अत्र सायणीयभाष्यमेतद् द्रष्टव्यम्। तथाहि,——

"अनया ऋचा य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते, हिरण्यश्मश्रुरित्यादि श्रुत्युक्तो मण्डलाभिमानी देवोऽस्ति, यश्च सर्व्वप्राणिचित्तरूपस्थितः परमात्मा, यच्च निरस्तसमस्तोपाधिकं परं ब्रह्म, तत् सर्व्वमेकमेवेति प्रतिपाद्यते॥ हंसः। हन्तिगत्यर्थः। सर्व्वेषु सर्व्वदात्मा योऽहं सोऽसावित्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेणैकीकृत्योपास्यः परमात्मस्वरूपप्रतिपाद्य आदित्यः। स च शुचौ दीप्ते द्युलोके सीदतीति शुचिषत्। अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते इत्यादि श्रुतेः। अनेन द्युस्थान आदित्यः प्रतिपादितः। स एव मध्यस्थानो वायुरित्याह। वसुः सर्व्वस्य वासयिता वायुः। स चान्तरिक्षसदन्तरिक्षसञ्चारी। अथ तस्यैव क्षितिस्थानवैदिकाग्निरूपतामाह—होता देवानां आह्वाता होमनिष्पादको वा। वेदिषद् वेद्यां गार्हपत्यादिरूपेण स्थितः। अतिथिरतिथिवत् सर्व्वदापूज्योऽग्निः। दुरोणसत्। दुरोणं गृहनाम। तत्र पाकादिसाधनत्वेन स्थितः। अनेन लौकिकाग्न्यात्मकत्व-

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति* ॥ द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्त्तारौ दुष्कृतं पापं परिसारक मित्याचक्षते सुपर्णा सयुजा

न्तकम्। अवत्। वसु मनुष्येषु चैतन्यरूपेण सीदतीति वसत्। अनेन परमात्मरूपत्वमुक्तम्। पुनरप्यादित्यात्मना आह—वरसत्। वरे वरणीये नभसि सीदतीति वरसदादित्यः। वरं वा एतत् सद्मनां यज्ञियेन आपत्प्रापयतीति हि श्रूयते। ऋतं सत्यं ब्रह्म यज्ञो वा। तत्र सीदतीत्यृतसदग्निः। व्योमान्तरिक्षम्। तत्र सीदतीति व्योमसद्वायुः। इदानीं मादित्यतोच्यते—अब्जा उदकेषु जातः। उदकमध्ये ह्ययं जायते। गोजा गोषु रश्मिषु जातः। ऋतं सत्यं। सर्व्वैर्हश्चानेन सत्यजातः। स ह्युत्पादितश्चादित्यमरीचो भवति। यद्वोदकेषु वैद्युतरूपेण वाड़वरूपेण वा जातः। अद्रिजा महाभुद्ध्यायन्ते जातः। एवं महानुभाव आदित्य ऋतं सत्य महाध्यं सर्व्वोभिहितं महत्तमम्। तद्रूपो ह्यसावेव। आदित्यस्योक्तरूपत्वं हंसः शुचिषदित्येव वै हंस शुचिषदित्यादिना ब्राह्मणे समाम्नातम् (१)"—इति।

* ऋ० सं० २, ३, १०, ५; अथ० सं० ९, १९, १०।

(१) "हंसः शुचिषदित्येव वै हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसदित्येव वै वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदित्येव वै होता वेदिषदतिथिर्दुरोणसदित्येव वा अतिथिर्दुरोणसन्नृषदित्येव वै नृषद् वरसदित्येव वै वरसद् वरं वा एतत्सद्मनां यज्ञियेन आपत्प्रापयत्यृतसदित्येव वै सत्यसद् व्योमसदित्येव वै व्योमसद् व्योम वा एतत्सद्मनां यज्ञियेन आपत्प्रापयत्यब्जा इत्येव वा अब्जा अब्जो वा प्रातरुदेत्यपः सायं प्रविशति गोजा इत्येव वै गोजा ऋतजा, इत्येव वै सत्यजा अद्रिजा इत्येव वा अद्रिजा ऋत मित्येव वै सत्यमेव एतानि सर्वाण्येव च वा अस्य छन्दःसु प्रत्यक्षत मादित्य रूपम्।"—इति ऐ० ब्रा० ४प० ३अ० ५ख०।

सखायेत्यात्मानं (दुरात्मानं*) परमात्मानं प्रत्युत्तिष्ठति शरीर एव तज्जायते वृक्षं वृक्षशरीरं वृक्षं पक्षी† प्रतिष्ठापयति तयोरन्यद्भुक्त्वान्न‡ मनश्नन्नन्यां सरूपतां सलोकता मश्नुते य एवं विद्वाननश्नन्नन्यो§ अभिचाकशीतीत्यात्मगति माचष्ट॥ ॥ ३०॥ (४२)॥ २.

* नास्त्येतत् पदम् क-ग-ङ-पुस्तकेषु ।

† "इव वृक्षं शरीरं वृक्षे पक्षी" क, ग, ङ ।

‡ "तयोरन्यो भुक्त्वान्न" क, ग, ङ ।

§ "य एवं वेदात्मनानश्नन्नन्यो" क, ख, ङ ।

|| क-ग-ङ-पुस्तकेष्वेवायमंशः ।

¶ अथ लौकिकपक्षिद्वयदृष्टान्तेन जीवपरमात्मानौ स्तूयेते । यथा लोके द्वौ सुपर्णौ सुपतनौ शोभनगमनौ सयुजा समानयोगौ सखाया समानख्यानौ समानं वृक्षं परिषस्वजाते । एक मेव वृक्षं परिषस्वजाते आश्रयतः । तयोरन्य एकः पिप्पलं पक्वं स्वादुतर मत्ति अपरोऽनश्नन् अभिचाकशीति अभिपश्यति । तद्वत् द्वौ सुपर्णस्थानीयौ क्षेत्रज्ञपरमात्मानौ । सयुजा समानयोगौ । योगो नाम सम्बन्धः स च तादात्म्यलक्षणः । स एवात्मा जीवात्मनः स्वरूपं यस्य परमात्मनः स तदात्मा । एव मन्यस्यापि स एवात्मा परमात्मनः स्वरूपं यस्य जीवात्मनः । एव मेकस्वरूपावित्यर्थः । अनेन भास्करमतानुसारिणोऽतिरेकिणामन्यो जीवात्मा परमात्मनोऽन्यः । स च परमात्मा जीवादन्यो जीवाश्रयश्चेति मतं निरस्तं भवति ।

ननु सम्बन्धो द्विष्ठः । स च पक्षिणोरिव भेद मपेक्षते । अतः कथ मैकात्म्य मिति ? न । औपाधिकभेदं वास्तवाभेदं चापेक्ष्य प्रवृत्तः । अत एव सखायौ समानख्यानौ, नान्यख्यानौ । यथैकस्य यादृशं ख्यानं तादृश मेवान्यस्येति तुल्यतया भेदः स्फुटं प्रतिभाति । कथं तादात्म्य मुच्यत इति न वक्तव्यम् । नात्र परस्परं दृष्टान्तो दार्ष्टान्तिकभावः । अपि तु यस्य यादृशं ख्यानं स्वरूपं परमात्मनस्तदेव ख्यान मितरस्यापि जीवात्मन इति सखायावित्युच्यते । एकरूपप्रकाशावित्यर्थः । अत उपपन्न मैका-

ख्यम्। अनेन वाक्यभेदोऽपि निरस्तः। समानं वृक्षं परिषस्वजाते इत्यत्र यथा-कथञ्चिदाधाराभावादुभयोरैकाश्रयत्व मुख्यपक्षत्वं तद्वत् सयुजा सखायावित्युभया-पेक्षयोभयात्मने श्लाघनीये। वृक्ष्यते इति वृक्षो देहः। स चोभयोः समान एक एव। जीवस्य भोगार्थत्वात् परमात्मना बुद्धिसंस्थाभूमिरात्मस्थानत्वोपलब्धिस्थानत्वाच्चोभ-योरपि समानः। तादृशं समानं वृक्षं परिषस्वजाते परिष्वजतः, आश्रयतः।

न च जीवस्य वस्तुत ईश्वरत्वे कथं जीवबुद्ध्या संसारशोकाविति वाच्यम्। तयोर्मायाकल्पितत्वात्। तथा आथर्वणिका अनुमन्त्र मात्रायास्य हन्देवमितरमेकतरं मन्त्रमेव समामनन्ति—"समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः। जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः॥"—इति। अस्यायमर्थः—एक एव शरीरे वृक्षे पुरुषः परमात्मा निमग्नो निमूढः सन् स्वस्य अपीश्वरोऽप्यनीशत्वबुद्ध्या मुह्यमानो मूढः सन् शोचति। संसारे दुःखं कर्त्ता सुखी दुःखीति जननमरणे अनुभवति। यदा तु जुष्टं नित्यतृप्तमन्यं संसारशोकातीतमीशं परमेश्वरं पश्यति स्वात्मतया साक्षात्करोति। तदा वीतशोको देहाद् व्यतिरिक्तः आत्मस्वरूपसाक्षात्कारेण गततापत्रयः सन् अस्य महिमानमिति। निरस्तसमस्तोपाधिकस्य परमेश्वरस्य महिमानं सार्वात्म्यसर्वेशत्वादिमहिमानमिति। एति प्राप्नोति। न च तद्भावान्यत्र तन्महिमा प्राप्यते। अतत्स्वरूपो भवतीत्यर्थः। तस्माद्वस्तुत एक एव। भेदस्तु मोहकृत इति प्रसिद्धम्। अनुभवदशायां लौकिक-बुद्ध्या भेदमभ्युपेत्योच्यते। तयोरन्यो जीवात्मा पिप्पलं कर्मफलं स्वादुभूतमत्ति भुङ्क्ते। यस्य यदुपार्जितं तत्तस्य स्वादु भवति। अन्यः परमात्मानश्नन् आप्तकामत्वेनाभुञ्जानः। स्पृहाया अभावात्। आप्तकामस्य का स्पृहेति श्रुतिः। तस्माद् वाक्यभेदं मत्वैव तयोरन्य इत्युक्तम्। वस्तुतस्तु अनीशया शोचति मुह्यमान इत्युक्तत्वादभेद एव। तादृशः परमात्मा स्वात्मन्यध्यस्तं जगदभिचाकशीति। अत्र "द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्तारौ"—इत्यादिनिरुक्ते मत मस्य मन्त्रस्य व्याख्यानमनुसन्धेयम्(१)"—इति सा० भा०।

---

(१) आश्चर्यमेतद्! यदत्र चतुर्दशाध्यायीयं नैरुक्तवचनं निरुक्तस्य प्रमाणत्वेनोपन्य-स्तम्। यदि हि चतुर्दशाध्यायस्यापि निरुक्तत्वं सायणसम्मतं स्यात्, तर्हि एतद्-

आ याहीन्द्र पथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयञ्जुषस्व। तृप्तां जुहुर्मातुलस्येव* योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव ॥ आगमिष्यन्ति शक्रो देवतास्ताभिस्त्रिभिस्तीर्थैभिः शक्रप्रतरैरीलितेभिस्त्रिभिस्तीर्थैर्यज्ञ मिमन्नो यज्ञभाग मग्नीषोमभागाविन्द्रो जुषस्व तृप्ता मेवं मातुलयोगकन्या भागं सर्तृकेव सा या देवतास्तास्तत्स्थाने शक्रं निदर्शंतिम्† ॥‡ ३१ (४४)॥ ३.

विप्रं विप्रासो ऽवसे देवं मर्त्तास ऊतये। अग्निं गीर्भिर्हवामहे ॥ विप्रं विप्रासोऽवसे विदुर्वेद विन्दतेर्वेदितव्यं विमलशरीरेण वायुना§ विप्रस्तु हृत्पद्मनिलयस्थित॥ मकारसंहित मुकारं पूरयेन्मकारनिलयं

* "जुहुमीतुलस्येव" ख।

† "निदर्शनम्" ख।

‡ भाष्येणैव खण्डः ख-ग-ङ-पुस्तकेषु, तत्र पाठभेदप्रदर्शनस्य का कथा।

§ "विमलं शरीरं वायुना" ख, ग, ङ।

|| "विप्रस्तु पद्मनिलयं हृदिस्थित" ख, ग, ङ।

ध्यायमतानां सर्वथा मेव मन्त्राणां व्याख्यानावसरे ऽन्यथान्यथवत् प्रमादवचनोद्गारो दृश्येत एवेति। किञ्च "जातवेदसे सुनवाम"—इत्यस्या भाष्ये "जातवेदाः कस्मात्?"—इत्यादिकं सप्तमाध्यायीयवचनमात्र मुद्धृत्य न क्व मपि पर्य्याप्तं स्यात्, अपि तु इदन्त्यमपि "जातवेदस इति जातमिदं सर्वं सचराचरं"—इत्यादिक मुद्धृतं दृश्येतैवेति। अतो लिपिकरप्रमादमूलक एवैष ग्रन्थ इत्यनुमेने;—प्राचीनेऽपि कस्मिंश्चित् पुस्तके टीप्पणी—"अन दो दो" इत्यादिः, ततः केनचिल्लेखकेन ग्रन्थांश एव इति मत्वैव निवेशितेति।

गतं विप्रं* प्राणेषु विन्दुसिक्तं† विकसितं‡ वह्नितेजः-प्रभञ्जनकपद्मेष्वमृतशरीर§ ममृतजातस्थित ममृत-वाचामृतमुखे|| वदन्ति । अग्निमीळेभिर्हवामहे¶ । अग्निं सम्बोधयेदग्निः सर्वा देवता इति** तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय†† ॥ ३२ (४५) ॥ ४.

जातवेदसे सुनवाम सोम मरातीयतो नि दहाति वेदः । स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः‡‡ ॥ जातवेदस इति§§ जात मिदं सर्वं सचराचरं स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्यायेनाच्छाय सुनवाम सोम मिति प्रसवेनाभिषवाय सोमं राजान ममृतमरातीयतो यज्ञार्थं मिति स्मो निश्चये निदहाति दहति भस्मीकरोति सोमो दददित्यर्थः । स नः पर्षदति दुर्गाणि दुर्गम-

* "मकारसंहारित मकारं पूजयन् मकारनिलयं गमयति विप्रं" ख, ग, भ ।

† "विन्दुः सितं" ख, ग, भ ।

‡ "विकसितं" ख, ग, भ ।

§ "वह्नितेजः प्रभुं कमकं पद्मेष्वमृतशरीर" ख, ग, भ ।

|| "ममृतवाचा ममृतमुखा" ख, ग, भ ।

¶ ऋ० सं० ५ अ० ८ अ० २९ व० १ ऋ० ।

** ऐ० ब्रा० १ प० १ अ० १ ख० ।

†† ख-ग-भ-पुस्तकेष्वय मधिकस्तृतीयः ।

‡‡ ऋ० मं० १, ७, ७, १ ।

§§ केषुचित् पुस्तकेषु व्याख्याता चैषा पुरस्तादपि (२ भा० २९४ पृ०) ।

नानि स्थानानि नावेव सिन्धुं यथा कश्चित्कर्णधारो नावेव सिन्धोः स्यन्दनान्नदीं जलदुर्गां महाकूलान्तारयति दुरितात्यग्निरिति तानि तारयति* तस्यैषापरा भवति† ॥ ३३ (४६) ॥ ५.

इदन्तेऽन्याभिरसमानमद्भिर्याः काश्च सिन्धुं प्रवहन्ति नद्यः। सर्पो जीर्णामिव त्वचं जहाति पापं सशि-

* "स्थित्युत्पत्तिप्रलयन्यायेन जातवेदस्या इदं जातवेदसे (ग० "स्या वैव जा०") ऽर्थाय सुनवाम सोम मिति प्रसवायाभिषवाय सोमं राजान मस्तत मरातीयतो यज्ञार्थ मनिष्टो निर्दहति (ग० "निद्दहाति") निश्चयेन दहति भस्मीकरोति सोमो दद-दित्यर्थः। स नः पर्षदति (ग० "दुर्गाणि विश्वानि") दुर्गमनानि स्थानानि नावेव सिन्धुं नावा सिन्धुं यथा यः कश्चित् कर्णधारो नावा सिन्धुः स्यन्दमिमां (ग० "स्यन्दमानानां") नदीं जलदुर्गाम्महाकूलां तारयति दुरितात्यग्निरिति दुरितानि तारयति"—इति पाठाः ख-ग भ-पुस्तकेषु दृश्यन्ते।

† "जातवेदस इत्येकर्चं षष्ठं सूक्तम्। मरीचिपुत्रस्य कश्यपस्यार्षम्। त्रैष्टुभम्। जातवेदोगुणकोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'जातवेदस एका जातवेदस्य ऽतदादीन्येकभूयांसि सूक्तसहस्र मेतत्तु कश्यपस्यार्षम्'—इति। संस-नीया। सूचितञ्च—'जातवेदसे सुनवाम सोम मित्याग्निमारुते जातवेदस्यानाम्। (आ० सू० ७. १)'—इति। जातवेदसे जातानामुत्पत्तिमतां सर्व्वेषां वेदित्रे। यद्वा जातैः सर्व्वैः प्राणिभिर्ज्ञायमानाय जातधनाय जातप्रज्ञाय वाग्नये लतारूपं सोमं सुनवाम अभिषुणुयाम। जातवेदोगुणक मग्निं यष्टुं सोमाभिषवं करवामेत्यर्थः। सोऽग्निररातीयतो ऽरातिं शत्रु मिवाचरतः शत्रोर्वेदो धनं निदहाति। नितरां दहतु भस्मीकरोतु। अपि च सोऽग्निर्नोऽस्मान् विश्वा विश्वानि सर्व्वाणि दुर्गाणि दुर्गमनानि भोक्तु मशक्यानि दुःखान्यतिपर्षत अति पारयतु। अतिक्रमय्य दुःख-रहितं सुखं प्रापयतु। तत्र दृष्टान्तः—नावेव सिन्धुम्। यथा कश्चित्कर्णधारो

रस्को ऽभ्युपेत्य ॥ इदन्ते ऽन्याभिरसमानाभिर्याः काश्च सिन्धुं पतिं कृत्वा नद्यो वहन्ति सर्पो जीर्णा मिव सर्पस्त्वचन्त्यजति पापं त्यजन्त्वाप आप्नोतेस्तासा मेषा भवति ॥* ३४ (४७) ॥ ६.

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम्। उर्वारुक मिव बन्धनान् मृत्योर्मुक्षीय मा मृतात्† ॥ त्र्यम्बको

सुगन्धिं (सुगन्धिं‡) सुष्टुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनं पुष्टिकारक मिवोर्वारुक मिव§ फलं बन्धनादारोधनान्मृत्योः सकाशान्मुञ्चस्व मां कस्मादित्येषा मितरेषापरा भवति|| ॥ ३५¶ (४८)॥ ७**.

पाहादिभिर्दुःखस्लैराकुलितां नदीं नावा तारयति महत्। तथा दुरिता दुरितानि दुःखहेतुभूतानि पापान्यस्मानग्निरतिपारयतु। दुःखनिमित्तात् पापादस्मानुत्तारयत्वित्यर्थः। अत्र निरुक्तम्– जातवेदाः कस्मात् जातानि वेद (१भा० १९१पृ०)"—इत्यादि सा० भा०।

* नास्त्येव खण्डः ख-ग-भ-पुस्तकेषु, तत्र पाठभेदस्य का कथा।

† ऋ० सं० ५, ४, ३०, १ ; य० वा० सं ३, ६०

‡ नास्त्येतत् पदं ख-ग-भ-पुस्तकेषु।

§ अत्र "इव"-पदं च न दृश्यते ख-ग-भ-पुस्तकेषु।

|| "कस्मादित्येषापरा भवति" घ, ज।

¶ ख-ग-भ-पुस्तकेष्वेव खण्डस्तृतीयः।

** अत्र शौनकः। 'त्रिरात्रं नियतोऽपोष्य श्रपयेत् पायसं चरुम्। तेनाहुतिशतं पूर्णं जुहुयात् संशितव्रतः॥ समुद्दिश्य महादेवं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकेत्यृचा। एतत् पर्व शतं कृत्वा जीवेद्वर्षशतं सुखी (ऋग्वि० १. १८.)॥" चयाची महाविष्णुसहाया त्र्यम्बकं

शतं जीव शरदो वर्द्धमानः शतं हेमन्ताञ्छत मु वसन्तान्। शत मिन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः॥ शतं जीव शरदो वर्द्धमान इत्यपि निगमो भवति शत मिति शतन्दीर्घमायुर्मरुत एना वर्द्धयन्ति* शत (मेन†) मेव शतात्मानं‡ भवति (शत

पितरं यजामह इति नियमसहितो वसिष्ठो ब्रवीति। किंविशिष्ट मित्यत आह— सुगन्धिं प्रसारितपुण्यकीर्त्तिम्। पुनः किंविशिष्टम्? पुष्टिवर्द्धनं जगद्बीजम्। उप-शक्ति मित्यर्थः। उपासकस्य वर्धनम्। अणिमादिशक्तिवर्धनम्। अतस्त्वत्प्रसादादेव मृत्योर्मरणात् संसाराद्वा मुक्षीय मोचय। यथा बन्धनादुर्वारुकं कर्कटीफलं मुच्यते तद्वन्मरणात् संसाराद्वा मोचय। किं मर्यादीकृत्य? आमृतात्। सायुज्यता-मोक्षपर्यन्त मित्यर्थः। अत्र नैरुक्तभाष्ये— 'शोभनः शरीरगन्धः पुण्यगन्धो वा यस्यासौ सुगन्धिः। यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वातीति श्रुतेः। पुष्टिं शरीरधनादिविषयां वर्धयतीति पुष्टिवर्धनः। तादृशं त्र्यम्बकं यजामहे पूजयामः। लोके यथोर्वारुकफलानि बन्धनाद्वृन्तात् स्वय मेव मुच्यन्ते(१), तद्वदहं त्र्यम्बकप्रसादेन मृत्योर्मुक्षीय मोचनयुक्तो भूयासम्। अमृताच्चिर-जीवितात् स्वर्गादेर्वा मा मुक्षीय। चतुर्थपादार्थमन्त्रस्य तात्पर्यातिशयं दर्शयति— त्र्यम्बकं यजामह इत्याह मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति वावैतदाहेति।"—इति सा॰ भा॰।

* "मरुतो मां वर्द्धयन्तु" ख, ग, भ।

† नैतत् ख-ग-भ-पुस्तकेषु।

‡ "शत मात्मानं" ख, ग, भ।

(१) "उर्वारुः कर्कटी स्त्रियौ"—इत्यमरः २, ४, १५५। "उर्वारुः—ईर्वारुः, इर्वारुः, ईर्वालुः, एर्वारुः। उभयो पुंस्त्वमिवारुः कर्कटिः स्यादिति पुंस्काण्डे रत्नकोशात्। कर्कटी, कर्कटिः द्वे कर्कट्याः, 'कांकडी'—इति ख्यातायाः।"—इति रामाश्रमविवेकाख्या टीका।

मनन्तं भवति शत मैश्वर्यं भवति*) शत मिति शतं दीर्घ मायुः† ॥ ३६ (४९) ॥ ८.

मा ते राधांसि मा त ऊतयो वसो ऽस्मान् कदा चना दभन्। विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ‡ ॥ मा च ते धामानि§ मा च ते कदा च नः‖ सरिषुः सर्वाणि प्रज्ञानान्युपमानाय मनुष्यहितोऽय¶ मादित्यो ऽय मात्मा ऽथैतदनुप्रवदन्त्यथैतं** महान्त मात्मान मेषगणः प्रवदति वैश्वकर्मणे†† देवानान्नु वयञ्जानानासदासीन्नो सदासीत्तदानी मिति च सैषात्मजिज्ञासा सैषा सर्वभूतजिज्ञासा ब्रह्मणः सार्ष्टिं‡‡ सरूपतां सलोकतां गमयति य एवं वेद (नमो ब्रह्मणे

* नास्त्येषोंऽशः ख ग-भ-पुस्तकेषु।

† ख-ग-भ-पुस्तकेष्वेष पाठः खण्डः।

‡ ऋ० सं० १, ६; ८, ५; मा० म० उ० ब्रा० ८, २, ५, १

§ "धनानि" ख, ग, भ।

‖ "कदाचन" ख, ग, भ।

¶ "०न्युप नामदत्मानुष्य हिता" ख, ग, भ।

** "प्रवदन्त्यथैनं" ख, ग, भ।

†† "वैश्वकर्मणो" ग, भ।

‡‡ "साष्टिं" ग, भ; "सा ऋष्टं" ख।

नमो महते भूताय* नमः पारस्कराय† नमो यास्काय ब्रह्म शुक्र मसीय ब्रह्म शुक्र मसीय‡) ॥३७८॥ (५०) ९‖.

([१]व्याख्यातन्दैवतम[२]ग्निरस्मिजन्मना[३]पश्यङ्गोपा[४]माकाश-गुणस्तम्परिव[९]र्त्तमानंसयद्यनुरुध्यतेऽष्टोत्तरमथयेहिंसा-माश्रित्याथयेहिंसामुत्सृ[१०]ज्यनतं[११]हंसोघ[१२]र्मःसोमःप[१३]वतेब्र-ह्मा[१४]देवानान्तिस्रोवाच[१५]ईरयतिसो[१६]मङ्गावो[१७]ऽक्रान्महत्तत्सो-मो[१८]विधुन्दद्रा[१९]णंसाकञ्[२०]ज्ञानांस्त्रियःसतीः[२१]सप्ताहंग[२२]र्भानवि-जाना[२३]म्यपाङ्प्राङे[२४]तितद्[२५]दिदासकोअद्ययु[२६]ङ्क्तेकईषते[२७]को-अग्निमी[२८]डेत्व[२९]मङ्गहंसः[३०]शुचिषद्वा[३१]सुपर्णाऽऽयाहीन्द्र‖ वि[३२]प्रं-

* "देवाय" ख, ग, भ।

† "नमः पारस्कराय"—इति नास्ति ख-ग-भ-पुस्तकेषु।

‡ नास्त्येषोंऽशः च-ज-पुस्तकयोः।

§ "हे वसो निवासयितरिन्द्र ते तव सम्बन्धीनि राध्नोत्येभिरिति राधांसि भूतान्यस्मान् कदाचन कदाचिदपि मा दभन् मा विनाशयन्तु। तथैतयो मन्त्रार। यद्वा धूतय इत्यत्र वर्णलोपः। धूतयः कम्पयितारस्ते त्वदीया मरुतश्च मा दभन्। हे मानुष मनुष्यहितेन्द्र! चर्षणिभ्यो मन्त्रद्रष्टृभ्यो नोऽस्मभ्यं विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसूनि धनानि च त्वा उप मिमीहि। सर्वत आहृत्यास्मत् समीपे कुरु। सर्वत्र वर्त्तमानं धनं मह्यं प्रयच्छेत्यर्थः।"—इत्यादि सा० भा०।

‖ नैष खण्डो दृश्यते ख-ग-भ-पुस्तकेषु।

विप्रासो[23]जातवेदस[24]इदंऽन्तेन्याभि[25]*स्त्र्यम्बकं[26]शतञ्जीव[27]माते-
राधांसीति सप्तविंशत्॥†)

([1]अथेमा[2]यद्द्यावो[3]यदुदञ्चो[4]वृहिंसेतो[5]तोस्त्वण्ये[6]वतरत्स-
[7]श्चत्वारि[8]शृङ्गास्वयन्त[9]श्चत्वारि[10]वाक्चो[11]अक्षर[12]आदित्यइत्य-
क्षरन्नक्षरति[13]हृदातष्टे[14]पुव्याख्यातन्दैवतम[15]ग्निरस्मिजन्मना-
[16]पश्यङ्गोपा[17]माकाशगुण[18]स्तम्परिवर्त्तमानं[19]सयद्यनुरुध्यतेऽ-
[20]ष्टोत्तर[21]मथयेहिंसामाश्रित्या[22]थयेहिंसामुत्सृज्यनतं[23]हं[24]सो-
घर्मः[25]सोमःपवते[26]ब्रह्मादेवाना[27]न्तिस्रोवाचईरयति[28]सोम-
ङ्गावो[29]ऽक्रा[30]न्महत्तत्सोमो[31]विधुन्दद्राणं[32]साकञ्जानां[33]स्त्रियः-
सतीः[34]सप्तार्धगर्भा[35]नविजानाम्य[36]पाङ्प्राङेति[37]तदिदास[38]को-
अद्य[39]युङ्क्ते[40]कईंपतेको[41]अग्निमीट्टे[42]त्वमङ्ग[43]हंसःशुचिषद्वासु-

* नायमंशः खण्डेऽस्ति ख-ग-भ-पुस्तकेषु ।

† ञ-पुस्तकसम्मत एव खण्डप्रतीकपाठः; परिशिष्टस्याध्यायद्वयात्मकत्वे प्रमाणम्; क-ख-ग-भ-पुस्तकेषु न क्वापि प्रतीकपाठो दृष्टः ।

(४४) पर्णाऽऽ (४५) ष्टीन्द्र* (४६) विप्रं शिप्रामो (४७) जातवेदस इदन्तेन्या (४८) भिख्य- (४९) म्बकं (५०) शतं जीवमा तेराधांसीति पञ्चाशत् ॥‡)

॥ इति निरुक्ते चतुर्दशाध्यायः समाप्तः§ ॥ १४ ॥

(ऊर्द्ध्वमार्गगतिप्रकरणं समाप्तम्)

॥ इति नैरुक्तं द्वितीय-परिशिष्टं समाप्तम् ॥

(इति परिशिष्टम्)

---

*, † ख-ग-भ पुस्तकेषु नैतौ खण्डौ स्तः. अत एव च तत्र चतुर्दशाध्यायसमाप्तिरपि दृश्यते ।

‡ क-पुस्तकमात्रगत एष पाठः; परिशिष्टस्यैकाध्यायात्मकत्वे प्रमाणम् ।

§ एष यदभाव्यं तदुक्तं पुरस्तात् ४११ पृ० "†" ।

|| नैतन्निघण्टु मवलम्ब्य कृतम्; अपि तु प्रकरणादुक्त मिति केषाञ्चित्; न चाप्यस्य पाठः कर्तेत्येके ।

इति निरुक्तम्

(निघण्टु, निघण्टुभाष्यम्, परिशिष्टं च)

सम्पूर्णम् ॥

अथ निरुक्तालोचनम्।

"साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः। तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्त्सम्प्रादुः। उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च" (१ भा० १२७ पृ०)

अथेद मालोचयामः।—कि मिदं निरुक्तम्? तस्यैतस्य वेदाङ्गत्व मस्ति नास्ति वा? तन्मूलस्य कः प्रणेता, को वा तस्य? कश्चासौ यास्कः? तस्य ऋषित्व मस्ति नास्ति वा? कियांश्चायं ग्रन्थो यास्कीयः? कश्च कालो यास्कस्य? कैमर्थिकी तस्यैषा प्रवृत्तिः? कोऽसौ वेदः? वेदकालनिर्णयः शक्यो ऽशक्यो वास्माकम्? के विषयाश्चैतन्निरुक्तप्रतिपाद्याः? तट्टीकाकृतोर्देवराजदुर्गाचार्ययोश्च कौ जीवितसमयाविति द्वादश।

(१)

तत्रादौ पुरैकदास्माभिर्विचारित मपि पुनरिद मेव विचार्यते किञ्चिद्विशेषप्रतिपत्तये कि मिदं निरुक्त मिति। ऋग्भाष्यभूमिकायां सायणस्त्वेव माह—"अतिगम्भीरस्य वेदस्यार्थ मवबोधयितुं शिक्षादीनि षडङ्गानि प्रवृत्तानि। अत एव तेषा मपरविद्यारूपत्वं मुण्डकोपनिषद्याथर्वणिका आमनन्ति—'द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति, परा चैवापरा च। तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिष मिति; अथ परा यया तदक्षर मधिगम्यते'—इति। साधनभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात् षडङ्गसहितानां

कर्मकाण्डाना मपरविद्यात्वम्; परमपुरुषार्थभूतब्रह्मज्ञानहेतुत्वात् उपनिषदां परविद्यात्वम्।

(१) वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा। तथाच तैत्तिरीया उपनिषदारम्भे समामनन्ति—'शिक्षां व्याख्यास्यामः। वर्णः स्वरः मात्रा बलं साम सन्तान इत्युक्तः शिक्षाध्यायः'—इति. . . .। तस्मात् स्वरवर्णाद्यपराधपरिहाराय शिक्षायस्थोऽपेक्षितः।

(२) कल्पस्त्वाश्वलायनापस्तम्बबौधायनादिसूत्रम्। कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगोऽत्रेति व्युत्पत्तेः। . . .। अतः कल्पसूत्र मन्त्रविनियोगेन क्रत्वनुष्ठान मुपदिश्योपकरोति। . . .। तस्मात् शिक्षेव कल्पोऽप्यपेक्षितः।

(३) व्याकरणमपि प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन पदस्वरूपतदर्थनिश्चयायोपयुज्यते; . . .। तस्मादियं वाक् इदानी मपि पाणिन्यादिमहर्षिभिर्व्याकृता सर्वैः पठ्यत इत्यर्थः; . . .;

(४क) अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्। 'गौः ग्मा ज्मा क्ष्मा क्षा क्षमा'—इत्यारभ्य 'वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्यः'—इत्यन्तो यः पदानां समाम्नायः समाम्नातस्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते; एतावन्ति पृथिवीनामानि, एतावन्ति हिरण्यनामानीत्येवं तत्र तत्र विस्पष्ट मभिहितत्वात्। तदेतन्निरुक्तं त्रिकाण्डम्। . . .। पञ्चाध्यायरूपे काण्डत्रयात्मके एतस्मिन् ग्रन्थे परनिरपेक्षितया पदार्थस्योक्तत्वात् तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वम्।

(४ख) तद्व्याख्यानञ्च 'समाम्नायः समाम्नातः'—इत्यारभ्य 'तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्य मनुभवत्यनुभवति'—इत्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे, तदपि निरुक्त मुच्यते; एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यन्त इति व्युत्पत्तेः। . . .। तस्माद् वेदार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तम्।

(५) तथा छन्दोग्रन्थोऽप्युपयुज्यते, छन्दोविशेषाणां तत्र तत्र विहितत्वात्। . . .। 'यो ह वा ०—० तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्'—इति श्रूयते। तस्मात्तावद्वेदनाय छन्दो ग्रन्थ उपयुज्यते।

(६) ज्योतिषस्य प्रयोजनं तस्मिन्नेव ग्रन्थे विहितम्—'यज्ञकालार्थसिद्धये'—इति। कालविशेषविधयश्च श्रूयन्ते—* * *। अतः कालविशेषान् अवगमयितुं ज्योतिष मुपयुज्यते।

एतेषां वेदार्थोपकारिणां षसां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्वं शिक्षाया मेव मुदीरितम्—'छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषा मयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्र मुच्यते। शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्। तस्मात् साङ्ग मधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते'—इति"—इति।

तदित्थं सर्ववेदभाष्यकारस्य सायणाचार्यस्य नये—द्वे निरुक्ते; मूलं पञ्चाध्यायी, तद्व्याख्यानञ्च द्वादशाध्यायीति; तथा निरुक्तशब्दव्युत्पत्तिप्रकारश्च द्विविध एव; 'अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्'—इति, 'एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्था यत्र निःशेषेणोच्यन्ते तन्निरुक्तम्'—इति च। तथैव मुण्डकोपनिषदादौ यच्छ्रूयते निरुक्तमिति पदम्, सायणमते तदुभयोरेव बोधकम्; शिक्षावचनतोऽपि यद् ज्ञायते निरुक्तस्य वेदश्रोत्रत्वम्, तन्मते तदप्युभयविधस्यैव। ततश्चास्य नये द्वयोरेव वेदाङ्गत्वं समम्; द्वयोरेव निरुक्त मित्येवैकनाम्ना बोधाच्च अङ्गानां षट्सङ्ख्यात्व मप्यवितथ मेवेति। एतत्फलितार्थमात्र मवलम्ब्यैव कार्य्यारम्भकाले ऽस्माभिः किञ्चिल्लिखितञ्च, पर मिदानीं तदेव परीक्षितु मेवैष प्रबन्धो ऽवतार्यते।—

श्रूयते ह्येवं छान्दोग्योपनिषदि—"स वा एष आत्मा हृदि, तस्य तदेव निरुक्तꣳ हृद्यय मिति तस्माद्धृदयम् (८. ३. ३.)"—इति। तदेतत् हृदयनिर्वचनं क्वास्ति निघण्टौ, यास्कीये वा ? न क्वापि। निघण्टौ तु तादृशनिर्वचनदर्शनस्य सम्भावनैव नास्ति; यास्कीये निघण्टुभाष्यरूपे निरुक्तग्रन्थे ऽपि हृदयशब्दनिर्वचनावसरस्तु बहुत्र विद्यते (४ भा० ५२, १४०, २६०, ३७५, ४०७ पृ०), परं न क्वापि तन्निर्वचनं कृत मस्ति। ततश्चेमे सुव्यक्ते—नेदं यास्कीयं निरुक्तं प्रादुरभूत् छान्दोग्योपनिषदः पुरस्तात्, 'अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्'

—इति सायणीय माद्यं निरुक्तलक्षणं च नाभिमतं छान्दोग्योपनिषत्प्रवक्तु-
रिति ।

श्रूयते चैवं गोपथब्राह्मणे—"ओङ्कारं पृच्छामः . . . किन्निरुक्तम् ?
. . . आप्नोतेरोङ्कारः सर्व माप्नोतीत्यर्थः (१. १. २४—३०.)"—इत्यादि ।
तदेतदोङ्कारनिर्वचनं निघण्टौ, यास्कीये वा क्वास्ति ? एतत्प्रश्नस्योत्तरं
चेद मेव वक्तव्यं न क्वापीति । निघण्टौ तु तादृशनिर्वचनदर्शनस्य सम्भावनैव
नास्ति; निघण्टुभाष्यात्मके यास्कीये निरुक्तेऽपि ॐशब्दनिर्वचनावसरस्तु
विद्यते (४ भा० ३५२ पृ०) परं न च तत्र तन्निर्वचनं कृत मस्ति । तथाच
अत्रापीद मेव द्वयं सुव्यक्तम्—नेदं यास्कीयं निरुक्त माविरभूत् गोपथब्राह्म-
णतः पुरस्तात्, न च 'अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्'
—इति सायणीय माद्यं निरुक्तलक्षण मभिमतं गोपथब्राह्मणप्रवक्तुरिति ।

ऋक्प्रातिशाख्यद्वितीयवृत्तिकारः खलु देवमित्रपुत्रो विष्णुमित्रोऽप्येव
माह—"निरुक्तं पदविभागमन्त्रार्थदेवतानिरूपणार्थं शास्त्रम् (१ पृ०)"
—इति । अतो ज्ञायते तस्यापि सायणीय मन्त्यं निरुक्तलक्षण मेव
सम्मत मिति; आद्यलक्षणलक्षिते निघण्टुसमाम्नाये मन्त्रार्थप्रभृतिनिरू-
पणोपायस्यादर्शनादिति ।

मनुसंहिताया अन्यतमटीकाकारस्य कुल्लूकभट्टस्य मतेऽपि निर्वचनमूलक
एव निरुक्तशब्दप्रयोग उपलभ्यते । तथाहि—"श्राद्धभुग् वृषलीतल्पम्
(३, २५०)"—इति मानवीयश्लोकस्य व्याख्यानावसरे एतदुक्तं तेन "वृषली-
शब्दोऽत्र स्त्रीपर इत्याहुः । निरुक्तञ्च कुर्वन्ति— वृषस्यन्ती चपलयति
भर्त्तार मिति वृषली । ब्राह्मणस्य परिणीता ब्राह्मण्यपि वृषलीति"—
इति । नैतद् यास्कीयं वचन मित्युद्धृतं कुल्लूकेन, नापि मानवीयम् (८.
१६.); अपि तु केषाञ्चिदपरटीकाकारादीनां मत मेव मित्येव प्रदर्शितम् ।
यास्कस्तु—"वृषलो वृषशीलो भवति वृषाशीलो वा (२भा० ३२१ पृ०)"
—इत्येव निरवोचत् । अत्र त्वेतदेव समालोच्यं यदनतिप्राचीनस्य पण्डि-
तस्य कुल्लूकस्यापि प्रयोगे निरुक्तं न निघण्टुपर मिति । एव मपरत्रापि

तत्रैव। तथाहि—"मां स भक्षयितामुत्र यस्य मांस मिहाद्म्यहम्। एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः (५. ५५.)"—इति मानवीयवचनव्याख्यानावसरे ह्युक्तं तेनैव कुल्लूकभट्टेन—"एतत् मांसशब्दस्य निरुक्तं पण्डिताः प्रवदन्ति। इति मांसशब्दस्य निर्वचन मवैधमांसभक्षणपापफलकथनार्थम्"—इति। इहापि कुल्लूकभट्टमते ऽपि निर्वचनपर मेव निरुक्तम्, न तु निघण्टुपाठपर मित्येव प्रदर्शन मस्माक मिष्टम्। प्रदर्शितनिर्वचनन्तु न यास्ककृतम्; अपि मनुसंहिताकारकालिकैः कैश्चिदिदद्भिरनुमोदितं तत्संहिताकृतैव कृतम्। यास्कस्तु मनुसंहिताकृतो ऽपि बहुप्राचीनः, तत्काले तु मांसशब्दस्य निर्वचन मन्यथैव प्रचलित मासीदित्यन्यदेतत्। तथाहि—"मांसं माननं वा मानसं वा मनोऽस्मिन् सीदतीति वा (२भा० ३७८ पृ०)"—इति यास्कीयं निरुक्तम्। "एतद्वै परम मन्नाद्यं यन्मांसम्"—इति च शतपथीया श्रुतिर्यास्कीयस्य तन्निर्वचनस्य साधिका भवितु मर्हति चेति कथान्तरम्। प्रकृते तु कुल्लूकस्यापि सायणीयं द्वितीयनिरुक्तलक्षण मेवाभिमतम्; न त्वाद्यलक्षणं निघण्टुपर मित्येवेहास्माभिरित्थं प्रदर्शितम्।

आख्यायते महाभारते चादिपर्वणि—"महत्त्वाद् भारतत्वाच्च महाभारत मुच्यते। निरुक्त मस्य यो वेद सर्वपापैः स मुच्यते (१. १. २७०.)"—इति। एवञ्चेद मेव प्रतीयते—सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षण मेवाभिमतं महाभारतकारस्यापि; न त्वाद्यम्। तत्र मोक्षधर्म्मेऽपि—"अर्जुन उवाच। भगवन् भूतभव्येश सर्वभूतसृगव्यय। लोकधाम जगन्नाथ लोकाना मभयप्रद। यानि नामानि ते देव कीर्त्तितानि महर्षिभिः। वेदेषु सपुराणेषु यानि गुह्यानि कर्मभिः। तेषां निरुक्तं त्वत्तोऽहं श्रोतु मिच्छामि केशव। न ह्यन्यो वर्णयेन्नाम्नां निरुक्तं त्वा मृते प्रभो!। श्रीभगवानुवाच। * * *। गौणानि तत्र नामानि कर्म्मजानि च कानि चित्। निरुक्तं कर्मजानां त्वं शृणुष्व प्रयतोऽनघ!। * * *। नराणा मयनं ख्यात मह मेकः सनातनः। आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। अयनं

मम तत् पूर्वं मतो नारायणो स्मृतम् । * * * । नामानि चैव गुह्यानि निरुक्तानि च भारत! । ऋषिभिः कथितानीह यानि सङ्कीर्त्तितानि ते (३४१,३४२ अ० १—५६, १—१३८ श्लो०)"—इति । एव मयीद मेव प्रतीयते—सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षण मेवाभिमतं मोक्षधर्म्मप्रणयन-कालेऽपि; न त्वाद्यम् । तत्रैव निघण्टुनाम चाख्यातं दृश्यते, परं न तन्निरुक्तपर मपि तु पदपाठात्मकग्रन्थविशेषपर मेव । तथाहि—"निघण्टुक-पदाख्याने विद्धि मां वृष मुत्तमम् । कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्म्मश्च वृष उच्यते । तस्माद् वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः (३४२ अ० ८६, ८७. श्लो०)"—इति । पठितश्चात्र निघण्टौ "वृषाकपिः"—इति (४६३ पृ०) । तदेवं निघण्टोर्निरुक्तत्वं नेष्टं महाभारतकारस्येत्यपि सुवचम् ।

यास्कीयेऽत्र निरुक्ते च निरुक्तस्योल्लेखो बहुत्रैवोद्बोधितः, परं न तत्र क्वापि निघण्टोर्ग्रहणं विवक्षितम् । तथाहि—"तदीमानि चत्वारि पदजातान्यनुक्रान्तानि—नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च । तत्र नामाख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च (२ भा० ८३ पृ०)"—इत्येव मादीनि द्रष्टव्यानि । निघण्टोस्तु निघण्टुनाम्नैव व्यपदेशः व्याहृतः; न क्वापि निरुक्तत्वेन । तथाहि ग्रन्थारम्भे एव—"निगमनान्निघण्टव उच्यन्ते (२ भा० ७पृ०)"—इति । ग्रन्थभूमिकायां (२भा० १३७पृ०) निघण्टोः स्वरूपं पारिभाषिकलक्षणं च प्रदर्शितम्, तदप्यत्र समालोचनीय मेव । तथाहि—"एतावन्तः समानकर्माणो धातवः, * * *, एतावन्त्यस्य सत्वस्य नामधेयानि, एतावता मर्थाना मिद मभिधानं नैघण्टुक मिदं देवताना मप्राधान्येनेद मिति; तद्यदन्यदैवते मन्त्रे निपतति नैघण्टुकं तत्"—इत्यादि । किञ्चात्र द्वितीयाध्यायारम्भे यन्निरुक्तशास्त्रप्रयोजनं वर्णितम् (२भा० १४७—१७४ पृ०), तदपि निघण्टुपाठादेव न सम्भवति । अतः सायणीये द्वितीय-निरुक्तलक्षण एव भगवतो यास्कस्यापि सम्मतिर्ज्ञायते ; न त्वाद्ये ।

भगवता कात्यायनेनाप्युक्तम् भाष्यानामश्लोकग्रन्थे—"वाक्यकं प्रकृते-स्त्वनुरूपैर्नैगमरूढिभवं हि सुसाधु । नाम च धातुज माह निरुक्ते व्याक-

ग्यो शकटस्य च तोकम्"—इति। एतच्छ्लोकपर्य्यालोचनेन च बुध्यते सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षण मेव भगवतः कात्यायनस्यापि सम्मतम्; न त्वाद्यं लक्षण मिति;—द्वितीयलक्षणलक्षिते यास्कीये (२भा०८३ पृ०) एव ग्रन्थे तथोक्तदर्शनादिति।

तस्यैव श्लोकस्य व्याख्यानावसरे भगवान् पतञ्जलिराह—"नाम खल्वपि धातुज मेव माङ्नैरुक्ताः (३अ० २पा० ३आ०)"—इत्यादि। ततश्चावगम्यते तस्य भगवतोऽप्यभिमतं सायणीयं द्वितीयनिरुक्तलक्षण मेव; न त्वाद्यम्;—आद्यलक्षणलक्षितेऽखिलनिघण्टौ तथादर्शनादिति।

"सञ्ज्ञाया मनाचितादीनाम् (पा० ६. २. १४६.)"—इति सूत्रीये आचितादिगणे निरुक्तशब्दपाठदर्शनाच्चावगम्यते गणपाठकृतोऽपि सायणीयान्त्यलक्षणे एव सम्मतिः; अन्यथा हि निघण्टोर्निरुक्तसञ्ज्ञया प्रसिद्ध्यभावादेव सिद्धे कृतं तत्र निरुक्तशब्दपाठेनेति।

अस्ति चेयं हरिकारिका—"वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ। धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्"—इति। तदित्थं भगवता खलु माङ्गलिकेनाचार्येण पाणिनिना "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (६. ३. १०९.)"—इति सूत्रेण यत्सर्वं सङ्क्षेपेण विहितम्, तदपि निरुक्ते विशदीकृत्य प्रदर्शित मिति फलितम्। तथाचोक्तं तत्र महाभाष्ये—"पृषोदरादीनीत्युच्यते. कानि पृषोदरादीनि? पृषोदरप्रकाराणि। कानि पुनः पृषोदरप्रकाराणि? येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते, न चोच्यन्ते (६अ० ३पा० ३आ०)"—इति। लोपागमवर्णविकारादयश्च बोधिता एव विशेषेण यास्कीयेऽत्र निरुक्ते; द्वितीयाध्यायारम्भे तु "अथ निर्वचनम्"—इत्यादीनि, "एकपदानि निर्ब्रूयात्"—इत्यन्तानि (२भा० १३७—१६० पृ० १६प०) ग्रन्थसारभूतानि तथाविधानि बोधनानि स्वय मुक्तानि च। तथा चेद मवश्यं वक्तुं शक्यते यत् श्रीमतो भर्तृहरेरपि सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षण मेवाभिमतम्; न त्वाद्यम्;—आद्यलक्षणलक्षिते हि निघण्टौ लोपागमादीनां बोधनादर्शनादिति।

निघण्टुनिर्वचनकारस्य देवराजयज्वनोऽपि सायणीये द्वितीयनिरुक्ततया एवाभिमतिः प्रतीयते । तथाहि तत्र भूमिकाया मेव—"निरुक्तविद्या-निगमप्रतिष्ठाम् अवाप यास्कः"—इति, "प्रणमामि यास्कभाष्यं यो हृत्तमसः प्रकाशितपदार्थः"—इति, "भगवता यास्केन ०—० निरुक्तानि" —इति, "तत्र प्रदर्श्य कतिचिदेव निरुक्तानि"—इति, "स्कन्दस्वामी च तत एव निरुक्त मनुजगाम"—इति, "भाष्यकारेण (यास्केन) बहुवक्तव्यत्वात् प्रकरणश एव निरुक्तानि"—इति, "अतोऽन्येषां यथाक्रमेणानिरुक्ते"—इति, "पदानां (निघण्टुस्थितानाम्) भाष्यकारेण (यास्केन) निरुक्तानाम्"—इति, "भाष्यकारेणैव ०—० निरुक्तानि"—इति, "निर्वचनञ्च निरुक्तं ०—० निरुच्य क्रियते"—इति, "स्कन्दस्वामिकृतां निरुक्तटीकाम्"—इति, "निरुक्तकारोक्तनिर्वचनसामान्यलक्षणा मनुसृत्य निरुक्तिः क्रियते"—इति द्वादशवारं प्रयुक्तं निरुक्तपदम्; परं नैकत्रापि सायणीयाद्यलक्षणालक्षितस्य निघण्टोर्बोध उपपद्यते । ग्रन्थमध्येऽपि बहुत्रैव निरुक्तस्योल्लेखः कृतः । तथाहि—"तथा च निरुक्तम्—योऽन्तरिक्षं मध्यानवयवः परिवीतो वायुना (१ भा० २६०)"—इति । दृश्यते चैतत् यास्कीये एव निरुक्तद्वितीयाध्यायीयद्वितीयपादस्थैवखण्डे; न तु निघण्टौ । यत्र यत्र तु निघण्टोर्बोधन मेवाभीप्सितम्, तत्र सर्वत्रैव निघण्टुरिति समाम्नाय इति च प्रयुक्तम् । तथाहि तत्रैव भूमिकायाम्—"समाम्नाय ०—० निब्रुवता" —इति, "तेन च समाम्नायपठितानां पदाना मन्येभ्यः (प्रसङ्गान्निरुक्तेभ्यः) व्यावृत्त्यर्थं किञ्चिच्चिह्नं कृतम्"—इति, "क्षीरस्वाम्यनन्ताचार्यादिकृतां निघण्टुव्याख्याम्"—इति च; एव मन्यत्राप्यूह्य मिति ।

निरुक्तवृत्तिकारस्य श्रीमद्दुर्गाचार्यस्यापि सायणीयं द्वितीयनिरुक्तलक्षण मेवाभिमतम्: न त्वाद्यम् । तथाहि तदीयमङ्गलाचरणे एव दृश्यते—"पञ्चाध्यायी-निघण्टोश्च निरुक्त मुपरिस्थितम्"—इति । एवञ्च तन्मते खलु पञ्चाध्यायात्मग्रन्थस्य कस्य चित् निघण्टुरिति नाम, तद्व्याख्यानग्रन्थस्य च निरुक्त मिति स्फुटम् । ततश्च भूमिकाया मपि अङ्गग्रन्थप्रयोजनकथना-

वसरे—"अतः * * * निरुक्तं नामेद मङ्ग मारभ्यते । ०—० । अथास्यैव मखिलपुरुषार्थोपकारशक्तिसमर्थस्य सङ्ग्रहः । तद्यथा— नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणम्, ०—० इत्येव समासतो निरुक्तशास्त्रचिन्ताविषयः"—इत्युक्त मस्ति । एतस्माच्च ज्ञायते यास्ककृतभाष्यरूपस्यैव ग्रन्थस्य निरुक्तत्वं तत्सम्मतम्; न हि पञ्चाध्यायीरूपस्य निघण्टुनामग्रन्थस्य नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणादयश्चिन्ताविषया दृश्यन्ते । स्पष्टञ्चोक्तं तत्तदनुपद मेव —"तस्य (यास्कीयनिरुक्तस्य) यथा गवाद्या देवपत्न्यन्ता पञ्चाध्यायी सूत्रसङ्ग्रहः (२भा० ६पृ० १५—२० पं०)"—इत्यादि ।

मधुसूदनसरस्वतीकृते प्रस्थानभेदनामग्रन्थे प्रथमन्तूक्तम्—"एवं शिक्षाव्याकरणाभ्यां वर्णोच्चारणपदसाधुत्वे ज्ञाते वैदिकमन्त्रपदाना मर्थज्ञानाकाङ्क्षायां तदर्थं भगवता यास्केन 'समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्यः'—इत्यादि त्रयोदशाध्यायात्मकं निरुक्त मारचितम्'—इत्यादि । तथा च तस्यापि सायणीये द्वितीयनिरुक्तलक्षणे एव सम्मतिर्बुध्यते; न त्वाद्यलक्षणे । तत उत्तरम् "एवं निघण्टवोऽपि वैदिकद्रव्यदेवतात्मकपदार्थपर्यायशब्दात्मका निरुक्तान्तर्भूता एव"—इत्युक्तम् । तदेतन्निघण्टोर्वेदाङ्गत्वसाधनायैवानन्यगत्योक्तम्; न तु तत्त्वप्रमासिद्ध मिति ।

व्यवहारतश्च ज्ञायते सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षण मेव सङ्गतम्; न त्वाद्य मिति । तथाहि—बहूनां निघण्टुपुस्तकाना मादौ 'निघण्टुः प्रारम्भः' इति, सर्वेषां मध्ये च 'निघण्टौ प्रथमाध्यायः' इत्यादि, अन्तेऽपि 'निघण्टुः समाप्तः'—इत्येवमादय एव प्रयोगा लिखिता दृश्यन्ते; न क्वचिदपि निघण्टुपुस्तके निरुक्तशब्दोल्लेखो दृष्टः केनचिदद्यापि । एवं निघण्टुनिर्वचनग्रन्थे च 'निघण्टुनिर्वचन मारब्धम्' इति, 'निघण्टुनिर्वचने प्रथमोऽध्यायः' इत्यादि, 'निघण्टुनिर्वचनं समाप्तम्' इत्येवमादय एव प्रयोगा लिखिता दृश्यन्ते; न क्वचिदपि निघण्टुनिर्वचनपुस्तके 'निरुक्तनिर्वचन मारब्धम्'—इत्येवमादयः प्रयोगा लिखिता दृष्टाः केनचिदद्यापि ।

ननु निरुक्तवृत्तिकृता भगवद्दुर्गाचार्येण तु निरुक्तप्रथमाध्यायीयप्रथम-

पादव्याख्यानान्ते “इति जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ निरुक्तव्याख्यायां षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः”—इति यास्कीयप्रथमाध्यायस्यैव निरुक्तषष्ठाध्यायत्वं बोधितम्; एव मुत्तरत्रापि; ग्रन्थान्ते च “इति सपादसप्तदशाध्यायी ऋज्वर्था नाम निरुक्तवृत्तिः समाप्ता”—इति यास्कीयसपादद्वादशाध्याय्या एव सपादसप्तदशाध्यायीत्वं ख्यापितम्। ततश्च तन्मते निघण्टुनिरुक्तयोरैकात्म्य मेव प्रतीयते। तथासत्युपपन्न मेव निघण्टोश्च निरुक्तत्व मिति तन्मते सायणीय भाष्यं निरुक्तभाष्यता मपि सुसङ्गतम्?—इति चेन्न; उपक्रमोपसंहारविरोधप्रसङ्गात्। उक्तं ह्युपक्रमे “पञ्चाध्यायीनिघण्टोश्च निरुक्त मुपरि स्थितम्”—इति, “अयञ्च तस्या द्वादशाध्यायी भाष्यविस्तरः (१भा० ८ पृ०)”—इति च; एवञ्च निघण्टोः पञ्चाध्यायीत्वम्, तद्व्याख्यात्मकस्य निरुक्तस्य द्वादशाध्यायीत्वं सुतरां तयोः पार्थक्यञ्चाङ्गीकृत मेव; प्रतिपादीयवृत्त्युपसंहारे ग्रन्थोपसंहारकाले च उभयोरैकात्म्यमत्वा निरुक्तस्यैव सपादसप्तदशाध्यायीत्वं स्वीकृत मिति स्वीकारे तु उपक्रमोपसंहारयोर्विरोधोऽपरिहार्य एव प्रसज्येत। अनन्तविरोधप्रसक्तिभिया इद मेवावधारित मस्माभिः,—सूत्रभाष्यरूपयोः निघण्टुनिरुक्तयोः उभयोरेव वृत्तौ कृते दुर्गाचार्येण; तत्र सूत्रात्मकस्य निघण्टोरेव प्राथम्यात् प्रथमं स एव व्याख्यातः, तत उत्तरश्च निरुक्तग्रन्थः; निरुक्तावबोधे च
प्र, क्वचित् क्वचित् निघण्ट्वपेक्षा विद्यत एवेत्यनयोः पूर्वापरीभावेनैकत्र संस्था
—इ नञ्च तस्य वृत्तिकृतोऽभीप्सित मिति उभयवृत्त्योरेवैकात्म्यं मत्वा सपाद-
व्याकृत् सप्तदशाध्यायीत्वं व्यपदिष्ट मिति भवतु नाम तदीयवृत्तिग्रन्थस्य सपाद
घण्टु सप्तदशाध्यायीत्वं तेन किं निरुक्तस्येति।

तथापि “निरुक्तव्याख्यायां षष्ठस्याध्यायस्य”—इत्याद्युक्तयः कथ मुप-
मेव पद्येयुः?—इति चेदत्र ब्रूमः,—यथा च महाभारतादौ तथैवात्रापीत्येवं
“पञ्च व्यवहारो न ग्रन्थाद्वैतनुरिति। तथाहि महाभारते आदिपर्वण्येव—“पौलो-
पञ्चाध् मपर्वणि एकादशोऽध्यायः” इति। न तत्र पौलोमस्यैव पर्वणः एका-
निरुक्त दशोऽध्यायो गत इति बुध्यते; अपि तु तत्रैकाध्यायात्मक मनुक्रमणिका-

पर्व, तत एकाध्यायात्मकं पर्वसङ्ग्रहपर्वं, तत एकाध्यायात्मकं पौष्यपर्वं, ततोऽष्टाध्यात्मकं पौलोमपर्वं, तत्सङ्कलनयैवैकादशत्वं सम्पद्यते। एव मुत्तरत्रापि तत्रान्यत्र च सर्वत्रैव। एव मिहापि निरुक्तवृत्तिग्रन्थस्य निघण्टुव्याख्याने पञ्चमाध्यायेऽतीते निरुक्तप्रथमाध्याय एव षष्ठत्वेन व्यपदिष्ट इति नैव शङ्काप्रसङ्ग इति। दृष्ट मेव मन्यत्रापि—अस्ति मगधादिषु सुप्रचलित मेकं व्याकरणम्, तस्य एकार्द्धस्य सारस्वत मिति नाम, अपरार्द्धस्य तु चन्द्रिकेति। नेमौ भागौ एककालिकौ एककर्तृकौ वा सुतरां विभिन्नग्रन्थावित्येव प्रसिद्धौ ; परं तट्टीकाकृद्भिर्भट्टमाधवप्रभृतिभिः सारस्वतस्य व्याकरणपूर्वार्द्धत्वं चन्द्रिकाया व्याकरणपरार्द्धत्वं च व्यवस्थाप्य उभयोरेवैका टीका सिद्धान्तरत्नावल्यादिका प्रणीता ; परं न हि तट्टीकया सारस्वतचन्द्रिकयोरैकात्म्यं सम्पन्नम्,—सारस्वतन्तु सारस्वत इत्येव, चन्द्रिका च चन्द्रिकेत्येवाद्यापि व्यपदिश्यते लोके ; पर मुभयोर्यथाकृतपूर्वापरीभावतोऽधिगमनेनैव भवेद् व्याकरणबोध इत्येव बोधितम्। एव मत्रापि उभयवृत्तेरैकात्म्यतया न हि निघण्टुनिरुक्तयोरैकात्म्यतासम्भवो न च तदिष्टं दुर्गाचार्यस्य : परं वृत्तिबोधितपूर्वापरीभावतोऽधिगमनेनैव भवेद् वेदपदार्थबोध इत्येव बोधित मिति।

तदेवं निरुक्तवृत्तिकारस्यापि सायणीये द्वितीयनिरुक्तलक्षणे एवाभिमतिर्नाद्ये इति यदुपन्यस्तं पुरस्तादिह, तत्समीचीन मेवेति वृत्तिकृतो व्यवहारः खलु सायणीयाद्यलक्षणखण्डनेऽननुकूल इति च नाशङ्क्यम्। तद्वृत्तावेव हि पञ्चाध्याय्या निघण्टुरित्येव लोकव्यवहार इति च स्पष्ट मेव स्वीकृतम्। तथाहि—"त एते गवादयो देवपत्न्यन्ता निघण्टवः, तदेकदेशो नैघण्टुकं प्रकरण मिति निघण्टु सञ्ज्ञया व्यवहारो लोके ;—निघण्टु मधीमहे निघण्टु मध्यामहे इति (२भा० १४३ पृ०)"—इति। एवञ्च लोकव्यवहारादपि सम्यक् ज्ञायते निघण्टुर्निघण्टुरेव निरुक्त मेव निरुक्त मिति।

सिद्ध मित्थं प्राचीनतमानां प्राचीनाना मनतिप्राचीनाना माधुनिकानाञ्च

सर्वेषा मेवार्षग्रन्थकाराणाम्, ग्रन्थसमाप्त्यादिविषयसमालोचकानां व्यवहार-विदां च सर्वेषा मभिमतं सायणीयं द्वितीयं निरुक्तलक्षण मेव ; तथाद्य-लक्षणन्तु सर्वथानभिमत मिति । तथाच "अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्"—इति सायणस्वकपोलकल्पितं लक्षणं निर्मूल मेवेति निघण्टुभाष्यात्मकस्यास्य यास्कीयस्यैकस्यैव निरुक्तत्वं सर्वसम्मतम् । निघ-ण्टोस्तु निघण्टुत्व मेव अथैव मपि निघण्टुग्रन्थस्य निरुक्तान्तर्भूता-त्मकत्वात् निरुक्तसम्पादनात् पदैकत्र चात्र सम्पादन मस्मत्कृतं न दोषायै-त्याशास्महे वय मिति शम् ।

(२)

अथेतर्हि विचार्यते,— निघण्टुनिरुक्तयोरुभयोरेव वेदाङ्गत्व मुतान्य-तमस्य ? अन्यतमस्यैवेति चेत्, कस्य ? इति । वेदाङ्गग्रन्थास्तु षडेव ; श्रूयते हि गोपथब्राह्मणे "षडङ्गविदस्तत्तथाधीमहे (१. १. २७.)"—इति । पातञ्जलमहाभाष्यादौ स्मर्यते च "आगमः खल्वपि ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च"—इति पस्पशायाम् । एष चागमः कात्यायनानुमत एव ; यतोऽस्यैतद्वार्त्तिकम् "रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्"—इति । पाणिनिशिक्षादावपि वेदाङ्गानि षडेवेति निर्णीतं दृश्यते (३ पृ०)। प्रस्थानभेदेऽप्युक्तम्—"वेदाङ्गानि षट्"–इति । तत्र शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, छन्दः, ज्योतिष मिति पञ्चाङ्गानि तु सर्व-सम्मतान्येव ; निघण्टुनिरुक्तयोः उभयोरेव वेदाङ्गत्वे षट्त्वं व्याहन्येत ; अन्यतमस्य वेदाङ्गत्वेऽन्यतमस्य तदभावः सुतरां सम्पद्यते ; तत् कस्य वेदाङ्गत्व मिदं कस्य नेत्यय विचारः प्रवर्त्तते ।

प्रस्थानभेदे उभयोरेव वेदाङ्गत्व मङ्गीकृतम् । कथं न तथा षट्त्वं व्याहत मित्यत्राह च तत्र "एवं निघण्टवोऽपि वैदिकद्रव्यदेवतात्मकपदार्थ-पर्यायशब्दात्मका निरुक्तान्तर्भूता एव"—इति । न च तत्कथनमात्रेणैव

उभयोर्वेदाङ्गत्वसाधनायैव वा वादिनस्तथा स्वीकुर्युः ; वादी भद्रं न पश्यतीति हि प्रसिद्ध मेव।

ऋग्भाष्यभूमिकायां सायणाचार्योऽपीमां विपत्तिं परिलक्ष्यैव निघण्टो-रपि निरुक्तत्वसम्पादकं प्रदर्शित माग्यग्रन्थ्यां (आ पृ०) व्यरचयत्। तथाच निघण्टोश्च निरुक्तत्वेनैव ग्रहणात् सप्ताना मप्येषां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्व मुपपद्येत, न च वेदाङ्गानां षट्त्वं व्याहन्येतेति। प्रशंसनीयैवैषा तस्य चातुरी! परं किं कुर्मो वयम्,—तदेतन्मतं न सर्ववादिसम्मतं नापि विचारसह मिति प्रतिपादितं पुरस्तादिहैवेति।

पाणिनिशिक्षायान्तु "निरुक्तं श्रोत्र मुच्यते"—इति दर्शनात् निरुक्तस्यैव वेदाङ्गत्वं सिध्यति, न तु निघण्टोः। न चेदं सहसा श्रद्दधामहे ; परकाल-जस्य भाष्यस्य वेदाङ्गत्व मस्ति, अतिपूर्वकालजस्य मूलस्य तन्नास्तीति वदत एवाश्रद्धोत्पादात्। ननु भवान् पाणिनिवचनेऽपि कथ मश्रद्दधते? अत्र ब्रूमः—न चेदं पाणिनिवचनम् ; न हि पाणिनिः स्वय मेव "अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा"—इत्युपक्रान्तु मर्हेत्, नापि हि "येनाक्षरसमाम्नाय मधिगम्य महेश्वरात् कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणि-नये नमः"—इत्याद्युक्तिभिरुपसंहर्त्तुं वार्हेदिति।

निरुक्तवृत्तिकृन्मते तु निरुक्तस्यैव वेदाङ्गत्वम्, निघण्टोस्तु साक्षा-च्छन्दोधर्मित्व मेवेति किम्भूतं भवेद् वेदाङ्गत्वेनेति नात्रास्माक मश्रद्धा-वसरः। तथाहि "अतः * * * निरुक्तं नामेद मङ्ग मारभ्यते। प्रधा-नञ्चेद मितरेभ्योऽङ्गेभ्यः"—इत्याद्युक्तिभिः निरुक्तस्य वेदाङ्गेषु प्राधान्यं स्थापितम् ; "तस्यैषा गवाद्या देवपत्न्यन्ता पञ्चाध्यायी सूत्रसङ्ग्रहः। सा च पुनरियं * * * श्रुतर्षिभि * * * छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नाता। सैषा छन्दोऽवयवभूता छन्दोधर्मिण्येव; यथायथापन्नास्ता गौर्गोधर्म्मा*"—इत्युक्तया तु निघण्टोश्छन्दस्त्व मध्याहृत मेवेति च वर्णितम्।

* मुद्रितपाठस्तु आदर्शदोषात् सम्यगशुद्धियुक्त इति त्वामहितं तत्रैव (१भा०१पृ०*)।

'यथा' च 'अयथापन्ना' अप्रकृतविपन्ना परं सामान्यविपन्ना, 'अस्या' यूथपरिभ्रष्टा, 'गौः' 'गोधर्म्मा' एव ; न हि तस्या यूथपरिभ्रष्टत्वेन गोत्वं नष्टम् ; तथैव छन्दोभ्यः समाहृता एषा पञ्चाध्यायी छन्द एव, समाहरणहेतुत एव न ह्यस्या छन्दस्त्वं तिरोभूत मिति भावः (२भा०६पृ०)। तथाच निघण्टुनामकानि समाम्नायात्मकानि पदानि तु बहुपूर्वकालत एव विस्मृतानि ; तान्येव पदान्यनुसृत्य यास्को द्वादशाध्यायात्मकं निरुक्ताख्यं ग्रन्थं निर्ममे, तस्य च वेदार्थबोधोपयोगितया तदानीन्तनैरार्यैर्वेदाङ्गत्वं स्वीकृत मित्येव निरुक्तवृत्तिकृदाशयः फलितः।

यास्कस्य पूर्वश्रुतिलेखदृशा त्ववगम्यते निघण्टोर्नास्ति वेदाङ्गत्वम्, नापि वेदत्व मिति। तथाहि—"उपदिष्टाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदञ्च वेदाङ्गानि च (२भा० १३७पृ०)"—इति। अत्र "इमं ग्रन्थम्"—इत्युक्त्या निघण्टोरेव ग्रहण मिष्टम्, न तु निरुक्तस्यास्य ; प्रणीयमाने हि निरुक्ते "समाम्नासिषुः"—इति परोक्षातीतप्रयोगानुपपत्तेः। अपरञ्च निरुक्त मासीत् शाकपूण्यादिप्रोक्तम्, तदभिलक्ष्यैव तथा क्रिया प्रयुक्तेत्यपीह वक्तुं न युज्यते ; अनुपद मेव "एतावन्तः समानकर्माणो धातवः"—इत्याद्युक्त्या निघण्टुपरिचयस्यैवोपलब्धेः। अतएवात्र वृत्तिः "इमं ग्रन्थं गवादि देवपत्न्यन्तं समाम्नातवन्तः"—इति ; गवादिः देवपत्न्यन्तश्च निघण्टुग्रन्थ एव। किञ्चात्रापर मपि विवेच्य मस्ति— न चेदं वचन मेतस्य हि निरुक्तस्य कर्त्तुर्यास्कस्य, यथा चेम मिति एतन्निरुक्तटीकोक्तेति ; अपि त्वेतद् वचनं प्राचीन मेव यास्केनेहानूक्त मिति। अतएव "बिल्मं भिल्मं भासन मिति वा"—इति बिल्मशब्दस्य निर्वचनप्रदर्शनं सङ्गच्छते यास्कस्य ; न हि स्वय मेव दुरूहं शब्दं प्रयुज्य तद्व्याख्यानाय च यतितुं प्रवर्त्तते कश्चिद्। स्वपदवर्णन मेव भाष्यलक्षणम्, निरुक्तस्य च निघण्टुभाष्यत्वं सर्वसम्मत मिति स्वपदव्याख्यान मपीह न दोषायेत्यपि वक्तुं न युज्यते ; यदत्र बिल्मशब्दस्य भिल्म मिति प्रतिशब्द मुक्त्वापि अर्थान्तरं वदति भासन मिति, वेति संशय मपि ध्वनयति ; तदेवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति— न ह्येवेदं स्वपद-

वर्णन मिति ; न हि स्वपदव्याख्याने स्वस्थान-वैकल्पिकत्व-प्रकटन मुपयुज्यते क्वचिदपीति। एतस्मिन् खलु वचने बहूनि समालोच्यानि सन्ति, तानि चोपरिष्टाद् वक्ष्यामः ; साम्प्रतन्तु वेदाङ्गेभ्यः पृथगेव निघण्टोर्ग्रहणं यास्कस्याप्यभिमत मित्येवेह प्रदर्शन मस्मदिष्टम्।

नन्वत्र वृत्तिग्रन्थे "वेदाङ्गानि च इतराणि (२भा० १३६ पृ० ६ पं०)"—इति लिपिभङ्गितो निघण्टोरपि वेदाङ्गत्वं ध्वनित मेवेति चेत्, ध्वनयतु नाम स तथैव किन्तेन ; न हि वृत्तिकारोऽभ्रान्त एवेत्यस्माकम्। वस्तुतो यदि नाम 'इतराणि'—इति पदप्रयोगात् तथैव ध्वनितं गम्येत, तर्हि तादृशवचनस्यैकदेशयुक्तित्व मेव स्वीकार्यम् ; प्रदर्शितभूमिकोक्तविरोधात्। महाभाष्ये भगवतोऽपिषर्षिमुनीसम्पन्नस्य पतञ्जलेरप्येवं बहुत्रैकदेशयुक्तयः प्रदर्शिता लघुशब्देन्दुशेखरादौ नागेशभट्टप्रभृतिभिः, तत् किमस्य वृत्तिकृतः स्वल्पधियो हि दुर्गाचार्यस्येति। वस्तुतो दुर्गाचार्यस्य निरुक्तवृत्तिभूमिकायां दृष्टं यास्कीयस्य निरुक्तस्य वेदाङ्गत्वम्, तन्मूलस्य निघण्टोस्तु न तत्त्व मपि छन्दोधर्मित्व मेवेत्येव युक्ततरं प्रतिभात्यस्माक मिति।

अथात्रापरापि च शङ्का समुत्पद्येत नाम। तथाहि—प्रदर्शितयास्कपूर्वश्रुतिसमालोचनादवगतं नास्ति निघण्टोर्वेदाङ्गत्व मिति बाढम्! परं तथैवेद मप्यवगम्यते यास्कप्रणीततन्निरुक्तात् बहुपूर्व मेव वेदाङ्गानि निर्वृत्तानीति कथं तत्र वेदाङ्गेषु तदानीं प्रणीयमानस्यैतस्य निरुक्तस्यान्तर्भावः शक्यते वक्तु मपि ? वदत एव हि व्याघातः स्फुट मिति। इहास्माक मीदृगस्ति गुरूपदेशः,—प्रदर्शितगोपथश्रुत्यादिभ्योऽवगम्यते षडेव वेदाङ्गानीति ; प्रदर्शितशिक्षावचनादिभ्यश्च ज्ञायते निरुक्तस्य च वेदाङ्गान्यतमत्वम् ; यास्कीयेऽत्रैव निरुक्ते "नैरुक्ताः", "शाकपूणिः"—इत्यादिपर्यालोचनया च बुध्यते तत्पूर्व मपि आसन् बहवो निरुक्तविदस्तथा बहूनि निर्वचनापरपर्यायाणि निरुक्तानि चेति ; तेषा मेव साजात्यहेतुक मस्य यास्कीयस्यापि ग्रन्थस्य यथा निरुक्तत्वं तथैव वेदाङ्गत्व मपीति।

एतदेवाभिप्रेत्याह बह्वृकप्रातिशाख्यकारः शौनकोऽपि—"शाखापवा-

दात् प्रतिपत्तिभेदात् भिन्दन्त्युक्तत्वेति च वक्ष्यामि ह्याम्। नैतेन शास्त्रेण विशिष्यतेऽन्यैः कृत्स्नञ्च वेदाङ्ग मनिन्द्य मार्षम् (१४.१८,१९.)"—इति। तथैतत्तृतीयवृत्तिकृतोव्वटेन च स्वारम्भस्त्रपक्रमे शौनकीयस्यास्य प्रातिशाख्यस्यापि वेदाङ्गत्व मिष्यमाणेनैतदुक्तम्—"अङ्गता चास्यान्यशास्त्रसव्यपेक्षस्य नैव स्यादकृत्स्नत्वात्; कृत्स्नता वेदाङ्गता मनिन्द्यता मार्षताञ्च स्वय मेव शौनको दर्शयिष्यति—'कृत्स्नञ्च वेदाङ्ग मनिन्द्य मार्षम्'—इति। अनयोः पक्षयोर्यतरः पक्षः श्रेयान्, ततरो गृहीतव्यः"–इति।

अथापरञ्च;— यद्यपि प्रदर्शितयास्कपर्वश्रुतवचनोक्तांशे वेदशब्देन ब्राह्मणभागग्रहेऽस्य इति युक्त ब्राह्मणत्वं निघण्टोर्निराकृतम्; तत्पूर्वांशे मन्त्रभागस्यापि पृथक् श्रुतेः मन्त्रत्व मपि वारितम्; तथापि तत्रैव 'समाम्नासिषुः'—इति क्रियादर्शनात् समाम्नायत्व मव्याहत मेव। अतएव "समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्यः"–इति निरुक्तग्रन्थारम्भस्य, 'सैषा छन्दोऽवयवभूता छन्दोधर्मिण्येव (२भा० ६ पं०)"—इति दुर्गाचार्यप्रबन्धस्य च नासङ्गतिप्रसङ्गः।

तदित्थ मसौ निघण्टुर्न हि मन्त्रग्रन्थः, न च ब्राह्मणग्रन्थः, नापि वेदाङ्गान्यतमः; अपि तु मन्त्रतो न्यूनमानः, ब्राह्मणवेदाङ्गाभ्यां मन्यूनमानञ्च समाम्नायविशेष एवेति यास्कस्याशयः, तत्पूर्वतनानाञ्च सम्मतः; किञ्चास्यैव निघण्टुभाष्यस्य निरुक्तत्वं तदनुगतं वेदाङ्गत्वञ्चेति शम्।

(३)

अथेतर्हि विचार्य मेतत्,—निरुक्तमूलसूत्ररूपस्य निघण्टोः कः समाम्नाता को वा प्रणेता तद्भाष्यरूपस्य निरुक्तस्य?–इति।

अनतिप्राचीनाना मार्यकोविदाना मन्यतमः स्वर्गतो विमुक्तो वा ख्यातो मधुसूदनसरस्वती सञ्जग्राहैकं प्रबन्धं प्रस्थानभेद-नामेति। तत्रेदं लिखितं दृश्यते—"भगवता यास्केन 'समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्या-

तव्यः'—इत्यादि * * * निरुक्त मारचितम्"—इति। नात्र वादो इष्यते ऽस्माभिः। तत उत्तरं लिखित मस्ति—"निघण्टुमन्त्राकः पञ्चाध्यायात्मको ग्रन्थो भगवता यास्केनैव कृतः"—इति। तदेतल्लिखनं तदीय मेतद्विषयकं भ्रान्त मेव प्रकटयति। हन्त भो वेदान्तिन् मधुसूदन! स्वोद्धृतं 'समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्यः'—इति वचन मपि नालोचितम्?—अद्ययुगीयेन कृतस्य ग्रन्थस्य कथं भवेत् समाम्नायत्वम्? अथवा सम्भव एवैवं भवादृशानां सर्वभ्रमवादिनां वेदान्तिनाम्। एवं हि तल्लिखितं निघण्टोर्निरुक्तान्तर्भूतत्व मपि (का पृ०) कथं नाम भवेत् श्रद्धेयं तद्विरुद्ध-बहुप्रमाणादर्शिना मिति।

सायणाचार्यस्त्वत्र सम्यगेवालेखीत्—"गौः ग्मा ज्मा क्ष्मा क्षा क्षमेत्यारभ्य * * * पदानां समाम्नायः समाम्नातः"—इति, "तद्व्याख्यानञ्च समाम्नायः समाम्नात इत्यारभ्य * * * यास्को निर्ममे"—इति च (ऋ०सं०भा० भू०)। तदेवं सायणमते हि निघण्टोः समाम्नायत्वेनानादित्वम्, निरुक्तस्य तु तद्भाष्यरूपत्वं यास्कीयत्वञ्चेति प्रतिपन्नम्।

देवराजयज्वकृत-निघण्टुटीकाया भूमिकायाञ्च तथैव बोध्यते। तथाहि —"भगवता यास्केन समाम्नायं नैघण्टुक-नैगम-दैवतकाण्डरूपेण त्रिविधं गवादि देवपत्न्यन्तं निर्ब्रुवता"—इत्यादि। एतच्चैतन्मतेऽपि निघण्टोः समाम्नायत्वेनानादित्वम्, तन्निर्वचनात्मकस्यैतस्य निरुक्तस्य यास्कीयत्वं च स्फुटम्।

निरुक्तवृत्तिकारः खलु दुर्गाचार्यस्तु यद्यपि स्वग्रन्थभूमिकायां निरुक्त-वर्णनसमये केन कृतं तदिति नोक्तवान्; पर मनुपदं प्रथमखण्डव्याख्यानावसरे एवाह—"आचार्यः अयं यास्को निरुक्तकारः"—इति; एवमन्यत्रापि। निघण्टुकर्तृनिर्णयविषये तूक्तं तद्भूमिकाया मेव। तथाहि— "सा (पञ्चाध्यायी निघण्टुः) च पुनरियं साक्षात्कृतधर्मभ्यो महर्षिभ्यः उपदेशेन मन्त्रार्थ मुपश्रुत्य श्रुतर्षिभिरवरशक्तिदौर्बल्य मपेक्ष्य तदनुजिघृक्षया वाच्यार्थसामर्थ्यादभिधेयानुनीय मन्त्रार्थावबोधाय छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नाता"—इति। एतच्च सर्वं निरुक्तोक्तसारभूत मेव

(२भा० १२७, ७ पृ०)। एवं हि वृत्तिकृतो दुर्गाचार्य्यस्य मतेऽपि निघण्टोः समाम्नायत्वेनानादित्वम्, निरुक्तस्यैतस्य यास्कीयत्वं च सूच्यते।

महाभारतीये मोक्षधर्मपर्व्वणि 'शिपिविष्ट'-नामनिर्वचनप्रसङ्गे ये त्रयः श्लोकाः (३४२ अ० ६९, ७०, ७१ श्लो०) दृश्यन्ते, तैश्च ज्ञायते यास्केनैवैतन्निरुक्तम्। तथा हि—

"शिपिविष्टेति चाख्यायां हीनरोमा च यो भवेत् ।

तेनाविष्टन्तु यत् किञ्चित् शिपिविष्टेति च स्मृतः ।

यास्को मामृषिरव्यग्रोऽनेकयज्ञेषु गीतवान् ।

शिपिविष्ट इति ह्यस्माद् गुह्यनामधरो ह्यहम् ।

स्तुत्वा मां शिपिविष्टेति यास्क ऋषिरुदारधीः ।

मत्प्रसादादधो नष्टं निरुक्तमभिजग्मिवान्"—इति ।

अस्यैव ह्यत्र निघण्टुभाष्ये शिपिविष्ट-निर्वचनञ्च द्विविधम् (३ भा० ४७—५२ पृ०)। तत्रैव किञ्चिदुत्तरं द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां (३४२ अ० ८६, ८७ श्लो०) निघण्टुकर्तृनाम च प्रकटितम्। तथाहि—

"वृषो हि भगवान् धर्म्मः ख्यातो लोकेषु भारत ।

निघण्टुकपदाख्याने विद्धि मां वृषमुत्तमम् ।

कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते ।

तस्माद् वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः"—इति ।

अस्यैव ह्यत्र निघण्टौ दैवतकाण्डे द्युस्थानदेवताख्यानेषु वृषाकपिरिति पदपाठश्च (१भा० ४९० पृ०)। इतश्चावधार्य्यते यस्य खल्वेतस्य निघण्टु-ग्रन्थस्य कर्तृपदं पाणिनितोऽप्यवरजाय यास्काय दातु मुद्यतः प्रस्थानभेद-कारः, स हि वेदाङ्गाना मुत्पत्तितो बहु प्रागेव ब्राह्मणग्रन्थानाञ्चोत्पत्तिः, ततोऽपि प्राक् महर्षिणा कश्यपेन समाम्नात इति; तदानीन्तनस्यैव कश्यपस्य प्रजापतित्वश्रवणात्, निघण्टूत्पत्तिज्ञापकस्य यास्कानूक्तवचन-स्यापि तत्रैव तात्पर्यावबोधाच्च।

तथा चानूक्तं भगवता यास्केन पुराकल्पश्रुतवचन मिदम्—"साक्षात्-

क्षतधर्माण ऋषयो बभूवुः (मन्त्रकाले मन्त्रद्रष्टारः); तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृत-धर्मभ्यः (शाखाप्रवक्तृभ्यः) उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुः; उपदेशाय ग्लायन्तो ऽवरे (निघण्टु-ब्राह्मण-वेदाङ्गकाराः) बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं (निघण्टुम्) समाम्नासिषुः, वेदञ्च (ब्राह्मणञ्च), वेदाङ्गानि च"—इति (२भा०१३७ पृ०)। एतस्माच्च श्रुतेः समासत इमानि पञ्च ज्ञायन्ते;—(१) पुराकल्पेऽपि मन्त्राणा मुत्पत्तिरनित्यैवेति प्रथमम्। (२) पूर्वं मन्त्रा विकीर्णा एव स्थिताः, ततो ग्रन्थीभूतानामेव तेषा मध्ययनाध्यापनतः शाखाः समुद्भूताः, ततः सर्वशाखा-गतानां नैघण्टुकादिपदानां सुखबोधार्थं निघण्टुनामको ग्रन्थः समाम्नातः, ततः तन्मात्रेण मन्त्रार्थज्ञानेऽकृतकृत्यतां संलक्ष्य मन्त्रभागीयदुरवबोधपदादीनां तात्पर्यादिवेदनाय ब्राह्मणग्रन्थाः समाम्नाताः, तत उत्तरं ब्राह्मणग्रन्थैरपि मन्त्रार्थबोधो न पर्याप्त इति निरुक्तादीनि अङ्गानि समाम्नातानीति द्विती-यम्। एतादृशक्रमोत्पत्तिज्ञाने तादृशक्रमश्रुतिरेव मानम्। किञ्च यतोऽत्र "मन्त्रान् सम्प्रादुः"—इति कथनानन्तरं पुनरुक्तं 'वेदञ्च'—इति, अतो ज्ञायते, नेह वेदशब्देन मन्त्राणां बोधोऽपि तु तदतिरिक्तभागानां ब्राह्मणाना मेव। वेदशब्देन ब्राह्मणग्रन्थमात्राणां ग्रहणाच्च वेदाङ्गत्वं न विलीयते निरुक्तादीनाम्; यदर्थं हि प्रवृत्ता वेदाः (ब्राह्मणग्रन्थाः), तदर्थ मेव चेमानि प्रवृत्तान्यङ्गानीत्येव मेषा मङ्गाङ्गिभावोपपत्तेः। ननु 'इमं ग्रन्थं' कीदृशम्? तदुत्तर मेव श्रुतं 'वेदम्'—इति, तथाच निघण्टोर्वेदत्वातिदेशायैव प्रयुक्त मन्त्रैतद् वेद मिति चेन्न; विशेषफलाभावात् ब्राह्मणग्रन्थोल्लेखाभावापत्तेश्च। तथा हि—समाम्नायत्वं तु सिद्ध मेवास्य निघण्टोः, 'समाम्नासिषुः'—इति क्रियादर्शनात्; वेदतुल्यत्व-समाम्नायत्वयोश्च नास्ति कार्यकृतो विशेषः; किञ्च तथा सति श्रुतावत्र मन्त्राणाम्, वेदतुल्यस्यास्य निघण्टोः, वेदाङ्गानाञ्च सर्वेषां श्रवणं सम्पन्नम्; परं ब्राह्मणग्रन्थानान्तूल्लेखो नैव सम्पद्येतेति तादृशवादिना मसमीक्ष्यकारितैव प्रतिपद्येतेति। (३) यथा चेह मन्त्राणां पृथक् श्रुतेः वेदशब्देन मन्त्रातिरिक्तानां ब्राह्मणानां बोध उपलभ्यते, तथैव वेदाङ्गानां पृथक् श्रवणाच्च ब्राह्मणेष्वपि वेदाङ्गेतरवाक्याना मेव ग्रहणीय-

तेति तृतीयम् । (४) निरुक्तादिवेदाङ्गानां सर्वेषा मेव येषां वीजादिकमन-यैतन्निरुक्ततोऽपि प्रागस्तित्व मिति चतुर्थम् । (५) मन्त्राणा मर्थज्ञानसौकर्य्यायैव यथास्नानं निघण्टोः,—यथा च वेदाङ्गानां निरुक्तादीनाम्; तथैव तदानी मपि स्वीकृत मासीद् वेद इति प्रसिद्धानां ब्राह्मणानाञ्च; ततः कालभूयस्त्वानुसारत एव ब्राह्मणानां मन्त्रसमत्वं जात मिति पञ्चमम् ।

एवञ्चैतस्मादुक्तेर्निघण्टोः खलु ब्राह्मणग्रन्थेभ्योऽपि प्रागाम्नातत्वं गम्यते; तादृशसमाम्नायत्वमूलक मतिप्राचीनत्वं च सुव्यक्त मेव; ततः प्रदर्शितमहाभारतात् कश्यपप्रजापतिकृतत्वञ्च तस्य लब्ध मिति योगतः सम्पन्नकर्तृनिर्णय इत्यस्माकम् ।

तस्यैव निघण्टोर्भाष्यरूपस्यैतस्य निरुक्तस्य कर्त्ता तु यास्कः । अत्रैतिह्य मेव मानम्, न हि तद्ग्रन्थस्य आरम्भे मध्येऽन्ते वा क्वचिदपि तथा प्रत्यायकं वाक्यादिक मस्ति । ईश्वरप्रणामादिसमन्वितमङ्गलाचरणादिकं येषु ग्रन्थेषु दृश्यते, प्रायस्तेषु ग्रन्थकृद्भिः स्वय मेव स्वाख्यान मप्याख्यात मस्ति ; बहुत्र तु प्रकरणसमाप्तौ ग्रन्थसमाप्तौ च ग्रन्थकृन्नामोल्लेखो दृश्यत एव, कथाप्रसङ्गतोऽपि ग्रन्थकृन्नामागमो भवत्यनेकत्र । इह तु नास्ति तथा मङ्गलाचरणम्, नास्ति पादादिसमाप्तौ च तथोल्लेखः, नास्ति च मन्त्रादाविव कथाप्रसङ्गः; अतोऽत्रैतिह्य मेव शरणं ग्रन्थकृन्नामविज्ञानाय । टीकाकृत्प्रभृतीनां लेखोऽपि तदनुगत एव । प्रदर्शितमहाभारतवचनान्यप्येतस्यैव ग्रन्थस्य कर्त्तासीद्यास्कः कश्चनेति निःसंशयबोधने नालम्; तत्रैतदीयस्य-कालस्यापि यथावद्धृतिविरहात्; वरं तत्रापि एष एव यास्कः कीर्त्तित इत्यवगमे, एतस्य यास्ककृतत्वप्रवाद एवैकं वीजम् । तदेव मेतादृशग्रन्थकर्तृनिर्णये ऽनन्यगत्या प्रवाद एव शरणम्; तथा च यत एव मस्ति प्रवादश्चिरन्तनः,—इदं निरुक्तं यास्ककृत मिति, अत एव ज्ञायतेऽस्य निरुक्तग्रन्थस्य प्रणेता भगवान् यास्क इति ध्रुवम् ।

(४)

अथास्य निरुक्तस्य कर्तृविषये त्वन्यदपि किञ्चिद् विचार्यं मस्ति;—कोऽयं यास्कः ? इति; कश्चापि परिचयोऽस्य प्राप्यते न वेति भावः।

एको हि यास्कः श्रूयते शतपथब्राह्मणे उभयत्र (१४.५.५.२०, २१.—७.३.२६.२७.)। तथा हि—"अथ वंशः। तदिदं वयं (शतपथ-ब्राह्मणप्रवक्तारः) शौर्पणाय्यात्, शौर्पणाय्यो गौतमात्, * * * भारद्वाजो भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च यास्काच्च"—इति। "तत्र प्रथमान्तः शिष्यः, पञ्चम्यन्त आचार्यो बोद्धव्यः"—इति च तदीयव्याख्यानं द्विवेदगङ्गकृतम्। एवञ्च शतपथीयो यास्कः शतपथब्राह्मणप्रवक्तुः षड्विंशपुरुषादप्यधिकः पूर्वतनः, किञ्च मधुविद्यायाः सम्प्रवक्ता चाभूदिति सम्पद्यते। नायं निरुक्तकारः; एतस्य निरुक्तकारस्य हि पाणिनेरपि परभवत्वनिर्णयाद्व्यग्रीयत्वात्, मधुविद्याप्रवक्तृत्वाप्रसिद्धेः, ब्राह्मणकालानन्तर मेव वेदाङ्गकाल इति शास्त्रतो युक्तिबुद्धितश्च सुसिद्धाच्चेति। तदनुपद मेव क्रमात् स्फुटिष्यति।

पिङ्गलोक्ते छन्दोग्रन्थेऽपि स्मर्यते चैकत्र यास्क इति। तथाहि—"उरोबृहती यास्कस्य (५.१०.)"—इति। अय मपि यास्को नैतन्निरुक्तकारः; अत्र तथाऽदर्शनात्। यस्य खलु यास्कस्य ग्रन्थे विहिता 'उरोबृहती'—इति सञ्ज्ञा, स एव यास्कः तत्र पिङ्गलसूत्रे स्मृतः; स च छन्दसूत्रकारादेतस्माच्च पिङ्गलात् पूर्वतनः, तत्समकालिको वेति विचार-विषयश्च। पर मत्र निरुक्ते क्वापि नोपलभ्यते उरोबृहतीव्याख्यान मिति सिद्ध मेव नायं सः; अपि तु पिङ्गलोक्तो यास्कः खलु कश्चित् भिन्न एवेति। स च छन्दःशास्त्रीयग्रन्थकारो भवितु मर्हतीत्यपि सम्भाव्यते। अत एव ऋक्प्रातिशाख्यस्य तृतीयवृत्तौ शास्त्रप्रयोजनश्लोकव्याख्यानावसरे उक्त मुव्वटेन—"तथा सर्वैः छन्दोविचित्यादिभिः पिङ्गल-यास्क-सैतवप्रभृतिभिः यत् सामान्येनोक्तं लक्षणम्"—इत्यादि।

कश्चिदाह,—शौनकीये प्रातिशाख्यग्रन्थे चैकत्र दृश्यते यास्कनाम, स एव यास्कोऽस्य निरुक्तस्य प्रणेतेति। परं तत्र "वैयास्कः", "यास्कः" वा

इति राजते सन्देहोऽद्यापि । तथाहि—"न दाशतय्येकपदा काचिदस्तीति वैयास्कः । अन्यत्र वैमध्याः सैकादशिनी मुखतो विराट् (१७. २५.)"—इति, "दाशतये भवा दाशतयी काचित् एकपदा नास्ति इति वैयास्क आचार्यो मन्यते"—इत्यादि चौव्वटकृतं तद्व्याख्यानम् । तदेतदुव्वटव्याख्यादर्शनात्तु प्रतीयते तत्र वैयास्कस्यैवोल्लेखः; अन्यथा हि व्याख्याकालेऽपि मूलानुरूप एव वैपूर्वो यास्कः कथं नाम दृश्येत । अस्तु वा तत्र यास्कस्यैव ग्रहणम्, परं सोऽपि खलु यास्को नैतन्निरुक्तकारो भवितु मर्हति; अत्रापि हि तथाऽदर्शन मेव हेतुः; समधिगिष्टेऽखिलनिरुक्ते हि न क्वापि वैमध्या ऋग्व्यतिरिक्ता काचिदेकपदा दाशतयी नास्तीत्येतदर्थकं वाक्यं वचनं वा यास्कीयं दृश्यते । एव मपि यद्युच्येत अय मेव यास्कः प्रातिशाख्यकृतः शौनकस्य लिपिविषयताङ्गत इति, तथा च प्रकारान्तरेण शौनकस्यानृतभाषित्व मुन्मत्तप्रलापित्वं वोक्तं भवेत्; तत्तथाकल्पनातो वरं यास्कान्तरकल्पनैवेत्यस्माकम् ।

पाणिनिसूत्रेष्वपि नायं यास्कः परिचितः । यद्यप्यस्त्येकं सूत्रं पाणिनीयं "यस्कादिभ्यो गोत्रे (२. ४. ६३.)"—इति, परं न तत् निरुक्तकारयास्कपरिचयायालम्; तत्र श्रुतेन यस्केन यास्कस्य बहुपार्थक्यात् । तत्र हि साक्षाद् विश्रुतो यस्कः; न तु यास्कः; यास्कस्तु न यस्कः; अपि तु तद्गोत्रीयः; तादृशयास्कस्त्वद्यतनीयोऽप्यस्त्येव । सूत्रे 'गोत्रे'—इति दर्शनादिदन्तु प्रतीयत एव,— यस्कगोत्रस्य ज्ञानं पाणिनेरासीत् स्थित मिति । "अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् (पा० ४. १. १६२.)"—इति शासनाच्च ज्ञायते, यस्कस्योपरितनतृतीयपुरुषतोऽद्यतनीयान्ताः सर्व एव यस्कगोत्राः, तथाच सर्वेषा मेव यास्क इति व्यवहारः पाणिन्यादिसम्मतः; बहुत्वे त्विद मेव सूत्रं लुग् विधत्ते इत्यन्यदेतत् ।

ननु चेयं तत्सूत्रवृत्तिः—"एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् (भ० दी०)"—इति । एवञ्च यस्कस्यानन्तरापत्यस्य यास्कस्यास्यैव तत्र पाणिनेर्बोध उपलभ्यते?—इति चेत्, दृश्यता मिद नागेशभट्टकृतं

तद्व्याख्यानम्—" 'अपत्यप्रत्ययस्य'–इति प्रवराध्यायप्रसिद्धघटकस्येत्यर्थः ; अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमिति भावः"–इति। तथा च दीक्षितवृत्तौ अपत्येत्यस्यापि गोत्रेत्यर्थ एव सुतरां सम्पन्नः; वस्तुतो गोत्रोऽप्यपत्यमेव। तदेवं तत्सूत्रस्य यस्कगोत्र एव विषय इति स्थिरम्; अपि गोत्रज्ञाननिर्णयेऽपि नैव भवेद्व्यक्तिज्ञाननिर्णयः किं मस्त्यत्र विचार्यं नाम।

किञ्च "शिवादिभ्योऽण् (४. १. ११२.)"–इति सूत्रीये शिवादिगणेऽपि यस्क एव पठ्यते। तेनैव च सूत्रेण यस्कशब्दात् अपत्येर्थेऽणि यास्कः पदं सिध्यति। तथाच यथा यस्कस्यानन्तरापत्यं यास्कः, तथैव यस्कस्य शततमापत्यं सहस्रतमापत्यं च यास्क एव। लघुशब्देन्दुकार-नागेशभट्टमते तु इहापि गोत्रार्थे एव प्रत्यय इष्टः। तथा हि—"शिवादिभ्योऽण्"–इति अस्ति पाणिनिसूत्रम् (४.१. ११२.)। अत्रेयं दीक्षितकृता वृत्तिः—"गोत्रे इति निवृत्तम्। शिवस्यापत्यं शैवः। गाङ्गः"–इति। अत्राह नागेशः—"निवृत्त मितीदं वृत्त्यनुरोधेन ; यूनि लुक् सूत्रभाष्ये गोत्रसञ्ज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति ध्वनितत्वात्। तत्र भाष्ये"–इत्यादि। "शास्त्रीयगोत्रञ्च युवत्वानक्रान्तपौत्रप्रभृत्यपत्यरूपम्"–इति, "लौकिकञ्च प्रवराध्यायप्रसिद्धम् ; लोके तत्रैव गोत्रव्यवहारात्"–इति द्विविधं गोत्रलक्षणञ्च तत्रैवोक्तम्, तदपीह पर्य्यालोच्यम्।

अतएव च "वान्यस्मिन् (पा० ४. १. १६५.)"–इति सूत्रीयभाष्यव्याख्यानावसरे कैयट आह—'यस्कस्यापत्यं गोत्र मिति शिवाद्यण्'–इत्यादि। एवञ्च यस्कगोत्रीयः कश्चन यास्कोऽस्ति लोके इत्येवं ज्ञान मासीदेव पाणिनेरिति स्वीकारेऽपि कथं नामेदं स्वीकृतं भवेत् यस्कगोत्रीयोऽप्ययं निरुक्तकारः पाणिनेः परिचित एवेति ?

अपरिचित एवायं यास्क इत्यपि कथ मिति चेदुपरिष्टात्तत् प्रतिपादयिष्यामः कालनिर्णयप्रसङ्गे: इह तु वचनमात्रेणैव बोधयामो नेति। तत्साम्प्रत मस्मद्वचनादेव स्वीकार्य मेतत्—पाणिनिसूत्रपरिचितोऽपि नायं यास्कः, परं पाणिनिशासनावधारणादेवैतत्तु विज्ञायत एव यस्कगोत्रीयो-

ऽय मिति । आसीच्च गोत्रकारो यस्कः कश्चनातिप्राचीनतमः प्रायः कश्यपादिसमकालज एव ; आश्वलायनीयश्रौतसूत्रान्तिमेऽध्याये दशम्यादिषु काण्डिकासु गोत्राः प्रवरा निरूपिताः, तत्र दशम्यां (आ० श्रौ उ० ६. १०. १०.) यस्कस्यापि स्मरणात् । तस्यैव ग्रहण मिह पाणिनिसूत्रे इति तु सुव्यक्त मेव ।

तदेवं पाणिन्यादौ स्वन्वस्य यास्कस्य परिचय मप्राप्य खिद्यमाना वयं ततोऽप्यधिकान्वेषणपराः सन्तो दृष्टवन्त एकं यास्कं निरुक्तकारत्वेन परिचितं महाभारतैककोणे । ततस्तेभ्य एव पूर्वप्रदर्शितमहाभारतश्लोकेभ्यो ऽनुमीयते यास्कोऽय मेव वा भवेत्तस्य महाभारतकारस्य परिचित इति ।

ततो बहुषु सपरिशिष्टनिरुक्तपुस्तकेषु केषुचित् सन्ति "नमः पारस्कराय नमो यास्काय (अभा० ४१३ पृ०)"–इति पाठोऽपि दृश्यते । तथा च तत्र केनचित् पारस्करायेति यास्कपरिचयार्थेनोक्त मिति चानुमीयते । सत्येवं पारस्करोऽयं यास्क इत्यपि लब्धः । पर मिह पारस्करज्ञान मपि न सुगमम् । आसीदेकः पारस्करो गृह्यकृत् प्रसिद्धः ; आसीच्च पारस्करो धर्मशास्त्रीयान्यविधानकृत् रघुनन्दनस्मृतपाणि-प्रमाणभूतो निर्णयसिन्ध्वादौ कीर्त्तितश्च । तथाहि शुद्धितत्त्वे—"अहपिण्डदाने आदिपुराणोक्तान् पक्षान्तर माह पारस्करः—'प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः ; द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा"–इत्यादि । अथापि पारस्करशब्देऽत्रास्त्येव सन्देहभावः, पतञ्जले हि महाभाष्ये "पारस्करो देशः"–इति निर्देशात् । तथा ह्यस्यैकं सूत्रं पाणिनीयम्—"पारस्करप्रभृतीनि च सञ्ज्ञायाम् (६. १. १५७)"–इति । तत्रैवं भाष्य मस्ति—"अविहितलक्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः । पारस्करो देशः, कारस्करो वृक्षः, रथस्या नदी, किष्किन्धा गुहा, किष्कुः"–इति । तथैव मस्मदाशङ्का— गृह्यकृत् पारस्कर एव निरुक्तकृतोऽस्य यास्कस्य पूर्वपुरुष इति चेत् कथं न महाभाष्यकारस्य पतञ्जलेः परिचितः ? न हि यास्कस्यास्य ततोऽप्यर्वाचीनत्वसम्भव इति च प्रतिपादयिष्याम उपरिष्टात्;

तत्पूर्वपुरुषस्य पारस्करस्य तु का कथा। अथवा देशनामत एव तस्य गृह्यकृतो नाम इति हेतुत एव मूलपरिचयायैवोक्तं तेन भगवता, पारस्करो देश इति। सत्येव मस्य यास्कस्योभय मेव ज्ञातम् : निवासोऽभिजनो वा देशः, पूर्वपुरुषस्य।

शतपथीयः खलु यास्कोऽप्यस्यातिपूर्वपुरुष इत्यपि भवितु मर्हति; तस्यापि यस्कगोत्रीयत्वेनावगमात्। ततश्चास्य यजुर्वेदित्व मपि सम्पद्यते।

तथाचायम्—यस्कगोत्रः, पारस्करदेशीयः, पारस्करवंशधरः, यजुर्वेदी च निरुक्तकृत् यास्क इत्येतावन्तः परिचयाः यथाकथ मपि लभ्यन्त इति शम्।

(५)

अथ इदानी मिद मपि विचार्यम्,—अस्य यास्कस्य ऋषित्व मस्ति नास्ति वेति। अनुभूयते हि त्रिविध मृषित्वम्,—मुख्य मातिदेशिकं तार्त्तीयीकञ्चेति। तदेतत्त्रिविधाना मन्यतम मस्यास्त्येव चेत् किंविध मित्येव निर्णेतु मवतार्यतेऽयं प्रबन्धः।

मुख्यर्षिलक्षणन्तु स एव स्वय मेव माह—"ऋषिः, दर्शनात्। स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यवः। तद्यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत् तदृषीणा मृषि त्व मिति विज्ञायते (२ भा० १९९ पृ०)"—इति। अत्रोक्तं तद्यदेनानित्यादिकं ब्राह्मणमत मेवेह प्रमाणत्वेनोपन्यस्तम्; तदुक्तं तत्रैव वृत्तिकृता दुर्गाचार्येण—"ब्राह्मण मपि चैतस्मिन्नर्थे दर्शयति 'तद्यदेनांस्तपस्यमानान्' —इत्यादि। '—' एतत् उच्यते यत्कृत मृषीणा मृषित्वम् (२भा० २०१पृ०)"-इत्यादि। अपरञ्चापि "ऋषिः कुत्सो भवति, कर्त्ता स्तोमानाम्—इत्यौपमन्यवः (२ भा० २९९ पृ०)"—इति च तन्निदर्शनं प्रदर्शित मेतेनैव यास्केन। किञ्च तत्पूर्वतनाना मपि तथैव व्यवहार इति च प्रदर्शितं तेनैव। तथाहि—"साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः"—इत्याद्युक्त मालोचनीयम् (कै पृ०)। तत्रैव

"ऋषन्ति अमुष्मात् कर्मण एव मथनेन मन्त्राः संयुक्तादमुना प्रकारेण-तल्लक्षणं फलविपरिणामो भवतीत्यर्थः"—इति च ऋषिपदनिर्वचनं कृतं दुर्गाचार्येण । एवञ्च मन्त्रद्रष्टृणा मेव मुख्य मृषित्व सिद्धम् ; तथा चादि-कल्पजाना मतिप्राचीनतमानां वसिष्ठ-वामदेवादीना मेव तादृशर्षित्व मुररीकार्य मिति प्रतीयत एव ।

द्रष्टृत्वं कर्तृत्वञ्चाभिन्न मेव प्रायः ; तत्र अतीवप्राचीनानां मन्त्रेयकालि-कानां मेव कृते दृष्ट मिति व्यवहारो नान्यत्रेत्येव विशेषः । तदिमानि "दृष्टं साम (४.२.७.)"—इत्यादि-पाणिनिसूत्रीयाणि "वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम"-इत्यादीनि वृत्तिकृदुदाहरणादीनि द्रष्टव्यानि ; तथैव "स आङ्गिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत्, स गृत्समदो द्वितीयं मण्डल मपश्यत्"-इत्येवमादीन्यनुक्रमणीवचनादीनि च किञ्च निरुक्तकारोऽप्याह तथा—"ऋषेरुपदिष्टस्य तदार्षम (१ भा० ११ पृ०)"-इति । "मत्स्यानां जाल मापन्नाना मेतदार्षम् (३ भा० २५१ पृ०)"-इत्यादि च ।

दृष्टे तत्रैवार्थे कृत इति व्यवहारोऽपि नादृष्टचरः । तथा ह्यैतरेयके ब्राह्मणे—"देवा ह वै सर्वचरौ सत्रं निषेदुस्ते ह पाप्मानं नापजघ्निरे । तान् होवाचार्बुदः काद्रवेयः सर्प ऋषि मन्त्रकृत् (६.१.१.)"—इति । निरुक्तेऽप्येवं दृष्टान्तो न दुर्लभः । तथाहि—"इदञ्च मेऽदादिदञ्च मेऽदादित्यृषिः प्रसङ्ख्यायाह सुवास्त्वा अधि तुग्वनि (२ भा० ४१७ पृ०)"—इति, "वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव (४ भा० ८ पृ०)"—इत्यादि च । यास्कपूर्वप्रवादा अप्यत्र सङ्गृहीताः सन्ति, तत्राप्यस्त्येव कृतकत्वप्रसिद्धिर्मन्त्राणाम् । तथाहि—"तत्रेतिहास माचक्षते— विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुरोहितो बभूव । . . . । स वित्तं गृहीत्वा विपाट्छुतुद्र्योः सम्भेद माययावनुययुरितरे । स विश्वामित्रो नदीं तुष्टाव गाधा भवतेत्यपि, द्विवदपि बहुवत् (२भा० २३७पृ०)"—इत्यादि । तथा "धातोः कर्मणः समान-कर्तृकादिच्छायां वा (३.१.७.)"—इति पाणिनीयस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे प्रसङ्गतो भगवता पतञ्जलिनापि भाषितम्—"ऋषिः पठति—'शृणोत

ग्राह्मणाः'-इति"—इति। स्तवनपठनादिकस्य कृतिविशेष एव; तदेवं मन्त्रकर्तृत्वं मन्त्रद्रष्टृत्वस्य वस्तुतोऽभिन्न मिति स्फुटम्।

तदित्थं मन्त्रद्रष्टृत्वं त्वृषीणा मेव, तथा ऋषित्व मपि मन्त्रद्रष्टृत्वानुगत मेवेत्यपि स्थितम्। एव मृषित्व-मन्त्रद्रष्टृत्वयोः सामानाधिकरण्यं सर्वसम्मत मिति मन्त्रद्रष्टृत्वमूलक मेव मुख्य मृषित्व मित्यत्र च न कोऽपि संशयः। अथ कस्या मपि संहितायां यास्कस्य एकोऽपि मन्त्रो न दृष्टचरः, न चाद्ययुगीयस्यास्य यास्कस्य मन्त्रकर्तृत्वसम्भवोऽपि; तदेव मस्य यास्कस्य मन्त्रकर्तृत्वाभावात् मुख्य मृषित्वन्तु नास्त्येव।

ब्राह्मणकर्तॄणां ताण्ड्यादीनां मन्त्रकर्तृत्वाभावेऽपि मन्त्रकर्तृत्वतुल्यतया आतिदेशिक मृषित्वन्तु स्वीकृत मेव यास्कपूर्वतनैरपि। तथाहि—"साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः ... उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं वेदाङ्गानि च (२ भा० १३७)"-इति। अत्र 'अवरे'-इति पदात् ऋषय एव गम्यन्ते; तथाच निघण्टुकारस्य, ब्राह्मणापरपर्यायानां वेदानां प्रवक्तॄणाम्, वेदाङ्गानाञ्च कर्तॄणा मपि ऋषित्वव्यवहार आर्यसम्मत एवेति तत्र ध्वनितम्। तदत्र, यास्कस्य निघण्टुकर्तृत्वं नैवेति पूर्वमेव प्रतिपादित मस्माभिः; ब्राह्मणप्रवक्तृत्व मपि नास्त्येव; वेदाङ्गकर्तृत्वं त्वस्ति, परं न तद् वेदाङ्ग मिदं निरुक्तम्, यत्कृत मृषित्वं स्यादेतत्कर्तुर्यास्कस्य; प्रदर्शितयास्कानूक्तश्रुतितोऽपि यास्कपूर्वप्रचलितनिरुक्तादिकर्तॄणा मेव ऋषित्वावगमात्। तदेतावतेद मेव निष्पन्नम्, यास्कस्यास्य त्वेव मातिदेशिक मृषित्व मपि नोपयुज्यते इति।

अथ प्रदर्शिते शतपथब्राह्मणवचने व्यक्त मेवास्य पूर्वपुरुषस्य मधुविद्याप्रवक्तृत्वम्, मधुविद्या च ब्राह्मणान्तर्गतैव; तथाच तादृशस्य ब्राह्मणप्रवक्तुः वंशधरत्वेनैवास्यापि यास्कस्य मुख्यर्षित्व मापाद्य मेवेत्यपि वक्तुं न युज्यते; लोकवेदव्यवहारविरोधात्; न च लोके नापि वेदे ऋषिवंशप्रभवत्वेनैवर्षित्वं क्वचिदपि हि व्यवहृतं दृश्यते।

लोके तावत्— वयन्तु कश्यपर्षिवंशप्रभवा एव, परं कः खलु भारते

ऽस्मान् प्रति ऋषय इमे इति व्यवहरन्ति ? किं बहुना यदि हि वंशप्रभवत्वेनैव ऋषित्व माप्यं भवेत्तर्हि अद्यतनीया अप्यार्याः सर्व एव प्राय ऋषय एवोक्ताः स्युः ; सर्वेषा मेव कश्यप-भरद्वाज-वसिष्ठादि-वंशीयत्वात् ; न ह्येवं व्यपदेशो दृश्यते लोके क्वापीति नैवं व्यवहारो लौकिक इति स्फुटम् ।

वैदिकव्यवहारतस्त्वाधिगम्यते नावाप्य मृषित्व मृषिवंशप्रभवत्वेनैवेति । तथा हि—"अर्चनानाः पुत्रार्थो राज्ञेन रथवीतिना । आर्त्विज्याय वृतो यज्ञे विवृते स्वौत्र आश्रितः । रथवीतिसुतां कन्यां ददर्श पितुरन्तिके । ययाचे सुकुमाराय श्यावाश्वाय च तां सुताम् । स पत्नीमना भार्यामपृच्छत् किं प्रयच्छसि । इति पृष्टा पुनः प्राह कथ मस्मै प्रदास्यसि । इतः पूर्वं सुता दत्ता नासीदनृषये क्वचित् तत्तथेति निश्चित्य प्रत्याचख्यावर्चनानसम् । श्यावाश्वः संस्थिते यज्ञे तेन राज्ञा निराकृतः । तत्पत्न्याशान्वितो विप्रस्तपस्तेपे सुदारुणाम् । ब्रह्मचर्यरतः शान्तो भिक्षार्थं पर्यटन् द्विजः । तरन्तमहिषीं साध्वीं विभिन्दुशी शशीयसीम् । सा तस्मायान्तिकं पत्युः प्रोवाचागतवानृषिः । इत्युक्तो नृपतिर्भार्यां प्रत्याहैनं प्रपूज्य । सानुज्ञाता गवां यूथं प्रादादाभरणानि च । तरन्तोऽपि पुनस्तस्मै प्रादाद्धन मपेक्षितम् । दत्त्वा च पुरुमीढस्य स्वानुजस्यान्तिकं प्रति । प्रेरयामास तमृषिं सोऽपि त्वां मानयिष्यति । तथेति राज्ञो वचनं निशम्य तद्भार्यया दर्शितसर्वमार्गः । गच्छन् शनैरर्द्धपथे मरुद्गणान् समानरूपान् स्वदिदृक्षयागतान् । विलोक्य विप्रः सभयः प्रणम्य कृताञ्जलिः कण्टकिताङ्गसङ्गः । तुष्टाव स्तुत्यान् मरुतो विशिष्टैरर्थैर्वचोभिः परितुष्टचित्तः । सम्प्राप्य सर्वं स्वमनीषितं तदा मरुद्गणेभ्यो मुदितात्मवञ्चः । तदाभवदृषिः सूक्तदृष्टा श्यावाश्वनामकः । पश्चात् पुनर्गृहं गत्वा भूयो लब्ध्वा गवां शतम् । दाल्भ्यो मन्त्रदृशं राज्ञा चोदितः स्वसुतां ददौ । पुरुमीढस्तरन्तश्च तद्भार्या च शशीयसी । दाल्भ्यो यो रथवीत्याख्यः सप्त ये मरुतां गणाः । ते तस्मै यद्दुस्तुष्टास्तत् केष्ठेत्यत्र वर्ण्यते ॥"—शौनकीय-बृहद्देवतोक्तं सायणलिखितं पुरावृत्तं 'केष्ठा' —इति सूक्ती-

योपोद्घातम्। तच्च सूक्त मेकोनविंशत्यृच मृक्संहितायाः पञ्चममण्डलीय पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमम्। एवञ्च यद्यपि अत्रिवंशप्रभवः अर्चनानाः, ऋषिरिति प्रसिद्धः, तथापि तत्पुत्रः श्यावाश्वो न ऋषिशब्दव्यपदेशभाक् पितृनामकृत इति सुव्यक्त मत्र।

अर्चनानसः ऋषित्वं तु तत्रैवाग्रे स्पष्ट मुक्तम्। तथाहि, तत्र सूक्तीयसप्तदशर्ग्व्याख्यानप्रसङ्गे च पुनः—"सम्पन्नऋषिभावस्य श्यावाश्वस्यार्चनानसः। रथवीतिसुतायाश्च विवाहं शौनकोऽब्रवीत्। कथम्? मरुत्सु तु प्रयातेषु श्यावाश्वः सुमहायशाः। प्रादुर्भूतार्ष मात्मानं ज्ञात्वाऽत्रिकुलनन्दनः। रथवीतेर्दुहितरं मगच्छन्मनसा तदा। स सत्य मृषि मात्मानं प्रवक्ष्यन्रथवीतये। 'एतं मे स्तोमम् (५.५.५.१७,१८.)'-इत्याभ्यां दौत्ये रात्रिं न्यवेदयत्। ऋषेर्नियोग माज्ञाय देव्या राज्या प्रचोदितः। आदाय कन्यकां दातु मुपेयायार्चनानसम्। पादौ तस्योपसङ्गृह्य स्थित्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः। रथवीतिरहं दार्भ्य इति नाम शशंस सः। मया संयोग मिच्छन्तं त्वां प्रत्याचक्षि यत् पुरा। तत् क्षमस्व नमस्तेऽस्तु मे मास्म भगवन्! क्रुधीः। ऋषेः पुत्रः स्वय मृषिः पितासि भगवानृषेः। हन्त प्रतिगृहाणेमां स्नुषा मित्येन मब्रवीत्। तस्मै ददावश्वशतं स राजा स्वलङ्कृतां चापि सुतां स्नुषार्थम्। विवाहकालेऽपि ददौ नरेन्द्रः शतं हयानां दुहितुः सहस्रम्। गवां सहस्रं वसु च प्रभूतं तस्मै तपोऽन्तेऽथ वनं जगाम"—इति। एवञ्च श्यावाश्वस्य, पितुः पितामहस्य च ऋषित्वेऽपि न ऋषित्वव्यवहारोऽभूत्; अपि तु मन्त्रद्रष्टृत्वेनैवेति सुव्यक्त मेव।

ऋक्संहितायान्तु श्यावाश्वस्य सप्तदश सूक्तानि (५.५२—६१; ५.८१: ५.८२; ८.३५—३८; ९.३२.), तत्र च १७७ ऋचः श्रूयन्ते; अत एव तस्य ऋषित्वम्। तत्पितुः अर्चनानसस्तु त्रीणि सूक्तानि (५.६३: ५.६४; ८.४२.), तत्र च २० ऋचः श्रूयन्ते; अत एव तस्यापि ऋषित्वम्। तत्पितुश्च अत्रेर्भौमस्य चतुर्दश सूक्तानि (५.२७; ५.३७—४३; ५.७६; ५.७७; ५.८३—८६.) तत्र च १२२ ऋचः; अपरसूक्तेषु च तस्यैवात्रेः

खलु नव (९. ६७. १०—१२ ; ९. ८६. ४१—४५ ; १०. १३७. ४.) ऋचः श्रूयन्ते ; अतएव तस्यापि ऋषित्वम्। अत्रिश्च ऋक्संहिताया मेको भौमोऽपरः सांख्यः ; तदत्र न ज्ञेयः कतरोऽस्य श्यावाश्वस्यादिपुरुषः ; परं सांख्यस्याप्यत्रेरस्ति षडृच मेकं सूक्तम् (९. १४३.) ; अतस्तस्याप्यृषित्वम्। तदित्थं सत्य हि यास्कस्य मुख्यर्षिवंशप्रभवत्वेऽपि मुख्यर्षित्वं सुदुर्लभ मेव।

नन्वेवं महाभारते कथ मुक्तं दृश्यते "यास्को मा मृषिरव्यग्रः"-इति, "यास्क ऋषिरुदारधीः"-इति च ; अत्र ब्रूमः— तत्र महाभारतकारस्य स्वस्य यथा ऋषित्वं तथैव पूजनीयत्वापरपर्यायक मेव ; तादृश ऋषित्वस्यापि वर्त्तत एवेति। वस्तुतो मन्त्रद्रष्टृत्वेनैव आदिवसिष्ठादीना मृषित्वं मुख्यम् ; तादृगृषित्वन्तु ताण्ड्यादीनां ब्राह्मणप्रवक्तृणा मपि नास्ति ; तत् महाभारतरामायणादिकर्त्तृणान्तु कथा दूरपराहतेव। तत्तुल्यत्वेन च ऋषित्वं द्वितीयम् ; तदेवाह महाभाष्ये भगवान् पतञ्जलिः—"न तावदनृषिः कश्चित् स्मर्यते कल्पसूत्रकृत्। कर्त्तृत्वं यदृषीणान्तु तत् सर्वं मन्त्रकृत्-समम् (१.३.१०.)" -इति ; तदेवं द्वितीय मृषित्वम्, ब्राह्मणभागप्रवक्तृणाम् अनुब्राह्मणप्रवक्तृणाम्, ब्राह्मणान्तर्गतानां किञ्च प्रायोऽनुमानां—कल्पादिवेदाङ्गशास्त्राणां प्रवक्तृणाम् ; ईदृगृषित्व मपि नास्ति तेषा मद्यप्रचलितमहाभारतकारादीनाम्। बहुज्ञत्वात्, बहुमानत्वादित्याद्यतिशयप्रकाशकवचन मिदम् "अय मृषिः"-इति यत्र प्रयुज्यते, तस्य त्वृषित्वं पूजनीयत्वापरपर्य्यायकं तृतीयम्। तादृगृषित्व मेव व्यासवाल्मीक्यादीनाम्। तत् तार्त्तीयीक मृषित्व मेव यास्कस्याप्य स्थित मिति मन्यते चेन्न तत्रास्माक मसम्मतिः; परं मुख्य मृषित्वं तु तस्य नासीदेव, द्वितीयन्त्विद मपि न सम्भाव्यते।

अपि च गणपाठे शिवादिषु (४.१.११२.) यस्कपाठदर्शनादेत दपि ज्ञायते,— यन्नामतोऽस्य नाम यास्क इति, तस्याप्येतदादिपुरुषस्य नासीत् ऋषित्व मिति ; सति हि तस्य ऋषित्वे ऋष्यणा (४.१.११४.) एव यास्केति सिद्धौ तत्पाठफल माकाशकुसुमायित मेव स्यात्। अत एव "यास्को मुनिः"-इति दृश्यते मुग्धबोधादौ ; न तु "यास्क ऋषिः"-इति।

यास्कस्य मुख्यर्षित्वविचारस्तु दूरे आस्ताम्,—विज्ञतिवल्लीकारः खलु यास्कपूर्वजो व्याडिस्तद्गुरोः शौनकस्य प्रातिशाख्यकारस्यापि मुनित्व मेव। तथाहि—"नत्वादौ शौनकाचार्यं गुरुं * * * मुनीन्द्रम्"—इति (वि० १. २.)। "पुनः किं विशिष्टम् ? 'मुनीन्द्रम्' मननशीला मुनयः, तेषु श्रेष्ठम्"—इति च तत्र तट्टीकाकारः। तथा पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलीना मपि मुनित्व मेव सर्वत्र व्यवहृतं गम्यते, न क्वाप्यृषित्वम्। तथा हि —"मुनित्रयं नमस्कृत्य"—इत्याह दीक्षितः; किञ्च "योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन। योऽपाकरोत् तम् प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि"—इत्यत्रापि पतञ्जलेर्मुनिप्रवरत्व मेव स्मर्यते ; तथा "तत्र वृद्धिरादैजित्याद्यध्यायाष्टकात्मकं महेश्वरप्रसादेन भगवता पाणिनि नैव प्रकाशितम्। अत्र कात्यायनेन मुनिना पाणिनीयसूत्रेषु वार्त्तिकं विरचितम्, तद्वार्त्तिकस्योपरि च भगवता पतञ्जलिना महाभाष्य मारचितम्। तदेतत् त्रिमुनि व्याकरणं वेदाङ्गं माहेश्वर मित्याख्यायते"—इति चाह प्रस्थानभेदकृन्मधुसूदनोऽपि।

वेदाङ्गेषु षट्सु, यास्तु शिक्षाः तैत्तिरीयब्राह्मणादौ श्रूयन्ते, तासा मेव ऋषिकृतत्वम् ; छन्दोविधानानि च यानि सामवेदीयानुब्राह्मणादौ श्रूयन्ते, तेषा मेव ऋषिकृतत्वम् ; ज्योतिषाञ्च ये खलु निदानसूत्रादौ श्रूयन्ते तेषा मेव ऋषिकृतत्वम् ; व्याकरणानि च पदपाठाद्यात्मकानि पुरा स्थितानि, यानि चेदानीं पाणिनीयार्कप्रभातोऽदृश्यानि,—अहनि सहस्ररश्मिप्रभातस्तारकामण्डलानीव किञ्च शाकटायनीयर्क्तन्त्रादीनि च यानीदानी मपि ज्योतिरिङ्गना इव वरीवर्त्तन्ते, तेषा मृषिकृतत्व मेव ; निरुक्तानि च यानि ब्राह्मणेषु दृश्यन्ते, अनुब्राह्मणेषु च स्थितानीत्यनुमीयन्ते, निदानसूत्रेषु चोपलभ्यन्ते, शाकपूण्यादिकृतान्यासन्निति च यास्कवचनादितोऽवगम्यन्ते, तेषा मृषिकृतत्व मेव ; पैङ्ग्यादीना मतिप्राचीनतमकल्पसूत्राणान्तु प्रायो ब्राह्मणसमकालिकत्व मेव पाणिनिशासनादिभिरवगम्यते, तत्तेषा मृषिकृतत्वे तु नास्त्येव सन्देहावसरः। यतश्च पैङ्ग्यादीनि

प्राचीनतमानि कल्पसूत्राणि चिरादेव ब्राह्मणतः पृथगेव प्रोक्तानि, प्रायस्तत्समकालिकानि चेति तेषा मार्षत्वं निर्विवाद मेव ; अतो भाष्योद्धृतायां मङ्गलकृतकारिकायां 'न अनृषिः कल्पकृत्'-इति कल्पकृता मेवानृषित्वशङ्का निवारिता ; न हि तत्रोक्तं दृश्यते 'न अनृषिः वेदाङ्गकृत्'-इति । एवं च निष्पन्न मेतत्,— ब्राह्मणानुब्राह्मणान्तर्गतानां निरुक्तादीनां वेदाङ्गाना मातिदेशिकार्षत्व मभ्येव ; शाकपूण्यादिकृतानाञ्च तथा सम्भवः, यास्कीयस्यास्य ग्रन्थस्यार्षत्वं तु महाभारतादिग्रन्थाना मिव तार्त्तीयीक मेवेति ।

विकृतिकौमुद्यादौ यत् पाणिनिपरजस्यापि व्याडेः ऋषित्वाख्यानं दृश्यते—"व्याडिनैव महर्षिणा"-इति (१.४श्लो०), तदपि तथाभिप्रायेणैव ; तेषां हि नये मन्त्रादिकर्तृयोग्यतैवर्षित्वे निदानम् । तादृशी योग्यता तु नूतनवेदाङ्गानां तदङ्गानाञ्चापि कर्त्तॄणां पाणिनि-व्याडि-शौनक-यास्कादीना मासीदेवेति तेषा मप्यृषित्वं मन्तव्य मेवेति भवेत्तदपि तार्त्तीयीक मेव ; तद् भवतु नामात्रापि न नो विवादः । ऋक्प्रातिशाख्यकृत् शौनकोऽपि तार्त्तीयीक मार्षत्व मेवाभिप्रत्योक्त मेवम्—"कृत्स्नञ्च वेदाङ्ग मनिन्द्य मार्षम्" इति-(ऋ० प्र०)। अपि च व्याडेर्मुख्यर्षित्वे तु क्रौड्यादिगणे व्याडिशब्दस्य पाठो वैयर्थ्य मेवापद्येत ; "क्रौड्यादिभ्यश्च (पा० ४.१.८०.)"-इति सूत्रस्याप्यनार्षविषयत्व मेव निर्णीतात्, तस्य हि "अणिञोरनार्षयोः (४. १. ७८.)" इत्येतत्सूत्रप्रपञ्चभूतत्वात् । अत एव "गोत्रावयवात् (पा० ४. १. ७९.)"-इति सूत्रस्य भाष्ये—"अष्टाशीति सहस्राण्यूर्ध्वरेतसा मृषीणां बभूवुः, तत्रागस्त्याष्टमैः ऋषिभिः प्रजननोऽभ्युपगतः, तत्र भवतां यदपत्यं तानि गोत्राणि, अतोऽन्ये गोत्रावयवाः । . . . कथं येभ्यः अगुरूपोत्तमेभ्य इष्यते ? सिद्धन्तु रौढ्यादिषूपसंख्यानात् । . . . । के पुनरौढ्यादयः ? ये क्रौड्यादयः"-इत्याह भगवान् पतञ्जलिः । तदेतत्सार मेवाकृष्योक्तं दीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्याम्—"अगुरूपोत्तमार्थोऽनणिञर्थश्चारम्भः"-इति ; न चोक्तं तेन तत्रार्षार्थस्येति । यद्यप्यृषिरपि कश्चिद् व्याडिः स्यात्, तर्हि तदपत्यं न भवेत 'व्याड्या' इत्यतोऽत्र क्रौड्यादिगणेऽवश्यं गणपाठकार-भाष्यकारा-

दिभिः कश्चन यत्नः कर्त्तव्य एव ; न च तथाकृतं दृश्यते । अतो व्याडेरपि मुख्यमृषित्वं नास्त्येवेति किं तत्परतन्त्रस्यैतस्य यास्कस्यर्षित्वविचारेणाप्यलम् । सङ्ग्रहकारो व्याडिरेव विकृतिवल्लीकारः ; स च पाणिनिपरजो यास्कपूर्वजश्चेत्यपि प्रतिपादयिष्यामो वयमुपरिष्टादिहैव ।

आश्वलायनगृह्यसूत्रेऽपि मन्त्रकृतामेव गणानां मुख्यमृषित्वमिति तेषां विशेषत उल्लेखो दृश्यते । तथाहि—"अथ ऋषयः,—शतर्चिनो माध्यमा गृत्समदो विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रिर्भरद्वाजो वसिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः क्षुद्रसूक्ताः महासूक्ता इति (३.४.२.)"-इति । तत्रैव चैतोऽनन्तरमाचार्यनामान्यपि कानिचित् स्मृतानि—"सुमन्तु-जैमिनि-वैशम्पायन-पैल-सूत्र-भाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्या जानन्ति बाहवि-गार्ग्य-गौतम-शाकल्य-बाभ्रव्य-माण्डूकेया गार्गी वाचक्नवी वडवा प्रातिथेयी सुलभा मैत्रेयी कहोलं कौषीतकं पैङ्ग्यं महापैङ्ग्यं सुयज्ञं सांख्यायनमैतरेयं महैतरेयं शाकलं बाष्कलं सुजातवक्त्रमौदवाहिं महौदवाहिं सौजामिं शौनकमाश्वलायनं ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे तृप्यन्त्विति (३.४.४.)"-इति । इह त्वाचार्यनामसु यद्यपि न दृश्यते यास्कनाम, पाणिन्यादीनाञ्च नाम ; तथापि सूत्रकारत्वेनैव पाराशर्यकणभक्षाक्षचरणपाणिनिप्रभृतीनां, निघण्टुसमाम्नायभाष्यकारत्वेन च यास्कस्य ग्रहणमिष्टमिति गम्यते ।

अद्यप्रचलितमहाभारतस्य बीजमासीत् पुरा किञ्चन भारतं नाम, तदेव क्रमादङ्कुरितं प्रस्फुटतत्त्वमभूत् प्रसिद्धं महाभारतमिति. तन्महाभारतमेव प्रवृद्धं पल्लवितं विस्तृतमिदानीं दृश्यते महाभारतमित्येवेति चेह गुरुचरणाः । किञ्च अत्र सूतः शौनकस्तु न चादिकालिको मण्डलकार ऋक्संहितायाः, तस्य ह्यत्र ऋषिनामसु गृत्समद इत्येव ग्रहणात् ; नापि ऋक्प्रातिशाख्यकारोऽपि तु शाखाविशेषस्य प्रवक्तैव ; शाकलादिसाहचर्यमेव हि तत्र नियामकम् । आश्वलायनोऽप्यत्र न तु गृह्यादिकृदपि शाखाप्रवक्तैव, अत्रापि हि शाकलादिसाहचर्यमस्त्येव नियामकम् ; को हि नाम 'रामकृष्णावमू आसाते'—इत्यत्र दशरथापत्यस्य रामस्य, 'राम-

न्त्यृष्यौ'–इत्यत्र च शाकटायनादेरिव श्रेष्ठता भिच्छति। वस्तुतस्त्विहाम्नाय-नीये अधोऽधः क्रम एव विवक्षितः। तथाहि—सुमन्त्वादयः चत्वारो व्यासशिष्याः समकालिकाः, तत्पूर्वजा व्यासादयः सूत्रकाराः, तत्पूर्वकालिका वाह्व्यादयः संहितापाठाध्ययनभेदोपदेशकाः, तत्पूर्वतनाः गार्गीप्रभृतयो ब्रह्मवादिन्यः, तत्पूर्वतनाः कहोलादयो ब्राह्मणादिप्रवक्तारः, तत्पूर्वतना एव शाकलादयः शाखाकारा इति। एव मेव क्रमो सामवेदीयवंशब्राह्मणादौ च सर्वत्रैव सायणादिभिश्च सर्वैरेवोऽङ्गीकृत इति दिक्।

ततश्चैषा मध्यगीयानां तार्क्ष्यीकर्षित्वसम्पन्नानां सुमन्तुप्रभृतीनाम्, तत्पूर्वकालिकाना मतिदिष्टर्षिभावापन्नानाञ्च वाह्व्यादीना मतिरूढः स्वलाय-नान्ताना माचार्यत्व मेव सम्मत माश्वलायनस्यापि, न तु मुख्यर्षित्व मिति।

सामान्यत ऋषिलक्षणं तु न दुर्लभं सम्भाव्यते ऽध्ययनीयानां सुमन्त्वा-दीना मपि। तथा च सूचित मिहैव त्रयोदशाध्याये;—"मनुष्या वा ऋषीषु क्रामत्सु देवानब्रुवन्,—को न ऋषिर्भविष्यति? इति। तेभ्य एतं तर्कं मृषिं प्रायच्छन्,—मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूह मभ्यूढम्। तस्माद्यदेव किञ्चानूचानोऽभ्यूहत्यार्षं तद् भवति (४भा० ३५८ पृ०)"–इति। एवञ्च 'अनूचानत्वे सति मन्त्रार्थाभ्यूहनसमर्थत्वम्, ऋषित्वम्'—इत्येव सामान्यत ऋषिलक्षणं फलितम्। अनूचानस्तु गुरुमुखाल्लब्धवेद एव; तल्लक्षणादिकं तु इष्टव्यं मन्वादौ। मन्त्रार्थाभ्यूहनप्रकारस्तु इहैव विहितः,—"तपसा पार मौप्सितव्यम्"–इत्यादिना; "शाकपूणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे (२भा० १८८ पृ०)"—इत्याद्युदाहृतञ्च तदत्र यास्केन। तदीदृशं मृषित्वं त्वस्माक मपि कृतब्रह्मचर्य्याणां मन्त्रार्थाभ्यूहनसमर्थानां सम्भवेदेव, तत् किन्नाम भगवतोऽस्य यास्कस्येति।

इत्थं निष्पन्न मेतत्;—एतन्निरुक्तकारो यास्कः खलु वस्तुतो मुनिरा-चार्यश्चेत्येव चिरात् प्रसिद्धः; एव मप्यस्य भगवतः सामान्यत ऋषित्व मव्याहत मेव; तत्रापि विशेषतो विचारिते स्यात् तार्क्ष्यीकं तदिति सिद्ध मेतस्यापि च ग्रन्थस्यार्षत्व मिति शम्।

(६)

अथेदानीमिद मिदं विचार्यम्,—कियान् निरुक्तग्रन्थोऽय मिति। अस्माभिस्तु यावन्ति निरुक्तपुस्तकानि दृष्टानि, तेषु सर्वेष्वेवास्य "समाम्नायः समाम्नातः स व्याख्यातव्यः"-इत्यारम्भवाक्यं दृष्ट मेव, घ-जातिरिक्तेषु सर्वेष्वेव "ब्रह्म शुक्ल मसीय ब्रह्म शुक्ल मसीय"-इति परिसमाप्तिवचनञ्च; घ-ञ-पुस्तकयोस्तु "य एवं वेद"-इत्येव समाप्तिवाक्यम्; तदुत्तरस्थितः "नमो ब्रह्मणे नमो महते भूताय नमः पारस्कराय नमो यास्काय ब्रह्म शुक्ल मसीय ब्रह्म शुक्ल मसीय"-इत्येवं पाठस्तु तयोर्न दृश्यते; तदिदं न विशेषपार्थक्यम्। द्वि-चतुः-खण्ड-कृतं न्यूनाधिक्यं खण्डभेदकृत माधिक्यं चाकिञ्चित्कर मेवेदृशे प्राचीनतमे ग्रन्थे। तथाप्यस्ति किञ्चिदत्र विचारणीयम्। तथाहि—केषुचित् पुस्तकेषु द्वादशाध्यायान्तं निरुक्तम्, तत उत्तर मध्यायद्वयात्मकं परिशिष्ट मिति लिखितं दृश्यते; केषुचित् द्वादशाध्यायान्त मेव निरुक्तम्, परं तत उत्तर मेकाध्यायात्मक मेव परिशिष्ट मिति लिखितं दृश्यते, अपि तस्मिन्नेकस्मिन्नेवाध्यायेऽपरपुस्तकदृष्टाध्यायद्वयीयाः सर्व एव खण्डा विद्यन्त एव; केषुचित्तु तादृश-त्रयोदशाध्यायस्यान्ते एव "निरुक्तं समाप्तम्"-इति लिखित मस्ति, परिशिष्टशब्दोऽपि न तेषु लक्ष्यते; केषुचित् अन्त्याध्यायद्वयान्ते परिशिष्टं समाप्तं लिखित मस्ति, किन्तु तयोः क्रमात् त्रयोदशचतुर्दशाध्यायत्वे च। अत एतर्हि विचार्यते द्वादशाध्यायात्मकं त्रयोदशाध्यायात्मकं चतुर्दशाध्यायात्मकं वेति कत्यध्यायं निरुक्त मिति।

निघण्टुव्याख्यानकारस्य देवराजयज्वनो मते तु "समाम्नायः समाम्नातः (२ भा० ८ पृ०)"-इत्यादि, "य ऋतुः कालो जायानां य ऋतुः कालो जायानाम् (४ भा० ३३२ पृ०)"-इत्यन्तं द्वादशाध्यायात्मक मेव यास्कीयं निरुक्तम्। तदुक्तम्—"भगवता यास्केन समाम्नायं नैघण्टुक-नैगम-दैवतकाण्डरूपेण त्रिविधं गवादि देवपत्न्यन्तं निर्ब्रुवता"-इत्यादि (१ भा० २—५ पृ०)। नामातिस्तुतिप्रकरणस्योर्द्ध्वमार्गगतिप्रकरणस्य च नामापि कीर्त्तितम्;

सन्ति तु तत्रतत्रापि बहूनि निर्वचनपदानि, येषां च प्रामाण्यरूपेणाश्रयणं योग्य मेव नैरुक्तयज्वनः । यज्वना तु "स्कन्दस्वामिना च निगमव्याख्यानेषु अन्यानि च पदानि प्रातद्ग्रन्थाचार्यादुपात्तानि (१ भा० ४ पृ०)" अपि स्वग्रन्थप्रामाण्यपरिग्रहणायोक्तं परं त्रयोदशचतुर्दशाध्याययोर्निर्वचनाना मस्तित्वं तत्सम्मत मेव चेत् कथं न तथा निर्देशस्तेन कृतम् ? तथाच आद्य-योर्नां कर्तव्याना मप्यस्मरणात् तथा अस्तित्वेन निरुक्तत्वेन वा ज्ञानाभाव एव तस्य यज्वनः सुव्यक्त इति ।

निरुक्तवृत्तिकृता दुर्गाचार्येण तु ग्रन्थारम्भे निरुक्तस्य द्वादशाध्यायीत्व मुक्तापि, अन्ते सपादद्वादशाध्यायीत्व मुक्तम्; फलतस्त्रयोदशाध्यायीत्व मेव स्वीकृतम् । तथाहि प्रथमखण्डव्याख्यानारम्भे— "अयञ्च तस्य द्वादशाध्यायी भाष्यविस्तरः; तस्य इदमादिवाक्यं समाम्नायः समाम्नात इति (२ भा० ८ पृ०)"-इति । अन्ते "ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ अष्टादशाध्यायः (त्रयोदशाध्यायः) समाप्तः; इति सपादसप्तदशाध्यायी ऋज्वर्था नाम निरुक्तवृत्तिः समाप्ता"-इति (४ भा० ३६५) एवञ्च वृत्तिकृन्मते अतिस्तुतिरूप-त्रयोदशाध्यायस्य च निरुक्तत्व मेव, न तु परिशिष्टत्वम्; ऊर्द्ध्वमार्गगतिरूप-चतुर्दशाध्यायस्य (द्वितीयपरिशिष्टस्य) तु सर्वथाऽस्वीकरण मेव सम्पन्नम् । अपरञ्च त्रयोदशस्याध्यायस्य स्वल्पग्रन्थत्वादेकचरणत्व मेव मत्वा, ग्रन्थान्तेऽस्य विशेषतः सपादद्वादशाध्यायीत्वं स्वीकरिष्यमाण मपि सामान्यत एवोल्लिखित मुपक्रमे द्वादशाध्यायीति । नचैव मतिस्तुतिप्रकरणस्य स्वल्पत्वादध्यायरूपत्वाभावात् सामान्यतो निरुक्तग्रन्थो द्वादशाध्याय्येव निर्देश्यः; विशेषतस्तु सपादद्वादशाध्यायीति, किञ्च मूलसूत्ररूपनिघण्टुपञ्चाध्याय्या सह सपाद-सप्तदशाध्यायीति चेत्येव वृत्तिकृन्मत मभिव्यक्तम् ।

सायणाचार्यस्तु अतिस्तुतिप्रकरणात्मकस्य त्रयोदशस्याध्यायस्य च निरुक्तत्व मभ्युपगम्याऽपि वचनतो द्वादशाध्यायी एव निरुक्तग्रन्थ इति चाभिचख्यौ । तथाहि ऋक्संहिताभाष्यभूमिकायाम्—"तद्व्याख्यानञ्च समाम्नायः समाम्नात इत्यारभ्य तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्य मनुभवत्यनुभवतीत्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को

निर्ममे"—इति। 'तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्य मनुभवत्यनुभवति'—इति तु त्रयोदशाध्यायान्त एव विद्यते ; न तु द्वादशाध्यायान्ते। तथा चैतन्मतेऽपि त्रयोदशाध्यायस्यातिस्वल्पग्रन्थत्वात् द्वादशाध्यायशेषत्वेनैव ग्रहणं व्यज्यते। किञ्चैतादृशनिरुक्तनिर्देशकथनादेतस्यापि नये ऊर्द्धमार्गगतिप्रकरणात्मकस्य चतुर्दशस्याध्यायस्य सत्तापि न लक्ष्यते ; परमाश्चर्य्यमेतत् "द्वा सुपर्णा (ऋ० सं० २. ३. १७. ५.)"—इति मन्त्रस्य व्याख्यानावसरे प्रमाणत्वेनोपन्यस्तमेव तच्चतुर्दशाध्यायीय मपि निर्वचनं निरुक्त मिति। तथाहि—"अत्र 'द्वौ द्वौ प्रतिष्ठितौ सुकृतौ धर्मकर्त्तारौ'—इत्यादि (निरु० १४ अ० ३० ख० ; ४ भा० ४०४ पृ०) निरुक्ते गत मस्य मन्त्रस्य व्याख्यान मनुसन्धेयम्"—इति। तदत्र तत्त्व मुन्नेयं धीमद्भिरेव पूर्वापरदर्शिभिरिति।

अस्मन्मते तु "समाम्नायः समाम्नातः"—इत्यादि, "य ऋतुः कालो जाया-नाम्"—इत्यन्त मेव द्वादशाध्यायी ग्रन्थो यास्कीयं निरुक्तम् ; अतिस्तुतिप्रकरणम्, ऊर्द्धमार्गगतिप्रकरणञ्च न यास्कीयम्। समाम्नातानां हि निघण्टुपदानां व्याख्यानानि, तत्प्रसङ्गतो विशेषवक्तव्यानि च द्वादशाध्यायात्मकेनैव ग्रन्थेन वृत्तानीति सिद्धेऽप्युद्देश्ये कथ मन्यत्र यास्कस्य प्रवृत्तिरेवोदियादिति। अत एव सायण-दुर्गाचार्य-देवराजेष्वेतेषु विद्वत्सु प्राचीनतमेन देवराजेन तयोः सत्तापि न द्योतिता ; ततश्च देवराजकाले न त एव त इमे प्रकरणे : त एवेति चेन्न निरुक्तत्वेन प्रसिद्धे इति सुव्यक्त मेव। ततो दुर्गाचार्यसमयेऽपि ऊर्द्धमार्गगतेर्दशा तु तथैव : परं मतिस्तुतेर्निरुक्तत्वे तु संशय एवासीत्तदानीन्तनानाम्। अत एव ग्रन्थारम्भकाले अनाकाङ्क्ष मतिस्तुतिप्रकरण मिति मत्वा तस्य निरुक्तत्वपरिहारं मनसि कृत्वैवोक्तं द्वादशाध्यायीत्वं निरुक्तस्य ; पश्चाद् ग्रन्थावसानकाले तुष्यतुदुर्जन इति न्यायेन बहुपुस्तकस्थत्वादेव तस्याप्यादरः कृतोऽपि चिरप्रसिद्धो निरुक्तो द्वादशाध्यायात्मक एवेति संस्मृत्य पुनः सङ्कोचभावेनोक्तं सपादद्वादशाध्यायीति। सायणाचार्यस्तु ततोऽप्यर्वाचीन इति निःसङ्कोचेनैवाभिचख्यौ तस्यास्तस्यास्ताद्भाव्य मित्यादि, परं चिरप्रवादानुगतं निरुक्तस्य द्वादशाध्यायीत्वञ्च न तेनोपेक्षितम्।

तथा च तस्याप्याचार्यस्य हृत्तिकृदुक्तं सपादद्वादशाध्यायीत्व मेव सम्मत मपि प्रवादविरोधभिया तत्र मौनावलम्बन मेव चातुर्य मवलम्बितम् । ऊर्द्ध मार्गगतिप्रकरणं तु तदापि निरुक्ते न प्रवेश मलभत ; सति हि प्रवेश ऽवश्य मेव तन्नामापि सायणेन गृहीतं भवेदिति । यच्चावलोक्यते "द्वा सुपर्णा (ऋ० सं० २. ३. १७. ५.)"–इत्यस्य भाष्ये "अत्र द्वौ द्वौ ··· निरुक्ते गतम्"–इत्यादि, न तद् भाष्यीयवचन मपि तु टीप्पणीटीपित माधुनिक मेव ; कालाविवेकानवधानात् तदन्तर्भूत मित्यत्र सन्देहाभावः । अन्यथा सायणाचार्यस्योन्मत्तता प्रसज्येतेति सुधीभिरेव विभाव्यताम् ।

तदेवं निष्पन्न मेतत्,—साम्प्रतं निरुक्तस्य चतुर्दशाध्याय इति प्रसिद्धम् ऊर्द्धमार्गगतिप्रकरण मनतिप्राचीनैरेव कैश्चित् निरुक्ताङ्गीभूतं कृतम् ; सायणाचार्यसमयेऽपि न तस्य निरुक्त निरुक्तपरिशिष्टत्वं वा स्थित मिति ; किञ्च यदेतर्हि निरुक्तस्य त्रयोदशाध्याय इति प्रसिद्धम्, तदतिस्तुतिप्रकरणं तु सायणकालात् पूर्व मेव निरुक्तान्तर्गतीभूतम् . तत्पूर्वजस्य दुर्गाचार्यस्य कालेऽप्येतद्विषये तादृशाना मपि धीमतां धियः सन्देहदोलायां दोदुल्यमाना एव स्थिताः,—किमिदं निरुक्तं न वेति । तत्पूर्वकाले तु तयोर्निरुक्तत्वशङ्कापि नासीदेव । अत एव यास्कीयैतन्निरुक्तात् परतोऽपि कात्यायनीयेऽत्र व्याकरणाध्ययनप्रयोजनान्वाख्यानपरवार्त्तिके 'चत्वारि शृङ्गाः (ऋ० सं० ३. ८. १०. ३.)'–इति मन्त्रस्योल्लेखो विद्यते ; अपि तदीये खलु पातञ्जले महाभाष्ये तस्य मन्त्रस्य निरुक्त-त्रयोदशाध्यायसम्मतं व्याख्यानं न दृश्यते, दृश्यतेऽपि तु व्याख्यानान्तर मेव तत्प्रकरणानुगतम् । तथाहि—"चत्वारि शृङ्गाणि, चत्वारि पदजातानि ; नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च । त्रयो अस्य पादाः, त्रयः कालाः ; भूतभविष्यद्वर्त्तमानाः । द्वे शीर्षे, द्वौ शब्दात्मानौ ; नित्यः कार्यश्च । सप्त हस्तासो अस्य, सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धः, त्रिषु स्थानेषु बद्धः ; उरसि कण्ठे शिरसीति । वृषभः, वर्षणात् । रोरवीति, शब्दं करोति ; कुत एतत् ? रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो मर्त्यान् आविवेश इति, महान् देवः शब्दः, मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्याः ;

तान् आविवेश। महता देवेन साम्यं यथा स्यादित्यध्येयं व्याकरणम्"—इति। नैरुक्तव्याख्यानमन्विष्यैव त्रयोदशे (४भा० ३४५ पृ०) द्रष्टव्यम्। यदि हि नामैतस्यातिस्तुतिप्रकरणस्यापि निरुक्तत्वं भगवतः कात्यायनस्याप्यभिमतं स्यात्तर्ह्येतस्य तु मन्त्रस्य तत्र प्रकरणेऽनुपयुक्तत्वादुल्लेख एव न स्यात्। तत् किं पतञ्जलेर्व्याख्यानान्तरप्रतिपिपादयिषयेति। किञ्चैव मत्र त्रयोदशेऽध्याये (४भा० ३४४ पृ०) 'जर्भरी'—इत्यस्य 'भर्त्तारौ'—इति, 'तुर्फरीतू'—इत्यस्य 'हन्तारौ'—इति चार्थद्वयदर्शनसम्पन्नोऽपि महाभाष्यकारः कथं ब्रूयात्—"बहवोऽपि हि शब्दा येषा मर्था न विज्ञायन्ते 'जर्भरी'-'तुर्फरीतू' (१अ० १पा० १आ०)"—इति ? अतः स्पष्ट मेवाभिगम्यते—नाय मध्यायो भगवत्पतञ्जलिना दृष्ट इति। सिद्ध मित्थं द्वादशाना मेवाध्यानां यास्कीयनिरुक्तत्वम्, तस्यैव परिशिष्टरूपयोर्द्वयोस्तु महाभाष्यतोऽप्यर्वाचीनत्व मिति शम्।

(७)

अथेदानीं मिद मपीह विचार्य मस्ति:—कः कालोऽस्य यास्कस्य ? कस्मिन् समये ऽय मिमां भुव मलञ्चकारेति विवेचयामइति यावत्।

अत्रोवत ! अस्माक मैतिहासिकग्रन्थो दोषशून्यः सर्वावयवपूर्णो विश्वास्यो नैकोऽपि दृश्यते; पुराप्यासीन्नवेति कस्यावगमो विद्यते।

सत्य मेतत् वेदानां मन्त्रभागेषु बहव एवेतिहासा लभ्यन्ते; तथा चोक्तं भगवता यास्केन—"त्रितं कूपेऽवहित मेतत् सूक्तं प्रतिबभौ; तत्र ब्रह्म, इतिहासमिश्रम्, ऋङ्मिश्रम्, गाथामिश्रं भवति (२ भा० ३८४ पृ०)"—इत्यादि। परं प्रायस्ते सर्व एवोपमामूलका रूपकवर्णनात्मका एव। तथाहि—अतिष्ठन्तीना मिति मन्त्रं व्याख्यन्निन्द्रशत्रुपदनिर्वचनावसरे चाह यास्कः—"इन्द्रशत्रुः; इन्द्रोऽस्य शमयिता वा शातयिता वा तस्मादिन्द्रशत्रुः, तत्कः ? वृत्रः;—मेघ इति नैरुक्ताः, त्वाष्ट्रोऽसुर

इत्यैतिहासिकाः* । अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति (२ भा० २१७ पृ०)"—इत्यादि ।

अन्यच्च: श्रूयते हि "प्रजापतिरात्मनो वपा मुदक्खिदत् (तै० सं० २. १. १.)"—इत्यादि । अत्राप्येव मेव रूपकार्थाः कृता मीमांसाभाष्यकृच्छबरस्वाम्यादिभिः । तथाहि—"कथं पुनरनुत्खिन्नायां वपायां 'प्रजापतिरात्मनो वपा मुदक्खिदत्'-इत्याह ? उच्यते,—असद्वृत्तान्तान्वाख्यानम् ; स्तुत्यर्थेन प्रशंसाया गम्यमानत्वात् । इहान्वाख्याने वर्त्तमाने द्वयं निरूप्यते,—यच्च वृत्तान्तख्यानम्, यच्च कस्मिंश्चित् प्ररोचना द्वेषो वा । तत्र वृत्तान्तान्वाख्यानं न प्रवर्तकं, न निवर्त्तकं चेति प्रयोजनाभावादनर्थक मित्यविवक्षितम् ; प्ररोचनया तु प्रवर्त्तते, द्वेषान्निवर्त्तते इति तयोर्विवक्षा ; वृत्तान्तान्वाख्यानेऽपि विधीयमाने आदिमत्ता दोषो वेदस्य प्रसज्येत ; कथम्पुनरिदं निरालम्बन मन्वाख्यायते ? इति, उच्यते—नित्यः कश्चिदर्थः प्रजापतिः स्यात्,—वायुः, आकाशः, आदित्यो वा । 'स आत्मनो वपा मुदक्खिदत् (तै० सं० २. १. १.)'—इति वृष्टिम्, वायुम्, रश्मिं वा । 'तामग्नौ प्रागृह्णात् (तै० सं० २. १. १.)' इति वैद्युते, आर्चिषे, लौकिके वा । 'ततो अजः (तै०सं०२.१.१.)—इति अन्नम्, बीजम्, तिरत् वा । 'तमालभ्य (तं मुपयुज्य) प्रजाः पशूनाप्नोति (तै०सं०२ १.१.)"—इति गौणाः शब्दाः (मी० भा० १. २.१.)'—इति । तथा चैवमादिभ्यो मन्त्रभागीयेतिहासेभ्यः कथङ्कार मापूर्वमैतिहासिकं तथ्यम् ।

ब्राह्मणभागेषु च बहव एवेतिहासा उपलभ्यन्त इत्यपि सत्य मेव । तथा चैतरेयके—"प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम् (४.२.१.)"—इत्यादयः । परमेवमादिष्वपि प्रायस्तथैवार्थोऽवगम्यते, तथैव नैरुक्तादिशासनात् । तथाच—"सूर्या, सूर्यस्य पत्नी ; एषैवाभिसृष्टकालतमा"—इति हि (२भा० २५८ पृ०) निरुक्तम् ; "एषैव उषाः, अभि-

* महाभारते व०प० १००,१०१अ० ; शा० मो०प०१७८—१८१ अ० ।

स्पष्टकाशतमा यथा यथा सूर्यस्योदयकालं प्रत्यभिसृततमा भवति, गततमा भवति, तथा तथा सैषा उषाः सूर्या सम्पद्यते (२भा० २६०पृ०)"—इति, "ज्योत्स्नां सोमाय ददाति; यदुक्तम्—आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति (२भा० २६३पृ०) "—इति च तत्राह दुर्गाचार्यः। अथैवं मन्त्रब्राह्मणयोः नास्त्येवैतिहासिकं तथ्य मिति च वक्तुं न शक्नुमः, न चास्माकं तथाभिप्रायः; पर मीदृशगूढतत्त्वागाधसलिलादभिमतैतिहासिकतथ्यरत्नोद्धारः स्वल्पाक मतिदुष्कर एवेति।

पुराणादिष्वपीतिहासा विद्यन्त एवेति च सत्यम्; तेषां प्राचीनेतिहासवर्णनपूर्वकधर्मोपदेशायैवोत्पत्तेः। परं तेष्वपि रोचनाद्यर्थान्येव बहून्युपाख्यानानि रूपकात्मकेभ्यो वेदशब्देभ्य एव सङ्कल्प्योपबृंहितानि दृश्यन्ते; अत एव तत्तच्छास्त्रं वेदार्थोपबृंहण मित्याख्यायते (म० भा०१.१.२६४.)। तथाहि— इन्द्रस्याहल्याहरणोपाख्यानं बहुष्वेव काव्येतिहासपुराणेषु समासतो व्यासतो वा वर्णितं दृश्यते। वस्तुतस्तु वेदेषु ऋग्वेदीय मन्त्रभागे "उदीरय पितरा जार आ भगम् (ऋ०स०७.६.१०.१.)"—इति मन्त्रे श्रुतं जारपद मेव तादृशसर्वप्रसिद्धस्य अहल्योपाख्यानस्य मूलम्; न च तस्य मूलान्तर मस्ति; तस्य च जारशब्दस्य प्रकृतोऽर्थः खल्वेवं भाषितो यास्केन—"अथाप्युपमार्थे दृश्यते—'जार आ भगम्' जार इव भगम्। आदित्योऽत्र जार उच्यते; रात्रेर्जरयिता स एव (२भा०३२०पृ०)"—इति। 'जार आ भगम्'—इत्येतावदेवालम्ब्यैव प्रथमं तावत् ब्राह्मणग्रन्थीय माख्यान माख्यातम्;— "अहल्यायै जार कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाण (तै० आ०१. १२.४.)"—इति, "अहल्यायै जारेति (श०ब्रा०३.३.४.१८.)"—इति च। ततश्च तदेव मूलीकृत्यातिबृंहितं दृश्यते वाल्मीकीयरामायणे बालकाण्डे ऽष्टचत्वारिंशोनपञ्चाशत्तमयोः सर्गयोः; तदेव चोपसङ्क्रान्तं क्रमान्महाभारतादिष्वपीतिहासपुराणेषु। भट्टकुमारिलस्वामिनाप्येतस्य ब्राह्मणग्रन्थीयेतिहासस्य प्रदर्शितनैरुक्तानुगत मेव व्याख्यानं स्पष्ट मभिहितं मीमांसाभाष्यवार्त्तिके। तथाहि—"समस्ततेजाः परमेश्वरत्वनिमित्तेन्द्रशब्द-

वाक्याः । सवितैवाहनि जीयमानतया रात्रेर्जायमानत्वादुषा जायेत्युपमयात्मकरूपकहेतुत्वात् जीर्णयत्यसावनेन चोदितेन वेत्यहल्याया जार इत्युच्यते ; न परस्त्रीव्यभिचारात् (६. १. ४१.)"—इति । मीमांसायाः सूत्र-भाष्य-वार्त्तिक-न्यायमालादिषु सर्वत्रैव सुब्रह्मण्याह्वाननिगदे इन्द्रविषयकवदस्यानुपाधिकरणे ऽन्यानि चैव मुदाहृतानि (६. १. १५. अधि०) ।

एवं बह्वृचैव ऐतरेयादिषु "उषो न जारः (ऋ० सं० १. ६९. १. ९. —७. १०. १.)"—इत्येतन्मन्त्रमूलकं प्रजापतेः स्वकन्यानुगमनमाख्यानमप्युद्धृतं दृश्यते ; परं तदपि रूपकत्वेनैव व्याख्यातं ब्राह्मणे । तथाहि—"प्रजापतिर्वै स्वां दुहितर मभ्यध्यायत् ; दिव मित्यन्य आहुरुषस मित्यन्ये (ऐ०ब्रा०३.३.९.)" इत्यादि । तत्रैव मीमांसावार्त्तिके अस्यौपचारिक मेव व्याख्यानं कृतं दृश्यते । तथाहि "प्रजापतिस्तावत् प्रजापालनाधिकारादादित्य एवोच्यते स चारुणोदयवेलाया मुषस मुद्यन्नभ्येति ; सा तदागमनादेवोपजायत इति तद्दुहितृत्वेन व्यपदिश्यते । तस्यां चारुणाकिरणाख्यबीजनिक्षेपात् स्त्रीपुरुषसंयोगवदुपचारः"—इति. इत्थमस्मदितिहासपुराणादिवचनेष्वपि ऐतिहासिकं तथ्यं कथ मुपलभ्येत ? तथ्येष्वपि वा कथं न सन्देहो दुर्वार एव ?

कि मधिकेन यदि हि नाम यौधिष्ठिराब्दः प्रचलितो न स्यात्, यौधिष्ठिरीयस्तम्भादिकं च न दृश्येत, तर्हि को नाम महाभारतवचनादेव विश्वस्यादासीत् पुरा युधिष्ठिरो नाम नृपतिरित्यपि ? तत्र यौधिष्ठिरीयेतिहासेऽपि अर्जुनस्य स्वर्गीयेन्द्रसभायां गमनादीनि (व० प० ३७—५१ अ०) बह्वन्येव कविकल्पितानि सन्तीति धीमत्समाजेषु प्रसिद्धान्येव । भारतीयेतिहासग्रन्थेषु च महाभारत मेव सर्वप्रधानम् ; अत एवोक्तं तत्रैवादिपर्वणि—"महत्वात् भारतत्वाच्च महाभारत मुच्यते (१.१.२७०.)"—इति । तादृशभारतेतिहासस्य च बृंहणाकल्पनातिरञ्जनादिदोषदुष्टत्वात् ऐतिहासिकतथ्यान्वेषिणा मप्रीतिकरत्वं चेत्, पुराणोपपुराणादीनान्तु कथा दूरपराहता एव ।

एवं षड्गुरुशिष्यादयोऽपि टीकाकारा ऐतिहासिकांशेऽतीवअसार एव; तेषां हि ग्रन्थकर्तृनामविभ्रमहेतुकं पौर्वापर्यज्ञानविरहत्वं व्यज्यत एव सर्वत्र। तथाहि ऋग्वेदसर्वानुक्रमणीवृत्तौ— "शुनकाच्छौनकोऽभवत्। एतत्सूक्तयुतं पश्यत् द्वितीयं मण्डलं पुनः। * * *। यस्मै व्यासेऽ * * * उग्रश्रवा व्यासशिष्यः * * * महाभारत माख्यानं हरिवंशकथान्वितम्"— इति। इह हि सूक्तद्रष्टृत्व-मण्डलद्रष्टृत्व-व्यासशिष्योक्तभारत-तत्परिशिष्टश्रोतृत्वाना मेकाधिकरणत्वं प्रदर्शितम्। पुनरित उत्तर मस्यैव शौनकस्यापरदशग्रन्थकर्तृत्व मप्युल्लिखितम्। तदेतत्सर्वं षड्गुरुशिष्यकथन मसम्भूतिध्रुम मिव व्यथयति; कथं हि सम्भाव्यते,—प्रदर्शितान्वलायनीयगृह्ये ऋषिनामसु गार्त्समद इति गृहीतनाम्नो मण्डलद्रष्टुः अतिवृद्धस्यानिर्दिष्टकालिकस्य शौनकस्य, आचार्यनामसु शौनक इति गृहीतनाम्नः शाखाप्रवक्तुः प्राग्युगीयस्य च शौनकस्य, अर्वाग्युगीयव्यासशिष्योक्तभारतश्रवणम्? अनतिप्राचीनहरिवंशकथाश्रवणं च?—इति सुधीभिरेवैतदाकल्यताम्। वस्तुतस्त्वैतिहासिकांशे षड्गुरुशिष्योक्तानि खलु उन्मत्तप्रलपितानीवेत्यत्र नास्त्येव संशयः; तद्विशदयिष्याम्स्श्चोपरिष्टादिहैव। तत्कथ मेतादृशोऽपि ग्रन्थः प्रामाण्यपद मारोहेदैतिहासिकतथ्यनिर्णायायेति।

अस्त्येवैको ग्रन्थो राजतरङ्गिणी नामेतिहासेषु प्रसिद्धः, भारतेतिहासिकतत्त्वजिज्ञासूनां किञ्चित् प्रीतिपदश्चेति सत्यम्! परं ततस्तु खलु आदिगोनर्दप्रभृतीनां काश्मीरेन्द्राणा मेव वंशावलिर्ज्ञायते, न त्वन्यत् कि मपि विशेषतः।

देशावल्यादिनामेतिहासग्रन्थास्तु आधुनिका अपि समग्रा विशुद्धाश्च नोपलभ्यन्ते, तदल मिह तत्कथयेति।

गुणाढ्यस्ततो भूतभाषाख्यो बृहत्कथाग्रन्थस्तु सप्तलक्षश्लोकात्मक इत्येव श्रुतम्, न च दृष्ट मद्यापि, तदलं तदष्टकथान्दोलनेनापीति।

अनन्तपत्न्याः सूर्यवत्याश्चित्तविनोदनाय सोमदेवभट्टेन सम्पादितः कथासरित्सागरस्तु स्त्रीणातिचित्तविनोदाद्यैवालम्, न त्वैतिहासिकतथ्यानुसन्धि-

त्सूनां तोषाय ; वर मन्ये तदुपन्यासपाठादैतिहासिकानां निमज्जनतोऽपि शैवालचया एव समुत्पद्यन्ते । वस्तुतः तद्ग्रन्थपर्यालोचनयेद मेव प्रतीयते सोमदेवस्य तस्य यथाकथ मपि स्वनन्तपत्नी-चित्तविनोदन मेव उद्देश्य मासीत् ; न त्वैतिहासिकतथ्यप्रदर्शन मिति ; सति हि तत्र पाणिनितो न्यूनाधिकसहस्राब्दीपरभवस्यापि कात्यायनस्य पाणिनिसतीर्थत्वं वक्तुं नोत्सहेत ; को हि नामैतिहासिको वृद्धत्वादिहेतुभवाप्यवंशहीनः प्रकृतिस्थोऽपि व्याकरणसूत्रकार-पाणिनेः कालान्तरवीजमूलक-भाषाव्यवहारान्तर-गतपदसंस्कारक-कात्यायनस्य च समकालिकत्वं मन्येत । अस्मन्मते त्वीदृशासत्यैतिहासिकज्ञानविरुद्धसहायस्योपन्यासग्रन्थस्य प्रचारव्याघात एवोचितः, प्रचलितस्य स सत्सारेण कर्त्तव्य इति । यस्त्वस्मद्देशीयः कश्चित् पण्डितो बहुग्रन्थगणसमर्थोऽ हन्त तस्य समकालस्यानिबन्धन मनागालस्य मेतत्कथन मेव विश्वस्य तदेव च मिलाकृत्य किञ्चिदप्युल्लिखेत्, तादृशानिवाहिसाधवं च वदं बहुदूरत एव प्राणं नमस्कुर्मः ।

तदेव मस्मद्देशीयैतिहासिकतथ्याविष्करणाय बहुकालतो बहुश्रमस्य बहूनां ग्रन्थानां परिदर्शनम्, सम्भूत्यैव यथालब्ध मैतिहासिकमधुग्रहणम्, ऐतिह्याद्यवलम्बनस्य प्रयोजनीयम् । तथा कृत्वा आविष्कृते च तथ्ये न च सर्वविषयवशो विश्वस्यात् ; अपि तु कदाचित् खण्डनाय सर्पोदं भवेदिति चाशङ्कैव । एतादृशे च दुष्करे प्रवृत्ता वय मवश्य मेव कृतकृत्याः स्यामेत्यपि दुराशैव ; परं प्रवृत्ताश्चेत् कथं निर्व्रीडाः प्रतिनिवृत्ता भवेम इत्यालोच्यैवेह यथाज्ञानं किञ्चिद् वदामस्तत्र "पदे पदे प्रस्खलतां सन्तः सत्त्वावलम्बनम्" । किञ्च, हैममन्नातगा ये तु नोपहास्याः स्खलत्स्वपि । अनन्यगमनानां हि स्खलनं नोपहस्यते ।—

अथ प्रदर्शितेषु अद्यप्रचलितमहाभारतश्लोकेषु निरुक्तकर्त्तृत्वेन यास्कनाम्नः स्मरणात् तन्महाभारतकारात् प्राचीनोऽयं यास्कः इति त्वविचारित मपि सिद्ध मेव । स च महाभारताख्य इतिहासग्रन्थः पाणिनिभाष्यकारात् पतञ्जलिमुनेः परभव एव ; पतञ्जलिना हि उदाहृतेष्वपि

भारतीयप्रसङ्गे, अद्यप्रचलितैतन्महाभारतीयवचनान्युद्धृतानि नैव दृश्यन्ते, प्रत्युतान्यथैव श्लोकांशादिकान्यत्रतत्रोपलभ्यन्ते। तथाहि तृतीयाध्याये— "धर्मेण स्म कुरवो युध्यन्ते (२पा० २आ०)"—इति। अवश्य मिदं श्लोकचरणम्, परं नास्त्येतन्महाभारते; अतो नूनं सम्भाव्यते पतञ्जलिसमये नासीदेतन्महाभारत मपि त्वासीदेतन्मूलरूपो युधिष्ठिरादीतिहासाश्रयः कथनापरो ग्रन्थ इति। किञ्चेह पातञ्जले ह्युदाहृत मेतत्—"वृद्धकुमारीवाक्यवदिदं द्रष्टव्यम्। तद्यथा। वृद्धकुमारीन्द्रेणोक्ता वरं वृणीष्वेति। सा वर मवृणीत। 'पुत्रा मे मधुक्षीरघृत मोदनं कांस्यपात्र्यां भुञ्जीरन्!'—इति। न च तावदस्याः पतिर्भवति; कुतः पुत्राः? कुतो गावः? कुतो धान्यम्? तत्रानया एकेन वाक्येन पतिः पुत्रा गावः धान्य मिति सर्वं सङ्गृहीतं भवति (८अ० २पा० १आ०)"—इति। एतद्वृद्धकुमार्याख्यानन्तु नैव दृश्यते ऽद्यप्रचलितेऽत्र महाभारते (शा० प० ५०अ०); अतोऽप्यवबुध्यते ऽद्यप्रचलितमहाभारतकारात् पूर्वज एवायं महाभाष्यकारः पतञ्जलिरिति।

निरुक्तकारोऽयं यास्कः खलु पाणिनिव्याकरण-महाभाष्यकारस्य भगवतः पतञ्जलेरप्यतिपूर्वजः। पश्यतु तावत्—निरुक्तेऽत्र अर्थज्ञप्रशंसाप्रकरणे योद्धृता ऋक् उत त्वः पश्यन्निति, महाभाष्येऽप्यर्थज्ञप्रशंसने सैव प्रदर्शिता; निरुक्तकारकृता अर्था एव तत्र यथावदुद्धृता च (निरु० २भा० १३२पृ०; म० भा० १अ० १पा० १आ०)। किञ्च यद् दृश्यतेऽत्र निरुक्ते "शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाष्यते: ... विकार मस्यार्येषु भाषन्ते शव इति। दातिर्लवनार्थेषु प्राच्येषु; दात्र मुदीच्येषु"—इत्येव (२भा० १६०पृ०)। पातञ्जले तु एतदेवोद्धृत्य किञ्चित् विस्तृतम्—"शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेष्वेव भाषितो भवति; विकार एन मार्या भाषन्ते शव इति। हम्मतिः सुराष्ट्रेषु; रंहतिः प्राच्यमगधेषु; गमि मेव त्वार्याः प्रयुञ्जते। दातिर्लवनार्थे प्राच्येषु; दात्र मुदीच्येषु (१अ० १पा० १आ०)" —इति। अपरञ्च—"तितउ परिपवनं भवति; ततवद्वा, तुन्नवद्वा, तिलमात्रतुन्न मिति वा (२भा० ४०३पृ०)"—इति नैरुक्तम्। तदेव

तिलमात्रेति परिहार्यैव पातञ्जले सक्तुमिव तितउनेति मन्त्रव्याख्या। प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं दृश्यते (१अ० १पा० १आ०)। अपि च तत्रैव मन्त्र-पदनिर्वचनं सचतेरित्यादि; धीरा इत्यस्य, मनसेत्यस्य, वाचम् इत्यस्य च प्रतिवचनानि ध्यानवन्तः, प्रज्ञानेन, वाचम् इत्यपि निरुक्त एव लभ्यानि (निरु० २भा० ४०४पृ०)। अपरमपि—"हंसा हन्तेर्घ्नन्त्यध्वानम् (२भा० ४११पृ०)"—इति नैरुक्तम् एतद्व्युत्पत्तिनिर्वचनमभ्यादेवाह पतञ्जलिः—"कः पुनराह हन्तेर्हंस इति। किन्तर्हि? हन्तेर्हंसः; हन्त्यध्वान मिति (६अ० १पा० २आ०)"—इति। स्पष्टतोऽपि च महाभाष्ये व्याख्या-तव्यत्वेन प्रसिद्धग्रन्थनामप्रदर्शनाय निरुक्तनामग्रहणं कृतं दृश्यते। तथाहि—"छन्दोग्रन्थेषु चैषा प्रकृततरा गतिर्भवति निरुक्तं व्याख्यायते इति (४अ० १पा० १आ०)"—इति।

नन्वत्र निरुक्त मिति शाकपूण्याद्यन्यतमकृतो ग्रन्थो ग्राह्यः? इति चेन्न; शाकपूण्याद्यन्यतमकृतो ग्रन्थः खलु महाभाष्यकालेऽपि स्थित इत्यत्र हि न किञ्चिन्मानं पश्यामः। प्रत्युत नूनमेव तादृग्ग्रन्थेषु नूतनस्यैतस्य निरुक्तस्य प्रचारसम्भवः; प्रचरित एतस्मिन्, महाभारते यास्कस्यैव निरुक्त-कर्तृत्वेन ग्रहणं सङ्गच्छते। न च महाभाष्य-महाभारतयोः एव मन्त्रगान-सम्भवः, यत्र शाकपूण्याद्यन्यतमकृतं निरुक्तं लुप्त मुत्पन्नञ्च सुप्रचलित मिद मिति।

केचिदत्राहुः—यास्कीयेतन्निरुक्ते "स्थान आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः"—इत्यस्य, "ऋचा समं मेन इति नैदानाः"—इत्यस्य च (३भा० १७९, ३६७ पृ०) दर्शनात् ज्ञायते सामवेदीयस्य निदानसूत्रस्य यास्कतोऽपि प्राचीनत्वं निरुक्तवत्त्वञ्च। अपि च सामवेदीये बौधायनीयकल्पपद्धता-वपि बहुत्र निदाननामश्रवणात् ततोऽपि प्राचीनत्वं तस्यावगम्यते। तथाहि—"निदानकारस्य द्वाविंशत्यक्षरप्रभृतयश्चतुरुत्तरास्त्रयः सप्तवर्गाः ०—० परमेष्ठ्यन्तस्येति पश्यस्येति"—इति। किञ्च तत्रैव किञ्चिदुत्तरम्—"उक्तं हि निदाने ज्योतिष्टोमं षोडशिनं चाधिकृत्य 'संस्था मप्यस्यैतां

विद्यमानानां मन्त्र'—इति"—इति च (१५०)। एव मन्यत्रापि तत्र बहुत्र सर्वदैवताविषयेष्वेव निदानता उपलभ्यते। तत्रातिप्राचीनेऽपि निदान-सूत्रे दैवतनिर्णयविषयेऽपि शाकपूणिनामोल्लेखो दृश्यते, परं न तु तत्रापि निरुक्त मित्युक्तया। तथाहि—"ऐन्द्राः प्राजापत्याः सार्पराज्ञ्यश्चान्द्रमस्य सौर्य इति शाकपूणिः (४.६.)"—इति। शाकपूणेर्दैवतप्रत्यक्षकारितां चाह यास्कोऽपि। तथाहि—"शाकपूणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे सर्वा देवता जानामीति। तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव। तां न जज्ञे। तां पप्रच्छ विविदिषाणि त्वेति। सास्मा एता मृच मादिदेशैषा मद्देवतेति (२भा० १८८९०)"—इति। तदेतत् सर्वं समालोच्येद मेव प्रतीतं भवति,—शाकपूणिः खलु यास्कादस्मात् बहुपूर्वतो ब्राह्मणकाले स्थितोऽनुब्राह्मण-विशेषस्य कर्त्तासीत्; तत्रानुब्राह्मणे एव मन्त्रार्थपदनिर्वचनानि दैवत-तत्त्वादीनि चोपदिष्टानि। अत एव निदानसूत्रे क्वचिदनुब्राह्मणग्रन्थ-नामोल्लेखतया क्वचिच्च शाकपूणिनामोल्लेखतया च प्रमाणं प्रदर्शितम्। तदीयः शाकपूणिनामोल्लेखस्तु दर्शितः; अनुब्राह्मणनामोल्लेखोऽप्यत्र प्रदर्श्यते। तथाहि—"किं स्तोमाः? अनुब्राह्मणं स्युरित्येकविंशस्तोमाः"—इत्यादि (८. ३.)। तदेवं शाकपूणेः निर्वचनापरपर्यायनिरुक्तकर्तृत्वेऽपि न पुनः निरुक्तत्वेवप्रसिद्धग्रन्थविशेषकर्तृत्व मिति व्याख्यातव्यत्वेन प्रसिद्ध-ग्रन्थनामप्रदर्शनाय यदुक्तं महाभाष्यकृता निरुक्तं व्याख्यायते इति तन्नूनं यास्कीय मिदं निरुक्त मभिलक्ष्येति।

किञ्च दृष्टं वर मदृष्टत इति न्यायात् किं मदृष्टनिरुक्तकल्पनयेत्यस्यैवेह भाष्ये ग्रहणं न्यायः; अपि च नाम भाष्येऽत्र शाकपूणिकृतस्यैव निरुक्तस्य ग्रहण मिष्ट मित्यत्र नास्ति किञ्चिदपि विनिगमक मतो यास्कीयनिरुक्त-स्यापि बोधेन कथं न भवितव्य मिति। वस्तुतस्तु अद्यप्रचलिता या मनु-संहिता, एतस्या अपि प्राचीन मिदं निरुक्तम्; पातञ्जलं महाभाष्यं तु एतन्मनुतः पराचीन मिति ध्रुवम्। सत्येव मस्य निरुक्तस्य पातञ्जलादस्मात् अतिप्राचीनत्वे कोऽस्ति शङ्कावसरः।

पश्यन्तु तावत् पातञ्जले खलु महाभाष्ये —"पूर्ववयसः अप्रत्युत्थाने दोष उक्तः, प्रत्युत्थाने च गुणः। कथम्? 'ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति। प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते'—इति। स च पूर्ववयोमात्रे प्रसक्तः, अतोऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः सम्प्रतीयते (१ अ० १ पा० ४ आ०)"—इति। तत्रोद्धृतमूर्द्ध्वं प्राणा इति वचनं तु साम्प्रतं मनुसंहितेति प्रसिद्धायां भृगुसंहितायां द्वितीयेऽध्याये (१२० श्लो०) दृश्यत एव। एतावतैव पातञ्जलस्यास्य महाभाष्यस्यैतन्मनुपरगत्वं सूचितम्।

निरुक्तस्यास्य त्वेतन्मनोरपि पूर्वगत्वमेवानुमीयते। तथाहि उक्तानि ह्येतन्निरुक्ते—"पुमान् दायादोऽदायादा स्त्री"—इति, "स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः"—इति, "अभ्रातृका इव योषास्तिष्ठन्ति सन्तानकर्मणे"—इति, "गर्त्तारोहिणीव धनलाभाय"—इति, "नाभ्रातीमुपयच्छेत"—इति च (२ भा० २५६—२६५ पृ०)। एतैश्चाप्यप्रचलितमनुसंहितायां नामोल्लेखोऽपि न कृतः, अपि तु अस्याः संहिताया निरुक्तपूर्वत्वेऽप्ययमेतन्नामकोल्लेखाभावेन सिद्ध इत्येतदेव। किञ्चाद्यतनीय-मनुसंहितायान्तु पञ्चैव महापातका निर्दिष्टा दृश्यन्ते। तथाहि—"ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह (११ अ० ५४ श्लो०)"—इति। निरुक्ते तु "सप्त मर्यादाः कवयश्चक्रुः। तासामेकामप्यधिगच्छन्नंहस्वान् भवति। स्तेयम्, तल्पारोहणम्, ब्रह्महत्याम्, भ्रूणहत्याम्, सुरापानम्, दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवाम्, पातकेऽनृतोद्यम्—इति (३ भा० २५१ पृ०)"—इति सप्त महापातकानि वर्णितानि दृश्यन्ते। तत्र मनुमते भ्रूणहत्याया मुख्यं महापातकत्वं नास्त्येव; नापि त्वातिदेशिकम् (११ अ० ५५—५८ श्लो०); परं विहितञ्च तत्र ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तमेव (११ अ० ८७ श्लो०); कुल्लूकमते तु तच्च 'ब्राह्मणगर्भ-विषयम्'। किञ्च कुल्लूकभट्टकृतं तद्व्याख्यानं सङ्ग्रहकारस्य शूलपाणेरपि सम्मतमेव प्रतीयते। तथाहि—"तत्र पुंस्त्वेन ज्ञाते पुम्बधप्रायश्चित्तं स्त्रीत्वेन ज्ञाते स्त्रीबधप्रायश्चित्तम्, अविज्ञाते तु पुम्बधप्राय-

श्चित्त माह मनुः—"हत्वा गर्भ मविज्ञातम् (११. ८७.)"–इत्यादि प्रायश्चित्तविवेकः। अपि चात्र मनुसंहितायां दुष्कृतकर्म्मणः पुनःपुनः सेवने पातककार्यप्रवर्त्तने च महापातकं न दृश्यते ; अपि दृश्यते च महापातकिसंसर्गकारिणोऽपि महापातकित्वम् (११. ५४.)। तद्यदि हि नाम निरुक्तप्रचारात् पूर्वस्मिन्नपि काले खल्वेषा संहिता प्रचलिता स्यात्तर्हि ईदृशविरोधभञ्जनाय यास्कस्योष्ठाधरेऽवश्यं मनागपि स्फुरिते दृश्येते एव। अपरस्त्वेतद् विचार्यम्,—अस्ति ह्येतदत्र निरुक्ते "तदेतदृक्श्लोकाभ्या मभ्युक्तम्—'अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे। आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्'–इति। 'अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्मतः। मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् (२भा० २५६ पृ०)"–इति। अत्र ऋक्पदेन न तु ऋग्वेदीयमन्त्रो गृह्यते ; नास्त्येव हि तत्र अङ्गादङ्गादिति ; अपि तु ऋग्लक्षण एव मन्त्रः ; ततश्च शतपथीयायाश्चास्या ऋचोऽत्र ग्रहण मिष्टम् ; अस्ति चैषा ऋक् शतपथब्राह्मणे (१४. ६. ४. २६.)। अपि चेह श्लोकशब्देन यस्य ग्रहण मिष्टम् 'अविशेषेण'–इत्यादेः, तस्य तु दर्शन मद्यप्रचलितायां मनुसंहितायां नास्त्येव ; यास्केन तूक्तं स्पष्ट मेव 'मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्'–इति। सोऽयं कोऽसौ मनुरित्यवश्यं विचारयितव्यम्। विचारिते च तथा, इद मेव प्रतीयते,—सम्प्रति येयं मनुसंहितेति प्रचलिता, सा नूनं यास्कीयादेतस्मान्निरुक्तात् परं प्रणीता ; अपि त्ववश्य मासीत् पुरातनोऽपरः कश्चन मनुप्रणीतः स्मृतिग्रन्थः सुप्रचलितो यास्ककालेऽपीति। वस्तुतस्त्वियं न मनुप्रणीता ; अपि भृगुप्रणीता भृगुसंहितेवेति च प्रमाणयिष्याम उपरिष्टात्। अन्यच्च—"विद्या ह वै ब्राह्मण माजगाम"–इति शाखान्तरगताश्चत्वारो ये मन्त्रा निरुक्ते उद्धृताः, त एव मन्त्राः किञ्चिन्निवेशपरिहाराभ्यां भाषान्तरीकृताश्चाद्यतनीयायां मनुसंहितेति प्रसिद्धायां स्मृतिसंहितायां च लभ्यन्त इत्यपि सुवचम् (निरु० २भा० २७२ पृ० ; म० स० २ अ० ११३—११६।श्लो०)। अत एव ऋग्भाष्यभूमिकाया

मेव सुष्ठु सायणाचार्य्येण—"विद्याया ह्येषोऽधिकारिविशेषः शास्त्र उपगते-ष्वतुर्भिर्मन्त्रैरुपदर्शितः ; तांश्च मन्त्रान् यास्क उदाजहार"—इत्यादि ; न चोक्तं तत्र मनुरुदाजहारेति । किञ्चैतस्याः स्मृतिसंहितायाः द्वादशेऽध्याये ऽष्टात्रिंशेऽप्युक्तं दृश्यते 'नैरुक्तः'-इति ; 'निरुक्तज्ञः'-इति च । व्याख्यातं कुल्लूकभट्टेन (१११ श्लो०) नैरुक्तं निरुक्तमिदं यास्कप्रणीतमध्येतः प्राचीनं न वेति विचारस्तु इदं न्याय्यम् ; ततोऽपि एकान्तेन मनु-संहितानिबन्धनादप्याचर्य्यमेव निरुक्तसंहिताया अपि पूर्वं तावता यास्केन प्रणीतमिति ध्रुवम् ।

ततः खलु यास्कोपज्ञस्यास्य निरुक्तस्य प्रणयनकालनिर्णयाय प्रवृत्तानां प्रथमं तावत् पातञ्जलस्य, मनुसंहितायाश्च प्रसिद्धस्य ग्रन्थस्य चाविःकाल-निर्णय एव कर्त्तव्य इति तत्रत्यैवादौ यतामहे ।

(पतञ्जलिः) राजतरङ्गिण्या मवलोक्यते,—यदा काश्मीरप्रदेशस्य शासन-दण्डोऽभिमन्युनामनरपतिकरे चासीत् तस्मात्, तदैव चन्द्राचार्य्यादयः दुर्लभं पातञ्जलं महाभाष्यं लब्ध्वा, तानवन्तःस्म स्वदेश मिति तथाहि—"चन्द्रा-चार्य्यादिभिर्लब्ध्वा देशं तस्मात् तदागमम् । प्रवर्त्तितं महाभाष्यं स्वञ्च व्याक-रणं कृतम् (रा० त० १, १७६)"—इत्यादि । किञ्च वाक्यपदीय-ग्रन्थादप्यवगम्यते, 'अल्पपरिसरस्य सतोऽस्य महाभाष्यस्य दाक्षिणात्येषु पाठप्रवर्त्तनाक्रमम् चन्द्राचार्य्यादिभिः कृतमिति तथाहि— "प्रायेण संक्षेप-रुचीनल्पविद्यापरिग्रहान् सम्प्राप्य वैयाकरणान् सङ्ग्रहेऽस्त मुपागते । कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना । सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने । अलब्धगाधे गाम्भीर्य्यादुत्तान इव सौष्ठवात् । तस्मिन्न-कृतबुद्धीनां नैवावास्थितनिश्चयः । यः पतञ्जलिशिष्येभ्यो भ्रष्टो व्याकर-णागमः ; कालेन दाक्षिणात्येषु ग्रन्थमात्रे व्यवस्थितः । पर्वतादागमं लब्ध्वा भाष्यबीजानुसारिभिः । स नीतो बहुशाखत्वं चन्द्राचार्य्यादिभिः पुनः" —इति । वाक्यपदीयग्रन्थस्यैव कारिकावद्धो महाभाष्यतात्पर्यज्ञापकः, चन्द्राचार्यात्—आचार्यवसुरातात्व परभवेन भर्तृहरिणा कृतः । एतदीय-

श्लोका एव 'हरिकारिकाः'–इत्युच्यन्ते सर्वत्र। एवञ्चाभिमन्युनरपतेर्जन्मनोऽपि बहुपूर्वं मेव विरचितं महाभाष्य मिति लभ्यत एव।

पाश्चात्याः किल बहव एव धीरा अभिमन्युकालसमालोचने प्रवृत्ताः; तत्र विल्फर्डमहोदयेन ४०३ खी० पू० तद्राज्यान्तो निर्णीतः, प्रिन्सिपमहोदयेन तु ७३ खी० पू० तद्राज्यान्तः स्वीकृतः, लासेन्-महोदयेन तु खीष्टीयचत्वारिंशाब्दगते एव तद्राज्यारम्भ इति स्थिरीकृतम्, बोथ्लिङ्कमहोदयेन तु खीष्टजन्मतः शतवर्षपूर्वं मेवाऽभिमन्युः काश्मीरसिंहासन मलञ्चकारेत्युक्तम्*। तदेतन्मतं (बोथ्लिङ्कीयं) प्रिन्सिप्-मतेनैक्यं गच्छति च; राजतरङ्गिण्यां तद्राज्यकालः पञ्चत्रिंशदब्दमित इत्यभ्युपगमात्। तथाच ७३ खी० पू० अभिमन्युराज्यान्त इति स्वीकृते स्वीकृत मेव स्यात् १०८ खी० पू० अभिमन्युराज्यारम्भः प्रिन्सिपमहोदयस्यापि। तदेतदैक्यं गतं मतद्वय मेवावलम्बनीय मिह विभ्रमगतानामस्माक मित्यतः खीष्टजन्मतोऽप्यष्टाधिकशतवर्षपूर्वं मपि स्थितं महाभाष्य मिति लब्धम्।

ततः पूर्वप्रदर्शितवाक्यपदीयवचनालोचनादिद मपि प्रतीयत एव तदानीं खल्विदं पुनरुद्धृत मिति। तथाचेदं विचार्यं सम्पन्नम्.—एतादृशो महान् ग्रन्थः कियत्सु कालेषु प्रचरद्रूपो भूतः?—ततः क्रमात् कियत्सु च कालेषु लुप्तदशां गतः? इति। एष महाभाष्यकारस्तु गोनर्द्ददेशीयः। तथाह्याह स स्वय मेव तत्र बहुत्रैव–"गोनर्द्दीयस्त्वाह"–इत्येवमादि (पा०१.१.२१.): व्याख्यातञ्च तत् तट्टीकाकृता कैयटेन—"भाष्यकारस्त्वाह"-इति: कैयटटीकाकृन्नागेशोऽपि तथैव व्याचष्टे—"गोनर्द्दीयपदं व्याचष्टे भाष्यकार इति"—इति। गोनर्द्ददेशवासित्वादेव च पतञ्जलेर्गोनर्द्दीयत्वम्। स च गोनर्द्ददेशोऽद्यतनीयो "गोण्डा"–इति प्रसिद्धोऽयोध्याप्रदेशीय इत्यपि निर्णीत मस्मद्देशीयाध्यापकविशेषेण रामकृष्ण-गोपालभाण्डारकेण†। एष

* Otto Boethlingk's Pánini, P. XIV—XVIII.

† Indian Antiquary, Vol. II. P. 70.

एव "गोनर्द्दा" गोनर्द्दो भवतु मा भूद् वा, गोनर्द्दस्तु प्राग्देशविशेषस्तत्र नास्त्येव संशयः ; काशिकायाम् --"एङ् प्राचां देशे (पा० १. १. ७५.)" -इत्यस्योदाहरणेषु 'गोनर्दीयः'-इति पदस्यापि दर्शनात् । तदानीं च नासन् खल्विदानीन्तना इव लौहवर्त्मगा अपि धूमयानशकटाः, आसंश्च प्रायः प्रतिनगरान्तेषु दुर्लङ्घ्याः कान्ताराश्च, प्रसङ्गतस्तदप्युक्तं महाभाष्ये- "कश्चित् कान्तारे समुपस्थिते सार्थमुपादत्ते, स यदा निष्कान्तारीभूतो भवति तदा सार्थं जहाति (१अ० १पा० ९आ०)"-इति । प्रदर्शित-वाक्यपदीयवचनात्त्ववगम्यत एवैतत्,—चन्द्राचार्यादिभिर्दाक्षिणात्यैरेक मेव लुप्तावशिष्टं महाभाष्यपुस्तक मवाप्त मिति । तदद्य विचार्यतां तावत् धीमद्भिः,—तदानीं खलु प्राच्यदेशतो दाक्षिणात्यं यावत् भाष्यप्रचलनाय कत्यब्दाः प्रयोजनीयाः सञ्जाताः ? कतिष्वब्देषु च तत् प्रचाररूपं स्थितम् ? कियद्भिश्च कालैः पुनर्लोपदशां गत मवाभि च चन्द्राचार्यादिभिरिति ।

अस्मन्मते त्वभिमन्युराजकालतोऽन्यूनसार्द्धद्विशतवर्षपूर्वं प्रणीत मेत-न्महाभाष्यम् ; अन्तरेण हि सार्द्धद्विशताब्दकाल मेतादृशस्य महतो ग्रन्थस्य आर्यावर्त्तीयप्राच्यदेशाद्दाक्षिणात्यं यावत् प्रचारो लुप्तप्रायता च न सम्भवेदिति । तथाच महाप्रभावः खल्वालेग्जाण्डरो दिग्विजयाय यदेदं भारतं प्रविष्टः (३२७ ख्रीं० पू०), तत्पूर्व मेव प्रणीतं महाभाष्य मिति । अत एव दिग्विजयिना तेन ग्रीक्-नृपतिना कृतः साङ्कलनगरध्वंसो नाव-गतो महाभाष्यकारस्यैतस्य पतञ्जलेः । सति ह्यवगते "सङ्कलादिभ्यश्च (पा० ४. २. ७५.)"-इति सूत्रेऽवश्य मेवोच्येत 'सङ्कलेन निर्वृत्तः साङ्कलो जन-पद इदानीं ध्वस्तः'-इति ; कस्य हि नाम ग्रन्थकारस्य शताब्दवृत्तं किञ्चिदधिकशताब्दवृत्तं वा जनपदध्वंसनविवरण मपि न श्रुतं स्यात् ? नापि स्मृतिपथ मारोहेत् ? अथवा सङ्कलेन निर्वृत्तः साङ्कलो जनपदः आसीदित्येव मप्याशङ्कतैव ।

यद्युच्येत इरावत्याः पश्चिमोपतटस्थितं शाकल मेव नगर मासीत् पुरा साङ्कल मिति प्रसिद्धम्, तदेव ग्रीकनृपतिना विध्वस्त मपि पुनः काचात्

प्रादुर्भूतं, चैनिकपरिव्राजकेन ह्वोयेन्थ्साङ्गेनापि (६२९—६४५ खी॰ प॰) दृष्ट मिति ह्वोयेन्थ्साङ्गतो बहुपूर्वजस्य भाष्यकारस्य न तत्र ध्वंसनकथनावसरो नापि सन्देहावसर इति। तत्र ब्रूमः;—शाकलसाङ्कलयोरुभयोरेव पाणिनीये प्रस्थाने पृथगवस्थानात् नैवास्ति तादृशकथनावसरः। किञ्च तेन हि दिग्विजयिना इरावतीं समुत्तीर्य्यैव इरावतीपूर्व्वापतटस्थ महाजनकप्रायं साङ्कलं विध्वस्त मित्येव मेवैतिहासिकम्*; चैनिकपरिव्राजकस्य ह्वोयेन्थ्साङ्गस्य निर्द्देशतस्त्ववगम्यते तत्तीर्थयात्राकाले शाकलं नाम नगरं त्विरावत्याः पश्चिमोपतटे एव स्थित मिति। तथाच नामभेदात् संस्थानभेदाच्चानयोः पार्थक्यं युज्यत एव। तदिहावश्य मेव स्वीकार्यम्,— पाणिनिकाले योऽसौ साङ्कलो नामासीत् कश्चन महाजनपदः पूर्व्वापतटस्थ एवेरावत्याः, स एव कालात् श्रीभ्रष्टः श्रीमता दिग्विजयिना तेन ध्वस्तश्च; शाकल मिति तु तस्माद् विभिन्न मेव स्थान मिरावत्याः पश्चिमोपतटे चिरात् स्थितम्, तदेव दृष्ट्वा यथावद् वर्णितं तीर्थयात्रागतेन तेन चैनिकपरिव्राजकेनेति। अपि तेन हि चैनिकपरिव्राजकेन यस्य शाकलस्य नगरत्वं वर्णितम्, तस्यैव "शाकलं नाम वाहीकग्रामः (४ अ॰ २ पा॰ २ आ॰)"—इति ग्रामत्वेन व्यपदेशो दृश्यते महाभाष्ये; ततश्च ज्ञायते,— इह चैनिकपरिव्राजकागमनसमये तस्य स्थितं नगरत्वम्, ततः पुरा भाष्यकारसमये तु ग्रामत्व मेवासीत्तस्येति; ग्राम एव हि नगरत्व मासु युज्यत एव क्रमोन्नत्येति। एवञ्चेह चैनिकपरिव्राजकागमनात् बहुपूर्व्वम्, तस्य हि ग्रीक्-नरपतेर्विजयागमनाच्च पूर्व्व मेव सुतरां खीष्टजन्मतः सार्द्धत्रिशतवर्षतोऽपि प्राक् प्रणीतं पातञ्जलं महाभाष्य मिति चावाप्यते।

अन्यच्च; आसन् पुरा केचन मालवाः क्षुद्रकाश्च ('माली', 'अक्सिद्रक') पार्वत्या आयुधजीविनः; दिग्विजययात्रागतेन हि तेन ग्रीकनरपतिना

* Indian Antiquary, Vol. I. P. 21—23.

प्रायो निर्मूलिता एव न इति च प्रवदन्त्येवैतिहासिकाः* ; परं पातञ्जले तु महाभाष्ये ऽसकृदुक्तं दृश्यते— "एकाकिभिः क्षुद्रकैः जितम् (१अ॰ १पा॰ ५ आ॰ ; ५ अ॰ ३ पा॰ १ आ॰)"–इति । तदेतद् विचारयन्तु धीमन्तः,—यदि हि नाम भाष्यकृज्जन्मतः पूर्वं मालव्यक्षुद्रकजातयो दिग्विजयिना तेनालेग्जण्डरेण विजिता विनष्टाश्च स्युस्तर्हि तेषां विज-यित्वोल्लेखस्तु दूरे आःस्ता मस्तित्वोल्लेख एव कथङ्कारङ्कृतः स्यादिति ? तदेतदपि मान मिहालेग्जण्डरागमनादपि प्राक्तनत्वेऽस्य भाष्यकारस्येति ।

कियत्कालकृतं तत् प्राक्तनत्वम् ? अत्र ब्रूमः ;—अस्तीह पातञ्जले महाभाष्ये पाटलीपुत्रनामकीर्त्तन मनेकत्रैव । तथाहि— "साङ्काश्यकेभ्यः पाटलीपुत्रका आढ्यतराः (१ अ॰ ३ पा॰ १ आ॰)"—इति, पुनस्तथैव "साङ्काश्यकेभ्यः पाटलीपुत्रका अभिरूपतराः (१अ॰ ४पा॰ ३आ॰)"–इति च ; एवमादयो द्रष्टव्याः । महावंशनामकस्य बौद्धग्रन्थस्य द्वितीयपरिच्छेद-पर्यालोचनयैतच्च स्थिरीभूत मेव बौद्धधर्म्मस्य सुप्रचारकः शाक्यमुनिः खल्व-जातशत्रोः राज्याभिषेकादतीतेऽष्टमे वर्षे (खी॰ पू॰ ५४३) निर्वाणं गत इति† । तस्यैवाजातशत्रोः पुत्रः पौत्रो वाभूत् उदयाश्व इति प्रसिद्धः । तेनैवोदयाश्वेन पाटलीपुत्रं नाम नगरं निर्म्मापित मिति च वायुपुराणा-दिभ्योऽवगम्यते । तथाहि–"स वै पुरवरं राजा पृथिव्यां कुसुमाह्वयम् । गङ्गाया दक्षिणे कोणे चतुर्थेऽब्दे करिष्यति"–इति‡ । त्रिकाण्डशेष-हेमचन्द्रीयाभिधानादिभ्यश्चावगतम्,— पुष्पपुरं कुसुमपुरञ्च तस्यैव नगरस्य नामान्तर मिति । तदेवं शाक्यबुद्धनिर्वाणतोऽनूनपञ्चाशद्वर्षानन्तर मेव प्रादुर्भूतं पाटलीपुत्रं नाम समृद्धं नगर मिति च वक्तुं शक्यत एव ; महाभाष्यं तु तत उत्तर मेव प्रणीत मिति ।

किञ्चास्य पतञ्जलेः शाक्यबुद्धपरभवत्वनिर्णयेऽपरश्च हेतुरयम् ;—अस्ति

* Indian Antiquary. Vol. I. P. 21—23.

† Turnour's 'महावंश' Appendix, P. IX.

‡ The Pilgrimage of Fa Hian, Calcutta, 1848. PP. 259, 260.

सूत्रम् "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते (पा० ५. ३. १४.)"–इति, अनेन च तसिलादयो विधीयन्ते ; ते खलु भाष्यकृता भवदादिभिर्योगे एवेष्टाः ; भवदादिषु च 'देवानाम्प्रियः'–इत्येतदपि समस्तं पदं पठितम् । दृश्यते च बौद्धग्रन्थे बौद्धानां 'देवानाम्प्रियः'–इति प्रशंसाख्यानम् । अतो ज्ञायत एवास्य भाष्यकारस्य शाक्यबुद्धजन्मपरभवत्वम् । तथैवास्ति "षष्ठ्या आक्रोशे (६. ३. २१.)"–इति पाणिनिसूत्रम् । अत्र च सन्ति कात्यायनकृतानि कतिचिद् वार्त्तिकानि ; तेषु चैकम् "देवानाम्प्रिय इति च मूर्खे" –इति । भाष्यकारस्तु तत्र 'मूर्खे'–इत्यंशं परित्यज्यैवाब्रवीत् 'देवानाम्प्रिय इति चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम्"–इति । तथाचेद मपि सुव्यक्तम्,—कात्यायनकाले मूर्खाभिधान मेवासीत् देवानाम्प्रिय इति ; ततोऽतीते बहुतिथे बौद्धमान्याभिधान मभूत्तदेव ; तत्कालज एवैष पतञ्जलिः सामयिकव्यवहारानुरोधेन एव विससर्ज ततो वार्त्तिकात् 'मूर्खे'–इति । वस्तुतो यथेह भारते महम्मदीयराज्यस्थापनात् प्रागप्यपरदेशे हिन्दुरिति व्यवहार आसीदेव अधार्मिकेषु ; तत उत्तरं सैव समाख्या तदाक्रोशकृतोपचरितैवास्मासु च ; ततो वय मपि "हीनञ्च दूषयत्यस्मात् हिन्दुः"–इति (मेरुतन्त्रे) व्युत्पादन मभिमत्यात्मनो हिन्दुनामकथनेऽपि गौरव मेव मन्यामहे ; तथैव पुरा खलु पाणिनिकाले 'देवानां प्रियः'–इति पदद्वय मसमस्त मेवासीद् व्यवहार्यम् ; एतेन चासमस्तपदद्वयेन यज्ञीयपशोरेव बोधश्च भवति स्म ; तत उत्तरं कात्यायनकाले मूर्खे एव तत् समस्त मेकपदीभूतं पशुतुल्यताव्यञ्जकं व्यपदिष्टम् ; ततोऽनन्तरं बौद्धानां मूर्खत्व मेवाभिमन्यमानैरार्यैः प्रयुक्तं तत् तेषु ; काले तदेव पदं प्रशंसावचन मिति कृत्वा गृहीतं स्वस्वनामसु तैर्बौद्धैरिति तदानीं तात्कालिकव्यवहारानुरोधेन एव परित्यक्तो वार्त्तिकीयो 'मूर्खे'—इत्यंशो भाष्यकृतेति । एतावता तु सामान्यतः खीष्टजन्मतः सार्द्धत्रिशतवर्षपूर्वम्, शाक्यबुद्धनिर्वाणतश्चान्यूनपञ्चाशद्वर्षोत्तरम् (खी० पू० ३५०—५००) प्रणीत मेतत् पातञ्जलं महाभाष्य मित्युपलभ्यते ।

परन्त्वत्रापि किञ्चिद् विशेषोऽस्ति वक्तव्यः। महावंशे चैतच्च लिखित मस्ति,—जीवत्येव शाक्यमुनौ शोणतीरे पाटलीनामग्रामे अजातशत्रोः आज्ञया दुर्गस्यैकस्य निर्म्माण मारब्धम्, तद् दृष्ट्वा कथिता चैषा भविष्यद्वाणी तेनैव शाक्यमुनिना,— "काले एतदेव भविष्यति प्रधानं नगरम्"—इति। तथाच स एव ग्रामो नगरत्व मुपगत इति प्रथमं तावत् शोणतीरस्थं शोणसङ्गमस्थं वाऽऽसीत् पाटलीपुत्रम्; ततः पश्चात् कालचक्रपरिभ्रमण-वशात् गङ्गातटे परिशोभित मित्यनुमीयतेऽस्माभिः। यदा तु गङ्गातीरे, तदैवाभूद् वायुपुराणम् (डी ए०); तात्कालिक मेव च वर्णनं दृश्यते चन्द्रगुप्तसमसामयिके मुद्राराक्षसे,—"*स्वय मेव सुगाङ्गप्रासादशिखरगतेन देवेनावलोकित मप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवं कुसुमपुरम् (३अ०)"—इति। गङ्गातीरस्थ मेव तत् पाटलीपुत्रं तथापि दृश्यते। हितोपदेशादिषु* स्वल्पप्राचीनतमग्रन्थेषु च प्रायस्तथैव वर्ण्यते,—"अस्ति भागीरथीतीरे पाटलीपुत्रं नामधेयं नगरम्"—इत्यादि; परं यदा तु शोणतीरे, शोण-गङ्गासङ्गमोपतटे वा स्थितम् पाटलीपुत्रम्, तदैव जातोऽयं गोनर्द्द पत-ञ्जलिः; अत एव दृश्यते तत्र महाभाष्ये "अनुशोणं पाटलीपुत्रम् (२अ० १पा० २आ०)"—इति; न त्वनुगङ्गम्। ततश्च वायुपुराणमुद्रारा-क्षसादिवर्णितपाटलीपुत्रात् प्राचीनम् महाभाष्यीयं पाटलीपुत्र मिति स्पष्टम्। तदेवं पाटलीपुत्रस्यादिमावस्थाया मेवेदं भाष्यं प्रणीत मिति यस्या मेव शताब्द्यां शाक्यबुद्धो निर्वाणं गतः, तच्छताब्द्या मेव पतञ्ज-लिश्च सञ्जात इत्यपि वक्तुं शक्नुयामैव।

वस्तुतोऽयं भाष्यकारः, शाक्यमुनेर्बुद्धात् न बह्वर्वाचीनः; जीवति हि पत-ञ्जलौ नाभवत् शाक्यमतप्रचारः समन्तात्; सुप्रचरिते हि तत्र बौद्धसम्मतो निर्वाणार्थोऽपि कथं न ज्ञात आसीत् पतञ्जलेः? ज्ञाते च तत्र "निर्वाणो-ऽवाते (पा० ८.२.५०.)"—इति सूत्रस्य भाष्ये तद्विषयकविचारोऽपि कथं न दृश्यते? सति हि तदानीं शाक्यमतप्रचारप्राबल्येऽवश्य मेव तत्र तद्विषय-कोऽपि विचारो दृश्येतैव। तादृशप्राबल्याभावस्य चाल्पदिनप्रसरतैव

निदान मनुमीयते। तदेवं काखाशोकाब्दतात् द्वितीयमहासङ्गमात् पुरैवेदं महाभाष्यं प्रकाशित मित्यप्युक्तं न दोषाय। स च द्वितीय-महासङ्गमो बौद्धानां ननु खीष्टजन्मतः चतुःशताब्द्या अपि प्रागभूदिति च महावंश-ग्रन्थीयतद्दशपरिच्छेदालोचनात् निर्णीत मेव*। सिद्ध मित्थं खीष्टजन्मतो ऽन्यूनसार्द्धचतुःशताब्दीपूर्वम् (४५० खी० पू०) कालेऽच सप्तविंशशताब्द्यां प्रणीतं पातञ्जलं महाभाष्य मिति।

अथ ये चात्र वादिनो विप्रवदन्ते, तानपीह किञ्चित् प्रतिबोधयामः स्वोपलब्ध्यनुसारतः ; न चेहास्माकं हठकारिता जिगीषा वा।

(क) तत्र केचित्त्वाहुः—'सभाराजाऽमनुष्यपूर्वा (पा० २.४.२३)"—इति सूत्रीयभाष्ये "तद्विशेषणानाञ्च न भवति। पुष्पमित्रसभा ; चन्द्रगुप्तसभा"—इत्युक्तं यतो दृश्यते, ततो गम्यत एवैतत्, मगधराजविशेषः पुष्पमित्रः, तद्वंश्यपूर्वभवश्चन्द्रगुप्तश्चासीदेव पतञ्जलेर्ज्ञानविषय इति ; तस्माच्चास्य पतञ्जलेः चन्द्रगुप्तपरभवत्वविचारस्तु दूरे आस्ताम्, तद्वंश्यपरजात् पुष्पमित्रादप्यव-रजत्वं सम्पद्यत एवेति। अत्र वदामः :—पुष्पमित्रराज्यन्तु (खी० पू० १७८–१४०) द्विचत्वारिंशदधिकशततवर्षपूर्वं वृत्तं खीष्टजन्मत इति तैरेव निरूपितम्†; अभिमन्युराजस्यैव लोपदशाग्रस्तं भाष्यं पुनरुज्जीवितं चन्द्राचार्यादिभिरिति च सर्ववादिसम्मतम् ; तस्याभिमन्योः राज्यकालश्च खीष्टजन्मतो ऽष्टाधिकशततवर्षपूर्व मित्यपि बोथलिङ्कादिसम्मत्या निरू-पित मेव (ङ पृ०)। तत् कथयन्तु भवन्त एव,—न्यूनाधिकचतु-स्त्रिंशदब्देष्वेव कि मेतादृशस्य महाग्रन्थस्य तदानीन्तनीये कान्तार-पूर्णे भारते आर्यावर्त्तीयप्राच्यप्रदेशात् दाक्षिणात्यं यावत् सुप्रचलनं कालाल्लोपदशाग्रस्तत्वञ्च सम्भवेत् किमु ? येषां सम्भवेत् सम्भवतु नाम ! अस्माकन्तु नायं विश्वासविषयः। अस्मन्मते तु चन्द्रगुप्तः पुष्पमित्रस्तेमा-

* Turner's 'महावंश' p. 71.

† Wilson's Vishnupurana, Vol. IV. 190.

उभावेव तादृशनामराजानौ भाष्यकारेण कल्पितौ; सम्भवेदेवं हि देवदत्त यज्ञदत्त-विष्णुमित्रादयो यथा एव बहवो वैयाकरणादिभिः कल्पिताः। महा-भाष्ये दृष्टैव च तथाविधं नामकरणं स्वपक्षस्य ज्ञातं तदुत्तरं तत्रत्यैवेति च सम्भवपर मेव। अन्यथा हि 'चन्द्रगुप्तसभा'-इति प्रथमं प्रत्युदाहृत्यैव तत उच्येत पुष्यमित्रसभेति, तयोस्तथैवपौर्वापर्य्यात् * ; न हि प्रसिद्धपौर्वापर्य-क्रमोल्लङ्घन मुचितं तादृशस्याशेषशेमुषीसम्पन्नस्य महाभाष्यकारस्येति। किञ्च चन्द्रगुप्तकाले तु पाटलीपुत्रं नगर मनुगङ्ग मेव वर्णितं मुद्राराक्षसादौ (ङ० पृ०), ततोऽद्यापि तथैव ; तदत्र विचार्य्यता मिद मपि,—"यदि नाम चन्द्रगुप्तराज्यकाले पुष्यमित्रराज्यकाले वा महाभाष्यं प्रणीतं स्यात्, तर्हि कथन्नाम तत्र "अनुशोणं पाटलीपुत्रम्"-इति (ङ पृ०) दृश्येतेति? अस्मन्मते तु चन्द्रगुप्तराज्यकालात्पूर्वन्त्वासीदेव पाटलीपुत्र मनुशोण मित्युक्त मतो युक्ततरं चैतत् चन्द्रगुप्तादपि प्राचीनत्वं भगवतः पतञ्जलेः किमु पुष्यमित्रादिति

(ख) यदप्युच्यते "वर्त्तमाने लट् (पा० ३. २. १२३.)"-इति-सूत्रीयभाष्ये "इह पुष्यमित्रं याजयामः"-इत्युत्तमपुरुषप्रयोगात् पतञ्जलेः पुष्यमित्रार्त्विज्य मपि स्फुटम्, तदलं तत्कालिकत्वातत्कालिकत्वविचारेणेति ; तदपि न विचारसहम्। यद्येव मुत्तमप्रयोगदर्शनादेव तस्य याजकत्व मङ्गीक्रियेत, तर्हि तत्रैव 'इह वसामः'-इतिप्रयोगदर्शनात् तस्य पाटलीपुत्रवासित्व मप्यङ्गीकरणीयं भवेत्। न च पुष्यमित्रयागानुरोधेनैव तदानीं तस्य तत्र वासश्चासीदेवेतीष्ट मेवेति वाच्यम्; सति हि तस्य तादृशवक्तव्याभिमते तिष्ठाम इत्येव मेव क्रिया प्रयुज्येत, न तु वसाम इति; गौनर्दवासित्वात्तस्य। किञ्च तत्रैव "इहाधीमहे"-इत्यप्युक्त मस्ति ; तत् किं तदानी मपि पतञ्जलिः तत्र पाटलीपुत्रेऽध्ययनार्थं स्थितः? गुरुमुखादर्थग्रहणा मेव ह्यध्ययन मार्य्याचार्यसम्मतम्; तत् तदानीं तत्र पतञ्जलेर्न कथ मपि सम्भाव्यते केनचिदपि;

---

* S. W. Jone's 'Chronology of the Hindus' in Asiatic Dissertation Vol. I p. 315; and As. Res. Vol. IX. p. 96.

तथाचावश्य मेव वक्तव्यम्,— एवमादिभूतमपदप्रयोगदर्शनं न तु पतञ्जलेः स्वस्य तद्व्यापाराश्रयत्वं गमयति ; अपि तु वैयाकरणाना मुदाहरणप्रत्युदाहरणप्रदर्शनायैवं प्रयोगास्त्ववश्य मेव कल्पनीयाः सदैवेति । तदेवं यथैवोक्तम् "इह वसामः"–इति, यथैव च "इह अधीमहे"–इति, तथैव "इह पुष्पमित्रं याजयामः"–इति च ; न च तेभ्यः किं मप्यैतिहासिकं तथ्यं लभ्य मस्ति । वस्तुतः पतञ्जलिर्दृष्टपाटलीपुत्र इति वक्तुं शक्यत एव, परं पाटलीपुत्रस्थ एवेदं भाष्यं व्यरचयदिति तु न कदापि वक्तुं युज्यते ; यतो भाषित मेतच्च तेनैव— "यथा देवदत्त इह भूत्वा पाटलीपुत्रे भवति, सा नूनं क्रिया (१ अ० ३ पा० १ आ०)"–इति, पुनस्तत्रैव किञ्चिदग्रे–"स इहस्थः पाटलीपुत्रस्थं देवदत्त मुपदिशति,— अङ्गदी कुण्डली व्यूढोरस्को वृत्तबाहुर्लोहिताक्षस्तुङ्गनासिको विचित्राभरण ईदृशो देवदत्त इति (१ अ० ३पा० १ आ०)"–इति च ; एवमादिप्रयोगदर्शनाच्च कः खलु प्रज्ञावान् मनसापि शङ्कितुं समर्थः पाटलीपुत्रनगरे स्थित एव पतञ्जलिः प्रणिनायैतद्भाष्य मिति । किञ्च प्रदर्शितयोरुदाहरणयोर्यथा किल देवदत्तो भाष्यकृत्कल्पित एव जनः, ततः प्रख्यातास्त्वद्यापि दृश्यन्त एव बहवो देवदत्ताः ; यथा च "पश्य देवदत्त कष्टं श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् (२ अ० १ पा० १ आ०)"–इत्यत्र च देवदत्त–विष्णुमित्रौ कल्पितौ, तथैव तत्र पुष्पमित्र–चन्द्रगुप्तावित्यपीत्यत्र च नास्त्येव सन्देहलेशोऽपीति ।

प्रतिपादितञ्च पुरस्तात्,—अद्यप्रचलितमहाभारतात् पूर्वतनत्वमेतन्महाभाष्यस्य (५ पृ०) ; तस्माच्चैतस्य खीष्टजन्मतो द्विशताब्दीपूर्वोद्भूतत्वन्तु पाश्चात्यैरपि स्वीकार्य्यम् ; महाभारतस्यास्य हि खीष्टजन्मतो द्विशताब्दीपूर्वप्रणीतत्वे सर्व्वेषा मेव तेषां मतैक्यात्* । पुष्पमित्रस्य राज्यारम्भकालस्तु तैः खीष्टजन्मतः शताब्दीपूर्वं मित्येव निर्णीतम् ; तथाच स्वकृतसिद्धान्तव्याकोपभियापि तेषां स्वीकार्यं मेवास्य पतञ्जलेः तत्पुष्पमित्रतोऽति-

* W. W. Hunter's Brief History of the Indian People, P. 59.

पूर्वगत्वम्, तथा तादृशोदाहरणे श्रुतस्य तस्य कल्पितत्वमितिमपि। बौद्धमते चैवं तत्तुल्यतया 'चन्द्रगुप्तसभा'-इत्यत्र चोदाहरणे चन्द्रगुप्तेत्याख्यव्यक्तेरपि भाष्यकृत्तत्कपोलकल्पितत्वं सुवच मेवेत्यल मतिजल्पनेनेति।

(ग) अस्ति "अनद्यतने लङ् (पा० ३. २.१११.)"-इत्येकं सूत्रम्। तद्भाष्ये च वार्त्तिकोदाहरणतया द्वे वाक्येऽवलोक्येते,—"अरुणद् यवनः साकेतम्, अरुणद् यवनो माध्यमिकान्"-इति। अत्र कश्चित् धीमान् माध्यमिका-निति नागार्ज्जुनमतानुगतबौद्धसम्प्रदायविशेषस्थितानेव मत्वा पतञ्जलिकाल-निर्णये यतितवान्, तदपि भ्रमसङ्कुल मिवैव भाति . राजतरङ्गिणी-पर्या-लोचनया [illegible] समकालिक एवेति। तथाहि—"अथ निष्कण्टको राजा कण्टकोत्साग्रहारदः। अभीव [illegible] मन्युः प्रतमन्युरिवापरः। स्वनामाङ्कपाङ्काङ्कशेखरं विरचय्य सः। पराञ्जि-विभवं श्रीमानभिमन्युपुरं व्यधात्। चन्द्राचार्यादिभिः . . . व्याकरणं कृतम्। तस्मिन्नवसरे बौद्धा देशे प्रबलतां ययुः। नागार्जुनेन सुधिया बोधिसत्त्वेन पालिताः। ते वादिनः पराजित्य वादेन निखिलान् बुधान्। क्रियां नीलपुराणोक्ता मच्छिन्दन्नागमद्विषः (रा० त० १. १७४-१७८.)" -इति। अभिमन्युसमये एव च चन्द्राचार्यादिभिर्ब्रन्थेषगतो लुप्तं महा-भाष्यपुस्तकं दाक्षिणात्यादानीत मिति तु सर्ववादिसम्मत मेवेत्युक्तम् (घ पृ०)। तत्कथ मभिमन्युतो बहुप्राग्भवस्य पतञ्जलेः किलाभिमन्युसमकालोत्पन्न-माध्यमिकज्ञानसम्भवो यतस्स तादृशाना माध्यमिकाना मवरोधदर्शन मपि तस्य सम्भाव्येत नामेति सुधीभिरेव विभाव्यताम्।

अस्मन्मते त्विह भाष्ये माध्यमिकशब्दात् मध्यदेशप्रभवा एव ग्रह-णीयाः। मध्यदेशस्तु मन्वादौ परिभाषित एव,—"हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग् विनशनादपि। प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः (२. २१.)"-इति। पातञ्जलेस्त्वेतन्मनूत्तरभवत्वं पुर एव प्रतिपादितम् (घ पृ०); तथा-चैतन्मनूक्तमध्यमदेशप्रभवाना मेव माध्यमिकत्वं तदभिमतं सम्भाव्यते। इह-त्यखिलायाः समालोचनाच्च मध्यदेशजनामपरतयापि भवन्ति माध्यमिका

इति बुध्यते। तथाहि—"भद्रारिमेदमागध्यसान्मनीपोऽभिहानसज्ञाताः। मत्स्वत्स्थघोषयामुनसारस्वतमाध्यमिकाः (१४. २.)"—इति। वस्तुतो यवनावरोधानुसारत एव भाष्यकालनिर्णयस्तु सर्वथा असम्भव एव; भारते हि चिरादेव विद्यन्ते यवनोत्पाताः। महाभारतपाठादवगम्यत एव यौधिष्ठिरीयेऽपि काले क्वचित्क्वचित् यवनप्राबल्यसंवादः, हरिवंशपाठात् जरासिन्धुकालेऽपि यवनराजस्य कालयवनाभिधस्यातिबलत्वं विज्ञायत एव*। एव मन्यत्रान्यत्रापि भारते यवनोत्पातवृत्तान्ता बहव एव वर्णिता दृश्यन्ते; तत्र ग्रीकभूपत्यादीना मपीह पदार्पणा मसकृदेवाभूत्। तदेवं यवनावरोधानुसारतो भाष्यरचनाकालनिर्णये प्रवर्त्तनं नूनं दैवविडम्बन मिति न तदालोचनेऽप्यस्मन्मतिः प्रसरतीति दिक्।

(च) यच्च कश्चित् "तथाच सूच्यते हि भगवता पिङ्गलेन पाणिन्यनुजेन"—इति मद्गुरुशिष्योक्तं दृष्ट्वैव पाणिनिसमकालिकत्वं पतञ्जलेः स्वीकर्त्तु मिच्छेत्, पतञ्जलेः पिङ्गल इति नामान्तरश्रवणात्। तस्य स्वल्वनुत्तमधियः शंसावादाः कथन्नु सम्भवेयुरेकमुखेन? यतोऽनुद्भूतपूर्व मेवैतत्तेन निर्णीतं हिमवद्विन्ध्ययोर्मिलन मिवातीव चित्रम्! पाणिनि—पतञ्जल्योः प्रायोऽष्टादशशताब्द्यन्तरितत्वावगमात्। अत एव भगवता पतञ्जलिना क्वचित् क्वचित् पाणिनि—काले व्यवहृतं लौकिकं किञ्चिद् बोधयितुं 'पुराकल्पे' —इति तदुल्लेखः कृतः। तथाहि—"पुराकल्पे एतदासीत्— * * * शब्दा उपदिश्यन्ते * * * एवं विप्रतिपन्नबुद्धिभ्योऽध्येतृभ्य आचार्य इदं शास्त्र मन्वाचष्टे (१ अ० १ पा० १ आ०)"—इति, "पुराकल्पे एतदासीत्—षोड़शमाषाः कार्षापणं षोड़शपलाश्च माषश्चवह्यः (१ अ० २ पा० ३ आ०)" —इति चैवमादि। यद्यपि पाणिन्यनुजश्च पिङ्गलः, महाभाष्यकारस्य च नामान्तरं पिङ्गल इति भवितु मर्हतीति सत्यम्; पर मनयोर्न चैक्यं स्वीकुर्मो वयम्; अपि तु बहुभिन्नकालिकत्व मेव। वस्तुतोऽङ्कवर्णानुसारत

* हरिवंशे विष्णुपर्वणि १०९——११४ अध्याया द्रष्टव्याः

एव कृष्ण-पिङ्गल-गौर-श्यामेति नामानि तदानीमाख्यातानि भवन्ति स्म। छान्दोग्येऽपि श्रूयते चैकत्र पिङ्गलः। तथाहि—"अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति (८. ६. १.)"—इत्यादि। न चात्रापि पिङ्गलनाम्नः पाणिन्यनुजस्यान्यस्य वा कस्यचित् मते इत्येव मर्थो गम्यते; 'शुक्लस्य'—इत्यादेः, 'आदित्यः पिङ्गलः'—इत्यादेश्चोत्तरत्र तत्रैव श्रवणात्, छान्दोग्यस्य तस्य पाणिनिपूर्वजत्वावधारणाच्च; दृश्यते हि छान्दोग्ये ऽनेकत्र शौनकः कापेयः (पा० ४. ३. ५, ६, ७.), प्रत्युदाहरणञ्च तदेव पद मनुभूयते "कपिबोधादाङ्गिरसे (४. १. १०७.)"—इति पाणिनिसूत्रस्येतीह दिक्।

(ङ) अपि दृश्यते चात्र महाभाष्ये (पा०४. २. ६०.) आख्यायिकात्वेन वासवदत्ताया ग्रहणम्। "आख्यायिका—वासवदत्तिकः"—इति; सुबन्धुकृतवाख्यायिका सेति प्रसिद्धा; सुबन्धुश्च कविः रामायणस्य, महाभारतस्य, तत्परिशिष्टरूपस्य हरिवंशस्य, विक्रमादित्यस्य च परभव एव। तथाहि—"रामायणेनेव सुन्दरकाण्डचारुणा"—इति, 'भारतेनेव सुपर्वणा'—इति, 'हरिवंशैरिव पुष्करप्रादुर्भावरमणीयैः'—इति, 'सा रसवत्ता विहता नवका विलसन्ति चरति नो कं कः। सरसीव कीर्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये'—इति च। तदेव मस्य हि महाभाष्यस्य वासवदत्ता-परभवत्वस्वीकारपूर्वकं रामायणादिपरभवत्व मपि मन्तव्य मित्येव मपि कश्चित् प्राङ्गितु मुत्सहेतैव। पर मवश्यं तस्येमानि च त्रीणि वितर्क्याणि भवेयुः,—यदि हि स्वर्गते च विक्रमादित्ये स्थितस्य सुबन्धोः समनन्तर मेव प्रणीतं स्यात् पातञ्जलं नाम महाभाष्यम्, तर्हि काश्मीरराजाभिमन्युसमये विक्रमादित्यनन्तरो बहुपूर्वं मपि चन्द्राचार्यादिभिः कथं तद्भाष्यपुस्तक मवाप्त मिति प्रथमम्। सर्वैरेव पुरातत्त्वानुसन्धित्सुभिर्महाभाष्यस्यास्य ख्रीष्टजन्मपूर्वप्रणीतत्व मेकवाक्यतो निर्णीत मेव; स सर्वसिद्धान्तोऽपि कथं न व्याकुप्येतैवेति द्वितीयम्। अपि यदि हि नाम महाभाष्यकारः स्वस्मिदानीं प्रचलितान्महाभारतादपि परभवः स्यात्, तर्हि महाभाष्येऽन

प्रदर्शितं ऋष्यशृङ्गकुमार्य्युपाख्यानं (पु॰ ए॰) प्रचलितमहाभारतीयानुरूप मेव कथं न दृश्येतेति तृतीयम्।

अस्मन्मते तु कालान्महतोऽन्तरतान्मते तन्महाभाष्यपुस्तके सुबन्धुपरम एव कश्चित् तत्र 'वासवदत्तिकः' प्रभृत्यभिनिवेश्य तस्य नष्टान्तरत्व मुद्धारेति। अत एव प्रवादोऽपि "यत्र लालायितः फणी"–इति।

महाभाष्यकृतो भगवतः पतञ्जलेः सुबन्ध्वादिबहुपूर्वभवत्वे, अपरा चैषोपपत्तिः समालोच्या,—यो हि नाम वासवदत्ताकृतः सुबन्धोरप्युत्तरभवः, तेन चावश्यं कालिदासस्य कवेरप्युत्तरभवेन भवितव्यम्; स्वीकृते च तथा कालिदासकृतान् प्रयोगानप्यवेक्ष्यावश्यं तत्र भाष्ये तद्विवेचयः प्रणीता दृश्येरन्; न च तथा दृश्यन्ते, नापि तेषु भाष्यकृता कश्चन विचारः कृत इति पश्यामः; प्रत्युत सिद्धान्तकौमुद्यादौ तादृशप्रयोगाना मपप्रयोगत्व मेव निर्णीत मवलोक्यते। तथाहि—'अवैहि—इति वृद्धिरसाधुरेव'–इति (व॰ पु॰); किञ्च 'कथन्तर्हि प्रावरस्य तमसो निषिद्धये इति कालिदासः, अनुदितौषसरागा इति भारविः, समानकालीनम्, प्राक्कालीनम्,—इत्यादि च? अपभ्रंशा एवैते इति प्रामाणिकाः'–इति (तद्धि॰ वृ॰)। अपर मप्यत्रेदं विवेच्यम्,—महाभाष्यप्रयुक्तानां पाणिन्यादिविरुद्धाना मपि प्रयोगाणां साधुत्वं मन्यते; कालिदासादीनां तु तत्पूर्वजत्वे तत्तत्प्रयुक्तानां कथ मुच्यतेऽसाधुत्व मिति? यथा दृश्यत एव हि पाणिनीयधातुपाठविरुद्धः प्रयोगोऽसौ भाष्यकारस्य—"आदित्यस्याभिप्राये सज्जते"–इति। न चेदृशप्रयोगस्यासाधुत्व माशङ्कित मपि केनचित्; प्रत्युताह च कैयटः—"सज्जते इति, भाष्यकारवचनादात्मनेपदम् (१अ॰ १पा॰ २आ॰)"–इति। तत उत्तर मिदानीं तु भागवतादावपि बहुत्रैव प्रयुक्तं दृश्यते 'सज्जते'–इति*; ततो वय मपि तथा प्रयोक्तुं सदैव

* "प्रायेण सज्जते भ्रान्त्या पेशलेषु च वाग्मिषु"—इति भाग॰ पु॰ ४.१९.२५.। महाभारतीयभीष्मपर्वान्तर्गतगीतापर्वान्तिमाध्यायीयसप्तदशश्लोकव्याख्यानावसरे श्रीधरस्वामिनापि प्रयुक्तम् "यस्य बुद्धिर्न लिप्यते, इष्टानिष्टबुद्ध्या कर्मसु न सज्जते"—इति।

मन्यामहे एव। एवं "भाष्यकारस्तु त्यकत्यित्को मकत्यित्क इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वेदं सूत्रं प्रत्याचख्यौ"–इत्येवमादयश्चोक्ता दीक्षितादिभिः (वै० सि० कौ० अ० पु०)। अहो मतप्राबल्यं तस्य भगवतो व्याकरणेषु! अस्ति सूत्रं पाणिनीयम्—"अवाद् ग्रः (१.३.५१.)"—इति, एतेन पाणिनिमते ऽनुभूयत एव 'अवगृणाते'–इत्येवमादीना मपि प्रयोगानां साधुत्वम्; पर मत्र भाष्यकृता "गृणातिस्त्ववपूर्वो न प्रयुज्यत एव"–इत्युक्तम्; एतस्मादेव शासनादस्य 'अवगृणाते'–इत्येवमादीन् प्रयोक्तुं न क्षमते कश्चिदपि। तदेवं कालिदासादीना मपप्रयोगानवेक्ष्य तेषां साधुत्वाख्यापनाय पातञ्जले महाभाष्ये कस्याप्येकस्य यत्नस्यानुपलाभात्, पाणिन्यादिमतविरुद्धाना मपि भाष्योक्तानां प्रयोगानां शिष्टगृहीतत्वोपलाभात्, पाणिनिमतसिद्धाना मपि प्रयोगानां पतञ्जलिवारितानां व्यवहारादर्शनाच्चावश्य मेव महाभाष्यकारस्य भगवतः पतञ्जलेः किल कालिदासादितो बहुप्राचीनत्वं मन्तव्य मेवेति किं तस्य सुबन्धुपूर्वजत्वविचारेणाप्यलम् ।

अथ पतञ्जलिविषये ऽपर मपि किञ्चिद् समालोचयितव्य मस्ति। तथाहि—'अय मेव पतञ्जलिः वैद्यशास्त्रप्रणेतापि, योगशास्त्रप्रणेतापि'—इत्येवं प्रवादः सुप्रचलितः श्रूयत एव। पर मस्य नामैक्य मेव बीज मनुगच्छामो नान्यत् किञ्चनेत्यग्राह्य एवैषः प्रवादः। "योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन। योऽपाकरोत् तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि"–इत्येष श्लोकोऽपि तदनुगत एव। अपि वा वैद्यशास्त्रे आसीदस्य महाभाष्यकारस्यावगम इति तु प्रतीयते; इह हि भाष्ये बहुत्र तथाप्रयोगदर्शनात्। तथाहि—"वातिकम्, पैत्तिकम्, श्लैष्मिकम् ०—०सान्निपातिकम् (५ अ० १ पा० १ आ०)"–इति, "दधित्रपुसम्प्रत्यक्षो ज्वरः०—०। नड्वलोदकं पादरोगः०—०। आयुर्घृतम्०—०। (६ अ० १ पा० २ आ०)"–इति, "घृतभोजन मारोग्यस्यादिः (६ अ० ४ पा० ४ आ०)"–इत्यादि च। तदेवं कश्चित् वैद्यकभाष्यविशेषस्य कर्तृतां च पतञ्जलेरस्य स्वीकर्तुं मुत्सहेत चेत् स्वीकरोतु नाम, परं योग-

शास्त्रीयमूलसूत्रकर्तृत्वं तस्य नैव स्वीकार्यम्; न ह्यत्र क्वापि योगविषयकोदाहरणानि दृश्यन्ते, येन चास्य योगशास्त्रज्ञत्वस्यापि परिचय उपलभ्येत; नापि हि व्याकरणे वैद्यके वा मूलसूत्रकर्तृत्वं दृश्यतेऽपि तु भाष्यकर्तृत्व मेव; तथा च यदि नाम योगेऽप्यस्य किञ्चित् कृतित्वं स्वीकार्यं भवेत्तदपि तद्भाष्यविषये एव सम्भवो न कदापि तत्सूत्रांशे। तादृशं योगभाष्य मस्ति नूनं वेत्यन्यदेतत्। चक्रगुरुशिष्यलेखोऽपि च तादृशप्रवादमूलक एव। हन्त! यदा हि तेनालेखि "यत्प्रणीतानि वाक्यानि भगवांस्तु पतञ्जलिः। व्याख्यत् . . .। योगाचार्यः स्वयं कर्त्ता योगशास्त्रनिदानयोः"—इति (अ० भा०)। तदेतन्न स्मृतं किं मस्ति व्यासकृतं भाष्यं तस्य योगशास्त्रस्येति। पाणिनिसूत्राणां भाष्यस्य कर्तुः पतञ्जलेः पाणिनिपरभवत्वे कास्ति वक्तव्यता:—"पाराशर्य्यशिलालिभ्याम् (पा० ४. ३. ११०.)"—इति सूत्रदर्शनात् पाणिनेश्च पारशर्य्यव्यासपरजत्वं व्यज्यत एव। तदत्र कथयतु नाम नामैक्यश्रवणादेव व्यक्त्यभिन्नवादी भवान् योगशास्त्रं खलु पाणिनिपरभवश्चेत् कथं तद्भाष्यकारत्व मुपपद्येत तत्पूर्वजस्य तस्य व्यासस्येति ?

अस्मन्नये तु,—योगशास्त्रस्य पातञ्जलस्य भाष्यकारो व्यासः, भिक्षुसूत्रकृतो व्यासात् विभिन्नो बहुपरभवश्चेति; "भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् (पात० ३. २४.)"—इति सूत्रीयभाष्येऽनतिप्राचीनपुराणादिसम्मतभुवनवर्णनदर्शनात् तस्य अद्यप्रचलितमहाभारतकारादेरिवानतिप्राचीनत्वावगतेः, लिपेरार्षत्वानवगमादिभ्यश्च। एवं बभूव च कश्चिदपरः पतञ्जलिर्योगसूत्रकृत् दर्शनशास्त्राविर्भावकालिकः, पाणिनितोऽपि प्राचीनः। तथाच पातञ्जलं नाम योगशास्त्रं पाणिनितो बहु प्रागेव प्रणीतम्; प्राचीनतमे भिक्षुसूत्रेऽपि "एतेन योगः प्रत्युक्तः (२.१.३.)"—इत्येवमादिदर्शनात्। अत एव सम्पृचानुरुधा० (३. २. १४२.)"—इति पाणिनीयसूत्रेण पातञ्जलशास्त्रविहितयोगाभ्यासकारिण्येवार्थे साध्यते 'योगी'-पदम्; न हि पातञ्जलात् पुरातनं किमप्यस्ति आसीद्वा योगशास्त्रम्। अत एव च पतञ्जलिशब्दस्य व्यक्तिविशेष-

नामत्वादव्युत्पन्नप्रातिपदिकमिति पाणिनिना उपेक्षितस्यापि कात्याय
"शकन्ध्वादिषु पररूपम् (वा० ६. १. ९४.)"—इति वार्त्तिके ग्रहणं तत्
शकन्ध्वादिगणपाठे दृश्यते हि "पतञ्जलिः"—इत्यपि। न चात्र किञ्चिद्
भगवता भाष्यकारेण; गणपाठो हि येन केन चित् कृतः स्यात्
मस्मान्महाभाष्यकारात् प्राचीनतरेणैव केनचित् कृत एवेत्यत्र च ना
सन्देहः; अत एव "सिद्धन्तु शौण्डादिषूपसङ्ख्यानात्।...। के?
शौण्डादयः? ये कौण्डादयः (पा० ४. १. ७९.)"—इत्येवमाद्युक्तं सङ्गच्छ
तत्र तस्येति

आदिमीमांसाचार्यात् काशकृत्स्नेश्चाप्ययं परभव एव, नास्त्यत्र संशय
अत एवोक्तमिह—"काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी (४अ
१अ० १आ० पुनः ३पा० ४आ०)"—इति। इह प्रोक्तत्वोल्लेखदर्शनाद
च काशकृत्स्नेः पाणिनितो वृद्ध पूर्वजत्वमपि ध्वन्यते; तत्पूर्वजस्यैव हि ते
प्रोक्तत्वेन ग्रहणोपदेशात्। अद्यप्रचलितमीमांसाशास्त्रसूत्राणां कर्त्ता ख
जैमिनिस्तु पाणिनिसमकालिकः; व्यासशिष्यत्वात्, वैशम्पायनादिवत्
अतो जैमिनेश्चार्वाचीनोऽयं पतञ्जलिरिति च सुवचम्।

वेदान्तसूत्राणां प्रणेतुश्चायं परभवः। यदस्त्येतत् सूत्रं पाणिनीयम्-
"पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः (४.३.११०.)"—इति, अत्र पार
शर्यशब्देन वेदान्तसूत्रकृतो व्यासस्यैव बोधात्; अद्य वेदान्तेतिप्रसिद्धा
मेव हि सूत्राणां पाणिनिकाले भिक्षुसूत्रेति व्यपदेश आसीत्, न चान्य
किञ्चन भिक्षुसूत्रं नामेति। अत एव वेदान्तसूत्रभाष्यवार्त्तिककृत् बालकृष्णा
नन्दोऽपि सर्वेष्वधिकरणेषु भिक्षुसूत्रकृत मित्याद्युक्त्या पाराशर्यं व्यास मे
प्रणनाम विविधप्रकारेण वर्णयन्। तथाहि, आत्माधिकरणभाष्यवार्त्ति
कारम्भे (सू० ४. १. २.—'आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च')—
"पाराशर्यः प्रथयतु परं भाव मव्याहतं स्वम्, सूत्रे स्वीये सकलविदुष
मोदमूलस्वभावम्। शिष्यैर्विश्वैरपि परिवृतः पैलपूर्वैः प्रतीतैः, आचूडं
सजलजलदाकारदायादमूर्त्तिः"—इति, तथाध्यक्षाधिकरणभाष्यवार्त्तिकारम्

(सू० ४. २. ३.—'सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः')—"भिक्षुयोगकृतं व्यासं प्रणम्य गुरुं परम्। कृत्वा व्याकुर्महेऽध्यक्षसूत्रभाष्यस्य वार्त्तिकम्"–इति। एवञ्च यान्यखिलसूत्राणि भिक्षुसूत्राणीति पाणिनिकाले प्रथितानि, तान्येवेदानीं ब्रह्मसूत्राणीति वेदान्तसूत्राणीति च कथ्यन्त इति स्फुटम्। सङ्ग्रहकारस्तु व्याडिः पतञ्जलेरस्मात् पूर्वतन इति तु "सङ्ग्रहेऽस्त मुपागते (घौ पृ०)"–इति वाक्यपदीयवचनादिभ्यश्च सिद्ध मेव; तस्मिन् व्याडि-काले ऽप्यस्य वेदान्तदर्शनस्य ब्रह्मविद्येति प्रसिद्धिरासीत्। तथाहि विकृतिवल्ल्यारम्भे श्लोकित मेतद् स्वय मेव व्याडिना,—"ब्रह्मविद्या-गुरुं श्रेष्ठं भारद्वाजं बृहस्पतिम् (१.३.)"–इति। तदेतस्य ग्रन्थस्य पातञ्जलात् प्राक्तनत्वस्य तु का कथा ? व्याडितः, पाणिनितश्चापि प्राक्तनत्व मेवेति।

न्यायवैशेषिककाराभ्या मप्ययं पतञ्जलिः परभव एव। दृश्यत एव हि नैयायिकाद्यनुमानप्रणाल्यादिकं तत्कृते महाभाष्ये। तथाहि—"धूमं दृष्ट्वा अग्निरत्रेति गम्यते (२ अ० १ पा० १ आ०)"–इत्यादि। वैशेषिक–न्याय-कारयोः कणभक्षाक्षचरणयोश्च वेदान्तसूत्रकार–पाराशर्य्य–समकालिकत्व-चैवानुपदं प्रतिपादयिष्यामः।

साङ्ख्याचार्यात् कपिलाच्चायं परभवः। अत एवात्रोक्तं दृश्यते कापिल-मतम्—"अथवा भवति वै कश्चित् जाग्रदपि वर्त्तमानं कालं नोपलभते। तद्यथा। वैयाकरणानां शाकटायनः रथमार्ग आसीनः शकटसार्थं यान्तं नोपलेभे। किं पुनः कारणं जाग्रदपि वर्त्तमानं कालं नोपलभते ? मनसा संयुक्तानीन्द्रियाण्युपलब्धौ कारणानि भवन्ति, मनसोऽसान्निध्यात् (३ अ० २ पा० २ आ०)"–इति। अपरञ्च चैवम् "षड्भिः प्रकारैः सतां भावाना मनुपलब्धिर्भवति। अतिसन्निकर्षात्, अतिविप्रकर्षात्, मूर्त्त्यन्तरव्यवधानात्, तमसावृतत्वात्, इन्द्रियदौर्बल्यात्, अतिप्रमादादिति (४ अ० १ पा० १आ०)"–इति। तदेवमादीनां दर्शनात् कापिलशास्त्रप्रचारात्परभवत्वं चास्य पतञ्जलेः सुव्यक्तम्। अपि वास्य कपिलपरभवत्वविचारस्तु दूरे आस्ताम्, तत्सम्प्रदायीयद्वितीयपुरुषादासुरेश्चायं पतञ्जलिर्बह्वर्वाचीन एव;

एतत्पूर्वजेनापि हि वार्त्तिककारेण कात्यायनेन "आसुरेरुपसङ्ख्यानम् (पा० ४. १. २६.)"–इत्युक्तत्वात्। आसुरिर्हि साङ्ख्याचार्येषु द्वितीय इति दृश्यते। तथाह्युक्त मीश्वरकृष्णेन—"पुरुषार्थज्ञान मिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम्।...। एतत् पवित्र मग्र्यं मुनिरासुरये ऽनुकम्पया प्रददौ-(सां त० कौ० ६६, ७०)"–इति। 'परमर्षिणा कपिलेन'-इति च तत्र वाचस्पतिमिश्रकृता टीका। प्रवचनभाष्येऽप्युक्तम्—"आदिविद्वान् निर्माण चित्त मधिष्ठाय कारुण्याद् भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्त्रं प्रोवाच (१. २५.)"–इति।

पाशुपतदर्शनकाराश्चासौ भाष्यकारः कनीयान्। अत एव तत्कृतेऽत्र महाभाष्ये दृश्यते—"शिवभागवतः (५ अ० २ पा० १ आ०)" इति पदम्। "भगवान् भक्तिरस्य भागवतः, शिवस्य भागवतः इति षष्ठीसमासः"–इति च तत्र व्याख्यातं कैयटेन। एवं मिह 'मौर्यैभगवता उक्तम् (८ अ० २ पा० २आ०)"–इति दर्शनाच्चावगम्यतेऽस्य पतञ्जलेः सौरसम्प्रदायात्मभाष परभवत्व मेव; सौर–सौर्ययोर्न हि भेदः इत्यतः सौरसम्प्रदायः खलु शैवसम्प्रदायादपि वृद्धप्राचीन एवेति प्रामाणिकाः।

चार्वाकादिनास्तिकदर्शनशास्त्राणि तु वृद्धप्राचीनान्येव न वेत्यत्र स्यात् विचारणम्, परं नास्तिकभावः खलु पाणिनिकालेऽपि स्थित एव। अत एव स हि सूत्रयामास—"अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः (४. ४. ६०.)"–इति। मनुसंहितायामपि नास्तिकानामनवचनानि सन्त्येव, तानि चानुपदं प्रदर्शयिष्यामः। पतञ्जलिनापि स्वस्य नास्तिकमतज्ञता प्रकाशितैव। तथाहि —"किञ्च भोः श्लोका अपि प्रमाणम्? किञ्चातः? यदि प्रमाणम्, अय मपि प्रमाणं भवितु मर्हति–"यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत्। पीतं न गमयेत् स्वर्गं किन्तु क्रतुगतं नयेत्"–इति। प्रमत्तगीत एषः। भवतो यस्त्वप्रमत्तगीतः तत् प्रमाणम् (१ अ० १ पा० १ आ०)"–इति। 'यदुदुम्बरेति। अयं श्लोकः सौत्रामण्यां सुरापानस्य दुष्टत्व मुद्भावयति। प्रमत्तगीत इति। प्रमादेन विप्रतिपन्नत्वेन गीत इत्यर्थः"—इति च

तत्र कैयटः। अस्मन्मते तु 'उदुम्बरवर्णानाम्' उदुम्बरकाष्ठनिर्मितानाम्, 'घटीनाम्' ग्रहेतिप्रसिद्धानां सोमपात्राणां 'यत् महत् मण्डलम्' शुक्र-मन्थ्यादिसमूह माध्वर्यवे प्रसिद्धम्, तत् 'पीतं' सत् पानकारिणं 'स्वर्गं न गमयेत्' 'किन्तु' 'क्रतुगतं' कर्म्मानुगतं श्रमकष्टादिक मेव 'नयेत्' प्रापयेत्। इत्येव तदर्थः। किञ्चेह्रत्यः प्रमत्तशब्दो नास्तिकपर एव भाष्यकाराभिप्रेतः।

काश्मीरेन्द्रात् जलूकाचाय मर्वाचीनः। यतो ह्युक्तम् "यत्तेन कृतं न च प्रोक्तम्—वाररुचं काव्यम्, जालूकाः श्लोकाः (४ अ० ३ पा० १ आ०)" -इति। एष च वररुचिः कात्यायन एव; स एव व्याकरणस्य वार्त्तिककारः : पतञ्जलेरस्य तत्परभवत्वे कोऽस्ति विचारः; परं जलूकेन राज्ञा कृताः श्लोका अप्यस्य महाभाष्यकारस्य पतञ्जलेरासीद् विदिता इतीत्थं ततोऽपि पराचीनत्वं व्यक्तम्।

वार्त्तिककार-कात्यायनात् परभवत्वन्त्वस्याविचारित मपि सिद्ध मेव, परं ततो बहुकालकृतावरजत्व मस्येत्यपि प्रतीयत इति तु प्रदर्शनीयम्। तथाहि पठितञ्चेदं वार्त्तिकम्, —"ढ-ग्रहणे सानुबन्धस्योपसङ्ख्यानम्"—(पा० ४. १. १५.)"-इति; "कथं स्त्रीनाम सभायां साध्वी स्यात्"—इत्युक्ता च (४ अ० १ पा० २ आ०) खण्डितं तद्वार्त्तिकम्। "यज्ञसभायां विदुषा मेव पुरुषाणां साधुत्वाधिकारादिति भावः"—इति च तत्राह तट्टीकाकारः कैयटः। तथाचेदं सुव्यक्त मेव कात्यायनकाले यज्ञसभादौ स्त्रीणां गमनं न दोषावह मासीदिति तेन पठितं तथा वार्त्तिकम् : पतञ्जलिसमये तु यज्ञसभादौ स्त्रीणां गमनं दोषावह मेवेति परिहृतं तदितीत्थं सिद्ध मेव वार्त्तिककाराद् बह्वर्वाचीनोऽयं पतञ्जलिरिति।

(मनुसंहिता) मनुसंहिता तु या खलु सूत्रनिबद्धा, सैवातिप्राचीना, मानवकल्पसूत्रादिभिः समानवयस्का, समानमाना च। महाभाष्ये (१ अ० १ पा० ७ आ०) यदुक्तं "नैव ईश्वर आज्ञापयति, नापि धर्म्मसूत्रकाराः पठन्ति"-इति, तत्तादृशमन्वाद्यभिप्रायेणैव। इदानीं प्रचलितो मनुसंहितेति प्रसिद्धो ग्रन्थस्तु भृगुप्रोक्त इति भृगुसंहितेत्येव व्यवहार्यः; परं ज्योतिष-

शाक्येभृगुसंहितेति ग्रन्थविशेषस्य, इतोऽपि प्राचीनस्य दृष्टचरत्वात् न तथा व्यवहृतोऽयं लोकैः। एतस्य ह्युपक्रमे प्रत्यध्यायावसाने चास्य भृगुप्रोक्तत्वं स्पष्ट मेवेति न च तत्रास्ति प्रमाणप्रदर्शनीयतेति। तदुक्तं साङ्ख्यीयकौमुदीप्रभायां स्वप्नेश्वरेणैतत्,—"पञ्चशिखः सूत्रकारः आसुरिशिष्यः; कापिल मिति प्रसिद्धिस्तु सम्प्रदायप्रवृत्तेः; भृगुप्रोक्तसंहितायां मिव मनुसमाख्या" —इति।

तस्यैतस्य मनुसंहितेतीदानीं प्रसिद्धस्य भृगुसंहिताग्रन्थस्य प्रणयनकाल-निर्णयस्तु सुदुष्कर एव; सामान्यतस्तु एतन्मनुसंहिताकारः बौद्धधर्म-प्रचारकात् खलु शाक्यमुनेः, रामायणलेखकादादिकवेर्वाल्मीकाच्च प्राचीन-तमो वार्त्तिककारकात्यायनात्तु पराचीन इति वक्तुं शक्यत एव। यत-स्तात्र संहितायां महाभारते इवाहिंसाधर्म्मो विशेषतो नोपदिष्टः, न च बौद्धधर्म्मप्रकाशितनिर्वाणमुक्तिप्रसङ्गस्य, अत एवास्याः बौद्धधर्म्मप्रचारात् प्राचीनत्व मवगम्यते. बौद्धधर्मसुप्रचारोत्तरप्रकाशिते हि महाभारते ऽहिंसाधर्म्मो निर्वाणमोक्षश्चोक्तः।—"बहूनां यज्ञतपसा मेकार्थानां पिता-मह! धर्म्मार्थं न सुखार्थार्थं कथं यज्ञः समाहितः"—इत्यादिः, अहिंसा सकलो धर्म्मो हिंसाधर्मस्तथाहितः। सत्यन्तेऽहं प्रवक्ष्यामि यो धर्म्मः सत्यवादिनाम्"—इत्यन्तश्चाध्यायो द्रष्टव्यः (शा० प० २७१ अ० १–२० श्लो०)। अस्मिन्नध्याये यज्ञगतवधस्यापि दुष्कृतत्वं वधत्वञ्च वर्णितम्; तदे-तन्महाभारतकारस्य बौद्धसंसर्गफल मेवावबुध्यते। मनौ तु—"मांस-स्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्ज्जने"—इत्यारभ्य त्रिंशच्छ्लोकेषु मांसस्य भक्षणवर्जने विहिते (५ अ० २६–५६ श्लो०)। तत्र वृथामांसभक्षणे प्रवृत्ति-श्चेत् भक्षयतु, निवृत्तिश्चेत् "महाफल मित्येव प्रतिपादितम् (५६)। देव-पितृकृत्यादौ तु मांसभक्षणे न कोऽपि दोष उक्तः (३२); मधुपर्क्कादौ तु विहित मेव मांसभक्षणम् (४१), यज्ञादौ तु कृता हिंसा, अहिंसैवेत्यपि कथितम्। अत एव ब्रूमः,—अहिंसाविधेः प्रशंसनान्महाभारतस्य शाक्य-बुद्धपरजत्वम्, तथैव हिंसाविधेर्विधानाच्च मनोस्तत्पूर्वजत्व मपि। एव मेव

भीष्मपर्व्वणि—"कामक्रोधविमुक्तानां यतीनां यतचेतसाम्। अभितो ब्रह्म निर्वाणं वर्त्तते विदितात्मनाम् (२९अ० २६श्लो०)"—इत्येवमादि। मनौ तु प्रथमाध्याये (१०४—१०६) त्रिषु श्लोकेषु यानि पदान्युक्तानि, न तत्रास्ति निर्वाणं नाम; तत्रैव द्वादशाध्यायेऽपि "प्राप्यते ह्यमृतं ततः (८५)"—इति, "स्वाराज्य मधिगच्छति (९१)"—इति। "नैःश्रेयस मिदम् (१०७)"—इत्यादीनि तु दृश्यन्ते, परं न क्वापि बौद्धप्रचारितं निर्वाणपद मिति। तदेवं शाक्यस्य ज्ञानलाभात् पूर्व मेवेदं शास्त्र मिह प्रथित मित्यत्र नैव संशयः। शाक्यज्ञानलाभस्तु खी० पू० ५८८ वर्षेऽभूदिति निर्णीत मेवेति। न खलु कस्य चिदपि धर्म्मशास्त्रस्य शतवर्षान्यूनकाले एव भवेदभ्युदयः, नापि तन्न्यूनतो भवेत् प्रभावाल्पत्वम्, न च तत्प्रभावाल्पत्व मन्तरा अन्यधर्मे मतिर्भवति कस्यचिदपीत्यन्यधर्म्मशास्त्रोत्थानसम्भवः। अतः शाक्यमुनिकालादन्यूनशताब्दीद्वयपूर्व मेवेदं मानवं धर्मशास्त्रं समुत्पन्न मिति च सुतरां सम्पद्यते।

अपि नाम रामायणलिपिस्तु शाक्यमुनेर्जन्मतः पुरैवेति अध्यापक-लासेनादीना मपि सम्मतम्। तत्र मनुवचनोद्धृतिदर्शनात् मनुसंहितायास्तस्यात्पूर्वकालिकत्व मपि व्यक्तम्। तथाहि तत्र किष्किन्धाकाण्डे—"श्रूयते मनुना गीतौ श्लोकौ चारित्रवत्सलौ। गृहीतौ धर्म्मकुशलैस्तथा तच्चरितं मया। 'राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः। निर्म्मलाः स्वर्ग मायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा। शासनाद्वापि मोक्षाद्वा स्तेनः पापात्प्रमुच्यते। राजा त्वशासन् पापस्य तदवाप्नोति किल्बिषम् (१८. ३०, ३१, ३२.)"—इति। राजभिर्धृतदण्डास्त्वित्यादौ श्लोकौ तु मनुसंहिताया अष्टमाध्याये (३१६. ३१८.) दृश्येते एव। तदेव मपि प्रतीयते मनुसंहितायाः समुत्पत्तिर्नूनं शाक्यबुद्धजन्मतो बहुपूर्व मेवेति।

किञ्च H. H. उइल्सन्-महोदयस्य विचारतो ज्ञायत एवैतत्,— जलूकाख्यो नरपतिरासीत् खीष्टजन्मतः पूर्वं सप्तमशताब्द्या मिति : राजतरङ्गिणी-प्रथमतरङ्गदर्शनाच्चावगम्यते आसीत् स शैव इति। तथाहि—

"विजयेश्वरनन्दीशक्षेत्रज्येष्ठेशपूजने । तस्य सत्यगिरौ राज्ञः प्रतिज्ञा सफलाऽभवत् (१३.)"—इति । तदेवं जलौककाले विजयेश्वरादिलिङ्गनामस्मरणात् ततः पूर्व्वैव शैवधर्म्मः सुप्रचलित इत्यपि व्यक्तम् । एवं हि शैवधर्म्मप्रचारोऽवश्य मन्यूनाष्टशताब्दीतोऽपि पूर्वं समभवत् ख्रीष्टजन्मतः इत्यप्युक्ते न कश्चिद्दोषो लक्ष्यते । मनुसंहिताकाले तु नैव शिवोपासनोद्भूता; सत्यां हि तस्या मवश्य मेव तत्र शिवपूजाप्रकारादिक मुपदिष्टं दृश्येत; नात्र तु क्वचित् प्रसङ्गतोऽपि शिवपूजाविधिराख्यातः; "मनसीन्दुं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् । वाच्यग्निं मित्र मुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिम् (१२. १२१.)"—इति दर्शनात् बलाधिष्ठातृत्वं हरस्येति मनुसंहिताकारसम्मत मित्येव बुध्यते, तथा चन्द्रादेश्च मनोऽधिष्ठातृत्वादिकम्; परं नेत्थं शिवलिङ्गस्थापनपूजनादीनि तत्समये प्रचलितानीति ज्ञायन्ते । तथाच शैवधर्माविर्भावाच्च प्रागेव प्रणीतैषा संहिता भृगुणा मनुप्रणीतधर्म्मसूत्रानुसारत इति स्फुटम् । एतावता हि कलेरप्यधिकत्रयोविंशशताब्द्याम्, ख्रीष्टजन्मनो ऽप्यूननवमशताब्द्या मेतस्याः स्मृतिसंहितायाः सम्पन्नं प्रणयन मिति लभ्यत एव ।

यद्युच्येत,— मनुसंहितायाम् "पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् (४अ० ३० श्लो०)"—इत्यस्य व्याख्यानावसरेऽवदत्तट्टीकाकारः कुल्लूकः—"पाषण्डिनो वेदबाह्यव्रतलिङ्गधारिणः शाक्यभिक्षुक्षपणकादयः"—इति; तथाच बौद्धधर्म्मप्रादुर्भावकालजत्व मेवास्याः संहितायाः सम्पद्यते? इति । अत्र ब्रूमः;—तथोक्त्या तस्यैव कुल्लूकस्याधुनिकत्वं प्रकटितम्; किं तेन मूलकारस्य? मूले हि न क्वचिदपि तादृश आभासोऽपि दृश्यते । वस्तुतः कुल्लूकभट्टकृता मनुटीका नातिप्राचीना, नैव समीचीना; ततः क्वचित् क्वचित् तत्र व्याख्यादोषोऽपि लक्ष्यत एव । तथाहि—मनुसंहितायाः सृष्टिप्रकरणे "मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानञ्च शाश्वतम् (१. १३.)"—इति व्याख्यानावसरे तूक्तं तेन "समुद्राख्य मपां स्थानम्"—इति, पुनश्चाग्रे "सरितः सागरान् (१. २४.)"—इति व्याख्यानावसरेऽप्युक्तम् "सागरान् समुद्रान्"—इत्येव ।

तदेवं कथिते पुनरुक्तिदोषो भवति; अपि पूर्वत्र 'मध्ये'–इत्युक्तम्, दिगर्थयोः साहचर्यभ्रान्ति ; तदेतानि नैवालोचितानि । अस्मन्मते तु पूर्वत्र माध्यमिकं जलस्थान मेवेष्टम् । मेधातिथिनाप्युक्तं तथैव "अपां स्थानम् = अन्तरिक्षे समुद्रम्"–इति (१. १३.)। इतोऽप्याश्चर्य मेतत्,—प्रथमेऽध्याये "पाषण्ड-गणधर्म्मांश्च (११८.)"–इतिव्याख्याने सः स्वय मेवोक्तवान् कुल्लूकः—"पाषण्डिनः = विकर्मस्थान्–इत्यादयः (४.३०.), तेषां पृथग्धर्म्मानभिधानात्"–इति ; चतुर्थाध्याये तु पूर्व मुक्तं विस्मृत्येव किं व्याचष्टे "पाषण्डिनः = वेद-वाह्यव्रतलिङ्गधारिणः शाक्यभिक्षुक्षपणकादयः, विकर्म्मस्थाः = प्रतिषिद्ध-वृत्तिजीविनः"–इति । कुल्लूककृत–प्रथमाध्यायीय–व्याख्यानानुसारत एवास्य चतुर्थाध्यायीयवचनस्य व्याख्यानं भवेच्चेत्, तथापि विकर्मस्थादीनां तच्छ्लोका-भिहितानां मेवात्र पाषण्डित्वेन ग्रहणं व्यज्येत ? न तु शाक्यादीनाम् । तत् कथ मुक्त मेव मिति विचारिते, मेधातिथिकृतव्याख्यानानुसारित्व मेवात्र कुल्लूकस्येदृशे स्वोक्तविस्मरणे निदान मुपलभ्यते । मेधातिथिर्नाम मनु-टीकाकारस्तु नूनं भागवतपुराणप्रचारादुत्तरभवः ; भागवत मपि तत् शाक्यबुद्धधर्म्मप्रचारात् पराचीन मेव । श्रीधरस्वामिना च बोधितं तत्र भागवते शाक्यादिमतानुगाना मेव पाषण्डित्वम् । तथाहि—"यानि रूपाणि जगृहे इन्द्रो हयजिहीर्षया । तानि पापस्य षण्डानि लिङ्गं खण्ड मिहोच्यते । एव मिन्द्रे हरत्यश्वं वैण्ययज्ञजिघांसया । तद्गृहीतविसृष्टेषु पाषण्डेषु मतिर्नृणाम् । धर्म्म इत्युपधर्मेषु नग्नरक्तपटादिषु । प्रायेण सज्जते भ्रान्त्या पेशलेषु च वाग्मिषु (भाग० पु०४. १९. २३–२५.)"–इति । "नग्नाः = जैनाः, रक्तपटाः = बौद्धाः, आदिशब्देन कापालिकादयश्च"–इति च तत्राह स्वामी । तदेतत् पाषण्डलक्षण मेवानुसृत्य भावित मिह तेन मेधातिथिना—"पाषण्डिनो वाह्यलिङ्गिनो रक्तपटनग्नचर-कादयः"–इति । कुल्लूकस्तु श्रीधरकृतां तां भागवतटीकां संस्मृत्य, मेधा-तिथिकृता मेताञ्च मनुटीकां संलक्ष्यैव विसस्मार मनुप्रथमाध्यायीयं

स्वकृत मपि व्याख्यानम्,—तत एवोक्तम् 'पाषण्डिनो वेदवाह्यव्रतलिङ्ग-धारिणः शाक्यभिक्षुक्षपणकादयः'–इति ।

वस्तुतो ये खलु लोकविमोहनार्थं यथासमयं यथेच्छधर्मचिह्नानि धार-यन्ति, त एव पाषण्डाः ; अत एवोक्त ममरसिंहेन—"पाषण्डाः सर्वलिङ्गिनः (२. ७. ४५.)"–इति । एवञ्च पाषण्डाः खलु नास्तिका एव गम्यन्ते । ते तु चिर मेव स्थिताः ; ततश्चैतन्मनुसंहिताकालेऽपि तादृशनास्तिकाना मस्तित्वे कोऽस्ति शङ्कावसरः ? नास्तिकानां ग्रन्थाश्च पुरा बहव आस-न्नित्यपि प्रतीयते । अत एवोक्त मेवम्—"योऽनधीत्य द्विजो वेद मन्यत्र कुरुते श्रमम् (म० सं० २. १६८.)"–इति । 'अन्यत्र = नास्तिकादि-शास्त्रे'–इत्येव मेवात्रास्मद्गुरूपदेशः । पातञ्जले महाभाष्येऽपि दृष्टं प्रदर्शितम् पुरस्तात् "यद्दुम्बरवर्णानाम् (पं ९०)"–इति । पतञ्जलिना किलोद्धृतः स च श्लोकोऽवश्यं कुतश्चिन्नास्तिकागमादेव । सर्वदर्शनकार-सङ्गृहीताः चार्वाकदर्शन मिति प्रदर्शिताः 'न स्वर्गो नापवर्गो वा'–इत्यादयः श्लोका अपि नास्तिकागमनिदर्शनभूता एव । तादृशानां नास्तिकाना मेव पाषण्डिन इति पदेन तत्र मनुश्लोके ग्रहण मिष्टम् ; अतिथि-भावापन्नैश्च तैः वाङ्मात्रालापेनाप्यर्चनं न कार्य्य मित्येव तद्विधेराशयः । ये तु न नास्तिकाः पर मालस्यदोषादिभिः विकर्म्मस्थाः, किञ्च ये केचित् आस्तिका अपि उदरपूरणार्थं वैडालव्रतिकादयः सम्पन्नाः ; तैश्च संसर्गः परित्याज्य एवेति च तच्छ्लोकाशयः । तदेव मत्र श्लोके शाक्यबुद्धगन्धो ऽपि न लभ्यतेऽस्माभिस्तत्किं कुर्मो वदाम एवैतद्यदपि शाक्यजन्मतो बहुपूर्व मेव जातोऽयं मनुसंहिताकार इति ॥

एतत्संहितासमालोचनादेतदप्यवगम्यते,—अयञ्च भृगुः, योगसूत्रकृतः आदिपतञ्जलेः, वेदान्तमतपोषकभिक्षुसूत्रकृतः पाराशर्याद् व्यासात्, मीमांसादर्शनीयादिसूत्रकृतः काशकृत्स्नेरपि जैमिनेश्च, वैशेषिकसूत्रकृतः कणादात्, न्यायसूत्रकृतो गौतमात्, साङ्ख्यसूत्रकृतः कपिलात्तच्छिष्यादा-सुरेश्चावरज एवेति । समासतः प्रदर्शयामश्चैतत् क्रमेण । षष्ठेऽध्याये

यतिधर्म्मप्रकरणे—"अङ्गा राज्या"–इत्यादिचतुर्द्दशश्लोकानाम् (६९-८२) विशेषतस्तु तेष्वेव "प्राणायामैर्दहेद् दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम्। प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् (७२)"–इत्यस्य, पुनः सप्तमेऽपि—"इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् (४४)"–इत्यस्य च दर्शनात् ज्ञायत एव,—आदिपतञ्जलिकृताद्योगशास्त्रात् परस्तात् प्रणीतेयं संहितेति। तत्रैवाग्रे "आध्यात्मिकस्य सततं वेदान्ताभिहितं च यत् (८३)"–इति, "वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा (९४)"–इति, पुनः सप्तमेऽपि—"आत्मविद्याम् (४३)"–इति, पुनर्द्वादशेऽपि "सर्व मात्मनि सम्पश्येत् सच्चासच्च समाहितः। सर्वं ह्यात्मनि सम्पश्यन् नाधर्म्मे कुरुते मनः॥ आत्मैव देवताः सर्वाः सर्व मात्मन्यवस्थितम्। आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम्॥"–इति (११८, ११९) च। तदेवमादीनां दर्शनात् ज्ञायत एव,—पाराशर्यव्यासकृताद् वेदान्तशास्त्राच्च परस्तात् प्रणीतेयं संहितेति। मीमांसामूलिकाया एवास्या धर्मसंहिताया मीमांसापरत्वप्रमाणायालं मायासेनेति। अस्ति सप्तमाध्याये "आन्वीक्षिकीञ्च (४३)"–इति, द्वादशे "तर्की (१११)"–इति च। एवमादीनां दर्शनात् ज्ञायते वैशेषिकसूत्रेभ्यो न्यायसूत्रेभ्यश्च परस्तात् प्रणीतेयं संहितेति। प्रथमेऽध्याये षष्ठ-चतुर्द्दश-पञ्चदश-षोड़शश्लोकानां दर्शनात्, द्वादशाध्याये पुनः साङ्ख्योक्तप्रमाणत्रयाणा मेव स्मरणाच्चावगम्यतेऽसौ संहितावश्यं साङ्ख्यशास्त्रात् परं प्रणीतेति च। इह च द्वादशाध्याये दशावरापरिषद्विधौ (१११ श्लो०) यद्दृश्यते 'हैतुकः'–इति पदम्, तत् साङ्ख्यविद एव बोधकम्; साङ्ख्यस्यैव हेतुशास्त्रत्वात्। दृश्यते हि—"मूले मूलाभावादमूलं मूलम् (सा० प्र० १.६७)"–इति साङ्ख्यसूत्रम्, "प्रकृतिरिह मूलकारणस्य सञ्ज्ञामात्रम्"–इति च विज्ञानभिक्षुकृतं भाष्यम् (१.६१. सूत्रीयम्), "मूलं प्रकृतिरविकृतिः"–इतीश्वरकृष्णवचनञ्च; एवमादीनां दर्शनात् साङ्ख्यशास्त्रस्य मौलिकत्वं प्रतीयते सम्यगेव। अत्रैवैकं सूत्रम् "ईश्वरासिद्धेः (१. ९२)"–इति, तदेवमादीनां पर्य्यालोचनया नास्तिक्य-

सम्पादन मपि सुकर मिति मत्त्वैवोक्त मित्यैव भृगुप्रोक्तायां मनुसंहिता-याम्—"योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः। स साधुभिर्बहि ष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः (२.११.)"–इति। अपरश्चैकं सूत्रं सा-ङ्ख्यस्य "सिद्धरूपबोद्धृत्वाद्वाक्यार्थोपदेशः (१.९८.)"-इति, "तस्मादपि चासिद्धं परोक्ष माप्तागमात् सिद्धम्"-इति च तदनुगता ऐश्वरकृष्णीय-कारिका; तदेवमादिभ्यः प्रतीयत एव साङ्ख्यदर्शनस्य वेदानुगतत्वञ्च। अत एव चात्र संहितायां दशावराया साङ्ख्यविदोऽपि नियोगो विहितो "हैतुकः"–इति (१२. १११)। पाणिनिवार्त्तिककाराच्च कात्यायनात् परभवत्व मस्या अनुपद मेव प्रतिपादयिष्यामः; तेन च कात्यायनेनोक्तं वार्त्तिकम्—"आसुरेरुपसङ्ख्यानम् (पा० ४. १. १९. वा०)"-इति; ततश्चास्याःसुरिपरभवत्व मपि सुतरां सम्पद्यते। तदेवं प्रदर्शितनामभ्यः षड्भ्योऽपि दर्शनशास्त्रेभ्योऽर्वाचीनैषा मनुसंहितेति प्रथिता भृगुसंहितेति स्फुट मवगम्यत एवेति॥

एषाञ्च षण्णां दर्शनानां पौर्वापर्यविषये बहव एव वादा उपलभ्यन्ते। अस्मन्मते तु साङ्ख्यदर्शनस्यैवास्तिकदर्शनेषु प्राथम्यम्; साङ्ख्यप्रथमाचार्यस्य कपिलस्यैव "आदिविद्वान्"–इति प्रसिद्धेः; तादृशप्रसिद्धौ चाय मेव हि हेतुरुपलभ्यते,— यद्यपि सर्वविद्यानिधानेषु वेदेषु दार्शनिकभावा अपि चिरादेव स्थिताः, परं पृथक्त्वेन दर्शनशास्त्रस्य प्रचारस्तु तेनैव विदुषा प्रथमं प्रारब्ध इति। भागवतादौ भगवदवतारेषु वर्णितक्रमदर्शनाच्चावगम्यते— 'आन्वीक्षिकी"–इति प्रसिद्धाया अध्यात्मविद्यायाः प्रथमोपदेशकात् आत्रेयाचार्यतोऽयं हि कपिल इति। तथाहि—"पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम्। प्रोवाचासुरये साङ्ख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम्। षष्ठ मत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनसूयया। आन्वीक्षिकी मलर्काय प्रह्ला-दादिभ्य ऊचिवान् (भाग० पु० १. ३. १०, ११.)"–इति। सैषान्वीक्षिकी विद्यैव इदानीं प्रचलितानां वैशेषिकन्यायवेदान्तसूत्राणां वीज मित्यनु-मीयते; स्मर्यते हि जैमिनीयमीमांसायां वादरायणनामकीर्त्तनात् पुरैव

मात्रेयनाम। तथाहि—"मुख्यानन्तर्यं मात्रेयः * * *। अन्ते तु बादरायणः * * * (मी० द० ५.२.१८, १९)"–इति। बादरायण एव वेदान्तसूत्रकृदिति तु प्रसिद्धः; वेदान्त–न्याय–वैशेषिक–जैमिनीयमीमांसासूत्राणाञ्च समकालिकत्व मेवाभ्युपगम्यते। अतो निरवद्य मेवैतदुक्तं साङ्ख्यदर्शन मेव सर्वप्रथम मिति। अत एव श्लोक्यते च श्वेताश्वतरोपनिषदि—"ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्त मग्रे, ज्ञानैर्बिभर्त्ति० (५.२.)"–इत्यादि, "नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनाना मेको बहूनां यो विदधाति कामान्। तत् कारणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः (६.१३.)"–इति च। "न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् (१अ० २५सू०)" –इति साङ्ख्यसूत्रन्तु द्वितीयकपिलस्य वा पञ्चशिखाचार्यस्य वा भवितु मर्हति; तथाच सति नैतत्सूत्रदर्शनादपि वैशेषिकादिपरत्वं सिध्यति साङ्ख्यादिग्रन्थस्य; अपि तु साङ्ख्यशास्त्रीयषड्ध्याय्या एव। उक्तं हि कौमुदीप्रभायाम्—"पञ्चशिखः सूत्रकार आसुरिशिष्यः। कापिल मिति प्रसिद्धिस्तु सम्प्रदायप्रवृत्तेः भृगुप्रोक्तसंहिताया मिव मनुसमाख्या" –इति। किञ्च "य माहुः कपिलं साङ्ख्याः परमर्षिं प्रजापतिम्। स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् (शा० मो० प० २१८ अ० ९ श्लो०)" –इतिमहाभारतीयश्लोकव्याख्याने नीलकण्ठोऽप्याह—"स कपिलः, तेन पञ्चशिखसञ्ज्ञेन तत्प्रशिष्यत्वात् तत्तुल्यत्वम्"–इति। तत्त्वसमासव्याख्यायां सर्वोपकारिण्यां तु सुस्पष्ट मेवोक्तं कपिलद्वैकादिकम्। तथाहि—"अथाज्ञानादिक्लेशकर्मवासनासमुद्रनिपतितानाथदीनानुद्दिधीर्षुः परमकृपालुः स्वतःसिद्धतत्त्वज्ञानो महर्षिर्भगवान् कपिलो द्वाविंशति सूत्राणि उपादिक्षत्। * * *। सूत्रषड्ध्यायी तु वैश्वानरावतारभगवत्कपिलप्रणीता; इयन्तु द्वाविंशतिसूत्री तस्या अपि बीजभूता नारायणावतारमहर्षिभगवत्कपिलप्रणीतेति वृद्धाः"–इति। विज्ञानभिक्षुकृतसाङ्ख्यप्रवचनभाष्याच्चैव मेवावगम्यते। तथाहि—"तत्त्वसमासाख्यं हि यत् सङ्क्षिप्तं साङ्ख्यदर्शनम्, तस्यैव प्रकर्षेणास्यां निर्वचनम्"—इत्यदि।

आदिपतञ्जलिनाऽपि कृतं योगशास्त्र मादिसाङ्ख्यपरतन्त्र मेव । अत एवोक्तं दृश्यते साङ्ख्यप्रवचनभाष्ये—"तत्त्वसमासाख्यं हि यत् सङ्क्षिप्तं साङ्ख्यदर्शनम्, * * *, षडध्याय्यां तत्त्वसमासाख्योक्तार्थविस्तरमात्रम् ; योगदर्शनेत्वाभ्या मभ्युपगमवादप्रतिषिद्धस्यैवेश्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरिहारोऽपीति"—इति । वेदान्तदर्शने तु "एतेन योगः प्रत्युक्तः (२. १. ३.)"—"योगिनः प्रति च स्मर्यते (४. २. २१.)"—इत्यादिदर्शनात्, तस्य योगशास्त्रादप्यवरजत्वं सुव्यक्त मेव

कणादगौतमकृतयोः सूत्रात्मकयोर्वैशेषिक—न्यायशास्त्रयोः समानतन्त्रत्वन्तु सर्वसम्मत मेव ; तत्रापि वैशेषिकस्य प्राथम्यं स्वीकृत मस्मत्प्रियसुहृदा महामहोपाध्यायचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारेणेति* । तत्र हि न्यायशास्त्रे २. ६१.—४. २५.—६७. सूत्रेषु वेदान्तमतपरिदर्शनात्, वेदान्ते च २. २. ११, १३, १४. सूत्रेषु न्यायवैशेषिकमतदर्शनात्,—एवं वेदान्ते "साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः (वे० सू० १. २. २८.)"—इत्यादिषु जैमिनेर्नामकीर्त्तनात्, मीमांसायाञ्चाद्यप्रचलितायां "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः ०———०बादरायणस्यानपेक्षत्वात् (मी० सू० १. १. ५.)"—इत्यादिषु बादरायणस्योल्लेखात् न्याय—वैशेषिक—वेदान्त—मीमांसा—सूत्रकाराणां समकालिकत्व मेव गम्यते । तत्रापि आत्रेयकृता आन्वीक्षिकी, काशकृत्स्निकृता मीमांसा च एभ्यो बहुप्राचीनैव ; तयोर्विरलप्रचारकाले एवाद्यप्रचलितानां वेदान्तादीनां जैमिनीयमीमांसायाश्च प्रयोजनीयत्वात् ।

सिद्ध मित्थम् साङ्ख्यदर्शनाविष्कर्त्तुः कपिलस्यैव दर्शनकारेषु प्राचीनतमत्वम् ; आदिपतञ्जलेस्तत्परजत्वम् ; आत्रेयस्य, काशकृत्स्नस्य ततोऽव-

---

* तत्कृतस्य वैशेषिकभाष्यस्य भूमिकायाम्——'न्यायवैशेषिकयोस्तु'-इत्यारभ्य 'अनोऽनुमीयते, कणादेनैव नातिरया समुद्भाविता, उत्तरकाले गौतमपादेन विस्तारिता परिशोभिता समीचीनतया निबद्धा चेति'—इत्यन्तः प्रबन्धो द्रष्टव्यः ।

त्वम्; कथमन्यथाऽऽचरणपाराशर्य्यजैमिनीनां ततोऽप्यर्वाचीनत्व मिति ।

(कात्यायनः) सैषा शैवमतप्रभवात् पाशुपतदर्शनादग्रजा, प्रदर्शितसाङ्ख्यादिदर्शनेभ्यश्चानुजा, मनुसंहितेति प्रथिता, भृगुसंहिता, कात्यायनकृताद् वार्त्तिकसूत्राच्चावरजेत्यसकृदुक्तं पुरस्तात् (चौ, कू ए०)। क्रमप्राप्तं तदेवेहोपपादयामः।

तथाहि—"शूद्राणा मनिरवसितानाम् (२. ४. १०.)"—इति सूत्रस्य भाष्ये, "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टं तथैव साधूनि (६. ३. १०९.)"—इति सूत्रीयभाष्ये च दृश्यते तावदेतदार्यावर्त्तलक्षणम्—"प्राक् आदर्शात्, प्रत्यक् कालकवनात्, उत्तरेण हिमवन्तम्, दक्षिणेन पारियात्रम्"—इति। एतच्च लक्षणम्, सङ्ग्रहग्रन्थकारेण भगवता व्याडिनोपदिष्टम्, वार्त्तिककारकात्यायनसम्मतञ्च पतञ्जलिनोद्धृत मिति वृद्धोपदेशः। एतल्लक्षणे विन्ध्यगिरेः पश्चिमस्थः पारियात्र एवार्यावर्त्तदक्षिणसीमेति गम्यते. अपि च सिन्धुसङ्गमात् पश्चिमसमुद्राद् बहुपश्चिमस्थ आदर्श एव पश्चिमसीमेति गम्यते, ब्रह्मपुत्रसङ्गमात् पूर्वसमुद्रात्तु बहुर्वाक्स्थत्वेन निर्दिष्टः कालकवन एव पूर्वसीमेत्यपि गम्यते। मनूक्तार्यावर्त्तलक्षणे तु सिन्धुसङ्गमपश्चिमे न आर्यावर्त्तः; अपि ब्रह्मपुत्रसङ्गमान्तश्चार्यावर्त्तः; किञ्च पूर्वविन्ध्योत्तरस्थः कीकटोऽप्यार्यावर्त्तान्तर्गत एव। तथाहि—"आ समुद्रात् तु वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात्। तयोरेवान्तरं गिर्योः (विन्ध्यहिमाचलयोः) आर्यावर्त्तं विदुर्बुधाः (२. २२.)"—इति मनुः। तथाचेद मेवावधार्यते यावन्नामार्यावर्त्तोऽयं न हि पूर्वस्यां विस्तृतो नापि पश्चिमतः सङ्कुचितः, तावदेव जातः कात्यायनः, तदुत्तरभवश्च मनुसंहिताकारः स्वानुभूतानुरूप मेवार्यावर्त्तलक्षणञ्चकार पूर्वोक्त मिति।

शिष्टलक्षणद्वयदर्शनाच्चानयोस्तथैव पौर्वापर्य मवगम्यते। तथाहि—"धर्म्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः। ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः (१२. १०९.)"—इति मनुः। सङ्ग्रहकारलिखितं कात्यायनसम्मतन्त्वेवं दृश्यते शिष्टलक्षणम्—"एतस्मिन्नार्यावर्त्ते निवासे ये

ब्राह्मणाः, कुम्भीधान्याः, अलोलुपाः, अगृह्यमाणकारणाः किञ्चिदन्तरेण, कस्याश्चिद् विद्यायाः पारङ्गताः, तत्र भवन्तः शिष्टाः (६अ० ३पा० १आ०)" -इति । एवञ्च कात्यायनकाले आर्य्यावर्त्तवासादेव शिष्टत्वमपि तदानीन्तनानां ब्राह्मणानां कुम्भीधान्यादित्वञ्च साधारणो धर्म इति गम्यते; मनुकाले तु त्रिपुरुषतोऽध्ययनेनैव शिष्टत्वमाप्यं स्थितमिति । तदेतल्लक्षणद्वयपर्य्यालोचनया चावगम्यते कात्यायनस्यैतन्मनुसंहिताकारात् पूर्व्वजत्वम्,—तत्रापि बहुपूर्व्वजत्वम्; न ह्यल्पपौर्व्वापर्य्ये एव एतादृशी साधारणाचारभिन्नता सम्भवेन्नाम ।

नास्तिकलक्षणद्वयालोचनेनाप्येवमेवावगम्यते पौर्व्वापर्य्यम् । तथाहि—अस्त्येकं पाणिनिसूत्रम्—"अस्ति-नास्ति-दिष्टं मतिः (४. ४. ६०.)"-इति । "अस्तीत्यस्य मतिः— आस्तिकः, नास्तीत्यस्य मतिः— नास्तिकः, दिष्टमित्यस्य मतिः— दैष्टिकः (४अ० ४पा० ४आ०)"-इति च तद्भाष्यम् । दिष्टम् = भाग्यम् । एतदेव साधारणं लक्षणं कात्यायनकालेऽपि स्थितं सर्व्वसम्मतम् । ततः परं क्रमात् शिथिलिते वेदविश्वासे पुनस्तदाग्रहेणेदं समुद्भूतं लक्षणान्तरम्—"योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः । स साधुभिर्बहिष्कार्य्यो नास्तिको वेदनिन्दकः (म० सं० २. ११.)"-इति । यदि हि नाम कात्यायनोऽयं मनुसंहिताकारादर्व्वाचीनः स्यात्, तर्हि एतदनुगतं वार्त्तिकञ्च नास्तिकादिविधायकसूत्रे उच्येतैव; न च तथोक्तम्; तदेवमप्यवगम्यते वार्त्तिककारकात्यायनस्यैतन्मनुसंहिताकारात् प्राचीनत्वमिति ।

एवमिह मनौ आचारपर्य्यायो वृत्तशब्दः (५. १६६.); पूर्व्वं स्मृतेत्यर्थे 'पूर्व्वमारिणी' (५. १६७, १६८.)-इति; एवमादयश्च दृश्यन्ते, परं नैवमादिषु वार्त्तिककारस्यैतस्य कानिचिन्नूतनशासनान्युपलभ्यन्ते; यदि हि नामैतन्मनुसंहितातः परभवः स्यात् कात्यायनः, तर्ह्यवश्यमवश्यदेव तथैव वार्त्तिकानि यथा सिध्येयुरेव वृत्तादीनि आचारादर्थेष्वपीति । अतश्च सिध्यत्येवैतन्मनुपूर्व्वजत्वं कात्यायनस्य ।

एवं "वृषो हि भगवान् धर्मः, तस्य यः कुरुते ह्यलम्। वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् (८. १६.)"–इत्येतच्च निर्वचनं यास्कस्य त्वविदित मेव, कात्यायनवार्त्तिकपाठादपि पर उत्पन्नम्; अन्यथा हि नैवं ब्रूयाद् यास्कः,—"वृषलो वृषशीलो भवति, वृषाशीलो वा (२भा० ३११९८०)"–इति; न चेह मौन माचरेत् कात्यायनः खल्विति। तदेवं मनुसंहितेतिप्रथितायाः किल भृगुसंहिताया अन्यूनशताब्दीत्रयपूर्व मेवाभवत् कात्यायनीयो वार्त्तिकपाठ इति सुवचम्; न हि तन्न्यूनेन कालेन देशसीमपरिवर्त्तन माचारपरिवर्त्तनं नास्तिकलक्षणपरिवर्त्तनादिकञ्च सम्भाव्य मिति। सिद्ध मित्थम्—कलेर्विंशशताब्द्याम्, खीष्टजन्मतः पूर्व मन्यूनद्वादशशताब्द्यामेवाभवत् व्याकरणवार्त्तिककारो भगवान् कात्यायन इति॥

अपर मप्यत्रेह तावत् किञ्चिद् विचारयितव्यम्।—कैश्चित् पुरातत्त्वानुसन्धित्सुभिः दाक्षिणात्येषु पाण्ड्यराज्यस्थापनं ननु खीष्टजन्मतः पुरा षष्ठा मेव शताब्द्यां बभूवेति निर्णीतम्; अस्ति च कात्यायनवचनम्—"पाण्डोर्ड्यन् (पा० ४. १. १६८. वा०)"–इति; तथाचैतस्य कात्यायनस्य खीष्टजन्मतोऽत्यधिकपञ्चशताब्दीपूर्वजत्व मेव सम्पद्यते। नैतच्चतुरस्रम्; खीष्टपूर्वाष्टमशताब्द्यां शैवमतं प्रचरित मित्यत्र तेषा मपि सम्मतिदर्शनात्; तादृशशैवमतप्रचारतोऽपि प्राचीनात् किल मनुसंहिताकारात् प्राचीनोऽयं वार्त्तिककारः कात्यायनः, कथङ्कारं स्यात् खीष्टपूर्वषष्ठशताब्दीतोऽपि परज इति? अतः पाण्ड्यराज्यस्थापन मवश्यं बभूव खीष्टजन्मतो द्वादशाब्दीतोऽपि प्रागेव; अथ वा "पाण्डोर्ड्यण् (पा० ४. १. १६८. वा०)"–इत्यादिवचनानि नैव कात्यायनीयानि, अपि भाष्यकाराद्युक्तान्यनतिप्राचीनान्येवेति सर्वैर्मन्तव्यम्; अन्यथा हि सर्वमत एव सर्वं भवेत् पिण्डीभूत मिति धीमद्भिरेव विचार्यं पूर्वापरदर्शिभिः समन्तादिति॥

(यास्कः) तस्मादेतस्माच्च कात्यायनात् प्राचीनोऽयं यास्कः। तदत्र चत्वारो हेतवः।— "अरण्यानी अरण्यस्य पत्नी"—इत्युक्त मिह निरुक्ते

(४ भा० ४७ पृ०); यदि हि नाम वार्त्तिकग्रन्थात् पुरातनं न स्यादेत-न्निरुक्तम्, तर्ह्यवश्य मेवैवं निरुच्येत "अरण्यानी महदरण्यम्"–इति; "हिमारण्ययोर्महत्त्वे (४. १. ४९. पा० वा०)"–इति वार्त्तिकानुरोधात्। एवञ्च ज्ञायत एव निरुक्तप्रणयनकालं यावत् नाभवद् वार्त्तिकग्रन्थ इति। यदा चाभूत् वार्त्तिकग्रन्थः, तदा तु अरण्यपत्नीत्यर्थे अरण्यानीति व्यव-हारो दूरङ्गतः, समुत्पन्नश्च महदरण्य मित्यर्थे अरण्यानीति; तत एव प्रणीतं तत्कालानुगतं वचन मिदं 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे'–इतीति प्रथमः।

वेदे "सुकिंशुकम् (ऋ० सं० ८. ३. १३. ५.)"–इत्येवमादौ श्रुतस्य 'सूर्या'–इति पदस्य पुंयोगानुगता सूर्यस्य पत्नीति व्याख्या नासीत् पाणिनिकाले प्रचलिता. ततो बहुतिथेऽतीते तादृशव्याख्याने प्रचलिते जातोऽयं यास्को वेदे सर्वविधेर्बाहुल्यं पाणिनेरपि सम्मत मेवेत्यालोच्य निरवोचत् "सूर्या=सूर्यस्य पत्नी (४ भा० २५८ पृ०)"–इति; तद्दृष्ट्वैवेदं वार्त्तिक मारचितम् "सूर्याद् देवतायाम् चाप् (पा० ४. १. ४८. वा०)"–इति। इतश्चोभयं गम्यते— अस्य पाणिनितो बह्वर्वाचीनत्वम्, कात्यायनात् प्राचीनत्वञ्चेतीति द्वितीयः।

अस्त्येव मत्र निरुक्ते जरयितेत्यर्थकं जारशब्दव्युत्पादनम्—"आदित्योऽत्र जार उच्यते, रात्रेर्जरयिता (२ भा० ३२० पृ०)"–इति। नून मेतद् दृष्ट्वैवेदं वार्त्तिक मारब्धम्—"दारजारौ कर्त्तरि णिलुक् च (पा० ३. ३. २०. वा०)"–इति। एवमादिभ्योऽपि प्रतीयते यास्कस्य कात्यायनपूर्वजत्व मिति तृतीयः।

चतुर्थस्त्वय मतिप्रबलः— पाणिनिसूत्रेषु ऋणशब्दे परे वृद्धिविधानं न विद्यते, ततः खलु पाणिनिकाले 'प्रर्णम्', 'अपर्णम्', 'वत्सतरर्णम्'— इत्यादयः प्रयोगा एवेष्टा इति गम्यते। ततो बहुकालान्तरे जातोऽयं यास्कः, तदानीं क्वचित् क्वचिद् वृद्धियुतः प्रयोगोऽपि ऋणशब्देऽवश्यं प्रचलित इत्यनुमेने; यस्यत एव हि निरुक्ते "अपार्णम् (३ भा० ११पृ०)"–इति प्रयोगः। ततो बहुकालगते जातः कात्यायनः, तदानीं तेन हि

षट्स्वेव स्थानेषु ऋणशब्दे वृद्धिः प्रचलिता दृष्टा, तथैव वार्त्तिके पठिते "प्रवत्सतरकम्बलवसनानां चर्णे"–इति, "ऋणदशभ्यां च"–इति च (पा॰ ६ १.८६. वा॰)। आभ्याञ्च वार्त्तिकाभ्यां सिद्ध्यन्त्येव प्रार्णं मित्यादीनि ; पर मपार्णं मितिपदस्य साधनाय न कश्चिद्यत्नः कृतो दृश्यते, ततोऽवगम्यते तदानीं तथा व्यवहारो लुप्त एवेति। अतएवावश्य मेवं मन्तव्यम्— यास्कोऽयं पाणिनितो बह्वर्वाचीनः, कात्यायनतस्तु बहुप्राचीन इति ; नान्यथा ह्यपार्णं मिति नैरुक्त मुपपद्यते। यदि ह्ययं यास्कः कात्यायनतोऽप्यर्वाचीनः स्यात्, तर्ह्यवश्यं वदेदपर्णं मिति, सूत्रवार्त्तिककारयोस्तथैवानुशासनात् ; यदि ह्ययं पाणिनितोऽपि प्राचीनः स्यात्, तर्ह्यवश्य मेव पाणिनिस्तथैव सूत्रं विदध्यात्, यथा च सिद्धं भवेदपार्णं मिति। तदेतदेक मेव पदम् यास्कसमयनिर्णये बहु मन्यतेऽस्माभिः "अपार्णम्— अपार्णम्— अपार्णम्"–इति।

(पाणिनिः) यास्कस्य पाणिनिपरजत्वे त्वन्येऽपि हेतवः समुपलभ्यन्ते। तथाहि—(१) निरुक्तस्यास्य प्रथमेऽध्याये एव (२ भा॰ ११६ पृ॰) "परः सन्निकर्षः संहिता (पा॰ १. ४. १०६.)"–इति पाणिनीयं संहितालक्षण मुद्धृतं दृश्यत इति प्रथमः। (२) पाणिनिपरजन्मनो बह्वृक्प्रातिशाख्यकृतः शौनकाचार्यं यास्कः पराचीनः सुतरां पाणिनितो बह्वर्वाचीन इति द्वितीयः। यथाच स शौनको यास्कात् पूर्वभवः, पाणिनिः खलु ततोऽपि पूर्वभवः, तदनुपद मेव स्फुटीभविष्यति। (३) उक्तञ्च निरुक्ते— "नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च ; न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानाञ्च (२भा॰ ८३ पृ॰)"–इति। इह, वैयाकरणशब्देन पाणिनीयवेत्तॄणा मेव ग्रहणं भवितु मर्हति ; पाणिन्यष्टके एव हि तादृशमतनिदानसूत्रद्वयदर्शनात्। तत्राहि— "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्, कृत्तद्धितसमासाश्च (१. २. ४५, ४६.)"–इति। एते एव सूत्रे अवलम्ब्य 'प्रातिपदिका व्युत्पन्ना अव्युत्पन्नाश्च'–इति पाणिनिमतं वर्णितं महाभाष्यादौ ; न चान्यत्र (प्रातिशाख्यादौ) नाम्नां तादृशोभयविधत्व मुपदिष्टं क्वचिदपि।

एवञ्चेह पाणिनीयवेत्तृणा मेव मत मुपन्यस्तं यास्केन 'वैयाकरणानाम्'-इतीदं सुवच मिति तृतीयः। (४) निरुक्तस्यास्य चतुर्थाध्याये (२ भा० ४७५ पृ०) यद् दृश्यते 'अस्याः', 'अस्य' —इत्यनयोर्निर्वचनादिकम्, तत्तु "इद-मोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ (२. ४. ३२.)"-इत्यस्य पाणिनीयसूत्रस्य व्याख्यानपर मेव स्फुट मिति चतुर्थः। (५) अयञ्च हेतुः पञ्चमः,—उक्त मिह निरुक्तद्वितीये "आपनीफणदिति फणतेश्चर्करीतवृत्तम् (२ भा० २१९ पृ०)"-इति; "चर्करीतम् = अभ्यस्तम्"-इति महाभाष्यम् (७ अ० १ पा० १ आ०); न हि चर्करीतवृत्तस्य ज्ञानं भवितु मर्हति शाक-टायनीयादिभ्य ऋक्तन्त्रादिभ्य इति। (६) तत्रैवाध्याये (२ भा० १६० पृ०) "तद्धितसमासेषु"-इति च दृश्यते; महाभाष्यकारेण तूक्तं पस्पशा-याम्- "न चान्तरेण व्याकरणं कृतस्तद्धिता वा शक्या विज्ञातुम्"-इति; इह महाभाष्यवाक्ये व्याकरणपदेन पाणिनीयस्यैव ग्रहण मन्यथा तत्प्रयो-जनान्वाख्यान मेव व्याकुप्येतेति सोऽयं षष्ठः। (७) तत्रैवाग्रेऽप्युक्तं निरुक्ते —"निर्ब्रूयान्नावैयाकरणाय (२ भा० १६८ पृ०)"-इति, इतश्च ज्ञायते निरुक्तादस्मात् पूर्व मेव व्याकरणम्; व्याकरणज्ञानपूर्वकं ह्येव निरुक्तज्ञान माचार्यस्याभिमत मिति। न हि तद् व्याकरणं सर्वतोमुखं पाणिनीय मन्तरान्यत् कि मप्यासीदादिम मित्यवश्य मेवैवमादिषु सर्वत्रैव निरुक्ते पाणिनीय मेवेष्टं यास्कस्येति सप्तमः। (८) अपि चाय मष्टमः—निरुक्त-प्रयोजनकथनावसरे यास्कः स्वय माह—"व्याकरणस्य कार्त्स्न्यं स्वार्थसाधनञ्च (२ भा० १०२ पृ०)"-इति। ततः सिद्ध मस्य निरुक्तस्य व्याकरणपरि-शिष्टरूपत्वम्; यतश्चायं ग्रन्थो व्याकरणपरिशिष्टरूपः, अतो व्याकरण-परभव एव; तच्च व्याकरण मिह पाणिनीय मेवेत्यप्यस्माकम्; दृश्यते ह्यत्र "पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (६. ३. १०९.)"-इति पाणिनिसूत्र मेव प्रपञ्चितं लोपागमवर्णविकारादिप्रदर्शनपरेण नैरुक्ताधिकभागेन— (२ भा० १४७—१६८ पृ०)। अत एव तत्र महाभाष्ये उक्तम्—"पृषो-दरादीनीत्युच्यते, कानि पृषोदरादीनि? पृषोदरप्रकाराणि। कानि

पुनः पृषोदरप्रकाराणि ? येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते, न चोच्यन्ते (६ अ० ३ पा० ३ आ०)"—इति। अत एवेदैव चैषा हरिकारिका—"वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ। धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्"–इति॥

अपि नाम व्याकरणं तु सर्वतोमुखं पाणिनिनैव प्रथमं प्रणीत मिति वैयाकरणानां सिद्धान्तः। अत्र च बहूनि प्रमाणानि देदीप्यन्ते; किञ्चिदिहोपवर्णयामः।—

प्रथमं तावत्, नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायां चतुर्दशसूत्रव्याख्यायाम्—"नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम्। उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद् विमर्शे शिवसूत्रजालम्॥ अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अन्त्यं वर्णचतुर्दशम्। धात्वर्थं समुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्धये"–इति। "धात्वर्थं धातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवृत्त्यर्थम्"–इत्यादि च तत्र नागेशभट्टः। तदेवमादीनां समालोचनयोपलभ्यत एव पाणिनेरादिव्याकरणकर्तृत्वम्।

द्वितीयन्त्विमानि पाणिनीयशिक्षावचनानि—"शङ्करः शाङ्करीं प्रादात् दाक्षीपुत्राय धीमते। वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाच मिति स्थितिः॥ येनाक्षरसमाम्नाय मधिगम्य महेश्वरात्। कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः॥ अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया। चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः॥"—इति। पाणिनेरादिव्याकरणकर्तृत्वे इतोऽपि स्फुटतरं मानं किं भवितु मर्हतीति।

तथैव फणिभाषितभाष्याब्धेः पस्पशाह्निकं प्रायः सर्वं मेवात्र मतेऽनुकूलम्। तथाहि—"अथ शब्दानुशासनम्"–इति प्रतिज्ञालक्षणाधिकारवचनपर्यालोचनेनैव प्रतीयते,—इतः पूर्वं नासीदेवं लौकिकवैदिकोभयविधसर्वशब्दानां लघुनोपायेनानुशासन मपरं किञ्चिच्छास्त्रं व्याकरणं नामेति। अन्यच्च—"अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। एवं हि श्रूयते—'बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच, न चान्तं जगाम'। बृहस्पतिश्च वक्ता, इन्द्रश्चाध्येता,

दिव्यं वर्षसहस्र मध्ययनकालः, न चान्तं जगाम; किम्पुनरद्यत्वे? यः सर्वथा चिरञ्जीवति, स वर्षशतं जीवति। चतुर्भिश्च प्रकारैर्विद्योपयुक्ता भवति—आगमकालेन, स्वाध्यायकालेन, प्रवचनकालेन, व्यवहारकालेनेति। तत्र चागमकालेनैव कृत्स्न मायुः पर्युपयुक्तं स्यात्। तस्मादनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः। कथं तर्हीमे प्रतिपत्तव्याः? किञ्चित् सामान्यविशेषवल्लक्षणं प्रवर्त्यम्; येनाल्पेन यत्नेन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपद्येरन्"—इत्यादेः भगवत्पतञ्जलिविरचितायाः पाणिनीयव्याकरणावतरणिकायाः पाठादेवावगम्यते नैतत्पूर्व मेवं सर्वतोमुखं सर्वावयवसम्पन्नं कि मपि व्याकरणं स्थित मिति तृतीयम्।

श्रूयन्ते च सर्वेष्वेव वेदेषु पदसंहिताः। "अग्निम्। ईळे। पुरः ऽहितम्"—इत्येवं मन्त्रीयपदविभागादिकं कुर्वन्त एव ता अध्यापयन्त्याचार्याः; तादृशपदपाठग्रन्थास्तु महाभाष्योक्तप्रतिपदपाठश्रेणीगता एवेत्यपि स्फुट मवगम्यते। तथा प्रतिपदपाठास्तु तदेव शोभन्ते स्म, यदा नासीत् सामान्यविशेषवल्लक्षणात्मकं किञ्चिदपि सर्वतोमुखं व्याकरणम्। ईदृशपदपाठानां चाविष्कर्त्ता शाकल्य एव। "वायः . . . वेति च य इति च चकार शाकल्यः (२ भा० २५५ पृ०)"—इति यास्कोक्तेः। इमा मेव त्रयीपदसंहिता मभिलक्ष्याह महाभाष्यकारः—"शाकल्यस्य संहिता मनु प्रावर्षत् (१ अ० ४ पा० ४ आ०)"—इति। स एष च शाकल्यो नाम ऋषिः, पाणिनितः पुरातन एव; तदीयाष्टाध्याय्याम् "सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे (पा० १. १. १६.)"—इत्यादौ शाकल्यनामस्मरणात्। तदेवं ज्ञायते नासीदेव पाणिनेः पूर्वं शाकल्यसमयेऽपि पाणिनीयसदृशं सर्वतोमुखं व्याकरणं कि मपीति चतुर्थम्।

एव मस्ति च सर्वेषां वेदानां क्रमपाठो नाम ग्रन्थ एकैकः; त एव क्रमसंहिता उच्यन्ते। एतत्क्रमपाठनियमस्तु यद्यपि शाकल्यस्य पदपाठप्रवृत्तेः परकालभव एव, सति कुड्ये चित्र मिति न्यायात्; परं पाणिन्यष्टकात् पुरैवाविरासीदित्यपि सत्यम्; तत्र हि क्रमाध्येत्रर्थे क्रमक

इति पदसाधनायैव "क्रमादिभ्यो वुन् (पा० ४. २. ६१.)"–इति सूत्रस्य दर्शनात्। क्रमस्यैतस्यादिप्रवक्ता, एतादृशाध्ययनविधेः प्रवर्त्तकः खलु बाभ्रव्य एव। तथोक्तमृक्प्रातिशाख्ये—"इति प्र बाभ्रव्य उवाच च क्रमम्, क्रमप्रवक्ता प्रथमं शशंस च (११. ६१.)"–इति। "इत्येवं बभ्रुपुत्रः भगवान् पाञ्चालः, क्रमस्य वक्ता शिष्येभ्यः, क्रमं प्रथमं प्रोवाच प्रशशंस च हिताय"–इत्यादि च तत्र तद्व्याख्यान मुव्वटस्य। महाभारतेऽपि शान्तिपर्वान्तर्गत-मोक्षधर्म्मणि तथैवोक्तम्—"पाञ्चालेन क्रमप्राप्तस्तस्माद् भूतात् सनातनात्। बाभ्रव्यगोत्रः स बभौ प्रथमं क्रमपारगः (महाभा० शा० मो० ३४२ अ० १०० श्लो०)"–इति। एष च बाभ्रव्यः, पाणिनेः पूर्वभवः; यस्तेऽके "मधुबभ्रोर्ब्राह्मणकौशिकयोः (पा० ४.१. १०६.)"–इति सूत्रस्य दर्शनात्। एतस्य च क्रमाध्ययनस्य प्रयोजनकथनावसरे चोक्त मिदं वक्तृकप्रातिशाख्य-भाष्ये "भवति चात्र श्लोकः—'शरदुज्ज्वलो वितिमिरो विभाति भगवान् यथांशुमान्। सत्यवचनवित्तमः क्रमकः क्रमते हि संशयं तमस्तथात्मवान्'"–इति (११. २७.)। एवञ्च वेदसंहितासु श्रुतानां मन्त्राणा मर्थबोधोपयोगिपदच्छेदादिविषयकसंशयनाशायैव क्रमग्रन्थाः प्रादुर्भूताः पुरा इत्येव क्रमहेतुसारम्। तादृशसंशयन्तु भवेन्नामेदृशसर्वतोमुखव्याकरणाविर्भावात् प्रागेव; आविष्कृते ह्येतादृशे व्याकरणे नैव तादृशसंशयस्य प्रसरतेति। अतश्च ज्ञायते पाणिनेः पूर्वं बाभ्रव्यकालेऽपि नासीदेवं सर्वतोमुखं सर्वाङ्ग-सम्पन्नं व्याकरणं नाम कि मपीति पञ्चमम्।

बाभ्रव्यः खलु ऋग्वेदस्य क्रमकारः; अतो वक्तृकप्रातिशाख्ये तस्यैव नाम-ग्रहणम्; तथा हयग्रीवो यजुर्वेदस्य। स एव चैतस्याः पद्धतेः प्रथमोद्भावकः। अत एवोक्तं महाभारते तत्पूर्व मेव—"यत्तद्धयशिरः पार्थ समुदेति वरप्रदम्। सोऽह मेवोत्तरे भागे क्रमाक्षरविभागकृत्। वामादेशित-मार्गेण मत्प्रसादान्महात्मना"–इति; एतदुत्तर मुक्तं प्रदर्शितं पुरस्तादिहैव "पाञ्चालेन०—०क्रमपारगः"–इति। एवं कण्डरीकः खलु गालवस्तर्षिः सामसंहितायाः छन्दोविभागस्य क्रमकृत्, ब्रह्मदत्तश्चाथर्वसंहितायाः।

ताविमौ बाभ्रव्यस्यावरणाविति चास्ति तत्रैव महाभारते तदुक्तम्—"नारायणाद् वरं लब्ध्वा प्राप्य योग मनुत्तमम् । क्रमं प्रणीय शिक्षाञ्च प्रणयित्वा स गालवः । कण्डरीकोऽथ राजा च ब्रह्मदत्तः प्रतापवान् (महाभा० शा०मो० प० ३४२ अ० १०१, १०२ श्लो०)"–इति । अपि च गालवस्यार्थं बाभ्रव्यपरतोऽपि पाणिनितः पूर्वत्व त्वं ; तदीयाष्टके हि "इको ह्रस्वो ऽङ्यो गालवस्य (पा० ६. ३ ६१.)"–इत्यादौ गालवनामस्मरणात् । तथाच गालवकालेऽपि नाविष्कृत मेवं सर्वतोमुखं व्याकरण मन्यथा कृतं नाम सामयोनिक्रमपाठेनेति षष्ठम् ।

अस्ति चैको ग्रन्थो वैदिकानां "चातुर्ज्ञानम्"–इति । ततश्च ऋक्संहितायाम्यै विसर्गसन्धीनां, सन्ध्यक्षरसन्धीनाम्, नान्तपदानाम्, समन्तासमन्तानां च बोधो भवति । तथाहि—ऋग्वेदसंहितायाः प्रथमेऽष्टके अग्निमीळे–इति वर्गे—"सुता विश्वा दधाना अभोघा इन्द्राः सोमपा इमा जुष्टा मत्सरा इष्मा हृतपृष्ठा यजत्रा द्रविणोदा धानाः शुभ्राः पञ्चदश । तुविजातौ दधानाऽङ्गे योगे चक्रमे महाधने ये बृहते ह्रमके यज्ञे मुनिक्रो भियत एकादश ; यण्कस्वर्धणीनां कत्तीवन्तं य इति वर्जयित्वा । अवीवृधन् दुहन् आदित्यान् विश्वान् पर्वतान् पञ्च । पावकामने तदिमं द्विपदम्, दुहन् रोहयन्त्रेष आम्रेडितकपदम्, सहसमातमं द्वितीयं नेष्टरिति दीद्यम्नो इति दीद्यम्नो ऋतेन द्विपदम् (१. १. १.)"–इति । पदगाढादयो वैदिकग्रन्था अप्येव मेव । एतादृशाश्च ग्रन्थाः स्युस्तावदेव कृतार्थाः यावन्नैवाभिभूतं पाणिनीयसदृशं कि मपि सर्वतोमुखं व्याकरणम् ; प्रचलिते ह्येतादृग्व्याकरणे विसर्गसन्ध्यादिसंशयानां प्रसर तैव कथ मिति सुधीभिरेवा कल्प्यतां समन्तादिति सप्तमम् ।

एव मस्ति चापरो ग्रन्थो वैदिकानां "सप्तसङ्ख्या"–इति नाम । तत्र ऋग्वेदसंहितायाः प्रतिवर्गस्य पदानाम्, इतिकरणानाम्, द्विःखण्डानाम्, विसर्गानाम्, मकारान्तानाम्, नकारान्तानाम्, तकारान्तानाञ्चेति सप्तानां सङ्ख्याः अङ्काक्षरैर्निर्दिष्टाः । तथाहि—"अयं देवाय"–इति–प्रथमाष्टकीयद्वितीया-

ध्यायीयाद्यवर्गे "४१ । २ । ८ । १४ । ६ । २ । ० ।"–इति (२.१.१.)। एतेन तु निःसंशयं विज्ञायत एतत् ;— तत्र वर्गे त्रिचत्वारिंशदेव पदानि ; द्वे एव इतिकरणे ('हरी इति', 'पुनरिति') ; अष्टौ एव द्विःखण्डानि ('रत्नऽधातमः', 'वचःऽयुजा', 'परिऽज्मानम्', 'सुऽखम्', 'सबःऽदुघाम्', 'सत्यऽमन्त्राः,' 'ऋजुऽयवः', 'राजऽभिः') । द्विःखण्ड मित्युक्ते समस्तस्यासमस्तस्य चावग्रह्यस्यान्तःपदस्य पदस्य बोधो भवति । तथाहि—"अन्तः पदं येषां स्याद् विकारोऽनन्यकारितः । एतानि परिग्रहणीयाद् बहुमध्यगतानि च (ऋ० प्रा० १०. ६८)"—इत्याह शौनकः । 'अवग्रहणानि द्विःखण्डानि पूर्वोत्तरपद्यभूतानि'–इत्यादि च तत्रोव्वटः । प्रदर्शितेष्विह तु 'रत्नऽधातमः'–इत्यत्र 'रत्नानां धातमः'–इत्येवं समास इष्टः पदकारस्य शाकल्यस्य, तथैवान्येषा मपि पाणिनिपूर्वेषानाम् ; किञ्च राजभिरित्यत्र अन्तःपद-कार्यस्य न-लोपस्य कर्त्तव्यत्वात् तस्यापि द्विःखण्डत्व मन्तःपदत्व मिति । एवं तत्र वर्गे सन्ति चतुर्दशैव विसर्गाः ; नवैव मकारान्तानि पदानि ; द्वे एव स्तो नकारान्ते पदे ; तकारान्तं पदन्तु नास्त्येक मपीति । तदेवमादीनां ग्रन्थानाञ्च प्रादुर्भावदर्शनात् गम्यत एवास्मात् पाणिनीयाष्टकात् पूर्वं नासीदेव कि मपि व्याकरणं सर्वतोमुखं सर्वाङ्गसम्पन्न मीदृशम्, यथा चैवमादीनां ग्रन्थानां प्रादुर्भाव एव न स्यादिति ; को हि नामाधीतपाणिनीयः पदच्छेदप्रभृतिज्ञानाय, विशेषतो द्विःखण्डज्ञानाय चैतादृशस्यापि ग्रन्थस्याध्ययने यतते साम्प्रत मित्यलमम् ।

एवं सन्ति च "तैठ"–प्रभृतयः सङ्केतग्रन्थाः प्राचीनतमाः । तत्तदनुगतान्येव सङ्केताक्षराणि दृश्यन्ते वर्गाणां सूक्तानां साम्नां चान्तेषु । तादृशाक्षरसन्निवेशैश्च तत्तद्वर्गादिषु प्रग्रह्यसङ्ख्यादीनां निश्चयतावगम्यते । तथाहि— "अग्निमीळे (ऋ० स० १. १. १.)"-इत्यस्य वर्गस्यान्तेऽधीयत एव "डे"–इति सङ्केताक्षरम् । तेन च ज्ञायते—तत्र वर्गे नान्त-विसर्गान्त-पदानां विषमत्वम्, द्विःखण्डानां तु समत्वम्, प्रग्रह्याभावः, स्वन्तवैषम्यञ्चेति । वस्तुतः सन्ति तत्र वर्गे विसर्गान्तानि सप्तदश, द्विःखण्डान्यष्टौ ; अस्ति च

एव मेव नान्तम्, स्यन्तमेकम्, प्रस्तृतामावश्चेति। एवं "घृतवती (ऋ० सं०५.१.११.)"-इत्यस्य वर्गस्याध्येऽधीयत एव खलु 'भू'-इति सङ्केताक्षरम्। एतेन च तत्र वर्गे नान्त-स्यन्त-द्विःखण्डानां तैधम्यम्, विसर्गान्तानां साम्यम्, प्रस्तृताश्चैकत्रिंशत्,—इत्येतं बोधितं भवति। नास्ति च तत्र नान्तं स्यन्तं वा पद मेक मपि; सन्ति च द्विःखण्डानि सप्तविंशतिः, विसर्गान्तानि च पदानि चतुर्दश, प्रस्तृताख्यपदानि चैकत्रिंशदेवेति। तदेवमादीनां ग्रन्थानां तदैवोपयोगो विशेषत आसीत्, यदा नासीत् पाणिनीयसदृशं सर्वतोमुखं व्याकरणं कि मपि; पाणिनीये व्याकरणे, पाणिनीयसदृशापरव्याकरणे वा व्युत्पन्नानां हि कि मेतादृशसङ्केताद्यभ्यासेन; ननु ते हि मन्त्रान् प्रपठ्यैव किमु नावगच्छेयुः प्रस्तृतादीनि? गच्छेयुरेवेति चेदवश्यं मन्तव्यं नासीत् पाणिनीयात् पूर्वं पाणिनीयसदृशं कि मपि सर्वतोमुखं व्याकरण मित्यत एव तादृशसङ्केतोपदेशाः समुद्भाविताः समादृताश्च तदानीन्तनैरिति नवमम्।

यच्च वोपदेवकृतस्य कविकल्पद्रुमस्य भूमिकाया मिन्द्रादीनां शाब्दिकाना मुल्लेखो दृश्यते—"इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः। पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः॥ मतानि तेषा मालोच्य सर्वसाधारणः स्फुटः। * * * । कविकल्पद्रुमो नाम पद्यैर्निष्पाद्यतेऽत्र च॥"—इति, तेनापि व्याकरणेषु पाणिनीयस्यादिमत्ता न विहन्यते; शाब्दिकत्वव्याकरणकर्तृत्वयोः सामानाधिकरण्यनियमाभावात्;—न ह्येवं कश्चिन्नियम उपलभ्यते, ये ये शाब्दिकाः, स्युरेव ते ते व्याकरणकर्त्तार इति; व्याकरणकर्तृत्वाभावे हि शाब्दिकत्वं न भवतीत्येवं नियमो नैव विचारसहः। तदेव मस्मन्मते, अत्रोक्तेषु शाब्दिकेषु इन्द्रस्य प्रतिपदपाठाध्येतृत्वेन शाब्दिकत्वं महाभाष्ये वर्णित मेव, प्रदर्शितञ्च पुरस्तादिहैव (७ पृ०)। चन्द्रस्तु व्याकरणकर्त्तेति सत्यम्, परं न स पाणिनितः प्राचीनः; पाणिनिभाष्यानुसारत एव तेन व्याकरणान्तरं प्रणीतं यतः। तथाहि राजतरङ्गिण्याम्—"चन्द्राचार्यादिभिर्लब्ध्वा देशं तस्मात्तदागमम्। प्रवर्त्तितं महाभाष्यं स्वञ्च व्याकरणं

त्तम् (१.१.७६.)"–इत्युक्तं पुरस्तात् प्रदर्शित मेव। काशकृत्स्निस्तु शाब्दिक इति सत्यम्, परं न वैयाकरणः; अपि तु मीमांसकः। तथाहि महाभाष्ये—"काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी (४ अ० १पा० १ आ०)"–इति। शाब्दिकाना मन्यतमः खल्वापिशलिर्यतो "वा सुप्यापिशलेः (६.१९२)"–इत्युक्त्या पाणिनिना सम्मानितो दृश्यते, अतः पाणिनिसमकालिकः तत्पूर्वकालिको वेति प्रतीयत एव, परं नैतेन तस्य व्याकरणकर्तृत्व मङ्गीकर्तव्य मेव; न ह्युपलभ्यते इदानीं प्राचीनतमे वा भाष्यादौ तद्व्याकरणस्य सत्तेति; सामतन्त्रस्य च कर्त्ता खल्वापिशलिरित्यस्ति च प्रवादः क्वाचित्कः। शाकटायनस्य तु कृत्कृतन्त्रं व्याकरण मद्यापि विद्यत एव, परं न तेन समासतद्धितादीनां सर्वेषां बोधो भवति सर्वथा; नापि च तेन सुद्युपास्य इत्यादीनां साधनिका ज्ञायन्ते। न च तस्मात्र निरुक्ते व्याकरणत्वेन ग्रहण मिष्टं गम्यते; यास्केन हि प्रायो वैयाकरणेभ्यः पृथक् कृत्वैव तन्नामग्रहणं कृत मिति दृश्यत एव। तथाहि— "नामान्याख्यातजानीति शाकटायनो नैरुक्तसमयश्च; न सर्वाणीति गार्ग्यो वैयाकरणानां च (२भा० ८३पृ०)"–इति। अमरोऽपि न व्याकरणकृत्, नापि पाणिनेः पूर्वभव इति तु सुप्रसिद्ध मेव। जैनेन्द्रस्तु सत्य मभवत् सर्वतोमुखस्यैव व्याकरणस्य प्रणेतेति; दृश्यत एव हि तद्व्याकरण मद्यापि, परं तस्य पाणिनिपरजत्वं तु सर्वसम्मत मेवेति दिक्॥

यश्चैष प्रवादः,—आसीत् पुरा माहेशं नाम व्याकरणं पाणिनीयतोऽपि बृहत्तरं पुरातनञ्चेति। तथा चोद्भटश्लोकोऽप्ययम्—"यान्युज्जहार माहेशाद् व्यासो व्याकरणार्णवात्। किं तानि पदरत्नानि सन्ति पाणिनिगोष्पदे"–इति। तदेतस्य मातृपितृनिर्णयहीनत्वात् अप्रामाण्य मेवेति विदुषां परामर्शः। मधुसूदन-सरस्वती तु प्रस्थानभेदे इद मेव व्याकरणं माहेश्वर मित्याह। तथाहि—"तत्र वृद्धिरादैजित्याद्यष्टाध्यायात्मकं महेश्वरप्रसादेन भगवता पाणिनिनैव प्रकाशितम्; अत्र कात्यायनेन मुनिना पाणिनीयसूत्रेषु वार्त्तिकं विरचितम्; तद्वार्त्तिकस्योपरि च

भगवता मुनिना पतञ्जलिना महाभाष्य मारचितम् । तदेतत् त्रिमुनि व्याकरणं वेदाङ्गं माहेश्वर मित्याचक्षते"—इति । "अइउण्"—इत्यादिषु चतुर्दशसु सूत्रेषु पुरासीत् वृत्तव्याख्यानं नन्दिकेश्वरकृतम्, तदेव माहेश मिति व्यपदिष्ट मिति च वृद्धाः । अस्मन्मते तु पाणिनीयद्वेषिणा केन चिदाधुनिकेनैवैष श्लोकः प्रकाशितः, आसीन्माहेशं नाम अतिबृहद् व्याकरण मिति प्रवादोऽपि तदनुगत एव ; ततो माहेशन्तु वस्तुतः खपुष्प मिव त्रैकालिकाभावसम्पन्न मेवेति ॥

किञ्चेह पाणिनीये अपि–शाकल्य-काश्यप–भृगु–कुत्स–वसिष्ठ–गोतम–कौण्डिन्य–जावाल–वडवा–यस्क*–शाकटायन–कौरव्य–मण्डूक–मधु–बभ्रु–पौला–कलापि–वैशम्पायन–तित्तिरि–वरतन्तु–कौशिक–शौनक†–गालव–भारद्वाज–चाक्रवर्म–स्फोटायन–आपिशलि-आङ्गिरस-छागलि–कठ–चरक–पाराशर्य्य–शिलालि–प्रभृतिबह्वाचार्यनामस्मरणात् तेभ्यो ह्यवरजत्व मस्य पाणिनेः स्फुट मेवेत्यवश्यं स्वीकार्यम्; परं न तथा स्वीकारे स्वीकृतं भवेत्,—एतत्पुरापि कश्चिदासीद्व्याकरणग्रन्थ ईदृश इति । वस्तुतस्तेषु केचिदाचार्याः पाणिनिसमकाला एव, तेषां भाषाव्यवहारतो ज्ञातानि तेन भगवता तेषां शाब्दमतानि ; ये केचन तत्पूर्वभवाः, तेषा मपरशास्त्रीयग्रन्थादिदर्शनादपि सम्भवेन्नाम तदीयशाब्दमतज्ञानम् ; ये तु व्याकरणकर्त्तारोऽपि, तेषां तान्यपि व्याकरणानि, न ह्येतादृशानि सर्वतोमुखानि सर्ववेद–लोक–विषयाणीति चावश्य मुररीकर्त्तव्य मस्मत्प्रदर्शितहेतुभिः, निर्बीजादृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च ।

गरुडपुराणोक्तस्य कुमारव्याकरणस्य तु वोपदेवकृतात् मुग्धबोधादपि आधुनिकत्वम् ; तच्च "तिप्तसन्ति प्रथमो मध्यमः सिप्थस्थोत्तमपूरुषः । मिब्वसमः "रूक्षे तु पदानाद्यात्मनेपदम्"—इत्यादिपाठादेव स्फुटम् । अग्निपुराणाद्युक्तानि व्याकरणानि तु बालक्रीड़नानीव । कार्त्तिकेयोक्तव्याकरणादीन्यपि पाणिनीयप्रवेशाय कृतान्येवेत्यत्र मिह बहुजल्पनेनेति ।

---

* नायं निरुक्तकृद् यास्कः । † नायं प्रातिशाख्यादिकृत् ।

तदेवं पाणिनीयस्यैवादिव्याकरणत्वात् यास्कीयेऽत्र निरुक्ते यत्र क्वचित् व्याकरणनामोल्लेखो दृश्यते, तत्सर्वमेव यास्कस्य पाणिनीयपरभवत्वे विनिगमकम्; न हि यास्कीयनिरुक्तात् पूर्वं किञ्चन सर्वतोमुखं व्याकरणं पाणिनीयमन्तरेण स्थित मिति पाणिनेर्यास्कपूर्वजत्वं सुवचम् ॥

सोऽयं भगवान् पाणिनिः खलु युधिष्ठिरवासुदेवार्जुनेभ्यः परभव एव; तदीयेऽष्टके "गवियुधिभ्यां स्थिरः (८. ३. ९५.)"–इत्यस्य, "वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् (४. ३. ९८.)"–इत्यस्य च सूत्रस्य दर्शनात्। किञ्च पारिक्षिताद् जनमेजयाच्चायं किञ्चिदुत्तरभवः; एतदीये ह्यष्टके जनमेजयपदसाधनायैव "एजेः खश् (पा० ३. २. २८.)"–विधानात्। जनमेजयस्तु युधिष्ठिर-तृतीयभ्रातुरर्जुनस्यैव पौत्रः। अर्जुनः खलु "शतेषु षट्सु सार्द्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले। कलेर्गतेषु वर्षाणा मभवन् कुरुपाण्डवाः (१. ५०.)"–इतिराजतरङ्गिणीलेखदर्शनात् कलेः सप्तमशताब्द्यां स्थित इति ध्रुवम्। ततश्च जनमेजयः खलु कलेरष्टमशताब्दीज इत्येव सम्भाव्यते। व्यासोऽपि कश्चित् तदानी मासीदिति च महाभारताख्यानादिभिर्ज्ञायत एव; तस्य व्यासस्य पुत्रः शुकोऽपि तच्छताब्दीज एव भवितु मर्हति, परं यतस्तु व्यासपुत्रशुकवाचकवैयासकिसाधनाय न कश्चिद् दृश्यते योगः पाणिनीयः, दृश्यते च "व्यासवरुड० (पा० ४. ३. ९७. वा०)"–इति वार्त्तिकम्, अतोऽवगम्यते वैयासकिपरिचयो नैव विदितः पाणिनेरित्यपि। एतावता व्यासपुत्रस्य शुकस्य लोके ख्यातिप्रतिपत्तिलाभात् पुरैव प्रणीत मिद मष्टकम्पाणिनीय मिति। तदित्थं सम्पद्यते,—कलेरष्टम्या मेव शताब्द्यां खीष्टजन्मतश्च प्राक् चतुर्विंशशताब्द्यां किल भूषयामास स पाणिनिरिम मार्यावर्त्त मितीति ॥

(व्याडिः) उक्तं पुरस्तात् (जि पृ०) ऋक्प्रातिशाख्यकृतः शौनकस्य पाणिनिपरजत्वम्, यास्कस्य तु ततोऽप्यर्वाचीनत्वम्; तदेवावसरप्राप्त मिदानीं निर्णेतु मादौ व्याडिविषयेऽपि किञ्चिद् ब्रूमः। तथाहि— अस्ति पाणिनेरष्टके स्वरप्रकरणे "आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी (६. २. ३६.)"–

इति सूत्रम्; अत्र च कृतः सन्देहो वार्त्तिककारेण—“आचार्योपसर्जने ऽनेकस्यापि पूर्वपदत्वात् सन्देहः”-इति; “आपिशल-पाणिनीय-व्याडीय-गौतमीयाः, एकं पदं वर्जयित्वा सर्वाणि पूर्वपदानि, तत्र न ज्ञायते कस्य पूर्वपदस्य स्वरेण भवितव्य मिति”—इत्येवं च तद्भाष्ये तत्सन्देहोपपादनम्। अत्र हि सन्देहोदाहरणे आपिशलादीनां ननु “अभ्यर्हितञ्च (पा॰ २. २. ३४. वा॰)”-इति शासनात् अभ्यर्हितक्रमेणैवास्ति सन्निवेशः; अभ्यर्हितत्वञ्च तेषां स्वस्वाचार्यपौर्वापर्यमूलक मेवेति। तथा च आपिशलितः पराचीनः पाणिनिः, पाणिनितश्च पराचीनोऽयं व्याडिरिति तु व्यक्त एव; किञ्चेह कात्यायनीयोदाहरणे व्याडीयशब्ददर्शनात् कात्यायनात् खलु प्राचीनोऽयं व्याडिरित्यत्र च कास्ति वक्तव्यता? तदेतस्मादेकस्मादेवोदाहरणविन्यासाद् द्वे एव विज्ञाते,— व्याडेः पाणिनितोऽवरजत्वं कात्यायनतः पूर्वजत्वञ्चेति

स च व्याडिः, ‘सङ्ग्रह’-नामकस्य पाणिनीयव्याख्यानविशेषस्य प्रणेता। तत एवोक्तं महाभाष्ये पस्पशायाम्—“सङ्ग्रहे एतत् प्राधान्येन परीक्षितम्,—नित्यो वा स्यात् कार्यो वेति। तत्रोक्ता दोषाः, प्रयोजनान्यप्युक्तानि। तत्र त्वेष निर्णयः,— यद्येव नित्यः अथापि कार्यः उभयथापि लक्षणं प्रवर्त्त्य मिति”-इति। “सङ्ग्रहे = ग्रन्थविशेषे”-इति च तद्व्याख्यायां कैयटः। “सङ्ग्रहो व्याडिकृतो लक्षश्लोकसङ्ख्यो ग्रन्थ इति प्रसिद्धः”-इति च तद्विवरणे नागेशभट्टः। तदेतस्मादेकस्मादेवेमे विदिते—व्याडिरेव सङ्ग्रहस्य कर्त्तेति, स तु पाणिनितोऽवरजश्चेति।

स च दाक्षायण इत्यप्युच्यते। अस्ति पाणिनिसूत्रम्—“उभयप्राप्तौ कर्मणि (२. ३. ६६.)”-इति; “शेषे विभाषा”-इति च तत्र कात्यायनस्य वार्त्तिकम्। “शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः, शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिः; शोभना खलु दाक्षायणस्य सङ्ग्रहस्य कृतिः, शोभना खलु दाक्षायणेन सङ्ग्रहस्य कृतिः”-इति च तदुदाहरणानि। तदेतदामूलसमालोचनया च त्रीणि विज्ञातानि भवन्ति,— दाक्षायण इति

सङ्ग्रहकर्तुर्व्याडेरेव नामान्तरम्, स च पाणिनितोऽवरजः, कात्यायनतोऽग्रजश्चेति ॥

ये केचिदाहुः— दाक्षायण इति युवप्रत्ययदर्शनात् तस्य खलु व्याडेः दाक्षीपुत्र-(पाणिनि)-समकालिकत्वम्, तदसङ्गत मेव; न हि समकालिकग्रन्थे एवेदृशी श्रद्धा समुत्पद्येत, यत् तत्र लक्षश्लोकात्मकं व्याख्यान मारचयेदिति। नापि हि पाणिनिकाले एव पाणिनीयसूत्राणा मेवं व्याख्यानं प्रयोजनीयं भवितु मर्हति; तदानीन्तनानां सर्वेषा मेवातिबुद्धित्वात्; किञ्च सूत्रकाले एवैवं व्याख्यानं प्रयोजनीयं चेत्, तादृशसूत्रप्रणयनं सूत्रकाराणा मसङ्गत मेव स्यात्; न हि लोकहितचिकीर्षुभिः पाणिन्यादिभिः लोकविडम्बनायैव दुर्बोधसूत्ररचनं सम्भाव्यते। अतोऽस्मन्मते तु पाणिनिजन्मतोऽन्यूनद्विशताब्द्यन्तरे जातोऽयं व्याडिः, तदानीन्तनानां पाणिनीयावगमे कष्ट मेवानुभूय सुहृद्भूत्वेवाव्याचचक्षे तद्व्याख्यानं सङ्ग्रहं नाम; न हि द्विशताब्दी मन्तरा तथा मन्दबुद्धित्वं सम्भाव्यते, यथा च सूत्रबोधाय तादृश मतिबृहद् व्याख्यान मतिप्रयोजनीयं भवेदिति।

आदिदक्षस्यैवापत्यं युवा स्याद् दाक्षायणो नान्यः, एव मपि न नियमः; दक्षगोत्रीयस्य शततमस्यापि यस्य कस्याप्यपत्यं युवा भवितु मर्हत्येव दाक्षायण इति; तत्र बाधादर्शनात्, जीवद्वंश्यत्वमात्रस्यैव युवसञ्ज्ञानिदानत्वाच्च। जीवद्वंश्यत्वन्तु शततमस्यापि हि उपलभ्येत चेत्, तत्रापि युवसञ्ज्ञया भवितव्य मेवेति वैयाकरणानां सिद्धान्तः।

किञ्च युवप्रत्ययस्तु जीवद्वंश्यादावेव भवति नान्यत्रेति च न नियमः, अपि जीवद्वंश्यादौ भवत्येवेत्यपि नायं नियमः; वार्त्तिककार-कात्यायनेन हि "वृद्धस्य च पूजायाम्" युवसञ्ज्ञा विहिता, "यूनश्च कुत्सायां गोत्रसञ्ज्ञा" अपि कृतेवेति युवसञ्ज्ञा मधिकृत्य महाभाष्ये लघुशब्देन्दुशेखरे चैतत् सर्व मेव सुव्यक्तम्। तदेवं दक्षगोत्रजो मान्यः कश्चिदयतनीयोऽपि दाक्षायण इत्युच्यतेव, किं सङ्ग्रहकारस्य व्याडेः दक्षगोत्रविभूषणस्य ?

अन्यच्च; यदि हि नाम स व्याडिः पाणिनेः समकालिको मातुलपौत्रश्च

स्यात्, तद्धि विषयं दृश्येत सूत्र मध्ये 'व्याड्यादयः शालायाम्'—इत्येव ;— न च "छात्र्यादयः शालायाम् (६. २. ८६.)"—इति ; व्याडिशालाया एव पाणिने-र्मनसि पूर्वोदयसम्भवात्। तत्रैव छात्र्यादिगणे व्याडिशब्दस्य पाठः खलु व्याडेः पाणिनिसमकालिकत्वं बोधयतीत्यपि वक्तुं न युज्यते ; गणपाठे हि काले काले शब्दाः सन्निवेश्यन्ते,—इति तु सर्वैरङ्गीकर्त्तव्य मेव। सिद्ध मित्थं व्याडेराचार्यस्य आदिव्याकरणाचार्यात् पाणिनितो बहुकालपरत्वं वार्त्तिककाराच्च कात्यायनात् बहुपूर्वजत्व मपीति ॥

(शौनकः) प्रातिशाख्यकृत्-सङ्ग्रहकृतोः शौनक-व्याड्योश्च समकालिकत्व मवगम्यते। अस्ति हि शौनकीये ऋक्प्रातिशाख्येऽसकृद् व्याडेरुल्लेखः, अस्ति च व्याडिकृतायां विकृतिवल्ल्या मसकृच्छौनकस्यागमश्च। तद्यथा,—

शौनकीये ऋक्प्रातिशाख्ये व्याडेरुल्लेखः—"परिग्रहे त्वनार्षान्तात्तेन वैकाक्षरीकृतात्। परेषां न्यास माचारं व्याडिस्तौ चेत् स्वरौ परौ (३प० ८.)"—इति। "अनार्षादितिकरणात् परेषा मक्षराणां न्यास मनुदात्तत्व माचारं मन्यते व्याडिराचार्यः"—इत्येवमादिकञ्च तत्रोव्वटकृतं भाष्यम्। तथा "उभे व्याडिः समस्वरे (३प० १३.)"—इति। "व्याडिस्त्वाचार्यः"—इत्यादि च तद्भाष्यम्। "व्याडेः सर्वत्राभिनिधानलोपः (६प० २१.)"—इति। "व्याडेराचार्यस्य"—इत्यादि च भाष्यम्। अपरञ्च "समापाद्यं नाम वदन्ति षत्वं तथा णत्वं सामवशांश्च सन्धीन्। उपाचारं लक्षणतश्च सिद्ध माचार्या व्याडिशाकल्यगार्ग्याः (१३ प० ३८.)"—इति। "तथा वदन्ति के? आचार्याः,—व्याडि-शाकल्य-गार्ग्याः"—इत्यादि च तद्भाष्यम्। अपर मपि "व्याडिर्नासिक्य मनुनासिकं वा (१३ प० ४४.)"—इति। "व्याडिराचार्यः"—इत्यादि च तत्र भाष्यम्। तान्येवमादीनि व्याडि-मतानि तु पाणिनीयव्याख्यानरूपात् सङ्ग्रहग्रन्थादेव शौनकेन सङ्गृहीता-नीत्यपीह ध्येयानीति।

एवं व्याडिकृतायां विकृतवल्ल्याञ्च शौनकस्यावगमः—"अनुलोमे यथा-क्रमम् (वि० व०१. ८.)"—इत्यत्र "यथाक्रमशब्देन प्रातिशाख्योक्ता अस्म-

व्यरचैप्रादयो द्रष्टव्याः"—इत्याह विकृतिकौमुदीकृत्। तथा 'व्युत्क्रमे क्रमवत् सन्धिः (१. ११.)"—इत्यत्र च "विपर्ययक्रमसन्धौ शौनकोक्ताः चैप्रादिसन्धयो भवन्तीत्यन्वयः"—इत्यादि चाह स एव कौमुदीकृद्गङ्गाचार्यः। तत्रैव "ढकारादिविधानम्"—इतिव्याख्यायां चोक्तम्— "ढकारस्य ळकारादेशः शौनकोक्त एव"—इत्यादि। तथाग्रेऽपि "एकारौकारपरस्तु अकारोऽभिनिहन्यते (१. १३.)"—इत्यस्य कौमुद्याम् "उदग्राहसन्धौ शौनकाचार्यैः प्रकृतिभावनिमित्तं प्रापितः 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' (पा॰ ६. १. १२५.)'—इत्यनेन सूत्रेण"—इत्यादि। स्पष्टं चास्ति तत्र शौनकनामोल्लेखः "उदात्तादिविधानं तच्छौनकोक्तं भवेदिह (वि॰ व॰ १ प॰ १५ श्लो॰)"—इति।

अतो मन्यते सुष्ठ्वनुमितं शौनकव्याड्योः समकालिकत्व मिति। तत्र च प्रथमं तावत् व्याडिराचार्यः पाणिनेरष्टक मवलम्ब्य सङ्ग्रह मारचितवान्; ततः शौनकाचार्यः शाकलसंहितायां विशेषाख्यापनाय प्रातिशाख्यं प्रणीतवान्; ततश्च तत्परिशिष्टस्थानीया अष्टप्रकरणा विकृतिवल्ली कृता पुनस्तेनैव व्याडिनेत्यपि प्रतीयते तत्तद्ग्रन्थसमालोचनादिभिरिति॥

एतौ च शौनक—व्याडी गुरुशिष्यौ,—इत्येतदपि विज्ञायते, तत एव विकृतिवल्लीग्रन्थात्। तथाहि तन्मङ्गलाचरणे—"नत्वादौ शौनकाचार्यं गुरुं वेदमहानिधिम्। मुनीन्द्रं सर्ववेदज्ञं प्रत्यक्षं लोकविश्रुतम् (२)"—इति। एव मपि सिद्ध मेतयोः समकालिकत्वम्। तस्मान्नून मसौ प्रातिशाख्यकृच्छौनकः पाणिनेः परभव एवेति॥

ननु शौनकस्य पाणिनिपरभवत्वं सत्य मेवेति चेत्, कथं न तत्कृते ऋक्प्रातिशाख्ये पाणिनेर्नामोल्लेखः ? अत्रेदं सम्भाव्यते,— यथा च सम्प्रति भट्टोजिदीक्षितकृता वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी नाम वृत्तिः प्रचलिता, अत एवाविशेषेण 'पाणिनीयव्याकरण मधीते'—इत्युक्ते तद्वृत्तिसमन्वितस्यैवाध्ययनस्य बोधो भवति, 'कौमुदी मधीते'—इत्युक्ते च पाणिन्यष्टकान्विताया एव तस्या वृत्तेरध्ययनं प्रतीयते, अपि च व्याकरणकारोल्लेखप्रसङ्गे तद्वृत्तिकर्तुः दीक्षितस्यापि नामोल्लेखः क्रियत एव; तथैव शौनककाले

अपि तत्पञ्चलक्षस्यैव व्याकरणस्येव प्रसिद्धिरासीत्, तत्सूत्रकारस्य च तस्य व्याडेर्व्याकरणकर्तृत्वेनेति। तदुक्तं भक्ति हेमचन्द्रीये चाभिधानचिन्तामणौ —"सङ्ग्रहलक्षणपर्यायपदं महार्थम् (१२. २८.)"—इति सङ्ग्रह-विवरणम्। तदेवं व्याडेरुल्लेखादेव पाणिनेरुल्लेखः सिद्धः। तथैवं शौनकीयप्राति-शाख्यादौ यत्र क्व च व्याकृतिविषये व्याडेराचार्यस्य नामोल्लेखो दृश्यते, तत्सर्वमेव पाणिनिमतस्मारकम्; व्याडेः खलु पाणिनीयव्याख्यातृत्वेनैव वैयाकरणत्वसिद्धेः; न हि व्याडिर्व्याकरणसूत्रकारः। तथाच— यद् दृश्यते ऽत्र "व्याडिर्नासिक्य मनुनासिकं वा (ऋ० प्रा० १३ प० ४४.)"—इति, तदिदं "मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः (१. १. ८.)"—इत्यस्य पाणिनीयस्य सूत्रस्यैव व्याडिकृतं व्याख्यानं शौनकेन संस्मृत्योल्लिखित मित्येव गम्यते। एवमन्यत्रापि। भाष्यकृताप्युक्तं पस्पशायाम्— "अथ व्याकरण मित्यस्य शब्दस्य कः पदार्थः? सूत्रम्। . . .। न हि सूत्रत एव शब्दान् प्रतिपद्यन्ते। किन्तर्हि? व्याख्यानतश्च। ननु च तदेव सूत्रं विगृहीतं व्याख्यानं भवति? न केवलानि चर्चापदानि व्याख्यानम्— 'वृद्धिः, आत्, ऐच्'—इति। किन्तर्हि? उदाहरणम्, प्रत्युदाहरणम्, वाक्याध्याहारः—इत्येतत्समुदितं व्याख्यानं भवति"—इति। अत एव चोक्तं दृश्यते वृत्तौ— "ससङ्ग्रहं व्याकरण मधीते"—इति (पा० ६. ३. ७९.)। अपि च शौनकीये हि तत्र प्रातिशाख्ये आचार्यपदेनापि पाणिनेः स्मरणं बहुत्र लक्ष्यते। तथाहि—"अष्टावाद्यानवसानेऽप्रगृह्यानाचार्या आहुरनुनासिकान् स्वरान्। तस्मिमान्ते शाकला दर्शयन्त्याचार्यशास्त्र-परिलोपहेतवः (१. ४. १.)"—इत्यत्रावश्यं पाणिनिकृतम् "अणोऽप्रगृह्य-स्यानुनासिकः (८.४.५७.)"—इत्येव सूत्रं लक्ष्यीभूत मिति स्वीकार्यं मिति॥

किञ्च पाणिनीयप्रणयनात् पुरा कस्यापि प्रातिशाख्यग्रन्थस्य प्रचारः समभवदित्यपि न प्रतीयते, क्वचिदपि पाणिनीयसूत्रे प्रातिशाख्यशब्दा-दर्शनात्; प्रातिशाख्यशब्दव्युत्पत्तये वार्त्तिककृत्कृतयत्नस्योपलाभाच्च। तथाहि—"गम्भीराञ्ञ्यः(४.३.५८.)"—इति सूत्रे उक्तं कात्यायनेन"अव्ययी-

रणे परिमुखादिभ्य उपसङ्ख्यानम्”–इति ; परिमुखादिगणे एव च दृश्यते “प्रतिशाख”–इति । परिषच्छब्दस्तु दृश्यते पाणिनीयेऽपि, परं न तत्र तत्र प्रातिशाख्यार्थोऽवगम्यते ; अपि तु गायकाद्यर्थ एव। यथा “पार्षदकृतिरेषा तत्र भवतां नैव लोके नान्यस्मिन् वेदे अर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो वास्ति (१ अ० १ पा० ७ आ०)”–इति महाभाष्यवचनस्य नागेशादिकृतं व्याख्यानं चालोच्यम् ।

वस्तुतस्तु शाखाविशेषेषु व्याकृत्यादिविशेषबोधनपरा एव प्रातिशाख्य-ग्रन्थाः, सामान्यतः सर्वशब्दानुशासनाय प्रवृत्तात् पाणिनीयाद्व्याकरणादवरजा एव भवितु मर्हन्ति । अतस्तथैवोक्तं बह्वृक्प्रातिशाख्यशास्त्रप्रयोजनश्लोक-व्याख्यानावसरे तत्तृतीयवृत्तिकृतोव्वटेन, कृतश्च तत्र पाणिनिसूत्रोद्धरणम् । तथाहि—“तथा व्याकरणे यत् सामान्येन, यथा—‘ऋचि तु-नु-घ-मक्षु-तङ्-कु-त्रोरुष्याणाम् (पा० ६. ३. १३३.)’-इति, तद् व्यवस्थापयितु मिद मारभ्यते ; न सर्वत्रैतानि पदानि अस्यां शाखायां दीर्घा भवन्ति । यथा— ”–इत्यादि । एव माथर्वणप्रातिशाख्येऽप्युक्तं स्वयं सूत्रकृतैव “एव मिष्टेति च विभाषाप्राप्तं सामान्येन”–इति । सामान्येन लक्षणेन पाणि-नीयेन यद् विकल्पेन प्राप्तम्, तदेव मस्यां शाखायां व्यवस्थितं भवतीति च तदर्थः । अत एवोक्तं महाभाष्यकारेण च—“अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्तव्यम्, बहुल मन्यतरस्या मुभयथा वा एकेषा मिति । सर्ववेदपारिषदं हीदं शास्त्रम्, तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम् (म० भा० २ अ० १ पा० १ आ०)”–इति ।

अथ केषाञ्चिन्नये प्रातिशाख्यकृच्छौनक एवैकः सूक्तद्रष्टा, मण्डलद्रष्टा, कल्पकृत्, शाखाप्रवक्ता चेति । पूर्वप्रदर्शितानि षड्गुरुशिष्यवचनान्येवात्र वीज मुपलभ्यते ; तत्रापि नामैक्य मेव, नान्यत् किञ्चनेत्यस्माकम् । समा-सतः खण्डितञ्चैतत् पुरस्तादेव (षि ए०) । वस्तुतस्तु शुनकवंशीयाः अद्य-तनीया अपि शौनका एव ; तस्मान्नामैक्यवीजकं तादृश मद्भुतमतं मतिभ्रमविजृम्भित मिवैव प्रतिभाति ; न हि तत्र किमपि मानं लक्ष्यते,

प्रस्तुत जल्पना एव वादा बहवः। तेषां कतिचित् पुरस्तादेव भणिताः*, प्रदर्शयिष्यामश्चोपरिष्टादपि (वेदसमालोचने) कतिचित्। इह च किञ्चित् प्रकटयामः।—

प्रातिशाख्यकारस्य शौनकस्य तु मुनित्वेन व्यवहारदर्शनात् ऋषिकालात् परभवत्व मध्ययुगीयत्वञ्च। तथाहि—"बलाहो शौनकाचार्यं गुरुं वन्दे महानिधिम्। मुनीन्द्रं सर्ववेदज्ञं नक्षत्रं लोकविश्रुतम्"—इति विज्ञतिवक्षाख्यादिवचनम् (२); न हि तेन तथोक्तम् ऋषीन्द्र मिति। पाणिन्यादीनां पतञ्जल्यन्तानां मध्ययुगीयाना मेव हि मुनित्वेनैव व्यवहारो दृश्यते प्रधानतः सर्वत्र, ऋषित्वेनापि व्यवहारस्त्वापेक्षिकः पूजार्थश्च ; पतञ्जलेः परभवानां महाभारतकारादीनां तु सर्वथा मेव कवित्वेनैव व्यवहारो दृश्यते प्रधानतः सर्वत्र, मान्यार्थं एवर्षित्वेन व्यवहारस्त्वौपचारिकः ; पाणिनिपूर्वजाना मपि-शालि-शाकटायन-गार्ग्य-शाकल्य-कल्पकृच्छौनक-माण्डव्य-पाराशर्यप्रभृतीनां त्वाचार्यत्वेनैव व्यवहारो दृश्यते प्रधानतः सर्वत्र, ऋषित्वेन व्यवहारस्त्वातिदेशिकः ; तेभ्योऽपि प्राचीनतमानां पुराकल्पभूतानां वसिष्ठ-वामदेव-सूक्तमण्डलद्रष्टृशौनकादीनां मन्त्रद्रष्टृणा मेव ऋषित्वं मुख्य मिति तु प्रतिपादितं पुरस्तादेव (ऋ—गौ ६०)। तदेवं प्रातिशाख्यकृच्छौनको नून मध्ययुगीयः ; तथापि व्याडिसमकालिक इति पाणिनिपरभवाता नास्य कथ मपि युज्यते सूक्तद्रष्टृत्वादिक मितोऽप्यपास्तं षड्गुरुशिष्यमतम्॥

एवञ्च यद्यपि बहूना मेव वैदिकग्रन्थानां प्रणेतनाम शौनक इत्येवं श्रूयत एव, परं न हि तन्मात्रेणैव तेषां सर्वथा मेक एव प्रणेतेति प्रामाण्य मुपगन्तु मर्हतीति शौनकानां विभिन्नव्यक्तित्व मसमकालिकत्वञ्च सुतरां सम्पद्यत एव। वर मनुमीयते,—शिक्षाकृत् शौनकाचार्यः खलु पाणिनेः पूर्वजः; प्रोक्ताधिकारे "शौनकादिभ्यश्छन्दसि (४.३.१०६.)"—इतिसूत्रीय-शेखरे "छन्दसि किम्? शौनकीया शिक्षा"—इतिप्रत्युदाहरणदर्शनात्।

* ला, मि, गौ, चि, जि, भा, भि, भू, भे, भै, भो पृष्ठासु।

कश्यपस्तत् शौनकाचार्यस्तु ततोऽपि पुरातनः; तत्रैव तद्ग्रन्थस्यैवोदाहरणत्वेन बोधनात्; छन्दस्त्वसामानाधिकरण्येन प्रोक्तत्व मेव हि तादृशोदाहरणत्वेबीजम्। यस्तु कश्यपस्तत्, स एव कर्त्ता शाखाप्रवचनस्यापि। तथा चुक्तं विद्वत्तिकौमुद्यां गङ्गाधरभट्टाचार्येण—"शाकलाः शौनकाः सर्वे कश्यं शाखां प्रचक्षते(१. ४.)"—इति। तत्त्वतः पाठभेदकल्पभेदावेव शाखाभेदहेतू। मण्डलद्रष्टुः शौनकर्षेस्तु द्रष्टृत्वेन व्यवहारात् ततोऽपि प्राचीनत्व मन्ययुगीयत्वञ्च; न ह्येतद्युगीयस्य कस्यापि द्रष्टृत्वेन परिचयः क्वाप्युपलभ्यते; अस्ति चैतस्य शौनकस्य द्रष्टृत्वेनैव व्यपदेशः,—"द्वितीयं मण्डल मपश्यत्"—इति (बृ॰ ए॰)। मण्डलशब्दस्तु वैदिकमन्त्रसूक्तानां सङ्ग्रहविशेषस्यैव वाचकः; तदाह सर्वानुक्रमणीकृच्छौनकोऽपि—"तत्तदृषिदृष्टानां बहूनां सूक्ताना मेकर्षिकर्तृकः सङ्ग्रहो मण्डलम्"—इति, "सम्पूर्ण मृषिवाक्यन्तु सूक्त मित्यभिधीयते"—इत्यादि च। ततस्तस्मात् तादृशसङ्ग्रहकारात् शौनकात् प्राचीनोऽन्य एव शौनकर्षिः सूक्तकारः,—इत्यप्यविचारित मेव सिद्धम्। 'आर्ष्यनुक्रमणी'-प्रभृतीनां दशाना मृग्वेदीयग्रन्थानां तु प्रणेता बभूव चैकः शौनक इति च सर्वानुक्रमणीवृत्तौ षड्गुरुशिष्यः। तथाहि—

—"शौनकीया दशग्रन्थास्तु ऋग्वेदस्य गुप्तये। आर्ष्यनुक्रमणीत्याद्या छान्दसी दैवती तथा। अनुवाकानुक्रमणी सूक्तानुक्रमणी तथा। ऋक्पादयोर्विधाने च बार्हद्दैवत मेव च। प्रातिशाख्यं शौनकीयं स्मार्त्तं दशम मुच्यते"—इति। नात्र वादं पश्यामः। एवञ्च य एव प्रातिशाख्यकृत् स एव आर्ष्यनुक्रमण्यादीना मपि प्रणेतेति सर्व एवैते ग्रन्थाः पाणिनीयतो बहुत्तरभवाः; प्रातिशाख्यकृत्सङ्ग्रहकृतोर्गुरुशिष्यत्वेन समकालिकत्वप्रतीतेरिति (भो ए॰)॥

स एष शौनकः, षड्गुरुशिष्यकथितो महाभारताख्यानप्रसिद्धो गृहपतिरित्येव चेत्, पाणिनेरर्द्धशताब्दीपरतः स्यात्। तथाचाह षड्गुरुशिष्यः—"आसीद् गृहपतिर्यो वै नैमिषारण्यवासिनाम्। शतानीकाय राज्ञे वै जनमेजयसूनवे"—इत्यादि। तदपि न; व्याडिसमकालिकत्वादस्य;

व्याड़ेश्च हि पाणिनितोऽन्यूनत्रिशताब्दीपरजन्मत्व मनुमित मितः पूर्व्व मत्र (भू पृ०)। तदेवम् सर्व्वानुक्रमणीभाष्ये दृष्टानि षड्गुरुशिष्योक्तानि शौनक-परिचायकवचनानि सर्व्वाण्येवास्मान् विज्ञापयन्ते एव। तत्त्वतो ऋक्प्राति-शाख्यकारः खल्वेष शौनको यतो व्याड़िसमकालिकः, तत एव कलेरन्यूने-नादष्टशताब्द्यां ख्रीष्टजन्मतश्च द्विसहस्राब्दीतः प्रागिहासीदिति चोप-लभ्यत एवेति ॥

(यास्कः) निरुक्तकारोऽयं यास्कस्तु तस्मादस्माच्च शौनकात् परा-चीन एव। दृश्यते ह्यत्र निरुक्ते (२ भा० ११९ पृ०) शौनकीयप्राति-शाख्यसूत्र मुद्धृतम्—"पदप्रकृतिः संहिता (ऋ० प्रा० २. १.)"—इति। उक्तञ्चेह—"पदप्रकृतीनि सर्व्वचरणानां पार्षदानि (२ भा० ११९ पृ०)"—इति। अतोऽस्मान्निरुक्तात् पूर्व्व मेव प्रणीताः प्रायः सर्व्व एव प्रातिशाख्य-ग्रन्था इत्यप्यनुभवाम एवेति ॥

यत्तु केन चित् "न दाशतय्येकपदा काचिदस्तीति वै यास्कः"—इतिप्राति-शाख्योक्तिदर्शनात् यास्कस्यैतस्य शौनकाग्रजत्वं निर्णीतम्; तस्य तु मूले एव कृतः कुठाराघातः पुरस्तादेवेति (खा पृ०)॥

तथाच निरुक्तकारोऽयं यास्कः खलु शौनकपरशताब्दीज इत्यपि वक्तुं शक्यते, सम्भाव्यते च तथा पाणिनितः त्रिशताब्दीपरजन्मत्व मस्य; नापि हि त्रि-चतुःशताब्दी मन्तरा मनुजाना मेतादृशं बुद्धिवैजात्यं सम्भाव्यते,— यत्रैकेनैव सूत्रेण कृतार्थो मुनिः, तदर्थ एवैतं बृहद्ग्रन्थः प्रयोजनीयो भवेत्;—पृषोदरादीनीति सूत्रेणैव साधितं पाणिनिमुनिना प्रायः सर्व्वनैरुक्तकार्य मिति तु बोधित मेव पुरस्तात् (ए, औ पृ०)। एतच्चेद मेव स्फुटं प्रतीयते पाणिनिकाले शिष्टानां भाषाव्यवहारत एव पदाना मर्थाः प्रतीयन्ते स्म, अत एव सूत्रयामास पृषोदरादीनीति; तत उत्तर-कालम् जाते हि शिष्टाना मपभाषाव्यवहारबाहुल्ये, सञ्जाते च बुद्धि-मालिन्ये ऽवश्य मेव विशेषतो निर्व्वचनादेरावश्यकत्व मुपगत मत एव प्रवृत्त मिदं निरुक्तं यास्कीय मिति। तदेवं कलेर्द्वादशशताब्द्यां ख्रीष्ट-

जन्मतस्त्रीणविंशशताब्दीतोऽपि प्राक् समभवदयं यास्क इति सिद्धम् ॥

पाश्चात्याध्यापकगोलड्‌ष्टूकरोद्भावितप्रणालीतो बोथ्लिङ्कीयं शब्द मावस्य च अपारकालपारावारे विचरन्तो वय मिमं यास्क मपश्याम ;—कस्यां नु वेलायां मासीनः स प्रणिनायेदं निरुक्त मिति ।

साधवो येन गच्छन्ति तेन गच्छन् न दोषभाक् ।
निन्दा वा यदि वा शंसा नानुगानां हि युज्यत इति शम् ॥

(८)

अथेदानीं विचार्य मस्ति,—कैमर्थिकी तस्यैषा प्रवृत्तिर्यास्कस्येति ; "प्रयोजन मनुद्दिश्य न मन्दो हि प्रवर्त्तते"। किञ्च, "सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्य चित् । यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् तत् केन गृह्यते ?" न केनापीति भावः । अतोऽस्य च यास्कस्यात्र प्रवृत्तेः प्रयोजनं वक्तव्य मेव । न चात्र शास्त्रकर्तुः स्वप्रिविषयकः प्रश्न इवायं विचारः स्वार्थः परार्थो वास्यारम्भ इति निर्णायायेति ; न ह्यन्धप्रकृति-रिव कोऽपि केवलं परार्थं कि मपि कर्त्तु मुत्सहतेऽत्रेति धीमतां सिद्धान्त एव। अत एवाह भगवान् पतञ्जलिः—"नेह कश्चित् परोऽनुगृहीतव्य इति प्रवर्त्तते, सर्व इमे स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते। ये तावदेते गुरुशुश्रूषवो नाम, तेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते ;—पारलौकिकञ्च नो भविष्यति, इह नः प्रीतो गुरुरध्यापयिष्यतीति। तथा य एते दासाः कर्मकरा नाम, एतेऽपि स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते ; भक्तं चैलञ्च लप्स्यामहे, परिभाषाश्च न नो भविष्य-न्तीति ("परिभाषाः = दण्डनादिकाः" कै०)। तथा य एते शिल्पिनो नाम, एते च स्वभूत्यर्थं प्रवर्त्तन्ते ; वेतनञ्च लप्स्यामहे, मित्राणि च नो भविष्यन्तीति (३ अ० १ पा० २ आ०)"—इति। हरिणाप्युक्त मेव मेव—"निमित्तेभ्यः प्रवर्त्तन्ते सर्व एव स्वभूतये। अभिप्रायानुरोधोऽपि स्वार्थस्यैव प्रसिद्धये"—इति। एष चाशयोऽस्य प्रश्नस्य— यथा च खलु ऋक्तन्त्र-व्याकरणस्य ऋग्वेद एव विषयः, सामतन्त्र-व्याकरणस्य सामवेद

एव ; तथैवास्यापि शास्त्रस्य कश्चिदेव एकैको विषयतया निर्दिष्ट उत यथा पाणिनीयं नाम व्याकरणं लौकिकानां सर्ववेदगतानां च सर्वविधसाधुशब्दाना मविशेषेण व्युत्पादनाय प्रवृत्तम्, तथैवेद मपि ?—इति । अत्र ब्रूमः ;— नेद मनुक्रमादिवदेकवेदविषयम्, इह सर्ववेदीयाना मेव निगमानां दर्शनात् ; नापि पाणिनीय मिवेदं लोकवेदयोरविशेषेण प्रावृत्तम्, इह केवललोकविदितानां केवलब्राह्मणगतानाञ्च पदानां निर्वचनाना मनालोचनात् ; ततोऽयं ग्रन्थः तृतीयश्रेणीकः सर्ववेदमन्त्रव्याख्यानमार्गबोधनायैव प्रणीतः । अत एवाह यास्कः स्वय मेव—"अथापीद मन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते"—इत्यादि, "अथापीद मन्तरेण पदविभागो न विद्यते"—इत्यादि च (२ भा० १०२—१०७ पृ०) ।

अपरञ्चास्य विशेषतः समालोचनयेद मपि वक्ष्यते,— यथा मन्त्राणा मेवार्थादिज्ञापनाय प्रवृत्ता ब्राह्मणग्रन्थाः, तथैवेद मपीति । मन्त्रात्मकानां वेदाना मर्थादिज्ञापनोपकारितयैवास्य च वेदाङ्गत्व मपि वा वेदेतिप्रसिद्धानां (कू, को पृ०) ब्राह्मणग्रन्थाना मंशविशेषत्वात् परिशिष्टरूपत्वाद्वा सिद्ध मस्य निरुक्तशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वम् । ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि हि निरुक्तनामोल्लेखं निर्वचनानि च पश्यामो बहुत्रैव ; ततोऽनुब्राह्मणग्रन्थेषु तच्छास्त्रं सुपुष्ट मनन्तरञ्च निदानसूत्रग्रन्थेषु बहु लीलायितं दृष्ट मेव तद् भगवता यास्केनाबद्धं पृथग् ग्रन्थरूपेणेति । एवञ्च नेदं शास्त्रं ब्राह्मणग्रन्थीयपदादिव्याख्यामार्गबोधनाय ; अपि तु यदर्थं प्रवृत्तं ब्राह्मणं तदर्थ मेवेद मपीति सर्वेषां वेदानां मन्त्रगतपदादीना मेव व्याख्यानप्रकारबोधनायैवेदं शास्त्रं निरुक्तं नामेत्यनादिसिद्धं ग्रन्थीकृतं यास्केनेत्यस्माकम् ।

सर्ववेदभाष्यकारः सायणाचार्यस्तु ऋग्भाष्यभूमिकाया माह— "अथ निरुक्तप्रयोजन मुच्यते"—इत्यारभ्य "तस्माद्वेदार्थावबोधायोपयुक्तं निरुक्तम्"—इत्यन्तम् । तथा वृत्तिकारः खलु दुर्गाचार्योऽप्याह— "वेदस्यार्थपरिज्ञानविषये निरुक्तं नामेद मङ्ग मारभ्यते"—इति । प्रस्थानभेदकारो मधुसूदनोऽप्येव माह— "वैदिकमन्त्रपदाना मर्थज्ञानाकाङ्क्षायां * * * निरुक्त

मारचितम्"-इति । तदत्र सायणीयवचनादिषु मन्त्रब्राह्मणाविशेषेण सर्वेषा मेव वेदाना मर्थादिबोधनायैवेद मारब्ध मिति प्रतीयते स्फुटम् ।

तदिमावुभौ पक्षौ सम्पन्नौ,—मन्त्राणा मेव व्याख्यानमार्गादिप्रदर्शनायेदं प्रवृत्तं निरुक्तं नाम वेदाङ्गशास्त्र मित्येकः; मन्त्राणां ब्राह्मणवचनानाञ्च व्याख्यानमार्गादिप्रदर्शनाय प्रणीत मिदं निरुक्त मित्यपरः; तदनयोः पक्षयोः कतरो ज्यायानिति बलवत्पक्षपातशून्यहृदयैर्धीमद्भिरेवानुसन्धीयता मिति शम् ॥

(८)

अथ कोऽसौ वेदः ?—वेदशब्दस्य कीदृशी व्युत्पत्तिरिष्टा आर्याणाम्, तथा वेदस्य किं लक्षणम्, स्वरूपञ्च तस्य कि मिति त्रयः प्रश्नाः स्वत एव सर्वमनःसु समुत्पद्यन्त एव ; तत्समालोचनायैवेतर्हि किञ्चिदिह यतामहे इति यावत् ।

(वेदः) "विद्यन्ते ज्ञायन्ते लभ्यन्ते वा एभिर्धर्म्मादिपुरुषार्था इति वेदाः"—इत्येतद् वेदशब्द-व्युत्पादनं कृतं दृश्यते देवमित्रपुत्रेण विष्णुमित्रेण ऋक्-प्रातिशाख्यस्य वृत्त्युपक्रमे। अन्यान्यविधानि च सन्ति बहूनि वेदशब्दव्युत्पादनानि, तानि चान्यत्रान्यत्र द्रष्टव्यानि ।

"प्रत्यक्षानुमानागमेषु (प्रमाणेषु) अन्तिमो वेदः"—इति, "समयबलेन सम्यक् परोक्षानुभवसाधनं वेदः"—इति, "अपौरुषेयं वाक्यं वेदः"—इत्यादीनि च वेदलक्षणानि सायणीये ऋग्भाष्यादौ द्रष्टव्यानि। "इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिक मुपायं यो वेदयति स वेदः"—इत्येकेनैव वाक्येन च वेदस्य व्युत्पादन-लक्षणे ऽप्युक्ते कृष्णयजुर्भाष्यभूमिकायां सायणेनैव। "प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते। एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता"—इति वचनञ्च तत्र मानत्वेनोपन्यस्योक्तं च "स एवोपायो वेदस्य विषयः; तद्बोध एव प्रयोजनम्; तद्बोधार्थी चाधिकारी; तेन सहोपकार्योपकारकभावश्च सम्बन्धः"—इति ।

वेदस्वरूपञ्चोक्त मेवं बौधायनेन—"मन्त्रब्राह्मण मित्याहुः"—इति। आपस्तम्बेन च यज्ञपरिभाषायां स्फुट मुक्तम्—"मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्"—इति। सर्ववेदभाष्यकारेण सायणाचार्य्येणापि तदेवापस्तम्बीयमतम् मतमन्यैरव प्रपञ्चित मृग्भाष्यभूमिकायां बहुधैव; सिद्धान्तितञ्चैतत् तत्र "मन्त्रब्राह्मणात्मकः शब्दराशिर्वेदः"—इति। उक्तञ्च भगवता जैमिनिमुनिनापि तथैव; तदनुयोगिनश्च सर्वानुक्रमणीवृत्ति भूमिकायां षड्गुरुशिष्येण। तथाहि—

"मन्त्रब्राह्मणयोराहुर्वेदत्वं महर्षयः।
विनियोक्तव्यरूपो यः स मन्त्र इति कथ्यते।
विधिस्तुतिकरं शेषं ब्राह्मणं कथयन्ति हि।
विनियोक्तव्यरूपश्च त्रिविधः सम्प्रदर्श्यते।
ऋग्यजुःसामरूपेण मन्त्रो वेदचतुष्टये।
अहे बुध्नीय मन्त्रं मे गोपायेत्यभिधीयते।
ऋक् पादबद्धो, गीतन्तु साम, गद्यं यजुर्मन्त्रः।
चतुर्ष्वपि हि वेदेषु त्रिधैव विनियुज्यते।
वेदेऽस्मिन्न इत्यादौ मन्त्रे त्रैविध्य मुच्यते।
सर्वैर्ब्रह्मेति सूत्रेऽपि चतुर्भिरिति निर्णयः।
प्रस्तुतर्क्यादिति वाचि त्वो वा मन्त्रे सूत्रकारयो।
ऋग्रूपमन्त्रबाहुल्यादृग्वेदः स्यात् तथेतरौ।
शान्तिपुष्ट्यादिकब्रह्मवर्गप्रणवविद्यया।
ऋचाञ्च यजुषां तुर्य्यो बाहुल्येन विधायकः।
एकविंशत्यध्वयुक्त मृग्वेद मृषयो विदुः।
सहस्राध्वा सामवेदो यजुरेकशताध्वकम्।
नवाध्वाथर्वणोऽन्ये तु प्राहुः पञ्चदशाध्वकम्"—इति।

एतेन खलु सर्वेषा मेव वेदानां सर्वविधस्वरूपाण्यान्येव समासतस्तेन धीमतेवेत्यस्माकं नैव किञ्चिदत्रत्य मस्त्यवशिष्टम्; विशेषतस्तु जिज्ञा-

सार्या वेदविषयनिर्णयायैवोत्पन्नं सुमहद् दर्शनशास्त्रं जैमिन्यादिभिर्महा-त्मभिः प्रपञ्चितं मीमांसासूत्रादिक मेव सुधीभिर्द्रष्टव्य मित्यलं चर्वितचर्वणेन वेदस्य पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वादिविचारेणेति ॥

परन्त्वस्त्यन्यैतदालोच्यम्,— आपस्तम्बादिमतानुगाः सायणाचार्यादयस्तु मन्त्राणां ब्राह्मणानाञ्च वेदत्वं चिरात् सिद्ध मिति मन्यन्ते। केचित्त्वाधुनिका ब्राह्मणग्रन्थेषु बहुत्र 'य एवं वेद'—इति दर्शनादेव प्रथमं तावत् ब्राह्मणग्रन्थाना मेव वेदाख्या प्रचलिता, ततः कालक्रमेण मन्त्रेष्वपि सा उपचरितेत्याहुः। वयन्तु तदुभयोरेव विपरीतं ब्रूमः;—पुरासीत् विद्या-परपर्याय एवायं वेदशब्दः; तथा यतश्च सर्वासा मेव विद्यानां निधानानीमे मन्त्राः प्रदृष्टाः, अतो मन्त्रकाले एव त्रिविधानां मन्त्राणां वाचकः सम्पन्नो वेद इति; ततो ब्राह्मणकाले ब्राह्मणेष्वपि ग्रन्थेषु मन्त्रमात्रपर एव व्यवहृतो वेदशब्दः; पश्चात् सूत्रकाले तु मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरेव विद्यानिधानत्वेनादरातिशयस्थितेरुभयोरेव बोधकः सञ्जातो वेद इति। तदत्र त्रयः पक्षाः सम्पद्यन्ते;—(१) मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोर्वेदत्वम्, (२) ब्राह्मणग्रन्थाना मेव मुख्यं वेदत्वम्, (३) सर्वविद्यानिधानानां हि मन्त्राणा मेव वेद इति व्यवहारो मुख्योऽतिपूर्वकालिकश्चेति। अथैषां कतमः पक्षो ज्यायान् इति पूर्वापरदर्शिभिर्माध्यस्थ्यधिषणावद्भिरेव समालोच्यताम्।

श्रूयते हि शुक्लयजुषि मन्त्रे एव त्रयीपरो वेदशब्दः—"वेदेन रूपे व्यपिबत् सुतासुतौ प्रजापतिः (१९. ७८.)"—इति। "प्रजापतिः 'सुतासुतौ' सुतासुतयोः रूपे 'वेदेन' ज्ञानेन, त्रय्या विद्यया वा 'व्यपिबत्' विविच्य पीतवान्। सुतः=सोमः, असुतः=पयः परिस्रुच्च"—इति च तस्यैव व्याख्यानं भाषितं महीधरेण। तदत्र वेदेनेत्यस्य द्विविधोऽर्थः कृतो दृश्यते,—ज्ञानेन, त्रय्या विद्ययेति च; तत्र द्वितीयोऽर्थ एव युक्ततरोऽस्माकम्, मूले 'वेदेन'—इत्याद्युदात्तश्रवणात्। अस्ति हि वेदशब्दः उञ्छादिगणे (६. १. १६०. पा० सू०) पठितः करणव्युत्पाद्यो यौगिको ऽन्तोदात्तः; अस्ति चापरो वृषादिगणे (६. १. २०३.) पठितस्त्वाद्यां रूढः

आद्युदात्तो वेद इति। अत एव ऋक्संहितायां श्रुतस्य "यः समिधा (६. १. ५.)"-इति मन्त्रस्य व्याख्याने भाषितं सायणाचार्येण 'वेदेन = वेदाध्ययनेन'-इति। तैत्तिरीयसंहिताया मप्येव मस्ति त्रयीपरो वेदशब्द आद्युदात्तः (७. ५. ११. २.)। तथैवाथर्वणिका अप्यसकृदामनन्ति संहिताया मेव त्रयीपरं वेदशब्दम्। तथाहि—"यस्मिन् वेदा निहिता विश्वरूपास्तेनौदनेनातितराणि मृत्युम् (४. ७. ५. ६.)"-इति; बुध्यत एवात्र हि वेदा इत्यस्यार्थं ऋगादय इति। तथा तत्रैवोनविंशकाण्डे ऽपि त्रिशः श्रुतो वेदशब्दस्त्रयीपर एव। तदेवं सर्वसंहितास्वेव त्रयीपरो वेदशब्दो विश्रूयत एव।

एवं ब्राह्मणेष्वपि सर्वत्र श्रूयत एव वेदस्त्रयीपरः। तथाहि, बह्वृग्ब्राह्मणे—"त्रयो वेदा अजायन्त ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात्; तान् वेदानभ्यतपत् (ऐ० ब्रा० ५. ५. ६.)"-इति; एव मन्यत्रान्यत्र च तत्रैव (६. १५; ७. १८.)। तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि तृतीयकाण्डे (१०. ११. ४.) श्रूयत एव त्रयीपरो वेदशब्दः। तथा छान्दोग्यब्राह्मणे च—"स होवाचर्ग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेद माथर्वणं चतुर्थम् (८. १. २.)"—इत्यादि। अथर्वब्राह्मणेऽपि—"इमे सर्वे वेदाः (गो० ब्रा० १. २. ८.)"-इत्यादि। तदेवं सर्वब्राह्मणेषु च त्रयीपरो वेदशब्दः श्रूयत एव।

अत इदानीं वक्तुं शक्यत एवैतत्,—सर्वसंहितास्वेव त्रयीपरवेदशब्ददर्शन मेव प्रमाणयति, आसीन्मन्त्रकालेऽपि केवलमन्त्राणा मेव वेद इति व्यपदेशः; तदापि मन्त्रव्याख्यानार्थकानां ब्राह्मणग्रन्थाना मनाविर्भावात्। प्रदर्शितब्राह्मणवाक्यानि च तदेव दृढयन्ति; ऋगादिशब्दानां मन्त्रेष्वेव मुख्यशक्तेः। अत एवोपपद्यन्ते तत्र गोपथे "इमे सर्वे वेदाः"-इत्यत्र विशेषणानि "सब्राह्मणाः"-प्रभृतीनि। निरुक्ते ये चार्थप्रशंसनाय शाखान्तरीयमन्त्रा उद्धृता यास्केन, तत्र च श्रूयते त्रयीपर एवाद्युदात्तो वेदशब्दः—"अधीत्य वेदम्"-इति (२ मा०१३० पृ०)। तस्माच

ज्ञायते मन्त्रकाले एव मन्त्रार्थको वेदशब्द आसीत् प्रसिद्ध इति। यास्कः स्वयञ्चाह सुव्यक्तम्—"कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे (२ भा० २४ पृ०)"—इति; स च कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रः क्वास्ति ब्राह्मणेषु संहितासु वा? संहितास्वेवेति चेदितोऽपि स्फुटं लभ्यते संहितार्थ एव वेदशब्दोऽभिमतः खलु निरुक्तकारस्यैतस्य यास्कस्यापीति॥

वस्तुतो ज्ञानार्थस्य लाभार्थस्य वा विदधातोरेव रूपं वेद इत्युक्ते विद्यैव तस्यार्थः फलति। अनन्ताश्च विद्या इह जगति सन्ति चिरशाश्वत्; तत एव वेदस्य सनातनत्व मनन्तत्वञ्च मन्यन्ते आर्याः। आदिसभ्यकाले चात्र भारते ये ऋषयः प्रादुर्बभूवुः, आसन्नेव ते विविधविद्याविभूषणाः साक्षात्कृतधर्माणः, अत एव तैर्दृष्टा मन्त्रास्तत्कालादेवोच्यन्ते वेदा इति। तदेवं मन्त्रेष्वेव वेदशब्दस्य मुख्या शक्तिः; ब्राह्मणानान्तु यथा ऋगादिलक्षणाभावेऽपि तत्तद्व्याख्यानाद्यर्थतया तत्तन्नाम्ना व्यवहारः; तथैव वेदनाम्नापीति वेदशब्दस्य तत्र वृत्तिस्त्वौपचारिक्येव। तथा ह्यामनन्ति तैत्तिरीयाः—

"भरद्वाजो ह त्रिभिरायुर्भिर्ब्रह्मचर्य्य मुवास। तꣳ ह जीर्णिꣳ स्थविरꣳ शयानम्, इन्द्र उपव्रज्योवाच। भरद्वाज! यत्ते चतुर्थ मायुर्दद्याम्, किमेनेन कुर्य्या इति। ब्रह्मचर्य्य मेवैनेन चरेय मिति होवाच। तꣳ ह त्रीन् गिरिरूपानविज्ञातानिव दर्शयाञ्चकार; तेषाꣳ हैकैकस्मान्मुष्टि माददे। स होवाच भरद्वाजेत्यामन्त्र्य। वेदा वा एते, अनन्ता वै वेदाः, एतद्वा एतैस्त्रिभिरायुर्भिरन्ववोचथाः; अथ त इतरदननूक्त मेव (तै० ब्रा० ३.१०.११.३, ४.)"—इति।

छान्दोग्येऽपि श्रूयत एव वेदार्थो विद्याशब्दः। तथाहि—"प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् * * * अग्नेर्ऋचो वायोर्यजूंषि सामान्यादित्यात्। स एतां त्रयीं विद्या मभ्यतपत्"—इत्यादि (१.१७.१—१०.)। एवं तत्रैवान्यत्रान्यत्रापि (४.२१.१; २२.२.)। तदेवं वेदस्य विद्यापरपर्य्यायत्वं स्फुट मेव।

अतः सुष्ठूक्त मस्माभिः 'पुरासीत् विद्यापरपर्याय एवायं वेदशब्दः'—

इत्यादि (ऐ० ए०); तथा समाम्नायते चैष पक्षो दशतम एकापञ्चाशत्तमो मन्त्रेष्वेव वेदशब्दस्य मुख्या वृत्तिरिति॥

आपस्तम्बादिसूत्रारम्भकाले तु ब्राह्मणग्रन्थाना मपि वेदत्वं व्यपदिष्टम्; ततः प्रभृति सिद्ध मेव "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्"—इति। अत एव मनुसंहितादावपि "वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः (२. १६५.)"—इत्यादिषु वच-नेषूभयोरेव ग्रहण मवगम्यते। अत एवोक्तं मनुना "उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा। सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः (२. १५.)"—इति; "उदिते जुहोति"—इत्यादिविधयस्तु ऐतरेयादिब्राह्मणेष्वेव श्रूयन्ते। तथाहि—"वृषशुष्मो ह वातावत उवाच जातूकर्ण्यो वक्तास्मो वा इदं वेदेभ्यो यदेतदग्निहोत्र मुभयेद्युर्हूयतान्येद्युर्वाव तदेतर्हि हूयत इत्येतदु हैवावाच कुमारी गन्धर्वगृहीता वक्तास्मो वा इदं पितृभ्यो यदेतदग्निहोत्र मुभयेद्युर्हूयतान्येद्युर्वाव तदेतर्हि हूयत इत्येतद्वा अग्निहोत्र मन्येद्युर्हूयते; यदस्तमिते सायं जुहोत्यनुदिते प्रातस्तदग्निहोत्र मुभयेद्युर्हूयते; यदस्त-मिते सायं जुहोत्युदिते प्रातस्तस्मादुदिते होतव्यम्। * * *। उद्यन् खलु वा आदित्य आहवनीयेन रश्मीन्संदधाति। स योऽनुदिते जुहोति, यथा कुमाराय वा वत्साय वाऽजाताय स्तनं प्रतिदध्यात् तादृक्; तदथ य उदिते जुहोति, यथा कुमाराय वा वत्साय वा जाताय स्तनं प्रतिदध्यात् तादृक् * * *। तदेषाभियज्ञगाथा गीयते—प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदया-ज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम्। दिवाकीर्त्य मदिवा कीर्त्तयन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदा ज्योतिरेषा मिति (५. ५. ४, ५, ६.)"—इति। तथा "श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयः (म० सं० २. १०.)"—इत्यत्र च श्रुतिलक्षणे मन्त्राणां ब्राह्मणा-नाञ्च ग्रहण मियं तस्येत्यपि प्रतीयत एव; ज्ञायते च तथा श्रुतिरिति वेदस्यैव नामान्तर मिति॥

(श्रुतिः) श्रवणात् श्रुतिरित्याख्या। "श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे (पा० ३. ३. ९५. वा० २.)"—इति निष्पादितः श्रुतिशब्दस्तु श्रवणेन्द्रियपरः; इह तु "स्त्रियां क्तिन् (३. ३. ९४.)"—इति भावार्थ एव क्तिनिष्टः। एष हि

वेदस्थिर मेव श्रूयते गुरुपरम्परानुसारेण ;— केनापि कदापि एकस्यापि मन्त्रस्य प्रणयनकालनिर्णये कथ मपि न समर्थः ! अत एव वाय्वादिवद् अनादिरपौरुषेयश्चेति स्तूयत एवाय मिति वृद्धाः ।

स एषः श्रुतिशब्दो वेदपरो न व्यवहृत आसीत् मन्त्रकाले, मन्त्र-संहितासु क्वचिदपि वेदार्थश्रुतिशब्दस्य दर्शनाभावात्; अपि तु ऐतरेयादि-ब्राह्मणप्रचारात् पुरैव गाथाकाले व्यवहृतो भावसाधनः प्रवादपरः । तथा ह्यैतरेयकम्— “तस्मादपत्नीकोऽप्यग्निहोत्र माहरेत् । तदेषाभियज्ञगाथा गीयते—‘यजेत् सौत्रामण्या मपत्नीको ऽप्यसोमपः । मातापितृभ्या मन्-णाद्यजेति वचनाच्छ्रुतिः’–इति । तस्मात्. सौम्यं याजयेत् (ऐ॰ ब्रा॰ ७. १. ९.)”—इति । ता मिमां यज्ञगाथा मवलम्ब्यैवाख्यातं ब्राह्मणम्—“तदा ऊर्वाचाऽपत्नीकोऽग्निहोत्रं॰–॰स्वर्गांल्लोकान् जयन्तीति (७. १. १०.)”– इति । तदेवमादीनां दर्शनादिद मपि व्यक्तम्— आदौ मन्त्रकालः, ततस्तेषां यज्ञादिषु व्यवहारकालः, ततस्तादृशप्रवादश्रुतिकालः, ततो गाथाकालः, ततश्च ब्राह्मणकालः; गाथामूलान्येव हि बहूनि ब्राह्मण-वचनानि श्रूयन्त इति ॥

स एषः प्रवादार्थ एव श्रुतिशब्दो ब्राह्मणकालादनन्तर मेव मन्त्रब्राह्म-णयोर्व्यवहर्त्तुं मारब्धः; तत एवैतन्निरुक्तत्रयोदशाध्यायान्ते दृश्यते— “सेयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिः(४भा॰ ३६०पृ॰)”–इति । तथा स्मर्यते च मन्वादिभिः— “श्रुतिस्मृत्युदितं धर्म मनुतिष्ठन् हि मानवः (२. ९.)”– इति । “उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा । सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः (२. १५.)”—इत्यादि च । वेदस्यानुश्रवनामापि श्रुतिमूलक मेव । तथाहि—“दृष्टवदानुश्रविकः”–इतीश्वरकृष्णीयसाङ्ख्य-कारिकाव्याख्यानावसरे व्युत्पादित मेवं वाचस्पतिना— “गुरुमुखादनुश्रूयते इत्यनुश्रवो वेदः”–इति ॥

लौकिकप्रवादवाक्याना मपि श्रुतित्वव्यवहारो दृश्यते बहुत्र । तदेवं यस्य कस्यचिद् वचनस्य प्रचारकालस्यादिर्न निर्णीयते,— कदा केन

कथित मिद मिति, अपि च प्रामाणिकतया गुरुपरम्परयोपदेशो लभ्यते, तत् किल वैदिकं वा लौकिकं वा वचनं श्रुतिरित्युच्यते। कल्पयन्ति चानुमित-श्रुतीः मन्वादिभिर्वेदविद्भिर्विहितानां विधीनां मूलानि स्मार्त्तग्रन्थेषु; वेदार्थ-स्मरणमूलकत्वादेव च तेषां स्मृतित्वाख्यानात्। तदेवं यस्य च प्रामाणिक-स्मृतिवचनस्य मूलं वैदिकवचनं साक्षान्नोपलभ्यते, तस्य मूलं तादृशवैदिक-वचनं कल्पनीयं भवति, तत् कल्पितवचन मपि श्रुतिरिति व्यवहृतं रघु-नन्दनादिभिः। वस्तुतः श्रुतिकल्पनारीतिरनयुक्तैव मीमांसाधिकरणमालायाम् 'औदुम्बरीं स्पृष्टोद्गायेत्'— इति विधान मनुसृत्य 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टयि-तव्या'—इति विधेर्लोभमूलकत्वेनाप्रामाण्याख्यानात्। तदेवं मन्त्रभागानां श्रुतित्वं तु सर्ववादिसम्मतम्; ब्राह्मणभागानां श्रुतित्वं च मन्वादिभिः स्वीकृत मेव; प्रवादवाक्यानां लौकिकानाञ्च श्रुतित्वं व्यावहारिकं दुर्बलम्; कल्पित-श्रुतयोऽपि सन्ति रघुनन्दनादीना मिति श्रुतिचातुर्विध्यं सुस्थिर मिति॥

(आम्नायः) "श्रुतिस्त्री वेद आम्नायस्त्रयी"— इति नामलिङ्गानुशासनात् श्रुतिः, वेदः, आम्नायः, त्रयी,—इत्येतान्येकार्थान्येव पदानि। आम्नायसमाम्नायौ चाभिन्नार्थौ। अतएव "इति माहेश्वराणि सूत्राणि"—इति भट्टोजिदीक्षित-प्रथमवचनव्याख्यानावसरे उक्तं नागेशेन लघुशब्देन्दुशेखरे— "आम्नाय-समाम्नायशब्दौ वेदे एव रूढौ"—इति। वेदशब्देन तु आ सूत्रकालात् मन्त्रा ब्राह्मणवचनानि च गृह्यन्ते इत्युक्त मिदानी मेव। अत एव भगवता जैमि-निना कृते इदानीं प्रचलिते मीमांसादर्शने च बहुत्रैव मन्त्रब्राह्मणार्थपरो ह्याम्नायशब्दो दृश्यते। तथाहि— "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्य मतद-र्थानाम् (१. २. १.)"—"उक्तं समाम्नायैदमर्थं॰ (१. ४. १.)"—इत्येवमादयो द्रष्टव्याः। "स्यादाम्नायधर्मित्वाच्छन्दसि नियमः (१. ४.)"—इत्येतस्य वाजस-नेयिप्रातिशाख्यसूत्रस्य व्याख्यानावसरे च "आम्नायो वेदः"—इत्यारभ्य "ब्राह्मणं विध्यर्थवादरूपम्, मन्त्रस्तु कर्माङ्गभूतद्रव्यदेवतास्मारकः"— इत्याद्युक्तं तद्भाष्यकृदुव्वटेनापि। तथा स्पष्टमोक्त मथर्ववेदीये कौशिक-सूत्रे— "आम्नायः पुनर्मन्त्राश्च ब्राह्मणानि च (१)"—इति।

यास्कीयेऽत्र निरुक्तेऽप्युभयोरेवाम्नायत्व माख्यातं दृश्यते। तथाहि— "अथाप्यनुपपन्नार्था भवन्ति— 'ओषधे त्रायस्वैनम् (य० वा० सं० ४.१; ६.१५.)', 'स्वधिते मैनं हिंसीः (य० वा० ४.१; ६.१५.)'-इत्याह हिंसन् (२ भा० १०२, १०७ पृ०)"-इत्याशङ्क्य समाहितं तत उत्तरम्— "यथो एतदनुपपन्नार्था भवन्तीत्याम्नायवचनादहिंसा प्रतीयेत (२भा० ११२, ११४ पृ०)"-इति। तदत्र मन्त्राणा मेवाम्नायत्वेन ग्रहणं दृष्टम्। अन्यत्र तु "एषां लोकानां रोहेण सवनानां रोह आम्नातः (२ भा०४० ३ पृ०)"-इत्यत्र, इत उत्तरस्यैतत्सिद्धान्ते "यथो एतद्रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित इति, आम्नायवचनादेतद् भवति (२भा० ४१६ पृ०)"-इत्यत्र च ब्राह्मणाना मेवाम्नायत्वेन ग्रहणं दृष्टम्। एवञ्च सुव्यक्तं निरुक्तग्रन्थेऽप्युभयोरेव मन्त्रब्राह्मणयोराम्नायत्व मिति।

मन्त्राणा माम्नायत्वं मत्त्वैव ततः सङ्गृहीतस्य निघण्टोश्च समाम्नायत्व मुक्त मादौ तेनैव निरुक्तकृता— "समाम्नायः समाम्नातः, स व्याख्यातव्यः (२ भा०७ पृ०)"-इति। अत एव तद्वृत्तिकृता दुर्गाचार्येणोक्तं भूमिकायाम् "छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नाता, सैषा छन्दोऽवयवभूता छन्दो-धर्मिण्येव यथायथापन्नाम्ना गौर्गोधर्म्मा इति (२ भा० ६ पृ०)"-इति॥

वेदाङ्गाना मप्याम्नायत्वं निरुक्तकृत्सम्मत मेव; तेन प्रदर्शिते पुरावादे "समाम्नासिषुर्वेदञ्च वेदाङ्गानि च (२भा०१३७पृ०)"-इति वचने मन्त्राणाम्, ततः सङ्गृहीतानां नैघण्टुकपदानाम्, वेदानाम् (मन्त्रातिरिक्तानाम्)= ब्राह्मणानाम्, वेदाङ्गानाञ्चाम्नायत्वबोधनात्। लघुशब्देन्दुशेखरेऽपि प्रत्याहारव्याख्यानावसरे "ननु चतुर्दशसूत्र्या मक्षरसमाम्नाय इति व्यवहारानुपपत्तिः?"-इत्यादिकं विचार मवतार्य पाणिनिव्याकरणादीनां वेदाङ्गाना मप्याम्नायत्वं प्रमाणीकृतं नागेशेनेति॥

"तस्येदम् (४. ३. १२०.)"-इति पाणिनीयसूत्रे हि यदुक्तं वार्त्तिकम् "चरणाद्धर्माम्नाययोः (२)"-इति, तदनुसृत्यैव "छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः (पा० ४. ३. १२९.)"-इति सूत्रे नाट्यस्याप्याम्नायत्व मुर-

शीलनं शौनकेन। तथा ह्युक्तम् -- "यस्मात् धर्माम्नायशोभिरुक्तं तस्माद्-पर्याप्तमधीत्यादपि तथोक्त"–इति। तथा शिक्षाणिप्रभृतिकृतानां प्राचीन-तमानां सटक्कणाङ्गीनां मध्येऽयमपि शौनकादिकृतमेव मिति॥

वृद्धास्त्वाहुः— 'म्ना अभ्यासे'–इति धातुज समाम्नायपदं निष्पन्नम्; यतो यः कश्चन ग्रन्थोऽभ्यस्त उक्तः, स एवाम्नायः। एकस्यैव पुनःपुनरुच्चारणादिना स्मृत्यनुगतकरण मेवाभ्यसनम्। युगावसानकाले प्रायः सर्वेष्वेव प्राण्यादि-ष्ववसन्नेषु ये केचिच्छिष्टा अवशिष्टा बभूवु, तैः स्वस्वस्मृत्यनुरूपः साङ्गो वेदः प्रोक्तः स्वस्वान्तेवासिभ्यः, तैश्च बहुभ्य इत्येवं प्रवर्त्तितः सः; पुनर्युगान्ते चोपगते पुनः सर्व एव ते विलीनाः, पुनर्नवयुगारम्भे तथावशिष्टैः शिष्टैः स्वस्वस्मृत्यनुरूपत एव प्रोक्तः स्वस्वान्तेवासिभ्यः। एव मेवाभ्यासः सम्पद्यते साङ्गस्य वेदस्य सदैवेति स साङ्गो वेदः सर्व एव समाम्नाय इत्याख्यायते। अत एव ज्योतिषविषये सूर्यसिद्धान्ते ज्योतिषोपनिषदध्याये-ऽप्युक्त मेव मेव "युगेयुगे समुच्छिन्ना रचनेयं विवस्वतः। प्रसादात् कस्यचिद्भूयः प्रादुर्भवति कामतः"–इति (१९श्लो०)।

तत्र चायं विशेष उपलभ्यते,— मन्त्राणा मेव यथावत् स्वरवर्णमात्रादि-युतानां यथाश्रुताना मभ्यासः क्रियते; स एव मन्त्रभागो दृष्ट इत्युच्यते। तत्रापि स्मृतिच्युत्यादिहेतुभिः पाठन्यूनाधिक्यं पाठान्तरत्वं क्रमान्यत्वञ्चा-निवार्य मिति शाखान्तरत्वं सम्पद्यते। ब्राह्मणानान्तु तदर्थाभिधाने एवो-पयोगित्वात्तत्रान्यथाप्युपपद्येतेति न तत्र यथावत्पाठाभ्यासः स्वीकृतः प्रत्युत तदर्थाभ्यास एव कृतोऽपरग्रन्थप्रवचनेनेति; स एव ब्राह्मणभागः प्रोक्त इत्युच्यते। एवं वेदाङ्गग्रन्थाना मपि मूलतत्त्वाना मभ्यसनीयत्वेऽपि तत्तत्प्र-योगस्थानाना मन्ति देशकालाद्यपेक्षेति देशकालाद्यनुसारेणैव विधान मुचित मिति प्रतिनवयुगे नवकल्पनैव कृता; स एव वेदाङ्गभागः कल्प इति चोच्यते। तदेवं सर्व एव वेदाङ्गाः तत्त्वतोऽभ्यस्ता अपि अन्तरङ्गाः प्रतियुगे नूतनाः कल्प्यन्ते–इति कल्पनामभाजः स्युः, परं शिक्षाप्रभृतीनां पञ्चानां कल्पनामतो व्यवहारो न दृश्यतेऽपि तु यागादिविधायकानां पैङ्गीप्रभृ-

तीना मेव ग्रन्थाना मेकविधानां कल्प इति प्रसिद्धिः; व्यवहार एवात्र निदानम्। तथाच वेदाङ्गग्रन्थेषु तेषा मेव यज्ञसूत्रग्रन्थानां प्राथम्य मनुमीयते; यथा हि ऋग्वेदीयायां पञ्चाना मेव शाकलत्वेऽपि आद्याया एव शाखायाः शाकल इति प्रसिद्धिः, यथा च सर्वेषां सामवेदीयार्च्चिकानां छन्दस्त्वेऽपि पूर्वभागस्यैव छन्द इति।

अत एव ब्राह्मणग्रन्थेष्वपि निरुक्तादिनामदर्शनं न विस्मयकरं भवत्यार्याणाम्। नाट्यादिग्रन्थोऽपि नासीत् पुराकल्पे इति को वदितुं सक्षमः? परं मन्त्रातिरिक्तानां केषा मपि प्रबन्धानां न हि यथावदक्षरशोऽभ्यसनं सप्रयोजन मित्यतिप्राचीननटसूत्रादीनां कृतकत्वेऽप्याम्नायत्व मव्याहत मेव। तदेवं नटशब्देनापि कात्यायनोक्तधर्माम्नानयोरभिसम्बन्धे को दोषः पाणिनि-वृत्तिकृतः खलु भट्टोजिदीक्षितस्य।

पर मत्र चेद मवश्यं धार्यम् यद् भवतु नाम मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य, मन्त्रोद्धृतपदसङ्घात्मकस्य निघण्टोः, षड्विभागोपेतस्य वेदाङ्गस्य, अन्येषाञ्च नटसूत्रादीनां सर्वेषा मेव प्राचीनतमाना मार्य्यशास्त्राणा माम्नायत्वम्; परं मन्त्रभागस्यैवाम्नायत्वं मुख्यम्, प्रतिकल्पे मन्त्राणा मेवाक्षरश आम्नानात्; तथैव नैघण्टुकपदानाम्; तदनु ब्राह्मणभागस्य, तस्यापि तथा व्यवहारात्; तदनु वेदाङ्गानाम्, यास्कादिभिः स्वीकारात्; नटशास्त्रादीनान्तु तथात्वे प्रामाण्यं विप्रकृष्टत इतीति॥

(त्रयी) अमरसिंहोक्तेषु वेदनामसु त्रयीत्येवावशिष्ट मालोचयितुम्; तदप्यालोच्यते यथाज्ञानम्।— रचनायास्त्रैविध्य मेव मन्त्राणां त्रयीत्वे वीजम्। अस्ति हि काचिद्रचना पद्यं नाम, सैव पुरा ऋगिति श्रुता; अस्ति काचिद्रचना गद्यं नाम, सैव पुरा यजुरिति श्रुता; अस्ति काचि-द्रचना गानं नाम, सैव पुरा सामेति श्रुता। यतो हि गद्यपद्यगानातिरिक्तो नास्ति रचनाप्रकारः, अत एव ऋक्संहितासु, यजुःसंहितासु, सामसंहि-तासु, अथर्वसंहितासु वा ऋग्यजुःसामभ्योऽन्यो नैव दृश्यते कोऽपि वेद-मन्त्रः। पद्यगद्यगानातिरिक्ता हि रचना कदापि नासीत्, इदानी मपि

नावलोक्यते नोक्तं, तत् कथन्नाम ऋग्यजुःसामलक्षणातिरिक्तोऽपि मन्त्ररचना भवेद्वैदिकीति । तदाह भगवान् जैमिनिः— "तेषां ऋग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था । गीतिषु सामाख्या । शेषे यजुःशब्दः (मी० द० २. १. ३५, ३६, ३७.)"–इति । तदेतदध्यायविस्तरे स्पष्टीकृतञ्च माधवेन, द्रष्टव्यं तत् तत्रैव । एवञ्च त्रयी नाम त्रिविधरचनामयी आम्नायी; सैव वेदः, सैव आम्नायः, सैव श्रुतिरित्यादि ।

यद्यपि मन्त्राणा मेव रचनानियमाधीन मेतत्त्रयीनाम, अतो मन्त्रभागस्यैव त्रयीत्व मङ्गीकर्त्तव्यम्, न तु ब्राह्मणभागस्येति वक्तुं युज्यते; "अहेबुध्निय मन्त्रं मे गोपाय ह मृषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि (तै० ब्रा० १. २. २६.)"–इति श्रुतिश्चात्र साधिकैव । अत्र हि "त्रीन् वेदान् विदन्तीति त्रिविदः । त्रिविदा मन्त्रिणोऽध्येतारस्त्रैविदाः, ते च यं मन्त्रभागम् ऋगादिरूपेण त्रिविध माहुः, तं गोपायेति योजना"–इत्यधिकरणमालाकारो माधवश्चोक्तवान् तथैव । तथापि मन्त्रभागानुगतब्राह्मणग्रन्थाना मपि त्रयीत्वं व्यावहारिक मिदानीं मन्तव्य मेव; समाख्यायाः खलु व्यवहाराधीनत्वात् । परं यथोक्तं पुरस्तात् मन्त्रभागस्यैव वेदत्वं, श्रुतित्वं, समाम्नायत्वं च मुख्यम्; ब्राह्मणभागस्य त्वप्रधान मिति; बोध्यं तथैवाचार्यैरिति ।

इह केचिदन्यथैवाहुरन्यदेशीयाः । तद्यथा— पुरा किल यदा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः—इति त्रय एव वेदा आसन्, नासीदथर्ववेदः; तदैव वेदस्य त्रयीत्याख्या प्रचलितेति । अत एव प्राचीनतमेष्वेव ग्रन्थेषु त्रयीति वेदस्योल्लेखो दृश्यते; नातिप्राचीनेषु । यथा च छान्दोग्यब्राह्मणे—"अग्नेर्ऋचो वायोर्यजूंषि सामान्यादित्यात् । स एतां त्रयीं विद्या मभ्यतपत् (४. १७.)"– इत्यादि । एवं मनुसंहिताया मपि—"अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् । दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थ मृग्यजुःसामलक्षणम् (१, २३.)"–इति । छान्दोग्यादिभ्योऽर्वाचीना ये ग्रन्थाः, तेषु तु वेदस्य चतुष्ट्व मेव, न त्रयीत्वम्; तदानीं अथर्ववेदोऽपि सम्भूत इत्येव तथात्वे बीजम् । तथा हि

बृहदारण्यके — "अरे अस्य महतो भूतस्य निःश्वसित मेतद् यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः (४. ४. १०.)"—इत्यादि। किञ्च महाभारतेऽपि—"एकतश्चतुरो वेदान् भारतञ्चैतदेकतः। पुरा किल सुरैः सर्व्वैः समेत्य तुलया धृतम्॥ चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो ह्यधिकं यदा। तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन् महाभारत मुच्यते (१प० २६८, २६६ श्लो०)"—इति। पुनस्तत्रैव "यो विद्याच्चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो द्विजः। न चाख्यान मिदं विद्यात् नैव स स्याद् विचक्षणः (१प० २६८श्लो०)"—इति। एवञ्च ऋग्यजुःसाम—इत्येव त्रयो वेदाः त्रयीशब्दवाच्याः; अथर्ववेदस्तु न त्रयीशब्दस्य शक्त्या बुध्यते; अपि तु,गौण्येति। तथा च ऋगादयस्त्रय एव प्राचीनतमाः; अथर्ववेदस्तु तदपेक्षयार्वाचीन एवेति फलितं वेदतत्त्वान्वेषिणां तेषां मनोरथद्रुमेणेति।

नैतन्मत मस्मन्मनोहरम्, नापि विचारसहम्; निर्मूलत्वात् एकदेशदर्शित्वदोषग्राहग्रस्तत्वाच्च। तथाहि— न क्वापि वेदे लोके वा तादृशमतस्य किञ्चिदपि मूलं कथ मपि दृश्यतेऽनुमातुं वा शक्यते। त्रयीतिनाम्ना वेदस्य व्यवहार एवात्र निदान मिति चेत्, अस्मदुक्तत्रयीनामकारण मेव तत्संहारकतया सदैव जागर्त्ति; सत्स्वपि हि चतुर्ष्वपि वेदेषु रचनात्रयभेदनिबन्धनं तेषु त्रयित्व मव्याहत मेव। अत एव, सामवेदे ऋचां यजुषां च पाठा विद्यन्त एव, एवं यजुर्वेदेऽपि ऋचां पाठा उपलभ्यन्त एव, कथ मसाङ्कर्यं सामादिलक्षणाना मित्याशङ्क्य सिद्धान्तितं माधवाचार्येण,— अस्तु सामादिनामतः सम्प्रति प्रसिद्धेषु ग्रन्थेषु यजुरादीनां साङ्कर्यम्, परं न हि तेन सामादिलक्षणानां साङ्कर्यं सम्पद्यते। ऋगादिलक्षणानि तु सर्वथा अव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषशून्यान्येवेति इदानीन्तनाध्यापकप्रसिद्धिविरुद्धा एव ऋगादयः शास्त्रसम्मता इति। तथाहि— "नर्क्सामयजुषां लक्ष्म साङ्कर्यादिति शङ्किते। पादश्च गीतिःप्रश्लिष्टपाठ इत्यस्त्वसङ्करः॥ * * *। तत्र त्रिविधाना मृक्सामयजुषां व्यवस्थितं लक्षणं नास्ति। कुतः ? साङ्कर्यस्य दुष्परिहरत्वात्। 'अध्यापकप्रसिद्धेषु ऋग्वेदादिषु पठितो मन्त्रः'—इति हि

लक्षणं वक्तव्यम्, तच्च सङ्कीर्णम् । 'देवो वः सविता उत्पुनात्वच्छिद्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः'—इत्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे सम्पतितमो यजुषां मध्ये पठितः; न च तस्य यजुष्ट्व मस्ति, तद्ब्राह्मणे सावित्र्यर्च्चत्वेन व्यवहृतत्वात् । 'एतत् साम गायन्नास्ते'—इति प्रतिज्ञाय किञ्चित् साम यजुर्वेदेऽङ्गीकृतम् (तै॰ सं॰ १.६.५.१) । 'अक्षित मसि ; अच्युत मसि । प्राणसंशित मसि' —इति त्रीणि यजूंषि सामवेदे समाम्नातानि (छा॰ ब्रा॰ ३.१७.) । तथा गीयमानस्य साम्न आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समाम्नायन्ते । तस्मात्सङ्कीर्ण लक्षण मिति चेत्, न ; पादादीना मसङ्कीर्णलक्षणत्वात् । 'पादबन्धेनार्थेन चोपेता वृत्तबद्धा मन्त्राः ऋचः', 'गीतिरूपा मन्त्राः सामानि', 'वृत्तगीति-वर्जितत्वेन प्रश्लिष्टपठिता मन्त्रा यजूंषि'—इत्युक्ते न क्वापि सङ्करः (अधि॰ मा॰ २. १.५०.)"—इति ।

एवञ्च इदानीन्तनाध्यापकप्रसिद्धो वेदनामप्रयोगो मुग्धकर एव: वस्तुतो यत्र क्व च ग्रन्थेऽग्रन्थे वा यस्य कस्यचिन्मन्त्रस्य पादबन्धेनार्थेनोपेतत्वं वृत्तबद्ध-त्वञ्च दृश्यते, सोऽवश्य मेव ऋङ्मन्त्रः ; एवं यत्र क्व च ग्रन्थेऽग्रन्थे वा यस्य कस्यचिन्मन्त्रस्य गीत्यात्मकत्वं दृश्यते, सोऽवश्य मेव साममन्त्रः ; तथैव यत्र क्व च ग्रन्थेऽग्रन्थे वा यस्य कस्यचिन्मन्त्रस्य यजुष्ट्वं दृश्यते, सोऽवश्यं यजुर्मन्त्रः । एतदेवाङ्गीकृत्य स्मृतं वक्तृकप्रातिशाख्यव्याख्याने विष्णुमित्रेण— "तथाचोक्तम् —'यः कश्चित् पादवान् मन्त्रो युक्तश्चाक्षरसम्पदा । स्वरयुक्तोऽवसाने च ता ऋचं परिजानते'—इति"—इत्यादि । अत एव चात्रैव निरुक्ते ऋगिति प्रदर्शितं शतपथब्राह्मणीयवचनम् 'अङ्गादङ्गात् सम्भवसि"—इति । न ह्येतद्वचन मस्ति क्व चिदपि ऋक्संहितायाम्, प्रत्युत अस्त्येव शतपथ-ब्राह्मणे (१४. ९. ४. २६.) ; यदि नाम ऋक्संहितावचनाना मेव ऋक्त्व माचार्यसम्मतं स्यात्, तर्हि कथ मुच्येतात्र भगवता यास्केन "तदेतदृक्-श्लोकाभ्या मभ्युक्तम् (२ भा॰ २५९ पृ॰)"—इत्यादि । इह तु ऋगिति शतप-थीयवचनम्, श्लोक इति तदानीं प्रचलितायां मनुसंहितायां वचनञ्च प्रदर्शितम् । तदेव मेवैषाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति यत्र क्व च वेदे स्यात् ऋग्-

च्छागो मन्त्रः, भवत्येव ग्रन्थे तस्य ऋगिति ; एवं यजुरपीति । एवञ्च ग्रन्थानां कालकृतबहुत्वेऽपि वेदस्य त्रैविध्यं तदनु त्रयीत्वञ्च यथा पुरा तथाद्यापि सुस्थित मित्यथर्ववेदोऽपि नास्माद् भिन्नः ; तस्यापि ऋग्यजुर्मयत्वात् । अपि च यथा सामबहुले सामवेद इति प्रसिद्धेऽपि ग्रन्थे पठिताना मृचा मृक्त्वं यजुषां यजुष्ट्व मुररीकार्य मेव, न च तत्स्वीकारात् तस्य सामवेदत्वं विहन्यते ; तथैव अथर्वकृत्याबहुले अथर्ववेद इति प्रसिद्धेऽपि ग्रन्थे पठिताना मृचा मृक्त्वं यजुषाञ्च यजुष्ट्वं कथं न स्वीकार्य्यम् ? तथा स्वीकृते च तस्य अथर्ववेदत्वं कथं वा विहन्येत ? एवं हि अस्त्वथर्ववेदस्य स्वातन्त्र्यम्, तदीयमन्त्राणां केषाञ्चिदृक्त्वं केषाञ्चिच्च यजुष्ट्वं न केनापि कदापि कथ मपि वारयितुं शक्यते । तत् सिद्ध मेतत्,— वेदानां ग्रन्थभेदकृतचतुष्ट्वेऽपि रचनाभेदकृतत्रयीत्वे न कोऽप्यस्ति संशयः । अत एवैव मुक्तं दृश्यते सर्वानुक्रमणीवृत्तौ— "विनियोक्तव्यरूपश्च त्रिविधः सम्प्रदर्श्यते । ऋग्यजुःसामरूपेण मन्त्रो वेदचतुष्टये । अहेबुध्नीय मन्त्रं मे गोपायेत्यभिधीयते । ऋक् पादबद्धो, गीतन्तु साम, गद्यं यजुर्मन्त्रः । चतुर्ष्वपि हि वेदेषु त्रिधैव विनियुज्यते"–इति ।

यच्चोक्तम्,— प्राचीनतमेष्वेव ग्रन्थेषु छान्दोग्यादिषु त्रयीव्यवहारः ; तदपेक्षयार्वाचीनेषु बृहदारण्यकादिष्वेवाथर्वनामेति; तदिदं तेषा मेकदेशदर्शित्व मेवावेदयति ; सर्वत्रसर्वविधदर्शनात् । तथाहि, तत्रैव छान्दोग्ये— "ऋग्वेदं विजानाति यजुर्वेदं सामवेद माथर्वणञ्चतुर्थम् (७.७.)"–इति च ; तत्रैव मनुसंहितायां मपि—(९. २९.) "अभिचारेषु", "कृत्यासु"–इति । तत्रैव शतपथब्राह्मणेऽपि— "त्रयो वेदा अजायन्त (११. ५. ८.)"–इत्यादि च ; तत्रैव महाभारतेऽपि—"अग्निहोत्रं त्रयी विद्या (१. १००. ६६.)", "कच्चिद्धर्मे त्रयीमूले (२. ५. ९८.)", "न सामऋग्यजुर्वर्णाः (३. १५०. १२.)"–इत्यादि च । किम्बहुना यत्र क्वच ग्रन्थे वेदस्य त्रित्वं दृश्यते, तत्र सर्वत्रैव चतुष्ट्व मपि । तदेवं ग्रन्थानां प्राचीनत्वार्वाचीनत्वभेद एव वेदस्य त्रित्वचतुष्ट्ववर्णने वीज मिति मतं सर्वथैवापास्तम् ॥

अथर्ववेदस्याधुनिककाले पाणिनेःस्मरण मपि सामान्यं निश्चितञ्च तेषां तथैव । तथाहि— ऋक्, यजुः, साम—इमानि तु मन्त्रलक्षणानि ; ऋग्लक्षणो मन्त्रः, यजुर्लक्षणो मन्त्रः, सामलक्षणो मन्त्र इति; तादृशमन्त्रास्तु सर्वेष्वेव वेदेषु राजन्ते इति तेषां ग्रहणेनैव सर्ववेदानां ग्रहणं सम्पन्नम् ; सूत्राणा मेव ग्रहणेनैव यथा सर्वेषा मेव पटाना मिति । अथर्वेति तु न किंविधस्यापि मन्त्रस्य लक्षणम् ; अपि तु यथा शाकलादिशाखानां साधारणं नाम ऋग्वेद इति, यथा च कठादिशाखानां साधारणं नाम यजुर्वेद इति, यथा च कौथुमादिशाखानां साधारणं नाम सामवेद इति; तथैव शौनकादिशाखानां साधारणं नाम अथर्ववेद इति । शाकलादिसंहिताग्रन्थानान्तु दृष्टत्वाभावः ; अपि तु पाणिनेरतिपूर्वतनीयत्वादार्षत्वाच्च प्रोक्तत्वं पाणिनिसम्मतम् । अत एव यथाप्रयोजनं प्रोक्ताधिकारे एव शाकलादीना मुल्लेखः कृतः पाणिनिना—"शाकलाद्वा (४. ३. १२८)"—इत्यादिभिः सूत्रैः; तथाथर्ववेदीयशौनकसंहिताना मप्यस्त्येवोल्लेखः— "शौनकादिभ्यश्छन्दसि (४. ३. १०६)"–इति । तस्मिंश्च सूत्रे छन्दसि इति दर्शनादिदञ्च ज्ञायते यत् प्रोक्तत्वेनैव ग्राह्योऽपि न छान्दसः, एव मप्यस्त्येव कश्चन ग्रन्थः पाणिनेर्विदित इति । स च ग्रन्थः खल्वथर्ववेदीयशिक्षैव ; तत एव तत्र प्रत्युदाहृतं नागेशेन "शौनकीया शिक्षा"–इति । अथर्ववेदीयकल्पस्यापि ग्रहणं कृत मेव तत्र प्रोक्ताधिकारे "काश्यपकौशिकाभ्या मृषिभ्यां णिनिः (४. ३. १०३.)"–इति । चतुरध्यायिकौशिकसूत्रस्याथर्ववेदीयत्वन्तु सुप्रसिद्ध मेव । किञ्च तत्रैव प्रोक्ताधिकारे यथैव "छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः (४. ३. १२९)"–इति सूत्रितम् ; तथैव "आथर्वणिकस्येकलोपश्च (४. ३. १३३.)"–इत्यपि सूत्रित मेव । तथाच यथैव छन्दोगानां धर्म आम्नायो वा इत्यर्थे साधितं छान्दोग्य मिति, तथैव आथर्वणिकानां धर्म आम्नायो वा इत्यर्थे साधित मेव आथर्वण इति पदम् । "चरणाद्धर्म्माम्नाययोः (४. ३. १२६.)"–इति वार्त्तिकञ्च पाणिनितात्पर्याख्यानपर मेव न तु वाचनिक मित्यपि तत्रैव भाष्ये स्फुटम् । तथाहि—

"न चेदानां मन्त्रदाथर्वणिकानां स्वं भवितु मर्हति, अन्यदतो धर्म्माद्वा आम्नायाद्वा"–इति। वस्तुतः सर्वत्रैव "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम्"–इत्येव भाष्यसम्मतम्। तदित्थ मथर्ववेदाखिलत्वस्य पाणिनेरासीन्नवेति विचारस्तु दूरे आस्ताम्; प्रत्युत अथर्ववेदीया शौनकसंहिता, अथर्ववेदीयकल्पसूत्रं चतुरध्यायात्मकं कौशिकं नाम, अथर्ववेदीया शिक्षा, अथर्ववेदीयानां पाठप्रकाराद्यात्मको धर्मश्चेति सर्वाण्येतानि आसन्नेव तस्य पाणिनेर्विदितानीति।

निरुक्तकारः खलु यास्कः पाणिनेः पूर्वतनः,–इति वादिनां निरुक्तेऽसकृदेवाथर्ववेदीयनिगमोद्धृतिदर्शनात् तस्य यास्कबहुपूर्ववर्त्तित्वनिर्णयेनैव पाणिनिविदितत्वं सुवच मेव। तदथर्ववेदस्य पाणिनिविदितत्वविचारस्त्वत्र पेटिकाबद्धः; तन्मते हि तत्पूर्वजस्य यास्कस्यापि विदित एवासीत्स इत्युपपद्यते। तथाहि—"तथापि निगमो भवति—'य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति'—इति। * * *। तथापि निगमो भवति—'यथा देवा अंशु माप्याययन्ति'–इति (२ भा॰ ५७ पृ॰)"–इति। तावेतौ द्वावेव निगमौ अथर्ववेदत एव लब्धौ (अथ॰ सं॰ ७. ७. ८. ६.)। अन्यत्र च "एकं पादं नोत्खिदतीत्यपि निगमो भवति (४ भा॰ २९५ पृ॰)"—इति। एषोऽपि निगमोऽथर्वसंहितात एव लब्धः; श्रूयते हि तत्रैवैकादशकाण्डीयद्वितीयानुवाकान्त्यसूक्ताद्या ऋक् "एकं पादं नोत्खिदति सलिलाद्धंस मुच्चरन्"–इत्यादि। किञ्चात्र निघण्टुस्थितस्यैकपादित्यस्यैष एव निगमोऽन्यत्र वैश्वदेव्यायृचत्तु निपात एवेति निर्णयात् निघण्टुसमाम्नायश्रवणात् पुराप्यासीदथर्ववेद इति यास्कसम्मत मेवेत्युपलभ्यते; निघण्टोश्च यास्कादिबहुपूर्वश्रुतत्वं प्रतिपादित मेव पूर्वम् (को पृ॰)। तस्मात् सर्ववेदसमकालिकत्व मेवाथर्ववेदस्येत्यत्र सन्देहलेशोऽप्ययुक्त एवेत्यस्माक मिति॥

वस्तुत एक एव वेदः, त्रिविधरचनात्मकस्त्रयीति प्रसिद्धोऽपि ऋक्संहिता, यजुःसंहिता सामसंहिता, अथर्वसंहितेति चतुःसंहिताभिश्चतुःसङ्ख्यान्वितः। संहितालक्षणं तु प्रातिशाख्यादौ प्रसिद्धम्—"पदप्रकृतिः

संहिता (ऋ० प्रा० २. १.)"—इति, "वर्णाना मेकप्राणयोगः संहिता (शु० या० प्रा० १. १५८.)"—इति, "परः सन्निकर्षः संहिता (पा० १. ४. १०९.)" —इति; प्रभृतीनि। तत्र। ऋक्छन्दस्कानां (पद्यात्मकानां) मन्त्राणां चतुर्विधास्वपि संहितासु विद्यमानत्वेऽपि यत्र यजुरात्मक एकोऽपि मन्त्रो न दृश्यते, तस्यैव ऋक्संहितात्वम्। एवं तदतिरिक्तासु त्रिविधास्वपि संहितासु यजुश्छन्दस्कानां (गद्यात्मकानां) मन्त्राणां विद्यमानत्वेऽपि यत्र यस्मै यजुषा मेवाधिक्यम्, ऋचा मपि यजुष्ट्वेनैव पाठो विनियोगश्च तस्यैव यजुःसंहितात्वम्; अत एवाह अध्वर्युवेदभाष्य-भूमिकायां सायणाचार्योऽपि— "तत्र यजुषा मध्वर्युवेदेऽतिबहुलत्वात् क्वचित् क्वचित् ऋचां सद्भावेऽपि यजुर्वेद इत्येवाम्नायते" इति। सामसंहितायान्तु स्तोमानां गानानाञ्च मूलीभूतानां कासाञ्चिदृचाम्, स्तोभच्छन्दसां कतिपयानां यजुषां चाश्रयत्वेऽपि सर्वथा मेव साम्ना माधारभूमित्वं स्पष्ट मेव। तदेवं पद्यगद्यगीतिभेदात् त्रिविधा एव रचना भवन्ति; तादृशरचनात्रैविध्यावलम्बनेनैतानि त्रीणि नामानि सम्पन्नानि। ततश्चतुर्थसंहितायाः किं नाम भवितव्य मिति चिन्ताया मेवं विभागकारिणो नाम्नैवैतस्या नामकरण मुचित मिति सिद्धं नामाथर्वसंहितेति॥

अथर्वा नामर्षिरेव हि यज्ञप्रक्रियायाः प्रथमप्रकाशकः; अतः स एव होत्रादिकार्यसौकर्यायैव ऋगादिनाम्ना वेदविभाजकत्वेनापि सम्भाव्यते। तथा हि—"यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते (ऋ० सं० १. ६. ४. ५.)"—इति, "अग्निर्जातो अथर्वणा (ऋ० सं० ७. ७. १. ५)"—इति, "त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत (ऋ० सं० ४० ५. २२. ३)"—इति, "अथर्वाणं पितरं देवबन्धुं मातुर्गर्भं पितुरसुं युवानम्। य इमं यज्ञं मनसा चिकेत प्र णो वोचस्त मिहेह ब्रवः (अ० सं० ७. १. २.)"—इति चैवमादिमन्त्रलिङ्गात् प्रतीयत एवाथर्वणो यज्ञाविष्कर्तृत्वम्। "यदृचैव होत्रं क्रियते यजुषाध्वर्यवं साम्नोद्गीथं व्यारब्धा त्रयी विद्या भवत्यथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते इति त्रय्या विद्ययेति ब्रूयात् (ऐ० ब्रा० ५. ५. ८.)"—इत्यादिश्रुतेश्च स्फुट मेव

प्रतीयते यज्ञकार्यनिर्वाहसौकर्यार्थ मेव च ऋगादिसंहिताविभाग इति। किञ्चानैव च "अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियते ? त्रय्या विद्यया"—इत्यतः समग्रा एव त्रयी विद्या ब्रह्मत्वकरणे साधिकेति स्पष्टम्। न चाथर्वसंहिताध्ययन मन्तरा समग्रायास्त्रय्याः ज्ञानं भवितु मर्हति; होत्रध्वर्यूद्गात्व्यवहार्यातिरिक्ताना मप्यृग्यजुर्मन्त्राणां तत्र सद्भावात्। अतएव "ऋचान्त्वः पोष मास्ते(ऋ० सं०)"—इति मन्त्रस्य निर्वचनावसरे यास्कोऽप्याह—"ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितु मर्हति (२भा० ६६पृ०)"—इति। अथर्ववेदी एव ब्रह्मा भवति स एव च यज्ञं समन्तात् रक्षति। तथाहि—"ब्रह्मैव विद्वान् यद् भृग्वङ्गिरोवित् सम्यगधीयानश्चरितब्रह्मचर्योऽन्यूनानतिरिक्ताङ्गोऽप्रमत्तो यज्ञं रक्षति, तस्य प्रमादाद् यदि वाप्यसान्निध्याद् यथा भिन्ना नौरगाधे महत्युदके सम्प्लवेत्"—इत्यादिः, "तस्माद् यजमानो भृग्वङ्गिरोविद मेव तत्र ब्रह्माणं वृणीयात्; स हि यज्ञं तारयतीति ब्राह्मणम्"—इत्यन्तो गोपथग्रन्थो द्रष्टव्यः (गो० ब्रा० २. २. ५.)। छन्दोगा अपि ब्रह्मणो भिषक्त्व मामनन्त्येव—"भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति (छा० ब्रा० ५. १७. ८.)"—इत्यादि। सामवेदभाष्यावतरणिकादौ सायणाचार्योऽप्यवोचत्—"त्रय्या मपराधन्तु ब्रह्मा परिहरेत् सदा"—इति। युक्ततरश्चैतद् तदैव ब्रह्मर्त्विजि, यदा खलु तस्य चतुर्वेदवित्त्वेन समग्रत्रयीवेत्तृत्वं स्यात्; सर्ववेदवेत्तृत्वेनैव च तस्य विश्वव्यचा इति समुद्र इति व्याख्यानं सङ्गच्छते। श्रूयते हि—"समुद्रोऽसि विश्वव्यचा (य० वा० सं० ५. ३३.)"—इति यजुर्मन्त्रः। स्फुटतरश्चैतदाम्नातं दृश्यते गोपथपूर्वार्द्धे एव। तथाहि—"तस्मादृग्विद मेव होतारं वृणीष्व, यजुर्विद मध्वर्युम्, सामविद मुद्गातारम्, अथर्वाङ्गिरोविदं ब्रह्माणम्"—इति, "प्रजापतिर्यज्ञ मकरोत्; स ऋचैव हौत्र मकरोत्, यजुषाध्वर्यवम्, साम्नौद्गात्रम्, अथर्वाङ्गिरोभिः ब्रह्मत्वम् (गो० ब्रा०१.३.१.२.)"—इति च।

एवञ्च यज्ञीयहौत्रादिकार्यानुसारत एव चतस्रः संहिताः सम्पन्नाः; यत्र च यदीयं विधानादिकं श्रूयते, तदेव तस्य ब्राह्मण मिति च। तदुक्तं

सर्वानुक्रमणीवृत्तिभूमिकायाम् "विनियोक्तव्यरूपो यः स मन्त्र इति चच्यते । विधिस्तुतिकरं शेषं ब्राह्मणं कथयन्ति हि"—इति । एव मेकस्यैव वेदस्य चतुर्द्धा विभागः सम्पन्नस्तत्र कः संशयः । सामवेदीयोद्गातृग्रन्थयोः प्रकरण-सन्निवेशप्रदर्शनेन च यज्ञकार्यसौकर्यार्थमेकस्य वेदस्य चतुर्भेदाः कृता इत्या-भाति स्फुट मेव ; तयोरुभयोरेव हि ग्रन्थयोः क्रमात् दशरात्र-संवत्सर-एकाह-अहीन-सत्र-प्रायश्चित्त-क्षुद्रेतिसप्तपञ्चकत्वम् । एव मेव अध्वर्यु-वेदसंहिताभाष्ये प्रथमानुवाकव्याख्यानभूमिकायां यदाह सायणाचार्यः — "अस्मिन् वेदे समाम्नाता दर्शपूर्णमासादिमन्त्रास्त्रिविधाः, आध्वर्यवा याजमाना हौत्रकाश्चेति । * * * । एतेषां मध्ये याजमानानां हौत्राणाञ्च चित्रस्थानीयत्वात् भित्तिस्थानीयाना माध्वर्यवाणा मेवादौ पाठो युज्यते"—इत्यादि, तदपि सङ्गच्छते ; यदि हि यज्ञकार्यानुक्रमेणैते-तास्तत्तत एव संहिता ग्रथिता न स्युस्तर्हि तस्य तथोक्तिरसङ्गतित्व मेवो-पगच्छेन्नामेति । वस्तुतस्तु यजुर्वेदागमैत्रायणीयशाखायाः परिच्छेदविन्यासानां प्रत्यक्षसन्दर्शनेनैवास्तङ्गच्छेद्वैषसंशयस्तत् किमत्र प्रमाणपारायणेनेति ।

तथाच निष्पन्न मेतत् :—होतृव्यवहार्यमन्त्रास्तु सर्व एव ऋचः ; तासा मृचां संहननेनोपनिबद्धो ग्रन्थ एव ऋक्संहितेति सम्पन्नः ; तदर्थविनियोगाद्यभिधायकश्च ग्रन्थ ऋग्ब्राह्मणा मिति । तावेव ग्रन्थावधुना ऋग्वेद इति प्रसिद्धौ । अध्वर्युव्यवहार्यमन्त्राः प्रायो यजूंषि, ऋचोऽपि सन्ति ; तादृशयजुःसंहननेनोपनिबद्धो ग्रन्थ एव यजुःसंहितेति सम्पन्नः ; तदर्थविनियोगाद्यभिधायकश्च ग्रन्थो यजुर्ब्राह्मणा मिति । तावेव ग्रन्था-वधुना यजुर्वेद इति प्रसिद्धौ । उद्गातृव्यवहार्यमन्त्रास्तु ऋचो, यजूंषि, सामानि च ; तादृशयजुःसाम्नां संहननेनोपनिबद्धो ग्रन्थ एव साम-संहितेति सम्पन्नः ; तदर्थविनियोगाद्यभिधायकश्च ग्रन्थः सामब्राह्मण मिति । तावेव ग्रन्थावधुना सामवेद इति प्रसिद्धौ । ये, खलु ऋग्वेद-मात्रे कृतश्रमाः, अध्यापयन्ति व्यवहरन्ति च ऋग्वेदमात्रम्, त एवा-ख्यायन्ते ऋग्वेदिन इति । तेषां ब्रह्मयज्ञादिसिद्धये ये केचन मन्त्राः

प्रयोजनीयाः, तेऽपि तदीयसंहितायां मन्त्रनिविष्टाः। ये खलु यजुर्वेद-मात्रे कृतश्रमाः, अध्यापयन्ति व्यवहरन्ति च यजुर्वेदमात्रम्, त एवाख्यायन्ते यजुर्वेदिन इति; किञ्च यजुःसंहितायां ऋचा मपि सद्भावात् यजुर्वेदिना ऋग्बोधोऽपि सुतरां सम्पद्यते, अतस्ते "द्विवेदी"-इत्यप्युच्यन्ते; भाषायां 'दुवे'-इति च। तेषां ब्रह्मयज्ञादिसिद्धये ये केचन मन्त्राः प्रयोजनीयाः, तेऽपि तदीयसंहितायां मन्त्रनिविष्टाः। ये खलु सामवेदमात्रे कृतश्रमाः, अध्यापयन्ति व्यवहरन्ति च सामवेदमात्रम्, त एवाख्यायन्ते सामवेदिन इति; किञ्च सामसंहितायां ऋचां यजुषाञ्च विद्यमानत्वात् सामवेदिना ऋग्यजुषोर्बोधोऽपि सुतरां सम्पद्यते, अतस्ते "त्रिवेदी"-इत्यप्युच्यन्ते; भाषायां 'त्रिवाडी'-'तिवारी'—इति च। तेषां ब्रह्मयज्ञादिसिद्धये ये केचन मन्त्राः प्रयोजनीयाः, तेऽपि तदीयसंहितायां ब्राह्मणे चान्तर्निविष्टाः। एभ्योऽवशिष्टमन्त्राणां पेटिकारूपा संहत्यैव निबद्धा चतुर्थसंहिता सम्पन्ना। तत्र ऋचोऽपि सन्ति यजूंषि अपि। सैवाथर्वसंहितेति प्रसिद्धा। तदर्थविनियोगाद्यभिधायकश्च ग्रन्थोऽथर्वब्राह्मणमिति। तावेव ग्रन्थावधुना अथर्ववेद इति प्रसिद्धौ। क्रतौ ब्रह्मत्वकार्ये कर्त्तव्ये सर्वासा मेवर्चां सर्वेषा मेव यजुषां सर्वेषाञ्चैव साम्नां बोधः प्रयोजनीयः; तादृशसर्वमन्त्रवेत्तृत्वञ्च ऋग्यजुःसामसंहिताध्ययनवता मपि अथर्वसंहिताध्ययन मन्तरा न सम्भवति, अतो यथा हौत्रे ऋग्वेदः, यथा च आध्वर्यवे यजुर्वेदः, यथैव औद्गात्रे सामवेदः; तथैव ब्रह्मत्वे ऽथर्ववेदः। किञ्च यथा ऋग्वेदस्य होतृवेद इत्यपरं नाम, यथा च यजुर्वेदस्य अध्वर्युवेद इत्यपरं नाम, यथैव सामवेदस्य उद्गातृवेद इत्यपरं नाम; तथैवाथर्ववेदस्य ब्रह्मवेद इत्यपरं नाम। अपि च ब्रह्मत्वकारणायैवाथर्ववेदाध्ययनं विशेषतः सप्रयोजनम्, तच्च ऋगाद्यध्ययनमृते न सम्भवति, अतो ऽथर्ववेदाध्ययनेच्छुना ऋग्वेदाद्यध्ययन मप्यवश्यं कर्त्तव्य मित्यतो ये त्वथर्ववेदिनस्त एव प्रायश्चतुर्वेदाध्यायिनो भवन्ति, ततः "चतुर्वेदी"-इत्याख्यायन्ते, भाषायां 'चौबे'-इति च।

तदेवं मूलत एकस्यैव वेदस्य रचनाभेदमूलकमथोक्तत्वेऽपि हौत्रादिकार्य-सौकर्यार्थं कृतं चतुष्ट्वमवश्यमेव सर्वैरादरणीयम् । अतएव दृश्यतेऽत्र निरुक्तेऽपि—"चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्ताः (४भा० १४५पृ०)"—इति । सिद्धमित्थं चत्वार एव वेदास्त्रयीशब्दवाच्या इति ॥

(छन्दः) "छन्दः"—इत्यपि वेदस्यैवान्यतममतिप्राचीनं नाम ।

(१) छन्दःशब्देन पुरा खलु छेन्दःप्रबन्धानामेषां वाक्यादीनां सर्वेषामेव बोधो भवति स्म । तत एवैव आथर्वणिका आमनन्ति—"श्रौत्रं छन्दांसि ऋतवो ०—० आपो वाता ओषधयः (१८.१.२.७.)"—इति । तत्र छन्दांसि बन्धनानीत्यर्थः; अत्राप्युपपद्यत एवैतन्निरुक्तम्—'छन्दांसि छादनात् (३भा० ३६७पृ०)'—इति; छादनं नाम बन्धनमेव; बन्धनान्येव होमाः सर्वे विषयाः; तदुक्तं हि साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्याम्—"विषयवन्ति विषयिणमनुबध्नन्ति स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत्, विषयाः पृथिव्यादयः सुखादयश्चास्मदादीनाम् (५ श्लो० कौ०)"—इत्यादि ।

(२) तत उत्तरं सर्वेषामपि अक्षरसमाम्नायानामर्थतस्तु सर्वेषां येन केनापि जीवेन कृतानां शब्दानामकारादीनां छन्दःशब्देन व्यपदेशो भवति स्म । तत एवैवं तैत्तिरीया आमनन्ति—"छन्दः पुरुष इति यमवोचाम, अक्षरसमाम्नाय एव; तस्यैतस्याकारो रसः (३.७.३.४.)"—इति । तत्राप्युपपद्यत एवैतन्निरुक्तम्—'छन्दांसि छादनात्'—इति; छादनान्येव हि शब्दा अकारादयोऽर्थानाम् ।

(३) ततः पश्चात् ऋषीणां प्रबन्धेषु ऋगादि-त्रिविधेषु मन्त्रेष्वपि व्यवहृतं छन्द इति । तत एवैवमप्याथर्वणिका आमनन्त्युच्छिष्टसूक्ते—"अग्न्याधेयमथो दीक्षा कामप्रश्छन्दसा सह । उत्सन्ना यज्ञाः सत्राण्युच्छिष्टेऽधि समाहिताः (११.४.१.८.)"—इति; अन्यत्र च "दिवो नु मां बृहतो अन्तरिक्षादपां स्तोको अभ्यपप्तद्रसेन । समिन्द्रियेण पयसाहमग्ने छन्दोभिर्यज्ञैः सुकृतां कृतेन (६.१२.११.१.)"—इति । तत्राप्युपपद्यत एतदेव निरुक्तं 'छन्दांसि छादनात्'—इति; छादनान्येव हि ते मन्त्रा मनो-

भावादीनाम्। निरुक्तकारेणापि यद् भाषितम्—"छन्दोभ्यः समाहृत्य समाहृत्य समाम्नाताः (२ भा० ७ पृ०)"–इत्यादि, तत्रापि मन्त्रेभ्य इत्येव तस्यार्थः; तत्र हि निघण्टौ मन्त्रमात्रगत एवोद्धृतानां पदानां दर्शनात्। अत एव तस्य वृत्तौ 'छन्दांसि = मन्त्राः'— इत्येवोक्तं दुर्गाचार्येणापि।

श्रूयते चेदं तैत्तिरीयारण्यके—"यश्छन्दसा मृषभो विश्वरूपः ०—० भूर्भुवः सुवश्छन्द ओम् (१०. ६.)"–इति। " 'यः' प्रणवः 'छन्दसां' वेदानां मध्ये 'ऋषभः' श्रेष्ठः"–इत्यादि च तद्भाष्यं सायणीयम्। तथैव छान्दोग्यब्राह्मणेऽपि—"देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशंस्ते छन्दोभिरच्छादयन्; यदेभिरच्छादयंस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् (३. ४. २.)" –इति। शतपथेऽप्येव मेव—"यदेभिरात्मान माच्छादयत्, देवा मृत्यो-र्बिभ्यत, तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् (४. ५. १. १.)"–इति।

निघण्टुश्रुतस्य (१ भा० २०२ पृ०) कान्तिकर्मणोऽपि भवति छन्द इत्येके। तथाच सर्व एव वेदाः काम्यमानाश्चास्माकं सर्वकामपूरकाः कमनीया वा। अर्चतिकर्मण एव (१ भा० ३३४ पृ०) भवति छन्द इति च केचित्। तथाच सर्वेषा मेव वेदमन्त्राणा मर्चायां गतिरिति छन्दस्त्वम्; अर्चनीया वा सर्ववेदा अस्माकं ततोऽपि छन्दो वेदस्त्रयीत्याद्यभिन्नार्थः। तदित्थं पुरा सर्वेषा मेव मन्त्राणां साधारणं नाम छन्द इत्यासीदिति तु सर्वसम्मत मेव। अतएव च निघण्टौ स्तोत्रनामसु (१ भा० ३४३ पृ०) 'छन्दः'–इति। पाणि-नीयसूत्रेषु, कात्यायनीयवार्त्तिकेषु, पतञ्जलेरिष्टिषु, अन्यत्रान्यत्र चैवमादिषु ग्रन्थेषु सर्ववेदपरं छन्दोवचनं सर्व्ववादिसम्मतं सुप्रसिद्धञ्चेत्यत एव सर्व एव वैदिकाश्छान्दसा इत्यभिधीयन्तेऽपीति।

(४) अत्रोद्दापर मपि ज्ञेयम्;—"ऋचः सामानि छन्दांसि पुराणं यजुषा सह। उच्छिष्टाज्जज्ञिरे० (अ० सं० ११. ४. २. ४.)"–इत्याथर्वणे, "तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे। छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत (ऋ० सं० १०. ६.)"–इत्यृचि च "छन्दांसि"

—इति पदेन सामवेदीयछन्दोनामग्रन्थीयमन्त्राणा मेव ग्रहण मिष्यते छान्दसैरेकमत्येति। सामवेदीयानां हि संहिताराशौ गानम् छन्द इति च द्विधा भिन्नः। गानं तत्र ग्रामारण्योह्योह्यानीति चतुर्विधम्; छन्दस्तु पूर्वोत्तरेति द्विविध मेव, तयोर्द्वयोरार्चिक इति च व्यवहारोऽनतिप्राचीनो वैयाकरणतोषकरः; एवं हि यथैव 'तस्मात् सर्वहुतः यज्ञात्' 'ऋचः' ऋग्वेदीयाः, यजुर्वेदीयाः, अथर्ववेदीयाश्च; 'यजुः' यजूंषि कृतगीतिवर्जितामवाक्यानि यजुर्वेदीयानि सामवेदीयानि अथर्ववेदीयानि च; 'सामानि' सामवेदीयानि यजुर्वेदीयानि च 'यज्ञिरे', तथैव 'तस्मात्' तत एव यज्ञात् 'छन्दांसि' सामवेदीयगानमूलीभूतान्छन्दोनामकमन्त्राश्च जज्ञिरे इति तदर्थः। यदि च तेषु छन्दःसु अपि ऋगन्तरत्वं विद्यत एवेति पुनरुक्तोपपत्तौ सामर्थ्यं भवेत, परं तेषां प्राधान्यख्यापनाय ब्राह्मणवशिष्ठन्यायेन पृथगुपादानस्य न दोषावहम्; अन्यथा हि ऋग्वेदोक्ता एव ते सन्ति इति तेषा मप्राधान्य मेव स्यादिति।

अपिच ऋग्वेदस्य एव सामभूतीभूतात्मा ऋग्वेदस्य सङ्ग्रहांश इति च मतं दुर्बोध्यादिन मेव एतद्विषयेऽस्मदीयपरिशिष्टान्यन्यनिबन्धि-प्रकरणे। वस्तुतो यज्ञार्थ मेव होत्रम्, यज्ञार्थ मेवौद्गात्रम्; तत्र होतृकार्यनिर्वाहाय ये मन्त्रास्थिताः ते हि सर्व एव ऋक्संहितायां दृश्यन्ते; औद्गातृकार्यनिर्वाहाय ये च मन्त्रास्थिताः, ते सामरूपा ऋग्रूपाश्च; त एव च सामसंहितायां दृश्यन्ते। तत्र हि सामसङ्घातात्मग्रन्थानां सामेत्येव प्रसिद्धिश्चिरन्तनी, इदानीन्तु गान मित्यपि; ऋक्सङ्घातात्मग्रन्थयोस्तु छन्दइत्येव प्रसिद्धिः पुरातनी, आर्चिक इति तु पाणिनीयाना मिति विशेषः। इत्यन्तत्र पश्यतु तावत्—ऋक्संहितातः सामवेदीयगुंद्धरणे कोऽवसरः? यदैव यथैव यतएव येनैव ऋक्संहिताया ऋचां सङ्ग्रहः सम्पन्नः, तदैव तथैव ततएव तेनैव सामसंहितायाश्छन्दसाञ्च सङ्ग्रहः; इत्येतत्ख्यापनायैव "छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात्"—इति कृतः पृथगुपन्यास इति।

(५) एवैव गायत्र्यादीना मपि छन्दस्त्वं व्यवहृतं मन्त्रेष्वपि; तद्यथा—"छन्दांसि च दधतो अध्वरेषु (ऋ० स० ८. १६. ५.)"–इत्यादि। तत्रापि छादन मेव बीजम्; भवति हि शब्दानां छादनं गायत्र्यादिभिः। किञ्च यथा खलु पद्यैर्भवति शब्दानां छादनम्, तथैव गद्यैर्गानैरपीति सर्वविधरचनाना मेव छन्दस्त्वं चिरात्प्रतिष्ठितम्; कालभेदाल्लौकिक-व्यवहारो विभिन्न इत्यन्यदेतत्। अत एव "छन्दांसि=छादनात्"–इति व्याख्यानावसरेऽप्युक्तं दुर्गाचार्येण—"ते (मन्त्राः) छन्दोमयाः; नाच्छन्दसि वागुच्चरति"–इत्यादि। अतएव च गद्यात्मकस्य यजुर्मन्त्रस्यापि छन्दो-निर्णयं कुर्वन्ति वैदिकाः, याजुषीति गायत्र्यादिभेदोऽपि वर्णितः पिङ्गलेन (३. ३–८ सू०)। तदित्थं निश्छन्दो यजुरिति त्वापेक्षिक मेव; कात्यायनेन यजुर्वेदीयमन्त्राणां सर्वेषा मेव छन्दोज्ञानस्य विधानात् (अनु० १. १.)। माध्यन्दिनीभाष्यकारेण महीधरेणाप्युक्तम्—'तत्र यजुर्वेदमन्त्रेषु कानिचिद् यजूंषि काश्चन ऋचः; तत्र ऋचां नियताक्षरपादावसानाना मावश्यकं छन्दः कात्यायनेनोक्तम्, यजुषां सङ्ख्यातताक्षरावसानाना मेकाक्षरादीनां पिङ्गलेन दैव्येक मित्यादिनोक्तं छन्दो बोद्धव्यम्'–इति।

(६) यतः प्रभृति 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्'–इत्यभूत् सुदृढ़म्, ततः प्रभृत्येव ब्राह्मणग्रन्थाना मपि छन्दःशब्देन च ग्रहणीयता सुतरां सम्पन्ना; एव मपि मन्त्रभागाना मेव मुख्यं छन्दस्त्व मिति तु न ततोऽपि विलय मुपगतम्। अतएव यास्को मन्त्रार्थे एव छन्दःशब्दं प्रायुङ्क्त (२भा० ७पृ०) मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरेवाविशेषेण छन्दःशब्दव्यवहारं कृतवता भगवता पाणिनिनापि क्वचित् प्रायोगि मन्त्रेष्वेव च छन्द इति। तथाहि—"छन्दो-ब्राह्मणानि च तद्विषयाणि (४. २. ६६.)"–इत्येवमादीनि समालोच्यानि; न हि तत्र छन्दःशब्दस्योभयपरत्वे ब्राह्मणानां पृथक् ग्रहण मुपपद्यते।

(७) ततो वेदाङ्गाना मपि वेदत्वातिदेशात् छन्दस्त्व मप्यनिवार्य मेव। तदुक्तं भगवता पतञ्जलिना "छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति (१ अ० ४ पा० २ आ०)"–इति, परं तत्रापि ये केचित् शौनकीयशिक्षादयः, तेषां

वेदाङ्गत्व मस्तु नास्तु वा छन्दस्त्वं तु नास्त्येव । तथा च दर्शितं प्रत्युदाहरणं "शौनकादिभ्यश्छन्दसि (४. ३. १०६)"–इति सूत्रीयशेखरे 'छन्दसि किम् ? शौनकीया शिक्षा'–इति । अपि वा तत्र सूत्रे मुख्यछन्दस्त्व मेवापेक्षितम्, न च तद्वेदाङ्गाना मस्त्येव तयोस्तु नागेशेनेति । प्रातिशाख्यादावपि व्यवहृत एव छन्दःशब्दः पतञ्जलिना—"छन्दःशास्त्रेषु (१ अ० २ पा० १ आ०)"–इति ; प्रातिशाख्यादिष्वेव तदर्थो गम्यते ; अपि वा छन्दसां शास्त्रेषु इत्येव तदर्थः ॥

(८) नागेशादिभिस्तु भिक्षुसूत्रनटसूत्रयोरपि छन्दस्त्वं स्वीकृतम् । तथाहि—"तित्तिरि० । इत आरभ्य वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तेनैकदिगित्येतत्पर्यन्तं छन्दसि वाच्ये इष्यन्ते । शौनकादिभ्यश्छन्दसीत्यतश्छन्दोग्रहणस्य पूर्व मपकर्षादुत्तरत्रानुवृत्तेश्च"–इति लघुशब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यम् । तित्तिर्यादिषु तेनैकदिगिति सूत्रतः पूर्वेषां (४. ३. १०२—१११.) दशानां सूत्राणां नवमे एव "भिक्षुनटसूत्रयोः" ग्रहणं दृश्यते । तदेवं क्रमादिदानी मार्षतिप्रसिद्धग्रन्थमात्रस्यैव छन्दस्त्व मुररीकुर्वन्ति विपश्चित इत्यलं छन्दोविचारेणेति ॥

(स्वाध्यायः) स्वाध्याय इति च तस्यैव वेदस्य नामान्तरम् । "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः (तै० आ० २. १५. ७.)"–इत्यादिश्रुतिषु "यः स्वाध्याय मधीतेऽब्दम् (२. १०७.)"– इत्यादिस्मृतिषु च तथैव व्यवहारात् । द्विजातिभिः सम्यगध्येय एष इत्येवासौ स्वाध्याय इति कथ्यते । अतएवाह भगवान् मनुः—"योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्व माशु गच्छति सान्वयः (२. १६८)"–इतीति ॥

(आगमः) आगम इति च वेदस्यैव नामान्तरम् । "रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्"–इति पाणिनीयवार्त्तिककार–कात्यायनाद्युक्तेः ; "आगमः,—खल्वपि ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च"–इति च तत्र पातञ्जलम् । भट्टकुमारिलेनाप्युक्तं श्लोकवार्त्तिकभूमिकाया मेव—"आगमप्रवणश्चाहं नापवाद्यः स्खलन्नपि"–इति । साङ्ख्यकारिकाया मीश्वर-

कणादेनापि यदुक्तम् "तस्मादपि चासिद्धं परोक्ष मासागमात् सिद्धम्"— इति तदप्येतदभिप्रायेणैवेति ॥

(निगमः) निगम इति च आगम इति चानर्थान्तरम् । यास्कीयेऽत्र निरुक्ते यावन्ति खलूदाहरणानि दर्शितानि, प्रायस्तावतां सर्वेषा मेव निगम इत्युपन्यासो दृश्यते । तथाहि—"तत्र खलु इत्येतस्य निगमा भवन्ति—" —इत्यादि (२ भा० २८४ पृ०)। "अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः कृतो भाष्यन्ते, दमूनाः क्षेत्रसाधा इति; अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः उष्णं घृत मिति (२ भा० १५६ पृ०)"—इति चाह स एव यास्कः। "निगमाः ०—०निगमनात् (२ भा० ७ पृ०)"—इति च नैरुक्त मिति ॥

अत्र चेदं तत्त्वम्—आदौ नु निगम इति मन्त्रभागस्यैवाभिधान मासीन्न ब्राह्मणभागस्यापि; निरुक्तग्रन्थे सर्वत्रैव मन्त्राणां मन्त्रांशानाञ्चैव निगमत्वेनोपन्यासात्, तत्प्रदर्शितयोः 'दमूनाः', 'क्षेत्रसाधाः'—इत्यनयोः पदयोः मन्त्रभागे एव दृष्टत्वाच्च । मन्त्रभागत उद्धृताना मेव पदानाम्, तदाश्रयग्रन्थानां चास्ति निगम इति व्यवहारः। तथाहि मनुसंहितायाम्— "निगमांश्च वैदिकान् (४. १९.)"—इति । अत्र चोक्त मिदं कुल्लूकेन— "तथा पर्यायकथनेन वेदार्थावबोधकान् निगमाख्यांश्च ग्रन्थान्"—इति । तत उत्तरं कालाद् ब्राह्मणेष्वप्युपसङ्क्रान्तं निगमाभिधानम् ; तत एव भागवतादौ निगमपदेन मन्त्रब्राह्मणोभयात्मकस्य वेदस्यैव बोधो भवति। तथाहि —"निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् । पिबत भागवतं रस मालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः (भा० पु० १. १. ३.)"— इति । "निगमो वेदः, स एव कल्पतरुः, सर्वपुरुषार्थोपायत्वात् ; तस्य फल मिदं भागवतं नाम"—इति तत्र श्रीधरस्वामी । "निगमकल्पतरोः सर्वफलोत्पत्तिभुवः शाखोपशाखाभिर्वैकुण्ठ मप्यध्यारूढस्य वेदकल्पतरोः"— इति च तत्र क्रमसन्दर्भः। "निगमो वेदः स एव कल्पतरुः"—इत्यादि च तत्रैव विश्वनाथः।

वस्तुतो मन्त्रभागस्यैव निगमत्वं चिरादेव व्यवहृतम् । ब्राह्मणभागस्य

तथा व्यवहारव्यवनतिप्राचीन एव । निगमव्याख्यानादिपरा ग्रन्था एव ब्राह्मणाख्या ऐतरेयादिनामभिः प्रसिद्धा भाष्यालोचेनाख्यानं युज्यन्ते । यदा व्यतीते भूयसि काले मन्त्रार्थोऽतीव दुर्बोधः सम्पन्नः, तदैव यज्ञकाले यज्ञानुष्ठानतत्परैः तदानीन्तनैर्ब्राह्मणैः तेषां मन्त्राणां विधानादिव्यवस्थया च तत्र मन्त्रान्तर्गतदुर्बोधपदाना मर्थो अपि भाषिताः; अतो ब्राह्मणाव्यवादिवेदभाष्याणि । भाषाभाष्य मितीमानि भाधातुमूलकानेव शब्दौ ; तन येषु ग्रन्थेषु यत्तत्कालप्रचलितया भाषयैव बोधिता वेदार्था अत एतेषां भाष्यत्वम् ।

तथाहि श्रूयतेऽसौ ऋङ्मन्त्रः—"यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः (ऋ० स० २. ३. २३. ४ ; ८. ४. १९. ६.)"–इति । तद्व्याख्यानपरश्चैतदैतरेयकं ब्राह्मणम् "यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवा इत्युत्तमया परिदधाति । * * * । छन्दांसि वै साध्या देवाः, तेऽग्रेऽग्निनाग्नि मयजन्त । 'ते स्वर्गं लोक मायन्' आदित्याश्चैवेहासन्नङ्गिरसश्च (ऐ० ब्रा० १. ३. ५.)" –इत्यादि । एतदेव व्याख्यानं निरुक्तादौ विशदीकृतं च दृश्यते (४ भा० ३२०–३५२ पृ०) ।

तथैव योऽयं शुक्लकृष्णयोरुभयोरेव यजुषोरारम्भमन्त्रः—"इषे त्वोर्जे त्वा वायवं स्थ देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे (१. १. १.)"–इति । तस्यैतस्य च दुर्गमपदव्याख्यानानि कृतानि दृश्यन्ते शुक्लकृष्णयोरुभयोरेव ब्राह्मणयोः । तथाहि शतपथब्राह्मणे—"वृष्ट्यै तदाह यदाह इषे त्वेति"–इति, "यो वृष्टादूर्ग् रसो जायते, तस्मै तदाह" –इति, 'यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म"–इति च (१. ७. १. १–५.) । तैत्तिरीये "तृतीयस्या मितो दिवि सोम आसीत्"–इत्यारभ्य "श्रेष्ठतमाय कर्मण इत्याह यज्ञो हि श्रेष्ठतमं कर्म तस्मादेव माह"–इति यावत् (तै० ब्रा० ३. २. १. १–४.) द्रष्टव्यो ग्रन्थसन्दर्भः ।

तथा श्रूयन्ते सामवेदे सर्वसामस्वेव ये स्तोभाः, ते खलु व्याख्याता

दृश्यन्त एव तद्ब्राह्मणे—“अयं वाव लोको हाउकारो वायुर्हाइकार-श्चन्द्रमा अथकारः। आत्मेहकारोऽग्निरीकारः। आदित्य उकारो निहव एकारो विश्वेदेवा औहोइकारः प्रजापतिर्हिंकारः प्राणः स्वरोऽन्नं या वाग् विराट्। अनिरुक्तस्त्रयोदश स्तोभः सञ्चारो हुङ्कारः (छा० ब्रा० ३.१३.१—३.)”—इति।

वचनोपपादितश्चायमर्थो मीमांसादर्शने। तथाहि तत्र मन्त्रलिङ्गाधिकरणे सूत्रम्—“विधिशब्दाश्च (१.२.५३.)”—इति। विधिशब्दाश्च विवक्षितार्थानेव मन्त्राननुवदन्ति,—‘शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यासमित्येतदेवाह’—इति”—इति तद्भाष्यं शबरस्वामिकृतम्। “मन्त्रव्याख्यानरूपो ब्राह्मणगतः शब्दो विधिशब्द इत्युच्यते”—इति च तत्राह सायणाचार्योऽपि। तत्रैवोदाहृत्य व्याख्यातञ्च तेनापि तथैव ब्राह्मणम्। तथाहि—“स चैव माम्नायते—‘शतं हिमाः शतं वर्षाणि जीव्यासमित्येवैतदाह’—इति। तत्र ‘शतं हिमाः (ऋ०स० १.५.८.४ इ०)’—इत्येतद् व्याख्येयमन्त्रस्य प्रतीकम्; अवशिष्टं तु तस्य तात्पर्यव्याख्यानम्”—इत्यादि। तद्भाष्येऽप्युक्तम्—‘अत्र हिमशब्देन तद्युक्ता हेमन्तर्त्तवोऽभिधीयन्ते; तथा च ब्राह्मणम्’—इत्यादि।

भगवता कात्यायनेनापि यजुःप्रातिशाख्ये निगमापरपर्य्यायस्य मन्त्रभागस्यैव वेदत्वं तद्व्याख्यापरस्य ब्राह्मणभागस्य भाष्यत्वमिति मन्त्रब्राह्मणयोः पार्थक्यं स्फुटं सूचितम्। तथाहि—“ओँकारं वेदेषु (१.१८)। अथकारं भाष्येषु (१.१९)”—इति। यदि च तत्र तद्भाष्यकारः खलु उव्वटो वेदशब्देन मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरेव ग्रहणं स्वीचकार, भाष्यशब्देन च कल्पाद्यङ्गानाम्; परं तत्रैवानुपदमेव “सप्त। त्रीन्। द्वौ। एकम्”—इति स्वरविधायकेषु सूत्रेषु (१.१२७—१३०) सामस्वर-नैगमस्वर-भाषिकस्वर-यज्ञकर्म्मस्वराणां विधानस्य पर्य्यालोचनयेहश्रुतभाष्यशब्देन ब्राह्मणाना मेव बोधने कात्यायनाभिप्रायोऽनुभूयते; “अथ ब्राह्मणस्वरसंस्कारनियमः”— इत्यारभ्य “तान एवाङ्गोपाङ्गानाम्”— इत्यन्तेन परिशिष्टग्रन्थेन भाषिकादिस्वराणां सुष्ठु परिचायितत्वात्। ब्राह्मण-

ग्रन्थानां हि भाष्यत्वेनैव तदीयस्वराणां भाषिकत्वसिद्धिः । ब्राह्मणस्वर एव भाषिकस्वर इत्युच्यते इति तु सर्वसम्मतम् । अतएवोक्तम् "एकम्"—इति सूत्रस्योव्वटभाष्यस्य टीकायाम्—"मन्त्रकाण्डपठितानामपि ब्राह्मणभागानामन्यक्तूपर इत्यादीनां नैस्वर्यम् (निगमस्वरत्वम्) एव; ब्राह्मणकाण्डपठितानां विश्वेदेवाः प्रोत्तन मपयेत्येत्यादीनां भाषिकस्वर एवेति" —इति ।

तथा तैत्तिरीयसंहिताभाष्यभूमिकाया मपि स्पष्ट मेवाभिचक्ष्यौ सायणाचार्य्यो ब्राह्मणानां मन्त्रव्याख्यानग्रन्थत्वम्—"यद्यपि मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदः, *तथापि ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वात् मन्त्रा एवादौ समाम्नाता"* —इति ।

तदित्थं सिद्ध मेव सर्वेषां किल मन्त्रग्रन्थानामसाधारणं नाम मन्त्र इति निगम इति च ; एवं सर्वेषा मेव ब्राह्मणग्रन्थानामसाधारणं नाम ब्राह्मणं भाष्य मिति च ; तथा मन्त्रग्रन्थेषु श्रुतानां पदानां वाक्यानां स्वराणाञ्च नैगमत्वम् ; ब्राह्मणग्रन्थश्रुतानां पदानां वाक्यानां स्वराणाञ्च भाषिकत्व मिति । अत एव "प्रोक्तवन्तु हि॰ वता पाणिना दर्भपिञ्जूलवता वेति भाषिकम् (६. २.)"—इत्युक्तं सङ्गच्छते साङ्ख्यायनगृह्यकारस्येति ।

"अथापि भाषिकेभ्यो धातुभ्यो नैगमाः * * * ; अथापि नैगमेभ्यो भाषिकाः (२ भा॰ १५६ पृ॰)"—इत्यादौ निरुक्ते श्रुतं भाषिकपदं यदि भाषाशब्दमूलक मेव, तथापि न क्षतिः ; भाषाभाष्ययोरेकधातुजत्वात् । किञ्च भाषयोपनिबद्ध मेव भाष्यं भवति ; मूलार्थबोधने एव हि सर्वभाष्यस्य तात्पर्यम् ; न च चलितभाषया कथन मन्तरा मूलस्य स्पष्टतया बोधः सञ्जायते। तदेवं वेदस्य दुर्बोधत्वपरिहाराय यदा ब्राह्मणग्रन्था विरचिताः, तदा तादृश्या एव भाषाया व्यवहार आसीत् यादृश्या रचितानि वेदभाष्यरूपाणि ब्राह्मणानि । एवञ्च तदानीं ब्राह्मणग्रन्थीयानां वाक्यादीनां यथासीद् भाषिकत्वम्, तथैवाद्यतनीयाना मस्मद्वाक्यादीना मपीति सम मेवेति तन्नैकञ्च न विरुद्ध्यते । वस्तुतस्तु पुराकल्पे ब्राह्मणग्रन्थरचना-

काले मन्त्राणा मेव वैदिकत्वेन ग्रहण मासीद्योग्यम्; ब्राह्मणानान्त्ववगमं लौकिकत्वेनैव; पर मिदानीन्तु मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरेव वैदिकत्वेनावगमनं समानम्; लौकिकाणा मपि वचनानां वैदिकवत्त्वम्; ततः परस्याणा मेव लौकिकत्व मिति। प्राज्ञमतां व्यवहार एवात्र निदानम्; तथापि कालस्यैव प्राधान्य मित्यभ्युपगन्तव्य मत एव श्रा सूत्रकालात् सिद्ध मविशेषेण "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्"—इति॥

(मन्त्रः) तत्र, तयोर्मन्त्रब्राह्मणयोरादौ तावत् मन्त्रस्य लक्षण मनुसन्धेयम्,— किन्नाम मन्त्रत्वम्? इति; लक्षणस्योपयोगो हि पूर्वाचार्यैः प्रदर्शित एव—"ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्त्वशः। लक्षणेन तु सिद्धाना मन्तं यान्ति विपश्चितः"—इति। ततोऽनुसन्धीयमानञ्च दृश्यते—उक्तं खलु भगवता यास्केनैव "मन्त्राः मननात् (१ भा० ३६७ पृ०)" —इति मन्त्रनिर्वचनम्; तत एव सिद्धञ्च मन्त्रलक्षणम्—'मननहेतुर्मन्त्रः' इति। तथाच तत्र वृत्तिः—"तेभ्यः (मन्त्रेभ्यः) हि अध्यात्माधिदैवाधियज्ञादिमन्तारो मन्यन्ते तदेषां मन्त्रत्वम्"—इति।

दूषितञ्चैतत् सायणेन ऋग्भाष्यभूमिकायाम्—'मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः'—इत्युक्त्वा; परं न च तत्रोदाहृतं तादृशं ब्राह्मणवाक्य मेक मपि। तथाचावगम्यते— "तच्चोदकेषु मन्त्राख्या (जै० सू० २. १. ३२.)"—इतिसूत्रानुगतम् "अभियुक्तानां मन्त्रोऽय मिति समाख्यानं लक्षणम्"—इति विवक्षया,—'विहितार्थाभिधायको मन्त्रः'—इत्यस्य पूर्वाचार्यविहितस्य, असिपदान्तादीनां पञ्चदशानां च मीमांसावृत्तिकृदुदाहृतानां, मन्त्रलक्षणानां मीमांसाभाष्यकारकृतखण्डनेभ्यः सोदाहरणेभ्यः कतिचिदुद्धृत्य दिदर्शयिषया चोद्दिमचित्तत्वेनैवैकाग्रमना यास्कोक्तो विचारावसरं नालभत स इति। प्रतिपादित मस्माभिर्मीमांसाकारस्य खलु जैमिनेः यास्कायणत्वम् (चू० पृ०); तथाच जागरितेऽपि हि तादृशे लक्षणे यदुक्तं यास्केन "मननान्मन्त्रः"—इति, ततः सम्भाव्य मेवैतल्लक्षण मदुष्ट मिति। अपि च सायणतः प्राचीनेन, उद्धृतासिनापि हि शबर-

स्वामिना तत्सूत्रस्य भाष्ये विहितार्थाभिधायकत्वादीनि मन्त्रलक्षणानि खण्ड-खण्डीकृतानि; परं न तस्मिन्निरुक्तेऽस्य यास्कीयलक्षणस्यावतरणा मपीष्टं तेन; इतश्च ज्ञायते नैतल्लक्षणं दृष्ट मिति। "अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः (जै० सू० १. २. ४०.) इति सूत्रस्य, "विधिशब्दाच (जै० सू० १. २. ५३.)"–इति सूत्रस्य च व्याख्यानावसरे, मन्त्राणां मननसाधनत्वं स च स्वयं व्यनक्ति—"तु-शब्देन मन्त्राणा मदृष्टार्थ मुच्चारणमात्रं वारयति ०—० तस्मान्मन्त्रोच्चारणस्य अर्थप्रकाशनरूपं दृष्ट मेव प्रयोजनम्"–इति, "तस्माद्विवक्षितार्था मन्त्राः प्रयोगकाले स्वार्थप्रकाशनायैवोच्चारयितव्याः"–इति च। मन्त्राणां मननहेतुत्वलक्षणा मनुलक्ष्यैवोक्तिरेषा भगवतो यास्कस्य—"यत्काम ऋषिर्यस्यां देवताया मार्थपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते, तद्दैवतः स मन्त्रो भवति (३ भा० २८५ पृ०)"–इति। तदेवं 'मननहेतुर्मन्त्रः'–इति, 'मन्त्रोऽय मित्याभियुक्तोपदिष्टो मन्त्रः'–इति च द्वे एव मन्त्रलक्षणे निर्दिष्टे इति गम्यते; तद् यस्मै यद्रोचेत, तदेव स गृह्णातित्यल मिह नीरसविवादेनेति।

अथवान्नैतत् सुष्ठु समाधानम्—जैमिनिकृतं मन्त्रलक्षणं ग्रन्थपरम्, यास्ककृतलक्षणं तु वाक्यपर मिति। तथाच जैमिनिनये वैदिकसमाख्यासिद्धानां मन्त्रेतिप्रसिद्धानां संहिताग्रन्थाना मेव मन्त्रग्रन्थत्वम्; न त्वन्येषां ब्राह्मणादीनाम्; यास्कमते तु ग्रन्थानां तथा लक्षणेऽपि न क्षतिः; परं ताण्ड्यब्राह्मणाद्याध्यायगतानां 'महन्मे वोचः'–इत्यादीनाम्, छान्दोग्यब्राह्मणाद्याध्यायद्वयगतानाञ्च 'देव सवितः प्रसुव'–इत्यादीनाम्, तथा तैत्तिरीयारण्यकादिपठितानाञ्चोद्धृतासीत्यादीनां वाक्यानां मन्त्रत्वसिद्धये स्वल्पिद मवश्यं वक्तव्यम्—'मननहेतुर्मन्त्रः'–इति। तदेव मुभयलक्षणयोर्विषयभेदात् नैवास्ति विवादविषय इत्यस्माक मिति॥

"आनन्दपुरवास्तव्य-वज्रटाख्यस्य सूनुना। मन्त्रभाष्य मिदं क्लृप्तं भोजे पृथ्वीं प्रशासति"–इत्युक्त्या स्वपरिचय मुक्तवताखिलमन्त्रभाष्यं कृतवता उव्वटेन तत्रैव भूमिकायां प्रदर्शिताश्चैते मन्त्रभेदाः;—

"न्यायविदः पठन्ति—

'विध्यर्थवादयाच्ञाशीःस्तुतिप्रैषप्रवह्लिकाः ।

प्रश्नो व्याकरणं तर्कः पूर्ववृत्तानुकीर्त्तनम् ।

अवधारणं चोपनिषत् वाक्यार्थास्तु त्रयोदश ।

मन्त्रेषु ये प्रदृश्यन्ते व्याख्यातृश्रुतिचोदिताः ।'—इति ।

अथ तेषा मुदाहरणानि । तत्र,—

परमेष्ठ्यभिहितः—"अश्वस्तूपरो गो मृगस्ते (य० वा० स० २४.१.)"—इति ।

अर्थवादः—"देवा यज्ञ मतन्वत (य०वा०स० १६. १२.)"—इत्यनुवाकः ।

याच्ञा—"तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि (य०वा०स० ३. १७.)"—इति ।

आशीः—"आवो देवास ईमहे (य० वा० स० ४. ५.)"—इति ।

स्तुतिः—"अग्निर्मूर्द्धादिवः ककुत् (य० वा० स० ३. १२)"—इति ।

प्रैषः—"होता यक्षत् समिधाग्निम् (य० वा० स० २१. २६.)"—इति ।

प्रवह्लिका—"इन्द्राग्नी अपादियम् (य० वा० स० ३३. ६३.)"—इति ।

प्रश्नः—"कः स्विदेकाकी चरति (य० वा० स० २३. ६. इ०)"—इति ।

व्याकरणम्—"सूर्य एकाकी चरति (य० वा० स० २३.१०. इ०)"—इति ।

तर्कः—"मा गृधः कस्य स्विद्धनम् (य० वा० स० ४०. १.)"—इति ।

पूर्ववृत्तानुकीर्त्तनम्—"ओषधयः समवदन्त (य०वा०स० १२.९६.)"—इति ।

अवधारणम्—"तमेव विदित्वातिमृत्युमेति (श्वे० उ० ६. १५.)"—इति ।

उपनिषत्—"ईशा वास्य मिदं सर्वम् (य० वा० स० ४०. १.)"—इति ।"

शवरभाष्येऽपि आशीरादयस्त्रयोदशैव मन्त्रभेदाः प्रदर्शिताः, परं तत्त्वव्याख्यैव ; द्रष्टव्यास्ते तत्रैव (जै० सू० २. १. ३२. भा०) । ऋग्भाष्यभूमिकायाञ्च सायणेन तत एव कति चिदुद्धृत्य प्रदर्शिताः ।

उव्वटेन ह्येतानि सर्वाण्येव यजुरेवाधिकृत्योदाहृतानि ; निरुक्तकारेण भगवता यास्केन त्वेव ऋग्वेदेऽपि दर्शितानि बहून्युदाहरणानि । तथाहि—"तास्त्रिविधा ऋचः;—परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताः, आध्यात्मिक्यश्च"—इत्युपक्रम्य, "परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठा अल्पश आध्यात्मिक्यः"—

इत्युक्त्वा, "अथापि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वादः * * * ; अथाप्याशीरेव न स्तुतिः ; तदेतद्बहुलम् माध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेषु"—इति प्रदर्श्य, उदाहृतानीमानि—"अथापि शपथाभिशापौ ०—० ; अथापि कस्यचिद् भावस्याचिख्यासा ०—० ; अथापि परिदेवना कस्माच्चिद् भावात् ०—० ; एवं मुच्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति"—इति, "अक्षसूक्ते द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा च (१ भा० ३८६ पृ०)"—इत्येवमादीनि ॥

स चैष एव मन्त्रभागः संहितेत्युच्यते। तल्लक्षणं चोक्तं पुरस्तात् समासतः (ठ पृ०)। सा चादौ द्विविधा ;—निर्भुजसंहिता, प्रतृण्णसंहिता चेति। "अग्निमीळेपुरोहितम् (ऋ० स० १.१.१.१.)"—इत्यादयः पाठा एव निर्भुजसंहिताया उदाहरणानि। यैव निर्भुजसंहिता, सैव आर्षी संहितेत्यप्युच्यते। प्रतृण्णसंहितापि द्विविधा ;—पदसंहिता, क्रमसंहिता चेति नाम। तत्र, "अग्निम्, ईडे, पुरःऽहितम्"—इत्येवं पठ्यते पदसंहिता ; "अग्निम्, ईडे ; ईडे, पुरोहितम् : पुरोहित मिति पुरःऽहितम्"—इत्येवं क्रमसंहितेत्युच्यते। इमा मेव क्रमसंहिता मवलम्ब्य जटाद्या अष्टविधाश्च विकृतयः पठ्यन्ते। तदुक्तं विकृतवल्ल्याम्—"जटा, माला, शिखा, लेखा, ध्वजो, दण्डो, रथो घनः। अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा मनीषिभिः (१. ५.)"—इति। ततो जटादीना मपि क्रमात्मकत्वेन प्रतृण्णसंहितात्व मेव। तदेव मेकैकमन्त्रस्य एकादशप्रकाराः संहितापाठा भवन्ति। तत्त्वतत्तु पाठप्रकारभेदात् बहुग्रस्थापि सार्षीसंहिता प्रतिवेद मेकैकवेति ॥

तासाञ्च सर्वासा मेव संहितानां बहुप्राचीनत्वात् कालभेददेशभेदव्यक्तिभेदादिभिरध्ययनाध्यापनयोरुच्चारणादिभेदाः पाठभेदाश्च सम्पन्नाः, पाठन्यूनातिरिक्तता च किञ्चित् सञ्जाता, आचार्याणां प्रकृतिवैषम्यात् स्वस्वदेशकालाद्यनुरोधाच्च अनुष्ठेयभेदाः प्रयोगभेदाश्च सम्पन्नाः ; अत एवैकैकापि सा बहुशाखत्व मापन्ना। तदेवोदाहृतञ्च प्राचीनभाषितं चरणषट्कं षड्गुरुशिष्येण—"एकविंशत्यध्वयुक्तम् ऋग्वेद मृषयो विदुः। सहस्राध्वा सामवेदो यजुरेकशताध्वकम्। नवाध्वाथर्वणोऽन्ये तु प्राहुः पञ्च-

दशाध्वकम्"–इति। "अध्वा, देवता, गतिः, शाखा इति पर्यायवाचकाः" –इति च तत्रोक्तं तेनैव। अत्र च कासाञ्चित् शाखात्वम्, कासाञ्चिदनुशाखात्वं निर्णीतं चरणव्यूहकारादिभिस्तत्तत्रैव द्रष्टव्यम्।

इत्थं बहुशाखत्वेऽप्येकैकस्य वेदस्य, कस्या अप्येकस्याः शाखाया अध्ययनेनैव भवेदेवाधीत एकैको वेदः; सर्वास्वेव शाखासु संहितायाः प्रायोऽभेदात्। किञ्चित्पाठन्यूनातिरिक्तेन, किञ्चिदुच्चारणभेदेन किञ्चिदनुष्ठानपद्धतिपार्थक्येन च न ह्येव भवेत् संहितायाः स्वरूपतो विभिन्नत्वम्; आगत्यैव ह्येष न्यायः 'एकदेशविकृत मनन्यवत् (पा० सू० १. १. ७२. भा०)'–इति, भवत्येव हि छिन्नपुच्छे शुनि श्वत्वव्यवहारो लोके। अत एव सायणाचार्यादिभिरेकैका मेव शाखा मवलम्ब्य कृतैर्भाष्यैरेवावाप्ता तत्र कृतकृत्यतेति। अत एव च "वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः(२. १६५.)"–इति "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवैदिकं व्रतम् (३. १.)–"–इति, "वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् (३. २.)"–इति च मनुवचनानि सङ्गच्छन्ते; मूलतः प्रकृतपार्थक्ये हि तासां कथं सम्भवेन्नामाध्ययनं द्वादशस्वेवाब्देषु सहस्रशाखस्य सामवेदस्येति तादृशस्मृतिवचनाना मुन्मत्तप्रलपितत्व मेव प्रसज्येतेति। अतोऽत्र त्वेव मेवावधार्यम्,—एष खलु वेदशाखाभेदो न मन्वाद्यध्यायभेदतुल्यः, प्रत्युत भिन्नकाललिखितानां भिन्नदेशीयाना मेकग्रन्थीयाना मपि बहुतरादर्शपुस्तकानां यथा भवत्येव पाठादिभेदः, तथैवेति। अथाप्यत्र संशयश्चेत् कस्याप्येकस्य वेदस्य कयोरपि शाखयोराद्यन्तपाठसन्दर्शनेनैव तद्दूरोत्सारणं सुकर मेवेति भवेन्निवृत्तः कोलाहलः।

परन्त्वेव मपि यजुषन्तु कतिपयशाखाभिः कतिपयशाखाना मेव मस्ति भेदः, यत्तयोरुभयोरेव शाखासमूहयोः मिथः शुक्लकृष्णत्व ममंसत प्राचीनाः। तथाच माध्यन्दिनीप्रभृतीनां यजुःशाखानां शुक्लयजुरिति ख्यातिः; तैत्तिरीयादीनान्तु यजुःशाखानां कृष्णयजुरिति समाख्या चेति। ईदृशसादृश्यभेदकारणादिकन्तु वैदिकग्रन्थसमूहतः स्वस्वधिषणापरि-

चाललतस्य यथानुभव मेव वेदितव्यम् ; किञ्च तत्र शुक्लयजुषः कति शाखाः किन्नामकाश्च, कृष्णयजुषोऽपि कति शाखाः किन्नामकाश्चेति चरणव्यूहा-दिभ्य एवावगन्तव्य मिति ॥

तथाचायं मन्त्रभागः ऋग्-यजुः-सामेति त्रिविधरचनात्मकोऽपि होत्रा-ध्वर्य्यौद्गात्रब्राह्मेति चतुःसंहितात्मकः, कालेन शुक्लकृष्णेति द्वैविध्यं गते च यजुषि सम्प्रति राजते पञ्चसंहितात्मक एव :—ऋग्वेदसंहिता, शुक्ल-यजुर्वेदसंहिता, कृष्णयजुर्वेदसंहिता, सामवेदसंहिता, अथर्ववेदसंहितेति ॥

अथासु च पञ्चसु वेदसंहितासु बहुधैव पौर्वापर्यं केचिदाहुः। तथाहि— 'ऋक्संहितायाः सर्वत एव प्राथम्यम् ; तत्रापि तृतीयमण्डलस्यापेक्षिकनूतनत्वम्, दशममण्डलस्य तु ऋक्संहितापरिशिष्टरूपत्वञ्च ; सामसंहिताया तत एवोद्धृतार्चिकमूलकत्वम् : शुक्लयजुःसंहितायाः तदपेक्षयाप्यर्वाचीनत्वम्; अथर्वसंहितायान्तु सर्ववेदपरिशिष्टत्वेन ततोऽप्यर्वाचीनत्वम्'—इति। वेद-तत्त्वानुसन्धित्सुभिः प्राक्तनैरेवेदं तत्त्व मुद्भावित मित्यत्र विश्वास एवोचितः सर्वेषाम् ; परं किं कुर्मो वयं नात्रास्माकं बुद्धिः प्रसरति ; एकस्मिन्नेव हि काले, एकस्यैवाचार्यस्य, एकेनेव चयनयत्नेन चतुष्ट्व मापन्नानां पौर्वापर्यं कथङ्कारं स्यादिति। यदि कश्चित् फलविक्रयी,—आम्रार्थी आम्र मेव गृह्णातु, जम्बर्थी जम्बू मेव, पनसार्थी पनस मेव, राजादनार्थी राजादन मेवेति क्रय-विक्रयसौकर्यार्थ मेकदैकेनैव यत्नेनैक मेव फलराशिं विभज्य चयनेन चतुरः स्तूपान् विदध्यात् ; तत्र कः खलु धीर एवं वदितु मुत्सहेत,— अयं स्तूपः पूर्वं कृतः, अत्राप्यंशोऽयो नूतन इत्यादि? तथैवात्रापि। किञ्च यथास्त्येव तत्र फलाना मुत्पत्तौ कालपौर्वापर्यम्, न त्वेककालजातान्येव तानि सर्वाणि ; एव मत्रापि अस्तु मन्त्राणा मुत्पत्तौ कालपौर्वापर्यम्, न त्वेककालोत्पन्नास्ते इति स्यात् सत्य मेव ; परं न हि तेन स्तूपानां संहितानां वा प्राचीनत्वार्वाचीनत्वविचारः कथ मपि सङ्गच्छते ; फलानां मन्त्राणाञ्चोत्पत्तिकालविचारस्तु स्तूपानां संहिताना मुत्पत्तिकालविचारतः सर्वथा स्वतन्त्र एवेति बङ्गशास्त्रपारावारदृश्वनां विश्वविख्यातकीर्तीना

मपि तेषामत्र तद्वचो न प्रमाणकोटिं प्रवेष्टु मिष्ट इत्यस्माकम्।

तथापीदं विचार्यते कथङ्कार मृक्संहितायाः प्राथम्य मिति;—

स्मर्यते हि मनुसंहितायाम्—"ऋग्यजुःसामलक्षणम् (२. ११.)"–इति। एव मादौ ऋग्वेदस्य प्रथमप्रयोगदर्शनादेव तस्यैव वेदेषु प्राथम्यं गम्यत इति चेन्न; तादृशसमस्तप्रयोगे हि शब्दानुशासनादेव ऋक्शब्दस्य पूर्वनिपातो भवति। तथा हि पाणिनिसूत्रम्—"अल्पाच्तरम् (२. २. ३४)"–इति। यद्येवम्प्रयोगादेव प्राथम्यं गम्येत, तर्हि "विन्ध्यकिष्किन्धहिमालयाः"–इत्युक्ते विन्ध्यस्यैव प्राथम्य मङ्गीकार्यं स्यात्। असमस्तप्रयोगेषु च यत्र ऋक्शब्दस्य प्रथमतः प्रयोगो दृश्यते, तत्र प्रयोक्तुः यादृच्छिकत्व मेव बीजम्। अपि वा पद्यगद्यगानात्मिकासु त्रिविधरचनासु तत्त्वतो गानरचनाया एव ज्यायस्त्वेऽपि पद्यरचनायास्तदस्थिरूपत्वेन ततोऽपि गरीयस्त्व मवश्य मभ्युपगन्तव्य मिति रचनानियमाधीन मेव प्राधान्य मृचां बहुत्र आद्युल्लेखे निदानम्। तदेवं सर्वत्रैवर्क्शब्दस्य प्रथमप्रयोग एव ऋग्वेदस्य सर्ववेदप्राथम्ये विनिगमक मिति तेषां मनोराज्यविजृम्भणमात्र मेव।

श्रूयते च कौषीतकीब्राह्मणे–"तत्परिचरणावितरौ वेदौ (६. ११.)"–इति। एतेन यज्ञकाण्डे होमकर्मण एव प्राधान्यम्, होमार्थ मेव अध्वर्युकृत्य मुद्गातृकृत्यञ्चेत्येव बोधितम्; एतस्मादृचां प्रथमोत्पन्नत्वं न कथ मपि बुध्यते। एवञ्चास्य तद्विषयकमानत्वेनोपन्यासोऽपि वृथैव।

सर्ववेदभाष्यकारस्य श्रीमतः सायणाचार्यस्य ऋग्वेदभाष्यभूमिकायाम्—"मन्त्रकाण्डेष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्र तत्राध्वर्युणा प्रयोज्या ऋचो बहव आम्नाताः। साम्नान्तु सर्वेषा मृगाश्रितत्वं प्रसिद्धम्। आथर्वणिकैरपि स्वकीयसंहिताया मृच एव बाहुल्येनाधीयन्ते।"–इत्युक्तिर्दृश्यते सत्यम्; पर मेतस्मादपि ऋग्वेदस्य प्राथम्ये सायणसम्मतिर्न बुध्यते; अपि तु मन्त्रेषु ऋचां बाहुल्य मित्येव ध्वन्यते। किञ्चर्चां प्राधान्याख्याने च ऋक्संहितायाः प्राधान्यं नैव गम्यते; ततोऽन्यत्रापि ऋचां सद्भावात्। अत एव ऋचां

हि रचनानियमाधीनं बाहुल्यमूलकं वा प्राधान्यमुररीकुर्वतोऽपि सायणस्य मते ऋग्वेदस्य त्वप्राधान्य मेव । तथा ह्युक्त मध्वर्युभाष्यभूमिकायाम् —"आनुपूर्व्या कर्मणां स्वरूपं यजुर्वेदे समाम्नातम् । तत्र विशेषापेक्षाया मपेक्षितायां याज्यापुरोऽनुवाक्यादय ऋग्वेदे समाम्नायन्ते, स्तोत्रादीनि तु सामवेदे । तथा सति भित्तिस्थानीयो यजुर्वेदः, चित्रस्थानीयावितरौ । तस्मात् कर्मसु यजुर्वेदस्य प्राधान्यम्"—इति । सामभाष्यभूमिकायाञ्च —"अध्वर्युमुख्यैर्ऋत्विग्भिश्चतुर्भिर्यज्ञसम्पदः । निर्म्मिमीते क्रियासङ्घैरध्वर्यु-र्यज्ञियं वपुः । तदलं कुरुते होता ब्रह्मोद्गातेत्यमी त्रयः । * * * । यज्ञं यजुर्भिरध्वर्युर्निर्म्मिमीते ततो यजुः । व्याख्यातं प्रथमं पश्चा-दृचां व्याख्यान मीरितम् । साम्ना मृगाश्रितत्वेन सामव्याख्याथ वर्ण्यते"—इति । वस्तुतो जगत्सृष्टेः पुरैव ब्रह्मणश्चतुर्भ्यो वदनेभ्यश्चत्वारो वेदा युग-पत् समुत्पन्ना इत्येवंवादिनां पौराणिककालप्रभवाणां श्रीमत्सायणादीनां तथाविधविचारे मनोनिवेशोऽप्यसम्भव एव ; तेषां तादृशाभिरुक्तविचार-प्रवृत्तौ भवेदेव हि स्वसिद्धान्तव्याकोपः ।

किञ्च ऋक्संहितायाः प्राथम्येऽभ्युपगते ऋक्संहिताप्रणयनकाले यजुः-साम्नोरसद्भावात् तत्रैव ऋक्संहितायां यजुःसाम्नोरुल्लेखः कथङ्कारं श्रूयत इत्येवं तादृशचतुरचेतसां चेतःसु कथन्न चमत्कार माविष्कृतम् ? पश्यन्तु तावत् धीमन्तः—"यजुस्तस्मादजायत (ऋ० स० १०. ९०. ९.)"—इति, "त मेव मृचि तमु ब्रह्माण माङ्गर्यज्ञन्यं सामगा मुक्थशासम् (ऋ० स० १०. १०७. ६.)"—इति, "ऋक्सामाभ्या मभिहितौ (ऋ० स० १०. ८५. ११.)"—इत्येवमादीनि । इमानि तु निदर्शनानि दशममण्डलादाहृतानि,दशम-मण्डलस्यानतिप्राचीनत्व मेव तेषा मिति चेत्, ततोऽन्यतोऽपि दर्शयामः । तथाहि—"बर्हिरिव यजुषा रक्षमाणः (ऋ० स० ५. ६२. ५)"—इति पञ्चममण्डलीयम्, "उभे वाचौ वदति सामगा इव (२. ४३. १.)"—इति च द्वितीयमण्डलीयम् । सामविशेषनामान्यपि श्रूयन्त एव ऋक्संहितायाम् । तथाहि—"रथन्तर मा जभारा वसिष्ठः (१०. १८१. १.)"—इति,

"भरद्वाजो बृहद्दाभक्के अग्नेः"-इति च। एते च निदर्शने दशममण्डलीये इत्येवाग्राह्ये तेषा मिति चेत्, अन्यत्राप्यस्त्येवं तथैव। तथाहि—"रथन्तरे सूर्यम्पर्यपश्यत् (१. १६४. २५.)"-इति प्रथममण्डलीयम्, "प्र गायत्रेण गायत (९. ६०. १.)"-इति च नवममण्डलीय मिति दिक्। तदेव ऋक्-संहितायाः ऋङ्मन्त्राणां वा प्रथमरचितत्वं तेषां स्वकपोलकल्पित मिवाभातीति॥

यदप्युक्तं तद्द्वितीयमण्डलस्य अपेक्षाकृतमर्वाचीनत्वं तदप्येव मेव; मानाभावात्। कश्च खलु धीमान् शुष्कतृणसहाय एव वटविटपिदुर्गच्छेदने समर्थो भवेत्? अस्ति खलु ऋक्संहिताद्वितीयमण्डलीयसायणभाष्या-रम्भे "य आङ्गिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत् स गृत्स-मदो द्वितीयं मण्डल मपश्यत्"-इत्यनुक्रमणीवचन मुद्धृतम्। तथाच द्वितीयमण्डलस्य शौनकीयत्वं सुव्यक्तम्; शौनकीयग्रन्थस्य च पाणिनिना "शौनकादिभ्यश्छन्दसि (४. ३. १०६.)"-इति सूत्रे प्रोक्तत्वस्वीकारात् प्राचीनतमत्वाभावः सुतरां स्फुट मित्येवैकेषां युक्तिर्द्वितीयमण्डलस्य चिरा-त्सिद्धप्राचीनतमत्वखण्डने शुष्कतृणमयी कर्त्तनी। इह पश्यन्तु तावद्भव-न्तः—एकवंशीयास्तान्यवंशप्रभवाश्च शौनकाः खलु बहव एव;—मन्त्राणां द्रष्टारः आसन् शौनकाः; तेभ्योऽन्ये सूक्तानाञ्च द्रष्टारः स्थिता एव शौनकाः; द्वितीयमण्डलस्य द्रष्टा च शौनकस्ततोऽप्यन्य एव; अथर्व-शाखाविशेषस्य च प्रवक्ता शौनकोऽप्यन्य एव; तत्तद्वंशप्रभवा ह्यद्यापि बहुत्र बहवः शौनका राजन्त एव। "शौनकादिभ्यश्छन्दसि (४. ३.१०६.)"-इति पाणिनिसूत्रस्य शौनकप्रोक्तग्रन्थ एव विषयः, तथाच शौनकप्रोक्तं अथर्ववेदीयसंहिताग्रन्थं येऽधीयते त एव शौनकिनः; शौनकदृष्टग्रन्थस्तु न चास्य सूत्रस्य विषयः; अनुक्रमण्यान्तु "द्वितीयमण्डल मपश्यत्"-इत्युक्तम्, न तु द्वितीयं मण्डल मवोचदिति*। ततश्च शौनकदृष्टत्व

* शौनकविषये किञ्च पुरस्तादप्यसकृदुक्तानि, तान्यप्यत्र स्मर्त्तव्यानि (भौ, अ १०)।

मेव द्वितीयमण्डलस्येति शौनकदृष्टं द्वितीयं मण्डलं ये ऽधीयते इति विग्रहे तन्नमस्य प्रवृत्तिरेव नास्तीति तस्य द्वितीयमण्डलस्य प्रोक्तत्वमूलकापेक्षिकार्वाचीनत्वकल्पनं भ्रमविजृम्भित मेवेति । वस्तुतः पाणिनिसूत्राणां समालोचनयेद मेव ज्ञायते ;—तस्य भवतः पाणिनेः शाखाना मेव प्रोक्तत्वेन ग्रहण मीप्सितम्, तदध्येत्रर्थे एव च प्रत्ययादयो विहिताः ; मन्त्रसूक्तमण्डलादीनान्तु दृष्टत्वेनैव ग्रहण मिति दृश्यतेऽनुक्रमणिकादावपि । न च क्वचिदपि पाणिनीये मण्डलाध्येत्रर्थे तादृश प्रत्ययविधिर्दृश्यते प्रत्युत शाखाद्यध्येत्रर्थे एव ; सन्ति यथैव ऋग्वेदादीनां शाकलादयः शाखा, तथैवास्ति शौनकसंहितेत्यथर्ववेदस्यापि चिरादेव ; एवं यथैव शाकलादिशाखानां प्रोक्तत्व मेव पाणिनिसम्मतम्, तथैव शौनकशाखाया अपि । तत्कथ मत्र द्वितीयमण्डलाध्येतरि तादृशप्रत्ययप्रसङ्गः ? कुतो वा अनुक्रमण्यां यस्य दृष्टत्वं भासते, तस्यैवेह बलात् प्रोक्तत्वेन ग्रहणं भवेदिति ?

यदप्युक्तम्—तस्यैव ऋग्वेदद्वितीयमण्डलस्य प्रथमसूक्तीयद्वितीयस्यां "तवाग्ने होत्रं तव पोत्र मृत्वियं तव नेष्ट्रं त्व मग्निदृतायतः। तव प्रशास्त्रं त्व मध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे (ऋ० सं० २. १. २.)"—इत्यस्या मृचि यत् होत्रादीनि यज्ञिकाभिधानानि श्रूयन्ते, ततश्च ज्ञायते तन्मण्डलं यज्ञकालभवम्, तदेव च मानान्तरं तस्यापेक्षाकृताधुनिकत्वस्येति ; इतश्च वक्तुरेकदेशदर्शित्व मेव विशदीभवति । यतः खलु यज्ञकाले एव सर्वासां संहितानां ग्रथनं सम्पन्न मतः संहितासु सर्वत्रैव दृश्यन्ते तथाविधा मन्त्राः ; न द्वितीयमण्डले एव । तथाहि तत्प्रदर्शितमन्त्रश्रुतानि पदान्यन्यत्रापि यथाक्रमेण दर्शयामः—१. ७६. ४. होत्रम्, तत्रैव पोत्रम्, ८. ४०. ११. ऋत्वियम्, १. १५. ३. नेष्टः, १०. १४. १३. अग्निधम्, १. ९४. ६. प्रशास्ता, १. २३. १६. अध्वरीयताम्, १. ८०. १. ब्रह्मा १. १२. ६. गृहपतिः, १. १. ८. दमे इति । एवञ्च होत्रादिपददर्शनात् तत्तन्मन्त्राणां यज्ञकालजत्वसिद्धेऽपि प्रथममण्डलादिभ्यो द्वितीयं मण्डल माधुनिक मिति वक्तुं कथ मपि न युज्यत इति सुव्यक्तम् ॥

एवं दशममण्डलस्य अर्वाक्परिशिष्टरूपत्वं कल्पयितुमेषा व्याकाशवक्षी अवलम्बिता तैर्भाषापार्थक्यादिर्नाम ; दशममण्डलस्य हि भाषा मन्त्रार्थगततात्पर्याणि च प्रथममण्डलादिभ्यः सर्वथा पृथगेवेति परिशिष्टरूपत्व मेव स्वीकार्य मिति तदाशयः। किं मत्र ब्रूमो वयम्? अस्मच्छ्रुतिषु हि दशममण्डलस्य मण्डलान्तराणाञ्च एकविधैव भाषा उपलभ्यते, अस्मद्दृष्टिषु च तथैकविध मेव तात्पर्य मिति न जानीमहे केषां बुद्धिमालिन्यं केषां वा श्रवणेन्द्रियदुष्टत्व मिति।

वस्तुतो वेदानां कृतकत्वपक्षे मन्त्राणां बहुकर्तृकत्वात् अनेककालजत्वाच्च भाषातात्पर्ययोः पार्थक्यन्तु प्रतिमन्त्रगत मेवेत्यन्यदेतत् ; मण्डलगतपार्थक्यन्तु असम्भव मेव मण्डलरूपेण ग्रन्थाविर्भावाभावात्। सर्वास्वेव च शाखासु एकविधपरिच्छेदविभागोऽपि न सम्भवपरः ; तथाच यत्र खलु शाखायां नवपरिच्छेदपरिच्छिन्ना एव सर्वे मन्त्राः, यत्र वैकादशपरिच्छेदपरिच्छिन्ना इमे एव सर्वमन्त्राः, तत्र कथं दशममण्डलस्य परिशिष्टत्वं परिरक्ष्येत? इदानीं प्रचलितेयं हि संहिता, शाकलबाष्कलेतिशाखाद्वयमिलितेत्येव बुध्यते ; द्विविधपरिच्छेदविभागदर्शनात्। तथाचाष्टकाध्यायवर्गैर्विभागः खलु एकशाखाकृतः, मण्डलानुवाकसूक्तैर्विभागस्त्वपरशाखाकृतः स्फुट मेव प्रतीयते। अष्टकाध्यायवर्गविभक्तसंहितायां किञ्चित् पाठाधिक्य मपि। त एवाधिकाः पाठाः वालखिल्यमन्त्रा इत्युच्यन्ते। न च मन्त्राः ते खिलात्मिकाः ; तेषा मपि पदपाठाद्यध्ययनाध्यापनश्रवणात्, "अथ वालखिल्या विहरेत् (उ० २. २. ६—२२.)"–इत्याद्याश्वलायनीयश्रौतविधानादिस्मरणात्, निरुक्ते निगमत्वेन व्यपदेशाच्च। अतएवाह च षड्गुरुशिष्यः—'बाष्कलके संहितापाठे अतः शाकलात् अधिकान्यष्टौ सूक्तानि'–इति। भगवता सायणाचार्येण तु शाकलसंहिता मधिकृत्यैव व्याख्यात ऋग्वेद इति नैव व्याख्यातानि वालखिल्यानि ; परं स्वीकृतान्येवैतरेयकभाष्ये तान्यष्टाविति। अपि यथैवान्यत्रान्यत्र, तथैवेहापि वालखिल्याना मष्टसूक्तात्मकत्व मेकादश-

सूक्तात्मकत्वञ्चेति सूक्तसङ्ख्याविषयकोऽप्यस्ति पाठभेदः। तदेव मस्तक-विभागे बाष्कलके दशममण्डल मेव नास्तीति कथङ्कारं भवेत् तस्य परिशिष्टत्व मिति विचार्यं सुधीभिरेव। तथाच पुरा ऋक्संहिताया नवमण्डलात्मकत्व मेवासीत्, ततोऽभवत्तस्या दशमण्डलात्मकत्व मिति कथनं यथा सुकरम्; तथा नेदम्— पुरा सप्तमाष्टकीयपञ्चमाध्यायाष्टाविंशतिवर्गान्त मेवर्क्संहितायाः प्रवचन मासीत्, ततस्तदष्टकीयतदध्यायस्योनविंशतितमादयो वर्गाः प्रणीताः, अष्टमाष्टकश्च समग्रः प्रणीत इति। न च निरुक्ते दाशतयीति व्यपदेशाद् दशममण्डलात्मकत्व मेव सर्वर्क्शाखासंहिताना मिति वाच्यम्; तत्र सर्वत्र दाशतयीति शाकलशाखासंहिताया एव ग्रहणे बाधाभावात्। किञ्च प्रथमादिमण्डलेषु श्रुतानां बहूनां सूक्तानाम्, दशममण्डलस्थितानाञ्च बहूनां सूक्तानाम्, ऋष्यादयोऽभिन्ना एवावगम्यन्ते; परिशिष्टत्ववादिनां मते तत् कथ मुपपद्येतेत्यपि विचारयन्त्वत्र माध्यस्थ्यापदमादधाना एवेति ॥

एवं सामवेदीयमन्त्राणा मृक्संहितात उद्धृतत्वकथन मपि प्रौढिवादमात्रम्; ऋक्संहिताया मपि छन्द इति श्रवणात्। तथाहि—"तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे। छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत (ऋ० स० १०. ९०. ९.)"–इति। अस्या मृचि छन्दांसीति पदेन सामवेदीयर्चा मेव ग्रहण मिष्टम्; तथैव सर्ववैदिकप्रसिद्धेरिति प्रतिपादितं पुरस्तादपि (ठै० ए०); छन्द इति हि सामवेदीयार्चिकग्रन्थानां तथा तत्तद्ग्रन्थीयमन्त्राणां च नाम इति कोऽधीतवेदा न जानन्ति? पाणिनिना च विशेषतः सामवेदीयच्छन्दोग्रन्थस्थमन्त्रा एव छन्दस्त्वेन वर्णिताः। तथाहि—"सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु (४. २. ५५.)"–इति तत्सूत्रम्; "पङ्क्तिरादिरस्येति पाङ्क्तः प्रगाथः" —इत्यादीनि च तदुदाहरणानि। प्रगाथास्तु सामवेदे एव दृश्यन्ते, नान्यत्र; विहिताश्च ते सामवेदीये ताण्ड्यमहाब्राह्मणे एव।

किञ्च यतश्च साममूलमन्त्राणां सर्वेषा मेव छन्द इति चिरात्समाख्या,

अत एव तेषां गानकारिणः सामवेदिनश्छन्दोगा एवेत्युच्यन्ते; न तु ते क्वचित् केश्चिदपि ऋग्गा इति श्रुताः। यतश्च सामवेदिन एव छन्दोगा इत्युच्यन्ते, तत एव सामवेदीयब्राह्मणग्रन्थाना मुपनिषदाञ्च छान्दोग्य मिति समाख्या प्रसिद्धैव; विहिता च सा पाणिनिनापि "छन्दोगौक्थिक (४.३. १२९)"—इति। एवञ्च यच्च केनचिदुक्तम् 'वेदसंहितासु ये केचन प्राचीनतमश्लोकाः, त एव छन्दांसि इत्यभिधीयन्ते; ततोऽप्राचीना एव मन्त्राः'—इति, तदिद मपि जलमध्यगतमत्स्योचोदवद्विलीन मेव न वेत्यपि विचारयन्तु त एव।

नन्वेव मपि ऋक्सामोत्पत्त्यनन्तर मेव छन्दसा मुत्पत्तिश्रवणात् सामवेदीयर्चा मर्वाक्तोऽवरत्वं यथावत् स्थित मेवातः 'खादितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिः'—इति चेदत्र ब्रूमः;—तस्माद्यज्ञादिति मन्त्रे न हि क्रमोत्पत्तिवर्णन मिष्टम्; अन्यथा हि ऋगुत्पत्त्यनन्तरं सामोत्पत्तिः, तदनन्तरञ्च छन्दउत्पत्तिः इत्येवं मन्तव्यं स्यात्, तच्चाप्रसिद्ध्यसम्भवदोषग्रस्तं भवेदेव। तथाहि—ऋग्वेदीयर्चोऽवलम्ब्यैव सामानि गीतानि इति चेत् ते खलु ऋग्गा इत्येव प्रसिद्धाः स्युः, न च तथा प्रसिद्धिर्दृश्यते क्वचिदपि लोके वेदे वा; प्रत्युत छन्दोनामतः प्रसिद्धाना मेव सामवेदीयर्चां गानत्वादेव सामवेदीयाः छन्दोगा इत्येवोच्यन्ते; एवं साम्नां प्रथम मुत्पत्तिस्ततस्तन्मूलानाञ्छन्दसा मित्यप्यसम्भव एव। तस्मात् यदैव यतश्च ऋचः प्रादुरभूवन्, तदैव ततश्च सामानि च, साममूलच्छन्दांसि च, यजूंषि चेत्येव तन्मन्त्राणां तथा च सहोत्पत्तिरेव। अतएवाथर्ववेदीये तदनुरूप एव मन्त्रे सहशब्दश्च श्रूयते—"ऋचः सामानि छन्दांसि पुराणं यजुषा सह। उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रिताः (११. ७. २४.)"—इति। अत्र श्रुतः पुराणशब्दस्तु प्राचीनेतिवृत्ताख्यानपरमन्त्रवाचकः। तदेतस्मान्मन्त्राच्च सर्वविधमन्त्राणां सहोत्पत्तिः सुव्यक्तैव।

किञ्च यदि नाम ऋक्संहितात एव सामयोनिमन्त्रा उद्धृताः स्युः, तर्हि उद्धृतिक्रमत एवेह सामवेदे मन्त्रा दृश्येरन्; न च तथा दृश्यन्ते।

अपरञ्च, एव मपि बहवो मन्त्राः सामवेदे सन्ति, येषा मृक्संहितायां अदर्शं नास्त्येव । अथापर मपि, यथैवर्क्संहितायां सूक्तानि, तथैव दशतादीनि ; ततश्च कुतः कस्योद्धरणं किम्मानकं भवेदिति च स्याद् विचार्य मेव, विचारकाले तु विनिगमकाभाव एव मूर्तिमान् दरी-दृश्येतेत्यत्र च कः संशयः ।

वस्तुतः पुरा तु ऋगादिलक्षणाः सर्व एव मन्त्रा विकीर्णा एव आसन्, ततो यदैव ऋक्चयनेन ऋग्वेदीयसूक्तानि सङ्गृहीतानि, तदैव तथैव सामवेदीयान्यपि दशतादीनीति किञ्चित्रम् ? एकस्या एव हि ऋक्चयन मुभयत्रैककालेऽपि सम्भवत्येवेत्यपास्यैतेवोद्धृतिमत मिति दिक् ॥

अथर्वविचारस्तु प्रदर्शित एव पुरस्तात् (टी ९०) ॥

(ब्राह्मणम्) ततो ब्राह्मणस्यास्ति किं लक्षण मित्यन्विच्छन्तः पश्याम इद मापस्तम्बसूत्रम्—"कर्मचोदना ब्राह्मणानि"—इति । कर्मचोदना विधिरिति त्वनर्थान्तरम् । विधिश्चैष द्विविध इत्याह सायणः । तथाहि—"विधिरपि द्विविधः ; अप्रवृत्तप्रवर्त्तनम्, अज्ञातज्ञापनञ्चेति । 'आग्ना-वैष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीयायाम्'—इत्याद्याः कर्मकाण्डगता विधयः अप्रवृत्तप्रवर्त्तकाः ; 'आत्मा वा इद मेक एवाग्र आसीत्'—इत्यादयो ब्रह्म-काण्डगता अज्ञातज्ञापकाः (ऋ० सं० भा० भू०)"—इति ।

एतस्यैव ब्राह्मणस्य शेषरूपवाक्यान्येवार्थवादा उच्यन्ते इत्याह आप-स्तम्बः । तथाच तत्सूत्रम्—"ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः"—इति । शेषशेषि-भावः अङ्गाङ्गिभावश्चेत्यनर्थान्तरं मीमांसकानाम् । तत्र प्रतिपादितम् "अथातः शेषलक्षणम् (३. १. १.)"—इत्यधिकृत्य "शेषः परार्थत्वात्, द्रव्य-गुणसंस्कारेषु बादरिः, कर्माण्यपि जैमिनिः, फलञ्च पुरुषार्थत्वात्, पुरुषश्च कर्मार्थत्वात् (३. १. २—६.)"—इति । विधिभिरङ्गाङ्गिभावञ्चार्थवादानां ते मन्यन्त एव । तथाहि—"आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्य मतदर्थानां तस्मादनित्य मुच्यते"—इत्यादिभिः षड्भिः सूत्रैः (जै० सू० १. २. १—६.) अतदर्थानाम्=अक्रियार्थानाम्=अर्थवादानाम् आनर्थक्यम्, तस्मात्तेषा

मनित्यत्व माशङ्क्य "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" -इत्यादिभिः षड्भिः सूत्रैः (जै० सू० १२. ७—१२.) विधीनाम्=‘वायव्यां श्वेत मालभेत’-इत्यादीनाम्=ब्राह्मणवाक्यानां स्तुत्यर्थत्वेनैव "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता"-इत्येवमादीना मर्थवादवाक्यानां सार्थकता तस्मान्नित्यता च सिद्धान्तिता। एतदेवाभिप्रेत्याह सायणाचार्यः "द्विविधं ब्राह्मणम्—विधिः, अर्थवादश्च"-इति।

अर्थवादाना मपि ब्राह्मणत्वं स्वीकृतं निरुक्तेऽपि। तथाहि—"प्राश्नन्त मस्याच्छिद्रो निर्भग्नानेति च ब्राह्मणम् (४भा० २७४पृ०)"-इत्येवमादीनि द्रष्टव्यानि। अपि चार्थवादानां ब्राह्मणत्व मुररीकुर्वतैव तेन तेषां तत्त्वख्यापनेऽप्रामाण्यञ्च ध्वनितं तत्र। तथाहि—"बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति (३भा० ४१९ पृ०)"-इत्यादि।

अत्र त्वेतदपि ज्ञातव्य मस्ति,—सायणस्य प्रदर्शितप्रकारं विधिद्वैधन्तु वैदान्तिकाना मनुरोधतः प्रौढिवादमात्र मिति ; कर्मचोदनैव विधिरिति आपस्तम्बादियाज्ञिकानां जैमिन्यादिमीमांसकानाञ्च सम्मतत्वात्। न हि केऽपि याज्ञिकाः "आत्मा वा इद मेक एवाग्र आसीत्"-इत्यादीनां विधित्वं मन्यन्ते ; अपि त्वर्थवादत्व मेव। अत एवोक्तं दृश्यते शालिकनाथीयप्रकरणपञ्चिकायाम्—"केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्ति"-इत्येवमादि।

विध्यर्थवादयोः प्रकारभेदादीनि जैमिनीयादौ बाहुल्येन वर्णितानि। लौगाक्षिभास्करेणार्थसङ्ग्रहे, कृष्णयज्वना च मीमांसापरिभाषायां सङ्क्षेपेण निर्णीतानि ; विधिविचारादिप्रकरणेषु प्रपञ्चितानि च ; तेभ्य एव विशेषतोऽवगन्तव्यानि ॥

मीमांसावृत्तिकारेण तु ब्राह्मणलक्षणान्येव मुदाहृतानि—‘इतिकरणबहुलम्’, ‘इत्याहोपनिबद्धम्’, ‘आख्यायिकास्वरूपम्’—इति च। इमानि लक्षणानि प्रायिकाभिप्रायेणोक्तानि ; मन्त्रेष्वपि तथादर्शनात्, ब्राह्मणेष्वपि क्वचित्तदभावदर्शनाच्चातिव्याप्त्यव्याप्तिदोषापत्तेरित्याहतुः शबरस्वामिसायणौ। जैमिनिस्तु सूत्रयामास "शेषे ब्राह्मणशब्दः (२.१. ३३.)"-इति।

"मन्त्राश्च ब्राह्मणानि वेदः, तत्र मन्त्रलक्षणे उक्ते परिशेषसिद्धत्वात् ब्राह्मणलक्षण मवचनीयम्, मन्त्रलक्षणेनैव सिद्धम्,—यस्यैतल्लक्षणं न भवति, तद् ब्राह्मण मिति परिशेषसिद्धं ब्राह्मणम्"–इति च तद्भाष्यम्। तदेवं निष्पन्न मेतत्—अभियुक्तानां समाख्यान मेव ज्ञेयम्— एष मन्त्रः, एतद् ब्राह्मण मिति ; अपि च नैव मन्तरेण सम्भवेतां तयोर्लक्षणे ; इति-करणबहुलादिषु सर्वत्रैवाव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषयोरनिवार्यत्वात्। अतः सुष्ठूक्तं सायणेन—"ईदृशेष्वत्यन्तविजातीयेषु समाख्यान मन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति यस्य लक्षणत्व मुच्येत"–इति। लक्षणाप्युदाहरणापरे प्राचीनपद्ये अपि। तथाहि—

"हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः।
परक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना॥
उपमानं दशैवैते विधयो ब्राह्मणस्य तु।
एतद्वै सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम्॥"–इति।

तत्र, (१) हेतुः—"शूर्पेण जुहोति, तेन ह्यन्नं क्रियते"–इति।

(२) निर्वचनम्—"तद्दध्नो दधित्वम्"–इति।

(३) निन्दा—"उपावीता वा एतस्याग्नयः"–इति।

(४) प्रशंसा—"वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता"–इति।

(५) संशयः—"तद्विचिकित्सन् जुहवानी३मा हौषा३म्"–इति।

(६) विधिः—"यजमानसम्मिता औदुम्बरी भवति"–इति।

(७) परकृतिः—"माषानेव मह्यं पचति"–इति।

(८) पुराकल्पः—"पुरा ब्राह्मणा अभैषुः"–इति।

(९) व्यवधारणकल्पना—"यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्, तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान् निर्वपेत्"–इति।

दशम मुदाहरणन्तु शबरस्वामिना नैव प्रदर्शितम् ; तत एव तद्भक्तेन सायणेनापि कथङ्कारं भवेद् दर्शितम्? अथवा लेखकप्रमाद एवात्र निदानम्। यद्यप्येतादृशेऽस्मादृशानां लेखनीचालन मुपहासास्पद मेव सम्भवेन्नाम,

तथापि कर्त्तव्यपरवशैः कथ मुपेक्षणीयं स्यादिद मिति यथाज्ञानं तत् प्रदर्श्यते—"स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतित्वा ऽन्यत्रायतन मलब्ध्वा बन्धन मेवोपश्रयत, एव मेव खलु सोम्य तन्मनो दिशं दिशं पतित्वाऽन्यत्रायतन मलब्ध्वा प्राण मेवोपश्रयते; प्राणबन्धनं हि मन इति (छा० ब्रा० ८. ८. २.)"–इत्येवमादिक मेवोपमानोदाहरणं भवेद् दशम मिति॥

अथात्रेद मप्यालोचनीयम्—ब्राह्मणग्रन्थेषु खल्वेतत्पञ्चदशोक्तातिरिक्ताना मितिहासादीना मपि कतिविधानां वाक्याना मस्तित्व मुपलभ्यते। तथाहि छान्दोग्ये—"स होवाच ऋग्वेदं भगवोऽध्येऽमि ०—० इतिहासपुराणम् (६. १. २.)"–इत्यादि। शतपथेऽप्यश्वमेधप्रकरणे—"अथाष्टमेऽहन् ०—० तानुपदिशतीतिहासो वेदः, सोऽय मिति किञ्चिदितिहास माचक्षीतैव मेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति (१२.)"–इति, "अथ नवमेऽहन् ०—० तानुपदिशति पुराणं वेदः, सोऽय मिति किञ्चित् पुराण माचक्षीतैव मेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति (१३.)"–इत्येवमादि। तैत्तिरीयेऽपि—"यद् ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीर्मेदाहुतयः (आ० २. ९. २.)"–इति। "ब्राह्मणानि कर्मचोदनाः—'वायव्याꣳ श्वेत मालभेत'–इत्यादयः। इतिहासाः ब्रह्माण्डादिनियमाः;—'देवाः सुराः संयत्ता आसन्'–इत्यादयः। 'आत्मा वा इद मेक एवाग्रआसीन्नेवेह किञ्चनाग्रे'—इत्यादीनि सृष्ट्यादिप्रतिपादकानि पुराणानि। कल्पाः कल्पसूत्राणि—प्रयोगप्रतिपादकानि। गाथाः गायन्ति चोदिता मन्त्रविशेषाः;—'योऽस्य कौष्ठ्य'–इत्यादयः; यमगाथाभिः परिगायतीति विधानात्। नाराशंसीः नाराशंस्यः 'होतायक्षन्नराशंसम्'–इत्याद्या; ब्राह्मणान्तःपठिताना मपि पुनरुक्तिः फलातिशयद्योतनार्थम्"–इति च तद्भाष्यं सायणीयम्। तत्त्वतस्त्विह कल्पाः कल्पसूत्रबीजानीत्येव वक्तु मुचितम्; अस्ति वात्र पाठान्तरता? गाथाः खलु श्लोकबद्धाः प्रवादवाक्यरूपा ब्राह्मणग्रन्थेभ्योऽपि प्राचीना एव; ता एव च श्लोका इत्यप्युच्यन्ते; तद्यथा—

"तदेषाभियज्ञगाथा गीयन्ते—'यजेत सौत्रामण्या सपत्नीकोऽप्यसोमपः। मातापितृभ्यामनृणार्थाय यजेतिवचनाच्छ्रुतिः'—इति (ऐ० ब्रा० ७. २. ६.)"—इति। नाराशंस्यस्तु नरस्तुतिश्रुतयः; तास्तु मन्त्रात्मिकाः, गाथात्मिकाः, ब्राह्मणात्मिकाश्च भवन्ति। तद्यथा—"अधि त्वचुः पणीनां वर्षिष्ठे मूर्द्धन्नस्थात् (ऋ० सं० ४. ७. २६. ६, ७, ८.)"—इत्येवमादयो मन्त्रात्मिकाः; "हिरण्येन परीवृतान् कृष्णान् शुक्लदतो मृगान्। मष्णारे भरतो ददाच्छतं बद्धानि सप्त च (ऐ० ब्रा० ८. ४. ६.)"—इत्येवमादयो गाथात्मिकाः; "एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेणोदमय आत्रेयोऽङ्ग मभिषिषेच तस्मादङ्गः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे (ऐ० ब्रा० ८. ४. ७.)"—इत्येवमादयश्च ब्राह्मणात्मिकाः। अथर्ववेदीयगोपथब्राह्मणे तु तत्पञ्चप्रकारश्रुतातिरिक्ता बहुविधा एव श्रुतयः संलक्ष्यन्ते। तथाहि—"इमे सर्वे वेदा निर्मिताः; सकल्पाः सरहस्याः सब्राह्मणाः सोपनिषत्काः सेतिहासाः सान्वाख्यानाः सपुराणाः सस्वराः ससंस्काराः सनिरुक्ताः सानुशासनाः, सानुमार्जनाः, सवाकोवाक्याः (१. २. ६.)"—इति। तत्र कल्पाः खल्विदानींप्रचलितकल्पसूत्राणां मूलान्येवोपलभ्यन्ते; रहस्यानि त्वारण्यकानि; स्वरा इति तु इदानींप्रचलितशिक्षाग्रन्थानां मूलानि; निरुक्तानि चाद्यप्रचलितनिरुक्तमूलान्येव; अनुशासनान्यपि अद्यप्रचलितछन्दोऽनुशासनमूलानि; संस्काराः खलु पदसंस्कारकशास्त्राणां पाणिन्यादीनां मूलान्येव; अनुमार्जनानि चाद्यस्थितज्ञुद्रतमवेदाङ्गज्योतिषस्य मूलानि; वाकोवाक्यानि तु प्रश्नोत्तररूपाणीति शङ्कराचार्यः; ऊहापोहादितर्कप्रतिपादकमीमांसाशास्त्रमूलान्येवेत्यपि केचित्। तदेतेषां मिह प्रदर्शितपञ्चस्वेषु दशसु कथं भवेत् समावेशः? तदत्र बहुयत्नतोऽपि द्वयोस्त्रयाणां वा समावेशानुभवेऽपि न तु सर्वेषां समावेशः सिद्ध्यतीति कथं स्यादेवंविधानां ब्राह्मणत्वम्?

अतोऽत्रैवं ब्रूमः।—आसीत् पुरा सर्वा एवेमाः श्रुतयो विकीर्णा इति। तत्र, विधायकवाक्यानाम्, —'वायव्यं श्वेत मालभेत'—इत्येवमादीनाम्, तत्र

प्रवर्त्तकत्वेन (निषेधविध्यादौ निवर्त्तकत्वेन च) 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता'-इत्येवमादीनाञ्च कर्मचोदनापरत्वेनैव ब्राह्मणत्वम् ; तदतिरिक्ताना मर्थतात्पर्यादिनिर्णायकानां निरुक्तादीना मेव वेदार्थवादोपयोगित्वेनार्थवादत्वम्। तयोस्तु प्राचीनपद्ययोः ब्राह्मणभेदा एव निर्दिष्टाः, न त्वर्थवादभेदाः "दशैवैते विधयो ब्राह्मणस्य तु। एतद्वै सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम्"-इत्युक्तेः। विधिः कर्मचोदना इत्यनर्थान्तरम् ; "कर्मचोदना ब्राह्मणानि"-इति हि आपस्तम्बसूत्रम्। अर्थवादग्रन्थाश्च खलु निरुक्तादीनि ब्राह्मणतो विभिन्नान्येव ; अतएवोक्तं द्वितीयं सूत्र मापस्तम्बेन—"ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः"-इति। ब्राह्मणेभ्योऽवशिष्टो वेदार्थप्रसवकृद् विधिवाक्यसङ्घ एवार्थवाद इत्युच्यते इत्येव च तस्यार्थः। यथा चाह जैमिनिः— "शेषे ब्राह्मणशब्दः (८. १. ३३.)"-इति। न च तत्रावगम्यते मन्त्रस्यैव भागविशेषो ब्राह्मण मिति, अपि तु गम्यत एव मन्त्रातिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मण मिति ; तथैवेहापि गम्यतैव ब्राह्मणातिरिक्तो मन्त्रलक्षणविधुरो वेदभागोऽर्थवाद इति। सिद्ध मित्थं वेदत्रैविध्यम् ;—मन्त्रः, ब्राह्मणम्, अर्थवादः इति। अत एव वाभवद्वेदस्त्रयीतिव्यपदेशभाक्। सायणीय मेतद्वचनञ्चास्माक मनुकूल मेव—"तदेवं वेदे विद्यमानानां त्रयाणां मन्त्रविध्यर्थवादभागाना मप्रामाण्यकारणाभावात् वाचकानां तेषां प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वाङ्गीकारात् कृत्स्नस्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धम् (ऋ० सं० भा० भू०)"—इति।

यद्यप्यैतरेयादिग्रन्थेषु विध्यर्थवादावुभावेव स्तः ; परं विधीनां बाहुल्यादेव ब्राह्मणा मित्येव ते व्यपदिश्यन्ते ; यथा च यजुःसंहितायां ऋग्यजुषोरुभयोरपि विद्यमानत्वेऽप्याख्यायत एव यजुरिति यजुषां बाहुल्यात्। तथा ह्यैतरेये बह्व्य एव गाथाः प्रमाणत्वेनोल्लिखिता दृश्यन्ते, तैत्तिरीये च शिक्षादयो बहवः श्रूयन्ते, तथा छान्दोग्ये ऽपि छन्दोऽनुकीर्त्तनानि च, गोपथे तु "ओङ्कारं पृच्छामः को धातुः"-इत्यारभ्य "किं ज्योतिषं किं निरुक्तं किं स्थानं का प्रकृतिः कि मध्यात्म मिति षट्त्रिंशत् प्रश्नाः(१. १. २४)।"

–इत्यवसानसन्दर्भेण षडङ्गपरिषदा ख्याता एव, तत्तृतीये च खण्डे "षडङ्गविदस्तत्तथाऽधीमहे"–इति स्फुटम्।

तस्मादिद मेव युक्त मिवाभाति,— ऐतरेयादिग्रन्थाविर्भावात् प्राक् ब्राह्मणार्थवादेतिहासाद्ययगतानि सर्वाण्येव वाक्यान्यासन् निर्णीतानि. (तदनुसृत्यैव कृत मुक्तमस्मद्भगवदापस्तम्बेन) तत उत्तरं तेषु तान्येव सङ्कल्प्य यागपद्धत्यनुसारेण एव ग्रथितानि तानि महीदासादिभिः; तत्प्रभृत्येव सर्वेषा मेव निर्वचनादीना मभवद् ब्राह्मणान्तर्गतत्वं तथा तन्नाम्नैव व्यपदेशभाक्त्वञ्च; तत एव जैमिनिर्विध्यर्थवादयोरुभयोरेव ब्राह्मणत्व मुररीकृत्य तथैव सूत्रयामास ब्राह्मणलक्षण मिति॥

अथ दृश्यते चैको ग्रन्थो निदानसूत्राभिधः सामवेदीयो दशप्रपाठकः। तत्रादौ 'अथातश्छन्दसां विचयं व्याख्यास्यामः'–इत्यादिभिः सामवेदच्छन्दोग्रन्थान्तर्गताना मृचां छन्दोविचया निर्णीताः, ततः 'अथातः स्तोमान् व्याख्यास्यामः (१. ८.)'–इत्यारभ्य सामवेदीयस्तोमग्रन्थगतस्तोमा निर्णीताः, ततः 'अथातः सामान्तानां चत्वारो भागाः (१. १०.)'–इत्यारभ्य सामान्तापरपर्यायाणि सामनिधनानि निर्णीतानि, ततो द्वितीयाध्यायारम्भे सामवेदीयोहग्रन्थादिविषया अप्यत्र चिन्तिताः, तत्रैव पञ्चमखण्डादौ 'अथातो यज्ञस्थानानि (२. ५.)'–इत्यारभ्य सामवेदीयकल्पग्रन्थाम्नायोक्तानि, ततस्तृतीये 'अथायं सन्धिरन्तर्भागं भवति (३. ६.)'–इति सामवेदीयमन्त्रेषु व्याकरणविधयश्च सूचिताः, ततः पुनरेव क्रतुविधयो महानामन्यादिविधयश्च प्रपञ्चिताः, ततः पञ्चमाध्यायान्तखण्डत्रये 'अथातः संवत्सरवर्गाणां पञ्चसंवत्सरवर्गाः (५. ११–१३)"–इति ज्योतिषग्रन्थविषयाः कालादयोऽपि निर्णीताः। ततश्च पुनरासमाप्तिं सामग्रन्थीयव्रतछन्दादिपर्वविषयाः, बृहद्रथन्तरादिसामविषयाः, सत्राहीनैकाहादिक्रतुसम्पादकविविधसामादिविषयाश्च विधयः प्रपञ्चिताः। अत्रैव यथाप्रयोजनं निरुक्तस्वरादिशिक्षाविधानं च क्वचित् क्वचिदुपदिष्टञ्च, परं न तथापि सर्वत्र तत् कृतकृत्यतां प्रतिभाति; नापि निरुक्तोक्तं व्याकरणशब्दनिर्वचनं

सामशब्दनिर्वचनञ्चात्र यथोक्तं पश्यामः ; अत इदानीं प्रसङ्गवशादेव मपि ब्रूमः,—सर्वेषा मेव वेदाना मेकैकं निदानसूत्र मासीदेवैतर्हि तानि लुप्तानीव, सन्त्येव वास्मदगोचराणीति । तदेतेभ्य एव निरुक्तादीनि वेदाङ्ग-शास्त्राणि समुद्भूतानि ; दृश्यन्ते हि क्षुद्रतमन्यग्रोधवीजादिभ्यः प्ररोहन्तो न्यग्रोधादिमहामहीरुहा अपि, अतएव चास्य शास्त्रस्य प्रथितं नाम निदानसूत्र मिति । निरुक्तकृताप्यसकृदेव प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं (१ भा० १७८, ३६७ पृ०) 'नैदाना'—इति । एवं निदानसूत्रे बहुत्रैव अनुब्राह्मण-नामकीर्त्तनं च श्रूयते । यथाष्टमप्रपाठकीयद्वतीयखण्डे—"षोडशिनोऽनु-ब्राह्मणम्"—इति, तत्रैव पुनः "अनुब्राह्मणम्—'स्युरेकविंश स्तोमाः'—इति" —इति । "पाणिनिश्च सूत्रयामास "अनुब्राह्मणादिनिः (४. २. ६२.)"— इति "तदधीते तद्वेद (पा० ४. २. ५९.)"—इत्यधिकारेऽस्य सूत्रस्य पाठा-दवगम्यत एवैष ग्रन्थो वैदिक एवेति । "ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनु-ब्राह्मणम्, तदधीतेऽनुब्राह्मणी"—इति च तत्र दीक्षितवृत्तिः । ब्राह्मण-सादृश्याच्चास्य चतुर्वेदीयत्व मपि प्रतीयते, ततस्तत्सङ्ख्याबाहुल्यञ्च सुतरां स्वीकार्य मेव । तत् किं मेतदनुब्राह्मणम् ? केन चित् क्वचिदपि दृष्ट मेक मपि किं न वेति वर्वर्त्ति महान् संशयः ।

अस्मद्गुरुचरणास्त्वत्रैव मुपादिशन्,— ब्राह्मणोक्तानां छन्दोविध्या-दीनां वैशद्याय, तदनूक्तानां दैवतादीनाञ्च कथनायैव तेषा मभवदावि-र्भावः । ततस्ततोऽपि प्रकृष्टतमेषु समुत्पन्नेषु निदानसूत्रेषु तेषा मादरा-ल्पत्वं सञ्जातम् । ततस्ततोऽपि प्रकृष्टतमेषु निरुक्तादिषड्ग्रन्थेषु ऋष्य-नुक्रमण्यादिषु ऋषिनिर्णयादिषु च प्रकटितेषु प्रायोऽद्य विलोपदशां गतानि तानि ; सामां दैवतादिख्यापनाय सामवेदीयं निदानसूत्रं सर्वतो बालम्, नाप्यद्यापीतोऽप्युत्कृष्टतरः कश्चन ग्रन्थ आविर्भूतः सामवेदीय इति तद्वि-षयकान्येव तानि लुप्तावशिष्टानि सन्ति दैवताध्यायादीनि पञ्चैवेति । तत्र दैव-ताध्यायनामानुब्राह्मणे साम्नां देवताः श्रूयन्ते, आर्षेयनामानुब्राह्मणे ऋषयः, वंशनामानुब्राह्मणे सामवेदीयाचार्यवंशाः, संहितोपनिषन्नामानुब्राह्मणे

संहितादिविधयः, सामविधिनामानुब्राह्मणे निष्कामिणोनाञ्चा रहस्यप्रायश्चित्तादिनाञ्चां काम्येषु प्रयोज्यानां साम्नां च विधानानीति ।

सायणाचार्येण तु दैवताध्यायादीना मपि ब्राह्मणत्व मेवाख्यातम् । तथाहि ताण्ड्यब्राह्मणभाष्यभूमिकादौ—"अष्टौ हि ब्राह्मणग्रन्था प्रौढं ब्राह्मण मादिमम् । षड्विंशाख्यं द्वितीयं स्यात् ततः सामविधिर्भवेत् । आर्षेयं दैवताध्यायं भवेदुपनिषत्ततः । संहितोपनिषद् वंशो ग्रन्था अष्टावितीरिताः"—इति । अत्र यदुच्यते प्रौढ मिति, तदेव ताण्ड्य मिति सामगप्रसिद्धम् ; यच्चोच्यते षड्विंश मिति, तस्यैवान्त्याध्यायोऽद्भुत मिति कथ्यते ; यदुच्यते उपनिषदिति, तदेव छान्दोग्य मिति सामगैर्व्यपदिश्यते । तत्र चाद्यद्वितीयाध्याययोर्मन्त्र इति समाख्याविशेषः तृतीयाद्यासमाप्तेरा मष्टानाञ्चाध्यायाना मुपनिषदिति चेति ।

अथास्मदभिप्रायस्त्वेवम्,—सायणाचार्यस्तु नासीद् गुरुमुखादधीतसामविद्यः, ततोऽत्र नैव तद्वचनं प्रमाणं भवितु मर्हतीति ; अनुभूयत एव हि सामवेदे तस्यापूर्णाधिगतत्वं प्रतिपद मेव । तथाहि प्रथमं तावत्—सामवेदीयार्चिकग्रन्थमात्रस्य व्याख्यानेनैव समग्रसामसंहिता व्याख्याता भविष्यतीति विचारयतैव तेनोक्त मेतत् सामभाष्यावतरणिकावसानकाले—"नन्वस्मिन् सामवेदे ब्राह्मणभागस्य व्याख्यातुं योग्यत्वेऽपि मन्त्रभागस्य न व्याख्यानयोग्यतास्ति"—इत्यारभ्य "ऋचः संहिताग्रन्थे छन्दोनामके समाम्नाताः, ताः सर्वा ऋच आम्नातक्रमेणेह व्याख्यायन्ते"—इत्यन्तम् । न च तदनुमोदन्ते सामगाः ; पदवाक्यस्तोमादियुक्तानां हि साम्नां भवत्येवार्थान्तरता, तदर्थज्ञानाय च सामग्रन्थव्याख्यानस्याप्यतितरां कर्त्तव्यत्वात् । सामातिरिक्ताश्च मन्त्रा न हि सर्वे एव निःशेषेण छन्दोग्रन्थे श्रुताः, यत् तेषा मेव व्याख्यानेन भवेयुर्व्याख्याताः सर्वे एव ते ; गानग्रन्थेष्वप्यारण्यके आक्रन्द्येत्यस्या ऋचः, स्तोभग्रन्थे आयुर्विश्वायुरित्यादीनां यजुषां च श्रूयमाणत्वात् । तदेतस्माच्च स्फुट मवगम्यते, नाधिगतास्तेन गानस्तोभग्रन्थाः ; अपि तु मीमांसादिशास्त्रदर्शनेन एतावगता तेषां विद्यमानतेति

द्वितीयम्। तत्रैवोक्त मपर मपि—"न च तासां (ऋचाम्) क्रतुषु ध्यात-व्योऽस्य विनियोगोऽस्ति"—इति। तदपि भ्रमविजृम्भित मेव; ऋक्त्रयाणा मपि छन्दआदिस्तोमानां क्रतुषु विनि[illegible]गदर्शनादिति तृतीयम्। यच्चोक्तम्—"तासा मृचां क्रमव्यत्यासेन बहुत्र प्यधीयमानत्वात्तदीयानुक्रमणिकोक्तानि ऋष्यादीन्येवात्रानुसन्धेयानि"—इति, तदपि तस्यैकदेशदर्शित्व मेवावेदयति; बह्वृगनधीताना मप्यृचा मिह विद्यमानत्वात्, सामवेदीयर्चा मृष्यादिपरिज्ञानाय नैगेयनामग्रन्थानां प्रामाण्यतरत्वाच्च; सन्ति चानेकत्र मतभेदाः अनुक्रमणी-नैगेयशास्त्रयोरिति चतुर्थम्। तत्रैवानुपद मुक्तम्—"काण्डत्रयात्मको योऽयं छन्दोनामकः संहिताग्रन्थः"—इति, तदप्यसङ्गत मेव; सामवेदे— सामसंहितासु, आर्चिकसंहितासु, ब्राह्मणेषु वा न क्वापि हि तैत्तिरीयादाविव काण्डविभागो दृश्यते; अपि तु सर्वास्वेव संहितासु पर्वेति, ब्राह्मणेषु तु पञ्चिकेति च। तदत्र पर्वत्रयात्मक इति वक्तव्ये यदुक्तं काण्डत्रयात्मक इति, तेन गम्यते तस्य तैत्तिरीयादावेव कृतबहुश्रमत्व मिति पञ्चमम्। एवं तत्रैवोत्तरत्र सर्वत्रैव 'प्रथमे दशति'—इत्यादि वक्तव्ये "प्रथमे खण्डे"—इत्याद्युक्त मिति षष्ठम्। किं बहुना एतस्माच्च भाष्यसमालोचनादिद मेव प्रतीयते,—स ह्यात्मनः खलु सर्ववेदभाष्यकर्तृत्वप्रतिपादनायैव अनधीताया अपि सामसंहिताया व्याख्याने प्रवृत्तः प्रायः स्वकृतात् ऋग्वेदभाष्यादेव यथायथं व्याख्यानान्युद्धृत्य ग्रथनेनैव अमंस्त सम्पन्नं सामभाष्यस्येति। वस्तुतो नैव तद् भाष्यं सामभाष्य मिति मन्यन्ते सामगाः; अपि बालक्रीडित मेव। यच्च तस्माद् गम्यते, तत्तु लभ्यत एव हि ऋग्भाष्यत एव; यत्तु न लभ्यते ऋग्भाष्ये, तत्तावन्नास्ति च तत्रापीति किङ्कृत मेतेन सामभाष्यडिण्डिमेनेति। तत्त्वतस्तु श्रीमान् सायणाचार्यो ह्यासीदधीततैत्तिरीयः, ततस्तद्विषयकज्ञान मेव तस्य सञ्जात मुपदेशानुरूपम्, संहितस्य तत् स्वातिबुद्ध्यनुगतविशेषपरिशीलनादिभिः; अत एव तद्भाष्य मादरणीयतम मेव सम्पन्नम्; अध्वर्युवेदविदा ऋग्वेदवित्त्व मपि न दुराप मिति ऋग्भाष्य मपि सम्पन्न मेवादरणीयतरम्;

ऋग्यजुषोर्व्याख्यातृत्व ऋग्यजुर्मध्यगेनार्थविद्यापि व्याख्यातव्यं न गुरु- त्वकर मिति तस्यापि भाष्यस्य सम्भवतोऽनादरणीयता ; परं साम वस्तु गुरुमुखादनधीतो नैव भवेदृत्वार्ज्योऽपि तद्बोधस्तु दूरपराहत एव । साम- संहितायां भाष्ये कर्त्तव्ये—'हुप् हुप्', 'विवि', 'वंवम्'-इत्यादिपदस्तोभ युक्तानां साम्नां व्याख्यानानि कर्त्तव्यानि ; "आयुर्विश्वायुर्विश्वम्"-इत्यादि- यजुर्मात्राश्रितसाम्नाञ्च व्याख्यानानि प्रदर्शयितव्यानि ; सर्वेषैव साम्नाञ्च मूलतः स्वरवर्णमात्रादिपरिवर्त्तनकारणानि यथायथं प्रदर्शयितव्यानि ; कस्यां योनौ कति सामानि किंस्वरूपाणि च तानि परिचेयानि ; साम्नां सर्वेषा मेव यथायथं नामानि सप्रमाणानि दर्शयितव्यानि ; तद्योनीनाञ्च नामानि छन्दआदीनि चोपदेष्टव्यानि ; साम्नां देवतादिकाश्च यथायथं विज्ञाप्याः ; यत्र यत्र ऋचस्तु स्तोमो भवति, भवेत् तत्र तत्र तथैव प्रकाश्यो ऽत्रैष स्तोमो भवतीति ; प्रगाथमूलेष्वपि तथा प्रकटन मुचितम् ; ऋचाम्, स्तोमानाम्, स्तोभानाम्, साम्नाञ्च विनियोगादयः सर्वत्र ब्राह्मणं सूत्रञ्च प्रदर्श्यैव वक्तव्याः ; साम्नां प्रतिहारादिभागोपदेशाश्च सर्वत्र कर्त्तव्या एव ; तत्र निधनविधानाञ्च प्रदर्शनीयाः ; १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, उ, र, क, ٨, —, ऽ इमानि च व्याख्येयानि ; मन्त्रमध्यगतानाञ्च २३४५, ३१२, १९१, ¹² ³² ¹⁵ ¹¹-इत्यादीना मर्थाश्च बोधयितव्याः ; प्रतिसामान्ते च यदस्ति कु धृ इत्यादयः, तेषा मर्थाश्च विज्ञाप्या एव ; अपरयोनिषु चापरसामोत्पत्तिप्रभृतयश्चोदाहार्य्याः ; सामोपासनाप्रकाराश्च भावितव्या इत्यल मत्र प्रासङ्गिकचिन्ताविस्तरेणेति दिक् ।

प्रकृते त्विद मेव वक्तव्यम्—आर्षेयादिग्रन्थानां ब्राह्मणत्व मनुब्राह्मणत्वं वास्तु, गृह्यन्त एवाद्य तान्यपि ब्राह्मणानीत्येव ; मन्त्रब्राह्मणयोरेव वेद- नामधेयत्वपर्यवसानात् ; अस्ति हि तेषां वेद इति व्यवहारोऽद्यतनीयानां वैदिकाना मिति । तथाच सम्पद्यत एतत्—ब्राह्मणानाम् (विधायक- तदुपयोजकानाम्), अर्थवादानाम् (वेदाङ्ग-मीमांसा-पुराणेतिहासवीज

रूपाणाम्), अनुब्राह्मणानां (ब्राह्मणसदृशानाम्) चेति त्रयाणा मेवेदानीं साधारणं नाम ब्राह्मण मिति ॥

अथात्र मन्त्रब्राह्मणनिर्णयप्रसङ्गादारण्यकोपनिषदोरपि किञ्चिद् ब्रूमः ;—श्रूयते ह्यारण्यकं नाम च वेदभागः। स चैकाध्यायात्मक एवेति केचित्। ब्राह्मणभागपरिशिष्टरूप मेव तदारण्यक मिति च केचित्। पाणिनीयतः पुरा नैवासीत् किञ्चिदारण्यकनामेत्यपि केचित्। तदेतत् सर्वं मेव वेदानां मुमूर्षुरवस्थत्व मेवावेदयति। हन्त! यदि ह्यत्र "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः"—इत्यादि-श्रुतेरादरः कार्यतो दृश्येत, यदि ह्यत्र "वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः"—इत्यादि-स्मृतेश्चादरः कार्यतो दृश्येत, तर्हि सर्वैरवश्य मेतत्तु ज्ञात मेव स्यादारण्यकं न स्वध्यायात्मक मेव;—नापि ब्राह्मणान्त्यभागरूप मेव;—आसीच्च पाणि-नीयतो बहुप्रागपीति। तथाहि—सर्वथा मेवारण्यकग्रन्थाना मध्यायपरि-गणनादेव ज्ञायते, नारण्यकग्रन्थोऽध्यायमात्र एवेति। यदि हि "पथ्यध्याय-न्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम्"—इत्येतद्वार्त्तिकभाष्ये "आरण्य-कोऽध्यायः"—इत्येकवचनान्तोदाहरणदर्शनादेवारण्यकग्रन्थाना मेकाध्याया-त्मत्व मेव स्यात्, तर्हि तत्रैव "आरण्यकः पन्थाः, * * * आरण्यको न्यायः, आरण्यको विहारः, आरण्यको मनुष्यः, आरण्यको हस्ती"—इत्येकवचना-न्तोदाहरणानां दर्शनाच्च आरण्यक-पथ-न्याय-विहार मनुष्य-हस्तीनां चैकै-कत्व मेवावधार्येतैव ; न च तथावधार्यते केनचिदपि प्रकृतिस्थेन। तदेवं यथैव लोके पन्थानः, न्यायाः, विहाराः, मनुष्याः, हस्तिनश्च बहव एव सन्त्येव आरण्यकाः, तथैव वेदे अध्याया अपि बहवः सन्त्येवारण्यकाः; तथा सामवेदस्य छन्दोनामार्चिकमध्ये सामसंहिताग्रन्थेषु च सामारण्यक-दर्शनादेव स्फुट मवगम्यते, नारण्यकग्रन्थो ब्राह्मणे एवोपनिबद्धो नापि परिशिष्टरूप एवेति; सामारण्यकमन्त्राणां हि सामसंहितामध्यस्थत्वेन तत्र न कस्यापि विरुद्धवाक्प्रवृत्तिसम्भवः, तेषां परिशिष्टता माशङ्कितु मपि न भवेत् कोऽपि सक्षमः। "अरण्यान्मनुष्ये (४. २. १२९)" —इति पाणिनीयसूत्रेण आरण्यको मनुष्य इत्येव सिध्यति; न तु आर-

ण्यकः पन्थाः, आरण्यकोऽध्यायः—इत्यादीनि पदानि ; अतोऽत्र तेषां साधनाय "पथ्यध्याय"—इत्यादिकं वार्त्तिक मपठीत् कात्यायनः ; एवञ्चोपपद्यते नासीत् पाणिनिकाले आरण्यकोऽध्याय इति ; सति हि तस्मिन् कथं न साधितस्तादृशार्यवरेणापीदृश आर्यप्रयोगः ?—इति चेत्, अत्रेदं ब्रूमः— आसीत् तदाप्यारण्यकोऽवश्य मेव ; सामसंहिता मध्यभागीयत्वादिनारण्यकस्यापि मन्त्रब्राह्मणात्मकत्वादेवातिप्राचीनत्वावधारणात् ; परं पाणिनिकाले नासीत् तथाविधमन्त्राणां ब्राह्मणानाञ्चारण्यक मिति व्यवहारः ; अपि तु मन्त्रात्मकारण्यकानां मन्त्रत्वेनैव ब्राह्मणात्मकानान्तु ब्राह्मणत्वेनैवेति नासम्भवः । भगवतः पाणिनेः तादृशप्रयोगासाधने तद्वाच्यपदार्थानां तात्कालिकोऽभाव एव कारण मिति तु वक्तुं नैव युज्यते ; तथावादिनां हि पाणिनिकाले आरण्यकाः पन्थानो ऽपि नासन्,— आरण्यकाः हस्तिनोऽपि नासन्,—अरण्येषु गावः पुरीष मपि नोदसृजन्,— महद्धिम मपि नासीत्,—महदरण्य मपि नासीदेवेत्यादीनि च गलेकुठारन्यायेन स्वीकार्याण्येव ; पथ्यध्यायेति वार्त्तिकेन न हि अध्यायवाचक एवैक आरण्यकः प्रयोगः साधितः, नापि कात्यायनेन तदेवैकं वार्त्तिकं विरचित मित्यपि स्मर्त्तव्य मेवेति ॥

केचित्तु "सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन । वेदस्याधीत्य वाप्यन्त मारण्यक मधीत्य च (४. १२३.)"—इत्यत्र मनुवचने ऋग्यजुःसामभ्यः पृथगेवारण्यकोल्लेखदर्शनाच्च नाप्यारण्यकस्य त्रयीत्व मित्याहुः, तदपि न साधीयः ; ब्राह्मणात्मकारण्यकस्यापि बोधनार्थ मेव तत्र तथोक्तत्वात् । तथाहि तस्य च मनुश्लोकस्याय मर्थः,— 'सामध्वनौ' सामगानानन्तरम् 'ऋग्यजुषी' ऋचः यजूंषि वा 'कदाचन न अधीयीत' ; न हि सप्तस्वराद्यन्वितगानानन्तरं त्रैस्वर्यादिश्रुतिर्मधुरा भवेत्, नापि ह्युद्गाता सप्तस्वराद्यवतीर्य तदानी मेव स्वकण्ठतस्त्रैस्वर्यं कारयितुं समर्थ इति तादृगायत्न एवासत्फलः स्यादिति तथा यतन मेव प्रतिषिध्यते । किञ्च 'वेदस्य अन्तम् आरण्यकम् अधीत्य अपि' ऋचो यजूंषि वा मन्त्रा न अधी-

यीत ; तादृशारण्यकाध्ययनत एवाध्येतुः श्रोतृणाञ्च मनसां ब्रह्मगतत्वेन परिलुप्तत्वात् ततोऽपि ऋग्यजुर्मन्त्रयोः पाठो निषिद्धः ; न हि पूर्व्वा-दरस्यामुतेऽपि हविसम्भवः। अत्र च वेदस्य अन्त मारण्यक मित्युक्त्या ऐतरेयकतैत्तिरीयबृहदाथर्वणारण्यकाना मेव ग्रहणं बोध्यम्, तेषा मेव ब्राह्मणात्मकवेदस्यान्तावयवत्वात् ; सामारण्यकमन्त्राणान्तु मन्त्रभाग-मध्यस्थितत्वेन वेदस्यान्तरूपत्वाभावादिहाग्रहण मेव ; परं पूर्वार्द्धे साम-च्छनावित्युक्त्यैव तद्ग्रहणं सम्पन्न मिति सामारण्यकाध्ययनात् पर मपि ऋग्यजुर्ब्राह्मणान् मन्त्रान् नाधीयीतेत्येव। एवञ्च वेदेषु श्रुताना मारण्यका-नान्तु वेदत्वं तदनुगतप्राचीनतमत्वञ्चाहत मेव ; प्रत्यक्षस्य बाधाभावात्।

ऐतरेयकपञ्चमारण्यकादीनान्त्ववेदत्वं सर्ववादिसम्मत मेव। तथा ह्याह सर्ववेदभाष्यकारः सायणाचार्यः स्वय मेव—"महाव्रतस्य पञ्चविंशति मित्यादि पञ्चमारण्यकं सूत्र मेव ; अरण्ये एवैतदध्येय मित्यभिप्रेत्याध्येतार आरण्यकाण्डेऽन्तर्भाव्याधीयते"—इत्येवमादि। तदित्थं यथा मन्त्रभागे सन्त्येव खिलरूपाः श्रीसूक्तकूष्माण्डाद्यात्मकमन्त्राः, परं न च ते सम्मि-लिता मन्त्रभागावयवत्वेन ; तथैव ब्राह्मणभागेऽपि सन्त्येव पञ्चमारण्यका-दीनि च, परं नैव तानि सम्मिलितानि ब्राह्मणभागावयवत्वेनेति। तत् तादृशानां मा भूत् वेदत्वं प्राचीनतमत्वञ्चेति ; तदन्येषान्तु वेदात्मकारण्य-कोपनिषदां वेदत्वं तथा प्राचीनतमत्वञ्चापह्नोतुं न कोऽपि क्षमेतेति सर्व मवदातम्॥

एवं पाणिनिसूत्रेषु क्वापि वेदांशवाचकत्वेन उपनिषच्छब्दस्य प्रयोगा-दर्शनात् पाणिनीयतः पूर्व मुपनिषदो नासन्नित्यप्याहुः केचिदाधुनिकाः, तदप्यस्माक मतिविस्मयकर मेव ; संहितासु पञ्चसेव, ब्राह्मणेषु च बहुषु विकीर्णरूपत्वेन बहूना मेवोपनिषद्वचनाना मीशावास्य मित्येवमादी-नाम्, उपनिषदिति ब्राह्मणग्रन्थेषु प्रसिद्धानाञ्च प्रत्यक्षदर्शनात्। भगवता पाणिनिना उपनिषत्पदसाधनाय विशेषः कश्चन प्रयत्नो नोद्भावित इत्येव ह्युपनिषदा माधुनिकत्वे बीज मिति त्वच्छिमता मध्यन्दिनेषु धूलिनिक्षेपणाय

यत्न एव । न हि सर्वतोमुखसूत्रकारेणाचार्य्येण प्रतिपदसाधनायैव विभिन्नं सूत्रं कार्यम् । तथाच साधारणनियमत एव सिद्धे ह्युपनिषच्छब्दे विशेष-वक्तव्याभावादेव न कृतं सूत्रान्तर मिति सुवच मेवात्र समाधानम् ।

"ऋगयनादिभ्यः (४. ३. ७३.)"—इति सूत्रीये ऋगयनादिगणे "वेतनादिभ्यो जीवति (४. ४. १२.)"—इति सूत्रीये च वेतनादिगणे उपनिषच्छब्दस्य पाठोऽपि दृश्यत एव। इदानीम्प्रचलितस्यास्य गण-पाठस्यापाणिनीयत्वस्वीकारेऽपि आसीच्च पूर्वं कश्चनैवं गणपाठोऽपीत्यवश्यं स्वीकार्य मेव ; अन्यथा हि "ऋगयनादिभ्यः"—"वेतनादिभ्यः"—इत्यादिषु सर्वत्रैव आदिशब्दव्यवहार एवाचार्यस्य व्यर्थता मापद्येत । स्वीकृते तु तस्मिन् प्राचीनगणपाठे नासीदेवोपनिषच्छब्द इत्यत्र मानाभावादुप-निषदा माधुनिकत्वपक्षः स्यान्निःसहाय एव। ऋगयनादीना माकृति-गणत्वस्वीकारेऽपि पाणिनेरुपनिषच्छब्दाज्ञानं न सिध्यति; विनिगमना-विरहात् । सति हि पाणिनेरुपनिषज्ज्ञाने "वेतनादिभ्यः"—इत्येवं नोक्त्वा "उपनिषदादिभ्यः"—इत्येव ब्रूयादिति तु कुतर्क एव ; तथोक्ते हि पाणिने-र्वतनज्ञानं नासीदित्यपि उक्तेवेति तुल्यो न्यायः ।

किञ्च वेदांशवाचकोपनिषच्छब्दोच्चारणं पाणिनिना न क्वचिदपि कृत मित्यत एवोपनिषदां पाणिनीयपरभवत्व मनुमीयेत चेत्,—कात्यायनेनापि तथा नोच्चारितम्, पतञ्जलिनापि तथा नोच्चारित मिति वार्त्तिकपाठात् महाभाष्याच्च परभवत्वं तासा मबाध मेव ; किं बहुनाद्यतनीयेऽपि क्वचित् व्याकरणे न दृश्यते उपनिषत्साधनाय यत्नविशेष इति नाद्यापि काचिदु-पनिषदाविर्भूतेत्यपि वक्तुं युज्येतैव । अथेदृशेऽपि वचने यदि कश्चित् श्रद्धीत, तर्हि तादृशवचनेऽपि ते श्रद्धां विधत्ता मित्येवास्माकम् ।

वस्तुतस्तु इदानीं यावत्य उपनिषदः प्रचिता दृश्यन्ते, न च ताः सर्वा एव वैदोपनिषदः ; प्रत्युत तत्र सन्त्येव कतिपया वेदविद्भिर्वेदार्थतत्त्वोपदेशा-यैव स्वशिष्येभ्य उपदिष्टाः, उपनिषत्तुल्या इति उपनिषदिति गृहीताश्च शिष्टैः ; रामतापन्यादयो ग्रन्थास्तु कैश्चिदर्वाचीनैरेव स्वसम्प्रदायमर्यादा-

दृद्धये प्रणीताः, तासा मप्युपनिषत्त्वं तु मन्यन्ते च तदनुगता एव; अन्येषा-दयस्तु सर्वथा अग्राह्या एव ; परं यास्तु मन्त्ररूपा ब्राह्मणरूपाश्च, ताः खलु पाणिनेर्जन्मतो बहु प्रागपि स्थिता इति ध्रुवम्; अपि वेदविदा मुपदेश-रूपाश्च याः काश्चिदुपनिषत्तुल्या उपनिषदित्येव प्रसिद्धाः, तासां बह्व्यो-ऽप्यासन्नेव पाणिनीयतोऽपि पूर्वम्; नास्त्यत्र सन्देहलेशोऽपि । इह युक्तीश्च तिस्रोऽवलोकयामः । तथाहि—

(१) अस्त्येकं सूत्रं पाणिनीयम्—"जीविकोपनिषदावौपम्ये (१. ४. ७९.)"-इति । अनेन च सूत्रेण औपम्ये गम्यमाने एव जीविकोपनिष-च्छब्दयोर्गतिसञ्ज्ञा विधीयते, तस्याश्च गतिसञ्ज्ञायां "कुगतिप्रादयः (२. २. १८.)"-इति समासो भवति । तथाच 'जीविकाम् इव कृत्वा'-इति विग्रहे 'जीविकाकृत्य'-इति पदम्, 'उपनिषदम् इव कृत्वा'-इति विग्रहे च 'उपनिषत्कृत्य'-इति च पद मुदाहृतम्, "समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् (७. १. ३७.)"-इति ल्यब्भावश्च तादृशसमासफल मिति च दर्शितं वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजिदीक्षितेन । इत्यत्र 'उपनिषत्कृत्य'-इत्यस्य पदस्य 'उपनिषद्ग्रन्थतुल्यग्रन्थकरणानन्तरम्'-इत्येवार्थः सर्ववैया-करणसम्मतः । तदेवं पाणिनेः प्राचीनतमोपनिषद्विषयकं ज्ञान मासीन्न वेति विचारस्तु दूरे आस्ताम्,—रचनया स्वरेण तात्पर्येण वा ये च ग्रन्था उपनिषत्तुल्याः कृताः पाणिनिपूर्वतनैर्वेदोपनिषद्विद्भिः, तेषा मुपपनिष-त्तुल्याना मपि बोध आसीत्तस्येत्यपि स्फुटम् । सिद्ध मित्थं कासाञ्चित् कृत्रिमोपनिषदा मप्यस्तित्वं पाणिनिकालात् पूर्वस्मिन्नपीति, तत् कस्तत्र सन्देहस्तदानीं प्रकृतोपनिषदा मस्तित्वे इति विचारयन्तु धीमन्त एव ।

(२) अस्ति चैतत् सूत्रम्—"पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः (४. ३. ११०.)"-इति । एतच्च पाणिनिनैव कृत मिति मन्तव्यं चेत्, अवश्य मेवैतत्कर्तुः पाणिनेः भिक्षुसूत्रास्तित्वज्ञाने सन्देहाभावः स्वीकार्य एव ; स च सूत्रग्रन्थो वेदान्तदर्शनबीजभूतः, उपनिषद एव च तच्छरण मित्युपनिष-द्विषयकज्ञान मपि पाणिनेरवश्य मेव स्थित मिति सुतरां प्रतीयत एव ।

(९) ये तु निरुक्तकारस्य यास्कस्य पाणिनिपूर्वजत्वं स्वीकुर्वन्ति, तेषां प्रबोधायेद मपि स्मारयामः—"यत्रा सुपर्णा (ऋ० स० २. ३. १८. १.)"-इति मन्त्रस्याधिदैवतव्याख्यानप्रसङ्गेऽब्रवीद्यास्कः—"इत्युपनिषद्वर्णो भवति (निरु०२मा० ३०२पृ०)"-इति। "यया ज्ञान मुपगतस्य सतो गर्भजन्मजरा-मृत्यवो निश्चयेन सीदन्ति, सा रहस्यं विद्या उपनिषदित्युच्यते ; उपनि-षद्भावेन वर्ण्यत इति उपनिषद्वर्णः"-इति च तदीयं भाष्यं दुर्गाचार्यकृतम्। अथैतर्हि तेऽभिमृशन्तु पाणिनिपूर्वजस्य यास्कस्याप्युपनिषज्ज्ञान मासीचेत्, कथन्न तत्परजस्य पाणिनेरुपनिषज्ज्ञान मिति ?

तदेव मेतत्समालोचने प्रवृत्ताना मस्माक मेव मेव बोधः सम्पद्यते— ये केचनोपनिषदां पाणिनीयतोऽप्यर्वाचीनत्वं निरूनयन्, ते नूनं "जीविकोपनिषदावौपम्ये"-इति पाणिनिसूत्रस्य प्रकृतमर्थं न विदन्ति ; भिक्षु-सूत्रग्रन्थोऽपि तेषां न कदापि दृग्गोचरतां गतः ; उपनिषदां पाणि-नीयतः प्राचीनत्वाप्राचीनत्वनिर्णयसमये प्रदर्शितं यास्कीयवचनञ्च तन्मनःसु नोद्धृत मित्येव ते तथा निर्णेतु मभवन् समर्था इति प्राम् ।

(१०)

अथेदानी मेषोऽपि प्रश्नः स्वतः समुदेति नाम,— तस्यैतस्य वेदस्योत्पत्ति-कालनिर्णयः शक्योऽशक्यो वास्माक मिति। कथन्नाम शक्यः? कथं वा अशक्यः? तदेवेह समासतश्चिन्तयाम इति यावत् ।

मन्याम एव तावत्,—प्राचीनानां कालिदासादिग्रन्थाना मपि कालाः सुनिर्णीता इव, अतिप्राचीनानां भूगर्भोत्थितानां मपि शिलास्तम्भादीनां भवत्येव कालनिर्णय इत्यपि ; वेदकालनिर्णये च केचिद्धीमन्तोऽपि यति-तवन्त एवेति; तत एवैव मुत्पद्यतेऽस्माक मप्येषाशा, शक्योऽस्य काल-निर्णय इति । यदा तु स्मरामः,—अपौरुषेयोऽय मिति सिद्धान्तो मीमां-सकानाम्; यदा चाध्यापयामः,—"नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा"-इति, "अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम्। दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थं मृग्यजुः-

सामलक्षणम्"–इति, "वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे"–इत्येवमादीनि च स्मृतिवचनानि, तदैव तत्र इताशाः सम्पद्यामहे; अकृतकत्वादेवैतस्य। कृतकत्वेऽपि मनुष्यनिर्मितत्वाभावेन वाय्वादितुल्यत्वे नैव फलं मनुसन्धानस्य। मनुष्यनिर्मितत्वेऽप्यनद्यतनयुगीयत्वेन प्रयोक्तृस्थितिनिर्णय-सम्भावनाविरहात् स्यादशक्य एवैतत्कालनिर्णय इति॥

एष खल्वार्याणा मादिधर्मग्रन्थः; धर्मग्रन्थानां प्रायः सर्वेषा मेवोत्पत्तौ कश्चनकश्चनालौकिकः प्रवादो विद्यत एव; अस्योत्पत्तिविषयेऽपि तथैवैषः,—'न केनचिदपि पुरुषेण प्रणीतो वेदः'–इति। मीमांसकानां कर्मशक्त्यनुगतफललाभवाविना नीश्वरविचारोऽप्यप्रयोजनीयः, परं वेदानां सर्वथानादित्वप्रतिपादने एव महान् यत्नः। तथाहि—"वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः, अनित्यदर्शनाच्च"–इति सूत्रद्वयाभ्यां पूर्वपक्षं निर्माय सिद्धान्तित मुत्तरसूत्रचतुष्टयेन—"उक्तन्तु शब्दपूर्वत्वम्, आख्या प्रवचनात्, परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रम्, कृते वा विनियोगः स्यात् कर्मणः सम्बन्धात्"—इति मी० द० जै० सू०१. १. २९—३२। एतान्येव सूत्राण्यवलम्ब्य बहु विचारितं शास्त्रदीपिकादौ, तथा निर्णीतन्तु वेदाना मकृतकत्व मेव।

भगवता बादरायणेन तु वेदस्य ब्रह्मकार्यत्वं सूचितम् "शास्त्रयोनित्वात् (१. १. ३.)"–इति। ऋग्वेदादिशास्त्रकारणत्वाद् ब्रह्म सर्वज्ञ मिति हि तत्सूत्रार्थः। एतावताप्यपौरुषेयत्वं वाय्वादितुल्यत्वञ्च नापगतं वेदस्य; मनुष्यनिर्मितत्वाभावात्; फलञ्च तुल्यं तत्कालनिर्णयाय अनुसन्धानानुसन्धानयोः; न हि मनुष्यनिर्मितातिरिक्तेषु कालनिर्णयसम्भवः, ततस्तत्र नैव वाचः प्रसरन्ति प्रेक्षावतां विपश्चिताम्। को नाम मर्त्यो निर्णेतुं क्षमः, कदैषाभवत् सृष्टिः? आदिसृष्टेर्वर्णनन्तु सुसकल्पनाशक्तेः परिचयदानमात्रम्। पृथिव्याः अन्तस्तरादिदर्शनात् पृथिवीसृष्टिकालकथन मपि धीशक्तेः परिचयदान मेव। पुराणोक्तसृष्टिकथास्तु नैकरूपाः स्मर्यन्ते, अतस्ताः कल्पनाप्रसूता एव न तत्रापि संशयः; अस्तु वा कल्पभेदेन तत्र विरुद्धभाषणमीमांसा, न तथापि सृष्टेरादिकालनिर्णयः सम्भवेत्। एवं ब्राह्मणादिश्रुतञ्च

सृष्टितत्त्वं मन्तव्यं किल यथायथ मेवेत्यत्रापि धीमतः संशय एव समुत्पद्यते; वेदार्थसहायके निखिलमीमांसादर्शनेऽपि ब्राह्मणगतसृष्टिप्रतिपादकाद्याख्यायिकावाक्यानां काल्पनिकत्वनिर्णयात् । तथाहि "बबरः प्रावाहणिरकामत"—इत्येवमादिषु श्रुतिषु बबरादीना मनित्यार्थानां संयोगात् वेदस्याधुनिकत्व माशङ्क्य सिद्धान्तित मेतत् —"न तु तत्रानित्यो बबराख्यः कश्चित् पुरुषो विवक्षितः, किन्तु बबर इति शब्दानुकृतिः; तथासति बबरेति शब्दं कुर्वन् वायुरभिधीयते ; स च प्रावाहणिः, प्रकर्षेण वहनशीलः । एव मन्यत्राप्यूहनीयम्"—इति (मी० जै०सू०१.२.५०. सा०व्या०) । निरुक्तकारः खलु यास्कोऽपि तादृशानां निखिलब्राह्मणवचनाना मादरातिशयेन प्रामाण्यं नाङ्गीचकार । अत एवाह—"बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति (७. ७. २.)"—इति । वस्तुतो वैदिकसृष्टिविवरणानि तु प्रायो रूपकाण्येवेति नात्र मैतिहासिकतोपायेति । तदेव मादिसृष्टिकालनिर्णयो न कदापि भूतो भवति भविष्यति वा । अतएव श्रूयन्ते—"ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्वता इमे । ध्रुवं विश्व मिदं जगत् (ऋ० स० ८. ८. ३१. ४.)"—इत्येवमादयः, स्मर्यन्ते च—"सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे (का० वा० १.)"—इत्यादयः, "सिद्धा द्यौः सिद्धा पृथिवी, सिद्ध माकाशम् (पा० भा० १. १. १.)"—इत्येवमादयश्च । सिद्धशब्दस्य चेह नित्यार्थता; तथाह्याह पस्पशायां भगवान् पतञ्जलिः—"नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः"—इति । वेदस्यापि तथात्वे तत्कालनिर्णयमनोरथद्रुमः खलु भवेत्पकाहत एवेति ।

यास्केन त्वत्रैव प्रदर्शितः पुरावादः—"साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवः, तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्यः उपदेशेन मन्त्रान्सम्प्रादुः, उपदेशेन ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च (२भा० १३७ पृ०)"—इति । सिद्धश्चेत्थं वेदाना माम्नातत्व मार्षत्वञ्च । ऋषयः खल्वस्मत्पूर्वपुरुषा इति मनुष्या एव । परन्त्वेव मप्यशक्यनिर्णयतैव वेदकालस्य ; आम्नानकृतयोर्विभिन्नार्थत्वात् । आम्नात इत्युक्ते न ज्ञायते कृत इति, अपि बुध्यते अभ्यस्त इत्येव ; अभ्यासे एव म्नातेर्व्यपदेशात् (धा०

पा० १.९२९.)। एव मभ्यासस्तु पूर्वस्थितानामेव भवति; न तु क्रियमाणानाम्। अतएव वामदेव्यादीनि सामानि वामदेवादिभिर्दृष्टान्येवोच्यन्ते; न तु कृतानीति प्राचीनाः।

वैशेषिक-न्याय-साङ्ख्य-पातञ्जलेष्वपि वेदस्य प्रामाण्यं स्वीकृत मेव; परं न चोक्त मकर्त्तृक इति, नाप्युक्त मीश्वरकृत इति च; अपि त्वाप्तैः ऋषिभिरेवैषः कृत इत्येव। तथाहि—"बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे, ब्राह्मणे सञ्ज्ञाकर्मसिद्धिलिङ्गम् (६.१.१, २.)"—इति, "आर्षं सिद्धदर्शनञ्च धर्मेभ्यः (९.२.१३.)"—इति, "तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् (१०.२१०)"—इत्येवमादि च वैशेषिके। एव मन्येषु च।

एवं "विश्वामित्र ऋषिः०—० नदीस्तुष्टाव गाधा भवतेति (२भा० २३७ पृ०)"—इति, "ऋषिपुत्त्या विज्ञपितं वेदयन्ते (३ भा० १० पृ०)"—इति, "गृत्समद मर्थं मभ्युत्थितं कपिञ्जलोऽभिववाशे, तदभिवादिन्येषर्ग् भवति (४ भा० ५ पृ०)"—इत्येवमादिषु यास्कवचनेषु चोपलभ्यते तत्तन्मन्त्राणा मृषिकृतत्व मेव। "सर्पं ऋषिर्मन्त्रकृत् (ऐ० ब्रा० ६.१.१.)"—इत्यादिब्राह्मणवाक्येभ्यश्च स्फुट मवगम्यते मन्त्राणा मप्यृषिकृतत्वम्।

वस्तुतो बहूनां मन्त्राणां समालोचनादपि व्यक्तं प्रतीयत एव तेषां धीमत्पुरुषकृतत्वम्; विशेषतः क्वचित् क्वचित् मन्त्रे एव ध्वन्यते चैषां बहुपुरुषकृतत्वञ्च। तथाहि—

"सक्तु॑मिव॒ तित॑उना पु॒नन्तो॒ यत्र॒ धीरा॒ मन॑सा॒ वाच॒मक्र॑त।
अत्रा॒ सखा॑यः स॒ख्यानि॑ जानते भ॒द्रैषां॑ ल॒क्ष्मीर्निहि॒ताधि॑ वा॒चि।"
—इति ऋ० सं० ८.२.२३.२.।

तथा चास्मत्पूर्वपुरुषैः ऋषिभिरेव कृत एष वेदमन्त्रभागोऽपीति सुस्थिरम्।

तत्रैव मप्येषां कालनिर्णयस्त्वशक्य एव; अनद्यतनीयत्वात्। तथाहि—एतद्युगप्रथमसहस्राब्द्या मेव जातः पाणिनिराचार्य इति तु सिद्धान्तितम् (नि—अ पृ०); ततोऽपि पूर्वतमाः क्रमकारा बाभ्रव्यादयः; ततोऽपि पूर्वतमाः पदकाराः शाकल्यादयः; ततोऽपि पूर्वतमा ऋक्तन्त्रादिप्रणेतारः शाक-

टायनादयः ; ततोऽपि पूर्वतना नवयुगारम्भजन्मानो लाट्यायनादयः कल्पसूत्रकाराः (तदानी मेव नवकल्पारम्भ इत्येव तत्कालकृता यज्ञाः कल्पा इत्युच्यन्त इति च नासम्भवः)। एतद्युगारम्भात् पुरैव प्रणीतानि कुसुरुविन्दादिभि ऋषिभिः अनुब्राह्मणादीनि ; ततः पूर्वस्मिन्नेव युगे कल्पे वा महीदासादिभिः श्लोकानुश्लोकगाथादीनि सङ्गृह्य तदनुसारेण कृतान्यैतरेयादीनि ब्राह्मणानि; ततः पुर एव युगे कल्पे वा प्रवादानेवानुकृत्य प्रणीताः श्लोकानुश्लोकगाथादयः ; ततः पुर एव युगे कल्पे वा श्रूयन्ते स्म विकीर्णाः प्रवादास्तत एवाद्यापि ते श्रुतय इत्याख्यायन्ते च ; ततः पुर एव युगे कल्पे वाभवत् यज्ञप्रयोगारम्भः ; तदैवाथर्वणा कृत एकेनैव यज्ञेन चतुःसंहितासङ्ग्रहः (ठा पृ०)। तत्पूर्व मेव सम्पन्ना बभूवुः सूक्तमण्डलादिसङ्ग्रहाः, तत्रापि नास्ति संशयः। ततः पुरा तु बहुकाल मभिव्याप्य बहुभिः ऋषिभिर्बहुभिरेवोच्चावचैरभिप्रायैः प्रणीता बहवो मन्त्राः। तदेवं बहुयुगपूर्व मेवारब्धा मन्त्ररचनाः, तत्कथङ्कार मद्यतनैः शक्यो निर्णेतुं तत्कालः ; अनद्यतनीयानां तादृशातिप्राचीनतमानां कालनिर्णये हि न कि मपि लिङ्गं प्रतिभासेत बहुधीमता मप्यद्यतनानाम्। भवति हि व्यक्तिनिर्णयपूर्वक एव कालनिर्णयः, न चात्र क्वापि व्यक्तिनिर्णयः सम्भाव्यते ; न ह्येतत्कृतोऽसौ मन्त्र इति क्वापि लिखितं दृश्यते। दृष्टृशब्द एव कृतवाचक इति चेत्, तथापि न व्यक्तिनिर्णयः सुकरः; अग्निना दृष्ट इत्यादौ अग्नीत्यादिशब्दानां सञ्ज्ञाशून्यत्वेन कल्पितसञ्ज्ञत्वेनैव वा प्रायोऽवधार्यत्वात्। यथा च खलु सूर्यवंशीयानां क्षत्रियाणा मादिपुरुषः सूर्य इति तु शब्दतः प्रतीयत एव, पर मुदीयमानस्यैतस्य दिनमणेरेवौरसजातः स वंश इति विश्वासस्तु कथं भवेन्नाम सर्वशेमुषीमताम्? अतस्तद्वंशादिपुरुषस्य प्रकृतनामाज्ञानात् सौर्यत्वेन च कल्पितो नाम सूर्य इत्येव तत्र लोकार्थम्, तथैवात्रापि। “अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् (म० सं० १. २३.)”—इत्यादि (अस्ति चात्र विशेषतात्पर्य मपि)। तस्मात् तत्त्वतः प्रत्येकव्यक्तिनिर्णयासम्भवादेव मन्त्रकालनिर्णयस्याशक्यतैव सम्पद्यते।

"ऋषिर्विप्र भृगुः सम्बभूव (निरु० श्मा० ३३२ पृ०)"—इत्यादिनिर्वचनाच्च वंशादिसज्ञानां किञ्चित्तात्पर्य्यमूलकल्पकत्व मेवानुमीयते। अथ यदि 'तुष्यतु दुर्जनः' इति न्यायेन स्वीकुर्मः,—समुत्पन्न एव कश्चित् भृगुर्नाम महर्षिस्तथैव, स्रतश्च भृगुणैव भार्गवं नाम सूक्त मिति, तथापि न सम्भवेत् व्यक्तिनिर्णयः; को हि जानाति कोऽयं भृगुः कदेमां भुव मलञ्चकारेति ? यत्र क्वचन मन्त्रे वसिष्ठ-नाम श्रूयते, तस्यापि रचनाकालनिर्णयोऽस्माक मशक्य एव; यतो हि को जानाति आदिवसिष्ठः कदोत्पन्न इति ? एवं यान्यपि इन्द्रादिभिर्भृगुभिरिन्द्रप्रमतिप्रभृतिभिर्वसिष्ठैश्च दृष्टानि सूक्तानि श्रूयन्ते, तेषा मप्युद्भवकालविषयता गाढ़तमोभिराच्छन्नैव; वर्वर्त्त्यव हि तत्र तत्रापि कालनिर्णायकलिङ्गाभावः, नापि हि आदिभार्गवस्यैव भार्गव इति, आदिवासिष्ठस्यैव च वासिष्ठ इति व्यवहारनियमो विद्यते लोकेऽन्यत्र वा। तथैव वेदे काश्यपवचन मप्यस्ति सत्यम्! परं न ह्यत्र पृथिव्या मेक एव काश्यपः सञ्जातः, अह मपि काश्यपः, मत्पुत्रोऽपि काश्यपः; मत्पौत्रोऽपि भविष्यति काश्यप एव। एवं भारद्वाजादयोऽपि। तस्मादेतादृशनामपर्यालोचनया च मन्त्रप्रणयनकालनिर्णये यत्नः सर्वथा व्यर्थ एव।

एतच्च निर्णीत मेव विद्वद्भिः,—अद्य यावत् यावतां प्राचीनप्रबन्धाना मनुसन्धानं सम्पन्नम्, तेषु सर्वेष्वेव मन्त्रभागः प्राचीनतम इति ध्रुवम्; अस्मादपि पुरातनः कश्चित् प्रबन्धो बभूव, इदानीं लुप्त इत्यपि वक्तुं न कस्यापि पुरातत्त्वानुसन्धित्सोरोष्ठाधरौ स्फुरताविव दृश्येते; वर मस्यैव निगमकल्पतरोर्बह्व्य एव शाखाः प्रलयवात्या कालसागरे निमग्ना उपलभ्यन्त एव। एकस्यैव हि ऋग्वेदस्य नव शाखाः छिन्ना इति सर्वसम्मतम्, पर मतिप्राचीनेन निरुक्तकारेण यास्केनापि एकैवैषाप्रचलिता शाखाऽदर्शीति गम्यते, नान्याः; निरुक्ते ऽस्सकृदेव दशतयीत्यस्यैवोल्लेखदर्शनात्। न हि सर्वासा मेव शाखानां दशमण्डलात्मकत्वेन दशतयीत्वसम्भवः। अद्यापि विद्यमानासु शुक्लयजुषः काण्वमाध्यन्दिनमैत्रावरुणशाखासु परिच्छेदवैषम्यं हि दृश्यत

एव; तथैव तत्राप्यवश्य मेव भवितव्यम्; तस्मात् न कथ मपि सर्वासा मेव तत्कृक्शाखानां दृष्टतयोत्वसम्भवः। एवञ्च यास्कजन्मतो बहु प्रागेव नूनं शिष्टा अष्टौ शाखा एवैकशः क्रमाद् विनष्टा इत्यनुमानं च नासङ्गतम्। तदेवं विचारयन्तु धीमन्तः,—यास्ककालात् मन्त्रकालस्य कीदृक् प्राचीनत्व मिति। तदित्थ मनव्ययुगीयत्वात् व्यक्तिविज्ञानवाप्तेः रचयितृव्यक्तिनिर्णयाभावात् मन्त्रभागस्य कालनिर्णयस्तु सर्वथा अशक्य एवास्माक मद्ययुगीयाना मिति॥

ब्राह्मणग्रन्थाना मपि कालनिर्णये यत्नोऽप्येव मकिञ्चित्कर एव; न हि तेषु कस्याप्येकस्य कालनिर्णयसहायः संवादोऽवगम्यते क्वापि लोके शास्त्रे वा। ततः सर्वेषा मेव युगान्तरीयग्रन्थानां कालनिर्णये एतत्सम्वत्काब्देऽसौ प्रणीत एवेति निर्द्धारणे वय मसमर्था एव सर्वथा। मन्त्रब्राह्मणयोः सम्यक् पर्यालोचनया मन्त्रभागात् परभवो ब्राह्मणभाग इति तु वक्तुं युज्यते; एवम् मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरपि भागयोरन्तरेऽपि एतस्मान्मन्त्रादेष मन्त्रः परभवः, एतस्माच्चैष प्राग्भवः, किञ्चैतस्माद् ब्राह्मणादेतत् ब्राह्मणं ब्राह्मणवाक्यं वा परभवम्, एतस्माच्चैतद् प्राग्भव मित्यपि प्रायो निःशङ्कं निर्णेतुं शक्यते; पर मेतद्युगीयैतत्सम्वत्केऽब्देऽसौ मन्त्रग्रन्थो ब्राह्मणग्रन्थो वा प्रणीतो ग्रथितः सङ्कलितो वेति नास्मादृशां बोधयोग्यम्। अतएव मन्त्रभागस्येव ब्राह्मणभागस्याप्यनादित्व मुपचर्य्यतेऽद्येति॥

यद्यप्यैतरेयभाष्यभूमिकायां सायणाचार्य्येणापि प्रकाशित एवेतरायाः पुत्रो महिदासाख्यो भूमिदेवतातो वर मवाप्य भाषितं यद् ब्राह्मणं, तदेव प्रथित मैतरेय मितीति प्रवादः। तथापि तस्यापि ब्राह्मणस्य न शक्यः कालनिर्णयः; प्रदर्शितप्रवादात्त्विद मेव हि ज्ञायते,—इतरेतिप्रसिद्धायाः कस्याश्चिदपि ऋषिरमण्याः पुत्रेणेदं प्रोक्त मिति, परं तस्मान्नैव मभिव्यज्यते,—एतद्युगीये एतस्मिन्नब्दे किल सा ऋषिरमणी तद्ब्राह्मणग्रन्थं प्रणेतारं कुमारं प्रसूयेमं जगतीतल मलङ्कृतवतीति। एवञ्चैतरेयादिग्रन्थानां कालनिर्णयाय तादृशप्रवादादीना मवलम्बन मपि सुदूरपारसागर मुत्तितीर्षोः प्लवमानकाष्ठकुशावलम्बनकल्प मेवेति॥

यदस्यैतरेयके—"एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण तुरः कावषेयो जनमेजयं पारिक्षित मभिषिषेच ; तस्मादु जनमेजयः पारिक्षितः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे। तदेषाभि यज्ञगाथा गीयते—'आसन्दीवति धान्याद् रुक्मिणं हरितस्रजम्। अश्वं बबन्ध सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजयः'–इति (८. ४. ७.)"—इत्येवमादि ; ताण्ड्यब्राह्मणे चैवं श्रूयते—"जनमेजयश्चार्बुदो ग्रावः (२५. १५.)"—इति। एवमादिश्रुतेन यदि कश्चिदध्यवस्येत्,—अर्जुनपौत्रजनमेजयात् बहुदिनानन्तर मेवैतानि प्रणीतान्यैतरेयकादीनि ब्राह्मणानीति, तथाच यौधिष्ठिरीयाया मन्यून-द्वितीयशताब्द्या मेवैषां सम्पन्नं प्रणयन मितो निर्णीत एवैतत्काल इति; तर्हि सः स्यादवश्यं भ्रमावर्त्तमग्नः ख्यातिबुद्ध्यैव वञ्चितः। ऐतरेयादीनां यौधिष्ठिरीयद्वितीयशताब्दीजत्वे हि पाणिनिसमकालत्व मेव प्रसज्येत ; पाणिनेरपि यौधिष्ठिरीयद्वितीयशताब्दीजत्वनिर्णयात् (भि ए०) ; न चेष्टा-पत्तिः ; पाणिनीये एव हि व्याकरणे ब्राह्मणग्रन्थाना मतिप्राचीनत्वेन प्रोक्तत्वाविस्वीकारात् ; न हि समकालिकाना मेव ग्रन्थानां प्रोक्तत्वेन व्यपदेशः सङ्गच्छते, नापि छन्दस्त्वादिक मुपपद्यते।

अस्मन्मते तु बभूवैव कश्चन पुराकल्पेऽपि परीक्षितो जनमेजयश्च, तत्तन्नामश्रुत्यनुसारत एवाभिमन्युपुत्रस्याभवन्नामकरणं परीक्षित इति, तथा तत्पुत्रस्य जनमेजय इति च। तद्यथा, दृश्यत एव हि भागवतादिषु सत्य-व्रता नाम, तत एव सन्नामकरणं सम्पन्नं सत्यव्रत इति ; न च सन्नामकर-णतः पश्चात् प्रणीतानि भागवतादीनि। अप्येवं वङ्गचर्वेव्रिमस्य लेखनी-जातानि कपालकुण्डलादिनो च नामानीदानीं बहून्येव वङ्गाङ्गनेषु श्रूयन्त एवेति। एव मेव समाधानं सर्वत्रैवावश्य मुररीकर्त्तव्यम् ; अन्यथा वेदेषु भोजनामश्रवणात् भोजसमसामयिकस्य वेदभाष्यकृदुव्वटस्यापि वेदसम-कालजत्वं प्रसज्येतैव, तत् कथङ्कारं वार्यतेति। तथा हि ऋक्संहितायां (८. ६. ४. ५.) श्रूयते—"भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म"—इति ; श्रूयते चैतरेयब्राह्मणे तत्रैवाभिषेकप्रकरणे—"भोजं भोजपितरम् (८. ४. १.)"

—इति ; उत्तमोव्वटेन—"मन्त्रभाष्य मिदं कृतं भोजे पृथ्वीं प्रशासति"—इति । तदत्र कथयन्तु धीमन्तो यदि नाम नामदर्शनादेव कालनिर्णयः शक्यस्तर्हि तत्तद्वेदग्रन्थाविर्भावकाल एव किं नाविरभूत् वेदभाष्यकार उव्वटो वज्रटात्मजः ? इह नेष्यते सौकार्य्य एवायं न्यायोऽन्यत्रापि सर्व्वत्रैव ; न हि कुक्कुट्या एको भागः पाकाय, अपरो भागः प्रसवाय कल्प्यत इति ॥

यच्चोक्तम्,—शतपथं नाम ब्राह्मणं पाणिनीयतोऽप्युत्तरभव मपि तु कात्यायनसमकालिकेन याज्ञवल्क्येन प्रणीतम् ; "पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु (४. ३. १०५)"—इति हि पाणिनिसूत्रम्, तत्स्थं वार्त्तिकादिकं च तत्र मान मिति। तदप्यतीव विस्मयकर मस्माकम् ; गम्यते हि तस्मादेव सूत्रात् तत्स्थात् वार्त्तिकादिकाच्च शतपथस्यापि पाणिनीयतः खलु प्राचीनत्व मेव। तथा ह्यस्त्येतत् सूत्रं पाणिनीयम्—"पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु (४. ३. १०५.)"—इति। "तृतीयान्तात् प्रोक्तार्थे णिनिः स्यात्, यत्प्रोक्तं पुराणप्रोक्ताश्चेद् ब्राह्मणकल्पास्ते भवन्ति। पुराणेन चिरन्तनेन मुनिना प्रोक्ताः। भल्लु—भाल्लविनः। शाट्यायनः—शाट्यायनिनः। कल्पे—पिङ्गेन प्रोक्तः पैङ्गी कल्पः। पुराण इति किम्? याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि, आश्मरथः कल्पः।"—इति तत्रैव वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी। तत्रैतद् विचार्य्यम्— यदि नाम याज्ञवल्क्यं ब्राह्मणं शतपथ मिति यावत् पाणिनेरनवगतं स्यात्, तर्हीह किं प्रत्युदाहरणं भवेत् ?—कातिव्याप्ति-वारणाय सूत्रे पुराणविशेषण मुपपद्येत ? न हि भविष्यमाणग्रन्थस्य शतपथादेः प्रोक्तत्वं पाणिनेरभिमतं भवितु मर्हति, तत् किंव्यावर्त्तकं सूत्रस्थं पुराणपद मिति। वस्तुतस्तु पाणिनिना यथा प्राचीनत्वेन ज्ञातं पैङ्ग्यादिकं कल्पशास्त्रम्, तथैव ज्ञात मेव आश्मरथ्यादिकं च ; अतएव प्रोक्तत्वेन तेषां सर्व्वेषा मेव ग्रहणसम्भवेऽनिष्टं प्रसज्येतेति प्राचीनेष्वपि कल्पेषु ये पुराणप्रोक्ताः = प्राचीनतमाः, तेभ्य एव णिनिर्विधाय आश्मरथ्यादिभ्यो णिनिप्रसङ्गो वारितः ; तथा सर्व्वेभ्य एव कल्पेभ्योऽपि प्राचीनेषु सुतरां प्राचीनतरेषु ब्राह्मणग्रन्थेषु सर्व्वत्रैव णिनिप्रसङ्गवारणाय

तत्रापि पुराणविशेषणं सार्थकम्; सति हि पुराणविशेषणे प्राचीनतरेभ्यः सर्वेभ्य एव ब्राह्मणग्रन्थेभ्यो न भवति णिनिः; अपि तु तत्रापि ये पुराणप्रोक्ताः = प्राचीनतमाः, तेभ्य एवेति सिद्धं शाट्यायनिनो ब्राह्मणमित्यादि; ये तु प्राचीनतरेष्वपि ब्राह्मणग्रन्थेषु शाट्यायनादिपरभवप्रोक्ताः न तेभ्यो णिनिरिति सिद्धं याज्ञवल्क्यं ब्राह्मण मित्यादि च। एवञ्चातिप्राचीनेष्वेव पुराणप्रोक्तत्वं तदितरत्वं चेष्टं पाणिनेरिति याज्ञवल्क्यब्राह्मणादेरप्यतिप्राचीनत्वमक्षत मेव।

एव मेतत्सूत्रस्थं वार्त्तिक मप्यस्मन्मतसाधक मेव। तथाहि—"पुराणप्रोक्तेषु याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वात्"—इति वार्त्तिकम्। शाट्यायनादिप्रोक्तानां ब्राह्मणानां, पिङ्गादिप्रोक्तानां कल्पानाञ्च यथा पाणिनिपूर्वप्रोक्तत्वम्, तथैव याज्ञवल्क्यादिप्रोक्तानां ब्राह्मणाना मश्मरथादिप्रोक्तानाञ्च कल्पाना मिति सर्वेषा मेवैषां पाणिनिपूर्वप्रोक्तत्वेन तुल्यकालत्वात् पुराणप्रोक्तत्वं समान मिति सर्वेभ्य एवैतेभ्यो णिनिः प्रसक्तः; तन्निवारणाय याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधरूपो यत्नविशेषः कर्त्तव्य इति च तद्वार्त्तिकाशयः। एवञ्चैतद्वार्त्तिकारम्भात् भगवतः कात्यायनस्य अतिप्राचीनेष्वेव ब्राह्मणेषु कल्पेषु च पुराणप्रोक्तत्वापुराणप्रोक्तत्वनिर्णये संशयः, तन्निरासाय च यत्नोऽवश्यं कर्त्तव्य इत्येवाशयः फलितः। कात्यायनसमकालिकस्यैव कस्यचित् याज्ञवल्क्यस्य तु सति शतपथनिर्मातृत्वे तत्र पुराणप्रोक्तेष्विति णिनिप्रसङ्ग एव कथम्? कथं वा तन्निरासाय वार्त्तिकारम्भो भवेत् प्रयोजनीयः?। ततश्च ततो पाणिनिसमकालिकानां पाणिनिसदृशानाञ्च धीमतां प्राचीनतमेष्वपि ग्रन्थेषु पौर्वापर्यनिर्णयो यथा सुगमः, न तथा तत्परकालिकानां कात्यायनादीना मपीति तदानी मेव याज्ञवल्क्यादीनां परिगणनं सप्रयोजन मासीत्, तत् किं मन्दतमानां त्वस्मादृशाम्।

एव मेतदीयं भाष्यवाक्यमस्मन्मतपोषक मेव। तथाहि—"पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्वित्यत्र याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः। याज्ञवल्क्यानि ब्राह्मणानि, सौलभानीति। किं कारणम्? तुल्यकालत्वात्; एतान्यपि हि

तुल्यकालानीति"—इत्येव तद्भाष्यम् । "तुल्यकालत्वादिति—शाट्यायनादि-प्रोक्तैर्ब्राह्मणैरेककालत्वादित्यर्थः"—इत्येव च तद्योतयन् कैयटो जैयटात्मजः। यद्यपीह वार्त्तिकमत मेवानुमोदितं भाष्यकारेणेति गम्यते, तथापि नो न क्षतिः। श्रीमन्नागेशभट्टस्य मते तु शाट्यायनादिसमकालतैव याज्ञवल्क्यादि-प्रोक्तानां शतपथादीनाम्; अतस्तेभ्यो णिनिः प्राप्तः, कात्यायनवचनेन वारितोऽनुमोदितश्च तद्वचनं भाष्यकारेणेति (ल० श० शे०)। तथाहि—"याज्ञवल्क्यानीति। कण्वादिभ्य इत्यर्थः। ते हि पाणिन्यपेक्षया आधुनिका इत्यभिमानः; भाष्ये तु शाट्यायनादितुल्यकालत्वात् * * * वचन मेवा-रब्धम्"—इति। वस्तुतो भाष्ये एतत्पूर्व मेव "छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि (पा० ४. २. ६६.)"—इत्यत्रोक्तम्—"वक्तव्यमेतत् 'याज्ञवल्क्यादिभ्यः प्रतिषेध-स्तुल्यकालत्वात्'—इति। तन्नैव वक्तव्यम्; तद्विषयता च न भवतीति"—इति। "वक्तव्यमेतदिति। पुराणप्रोक्तेष्वित्यत्र"—इत्येव च तत्र कैयटः। तथा च अतिप्राचीनेष्वेव ब्राह्मणकल्पग्रन्थेषु ये पुराणप्रोक्ताः, तत्रैव णिनिः पाणि-निना विहितः; ये तु नूतनप्रोक्ताः, तत्र तु णिनिविषयतैव नास्तीति व्यर्थं वार्त्तिक मिति तद्भाष्याशयः। पाणिनिकालेऽपि ये ग्रन्था अतिप्राचीना इति प्रसिद्धा अतएव प्रोक्ता इत्येव व्यपदिष्टास्तदानीन्तनैः शिष्टैः, तेष्वेव के पुराणप्रोक्ताः के वा नेति निर्णयायैव परिगणन मवश्यं कर्त्तव्य मिति वार्त्तिककारमतम्; "व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादल-क्षणम्"—इति भाष्येच्छा च तत्खण्डनं योग्य मित्येवात्र सारम्। तदित्थं सूत्रकारवचनात्, वार्त्तिककारवचनात्, भाष्यकारादिवचनाच्चेद मेव सिद्धम्,—याज्ञवल्क्यादिप्रोक्तं शतपथादिकं शाट्यायनादिभ्योऽर्वाचीन मपि पाणिनीयतः खलु प्राचीनतम मेवेति।

वार्त्तिककारकात्यायनसमकालिकः कश्चन याज्ञवल्क्यो नासीदासीदेति नास्मद्विचारविषयः;—अपि तु शतपथप्रवक्ता याज्ञवल्क्यस्तु वार्त्तिककार-कात्यायनसमकालिकः कथ मपि नैव; पाणिनिसमकालिकोऽपि न सः कथ मपि; प्रत्युत पाणिन्यादयो यस्मिन् युगे जाताः, यस्मिन् कल्पे जाताः,

ततोऽपि पूर्वतन एव ; किन्तु तस्य शाकटायनादिसमकालिकत्वाभावेऽपि शाकटायनाज्ञानमत्यन्तवितथ मेवेति तत्कालनिर्णयोऽप्यशक्य मज्ञस्य एवेति शम्॥

(११)

अथैतर्हि समालोचयितव्य मस्ति के विषयाश्चैतन्निरुक्तप्रतिपाद्या इति। सर्वेषा मेव वेदाङ्गानां साक्षात्परम्परया वा वेदार्थज्ञान मेव प्रयोजनम्, तत्साधनायोपदेश्य एवैकः प्रतिपाद्यविषय इति तु वेदविन्मसिद्ध मेव; तदिह निरुक्ते वेदार्थज्ञानसाधनाय तत्प्रसक्तश्च येऽखिलविषयाः प्रतिपादिताः, तानेव व्याकर्तुं समग्र मेवेमं ग्रन्थं समासतः किञ्चिद्व्यस्ततयालोचयाम इति यावत्।

अत्रैतस्य हि निरुक्तशास्त्रस्य बीजानि पुरासन् श्रुतिवारिधौ विकीर्णानि; अतएवोच्यत इद मपि शास्त्र मानुश्रविक मिति। ततो ब्राह्मणग्रन्थेषु यथाप्रयोजन मेकैकं चीयमान मङ्कुरितम्; तस्मादेव च तस्य सम्प्रत माहवाक्षीभूतग्रन्थान्तर्गतत्वम्। ततोऽनुब्राह्मणेषु विशेषतः प्रोच्यमानं परिपुष्टम्। तत एव काले निदानसूत्रेषु पल्लवितं सत् प्रकरणविशेषात्मकत्व मुपगतम्। ततस्तेभ्य एव शाकपूण्यादिभिः शाखाप्रशाखादिभिः सञ्जितः प्रणीतो ग्रन्थविशेषो निरुक्त मिति। तान्येव सर्वाण्यवलम्ब्य कृत मेतन्निरुक्तं भगवता यास्केन पुष्पितं फलितश्चैव मेवेति वृद्धाः।

तस्यास्य प्रथमाध्यायस्तु ग्रन्थभूमिकारूपः; तत्र निघण्टुनिर्वचनादीनि च प्रतिपादितानि। द्वितीयतृतीयाध्याययोर्निर्वचनप्रकारादिकथनपूर्वकं भाषितं नैघण्टुककाण्डव्याख्यानम्। चतुर्थादिषु तु त्रिष्वध्यायेषु ऐकपदीत्वाख्यापनपूर्वकं कृतं नैगमकाण्डव्याख्यानम्। तत उत्तराधीतेषु षट्स्वध्यायेषु दैवतावबोधनपूर्वक माख्यातं दैवतकाण्डव्याख्यानम्। इत ऊर्द्ध्व मतिस्तुति मधिकृत्यात्मतत्त्वोपदेशादीनि प्रदर्शितानि त्रयोदशाध्यायरूपे प्रथमपरिशिष्टे। ततश्च चतुर्दशाध्यायात्मको द्वितीयपरिशिष्टः; तत्रोर्द्धमार्गगति मधिकृत्याख्यातानि च परमपुरुषार्थसाधनानीति सङ्क्षेपः॥

किञ्चिद्विशदयामचेद मालोचनम् ।—

(१) यद्यप्येतन्निरुक्तं खलु निघण्टुभाष्यरूप मेव, परं न खलु नैघण्टुकानां सर्वेषा मेव पदानां व्याख्यानान्युक्तानि । यथाहि—नैघण्टुकसमाम्नाये पृथिव्या नामधेयानि एकविंशतिसङ्ख्यकानि परिपठितानि दृश्यन्ते, तेषा मेक मेव गौरिति व्याख्यातं द्वितीयाध्यायीयेन समग्रद्वितीयपादेन (२ भा० १७५—१९४ पृ०); अपरेषाम्पुनर्नाम्ना मुल्लेखो ऽपि न कृतः । अत एवोक्तं तदन्ते वृत्तिकृता—"अनुक्रमणं त्वधिकृतम्, तस्मिन् गोशब्द एको निरुक्तः प्रकारोपदर्शनार्थम्"-इत्यादि ।

(२) प्रसङ्गसङ्गत्या वैदिकतत्त्वान्यपीह बहूनि प्रतिपादितानि । तद्यथा —"पुरुषविद्यानित्यत्वात् कर्मसम्पत्तिर्मन्त्रो वेदे (२भा० २४पृ०)"-इत्येव-मादीनि ।

(३) व्याख्यातानि चेह स्वप्रदर्शितनिगमस्थितपदादीनि च प्रायः सर्वा-ण्येव । अतएवोक्तं निघण्टुटीकाकृता—"नैघण्ट्वागतेष्वेव पदेष्वध्यर्द्धशत-त्रयमात्राणि पदानि भाष्यकारेणैव तत्र तत्र निगमेषु प्रसङ्गान्निरुक्तानि (१ भा० ४पृ०)"-इति ।

(४) मन्त्रस्थितपदान्येव चात्रोदाहरणत्वेन प्रायः सर्वत्रोपात्तानि ; ब्राह्म-णीयानि तु न तथादृतानि ; तथाचेदानीं मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयत्वेऽपि मन्त्रगताना मेव पदानां व्याख्यानेन वेदव्याख्याने कृतकृत्यम्मन्यो बभूव स इति चावगम्यते । प्रत्यक्षयोग्ये कृतं मानान्तरोपादानेन ।

(५) नात्र च मन्त्रगताना मेव पदानां निर्वचनानि समुपदिष्टानि ; अपि तु तत्सन्नियोगात् लौकिकानाञ्च बहूनाम् । तद्यथा निर्वचनारम्भे एव —गोशब्दनिर्वचनप्रसङ्गात् पयः-शब्दस्य कृतं निर्वचनम्,तत्प्रसङ्गात् क्षीर-शब्दस्यापि (२ भा० १७५ पृ०)। एव मेवोत्तरत्रापि बहुत्र ।

(६) लोकवेदयोः साधारणा विषयश्चात्र बहव उक्ताः । तद्यथा — "चत्वारि पदजातानि"-इत्यादयः, "षड् भावविकारा भवन्ति"—इत्येव-मादयश्च (२ भा० ७, ३४ पृ०)।

(७) सम्प्रदर्शितेषु नैगमेषु कृतानां पदनिर्वचनादीनां स्वकपोलकल्पितत्वदोषपरिहाराय मतभेदप्रकाशनाय च पूर्वाचार्याणां बहूना मेव नामादीन्यपीह कीर्त्तितानि । तद्यथा—आग्रयणः, आग्रायणः, आचार्याः, एके, ऐतिहासिकाः, औदुम्बरायणः, औपमन्यवः, और्णवाभः, कात्थक्यः, क्रौष्टुकिः, गार्ग्यः, गालवः, चर्मशिराः, तैटिकिः, नैदानाः, नैरुक्ताः, परिव्राजकाः, पार्षदानि, मनुः, याज्ञिकाः, पूर्वे याज्ञिकाः, वार्ष्यायणिः, वैयाकरणाः, शाकटायनः, शाकपूणिः, शाकल्यः, स्थौलाष्ठीविः, हारिद्रवकम्—इत्यादिसूची मवलोक्य निरुक्ते द्रष्टव्यानि ।

(८) निर्वचनान्येव प्रदर्श्य च न मेने यास्कः स्वकृतकृत्यताम् ; अपि तु मन्त्रार्थज्ञानाय यथायथा यतितव्यम्, तत्सर्वं मनेनैवोपदिष्टम् । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादस्तु सर्व एवैवमर्थकः (२ भा० १४७—१७४ पृ०)। एव मन्यत्रापि ।

(९) विरुद्धार्थवादिना मपि मन्त्राणां तात्पर्यपरिग्रहेण प्रामाण्यं स्वीकार्य मित्यपि प्रादर्शि तेन । तद्यथा—"यथो एतन्नियतवाचो युक्तयो नियतानुपूर्व्या भवन्तीति, लौकिकेष्वप्येतत् । तद्यथा—(२भा० ११२पृ०)"-इत्यादि ।

(१०) आम्नायीयेषु वेदार्थेषु सिद्धान्तकरणप्रकारश्चोपदर्शितः । तद्यथा—"पद्वदवसं गावः पथ्यदन मवतेर्गत्यर्थस्यासौ नामकरणस्तस्मान्नावगृह्णन्ति (२भा० ११९ पृ०)"-इत्यादिः ।

(११) पूर्वतनैः ऋषिभिरपि कृतेषु ग्रन्थेषु न तस्यासीद् भ्रमशून्यत्वविश्वासः, अपि तु भ्रमविजृम्भितत्वप्रदर्शने तादृशसिद्धान्तापाकरणे च नैवार्षानार्षविचारः कर्त्तव्यः प्रत्युत सर्वत्रैवास्ति भ्रमसम्भवः, अतोऽतिविश्वासः सर्वत्रैव दूषणीयः, परीक्षणीयाश्च सर्व एव सिद्धान्ताः, परीक्षया प्रमाणिते च तत्र भ्रमे कर्त्तव्य एवानादर इत्येषोऽप्युपदेशो ध्वनित एवेह । तद्यथा— बभूव शाकल्यो नाम ऋषिः ऋक्संहितायाः पदकारः, पाञ्चालो बाभ्रव्य ऋषिश्च तदवरमनेनैव क्रमप्रवक्ता । इहैकत्रैव तयो-

उभयोरपि भ्रमः प्रदर्शितः—(३भा० २५५ पृ०) "वायः, वेः पुत्रः। * * *। वेति च य इति च चकार शाकल्यः। उदात्तं त्वेवं माख्यात मभविष्यत्, असुसमाप्तश्चार्थः"—इति।

(१२) उणादिसूत्राणा मपि बह्वचानामादरः सूचितः। उक्तं हि यास्कादेशे 'व्योम'—इत्यस्यार्थो 'व्यवने'—इति (४ भा० २२६ पृ०); तथा च विपूर्वकादवतेरेव व्योम नाम इति वक्तुस्तदभिप्रायः; पदकारादीना मप्ययमर्थः सम्मत एव; तत्र 'वि॒ऽव्योमन्'—अवग्रहादिदर्शनात् (ऋ० सं० ५० २. ३. २२. १.)। उणादिसूत्रेण तु 'व्येञ् संवरणे'—इत्यत एव मनिनि निष्पद्यते व्योमेति (उ० सू० ४. १५०.)। एवं मन्त्राणापि बह्वचैन स्पष्टम्।

(१३) यत्र यत्र संहितानिष्टतोऽवग्रहे मतभेदो विद्यते, तादृशपदानां तथा निर्वचनद्वैविध्य मपि प्रकटितं बह्वचैन। तद्यथा— अस्ति सूर्यशब्दस्यावग्रहे पदकारादीनां मतभेदः; बह्वृचां पदक्रमग्रन्थयोः क्वापि न क्वाप्यवगृहीतः पठ्यते सूर्यशब्दः; छन्दोगानान्तु क्वचित् क्वचिदवगृहीतोऽपि 'सु। ऊर्यस्य'—इत्यादि (सा० छ० प० ६. १. ५. ६.)। अनयनाच्च कृत मेव तथा निर्वचनद्वैविध्यम्—"सूर्यः, सर्त्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा"—इति ४भा० २७४पृ०; ततश्च गम्यते—बह्वृचपदकारमते सर्वत्रैव सर्त्तेः सुवतेर्वा निष्पद्यते सूर्य इति न तेन तत्रावग्रहः कृतः क्वापि; सामपदकारनये तु अर्थानुरोधतः क्वचित् सर्त्तेः सुवतेर्वा क्वचित् स्वीर्यतेः (सूपसर्गपूर्वादीर्यतेः) सौकार्ये सूर्यनामेति क्वचिदवग्रहः कृतः क्वचिन्नेति च। तथाहि—छन्दःपदसंहितायाः बह्वप्रपाठकोऽप्रथमार्द्धस्य पञ्चमे दशति द्वितीये मन्त्रे 'सूर्यम्'—इत्यनवगृहीत मेव पठितम्, परं तत्रैवानुपदं षष्ठे ऽवगृहीतं 'सु। ऊर्यस्य'—इति। एवं मित्रशब्दोऽपि द्वाभ्या मेकतश्च निरुक्तः—"मित्रः, प्रमीते स्त्रायते सम्मिन्वानो द्रवतीति वा मेदयतेर्वा"—इति ४भा० १०८ पृ०। अतएव बह्वृचां "प्रेष्ठं वो अतिथिं स्तुषे (ऋ० सं० ६. ६. ५. १.)"—इत्यस्य पदपाठे 'मित्रम्'—इत्यनवगृहीतं श्रूयते; छन्दःपदसंहितायान्तु तत्रैव मन्त्रेऽवगृहीत मेव 'मि। त्रम्'—इति (सा० छ० प० १. २. १. ५)।

पुत्रशब्दोऽप्येव मेव द्वाभ्या मेकतश्च निरुक्तः—"पुत्रः, पुरु त्रायते निपरणाद्वा पुं नरकं ततस्त्रायत इति वा"—इति २भा० १६६पृ० । अतएव बह्वृचाम् "इन्द्र क्रतुं न आभर (ऋ० सं० ५. ३. २१. ६.)"—इत्यस्य पदपाठे 'पुत्रेभ्यः'—इत्यनवगृहीतं श्रूयते ; छन्दःपदसंहितायां तु तत्रैव मन्त्रेऽवगृहीत मेव 'पु । त्रेभ्यः'—इति (सा० छ० प० ३. २. २. ७.)। सखिशब्दस्तु यास्केन द्विर्निरुक्तः, परिशिष्टेऽप्येकत्र (३भा० ४३३पृ०, ४भा० ३६०,३८० पृ०), परं समाननामोपपदात् ख्यातेरित्येकविध एव सर्वत्र ; तथा च तत्पदपाठे खण्डवग्रहेणैव भवितव्यम् ; न च तथा दृश्यते बह्वृगग्रन्थेषु। तथाहि—"इमं स्तोम मर्हते (ऋ० सं० १. ६. ३०. १.)"—इत्यस्य पदपाठे 'सख्ये'—इत्यनवगृहीत मेव श्रूयते ;—छन्दःपदसंहितायान्तु तत्रैव मन्त्रेऽवगृहीतं 'स । ख्ये'—इति (सा० छ० प० १. १. २. २. ४.) । वस्तुतः सर्वत्र पदकाराभिप्रायबोधोऽस्माकं दुरूह एव ; क्रमकारास्तु तदनुगताः, जटादिपाठाश्च तन्मूलका एव। बहुत्र तु सामपदसंहिताया मनवगृहीत मपि बह्वृचां पदपाठेऽवगृहीत मेव श्रूयते। तद्यथा—"अग्ने मृळ महाँ असि (ऋ० सं० ३. ५. ६. १.)"—इत्यस्य बह्वृक्पदपाठे 'देव ऽयुम्'—इत्यवगृहीतम् ; छन्दःपदपाठे तु 'देवयुम्'—इत्यनवगृहीत मेव (सा० छ० प० १. १. ३. ४.)। एवम् "इन्द्र मिद्देवतातये (ऋ० सं० ५. ७. २५. ५.)"—इत्यस्य बह्वृक्पदपाठे 'देव ऽतातये'—इत्यवगृहीतम् ; छन्दःपदपाठे तु 'देवतातये'—इत्यनवगृहीत मेव (सा० छ० प० ३. २. १. ७.) स्थित मिति सङ्क्षेपः ।

(१४) यदि क्वचिद् वेदव्याख्याने प्रामाणिकानां व्याख्यातॄणां मतान्तरता लक्ष्येत, तत्र विनिगमनाविरहात् सर्वेषा मेव मताना मादरोऽस्माकं कर्त्तव्य एवेत्यपि निदर्शितम् । तद्यथा—ऋक्संहितायाः पदकारः शाकल्यो नाम ऋषिः ; सामवेदीयायाश्छन्दोनामसंहितायाः पदकार ऋषिर्गार्ग्यो नाम च ; तदेतावुभावेव प्रामाणिकौ वेदव्याख्यातारौ ; —एतयोरनुगताः क्रमादिकाराश्चातुर्ग्रन्थादिग्रन्थकाराश्चावश्यं प्रामाणिका एवेत्यत्र च नैवास्ति

संशयः। अस्ति चैको मन्त्रो "यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति"-इति ऋक्संहितायाम्; छन्दःसंहितायाञ्च। तत्र ऋक्पदग्रन्थे, तदनुसृतेषु क्रमग्रन्थादिषु च यदवगम्यते 'मेहनास्ति'-इति पदद्वयम्; तदेव छन्दःपदग्रन्थ, तदनुसृतेषु सामग्रन्थादिषु क्रमग्रन्थादिषु चावगम्यते पदमनुस्यूतत्वेन; तदेव द्विविधं पदच्छेदोऽभ्युपेयोऽस्माभिर्विनिगमनाविरहादिति बोधयितुं मुक्तम्,—"मेहनास्ति * * * मंहनीयं धनम् अस्ति यत्, म इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि"-इति ७भा० ३८७पृ०। अत्रैतदपि परिव्यक्तम्—संहिताभेदकृतः पाठभेदोऽप्यत्राभ्युपेय इति। यथा—"यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति"-इति ऋक्पाठः (४. २. १०. १.); "यदिन्द्र चित्र म इह नास्ति"-इति तु सामपाठः (४. २. १. ४.)।

(१५) मन्त्रकृता मृषीणां रचनाविधिष्वपि मत्यः सर्वथा स्थापनीयो वेदार्थबुभुत्सुभिरित्यपि ध्वनितम्। तद्यथा—"अभ्यासे भूयांस मर्थं मन्यन्त,—यथाहोदर्शनीयाहोदर्शनीयेति: तत् परुच्छेपस्य शीलम्; परुच्छेप ऋषिः (४ भा० १४९ पृ०)"-इत्यादि।

(१६) मन्त्रार्थं निर्ब्रुवता प्रकरणा मप्युपेक्षितव्य मिति च ध्वनितम्—"उप प्रागात् सुमन्मे धायि मन्म * * * इत्याश्वमेधिको मन्त्रः (३भा० २३२पृ०)"-इत्येवमादिभिः।

(१७) कालभेदतो देशभेदतश्च नामभेदादीन्यपि सम्भाव्यानीति चेह ज्ञापितानि। तद्यथा—"आर्जीकीयां विपाडित्याहुः। * * *। पूर्व मासीदुरुञ्जिरा"-इति ४ भा० ३९ पृ०। "विजामातेति शश्वद्दाक्षिणाजाः क्रीतापति माचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः"-इति च ३ भा० १७९ पृ०। "गर्त्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी (२ भा० २६६ पृ०)"-इत्येवमादीनि च।

(१८) मन्त्राणा मुत्पत्तिवीजान्यपि सुन्दर मभिबोधितान्येतेन। तथाहि—"अथापि शपथाभिशापौ ०——०; अथापि कस्यचिद् भावस्याचिख्यासा ०——०; अथापि परिदेवना कस्माचिद् भावात् ०——०;

यथापि निन्दाप्रशंसे ०——० ; एवं मुखावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति"—इति १भा० २६६ पृ० ।

(१९) अपि मनुष्याणा मेवाध्ययनादितपःप्रभावादृषित्वं स्थापितम् । "तद् यदेनांस्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्, तदृषीणा मृषीत्वम्"—इत्येवमादिभिः (२भा० १६६पृ०)। परिशिष्टेऽपि तथा "मनुष्या वा०——० यदेव किञ्चानूचानोऽभ्यूहत्यार्षं तद् भवति"—इति ४ भा० ३५८ पृ० ।

(२०) मन्त्राणा मुत्पत्तौ च बहूना सांसारिकघटनादीना मेव हेतुत्वं निरूपितम् । तद्यथा—"त्रितं कूपेऽवहित मेतत् सूक्तं प्रतिबभौ (२ भा० ३९४ पृ०)"—इति, "इदम्मे ऽदादिदम्मे ऽदादित्यृषिः प्रसङ्ख्यायाह (२ भा० ४१७ पृ०)"—इति, "ऋषिपुत्री विलपितं वेदयन्ते (३ भा० १० पृ०)"—इति च । तथाच यद्यपि मीमांसकमते सर्व एव मन्त्रा यज्ञ-सम्पादनायैव दृष्टाः, परं यास्कमते तु नैव सर्वेषां यज्ञसम्पादनायैवोत्पत्ति-रित्यपि सुव्यक्तम् ।

(२१) वेदार्थबोधस्यातिदुरूहत्व मपि बोधितम् । तद्यथा—"अप्येकः पश्यन्न पश्यति"—इत्यादि २ भा० १३२—१४३ पृ० ; एवमन्यत्रान्यत्रापि । परिशिष्टेऽपि "यस्तन्न वेद किं ऋचा करिष्यति (४ भा० ३५२ पृ०)"—इति, "अयं मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहः"—इत्यादि, "तस्मात्तपसा पार मीप्सित-व्यम्" —इत्यादि च (४ भा० ३५७—३६५ पृ०) ।

(२२) मन्त्राणां दैवतनिर्णयस्यापि दुरूहत्वं वेदार्थबोधगर्वस्याकर्त्तव्य-त्वञ्चेत्येतद्द्वय मपि दृष्टान्तप्रदर्शनेन दृढीकृतम् । तद्यथा—"शाकपूणिः सङ्कल्पयाञ्चक्रे सर्वा देवता जानामीति । तस्मै देवतोभयलिङ्गा प्रादुर्बभूव । तां न जज्ञे । तां पप्रच्छ विविदिषाणि त्वेति । सास्मा एता मृच मादिदे-शैषा मद्देवतेति"—इति २भा० १८८पृ० ।

(२३) वेदार्थविषये क्वचित् क्वचित् स्वस्यापि संशयः स्थापितः । तद्यथा —"पूषा त्वेतश्च्यावतु (ऋ० सं० ७. ६. २२. ३.)"—इत्येतस्या ऋचो व्याख्यानावसरे स्वकण्ठरवेणैवोक्तम्—"स त्वैतेभ्यः परिददत् पितृभ्य इति

सांशयिकस्तृतीयः पादः । पृषा पुरस्तात् तस्यान्वेदेश इत्येकम्, अविनष्ट-रियात् तस्य प्रकीर्त्तनेत्यपरम्"—इति ३भा० ३५० पृ० ।

(२४) वैदिकोपाख्यानाना मुपमादिमूलकत्वरूपेणनावास्तविकत्व मपीह ख्यापितं बहुत्र । तद्यथा—"तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति (२भा० २१७ पृ०)"—इत्येवमादीनि समालोच्यानि ।

(२५) मन्त्रेषु श्रुताः स्वस्रादिसम्बन्धिशब्दा अपि साहचर्यादिमूलका गौणार्था एव, न तु मुख्यार्था इति चेह बहुत्रावेदितं तेन । तद्यथा—"उषस मस्य (आदित्यस्य) स्वसार माह,—साहचर्याद्रसहरणाद्वा (२ भा० ३२१ पृ०)"—इत्यादि ।

(२६) मीमांसाग्रन्थेषु यथा ब्राह्मणग्रन्थस्थाना मपि प्रावाहणिरित्येव-मादीनां सर्वथा मेव मनुष्यापदानां यौगिकत्वं तथा कल्पितव्यक्तिवाचकत्वञ्च सिद्धान्तितम्; नात्र तथा; इह तु प्रकृतव्यक्तिनामान्यपि श्रूयन्त एव मन्त्रेष्वपि, तत् किं ब्राह्मणवाक्येष्वपीति स्फुट मभ्युपगतम् । तद्यथा—"कुरुङ्गो राजा बभूव: कुरुगमनाद् वा कुलगमनाद्वा (३ भा० २३१ पृ०)"—इति, "त्रिवृता व्रततिर्भवति (३ भा० २५५ पृ०)"—इत्यादि च ।

(२७) प्रमाणरूपतया ब्राह्मणवचनान्यपीह बहून्युद्धृतानि; तद्यथा—"षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं समासेन", "सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रा इति च ब्राह्मणं विभागेन (२ भा० ४६० पृ०)"—इत्येवमादीनि ।

(२८) प्रसङ्गसङ्गत्या बहूनां ब्राह्मणवचनानां चाटुकारवचनत्वेना-प्रामाण्यञ्चेह दर्शितम् । तद्यथा—"बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति"—इति ३ भा० ४१६ पृ० ।

(२९) वेदानां प्रामाण्यं तु हृदयेनैवाङ्गीकृत मासीत्तस्य खलु भगवतो यास्कस्य । अतएवोक्तम्—"आम्नाय वचनादहिंसा प्रतीयेत (२ भा० ११२ पृ०)"—इति, "आम्नायवचनादेतद् भवति (३ भा० ४१६ पृ०)"—इत्यादिकम् ।

(३०) पौर्वतनीयानि विज्ञानानि चेह प्रसङ्गतः कतिचित् निदर्शितानि। तद्यथा—द्वितीये भागे १८१, १८५, १९२, १९५, २१५, २१७, २३०, २३३ (द्विः), ३७८, ४०७, ४११, १३०, ४६२ (द्विः) ४७४ पृष्ठेषु द्रष्टव्यानि; विशेषतः परिदर्शनादन्यान्यपि। एवं तृतीयचतुर्थभागयोरपि। वस्तुतो निरुक्तप्रणयनकाले हि विपश्चितां हृदयाः खलु वैज्ञानिकभावपूर्णा एवासन्; अतएव "दिवं जिन्वन्त्ययः (३भा० ११४पृ०)"—इत्येतादृशस्य विज्ञानगर्भवचनस्यापि निगदव्याख्यातत्व मुररीकृत्याव्याख्येयत्व मुक्तं यास्केनेति दिक्।

(३१) तदानीं प्रचलिताः सामाजिकव्यवहारकथाश्चाख्याता इह प्रतीयन्ते क्वचित् क्वचित् प्रसङ्गतः। तद्यथा—"स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः, पुंसोऽपीत्येके"—इति २ भा० २५६ पृ०। "देवरः कस्मात्? द्वितीयो वर उच्यते"—इति २ भा० ३१५ पृ०। एवमादयः। अपि मांसाहारस्य च तदासीदेव प्राबल्यम्। तथा चाह—"मांसं माननं वा मानसं वा मनोऽस्मिन् सीदतीति वा"—इति २भा० ३७८ पृ०। सोदरभिन्नानां पुत्राणा मप्रागल्भ्य मतीवेति च। तदाह—"अन्योदर्यो मनसापि न मन्तव्यो ममाय मिति (२भा० २५७पृ०)"—इत्यादि।

(३२) पापपुण्ययोश्चात्र बोध उपदिष्टो दिक्प्रदर्शनेन। तद्यथा—"न पापा मन्यामहे;—नाधनाः, न ज्वलनेन हीनाः; अस्त्यस्मासु ब्रह्मचर्य मध्ययनं तपो दानकर्म इत्यृषिरवोचत् (३ भा० २४७ पृ०)"—इति, "सप्त मर्यादाः कवयश्चक्रुः। तासा मेका मप्यधिगच्छन्नंहस्वान् भवति। स्तेयम्, तल्पारोहणम्, ब्रह्महत्याम्, भ्रूणहत्याम्, सुरापानम्, दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः पुनः सेवाम्, पातके नृतोद्य मिति (३ भा० २५१ पृ०)"—इति, "ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि, स्नातायानुलेपनम्, पिपासते पानीयम् (३भा० ३७२ पृ०)"—इत्यादि। किञ्चेहोक्तं स्नातायानुलेपन मिति च चिन्तनीयम्।

(३३) प्रकृतिपुञ्जाना मेव चेह देवत्व मुररीकृतम्। तदत्र मत्कृता नैरुक्तदैवतसूची विशेषतः पर्य्यालोच्या।

(३४) देवतानां पुरुषाकारादिचिन्तनस्यातात्त्विकत्वं द्योपन्यस्तम् "अथा-कारचिन्तनं देवतानाम्"–इत्येवमादिभिः (३ भा० ३३१—३४३ पृ०)।

(३५) ईश्वरस्थान मपि द्विविधं प्रकटितम्। तद्यथा—"ईश्वरः सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः"–इति, "ईश्वरः सर्वेषा मिन्द्रियाणां गोपायि-तात्मा"–इति च २ भा० ३०२ पृ०। वस्तुतस्त्वार्थयोः सर्वथैव एकेश्वरत्वा-दित्वे एव तात्पर्यम्। अस्य हि परमात्मनो विशेषनामरूपाभावात् सर्व-रूपैः सर्वनामभिश्चोपास्यत्व मेवार्यसम्मतम्। अतएव यथाप्रयोजनं अन्य-स्याजस्य च स्तुतिरुपपद्यते वेदे। तथाचाह्वाय मपि—"एक मात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्तीन्द्रं मित्रं वरुण मग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तम्"–इति ३ भा० ३६० पृ०।

(३६) पुरुषशब्दनिर्वचनावसरे औपनिषदं ब्रह्मज्ञान मपि वर्णितं किञ्चित्—"यस्मान्नापर मस्ति किञ्चित् (२ भा० १६५ पृ०)"–इत्यादिना। ततो "ब्रह्म स्वयम्भु (१६६ पृ०)"–इति च। अस्य टीका नु मूलसम्मता न वेति संशय एवास्माकम्।

(३७) एतद्वितीयपरिशिष्टे तु बहवो दार्शनिकवाचा अपि दृश्यन्ते। तद्यथा—"आकाशगुणः शब्दः"–इत्येवमादयः (४ भा० ३७० पृ०)।

(३८) तत्रापि साङ्ख्याना मादरातिशयो दृश्यते। "अथैष महानात्मा त्रिविधो भवति—सत्त्वं रजस्तम इति (४ भा० ३७० पृ०)"–इत्येव-मादयो द्रष्टव्याः।

(३९) पुनर्जन्मविवेकश्चाख्यातः, तत्र च साङ्ख्ययोग मिति स्पष्ट मभि-हितम्। "मृतश्चाहं पुनर्जातः"–इत्यादि, "शुभाशुभं कर्म्मतच्छरीरस्य प्रमाणम्"–इत्यन्तञ्च द्रष्टव्यम् (४ भा० ३७४ पृ०)।

(४०) तत्रैव शारीरिकतत्त्वानि च कानिचिदभ्युक्तानि। "अष्टोत्तरं सन्धिशतम् (४ भा० ३७५ पृ०)"–इत्येवमादीनि।

(४१) सपरिशिष्टश्चैतन्निरुक्त मुपसंहृतं मोक्षविज्ञानात्मपरमपुरुषार्था-ख्यापनेनातिमधुरेणेति। तद्यथा—"सरूपतां सलोकता मश्नुते (४ भा०

४०५ पृ०)" -इति, "मृत्योर्मुक्षीय मा मृतात् (४ भा० ४१० पृ०)"-इति, "सैषा सर्वभूतनिवासा, ब्रह्मणः साष्टिं सरूपतां सलोकतां गमयति य एवं वेद (४ भा० ४१२ पृ०)"-इति च। तदित्थं सर्वेषा मेव वेदवेदाङ्गानां परमपुरुषार्थोपदेश एव चरम उद्देश्य इति सिद्धम्॥

(१२)

"अथार्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्"-इति सायणीयप्रथमलक्षणलक्षितस्य, मूलात्मनिरुक्तस्य, वस्तुतो निघण्टुसमाम्नायस्य टीका येह सम्पादिता; किञ्च "एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्था यत्र निःशेषेणोच्यन्ते तन्निरुक्तम्"-इति सायणीयद्वितीयलक्षणलक्षितस्य, भाष्यात्मनिरुक्तस्य, वस्तुतो निघण्टुसमाम्नायभाष्यस्य या चेह टीका सम्पादिता; अनयोष्टीकयोः प्रणेतारौ क्रमात् देवराजयज्वा दुर्गाचार्यश्च। तयोरेव टीकाकृतोर्जीवितकालनिर्णयाय, प्रसङ्गतः पाण्डित्यादिवर्णनाय च यथाबोध मद्योत्सहे।

तत्र, निघण्टुटीकाकारस्यास्य देवराजइतिसमाख्यादर्शनादेवोपलभ्यते रामानुजपरभविकत्वम्; प्रपन्नामृतादिरामानुजसम्प्रदायीयग्रन्थालोचनतः स्फुटं ह्यवगम्यते प्रथमं रामानुजस्वामिन एवासन्नुपनामानि देवराजो देवमन्नाथो मन्नाथश्चेति; ततः प्रभृत्येव लोके प्रचलिता देवराज इत्यादयः समाख्याश्च।

श्रीवैष्णवसम्प्रदायप्रवर्त्तकस्य तस्य रामानुजस्वामिन आविर्भावसमयस्त्वेवं प्रपन्नामृते—"शालिवाहशकाब्दानां त्र्यशत्रिंशदुत्तरे। गते नवशते श्रीमान् यतिराजोऽजनि क्षितौ॥"—इति (११५ अ०२७ श्लो०)। रामानुजस्वामिकर्तृकं यादवाद्रौ नारायणपुरनिर्माणं नारायणप्रतिष्ठापनं च द्वादशाधिकसहस्रशकाब्दातीते समभवदिति च तत्रैव। तथा हि—"शकाब्दे वर्षसाहस्रे गते तद्द्वादशाधिके। ततोऽब्दे बहुधानाख्ये पुण्ये मासि शुभे तदा॥ शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां सुप्रभावपुनर्वसौ। आविर्बभूव भग-

वान् तत्र नारायणो हरिः ॥"—इति (४७ अ० २५, २६ श्लो०)। तदन्त-र्ज्ञानप्रकारसमयौ च तत्रैव सूक्तौ—"गोविन्दाङ्के निधायाथ शिरः शेते महामनाः। आचार्यपूर्णस्य चोत्सङ्गे यमुनार्याङ्घ्रिपङ्कजे॥ शिष्येषु तेषु सर्वेषु दत्तेन्द्रस्य जगद्गुरोः। भृगुवल्लीं ब्रह्मवल्लीं पठत्स्वपि महात्मसु॥ पराङ्कुश-प्रबन्धादीन् प्रबन्ध मखिलं च तम्। वादकैर्वाद्यमानेषु वाद्येषु निखिलेषु च॥ संस्थाप्य पुरतः पश्यन् महापूर्णस्य पादुके। ध्यायन् गुरुं मनः धीमान् यामुनार्याङ्घ्रिपङ्कजम्॥ शिरःकपालं निर्भिद्य ब्रह्मरन्ध्रेण यति-राट्। रामानुजो जगामाशु तद्विष्णोः परमं पदम्॥" इति, "स नित्य-युक्तरूपं तं वत्सरात्मा भुजस्थले + + +। वैकुण्ठ मगमच्छ्रेयो लीला-मानुषविग्रहः। माघशुक्लदशम्यान्तु मध्याह्ने मन्दवासरे॥"—इति च (६८, ११६ अ० २०—२४, ६२—६७ श्लो०)। प्रपन्नामृतोक्ते दीर्घायुष्ट्वस्यैव संशयः; प्रायः सर्वेषा मेव स्वसम्प्रदायाचार्याणां तथोक्तेः (१२० अ० ८०)।

यच्चोक्तं रामानुजसम्प्रदायादेवराजाख्यप्रचलनात् पर मेव चलितं देवराजनामित्यनुमानं न्याय्यं स्यात्, तर्हि स्फुटतः सम्भाव्यते—शालिवाह-शकाब्दाना मन्यूनसपादद्वादशशताब्दीगते, विक्रमाब्दानां सार्द्धैकादशशता-ब्दीगते, खीष्टाब्दानां चैकादशशताब्दीगते जातोऽयं देवराज इति।

तथैव नैघण्टुकनिर्वचने प्रमाणत्वेनोपन्यस्त मुवटकृतं च वेदभाष्यं दृश्यते बहुत्रैव। उवटेन तु स्वकृतमन्त्रभाष्यावसाने स्फुटं ज्ञापितस्तद्रचनाकालः—"मन्त्रभाष्य मिदं कृतं भोजे पृथ्वीं प्रशासति"—इति। राजस्थानेति-हासलेखकेन टड्-महोदयेन त्रयो भोजाः परिचायिताः। तत्र प्रथमस्य संवत् ६१४=५५७ खी०, द्वितीयस्य संवत् ७२२=६६५ खी०, अन्ति-मस्य तु भोजस्य संवत् १०९२=१०३५ खी० राज्यारम्भकालो निर्णीतः। तदन्तिमभोजराज्यकाल एव प्रणीतं तत् मन्त्रभाष्य मिति स्वीकृतेऽपि न हि तद्राज्यारम्भकाले एव प्रणयन मुपगम्यते, नाप्यन्यूनार्द्धशताब्दी मन्तरा तदानीं कस्यचिदपि ग्रन्थस्य सर्वत्र प्रकृतिसम्भवः प्रामाण्यतया ग्रहणञ्च भवेदिति तत्रान्यूनाष्टपञ्चाशदब्दा अपि योजनीयाः। तदेवं

११५०-संवत्समातः पर मेव प्रणीत मिदं नैघण्टुकव्याख्यानं देवराजेनेति च प्रतीयते।

निघण्टुभाष्यरूपस्य यास्कीयनिरुक्तस्य ऋज्वर्थाभिधायाष्टीकायाः प्रणेता दुर्गाचार्यस्तु अस्मात् देवराजयज्वनो नूनं परभवः ; देवराजकृतायां नैघण्टुकव्याख्याननामटीकायां क्वापि दुर्गाचार्यस्य तद्ग्रन्थस्य वा नामोल्लेखादर्शनात्। अस्ति हि नैघण्टुकव्याख्यानभूमिकायां (१भा० ४, ५ पृ०) 'इदश्च स्वमनीषिकया न क्रियते'—इत्यादिः, 'अतोऽस्माभिर्यथामति प्रदर्शितौ प्रतिपदनिर्वचननिगमौ विद्वांसो बुद्ध्या निरूप्य सुकृभावितत्वन्मनसि कुर्वन्तु'—इत्यन्तः, प्रमाणपारायणग्रन्थसन्दर्भः ; यदि नाम दुर्गाचार्यकृता मत्सम्पादिता 'ऋज्वर्था' निरुक्तवृत्तिरपि तस्य देवराजयज्वनः परिचिता स्यात्, तर्ह्यवश्यं तत्र तस्यापि स्मरणं गम्येत। ततो ग्रन्थमध्येऽपि बहूनां ग्रन्थानां ग्रन्थकृन्नाम्नां च समुल्लेखो विद्यते, विशेषतः स्कन्दस्वामिकृतस्य निरुक्तभाष्यस्य प्रमाणत्वेनोपन्यासः परिदृश्यते तत्र पदेपदे ; पर मेकत्रापि निन्दामुखेन चनेत्र स्तुतो लभ्यते दुर्गाचार्यस्तदीय एष ग्रन्थो वा। अतो निःसंशय मेवावगम्यते निघण्टुव्याख्याकारो यज्वंप्रदीपो देवराजो नून ऋज्वर्थारचयितुर्दुर्गाचार्यस्याग्रजन्मेति। किञ्च निघण्टुटीकायाम्,—'नैगमदैवताकाण्डगतानाञ्च पदानां भाष्यकारेण (यास्केन) निरुक्तानां स्कन्दस्वामिनां च तद्व्याख्यातानां प्रक्रिययोन्मीलितव्यम् ; बहुग्रन्त्तु नैघण्टुककाण्डनिर्वचनानन्तरं तदुन्मीलयितुश्चाय मस्मत्परिश्रमः'—इति (१भा०४ पृ०) लेखात्, 'निगमदैवताकाण्डयोश्च निर्वचनं भाष्यस्कन्दस्वामिभ्यां प्रदर्शितं विशदप्रत्ययाभावात् प्रक्रियां विशदीकृत्य क्रमेण व्याख्यायते। तत्र, निगमव्याख्यानानि यदत्राननुसंहितं तत् तत्रैव द्रष्टव्यम्'—इति (१ भा० ३७७ पृ०) नैगमकाण्डीयव्याख्यानोपक्रमवचनाच्च स्फुटं प्रतीयते देवराजीयैतट्टीकाप्रणयनकाले स्कन्दस्वामिकृता निरुक्तटीकैवासीत् सुप्रचलिता ; न तु दुर्गाचार्यकृतेयं मत्सम्पादितेति।

अप्ययं दुर्गाचार्यः किल सर्ववेदभाष्यकृतः सायणात्तु प्राग्भवः ; न

हि सायणीयविस्तृतभाष्यदर्शिनस्तथाविधं भट्टिमं निरुक्तोदाहृतमन्त्र-व्याख्यानं दृश्यते । यच्च दृश्यतेऽन्यैकत्र (१भा० ३३४ पृ०) सायणीयभाष्ये समुल्लिख्य कृतं व्याख्यानम्, यथावदुद्धृत मेव तत् सायणेन स्वकीये ऋग्-वेदार्थप्रकाशे (ऋ० सं० ७ ७. २६. १. सा० भा०); [illegible] तत्रैव—'एतस्या व्याख्यानं निरुक्तटीकायां उद्धृतम्' इति ; अतोऽस्य निःसंशय मेव वक्तुं शक्यते, सायणीयादृग्संहिताभाष्यात् प्राक् प्रणीतेयं दौर्गी निरुक्तवृत्तिरिति ।

सायणाचार्येण तस्य परिचयस्तु तदीयरचितस्वधातुवृत्तिप्रथमनिगमस्थ-भूमिकायामेवोपदिष्टः तद्यथा —"वंशे चान्द्रमसे तस्मिन् रत्ननिधिः श्रीसङ्गमो-ऽभूत् । तस्मात् प्रादुरभूत् भूमिपतिः श्रीबुक्कणक्ष्मापतिः ॥ कृतिः ... भूमौ कामदोग्धा जगताम्, हा... नरपालरत्न चासीत् कनिष्ठः । + + + । तस्याभवत्त्वन्नागुरुः सकलविद्यानिधानं, संज्ञः सायणाचार्यो मायणार्यतनूद्भवः उपेन्द्र इव तस्याभूदिन्द्रः सुमनसां प्रियः । सहाकरुत्त्ना माधवार्यसहोदरः ।"—इत्यादि । माधवार्यो माधवाचार्य इव भिन्नः । तेन स्वकृतन्यायवर्त्मसामाधवादिग्रन्थभूमिकायां स्वस्य बुक्कामात्यत्वं स्वकुलवर्णनं चोक्तं विशेषतः । तद्यथा व्यवहारमाधवे—"सत्यव्रत-पालको द्विगुणधीरम्यार्यो चतुर्वेदिता, पञ्चस्कन्धकृता षडन्वयदृढः सप्ताङ्गसर्वंसहः । अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुष्यद्दशात्मा स्वयं, स्मार्त्ताच्छायधुरन्धरो विजयते श्रीबुक्कणः क्ष्मापतिः ॥ इन्द्रस्याङ्गिरसो नलस्य सुमतिः ० -- ० यद्वत्तस्य विभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥ + + + ॥ श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणः पिता । सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ ॥ यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी । भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥"—इति ।

तदेव मवगम्यते,—चन्द्रवंशीयस्य श्रीसङ्गमस्य नृपतेः कुलगुरुरासीत् मायणाचार्यः । तस्य राज्ञो बुक्कहरिहरौ पुत्रौ सुयोग्यौ बभूवतुः ; मायणस्य च माधव-सायण-भोगनाथास्त्रयः पुत्रा आसन् । तत्र ज्येष्ठस्य बुक्कस्य

गुरुरभूत् सायणस्य ज्येष्ठपुत्रो माधवः; कनिष्ठस्य हरिहरस्य गुरुरासीत् सायणस्य मध्यमपुत्रो माधवानन्तरजातः सोदरः सायणः। सर्वकनिष्ठस्य भोगनाथस्य तु ताभ्यां सख्यविद्यत्वात्, सर्वकनिष्ठत्वाद्वा बुक्कहरिहरयोर्गुरुत्वालाभादनाश्रयत्वात् नैवाभूत् तथा प्रसिद्धिः, यथा तज्ज्येष्ठयोर्माधवसायणयोः। माधवाचार्येण हि बुक्कराजसाहाय्यात् व्यवहारमाधवाधिकरणमालादयो ग्रन्थाः प्रणीताः, स्वानुजेन सायणेन च कारितानि वेदभाष्याणि सर्वाणि। सायणाचार्येण तु हरिहरराजसाहाय्यात् यज्ञतन्त्रसुधानिध्यादयः प्रणीताः। सर्वदर्शनसङ्ग्रहकारो माधवस्त्वन्य एव, निर्वचनानुक्रमण्यादिग्रन्थानाञ्च प्रणेता माधवोऽप्यन्यः, सामवेदीयविवरणग्रन्थकारश्च माधवो विभिन्न एव; तेषु 'वागीशाद्याः सुमनसः'—इत्यादि-सायणनिर्मीयमङ्गलाचरणादिदर्शनाभावादिभ्यः।

तदनयोर्माधवसायणयोराश्रयौ यौ बुक्कहरिहरौ राजानौ, तयोस्तु खी० १३४४-समाया समभ्युत्थानारम्भ इति निर्णीतमद्यतनीयैरैतिहासिकैः प्राय ऐकमत्येन। तथाच १४०० संवत्समातः परस्तादेव माधवाज्ञातो सायणेन प्रणीतानि वेदभाष्याणीति च गम्यते स्फुटम्। दुर्गाचार्येण तु सायणीयभाष्यतः प्रागेव निरुक्तवृत्तिर्निरमायीति तु प्रतिपादितं पुरस्तात्। नैघण्टुकनिर्वचनरचयितायं देवराजस्तु ततोऽपि पूर्वतन इति च निरूपितं प्राक्। तदेवं संवत्कालतोऽत्यधिकसार्द्धत्रयोदशशताब्दीमध्ये एव समुत्पन्नोऽयं देवराज इत्यपि वक्तुं युज्यत एव।

तथा शुक्लयजुर्भाष्यप्रणेता महीधरमिश्रः खलु सायणमाधवयोरग्रज इत्यपि ध्रुवम्; महाराजजयचन्द्रप्रदत्तदानपत्रतो महीधरपौत्रस्य १२३२ संवत्समाया मवस्थित्युपलब्धेः। तथाहि तत्ताम्रशासनत एवेह किञ्चिदुद्धरामः—"यच्चोपरिलिखितग्रामौ सजलस्थलौ सलोहलवणाकरौ समत्स्याकरौ सगर्त्तोषरौ सगिरिगहननिधानौ समधूकाम्रवनवाटिकाविटपतृण+तिगोचरपर्यन्तौ सोर्द्धाधश्चतुराघाटविशुद्धौ स्वसीमापर्यन्तौ द्वात्रिंशदधिकद्वादशसंवत्सरे भाद्रे मासि शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां तिथौ रविदिने

अङ्कतोऽपि संवत् १२९२ भाद्रसुदि १३ रवौ अद्येह श्रीमद्विजयवाराणस्यां गङ्गोदकेन स्नात्वा ०—० महापण्डितश्रीमहीधरपौत्राय महामिश्रपण्डित-श्रीहालेपुत्राय महापण्डितश्रीहृषिकेशशर्म्मणे ब्राह्मणाय ०—० प्रदत्तो मया"—इत्यादि । मुद्रितश्चैतत्पत्रं ताम्रफलकतः काशीविद्यासुधानिधौ (September, 1869.) ; नन्वेवं महीधरीदपयममङ्गलाचरणवाक्यात यत्र यदवगम्यते माधवीयभाष्यस्य च ततः प्राचीनत्वं "भाष्यं विलोक्यौवटमा-धवीयम्"-इति ; अस्य का गतिरिति चेत्, अत्र वच्मि—देवराजेनापि इदं प्राचीनतर मेव माधवीयभाष्यं तत्र प्रामाणिकत्वेनोपन्यस्तं महीधरेणेति । इह हि नैघण्टुकनिर्वचने उद्धृतानां माधवीयभाष्यवचनाना मेक मपि नोपलभ्यते सायणमाधवीयेऽस्मदृष्टभाष्ये; अत आसादेव तदानीं तद्भा-ष्यान्तरं माधवीयं नामेत्यत्रास्ति को विचार्य्यः । वाजसनेयिसंहिताभाष्ये यदवोचन्महीधरेण माधवक्रियमाह (१७. ४५.), तदपि न सायणमाधवीय-वचन मिति च ध्येयम् ।

तदेवं १२३७-संवत्समाप्तौ स्थितस्य दुर्गाकृतस्य पितामहो महीधरः प्रायो द्वादशशताब्दीचतुर्थपादे (सं० ११७६ - १२००) प्रणिनाय वेददीपं नाम शुक्लयजुर्भाष्य मित्यनुमानञ्च भवेन्नासङ्गतम् ।

तस्मात् शुक्लयजुर्भाष्याच्च प्राचीन मिदं नैघण्टुककाण्डनिर्वचन मिति प्रतीयते ; अत्रोल्लिखितभाष्यनामादिषु माहीधरस्यादर्शनात् । तथाच विक्रमाब्दाना मन्यूनसार्द्धैकादशशताब्द्यतीते द्वादशशताब्दीचतुर्थपादार-म्भाच्च पूर्वं (सं०११५१—११७५) प्रणीत मिदं देवराजेन नैघण्टुककाण्ड-निर्वचन मित्यस्माकम् ॥

अथैतन्नैघण्टुककाण्डनिर्वचनभूमिकायाश्चतुर्थपञ्चमश्लोकतः (१ भा० १, २ पृ०) खल्वस्य पितामहो देवराजः, पिता च यज्ञेश्वरार्य इति व्यज्यते । ततश्चानुमीयते,— बभूव य एको यज्वत्वंशीयो विद्वान् यज्ञमूर्त्तिः, कालेऽ रामानुजशिष्यत्व मुपगतो देवराज इति प्रसिद्धः,—"ततो विद्वान् महान् कश्चित् यज्ञमूर्त्तिरिति श्रुतः । + + + शिष्यविद्यादिमस्यद्भिः

संयुक्तोऽप्रतिवैभवः। + । + आसाद्य रङ्गनगरं लक्ष्मणार्य त मब्रवीत्। रामानुज! मया सार्द्धं शास्त्रवादं कुरु स्वयम्। + + + प्रणम्य लक्ष्मणार्यं च बद्धाञ्जलिपुटोऽब्रवीत्। त्वया जितोऽहं योगीन्द्र! रक्ष मां शरणागतम् + + + ज्ञानपुत्रस्य मे चास्य यज्ञमूर्त्तेरिदं मुदा। + + + देवराजमुनिश्चेति नामान्तर मथाकरोत्॥"—इत्यादिभिः प्रपन्नामृते पञ्चविंशषड्विंशाध्याययोर्वर्णितः, स एवास्य स्यात् पितामहः; किन्तु तत्रैव प्रपन्नग्रन्थे यज्ञेश्वरसंवादोऽप्यस्ति (२६ अ० १० श्लो०), स एव वास्य पितेति। पितामहपौत्रयोर्नामैक्यं यद्यपि भवितु मर्हत्येव विचारणीयम्; पर मेव मन्यत्रापि दृश्यत इति नामकृतम्। तद्यथा—अस्त्येको ग्रन्थो गुणरहस्याख्यः, तत्र न्यायमतानुसृतषट्पदार्थान्यतमो गुणो बोधितः सम्यक्। तस्य चैका टीका विश्रूयते गुणसारमञ्जरीति। तत्प्रणेता किल माधवदेवपौत्रो माधवदेव एव। तथाहि तद्ग्रन्थीयान्तिम मिदं वाक्यम्—"इति श्रीगोदावरीतटविराजमानधारापुरनिवासिमाधवदेवात्मजलक्ष्मीदेवसूनुकाशीनिवासिमाधवदेवेन गुणरहस्यप्रकाश-गुणसारमञ्जरी विश्वेश्वरप्रीतये कृता"—इति।

अपि मङ्गलाचरणपञ्चमश्लोके 'रङ्गेशपुरीपर्यन्तग्रामवास्तव्यः'—इत्युक्तिदर्शनादवगम्यतेऽयं देवराजो दाक्षिणात्यः; अस्ति हि रङ्गेशपुरी त्रिशिरपल्लीप्रदेशे कावेर्याः शाखाद्वयेन वेष्टिता प्रसिद्धा; तस्या एवोपकण्ठे स वसति स्मेति। इय मेव रङ्गेशपुरी पुरा बभूव रामानुजादीनां श्रीवैष्णवानां प्रधानतो रङ्गभूमिः, तदत्राविर्भूतो देवराजो यज्ववंशजातोऽपि कथं न स्यात् विष्णुपदाश्रयः? अत एव स्मृत मिह प्रसङ्गतस्तेन—'वाचं शौरिकथालापप्रसक्तं पुनीमहे—इत्युक्तिः (८० पृ०)'—इति।

किन्तु निरुक्त मिति प्रसिद्धे यास्कीये निघण्टुभाष्ये, स्कन्दस्वामिकृतायां तट्टीकायाञ्च यथा नैगमदैवतकाण्डपठितानि पदानि प्रत्येक मुपादाय निरुक्तानि दर्शितनिगमानि च, न तथा नैघण्टुकानि; अतो देवराजयज्वना नैगमदैवतपदानां व्याख्याने न तथा श्रमः कृतो यथा नैघण्टुक-

व्याख्याने; एतदेव प्रकटयितुं कृतं स्वग्रन्थनामकरणं 'नैघण्टुककाण्ड-निर्वचनम्'–इति। ध्वनितश्चैतत् भूमिकायाम् (२ पृ० ७ पं०—४ पृ० ४ पं०) स्फुट मिति।

इह भूमिकायां 'स्कन्दस्वामि-भवस्वामि गुहदेव-श्रीनिवास-माधवदेव उवटभट्ट-भास्करमिश्र-भरतस्वाम्यादि-विरचितानि वेदभाष्याणि'–इत्युक्तम्। तत्रादिपदात् हरदत्तमिश्रकृतस्य च वेदभाष्यस्य प्रामाण्यतयात्र ग्रहण मनुमीयते; ग्रन्थमध्येऽप्यस्य स्थानेषु तद्व्याख्यानोद्धृतिदर्शनात्। अय मेव हरदत्तः पाणिनिवृत्तेः काशिकायाः टीकाकारोऽपि स्यात्; एतत्कृता वेदव्याख्या त्वस्माभिर्नाद्यापि दृष्टा, पर मापस्तम्बसूत्रवृत्तिस्तु विद्यत एव।

(१) स्कन्दस्वामी। अनेन वेदभाष्यं प्रणीतम्, निरुक्तस्यापि टीका कृता। तावुभावेव ग्रन्थौ नैघण्टुकनिर्वचनप्रणयनकालेऽस्यातां सुप्रचलितौ; नान्यथा तत्र तयोः प्रतिपद मेव संस्मरणं भवेत। अद्यत्वेऽप्यनुसन्धाने तु स्कन्द-स्वामिकृतं वेदभाष्य मासीन्न वेति को वदेत्, परं निरुक्तव्याख्यानं दुर्लभ मपि लभ्यते वेति सम्भाव्यते; न हि कि मप्यालम्बन मन्तरेण निरुक्तव्याख्याने कृतकार्येणा दुर्गाचार्येण गम्यते; इदानीन्तु तन्नैवोपलभ्यते; अय माचार्यः खलु नामानुसारात् वङ्गपूर्वज एव स्यात्; नामानुसारात् वङ्गपूर्व मेवेह भारते स्कन्ददेवनामादिप्रचारश्रुतेः। प्रपन्नामृतेऽपि हि षटत्रिंशा-ध्याये जगन्नाथक्षेत्रतः सुदूरे वेङ्कटाद्रौ कूर्म्मक्षेत्रम्, तत्र च 'स्वामिपुष्करि-णीतीरे स्कन्दं मत्वा तदाक्रमन्। स्कन्द मित्येव प्रोवाचुस्ते वैष्णवा वेङ्कटेश्वरम्॥'—इति वर्णितम्; तथा ६२७ शाकीयताम्रशासनतोऽपि प्रायो-ऽवगम्यते, भवेत्तत्कृतान्द्रीय एवाय मिति। द्रष्टव्य मेतत् Bombay Branch R. A. S. प्रकाशिते पत्रे (III. 208—1851.)।

(२) भवस्वामी। एतत्कृतभाष्यस्य किञ्चिदंशस्यापि दर्शनं नूनं सम्पन्नं देवराजस्येत्येव गम्यते भूमिकोक्तिपाठतः, परं ग्रन्थमध्ये न क्वापि भवस्वामि-वचन मुद्धृतं दृश्यते; ततस्तदानी मेव तद्भाष्यं विरलप्रचार मुपगत मिति प्रतीयत एव; इदानीन्तु नैव लभ्यते। तत्कृतोऽग्निष्टोमप्रयोगस्त्वद्यापि

क्वचित् क्वचिदस्यैव । भट्टभास्करकृते आपस्तम्बसंहिताभाष्येऽप्यस्य नामस्मरणं लक्ष्यते । Burnell-महोदयेन तस्य खिष्टीयाष्टमशताब्द्यामिह स्थितिरनुमिता (Catalogue pp. 24—30.) ।

(३) गुहदेवः । अयं खलु रामानुजस्वामितोऽप्यतीवपूर्वतनः, किं मधिकेन वेदान्ताचार्यसम्प्रदायगुरुषु तृतीयः । तथाहि रामानुजशिष्यवरेण श्रीश्रीनिवासदासेन यतीन्द्रमतदीपिकारम्भे एव मुक्तम्,—'व्यास-बोधायन-गुहदेव-भारुचि-ब्रह्मानन्दि-द्रविडाचार्य-श्रीपराङ्कुशनाथ-यामुनमुनि-यतीश्वर-प्रभृतीनां मतानुसारेण'—इत्यादि । यतीश्वर इति रामानुजस्यैव समाख्यान्तरम्; प्रपन्नामृतप्रभृतिग्रन्थतस्तथैवोपलब्धेः । यामुनमुनिस्तु तत्पूर्वतनो वेदान्ताचार्यः, पराङ्कुशनाथस्तु ततोऽपि पूर्वतन इति च प्रपन्नामृतादिभ्य एव ज्ञायते । एतदीयवेदभाष्यात्, सम्भवतः खण्डितातीवजीर्णपुस्तकात् एक मेव पदव्याख्यान मुद्धृत मिह देवराजेन—'गरम् उदकं गिरन्ति गरगिरः'—इति (१० पृ०) ।

(४) उवटभट्टः । १०९२-संवत्समातः समनन्तर मेतेन मन्त्रभाष्यं प्रणीत मिति निरूपितं पुरस्तात् । टान्तनामसाम्यात् काव्यालङ्कारकर्तुः रुद्रटस्य समकालिकोऽय मित्येवं सम्भावितेऽपि गम्यते प्रायस्तथैव; ११२५ संवत् समतीते काव्यालङ्कारटीकाप्रणयनावगमात् । तथाहि तत्समाप्तौ—"एवं रुद्रटकाव्यालङ्कृतिटीप्पनकविवचनात् पुण्यम् । यदवापि मया तस्यात्मनः परोपकृतिरतिभूयात् । + + + । पञ्चविंशतिसंयुक्तैरेकादशसमाशतैः । विक्रमात् समतिक्रान्तैः प्रावृषीदं समर्थितम्"—इति । एतत्कृतं मन्त्रभाष्यं नाम शुक्लयजुःसंहिताव्याख्यानम्, बह्वृक्प्रातिशाख्यभाष्यम्, कात्यायनप्रातिशाख्यभाष्यं चेति ग्रन्थत्रय मुपलभ्यतेऽदुर्लभ मद्यापि ।

(५) श्रीनिवासः । अय मेव श्रीमत्पूज्यपादस्य भगवतः शङ्कराचार्यस्य गुरुरासीदिति श्रुतं सत्यञ्चेत्, तत्समकालिकत्वात् सार्द्धाष्टशतसंवत्समाभ्यन्तरे एव स इमां भुव मलञ्चकारेति नूनम् । नैघण्टुकनिर्वचने षट्स्वेव स्थानेषु एतन्मत मुद्धृतं दृश्यते, ततश्चावगम्यते देवराजकाले एवैतत्कृतस्य

भाष्यस्याभवत् लुप्तकल्पतेति; तदेतर्हि तत्प्राप्तेः कथं सम्भावनैव।

(६) माधवदेवः। दृश्यतेऽप्येकं वेदव्याख्यानं विवरणं नाम; तस्य रचयिता बभूवैको माधवः; वेदार्थप्रकाशाख्यभाष्याणाञ्च कारयिता भाष्यज्येष्ठोऽप्येक आसीत् माधवः; ताविमावुभावेव माधवौ देवराजोल्लिखित-नाम-माधवादस्माद् विभिन्नावेव; निघण्टुकाण्डनिर्वचने माधवीयेतिसमुद्धृतानां व्याख्यावचनाना मेकस्यापि तत्र विवरणवेदार्थप्रकाशयोरदर्शनात्। Benfey-महोदयेन च सामार्चिकसम्पादनावसरे (ख्री० १८८४) सायणीय मिति यदुद्धृतं क्वचित् क्वचित् किञ्चित् किञ्चित् पूर्वार्चिकव्याख्यानम्, तदपि नैव सायणमाधवीयं वेदार्थप्रकाशाख्य मपि तु विवरण मेव।

अपि सायणज्येष्ठो माधवः खलु मायणपुत्रः; देवराजीयो माधवः किल वेङ्कटाचार्यतनयः; इहैव भूमिकायां 'श्रीवेङ्कटाचार्यतनयस्य माधवस्य भाष्यकृतो'-इत्युक्तेः। वेङ्कटाचार्यौ च द्वौ प्रसिद्धौ। तत्र, यद्ययं 'शुल्वमीमांसा'-कारः स्यात्, नूनं तदासीत् वरिवस्ययोः समानभावेनैवोपासको ऽभेदधिषणः; तत्र तथैव मङ्गलाचरणादिदर्शनात्। तथाहि—

'पारावारात् प्रोद्भूते चन्द्रज्योत्स्ने, याभ्यां शम्भुर्मौलिवज्री बभूवे।
सर्वैर्लोकैः पूजिते सङ्गतेऽथ, वन्दे देवौ वामदेवानुगौ तौ॥५॥'—इत्यादि,

'—इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्यस्य ०——० सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य ०——० श्रीवेङ्कटेश्वरदीक्षितस्य कृतिषु बौधायनशुल्वमीमांसायां प्रथमोऽध्याय'—इत्येवमादि च। यद्ययं 'रहस्यत्रयसार'-कृत, 'न्यासतिलक'-प्रणेता च स्यात्, नूनं तदासीत् रामानुजमतानुगो भेदधिषणश्च; तत्र तत्र रामानुजमतस्यैव प्रतिपत्त्यवगमात्; न्यासतिलकस्य च व्याख्यानं रामानुजशिष्येण श्रीश्रीनिवासदासेन सम्पन्नमानकृत मिति दर्शनाच्च।

यद्युच्येत,—शुल्वमीमांसारचयिता, न्यासतिलकादिप्रणेता चाभिन्न एवेति, तदप्युपपद्यतेव; दृश्यत एव हि शुल्वमीमांसाया अन्तवाक्ये यथा वेङ्कटाचार्यस्य विशेषणं सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेति, रहस्यत्रयसारस्यान्तेऽपि तथैव। तथाहि—'इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीम-

वेङ्कटेशस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु श्रीरहस्यत्रयसारः समाप्तः'—इति। वेङ्कटाचार्यः, वेङ्कटनाथः, वेङ्कटेशः, वेङ्कटेश्वरः, वेङ्कटदीक्षितश्चैक एव स्यात्; एकस्मिन्नेव ग्रन्थे वेङ्कटस्य तस्य बहुविधायाः समाख्यायाः व्यवहारदर्शनात्। वेङ्कट इति व्यङ्कट इति द्विधा लेखश्चोपगम्यतेऽत्र सर्वत्र।

ननु एकस्यैव अभेदवादित्वं भेदवादित्वं च कथ मुपपद्यतेति चेत्, न; कालान्तरतया मतपार्थक्यसम्भवात्। यावदासीत् सोऽभेदधिषणो यागभक्तश्च, तत्रैव प्रणिनाय शुल्वमीमांसादिकान्: यदा त्वभूत् रामानुजाभ्युदयवाताहतभेदधीः वैङ्कर्यव्रतः प्रपन्नः, तत एव विरचितवान् न्यासतिलकादिकानिति; अत्र किं नाम वैचित्र्यम्।

यद्येवं कल्पनायां नान्तता स्यात्, तर्ह्यवश्यं तत्पत्नो माधवदेवो नैघण्टुकव्याख्यानकृतो देवराजस्य प्रायः समकालिक एव भवेत्। तथा सति समकालिकव्यक्तिकृताद् ग्रन्थात् प्रामाण्यतया पुनःपुनः व्याख्यानाद्युद्धृतिर्देवराजस्यामानुषीयेव स्वीकार्यम्। न च ग्रन्थस्योत्कर्ष मेव तत्र बीज मिति वाच्यम्; तदीयपूर्वापरविरोधप्रदर्शनेन तदोत्कर्षाभावबोधनात्। तद्यथा - 'मह्नी मे अस्य ०—०इत्यत्र माधवस्य प्रथमभाष्यम्— + + + मांसत्वे अश्मनामेतत् + + + ; अभ्रं मांसतो ० ——० इत्यत्र माधवः— + + + मांसतोर्वरणस्य + + + इत्यभाषयत्; निरूपणीयम्'—इति (१५०पृ०)। अस्तु वा तत्तथैव; परं देवराजकृत मिदं निर्वचनं यथा लब्ध मस्माभिः; कथं नैवं लभ्यन्ते तत्समसामयिककृतानि भाष्यनामानुक्रमण्यादीनि ? इत्यपि विचार्य मेव।

अस्मन्मते तु वेङ्कटाचार्यद्वयपक्ष एवाश्रयणीयः; तत्राग्रजः शुल्वमीमांसाकारो वेङ्कटाचार्यश्चासीत् मीमांसको दीक्षितश्च, रामानुजात्तु का कथा भगवच्छङ्कराचार्याच्च प्राग्भवो मुण्डनमिश्रादिसमसामयिकः सः; तद्ग्रन्थालोचनात्तथैव प्रतीतेः। तत्पुत्रेणैव माधवदेवेन वेदभाष्यादीनि प्रणीतानि। देवराजकाले स्थितान्यपि तानि साम्प्रतं विलुप्तान्येव वा।

माधवपुत्रेण विनायकेन कृतं कौषीतकीब्राह्मणभाष्यं तु क्वचित् क्वचित्

लभ्यत एव; परं स हि कौषीतकीब्राह्मणव्याख्याता विनायकोऽस्यैव माधवस्य पुत्र इत्यत्र तु नोपलभ्यते निःसंशयं मानम्। एवं विनायक-शान्तिरिति प्रथिते तद्ग्रन्थे सामगानां संहितातो ब्राह्मणाच्चापि मन्त्राणां सङ्ग्रहः कृतो वर्त्तते। तस्य कर्त्ता विनायकश्च किमु स्यादस्यैव माधवस्य सूनुः? तथा षड्गुरुशिष्यस्यैकं विनायक मन्यतमं गुरु माह। तथाहि—'नमः षड्गुरवे तुभ्यं नमोऽस्मद्गुरवेऽपि च। विनायकस्त्रिशूलाङ्को गोविन्दः सूर्य एव च। व्यासश्च शिवयोगी च ये षट् तेभ्यो नमः सदा'—इति। सोऽपि विनायकः किं तस्यैव माधवस्यात्मजः? इमानीह विचार्याण्येव।

(७) भास्करमिश्रः—भट्टः; इतरैको ज्योतिषशास्त्रीयग्रन्थानां प्रणेताति-प्रसिद्धो भास्कराचार्यः; नायं सः; तस्य वेदविदांवरत्वेन प्रसिद्ध्यभावात्। वेदान्तशास्त्रीयप्रकरणग्रन्थविशेषस्य सिद्धान्तसिद्धाञ्जनस्य रत्नतूलिकाख्या-याष्टीकायाः प्रणेतापि बभूवैको वेङ्कटयज्वात्मजो भास्करः; स चास्माद् विभिन्न एव तत्रैव हि दीक्षित इति तत्स्वपरिचयो न तु मिश्र इति। वैदिकग्रन्थेषु एतर्हि सुदुर्लभाः त्रिकाण्डमण्डनाख्ययज्ञकारिकाः प्रणस्ताः, तासां प्रणेता बभूवापरो भास्करः; किञ्च वेदाङ्गच्छन्दःसूत्राणा मतिदुर्लभ-स्यात्युत्कृष्टस्य भाष्यराजाख्यस्य भाष्यस्य रचयिता च बभूवान्यो भास्करः। नूनमनयोः कतरेणैव वेदभाष्यकारेण भवितव्यम्। न च त्रिकाण्डमण्डनकारो भाष्यराजकारश्चाभिन्नः; तयोः पितृपरिचयभेदात्। तद्यथा—त्रिकाण्ड-मण्डनकारस्य भास्करस्यासीज्जनकस्तत्र परिचितः कुमारस्वामी; स एव वा स्यात् कुमारिलस्वामी; भाष्यराजकारस्य तु गम्भीरराजः। तदत्र गम्भीरराजसूनुना कृतं तद् वेदभाष्य मुत कुमारिलतनूजेनेति चिन्तिते कुमारिलात्मजेनैव कृतं वेदभाष्यं दृष्टं देवराजेनेति प्रतीयते; नैघण्टुक-काण्डनिर्वचने पृषतिपदव्याख्यानावसरे '—इति भट्टभास्करमिश्रः (२ भा० १६ पृ०)'—इत्येव मुल्लेखदर्शनात्; न हि गम्भीरराजसूनुर्भट्टः; अपि तु दीक्षित इत्येव परिचितस्तत्र भाष्यराजे; कुमारिलस्वामी तु भट्ट इति प्रसिद्ध एव मीमांसकानाम्। यदीद मनुमानं नान्टतं भवेत्, तर्हि

सार्द्धसप्तशतसंवत्सराभ्यन्तरजातस्य सुतरां श्रीमच्छङ्कराचार्यप्राग्भवस्य मीमांसावार्त्तिकप्रणेतुर्भट्टकुमारिलस्यैवाय मपत्यं भास्करमिश्रः। सायणतो ऽन्यूनचतुःशताब्दीपूर्वभोऽय मिति चानुमितं Burnell-महोदयेनापि (Catalogue pp. 12—14.)। एतत्कृतं रुद्राध्यायमात्रस्य भाष्य मस्माभिर्दृष्टम्; परं कस्याप्येकस्य वेदस्य सम्पूर्णं भाष्यं नाद्याप्यस्माक मभवद् दृग्गोचरम्; आपस्तम्बसंहिताभाष्यं तु पूर्ण मेव प्राप्यत इति नः श्रुतमासीत्।

(८) भरतस्वामी। एतत्कृतग्रन्थत एकत्रैक मेव त्विदं निर्वचनवाक्य मुद्धृतं देवराजेन; ततोऽवगम्यते,—तदानी मेवैतत्कृतस्य सम्पूर्णस्य भाष्य-स्यातिदुर्लभत्वम्; इदानीं तु नैवोपलब्धिसम्भावनापि। अतस्तस्यापि भरतस्वामिनः परिचयः सम्प्रत्यस्माक मज्ञेयकल्प एव। पर मस्ति क्वचित् पुस्तकालये छन्दोगारण्यकमात्रस्यैव तत्कृतं भाष्य मतिजीर्ण मिति च नः श्रुतम्। ६२७-शाकीयताम्रशासन मस्यापि कालनिर्णये स्यादा निदान मिति।

अथास्य व्याख्यानशैली त्वजटिलेति प्रशस्यैव विपश्चिताम्। परं पौरा-णिकमतप्रबलकालप्रभवत्वादस्य बहुत्रैव पौराणिकमतानुसृता अपि व्याख्याः दृश्यन्ते। तद्यथा—'पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णेति पृथिवी (१२पृ०)'–इति, पर्वतोऽपि पक्षच्छेदात् पूर्व मन्तरिक्षे व्रजति स्म (६४पृ०)'–इति, पक्षच्छे-दात् पूर्वं पर्वतस्य (६६पृ०)'–इति, 'उभयत्रापि छेद्यच्छेदकभावेन सम्बन्धः ०——० तेषा मिन्द्रः पक्षानच्छिनत् (६७पृ०)'–इति, 'पिनाकम् ०——० दण्डाकारं धनुरुच्यते; तच्च रूढितो महादेवीय मेव सामान्येन (३८५पृ०)' –इति च। नैरुक्तविज्ञानभावावगमे चासमर्थ एवासीत् स इति च गम्यतेऽत्रानेकत्र। तथाहि—'विकृतत्वं ज्योतिषः शीतत्वात् ह्रासवृद्धिभ्यां वा (४२०पृ०)'–इत्येवमादीनि समालोच्यानि।

नैरुक्तशासनात्तस्य बहुत्र ज्ञाननेत्रोन्मीलन मपि प्रतीयतेऽत्र। तद्यथा— 'यमः = मध्यस्थानवायुः (४७८पृ०)'–इति, 'यमः ०—० = अस्तमयावस्थ

आदित्य उच्यते (४९४पृ०)'–इति, 'विष्णुः=तीव्ररश्मिद्वारेण सर्वत्र व्याविष्टाति (४६३)'–इति, 'अदितिः ०—०=ऐतिहासिकानां मते देवमाता, नैरुक्तानां मते अदीनादितिगुणा, आत्मपक्षे प्रकृतिः (४०१पृ०)'–इति च। 'पञ्चजनाः'–इतिपदस्य व्याख्यानावसरे सूक्तस्य यज्ञाधिकारित्वं च विचारित मतिसुन्दरम् (१८५—१८७पृ०); 'यत्रैकार्थानां पदानां सन्निपातः, तत्रैकं तस्य वाचकं भवति; अन्यथा निरुक्तं योजनं कर्त्तव्य मिति मर्यादा (१२पृ०)'–इत्यादिरत्नोपलिप्तस्य तस्य यत्नं सत्यवानेव। 'रलयोरभेदः (१३पृ०)'–इति, 'दलयोरिकत्वस्मरणात् (१४पृ०)'–इति, 'बवयोरभेदः (४५६पृ०)'–इत्येवमादयस्तु तत्र दर्शितानि अथ उणादिपदसाधने भवन्त्येव बहुत्र सहायकाः।

निघण्टुसमाम्नायविरुद्धा अपि भवन्ति पदपाठा इति चेह ध्वनितम्। तद्यथा—'सतीकम् ०——० अत्र स-शब्दे अवग्रहकरणं पदकाराणा मभिप्रायस्य वैचित्र्यात् (११८पृ०)'–इति। अस्मन्मते तु सतीक मित्यस्य तथैव निर्वचनं कार्य्यम्, यतो नैव विकल्पेन 'स। तीकम्'–इति पदग्रन्थः; तस्यापि संहितावत्त्वेन व्यपदेशात् तद्विरोधस्यानुपेक्षणीयत्वात्। वस्तुतो 'सतीकम्'–इत्येव नैघण्टुकम्; न पुनः सतीक मिति। एवं हिक मित्यादेर्निर्वचनावसरे (३२९पृ०)'–यदुक्त मेते निपाता इत्येव, तदपि पदग्रन्थविरोधान्निन्दनीय मेव। तत्र त्वस्मन्मते 'एते नव निपातसमुदायाः' –इत्येव वक्तुं युक्तम्; अन्यत्राप्येव समुदितपदद्वयस्य पदत्वेन परिगणनं दृश्यत एव हि निघण्टाविति। सायणाचार्य्यस्तु ऋग्भाष्यादौ हिक मित्यादीनां पदपाठरीत्यैव व्याख्यान मलिखत्; न तु निर्वचनरीत्येति पश्यत्विदं सग्रन्थापमानं किल देवराजः।

व्योमशब्दनिर्वचनावसरे त्वेकत्र पदग्रन्थमर्यादाभङ्गभिया उणादिसूत्रस्य यास्कीयनिर्वचनस्यापि ध्वनितोऽनादरः। तथाहि—"उणादौ तु ०—० वीयते तद्वायुना व्योम। तथाच निरुक्तम्—'योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुना (२ भा० १८८ पृ०)'–इति। इदं निर्वचन

मेतत्पदकारयोः शाकल्यात्रेययोरनभिमतम्; वीत्यस्मिन् अवगृहीतत्वात्"—इति (२६पृ०)। वस्तुतो यास्केनापि पदकाराभिमत मेव निरुक्तं व्योम व्यवन मिति (४ भा० २२६पृ०); परिवीत इति तु नैव व्योमनिर्वचनम्, अपि संहितापद मेवेत्यतो भ्रम एवात्र लक्ष्यते देवराजस्य। अथवा उणादिसूत्रदूषणे एवास्य तात्पर्यं मिति सर्वं मनवद्यम्।

इहानेकत्र निगमस्यान्वेषणीयता च प्रतिपादिता स्वकण्ठरवेणैव। तथाच १७, २१ (३), २२, २३, २६, २८, २६, ३१, ३३, ३४, ३५, ४१ (२), ४५, ४६ (३), ४७ (२), ४८, ५६, ५७, ६१, ६२ (२), ६५, ६६ (२), ६७, ७१, ७८, ८३, ८४, ८६, ६० (२), ६४, ६५, १०४, १०६, १०७, ११० (२), ११२ (२), ११३ (२), ११४, ११५, ११६ (२), ११७, ११८, १२२ (२), १२३, १२४, १२५ (२), १२७, १२८ (३), १३५, १३६, १३७, १३८, १४० (२), १४८, १४६, १५१, १५७ (३), १६७, १६८ (२), १६६, १७३ (२), १८०, १८८ (२), १८६, १६१, १६४, १६६, २००, २१७, २१६ (३), २२१ (३), २२२, २२३, २३०, २३२, २३३ (४), २३४, २३५, २४०, २४६, २५६, २६३, २६६, २७०, २७४ (२), २७५, २७६, २७७, २८०, २८५, २८८, २६०, २६७ (२), ३०१, ३०२, ३०६, ३०७ (२), ३०६, ३१० (२), ३११, ३१५, ३१६, ३२१ (२), ३२२, ३२३ (२), ३२८, ३३०, ३४२, ३४४ (२), ३४५ (२), ३४८, ३४६ (२), ३५०, ३५१ (२), ३५६ (२), ३६०, ३६१ (३), ३६२, ३६३, ३६४, ३६६ (२), ३६८ (२), ३७२ (२), ३७३ (२), ३७४ (५) ३७५ (५), ३७६, ३६६, ४०६, ४११, ४४४ पृष्ठेषु द्रष्टव्यम्। नैव मन्वेषणीयत्वप्रतिपादनं दूषणीयं मन्यतेऽस्माभिः; 'न हि सर्वः सर्वं वेत्ति'—इति-प्रज्ञावत्सिद्धान्तात्, लुप्तशाखीयनिगमानां लाभासम्भवाच्च; परं यदत्र ब्राह्मणवादा अपि निगमा इति प्रदर्शिताः;—'वेकुरानामासि जुष्टा—इति निगमः'—इति (६५पृ०), 'दैव्याः शमितार आरभध्व मुत मनुष्याः—इति च (१७७पृ०)' —इत्यादयः। त इमे न रोचन्तेऽस्मभ्यम्; निघण्टुसमाम्नायस्य ब्राह्मण-

पूर्वभवत्वेन ब्राह्मणीयपदेषु लक्ष्यासम्भवात्, द्वादशाध्याय्यां निरुक्ते क्वापि तथाविधनिगमास्मरणाच्चेति दिक् ॥

अथ निरुक्तटीकाया ऋज्वर्थायाः प्रणेता दुर्गाचार्यस्तु नूनं निघण्टु-व्याख्यातुर्देवराजयज्वनोऽवरजः, सर्ववेदभाष्यकृतः सायणाचार्याच्च पूर्वजः—इति तु प्रतिपादित मेव पुरस्तात्; सम्प्रति सम्भाव्यते,—सोऽपि दाक्षिणात्य एव भवितु मर्हति; तत्र नैसर्गिकगौडविद्वेषदुर्गन्धोपलम्भेः । तथाहि—"वन्दनाः=वन्दितारः, लाडगौडादयः"—इत्यादि (२ भा० ४५८ पृ०)। सायणाचार्योऽपि दाक्षिणात्य एव, परं न स दुर्गाचार्य इवापरिमार्जित-रुचिः; तेन हि वेदार्थप्रकाशे 'वन्दना'—इति पदस्य 'वन्दनानि, रक्षांसि'—इति व्याख्यान मकारि । नन्वेवं ऋज्वर्थायाः परिच्छेदान्तेषु दृश्यमानस्य 'जम्बूमार्गाश्रमवासिनः'—इतिविशेषणस्य का गतिरिति चेत्, अत्र ब्रूमः—दक्षिणापथीयप्रदेशेभ्यो जम्बूदेशं गन्तुं प्रस्थितानां पान्थानां मार्ग एव स्थितस्तदाश्रमः, तत एव तत्र तथा विशेषण मुपपद्येतेति; न ह्येतेन तस्य दाक्षिणात्यत्वं निरस्यते ।

ऋज्वर्थायां निघण्टुनिरुक्तयोः कर्तृपार्थक्यं सुप्रतिपादितम् । तथाहि—"एतस्मिन् मन्त्रे 'अकूपारस्य दावने'—इत्यय मनयोः पदयोरनुक्रमः, समाम्नाये पुनः 'दावने अकूपारस्य'—इति मन्त्रपाठव्यतिक्रमेणानुक्रमः । तेन ज्ञायतेऽन्यैरेवाय मृषिभिः समाम्नायः समाम्नातः, अन्य एव चायं भाष्यकार इति (२ भा० ४३६ पृ०)"—इत्यादि । वाय्विन्द्रयोर्भिन्नाभिन्न-त्वविचारोऽप्यत्र दर्शनीयः । तद्यथा—"वायुरिन्द्रो वेति कि मेकस्य पर्यायवचनावेतौ शब्दौ उताभिधेयौ भिद्येते ?"—इत्यादिः (३ भा० ३२३ पृ०) । तत्रैव "कस्मात् पुनर्मध्यमस्य शब्दद्वयेनोपदेशः क्रियते, पार्थिवोत्तमयोरेकैकेन ? (३२५ पृ०)—"इति विचारोऽपि भवेदेव प्रेक्षावता मभिधेयवचनः । "पात्रस्य इन्द्रपान मिति समाख्या (३ भा० ४४५ पृ०)"—इत्येवमादि व्याख्यानञ्च दुर्गाचार्यस्य तस्य याज्ञिकत्व मावे-दयति । "तास्तु तनूनपादित्यैकः + + + नाम्नैव नराशंसः; तथ

नराशंसयाजिनां सौत्रामणीप्रयोगे कथं प्रयोगः ? (३ भा० ५०३ पृ०)"—इति तत्प्रश्नोद्भावन मपि प्रशस्य मेव । "आथर्वणो रोदसीत्यप्रगृह्यं पदम्, तदपेक्ष्यैकवचनेन भाष्यकारो निराह 'रोदसी रुद्रस्य पत्नी'—इति (४ भा० ३३२ पृ०)"—एषापि पङ्क्तिरस्य बहुमूल्येव । "सा च पुनर्व्याख्या (३ भा० ३७८ पृ०)"—इत्याद्यनुक्रमण्यार्थवचनञ्चास्य भवेदेव प्रशंसनीयम् । देवानां द्वैविध्यम् (४ भा० ३२२ पृ०), पितॄणां त्रैविध्यम् (४ भा० १६२ पृ०), देवयानपरिचयः (४ भा० ३७८ पृ०), मन्त्रेषु देवतानिर्णयप्रकारोपदेश-व्याख्यानं (३ भा० ३११ पृ०) चेत्येवमादिक मपीह द्रष्टव्य मेव ।

परं मन्त्राणां छन्दोनिर्णये तु क्वचित् क्वचिदिह छन्दोऽनुक्रमणीविरोधः परिलक्ष्यते । तथाहि—'सं मा तपन्त्यभितः (ऋ० सं० १. ७. २१. ३.)'—इत्यस्या ऋचो निर्णीतं तेन पङ्क्तिच्छन्दः; अनुक्रमण्यां तूक्त मत्र—"पांक्त मस्या त्रिष्टुबन्तमी महाबृहती यवमध्या"—इति । एतदेव छन्दो-ऽनुक्रमणीमत मनुसृत्य सायणाचार्येण तु निर्णीत मियं यवमध्या महाबृह-त्येवेति । तत्र हि मध्यपादस्य ह्यक्षरन्यूनतैवैतादृशमतद्वैधे निदान मुप-गम्यते । वस्तुतस्तु तादृशस्थले छन्दः सन्दिग्ध एव; प्रदर्शिताया हि ऋचो मध्यमः पादो दशाक्षरः श्रूयते, न च दशाक्षरमध्या द्विचत्वारिंशदक्षरा पञ्चपदा काचिदस्ति विशुद्धा बृहती पङ्क्तिर्वेति ; अतो नूनं चिन्तनीय मेवैतस्या ऋचो विराड्-यवमध्या नाम महाबृहतीच्छन्दः उत स्वराट्-पथ्या नाम पङ्क्तिच्छन्दः ? इति । ईदृक्सन्देहापनोदनायैव स्तः पिङ्गलाचा-र्यसूत्रे—"आदितः सन्दिग्धे, देवतादितश्च (६, २१. ७, १.)"—इति । एव-ञ्चास्या ऋचः पाङ्क्तसूक्तमध्यपतितत्वात् पङ्क्तित्व मेव ज्यायः । न जाने कथ मनुक्रमणीकारोऽस्या महाबृहतीत्व माख्यदिति । क्वचित् मूलानुरोधतो-ऽपि ऋक्छन्दोऽनुक्रमणीविरोधो गलेकुठारन्यायेन स्वीकृत एव दुर्गा-चार्येण । तद्यथा—"अभि न इळा (५भा० २४२पृ०)"—इत्यस्य खण्डस्य वृत्तिर्मदीया टीप्पनी च (॥) द्रष्टव्या । सायणाचार्येण तु ऋग्भाष्ये अनु-क्रमण्यनुरोधतो नैरुक्तस्वरसोऽपि किमु द्रढयितः ? अपि वा नव तेन

तदानीमेव निरुक्तग्रन्थः स्मृतः ? अन्यथा कोऽतद्लेखोऽपि कथं न तत्र कृतस्तेन । वस्तुतोऽत्र निरुक्तानुक्रमणीकारयोः प्रतीयत एव मतभेदः, तत् किन्त्वस्मत्थ एवाभवता भिन्न देवराजः सायणश्च ।

दुर्गाचार्यदृष्टनिघण्टुसमाम्नायपुस्तकगतलिपिकरप्रमादादिदोषतश्च क्वचित् क्वचिद् भ्रान्तिः प्रतीयते ऋज्वर्थायाम् । तद्यथा—निघण्टौ नैगमे काण्डे अध्यायाद्यखण्डे समाम्नानमेकस्मिन्नेत्तम 'नू च'—इति (१भा० ३८८पृ० १०पं०) ; तदवलम्बितयोक्तं भगवता यास्केन "पुराणनवयोर्न चेति च"—इति (२भा० ४३०पृ०) ; निगमश्चोदाहृतस्तत्रैव "नू च पुरा च सदनं रयीणाम् (ऋ० सं० १. ७. ४. २.)"—इति । दुर्गाचार्यस्त्विहाह "अयन्तु नू चिदित्येतस्यैवार्थसामान्यप्रसङ्गात्समाम्नात एवोदाहृतः (४३५ पृ०)"—इति । किन्त्वत्रयथास्कीयग्रन्थः पदपाठविरुद्ध इव लक्ष्यते । पदकारा हि 'नु । चित्', 'नू । च'—इत्येव भण्टकन्ति ; निरुक्ते तु 'नूचित्' —इति, 'नूच'—इति चैतौ अनवग्राह्यगीर्याविव निपातौ सूचिताविति गम्यते । निघण्टुसमाम्नाये तु द्विचाण्यपि पदानि पदत्वेन परिगणितानि दृश्यन्ते "शं योः (४. १. ४८.), सोमो अक्षाः (४. २. १३.)", देवो देवाच्या कृपा (४. ३. ३८.)"—इत्यादीनि । तथा चैवंविधसन्देहनिरसनाय तादृश-समाम्नायपाठदर्शनस्याकिञ्चित्करमेव । तदत्र टीकाकृतोऽत्र वचनमेव भवेच्छरणमस्मादृशाम् : दौर्भाग्यमेवास्माकं यदिह ऋज्वर्थाकृतो नैवोच्चाधरप्रस्फुरणं दृश्यते ! अहह एष विरोधः किमु तेन नैव लक्षितः ? दशमेऽपि पुनः नूचिदित्यस्यैव 'नवं च पुराणं च'—इत्यर्थः कृतो यास्केनेत्याह स एव स्फुटम्,—"नूचित्—इति नवपुराणाभिधायको निपातः (४भा० ७२पृ०)"—इति । तत्रापि नैव दृष्टस्तेन तत्पदग्रन्थः ? सायणाचार्येण तु तत्र नूचिदित्यस्य नवपुराणार्थतापि न स्वीकृता ! इदमेवोच्यते 'मुरारेस्तृतीयः पन्थाः'—इति । तत्त्वतः सायणाचार्यकृतं तद्व्याख्यानं तु निरुक्तविरुद्धं पदग्रन्थविरुद्धमिव च प्रतीयत एव ।

क्वचिदिह मूलादृष्टपदस्यापि व्याख्यानं कृतं गम्यते । तद्यथा—'सह-

खिणः'–इत्यादिः, 'वायव्ये मन्त्रे'–इत्यन्तो ग्रन्थः (४भा० ४८७पृ०) समालोच्यः। तदेवंविधं स्वकपोलकल्पितपदव्याख्यानं चातीव विस्मयावहम्।

क्वचित्तु मूलपाठेऽपि स्वसंशयः प्रकाशितोऽनेन। तद्यथा—'भाष्य मत्र' –इत्यादि (३ भा० २११ पृ०)। तत्र तादृशाशङ्कायां निदानोल्लेखस्तोचितस्तस्य; नान्यथा हि ग्रन्थवक्तव्यतादोषो भवेत् सुपरिहार्यः। अस्माकं स्वल्पधियां न तत्रासम्यकताबोध उपजायते। सायणाचार्येणाप्येतदेव नैरुक्तं व्याख्यान मुत्कृष्टं मत्वेव प्रशंसापूर्वकं सम्पूर्णं मुद्धृतं यथायथ मृग्वेदार्थप्रकाशे। तत् कथं मन्यामहे दुर्गाचार्यस्यैष नैरुक्तपाठसंशयो नूनं धीमतां विचारविषय इति।

मूलोक्तलक्षणाना मुदाहरणेषु समन्वयाः खलु टीकाकृद्भिरवश्यं दर्शनीयाः; पर मिह नैरुक्ते न तथा दर्शिता दुर्गाचार्येण; ततोऽत्र बहुत्रैव भवेत् लक्षणसमन्वयसंशयस्य दुष्परिहार्यता च। तद्यथा—परोक्षकृताना मृचां यल्लक्षण मभिहितं मूले "परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य (३ भा० ३८५ पृ०)"–इति; एतस्योदाहरणान्यपि दर्शितानि तत्रैव "इन्द्रो दिव (३८६ पृ०)–इत्यादीनि; पर मुदाहृतेषु तेषु परोक्षकृतनिगमेषु न हि श्रूयन्ते सर्वा एव प्रथमपुरुषक्रियाः; प्रत्युत 'अनूषत', 'गायत', 'अर्चत'–इति तिस्रो मध्यमपुरुषक्रियास्च। तदिह कथं भवेल्लक्षणसमन्वयः ? इतीह वृत्तिकृतोद्भावनीय मेव। न च तथोद्भावितं दुर्गाचार्येण। किञ्च 'अनूषत'–इत्यस्य अभिष्टुतेति प्रतिशब्ददानं, तदनुगतं सर्वं तन्मन्त्रव्याख्यानं च तस्य व्याख्यापयश एवोद्भावयति। सायणभाष्ये तु 'अनूषत'–इत्यस्य स्तुतवन्त इति प्रतिशब्दः प्रदत्तः, तथा न चोपलभ्यते तत्र यूय मिति, स्फुट मप्युक्तं तत्साधनिकायां 'लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदं झस्यादादेशः'–इति। अहो इहैतदपि विचार्यम्—अस्त्वेकस्यैवास्य दुर्गाचार्यस्य व्याख्याने दोषः, परं सर्ववेदभाष्यकारेण सायणेनापि 'गायत'–इत्यस्य व्याख्यायां कथं न यास्कीयलक्षणोदाहरणमर्यादा परिरक्षिता ? गड्डलिकाप्रवाह एव किं मत्र वीज मिति।

'एष व्याख्यानसमयः'—इत्येतन्नैरुक्तवचनस्य (१ भा० ३४२ पृ०) दुर्गाचार्य-कृतव्याख्यानदर्शनाद् गम्यते नून मेतत्प्रचलितं महाभारतं निरुक्तात् पूर्वं प्रणीत मिति ; तदेतादृशव्याख्यानं तु पौर्वापर्यज्ञानविधुरेणैव कृत मिति कालज्ञानकृतश्रमाणा मैतिहासिकानां भवेद्धास्यास्पद मेव । एव मन्यत्रापि बह्वेव विद्यते स्फुटम् ।

क्वचिद्विरोधतो व्याख्येयानि मन्त्रवचनानि च नैव व्याख्यातान्येतेन व्याख्यात्रा क्षमाजनीय एवैष दोषो व्याख्यातॄणाम् । अत एव च मयोद्धृतानि बहुत्र टिप्पण्याम् । तद्यथा—१ भा० ३५५ पृ०, ३७३ पृ०, ३६१ पृ० इत्यादि ।

किञ्च यदिहानेकत्रोक्तं भगवता यास्केन "—इति सा निगदव्याख्याता" इति (१ भा० ४१४ पृ०, ४ भा० ७, १०, २५, ३२, ५३, ६२, १०३, ११८, १६४, १७१, २३२, २५० पृ०), तेषां सर्वथा नैव निगमानां विशेषतो व्याख्यानानि कर्त्तव्यानीव शङ्कितान्यस्य । अपि तु, तादृशानां व्याख्या-कथा तु दूरे आस्ताम्, क्वचिदुक्तस्य निगदव्याख्यातेति पदस्यापि व्याख्यानं न कृतं तेन क्वचिदपि ! तन्नूनं यास्ककाले यासां ऋचा मर्थबोध आसीदतीव सुगमः, तासां व्याख्यानं निष्प्रयोजन मिति मत्त्वैवाह तत्र तत्र यास्को निगदव्याख्यातेति । श्रूयन्ते चैवं निगदव्याख्याता मन्त्रास्तैत्तिरीयारण्यकादावपि । तथाहि—"अथ निगदव्याख्याताः । ताननुक्रमिष्यामः"—इति तै० आ० १ प्र० ६ अनु० ४ ख० । 'निगद्यमानेनैव मन्त्रपाठेनैव + + + विस्पष्ट माख्यातो भवति, तान् एतान मन्त्रान् अनुक्रमेण कथयिष्यामः'—इति च तत्र तद्भाष्यं सायणीयम् ।

क्वचिदहो त्रैकालिकाभावविशिष्टस्य मन्त्रकर्मणस्यापि सुगन्धोऽत्रापि तेन; दृष्टश्च क्वचिन्निराकार मपि साकारम् । अतिगम्भीरमूलजलधौ दिग्भ्रम एव तत्र तत्र तद्बीज मनुमीयते; नान्यत् कि मपि । तद्यथा—२ भा० ४४३ पृ० ३—६ पङ्क्तयो द्रष्टव्याः ।

क्वचित् पदपदार्थविरोध मुररीकृत्य च कृतं नवनिगमव्याख्यान मेतेनातिपण्डितम्मन्येन । तद्यथा—वराहनिगमव्याख्यानावसरे त्विषेरूप मिद

मिति मत्वैवोक्तम्—'त्विषितः = सन्दीपितः'—इति (१भा० २९ पृ०)। पद-संहितायां तु 'त्वाऽइषितः'-इति सावग्रहपाठः श्रूयते। तथाचावगम्यते बह्वृचपदकारस्य शाकल्यस्यर्षेर्नाच त्विषेरूप मिदं मिति। एवञ्चानयो-र्विरोधः स्फुटम्। नून मवगतश्चैव विरोधस्तेनापि वेदार्थपटुना; अत एवानुपद मुक्तम्—'नान्यथार्थ उपपद्यते'—इति। 'अन्यथा' पदकारनये 'त्वा ऽइषितः'—इत्यवग्रहानुरोधतः त्विषेरूप मिद मिति स्वीकाराभावे इति च तद्भावः। एतच्च प्रौढिवादमात्रम्; सायणाचार्येण तु पदकारमत मनुसृत्य कृत एव हि त्विषित इति पदस्य 'त्वया प्रेषितः'—इत्यय मर्थोऽस्मत्कृत्। वस्तुतोऽस्माभिः सर्वत्र तथैवार्थः कल्पनीयो यथा न विरुध्येत पदपाठः। आर्षं पदपाठ मवमत्यार्थकरणन्तु साहस मेवेत्यत्र काऽस्ति वक्तव्यता।

एव मनुक्रमणीकारस्य शौनकस्य, कल्पकारस्याश्वलायनस्य च मतविरुद्ध मिह प्रतीकोपादान मपि लक्ष्यते। तद्यथा—आचष्ट आसा मिति निरुक्तोदाहृतनिगमस्य व्याख्यानाय अभि वो देवी मिति प्रतीकोपादानं तद्व्याख्यानं च द्रष्टव्यं मत्कृतया टीप्पन्या सहैव (३ भा० १९८ पृ०, †)।

अस्य वैज्ञानिकज्ञानाभावोऽपि द्योतितोऽत्र बहुत्र। तद्यथा—'वि-क्षतज्योतिष्कः'—इतिनिरुक्तपदस्य व्याख्यान मुक्तम्—"तद्धि तस्य विकृतं ज्योतिः, शीतत्वात्; इतराणि उष्णानि ज्योतींषि सूर्यादीनि, तान्यपेक्ष्य (३ भा० ९९ पृ०)"—इति। स्वभावस्यान्यथाभाव एवोच्यते विकारो नाम लोके; तद्यदि हि पूर्व मुष्ण मनन्तरं चन्द्रमःसम्बन्धात् शीत मिति स्याद् विज्ञानवेद्यं चान्द्रमसं ज्योतिः, तर्ह्येवोपपद्येत चन्द्रवाचकस्य 'दक्षः' —इतिपदस्य यास्कीयं निर्वचनं 'विक्षतज्योतिष्कः'—इति। स्वभावशीतस्य तु विकृतत्व मेव किन्नामेति संशयोऽपि नोद्भूतः किमु दुर्गाचार्यस्य ?।

एवं यदा पौराणिकाख्यानघनघटाभिराच्छन्नं वैदिकं ज्योतिः, तादृशे एव निविडान्धकारग्रस्ते भारते यतोऽयं जातो दुर्गाचार्यः, ततोऽपीह कल्पर्थायां मूलाभिप्रायविरुद्धानि मूलासम्बद्धानि च बहून्याख्यानानि दृश्यन्ते। तत्र, मूलाभिप्रायविरुद्धं यथा—"एव मुच्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां

मन्त्रदृष्टयो भवन्ति''—इतिनैरुक्तस्य व्याख्यानग्रन्थे "मन्त्राणां द्रष्टारो भवन्ति, न तु कर्त्तार इत्यभिप्रायः (२ भा० ३०६ पृ०)''—इति। न चायं मभिप्रायो युक्तो यास्कस्येति गम्यते। तत्त्वतस्तु अनिर्द्दिष्टकालिकाना मतिप्राचीनानां ग्रन्थादीनां दृष्ट इति, युगारम्भकालिकानां प्राचीनानां प्रोक्त इति, मध्यकालिकाना मनतिप्राचीनाना मद्यतनीयानाञ्च कृत इति व्यवहारः समार्थ एव। मन्त्रासम्बद्धानि च यथा—''सप्त सिन्धून्, स्यन्दना आकाशनदीः, एला च इला चेत्येवमाद्याः (३ भा० ४४३ पृ०)''—इति। किञ्च ''समारोहणे = उदयगिरौ''—इत्यादि (४ भा० १०२ पृ०) व्याख्यानन्तु ततोऽप्यधिकं विचित्रम्; तथा ''इह कथं चन्द्रमा मध्यस्थानः?''—इति स्वारस्यविचारस्य समाधान मपि (४ भा० १७२ पृ०)।

एवमपि यास्कीयवचनव्याख्यानानुरोधात् तस्य वक्तुरवितथवादित्व मपीह कल्प्यते। तद्यथा देवताना माकारविचारप्रकरणे—''तदाहुः 'नैतदस्ति यद्देवासुरम्'—इति। × × × 'तद्यथा—अग्निः, वायुः, आदित्यः, पृथिवी, चन्द्रमाः—इति'। प्रत्यक्षत एतान्यपुरुषप्रकाराणि, इत्येतेषा मतोऽन्यथाभ्युपगमे दृष्टहानिः स्यात्। न चैतदिष्टम्। तस्मादपुरुषविधा अग्न्यादयः, तत्सामान्याद्दृष्ट्या इन्द्रादयोऽप्यपुरुषविधाः, न हि मनुष्यत्वे तुल्ये केचिदाकारिणः केचिदनाकारिणः इति, तथैव देवताना मपीह न्यायः। तस्मादपुरुषविधा इति (३ भा० ३३६ पृ०)''—इति। एतेन अग्न्याद्यन्तःपुरुषकल्पन मप्यपास्त मिति स्फुटम्। एवं भगवता यास्केन पृथिव्याः वहिःप्रभाशून्यत्वं वर्णितम्—''अपगतभास मपहृतभास मन्तर्हितभासं गतभासं वा (२ भा० २७८)''—इति। ततश्च दुर्गाचार्येण छायाछाया भवति पृथिवीत्यवगतम् (२ भा० २८० पृ०)। तत एव पौराणिकवर्णितं राहोर्ग्रासे सूर्यस्य ग्रहण मित्यपि तस्याभूता विदितम्।

परमन्तःसारशून्यो वंशतरुश्चन्दनवनस्थोऽपि न कथ मपि चन्दनायते! दुर्गाचार्यः खलु देवताना मपुरुषविधत्वं व्याख्यायाप्यनुपद मनुससारैव पौराणिकमतम् ''परे तु (३ भा० ३४२ पृ०)''—इत्यादिना। अहो काल

प्रभावशो मतिविभ्रमः! वेदाङ्गग्रन्थकर्त्तुर्भगवतो यास्कस्यापि मतं खर्वीकर्त्तुमिच्छत्ययम्!! अत्र मगस्त्यजन्मव्याख्यानादावपि पौराणिकाख्यान मेवानुसृतम्; न तु तत्त्वं व्याख्यात मेतेन।

क्वचिदिह व्याकरणप्रक्रियाख्यान मप्यपरिस्फुटम्। तद्यथा—'अस्मे'—इति नैगमपदव्याख्यानायोक्तो भगवता यास्केन 'अस्मे ते बन्धुः'—इत्यादिः सप्तवर्गः। तत्र अस्मच्छब्दात् प्रथमादीनां सर्वासा मेव विभक्तीनां बहुवचनाना 'जस-शस-भिस-भ्यस-भ्यस्-आम्-सुप्'—इत्येतेषां स्थाने "सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः"—इति (७. १. ३६) पाणिनीयेन सूत्रेण शे-आदेश एवेष्टः। तथाच 'अस्मे'—इत्येकस्यैव पदस्य वयम्, अस्मान्, अस्माभिः, अस्मभ्यम्, अस्मत्, अस्माकम्, अस्मासु—इति सप्तविधा एवार्था भवितु मर्हन्ति, भवन्ति च यथास्थानं यथानुगम मित्येव सूक्ततात्पर्यम्। परं दुर्गाचार्येण त्वेषा वैयकरणप्रक्रिया नैव तत्र कण्ठरवेणोद्घोषिता; अपि तूक्तं " 'अस्मे'—इत्यस्य 'वयम्'—इत्येवम्प्रथमया विपरिणाम उपपद्यते"—इत्येवमादि (३ भा० १६३ १६७ पृ०)।

क्वचिच्चेह पाठकभ्रामिकोक्तिश्च लक्ष्यते। तद्यथा—'इह तूत्तमः (४ भा० ३०२ पृ०)'--इत्युक्तिर्भ्रामयत्येव पाठकान् मध्यमस्याप्यन्वेषणाय।

क्वचित्तस्य नामविभ्रमावर्त्तमग्नता च परिदृश्यते, या खल्विदानीन्तनाना मल्पधियां तु का कथा, आसीत् सर्वानुक्रमणीवृत्तिकारषड्गुरुशिष्यादेरपि। तद्यथा—"वसिष्ठस्येद मार्षम्, यच्चैतस्यात्र प्रयोगः—'उतासि'—इति: तदेतद्विरुद्धार्थं मुपलक्ष्यते?"—इति (३ भा० ७८ पृ०)। अहो कोऽत्र विरोधः? वसिष्ठस्य सहस्रतमपुरुषोऽपि हि किं नोच्येत वसिष्ठ इति! वस्तुतो वसिष्ठ इति गोत्रनामैव; न तु व्यक्तिनाम: पुरासीत् गोत्रनामत एव प्रायः सर्वव्यवहारः; यथाद्यापि दृश्यते यूरोपीयसभ्यानाम्।

क्वचिदिह यास्कप्रदर्शितनिगमार्थस्य चान्वेषणीयतोपदिष्टा। तद्यथा—"दयमानोड्डीयमानः काकोऽन्तरिक्षेणाधस्तात् मां सुप्तं दोषाया मबोधयत्। मृग्योऽत्र शेषः (२भा० ४३५ पृ०)"—इति। नून मिह उत्क्राति-

रिक्तस्यार्थस्यैव स्पष्टतोपदिश्यते ; तत्त्वनुचितं वृत्तिज्ञताम् । किञ्चात्र 'दयमानोड्डीयमानः'—इत्यशुद्धपाठस्तु स्याल्लेखकप्रमादज एव ; 'दयमान उड्डीयमानः'—इत्येवम्पाठेनैव भवितव्यम् ; परमिह 'दोषायाम्'—इत्यपि पाठः किं लिपिकरप्रमादादेव सम्पन्नः ? न हि 'दोषा'—इत्यव्ययस्य युज्यते तथाविधं रूपम् ।

निगमान्वेषणीयता तु बह्वीनैवोपदिष्टा । तद्यथा—"जामिशब्दस्य (अतिरेकार्थस्य) पर्य्येष्यो निगमः"—इति, ततः "मतस्य (वालिशार्थस्य) अपि पर्येष्यो निगमः"—इति च (२भा० ४६१ पृ०)। जामिशब्दस्यातिरेक-वालिशार्थयोर्मन्त्रात्मकनिगमप्रदर्शने देवराजो ऽप्यभवदसमर्थ इव (१ भा० ४००पृ०)। सायणभाष्यदर्शिनो वयन्त्वतिरेकवाचिनस्तस्य निगम मपि पश्याम एव—"जामि वृवत आयुधम् (ऋ०सं० ५. ८. ६. ३.)"—इति । 'जामि. अतिरेकनामैतत्'—इत्यादि हि तत्र सायणीयं भाष्यम् ।

वस्तुतस्तु नैघण्टुकव्याख्यान मेवास्यामोऽन्निगमसङ्कुहे मुख्य मवलम्बन मिति च प्रतीयते ; तत्र हि येषां पदानां निगमा नैव विद्यन्ते, इहापि न तेषां त उपलभ्यन्ते : अपि तत्र खलु येषां पदानां ये च यथा च निगमाः प्रदर्शिता देवराजेन, प्रायस्त एव तथैवेह च दृश्यन्ते । तद्यथा—तत्र क्रोधनामसु पठितस्य हर इति नैघण्टुकपदस्य 'निगमो ऽन्वेषणीयः'—इति व्याख्यान मुपसंहृतं देवराजेन (१भा० २३४पृ०) ; तथेह क्रोधनामनिरुक्त-व्याख्यानावसरे दुर्गाचार्येणापि तन्निगमो नैवादर्शि (२भा० २८६पृ०)। परं सायणीयभाष्यसाहित्यात्त्वस्माभिरवगम्यते एव क्रोधवाचिनोऽपि हरः-शब्दस्य निगमः—"अवयाता हरसो दैव्यस्य"—इति (ऋ० सं. ६. ४. ११. २. । अथ० सं० २. २. २.)। "त्वं 'दैव्यस्य' 'हरसः' क्रोधस्य 'अवयाता' पृथक्कर्त्ता"—इति हि तत्र सायणीयं भाष्यम् । एवमस्यैव हरःशब्दस्य ज्योतिर्दिनार्थयोः क्रमात् यौ निगमौ प्रदर्शितौ देवराजेन, तावेव ऋज्व-र्थाया अपि ; किञ्च अस्त्वर्थे यथा मन्त्रात्मनिगमाभावः सूचितो देवराजेन, ऋज्वर्थाया अपि तथैव ; अश्वो तत्रैव ततश्चोक्तं देवराजेन

'उदकश्लोकवाचिनिगमौ पर्य्येष्यां'—इति, तत एवानन्यगत्या दुर्गाचार्य्येणा-पीह मौन मेवावलम्बितम् (१भा० ३९८ पृ०, २भा० ४५० पृ०)। तथाचाव-गम्यतेऽस्य वृत्तिकृतो दुर्गाचार्य्यस्यापि वेदविद्या प्रायोऽस्माक मिवासम्पूर्णा-वासीदिति। हन्तास्मादृशाना मर्द्धशिक्षितानान्त्वेतादृशमहार्हवैदिकग्रन्थ-व्याख्याने प्रवृत्तिर्विडम्बनायैवेत्यलं पल्लवितेनेति शम् ॥

अथेदं निरुक्तालोचन मुपसंहरन्निह किञ्चिद् वच्मि। सर्व्वत्रैव ग्रन्थ-कालनिर्णये कर्त्तव्य मेतत्,—प्राचीनार्य्याणां गोत्रनाम्ना मेव व्यवहार आसीन्न पुनर्व्यक्तिनाम्ना मिति; यथाद्यापि दृश्यते इंलण्डीयादीनां तथा सपितृनामनामव्यवहारो दाक्षिणात्यानां भारतीयाना मपि। अतएव व्यासाश्वलायनपाणिनिशौनकयास्कादीनां बहुत्वात् तत्तत्कृतेष्ववश्यम्भावी पौर्व्वापर्य्यविभ्रमो भवत्येव। षड्गुरुशिष्यादयोऽपि प्रायः सर्व्वे तद्विभ्रमा-वर्त्तमग्ना एवासन्; अत्रैव पूर्व्वं मयापि यत् स्वीकृतं प्रातिशाख्यादीना मेककर्तृकत्वम् "नात्र वादं पश्यामः (ऋ पृ०)"—इति, तदपि तादृश-भ्रमादेव। तत्त्वतो बृहद्देवताकृच्छौनकस्तु प्रातिशाख्यकृतः शौनकात्, निरुक्तकृतो यास्काच्च बहुवरः; तत्र बहुत्रैव तयोर्नामोल्लेखदर्शनात्। तथाहि—

"पद मेकं समादाय द्विधा कृत्वा निरुक्तवान्।
पुरुषादः पदं यास्को वृत्तोवृद्ध इति त्वृचि॥"—इति*।

दृश्यते चैव मेवात्र यास्कीये निरुक्ते 'पुरुषादनाय'—इति†।

* बृ० दे० २अ० ११२श्लो०। † निरु० १भा० १८१पृ०।

तथा, "कात्यायनं सर्वमिति भगवानाह शौनकः।"—इति*।
लभ्यते चैव मेव शौनकीयानुक्रमणिकातोऽपि†।

न हि कोऽपि विज्ञः स्वं भगवानिति वक्तु मुत्सहेतेति नून मनुक्रमणीकृच्छौनको बृहद्देवताकृच्छौनकात् प्राचीन इत्यवतिष्ठते; तथा च षड्गुरुशिष्यकृतः 'शौनकीया दश ग्रन्था'—इति सिद्धान्तः कथं न विलीनो ऽनध्यस्यमसील्लोदवदिति सुधीभिरेव विभाव्य मिति दिक्।

एवं पाटलाविजय-जाम्बवतीविजय-काव्ययोः प्रणेता पाणिनिः, व्याकरणसूत्रप्रणेतुः पाणिनेराचार्यान् अन्यो बहुपरभवश्च; न हि व्याकरणाचार्यस्य पाणिनेः रचनायां व्याकरणाशुद्धिः सम्भवेन्नाम. नापि हि महाभाष्यकृत्पतञ्जलिकालपर्यन्ताविर्भूतेन केनचिद् वैयाकरणेन प्रयुक्तं किमपि पद मशुद्ध मिति गणयितुं शक्यते तत्परजातैः कालिदासादिभिश्च प्रयोगपटुभिः अस्ति च व्याकरणाशुद्धिदोषः पाटलाविजये; उदाहृतश्च स रुद्रटकृतकाव्यालङ्कारटीकाकृता नमिसाधुना च्युतसंस्कृतिदोषोदाहरणप्रसङ्गे 'सन्ध्यावधू गृह्य करेण'—इति। तत्र गृहीत्वेति वक्तव्ये गृह्येति प्रयोग एवाशुद्ध इत्येतद् विचार्यम्;—अशेषशेमुषीसम्पन्नस्य, महेश्वरवरप्रसादासादितव्याकरणविद्यस्य, सिद्धवाग्विभवस्य, व्याकरणवक्तृत्वस्य पाणिनेर्व्याकरणाशुद्धि रत्रापि सम्भवेत् किमु? उत यदि गृह्येति पदं तेनैव पाणिनिना प्रयुक्तं स्यात्, तर्हि तत्प्रयोगबलादेव साध्विति कथं न मन्येत; प्रयोगा अपि हि पाणिनि-कात्यायन-पतञ्जलीनां साधुत्वनियामका भवन्त्येवेत्यङ्गीक्रियत एव सद्भिः। नैवं, यतः खलु गृह्येति पदं न कोऽपि साधु मन्यते; अतएव ज्ञायते नेदं व्याकरणाचार्येण तेन पाणिनिना प्रयुक्तम्, न च पतञ्जलिपूर्वकालीनेनापि केनचिदिति। वस्तुतः पाणिनिः खलु महाकवेर्वाल्मीकेश्च बहुपूर्वभवः; वाल्मीकीयाद्रामायणात् पूर्वं सूत्रकाल एवासीत्, तदोपन्यासादिवृत्तानां कथा तु दूरपराहता स्यात्, आनुष्टुभेनापि छन्दसा कश्चिल्लौकिको ग्रन्थो रचितो न वेति महान् संशय एवेति।

* बृ॰ दे॰ ३ अ॰ १५२ श्लो॰। † ऋ॰ म॰ १. १७५. १. सा॰ भा॰।

अथेह विदुषः सानुनय मभ्यर्थये ।—अतिप्राचीनग्रन्थानां कालनिर्णये बहुत्र विद्वांसोऽपि भ्रान्ता इवोपलभ्यन्ते, तस्मादस्योक्तेर्भ्रमविजृम्भितत्वं क्वापि वक्तव्यतेति सम्भाव्यत एवात्र भ्रमबाहुल्यम्; पर मेतदाद्यन्तं सर्व मेव धीमद्भिर्धैर्येणानुकम्पानयनाभ्यामेवालोचयितव्यम्; आर्यभाषयोपनिबद्ध मिदं नूतन मिति वा, आवर्जनाराशितोऽपि किञ्चिद् ग्रहणीयं क्वचिल्लभ्यत इति निश्चित्यैव वेति। अपि चेह व्याकरणाशुद्धिश्च सम्भाव्यते; सर्वदा वैदिकग्रन्थालोचकस्य श्रोत्रियस्योक्तावकामतोऽपि छान्दसपदप्रयोगस्यावश्यम्भावितयान्यत्र महार्हग्रन्थेष्वपि तथा दृष्टत्वात्। अतएवोक्तं केनचिल्लौकिकप्रयोगनिपुणेन कविना—

"गुरुनटदेवज्ञभिषक्श्रोत्रियमुखगह्वराणि यदि न स्युः ।
व्याकरणभीता अपशब्दमृगाः क्व विचरेयुः ॥"—इति ।

(सुभाषितावलिः ११०२)

कलिकाता ।
संवत् १९४८ ।
खृ० १८९१ ।

अहमपि श्रोत्रियः,
श्रीसत्यव्रतशर्म्मा ।

(काश्यप-चट्टोपाध्याय-भट्टाचार्य-आवसथ्यान्वयः.
सामश्रमीतिलब्धोपनाम, सामगाचार्य इति प्रसिद्धश्च.

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

New Series.

Nos. 530, 546, 554, 568, 580, and 583

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SÁMAŚRAMI.

VOL. III.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

1886

निरुक्तम् ।

(निघण्टु-भाष्यम्)

जम्बुमार्गाश्रमवासि-भगवद्दुर्गाचार्य्य-विरचितया

ऋज्वर्थाख्यटीकया सहितम् ।

श्रीलश्री

वङ्गदेशीयासियाटिकसमाजाभ्यर्थनया व्ययेन च

काश्यधीतवेदादि-वङ्गसामगेन

श्रीसत्यव्रतसामश्रमिभट्टाचार्य्येण

सम्पादितम् ।

तृतीयो भागः ।

कलिकाताराजधान्याम्

बाप्तिष्टमिशन्‌यन्त्रे मुद्रितम् ।

शकाब्दाः १८०८ ॥

अथ पञ्चमादि-चतुरध्यायानां सूची ।

प्रकरणम्	(विषयः)	पृ०
अथ पञ्चमाध्यायः ...	(नैगमव्याख्या) ...	१
प्रथमः पादः ...	(नैग० ४, २, १—३३) ...	,,
द्वितीयः पादः ...	(नैग० ४, २, ३४—४६) ...	४३
तृतीयः पादः ...	(नैग० ४, २, ४७—६४) ...	७३
चतुर्थः पादः ...	(नैग० ४, २, ६५—८४) ...	९९
अथ षष्ठाध्यायः ...	(नैगमव्याख्या) ...	१२९
प्रथमः पादः ...	(नैग० ४, ३, १—२२) ...	,,
द्वितीयः पादः ...	(नैग० ४, ३, २३—४१) ...	१५४
तृतीयः पादः ...	(नैग० ४, ३, ४२—५०) ...	१८१
चतुर्थः पादः ...	(नैग० ४, ३, ५१—१००) ...	२०९
पञ्चमः पादः ...	(नैग० ४, ३, १०१—११६) ...	२३९
षष्ठः पादः ...	(नैग० ४, ३, ११७—१३२) ...	२६१
अथ सप्तमाध्यायः ...	(दैवतव्याख्या) ...	२८५
प्रथमः पादः ...	(दैवतपरिचयः) ...	,,
द्वितीयः पादः ...	(दैवतसङ्ख्यादिनिर्णयः) ...	३२०
तृतीयः पादः ...	(दैवतभक्त्यादिनिर्णयः) ...	३४४
चतुर्थः पादः ...	(दै० ५, १, १ अग्निः) ...	३७८
पञ्चमः पादः ...	(दै० ५, १, २ जातवेदाः) ...	३९३
षष्ठः पादः ...	(दै० ५, १, ३ वैश्वानरः) ...	३९८
सप्तमः पादः ...	(दै० ,,) ...	४१५
अथ अष्टमाध्यायः ...	(अर्चेत्राप्रीव्याख्या च) ...	४२९
प्रथमः पादः ...	(दै० ५, २, १ द्रविणोदाः) ...	,,
द्वितीयः पादः ...	(दै० ५, २, २—११) ...	४५६
तृतीयः पादः ...	(दै० ५, २, १२—१३) ...	४८५

अथ खण्डसङ्ख्यानिर्णयः।

[illegible]

प्रथमे पादे	५ (१—५)	— ४ (१—४)
द्वितीये पादे	३ (६—८)	— ३ (५—७)
तृतीये पादे	१० (९—१८)	— ६ (८—१३)
चतुर्थे पादे	५ (१९—२३)	— ७ (१४—२०)
पञ्चमे पादे	३ (२४—२६)	
षष्ठे पादे	९ (२७—३५)	— ३ (२१—२३)
सप्तमे पादे	९ (३६—४४)	— ८ (२४—३१)
सङ्कलनया	४४ चतुश्चत्वारिंशत्	— ३१ एकत्रिंशत्।

* क-प्र॰

† ख-प्र॰

[illegible] खण्डसङ्ख्यानुगता च।

[illegible] अस्य षट्पादत्वम्।

अष्टमाध्यायस्य,—

प्रथमे पादे ४ (१—४) = ३ (१—३)
द्वितीये पादे १२ (५—१६) = १२ (४—१५)
तृतीये पादे ७ (१७—२३) = ७ (१६—२२)

सङ्कलनया २३ त्रयोविंशतिः २२ द्वाविंशतिः ।

अथ अकारादिवर्णक्रमेण खण्ड-प्रतीक-सूची ।

प्रतीकम्	अ०	पा०	खं०	पृ०
अग्निं नरो दीधितिभिः .	५	२	५(१०)	५५
अग्निः पर्वसर्पिभिरेणौ ...	७	४	३(१६)	३८४
अग्नि मां पुरोहितं	७	४	२(१५)	३८३
अजं ध्वाद्विना	५	४	३(-२१)	१०२
अञ्जन्ति त्वा मध्वरे देवयन्तो ...	८	३	३(१८)	४८६
अथ यान्यतान्योत्तमिकानि ...	७	६	८(-२३-)	४११
अथाकारचिन्तनं देवतानां ...	७	२	२(६)	३३१
अथान्त आप्रियं०	८	२	१(४)	४५६
अथातो दैवतं	७	१	१	२८५
अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः ...	७	४	१(१४)	३७८
अथादित्याद्दोचिप्रथममसमाम्नात्त०	७	६	७(-२३-)	४०९
अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो	७	६	५(-२३-)	४०५
अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि	७	१	५(-४)	३१३
अथैतानीन्द्रभक्तीन्यन्तरिक्षलोकः	७	३	३(१०)	३५२
अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोक०	७	३	४(११—)	३६०
अधिगर्भस्त्वो भवति	५	२	७(—११)	६०

[illegible]				
आ नो [illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible])	४१८
आपान्तमन्युस्तृपल [illegible]	५	[illegible]	८([illegible])	[illegible]
आ [illegible] ...	[illegible]	[illegible]	१२(१५)	४८३
आ सुष्वयन्ती यजते उपाके ...	८	[illegible]	८(११)	४१४
इमामा देवता अनुकामा: ...	७	३	१०(-१३)	३१२
इन्द्र आगाभ्यस्परि	६	१	२(१)	१३२
इन्द्रं मित्रं वरुण मग्नि माहु: ...	७	४	५(१८)	३८०

[illegible]	अ॰	पा॰	ख॰	पृ॰
[illegible]मामा मनांम समन्घं ...	६	३	७(११)	१८२
[illegible] इन्द्र ईशे	७	१	२(७—)	२८८
[illegible] मेधातकणो	५	३	७(१४)	७७
[illegible] महत्कृत्स्न मिन्द्र ...	६	१	४(३)	१३७
[illegible]	६	२	१(५)	१५४
[illegible] समस्त्रन ...	८	३	२(१७)	४८५
[illegible]	५	३	१(१३)	७३
[illegible] मान्ति ...	७	३	७(१८)	३६८
[illegible] ...	५	२	६(११—)	५६
[illegible]	७	३	५(—११)	३६२
[illegible] ...	[illegible]	६	७(२३—)	४०३
[illegible] ...	५	३	५(१७)	९२
[illegible]	६	२	२(६)	१५५
[illegible] ...	६	६	४(२७)	२१२
[illegible]	५	२	३(८)	५०
[illegible]च पाजः प्रमिति	६	३	३(१२)	१८४
[illegible] सियान [illegible]	७	७	१(२४—)	४१५
गायन्ति त्वा गायत्रिणः... ...	५	१	६(५)	३५
जगती गततमं छन्दो॰ ...	७	३	९(१३—)	३७१
जातवेदसे सुनवाम ...	७	५	७(२०)	३८४
जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद ...	७	५	१(१९)	३८३
जीवान्नो अभि धेतना॰ ...	६	५	४(२९)	२५१
तद्यान्यादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु ...	७	१	४(४—)	३०६
तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान् ...	८	२	३(६)	४६४
तन्नस्तुरीप मद्भुतं	६	४	६(२१)	२२८
तां अध्वर उशतो	६	३	४(१३)	१८०

सत्यप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता० ...	७	२	१(५)	३१०
तिस्र एव देवता इत्युक्तं ...	७	३	१(८)	३४४
तुग्वेतुग्वे च उत्तरे	६	४	३(१८)	२२०
तुविक्षं ते सुकृतं	६	६	५(३३)	२७६
त्व मग्ने द्युभिस्त्व०	६	१	१(१—)	१२९
देवेभ्यो वनस्पते हवींषि ...	८	३	४(१९)	४८८
दैव्या होतारा प्रथमा	८	२	९(१२)	४७६
द्रविणोदाः कस्माद्	८	१	१	४३९
द्रविणोदा द्रविणसो	८	१	२(२—)	४४०
धेनुं न इषं पिन्वत†	६	५	-५(२९)	२५५
न पापासो मनामहे†	६	५	-२(२५)	२४६
न यस्य द्यावापृथिवी	५	१	३	१८
नराशंसस्य महिमान मेषा० ...	८	२	४(७)	४६६
निराविध्यद् गिरिभ्य आ ...	६	६	६(३४)	२७७
नि यद् वृणक्षि	५	३	४(१६)	८७
पक्षीवन्तः सुता इम०	५	३	६(१८)	९४
परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च† ...	७	१	-३(३)	२९६
पवित्रं पुनातेः	५	२	१(६)	४३
पुरु त्वा दाश्वान्	५	२	२(७)	४७
पूषा त्वेतश्च्यावयतु	७	३	२(९)	३५०
पृथक् प्रायन् प्रथमा	५	४	७(२५)	११५
प्र तत्ते अद्य	५	२	४(९)	५२
प्र नूनं जातवेदस मश्वं	७	५	३(२०)	३९४
प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं ...	७	६	३(२३—)	४०१
प्रयाजानमे अनुयाजांश्च... ...	८	३	७(२२)	४९७
प्र वावृजे सुप्रया	५	४	१०(२८)	१२३

वाक्यप्रतीकाः	अ०	पा०	ख०	पृ०
प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो ...	६	३	७(१६)	२०३
प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या०	*८	२	६(९)	४७०
प्रीणीताश्वान् हितं जयाय ...	५	४	८(२६)	११८
बतो बतासि यम	६	५	५(२८,२९-)	२५४
बृहती परिबर्हणात्*	७	३	८(—१२)	३७०
मन्त्रा मननाच्छन्दांसि छादनात्	७	३	६(१२—)	३६७
मा त्वा सोमस्य गल्दया ...	६	५	२-(२४)	२४४
मा नः समस्य दूढ्यः	५	४	५(२३)	१०९
मूर्द्धा भुवो भवति	७	७	५(२७)	४२७
मेधन्तु ते वह्नयो	८	१	४(३)	४५३
य इन्द्राग्नी सुतेषु	५	४	४(२२)	१०५
य इमे द्यावापृथिवी जनित्री ...	८	२	११(१४)	४८०
यत्रा वदेते अवरः परश्च ...	७	७	८(३०)	४३२
यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठो*	७	१	३(-२,३)	२९५
यदा ते मर्त्तो अनु*	६	२	५(—८)	१७४
यदेदेन मदधुर्यज्ञियासो ...	७	७	७(२९)	४३०
यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषं ...	६	५	३(२६)	२४८
यात्रन्मात्र मुषसो न प्रतीकं ...	७	७	९(३१)	४३४
यो अस्मै घ्रंस उत वा	६	४	४(१९)	२२१
वनस्पतिर्व्याख्यात०	८	३	१(१६)	४८५
वनस्पते रशनया नियूय ...	८	३	५(२०)	४९०
वराहो मेघो भवति	५	१	४(४—)	२७
वामंवामं त आदुरे	६	६	३(३१)	२६७
वृकश्चन्द्रमा भवति	५	४	१(२०)	९९
वैश्वानरः कस्मात्	७	६	१(२१)	३९८
वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम ...	७	६	२(२२)	३९९

खण्डप्रतीकाः	अ॰	पा॰	ख॰	पृ॰
वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवती॰*	७	७	२(—२४)	४१८
व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां ...	८	२	७(१०)	४७२
श्रायन्त इव सूर्यं	६	२	४(८—)	१७१
स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत् ...	५	३	३(१५)	८९
सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञ॰ ...	८	३	६(२१)	४९४
समान मेतदुदक॰*	७	६	९(—२३)	४१४
समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे ...	८	२	२(५)	४५९
सस्नि मविन्दच्चरणे नदीनाम् ...	५	१	१	१
सुगुरसत् ...	५	३	७(१९)	९६
सुदेवो असि वरुण	५	४	९(२७)	१२१
सृप्रः सर्पणादिद मपीतरत् ...	६	४	१(१७—)	२०९
सोमानं स्वरणं कृणुहि	६	३	१(१०)	१८१
स्त्रिया आपो भवन्ति*	६	४	२(—१७)	२१५
स्तोमेन हि दिवि देवासो ...	७	७	६(२८)	४२९
स्थूरं राधः शताश्वं*	६	४	८(—२२)	२३७
स्वराण्यहानि भवन्ति* ...	५	१	५(—४)	३२
हविषा जारो अपां	५	४	६(२४)	११२
हविष्पान्त मजरं स्वर्विदि ...	७	७	३(२५)	४२३
हिनोता नो अध्वरं	६	४	७(२२—)	२३२
हिमेनाग्निं घ्रंस मवारयेथां ...	६	६	८(३६)	२८०

इमा खण्डसंख्याः सर्वपुस्तकसम्मताः, पादाङ्कास्तु क-प्रभृतिपुस्तकविरुद्धा अपि ख-प्रभृतिपुस्तकसम्मताः, अध्यायाङ्काश्च तथैवात्र मुद्रितास्सन्त्येव प्रदर्शिताः; बन्धनीचिह्नान्तर्गतास्तु ते क-प्रभृतिपुस्तकानुमतभेदबोधिकाः। * एतच्चिह्नितप्रतीकाः प्रत्यध्यायान्तसमनुक्तप्रतीकसङ्ग्रहणात्मकविवृताः। † एतच्चिह्नेन तु तस्य प्रतीकस्य क-प्रभृतिपुस्तकानामेव सम्मतिर्बोध्या। (-१९-) अङ्कोभयत एवैतच्चिह्नेन तत्सङ्ख्याकखण्डस्य तदादारभ्य मध्यमात्रमेव बोध्यम्, (—२१) अङ्कादावेवैतच्चिह्नेन तस्य तदादारभ्य शेष, तथा (११—) अङ्कान्तएवैतच्चिह्नेन तस्य तदाद्यमात्रमेवेति।

अथ द्रष्टव्यपदानां सूची ।

पदम्	पृ०।पं०
अंशुम्	५७ । ८
अंसत्रकोशम्	११९ । ४
अंसत्रम्	११५ । १०
अंहतिः	१०९ । १७
अंहसात्	२५१ । ९
अंकुरः	२५१ । ६
अंकुरयम्	२५१ । ६
अक्षणोत्	१८ । १७. १९५ । ८
अक्षण्वत	११५ । १
अक्षोः	११२ । १७
अक्षः	२१० । ८
अक्षण्वान्	२।२
अक्षसूक्ते	२९६ । १२
अक्षाः	१८ । ११
अक्षितयः	५७ । ६
अक्षितिम्	५७ । ६
अगष्णान	४२४ । १९
अग्निः	२७८ । ३—८
अग्निकर्म	२४४ । ७
अग्निकर्मेध्वा	४१२ । २
अग्निभक्तीनि	२४४ । ३
अग्नौ	२८४ । १५
अग्रम्	१९७ । ८ २०३ । ५
अग्रणीः	२७८ । २
अग्रिया	२०१ । ३
अघम्	१८३ । १
अघशंसम्	१८२ । १६
अघायतः	११० । ४
अङ्कुशः	१२४ । ७
अङ्ग	९२ । ११
अचेतनानि	२३८ । १४
अच्छ	१२४ । ५

पदम्	पृ०।पं०
अजरम्	४२२ । १
अजाश्वः	१४४ । ६
अजीगः	१०४ । १६
अजीजनत्	४२९ । १
अजोहवीत्	१०२ । १
अज्मन्नि	४८६ । १७
अणुः	२२७ । १२
अतसानि	६७ । ६
अतिक्रामन्तः	१८५ । ६
अतिथिदेवत्वम्	३०० । २
अत्याः	१८ । १२
अदन्तकः	२६७ । २०
अदे ताः	३०० । ४
अधिराजः	४४० । ३
अध्ययनम्	२३७ । २
अध्रेषथा	१५५ । १४
अध्रिगुः	६० । १५,१७. ६१ । १.
अध्वरे	१८९ । १४
अध्वर्युः	२२० । १४
अनर्वा	२२९ । १६. २४० । २
अनर्वरातिः	२२९ । १५
अनपस्फः	२६१ । १२
अनपायम्	१८३ । ५
अनादिष्टदेवता	२०६ । १८
अनार्षेनिपातः	२०२ । १
अनिवर्तनम्	१९ । ५
अनिर्वचनम्	४१८ । १५
...	१५५ । ९
अनुकृति	२६२ । ४
अनुदात्तप्रकृति	११० । १
अनुयाजाः	४९७ । ३,६,७,८,१०,११.
अनुवेषणम्	२०२ । ६

पदम्	पृ०।पं०
अनुष्टुप्	३९८।१५
अनूचे	१८।११
अन्तरिक्षस्थानाः	३२०।१२
अन्नम्	२।२
अन्नः (सु)	१।१४
अन्नम् (:)	२।२
अपः (सु)	३२७।१४
अपरम्	४९७।६,८,९,१०
अपाकः	४९७।९
अपारे	१६२।१२
अपिंशत्	३८०।६
अपुत्रवपिशाः	३२८।१२
अप्रतिष्कुतः	२०३।१७
अप्रा	१८५।८
अभ्वः	७३।११, १३
अभ्वराः	७२।११
अभरत्	४२४।२०
अभिघेतन	२५१।१
अभिश्रीः	२९९।१०
अभूत	२०२।२
अभ्यर्धयज्वा	१५५।१८
अभ्यापादम्	४२५।८
अमी	२६।१
अमतिः	१८५।९
अमवः	२२९।१२
अमवन्	१।१५
अमवान्	१८४।१५
अमा	१।१६
अमित्रः	२०३।१४
अमिनात्	५२।६
अमीवा	१८५।४
अमुया	३५।१४
अमूर	१७५।२
अम्यक्	१९८।१४
अरवी	५५।१७
अराधसम्	९१।८
अराधि	२६३।१
अरिः	३७।१२, १३
	१०।३
अरेपुपीके	१९२।१
अर्कः	३२।१६, १९, २२।१
अर्कम्	३२।१
अर्कैः	२४०।४
अर्थः	२५५।१०
अर्थम्	३८८।१०
अर्दनवेधिनी	२७६।७
अर्यः	५२ १७. ५२।२
अर्यमा	३६७।१५
अलक्तीः	२६३।११
अलातृणः	१२५।६
अवतः	११९।२
अवस्थयः	९४।११
अवभेन	४०१।९
अवयजनम्	७९।१७
अवीराम्	२९८।२
अश्नाति	१८।११
अश्मचक्रम्	११९।३
अश्मनः	११९।६
अश्मनोः	४४०।८
अश्रवम्	१०८।१७
अश्विमद्	२२९।१५
अश्लीलम्	२२९।१५
अश्विनाः (परिचयः)	२८१।१
असश्चाम्	२५५।१२
अस्मभ्यभासमात्	१०।२
असश्चन्ती	९।१०
असामि	२४०।४
असिन्वती	१४४।१४
असुतमाप्तः	२५५।१०, १०९।२
असुसमाप्तम्	२४० ५
असूर्ते	१९८।१२
अस्तुधोकु	१२८।१

पदम्	पृ०।पं०
अव्ययः	२१८ । १२
अस्मासु	२६ । २
अश्वे	११२ । १—७
अष्टर्द्र्यः	२४८ । ११
अष्टसम	११२ । १२
अहिच्छत्रकम्	८७ । १२
अह्नयाणः	८० । ७
आ	२५ । १८
आँ	२६ । १
आकारच्छिन्नम्	२२१ । ४
आहूये	११५ । ९
आख्यानम्	१०२ । २
आख्यानसमयः	२२९ । २
आगधिता	८० । २
आगम्	१० । ५
आग्निमारुते	४०२ । २
आग्नेयम्	२९५ । २
आग्नेयाः ...४९४ । १०	४९७ । ४,५,१२.
आघृणिः	५० । ५
आङ्गूषः	९१ । २
आचारः	२०७ । २
आचार्याः	२९९ । १४
आचिख्यासा	२९९ । ८
आजुक्रानः...	४९८ । ७
आधिः	२०२ । ९
आज्जौ	२०२ । ७
आत्	१०४ । १५
आत्मजन्मानः	२१२ । ११
आत्मदेवताः	४९७ । १०
आत्मा ... २१२ । ८—१२	४९७ । ११
आत्रेयम्	४९७ । १५
द्वितेयम्...	४९१ । २
आदित्यकर्म	२९० । ५
आदित्यकर्मणा	४११ । १९
आदित्यभक्तीनि	२९० । २

पदम	पृ०।पं०
आद्रुतिः	२९७ । १७
आधवः	२९१ । १२
आध्यात्मिकाः	२९९ । १
आध्यात्मिक्यः	२८९ । ९
आध्वर्यवे	२९९ । ५
आनट्	१०४ । १५
आनुषक्	१९२ । १९
आपान्तमन्युः	९९ । १२
आप्यम्	१९२ । ११
आप्रीदेवताः	४९४ । ८
आप्रीसूक्तानि	४९७ । १४
आम्नायवचनात्	४१९ । ७
आदितः	८० । ९
आयतम्	११५ । २
आर्थः (ईश्वरपुत्रः) ...	२४८ । १०
आवय	११९ । २
आवापिकानि	४९९ । १४
आविः	४८३ । २
आविष्ट्याः	४८३ । २
आशाः	२१२ । ६, ७.
आशिरम्	१०१ । १५. २०२ । २.
आशीः	१०१ । १४. २९९ । २
आशीर्वादः	२९९ । २
आशु	११९ । ८
आशुशुक्षणिः	११९ । ७
आश्मेकुः	४१२ । १७
आश्वमेधिकः	२१२ । १
आस्रावः	११९ । २
इत्	५० । १४. ११८ । १९. १०८ । १५. २०३ । ९. २२५ । २. २५१ । ८.
इतरेतरजन्मानः	२१२ । १०
इतरेतरप्रकृतयः	२१२ । ११
इत्था	२५ । १२. ११७ । ११
इत्वरम्	१८ । १७
इदंयुः	२९८ । ४

पदम्	पृ०।पं०
इध्मः	३१६ । १०,११
इन्द्रकर्म	३५२ । ८
इन्द्रपानम्	४४० । १०. ४४७ । ४
इन्द्रभक्षोसि	३५२ । ५
इन्द्रशक्तिभिः	८० । ६
इन्द्रेण	१८४ । ११
इष्टः	४६६ । १४
इष्टा	४७८ । १८
इष्टीविसर्जन	३३२ । ८
इषितः	४६८ । १२. ४८० । ७
ईडे:	४६६ । १४
ईशः	३८४ । १२. ४६८
ईशे	११४
ईशे	११५
ईशते	४४०
ईळे	३८३ । २
उत	१६८ । १७
...	५७ । १
उखावर्षी:	३९६ । १४
उत्तरे	४३४ । १४
उदकेन	४०८ । ५
उद्गाता	२५५ । ९
उद्धारत्	३८७ । ३
उद्बोधितप्रवर्गवाहते	४०९ । ११
उद्गाता	३६० । १४
उद्गृह्य	१२७ । ५
उपस्थक	३१५ । १२
उपमाप्यनकः	४२४ । ६
पयप्रवेशिनी	१५४ । १४. १५५ । ११.
उपधि	१५५ । १५
उपस्तोमानां	४६६ । ९
उपस्थे	४२४ । १८. ४८२ । ७. ४८७ ।
उपावे	४७४ । १९
उपोषितवाम्	३१० । १८

पदम्	पृ०।पं०
उभयवर्त्मि	४९७ । १९
उभयविधाः	३६८ । २१
उभयथा	३३२ । १२
उभयानि	४९६ । १२
उभे	४८३ । ७
उरवः	१०२ । ४
उरावः	३१० । ९
उरामथिः	१०२ । ४
उलूखा	११० । ४
उलूखलिः	११० । ४
उर्वशी	७२ । १०
उर्विया	४०२ । १७
उल्बम्	३०८ । ८
उशतः	१८९ । १४
उशन्तः	९४ । ८
उशिक्	१८१ । १२
उपस्थादशा	४७३ । ५. ४७४ । ११
उष्णिक	३६८ । १३
उष्णीषम्	३६८ । १४
ऊतिः	१९ । १
ऊधः	३२२ । २, ४.
ऊरू	४७३ । ३
ऊर्जस्वन्तः	४९७ । ३
ऊर्जस्वन्तम्	४९७ । १
ऊर्ध्वा	१० । ५
ऊर्ध्वः	४८३ । ३
ऊर्मिः	१०९ । १५
ऊर्वः	१६२ । ५
ऋतसंख्याविकौ	३४४ । ९
ऋग्भाजः	३०२ । १४
ऋग्मियम्	४२५ । २
ऋचीषमः	३३९ । १३
ऋजीषम्	६६ । १०
ऋजीषी	६६ । १९. ६७ । १

पदम्	पृ०।पं०
ऋजः	२२८ । १६
ऋजुनीती	२२८ । १६
ऋञ्जलिः	२२८ । १५
ऋणे	११५ । ७
ऋतवः	४९७ । ७
ऋतस्य २११ । ७. ४६४ । ११.	४८८ । ११
ऋतावरी	४८५ । ९
ऋतुथा	४८५ । ७
ऋतुदेवताः	४९७ । ७
ऋतुयाजेषु...	४४० । ९
ऋतेषु	४९० । ५
ऋदूदरः	१४४ । १०
ऋदूपे ... ... १४४। ११ २७६ । ५	
ऋदूवृधा	२७६ । २
ऋध्मन्	४६४ । ११
ऋबीसम्	२७८ । ९
ऋबीषे	२८० । १५
ऋषिपुत्रा	१० । ६
ऋष्वा	३११ । ७
एकम्	२९० । १०
एकया	५६ । १४
एके	४९४ । १०
एधमानद्विट्	२२२ । ११
एतम्	१२४ ६
एता	१२४ । ६
एयात्	१२४ । ९
ऐश्वर्यम्	४४६ । १६
ओजः ... १७१ । १२. २४० । ५	
ओजसा	१७१ । १२
ओदनम् ... ... २७७ । ९. २७२ । ६	
ओमना	१४५ । ६
ओमासः	१०९ । ९

पदम्	पृ०।पं०
औशनिकादि	४११ । १६
औपमन्यवः ... ४७ । [illegible]२ । २. ५.	
औचथ्यः	१८९ । १५
औशिजः	१८१ । १६
औषधम्	११४ । ९
कंसम्	४०९ । १६
ककुप्	२६८ । १४
कक्षीवान्	१८१ । ११
कक्ष्यावान्	१८१ । ११
कटकिया	२२ । २
कण्वः	२६२ । ५
कण्वतिः	२६२ । ४
कण्वाय	१५६ । २
कत्	२५१ । १
कत्पयम्	१९७ । ११
कपनाः	१४४ । १५
कपृथम्	११२ । १४
कम्	४२२ । २
करस्नौ	२०९ । १८
कर्कन्धी ... ... २६४।१. २६७।१७	
कर्मजन्मानः	२१२ । ११
कर्मेष्वप्रमाद्	२२० । १४
कर्माकामः	२२९ । १
कलाः	१४५ । १६
कल्पम्	११५ । ११
कवषः	२५१ । ९
गासवः	२२२ । ६
कविनमस्य	१९० । २
काकुदम्	११९ । ७
काणः	२६२ । २
कापुना	५६ । १६
कालकाः	३१९ । ११.
७५७ । १५. ५७२ । ३. ५८५ । ११	
कालदेवता	२०७ । २
कीकटः	१५५ । ८

पदम्	पृ०।पं०
काकु	४७६ । १७
कालकर्णोपेतः	१६२ । ११
काशिः	१२१ । ८
काष्ठाः	४०१ । २४
किः	२७८ । ३
कितवः	१०६ । १
किमीदिने	१८३ । ६
कियेधाः	२२५ । ६
कीकटाः	२७३।१
कीवतः	१३७ । ६
कुटवे	२६३ । ६
कुटस्य	११२ । १०
कुणारुम्	२२२ । १७
कुत्सितार्थीयम्	४७ । १८
कुरुः	३६८ । १५
कुरुः	२३७ । १५
कुरुङ्गः (राजा)	२३७ । १४
कुलम्	१२७ । १६
कुलिशः	२१५ । ११
कुशिकाः	२८९ । ८
कूरम्	२३७ । १५
कूलम्	१२२ । १२
कृणुहि	१८१ । ९
कृणुध्वम्	११८ । १६
कृत्तिः	१०५ । ११, १२
कृत्तिवासाः	१०५ । १३
कृधु	१३८ । २
कृपा	१७५ । ६
कृमिः	१८५ । ५
कृषिप्रशंसा	२९६ । १३
केपयः	११२।१४, ११५।३
कोकुवा	११९ । ८
कोकूयते	११९ । ९
कोशः	११९ । ५, ६
क्नापयति	३७८ । ५
कौरयाणः	८० । ४

पदम्	पृ०।पं०
क्रत्वा	३४८ । १३
क्रव्यम्	१८७ । ४
क्रव्यादे	१८२ । १७
क्रिविर्दती	२६३ । १७
क्रौमापतिम्	१७९ । ३
क्रूरम्	२३७ । १५
क्रौष्टुकिः	४४० । ६
क्षमिः	१२९ । ८
क्षयः	४८७ । ४
क्षयद्वीरम्	५७ । १८
क्षरतिनिगमः	१८ । १३
क्षियतिनिगमः	१८ । १३
क्षेत्रस्य	१५६ । १
क्षुम्पम्	८७ । १३
गणः	२८० । १७
गभस्तिः	८० । २
गभ्यम्	८० । १
गमनवेधिनौ	२७६ । ७
गयस्फान्	३९० । १३
गर्भम्	२१४ । ९
गल्दया	२४४ । ११
गल्दा	२४४ । १५
गायत्री	३६७ । ४
गार्त्समदम्	४९७ । १५
गिरा	२४४ । १४
गिर्वणाः	१९४ । २
गौल्या	२४४ । १४
गृहः	२८० । १७
गृभीता	३९० । १४
गौः	१३५ । ७
गोपवनम्	१ । १२
गोपाः	३५० । ४
गोमान्	१८ । ११
घनिष्ठः	१७४ । १५
ग्रावस्तुतिः	३३८ । १७, २१

पदम्	पृ०।पं०	पदम्	पृ०।पं०
		जघान	२१५ । ७
घर्मम्	२७२ । ३	जमदग्नयः	४१९ । ७
घृतम्	४१६ । ३	जयाय	११८ । १६
घृतस्य	३८६ । १३	जरूथम्	२१५ । ९
घृतेन	४१६ । २	जलदुर्गम्	३९४ । १२
घोरचक्षसे	१८३ । ४	जवसः	२४६ । १८
घ्रंसः	२२२ । १	जवति	१ । ८
घ्रंसम् ...	१४५ । ६, २८० । १४	जा	१०९ । ४
		जातः	४९४ । ४
चमः	२०३ । ८	जातवेदसम्	३९५ । २
चरणे	२ । १७	जातवेदसानाम्	३९५ । ३
चरध्यै	२२५ । ५	जातवेदसौ	३९५ । ५
चरिष्णु	४३० । १६	जातवेदसे	३९५ । ५
चरः	१८२ । २	जातवेदाः	३९३ । २—६
चर्षणिः	११२ । १०	जामाता	१०९ । ४
चक्मन्द	७३ । १५	जारः	११२ । ९
चाकन	२५५ । ७	जारयायि	१९९ । २
चातमामसि	२६७ । २	जालम्	२५१ । ५
चाक्षुमसः	५७ । ४	जिगर्ति	१७३ । १७
चावः	४८३ । ३	जिघर्मि	४१६ । ३
चिकित्वान्	४५९ । १०	जिन्वति	२३७ । १७
चित्	३५ । १५	जिह्मम्	३८३ । २
चेतनावत् ...	३३१ । ६, ३३८ । १४	जिह्वा	११९ । ८
चेतयन्ती	४७८ । १८	जीवात्	२५१ । १
चोदयन्ता	४७६ । १७	जुजुषाणासः	२०३ । ३
चोष्कूयमाणः	२२२ । १०	जूर्णिः	१३५ । ५
		ज्यानिषी	३८४ । १५.
छन्दांसि ...	३९७ । ३. ४९७ । ६.७	३९० । १५. ३९५ । ५, ९. ३३४ । १४.	
छान्दोमिकम्	... ४०६ । ८ ४१९ । ६	जोषवाकम्... ...	१०२ । ८. १०५ । ७
जगती	३७१ । ११	ततः	१५५ । १०
जजभानौ	२०३ । १६	ततक्षुः	२५१ । ८
जनमाने	१७१ । ९	ततनष्टिम्	२२१ । १७
जनयः	४७२ । १७	ततन्वत्	७९ । १८
जनश्रियम्	१४४ । ८	ततुरिम्	१२७ । १६
जनित्री	४८० । ६	तनूः	४५९ । १२

पदम्	पृ० । पं०	पदम्	पृ० । पं०
तनूनपात्	४४९ । ११	त्मन्या	४८५ । ५
तनूनपात्वन्ति	४६१ । १७	त्रिष्टुप्	५७० । ६
तनूशुभ्रम्	२२२ । ९	त्वधाभावाय	४२८ । ५
तन्वः	४४९ । १५	त्वक्षते	४७८ । ५
तप	२४० । ७	त्वष्टः ... ... ४७९ । ३, ४८० । १२	
तपिष्ठैः	१८५ । ७	त्वष्टारम्	४८० । ७
तपुः	१८० । २	त्विषः	४७८ । ४
तपुर्वधम्	१६७		
तमः	[illegible]	[illegible]	६२५ । १०
तमध्वीतिः	[illegible]	[illegible]	३३८ । १
तम्भम्	[illegible]	[illegible]	९० । ७
तन्त्र[illegible]म्	[illegible]	[illegible] ... ... २४४ । ८, ७९५ । ८	
तयमः	[illegible]	[illegible]	४०१ । १६
तरा	[illegible]	[illegible]	४०१ । १७
तक्ष्यम	१४५ । [illegible]	[illegible]	४५८ । ५
त[illegible]	४६६ । १२	[illegible]	१७९ । ०
ता[illegible]	[illegible]	[illegible]	७४७ । ०
तिततिग्मम्	[illegible]	[illegible]	६४४ । ६
तिस्रः	४८	[illegible]	४९० । ६
तिस्र ... ... ६७० । ११ [illegible]		[illegible]	५२३ । १
तिस्र देवीः ... ... ४७७ । ४ [illegible]		[illegible]	७४० । १२
तुभ्र	२७५	[illegible]	४७७ । १
तुभ्रतुभ्रे	[illegible]	[illegible]	४७७ । १
तुविग्रः	[illegible]	[illegible]	१७१ । ९
तुविक्षम्	[illegible]	[illegible]... ...	९ । १७
तुम्रम्	[illegible]	दिवाभि	१०५ । ७
तुग्रजातः	[illegible]	[illegible]	४१८ । ६
तुरम् ... ... १० । १ ४७८		[illegible]मा	१८५ । ७
तुरीयम्	५२८	मित्र (बल वरुणः) ...	१५४ । १५
तुर्णाशम्	८७ । ११	दुष्कृतस्य कसमाः पुनःपुनः मवाम् (६)...	९५१ । ११
तुर्णिः	४६७ । १२		
तृपत्प्रभर्मा	६३ । १७	दूषा	११५ । १
तृष्वी	१८५ । १	दृधः ... ... ९ । १४, १०९ । १०	
तैटिकिः	२२२ । ५	दृनः ... ...१ । ८, १०७ । १५	
तोदः	४४ । ६	दृढ्हकाम्	११ । १५
तोश्याषः	८० । ५	दृवहा	२२० । ८

पदम्	पृ०।पं०
दृग्व्यगम्	११० । २
देनः	[illegible] । ४—५
देवता	३८३ । ५
देवतावत्	३०७ । ४
देवतोपपरीक्षा	२८५ । ८. ३०६ । १८
देवत्रा	४९० । २
देवदेवत्यम्	३०७ । ३
देवयज्या	२३२ । ४
देवयन्तः	४८६ । १८
देवश्रवाः	१७५ । ४
देवाच्या	१७५ । ५
दैर्घतमसम्	४९७ । १६
दैवतम्	२८५ । ६
दैव्याहोतारा	४३२ । १८. ४७५ । ६. ४७६ । १६
दैव्यन् सधना	४८७ । ३
द्युभिः	१०९ । ७
द्युमान्	२७१ । १७
द्युम्नम्	३६ । २
द्युस्थानः	३२० । १२
द्यूतनिन्दा	२९६ । १३
द्रप्सः	७७ । ४
द्रवति	१ । ८
द्रविणसः	४४० । ९. ४४७ । १
द्रविणम्	४३९ । ५
द्रविणोदाः	४३९ । ५. ४४० । ५. ४४६ । १०
द्राविणोदसम्	४४० । ८. ४४७ । १
द्राविणोदसः	४४० । ९. ४४६ । ११
द्राणम्	११९ । १
द्रोणाहावम्	११९ । १
द्वयोः	२१० । ५
द्वादशकपालः	४७५ । ४. ४१८ । १५
द्वारः	४०० । ११. ४७३ । ३
द्विता	१९ । ६
द्विबर्हाः	२१० । ५

पदम्	पृ०।पं०
धनात्	४८७ । १
धन्व (न्)	२८ । १०. ३५ । १०
धन्वानि	३५ । ११
धमनयः	२४४ । १५
धमन्तीः	२६५ । १०
धर्मणि	४२३ । २
धानाः	६७ । २
धामच्छद्	४१६ । ४
धामभिः	९ । १९
धियन्धाः	३९९ । १०
धिषणा	४५४ । ३
धिष्ण्याः	४५८ । ३
धुनिः	[illegible] । १५
धूमकेतु	१६५ । २
धेनव	[illegible] । १
धेना	२१० । १
ध्यायेत्	[illegible] । १[illegible]
न	२२४ । ३
नक्ता	[illegible] । ५. [illegible]
नक्षत्रगणम्	[illegible] । ५
नक्षत्रदाभम्	[illegible] । १५
नदः	१० । [illegible]
नदस्य	१० । [illegible]
नदीस्तुतिः	[illegible] । १[illegible]
नना	[illegible] । १[illegible]
नपात्	[illegible] । १[illegible]
नरराष्ट्रम्	[illegible] । [illegible]
नराः	२ । [illegible]
नराशंसः	[illegible] । १[illegible]
नव्यम्	[illegible] । [illegible]
नसतिः	[illegible] । [illegible]
नसन्त	[illegible] । १[illegible]
नानाधियः	२५५ । ८
नाभा	२२८ । १[illegible]

अ०	पा०	ख०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
,,	,,	,,	१५	मन्त्रदृष्टयो	मन्त्रदृष्टयो
,,	२	१	३	०देकैकस्या	देकैकस्या
,,	,,	२	४	ब्राह्म	ब्राह्म
,,	६	८	१	मुच्चेत्यव	मुच्चेत्यव
,,	७	५	२	यन्तूर्णिस्वरति	यन्तूर्णिस्वरति
,,	,,	७	७	वनिवा	वनिवा
८	२	६	६	किं देवता:	किन्देवता:

॥ मूल-पाठभेदपूर्त्तिः ॥

अ०	पा०	ख०	पं०	(मुद्रितातिरिक्ताः पाठाः)
५	४	५	२	"इयमोऽहति०"—इति क-प्रभृतिषु।
६	५	५	२	"बलादतीतो"—इति क-प्रभृतिषु।
७	२	१	८	"आग्नावैष्णवं हविर्न"—इति क-प्रभृतिषु।

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

नच.

॥ प्रथमः पादः ॥

ॐ इम्। सस्नि मविन्दच्चरणे नदीनाम्। संस्नातं मेघम्। वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा*। वोढृतमो† ह्वानानां स्तोमो दूतो हुवन्नरौ‡ नरा मनुष्या नृत्यन्ति कर्मसु दूतो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा (दूतो देवाना मसि मर्त्याना मित्यपि निगमो भवति।§) वावशानो वष्टेर्वा वाश्यतेर्वा। सप्त स्वसॄरुषीर्वावशान इत्यपि निगमो भवति। वार्यं वृणोतेरथापि वरतमम्। तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम्। तद्वार्यं वृणीमहे वर्षिष्ठं गोपायितव्यं गोपायितारो||। यूयं स्थ युष्मभ्य मिति वान्ध इत्यन्ननामाध्यानीयं भवति। आमत्रेभिः सिञ्चता मद्य मन्धः। आसिञ्चतामत्रैर्मदनीय¶ मन्धोऽमत्रं पात्रं ममा अस्मिन्नदन्त्यमा

---

* "हुवं नरा" क, ख, ग।

† "वोऽकृतमो" क, ख, ग।

‡ "हुवं नरा" क, ग। "हुवन्नरो" ख।

§ वन्धनीचिह्नान्तर्गत मेतन्न दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु (ऋ॰ सं॰ ७, ५, ११, १)।

|| "गोपितारो" क, ख, ग।

¶ "मद्य" क, ख, ग।

पुनरनिर्मितं भवति पात्रं पानात्तमोऽप्यन्ध उच्यते नास्मिन् ध्यानं भवति न दर्शन मन्धन्तम इत्यभिभाषन्तेऽय मपीतरोऽन्ध एतस्मादेव। पश्यदक्षण्वान् न वि चेतदन्ध इत्यपि निगमो भवति ॥ १ ॥

"सस्निम्[१]"—इति*। एतदनवगतम्। अर्थाप्रतीतिरप्यनवगम्य इत्युच्यते। लक्षणामप्यनवस् संस्कारः खल्वपि अविज्ञात मित्युच्यते। तत्रैवं सति, कचित्प्रकृत्यादेः संस्कारस्यानवगमः; कचिदर्थाप्रतीतिरेव; कचिदुभयस्याप्यनवगमः, यथास्मिन्नेव सस्नि मिति; न विज्ञायते किं सप्युक्तं भवति? प्रकरणादेव मेघाभिधेयम्; अन्यश्चान्योऽपि कश्चित् स्यात्, प्रकरणविशेषादेन। एवं सर्वत्रैवोपेक्षितव्यम्। प्रकरणसामर्थ्याच्छब्दोऽप्यर्थान्तरं भजते। "सस्निं मविन्दच्चरणे नदीना मपा०—०जानादद्धीनाम्"†। विश्वावसोर्देवगन्धर्वस्यार्षम्। घर्मोत्सादने विनियुक्ता। तत्रोक्तं परिषिक्त गन्धर्वनामभिरुपतिष्ठन्त ऋत्विजो यजमानश्चेति। तासा मुपस्थानर्चा मियं मध्ये मैत्रायणीयके। 'सस्निं' "संस्नानम्", अद्भिः परिवेष्टितं, सर्वतः परिस्नुतं, धौतं वा "मेघम्", 'अविन्दत्' अलभतेन्द्रः। क्व पुन रलभत? 'चरणे नदीनां' यत्र नद्यो आपश्चरन्ति, गच्छन्ति, तत्रालभत; अन्तरिक्षलोके इत्यर्थः। आह;— लब्ध्वानन्तरं किं मकरोत्?

* १भा० ४०२ पृ० ४अ० १ख० .?), किञ्च ४०४पृ० १५ पं०।

† "सस्निं मविन्दच्चरणे नदीना मपा वृणोद्दुरो अश्मव्रजानाम्। प्रासां गन्धर्वो अमृतानि वोचदिन्द्रो दक्षं परि जानादहीनाम्॥"—इति ऋ० सं० ८, ७, १७, ४।

इति । उच्यते ;— 'अपावृणोत्' अपावृतवान्, उद्घाटितवानित्यर्थः । 'दुरः' द्वारः । आह ;— कस्य ? उच्यते ;— 'अश्मव्रजानाम्' अपा मश्मा मेघः, त मधि या व्रजति, स च यासां व्रजभूतो गोष्ठ-भूतः, ता अश्मव्रजा आपः ; तासां निर्गमनद्वाराणि अपावृणोत् । या एता एवंलक्षणा आपः, 'आसाम्', अस्य च इन्द्रस्य 'गन्धर्वः' विश्वा-वसुः 'प्र वोचद्',—'अमृतानि' नामानि, छान्दसस्तुतियुक्तानि ; तानि हि नित्यत्वादमृतानि । आह ;— कस्मात्पुनरस्येन्द्रस्यामृतानि प्रावो-चदासामपाम्? इति । उच्यते, इतः ;— यस्मादसाविन्द्रः 'दत्त्रं' दातारं मेघम् । अयम् आसाम 'अह्रीनाम' अयनानाम्, अपां द्वारेषु अपावृतेषु, दानाय समर्थो भविष्यति ;—इत्येवं 'परि जानात्' परि-ज्ञातवान् । परिज्ञाय च 'अपावृणोत् दुरोऽश्मव्रजानाम्' । तस्मादस्येन्द्र-स्यामृतानि नामानि प्रावोचदद्भिश्चानेन प्रकारेणेन्द्रेण सर्वमेवेदं जगद् ध्रियत इति आसा मपि अनेन हेतुना प्रावोचदिति । एव मेतस्मिन् मन्त्रे 'चरणे नदीनाम् अविन्दत्' अपावृणोच्च दुरोऽश्मव्रजानाम्, इत्रञ्च परिजानात्'—इत्येकवाक्यतार्थसम्बन्धात् "अह्नि"-शब्दो मेघ-विशेषणम् उपपद्यते ॥

अथ वा अय मप्यस्य मन्त्रस्य पादव्यत्ययेनार्थः स्यात् ;— संज्ञातं मेघ मविन्द इलभतेन्द्रः पर्येष्यमाणः, क्वाविन्दद् ? चरणे नदीनाम्, अपाम्, अन्तरिक्षलोके । लब्ध्वा च स एव इन्द्रः, तं मेघं, दत्त्रं दातारम्, अह्रीनाम् अपां परिजानात् । परिज्ञाय च समर्थोऽय मिति ततस्तस्य द्वाराण्य-पावृणोत् । अश्मव्रजाना मपा मधो निर्गमनाय । तत एतानि निर्ग-तानि, अमृतानि उदकानि, सस्य-सम्पत्कराणि प्रावोचदिव प्राकथय-

दिवः; अस्मादिन्द्रो गन्धर्वः, आसां प्रजानां जीवनमभिरुद्धं करोत्यस्मादुच्य-ते इति। "इन्द्रो गन्धर्वः, तस्य मरुतोऽप्सरसः"—इति श्रूयते*। तस्मादिन्द्रस्यापि गन्धर्वत्वमुपपद्यत एव; स च गोः† वज्रस्य धार-यिता इति गन्धर्वः‡॥

"वाहिष्ठः§" इति||। एतदनवगतम्। "वोढृतमः"—इत्य-वगमः। "वाहिष्ठो वां० ...भूत्वश्विना"|| । गायत्री। विश्वमनसो वैयश्वस्येव आर्षम्; पितुर्वा व्यश्वस्य। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'नरा' हे नरौ! सर्वेषामेव वोढॄणां सोमानाम्, आह्लादनाद्य एव एष 'वाहिष्ठः' अतिशयेन वोढा, आह्लादनतमः, अयमेव 'दूत' इव युवां 'हुवत' आह्वयतीत्यर्थः। योऽयमेवंलक्षणः 'सोमः' अस्मत्-प्रेरितः, स नित्यकालमेव 'युवाभ्यां' 'भूतु' सर्वानन्दनार्थः। हे 'अश्विना' अश्विनौ' इति सम्बोधनम्; 'सोमो दूतः'—इत्यनयोः समान विभक्तिकत्वाद् "वाहिष्ठ"-शब्दः सोमविशेषण मित्युपपद्यते॥

निगमप्रसक्त मित्युच्यते:—"मनुष्याः" अपि हि "नराः" उच्यन्ते; ते हि "नृत्यन्ति" गात्राणि, पुनः पुनः प्रक्षिपन्ति "कर्मसु" उप-स्थितेषु तान्यनुतिष्ठमानाः॥

---

* "गोर्वज्रस्य धारयितेन्द्रः। ... गन्धर्वत अर्दयति हिनस्ति देवशत्रूनिति गन्धर्वः इन्द्रः।"—इत्यादि दुर्गमः। १भा० ८७पृ० २१ पं०।

† गौः—१भा० ९, ७९, ११, ३५५, ३७८, ४०० । २भा० १७४, १११, ४७१ । प० ९अ० १पा० २ख०, १२अ० १पा० ७ख०।

‡ "गान्धर्वी"-शब्दार्थो द्रष्टव्यः। १भा० १अ० ११ख० ९)।

§ १भा० ४०५पृ० ४पं०।

|| "वाहिष्ठो वां हवानां सोमो दूतो हुवन्नरा। युवाभ्यां भूत्वश्विना॥"—इति ऋ० सं० ६, ९, २९, १।

"दूतो"* जवतेर्वा गत्यर्थस्य"; स हि गच्छति । "द्रवतेर्वा" गत्यर्थस्यैव । "वारयतेर्वा"; स हि वारयत्यनर्थान् ॥

"वावशानः"†"—इति अनवगतम् । "वष्टेर्वा" कान्त्यर्थस्य, "वाश्यतेर्वा" शब्दार्थस्य वावशानः स्यात् । "सप्तस्वसृररुषीर्वावशानः ○—○पूषणस्य"‡ । त्रितस्याप्तस्येयं मार्षम् । आग्नेयी । त्रिष्टुप् । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । 'सप्त' 'स्वसृः' स्वसारो भगिन्य इव पाल्यर्चिषः समानजन्मत्वात् । अथवा सह सर्पणात् स्वसारः; ता हि सह सर्पन्ति 'अरुषीः' अरोचनाः, दीप्ता इत्यर्थः । या एवंलक्षणाः अर्चिषः, ताः, अग्निः 'वावशानः' कामयमानो वावश्यमानो वा, शब्दं कुर्वाणः स 'विद्वान्' आत्मीय मधिकारान् जानानः, 'मध्वः' घृतस्य हविषः पूर्णः, 'उज्जभार' ऊर्द्धं हृतवानेषां लोकानां 'दृशे कं' दर्शनायेत्यर्थः । एवं ता ऊर्द्धं कृत्वा दर्शन मभिव्यञ्जयित्वा जनानाम् 'अन्तः' आदित्यस्य मध्ये यदन्तरिक्षं तत्र, 'येमे' तत्रापनियमितवान् तद्भविः 'पुराजाः' अग्निः; स हि सर्वदेवेभ्यः प्रथम एव जातः§, । 'इच्छन्' 'वव्रिं' रूपं 'पूषणस्य' पूष्णः, आदित्यस्य । कथं नामासावादित्यो दीप्तरूपः स्यात्? अतोऽन्तरादित्यस्य येमे । तथा-

* १भा० ४०५पृ० ८पं ।

† १भा० ४०५पृ० ९पं ।

‡ "सप्त स्वसॄररुषीर्वावशानो विद्वान्मध्व उज्जभारा दृशे कम् । अन्तर्येमे अन्तरिक्षे पुराजा इच्छन् वव्रिमविदत् पूषणस्य ॥"—इति ऋ० सं० ७. ५, २२, ५ ।

§ तथा चैतरेयकम्,—"अग्निर्वै देवयोनिः"—इति २. १,२ ; किञ्च "अह मस्मि प्रथमजा ऋतस्य पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाम ।"—इति सा० आ० आर० १, ९, ९ ।

मात्रेत सर्थम् 'अविदत्' अलभत इत्यर्थः। स एव दीप्तरूप आदित्यः सवृत्त इत्यभिप्रायः ॥ एव मन्त्र "स्वर्भूर्वाजमानः"—इत्यनेन सामा-नाधिकरण्याच्छन्दसामर्थ्याच्च "वाजमाने"-इत्यस्य कान्त्यर्थत्वं शब्दार्थ-त्वञ्च उपपद्यते ॥

"वार्यम्[*]"—इति। अनवगतम्। वृणोतेर्यद्वरयितव्यं भवति, तद्वार्यमित्युच्यते। अथापि कदाचित् ... वरतमं श्रेष्ठतमं किञ्चिद्भवति, तद्वार्यम्। "तद्वार्यं वृणीमहे — ... यर्दम्पसा"†। विग्मसाम इव वार्यम्। ... तद्वार्यं वृणीमहे वरयितव्यं वरणार्हं ...। ... 'वरिष्ठं', 'गोप यत्यं' "गोपायितव्यं", रक्षणार्हमित्यर्थः। अथ वा गोपयत्यं गोपायितारो यस्य भवन्ति ..., तद्वार्यम्। अथ वा युष्मत् ... यच्छन्ति, तद्वार्यम्। ... नित्यकालमेव मित्रा-वरुणार्यमाणः 'यत' 'पान्ति' रक्षन्तीत्यर्थः, तद्वार्यम्‡। एव मन्त्र च मित्रावरुणार्यमाणो यत् पान्ति इत्यनेन सम्बन्धात् "वार्य"-शब्दो धनविशेषणमित्यवगम्यते ॥

"अन्धः[*]"—इति। अनेकार्थमनवगतम्। आध्यानीयमित्यर्थ-प्रतीतिः। प्राध्यानाय सन्नं भवति सर्वस्यैव। "अध्वर्यवो भरतेन्द्राय ०——०देष वेषि"§। एतस्मादन्धः मार्गम्। गतिपर्याय शब्दः।

* भा० ४०४ पृ० १४ पं०

† "तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम्। मित्रो यत् पान्ति वरुणो यदर्यमा ॥"—इति ऋ० सं० ८, २५, ६

‡ ४ भा० ४०६ पृ० ३ पं।

§ "अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोमम् मात्रेभिः सिञ्चता मध्वमन्धः। कामो हि वीरः सदमस्य पीतिं जुहोत वृष्णे तदिदेष वष्टि ॥"—इति ऋ० सं० २,१४,१।

होतुः शस्त्रे विनियुक्ता। अस्यात्र च शस्त्रस्य याख्यैषा। हे 'अध्वर्यवः!' 'भरत' प्रापयतेमं 'सोमम्', एतस्माद्धविर्द्धानादुत्तरवेदिम्, 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम्। अथ वा 'भरत' धारयताग्नेरुपरि। ततश्चैनम् 'अमत्रेभिः' अमत्रैः पात्रैः, एभिः सोमचमसैः, वषट्कारे प्राप्ते 'आ सिञ्चत' तस्मिन्नग्नौ। 'मद्यं' मदनीयम्, एतत्सोमाख्यम् 'अन्धः'। कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि? इतः— यस्मात् 'कामो हि वीरः' कामयते वीरः इन्द्रः 'अस्य' सोमस्य 'मदं' मदेन, नित्यकाल मेव 'पीति' पान मित्यर्थः। तस्मात् कारणात् 'जुहोत', तस्मै 'वृष्णे' वर्षित्रे इन्द्राय, एतं सोमम्। किमेत मेव केवलं सोम मेष कामयते? नेत्युच्यते;— 'तदिदेष वष्टि' तत्सोमप्रदान मेष इन्द्रो वष्टि कामयते इत्यर्थः; न केवलं रात्रिपर्यायेष्वित्यर्थः। तस्मादाभिषुत इमं सोमं मा विलम्बध्व मित्यभिप्रायः। एव मत्र दानमन्वयात् "अन्धः"-शब्दोऽन्नार्थ उपपद्यते। पठित मपि चान्ननामसु * अनेकार्थत्वात् तु सन्दिह्यते इत्येष निगम उपात्तः॥

निगमप्रसक्त मुच्यते।—"अमत्रं पात्रम्; अमा अस्मिन् अदन्ति" अश्नन्तीत्यर्थः। अमा-शब्देन पुनर्यदनिर्मितपरिमाणं किञ्चिद् भवति, तदुच्यते; न हि तत्रां परिमाण मस्ति, यावन्तस्तस्मिन्नदन्ति। "पात्रं पानात्" पीयते हि तेन॥

तमोऽप्यन्ध उच्यते। किं कारणम्? "नास्मिन्" "ध्यानं" दर्शनं कृतं "भवति"' चक्षुषो दृष्टि-निरोधाल्लौकिका अपि दर्शननिरोधे सति "अन्धन्तम इत्यभिभाषन्ते"। "स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे०——

* १ भा० १०४ पृ० (१)।

पिता सत्"*। अस्यवामीये। त्रायतेः पालनार्थस्यात्र स्त्री-शब्दो निरुच्यते। पालयित्र्यः एतेः सत्यः कृत्स्नस्य जगतः। एत एव रश्मयो नाडीभिः आध्यात्मिकाभिः अनुप्रविश्य [illegible] परिपाकं कुर्वन्ति, ततः स्थितिरुपजायते; एत एव वर्षप्रदानेन कृत्स्नं जगत् त्रायन्ते; तस्मात् त्राणात् स्त्रिय एताः। 'तान्' इति तकारान्तं पदम्। 'उ' इति पदपूरण एव। तानेतांस्त्राणात् स्त्रीत्वेन पालयितॄन् सतः। 'मे' ममेति मन्त्रदृगात्मानं निर्दिशति। ममैतान् पुंस आहुः। एत एव रश्मयो 'बहुप्रजानाः' इत्येवं अनुविदः आहुः। एत एवात्मप्रकाशित्वेनोपकारेणोपकुर्वन्ति। जगत्त्रायन्त एत एव नृन् सर्वार्थप्रकाशित्वेनोपकुर्वन्तीत्यभिप्रायः। आदित्यात्मको यो हि चक्षुर्भिर्देवता, तदवयवभूताश्च रश्मयः, तेन तत्प्रवेशात् आध्यात्मं पुरुषस्य विज्ञानम् उपदर्शन्ति। अतस्तेषां बहुप्रजानत्वम् उपपद्यते आह। कः पुनरेतान् रश्मीनेवङ्गुणयुक्तान् पश्यतीति? 'पश्यदक्षण्वान् न वि चेतदन्धः' यो हि अक्षण्वान् भवति, दर्शनवान्, विज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञानवान्, वेदार्थविज्ञानेनोपजनितप्रज्ञः, स एव ताभ्यां गुणाभ्यां युक्तान् पश्यत्यात्मनि नित्यकालं नित्ययुक्तत्वात्। इतरस्तु योऽन्धः अध्यानवान्, अश्रुतवेदोपनिषत्कः, स मन्दबुद्धित्वात् 'न विचेतत्' नैतान् याथात्म्यतः पश्यति, न विजानातीत्यर्थः। यः पुनः एवम् एतान् याथात्म्यतः पश्यति, स एव 'कविः' क्रान्तदर्शनो भवति, परिनिष्ठितविद्य-

"स्त्रियः सतीस्ताँ उ मे पुंस आहुः पश्यदक्षण्वान्न वि चेतदन्धः। कविर्यः पुत्रः स ईमा चिकेत यस्ता विजानात्स पितुष्पितासत्॥"—इति ऋ० सं० २, ३, १७, १।

इत्यर्थः। स च परिनिष्ठितविज्ञवनैव 'पुत्रः' पुरूणो बहूनोऽहमन्त्रातः। यश्चाय मेवङ्गुणयुक्तः, स 'ईम्' आ चिकेत'।'ईम्'—इति पदपूरणः। 'आ चिकेत' स एवैतानेवम् आभिमुख्येन यथावत् पश्यति ; नेतरो मूढः। यश्चैतानेवं पश्यति, स एव 'पितुः' अपि 'पिता' भवतीत्यर्थः; स हि आधिदैविकम् आत्मानम् अभि सम्पन्नो भवति ; न हि तस्य पिता नाम कश्चित्; स एव हि सर्वेषां जनानां पिता भवतीत्यभिप्रायः। एव मेतस्मिन् मन्त्रे य एवाख्यान् भवति। स एव पश्यतीत्यस्य सन्निधौ 'न विजानात्यन्धः'-शब्दप्रयोगात् अदर्शनलक्षणं तमः 'अन्धः'-शब्देनोच्यत इत्युपपद्यते॥ १ ॥

असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती। असज्यमाने इति वाव्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ वनुष्यतिर्हन्तिकर्मानवगतसंस्कारो भवति। वनुयाम वनुष्यत इत्यपि निगमो भवति। दीर्घप्रयज्यु मभि यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः। दीर्घप्रततयज्ञ मभि जिघांसति यो वयं तं जयेम पृतनासु दूढ्यं दुर्धियं पापधियं पापः पातापेयानां पापत्यमानोऽवाङेव पततीति वा पापत्यतेर्वा स्यात् तरुष्यतिरप्येवङ्कर्मा। इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्र मित्यपि निगमो भवति। भन्दना भन्दते स्तुतिकर्म्मणः। पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविरित्यपि निगमो भवति। स भन्दना उदियर्त्ति

प्रजावतीरिति च। अन्येन मदाहनो याहि तूयम्। अन्येन मदाहनो गच्छ क्षिप्रमाहंसीव भाषमाणेत्यसभ्यभाषणादाहना इव भवत्येतस्मादाहनः स्या* हुपिनदो भवति नदते स्तुतिकर्मणः। नदस्य मा रुधतः काम आ गन्। नदनस्य मा रुधतः काम आगमत् संरुद्धप्रजननस्य ब्रह्मचारिण इत्यृषिपुत्र्या विलपितं वेदयन्ते ॥ २ ॥

“असश्चन्ती”—इति अत्रागतम्। “असज्यमाने इति वा”—इत्यर्थवादिनः “अव्युदस्यन्त्याविति इति वा”—इति। “असश्चन्ती भूरि ०——० यन्मनुर्हितम्”‡ भारद्वाजस्यार्षम्। अभिशस्य षडहस्य पञ्चमेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्त्रे द्यावापृथिवीयं निविद्धानीयं सूक्तं शस्यते। ‘असश्चन्ती’ असज्यमाने असंश्लिष्यमाणे परस्परतः, एते द्यावापृथिव्यौ। ‘भूरिधारे’ बहूदकप्रक्षरणस्वभावे एव; अथवा बहु भूतं धारयित्र्यौ। ‘पयस्वती’ उदकवत्यौ। ‘घृतम्’ उदकम्, ते अपने ‘दुहाते’ प्रपूरयेते; इतरेतरसम्भोगेन। ‘सुकृते’ शोभनकृते; अथवा शोभनानां स्वाधिकारप्रयुक्तानां कर्मणां कर्त्र्यौ। ‘शुचिव्रते’ शुक्लकर्मणी इत्यर्थः। ‘राजन्तौ’ दीप्यमाने स्वैः स्वैः तेजोभिः। ‘अस्य’ ‘भुवनस्य’ भूतजातस्य ‘रोदसी’ रोधसी,

* “०तस्मादाहन स्या”—इति ख, ग।

† १ भा० ४०९ पृ० ८ पं०।

‡ “असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचिव्रते। राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे रेतः सिञ्चतं यन्मनुर्हितम्॥” इति ऋ० मं० ५, १, १४, १।

रोधयित्र्यौ। ये एते एवंलक्षणे द्यावापृथिव्यौ, ते 'अस्मे' अस्मभ्यं 'रेतः' उदकं 'सिञ्चन्तम्' अभिमते काले। किंलक्षणं पुनः सिञ्चन्तम्? 'यत्' 'मनुर्हितम्' मनुष्यहितम्, अपारं, सस्य-सम्पत्कर मित्यभिप्रायः। एव मेतस्मिन् मन्त्रे 'भूरिधारे'-इत्येवमादिभिः समानविभक्त्यन्तत्वात् "असश्चन्ती"—इति द्यावापृथिवीविशेषण मुपपद्यते। "असज्यमाने इति" न हि ते सज्येते परस्परतः "अव्युदस्यन्त्यौ वा" अनुपक्षियन्त्यौ अविपर्यस्यन्त्यौ वा ; न हि ते उपक्षीयेते विपर्यस्येते वेति ॥

"वनुष्यति [८] "—इति* "हन्तिकर्म्मा" हन्त्यर्थे वर्तमानः, "अनवगतसंस्कारो भवति"। "यदिन्द्राग्नी जना इमे०——०मन्युके भमे"†। नाभाकस्यार्षम्। महाव्रते महदुक्थे शस्यते। अस्याः पुनरष्टाक्षराः षट् पादाः। छन्दसां पुनरनुक्रमण्यां शौनकेनाग्नि मस्तोषीत्यत आरभ्य जागतानि त्रीणि सूक्तानि अनुक्रान्तानि, तेषा मपीयं मध्ये हे 'इन्द्राग्नी!' 'यत्' यदा 'इमे' 'जनाः' येऽस्मदीयाः परकीयाश्च उभयेऽपि 'वि ह्वयन्ते' व्यत्ययेनेतरेतरम् आह्वयन्ते विजिगीषुतया। 'तना' सन्ततया 'गिरा' वाचा ; अथ वा 'तना' धनेन निमित्तभूतेन जेतव्येन पुरस्कृतेन विह्वयन्ते। तदा युवाम् 'अस्माभिः' अस्मदीयैः 'नृभिः' मनुष्यैः संहितौ भूयास्तन्ते

* १भा० ४०९ पृ० १९ पं० ।

† "यदिन्द्राग्नी जना इमे विह्वयन्ते तना गिरा। अस्माकेभिर्नृभिर्वयं सासह्याम पृतन्यतो वनुयाम वनुष्यतो नभन्ता मन्यके समे॥"—इति ऋ० सं० ६, २, २५, १।

'वयं' युवाभ्यां सहिताः 'सासह्याम' पुनःपुनरभिभवाम। किञ्च ये एते 'पृतन्यतः' पृतना अस्माभिः सह कर्तुम् इच्छन्ति, तान् च भवेम। किञ्च, 'वनुयाम वनुष्यतः' ये च एतेषाम् अस्माभिः सह सम्पन्ना एव सम्प्रहारभावा [illegible] प्रत्यहं, एतांश्च वनुष्यतः वनुयामो वयं हन्म इत्यर्थः। कथं पुनर्हन्म? उच्यते यथा,—'नभन्तामन्यके समे' युवयोरनुग्रहाद्धन्म इत्यभिप्रायः। एवमेतस्मिन् मन्त्रे 'सासह्याम पृतन्यतः'—इत्येतस्मिन् सङ्ग्रामाधिकारे वनुष्यतिर्हन्त्यर्थे दृश्यते ; न हि सङ्ग्रामे हननादन्यत् कर्त्तव्यमस्ति, अत्र 'कथं'

"इन्द्रावरुणा युवम् [illegible] दूढ्यः"*। वसिष्ठस्यार्षम् जगती [illegible] ऐन्द्रावरुणस्य [illegible]। हे 'इन्द्रावरुणौ' 'युवम्' युवां मित्रावरुणौ 'अध्वराय नः' यज्ञाय अस्माकं 'विशे' जनाय सर्वस्मै मनुष्यजनाय, अस्मत्सर्वकामाय 'महि' महत्, 'शर्म' सुखं 'यच्छतम्' दत्तमित्यर्थः। 'दीर्घप्रयज्यु' "दीर्घप्रततयज्ञं", नित्ययायजूकम्, अग्निहोत्रिणम् 'अति यो वनुष्यति' "अभि जिघांसति" यो निहन्तुमिच्छति। किं तस्य? इत्युच्यते,—'वयं जयेम' 'पृतनासु' सङ्ग्रामेषु 'दूढ्यः' "दुर्धियं" पापधियं, पापया धिया हि दीर्घप्रततयज्ञमभि जिघांसति। एवमत्रापि प्रकरणात् "वनुष्यतिः" हन्त्यर्थः। अन्यप्रयोगविषयत्वाद् भाष्यकारेण निगमद्वयं पठितम्॥

* "इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम्। दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः॥"— इति ऋ० सं० ५, १, १, १।

व्याख्यानप्रक्रम मुच्यते ;— "पापः पाताऽपेयानाम्" अपेयान्य-पेयानि मद्यानि, तान्यसौ पिबति, विषयप्रसक्त इत्यर्थः । "पापत्य-मानः" पुनः पुनः पात्यमानः, तेनैव पापेन कर्म्मणा । "अवाङेव" नरक मेव प्रति "पतति" असौ, तस्माद् "वा" पापः ॥

"तरुष्यतिः(९), अप्येवङ्कर्मा" हन्तिकर्मेत्यर्थः* । "ऋभुर्ऋभुभिः ०——० तरुषेम वृत्रम्"† । वसिष्ठस्येय मार्षम् । त्रिष्टुप् । अभिवाक्य तृतीयसवने, वैश्वदेवे शस्त्ये, आर्भवे सूक्ते, निविद्धानीये शस्यते । ऋभवः उरुभासो वयम्, उरुभाभिः 'ऋभुभिः' देवैः सहिताः 'अभि वः स्याम' अभिभवेम युष्मान् वयम् । हे 'विभ्वः' 'विभुभिः' प्रभूत-वर्णैः युष्माभिः 'शवसा' स्वेन बलेन, एतेषा मभिभवितॄणां 'शवांसि' बलान्यभिभवेम । किञ्च ; 'वाजः' 'अस्मान्' 'अवन्तु' । कस्मिन् ? 'वाजसातौ' सङ्ग्रामे ; 'इन्द्रेण' च 'युजा' संयुक्ताः सन्तो वयं 'तरुषेम' हन्याम 'वृत्रं' शत्रु मित्यर्थः । अभिभवाधिकारात् तरुष्यतिर्हन्त्यर्थ उपपद्यते ॥

"मन्दना(१०)‡, मन्दतेः स्तुतिकर्मणः" स्तुत्यर्थे वर्त्तमानस्य । "पिता यज्ञाना०——०धामभिः कविः" § । विश्वामित्रस्येय मार्षम् ।

* १भा० ४०६पृ० १४ पं० ।

† ऋभुर्ऋभुभिरभि वः स्याम विभ्वो विभुभिः शवसा शवांसि । वाजो अस्माँ अवतु वाजसाता विन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ॥" —इति ऋ० सं० ५,४,१५,१ ।

‡ १भा० ४०६ पृ० १८ प० ।

§ "पिता यज्ञाना मसुरो विपश्चितां विमान मग्निर्वयुनं च वाघताम् । आ विवेश रोदसी भूरिवर्पसा पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः ॥"—इति ऋ० सं० १, ८, १०, ४ ।

पृष्ठ्यस्य प्रथमेऽहनि आग्निमारुते शस्त्रे, निविद्धानार्थं, वैश्वानरीयं सूक्तं शस्यते। 'पिता यज्ञानां' पालयिता यज्ञानाम्, 'अग्निः', 'असुरः' प्रज्ञावान् 'विपश्चितां' प्रज्ञावताम् अपि सर्वप्रज्ञावान्, 'विमानं' विनिर्माणं कृत्स्नस्य जगतः; अग्निनैव सूर्यभूतेनात्मा [illegible]कर्मद्वारेण कृत्स्नं जगद्विनिर्मीयते। 'वयुनञ्च' प्रज्ञानमयमेव 'वाघताम्' ऋत्विजाम्, ऋत्विजो ह्यस्य सर्वाग्निः '[illegible]' यज्ञसाधनमित्येवं मन्यन्ते। योऽयमेवंलक्षणोऽग्निः, स 'आ विवेश' 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ 'भूरिवर्पसा' बहुरूपत्वेन, न [illegible] 'पुरुप्रियः' बहूनां प्रियः स्तोता, 'भन्दते' स्तौति, 'धामभिः' नामभिः अनेकैः प्रकारैः, 'कविः' क्रान्तदर्शन इत्यर्थः। 'पुरुप्रियः' [illegible] स्तुतिं कुर्यात्। तस्मादुपपन्नं [illegible]।

"स मन्दना उदियर्ति [illegible]"[*] सोमो,[†] [illegible] सार्षम्। जगती। "प्र न [illegible] पवमान [illegible]"—इत्याद्युक्ता[illegible] महासूक्ते [illegible] पवमानसोमा; यदिदं सयाज्ञं कर्मोपनमेत्त्वमथामह [illegible] सोमं [illegible], य एवं नित्यकाल [illegible] 'सः' एष साम्प्रत [illegible]सोमकर्मणि [illegible] सोम। तत्र 'मन्दनाः' स्तुताः 'उदियर्त्ति' उदीरयति। 'प्रजावतीः' प्रजासंयुक्ताः, प्रजालिङ्गा इत्यर्थः। 'विश्वायुः' विश्व मयनाति विश्वायुः, सर्वत्राप्रतिहतप्रज्ञान इत्यर्थः; सर्वतो वा विश्वायुः। 'विश्वाः' सर्वप्रकाराः, नाम-बन्ध-

* "स मन्दना उदियर्ति प्रजावतीर्विश्वायुर्विश्वाः सुभरा अहर्दिवि। ब्रह्म प्रजावद्रयिमश्वपस्त्यं पीत इन्दविन्द्रमस्मभ्यं याचतात्॥"—इति ऋ० मं० ७,३,१०,१।

† ऋ० मं० ९म० ४अ० १सु० [illegible]—[illegible]) १—४८ ऋ०।

कर्म-रूप-सम्बन्धात् स्तुतीताम्; नाम्ना, बन्धुभिः, कर्मणा, रूपेणेति द्युक्तम्। 'सुभगाः' सुभृताः, सुपुत्राः; स्थानकरणानुप्रदानवत्या युष्मद्गुणैरलङ्कृताः। 'अहर्दिवि' अहनि वा रात्रौ च, रात्रिपर्यायाभिप्रायेण नित्यकालमेवेत्यभिप्रायः। कं पुनरर्थमुपेत्य स्तुतीरुदीरयन्ति? 'अन्नं प्रजावत्' अन्नं प्रजासंयुक्तम् भोक्तृसहितम्। अपि च 'रयिम्' धनं गो-हिरण्यादि। 'अश्वपस्त्यम्' अश्वैः पतनसमर्थैः शीघ्रैः संयुक्तम्। 'पीतः' त्वमस्माभिरस्मिन् कर्मणि। हे 'इन्दो' सोम! इदमस्मदर्थं 'याचतात्' याचस्वेत्यर्थः। एतमर्थमभिप्रेत्य स्तुतीरुदीरयन्ति। मन्दना उदियर्त्तीत्युदीरणसम्बन्धात् स्तुतय एताः 'मन्दना'-शब्देनोच्यन्त इत्युपपद्यते। पूर्वमाख्यानपदसम्बद्धमुदाहरणं "पुरुप्रियो मन्दते धामभिः"—इति(१०पृ०२१पं०), इदन्तु नामरूप-सम्बद्धं "स मन्दना उदियर्त्ति प्रजावतीः" इति (१४पृ० २१पं०) च। उभयथा प्रयोगोऽस्तीत्युभयमुपप्रदर्शितम्, अल्पप्रयोगविषयत्वाच्च॥

"आहनः[११]"—इति *। एतत् पदं सम्बोधनमनवगतम्, अप्रतीयमानार्थत्वात्। "आ हंसि"—इत्यर्थप्रतीतिः। "न तिष्ठन्ति न निमिषन्त्येते०—०रथ्येव चक्रा" †। यमस्य यम्याश्च संवादसूक्तम्; तत्र यमस्येयमार्षम्। स यमीं मैथुनाय प्रार्थयमानां ब्रवीति:—हे यमि! मामंस्था साम्प्रतं रहो वर्त्तत इति, किन्तु 'न तिष्ठन्ति' मुहूर्त्त

* १ भा० ४०७ पृ० २ पं०।

† "न तिष्ठन्ति न निमिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति। अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि वृह रथ्येव चक्रा॥"—इति ऋ० सं० ७.६.७, २।

मपि, एते जनाः स्थानेष्वपतनशीला इत्यभिप्रायः। अपि च, 'न निमिषन्ति' अनिमिषाः, अतन्द्रिता इत्यभिप्रायः। के पुनस्ते? इत्युच्यते: 'एते देवानां' स्वभूताः; य इह वर्तमाने लोके 'स्पशः' स्पाशयितारः, कृताकृतानां कर्मणाम्। के पुनस्ते? इति उच्यते:— अहश्च, रात्रिश्च, उभे च सन्ध्ये, सूर्याचन्द्रमसौ, वायुः, अन्तरिक्षश्च इत्येवमादयः; न एतेषां विदितं विना पापं कर्मास्ति इत्यभिप्रायः। अतो ब्रवीमि:—'अन्येन' अन्यत्कुलीनेन केन चित् पुरुषेण, 'मत्' मत्तः, त्वम् हे 'आहनः' मैथुनार्थिनि! कथं "आहनः"? "आहन इव" असभ्यमेतद् "भाषमाणा" त्वम्, यन्मे तदसभ्यं श्रोतुमपि शक्यं न ते; किं पुनः कर्तुम्? तस्मात्त्वं, त्वं मैथुनार्थिना सह, 'तेन' एव सह 'वि वृह' अभ्युद्यच्छस्व आत्मानं मैथुनाय 'रथ्येव चक्रा' रथचक्रे इव; यथैकं सर्वं रथचक्रे द्वे कर्षतः, एवं सकाममेव भूयसा तेन। सुतेन मनसा अन्योन्यं [illegible], कामेन, सकृत, स च तत्र, तेन सह नैव कदाचित् एकमनस्कं भविष्यति, न मया सार्द्धं मतिरस्त्विति, प्रत्युच्यमाना न मां ग्रहीष्यसि कथंचित् इत्यभिप्रायः। एवं मतिमान् सन्, नियुक्तापि युक्तसमाचारस्य "आहनः"— इत्येतद् यमाभिप्रायं सन्धानम्: आहन्यते "इव" हि स यमं तथा अनेन दूषणेन। तस्मात् सा सम्यक् उक्ता 'आहनः' इति। "एतस्मात्" एव कारणात् "आहनः स्यात्", यो ऽयम् उपदेशः स्त्रियं, असत्यपि हि यस्य मर्यादो सङ्क्रान्तेः, स आहन्यत इव असभ्यत्वात्; तस्य अर्थज्ञियो वै पुरुषोऽस्य आहनः स्याज्ज्ञायत इति विज्ञायते ॥

"नदः" —इति * एतदनवगतम्। "ऋषिः नदो भवति" —इति शब्दस्य पर्यायेण तन्निर्वचनम्। "नदतेः स्तुतिकर्मणः" इति व्युत्पत्तिः। नादना वा नदनादित्यर्थप्रतीतिः। "नदस्य मा रुधतः ० —० धयति। श्वसन्तम्" †। अगस्त्यलोपामुद्रा-ब्रह्मचारिसूक्त-संवादे लोपामुद्राया इदं आर्षम्। सा अब्रवीदगस्त्यं भर्त्तारमभि-प्रेत्य 'नदस्य' "नदनस्य" नदितुर्वा देवतास्तोतुः अस्यागस्त्यस्य 'रुधतः' संरुन्धतः इन्द्रियग्रामं 'मा' माम् अयं 'कामः' 'आगन्' आगतवान्, येनाहं साम्प्रतं पीड्ये। सा पुनरेवं न जाने। किम् 'इतः' एव 'आजातः' अस्मच्छरीराज्जातः, ममोपरि ह्यभिव्यक्तोऽस्मत्पीडनाय;— अथ वा 'अमुतः' अगस्त्यशरीरात्? पुरुषगुणानुस्मरणाद्धि स्त्रियाः कामो जायते—अभिव्यज्यते, पुरुषस्य च स्त्र्यनुस्मरणात्। अत एव "स्मरः" इति काम उच्यते। तस्मादुपपद्यते इतो वास्मच्छरीरात्;— अमुतो वा नद-शरीरात्, कुतः? इति न जाने इति। अथ वा अन्यत एव 'कुतश्चिद्' अयं आगतः स्यात्? इत्येतदपि तत्त्वतो न जाने। इत्येवं विलपमाना कामार्त्ता 'लोपामुद्रा' राजर्षिपुत्रिका 'वृषणं' रेतसां वर्षितारम्, अगस्त्यं 'नीरिणाति' निश्चयेनाधिकं वा दोषेण गच्छति; यदि न ममामातुपरि प्रजननं निरोत्स्यात्, ततो नायं कामो मागमिष्यत्, इत्येवं दोषेण गच्छति। "रिणाति"—इति गतिकर्मसु पठितम् ‡। अथ वा चेतसा 'नीरिणाति' उपगच्छ-

* १ भा० ४०१ पृ० ६ पं०।

† "नदस्य मा रुधतः काम आगन्निति आजातो अमुतः कुतश्चित्। लोपामुद्रा वृषणं नी रिणाति धीरमधीरा धयति श्वसन्तम्॥"—इति ऋ० सं० १,४ २१,४।

‡ १ भा० १३७ पृ० १४ पं० ,५८।

तीत्यर्थः; इष्टपुरुषानुचिन्तना हि कामार्त्तायाः स्त्रियाः स्वभाव एव। तस्मादेव मण्युपपद्यते। 'धीरं' स्थिरबुद्धिं ब्रह्मचर्ये 'अधीरा' मङ्कुस्थसर्वेन्द्रियग्रामा 'धयति' पिबतीव चेतसा, चक्षुर्भ्यां वा पश्यति। 'श्वसन्तं' चेतसा व्यावर्त्तमानं, तस्मात् सकाशात् ब्रह्मचर्ये कृतबुद्धिं तथापि धयत्येव। "श्वसिति, नदति"—इत्येवं गतिकर्मसु पठितम्*। एवं लोपामुद्रावाक्य "नदस्य रुधतो मा सागमत् कामः"—इति प्रकरणादृषिर्नदशब्देनोच्यत इत्युपपद्यते। "संरुद्ध-प्रजननस्य ब्रह्मचारिणः इत्यृषिपुत्रा विलपितं वेदयन्ते"—इति निदानप्रख्यापनम् ॥ ७ ॥

न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः। अक्षानित्येके। अनूपे गोमान् गोभि-रक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः। त्सापाशः सिंहं प्रत्यञ्च मत्साः। क्षियतिनिगमः पूर्वः क्षरतिनिगम उत्तर इत्येके ऽनूपे गोमान् गोभिर्यदा क्षियत्यथ सोमो दुग्धाभ्यः क्षरति सर्वे क्षियतिनिगमा इति शाकपूणिः स्वाच मिति क्षिप्रनामाशु अतनं भवति। स पतत्रीत्वरं स्था जगद्य-च्छ्वात्रं† मग्निरकृणोज्जातवेदाः‡। स पतत्रि चेत्वरं स्थावरं जगमञ्च यत्तत् क्षिप्र मग्निरकरोज्जातवेदाः।

* १ भा० ६८० पृ० (खण्ड १४), संटीपनी च द्रष्टव्या।

† "जगद्यच्छ्वात्र" ख, ग।

‡ "मग्निरकृणोज्जातवेदाः" ख, ग।

ऊतिरवनात्। आ त्वा रथं यथोतय इत्यपि निगमो भवति। हासमाने इत्युपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः।* वम्रकः पड्भिरुप सर्पदिन्द्रम्। पानैरिति वा स्पाशनैरिति वा (स्पशनैरिति वा†)। ससं न पक्व मविदच्छुचन्तम्। स्वपन मेतन्माध्यमिकं‡। ज्योतिरनित्यदर्शनं तद्दिवावि-दज्ज्वाज्ज्वल्यमानम्। द्विता च सत्ता स्वधया च शम्भुः। द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च। शम्भुः सुखभूः। मृगं न व्रा मृगयन्ते। मृग मिव व्रात्याः प्रैपाः॥ ३॥

“सोमो अच्छा:”—इत्येते द्वे पदे। अत्र अच्छा इत्येतत् पदं अनवगतम्, पदेन चानेकार्थम्। अस्यैव च सम्बन्धादुपलक्षणार्थं सोमशब्दोऽत्र समाम्नातः। कथं नाम “न यस्य द्यावापृथिवी”—इत्येत-देवोदाहरण मत्र उपलक्षितं स्यात्? अत्र हि अच्छा इत्येष शब्दः, सोमशब्देन सम्बद्धः; यथा भूतशब्देन, मेषशब्दः—“मेषो भूतो-ऽभियन्नयः”—इत्यत्र§, यथा वा “अग्निर्नये”—इत्यत्राग्निशब्दः||। अत्र वाश्नोति-पक्षे अच्छा इति अस्य शब्दस्य सुपुष्टतर उदाहरणार्थो भवति। तस्मादय मनन्तर उपलक्ष्यते अल्पप्रयोगविषयत्वादन्य मन्त्रस्य प्रतिपत्त्यर्थं सोमशब्दः समाम्नात एकपदसमाम्नाते प्राप्ते सति॥

* क-ख ग-पुस्तकेष्विहैव तृतीयखण्डः समाप्तः।

† चन्द्रनीचिह्नान्तर्गत मेतन्न दृश्यते क-ख ग पुस्तकेषु

‡ “स्वप्न मेतन्माध्यमम्”—इति क, ख ग।

§ १ मा० ११० सू० १२ऋ० (८)।

|| १ मा० ११० सू० ११ऋ० (१)।

"न यस्य द्यावा० ——० स्थिराणि"*। रेणुर्नाम विश्वामित्रस्य पुत्रः, तस्यैव मार्षम्। ऐन्द्रे सूक्ते सूर्यस्यानामैकादशः तत्रयं निर्के-वन्धशक्ते निर्वचनाय शस्यते। 'न यस्य द्यावापृथिवी' न यस्य इन्द्रस्य द्यावापृथिव्यौ म[illegible] [illegible] इत्यर्थः। 'न धन्व' उदकम् [illegible] [illegible] 'न अन्तरिक्षम्', 'न अद्रयः' पर्वताः अश्नुवते म[illegible] [illegible] [illegible] मम ए[illegible] महिमान मश्नातीत्यर्थः। [illegible] पुनः स्तौति मम एवेन्द्रस्य महिमान मश्नोतीति? इतः— यः [illegible] मन्युः क्रोधः नीयमानः यस्मादस्येन्द्रस्य मन्युः क्रोधः [illegible] [illegible] [illegible] शत्रुणां नीयमानः [illegible] शृणाति [illegible]। यदपि [illegible] दृढं सबलं शत्रुवलं भवति, तदपि शृणात्येव, हिनस्तीत्यर्थः। 'रुजति' च 'स्थिराणि' अपि दृढानि सबलान्यपि भिनत्तीत्यर्थः। एव मेतस्मिन मन्त्रे व्याप्त्यर्थस्य "अश्नोतेः" अक्षा इत्येष शब्दो निरुच्यते "इत्येव मेके" मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते।

"अनूपे गोमान्० ——० तोशते"†। भृगवाणा मार्षम्। इहतो। पात्रमाणो सोमो। 'अनूपे' देशे 'गोमान्' गोभिः सहितो यदा 'अक्षाः' स्थिति, निवसति; अथ तदा [illegible] तस्य देशस्य 'सोमो दुग्धाभिः' पुनः पुनः दुग्धाभ्योऽपि गोभ्यः चरत्येव। कथं पुनः चरति? इति। उच्यते.— 'समुद्रं न संवरणानि' समुद्र मिव

* "न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः। यदस्य मन्युरधिनीयमानः शृणाति वीळु रुजति स्थिराणि।" इति ऋ० मं० ८, ४, १५, १।

† "अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः। समुद्रं न संवरणान्यग्मन् मन्दी मदाय तोशते।"—इति ऋ० मं० ७, ५, १३, ४।

संवरणान्युदकानि; उदकानि हि देशान्तरात् संवृण्वन्ति, तानि यथा सर्वेभ्यो देशेभ्यः संहृत्य समुद्र माभिमुख्येन 'अस्मन' गच्छन्ति, एव दुग्धाभ्यः सोमः सर्वेभ्यो गात्रेभ्यः संहृत्य उधः प्रति क्षरति मदायेन्द्रस्य। अथ यदैवं प्रक्षरति, तेन सोमेनामात्राभ्यायां मात्राख्येन हृप्त इन्द्रो 'मन्दी' हर्षशीलः, यजमानस्य शत्रून् 'तोषते' हिनस्तीत्यर्थः। "नितोषयति, निबर्हयति"—इति हन्तिकर्मसु पठितम *। एव मेतस्मिन् मन्त्रे "क्षियति-निगमः पूर्वः"—"अनपे गोमान् गोभिरक्षाः"—इत्येषः (००पृ०२०पं०) "क्षरति-निगमः उत्तरः"—"सोमो दुग्धाभिरक्षाः"—इत्यत्र (२०पृ०२०पं०)। एवम "एके" मन्त्रार्थविदो मन्यन्ते। तच्च तथैवोपव्याख्यातम्। "सर्वे" एवैते त्रयोऽपि "क्षियतिनिगमाः" "इति" "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते। न यस्य द्यावापृथिव्यौ निवासः, न धन्व, न अन्तरिक्षं निवासः; किं तर्हि? सोम एव इन्द्रस्य निवासः। तस्य सोमस्य किम्? इति उच्यते,— यदस्य मन्युरधि शत्रूणां नीयमानः, शृणाति वीळु रुजति स्थिराणि। समान मन्यत् पूर्वेणैवार्थेन। "अनपे गोमान् गोभि रक्षाः"—इत्यत्र निवासार्थेनैव पूर्वस्मिन्नेवार्थे। अथ सोमो दुग्धास्वपि गोषूधः निवसति, न निर्दुग्धाः कर्तुं शक्यन्ते इत्यभिप्रायः। एव मेते सर्वे त्रयोऽपि "क्षियति-निगमाः"—इति "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते॥

"आत्रम्[२४]" इति एतदनवगतम्। "आगु अनतं

* १ भा० १८२ पृ० १९ख० (१९), ३० । तट्टीप्पनी च द्रष्टव्या।
† १भा० ४०७ पृ० १९पं।

भवति"—इति मन्त्रसमाधिः। "क्षिप्र नाम"—इत्यभिप्रायवचनम्। "यो होतासीत् ० ० जातवेदाः"* इयं द्वितीया ऋगुदाहृता। तत् पुनर्मुहूर्त्तनातिक्रमेण दृष्टम: सामर्थ्येन वा। पञ्चमस्य पञ्चमे-ऽहनि आग्निमारुते शस्त्रे विनियुक्तायं तद्भवति। 'यः' अग्निः 'होतासीत्' आह्वाता देवानाम्, 'प्रथमः' प्रधानः, मनुष्येभ्यः सकाशात्। 'देवजुष्टः' देवैरासेवितः। 'यं' 'समाञ्जन' समुक्षितवन्तः। केन? 'आज्येन' 'आवृणानाः' सेवमानाः, भजमाना इत्यर्थः। तस्य किम्? इति। उच्यते: 'सः पतत्रीत्वरम्' सोऽग्निः पतत्रिणः, यदेतदितश्चेतश्च पतति; इत्वरञ्च पक्ष्यादि, 'स्था' स्थावरञ्च वृक्षादि, 'जगत्' यदेतज्जङ्गमादि। तस्य 'किम्' इति। उच्यते;—तत् सर्वं प्रलयकाले 'श्वात्रं' क्षिप्रं भस्मसात् 'अकृणोत्' "अकरोत्" 'जातवेदाः' अग्निः। एवं सति भवन्ति मन्त्रे "श्वात्रमिति" इत्येतत् "क्षिप्र नाम"। पतत्रि-स्थावर जङ्गमानां क्षिप्रदहनादग्निः किं मन्यते कुर्यात्? तस्मादुपपद्यते क्षिप्रनामेति॥

"ऊतिः"†"—इति अनवगतम्। "अवनम्"—इत्यर्थप्रतीतिः। "अवनाद्" रक्षणादित्यर्थः। "आ त्वा रथं यथो ० — ० सत्पते"‡। प्रियमेधस्यार्षम्। हे इन्द्र! 'त्वा' त्वाम् 'आ वर्त्तयामसि' आवर्त्तयामहे। किमर्थम्? 'ऊतये' अस्माकं रक्षणाय, 'सुम्नाय' सुखाय

* "यो होतासीत् प्रथमो देवजुष्टो यं समाञ्जन्नाज्येनावृणानाः। स पतत्रीत्वरं स्था जगद्यच्छ्वात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः॥"—इति ऋ० मं० ८, ४, १०, ४।

† १ भा० ४०८ पृ० २ पं०।

‡ "आ त्वा रथं यथोतये सुम्नाय वर्त्तयामसि। तुविकूर्मिमृतीषहमिन्द्र शविष्ठ सत्पते॥"—इति ऋ० मं० ६, ४, १, १।

च। कथं पुनरावर्त्तयामहे? इति उच्यते,—'रथं यथा' शक्तो हि कश्चित् यथा रथ मावर्त्तयेत्, एव मावर्त्तयामहे वयं त्वां स्तुतिभिः। किंलक्षणं पुनर्भवन्त मावर्त्तयामहे? उच्यते;— 'तुविकूर्मिम्' बहूना मनेकप्रकाराणां कर्मणां कर्त्तारम्। 'ऋतीषहम्' च, आर्त्ताना मभिभवितारम्। हे 'इन्द्र!' 'शविष्ठ' बलिष्ठ! 'सत्पते' सतां पते!। एव मावर्त्तनेनैकवाक्याभिसम्बन्धेन "ऊति"-शब्दो रक्षणार्थ इत्युपपद्यते॥

"हासमाने(११)"—इति *। "उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः"; "प्र पर्वताना मुशती उपस्थात"—इत्यत्र †॥

"षड्भिः(१२)"—इति ‡ अनवगतम्। "पानैरिति वा स्पर्शनैरिति वा"—इति शब्दसमाधौ। "एवा महो असुर०—० विश्वमाभाः" §। वम्रो नाम वैखानसः, तस्येय मार्षम्। ऐन्द्री। य एष एतस्मिन् सूक्ते स्तुतिप्रकारोऽधिकृतः 'एवा' एवम् अनेन प्रकारेण वर्त्तमान! हे इन्द्र! 'असुर' असुमन्' प्रज्ञानवन्! बलवन्! वा 'वक्षथाय' स्तुतिवक्त्रे, महते यजमानाय, पूर्वकल्पान्तरीणाय; पूर्वकल्पान्तरीण एव 'वम्रकः', 'षड्भिः' सोमपानैरभ्युदितैः, अथ वा गुणस्पर्शनैः स्तुतिगतैः, 'उपसर्पत्' उपसृप्तवान्, अन्यकल्पान्तरीणम् 'इन्द्रम्'। 'सः' तेन तथा 'ईयानः' ईयमानः, अनुस्मियमाणः 'करति' कृतवान्। किम्? 'स्वस्तिम्' स्वस्त्ययनम्। 'अस्मै' यज-

* १ भा० ४०८ पृ० ५ पं०।

† प० ई० का० ६, ४, ५।

‡ १ भा० ४०८ पृ० ८ पं०।

§ "एवा महो असुर वक्षथाय वम्रकः षड्भिरुप सर्पदिन्द्रम्। स इयानः करति स्वस्तिमस्मा इषमूर्जं सुक्षितिं विश्वमाभाः॥"—ऋ० सं० ८, ५, १५. ६।

मानाय । [illegible] मातृ मह [illegible] [illegible] [illegible] तां [illegible] [illegible] मातृं मानाय [illegible] यस्य । एवं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"— इत्येतत् पानाभिधानं [illegible] [illegible] ॥

"ससस"*—इति [illegible] [illegible] । "[illegible]"—इत्यागमः । "प्र मातुः प्रतरं [illegible] [illegible]"† [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible]— [illegible] [illegible] [illegible]— [illegible] [illegible] 'सिञ्चन् कुमारो न' स्तनपानाय मातुः यथा कुमारः, प्रतरं गुह्यतरं सर्वाङ्गेभ्यः स्तनप्रदेशम्, स्तनपानस्य इच्छन् उपसर्पति; एवं योऽग्निः वृक्षौषधिके भूमेर्निम्नप्रदेशे कुमार इव स्तनप्रदेशमिवोपसर्पति । तत्रैव

* [illegible] भा० ४०८ पृ० [illegible] पं० ।

† "प्र मातुः प्रतरं गुह्यमिच्छन् कुमारो न वीरुधः सर्पदुर्वीः । ससं न पक्वमविदच्छुचन्तं रिरिह्वांसं रिप उपस्थे अन्तः ॥"—इति ऋ० सं० ८, ६, २४, २ ।

स निर्झरप्रदेशे 'विविक्तीमं' पुनःपुनरास्वादयमानम्, ओषधीः 'विषः' अस्या एव भूमेः 'उपस्थे' उपस्थाने; निर्झरे हि भूमेः प्रदेशे अपि उपनिषत्त इति निर्झर एवोपस्थो भूमेः। तस्या एव 'अन्तः' मध्ये इत्यर्थः। तस्मिन्नेवंलक्षणे प्रदेशे, न मग्निम् 'अविदन्' कश्चित् ऋषिः अन्यो वा। ओषधीरास्वादयन्तं कथं पुनरविदन्? इति उच्यते,— 'ममं न पक्वम्' अविदन्, यथैव स्वपनशीलं "माध्यमिकं ज्योतिः" वैद्युताख्यं पक्व मभिव्यक्तम्; वर्षासु उपर्यवस्थानादयत्नेनैव दृश्यते, एवं निर्झरान् प्रविष्ट मपि सन्त मग्नि मतिमहत्त्वादविशेषोऽविदन्दे-वापश्यत[*]। 'शुचन्तं' दीप्यमान मित्यर्थः। निर्झरेऽन्योऽनुप्रविष्टो न विज्ञायते, अग्निस्तु निर्झरस्थोऽपि स्वया दीप्त्या विज्ञायत एवे-त्यभिप्रायः। य एवङ्गुणयुक्तोऽग्निः स इदं नाम करोतु—इत्येव माशीर्योज्या। न ह्यष्टौ मासान् माध्यमिकं ज्योतिर्दृश्यते, ततः "अनित्यदर्शनम्", तस्मादनित्यदर्शनात् "स्वपनम्"—इत्युच्यते; पक्वं नामाभिव्यक्त मित्युच्यते॥ एव मिह शब्दसारूप्यात् अर्थाप-पत्तेश्च "ममम्"—इत्यनेन शब्देन स्वपन मुच्यत इत्युपपद्यते[†]॥

"द्विता[‡]"—इति। अनवगतम्। "द्वैधम्"—इत्यवगमः। "यस्त्वद्धोता पूर्वो अग्ने ० ० देववीतौ"[§]। कतस्य वैश्वामि-त्रस्येय मार्षम्। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भग-

[*] "ममं न पक्वम्, पक्व मन्न मिव" इति भा० भा०।

[†] भाष्यव्याख्यया विरोधोऽत्र दृश्यते यास्काभिप्रायोऽप्यत्रास्फुटः।

[‡] १ भा० ४०८ पृ० १७ पं०।

[§] "यस्त्वद्धोता पूर्वो अग्ने यजीयान् द्विता च सत्ता स्वधया च शम्भुः। तस्यानु धर्म प्र यजा चिकित्वोऽथा नो धा अध्वरं देववीतौ।"—इति ऋ० सं० ३. १,

वन्! 'अग्ने!' पृथिवीस्थान! * 'त्वत्' त्वत्तः, 'यः' 'पूर्वः' होता मध्यमस्थानो वायुः †; असावपि हि दूतो देवानामिति श्रूयते,—"आ दूतो अग्निमभरद् विवस्वतः"—इति ‡। वैद्युतोऽग्निरिति केचिन्मन्यन्ते। 'यजीयान्' यष्टृतरः। 'द्विता च सत्ता' द्वैधं यस्य विद्यमानता;—"मध्यमे च स्थाने" वैद्युतभावेन, "उत्तमे च" स्थाने सूर्यभावेन। 'स्वधया च' अन्नेन, सर्वभूतानां वर्षाद्वारेण। यः 'शम्भुः' "सुखभूः" सुखस्य भावयिता। तस्य किम्? इति उच्यते,—'तस्य अनुधर्म' वायोर्वृत्तिलाभमनु आत्मनो दीप्तिलक्षणां वृत्तिमतिलाभमाप्नुवन्; "वायुर्वा अग्नेस्तेजः, तस्माद् वायुरग्निमन्वेति"—इति ह विज्ञायते। हे अग्ने! 'प्रयज' प्रकर्षेण यज, देवान्। हे 'चिकित्वः' चिकित्वन्! ज्ञानवन्नित्यर्थः। 'अथ' एवम्, 'नः' अस्माकं यागं कुर्वन्, तं गृहाण, यं कुरुष्व। 'धाः अध्वरं' धारय यज्ञम्। 'देववीतौ' देवतर्पणायेत्यर्थः॥ एव मत्र शब्दसाम्यादर्थोपपत्तेश्च "द्विता"—इत्ययं द्वैध मित्येव मुपपद्यते॥

"श्राः १०"—इति § अनवगतम्। "श्राध्याः"—इत्यवगमः। "गोभिर्यदीं मन्ये० — ०धेनुभिः" ||। काण्वस्य मेधातिथेः, प्रियमेधाङ्गिरसः ऐन्द्रं सूक्तं ददृशतुः। तत्रैषाभिमतस्य पदस्य

* 'अग्निः पृथिवीस्थानः'—इति प० दै० का० ७, ५, १।

† "वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः"—इति प० दै० का० ७, ५, १।

‡ ऋ० सं० ४, ५, १०, किञ्च, 'अद्दूतो अभवद् विवस्वतः (ऋ० सं० १, ४, १२, १)"—इत्याद्या अपि द्रष्टव्याः।

§ १भा० ४० ६पृ० ३पं०।

|| "गोभिर्यदीं मन्ये अस्मन्मृगं न व्रा मृगयन्ते अभित्सरन्ति धेनुभिः॥"—इति इति ऋ० सं० ६, ७, १८, १।

द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे अनुचरतृचे शस्यते। हे भगवन्निन्द्र! 'यद् ईम्' यद्यपि त्वाम् 'अन्ये' यजमानाः 'गोभिः' वाग्भिः, स्तुतिलक्षणाभिः 'धेनुभिः' च तर्पयित्रीभिराहुतिभिः 'अभि स्वरन्ति' अभिगच्छन्ति, अभिव्याप्नुवन्ति, तथाप्यस्मानेव प्रत्यभ्येहि। किं कारणम्? इतः,— यस्मादितोऽस्माभिरतिरिक्तया भक्त्याऽन्येभ्यो यजमानेभ्यः सकाशात् 'व्राः' "व्रात्याः", "प्रैषाः" युष्मत्संस्तवसंयुक्ताः प्रतिप्रहिताः 'मृगं न' "मृग मिव" इतरे लुब्धकाः व्रात्याः 'मृगयन्ते' मार्गयन्ते त्वाम; तस्माद् भक्त्यतिरेकात् विषर्हतोरस्मानेव प्रत्यभ्येहि॥ एव मेतस्मिन्मन्त्रे मृगसम्बन्धाद् "व्राः"— इति शब्देन लुब्धका उच्यन्ते इत्युपपत्तिः॥३॥

वराहो मेघो भवति वराहारो वर माहार माहार्षीरिति च ब्राह्मणम्। विध्यद्वराहन्तिरो अद्रि मस्तेत्यपि निगमो भवत्यय मपीतरो वराह एतस्मादेव वृहति* मूलानि वरंवरं मूलं वृहतीति† वा। वराह मिन्द्र एमुष मित्यपि निगमो भवत्यङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते। ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैः। अथाप्येते माध्यमका‡ देवगणा वराहव उच्यन्ते। पश्यन् हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् विधावतो वराहून्॥४§॥

* "वृहति" क, ग।

† "वृहतीति" क, ख, ग।

‡ "माध्यमिका" ङ, च, परं हतिपाठविरुद्धः।

§ ङ-च-पुस्तकयोर्नास्य खण्डस्याप्येदः, खण्डसङ्ख्या-वाक्यविच्छेदश्च

"वराहः†"—इति *, अनवगत मनेकार्थञ्च । "मेघः" तावद् वराह उच्यते ; स हि "वराहारो भवति" तस्य वर मुदक माहारः । "वर माहार माहार्षीरिति च ब्राह्मणम्" ; निर्वचनस्य दृढप्रतीत्यर्थं ब्राह्मण माचार्येण प्रदर्शितम् । यथा मेघो वराहशब्देनोच्यते, तथैष निगमः ;— "अस्येदु मातुः सवनेषु० ·····०अद्रि मस्ता" । नोधा नाम गोतमपुत्रस्येय मार्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् अभिजिद्विश्वजिन्-महाव्रतादिषु आहीनिकेषु अहःसु अहीनसूक्ते माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता । 'अस्य इत् उ मातुः' अस्य जगन्निर्मातुः यज्ञस्य 'सवनेषु' प्रातःसवन-माध्यन्दिन-तृतीयसवनेषु, 'महः' महतः यज्ञस्य, 'पितुं' महान्नं सोमभागं 'पपिवान्' पीतवान् । पीत्वा 'चार्वन्ना' चारूणि च शोभनान्यन्नानि, अन्यान्यपि हवींषि भक्षयित्वा, तैर्हविर्भिः, तेन च सोमेन विवृद्धबलः, सद्यः एव 'पचतम्' ; परिपक्व मुदकदान समर्थं मेघं हि 'विष्णुः' इन्द्रः, सर्वभूतानां वेष्टा प्राणभावेन 'मुषायत्' अमुष्णादित्यर्थः । 'सहीयान्' अभिभवितृतमः । कथम्पुनरमुष्णात् ? इति उच्यते,—"विध्यद्वराहं तिरो अद्रि मस्ता" । 'वराहम्' मेघं 'विध्यत्' । कथम्पुनः विध्यद्वराहम ? इति उच्यते, 'तिरः अद्रिम् अस्ता' दूरे एवावस्थितस्य 'अद्रिं' वज्रम 'अस्ता' क्षेप्तेत्यर्थः ॥ एव मेतस्मिन् मुषायच्छब्दसम्बन्धाद् "वराहः मेघः"—इत्युपपत्तिः ॥

"अय मपीतरो वराह एतस्मादेव" असौ अपि हि वरं मूलाख्य माहार माहरत्येव । "वरं वरं मूलं वृहति"—उद्धरतीत्यर्थः ॥

* १भा० ४०९ पृ० ७पं० ।

†"अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाञ्चार्वन्ना । मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान् विध्यद्वराहं तिरो अद्रि मस्ता ॥"—इति ऋ० मं० १, ४, १८, १ ।

यथा अय मपीतरो वराह-शब्दः छन्दसि वराह इत्युच्यते, तथैष निगमः;—"विश्वेत्ता विष्णुरा०——०एमुषम्"* । काण्वस्य पुरुमतेरार्षम्। ऐन्द्री। 'विश्वा इत् ता' विश्वानि एव तानि 'विष्णुः आभरत्'। 'उरुक्रमः' बहुविक्रान्तः, 'त्वेषितः' सन्दीपितः इन्द्रः वाक्येन। यदि 'त्वा', 'इषितः'—इति पदविभागः†; तथापि तु 'त्वेषितः'—इत्येकं पदं कृत्वैव निरुक्तम्, परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य; नान्यथार्थ उपपद्यते। कानि पुनस्तानि वसूनि आहरत्? इति उच्यते;—'शतं महिषान्' बहून् महतो यज्ञान् आहरत्। किंलक्षणान्? इति उच्यते;—'क्षीरपाकम् ओदनम्' प्रायणीयाद्य मादितः कृत्वा ये क्रियन्ते तान्, सोमक्रतूनित्यभिप्रायः। कुतः पुनराहरत्? इति उच्यते;—'वराहम्' असुरम्, वराहरूपेणावस्थितम्। सर्व्वेषा मसुराणां मध्ये 'एमुषम्' मोहस्थानीयम्॥ "मायया मिन्द्रो जघान, तस्य मध्यादाहरत्; यदयं वराह मिन्द्र एमुष मेकविंशत्याः पुरां पार इत्युच्यते"—इत्येवं ब्राह्मणं मैत्रायणीयके; तदनुवादिनी चैषा ऋक्‡। तस्मादत्र वराह एवोच्यत इत्युपपद्यते॥

* "विश्वेत्ता विष्णुराभरदुरुक्रमस्त्वेषितः। शतं महिषान् क्षीरपाक मोदनं वराह मिन्द्र एमुषम्॥"—इति ऋ० सं० ६, ५, २०, ४।

† "त्वा। इषितः।"—इत्येवं पदकाराः पठन्ति।

‡ "अस्या ऋचो निरुक्तैतिहासिकमतभेदेन द्विधा योजना। नैरुक्तपक्षे तावत्;— * * *। ऐतिहासिकपक्षे चरकब्राह्मणे इतिहास आम्नायते।"—इति सा० भा० (ऋ० सं० ६, ५, २०, ५)। "आपो वा इद मग्रे सलिल मासीत्, तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाचरत्, स इमा मपश्यत्, तां वराहो भूत्वाहरत्"—इति तै० सं० ७, १, ५। "स वराहो रूपं कृत्वोपन्यमज्जत्"—इत्यादि तै० ब्रा० १, १, ३। "उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना"—इत्यादि तै० आ० १०, १, ८। "ता मेमुष इति वराह उज्जघान"—इति श० ब्रा० १४, १, २, ११। इत्याद्यैतिहासिकानाम्।

"अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते"। "स ईं सत्येभिः ०—— ० व्यानट्" *। आयास्यस्याङ्गिरसस्येय मार्षम्। ब्राह्मणस्पत्यस्य काम्यपशौ षड्‌र्चं विनियुक्ता मैत्रायणीयके। 'सः' 'ब्रह्मणस्पतिः', 'सत्येभिः' सत्यवादिभिः, 'सखिभिः' समानख्यानैः, 'शुचद्भिः' दीप्तिमद्भिः, 'वि धनमैः' विविधधनवद्भिः, 'वृषभिः' वर्षद्भिः वर्षितृभिः, 'वराहैः', 'घर्म्मस्वेदिभिः' घर्म्मनापयितृभिः, प्रवर्ग्यकर्म्मणि; अथ वा यज्ञस्वेदिभिः, यज्ञस्वादयितृभिः, यज्ञमद्भिर्वा। एवङ्गुणविशिष्टैरङ्गिरोभिः सहितो ब्रह्मणस्पतिः 'गोधायसं' गाः वाचः धायितारम्, अपां वा; मेघम्। 'अदर्दः' अदारयदिति। विपरिणामपरोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य। दारयित्वा च 'द्रविणम्' उदकं 'व्यानट्' व्याप्नातीत्यर्थः। एतस्यामृचि अङ्गिरसां विशेषलिङ्गं नास्ति वराहशब्दवाच्यत्वं, सूक्ते तु एतस्मिन्नङ्गिरसो लिङ्ग मस्तीत्यर्थः† ।—

"ऋतं शंसन्त०—०सनन्त"‡। 'ऋतं शंसन्तः' ऋतं सत्यं वा प्रशंसन्तः, अपि च 'ऋजु' अकुटिलम् अतिक्रान्त मेव 'दीध्यानाः' ध्यायमानाः, सर्व्वभूताना मुपरि समचनम इत्यभिप्रायः। 'दिवस्पुत्रासः' द्योतनवतः, 'असुरस्य' प्रज्ञावतः पुत्राः, 'वीराः' विविधाना

* "स ईं सत्येभिः सखिभिः शुचद्भिर्गोधायसं वि धनसैरदर्दः। ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैर्घर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट्॥"—इति ऋ० सं० ८, १, १९, १।

† ऋ० सं० १० ५, १७ सू० द्रष्टव्यम्।

‡ तत्रैव सूक्ते इयं द्वितीया, अत इमां दर्शयति; अत्र तु 'अङ्गिरसः'—इति पदस्य समुक्तम एव दर्शनीयः। ऋकपाठस्त्वयं,—"ऋतं शंसन्त ऋजु दीध्याना दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः। विप्रं पद मङ्गिरसो दधाना यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त॥"—इति (ऋ० सं० ८, १, १५सू०, १ = १०.५, १७व०, १)।

मर्थानां वक्तारः, ईरयितारो वा मेधावित्वात्। 'विप्रं पदं' वि प्राप्तं सर्वतः प्राप्तं 'अङ्गिरसो दधानाः'। यत्पदं स्थानं ज्ञानमहितस्य कर्म्मणः फलपराकाष्ठा, ता मङ्गिरसो दधाना धारयन्तः चेतसा; विद्वद्भूयस्त्वात्। "यज्ञस्य धाम प्रथमं मनन्त" 'यज्ञस्य' यत् 'प्रथमं' मुख्यं परमात्माख्य मनावृत्तिलक्षणं 'धाम' स्थानं तत्त्वेन 'मनन्त' जानन इत्यर्थः॥ एतद्दैवतस्या मृचि अङ्गिरोलिङ्गं दृष्ट्वा एष निगमो भाष्यकारेणोदाहृतः;—"अङ्गिरसोऽपि वराहा उच्यन्ते"—इति॥

"अथापि एते माध्यमका देवगणा वराहव उच्यन्ते"; "मरुतः, रुद्राः"—इत्येवमादयः*। अङ्गिरसो ह्यृषिसमाख्या मपि लभन्ते, तस्मान्माध्यमकत्वेऽपि सति पृथगुद्धृत्याकाः। ये तावन्मरुतो वराहशब्देनोच्यन्ते, तथैव निगमः;—एतत्त्यन्० ——०वराहून्†। राहूगणस्य गोतमस्यैव मार्षम्। "आविद्युन्मद्भिर्मरुतः"—इतीयश्चैतस्मिन्नेव सूक्ते‡। हे 'मरुतः!' 'एतद्' 'त्यद्' बलं योष्माकीणं 'न योजन मचेति' न योग मागच्छति, विजितारित्वात् भवतां न युज्येत इत्यर्थः। तस्य बलस्य किम्? इति उच्यते;—'मस्वर्ह यन् मरुतो वः'। अन्तर्हितं यत् सर्वेषां मनुष्याणाम्। यस्य च मध्ये युष्मान् 'वराहून्' परेषां शत्रूणां उद्वर्हन्, उद्वर्हणान्, 'हिरण्यचक्रान्' सुवर्णविकृतचक्रान्, 'अयोदंष्ट्रान्' अयोमयान् रथानधिरूढान् 'विधावतः' नानाप्रकारं

* १भा० ४८३पृ० ५अ० ५ख० (८, ९)।

† "एतत्त्यन्न योजन मचेति सस्वर्ह यन्मरुतो गतमो वः। पश्यन् हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् विधावतो वराहून्॥"—इति ऋ० सं० १, ६, १४, ५।

‡ ऋ० सं० १, १४, ४ सू०=१ ६, १४ व०।

धावतः, 'पश्यन्' स्तौति, 'गोतमः'†। ततस्तत्र योजनमर्चति। प्रत्य-तिर्गत्यर्थः; अन्तर्गतण्यर्थश्च माकृण्यात्। एत मन प्रकरणं मरुतो वराहव उच्यन्ते इत्युपपत्तिः। मरुतादयो हि सर्वे एव माध्यमिका देवगणा वराहव उच्यन्ते। तेषां शाखान्तरेषु बहवो निगमाः। निगमानुपलब्धौ च "माध्यमिका देवगणा वराहव उच्यन्ते" एतद् बहुवचनं मरुत्स्वेव योज्यम्; तेषां सप्तसप्त गणा ब्राह्मणे हि श्रूयन्ते; —"ते सप्तसप्त मरुतां गणाः"—इति, तस्मादेव समुपपद्यते।

एवं बहुवचनं भाष्यकारस्य एकदेवताविषयेऽपि कदाचिद् वराह-शब्दो भवत्येव, तदप्युपपन्नम्। तद्यथा,—"दिवो वराहमरुषं कपर्दिनम्"—इति‡ रुद्र उक्तः॥ ४ ॥

स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि सारयति। उस्रा इव स्वसराणीत्यपि निगमो भवति। शर्या अङ्गुलयो भवन्ति (सृजन्ति कर्माणि) शर्या इषवः शरमय्यः शरः शृणातेः शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योरित्यपि निगमो भवत्यर्को देवो भवति यदेनमर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति

* "अथातो मध्यस्थाना देवगणाः तेषां मरुतः प्रथमगामिनो भवन्ति"—इत्यादयो द्रष्टव्याः। प० दे० का० ५. ३, १।

† मूलपाठस्तु 'गोतमः'—इति।

‡ ऋ० सं० १, ८, ५ ५।

§ "एतानि" क, ख, ग।

|| बन्धनीचिह्नान्तर्गतपाठोऽयं दृश्यते क-ख ग पुस्तकेष्वेव।

यदनेनार्चन्त्यर्कः* मन्त्रो भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति संवृतः† कटुकिम्ना ॥ ५ (५) ॥

"स्वसराणि‡"—इति, अनवगतम्। "स्वयं सारीणि"—इत्यवगमः। "अहानि"—इत्यभिधेयवचनम्; तानि हि स्वयमेव सरन्ति गच्छन्ति। अपि वा "स्वर आदित्यः" अत्र उच्यते। "स एनानि सारयति" तेनैतानि स्वसराणीत्युच्यन्ते। "विश्वेदेवासो०——०स्वसराणि"§। मधुच्छन्दस आर्षम्। अग्निष्टोमे प्रउगे शस्त्रे गायत्रे तृचे वैश्वदेवे शस्यते। हे 'विश्वेदेवाः!' 'अप्तुरः' कर्म प्रति त्वरमाणाः; ते हि याज्ञिकं कर्म प्रत्यागन्तुं त्वरन्ते। अतएव सामन्त्र्यते 'सुतम् आगन्त' अस्माभिः अभिषुतं सन्तं सोमं प्रति 'आगन्त' आगच्छत। हे 'तूर्णयः' त्वरणशीलाः!। कथं पुनरागच्छत? 'उस्रा इव स्वसराणि'। यथा 'उस्राः' रश्मयः, 'स्वसराणि' अहानि प्रति, शीघ्रमागच्छन्ति, एवमागच्छत॥ एवमस्मिन् रश्मिसम्बन्धात् "स्वसराणि"—इत्यहानीत्युपपद्यते॥

"शर्याः||"—इति, अनवगतम्। "शरमय्यः"—इत्यवगमः। "इषवः" अभिधेयाः। "शरः, शृणातेः" हिंसार्थस्य (क्र्या०प०), हिंसन्ते

* "यदनेनार्चन्त्यर्कं" क, ख, ग।

† "संवृतः" क, ख, ग। "संवृत्तः" घ।

‡ १भा० ४०९पृ० ९पं०।

§ "विश्वेदेवासो अप्तुरः सुतमागन्त तूर्णयः। उस्रा इव स्वसराणि।"—इति ऋ० सं० १, १, ५, २।

|| १भा० ४०९पृ० ११पं०।

हि तेन । "अभ्यभि हि० — ०गभस्त्योः"* । शाकलाः चमदस्मः

"पर्यू षु प्र धन्व वाजसातये"† इति पवमान सौम्यं साम्नि ददृशत्

पिपीलिकमध्यामिमां जनुभः पादच्छन्दाः नामा मध्यं द्वितीया ।

'अभि ततर्दिथ' एतं सोमं हे अध्वर्यवः पुनःपुनरभिहतवन्तः

'श्रवसा' श्रवणीयेन मन्त्रेण कथं पुनरभिततर्दिथ ? इति, 'शर्या

भिः न भरमाणः' शरमयीभिः इषुभिः यथा कश्चित् कं तर्दयेत्

धनुर्द्धारयमाणः, एवं सोमं कामम् एभिः गात्रैः 'गभस्त्योः' बाह्वोर-

वस्थितैरभिततर्दिथ यूयम् । किञ्च एवं सोमं अभितर्दयन्तो

यूयं वसतीवरीभिरद्भिराप्याय्य 'उत्सं न कंचित्' कूपमिव कंचित्

'जनपानं' महतः 'अक्षितम्' अक्षीणं कुरुत; महतो देवजनस्याधस्य-

पानार्हं प्रभूतं कुरुतेत्यभिप्रायः ॥ एवमिहाभितर्दनक्रियासम्बन्धात्

"शर्या"-शब्देन इषव उच्यन्त इत्युपपद्यते ।

"अर्कः"‡"—इति । अनेकार्थम् "देव" तावत् मन्त्र एवार्क

इत्युच्यते । आह किं कारणम्? उच्यते; "यत्" यस्मात् "एनं"

देवम् "अर्चन्ति" स्तोतारः; "अर्को मन्त्रो भवति" । किं कारणं?

"यत्" यस्मात् "अनेन" मन्त्रेण "अर्चन्ति" तस्मादर्कः । "अर्क

मन्नं भवति" । किं कारणम्? तद्धि "अर्चति भूतानि" यो हि

पूज्यः, तस्माद् तमपि संस्कारविशेषेण संस्कृतं पूजा क्रियते, पूज्यं

* "अभ्यभि हि श्रवसा ततर्दिथोत्सं न कंचिज्जनपानमक्षितम् । शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्योः ॥" —इति ऋ० सं० ७ ५, १२, ५ = ९, ०, ७, ५.

† ऋ० सं० ९, ७, ७ सू० ।

‡ १भा० ४०९ पृ० १४पं० ।

च मर्य्यस्तेन मन्त्रम्। "अर्को वृक्षो भवति" य एष प्रसिद्धः। अाह किं कारणम्? इति, उच्यते;—"संवृत्तः" सङ्गतः, संव्याप्तः; "कटुकिम्ना" कटुकभावेन भवति ॥ ५ ॥

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः। ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे ॥ गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्राह्मणास्त्वा* शतक्रत उद्येमिरे वंशमिव वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वा पवी रथनेमिर्भवति यद्विपुनाति भूमिम्। उत पव्या रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसा। तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुरित्यपि† निगमौ भवतः। वक्षो व्याख्यातं धन्वान्तरिक्षं धन्वन्त्यस्मादापः। तिरो धन्वातिरोचत इत्यपि निगमो भवति। सिनमन्नं भवति सिनाति भूतानि। येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्य इत्यपि निगमो भवति। इत्था‡-मुथेत्येतेन व्याख्यातं सचा सहेत्यर्थः। वसुभिः सचाभुवा। वसुभिः सहभुवौ। चिदिति निपातोऽनुदात्तः पुरस्तादेव व्याख्यातोऽथापि पशुनामेह भवत्युदात्तश्चिदसि मनासि चितास्त्वयि भोगाश्चेतयस इति वा आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्तादेव व्याख्यातोऽथाप्यध्यर्थे

* "ब्रह्माणस्त्वा" क, ख, ग।

† "क्षुरपविनाव्ययुरित्यपि"—इति क, ख, ग।

‡ "भवतीत्था-" क, ख।

दृश्यते। अभ्र आ अपः। अभ्रे आ अपोऽपोऽभ्रेऽधो न* द्युम्नं द्योततेर्यशो वा अन्नं वा । अस्मे द्युम्न मधि रत्नं च धेहि। अस्मासु द्युम्नं च रत्नं च धेहि ॥ ६ (५)॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५, १.

यथा तावद्देवोऽर्कशब्देन उच्यते, तथैव निगमः :— "गायन्ति त्वा गायत्रिणो‡—— येमिरे" । मधुच्छन्दस आर्षम्। अनुष्टुप्। ऐन्द्री। हे भगवन्निन्द्र! 'गायन्ति त्वा गायत्रिणः' स्तुवन्ति त्वां सामगाः, सामभिः। 'अर्चन्त्यर्कमर्किणः' पूजयन्ति त्वाम् ऋग्मिनः होतारो मन्त्रिणः। एवं मतेन प्रकारेण मां एते "ब्रह्माणः" याज्ञे कर्मणि हि 'शतक्रतो'। 'वंशमिव येमिरे' उद्यमन्ते वंशमिव त्वां स्तुतिभिः पूर्वाभिः; यथा नटाः कौशिकाग्रं वर्द्ध-यन्तीत्यर्थः ॥ "वंशो वनशयो भवति"; वने शयित इत्यस्ति। "वननाच्छ्रूयत इति वा" सम्भजनाद् वा स्तुतिभिः ॥ एवमत्र देवः "अर्क"-शब्देनोच्यते ॥

मन्त्रस्यार्कशब्दवाच्यत्वे "अर्चन्त्यर्कमर्किणः"—इत्ययमेव निगमः (३ पृ० ४ पं०); अर्किणो हि मन्त्रिण एवाभिप्रेताः ॥

वृक्षस्तु प्रसिद्ध एव, तेन निगमस्तदभिधायको नैवास्ति ॥

* "अभ्र आ अपोऽभ्यप इति" क, ख, ग।

† "यशो वाऽन्नं वा" ङ, च।

‡ "गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः। ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वंशमिव येमिरे।"—इति ऋ० सं० १, १, १९, १।

"पविः[२५]"—इति*, अनवगतम्। "रथनेमिर्भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "यद्विपुनाति भूमिम्"; सा हि विपुनाति भूमिमिति पविः। "उत स्म ते॰ ——॰भिन्दन्त्योजसा"†। व्याख्या-स्येय मार्षम्। हे मरुतः! येषां वः तिरोभवितु माविर्भवितुं च काले शक्तिरस्ति, ते यूयम् 'उत स्म' अपि च कस्मिंश्चन काले 'शुन्ध्यवः' मरुाव इव 'परुष्ण्यां' नद्यां, माध्यमिकायां वा विपर्ववत्यां यूय मेव 'शुन्ध्यवः' शोधयितारः 'ऊर्णाः' चित्राः, तिरोहिताः 'वसथ' एतस्मिन्नन्तरिक्षलोके। 'उत' अपि च; कस्मिंश्चिदभ्युद्गमनकाले यो हि युष्माकं 'रथानां पव्याः' वा रथनेमयः, ता एव 'अद्रिम्' एवं 'भिन्दन्ति' 'ओजसा' बलेन, किं पुन र्यूय मित्यभिप्रायः॥ एव मेतस्मिन्नर्थसंयोगात्पविशब्देन रथचक्रनेमि रभिसम्बन्ध्यते। ब्राह्मण मपि चैतस्मिन्नेवार्थे चातुर्मास्य मारुतपर्वं हविरधिकृत्य 'देवा वै वृत्रस्य मर्म नाविन्दन्-"तं मरुतः क्षुरपविना व्ययुः" मारुतपर्वं मरुतपर्वं तस्मात् मारुतपर्वा'—इति। एतस्मिन्नपि च ब्राह्मणे चक्रनेमिः क्षुरधाराकृतिस्तात्क्षुरपविरित्युच्यते, तस्मादुपपद्यते। अन्यप्रयोगविषयत्वादुदाहरणद्वयम्॥

"वक्षः[२६]"—इति‡, व्याख्यातम्। "उपो अदर्शि शुन्ध्युवः"—इत्यत्र§॥

* १भा० ४०९ पृ० १८ पं०।

† "उत स्म ते परुष्ण्या मूर्णा वसत शुन्ध्यवः। उत पव्या रथाना मद्रिं भिन्दन्त्योजसा"—इति ऋ० सं० ४, ३, ९, ४।

‡ १भा० ४१० पृ० ३पं०।

§ १भा० (४२२ पृ०) ४अ० १पा० ८ख०।

"धन्व १७" इति *, अन्तरिक्षनाम। "धन्वन्ति"—इत्याख्यातः। "अन्तरिक्षम्" इत्यभिधेयवचनम्। "धन्वन्त्यस्मादापः"—इति नाम-प्राप्तौ हेतुनिर्देशः ;—"यः परस्याः ० —— ० द्विषः" †। [illegible]-पुत्रस्य विरूपस्य आर्षम्। [illegible] तस्य शत्रुस्य [illegible] अस्मिन्। [illegible]-त्मनावस्थित। 'परस्याः परावतः' परस्याः अपि परावतः [illegible] 'तिरः' तिरोहितम् [illegible] 'धन्व' [illegible] प्रभावेण दाप्या 'अति' अतीत्य, अस्मान् प्रति 'रोचते' एव, प्रकाशत एव। अनेनैव मतिमहत्तामपि निरोधायेत इत्यभिप्रायः। तस्य किम्? इत्युच्यते,—'स नः' सोऽस्माकं 'पर्षत' 'अति' सर्वतः साधयतु नाशयतु 'द्विषः' द्वेष्टॄन् इत्यर्थः। एव मन्त्रार्थालोचनायामित्यवगम्यते "धन्व" शब्दोऽन्तरिक्षाभिधानमित्युपपन्नम्।

"सिनम् १८"—इति ‡, अन्ननाम। "सिनाति" इति शब्दयुक्तिः। "अन्नं भवति" इत्यभिधेयवचनम्। "सिनाति भूतानि" यथार्थतात्पर्यः ; अन्नेन हि सर्वाणि भूतानि बध्यन्ते। "इमा उ वां ० — ० सखिभ्यः §। विश्वामित्रस्य आर्षम्। तार्तीयसवनेषु उक्थपर्यायेषु

* १भा० ४१० पृ० ४ पं०।

† "यः परस्याः परावतस्तिरो धन्वातिरोचते। स नः पर्षदति द्विषः॥"—इति ऋ० मं० ८, ८, ४५, १।

‡ १भा० ४१० पृ० ८पं०।

§ "इमा उ वां भृमयो मन्यमाना युवावते न तुज्या अभूवन्। क्व १ त्यदिन्द्रावरुणा यशो वां येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः॥"—इति ऋ० मं० ७, ४, ९, १।

स्तोमाभिशंसने मैत्रावरुणस्य शस्त्रे विनियुक्ता। हे 'इन्द्रावरुणौ!' 'इमा उ वां' युवयोः 'भृमयः' स्तुतयः याभिर्स्तोत्रैर्भिरुदीरयामहे, तां पुनस्ता अस्मै 'युवावते' युष्मद्वते, भवद्भ्यां तद्वते यजमानाय 'न' यथा पूर्वं 'तुज्या' दानायाभिमतानां मर्थानाम् 'अभूवन्' बभूवुः। यतो ब्रवीमि ;—हे 'इन्द्रावरुणौ!' 'क त्यत्' क तत्, युवयोः 'यशः' माहाभाग्यं गतम्? 'येन' माहाभाग्येनैताभिः स्तुतिभिः अभिष्टुतौ सन्तौ 'सिनम्' अन्नं 'भरथः' 'सखिभ्यः' समानख्यानेभ्यो यजमानेभ्यः॥ अन्नमेव हि प्रायेण यजमानैः प्रार्थ्यत इति "सिन"-शब्देनात्रान्नमभिधीयत इत्युपपत्तिः। व्यभिचारित्वादभिधानानां "सिनम्" इत्यादीनि स्वस्वऽभिधानवर्गे पठितान्यपि * सन्ति नैघण्टुके प्रकरणे समाम्नाता ह्येतस्मिन्नैकपदिके प्रकरणेऽनवगतसंस्काराभिप्रायेण, कानि चिदनेकार्थाभिप्रायेण॥

"इत्था(२९)"—इति †, एष निपातः; "अमुथा"—इत्यनेन व्याख्यातोऽष्टमेऽध्याये ‡॥

"सचा(३०)—इति §, अप्रतीतार्थो निपातः। "सह"—इत्यर्थप्रतीतिः। "अग्निनेन्द्रेण०——०मश्विना" ‖। श्यावाश्वस्यैय मार्षम्। त्रिष्टुप्, ज्योतिष्मती। हे 'अश्विनौ!' एताभिः अग्न्यादिभिः देवताभिः 'सचा भुवौ' सहितौ भूत्वा, 'सजोषसौ च' सहप्रीतौ, इमं

---

* "सिनम्"—इति नि० ९अ० ७ खण्डोऽष्टमं पदम् (१भा० ६०३ पृ० ।

† १भा० ४१० पृ० १(पं०।

‡ यास्कीयव्याख्येय इति भावः। १भा० ३अ० ३पा० ४ख० (३२०पृ० द्रष्टव्यः।

§ १भा० ४१० पृ० १७ पं०।

‖ "अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुनादित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचा भुवा। सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना॥"—इति ऋ० सं० ६, ३, १४, १।

'सोमं' 'पिबतम्'। पीत्वा चैतन्नामास्माक मर्थं मभिप्रेतं कुरुत मित्येव मासीर्याञ्चा ॥ एव मिन्द्राग्न्यादिदेवताभिसम्बन्धात् "सचा"—इत्येष सहयोगे भवतीत्येतदुपपद्यते ॥

"चित्"(२१)—इति*, एष "निपातः"; "अनुदात्तः"। तद्यथा,—"सचश्चिद् यः सवना पश्व कृष्टीः"—इति†। स "पुरस्तादेव व्याख्यातः" "चिदित्येषोऽनेककर्म्मा"—इत्यत्र‡। "अथापि" अय मेव "उदात्तः" आद्युदात्तो भवति, ततः "पशुनाम भवति"। तद्यथा,—"चिदसि मनासि धीरसि"—इति राजक्रयणीं§ गोमृतो। सैवोच्यते;—"चिदसि मनासि"—इति॥। अतः पुनरेतद् ब्राह्मणे व्याख्यायते,—"चिदसीति यद्वाव विचिकित्सन्ते' इत्यत्र सादि आश्चर्येत्र¶ ॥

"आ"(२२)—इति**, आकार उपसर्गः; पुरस्तादेव व्याख्यातः"—"आ इत्यर्वागर्थे"—इति††। "अथाप्युपमार्थे दृश्यते" निपातत्वेन "जार आ भगम्"—इति‡‡। "अथापि" कदाचित् "अध्यर्थे दृश्यते",—"अधीत्युपरिभावं ऐश्वर्य्यं वा"—इति। यथाय मध्यर्थेऽपि भवति, तथा "अभ्र आँ अपः"—इत्येष निगमः। "कद् प्रियया

* १भा० ४११ पृ १पं०।

† ऋ० सं० ८, ८, २१, ६।

‡ १भा० ४९ पृ० १ख० १पा० १ख०।

§ राजक्रयणी = सोमक्रयणी, यया गवा सोमः क्रीतो भवति, "सोमो वै राजा"—इति श्रुतेः (१, ५, १. ऐ० ब्रा०)।

॥ य० वा० सं० ४, १९ द्रष्टव्या।

¶ श० ब्रा० ३, ३, ४, १—१०।

** १भा० ४११ पृ० ७प०।

†† १भा० ४१ पृ० १ख० १पा० ४ख०।

‡‡ १भा० ११०पृ० १ख० १पा० ४ख०।

धाम्नें०—०वितनोति मायिनी"*। अधुना पदविभाग मस्य भाष्य-
कारः करोति, उपसर्गविभागोपप्रदर्शनार्थम्,—"अभ्रे, आँ, अपः"—
इति। अधुना "आँ"—इत्यस्यार्थं ब्रवीति,—"अपोऽभ्रेऽधीति"
यदुक्तं स्यात्तदेवोक्तं भवति "अभ्र आँ अपः"—इति। प्रतिभानो
राधेयस्येय मार्षम्। वैश्वदेवस्य प्रथमैव। जगती। अत्र पुनः प्राये-
णापः स्तूयन्ते। "आपो वै विश्वेदेवाः, सर्व्वा एव वा देवताः"—
इत्यनेन† ब्राह्मणदर्शनेनापां विश्वेदेवत्व मुपपद्यते। तत् पुनः सूक्तं
अभिप्लवस्य षड़हस्य पञ्चमेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्त्रे शस्यते।
"कद्रु प्रियाय धाम्ने मनामहे"। 'कत् उ प्रियाय' सुखाय प्रियाय च
'धाम्ने' स्थानाय वैश्वदेवाय, तत्प्राप्त्यर्थम्। तानेव च विश्वान् देवान्
यो 'मनामहे', त एव ह्युपास्यमानाः तत् स्थानं प्रापयितुं समर्था
इत्यर्थं मनामहे। स्थानविशेषणान्येवोत्तराण्यपि स्वक्षत्रादीनि। 'स्वक्ष-
त्राय' च धाम्ने स्वबलायेत्यर्थः। यत्र स्व मेव बलं भवति, न तत्र
परकीयं बल माश्रीयते; यथेह लोके। 'स्वयशसे' यत्र स्वमहिम-
कृत मेव यशो भवति, न सांयोगिकद्रव्यकृतम्। 'महे' महते
धाम्ने। तत्-प्राप्त्यर्थ मेव 'वयं' मनामहे; मत्वा चोपास्महे इत्यभि-
प्रायः। 'आमेन्यस्य' मेना माध्यमिका वाक्, सा यत्र; तस्य। 'रजसः'
रजो लोकः, अन्तरिक्ष लोक इत्यर्थः; तस्य। 'आँ' उपरि। 'यद् अभ्रे'
यो मेघः; तत्र। या आपः अवस्थिताः, ताः 'अपः'। 'वृणाना'

* "कद्रु प्रियाय धाम्नें मनामहे स्वक्षत्राय स्वयशसे महे वयम्। आमेन्यस्य रज-
सो यदुभ्र आँ अपो वृणाना वितनोति मायिनी॥"—इति ऋ० सं० ४, २, १, १।
† "आपो वै सर्वा देवताः"—इति ऐ० ब्रा० २,२,६। "विश्वेदेवाः — सर्वे देवाः"
—इति च प० दै० का० ६, ४, ५।

सम्भजमाना 'वितनोति' विस्तृणाति वर्षभावेन। 'मायिनी' प्रज्ञावती, माध्यमिका वाक्। ताः 'अपः' 'वयम्' एवमादिगुणयुक्ताः, तास्त्वेव सर्वगतस्य धाम्नः प्राप्त्यर्थं 'मनामहे' याचामहे॥ अभ्रे एव हि अपि आपः वर्त्तन्ते इति आकुथ्यर्थं इत्युपपद्यते॥

अथ चैव मन्यथास्य मन्त्रस्यार्थः स्यात्;—'कद्‌ प्रियाय' सुखाय प्रियाय चैतस्मै 'धाम्ने' स्थानाय, यत्र वयं वर्त्तामहे। कथं नामैतत् स्थानं सुखं च प्रियं च स्वर्वचस्व स्वमहत्त्वस्य स्यादित्येव मर्थं विश्वान् देवान् मनामहे। "मदेमहि, मनामहे"—इति याच्ञाकर्मसु पठितम्*। कतमाः पुनरपो याचामहे? इति उच्यते;—'आमेन्यस्य रजसः' आभिमुख्येन मननीयस्य रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य यदभ्रमुपरि वर्त्तते, तस्मिन्नभ्रे 'अपः' 'वृणाना' सम्भजमाना 'मायिनी' माध्यमिका वाक् 'वितनोति' वृष्टिभावेन, ताः 'मनामहे' याचामहे॥

"शुनम्(२२)"—इति†, अनेकार्थम्। "यशो वा अन्नं वा"—इत्यभिधेयवचनम्। "शतं ते शिप्रिन्नूतयः ०—० रत्नं च धेहि"‡। वसिष्ठस्यार्षम्। त्रिष्टुबेव। महाव्रते महदुक्थे दक्षिणे पक्षे शस्यते। हे 'शिप्रिन्!' इन्द्र! 'शतं' 'ते' तव 'ऊतयः' आगमनानि सन्तु। क्व? 'सुदासे' सुदाने कल्याणदाने, एतस्मिन् यजमाने, तथैन मनुगृहाण, यथा नित्ययाज्येवायं यजमानः स्यादित्यभिप्रायः। आगतस्य च सतः तव 'सहस्रं शंसा' बहूनि स्तोत्राणि सन्तु। 'उत रातिः अस्तु' अपि च

---

* १आ० १५१४० २ख० १८स० (१५), (१९)।

† १आ० ४११४० ११पं०।

‡ शतं ते शिप्रिन्नूतयः सुदासे सहस्रं शंसा उत रातिरस्तु। जहि वधर्वनुषो मर्त्यस्यास्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि।"—इति ऋ० सं० ५, २, ८, २।

रविर्द्दंग्निरविषियेतदेवानुवर्त्तते। एवञ्च त्व मागत उपहन्तः सन् शत्रु, यत् कुरुष। हे 'वधः' वधयितः! 'वनुषः मर्त्यस्य', योऽस्मान् हन्तु मिच्छति मर्त्त्यो मनुष्यः; तस्य। यद् वीर्य्यम्, तत् 'जहि'। हत्वा च तस्य वीर्य्यम्, निहत्य मत्वा 'अस्मे' अस्मासु 'द्युम्नम्' "अन्नं यशो वा" 'रत्नं च' 'धेहि' देहीत्यर्थः। 'रत्नं' धनम्। एव मेतस्मिन् शत्रुवधप्रस्तावात् "द्युम्न"-शब्देन "यशो वा अन्नं वा" उच्यत इत्युपपत्तिः; हते हि शत्रौ यशोऽन्नं वा भवतीति॥ "द्युम्नं द्योततेः"—इति, अन्न मेव हि भुञ्जानस्य दीप्तिर्भवतीति। द्युम्नं द्योतयितृ च, यशस्तु दीप्तं प्रकाशस्वभावादिति ॥ ६ ॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

प्रथमः पादः॥ ५, १ ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

पवित्रं पुनातेर्मन्त्रः पवित्र मुच्यते। येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदेत्यपि निगमो भवति। रश्मयः पवित्र मुच्यन्ते। गभस्तिपूत इत्यपि* निगमो भवत्यापः पवित्र मुच्यन्ते। शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्बहुदकाः। अग्निः पवित्र मुच्यते वायुः पवित्र मुच्यते सोमः पवित्र मुच्यते सूर्यः पवित्र मुच्यते इन्द्रः पवित्र मुच्यते। अग्निः

---

* "गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुत इत्यपि"—इति क, च।

पवित्रं स मां पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः । पवित्रं ते मां पुनन्त्वित्यपि निगमो भवति । नादस्तुषुतेः ॥ १ (६) ॥

"पवित्रम्[१४]"—इति*, अनेकार्थम् । "पुनातेः"—इति धातुनिर्द्देशो निर्वचनाभिप्रायः । "मन्त्रः पवित्र मुच्यते"—इत्यभिधेयवचनम् । "येन देवाः ०———० पुनन्तु नः"† । मन्त्रस्य पवित्रत्वप्रख्यापको नियमः । पवित्रस्य वसिष्ठसहितस्य वा आर्षम् । पावमानी सौमी । 'येन' 'पवित्रेण' मन्त्रेण 'देवाः' ऋत्विग्-यजमानाः 'आत्मानं पुनते' 'सदा' सतत मेव । प्रस्तुते कर्म्मणि यस्य मन्त्रस्य तत् सामर्थ्यम्, 'तेन' मन्त्रेणैवं वीर्य्यवता 'सहस्रधारेण' बहुप्रकारेण प्रक्षरणेन 'पवमानः' पूयमानः, सोमो मां पुनातु ॥ मन्त्रेणैव देवा ऋत्विग्-यजमाना आत्मानं पुनन्ति, तस्मादुपपद्यते तेषां देवत्व मिति ; न हि इतरेषां देवानां पाप मस्ति, यत् पूयेत । "न च वै देवान् पापं गच्छति"—इति विज्ञायते । तस्माद्देवशब्देनात्र ऋत्विग्-यजमाना उच्यन्ते । ते हि हविषां दातारः, याचनेन च अर्थिनः तस्मादुपपद्यते तेषां देवत्वम् ॥

"रश्मयः पवित्र मुच्यन्ते"; ते हि स्पर्शनेनैव पावयन्ति । "वायस्तये पवस्व वृष्णो अंशुभ्यां गभस्तिपूतः । देवो देवेभ्यः पवस्व

* १भा० ४१६३० १५पं० ।

† "येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा । तेन सहस्रधारेण पावमानीः पुनन्तु नः ॥"—इति सा० सं० उ० आ० ५, १, ८, ५ ।

येषां भागोऽसि" ‡—इत्येषा उपांशुग्रहग्रहणे विनियुक्ता। हे सोम! वाचस्पतिरिन्द्रः, त्वां पश्यतीत्येतमर्थं पुरस्कृत्य 'वृष्णः' वर्षितुः, अग्नौ प्रास्ताहुत्या वृष्टिं कर्त्तुरादित्यस्य § चार्थे 'पवस्व' पूयस्व; यावेतावन्तर्हितौ सन्तौ सकलयज्ञं व्याप्नुवानौ निविष्यमाणस्यैव ताभ्यां पवस्व। अपि च त्वं प्रागप्यभिषवात् 'गभस्तिपूतः' एव रश्मिपूतः। किञ्च; 'देवः' त्वं दानादिगुणयुक्तः। देवानामेव दानादिगुणयुक्तानां पवित्रमसि पावयितासि। किं सर्वेषामेव? नेत्युच्यते,—'येषां भागोऽसि' ये त्वामभिषवादिक्रियया भजन्ति ऋत्विग्-यजमानाः; ते ह्यत्र देवत्वेनाभिप्रेताः पावनसम्बन्धात्; न ह्यीतरेषां देवानां पापमस्ति। पूर्व्ववत् किञ्चित्॥

"पवमान मह्यर्णो०——०धन्वसि" ‖। एतं मन्त्रं व्याचष्टे। ऋषिगणैरकृष्टमाषाद्यादिभिर्व्यस्तैः समस्तैश्च त्रिभिः "प्र त आश्विनीः"—इत्येतस्याष्टाचत्वारिंशदृचस्य सूक्तस्य † चत्वारिंशता ऋचां दशदशर्चो दृष्टाः; तत्रैषा चतुस्त्रिंशत्तमी ‡। हे 'पवमान' पूयमान! सोम! 'अव्ययानि' 'अव्यया' अविमयेन, और्णेन पवित्रेण पूयमानः, त्वम् 'महि' 'अर्णः' उदकम्, उदकत्वेनाभिसम्पन्नः, तत्स्वभावमुपगतः,

* य० वा० सं० ७, १।

† "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते।"—इति म० ३अ० ७६ श्लो०।

‡ ऋ० सं० ७, २, १८, ४.—९, ५, १, २४ ऋ०।

§ ऋ० सं० ९, ५, १ऋ०।

‖ पवमान मह्यर्णो वि धावसि सूरो न चित्रो अव्ययानि पव्यया। गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो महे वाजाय धन्वसि॥"—इति।

निर्व्वीयः, स्वच्छो भूत्वा ततो द्रोणकलशं प्रति 'वि धावति'। कीदृशः पुनः पूर्व्वं भूत्वा एतां रसावस्था मापद्यते सम्? इति, उच्यते;— पूर्व्वं तावदरण्येऽवस्थितः, 'गभस्तिपूतः' रश्मिपूतः सन्। ततः आहृत्य क्रीत्वा सोमक्रय-विक्रय-विधानेन, 'नृभिः' ऋत्विग्यजमानैः 'अद्रिभिः' ग्रावभिः 'सुतः' अभिषुतः। ततो 'मधे' 'वाजाय' अन्नाय 'धन्वसि' कृत्स्नं जगद्धारयितुमर्थाय। कथं नाम कृत्स्नजगदुपकारित्व मभिनिष्पद्येत, वृष्टिनिमित्तेनेत्येत मर्थं पुरस्कृत्य रसभाव मापन्नो द्रोणकलशं प्रति 'धन्वसि' प्राप्नोषीत्यर्थः? 'सूरो न चित्रः' सूर्य्य इव पूजनीयः॥ एव मस्ति "गभस्तिपूतः"—इत्येतस्मात् पावनसम्बन्धाद्रश्मीनां पवित्रत्व मुपपद्यते॥ केचित् "पवित्रवन्तः परि वाच मासते"—इति*, एष निगमो विधीयते॥

"आपः पवित्र मुच्यन्ते"; ता अपि हि पावयन्ति। "शतपवित्राः स्वधया०—०जुहोत"†। अब्देवत्या। त्रिष्टुप्। वसिष्ठस्यार्षम्। 'शतपवित्राः' बहुपावयित्र्यः, याः देव्यः, 'स्वधया' अन्नेन सहिता भूत्वा 'मदन्तीः' 'देवीः' दानादिगुणयुक्ताः, 'देवानां' दानादिगुणयुक्तानां मेव 'पाथः' पानं सोमाख्यम्, 'अपि यन्ति' अपि गच्छन्ति। ताः, एवंलक्षणा आपः, 'इन्द्रस्य न मिनन्ति' न हिंसन्ति च तानि कर्म्माणि? येनाभ्रवधानन्तर मविलम्बमाना वर्षभावेन प्रवर्त्तन्तीत्यभिप्रायः। या एताः, एवङ्गुणयुक्ता आपः, ताभ्योऽद्य 'सिन्धुभ्यः'

---

* ऋ० सं० ७, २, १८, २।

† "शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्देवीर्देवानामपि यन्ति पाथः। ता इन्द्रस्य न मिनन्ति व्रतानि सिन्धुभ्यो हव्यं घृतवज्जुहोत॥"—इति ५, ४, १७, २।

स्यन्दमानाश्च: 'स्वं' हवि:, 'घृतवत्' घृतमिश्रम् 'जुहोत' हे ऋत्विज:। अर्हन्ति ता हविरित्यभिप्राय:॥ एव मचाप: "पवित्र"-शब्देनोच्यन्ते, अब्दैवतत्वादस्य मन्त्रस्य॥

अग्न्यादयोऽपि ह्येते पवित्रशब्देनोच्यन्ते; तेऽपि हि सर्व्वं एव पावयन्ति। "अग्नि: पवित्रं स मा पुनातु, वायु: सोम: सूर्य इन्द्र: पवित्रं ते मा पुनन्तु॥"—"इत्यपि निगमो भवति"। निगदप्रसिद्ध एवैष निगम: (?)॥

"तोद:(२४)"—इति *, अनवगतम्। "तुद:"—इत्यवगम:। "तुद्यते:" व्यथनार्थस्येति (तु० उ०) धातुनिर्द्देश:। भूमेर्विलं तोद इत्युच्यते; तद्धि तुन्नं भवति दीर्घत्वात्। कूप इत्येके॥ २ (६)॥

पुरु त्वा दाश्वान्वोचेऽरिरग्ने तव स्विदा। तोदस्येव शरण आ महस्य॥ बहु दाश्वांस्त्वामेवाभिह्वयाम्यरिरमित्र ऋच्छतेरीश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो हूयन्त इत्येतद् दृष्ट्वैवमवक्ष्यत्†। तोदस्येव शरण आ महस्य। तुदस्येव शरणेऽधि महत: स्वञ्चा: स्वञ्चन:। आजुह्वानो घृतपृष्ठ: स्वञ्चा इत्यपि निगमो भवति। शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवत: कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यव: ॥ २ (७)॥

"पुरु त्वा दाश्वान् वोचे०——०महस्य" ‡। दीर्घतमस

* १भा० ४११ पृ० ७पं०।

† "मवक्षत्" क, ख, ग।

‡ ऋ० सं० २, २, १९, १।

वाम' अभिष्टुणुमः सोमम् 'इति', तस्यापि कल्याणाभिव्याहारिणः सुप्रभाता एवोषसः,—किं पुनः यः सुनोतीत्यभिप्रायः॥ एव मस्मिन् "सूर्य्येव संचरते"—इत्यनेन सम्बन्धात् "स्वषाः = स्वश्वनः" पश्यतेः (भू॰प॰) गत्यर्थस्य दर्शनादित्युपपद्यते ॥

"शिपिविष्टः, विष्णुः"—"इति", एते "विष्णोः" एव "द्वे नामनी भवतः"। अत्र "शिपिविष्टः[२७]"—इति *, एतद् गुणपद मनवगतम्; पक्षेण चानेकार्थम्। शिपिविष्टः, शेप इव निर्वेष्टित इत्यर्थप्रतीतिः। अस्य सम्बन्धादेव "विष्णु[२८]"-शब्दः † समाम्नातः। यथा "अन्धः"—इत्यस्य सम्बन्धात् "सोम"-शब्दः "सोमो अन्धः"—इति ‡। न ह्यत्र प्राधान्येन विष्णु-शब्दः समाम्नातः, देवतापदत्वात् §। अनयोर्द्वयो-रपि नाम्नोः यत् "पूर्व्वं", तत् "कुत्सितार्थीयं भवति"—"इति" "औपमन्यवः" आचार्य्यो मन्यते। यथा च कुत्सितार्थीयं तथोदा-हरणार्थं मेव निर्ब्रुवन् दर्शयिष्यति ‖ ॥२(७)॥

किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत् प्र यद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि। मा वर्पो अस्मदप गूह एतद्यदन्यरूपः समिथे बभूथ॥ किं ते विष्णोऽप्रख्यात मेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं यन्नः प्रब्रूषे शेप इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्न-

* १भा॰ ४११ पृ॰ १३पं॰।
† १भा॰ ४११ पृ॰ १२पं॰।
‡ १भा॰ ४०३ पृ॰ ४ष॰ २ख॰ (१३)।
§ वक्ष्यति च प॰ दै॰ का॰ ६, १, ७; ८।
‖ इत उत्तरस्मिन्नेव खण्डेऽपीव।

रश्मिरपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् किं ते विष्णो प्रख्यात मेतद्भवति प्रख्यापनीयं यद्दुत प्रब्रूषे शिपिविष्टो-ऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैरा-विष्टो भवति। मा वर्पो अस्मदप गूह एतत्। वर्प इति रूपनाम वृणोतीति सतो यदन्यरूपः समिथे सङ्ग्रामे भ-वसि संयतरश्मिस्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय॥३(८)॥

"कि मित् ते", "प्रतत्ते अद्य—इति"* । वसिष्ठस्यैते आर्षे। विष्णोः शिपिविष्टस्यान्वारम्भणीये चरुः, तस्यैते याज्यानुवाक्ये; वाजपेये च सप्तदशे शस्त्रे शस्यते; सोमातिरेकशस्त्रे च तृतीयसवने च किं रूपः त्वम्? इति पृष्टः शिपिविष्टोऽस्मीत्युक्ते अनन्तरं प्रक्रियते; "कि मित् ते विष्णोः"—इति †। कि मेतदेवैकं विगतरश्मिरूपं 'परिचक्ष्यं' परिख्याख्यापनीयं भवति, नान्यानि रूपाणि तव सन्ति, येनैवं "प्र ववक्षे" पुनःपुनर्ब्रूषे। अस्माक मयतः "शिपिविष्टः अस्मि"—इति, "शेप इव निर्वेष्टितोऽस्मीति"; "अप्रतिपन्नरश्मिः" हि सूर्य्यः, उदय-काले निर्वेष्टितः शेप-स्वरूपो भवति, तस्य तद्रूपगुणयोगित्व मकुत्सितार्थ मित्युपपद्यते। "अपि वा" "प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात्" प्रशंसायुक्तगुण मेवैतन्नाम स्यात् "शिपिविष्टः"—इति। आह;— कथम्? इति, उच्यते;—"शिपयः", "अत्र" अस्मिन् प्रशंसापक्षे "रश्मयः उच्यन्ते"। स च सूर्य्यो मुहूर्त्ततः "तैः" शिपिसञ्ज्ञैः वाल-

* ऋ० सं० ५, ६, २५, ६ ; ५ ।
† ऋ० सं० ५, ६, २५, ६ ।

रश्मिभिः "आविष्टः", तस्मात् "शिपिविष्टः"—इत्युच्यते*। एव मेतद् व्युत्पाद्यमानं प्रशंसानामैव भवति; नाश्लीलोपमासम्बद्ध मित्यभिप्रायः। हे 'विष्णो!' किं मेतदेवैकं रूपं तव 'परिचक्ष्यं' "प्रख्यापनीयम्" अस्ति, यदेतदुदयकाले प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिषु नान्यानि रूपाणि प्रख्यापनीयानि सन्ति। "यद्वत" एवं "प्रवक्षे-शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः" प्रतिपन्नमात्रेषु रश्मिष्विति। विजानीमस्त्वेतद्रूपद्वयम्। अतो ब्रूमः;—"मा वर्पो॑ अस्मदप॑ गूह ए॒तत्"। 'मा' एतद् 'वर्पः' रूपम् 'अस्मत्' अस्माक मपतः प्रख्यापय। किं तर्हि? 'अप गूह एतत्' संवृतं कुरुष्वैतद् "शिपिविष्ट"-शब्दवाच्य मुपमेय रूपम्; अथ वा बालरश्मिसंयुक्तम्। किं तर्हि? "यदन्यरूपः" येनान्येन रूपेण 'समिथे' "सङ्ग्रामे" 'बभूथ' "भवसि"†। "संयतरश्मिः" सम्बद्धानेकरश्मिजालः, तदेव नो माध्यन्दिनं रूप मनेकरश्मिविकचं प्रकाशयस्वेत्यभिप्रायः। तद्धनाढ्यं सङ्ग्रामेषु भवति॥ "तस्य" एवार्थस्य प्रकृतस्य यथा प्रशंसानामैतदिति, "उत्तरा" ऋगस्या एव प्रकृताया ऋचः "भूयसे निर्वचनाय"; अत्र हि स्वशब्देनैवास्य प्रशंसानामत्व मुच्यते॥ २ (८)॥

प्र तत्ते॑ अ॒द्य शि॑पिविष्ट॒ नामा॒र्यः शं॑सामि व॒युना॑नि वि॒द्वान्। तन्त्वा॑ गृणामि त॒वस॒ मत॑व्या॒न् क्षय॑न्त म॒स्य

* ऋ॰ सं॰ ५, ६, २४, ७ ऋग्व्याख्यायां सा॰ भा॰ एव मेव।

† "पुरा खलु विष्णुः स्वं रूपं परित्यज्य कृत्रिमं रूपान्तरं धारयन् सङ्ग्रामे वसिष्ठस्य साहाय्यं चकार। तानृषिरनया प्रत्याचष्टे।"—इति अस्या एव ऋचो व्याख्यारम्भे सायणः।

रजसः पराके ॥ तत्ते ऽद्य* शिपिविष्ट नामार्यः प्रशंसा- म्यर्यो ऽहमस्मीश्वर स्तोमाना मर्यस्त्व मसीति वा तन्त्वा स्तौमि तवस मतव्यांस्तवस इति महतो नामधेय मुदितो भवति निवसन्त मस्य रजसः पराके पराक्रान्त आघृणिरागतहृणिः। आघृणे सं सचावहै। आगतहृणे संभेवावहै। पृथुज्रयाः पृथुजवः। पृथुज्रया अमिना- दायुर्दस्योः प्रामापयदायुर्दस्योः ॥ ४ (६) ॥

"प्र तत् ते अद्य"—इति †। हे 'शिपिविष्ट!' विष्णो! 'तत्' 'ते' तव 'नाम' 'प्रशंसामि' तत्प्रशंसार्थमेव पश्यामि; यदन्ये कुत्सितार्थं पश्यन्ति। 'वयुनानि' युष्मद्विषयाणि प्रज्ञानानि 'विद्वान्' जानानः। किञ्च; "अर्यो ऽहमस्मि" यस्मादीश्वरः स्तुतीना मुदीरणे, युष्मद्गुणाभिज्ञः, तस्मादहं प्रशंसामि। अथ "वा" "अर्यस्त्व मसि" अर्य ईश्वरः, मदनुग्रहाय समर्थः, तस्मात् प्रशंसामि। तत्ते नामेति विस्फुटतरं प्रशंसानामत्व मिति। यस्त्वं सर्व्वगुणसम्पन्न ईश्वरः, 'तं' 'त्वा' त्वा मह 'गृणामि' स्तौमि। 'तवसं' महान्तम्। 'अतव्यान्' अमहानहम्; आत्मनिन्दया स्तूयते। क वर्त्तमानं निवसन्तम्? 'अस्य रजसः' अन्तरिक्षलोकस्य 'पराके' पराक्रान्ते स्थाने, दूराद् दूरतरे निवसन्तं स्तौमि॥

"आघृणिः(१९)"—इति ‡, अनवगतम्। "आगत-हृणिः"—इत्य-

* "तत्ते अद्य"—इति क, ख, ग।
† ऋ० सं ५, ६, १५, ५।
‡ १ भा० ४१२ पृ० २पं०।

वगमः। आगतदीप्तिरागतक्रोधो वाभिधेयः। "एहि वां विमुचो०—०नो भव"*। भरद्वाजस्येव मार्षम्। गायत्री। पौष्णी सूक्ते। 'एहि' आगच्छ। हे 'विमुचः' विमोचयितः! प्रजानाम् तमोभ्यः, पूषन्! सूर्य्य! 'नपात्' नप्तः! अद्भ्योऽग्निर्जायते, अग्नेरादित्यः—इत्यनया-पेक्षया नपात्त्वं सूर्य्यस्य। अथ वा मनुष्याणामेव नप्ता स्यात्; मुख्य-ज्वलिगभ्यो मनुष्येभ्यो जायतेऽग्निः, अग्नेरपि च सूर्य्यो जायते; यद्भ्या-मन्युपस्थाने,— "एष प्रातः प्रसुवति"—इति †। 'आघृणे' आगत-दीप्ते! 'सं सचावहै' "संसेवावहै"। 'वाम्' आवां परस्परतः। 'रथीन् ऋतस्य' रंहयिता, गमयिता, प्रोत्सर्पयिता त्वं यज्ञस्य 'नः' 'भव'। त्वदुदयप्रतीक्ष एवाहं यज्ञप्रारम्भं प्रत्याशासे। यत् त्वमुदिहि, त्वय्युदिते प्रोत्सर्पता मयं यज्ञ इत्यभिप्रायः। स एव मय मत्र सूर्य्य-सम्बन्धात् "आघृणि"-शब्दो दीप्तिवाचकः। दीप्ति-कर्म्मसु च पठित एवायं "हरः[९], घृणिः[१०]"—इति ‡। क्रोधोऽपि घृणिरित्युच्यते, —"हेडः[१], हरः[२], घृणिः[३]"—इति §; तदपि प्रकरणवशादुप-चितव्यम्॥

"पृथुज्रयाः[४०]"—इति ‖, अनवगतम्। "पृथुजवः"—इत्यवगमः।

---

* 'एहि वां विमुचो नपादाघृणे सं सचावहै। रथीर्ऋतस्य नो भव॥"—इति ऋ० सं० ४, ८ २१, १।

† 'अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति, तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे। उभे हि तेजसी सम्पद्येते, अग्निं वादित्य मग्निरनु समारोहति, तस्मादूम एवाग्निर्दिवा ददृशे॥"—इति तित्तिरिश्रुतिः (य० वा० सं० ३, ९ टी०)।

‡ १भा० ११८पृ० १ख० १७ ख० (९), (१०) टीपन्याम्।

§ १भा० ३३३पृ० ३ख० १३ख० (१), (२), (३ टीपन्याम्।

‖ १भा० ४१३पृ० ८ पं०।

"यं नु न किः पृतनासु •—• दायुर्दस्योः"*। विश्वामित्रस्य मार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्रे सूक्ते व्यूढस्य दशरात्रस्य द्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। 'यं नु न किः' य मिन्द्रं न कश्चिदपि 'पृतनासु' सङ्ग्रामेषु 'स्वराजम्' अपराधीनराज्यं 'द्विता' द्विविधेनापि बलेन सांयोगिकेन औरसेन च, 'तरति' जयति; सर्व्वथा यो जेतुं न शक्यत इत्यर्थः। अथवा; 'द्विता तरति' द्विधैकधा वा, बहुधा वा वर्त्तमानं 'पृतनासु' 'यं नु न किः' यं न कश्चित् हन्तुं शक्नोति 'नृतमं' मनुष्यतमं 'हरिष्ठां' हर्य्योः स्थातारम्। 'इनतमः' ईश्वरतमश्च यः सर्वेभ्य ईश्वरेभ्यः, 'सत्वभिः यो ह शूषैः' अनेकसत्वसंयुक्तैः हस्त्यश्वरथपदातिलक्षणैः सांयोगिकैः बलैः, शूषैश्च बलविशेषैरेव। अथ वा; सत्वशब्दविशेषण मेव "शूष"-शब्दः स्यात्,— सत्वयुक्तैः शूषैः बलैरिति। 'पृथुज्रयाः' विस्तीर्णजवः 'अमिनात् आयुः'। कस्य? 'दस्योः' मेघस्य, असुरस्य; त मर्हं स्तौमि। स इदं नाम करोत्वित्यभिप्रायः॥ एव मत्र शब्दसाकृप्यात् वधाधिकाराच्च "पृथुज्रयाः = पृथुजवः"—इत्युपपद्यते॥४ (९)॥

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम्। दूरेदृशं गृहपतिमथर्युम्॥ दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मस्वरणी प्रत्यृत एने अग्निः समरणाज्जायत इति वा हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं दूरे दर्शनं गृहपतिमतनवन्तम्॥ ५ (१०)॥

* "यं नु न किः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति नृतमं हरिष्ठाम्। इनतमः सत्वभिर्यो ह शूषैः पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः॥"—इति ऋ॰ सं॰ ३, ३, १२, १।

"अथर्युम्(११)"—इति *, अनवमतम् । "अतनवन्तम्"—इत्यवगमः ॥ "अग्निं नरो०—०मथर्युम्" † । वसिष्ठस्यार्षम् । विराट् त्रिष्टुप् । महाव्रते आग्नेये सूक्ते प्रथमैवेयम् ‡ । व्यूढस्य द्वयराचस्य चतुर्थेऽहनि आग्निमारुते शस्त्रे जातवेदस्ये सूक्ते च प्रथमैव § । 'नरः' मनुष्याः 'दीधितिभिः' अङ्गुलिभिः याभिः परिमथ्य उत्तराणि च 'हस्तच्युती' हस्त-प्रच्युत्या हस्ताभ्यां प्रच्यावयन्तः 'अरण्योः' सकाशादग्निं 'जनयन्त' । 'प्रशस्तं' प्रशस्य मित्यर्थः । 'दूरेदृशं' दूरे दर्शनम् 'गृहपतिम्', 'अथर्युम्' "अतनवन्तम्" गमनवन्त मित्यर्थः ॥ एव मत्र अततेः गत्यर्थस्य (भ्वा०प०) माहात्म्यादत्यधिकाराच्चापि "अथर्युः" अतनवानित्युपपद्यते । "दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति"; ता हि "धीयन्ते" "कर्मसु" अनुष्ठीयमानेषु । "अरणी" "प्रत्यृतः" प्रतिगतः । "एने", "अग्निः" वा स्यात् "समरणाज्जायते—इति वा"; अरण्योः हि 'समरणात्' समागमनादग्निर्जायते ॥ ५ (१०) ॥

एकया प्रतिधा पिबत्साकं सरांसि त्रिंशतम् । इन्द्रः सोमस्य काणुका ॥ एकेन प्रतिधानेनापिबत्साकं सहेत्यर्थः । इन्द्रः सोमस्य काणुका कान्तकानीति वा क्रान्तकानीति (वा कृतकानीति ॥) वेन्द्रः सोमस्य कान्त इति वा कणे घात इति वा कणे हतः कान्तिहत-

* १भा० ४१२ पृ० ११पं० ।

† ऋ० सं० ५, १, २१, १

‡ "आज्यप्रउगे विश्वजितः"—इति ऐ० ब्रा० ५, १

§ "अग्निर्नर इत्याग्निमारुतम्"—इति आ० ८, ८ ।

‖ बन्धनीचिह्नान्तर्गत मेतन्न दृश्यते च-पुस्तके ।

स्तथैतद्याज्ञिका वेदयन्ते त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि तान्येतस्मिन् काल एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्तास्तद्या एताश्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति तथापि निगमो भवति । य मक्षिति * मक्षितयः पिबन्तीति । तं पूर्वपक्ष आप्याययन्ति तथापि निगमो भवति । यथा देवा अंशु माप्याययन्तीति ॥ ६ † ॥

"काणुका(४२)"—इति ‡, अनवगतम्, अनेकार्थं च । "कान्तकानीति वा, क्रान्तकानीति वा, कृतकानीति वा"—इत्येवमाद्याः शब्दसमाधयः । "एकया प्रति०—०काणुका" § । काण्वस्य कुरुसुतेरिदमार्षम् । गायत्री । ऐन्द्री । 'एकया प्रतिधा' एकेन प्रतिधानेन, सकृत्प्रतिष्ठितेनैव चेतसा 'पिबत्' पिबतीन्द्रः 'साकं' सहेत्यर्थः । कानि पुनः पिबति? 'सरांसि' । कियन्ति? 'त्रिंशतम्' । कस्य पूर्णानि पिबति? 'सोमस्य' । किङ्गुणयुक्तानि? 'काणुका' "कान्तकानि", प्रियाणीत्यर्थः । अथ "वा" सोमस्य "क्रान्तकानि", अखिलं सरांसि सोमस्य पूर्णानीत्यर्थः । अथ "वा" "कृतकानि" संस्कृतानि, ऋत्विग्भिः इन्द्रार्थमेव । अथ "वा" "इन्द्रः" यस्मात् "सोमस्य कान्तः" तस्मादपि-

* "य मक्षुति"—इति च पाठो हस्तलिखितपुस्तके । ५९ पृ० १९ पं० द्रष्टव्यम् ।

† नात्रैकादशखण्डसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः ।

‡ १भा० ४१९ पृ० १९पं० ।

§ ऋ० सं० ६, ५, २९, ४ ।

वत्। अन्यथेन्द्रविशेषण मेव स्यान्न सरोविशेषणम्। आह, कथम्? इति, उच्यते,—"आघातः इति वा" आ कर्णे घातं पिबतीति यावत्, कर्णे हन्यत इत्यर्थः; "कर्णे हतः"="कान्तिहतः"—इत्यर्थः। कामः, प्रार्थना, कर्णे,—इतिसमानार्थाः*; कामे योऽभिहतः, स "कर्णे हतः" —इत्युच्यते, हतपानाभिलाष इत्यर्थः। एव मेतत् काणुकेति सरोविशेषण मिन्द्रविशेषणं वा? पानविशेषणं वा? सर्व्वेषा मस्मिन्मन्त्रे प्रकृतत्वात्। एवं चास्य त्रिकस्थमानस्यानेकार्थतापि दर्शितैव भवति॥

यदेतदुक्त मस्मिन्मन्त्रे "सरांसि त्रिंशतम्"—इति, अस्याभिधेयविषयप्रख्यापनप्रसक्त मिद मुच्यते;—"तच्चैतद्याज्ञिका वेदयन्ते" तच्चैतस्मिन् त्रिंशच्छब्दे एतदभिधेय मर्थवस्तु याज्ञिकाः 'वेदयन्ते' कथयन्ति। "त्रिंशदुक्थपात्राणि माध्यन्दिने सवन एकदेवतानि"—इति; तत्र हि माध्यन्दिने सवने उक्थपर्य्यायाः त्रयोऽप्यैन्द्रा एव भवन्ति, तेष्वपि चैतेषु दश† चमसाः‡, तदभिप्रायेण त्रिंशत्-सरांसीत्युक्तं मन्त्रदृशा। ते ह्यत्रेन्द्रस्य "सरकाः" अभिप्रेताः§। सीधु-सरका इवेतरस्य कस्य चित् क्षत्रियस्य यानि तान्युक्थसम्बद्धानि च सोमपात्राणि "एकेन" प्रतिधानेन "पिबन्ति" पीयन्ते, "तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते"—

* "कमति"—इत्यस्य कान्तिकर्मसु पाठात्। १भा०१९९ पृ० द्रष्टव्यम्।

† "पञ्चोक्थं वा एतत् प्रउगं सब प्रातर्मध्ये सवने। सवभिर्वैविष्यवमाने कुरुते, सुते सोमे दशमं स्तनाति।"—इति ऐ० ब्रा० ३ १, १।

‡ चमसाः सद्माः इति पर्य्यायवचनम्। ' यद् चित्तं पर्य्येवस्त्वत, तद् चमसा चमसम्।"—इति ऐ० ब्रा० ३. १, ९।

§ सरकः = मद्यपानपात्रम्। तथा हि—"सरकोऽप्यमृतपेयम्"—इति च० ब्रा० ९, १०, ४३। सीधु, इक्ष्वादिकन्यो मद्यविशेषः (Vinegar)। तथा हि हि०मध्ये सीधु माह,—"ज्ञेयः शीतरसः सीधुरपक्वमधुरद्रवैः। सिद्धः पक्वरसः सीधुः सम्पक्वमधुरद्रवैः।"—इति। "मधुरद्रवैरिक्षुरसादिभिः" —इति आ० वि० द्र० ७ च०।

त्वयेव याज्ञिकाना मभिप्रायः। "विंशत्परपक्षस्याहोरात्राः, विंशत्पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः"। "तत्" तत्रैवं सति "याः एताः" "चान्द्रमस्यः" चन्द्रमसि भवाः चान्द्रमस्यः, "आगामिन्यः" प्रतिपद्-द्वितीयाद्यासु तिथिष्वागच्छन्तीति। किं तासाम्? इति, उच्यन्ते;—"रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति"। यथा चैतदेवं "तथापि" तथैव "निगमः";—"य मक्षितिं मक्षितयः पिबन्ति"—इति। चन्द्रमस मपरपक्षे पीत्वा ते सूर्य्यरश्मयः "पूर्वपक्षे" प्राप्ते पुनः "आप्याययन्ति" आ-पूरयन्ति। यथा चैतदेवं "तथापि" तथैव "निगमः";—"यथा देवा अंशु माप्याययन्ति"—इति॥

"यथा देवा अंशु माप्याययन्ति, य मक्षिति मक्षितयः पिबन्ति। तेन च इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिराप्याययन्तु भुवनस्य गोपाः॥"—इति। राजयक्ष्म-गृहीतस्य वैश्वदेवस्सूक्तर्निरूप्यते, तत्र प्राक् स्विष्टकृतो ऽनेन याज्याकृतिर्न्नयते। 'यथा' येन प्रकारेण, 'देवाः' सूर्य्यरश्मयः 'अंशुं' सोमम् 'आप्याययन्ति' पूर्वपक्षे। एव मनेन प्रकारेण हे यजमान! त्वाम् 'इन्द्रः', 'वरुणः', 'बृहस्पतिः' च एते 'भुवनस्य' भूतजातस्य 'गोपाः' गोप्तारः। 'आप्याययन्तु' आयुषा धनेन च। किञ्च; 'यथा' येन प्रकारेण 'अक्षितिम्' अक्षीणं सोमम्, 'अक्षितयः' सूर्य्यरश्मयः 'पिबन्ति', तथा त्वा मपि हविर्दातारं सर्व्वे पिबन्तु, उपजीवन्तु एते देवाः इति। येषान्तु "य मक्षतिम्"—इति पाठः, तेषां य मक्षति मक्षितयः पिबन्ति,स च त्वा माप्याययन्त्वित्येवं योज्यम्*॥

* छ० बा० सं० पञ्चमाध्यायीयसप्तमकण्डिका, नाद्याख्या च महीधर-कृता द्रष्टव्या।

आह ;—"एकया प्रतिधापिबत्"—इत्येतस्मिन्मन्त्रे * "साकं सरांसि त्रिंशतं मिन्द्रः" पिबतीत्युक्तम्। नैरुक्तपक्षेणोक्तम्,—"तद् या एतास्चान्द्रमस्य आगामिन्य आपो भवन्ति रश्मयः, ता अपरपक्षे पिबन्ति"—इति ; तदेतद्रश्मिषु पात्रेषु, चन्द्रमसि च पीयमाने, सर्वं मेवेद मसम्बद्धं भवति ?—इति, "एकया प्रतिधापिबत्"—इत्येतस्य मन्त्रस्यैन्द्रत्वात्। इतरस्मिन् "अचिति मचितयः पिबन्ति"—इति रश्मिनां पान-सम्बन्धादादित्य उच्यते ; आदित्योऽपि हि इन्द्र-शब्देनोच्यत एव —"असावादित्य इन्द्रः"—इति विज्ञायते। तदत्रयव-भूताश्च रश्मयः, आदित्येन सह समानव्यासस्तुतिभाजः†। सरः-शब्दः स्वपि उदके एव वर्त्तते; "पयः(२७), सरः(२८), भेषजम्(२९)"—इत्युदकनामसु पठितम्‡। तत्रैवं सति यानि तान्युदकानि सरांसि पञ्चदशाहः-सम्भृतानि साक मवस्थितानि भवन्ति चन्द्रमसि, तानि सूर्यः = इन्द्रो रश्मिभिरपरपक्षे पिबतीति। एव मेतत् सर्वं मुपपद्यते एव नैरुक्तपक्षे॥ ६॥

अध्रिगुर्मन्त्रो भवति गव्यधिकृतत्वादपि वा प्रशासन मेवाभिप्रेतं§ स्यात्तच्छब्दवत्त्वादध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्व मध्रिगवित्यग्निरप्यध्रिगुरुच्यते। तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीवः। अधृतगमनकर्मवनिन्द्रो-

* पु० ५९ पृ० १४ पं०।
† "तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः"—इत्यादि। प० दै०का० ७, १, १—४।
‡ १भा० ९९ पृ० १ख० ११ सू० (२७) ओघन्याम्, (२८), (२९)।
§ "प्रशंसानामेवाभिप्रेतं"+इति क, च, म।

ऽप्यध्रिगुरुच्यते । अध्रिगव ओह मिन्द्रायेत्यपि निगमो भवति । आङ्गूष* स्तोम आघोषः । एनाङ्गूषेण वय मिन्द्रवन्तः । अनेन स्तोमेन वय मिन्द्रवन्तः ॥ ७(११) ॥

"अध्रिगुः(४२)"—इति †, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च । "अध्रिगुर्मन्त्रो भवति" । आह, किं कारणम्? उच्यते;— "गवि अधिकृतत्वात्" । सोय मधिगुः सन् अध्रिगुरित्यर्थः । गवि योऽधिकृतो मन्त्रः स अध्रिगुः । "अपि वा" गोरनित्यत्वात् "प्रशासन मेव" एतत् "अभिप्रेतं" स्यात् । अध्रिगुर्नाम कश्चिदस्ति दैव्यः शमिता, तस्यैतत् प्रशासनं स्यात्, सम्प्रेषण मित्यर्थः ‡ । किं कारणम्? "तच्छब्दवत्त्वात्" । तथा ह्यस्य मन्त्रस्य अध्रिगुशब्दवत्त्वं यदेतदुक्त मुपपद्यते । तदनेनैव निगमेन "अध्रिगो शमीध्वम्"—इति § । हे 'अध्रिगो ।' सर्व्व एव यूयं 'शमीध्वम्' "शमयध्वम्" एनं पशु मिति । "दैव्याः शमितार आरभध्वम् ०——०आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम्०——०नेदस्तोके तनये रवितारवच्छमितारः०——०अध्रिगो शमीध्वम्"—इति ॥ प्रैषः । हे

---

* "भवत्याङ्गूष"—इति क, ख ।

† १भा० ४१४ पृ० ५ पं० ।

‡ "अग्निर्वै देवानां होताऽऽसीत्, स एनं वाचा व्यशाद्, वाचा वा एनं होता विशास्ति"—इति ऐ० ब्रा० २, १, ७ ।

§ ऐ० ब्रा० २, १, ७ ।

|| "दैव्याः शमितार आरभध्व मुत मनुष्याः * * * उपनयत मेध्या दुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम् * * * प्रास्मा अग्निं भरत * * * स्तृणीत बर्हिः * * * अन्वेनं माता मन्यता मनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः * * * द्यौर्वामस्य पदो निधत्तात् सूर्यं चक्षुर्गमयतात् वातं प्राण मन्ववसृजतादन्तरिक्ष मसुं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरम् * * * एकधास्य त्वच माच्छ्यतात् पुरा नाभ्या अपि-

'दैव्याः!' 'शमितारः!' अपि च हे 'मनुष्याः!' 'आरभध्वम्' 'उपनयत' च एनं पशुम्। एताः 'मेध्याः' * 'दुरः' यज्ञद्वाराः इत्यर्थः। 'आशासानाः' प्रार्थयमानाः, 'मेधपतिभ्याम्' † आभ्याम् अग्नी-षोमाभ्यां मेधम् एनं पशुं शमयितुम्। किञ्च; 'प्र अस्मै अग्निं भरत' प्रभरतास्मै पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय अग्निं मुल्मुकम्, पुरस्ताद्धार-यतेत्यर्थः ‡। किञ्च; 'स्तृणीत बर्हिः' अस्मै पशवे सञ्ज्ञप्यमानाय, उपाकरणे मेनं दर्भमपास्यतेत्यर्थः §। किञ्च; 'अन्वेनं माता मन्यताम्' एनं सञ्ज्ञप्यमानं माता अनुमन्यताम्। 'अनु' मन्यतां 'पिता'। 'भ्राता सगर्भ्यः' 'अनु'मन्यतां सहगर्भ्यः, सहोदर इत्यर्थः। 'अनुमन्यतां' चैनं 'सखा सयूथ्यः' सहयूथचारी; 'अनु' मन्यता मेन मेभिः सञ्ज्ञपयते-त्यभिप्रायः। किञ्च; 'उदीचीनाम् अस्य पदो निधत्तात्' उदक्-पाद मेनं सञ्ज्ञपयतेत्यर्थः। किञ्च; सूर्य्यप्रभव मस्य चक्षुः, ततः 'सूर्य्यम्'

उवो वपा मुत्खिदतादन्तरेवोष्माणं वारयध्वात् * * * श्येन मस्य वक्षः कृणुतात् प्रशसा बाहू शला दोषणी कश्यपेवांसाऽच्छिद्रे श्रोणी कवषोरू स्रेकपर्णाऽष्ठीवन्ता षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता अनुष्ठ्योच्यावयताद् गात्रं गात्र मस्यानूनं कृणुतात् * * * ऊव-ध्यगोहं पार्थिवं खनतात् * * * ॥ ६ ॥ अस्ना रक्षः संसृजतात् * * * वनिष्ठु मस्य मा राविष्टोरुकं मन्यमाना नेद्वस्तोके तनये रविता रवच्छमितारः * * * अध्रिगो शमीध्वं सुशमि शमीध्वं शमीध्व मध्रिगो * * * ॥ ७ ॥" —इति ऐ० ब्रा० २, ६।

* "पशुर्वै मेधः"—इति ऐ० ब्रा० २, ६, ६।

† "यजमानो मेधपतिः, * * * यजमान मेव तत् स्वेन मेधेन समर्द्धयति; अथो खल्वाहुः यस्यै वाव कस्यै च देवतायै पशुरालभ्यते सैव मेधपतिरिति। स यद्येक-देवत्यः पशुः स्यात् 'मेधपतये'—इति ब्रूयाद्, यदि द्विदेवत्यो 'मेधपतिभ्याम्'—इति, यदि बहुदेवत्यो 'मेधपतिभ्यः'—इति; एतदेव स्थितम्"—इति ऐ० ब्रा० २, ६, ६।

‡ "आग्नेयो वाव सर्वः पशुरग्निं हि सोऽनुप्राण्यमानेति तस्मादस्याग्निं पुरस्ता-द्धरन्ति"—इति ऐ० ब्रा० २, ६, ६।

§ "ओषध्यात्मा वै पशुः, पशु मेव तत् सर्वात्मानं करोति" इति ऐ० ब्रा० २, ६, ६।

एव 'गमयतात्'। 'वातम्' अनु 'प्राणम्' 'अन्ववसृजतात्'। 'चक्षुः' शरीरविधारकं प्राणम् 'अन्तरिक्षम्' अन्ववसृजत। 'दिशः' 'श्रोत्रम्' अन्ववसृजत। किञ्च; 'उपाकरणेन' दर्भेण 'सह' साकम् 'एकधास्य त्वचम्' 'आच्छ्यतात्' आच्छातेत्यर्थः। ततोऽनन्तर मेव 'पुरा' 'नाभ्या अपि शसः' तस्माच्छसः प्रशस्तात् प्रदेशाद् 'वपाम्' 'उत्खिदतात्' उद्धरत। किञ्च; 'अन्तरेव' अभ्यन्तरत एव, 'उष्माणम्' अस्य शम्यमानस्य 'वारयध्वात्'। 'श्येन मस्य' श्येनाकृति श्येनवक्षं वा पार्श्वेन 'वक्षः' उरः 'कृणुत'। 'प्रशसा बाहू', 'शला दोषणी'—इति बाह्वोरेवैतदभिधानम् अवयवशः; अत्र बाहु-शब्दः प्रायेणांसयोः वर्त्तते, आ आरत्निसन्धानौ बाहू प्रशस्तौ कुरुत। स्वधित्याकृती,—इत्येकः। शलाशब्दः अरत्न्या मेव वर्त्तते। तौ च शलादोषणी द्रवणसमर्थौ प्रशस्तौ कुरुत। शलाकाकृती निर्माणौ कुरुतेत्येके। "श्येन-शला-कश्यपा-कवषा-स्रेकपर्णश्वाकृतिविशेषवचनसिद्धसाधनं स्यात्"—इति हि नैयायिकाः पठन्ति। 'कश्यपेवांसा' कश्यपाविव अंसौ कुरुत। किञ्च; 'अच्छिद्रे श्रोणी' अविकले कुरुत। 'कवषोरू' कवषे गतिसमर्थे कुरुत; कवतिर्गत्यर्थः, "च्यवते, कवते, गवते"—इति गतिकर्माणः*। पिण्डिकाख्ये उरू अच्छिद्रे एव कुरुतेत्यर्थः। 'स्रेकपर्णा' करवीरपत्राणीव 'अष्ठीवन्ता' अस्थिसंयुक्तौ कुरुत। 'षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः†, ता अनुष्ठ्योच्यावयताद्' या एता वङ्क्रयः पर्शवः‡, ता अनुष्ठ्या अनुष्ठानक्रियया प्रच्यावनसमर्थयैव प्रच्यावयत। किञ्च;

* १भा० २१९खं० २ष० १४ख० (२९), (२७), (२८)।

† "षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयः"—इति कौषि० ब्रा० १०, ४।

‡ "पार्श्वस्य मूलभूतान्यस्थीनि वङ्क्रिशब्दवाच्यानि"—इति महो० (अ० बा० २४, ४)।

'गात्रम्' 'अस्य' 'अनूनम्' अविकलं 'कृणुतात्' कुरुत। किञ्च; 'ऊवध्यगोहम्' ऊवध्यं यः पार्थिवो गर्भः, मलहूं संवृणोति, तम् *, उत्तरस्मात्तस्य 'खनतात्'। 'अस्ना रक्षः संसृजतात्' असृग्भाञ्जि रक्षांसि कुरुतेत्यर्थः। किञ्च; 'वनिष्ठुम्' दृष्ट्वा 'मा राविष्ट' मा शब्दं करिष्यथाः। 'उरूकं मन्यमानाः' उलूकवत्तं वनिष्ठुं मन्यमानाः; उलूको हि भयङ्करत्वात् दृष्ट्वा जनैः विराव्यते,—अय मुलूकोऽय मुलूक इति। तदाकृत्या उलूकसादृश्याद्वनिष्ठोर्मा राविष्टेत्युच्यते। हे शमितारः! 'नेद्वस्तोके तनये रवितारवच्छमितारः' नैतत् कर्म्म कुर्वतां रवितारवत्, पुत्रेषु पौत्रेषु वः स्यात्; अव्रणशीलं वः पुत्र-पौत्रं भविष्यतीत्यभिप्रायः। हे 'अध्रिगो!' 'शमीध्वम्' एनं पशुं 'सुशमि शमीध्वम्' यथा चाय' सुशमितः स्यात्तथैनं 'शमीध्वं' हे 'अध्रिगो!' मा प्रमादं करिष्यथ॥ एव मेतस्मिन् दैव्यस्य शमितुः अध्रिगोः† प्रशासन मित्येतदुपपद्यते, तस्य सम्बोधनादस्मिंश्च प्रैषे‡ यथासम्भवं प्रशासनानि द्रष्टव्यानि;—"प्रास्मा अग्निं भरत"—इत्येवमादीनि § ॥

"अध्रिगुरप्यध्रिगुरुच्यते" अधृतगमनोऽसावित्यध्रिगुः। "तुभ्यं श्चोतन्त्य०——०मेधिर" ‖। कुशिकपुत्रस्यार्षम्। विराट्। पाञ्चिष्टु-

---

* "औषधं वा ऊवध्य मिश्रं वा ओषधानां प्रतिष्ठा"—इति ऐ० ब्रा० २, १, ६।

† "अध्रिगुर्वै देवानां शमिता पापो निग्रभिता अध्रिगुमेवैनं तं निग्रभीतृभ्यश्च सम्प्रयच्छति"—इति ऐ० ब्रा० २, १, ७।

‡ प्रैषः=ऋत्विजां प्रेषणं कार्येषु। तथा च ऐतरेयश्रुतिः,—"प्रैष मैच्छन् तत् प्रैषाणां प्रैषत्वम्"—इति २, १, ९। "प्रैषेभिः प्रैषानाप्नोति (य० वा० १९, १९,"—इत्यादयश्च द्रष्टव्याः।

§ ऐ० ब्रा० २, १, ६। पृ० ६१ पृ० २१पं० (टीप्पन्याम्)।

‖ "तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीवः स्तोकासो अग्ने मेदसो घृतस्य। कविशस्तो बृहता भानुनागा हव्या जुषस्व मेधिर॥"—इति ऋ० मं० ३, ,२१, ४।

स्तोके* सूक्ते विनियुक्ता। हे 'अध्रिगो' अधृतगमन! 'शचीवः' कर्म्मवन्! 'तुभ्यं' त्वदर्थं मेते 'स्तोकासः' विन्दवो वपा मतीत्य मांसं क्षरन्ति। 'मेदसः' च 'घृतस्य' च। यस्य तवैतद्वर्त्तते, स त्वं 'कविशस्तः' प्रचरणेप्रचरणे कविभिरभिष्टुतः, 'बृहता' महता 'भानुना' 'भासा' 'आगाः' आगच्छ। आगत्य चेमानि 'हव्या' हवींषि यानि स्तोकाख्यानि, त्वदर्थं मेव क्षरन्ति 'जुषस्व' संसेवस्व। हे 'मेधिर' यज्ञवन्! इत्यर्थः। एव मत्र "अध्रिगो"—इत्यग्निरुक्तः, तस्मादग्नेरध्रिगुत्व मुपपद्यते॥

"इन्द्रोऽप्यध्रिगुरुच्यते"। तस्यापि न कश्चिद् गमनधारयितास्ति "अस्मा इद्०——०रातनमा" †। नोधस इय मार्षम्। अहीन-सूक्ते शस्यते। 'अस्मै' इन्द्राय 'प्र हर्मि' प्रभरामि 'स्तोमम्', 'प्रयो न' प्रय इव, अन्न मिव; यः स्तोमः तृप्तिं करोति, तं प्रभरामि। 'तवसे' महते 'तुराय' त्वरमाणाय 'माहिनाय' महनाय होत्रे। किञ्च; 'ऋचीषमाय' ऋक्समाय, स्तुतिसमाय; यावती स्तुतीरुदीर्यते तावानेवासौ भवति, माहाभाग्यात्। 'अध्रिगवे' अधृतगमनाय, अप्रतिहतगमनाय, एवंलक्षणाय 'इन्द्राय', 'ओहम्' अहं प्रापयामि 'ब्रह्माणि' हवींषि 'राततमा' दातव्यतमानि यान्यसावेवार्हति, तानीत्यभिप्रायः॥ एव मस्मिन्नध्रिगुशब्दे इन्द्र-विशेषणत्वादिन्द्राभि-धान मित्युपपद्यते॥

---

* षष्ठी स्तोकानुवचन इदं सूक्तम्। आ० ३, ४. ख०।

† "अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय। ऋचीषमायाध्रिगव ओहमिन्द्राय ब्रह्माणि राततमा॥"—इति ऋ० सं० १, ४, १०, १।

“आङ्गूषः(३४)”—इति *, समवगतम्। “स्तोमः” अभिधेयः। “आघोषः”—इति स्कन्दसमाधिः॥ “एनाङ्गूषेण॰——॰उत द्यौः” †। त्रिष्टुप्। कुत्सस्य त्रितस्य वा कूपे पतितस्यार्षम्। वैश्वदेवस्य चरोर्भागस्वतो याज्येषा। ‘एनेन’ अनेन ‘वयम्’ ‘आङ्गूषेण’ आघोषणीयेन स्तोमेन ‘इन्द्रवन्तः’ इन्द्रसंयुक्ताः ‘स्याम’ वयम्। ‘तत्’ ततो विश्वे ‘सर्वे’ एव अनवस्थिताः सन्तः, सर्व्वान् भ्रातृव्यान् ‘अभि’ भवेम। तदेतत् ‘नः’ सर्वं मपि ‘मित्रः’ ‘वरुणः’ च ‘मामहन्त’ पुनःपुनर्महयन्तां पूजयन्तु। ‘अदितिः’ च पूजयतु। ‘सिन्धुः’ च पूजयतु। ‘पृथिवी’ च पूजयतु। ‘उत द्यौः’ पूजयत्वित्येतदेवानुवर्त्तते॥ एवमत्र स्तोमोऽयम् “आङ्गूष”-शब्देनोक्तः, शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च॥ ७(११)॥

आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाँ ऋजीषी। सोमो विश्वान्यतसा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः॥ आपातितमन्युस्तृप्रप्रहारी (क्षिप्रप्रहारी तृप्रप्रहारी ‡) सोमो वेन्द्रो वा धुनिर्धूनोतेः शिमीति कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वर्जीषी सोमो यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीष मपार्ज्जितं भवति तेन-

* १भा॰ ४१४ पृ॰ १२ पं॰।

† “एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तोऽभि ष्याम वृजने सर्ववीराः। तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः॥”—इति ऋ॰ सं॰ १,७,१२,४।

‡ वन्धनीचिह्नान्तर्गत मेतन्न दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु। “तृपलप्रहारी”—इति रोथ-सम्पादित M-पुस्तकपाठः; “तृप्रप्रहारी”—इति रोथ-सम्पादित A-पुस्तकपाठश्च। “तृप्रहारी क्षिप्रहारी”—इत्येव दुर्ग-सम्मतः पाठः।

ऋजीषी सोमोऽथाप्यैन्द्रो निगमो भवति*। ऋजीषी वज्रीति। हर्य्योरस्य स भागो धानाश्चेति धाना भ्राष्ट्रे हिता भवन्ति फले हिता भवन्तीति वा। बभ्रां ते† हरी धाना उप ऋजीषं‡ जिघ्रता मित्यपि निगमो भवत्या-दिनाभ्यासेनोपहितेनोपधा माद्त्ते बभस्तिरत्तिकर्मा सोमः सर्वाण्यतसानि वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि दभ्नुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते नैनं तानि दभ्नुवन्त्यर्वागे-वैन§ मप्राप्य विनश्यन्तीतीन्द्रप्रधानेत्येके नैघण्टुकं सोमकर्मोभयप्रधानेत्यपरं श्मशा शु अश्नुत इति वा श्मास्नुत इति वा। अव श्मशा रुधद्वाः। अवारुधच्छ्म-शा वारिति॥ ८ (१२)॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ५, २.

"आपान्तमन्युः(४५)"—इति ||, अनवगतम्, पदेन चानेकार्थम्। "आपातितमन्युः"—इत्यवगमः। "आपान्तमन्युः"—इति ¶। वैश्वा-मित्रस्य रेणो रिय मार्षम्। त्रिष्टुप्। सूर्य्यस्तुत्येकाहे निष्केवल्ये वि-नियुक्ता। आपादितदीप्तिः, उत्पादितमन्युर्वा शत्रुभिः संग्रामे, 'तृपल-प्रभर्मा' "तृप्रहारी क्षिप्रहारी, सोमो वेन्द्रो वा"। 'धुनिः' धूनयिता

* "भवति"—इत्यधिक एव च-पुस्तके।
† "बभ्रां राते" च।
‡ ऋजीषि" क, च। "ऋजीषिन्" ग।
§ "दभ्नुवन्त्यर्वाकेवैन" क, च।
|| १भा० ४२४ पृ० १० पं०।
¶ ऋ० सं० ८, ४, १७, ५।

कम्पयिता शत्रूणां पापानाम्। 'शिमीवान्' साधिकारविहितेन कर्मणा कर्म्मवान्। 'शक्मान्' हिंसावान्। 'ऋजीषी' यदि सोमोऽभिप्रेतः, तस्य ऋजीषित्व मुपपद्यते; अथेन्द्रोभिऽप्रेतः, तस्य तयोरवयोः ऋजीषभागाः * इत्यनयापेक्षया ऋजीषित्वम्। एव मथ मर्द्धर्चः सोमस्येन्द्रस्य वा; यस्मिंस्तु पक्षे सौम्य एषोऽर्द्धर्चः, तस्मिन् पक्षेऽयं तृतीयः पादः सोमेनाभिसम्बन्धयितव्यः;—य एवङ्गुणयुक्तः 'सोमः', स एतानि 'विश्वानि' सर्वाणि 'अतसा' अनुपक्षीणानि 'वनानि' उदकानि, इतराणि वा वनानि वनस्पत्याख्यानि, स्वेन महिम्ना व्याप्नोति; स हि तेषा मधिपतिः। एव मेते त्रयोऽपि पादाः सौम्या भवन्ति। उत्तर ऐन्द्र एव,—"नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः"—इति। नैनम् इन्द्रं प्रतिमानानि, यैः प्रतिमीयन्ते स्तोत्राणि, न तानि दभ्नुवन्ति, नाभिभवितुं शक्नुवन्ति। किन्तर्हि? अर्वागेव तान् पुनात्येव। तस्मादिन्द्राद् भूत्वा "एनम्" इन्द्रम् "अप्राप्य" एव "विनश्यन्ति", नोपमार्थं कुर्वन्ति; स हि तेषां विनाशः। एव मेष पाद ऐन्द्रः। एव मुभयप्रधानत्व मस्या ऋचः॥

अथ वैव मन्यथास्या ऋच उभयप्रधानत्वम्। द्वौ प्रथमौ पादावैन्द्रत्वेन व्याख्यायेते, तृतीयपाद मुत्क्रम्य चतुर्थः पादः आद्याभ्या मभिसम्बन्धयितव्यः। योऽय मेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, आपादितमन्युः हृप्रहारी, धुनिः, शिमीवान्, शक्मान्, ऋजीषी च; त मेन मिन्द्र मेवम्प्रभावं न प्रतिमानानि दभ्नुवन्ति। किन्तर्हि? अर्वागेवैन मप्राप्य वर्त्तमानानि विनश्यन्ति। एव मेते त्रय ऐन्द्राः पादाः;—द्वा-

* "ऋजीषं गौरवं सोमलतापूर्णम्"—इति मही॰ (श॰ वा॰ स॰ १९, ७२)। गौरवं शावशिनिंष्काशितरस मित्यर्थः

वायौ चतुर्थश्च। अयं तृतीयः सौम्यः,—"सोमो विश्वान्यतसा वनानि" —इति। यः "सोमः, सर्वाण्यतसानि वनानि" महिम्ना व्याप्नोति, यश्च "इन्द्रं न प्रतिमानानि देभुवन्ति" तौ सोमेन्द्राविदं नाम कुरुता मित्याशीर्याज्या॥

"एके" पुनः "इन्द्रप्रधाना" एवेय मृक् "इति" एवं मन्यन्ते;— "नैघण्टुकम्" अस्यां "सोमकर्म"—इति; तेषा मियं योजना,—य इन्द्र आपातितमन्युः; तृप्रप्रहारी, धुनिः, शमीवान्, शरुमान्, ऋजीषी च, स सोम इव अतसानि वनानि इदं सर्वं व्याप्नोति;। न चैनं प्रतिमानानि देभुवन्ति। किन्तर्हि? एन मिन्द्र मप्राप्यैव विनश्यति। एव मिन्द्रप्रधानैव भवति। एव मस्या ऋचः त्रिधा समामार्थो बोद्धव्यः। तथाहि भाष्यकारेण दर्शितम्। सोमस्य ऋजीषित्वोपपादनार्थ माह भाष्यकारः *,—"यत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते" रसादन्यदसार मतिरिच्यते, "तदृजीषम्"—इत्युच्यते। तद् "अपार्जितम्" अपवर्जितं "भवति", कल्कभूतत्वात् † "तेन" संयोगाद् "ऋजीषी सोमः" उच्यते॥

"अथ" यस्मिन् पक्षे "ऐन्द्रः" अर्द्धर्चो भवति, एतस्मिन् पक्षे इन्द्रस्य ऋजीषित्वाभिधायकः एषः "निगमः भवति"। इन्द्रस्य ऋजीषित्व मनुपपन्नं मन्यमानो निगमं पठति;—"ऋजीषी वज्री वृषभः०—०मदत्विन्द्रः" ‡। अत्रेरिय मार्षम्। त्रिष्टुप्। ऋजीषेण

* यास्कः (निघण्टु-भाष्यकारः = निरुक्तकारः)।

† ग्रावभिः पिष्टत्वादिति भावः। तथा हि,—"अत्र माषं शिलापिष्टं शुष्कं वा घनजलं भवेत्"—इत्यादि कल्कलक्षणम्। चा० चि० स्थ० १ अ०।

‡ "ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाट्छुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा। युक्त्वा हरिभ्यामुप यासदर्वाङ् माध्यन्दिने सवने मत्सदिन्द्रः॥"—इति ऋ० सं० ४, २, ११, ४।

तद्वान् 'ऋजीषी', वज्रेण तद्वान् 'वज्री', 'वृषभः' वर्षिता कामानाम्, 'तुरुषी' बलवान्, 'राजा' अधिपतिः, 'वृत्रहा' वृत्रहा, 'सोमपावा' सोमस्य पातेत्यर्थः। य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, स 'युक्त्वा' 'हरिभ्याम्' अश्वाभ्यां रथं तम् अधिरुह्य 'उपयासत्' उपागच्छत्। 'अर्वाङ्' अस्मानाभिमुख्येन, 'माध्यन्दिने सवने' एतस्मिन् प्राप्ते 'उप' उपगम्य च 'मत्सत्' माद्यताम्, अस्मत्प्रदत्तेन सोमेनेत्यर्थः॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे 'ऋजीषी' इन्द्र उक्तः। तत्पुनरेतदृजीषित्व मिन्द्रस्य न विज्ञायते, केन कारणेनेत्यतस्तदुपपादनार्थ माह,—"हर्योरस्य स भागः"—इति। हर्योरेवाश्वयोरस्येन्द्रस्य स भागो यदृजीषम्। "धानाश्च"। प्रसङ्गादत्र धाना उक्ताः *। तदुक्तम्,—"हर्योर्धाना हरिवतेः"—इति †। तेन हरिसंयोगेन ऋजीषेण लक्षितलक्षणया वृत्त्या इन्द्रस्य ऋजीषित्वम्॥

आह;—"धानाः" कस्मात्? उच्यते;— ता हि "भ्राष्ट्रे हिताः" भवन्ति ‡; अथ "वा" भ्राष्ट्रादवतार्य्य "फले" फलके "हिताः" निहिताः "भवन्ति"। तत्र हि ता विसार्यन्तेति दाहभयात्। यथा ऋजीषं धानाश्च हर्योरश्वयोरिन्द्रस्य च भागस्तथैव निगमः;— बभ्रां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रताम्'—इति। अत्र 'बभ्राम्'—इत्येतस्मिन्पदे य एषः "बभस्तिः" धातुः, "अत्तिकर्मा" भक्षणार्थः§। सः

* "धानाः करम्भः सक्तवः परीवापः पयो दधि। सोमस्य रूपꣳ हविष आमिक्षा वाजिनं मधु"—इति य० वा० सं० १९, २१।

† "हरिवते हर्यश्वाय धानाः"—इति ऋ० सं० २, २, १८, १।

‡ "धाना भ्रष्टयवे स्त्रियः"—इति अ० को० २, ९, ४७।

§ १ भा० ११४ पृ० १ पं० द्रष्टव्यम्।

"आदिनाभ्यासेनोपहितेनोपधा माद्त्ते" आदावभ्यासेनोपहितेनोपधा माद्त्ते, धकारेण निमित्तभूतेन उपधा मकार माद्त्ते, लुम्पति। "घसिभसोर्हलि च (पा० ६,४,१००)"—इत्यकारलोपः, ततो धत्वे कृते, जश्त्वे च कृते, बब्धा मित्येतद्रूपं भवति॥ "धानाः सोमाना मिन्द्राद्धि च पिब च बब्धां ते हरी धाना उप ऋजीषं जिघ्रता मा- रथचर्षणे सिञ्चस्व। यत्त्वा पृच्छाद् वृषन् पत्नी कामीमदया इत्यस्मिन् सुम्वति यजमाने तस्मै किं मराय्याः सुष्ठु सुवीर्यं यज्ञस्यागुर उद्धुषं यद्यद्वीकमतां तत्तथाभद्धोतर्यज" । हारियोजनाख्यायं प्रैषः । हे इन्द्र!' 'अद्धि' भक्षय 'धानाः'। 'सोमानाम्' एतेषाम् स्वभूतं रसम् 'पिब च' अस्य हारियोजनस्य सोमस्य*। किञ्च; 'बब्धाम्' भक्षयतां 'ते' तव एतावश्वौ 'हरी' एताः 'धानाः'; 'उप ऋजीषं जिघ्रताम्' उपजिघ्रता मृजीषश्च । 'आ रथचर्षणे सिञ्चस्व' जठरे सोम मेनम् हे 'रथचर्षणे' रथगमन! आसिञ्चस्व। किञ्च; 'यत्त्वा पृच्छात्' यदि त्वां पृच्छेत् गृह मनुप्राप्त मस्मद्यज्ञात् हे 'वृषन्' वर्षितः! 'पत्नी कामीमदयाः' क्व पीतवांस्त्वम्? अतो ब्रूयाः,—त्व मस्य यजमानस्य नाम गृहीत्वा; 'अस्मिन्' 'सुम्वति' सोम मभिषुण्वति 'यजमाने'। ततः सा यदि पुनरपि पृच्छेत् 'तस्मै' परितुष्टः त्वं 'किं मराय्याः' किं दत्तवानसि? ततः तां प्रति ब्रूयाः,—'सुष्ठु' 'सुवीर्यं' शोभनं वीर्यम् अहं तस्मै दत्तवान्। 'यज्ञस्य आगुर उद्धुषम्' यदसावनेन

* "हारियोजन मेतत्सम्बन्धकं धानाभिश्चितम्"—इति सा० भा० (ऋ० सं० १, ८१, ४)। किञ्च; "हर्योरश्वयोर्योजनं यस्मिन्नृचे स तथोक्तः, तस्य स्वामित्वेन सम्बन्धी हरियोजनः। हे 'हरियोजन!' इन्द्र!"—इति च सा० भा० (ऋ० सं० १, ९१, १९)।

यज्ञेन आगूर्त्तवान् प्रार्थितवान् अभूत्, तत् सर्वं मह्य मदाम्; 'यज्ञस्य' चोत्कृष्टां रूपं दीप्तिं मह्य मदा मर्त्या। किं बहुना, 'यद्यत् 'अचीकमताम्' यद्यत्कामितवानयं यजमानः फलमस्य कर्मणः, 'तत्' सर्वं मेतत् 'तथा' प्रार्थित मेव 'अभूत्'; न कश्चिदस्य मृषा कामो बभूवेत्यभिप्रायः। हे 'होतः' त्व मपि योऽय मेवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, तं सहरिभ्यां 'यज*'—इति॥ एव मत्र "हरी उपजिघ्रताम्"—इत्येतस्माद् विशेषलिङ्गात् स्वजौषित्व मश्वयोः; अश्वयोगाच्च स्वजौषित्वं सचितलक्षणया इन्द्रस्योपपद्यते॥

"श्मशा"(४९)—इति, अनवगतम्†। "श्वाशिनी", "श्माशिनी" —इति वावगमः। श्वाशिनी = शीघ्राशिनी = शीघ्रव्यापिनी कुल्या, नदी वा। श्माशिनी पुनर्नाडी; सा हि शं शरीरं व्याप्नोति। एव मेतदिह विमृश्यमान मनेकार्थ मपि भवत्येव॥ "कदा वसो स्तोत्रं॰—॰वाताप्याय"—इति‡। कुत्सपुत्रस्य दुर्मित्रस्यार्षम्। उष्णिक्। ऐन्द्रस्य सूक्तस्य प्रथमेयम्। हे 'वसो' वसुमन्! इन्द्र! 'कदा' कस्मिन् काले 'स्तोत्रम्' एतन्मयोदीरितम् 'अस्य' यजमानस्य 'हर्यतः' कामयतः, कामान् प्रार्थयतः, त्वाम् 'हधत्' उपरोत्स्यति। 'श्मशा' इव 'वाः' कुल्येवोदकं विसर्पमाणम्; नाडीव वा, अथवा

* "यजेति षष्याकृपम्"—इति य॰ वा॰ सं॰ १९, २४। तत्रैव "यजेतिशब्दो षष्याया रूपम्; निष्केवल्ये कोचियानुरूपयोरनन्तरं षष्या शस्यते यजेतिशब्दो ज्ञेयः"—इति महीधरः।

† १भा ४१५ पृ॰ ५पं॰।

‡ "कदा वसो स्तोत्रं हर्यत आव श्मशा रुधद्वाः। दीर्घं सुतं वाताप्याय॥"—इति ऋ॰ सं॰ ८, ५, १९, १।

आध्यात्मिकी नाड़ी, शरीराश्रितं रसम्। आह, कतमत् सोमम्? इति, उच्यते;—यदेतत् 'दीर्घं सुतं' सोमं सत्राख्यं सुत मभिसुतं प्रवर्त्तते, 'वाताप्याय' उदकार्थम्॥ एव मेतस्मिन् "सरमा"—इत्येतत् नाड्यभिधानं कुल्याभिधानं वा शब्दोपपत्तेः, अर्थोपपत्तेश्चेति॥ ८ (१२)॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः॥ ५, २॥

॥ तृतीयः पादः॥

उर्वश्यप्सरा उर्वभ्यश्नुत ऊरुभ्या मश्नुत उरुर्वा वशोऽस्या अप्सरा अप्सारिण्यपि वाऽप्स इति रूपनामाप्सातेरप्सानीयं भवत्यादर्शनीयं व्यापनीयं वा स्पष्टं दर्शनायेति शाकपूणिर्यदप्स इत्यभक्षस्याप्सो नामेति व्यापिनस्तद्रा भवति रूपवती तदनयात्त मिति वा तदस्यै दत्त मिति वा तस्या दर्शनान्मित्रावरुणयो रेतश्चस्कन्द तदभिवादिन्येषगर्भवति॥ १ (१३)॥

"उर्वशी"(४७)—इति *, अनवगतम्। "अप्सराः"—इत्यभिधेयवचनम्। "उर्वभ्यश्नुते"—इति व्युत्पत्तिः। उरु, महद् यशोऽभिव्याप्नोति। अथ वा "ऊरुभ्यां" मैथुने धर्मे पुरुषम् "अश्नुते" व्या-

* १भा० ४१५ पृ० १० पं०।

प्नोतीति उर्वशीमी सती उर्वशीत्युच्यते। अथ "वा" "उरः" महान् "अश्नाः" "वशः" कामः, सेय मुरुवशिनी सती उर्वशीत्युच्यते। एताः शब्दसमाधयः॥

अधुना "अप्सराः"—इत्येतं शब्दं समाख्यानप्रसक्तं निर्ब्रवीति। आह;—"अप्सराः" कस्मात्? उच्यते;—सा हि "अप्सारिणी" भवति, अपः प्रति नित्य मेव सरति; तत्प्रभवत्वात् तदेव तस्याः प्रिय मुदकम्, तस्मादप्सराः। अथ वा अद्भ्यः सृतेत्यप्सराः। "अपि" चैव मन्यथा स्यात्;—"अप्सः—इति" एतत् "रूपनाम"। "अ-प्साते:" प्रतिषेधपूर्वस्य प्साते: भक्षणार्थस्य (अदा॰ प॰); तद्धि "अ-प्सानीयम्" अनदनीयं "भवति"; न हि तद्भक्ष्यते, किन्तर्हि? "आदर्शनीयं" तदाभिमुख्येन स्थित्वा द्रष्टव्य मेव भवति चक्षुषा; न पुनर्मुखेन भक्षयितव्य मित्यर्थः। "व्यापनीयं वा" व्याप्तुं मर्हति। "आप्नुव्याप्तौ (स्वा॰ प॰)", तस्य वा अप्सः; तद्धि नायनेन रश्मिना आत्मनः प्रत्ययाधानार्थं व्यापयितव्यं भवति। "स्पष्टं दर्शनायेति" "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते; न ह्येतदस्पष्टं दर्शनाय, किन्तर्हि? स्पष्ट मेवेत्यर्थः। "यदप्सः—इत्यभक्षस्य" पुरस्तादुक्तम्,—"अपि वाप्स इति रूप नाम, अप्सातेः"; न हि तद्भक्ष्यते, किन्तर्हि? दृश्यते तदिति। तत्र "अभक्षस्य" अप्सः-शब्दवाच्यत्वप्रख्यापक एष निगमः;—"यदेनश्चकृम यदप्सश्चकृमा वयम्"—इति। "यद्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये। यदेनश्चकृमा वयं यदप्सश्चकृमा वयं यदेकस्यापि धर्मणि एनस्ततोऽवयजन मसि स्वाहा"—इति *। वरुणप्रघा-

---

* य॰ वा॰ सं॰ २०, १७। तत्र च पाठे भेदः।

येषु करम्भपात्रहवने पत्नीयजमानयोर्मन्त्रः; 'यद्ग्रामे' 'वयं' किञ्चित् 'एनः' चकृम, 'यत्' च 'अरण्ये', 'यत् सभायाम्', 'यत्' च 'इन्द्रिये' प्रजनने निमित्तभूते सति, 'यत्' च अन्यत्रापि क्वचिद्ग्रामादिभ्यो 'वयम्, 'एनः' 'चकृम' कृतवन्तः, 'यत्' च 'अप्सः' 'चकृम' यदभक्ष्य-भक्षणं कृतवन्तः, 'वयं' किञ्चिन्नदेशानेकप्रकार मेकैकस्यापि आवयो-श्चेतसि निमित्तभूतं उत्पन्नं किञ्चित्, 'यदेकस्यापि धर्म्मणि' तदनेक-प्रकार मेकस्यावयोः कर्म्मणि निमित्तभूतम्,— यच्च महत् कृतम्, यच्च पृथक् कृतम्, यच्च मानसम्, यच्च शारीरम्, तस्य सर्वस्य एनसो-ऽस्माकं अपनयनं कृत्वा ततः 'अवयजन मसि' मरुतां हे हविः! करम्भपात्राख्यं प्रघासान् हवामहे। "मरुतः"—इत्यतो विशेष-लिङ्गान्मारुतत्व मस्यावसीयते॥ यद् "अप्सः"—इत्येष शब्दः अभ-क्ष्यस्याभिधायको दृष्टः, तस्मात्साधूक्तं "अपि वाप्स इति रूपनामा-प्सातेः"—इति (७३ पृ० ११पं०)॥

अधुना यदुक्तं "व्यापनीयं वा"—इति (७३पृ०१२पं०), "आप्लृ व्याप्तौ (स्वा०पं०) इत्यस्य वाप्स इति तस्यार्थस्य ख्यापकं निगमं ब्रवीति;— "अप्सो नामेति व्यापिनः"—इति। यथा आप्नोतिः अभिव्याप्त्यर्थः, तस्या इत्येतदुपनाम भवति, तथैष निगमः;—"पृथिव्याः पुरीष मस्यप्सो नाम, तां त्वा विश्वे अभिगृणन्तु देवाः। स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणा यजस्वाश्विनाध्वर्यू सादयता मिह त्वा"*— इत्यग्निचयने द्वितीयायां चितावाश्विन्यो नामेष्टकाः, तासा मेकस्या मय मुपधानमन्त्रः। 'पृथिव्याः' 'पुरीष मसि' पूरयित्र्यसि। हे इष्टके!

* य० वा० सं० १४, ४।

'अप्सो नाम', 'तां' 'त्वाम्' एवङ्गुणयुक्तां सतीं 'विश्वे' सर्व्वे 'अभि गृणन्तु' अभिष्टुवन्तु 'देवाः'। किञ्च; सा त्वं सोमपृष्ठादेव उद्वीरितेन सोमेन सृष्टा 'घृतवती' उदक-संश्लेषिता 'इह' अग्निचयने 'आसीद'। किञ्च; 'अश्विना' अश्विनौ देवौ 'अध्वर्यू' 'मादयताम् इह त्वाम्'; तौ हि सम्यग्नीतौ यथा त्वं मादयितव्येत्यभिप्रायः। एव मत्रापेक्षयाप्यर्थस्याप्स इत्युपपद्यते, इह लक्षणार्थासम्भवात्॥

एवं तावदप्सरा इत्यस्याभिधानस्याप्स इत्यय मेकदेश उपपादितः; अधुना 'रा'—इत्येकदेश मुपपादयिष्यन्नाह;—"तद्रा भवति रूपवती"। रो मत्वर्थे, तेनाप्सशब्दवाच्यत्वेन रूपेण तद्वती सा भवत्यप्सराः तद्रा भवतीत्येव मुक्तेऽपि सति रेफस्य मत्वर्थता न गृह्यत इति मन्यमानो भाष्यकारः, स्पष्ट मेव मत्वर्थ माह; यदुक्तम् रूपवतीति रूपसंयुतेत्यर्थः। तस्या एव सर्व्वयोषिद्भ्यः प्रति विशिष्टं रूप मित्यभिप्रायः। अथ "वा" एव मन्यथा स्यात्,—"तदनया" अप्स-शब्दवाच्यं रूपम् "आप्तं" गृहीत मेव कुतश्चित्। एतस्मिन् पक्षे 'रा'—इत्यय मादानार्थः। अथ 'वा' एव मन्यथा स्यात्,—"तत्" अप्सशब्दवाच्यं रूप मतिरिक्त मिव "अस्मै" "दत्तम्" विधात्रा। तथाहि ते तस्मादतिशयेनानयापि च लक्ष्यते। एतस्मिन् 'रा'—इत्ययं दानार्थः*॥

"तस्याः" एवङ्गुणविशिष्टाया उर्व्वश्या अप्सरसो "दर्शनात्" "मित्रावरुणयोः रेतः"† "चस्कन्द" स्कन्नम्। "तत्" तस्यार्थस्य "अभिवादिनी" "एषा ऋग् भवति"——१(१३)॥

---

* १ भा० ३५५ पृ० १ अ० १० ख० (४)।

† "मैत्रावरुणं प्रगाथं शंसत्यहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुणः"—इति ऐ० ब्रा० ४, १, ४। चरकनामस्य (१भा० १०४ पृ०) 'रेतः' द्रष्टव्यः।

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधि-जातः। द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवाः पुष्करे त्वाददन्त॥ अप्यसि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधिजातो द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन द्रप्सः संभृतः सामीयो* भवति सर्वे देवाः पुष्करे त्वाधारयन्त पुष्कर मन्तरिक्षं पोषति भूतान्युदकं पुष्करं पूजाकरं पूजयितव्य मिद मपीतरत् पुष्कर मेतस्मादेव पुष्करं वपुष्करं वा पुष्पं पुष्पतेर्वयुनं वेतेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा॥ २ (१४)॥

"उतासि मैत्रावरुणः"—इति †। वसिष्ठस्य सपुत्रस्येय मार्षम्। तस्यैव स्तुतिरिन्द्रस्य वा। 'उत'—इति, अयम् 'अपि'-शब्दार्थे वर्त्तमानोऽधस्ताया ऋचि ये जन्मनी वसिष्ठस्योक्ते, ते सम्भावयति। सा पुनरियं ऋक्;— "विद्युतो ज्योतिः०—०जभार" ‡। 'विद्युतः' विशेषेण, द्योतते देदीप्यते इति विद्युत्= उर्वशी—इति; अस्मात्। 'ज्योतिः' प्रकाशः। तस्मात् 'परि' परितोऽधिकं 'सञ्जिहानम्' उत्तिष्ठन्तम्, जायमान मित्यर्थः। 'मित्रावरुणौ देवौ§ 'यत्' 'अपश्यतां' 'त्वा'

---

* "सम्भृत सामीयो"—इति क, ख. ग, च। "सम्भृतसामीयं"—इति ङ। परं ख-ग-पुस्तकयोः "सम्भृतः सामीयो"—इत्येव शोधिततया दृश्यते, वृत्तिपाठश्चैव मेव।

† ऋ० सं० ५, २, २४, १।

‡ "विद्युतो ज्योतिः परि सञ्जिहानं मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा। तत्ते जन्मोतैकं वसिष्ठागस्त्यो यत् त्वा विश आजभार॥"—इति ऋ० सं० ५, ३, २२, ५।

§ मित्रः — प० दै० १०, १, ८। वरुणः — प० दै० १०, १, २।

त्वाम्' 'तत्' 'ते' तव 'जन्म' एकम् हे 'वसिष्ठ'! 'उत' अपि च 'यत्' 'त्वा' "अगस्त्यो विश आजभार" 'अगस्त्यः' ऋषिः 'विशः' मनुष्यान् प्रति, मनुष्यलोकम् 'आजभार' आहृतवान्, 'तत्' 'ते' तव द्वितीयं जन्म॥

'उतासि' अपि चासि 'मैत्रावरुणः' हे 'वसिष्ठ!'। कथं पुनर्मित्रावरुणयोरुत्पन्नोऽसि—किं सङ्घर्षेण ? न, इत्युच्यते,—'उर्वश्याः' सकाशात्। हे 'ब्रह्मन्!' 'मनसोऽधिजातः' न सङ्घर्षणेन। किञ्च; निर्बीज एवासि, मनोऽभिधानमात्रादुत्पन्नः ? न, इत्युच्यते। किन्तर्हि? 'द्रप्सं' शुक्रम्, उर्वशी-दर्शनात् 'स्कन्नं' मित्रावरुणयोः। 'ब्रह्मणा' 'दैव्येन' देवानां स्वभूतेन, ऋग्यजुःसामाख्येन स्तुवन्तः 'विश्वेदेवाः' मा एतद् भूमौ पतेदिति कुम्भस्योपरि 'पुष्करे' उदके, अन्तरिक्षे वा 'त्वा' त्वाम्, तेन शुक्रेण महत्त्वमुपगतम् 'अददन्त' अधारयन्तेत्यर्थः॥ एव मेतस्मिन् "द्रप्सं स्कन्नम्"—इत्यादिना सम्बन्धेन "उर्वशी"-शब्देन "अप्सराः"—इत्युपपद्यते॥

"ऐन्द्रेण किल तेजसा निदधे वसिष्ठः, मित्रपरिगृहीताया मुर्वश्या मुत्पन्नो वरुणतेजसो जातः"—इति पुराणात् श्रूयते, तदप्युपेक्षितव्यम्* ॥

अनेकविधो मन्त्राणां विषयः ; वसिष्ठस्येय मार्षं युष्मदस्माच्च प्रयोगः,—"उतासि"—इति ; तदेतद्विरुद्धार्थ मुपलक्ष्यते ? नैतद्विरुद्धम्, नित्यत्त्वान्मन्त्राणां भवति† ॥

* "उर्वशी वा अप्सराः पुरूरवाः पतिः"—इत्यादि "उर्वशी हाप्सराः पुरूरवस मैडं चकमे"—इत्यादि च श० ब्रा० ३. ४, १, २२; ११, ५, १, १।

† वसिष्ठेत्यादिगोत्रनामेति स्वीकारे वा का हानिः ?

आह; रेतः कस्माद् "द्रप्सः"—इत्युच्यते? स हि रेतः-सञ्ज्ञको रसः, पुरुषस्याङ्गादङ्गात् "सम्भृतः", स्त्रीयोनेः "प्सानीयो भवति" भक्षणीयो भरणीयश्च। एवं प्साते: (अदा० प०) भरतेश्च (भ्वा० उ०) यथासम्भवं "द्रप्सः"—इत्येष शब्दो द्रष्टव्यः॥

पुष्करशब्दोऽनेकार्थः, त मिह प्रसक्तं व्याचष्टे;—"पुष्कर मन्तरिक्षम्"; तद्धि "पुष्णाति भूतानि" अवकाशदानेनोपकुर्वत्। "उदकम्" अपि "पुष्करम्"; तेन हि पूजा क्रियते, पूजाकरत्वात् पुष्करम्। अथ वा "पूजयितव्यम्" पूजनार्ह मात्मन एवेति पुष्करम्। "इदम्" "इतरत्" पद्मम् "एतस्मादेव" कारणात् "पुष्करम्"—इत्युच्यते; तदपि हि पूजाकरं पूजयितव्यम् शोभनत्वात्तस्य। अथ "वा" "पुष्करं" तदिति "वपुष्करम्"; व्यवहृते हि तस्मिन् वपुष्मान् भवति॥

पद्म-प्रसङ्गात् पुष्प-शब्दं निराह;—"पुष्पं पुष्पतेः"—इति। पुष्पतिः विकसनार्थः (दि० प०); तद्धि विकसितं भवति॥

"वयुनम्(४८)" – इति *, अनेकार्थम्, अनवगतम्। "वेतेः"—इति धातुनिर्देशः; वेनम्—इति न्याय्यम्। "कान्तिर्वा" अभिधेया "प्रज्ञा वा"॥ २ (१४)॥

स इत्तमोऽवयुनं ततन्वत् सूर्येण वयुनवच्चकार। स तमोऽप्रज्ञानं ततन्वत् स तं सूर्येण प्रज्ञानवच्चकार वाजपस्त्यं वाजपतनम्। सनेम वाजपस्त्य मित्यपि निगमो भवति। वाजगन्ध्यं गध्यत्युत्तरपदम्। अश्याम वाजगन्ध्य

* १आ० ४१५ पृ० १८ पं०।

मित्यपि निगमो भवति। गध्यं ग्रहणात्। क्रत्वा वाजं न गध्यं युयूषन्नित्यपि निगमो भवति। गध्यतिर्मिश्रीभावकर्म्मा। आगधिता परिगधितेत्यपि निगमो भवति। कौरयाणः कृतयानः पाकस्थामा कौरयाण इत्यपि निगमो भवति। तौरयाणस्तूर्णयानः। स तौरयाण उप याहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सजोषा इत्यपि निगमो भवत्यह्रयाणोऽह्रीतयानः। अनुष्टुया कृणुह्यह्रयाणेत्यपि निगमो भवति। हरयाणो हरमाणयानः। रजतं हरयाण इत्यपि निगमो भवति। य आरितः कर्मणि-कर्मणि स्थिरः। प्रत्यृत स्तोमान् बन्दी बन्दतेर्मृदूभावकर्म्मणः ॥ ३ (१५) ॥

स इत्तमोऽवयुनं०—०स्वधावः'' *। भरद्वाजस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्रे सूक्ते व्यूढस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। यस्त्वमेवङ्गुणविशिष्टो हे भगवन्निन्द्र! यथागुणं त्वा मवोचाम। 'सः' त्वम् 'इत्' एतत् शार्वरं 'तमः' 'अवयुनम्' अ-प्रज्ञानलक्षणं 'ततन्वत्' स एव तं सर्वमेवैनं लोकं स्वेन प्रकाशाख्येन सन्तनोति 'सूर्य्येण वयुनवत्' "प्राणो हीन्द्रः, तस्मात्सूर्य उदेति, प्राणाद्वा एष उदेति, प्राणेऽस्तमेति"—इति ह्युक्तम् †। तस्मात्प्राण इन्द्रः, सूर्यस्योदयहेतुः,

* "स इत्तमो०——०चकार। कदा ते मर्त्ता अमृतस्य धामेयक्षन्तो न मिनन्ति स्वधावः ॥"—इति ऋ० सं० ४, १, ११, ३।

† "उद्यन् खलु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रणयति, तस्मादेनं प्राण इत्याचक्षते।"—इत्यादि ऐ० ब्रा० ५, ५, १।

स तं सूर्यं सुद्गमयत्। तेन 'सूर्येण' 'वयुनवत् चकार' एतज्जगत् ज्ञानवत् करोति। तस्मात् स एवेन्द्र एव सुच्यते;—सूर्येण स एतज्जगद्वयुनवत्प्रज्ञानवत् चकार कृतवानसीत्यर्थः। यस्य सेवम्प्रभावः तस्य 'कदा' कस्मिन् काले 'मर्त्ताः' मरणधर्म्माणो मनुष्याः 'अमृतस्य' अमरणधर्म्मिणः 'धाम' स्थानं 'इयक्षन्तः' यष्टु मिच्छन्तः 'न मिनन्ति'। न अयन्ति हे 'स्वधावः!'। अत्र च न सर्वद्दैवतं चापरिक्लिष्टं स्थानम्, कृतावकाशस्त्वं यज्ञेष्वित्यभिप्रायः॥ एव मिह "तमः ततम्वत् सूर्येण", "वयुनवत् चकार"—इति अनेन सम्बन्धाद् "वयुन"-शब्देन प्रज्ञान मित्युच्यत इत्युपपत्तिः। कान्त्यर्थत्व मपि कचित्दुपेक्ष्यम्; इहैव वा पक्षेण योज्यम्॥

"वाजपस्त्यम्(४९)"—इति *, अनवगतम्। "वाजपतनम्"—इत्यत्रगमः। "तं सखायः पुरोरुचम्॰—॰वाजपस्त्यम्" †। पावमानी सौमी। अम्बरीष ऋजिश्वा च सूक्तं ददृशतुः, तस्यैषा। 'तम्' एनं सोमं हे 'सखायः!' ऋत्विजः! 'पुरोरुचम्' अग्रतो दीप्तम्, 'यूयं वयं च' सम्पृक्ताः सन्तः, हे 'सूरयः!' मेधाविनः! 'अश्याम' व्याप्नुयाम वयम् 'वाजगन्ध्यम्' प्रति विशिष्टान्नसमानगन्धम्; अथ वा वाजग्रहीतारम्; अथ वा वाजसक्षिग्रथितारम्। किञ्च; 'सनेम' सम्भजेमहि "वाजपस्त्यम्" वाज मन्नम्, तदस्माक मिति मन्यमानः सन्तो य माभिमुख्येन देवाः पतन्ति गच्छन्ति, स

* १भा॰ ४१९ पृ॰ १ पं॰।

† "तं सखायः पुरोरुचं यूयं वयं च सूरयः। अश्याम वाजगन्ध्यं सनेम वाजपस्त्यम्॥" —इति ऋ॰ सं॰ ७, ४, १५, ९।

वाजपत्यः सोमः, तं नित्यकाल मेव वयं भजेमहि॥ एव मच शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "वाजपत्य"-शब्देन सोम उक्तः॥

"वाजगन्ध्यम्(५०)"—इति *, एतदपि पद मेकस्मिन्नेव निगमे† निरुक्तम्, केवलं समाम्नायानुक्रमविपर्यासः,—"वाजपत्यम्," वाजगन्ध्यम्"—इत्येष समाम्नायानुक्रमः ‡; निगमे पुनः "अश्याम वाजगन्ध्यम्, सनेम वाजपस्त्यम्"—इति § ॥

"गध्यम्(५१)"—इति ||, अनवगतम्। ग्रहणीय मित्यर्थप्रतीतिः। "याहि कुत्सेन०——०पार्याय भूषात्" ¶। वामदेवस्यार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। अहीनसूक्ते चतुर्विंश उक्थे माध्यन्दिने सवने मैत्रावरुणस्येयं शस्त्रे शस्यते। हे भगवन्निन्द्र! 'यासि' 'कुत्सेन' ऋषिणा स्तूयमानः, अथ वा 'कुत्सेन' वज्रेणाभ्युद्यतेन, 'सरथं' समानगमनम्, अभिवहनरथ मारुह्य, अथ वा 'सरथं' रथसंयुक्तं परानीकम्। 'अवस्युः' रिरक्षिषुः आत्मीयान्, समर्दिषुश्च परकीयान्। 'तोदः' तुन्न इव केनचिद् 'वातस्य' जवेन यासि। तथापि च गच्छन् 'हर्योः' अश्वयोः 'ईशानः' ईश्वरो न धावति त्वयि अन्यत एव त्वा मूहतुः। स त्वं भज 'ऋज्रा' ऋजुनैव मार्गेण न काञ्चिदन्यां गतिं धावमानः; 'वाजं न गध्यम्' वाज मिव ग्रहणार्हं भोक्तु माभिमुख्येन। 'युयूषन्'

* १भा० ४१९ पृ० ५पं०।

† पु० ८१ पृ० ११ पं०।

‡ १भा० ४०४ पृ० ४ख० १ख० (४९), (५०)।

§ ऋ० सं० ७, ४, १५, ९।

|| १भा० ४१९ पृ० ६ पं०।

¶ "याहि कुत्सेन सरथं मवस्युस्तोदो वातस्य हर्योरीशानः। ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूषन् कविर्यदहन् पार्याय भूषात्॥"—इति ऋ० सं० ३, ५, १९, १।

पुनःपुनः सम्मिश्रयिष्यन्, आत्मानं शत्रुभिः युद्धे। 'कविः' क्रान्तदर्शनः। 'यदहन्' यस्मिन्नहनि 'पार्याय' पारणाय शत्रूणा मुपरि चेतः करोषि; पारयितव्यायेत इति वा, तस्मिन्नेवाहनि तान् सर्वान् 'भूषात्' अतिक्रम्य वर्त्तसे इत्यर्थः। पर्य्यटथात्, पर्य्यरचत्, अत्यकामत् —इत्येते भूषतेरर्थाः॥ एव मेतस्मिन् शब्दसारूप्यादर्थोपपन्नेषु "गध्यम्"—इत्येष शब्दो "गृह्णातेः"—इत्युपपद्यते॥

"गध्यतिः(५१)"—इति *, अप्रतीतार्थः। स पुन रेष-"मिश्रीभावकर्मा"। "आगधिता परिगधिता०——भोज्या शता" †। भावयव्यस्यार्षम्। 'आगधिता' आगृहीता आमिश्रिता च। 'परिगधिता' च परिमिश्रीकृता बाहुभ्यां मया परिष्वक्तेत्यर्थः। 'या' 'कशीकेव' प्रतिकशं कशीकेव; सा हि नकुलजातिः का चिद् कशा मिति श्रूयतेऽश्वमेधे ‡। सा यथा मदकाले प्रतिकश मतितरां परिष्वजति; स हि तस्याः परिष्वजनस्वभावः। एवं याम् 'आ जङ्गहे' परिगृह्णाति बाहुभ्याम्। परिगृह्य च 'ददाति'। 'यादुरीया' आदरवती; अथ वा यादसा रेतःसेकेन तरती। "यादः" —इत्युदकनामसु पठितम् §। आह; किं ददाति 'मह्यम्'? इति, उच्यते,—'याशूनां' मैथुनाख्यानां 'शता' शतानि बहूनि इत्यर्थः। या एवम्प्रकारा, सा मम 'भोज्या' पत्नीत्यभिप्रायः॥ एव मथ मैथुनसम्बन्धात् शब्दसारूप्याच "गध्यतिः" मिश्रीभावकर्मेत्युपपद्यते॥

---

* १भा० ४१९ पृ० १२पं०।

† "आगधिता परिगधिता या कशीकेव जङ्गहे। ददाति मह्यं यादुरी याशूनां भोज्या शता॥"—इति ऋ० सं० १, १, ११, ९।

‡ "कशो विश्वमयः"—इति य० वा० सं० २४, ३९।

§ १भा० ८९पृ० ११पं० १अ० १२ख० (४७) वा०।

"कौरयाणः(४२)"—इति *, अनवगतम्। "कृतयानः"—इत्यवगमः। "यं मे दुरिन्द्रो०——०धावमानम्" †। मेधातिथेः काण्वस्यार्षम्। यान मनया प्रशस्यते। 'यं' 'मे' मम 'दुः' दत्तवन्तः, 'मरुतः' 'इन्द्रः' च। 'पाकस्थामा' विपक्वप्राणः, 'कौरयाणः' संस्कृतयानः 'विश्वेषां त्मना' सर्वेषा मपि यानानां अन्यप्रतिग्रहीतृ-यानानां मध्ये आत्मना तदेव 'शोभिष्ठं' शोभनतमम्; अनेकरत्नविचित्रत्वात् 'दिवि इव' ज्योतिश्चक्रम् 'उपधावमानं' दृश्यते॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "कौरयाणः = कृतयानः"—इत्युपपद्यते॥

"तौरयाणः(४३)"—इति‡, अनवगतम्। "तूर्णयानः"—इत्यवगमः। "जातं यत् त्वा परि देवा अभूषन् महे भराय पुरुहूत विश्वे। स तौरयाण उप याहि यज्ञं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सजोषाः॥" —इति §। 'जातं' जातमात्रं विश्वेदेवाः 'यत्' 'त्वा' त्वां 'पर्यभूषन्' परिगृहीतवन्तः, 'महे' महते 'भराय' भरणाय, महान्त मसुरैः सह सङ्ग्रामं करिष्यतीत्यनेनाभिप्रायेण। 'सः' त्वं हे 'पुरुहूत!' इन्द्र! 'तौरयाणः' त्वरितयानो भूत्वा 'उपयाहि' उपगच्छेनं 'यज्ञम्', 'मरुद्भिः' 'सखिभिः' सह 'सजोषाः' सम्प्रीयमाणः। उपागत्य च अस्माक माशिषः समर्द्धयेत्यभिप्रायः॥ एव मत्रागमनसम्बन्धात् "तौरयाणः = तूर्णयानः"—इत्युपपद्यते॥

* १भा० ४११ पृ० १८ पं०।

† "यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्थामा कौरयाणः। विश्वेषां त्मना शोभिष्ठमुपेव दिवि धावमानम्॥"—इति ऋ० सं० ५, ७, १९, १।

‡ १भा० ४१० पृ० ३पं०।

§ ऋ० सं० २, २, १९, २वा०।

"अह्रयाणः(५५)"—इति *, अनवगतम्। "अह्रीतयानः"—इत्यवगमः। "त्वया वयं०——०कृणुह्यह्रयाण" †। वामदेवस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। अग्नये रक्षोघ्ने अष्टाकपालः, तत्र स्विष्टकृतः पुरोऽनुवाक्येषा, मैत्रायणीयके। हे भगवन्! मे 'त्वया वयं' 'सधन्यः' समानधनिनः यदेतदस्मद्गृहे धन मेतदावयोः तत्त्वहेत्यभिप्रायः। यत एव मतो ब्रूमः;-'त्वोताः' त्वयैव रचिताः मन्त्राः, 'तव' 'प्रणीती' प्रणीत्या तवैव प्रणयेन 'अश्याम वाजान्' प्राप्नुयामेोऽन्नानि। किञ्च; 'उभा शंसा' उभावपि शंसितारौ,—यश्चाग्रतो नः पापानि शंसति, यश्च पृष्ठतः, तावुभावपि 'सूदय' जहि। हे 'सत्यताते' यज्ञतनितः! किञ्च; 'अनुष्ठुया' अनुष्ठानेन 'कृणुहि' कुरु कर्म्मणितत्सम्पादय यदहं ब्रवीमि। हे 'अह्रयाण!' अलज्जितयानेत्यर्थः॥ एव मत्र "अह्रयाणः"—इत्यनेन अह्रीतयानोऽग्निरुच्यते। उपपद्यते हि देवतायाः अलज्जितयानत्वम्॥

"हरयाणः(५६)"—इति ‡, अनवगतम्। "हरमाणयानः"—इत्यवगमः। "ऋज्रं मुक्षण्यायने०——०सुषामणि"—इति §। विश्वमनसो वैयश्वस्येय मार्षम्। उष्णिक्। दान मनया स्तूयते। 'ऋज्रम्' ऋजुगामिनम् 'रथम्' 'रजतम्' रजतमयं रजतविकारं

* १भा० ४१७ पृ० ९प०।

† "त्वया वयं सधन्य१_ स्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम वाजान्। उभा शंसा सूदय सत्यतातेऽनुष्ठुया कृणुह्यह्रयाण॥"—इति ऋ० सं० ३, ७, १५, ७।

‡ १भा० ४१७ पृ० १०पं०।

§ "ऋज्रमुक्षण्यायने रजतं हरयाणे। रथं युक्तमसनाम सुषामणि॥"- इति ऋ० सं० ६, १, १५, २।

वा, 'युक्ताम्' अश्वैः। 'अयगाम' सञ्चयन्तो वयम्। क्व पुनर्यजमानः? 'उग्रसेनायने'। उग्रसेनायन इति कश्चिदासीत्; तस्मिन् यजमाने, 'हरयाणे' "हरमाणयाने", नित्यकाल मेवाभिप्रस्थितयाने, सुषा-मणि' शोभनं सामास्य सुषामा; तस्मिन् यजमाने। तादृशः स इन्द्रो दातेत्यभिप्रायः॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "हरयाणः = हरमाणयानः"—इत्युपपद्यते॥

"आरितः[१७]"—इति *, अनवगतम्। प्रतीत्यस्य स्थाने आङ्; "प्रत्यृतः"—इत्यर्थप्रतीतिः। "यो अश्वानां०——०हवामहे" †। कुत्सस्येय मार्षम्। व्यूढस्य द्वादशाहस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे निविद्धानीये सूक्ते शस्यते। 'यः' इन्द्रः 'अश्वानां' 'गवां' च 'गोपतिः'। किञ्च; 'यः' 'आरितः कर्मणिकर्मणि स्थिरः' आरितः सर्वान् स्तोमान् प्रति योऽवस्थितः। केन? देवतारूपेण सर्वेषु स्तोमेषु चावस्थानात्। यः 'कर्मणि' अग्निहोत्रादौ 'स्थिरः' नित्यः; य मृते न किञ्चन कर्म प्रवर्त्तेत इत्यभिप्रायः। 'वीडोश्चित्' संस्तब्धस्यापि दर्पितस्यापि 'यः' इन्द्रः 'अ-सुन्वतः' अभिषव मकुर्वाणस्य 'वधः' वधयिता। त मेवङ्गुण-युक्तं 'मरुत्वन्तं' मरुत्सहितम्, इन्द्रम्, 'सख्याय' सखिभावाय एतस्मिन् कर्मणि 'हवामहे' आह्वयाम इत्यर्थः॥ एव मयम् "आरित"-शब्दोऽर्थोपपत्त्या "प्रत्यृतः"—इत्युपपद्यते॥

* १भा० ४१७ पृ० १२पं०।

† "यो अश्वानां यो गवां गोपतिर्वशी य आरितः कर्मणिकर्मणि स्थिरः। वीळोश्चिदिन्द्रो यो असुन्वतो वधो मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे॥"—इति ऋ० सं० १, ७, ११, ४।

"मन्दी[१८]"—इति *, अनवगतम्। "मन्दतेर्म्मुदभावार्थस्य"; धातुरेवाय मप्रतीतः॥ ३(१५)॥

नि यद् वृणक्षि श्वसनस्य मूर्द्धनि शुष्णस्य चिद् व्रन्दिनो रोरुवद्वना। निवृणक्षि यच्छ्वसनस्य मूर्द्धनि शब्दकारिणः शुष्णस्यादित्यस्य (च†) शोषयितू रोरूयमाणो वनानीति वा वधेनेति वा। अव्रदन्त वीळितेत्यपि‡ निगमो भवति वीळयतिश्च§ व्रीळयतिश्च॥ संस्तम्भकर्म्माणौ पूर्वेण संप्रयुज्येते निष्षपी स्त्रीकामो भवति विनिर्गतसपः सपः सपते¶ स्पृशतिकर्म्मणः। मा नो मघेव निष्षपी परा दाः। स यथा धनानि विनाशयति मा नस्त्वं तथा परादाः। तूर्णाश** मुदकं भवति तूर्णमश्नुते††। तूर्णाशं न गिरेरधीत्यपि निगमो भवति। क्षुम्प महिच्छत्रकं‡‡ भवति यत् क्षुभ्यते॥ ४ (१६)॥

* १भा० ४१८ पृ० ३पं०।

† नास्त्येतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु।

‡, §, ‖ अत्र सर्वत्रैव ळ-स्थाने ड-पाठो घ-पुस्तके।

¶ एष एव पाठो दुर्गिकृता प्राधान्येन स्वीकृतः पुरस्तात् (१भा०४१८पृ०), सायणसम्मतश्चैष एव। इह तु दुर्गो "विनिर्गतपसाप्सम स्पृशते"—इति पाठो लक्ष्यते; एष च क-ख-पुस्तकयोः। "विनिर्गतपसाः स्पृश स्पृशते"—इति ग। "विनिर्गतपस पसः सपते"—इति ङ। "विनिर्गतपसाः। पसः सपते"—इति घ।

** "परादास्तूर्णाश" क, ख, ङ।

†† "तूर्णं मश्नुतः" क, ख, ग।

‡‡ "महिछत्रकं" ख।

एव एवं निगमः;—"निपद् वृणक्षि०——०त्वापरि" *। सव्यस्यैव मार्षम्; आङ्गिरसस्येयम्। जगती। ऐन्द्री। स पुन रिन्द्र एवाङ्गिरसः पुत्रत्व मापन्नं 'निवृणक्षि' निवर्णयसि। 'यत्' यत्त्वं हे भगवन्निन्द्र! मेघं हत्वा 'श्वसनस्य' "शब्दकारिणः" वायोः 'मूर्द्धनि' उपरि 'शुष्णस्य चित्' "शोषयितुः" अपि भगवतः "आदित्यस्य", 'ब्रन्दिनः' मृदुभावकर्तुः; आदित्येन हि परिपच्यमानं संस्त्यु मपि च दृतिन्दुकादि मृदु भवति, तस्मादसौ ब्रन्द्री। तस्याप्येव कर्मकारिणो मण्डलं प्रत्यूर्ध्वं 'रोरुवत्' स्तनयितु-शब्दं कुर्वाणः। 'वना' "वनानि" विक्षिपसि। ऊर्द्ध मधस्य "वनानि" उदकानि विक्षिपतो न ते शक्तिप्रतिघातोऽस्तीत्यभिप्रायः। यस्मिंस्तु पक्षे "वधेन"—इति निर्वचनम्, तस्मिन् पक्षे 'वना'—इत्येष शब्दो मेघ-वधेनेति योज्यः। उदकशब्दस्य तस्मिन् पक्षेऽध्याहार्योऽभिवर्जन-सम्बन्धात्। 'प्राचीनेन' प्रागञ्चितेन, अदीनेन, तस्मिन् कर्मण्याभि-मुखेन, 'मनसा', 'वर्हणावता' हिंसावता। 'यत्' 'अद्या चित्' अद्यापि त्वं कर्म 'कृणवः' करोत्येव, अ-सुकर मन्यैः; तस्माद्ब्रवीमि;—'कः त्वा परि'? कोऽन्यस्त्वा उपरि वर्त्तते, त्व मेव सर्वभूतानि परिगृह्य वर्त्तसे इत्यर्थः॥ एव मत्र "ब्रन्दि"-शब्देनादित्य उक्तः। तत्पुनरे-तदस्यष्टं मृदुभावकरणादादित्यस्य ब्रन्दित्व मिति। अतो ब्रन्दि-शब्दस्य मृदूभावार्थोपपिपादयिषया श्रौतयतिना। संस्तम्भार्थवाचिना सह सम्बद्धोऽत्र ब्रन्दतेः प्रयोगः॥

---

* "नि०—०वर्त्ता। प्राचीनेन मनसा बर्हणावता यदद्या चित् कृणवः कस्त्वा परि॥"—इति ऋ० सं० १, ४, १७, ५।

ततो निगमात् व्रन्दतेर्हि मृदूभावार्थता स्पष्टतरेति दर्शयति;—"अव्रदन्त वीड़ितेत्यपि निगमो भवति"। अपि पूर्वोऽप्ययं स्पष्टतर इत्यपि शब्दः "वीडयतिश्च व्रीडयतिश्च" एतौ द्वावपि "संस्तम्भकर्माणौ", "पूर्वेण" अनेनैव अनन्तरेण व्रन्दिना, यस्मात् समानवाक्यता मुपगतौ "प्रयुज्येते"। तस्माद् व्रन्दि-शब्दस्य मृदू-भावार्थत्व मुपपद्यते। "तद्देवानां०——०व्यचक्षयत्स्वः" *। मन्त्र-मद्स्यार्षम्। जगती। बार्हस्पत्ये सूक्ते। 'तत्कर्त्वं' तत्कर्म 'देवानां', 'देवतमाय' देवतमस्य बृहस्पतेः, यत् 'अश्रथ्नत्' श्लथान्यभवत्, 'दृढा' दृढान्यपि सन्ति मेघवृन्दानि। किञ्च; 'अव्रदन्त' मृदून्यभवन्। कानि पुनस्तानि मृदून्यभवन्? इति, उच्यते;—'वीड़िता' यानि वीड़ितानि व्रीडितानि सन्नद्धानि दर्पितानि, असुरकुलानि; अन्यानि वा यानि कानि चित्, तानि मृदून्यभवन्निति। किञ्च; 'उद् गाः आजत्' उदाजद् गाः, उदगमयदपः। 'अभिनद्' 'वलम्' मेघम्, 'ब्रह्मणा' स्तूयमानः। किञ्च; 'अगूहत्' अनाशयत् 'तमः' वैद्युतात्मना। किञ्च; 'व्यचक्षयत् स्वः' व्यदर्शयत् आदित्यम्॥ अव्यवधानकरणेन व्रीड़यतिना सह प्रयोगाद् व्रीड़तेरर्थवैपरीत्येन व्रन्दतेर्मृदुतार्थत्व मुपपद्यते नभसः॥ एव मचाव्रदन्त वीळितेति व्रन्दतेः, व्रीडयते-र्व्रन्दिना सह प्रयोगोऽन्यत्र कश्चित् द्रष्टव्यः †॥

* "तद्देवानां देवतमाय कर्त्वमश्रथ्नन् दृळ्हाव्रदन्त वीळिता। उद् गा आज-दभिनद् ब्रह्मणा वलमगूहत् तमो व्यचक्षयत् स्वः॥"—इति ऋ० सं० १, ७, १, २।

† ऋ० सं० १, ४, १०, ४-५ ऋचौ द्रष्टव्यौ।

"निःष्पपी(१८)"—इति *, अनवगतम्। "विनिर्गत-पसाः"—इति † अस्य समाधिः। "स्त्री-कामः" पुंश्चलोऽभिप्रेयः ‡; स हि नित्यं निर्गत-शेप एव भवति §। "सप सपतेः" ‖ "स्पृशतिकर्म्मणः" स्पृशत्यर्थे वर्त्तमानस्य,—शेपः; तेन हि स्त्री स्पृश्यते ¶। "प्रति यत् स्या०——० परा दाः" **। कुत्सस्यार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। हे मघवन्निन्द्र! 'यत्' यस्मात् 'प्रत्यदर्शि' प्रतिपद्यतीव, 'स्या' सा 'नीथा' स्तुतिः। "नीथाविदो जरितारः"—इत्येतस्मान्निगमात् स्तुतिर्नीथेति प्रतीयते ††। 'दस्योः' अपेः दासयितुरस्य 'ओको न' ओक इव, निवास मिव। 'अच्छ' आभिमुख्येन, हृदय मनुप्रविश्य। 'सदनं' स्थानम्, यत्र तया नीथया स्तुत्या स्थातव्यम्,—यस्तवाभिमतो गुणः; अनेन यदि नाम मा मेव स्तोता स्तुयात्, साधु स्यादिति, त मर्थं मनुप्रविश्येव भवतो हृद्गतम्; तेनार्थेनात्मान मभिसम्बन्धयित्वा

* १भा० ४१८ पृ० १पं०।

† "विनिर्गतसपः"—इत्यपि पाठो हस्तिलिखितग्रन्थेषु दृश्यते (१भा० ४१८ पृ०।

‡ पुंश्चली = स्वैरिणी,—इति तु योगात् प्रतीयत एव परं पुंश्चल-शब्दस्य स्वैर-चारवाचकत्व मेतद्वृत्तिपञ्चादेवेति सम्भाव्यते।

§ "निष्षपी = विनिर्गतसपो विनिर्गतशेपो यथेष्टाचारी दासीपतिः।"—इति सा० भा० (ऋ० सं० १, ७, १८, ५)।

‖ "सपः सपतेः"—इत्यपि पाठो हस्तिलिखितग्रन्थेषु दृश्यते (१भा० ४१८पृ०)।

¶ "निष्षपी। षप समवाये। सपति समवैति योऽन्या सङ्गच्छत इति सपः शेपः पर्यायश्च। निर्गतो नित्योद्यतः सपः शेपो यस्य स स्त्रीव्यसनी निष्षपः। मत्वर्थोऽपत्याईकारः"—इति सा० भा० (ऋ० सं० १, ७, १८, ५)।

** "प्रति यत् स्या नीथादर्शि दस्योरोको नाच्छा सदनं जानती गात्। अध स्मा नो मघवञ्चर्कृतादिन्मा नो मघेव निष्षपी परा दाः॥—इति ऋ० सं० १, ७, १८, ५।

†† ऋ० सं० ३, ३, ११, ५।

एतन्मम धन मित्येवं 'जानती' च तदेव 'अगात्' नित्यकाल मेवा-गच्छति। अतएव मतः स्तुत्युदीरितारौ वयं भवतः। 'अध' एतस्मात् कारणात् वयं ब्रूमः;— हे 'मघवन्! 'चर्कृतात्' पुनःपुनः क्रियमाणात् एतस्मात् कर्मणः, आत्मस्तुत्याश्रयभूतात्मान मस्मान् 'परा दाः' पराङ्मुखान् दधीथाः; उपनामय तत् कर्मसाधनानि। कथं च पुनः कर्मसाधनानि? कथं च पुनर्मा परा दाः? 'मघेव निष्षपी' स यथा धनानि नित्यविनिर्गतस्त्रेपो विनाशयति। एवम् 'नः' अस्मान् त्वम् 'मा' अवमादयिष्ठाः धनभूतास्त्व वय मतो रक्षेत्यभिप्रायः॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च धननामसमन्वयात् निष्षपी" निर्गत-त्रपाः, स्त्रीकाम इत्युपपद्यते॥

"तूर्णाशम्(१०)"—इति *, अनवगतम्। "उदकं भवति"—इत्य-भिधेयवचनम्। "तूर्णाशं" हि क्षिप्रम्, तत् "अश्नुते" व्याप्नोति, तूर्णाशन मिति प्राप्तम्। अपठितं चैतदुदकनामसु; तेनाप्रती-तार्थम्। प्रति श्रुताय०—०मूतये †। मेधातिथेरार्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। रात्रिपर्याये शस्यते। मैत्रावरुणस्य प्रथमे शस्त्रे विनियुक्ता। हे ऋत्विग्यजमानाः! यन्मया प्रतिश्रुत मार्त्विज्य मुपगच्छता अह मिन्द्रं स्तुतिभिराह्वयिष्यामीति, तस्मै 'प्रतिश्रुताय' 'वः' युष्माक मुपकरणार्थं मेतस्मिन्कर्मणि 'धृषत्' धृष्टं प्रगल्भम्। 'हुवे' आह्वये। प्रं' सुहनुं सुनसं वेन्द्र महम् 'ऊतये' तर्पणाय; अथ वा

* १भा० ४९८ पृ० १४ पं०।

† "प्रति श्रुताय वो धृषत् तूर्णाशं न गिरेरधि। हुवे सुशिप्र मूतये॥"—इति ऋ० सं० ६, २, १, ४।

भवता मात्मनश्च रक्षणायेति स्यात्। कथम्पुनराङ्क्ष्यामि? "तूर्णाशं न गिरेरधि"। यथा 'तूर्णाशम्' 'गिरेः अधि' मेघस्योपरि वर्त्तमान माङ्क्षयन्ति वर्षार्थिनो जनाः। एव माङ्क्ष्यामीति॥ एव मत्र गिरिसम्बन्धात् "तूर्णाशम्" उदक मित्युपपत्तिः॥

"क्षुम्पम्(१६)"—इति *, अनवगतम्। "अहिच्छत्रकं भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "यत्" यस्मात्तत् स्पृष्टमात्रं "क्षुभ्यते" चलति, तस्मात् क्षुपं क्षोभण मिति न्याय्यम्॥ ४(१६)॥

कदा मर्त्त मराधसम्पदा क्षुम्प मिव स्फुरत्। कदा नः शुश्रवद् गिर इन्द्रो अङ्ग। कदा मर्त्त मनाराधयन्तं पादेन क्षुम्प मिवावस्फुरिष्यति† कदा नः शृणोति‡ च गिर इन्द्रो अङ्गाङ्गेति क्षिप्रनामाश्चित मेवाङ्कितं भवति निचुम्पुणः सोमो निचान्तपृणो निचमनेन प्रीणाति॥ ५ (१७)॥

"कदा मर्त्त मराधसं०—०इन्द्रो अङ्ग" §। गोतमस्येय मार्षम्। उष्णिक्। ऐन्द्री। तार्त्तीयसवनिकेषु उक्थपर्यायेषु ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। 'कदा' कस्मिन्काले 'मर्त्तं' मनुष्यम् 'अराधसम्' अनाराधयन्तम्; यः त मिन्द्रं नाराधयति, स्तुत्या हविषा च, तम्।

* १भा० ४१९ पृ० १पं०।

† "मिवावस्फुरसि" ख, ग। "मिवावस्फुरिष्यति" क, च।

‡ "शोष्यति" क, च।

§ ऋ० सं० १, ९, ९, १।

'पदा' पादेन 'स्फुरत्' अवस्फुरिष्यति, अभिहिंसिष्यति च इन्द्रः। "स्फुरति(१५), स्फुलति(१६)"—इति वधकर्मसु पठितम्*। किञ्च। 'कदा नः' कदा अस्माकं परिचरणमानानां स्तुतिभिर्हविर्भिश्च 'शुश्रवत्' श्रोष्यति 'गिरः' च 'इन्द्रः', 'अङ्ग' क्षिप्र मित्यर्थः। कदास्माकं परिचरितॄणा मिन्द्रः श्रोष्यति गिरः, श्रुत्वा च समर्द्धयिष्यत्याशिषः। अनाराधयितॄंश्च कदा पादेनाभिहनिष्यति? कदा अनाराधयित्राराधयित्रोर्विशेषं ज्ञास्यतीत्यभिप्रायः। स्वरूपेण तावदेषोऽस्य मन्त्रस्यार्थो मया लक्ष्यते; भाष्यं पुनरत्र लोकः "पादेन क्षुम्प मिवावस्फुरसि" †—इत्येव मधीते; तथा च,—"कदा नः शृणोति गिरः" ‡—इति; तदेतत् "क्षुम्प मिवावस्फुरसि"—"शृणोति गिरः" —इत्यनयोर्भाष्यवाक्ययोः पुरुषो वैलक्षण्यात् दुर्योज्यो मन्त्रार्थ इति "गिरः अवस्फुरसि"—इति मध्यमपुरुषयोगः प्रत्यक्षकृतलक्षणाभिसम्बन्धो। मन्त्रस्य "कदा नः शृणोति च गिरः"—इत्येतत् परोक्षकृतः। एव मेतद्भाष्यं दुर्योज्यम्; यद्येष भाष्यस्य सम्यक् पाठः? अथ पुनरसम्यक् पाठः? सम्यक्पाठोऽन्वेष्टव्यः। अहन्तु लक्षये,—यथैव मया मन्त्रो व्याख्यातः, स एव सम्यक् पाठः स्यात्! —"पादेन क्षुम्प मिवावस्फुरिष्यति"—"श्रोष्यति च गिरः"—इति; तथाहि मन्त्रार्थस्याविरोधो लक्ष्यते §। सुकेऽपि वास्मिन् काश्चित्

* १भा० १८१ पृ० २ख० १९ प०।

† "मिवावस्फुरिष्यति"—इत्येव तु पाठो दृश्यते क-ख-पुस्तकयोः।

‡ "कदा नः श्रोष्यति च गिरः"—इत्येवं पाठो दृश्यते तत्र क-ख-पुस्तकयोः।

§ क-ख पुस्तकयोरेव मेव दृश्यते पाठः। तथा च एतस्य हस्तिपन्यास्यानुरोधत एव तत्र तादृशः पाठः कल्पितः, क-ख-पुस्तकौ च हस्तमसारत एव लिखिताविति।

परोक्षकृता ऋचः, काश्चित् प्रत्यक्षकृताः। अतोऽपि दुरवबोधार्थोऽस्य भाष्यस्याभिप्रायः। ऋक्पञ्चकं हि पादेन स्पृष्टमात्रं कीर्त्यते। तथाचानाराधयितुर्विनाशोऽभीष्ट इति। "तुभ्य"-शब्देनाभिमुख्यमभिधीयते ॥

"निचुम्पुणः(१९)"—इति *, अनवगमनम्, अनेकार्थस्य। "निचुम्पुणः सोमो भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "निचान्तपृणः"—इति शब्दसमाधिः। स हि निचान्तो भवितः "प्रीणाति" ॥ ५ (१७) ॥

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये। अपां जग्मिर्निचुम्पुणः ॥ पत्नीवन्तः सुता इमेऽद्भिः सोमाः कामयमाना यन्ति वीतये पानायापां गन्ता निचुम्पुणः समुद्रोऽपि निचुम्पुण उच्यते निचमनेन पूर्यत अवभृथोऽपि निचुम्पुण उच्यते नीचैरस्मिन् क्वणन्ति नीचैर्दधतीति वा। अवभृथ निचुम्पुणेत्यपि निगमो भवति। निचुम्पुण निचुङ्कुणेति च पदिर्गन्तुर्भवति यत्पद्यते ॥ ॥ ६ (१८) ॥

"पत्नीवन्तः सुता इमे०—०निचुम्पुणः। कवो नाम आङ्गिरसः, तस्यैव आर्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। रात्रिपर्यायेषु मध्यमे पर्याये होतुः शस्त्रे विनियुक्ता। 'पत्नीवन्तः' पत्नीभिः अद्भिः, तद्वन्तः।

* १आ० ४१९ पृ० ६पं०।

'सुताः' अभिषुताः। 'इमे' सोमाः। 'उशन्तः' "कामयमानाः" इव 'यन्ति' देवान् प्रति, 'पीतये'* कथं नामास्मान् देवाः पिबेयुरित्येव मर्थं कामयमाना इव यन्ति। किमेतदेव? नेत्युच्यते। पुनःपुनरेष 'निचुम्पुणः' सोमः "अपां" वीर्येण सहितः, तासु तासु क्रियासु प्रदीयमानः अस्माभिर्देवान् प्रति 'गम्भिः" एव भवति, गन्तैव भविष्यति॥ एव मिह सोमाधिकारात् "निचुम्पुण"-शब्देन सोम उच्यत इत्युपपद्यते॥

"समुद्रोऽपि निचुम्पुणः"—इति "उच्यते"। स हि "निचमनेन" उदकेन "पूर्यते"; उदकं हि निचम्यत इति निचमनम्। ऋग्योऽत्र निगमः॥

"अवभृथोऽपि निचुम्पुण उच्यते"। "नीचैरस्मिन् क्वणन्ति" शब्दं कुर्वन्ति। तत्र ह्युक्त मवभृथेष्ट्योपांश्वेव चरन्तीति निचुम्पुणः। अथ "वा" "नीचैः" अस्मिन् यज्ञपात्राणि "दधतीति" निचुम्पुणः; तानि हि तत्राप्सु निधीयन्ते। "अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि"† —इत्यनेनाभिमाद्याप्सु प्रहीयन्ते सोमपात्राणि। हे 'अवभृथ' अवभृथदेव! हे वरुण! नीचक्वणन! 'निचेरुरसि' नीचैश्चरणशीलोऽसि। निचुम्पुणो नीचक्वणनो भूत्वा गृहेगृहे यज्ञगृहेऽवतिष्ठसे। स त्व मेवङ्गुणविशिष्टः "अव देवैः देवकृतम् एनः यासिषम्" अवयक्षि नः देवैः सहितो देवकृतं देवनिमित्तम् देवापराधम्; त

* "वीतये"—इति मूलपाठः।

† "अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः। अव देवैर्देवकृत मेनो यासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराव्णो देव रिषस्पाहि॥"—इति य० वा० सं० ३, ४८।

सेनः। 'अव' यच्छ 'मर्त्तैः' सहितो 'मर्त्त्यजतम्' मनुष्यजतम्, हनः; 'पुरुरावण:' पुरोः महतोऽपि 'देवरिषः' देवरोषणादस्मात् पाहि॥ एवं मन्त्र "निचुम्पुण"-शब्देनावभृथ उच्यते ॥

निचुङ्कुणोऽप्यनेनैव व्याख्यातः ॥

"पदिः(१२)"—इति*, अनवगतम्। "गन्तुः" एष निर्देशः कृतो "भवति"। "यत् पद्यते" यस्मादसौ पद्यते गच्छतीत्यर्थः। अभिधेयः पक्षी; स हि नित्यकाल मेव पतितो भवति॥ ६(१८)॥

सुगुरसत् सुहिरण्यः स्वश्वो बृहदस्मै वय इन्द्रो दधाति। यस्त्वा यन्तं वसुना प्रातरित्वो मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति॥ सुगुर्भवति सुहिरण्यः स्वश्वः† महच्चास्मै वय इन्द्रो दधाति यस्त्वा यन्त मन्नेन प्रातरागामिन्नतिथे मुक्षीजयेव पदिमुत्सिनाति। कुमारो मुक्षीजा मोचनाच्च शयनाच्च‡ ततनाच्च पादुः पद्यतेः। आविः स्वः कृणुते गूहते बुसं स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते। आविष्कुरुते भास मादित्यो गूहते बुसम्बुस मित्युदकनाम ब्रवीतेः शब्दकर्म्मणो भ्रंशतेर्वा यद्वर्षन् पातयत्युदकं§ रश्मिभिस्तत् प्रत्यादत्ते॥ ७(१९)॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ५, ३.

---

* १भा० ४१९ पृ० १५ पं०।

† "सुहिरण्य स्वश्वं।" ग, ङ।

‡ "शयनाच्च" ख, च। "मोचनाच्च ततनाच्च शयनाच्च" ङ।

§ "यद्वर्षं पातयत्युदकं" क, ख, ग। "यद्वर्षात्पातयत्युदकं" ङ।

सृगुरयन् ०—— ० क्षिणाति"* । कक्षीवत आर्षम् । स एव 'सृगुः' भवति, शोभनगुः । स एव 'सुहिरण्यः' भवति । स एव 'स्वश्वः' भवति । 'इच्छन्' च महश्च 'अस्मै' 'वयः' 'इन्द्रः' 'दधाति' ददाति । अथ, तस्य किम् ? इति । उच्यते ;— "यस्त्वा ऽऽयन्तं वसुना प्रातरित्वः" । प्रातरागामिन्नतिथे ! स हि प्रातःप्रातरन्यानि गृहाण्यभ्येति, तेनैव मामन्त्र्यते — 'प्रातरित्वः !'— इति । 'आयन्तम्' अध्वानं 'वसुना' अन्नेन क्षुधाविप्रणाशनेन प्रापयन्तेन । 'मुक्षीजयेव पाश्यवेव, "कुमारः" 'पदिं' पतितारं पक्षिणम् 'उत्सिनाति' उद्गम्य क्षिणाति, बध्नाति, प्राणांस्त्वपि सन्नियच्छतीत्यर्थः । यथा हि— अतिथिरध्वगो भवति, स पतन् क्षुधितोऽन्नसंयोगेन कस्य-चिद् गृहिणो गृहेऽवतिष्ठते, एव मेतत् स्यात् ॥ एव मत्र पक्षी "पदि"-शब्देनोच्यते ; स हि अतिक्रममाणः पाश्यया बध्यत इत्युपपद्यते ॥

"मुक्षीजा मोचनाच्च" सा हि अवमुच्यते पक्षिणः पादे । "सय-नाच्च" सीयते बध्यते हि तया पक्षी । "तननाच्च"† सा हि पक्षिणो बधार्थं तन्यते । एताभ्यः क्रियाभ्यो यथासम्भवं "मुक्षीजा"—इत्येतद-भिधानं भवति ॥

"पादु(१४):"—इति ‡, अनवगतम् । "पद्यतेः" —इत्यर्थप्रतीतिः । सा ते जीवातु० —— ० मुच्यते" § । वसुक्रस्यैव आर्षम् । ऐन्द्री ।

* ऋ० सं० १, १, १०, २ ।

† क-पुस्तकादितरेषु सर्वेष्वेव मूलपुस्तकेषु "तननाच्च"—इत्येव पाठः ।

‡ १भा० ४१९पृ० १८पं० ।

§ "सा ते जीवातुरुत तस्य विद्धि मा स्मैतादृगप गूहः समर्ये ।० —— ०मुच्यते ॥"—इति ऋ० सं० ७, ७, १९, ४ ।

त्रिष्टुप्। महाग्नेः महत्तीये प्रयुज्यते। हे यजमान! 'स्म' 'ते' तव 'जीवातुः' जीविका, या भगवतः सूर्यस्य तापप्रकाशवृष्ट्युदयास्तम-यरसादानादिलक्षणा प्रवृत्तिः, अनेन सौर्येण कर्मणा सर्वभूतानि त्वं जीवसि इत्यभिप्रायः। यत एव मयैतस्मात् कारणात् ब्रवीमि;— 'तस्य' सूर्यस्य 'विद्धि' विजानीहि; यस्त्वया स्तुतिहविर्दानादिल-क्षणः प्रत्युपकारः कर्त्तव्यः। 'मा' त्वम् 'अस्मै' सूर्याय, 'एतादृक्' एतादृश मुपकारम् 'अपगूहः' मा संवृतं कार्षीः। प्रत्युपकारायास्मै त्व मभ्युद्यच्छस्वेत्यभिप्रायः। अपि च 'समर्ये' सङ्ग्रामे एतस्मिन्, मृत्युना सह वर्त्तमाने, सर्वभूतानाम्; श्वः अद्य वा मृयेथाः, को हि तद् वेद?— कस्य कदा मृत्युरिति। स त्वं तत्तानि शोभनका-र्याणि मन्यमानः, शीघ्रं प्रत्युपकुरुष्वास्मै सूर्यायेत्यभिप्रायः। आह,— का पुनः सूर्यस्य प्रवृत्तिः जीवातुः? इति। "आविः स्वः कृणुते गूहते बुसम्"। 'आविष्कुरुते' प्रकाशीकरोति स्वभासा सर्व मिद मुपभासितं व्यवहाराय कल्पते, 'स्वः' आदित्यः। 'गूहते' संवृणोति रश्मिभिः 'बुसम्' उदकम्। किञ्च; 'सः' 'पादुः' तत्पदनं तद्गमन मवभासनेन चरणदानादिकर्त्तुः 'अस्य' सूर्यस्य 'निर्णिजः' उपनिर्णेज-यतुः तमः-पङ्कदिग्धानि स्वरूपाणि स्वेन प्रकाशोदकेन धौतानीव करोतीति निर्णिक् सूर्यः, तस्य निर्णिजः। 'न मुच्यते' नोपरमतीत्यर्थः। अत एव मय मद्य च तवोपकारे प्रवृत्तः। अतः प्रत्युपकुरुष्वास्मा इत्यभिप्रायः॥ एव मत्र शब्दार्थोपपत्तेः "पादुः=पदनम्"—इत्युपपद्यते॥ "बुस मित्युदकनाम" *। "ब्रवीतेः"

---

* १अ० ९९ख० १च० ११ख० (२०)।

शब्दार्थस्य (चदा० प०); तद्धि शब्दवद्भवति। "अंशतेर्वा" तद्धि भज्यते (दि०प०) मेघात्। "यद् वर्षम् पातयत्युदकम्" आदित्यः, "तद्" "रश्मिभिः प्रत्यादत्ते"—इति समासतो भाष्यकारेणाय मस्याद्धर्षस्यार्थं उक्तः॥ ७ (१८)॥

इति निरुक्तवृत्तौ दशमस्याध्यायस्य (पञ्चमाध्यायस्य)

तृतीयः पादः॥ ५, ३॥

॥ चतुर्थः पादः॥

ऋक्षश्चन्द्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विक्षत-ज्योतिष्को वा विक्रान्तज्योतिष्को वा॥ १ (२०)॥

"ऋक्षः(१५)"—इति *, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च। "ऋक्षः" तावत् "चन्द्रमा भवति"; स हि "विवृतज्योतिष्कः" प्रकाशितज्योतिष्को भवति, तस्मादृक्षः। अथ "वा" "विक्षतज्योतिष्कः"—इति ऋक्षः; तद्धि तस्य विक्षतं ज्योतिः, शीतत्वात्; इतराणि उष्णानि ज्योतींषि सूर्यादीनि, तान्यपेक्ष्य †। अथ "वा" विक्रान्तज्योतिष्कः ऋक्षः; तस्य हि विक्रान्तं ज्योतिः, इतरेभ्यो ग्रहनक्षत्रतारकादिभ्यो ज्योतिर्भ्यः सका-शात्। एते शब्दसमाधयः॥ १ (२०)॥

* १भा० ४१० पृ० १८ पं०।

† सूर्यस्योष्ण मेव ज्योतिरचापतितं शीतं भवति, तत एव विक्षत मुक्तम्। "यथा नु शीर्ष मनन्तु"— इत्यस्य व्याख्यानं द्रष्टव्यम् (१भा० ४०४०)।

अरुणो मासकृद् वृकः पथा यन्तं ददर्श हि । उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्ठ्यामयी * वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ अरुण आरोचनो मासकृन्मासानां (चार्द्धमासानां †) च कर्त्ता (भवति ‡) चन्द्रमा वृकः पथा यन्तं ददर्श नक्षत्रगण मभिजिहीते निचाय्य येनयेन योक्ष्यमाणो भवति चन्द्रमास्तक्ष्णुवन्निव पृष्ठरोगी जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्यावित्यादित्योऽपि वृक उच्यते यदावृङ्क्ते ॥ २ § ॥

“अरुणो मासकृद्०——०रोदसी” ‖ । त्रितस्यैव मासस्य कूपे पतितस्य, कुत्सस्य वा आर्षम् । पङ्क्तिः । वैश्वदेवी । ‘अरुणः’ “आरोचनः” आभिमुख्येन सर्वस्य जगतो रोचयिता स्वया ज्योत्स्नया । ‘मासकृत्’ “मासानां च अर्द्धमासानां च कर्त्ता” । मासशब्दसम्बन्धादर्द्धमासशब्दोऽध्याहृतः; तानपि ह्यसौ निर्मिमीत इति ¶ । “चन्द्रमा” ‘वृकः’ । आह;—किं करोति? इति, उच्यते;—“पथा यन्तं ददर्श हि” नक्षत्रमण्डलस्याधोऽवस्थितः ‘पथा’ स्वेन मार्गेण ‘यन्तं’ ‘ददर्श’ पश्यति “नक्षत्रगणम्”;— न मा मन्धकूपे पतितं

* “पृष्ठ्यामयी” ख ।

† नैतद् दृश्यते क-ख-पुस्तकयोः ।

‡ नैतद् दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

§ नात्र खण्डसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः, खण्डप्रतीकवाक्यविरहश्चैषा ।

‖ ऋ० सं० १, ७, १२, २ ।

¶ सूर्य्यस्यैव मासकर्त्तृत्वं न तु चन्द्रस्येति मन्वानो भाष्यकारो मासाना मित्यस्यैव व्याख्यान मर्द्धमासाना मित्याहेत्यस्माकम् ।

पश्यति, यदि नाम पश्येत् कथञ्चिदवश्य मत्त्राण्यायेतापदो मा मित्यभिप्रायः*। किञ्च; "उज्जिहीते निचाय्या तष्टेव पृष्ठ्यामयी वित्तम्"। यथा कश्चित् 'तष्टा' तथा "पृष्ठरोगी", कश्चिदुच्चं "तरुणम्" उच्चैर्दनास्वदे वयं योज्या न वा?—इत्यनेनोत्कटो भूत्वा 'निचाययति' पश्यति, एवं "चन्द्रमाः" अप्युज्जिहीते "येन" नक्षत्रेण "योद्यमाणः",—अमुना मयाद्य योक्तव्य इति। एवं 'निचाय्य' "तष्टा" खेन दृष्टात् दर्शनेन। ततस्तदेव "अभिजिहीते", तेनैव महोदतीत्यर्थः। एव मस्य येनार्थः, त मय मादरेणोद्धुकायो हि भूत्वा पश्यति †; मया ‡ त्वस्यार्थो नास्तीति मा न पश्यत्यधोवर्त्तमानम्। एव मतो ब्रवीमि;— अपि तावत् हे 'रोदसी!' 'वित्तं' विजानीतं 'अस्य' चितस्यार्त्तिप्रलापस्य योऽर्थः। विदित्वा उत्तरतं मा मस्मात् कूपात् इत्यभिप्रायः॥ एव मत्र अरुण-शब्दात् मामकञ्च शब्दाच "वृकः= चन्द्रमाः"। चन्द्रमःशब्दाच नक्षत्रगणोऽध्याहृतः, तथार्थोपपत्त्यविरोधात्॥

येषां तु शाखिनां "मा सकृत्"—इत्येतत् पदद्वयं भवति §, तेषां सकृत् मां ददर्श चन्द्रमाः, यदि पुनःपुनः पश्येदवश्यं मोचयेदस्या आपदः; यथा तु यन्तं नक्षत्रगणं पुनःपुनः पश्यति न मा मित्येवमादि योज्यम्॥

"आदित्योऽपि वृक उच्यते"। "यद् आवृङ्क्ते" यस्मादसौ तम आवृङ्क्ते, तस्माद्वृकः॥ २॥

* कूपपतितस्य चितमर्षेरिति शेषः।

†,‡ पश्यति चन्द्रः; मया चितेनेति बोध्यम्।

§ तत्पदकारपाठतस्तथैव स्वरमुत्तरिति भावः।

अजोहवीदश्विना वर्त्तिका वामास्नो यत्सीममुञ्चतं वृकस्य। आह्वयदुषा अश्विना* वादित्येनाभिग्रस्ता ता मश्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानं† श्वापि वृक उच्यते विकर्त्तनात्। वृकश्चिदस्य वारण उरामथिः। उरण-मथिः। उरण ऊर्णावान् भवत्यूर्णा पुनर्वृणोतेरूर्णोतेर्वा। वृद्धवाशिन्यपि वृक्युच्यते। शतं मेषान् वृक्ये चक्षदान मृज्राश्वं तं पितान्धं चकारेत्यपि निगमो भवति। जोषवाक मित्यविज्ञातनामधेयं‡ जोषयितव्यं भवति ॥ ३ (२१) ॥

"अजोहवीदश्विना०——०विधेव"§। कक्षीवत आर्षम्। आश्विनौ। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'अजोहवीत्' "आह्वयत" आह्वतवती "उषाः"। हे 'अश्विनौ!' युवाम्। वर्त्तनशीला 'वर्त्तिका'। कदा पुनराह्वयत्? इति, उच्यते;—'आस्नः' आस्याद्वृकस्य 'वां' युवाम् 'अमुञ्चतम्'। 'वृकस्य' आदित्यस्य। उषाः किल "आदित्येनाभिग्रस्ताश्विनौ" आह्वतवती, "ता मश्विनौ प्रमोचितवन्ताविव्याख्यानम्"—एतस्मिन्नर्थे वेदयन्ते निदानविदो बह्वृचाः, तदप्युपे-

* "अह्वयदुषाश्विना" क, ग।

† "प्रमुमुचतुरित्याख्यानं" ग, ङ।

‡ "जोष इत्यविज्ञातनामधेयं"—इति क-ख-ग-पुस्तकेषु। इत्यादिरत्रैव मेव; परं नैघण्टुके "जोषवाकम्"—इत्येव व्याख्यातम् (१भा०४१०७०१८पं०), निगमेऽप्येव मेव।

§ "अजोहवीदश्विना०——०वृकस्य। वि जयुषा ययथुः सान्वद्रेर्जातं विष्वाचो अहतं विधेव॥"—इति ऋ० सं० १, ८, १९, १।

चिन्तव्यं मन्त्रार्थनिर्णयाय *। एतच्च युवयोर्माहाभाग्यम्। किञ्चान्यत्। "विजयुषा ययथुः सान्वद्रेः"। 'विजयुषा' विजय मिच्छन्तौ युवां 'ययथुः' गच्छथः, 'सानु' समुच्छ्रितम् 'अद्रेः' मेघस्य शिखर मारुह्य। किञ्च; युवा मेव 'जातम्' उपद्रवं दुर्भिक्षाख्यं कृत्स्नस्य जगतः, 'विश्वाचः' विश्वगञ्चनौ; सर्वतो गतौ भूत्वा,—मेघजालेनेदं सर्वं मभिप्रच्छाद्य, ततः 'अहतं' हतवन्तौ स्थः; 'विषेण' उदकेनेत्यर्थः॥ यथाऽस्मिन् वृकशब्देनादित्य उच्यते, तथाऽऽख्यानादुपेक्षितव्यम् †॥

"श्वापि वृक उच्यते", "विकर्त्तनात्" विविध मसौ कृन्तति तस्माद्वृकः। "वृकश्चिदस्य०——०चित्रया धिया" ‡। प्रगाथपुत्रस्य कलेरार्षम्। सतोबृहती। महाव्रते तृचाशीतिषु विनियुक्ता। 'वृकश्चित्' वृकोऽपि, 'श्वा' सारमेयोऽस्येन्द्रस्य विद्यत एव। 'वारणः' वारयिता शत्रूणाम्। किं पुनरन्यान्युपकरणानि? 'उरामथिः' "उरणमथिः"; उरान् मेषान् यो मथ्नाति स उरामथिः। स पुनरस्येन्द्रस्य 'आभूषति', 'वयुनेषु' प्रज्ञानेषु; यदैवासौ विजानीते आभूषत्वयं शत्रूनिति, तदैवासौ आभूषति। यस्य तवैवं सर्वोपकरणसम्पन्नत्वम्, हे 'इन्द्र!' 'सः' त्वम् 'इमम्' 'नः' अस्माकं 'स्तोमम्' उपश्रुत्य 'आगहि' आगच्छेमं यज्ञं 'प्र' प्रकर्षेण 'चित्रया' चायनीयया कमनीयया 'धिया' बुद्ध्या॥ सरमा हि देवशुनी श्रूयते §। तत्पुत्रनप्तृभिश्च देवानां

* 'आरो वृकस्य वर्त्तिका मभीके युवं नरा नासत्यामुमुक्तम्।"—इति (ऋ० सं० १, ८, १०, ४), एतद्भाष्यं च सायणीयं द्रष्टव्यम्।

† ऋ० सं० १, ८, १०, ४; १९, १.—एताहचौ पर्य्यालोच्यावित्यर्थः।

‡ "वृकश्चिदस्य वारण उरामथिरा वयुनेषु भूषति। सेमं नः स्तोमं जुजुषाण आ गहीन्द्र प्र चित्रया धिया॥"—इति ऋ० सं० ६, ४, ४९, २,।

§ "किं मिच्छन्ती सरमा (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)"—इत्यादौ द्रष्टव्यम्।

भवितव्यम्, तस्मात् श्वापि वृक उच्यत इत्युपपद्यते ; इतरेषा मारण्य-काणां परिवढाभावात् अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धः परोक्षकृतः ;—इकस्मि-हस्येत्यस्मात् षष्ठीयोगात्। उत्तरस्तु प्रत्यक्षकृतः ;—आगह्येत्यस्मान्म-ध्यमपुरुषयोगात्, सम्बोधनाच्च। देवता किल परोक्षा स्तूयमाना प्रत्यक्षीभवति। तदेतत् सर्वेष्वेवंप्रकारेषु मन्त्रेषूपलक्षितव्यम् ॥

निगमप्रसङ्ग मुच्यते ;— "उरणः = ऊर्णावान्" ऊर्णया तद्वान् "भवति"। "ऊर्णा पुनर्वृणोतेः"। इति विग्रहप्रसङ्गम्। ता अपि शीतत्राणार्थं विध्रियन्ते। "ऊर्णोतेर्वा" आच्छादनार्थे स्यात्, ताभिराच्छन्न उरणो भवति ॥

"वृकुवासिन्यपि वृक्युच्यते" येषा वृद्धं वाश्यते,—शिवा, सापि वृक्युच्यते; विकर्त्तनादेव। "शतं मेषान्० ——० भिषजावनर्वन्"*। अजोहवीदित्यनया समानार्षेयम्। 'शतं मेषान्' 'वृक्ये' शिवायै, तदा वाशिते सति परितुष्टः 'चक्षत्' व्यादिष्टवान् 'दानम्'। येय मेवं शोभन मभिप्रस्थितानां मस्माक मर्थसिद्धये वाश्यते, तस्यै, शतं मेषाणां दीयता मित्येव माज्ञापितवान्। 'ऋज्राश्वम्' ऋज्राश्वो नाम राजपुत्रः, तम्। 'तं च' पुनरेवं व्यादिष्टवन्त मतिसाहसिकोऽय-मिति 'पिता' कुपितः, शापेन 'अन्धं' 'चकार' कृतवानित्यर्थः। 'तस्मै' एव अन्धीभूताय पितुरभिशापेन, 'अक्षी' अक्षिणी, 'नासत्या' अश्विनौ देवौ, 'विचक्षे' विगतदर्शनाय 'आधत्तम्'। 'दस्रौ' दर्शनीयौ अश्विनौ। 'भिषजौ' देवभिषजौ। भयमादयितारौ, 'अनर्वन्' चक्षुः

* "शतं मेषान् वृक्ये चक्षदानमृज्राश्वं तं पितान्धं चकार। तस्मा अक्षी नासत्या विचक्ष आधत्तं दस्रा भिषजावनर्वन्॥"—इति ऋ० सं० १, ८, ११, १।

अधनम् अनाश्रित मन्यत्र क्वचित्, स्वप्रधान मित्यर्थः ॥ एव मथ मेषमन्वाह, व्याख्याने च तथार्थतोपपत्तिदर्शनात् "इन्द्रवाग्नी इत्युच्यते"—इत्युपपद्यते ॥

"जोषः(२२)"—इति *, अनवगतम्। "अविज्ञातनामधेयम्"—इत्यभिधेयवचनम्। "जोषयितव्यं भवति"—इति शब्दसमाधिः। जोषयितव्यं विज्ञापयितव्यं परस्मै तद्भवत्यस्पष्टत्वात् ॥ ३ (२२) ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृतावृधा। जोषवाकं वदतः पज्रहोषिणा न देवा भसथश्चन ॥ य इन्द्राग्नी सुतेषु वां सोमेषु स्तौति तस्याश्नीथोऽथ योऽयं जोषवाकं वदति विजञ्जपः प्रार्जितहोषिणौ न देवौ तस्याश्नीथः कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वा अन्नं वा†। महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र। सुमहत्त इन्द्र शरण मन्तरिक्षे‡ कृत्तिरिवेतीय मपीतरा कृत्तिरेतस्मादेव सूच मप्युपमार्थे वा। कृत्तिवासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वेत्यपि निगमो भवति§। श्वघ्नी कितवो भवति स्वं हन्ति स्वं पुनराश्रितं॥ भवति। कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने कृत मिव श्वघ्नी

* १भा० ४१० पृ० १८ पं० "जोषवाकम्"—इति।

† "यशो वान्नं वा" क, च। इतौ तु "यशोऽन्नं वा"—इत्येव।

‡ 'मन्तरिक्षं' क, ख, ग।

§ "कृत्तिं वसान आ चर पिनाकं बिभ्रदा गहीत्यपि निगमो भवति"—इति क-च-पुस्तकयोः; परं इतिविरुद्धः।

|| "पुनराहृतं" क, ख, ग। "पुनराहतं" क।

विचिनोति देवने कितवः किं तवास्तीति शब्दानुकृतिः कृतवाग्वाशीनामकः* सम मिति परिग्रहार्थीयं सर्व्व-नामानुदात्तम् ॥ ४ (२२) ॥

"य इन्द्राग्नी सुतेषु वां०——०भ्रमथश्च न"†। भरद्वाजस्येव मार्षम्। बृहती। हे 'इन्द्राग्नी!' 'यः' यजमानः 'सुतेषु' अभिषु-तेषु सोमेषु 'वां' युवां 'स्तवत्' "स्तौति" 'तेषु' कर्मसु 'ऋता-वृधा' सत्यवर्द्धयितारौ, यज्ञवर्द्धयितारौ वा। "तस्य" युवाम् "अश्नी-थः" स युवयोः बहुमत इत्यभिप्रायः। "अथ" पुनः "योऽयम्" "जोषवाकम्" अविज्ञातं किमपि उपांशु "वदति" "विजञ्जपः" केवल मुदकतीरेऽवस्थितोऽन्यत्र वा जपनशील एव; न कर्मकारीत्य-भिप्रायः। तस्य 'जोषवाकं वदतः'। 'पञ्चहोषिणा' हे "प्रार्जितहो-षिणौ!" प्रभूतयागौ! "यदिन्द्रश्च अग्निश्च भूयिष्ठभाजौ देवतानां तस्माद् ब्राह्मणश्च राजा च भूयिष्ठभाजौ मनुष्याणा मिति ह विज्ञा-यते"। 'देवा' हे "देवौ!" 'न भ्रमथश्चन' न कदाचिदपि तस्य हवींषि भक्षयथः; तेन युवयोर्नासौ बहुमत इत्यभिप्रायः। अत्र "जोषवाकं वदतः", "न भ्रमथः"—इत्येतद् दृष्ट्वा यः सुतेषु सोमेषु स्तौति, तस्य न भ्रमथ इत्येतदध्याहृतं भाष्यकारेण॥ एव मत्र विजञ्जपस्य भक्षयितव्याभावाज्जपस्य चोपांशुस्वाभाव्यात् "जोषवाक"-शब्दोऽविज्ञातनामधेय मित्युपपद्यते॥

* "किमवाग्वाशीनेनामकः"—इत्येव मेव पाठः सर्वत्र क-पुस्तकातिरिक्तेषु; इतो तु क-पुस्तकानुसारत एव।

† ऋ० सं० ४, ८, १५, ४।

"छन्तिः(१०)"—इति *, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च। "छन्तेः"—इति धातुनिर्देशः। "यशोऽन्नं वा"—इत्यर्थवचनम्। कर्त्तन मिति न्याय्यम्; यशो हि द्विषतां मर्म्माणि छन्तति, अन्न मप्यसम्यगुपयुक्त मायुरेव छन्तति। "त मुत्वा नून०——०नो अश्नवन्" †। नृमेधः प्रियमेधस्यैव मार्षम्। सतोबृहती। ऐन्द्री। चतुर्विंशादिषु षाडिके-ष्वहःसु माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे स्तोत्रियानुरूपवर्गे विनियुक्ता। 'तम् उ त्वा' हे 'असुर' प्रज्ञावन्! 'प्रचेतसं' विद्वत्प्रज्ञानं 'राधः' धनं स्व मिव पित्र्यं 'भागम्' उत्पन्नप्रणयत्वाद् 'ईमहे' तचोदेहि स्थिरशरीराणां नदेतदस्तु नः। किञ्च; 'महीव छत्तिः' महदिव यशः, महद् वा अन्नम् 'शरणा' शरणम्, गृहम्। 'ते' तव हे 'इन्द्र!' यद् "अन्तरिक्षलोके", तदहं 'प्राश्नवम्'। किञ्च; 'ते' तव 'सुम्ना' सुम्नानि बलमन्नान्यानि सुखानि, त्वद्भोग्यानीत्यर्थः। यद्वा; सुम्नानि, सुखसाधनानि; अप्सरःप्रभृतीनि प्राश्नुया महम्। तदहं सोमं सुन्वानः तस्याभिषवकर्मणो माहाभाग्येन, येन त्वत्सायुज्य मश्नुयाम्, देहपातोत्तरकाल मिह चामुत्र चैतत् नः फलद्वय मस्तु त्वत्त इत्यभिप्रायः। यशो हि विस्तीर्णं भवति, तेन हि गृहस्योपमान मुपपद्यते। यदनुप्रविष्टानाम् अशनापिपासे न स्तः, तदहं तव गृहम् प्राश्नुया मित्येव मन्नेनाप्युपपद्यते॥

"इयम् अपि इतरा छन्तिः एतस्मादेव"। सूत्रमयी कन्थेति या

---

* १अा० ४२१ पृ० १पं०।

† "त मु त्वा नून मसुर प्रचेतसं राधो भाग मिवेमहे। महीव छत्तिः शरणा त इन्द्र प्र ते सुम्ना नो अश्नवन्॥"—इति ऋ० सं० ६, ६, १२, ६।

प्रसिद्धा, साप्येतस्मादेव कृन्ततेः; सा हि वत्साश्ववेः कृत्तैर्वयिता* भवति। "उपमार्थे वा" चर्मापि कृत्तिरित्युच्यते। तथेतरा कृत्तमयी उपमीयते, विकर्त्तनसामान्यात्। कृत्ति रिव कृत्तिः कन्था। "कृत्ति-वासाः पिनाकहस्तोऽवततधन्वा"—इति। व्याख्यातोऽत्र सप्तमेऽध्यायो निगमः‡ ॥

"श्वघ्नी(१८)"—इति§, अनवगतम्। "कितवो भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "स्वं हन्ति"—इति शब्दव्युत्पत्तिः। स्वघ्ना इति न्याय्यम्। विग्रहपक्षे उच्यते;—"स्वं पुनराश्रितं भवति"; नहि स्वामिन माश्रितत्वेन श्रितं भवति स्वत्वेन। "कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति०—०नूतनः" ‖। कृष्णस्याङ्गिरसस्य मार्षम्। ऐन्द्री। जगती। तार्त्तीयसवनिकेषु उक्थपर्यायेषु ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। यथाच कृतादीनां दायानां मध्ये कितवः 'कृतं विचिनोति', 'देवने' आस्तारे; अपि नामात्र कृतं यस्मात् ततो जयेय मह मित्येवम्। 'मघवा' इन्द्रः 'संवर्गम्' उदकसंवर्जयितारम्, अन्तरिक्षे, बहूनां मेघानां मध्ये, विचिनोति,—कतमस्त्वेषां मेघाना मुदकदाने समर्थः? इति, तं विज्ञाय यदजयत्। 'सूर्यम्' सुष्ठु ईरयितार मपाम्। 'न' 'तत्', 'ते'

* "कृत्तैर्वयिता"—रोथ-सम्पादितहस्तिपुस्तकपाठः।

† याज्ञीयसप्तमीये इतियावत्। १भा० २५९ पृ० ८पं०—२५८ पृ० ९पं० द्रष्टव्ये।

‡ क-ख-पुस्तकयोर्नैव निगमो दृश्यते; तत्र त्वय मस्ति,—"कृत्तिं वसान (य० वा० सं० १६, ५१)"—इत्यादि।

§ १भा० ४२१ पृ० ७पं०।

‖ "कृतं न श्वघ्नी वि चिनोति देवने संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत्। न तत्ते अन्यो अनु वीर्यं शकन्न पुराणो मघवन्नोत नूतनः॥"—इति ऋ० सं० ७, ८, १४, ५।

तव 'अन्यः' कश्चिद् 'अनुवीर्यं शकत्'। तद् वीरकर्म तावकम्, अन्यः कश्चिदनुकर्तुं अशक्तः। 'न' अपि 'पुराणः', 'न उत' नापि 'नूतनः' नव इत्यर्थः। न पूर्वे चक्रुः, नापरे करिष्यन्तीत्यभिप्रायः। इत्येतस्मा-न्मात् दैवतसम्बन्धात् "श्वघ्नी = कितवः"—इत्युपपद्यते ॥

अस्य मन्त्रस्य पूर्वोऽर्द्धर्चः परोक्षकृतः, स एव विपरिणमयितव्यः; अथ योक्तः समाधिः ॥

निगमप्रसङ्ग मुच्यते;—"कितवः"—इत्यस्य शब्दस्य "किं तवा-स्तीति" एषा "शब्दानुकृतिः"; स हि नित्यकाल मेव दिदेविषुः प्रतिदेवितृभिः, कितवैः पृच्छ्यते,—किं तवास्तीति, तस्माच्छब्दानुकर-णात्कितव एवासौ बभूव। अथवा "कृतवान्" अयं यथा स्यादित्येव मसौ श्वाशास्यते सुहृद्भिरन्यैः कितवैः; स हि तस्मादेव माशासनात् "आशीः"-निमित्त-"नामकः" कितव एवासौ बभूव ॥

"समम्(१८)"—इति *, एतत् "परिग्रहार्थीयं सर्वनाम"। तत् पुनरेतद् "अनुदात्तम्"; "त्वत्समसिमेत्यनुदात्तानि"—इति ह्युक्तम्†। विप्रतिपन्नस्वरत्वाद्य भाष्यकारेण स्वरोऽवधृतः, पक्षेण चाप्यनेकार्थ-तास्य भवतीत्येतत् प्रदर्शितं भाष्यकारेण ॥ ४ (२२) ॥

मा नः समस्य दूढ्यः १ परिद्वेषसो अंहतिः। ऊर्मिर्न नाव मा वधीत् ॥ मा नः सर्वस्य दुर्द्धियः पापधियः सर्वतो द्वेषसो अंहतिरूर्मिरिव नाव मावधीदूर्मिरु-

* १भा० ४२१७० ११पं० "समस्य"—इति।

† फि० सू० ४पा० ६।

नौतेर्नौः प्रणोत्तव्या भवति नमतेर्वा तत्कथ मनुष्यान-प्रकृति नाम स्याद् दृष्टव्ययं तु भवति। उतो समस्मि-न्नाशिशीहि नो वसो इति सप्तम्यां शिशीतिर्दानकर्म्मा। उरुष्या णो* अघायतः समस्मादिति पञ्चम्या मुरुष्य-तिरकर्मकः†। अथापि‡ प्रथमाबहुवचने। नभन्तां मन्यके समे॥ ५(२३)॥

"मा नः§ समस्य०——०मा वधीन्"। विरूप आङ्गिरस एता माग्नेये सूक्ते ददर्श। गायत्री। आग्नेयी। दशरात्रस्य तृतीयेऽहनि प्रातःसवने आद्ये सूक्ते विनियुक्ता। हे भगवन् अग्ने! युष्मत्प्रसादात् 'मा नः' मास्मान्, 'समस्य' सर्वस्यैव, 'दूढ्यः' दुर्धियः पापधियः, 'परिद्वेषसः' सर्वतो द्वेष्टुः, स्वभूतः, 'अंहतिः' वध इत्यर्थः। 'ऊर्मिनं' ऊर्मिरिव, यथोर्मिर्नाव माभिमुख्येन गत्वा वधयति; मैव मंहतिर-स्मान् द्वेष्यप्रहितोऽवधीदिति॥ एव मत्र सर्वस्मादेव द्वेष्टुर्वधानभीष्ट-त्वात् "समस्य"—इत्येतत् सर्वनामेत्युपपद्यते॥

"ऊर्मिः, ऊर्णोतेः" आच्छादनार्थस्य; सा ह्याच्छादयति तीर मुदकमध्ये वा यदन्यद् भवति। "नौः प्रणोत्तव्या भवति" पारगम-नाय; "नमतेर्वा" स्यात्; सा हि प्रह्वीभूतेव भवति, पारगमनाय॥

* "०कुर्मोदुष्यार्वा" क।
† "मुरुष्यतौ रक्षाकर्मा" क, च।
‡ "रक्षाकर्मायापि" क।
§ ऋ० सं० १, ५, १५, ४।

आह; यदेतत् सम मिति शब्दरूपम् "अनुदात्तप्रकृति" अनुदात्तस्वभावम्, "तत् कथं नाम स्यात्?" "अनुदात्तप्रकृतयो हि निपाताः, उदात्तप्रकृतीनि नामानि भवन्तीति। उच्यते;–"दृष्टव्ययं तु" एतद्, यस्मादनुदात्तप्रकृतित्वेऽपि सति, तस्मान्नामैवैत् "भवति" ॥

आह; क पुनरस्य व्ययो दृष्टः? इति, उच्यते;—"उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो—इति सप्तम्याम्" व्ययो दृष्टः। "विद्मा सखित्व मुत०— ०गोमति" *। सौभरेरार्षम्। सतोबृहती। ऐन्द्री। आख्याने विनियुक्ता। 'विद्म' विजानीमो वयं 'सखित्वं' सखिभावम्। 'उत' अपि च। हे 'शूर' वज्रिन्! इन्द्र! 'भोज्यं' भोग्यम् अंशोपजीव्यत्वं मित्राणाम्, यतो वयं 'आ ईमहे' आभिमुख्येन स्थित्वा याचामहे,— 'ते' तव यानि धनानि। किञ्च; 'उतो' अपि च 'समस्मिन्' सर्वस्मिन् 'शिशीहि नः' देहि अस्माकं हे 'वसो' वसुमन्! इन्द्र!। क पुनराशिशीहि नः? इति,—'वाजे' अन्ने इत्यर्थः। हे 'सुशिप्र' हे सुनस!, अथवा हे सुहनो! 'गोमति' गोभिस्तद्वति अन्ने, अस्मान् प्रतिष्ठापयेत्यर्थः॥ एव मत्र समस्मिन्निति सप्तम्यां व्ययो दृष्टः॥

"उरुष्याणो अघायतः समस्मात्—इति पञ्चम्याम्" व्ययो दृष्टः। "स नो बोधि०—०समस्मात्" †। श्रुतबन्धोरार्षम्। आग्नेयी।

---

* "विद्मा सखित्व मुत शूर भोज्य१' मा ते ता वज्रिन्नीमहे। उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो वाजे सुशिप्र गोमति॥"—इति ऋ० सं० ६, १, १, २।

† "तं त्वा०——०सखिभ्यः। स नो बोधि श्रुधी हवं मुरुष्याणोऽघायतः समस्मात्॥"—इति य० वा० सं० ३, २६।

द्विपदा। अभ्युपस्थाने विनियुक्ता। यः त्वमेवम्प्रभावः, यथा-प्रभावं त्वां वय मवोचाम। 'सः' त्वं हे भगवन्नग्ने! 'बोधि' बुध्यस्व 'नः' अस्माक मभिप्रायम्। 'सुधी' शृणु च 'इमम्' आह्वान मिदम्। आहूतस्य 'उरुष्याणः' उपगम्यास्मान्, 'अघायतः' पाप मिच्छतः 'समस्मात्' सर्वस्मात् पाहि। एव मत्र समस्मादिति पञ्चम्यां व्ययो दृष्टः॥

तस्मात् व्ययदर्शनाद्दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवतीति कृत्वाऽनुदात्त-प्रकृतित्वेपि सति नामैतद्भवतीत्युपपद्यते *॥ ५ (२३)॥

हविषा जारो अपां पिपर्त्ति पपुरिर्नरा। पिता कुटस्य चर्षणिः॥ हविषापां जरयिता पिपर्त्ति पपुरिरिति पृणातिनिगमौ वा प्रीणातिनिगमौ वा पिता कृतस्य कर्मणश्चायितादित्यः शम्ब इति वज्रनाम शमयतेर्वा शातयतेर्वा। उग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेनेत्यपि निगमो भवति। केपयः कपूया भवन्ति कपूय मिति पुनाति कर्म्म कुत्सितं दुष्पूयं भवति॥ ६ (२४)†॥

"कुटस्य[30]", "चर्षणिः[31]"—इति ‡, एते अनवगते। "कृतस्य", "चायिता"—इत्येतौ शब्दसमाधी। एक एव निगमः।—"हविषा जारो०—०चर्षणिः"—इति §। प्रस्कण्वस्यार्षम्। आश्विनी। प्रात-

* यथापीत्यादि मूल मव्याख्यात मेव स्थितम।

† एतदन्त एव चतुर्थः पादः केषुचिद् रोथमदष्टपुस्तकेषु रो।य०मु० ११०४०)।

‡ १भा० ४१२४० १८ प०।

§ ऋ० सं० १, २, ११, ४।

रनुवाकाश्विनयोः श्रूयते। हे ‘नरा’ नरौ! अश्विनौ! युवाम्। एषः “आदित्यः”, ‘पिता’ पाता, कृत्स्नस्य जगतः। ‘कुटस्य’ “कृतस्य कर्मणः” सार्वभौमस्य साध्वसाधुनः। ‘चर्षणिः’ “चायिता” द्रष्टा, बुद्ध्यधिदेवताभावेनावस्थितः सर्व्वभूतानाम्। ‘अपां आरः’ अपां सर्व्वभूतान्तर्गतानां प्राणभावेनावस्थितो* अरयिता, शोषयिता। ‘पपुरिः’ च पूरयिता च। प्राप्ते काले ‘हविषा’ उदकेन ‘पिपर्त्ति’ पूरयति वा प्रीणयति वा। यौ युवा मेतद्गुणयुक्तेनादित्येन पूर्य्येथे, प्रीणेथे वा, तौ युवा मिमां नामास्माक माशिषं समर्द्धयत मित्येव माशीर्य्याञ्चा॥ एव मत्र “कुटस्य-चर्षणिः”—इत्येते कृतस्य चायिते-त्येव मुपपद्येते॥ नरावत्र द्यावापृथिव्यावभिप्रेते†, तयोश्चोदकेना-दित्यः पूरयिता। तस्मादादित्यविषयचिता चर्षणिशब्दस्य; तस्य च बुद्ध्यधिदेवताभावेन कृतस्य कर्मणो द्रष्टृत्व मुपपद्यते॥ ‘पिपर्त्ति’-‘पपुरिः’—इत्येव मेतौ निगमस्थौ शब्दौ “पृणात्यर्थौ वा प्रीणय-त्यर्थौ वा”॥

“शम्बः(७१)”—इति‡, अनवगतम्। “वज्रनाम”—इत्यभिधेय-वचनम्। “शमयिता वा शातयिता वा”—इति शब्दसमाधौ। “आराच्छत्रु०—०वाजरत्नाम्”§। कृष्णस्याङ्गिरसस्यार्षम्। त्रिष्टुप्।

---

* “उद्यन् खलु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्रणयति, तस्मादेनं प्राण इत्याचक्षते।”—इति ऐ० ब्रा० ५, ५, ९।

† “तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके”—इति प० दै० का० ९, १, १।

‡ १भा० ४२२ पृ० ९पं०।

§ “आराच्छत्रु मप बाधस्व दूर मुग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेन। अस्मे धेहि यवमद् गोमदिन्द्र कृधी धियं जरित्रे वाजरत्नाम्॥”—इति ऋ० सं० ७, ८, १२, १।

माध्यन्दिने सवने स्तोमातिशंसने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। हे 'पुरुहूत' बहुभिराहूत! 'यः' एषः, 'आरात्' समीपे अस्माकं वर्त्तते शत्रुः, तं दूरम् 'अपबाधस्व' नाशयस्वेत्यर्थः। आराच्छब्दो ऽत्र समीपार्थवाची। अन्यत्रापि चोक्तम्,—"आरात् प्राग्वंशाद्दूरया-स्समयौ"—इति। किं पुनरपबाधस्व? 'उग्रो यः शम्बः' उद्गूर्णो यो वज्रः, तेन अपबाधस्व। किञ्च; तं दूर मपबाध्य 'अस्मे' अस्मभ्यं 'धेहि' देहि 'यवमत्' यवैस्तद्वत्—व्रीहिगोधूमाद्यन्नम्। अपि च 'गोमत्' गोभिस्तद्वत्—पश्वादिभिः। किञ्च; स त्व मेतद्देवकृणक मस्मभ्य मन्नं ददत् 'कृधि' कुरुष्व इमां 'धियम्' एतत् कर्म, 'वाज-रत्नां' वाजरमणीयां, प्रचुरेणान्नेन यथैतस्मिन् कर्मणि वर्त्तमाना रमेमहि, तथा कुरुष्वेत्यभिप्रायः। धीरिति कर्मनामसु पठितम्,—'धीः, शची'—इति *। एत मत्रापबाधनसम्बन्धात् "शम्बः"—इत्येतद् वज्रनामेत्युपपद्यते। अपठित मेतद्वज्रनामसु †,—इत्यतोऽप्रसिद्धार्थम्; तस्यैवम्प्रकरणादर्थसिद्धिर्भवति॥

"केपयः(७२)"—इति ‡, अनवगतम्। "कपूयाः" ह्येते सन्तः केपय इत्युच्यन्ते। आह;—"कपूयम्"—"इति" किं मुक्तं भवति? उच्यते;—यदेतत् पापकारी प्रायश्चित्तेन "पुनाति कर्म कुत्सितम्", यस्य तद् "दुष्पूयं" दुष्पावं "भवति" पूयमान मपि, एतत् कपूय मित्युच्यते॥ ६(२४)॥

* १भा० २ख० १खं० (२१), (२२)।
† १भा० २८९ पृ० २ख० २० खं० (१)—(१८)।
‡ १भा० ४२२ पृ० ४पं०।

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहूतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा। न* ये शेकुर्यज्ञियां नावमारुहमीर्मैव ते न्यविशन्त केपयः॥ पृथक् प्रायन् पृथक् प्रथतेः* प्रथमा देवहूतयो ये देवानाह्वयन्ताकुर्वत श्रवणीयानि† यशांसि दुरनुकराण्यन्यैर्येऽशक्नुवन् यज्ञियां नावमारोढुं‡ मथ ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नावमारोढुं§ मीर्मैव ते न्यविशन्तेहैव ते न्यविशन्त ऋणे हैव॥ ते न्यविशन्तास्मिन्नेव लोक इति वेर्म इति बाहुनाम समीरिततरो¶ भवति। एता विश्वा सवना तूतुमा कृषे स्वयं सूनो सहसो यानि दधिषे। एतानि सर्वाणि स्थानानि तूर्णमुपाकुरुषे स्वयं बलस्य पुत्र यानि धत्स्वांसच मंहसस्त्राणां** धनुर्वा कवचं वा कवचं कु अञ्चितं भवति काञ्चितं भवति कायेऽञ्चितं भवतीति वा॥ ७ (२५)॥

"पृथक् प्रायन्०—०केपयः" ††। पूर्वयैव समानार्षविनियोगा; इयन्तु जगती। 'पृथक् प्रायन्' 'पृथग्' भूता एव विधा-

* "पृथतेः" क। "(पृथक् प्रथतेः)" ख।

† "०ह्वयन्ताकुर्वतः श्रवणीयानि" क, ख, ग।

‡,§ 'मारोढु" च।

|| "ऋणेनैव" क, ख, ग।

¶ "समीरिततमो" क।

** "मंहसत्राणां" क, ख, ग।

†† ऋ० सं० ७, ८, १७, १।

कर्मानुरूपेण; देवयानेन यथा, पितृयानेन वा 'प्रापन्'। हे इन्द्र! त्वत्प्रसादाद् देवलोकं गन्धर्वलोकं पुनः स्व उच्यते। 'प्रथमाः देवहूतयः' ये मुख्या देवानां मानाकारो यत् कर्मसु। किञ्च; 'दुष्टरा' "अन्यैः" अनभिर्दुस्तराणि। 'श्रवस्यानि' "श्रवणीयानि यशांसि" 'अकृण्वत' अकुर्वत। किन्तु: 'ये' त्वत्प्रसादरहिताः जनाः, 'यज्ञियां नावम्*', 'आरुहम्' "आरोढुम्", 'न शेकुः' नाशक्नुवन्। अथ पुनर्ये नाशक्नुवन् यज्ञियां नावमारोढु किन्नर्हि? विषयप्रधानाः, कपूयमेव दुष्पूयमेव कर्म चक्रिरे; तेनैव कपूयेन कर्मणा प्रेर्यमाणाः 'ते', 'ईर्मैव' 'इहैव†' लोके यथा कर्मानुरूपायां योनौ 'न्यविशन्त'। तदुक्तम्;—"अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो-ह्यत्‡, ते कपूयां योनिमापद्येरन्;—श्वयोनिं वा, शूकरयोनिं वा, चण्डालयोनिं वा"—इत्येवमादि॥ एवमत्र न ये शेकुः यज्ञियां नावमारोढुमित्येतेन सम्बन्धात् "केपयः = कपूयाः"— इत्युपपद्यते॥

* "यज्ञो वै सुतर्मा नौः, कृष्णाजिनं वै सुतर्मा नौः वाग्वै सुतर्मा नौः वाचमेव तदारुह्य तया स्वर्गं लोकमभिसन्तरन्ति।"—इति ऐ० ब्रा० १, २, १। किञ्च; "तद्यथा समुद्रं प्रप्लवेरन्नेवं हैव ते प्रप्लवन्ते ये संवत्सरं द्वादशाहं वासते। तद्यथा सैरावतीं नावं पारकामाः समारोहेयुरेवमेवैतांस्त्रिष्टुभः समारोहन्ति।"—इति ऐ० ब्रा० ६, ४, ५।

† "अभ्याश मनुभूय" —इत्येव मेव हस्तिपुस्तकपाठः परं मलविद्धः।

‡ "य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्, ते रमणीयां योनिमापद्येरन्, ब्राह्मणयोनिं वा, क्षत्रिययोनिं वा, वैश्ययोनिं वाऽथ य इह कपूयचरणा०——० चण्डालयोनिं वाथैतयोः पथोर्न कतरेणचन, तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति; जायस्व-म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानम्।"—इति छा० ब्रा० ७, १०।

शब्दसारूप्यप्रसङ्गादुच्यते ;—"ईर्मं इति बाहुनाम"—इति, स हि "समीरिततरो भवति" एतेभ्योऽङ्गेभ्यः॥

"तुतुम-आकृषे(७४)"—इति*, एते अनवगते। "तुतुम्"—इत्यस्य "तूर्णम्"—इति शब्दसमाधिः। "आकृषे"—इत्यस्य "उपाकुरुषे"—इति शब्दसमाधिः। "एता विश्वा०—०वचः"†। इन्द्रस्य वैकुण्ठस्येव आर्षम्। ऐन्द्रे सूक्ते निविद्धानीये महाव्रते मरुद्वत्ये शस्यते। 'एता' एतानि, 'विश्वा' विश्वानि, सर्वाणि स्थानानि। त्व मुपागम्य तेनतेन देवतात्मना कुरुष्व निवर्त्तयेत्यर्थः। आह ; कतमानि पुनः स्थानानि? उच्यते ;—"स्वयं सूनो सहसो यानि दधिषे"। हे 'सूनो सहसः' बलस्य पुत्र! 'यानि' एतानि 'स्वयम्' एव 'दधिषे' धारयसि, तानि त्व मेव कुरुषे। यत एवं कुरुषे, अत एव त्व मेव धारयिता स्रष्टा चास्य जगतः। अत एतस्मात् कारणात् 'वराय' वरयितव्याय, 'ते' तव, 'पात्रम्' एतत् सोमपूर्णं प्रदिशामः। 'धर्मणे' धारयित्रे। 'तना' च धनं च, सर्वं तवैव। 'यज्ञः' च क्रतुः, तवैव। 'मन्त्रः' च कर्मकरणः, तवैव। 'ब्रह्म' चान्नं, तवैव। 'उद्यतं' चैतदनेकप्रकार मपि स्तुतिलक्षणं 'वचः' तवैव। एव मत्र शब्दसारूप्यात् "तुतुम्"—इत्येष शब्दः तूर्ण मित्येव मुपपद्यते। करणसम्बन्धाच्च ; यद्धि कर्म, तूर्ण मेव करण मिष्यते कर्तृभिः तस्मादुपपद्यते। "आकृषे"—इत्यत्रापि यद्धि क्रियते, तदुपग-

* १आ० ४११ पृ० ६पं०।

† 'एता विश्वा०—०दधिषे। वराय ते पात्रं धर्मणे तना यज्ञो मन्त्रो ब्रह्मोद्यतं वचः॥"—इति ऋ० सं० ८, १, ९, १।

‡ "स योऽध्वं ग्रकोत्युपास्ते"—इति छा० उ० ९, ९।

भ्याभिमुख्येनैव स्थित्वा क्रियत इति 'उप'-शब्दोऽत्र भाष्यकारे-णाध्याहृतः ॥

अत्र "सूनो! सहसः"—इत्येतस्माद्विशेषलिङ्गादाग्नेयी सेता मृचं कृत्वा केचिद् व्याचक्ष्यते; अग्निर्हि बलेन मथ्यमानो जायत इति। तथा हि प्रकरणविरोधो भवति। सूक्तं ह्येतदैन्द्रम्। ऐन्द्रत्वे तस्य "सूनो!"-"सहसः"—इत्यनयोः पदयोरर्थयोजना, अधिदैवताभावेन; प्राण इन्द्रो व्यवस्थितः, तस्येतरो यः प्रजासु व्यादिष्टः, प्राणस्तु पुत्रः;—इत्येव मुपपद्यते पितृ-पुत्रभावः। तदुक्तम्;—"प्राणो वा अह मस्मि, प्राणस्त्वं, प्राणः सर्वाणि भूतानि"—इति* ॥

"अंसत्रम्[२५]"—इति†, अनवगतम्। विकल्पतस्त्वनेकार्थम्। "अंहसः त्राणम्"—इत्यर्थप्रतीतिः। "धनुर्वा कवचं वा"—इत्यभिधेयवचनम्; ताभ्यां हि पुरुषाः साङ्ग्रामिकाः, अंहसस्त्रायन्ते। आख्यानप्रसक्त मुच्यते;—"कवचं, कु-अञ्चितं भवति" कुटिल मञ्चितम्; स हि तस्य स्वभावः। अथ वा "काञ्चितम्" कुटिलीकृतं "भवति"। अथ वा "कायेऽञ्चितम्" तदुक्तं "भवति" ॥७(२५)॥

प्रीणीताश्वान् हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथ मित् कृणुध्वम्। द्रोणाहाव मवत मश्मचक्र मंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम्॥ प्रीणीताश्वान्त्सुहितं‡ जयथ जयनं

* "प्राणो वा०——०प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति"—इति श० ब्रा० ९,९।

† १भा० ४११ पृ० १४ पं०।

‡ "प्रीणीताश्वान्त्सुहितं" क, ङ।

वो हित मस्तु स्वस्तिवाहनं रथं कुरुध्वं द्रोणाहावं द्रोणं द्रुममयं भवत्याहाव आह्वानादावह आवहनादवतोऽवातितो महान् भवत्यश्मचक्र मशनचक्र मसनचक्र मिति वांसत्रकोश मंसत्राणि वः* कोशस्थानीयानि सन्तु कोशः कुष्णातेर्विकुषितो भवत्यय मपीतरः कोश एतस्मादेव सञ्चय आचितमात्रो महान् भवति सिञ्चत नृपाणं नरपाणं कूपकर्मणा सङ्ग्राम मुपमिमीते काकुदं तात्वित्याचक्षते जिह्वा कोकुवा सास्मिन् धीयते जिह्वा कोकुवा कोकूयमाना वर्णान्नुदतीति† वा कोकूयतेर्वा (स्याच्छब्दकर्मणो ‡) जिह्वा जोहुवा तालु तरते स्तीर्णतम मङ्गं लततेर्वा स्याद् (लम्बकर्मणो §) विपरीताद् यथा तलं लतेत्यर्विपर्ययः॥ ८ (२६)॥

"प्रीणीताश्वान्०—०नृपाणम्" ‖। बुधस्य सोमपुत्रस्येय मार्षम्। वैश्वदेवे सूक्ते। 'प्रीणीत' प्रीणयत यवसोदकादिना। एतान् 'अश्वान्' उपस्थितोऽयं सङ्ग्राम इत्यभिप्रायः। प्रीणयित्वैतानश्वानेभिरश्वैरुपजातवीर्यैः 'हितं' "सुहितं" 'जयाय' "जयथ", "जयनं वो हित

* "मंसत्राणि व" क ख, ग। "मंसत्रणि वः" घ।
† "एनान्नुदतीति" क, ख, ग।
‡ नैतद् दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु।
§ नैतद् दृश्यते क-ख-पुस्तकयोः।
‖ ऋ० सं० ८, ५, १९, १।

मस्तु" अहितोऽपि भयः कश्चिद् भवत्येव,—अथ सङ्ग्रामरूपकाद्यो उच्यन्ते। 'स्वस्तिवाहम्' अभिपूजितवाहं 'रथं' 'कृणुध्वम्' "कुरु-ध्वम्"; हे देवाः! एव सेनां साङ्ग्रामिकी मितिकर्त्तव्यतां कृत्वा 'द्रोणं' "द्रुममयम्" एनम् "आहावम्" आहावस्थानीयं रथं कृत्वा; 'अवतम्' एतं सङ्ग्रामकूपम्। 'अश्मचक्रम्' "अशनचक्रं" व्यापनचक्रं; व्यापयन्ति हि तत्र क्षिप्राणि चक्राणि शत्रूणाम्। अथ वा "अश्म-चक्रम्" अश्यन्ते हि तत्र चक्राणि। 'अंसत्रकोशम्' "अंसत्राणि" धनूंषि, कवचानि वा "कोशस्थानीयानि" तत्र "सन्तु"। तैः 'सिञ्चत' उत्सिञ्चतैनं सङ्ग्रामकूपम्। 'नृपाणं' "नरपाणम्", नरा एव तत्रोदकस्थानीयास्त एवोच्यन्ते। एव मत्र "कूपकर्मणा" अस्मि-ञ्जुत्तरेऽर्द्धर्चे किञ्चित् साधर्म्येण "सङ्ग्राम मुपमिमीते" मन्त्रदृक्॥ एव मत्र सङ्ग्रामोपमासम्बन्धादंसत्रसम्बन्धाच्च "अंसत्र"-शब्देन धनुः, कवचं वोच्यत इत्युपपद्यते॥

ततः "आहावः, आह्वानात्"—इत्येतद्यथावस्थितस्यैव मन्त्रपदस्य निर्वचनम्। आहूयतेऽस्मिन्नित्याहावः*। इदं त्वन्यत्,—"आवहः, आवहनात्"—इति अस्यैव विपरिणम्यते। उह्यतेऽस्मिन्नुदक मित्यावहः। "अवतः" कूपः; स हि खन्यमानो "महानवाततः" अवाकुतितो "भवति" सत इत्यर्थः। 'अंसत्रकोशम्'—इति कोश-शब्दो विग्रह-प्रसक्तः "कोशः कुष्णातेः"—इति। "विकुषितः" स विविधं कुषितो "भवति" चर्मकोशः, सुषिरत्वात्। "अय मपीतरो द्रव्यकोशः",

* "अध्वर्यो इत्याक्रयते चतुर्होतृषु वदिष्यमाणस्याहावस्य रूपम्।"—इति ऐ॰ ब्रा॰ ५, ४, १।

"एतस्मादेव" कृण्णातेः। "सम्वयः" सम्वयकोशः। स हि "आचित-मात्रः" मात्राभिः आचितो "भवति", "महत्वात्"॥

"काकुदम्(⁰१)"—इति *, अनवगतम्। "तालु—इत्याचक्षते"—इत्यभिधेयवचनम्। "जिह्वा, कोकुवा"—इत्युच्यते; "सा" हि कोकुवाख्या जिह्वा, "अस्मिन्" तालुनि वर्णाभिव्यक्त्यर्थं मुहुर्मुहुः "धीयते", तदेतत् कोकुवाधानं सत् काकुद मित्यभिधीयते। "जिह्वा कोकुवा" कथं स्यात्? इति, उच्यते;—शब्दानुकरणनिमित्तं जिह्वायाः कोकुवात्वम्। "कोकूयमाना" तथाविधं हि सा कुर्वाणा, तालुनि "वर्णान् नुदति"; तस्माद्वा कोकुवां नुदत् काकुदं स्यात्। आह;—जिह्वैव तावत् कस्मात् "जिह्वा"—इत्यभिधीयते? इति, उच्यते;—सा हि "जोहुवा" सती जिह्वेत्युच्यते। तया प्राणिनोऽन्न मात्मन्येव जुह्वति; तया आह्वयतीति वा जोहुवा। अथ "तालु" कस्मात्? उच्यते;—"तरतेः" धातोः; तद्धि "तीर्णतरम्" इतराङ्गेभ्यो विस्तीर्णत्वेन भवति। "लततेर्वा स्यात्", "वीपरीतात्" आद्यन्तवैपर्य्येण,—"यथा तलम्"—इति। समानजातीयशब्दोपप्रदर्शनं दृष्टप्रतीत्यर्थम्। अस्यैव लततेर्लवनार्थस्य "लता"—इत्येतच्छब्दरूपम् "अविपर्य्ययः" अविपर्य्ययेण भवति॥ ८ (२६)॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः। अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरा मिव॥ (सुदेवस्त्वं कल्याणदानो यस्य तव देव सप्त सिन्धवः प्राणायानुक्षरन्ति

---

* १[illegible]२ पृ० १९ पं० ।

काकुदं सूर्म्यं सुषिरा मिवेत्यपि निगमो भवति ॥*) (सुदेवस्त्वं कल्याणदेवः कमनीयदेवो वा भवसि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः सिन्धुः स्रवणाद् यस्य ते सप्त स्रोतांसि तानि ते काकुद मनुक्षरन्ति सूर्मि† कल्याणोर्मि‡ स्रोतः सुषिर मनु यथा§ वीरिटं तैटीकिरन्तरिक्ष मेव माह॥ पूर्वं वयते¶ रुत्तर मिरतेर्वयांसीरन्त्यस्मिन् भांसि वा** तदेतस्या मृच्युदाहरन्त्यपि†† निगमो भवति‡‡) ॥ ६ (२७)§§ ॥

"सुदेवो असि०—०सुषिरा मिव"|||| । प्रियमेधस आर्षम्। अनुष्टुप्। हे "वरुण!" "सुदेवः" शोभनस्त्व मसि देवः। 'यस्य'

* क-च-पुस्तकयोर्नास्त्येष पाठः।

† "सूर्मि" ङ।

‡ "कल्याणोर्मिः" ग, ङ।

§ "मनु यस्य" ग।

|| "मेव माह" ङ।

¶ "पूर्वं वेते" ग, ङ।

** "भाम्नीति वा" ग।

†† "मृच्युदाहरन्त्वित्यपि" ग, ङ।

‡‡ क-ख-पुस्तकयोर्नास्त्येष पाठः।

§§ सुदेवस्त्वं कल्याणदान इत्यारभ्य भवतीत्यन्तपाठो दृश्यमनभूतोऽपि क-ख-ग-पुस्तकेषु दृष्टत्वादिहोपन्यस्तः। सुदेवस्त्वं कल्याणदेव इत्यारभ्य भवतीत्यन्तपाठस्तु क-ख-पुस्तकयोरदृष्टोऽपि दृश्यावनभूयते, ङ-च-पुस्तकयोश्च दृश्यत एवेतीहोपन्यस्तः। ग-पुस्तके तु क-ख-पुस्तकाग्दृष्टौ ङ-च-पुस्तकाग्दृष्टौनयोभावेव पाठौ यथेच स्थितौ, एव मेव पूर्वापरीभूतौ दृश्येते। तथा च ग-पुस्तकानुसारत एवासौ क्लृप्तोऽत्र मुद्राणे सर्वपाठप्रदर्शनायेति।

|||| ऋ० सं० ६, ५, ७, १।

'ते' मत्र, एताः 'सप्त सिन्धवः' अन्तरिक्षनद्यो वा बह्व्योऽत्रेत्येवमाद्याः; "अश्वा नामासि, तितुवा नामासि, अभ्रपत्नी नामासि, मेघपत्नी नामासि, वर्षयन्ती नामासि, पुरस्तादृन्धा नामासि"—इति सिन्धुनद्य उच्यन्ते सप्तैताः। समुद्रा एव वा सप्तसिन्धुशब्देनोच्येरन्। 'काकुदं' तालु, 'अनुक्षरन्ति', 'सूर्म्यं सुषिरां' नगरोदकनिःसरणभूमिम् 'इव'; सर्वतः समस्नुवतेत्यभिप्रायः॥ एव मत्र सिन्ध्वनुक्षरणसम्बन्धात् "काकुदं = तालु"—इत्युपपद्यते। दुर्वचनत्वं सर्वस्य मन्त्रस्य कृत्स्नाध्ययने प्रयोजनम्। अन्यासु हि ऋक्षु या एतस्मिन् प्रकरणेऽधीताः, तासु समाम्नातेभ्यः पदेभ्योऽन्यान्यपि अनवगतसंस्काराण्यनेकार्थानि वा सन्तीत्युपप्रदर्शनार्थं कृत्स्नैव मृगधीता स्यात्* ॥

"बीरिटम्(३०)"—इति †, अनवगतम्, पक्षेण चानेकार्थम्। भीरस्मिन् तन्यत इति भी-तननम्, अन्तरिक्षम्; निरालम्बत्वात् सर्व एव बिभेति। तदेवं भी-तननं सद् बीरिट मित्युच्यते। अथ वा भासोऽच नक्षत्रादीनां तन्यन्ते, तदेतद्भास्तननं सद् बीरिट मित्युच्यते। गणाभिधानपक्षेऽपि यथासम्भवं योज्यम्‡ ॥ ८(२७)॥

प्र वा॑वृजे सुप्र॒या ब॒र्हिरे॑षा॒मा वि॒श्पती॑व॒ बीरि॑ट इयाते। वि॒शा म॒क्तोरु॒षसः॑ पू॒र्वहू॑तौ वा॒युः पू॒षा स्व॒स्तये॑ नि॒युत्वा॑न्॥ प्रवृज्यते सुप्रायणं बर्हिरेषा मेयाते सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा बीरिट मन्तरिक्षं

* सिन्धु-सूर्मिशब्द-व्याख्यानेऽव्याख्याते एव स्थिते

† १भा० ४१९ पृ० ६पं० "बीरिटे" इति।

‡ इहापि नैघक्त मव्याख्यात मेव स्थितम्।

भियो वा भासो वा ततिरपि वोपमार्थे स्यात् सर्वपती इव राजानौ बीरिटे गणे मनुष्याणां राज्या विवासे पूर्वस्या मभिह्वतौ वायुश्च नियुत्वान् पूषा च स्वस्त्ययनाय नियुत्वान् नियुतोऽस्याश्वा नियुतो नियमनाद्वा नियोजनाद्वाऽच्छाभेराप्तु मिति शाकपूणिः परीं सी मिति व्याख्यात मेन* मेना मस्या अस्येत्येतेन व्याख्यातं सृणिरङ्कुशो भवति सरणादङ्कुशोऽञ्चनेराकुञ्चितो भवतीति वा। नेदीय इत्सृण्यः पक्व मेयादित्यपि निगमो भवत्यन्तिकतम मङ्कुशादायात्पक्व मौषध मागच्छत्विति त्यागच्छन्त्विति† ॥ १० (२८) ॥

॥ इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः‡ ॥ ५. ४.

'प्र वावृजे सुप्रया०—०नियुत्वान्"§। वसिष्ठस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। 'प्रवावृजे' "प्रवृज्यते" प्रस्तीर्यत इत्यर्थः। 'सुप्रयाः' "सुप्रयाणं" सुप्रगमनं, येन सुख मभिगच्छन्ति देवताः प्रास्तीर्णे तस्मिन्। "आविश्पतीव बीरिट इयाते"। "आ इयाते" 'विश्पती' "सर्वस्य" जगतः "पातारौ वा पालयितारौ वा" धात्वन्यत्व मर्थैकत्वम्। 'इव' पादपूरणः; एवेत्येतस्यार्थे वा। क्व पुनरवस्थितौ इयाते?

* "व्याख्याताः। एन" च।

† "मौषध मागच्छत्विति" च।

‡ रोथसम्पादितपुस्तकेषु बकुषु चतुर्विंशखण्डात्मक एव चतुर्थः पादः, इह तु पञ्चमः पादः समाप्तः।

§ ऋ० सं० ५, ४, ९, २।

इति, उच्यते;-'वीरिटे' अन्तरिक्षे इत्यर्थः। "अपि वा" अथ मित्र-शब्दः "उपमार्थे" एव "स्यात्"; विश्पतीव; "सर्वपती इव राजानौ वीरिटे गणे" अवस्थितौ। आह;—कस्य पुनः एयाते? कौ वा एयाते? कं वा अर्थं पुरस्कृत्य एयाते? इति, उच्यते;—"एषां" 'विशां' "मनुष्याणां" तासु क्रियासु आक्रयमानौ 'अक्तोः' "रात्र्याः" अपगमे सति, 'उषसः' च आगमनकाले 'पूर्वहूतौ' "पूर्वस्याम्" एव "अभिहूतौ" प्रथमे एवाह्वानकाले। 'वायुः' "च" 'नियुत्वान्', 'पूषा' "च" 'स्वस्तये' "स्वस्त्ययनाय" स्वस्त्ययनार्थम्, एयाते यजमानस्य॥ अन्तरिक्षेणैव हि देवता आगच्छन्तीति "वीरिटम् = अन्तरिक्षम्"—इत्युपपद्यते। यस्मिन्नपि पक्षे, गणो वीरिट-शब्देनोच्यते, तस्मिन्नपि पक्षे, विश्पती राजानौ सर्वदा गणमध्यगतावेव आगच्छत इत्युपपद्यत एव॥

आह;—"नियुत्वान्" कस्मात्? इति, उच्यते,—"नियुतोऽस्याश्वाः"। अथ "नियुतः" कस्मात्? उच्यते,—"नियमनात्"। नीचैर्हि नियम्यन्ते। "नियोजनाद्वा" नियोज्यन्ते हि रथे। "नियुतो वायोः*"—इत्येतस्मात् कारणात् विप्रकृष्टोऽपि नियुत्वच्छब्दो वायुशब्देनैव संयोजितो भाष्यकारेण; न हि पूष्णो नियुद्भिः सम्बन्धोऽस्ति॥

"अच्छ(७८)"—इति†, एष शब्दो "अभेः" अर्थे भवति। "आप्तुम्"—"इति" योऽर्थ उक्तः स्यात्, स एवार्थः अच्छेत्यनेनोक्तो भवति, एवं "शाकपूणिः" आचार्यो मन्यते॥

* १भा० १५३पृ० १अ० १५ख० (१०)।

† १भा० ४२२पृ० ११पं०।

"परि(७९)", "ईम्(८०)", "सीम्(८१)",—"इति *" एते "व्याख्याताः" षष्ठेऽध्याये निपातोपसर्गप्रकरणे † ॥

"एनम्(८२)", "एनाम्(८२)"—इति ‡ पदद्वयम्, "अस्याः-अस्येत्येतेन" पदद्वयेन "व्याख्यातम्" नवमेऽध्याये §। निगमास्त्वाच मृग्याः॥

"सृणिः(८४)"—इति ‖, अनवगतम्। "अङ्कुशो भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "सरणात्"—इति व्युत्पत्तिः। सर इति न्याय्यम्। सरति गच्छत्यसौ हस्तिशिरसि। "अङ्कुशोऽञ्चतेः"—इति पर्यायप्रसक्तम्; अञ्चत्यसौ गच्छति हस्तिशिरसि। "आकुचितो भवतीति वा"। स ह्याभिमुख्येन कुटिलीभूतः भवति॥

"युनक्त सीरा वियुगा०——०पक्व मेयात् ¶"। बुधस्येयमार्षम्। त्रिष्टुप्। वैश्वदेवी। ऋत्विक्स्तुतिर्वा, अग्नौ मध्यमदान्तयोजने सीरानुमन्त्रणे विनियुक्ता। 'युनक्त' योजयत, देवाः योजयितारः, 'सीरा' सीराणि, 'वि' 'तनुध्वम्' वितनुत च 'युगा' एतानि युगानि, 'कृते' कृष्टे 'इह' अस्मिन् 'योनौ' क्षेत्रे 'वीजं'

---

* १भा० ४२२पृ० १२पं०।

† "परीति सर्वतोभावम्"—इति (१भा० ४१पृ०) १अ० १पा० ५ख०। "अनर्थकाः कर्मोपसंग्रहार्थीया वा"—इति (१भा० ७२पृ०) १अ० २पा० ५ख०। "सी मिति परिग्रहार्थीया वा पदपूरणा वा"—इति (१भा० ६२पृ०) १अ० २पा० २ख०।

‡ १भा० ४२२पृ० १९पं०।

§ "अस्या इति चास्येति चोदात्तं प्रथमादेशेऽनुदात्त मन्वादेशे"—इति (१भा० ४०५पृ०) ४अ० ४पा० ४ख०।

‖ १भा० ४१४ पृ० ३पं०।

¶ "युनक्त सीरा वियुगा तनुध्वं कृते योनौ वपतेह वीजम्। गिरा च श्रुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत् सृण्यः पक्वमेयात्॥"—इति य० वा० सं० १२, ६८।

'वपत'। तथा 'च' वपत, यथा 'गिरा' वाचा यत् प्रार्थयामः, तत् 'श्रुष्टिः' क्षिप्र मेव 'असद्' भवेत्; 'सभराः' च अतिफलभारवत्य एताः सुरोषधयः 'नः' अस्माकम्। किञ्च; 'नेदीय इत्सृण्यः' "सृणि रङ्कुशो भवति" यावति प्रदेशेऽवस्थित माक्रष्टुं शक्नोति, ततोऽपि नेदीयः। अत्र 'पक्कम्' औषधं प्रचुरत्वात् ओषधीनाम्, 'एयात्' आगच्छेदस्मान् प्रति; तथा शीघ्रं बहु च वपतेत्यर्थः। एव मत्र नेदीय इत्यनेन सम्बन्धात् "सृणिरङ्कुशो भवति"—इत्युपपद्यते। अन्ये तु ब्रुवते। तथा वपत, यथा प्राग् दात्राकर्षणान्मुष्टिः पूर्येतेति दात्र मेवास्मिन्पक्षेऽङ्कुश-शब्देनोच्यते। तदाक्रष्टसस्यस्य अङ्कुशाभावात् दात्राकर्षणात् प्राग् "अन्तिकतमं" सन्निकृष्टतम मौषधं पक्कं आगच्छे दिति युष्माभिरेव मुक्ते सति एतत् वय माशास्महे,—"पक्क मौषध मागच्छत्विति" ॥

अध्यायसमाप्त्युपप्रदर्शनार्थाय द्विरभ्यास इति ॥ १० (२८) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ दशमाध्यायस्य * चतुर्थः पादः ॥ ५, ४ ॥

ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ
जम्बूमार्गाश्रमवासिन आचार्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ
दशमोऽध्यायः (पञ्चमोऽध्यायः) समाप्तः ॥ ५ ॥

---

* २भा० १४९ पृ० "१।" द्रष्टव्यम्।

([१]सस्निम[२]सश्चन्ती[३]नयस्य[४]वराहो[५]गायन्तित्वा[६]पवित्रं[७]पुरु-
[८]त्वा[९]किमित्ते[१०]प्रतत्ते[११]ऽग्नि[१२]न्नर[१३]एकयापान्त[१४]मन्युरुर्वश्य[१४]सरा[१४]उ-
[१५]ता[१६]सिस[१७]इन्नियत्कन्दा[१८]मर्त्त[१९]पत्नीवन्त[२०]:सुगुरसद्द्‌कश्चन्द्रमा-
[२१]अरुणो[२२]माय[२३]इन्द्राग्नी[२४]मानःसमस्य[२५]हविषाजारःपृथक्प्रा-
[२६]यन्प्रीणीता[२७]सुदेवः[२८]प्रवाहजेऽष्टाविंशतिः ॥*)

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

* १भा० १४६ पृ० " * * " द्रष्टव्यम्

॥ अथ षष्ठाध्यायः ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥

ओ३म्*। त्व मग्ने द्युभिस्त्व माशुशुक्षणिस्त्व मद्भ्यस्त्व मश्मनस्परि। त्वं वनेभ्यस्त्व मोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ त्व मग्ने द्युभिरहोभिस्त्व माशुशुक्षणि राशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः क्षणि-रुत्तरः क्षणोतेराशु शुचा क्षणोतीति वा सनोतीति वा शुक् शोचतेः पञ्चम्यर्थे वा प्रथमा तथा हि वाक्य-संयोग आ इत्याकार उपसर्गः पुरस्ताच्चिकीर्षितज उत्तर आशु शोचयिषुरिति शुचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्म-णोऽय मपीतरः शुचिरेतस्मादेव निष्षिक्त मस्मात् पापक मिति नैरुक्ताः ॥ १ † ॥

"आशुशुक्षणिः(१)"—इति ‡, अनवगतम्। "आशु शुचा सनिता वा" स्यात्, "आशु शुचा क्षणिता वा"। "त्व मग्ने

* "ओं" ख। "ॐ" ग। "ओः" ङ। च-पुस्तके न किमपि।

† ङ-च-पुस्तकयोर्नास्ति खण्डसमाप्तिः।

‡ १भा० ४२१ पृ० ९ पं०।

द्युभिस्त्व माशुशुक्षणिः०——०जायसे शुचिः"*। गृत्समदस्येय मार्षम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। जगती, आग्नेयी। हे भगवन्! 'अग्ने!' 'त्वं' 'द्युभिः' अहोभिः निमित्तभूतैः पौर्णमास्याद्यैः एषां मथ्यमानो नृणां जायसे; पौर्णमास्या ममावस्यायां वादधीतेत्युक्तम्†। किञ्च; 'त्वम् आशुशुक्षणिः'। "आशु इति च शु इति च" एते "क्षिप्रनामनी भवतः"। शु-इत्येतदत्र प्रासङ्गिक मन्यथोपकारं करिष्यतीति। तद्यथा,—"शुनो वायुः, शु एत्यन्तरिक्षे"—इत्येव मादौ‡। 'आशुशुक्षणिः'—इत्येतेषां पञ्चाना मक्षराणा माद्यं तावदक्षरद्वयम् 'आशु'—इत्येतत् क्षिप्रनाम§। अधुना 'शु'—इत्येतत् तृतीय मक्षर मतिक्रम्य उत्तर मक्षरद्वयं निगाद्य,—"क्षणिः"—इत्येष द्व्यक्षरः शब्दः "क्षणोतेः" धातोः (तना० उ०) हिंसार्थस्य। "सनोतेः (तना० उ०)" वा सम्भजनार्थस्य। मध्यमं तु 'शु'—इत्येतदक्षरं शुचेः (भ्वा० प०) दीप्त्यर्थस्य। अथ कोऽर्थः सर्वैरप्येतैरक्षरैरभिधीयते? इति उच्यते,—"आशु" "शुचा" दीप्त्या "क्षणोति" हिनस्ति—"इति" आशुशुक्षणिः, अग्निः। अथ वा "आशु" "शुचा" "सनोति" सम्भजति—"इति" आशुशुक्षणिः, अग्निः। क्षणोतेः सनोतेश्च विकल्पः। "शुक् शोचतेः"—इति। पञ्चाना मक्षराणा माशुशुक्षणि-शब्दे तृतीय मक्षरं 'शु'—इति, तस्यैतन्निर्वचनम्। एवं तावदय मेको निर्वचनप्रकारः आशुशुक्षणि-शब्दस्य।

* ऋ० सं० २, ५, १०, १।
† "दर्शे वा पौर्णमासे वाऽग्निसमाधानं कुर्वीत"—इति मी० श्र०-सू० १, १, १४।
‡ प० द्वि० का० ८अ० ४पा० ९सू०।
§ "शु(१५), आशु,(१९)"—इति क्षिप्रनामसु (१भा० २५७० द्रष्टव्ये।

अथ वैव मन्यथा स्यात् "पञ्चम्यर्थे" इयं "प्रथमा" विभक्तिः। 'आग्रुष्शुक्षणेः'—इति यदुक्तं स्यात्, एतदुक्तं भवति—'आशुशुक्षणिः'—इति। आह,—किं पुनः कारणं प्रथमैवा सती पञ्चमीत्वेन विपरिणम्यते? इति, उच्यते,—"तथा हि वाक्यसंयोगः" तेन प्रकारेण पञ्चमीत्वेन विपरिणामे पञ्चमीत्वेन विपरिणतस्य शब्दस्थानेन वाक्येन संयोगेऽर्थसङ्गतिर्भवति न यथावस्थितस्य। आह,—कथं कृत्वा?—इति, उच्यते;—'त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि। त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यः"—इत्येतान्यक्षराणि बहूनि पदानि पञ्चम्यन्तानि, तस्मादनेनापि पञ्चम्यन्तेनैव भवितव्य मित्युपपद्यते पञ्चमीत्वेन विपरिणाम इति। आशुशुक्षणिरित्येतस्याक्षरपञ्चकस्य य एषः पुरस्तात् "आ-इति आकारः", एष तावत् "उपसर्गः"। यः पुनरेष शुशुक्षणिरिति "उत्तरः" अनन्तरश्चतुरक्षरः शब्दः, एषः "चिकीर्षितजः" चिकीर्षितादर्थाज्जातः सन्नन्तादित्यभिप्रायः। अथ पुनः समस्तस्य कोऽर्थः? इति, उच्यते;—यः कश्चित् "आशुशोचयिषुः" आदिदीपयिषुः भवति, स आशुशुक्षणिः (यजमान इति यावत्*) तस्मादाशुशुक्षणेः त्वं हे भगवन्नग्ने! 'जायसे'। कि मेतावदेव? नेत्युच्यते,—त्वम् 'अद्भ्यः' जायसे, वैद्युतात्मना। त्व मेव च 'अश्मनः' 'परि' परितः सर्वतः, इतरेतराभिघाताज्जायसे। त्वं 'वनेभ्यः' दारुभ्यः। त्वम् 'ओषधीभ्यः' शरादिभ्यः। त्वं 'नृणां' मनुष्याणां हे 'नृपते' मनुष्यपते! 'जायसे' अभिव्यज्यसे। 'शुचिः' दीप्त इत्यर्थः॥

"शुचिः शोचतेः" ज्वलत्यर्थस्य। "अथ मपीतरः शुचिः" लौकिकः

---

* क-पुस्तके नैतद् दृश्यते।

"एतस्मादेव"—इति वैयाकरणा मन्यन्ते; नैरुक्ताः पुनः निःपूर्वात् सिञ्चतेरितरः शुचिरित्येवं मन्यन्ते; "निः" निष्कृष्य हि "अस्मात्" "पापकम्" अशुचित्वम्, अन्यस्मिन् "सिक्तं" भवतीत्येवम्। अथा-ग्निर्वाच्य आशुशुक्षणिरन्यो वा यः कश्चिदग्निं मथित्वा तेन किञ्चिद्दादिदीपयिषुर्भवति, स वा आशुशुक्षणिरिति ॥ १ ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत्। आशा दिशो भवन्त्यासदनादाशा उपदिशो भवन्त्यभ्यशनात् काशिर्मुष्टिः प्रकाशनान्मुष्टिर्मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा। इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगृभ्णा मघवन्काशिरित्ते। इमे चिदिन्द्र रोदसी रोधसी द्यावापृथिव्यौ विरोधनाद्रोधः कूलं निरुणद्धि स्रोतः कूलं रुजतेर्विपरीतात्लोष्टोऽविपर्ययेणापारे दूरपारे यत् सङ्गृभ्णासि मघवन्काशिस्ते महान्। अहस्त मिन्द्र सम्पिणक्कुणारुम्। अहस्त मिन्द्र कृत्वा सम्पिण्ड्ढि* परिक्वणनं मेघम् ॥ २ (१) ॥

"आशाभ्यः(२)"—इति †, अनवगत मनेकार्थञ्च। "आसदनात्" —इत्यवगमः। "इन्द्र आशाभ्यस्परि०——०विचर्षणिः" ‡। एतस्-

---

* "संपिड्ढि" क, ग। "संपिंढ्ढि" ख। "संपिंढि" ङ। "संपिण्ढि" च। इतरौ तु "सम्पिण्ड्ढि"—इत्येव।

† १भा० ४१७ पृ० २पं।

‡ "इन्द्र०——०करत्। जेता शत्रून् विचर्षणिः ॥"—इति ऋ० सं० २, ८, ९, २।

मधुच्छन्दस आर्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। अभिप्लवस्य द्वितीयेऽहनि प्रउगे शस्यते। 'इन्द्रः' 'आशाभ्यः' दिग्भ्यो हि यद् भय मुत्पद्यते जगताम्, 'सर्वाभ्यः' नानादिङ्निवासिभ्यो भूतेभ्यः 'अभयं' 'करत्' करोत्वित्यर्थः। आह;— किं लक्षणः पुनरसाविन्द्रः?—इति, 'जेता शत्रून्विचर्षणिः' अधिद्रष्टा सार्वभौतिकानां कर्मणाम्॥ "आशा दिशो भवन्ति, आसदनात्"; आभिमुख्येन हि ताः सर्वत्र सन्ना इव भवन्ति। "आशा उपदिशो भवन्ति, अभ्यशनात्"। अभ्यश्नुवते हि ताः परस्परेणैव॥

"काशिः(१)"—इति *, अनवगतम्। 'काशयितव्यः'—इत्यवगमः। "मुष्टिः"—इत्यभिधेयवचनम्। "प्रकाशनात्"—इति निर्वचनम्। "मुष्टिः"—इत्येतत्पर्यायप्रसक्तं निरुच्यते,—"मोचनाद्वा" मुच्यते ह्यसौ, "मोषणाद्वा" तेन हि मुष्यते, "मोहनाद्वा" तत्र हि मुह्यति परः। कि मेतन्मुष्टौ? इति †। "उताभये पुरुहूत०———०काशिरित्ते"‡। विश्वामित्रस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। पृष्ठ्याभिप्लवयोः द्वितीयपञ्चमयोरह्नोः सम्पातसूक्तं नाम, तत्रेयं शस्यते, अच्छावाकेन माध्यन्दिने सवने; सद्यदानु मलाह्लण उद्वृहरचइत्येतास्व तत्रैव§। अपि

---

* १भा० ४१० पृ० ५ पं०।

† "कि मेतस्मिन् मुष्टाविति" ख।

‡ "उताभये पुरुहूत श्रवोभिरेको दृळ्हमवदो वृत्रहा सन्। इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत् संगृभ्णा मघवन् काशिरित्ते॥"— इति ऋ० सं० ३, २, १, ५

§ अनुपदवक्ष्यमाणा इमास्तु ऋचोऽत्रैव माध्यन्दिने सवने अच्छावाकनामर्त्विजा शस्यन्त इत्यर्थः। तत्र, कृणावमिति चतुर्थस्य पदस्य निगमाय सद्यदानुमिति (ऋ० सं० ३, २, २, ९), अलातृण इति पञ्चमपदस्य निगमाय अलातृण इति (ऋ० सं० ३, २, २, ५.) सलल्लूकमिति षष्ठपदस्य निगमाय उद्वृहरक्ष इति (ऋ० सं० ३, २, ४, ९.) इयं यिष्यतीहैव यथाक्रमम्;—१२४, १२५, १२७पृ०।

भयवति सङ्ग्रामे. 'अभये' अभये इव। हे 'पुरुहूत!' 'एकः अपि 'सन्' असहायः. 'शवोभिः' श्रवणीयैः शब्दैरन्नैर्वा, हविर्भिर्वा तस्मः सन् 'दृळ्हं' समर्थम् 'अवदः', 'हन्त्रहा' शत्रुहेत्यर्थः। किं मेतावदेव माहाभाग्यम्? नेत्युच्यते, इदं चान्यत्—'इमे चित्' इमे अपि 'रोदसी' "द्यावापृथिव्यौ", एव मपि 'अपारे' "दूरपारे" सती 'यत्' "सङ्गृह्णासि", त्व मस्य! 'काशिः' 'ते' "महान्"॥ एव मत्र मुष्टिग्रहणसम्बन्धात् "काशि"-शब्दो मुष्ट्यभिधायक इत्युपपद्यते॥

प्रसङ्गानुप्रसङ्ग मुच्यते,—ये एते "रोदसी", एते "रोधसी"। किं कारणम्? "विरोधनात्" त्रिविधानि हि भूतान्येते रुन्धः। "कूलम्" अपि "रोधः" उच्यते; तदपि हि "स्रोतः" उदक-स्रोतांसि "निरुणद्धि"। "कूलं रुजतेः (तु० प०) धातोः; तत् पुनः "विपरीतात्" वैपरीत्येन। "लोष्टः" पुनरस्यैव धातोः "अविपर्ययेण"॥

"कुणारुम्(४)"—इति*, अनवगतम्। मेघोऽभिधेयः। "क्वणनम्" —इति शब्दसमाधिः। "मृहदानुं पुरुहूत०——०तुवसा जघन्थ"†। 'मृह'—इत्युदकनाम, उदकदातारं मेघम्। हे 'पुरुहूत!' "इन्द्र!" 'क्षियन्तम्' अन्तरिक्षलोके वसन्तं गच्छन्तं वा 'अरुन्तम्' अप्रतीकारसमर्थं कृत्वा ततः पुनः 'सम्पिणक्' "सम्पिण्ड्", सञ्चूर्णय। 'कुणारुं' "परिक्वणनं" शब्दकारिण मित्यर्थः। एवं तावदेनं कुरु। अथ पुनः योऽय मपरो वृत्रः, वर्त्तिता, मेघः। एन मप्युपरि 'वर्द्धमानं','पियारुं'

* १भा० ४२० पृ० ८ पं०।

† मृहदानुं पुरुहूत क्षियन्तं महस्त मिन्द्र सम्पिणक् कुणारुम्। अभि वृत्रं वर्द्धमानं पियारु मपादं मिन्द्र तुवसा जघन्थ॥"—इति ऋ० सं० १, १, १, १।

ष्टिंसनशीलम्, 'अपादं' गमनहीनं कृत्वा तत एनं 'तत्रषा' बलेन 'जघन्थ' जहीत्यर्थः॥ एव मत्र वधाधिकारात् मेधाधिकाराच्च "कुणारुं = क्वणनशीलम्"—इत्युपपद्यते॥ २ (१)॥

अ॒ला॒तृ॒णो व॒ल इ॑न्द्र व्र॒जो गोः पु॒रा हन्तो॒र्भय॑मानो॒ व्या॑र। सु॒गान् प॒थो अ॑कृणोन्नि॒रजे॒ गाः प्राव॒न्वाणीः॑ पुरु॒हू॒तं धम॑न्तीः॥ अलातृणोऽल मातर्द्दनो मेघो वलो वृणोतेर्व्रजो व्रजत्यन्तरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार। सुगान् पथो अकृणोन्निरजे गाः। सुगमनान् पथो अकरोन्निरज-नाय* गवाम्। प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः। आपो वा वहनाद्वाचो वा वदनाद् बहुभिराहूत मुदकं भवति धमतिर्गतिकर्म्मा॥ ३ (२)॥

"अलातृणः(५)"—इति †, अनवगतम्। "अल मातर्द्दनः"—इत्यवगमः। अलातृणो वल ०—— ० धमन्तीः ‡"। हे 'इन्द्र!' योऽयम् 'अलातृणः' "अल मातर्दनः" पर्याप्तिः आतर्दयितुम्। उदकपूर्णो 'वलः' मेघः; स हि आवृणोत्युदकम्। 'व्रजः' च, स एव अन्तरीचे व्रजतीति; गुणान्तरत्वाद्अामि। आह;—किं तस्य? इति। एष 'गोः' "एतस्याः माध्यमिकाया वाचः" भावत्कायाः शब्द मुपश्रुत्य 'पुरा'

* "निर्गमनाय"—इत्येव दृत्तिसम्मतः, क-ख-पुस्तकयोश्च।
† १भा० ४१० पृ० ११ पं०।
‡ ऋ० सं० ३, १, १, ५।

एव 'हन्तोः' "हननाद्" भवतो वधाद् 'भयमानः' बिभ्यत्; अयम्मोऽयं मम बध इति मन्यमानः, 'व्यार' विस्पर्धीभवतीत्यर्थः। स त्व मनेनैव प्रकारेण एनं मेघं विदारयन्, 'सुगान्' "सुगमनान्" 'पथः' मार्गान्, 'अकृणोत्' करोषि, कृतवान् वा "निर्गमनाय" एतासां मेघोदरान्तर्गतानां "गवाम्" अपाम्; विदीर्णे हि तस्मिन्मेघे सुखं ताः तस्मान्मेघोदरान्निर्गच्छन्ति। किञ्च; निर्गताः सत्यः ताः 'वाणीः' आपः 'प्रावन्' प्रकर्षेणावन्, रचन्ति; 'धमन्तीः' गच्छन्त्यः यथानिम्न मभिसरमाणाः, 'पुरुहूतम्' उदकम्। यदेतदुदकस्थानं तड़ागनद्यादि, तत्प्रति धमन्तीः तदेव रचन्ति; तद्धि उपदस्येत्, यदि न पतेरंस्ता आपः। एव मापो 'वाणी'-शब्देनोक्ताः; ताः हि "वदनाद्" वाणीरित्युच्यन्ते। "वाचो वा वदनाद्" वाणीरित्युच्यन्ते। यदा विदीर्णात् मेघान्निर्गत मुदकं पुरुहूतं भवति वर्षभावेन, अथ तदा तेषा मेव प्राणिना महो दृष्ट मिति—एवमाद्या वाणीः वाचो धमन्तीः मुखेभ्यो निर्गच्छमानाः, तदेवोदकं प्रावन् प्रागच्छन्नित्यर्थः॥ एव मत्र "पुरा हननाद् भयमानो व्यार"—इत्यनेन सम्बन्धात् "अस्तादणः = मेघः"—इत्युपपद्यते॥

"बहुभिः" प्राणिभिः "आह्वनः" आह्वयते– ममेदं ममेद मिति, तस्मात् पुरुहूतम् "उदकं भवति"। "धमतिः" एष "गतिकर्मा" एव *; नात्र स्तुतिकर्मेत्यभिप्रायः। स्तुतिकर्मस्वपि हि धमतिः पठितः। "धमति(१२), नदति(९), सरति"–इति †॥

* १भा० (२२७, २४९ पृ०) २ष० १४ ख० ५०)।

† १भा० (२२१, २२२ पृ०) ३ष० १४ ख०।

'निरजे गाः'—इत्यत्र * केचिद् 'पशुगव्य एताः'—इति व्याख्यायते †, तासां हि इन्द्रेण विदारितेषु मेघेषु सुगमनाः पन्थानो निर्गमनाय भवन्ति, सुयवसत्वान्नीरजस्कत्वाच्च। 'प्राक्तम् वाची'—इत्यत आरभ्य समान मेव पूर्वेण॥ २ (३)॥

उदृ्वृह रक्षः सहमूल मिन्द्र वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि। आ कीवतः सललूकं चकर्थ ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेति मस्य॥ उद्धर रक्षः सहमूल मिन्द्र मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा वृश्च मध्यं प्रति शृणीह्यग्र मग्र मागतं भवत्या कियतो देशात्सललूकं संलुब्धं ‡ भवति पापक मिति नैरुक्ताः सररूकं वा स्यात्सर्त्तेरभ्यस्तात्तपुषिस्तपतेर्हेतिर्हन्तेः। त्यं चिदित्था कत्पयं शयानम्। सुखपयसम्। सुख मस्य पयः। विस्रुह आपो भवन्ति विस्रवणात्। वया इव रुरुहुः सप्त विस्रुह इत्यपि निगमो भवति। वीरुध ओषधयो भवन्ति विरोहणात्। वीरुधः पारयिष्ण्वः १ इत्यपि निगमो भवति। नक्षद्दाभ मश्नुवानदाभ मभ्यशनेन दभ्नोतीति। नक्षद्दाभं ततुरिं

* पृ० १२५ पृ० ९ पं०।

† ऐतिहासपक्षेणेति भावः। तथाहि ऋ० सं० ६, १, ५, ५.—इत्येवमादीनां सायणीयं भाष्यं द्रष्टव्यम्।

‡ "संवद्धं" क। "संलुब्धं" ख। "संलुब्धं" ग-नाम-इति-पुस्तकपाठः।

पर्वतेष्ठा मित्यपि निगमो भवत्यस्कृधोयुरकृध्वायुः कृध्विति ह्रस्वनाम निकृत्तं भवति। यो अस्कृधोयुर-जरस्स्ववानित्यपि निगमो भवति (निस्तृम्भा निस्तृथ्य-हारिणः*)॥ ४ (३)॥

"सललूकम्"—इति†, अनवगतम्। "संलुब्धम्"—इति शब्द-समाधिः, "सरुकम्"—इति "वा"। "उद् वृह रक्षः०——०हेतिं मस्य"‡। "उद्वृह" एतत् 'रक्षः' 'सहमूलम्' हे 'इन्द्र!', 'वृश्च' अस्य छिन्धि 'मध्यम्', 'अग्रं' च अस्य 'प्रति शृणीहि' प्रतिजहीत्यर्थः। किञ्च; 'आ कीवतः' "आ कियतः"§ आ कस्माद् "देशात्" एतदुद्धर; यस्मात् वितर्कयमाणा अपि न शक्नुयुर्वितर्कयितुं—कियतोऽपि प्रदेशादेतदुद्धृत मिति। यथा न किञ्चिदप्यस्यावशिष्यते, तथैतदुद्धरेत्यभिप्रायः। तथा चैतदुद्धृत्य 'सललूकं' "संलुब्धं" संमूढ़मप्रतिपन्नं कुरु। अथ वा "पापकं" पापतर मस्मत्तः कुरु—"इति" एतत् "नैरुक्ताः" नैरुक्तपक्षेण। अथ वा "सरुकं" सरणशीलं|| "वा" (अशनशीलं¶) प्रच्युतं स्वदेशात् एतत् कुरु। तत एतत् उन्मूलं कृत्वा स्थानप्रच्युतायास्मै रक्षसे 'ब्रह्मद्विषे' ब्राह्मणद्वेष्ट्रे 'तपुषिं' तापयित्रीं 'हेतिं' हन्त्रीम्, आयुधजातिम्, मूलमध्याग्रच्छेदनाय पुनः पुनः 'अस्य'

---

* नास्त्येतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु परं वृत्तिकृता तु व्याख्यात मेव।

† १भा० ४२७ पृ० १८ पं०।

‡ ऋ० सं० ३, १, ४, १।

§ "आ कियत इति पाठान्तरम्"—इति क।

|| "चरणशीलं"—इति ख।

¶ नास्त्येतत्पदं क-गाम-वृत्तिपुस्तके।

त्विपेत्यर्थः॥ एव मत्र मललूक मिति लुभेर्मोहनार्थस्य (तु०प०) मल्लुसा-क्यात् मंलुञ्च मित्युपपद्यते। "मर्त्तः" (भु०प०) अप्यत्र साकृत्य मस्तीति "मरत्कं वा स्यात्"—इत्युक्तं भाष्यकारेण। रक्षोविशेषणञ्चैतत्; तस्य हि सम्मोहो वा नाशनं वाभीष्ट मिति॥

"कत्पयम्(७)"—इति *, अनवग..म्। 'कपयम्'—इत्यवगमः। कपय मित्यवगमे "सुखपयनम्"—इति पर्यायेणाभिधेयवचनम्। मधुरोदको यो मेघः, सोऽभिधेयः। किं कारणम्? "सुखं" हि सुखोत्पादनम् "अस्य" "पयः", मधुरत्वात्। "त्वं चिदित्था०——० जघान"†। गातुर्नामात्रेयः, तस्येय मार्षम्। 'त्वं' तं मेघम् 'इत्था' अमुना प्रकारेण, अथ वा अमुष्मिन्नन्तरिचलोके 'कत्पयं' सुखोदकं 'शयानम्' असूर्यं तमस्व ‡ हत्वा 'वाबधानं' वर्द्धमानम्। 'मन्दानः' मन्दमानः, 'वृषभः' वर्षिता, 'इन्द्रः', 'सुतस्य' अभिषुतस्य, सोमस्य स मंशं पीत्वा। ततः 'उग्रैः' वज्रम् "अवगूर्य"§ 'जघान'। य एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, सोऽस्माक मिदं नाम करोत्वित्येव माशीर्योज्या॥ एव मत्रेन्द्रो जघानेति अनेन सम्बन्धात् "कत्पयः = सुखपयः = मेघः"—इत्युपपद्यते, तस्य वधस्याभीष्टत्वात्॥

"विस्रुहः(८)"—इति ||, अनवगतम्। 'विस्रवः'—इत्यवगमः।

* १भा० ४२८पृ० ९ पं०।

† "त्वं चिदित्था कत्पयं शयानम सूर्ये तमसि वावृधानम्। तं चिन्मन्दानो वृषभः सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपगूर्या जघान॥"—इति ऋ० सं० ४, १, २२, ९।

‡ "असूर्ये तमसि"—इति मूलपाठः; तस्यैव विभक्तिपरिणामेन व्याख्यान मेतदिति वा। "असूर्यं तमः"—इत्येव क-पाठः।

§ "अपगूर्य"—इति मूलपाठः; तस्यैव व्याख्यान मेतदिति वा।

|| १भा० ४२८पृ० ९ पं०।

"आपो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम्। "विस्रवणात्"—इति हेतुनिर्देशः। "वैश्वानरस्य ०——० सप्त विस्रुहः" *। भरद्वाजस्येय मार्षम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'वैश्वानरस्य' भगवतः, अग्नेः, 'अमृतस्य' अमरणधर्मिणः, 'केतुना' कर्मणा, 'चक्षसा' चक्षुषा दर्शनेन 'दिवः' अपि यानि 'सानूनि' समुच्छ्रितानि स्थानानि, तानि 'विमितानि' विनिर्मितानीत्यर्थः। अग्निप्रकाश्यमानविषयो हि लोकः कर्मणि प्रवर्त्तते साधुन्यसाधुनि वा। साधुभ्यः साधुना च, पापेभ्यः पापेन च सार्वलौकिकेन कर्मणा स्वकर्मफलभोगायेदं सर्वं विनिर्मीयत इत्यनयापेक्षयोक्तम्,—"वैश्वानरस्य चक्षुषा केतुना च दिवोऽपि सानूनि निर्मितानि"—इति; अग्निरेव हि वाच्यधिदेवताभावेनावस्थितः सर्वमिदं स्थापयति, ततः कर्म प्रतायते। तदुक्तम्,—"अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्"—इति †। किञ्च; 'तस्येद् विश्वा' तस्यैव वैश्वानरस्य पृथिवीभावेनावस्थितस्य। अयं चाग्निर्वैश्वानर इत्युक्तम् ‡, 'विश्वा भुवना' विश्वानि भुवनानि, सर्वभूतभावयितॄण्युदकानि। "भुवनम्"—इति ह्युदकनामसु पठितम् §। 'मूर्द्धनि' उपरि

* "वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना। तस्येदु विश्वा भुवनाधि मूर्द्धनि वया इव रुरुहुः सप्त विस्रुहः॥"—इति ऋ० सं० ४ ५, ९, १।

† 'वाग्वै देवानां मनोता, * * * अग्नौ मनोताः सङ्गच्छन्ते'—इत्यादि च ऐ० ब्रा० २, १, १०। "तेजोऽशितं त्रिधा विधीयते,—तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा, योऽणिष्ठः सा वाक्। अन्नमयं हि सोम्य! मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति"—इति च छा० ब्रा० १०, ५। "मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्"—इति शिक्षावचनञ्च पर्य्यालोच्यम्।

‡ "अथ सेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः"—इति प० दै० का० ७, ५, २।

§ १मा० (८१ पृ०) १ख० १२ ख० (५०)।

'वया इव' शाखा इव "इरङ्ग: सप्त विस्रुह:"। 'सप्त' सर्पणाः, 'विस्रुह:' विविधस्रवणाः भूत्वा ततः शाखा इव 'इरङ्ग:' भूत्वा पृथिव्यां नद्यादिभावेन, ततः शाखा इव स्रोताः पृथिव्या उपरि, यथा-निम्नं विस्रवमाणा आपो लक्ष्यन्ते—इत्येतद् दृष्ट्वैव मवोचत्,— "तस्येद् विश्वा ०——० सप्त विस्रुह:"—इति॥ एव मत्र शब्दसाहृप्या-दर्थोपपत्तेश्च "विस्रुह: = आप:" "भवन्ति"—इत्युपपद्यते। 'भुवन'-शब्देन भूतान्येवोच्यन्त इति केचिद् वर्णयन्ति; चतुर्विधश्च भूतग्रामः, विस्रुहश्च वया इव इरङ्ग: पृथिव्या उपरीति। 'सप्त'-शब्देनापि समुद्रानेव केचिद् वर्णयन्ति; ते हि पृथिव्याः शाखा इव लक्ष्यन्ते, विस्रवन्ति च॥

"वीरुध:(९)"—इति*, अनवगतम्। "विरोहणात्"—इत्यवगमः। "ओषधयो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम्। "विरोहणात्"—इति हेतुनिर्देशः। "ओषधीः प्रति ०——० वीरुधः पारयिष्णव:"†। भिषज आथर्वणस्येय मार्षम्। ओषधिसूक्ते। अनुष्टुप्। हे 'ओषधीः' ओषधयः! 'प्रतिमोदध्वम्' इमं इरणं प्रति, अस्मान् प्रति वा। 'मोदध्वम्' मुदिताः हृष्टाः भवन्तु। कीदृश्यो यूयम्? 'पुष्पवतीः' पुष्पवत्यः, 'प्रसूवरीः' प्रकर्षेण सूयन्ते उपभोगायेति प्रसूवरीः। याश्च पुष्पवत्यो याश्च फलवत्यो याश्चाफला याश्चापुष्पाः, ताः सर्वाः। 'अश्वा इव' वड़वा इव 'सजित्वरीः' सह जेत्र्यः, 'वीरुधः', सर्वरोगान् जित्वा अस्माक मायुषः 'पारयिष्णवः' पारयित्र्यः सन्तु॥ एव मत्र

* १भा० ४९८ पृ० ११ पं०।

† 'ओषधीः प्रति मोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः। अश्वा इव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्णवः॥"—इति ऋ० सं० ८, ५, ८, १।

"पुष्पवतीः प्रसूवरीः"—इत्येतस्मात् विशेषलिङ्गात् "वीरुधः = श्रोषधयः" "भवन्ति"—इत्युपपद्यते ॥

"नवद्दाभम्(१०)"—इति *, अनवगतम्। 'न चाणदाभम्'-इत्यवगमः। "अस्नुवानदाभम्"—इति पर्यायेणाभिधेयवचनम्। अभ्यसनेन अभिव्यापनेन यो दभ्नोति हिनस्ति, स नवद्दाभः। "त मु नः पूर्वे ०——० मतिभि शविष्ठम्" †। भरद्वाजस्येय मार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। सम्पातसूक्ते स गन्दिने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्ते शस्यते। "त मीमहे"—इति ‡, इयमु तत्रैव। 'तम्' इन्द्रम् 'नः' अस्माकम्, ये 'पूर्वे' 'पितरः' पितृगणाः, 'सप्त' सप्तसङ्ख्याकाः, ये पुराणेषु पठ्यन्ते। अथ वा 'सप्त' 'सृप्ताः', पूर्वतर मस्माल्लोकादमुं लोकम्, ते च 'नवग्वाः' नवगतयः§, अभिनवा हि तेषां गतिः ;—अर्द्धमासेऽर्द्धमासे भवति पितृयज्ञं प्रत्यागन्तुम्। अथ वा नवनीतगतयः ‖ नवनीते हि तेषां मनसो गतिर्भवति, — इद मस्माकं स्यादिति ; "स्वयं विलीनं पितॄणाम्"—इत्युक्तम्¶। 'विप्रासः'—इति, विप्राः = प्राप्तप्रज्ञाः, पितृलोकेऽवस्थिताः। 'मतिभिः' 'अभिवाजयन्तः' स्तुवन्त आसते। किंलक्षणं पुनरिन्द्रं मतिभिरभिवाजयन्त आसते? इति, उच्यते ;— 'नवद्दाभम्' योऽभिव्यापनमात्रेणापि दभ्नोति, कि

---

* १भा० ४१८पृ० १५ पं०।

† "त मु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयन्तः। नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठा मद्रोघवाचं मतिभिः शविष्ठम् ॥"—इति ऋ० सं० ४, ९, १२, २।

‡ ऋ० सं ४, ९, १२ २। इहाप्यनुपदं दर्शयिष्यति (१४३पृ० १०पं०)।

§, ‖ "नवगतयो नवनीतगतयो वा"—इति प० दे० का० ११. ९, ७।

¶ "नवनीतेनाभ्यञ्जन्ति,—आज्यं वै देवानां सुरभि घृतं मनुष्याणा मायुतं पितृणां नवनीतं गर्भाणाम्"—इत्यादि ऐ० ब्रा० १, १, ३।

मुत वेधम ? तम्। 'ततुरिम्' यस्य त्वरणशीलः, तम्। 'पर्वतेष्ठाम्' यस्य मेघस्थायी, तम्। 'अद्रोघवाचम्' यस्य चाद्रोग्धव्या वाक् अनतिक्रमणीया, तम्। 'शविष्ठम्' यस्य बलिष्ठः, तम्। य एवङ्गुणविशिष्ट इन्द्रः, तं मतिभिरभिवाजयन्त आसते, सोऽस्माक मिदं नाम करोत्वित्येव माशीर्योज्या॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च योऽभ्यशनेन दभ्नोति, स नचद्दाभ इत्युच्यते॥

"अस्कृधोयुः(११)"—इति *, अनवगतम्। "अकृध्वायुः"—इत्यवगमः। "कृधु"—इति ह्रस्वनाम"†; तद्धि "निकृत्तम्" इव "भवति", ह्रस्वत्वात्। तस्य अकारेण प्रतिषेधे कृते 'अकृधु'—इति भवति। "त मींमहु इन्द्रं मस्य०——०हरिवो मादयध्वै"‡। 'तम्', वय मात्मनः पुत्रम् 'ईमहे' याचामहे। 'हरिवः!' त्वाम्। 'इन्द्रम्' ईश्वरम्। आह;—यः किंलक्षणः पुत्रः? इति, उच्यते;—सः 'अस्य' 'रायः' धनस्य परिपालने भोगे च समर्थः। किंलक्षणस्य पुनर्धनस्य? इति, 'पुरुवीरस्य' बहुवीरैस्तद्वतः, 'नृवतः' च दासैस्तद्वतः, 'पुरुक्षोः' च बहुनिवासस्य, अनेकप्रकारस्येत्यर्थः। न च परिपालनसमर्थ एव यः केवल मल्पकालः, त मीमहे; किन्तर्हि? 'यः' च 'अस्कृधोयुः' अकृध्वायुः, दीर्घायुरित्यर्थः। 'अजरः' च, यो दृढशरीर इत्यर्थः। 'स्ववाम्' च, यः सुष्ठु शत्रुणा मीरयिता। यः

* १भा० ४२८ पृ० १९ पं०।

† १भा० (२९९, २९७ पृ०) २अ० २ख० (९)।

‡ "त मींमहु इन्द्रं मस्य रायः पुरुवीरस्य नृवतः पुरुक्षोः। यो अस्कृधोयुरजरः स्ववान् त मा भर हरिवो मादयध्यै॥"—इति ऋ० सं० ४, ९, १२, २।

एवङ्गुणविशिष्टः पुत्रः 'तम्' 'आ भर' आहर। 'हरिवो मादयध्यै' अस्माक मात्मनश्च मदनाय तर्पणायेत्यर्थः॥ एव मत्र "अवृधायुः"— इत्यनेन दीर्घायुरुच्यते, तस्याभीष्टत्वात्, प्रश्नस्यारूप्याच्च॥

"निसृम्भाः(११)"—इति *, अनवगतम्। "निश्रथ्यहारिणः"— इत्यवगमः; निश्रथ्यया दृढया गत्या हरन्तः॥ ४ (२)॥

आजासः पूषणं रथे निसृम्भास्ते जनश्रियम्। देवं वहन्तु बिभ्रतः॥ आवहन्त्वजाः पूषणं रथे निश्रथ्यहारिणस्ते† जनश्रियं जातश्रियं बृबदुक्थो महदुक्थो वक्तव्य मस्मा उक्थ मिति बृबदुक्थो वा। बृबदुक्थं हवामहे इत्यपि निगमो भवति ऋदूदरः सोमो मृदूदरो मृदुरुदरेष्विति वा। ऋदूदरेण सख्या सचेयेत्यपि निगमो भवति। ऋदूपे इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः। पुलुकामः पुरुकामः। पुलुकामो हि मर्त्य इत्यपि निगमो भवति। असिन्वती असंखादन्त्यौ॥ असिन्वती बप्सती भूर्यत्त इत्यपि निगमो भवति। कपनाः‡ कम्पनाः क्रिमयो§ भवन्ति। मोषथा वृक्षं कपनेव

* १भा० ४२९ पृ० ८ पं०।

† "निश्रृथ्यहारिणस्ते" क, ख, ग। 'निश्रियहारिणस्ते"—इति रोथ्-सम्पादितयोः C. D पुस्तकयोः पाठः।

‡ "कपना" क, ख, ग।

वेधस इत्यपि निगमो भवति। भाऋजीकः प्रसितभाः। धूमकेतुः समिधा भाऋजीक इत्यपि निगमो भवति। रुजाना नद्यो भवन्ति रुजन्ति कूलानि। सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुरित्यपि निगमो भवति। जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दूनोतेर्वा*। क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षतीत्यपि निगमो भवति। परि घ्रंसमोमना वां वयो गात्। पर्यगाद्वां घ्रंस महरर्वनेनान्नम् † ॥५(४)॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥६, १-

"अजासः पूषणं ०——० वहन्तु बिभ्रतः"‡। भरद्वाजस्यार्षम्। 'आ वहन्तु' 'अजासः' अजाः, अश्वाः। 'निहृष्टाभाः' "निश्रयणहारिणः"§। य एवंलक्षणा अश्वाः, ते आवहन्तु 'पूषणं' देवं 'रथे' व्यवस्थितं 'बिभ्रतः' धारयमाणाः। 'जनश्रियम्' "जातश्रियम्" उद्भूतश्रियमित्यर्थः॥ एव मत्र समानविभक्त्यन्तत्वात् 'अजासः'—इत्यमेत "निहृष्टाभाः"—इत्येतदश्वविशेषणम्। सति चाश्वविशेषणत्वे "निश्रयणहारिणः"|| शीघ्रहारिणः, तस्याभीष्टत्वादागमनस्य॥

"हृषदुक्थः(१२)"—इति ¶, अनवगम। "महदुक्थः"—इति, "वक्तव्यम् अस्मै उक्थम्—इति वा" शब्दसमाधौ। "हृषदुक्थं हवा-

* "दूनोतेर्वा" क, ख; म।

† "महरर्वनायान्नम्"—इति च-पुस्तकमात्रे, इतौ प्राधान्यतया च स्वीकृतः।

‡ ऋ० सं० ४, ८, २१, ९।

§,|| "निश्रयणहारिणः"—इति क ह० पाठः।

¶ १भा० २२९ पृ० १४ पं०।

महे ०——० मवसे*"। कण्वपस्यार्षम्†। प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणस्य शस्त्रे द्व्यशीतिषु च महाव्रते शस्यते। "उक्थम्"—इति शस्त्र मुच्यते‡, तद् यस्य वृहत् महत्, स वृबदुक्थः; अथवा तद् यस्य वक्तव्यम्, स वृबदुक्थः। तं 'वृबदुक्थम्' इन्द्रम्, 'हवामहे' वय माह्व-यामहे, एतस्मिन् कर्मणि। 'सृप्रकरस्नम्' सृप्रबाहुम्, दीर्घबाहुम् 'ऊतये' अवनाय, रक्षणाय आत्मनः। 'साधु कृण्वन्तम्' साधुकारिणम्, नित्यकाल मेवास्य जगतः साधु करिष्यामीत्यभिप्रायम। 'अवसे' तस्यैव तर्पणाय, त मागतं सन्त मेतस्मिन् कर्मणि तर्पयिष्याम इत्ये-तेनाभिप्रायेणाह्वयामहे॥ एव मत्र 'हवामहे'—इत्यनेन सम्बन्धात् "वृबदुक्थः = महदुक्थः, वक्तव्योक्थो वा"—इत्युपपद्यते। य एव हि महदुक्थो भवति, वक्तव्योक्थो वा स एव सुतरा माह्वयत इति॥

"ऋदूदरः(१४)"—इति§, अनवगतम्। "मृदूदरः"—इत्यवगमः। "सोमः" अभिधेयः। ऋदूदरेण सख्या ०——० प्रतिरमेम्यायुः"॥। प्रगाथस्येय मार्षम्। त्रिष्टुप्। सौमी। सोमेन्द्रस्य श्यामाकस्य चरोः याज्यैषा, सोमचायिनः प्रायश्चित्तेष्टौ। 'ऋदूदरेण' मृदूदरेण सोमेन;

* "वृबदुक्थं हवामहे सृप्रकरस्न मूतये। साधु कृण्वन्त मवसे॥" - इति ऋ० सं० ६, २, ९, ५।

† मेधातिथेरार्ष मिति वक्तव्ये कण्वपस्यार्ष मिति भ्रमादुक्त मिव अनुक्रमणीवि-रोधात् सायणविरोधाच्च। तथाह्यनुक्रमणिका— 'प्रकृतानि त्रिंशन्मेधातिथिः"— इति, "काण्वो मेधातिथिरृषिः"—इति च सायणः (ऋ० सं० ६, २, १, १.)

‡ "उक्थ्यं वक्तव्यप्रशंसम्"—इति पं० द्वै० का० ११, २, १०। पुरस्ताच्च (१भा० २१२ पृ०द्रष्टव्यम्।

§ १भा० ४१० पृ० १पं।

‖ "ऋदूदरेण सख्या सचेय यो मा न रिष्येद्धर्यश्व पीतः। अयं यः सोमो न्यधा-य्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेम्यायुः॥"—इति ऋ० सं० ६, ४, ११, ५

म्हद् हि सोमस्योदरम्, सुषिरत्वात्। अथ वा म्हदुरस्य मुदरे स्यात्—इत्येव माम्नास्यते, पाठभिर्वंमनाशङ्कया। तस्मात् म्हदूदरः सोमः, स पुनरेष म्हदूदरः मन्मृदूदर इत्युच्यते, तेन म्हदूदरेण। 'सख्या' समानख्यानेनैव केन चित् पुरुषेण, मित्रेण 'सचेय' संसचेयम्, संसेवेयम्। पुनरागामिषु 'यः' सोमः 'मा' मां 'न रिष्येत्' न हिंस्यात्, 'पीतः' सन्। यथाह मेतेन सोमेनाहिंसितः, तथा सचेयम्। हे 'हर्यश्व!' इन्द्र! सोमस्वामिन्! एतदस्तु नः। किञ्च 'अयं यः सोम.', 'न्यधायि अस्मे' निहितोऽस्मास्वासीत्। येनेमा मापद मापादिताः स्मो वमनद्वारेण। 'तस्मै' तदर्थम्। तेनास्माक मायुषो यदवखण्डनं कृतम्, तत्प्रतिपूरणाय। 'इन्द्रम्' 'प्रतिरम्' प्रतीर्णं मनवखण्डितं सर्वम् 'आयुः' 'एमि' याचामीत्यर्थः। सोमवमनवैगुण्यात् आयुषश्छेद माशङ्कमान इन्द्रं दीर्घ मायुर्ययाच यजमानाय॥ एत्र मस्मिन् "म्हदूदरः = सोमः" प्रकरणात्, शब्दसारूप्याच्च॥

"म्हदूपे(१५)"—"इति*, उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः"—"म्हदूपे चिद्दूदूधा"—इत्यत्र †॥

"पुलुकामः(१६)"—इति ‡, अनवगतम्। "पुरुकामः"—इत्यवगमः। "इमं नु सोम मन्तितो ० —— ० कामो हि मर्त्यः" §।

* १भा० ४३० पृ० ५पं०।

† अत्रैवाध्याये ६ पा० ४ख०।

‡ १भा० ४२० पृ० ११ पं०।

§ "इमं नु सोम मन्तितो हृत्सु पीत मुप ब्रुवे। यत् सी मागश्चकृमा तत्सु मृळतु पुलुकामो हि मर्त्यः॥"—इति ऋ० सं० १, ४, २२, ५।

अगस्त्य-लोपामुद्रासंवादे अन्तेवासी ब्रह्मचारी इमां सोमीं स्तुती मपश्यत्। 'इमम्', अहम् 'सोमम्' 'अन्तितः' अन्तिके अवस्थितम् 'उप'गम्य चेतसा 'ब्रुवे'। न च बहिरन्तिकेऽवस्थित मुपब्रुवे, किन्तर्हि? 'पीतं' सन्तं 'हृत्सु' एव, स्व एव हृदयेऽवस्थित मुपब्रुवे।—"यत् सी मागश्चकृमा"। 'यत्' 'सीम्' सर्वतः सर्वप्रकारम् 'आगः चकृम' पापं कृतवन्तो वयम्। 'तत्' अयं सोमः 'सुमृडतु' सुष्ठु सुखविधि-परिणामं करोतु। किं कारणम्? इतः,— यस्मात् 'पुलुकामो हि' बहुकामो हि 'मर्त्यः'। स बहुकामत्वात् मनुष्यस्वाभाव्यात् अवश्य मागः करोति, तदयं पीतः सोमः शमयत्वित्यभिप्रायः॥ एव मत्र 'पुलुकाम'-शब्देन पुरुकामो बहुकाम उच्यते, 'मर्त्य'-शब्दसामा-नाधिकरण्यात् साहचर्याच्च ॥

"असिन्वती(१०)"—इति *, अनवगतम्। "असङ्खादन्त्यौ"—इत्यर्थप्रतीतिः। "अपश्यं मस्य ०——० भृर्यन्तः"†। वैश्वानरस्याग्नेः सौचीकस्य वा वाजम्भरस्य वा सप्तेरिय मार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी। 'अपश्यम्' अहम्। भगवतः अग्नेः 'महतः', 'महित्वम्' माहाभाग्यम्। 'अमर्त्यस्य' अमरणधर्मिणः। 'मर्त्यासु' मरणधर्मिणीषु, 'विक्षु' मनुष्य-प्रजासु इत्यर्थः। आह;—किम्पुनस्तन्माहाभाग्यम्? इति, उच्यते,—'नाना' भावेनैते 'हनू' हननसमर्थे ज्वाले अवस्थिते 'विभृते' विविध मिव धृते सत्यौ 'सम्भरेते' एकत्र हरेते हवींषि दारूणि वा। सम्भृत्य च 'असिन्वती' "असङ्खादन्त्यौ" असङ्खादन्त्याविव; अथ वा असम्पूर्णा-

---

* १मा० ४३० पृ० १६ पं०।

† "अपश्यं मस्य महतो महित्व ममर्त्यस्य मर्त्यासु विक्षु। नाना हनू विभृते [illegible]

यन्त्यावित्र। अनेन प्रकारेण ग्रीष्मं 'बप्सती' भक्षयन्त्यौ। 'भूरि' अपि दारुजातं तृणजातं वा;— यत् 'अत्तः' भक्षयतः; न च श्राम्यतः। एतदस्य माहाभाग्य मह मपश्य मस्मिन् मनुष्यलोके इति। इनुरूप-सम्बन्धात्* बह्वीष्वपि ज्वालासु द्विवचन मेव स्थितम्॥ एव मथ इनुसम्बन्धात् "अश्विन्वती = अमङ्गादन्त्यौ"—इत्युपपद्यते॥

"कपनाः(१८)"—इति †, अनवगतम्। "कम्पनाः"—इति शब्द-समाधिः। "क्रिमयः भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम्। "अभ्राजि शर्द्धो ०——० मेषथा सुगम्" ‡। श्यावाश्वस्यात्रेयस्यैव मार्षम्। मारुती। जगती। दाशरात्रिके त्रिवृत्स्तोमे प्रथमेऽहन्याग्निमारुते विनियुक्ता। "प्रशर्द्धायेत्याग्निमारुतः"—इति सूत्रणात् §। 'अभ्राजि' भ्राजते। 'वः' 'मरुतः!', तत् 'शर्द्धः' तद्बलम्। 'यत्' येन बलेन 'अर्णसं' मेघं वृद्धम्, उदकपूर्णम्, अनु प्रविश्य 'मोषथ' मुष्णीथ यूयम्; निरुदकं कुरुतेत्यभिप्रायः। कथम्पुनर्मोषथ? इति।—"वृक्षं कपनेव वेधसः"। 'कपनाः' "कम्पनाः" "क्रिमयः"॥ इव, 'वेधसः' वेद्धारः; यथा वृक्ष मनु प्रविश्य क्रिमयोऽन्तर्गतं दारुचूर्णं रसं वा मुष्णन्ति, एवं यूय मुदकं मुष्णीथ। अथ वा हे 'वेधसः' मेधाविनः! इति मरुद्वि-षय मेतत् सम्बोधनं स्यात्। यस्माद् यूय मेवमादिना प्रभावेन युक्ताः,

* "इनुरूपकसम्बन्धात्"—इति ख०।

† १अ० ४२० ष० १५ पं०।

‡ "अभ्राजि शर्धो मरुतो यदर्णसं मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः। अध स्मा नो अरमतिं सजोषसश्चक्षुरिव यन्त मनु नेषथा सुगम्॥"—इति ऋ० सं० ४, २, १५, १।

§ "प्रशर्धायेति पञ्चदशर्चं इममं स्तोमम्० ——०मारुत्या यजेत आ० १. ११.) इति"—इति ऋ० सं० ५, ४, इमनस्तोमारम्भे सा० भा० द्रष्टव्यम्।

‖ "क्रमयः"—इति ख-ह०।

अर्थेतस्माद् कारणात् अस्माक मेव 'अरमतिम्' अलमतिम्, पर्याप्त-मतिम्, परिसमाप्तविद्यं यजमानं स्वकृतेनैव कर्मणा विद्यया वा यन्तम् इतो लोकादमुं लोकं 'सुगं' शोभनगमनं स्थानम्, यूय मपि 'अनु नेषथ' हे 'सजोषसः' सहप्रीताः! गमनानुग्रहेऽस्य वर्त्तध्व मित्यभिप्रायः। कथञ्च पुनर्नेषथ? 'चक्षुरिव' यथा गच्छतः पुरुषस्य चक्षुर्गमनानुग्रहे वर्त्तते, एव मनुनेषथैनं सुग मिति॥ एव मत्र वृक्षसम्बन्धात् "क्रिमयः = कम्पनाः"; ते हि वृक्षं मुष्णन्ति, मोष-यन्ति च कम्पयन्ति च यं खादन्ति, स्वय मेव वा कम्पन्ते चलन-स्वाभाव्यात्॥

"आश्चजीकः(१९)"—इति *, अनवगतम्। "ऋजुभाः"—इत्य-वगमः। "प्रसिद्धभाः"—इति पर्यायशब्देन निर्वचनम्॥ "देवो देवान् परिभू०——० वाचा यजीयान्" †। आङ्गस्य हविर्द्धानस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। 'देवः' त्वं दानादिगुणयुक्तः। हे भगवन्! अग्ने! 'देवान्' 'परिभूः' सर्वतो भवसि। 'ऋतेन' यज्ञेन सहितः। तदुक्तम्,—"अग्ने नेमिरराँ इव देवांस्त्वं परिभूरसि"—इति ‡। यस्त्व मेवम्प्रभावः, तं त्वां ब्रवीमि;—'वह' प्रापय 'नो हव्यं' देवान् प्रति। 'प्रथमः' यस्मात् त्वं मनुष्यहोतार मपेक्ष्य, तस्मादेतत् कुरु। 'चिकित्वान्' स्व मधिकार मेतं जानान इत्यभिप्रायः। 'धूमकेतुः' धूमप्रज्ञानः,

* १भा० ४३१ पृ० ३ पं०।

† "देवो देवान् परिभूर्ऋतेन वहा नो हव्यं प्रथमश्चिकित्वान्। धूमकेतुः समिधा भाऋजीको मन्द्रो होता नित्यो वाचा यजीयान्॥"—इति ऋ० सं० ७, ६, ११, १।

‡ ऋ० सं० ४, १, ५, ६।

धूमध्वजो वा। 'समिधा' समिन्धनेन 'भाऋजीकः' प्रसिद्धभाः। 'मन्द्रः' मदनः, तर्पयिता देवानाम्। 'होता' आह्वाता 'नित्यः'; इतरं मनुष्यहोतार मपेक्ष्याग्निरेव नित्यो होता *। 'वाचा' वागधिदेवताभावेनावस्थितः †। 'यजीयान्' यष्टृतरः,—मनुष्यहोतार मपेक्ष्य। एव मत्र "भाऋजीकः = प्रसिद्धभाः"—इत्युपपद्यते॥

"रुजानाः(१०)"—इति ‡, एतदेकं पदम्, अनवगतम्। 'रुजत्यः'—इत्यवगमः। "नद्यो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम्। "रुजन्ति कूलानि"—इति हेतुनिर्द्देशः॥ "अयोद्धेव दुर्मदः०——०इन्द्रशत्रुः" §। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। अग्निष्टोमे निष्केवल्ये शस्यते। 'अयोद्धा इव' यथा कश्चित् अयोद्धा, 'दुर्मदः' दुर्मत्तः—वाङ्मात्रसारः। आह,—स यथा किं करोति? इति, उच्यते;—'आ हि जुह्वे' आह्वयतीत्यर्थः। क माह्वयति? 'महावीरम्' महाविक्रान्तम्, 'तुविबाधम्' बहूनां शत्रूणां बाधितारम्, 'ऋजीषम्' ऋजीषिण मित्यर्थः। तदुक्तम्,—"ऋजीषी वज्री"—इति ‖। त मेवम्प्रभाव मिन्द्र माहूय मोघो 'नातारीत्' इतरवद्दुर्मदः स तर्त्तुं शक्नोति। 'अस्य' इन्द्रस्य 'समृतिं' समागमं 'वधानां' प्रहाराणाम्, अतरमाणः या एताः नद्यः, 'संरुजानाः' ऊर्मिभिः कूलानि वहन्त्यो रुजन्ति, ताः प्रति विशीर्यमाणः

* "अग्निर्वै देवानां होता, तस्मैतद्धोतृषदनं यदुत्तरवेदी नाभिः"—इति ऐ० ब्रा० १, ५, १।

† "वाग् वा अनुष्टुप्"—इत्येवमादि च द्रष्टव्यम् ऐ० ब्रा० १, ५, १।

‡ १भा० ४२१ पृ० ९ पं०।

§ "अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषम्। नातारीदस्य समृतिं वधानां सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः॥"—इति ऋ० सं० १, २, २०, १।

‖ पृ० १८ पृ० २१ पं०।

'पिपिषे' 'इन्द्रशत्रुः' इन्द्रस्य शातयितव्य इत्यर्थः । एव मत्र शब्दार्थोपपत्तेः "मद्यः = इजानाः"—इत्युपपद्यते ॥

"जूर्णिः(२१)"—इति *, अनवगतम् । जवनाद् वा, द्रवणाद् वा, द्रवनाद् वा—इति शब्दसमाधयः । शक्तिः अभिधेया । "जवतेर्वा" गत्यर्थस्य जूर्णिः, "द्रवतेर्वा" गत्यर्थस्यैव जूर्णिः, "दुनोतेर्वा" हिंसार्थस्यैव जूर्णिः ॥ "प्रप्रा वो अस्मे ० —— ० जूर्णिर्न वक्षति" † । पुरुच्छेपस्यार्षम् । अतिशक्वर्यतिच्छन्दाः । पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये शस्यते । 'प्र'ब्रवीमि हे स्तोतारः ! प्रब्रूत अस्मै । 'स्वयशोभिः' आत्मीयैः यशोभिः संयुक्ताः स्तुतीः । किं कारणम् ? यस्मादेष 'इन्द्रः' स्तुतः 'ऊती' अविता, रक्षिता 'परिवर्गे' सङ्ग्रामे ; यत्र हि प्राणाः परिवृज्यन्ते वियुज्यन्ते, तत्र अय मस्माकं रक्षिता भवति ‡ । 'दुर्मतीनाम्' *पापमतीना मस्मच्छत्रूणां* हन्ता भविष्यति । त मेत मेवङ्गुणविशिष्ट मिन्द्रम् 'दरीमन्' दारयितृतमं दुर्मतीनां पुनःपुनः स्तुतः । आह —कथं पुनरसावस्माकं रक्षिता भविष्यति ? इति, उच्यते ;—'स्वयं' 'सा' § 'रिषयध्यै' रेषणाय भविष्यति ; किञ्चिदप्यकृत्वास्माक मिन्द्रप्रभावात् स्वय मेव विनश्यतीत्यभिप्रायः ; का पुनरसौ ? इति,— "या नं उपेषे अत्रैः" । 'या' अस्मान् 'उपेषे' उप आगच्छति 'अत्रैः'

* १भा० ४३१ पृ० ८ पं० ।

† "प्रप्रा वो अस्मे स्वयशोभिरूती परिवर्ग इन्द्रो दुर्मतीनां दरीमन् दुर्मतीनाम् । स्वयं सा रिषयध्यै या नं उपेषे अत्रैः । हतेमसन्न वक्षति क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति ॥"—इति ऋ० सं० १, १, १०, २ ।

‡ "भविष्यति"—इति क ।

§ 'सा शक्तिः शत्रुसेना वा'— इति क०-पु०-टीप्पनी ।

अदनैः रक्षोभिः प्रक्षिता, सा। "क्षुते मस्य वक्षति" *। 'ईम्'—इत्यनर्थकः। 'क्षता' सती इन्द्रेण 'न' 'वक्षति' †। अस्मान् प्रति 'चिन्ना' अपि च तैः पुनरादरेणापि रक्षोभिः 'जूर्णिः' जवसम्पन्नापि सती शक्तिः, 'न वक्षनि'‡; अस्मान् प्रति न प्राप्स्यतीत्यर्थः॥ एव मत्र क्षेपणसम्बन्धात् "जूर्णिः = शक्तिः"—इत्युपपद्यते॥

"ओमना(२१)"—इति §, अनवगतम्। "अवनाय"—इत्यवगमः। "युवोः श्रियं॰—॰मोमना वां वयो गात्" ‖। वसिष्ठ स्यैव मार्षम्। त्रिष्टुप्। आश्विनौ। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे अश्विनौ! 'युवोः श्रियम्'। युवयोः या श्रीः तां 'परि अवृणीत' सर्वतः सम्भजत 'योषा'। आह,—कतमा? इति, उच्यते;—'सूरो दुहिता' सूर्यस्य दुहिता। कदा तां श्रिय मुषःसञ्ज्ञिका इव मवृणीत? 'परितक्म्यायाम्' रात्र्याम्, ऊर्द्ध मर्द्धरात्रात्; स ह्यश्विनोः कालः ¶। किञ्च "यद् देवयन्त मवथः शचीभिः" यस्माद् 'देवयन्तं' देवान् यष्टु मिच्छन्तम् यजमानम् 'अवथः' 'शचीभिः' स्वैः कर्मभिः। तेन कारणेन 'वां' 'परि अगात्' परिगच्छति। सर्वासु दिक्षु यजमानैर्दीयमानं युवां प्रति 'वयः' "अन्नं" हविर्लक्षणम्, 'घ्रंसं परि' प्रति अहनि प्राप्ते इत्यर्थः। पूर्वाह्णोह्यश्विनोर्यागकाल

*, †, ‡ अत्र सर्वत्रैव 'वक्ष्यति'—इति सयकारपाठः ख॰-पुस्तके।

§ १आ॰ ४३१४० १०पं॰।

‖ "युवोः श्रियं परि योषावृणीत सूरो दुहिता परितक्म्यायाम्। यद्देवयन्त मवथः शचीभिः परि घ्रंस मोमना वां वयो गात्॥"—इति ऋ॰ सं॰ ५, ५, १९, ४।

¶ "तयोः काल ऊर्द्ध मर्द्धरात्रात्"—इति दै॰ का॰ १२, १, १।

तदुक्तम्,—"प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वम्"—इति*। क मर्थं पुरस्कृत्य वयोऽन्नं गच्छति? 'योमना' "अवनाय" तर्पणायेत्यर्थः। एव मथाश्विनोर्हविःसम्प्रदानसम्बन्धात् 'योमना'—इत्यस्य शब्दस्य "अवनाय"—इत्येव विपरिणाम उपपद्यते॥

के चिदत्र "अवनेनान्नम्"—इत्येव मधीयते भाष्यम्†। तेषां योजना,—"अवनेन" तर्पणेन भवतो निमित्तभूतेन 'पर्यगात्' "अन्नम्" इति॥

केचित् "अनेनान्नम्"—इत्येव मधीयते भाष्यम्‡। तेषाम्,—"अनेन" मन्त्रेण "अन्नं" परिगच्छतीति योजना स्यादिति॥ ५(४)॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

प्रथमः पादः॥ ६, १॥

॥ द्वितीयः पादः॥

उपलप्रक्षिण्युपलेषु प्रक्षिणात्युपलप्रक्षेपिणी वा (इन्द्र ऋषीन् पप्रच्छ दुर्भिक्षे केन जीवतीति तेषा मेकः प्रत्युवाच शकटः§ शाकिनी गावो जाल मस्यन्दनं वन मुदधिः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तय इति सा निगद व्याख्याता)॥ १॥

---

* ऋ० सं० ४, ४, १८, १।

† क-ख-ग-ङ-पुस्तकेषु दृश्यत एव।

‡ मत्सगृहीतपुस्तकेषु रायगृहीतपुस्तकेषु च नैवं क्वचिदपि।

§ "शकटं"—इति पाठः।

‖ कश्मीरपिठक्रमागतपाठो न दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु।

"उपलप्रक्षिणी(२१)"—इति *, अनवगतम् । "सक्तुकारिका" अभिधेया; सा हि "उपलेषु" यवान् "प्रक्षिणाति" हिनस्ति । एव मस्योपलप्रक्षिणीशब्दस्याप्रतीयमानार्थस्य विग्रहेणार्थप्रतीतिरवगमः। अथ "वा" "उपलेषु" "प्रक्षेपिणी" स्यात्, उपलेषु तप्तेषु भर्जनार्थं यवान् प्रक्षिपति ; सा हि गौडेषु प्रसिद्धा। उपलान् वा यवेभ्यः प्रक्षिपति विचिनोतीत्यर्थः। सेयम् 'उपलप्रक्षेपिणी' सती 'उपलप्रक्षिणी'—इत्युच्यते ॥ १ (५) ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना । नानाधियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ कारुरह मस्मि कर्त्ता स्तोमानां ततो भिषक् तत इति सन्ताननाम पितुर्वा पुत्रस्य वोपलप्रक्षिणी सक्तुकारिका नना नमतेर्माता वा दुहिता वा नानाधियो नानाकर्माणो वसूयवो वसुकामा अन्वास्थिता स्मो गाव इव लोक मिन्द्रायेन्दो परि स्रवेत्यध्येषणा। आसीन ऊर्द्ध्वा मुपसि क्षिणाति । उपस्थे प्रकलविद्वणिग् भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्च । दुर्म्मिषासः प्रकलविन्मिमाना इत्य् पि निगमो भवत्यभ्यर्द्धयज्वाभ्यर्द्धयन्यजति । सिषक्ति पूषा अभ्यर्द्धयज्वेत्यपि निगमो भवतीष्टं इष्टिषे । ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्नित्यपि .

* १भा० ४९१४० ११पं० ।

निगमो भवति। श्रोणस्य स्रयणस्य। मुहुः श्रोणस्याश्विना कण्वायेत्यपि निगमो भवति ॥ २ (६) ॥

"कारुरहं ततो ०——० मेन्द्रायेन्दो परि स्रव"*। शिशुराङ्गिरसः, तस्यैव मार्षम्। पङ्क्तिः। ऐन्द्री। स्वदुष्कृतास्मृत्या किलापरिस्रवति सोमे पापसङ्कीर्त्तनादात्मशुद्धिर्भविष्यतीति मन्यमान आत्मान मेव निर्दिशन्नाह;—'अहं' तावत् कस्मिंश्चिदनादिकाले परेषां 'कारुः' स्तोमकर्त्ता स्तुतीनां प्रयोक्ता यज्ञकर्मणि होतृत्वेनावस्थितो वहिर्वा यस्मात् प्रियवक्ता लौकिकाभिर्वाचायुक्तिभिर्जीविकापरतया। 'ततः' मम पिता पुत्रो वा 'भिषक्' आसीत्, ब्रह्मा†; स हि प्रायश्चित्तरोगे उत्पन्ने यज्ञस्य भेषजं करोति। यदुक्तम्,—"भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद् ब्रह्मा भवति"‡। इतरो लौकिको वा भिषक्। "ततः— इति सन्ताननाम; पितुर्वा पुत्रस्य वा"§। पितुर्हि सकाशात् पुत्रः तन्यते‖। एव मपादाने कारके 'ततः' पिता; पुत्रः पुनः तन्यते अयं 'ततः', कर्मणि कारके।

* ऋ० सं० ७, ५, १५, ३।

† ब्रह्मा ऋत्विग्विशेषः, स च सर्वेषा मृत्विजां कार्यद्रष्टा त्रिवेदविद् भवति। तथाच—"यदेतत् त्रय्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्व मकरोत्"—इत्यादि (ऐ० ब्रा० ५, ५, ७)। "समुद्रोऽसि विश्वव्यचाः"—इत्यादि (ता० ब्रा० १, १, ४.) च द्रष्टव्यम्। शु० वा० सं० ५, ३३. अपि द्रष्टव्या।

‡ "यज्ञस्य हैष भिषग् यद् ब्रह्मा यज्ञायैव तद् भेषजं कृत्वा हरति"—इत्यादि ऐ० ब्रा० ५, ५, ९।

§ "स पितर मेत्याब्रवीत् त्वां ह वाव मह्यं तताभाक्षुरिति"—इति ऐ० ब्रा० ५, २, ९। किञ्च "स तथेत्युक्त्वा पुत्र माक्रन्दयामास ततायं वै मह्यं त्वा मददाबलस्याह मिमं यजा इति"—इति ऐ० ब्रा० ७, २, ९।

‖ "प्रजा वै तन्तुः, प्रजा मेवास्मा एतत् सन्तनोति"—इति ऐ० ब्रा० ३, १, ११।

'उपलप्रक्षिणी' सक्तूनां पेष्ट्री; "दासी पिनष्टि"—इति श्रुतम्। इतरेषां सक्तूनां पेष्ट्री। 'नना' "माता" समासीत्; सा हि स्तनसम्प्रदानाद्युपकारार्थं मपत्यं प्रति नता भवति। "दुहिता वा" नना स्यात्; सापि हि परिचर्य्यार्थं पितुः प्रह्वीभवति †। यस्मिन् पक्षे पिता भिषक्, तस्मिन् पक्षे नना-शब्देन मातोच्यते; यस्मिन् पुनः पक्षे पुत्रो भिषक्, तस्मिन् पक्षे नना-शब्देन दुहितो-च्यते। ते वय मेव मनादिकाले कस्मिंश्चिद् जीविकाप्रधानाः सन्तः 'नानाधियः' "नानाकर्माणः", यथोक्तेन क्रमेण कारुरह मित्येव-मादिना 'वसूयवः' "वसुकामाः"; कथं नाम वसु लभेमहि, येन प्राणधारणं स्यादिति। एतेनाभिप्रायेण "अनु गा इव तस्थिम" अन्वास्थिताः स्मो लोक मिमम्। कथम्पुनरन्वास्थिताः स्मः? इति,—गाव इव; यथानेकैरुपकारप्रकारैर्लोक मन्वास्थिता गावः, एव मन्वास्थिताः स्मो वय मपीमं लोकम्। स त्वम् 'इन्दो!' विज्ञायैतदनेन स्वदुरितानुकीर्त्तनेन क्षयितकल्मषाः स्म इति मन्यमानः, एतस्माद् दशापवित्राद् 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम् 'परि स्रव'; अस्माभिरेव मध्येष्यमाणः कथं वा नपरिस्रविष्यसीत्यभिप्रायः॥ एव मत्र "उपलप्रक्षिणी = सक्तु-कारिका", शब्दार्थोपपत्तेरित्युपपद्यते॥

"उपसि(२४)"—इति ‡, अनवगतम्। "उपस्थे"—इत्यवगमः।

* 'धाना-सक्तु-करम्भादीनाम्'—इति ख० पु० टीप्पनी। "तथा हि सवनानां रूपम्'—इत्यादि ऐ० ब्रा० २, ९, ५ द्रष्टव्यम्।

† 'नना" १भा० ७४, ९० पृ० द्र०।

‡ १भा० ४२१ पृ० १पं०।

"प्रक्तो जगार०——०मन्वेति भूमिम्" *॥ वसुकस्य इन्द्रपुत्रस्य आर्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। महाव्रते महत्वतीये शस्त्रे शस्यते। 'पक्तः' पादतः रश्मिभिः इतः लोकात् यदादित्यो 'जगार' भक्षितवानुदकम्, तद् इन्द्रो मध्यस्थाने 'आसीनः' 'प्रत्यञ्चम्' आत्मानं प्रत्यञ्चितं प्राप्तम्, तेन भगवतादित्येन 'शीर्ष्णा' उत्सृष्टम् 'अत्ति' स्वीकरोतीत्यर्थः। तदेव मसौ स्वीकृत्य चतुर्षु वार्षिकेषु मासेषु पृथिवीलोकनिवासिनां जनानां 'शिरः प्रतिदधौ' शिरस उपरि दधाति। 'वरूथं' वरतर मुदकम्†। एव मयमिन्द्रो जगदुपकाराय प्रतिसंवत्सरम् एतां द्युलोकाख्यां गाम् आदित्योपसृष्टाम्, 'ऊर्द्धाम्' उपर्यवस्थिताम्, अन्तरिक्षलोके आसीनः 'उपसि' उपस्थे, आत्मन उपस्थाने, अन्तरिक्षलोके 'क्षिणाति' प्रचारयति। यच्च प्रचारयति, तदिमं लोकं प्रति पुनरुत्सृजति। तत् तेनोत्सृष्टं 'न्यक्' नीचैर्वर्षभावेन आगच्छति। ततः 'उत्तानां भूमिं' यथानिम्नम् 'अन्वेति'॥ एव मत्र "उपसि" —इत्यस्य शब्दसारूप्यात् अर्थोपपत्तेश्च "उपस्थे"—इत्येवार्थप्रतीतिः॥ "अपि वा शिर आदित्यो भवति"—इत्युक्तम्‡, तस्मात् 'शीर्ष्णा' —इत्यत्रोपपद्यते शिरस्त्व मादित्यस्य॥

"प्रकलवित्[२५]"—इति§, अनवगतम्। 'प्रकलावित्'—इत्यवगमः। "वणिग्भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। स हि "कलाश्च वेद प्रकलाश्च"।

* "पक्तो जगार प्रत्यञ्चमत्ति शीर्ष्णा शिरः प्रतिदधौ वरूथम्। आसीन ऊर्द्धामुपसि क्षिणाति न्यङ्ङुत्ताना मन्वेति भूमिम्॥"—इति ऋ० सं० ७, ७, १०, २।

† १भा० २०९ पृ० (१०), २११पृ० (१०) द्रष्टव्यम्।

‡ २भा० ४११पृ० ११पं०।

§ २भा० ४२१ पृ० ३पं०।

कलासम्बन्धेनैवेह प्रकला उच्यन्ते, कला एव ह्यपेक्ष्य प्रकला भवन्तीति; यथा,—अधिष्ठान मपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठान मिति। “इन्द्रेणैते तृत्सवो० ——० भोजना सुदासे”*। वसिष्ठस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। महाव्रते निष्केवल्ये दक्षिणे पक्षे शस्यते। ‘इन्द्रेण’ ‘एते’ ‘तृत्सवः’ दारयितव्याः मेघाः, ‘वेविषाणाः’ पुनः पुनः व्याप्यमानाः, ‘आपः न’ आप इव ‘सृष्टाः’ केन चित्, ‘अधवन्त’ अगच्छन्। ‘नीचीः’ नीचै-रित्यर्थः। उच्चैर्गतय एते सन्तः इन्द्रबलान्नीचैर्गतयः संवृत्ता इत्यभि-प्रायः। किञ्च; ‘दुर्मित्रासः’ सुमित्राण्यपि सन्तो ये अतिसन्धान-पराः, ते पुनर्दुर्मित्राः। के पुनस्ते? इति,—‘प्रकलविदः’ वणिज इत्यर्थः। ते यथा अभिद्रोहबुद्ध्या किञ्चिद् द्रव्य मल्पं ददति, एव मेते मेघाः पूर्व मल्पोदकदातारो भूत्वा अधुनेन्द्रबलोद्यताः सन्तः ‘जहुः’ ‘विश्वानि’ सर्वाण्यशेषाणि ‘भोजना’ भोजनान्युदकानि† ‘सुदासे’ राजनि, यजमाने वा कल्याणदाने‡॥ एव मल्पोदकाल्प-दानोपमासम्बन्धात् “प्रकलविद् = वणिग्”—इत्युपपद्यते॥ अवयव-प्रत्यवयवादिकलाः प्रकला-शब्देनोच्यन्ते, तेषु च वणिगेव निपुणो भवति, गणितकुशलत्वात्; न तथान्य इति॥

“अभ्यर्द्धयज्वा(२९)”—इति §, अनवगतम्। अभ्यर्द्धयन् अभिवर्द्धयन्

---

* “इन्द्रेणैते तृत्सवो वेविषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः। दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाना जहुर्विश्वानि भोजना सुदासे”—इति ऋ० सं० ५, २, २७, ५।

† १भा० २११ पृ०, २२७ पृ० धननामसु (१८); १भा० २९१ पृ० ११पं० “भो-जनानीति वा धनानीति वा”।

‡ “एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण वसिष्ठः सुदासं पैजवन मभिषिषेच तस्मा-दु सुदाः पैजवनः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयायाश्वेन च मेध्येनेजे”—इति ऐ० ब्रा० ८, ४, ७।

§ १भा० ४२१ पृ० ८ पं०।

यो यजति। अभ्यर्द्धयतिरच दानार्थः। "मिम्यच येषु ०——० अध्वनि प्रविक्ते"*। ऋजिश्वा नाम भारद्वाजः, तस्यैव मार्षम्। वैश्वदेवे सूक्ते। त्रिष्टुप्। हे मरुतः! 'येषु' युष्मासु 'रोदसी' देवी, रुद्रस्य पत्नी 'मिम्यच' पुनः पुनरेकतां गच्छति। "इयचति, मियचति"—इति गति गतिकर्मसु पठितम्†। यश्च युष्माकं मध्येऽवस्थितः 'सिषक्ति' सेवते, 'पूषा' सूर्यः रश्मिभिः 'अभ्यर्द्धयज्वा' अभिवृद्धदानः। ते यूय मेवङ्गुणयुक्ता उच्यध्वे। श्रुत्वा 'हवम्' आह्वानम् 'यत् ह याथ' यदा यूय मायाथ अस्मान् प्रति, तदा 'भूमा' बहूनि बलानि, ध्वजाग्राणि वा 'रेजन्ते' कम्पन्ते। एतस्मिन् 'अध्वनि' अन्तरिक्षे। 'प्रविक्ते' विविक्ते, विस्तीर्णे इत्यर्थः॥ एव मत्र "पूषा अभ्यर्द्धयज्वा"; स हि स्वरश्मिपोषं पुष्यन्, भूतान्याभिमुख्येन वृद्ध्या योजयन्नभिमतानार्थान् भूतेभ्यो ददाति॥

"ईक्षे(२१)"—इति‡, अनवगतम्। "ईशिषे"—इत्यवगमः। "नुवत्त इन्द्र नृतमाभि ०——० महि क्षुरं बृहन्तम्" §। भरद्वाजस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। व्यूढस्य दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीये शस्ते शस्यते। 'नृवत् ते' यथा केचिदुत्पन्नप्रणयाः कश्चिदीश्वरं मनुष्यं स्तुतिभिः सम्भजेरन्, एवं वयं त्वां 'नृतमाभिः' मनुष्यतमयोग्याभिः 'ऊती' अवन्तीभिः तर्पयन्तीभिः स्तुतिभिः 'वंसीमहि' सम्भजेमहि।

* "मिम्यच येषु रोदसी न देवी सिषक्ति पूषा अभ्यर्द्धयज्वा। श्रुत्वा हवं मरुतो यद्ध याथ भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्ते॥"—इति ऋ० सं० ४, ८, ८, ५।

† १भा० २२९, २३० पृ० गतिकर्मसु १०, ११ पं० (११), (१२) टीप्पनी द्रष्टव्या।

‡ १भा ४३१ पृ० १२ पं०।

§ "नृवत्त इन्द्र नृतमाभिरूती वंसीमहि वामं श्रोमतेभिः। ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन् धा रत्नं महि स्थूरं बृहन्तम्॥"—इति ऋ० सं० ४, ९, ८, ५।

'वामं पार्थिवं' वननीयं धनम्। 'श्रोमतेभिः' श्रवणीयतमैः शब्दैः। केन पुनरर्थेन वंसीमहि ? इतः,—यस्मात् 'ईक्षे' ईशिषे, त्वम्, 'वस्वः' वसुनः, धनस्य ; 'उभयस्य' उभयलक्षणस्य,—दिव्यस्य पार्थिवस्य च वसुनः। त्वम्, हे राजन्! 'धाः रत्नम्' देहि धनम्। कीदृशं पुनर्देहि? 'महि' महत्, वस्तुभूतम्; 'स्थूरं' बहु बृहन्तञ्च बहुकार्यं यत् स्यात्, तद् देहि ॥ एव मत्र वसुसम्बन्धात् 'ईक्षे'—इत्येष शब्दः "ईशिषे"—इत्येव मुपपद्यते ॥

"चोष्णस्य[२८]"—इति*, अनवगतम्। "च्यवनस्य"—इत्यवगमः। "युवं श्यावाय०——० अध्यधत्तम्" †। कक्षीवत आर्षम्। आश्विनी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'युवं' युवां हे 'अश्विनौ!' 'श्यावाय' राज्ञे 'रुशतीं' ज्वलितरूपां श्रियम् 'अदत्तम्'। युवा मेव च महतः 'चोष्णस्य' "च्यवनस्य" निवासस्य दातारौ 'कण्वाय' ऋषये। किञ्च, 'प्रवाच्यं' प्रकर्षेण वचनीयं श्रोतव्यं तत् 'वाम्' युवाभ्यां 'कृतम्', हे 'वृषणौ!' वर्षितारौ यत् 'नार्षदाय' ऋषये वधिरीभूताय 'श्रवः' श्रोत्रम् 'अध्यधत्तम्' अधिकं दत्तवन्तौ स्थः॥ एव मत्र दानसम्बन्धा-धिकाराच्छन्दसारूप्याच्च "चोष्णस्य = महतः"—इति प्रतीयत॥

"वीष्णस्य[२८]"—इति एके मन्यन्ते। तत् पुनरनुपपन्नम्, "च्यवनस्य"—इति हि भाष्यकारो निराह॥ २ (६)॥

* १भा० ४३१ पृ० १९ पं०।

† "युवं श्यावाय रुशतीमदत्तं महः क्षोणस्याश्विना कण्वाय। प्रवाच्यं तद् वृषणा कृतं वां यन्नार्षदाय श्रवो अध्यधत्तम्॥"—इति ऋ० सं० १, ८, १४, २।

अस्मे ते बन्धुः* । वयं मित्यर्थः। अस्मे यातं नासत्या सजोषाः । अस्मानित्यर्थः । अस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः । अस्माभिरित्यर्थः । अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन्। अस्मभ्यं मित्यर्थः। अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु। अस्मदित्यर्थः । ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे। अस्माकं मित्यर्थः । अस्मे धत्त वसवो वसूनि । अस्मास्वित्यर्थः । पाथोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम् । श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथ इत्यपि निगमो भवत्युदक मपि पाथ उच्यते पानात् । आ चष्ट आसां पाथो नदीना मित्यपि निगमो भवत्यन्न मपि पाथ उच्यते पानादेव। देवानां पाथ उप वक्षि विद्वानित्यपि निगमो भवति । सवीमनि प्रसवे। देवस्य वयं सवितुः सवीमनीत्यपि निगमो भवति । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । त्व मग्ने सप्रथा असीत्यपि निगमो भवति । विदथानि वेदनानि । विदथानि प्रचोदयन्नित्यपि निगमो भवति ॥ ३ (७) ॥

"अस्मे(१९)"—इति †, एतत् पदं सर्वविभक्त्यन्तम्। तस्मादनेकार्थम्। एक मेव ह्येतच्छन्दस्कं सप्तस्वपि विभक्त्यर्थेषु वर्त्तते, प्रकरणादिवशात् तस्य नियमो भवति। तद्यथा,

* "अस्मे ते बन्धुः" म० ।
† १भा० ४१२ पृ० १पं०

प्रथमायास्तावत्,—"अस्मे ते बन्धुः"*; "वय मित्यर्थः"। "तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णः परमेण पशुना क्रीयसे सहस्रपोषं पुष्यन्ती। अस्मे ते बन्धुः पुषेयम्"—इति †। सोमक्रयण्या द्रव्या-पाकरणमन्त्रेषु अजायाः एषोऽपाकरणमन्त्रः। सोच्यते;—हे अजे! 'तपसः' अग्नेः त्वं 'तनूः' शरीरम् 'असि'; "अग्नेर्ह्येषा अजा"—इति-श्रुतम्‡, "स एता एभ्यः प्ररोचयत्"—इति § च, तस्मादुपपद्यते अग्नेस्तनुत्व मजायाः। 'प्रजापतेः' 'वर्णः' वरणीया त्वम्। 'सहस्रपोषम्' अस्माकम्। 'पुष्यन्ती' एतस्मिन् कर्मणि अङ्गभाव मुपेहि। एव मजा मभिष्टुत्य अधुना सोमं ब्रवीति;—हे सोम! अनेन परमेण श्रेष्ठेन पशुना 'क्रीयसे'। किं कारणम्? 'अस्मे' "वयम्" 'ते' तव 'बन्धुः' बन्धवः, विनियोक्तार इत्यभिप्रायः॥ एव मत्र प्रथमान्तेन 'बन्धु'-शब्देन सामानाधिकरण्यात् 'अस्मे'—इत्यस्य "वयम्"—इत्येवं प्रथमया विपरिणाम उपपद्यते॥

द्वितीयायास्तावत्,—"अस्मे यातं नासत्या सजोषाः"; "अस्मा-नित्यर्थः"। "आ श्येनस्य०——० उषसो व्युष्टौ" ||। कक्षीवत आर्षम्। त्रिष्टुप्। आश्विनी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'आ

* य० वा० सं० ४, २१।

† "अग्नेस्तनूरसि"—इति च द्रष्टव्यम् (य० वा० सं० १, १५; ५, १)।

‡ "आग्नेयो वाव सर्वः पशुः"—इति ऐ० ब्रा० २, १. ६।

§ "अतएव छागमीव आग्नेयो रराट पुरस्तात्"—इति य० वा० सं० २४, १।

|| "आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजोषाः। हवे हि वां मश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उषसो व्युष्टौ॥"—इति ऋ० सं० १, ८, १९, ९।

यातम्' 'अस्मे' "अस्मान्" प्रति। हे 'नासत्या' नासत्यौ! 'अश्विना' अश्विनौ! कथञ्च पुनरायातम्? 'श्येनस्य' पक्षिणः 'जवसा' जवेन वेगेन, 'नूतनेन' नवतमेन। परिश्रान्तस्य हि श्येनस्यापि मन्दतरो जवो भवति। 'सजोषाः' मया सह प्रीयमाणौ, परस्परेण वा। 'वां' युवाम्। कस्मात्पुनरेवं ब्रवीमि? इतः,— यस्मात् 'हवे हि वाम्' आह्वयामि युवाम्। न वृथैव आह्वयामि; किन्तर्हि? 'रातहव्यः' दत्तहव्यः; युवा कु[illegible]य 'उत्कृष्ट मेतद्धव्यं मया। तौ युवा मेतद् विज्ञाय 'शश्वत्तमायाः' आत्यन्तिकतमायाः 'उषसः' 'व्युष्टौ' व्युच्छेदन-काले आह्वयमानावागच्छतम्॥ एव मत्र "आयातम्"—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्मात्"-इत्येवं द्वितीयया विपरिणाम उपपद्यते॥

तृतीयायास्तावत्,—"अस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः";"अस्माभिरित्यर्थः"। "भूरि चकर्थ०——०यद्ग्राम" *। इन्द्रमरुत्संवादे मरुता मार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। महाव्रते च व्यूढस्य दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते। इन्द्र उच्यते,—स त्वं 'भूरि' बहु 'चकर्थ' कृतवानसि कर्म, तस्मिंस्तस्मिन् सङ्ग्रामे। तत्पुनः 'युज्येभिः' एव 'अस्मे' "अस्माभिः" एव संयुक्तः, 'समानेभिः' समानैः, 'पौंस्येभिः' बलैः। हे 'वृषभ' वर्षितः! नैकाकीत्यभिप्रायः। किञ्च; वय मपि 'भूरीणि' बहूनि कर्माणि 'कृणवाम' तस्मिंस्तस्मिन् सङ्ग्रामे। हे

* भूरि चकर्थ युज्येभिरस्मे समानेभिर्वृषभ पौंस्येभिः। भूरीणि हि कृणवामा शविष्ठेन्द्र क्रत्वा मरुतो यद्वशाम॥"—इति ऋ० सं० १, २, १५, १।

'शविष्ठ' बलिष्ठ! 'इन्द्र!'। न च केवलं वाङ्मात्रेणैतद् ब्रूमः; किन्तर्हि? 'कृत्वा' एव कर्मणैव। तत् सम्पादयामः, 'यद् वश्मः' यत् कामयामहे इत्यर्थः॥ एवमत्र "युज्येभिः"—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्माभिः"—इति तृतीयया विपरिणाम उपपद्यते॥

चतुर्थ्यास्तावत्,—"अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन्"; "अस्मभ्यमित्यर्थः"। "अस्मे प्र यन्धि०——०इन्द्र शिप्रिन्"*। घोरस्याङ्गिरसस्यैव मार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। जातकर्मणि विनियुक्ता। 'अस्मे' "अस्मभ्यम्" 'प्र यन्धि' देहि। हे 'मघवन्' धनवन्! 'इन्द्र!' 'ऋजीषिन्!' 'रायः' धनस्य, 'विश्ववारस्य' सर्वा आपदो यद् धनं वारयति तस्य, 'भूरेः' बहुनः, यस्य अधिपतिः त्वम्, तस्य अभिलषितां मात्रां देहि। किञ्च; 'अस्मे' "अस्मभ्यम्" 'शतं शरदः' शतं वर्षाणि 'जीवसे' जीवनाय 'धाः' देहि। 'अस्मे' "अस्मभ्यम्" 'वीरान्' पुत्रान् 'शश्वतः' दीर्घायुषः देहि। हे 'शिप्रिन्!'॥ एवमत्र "अस्मे प्र यन्धि"—इत्यनेन याच्ञार्थेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्मभ्यम्"—इति चतुर्थ्या विपरिणाम उपपद्यते॥

पञ्चम्यास्तावत्,—"अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु"; "अस्मद्दित्यर्थः"। "तस्य वयं०——० सनुतर्युयोतु"†। गर्गस्य भारद्वाजस्यार्षम्। षष्ठे मण्डले ऐन्द्री, त्रिष्टुप्। पुनरपि चेय मेव काक्षीवतः

* "अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन्निन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरेः। अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छश्वत इन्द्र शिप्रिन्॥"—इति ऋ० सं० ३, ९, १०, ५।

† "तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम। स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु॥"—इति ऋ० सं० ४, ७, २१, १।

सुकीर्त्तिनामा, तेन इदमेव सूक्तं दृष्टम्। षष्ठे चाहनि पृष्ठ्यस्य, विश्वजिति चेयं तृतीये सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। 'तस्य' इन्द्रस्य 'यज्ञियस्य' यज्ञार्हस्य 'वयम्' 'सुमतौ' शोभनेऽध्यवसाये 'स्याम'। 'अपि' चास्य 'भद्रे' भन्दनीये स्तुत्ये 'सौमनसे' शोभनसङ्कल्पे मनसि नित्य मेव स्याम। 'सः' 'सुत्रामा' इन्द्रः, 'स्ववान्' धनवान्, 'अस्मे' "अस्मत्तः" 'आराच्चित्' दूरतर मपनीय 'द्वेषः' द्वेष पापम्, ततः 'सनुतः' स्वन्तर्हितं कृतं यथा तं न पश्येम तथा; 'युयोतु' नाशयत्वित्यर्थः। एत मत्र 'द्वेषः'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्येतस्य "अस्मत्"—इत्येवं पञ्चम्या विपरिणाम उपपद्यते॥

षष्ठ्यास्तावत्,—"ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे"; "अस्माकमित्यर्थः"। "आ नो भर ०——० वसूनाम्"*। "उदृहरत्तः"†—इत्यस्या एवेय मनन्तरा। 'आ भर' आहर। 'नः' अस्मभ्यम्। हे 'इन्द्र!' 'भगम्' भजनीयं धनराशिम्, 'द्युमन्तं' दीप्तिमन्तम्। आहृत्य चास्मभ्यं देहि। तथा प्रभूतं देहि, यथा भुक्तशेषस्य 'प्ररेके' अतिरेके सति 'नि दधीमहि'। 'ते' तव स्वभूतस्य 'देष्णस्य' दानस्येत्यर्थः। कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि,—प्रभूतं देहीति? इतः,— यस्मात् 'ऊर्व इव' यथा वडवामुखेऽवस्थितः ऊर्वोऽग्निः, अपः पिबन् 'पप्रथे' प्रथते, एव मयम् 'अस्मे' "अस्माकम्" 'कामः' प्रथते विस्तीर्यते। 'तम्' 'आ' आभिमुख्येन 'पृण' पूरय 'वसूनाम्' हे 'वसुपते!'॥ एव मत्र

---

* "आ नो भर भगमिन्द्र द्युमन्तं नि ते देष्णस्य धीमहि प्ररेके। ऊर्व इव पप्रथे कामो अस्मे तमा पृण वसुपते वसूनाम्॥"— इति ऋ० सं० ३, १, ४, ४।

† पृ० १२० ४० ४ प० द्रष्टव्या।

'कामः पप्रथे'—इत्यनेन सम्बन्धात् आत्मविषयत्वात् आशिषः 'अस्मे' —इति "अस्माकम्"—इत्येवं षष्ठ्या विपरिणाम उपपद्यते॥

सप्तम्यास्तावत्,—"अस्मे धत्त वसवो वसूनि" *। अत्र 'धत्त'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'अस्मे'—इत्यस्य "अस्मासु"—इत्येवं सप्तम्या विपरिणाम उपपद्यते॥ सप्तदशेऽध्याये "सुगावो देवाः सुपथाः"—इति शेष उच्यत एव †॥

"पाथः(१०)"—इति ‡, अनवगतम्, अनेकार्थञ्च। "अन्तरिक्षम्" तावत् पाथ उच्यते। तत् पुनरेतत् "पथा व्याख्यातम्"; "पन्थाः पततेर्वा"—इत्यत्र §। "यत्रा चक्रुरमृता० —— ०मित्रावरुणोत सूर्यैः" ‖। वसिष्ठस्यार्षम्। अस्याः प्रथमोऽर्द्धर्चः सौर्य इति प्रतिजज्ञे शौनको मैत्रावरुणो द्वितीय इति। एवं ह्याह;—"स्तुषः सौर्या हि गीयन्त उदेतीत्यर्द्धपश्चमाः"—इति ¶। 'यत्र' यदा 'अस्मे' सूर्याय 'चक्रुः' कृतवन्तः 'अमृताः' देवाः 'गातुं' गमनमार्गम्, उदयादारभ्य यावदस्तमय इति, यदाचाय मारब्धः सूर्यः 'श्येनो न' श्येन इव 'दीयन् अन्वेति' दीयमानः गच्छन् 'पाथः' "अन्तरिक्षम्" तेन मार्गेण। अथ तदा आरभ्य 'प्रति विधेम' 'वां' प्रतीत्य चेतसा युवाम्।

* य० वा० सं० ८, १८।

† याक्कीयस्यैतस्य भाष्यस्य द्वादशे इति यावत्। प० दै० का० ११, ४, ८।

‡ १भा० ४११ पृ० ११ प०।

§ १भा० २४६ पृ० ५पं०।

‖ "यत्रा चक्रुरमृता गातुमस्मै श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः। प्रति वां सूर उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हव्यैः॥—इति ऋ० सं० ५, ५, ५, ५।

¶ ऋ० सं० ७, ४, ८. सूक्तारम्भे पायणीयं द्रष्टव्यम्।

'उदिते' सूर्ये 'विधेम' परिचरेम वयम्। हे 'मित्रावरुणौ!' 'नमोभिः' नमस्कारैः 'उत' अपि च 'हव्यैः'॥ एवं मन्त्र 'श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः'—इत्यनेन सम्बन्धात् "पाथः=अन्तरिक्षम्"—इत्युपपद्यते ॥

अपठितं मेतदन्तरिक्षनामसु *, इति अप्रतीतार्थम्। अथ वैव मन्वया स्यात्;—प्रथमस्यार्द्धर्चस्यार्थः सूर्यप्रधानत्वात् उत्तरार्द्धर्चो निराकाङ्क्ष एव। 'यत्र' यस्मिन् नभसः प्रदेशे 'गातुं' कृतवन्तः, 'अस्तृताः' देवाः सूर्यस्य। तेन एव प्रदेशेन 'श्येनः' इव 'दीयन्नन्वेति' अनुगच्छति 'पाथः' न तां भयदा मीश्वरोऽपि सन्ततिक्रामतीत्यर्थः॥

"उदक मपि पाथ उच्यते": "पानात्"। "अभि वो देवीं॰ ——॰ उग्रः सुहस्रचक्षाः" †। वसिष्ठस्यार्षम्। व्यूढस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि तृतीये सवने वैश्वदेवशस्त्रे शस्यते। हे ऋत्विजः! 'अभि' वदामि 'वः',—एनां 'देवीं धियं' यूयम् एतान् विश्वान् देवान् 'प्रति दधिध्वम्' धारयध्वम्। किञ्च; "प्र वो देवत्रा वाचं कृणुध्वम्"। 'प्र' ब्रवीमि च एतत् 'देवत्रा' देवगामिनीम् एतां 'वाचं' स्तुतिलक्षणाम् 'कृणुध्वम्'। किञ्च; "आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुणः"। वरुणोऽपि देवः आदित्यः, 'आचष्टे' इव, प्रकथ-

* १अ॰ १४ ख॰ १अ॰ ३ख॰(१)—(१६)।

† "अभि वो देवीं धियं दधिध्वं प्र वो देवत्रा वाचं कृणुध्वम्॥ आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुण उग्रः सहस्रचक्षाः॥"—इति ऋ॰ सं॰ ५, २, १५, ९-१०। न चैवेयं ऋक् चतुष्पदा; अपि त्विमे द्वे द्विपदे, "प्र शुक्रा पञ्चाधिका वैश्वदेवं त्वाद्या एकविंशतिर्द्विपदाः"—इत्यनुक्रमणीवचनात्, "चोदयित्री सूनृतेति द्विपदा (९, ९.)"—इत्याश्वलायनशासनाच्चेति।

यतीव जनानां वर्षम्, तत्सृजत् 'आसां' 'नदीनां' स्वभूतम्, उदकं 'पाथः'। किंलक्षणः पुनर्वरुणः? आचष्टे;—'उग्रः' उद्गूर्णः, 'सहस्रचक्षाः' बहुदर्शन इत्यर्थः॥ एव मत्र 'पाथः'-शब्देन "उदकम्" —इत्युच्यते, नदीसम्बन्धात्॥

"अन्न मपि पाथ उच्यते"; "पानादेव"। "वनस्पते रशनया ०—— ० द्यावापृथिवी हवं मे" *। आप्री-सूक्ते वाध्र्यश्वस्य सुमित्रस्येय मार्षम्। हे 'वनस्पते!' 'रशनया' 'नियूय' निबध्य 'देवानाम्' एतत् स्वभूतं 'पाथः' अन्नं हविर्लक्षणम् 'उप वक्षि' समीपं वहसि 'विद्वान्' जानानः। कस्मात् पुनरेवं ब्रवीमि? इतः;— यस्मात् 'स्वदाति' स्वादयति, सः 'देवः' त्वयोढ़ानि एतानि 'हवींषि'। यानि 'क्षणवत्' अकरोत्, एष यजमानः। वनस्पति मेव मुक्त्वा पुनर्द्यावापृथिव्यावाह;— हे 'द्यावापृथिव्यौ!' 'वां' युवा मपि 'अवताम्' अवगच्छताम्, एनं 'हवम्' आह्वानं 'मे' मम॥

"सवीमनि(२१)"—इति †, अनवगतम्। "प्रसवे"—इत्यवगमः। "देवस्य वयं० —— ० चाम्नि भूमनः" ‡। भरद्वाजस्यार्षम्। जगती। गवामयने चतुर्विंशं नाम द्वितीय मह:, तत्रेयं तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे शस्यते। 'देवस्य' 'सवितुः' सर्वार्थप्रसवितुस्तस्य वयं 'सवीमनि' 'श्रेष्ठे' प्रसवे सर्वार्थाभ्यनुज्ञाने, नित्यकालं 'वयम्' एव 'स्याम'।

* "वनस्पते रशनया नियूया देवानां पाथ उप वक्षि विद्वान्। स्वदाति देवः कृणवद्धवींष्यवतां द्यावापृथिवी हवं मे॥"—इति ऋ० सं० ८, १, ११, ५।

† १भा० ४२२पृ० १८ पं०।

‡ "देवस्य वयं सवितुः सवीमनि श्रेष्ठे स्याम वसुनश्च दावने। यो विश्वस्य द्विपदो यश्चतुष्पदो निवेशने प्रसवे चासि भूमनः॥"—इति ऋ० सं० ४,१,१५, १।

'वसुनश्च' धनस्य च 'दावने' दाने श्रेष्ठे प्रवृत्ते, वय मेव सश्चारः स्याम। हे सवितः! 'यः' त्वं 'विश्वस्य' सर्वस्यास्य 'द्विपदः' मनुष्यादेः, 'यः' 'चतुष्पदः' गवादेः, 'भूमनः' भूम्नः, 'निवेशने' च स्थितौ, 'प्रसवे च' सृष्टौ, प्रभुः 'असि'*। तस्य तव एवङ्गुणविशिष्टस्य प्रसवे च दाने च वय मेव अङ्गभूताः स्यामेति॥ एव मत्र 'सवितुः'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'सवीमनि'—इत्यस्य "प्रसवे"—इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते॥

"सप्रथाः[१२]"—इति †, अनवगतम्। "सर्वतः पृथुः"—इत्यवगमः। "त्व मग्ने सुप्रथा॰——॰ वि तन्वते" ‡। सुतम्भरस्येय मार्षम्। गायत्री। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे अग्ने! त्व मेव 'सप्रथाः' "सर्वतः पृथुः" विस्तीर्णः। 'जुष्टः' च आसेवितो यजमानैः। 'होता' आह्वाता देवानां भवसि। 'वरेण्यः' वरणीयः सर्वव्यापि। किं बहुना 'त्वया' एव हेतुभूतेनैते यजमानाः एनं 'यज्ञं' 'वितन्वते' विविधं तन्वते, विस्तारयन्ति। एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "सप्रथाः = सर्वतः पृथुः"—इत्युपपद्यते॥

"विदथानि[१३]"—इति §, अनवगतम्। "वेदनानि"—इत्यवगमः। "होता देवो॰——॰ प्रचोदयन्" ‖। विश्वामित्रस्यार्षम्।

---

* 'प्रसवे च' सृष्टौ, प्रसूतः' क।

† १भा॰ ४२४ पृ॰ २ पं॰।

‡ "त्व मग्ने सुप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः। त्वया यज्ञं वि तन्वते॥"—इति ऋ॰ सं॰ ४. १, ५, ४।

§ १भा॰ ४२४ पृ॰ ५ पं॰।

‖ "होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया। विदथानि प्रचोदयन्॥"—इति ऋ॰ सं॰ २, १, १९, १

गायत्री। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। अग्नीषोमप्रणयने* विनियुक्ता। 'होता' आह्वाता, 'देवः' अग्निः, 'अमर्त्यः' अमरणधर्मा, 'पुरस्तात्' अस्य यज्ञकर्मणः, सोमस्य वा प्रणीयमानस्य 'एति' गच्छति, 'मायया' स्वया प्रज्ञया। एषाम् ऋत्विजाम् 'विदथानि' विज्ञानानि 'प्र' प्रकर्षेण 'चोदयन्' अनुगच्छन्नित्यर्थः॥ एवमच शब्दसाहूप्यादर्थोपपत्तेश्च "विदथानि = वेदनानि"—इत्युपपद्यते॥ २ (७)॥

आयन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत। वसूनि जाते जनमान ओजसा प्रति भागं न दीधिम॥ समाश्रिताः सूर्यं मुपनिष्ठन्ते अपि वोपमार्थे स्यात् सूर्यं मिवेन्द्र मुपतिष्ठन्त इति सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः† स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च तं वयं भाग मनुध्यायामौजसा बलेनौज ओजतेर्वौजते-र्वाशीराश्रयणाद्वाश्रपणाद्वाशीरिति वा। इन्द्राय गाव आशिर मित्यपि निगमो भवति। सा मे सत्याशीर्देवेष्विति च‡॥ ४§॥

* 'अग्नीषोमप्रणयने' क।

† "विभक्ष्यमाणाः" क, ख, ग।

‡ "सत्याशीर्देवानिति च"—इति ह०-सम्मतः

§ नेह खण्डसमाप्तिः क-ख-पुस्तकयोः।

"आयन्तः[१४]"—इति *, अनवगतम्। "समाश्रिताः"—इत्येव मर्थप्रतीति। "आयन्त इव०——० न दीधिमः" †। बृहती। नृमेधस्य आङ्गिरसस्येय मार्षम्। अनर्घराति मितीय मनन्तरा चास्याः‡ महाव्रते बृहतीसहस्रे विनियोगः। 'आयन्त इव सूर्यम्' इवोऽनर्थक एतस्मिन् प्रथमेऽर्थे। "समाश्रिताः" समन्तादाश्रिताः 'सूर्यम्' "उप तिष्ठन्ते" रश्मयः। किम्? इति,—"विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत"। 'इत्'—इत्यनर्थक एव। 'विश्वा' विश्वानि "सर्वाणि" 'इन्द्रस्य' "धनानि", सूर्यस्य स्वभूतानि, उदकानि, तेन प्रवृत्तानि "विभज्यमाणाः" विभक्तु मिच्छन्तः। अथ "वा" 'इत्'— इत्ययम् "उपमार्थे स्यात्", नानर्थकः। आह;— कथम्? इति, उच्यते;—"सूर्य मिवेन्द्र मुपतिष्ठन्ते" यथा सूर्य महन्यहनि रश्मय उपतिष्ठन्ते, एवं मध्यस्थान मिन्द्र मुदकेश्वर मुपतिष्ठन्ते। तस्य "इन्द्रस्य" स्वभूतानि "सर्वाणि धनानि" उदकानि तेन प्रवृत्तानि, आत्मनो जनानां वा विभक्तु मिच्छमानाः। (किञ्च§) "वसूनि जाते जनमान ओजसा"। यथेन्द्र आदित्यो वा|| 'वसूनि' धनानि 'जाते' "च" उत्पन्ने च 'जनमाने' "जनिष्यमाणे च," स्वेन 'ओजसा' ऐश्वर्य-"बलेन" "विभजति"। तथैव यथाविभक्तः तेन, "तं" 'भागं' भूतानि उपजीवन्ति, तदैश्वर्यानुप्रवृत्त्यैव। यत एव मतो "वयम्" अपि "तम्" एव 'भागं' 'प्रति'

* १आ० ४२४ पृ० ७प०।

† ऋ० सं० ६, ७, २, २।

‡ ऋ० सं० ६, ७, २, ४। "प्रगाथं प्रत्यवदधाति"—इति ऐ० ब्रा० ५, १०।

§ नास्त्येतत् क-पुस्तके।

|| "यथेन्द्रस्य आदित्यो" क।

'न दीधिमः' । अत्र 'न'-इत्यनर्थकः, अनेर्वा स्थाने । "तं वयं भाग मनुध्यायामः"-इति भाष्यकारो निराह ॥ एव मत्र 'आयन्त इव सूर्यम्'-इति सूर्यसम्बन्धात् रश्मयोऽध्याहृताः, रश्मिसम्बन्धाच्च 'आयन्तः'-इत्येष शब्दः, समाङावुपसर्गावध्याहृत्य "समाश्रिताः" -इत्येव मुपमार्थे भवतीत्युपपद्यते ॥

"ओजः",-"ओजतेर्वा" वृद्ध्यर्थस्य (चु० अ० प०); "उब्जतेर्वा" न्यग्भावार्थस्य (तु० प०) * ॥

"आशीः(२५)"-इति †, अनवगत मनेकार्थञ्च । "आश्रिरम्"-इत्यर्थप्रतीतिः । या यजमानस्य व्रतधुक्, ता माश्रिरं दुहन्ति । एतस्मिन् पक्षे दध्यभिधेयम्; तेन हि सोम उपश्रीयते, तस्मात्तदाश्रिरमित्युच्यते । अथ"वा" "आश्रपणात्"; ईषद्धि तच्छृतं भवति दधिभावात् ॥

"अथ" पुनः या "इयम्,-इतरा आशीः"? इयम् "आशास्तेः" आङ्पूर्वस्य शास्तेः (अदा०प०) अभिलाषार्थस्य ॥

"इन्द्राय गाव०——० त्रिदत्" ‡। प्रियमेधस आङ्गिरसस्येय मार्षम्। मध्यमे रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्ता। 'इन्द्राय' 'वज्रिणे' अर्थाय 'गावः' 'आश्रिरं' श्रपणार्थं पयः, यज्ञे पुनः 'दुदुह्रे' । 'मधु' मध्वास्वादम्। 'यत्' 'सीम्' सर्वतः 'उपह्वरे'

---

* १भा० ८९, ११२ पृ० १ख० ११ख० (४२); २१५ पृ० २ख० ८ख० (१)। "ओजस्क बलतेजसोः"-इति कवि० ।

† १भा० ४२४ पृ० १०पं० ।

‡ "इन्द्राय गाव आश्रिरं दुदुह्रे वज्रिणे मधु । यत् सी मुपह्वरे विदत् ॥"-इति ऋ० सं० ६, ५, ९, १ ।

उपगूढे ऊधःप्रदेशे, दोग्धा 'अविदत्' तत् सर्व्वैर्दुदुहे ॥ एव मच गो-सम्बन्धात् 'आशीः'-शब्देन "आशिरम्" उच्यत इत्युपपद्यते ॥

"अथैव मितराशीराशास्ते:"—इति यदुक्तम्, तचेद मुदाहरणम्; —"सा मे सत्याशीर्द्देवान् * गम्यात्। शृण्वन्तु ते समर्द्धयन्तु। जुष्टात जुष्टतरा पण्यात् पण्यतरा। अहेडता मनसा नु गच्छ यज्ञो देवान् गच्छतु"॥ प्रस्तरे† प्रह्रियमाणे यजमानो जपत्येनम्। 'सा' 'मे' मम 'आशीः', 'सत्या' यथाप्रार्थितेह 'देवान्' 'गम्यात्' प्राप्नोतु। 'शृण्वन्तु' 'ते' देवाः। श्रुत्वा च 'समर्द्धयन्तु'; 'जुष्टात्' अपि 'जुष्टतरा' प्रियादपि प्रियतरा, पण्यादपि 'पण्यतरा' स्तुतादपि स्तुततरा। किञ्च; 'अहेडता मनसा' अक्रोधवता मनसा प्रहितोऽस्माभिः हे प्रस्तर! त्व मपि 'देवान्' 'गच्छ'। 'यज्ञः' अपि 'देवान्' 'गच्छतु'। त्व मपि चान्यं यज्ञम्। तदयं याचामोऽमात्रपि देवान् गम्यात्॥ एव मत्र आशीरेव 'आशीः'-शब्देनाभिधीयते; आशिषो हि देवान् प्रति गमन मभीष्ट मिति ॥ ४ ॥

यदा ते मर्त्तो अनु भोग मानळादिद्‡ ग्रसिष्ठ ओषधीरजीगः॥ यदा ते मर्त्तो भोग मन्वापदथ ग्रसितृतम ओषधीरगारीर्जिगर्त्तिर्गिरतिकर्म्मा§ वा

* "सत्याशीर्द्देवेषु"—इति यास्कीयपाठः सर्व्वत्रैव मूलपुस्तकेषु।

† प्रस्तरो दर्भमुष्टिः। श्रम० को० ३, ३, १९१ श्लो०। "यजमानः प्रस्तरः (ऐ० ब्रा० २, १, ३)"—इत्यादि च द्रष्टव्यम्।

‡ "मानळादिद्" क, ख, ग।

§ "जागर्त्तिर्गिरतिकर्मा" क, ङ। 'जीगर्त्तिर्गिरतिकर्मा" ग।

अणातिकर्म्मा वा सृक्ष्मातिकर्मा वा। मूरा अमूर न वयञ्चिकित्वो महित्व मग्ने त्व मङ्ग वित्से॥ मूढा वयं स्मोऽमूढस्त्व मसि न वयं विद्मो* महत्व† मग्ने त्वं तु वेत्थ शशमानः शंशमानः। यो वां यज्ञैः शंशमानो ह दाशतीत्यपि निगमो भवति। देवो देवाच्या कृपा। देवो देवान् प्रत्यक्तया कृपा कृप् कृपतेर्वा कल्पतेर्वा॥ ॥५(८)॥

"अजीगः(२९)"—इति ‡, अनवगतम्। "अगारीः"—इत्यवगमः। "अर्वा ते०—० ओषधीरजीगः"§। दीर्घतमस इय मार्षम्। अश्वमेधेऽश्वस्तुतौ विनियुक्ता। 'अत्र' एतस्मिन् काले 'ते' तव हे अश्व! 'रूपम्' अश्वम् 'उत्तमम्' उत्कृष्टम् 'अपश्यम्'। 'जिगीषमाणं' जेतु मिच्छमानम् 'इषे' अन्ने जेतव्ये निमित्तभूते 'आ पदे गोः' उपरि भूम्याः शरपथे वेद्यां वा। यज्ञेनापि ह्यन्न मेवामुष्मिंल्लोके जीयते, तस्माद् वेद्या मित्येव मुपपद्यते। किञ्च; 'यदा' यस्मिन् काले 'ते' तव 'मर्त्तः' मनुष्यः 'अनुभोगम्' 'आनट्' प्राप्नोति, वाहयन् वा, अथ परिश्रान्तस्त्वम् 'ओषधीः अगारीः' ओषधीर्गृहीतवानसि गिरसि वा। अन्ये हि प्राणिनः परिश्रान्ताः चरितुं न शक्नुवन्ति, त्वं तु

* "मूल्हा वयं स्मोऽमूल्हस्त्व मसि": क ग। "मूळ्हा वयं स्मोऽमूळ्हस्त्व मसि" ख।

† "महित्व" क, ख, ग।

‡ १भा० ४२५ पृ० १प०।

§ "अर्वा ते रूप मुत्तम मपश्यं जिगीषमाण मिष आपदे गोः। यदा ०—० रजीगः॥"—इति ऋ० सं० २, २, ११, १।

सुतरा मोषधीर्भक्षयसीत्येतदधिकं तव ॥ एव मत्र ओषध्यग्नि-सम्बन्धात् "जिगर्त्तिः, गिरतिकर्मा वा गृह्णातिकर्मा वा"—इत्यु-पपद्यते ॥

"अमूरः(१७)"—इति *, अनवगतम्। "अमूढः"—इत्यवगमः। "मूरा अमूर०—०विश्पतिः सन्" †। चितस्यापस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन्नग्ने! 'अमूर!' अमूढ! 'मूराः' मूढाः 'वयं' स्मः। भवतो माहाभाग्यपरिज्ञानं प्रति मन्दबुद्धित्वात् 'न वयं चिकित्वः' न वयं भवतः प्रभावस्यान्तं विजानीमः। हे 'अग्ने!' 'त्वम्' एव आत्मनो महिमानं "महत्त्वम्" ‡ माहाभाग्यम् 'वित्से' वेत्सि; कस्त्वदन्यो माहाभाग्यस्यान्तं वेत्तु मर्हतीत्यभिप्रायः। किञ्च; 'शये' शयपरिमाणे प्रदेशे उत्तरवेद्याख्ये 'वव्रिः' विशेषात्मा, तव रूपाख्यः 'चरति' समिद्धत्वात् मुहुर्मुहुश्चरति। स त्व मनेन रूपेणोत्तरवेद्या मवस्थितो 'जिह्वया' ज्वालया तानि तानि हवींषि 'अदन्' भक्षयन् 'रेरिह्यते'। 'युवतिं' तां तां माहुतिं पुनः पुनः आस्वादयसि। 'विश्पतिः' विश्वस्य सर्व्वस्य पतिः, मनुष्यपतिर्वा 'सन्' यस्त्व मेवं करोषि हितैषित्वाद् यजमानानाम्, सोऽस्माक मिदं नाम कुर्व्वित्यभिप्रायः॥ एव मत्र 'मूढाः'—इत्यात्मनिन्दाद्वारेण अग्निः "अमूढः"—इत्यनेन स्तूयते इत्यस्य 'अमूर'-शब्दस्य "अमूढः" —इत्येव विपरिणाम उपपद्यते॥

---

* १भा० ४३५ पृ० ५प०।

† "मूरा अमूर न वयं चिकित्वो महित्व मग्ने त्व मङ्ग वित्से। शये वव्रिश्चरति जिह्वयादन्रेरिह्यते युवतिं विश्पतिः सन्॥"—इति ऋ० सं० ७, ५, २१, ४।

‡ 'महित्वम्'— इति ख-मामद्दत्तिपुस्तके।

"शशमानः[२८]"—इति *, अनवगतम्। "शंसमानः"—इत्यव-गमः। "यो वां यज्ञैः०——०गन्त मन्मयु:" †। दीर्घतमस आर्षम्। जगतीच्छन्दः। 'यः' यजमानः, युवां हे मित्रावरुणौ! 'यज्ञैः' निमित्तभूतैः 'शशमानः' "शंसमानः" स्तुवन् 'दाशति' ददाति हवींषि युवाभ्याम्। 'कविः' क्रान्तदर्शनः, 'होता' आह्वाता 'यजति'। 'मन्मसाधनः' मननसाधनः, विज्ञानसाधन इत्यर्थः। आह;—तस्य किम्? इति, उच्यते;—'उपाहृतं गच्छथः' प्रत्यु-पागच्छथः युवाम्, 'वीथः' च 'अध्वरम्' अध्वाश्रितानि हवींषि। वय मपि च एवङ्गुणविशिष्टा एव। यतो ब्रूमः;—'सुमतिं' शोभन-प्रज्ञं यजमानम् अनु लक्ष्य 'अच्छा गिरः' एता अस्माभिरः आभिमुख्येन 'गन्तम्' गन्तु मिच्छथो युवाम्। 'अस्मयू' अस्मान् कामयमानावित्यर्थः॥ एव मत्र 'यज्ञैः शशमानः'—इति यज्ञसम्ब-न्धात् शब्दसाहृयाच्च "शशमानः = शंसमानः"—इत्येव मुपपद्यते॥

"देवो देवाच्या कृपा[२९]"—इति ‡, एते § अनवगते। देवशब्दो ऽनयोरेव उपलक्षणार्थोऽत्र समाम्नातः। देवः, देवाच्या, कृपा,—इति त्रीणि एतानि पदानि। 'देवाच्या'—इत्यस्य "देवान् प्रत्यञ्चितया" —इत्यर्थप्रतीतिः। 'कृपा'—इत्यस्यापि "कल्पितया"—इत्येव मर्थ-

* १भा० ४२५ पृ० ८पं०।

† "यो वां यज्ञैः शशमानो ह दाशति कविर्होता यजति मन्मसाधनः। उपाह-तं गच्छथो वीथो अध्वर मच्छा गिरः सुमतिं गन्त मस्मयू॥"—इति ऋ०१,२,११,२।

‡ १भा० ४२५ पृ० १०पं०।

§ १भा० ४२४ पृ० (२९)-टीप्पनी द्रष्टव्या।

प्रतीतिः। "अग्निं होतारं ०——० सर्पिषः" *। परुच्छेपस्यार्षम्। अतिच्छन्दाः अत्यष्टिः। अग्निचयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता। 'अग्निं' 'होतारम्' आह्वातारम् देवानाम् 'मन्ये'। 'दास्वन्तं' दानवन्तं दातृतमम्, 'वसुं' वासयितारम् सर्वस्य जगतः। 'सूनुं'—'सहसः' बलस्य पुत्रम्, 'जातवेदसं' जातप्रज्ञानम्। 'विप्रं न जातवेदसम्' विप्र मिव जातप्रज्ञानम्; यथा हि कश्चित् कश्चिन्मनुष्यं समानपृष्ठोदरपाणिपादं विप्राभिज्ञानं यथावत् जानीयात्, एव मह मग्निं यथावज्जाने। 'यः' अग्निः, 'स्वध्वरः' शोभनयज्ञः 'देवः'। 'ऊर्द्ध्वया' 'कृपा' कृपया सामर्थ्यात्मकया कल्पितया, 'देवाच्या' देवान् प्रत्यञ्चितया गत्या, 'घृतस्य' 'विभ्राष्टिं' विभ्रंशम 'अनु वष्टि' आहुतिप्रक्षेपम्। 'शोचिषा' ज्वालया अनुकामयते वाञ्छति। "वष्टि"—इति कान्तिकर्म्मसु पठितम्†। 'आजुह्वानस्य' उपरि हूयमानस्य 'सर्पिषः' सर्पणशीलस्य। य मग्नि मह मेवं जाने, यश्चैवङ्गुणयुक्तः, स इदं नामास्माकं करोत्वित्यभिप्रायः॥ एव मत्र "देवाच्या, कृपा"—इत्येतौ शब्दौ देवान् प्रत्यक्तया कल्पितयत्येव सुपपद्यते, शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च॥ ५ (८)॥

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजामातुरुत वा घा स्यालात्। अथा सोमस्य प्रयती युवभ्या मिन्द्राग्नी

---

* "अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम्। य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा। घृतस्य विभ्राष्टिमनु वष्टि शोचिषाजुह्वानस्य सर्पिषः॥"—इति ऋ० सं० १, १, ११, १।

† १भा० १९९ पृ० १ष० १ख० (७)

स्तोमं॑ जनयामि॒ नव्य॑म् ॥ अश्रौषं हि बहुदात्तरौ* वां विजामातुरसुसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति † अस्य-हाक्षिणाजाः क्रीतापति माचक्षतेऽसुसमाप्त इव वरो-ऽभिप्रेतो जामाता जा अपत्यं तन्निर्म्मातोत वा घा स्यालादपि च स्यालात् स्याल आसन्नः संयोगेनेति नैदानाः स्याल्लाजानावपतोति वा लाजा लाजतेः ‡ स्यं शूर्पं स्यतेः शूर्प मशनपवनं शृणातेर्वाथ सोमस्य प्रदानेन युवाभ्या मिन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि (नव्यं§) नवतर मोमास इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः ॥ ६ (९) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६, २.

"विजामातुः(४०)"—इति ||, अनवगतम्। उपसर्गस्यापरिसमाप्त्यर्थे वृत्तिरत्रानवगमः। "असुसमाप्त इव वरोऽभिप्रेतः"—इति भाष्य-कारो निराह विगतजामातृभाव इव च; यो ह्यप्राप्तजामातृभावः स विजामातेत्युच्यते; स हि दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धः। "अश्र॑वं॒ हि ०——०जनया॑मि॒ नव्य॑म् ¶"। कुत्सस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। "अश्रौषम्"

* "बहुदायितरौ" क, ख, ग।
† "विजामातुरसमाप्ताज्जामातुर्विजामातेति" क, ख, ग।
‡ "लाजा राजतेः" क, ख, ग।
§ नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु।
|| १भा० ४२५ पृ० १७ पं०।
¶ ऋ० सं० १, ७, १८, १।

अश्रवम् युवाम्। हे 'इन्द्राग्नी!' 'भूरिदावत्तरा' भूरिदातारौ। कुतः? 'विजामातुः' "असुसमाप्तात् जामातुः" यो हि असमाप्तजामातृभावो भवति, स जामातृगुणहीनत्वात् बहुदानेन कन्या पितृनाराध्य तेभ्य आत्मानं रोचयति। ततोऽपि बहुतरस्य धनस्य दातारावह मन्ये भवन्तौ। "उत वा घा स्यालात्"। "घा"—इत्यनर्थकः। 'स्यालात्' अपि बहुदातारौ युवां मह्यं मन्ये भवन्तौ; स्यालोऽपि हि भगिनीप्रियचिकीर्षया बह्वेव ददाति। यत एव मह्यं मन्ये भवन्तौ, एतस्मात् कारणात् 'सोमस्य' 'प्रयती' प्रदानेन, हे इन्द्राग्नी! 'युवाभ्यां' 'स्तोमं' 'जनयामि' उच्चारयामि, 'नव्यं' नवतर मन्येभ्यः स्तोमेभ्यः॥ एव मत्र 'विजामातृ'-शब्देन "असुसमाप्तजामातृभावः" उच्यते, तस्य बहुदातृत्वादित्युपपत्तिः॥

"विजामातेति" "शश्वत्" प्रसिद्ध मेतत् "दाक्षिणात्याः* क्रीतापति माचक्षते" तस्य निर्गुणत्वादात्मनः क्रीणाति कन्या मात्मनो भार्यार्थे। तस्मात् "असुसमाप्त इव" असौ "वरोऽभिप्रेतः"॥ "जामाता"। "जा अपत्यम्, तन्निर्माता" जामाता; स्त्रीत्वं हि मैथुनेन व्यवहारेणासौ निर्मिणोति, तेनासौ दुहितुः पतिर्जामाता भवति॥ "स्यालः आसन्नः संयोगेनेति" "नैदानाः" निदानविदो मन्यन्ते। अथ "वा" "स्यम्"—इति "शूर्पम्" उच्यते; "स्यात्" तस्मादसौ गृहीत्वा विवाहे "लाजानावपति", तस्मात् स्याल उच्यते।† "स्यं शूर्पम्", "स्यतेः (दि॰प॰)" धातोः प्रत्ये-

---

* "दाक्षिणाजाः" मूलपाठः।

† इत उत्तरं लाजापदनिर्वचनव्याख्यानं व्याख्यातृ सूचितम्।

पणार्थस्य; तेन हि तुषाः क्षिप्यन्ते॥ "शूर्पम् अशनपवनम्" तेन ह्यशनं पूयते। "शृणातेः (क्र्या०प०)" तद्धि शरमयं भवति॥

"ओमासः(४१)"—"इति" *, एतत् पदम् "उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः" सप्तदशेऽध्याये † "ओमासश्चर्षणीधृतः"—इत्यत्र ‡॥ ६(९)॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य) द्वितीयः पादः॥ ६, २॥

॥ तृतीयः पादः॥

सो॒मान॑ꣳ॒ स्वर॑णं कृणु॒हि ब्र॑ह्मणस्पते। क॒क्षीव॑न्तं॒ य औ॑शि॒जः॥ सोमानां § सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते कक्षीवन्त मिव य औशिजः कक्षीवान् कक्ष्यावानौशिज उशिजः पुत्र उशिग्वष्टेः कान्तिकर्म्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्तं सोमानां॥ सोतारं मां ¶ प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते॥ १ (१०)॥

"सोमानम्(४२)"—इति ¶, अनवगतम्। "सोतारम्"—इत्यवगमः। "सोमानं स्वरणं ०——० य औशिजः" **। मेधातिथेः

* १भा० ४२९ पृ० ४पं०।
† यास्कीयस्यास्य निरुक्तग्रन्थस्य द्वादशेऽध्याये इति यावत्।
‡ प० दै० १२, ४, ९।
§,|| "सोमानं" ङ, च।
¶ "मा" क. ख, ग।
** १भा० ४२९ पृ० ९पं०।
†† ऋ० सं० १, १, ३४, १।

काक्षत्यार्थम्। अग्न्युपस्थाने विनियुक्ता; "सोमानं स्वरण मिति ब्राह्मणस्पत्ययोपतिष्ठेत"—इति सूत्रम् *। 'सोमानम्' अनेकेषां "सोमानां" "सोतारम्" अभिषोतारम्, माम्, 'स्वरणं' शब्दयितारम्, सुयशस्विनं 'कृणुहि' कुरु हे 'ब्रह्मणस्पते!'। कथं च पुनः "प्रकाशनवन्तं कुरु"? इति,—"कक्षीवन्तं य औशिजः"। लुप्तोपम मेतत्। 'यः' 'औशिजः' कक्षीवान्, त मिव। अत्र करोतिसम्बन्धात् "प्रकाशनवन्तम्"—इत्येतदध्याहृतं भाष्यकारेण। 'कक्षीवान्' "कक्ष्यावान्" कक्ष्यया तद्वान् †। "अपि त्वयं मनुष्यकक्ष एवाभिप्रेतः स्यात्"; स हि कक्षे उत्पन्नः, तदुत्पत्तिसंयोगात् कक्षीवान्। 'औशिजः' "उशिजः पुत्रः"। "उशिक्" पुनः "वष्टेः" कान्त्यर्थस्य ‡। एव मत्र 'सोमानम्'—इत्यस्य शब्दसारूप्यात् "सोतारम् सोमानाम्"-इत्येष विपरिणाम उपपद्यते॥

अपि चैव मन्यथा स्यात्;—योऽहं सोमानां सोता, कक्षीवान् औशिजः, तमेवङ्गुणविशिष्टं मां प्रकाशनवन्तं कुरु हे ब्रह्मणस्पते!॥१(१०)॥

इन्द्रा॑सोमा॒ सम॒घशं॑सम॒भ्य१॒॑घं तपु॑र्ययस्तु च॒रुर॒ग्निवाँ॑ इव। ब्र॒ह्म॒द्विषे॑ क्र॒व्यादे॑ घो॒रच॑क्षसे॒ द्वेषो॑ धत्त

* "सोमानं मिति पच ब्राह्मणस्पत्याः" इत्यादि सा०भा०(ऋ०सं०१,१,२४,१)।
† "कक्षः", "कक्ष्या" च १भा० ११५ पृ० १पं०। "कक्ष्याः" तत्रैव १८१ पृ० १० पं०। (ऋ० सं० १, ११९—१२५ १, १२१, —५; ९, ७४ सूक्तानां द्रष्टा।
‡ १भा० १९९ पृ० १ख० ९ख० (७)। 'उशिजः'—इति मेधाविनामसु च (१भा० २४२ पृ०) द्रष्टव्यम्।

मनवायं किमीदिने॥ इन्द्रासोमावघस्य शंसितारमघं हन्तेर्निर्ह्रसितोपसर्ग आहन्तीति तपुस्तपतेश्चरुर्मृच्चयो भवति चरतेर्वा समुच्चरन्त्यस्मादापो ब्रह्मद्विषे (ब्राह्मणद्वेष्ट्रे*) क्रव्य मदते† (घोरचक्षसे‡) घोरख्यानाय क्रव्यं विकृत्ताज्जायत इति नैरुक्ता द्वेषो धत्त मनवाय मनवयवं§ यदन्ये न व्यवेयुर्द्वेषस इति वा किमीदिने कि मिदानी मिति चरते कि मिदं कि मिद मिति वा पिशुनाय चरते पिशुनः पिंशतेर्विपिंशतीति॥२(११)॥

"अनवाय(४३)", "किमीदिन(४४)"—इति||, एते अनवगते। 'अनवायम्'—इत्यस्य "अनवयवम्"—इत्यवगमः। 'किमीदिने'—इत्यस्य "किमिदङ्किमिदङ्कारी पिशुनः"॥ "इन्द्रासोमा समघशंस०——० मनवायं किमीदिने"¶। वसिष्ठस्यार्षम्। हे "इन्द्रासोमौ!" सन्तापन्तं भवन्तौ, 'अघशंसं' पापस्य "शंसितारम्", 'अभ्यघं' पापमेव कर्त्तु माभिमुख्येन नित्यकाल मेव योऽवस्थितः, तं सन्तापयन्तम्। स च 'तपुः' युवाभ्यां सन्ताप्यमानः, "चरुरग्निवां इव" चरुरिव अग्निसंयुक्तः 'ययस्तु' चयं यात्वित्यर्थः। किञ्च; 'ब्रह्मद्विषे'

* नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु।

† "मदते" क, ख, ग।

‡ नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु।

§ "धत्त मव्यवेय मनवयवं" क, ख, ग।

|| १भा० ४२१ पृ० १२ पं०।

¶ ऋ० सं० ५, ७, ५, १।

"ब्राह्मणद्वेषे", 'क्रव्यादे' क्रव्य मदते पृष्ठमांसभक्षयित्रे, 'घोरचक्षसे' घोरदर्शनाय, 'द्वेषः' सर्वलोकद्वेष्यतां 'धत्तम्' युवाम्। 'अनवायम्' "अनवयवं" सकल मित्यर्थः। अथ "वा" "यदन्ये" 'अतद्रुहः' "अद्वेषसः" अद्वेष्टारः "न व्यवेयुः" व्यवेतुं वियोजयितुं घटमाना अपि न शक्नुयुः, तादृशं द्वेषो धत्तम्। 'किमीदिने' "पिशुनाय"—इत्यर्थः॥ एव मत्र 'अनवायम्'—इत्यस्य "अनवयवम्" अवियोजनं वा—इत्यर्थ-प्रतीतिः; तथाभीष्टत्वात्॥

किमिदी च पिशुनः; स हि "किमिदानीम्" वर्त्तते "इति" एव मन्वेषमाणः "चरते"; (अथ "वा" "किमिदं" वर्त्तते "इति" एव मन्वेषमाणः "चरते";*) स हि तस्य स्वभावः॥ "चरुः, मृच्चयो भवति" मृदादिसञ्चितो भवति। "चरतेर्वा" "समुच्चरन्ति" हि "अस्मादापः"॥ "क्रव्यं" मांसम्; तद्धि "विकृत्ताद् जायते"॥ "पिशुनः" "पिंशतेः (जु॰ प॰)" धातोः; स हि स्वल्प मपि पापं "विपिंशति" विपुष्यतीत्यर्थः॥ २ (११)॥

कृ॒णु॒ष्व पाजः॒ प्रसि॑तिं॒ न पृ॒थ्वीं या॒हि राजे॒वाम॑वाँ॒ इभे॑न। तृ॒ष्वीमनु॒ प्रसि॑तिं द्रूणा॒नोऽस्ता॑सि॒ विध्य॑ र॒क्षस॒स्तपि॑ष्ठैः॥ कुरुष्व पाजः पाजः पालनात् प्रसिति मिव पृथ्वीं प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा † जालं वा याहि राजे-वामात्यवानभ्यमनवान्स्ववान्वेराभृता गणेन गतभयेन

* बन्धनीचिङ्गान्तर्गतानि पदानि ख-पुस्तके न दृश्यन्ते।

† "प्रसवनात्तन्तुर्वा" क, ख, ग।

हस्तिनेति वा तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानस्तृष्वीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वासितासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैस्तप्ततमैस्तृप्ततमैः प्रपिष्टतमैरिति वा। यस्ते गर्भं ममीवा दुर्णामा योनिमाशये। अमीवाभ्यमनेन व्याख्यातो दुर्णामा* क्रिमिर्भवति पापनामा क्रिमिः क्रव्ये मेद्यति क्रमतेर्वा स्यात्सरणकर्मणः क्रामतेर्वा। अतिक्रामन्तो दुरितानि विश्वा। अतिक्रममाणा दुर्गतिगमनानि सर्वाण्यघा यदेनया विद्वाऽपवीयते। व्याधिर्वा भयं वा। अघे पुरेहीत्यपि निगमो भवत्यमतिरमामयी मतिरात्ममयी। ऊर्ध्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतदित्यपि† निगमो भवति। श्रुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति॥ ३ (१२)॥

"अमवान्(४५)"—इति‡, अनवगतमनेकार्थञ्च। "कृणुष्व पाजः ०——० रक्षसस्तपिष्ठैः§; वामदेवस्यार्षम्। अग्निचयने पुरुषव्याघारणे विनियुक्ता; "राक्षोघ्नेन व्याघारयेत्"—इति श्रुतम्॥। हे भगवन्नग्ने! 'कृणुष्व' "कुरुष्व" एतदात्मीयं 'पाजः' बलम्, 'प्रसितिं

* "दुर्णामा" क, च।

† "अदिद्युतत्त्वमीमनीत्यपि"—इति क, च।

‡ १भा० ४२९ पृ० १० पं०।

§ ऋ० सं० ३, ४, २२, १।

|| "कृणुष्वपाजोनाराक्षोघ्नम्"—इत्यनुक्रमणिका।

न' "प्रसितिमिव", वागुरातन्तु मिव, जाल मिव वा। 'पृथ्वीं' विस्तीर्णाम्। तत एव मेतद् विस्तीर्णं कृत्वा 'याहि' त्वं रक्षांस्यभिमुखः। कथं च पुनर्याहि? 'राजा इव' यथा राजा यायात् 'अमवान्' "अमात्यवान्" रीतियुक्तो विजयाय, तथा त्वं याहि *। अथ वा यथा "अभ्यमनवान्" रोगभूतः परेभ्यो भयदाता यायात्, तथा याहि। अथ वा यथा "स्ववान्" आत्मवित्तवान् सुभृतसैन्यो यायाद् विजयाय, तथा याहि। 'इभेन' "इराभृता" अन्नभृतेन "गणेन" सुपुष्टेन युक्तो यथा राजा यायात्, तथा याहि। अथ वा 'इभेन' "गतभयेन" शूरेण "हस्तिना" यथा यायात्, तथा याहि। किञ्च; "तृष्वी मनु प्रसितिं द्रूणानः"। क्षिप्र मनु प्रसृतया गत्या, सन्ततया गत्या। 'द्रूणानः' रक्षांसि हिंसन् याहि। कस्मात् पुनरेव मुच्यते? इतः;—यस्मात् 'अस्ता असि' "असिता" क्षेप्ता त्वं रक्षांसि प्रति दीप्तायाः अर्चिषः। स त्व मेत्र मागत्य 'विध्य' एतान् "रक्षसः" अस्मच्छत्रून् 'तपिष्ठैः' "तप्ततमैः" अर्चिभिः॥ एव मत्र राजोपमान-सम्बन्धात् "अमवान् = अमात्यवान्"—इत्येवमाद्युपपद्यते † ॥

'पाजः'—इति बलनाम‡, "पालनात्; तेन हि पाल्यते। 'प्रसितिः'—"प्रसहनात्"; "तन्तुर्वा जालं वा" उभाभ्या मपि ताभ्या मभिभूयन्ते मृगाश्च मत्स्याश्च॥

"अमीवा(४६)"—इति§, अनवगतम्। "अभ्यमनेन" "अभ्यमन-

---

* "यथा राजा अमात्यवान् रीतियुक्तो विजयाय याति, तथा त्वं याहि" इति क।

† अम मित्यस्य "भयं वा बलं वा"—इत्यर्थो वक्ष्यति दै० का० १०, १, ८।

‡ १भा० ११५ पृ० १स्त० ८स्त० (१); ११९ पृष्ठायां च तद् निर्देष्टव्या।

§ १भा० ४१७ पृ० ५ पं०।

वाम्”—इति यजुष्क माध्यन्दे मन्त्रे *, अनेनैव तद् “व्याख्यातम्” †। “यस्ते॒ गर्भ॒ ममी॑वा ०——० मनीनशत्” ‡। रक्षोहा नाम ब्राह्मणः, तस्येय मार्षम्। पुत्रकामस्य सन्ताकृतो नाम स्थालीपाकः, तत्रेयं विनियुक्ता। ‘यः’ ‘ते’ तव हे स्त्रि! ‘गर्भम्’ ‘अमीवा’ रोगभूतः, ‘दुर्णामा’ “पापनामा क्रिमिः” पापप्रदेशे नतः परिणतः उत्पन्नः, ‘योनिम्’ ‘आ’ गत्य ‘शये’ शेते गर्भहिंसिता। तम् अग्निः ब्रह्मणा सह ‘निर् अनीनशत्’ नाशयतु। ‘क्रव्यादं’ मांस-भक्षयितारम्॥ एव मन्त्र ‘अमीवा’-इत्यस्य “क्रिमिः” अभिधेयः; क्रिम्युपहते हि योनौ गर्भो न सम्भवतीत्युपपत्तिः॥

“दुरितम्(४०)”—इति §, अनवगतम्। “दुर्गतिगमनम्”-इति अर्थप्रतीतिः। “वैश्वदेवीं सूनृता मारभध्वं शुद्धा भवन्तो यज्ञियासः पावकाः। अ॒ति॒क्राम॑न्तो दु॒रि॒ता॒नि॒ विश्वा॑ शतं हिमाः सर्ववीरा मदेम”। ‘वैश्वदेवीं’ वाचं ‘सूनृतां’ सत्याम् ‘आरभध्वम्’ उपक्रमध्वम् वक्तुम्। तयैवंलक्षणया वाचा ‘शुद्धाः’ इह अनभिशस्ताः पूताश्च परलोके भवथ। ‘यज्ञियासः’ यज्ञियाः यज्ञसम्पादिनः। किञ्च; ‘अतिक्रामन्तः’ अतिक्रममाणा वयम्। तस्या वाचो माहाभाग्येन। ‘दुरितानि’ दुर्गतिप्रापकानि कर्माणि, ‘विश्वा’ विश्वानि। ‘शतं हिमाः’ शतं हेमन्तानां ‘सर्ववीराः’ अनवखण्डितपुत्रपौत्राः ‘मदेम’

* अत्रैव खण्डे पुरस्तात् १८४पृ० १०पं० ; १९९पृ० ५पं०।

† “व्याख्यातः”—इत्येव पाठः सर्वमूलपुस्तकेषु।

‡ यस्ते॒ गर्भ॒ ममी॑वा दु॒र्णामा॒ योनि॑ मा॒शये॑। अ॒ग्निष्टं ब्रह्म॑णा स॒ह निष्क्र॒व्याद॑मनीनशद्॥”—इति ऋ० सं० ८, ८, १०, १।

§ १भा० ४२० पृ० ९ पं०।

द्रष्टव्येत्यर्थः ॥ एव मत्यातिक्रमणसम्बन्धात् "दुरितम् = दुष्कृतम्"—*इत्युपपद्यते; तस्य हि अतिक्रमण मभीष्ट मिति* ॥

"अप्वा[४८]"—इति *, अनवगतम्। 'अपवाययति'–इत्यवगमः। रोगजातिर्वा अभिधेया भयजातिर्वा; तया हि "विद्धः अपवीयते" अपवेष्यते प्राणैः। "अमीवां चित्तम् (ऋ०सं० ८,५,२२,६)" —इति उपरिष्टाच्छेषः † ॥

"अमतिः[४९]"—इति ‡, अनवगतम्। "अमामयी मतिः" अमतिः। एव मपि न प्रतीयत इत्याह;— "आत्ममयी" यस्य मतिः असावमतिरित्युच्यते। कस्यासौ? आदित्यः; तस्य हि आत्मप्रकाशमयी मतिः।

२ १उ २१ २ १ १

"अभि त्यं देवं ०——० कृपास्वः" §। नवकुत्सस्यार्षम्। अतिच्छन्दाः; अष्टिः। प्रवर्ग्ये शस्यते; सोमसम्माने चाध्वर्यवे ‖ विनियुक्ता। 'अभि अर्चामि' 'त्यं' तम् अहम्, 'देवं' सवितारम्'। 'ओण्योः' द्यावापृथिव्योः यान्यन्तरा भूतानि वर्त्तन्ते, तेभ्यः सर्वेभ्यः सकाशात्। 'कविक्रतुं' क्रान्तप्रज्ञानम्, 'सत्यसवं' सत्याभ्यनुज्ञम्, 'रत्नधां' रमणीयानां धनानां दातारम्,

* १भा० ४२७ पृ० १९ पं०।

† प० दै० ९, २, ११।

‡ १भा० ४१८ पृ० १पं०।

२ १उ २१ १२१२२क१र२१२२ १२ २१२ २१ २१

§ "अभि त्यं देवꣳ सवितार मोण्योः कविक्रतु मर्चामि सत्यसवꣳ रत्नधा मभि

२१ २१ २ २उ २ २ २ १ १र २ १ २ २ १२ २ १ २

प्रियं मतिम्। ऊर्द्धा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणि रमिमीत सुक्रतुः

२ १ २

कृपा स्वः ॥"—इति सा० छ० आ० ५, २, २, ८।

‖ "सोमममाने चाध्वर्यवे"—इति क।

'अभि मतिम्' अभिमन्तारं सर्व्वार्थानाम्, ईश्वरत्वात्; 'प्रियं' च सर्व्वभूतानाम्। 'ऊर्द्ध्वा' 'यस्य' सवितुः 'अमतिः' आत्मप्रकाशमयी मतिः। आह,— कतमा पुनरसावूर्द्ध्वा? इति,—'भाः' याः 'अदिद्युतत्' अद्योतयत्। तम् अभ्यर्च्चामि। किञ्च; 'सवीमनि' प्रसवे यस्य सर्व्व मिदं प्रवर्त्तते; 'हिरण्यपाणिः' रश्मिपाणिः, सर्व्व मिदं जगद् 'अमिमीत' निर्म्मितवान्। 'सुक्रतुः' सुकर्म्मा। 'कृपा' स्वया सामर्थ्य-कल्पनया। 'स्वः' आदित्यः, सु अरण इत्यर्थः *॥ एव मत्र 'अमति'-शब्देन आत्मप्रकाशगत आदित्यस्य विज्ञान मुच्यते; स हि प्रकाशसतत्त्वएव नान्यत्प्रकाशान्तर मपेक्षत इत्युपपत्तिः॥

"श्रुष्टी(५०)"—इति †, अनवगतम्; "पुरन्धिः(५१)"—इति च‡। श्रुष्टीत्यस्य 'श्वशनम्'—इत्यवगमः; पुरन्धिरित्यस्यापि पुरां धीः—इत्यवगमः॥ २ (१२)॥

ताँ अ॑ध्व॒र उ॑श॒तो य॑क्ष्यग्ने श्रु॒ष्टी भग॒न्नास॑त्या॒ पुर॑न्धिम्। तानध्वरे यज्ञ उशतः कामयमानान्यजाग्ने श्रुष्टी भगन्नासत्यौ चाश्विनौ सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायणो नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति वा पुरन्धिर्बहुधीस्तत्कः§ पुरन्धिर्भगः पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येक मिन्द्र इत्यपरं स बहुकर्म्मतमः

* १मा० २१० पृ० ७पं०।

†,‡ १मा० ४२८ पृ० ७पं०।

§ "पुरन्धिर्बहुधिस्तत्क." क, ख, ग। "पुरन्धिर्बहुधिस्तत्कः" रोथ् स ℓ।

पुरां च दारयितृतमो वरुण इत्यपरं तं प्रशंसया स्तौति। इमा मू नु कवितमस्य माया मित्यपि निगमो भवति। रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः॥ समिद्धस्य रुशदद‍र्शि पाज इत्यपि निगमो भवति॥ ४ (१३)॥

"ते हि यज्ञेषु०——०नासत्या पुरन्धिम्" *। वसिष्ठस्यार्षम्। वैश्वदेवी। त्रिष्टुप्। 'ते' ये 'विश्वेदेवाः' 'यज्ञेषु' 'यज्ञियासः' यज्ञसम्पादिनः, 'ऊमाः' अवितारो रक्षितारः, अवनीया वा तर्पणीयाः, 'सधस्थं' वैश्वदेवं समानं स्थानम् 'अभि सन्ति' अभितिष्ठन्ते। किं तेषाम्? इति,— 'तान्' विश्वान् देवान् हे "अग्ने!" एतस्मिन् 'अध्वरे' "यज्ञे" 'उशतः' स्व मंशं, "कामयमानान्", 'श्रुष्टी' "क्षिप्रम्" अविलम्बमानः 'यक्षि' "यज"; 'नासत्या' "नासत्यौ चाश्विनौ" यज, 'पुरन्धिम्' च यज॥ एव मत्र यागस्य विघ्नभयात् क्षिप्रस्येष्टत्वात् "श्रुष्टि-इति क्षिप्रनाम"—इत्युपपद्यते †। अन्यच हि वक्ष्यति "श्रुष्टीवरीः = सुखवरीः"—इति ‡, तस्मादेतदनेकार्थ मपि भवति॥

"सत्यौ एव नासत्यौ—इति", "और्णवाभः" आचार्यो मन्यते। तौ हि सत्य मेव ब्रूतः, न कदाचिदप्यसत्यम् §। तस्मान्नासत्यावित्युच्यते। द्विः प्रतिषेधः प्रकृति मापादयति। अथवा "सत्यस्य"

---

* ते हि यज्ञेषु यज्ञियास ऊमाः सधस्थं विश्वे अभि सन्ति देवाः। तां अध्वर० ——० पुरन्धिम्॥"—इति ऋ० सं० ५, ४, ९, ४।

† इतः पूर्वस्मिन् खण्डे उक्त मेतत् १८५ पृ० ११पं०।

‡ अधैवोपरिष्टात् ४ पा० ९खण्डे।

§ "अथो खल्वाहुः कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुम्? सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता वै मनुष्या इति॥"—इति ऐ० ब्रा० १, १, ६।

उदकस्य, (यज्ञस्य वा*) "नेतारौ" नासत्यौ; तथा हि "आग्रायणः" आचार्यो मन्यते। अथ "वा" ऐतिहासिकपक्षेण "नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति"† ॥

"पुरन्धिः"। पुरन्धिशब्दोऽत्र गुणपदत्वात् सन्दिह्यते इति विचार्यते।—"तत्कः पुरन्धिः?"—इति। "भगः" अत्र "पुरस्तात्";—'अग्ने भगम्'—इति‡, "तस्य" अयम् "अन्वादेशः"—"इत्येकम्" आचार्यमतम्। नासत्यावनन्तरावपि मन्त्रौ न सन्दिह्येते द्विवचनवाच्यत्वात् तयोः,—एकवचनान्तत्वात् 'पुरन्धि'-शब्दस्य च। "इन्द्रः" उक्तः स्यात् पुरन्धिशब्देन,—"इत्यपरं" मतम्। किङ्कारणम्? "सः" हि इन्द्रः "बहुकर्मतमः" अन्येभ्यो देवेभ्यः। "धीः"—इति कर्मनामसु पठितम् §, तद्यस्य पुरु बहु स पुरन्धिः; (सचेन्द्रः। तस्मात् पुरन्धिः ||) इन्द्रः—इत्युपपद्यते। अथवा अन्येन पुरन्धित्व मिन्द्रस्य स्यात्;—"पुरां च दारयितृतमः" मेघपुरो ह्यसावेव दारयति। "वरुणः" पुरन्धिशब्देनोच्यते,—"इत्यपरम्" मतम्। किङ्कारणम्? "तं" हि अन्यत्रापि मन्त्रदृक् "प्रज्ञया" बुद्ध्या "स्तौति"। तद्यथा,—"इमा मू नु ०——० नद्यः समुद्रम्"¶। अत्रेरार्षम्। वारुणी।

---

* नैतत् दृश्यते ख-पुस्तके।

† ऋ० सं० ७, ४, २१, १—२ ऋचौ द्रष्टव्यो। किञ्च, मात्स्यैकादशे "नासापुटाभ्यामुत्सृष्टम्"—इत्यादि।

‡ अत्रैव मन्त्रे १८९ पृ० १२ पं०।

§ १भा० ११२ पृ० २अ० १ख० (२१)।

|| नास्त्येतत् क-पुस्तके।

¶ "इमा मू नु कवितमस्य मायां महीं देवस्य न किरा दधर्ष। एकं यदुद्ना न पृणन्त्येनीरासिञ्चन्तीरवनयः समुद्रम्॥"—इति ऋ० सं० ४, ४, २१, १।

त्रिष्टुप्। 'इमां' 'मायां' प्रज्ञां 'कवितमस्य' मेधावितमस्य (द्योतमानस्य*) 'महीं' महतीं मायां 'न किरादधर्ष' न कश्चिदप्याधर्षयितुं शक्नोति। कतमां मायाम्? इति,—'एकम्' एतं मन्त्रं वरुणम् आदित्यम्†, 'यद्' एता 'उद्गा' उदकेन रश्मिना नद्यः 'एनीः' गमनशीलाः सतत मुदक मादाय आदित्यमण्डलं गच्छति। एवं नामाहर्निश मेता गच्छन्त्यो 'अवनयः' नद्य इव 'समुद्रं' सिञ्चन्त्यो 'न पृणन्ति' (न प्रीणयन्ति‡) (बुद्ध्या§)। तेषां रश्मीनां च मायाम् एवंलक्षणां भगवतो वरुणस्य 'आ धर्षयितुम्' अभिभवितुं विज्ञातुं न शक्नोति कश्चिदपि कथयितुम्। कथ मप्ययं न सम्पूर्यत इति॥ एव मत्र वरुणः प्रज्ञया स्तूयते, धीरिति च प्रज्ञानाम‖; सा यस्य पुर्वी बह्वी, स पुरन्धिः। वरुणस्त्र प्रज्ञया स्तूयते, तस्माद् "वरुणः = पुरन्धिः"—इत्युपपद्यते¶॥

"रुशत्[५१]"—इति**, अनवगतम्। "रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः"—इति निर्वचनम्। "रोचनम्"—इत्यवगमः। "अबोधि होता॰

* नास्त्येतद् क-पुस्तके।

† "यो वा अग्निः स वरुणः"—इत्यादि ऐ॰ ब्रा॰ ६, ४, १॰।

‡ नास्त्येतत् क-पुस्तके।

§ नास्त्येतत् ख-पुस्तके।

‖ १भा॰ ३१४ पृ॰ ३श॰ ६ख॰ (७)।

¶ "कवितमस्य॰——॰'यद्' यस्मात् 'एकम्' समुद्रम् 'उद्गा' उदकेन 'न पृणन्ति' न पूरयन्ति। काः? 'एनीः' एन्यः, शुभ्राः गमनशीला वा, 'सिञ्चन्तीः' उदकमावेचयन्त्यः, 'अवनयः' नद्यः। बह्व्यो नद्यः सर्वदोदकेन पूरयन्त्योऽपि नैक मपि समुद्रं पूरयन्तीति। इदं वरुणस्य महत् कर्मेति। अथान्तरिक्षविस्तारादिसमुद्रापूरणपर्यन्तं कर्म परमेश्वरस्यैवोचितं न वरुणस्येति न वाच्यम्, तस्य वरुणादिरूपावस्थानात्; एष ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः॥"—इति सा॰ भा॰।

** १भा॰ ४२९ पृ॰ १पं॰।

-० स्तमंमो निरमोच"*। गायत्राछन्दबुधयारार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। अग्निचयने इष्टकोपधाने विनियुक्ता। 'अबोधि होता' बुध्यते होता 'अग्निः', 'यजथाय' यजमानाय, यष्टव्यतया देवान्। 'ऊर्द्धः' ज्वलनक्रियायोगात्। 'प्रातः अस्थात्' अग्निहोत्रिणां गृहेषु योऽवतिष्ठते, 'सुमनाः' च शोभनमनाः। 'समिद्धस्य' च यस्य 'रुशत्' रोचिष्णुर्वर्णः 'अदर्शि' दृश्यते। 'पाजः' च बलं यस्य 'अप्रमितम्', यश्च प्रभावतो 'महान्'। 'तमसः' च सर्वं मिह 'निरमोचि' निर्मोचयति, बुध्यते देवान् यष्टव्यतया॥ एव मन्य-धिकाराद्च शब्दसाहूप्यात् "रुशत्"—"इति" एतत् "वर्णनाम"—इत्युपपद्यते ॥ ४ (१३) ॥

अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम्। अस्ति हि वः समानजातिता रेशयदारिणो † देवा अस्त्याप्य माप्य माप्नोतेः सुदत्रः कल्याणदानः। त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु राय इत्यपि निगमो भवति। सुविद-त्रः कल्याणविद्यः। आग्ने याहि सुविदत्रेभिर्वाङि-त्यपि निगमो भवत्यानुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति। स्तृणन्ति बर्हिरानुषगित्यपि निगमो भवति।

* "अबोधि होता यजथाय देवानूर्द्धो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात्। समिद्धस्य रुशददर्शि पाजो महान् देवस्तमसो निरमोचि॥"—इति ऋ० सं० ३, ८, ११, १।

† "रेशयदासिनो"—इति क, ङचिह्नितपुस्तकद्वय।

तुर्वशिस्तूर्णवनिः। स तुर्वणिर्महाँ अरेणुपौंस्ये इत्यपि निगमो भवति। गिर्वणा देवो भवति गीर्भिरेनं वनयन्ति। जुष्टं गिर्वणसे बृहदित्यपि निगमो भवति॥ ५ (१४)॥

"रिशादसः[(११)]"—इति *, अनवगतम्। "रेशयदासिनः†"—इत्यवगमः। "अस्ति हि वः ०——० नव्यसे" ‡। मनोर्वैवस्वतस्येय मार्षम्। मतो बृहती। वैश्वदेवे सूक्ते। हे 'रिशादसः' "रेशयदासिनः"! §, 'देवासः' देवाः! यो हि रेशयति हिंसावान् भवति, तस्मै त आयुधान्यस्यन्ति। "रेशयदारिणः"—इति केचिदधीयते निर्वचनम्; तेषां रेशयन्तं हिंसन्तं दारयन्तीत्यर्थः। 'अस्ति' 'वः' युष्माकं 'सजात्यं' "समानजातिता" देवत्वम्, 'अस्ति' च युष्माकम् 'आप्यम्' आप्तव्यं मनुष्यैः, ईश्वरा यूय मित्यभिप्रायः। यत एव मतो ब्रवीमि;—'प्रवोचत' यूयम् अस्मभ्य मनुजानीत। 'सुविताय' सुगताय, 'सुभोगाय' स्नानाय, 'सुम्नाय' सुखाय च पूर्वस्मै स्वभूताय, 'नव्यसे' नवतराय। कथं च पुनः प्रवोचत? इति,—'मक्षु' क्षिप्र मित्यर्थः। एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "रिशादसः = रेशयदासिनः||, रेशय दारिणो वा"—इत्युपपद्यते॥

---

* १अा० ४१९ पृ० १ पं०।

‡ अस्ति हि वः०——०सजात्यमाप्यम्। प्रणः पूर्वस्मै सुविताय वोचत मक्षू सुम्नाय नव्यसे॥"—इति ऋ० सं० ६, १ ११, ५।

†, §, || "रेशयदासिनः"—इति ख-ह०।

"सुदत्रः(५४)"—इति *, अनवगतम्। 'सुदानः'—इत्यवगमः। "ता नो रासन् ०——० विदधातु रायः" †। वसिष्ठस्यार्षम्। द्वादशाहस्य चतुर्थेऽहनि तृतीयसवने वैश्वदेवशस्त्रे द्विपदा एताः शस्यन्ते। 'ताः' देव्यः, 'नः' अस्मभ्यं 'रासन्' 'वसूनि' ददत्वित्यर्थः। किंलक्षणाः देव्यः? 'रातिषाचः' हविर्दानं याः सचन्ते सेवन्ते। किञ्च; आभिमुख्येन स्थित्वा 'रोदसी' रुद्रस्य पत्नी 'शृणोतु', 'वरूत्रानी' च। किञ्च; 'वरूत्रीभिः' वरयितव्याभिः सहितः 'सुशरणः' स्वाश्रयणो 'नः' अस्माकम् 'अस्तु'। 'त्वष्टा', 'सुदत्रः' "कल्याणदानः" 'विदधातु' च अस्माकम् 'रायः' धन मित्यर्थः॥ एव मत्र 'रायः'-सम्बन्धात् "सुदत्रः = कल्याणदानः"—इत्युपपद्यते॥

"सुविदत्रः(५५)"—इति ‡, अनवगतम्। 'सुविद्यः'—इत्यवगमः। "कल्याणविद्यः"—इत्यभिधेयवचनम्। "ये तातृषुर्देवत्रा ०——० पितृभिर्घर्मसद्भिः" §। शङ्खस्य यामायनस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। पैत्री। पितृयज्ञे स्विष्टकृद्याज्येषा। 'ये' 'तातृषुः' स्तीर्णवन्तः, 'देवत्रा' देवान् प्रति 'जेहमानाः' गच्छन्तः, 'होत्राविदः' स्तुतिविदः, 'स्तोमतष्टासः' स्तोमकर्त्तारः 'अर्कैः' मन्त्रैः स्तोमकर्त्तारः ‖। यः

* १भा० ४२९ पृ० १० पं०।

† "ता नो रासन्रातिषाचो वसून्या रोदसी वरुणानी शृणोतु। वरूत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायः॥"—इति ऋ० सं० ५, ३, १०, १।

‡ १भा० ४२९ पृ० १२पं०।

§ "ये तातृषुर्देवत्रा जेहमाना होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः। आग्ने याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ् सत्यैः कव्यैः पितृभिर्घर्मसद्भिः॥"—इति ऋ० सं० ७, ६, १८, ४।

‖ मन्त्रैः स्तोमग्रथनप्रकारश्च ताण्ड्य महाब्राह्मणे द्वितीयतृतीययोर्द्रष्टव्यः।

एवंलक्षणः पितरः, तैः साकम् 'आ याहि'। हे 'अग्ने!' 'सुविदत्रेभिः' "कल्याणविद्भिः" 'अर्वाङ्' अस्मानाभिमुख्येन, तैश्च साकम्। एवङ्गुण-युक्तैः 'पितृभिः' आगत्य 'सत्यैः' एतैः यथावत्संस्कृतैः 'कव्यैः' पितृ-देवत्यैः 'घर्मसद्भिः' यज्ञसारिभिः हविर्भिस्तृप्ति मुपयाहि। अथ वा सत्यवादिभिः पितृभिः कव्यवाहैः साक मायाहीति। एवं पितृ-विशेषणत्वेनैव* योज्य मेतदपि पदद्वयम्॥ एव मत्र शब्दसामर्थ्यात् 'सुविदत्र'-शब्दः "कल्याणविद्य"-वाचीत्युपपद्यते॥

"आनुषक्"[(१६)]—इति †, अनवगतम्। "अनुषक्तम्"—इत्यव-गमः। "आमानुपूर्व्यस्य"—इत्यर्थवचनम्। "आ घा ये अग्नि॰ ——॰ युवा सखा" ‡। त्रिशोकस्यार्षम्। इष्टतीयसूक्ते हवा-नीतिषु विनियुक्ता। 'ये' एव नित्य मग्निम् 'आ' आभिमुख्य-मात्विजिताः 'इन्धते' अस्मानः, य एव यज्ञेषु 'बर्हिः' 'आनुषक्' "अनुषक्तं" 'स्तृणन्ति'; तेषा मेव 'इन्द्रः' 'युवा' नित्यः 'सखा' समानख्यानो याज्ञे कर्मणि भवति; नेतरेषा मयज्वनाम्। बर्हिः-सम्बन्धात् 'आनुषग्'—इति "नाम" एतत् "आनुपूर्व्यस्य नाम"—इत्युपपद्यते॥

"तुर्वणिः[(१७)]"—इति §, अनवगतम्। "तूर्णवनिः"—इत्यर्थवच-नम्। तूर्णं हि यः सम्भजते, स तूर्णवनिता सन् तूर्णवनिरित्युक्तः।

* "पितृविशेषणत्वेनैव"—इति ख।

† १भा॰ ४१९ पृ॰ १० पं॰।

‡ "आ घा ये अग्नि मिन्धते स्तृणन्ति बर्हिरानुषक्। येषा मिन्द्रो युवा सखा॥" —इति ऋ॰ सं॰ ६, २, ४१, १।

§ १भा॰ ४४० पृ॰ ४पं॰।

"स तुर्वणिर्महाँ०——०दामनि"*। इन्द्रस्य सव्यस्य मापस्यस्य-मार्षम्। जगती। ऐन्द्री। वैषुवतेऽहनि निष्केवल्ये शस्त्रे शस्यते। स इन्द्रः 'तुर्वणिः' तूर्णवनिता; इन्द्रो हि स्तोतारं तूर्णं सम्भजते। 'महान्' प्रभावतः। 'अरेणुपौंस्ये' अन्तरिक्षे हि यद् बलं भवति, तत्र न रेणवः सन्ति; तस्मादरेणुपौंस्य मित्युच्यते। "पौंस्यम्"—इति बलनामसु पठितम्†, तस्मिन् 'अरेणुपौंस्ये' बले अन्त-रिक्षे, सङ्ग्रामे वा‡। 'गिरेः भृष्टिः' गिरिशृङ्ग मिव उच्छ्रितः भ्राजते। 'तुजा' वज्रेण प्रगृहीतेन 'शवः' शविष्ठो बलिष्ठ इन्द्रः। 'येन' वज्रेण 'शुष्णं'§ शोषयितारम्, 'असुरं' मेघम्, 'मायिनं' प्रज्ञावन्तम् 'आयसः' देवान् प्रति अयनशीलस्य सोमस्य 'मदे' प्राप्ते 'दुध्रः' दुर्द्धरः शत्रूणाम् 'आभुषु:' उपर्य्युपरि आत्मनो भवत मिच्छन् 'रामयन्ति दामनि' दाम्नीव न्यरमयत्, सुबध्नादित्यर्थः॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च "तुर्वणिः=तूर्णवनिः"—इत्युप-पद्यते॥

"गिर्वणसे(५८)"—इति‖, अनवगतम्। 'गीर्वननीयः'—इत्यव-गमः। "गीर्भिः" स्तुतिभिः "एनं वनयन्ति"—इति अर्थवचनम्।

* "स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः। येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध्र आभूषु रामयन्नि दामनि॥" इति ऋ० सं० १, ४, ११, १।

† १भा० २१५ पृ० २ख० ६ख० (२४) "पौंस्यानि"।

‡ १भा० २६० पृ० २ख० १७ ख० (४०) "पौंस्ये"।

§ "येन वज्रेण हि नित्यं शुष्णं"—इति क।

‖ १भा० ४४० पृ० ७पं० "गिर्वणाः"।

"आमासु पक्व०——० गिर्वणसे बृहत्"*। नृमेधसः प्रियमेधसो वा इदम् आर्षम्। बृहती। ऐन्द्रे सूक्ते। 'आमासु' अपक्वासु गोषु चीरं 'पक्वम्' 'ऐरयः' त्वम् इन्द्र!। तस्मादामा सती पक्वं दुह्रे इति ह विज्ञायते। तदिद मामायां सत्यां गवि शृतं पय इति। किञ्च; "आ सूर्यं रोहयो दिवि" 'आ रोहयः' 'सूर्यं' 'दिवि' द्युलोके इत्यर्थः। एव मिन्द्र मुक्त्वा स्तोतृनाह,—अस्मै इन्द्राय एवङ्गुणविशिष्टाय 'घर्मं न' घर्म मिव सुतप्तं सुष्ठु सुगुणं 'सामन्' साम 'तपत' स्थानकरणानुप्रदानवदुच्चारयतेत्यर्थः। 'सुवृक्तिभिः' शोभनाभिः स्तुतिभिः 'जुष्टं' प्रियं 'गिर्वणसे' इन्द्राय स्तुतिसम्भक्ते। कतमत् पुनस्तत्साम? इति,—'बृहत्'†; तद्धि प्रिय मिन्द्रस्य। एव मत्र "गिर्वणाः = देवः" उच्यते, शब्दसाकूप्यादित्युपपद्यते ॥ ५ (१४)॥

अमूर्त्तं मूर्त्तं रजसि निपत्ते ये भूतानि समकल्पन्निमानि॥ असुसमीरिताः सुसमीरिते वातसमीरिता माध्यमकाः‡ देवगणास्ते§ रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति त आयजन्तेत्यतिक्रान्तं प्रतिवचनम्। अग्यक् सा त इन्द्र ऋष्टिः। अमाक्तेति वाभ्यक्तेति वा याहश्मिन्

* "आमासु पक्व मैरय आ सूर्यं रोहयो दिवि। घर्मं न सामन्तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे बृहत्॥"—इति ऋ० सं० ६, ६, ११, ७।

† तच्च साम सामवेदे आरण्यगानग्रन्थे १, २, १, ११।

‡ "माध्यमिका" ङ, च।

§ "देवगणा ये" ङ, च।

धायि तमपस्यया विदत्। यादृशेऽधायि त मपस्यया-
विदत्। उत्सः पितेवं जारयायि यज्ञैः। उत्स इव गोपिता-
जायि यज्ञैः॥ ६ (१५)॥

"असूर्त्ते सूर्त्ते(५९)"—इति *, एते अनवगते। "असुसमीरिताः", "सुसमीरिते"—इत्यवगमः। "त आयजन्त ०——०कृण्वन्निमानि" †। विश्वकर्मणो भौवनस्येय मार्षम्। वैश्वकर्मणीभ्यां जुहोतीति सूक्त मग्निप्रणयने; तत्र विनियोगः। 'असूर्त्ताः' असुः प्राणः, प्राणश्च वायुः; "योऽयं वायुः पवत एष प्राणः"—इति श्रुतम् ‡, तेन समन्तात् ईरिताः "असुसमीरिताः" वातसमीरिताः इत्यर्थः। के पुनस्ते? "माध्यमका देवगणाः" मेघाः, इतरे च मरुदादयः। ते वातेन समीर्यन्ते; वात एव हि तान् वहति। क्व पुनरेतेऽवस्थिताः समीरिताः? इति,—'सूर्त्ते' "सुसमीरिते" विक्षिप्ते विस्तीर्णे इत्यर्थः। 'रजसि' अन्तरिक्षलोके 'निषत्ते' निषण्णे इत्यर्थः। समीरिताः किं कुर्वन्ति? इति,—'ये भूतानि समकृण्वन्' समस्तानि कृतवन्तः 'इमानि'। तेषां किम्? इति,—'त आ यजन्ते' इति। "अतिक्रान्तं प्रतिवचनम्" प्रतिनिर्देशः प्रतिवचन मुच्यते, स एव पूर्वकाले प्रयोगार्हो यच्छब्दः पश्चात् प्रयुक्तः

* १भा० ४४० पृ० १४पं०।

† "त आयजन्त द्रविणं समस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूमना। असूर्त्ते सूर्त्ते ——० निमानि॥"—ऋ० सं० ८, २, १०, ४।

‡ "तस्मादाहुर्वायुः प्राणः"—इत्यादि ऐ० आ० २, २, १।

पश्चात्प्रयोगार्हश्च तच्छब्दः पूर्वं प्रयुक्तो मन्त्रपाठक्रमेण;—तदेतत् भाष्यकारेण प्रदर्शित मस्मिन् मन्त्रे "त आयजन्त इति अतिक्रान्तं प्रतिवचनम्"—इति। त आयजन्तेत्यस्य पादस्य समासेनैतद्भाष्यकारेण निर्वचन मुक्तम्। "ते रसेन पृथिवीं तर्पयन्तो भूतानि च कुर्वन्ति" ते मेघाः, रसेन उदकेन, पृथिवीं तर्पयन्तः, भूतानि सर्वाण्युत्पादयन्ति, स्थितिं च एषां कुर्वन्ति। 'आ यजन्त' 'द्रविणम्' उदकम्, आभिमुख्येन ददति सर्व मुदकम्, 'समस्मै' सर्वस्मिन् भूतजाते। एवं भूतान्युदकेन कुर्वन्ति अनुगृह्णन्ति च। अधुना दृष्टान्त माह;—'ऋषयः पूर्वे' विश्वसृजः, 'जरितारः न' 'भूमना' भूम्ना कर्मणा वार्षसहस्रिकेण सत्रेण; तैर्हि सर्वो भूतग्रामः पूर्वं सृष्टोऽनुगृहीतश्च। एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'असृत्ते'-'सृत्ते'—इत्येतयोः "असुसमीरिताः"-"सुसमीरिते"—इत्येते शब्दसमाधी उपपद्येते॥

"अम्यक्(१०)"—इति *, अनवगतम्। "अमाक्ता इति वा, अभ्यक्ता इति वा" शब्दसमाधी। 'ऋष्टिः' अभिधेया; तां हि सङ्ग्रामे शत्रवो मन्यन्ते,—मा मेषा प्रत्यञ्चिता चिप्रा मा मेषा प्रत्यञ्चितेति। अथ वा "अभ्यक्तेति वा" अभिगतैव नित्यकालं शत्रून् प्रति भवतीति अम्यगित्युच्यते। "अम्यक् सा०——० दधति प्रयांसि" †। अगस्त्यस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। छन्दोगेषु द्वितीये-

* १भा० ४४१ पृ० १पं०।

† "अम्यक् सा त इन्द्र ऋष्टिरस्मे सनेम्याभ्वं मरुतो जुनन्ति। अग्निश्चिद्धि ष्मातसे शुशुक्वानापो न द्वीपं दधति प्रयांसि॥"—इति ऋ० सं० १, ४, ८, १।

ऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। 'अम्यक् सा ते' यदेवंलक्षणा देवरा शक्तिः आभिमुख्येन मेघ मञ्चिता त्वया क्षिप्ता भवत्यात्मनस्तव या स्वभूता, अथ तदा मरुतोऽपि तदनुविद्धत्मयैव हे इन्द्र! 'अस्मे' अस्मदर्थं 'सनेमि' चिरन्तनम् 'अभ्वं' बहूदक मिह पातयितव्य मिति स्वान्यायुधानि मेघविदारणाय 'जुनन्ति' गमयन्ति। किञ्च; सर्वेषा मेवायुधानां मध्ये भावत्कैव शक्तिः 'अग्निरिव' 'अतसे' काष्ठे 'भुभुक्कान्' देदीप्यमान एतस्मिन् मेघे आस्ते। किञ्च; 'आपो न द्वीपम्' यथा ता दैव्या आपो द्वीपं परिवार्य्यात्मानं धारयन्ति; एव मेतानि मेघ्यानि 'प्रयांसि' उदकानि महत्त्वात् वृष्टेः तानि मञ्ज-यितु मशक्नुवन्ति द्वीप मिव परिवार्य्य धारयन्ति॥ एव मचाभ्वतेर्ग-त्यर्थस्य (भू० प०) 'अम्यक्'—इत्येतद् वृष्टिसम्बन्धादित्युपपद्यते॥

"यादृश्मिन्(११)"—इति *, अनवगतम्। "यादृशे"—इत्यवगमः। "ज्यायांस मस्य०——०से अरं करत्"†। अवत्सारस्येय मार्षम्। जगती। आग्नेयी। "तम्प्रत्नथा"—इत्येतस्मिन् सूक्ते ‡। उपहव्ये तृतीयसवने वैश्वदेवे शस्यते। 'ज्यायांसं' महत्तरम्। 'अस्य' 'यतुनस्य' (कर्मणि षष्ठ्यौ वा §) यतनशीलस्य भगवतः सूर्य्यस्य, 'केतुना' कर्मणा प्रज्ञया वा, 'ऋषिस्वरम्' ऋषिभिः स्वर्य्यते स्तूयते इत्यृषिस्वरः, त

* १भा० ४४१ पृ० ८पं०।

† "ज्यायांस मस्य यतुनस्य केतुना ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते। यादृश्मिन् धायि त मपस्यया विदद्य उ स्वयं वहते सो अरं करत्॥"—इति ऋ० सं० ४, १, १४, २।

‡ ऋ० सं० ५मं० १४अ० ११ सू०।

§ नास्येतत् क-पुस्तके।

स्वविस्तरम्, स्तुवन् 'चरति' प्रचरति। "यासु नाम ते" 'यासु' क्रियासु 'नाम' नमनं 'ते' तव हे भगवन् अग्ने! स एवं चरन् तासु क्रियासु, 'यादृश्मिन्' "यादृशे" कामे 'धायि' मनो धत्ते, 'तम्' तादृशं कामम् 'अपस्यया' क्रियया हविःस्तुत्यादिलक्षणया तव प्रसादात् 'अविदत्' अलभतेत्यर्थः। किञ्च; 'य उ स्वयं वहते' त्वां प्रति आदरवान् प्रापयति स्तुतीः, 'सः' एव 'अरं करत्' पर्याप्त मात्मनोऽभिप्रेत मर्थं करोति॥ एव मत्र शब्दसारूप्याद् 'यादृश्मिन्'—इत्यस्य "यादृशे" —इत्येवं विपरिणाम उपपद्यते॥

"जारयायि(१२)"—इति *, अनवगतम्। "अजायि"—इत्यव-गमः। "सास्माकेभि ०——०जारयायि यज्ञैः" †। भरद्वाजस्यार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। "सास्माकेभिः" —इति छान्दस मात्वम्। 'सः अग्निः' 'अस्माकेभिः' 'शूषैः' सुखैः स्तोत्रैः 'स्तवे' स्तूयते। 'एतरी न' अतिथिरिव। 'दमे' यज्ञगृहे यज्ञे 'आ' आभिमुख्येनावस्थितैः स्तूयते 'जातवेदाः' जातविद्यो वा जातधनो वा 'द्रन्नः' द्रुमान्नः 'वन्वन्क्रत्वा' वननीयकर्मा वननीयप्रज्ञानो वा। 'अनार्वा' अनर्वा, अनाश्रितः कश्चिदन्यम्। 'उस्रः पिता इव' साण्ड इव "गोपिता" गवां पिता 'जारजायि' "अजायि"। यथा साण्डः पुत्रपौत्रादिभिरनेकधा प्रजायते एवं यज्ञेषु विह्रियमाणः अनेकधा

* १भा० ४४१ पृ० १०पं०।

† "सास्माकेभिरेतरी न शूषैरग्निः ष्टवे दम आ जातवेदाः। द्र्वन्नो वन्वन्क्रत्वा-नार्वोस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः॥"—इति ऋ० सं० ४, ५, १४, ४।

जायतेऽग्निः॥ एव मत्र 'जारजायि'—इत्यस्य "अजायि"—इत्यर्थप्रतीतिः॥ ६ (१५)॥

प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः॥ प्रास्थुर्वो जोषयमाणा अभवत सर्वेऽग्रगमनेनेति (वाग्रगरणेनेति*) वाग्रसम्पादिन इति वापि वाग्र मित्येतदनर्थक मुपबन्ध माददीत। अद्रीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम्। अद्रीन्द्र प्रस्थितानीमानि हवींषि चनो दधिष्व चन इत्यन्ननाम पचतिर्नामीभूतः। तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टा मित्यपि निगमो भवत्यपि वा मेदसश्च पशोश्च सात्त्वं द्विवचनं स्याद्यच ह्येकवचनार्थः प्रसिद्धं तद्भवति। पुरोला अग्ने पचत इति यथा। शुरुध आपो भवन्ति शुचं संरुन्धन्ति। ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीरित्यपि निगमो भवत्यमिनोऽमितमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वा। अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवति। जझ्झतीरापो भवन्ति शब्दकारिण्यः प्रदिवो† जझ्झतीरिवेत्यपि निगमो भवत्यप्रतिष्कुतोऽप्रतिस्कृतोऽप्रतिस्खलितो वा। अस्मभ्य मप्रतिष्कुत इत्यपि निगमो भवति।

* नैतद् दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु।

† "मरुतो"—इति ख-ग-ङ-च-पुस्तकानां पाठो दृश्यितव्यतविरुद्धः परं मन्ति च ऋकसंहितायां "मरुतो जझ्झतीरिव" इत्यपि निगमान्तरम् (ऋ०सं०४.२,६,१)।

साम्रहाणः साधयमानः। प्र स्वां मतिं मतिरच्छाग्र-दान् इत्यपि निगमो भवति ॥ ७ (१६) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६, ३.

"अग्रिया(१२)"—इति *, अनवगतम्। "अग्रगमनेन" अग्रियाः। अग्र मेव अग्रियाः, अनर्थक एवाग्रशब्दे 'या'कार उपबन्ध उपात्तः—"अपि वाग्र मित्येतदनर्थक मुपबन्ध माददीत"—इत्युक्तं भाष्यकारेण। "अयं वो यज्ञ ०——० अग्रियोत वाजाः" †। वामदेवस्यार्षम्। आर्भवे त्रिष्टुप्। व्यूढस्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽहनि तृतीये सवने वैश्वदेवे शस्यते। हे 'ऋभवः!' युष्माकम् 'अयं' 'यज्ञः' 'यम्' अहं मकार्षम्। त मागत्य 'मनुष्वत्' मनुष्यवत्, 'प्रदिवः' प्रकर्षेण द्योतमानाः सन्तः, 'आदधिध्वे' धारयध्वे। एतद् 'वः' प्रब्रवीमि। किञ्च; "प्रवोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुः" प्रस्थितानि यान्येतानि हवींषि, तानि यूयं "जोषयमाणाः" देवैः सेव्यमाना वा आत्मना 'अग्रिया' 'अभूत' "अभवत"। 'उत वाजाः' अपि च हे वाजाः! यूय मग्येव मेव भवत॥ एवम् "अग्रगामिनः अग्रसम्पादिना वा अग्र मेव वा=अग्रिया"; तथार्थोपपत्तेः शब्दसारूप्याच्च॥

"चनः(१४)—इति ‡, अन्ननाम" "पचता(१५)"—इति, "पचतिः

* १भा० ४४१ पृ० १पं०।

† "अयं वो यज्ञ ऋभवोऽकारि य मा मनुष्वत्प्रदिवो दधिध्वे। प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः॥"—इति ऋ० सं० ३, ७, ९, २।

‡ १भा० ४४१ पृ० ७पं०।

नामीभूतः"—इति भाष्यकारो ब्रवीति। "अद्धीदिन्द्र०——०यजमानस्य कामाः" *। इय मग्नियुतस्य वाग्नियूपस्य वार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। 'अद्धि' भक्षय। हे 'इन्द्र!' 'प्रस्थिता' "प्रस्थितानि," 'इमा' "इमानि" 'हवींषि', 'चनः' अन्नम्, एतत् हविर्लक्षणम् 'दधिष्व' प्रक्षिप जठरे। 'पचता' पक्वानि इमानि हवींषि, अत एवं ब्रवीमि दधिष्वेति। 'उत सोमम्' अपि च सोमं दधिष्व। 'प्रयस्वन्तः' अन्नवन्तो वयं हवींषि कामयमानं 'त्वा' त्वां 'प्रति हर्य्यामसि' प्रतिहर्य्यामः, कामयामहे। "सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः"—इत्यभिप्रायेण। 'हवींषि'—इत्यनेन सम्बन्धात् 'पचता'—इत्येतदन्न-विषयं बहुवचन मुपपद्यते॥ "पचतिर्नामीभूतः"—इति धातुनिर्द्देशः॥

द्वितीय मुदाहरणं ब्रवीति, अर्थविशेषदर्शनादस्येति;—"तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टाम्"—इति। 'तं' पशुं 'मेदस्तः' यतस्तस्य मेदो वपासहयोगि, ततः, तेन प्रदेशेन 'प्रत्यग्रभीष्टाम्' इन्द्राग्नी 'पचता' पक्व मित्यर्थः॥ एव मेतदेकवचनं भवति॥

"अपि वा" "मेदसश्च" वपासहयोगिनः "पशोः" पश्ववदानस्य चाभिधायक मेतत्; "साम्वं" सत्त्वविषयं "द्विवचनं स्यात्"। सन्ति ह्येवंरूपाणि द्विवचान्यपि तद्यथा;—'दैव्या होतारा भिषजा" †॥

किं कारण मुच्यते "द्विवचनम्" एतत् "स्यात्"—इति? अतः;—यस्माद् "यच हि एकवचनार्थः प्रसिद्धम्" एव, निःसन्देह मेव

* "अद्धीदिन्द्र प्रस्थितेमा हवींषि चनो दधिष्व पचतोत सोमम्। प्रयस्वन्तः प्रति हर्यामसि त्वा सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः॥"—इति ऋ० सं० ८,६,२१,२।

† "दैव्यौ होतारौ, प्रयाजदेवौ। अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः॥"—इति तत्रैव महीधरः। य० वा० सं० २१, १८।

"तद् भवति ;—'पुरोळा* अग्ने पचतः'—इति यथा"। "पुरोळा अग्ने०——०यविष्ठ्य" †। विश्वामित्रस्यार्षम्। गायत्री। आग्नेयी। आश्विनस्य द्विकपालस्य अतिरात्रे यदि स्विष्टकृद् भवति, तस्येयं पुरोऽनुवाक्या भवति। 'पुरोळाः' पुरोडाशः 'पचतः' पक्व इत्यर्थः। 'तुभ्यं' त्वदर्थम्। आमन्त्रणं "अग्ने"। 'वा'-'घ'—इति अनर्थकौ। न तं पक्वः, किन्तर्हि? 'परिष्कृतः' सुसंस्कृत इत्यर्थः। तं 'जुषस्व' सेवस्व हे 'यविष्ठ्य' युवतम! अथ वा मिश्रयितम!॥ एव मत्र 'परिष्कृतः'—इत्येतस्मादेकवचनसम्बन्धात् 'पचतः'—इत्येकवचन मेव सिध्यति॥

"शुरुधः[११]"—इति ‡, अनवगतम्। "आपो भवन्ति"—इति अभिधेयवचनम्। "शुचं संरुन्धन्ति"—इति निर्वचनम्। "शुशुधः"—इति न्याय्यम्। "ऋतस्य हि शुरुधः"—इति § दैवते शेषः ‖ ॥

"अमिनः[१२]"—इति ¶ अनवगतम्। "अमितमात्रः"—इत्यवगमः; न यस्य मात्राणां मानमस्ति, सोऽमिन इत्युच्यते।

* निरुक्तमूलपुस्तकेषु तद्वृत्तिपुस्तकेषु च सर्वत्रैव "पुरोळा"—इत्येव पाठो दृश्यते परं प्रातिशाख्यानुसारेण तु "पुरोळा"—इति भवितव्यम्; ऋक्संहितापाठस्तु "पुरोळा"—इत्येव मेव दृश्यते सर्वत्र।

† "पुरोळा अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घा परिष्कृतः। तं जुषस्व यविष्ठ्य॥"—इति ऋ० सं० ३, १, २१, २।

‡ १भा० ४४२ पृ० १०पं०।

§ ऋ० सं० ३, ६, १०, ३।

‖ 'दैवते' इत उत्तरस्मिन्नेव काण्डे (१०, ४, ४) 'शेषः' इत पठितादन्यो ऽवगमः।

¶ १भा० ४४२ पृ० १पं०।

"अभ्यमितो वा" अनभिहिंसितो यः केन चिदसौ अमिनः। "महाँ इन्द्रो०——०कर्त्तृभिर्भूत्"*। भरद्वाजस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। दशरात्रस्याष्टमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते, माहेन्द्रस्य ग्रहोऽनयैव गृह्यते। 'महान्' प्रभावतः, 'नृवत्' मनुष्यवत्, 'आचर्षणिप्राः' आपूरयिता 'चर्षणीनाम्' मनुष्याणां कामैः; यथा हि मनुष्य ईश्वरः परितुष्टः कामैरवश्यं भृत्य मापूरयति, एव मिन्द्रोऽपि स्तोतारम्। 'उत द्विबर्हाः' अपि च द्वयोः स्थानयोः मध्यमोत्तमयोः परिवृढ़ः 'अमिनः' च अमितमात्रः, अथ वा अनभिहिंसितः केनचित्। केन पुनरमिनः? इति, उच्यते,— 'सहोभिः' बलैरित्यर्थः; न हीन्द्रस्य बलमात्राः केन चिन्मितपूर्वा इत्यर्थः, अनभिहिंसितपूर्वो वा केनचिदिन्द्रः। 'अस्मद्' अस्मदनुग्रहाय अस्मद्दर्शनाय 'वावृधे' वर्द्धते। 'वीर्याय' वीरकर्मणे वर्षार्थम्' 'उरुः' महान् परिमाणतः, 'पृथुश्च' विस्तीर्णो, यः, सोऽस्माकं प्रत्यभिमुखो दानायाभिप्रेताना मर्थानां 'सुकृतः' स्तुतिभिः एतैः कर्त्तृभिः ऋत्विग्भिः 'भूत्' भूयादित्यर्थः॥ एव मत्र 'अमिन'-शब्देन "अमितमात्रः" अनभिहिंसितभात्रो वा—इत्युच्यते शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च॥

"जज्झतीः(१८)"—इति †, अनवगतम्। शब्दानुकरणात् "आपः"—इति प्रतीयन्ते। "आ क्षुक्मैरायुधा०——०त्मना दिवः"‡।

* "महाँ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विबर्हा। अमिनः सहोभिः। अस्मद्र्यग् वावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत्॥"—इति ऋ० सं० ४, ६, ७, १।

† १भा० ४०२ पृ० ८प०।

‡ "आ क्षुक्मैरायुधा नर ऋष्वा ऋष्टीरसृक्षत। अन्वेनाँ अह विद्युतो मरुतो जज्झतीरिव भानुरर्त त्मना दिवः॥"—इति ऋ० सं० ४, २, ८, ६।

श्यावाश्वस्यार्षम्। मारुती। पङ्क्तिः। 'आ' आभिमुख्येन 'मन्तून्' आतयितव्यान् मेघान् प्रति 'आयुधा' एतान्यायुधानि 'हर्म्यैः' विहृतानि, एतासु 'ऋष्टीः' शक्तीः 'असृक्षत' असृजन्त हे 'मरुः' मरुतः! किञ्च; 'अन्वेनान्' प्रहारान् 'विद्युतः' 'भानुः' आदित्यः 'इव' 'त्मना' आत्मना 'दिवः' द्युलोकाद् 'अर्त्त' अपगच्छन्तु। मेघेभ्यो हन्यमानेभ्यः तदन्वेव चापोऽपि 'अर्त्त' आगच्छन्तु। कथम्? इति,—'जञ्झतीः इव' "शब्दकारिण्यः" इव स्रोतस्याः "आपः" 'स्वप्नः' प्रभूता इत्यर्थः॥ एव मत्र शब्दानुकरणात् "आपः = जञ्झतीः" —इत्युपपद्यते॥

"अप्रतिष्कुतः(९९)"—इति *, अनवगतम्। "अप्रतिष्कृतः, अप्रतिस्खलितः वा"—इति शब्दसमाधौ। "स नो वृषन्०—— ० अस्मभ्य मप्रतिष्कुतः" †। मधुच्छन्दस आर्षम्। गायत्री। ऐन्द्री। पृष्ठ्याभिप्लवयोः प्रातःसवनिके आवापे विनियुक्ता, ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे। हे 'वृषन्' इन्द्र! वर्षितः! यः त्वम् अनुगृहीता 'नः' अस्माकम्, 'सः' त्वं शृणु यत् कुरुष्व। 'अमुं चरुम्' अमु मन्तरिक्षचरणशीलं मेघम्। हे 'सत्रा दावन्' सततदान! 'अपावृधि' अपावृणु, उदकदानार्थं मस्मभ्यम्। 'अप्रतिष्कुतः' न हीन्द्रः "प्रतिष्कृतः" परान् प्रति पराङ्मुखः कृतपूर्वः केनचित्, अथ वा "अप्रतिस्खलितः" सङ्ग्रामेषु॥ एव मत्र 'अप्रतिष्कुत'-शब्दः "अप्रतिष्कृत"-वाची अथ वा "अप्रतिस्खलित"-वाची, तयार्थाविरोधः॥

---

* १भा० ४४२ पृ० १२ पं०।

† "स नो वृषन्नमुं चरुं सत्रादावन्नपा वृधि। अस्मभ्य मप्रतिष्कुतः॥"—इति ऋ० सं० १, १, १४, १।

"आमदानः(३०)"—इति *, अनवगतम्। "आमाद्यमानः"—इत्यवगमः। "अभि सिध्मो०——०मतिरच्छाप्रदानः"†। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। गोसव-विवधयोर्निष्केवल्ये ग्रस्यते। 'अभि अजिगात्' अभ्यगच्छत्। 'अस्य' इन्द्रस्य स्वभूतः, 'तिग्मः' उत्साहवान् वज्रः शत्रून् प्रति 'सिध्मः' साधयिता शत्रूणाम्। 'वितिग्मेन' तीक्ष्णेन 'वृषभेण' वर्षप्रवर्त्तकेन। 'पुरः' मेघपुरः असुरपुरो वा 'अभेत्'। किञ्च; 'समसृजत् वज्रेण वृत्र मिन्द्रः'। स च भिद्यमानः 'प्रातिरत् स्वां मतिं' "न दातव्य मुदक मेषाम्"—इत्येतां मतिं स्वां 'प्रातिरत्' प्राजहादित्यर्थः। 'आमदानः' पुनः पुनः "आमाद्यमानः" इन्द्रेण॥ एव मत्र "आमदानः = आमाद्यमानः"—इत्युपपद्यते, अन्द्रस।हृप्यादर्थाविरोधाच्चेति॥ ७ (१६)॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशस्याध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)

तृतीयः पादः॥ ६,३॥

॥ चतुर्थः पादः॥

सृप्रः सर्पणादिद मपीतरत्सृप्र मेतस्मादेव सर्पिर्वा तैलं वा। सृप्रकरस्न मूतय इत्यपि निगमो भवति। करस्नौ बाहू कर्मणां प्रस्नातारौ सुशिप्र मेतेन व्याख्या-

* १भा० ४४१ पृ० १७ पं०।

† "अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रून् वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत्। सं वज्रेणासृजद् वृत्र मिन्द्रः प्र स्वां मतिं मतिरच्छाशदानः॥"—इति ऋ० सं० १, २, २, २।

तम्। वाजे सुशिप्र गोमतीत्यपि निगमो भवति शिप्रे हनू नासिके वा हनुर्हन्तेर्नासिका नसतेः। वि ष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने इत्यपि निगमो भवति। धेना दधाते रंसु रमणात्। स चित्रेण चिकिते रंसु भासेत्यपि निगमो भवति। द्विबर्हा द्वयोः स्थानयोः परिवृढो* मध्यमे च स्थान उत्तमे च। उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिरित्यपि निगमो भवत्यक्र आक्रमणात्। अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनामित्यपि निगमो भवत्युराण उरु कुर्वाणः†। दूत ईयसे प्रदिव उराण इत्यपि निगमो भवति॥ १ ‡ ॥

"सृप्र(७१)"—इति §, अनवगतम्। 'सर्पः'—इत्यवगमः। "सर्पणात्"—इति निर्वचनम्। "इदम् अपि इतरत् सृप्रम्", "एतस्मादेव" स्यात्, यदेतत् "सर्पिर्वा तैलं वा"; तदपि हि सर्पति। "सृप्रकरस्त्र मूतये"—इति || निगमः। "इन्द्रवद्वृकथं हवामहे"—इति व्याख्यातः शेषः ¶। "करस्नौ बाहू, कर्मणां प्रस्नातारौ" निर्वर्तयितारावित्यर्थः ** ॥

* "परिवृढो" च।
† "उरं वपूर्णः" क।
‡ नाच खण्डसमाप्तिः ङ-च-पुस्तकयोः।
§ १भा० ४४४ पृ० १पं०।
|| ऋ० सं० ९, ३, ९, ५।
¶ पु० १४९ पृ० १पं०। तत्रैव "*" टीप्पन्यां पाठो द्रष्टव्यः।
** १भा १९० ७) द्रष्टव्यम्।

"सुशिप्रः(७१)"—इति *, अनवगतम्। तत् पुनः "एतेन" एव सुप्रशब्देन "व्याख्यातम्" सर्पतेरेवैतदपि †; "शिप्रे = हनू, नासिके वा", ते यस्य शस्ते, स सुशिप्रः। "वाजे सुशिप्र गोमति"—इति ‡ निगमो "विश्वा सखित्वम्"—इति व्याख्यातः §। नास्मिन् मन्त्रे नासिकयोर्हन्वोर्वा शिप्रशब्दवाच्यत्वे विशेषलिङ्ग मस्तीति, अतः "शिप्रे हनू नासिके वा"—इत्युक्त्वा विशिष्टतल्लिङ्ग मन्यदुदाहरणं ब्रवीति;—"वि ष्यस्व शिप्रे"—इति। "मादयस्व ०——०प्रति नो जुषस्व" ‖। कुत्सस्येय मार्षम्। ऐन्द्री। जगती। दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे शस्यते। 'मादयस्व' हर्षयस्व 'त्वम्' आत्मानम् हे 'इन्द्र!' 'हरिभिः' अश्वैः, 'ये' 'ते' तव स्वभूताः, तैः सह। कथं च पुनर्मादयस्व? इति,—'विष्यस्व' विमुञ्चस्व 'शिप्रे' सुप्रे, दीर्घे हनू हविर्भक्षणाय, नासिके वा गन्धाघ्राणाय; एवं मादयस्वात्मान मिति। 'विसृजस्व धेने' आधस्त्ये दंष्ट्रे वा, 'जिह्वोपजिह्विके वा'—इत्येके; तयोर्हि अन्नं धीयते। किञ्च; 'आ त्वा वहन्तु हरयः' हृष्टाः सन्त आवहन्तु त्वां हरयः अस्मान् प्रति। हे 'सुशिप्र!' 'उशन्' कामयमानः 'हव्यानि' हवींषि एतानि अस्मत्प्रत्तानि। स्तुतिभिरस्माभिरासेवितः 'प्रति जुषस्व नः' प्रति

* १भा० ४४४ पृ० ५पं०।
† पु० २१० पृ० ११पं०।
‡ ऋ० सं० ८, ९, ९, २।
§ पु० १११ पृ० ९पं०; तत्रैव "*" टीप्पन्यां पाठो द्रष्टव्यः।
‖ "मादयस्व हरिभिर्ये त इन्द्र वि ष्यस्व शिप्रे वि सृजस्व धेने। आ त्वा सुशिप्र हरयो वहन्तूशन् हव्यानि प्रति नो जुषस्व॥"—इति ऋ०सं०१, ७, १९, ४।

यं सेवध्व नः कामैरित्यभिप्रायः ॥ एवञ्च मादनसम्बन्धात्, हविः-सम्प्रदानसम्बन्धाच्च "शिप्रे = हनू नासिके वा"—इत्युपपद्यते ॥

यत्तदुक्तम्,—"शिप्रे इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः"—इति *, एतद् व्याख्यानम्,—"शिप्रे = हनू नासिके वा"—इति † ॥

"हनुः, हन्तेः (अदा०प०)" धातोः । "नासिका, नसतेः" "नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमतिकर्मा वा"—इति हि वक्ष्यति ‡ ॥

"रंसु(७१)"—इति §, अनवगतम् । 'रमणीयेषु'—इत्यवगमः । "रमणात्"—इति निर्वचनम् । "आयन्त्ते अभ्वं०———०मुहुरा युवा भूत्" ‖ । सोमाहुतेर्भार्गवस्यार्षम् । त्रिष्टुप् । आग्नेयी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते । 'आ पनन्त' आभिमुख्येन पनन्त, अस्तुवत । 'मे' मम स्वभूते कर्मणि । 'अभ्वं' महान्तम् अग्निम्, 'वनद्ः' वननीयस्य हविषो दातारः ऋत्विजः यं 'वर्णं' वरं वृण्वन्ति अस्मदर्थम्, तेभ्यः 'उशिग्भ्यः' मेधाविभ्यः । त मसौ वरणं प्रार्थनां 'न अमिमीत' न हिनस्ति । किन्तर्हि ? यथाप्रार्थित मेव समर्द्धयतीत्यर्थः । किञ्च; 'सः' अग्निः 'चित्रेण' चायनीयेन भासा युक्तः 'रंसु' रमणीयेषु स्थानेषु द्युलोकादिषु अग्निहोत्रेषु वा 'चिकिते' । किंलक्षणो 'यः' अग्निः ? इति,—'जुजुर्वान्' पुनः पुनः जरावान् अपि

* १भा० ४०४ पृ० १४ पं० ।

† पृ० ११०पृ० १पं० ।

‡ दै० का० ७, ४, ४ ।

§ १भा० ४४४ पृ० १०पं० ।

‖ "आयन्त्ते अभ्वं वनद्ः पनन्तोशिग्भ्यो नामिमीत वर्णम् । स चित्रेण चिकिते रंसु भासा जुजुर्वां यो मुहुरा युवा भूत् ॥"—इति ऋ० सं० २, ५, १४, ५ ।

भूत्वा, 'सुक्रतुः युवा भूत्' इन्धनक्षयात् पुनरिन्धनं प्राप्य तस्योपरि दीप्यमानो मुहुर्मुहुः युवैव भवति॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च 'रंसु'—इत्यस्य 'रमणीयेषु'—इति विपरिणाम उपपद्यते॥

"द्विबर्हाः(७४)"—इति *, अनवगतम्। 'द्विपरिवृढः'—इति न्याय्यम्। मध्यमे च स्थाने वैद्युतात्मना, उत्तमे च सूर्यात्मना। "उत द्विबर्हाः"—इति † निगमः। "महाँ इन्द्रः"—इति व्याख्यातः शेषः ‡॥

"अक्रः(७५)"—इति §, अनवगतम्। 'आक्रमणः'—इति न्याय्यम्। "आक्रमणात्"—इति निर्वचनम्। प्राकारोऽभिधेयः। "अक्रो न बभ्रिः •——० यह्वो अग्निः" ‖। विश्वामित्रस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'अक्रो न' अक्र इव, प्राकार इव। 'बभ्रिः' भर्त्ता, धारयिता। क्व? 'समिथे' सङ्ग्रामे। कस्य? 'महीनां' महतीनां शत्रुसेनानाम्। एवंलक्षणो योऽग्निः। किञ्च; 'दिदृक्षेयः' दृश्यते यः। 'सूनवे' सोमाभिषवकर्त्रे यजमानाय नित्यकाल मेव। 'भाऋजीकः' प्रसिद्धभाः, प्रसिद्धदीप्तिः, नित्योज्ज्वलित इत्यर्थः। किञ्च; सर्वस्य लोकस्य 'जनिता' जनयिता। 'उस्रिया उज्जजान' उस्रिया आहुतीः आत्मनि प्रक्षिप्ताः सतीः

* १भा० ४४४ पृ० १९ पं०।

† ऋ० सं० ४, ६, ७, १।

‡ पु० १००पृ० ९पं०, तत्रैव "*" चीप्यन्यां पाठश्च।

§ १भा० ४४५ पृ० १पं०।

‖ अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनां दिदृक्षेयः सूनवे भाऋजीकः। उदुस्रिया जनिता यो जजानापां गर्भो नृतमो यह्वो अग्निः॥"—इति ऋ० सं० १, ८, १५, १।

देवताहविर्धनसमर्थेन रूपेण ऊर्ध्वाः 'यः' जनयति। अथ वा गाव एव वोस्त्रियाः स्युः, ता अपि असौ पशुकामकर्मणि अङ्गभावं गच्छन् जनयति। यश्च 'अपां गर्भः', यश्च 'नृतमः' मनुष्यतमः, यश्च 'यह्वः' महान्, 'अग्निः', स इदं नामास्माकं करोत्विति॥ एवं मत्र च्छन्दसाच्छ्यादर्थाविरोधाच्च "अक्रः = प्राकारः"—इत्युपपद्यते; असौ हि आक्रम्यते जनैः॥

"उराणः[(३९)]"—इति *, अनवगतम्। "उरु कुर्वाणः"—इत्यवगमः। "वेरध्वरस्य दूत्यानि ०——० दिव आरोधनानि" †। वामदेवस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन्नग्ने! 'वेः' त्वं जानीषे। किम्? 'अध्वरस्य' यज्ञस्य 'दूत्यानि' दूतकर्माणि, यानि दूतेन कर्त्तव्यानि। किञ्च; 'उभे अन्ता' उभावप्यन्तौ 'रोदसी' रोदस्योः 'विद्वान्' असि विजानीषे। किञ्च; समस्त मप्येतज्जगत् 'चिकित्वान्' असि; न ते विज्ञान-प्रतीघातोऽस्ति कृत्स्नेऽपि जगति; विजानीषे सर्वाणि देवतास्थानानि। 'प्रदिवः' एव असि 'दूतः' चिरन्तनः सर्वेषां यजमानानाम्। यतोऽस्माभिस्त्व मेतस्मिन् कर्मणि 'दूतः' दूतत्वेन 'ईयसे' याच्यसे, स त्वम् 'उराणः' अल्प मपि कृतं हविः देवताहविर्धनसमर्थं बहु कुर्वाणः। 'विदुष्टरः' विद्वत्तरः, मनुष्यहोतुः सकाशात्। 'दिव आरोधनानि'

* .भा० ४४५ पृ० ५पं०।

† "वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वानुभे अन्ता रोदसी सञ्चिकित्वान्। दूत ईयसे प्रदिव उराणो विदुष्टरो दिव आरोधनानि॥"—इति ऋ० सं० ३, ५, ०, २।

आरोढव्यानि देवतास्थानानि* प्रति वह एतानि हवींषीत्यभिप्रायः॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'उराणः'—इत्यस्य "उरु कुर्वाणः"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते॥१॥

स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनात्। वृषा सिन्धूनां वृषभ स्तियाना मित्यपि निगमो भवति। स्तिपा स्तियापालन† उपस्थितान् पालयतीति वा। स नं स्तिपा उत भवा तनूपा इत्यपि निगमो भवति॥ जबारु जवमानरोहि जरमाणरोहि गरमाणरोहीति वा। अग्रे रूप आरुपितं जबारावित्यपि निगमो भवति। जरूथं गरूथं गृणातेः जरूथं हन्यक्षि राये पुरन्धि मित्यपि निगमो भवति। कुलिश इति वज्रनाम कूलशातनो भवति। स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक् पृथिव्याः। स्कन्धो वृक्षस्य समास्कन्नो भवत्यय मपीतर स्कन्ध‡ एतस्मादेवास्कन्नं कायेऽहिः शयत उपपर्चनः पृथिव्यास्तुञ्जस्तुञ्जतेर्दानकर्म्मणः॥ २ (१७)॥

"स्तियाः(७७)"—इति§, अनवगतम्। 'स्त्यायजाः' -इति न्याय्यम्।

* "दुरोहणं रोहति, स्वर्गो वै लोको दुरोहणम्"—इत्यादि, "चाक्रय दूरोहणं रोहति"—इत्यादि च ऐ० ब्रा० ४. ३, ५-६।

† "स्तिपा स्तूर्णां पालन" क, ख, ग। "स्तिपस्तासां पालन" ङ।

‡ "भवतीद मपीतरत् स्कन्ध" क, ख, ग।

§ १भा०, ४४५ पृ० १० पं० "स्तियानाम्"।

"आपो भवन्ति"—इत्यभिधेयवचनम्। "स्त्यायनात्" संहननात् इत्यर्थः; आप एव हि पार्थिवाना मवयवानां संहनने हेतुभूता भवन्ति; अथ वा हिमप्रभावेन च ता आत्मनैव संहता भवन्ति।

"वृषासि दिवो०——०मधुपेयो वराय"*। अंयोवांहस्पत्यैय मार्षम्। ऐन्द्री। हे इन्द्र! 'वृषा असि' वर्षितासि 'दिवः', 'पृथिव्याः' च वर्षिता। 'सिन्धूनां' स्यन्दमानाम् अपाञ्च वर्षिता। 'स्तियानां' संहन्यमानाम् अपाम्; अथ वा संहताना मात्मनैव हिमप्रभावेन। यावत् किञ्चित् सेचकर्म, तत् सर्वं त्वदधीन मित्यभिप्रायः। तस्मै ते एवंगुणविशिष्टाय 'वृष्णे' वर्षित्रे 'ते' तुभ्यम्। एष 'इन्दुः' सोमः, हे 'वृषभ' वर्षितः! 'पीपाय' पुनः पुनः आप्यायते; अथ वा पानाय संस्कृतः, 'स्वादू रसः' स्वादुरससंयुक्तः' 'मधुपेयः' मधुरपेयः, 'वराय' तुभ्यं श्रेष्ठायेत्यर्थः॥ एव मत्र 'स्तिया'-शब्देन 'संहन्यः, संहता वा आपः' उच्यन्ते; शब्दसारूप्यात् "स्त्यै शब्दसङ्घातयोः (भू०प०)" —इत्यस्य॥

"स्तिपाः(७८)"—इति †, अनवगतम्। "स्तियापालनः"—इत्यवगमः। 'कूपः' अभिधेयः; स हि "उपस्थितान्" पाह्नन् "पालयति"। "यं त्वा पूर्वं०——०यदिदं ते अस्मे"‡। वाध्र्यश्वस्य सुमित्रस्येय मार्षम्। त्रिष्टुप्। आग्नेयी। 'हे अग्ने!' 'यं त्वां' वध्र्यश्वः

---

* "वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम्। वृष्णे त इन्दुर्वृषभ पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो वराय॥"—इति ऋ० सं० ४, ७, १०, १।

† १भा० ४४५ पृ० १५ पं०।

‡ 'यं त्वा पूर्वं मीळितो वध्र्यश्वः समीधे अग्ने स इदं जुषस्व। स नः स्तिपा उत भवा तनूपा दात्रं रक्षस्व यदिदं ते अस्मे॥"—इति ऋ० सं० ८, १, १९, ४।

'ईडितः' अपि सर्वैर्महर्षिभिः, 'पूर्वं' 'समीधे' समेधिततराम्, उपचीर्ण-वान्, तं त्वा मह मपि समिन्धे; को हि नाम त्वां न समिन्ध्यात्। 'सः' त्व मिध्यमानः अस्माभिः 'इदं' हविः 'जुषस्व' संसेवस्व। किञ्च; य एव मस्माभिः ईड्यसे त्वम्, 'सः' 'नः' 'त्विपाः' कूप इव 'तनूपाः' भव; कूपो हि तृष्णयार्त्तान् पाति पात्युदकसम्प्रदानेन। किञ्च; 'दात्रम्' दानम् 'रक्षस्व'। कतमत्? 'यदिदं ते' 'अस्मे' अस्मासु वर्त्तते इत्यर्थः॥ एव मवाविरोधाच्छन्दसाक्रूप्याच "त्विपाः = कूपः"—इत्युपपद्यते॥

"जबारु(७८)"—इति *, अनवगतम्। "अत्रमानरोहि"—इत्येव मादाः शब्दसमाधयः। "त मित्र् न्वे३व संमना०——०आर्दपितु जबारु" †। वामदेवस्यार्षम्। "वैश्वानराय मीळ्हुषे मजोषाः"—इत्येतस्मिन् वैश्वानरीये सूक्ते ‡। 'तम्' एव हे यजमान! त्वम् 'अभ्यस्थाः' प्राप्नुयाः वैश्वानरं सूर्यम्। 'समना' समानयैव, तदनुरूप-येव स्तुत्या 'समानम्'। केन पुनरभ्यस्थाः? 'ऋचा पुनती' स्वात्म-पवनसमर्थेन कर्मणा प्रस्नानेन वा। किंलक्षणः पुनर्यो वैश्वानरः त मभ्यस्थाः? 'सस्य पृश्नेः' स्वपनस्य § द्युलोकस्य 'पृश्नेः' प्राष्टवर्णस्य ‖ 'अधि' उपरि; स्वपन्तीव ¶ हि द्युलोको निस्वनत्वात्। 'चर्मन्'

* १भा० ४४९ पृ० १पं०।

† "त मित्र् न्वे३व संमना संमान मभिक्रत्वा पुनती धीतिरश्याः। ससस्य चर्मन्नधि चारु पृश्नेरग्रे रुप आरुपितं जबारु॥"—ऋ० सं० ३, ५, १, १।

‡ ऋ० सं० ४म० १अ० ५सू०। वस्तुत एषा ऋक् न तु वैश्वानरीये; अपि त्वाग्नेये, तथा चानुक्रम्यते "भद्राः षळग्निर्वो वामदेव आग्नेयं हि जगत्यादौति" (ऋ० सं० १०म० ९अ० १सू० सा० भा०)।

§ "स्वपनस्य" क। ‖ "प्राप्तवर्णस्य" क। ¶ "स्वपितीव" ख।

वरणार्थम्। कथं नाम सौर्येण प्रकाशेन अनावृतेयुरित्यनेनाभिप्रायेण। 'वाह' दीप्तिमत्। 'अग्रे' पूर्वमग्राहौ 'रूपः आरुपितम्' 'रिपः'—इति विपरिणामः, भूम्या इत्यर्थः, 'आरुपितम्' आरोपितं देवैः, 'अवाह' मण्डलं यस्य। तं त्व मध्यम्याः। इह वा आदित्य आसीत्, न मार्म्यां परिस्थ्योपरिष्टात् तासां प्रजानां न्यदधुरिति विज्ञायते॥ एव मत्र "अवाह = आदित्यमण्डलम्" उच्यते; तद्धि अवमानं गच्छन् नभसो मध्य मारोहति, जायते वा उदेतीत्यर्थः; अवमान मेव हि तच्चतच्चोदेति। "जरमाणरोहि" वा स्यात्; तद्धि जरमाणं* सर्वभूतानि रोहति। "गरमाणरोहि वा" तद्धि गरमाणं रसानारोहति॥

"जरूथम्(८०)"—इति *, अनवगतम्। "गरूथम्"—इत्यवगमः। "गृणातेः (क्र्या०प०)"—इति धातुनिर्देशः। "त्वा मग्ने समिधा नो •——• सदा नः" †। वसिष्ठस्यार्षम्। आग्नेयी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन् 'अग्ने!' 'वसिष्ठः' 'त्वां' 'समिधानः' सन्दीपयन् 'जरूथं' स्तोत्रं 'हन्' गमयन् त्वां प्रति; "हन्ति, क्षेधति"—इति गतिकर्मसु पठितम्‡। 'यक्षि' यजति। 'राये' धनप्राप्त्यर्थम्। 'पुरन्धिम्' बहुकर्मतमं धनसम्बन्धाद्वा बहु-दातृतम मिति स्यात्। यस्त्वं वसिष्ठेन एव मिज्यसे, तं त्वां वय

* १भा० ४४९ पृ० ५पं०।

† "त्वा मग्ने समिधानो वसिष्ठो जरूथं हन्यक्षि राये पुरन्धिम्। पुरुणीथा जातवेदो जरस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः॥"—इति ऋ० सं० ५, ९, ११, ९।

‡ १अ० १ख० १४ का० (१०९), (११०)।

मपि यजाम एव। स त्वं 'पुरुणीथा' बहुस्तुत! 'आतर्दः' अस्माभिरिज्यमानो 'जरस्व' जुषस्वैतद्धविः अस्मत्प्रत्तम्। किञ्च; 'यूयम्' अस्मान् 'पात' रक्षत। एकस्यैव पूजनार्थं बहुवचनम्। 'स्वस्तिभिः' स्वस्त्ययनैः, आशीःप्रयोगैः पात 'नः'। 'सदा' नित्य मेवेत्यर्थः। एव मत्र जरतेः स्तुत्यर्थस्य शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "जरूथम्=स्तोत्रम्" उपपद्यते ॥

"कुलिशम्(८२)"—इति *, अनवगतम्। "वज्रनाम"—इत्यभिधेयवचनम्। "कूलशातनः"—इति शब्दसमाधिः। "अहन् वृत्रं० ——० उपपृक् पृथिव्याः" †। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। अग्निष्टोमे निष्केवल्ये शस्यते। 'अहन्' हतवान्, हन्ति वा इन्द्रः 'वृत्रं' मेघम्। 'वृत्रतरम्'—इति तस्यैव वा विशेषणम्, अन्यो वा वृत्रतरो यः त मपि हन्ति। कथं पुनर्हन्ति? इति,—'व्यंसम्' विच्छिन्नसन्धिबन्धनं कृत्वा। केन पुनर्हन्ति? इति,—'वज्रेण महता' प्रहारेण। किञ्च; 'स्कन्धांसि इव' वृक्षशाखा इव, 'कुलिशेन' "कूलशातनेन वज्रेण" 'विवृक्णा' विवृक्णानि। स एवम् 'अहिः' आगमनो मेघः, छिद्यमानोऽस्याः पृथिव्याः 'उपपृक्' "उपपर्चनः", सम्पर्कस्य कर्त्ता ‡ भूलोदकभावेन, अस्या मेव पृथिव्याम् 'अहिः' 'शयते' आगमयत्। अवस्थानमात्र मेव लक्ष्योऽभिमतः॥ एव मत्र वधसम्बन्धात् "कुलिशः=वज्रः"—इत्युपपद्यते ॥

---

* १भा० ४४१ पृ० ६पं० "कुलिशः"।

† "अहन् वृत्रं वृत्रतरं व्यंस मिन्द्रो वज्रेण महता वधेन। स्कन्धांसीव० ——० पृथिव्याः॥"—इति ऋ० सं० १, २, २९, ५।

‡ "उपपृक् उपपर्जनः, सम्पर्ककर्त्ता" क।

"तुञ्जे(८१)"—इति *, अनवगतम् । "तुञ्जतेः" दानार्थस्येति निर्व्वचनम् । 'तुञ्जनम्'—इति स्यात् ॥ २ (१७) ॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥ दानेदाने य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणो नास्य तैर्विन्दामि समाप्तिं स्तुतेर्बर्हणा परिबर्हणा । बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृत इत्यपि निगमो भवति ॥ ३ (१८) ॥

"तुञ्जेतुञ्जे॰——॰सुष्टुतिम्" † । मधुच्छन्दस आर्षम् । ऐन्द्री । गायत्री । प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः आवापे विनियुक्ता । 'तुञ्जेतुञ्जे' "दानेदाने" 'ये' 'उत्तरे' उत्तरोत्तरे दानपरितुष्टेन मया 'स्तोमाः' 'इन्द्रस्य वज्रिणः' चिन्त्यन्ते,—एतैः स्तोमैरसौ योग्यः स्तोतुमिति । किं तेषाम् ? 'न 'विन्धे' न 'अस्य' सर्व्वैरपि ' तैर्विन्दामि' "सुष्टुतिं' "समाप्तिं स्तुतेः" इत्यर्थः । यावत्य एव स्तुतय उपादीयन्ते, ताः सर्व्वा एवेन्द्रं प्राप्य न्यूना भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र स्तोमसम्बन्धात् 'तुञ्जे'-शब्दो दानपर्य्यायवचनः, तुञ्जतेश्च दानार्थस्य दर्शनात् ‡ ॥

"बर्हणा(८२)"—इति § अनवगतम् । "परिबर्हणा"—इत्युपसर्गाध्याहारेणार्थप्रतीतिः । परिबर्हणा = परिवृद्धिः, परिहिंसा वा ‖ ।

* १भा॰ ४४९ पृ॰ ११ पं॰ "तुञ्जः" ।

† ऋ॰ सं॰ १, १, १४, ९ ।

‡ १भा॰ ९अ॰ १॰ ख॰ (९) "तुञ्जति" ।

§ १भा॰ ४४९ पृ॰ १४ पं॰ ।

‖ 'बर्हणा", 'परिबर्हणा" इति पाठ सर्व्वमेवान्यथावकाराङ्कितं क-पुस्तके ।

"अर्चा दिवे बृहते०——०रथो हि षः"* । सव्यस्य आपचस्यार्षे-न्द्रस्यार्षम्। जगती। ऐन्द्री। चतुर्थे पादे 'रथः, हि, सः'—इति पदानि। हे स्तोतः! 'अर्च' प्रोच्चारय इन्द्राय 'दिवे' द्योतनवते 'बृहते' च महते, 'शुष्यं' धनसंयुक्तम्, बलहतिसंयुक्तं वा वचः। किम्लक्षणायेन्द्राय अर्च? इति,—'स्वक्षत्रम् यस्य' स्व मेव क्षत्रं धनं बलं वा यस्य; न कदाचिदपि यः परकीय माकाङ्क्षतीत्यभिप्रायः। किञ्च; यस्य 'धृषतः' धर्षयतः; शत्रून् 'धृषत्' एव † धृष्टं 'मनः' भवति, तदर्थं मर्चेति। किञ्च; येनेन्द्रेण 'बृहच्छ्रवाः' बृहद्घोषः, 'असुरः' मेघो वा। 'बर्हणा' परिवृद्धा परिवृद्धेन वधेन परिहिंसया वा 'पुरः' अर्वाक् 'हरिभ्यां' प्राप्तेनैव तावदस्मै हरी रथे युक्तौ न मसुरं प्राप्नुतः। अथेन्द्रेण शीघ्रात्त्वाद् दूरपातित्वाच 'वृषभः' वर्षिता 'कृतः'। अथ च तावद् 'रथो हि सः' रंहणो हि शीघ्रः स मेघः। तथाहि,—येनेन्द्रेण पुरैव हरिभ्यां प्राप्तेः ‡ प्रहारैर्जर्जरीकृत्य वर्षिता कृतो मेघः §, त मभ्यर्च॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादसुरसम्बन्धाच "बर्हणा = परिबर्हणा"—इत्युपपद्यते॥ २ (१८)॥

योऽअस्मै घ्रंस उत वा य ऊधनि सोमं सुनोति भवति द्युमाँ अह। अपाप शक्रस्ततनुष्टिं॥ मूहति

* "अर्चा दिवे बृहते शूष्यं१ वचः स्वक्षत्रं यस्य धृषतो धृषन्मनः। बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि षः॥"—इति ऋ० सं० १, ४, १०, २।

† 'धृषन्नेव" ख।

‡ "हरिप्राप्तेः" क।

§ "वर्षितासौ मेघः" क।

॥ "शक्रस्तनुमहिं" ख।

मनूशुभ्रं मघवा यः कवासखः ॥ घ्रंस इत्यहर्नाम ग्रस्यन्तेऽस्मिन्रसा गोरूध उद्धततरं भवत्युपोन्नद्धमिति वा स्नेहानुप्रदानसामान्याद्रात्रिरप्यूध उच्यते स यो-ऽस्मा अहन्यपि वा रात्रौ सोमं सुनोति भवति ह* द्योतनवानपोहत्यपोहति शक्रस्तितनिषुं धर्म्मसन्ता-नादपेत मलङ्करिष्णु मयज्वानं तनूशुभ्रं तनूशोभयि-तारं मघवा यः कवासखो यस्य कपूयाः सखायः। न्याविध्यदिलीबिशस्य दृळ्हा † वि शृङ्गिणं मभिनच्छुष्ण मिन्द्रः। निरविध्यदिलाबिलशयस्य दृढानि ‡ व्यभिन-च्छृङ्गिणं शुष्ण मिन्द्रः ॥ ४ (१९) ॥

"ततनुष्टिः(८४)"—इति § अनवगतम्। "तितनिषुः"—अयं स्यात्। "यो अस्मै घ्रंस०——० कवासखः" ‖। प्राजापत्यस्य संव-रणस्यार्षम्। ऐन्द्री। जगती। 'यः' 'अस्मै' इन्द्राय 'घ्रंसे' "अहनि", 'उत वा' "अपि वा" 'यः' 'ऊधनि' "रात्रौ" 'सोमं' 'सुनोति' अभिषुणोति, नित्यकाल मेव यः सोमाभिषवे प्रयतते इत्यर्थः। तस्य किम्? इति,—स एव निश्चयेन 'द्युमान्' "द्योतनवान्" 'भवति'। अथ पुनः इतो यो विपरीतो भवति, पूर्वैश्च पूर्वतनैश्च "धर्मसन्तानात्" अनुष्ठितादु "अपेतम्" न मलं कर्मभिरित्येवंवादिनम् "अलङ्-

* "भवत्यह" क, ख।

† "दृळ्हा" क, ख; संहितायां मध्येव मेव।

‡ दृह्लानि" क, ख, ग।

§ १भा० ४४७ पृ० १पं० "ततनुष्टिम्"।

‖ ऋ० सं० ४, २, २, २।

रिष्णुम्" "अयज्वानम्" अयजनशीलम्, आत्मम्भरिपरं वा; विषयोपभोगपरतया स्ववित्तं "ततनिष्टुम्" अनेकैः प्रकारैः यो वित्तानि तनितु मिच्छति, तम्; अश्रद्दधानम् धर्मे *। 'शक्रः' शक्तः इन्द्रः, "अप ऊहति—अप ऊहति"†—उपसर्गाभ्यासदर्शनात् ऊहतेरप्यभ्यास आदरार्थं कृतः; पुनःपुनरपोहति नाशयतीत्यर्थः ‡। 'तनूशुभ्रम्' "शरीरशोभयितारम्"; ततनुष्टेरेवैतद् विशेषणम्। यश्च अन्योऽपि 'कवासखः' कपूयसखो भवति §, त मप्यपोहति। 'मघवा' धनस्वामी इन्द्रः; अवश्यम्भावी तस्य हि विनाश इत्यभिप्रायः॥ केचित्तु 'कवासख'-शब्दं 'तनूशुभ्र'-विशेषण मेव वर्णयन्ति ||। इतरो विषयप्रधानोऽपि भूत्वा साधुसम्पर्कात् कदाचित् प्रपद्येत, इतरस्त्वसाधुसम्पर्कादत्यन्तनष्ट एवेत्यनेनाभिप्रायेण॥ एव मत्र 'ततनुष्टि'-शब्देन 'विषयोपभोगप्रधानः' उच्यते, शब्दार्थाविरोधादित्युपपत्तिः॥

"घंसः—इति अहर्नाम"¶, "ग्रसन्तेऽस्मिन् रसाः" सूर्येण। "गोः 'ऊधः' उद्धततरम्"—इति शब्दसारूप्यप्रसक्तम्, तद्धि अन्येभ्यो ऽङ्गेभ्य उद्धततरं "भवति"। "उपोन्नद्धम्—इति वा"; तद्धि विशा-

* "ततं धनंसन्ततिं नुदति, वष्टि कामयते कामानिति ततनुष्टिः"—इति तत्रैव सा० भा०

† "अपो ह अपोहति" क।

‡ "अपरोऽपशब्दः पूरणार्थः"—इति सा० भा०। पर मेतच्चिन्त्यविषयम्; अत्र हि "अपोहत्यपोहति"—इति दर्शनात्।

§ कपूयशब्दार्थस्तु पुरस्तात् (२२९ पृ०) द्रष्टव्यः। "कवासखः, कुत्सितपुरुष-सखायः"—इति सा० भा०।

|| "तनूशुभ्र-विशेषणत्वे वर्णयन्ति" ख।

¶ १भा० ५४पृ०, ५०पृ० १अ० ९ख० (९)।

यते केन चित्तदुपक्षिप्य गोरुदरे नद्ध मिति । "स्नेहानुप्रदानसामा-न्यात् रात्रिरप्यूध उच्यते" ; सापि ह्यवश्यायानोषधिवनस्पतिलेप-कान् दधाति * ॥

"इलीबिशस्य(न्या॰)"—इति †, एतदेकपद मनवगतम् । "इला-बिलशयस्य"—इत्यवगमः । 'मेघः' अभिधेयः ; स हि इलाहेतोरुद-कस्य आत्मीयानि निर्गमनबिलानि संरुद्ध्य शेते, तस्यैव वा बिलेषु इलाहेतुरुदकं शेते इति इलीबिशः । "न्याविध्यदिलीबिशस्य ०—— ० मवधीः पृतन्युम्"‡ । हिरण्यस्तूपस्यार्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । गोमवत्रि-वधयोर्निष्केवल्ये शस्यते § । 'न्याविध्यत्' "निरविध्यत्" निरताडयत्, 'इलीबिशस्य' "इलाबिलशयस्य" मेघस्य 'दृढ़्हा' "दृढानि", दुर्भेद्यानि उदकसंरोधक्षमाणि स्थानानि । न च केवल मेतावदेव, किन्तर्हि ? 'विशृङ्गिणम् अभिनत्' शृङ्गिणं शिखरवन्तं दीप्तिमन्तं वा विद्युद्भिः, 'शुष्णं' बलवन्तं मेघम्, 'इन्द्रः' एवं स्तूयमानः प्रत्यक्षीभूतः । प्रत्यक्षकृतः उत्तरोऽर्द्धर्चः । हे 'मघवन्!' 'यावत्तरः' यावद्बल मेतस्मिन् मेघेऽस्ति तावदेनं जहि । 'यावत्' च तत्र व्यथनसमर्थम् 'ओजः' बल मस्ति, या ते शक्तिः, तयैनं 'वज्रेण' 'शत्रुं' शातयितव्यम् 'अवधीः' जहीत्यर्थः । 'पृत-

* १भा० ४१४०, ४७४० १ख० ७ष० (१०) ।

† १भा० ४४७४० ७पं० "इलीबिशः" ।

‡ "न्याविध्य० —— ०मिन्द्रः । यावत्तरो मघवन् यावदोजो वज्रेण शत्रु मवधीः पृतन्युम् ॥"—इति ऋ० सं० १, ३, ३, २ ।

§ "योनि मार्गेणमाहारैर्मारेग् दुर्धाव चाहवन् । चम्यावदुप चावपित ममाद्-धाव चावता ॥ वस्मावतो मिराविध्यदभ्यादेवं क चावतः । स्यादवन् न विरादेवो न्याविध्यदेन मायुवन् ॥"—इति ऋ० प्रा० १ । ४०, ४१ ।

न्युम्' पृतना मिच्छन्तम् ॥ एव मेव "इलीबिशः — मेघः" इत्युपाख्याद्यर्थाविरोधाच्च ॥ ४ (१९) ॥

अस्मा इद् प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्र मीशानः कियेधाः। गोर्न पर्व वि रदा तिरश्चेष्यन्नर्णांस्यपां चरध्यै ॥ अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्र मीशानः कियेधाः कियद्धा इति वा क्रममाणधा इति वा गोरिव पर्वाणि विरद मेघस्येष्यन्नर्णांस्यपां* चरणाय भूमिर्भ्राम्यतेः। भूमिरस्तृपिरुन्मत्त्यानाम् मित्यपि निगमो भवति। विष्पितो विप्राप्तः†। पारन्तो अस्य विष्पितस्य पर्षन्नित्यपि निगमो भवति ॥ ५ (२०) ॥

"कियेधाः(८१"—इति ‡, अनवगतम्। "कियद्धाः", "क्रममाणधा वा"—इत्यवगमः। कियदप्युदक मपरिमाणं धारयतीति कियद्धा मेघः। क्रममाणो वा धारयतीति क्रममाणधा मेघ एव ॥ "अस्मा इद् प्रभरा ०——० चरध्यै" §। नोधा नाम गौतमः, तस्यैव मार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। आह्नीनिकेष्वहःसु अहीनसूक्ते विनियुक्ता। हे इन्द्र ! एष वृत्रः, 'कियेधाः' "कियद्धाः" कियदप्युदक मपरिमाणं धारयति, क्रममाणो वा धारयति। 'अस्मै' त्वं 'तूतुजानः'

* "मेघस्येष्यन्नर्णांस्यपां" क, ख, ग।

† "विष्प्रातः" क। "विष्प्राप्तः" ख, ग।

‡ १भा० ४४० पृ० ११पं०।

§ ऋ० सं० १, ४, १९, १।

"त्वरमाणः", 'वज्रं' 'प्रभर'। 'ईशानः' ईश्वरो यस्मात् त्व मस्मार्क तस्मादेव मुच्यसे। किञ्च; प्रहृत्य वज्रं वज्रप्रहार मभ्यूढस्यास्य मेघस्य 'गोर्न पर्व' गोरिव पर्वाणि 'विरद' विदारय; यथा गोविकर्त्ता गोः पर्वाणि 'विरदेत्' विच्छिन्द्यात्। एवं त्व मप्येतं मेघ मवयवशो 'विरद' विच्छिन्धि। कथञ्च पुनर्विरद? इति,—'तिरश्चा' वज्रेण तिर्यक् गामिना। केन पुनरर्थेन विरद? इति,—'इष्यन्' अर्णांसि' उदकानीच्छन्। 'चरध्यै' "चरणाय" 'अपाम्', प्रजाभ्यो दातुम्। एव मस्माद् द्विधाकृतीकृतादापो निश्चरिष्यन्तीत्यनेनार्थेन विरद॥ एव मत्र "कियेधा = मेघः" शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च॥

"कियेधाः = इन्द्रः"—इत्येव मेके मन्यन्ते *; स हि यदपि न ज्ञायते कियत्परिमाण मेतद् बल मिति, तदपि धारयति; क्रममाणो वा शत्रुबलं धारयतीति कियेधाः। एवं सति इयं योजना,—यस्मादीशानस्त्वं कियेधाश्च, तस्मात् प्रहर वज्र मिति॥

"भृमिः(८०)"—इति †, अनवगतम्। 'भ्रमणम्'—इत्यवगमः। "भ्राम्यतेः"—इति निर्वचनम्। 'अग्निः'—अभिधेयः॥ "इमा मग्ने० ——० स्तृषिष्ठन्मर्त्यानाम्" ‡। हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। हे भगवन्! 'अग्ने!' 'इमां शरणिं' मरणलक्षणां हिंसाम्, इमां संसृतिं वा 'मीमृषः नः' मार्जयस्व नाशयस्व नः।

* "यद्वा क्रममाणं शत्रुबलं दधात्यवस्थापयतीति कियेधाः। हे इन्द्र! एवम्भूतं त्वम्"—इति सा० भा०।

† १भा० ४४७ पृ० १७ पं०।

‡ "इमा मग्ने शरणिं मीमृषो न इम मध्वानं य मगाम दूरात्। आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भृमिरस्यृषिकृन्मर्त्यानाम्॥"—इति ऋ० सं० १, २, २५, १।

कतमां शरणिम्? 'इमम् अध्वानम्', 'यम्' एतं संसाराध्वानम् 'अगाम' गतवन्तो वयम्; अमुष्माल्लोकादिमँल्लोकम्। अस्मात्तु एतां संसारच्छिमाम्, एतां वा संसारस्रुतिम्, एनम् आर्जवं जवीभवन्त मस्माकं मार्जय त्वम्*। कस्मात् पुनरेव मुच्यसे? इतः,—यस्मात् 'आपिः' त्व मस्माकं प्राप्तः, अथवा व्यापयिता कृत्स्नस्य जगतो महिम्ना। 'पिता' च रक्षिता, 'सोम्यानाम्' सोमसम्पादिनां मनुष्याणाम्। 'प्रमतिः' च प्रकृष्टमतिः। 'भ्रमिः' च, त्व मेव संसारे भ्रामयिता पञ्चाग्निविद्योक्तेन प्रक्रमेण; त्वदधीन एव संसारो मोक्षश्च। 'ऋषिकृत्' च, दर्शनकर्त्तासि त्वम्, त्वदधीन मेव दर्शनं 'मर्त्यानां' मनुष्याणाम्। सर्वविज्ञानप्रकाशेनानुगृह्यास्मान् मोचयस्वास्मात् संसारादित्यभिप्रायः। देवयानेनैव पथा गमय, मा पितृयानेनेति॥ एव मत्र "भ्रमिः = अग्निः" अर्थाविरोधात् (विशेष्यते†)॥

"विष्पितः(८८)"—इति ‡, अनवगतम्। "विप्राप्तः"—इत्यवगमः। विस्तीर्णं इतश्चेतश्च, सर्वतो यः प्राप्तः, स विष्पितः। "इमे दिवो ०——० विष्पितस्य पर्षन्"§। "यद्य सूर्य्ये ब्रवोऽनागाः"—इत्येतस्मिन् सूक्ते; अस्य पुनः सूक्तस्य प्रथमा सौरीति प्रतिजज्ञे शौनकः;—अन्याः सर्वा मैत्रावरुण्य इति। 'इमे'—इति द्वयोरेव मित्रावरुणयोः पूजार्थं बहुवचनम्। अर्यमा वा तृतीयः स्यात्;

* "एत मार्जवं जवीभवन्तमस्माकं मार्जयस्व" ख।

† नैतद् दृश्यते ख-पुस्तके।

‡ १अ० ४४८ पृ० ३पं०।

§ इमे दिवो अनिमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति। प्रव्राजे चिन्नद्यो गाधमस्ति पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्षन्॥"—इति ऋ० सं० ५, ५, २, १।

श्रावपि हि अस्मिन् सूक्ते श्रूयते। शौनकाभिप्रायस्त्वेवं सति परीक्ष्यः। 'इमे' मित्रावरुणार्य्यमाणः 'दिवः' एत्य 'अनिमिषाः' आदरवन्तः 'पृथिव्याः' पृथिवीलोकादित्यर्थः। 'चिकित्वांसः' सुकृतदुष्कृतानि कर्म्माणि प्राणिनां जानन्तः, 'अचेतसम्' अचेतयमानं प्राणिनं कर्म्मानुरूपेण अमुं लोकं 'नयन्ति'। यत एव मतस्तानहं ब्रवीमि;— 'प्रव्राजे' प्रकृष्टे एतस्मिन् व्रजने मरणाख्ये मृत्युकाले उपस्थिते, (यदि*) 'गाधं' संसारगाहनसमर्थं कर्म, विज्ञानं वा 'अस्ति नः' अस्त्यस्माकम्, ततोऽस्य 'विष्पितस्य' "विप्राप्तस्य" संसाराध्वनो नद्या इव 'पारं पर्षन्' पारं यन्त्वित्यर्थः॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "विष्पितः = विप्राप्तः" संसाराध्वा—इत्युपपद्यते॥ ५ (२०)॥

तन्नस्तुरीपं मद्भुतं पुरु वारं पुरु त्मना। त्वष्टा पोषाय विष्यतु राये नाभा नो अस्मयुः॥ तन्नस्तूर्णापि महत्सम्भृतमात्मना त्वष्टा धनस्य पोषाय विष्यत्वित्यस्मयुरस्मान् कामयमानो रास्पिनो रास्पी रपतेर्वा रसतेर्वा रास्पिनस्यायोरित्यपि निगमो भवत्यृञ्जतिः प्रसाधनकर्म्मा (आ वं ऋञ्जसे ऊर्जां व्युष्टिष्वित्यपि निगमो भवति †) ऋजुरित्यप्यस्य भवति। ऋजुनीती नो वरुण इत्यपि निगमो भवति। प्रतद्वसू प्राप्तवसू। हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वरेत्यपि निगमो भवति॥ ६ (२१)॥

---

* नास्त्येतत् क-पुस्तके।

† नैष पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु, दृश्यिहाता चाप्यटीतश्च; इतो तु मतान्तरेण "ऋञ्जसे गिरा"—इति निगम उद्धृतो व्याख्यातश्च।

"तुरीपम्(८९)"—इति *, अनवगतम्। "तूर्णापि"—इत्यवगमः। 'उदकम्'-अभिधेयम्; तद्धि तूर्णं माप्नोति। "तन्नस्तुरीप०——० नाभानो अस्मयुः" †। दीर्घतमस आर्षम्। त्वाष्ट्री। अनुष्टुप्। आप्री-सूक्ते। 'तत् नः तुरीपम्' तदस्माकं तुरीप मुदकम्, 'अद्भुतं' च "महत्" इत्यर्थः। "अद्भुतः, बर्हिष्ठः"—इति महन्नामसु पठितम् ‡। 'पुरुवारं' च बहुदेशान्तर माप्नोत्युदकम्; 'पुरुत्मना' बह्वात्मना। यदेवंलक्षण मुदकम्, तत् 'नः' अस्माकं 'नाभा' नाभौ मध्ये 'त्वष्टा' 'विष्यतु' विमुञ्चतु वर्षभावेन। 'अस्मयुः' 'अस्मान् अनुगृहीतुं "कामयमानः' 'राये पोषाय' "धनस्य पोषाय" इत्यर्थः; वर्षे हि सति पशवः पुष्यन्ति। अथवा 'नाभानः' —इति त्वष्टुरेव विशेषणं स्यात्, 'नाभानः' न अदीप्यमानः, किन्तर्हि? दीप्यमान एव विष्यतु॥ एव मत्र माध्यमिकस्त्वष्टेति § विष्यत्वित्यनेन सम्बन्धात्, "तुरीपम् = उदकम्"—इत्युपपद्यते॥

"रास्पिनः(९०)"—इति ||, अनवगतम्। 'रापी'—इति वा स्यात्, 'रासी'—इति वा; "रपतेः वा" शब्दार्थस्य, "रसतेः वा" शब्दार्थस्यैव। रपणशीलो वा रसनशीलो वा यः, स 'रापी'। "उत त्या मे०——० रास्पिनस्यायोः" ¶। कक्षीवत आर्षम्। त्रिष्टुप्। वैश्व-

* १भा० ४४८पृ० ९पं०।

† ऋ० सं० २, २, ११, ४।

‡ १भा० २९९पृ० ३अ० ३ख० (२२), (२४)।

§ "अथातो मध्यस्थाना देवताः (दै० का० १०, १, १)"—इत्यधिकृत्य यास्केन व्याख्यातत्वात् (दै० का० १०, २, ९)।

|| १भा० ४४८पृ० ९पं०।

¶ "उत त्या मे यशसा श्वेतनायै व्यन्ता पान्तौशिजो हुवध्यै। प्र वो नपात मपां कृणुध्वं प्र मातरा रास्पिनस्यायोः॥"—इति ऋ० सं० २, १, १, ४।

द्वे सूक्ते। ‘उत त्या’ अपि तौ, अश्विनौ। ‘मे’ मम ‘यशसा’ हविर्लक्षणेन धनेन तर्प्यमाणौ, ‘श्वेतनायै’ उषसः काले प्राप्ते ‘व्यन्ता पान्ता’ वीताम् भक्षयेतां पुरोडाशम्, पिबेतां सोमम्। यतो ब्रवीमि,—हे ‘औशिजः’ मेधाविनः! ऋत्विजः! ‘हुवध्यै’ आह्वयध्वं तावश्विनौ। किञ्च; ‘प्र’ ब्रवीमि ‘वः’,—‘कृणुध्वम्’ ‘अपां नपातम्’ अपि, एतस्मिन् कर्मणि भागिनम्। किञ्च; ‘प्रमातरौ’ द्यावापृथिव्यावपि सर्वभूतनिर्मात्र्यौ कृणुतैव, एतस्मिन् कर्मणि भागिन्याविति। एतच्च वो ब्रवीमि। कं च पुनरर्थं पुरस्कृत्य एतत् कुरुध्वम्? इति,—‘रास्पिनस्य आयोः’ रपणशीलस्य वा रमनशीलस्य वा शब्दकारिणो वर्षभूतस्योदकस्य प्राप्त्यर्थम्, अथ वा स्तोतुः पुत्रस्य प्राप्त्यर्थम्। “आयवः”—इति मनुष्यनाम*॥ अत्र मन्त्र ‘रास्पिन’-शब्देन उदकं स्तोता वाभिधीयते, शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च॥

“ऋञ्जतिः(९१)”, “प्रसाधनकर्मा”†। “भाऋजीकः”—इत्यनेन ‡ गतार्थता मस्य मन्यमानो भाष्यकारो निगमं नाधीते॥

केचित्त्वत्र एतं शेष मधीयते। “दूतं वो०——०मृञ्जसे गिरा”§। वामदेवस्यार्षम्। गायत्री। आग्नेयी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। ‘वः’—इत्येतस्य ‘त्वम्’—इति विपरिणामः। हे यजमान!

* १भा० १७१पृ० १८२पृ० २अ० ३ ख० (१७)।

† १भा० ४४८पृ० १५ पं०।

‡ पु० १५० पृ० १० पं०।

§ “दूतं वो विश्ववेदसं हव्यवाहममर्त्यम्। यजिष्ठमृञ्जसे गिरा॥”—इति ऋ० सं० ३.५, ८, १। क-ख-पुस्तकयोस्तु ‘आवं ऋञ्जसे (ऋ०सं०८,२,८,१)”—इति निगमो दृश्यते।

त्वम् 'दूतम्', 'विश्ववेदसम्' सर्वप्रज्ञानम्, 'हव्यवाहम्' हविषां वोढारम्, 'अमर्त्यम्' अमरणधर्माणम्, 'यजिष्ठम्' यष्टृतमम्, 'ऋञ्जसे' प्रसाधयसि 'गिरा' स्तुत्येत्यर्थः॥ एवं मन्त्र "ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा" दूतसम्बन्धात्॥

"ऋजुः(९२)"—"इत्यपि"*, "अस्य" एव ऋञ्जतेः "भवति"। "ऋजुनीती नो०——०देवैः सजोषाः"†। गोतमस्यार्षम्। वैश्वदेवसूक्ते। गायत्री। गवामयनस्य द्वितीयेऽहनि शस्यते मैत्रावरुणस्य शस्त्रे। 'ऋजुनीती' ऋजुनयनः, ऋजुप्रज्ञो वा 'वरुणः', 'नः' अस्मान् इतो लोकादमुं लोकं कर्मफलप्राप्त्यर्थं 'नयतु'। 'मित्रः' च 'विद्वान्' नयतु। 'अर्यमा' 'देवैः' 'सजोषाः' सहप्रीयमाणः नयतु॥ एवं मन्त्र 'ऋजु'-शब्देन प्रसिद्धं नयनम्, प्रसिद्धा वा मतिरुच्यते॥

"प्रतद्वसू(९३)"—इति‡, अनवगतम्। "प्राप्तवसू"—इत्यवगमः। 'अश्वौ' अभिधेयौ। "इह त्या सधमाद्या०——०प्रतद्वसू अभि स्वर"§। नारदस्येयमार्षम्। उष्णिक्। महाव्रते औष्णिही दशाशीतिः, तस्यां शस्यते। हे 'इन्द्र!' 'इह' कर्मणि 'त्या हरी' तावश्वौ 'प्रतद्वसू' "प्राप्तवसू" प्राप्तधनौ; तयोर्हि ऋजीषं धानाश्च धनम्; स हि ताभ्यां यज्ञे भागः प्राप्तः। 'सधमाद्या' सहमदनौ

* १भा० ४४८ पृ० १८ पं० "ऋजुनीती"॥

† "ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयतु विद्वान्। अर्यमा देवैः सजोषाः॥"—इति ऋ० सं० १, ९, १० १।

‡ १भा० ४४९ पृ० १पं०।

§ इह त्या सधमाद्या युजानः सोमपीतये। हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वर॥"—इति ऋ० सं० ६, १, १९, २।

'युञ्जानः' युक्त्वा रथे, ततः 'सोमपीतये' सोमपानार्थम् 'अभिस्वर' अस्मान् प्रत्यागच्छ॥ एवं मन्त्र "हरी"-इत्यनेन सम्बन्धात् "प्रतद्वसू = प्राप्तवसू" अश्वौ—इत्युपपद्यते॥ ६ (२१)॥

हिनोता नो अध्वरं देवयज्या हिनोत ब्रह्म सनये धनानाम्। ऋतस्य योगे वि ष्यध्वमूधः श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः॥ प्रहिणुत नोऽध्वरं देवयज्यायै प्रहिणुत ब्रह्म धनस्य सननाय ऋतस्य योगे यज्ञस्य योगे याज्ञे शकट इति वा शकटं शकृदितं* भवति शनकैस्तकतीति वा शब्देन तकतीति वा। श्रुष्टीवरीर्भूतनास्मभ्यमापः।† (सुखवत्यो भवतास्मभ्यमापः‡) चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम्। ददिन्द्र बहु वननीयम्। एधमानद्विळुभयस्य§ राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान्॥ व्युदस्यत्येधमानानसुन्वतः॥|| सुन्वतोऽभ्यादधात्युभयस्य राजा दिव्यस्य च पार्थिवस्य च चोष्कूयमाण इति चोष्कूयतेश्चर्करीतवृत्तं¶ सुमत्स्वयमित्यर्थः। उप प्रागात्सुमन्मे धायि मन्म। उपप्रैतु मां (स्वयं) यन्मे** मनो-

* "शकृद्दटं" क, ख, ग।
† "सुखवरी भूतनास्मभ्यं" क, ख। 'सुम्नवती —" ग।
‡ न दृश्यतेऽयं पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु परं दृत्तिसम्मतः।
§ "०द्विळुभयस्य" क, ख, ग।
|| "व्युदस्यत्येधमानानचर्ददत्यसुन्वतः" क, ख, ग।
¶ नास्त्येतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु।
** "यन्म" क, ख, ग।

ऽध्यायि यज्ञेनेत्याश्वमेधिको मन्त्रो द्विविष्टिषु द्विव एष-णेषु ॥ ७ *॥

"हिनोत(९४)"—इति †, अनवगतम्। "प्रहिणुत"—इत्यवगमः। "हिनोता नो०——०भूतनास्मभ्य माप: ‡। कवषस्येय मार्षम् §। अपोनप्त्रीयास्वृत्तु शस्यते। "हे ऋत्विजः! 'हिनोत' "प्रहिणुत" प्रगमयत, प्रोत्सर्पयत। एनम् 'अध्वरं' यज्ञम् 'देवयज्या' "देवयज्यायै" देवयजनार्थम्। किञ्च; प्रहिणुत 'ब्रह्म' स्तुत्याख्यं यथाशास्त्र-दृष्टक्रमेण। 'सनये' लब्धये 'नः' अस्माकं धनानाम्। किञ्च; 'ऋतस्य' "यज्ञस्य" 'योगे' संयोगे यदेतत् 'ऊधः' इव सोमपूर्णम् अधिषवणचर्म वर्त्तते, अथ वा योगमश्वस्यानडुत्कटं योगः; तद्धि तत्र युज्यते, तेनाधिषवणचर्मणः ऊधसोऽधस्तादवस्थितेनेति मन्यमानो भाष्यकारो ॥ ब्रवीति,—"यान्ने शकटे—इति वा"; यदेतद् यज्ञ-शकटस्याधस्तादुपरि वाधिषवणचर्म, एतद् 'वि ष्यध्वम्' विमुञ्चध्वम्। ग्रहचमसस्थाल्यादिषु यो निषेकः सोमस्य, एतद् विमोचनम् अधिषवणचर्मोधसः; तद्धि सोम उत्सिच्यमाने स्रवीभवति, यथैतद्गो-रूधो दुह्यमानायां गवि। एव मृत्विज उक्त्वा अधुना ता एव सोम-सम्मिश्रा अपो ब्रवीति,—यूय मपि हे 'आपः!' एभिः ऋत्विग्भिः उत्सिच्यमानाः 'श्रुष्टीवरीः' "सुखवत्यः" 'भूतन' "भवत" 'अस्मभ्यम्'॥

---

* मात्र खण्डसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः।

† १भा० ४४९ पृ० ४पं०।

‡ ऋ० सं० ७, ७, १९, १।

§ "दास्याः पुत्रः कितवोऽब्राह्मणः"—इत्यादि ऐ० ब्रा० २, ३, १।

|| "निरुक्तकारो"—इति सायणीयः पाठः।

एवमच 'प्र'-शब्देनार्थस्य सुतरां प्रकटता भवतीति भाष्यकारेण 'प्र'-शब्दोऽध्याहृतः, 'अध्वगम्'—इत्यनेन सम्बन्धाद्धि नातेर्गत्यर्थत्व मुपपद्यते * ॥"

"प्रहिणुत"—इति 'आपः' उच्यन्त इति केचित् ॥

"शकटम्", "शकृदिनं भवति"। यदा अनड्वान् युक्तः, शकृत् मुञ्चति, तेनेत मिति। "शनकैस्तकतीति वा"; तद्धि भाराक्रान्तं शनकैर्गच्छति "शब्देन तकतीति वा"; तद्धि शब्देन गच्छति ॥

"चोष्कूयमाणः" ^२४ ,"चोष्कूयते" ^२५ " इति †, एते अनवगते। धातुरेवाय मप्रतीतः। एते सुबन्ततिङन्ते; तदनयोः पूर्वं 'सुबन्तम्', उत्तरं तिङन्तम्। दानार्थे वर्त्तमानस्य "चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम्"—इति ‡ निगम मुक्त्वा 'ददविन्द्र"—इति हि पूर्वस्य निर्वचनं चकार भाष्यकारः ॥ ॥ व्युदसने वर्त्तमानस्योत्तरस्य "चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान्"—इति § निगम मुक्त्वा 'चोष्कूयते' —इत्यस्य शब्दस्य "व्युदस्यति"—इति निर्वचन माह भाष्यकारः ॥ उभयत्रापि तु चोष्कूयति-शब्दश्चर्करीतवृत्तेन द्रष्टव्यः ॥

"चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम्"—इत्यत्र शेषः,—"नि सर्वसेन इषुधीँरसक्त ०——० दधि प्रवृद्धः" ॥ हिरण्यस्तूपस्यार्षम्। ऐन्द्री।

* व्याख्यान मेतत् समग्र मेव ऋग्भाष्ये सायणेनोद्धृतं दृष्टमस्य तत्रैव "एतस्या ऋचो व्याख्यानं निरुक्तटीकाया मुद्धृतम्'—इति।

† १भा० ४४९ पृ० ८पं०।

‡ ऋ० सं० १, २, १, २।

§ ऋ० सं० ४, ७, २२, १।

|| "नि सर्वसेन इषुधीँरसक्त समर्यो गा अजति यस्य वष्टि। चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामं मा पणिर्भूरस्मदधि प्रवृद्ध ॥"—इति ऋ० सं० १, २, १, २।

त्रिष्टुप्। उद्भिद्दलभिदोर्निष्केवल्ये शस्यते। 'न्यसक्त' न्यवधात् 'इषुधीन्' तूणान्, पृष्ठे रथस्य, 'सर्वसेनः' समग्रसेनः इन्द्रः। एवं तूणान् संनह्य बध्वा, गोधाङ्गुलित्रान् भूत्वा "स मर्य्यो गा अजति" इषुभिर्मेघान् छिन्दन् 'सम् अजति' समन्ताः क्षिपति, 'गाः' अपः, 'अर्य्यः' ईश्वरः इन्द्रः। कस्मै समजति? यस्य वष्टि। यस्य राज्ञो देशे कुटुम्बिनो वा क्षेत्रे कामयते, क्षेप्तुम्, तत्रैव क्षिपति, वर्षं प्रवर्त्तयत इत्यर्थः। एवं स्तूयमानः स इन्द्रः प्रत्यक्षीभूतः; यतः प्रत्यचक्षत उत्तरोऽर्द्धर्चः। हे इन्द्र! चोष्कूयमाणस्त्वं ददत् उदकं जनेभ्यः 'भूरि' "बहु" 'वामं' "वननीयं" सस्य-सम्पत्करम्, भृशं यत् कुरुष्व। 'मा पणिः भूः' मा वणिक्शीलोऽस्मान् प्रति मन्दोदकदाता कृपणो भूः। किन्तर्हि? प्रवृद्धोदकः उन्नतचित्तः, अस्मान् प्रति बहूदकदाता भव॥ एव मत्र 'मा पणिर्भूर्भूरि वामम्'—इत्येभिः पदैः सम्बन्धात् 'चोष्कूयमाणः'—इत्यस्य "ददत्"—इत्येव मर्थ उपपद्यते॥

एव मत्र दानार्थः 'चोष्कूयतिः', "एधमानद्विलुभयस्य"—इत्यत्र व्युद्मनार्थः। अस्य शेषः,—"शृणुवे वीर॰——॰इन्द्रो मनुष्यान्" *। गर्गस्य बार्हस्पत्यस्येय मार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। 'दमायन्'—इत्येकं पदम्। 'शृणुवे वीरः' अश्रौष मह वीर मिन्द्रम्, 'उग्रम्' उद्गूर्णवज्रम्। आदरार्थो द्विरभ्यासः, आदरं चार्थभूयस्त्वम्; "अभ्यासे भूयांस मर्थं मन्यन्ते" इति हि वक्ष्यति। अथवा 'उग्र' शत्रुं प्रति उद्गूर्णवज्रम्। 'दमायन्' दमयितारं शत्रूणाम्। कथम्पुनरश्रौषम्? इति,—'अन्य

* 'शृणुवे वीर उग्रमग्रं दमायन्नन्य मन्य मतिनेनीयमानः। एधमानद्विलुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान्॥"— इति ऋ॰ सं॰ ४, ७, २२, १।

मन्यम्' देवताविशेषम्, 'अतिनेनीयमानः' अतिशयेन स्वाभीष्टेन कामेन तुष्टूषया 'अमुष्मात् सुतात् कामान् प्रापय'-इत्येवं पुनःपुनः नयमानः। किम्पुनर्लक्षणं वीरं मन्त्रीषम्? इति,—'एधमानद्विट्' "एधमानान्" दीप्यमानानपि "द्वेष्टि" "असुन्वतः", सोमाभिषव मकुर्वाणान् अयज्वन इत्यर्थः। अत एवं वैपरीत्येन "सुन्वतोऽभ्याद-धाति"—इत्यध्याजहार भाष्यकारः। क पुनरादधाति? 'सुकृतस्य लोके'—इति सामर्थ्याद् गम्यते। ये हि सुन्वते, त इष्टा इन्द्रस्य; ये न सुन्वन्ति, ते द्वेष्याः; इत्यभिप्रायः। 'उभयस्य राजा' "दिव्यस्य च" धनस्येश्वरो "पार्थिवस्य च" मानुषस्य च। किञ्च; 'चोष्कूयते' कुद्मति,—यो 'विशः' एधमानानसुन्वत इतरांश्च सुन्वतः 'मनुष्यान्' अभ्यादधाति सुकृतस्य लोके इति॥ एव मत्र 'एधमानद्विट्'—इत्यनेन सम्बन्धात् "चोष्कूयतिः, कुद्मनार्थः"—इति उपपद्यते॥

"सुमत्[१०]"—इति *, अनवगतम्। "स्वयम्"—इत्यागमः। "उप॒ प्रागा॑त् सु॒मन्मे॑०——०चक्रमा सु॒बन्धु॑म्" †। दीर्घतमस आर्षम्। त्रिष्टुप्। अश्वदेवताका। अश्वमेधेऽश्वस्तोमीयेन षोडशा-हुतयो हूयन्ते, तत्रेयं विनियुक्ता। 'उप प्रागात्' "उप प्रैतु" "मां" प्रकर्षेण एतु। 'सुमत्' "स्वयम्" एव। 'यत्' यदनेन "यज्ञेन" प्राप्नुयाम् "इति"। 'मे' मम 'मनः' अपि "अध्यायि" (अनेकविधान् सङ्कल्पविकल्पान् चकार, तत्तदहमेव; अहं मनसा‡)

१भा० ४४९ पृ० १२ पं०।

† "उप॒प्रागा॑त् सु॒मन्मे॑ऽधायि॒ मन्म॑ दे॒वाना॒मा॑शा॒ उप॑ वी॒तपृ॑ष्ठः। अन्वे॑नं विप्रा॒ ऋष॑यो मदन्ति दे॒वाना॑ं पु॒ष्टे च॑कृमा सु॒बन्धु॑म्॥"—इति ऋ० सं० १, १, ८, १।

‡ नास्त्ययं पाठः क-पुस्तके।

ध्यातवानित्यर्थः। किम्पुनस्तत्? 'मन्म' मननीय मर्थजातम्। किञ्च; अय मपि 'वीतपृष्ठः' कान्तपृष्ठोऽश्वः 'उपप्रागात्' उपगच्छतु। 'देवानाम्' 'आशाः' यम् एतं वयं देवानां 'पुष्टे' पोषणाय 'चकृम' कृतवन्तः। 'सुबन्धुम्' शोभनयूपबन्धनम्। त मेत मुपगच्छन्तम् 'अनुमदन्ति' अनुमन्यन्ताम् 'विप्राः ऋषयः' मेधाविनः॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च 'सुमत्'—इत्यस्य "स्वयम्"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते॥

"आश्वमेधिकोऽयं मन्त्रः"—इति प्रकरणोपप्रदर्शनार्थ माह; मन्त्रार्थं निर्ब्रुवता प्रकरण मप्युपेक्षितव्य मिति, एतदनेन प्रदर्शितं भवति॥

"दिविष्टिषु(९८)"—इति *, अनवगतम्। "दिव एषणेषु"—इत्यवगमः। याभिः क्रियाभिर्दिव मिच्छन्ति गन्तुं ता दिविष्टयः॥७॥

स्थूरं राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु। स्थूरः समाश्रितमात्रो महान् भवत्यणुरनु स्थवीयांस मुपसर्गो लुप्तनामकरणो। † यथा सम्प्रति कुरुङ्गो राजा बभूव कुरुगमनाद्वा कुलगमनाद्वा कुरुः कृन्ततेः क्रूर मित्यप्यस्य भवति कुलं कुष्णातेर्विकुषितं भवति इतो व्याख्यातो जिन्वतिः प्रीतिकर्म्मा। भूमिं पर्ज्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नय इत्यपि निगमो भवति॥ ८ (२२)॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ६.४.

---

* १भा० ४४९ पृ० १५ पं०।

† "मुपसर्गलुप्तो नामकरणो" क, ख, ग।

"स्थूरं राधः ०——० तुर्वशेष्वमन्महि" *। मेधातिथेरार्षम्। बृहती। दान मनया प्रशस्यते। 'स्थूरं' स्थूलं महत्, 'राधः' धनम्, 'शताश्वं' बह्वश्वसंयुक्तम्। 'कुरुङ्गस्य' राज्ञः, 'त्वेषस्य' महतः, 'सुभगस्य' शोभनस्य 'दिविष्टिषु' क्रियासु दक्षिणाभूतं सर्वेष्वपि 'तुर्वशेषु' मनुष्येषु याः रातयः दत्तयः, तासु च; एतदेव स्थूल मित्येवं वयम् 'अमन्महि' मन्यामह इत्यर्थः॥ एव मत्र 'दिविष्टि'-शब्देन 'क्रिया' उच्यते; ताभिर्हि द्युलोक मिष्यते गन्तुम्॥

"स्थूरः, समाश्रितमात्रो महान् भवति"; समस्ता हि तत्र मात्रा आश्रिता भवन्ति। स्थूलप्रसङ्गेन अणुशब्दो निरुच्यते,—"स्थवीयांस मनु" यो वर्त्तते, सः "अणुः"—इत्युच्यते। अन्वित्ययम् "उपसर्गः" "लुप्तनामकरणः" येन प्रत्ययेन न्याय्य मेतन्नाम स्यात्, सोऽत्र लुप्तो न श्रूयत इत्यर्थः। कथं लुप्तः? इति,—"यथा सम्प्रति" —इति। अस्मिन्नामकरणलोपेन प्रयोगसिद्धिः; साम्प्रतम्—इति हि न्याय्यम्, तथापि सम्प्रतीत्येव मपि वर्त्तमानकालविषयप्रयोगः प्रसिद्धः; एवमिहाप्यनुशब्दे। "कुरुङ्गो नाम राजा बभूव"। "कुरुगमनाद्वा" कुरुङ्गः; स हि कुरून् प्रति पुत्रत्वेन गतो जेतुं वा †। "कुलगमनाद्वा"; शत्रुकुलानि हि स नित्य मेव याति विजेतुम्। "कुरुः कृन्ततेः;" स हि शत्रून् कृन्तति ‡। "क्रूरम्"—"इति" एतत् "अपि",

* स्थूरं ०—— ० दिविष्टिषु। राजंस्त्वेषस्य सुभगस्य रातिषु तुर्वशेष्वमन्महि॥" —इति ऋ० सं० ५, ७, ११, ४।

† "तस्मादस्यां ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः"—इत्यादि ऐ० ब्रा० ८, १, १।

‡ "कुरवः" १भा० २५० पृ० १प० १८ ख० (१)।

"अस्य" एव हन्तेः "भवति" *। "कुलं कुष्णातेः (क्र्या०प०)"; तद्धि "विकुषितम्" इव "भवति", विस्तीर्णत्वात् ॥

"दूतः(९९)"—इति †, अनवगतम्। "जूतः"—इति न्याय्यम्। "जवतेर्वा द्रवतेर्वा"—इति व्याख्यातम् ‡॥

"जिन्वतिः(१००)" §, "प्रीतिकर्मा"—इति अर्थवचनम्, अप्रतीतार्थत्वात्। "ममान मेतत्"—इत्यत्र उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामो द्वादशोऽध्याये ‖ ॥ ८(२२)॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य) चतुर्थः पादः ॥ ६,४ ॥

॥ पञ्चमः पादः ॥

अमत्रोऽमात्रो महान् भवत्यभ्यमितो वा। महाँ अमत्रो वृजने विरप्शीत्यपि निगमो भवति। स्तवै वज्य्रृचीषमः। स्तूयते वज्य्रृचा समोऽनर्शराति मनस्मोलदान मश्लीलं पापक मश्रिमद्विषमम् ¶। अनर्शरातिं वसुदा मुपस्तुहीत्यपि निगमो भवत्यनर्वाप्रत्यृतो-

---

* १भा० १८० पृ० १ख० १९ ख० (७)।

† १भा० ४४९ पृ० १८ पं०।

‡ पु० १पृ० ८पं०; ५ पृ० १पं०।

§ १भा० ४५० पृ० ४पं०।

‖ दै० का० ७, ५, १। क-पुस्तके "द्वादशाध्याये"—इति पाठो नास्ति।

¶ "मश्रिमद्विषमम्" क, ख, ग। "मश्लीम—" रोथपुस्तकौ०।

ऽन्यस्मिन्। अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्द्धया नव्यमर्कैः। अनर्वमप्रत्यृतमन्यस्मिन् वृषभं मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा बृहस्पतिं वर्द्धय* नव्यमर्कैरर्चनीयैः स्तोमैरमामि सामिप्रतिषिद्धं सामि स्तुतेः। अमाम्योजो बिभृथा सुदानवः। असुसमाप्तं बलं बिभृत† कल्याणदानाः॥ १ (२३)॥

"अमत्रः"—इति‡, अनवगतम्। "अमात्रः"—इति शब्दसमाधिः। "महान् भवति"—इत्यर्थवचनम्; यो हि महान् भवति, न तस्य मात्राः प्रमातुं शक्यन्ते, अतोऽमात्रमत्र इत्युच्यते। "अभ्यमितो वा" स्यात्, अनभिहिंसितः केन चित्। "महाँ अमत्रो वृजने०——०हर्यश्वा ममन्दन्"§। विश्वामित्रस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। पृष्ठ्यस्य चतुर्थपञ्चमयोरह्नोर्माध्यन्दिने सवने अच्छावाकस्य शस्त्रे सम्पातं नाम सूक्तम्||, तत्रेयं विनियुक्ता। 'महान्' प्रभावतः। 'अमत्रः' च अपरिमाणमात्रः, 'इन्द्रः' 'वृजने' सङ्ग्रामे 'विरप्शी' विरावणशीलः, 'उग्रम्' उद्गूर्णम् अभ्युद्यतम्, 'शवः' शत्रुबलम् 'पत्यते' पातयते। 'धृष्णवोजः' धर्षयितृ यस्य ओजः,

---

* "बर्हया" क, ख, ग।

† "बिभृथ" क, ख, ग।

‡ १भा० ४५० पृ० ६पं०।

§ "महाँ अमत्रो वृजने विरप्श्युग्रं शवः पत्यते धृष्ण्वोजः। नाह विव्याच पृथिवी चनैनं यत् सोमासो हर्यश्वममन्दन्॥"—इति ऋ० सं० ३, १, १९, ४।

|| पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्माध्यन्दिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे चातुर्विंशिकातिदिष्टस्याग्निष्टोमशस्त्रस्य स्थाने त्रीणि सम्पातसूक्तानि, तत्रापौनमावर्ज्जमेतत् प्रथमं सूक्तम्। सूचितञ्च,—"इमा नु श्विच्छन्ति त्वा"—इति आ० ७, ५।

बलम्, तत् 'पत्यते'। किञ्च; 'नाह विव्याच' 'नैनं' व्याप्नोति 'पृथिवी', नापि द्यौः, उपमानत्वेन। कदा पुनरेवं भवति? 'यत्' यदा 'सोमासः' सोमाः 'हर्य्यश्वम्' इन्द्रम् 'अमन्दन्' अतर्पयन्नित्यर्थः॥ एव मत्र 'अवः', 'पत्यते', 'वृजने'—इत्यनेन सम्बन्धात् "अमात्रः = महान्"—इत्युपपद्यते॥

"ऋचीषमः[१०२]"—इति *, अनवगतम्। ईकारोऽत्रानवगतः। "ऋचा समः"—इत्यवगमः। "इह श्रुत इन्द्रो०——०चक्रे असाम्या"†। विमदस्यार्षम्। आस्तारपङ्क्तिः‡। ऐन्द्री। स पुनरिन्द्रो वा प्राजापत्यो वा वासुक्रस्य वा वसुक्रतः। पृष्ठ्यस्य चतुर्थेऽहनि निष्केवल्ये शस्यते। 'श्रुतः' विख्यातः सर्वासु दिक्षु, 'इह' एतस्मिन् कर्मणि, 'अद्य' 'स्तवे' विजेतुं स्तूयतेऽस्माभिः 'वज्री'। किंलक्षणः? 'ऋचीषमः' "ऋचा समः" यावतैवार्थेन युक्तोच्चार्य्यते ऋक् स्तुत्यभिप्रायेण, तावानेवासौ भवत्यैश्वर्य्ययोगात् §। किञ्च; 'मित्रो न' मित्र इव, यथा हि कश्चिदाप्तो मित्रो जनेषु यशः कुर्य्यात्, एवं स इन्द्रो 'यशः' 'आ चक्रे' आभिमुख्येन सर्वासु दिक्षु करोति। किंलक्षणं पुनर्यशः करोति? 'असामि' असमाप्त मनन्त मित्यर्थः। स एवङ्गुणयुक्त इन्द्रः, सोऽस्माभिरिह स्तूयते॥ एव मत्र स्तुतिसम्बन्धात् शब्दसारूप्याच्च "ऋचीषमः = ऋचा समः"—इत्युपपद्यते॥

* १भा० ४५० पृ० ९ पं०।

† "इह श्रुत इन्द्रो अस्मे अद्य स्तवे वज्र्यृचीषमः। मित्रो न यो जनेष्वा यशश्चक्रे असाम्या"—इति ऋ० सं० ७, ७, ९, १।

‡ "पुरस्ताद्बृहती" क।

§ "ऋचीषमः। "यद्याव इन्द्र ते (सा० सं० आ० आ० १, १, १)"—इत्यादिकया स्तुत्या समानगुण इत्यर्थः।"—इति सा० भा०।

"अनर्शरातिम्[१०३]"–इति *, अनवगतम्। "अनश्लीलदानम्"–इत्यवगमः। विग्रहसमस्तस्याश्लीलशब्दस्यार्थं माह,–"अश्लीलं पापकम्"–इति। न यस्याश्लीला रातिर्दानम्, सोऽनर्शरातिः। शब्द-व्युत्पत्तिमाह,–"अश्लीलम्–अश्रिमद् विषमम्" तस्माद्व्युत्पत्त्यो-पपन्नितोऽश्लील मित्युच्यते †। "अनर्शरातिं०——०चोदयन्" ‡। "आर्यन्न इव सूर्य्यम्"–इत्यस्या अनन्तरैव §। नेमस्यार्षम् ॥। ऐन्द्री। सतोबृहती। हे स्तोतः! 'अनर्शरातिम्' अपापदानम् ¶, एनम् इन्द्रम् 'वसुदां' वसु-दातारम्, 'उप' उपगम्योपगम्य चेतसा 'स्तुहि'। किङ्कारणम्? यस्माद् 'भद्राः' भन्दनीयाः 'इन्द्रस्य' 'रातयः' दत्तयः। किञ्च; 'सः' 'अस्य' 'कामम्' अभिप्रायं 'विधतः' दधतः, कामिनां कामान् 'न रोषति' न पीड़यति। 'मनः' च 'इन्द्रस्य' आत्मनः 'दानाय' 'चोदयन्' भवति, य एवं स्तुत्वा याचते॥ एवमत्र शब्दव्युत्पत्त्या-द्यर्थाविरोधाच्च "अनर्शरातिम्=अनश्लीलदानम्"—इत्युपपद्यते॥

"अनर्वा[१०४]"—इति**, अनवगतम्। "अप्रत्यृतः"–इत्यवगमः। यः "अन्यस्मिन्" न आश्रितो भवति, स्वप्रधान एव, सः 'अनर्वा'–

---

* १भा० ४५० पृ० १३ पं०।

† "कोषस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः"—इति अम० को० २, ८, ९२। "अश्रीरं चित्=अमङ्गलमपि"—इति सा० भा० (ऋ० सं० ४, ९, १५, ९)।

‡ "अनर्शरातिं वसुदामुप स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः। सो अस्य कामं विधतो न रोषति मनो दानाय चोदयन्॥"—इति ऋ० सं० ६, ७, २, ४।

§ पु० १७१ पृष्ठे सा ऋग् द्रष्टव्या।

॥ "चितस्यार्षम्" क।

¶ "अनर्शरातिम्=अपापकदानम्, अपापिनस्य दातारमित्यर्थः"— सा०भा०।

** १भा० ४५० पृ० १७ पं०।

इत्युच्यते। "अनर्वाणं वृषभं०——०नवमानस्य मर्त्ताः"*। आङ्गिरसस्यार्षम्। बार्हस्पत्या। त्रिष्टुप्। हे स्तोतः! 'अनर्वाणं' स्वेन महिम्ना युक्तम्, अप्रतिगतं कश्चिदन्यं प्रत्यधीनत्वेन†, 'वृषभं' वर्षितारम्, 'मन्द्रजिह्वम्' "मन्दनजिह्वम्"; हर्षकरो हि तस्य जनानां स्तनयित्नुघोषः; "जिह्वा, घोषः"—इति हि वाङ्नामसु पठितम्‡। 'बृहस्पतिं' 'वर्द्धय'। 'नव्यं' स्तुत्यम्, 'अर्कैः' मन्त्रैः। किंलक्षणं बृहस्पतिम्? इति,—'गाथान्यः' स्तुतिप्रापणार्हाः 'देवाः', 'सुरुचः' सुदीप्तिमन्तः, 'यस्य' शृण्वम् 'आ' आभिमुख्येन स्थित्वा 'शृण्वन्ति' आदरेण, 'मर्त्ताः' च। 'नवमानस्य' नवो हि मानः तस्य, अहन्यहनि अनया स्तुत्या स्तुत्यस्य भवति, तेनासौ नवमानः, (तस्य; अथ वा 'नवमानस्य' §) प्रणामतः इत्यर्थः। अथ वाय मन्यो मन्त्रार्थः स्यात्, ऐतिहासिकपक्षेण,—'मन्द्रजिह्वः' हर्षकरी हि जिह्वा, तस्य स्तुतिः। 'गाथानीः' स एव पौरोहित्येन गाथाः स्तुतीर्नयति प्रापयति देवान् प्रति। स एव च 'सुरोचनः'। तस्यैव च 'नवमानस्य' स्तुवतो 'देवा आशृण्वन्ति', 'मर्त्ताः' च। "बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहितः"—इति ह विज्ञायते||। तस्मादेव मण्युपपद्यते। एवं मन्त्रार्थाविरोधात् 'अनर्वा = अप्रत्यृतः"—इत्युपपद्यते॥

* "अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वं बृहस्पतिं वर्धया नव्यमर्कैः। गाथान्यः सुरुचो यस्य देवा आशृण्वन्ति नवमानस्य मर्त्ताः॥"—इति ऋ० सं० १, ५, ११, १।

† "अनर्वाणम् = अगन्तारं स्तोतुरधीन मित्यर्थः"—इति सा० भा०।

‡ १भा० ७४ पृ० १अ० ११ख० (२९),(३०)।

§ नास्त्ययं पाठः क-पुस्तके।

|| "तद्व्येतदृषिणोक्तम्"—इत्याद्यैतरेयके द्रष्टव्यम् (८,५,२)। तदुत्पत्तिविवरणञ्च तत्रैव तदग्निनेति खण्डे (२, २, ९)।

"अषामि(१०५)"—इति *, अनवगतम्। षामीति समाप्त उच्यते, तस्य प्रतिषेधः अषामि॥ "अषाम्योजो०——०सृजत दिवम्" †। कण्वस्यार्षम्। मतो बृहती। मारुती। हे 'सुदानवः' "कल्याणदानाः" मरुतः! यूयम् 'अषामि' अपरिसमाप्तम् अनन्तम्, 'ओजः' "बलम्", 'शवः' अभिवृद्धिरूपञ्च बलम् 'बिभृथ' धारयथ। 'अषामिधूतयः' असमाप्तगतयः। धवनं धूतिः; "धवति, धावति"—इति गतिकर्मसु पठितम् ‡। एतत् कुरुध्वम्। य एषः 'ऋषिद्विष्ट' ऋषिद्वेष्टा, तस्मै हे मरुतः! 'परिमन्यवे' प्रकृष्टक्रोधाय इषुम् इव 'दिवं' सर्वलोकद्वेष्यतां 'सृजत' क्षिपत॥ एव मत्र "अषामि = असुसमाप्तम्§"—इत्युपपद्यते, अर्थाविरोधात्॥१ (२२)॥

मा त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं गिरा। भूर्णिं मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत्॥ मा चुक्रुधं त्वां‖ सोमस्य गालनेन सदा याचन्नहं गिरा गीत्या स्तुत्या भूर्णिमिव मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिष्यत इति¶ (गल्दा धमनयो भवन्ति गलन मासु धीयते**)। आ त्वा विशन्त्विन्दव

* १मा० ४५१४० ५पं०।

† अषाम्योजो बिभृथा सुदानवोऽषामिधूतयः शवः। ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न सृजत द्विषम्॥"—इति ऋ० सं० १, १, १९, ५।

‡ १मा० ११८४० (७४), (७५) टी०।

§ "अषामि = असमाप्तम्" क।

‖ "त्वा" क, ख, ग।

¶ "याचिष्यतीति" क, ख, ग।

** नैष पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु।

आ गल्दा धमनीनाम्। नानाविभक्तीत्येते भवत आगलना* धमनीना मित्यत्रार्थः। (२४†)

"गल्दया(१०१)"—इति ‡, अनवगतम्। 'गलितधानी स्यात्' गलितं हि तस्यां धीयते। "धमनिर्भवति"—इत्यभिधेयवचनम्, नाड़ीत्यर्थः। "मा त्वा सोमस्य०——०न याचिषत्"§। मेधातिथेरार्षम्। ऐन्द्री। बृहती। महाव्रते बृहतीसहस्रे विनियुक्ता। हे इन्द्र! 'मा चुक्रुधं त्वा' मा क्रोधयेयम् 'अहं' 'सोमस्य' 'गल्दया' "गालनेन" धमनेन, पूरणेन सोमस्य 'सदा' नित्यकाल मपि 'याचन्' 'गिरा' गीत्या स्तुत्या च 'सवनेषु' यज्ञेषु। कथञ्च पुनर्मा चुक्रुधम्? इति। 'भूर्णिम् न' 'मृगम्' इव। भ्रमणशीलो भूर्णिः। कः पुनरसौ? व्याघ्रो वा सिंहो वा; स हि भ्रमणशीलो बिभर्त्ति च शृगालादीन्। तेनेन्द्र उपमीयते। यथा शृगालादयो लाङ्गूललालनादिनोपचारेणोपसर्पमाणः तं न क्रोधयन्त्येव महं सोमसम्प्रदानपूर्विकया स्तुत्योपसर्पमाणो मा चुक्रुधं भवन्त मिति। अथ मतम्,—यदि मम क्रोधाद् बिभेषि, मास्मान् याचेथा इति। "क ईशानं न याचिषत्" को हि नाम सोऽस्ति लोके, य ईशान मीश्वरं न "याचिष्यते"? न ह्ययाचतां वृत्तिः सिध्यति॥ एव मत्रेन्द्रस्य या 'गलना' धमनिः, यया सोम

* "भवतो गलना" क, ख, ग।

† अत्रैव चतुर्विंशखण्डसमाप्तिः क-ख-पुस्तकयोः, खण्डप्रतीकपाठसम्मतश्च।

‡ १भा० ४५१ पृ० १५ पं०।

§ ऋ० सं० ५, ७, १९, ५।

आगल्यते सा, तेनैव आगलनेन उपलक्ष्यमाणा "गल्दा"—इत्युच्यते; न ह्यत्र मर्थविरोधोऽस्ति।

"गल्दा धमनिर्भवति"—इत्यस्य * भाष्यकारवाक्यस्य मन्त्रे मात्र धमनिलिङ्गं विशिष्ट मस्तीत्यतो विशिष्टलिङ्ग मन्यदुदाहरणं ब्रवीति,—"आ त्वा विशन्त्विन्दवः"—इति †। हे इन्द्र! 'आ विशन्तु' 'त्वा' त्वाम् 'इन्दवः' सोमाः। कथञ्च पुनराविशन्तु त्वा मिन्दवः? 'आगल्दा धमनीनाम्' याः "आगलनाः" धमनयः, याभिरनुप्रविष्टाः सन्तो नवं मद मुत्पादयन्ति; अधोवाहिन्यो याः; ताभिराविशन्तु। शेषो सुगमः ‡॥ एव मिह 'धमनी'-शब्दसह-योगी 'गल्दा'-शब्द इति कृत्वा "आगल्दा = धमनिः"—इति उपपद्यते॥

"नानाविभक्तीत्येते" पदे "भवतः"—'गल्दया', 'गल्दा'—इति; न तु नानार्थे। आह,—कोऽभिप्रायः? इति उच्यते,—पूर्वस्मिन् मन्त्रे § यद्यपि धमनिशब्दो नास्ति, तथापि निगमे 'गल्दा'-शब्देन धमनिरेवोच्यते। तत्र "गल्दा धमनीनाम्"—इत्येतदेव ज्ञापक मित्यभिप्रायः। 'गल्दया'—इति तृतीयान्तम्, 'गल्दाः'—इति प्रथमाबहुवचनान्तम्। एतदनयोर्नानाविभक्तित्वम्॥ (२४)

न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः ‖।

* "गल्दा धमनयो भवन्ति"—इत्येव मदृष्टमूलपुस्तकपाठस्वरूपः।

† सा० सं० उ० आ० ९, १, १, ४; उ० आ० ८, १, १, १?

‡ १भा० ६४ पृ० ११पं० (५४, टीकाया मप्येव मेव।

§ पु० २४४ पृ० ११ पं०।

‖ "जल्हवः" क, ख, ग।

न पापा मन्यामहे नाधना न ज्वलनेन हीना अस्त्यस्मासु ब्रह्मचर्य्य मध्ययनं तपो दानकर्मेत्यृषिरवोचद्‌भकुरो भास्करो भयङ्करो भासमानो द्रवतीति वा ॥ २ (२५) ॥

"जल्हवः(१००)"—इति *, अनवगतम्। "ज्वलनहीनाः"—इत्यवगमः। "न पापासो ०——० कृणवामहे" †। भर्गो नाम प्रगाथपुत्रः, तस्यैव मार्षम्। ऐन्द्री। बृहती। तस्या मेव ऋचाशीत्यां विनियुक्ता। 'न' वयं 'पापासः' "पापाः" इत्येवं 'मनामहे' "मन्यामहे"। किङ्कारणम्? अस्त्यस्मास्वपापत्वे हेतुः,—'ब्रह्मचर्यम्, अध्ययनम्, तपः, दानकर्म' च। अथ मतम्,—एतैरपि युक्तो यो निर्धनः, स पाप एवेति? तच्च न। किङ्कारणम्? 'न अरायासः' न वय मधनाः। अथापि स्याद्धनवत्त्वेऽपि सति अनाहिताग्नित्वात् ज्वलनहीनत्वेन पापवत्त्व मिति? तदपि न। किङ्कारणम्? 'न जल्हवः' न वयं "ज्वलनहीनाः", किन्तर्हि? आहिताग्नयो वयम्। तदेतदध्ययनाद्यपापत्वहेतुभूतं सर्व मस्मास्वस्ति। किञ्च; 'यदिन्न्विन्द्रं' यस्माद् वयम् इन्द्रं 'वृषणं' वर्षितारम्, एतस्मिन् यज्ञकर्मणि 'सखायं' सहभूतस्य सोमपानस्य ख्यापयितारम्, अमीभिः सह मया सोमः पीत इत्येवं वक्तारं 'कृणवामहे'। तस्मात् न वयं पापाः, नापि वय मरायासः, नापि जल्हवः,—इत्येव मात्मानं मन्यामहे; न हि पापाना मधनाना मनाहिताग्नीनां

* १भा० ४५१ पृ० १८ पं०।

† "न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः। यदिन्न्विन्द्रं वृषणं सचा सुते सखायं कृणवामहै॥"—इति ऋ० सं० ६, ४, १०, ६।

च इन्द्रः सखा भवतीत्यभिप्रायः॥ एवमत्र “अह्रवः = अवलनहीनाः” मन्त्रवाक्यार्थाविरोधाच्च॥

“बकुरः(१०८)”—इति*, अनवगतम्। “भास्करः, भयङ्करः, भासद्द्रवणो वा”—इति अन्वसमाधयः॥२ (२५)॥

यवं वृकेणाश्विना वपन्तेषं दुहन्ता मनुष्याय दस्रा। अभि दस्युं बकुरेणा धमन्तोरु ज्योतिश्चक्रथुरार्याय॥

(यव मिव वृकेणाश्विनौ निवपन्तौ†) वृको लाङ्गलं भवति विकर्त्तनाल्लाङ्गलं लङ्गतेर्लाङ्गूलवद्वा‡ लाङ्गूलं लगतेर्लङ्गतेर्लम्बतेर्वान्नं दुहन्तौ मनुष्याय दर्शनीया-वभिधमन्तौ दस्युं बकुरेण ज्योतिषा§ वोदकेन वार्य ईश्वरपुत्रो‖ बेकनाटाः खलु कुसीदिनो भवन्ति द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्त इति वा। इन्द्रो विश्वान् बेकनाटाँ अहर्दृश उत त्वा पणीँरभि। इन्द्रो यः सर्वान्¶ बेकनाटानहर्दृशः सूर्यदृशो य इमान्यहानि पश्यन्ति न पराणीति वाभिभवति कर्मणा पणींश्च** वणिजः॥ ३ (२६)॥

---

* १भा० ४५१ पृ० २पं०।

† नैष पाठः क ख-ग-पुस्तकेषु।

‡ “लगते०——” क ख, ग।

§ “ज्योतिषो” क, ख ग।

‖ “ईश्वरः पुत्रो” क, ख ग।

¶ “इन्द्रः सर्वान्”—इत्येव क, ख, ग।

** “कर्मोपयापर्यांश्च” क।

"यवं वृकेणाश्विना०——०रार्याय"*। कक्षीवत आर्षम्। आश्विनी। त्रिष्टुप्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'यवं' यवादि धान्यं 'वृकेण' लाङ्गलेन†। 'वपन्ता' "वपन्तौ" युवाम् 'अश्विना' हे "अश्विनौ!" तत्कृतौ, यत्कृते महानुग्रहे‡ सति वर्षादौ लाङ्गल-कर्मणः फलसम्पद् भवतीत्यतः तावेवाश्विनौ वपन्तावित्युच्यते। 'इषम्' "अन्नम्" 'दुहन्ता' "दुहन्तौ" प्रपूरयन्तौ 'मनुषाय' "मनुष्याय"। 'दस्रा' शत्रूणां दासयितारौ दंसयितारौ वा, कर्मणां कृष्यादीनां कारयितारौ वा वर्षाद्यनुग्रहेण, एतावेवंविधं कर्म कारयन्तौ कुर्वाणौ वा। 'अभिदस्युम्' दासयितार मनाकालं दुर्भिक्षं 'धमन्ता' धमन्तौ विनाशयन्तौ, कृत्स्नं जगदभिपुष्यन्तौ युवाम्। केन पुनरभिधमन्तौ? इति,—'बकुरेण' जलसमूहेन, ज्योतिःसमूहेन च; मध्यस्थानौ ह्युदकसमूहेन, द्युस्थानौ ज्योतिषा, सस्य मनुष्टब्धाति; ततो दुर्भिक्षं ध्वस्यते जगच्च पुष्यति। किञ्च; युवामेव 'उरुज्योतिः चक्रथुः' विस्तीर्णमविकलं चक्षुः चक्रथुः। 'आर्याय' "ईश्वरपुत्राय", ऋज्राश्वाय; स हि युवाभ्यामन्धीभूतः चक्षुष्मान् कृत इत्यभिप्रायः॥ एव मत्र ज्योतिःसमूह उदकसमूहस्य 'बकुर'-शब्देनोच्यते, शब्दार्था-विरोधात्। "ज्योतिषा वोदकेन वा"—इति भाष्यपाठः§॥

"बेकनाटान्(१०९)"—इति||, अनवगतम्। "द्विगुणकारिणो वा", "द्विगुणदायिनो वा", 'द्विगुणकामिनो वा'—इति शब्दसमाधयः।

* ऋ० सं० १, ८, १७, १।
† "वृकः" पु० ९९—१०५ पृ०। य० वा० सं० १२, ७१।
‡ "हे अश्विनौ! त्वत्कृतमहानुग्रहे" क।
§ एवञ्च क-च-पुस्तकयोः पाठ एव सम्यगिति भावः।
|| १भा० ४५२ पृ० ७पं०।

"इन्द्रो विश्वान्०——०अस्तृतम्" *। प्रागाथः कलिर्नाम, तस्यार्षम्। ऐन्द्री। बृहती। महाव्रते बार्हस्पत्यां तृचाशीत्यां विनियुक्ता। 'इन्द्रः' 'विश्वान्' "सर्वान्" 'बेकनाटान्' "कुसीदिनः" वृद्धिजीवनान्, 'अहर्दृशः' येऽहरेव अस्मिन्नहनि सूर्यो दृष्टो न पुनर्द्रक्ष्यन्तीत्यर्थः। अथ वा "ये इमानि" एव "अहानि पश्यन्ति" विषयभोगप्रधानाः, नास्तिकतया; "न" पारलौकिकेष्वहःसु,—अस्य दुष्कृतस्य कर्मणः कोऽपि फलपरिणामो भविष्यतीत्येवं भावि न पश्यन्ति; तानभिभवति †। 'कृत्वा' स्वेन "कर्मणा"। 'उत पणीन्' अपि पणीन्। "पणिर्वणिग् भवति"; न हि विशुद्धेन कर्मणा व्यवहरन्ति। याभिरेतत् कर्म करोति, याभिः पुनरेवमादीन् दुष्कृतकारिणो (वि ‡) भवति, 'कत् उ महीः' क ता महत्यः सेनाः? 'अस्य' इन्द्रस्य 'अधृष्टाः' अनाधर्षितपूर्वाः परैः, 'तविषीः' यास्तु महत्यः। 'कत् उ वृत्रघ्नः' क च वृत्रघ्नः इन्द्रः? यस्य 'अस्तृतम्' अनुपहतं बलम्, येनैतान् हन्तीति॥ एवमत्र "बेकनाटाः = कुसीदिनः", अर्थाविरोधादित्युपपद्यते § ॥ २ (२६) ॥

* "इन्द्रो विश्वान् बेकनाटाँ अहर्दृश उत क्रत्वा पणीँरभि। कदू महीरधृष्टा अस्य तविषीः कदु वृत्रघ्नो अस्तृतम्॥"—इति ऋ० सं० ६, ४, ४९, ५। इहार्द्धर्चयोः पाठव्यतिक्रमश्च दृश्यते।

† अत एव कुसीदजीविनां मनौ निन्दा स्मर्यते,—"प्रेष्यान् वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्"—इति ८, १०२।

‡ नैतद् दृश्यते क-पुस्तके।

§ "बेकनाटान्,— अनेन कुसीदिनो वृद्धिजीविनो वार्धुषिका उच्यन्ते। कथं तद्व्युत्पत्तिः? बे—इत्यपभ्रंशो द्विशब्दार्थे। एकं कार्षापणं ऋणिकाय प्रयच्छन् द्वौ मह्यं दातव्यमित्यभिनयेन दर्शयन्ति, ततो द्विशब्देनैकशब्देन च नाटयन्तीति बेकनाटाः, तान्।"—इति सा० भा०।

जीवान्नो अभि धेतनादित्यासः पुरा हथात्। कद्ध स्थ हवनश्रुतः॥ जीवतो नोऽभिधावतादित्याः पुरा हननात् क्व नु स्थ ह्वानश्रुत इति मत्स्यानां जाल मापन्नाना मेतदार्षं वेदयन्ते मत्स्या मधा उदके स्यन्दन्ते माद्यन्तेऽन्योन्यं भक्षणायेति वा जालं जलचरं भवति जलेभवं वा जलेशयं वांहुरोंऽहस्वानंहुरण मित्यप्यंस्य भवति। कृखन्नं हुरणादुवित्युपि निगमो भवति। सप्त मर्यादाः कवयस्ततक्षुस्तासा मेका मिदभ्यंहुरो गात्। सप्त मर्यादाः कवयश्चक्रुस्तासा मेका मप्यधिगच्छन्नंहस्वान् भवति स्तेयं तल्पारोहणं* ब्रह्महत्यां भ्रूणहत्यां सुरापानं† दुष्कृतस्य कर्म्मणः‡ पुनः पुनः§ सेवां पातके न्तोद्य मिति बत इति निपातः खेदानुकम्पयोः॥४(२७)

"अभिधेतन(११०)"—इति॥, अनवगतम्। "अभिधावत"—इत्यवगमः। "जीवान्नो०——०हवनश्रुतः"¶। उक्त मार्षं भाष्यकारेणैवाचोपप्रदर्शनार्थम्, एवं सर्वत्र परिज्ञेय मार्ष मिति**।

---

* "स्तेय मतल्पारोहणं" ङ, च।

† "सुरापाणं" ङ, च।

‡ "दुष्कृतकर्मणः" क, ख, ग।

§ "पुनः सेवां" क।

|| १भा० ४५२ पृ० १५ पं०।

¶ ऋ० सं० ९, ४, ५२, ५।

** आर्षेय मनुक्रमणिका,——"त्वान् नु सैका मत्स्यः सामदो मैत्रावरुणिर्मान्यो वा बहवो वा मत्स्या जालनद्धा आदित्यानस्तुवन्"—इति।

गायत्री। आदितेयी। 'आदित्यासः' हे "आदित्याः!" 'जीवात् नः' "जीवतः" अस्मान् 'अभिधेतन' "अभिधावत" यूयम् 'पुरा हथात्' "पुरा हननात्" (अहतान्*) अस्मानस्मभावयतेत्यभिप्रायः। 'क्व ह स्थ' "क्व नु स्थ" यूयम्? येन न शृणुत क्षिप्रं नाभिधावत हे 'हवनश्रुतः!' ते आर्ताना माह्वानं शृण्वन्ति॥ एव मत्र 'पुरा हथात्'—इत्यनेन सम्बन्धात् "अभिधेतन—अभिधावत"—इत्यर्थविपरिणाम उपपद्यते॥

एवंवा मत्स्यवधकाकृत्याभिभूतमेतदार्षम, मत्स्यानां वा केचि-न्मन्यन्ते। "मत्स्याः, मधौ उदके स्यन्दन्ते"; मधु इत्युदकनाम†, तत्र हि ते स्यन्दन्ते गच्छन्ति। "स्यन्दति, कसति"—इति गति-कर्मसु पठितम्‡। "माद्यन्ते" हृष्यन्ति "अन्योन्यं भक्षणाय—इति वा", मत्स्या हि इतरेतरभक्षजीविनः। "जालम्, जलचरं भवति"; तद्धि जले चरति। "जले भवं वा" जले वा भवति। "जलेशयं वा" जले वा शेते इति जालम्॥

"अंहुरः(१११)"—इति §, अनवगतम्। "अंहस्वान्"—इत्यव-गमः। रो मत्वर्थे। "अंहुरणम्—इत्यप्यस्य भवति"—इति प्रासङ्गि-कम्; एव मपि हि प्रयोगो भवतीति। "त्रितः कूपे०——०अस्य रोदसी"-"सप्त मर्यादाः"—इत्येते‖ त्रितस्यैव कूपे पतित-

* नास्त्येतत्पदं क-पुस्तके।

† १भा० ८९, १०१ पृ० (११)।

‡ १भा० ११९ पृ० २ख० १४ख० (५), (९)।

§ १भा० ४५१ पृ० १८ पं०।

‖ इह प्रथमा, "त्रितः कूपेऽवहितो देवान् हवत ऊतये। तच्छुश्राव बृहस्पतिः कृण्वन्नंहूरणादुरु वित्तं मे अस्य रोदसी॥"—इति ऋ० सं० १, ७, १२,१। उत्तरा-न्वित उत्तर मत्र दर्शयिष्यति।

स्यार्षे। एतयोः पूर्वा कुत्सस्य वा। वैश्वदेवी। पङ्क्तिः। प्रातरनुवाकाश्विनयोर्विनियुक्ता। 'त्रितः' 'कूपे' 'अवहितः' पतितः, 'देवान्' 'हवते' आह्वयते, 'ऊतये' रक्षणायात्मनः। तस्य आह्वानं 'बृहस्पतिः शुश्राव'। "वित्तं मे अस्य रोदसी"—इत्येतत् पुनःपुनरुच्यमानं द्यावापृथिव्यौ शुश्रुवतुः। किमित्येतदसौ आवयाञ्चकार? इति,—'कृण्वन्' 'अंहूरणात्' अंहस्वतः कूपात् आत्मनः। 'उरु' विस्तीर्णं त्राणं कुर्वन्॥ एवमत्र "अन्धकूपः = अंहूरणः"—इत्युपपद्यते, प्रकरणाविरोधात्॥

"सप्त मर्यादाः॰——॰धरुणेषु तस्थौ" *। 'सप्त मर्यादाः' सप्त स्थितीः 'कवयः' मेधाविनः, हिरण्यगर्भ-मनु-प्रभृतयः 'ततक्षुः' कृतवन्तः। नित्या एव हि ताः, तैस्तु तत्प्रख्यापकोऽनुस्मरणार्थो ग्रन्थसन्दर्भोऽभिव्यञ्जितः; एतदेव करण मित्युपचर्यते। "तासामेकामिदभ्यंहुरो गात्"। 'इत्'—इत्यनर्थकः, अप्यर्थे वा। 'तासां' मर्यादानाम् 'एकाम्' "अभिगच्छन्" अभिक्रामन् "अंहस्वान् भवति"। 'गात्'—इत्येतत्, अभेः समीप माकृष्य "एका मप्यभिगच्छन्"—इति। कतमाः पुनस्ता मर्यादाः? इति,—"स्तेयम्", "तल्पारोहणम्"—इत्येवमाद्याः †। यः पुनरेतानभिगच्छति, तस्य किम्?

* "सप्त मर्यादाः॰——॰गात्। आयोर्ह स्कम्भ उपमस्य नीळे पथां विसर्गे धरुणेषु तस्थौ॥"—इति ऋ॰ सं॰ ७, ५, २२, ६।

† सायणस्तु,—"सप्त मर्यादाः,—कामजेभ्यः क्रोधजेभ्यश्चोद्धृताः; पानम्, अक्षाः, स्त्रियः, मृगया, दण्डः, पारुष्यम्, अन्यदूषणम्'—इति सप्त मर्यादाः। यद्वा स्तेयम्॰——॰इति निरुक्ते निर्दिष्टाः सप्त मर्यादाः।"—इत्याह।

इति,—सः 'आयोः' अयनस्य सूर्यस्य 'स्कम्भे' स्तम्भने मण्डले 'उपमस्य' सर्वभूतोपनिर्मातुरादित्यान्तरपुरुषस्य 'नीडे' निलयने स्थाने, यानि धरुणानि धारयितॄणि स्थानानि 'अप्रभ्रंशीनि' आभूतसम्प्लवस्थायीनि, तेषु 'तस्थौ' तिष्ठति। आह,—कस्मिन् काले इति? उच्यते,—'पथां विसर्गे' विषयानुप्रवेशमार्गभूतानामिन्द्रियाणां 'विसर्गे' विसर्जनकाले प्राप्ते, मृत्युकाल इत्यर्थः॥ मर्यादासम्बन्धात् स्पष्टतर एष निगम इत्यतो द्वितीय उपात्तः, स्मृतिसमाचारस्थानेन प्रतिविशिष्ट उपदर्शितो भविष्यतीत्येवं मन्त्रे एवोपश्रुत्य सर्व एव समाचारः विशिष्टैः स्मृतिकारैः मन्त्रदृष्टो न स्वतन्त्र इति* ॥

"बत—इति निपातः, खेदानुकम्पयोः"। "बत(१११)"—इति†, अनवगतम्; अनेकार्थश्च। "निपातः"—इति पदजात्यवधारणम्। "खेदानुकम्पयोः"—इत्यर्थवचनम्॥ ४ (२७)॥

बतो बतासि यम नैव ते मनो हृदयञ्चाविदाम।
अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परिष्वजाते लिबुजेव

* मनावपि द्रष्टव्यम्। तथाहि;—(१) स्तेयम्—११ अ० ५४, ५७, ९९—१०१; १२ अ० ५७। (२) तल्पारोहणम्—११अ० ५४, ५८, १०२—१०६, १७०, १७१; १२ अ० ५८. (३) ब्रह्महत्याम्—११अ० ५४, ५५, ७२—८१; १२ अ० ५५। (४) भ्रूणहत्या—११ अ० ८७ (ब्रह्महत्यासमानम्)। (५) सुरापानम्—११ अ० ५४, ५६, ९०—९८; १२ अ० ५६। दुष्कृतस्य कर्मणः (पतिपातकादीनां मध्यतमस्य ११ अ० २२९ श्लो०) पुनःपुनः सेवाम्—११ अ० २३०—२३२। (७) पातके ऽनृतोद्यम्? अनृतोद्यमिति पाठे तु पापकर्मणां साहाय्यकरणमिति प्रतीयेत—११ अ० ५५, १०९—१८१।

† १म।— ४५२ पृ० ४पं०।

वृक्षम्। बलो बलातीतो * भवति दुर्बलो बलास्ति यम नैव ते मनो हृदयञ्च विजानीमोऽन्या † किल त्वां परिष्वङ्क्ष्यते कक्ष्येव युक्तं लिबुजेव वृक्षं लिबुजा ‡ व्रततिर्भवति लीयते विभजन्तीति व्रततिर्वरणाच्च शयनाच्च § ततनाच्च वाताप्य मुदकं भवति वात एतदाप्याययति। पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्र मित्युपि निगमो भवति। वने न वायो न्यधायि चाकन्। वन इव वायो वेः पुत्रश्चायन्निति वा कामयमान इति वा वेति च य इति च चकार शाकल्य उदात्तं त्वेव मा-ख्यात ‖ मभविष्यदसुसमाप्तश्चार्थो रथर्यतीति सिद्धस्तत् प्रेप्सू रथङ्कामयत इति वा¶। एष देवो रथर्यतीत्युपि निगमो भवति (२८**)। धेनुं न इषं पिन्वत मसक्राम्। असंक्रमणीम्॥ ५ †† ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः॥ ६. ५.

* "बलाद्तितो" क. ख, ग।

† "विजानाम्यन्या" क, ख, ग।

‡ "लिबुजा" क. ख, ग।

§ "शयनाच्च" क, च।

‖ "उदात्तं त्वेतदाख्यात" क, ख, ग।

¶ "रथं कमयन्त इति वा" क। "रथं कामयन्त इति वा" ख, ग। "रथं कामयन्ति इति वा" ङ।—सर्व एवैते पाठा इक्तिविरुद्धाः।

** अत्रैवाष्टाविंशखण्डसमाप्तिः ङ-च-पुस्तकयोः।

†† नात्र खण्डसमाप्तिः ङ-च-पुस्तकयोः; पादसमाप्तेरु प्रसङ्गोऽपि न।

"बृतो बतासि०——०वृक्षम्" *। यमी, यमं ब्रवीति—"दुर्बलः" 'बत' दुर्बलहृदयः त्वम्, अधर्मभीरुर्मोचमयस्त्वम्। एव मसत्कृमया प्रार्थ्यमानः खेद मुप यासि,—नेच्छसि मया सम्भोक्तुं स त्वं सर्वथा ह्यनुकम्प्यः, शोच्य इत्यर्थः। अथ वा 'नैव' 'ते' तव 'मनः' सङ्कल्पम्, 'हृदयं' हृद्गत मध्यवसायञ्च 'विजानीमः'। अथ वा लक्ष्यस्ते मयाभिप्रायः;—'अन्या किल त्वां' मत्तो विशिष्टतरा योषित्, 'परिष्वजाते' "परिष्वङ्क्ष्यते" †; ततः 'किल' त्वं मां तयापहृतचेतस्त्वात् नेच्छसि परिष्वक्तुम्। कथञ्च पुनरन्या त्वां परिष्वङ्क्ष्यते ‡? 'कक्ष्येव युक्तम्', 'लिबुजे वृक्षम्'। 'कक्ष्या' कक्षजाता 'इव' सुदृढा, 'लिबुजा' वल्ली, यथा 'युक्तम्' आत्मना संयुक्तम् समीपजं परिष्वजेत् परिवेष्टयेत, एवं किल त्वा मन्या परिष्वङ्क्ष्यते इति॥

एव मत्र प्रकरणाविरोधात् 'बत'—इत्येष निपातः खेदानुकम्पयोः॥

अत्र 'कक्ष्येव युक्तम्'—'लिबुजेव वृक्षम्'—(इत्येकः 'इव'-शब्दोऽनर्थकः; अथ वोपमानद्वय मेव स्यात्,—कक्ष्येव च, लिबुजेव च §,—) यथा कक्ष्या च लिबुजा च परिष्वजनीयौ अश्वत्थवृक्षौ परिष्वजेते, एवं परिष्वङ्क्ष्यते इति॥

"वाताप्यम्(११२)"—इति ||, अनवगतम्। "उदकं भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "वातः" हि "एतत्" उदकम् "आप्याययति" शीतं करोति। अथ वा आप्यायतिर्वृद्ध्यर्थः स्यात्; पुरो

* ऋ० सं० ७, ६, ८, ३।

†,‡ उभयत्रैव "परिष्वक्ष्यते" क।

§ नास्त्येष पाठः क-पुस्तके।

|| १भा० ४५२ पृ० ६पं०।

वातेन हि वृष्टिभूत मुदकं संवर्द्धते। "नू नो रयि०——०वसुर्जगन्यात्" *। मोधसो गौतमस्यार्षम्। पावमानी सौमी। हे सोम! 'नु नः' क्षिप्र मस्माकम् 'रयिम्' धनम् 'उपमास्व' उपनिर्मिणुहि। 'नृवन्तं' पुत्रपौत्रैः सहितम्। 'पुनानः' पूयमानः। 'वाताप्यम्' उदकं प्राप्य द्रवीभूतः। 'चन्द्रं' चायनीय मुदकम्। 'विश्वः' च सर्वः पूयमानः। किञ्च; 'प्रतारि' प्रतीर्णं दीर्घं कुरु—हे 'इन्दो' सोम! 'वन्दितुः' स्तोतुः 'आयुः'। किञ्च; तथा उपमास्व, यथा 'प्रातः' नित्य मेव 'धियावसुः' कर्मवसुः। इन्द्रः त्वां पातु मस्माकम् 'आ जगम्यात्' आगच्छेदित्यर्थः॥ एव मत्र "वाताप्यम् = उदकम्" अर्थाविरोधाच्छब्दोपपत्तेश्च॥

"चाकन्(११९)"—इति †, अनवगतम्। "चायन्"—इति, "कामयमानः"—इति शब्दसमाधौ॥ "वने न वायो०——०तमः सपावान्" ‡। वसुक्रस्येय मार्षम्। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। 'वने न' "वने इव" (वृत्ते इव §)। शकुनिः, स्वे नीडे वाय मात्मीयं पुत्रं 'न्यधायि' निदधाति 'शिशुकम्' अजातपक्षम्। स यथा तत्र निहितः 'चाकन्' "चायन्" पश्यन्, भयाद् द्विग्नो निरीक्षमाणः आसीत्; अथ वा "कामयमानः" तदुत्सुकमना आसीत्॥ एव मथ मस्मासु वृक्षस्य नीडभूतेषु शकुनि-

* "नू नो रयि मुपमास्व नृवन्तं पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रम्। प्र वन्दितुरिन्दो तार्यायुः प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात्॥"—इति ऋ० सं० ७, ४, २, ५।

† १भा० ४५५ पृ० १५ पं०।

‡ "वने न वा यो न्यधायि चाकञ्छुचिर्वां स्तोमो भुरणावजीगः। यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान्॥"—इति ऋ० सं० ७, ७, ११, १।

§ न दृश्यते इदं पदं क-पुस्तके।

पुत्रभूतः, 'शुचिः' व्यपगतसर्वदोषः युवयोः स्वभूतः, 'सोमः'। हे 'भुरण्यौ' भर्त्तारौ अश्विनौ! शीघ्रौ वा; भुरण्युरिति क्षिप्रनामेति *। किञ्च; यस्य सोमस्य 'पुरुदिनेषु' बह्वहःसु 'इन्द्रो होता' इन्द्रोऽप्याह्वाता भवति,—ममायं सोमः स्यादिति। किंलक्षणः पुनरिन्द्र आह्वाता? यः 'नृणां नृतमः' मनुष्याणा मपि मनुष्यतमः, शूराणा मपि मध्ये शूरतम इत्यर्थः। 'नर्यः' च नृभ्यो हितः, यः 'चपावान्' च रात्रिपर्यायेषु सोमभागी। एवङ्गुणयुक्तेन यः सोम इन्द्रेणापि प्रार्थ्यते, अस्मासु वर्त्तमानः, स युवां प्रति 'अजीगः' नित्यकाल मेव गच्छतीत्यर्थः॥

एवन्तावदेता मृच माश्विनी मिति कृत्वा व्याचष्टे, तदसाधु; ऐन्द्रे हि सूक्ते प्रथमैवेय मृग् भवति †। तच्च पुनः पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि सोमे वर्द्धमाने माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुज्यते ‡। हे 'भुरण्यौ' भर्त्तारौ, देवतानाम् पती! य एषः सोमोऽस्मासु निहितः, 'शुचिः' व्यपगतदोषः, शकुनिपुत्र इव, 'वने' वनावयवे वृक्षे, 'चाकन्' पश्यन्निव कामयमान इव वा इन्द्रम् आस्ते। यः सोमः, तस्य किम्? इति,—यस्य इन्द्रः पुरुदिनेषु बह्वहःसु आह्वाता अभूत्; अपि नाम मा मनेन सोमेन स्तुयुरिति। किंलक्षणः पुनराह्वाता यस्येन्द्रः? इति,—नृणां नृतमः नर्यश्च चपावांश्च। समाव मेतत् पूर्वेणैवार्थेन। य मेव मिन्द्रः प्रार्थयते, स एषः

* १भा० २५७ पृ० २पं० १५ पं० (१४); २११ पृ० ९पं।

† "वनेनवंत्यष्टचं चयोदशं सूक्तम्, वसुश्रुत्यार्षं चैष्टुभ मैन्द्रम् अनुक्रान्तञ्च वनेनायाचिति।"—इति तत्रैव सा० भा०।

‡ "सोमे वर्द्धमाने का चस्य मर्था वने न वायः"—इति सा० ७. १९।

स्तोमः, तं प्रत्यजीगः, गच्छतीत्यर्थः। अथ वा य एषः स्तोमो-ऽस्माभिरुदीर्यमाणः, तस्येन्द्रस्य गुणान् गृह्णातीति स्यात्; "जिगर्त्ति:० ——०गृह्णातिकर्मा वा"—इति ह्युक्तम् *॥ एवमत्र 'चाकन्'—इत्यस्य "चायन्"—इति, "कामयमानः—इति वा"—इत्येतौ विपरिणामावुपपद्येते, शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च॥

एतस्मिन्निगमे पदविभागतः कश्चिद् विचारोऽस्ति, तमाह भाष्यकारः,—"वा—इति च, यः—इति च, चकार शाकल्यः"—इति। शाकल्यः पदकारः। तदेतद् विचार्यमाणं न साधु भवति, किङ्कारणम्? "उदात्तं त्वेव माख्यात मभविष्यत्"। 'एवम्' एतस्मिन् पदद्वये सति, यदेतत् 'आख्यातं' त्वधायीति, एतत् 'उदात्तम् अभविष्यत्'; यद्वृत्तात्परस्य नित्य माख्यातस्य निघातो न भवतीति लक्षणविदो मन्यन्ते†, न चेद मुदात्तम्; तस्मात् 'यः'-इति नेदं यद्वृत्तम्। किन्तर्हि? 'वायः'—इति एकं पदम्। किञ्च; "असुसमाप्तश्चार्थः" अपुष्कलः; एव मेतस्मिन् पदद्वये सति मन्त्रस्यार्थो ऽसुसमाप्तो भवति। कथम्? द्विपदत्वे हि सति 'वा'-शब्दस्यार्थेन केन चिद् भवितव्यम्, न चेह विकल्पः समुच्चयो वा कश्चिदर्थोऽस्ति। तस्मादाख्यातस्यानुदात्तत्वादर्थासम्भवाच्च द्विपदत्वे, 'वायः'—इत्येतदेकपद मेव; "शकुनिपुत्रः" एव चास्याभिधेयः उपपद्यते॥

* पू० १७४ पृ० १७५।

† लक्षणविदः, पाणिन्यादिव्याकरणसूत्रकारा इति यावत्। तथा च सूत्रम् "यद्वृत्तान्नित्यम्"—इति पा० ८, १. ६६।

"रथर्यति(११५)"—इति *, अनवगतम्। 'रथं हर्यति'—इत्यवगमः; हर्यति-शब्दो हि प्रेप्सायाम्; "रथं" हि यः "कामयते", स रथर्यति। "एष देवो०——०वग्वनुम्" †। शुनःशेपस्यार्षम्। पावमानी सोमी। गायत्री। ग्रावस्तुत आवापे। 'एषः' सोमो 'देवः' 'रथर्यति' रंहणमात्मनो गमन मिच्छति। 'पवमानः' 'दशस्यति' दान मात्मन इच्छति; कथं नाम मां देवेभ्यो दद्युरिति। किञ्च; 'आविष्कृणोति' प्रकाशीकरोति 'वग्वनुम्' वचो वननीयम्, दत्त मां देवेभ्य इति॥ एव मत्र "रथर्यति = रथप्रेप्सुः" शब्दसाङ्ख्यादेतदुपपद्यते॥ (२८‡)

"असश्चाम्(११६)"—इति §, अनवगतम्। "असङ्क्रमणीम्"—इति शब्दसमाधिः। "पुरु हि वां०——०राति सग्मन्" ||। भरद्वाजस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। आश्विनी। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'पुरु' बहु 'देष्णं' दानं 'वां' युवाभ्यां यस्मात् हे 'पुरुभुजौ' बहुभोजिनौ! अश्विनौ! तस्मात् युवां ब्रूमः,—'धेनुं नः' तर्पयित्री मस्मभ्यम् 'इषम्' अन्नलक्षणम् 'पिन्वतम्' प्रक्षारयन्तम्, 'असश्चाम्' असङ्क्रमणशीलाम् अनपायिनीम् अस्मत्तः; अथ वा असङ्क्रमणशीलां

* १भा० ४५४ पृ० १पं

† "एष देवो रथर्यति पवमानो दशस्यति। आविष्कृणोति वग्वनुम्॥"—इति ऋ० सं० ९, ७, १०, ५।

‡ अत्रैव पञ्चमखण्डसमाप्तिः पादसमाप्तिश्च इतिसम्मता परं मूलविवृतेति तत्रादरणीयेत्यस्माकम्। अष्टाविंशखण्डसमाप्तिस्तु क-च-पुस्तकानुसृतैव परं न तत्र क्वापि पाद व्यवस्थेति।

§ १भा० ४५४ पृ० ४पं०।

|| पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न इषं पिन्वतमसश्चाम्। स्तुतश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वां मनु रातिमग्मन्॥"—इति ऋ० सं० ५, १, ४, २।
.मे वद्धमान का ~

थाम्, 'इषम्' इष्-ईप्सितं मदार्थं प्रचारयत मिति स्यात्। किम्पुनः तद् युवयोर्मङ्गलदानम्? इति,—'सुतश्च' सुत-ग्रहवांश्च सोमो युवयोरन्नम्। हे 'माध्वी' मधुपौ! 'सुष्टुतिश्च' शोभनाभिः स्तुतिभिः सुष्टु स्तुतः, 'रमाश्च' आज्यादयः, य एते 'राति' पुरोडाशस्यानुगच्छति, सर्व एते युवयोरेव। तस्माद् ब्रवीमि,—पिबत मिति॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च 'अवक्रम्'—इत्यस्य शब्दस्य "अवक्रमणीम्"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते। इडभिधेया, द्यौर्वा॥ ५ *॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य)
पञ्चमः पादः॥ ६, ५॥

॥ षष्ठः पादः॥

आधव आधवनात्। मतीनां च साधनं विप्राणां चाधव मित्यपि निगमो भवत्यनवब्रवोऽनवक्षिप्तवचनः। विजेषकृदिन्द्र इवानवब्रव इत्यपि निगमो भवति॥ १ (२६)॥

"आधवः(११७)"—इति ‡ अनवगतम्। "आधवनात्"—इत्यवगमः; आकम्पनादित्यर्थः। "मंसीमहि०——०चाधवम्"। ऐन्द्रस्य

* पादान्वितमूलपुस्तकानुरोधत एवेह पञ्चमखण्डसमाप्तिः पञ्चमपादसमाप्तिश्च स्वीक्रियतेऽस्माभिः, इत्तौ लिखितः प्रागेव।

† १भा० ४५४ पृ० ११पं०।

‡ "मंसीमहि त्वा वय मस्माकं देव पूषन्। मतीनां च साधनं विप्राणां चाधवम्॥"—इति ऋ० सं० ७, ७, १९, ४।

विमदस्यार्षम्। अनुष्टुप्। पौष्णी। 'मंहीमहि' त्वां हे 'पूषन्'! 'देव!' 'मतीनां' च प्रज्ञाना मस्माकं साधयितारम्; आदित्येन हि प्राणिनां प्रज्ञा अभिव्यज्यन्ते। किञ्च; ये चान्ये 'विप्राः' प्राप्तप्रज्ञाः मेधाविनः, तेषाम् 'आधवम्' आकम्पयितारं त्वय मेव। तथा त्व मात्मनो गुणवत्तां दर्शयसि, यथा प्रोत्कम्पमानहृदयास्ते त्वां स्तुवते॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "आधवः = आकम्पयिता"—इत्युपपद्यते॥

"अनवब्रवः[११८]—इति *, अनवगतम्। "अनवच्छिन्नवचनः"—इति अवगमः। "विजेषकृदिन्द्र ——॰यत आ बभूथ" †। मन्योरार्षम्। त्रिष्टुप्। मान्यवे सूक्ते। शुनादिषु निष्केवल्ये शस्यते। 'विजेषकृत्' विजयकृत्, 'इन्द्रः इव अनवब्रवः' इन्द्र इवानवच्छिन्नवचनः; न हीन्द्रस्य केनचिदाच्छिद्यते वचः। हे 'मन्यो!' यस्त्वम् अनवच्छिन्न-वचनः इन्द्र इव, स त्व मस्माकम् 'अधिपाः' अधिष्ठाय पाता 'भव'। किञ्च; हे 'सहुरे' शत्रूणां सहनशील! 'प्रियं ते' यत् 'नाम', तेन त्वां 'गृणीमसि' नित्य मेव स्तुम इत्यर्थः। किञ्च; 'विद्म' जानीमो वयम् 'तम्' 'उत्सम्' उत्स्यन्दनम्, 'यतः' त्वम् 'आ बभूथ'॥ एव मत्र शब्दसारूप्यादर्थाविरोधाच्च "अनवब्रवः = अनवच्छिन्नवचनः"—इत्युपपद्यते॥ १ (२९)॥

* १भा॰ ४५४ पृ॰ १४ पं॰।

† "विजेषकृदिन्द्र इवानवब्रवोऽस्माकं मन्यो अधिपा भवेह। प्रियं ते नाम सहुरे गृणीमसि विद्मा तमुत्सं यत आबभूथ॥"—इति ऋ॰ सं॰ ८, १, १९, ५।

अरायि काणे विकटे गिरिं गच्छ सदान्वे। शिरिम्बिठस्य सत्वभिस्तेभिष्ट्वा चातयामसि ॥ अरायिणि काणे विकटे काणो *ऽ(?) विक्रान्तदर्शन इत्यौपमन्यवः कणतेर्वा स्यादणुभावकर्म्मणः कणतिः शब्दाणुभावे† भाष्यतेऽनुकणतीति मात्राणुभावात्कणो‡ दर्शनाणुभावात्काणो विकटो विक्रान्तगतिरित्यौपमन्यवः कुटतेर्वा स्याद् (विपरीतस्य §) विकुटितो भवति गिरिं गच्छ सदानोनुवे शब्दकारिके। शिरिम्बिठस्य सत्वभिः। शिरिम्बिठो मेघः शीर्यते बिठे (बिठ मन्तरिक्षम् ||) बिठं बीरिटेन व्याख्यातं तस्य सत्त्वैरुदकैरिति स्यात्तैष्ट्वा चातयामोऽपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः कालकर्णोपेतोऽलक्ष्मीर्न्निर्णाशयाञ्चकार तस्य सत्त्वैः कर्म्मभिरिति स्यात्तैष्ट्वा चातयामश्चातयतिर्न्नाशने पराशरः पराशीर्णस्य वसिष्ठस्य स्थविरस्य जज्ञे। पराशरः शतयातुर्वसिष्ठ इत्यपि निगमो भवतीन्द्रोऽपि पराशर उच्यते (परा ¶) शातयिता यातूनाम्। इन्द्रो यातूना मभवत्पराशर इत्यपि निगमो भवति। क्रिविर्द्दती विकर्त्तनदन्ती। यत्रा

* "काणे" ङ।

† "शब्दानूभावे" क, ख, ग।

‡ "मात्राणूभावात्काणो" ङ, "मात्राणूभावात्कणो" घ।

§, ||, ¶ नैतानि दृश्यन्ते क-ख-ग-पुस्तकेषु।

वो दिद्युद्दर्दति क्रिविर्दतीत्यपि निगमो भवति। करू-लती कृत्तदती* (अपि वा देवं कञ्चित् कृत्तदन्तं दृष्ट्वैव मवक्ष्यत्†)॥ २(३०)॥

"सदान्वे(११९)"—इति‡, अनवगतम्। "सदानोनुवे"—इति शब्दसमाधिः। "अरायि काणे॰——॰चातयामसि"§। शिरिम्बिठस्य भारद्वाजस्य आर्षम्। अनुष्टुप्। दुर्भिक्षाधिदेवतोच्यते, कालकर्णी वा अलक्ष्मीः॥। हे 'अरायि' "अदायिनि!" दुर्भिक्षाधिदेवते! अथ वा हे अलक्ष्मि! दुर्भिक्षेण पीड़ितानां न दाने मतिः प्रभवति, नाप्यलक्ष्म्याभिभूतानाम्। 'काणे' दुर्भिक्षेण ह्यभिभूतानां मान्द्यं चक्षुषोर्भवति, अन्नाभावात्; अलक्ष्मीपक्षेऽपि तद्रूपा अलक्ष्मी-रिति प्रतीयते; लोकेऽपि च या विरूपा भवति, अलक्ष्मीरिति सोच्यते। 'विकटे' दुर्भिक्षे दुर्बलत्वात् विकटैव प्राणिनां गतिर्भवति; अलक्ष्मीरपि तद्रूपा। 'गिरिं गच्छ' मावासस्थानं कार्षीः। 'सदान्वे' "सदानोनुवे शब्दकारिके"; दुर्भिक्षे हि क्षुत्पीडिताः प्राणिनो निश्वसन्तः सदैव शब्दं कुर्वन्ति; अलक्ष्मीरपि तद्रूपा,—पिशाचादीनि नित्य मव्यक्तं शब्दं कुर्वन्ति;—पिशाचाद्या हि गृहेषु नसुनायन्तर्यति लोके वक्तारो भवन्ति, एतत् प्रसिद्धम्। 'शिरिम्बिठस्य' मेघस्य स्वभूतैः 'सत्वभिः' 'उदकैः"; "सत्वम्"—इति ह्युदकनामसु पठि-

* "करूलती कृत्तदती" ग।

† नास्त्येष पाठः क ख-ग-ङ पुस्तकेषु।

‡ १भा० ४५५पृ० १पं०।

§ ऋ० सं० ८, ८, १२, १।

|| "अरायि शिरिम्बिठो भारद्वाजोऽलक्ष्मीघ्नम्।"—इत्यनुक्रमणी।

नाश्यते। "अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः", "तस्य सर्व्वैः नामभिः" *, तेन यानि दृष्टानि नामानि, सम्भवनसमर्थानि, स्तुतिसंयुक्तानि, तैर्व्वयं त्वां नाशयामः॥ एव मत्र शब्दार्थाविरोधात् "सदान्वे"—इत्यस्य "सदानोनुवे"—इत्येष विपरिणाम उपपद्यते॥

निगमप्रसक्तान्यधुनोच्यन्ते;—"राति, रासति"—इति दानकर्मसु पठितः †, तस्य प्रतिषेधपूर्व्वस्य 'अ-राधि'—इति भवति। "कणतिः, शब्दाणूभावे भाष्यते,—अनुकणतीति"; "मात्राणूभावात्" "कणः" श्यामाकादिः, तत्सामान्यात् "दर्शनाणूभावात्" "काणः"। अथ वा "काणः = विक्रान्तदर्शनः"—"इत्यौपमन्यवः"; विक्रान्तं हि तस्य दर्शनं भवति, एकीभूतत्वात्। "काणः = अविक्रान्तदर्शनः"—इति वा, मन्दचक्षुष्ट्वात्। "विकटः = विक्रान्तगतिः" विकृतगतिरित्यर्थः ‡। अथ "वा" "कुटतेः" धातोः "स्यात्"; असौ हि "विकुटितो भवति", कुत्सीभूत इत्यर्थः। "विठम्"—इत्यपठित मन्तरिक्षनामसु, तत् पुनरेतत् "बीरिटेन व्याख्यातम्"; अत्र ह्युक्तम्,—"बीरिट मन्तरिक्षम्, भियो वा भासो वा ततिः" §। तस्मिन् "बिठे" यः "शीर्यते", सः "शिरिम्बिठो(११०) मेघः" ‖। "अपि वा शिरिम्बिठो भारद्वाजः", सोऽनेन सूक्तेन "अलक्ष्मीः निर्नाशयाञ्चकार"—इति निदान मन्वाख्या-

* "तस्य सर्व्वैः कर्मभिः"—इत्येव पाठोऽस्मदुद्दिष्टेषु दोषदृष्टेषु च सर्वमूलपुस्तकेषु। सायणेनाप्येव मेव पाठ उद्धृतः ऋग्भाष्ये।

† १भा० २५५पृ० २ख० १० ख० (४, ५)।

‡ "विकटः = विक्रान्तगतिरित्यर्थः" क।

§ पु० ११२ पृ० १९ पं०।

‖ १भा० ४५५ पृ० ४पं०।

तम्[*]। अथापि योऽलक्ष्म्याभिभूतो भवति, स आस्यदघ्ने उदकेऽवतीर्य सूक्त मेतज्जपति, तस्यालक्ष्मीर्निर्णश्यति[†] ॥

"पराशरः(१२१)"—इति[‡], अनवगत मनेकार्थञ्च। "पराशीर्णः" —इत्यवगमः। "प्र ये गृहाद०——०व्युच्छान्"[§]। वसिष्ठस्यार्षम्। ऐन्द्रे सूक्ते त्रिष्टुप्। प्रकर्षेण 'ये' 'अममदुः' तृप्तवन्तः सोमेन, हृष्टवन्तो वा यज्ञेषु। हे इन्द्र! 'त्वाया' त्वया सह 'पराशरः' च 'शतयातुः' बहूनां रक्षसां यातयिता; तेन हि रक्षोघ्नं सत्र माहृत मासीदिति भारते श्रूयते। 'वसिष्ठः' च इत्येवमादयः। किं तेषाम्? इति,—'न' 'ते भोजस्य' भोगिनः तव 'सख्यं' सखिभावं 'मृषन्त' मार्जयन्ते नाशयन्तीत्यर्थः। 'अधा' अथैवङ्गुणयुक्तेभ्यस्तेभ्यः 'सूरिभ्यः', 'सुदिना' शोभनानि दिनानि 'व्युच्छान्' विभान्तीत्यर्थः। तेषा मेव सुप्रभाता रात्रयः इत्यभिप्रायः। एत्र मन्त्र "ऋषिः = पराशरः" वसिष्ठसम्बन्धात् ॥

"इन्द्रोऽपि पराशर उच्यते"; स हि "परा" परितः "शातयिता" "यातूनां" यातयितव्यानाम्, असुरादीना मिति। "इन्द्रो यातूना मभवत् पराशरः"—इति[||]। व्याख्यातः शेषः[¶] ॥

"क्रिविर्दती(१२२)"—इति[**], अनवगतम्। "विकर्त्तनदन्ती"—

[*] "निदानं व्याख्यातम्" क।

[†] "जपहोमादिभिरिदं सूक्त मलक्ष्मीनाशकरम्"—इति सा॰ भा॰।

[‡] १भा॰ ४५५ पृ॰ ९ पं॰।

[§] "प्र ये गृहादममदुस्त्वाया पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः। न ते भोजस्य सख्यं मृषन्ताधा सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान्॥"—इति ऋ॰ सं॰ ५, १, १८, १।

[||] ऋ॰ सं॰ ५, ०, ८, १।

[¶] १भा॰ ४५० पृ॰ ११ पं॰।

[**] १भा॰ ४५५ पृ॰ १२ पं॰।

इत्यवगतमः। "यूयं न उग्रा०——०बर्हणा"*। अगस्त्यस्यार्षम्। जगती। हे 'मरुतः!' 'उग्राः' उद्गूर्णाः, 'अरिष्टग्रामाः' अनुपहिंसित-सङ्घाताः यूयम्, अस्माकं 'सुचेतुना' शोभनेन प्रज्ञानेन, एतां 'सुमतिं' शोभनां मतिम् 'पिपर्त्तन' पूरयत पालयत वा। केन पुनः पूरयत? कुतो वा पूरयत? इति,—"यत्रा वो दिद्युत्"। 'यत्र' यस्मिन् मेघे 'दिद्युत्' आयुधं क्षिप्तं युष्माभिः, त मेव मेघं 'रदति' विलिखति, विदारयति वर्षार्थम्। किंलक्षणा पुनर्दिद्युत्? इति,—'क्रिविर्दती' विकर्त्तनसमर्थैः दन्तैः या रदति। कथम्पुनर्या रदति? "रिणाति पश्वः सुधितेव" इति। यथा 'पश्वः' पशोः अङ्गानि 'रिणाति' पृथक् करोति, 'सुधिता' स्वधित्या, 'बर्हणा' परिवृढया हिंसया, एव मस्मिन् मेघे दिद्युदः ता रदन्ति। ततः प्रभ्रष्टेनोदकेन सुमति मस्माकं पिपर्त्तन॥ एव मन्त्रार्थाविरोधादायुधं 'क्रिविर्दती'-शब्देनोच्यत इत्युपपद्यते॥

"करूळती(१११)"—इति †, अनवगतम्। "कृत्तदती"—इत्यवगमः॥ २ (३०)॥

वामंवामं त आदुरे देवो ददात्वर्यमा। वामं पूषा वामं भगो वामं देवः करूळती॥ वामं वननीयं भवत्यादुरिरादरणात्तत्कः करूलती भगः पुरस्तात्तस्या-न्वादेश इत्येकं पूषेत्यपरं सोऽदन्तकोऽदन्तकः पूषेति च

* "यूयं न उग्रा मरुतः सुचेतुनारिष्टग्रामाः सुमतिं पिपर्त्तन। यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती रिणाति पश्वः सुधितेव बर्हणा॥"—इति ऋ० सं० १, ४, १, १।

† १भा० ४५५ पृ० १० पं०।

ब्राह्मणम् । इन्द्रो विश्वं इन्द्र मृध्रवाचः दासमनसो नो मनुष्यानिन्द्र मृदुवाचः कुरु । अधीरा मिव मा मयं शरारुरभि मन्यते । अबला मिव मा मयं बालोऽभिमन्यते संशिशरिषुरिदंयुरिदं कामयमानोऽथापि तद्वदर्थे भाष्यते । वसूयुरिन्द्रो वसुमानित्यथार्थः । अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसूयुरित्यपि* निगमो भवति ॥ ३ (३१) ॥

"वामंवामं त०——०देवः करूळती"† । वामदेवस्यार्षम् । ऐन्द्रे सूक्ते । अनुष्टुप् रात्रिपर्याये प्रशास्तुः शस्त्रे विनियुक्ता । 'वामं वामम्'—इति भूयस्त्वार्थोऽभ्यासः; "अभ्यासे भूयांस मर्थं मन्यन्ते"—इति हि वक्ष्यति । यद्यत् सुष्ठु "वननीयम्" इष्टम्, 'ते' तव धनम्, तत्तत् हे 'आदुरे' आदरवन्! यजमान! स हि यागं प्रति नित्यम् आदृतो भवतीत्यत एवं सम्बोध्यते—हे आदुरे! । 'वामं ददात्वर्यमा' । यदर्यम्णो 'वामं' "वननीयम्" इष्टम्, आत्मनो धनम्, तत् असौ तुभ्यं 'ददातु' । किञ्च; 'वामं पूषा' ददातु । 'वामं भगः' ददातु । 'वामं देवः करूळती' ददात्वित्येतदेवानुवर्त्तते । 'करूळती'—इत्येतद् गुणपदत्वात् सन्दिह्यते, "तत्" एतत् विचार्यते—"कः करूळती?"-इति । "भगः पुरस्तात्" 'करूळती'-शब्दस्य । "तस्य" एवायम् "अन्वादेशः" सन्निधानसामर्थ्यात् ।—"इत्येकम्" आचार्यमतम् । "पूषा—इति अपरम्" ।

* "रथयुर्वसूयुरिन्द्र इत्यपि" क, ख

† ऋ० सं० ३, ९, ११, ४ ।

किङ्कारणम्? "सः" हि पूषा "अदन्तकः"। आह,—कुत एतत्? इति उच्यते,—"अदन्तकः पूषा—इति च ब्राह्मणम्"। (प्राशित्र-भागब्राह्मणे हि श्रूयते,—"तत् पूष्णे पर्याजह्रुः, तत् पूषा प्राश्नात्, तस्य दन्तो निर्जघान; * तस्मादाहुः,—अदन्तकः पूषा"—इति †)। यत् पुनरेतदुक्तं सन्निधिसामर्थ्याद् भगः कङ्कती स्यादिति। अकारण मेतत्;—"यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थ मपि तस्य तत्। अर्थतो ह्यसमर्थाना मानन्तर्य मकारणम्"—इति न्यायविदः पठन्ति॥ तस्मात् पूषैव 'कङ्कती'—इत्युच्यते‡, अन्यस्याकृत्या-दर्थोपपत्तेश्चेति॥

"दनः(१२४)"—इति §, अनवगतम्। "दानमनसः"—इत्यवगमः। "दनो विशं इन्द्र •——• कुत्साय रन्धीः" ||। अगस्त्यस्यार्षम्। हे 'इन्द्र!' 'दनः' "दानमनसः" एव एतान् अस्मभ्यं 'विशः' "मनुष्यान्", "कुरु" 'मृध्रवाचः' "मृदुवाचः"। कस्मात् पुनरेव मुच्यते? इतः,—'यत्' यस्मात् त्वम् 'सप्त' सप्ताः, 'पुरः' मेघपुरः, 'शारदीः' शरत्कालोत्थाः, संवत्सरोत्था वा; संवत्सरोऽपि हि शरदित्यु-च्यते,—"स जीव शरदः शतम्"—इति ¶ लिङ्गात्। 'शर्म' सुख मिच्छन्

* ब्राह्मणपन्थे तु इह 'तथेतून तदाह"—इत्यधिकं दृश्यते।

† ऋ० प० ब्रा० मु० ७२ पृ०। बन्धनीचिह्नान्तर्गतपाठस्तु क-पुस्तके नास्ति।

‡ 'कङ्कती'—शब्दः प्रातिशाख्यशासनात् संहितापाठे 'कङ्कळती' भवति; इतो यत्र यत्र प्रतीकत्वेन गृहीतः, तत्र तथात्वेन मेव, नान्यत्र।

§ १भा० ४५९ पृ० ५पं०।

|| "दनो॒ विशं॑ इन्द्र मृध्रवाचः स॒प्त यत्पुरः॒ शर्म॒ शार॑दी॒र्दर्त्। ऋ॒णोर॑पो अनवद्यार्णा॒ यूने॑ वृ॒त्रं पु॑रु॒कुत्सा॑य रन्धीः॥"—इति ऋ० सं० १, ४, ९, १।

¶ शा० म० ब्रा० १, ५, १०।

जनानां 'दर्तं' दारयसि। किञ्च; 'अनवद्यार्णाः' अनवद्योदकाः, ताः पुरः 'ऋष्णोः' अपगमितवानसि इमं लोकं प्रति 'अपः'। स्वभाव एवैष तव लोकाननुगृह्णीतु मित्यभिप्रायः। किञ्च; "भूरि कृत्वम्"। भौतिः स्तुत्यर्थः *। स्तोत्रे यजमानाय 'पुरुकुत्साय' बहुस्तुतिकर्त्रे 'वसु' धनं † 'रन्धीः' सम्पादितवानसीत्यर्थः। यत एव मुपकारे प्रवृत्तो भवान् स्तोतृणा मन्येषाञ्च जनानाम्, तस्माद् भूयोऽस्माक मपि एतान् मृदुवाचः कुरु मनुष्यानिति॥ एव मत्र 'दनः'—इत्यस्मिन् पदे दकारे "दानमनसः"—इति एतान्यक्षराण्यध्याहृतानि भाष्यकारेण, 'न'-कारस्यासंयोगे विभज्योदाहृतः; तथार्थोपपत्तिदर्शनात्। "कुरु"—इत्येतच्चार्थपरिसमाप्त्यर्थ मध्याहृतम्। उत्तरास्त्रयः पादा हेतुभावेन; 'सप्त यत् पुरः'—इत्येतस्मात् सर्वनामसम्बन्धात्॥

"शराहः (१२५)"—इति ‡, अनवगतम्। "संशिशरिषुः"—इत्यवगमः। "अवीरा मिव ० —— ० दिन्द्र उत्तरः" §। पङ्क्तिः। ऐन्द्री। इन्द्रपत्नी एवं ब्रवीति,—'अवीरा मिव' "अबला मिव" अपरिग्रहा मिव। 'माम् अयं' 'शराहः' "बालः" मूर्खः "संशिशरिषुः" संशरितुं मिच्छन् शरीरं तित्यक्षुरित्यर्थः। 'अभि मन्यते' अभिभविष्यामेता मित्येव मन्यते; क्षुद्रया बुध्या। नहुषो ऽन्यो वा कश्चित्;

* १भा० ३२१ पृ० ३ष० १४ ख० (२७)।
† १भा० ३११ पृ० २ष० १० ख० (२७)।
‡ १भा० ४५९ पृ० ७पं०।
§ "अवीरा मिव मा मयं शराररुरभि मन्यते। उताह मस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः॥"—इति ऋ० सं० ८, ४, १, ५।

"नऊषेण हीन्द्राण्यभिभवितु मारब्धासीत्"—इत्याख्यानं श्रूयते *। "उताह मस्मि वीरिणी" अथ च तावदस्मि वीरिण्येव। केन च पुनर्वीरेण वीरिणी? 'इन्द्रपत्नी' इन्द्रस्याहं पत्नी;—'मरुत्सखा' यः 'इन्द्रः' 'विश्वस्माद्' सर्वस्माद् यश्च 'उत्तरः' 'जगतः' उद्यततरः प्रभावेन, स मे वीरः; तदयं वालो न मन्यते, येन मा मभिभवितु मिच्छतीत्यभिप्रायः ॥ एव मत्र "शराहः= मंशिशरिषुः", शब्दसारूप्यादर्थोपपत्तेश्च ॥

"ददंयुः(१२६)"—इति †, अनवगत मनेकार्थञ्च। इद मिति यत् किञ्चिदभिप्रेतं निर्दिश्यते, तद्यः कामयते, स इदंयुरित्युच्यते। 'युः'—इत्येष शब्दोऽप्रसिद्धः कामयतेऽर्थे, तेनानवगत मेतत् स्यात्। "नामाधियो वसूयवः"—इत्यनेन ‡ गतार्थं मन्यमानो भाष्यकारो निगमं न ब्रवीति। वार्त्तिककारेणाप्युक्तम्,—"निगमत्वाद्दुत्कर्षं भवति पदम्"; तद्धितः, तथा धातुः, उपसर्गगुणः, निपाताश्च मन्त्रगताः सर्वथा लक्ष्याः ॥

"अथापि" 'युः'—इत्येषः, "तद्वदर्थे भाष्यते"। आह,—कि मुदाहरणम्? "वसूयुरिन्द्रः"—इति, वसुमानित्यर्थः। "इन्द्रो अस्मायि ०——० प्रयन्ता" §। सव्यत्व मापन्नस्येन्द्रस्येय मार्षम् ||।

* "वृषाकपिर्नामेन्द्रस्य पुत्रः, स चेन्द्राणीन्द्रश्चेते त्रयः संवृताः संविवादं कृतवन्तः"—इति तत्रैव सूक्तारम्भे सा० भा०।

† १भा० ४५९पृ० ११पं०।

‡ पृ० १५५पृ० ८पं०।

§ "इन्द्रो अस्मायि सुध्यो निरेके पज्रेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः। अश्वयुर्गव्यू रथयुर्वसूयुरिन्द्र इद्रायः क्षयति प्रयन्ता ॥"—इति ऋ० सं० १,४,११,४।

|| "अङ्गिरा इन्द्रतुल्यं पुत्र मिच्छन्नभ्यध्यायत्, तस्य इतीन्द्र एवास्य पुत्रोऽजायतेति ॥"—इत्यनुक्रमणी।

। त्रिष्टुप्। दशरात्रस्य सप्तमेऽहनि मरुत्वतीये शस्यते। यः 'इन्द्रः' 'अश्नाथि' शृणाति, हिनस्तीत्यर्थः। 'शृध्नुः' शृध्नुविक्रमः, अजिह्मयोधी; अथ वा शोधयिता योधानां प्रहारैः, सुधीर्वा स्यात्*। क पुनः शृणाति? 'निरेके' सङ्ग्रामे यत्रैकोऽप्यन्यः सहायो नास्ति, तत्र एक एव शत्रून् हन्ति। 'पज्रेषु' प्रार्जितायुधेष्वपि पदेषु सङ्ग्रामेषु। किञ्च; 'स्तोमो न' स्तोम इव। यः प्रधानः त्रिवृत् स्तोमः, पञ्चदश इति हि व्यपदेशः; सोमे प्रभवति स्तोमेन तस्य प्राधान्यात्†। किञ्च; यः इन्द्रः 'दुर्यो न' दुर्य 'इव यूपः' यः प्रधानः। तस्य किम्? इति,— स इन्द्रः 'अश्वयुः' अश्वैस्तद्वान्। 'गव्युः' गोभिः तद्वान्। 'वसूयुः' अन्नैर्वसुभिः तद्वान्। एवङ्गुणविशिष्टो 'यः इन्द्रः', सः 'रायेषु' धनेषु जनानां दातव्येषु 'क्षयति' इष्टे। 'प्रयन्ता' प्रकर्षेण दातेत्यर्थः‡॥ एव मत्र 'वसूयुः'—इत्ययं यु-शब्दः "तद्वदर्थे"। किङ्कारणम्? न हीन्द्रो वसु कामयते, सुपूर्णत्वात्; परिशेषात् अयं "तद्वदर्थे भाष्यते"—इत्युपपद्यते॥ ३ (२१)॥

किं ते॑ कृण्वन्ति॒ कीक॑टेषु॒ गावो॒ नाशिरं॑ दु॒ह्रे न त॑पन्ति घ॒र्म्मम्। आ नो॑ भर॒ प्रम॑गन्दस्य॒ वेदो॑ नैचाशा॒खं म॑घवन्रन्धया नः। किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः कीक-

* मूले तु "सुध्यः"—इति पाठः। "धीरितिकर्मनाम शोभना वीर्यनाम्"—इति च सायणः।

† ताण्ड्यब्राह्मणे तृतीयाध्यायो द्रष्टव्यो।

‡ "रायः" इति मूलपाठः। "रायः प्रयन्ता, धनस्य दाता; 'इन्द्र इत्' इन्द्र एव यजमानानाम्"—इत्याह च सायणः।

टा नाम देशोऽनार्यनिवासः कीकटाः किं कृताः किं क्रियाभिरिति प्रेप्सा वा नैव* चाशिरं दुह्रे न तपन्ति घर्मं हर्म्यं माहर नः प्रमगन्दस्य धनानि मगन्दः कुसीदी माङ्गदो मा मागमिष्यतीति† च ददाति तदपत्यं प्रमगन्दोऽत्यन्तकुसीदिकुलीनः‡ प्रमदको वा योऽय मेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः पण्डको वा पण्डकः पण्डगः§ प्रार्दको वा प्रार्दयत्याण्डावाण्डावाणी इव व्रीडयति‖ तस्तम्भे¶ नैचाशाखं नीचाशाखो नीचैःशाखः शाखाः शक्नोतेराणिररणात्तन्नो मघवन्रन्धयेति रध्यतिर्वशगमने बुन्द इषुर्भवति (बुन्दो वा**) भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा ॥ ४ (३२)॥

"कीकटेषु(१२०)"—इति††, अनवगतम् । "किङ्कृताः"—इति शब्दसमाधिः, "किं क्रियाभिः—इति" "वा"। "किं ते कृण्वन्ति० —० रन्धया नः"‡‡ । विश्वामित्रस्यार्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् ।

* "किं क्रियाभिरभिप्रेप्सा नैव" क, ख, ग ।

† "माङ्गदो मां गमिष्यन्तीति" क, ख, ग ।

‡ "प्रमगन्दोऽत्यन्तः कुसीदः कुलीनः" क, ख, ग ।

§ "पण्डक." क, ख । "पण्डगः" ग ।

‖ "व्रीडयति" क, ख, ग ।

¶ "तस्थं" क, ख, ग । इतिसम्मतञ्च ।

** नास्त्येष पाठः क-ख-ग-पुस्तकेषु ।

†† १भा० ४५७४० ९प० ।

‡‡ ऋ० सं० ३, ३, २१, ४ ।

इन्द्र! याः 'कीकटेषु' अनार्यदेशनिवासिषु मनुष्येषु 'गावः', ताः 'ते' तव 'किम्' क मुपकारं कुर्वन्ति? न कश्चिदपीत्यभिप्रायः। "नाशिरं दुह्रे, न तपन्ति घर्मम्" नाप्याशिरार्थं दुह्यन्ते, नापि घर्मे तप्यमानेऽङ्गभावं गच्छन्ति; नाप्यग्निहोत्रादिषु कर्मसु अन्यास्वपि क्रियास्वित्यभिप्रायः। यत एव मतो ब्रूमः,—"आ हर नः" ताः गाः; वयं तव, ताभिराशिरादिविनियोगेनोपकारं करिष्याम इत्यभिप्रायः। किञ्च; यदप्येतत् 'प्रमगन्दस्य' वृद्धिजीविनो धनम्, एतच्च तथा अस्मभ्य माहर; तदपि न क्रियासु "तस्थं" विनियुज्यते, वयं तद् विनियोक्ष्याम इत्यभिप्रायः। "प्रमदको वा" नित्यप्रमुदितो विषयपरः प्रमगन्दः स्यात्। "पण्डको वा" नपुंसकः प्रमगन्दः स्यात्। तयोर्वा धनानि क्रियासु न विनियुज्यन्ते, शब्दसामान्यञ्च प्रमगन्दशब्दे उभयोरस्ति; तस्मात् तावप्युपद्यते। "नैचाशाखं मघवन्रन्धया नः"। यदेतत् अन्यतमस्य नीचशाखाप्रसूतस्य नीचवंशप्रसूतस्य दीनतुल्यस्य धनम्, तत्*। हे 'मघवन्!' शीघ्रं 'रन्धय' संसाध अस्मद्वशं कुर्वित्यर्थः॥

एव मत्र 'कीकटाः' "किं कृताः" किं ते कृताः? इत्येव मभिव्याहार मर्हन्ति, न तैः कश्चिदर्थोऽस्ति; न ते देवपितृमनुष्याणा मुपकारं कुर्वन्तीत्यर्थः। अथ "वा" "किं क्रियाभिः?"— "इति" एवं "प्रेप्साः" ते नास्तिका एवमभिप्राया इत्यर्थः।

* नीचात् शूद्रयोनिष्ट्यादिना शाखा पुत्रपौत्रादिपरम्परा येन स नीचाशाखः। * * *। तस्यस्वमिव धनं नैचाशाखम्॥"—इति चचैव सा॰ भा॰।

एतस्माच्छब्दसादृश्यादर्थोपपत्तेश्च "कीकटाः = अनार्यदेशनिवासिनः" —इत्युपपद्यते * ॥

"मगन्दः = कुसीदी"—इत्युच्यते; स हि "माम्"—इत्यात्मवाचिनोऽर्थः, अयञ्च "आगमिष्यति"—इत्येव मनुचिन्त्य, परेभ्यो धनानि "ददाति"। "तदपत्यं प्रमगन्दः, अत्यन्तकुसीदिकुलीनः" तद्धितार्थे प्रः, प्रमगन्दः; 'प्रस्कण्वस्य'—इति † यथा। "प्रमदकः" प्रमादशीलः;—"अय मेवैको लोकोऽस्ति, न परः"—"इति" एवं "प्रेप्सुः" नास्तिकः। "पण्डकः" तृतीया प्रकृतिः; स हि "पण्डगः" पण्डं गच्छति, स्त्रीरूपत्वात्। "प्रार्दकः"—इति "वा" स्यात्; "प्र" प्रकर्षेण ह्यसौ "अर्दयति" अशक्तेः सन् स्त्रीत्वेन गच्छति "आण्डौ"। कस्मात् तौ "आण्डौ"? "आणी इव व्रीडयति"; तौ ह्यसौ पण्डको मुखे पुनर्मैथुने कर्मणि वर्द्धमानः "आणी इव व्रीडयति" सम्भ्रमतीत्यर्थः ‡ ॥

"बुन्दः(१२८)"—इति §, अनवगतम्। "इषुर्भवति"—इत्यभिधेयवचनम्। "भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति वा"—इति शब्दसमाधयः ॥ ४ (२२) ॥

* कीकटो मगधः। तथाहि—"कीकटेषु गया पुण्या, पुण्यं राजगृहं वनम्। च्यवनस्याश्रमः पुण्यो, पुण्या नदी पुनःपुना ॥ "—इति शब्दकल्पद्रुमधृतं वायुपुराणवचनम्।

† प्रस्कण्वः = काण्वः ऋ० सं० १. ४४—५०; ८. ४९; ९. ९५

‡ "शाखाः प्रमोतेः"—इत्यादि भाष्य मत्राव्याख्यात मेव स्थितम्।

§ १भा० ४५७ पृ० ९पं०।

तुविक्षं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्बुन्दो हिरण्ययः ॥
उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिदृदूवृधा ॥
तुविक्षं बहुविक्षेपं* महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सूमयं सुसुखं धनुः साधयिता ते बुन्दो हिरण्मयः† उभौ ते बाहू (रण्यौ‡) रमणीयौ साङ्ग्राम्यौ ऋदूपे§ अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ (शब्दपातिनौ दूरपातिनौ||) वा मर्म्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ (शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ¶)वा ॥ ५ (३३)॥

"तुविक्षं ते ०——० ऋदूवृधा"—इति**। "निराविध्य०——०स्वाततम्"—इति"†† च। कुत्सस्तुतेरार्षमेतदृग्द्वयम्। ऐन्द्री। सतोबृहती पूर्वा; गायत्र्युत्तरा। हे इन्द्र! 'तुविक्षं' "बहुविक्षेपम्" बहूनां विक्षेपाणां——,'सुकृतं' शोभनानि हि येन कर्माणि क्रियन्ते तत्; अथ वा शोभनं कृतम्, 'सूमयं' च सुखकरं सुखदाम्। किम्पुनस्तत्? 'धनुः'। किञ्च; "साधुर्बुन्दो हिरण्ययः" 'साधयिता' स्तोमानां अनुमन्त्रातानां वा 'बुन्दः' इषुः "हिरण्ययः" हिरण्यविकृत इत्यर्थः। किञ्च; 'उभा ते बाहू' उभावपि ते बाहू, 'रण्या'

* "बहुविक्षं" क, ख, ग।
† "हिरण्मय" क, ख, ग।
‡ नास्त्येतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु।
§ "साङ्ग्राम्याहृदूपे" क, ख, ग।
||,¶ नेमौ पाठौ दृश्येते क-ख-ग-पुस्तकेषु।
** ऋ० सं० ६, ५, २०, ६।
†† ऋ० सं० ६, ५, २०, ९।

"रमणीयौ" स्नायतौ पीनौ च, अथ वा "साङ्ग्राम्यौ" रणयोग्यौ, 'सुमंकृतौ' समलङ्कृतौ, 'रुदूपे' "अर्दनपातिनौ" अर्दनेन हि गमनेन क्षेपणेन तौ शत्रून् पातयतः । 'रुदूवृधा' रुदिति मर्मोच्यते, तत्र यौ विध्यते तौ रुदूवृधौ मर्मवेधिनावित्यर्थः । भाष्य मत्र न सम्यगिव लक्ष्यते ; तस्य सम्यक् पाठोऽन्वेष्यः, ततो योज्यम् * । एव मत्र धनुःसम्बन्धाद् "बुन्दः = इषुः" ॥ ५ (२३) ॥

निराविध्यद्गिरिभ्य आ धारयत्पक्व मोदनम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ॥ निरविध्यद्गिरिभ्य आ धारयत्पक्व मोदन मुदकदानं मेघम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततं वृन्दं बुन्देन व्याख्यातं वृन्दारकश्च ॥ ६ (२४) ॥

"निराविध्य०——० स्वाततम्" † । 'पक्वम्' बहूनां मेघानां मध्ये यः पक्को मेघः, उदकदाने समर्थः, तम्, 'इन्द्रः' 'निरविध्यत्' । विद्ध्वा च तावत् 'आ धारयत्' यावन्निरुदकः संवृत्त इति । कथं निरविध्यत् ? इति,—'बुन्दं' 'स्वाततम्' स्वाकृष्ट माकर्णीकृत्वा । एव मत्राकर्षणसम्बन्धात् "इषुः = बुन्दः"—इत्युपपद्यते ॥

"वृन्दम्[(१२९)]"—इति ‡, एतत् पदम् "बुन्देन" एव "व्याख्यातम्" ; अस्यापि हि ता एव व्युत्पत्तयो या बुन्दशब्दे ॥

* "एषा नियत्न एक मपि पदं विनाय यास्केन व्याख्याता । तदेव लिख्यते ॥"—इति सा० भा० ।

† ऋ० सं० ८, ५, २०, १ ।

‡ १आ० ५५७ ४० ९पं० ।

"वृन्दारकस्य" 'वृन्देन' एव "व्याख्यातः"। हस्ती वृन्दारकः प्रकरणवशादन्यः कश्चित् * ॥ ६ (३४) ॥

अयं यो होता किरु स यमस्य कमप्यूहे यत्समञ्जन्ति देवाः। अहरहर्ज्जायते मासिमास्यथा देवा दधिरे हव्यवाहम्॥ अयं यो होता कर्त्ता स यमस्य कमप्यन्न † मभिवहति यत्समश्नुवन्ति देवा अहरहर्ज्जायते मासे-मासेऽर्द्धमासेऽर्द्धमासे वाथ देवा निदधिरे हव्यवाह मुल्ब मूर्ख्णोतेर्वृणोतेर्वा। महत्तदुल्बं स्थविरं तदासी-दित्यपि निगमो भवत्यृबीस मपगतभास मपहृतभास मन्तर्हितभासं ‡ गतभासं वा ॥ ७ (३५) ॥

"किः[(१२०)]"—इति §, अनवगतम्। "कर्त्ता"— इत्यवगमः। "अयं यो होता०——० हव्यवाहम्" ‖। ऋचोकस्याग्नेर्विश्वेषां देवानां संवादसूक्तम् ¶, तत्रेयं विश्वदेवाना मार्षम्। आग्नेय्यौ।

---

* अम० को० १, १, ९; ३, १, ११२; ३, ३, १६। "वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु"—इति मेदिनी।

† "कमप्यूहेऽन्न" ङ, च।

‡ "मनन्तर्हितभासं" क, ख, ग।

§ १भा० ४५७ पृ० १९ पं०।

‖ ऋ० सं० ८, १, १९, ३।

¶ यथाह सायणः,—"सूक्तद्वयोक्तार्थं तैत्तिरीयब्राह्मणम्। 'अग्नेस्त्रयो ज्यायांसो भ्रातर आसन्, ते देवेभ्यो हव्यं वहन्तः प्रामीयन्त सोऽग्निरबिभेदित्थं वाव स्य आर्त्तिं मा रिष्यतीति स निलायत सोऽपः प्राविशत् तं देवाः प्रैष मैच्छन्नित्यादि (तै० सं० २. ६. ६.)।

'यः अयम्' अग्निः, 'होता' आह्वाता देवानां पृथिवीस्थानः। किं तस्य? इति—'किः उ सः' 'यमस्य' भगवत आदित्यस्य; अग्नेर्हि सकाशात् प्रातरादित्यः प्रसूयते। तदुक्तम्,—"एष प्रातः प्रसुवति, तस्मात् प्रातर्वापतिष्ठन्त इति *। "यस्मिन् वृक्षे सुपलाशे (ऋ० सं० ८,७,२२,१.)"—इत्यस्या मृचि यमस्य मादित्यस्य वक्ष्यति †। किञ्च; 'कम् अपि ऊहे' "क मप्यन्नम् अभिवहति"। "कम्"—इत्यन्ननाम ‡, अन्न मपि चाय मेवाभिवहति। कतमत्? 'यत्' एतत् हविर्लक्षणं 'समञ्जन्ति' "समश्नुवन्ति" 'देवाः'। अञ्जतिरत्र प्रकरणवशाद् भोजनार्थः। किञ्च; अय मेव 'अहरहः' अहन्यहनि अग्निहोत्रिणां गृहेषु उद्दीप्यमानो महान् 'जायते'। 'मासिमासि' जायते पितृयज्ञेषु, "अर्द्धमासे ऽर्द्धमासे" च दर्शपूर्णमासेषु च। यस्मादेवङ्गुणविशिष्टो ऽय मग्निः, 'अथ' एतस्मात् कारणात् एत मग्निं सर्वे 'देवाः' 'दधिरे' "निदधिरे" 'हव्यवाहम्' हविषां वोढार मित्यर्थः। एव मत्र शब्दसारूप्याद् 'यमस्य'-इत्येतस्माच्च षष्ठीयोगात् 'किः'-इत्यस्य "कर्त्ता"-इत्येष विपरिणाम उपपद्यते॥

"उल्बम्(१२१)"—इति §, अनगतम्। 'जरायु'—इत्यवगमः। "ऊर्णोतेः"—इति धातुनिर्द्देशः। 'ऊर्णम्'—इति स्यात्। "वृणोतेर्वा" स्यात्; तेन हि गर्भ आवृतो भवति। "महत्तदुल्बं ०——० स्तुम्वौ

* "अग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावयत्, तस्य यद्रेतसः प्रथम मुदद्दीप्यत, तदसावादित्यो-ऽभवत्"—इति च ऐ० ब्रा० ३, ३, १०।

† प० दै० का० ११, २, ८।

‡ १भा० ४७९ पृ० (१४) द्रष्टव्यम्।

§ १भा० ४५८ पृ० १पं०।

द्देव एकः” * । ‘महत्’ परिमाणतः, ‘तत्’ ‘उल्बं’ जरायु ‘आसीत्’, ‘स्थविरं’ चिरन्तनञ्च तदासीत्। येन त्वम् ‘आवेष्टितः’ आवृतः, हे भगवन्! अग्ने! ‘प्रविवेशिथ’ प्रविष्टवानसि ‘पूर्वम्’ आदिसर्गे ‘अपः’। किञ्च; ‘विश्वाः’ सर्वा तन्वः तव, हे ‘जातवेदः!’ ‘बहुधा’ अनेकेषु अभिधानेषु वर्त्तमानाः अपश्यत् ‘एकः देवः’ प्रजापतिः, कोऽन्यस्ततः तव तनूना मन्तं वेत्तु मर्हतीत्यभिप्रायः॥ एव मत्र ‘जरायु’ ‘उल्ब’-शब्देनोच्यते, आवेष्टनमम्बन्धादित्युपपद्यते॥

“ऋबीसम्(१६२)”—इति †, अनवगतम्। “अपगतभासम्”—इत्येवमाद्याः शब्दसमाधयः। ‘पृथिवी’–अभिधेया; सा हि कृष्णच्छाया ‡। तस्मादपगतभास मित्येवमाद्याः शब्दसमाधय उपपद्यन्ते॥ ७ (२५)॥

हिमेनाग्निं घ्रंस मवारयेथां पितुमती मूर्ज्ज मस्मा अधत्तम्। ऋबीसे अत्रि मश्विनावनीत मुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति॥ हिमेनोदकेन ग्रीष्मान्तेऽग्निं घ्रंस मह्र-वारयेथा मन्नवतीं चास्मा ऽ ऊर्ज्ज मधत्त मग्नये योऽय मृबीसे पृथिव्या मग्निरन्तरौषधिवनस्पतिष्वप्सु त मुन्नि-न्ययुः सर्वगणं सर्वनामानं गणो गणनाद्गुणाश्च यद्दृष्ट

* महत्तदुल्वं स्थविरं तदासीद्येनाविष्टितः प्रविवेशिथापः। विश्वा अपश्यद् बहुधा ते अग्ने जातवेदस्तन्वो देव एकः॥”—इति ऋ० सं० ८, १, १०, १।

† पृ० ४५८ पृ० ७पं०।

‡ “...छाया” क। ‘ऋबीसे = अपगतप्रकाशे, पीडायन्त्रगर्त्ते”—सा०भा०।

ओषधय उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्यां तदश्विनो रूपं तेनैतौ* स्तौति स्तौति ॥ ८ (३६) ॥

॥ इति षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६. ६.

“हिमेनाग्निं ०——० सर्वगणं स्वस्ति” † । कक्षीवत आर्षम् । त्रिष्टुप् । आश्विनी । प्रातरनुवाकाश्विनयोः प्रयुज्यते। हे अश्विनौ! ‘हिमेन’ “उदकेन” अतिप्रवृद्धं “ग्रीष्मान्ते”, ‘अग्निम्’, ‘घ्रंसम्’ “अहः”-लक्षणम्, इमाँल्लोकान् दिधक्षन्त मिव, युवाम् ‘अवारयेथाम्’। वारयित्वा च ‘पितुमतीम्’ “अन्नवतीम्” पुरोडाशाद्यन्नसहिताम्, ‘ऊर्जम्’ आज्यलक्षणाम्, युवाम् ‘अधत्तम्’ ‘अस्मै’ अग्नये हविर्भाजे; वर्षानुग्रहपूर्विकया ओषधिनिष्पत्त्या। किञ्च; “ऋबीसे अत्रि मश्विनावनीतम्” युवा मेव हे ‘अश्विनौ!’ “योऽयम्” ‘ऋबीसे’ “पृथिव्याम्” अग्निरनुप्रविष्टोऽन्तः, येनेमानि पृथिवीगर्भेषु उपनिहितानि तिन्दुकादीनि पच्यन्ते, य मवेत्त्योक्तम्,—“ऋबीसपक्वं नाश्नीयात्” इति । ‘तम् उत् निन्यथुः’ युवाम्, ओषध्याद्यन्तर्वर्त्तिन मोषध्यादिरूपेणैव। ‘सर्वगणं’ “सर्वनामानम्” अग्निरेव ह्यय मनेनौषध्यादिरूपेणावस्थितः, सर्वैर्नामभिः अभिधीयते, अग्नेः सर्वोत्पत्तिदर्शनात् ‡ । कम्पुनरर्थं पुरोधाय उन्निन्यथुः? इति,—

* “तेनैनौ” क, ख, ग।

† ऋ० सं० १, ८, ९, २।

‡ “अग्निर्वै देवयोनिः, सोऽग्नेर्देवयोन्या आहुतिभ्यः सम्भूय हिरण्यशरीर ऊर्द्ध्वः स्वर्गंलोक मेष्यतीति”—इति, “अग्निः सर्वा देवताः”—इति च ऐ० ब्रा० १, १, १।

'स्वस्ति' स्वस्त्ययनाथास्य जगतः; ओषध्याद्यभावेन हि सर्व मेव जगद्भज्यत॥ एव मत्र 'स्वबोम'-शब्देन "पृथिवी"—इत्युच्यते॥

"गणः, गणनात्"; स हि गण्यते बहुसंयोगात्। "गुणश्च" गुणोऽपि गणनादेव; अथावपि हि गण्यत एव,—द्विगुणः, त्रिगुणः इति। निगमप्रसक्त मेतदुक्तम्॥

अधुनास्य मन्त्रस्य भाष्यकारः समस्तार्थं माह,—"यद् वृष्ट ओषधयः उद्यन्ति प्राणिनश्च पृथिव्याम् तदश्विनो रूपम्" सोऽश्विनोरधिकारः, तदश्विनोर्माहाभाग्यम्। "तेन" माहाभाग्यलक्षणेन रूपेण "एतौ" अश्विनौ मन्त्रदृक् "स्तौति" * ॥ ८ (३६)॥

इति निरुक्तवृत्तौ एकादशाध्यायस्य (षष्ठाध्यायस्य †)

षष्ठः पादः॥ ६,६॥

इति श्रीजम्बूमार्गाश्रमवासिनः आचार्य-भगवद्दुर्गस्य कृतौ

ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ

एकादशोऽध्यायः (षष्ठोऽध्यायः ‡) समाप्तः॥ ६॥

* "ऋग्वेद माख्यानम्।—ऋचि ऋषि मसुराः शतद्वारे पीडायन्त्रगटहे प्रवेश्य तुषाग्निनाबाधिषत। तदानीं तेन ऋषिणा स्तुतावश्विनावग्नि मृदकेनोपशमय्य तस्मात् पीडायन्त्रगृहादविकलेन्द्रियवर्गं सन्तं निरगमयता मिति॥"—इति तत्रैव सा० भा०।

†, ‡ २भा० १४९पृ० "१" द्रष्टव्यम्।

(त्वमग्नेऽलातृणउद्वृद्धाऽऽजासउपलप्रक्षिणीकाहरद्ध-
मस्मेतेश्रायन्तइवाश्रवंहिसोमानमिन्द्रासोमाक्रणुष्वतां-
श्रध्वरेऽस्तिहिवोऽस्वर्त्तंप्रवोच्छास्टप्रस्तुञ्जेतुञ्जेयोश्रस्मा-
श्रस्माद्दुतन्नस्तुरीपंहिनोतामचोमात्वानपापासोयवं-
वृकेणजीवान्नोबतोधेनुं नोऽरायिकाणेवामंवामं किन्तेतु-
विक्षन्तेनिराविध्यद्यंयोहिमेनाग्निं षट्चिंशत्॥ *)

॥ इति निरुक्ते पूर्वषट्के षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(यावन्तो मन्त्राः सर्वशाखासु, तेषु यानि, गुणपदानि लक्षणो-द्देशतः, तानि सर्वाण्येव व्याख्यातानि ॥ †)

(नैगमं काण्डं समाप्तम्)

॥ इति नैरुक्तपूर्वार्द्धः समाप्तः ‡ ॥

* २भा० १४९ पृ० "**" द्रष्टव्यम्।

† एषोक्तिश्च दृश्यिशतोऽस्य दुर्गाचार्यस्यैव, पर मध्यायसमाप्तिसूचक मितीत्यादि-वाक्यादनन्तर मस्ति क-ग-घ-पुस्तकेषु; ख-पुस्तके तु दैवत-व्याख्यारम्भोपक्रमे; स एव साम्यमित्यस्माकम्।

‡ क-ख-पुस्तकयोरेवैष पाठो दृश्यते, अन्यत्र (ग-घ-ङ-च-पुस्तकेषु) न किमपि।

(इति पूर्वषट्कम्)

(अथ उत्तरषट्कम्)

॥ अथ सप्तमाध्यायः * ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥

॥ ॐ३म् ॥ अथातो दैवतं तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवत मित्याचक्षते सैषा देवतोपपरीक्षा यत्काम ऋषिर्यस्यां देवताया मार्थपत्य † मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः स मन्त्रो भवति तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य ॥ १ ॥

* च-पुस्तके तु अतिस्तुत्यध्याय एवाथ सप्तमत्वेन व्यवहृतः, अध्यापयन्ति च तथैवानेकाचार्याः। परं तन्न समीचीनम्; निघण्टौ तत्प्रदर्शनाभावेन तस्य परिशिष्टरूपत्वात्, तदुपक्रमे एव "व्याख्यातं दैवतम्"—इति दर्शनाच्च दैवतकाण्डाप्रकोत्तरषट्कात्पर मेव तस्य निवेशो न्याय्यः।

† "मर्थपत्य" च, च-नाम-हस्तिपुस्तके च।

॥ ॐनमः * ॥ (समाप्तं चैकपदिकं प्रकरणं मथानुदैवतं तद्भवति, यस्याय मादिः "अथातो दैवतम्" इति। (यावन्तो मन्त्राः सर्वशाखासु, *तेषु यानि गुणपदानि लक्षणोद्देशतः, तानि सर्वाण्येव व्याख्यातानि* †) द्वयोः प्रकरणयोः—नैघण्टुकैकपदयोः ‡; संविज्ञातपदानि तु प्रधान-स्तुतिभाग्देवताविषयाणि अग्न्यादीनि, सर्वमन्त्रेष्ववशिष्यन्ते; तानि च पुनरमूनि समाम्नातान्यस्मिञ्छास्त्रे अग्न्यादीनि देवपत्न्यन्तानि §। अतस्तद्वाचिख्यासयेद मारभ्यते।— ‖) "अथातोदैवतम्"—इति। 'अथ'-शब्दोऽधिकारार्थः। 'अतः'-शब्दः क्रमे, हेतौ वा। प्रकरण-द्वयादनन्तर मिद मवश्यं समाम्नायानुक्रमप्राप्तं व्याख्यातव्य मित्येवं क्रमे; दैवत मन्तरेण न शक्यो देवतापदार्थः सम्यगवबोद्धुम्, देवतापरिज्ञानानुबद्धस्त्वखिलः पुरुषार्थ इत्यतः; दैवतं प्रकरणं व्याख्यास्याम इति वाक्यशेषः ॥

एवं हेतौ आह;—किं सतत्वं पुनस्तद्दैवतं प्रकरणम्? इति, उच्यते,—"तद्यानि ०——० मित्याचक्षते"। 'यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनाम्' अग्न्यादीनां देवपत्न्यन्तानां 'देवतानां', 'तद्' दैवतं प्रकरणम् 'इति' एव माचार्याः 'आचक्षते'; निरुक्ता चेय मेतस्मिन् प्रकरणे सञ्ज्ञेत्यभिप्रायः ॥

* ख-पुस्तकपाठ एषः; अन्यत्रान्यत्र तु लेखकादिभेदेन मङ्गलाचरणभेदः, स च सुज्ञवत्येव; इतिहतो मङ्गलाचरणन्यादावेवैकत्र (१भा० १पृ०)।

† क-ग-घ-पुस्तकेष्वितः पुरस्तादेवैष पाठः (२८२ पृ० ८पं०)।

‡ १भा० १४५—१४६ पृष्ठयोर्द्रष्टव्यौ।

§ १भा० ४५९ पृष्ठातः ४९० पृष्ठान्तानि।

‖ भाष्यैवैषोपक्रमग्रन्थः क-ग-घ-पुस्तकेषु।

"सैषा देवतोपपरीक्षा"। सा, या पुरस्तात् प्रकरणमात्रयोपन्यासे नैघण्टुक मिदं देवताना मप्राधान्येनेद मिति—"तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद् दैवत मित्याचक्षते, तदुपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः"—इति प्रतिज्ञाता *, सा, इदानीं प्रकारणद्वये † निर्दिष्टे यथाप्रकरणोपन्यासेनैवावसरप्राप्ता, सामान्यविशेषतः स्वलक्षण-सतत्त्वोपपत्तिभिः एकैकस्या देवताया उपगम्योपगम्य परीक्षा; वर्तिष्यत इति वाक्यशेषः। इद मिहोक्तम्,—प्राधान्यस्तुतिभाञ्जि यानि देवताभिधानानि, तत्समुदायो दैवतं प्रकरणम् ‡, तद् व्याख्यास्यामः इति §)। तस्य पुनरिय मेव समासतो व्याख्या यद्देवतोपपरीक्षणम्, तदभिधानव्युत्पत्ति-तत्स्तुत्युदाहरण-तन्निर्वचनानि ‖॥

तत्पुनरेतत् सर्व मपि मन्त्राधिदैवतलक्षण मनुक्त्वा न शक्यं व्याख्यातुम् ¶, मन्त्राधीनत्वात् सर्वस्यास्य; अतो मन्त्रदेवतालक्षण-विद्धिधारयिषया ब्रवीति;—"यत्काम०——० भवति"। यदर्थवस्तु कामयमानः, 'ऋषिः' 'यस्यां देवतायाम्' अभिष्टुतायाम्, 'आर्थपत्यम्' अर्थपतिभाव मात्मनः 'इच्छन्' अमुष्याः देवतायाः प्रसादेनाह

* १भा० १४२ पृ० ७पं० (१अ० ६पा० ६ख०)।

† तच्च प्रकरणद्वयम, पूर्वषट्कान्तर्गतं, पूर्वभागान्तर्गतं पूर्वार्द्धान्तर्गतं, वा नैघ-ण्टुकं नैगमञ्च नाम १भा० ७पृ०—१भा० १८२ पृ० द्रष्टव्यम्।

‡ निघण्टुपञ्चमाध्यायात्मकम्, यत्रैव अग्न्यादीनि देवपत्न्यन्तानि देवताभिधाना-नि समाम्नातानि (१भा० ४५९—४९७ पृ०)।

§ नास्त्येष पाठः घ-पुस्तके।

‖ तदेवं देवतोपपरीक्षणं तृतीयपादात्मकम्. ततश्च "अथातोऽनुक्रमिष्यामः"—इत्यारभ्य विशेषतो व्याख्यानम्।

¶ द्र०—१भा० (११९ पृ०) १अ० ६पा० १ख०, (१८८पृ०) २अ० १पा० ४ख०।

मनुष्यार्थस्य पतिर्भविष्यामीत्येतां बुद्धिं पुरोधाय 'स्तुतिं प्रयुङ्क्ते', 'तद्दैवतः' एव 'स मन्त्रो भवति' *। एतत् मन्त्रे देवतालक्षणम्। एतेन लक्षणेन सर्वमन्त्रेषु देवतोपलक्ष्या। अथ वा देवताया मस्यार्थस्येयं देवता दातुं समर्थेति जानानः स्तुतिं प्रयुङ्क्ते येन मन्त्रेण, सा प्राधान्यस्तुतिभाग्देवता। सा पुनरियं स्तुतिः, चतुर्विधा ;—नाम्ना, बन्धुभिः, कर्मणा, रूपेणेति ; "स्तुतिर्नामरूप-कर्म-बन्धुभिः"—इत्युक्तम्॥

ऋच एव हि प्रायेणातितरा मपि हितार्थाः, न तथा यजूंषि ; तासु हि विज्ञातासु यजूंष्यपि विज्ञातान्येव भवन्ति †। तस्मादृच एव पुरस्कृत्य ब्रवीति ;—"तास्त्रिविधा ऋचः"—इति। याः काश्चन सर्ववेदेषु 'ऋचः', 'ताः' सर्वा अपि 'त्रिविधाः' एव भवन्ति॥

तद्यथा ;—"परोक्षकृताः, प्रत्यक्षकृताः, आध्यात्मिक्यश्च"—इति॥

तत् त्रैविध्यं सामान्यत उद्दिश्य अधुना प्रत्येकं लक्षणतो ब्रवीति, उदाहरणैश्च दर्शयति। 'तत्र' तस्मिन् त्रैविध्ये परोक्षकृताना मृचा मेतल्लक्षणं भवति ;—"परोक्षकृताः ०——० श्चाख्यातस्य" ॥ १ ॥

* "स मन्त्रोऽर्थाद् भवति"—ख-नाम द्र०।

† साम्नां देवतापरिज्ञानाय तु दैवताध्यायनाम दैवतं वा प्रसिद्धं सामवेदीयं पञ्चमं ब्राह्मण मेव विद्यते। तथा हि तस्यैव ब्राह्मणग्रन्थस्य भाष्यस्य भूमिकायां माह सायणः,—"तत्राद्या ब्राह्मणग्रन्थाश्चत्वारो व्याख्याताः पुरा। दैवताध्यायसंज्ञन्तु पञ्चमो व्याक्रियतेऽधुना॥ साम्नां निधनभेदेन दैवताध्ययनादयम्। पञ्चमोऽपि सामवेदान्तर्गतो दैवताध्याय उच्यते॥"—इत्यादि। तस्य हि ब्राह्मणस्येद मारम्भवाक्यम्,—"अग्निरिन्द्रः प्रजापतिः सोमो वरुणस्त्वष्टाङ्गिरसः पूषा सरस्वतीन्द्राग्नी"—इति। "एताः [illegible] इति [illegible]" —इति च तद्व्याख्यानं सायणीयम्।

इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्र मिन्द्राविनो बृहदिन्द्रं गीर्भिते तस्यावो वेविषाणा इन्द्राय साम गायत नेन्द्रादृते पवते धाम किञ्चनेन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोच मिन्द्रे कामा अयंसतेत्यथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगास्त्व मिति चैतेन सर्वनाम्ना । त्व मिन्द्र बलादधि । वि न इन्द्र मृधो जहीत्यथापि प्रत्यक्षकृता स्तोतारो भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि । मा चिदन्यद्वि शंसत कण्वा अभि प्र गायतोप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्व मित्यथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अह मिति चैतेन सर्वनाम्ना ॥ २* ॥

तद्यथैतान्युदाहरणानि आनुपूर्व्येणैव सप्तस्वपि विभक्तिषु इन्द्रो दिव इत्येवमादीनि ;—

"इन्द्रो दिव०——० इन्द्रः" † । रेणोर्वैश्वामित्रस्येय मार्षम् । ऐन्द्री । त्रिष्टुप् । सूर्यस्तुत्येकाहनिष्केवल्ये विनियुक्ता । 'इन्द्रो दिवः' 'इशे' ईष्टे । 'इन्द्रः' एव 'पृथिव्याः' ईष्टे । 'इन्द्रः' एव 'अपाम्' ईष्टे वर्षकर्माहिना । 'इन्द्रः' एव 'पर्वतानां' मेघानाम् ईष्टे । 'इन्द्रः' एव 'वृधाम्' अतिप्रवृद्धाना मपि भूताना मीष्टे । 'इन्द्रः' एव

च 'मेधिराणां' यज्ञैस्तद्वता मीडे। 'इन्द्रः' एव हि 'योगे' अर्थसंयोगे प्राप्तव्ये, 'क्षेमे' च परिपालने कर्त्तव्ये 'हव्यः' आह्वातव्यो नान्यः कश्चित्समर्थः एतत्कर्त्तु मित्यभिप्रायः। प्रथमाया मेतदुदाहरणम्। इन्द्र इत्येतस्मादुपपदा दीम इत्येष प्रथमपुरुष इति प्रतीयते, नोत्तमपुरुष इति॥

"इन्द्र मिद्०——०रनूषत"*। मधुच्छन्दस आर्षम्। महाव्रते महदुक्थे शिरसि शस्यते। हे 'गाथिनः' सामगाः! 'इन्द्र मित्' इन्द्र मेव यूयं बृहता साम्ना† अभिष्टुत। यूय मपि हे होतारः! 'अर्किणः' 'अर्केभिः' अर्कैर्ऋग्भिः मन्त्रैः‡ इन्द्र मेवाभिष्टुत। यूय मपि च हे अध्वर्यवः! इन्द्र मेव 'वाणीभिः' वाग्भिर्यजुर्मयीभिः सर्ववेदेषु 'अनूषत' अभिष्टुत। द्वितीयाया मेतदुदाहरणम्॥

"इन्द्रेणैते०——०मुदामे"§। इति तृतीयस्या मुदाहरणम्। व्याख्यातः शेषः॥॥

"इन्द्राय०——०पनस्यवे"¶। नृमेधस आर्षम्। मात्रिकेष्वहःसु स्तोत्रियानुरूपवर्गे तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्ते विनियुक्ता।

---

* "इन्द्र मिद् गाथिनो बृहदिन्द्र मर्केभि र्किणः। इन्द्रं वाणी रनूषत॥"—इति ऋ० सं० १, १, ११, १।

† "त्वा मिद्धि हवामहे (ऋ० सं० ४, ७, १७, १.—सा० सं० उ० आ० ३, १, ५, १.)"—इत्यस्या मृच्युत्पन्नेन बृहन्नामकेनेत्यर्थः। तच्च साम आरण्यगाने (१, १, १०.) द्रष्टव्यम्।

‡ 'अर्चनीयैर्मन्त्रैः' च। "अर्को मन्त्रो भवति"—इत्याद्युक्तं पुरस्तात् ११ पृ०।

§ १भा० ७४पृ० १ख० ११ख० (१२)।

‖ पु० १६९ पृ० (१अ० २पा० १ख०) द्र०।

¶ "इन्द्राय साम गायत विप्राय बृहते बृहत्। धर्मकृते विपश्चिते पनस्यवे॥"—इति ऋ० सं० ६, ७, १, १।

हे उद्गातारः! 'इन्द्राय' बृहत्साम 'गायत'। 'विप्राय' मेधाविने 'बृहते' महते 'धर्मकृते' कृतधर्मणे 'विपश्चिते' विदुषे 'पनस्यवे' पन इच्छते, आत्मनः स्तुति मिच्छते। चतुर्थ्या मेतदुदाहरणम्॥

"सूर्यस्येव०——०किं चन"*। रेभोर्वैश्वामित्रस्येय मार्षम्। पावमानी सौमी। जगती। यथा सूर्यस्य रश्मयस्तमसां 'द्रावयित्नवः' द्रावणशीला, एव मेते 'मत्सराः' सोमाः, पापानां द्रावणशीलाः। किञ्च; 'प्रसुपः' प्रसूता एतैर्ऋत्विग्भिः 'साकम्' इन्द्रं प्रति 'ईरते' गच्छन्ति इत्यर्थः। गत्वा च 'तन्तुं ततं' तन्तु मिव तन्त्ववयवाः 'परिसर्गासः' 'आशवः' परिसृताः 'यथा' व्याप्नुवन्ति, एव मेतं पातार मिन्द्रं स्वामिनं प्रत्यस्नुवन्ति व्याप्नुवन्तीत्यर्थः। कस्मात् पुनरेवं क्रमः? इतः,—यस्मात् 'नेन्द्रादृते' सोमः प्रातःसवनादीनां सोमसवनस्थानानां किञ्चिदपि ('धाम'†) 'पवते' पूयते‡। तस्मादेवं ब्रूमहे,—इन्द्र मेवैते व्याप्नुवन्तीति। पञ्चम्या मेतदुदाहरणम्॥

"इन्द्रस्य नु०——०पर्वतानाम्"§। हिरण्यस्तूपस्येय मार्षम्। निष्केवल्ये शस्यते। 'इन्द्रस्य' अहं 'वीर्याणि' वीरकर्माणि 'प्र वोचम्'। 'यानि' 'चकार' 'प्रथमानि' अकृतपूर्वाणि अन्यैः। 'वज्री' वज्रसंयुक्तः।

* "सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्नवो मत्सरासः प्रसुपः साक मीरते। तन्तुं ततं परि सर्गास आशवो नेन्द्रादृते पवते धाम किंचन॥"—इति ऋ० सं० ७, १, ११, १।

† "इन्द्रस्य धाम्नो यष्टव्यत्वं च "अयाडिन्द्रस्य०—०प्रिया धामानि (य० वा० सं० २१,४७)"—इति मन्त्रवर्णाद् गम्यते।

‡ "इन्द्रं वर्जयित्वा अन्यदेवशरीरं प्रति गच्छतीति वा"—इति ख-टीप्पनी।

§ "इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री। अहन्नहि मन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत् पर्वतानाम्॥" —इति ऋ० सं० १, २, ३१, १।

'अहन् अहिम्' घ्नन् मेघम् । 'अनु ततर्द अपः' वर्षार्थं पुनः पुनश्च 'प्राभिनत्' । 'वक्षणाः' उदकवहनशीलाः 'पर्वतानाम्' मेघानाम् । एवमादीनि वीर्याण्यह मिन्द्रस्य प्रवोच मिति । षष्ठ्या मेतदुदाहरणम् ॥

"इन्द्रे कामा अयंसत दिव्यासः पार्थिवा उत । त्यं सू षु स्तवता नरः ॥"—इति । हे स्तोतारः! ये दिव्याः कामाः, ये च पार्थिवाः, ते इन्द्रे एव उपनिबद्धाः; तं प्रार्थयत; स हि कामाना मीष्टे । 'त्यं सू षु' तं सुष्ठु कामप्राप्त्यर्थं 'स्तवत' स्तुत, हे 'नरः!' । सप्तम्या मेतदुदाहरणम् ॥

उक्तं परोक्षकृतमन्त्रलक्षणं सोदाहरणम् ॥

अधुना प्रत्यक्षकृतमन्त्रलक्षण मुच्यते; तदधिकारार्थोऽयम् 'अथ'-शब्दः । "अथ प्रत्यक्ष०——०सर्वनाम्ना" । 'मध्यमपुरुषयोगाः' मध्यमेन पुरुषेण संयुक्ता ये मन्त्राः, ते प्रत्यक्षकृताः । 'त्व मिति चैतेन सर्वनाम्ना' संयुक्ताः, ते च प्रत्यक्षकृताः । यत्र त्व मित्येवं श्रूयते, तत्राविद्यमानोऽपि मध्यमः पुरुषोऽध्याहार्यः *; यत्र तु मध्यमः पुरुषः श्रूयते, तत्राविद्यमान मपि 'त्वम्'—इत्येतत् सर्वनामाध्याहार्यम्; सम्बन्धिशब्दत्वादनयोः । "त्व मिन्द्र बलादधि", "वि न इन्द्र मृधो जहि"—"इति" चैते उदाहरणे ।——

"त्वमिन्द्र०——०वृषेदसि" † । देवजामयः सूक्तं ददृशुः ।

* "मध्यमपुरुषयुक्त माख्यात मध्याहार्य मित्यर्थः"—इति स-टीप्पनी ।

† 'त्व मिन्द्र बलादधि सहसो जात ओजसः । त्वं वृषन् वृषेदसि ॥"—इति ऋ० सं० ८, ८, ११, १ ।

तत्रेयं महाराचिके पर्याये प्रशास्तुः स्तोत्रे विनियुक्ता । हे 'इन्द्र'! 'त्वम्' 'बलादधि जायसे' 'सहसः' अभिभवनसमर्थात् *, 'ओजसः' तेजसः † । किञ्च; त्वं हे 'वृषन्' वर्षितः! 'वृषा असि' वर्षिता असीत्यर्थः ॥

"वि न॑ इन्द्र०——०तम॑:" ‡ । शासस्य भारद्वाजस्येय मार्षम् । वैन्द्रधस्य हविषो याज्या । हे 'इन्द्र!' 'वि जहि' 'नः' एतान् 'मृधः' मृधकर्त्तॄन् § शत्रून् । किञ्च; 'नीचा' नीचैः 'यच्छ' तान् । 'पृतन्यतः' येऽस्माभिः सह पृतन्यन्ति, पृतनां कर्त्तुमिच्छन्तीत्यर्थः । किञ्च; 'योऽस्मान्' 'अभि दासति' अभ्युपक्षपयितुमिच्छतीत्यर्थः । तम् 'अधरं' 'तमः' 'गमय', नाशयेत्यर्थः ‖ ॥

"अथापि०——०स्तोतव्यानि" । युष्मत्प्रयोगैर्हि कश्चित् स्तोतारः सम्बध्यते । तद्यथा,—"मा चि॑दन्यद् वि शंसत", "कण्वा॑ अभि प्र गा॑यत", "उप॒ प्रेत॑ कुशिकाश्चेतयध्वम्"—इति" चैतान्युदाहरणानि ।—

"मा चि॑०——शंसत" ¶ । प्रगाथस्येय मार्षम् । बृहती । इन्द्रा-

* "'सहसः' परेषा मभिभावकाद् 'बलात्' 'अधि' 'जातः' असि । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादकः । इत्यादिवधहेतुभूताद् बलाद्धेतोस्त्वं प्रादुर्भावो भवसीत्यर्थः ।" —इति सा० भा० ।

† "ओजसः ओजो नाम बलहेतु हृदयगतं धैर्यम्, तस्मादपि त्वं जातोऽसि ॥" —इति च सा० भा० ।

‡ "वि न॑ इन्द्र॒ मृधो॑ जहि नी॒चा य॑च्छ पृतन्य॒तः । यो अ॒स्माँ अ॑भि॒दास॒त्यध॑रं गमया॒ तमः॑ ॥"—इति ऋ० सं० ८, ८, १०, ४ ।

§ 'सङ्ग्रामकारिणः"—इति सा० भा० ।

‖ 'अधरं निकृष्टम्, तमः अन्धकारं मरणलक्षणं गमय प्रापय"—इति सा०भा०

¶ मा चि॑द॒न्यद् वि शं॑सत॒ सखा॑यो॒ मा रि॑षण्यत । इन्द्र॒मित् स्तो॑ता॒ वृष॑णं॒ सचा॑ सु॒ते मुहु॑रु॒क्था च॑ शंसत ॥"—इति ऋ० सं० ५, ७, १०, १ ।

विनियुक्ता। हे स्तोतारः! 'सखायः!' 'मा' 'अन्यत्' किं 'चित्' अपि 'शंसत' विविधाभिः स्तुतिभिः। 'मा' च 'रिषण्यत' चेतसा मागच्छत अन्यद् देवतान्तरम्*। किन्तर्हि? 'इन्द्रम् इत्' इन्द्र मेव 'वृषणं' वर्षितारं 'स्तोत' स्तुत। 'सचा' सहभूताः, एतस्मिन् 'सुते' सोमे। 'मुहुः' मुहुश्च हे होतारः! उक्थानि 'च' 'शंसत'॥

"क्रीळं वः०——०गायत"†। काण्वस्येय मार्षम्। क्रैलीनस्य हविषो याज्या। 'क्रीळं' शत्रूनपि दृष्ट्वा यत् क्रीडनशीलम्‡, 'मारुतं'§ 'शर्द्धः' बलम्, 'अनर्वाणम्' अनाश्रित मन्यत्र; स्वप्रभावयुक्त मेवेत्यभिप्रायः, 'रथेशुभं' रथे स्थितं शोभिष्ठम्, हे 'कण्वाः' मेधाविनः ऋत्विजः!‖ एतत् 'अभि प्र गायत' एतद् 'वः' ब्रवीमि॥

"उपप्रेत०——०पृथिव्याः¶। विश्वामित्रस्येय मार्षम्। हे 'कुशिकाः' स्तुतिक्रोष्टार ऋत्विजः!** 'उप प्र' 'इत' गच्छत। 'चेत-

* "मा रिषण्यत। मा हिंसितारो भवत। अन्यदीयस्तोत्रोच्चारणेन हर्षोपक्षीणा मा भवत"—इति सा० भा०।

† "क्रीळं वः शर्धो मारुत मनर्वाणं रथेशुभम्। कण्वा अभि प्रगायत॥"—इति ऋ० सं० १, ३, ११, १।

‡ 'क्रीलनशीलम्' ग, घ। "क्रीड़ विहारे (भू० प०), पचाद्यच्।"—इति "विहरणशीलम्"—इति च सा० भा०।

§ "मरुतां सम्बन्धि * * * यद्वा मरुच्छार्धसनुद्रानादेरण्"—इति सा० भा०।

‖ "कण्वगोत्रोत्पन्ना महर्षयः। यद्वा मेधाविन ऋत्विजः"—इति सा० भा०।

¶ "उप प्रेत कुशिकाश्चेतयध्व मश्वं राये प्रमुञ्चता सुदासः। राजा वृत्रं जङ्घनत् प्रागपागुदगथा यजाते वर आ पृथिव्याः॥"—इति ऋ० सं० ३, ३, ११, १।

** "हे कुशिकाः' कुशिकगोत्रोत्पन्नाः, हे पुत्राः"—इति सा० भा०।

यध्वम्' विजानीध्व मेतद्,——यथैव: 'राजा' 'वृत्रं' शत्रुं 'जङ्घनत्' हतवान्, सर्वासु दिक्षु *, 'अथ' एवं सर्वहन्ता अमित्रो भूत्वा 'वरे' श्रेष्ठे प्रदेशे 'पृथिव्याः' ('यजाते') यजते। ते यूय मेतद् विज्ञाय उपप्रगच्छत। उपप्रगत्य चैत माश्वमेधिकम् 'अश्वम्' 'सृजत' उत्सृजत, विधानतः प्रोक्ष्याश्वमेधयागाय †। योऽय मेतस्मिन् 'सुदासे' ‡ कल्याणदाने यजमाने वर्त्तते ॥

एव मेतेषु युष्मद्गुणपदप्रयोगेषु सम्बद्धाः स्तोतारः स्तोतव्यानि तु यानि देवतान्तानि, तानि परोक्षकृताभिसम्बन्धीनि। एवंलक्षणं मन्त्रजात मुपेक्षितव्यम् ॥

"अथा०——०योगाः"। उत्तमेन पुरुषेण या ऋचो युक्ताः, ता आध्यात्मिक्यः। "अह०——०नाम्ना" या उक्ताः, तास्व आध्यात्मिक्यः। अत्रापि यत्राह मित्येतत् सर्वनाम श्रूयते, तत्राविद्यमानमपि ह्युत्तमपुरुषसम्बद्ध माख्यातपद मध्याहर्त्तव्यम्; यत्र चोत्तमपुरुषसम्बद्ध माख्यातपदं श्रूयते, तत्राविद्यमान मपि 'अहम्'—इत्येतत् सर्वनाम अध्याहार्यम्; सम्बन्धिशब्दत्वादनयोः ॥ २ ॥

यथैतदिन्द्रो वैकुण्ठो लवसूक्तं वागाम्भृणीय मिति(२§)

* मन्त्रस्थानां "प्राक् अपाक् उदक्"—इत्येतेषा मेव पदानां व्याख्यान मेतत्। सायणस्तु 'पूर्वपश्चिमोत्तरेषु देशेषु' व्याचष्टे, समीचीनतरश्चैतत्।

† 'रायें'—इत्यस्याख्यान मेव स्थितम्। सायणस्तु 'दिग्विजयेन धनलाभाय'—इत्यर्थं कृतवान्।

‡ 'सुदासः'—इत्येव मूलपाठः। 'पैजवनस्य राज्ञः'—इति च सायणीयोऽर्थः।

§ इहैव द्वितीयखण्डसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः।

परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्रा भूयिष्ठा अल्पश आध्यात्मिका अथापि स्तुतिरेव भवति नाशीर्वाद इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोच मिति यथैतस्मिन् सूक्ते* ऽथाप्याशीरेव न स्तुतिः सुचक्षा अह मक्षीभ्यां भूयासं सुवर्चा मुखेन सुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयास मिति तदेतद्बहुल माध्वर्यवे याज्ञेषु च मन्त्रेष्वथापि शपथाभिशापौ। अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि। अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूया इत्यथापि कस्य चिद्भावस्याचिख्यासा। न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि। तम आसीत्तमसा गूल्ह † मग्रे। अथापि परिदेवना कस्माच्चिद्भावात्। सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्। न वि जानामि यदि वेद मस्मीत्यथापि निन्दाप्रशंसे। केवलाघो भवति केवलादी। भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्मेत्येव मक्षसूक्ते द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा चैव मुच्चावचैरभिप्रायैर्ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति॥ ३॥

"यथा एतद्" उदाहरणत्रय माध्यात्मिकम्,—"इन्द्रो०——० मिति" एवमादि। एव मप्यन्येऽप्याध्यात्मिका मन्त्रा उपेक्षितव्याः।

विकुण्ठा नाम आसुरी बभूव, तस्याः किल तपसः प्रभावेमापत्यत्व मिन्द्र आ जगाम; स वैकुण्ठो नाम बभूव। तस्यात्मस्तुति-

* "यथैतस्मिन्सूक्ते" ङ, च।

† "गूल्ह" ङ, च।

संयुक्त मेवमादि ब्रह्म प्रादुरभूत् *,—"अहं०——०भोजनम्" † । 'अहम्' एव 'भुवम्' अभवम् 'वसुनः' धनस्य 'पूर्व्यः' प्रथमः ‡ 'पतिः'। किञ्च; साम्प्रत मप्यह मेव पतिः । 'अहम्' एव च शत्रुभ्यः सकाशात् समस्तानि 'धनानि' 'जयामि' § । 'शश्वतः' नित्यकाल मेव। किञ्च; 'माम्' एव 'हवन्ते' आह्वयन्ति 'पितरं न' पितर मिव, तासु तास्वार्त्तिषु 'जन्तवः' मनुष्याः। किञ्च; 'अहम्' एव 'दाशुषे' दत्तवते हवींषि, यजमानाय 'विभजामि' यथार्हं 'भोजनम्' धन मित्यर्थः ॥

"इति वा०——०पा मिति" ‖ । लवरूपः स एव लवो ब्रवीति, —('इति वा इति') एवञ्चैवञ्च 'मे मनः' वर्त्तते । आह,—कथम्? इति। उच्यते,—'गा मश्वम्' गां च अश्वं च 'सनुयाम्' सम्भोजयेम् एतान् यजमानानिति । अथैव मतितरां प्रत्युपकाराभिप्राये सति किमर्थं ब्रूते? 'कुवित्' बहु अहं 'सोमस्य अपाम् इति' ॥

* "अहं भुव मित्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तम्। पूर्वसूक्तेन सप्तगुना स्तुत इन्द्रः सप्रि-इमादिसूक्तत्रयेण स्वय मात्मान मस्तौत्। तस्माद् वैकुण्ठस्येन्द्रस्य वाक्यत्वाद् 'यस्य वाक्यं स ऋषिः'—इति परिभाषयेन्द्र ऋषिः; वैकुण्ठस्येन्द्रस्य च स्तूयमानत्वाद् 'या तेनोच्यते सा देवता'—इति परिभाषयेन्द्र एव देवता।"—इति सा० भा०। सप्तगुः आङ्गिरसः।

† "अहं भुवं वसुनः पूर्व्यस्पतिरहं धनानि सं जयामि शश्वतः। मां हवन्ते पितरं न जन्तवोऽहं दाशुषे वि भजामि भोजनम्॥"—इति ऋ० सं० ८, २, ५, १।

‡ "पूर्व्यः मुख्योऽसाधारणः"—इति सा० भा०।

§ "सं मित्येकीभावे, सह जयामि"—इति सा० भा०।

‖ "इति वा इति मे मनो गा मश्वं सनुया मिति। कुवित् सोमस्यापा मिति॥" —इति ऋ० सं० ८, ८, २९, १। "इति वा इति त्रयोदशर्चं सप्तमं सूक्तं गायत्रम्। इन्द्रो लवरूप माश्थाय सोमपानं कुर्वन् तदानीं ऋषिभिर्दृष्टः सन् स्वात्मान मनेन सूक्तेनास्तावीत्। अतो लवरूपापन्न इन्द्र ऋषिः, स एव देवता॥"—इति सा० भा०।

"अहं रुद्रेभिः०——०मुश्विनो भा" *। वागाम्भृणीये वागेव ब्रवीति †। 'अहम्' एव 'रुद्रैः', 'वसुभिः', 'आदित्यैः', ('विश्वदेवैः') विश्वैश्च देवैः सह भृता 'चरामि' स्तुतिरूपेण। 'अहम्' एव ('मित्रा-वरुणा') मित्रावरुणौ ('उभा') उभावपि, 'इन्द्राग्नी', ('अश्विना') अश्विनौ च ('उभा') उभावपि 'बिभर्मि' हविषा ; मत्पूर्वकं हविः-सम्प्रदानं सर्वदेवताभ्य इत्यभिप्रायः॥

"परोक्षकृताः०——०प्रत्यक्षकृताश्च मन्त्राः", भूयिष्ठाः शाखा-न्तरेषु बहवः ; "अल्पशः" क्वचित् "आध्यात्मिकाः" लक्ष्यन्ते। आत्मान मेव स्तोतव्य मधिकृत्य येऽभिव्यक्तास्तदिह शास्त्रे आध्या-त्मिका उच्यन्ते॥

"अथापि" क्वचित् "स्तुतिरेव भवति", "नाशीर्वादः"; न च पुनराशीर्योज्या‡। किं कारणम्? आशिषो ह्यर्थे स्तुतिः प्रयुज्यते। आह,—कि मुदाहरणम्? इति। उच्यते,—"इन्द्रस्य०——०स्तुके" (ऋ० सं० १,७२,१)। अत्र हि स्तुतिरेव श्रूयते, नाशीः; सा पुर्नयोज्येति § प्रतिपादितम्।——। "अथापि" क्वचिद् "आशीरेव,

* "अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यह मादित्यैरुत विश्वदेवैः। अहं मित्रावरुणोभा बिभर्म्यह मिन्द्राग्नी अह मश्विनोभा॥"—इति ऋ० सं० ८, ७, ११, १।

† "अह मित्यष्टर्चं नवमं सूक्तम्। अम्भृणस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्नाम्नी ब्रह्मवि-दुषी स्वात्मान मस्तौत्; अतः सर्षिः। सच्चित्सुखात्मकः सर्वगतः परमात्मा देवता। तेन ह्येषा तादात्म्य मनु भवन्ती सर्वजगद्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेन चाह मेव सर्वं भवामीति स्वात्मानं स्तौति।"—इति सा० भा०। इद मव 'देवीसूक्तम्'—इत्युच्यते मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतदेवीमाहात्म्ये च "देवीसूक्तं परं जपन्"—इति विधानात् तस्याश्च सप्तशतिकायाः स्तुतेः पुरस्तादस्य पाठव्यवहारश्च।

‡, § नैते व्याख्याने मूलसम्मते—इत्यस्माकम्, मूलपाठतस्तथावगतेर्योग्याभावात्।

न स्तुतिः"। तद्यथा,—"सुचक्षा०——०भूयास मिति" "तदेतद्" एवंलक्षणं मन्त्रजातम् "आथर्वणे" वेदे* "बहुलं" प्रायेण दृश्यते। "याज्ञेषु च मन्त्रेषु" कर्मकरणेष्वितरयोरपि† वेदयोरिष्टाशीरेव भवति, न स्तुतिरेव केवला; यत्राप्याशीरेव केवला, तत्रापि तस्यार्थस्य या देवतेष्टा, तस्याः स्तुतिर्योज्या। किं कारणम्? न ह्यनभिष्टुता देवता आशिषं समर्द्धयति॥

"अथापि शपथाभिशापौ" भवतः। "अद्या मुरीय०——०इति" —इत्येक मुदाहरणं द्वयोरपि। वसिष्ठः किल राक्षसस्त्वम्—इत्यभियुक्तः, सोऽनयर्चा शपथं प्रतिपेदे; परश्चाभिशशाप‡।

"अद्या०——०नेत्याह"§। अद्यैवाहं म्रियेय; 'यदि यातुधानः' स्याम्? यदि वा 'आयुः' 'ततप' तप्तवानहं कस्य चिदपि पुरुषस्य। अथ पुनरयातुधान मेव मा सन्तं यो मोघ मनृतं यातुधानस्त्व

* यजुषीति यावत्।

† एतच्च व्याख्यानं न सुश्लिष्टमस्माकम्; अथर्ववेदस्याग्रहणात्। यज्ञार्थाः ये मन्त्राः, ताः सर्वा एव याज्ञाः; यदि चाथर्ववेदे सोमसम्पाद्यानां सत्रादीनां नास्ति दर्शनं पर मस्त्येव तत्रापि कारीर्य्यादयो यागाः, सन्ति च तेषु बहवः स्तुतिमन्त्रा आशीर्मन्त्राश्च। अत्र च यास्केन 'मन्त्रेषु'—इत्यस्य 'याज्ञेषु'—इति विशेषण मुपन्यस्तं तेनायाज्ञा अपि मन्त्रा विद्यन्त एवेति यास्कमतं परिस्फुटम्। एवञ्च "यज्ञार्थे एव वेदाः प्रवृत्ताः"—इति वादिनः प्राभाकरादयो मीमांसकाः परास्ताः।

‡ 'अत्र के चिदाहुः।—श्रुत्वा पुत्रशतं पूर्वं वसिष्ठस्य महात्मनः। वसिष्ठं राक्षसोऽसि त्वं वासिष्ठं रूप माश्रितः। अहं वसिष्ठ इत्येवं जिघांसू राक्षसोऽब्रवीत्। अत्रोत्तरा ऋचो दृष्टा वसिष्ठेनेति नः श्रुतम्'—इति।"—इति ऋ० सं० ५, ७, ७, १. सा० भा०।

§ "अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुस्ततप पूरुषस्य। अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूया यो मा मोघं यातुधानेत्याह॥"—इति ऋ० सं० ५, ७, ७, ५।

"अथापि परिदेवना, कस्माच्चिद् भावात्:—'सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्', 'न वि जानामि यदि वेद मस्मि—इति"। उदाहरणे।

"सुदेवो·——०अद्युः" *। पुरूरवस आर्षम्। त्रिष्टुप्। परिदेवना। 'सुदेवः' स शोभनो देवः स्यात्, यो ह्यनया प्रियया उर्वश्या वियुक्तो भृगुप्रपातम् ('अनावृत्') अनावर्त्तमानः 'अद्य प्रपतेत्'। ('परावतं परमां गन्तवै उम्') पतितश्च दूराद् दूरतरं गच्छेत्, ('अध') अथ गत्वा 'शयीत' मृतः सन् 'निर्ऋतेः' भूमेः 'उपस्थे' उपरि। ('अधा') अथ 'एनं' ता मवस्था मापन्नं 'वृकाः' विकर्त्तितारः शृगालादयः 'रभसासः' रभस्वन्तो वेगवन्तः 'अद्युः' भक्षयेयुः। नाहं सुदेवः किन्तु स सुदेवो यस्तया वियुक्त एता मवस्था माप्नुयादित्येव सैषा "परिदेवना" संशयोत्थापनम् †॥

"न वि जानामि०——०भाग मस्याः" ‡। दीर्घतमस आर्षम्। अस्यवामीये §। 'न' एतत् अहं ('वि') विस्पष्टं 'जानामि',—'यदि वा इदम् ‖ अस्मि' कारणं परं ब्रह्माख्यम्? अथ वा इदं

---

* "सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत् परावतं परमां गन्तवा उ। अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासो अद्युः॥"—इति ऋ० मं० ८, ५, ७, ४।

† सायणेन त्वस्याः सर्वस्या एव व्याख्यान्तरं कृतम्, तदपि द्रष्टव्यम्।

‡ "न वि जानामि यदि वेदमस्मि निण्यः सन्नद्धो मनसा चरामि। यदा मागन् प्रथमजा ऋतस्यादिद् वाचो अश्नुवे भागमस्याः॥"—इति ऋ० मं०१ १,२,२१, १।

§ अस्यवामीयं नाम ऋग्वेदीय-प्रथममण्डल-द्वाविंशानुवाकस्यादिमं सूक्तं दैर्घतमसम्। द्विपञ्चाशदृचं तत्र सूक्तं सप्तविंशीयम्। "सूक्तं जप्त्वास्यवामीयं क्षिप्रं मुच्येत किल्बिषात्"—इति ऋग्वि० १, २१। सूक्तस्यास्य प्रथमा ऋक् "अस्य वामस्य पलितस्य"—इति, अत एवेद मस्यवामीय मित्युच्यते। इदन्त्वानुक्रमण्यां सायणीयं तद्व्याख्यानञ्च विशेषतो द्रष्टव्यम्।

‖ "यत्, इव, इदम्"—इति पदकारपठितः पदच्छेदः।

तत्कार्यं द्वैत मस्तीति। अनयोः कार्यकारणयोर्द्वैताद्वैतयोरन्तरा वर्त्तमानो 'निण्यः' अन्तर्हितः, अविद्यया 'सन्नद्धः' च। अनेकैः सन्देहग्रन्थिभिः 'मनसा' उभे अपि द्वैताद्वैते 'चरामि' गच्छामीत्यर्थः। एवं सति 'यदा' 'मा आ अगन्' माम् आगच्छेत् 'प्रथमजा' बुद्धिः; सा हि सर्वेन्द्रियेभ्यः प्रथमं जायते 'ऋतस्य' भगवत आदित्यस्य स्वभूता; तस्य हि प्रकृष्टा बुद्धिः, प्रक्षीणसर्वसंशया, तया सर्व मिद मसंशयं परिज्ञाय किं मह्यं कारणमनन्त उत द्वैतसतत्त्व इति। ततः 'अस्याः' कृत्स्न-प्रज्ञातायाः 'वाचः' 'भागम्' अहम् ('अश्नुवे') अश्नुयाम्, यदियं कृत्स्ना वागभिवदति तत्सर्वं मह माप्नुया मित्यर्थः* ॥

एव मय मात्मनिन्दापूर्वको विलापः परिदेवनेत्युच्यते; यदि नाम एवं स्यात् साधु स्यादिति ॥

"अथापि" मन्त्रेषु "निन्दाप्रशंसे" भवतः। तद्यथा,—"केवलाघो भवति केवलादी", "भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म"—"इति"। एते उदाहरणे†।

"मोघ०——०केवलादी"‡। भिक्षुर्नामाङ्गिरसस्तस्यैय मार्षम्§। त्रिष्टुप्। अददतो निन्दा। 'मोघं' वितथम् 'अन्नं' 'विन्दते'

* "ऋतस्य यात् इत्"—इत्येतानि नेह व्याख्यातानि; सायणव्याख्यानं द्रष्टव्यम्; तेन तस्या ऋचो विस्तृतं भाष्यं कृतम्।

† यथाक्रमेण निन्दा-प्रशंसयोः बोद्धव्ये इति यावत्।

‡ "मोघ॒मन्नं॑ विन्दते॒ अप्र॑चेताः स॒त्यं ब्र॑वीमि व॒ध इत्स तस्य॑। नार्य॒मणं॒ पुष्य॑ति॒ नो सखा॑यं॒ केव॑लाघो भवति केवला॒दी॥"—इति ऋ० सं० ८, ६, १२, १।

§ अत्र भिक्षुरिति संज्ञा, उत चतुर्थाश्रमः, भिक्षुको वा? विचार्य्य मस्ति।

प्राप्नोति। आह,—कः? इति। उच्यते,—यः 'अप्रचेताः' अप्रवृद्ध-ज्ञानः। 'सत्यम्' अहं 'ब्रवीमि',—'वध इत् स तस्य' वध एव सो-ऽन्नलाभस्तस्य; वर मलब्धं तेनान्न मित्यभिप्रायः। किम्पुनः कारणं मोघ मन्नावसं विन्दते? इति। उच्यते,—'न' असौ 'अर्यमणम्' आदित्यं 'पुष्यति'; ('नो') नापि 'सखायं' समानख्यानं मनुष्यम्; न देवान् पुष्णाति, नापि मनुष्यानित्यभिप्रायः। यत एव मतः 'केवलाघो भवति' सः 'केवलादी' आत्मनैव केवलं योऽन्न मत्ति, न देवपितृमनुष्येभ्यो ददाति, स केवल मघ मेव प्राप्नोति। तदुक्त मन्यत्रापि;—"भुञ्जते तेऽह्यघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्"—इति*। तस्माद् वध एव स तस्यान्नलाभ इत्युपपद्यते; न ह्यसत्यन्ने प्रत्य-वेयाददद्न मित्यभिप्रायः; अन्नसंयोग एव ह्यत्र वधोऽभि-प्रेतः†।—

केचित्त्वेन मनध्यात्मविद मप्रचेतसं मन्यन्ते‡; स ह्यस्मिन् शरीरे विवर्त्तितः। 'न अर्यमणम्' आदित्यान्तरपुरुषं भोक्तारं पश्यति, ('नो') नापि 'सखायं' प्राणवायुम्; स हि भुज्यमानेऽन्ने करणभावं पुष्णातीति सखा; केवलं, त्वमात्रविद्वानात्मान मेव भोक्तार मत्र पश्यति, अतः स 'केवलाघो भवति'; यदि स देवताः पश्येत् ता ऋतभोक्त्रीः, स हि तत्र भुक्तेन न केवलाघः स्यादिति§॥

* "अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्"—इति म० ३।११८।

† सायणभाष्ये एष एवार्थः परिव्यक्तः।

‡ अत्रैव ऋचि श्रुतस्य 'अप्रचेताः'—इति पदस्य 'अनध्यात्मवित्'—इति अर्थम् स्वीकुर्वन्तीति भावः; एवञ्चाध्यात्मिक एष मन्त्रः।

§ नैषोऽर्थो मनोरमोऽस्माकम्, नापि सायणसम्मतः।

"भोजाया०——०चित्रम्"*। दक्षिणा नाम प्रजापतेर्दुहिता†, तया सूक्त मात्मनः स्तुतिसम्बद्धं दृष्टम्। तत्रैषा त्रिष्टुप्। दातृप्रशंसा। 'भोजाय' दात्रे‡ 'अश्वम्' 'आशुं' शीघ्रं 'सं मृजन्ति' सम्मार्जयन्ति स्नापयन्ति भृत्याः। किञ्च; 'भोजाय' उद्वहनार्थं मन्यान् वरानपास्य ('शुम्भमाना') स्वलङ्कृता शोभमाना 'कन्या' 'आस्ते'; स हि तां मर्हतीत्यभिप्रायः। किञ्च; 'भोजस्य' 'इदं' 'वेश्म' गृहं 'परिष्कृतं' संस्कृतं 'पुष्करिणी इव', ('देवमाना इव') पुष्करैर्दैवतं विमान मिव § 'चित्रं' चायनीय मित्यर्थः। तदेतत् सर्वं मघस्य जन्मान्तरप्रतिविशिष्टदक्षिणासहितात् कर्मणोऽन्येभ्यः कर्मभ्यः सकाशात् फलातिरेक्य मित्येव मेषा दक्षिणाप्रशंसा॥

यथैव मिह मन्त्रद्वये निन्दा प्रशंसा च, "एव मक्षसूक्ते|| द्यूतनिन्दा च कृषिप्रशंसा च" भवतीति विषयोपप्रदर्शनार्थ माह।

"अक्षैर्मा०——०मर्यः"¶। मूजवान्नामा अक्षपुत्रस्तस्येय मार्षम्। त्रिष्टुप्। 'अक्षैः मा दिव्य'—इति अक्षदेवनप्रतिषेधः; तत्र हि

* "भोजायाश्वं सं मृजन्त्याशुं भोजायास्ते कन्या शुम्भमाना। भोजस्येदं पुष्करिणीव वेश्म परिष्कृतं देवमानेव चित्रम्॥"—इति ऋ० सं० ८, ६, ४ ५।

† दक्षिणायाः प्रजापति-दुहितृत्वे हेतुः ऋ० सं० ८, ६, २, १ सा० भा० द्रष्टव्यम्।

‡ "भोजाय = दात्रे"—इति सा० भा०।

§ नभोमण्डल मिवेत्यर्थः। सायणेन तथान्तरं कृतम्।

|| ऋ० सं० म०१०, अ०२, सू०५. "प्र वेपा इति चतुर्दशर्चं पञ्चमं सूक्तं मैलूषस्य कवषस्यार्षम् मूजवतः पुत्रस्याक्षस्य वा"—इति सा० भा०।

¶ "अक्षैर्मा दीव्यः कृषि मित् कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः। तत्र गावः कितव तत्र जाया तन्मे वि चष्टे सवितायमर्यः॥"—इति ऋ० सं० ७, ८ ४, १।

बह्वोऽनर्थाः सन्ति। 'कृषि मित् कृषस्व'—इति कृषिविधानम्। तस्यां हि बहवो गुणाः सन्ति। 'वित्ते रमस्व' स्वल्प एवोपार्जिते 'बहु' एतदेवेति 'मन्यमानः'; मा वित्तलोभेन दीव्यः, निज मपि वित्तं हारयिष्यसि, कृषिं पुनरेतस्मात् कारणात् कृषस्व। हे 'कितव!' 'तत्र' तस्यां कृषौ 'गावः' सन्ति, ('तत्र') तस्यां च 'जाया'। "तत् पुनरेतत् 'मे' मम 'सविता' देवः, 'अर्यः' ईश्वरः, ('वि') श्रुतिस्मृत्यनुशासनद्वारेण विविध मनेकप्रकारम् आ 'चष्टे'; उभे अपि ह्येमे श्रुतिस्मृती मन्वादिद्वारेण आदित्यान्तरपुरुषप्रभवे एव, अत इद मुक्तं सवितैवैतन्मम विचष्ट इति॥

"एवम्" अनेन प्रकारेण "उच्चावचैरभिप्रायैः" बहुभिः, अथ वा प्रकृष्टाप्रकृष्टमध्यमैः मन्त्राभिव्यक्तिनिदानभूतैः "ऋषीणां" "मन्त्रदृष्टयः" मन्त्रदर्शनानि "भवन्ति"; विद्यमानाना मेव हि मन्त्राणा मृषयो येन केन चिन्निमित्तेन निदानभूतेन निन्दा-ऽर्थ-शोक-प्रशंसादिना मन्त्राणां द्रष्टारो भवन्ति; न तु कर्त्तार इत्यभिप्रायः। तदप्यार्षानुक्रमण्यां निदान मार्षं च उभय मुपेक्षितव्यम्; परिज्ञातार्षनिदानो हि सुख मनेकविषयं मन्त्रार्थ मवबोद्धुं शक्नोतीति। तदेत दिह लक्षणोद्देशतो भाष्यकारेण प्रदर्शितम्*॥ २॥

तद्येऽनादिष्टदेवता मन्त्रास्तेषु देवतोपपरीक्षा यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्त्यथान्यत्र

* मन्त्राणां तात्पर्य्यानेकत्वे च हेतुः प्रदर्शितः; यदि हि एक एव द्रष्टा एक मेवार्थ मुद्दिश्य सर्वान् मन्त्रान् प्रणयेयुः, तर्हि सर्वेऽपि मन्त्रा एकतात्पर्य्यकाः स्युः। न तथा च; अत्र तु बहूना मृषीणां बहूनर्थान् साधयितुं बहुमन्त्रदर्शनानि सम्पन्नानि अत एव सर्वेषां मन्त्राणां नैकविध्य मिति मन्त्राणां तात्पर्य्यवैविध्ये हेतुप्रदर्शनम्।

यस्मात् प्राजापत्या इति याज्ञिका नाराशंसा इति नैरुक्ता अपि वा सा कामदेवता स्यात्प्रायोदेवता वास्ति ह्याचारो बहुलं लोके देवदेवत्य मतिथिदेवत्यं पितृदेवत्यं याज्ञदेवतो मन्त्र इत्यपि ह्यदेवता देवता-वत् स्तूयन्ते यथाश्वप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि ॥ ४* ॥

"तद् ये अनादिष्टदेवता मन्त्राः"। इदेतदुक्तम्;—"यत्-काम ऋषिर्यस्यां देवताया मार्थपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते, तद्दैवतः स मन्त्रो भवति"—इति †। तदेतद् प्रकटदेवतालक्षणेषु मन्त्रेषु मन्त्रदेवतालक्षण मुपपद्यते; ये त्वनादिष्टदेवतालिङ्गा मन्त्राः, तेषु देवता कथ मन्वेष्याः? इति तदेतद् विचार्यत इत्युपयुक्तस्तच्छब्दः। ये अनादिष्टदेवतालिङ्गा मन्त्राः, "तेषु" "देवतोपपरीक्षा" देव-ताया अतः परं परीक्षा ‡ उपपत्तितो वर्त्तिष्यत इति वाक्यशेषः।

"यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा, तद्देवता भवन्ति"। यद्देवतः स यज्ञो यस्मिन् यज्ञे ते अनाविष्कृतदेवतालिङ्गा मन्त्रा विनियुज्यन्ते, तद्देवता एव हि ते भवन्ति। तद्यथा,—"आग्नेयो ऽग्निष्टोमः"—इति श्रूयते §, तत्र योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रः स्यात्, स आग्नेय एव स्यात्; प्रकरणाद्धि सन्दिग्धदेवतेषु देवतानियम

* नात्र खण्डसमाप्तिः क-घ-पुस्तकयोः।

† पृ० १८५ पृ० ८ पं०।

‡ 'तेषु देवता उन्नीयाः, अतः परं परीक्षा' घ।

§ "स वा एषोऽग्निरेव यदग्निष्टोमस्तं यदस्तुवंस्तस्मादग्निष्टोमस्त मग्निष्टोमं सन्त मग्निष्टोम मित्याचक्षते"—इत्येवमादि ऐ० ब्रा० ३, ४, ५।

इति न्यायः। "यज्ञाङ्गं वा"। प्रातःसवने यो विनियुज्यते स आग्नेयः, यो माध्यन्दिने स ऐन्द्रः, यस्तृतीयसवने स आदित्यः *।

आह,—"अथ अन्यत्र यज्ञात्" कथं मन्त्रेषु देवतापरिज्ञान मिति अथ पुनरन्यत्र यज्ञाद् ये वर्त्तन्ते, येषा मुच्छन्नप्रयोगः; "उच्छन्नयज्ञो वा एषः"—इत्युच्छन्नता मपि दर्शयत्येव ब्राह्मणम्। तेषूच्छन्नप्रकरणप्रयोगेषु वाचस्तोमप्रयोगविनियोगकल्पेषु,—"किं ब्राह्मणस्य पितरं पृच्छसि किन्नु मातरम्। श्रुतविदस्मिन् वेद्यं स पितामहः॥"—इत्येवमादिषु कथ मन्वेष्वा देवता? इति। शृणु,—"प्राजापत्याः" ते मन्त्राः "इति याज्ञिकाः" मन्यन्ते। किं कारणम्? अनिरुक्तो हि प्रजापतिः; अनिरुक्तदेवतालिङ्गाश्च मन्त्रा इत्येतस्मात्सामान्यात्। "नाराशंसाः" ते "इति नैरुक्ताः" मन्यन्ते। नराशंसोऽग्निर्यज्ञो वा। वक्ष्यति हि,—"यज्ञ इति कात्थक्यः अग्निरिति शाकपूणिः"—इति †। यज्ञशब्देन च विष्णुरुच्यते "विष्णुर्वै यज्ञः" इति ह विज्ञायते ‡। "अग्निर्हि भूयिष्ठभाग् देवतानाम्"—इति §, अतोऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्र आग्नेयः स्यात्। सर्वदेवताश्रयणाच्च "अग्निर्वै सर्वा देवताः" अत्र वै सर्वा वसति देवतेति ह विज्ञायते ||। यस्मिन्नपि पक्षे नाराशंसो यज्ञः, तस्मिन्नपि

* ऐ० ब्रा० ३प० ४अ० ८खण्डे, ३पं० १अ० २खण्डे च द्रष्टव्यम्

† इहैव काण्डे परस्तात् ८, १, २।

‡ ऐ० ब्रा० १प० ३अ० ४ख०।

§ ऐ० ब्रा० १प० ५अ० १खण्डप्रभृतिषु द्रष्टव्यम्।

|| ऐ० ब्रा० १प० १अ० १ख०।

पक्षे यज्ञप्रभवत्वादस्य* जगतो यज्ञस्य श्रैष्ठ्यम्; अपरिग्रहस्य श्रेष्ठगा-मीति न्यायः। के चित्तु 'येन नराः प्रशस्यन्ते, स नाराशंसो मन्त्रः' —इति पश्यन्तो मनुष्यस्तुतयस्ता इत्येवं मन्यन्ते। तदुक्तम्; न हि मनुष्याणा मनाविष्कृतलिङ्गैर्मन्त्रै स्तुतिरुपपद्यते, दुर्बोध्यत्वात् तेषां मन्त्रबुद्धित्वाच्च मनुष्याणा मिति॥

"अपि वा सा कामदेवता स्यात्"। अपि चैव मन्यथा स्यात् सा ऋक्, स मन्त्रः, योऽनाविष्कृतलिङ्गः, स कामदेवतः स्यात्; कामतो हीच्छातस्तस्मिन् देवता कल्पयितव्येत्यभिप्रायः। किं कारणम्? गुणपदमथो हि सः; न हि तत्र देवतासंविज्ञानपदम् अन्यतमदेवताविशेषप्रख्यापक मस्ति, यतो विशेषात् कस्याश्चिदेकस्यां देवताया मन्याभ्यो व्यावृत्त्यावतिष्ठेत, गुणपदानाञ्च सर्वेषां सर्वदेवता-श्रयत्वादैश्वर्ययोगात् सर्वासा देवताना मिति।

"प्रायोदेवता वा" तस्मिन् मन्त्रे स्यादिति वाक्यशेषः। प्राय इति ह्यधिकार उच्यते। यद्देवताधिकारे ह्यध्ययनपाठानुक्रमे योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रो भवति, स तद्देवत एवेति बोद्धु-व्यम्। तद्यथा,—अग्न्यधिकारे वर्त्तमाने आग्नेय एव मन्त्रो भवति, इन्द्राधिकारे चैन्द्र एवेति। अथ वा प्राय इति बाहुल्य मुच्यते। तद्यथा,—अनृतप्रायो देवदत्त इत्युक्ते अनृतबहुल एवेति गम्यते। एव मिहापि प्रायोदेवतेत्युक्ते बहुलदेवतेति स्यात्। किं कारणम्?

* "प्रजापतिर्यज्ञ मसृजत, यज्ञं सृष्ट मनु ब्रह्मक्षत्रे असृज्येताम्"—इत्यादि, "प्रजापतिरकामयत प्रजायेय भूयान्त्स्या मिति, स तपोऽतप्यत, स तपस्तप्त्वेमां-ल्लोकानसृजत पृथिवी मन्तरिक्षं दिवम्। * * *। योऽसौ तपति, स प्रजापतिः यज्ञ सततम"—इत्यादि च ऐ० ब्रा० ७, ४, १.—५. ५. ७।

"अस्ति ह्याचारो बहुलं लोके" अस्ति ह्ययं लोके बहुलस्य भूयस्त्वेन प्रसिद्धिः। निर्द्दिष्टेभ्यो द्रव्येभ्यो यदन्यदवशिष्यते, तत् साधारणं भवति। तद्यथा, कश्चित् निर्द्दिशति,—इदं मे "देवदेवत्यं" द्रव्यम्, इदं मे "अतिथिदेवत्यम्", इदं मे "पितृदेवत्यम्"—इति। तत्रैवं निर्द्दिष्टे ततो राशेर्यदन्यदवशिष्यते, तद्देवपितृमनुष्याणां साधारणं भवति। तथा चरुनिर्वपणकर्मणि इदं देवताना मिति निरुप्त मभिमृशेदं नः सहेति शेष मभिमृशति सर्वसाधारणत्वप्रख्यापनार्थम्, एव मिहाप्यादिष्टदेवतालिङ्गान्मन्त्रराशेर्योऽन्योऽनादिष्टदेवतालिङ्गो मन्त्रराशिः स्यात्, सर्वसाधारणत्वाद् बहुदेवतो वैश्वदेवः स्यादिति॥

आह,—कः पुनरेतस्मिन् विचारे निश्चयः? उच्यते,—"याज्ञदैवतो मन्त्रः" योऽनाविष्कृतदेवतालिङ्गो मन्त्रः स याज्ञो वा स्याद् दैवतो वा। "विष्णुर्वै यज्ञः"—इति* इ विज्ञायते। विष्णुः पुनरादित्य एव नैरुक्तानाम्, द्युस्थाने समाम्नानात्; "यच्च किञ्चित् प्रवह्लित मादित्यकर्मैव तत्"— इति हि वक्ष्यति†। तस्मादादित्यदैवतः स मन्त्रः, इति स्यात्। अथ वा दैवतः स मन्त्रः, देवता अस्मिन् देवतेति दैवतः; अविशिष्टं हि देवतात्व मग्नावेवं सर्वदेवताभिवादात् "अग्निर्वै सर्वा देवताः"—इति‡ इ विज्ञायते, "अग्निर्वै देवतानां भूयिष्ठभाग्"—इति§ च। 'अपरिग्रहं च प्रधानगामि'—इति न्यायः;

* ऐ० ब्रा० १प० ३ख० ४अ०।
† परस्तादिद्वैवाध्याये २पा० ४ख०।
‡ ऐ० ब्रा० १प० १ख० १अ०।
§ ऐ० ब्रा० १प० ५ख० १खण्डप्रभृतिषु द्रष्टव्यम्।

तस्मादाग्नेयः स मन्त्रः स्यादिति ॥ तद्यदुपोद्घात उक्तम् "नाराशंसा इति नैरुक्ताः"—इति, तदेव कात्थक्य-शाकपूणि-मतेनावधृतं यज्ञो-ऽग्निरेति ; तौ हि नैरुक्ताविति ॥

"यद्देवतः स यज्ञो वा यज्ञाङ्गं वा तद्देवता भवन्ति"—इत्येव-मादीना मपरो व्याख्यामार्गः।—'यद्देवतः स यज्ञः' यद्देवतं प्रधानं हविः; तद्यथा,-प्रकृताविन्द्रं सान्नाय्यं माहेन्द्रं वा, तत्संस्कारपरा इषे-त्वादयः (य०वा०स०१,१.), तेनाविष्कृतदेवतालिङ्गा ऐन्द्रा एव भवन्ति, माहेन्द्रा वा। यद्देवते चाधिकारे चोदकेन प्रदिश्यन्ते, तद्देवता एव भवन्ति। तद्यथा,-कुविदङ्गेति प्राजापत्यग्रहणे विनियोगात् प्राजा-पत्य एव भवति *। यज्ञाङ्गं वेत्याघाराद्यभिप्रायेण। "वृषभोऽसि शाकरः"—इत्यनाविष्कृतदेवतालिङ्गः पूर्णस्रुचासादनमन्त्रः, स्रुचे विनियोगात्, तस्य च प्राजापत्यत्वात् प्राजापत्यः ॥

"अथान्यत्र यज्ञात्"। क्वान्यत्र यज्ञात् कर्मणो मन्त्राणां विनियोगः ? उपाकरण-ब्रह्मयज्ञ-जप-प्रायश्चित्तेषु नैष्ठिक-ब्रह्मचा-रिणश्च। 'यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण† याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति, गर्त्तं वा पतति, प्रवा-मीयते, *** यातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति'-इति‡ प्रत्यवाय-श्रवणात् सर्वत्रान्वेष्या§ देवतेत्यारभ्यव्य मथान्यत्र यज्ञादिति ॥

---

* "कुविदङ्ग नमसा"—इति ऋ० सं० ७, ९१, १। "कुविदङ्ग प्रति"—इति ऋ० सं० १०, १४, १२। "कुविदङ्ग यवमन्तो"—इति ऋ० सं० १०, १३१, २; य० वा० सं० १०, ३२; १९, ६; २३, ३८।

† 'अविदार्षेयच्छन्दोदैवतमन्त्रेण'—इति ग, घ।

‡ सा० वे० ब्रा० आ० १प्र० १ख०।

§ 'सर्वेन पर्येष्या' ग, घ।

"प्राजापत्या इति याज्ञिकाः"। प्रजापतिस्तेषूपाकरणादिकर्मसूपास्य इति याज्ञिका मन्यन्ते; स ह्यनिरुक्त इत्यनिरुक्ततासामान्यात्। "नाराशंसा इति नैरुक्ताः" सौर्या वा आग्नेया वेति। "अपि वा सा कामदेवता स्यात्" अनाविष्कृतदेवतालिङ्गे मन्त्रे या विचार्यते देवता, कास्मिन् देवता स्यात्? इति, सा कामतः कल्प्या; इच्छात इत्यर्थः। गुणपदमयत्वात् तस्य। न मन्त्रवाक्यसामर्थ्याद् देवता नियम्यते तत्र; किन्तर्हि? प्रयोक्तुरिच्छासामर्थ्यात्। अथ वा प्रयोक्ता यत्कामस्तं मन्त्रं प्रयुङ्क्ते, तस्य कामस्य या देवता अधिपतिः, ता मेव तस्मिन्नभिसन्दधीत। "प्रायो देवता वा" समान मेव पूर्वेण *।

"अपि ह्यदेवता देवतावत् स्तूयन्ते"। "यत्काम ऋषिर्यस्यां देवताया मार्थपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते"—इति मन्त्रदेवतालक्षण मुक्तम्, तदुपपद्यते देवाना मार्थपत्यसम्बन्धात्; अनाविष्कृतदेवतेष्वपि संविज्ञातपदाभावात् कल्प्यते देवता कामस्य अधिपतिरपि। यत्र तु स्फुटम् अदेवता देवतावत् स्तूयन्ते ननु तत्रैतल्लक्षणं व्याहन्यते? तद्यथा,—"अश्वप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि"†। एतस्मिन् वर्गे कानि चित् सत्त्वानि, कानि चिद् द्रव्याणि; अश्वादीनि सत्त्वानि,

* पृ० २०७ पृ० २ पं०।—। यत्समाम्नाते त्वेतदुपन्यस्यैष निष्कर्षोऽर्थः,—यज्ञादन्यत्र उपाकरणादौ स्टयम्टचादिविहितानां मन्त्राणां सर्वेषा मेव प्रजापतिर्देवतेति याज्ञिकमतम्; नैरुक्तानां न च तत्रास्ति सम्मतिः; नैरुक्तमते तु काचित् (यत्र नरप्रशंसा स्पष्टता गम्यते तत्र) नाराशंसाः काश्चित् कामदेवताः, काश्चित्त प्रायोदेवताः प्रकरणानुसारतः पिचादय इति।

† १भा० ४६४-४६५ पृ०; ५ २, १—११।

श्वादीनि द्रव्याणि। तानि च पुनरासन्न मर्थं चेतयन्ते; नातीतम्, नानागतम् इति; आत्मनोऽपि च हिताहितं न प्रतिपद्यन्ते। तानि कथ मभिष्टुतानि, स्तोतुरभिमतस्यार्थस्य पतित्वं करिष्यन्ति? न हि तानि स्तुतिनिन्दे विशेषतो विदुः। अपिचाश्वादिषु चित्ति-रपि* काचिदस्ति, न त्वचादिष्वप्यावस्ति ॥ ४ ॥

अथाप्यष्टौ द्वन्द्वानि स न मन्येतागन्तूनिवार्थान्† देवतानां प्रत्यक्षदृश्य मेतद्भवति माहाभाग्याद् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयत एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्त्यपि च सत्त्वानां प्रकृतिभूमभिर्ऋषय स्तुवन्तीत्याहुः प्रकृतिसार्वनाम्न्याच्चेतरेतरजन्मानो भवन्तीतरेतरप्रकृतयः कर्मजन्मान आत्मजन्मान आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्व आत्मायुध मात्मेषव आत्मा सर्वं देवस्यदेवस्य‡ ॥ ५ (४) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः§ ॥ ७. १.

||तस्मात् "सः" शिष्यः मेधावी "न मन्येत" न जानीयात्,—

* "चित्तिरपि"—इति ख-पाठः।

† "मन्यतागन्तूनिवार्थानां" क, ख, ग।

‡ देवस्येत्यस्य द्विर्वचनं न दृश्यते ङ-च-पुस्तकयोः।

§ नात्र पादसमाप्तिः क-पुस्तके। ङ-च-पुस्तकयोस्तु पादनियमो नैव।

|| सूत्रोक्त मष्टौ द्वन्द्वानीत्यव्याख्यात मेव स्थितम्। अष्टौ च तानि 'उलूखलमुसले'—इत्यादीनि १भा० ५, २, १९—२९ द्रष्टव्यानि।

सम्यगविरुद्ध मेतल्लक्षणेन लक्षण मुच्यत इति। अपि च सुतरां न मन्येत,—"आगन्तुनिवार्थान् देवतानाम्" मन्यमानः। लोके तावदेते मनुष्याणा मनित्याना मश्वादयो ऽर्थाः, आगन्तवः अपायिनश्चानित्याः। तद्यदि देवताना मप्येव मेव, ततस्तासां तेषां चानित्यत्वात् स्तुतिरनर्थिका। अपि च "प्रत्यक्षदृश्य मेतद् भवति" प्रत्यक्ष एवैतद् दृश्यते। यथा—उपकरण मश्वादयः, उपकर्त्तव्या मनुष्याः। देवताना मपि चेन्द्राग्निसूर्यप्रभृतीना मुपकरणं हरिरोहिद्धरित्प्रभृतयोऽश्वाः। तस्मादुभयेषा मुपकरणोपकर्त्तव्यतासामान्यात् मनुष्याश्ववदनित्यत्व मिति युक्तम्।

यत् स शिष्यो न मन्यते नैतत् सम्यग् विधीयत इति, तस्मात् प्रतिसमाधातव्य मित्युपोद्धृत्य उत्तर मुच्यते *;—"माहाभाग्यात् देवतायाः एक आत्मा बहुधा स्तूयते" यस्मात्, तस्मात् सर्व्व मेतत् सम्यगिति। भज्यत इति भागः सेव्यत इत्यर्थः। तत् पुनरैश्वर्यं महत्। "अणिमा महिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्य मेव च। ईशित्वं च वशित्वं च यत्र कामावसायिता †॥"—इत्येव मनेन महदैश्वर्य्येण भज्यते। महदेतदैश्वर्यं भजत इति वा महाभागा देवता, तद्भावो माहाभाग्यम, तस्माद् माहाभाग्याद्धेतोरेकोऽपि सन् देवतात्मा बहुधा स्तूयते, प्रकृतिभेदेन वा अप्रकृतिभेदेन वा वर्द्धमानः; निगमोऽपि हि भवत्यैश्वर्यप्रख्यापकः;—"रूपं रूपं मघवा बोभ-

* "प्रतिसमाधातव्य मेतदिति उत्तर मुच्यते"—इति ख, ग।

† "विभूतिर्भूतिरैश्वर्य मणिमादिक मष्टधा"—इत्यमरः (१।९८)। पातञ्जलीयमयोगशास्त्रस्य विभूतिनाम-तृतीयपादे "ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः"—इत्यादिके पञ्चचत्वारिंशत्तमे सूत्रे, राजमार्त्तण्डादिषु चैतद्विवरणं विशेषतो द्रष्टव्यम्।

वीति"—इति * । यथा यथा च लक्ष्यं तथा लक्षणं प्रवर्त्तयितु मर्हति, दृष्टानुविधानाच्छन्दसः; छन्दसि हि लक्ष्ये यावदभिधानं देवतानामात्मविधिव्यवस्था। संवादसूक्तानि च कयाशुभादीनि † इन्द्रमरुदादिसंवादव्यपदेशहेतुना गमयन्ति, तदशक्य मपामितुम्। तथा त्रिस्थानानां यान्यसङ्करवर्त्तीनि हविर्वहनरसादानलक्षणा-न्यग्नीन्द्रसूर्याणां कर्माणि लिङ्गान्यर्थदर्शनहेतूपबृंहितानि चित्वं गमयन्ति ‡, तदपि चाशक्य मपामितुम्। तथाचैकात्म्य मिन्द्रं मित्रं वरुण मग्नि मित्यादयो गमयन्ति निगमाः §, तदप्यशक्य मपामितुम्। त्रिष्वपि चैतेषु पक्षेषु ऐश्वर्यं मपरिहीणं देवतायाः। तत्रैवं सत्यैकात्म्यं तावदाश्रित्य प्रतिसमाधानम्।—

"एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति"। माहाभाग्या-देकस्य देवतात्मनः प्रकृतिभेदेन चाप्रकृतिभेदेन चेति। चेतनाचेतन-विकरणधर्मित्वादात्मानं|| विकुर्वतोऽस्य अन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति। अग्नीन्द्रसूर्याणां परस्परापेक्ष मन्यत्वम्; अनन्यत्वं त्वेकेन देवतात्मना महता सह। यथा घटादीनां मृदा; न ह्यङ्गिन

---

* "रूपं रूपं मघवा बोभवीति मायाः कृण्वानस्तन्वं१ परि स्वाम्। त्रिर्यद्दिवः परि मुहूर्त मागात् स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋतावा॥"—इति ऋ० सं० ३, ३, १०, ३। "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपः"—इत्यपि द्रष्टव्यः। ऋ० सं० ४, ७, ३३, ३।

† ऋग्वेदीयप्रथमसण्डलस्य त्रयोविंशेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि। तत्र कयाशुभीयं नाम पञ्चदशर्चं माद्यं सूक्तम्। यत्रेन्द्रागस्त्यमरुतां संवादः प्रतिपाद्यते। एतस्याद्या ऋक् कया शुभा सवयस इति १, १२, १, १।

‡ यास्कोऽनैवानुपद मेव स्वयं वक्ष्यति।

§ "इन्द्रं मित्रं वरुण मग्नि माहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्। एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वान माहुः॥"—इति ऋ० सं० १, ३, २२, ६।

|| "चेतनविकरणधर्मित्वात्"—इति च, म।

सङ्गान्यतिरिच्यन्ते, भेदेनाग्रहणात्। न चाङ्गान्यनपेक्ष्य प्रत्यङ्गानि भवन्ति; न ह्यधिष्ठान मनपेक्ष्य प्रत्यधिष्ठानं नाम भवति। तस्मादग्नीन्द्रसूर्यात्मकस्य देवतात्मनोऽङ्गानि,— जातवेदो-वायु-भग-प्रभृतीनि*, शकुन्यश्वप्रभृतयश्च प्रत्यङ्गानि†। स एष महानात्मा अग्नीन्द्रसूर्याद्यङ्गप्रत्यङ्गभावेन व्यूह मनुभवन् एकोऽपि सन् बहुधा स्तूयते॥

“अपि च” एवं कृत्वा “सत्त्वानाम्” अश्वादीनां “प्रकृतिभूमभिः ऋषयः स्तुवन्तीत्याहुः”। प्रक्रियन्ते अस्यां सर्वे विकाराः इति प्रकृतिः, स सत्तालक्षणो महानात्मा हिरण्यगर्भ इति। वक्ष्यति हि,—“स एष महानात्मा सत्तालक्षणः, तत् परम्, तद् ब्रह्म ०——० स भूतात्मा, सैषा भूतप्रकृतिः”—इति‡। तस्या भूमा बहुत्वम्; अनेकधा विपरिणामः स्थावरजङ्गमभावेन। प्रकृतेर्भूमानि बहुत्वानि यानि सत्त्वानां तैरनन्यविषयत्वं पश्यन्तः कार्यकारणयोरनन्यत्वात् कारण-महिमभिः तान्यश्वादीन्यभिष्टुवन्तीत्याहुरात्मविदः। तद्यथा,— “द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी शरीर मात्मान्तरिक्षम्”—इत्येवमादीनि§। आत्मैव सर्वं स्थावरजङ्गम मित्यवेत्य अश्वमेधे ‘मूलेभ्यः स्वाहा, शाखाभ्यः स्वाहा’—इत्येवमादिभिस्तेन तेन वैशेषिकेण स्थावरजङ्ग-मात्मना प्रकृतेरभिन्नेनावस्थानेनावस्थितो महानेवात्मेज्यते; न ह्यदेवता याग मर्हति। यावच्चान्यदपि किञ्चिदेवम्प्रकार मदे-

---

*,† १भा० ५ख० १—९ खण्डे द्रष्टव्यानि; इह चोपरिष्टात्।
‡ प० १२अ० १पा० ३ख०।
§ य० वा० सं० २१, १०। “पृथिवी सधस्थं”—इत्येव तच्छाखापाठः।

वनाभिमत मिष्यते। अग्नौ च बलिप्रकृतिकर्मादौ* सर्वत्र च एवेत्युपेच्यम्॥

"प्रकृतिसार्वनाम्नाच्च" एतदुपपन्नम्; नैता: (अदेवता:†) देवतावत् स्तूयन्ते, किन्तु महानेवाय मात्मा विश्वरूप: स्तूयत इति। प्रकृतिसार्वनाम्न्यादिति। नतिमात्रं नाम, नामनं सञ्ज्ञा‡ सर्वत्वेन नाम सर्वनाम, (प्रकृते: सर्वनाम प्रकृतिसर्वनाम, तद्भाव: प्रकृतिसार्वनाम्नम्, तस्मात् प्रकृतिसार्वनाम्न्यात् हेतो:। यस्मात् महाभाग्ययुक्ता देवता, §) प्रकृति:; यस्माच्च सर्वत्वेन नता, तस्माद्धेतोर्नैता: (अदेवता: ||) देवतावत् स्तूयन्ते।

अपि चैतदभिहितम्,—'आगन्तूनिवार्थान् मन्यमानो हरिरो-हिद्दुरितादीनिन्द्रादीनां मनुष्याश्ववदनित्यत्व मवेत्य न सम्यगभिधीयत इति स न मन्येत'—इति¶। अत्र ब्रूम:,—मनुष्यधर्मविपरीतो हि देवताधर्म:, अनैश्वर्यान्मनुष्याणा मैश्वर्य्याच्च देवतानाम्। तत् कथम्? इति। अतो भेद माश्रित्य प्रतिसमाधीयते;—"इतरेतर-जन्मानो भवन्ति"। इतरेतर-प्रकृतयो देवा:, ऐश्वर्यात्; न मनुष्याणा मियं शक्तिरस्ति, अनैश्वर्यात्। मनुष्याणां हि पिता, पुत्रं जनयतीति पिता प्रकृति:; न पुनरिच्छन्नपि पुत्र: पितरं जनयति। देवानां त्वग्ने: सूर्यो ऽजायत;—"एष प्रात: प्रसुवति"—इति ह विज्ञायते,

* "अथापराम् बलीम्०—०प्रथमो बलिर्भवत्योषधिवनस्पतिभ्य: (गो० गृ० १प्र० ४ख० ९सू०)"—इत्येवमादावित्यर्थ:।

† "नतिमात्रं नामनं संज्ञा"—इति च।

‡, §, || नैतेऽंशा: ख-ग-पुस्तकयोर्दृश्यन्ते।

¶ प० २११पृ० १५पं०—२१४पृ० ९पं०।

तस्मात् सूर्य्यस्याग्निः प्रकृतिः*। सूर्य्याच्चाग्निः सायं जायते, तस्मादग्नेः सूर्य्यः प्रकृतिः†। अदितेर्दक्षो दक्षाच्च अदितिरिति। अथाध्यात्मेऽपि;—कोष्ठ्यादग्नेर्नाद इन्द्रः, बलादिन्द्रान्मथ्यमानः अग्नि रित्येवमादि‡। स एष सर्व्वथाप्यचिन्त्यो देवताधर्मः। तासां मान-स्यान्महाभाग्यम्। नचैवं सत्यशक्य मध्यवसातुम्,—यथा मनुष्याणा मागन्तवोऽस्यादयस्तथैव देवताना मपीति। तस्माद् दोषानुपपत्ति-रनागन्तुत्वाद् देवास्यादीना मिति॥

अथ किमर्थ मीश्व‥ मन्तो देवता जायन्ते? इति,—"कर्मज-न्मानः" कर्मफलसिद्धये लोकस्य अग्नि-वायु-सूर्या जायन्ते; न ह्येतेभ्य ऋते लोकस्य कर्मफलसिद्धिः स्यात्—विद्यमान मपि चैश्वर्य मैश्वर्य-वति न प्रख्याति मियात्, ईशितव्य मर्थ मप्रतीत्य§। तस्मादै-श्वर्यप्रख्यापनाय जायन्ते॥।

कर्मफलसिद्धौ लोक मनुजिघृक्षन्तः कुतः पुनर्जायन्ते?—"आत्म-जन्मानः" योऽसावेक आत्मा बहुधा स्तूयत इत्युपात्तः, सर्वमूर्त्तिस्थितौ उपरतसर्वमूर्त्तिः; प्रलये भावाख्यः सन्मात्रः, सर्गकाले षोढात्मानं

* "अग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावत्, तस्य यदेतमः प्रथम मदद्दीप्यत, तदसावादित्यो-ऽभवत्"—इति ऐ० ब्रा० ३,३,१०। "अग्नेर्वा आदित्यो जायते"—इति च ऐ० ब्रा० ८, ५, ५।

† "उद्यन्नु खलु वा" —इत्याद्यैतरेयकं द्रष्टव्यम् (५, ५, ६)। "आदित्यो वा अस्तं यन्नग्नि मनुप्रविशति"—इति च ऐ० ब्रा० ८, ५, ५।

‡ "बलान्मथ्यमानोऽधिजायते"—इत्याद्यैतरेयकं च द्रष्टव्यम् (८, ५, ५)।

§ "ईषितव्य मर्थप्रतीत्या"—इति ख, ग।

|| अपिचेत्यादि-कर्मजन्मान इत्यन्तस्य याज्ञीयग्रन्थस्य प्रकृतिवादे तात्पर्य मिति दुर्गाचार्यीय मिदं व्याख्यानं नास्मभ्यं रमम्।

विभज्य जगद्धात्रं बिभर्त्ति*, तस्माज्जायन्त इत्यात्मजन्मानः। क्व एव तस्मान्न जायते? इति चेत्, सत्यम्! सर्वं तस्माद् जायते न कामकारेण, देवास्तु त मात्मानं पश्यन्तो योगेन ततः कामकारतो जायन्ते। किं मेषां जन्म? यदेषा मिच्छतां सङ्कल्पानुविधायिकर्मानुरूपं यथाकाल मात्मनः कार्यकारण मुत्पद्यते, तदेतेषां जन्म; तदनीश्वराणां नास्ति †॥

यतस्त्वीश्वरास्ते तस्मादात्मनस्तत्सङ्कल्पानुविधायित्वात् "आत्मैवैषां रथः भवति, आत्मा अश्वः, आत्मा आयुधम्, आत्मा इषवः, आत्मा सर्वं देवस्य"। तत्र यदुक्तम्,—'अश्वादीनि सत्त्वानि, अचरथप्रभृतीनि च द्रव्याणि अदेवताः'—इति ‡, एतदयुक्तम्। देवता एवेमाः, रथादिरूपेण हि देवतैवात्मानं विकृत्य प्रकृतिभेदेन रथादिसाध्य मर्थं साधयति। सा तद्रूपा सती रथादिस्तुत्या स्तूयते, सा च स्तुतिसमवेत मर्थं माशासितं स्तोतुस्तेनैव रूपेण साधयितु मल मिति§॥

तस्मात् "माहाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि॥" तासा

* अस्ति विपरिणमते इत्यादयः षड् भावाः १भा० ३४पृ० १पं० द्रष्टव्याः।

† सर्वं व्याख्यान मेत दसङ्गतम्, यास्कीयवचनतात्पर्यविरोधात्; न हि कस्मिंश्चिदपि पदार्थे आत्मवादिना मनात्मदर्शनसम्भवः।

‡ पृ० ३११पृ० ११पं०—३१२पृ० ५पं०।

§ इद मपि व्याख्यानं तथैव। अस्मन्मते तु,—'एषाम्' आत्मवादिनां मते 'आत्मा एव रथः, आत्मा (एव) अश्वः, आत्मा (एव) आयुधम्, आत्मा (एव) इषवः, सर्वम् (एतत् चराचरम्) देवस्य आत्मा (एव) भवति' न हि आत्मान मृते किञ्चिदस्तीति सर्वेषा मेव पदार्थाना मात्मत्वं तदनुगतं देवत्वं च निर्विवाद मित्यात्मदृष्ट्यात्मवादिन ऋषयो रथादीनपि स्तुतवन्त इत्यात्मवादिमतोल्लेखने एव यास्कवचनतात्पर्य मिति।

॥ एतच्चानुपद मेव षष्ठे खण्डे वक्ष्यति; तेन च प्रकृतिप्रदर्शने तात्पर्यम्।

मेव त्रिभुणा मन्यादीनां माहाभाग्यादैश्वर्ययोगादात्मान मनेकधा विकुर्वतीना मेकैकस्याः प्रतिविकारं नामधेयप्रतिलम्भात् तेनैव रूपेण धारयन्त्यात्मान मिति "यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायां मार्थपत्य मिच्छन् स्तुतिं प्रयुंक्ते"—इत्यस्य* लक्षणस्याव्याघातः, तस्मात्सम्यगेवोक्त मिति। अथ वा स्तुतिमक्रमन्यायेन चतुर्दशेऽध्याये† "यस्य संयोगात् राजा स्तुतिं लभेत"—इत्यत्र‡ पुनः प्रतिसमाधास्यामहे॥ ५॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य) प्रथमः पादः॥ ७, १॥

॥ द्वितीयः पादः॥

तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानस्तासां माहा-भाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्त्यपि वा कर्मपृथक्त्वाद्यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतोऽपि वा पृथगेव स्युः पृथग्घि स्तुतयो भवन्ति तथा-भिधानानि यथो एतत्कर्मपृथक्त्वादिति बहवोऽपि विभज्य कर्म्माणि कुर्युस्तत्र संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वञ्चो-पेक्षितव्यं यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति

---

* पृ० ६८५ पं० ८वं०।

† चतुर्दशेऽध्याये —यास्कीयनैरुक्तनवमे इति बोध्यम्।

‡ द्रष्टव्य परस्तात् ९, १, १ द्रष्टव्यम्।

स्थानैकत्वञ्च* सम्भोगैकत्वञ्च दृश्यते यथा पृथिव्याः पर्ज्जन्येन च वाय्वादित्याभ्यां च सम्भोगोऽग्निना† चेतरस्य लोकस्य तत्रैतन्नरराष्ट्र मिव ॥ १ (५) ॥

"तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः"—इति उपोद्घातः। "सैषा देवतोपपरीक्षा"—इत्यधिकारे‡ वर्त्तमाने "यत्काम ऋषिर्यस्याम्"—इत्येवमादि मन्त्रलक्षणदेवता मुक्तम्§, तत्पुनरदेवतात्वादश्वादीनाम् "आ नो मित्रो वरुणो अर्यमा"—इत्येवमादिषु व्याहन्यमान मपेक्ष्य "स न मन्येत"—इत्येव मादिनाक्षिप्ते|| "माहाभाग्यात् देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते"—इत्येवमादिना¶ "पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्"—इत्येवमादिभ्यो** मन्त्रवाक्येभ्यः—"अथातो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य"—इत्येवमादिभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यः—"एष इन्द्र एष प्रजापतिः"—इत्येवमादिभ्यश्चैकात्म्ये सामर्थ्य मुन्नीयात्मवित्पक्षेण आत्मैवेदं सर्वम्—इत्यैकात्म्य मुक्तम्††। आत्मविदां ह्यात्मन्युपजातविशिष्टभावनाना मात्मशरीरस्थाना मात्ममय मेवेदं सर्व मनुपश्यता मात्मार्थः सर्वो वेदोऽन्या च सर्वा वाक्;

* "स्थानैकत्वं" क, ख।

† "सम्भोगो ह्यग्निना" क।

‡ पृ० १८५पृ० ७पं०; १८७पृ० १पं०।

§ पृ० १८५पृ० ८पं०; १८०पृ० ११पं०।

|| पृ० २११पृ० ९पं०।

¶ पृ० २११पृ० ७पं०।

** ऋ० सं० ८. ४. १७, १।

†† पृ० २११पृ० ११पं० "आत्मा सर्वं देवस्य"—इति।

न ह्यात्मनो ऽन्यद् व्यतिरिक्त मभिधेय मस्ति, स लक्षणाद् यद-भिधान मभिदध्यात्। अथ पुनरुपक्रमः पुरुषार्थस्य,—प्रथम मनिश्रेणीफलकस्थानीयेन * केवलेनाधियज्ञेन तत्र चावधाने अधि-दैवताध्यात्मज्ञानं किञ्चिद् विदुषः पृथगात्मनो देवताः पश्यतः, परिच्छिन्नफलाभिप्रायस्याधियज्ञं प्रयुञ्जमाणस्य पूर्वजन्माविद्यावा-सितान्तःकरणस्याभिधानस्तुतिभेदाभ्यां विधिमन्त्रार्थवादविद्यारसेन † यथायथं पृथगिव देवताः प्रकाशन्ते। तदुक्तम्,—"अथ योऽन्यां देवता मुपास्ते अन्योऽसावन्योऽह मस्मीति न स वेद"—इति। तदाहुः,—"आत्मयाजी श्रेयान् देवयाजी वा? इति, आत्मयाजीति ह ब्रूयात्" तदेवं ब्रह्म देवता-वृक्षस्य मूलम्, ऐकात्म्य मात्मविदः प्रत्यक्षभासते; (याज्ञिकानान्तु याज्ञिकाः, प्रतिविधिमन्त्रप्रधानात्; यथात्रशिष्यते, तन्नैरुक्तात् प्रत्यक्षभासते ‡) अत इद मुच्यते,—"तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः"। तिस्र इति सङ्ख्या। एवेत्यवधारण मितरौ पक्षौ अपेक्ष्य॥

कतमास्ताः? इति,—"अग्निः पृथिवीस्थानः, वायुः वा इन्द्रः वा अन्तरिक्षस्थानः, सूर्यः द्युस्थानः"। कयोपपत्त्या त्रित्वं परिजगदुः? स्थानभेदात्, प्रत्यक्षलिङ्गादन्यार्थदर्शनाच्च; लिङ्गं त्रिधा हि भवति,—"विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देव आदिद् गन्धर्वो अभवद् द्वितीयः। तृतीयः पिता जनितौषधीना मपां गर्भं व्यदधात् पुरुत्रा §॥"—इत्यत्र,

---

* "प्रथमनिश्रेणीफलकस्थानीयेन" ख. ग

† "विधिमन्त्रार्थवादविद्यावशेन" ख. ग

‡ नैषोऽंशो दृश्यते क-पुस्तके।

§ ऋ० सं० य० वा० सं० १७, ३२।

"अजस्य नाभावध्येक मर्पितम् *"—इत्यन्यार्थदर्शनाच्च। "प्रजापतिर्वै त्रीन् महिम्नोऽसृजताग्निं वायुं सूर्यम्"—इति † "प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्यो रसान् प्रावृहदग्निं पृथिव्या वायु मन्तरिक्षात् सूर्यं दिवः"—इति ‡ "अग्निः पृथिवीस्थानः, वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः, सूर्यो द्युस्थानः"—इति। "तिस्रः"—इति प्रकृतेः स्वरूपग्रहणात् स्थानभेदं चित्वे हेतु मुपसंसूचयति। कुतो नियमः? अग्न्यादीनां पृथिव्यादिषु निगमेभ्यः;—"पृथिव्यसि जन्मना वशासाग्निं गर्भं मधत्थाः, अन्तरिक्ष मसि जन्मना वशासा वायुं गर्भं मधत्थाः, द्यौरसि जन्मना वशासाऽऽदित्यं गर्भं मधत्थाः"—इत्येवमादिभ्यो निगमेभ्यः॥

"वायुर्वेन्द्रो वा"—इति कि मेकस्य पर्यायवचनावेतौ शब्दौ, उताभिधेयौ भिद्येते? इति। कुतः सन्देहः? उभयथा हि प्रसिद्धिः;—प्रत्यभिधानस्यार्थभेदो दृष्टः,—गौः अश्वः इति; यथाभिधानभेदेऽपि चैकार्थता दृष्टा,—हस्तः करः पाणिः इति यथा। अतो युक्तः संशय इति। याज्ञिकपक्षे तावददोषः। अर्थभेदेऽपि चैतेषां यावन्त्यभिधानानि तावत्यो देवताः, अस्य पुनराचार्यस्य स्वसिद्धान्तावलम्बिनः "तिस्र एव देवताः"—इति प्रतिज्ञातत्तः कुतो वाय्विन्द्रशब्दयोरर्थभेदः? भेदे हि प्रतिज्ञाहानिः स्यात्, अपि च भेदेऽभिप्रेते नैकवचनेन निरदेक्ष्यदन्तरिक्षस्थान इति; अभिधानमात्रे भिन्नेऽप्य-

* सं० ८, ३, १०, ६

† "प्रजापतिरकामयत"—इत्याद्यैतरेयकं द्रष्टव्यम् (५.५,७)।

‡ वा० छा० ब्रा० ४ प्र० १७ ख०। परमस्ति तत्र किञ्चिद् पाठभेदः

भिधेयस्य चाभेदे अन्तरिक्ष मस्य स्थान मित्यनुपपत्तेः। षष्ठ्येकवचनो विशेष्योऽन्तरिक्षस्थानशब्देन विशेष्यते; इतरथा ह्यन्तरिक्षस्थानौ इत्यवक्ष्यत् द्वयोर्विशेष्ययोः। अपि च "वायवायाहि दर्शत"-इति * वायोः प्राधान्यस्तुति मुदाहृत्य तां निरुच्य तस्यां सोमपानसम्बन्ध मुपलक्ष्य,—ऐन्द्रत्वं च सोमस्यावेत्य "अंशुरंशुष्टे"—इत्येतस्मिन्, "आ त्व मिन्द्राय प्यायस्व", "तुभ्य मिन्द्रः प्यायताम्"—इति † नान्यशेन्द्रशब्दात् मुख्याभिसम्बन्धिनो मध्यमात् सोमपानं सम्भवतीति प्रतीत्य ‡ वायुशब्दस्येन्द्रशब्दस्य समानार्थतां दृढ मवधार्य अनुच्यमानो वायुशब्दस्य मध्यमार्थान्तरे वृत्ति मपर्यायशब्दत्वादिन माक्षिपन्नाह "क मन्यं मध्यमादेव मवक्ष्यत्"—इति §। उत्तर मपि च य मुदाजहार निगमं "तस्यैषा परा भवति"-इत्युपोद्धात्येनदैन्द्रादेव सूक्तात् "अस्येन्द्रस्य वायोर्यथा भक्तो न विदस्येत्, तथा अन्न मेव मभिवर्षेयुः"—इति वायुशब्दस्येन्द्रविशेषणत्वं प्रतीत्य इन्द्रप्रधानत्वात् सूक्तस्य च इन्द्र उपात्तः ‖। तस्मादाचार्यस्य मध्यमपर्यायवचनावेतौ शब्दाविति॥

सत्यपि तु पर्यायवचनत्वे मुख्यतरः सम्बन्धो मध्यमस्येन्द्रशब्देन, तथा वायुवरुणरुद्रादिभिः। तत् कुतः? तथा निगमे दर्शनात्;—"सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः। स प्रथमो

* ऋ॰ सं॰ १, १, ७, १।—प॰ १०, १, ९।
† य॰ वा॰ सं॰ ५, ७।
‡ पु॰ ५९ पं॰ ९ ऋ॰ "इन्द्रः सोमस्य काणुका"—इत्यादि द्रष्टव्यम्।
§ १०, १, १। परस्तादिदेव वक्ष्यति।
‖ परस्ताद्वक्ष्यति तदनन्तरमेव १०, २, १—२। परं तत्र नैवं पाठः

बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्मा इन्द्राय सुत मा जुहोत स्वाहा”—इति । सा प्रथमा संस्कृतिरित्येतस्मिन्नृक्कामन्थिनोर्वचनमन्त्रे यो मध्यमो वरुणोऽपि मित्रोऽग्निः, तस्मै इन्द्राय सुतम् आ जुहोत इति वरुणादीन्यनुक्रम्य विशेषतस्तुर्थ्यन्तेन इन्द्रशब्देन सम्प्रदानेन सम्बध्नाति तस्मै मध्यमायेन्द्रायेति, तस्मात् सम्प्रदानेन सामानाधिकरण्यात् मन्त्रान्ते मध्यमशब्देन्द्रशब्दयोर्मुख्यतरः सम्बन्ध इति गम्यते; यथा मध्यमस्य ज्योतिषो मुख्यः सम्बन्ध इन्द्रशब्देन, तथेतरयोरपि पार्थिवोत्तमयोरग्निसूर्यशब्दाभ्याम्, प्रसिद्धतरत्वात् सम्बन्धस्य, न तथेतरैर्जातवेदःप्रभृतिभिः । सति च गौणमुख्यत्वे युक्तं यदग्न्यभिधानेन प्रसिद्धतरसम्बन्धेन पार्थिवस्य ज्योतिष उपदेशः क्रियते, न जातवेदःप्रभृतिभिः; तथोत्तमस्य सूर्यशब्देन उपदेशः क्रियते, न सवितृ-भगप्रभृतिभिरिति ॥

कस्मात् पुनर्मध्यमस्य शब्दद्वयेनोपदेशः क्रियते, पार्थिवोत्तमयोरेकैकेन? इति । मध्यमस्य हि द्वौ कर्मात्मानौ विद्युद्वाय्वाख्यौ । तयोरनित्यदर्शन एको विद्युदाख्यः, नित्यदर्शनस्तु वाय्वाख्यः त्वगिन्द्रियप्रत्यक्षः । तत्कथं नाम त्रिष्वपि स्थानेष्वभिमानिन्यो देवताः कर्मात्मभिरवैषम्येण प्रत्यक्षत एवोपदिष्टाः स्युः? इत्यतो “वायुर्मध्यमस्थानः”—इति वाय्वाख्येन कर्मात्मना मध्यमस्थान मुद्दिश्यामुख्यत्वाद् वाय्वभिधानस्य, मुख्यत्वाच्चेन्द्राभिधानस्य “इन्द्रो वा”—इत्याह । एव मुभयं कृतं भविष्यति,—अनुपरतक्रियाव्यापारता च मध्यमस्य वाय्वाख्येन कर्मात्मना इतरज्योतिर्वद् दर्शिता भविष्यति, मुख्येन चेन्द्रशब्देन मुख्यः सम्बन्धो ऽपरिहापितो भविष्यतीत्युभय मुक्तम्,—

"वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः"—इति । न तु पार्थिवोऽग्निर्मध्यमो द्वौ कर्मात्मानौ स्तो यथा मध्यमस्थानस्य, तस्माददोषो मध्यमत्वाभिधानद्वयोक्ताविति ॥

आह;—यदिदमभिधानबहुत्वं जातवेदो वैश्वानर इत्येवमादि, किमेतस्यैतत् किं कृतम्? इति । उच्यते,—"तासां महाभाग्यात् एकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति" । तासामेव निपुणा मन्त्रादीनां महाभाग्यात् ऐश्वर्ययोगात् एकात्मानमनेकधा विकुर्वतीनाम् एकैकस्याः प्रतिविकारं जातवेदः, वैश्वानरः, वरुणः, रुद्रः, अश्विनौ, उषा इत्येवमादीनि बहूनि नामधेयानि भवन्ति, प्रतिस्थानं स्वप्रकृत्यभेदादेकात्म्यवदेवैकत्वं न जहाति सा सा देवतेति ॥

"अपि वा कर्मपृथक्त्वात्" । अपि चैवं विकरणधर्मित्वादभिन्नप्रकृतीनां बहुनामता । अपि वा स्वं स्वमात्मानमविकुर्वतीनामेवानेककर्मयोगात् पृथक्कर्महेतुको नामधेयलाभः स्यात् । को दृष्टान्तः? "यथा,—होता, अध्वर्युः, ब्रह्मा, उद्गाता,—इति अपि एकस्य सतः" कुण्डपायिनामयने । तत्र हि सप्त दीक्षन्ते, त एव च स्वयं कर्म कुर्वते; तेषां षट्, षोडशानां पर्यायेण कर्म कुर्वते, तत् कर्म कुर्वाणाः तदाख्या भवन्ति *; यथा लोके कारक-लावक-पाचकादयः । तदेतत् प्रदर्शितं भवति,—न किञ्चिदप्यत्र गौण

* यथा ह्यग्निष्टोमादौ षोडश दीक्षिता भवन्ति, षोडशानामपि तेषां होत्राध्वर्य्यूद्गात्रादीनि षोडश कार्याणि यथासङ्ख्यमुपदिश्यन्ते, नैवं कुण्डपायिनामयने; अत्र हि सप्तैव दीक्षा विधीयन्ते । तत्र यजमान एकः, अपरे षट्; त एव च षड् ऋत्विजो होतृ-पोतृ-नेष्ट्रादीनां सर्वार्त्विज्यानि पर्यायेण कुर्वन्ति, तत्तत्कर्मकरणकाले च तत्तदाख्यामपि लभन्त इति ।

मभिधानम्, संविज्ञानपदत्वे त्वग्न्यादीनां संज्ञाशब्दानां तेषां कारकादिशब्दैरेष विशेषो यदग्न-नयनादिगुणयोगेऽप्यसति नाग्न्यादीन् जहति; कारकादिशब्दास्तु करणादियोगमनन्तरमेव कारकादीन् जहति। एव मेतद्गौणत्व मभिधानाना मपेक्ष्योक्तम्,—"अपि वा कर्मपृथक्त्वात्"—इति। अपि वैश्वर्यादुभयथापि शक्यप्रतीघात उपपद्यत एकैकस्या अपि बहुनामतेति॥

अपि वा पृथगेव स्युः पृथग्घि स्तुतयो भवन्ति"। अपि चैवं यथोक्त मेकैकस्या महाभाग्यात् कर्मपृथक्त्वाद्वा बहुनामता। अपि वा पृथक् पृथक् अत्यन्तभिन्ना एवौत्पत्तिकेन भेदेन स्युरिति याज्ञिका आहुः,—"पृथक् हि स्तुतयो भवन्ति"—इति। कुत एतत् याज्ञिका आहुः? इति। अधियज्ञे हि स्तुतिनियमो भवत्यभिधाननियमश्चेति। अधियज्ञ मिति व्याख्येयम्*,—"पृथग्घि स्तुतयो भवन्ति"—इति। हीति हेतौ, यस्मात् पृथक् पृथक् अग्न्यादीनां स्तुतयो भवन्ति।—पृथगग्नेः—"अग्नि मीळे"—इत्येवमाद्याः†, पृथग् जातवेदसः—अग्निलिङ्गं सूक्तम् "प्र नूनं जातवेदसम्"—इति‡, पृथगिन्द्रस्य—"हरिभ्याम्"§, पृथग्वायोः—"नियुद्भिः"‖, पृथक् सूर्यस्य—हरिद्भिः¶,

* इतोऽनन्तरं "यज्ञ मिति च"—इत्यधिकं ख-ग-पुस्तकयोः।
† ऋ० सं० १, १, १, १।—उपरिष्टाच दर्शयिष्यतीदैव ७, ४, १।
‡ ऋ० सं० ८, ८, ४९, १।—उपरिष्टाच दर्शयिष्यतीदैव ७. ४. ७।
§ "हरी" १भा० १५१. १५१ पृ० (१)। ऋ० सं० १, २, ५, १. इत्यादयः।
‖ "नियुतः" १भा० १५२, १५५ पृ० (१०)। ऋ० सं० ५, ९, १४, २. इत्यादयः
¶ "हरितः" १भा० १५१, १५४ पृ० (२)। ऋ० सं० १. ८, ७, ४. इत्यादयः।

पृष्णोऽग्निभिः *, अरुणीभिर्गोभिरुषसाम् †। स्तुतिव्यवहारे ‡ च प्रायश्चित्तम्, तदनुपपन्नञ्च पर्य्यायवचनत्वे तेषाम्। ते वयं स्तुतिनियमात् पश्यामः पृथक् पृथगग्नि-वैश्वानरप्रभृतय इति॥

"तथाभिधानानि"। यथैव हि स्तुतिभेदात् स्तुत्यभेदः, एवमेवाभिधानभेदादभिधेयभेदोऽपि भवितु मर्हति। प्रसिद्धतरं चेदं लोके प्रत्यभिधान मर्थभेद इति, न तथैकस्यानेकाभिधानता। तस्मात् पृथग् पृथगग्निजातवेदोवैश्वानरादिशब्दाना मभिधेया इति स्थितिः। स्तुतिष्वेव हि अभिधानभेदत इति समानार्थता हेत्वोः? इति चेत्, न; विधावप्यभिधाननियमदर्शनात्;—"आग्नेय मष्टाकपालं निर्वपेत्" इति § येनैवाभिधानेन चोद्यते, तेनैव निर्वपणादारभ्य समाप्यते, तस्मादसमानार्थतेति॥

"यथो एतत्" यत्पुनरेतदुक्तम् "कर्मपृथक्त्वादिति"। अनैकान्तिक एष दृष्टान्तः; दृष्टो हि प्रकृतिभेदात् प्रतिकर्मभेदः, सा च पृथक्त्वादिव्यवस्था माहाभाग्यादित्याचार्य्येणात्र पृथक्त्वे हेतुर्न प्रयुक्तः ||; दृष्ट एव हि याज्ञिकपक्षे प्रत्यभिधान मर्थभेद इति। तत् किं मेकत्वं नास्त्येव? तन्नास्ति; गुणतः॥

* "अजाः" १भा० १५२, १५४ पृ० (५)। ऋ० मं० १, १, १, ४. इत्यादयः।

† "अरुण्यो गावः" १भा० १५२, १५५ पृ० (७)। ऋ० मं० १, १, ९, १. इत्यादयः।

‡ व्यवहारोऽत्र व्यत्ययो बोध्यः। तथा चाग्निस्तुतौ जातवेदसः स्तुतिमन्त्रपाठो जातवेदसः स्तुतौ चाग्निस्तुतिपाठ इत्येवमादिः। "स्तुतिव्यत्ययभिचारे"—इति ख-पाठः, "स्तुतिव्यभिचारे"—इति ग-पाठः।

§ "पुरोडाशमग्निर्वपेदष्टाकपालं प्रातः सवने"—इति (१, २, ५.), 'अग्नयेऽग्निवतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्"—इत्यादि च (७, १, ५—७) ऐ० ब्रा०।

|| "हेतुर्न प्रत्युक्तः," ख, ग।

कथम्? "तत्र संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं च उपेक्षितव्यम्"। तत्र तस्मिन् पृथक्त्वे सति संस्थानैकत्वं सम्भोगैकत्वं च उपपत्तित ईक्षितव्यम्। तत्र दृष्टान्तः,—"यथा पृथिव्यां मनुष्याः पशवो देवा इति स्थानैकत्वम्, सम्भोगैकत्वं च दृश्यते"। सह स्थानतया एकत्वं स्थानैकत्वम्; पृथिवीत्युक्ते यावतां सह भावेन समानं स्थानम्, ते सर्वे तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते; एव मुत्तरयोरपि स्थानयोः। एवम्प्रकार मेकत्वं सम्भोगैकत्वं चोपेक्षितव्यम्। सम्भोगहेतुक मेकत्वं सम्भोगैकत्वम्। सम्भोगो नाम इतरेतरोपकारित्वम्, समानकार्यतेत्यर्थः। तच्च पुनर्भिन्नस्थानाना मपि भवति, किं मङ्ग पुनः समानस्थानाना मिति। "यथा पृथिव्याः पर्जन्येन च, वाय्वादित्याभ्यां च सम्भोगः"। कथम्? पृथिव्योषध्युत्पत्तौ स्वकार्यारम्भे पर्जन्यवाय्वादित्यकृत मुपकार मपेक्षते। तदुक्तम्,—"त्रयस्तपन्ति पृथिवी मनूपाः"—इति *। "अग्निना च इतरस्य लोकस्य"। तदप्युक्तम्,—"अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति, "दिवं जिन्वन्त्यग्नयः"—इति † च। तदेवम्प्रकार मेकत्वं कार्यैकत्वात् स्थानैकत्वाद्वा भाक्तं न प्रतिषिध्यते, लोकेऽपि समानकार्यता भवति येषां तेषा मैक्य मित्युच्यते॥

कः पुनरत्राविरोधी भेदाभेदे दृष्टान्तः? इति। उभये हि प्रमाणं

* ऋ० सं० ७, ७, १९, २। "इन्द्रस्यानुया पर्जन्यो वायु रादित्य इत्येते 'त्रयः' देवाः 'पृथिवीं' भूमिं तत्रस्था ओषधीरित्यर्थः 'तपन्ति' वृष्टिशीतोष्णैः सन्तापयन्ति। कीदृशाः? 'अनूपाः' वर्षादीना मानुपूर्व्येण वप्तारः प्रभावयितारः प्रक्षेप्तार इत्यर्थः"—इति सा० भा०।

† ऋ० सं० १, २ १९, ५। "अग्नयः आहवनीयाद्याः ऊर्ध्वं कृते 'दिवम्' आदित्यादिद्युलोकस्थान् देवान् 'जिन्वन्ति' प्रीणयन्ति"—इति सा० भा०।

भेदाभेदवादिनः—आत्मविन्नैरुक्तयाज्ञिकाः; न हि ते स्वमनीषिकया भेदाभेदौ प्रकल्पयन्ति, किन्तर्हि? मन्त्रार्थं मुद्दिश्य। तस्माद् वक्तव्यः समञ्जसो दृष्टान्तः? उच्यते;—"तत्र एतत् नरराष्ट्रम् इव"। यथा राष्ट्र मित्यभेदः, नरा इति भेदः; एवं पृथिव्यग्निरित्यभेदः, जातवेदा वैश्वानर इति भेदः। एव मुत्तरयोरपि स्थानयोः। तथा आत्मेत्यभेदः, लोकास्य लोकिनस्येति भेदः। सर्वत्रैव सामान्यविशेषधर्मा द्रष्टव्यः। पुरुषबुद्ध्यपेक्षातस्य गुणप्रधानतोऽपेक्षा पुरुषानुरागविशेषतः॥

तत्रैवं सति आत्मविद आत्मनि त्रित्वनानात्वे गुणीकृत्य तदङ्गप्रत्यङ्गभावेन कल्पयित्वैक मात्मानं पश्यन्ति। तथा नानात्वैकत्वे नैरुक्ता इति त्रित्वे, तथा त्रित्वैकत्वे याज्ञिका नानात्वे। एव मेषा मविरोधः। अस्ति हि शब्दार्थयोः वक्तृ-प्रतिवक्तृवशेन तद्बुद्ध्यपेक्षया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वर्त्तितुं शक्तिः; न तु स्वाभाविक मभिधानाभिधेयमन्वन्ध मकृतक मप्रच्यवमानावभिधानाभिधेयौ जहीताम्; न ह्यग्रेरवभास्यं प्रत्यवभासनशक्तिः, अवभास्यस्य चावभास्यमानता शक्तिर्व्यवधानमन्तरेण विहन्यते; न ह्यकृतकं स्वय मप्यधीतको विकल्पते। वैदिकानां पदवाक्यप्रमाणाना मात्मभावानुशयवशेनात्मविन्नैरुक्तयाज्ञिका वेदस्याविपर्यासिनी मप्यध्यात्माधिदैवाधियज्ञविषयनियता मर्थाभिधानशक्तिं विपर्यासिनी मिव मन्यमाना परस्परतो विपर्यस्यन्ते। तदेतत् सर्वथापि भेदाभेदवर्त्ति दैवतासतत्वं यथायथं वक्तृप्रतिवक्तृवशेन प्रख्याति मुपनयत्। स्तुतिरूपकेणात्मनोऽर्थसतत्वं तथाभूतं मन्त्रैराविष्क्रियते। तदुक्तम्,—"तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा

भवन्ति"—इति *, दर्शितश्चैतन्मन्त्रेण,—"न त्वं युयुत्से"—इति †। निष्ठितरूपत्वेन स्वे स्वे विषयेऽध्यात्मादौ परमार्थतया ऐकात्म्ये निष्ठा, तदन्तत्वाद् वाचः। तदुक्तम्,—"यतो वाचो निवर्त्तन्ते"—इति‡ ॥ १ ॥

अथाकारचिन्तनं देवतानां पुरुषविधाः स्युरित्येकं चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्ति तथाभिधानान्यथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते। ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू यत्सङ्गृभ्णा मघवन् काशिरित्ते। अथापि पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैः। आ द्वाभ्यां हरिभ्या मिन्द्र याहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते। अथापि पौरुषविधिकैः कर्मभिः। अद्धीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य। आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवम् ॥ २ (६) ॥

"अथाकारचिन्तनं देवतानाम्"। आह,— माहाभाग्याद् देवताया विकरणधर्मित्वादनियम आकारे, अथ नियमः? नन्वैश्वर्यव्याघातान्माहाभाग्याद्देवताया इत्येतद्व्याहन्यते, तस्मादथाकारचिन्तनं देवताना मित्येतदनारभ्यम्? उच्यते;— आरभ्य मेव। प्रकृतिषन्त्वा मनपेक्ष्य विकरणं नाम देवताधर्मो नास्ति, तस्मात् प्रकृतिश्चिन्त्यते

* १ भा० ११७ पृ० १ अ० ५ पा० १ ख० द्रष्टव्यम्।
† "यद्वार०—०विविद्मे (ऋ० सं० ८, १, १५, १.)"—इति चोदाहृतं नवैव २११ पृ०। ततपूर्वञ्च (१०१ पृ० १९ पं०, १०८ पृ० १८ पं०, १०८ पृ० १५ पं०, १११ पृ० १० पं०, ११५ पृ० ११ पं०) द्रष्टव्यम्।
‡ तै० उप० २, ९।

देवतायाः। अपि च, यत एवेश्वरा देवास्तत एवोभयभावित्वात् किं साकारवत्त्वं स्वभावो देवतायाः अथ वा निराकारवत्त्वम्? इति सतत्त्वपरिज्ञानाय चिन्त्यते॥

अस्तु तावदियं चिन्ता; किमिदमविशेषेण पक्षत्रयमस्याश्चिन्ताया विषयः*, उत वा कस्मिंश्चिदेवैकस्मिन् पक्षे द्वयोर्वैतच्चिन्त्यते? इति॥

इह तावदात्मविदां मते आत्मा स प्राग्विकारापत्तेः सन्मात्र उदस्तसर्वाकृतिः, सर्गस्थित्योरुपात्तसर्वाकृतिः; तदत्र समावनाकृतिः, सर्वाकृतिर्वा? इत्यनास्पदभूताऽस्याश्चिन्तायाः† आत्मवित्पक्षः।

अथ पुनर्यदासावुपात्तत्रिस्थानारम्भो नैरुक्तपक्षाभिमतमग्निवायुसूर्यभावं बिभर्त्ति, तदापि (प्रत्यक्षत्वादविषयत्वमस्याश्चिन्तायाः।‡) प्रत्यक्षत्वात्तेषामपौरुषविध्यस्य तत्पक्षेऽप्याकारचिन्ता विषयाभावादुदस्यत एव§।

अथ पुनर्याज्ञिकानां यावदभिधानं देवतापक्षवादिनाम्‖ अग्निवायुसूर्याभिधानानि प्रत्यक्षार्थाभिधानसम्बन्धीनि; जातवेदारुद्रेन्द्रपर्जन्याश्विप्रभृतीन्यप्रत्यक्षार्थाभिसम्बन्धीनि; शब्दमात्रं प्रत्यक्षम्। अभिधानानां लोके दृष्टमाकृतिपदार्थवत्त्वम्, अनाकारार्थवत्त्वञ्च;

* आत्मवित्पक्षः, नैरुक्तपक्षः, याज्ञिकपक्षश्चेति वेदार्थविषये त्रयः पक्षा विद्यन्ते।

† "इत्यनास्पदभूते"—इति ख, ग।

‡ नास्त्ययं पाठः ख-ग-पुस्तकयोः।

§ एवञ्च नैरुक्तमते प्रत्यक्षदृश्याग्न्याद्यतिरिक्तः कश्चनाप्यदृश्यविग्रहपुरुषो नास्त्येवेति सिद्धान्तः, अयमेव च प्रकृतिवाद इत्युच्यते।

‖ मीमांसादर्शनदर्शितमार्गस्थितानामिति यावत्।

रुद्रेन्द्रादीनां शब्दानां मन्त्रगतानां लौकिकैर्मनुष्यादिशब्दैर्वाय्वात्माकाशादिभिर्वाभिधानवत्त्वं तुल्यम् ? तत्रैतद् भवति, अप्रत्यक्षत्वाद्रुद्राद्यभिधानाना मर्थस्य,—किन्नु खल्वमी रुद्रादिशब्दाः मनुष्यादिशब्दवदाकारवदर्थनार्थवन्तः, उत वाय्वात्माकाशादिशब्दवदनाकारेण ? इति ॥

एव मय मस्यास्मिन्नाया याज्ञिकपक्षो विषयः "अपि वा पृथगेव स्युः"—इति*। अतएव याज्ञिकपक्षादनन्तर मिद मारब्धम्,—"अथाकारचिन्तनं देवानाम्"—इति † ॥

किं माकारस्य चिन्त्यते,— किं मस्ति उत नास्ति? इति । यद्यस्ति कीदृशः? इह द्विविधा आकारिणोऽर्थाः,—चेतनाश्चाचेतनाश्च । तत्र चेतना मनुष्यादयः, अचेतनाश्च पाषाणादयः । तत्रैतद् भवति किं ममी मनुष्यादिवच्चेतना उत पाषाणादिवदचेतना द्रव्यमात्रम् ?—इत्युपोद्धृत्य संशयः ॥

तद्युदासाय पक्षः परिगृह्यते,—"पुरुषविधाः स्युः इति एकम्"—इति । मन्त्रप्रत्यय मस्तित्वं देवताया अभ्युपगतम्,—यत्काम इत्युपक्रम्य तद्दैवतः स मन्त्रो भवतीति ‡; सति हि देवतास्तित्वे तद्दैवतत्वं मन्त्रस्य । यदि चैव माकारोऽपि! तत्प्रत्यय एव भवितु

* अस्याध्यायस्य पञ्चमखण्डे (३१२ पृ०) माहाभाग्यादित्यादिना दैवस्येत्यन्तेन च आत्मवित्पक्ष उक्तः, तदुत्तरस्मिन् खण्डे (३१० पृ०) निसएवेत्यादिना सतद्दित्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण नैरुक्तपक्षश्चोक्तः, ततस्तनैव अपिवापृथगित्यादिना लोकश्चेत्यन्तेन च याज्ञिकपक्षोऽप्युक्तः ।

† यदि चैतदारम्भणं तचेत्यादि-मतत्रयोपसंहारवाक्यादनन्तरं न तु याज्ञिकपक्षादव्यवहितमेव, तथापि याज्ञिकपक्षादनन्तरमेव मन्यते, उपसंहारवाक्यस्यापि याज्ञिकपक्षपातित्वस्वीकारात्; अयं चौक्ताकारोऽपि हि याज्ञिक एवेति ।

‡ पृ० १८५ पृ० ७ अ० १ पा० १ ख० द्रष्टव्यम् ।

मर्हति? अस्ति चेदं पौरुषविध्यं मन्त्रेषु देवतासम्बन्धीनि। यत उच्यते,—"पुरुषविधाः स्युः इति एकम्"। मन्त्रेषु दर्शनम् इति वाक्यशेषः। 'पुरुषविधाः' पुरुषप्रकाराः, पुरुषविग्रहा इत्यर्थः॥

कोऽत्र हेतुः? "चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्ति"। 'हि'-शब्दो हेत्वर्थः; यस्माच्चेतनावता मिव स्तुतयो मन्त्रा अभिधायका भवन्ति। पूर्वा वतिर्मत्वर्थे, उत्तरस्तुल्यार्थे; तस्मात् पुरुषाकारविग्रहा इति।

ननु चैतन्य मपुरुषाकारविग्रहाणा मपि गवादीना मस्ति? न, नास्ति। न तु ते विवेकक्षमा आसन्नचेतनाः; लोकेऽपि यस्य हिताहितविवेकलक्षणं विशिष्टं संविज्ञानं न भवति, त मधिकृत्य ब्रुवते निश्चेतनोऽय मिति। एव मेते च गवादयः सत्यपि चैतन्ये आसन्नचेतनत्वान्न विदुः श्वस्तनम्, न लोकालोकाविति ज्ञायते; तस्मादचेतना इवोपेक्ष्यन्ते। पुरुषस्तु वेद श्वस्तनम्, वेद लोकालोकौ; मर्त्येनामृतत्व मीप्सतीति। तस्माद्धिताहितपरिज्ञानात् पौरुषविध्यस्यैव सिषाधयिषितत्वादनपेक्ष्यसामान्यं विशिष्टचैतन्यः पुरुषो नियम्यते। यथैव चेतयमाना अर्थान् पुरुषाः श्रूयन्ते, तथैव देवता अपि। तस्मात् "पुरुषविधाः स्युः"—इत्युपपन्नम्॥

"तथाभिधानानि" यथैव पौरुषविध्य मुपपद्यते चेतनावत्सदृशस्तुतिभिः तत्प्रति ताः कारणं भवति, तथैव संवादसूक्तेषु परस्पर मभिधानानि उक्तप्रत्युक्तानि सम्बद्धार्थानि परस्परतः, कयाशुभीयादिषु कुतस्त्व मिन्द्रेत्येवमादीनि* तस्मात् पौरुषविध्यं देवतानाम्॥

---

* "यत् कयाशुभीयम्; एतेन वा इन्द्रोऽगस्त्यो मरुतस्ते समजानत"—इति ऐ० ब्रा० ५, २, १। ऋक्संहितायाः प्रथममण्डले सप्तषष्टित्रिंशत्तमवर्गारम्भे एव कयाशुभीयं नाम सूक्तम्। तत्र पञ्चदश ऋचः सन्ति। तेषु "कुतस्त्वमिन्द्र" इत्येषा तृतीया।

अथाप्यस्य मपरो हेतुः पौरुषविध्ये देवतानाम्,—"पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते"। पौरुषविध्यत्वे यान्यङ्गानि, तैः संस्तूयन्ते। तद्यथा,—"ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू", "यत् संगृभ्णा मघवन् काशिरित्ते"।—

"उरुं नो०——०बृहन्ता" *। शंयोरार्षम्। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। एकादशिन्या मैन्द्रस्य पशोर्वपाया याज्या। 'उरुं' विस्तीर्णं 'लोकं' यः त्वम् ('नः') अस्मान् 'अनुनेषि' अनुनयसि; स्वेन सुकृतेन कर्मणा गच्छतां गमनानुग्रहे वर्त्तसे। 'स्वर्ज्योतिः' आदित्यसमानं प्रकाशेन लोकम्, 'अभयम्', 'स्वस्ति' स्वस्त्ययनाय। तस्य 'ते' तव वयम् 'इन्द्र!' ('ऋष्वा') ऋष्वौ एतौ रेषणौ शत्रूणाम्, 'स्थविरस्य' महतः 'बाहू' हस्तौ, ('बृहन्ता') बृहन्तौ महान्तौ, ('शरणा') शरणौ आश्रयणीयौ नित्यम् 'उप स्थेयाम' उपतिष्ठेमेत्येतदाशास्महे॥

"यत् संगृभ्णा मघवन् काशिरित्ते"—इति †। व्याख्यातः शेषः ‡। एव मस्मिन् मन्त्रद्वये बाहुमुष्टिसम्बन्धदर्शनात् स्तुत्यस्येन्द्रस्य पौरुषविध्यम्; अन्यथा हि वितथाभिधानत्वं मन्त्रयोः, तथा च सत्यानर्थक्यं मन्त्राणाम्, सर्वेषां शास्त्रस्य च तदर्थलक्षणभूतस्य। तस्मा भूदित्यवश्य मेवेष्टव्यं पौरुषविध्यं देवताना मिति॥

"अथापि" अय मप्यपरो हेतुः पौरुषविध्ये देवतानाम्—"पौरुष-

---

* "उरुं नो लोक मनु नेषि विद्वान्त्स्वर्ज्योतिरभयं स्वस्ति। ऋष्वा त इन्द्र स्थविरस्य बाहू उप स्थेयाम शरणा बृहन्ता॥"—इति ऋ० सं० ४, ७, ११, १।

† ऋ० सं० २, १, १, ५।

‡ पृ ११२, ११३ द्र० (१, १, १,)।

त्रिधिकैः द्रव्यसंयोगैः"। तद्यथा,—"आ द्वाभ्यां हरिभ्या मिन्द्र याहि", "कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते"।—

"आ द्वाभ्या०——०मृधस्कः*"। गृत्समद ऋषिः। ऐन्द्री। त्रिष्टुप्। हे भगवन्! 'इन्द्र!' यदि तावत् तव द्वौ हरी सन्निहितौ, ततस्तावेव रथे युक्त्वा, ताभ्याम् ('हरिभ्याम्') 'आ याहि'। अथ चत्वारः? ततस्तैः ('चतुर्भिः'), अथ षट्? ततस्तैः ('षड्भिः'), अथाष्टौ? ततस्तैः ('अष्टाभिः'), अथ दश? ततस्तैः ('दशभिः') 'आ' याहि†। इदं 'सोमपेयं' सोमपानकर्म प्रति। किम्? इति। एवं ब्रूमहे,—'अयं' 'सुतः' सोमोऽभिषुतः त्वदर्थम्, स त्वम हे 'सुमख' सुधन! 'मा' केन चित् 'मृधः' संग्रामं ('कः') कार्षीः; अविलम्बित मागच्छेत्यभिप्रायः‡॥

"अपाः सोम०——०दक्षिणावत्"§। विश्वामित्रस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। हारियोजनस्यानुवाक्या। हे भगवन्! 'इन्द्र!' ('अपाः') पीतवानसि 'सोमम्' एतस्मिन् कर्मणि। स त्वं पुनः 'अस्तं' गृहं 'प्र याहि'। यस्मात् तव 'कल्याणीः जायाः', 'तत्र' 'बृहतः' च 'रथस्य' 'निधानं' रथशाला, 'विमोचनं' च 'वाजिनः' जित्वा

* "आ द्वाभ्यां हरिभ्या मिन्द्र याह्या चतुर्भिरा षड्भिर्हूयमानः। आष्टाभिर्दशभिः सोमपेय मयं सुतः सुमख मा मृधस्कः॥"—इति ऋ० मं० २, ४, ११, ४।

† "यद्यपीन्द्रस्य द्वावेव हरी, तथापि तयोर्विभूतिभेदात् नानात्वम्, अतोऽयमदुष्ट मविरुद्धम्" इति सा० भा०।

‡ इह व्याख्यायाम् 'आ हूयमानः'—इत्यंशस्तैत मेव त्यक्तम्।

§ "अपाः सोम मस्त मिन्द्र प्र याहि कल्याणीर्जाया सुरणं गृहे ते। यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत्॥"—इति ऋ० मं० ३,३,१०,१।

सङ्ग्राम मागतस्य, 'दक्षिणावत्'* अन्यदपि, 'सुरणं' यद्रमणीयं तत्तत्सर्वं ('ते') तव 'गृहे' वर्त्तते। तस्मात् पुनरस्तं प्रयाहि॥

—एव मेतयोर्मन्त्रयोर्हरिगृहजायारथाभिसम्बन्धात् पौरुषविद्य मिन्द्रस्य; न ह्यपौरुषविद्ये सति सम्बन्धो जायादिभिरस्ति॥

"अथापि" अय मपरो हेतुः पौरुषविद्ये। कतमः? "पौरुषविधिकैः कर्मभिः" संस्तूयन्ते देवताः। तद्यथा,—"अद्धीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य", "आ श्रुत्कर्ण श्रुधी हवम्"।—

"इदं हवि॰——॰प्रस्थितस्य"†। अग्नियुतो नाम स्थूरपुत्रः, तस्यार्षम्‡। त्रिष्टुप्। ऐन्द्री। हे 'मघवन्!' 'इन्द्र!' 'इदं' 'हविः' आज्यादिकम्, 'तुभ्यं रातम्' मनसास्माभिः निरुप्तम्, पूर्वं निर्वपणादौ संस्कारकाले। तदिदानीं हे 'सम्राट्!' ('अहृणानः') अहृणम् 'प्रति गृभाय' प्रतिगृहाण। अपि च 'तुभ्यं' त्वदर्थं मेवायं 'सुतः' अभिषुतः सोमः। अपि च हे 'मघवन्!' त्वदर्थं मेवैषः पुरोडाशः 'पक्वः'। स त्वम् अस्य सोमस्य 'प्रस्थितस्य' 'अद्धि पिब च' स्व मंश मिति शेषः।

"आ श्रुत्कर्ण॰——॰ दन्तरम्"§। मधुच्छन्दस आर्षम्। अनुष्टुप्। ऐन्द्री। श्रोतारौ यस्य कर्णौ अप्रतिहतश्रवणौ सर्वत्र, स भवति

* "दक्षिणावत् प्रयोजनवद् भवति"—इति सा॰ भा॰।

† इदं हविर्मघवन्तुभ्यं रातं प्रति सम्राळहृणानो गृभाय। तुभ्यं सुतो मघवन् तुभ्यं पक्वोऽद्धीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य॥"—इति ऋ॰ सं॰ ८, ६, २१, १।

‡ "पिब स्थौरोऽग्नियुतोऽग्नियूपो वा"—इत्येनुक्रमणी।

§ "आ श्रुत्कर्ण श्रुधी हवं नू चिद्दधिष्व मे गिरः। इन्द्र स्तोम मिमं मम कृष्वा युजश्चिदन्तरम्॥"—इति ऋ॰ सं॰ १, १, १०, ९।

श्रुत्कर्णः, तस्य सम्बोधनम्—हे 'श्रुत्कर्ण!' ('आ') आभिमुख्येन 'श्रुधि' शृणु मम ('हवम्') आह्वानं मदीयाकम्। श्रुत्वा च 'नू चित्' पुराण इव 'दधिष्व' धारयस्व, एताः अस्मद्-'गिरः' हृदयेन। किञ्च; हे भगवन्! 'इन्द्र!' 'मम' 'इमं स्तोमम्' 'युजः' त्वदनुकस्य त्वां प्रत्यादृतस्य पुनःपुनरपि ब्रुवतः 'कृष्व' कुरुष्व श्रोतुम् 'अन्तरम्' क्षण मित्यर्थः।

एव मनयोर्मन्त्रयोरध्याशृणुहीति आमन्त्रणपूर्वकादरश्रवणपूर्वको विनियोगः, स न सम्भवत्यपौरुषविधे; न हि गवादयोऽध्याशृणुहीत्युक्ताः किञ्चित् प्रत्युत्तरन्ते। तस्मात् कार्यकारणसन्निवेशो मनुष्यवद्देवतानाम्, कार्यकारणापेक्षं च विज्ञानम्। तदेव मेतेभ्यो मन्त्रदर्शनेभ्यः स्थितं पौरुषविध्यं मन्त्रदेवताना मिति ॥ २ (६)॥

अपुरुषविधाः स्युरित्यपर मपि तु यद् दृश्यतेऽपुरुषविधं तद्यथाग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति यथो एतच्चेतनावद्वद्धि स्तुतयो भवन्तीत्यचेतनान्यप्येवं स्तूयन्ते यथाक्षप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि यथो एतत्पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्त इत्यचेतनेष्वप्येतद्भवत्यभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभिरिति ग्रावस्तुतिर्यथो एतत्पौरुषविधिकैर्द्रव्यसंयोगैरित्येतदपि तादृश मेव सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विन मिति नदीस्तुतिर्यथो एतत्पौरुषविधिकैः कर्मभिरित्येतदपि तादृश मेव होतुश्चित् पूर्वे हविरद्य माशतेति ग्रावस्तुतिरेवापि वोभयविधाः स्युरपि वा पुरुषवि-

धाना मेव सतां कर्मात्मान एते स्युर्यथा यज्ञो यजमानस्यैष चाख्यानसमयः ॥ ३ (७) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः* पादः ॥ ७. २.

"अपुरुषविधाः स्युः इत्यपरम्" दर्शन मिति वाक्यशेषः। तदुक्तम् "अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति"—इति विज्ञायते†। तदाहुः "नैतदस्ति यद्देवासुरम्"—इति, "न त्वं युयुत्से"—इत्यपि चैतदुक्त मेव‡।

"अपि तु यद् दृश्यते" देवानां किञ्चित् "अपुरुषविधम्" अपुरुषप्रकारं तदित्यर्थः। "तद्यथा— अग्निः, वायुः, आदित्यः, पृथिवी, चन्द्रमाः—इति"। प्रत्यक्षत एतान्यपुरुषप्रकाराणि इत्येतेषा मतोऽन्यथाभ्युपगमे दृष्टहानिः स्यात्! न चैतदिष्टम्। तस्मादपुरुषविधा अग्न्यादयः, तत्सामान्याददृष्टा इन्द्रादयोऽप्यपुरुषविधाः; न हि मनुष्यत्वे तुल्ये के चिदाकारिणः के चिदनाकारिण इति, तथैव देवताना मपि हि न्यायः। तस्मादपुरुषविधा इति ॥

"यथो एतत् चेतनावद्वत् हि स्तुतयः भवन्ति इति§, अचेतनान्यपि एवं स्तूयन्ते; यथा—अक्षप्रभृतीनि ओषधिपर्यन्तानि॥"। तस्मात् चेतनावत् स्तुतिमत्त्व मप्यहेतुः पौरुषविध्ये देवतानाम्, अचेतनेष्वप्यक्षादिषु चेतनावत्स्तुतेर्दृष्टत्वादिति ॥

* प्रथमाध्यायस्याष्टमखण्डात्मक एषः प्रथमः पादः क-पुस्तके।

† १भा० ११७ पृ० १ख० ५पा० १ख० द्रष्टव्यम्।

‡ १भा० ११०पृ० १०पं० द्रष्टव्यम्।

§ इतः पुरस्तादेवायं प्रथमहेतुरुक्तः २२१पृ० १पं० ; २२४पृ० ४पं०

|| १भा० ४९४पृ० ५अ० १ख० (४)--(११)।

"यथो एतत् पौरुषविधिकैः अङ्गैः संस्तूयन्ते इति" अय मप्य-हेतुः*, व्यभिचरितत्वात्; "अचेतनेषु अपि एतद् भवति", तद्यथा —"ग्रावस्तुतिः"। "एते वदन्ति०——०माशत"†। अर्बुदस्यार्षम्। जगती। ग्रावस्तुतिः। 'एते' 'ग्रावाणः' अभिषवकर्म कुर्वाणाः वदन्ति। कथम्? 'शतवत्' शत मिव। 'सहस्रवत्' सहस्रमिव। शब्दबाहुल्याभिप्रायम् 'अभिक्रन्दन्ति' आह्वयन्ति सोमपातृन्—आ-गच्छतास्माभिरभिषुतं सोमं पातु मिति। 'हरितेभिः' सोमसंसर्गाद् हरिद्वर्णैः 'आसभिः' आस्यैः। तत्र या इयं 'विष्टी' व्याप्तिः ग्राव्णाम, एतया 'सुकृत्या' शोभनया क्रियया एते 'सुकृतः' शोभनस्य कर्मणः कर्त्तारः 'होतुः चित् पूर्वे' होतुरपि अग्नेः, मानुषहोतुर्वा‡ पूर्वं प्रथमतरम्, 'हविः' एतत सोमाख्यम्, 'अद्यम्' अदनीयम् 'आशत' अश्नन्ति। अभिषवे सोमसंयोगमात्र मशन मुपचर्यते ग्राव्णाम्। तस्मादपौरुषविध्य मिति; न हि ग्राव्णां यथाभूतान्यास्यानि सन्ति, यत्संयोगेन च स्तूयन्ते, तद्वदिन्द्रादीना मप्ययथाभूतैर्बाहुमुख्यादिभिः स्तुतिः स्यात्। तस्मादहेतुरयं यत् "पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते"—इति। तस्मादपुरुषविधाः॥

"यथो एतत् पौरुषविधिकैः द्रव्यसंयोगैः इति§, एतद् अपि तादृशम् एव" औपचारिकम्, रूपकमात्र मित्यर्थः; यथैव हि आस्यादिकल्पना दृष्टव्यभिचारित्वाद् ग्रावप्रभृतिषु न सम्भवति रूप-

* इतः पुरस्तादेव पूर्वपक्षोऽयं च द्वितीय-हेतुकः ९९१पृ० ७पं०; ९९५पृ० १पं०।

† "एते वदन्ति शतवत् सहस्रवदभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः। विष्टी ग्रावाणः सुकृतः सुकृत्यया होतुश्चित् पूर्वे हविरद्यमाशत॥"—इति ऋ० सं० ८, ४, १९, १।

‡ "मनुष्यहोतुर्वा" ख, ग।

§ एतदप्युक्तं हेत्वन्तरं पुरस्तात् पूर्वस्मिन पक्षे ९९१पृ० ८पं०; ९९५पृ० १८पं०।

कमात्रं स्तुत्यर्थं सङ्कल्पतो वाक्यादिकार्यसिद्धिः, एवं हरिरथगा-यादिस्तुतयो रूपकमात्र मिति। अपि च "सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम्—इति नदीस्तुतिः" न चास्यां स्तुतौ यथाभूतार्थलोपपत्तिरस्ति, असम्भवात्। कथ मसम्भवः? न ह्युदकात्मिकाया नद्या वहन्त्या रथेऽवस्थानं सम्भवति।

"सुखं रथं०——०विरप्शिनः*"। सिन्धुक्षिन्नाम प्रियमेधस्य पुत्रः, तस्येय मार्षम्। जगती। नदीस्तुतिः। 'सुखं' सुखहेतुं लोकस्य, 'रथं' रंहण मुदकम् ('युयुजे') युक्तवती 'सिन्धुः' नदी 'अश्विनम्' अशनेन व्यापनेन तद्वन्तम् उदकरथम्। तेन 'वाजम्' अन्नम् 'सनिषत्' सम्भजनवती उत्पादितवती 'अस्मिन्' 'आजौ' सङ्ग्रामे यतो यतो गच्छति, ततस्ततो व्रीह्यादि अन्नम् अभिनिष्पादयतीत्यर्थः। यस्मादेवाय मुदकरथोऽन्न मभिनिष्पादयति, तस्मात् तस्य 'महान्' 'महिमा' माहाभाग्यं 'पनस्यते' स्तूयते स्तोतृभिः। 'अदब्धस्य' अनुपहिंसितस्य, 'स्वयशसः' स्वायत्तकीर्त्तेः, 'विरप्शिनः' विरपणशीलस्य शब्दकारिण इत्यर्थः। रथ मिव अश्विनम् इति केचित्॥

तदेवमादिष्वसम्भवात् मुख्यार्थकल्पनायाः, सर्वत्र रूपकप्रवादाः स्तुतय इत्युपेक्ष्यम्॥

"यथो एतत् पौरुषविधिकैः कर्मभिः†—इति, एतद् अपि तादृशम् एव।—'होतुश्चित् पूर्वे हविरद्य माशत (ऋ० सं० ८,४,२९,२)'

* "सुख रथं युयुजे सिन्धुरश्विनं तेन वाजं सनिषदस्मिन्नाजौ। महान् ह्यस्य महिमा पनस्यतेऽदब्धस्य स्वयशसो विरप्शिनः॥"—इति ऋ० सं० ८, १, ७, ४।

† एतयोर्वाक्ययोरन्तरं परस्तात् पूर्वपक्ष एव २०१४० १०पं०; २२०४० ५पं०।

इति" अशनशक्तिक्रियया ग्रावाणः स्तूयन्ते, न च पुनर्ग्राव्णां यथाभूत मशन मस्ति। तस्मादिद मपि रूपक मेव॥ "एते वदन्ति"—इत्यत्र व्याख्यातम्* ॥

"अपि वा उभयविधाः स्युः"। उभयहेतुप्रामाण्यात्† ॥

"अपि वाऽपुरुषविधाना मेव सताम्" पृथिव्यादीनां "कर्मात्मान एते स्युः" अपुरुषविधाः क्षितिजलादयः‡। परे तु §, अधिष्ठातारः पुरुषविग्रहाः; एव मुभयोः प्रत्यक्षागमयोरप्यनुग्रहः कृतो भविष्यति। "यथा,—यज्ञः यजमानस्य" कर्मात्मा; इद मेतेनाङ्गं संस्क्रियते, इद मेतेनाङ्ग मुपचीयत इति संस्कृत ममुष्मिंल्लोके परैति इति च विज्ञायते ॥ ।

"एष च आख्यानसमयः"। भारते चाख्यानसमय एष एव सिद्धान्त इत्यर्थः ¶।—पृथिवी, स्त्रीरूपेण भारावतारणाय ब्रह्माणं ययाचे। अग्निश्च ब्राह्मणरूपेण वासुदेवार्जुनावुभौ खाण्डवं ययाचे। पुरुषरूपेणाग्निरूपेण च खाण्डवं ददाह।—इत्येवमादि** ॥

---

* मूलोक्तं चेतुश्चिदित्युदाहरणमिति यावत्। पृ० ११८पृ० १०पं०।

† देवाना माकारचिन्तने (११२पृ० ५पं०) अयञ्च तृतीयः पक्षः।

‡ एष एव सिद्धान्तपक्षश्चतुर्थो मीमांसकसम्मतः।

§ टीकाकारसमकालवर्त्तिनस्त्विति यावत्।

|| एवञ्च देवाना माकारचिन्तन पूर्वपक्षनिराभाव एव देवाना मिति यास्कीयसिद्धान्तः, कर्मणा मेव फलदानशक्तिरित्येव देवताकल्पनं चित्यादीना मिति च मीमांसकमत माहत मिति।

¶ एषा तु टीका परमतसम्मतैव, न तु यास्कसम्मता, मूले भारतपदस्यादर्शनात् न हि च भारतात् परं निरुक्त मिति। अस्मन्मते तु एषेत्यादिपदव्याख्याय मर्थः—'एषः' कथिताकारचिन्तनविचारः 'आख्यानसमयः' सर्वेषां मन्त्रेषु देवताख्याख्यानस्य सङ्केत इत्यनेन वाक्येन स विचार उपसंहृतो यास्केनेति।

** महाभारतीयादिपर्वणि ऊनविंशं पर्व खाण्डवदाहनं नाम, तद् द्रष्टव्यम्।

तदेतच्चतुर्द्धा भिद्यते, मन्त्रार्थदर्शनादेव।—(१)पौरुषविध्यम्*, (२)अपौरुषविध्यम्†, (३)कर्मात्मोभयविध्यम्‡, (४)नित्य मौभयविध्य मेवेति। सर्व्वं चैतदुपपद्यते, माहाभाग्ये सत्यैश्वर्य्यात्; कथमिव देवता न स्यात्— अमूर्त्ता, मूर्त्ता, एकधा, द्विधा, बहुधा चेति यथा तु वर्त्तमाना मपश्यन् मन्त्रदृशः तथा तथा अस्तुवन्; सर्व्वथैवादोषः, फलदर्शनात्§। नानावस्थादर्शनवदाख्यातृणां परिदेवनानिन्दादिष्वपि चेन्द्रादीनां कामकारतस्तद्रूप मवस्थितानां सा सा स्तुतिरेव, न निन्दा। उक्तञ्च;—"हीना न निन्दा, स्तुतिरेव साक्षा देवान् मर्त्तः सम्यगभिष्टुयात् कः। अक्तिक्षये ऽप्यध्वरस्थन्ति शिष्टाः स्तोतुं न पश्यन्ति गतिं यतोऽन्याम्॥ ॥"—इति॥२(७)॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

द्वितीयः पादः¶॥ ७. २.

---

* पु० २२१पृ० ५पं० "पुरुषविधाः स्युरित्येकम्"—इत्यादि-प्रथमः पक्षो द्रष्टव्यः।

† पु० २२८पृ० १२पं० "अपुरुषविधाः स्युरित्यपरम्"—इत्यादि-द्वितीयः पक्षः।

‡ पु० २२८पृ० २१पं० "अपि वोभयविधाः स्युः"—इत्यादि-तृतीयः पक्षो द्रष्टव्यः। वस्तुतोऽस्मन्मते तु तृतीयपक्षे उभयविध्य मेव देवाना मुररीकृतम्, न तु तत्र किञ्चिदपि विशेषण मन्वेषणीयम्।

§ पु० २२८ पृ० २१पं० "अपि वा"—इत्यादि-चतुर्थो मीमांसकपक्षो द्रष्टव्यः। अत्र त्वस्मन्मते नोभयविध्यं नापि क्रियातो विभिन्नत्व मुक्तं देवानाम्; अत एव हि "यथा यज्ञो यजमानस्य"—इति दृष्टान्त उपपद्यते। तथा हि,—'यजमानस्य यथा यज्ञः' (यज्ञः, अनुष्ठानम्, क्रिया, कर्म इति च पर्य्यायवचनम्) देवता भवति, तस्यापि स्तुतिश्रुतेः; तथैव अग्निस्तुतिक्रियादीना मेव देवत्वं फलप्रदत्वञ्च; न तत्र फलप्रदस्य कस्य चिदपि देवस्याकारचिन्तने प्रयोजनीयत्व मस्तीति मीमांसकमत मप्यनुसृतीतम्। एतेन वज्रहस्तपुरन्दरसमागमनात् कुयभङ्गभीतिश्चापाकृता।

‖ कारीर्य्यादौ वृष्ट्यादिदर्शनादिति भावः। इद मेव फलदर्शनादाख्यं मानम्।

¶ क-पुस्तके त्विहैव प्रथमपादसमाप्तिः, ख-ग-पुस्तकयोस्तु नास्त्येव पादविभागः।

॥ तृतीयः पादः ॥

तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तात्तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामोऽथैतान्यग्निभक्तीन्ययं लोकः प्रातःसवनं वसन्तो गायत्री त्रिवृत् स्तोमो रथन्तरं साम ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने ऽग्नायी पृथिवीळेति स्त्रियोऽथास्य कर्म वहनञ्च हविषा मावाहनञ्च देवतानां यच्च (किञ्चिद्*) दार्ष्टिविषयिक मग्निकर्मैव तदथास्य† संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः पर्ज्जन्य ऋतव आग्नावैष्णवञ्च हविर्न त्वृक्संस्तविकी दशतयीषु विद्यते ऽथाप्याग्नापौष्णं हविर्न तु संस्तवस्तत्रैतां विभक्तिस्तुति‡ मृच मुदाहरन्ति— ॥ १ (८) ॥

अथाकारचिन्तनव्यवधानाद् देवतात्रयाधिकारस्य तद्विशेषविवक्षया तदनुस्मृतये च स एतत् प्रकरोति ;—“तिस्रः एव देवताः— इति”§। यः पुनस्तत्र विशेषो विवक्षितः, स उच्यते ;—“तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः”। तासा मेव तिसृणां भक्तिसाहचर्यम्। भक्तिश्च साहचर्यञ्च, भक्तिकृतं वा साहचर्य्य मिति। लोकादीना मेवाग्न्यादिभिर्भजनं भक्तिः, सहचरभावः साहचर्यम्। तत् किमर्थम्?

* नास्त्येतत् पदं क-ख-ग-पुस्तकेषु

† “मग्निकर्मैतदथास्य” ङ, च।

‡ “विभक्तस्तुति” ग।

§ पुरस्तात् द्वितीयपादारम्भे एव यावत (८१०पृ० ११पं०)।

उच्यते,—अर्थविज्ञातपदे मन्त्रे भक्त्या साहचर्येण वा यया देवता गम्यतेत्येवमर्थं भक्तिसाहचर्य मुच्यते ॥

यद्येव मुच्यतां तर्हि कानि किम्भक्तीनि? इति । तदुच्यते;—"अथ एतानि अग्निभक्तीनि" । अथेति विशेषाधिकारे । अग्निं भजन्ते, अग्निना वा भज्यन्ते—इत्यग्निभक्तीनि । कतमानि? "अयं लोकः"—इत्येवमादीनि * अग्निभक्तीन्यवगन्तव्यानि । "ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने" । तद्यथा;—आप्री †, अक्षाः ‡, ग्रावाणः §, अभीशवः ‖ इत्येवमादीनि ¶ । "अग्नायी, पृथिवी, इला— इति स्त्रियः" । 'इला, पृथिवी, अग्नायी'—इति क्रमेण

* एतन्नरं सामेत्यन्तानि षट्, मूले एव द्रष्टव्यानि। पर मिष तानि कथं न व्याख्यातानि? व्याख्यातव्यान्येवेत्यस्माकम्।

† आप्रीशब्देन निघण्टु-पञ्चम-द्वितीये पठिता इध्मादयो द्वादश दृष्टव्ये १भा० ४९१४० द्रष्टव्यम्। तत्र तु मानम्.—"अथात आप्रियः"—इत्यारभ्य "इतीमा आप्रीदेवता अनुक्रान्ताः"—इत्यन्तो यास्कग्रन्थः परस्तादागमिष्यन्ति (८, २ १.—२, ९.)

‡ १भा ४९४, ४९९, पृ० ५, २, (४); परस्ताच ९ख० १पा० ७, ८ ख० ।

§ १भा० ४९४, ४९९ पृ० ५, २, (५); परस्ताच ९ख० १पा० ८, ९ ख० ।

‖ १भा० ४९५ ४९८ पृ० ५, २, (११); परस्ताच ९ख० २पा० ५ ६ख० ।

¶ निघण्टुपञ्चमाध्यायस्य प्रथमाद्विखण्डचये प्रथमस्थानदेवताः समाम्नाताः (१भा० ४५९—४७४पृ०); परस्ताच्चाच "अथातोऽनुक्रमिष्यामः"—इत्यारभ्य "यजति मन्त्रेण"—इत्यन्तानि तद्व्याख्यानानि (७अ० ४पा० १ख०—९ख०)। तदत्र यानि बहुवंकानि पदानि, तद्वाच्या एव प्राथमिकदेवगणाः उच्यन्त इति टीकाकृन्मतम्। परे तु "ये च देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने"—इत्युक्त्वा प्रथमाद्विखण्डचयपठितानां मन्त्रादीनां सर्वेषा मेव ग्रहः; अग्नायीत्यादिस्त्रियां पृथगुक्तेष्वपि 'तद्भक्तीनि'-न्यायेनेत्याहुः ।

यद्यपि* क्रमभेदोऽग्नाय्यौ तत्समानाख्यानात् सन्निकृष्टतरा, न तथा पृथिवीति; तस्मात् प्रथम मुच्यते; ततः पृथिव्याश्रयमनन्यादग्नेर्न तथेला, परोक्षादभिधेयस्य। 'आप्री'-मध्ये 'तिस्रोदेवीः' इत्यत्र इला, भारत्याः द्युस्थानाया अनन्तरं श्रूयमाणा;—"आ नो यज्ञं भारती तूयं मेत्विळा मनुष्वत् (ऋ० सं० ८.६.८.२)"—इति† कथं पृथिवीस्थाना? इति। उच्यते;—अनुयाजेषु सामर्थ्यात्; "यां भारत्यादित्यैरस्पृचत् सरस्वतीमं रुद्रैर्यज्ञ मावीदिहैवेलया वसुमत्या"—इत्यतः सामर्थ्य मुन्नीय वसुसाहचर्यात् इहैवेलयेति चाग्निभक्तिरिलेत्याह, रुद्रैः साहचर्यात् सरस्वती मध्यस्थाना, आदित्यैः साहचर्यात् भारती द्युस्थानेति॥

"अथास्य कर्म" अथास्याग्नेः कर्म सद्भावि, अनन्यदेवतागामि, यत्संयोगादसत्यप्यग्निशब्दे आग्नेय एव मन्त्रो भवति। "वहनं च हविषाम्"—इत्येवमादि। "दार्ष्टिविषयिकम्" दृष्ट्यनुग्रहो यस्य विषयः, तद्दार्ष्टिविषयिकम्; प्रकाशादि कर्मेत्यर्थः। "अग्निकर्मैव तत्"—इति पुनर्वचन मादरार्थम्; आध्यात्म्येऽपि यावान् कश्चित् प्रकाश इति॥

"अथास्य संस्तविका देवाः" यैः सह अग्निः स्तूयते। तद्यथा,

---

* निघण्टौ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयखण्डे 'तिस्रो देवीः'—इति दशमम्। तत्र तिसृषु भारतीलासरस्वतीषु देवीषु इलाया एव स्थिय इह ग्रहणं समीहम्; 'पृथिवी'—इति तु तदुत्तरस्मिन् खण्डे षड्विंशं पदम्; तत्रैव च खण्डेऽष्टाविंशं पदम् 'अग्नायी'।—इति क्रमः समाम्नायपाठस्य (१ भा० ४६१, ४६४ पृ०)।

† 'भारती, इला, सरस्वती'—एवं क्रमपठिताः श्रुतिमन्त्रेऽस्मिन् तिस्रो देव्यो बुद्ध्यन्ते। तिस्रोदेवीरिति तु आप्रीमध्ये पठितं दृश्यते (१भा० ४६६पृ० ५अ० २ख० १०.), व्याख्यास्यति चैतोपरिष्टात् (८ अ० २पा० ९ख०), उदाहरिष्यति च तत्रैवेमं मन्त्र मानो यज्ञ मिति। तदेतत्सर्वं तत्रैव द्रष्टव्यम्।

—"इन्द्रः, सोमः"—इत्येवमादयः। मन्त्रस्वभावप्रदर्शनाय संस्तवोदाहरणम्। अग्नेः पूर्वनिपाताद् देवताद्वन्द्वे मुख्यता *।—

"अग्निरिन्द्रश्च दाशुषो"—इति †। विश्वामित्रस्येय मार्षम्। विराट्। अनुष्टुप्। आग्रयणे विनियोगः। हे भगवन्! 'अग्ने!' त्वम् 'इन्द्रः च' 'देवा' देवौ, अस्य 'दाशुषः' दत्तवतः हवींषि, यजमानस्य 'दुरोणे' यज्ञगृहे 'सुतावतः' अभिषुतवतः 'यज्ञम्' सोमम्। ('अमर्धन्ता') मृधं सङ्ग्रामं कुर्वाणौ अन्तरा केन चित् सह। 'सोमपेयाय' सोमपानार्थम् 'उपयातम्' इत्येतदाशास्महे॥

"अग्नीषोमाविमम्"—इति ‡। सोमेन सह संस्तवः। गोतमस्यार्षम्। अनुष्टुप्। पौर्णमासे अग्नीषोमस्यानुवाक्या। हे 'अग्नीषोमौ!' युवां सुच्येथे। 'इमं' 'हवम्' आह्वानं 'मे' मम 'सु' सुष्ठु 'शृणुतम्' 'वृषणौ' वर्षितारौ। श्रुत्वा चागच्छतम्। आगत्य च 'प्रतिहर्यतं' प्रतिप्रेप्सतं, मया पूर्वं प्रेप्सितौ प्रति कामयेथाम् इमानि सूक्तानि श्रोतुम्। श्रुत्वा चेमानि 'भवतं' 'दाशुषे' युवां हविर्दात्रे 'मयः' सुखानित्यर्थः॥

"त्वं नो अग्ने वरुणस्य"—इति §। वरुणेन संस्तवः। वामदेव-

---

* "अभ्यर्हितञ्च (पा० २, २, ३४ सू० वा०)"—इति वचनात् अग्नीन्द्रौ, अग्नीषोमौ—इत्यादाविति भावः।

† "अग्न इन्द्रश्च दाशुषो दुरोणे सुतावतो यज्ञमिहोप यातम्। अमर्धन्ता सोमपेयाय देवा॥"—इति ऋ० सं० ३. १, २५, ४।

‡ "अग्नीषोमाविमं सु मे शृणुतं वृषणा हवम्। प्रति सूक्तानि हर्यतं भवतं दाशुषे मयः॥"—इति ऋ० सं० १, ६. १८, १।

§ "त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान् देवस्य हेळोऽव यासिसीष्ठाः। यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्र मुमुग्ध्यस्मत्॥"—इति ऋ० सं० ३, ४, ११, ४।

स्यार्षम्। त्रिष्टुप्। अवभृथे विनियोगः। हे भगवन्! 'अग्ने!' 'त्वम्' ('नः') अस्मान् यथावत् 'विद्वान्' जानानः भक्ता मम एते इति। 'वरुणस्य देवस्य' यः अस्मान् प्रति 'हेलः' क्रोधः, तम् अनेनाव-भृथकर्मणा 'अव यासिसीष्ठाः' अपगमय। किञ्च; यः त्वं 'यजिष्ठः' यष्टृतमः, देवानां होतृत्वे वर्त्तमानः 'वह्नितमः' वोढृतमश्च हविषाम्, स त्वं पुनः 'शोशुचानः' देदीप्यमानः तेषु तेषु कर्मसु ('विश्वा') विश्वानि सर्वाणि 'द्वेषांसि' द्वेष्याणि ('प्र') प्रकर्षेण 'अस्मत्' अस्मत्तः 'मुमुग्धि' मुञ्च अपयाजयेत्यर्थः॥

"अग्नीपर्जन्या०——०धत्त मस्मे"*। पर्जन्येन संस्तवः। भरद्वाज-स्यार्षम्। त्रिष्टुप्। हे 'अग्नीपर्जन्यौ!' युवाम् उच्येथे। 'अव-तम्' अवगच्छतम् इमां 'धियं' इदं कर्म प्रति, 'मे' मम 'अस्मिन्' 'हवे' आह्वाने 'सुहवौ' स्वाह्वानौ 'सुष्टुतिं' शोभना मिमां स्तुतिं श्रोतुम्। आगत्य च श्रुत्वा इमाम् 'इडाम्' अन्नम् 'अन्यः' एकः 'जनयत्' जनयतु; 'गर्भम् अन्यः' गर्भ मेको जनयतु। तौ युवा मेवं प्रतिसंवत्सरं 'प्रजावतीः' प्रजासंयुक्ताः 'इषः' अन्नानि ('आ') आभिमुख्येन स्थित्वा 'धत्तं' दत्तम्, 'अस्मे' अस्मभ्य मित्यर्थः॥

"अग्ने देवां०——०ऋतुना"†। ऋतुभिः संस्तवः। मेधा-तिथेरार्षम्। गायत्री। ऋतुयाजेषु विनियोगः। हे भगवन्! 'अग्ने!' 'देवान्' 'इह' अस्माकं कर्मणि 'आ वह'। आहूय

* "अग्नीपर्जन्याववतं धियं मेऽस्मिन् हवे सुहवा सुष्टुतिं नः। इळामन्यो जनयद् गर्भमन्यः प्रजावतीरिष आ धत्त मस्मे॥"—इति ऋ० सं० ४, ८, १९, १।

† "अग्ने देवां इहा वह सादया योनिषु त्रिषु। परि भूष पिब ऋतुना॥"—इति ऋ० सं० १, १, १८, ४।

देवान् 'सादय' 'योनिषु त्रिषु' सवनेषु त्रिषु। एतान् यथाकालं यज। अमुना प्रकारेण 'परि भूष' सर्वतो देवयागेनालङ्कुरुष्व एतं यज्ञम्, आत्मना 'पिब' चैतं सोमम् 'ऋतुना' सह॥

"आग्नावैष्णवं हविः"। हविर्ग्रहणात् हविष एव सम्प्रदानार्थत्वम्। या ऋचः ताः संस्तवेनाग्नाविष्णोः सन्ति।—

"अग्नाविष्णू सजोषसेमा वर्द्धन्तु वां गिरः। द्युम्नैर्वाजेभिरागतम्॥"—इति। वामदेवस्येय मार्षम्। गायत्री। आग्नावैष्णवे हविषि विनियोगः। हे 'अग्नाविष्णू' ('सजोषसा') सजोषसौ नित्यं सह जोषणौ नित्यं समानप्रीतौ 'वां' युवा मुच्येथे। ('इमाः') एताः युष्मद्-'गिरः' अस्मत्स्तुतयः 'वर्द्धन्तु' वर्द्धयन्तु युवाम्। वृद्धौ च मत्या सम्मत्सम्प्रदेयैः 'द्युम्नैः' द्योतनवद्भिः ('वाजेभिः') अन्नैरभ्युद्यतैः ('आगतम्') अस्मान् प्रत्यायातम्॥

"न त्वक् संस्तविकी दशतयीषु विद्यते"। 'न'—इति प्रतिषेधः। 'तु'-शब्दोऽवधारणार्थः। 'ऋक्' 'संस्तविकी' संस्तवदुक्ता, 'दशतयीषु' दशमण्डलावयवप्रविभागेन तायत इति दशतयः ऋग्वेदः, तस्य शाखाः दशतय्यः, तासु सर्वासु एकापि हविष्यविनियुक्ता मन्त्रमध्यपातिनी ऋक् अग्नाविष्णोः संस्तविकी नास्ति। स्यादप्यन्यत्र संस्तविकी, न तु दशतयीषु। असंस्तवेन वा दशतयीष्वपि इत्युत्सर्गं दर्शयति, एव मेतन्मया निपुण मन्विष्यत इति॥

अथाप्यय मपर उत्सर्गः;—"अथाप्याग्नापौष्णं" "हविः" एव, "न तु संस्तवः"। तस्मिंस्तु हविषि किन्तु पृथक् पृथगेव अग्निः स्तूयते पूषा च "तत्र" तस्मिन् संस्तवे अग्निपूष्णोः "एतां विभक्तस्तुतिम् ऋचम्" "उदाहरन्ति" नैरुक्ताः—॥ १ (८)॥

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः। स त्वैतेभ्यः परि ददत् पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः। पूषा त्वेतः प्रच्यावयतु विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपा इत्येष हि सर्वेषां भूतानां गोपायितादित्यः स त्वैतेभ्यः* परि ददत् पितृभ्य इति सांशयिकस्तृतीयः पादः पूषा पुरस्तात्तस्यान्वादेश इत्येक मग्निरुपरिष्टात्तस्य प्रकीर्त्तनेत्यपरम्। अग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः। सुविदत्रं धनं भवति विन्दतेर्वैकोपसर्गाद्दातेर्वा स्याद् द्व्युपसर्गात् ॥ २ (९) ॥

"पूषा त्वेतः"—इति†। देवश्रवसो यामायनस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। पुनः (अत्रस्य‡) कर्णे प्रमीतानुमन्त्रणे विनियोगः। सः प्रमीत उच्यते। 'पूषा' भगवान् "आदित्यः" पथामधिपतिः, सः ('त्वा') त्वाम् 'इतः' मनुष्यलोकाद् विशिष्टेन पथा 'प्रच्यावयतु' 'विद्वान्' अव्यवहितज्ञानः। सर्वत्र ज्ञानाव्यवधानादेव च 'अनष्टपशुः'§। 'भुवनस्य गोपाः'। 'भुवनस्य' भूतजातस्य 'गोपाः' रक्षिता। उपर्यवस्थितः 'सः' पूषा एवंलक्षणः, ('त्वा') त्वां प्रगमय्य 'एतेभ्यः'

---

* 'गोपायिता स त्वैतेभ्यः' क, ख, ग।

† ऋ० सं० ७, ६. १२, ३।—इत्येवमादीनां चतसृणां ऋचां दीक्षितमरणे विनियोग आश्वलायनः। ६, १० सू० द्रष्टव्यम्।

‡ नास्त्येतत् ग-घ-पुस्तकयोः।

§ "अनष्टपशुः अविनश्वरपशुयुक्तः; यस्मिन् सर्वे पशवस्तिष्ठन्ति न तु नश्यन्तीत्यर्थः।"—इति सा० भा०।

चन्द्रमण्डलोपान्तवासिभ्यः 'पितृभ्यः' 'परिददत्' परिददातु। तदुक्तम्,—"दक्षिणायनात् पितृलोकम्"—इति। 'अग्निः' अपि चैतेभ्यः उत्क्रम्य 'देवेभ्यः सुविदत्त्रियेभ्यः' ये विद्युतो मध्ये निवसन्ति, तेभ्यः परिददातु। तदप्युक्तम्,—"चन्द्रमसो वैद्युतम्"—इति*। स त्व मेव सुभावपि देवलोकपितृलोकावभ्यनुहीत्याशीः प्रमीतस्य। उक्तञ्च,—"ये देवयानाः पितृयाणाश्च लोकाः सर्वांस्ताननृणाः सञ्चरेम"—इति† ॥

"स त्वैतेभ्यः॰—॰इति सांशयिकः तृतीयः पादः" संशयोऽस्मिन्नस्तीति सांशयिकः, तृतीयः पादोऽस्या ऋचः। कथं कृत्वा? यथा,—"पूषा पुरस्तात्" 'पूषा त्वेतश्च्यावयतु'—इति; "तस्य अन्वादेशः—इति एकम्" सामर्थ्याद्दर्शनम्। तथा व्याख्यात मेव। त्रयः पौष्णाः पादाः, एक एवाग्नेयः एव मियं विभक्तस्तुतिः। अथ वा द्वावुत्तरावाग्नेयौ। तत्र अर्थयोजना,—पूष्णा प्रच्यावितं सन्तं सोऽग्निर्वक्ष्यमाणस्त्वा मेतेभ्यः पितृभ्यो देवेभ्यः सुविदत्त्रियेभ्यः परिददातु; मा पितृभ्यः प्रेतेभ्य इत्यभिप्रायः। तं प्रेतं दिष्ट मितोऽग्नय एव हरन्तीत्यपेक्ष्य सर्वनाम्नश्चोत्तरेणाप्यग्निशब्देन सम्बन्ध मविरुध्यमानं व्यपेक्ष्य अकल्पयत्। "अग्निः उपरिष्टात्, तस्य प्रकीर्त्तना—इति अपरम्"—इति ॥

* "विद्युद् वृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निः"—इति परिमरः ऐ॰ ब्रा॰ ८. ५, ५।

† "देवयानान्—देवाः यैर्मार्गैर्यन्ति गच्छन्ति तान् (ऋ॰ सं॰ १, ५, १८, १.)"—इति, "पितृयाणम्—पितरो येन मार्गेण गच्छन्ति तम् (ऋ॰ सं॰ ७, ५, १०, ७)"—इति च सा॰ भा॰।

"सुविदत्रं धनं भवति" *,—"विन्दतेः वा" ("एकोपसर्गात्") सु-इति एतेन एकेन उपसर्गेण उपसृष्टात्। "ददातेः वा" ("द्व्युपसर्गात्") सु-विभ्यां द्वाभ्याम् उपसर्गाभ्यां युक्तात्। तद् यथा मस्ति, ते सुविदत्रियाः † ॥ २ (८) ॥

अथैतानीन्द्रभक्तीन्यन्तरिक्षलोको माध्यन्दिनं सवनं ग्रीष्मस्त्रिष्टुप् पञ्चदशस्तोमो बृहत्साम ये च देवगणाः समाम्नाता मध्यमे स्थाने याश्च स्त्रियोऽथास्य कर्म रसानुप्रदानं वृत्रवधो या च का च ‡ बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तदथास्य संस्तविका देवा अग्निः सोमो वरुणः पूषा बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः पर्वतः कुत्सो विष्णुर्वायुरथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते पूष्णा रुद्रेण च सोमोऽग्निना च § पूषा वातेन च पर्ज्जन्यः ॥ ३ (१०) ॥

"अथ एतानि इन्द्रभक्तीनि"—इति। पूर्ववत् सर्वम् "अन्त-

* १भा० ३३९ पृ० ४ष० ३ख० (५५)। उक्तं च पुरस्तात् "सुविदत्रः = कल्याणविद्यः"—इति १८१पृ० ९, २, ५। १९५पृ० ११पं० तट्टीकायाञ्च द्रष्टव्यम्।

† "सुविदत्रं ज्ञानं धनं वा, तदर्हाः सुविदत्रियाः; छान्दसो घ-प्रत्ययः।"—इति सा० भा०।

‡ "या च काचिद्" क, ख, ग।

§ "सोमो वायुना च" क, ख ग।

रिक्षलोकः"—इत्येवमादि*। "ये च देवगणाः समाम्नाताः" मरुद्रादयः†। "यास्तु स्त्रियः" अदित्याद्याः‡ ॥

"अथ अस्य कर्म"।—"रसानुप्रदानम्" अवश्यायनम्, वर्षादि, "वृत्रवधः" मेघवधः, "या च का च बलकृतिः" अन्यापि। "इन्द्र-कर्म एव तत्"—इति आदरार्थं पुनर्वचनम्; अपि कीटपिपीलिकादिषु, यद्बलेन क्रियते सर्वम्, इन्द्र-कर्मैव तदिति ॥

"अथ अस्य संस्तविकाः देवाः"। "अग्निः, सोमः"—इत्येवमादयः। तद्यथा,—

"इन्द्राग्नी रोचना दिवः"—इति§। विश्वामित्रस्यार्षम्। गायत्री। ऐन्द्राग्ने हविषि विनियोगः। हे 'इन्द्राग्नी' 'रोचना' रोचनौ दीपनौ हविषा च उदकेन च 'दिवः' 'परिभूषथः वाजेषु' अस्मान् सर्वतः; येनान्नेषु स्वामित्वेन भवेमहि, तथा कुरुतम्।

* बृहत्साामेत्यन्तं पटक मिहैव मूले द्रष्टव्यम। तेषां व्याख्यानानि कथं न कृतानि ?

† निघण्टुपञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपञ्चमयोः खण्डयोरेव मध्यमस्थानदेवताः समाम्नाताः (१भा॰ ४७५ ४९० पृ॰)। तेषाञ्च व्याख्यान मिहैवापरिष्टाद् नवम-दशमयोः "अथातो मध्यस्थाना देवताः"—इत्यारभ्य "मरुद्भिः सह रोदसी"—इत्यन्तेन वक्ष्यति। तत्र यानि बह्वर्थकानि, तान्येव माध्यमिक-'देवगण'-वाचकानीति यावत्। तथा च "मरुतः (८)", 'रुद्राः (९)"—इत्येवमादीनि द्रष्टव्यानि। "परं तु ये च देवगणाः समाम्नाताः"—इत्युक्त्या चतुर्थपञ्चमखण्डपठितानां सर्वेषा मेव ग्रहः; स्त्रिणां पृथगुपादानन्तु विशेषप्रख्यापनायेति।

‡ विंशतिसङ्ख्याकाश्च ताः निघण्टुपञ्चमपञ्चमे (१६) (२९) पठिताः; व्याख्यानमासामेषामुपरिष्टादेकादशे "अथातो मध्यस्थानाः स्त्रियः"—इत्यारभ्य आ अध्यायपरिसमाप्तेः।

§ "इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषथः। तद् वां चेति प्र वीर्यम्॥"—इति ऋ॰ सं॰ ३, १, १२, ४।

'मद' वीर्यम् ('वाम्') भवतोः ('प्र') प्रकृष्टम् अन्नम् 'वेति' जाने; येन परिभावयथो यागेषु सोमम् पुरः। अत एव मामाव्हे॥

सोमेन संस्तवः, -"इन्द्रासोमा समघशंसम्"-इत्यत्र व्याख्यातः* ॥

वरुणेन संस्तवः,—"इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नः"—इति व्याख्यातः प्रेषः† ॥

"इन्द्रा पूषणा"—इति‡ पूष्णा संस्तवः। भरद्वाजस्यार्षम्। गायत्री। ऐन्द्रापौष्णे हविषि विनियोगः। हे 'इन्द्रापूषणौ!' 'सख्याय' समानख्यानाय, 'स्वस्तये' स्वस्त्ययनाय च, 'वाजसातये च' अन्नसननाय च 'हुवेम' आह्वयामहे युवां वयं नित्यं यज्ञेषु इह मामाव्हे॥

"इदं वामास्ये हविः"—इति§ बृहस्पतिना संस्तवः। वामदेवस्यार्षम्। गायत्री। ऐन्द्राबार्हस्पत्ये हविषि विनियोगः। हे 'इन्द्राबृहस्पती!' 'इदं' 'हविः' यद् वयं दद्मः, तत् 'प्रियम्' इष्टम् 'आस्ये' 'वाम्' अस्तु। यत् च इदम् 'उक्थं' 'मद्यते', 'मदः च' प्रतिगरेण सह, तच्च वां प्रियमस्तु। इत्येतदाशास्महे॥

* पु० १८२१२० ६अ० २पा० १ख० ।

† पु० ८, २१५० ५अ० १पा० १ख० । मूले प्रेषादेरेव व्याख्यानः ।

‡ "इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये। हुवेम वाजसातये॥"—इति ऋ० सं० ४, ८, २१, १।

§ "इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती। उक्थं मदश्च शस्यते॥"—इति ऋ० सं० ३, ७, ०५, १।

"विश्वं सत्यं ०——० जिगातम्" * ब्रह्मणस्पतिना संस्तवः। गृत्समदस्यैव आर्षम्। त्रिष्टुप्। 'विश्वं' सर्वं जगत् 'सत्यं' यथावदिह मस्ति। किञ्च; हे 'मघवाना' मघवानौ धनवन्तौ 'इन्द्राब्रह्मणस्पती!' युवां मुच्येथे। 'युवोः' युवयोः सर्वम् एतत् स्वभूतम्। किञ्च; यतः सर्वस्येशानौ स्थः, अतः ('आपश्च') आपोऽपि 'न प्रमिनन्ति' न हिंसन्ति, 'व्रतम्' कर्म 'वां' युवयोः यथासङ्कल्पं वर्त्तते। यौ युवाम् एव मतिमहानुभावौ, तौ ('नः') अस्माकम् ('अच्छ') आभिमुख्येन इदं 'हविः' 'जिगातम्' आगच्छतं भोक्तुम्। ('युजा') युजौ 'इव' सहचारिणौ ('वाजिना') वाजिनौ रथाद् विमुक्तौ बुभुक्षू स्वम् 'अन्नम्'। इत्येतदाशास्महे॥

"इन्द्रापर्वता ०——० मदन्ता" † पर्वतेन संस्तवः। विश्वामित्रस्यैव आर्षम्। त्रिष्टुप्। हे 'इन्द्रापर्वता' इन्द्रापर्वतौ! ('देवा') देवौ युवां मुच्येथे। 'बृहता' महता रथेन, महतोदकरंहणेन उदकदानेन 'वामीः' वननीयाः 'इषः' अन्नानि 'आवहन्तम्' ईरयन्तं, व्रीह्यादीनि प्रेरयन्तम्। 'सुवीराः' शोभनवीराः। ततः स्वे काले ईजानाना मस्माकं 'वीतं' भक्षयतम् 'हव्यानि' पुरोडाशादीनि 'अध्वरेषु'। 'वर्द्धेथाम्' च 'गीर्भिः' स्तुतिभिः पुनःपुनः प्रतिकर्म 'इळया' अन्नेन ('मदन्ता') मदन्तौ हृष्यन्तौ। इत्येतदाशास्महे॥

* "विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापश्चन प्र मिनन्ति व्रतं वाम्। अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पती हविर्नोऽन्नं युजेव वाजिना जिगातम्॥"—इति ऋ० सं० २, ७, १, १।

† "इन्द्रापर्वता बृहता रथेन वामीरिष आ वहतं सुवीराः। वीतं हव्यान्यध्वरेषु देवा वर्धेथां गीर्भिरिळया मदन्ता॥"—इति ऋ० सं० ३, ३, १८, १।

"इन्द्राकुत्सा ०——० स्तमांसि" * कुत्सेन संस्तवः। अवत्सो-रार्षम्। त्रिष्टुप्। ('इन्द्राकुत्सा') हे इन्द्राकुत्सौ! ('वहमाना') वहमानौ उह्यमानौ रथेन। युवां स्तुवे। 'आ वहन्तु वाम्' 'अत्याः' अश्वाः 'अपि' 'कर्णे' नित्यं कर्मणि। ततश्च कर्मणा परितोषितः, अस्माभिः 'निःषीमद्भ्यः' 'निर्धमथः' सर्वतः शरीरं 'सधस्थात्' समानस्थानादन्तरिक्षादद्भ्यः अपः। ततः ओषध्याद्युत्पत्त्या काम्यं कुर्वाणौ। 'मघोनः' महान्त्येतानि 'तमांसि' 'हृदः' हृदयस्य क्षुद्-कानि अस्माकमभयकृतानि 'वरथः' वारयथः। इत्येतदाशास्महे॥

"इन्द्राविष्णू ०—— ० वीरान्" † विष्णुना संस्तवः। वसिष्ठ-स्यार्षम्। त्रिष्टुप्। त्रैधातव्यां विनियोगः। हे 'इन्द्राविष्णू!' युवां 'दृंहिताः' स्थिरीकृताः 'शम्बरस्य नवतिं नव च पुरः' मेघस्य असुरस्य वा स्वभूताः पुरः 'श्नथिष्टम्' हतवन्तौ स्थः। ताश्च त्वा मेघान्तर्गताः 'शतं' 'वर्चिनः' दीप्तिमतः अन्नवतो वा 'सहस्रं च साकम्' अवस्थितान् सहभावेन एकनिश्चयान् 'हथः' हतवन्तौ स्थः। 'अप्रति' अप्रतीकारान् 'वीरान्' 'असुरस्य' शम्बरस्य स्वभूतान्। यौ युवा मेतदतिदुष्कर मकार्षम्, तावस्माक मपि शत्रून् हथः। इत्येतदाशास्महे॥

"इन्द्रवायू इमे सुता"—इति ‡ वायुना संस्तवः। मधुच्छन्दस

---

* "इन्द्राकुत्सा वहमाना रथेना वामत्या अपि कर्णे वहन्तु। निः षीमद्भ्यो धमथो निः षधस्थान्मघोनो हृदो वरथस्तमांसि॥"—इति ऋ० मं० ४, १, २०, ४।

† "इन्द्राविष्णू दृंहिताः शम्बरस्य नव पुरो नवतिं च श्नथिष्टम्। शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं हथो अप्रत्यसुरस्य वीरान्॥"—इति ऋ० मं० ५, ६, २४, ५।

‡ "इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरागतम्। इन्दवो वा मुशन्ति हि॥"—इति ऋ० मं० १, १, २, ४।

आर्षम्। गायत्री। उपात्तद्विकर्मात्मनोऽपि हि मध्यमस्य एकस्यापि वाय्विन्द्रभावेन विकरणधर्मित्वात् द्वित्वं बिभ्रतः नैरुक्तपक्षेऽपि द्विवचनसंस्तुतिरविरुद्धा; यथा एकस्योदकस्य द्विपात्रस्थस्य द्विवचनोक्तिः। ऐन्द्रवायवस्य ग्रहस्य पुरोऽनुवाक्येयम्। हे 'इन्द्रवायू!' युवा-मुच्येथे। 'इमे' 'सुताः' अभिषुताः 'इन्दवः' सोमाः इत्यर्थः। सुसंस्कृताः सोमा यस्माद् 'उशन्ति' कामयन्ते युवा मात्मपानाय, तस्मात् उपागच्छतम् पातु मेतान्। कथं पुनरुपागच्छतम्? 'प्रयोभिः' अन्नैः अस्मत्सम्प्रदेयैरभ्युद्यतैः। इत्येतदाशास्महे॥

"अथापि मित्रो वरुणेन संस्तूयते"। 'अथ'-शब्दः प्रकृतात् इन्द्राद् विशेषतो मित्रादीन् प्रकरोति। 'अपि'-इति सम्भावने। प्रकृताभ्यस्तिसृभ्यो देवताभ्यः पराण्यपरेणाभिधानेन संस्तवयुक्तानीति। भेदपक्षे अविरोध एव; नैरुक्तपक्षे यद्विरुद्धाभास मिव किञ्चिदत्र, तदिन्द्रवायुसंस्तवे प्रतिसमाहितम्*। 'मित्रो वरुणेन'—इत्येव मादिषु या प्रथमया निर्दिश्यते, सा मुख्या स्तुतिः; या तृतीयया निर्दिष्टा, सा अमुख्या†॥

"आ नो मित्रा ०——० सुक्रतू"‡। विश्वामित्रस्यार्षम्। गायत्री। मैत्रावरुण्याः पयस्यायाः पुरोऽनुवाक्या। ('मित्रावरुणा') हे मित्रा-वरुणौ! 'सुक्रतू' शोभनकर्माणौ! युवा मुच्येथे। 'गव्यूतिम्' गोयूतिम्,

* एतत्पृष्ठाद्यपङ्क्तिष एव 'उपात्तद्विकर्मात्मनोऽपि हि'—इत्यादिना।

† उत्तरत्रापि "पूष्णा रुद्रेण च सोमः"—इत्यादौ सर्वत्रैवं बोध्यम्।

‡ "आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूति मुक्षतम्। मध्वा रजांसि सुक्रतू॥"—इति ऋ० सं० ३, ४, ११, ६।

यवव्रीह्यादिकोत्पत्तये 'रजांसि' च ज्योतींष्यन्यानि स्थानानि व्रीह्या-दिधान्योत्पत्तिक्षेत्राणि, तानि च व्रीह्याद्युत्पत्तये 'मध्वा' मधुरेण सस्यसम्पत्करणेन ('घृतैः') घृतेन उदकेन 'नः' अस्माकम् 'उक्षतम्' सिञ्चतम्। इत्येतदाशास्महे॥

"पूष्णा रुद्रेण च सोमः"। सोमापूषणा ०——० नाभिम्" * पूष्णा सोमस्य संस्तवः। गृत्समदस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। सोमापौष्णस्य चरोः पुरोऽनुवाक्या। सोमापूषणौ चन्द्रसूर्यौ, तावुच्येते। ('सोमा-पूषणा') हे सोमापूषणौ! युवां ('जनना') जननौ जनयितारौ 'रयीणां' धनानाम्, ('जनना') जनयितारौ च 'पृथिव्याः'। 'जातौ' जातमात्रौ एव युवां 'विश्वस्य' सर्वस्य 'भुवनस्य' भूतजातस्य 'गोपौ' गोप्तारौ बभूवथुः। 'देवाः' च रश्मयः युवामेव 'अमृतस्य' उदकस्य 'नाभिं' नहनं बन्धनम्, आधारं सर्वलोकस्य 'अकृण्वन्' सदा कुर्वन्ति। युवामिदं नाम अस्माकं कुरुत मित्याशिषा निरा-काङ्क्षम्॥

"सोमारुद्रा ०——० अस्मत्" † रुद्रेण संस्तवः। भरद्वाजस्येय मार्षम्। त्रिष्टुप्। सोमारौद्रस्य चरोः पुरोऽनुवाक्या। ('सोमारुद्रा') हे सोमारुद्रौ! युवां मुच्येथे। एतानि सर्वाणि 'भेषजानि' 'अस्मे' अस्माकं 'तनूषु' शरीरेषु 'धत्तम्'। किञ्च; 'अवस्यतम्' नित्य

* "सोमापूषणा जनना रयीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः। जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभिम्॥"—इति ऋ० सं० २, ८, ९, १।

† "सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम्। अव स्यतं मुञ्चतं यन्नो अस्ति तनूषु बद्धं कृतमेनो अस्मत्॥"—इति ऋ० सं० ५, १, १८, १।

मस्माकमवितुं रक्षितु मिच्छतम्। किञ्च; 'यत्' ('नः') अस्माकम् मनोवाक्कायैः 'कृतम्' 'एनः' किञ्चित् अस्ति, 'तनूषु' तत् 'युयुतम्' 'अस्मत्तः'॥

"अग्निना च पूषा" मध्यमस्थानेन * च द्युस्थानेन च † संस्तव इति; पार्थिवेन प्रतिषेधात् ‡। ऋचं नोदाहरति; अन्यय मुदाहरणं येन संस्तवः॥

"वातेन च पर्जन्यः"। "धर्त्तारो दिव०——०मे हवम्" §। वसुकर्णस्यार्षम्। त्रिष्टुप्। 'धर्त्तारः दिवः ऋभवः' 'सुहस्ता' शोभनहस्तौ ('वातापर्जन्या') वातापर्जन्यौ च, 'आपः' च, ('ओषधीः') ओषधयश्च, 'भगः' च, 'रातिः' दाता, 'वाजिनः' ‖ च, ('धर्त्तारः') धारयितारः, ('दिवः') द्योतनवन्तः ये उक्ताः उदकस्य। 'महिषस्य' महतः 'तन्यतोः' सर्वार्थतनितुः। ('हवं') हवन माह्वानम् 'नः' अस्माकम् 'आयन्तु' आगच्छन्तु। आगत्य च 'प्रतिरन्तु' प्रतीर्णाः कुर्वन्त्वेता अस्मद्-'गिरः' वर्द्धयन्त्वित्यर्थः। वातापर्जन्याविति अत्र संस्तवः॥ ३ (१०)॥

* १भा० ४०५पृ० ५ख० ४अ० (२३)। इह च प० १०, ३, १०।

† इहैवोपरिष्टाद् वक्ष्यति,—"अग्निरप्यदितिरुच्यते"—इत्यादि ११, ३, २।

‡ पु० "अथाप्याग्नापौष्णं हविर्न तु संस्तवः"—इति ३४४पृ० ९पं०।

§ "धर्त्तारो दिव ऋभवः सुहस्ता वातापर्जन्या महिषस्य तन्यतोः। आप ओषधीः प्रतिरन्तु नो गिरो भगो रातिर्वाजिनो यन्तु मे हवम्॥"—इति ऋ० सं० ८, ३, ११, ५।

‖ "अग्निर्वायुः सूर्यस्ते वै वाजिनः"—इति तैत्तिरीयब्राह्मणम्।

अथैतान्यादित्यभक्तीन्यसौ लोकस्तृतीयसवनं वर्षा जगती सप्तदशस्तोमो वैरूपं साम ये च देवगणाः समाम्नाता उत्तमे स्थाने याश्च स्त्रियोऽथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसधारणं* यच्च† किञ्चित् प्रवल्हित मादित्यकर्मैव तच्चन्द्रमसा वायुना संवत्सरेणेति संस्तवः ॥ ४ ‡ ॥

"अथैतान्यादित्यभक्तीनि"—इति। पूर्ववद् "असौ लोकः"—इत्येवमादि। "सूर्यो द्युस्थानः"—इति § पूर्वं मधिकृत्य "अथ एतानि आदित्यभक्तीनि"—इति इहाब्रवीत् स्वपचोद्योतनानुक्तये ‖ ॥

"ये च देवगणाः समाम्नाताः उत्तमे स्थाने" आदित्यादयः ¶ । "याश्च स्त्रियः"—उषाः **, सूर्या ††, वृषाकपायी ‡‡, सरण्यूः §§, देवपत्न्यः ‖‖ इति ॥

* "रसाधारणं" क, च।

† "यत्तु" क. ख, ग।

‡ नात्र खण्डसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः।

§ पृ० २२० पं० ११८०।

‖ एवञ्च असौलोक इत्यस्य द्युलोक इत्यर्थो बोध्य इति भावः।

¶ १भा० ४९०पृ० ५ख० ९ख० (१४)—(२०)। पञ्चगणपठिताः सर्वा एव वा।

** १भा० ४९०पृ० ५ख० १६० (१)। पञ्चाध्यैव ११, ४, ११।

†† १भा० ४९०पृ० ५ख० १ख० (२)। पञ्चाध्यैव ११, १, ०।

‡‡ १भा० ४९०पृ० ५ख० १ख० (४)। पञ्चाध्यैव ११, १, ८।

§§ १भा० ४९०पृ० ५ख० १ख० (५)। पञ्चाध्यैव ११, १, ९।

‖‖ १भा० ४९० पृ० ५ख० १ख० (२१)। पञ्चाध्यैव ११, ४,१०।

“अथास्य कर्म”—“रसादानम्”—इत्येवमादि; “यच्च किञ्चित् प्रवल्हितम् आदित्यकर्म एव तत्” *।

“चन्द्रमसा, वायुना, संवत्सरेण इति संस्तवः”। अल्पत्वात् स्वशब्दैरेव ब्रवीति, नाधिकारवचनं करोति अथास्येति †॥

“पूर्वापरं ०——०जायते पुनः” ‡। चन्द्रमसा संस्तवः। सूर्याया-श्चार्षम्। जगती। राजयज्ञेष्वाग्नौ वैश्वदेवस्य चरोः पुरोनुवाक्येषा। ‘पूर्वापरं चरतः’ सूर्याचन्द्रमसौ पूर्वपक्षे पूर्वः सूर्यः अपरश्चन्द्रमाः, अपरपक्षे पुनरपरः सूर्यः पूर्वश्चन्द्रमाः। एवम् ‘एतौ’ चरण मनु-परन्तौ चरन्तौ सर्वदा चरतः। तौ पुनः ‘मायया’ योगैश्वर्यरूपतया कयापि प्रज्ञयेति कस्तत्वं वेद; न ह्ययोगिनौ एवं शक्तौ चरितु मिति। अपि चैतदपि चित्रम्,—यदपरिखिद्यमानौ आभूतसम्प्ल-वात् ‘शिशू’ इव ‘क्रीलन्तौ’। ‘अध्वरं’ यज्ञ मभिनिष्पादयन्तौ सर्व मिदं ‘परि यातः’ परि गच्छतः। तत्कथमिति,—“विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्टे”। ‘विश्वानि’ (‘भुवना’) भुवनानि भूतानि ‘अभिचष्टे’ अभिपश्यति ‘अन्यः’ आदित्यः; अथैतान्यभिद्रष्टव्यानि उपकारकत्वेन

* यथोक्तानां रसादानादीनां स्वरूपनिर्णयो विशेषतः प्रवल्हितपदस्यार्थः टीकाकारस्य कर्त्तव्य एव; परं मद्दो मूक एवात्र दुर्गाचार्यः। किञ्च, अयं लोक इत्या-दीना मग्निभक्तित्वं कुतः? अन्तरिक्षलोक इत्यादीना मिन्द्रभक्तित्वञ्च कुतः? कुतो वा द्युलोक इत्यादीना मादित्यभक्तित्वम्? इत्यपि नोक्त मत्र तेन।

† यथा च पूर्वपूर्वोक्तम् “अस्य संस्तविका देवाः”—इति (२४ पृ० ७पं०, ३५१ पृ० ९पं०) नात्र तथेति भावः।

‡ “पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम्। विश्वान्य-न्यो भुवनाभिचष्ट ऋतूंरन्यो विदधज्जायते पुनः॥”— इति ऋ० सं० ८, ३, ११, १।

तथैव सत्त्वानि पश्यति। 'ऋतून्' 'अन्यः' चन्द्रमाः '[वि]दधत्' अभिनिष्पादयन् स्वगत्या। ('पुनः') पुनःपुनः प्रतिमासं ('जायते') जायमानः उदेति अस्त मेति च *। अमंस्तयेनास्तरोऽर्थः। यावेतदेव मत्यद्भुतं किमपि चरणं चरतः, तावेतौ अस्मद् मभ्युदयमानं कुरुत मित्याशिषा निराकाङ्क्षः॥

वायुना संस्तवः "सप्त ऋषयः प्रतिहिताः (य० वा० सं० ३४, ५५)"—इत्यत्र। तत्र 'जाग्रतो अस्वप्नजौ'—इत्येतस्मिन् पादे "वाय्वादित्यौ"—इति वक्ष्यति †॥

संवत्सरेण च संस्तवः "पञ्चपादं पितरम् (ऋ०सं० १,२,२६, १.)"—इति व्याख्यातः ‡॥४॥

एतेष्वेव स्थानव्यूहेष्वृतुच्छन्दस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेष मनुकल्पयीत शरदनुष्टुबेकविंशस्तोमो वैराजं सामेति पृथिव्यायतनानि हेमन्तः पङ्क्तिस्त्रिणवस्तोमः शाक्वरं सामेत्यन्तरिक्षायतनानि शिशिरोऽतिच्छन्दास्त्रयस्त्रिंशस्तोमो रैवतं सामेति द्युभक्तीनि॥५ (११)॥

"एतेषु एव स्थानव्यूहेषु ऋतुच्छन्दस्तोमपृष्ठस्य भक्तिशेष मनुकल्पयीत"। ऋतवश्च छन्दांसि च स्तोमाश्च पृष्ठानि च ऋतुच्छन्दः-

* "यद्युभयोरपि पुनर्जन्मास्ति तथापि सूर्यस्य सर्वदा प्रकर्षः उदयो नाभिप्रेतः, चन्द्रस्य तु ह्रासवृद्धिमत्त्वात् पुनःपुनः जायत इत्युक्तिर्युक्ता। 'चन्द्रमा वै जायते पुनः'—इत्यादिश्रुतेः"—इति सा० भा०।

† उपरिष्टादिहैव 'वाय्वादित्यौ', 'प्राज्ञयात्मा तैजसश्च'—इति चाधिदैवत मध्यात्मं चोभयविधं व्याख्यानं द्रष्टव्यम (१२, ४, ६)।

‡ १भा० ४९० पृ० १०पं०; ४९५पृ० ४पं।

स्तोमपृष्ठम्, तस्य ऋतुच्छन्दःस्तोमपृष्ठस्य। ऋतुभक्तिशेषम्*, छन्दोभक्तिशेषम्†, स्तोमभक्तिशेषम्‡, पृष्ठभक्तिशेषञ्च§॥

तद्यथा;—"शरत्, अनुष्टुप्, एकविंशस्तोमः, वैराजं साम—इति पृथिव्यायतनानि"। अनग्निलिङ्गेऽपि चेन्मन्त्रे एतेषा मन्यतमं स्यात्, स आग्नेय इति प्रतिपत्तव्यम्। एव मेवोत्तरयोरपि स्थानव्यूहयोः। व्यूहो नाम विस्तारः। "हेमन्तः, पङ्क्तिः, त्रिणवस्तोमः, शाक्वरं साम—इति" ("अन्तरिक्षायतनानि") अन्तरिक्षलोकायतनानि। "शिशिरः, अतिच्छन्दाः, त्रयस्त्रिंशस्तोमः, रैवतं साम—इति" "द्युभक्तीनि" द्यां भजन्त इति द्युभक्तीनि; अपिवा आदित्यं भजन्त इति द्युभक्तीनि। विभक्तिग्रहणं प्रनाडिकोपदर्शनार्थम्; एतेषां स्तुतिः सा स्तुतिमङ्क्रमणन्यायेन स्थानाधिपतेः सूर्यस्य स्तुतिरिति। सर्वत्रैवम्॥ ५(११)॥

---

* "पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन, तावान् संवत्सरः"—इति ऐ० ब्रा० १, १, १। "षड् वा ऋतवः, ऋतुश एव तत् संवत्सर माप्नुवन्ति"—इति ऐ० ब्रा० ४, २, २। "तां वासन्तिकाभ्यां मासाभ्या मन्वयुञ्जन * * * तां ग्रैष्माभ्यां तां वार्षिकाभ्यां तां शारदाभ्यां तां हैमन्तिकाभ्यां मासाभ्या मन्वयुञ्जन * * * तां शैशिराभ्यां मासाभ्या मन्वयुञ्जन तां शैशिराभ्यां मासाभ्या माप्नुवन्नाप्नोति"—इति च ऐ० ब्रा० ४, ४, ५।

† छन्दांसि वा अन्योन्यस्यायतन मभ्यध्यायन्। गायत्री त्रिष्टुभश्च जगत्यै चायतन मभ्यध्यायत्, त्रिष्टुप् गायत्र्यै च जगत्यै च, जगती गायत्र्यै च त्रिष्टुभश्च"—इति, "सा गायत्री गर्भ मधत्त सानुष्टुभ मसृजत, त्रिष्टुप् गर्भ मधत्त सा पङ्क्ति मसृजत, जगती गर्भ मधत्त सातिच्छन्दस मसृजत"—इति च ऐ० ब्रा० ४, ४, ५; ६।

‡ त्रिवृदादयः षट् स्तोमाः सामवेदीयाः सन्ति। तत्प्रणयनप्रकारादयश्च सामवेदीये ताण्ड्य महाब्राह्मणे तृतीयाद्यध्यायत्रये स्फुटम्।

§ "बृहच्च वा इद मग्रे रथन्तरं चास्तां * * * तद् वैरूप मसृजत * * * तद् वैराज मसृजत * * * तच्छाक्वर मसृजत * * * तद्रैवत मसृजत * * * षट् पृष्ठान्यासन्"—इति ऐ० ब्रा० ४, ४, ६। "पृष्ठ्यः षडहो भवति"—इत्यादिकञ्च ताण्ड्यम्।

॥ तिसृणां देवानां भक्तयो भक्तिशेषाश्च ॥

॥ [illegible]—एतद्विज्ञयुक्ताः सर्वत्रैव भक्तिशेषाः ज्ञेयाः ॥

	अग्नेः	इन्द्रस्य	आदित्यस्य
लोकाः ...	पृथिवी	अन्तरिक्षम्	द्यौः (१)
सवनानि ...	प्रातः	माध्यन्दिनम्	तृतीयम् (२)
ऋतवः (३)...	वसन्तः शरत्*	ग्रीष्मः हेमन्तः*	वर्षा शिशिरः*
छन्दांसि (१०)	गायत्री (४) अनुष्टुप्* (५)	त्रिष्टुप् (६) पङ्क्तिः* (७)	जगती (८) अतिच्छन्दाः* (९)
स्तोमाः (११)	त्रिवृत् (४) एकविंशः* (५)	पञ्चदशः (६) त्रिणवः* (७)	सप्तदशः (८) त्रयस्त्रिंशः* (९)
सामानि ...	रथन्तरम् (४) वैराजम्* (५)	बृहत् (६) शाक्वरम्* (७)	वैरूपम् (८) रैवतम्* (९)
देवगणाः ...	निघ० ५ । १—३ ।	५ । ४,५ ।	५ । ६ ।
स्त्रियः ...	तत्रैव	तत्रैव	तत्रैव
कर्माणि ...	हविर्वहनम् देवावाहनम् दार्ष्टिविषयिकम्	रसानुप्रदानम् वृत्रवधः बलकृतिः	रसादानम् रसधारणम् प्रवह्लितम्

॥ तिसृणां देवानां संस्तविका देवाः ॥

अग्नेः ... इन्द्रः, सोमः, वरुणः, पर्जन्यः, ऋतवः ।
आग्नावैष्णवम्, आग्नापौष्णं च हविः ; न तु संस्तवः (१२) ।

इन्द्रस्य ... अग्निः, सोमः, वरुणः, पूषा, बृहस्पतिः, ब्रह्मणस्पतिः,
पर्वतः, कुत्सः, विष्णुः, वायुः, मित्रो वरुणेन,
सोमः पूष्णा, सोमो रुद्रेण, पूषा अग्निना, पर्जन्यो वातेन ।

आदित्यस्य ... चन्द्रमाः, वायुः, संवत्सरः ।

(१) "स तपस्तप्त्वेमांल्लोकानसृजत पृथिवीमन्तरिक्षं दिवम् । * * * । तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतींष्यजायन्ताग्निरेव पृथिव्या अजायत वायुरन्तरिक्षादादित्यो दिवः (ऐ० ब्रा० ५, ५, ७)"—इति श्रुतेः पृथिव्यादिलोकानामग्न्यादिभक्तित्वम् ।

(२) "अग्नये वसुभ्यः प्रातः सवने । * * * । इन्द्राय रुद्रेभ्यो मध्यन्दिने । * * * । विश्वेभ्यो देवेभ्य आदित्येभ्यस्तृतीयसवने (ऐ० ब्रा० ३, २, २)"—इत्यादिश्रुतेः प्रातरादिसवनानामग्न्यादिभक्तित्वम् ।

(३) ऋतूनां विभक्तित्वं च गमयन्नाहैतरेयके "देवासुरा"—इत्युपक्रम्य "त इमांल्लोकांस्त्रेधा व्यभजन्त" इत्यादि, ... "त इमाल्लिदः सतीरुपसदो द्विर्द्विरेकैकामुपायंस्ताः षट् सम्पद्यन्त, षड् वा ऋतवः"—इत्यादिना (१, ४, ६) । "वसन्तेन ऋतुना"—इत्याद्यत्र षट् ऋचो द्रष्टव्याः । य० वा० सं० ११, १३—१८ । वसन्तादीनामग्न्यादिभक्तिनिदानन्तु आयुर्वेदविदो विदन्ति च ।

(४) "अग्निर्वै देवता प्रथम मरुर्वेदति त्रिवृत्स्तोमो रथन्तरं साम गायत्री-च्छन्दः"—इति, "अभित्वाशूर नोनुमः (सा० सं० छ० आ० ३, १, ५, १ । उ० गा० ९, १, ११) * * *—इति रथन्तरं पृष्ठं भवति"—इति च ऐ० ब्रा० ४, ५, १ ।

(५) "वाग् वै देवता चतुर्थमहर्वहत्येकविंशस्तोमो वैराजं सामानुष्टुप् छन्दः"—इति, "पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा (सा० सं० छ० आ० ५, १, १, ८ । गे० गा० १०, २, २१) * * *—इति वैराजपृष्ठं भवति"—इति च ऐ० ब्रा० ५, १, ४ ।

(६) "इन्द्रो वै देवता द्वितीय महर्वहति पञ्चदशस्तोमो बृहत्साम त्रिष्टुप् छन्दः"—इति, "त्वा मिद्धि हवामहे (सा० सं० छ० आ० ३, १, ५, २ । उ० गा० १, १, २७) * * *—इति बृहत्पृष्ठं भवति"—इति च ऐ० ब्रा० ४, ५, २ ।

(७) "गौर्वै देवता पञ्चम महर्वहति त्रिणवः स्तोमः शाक्करं साम पङ्क्तिश्छन्दः"—इति ऐ० ब्रा० ५, २, १ । "महानाम्नीष्वेव स्तुवते शाक्करेण साम्ना"—इत्यादि । ऐ० ब्रा० ५, २, २ । महानाम्न्यस्तु स्वनामप्रसिद्धे सामवेदीयार्चिकग्रन्थविशेषे, तत्साम च सामवेदीयं महानाम्नीसामेति प्रसिद्धम् गानग्रन्थचतुष्टयेभ्यः पृथगेव ।

(८) "विश्वे वै देवा देवतास्तृतीय महर्वहन्ति सप्तदशस्तोमो वैरूपं साम जगती-च्छन्दः"—इति, "यद् द्याव इन्द्र ते शतम् (सा० सं० छ० आ० ३, २, ४, ६ । उ० गा १, १, १—८) * * *—इति वैरूपं पृष्ठं भवति"—इति च । ऐ० ब्रा० ५, १, १ ।

(९) "द्यौर्वै देवता षष्ठ महर्वहति त्रयस्त्रिंशः स्तोमो रैवतं सामातिच्छन्दाश्छन्दः"—इति, "रेवतीर्नः सधमादे (सा० सं० छ० आ० २, २, १, ९ । उ० गा० २, १,

१७—१८) * * *—इति रैवतं पृष्ठं भवति"—इति च । ऐ० ब्रा० ५,१, ७ ।

(१०) छन्दःस्थाने तु सप्त छन्दांसि दृश्यन्ते । यथा हि पैङ्गलछन्दसीयेऽध्याये —"छन्दः (१), गायत्री (२), गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यः (१४)"—इति सूत्राणि; ऐतरेय ब्राह्मणेऽपि च "अग्निर्गायत्र्या, सविता उष्णिहा, सोमोऽनुष्टुभा, बृहस्पतिर्बृहत्या, मित्रावरुणौ पङ्क्त्या, इन्द्रस्त्रिष्टुभा, विश्वेदेवा जगत्या"—इति ८, ६, १ । यास्कोऽप्ययमुपरिष्टाद् (१२. १, ७) वक्ष्यति च "सप्तस्थानाः सप्त छन्दांसि"—इति । इह तु तेषां पञ्चाना मेव देवतानिर्णयो ध्वनित इति विचार्यम् । बृहत्याश्चिदेवभक्तित्वादिह प्रवेशो न सम्भवतीत्यपि सम्भाव्यतेऽस्माभिः । तथाश्चैतरेयकम्,—"चयस्य वा एते"—इत्यादि । ४, ४, १ । अतिजगत्यादीना मतिच्छन्दसान्तु मन्त्राना मेवादित्यभक्तित्व मुपदिश्यते । तल्लक्षणस्य सोदाहरणं श्रूयते ऐतरेयके । तथाहि,—"त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरम् (सा० सं० छ० आ० ५. २. ३, १, अष्टिः), प्रोष्वस्मै पुरोरथम् (सा० सं० उ० आ० ६, १, १४, १, अतिजगती)—इत्यतिच्छन्दसः शंसति । छन्दसां वै यो रसोऽत्यक्षरत् सोऽतिच्छन्दस मभ्यत्यक्षरत् तदतिच्छन्दसोऽतिच्छन्दस्त्वम्"—इति ४, १, ३ । इत्यादीनां विच्छन्दसान्तु मन्त्रानां क निवेशः स्तोकार्थे इति च चिन्तनीय मेव स्थितम् ।

(११) देवा वा असुरैर्विजिग्याना ऊर्ध्वाः स्वर्गं लोक मायंस्तोऽग्निर्दिविस्पृगूर्ध्व उदश्रयत स स्वर्गाय लोकस्य द्वार मवृणोदग्निर्वै स्वर्गस्य लोकस्याधिपतिस्तं वसवः प्रथमा आगच्छन् * * * तं ते त्रिवृता स्तोमेनास्तुवन् । * * * तं रुद्रा आगच्छन् * * * तं ते पञ्चदशेन स्तोमेनास्तुवन् । * * * त मादित्या आगच्छन् * * * तं ते सप्तदशेन स्तोमेनास्तुवन् । * * * तं विश्वेदेवा आगच्छन् * * * तं त एकविंशेन स्तोमेनास्तुवन् (ऐ० ब्रा० ३, ४, ४)"—इत्यादौ, "विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेनच्छन्दसैकविंशेन स्तोमेन वैराजेन साम्ना रोहन्तु (ऐ० ब्रा० ८, ४, ३)"—इत्यत्र चैकविंशस्तोमस्य वैश्वदेवत्व श्रूयते, विश्वेदेवाश्च द्युस्थानभागिन इति कथ मेकविंशस्याग्निभक्तिशेषत्व मित्यपि चिन्तनीयम् ।

(१२) "आग्नावैष्णवं पुरोडाशं निर्वपन्ति"—इत्याद्याग्नावैष्णवहविषो विधायकं ब्राह्मणम् । ऐ० १, १, १ । "अग्निश्च विष्णो तप उत्तमं मह इत्याग्नावैष्णवस्य हविषो याज्यानुवाक्ये भवतः"—इति च ऐ० ब्रा० १, १, ४ । आग्नापौष्णहविष उदाहरणन्तु मूले एव द्रष्टव्यम् ।

सर्व मेतन्मन्त्राश्रय मित्युक्तम्, त एव तावत् मन्त्राः कस्मात्? इति वक्तव्य मत आह:—

मन्त्रा मननाच्छन्दांसि छादनाद्यजुर्यजतेः* साम सम्मित मृचा स्यतेर्वर्चा समम्मेन इति नैदाना गायत्री गायतेः स्तुतिकर्म्मणस्त्रिगमना वा विपरीता गायतो मुखादुदपतदिति च ब्राह्मणम् ॥ ६ † ॥

"मन्त्राः मननात्"; तेभ्यो ह्यध्यात्माधिदैवाधियज्ञादि ‡ मन्तारो मन्यन्ते, तदेषां मन्त्रत्वम् § ॥

ते पुनश्छन्दोमयाः, नाच्छन्दसि वागुच्चरतीति ‖ अथ "छन्दांसि" कस्मात्? "छादनात्"। "यदेभिरात्मान माच्छादयत् देवा मृत्योर्बिभ्यत, तच्छन्दसां छन्दस्त्वम्"—इति विज्ञायते ॥

अथ "यजुः" कस्मात्? "यजतेः" धातोः; तेन हि विशेषत इज्यते, सर्वत्र याज्यान्ते वषट्कारविधानात् ¶ ॥

* "छन्दांसि छादनात् सोमः स्रवनात् यजुर्यजतेः" ङ, च।

† नात्र खण्डसमाप्तिः ङ-च-पुस्तकयोः।

‡ न जानेऽत्रादिपदात् पुनः कस्य ग्रहण मभीष्टं टीकाकृतः?

§ "मनो वै दीदाय मनसो हि न किञ्चन पूर्व मस्ति, मन एव तत् सम्भावयति मनः संस्कुरुते"—इति ऐ० ब्रा० ९. ५, ८।

‖ 'छन्दांसि छन्दयतीति वा"—इति सां दै० ब्रा० ३, १९।

¶ छन्दःप्रभृत्यक्षरा न वागुच्चरतीत्येव मिह प्रश्नतिपक्षणं कर्त्तव्यम्, यजुषो साम्नश्च ग्रहणाय। यजुरपि छन्दोविशेषमेव, सामापि छन्दोमूलक मेवेति सङ्कीर्ण-मनस्त्व मिह मादरणीयम्; मूले तु तयोरपि लक्षणे उक्ते तत्राप्यवतरणो वक्तव्येव टीकाकृतनाम्।

अथ "साम" कस्मात्? तद्धि "सम्मितम् ऋचा" यावती ऋक् तावदेव परिमाणतः। "अस्यतेः वा" क्षेपणार्थस्य (दि॰ प॰); प्रक्षिप्त मिव हि तत् ऋचि भवति। विज्ञायते च "तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते"†। अथ वा "स्यतेः वा" इति। "षो अन्तकर्मणि (दि॰ प॰)"; अन्त्यं तत् कर्म भवति, संहिता—पदम्—साम इति। "ऋचा समं मेने—इति नैदानाः"। 'ऋचा' एतत् 'समम्' इत्येवं प्रजापतिः 'मेने' ज्ञातवान्। अथ वा आत्मान मेव 'ऋचा समं' 'मेने' ज्ञातवत्, तत् साम्नः सामत्वम्। इत्येवं 'नैदानाः' मन्यन्ते। निदान मिति ग्रन्थः, तद्विदो नैदानाः‡॥

"छन्दांसि छादनात्"—इत्युक्तम्, तानि च पुनरमूनि गायत्री-प्रमुखानि। अतो गायत्रीं निराह,—"गायत्री, गायतेः स्तुति-कर्मणः§" तथा हि गीयन्ते स्तूयन्ते देवताः॥ ॥६॥

उष्णिगुत्स्नाता भवति स्निह्यतेर्वा स्यात्कान्तिकर्मण उष्णीषिणी वेत्यौपमिक मुष्णीषं स्नायतेः ककुप् ककुभिनी भवति ककुप् च कुब्जस्य कुजतेर्वोब्जतेर्वानुष्टुबनु-

* अस्मन्मते तु अध्वरक्रिययैव यज्ञदेहनिर्माणात् यजने यजुष एव प्राधान्यम्।

† छान्दोग्यब्राह्मणस्य द्वितीयप्रपाठके पञ्चमादिखण्डत्रयं बहुत्र द्रष्टव्यम्।

‡ एतच्चातिपाण्डित्यमूलकं व्याख्यानम्; यास्ककाले हि निदानग्रन्थस्य तु प्रागभाव एव; पश्चाच्च नैदानशब्देन शब्दमूलान्वेषिणा नैरुक्ता एवेत्यस्माकम्। वस्तुतः "साम सम्मितम्"—इत्यादेर्व्याख्यानं सर्व मेव न रोचते मामकेभ्यः।

§ श॰ दै॰ ब्रा॰ ३. १ तत्राप्येव मेव। तथाच तत एवोद्धृतमिद मिति, गम्यते।

‖ "अष्टाक्षरा वै गायत्री (ऐ॰ ब्रा॰२, ?, १२"—इति, "अष्टाक्षरा गायत्र्यभवत् * * * साष्टाक्षरा गायत्री प्रातः सवन मुदयच्छत् (ऐ॰ ब्रा॰ ३, ३, ४,"—इति च, "चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री (ऐ॰ ब्रा॰ १, ४, १)"—इत्यपि द्रष्टव्यम्।

ष्टोभनाद्गायत्री मेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति च ब्राह्मणम् ॥ ७ * ॥

अतः पर मुष्णिगादीनि छन्दांसि चतुरुत्तराणि तानि; तत्प्रसङ्गेनैव निराह ।—

तत्र तावत्, "उष्णिक्" "उत्स्नाता" गायत्रीतश्चतुर्भिरक्षरैरधिकैरुद्वेष्टिता इव "भवति"। उष्णिग्गायत्र्यौ जागतस्येति। "स्निह्यतेः वा स्यात् कान्तिकर्मणः" स्निग्ध मिष्टं देवतानां कान्त मेतच्छन्दः। "उष्णीषिणी इव वा,—इति औपमिकम्"। चत्वार्यक्षराण्यस्याः उष्णीष मिव लक्ष्यन्ते, तेनोष्णिक्†। अथोष्णीषं कस्मात्? "उष्णीषम्", "स्नायतेः" औणादिकः; शुद्धं हि तद् भवति शुक्लम्‡ ॥

"ककुप्", "ककुभिनी" इव "भवति"। सैवोष्णिक् जागतेन पादेनोपहितेन मध्यतः ककुबित्युच्यते; स तस्याः ककुबिव मध्यतो भवति, तेन ककुभिनीव ककुप्§। अथ "ककुप्" कस्मात्? "कुजतेः" "वा" कौटिल्यार्थस्य, "उब्जतेः" "वा" न्यग्भावार्थस्य; नतं हि तद् भवति ॥

"कुब्जश्च" कुब्जोऽप्यनयोरेवान्यतरस्मात्‖ ॥

* अत्रापि खण्डसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः ।

† "चतुरश्चतुरः प्राजापत्यायाः"—इति पि० सू० ३, ११ ।

‡ सर्व्वमेतदेवमेव दै० ब्रा० ३, ४ ।

§ "ककुप् ककुद्मिनीत्यौपमिकम्"—इति दै० ब्रा० ३, ५ ।

‖ सर्व्वमेतदेव मेव दै० ब्रा० ३, ६ ।

"अनुष्टुप्", "अनुष्टोभनात्"। किमिदं मनुष्टोभन मिति? "गायत्री मेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेन अनुष्टोभति,—इति च ब्राह्मणम्"। स्वमतं 'च'-शब्देन समुच्चिनोति। गायत्री, त्रिभिरष्टाक्षरैः पादैः समाप्यते, तस्यास्तु पुनरपरः चतुर्थः पादो भवति, येन ता मेव अनुष्टुप् अनुष्टोभति, तस्मादनुष्टुप् * ॥ ७ ॥

बृहती परिबर्हणात् पङ्क्तिः पञ्चपदा त्रिष्टुप् स्तोभत्युत्तरपदा का तु त्रिता स्यात्तीर्णतमञ्छन्दस्त्रिवृद्वज्रस्तस्य स्तोभतीति वा यत्त्रिरस्तोभत्तत्त्रिष्टुभस्त्रिष्टुब्त्व मिति विज्ञायते ॥ ८ (१२) ॥

"बृहती", "परिबर्हणात्" परिवृद्धा सौ भवति, अनुष्टुभश्चतुर्भिरक्षरैः; उक्तं हि—"बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः"—इति † ॥

"पङ्क्तिः", "पञ्चपदा" पञ्चभिः पादैः पङ्क्तिरित्युच्यते ‡ ॥

* "अनुष्टुबनुष्टोभनात्। अन्वष्टौदिति हि ब्राह्मणम्"—इति च सा॰ दै॰ ब्रा॰ ३, ७—८। "अथातश्छन्दांस्येव व्यतिषजति" इत्यादि चैतरेयकं द्रष्टव्यम् ४, १, २।

† "बृहती बृंहतेर्वृद्धिकर्मणः"—इति सा॰ दै॰ ब्रा॰ ३, ११। "षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती। * * *। ते वै दशभिरेवाक्षरैरिमं लोक माप्नुवन् दशभिरन्तरिक्षं दशभिर्दिवं चतुर्भिश्चतस्रो दिशो द्वाभ्या मेवास्मिन् लोके प्रत्यतिष्ठन्"—इत्यादि च ऐ॰ ब्रा॰ ४, ४, २।

‡ "पङ्क्तिः पचिनी पञ्चपदा"—इति सा॰ दै॰ ब्रा॰ ३, १२। पङ्क्तयश्च विविधाः सन्ति। तल्लक्षणानि तु छन्दःशास्त्रीयषष्ठाध्याये द्रष्टव्यानि। "पञ्चपदा पङ्क्तिः, पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्ताः पशवः पशवश्छन्दोमाः पशूना मवरुद्ध्यै"—इति ऐ॰ ब्रा॰ ५, २, ५।

अथ "त्रिष्टुप्" कस्मात्? ततो त्रिष्टुब्शोत्तरं पदं निराह,—"स्तोभत्युत्तरपदा" स्तोभतिर्धातुरुत्तरं पदं यस्याः, सेयं स्तोभत्युत्तरपदा। "का तु त्रिता स्यात्?" अथ पुनः पूर्वपदे येयं त्रिता त्रित्वं श्रूयते 'त्रि'—इति, एतत् किमर्थ मिति? "तीर्णतमं" स्तुततम मिदं "छन्दः", गायत्र्यादिभ्यो बहुत्वात्, सेयं तीर्णतमा च स्तोभति च त्रिष्टुप्। "त्रिवृद् वज्रः, तस्य स्तोभति इति वा" वज्र मायुधम्, तच्च पुनः प्रायः त्रिसन्धि—शरो वेणुः शृङ्गं शल्य मिति विज्ञायते, तस्य स्तोभति स्तुतिः। अथवा ऐन्द्र मेतच्छन्दः, वज्रं चेन्द्रभक्ति, तस्मादुपपद्यते। "यत् त्रिः अस्तोभत्, तत् त्रिष्टुभः त्रिष्टुप्त्वम्—इति विज्ञायते"* ॥ ८(१२ ॥

जगती गततमं छन्दो जलचरगतिर्वा† जल्गल्यमानोऽसृजदिति च ब्राह्मणं विराड्विराजनाद्वा विराधनाद्वा विप्रापणाद्वा विराजनात्सम्पूर्णाक्षरा विराधनादूनाक्षरा विप्रापणादधिकाक्षरा पिपीलिकमध्येत्यौपमिकं पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः ॥ ९‡ ॥

"जगती", "गततमं छन्दः" अन्त्य मित्यर्थः। अतःपर मतिच्छन्दांसि। "जलचरगतिर्वा" जलोर्मिप्रकारो हि तस्याः प्रस्तारः।

* सा० दै० ब्रा० ३, १४-१५-१६. द्रष्टव्यम्। 'एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्"—इत्यादि ऐ० ब्रा० २, २, १। "यदरा त्रिष्टुप्, सैकादशाक्षरा भूत्वा माध्यन्दिनं सवन मुदयच्छत्"—इति च ऐ० ब्रा० ३, ३, ४। "त्रिष्टुबिन्द्रस्य वज्रः"—इत्यादि च ऐ० ब्रा० १, ६, १।

† "जलचलगतिर्वा" क, ख, ग।

‡ नेह खण्डसमाप्तिः ङ-च-पुस्तकयोः।

"अनुगच्छमानोऽसृजत्—इति च ब्राह्मणम्"। 'ष्लै हर्षक्षये (भ्वा॰ प॰)'। क्षीणहर्ष इव क्लिन्नां प्रजापतिः ससृजे, ददर्शेत्यर्थः; न हि छन्दांसि क्रियन्ते नित्यत्वादेव छन्दसाम् *॥

विराजः पुरस्तात् त्रिष्टुप् निरुक्ता, बाहुल्यादधियज्ञे च प्रयोगभूयस्त्वात्। अथ पुनर्विराजं निराह,—"विराट्", विराजनाद् वा, विराधनाद् वा, विप्रापणाद् वा"। "विराजनात्, सम्पूर्णाक्षरा" साकल्याद् विराजत इव। "विराधनात्, ऊनाक्षरा"; वैकल्याद् विराध्यन्तीव हि सा। "विप्रापणाद्, अधिकाक्षरा"; विप्रुतेव हि सा स्वरूपात् †।

"पिपीलिकमध्या इति औपमिकम्" मध्यान्त्याक्षरपादा या, सा पिपीलिकमध्येव भवति, पिपीलिकस्वरूपा। "पिपीलिका" कस्मात्? "पेलतेः" ("गतिकर्मणः") गत्यर्थस्य ‡॥ ९॥

इतीमा देवता अनुक्रान्ताः सूक्तभाजो हविर्भाज ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः काश्चिन्निपातभाजोऽथोताभिधानैः संयुज्य हविश्चोदयतीन्द्राय वृत्रघ्न (इन्द्राय वृत्रतुर§)

* सा॰ दै॰ ब्रा॰ ३, १७. प्राय एव मेव पाठोऽपि। 'द्वादशाक्षरा वै जगती"—इत्यादि ऐ॰ ब्रा॰ ३, १, १। "एकाक्षरा जगती सा द्वादशाक्षरा भूत्वा तृतीयसवनमुदयच्छत्"—इति च ऐ॰ ब्रा॰ ३, ३, ४।

† सा॰ दै॰ ब्रा॰ ३, ११. तथाप्येव मेव। "दशाक्षरा विराट्"—इत्यादि ऐ॰ ब्रा॰ १ ५, १०। "त्रिंशदक्षरा वै विराट्"—इत्यादि च ऐ॰ ब्रा॰ ८, १, ४। "पञ्चपदा पङ्क्तिः * * * तानि द्वेधा पञ्चान्यानि पञ्चान्यानि दश सम्पद्यन्ते सा दशिनी विराट्"—इत्यादि च ऐ॰ ब्रा॰ ५, ३, ४।

‡ सा॰ दै॰ ब्रा॰ ३, ९; १०. तथाप्येव मेव।

§ नास्त्येषोंऽशः क-ख-ग पुस्तकेषु टीकाविवरणे।

इन्द्रायांहोमुच इति तान्यप्येके समामनन्ति भूयांसि तु समाम्नानाद्यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात् प्राधान्यस्तुति तत्समामनेऽथोत कर्मभिर्ऋषिर्देवता स्तौति वृत्रहा पुरन्दर इति तान्यप्येके समामनन्ति भूयांसि तु समाम्नानाद् व्यञ्जनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति यथा ब्राह्मणाय बुभुक्षितायौदनं देहि स्नातायानुलेपनं पिपासते पानीय मिति॥ १० (१३)॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ७. ३.

"इति इमाः देवताः अनुक्रान्ताः"। इतिकरणः प्रकरणसमाप्त्यर्थः। अथ वा इतिकरणेनाभिनयेन दर्शयन्निव ब्रवीति। एव मनेन प्रकारेण यथापरिभाषितेन "यत्काम ऋषिः"—इत्येवमादिना*। इमा देवता अनुक्रान्ताः— अग्निः, जातवेदाः, वैश्वानरः—इत्येवमाद्याः† समासतो निर्णीता इत्यर्थः। ताः पुनः "सूक्तभाजो हविर्भाजः"। काश्चित् हविर्भजन्ते न सूक्तम्, काश्चित् सूक्तं भजन्ते न हविः, काश्चित् उभयं भजन्ते। वक्ष्यति हि— "इतीमानि सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रान्तानि सूक्तभाञ्जि हविर्भाञ्जि, तेषा मेतान्यहविर्भाञ्जि"— इति‡। "ऋग्भाजश्च भूयिष्ठाः" प्रायेणेत्यर्थः। तद्यथा,—आप्रीसूक्ते एकैका ऋचं भजन्ते लक्षणभेदा-

---

* सप्तमाध्यायारम्भेणेति यावत्। पृ० ८८५ पं० द्रष्टव्यम्।

† निघण्टु-देवताकाण्डपठिता इत्यर्थः। १भा० ४६९—४९० पृ० द्रष्टव्यम्।

‡ दैवतोपरिष्टात् १०, ४. ५ द्रष्टव्यम्। तानि च वेद चादौनि।

द्भिः*। अर्द्धर्चभागोऽपि कश्चिदुपेक्षितव्याः। तद्यथा,—"अवः सूर्याय गीयन्त उद्वेतीत्यर्द्धपञ्चमाः"†। "यथा चक्रः"—इत्यस्याः पूर्वोऽर्द्धर्चः सौर्यः शौनकस्य उत्तरो मैत्रावरुणः‡। पादभागोऽपि कश्चिदुपेक्षितव्याः। तद्यथा,—"नवो नवो भवति जायमानः (ऋ० सं० ८, ३, २३, ४)"—इत्यस्याः आदित्यदैवतो द्वितीयः पादो भवति§। भूयिष्ठग्रहणाच्च दर्शयति अममाम्नाता अपि सन्ति, ता अप्युपेक्षितव्या इति; ताश्च यथालक्षणं त्रिषु स्थानेषु कल्प्याः। तद्यथा,—परमेष्ठि-ग्रह-नक्षत्र-सर्प-लाङ्गल कुसुम्भकप्रभृतीनि॥

"काश्चित् निपातभाजः"-इति। निपातो हि द्विविधः। देवतान्तरैः सह साधारण्येनोपस्तुतो नैघण्टुकत्वेन च। तत्र साधारणं नाम तद्यथा,—"विधाता धात्रा व्याख्यातः। तस्यैष निपातो भवति बहुदेवताया मृचि। सोमस्य राज्ञः" इति||। अस्यां सोमप्रभृतिभिः सह विधानात् श्रूयते साधारण्येन। नैघण्टुकत्वेन पुनः तद्यथा,—"पृथिवी व्याख्याता। तस्या एष निपातो भवत्यैन्द्राग्न्या मृचि। "यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्याम्"—इति¶। ताभ्या मिन्द्राग्निभ्यां

* ऋ० सं० १०म० ६अ० ११सू० एकादशर्च माप्रीसूक्तम्। अस्य सूक्तस्य एकादशाना मेवर्चां देवता विभिन्ना इति भावः।

† इति तु अनुक्रमणीवचनम्। उद्वेतीति (७म० ४अ०) षडर्चं सप्तमं सूक्तम्, तस्य आश्वलायनस्य पञ्चम्याः पूर्वार्द्धस्य सूर्यदेवत्याः, अवशिष्टास्त्वयोऽर्द्धर्चा मित्रावरुणदेवत्या इति तदर्थः।

‡ उद्वेतीत्यस्मिन्नेव सूक्ते यथा चक्रुरितीय मृक् पञ्चमी (ऋ० सं० ७, ४, ८, ५)।

§ "आदित्यदैवतो द्वितीयः पाद इत्येके"—इति चोपरिष्टाद् वक्ष्यति ११,१,६।

|| उपरिष्टात् वक्ष्यति इत्येव, तदेतत्तत्रैव द्रष्टव्यं भविष्यति ११, १, ११।

¶ एतच्चोपरिष्टाद् वक्ष्यतीत्येव,तदिदं तत्रैव द्रष्टव्यं भविष्यति ११, १, ११।

मष्ठ साधारण्येन पृथिवी न स्तूयते, किन्तर्हि? असाधारण्येनैन्द्राग्न्यो-रेवोपादीयते। एवं तावदत्र मिश्राधिकारे काश्चिन्निपातभाज इति द्विप्रकारो निपात उक्तः॥

अथाय मपरो निपातप्रकार उपेक्ष्यः; तद्यथा,—अत्यन्त-नैघण्टुकम्, देवताभिधान मनत्यन्तनैघण्टुकञ्च। तत्र अत्यन्तनैघण्टुकं नाम अत्यन्त मदृष्टस्वप्रधानस्तुतिः। तद्यथा आदित्यस्य स्वः-पृश्निः-प्रभृतिभिः*। अथ पुनः दृष्टस्वप्रधानस्तुतिमद्देवतापदं वाक्यार्थो-पजनितपारतन्त्र्य माक्षिप्तस्वाभिधेयसामर्थ्य मुपमानशब्देन स्व मर्थं मन्यस्मिन् देवतापदे प्रधाने वाक्यार्थसामर्थ्योपजनितप्राधान्यसामर्थ्यं यत् निगमयति, अनत्यन्तनैघण्टुकं तद् भवति। तद्यथा,—"अग्निरिव मन्यो"—इति†। अग्निशब्द इवेत्यनेनोपमानशब्देन वाक्यार्थोप-जनितसामर्थ्येनाक्षिप्तस्वाभिधेयसामर्थ्यो विशेष माकाङ्क्षन् सम्बोध-नान्तं मन्युशब्दं वाक्यगतैः पदैरुन्नीयमानसामर्थ्य मर्थनिवेशणापेक्षे स्व मर्थं मन्युशब्दे निगमयन् निपततीति नैघण्टुकं तदिति‡। एव मनेकप्रकारो निपात उपेक्ष्यः॥

"अथ उत अभिधानैः संयुज्य हविः चोदयति"। 'अथ'—इति विशेषाधिकारे। 'उत'—इत्यप्यर्थे। अपर मपर मभिधान मपेक्ष्या-पेक्ष्य। तद्यथा,—अभिधानैः संयोज्य विशेषणशब्दैः तच्चैतदभिधान

* १भा० ३२, ३७७—३७८पृ०; २भा० ११०पृ० १अ० ४पा० १ख०।

† ऋ० सं० ८, ३, १९, २। "मन्युः" १भा० निघ० २, १३; ५, ४। इह चोपरि-ष्टात् (१०, ४, २) विशेषो द्रष्टव्यः।

‡ "वाक्यार्थोपजनितसामर्थ्येन पारतन्त्र्य माक्षिप्तस्वाभिधेयसामर्थ्यविशेष * * * मर्थनिवेशणापेक्षे * * * नैघण्टुकं सम्पद्यते"—इति ग, घ।

मिन्द्रादिसंविज्ञानाद् इह मिन्द्रादौ देवतार्थे आम्नायविधौ प्रयोगे च हविश्चोदयति ॥

तद्यथा,—"इन्द्राय वृत्रघ्ने एकादशकपालं निर्वपेत्" इति, तथा "इन्द्रायांहोमुचे इति"—"इन्द्रायांहोमुचे एकादशकपालं निर्वपेत्"—इति* ॥

ततः किम्? "तान्यप्येके समामनन्ति"। 'एके' नैरुक्ताः 'तान्यपि' गुणपदानि वृत्रहांहोमुक्प्रभृतीनि, अग्न्यादौ देवतापदसमाम्नाये पृथक् पृथक् 'समामनन्ति' अहं तु न समामने। कस्मात्? "भूयांसि तु समाम्नानात्" यानि तेषु गुणपदानि वृत्रहांहोमुक्-प्रभृतीनि समामनन्ति, ततोऽन्यान्यपि 'भूयांसि' बहुतराणि सन्ति एव, माहाभाग्यात् देवतायाः गुणाना मियत्ता नास्ति; तेषां तु सर्वेषां समाम्नाने समाम्नायस्यापरिनिष्ठैव स्यात्, तथा च सति तेषां शास्त्रे असमाप्तिः; तन्मामपि मा भूदित्यतः "यत् तु संविज्ञान-भूतं स्यात् प्राधान्यस्तुतिः, तत् समामने" इति। यदेतत् संविज्ञान-भूतं इह मगौणं केवल मपि निर्विशेषणं लब्धप्रधानस्तुतिर्देवतापद मग्न्यादि, तत् समामने; न गौणं व्रतभृत्-व्रतपत्यादि† ॥

* 'पुरेवा एताम् देवा अक्रत यत्पुरोडाशास्तत्पुरोडाशानां पुरोडाशत्वं तद्वा-इत्यनुसवनं पुरोडाशान् निर्वपेत् अष्टाकपालं प्रातःसवन एकादशकपालं माध्यन्दिने सवने द्वादशकपालं तृतीयसवने"—इत्यादि ऐ० ब्रा० ९, २, ५।

† ऋक्संहितायान्तु न दृश्यते व्रतभृत्पदं, नापि व्रतपतिरिति; अन्यत्र तस्यैव "सोऽग्नये व्रतभृतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत्"—इति, "सोऽग्नये व्रतपतयेऽष्टाक-पालं पुरोडाशं निर्वपेत्"—इति च ऐ० ब्रा० ७, १, ८। "अग्ने व्रतपते व्रतं चरि-ष्यामि"—इत्यादि च वा० सं० ब्रा० १, ९, ९—११।

अथवा तान्यप्येके समामनन्तीत्यत उत्तरस्य "भूयांसि तु समाम्नानात्"—इत्यस्यापरोऽर्थः। भूयांसि एव तेषां समाम्नानात् (गुणानि*) समाम्नातानि स्युः, न किञ्चिदतिरिक्तं प्रयोजनम्; वचनात् केवलं गुरु शास्त्रं सम्पद्यते, तस्मा भूत् इत्यर्थः॥

"अथ उत कर्मभिः ऋषिः देवता स्तौति—वृत्रहा, पुरन्दरः"—इति। स वृत्रहा, शतक्रतुः, पुरन्दरः, गोत्रभिद्, वज्रबाहुः इति। "तानि अपि एके समामनन्ति" तानि अपि एके कर्मनामधेयानि समामनन्ति। को विशेषः पूर्वेभ्यः समाम्नातेभ्यः? विधिदर्शनात् पूर्वेण हविश्चोदयति(इति†)वचनात् स्तुतिदर्शनादिकर्मभिरृषिर्देवताः स्तौतीति वचनात् "भूयांसि तु समाम्नानात्" इति स एव दोषः॥

"व्यञ्जनमात्रं तु तत्, तस्याभिधानस्य भवति"। वृत्रहा पुरन्दर इति यदेवमादि गुणपदम्, 'तत्' तस्यैवेन्द्रादेः संविज्ञातपदस्य 'व्यञ्जनमात्रं' विशेषणमात्रं भवति; न पृथक् प्रधानम्, केवलस्य सम्बन्धात् स्तुत्या। यथालोके—"ब्राह्मणाय बुभुक्षिताय ओदनं देहि, स्नाताय अनुलेपनम्, पिपासते पानीयम्—इति"। यो बुभुक्षितः, तस्मै इति यथा तु बुभुक्षितशब्दो विशेषणम्, केवलस्य बुभुक्षितशब्दस्य निशेषतः क्वचिदनवस्थानात्। एवं वृत्रहा पुरन्दर इत्येवमादीनां विशेष्य मप्राप्यानवस्थानाद् व्यञ्जनमात्रता; न स्वप्रधानता। तस्मान्नैतान्यहं समामने॥१० (१२)॥

इति निरुक्तभाष्यार्थोपनिबद्धौ द्वादशस्य (सप्तमस्य) तृतीयः पादः समाप्तः॥७. ३.

---

* नैषोऽंशः ग-घ-पुस्तकयोरन्यत्र परं तत्र तथाप्यसम्बद्धाक्षर एव।

† नैतत्पदं मस्ति क-पुस्तके।

॥ चतुर्थः पादः ॥

अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽङ्गन्नयति सन्नममानोऽक्नोपनो भवतीति स्थौलाष्ठीविर्न क्नोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपूणिरितादक्ताद्दग्धाद्वा नीतात्स खल्वेतेरकार मादत्ते गकार मनक्तेर्वा दहतेर्वा नी: परस्तस्यैषा भवति ॥ १ (१४) ॥

"अथातोऽनुक्रमिष्याम:"। सामान्यत: परिख्यातोऽग्न्यादिर्देवपत्न्यन्तो देवतापदसमाम्नाय: *, विशेषत इदानीं प्रतिपद मनु व्याख्यास्यते, तदर्थं मधिकारवचनम्,—'अथ' इति।

'अत:'—इति आनन्तर्य्ये। सामान्यात् पारिभाषिकाद् व्याख्यानादनन्तरात् ('अनु') आनुपूर्व्वेण यथासमाम्नातं 'क्रमिष्याम:' कथयिष्यामो वर्णयिष्यामो व्याख्यायेति वाक्यशेष:। सा च पुनर्व्याख्या (१) अभिधाना(२)भिधेया(३)भिधानव्युत्पत्ति(४)प्राधान्यस्तुत्यु(५)दाहरणतन्निर्वचन(६)विचा(७)रोपपत्त्य(८)वधारणक्रमलक्षणा। तद्यथा,—(१)"अग्नि:"—इत्यभिधानम्, (२)अयं पार्थिव: इत्यभिधेयम्, (३)"अग्रणीर्भवति"—इत्यभिधान-

---

* पृ० १८५पं० "अथातो दैवतम्"—इति, १८९ पृ०"६" टीप्पनी च द्रष्टव्या।

व्युत्पत्तिः, (४)"अग्निमीळे"—इति प्राधान्यस्तुत्युदाहरणम्, (५)अग्निमीळे="अग्निं याचामि" इति तन्निर्वचनम्, (६)"स न मन्येतायमेव अग्निः"—इति विचारः, (७)"यत्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरूप्यते"—इत्युपपत्तिः, (८)"अयमेव सोऽग्निः"—इत्यवधारणम्*। एवम्प्रकारया व्याख्यया प्रतिपदमनुक्रमिष्यामः॥

तत्रैतद् भवति कोऽयमग्निः? इति। आत्मा—इत्यात्मविदः; "एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति (ऋ० म० १,३, २२, ६)"—इति मन्त्रदर्शनात्†। अविवक्षितस्थानविशेषो निर्ज्ञाततदभिधानो देवताविशेषो लोकवेदप्रसिद्धः कर्माङ्गमिति याज्ञिकाः‡। विवक्षितस्थानविशिष्टकर्मा मध्यमोत्तमाभ्यां ज्योतिर्भ्यामन्यः पार्थिवोऽयमग्निरिति नैरुक्तसमयः§। त्रित्वाभ्युपगमात्तत्सम्पिपादयिषयेदमारभ्यते।

"अग्निः पृथिवीस्थानः तं प्रथमं व्याख्यास्यामः"—इति। पृथिव्येवास्य विशेषतः स्थानम्; न अन्तरिक्षम्, न द्यौः इति पृथिवीस्थानः; तत्र कर्माधिकारात् तस्य। तिष्ठत्यस्मिन् इति स्थानम्। यस्मात् पृथिवी अस्य स्थानम्, तस्मात् सन्निकर्षाल्लोकानुक्रमाच्च न ह्यसति कारणे प्रथमातिक्रमो न्याय्य इति तमेव प्रथमं व्याख्यास्यामः॥

* सर्वत्रैतदनुपदमेव वक्तुमारभते पञ्चमखण्डान्तं यावद्।

† पुरस्तात् २१२ पृ० "एक आत्मा"—इत्यादिकं तद्व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम्।

‡ पुरस्तात् २१० पृ० "अपि वा पृथगेव स्युः"—इत्यादिकं तद्व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम्।

§ पुरस्तात् २१० पृ० "तिस्र एव देवताः"—इत्यादिकं तद्व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम्।

"अग्निः कस्मात्"। देवताभिधाने देवता आत्मनः परोक्षीकृत्य परोक्षीकृतं तत्र मर्पितम्, परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षविषय इति हि विज्ञायते। तन्निर्वचनादागमप्रामाणिकं देवताताद्भाव्य मनुभवतीति अवेत्य तन्निर्विवक्षया "अग्निः कस्मात्?" इत्युपोद्धृत्य "अग्रणीः भवति"—इत्येवमादिना अग्निशब्दं निराह। सर्वत्रैवं देवतापदे उपोद्घातोपन्यासौ द्रष्टव्यौ। आत्मवित्पक्षे तु सर्वं अभिधान मात्मार्थ मेवेति सर्वावस्थ मात्मानं सर्वाभिधानव्युत्पत्तितो निरुच्य याथात्म्यतः परिज्ञाय सर्वात्मन आत्मनः सर्वावस्थं विभूतिताद्भाव्य मनुभवतीति सर्वपदव्युत्पत्तिप्रयोजनम्। स्मर्यते हि,—"शब्दब्रह्मणि निष्णातः परब्रह्माधिगच्छति"—इति * ॥

"अग्रणीः भवति"—इति। अग्निशब्दं विगृह्य वाक्यीकृत्य, इदं वाक्यपदवर्णनिष्कर्षणसमुदायोपजनितस्य अग्निशब्दस्य अग्रशब्दात् गकार मुपलभ्य अग्रशब्दं कर्माभिधायिनं पूर्वपदत्वेन व्यवस्थाप्य नयतिं च पर मुत्तरपदस्थं कर्त्तव्यार्थात्मने † व्यवस्थाप्य अग्निशब्दं निराह,—अग्र कोऽर्थः? इति। सर्वेष्वर्थेष्वग्रभावात्मान मग्रं नयति, सर्वत्र तथोपकरोति यथा अग्रं सम्पद्यत इत्यर्थः। अग्रशब्दः प्रधानवाची, स एव वा अग्रं नयति। सेना वा अग्रे नयति सेनाण्ये-

* अत्रार्थे श्रुतिमानञ्चाह पस्पशायां पतञ्जलिः;—"सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः। अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिव (ऋ० सं० ६, ८, ७, ९)। सुदेवो असि वरुण! सत्यदेवोऽसि. यस्य ते सप्तसिन्धवः सप्तविभक्तयः, काकुदं तालु। काकुर्जिह्वा सा अस्मिन्नुद्यते इति काकुदम्। सूर्म्यं सुषिरामनुक्षरन्ति तद्यथा शोभनां सूर्मिं सुषिरामग्निरन्तः प्रविश्य दहति, एवं सप्तसिन्धवः सप्तविभक्तयः ताल्वनुक्षरन्ति, तेनासि सत्यदेवः। सत्यदेवाः स्यामेत्यध्येयं व्याकरणम्"—इति।

† "कर्मार्थात्मनि च" ग, घ।

ऽवस्थित इत्येके; विज्ञायते हि,—"अग्निर्वै देवानां सेनानीः" इति * ॥

अथ वा "अयं यज्ञेषु प्रणीयते" प्रथमं यज्ञेषु प्रणीयते; न तावत् किञ्चिदप्यन्यत् क्रियते यावदयं न प्रणीयत इति, ततोऽस्मिन् प्रत मुपेत्यान्यानि कर्माणि क्रियन्त इति † ॥

अथ वा "अङ्गं नयति सन्नममानः" यत्रायं सन्नमयति साधनत्वेन वैदिके वा लौकिके वार्थे, तत्र सन्नममान एवात्मानं प्रधानीकृत्य सर्व मन्यदात्मनोऽङ्गतां नयति गुणीकरोतीत्यर्थः। अथ वा "अङ्गं नयति सन्नमानः" तृणे वा काष्ठे वा यत्र सन्नति आश्रयति, तत् आत्मनोऽङ्गतां नयति, आत्मसात् करोतीत्यर्थः ॥

स्थ। "अक्नोपनो भवति इति स्थौलाष्ठीविः"। स्थूलाष्ठीवतः पुत्रः स्थौलाष्ठीविः आचार्यः स एवं मन्यते,—अथ मक्नोपनो यस्माद् भवतीति तस्मादग्निरिति। किं मिद मक्नोपनः इति? अत आह,—"न क्नोपयति"। एव मपि न गृह्यते क्नोपयतेरप्रसिद्धार्थत्वात्। अतः पुनर्ब्रवीति प्रसिद्धेनार्थेन,—"न स्नेहयति विरूक्षीकरोतीत्यर्थः; स हि तस्य स्वभावः ॥

"त्रिभ्यः आख्यातेभ्यः जायते इति शाकपूणिः"। त्रयाणा माख्यातानां मभिधेयाः क्रिया अत्र लक्ष्यन्ते, ता उपादाय हेतुत्वेनाग्निशब्द आत्मानं लभते। तद्यथा,—"इतात्", 'इण गतौ

* अत एव ऋक्संहितायाम,—"सेनानीर्नः सहुरे हूत एधि" इति ८, २. १९,२।
† "ते ऽग्ने ऽग्निमाग्नि मयजन्त"—इति ऐ० ब्रा० १, २, ५। "अग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहि"—इत्यादि च द्रष्टव्यम्। ऐ० ब्रा० १, ५, ९

(अदा० प०)'—इत्यस्मादित्यर्थः। "अक्तात्, दग्धाद् वा" अनक्तेर्वा दहतेर्वा विकल्प एतयोः। ततो "नीतात्" इति, 'णीञ् प्रापणे (भ्वा० प०)'—इत्येतस्मात्। धातवः केवलं निर्दिष्टाः। किं कुत आदत्ते? इत्यत आह,—"स: खलु" शाकपूणिः "एतेः" धातोः "अकारम् आदत्ते"। नन्वेतेरकार एव नास्ति, अतः कि मादत्ते? सत्यं नास्ति; वर्णसामान्येन तद्विकार मादाय इणोऽर्थदर्शनात् अग्नौ शब्दार्थ-सम्बन्धनित्यत्वाद्, अर्थे च गुणभूतत्वाच्छब्दस्य, ततः तं व्यापादय-त्यकारत्वेन। अथ वा रूपानेकत्वादिणो यथावस्थितस्याकारो भवति, तथा रूप मवस्थाप्य ततोऽकार मादत्ते; दर्शितं चैतत्—"एतेः कारितं च यकारादिं चान्तकरणम्"—इत्यत्र *; भवति चास्य ण्यन्ते रूपम् 'आययति'—इति †, अत्र अकारः, ततः आदत्ते। "गकारम्, अनक्तेः वा दहतेः वा" कृतकुत्वजश्त्वयोर्विकल्पेन। "नीः परः" एषः ह्रस्वः। एति च व्यनक्ति च रूपाणि, अथ वा एति च दहति च नयति च हवींषि देवेभ्यः इति अग्निः साधीयस्तरः। एता एतद्धातु-वाच्या. क्रियाः एष करोति इति "अग्निः"॥

"तस्य" एतत्सूचितलक्ष्यप्रधानस्तुतिसम्बन्ध मभिधान मुपलक्ष्य देवतापदसमाम्नाये समाम्नात मग्निरिति ‡, तस्य "अग्नि मीळे"—इत्येतत्प्रमुखा अग्निकर्मलिङ्गलिङ्गिताः सर्वा आग्नेय्य ऋचः उदा-हरणम्; न पुनरसति कारणे मुख्यातिक्रमो न्याय्य इति ऋग्वेदप्रथमा मिमा मृच मुदाजहार "तस्य एषा भवति"—इति,—॥१ (१४)॥

* १भा० ८६१पृ० १ख० ४पा० १ख०; तद्व्याख्यानञ्च ८९१पृ० द्रष्टव्यम्।
† "णौ गमिरबोधने"—इति पा०। इह तु बोधनार्थं एव।
‡ १भा० ४५८ पृ० ५ख० १ख (१)।

अ॒ग्नि मी॑ळे* पु॒रोहि॑तं य॒ज्ञस्य॑ दे॒व मृ॒त्विज॑म्। होता॑रं रत्न॒धात॑मम्। अग्नि मीळेऽग्निं याचामीळिरध्येषणाकर्मा पूजाकर्मा वा पुरोहितो व्याख्यातो यज्ञस्य† देवो दानाद्वा दीपनाद्वा द्योतनाद्वा द्युस्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता होतारं ह्वातारं जुहोतेर्होतेत्यौर्णवाभो रत्नधातमं रमणीयानां धनानान्दातृतमन्तस्यैषापरा भवति॥ २ (१५)॥

"अग्नि मीळे (ऋ०मं०१,१,१,१)" इति। मधुच्छन्दस आर्षम्। गायत्री। आश्विने विनियोगः। यः अग्निः देवपुरोहितः पाकयज्ञे, अस्माकं यज्ञे यज्ञ ऋत्विक्, होता यज्ञस्य, रत्नधातमश्च दातृतमो रत्नानाम्, त महं रत्नानि याचे इति समस्तार्थः॥

अथैकपदनिरुक्तम्।—"इड़िः" धातुः "अध्येषणाकर्मा" याच्ञाकर्मेह; अन्यच "पूजाकर्मा वा" अपि‡। "पुरोहितः व्याख्यातः", "पुर एनं दधति"—इति§। "यज्ञः च" व्याख्यातः, "प्रख्यातं यजतिकर्मा"—इति॥। "देवः", "दानाद् वा" ददाति ह्यसौ ऐश्वर्याणि।

* "अग्नि मीळे"—इति क, ख, ग।

† "यज्ञस्य" क, ख, ग।

‡ "पूजाकर्मा वा"—इति वा-पदश्रवणात् अथापि पक्षे पूजार्था यास्कसम्मत एवेत्यस्माकम्, सायणभाष्येऽप्येव मेव।

§ १भा० २०१पृ० १अ० ३पा० १ख०।

॥ १भा० ३३० पृ० १अ० ४पा० १ख०।

"दीपनाद् वा" दीपयति ह्यसौ तेजोमयत्वात्। "द्योतनाद् वा" धात्वन्यत्व मर्थैकत्वम्। "द्युस्थानो भवति इति वा" पक्षे अर्थवत्वं निर्वचनस्य। अथ वा अग्नेरपि द्युस्थानो ; सामान्यं हि द्यौः स्थानं देवतानाम्*, तयोस्तु कर्माधिकारस्थाने विशिष्टे पृथिव्यन्तरिक्षे। "होतारं=ह्वातारम्" देवानाम्†। "और्णवाभः" तु "जुहोतेः" 'हु दानादानयोः (जु० प०)' इत्यस्य मन्यते "होता इति"। "रत्नधातमम्=रमणीयानां धनानां दातृतमम्"॥

ततः "तस्य" एव अग्नेः "एषा अपरा" ऋक् "भवति"। समानसंहितत्वादपरेति वा द्वितीयेत्यर्थः। सा पुनः किमर्थम्? इति। अमुना प्रकारेण सर्वा एतस्या मुदाहरण मेतत्कर्मयुक्ता ऋच उपेक्ष्या इत्युपप्रदर्शनार्थम्॥ २ (१५)॥

अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत। स देवाँ एह वक्षति। अग्निर्यः पूर्वैर्ऋषिभिरीलितव्यो (वन्दितव्यो‡) ऽस्माभिश्च नवतरैः स देवानिहावहत्विति स न मन्येतायमेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी अग्नी उच्येते ततो नु मध्यमः॥ ३ (१६)॥

---

* "देवा वा असुरैर्विजिग्याना ऊर्द्धाः स्वर्गं लोक मायन्"—इत्यादि (ऐ० ब्रा० २, ४, ४), "परो वा अस्माल्लोकात् स्वर्गो लोकः"—इत्यादि (ऐ० ब्रा० ९, ४, ४) च द्रष्टव्यम्।

† "अग्निर्वै देवानां होता, तस्यैतद्बोध्यपदं यदुत्तरवेदी नाभिः"—इति ए० ब्रा० १, ५, ९। "अग्नेश्च होतृत्वं होमाधिकरणत्वेन द्रष्टव्यम्"—इति सा० भा०।

‡ नैतत्पदं दृश्यते क-ख-ग-पुस्तकेषु।

भाष्यकारो यत्नदोर्नित्यसम्बन्ध इति दर्शयन्। "अग्निः यः" "पूर्वेभिः" "पूर्वैः" चिरन्तनैः 'ऋषिभिः' "ईडितव्यः" ईडनं पूजनं अर्हति, "अस्माभिश्च" "नवतरैः" ईडितव्य इति वर्त्तते। स किं करोति ; इत्याकाङ्क्षिते निराकाङ्क्षं क्रियते,—"सः देवान्" "इह" एतस्मिन् कर्मणि अस्माकम् "आ वक्षतु" इति श्रोटा निराह भाष्यकारः आशिष साकाङ्क्षिता मपेक्ष्य। ऋज्वेकपदनिरुक्तम् ॥

अथ गौणत्वादस्यभिधानस्य अतःपरं विचारः ;—"स न मन्येत" —इत्येवमादिना आक्षिप्य विचारः। ननु नित्ये स्वार्थाभिधेयसम्बन्धे अभिधानाना मर्थान्तरवृत्तितैव नास्ति, कुतः सङ्करः? इति। अथाप्यर्थान्तरवृत्तिता। जहत्स्वार्थं मर्थान्तर मुपसङ्क्रामदनित्यतां सम्बन्धस्य द्योतयति। नैव जहत्स्वार्थं मभिधान मभिधेयान्तरे वर्त्तते किन्तर्हि? द्वे अभिधानस्य शक्ती; गौणी मुख्या च। तयोर्गौणी गुणसाम्यात्; यस्मात् कस्माच्चित् गुणात् सर्वत्र वर्त्तते, तस्यास्तथाविध एव सम्बन्धः, सर्वार्थो नित्यः समर्थप्रकरणोपपदपरतन्त्रा। मुख्यस्तु विनियोगेन लोकवेदप्रसिद्धा स्व एवार्थे वर्त्तते। तदेव मसङ्करेऽपि शब्दानां मुख्यगौणार्थवर्त्तिनां सङ्कर इवावभासः प्रतिभाति * ॥

क कस्य शब्दस्य गौणी शक्तिः? क कस्य मुख्या? इति तत्प्रवि-

---

* इतिद्विधा। जहत्स्वार्था, अजहत्स्वार्था च। [illegible] इति [illegible] जहत्स्वार्थावृत्तम्। [illegible] [illegible]। एवमादि नाम, [illegible] —इति पूर्वोदाहरणम्। [illegible] इत्यादि परत्वेति। विस्तरस्तु मञ्जूषादौ द्रष्टव्यः

वेकार्थ मिद मुपोद्धन्ति चोदकरूपेण "स न मन्येत" इति। 'सः' शिष्यः, 'न मन्येत' न जानीयात् सम्यगेतदभिहितम् "अथ सेवाग्निः" पृथिवीस्थानः "इति"। कस्मात् पुनर्न मन्येत? इतः,— यस्मात् "अपि एते उत्तरे ज्योतिषी" मध्यमश्च उत्तमश्च "अग्नी उच्यते" *। कथम्? इत्यत आह,— एतत् तावत् पार्थिवं ज्योतिः, आवाहनक्रियायोगात् "अग्नि मीडे"—इत्येतस्यां च यथा भवतोर्क्तं तथैवोच्यते, "ततः नु" वय मपि यथा "मध्यमः" अग्निशब्देनोच्यते तत्कर्मयोगाच्च स एवाग्निः, तथेमा मृच मुदाहरिष्यामः,—॥२(१६)॥

अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निम्। घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः॥ अभिनमन्त समनस इव योषाः समनं समननाद्वा सम्माननाद्वा कल्याण्यः स्मयमानासो अग्नि मित्यौपमिकं घृतस्य धारा उदकस्य धाराः

* एवमादिषु स्थानेषु मध्यमशब्देन वायुरिन्द्रो वा ग्रहणीय इति सायणस्य। तथा हि,—"मध्यमस्थानस्थो वायुरिन्द्रो वा * * * वैद्युतोऽग्निर्हि मध्यमप्रकाशाज्जायते"—इति ऋ० सं० १, ४. २४, ९ मा० भा०। अस्मन्मते त्विह वैद्युतोऽग्निरेव मध्यम इति बोध्यः। तथा च "उत्तरे ज्योतिषी" वैद्युताग्निः सूर्यश्च। अतएव निघण्टौ मध्यमस्थानदेवतानामसु (५, ४, १२) "अग्निः"—इति, उत्तमस्थानदेवतासु (५, ६, ९) "सूर्यः"—इति च दृश्यते। अग्निसूर्ययोरभेदः। तथाहि,—"अग्निर्वै सामरः प्राध्यायत्, तस्य यद्रेतसः प्रथम मुद्दीप्यत, तदसावादित्योऽभवत्"—इति ऐ० ब्रा० ३, ३, १०। "सोऽग्निर्दिविस्पृगूर्ध्वं उदश्रयत। सः स्वर्गस्य लोकस्य द्वार मवृणोत्, अग्निर्वै स्वर्गस्य लोकस्याधिपतिः"—इति च ऐ० ब्रा० ३, ४, ४। अग्नीन्द्रसूर्याणां त्रिरूपा मेव देवतानां ज्योतिःस्वरूपत्वं च श्रूयते—"अग्निर्ज्योतिः", "इन्द्रो ज्योतिः", "सूर्यो ज्योतिः"—इति च ऐ० ब्रा० १, ४, ७। "अग्निमयीः पुरः, त्रिपुरं पर्यास्यन्"—इति, "अग्निमय्यः पुरो दीप्यमाना भ्राजमाना अतिष्ठत् (ऐ० ब्रा० ३, १, १)"—इति चाग्नेस्त्रिलोकस्थत्वं बोध्यते।

समिधो नसन्त नसतिराप्नोतिकर्म्मा वा नमतिकर्म्मा वा। ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः। हर्यतिः प्रेप्साकर्म्मा विहर्यतीति *। समुद्रादूर्म्मिर्मधुमाँ उदारदित्यादित्य मुक्तं मन्यन्ते समुद्राद्ध्येषोऽद्भ्य उदेतीति च ब्राह्मण मथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निः सर्वा देवता इति तस्योत्तरा- भूयसे निर्वचनाय ॥ ४ (१७) ॥

"अभि प्रवन्त" इति[†]। वामदेवस्यार्षम्। सप्तमेऽहनि दशरा- चस्य आज्यशस्त्रे विनियोगः। 'अभिप्रवन्त' ("अभि नमन्त") आभिमुख्येन नमन्ति प्रह्वीभवन्ति। 'घृतस्य' "उदकस्य" 'धाराः'। क मभि प्रह्वीभवन्ति? मध्यमम् 'अग्निम्'। कथम्? इति,— 'समना इव योषाः' ("समनसः") समानमनसः। एकस्मिन् भर्त्तरि यासां मनांसि वर्त्तन्ते, ताः समनसः। ता यथा 'कल्याण्यः' रूपयौवनादिगुणसम्पन्नाः, 'स्मयमानासः' स्मयमानाः ईषद्धसन्त्यः हर्षमुपजनयन्त्यो भर्त्तुस्तं प्रति परिष्वजनाय अभिनमेयुः, तथा मध्यमस्थान मग्निं घृतस्योदकस्य धाराः 'समिधः' समिन्धयन्त्यः 'नसन्त' प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। तास्च तास्च पुनः सः 'जातवेदाः' मध्य- मस्थानो वैद्युतोऽग्निः, 'जुषाणः' प्रीयमाणः 'हर्यति' पुनःपुनः प्रेप्सति, अभिकामयते ॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे युगपदविधानात्, पार्थिवे घृताहुतिहवन-

---

* "प्रेप्साकर्माभिहर्यति" क, ख, ग।

† ऋ० सं० ३, ८, ११, ४। "अग्निरत्र यास्कोक्तनाम्ना मध्यतमो देवता"—इति।

मन्त्रेणोच्यत इति स्फुट मस्यैव मन्त्रस्य "ब्राह्मणम्",—"समुद्रादेषोऽद्भ्य उदेति"—"इति च" *; न च पार्थिवः समुद्रात् उदेति, विरोधात् तस्य उदकेन; तस्मादादित्योऽत्राग्निरभिप्रेत—इति नाम-मर्थं मुदाहरणम्। "अथ अपि ब्राह्मणं भवति,—'अग्निः सर्वा देवताः'-इति"। अथ खलु अथ मपरः मङ्गरोऽग्निशब्दस्य ब्राह्मणं भवति,—"अग्निः सर्वा देवताः"—इति † ॥

"तस्य" च ब्राह्मणस्य "उत्तरा" ऋक् "भूयसे" बहुतराय "निर्वचनाय",——॥ ४ (१७) ॥

इन्द्रं मित्रं वरुण मग्नि माहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्। एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वान माहुः॥ इम मेवाग्निं महान्त मात्मान‡ मेक मात्मानं बहुधा मेधाविनो वदन्तीन्द्रं मित्रं वरुण मग्निं दिव्यं च गरुत्मन्तं दिव्यो दिविजो गरुत्मान् गरणवान् गुर्वात्मा महात्मेति वा यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽय मेव सोऽग्निर्निपात मेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते॥ ५ (१८)॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ७.४.

* "यद्भो वा एष प्रातरुदेत्यपः सायं प्रविशति"—इति ऐ॰ ब्रा॰ ४, ३, ९।

† "अग्निः सर्वा देवताः, सोमः सर्वा देवताः; स यदग्निषोमीयं पशु मालभते सर्वाभ्य एव देवताभ्यो यजमान आत्मानं निष्क्रीणीते"—इति ऐ॰ ब्रा॰ २, १, ३।

‡ "महान्त मात्मानं" क. म।

"इन्द्रं मित्रम्"—इति *। अस्यवामीयेषा †। 'इन्द्रम्, मित्रम्, वरुणम्'—इत्येतैरभिधानैः 'अग्निम् आहुः' तत्त्वविदः। 'अथो' अपि च योऽयं 'दिव्यः' ("दिविजः") दिवि जायते, 'सुपर्णः' सुपतनः, 'गरुत्मान्' "गरणवान्", स्तुतिभिः तद्वान्, रसानां वा गरिता आदित्यः; अय मपि 'सः' एवाग्निरित्याहुः ‡। किं बहुना "इम मेवाग्निम्" 'एकं' "महान्तम्" "आत्मानम्" अनन्यत्वेन पश्यन्तः 'विप्राः' "मेधाविनः" आत्मविदः 'बहुधा वदन्ति'—'अग्निम्, यमम्, मातरिश्वानम्' इति §॥

एवमाद्यैस्त्वभिधानैरेतस्यैव सा विभूतिः; एष उ ह्येव सर्वे देवाः इति च विज्ञायते। तस्माद् युक्तं यत्र मन्येताय मेवाग्निरिति॥

अत्र प्रतिसमाधानम्।—सत्य मेतत् सर्वे एतेऽग्निशब्देन स्तूयन्ते; न तु प्रधानतः; किन्तर्हि? गुणतः स्तूयन्ते। यतो ब्रवीति,—"यस्तु सूक्तं भजते, यस्मै हविः निरूप्यते, अयम् एव सः अग्निः"। तु-शब्दः पूर्वपक्षव्यावर्त्तकः, परमतव्युदासार्थः। यः सूक्तं भजते, प्रधानतः

* ऋ० सं० १, ३, २२, ६; १, २२, ८, ४६; अ० सं० १९, ८।

† "अस्य वामस्य"—इत्यादिकं द्विपञ्चाशदृगात्मकं सूक्त मस्यवामीय मित्युच्यते। "सूक्तं जप्त्वास्यवामीयं क्षिप्रं मुच्येत किल्बिषात्"—इति ऋग्वि० १, २१।

‡ य० वा० सं० १२, ४. "सुपर्णोऽसि गरुत्मान्"—इत्यस्य महीधरकृतं व्याख्यानम् द्रष्टव्यम्।

§ "अयमादित्य मैश्वर्ययोगादिन्द्र माहुः। ***। अयमेवादित्य मेक मेव वस्तुतः सन्तं विप्रा मेधाविनो देवतातत्त्वविदो बहुधा वदन्ति। ***। सूर्यस्य सूक्तेनोऽनन्यत्वेन सर्वात्मत्व मुक्तं भवति। अत्र ये केचित् 'अग्निः सर्वा देवताः (ऐ० ब्रा० १, १, २)"—इत्यादिश्रुतितोऽय मेवाग्निरन्तरे अपि ज्योतिषी इति मत्वाग्नेरेव सर्वात्मत्वप्रतिपादकोऽयं मन्त्र इति वदन्ति, तत्पक्षे प्रथमोऽग्निशब्द उद्देश्यः, न तस्मि गुहितोऽन्यापात्मकत्वकथनम्।"—इति सा० भा०।

स्तुत्यत्वेनेत्यर्थः; यस्मै च हविर्निरुप्यते, चोदनासामर्थ्यात्—"आग्नेय मष्टाकपालं निर्वपेत्" इति। 'अय मेव सोऽग्निः' पार्थिवः; अग्निशब्दस्य विशेषतोऽस्य लोके वेदे च प्रसिद्धेः;—'अग्नि मानय—अग्निं प्रणय' इति, एत मेव हि लोकः प्रतिपद्यते; न मध्यमं नाप्युत्तमम्। न च प्रसिद्धिबाधो न्याय्यः, शास्त्रचोदिता अपि खदिर-पलाशादयो लोकप्रसिद्धित एव प्रतीयन्ते*। तस्मादग्निशब्देन पार्थिवस्य ज्योतिषो मुख्यः सम्बन्धः; गौण इतरयोर्मध्यमोत्तमयोः। यथा अग्निशब्देन मध्यमोत्तमयोः, न तथा मध्यमोत्तमाभ्यां विद्युत्सूर्यशब्दाभ्यां लोकप्रसिद्ध्या मुख्यः सम्बन्धः। एवञ्चेत् सुष्ठूक्तम्,—"यत्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यते, अय मेव सोऽग्निः" इति। एतदेव चात्र विचारे प्रयोजनम्,—आग्नेयेषु सूक्तेषु हविःसम्प्रदानेषु स्तुत्यत्वेन भोक्तृत्वेन चैत मेवोपासीतेति॥

अथ पुनर्योऽयं मध्यमोत्तमयोर्ज्योतिषोरग्निप्रवादः, स कथम्? इति,—"निपातम् एव एते उत्तरे ज्योतिषी, एतेन नामधेयेन भजेते"। निपातो नाम अप्राधान्यम्, भक्तिरित्यर्थः॥ ५ (१८)॥

इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य) चतुर्थः पादः† ॥ ७. ४.

* तथा चैतरेयकम्;—"खादिरं यूपं कुर्वीत स्वर्गकामः" इत्यादि, "बैल्वं यूपं कुर्वीतान्नाद्यकामः"—इति, "पुष्टिकामो वै समां समां वै बिल्वो गृभीतः"—इत्यादि, "पालाशं यूपं कुर्वीत तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं वनस्पतीनां पलाशस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति"—इत्यादि। २, १, १।

† रोथ्सहृत्प्रामाणिकपुस्तकेषु नेह पादसमाप्तिः; तन्मते तु षट्पादात्मक एव सप्तमाध्यायः। अस्मदृष्टेषु तु पादान्वितसर्वमुद्रपुस्तकेषु सर्वहस्तिपुस्तकेषु च सप्तपादात्मक एवाय मध्याय इति भेदः।

॥ पञ्चमः पादः ॥

जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जातानि वैनं विदुर्ज्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो * जातवेदस्त्व मिति ब्राह्मणं तस्मात् सर्वान्टतून् पशवोऽग्नि मभिसर्पन्तीति च तस्यैषा भवति ॥ १(१९) ॥

"जातवेदाः"—इति† वक्तव्यम्। स पुनरेष माहाभाग्यात् कर्मपृथक्त्वादग्निरेव? अथ वा पृथगभिधानस्तुत्यन्तरसम्बन्धाद् देवतान्तरम्। "जातवेदाः कस्मात्"? स हि "जातानि वेद"; न हि तदस्ति जात मस्मिंल्लोके यदसौ न वेद सर्वज्ञ इत्यर्थः। "जातानि वा एनं विदुः" स एव धातुः, कारकान्यत्वं केवलम्। "जाते जाते विद्यत इति वा" विदेः सत्तार्थस्याधिकरणे कारके; न तदस्ति जातं यत्रासौ नास्ति। "जातवित्तो वा जातधनः" जातशब्दः पूर्वपदम्, वित्तशब्द उत्तरपदम्; जात मस्य वित्त मिति जातवेदाः। "जातविद्यो वा जातप्रज्ञानः" जातशब्द एव पूर्वपदम्, विदेर्ज्ञानार्थस्योत्तरपदत्वम्; निसर्गत एवास्य जातं प्रज्ञान मित्यर्थः। "ब्राह्मणम्" अपि च भवति, जनेर्विदेश्च जातवेदा इति,— "यत्तज्जातः पशून-विन्दत—इति"। 'यत्' असौ 'तत्' तदा 'जातः' जातमात्र एव निसर्गतः 'पशून्' 'अविन्दत' अलभत, "तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम् —इति" विज्ञायते। यतश्चैतदेवम्, "तस्मात्" अद्यत्वेऽपि सर्वास्वृ

* "पशूनविन्दत तज्जातवेदसो"—इति क,ख,ग।

† १भा॰ ५ ख॰ १ख॰(२); ४९॰पृ॰ (२)।

मस्माक मिति मन्यमाना: "पशव:" "सर्वान् जन्तुम्" प्रति, अपि घोषे, "अग्निम् अभिसर्पन्ति" * ॥

"तस्य" जातवेदस: स्तुत्युदाहरणम् "एषा" ऋक् भवति— ॥ १ (१८) ॥

(जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहाति वेद:। स न: पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्नि:॥ जातवेदस इति जातवेदस्यां वैवञ्जातवेदसेऽर्थाय सुनवाम सोम मिति प्रसवायाभिषवाय सोमं राजान ममृत मरातीयतो यज्ञार्थं मनिस्मो निर्दहाति निश्चयेन दहति भस्मीकरोति सोमो दददित्यर्थ:। स न: पर्षदति दुर्गाणि विश्वानि दुर्गमानि स्थानानि नावेव सिन्धुं नावा सिन्धुं सिन्धु नावा नदीं जलदुर्गां महाकुलां तारयति दुरितात्यग्निरिति दुरितानि तारयति तस्यैषा परा भवति॥ २॥ †)

प्र नूनं जातवेदस मश्वं हिनोत वाजिनं। इदं नो बर्हिरासदे॥ प्रहिणुत जातवेदसं कर्मभि: समश्नु-

* "जा..तवेदसं संमति। * * *। सोऽब्रवीज्जाता वै प्रजा अनेनाविद मिति, यदब्रवीज्जाता वै प्रजा अनेनाविद मिति, तज्जातवेदस्य मभवत्, तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वम्"—इति ऐ० ब्रा० २, ५, ११।

† इतिप्रभृता मस्य खण्डस्य नेह व्याख्यानं कृतम्, भाष्यमेो दृश्यते एव क-च-पुस्तकयो:; त्रयोदशे अध्याये चतुर्थपादे (५ ख०) निरुक्त एव सर्वपुस्तकेषु, तत्रैवास्य व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यं भविष्यति परं तत्राप्यस्ति पाठभेद:।

वान मपि वोपमार्थे स्यादश्व मिव जातवेदस मितीदं मो बर्हिरासीदत्विति तद्देतदेक मेव* जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते यत्तु किञ्चिदाग्नेयं तज्जातवेदसानां स्थाने युज्यते स न मन्येताय मेवाग्निरित्यप्येते उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसी† उच्येते ततो नु मध्यमः। अभि प्रवन्त समनेव योषा इति तत्पुरस्ताद्व्याख्यात मथासावादित्य उदु त्यञ्जातवेदस मिति तदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामो यत्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽय मेव सोऽग्निर्जातवेदा निपात मेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥ ३ (२०) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ७.५.

"प्रनूनं जातवेदसम्"—इति ‡। श्येनस्याग्निपुत्रस्यार्षम्। गायत्री। हे स्तोतारो यूय मुच्यध्वं। ('प्र हिनोत') "प्र हिणुत" प्रेरयत स्तुतिभिरेतं 'जातवेदसम्', 'अश्वम्' "कर्मभिः" सर्व मेतत् जगत् "अश्नुवानम्" व्यापयन्तम्, 'वाजिनम्' वेजनवन्तं वक्ष्यस मर्चिभिः, अथ वा "अश्व मिव" इति लुप्तोपमम्, सूक्तेर्बलीयस्त्वात् §, 'वाजिनं'

* "तद्देतदेक मिव" क, ग; "तदेक मेव" घ,—इत्युभावेव हलिविहतो।

† "जातवेदसा" क, घ, ग।

‡ ऋ॰ सं॰ ८,८,४९,१। "जातवेदामुषकोऽग्निर्देवता"—इति तत्र सा॰ भा॰।

§ "तस्मादश्वः समभवत्"—एतत्प्रभृति द्रष्टव्यम्। ऐ॰ ब्रा॰ १,१,११। "देवा वै अतौयेनाञ्जा स्वर्गं लोक मायन्"—इत्यादि "तस्मादेतदश्ववदाम्नं भवति"—इत्यन्तं चापाख्यानं द्रष्टव्यम्। ऐ॰ ब्रा॰ ५,१,१।

तेजनवन्तं ज्वलनस्वभावं गोघम्। किमिति प्रहिणुत ? इत। इतः,—आसत्तुम् इति कृत्यार्थे केनवा*—"इदं नो बर्हिरासदे"। "इदम्" अस्मत्कर्म, बर्हिषोपलक्षितं बर्हिः। कथं नामास्मदभिमतार्थमध्यर्थं साभिमुख्येन सादेदित्येव मर्थं प्रहिणुतेति॥

इदानीं सुक्तं दर्शयति प्रयोजनार्थम्, "तदेतदेक मेव जातवेदस्यं गायत्रं तृचम्"†—इत्यादि। तदिति दशतयीष्वस्यानुस्मृतये परोक्षनिर्देशः, एतदिति प्रत्यक्षेण प्रनून मित्यनया सन्निधाकृत्योपदिशति, गायत्र मिति छन्दोनिर्देशः विवक्षितप्रयोजनार्थः, तृच मिति एतत्सूक्तस्य सङ्ख्यानिर्देशः‡, दशतयीषु सर्वास्वपीति निर्धारणे सप्तमी, 'विद्यते' अस्तीति। ततः किं यद्यनदेतदेकं जातवेदस्यं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते ? शृणु,—बहुभिरेतैर्गायत्रच्छन्दोयुक्तैर्जातवेदस्यैर्मन्त्रैरधियज्ञं प्रयोजन मस्ति, न चैते बहवः सन्ति सर्वास्वपि दशतयीष्वेतदेवैकं तृचं मुक्त्वा। तत्र किं कर्त्तव्यम् ? इति,—"यत्तु किञ्चिदाग्नेयम्" मन्त्रजातम् गायत्रे एव छन्दसि अजातवेदोलिङ्ग मपि, "तत्" "जातवेदसानाम्" मन्त्राणां "स्थाने" विनि-"युज्यते" शास्त्रेण। तेन किं सिद्धं भवति?

* "कृत्यार्थे तवै-केन्-केन्य-त्वन" — इति पा० ३, ४, १४।

† "ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्छन्दसि" — इति पा० ६, १, ३४, वा० वा०।

‡ प्रनून मिति सूक्तम् १०म० १७६सू० ऋग्वे सन्निविष्टम्। तत्र "प्रनूनं जातवेदसम्"—इति प्रथमा, 'अस्य प्रजातवेदसो'"—इति द्वितीया, "या वर्ची जातवेदसो"—इति तृतीया।

§ गायत्रं तृचं सूक्तं त्वेक मेव जातवेदस्य मिति निर्द्धारणम्, "जातवेदसे सुनवाम (ऋ० सं० १, ७, ७ १)"—इति तु त्रैष्टुभ मैन्द्रम्; एव मन्यत्रापि बोध्यम्।

अग्निरेव जातवेदा इति*, कर्मपृथक्त्वात् माहाभाग्याद्वा इति; इतरथा हि प्रयोगवैकल्प्यं स्यात्, न चान्यद्देव मन्यस्य स्थाने प्रयुज्यते। यथा चाय मनर्थान्तर मग्निर्जातवेदा एतस्माद् विधिलिङ्गात्, तथा वैश्वानरप्रश्नतयोऽपीत्युपेक्ष्यम्† ॥

'स न मन्येत"—इति पूर्ववद् विचारः‡; केवलम् "अभि प्रवन्त"—इत्यत्राग्निपदविचारे अग्निशब्दो विशेष्य आसीत्, जातवेदः-शब्दोऽस्य गुणपद मिति; इह तु जातवेदः-शब्दविचारे पुनः "अभि प्रवन्त"—इत्यस्मिन्नेवोपात्ते मन्त्रे गुणपद मग्निशब्दो जातवेदः-शब्दस्येत्येतावदुपेक्ष्यम्§॥

यथा तु पूर्वस्मिन् "समुद्रादूर्मिः"—इति आदित्यस्याग्नित्वोपपत्तावुदाहरणम्, तथेह—"अथ असौ आदित्यः,—'उदु त्यं जातवेदसम् (ऋ० स० १, ४, ६, १)'—इति" जातवेदस्त्वोपपत्तौ। तदेतत् प्रतिपद मुदाहरणम् "उपरिष्टाद् व्याख्यास्यामः"—"जातवेदसं सूर्य मुद्वहन्तीति तु विशेषणविशेष्यसामानाधिकरण्यैकवाक्य-प्रसिद्ध्या स्वनिगमसिद्ध मस्मिन् मन्त्रे जातवेदाः सूर्यः"—इति‖। तस्मात् सुष्ठूक्तं यत् "स न मन्येत अयम् एव अग्निः" जातवेदाः इति¶ ॥

---

* "यः। जातं जातवेदसीति जात इतरो जातवेदा इतरः" इति ऐ० ब्रा० १,२,५।

† "अग्निर्वा एष वैश्वानरः"—इति ऐ० ब्रा० ८,५,१।

‡ पुरस्तात् १८४ पृ० १४ पं०; १८६ पृ० १पं०।

§ पुरस्तात् ३८६ पृ० ६ पं०।

‖ इहैवोपरिष्टाद् ११ अ० १पा० १५ ख०।

¶ पुरस्तात् १९५ पृ० ४ प० द्रष्टव्यम्।

"यः तु सूक्तं भजते, यस्मै हविः निरुप्यते, अयम् एव सः अग्निः जातवेदाः"—इति। "यस्तु सूक्तं भजते, यस्मै हविर्निरुप्यतेऽय मेव सोऽग्निर्जातवेदाः"—इति पूर्ववत् प्रसिद्धिरेव विशेषहेतुः। यद्यपि मन्त्रदर्शन मविशिष्टं त्रयाणा मपि ज्योतिषां जातवेदस्त्वे, तथापि पार्थिवोऽग्निरितरयोः प्रसिद्धा विशेष्यते; जातवेदस्त्वं हि यथा प्रसिद्ध मस्मिन्नग्नौ, न तथा वैद्युते, नापि सूर्ये इति। "निपात मेवैते उत्तरे ज्योतिषी", ("एतेन") जातवेदा इत्यनेन "नाम-धेयेन भजेते" इति। व्याख्यातम्* ॥ ९ (२०) ॥

इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य) पञ्चमः पादः ॥ ७. ५.

॥ षष्ठः पादः ॥

वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वापि वा विश्वानर एव स्यात्प्रत्यृतः† सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरस्तस्यैषा भवति ॥ १ (२१) ॥

"वैश्वानरः"—इति वक्तव्यम्‡, तदर्थ मुपोद्घन्ति—"वैश्वानरः कस्मात्?" "विश्वान् नरान्" इतो लोकात् अमुं लोकं "नयति", हेतुकर्तृत्वेन सर्वासु प्रवृत्तिषु अय मेव नरान् नयति। यथा पञ्चाग्नि-विद्याया मुच्यते—"अपि वा सति तस्मिंत्सर्वाः प्रवृत्तयः फलवत्यो

* पुरस्तात् ९९१ पृ० १५ पं० द्रष्टव्यम्।
† "स्यात्प्रत्यृतः" क, ग।
‡ १ भा० ७५९ पृ० ५ पं० १ पं० (१); ४९० पृ० (१)।

नराणां भवन्तीति हेतुकर्तृत्वेन सर्वांसु प्रवृत्तिष्वय मेव नरान् नयति प्रवर्त्तयतीति वैश्वानरः" *। अथ वा "विश्वे एनं नराः नयन्ति इति वा", कर्मकारकम्; स नीयमानः तासुतासु क्रियास्वङ्गभावं नरैः कर्म सम्पद्यते। "अपि वा" "विश्वानरः एव" कश्चित् "स्यात्"। स पुनः कस्मात्? "प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि" विश्वानि असौ भूतानि 'प्रति ऋतः' प्रविष्ट इत्यर्थः। "तस्य" विश्वानरस्य अपत्यं "वैश्वानरः"॥

"तस्य" वैश्वानरस्य "एषा" प्राधान्यस्तुतिर्ऋक् "भवति"—
॥ १ (२१) ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनाना † मभिश्रीः। इतो जातो विश्व मिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण॥ इतो जातः सर्व मिद मभिविपश्यति वैश्वानरः संयतते सूर्येण राजा यः सर्वेषां भूताना मभिश्रयणीयस्तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मतौ स्यामेति तत्को वैश्वानरो मध्यम इत्याचार्या वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौति॥ २ (२२)॥

"वैश्वानरस्य सुमतौ"–इति ‡। कुत्सस्यार्षम्। पृष्ठ्याभिप्लवयोश्चतुर्थपञ्चमयोरह्नोराग्निमारुतस्य प्रतिपत्। 'इतः' पृथिवीलोकात् ओषधिवनस्पतिभ्यः यः 'जातः', 'विश्वम् इदं वि चष्टे'

* "वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान्"—इत्यादि कठोपनिषदि १, ७।
† "भुवनाना" च। छान्दस मेवैतत्।
‡ ऋ० सं० १, ७, ६, १। १आ० ९८ सू० (१)।

“सर्व मिद मभिपश्यति”। यश्चाभिद्रष्टव्य उपकारकत्वेन, दर्शयति वा प्रकाशकत्वेन। यश्च (‘यतते’) “सं यतते” ‘सूर्येण’ सङ्गच्छते स्वेन भासा। ‘राजा’ च “यः” (‘भुवनानां’) “सर्वेषां भूतानाम्” (‘अभिश्रीः’ “अभिश्रयणीयः”) आश्रयणीयः। “तस्य वयम्” एवङ्गुणयुक्तस्य ‘वैश्वानरस्य’ नित्यं (‘सुमतौ’) “कल्याण्यां मतौ” उपकारप्रवृत्ताया मात्मनो यथाभिमतार्थसाधिकायाम् ‘स्याम’ ।—इत्येतत् आशास्महे। लोकेऽपि हि स्तूयत एव पूर्वम्, पश्चात् प्रार्थ्यत इत्याचार्यः पश्यन् मन्त्रेष्वप्यय मेव न्याय इत्युपदर्शनार्थं पदानां क्रमं बिभेद; कल्याण्यां मतौ स्यामेत्याशिषा च समापयाञ्चक्रे॥

अनेकतिङि चैतस्मिन् मन्त्रे प्रतितिङ् वाक्यभेदे प्राप्ते यत्तदो-रध्याहारेण “राजा यः सर्वेषां भूताना मभिश्रयणीयः, तस्य वयं वैश्वानरस्य कल्याण्यां मतौ स्याम”—इत्येकवाक्यतया सामर्थ्य मुन्ना-वयाञ्चकार। एकोऽचार्थपतिर्वैश्वानरः, यतः कल्याणी आशास्यते मतिः, त मेभिः शब्दैरभिष्टौति, सन्तिष्ठते स्तुतिरिति। अय मेक-वाक्यतान्यायः प्रायशो मन्त्रेषु, क्वचित् पुनः प्रत्याख्यात मर्थ मपेक्ष्य एकस्मिन्नपि मन्त्रे वाक्यभेदो भवत्येव। तद्यथा,—“ऋचां त्वः पोषम् (ऋ० सं० ८,२,२४,६,)” इत्यत्र * प्रतिपादं वाक्य-समाप्तिः। अन्येषा मपि च मन्त्राणा माकाङ्क्षितार्थिनां परस्पर मेक-वाक्यता भवति, तदपि चोपप्रदर्शयिष्यति—“येना पावक चक्षसा (ऋ० सं० १,४,८,१)”—इत्यत्र † ॥

* १भा० ११ अ० १ख० २पा० ६ख० द्रष्टव्यम्।

† तथाहि,—“तस्ते वयं स्याम इति वाक्यशेषेऽपि योजरव्या सम्बन्धः तेन योरि” —इति ११ अ० २पा० १ख०।

'नत् को वैश्वानरः"—इति। अतः प्रभृति विचारः। नदिति वाक्योपादाने। कोऽयं वैश्वानरः? इति। कुतः संशयः? आगमविप्रतिपत्तेः; विश्वानरविद्यायां तावत् 'आत्मा'-इत्यात्मविदः; इन्द्रादित्यवाय्वाकाशोदकपृथिव्यादयश्च पृथक् पृथगेव वैश्वानरत्वेन विज्ञायन्ते। अपि च "मध्यमः" वैश्वानरः इति नैरुक्ताः केचित् "आचार्याः" मन्यन्ते। कस्मात्? "वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौति" मन्त्रदृक्। हि मन्त्रो हेत्वर्थः, वर्षकर्मणैनं वैश्वानरं यस्मान्मन्त्रदृक् स्तौति॥२ (२२)॥

प्र नू म॑हि॒त्वं वृ॑ष॒भस्य॑ वोचं॒ यं पू॒रवो॑ वृत्र॒हणं॑ स॒चन्ते॑। वै॒श्वा॒न॒रो दस्यु॑म॒ग्निर्ज॑घ॒न्वाँ अधू॑नो॒त्काष्ठा॒ अव॒ शम्ब॑रं भेत्॥ प्रब्रवीमि तन्महित्त्वं* माहाभाग्यं वृषभस्य वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या वृत्रहणं मेघहनं सचन्ते सेवन्ते वर्षकामा दस्युर्दस्यतेः क्षयार्थादुपदस्यन्त्यस्मिन्रसा उपदासयति कर्माणि त मग्निर्वैश्वानरो घ्नन्नवाधूनोदपः काष्ठा अभिनच्छम्बरं मेघमथासावादित्य इति पूर्वे याज्ञिकाः॥ ३ †॥

कथम्? इति। अत आह;—"प्र नू महित्वम्" इति ‡। नोधस आर्षम्। त्रिष्टुप्। वैश्वानरोऽग्निर्देवता। ('प्र वोचम्')

* "तन्महत्त्वं" ख, ग, घ; परं हस्तिलिपिदोषः।

† नात्र खण्डसमाप्तिः क-घ-पुस्तकयोः।

‡ ऋ० सं० १, ४, २५, १। "वपेदं चिन्तनीयम्"—इत्यादिकं सायणीयभाष्यं मत्र द्रष्टव्यम्।

"प्रब्रवीमि" अहम्। 'महित्वम्' "माहाभाग्यम्", स्तुत्या। कस्य? 'वृषभस्य' "वर्षितुरपाम्"। 'यम्' अन्येऽपि 'पूरवः' "पूरयितव्याः मनुष्याः" कामैः, 'वृत्रहणम्' "मेघहनम्", 'सचन्ते' "सेवन्ते" "वर्षकामाः" स्तुतिभिः। तन्माहाभाग्यं प्रब्रवीमि:—यदसौ वर्षिता 'वैश्वानरः' 'अग्निः', 'दस्युं' दासयितार मुपक्षयितारं रसानाम्; शुष्यन्ति हि तदनुद्गमे शस्यानि, कर्मणां वोपदासयितार मना-वृष्टिद्वारेण, तं दस्युम्, 'शम्बरम्' "मेघम्" उदकवन्त मुदकपूर्णम्, 'जघन्वान्' हतवान्,—('अव भेत्') "अवाभिनत्" व्यदारयत्, विदार्य च 'अधूनोत्' वर्षभावेनाकम्पयत् अचारयत् 'काष्ठाः' अपः। यः, तस्याहं वर्षप्राप्त्यर्थं प्रावोचं माहाभाग्यम्; स वर्षलम्भाक मित्यभि-प्रायः॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे वैश्वानरस्य वर्षकर्मणिकवाक्यतासम्बन्धात् नान्यो मध्यमाद् वैश्वानर इत्याचार्या मन्यन्ते। स्थितं तावदेवम्*॥

"असौ आदित्यः,— इति पूर्वे याज्ञिकाः"। असाविति कर्मा-त्मनैन मुपदिशन् ब्रवीति, माभूद् गौणः कश्चित् प्रत्यय इति। विधिमन्त्रार्थवादेभ्यो† यज्ञमतत्त्व मुन्नीयैनं यज्ञं प्रयोगतः प्रथमं ये चक्रुः, ते 'पूर्वे याज्ञिकाः' साक्षात्कृतधर्माण इत्यर्थः। त एन मेव माहुः—'असौ आदित्यः इति'। कया पुनरुपपत्त्या त एव माहुः? इति। विध्यनुकरणप्रसिद्ध्या॥ ३॥

* मध्यम एवाग्निर्वैश्वानरः। अयं प्रथमपक्षः। मध्यमाग्निश्च विद्युदिति नैरुक्ताचार्यसम्मतः। याज्ञमते तु मध्यमशब्देन वायोरिन्द्रस्य वा ग्रहणम्। ऋ० सं० १, ४, १५, ६, मा० द्र०।

† विध्यादिलक्षणं तु मीमांसापरिभाषादिषु स्फुटम्।

एषांल्लोकानां* रोहेण सवनानां रोह आम्नातो रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितस्तामनुकृतिं होताग्निमारुते शस्त्रे वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यते सोऽपि न स्तोत्रियमाद्रियेताग्नेयो हि भवति तत आगच्छति मध्यस्थाना देवता रुद्रश्च मरुतश्च ततोऽग्निमिहस्थानमत्रैव स्तोत्रियं शंसति ॥ ४ † ॥

कथम्? इति। यतः तन्मत माह:—"एषां लोकानां रोहेण सवनानां रोह आम्नातः"। य एव हि लोकाना मारोहणानुक्रमः, पृथिवी—अन्तरिक्षम्—द्यौः इति, स एव सवनाना मपि क्रमः, प्रातः-सवनम्—माध्यन्दिनम्—तृतीयसवनम् इति। ततः किम्? कस्मिंश्चित् कर्मणि रोहप्रातिलोम्येन "रोहात् प्रत्यवरोहः" "चिकीर्षितः" कर्त्तु मीप्सितः, तदुपव्याचक्ष्महे। स एव होता प्रातःसवनं पृथिवीलोकभक्ति शंसति, संस्तुतत्वात्; ततो माध्यन्दिन मन्तरिक्षलोकभक्ति शंसति संस्तुतत्वात्; ततस्तृतीयसवनं द्युलोकभक्ति शंसति, संस्तुतत्वात्। प्रतिभक्तिसंस्तुतत्वञ्च शंसन्—स पृथिवीलोकात् अन्तरिक्षलोक मारूढो भवति, अन्तरिक्षलोकाद् द्युलोकम्; स च द्युलोक मारोहन् द्युलोकभक्ति तृतीयसवनं शंसति, तदपि शंसन् द्युलोक मारूढो भवति। सः अग्निष्टोमसाम्नि यज्ञायज्ञिये ‡ यत् शस्त्रम् आग्नि-

* "एषां लोकानां" ख, घ।   † नात्रापि खण्डसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः।

‡ "यज्ञायज्ञा वो अग्नये (सा० छ० आ० १प्र० १अ०४, १)"—इत्यस्यां ऋच्युत्पन्नं गेयगाने पठितं चतुर्थं साम (१प्र० २अ० २५सा०) यज्ञयज्ञिय मित्युच्यते। आर्षेयब्राह्मणं तत्र नियामकम्। अग्निष्टोमसंस्थारम्भे व्यवहार्यत्वात् तदेव अग्निष्टोमसामेति व्यपदिश्यते।

मारुतं* तत्कर्मलोकप्रत्यवरोहानुकृतिं चिकीर्षन्नेव "वैश्वान-रीयेण सूक्तेन" "प्रतिपद्यते" प्रारभते। तद्यथा—"वैश्वानराय पृथुपाजसे (ऋ० म० ३.१.३. सू०)" इति† प्रतिपत्। "सोऽपि न स्तोत्रियम् आद्रियेत; आग्नेयो हि भवति"। प्रत्यवरोहे कर्त्तव्ये स एव पुनराग्नेयोऽयं स्तोत्रियः, अग्नेश्च पृथिवीस्थानः; तस्मिन् यदि तमाद्रियेत, न प्रत्यवरोहानुकृत्यारम्भः कृतः स्यात्। अन्येषु शस्त्रेषु च युक्तं यदुक्तमारोहमाणः स्तोत्रियेण प्रतिपद्यते, इह पुनरव-रोहमाणो द्युस्थानाधिदेवताः शंसमानः क्रमेण वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रतिपद्यत इति. तेन ज्ञायते आदित्यो वैश्वानर इति॥

अपि च सुतरां प्रत्यवरोहानुकरणमेतदिति गम्यते, येन "तत आगच्छति मध्यमस्थाना देवता—रुद्रश्च मरुतश्च"। 'ततः' वैश्वा-नरीयात् सूक्तात् प्रत्यवरोहानुकरणाभिप्रायेण शस्तात् प्रत्यवरुह्य मध्यस्थाना देवता आगच्छति मध्यस्थानेऽभिशंसितुम्। कतमाः? रुद्रश्च मरुतश्च‡। तद्यथा—"आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु (ऋ० म० २,४,११. सू०)" इति§। ततोऽपि मध्यस्थानात् पृथिवी

* आग्निमारुतं नाम अग्निमरुद्देवताकम्, शस्त्रमप्रगीतलक्षणं ज्ञेयम्।

† अस्य सूक्तस्य जगती छन्दः, वैश्वानरोऽग्निर्देवता। अग्निष्टोमे आग्निमारुते शस्त्रे विनियोगः। आ० सू० ५. २०. द्रष्टव्यम्।

‡ रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वम् "इदं पित्रे मरुताम् (ऋ०म० १, ८, ९, १)"—इत्यृचो व्याख्यानावसरे आध्यात्मिकाभिमानेनावदत् भाष्यकः।

§ "आ ते पितर्मरुतां * * * इति तिस्रः"—इति आ० सू० ६. ८। अत्राह शौनकः।—"चतुर्दशी सुपार्श्विकां कृत्वास्य ऋग्भिरावहम्। आतेस्तोमेन रौद्रेण प्रत्यृचं वाग्यतः शुचिः। पूर्वं मासोऽर्चितं स्थापयित्वा च शङ्करम्। हविःशेषेण वर्त्तते कालं तु सतन्द्रितः। पूर्णमासं जपन्नस्य रोगैश्च परिमुच्यते।"—इति ऋग्वि० १।२०।

स्थानं प्रत्यवरुह्य अत्रैव तं स्तोत्रियं शंसति,—"यज्ञायज्ञा वो अग्नये (ऋ० सं० ६, ४, ५. सू०)" इति* । तदेव मेतस्माद् विध्यनुकरणात् पश्याम आदित्यो वैश्वानर इति ॥ ४ ॥

अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवत्येतस्य हि द्वादशविधं कर्माथापि ब्राह्मणं भवत्यसौ वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानर इत्यथापि निवित्सौर्यवैश्वानरी भवत्या यो द्यां भात्या पृथिवी मित्येष हि द्यावापृथिव्यावाभासयत्यथापि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति दिवि पृष्टो† अरोचतेत्येष हि दिवि पृष्टो‡ अरोचतेत्यथापि हविष्पान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति ॥ ५ § ॥

"अथापि वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति" । देवतागुणसामान्येन हि अधियज्ञेषु गुणविधयः कल्प्यन्ते, वैश्वानरीयश्च सर्वत्र द्वादशकपालः । "एतस्य हि" "द्वादशविधं" द्वादशमासप्रविभागलक्षणं "कर्म" । तेनैतस्मादपि देवतागुणकपालविध्यनुकरणात् पश्याम आदित्यो वैश्वानर इति ॥

* आग्निमारुते यज्ञायज्ञा व इत्ययं स्तोत्रियप्रगाथः । आ० सू०५.१०. द्रष्टव्यम् ।
†, ‡ "पृष्ठो" ग ।
§ ना।अपि खण्डसमाप्तिः क-च-पुस्तकयोः ।

"अथापि निवित् सौर्यवैश्वानरी भवति"। निविदित्याकृतिविशिष्टो मन्त्रः, शस्त्रमध्यपाती*। स तथा भवति यथा सूर्यो वैश्वानर इति न पार्थिवो न मध्यम इति। कथम्? इति। भवति हि तत्रैतत् पदम्,—"आ यो द्यां भात्यापृथिवीम्" इति। न च पुनरादित्यादन्योऽवभासयते द्यावापृथिव्यौ; यत उच्यते,—"एष हि द्यावापृथिव्यावाभासयति"॥

* "निवित्"—इति निघण्टौ वाङ्नामसु (१भा० ७४ पृ० १२)। "नितरां वेदयति ज्ञापयति स्व मभिप्रेयम्"—इति देवराज १भा० ८३ पृ० (१२)। "तान् पूर्वया निविदा हूमहे (ऋ० मं० १,६,१५,२)"—इत्यत्र 'तान' विश्वदेवान्, 'पूर्वया' पूर्वकालीनया नित्यया, निविदा वदाभिलक्षणया वाचा। निविदिति वाङ्नाम। यद्वा 'निविदा' "विश्वेदेवाः सोमस्य मत्सन" इत्यादिकया वैश्वदेवात्वं 'हूमहे' आह्वयामः"—इति, "स पूर्वया निविदा (ऋ० मं० १, ७, ६, २)"—इत्यत्र "'सः' अग्निः, 'पूर्वया' प्रथमया "अग्निर्देवेद्ध"—इत्यादिकया 'निविदा',—इति च, "'निविदं' प्रभिद्रां सुतिम् (ऋ० मं० ६, ४,१८, ६ १०, ६)"—इति च, "निविदः पूर्व्याः ऋ० मं० १, ७, १५, ६,"—इत्यत्र "'पूर्व्याः' चिरन्तनीः 'निविदः' वाङ्नामैतत्, शस्त्रलक्षणवाचः"—इति च, "निविदा मनन्त (ऋ० ३.५, १९,१)"—इत्यत्र "मरुत्वतीयशस्त्रे प्रयुज्यमानानि मरुत्वाँ इन्द्र इत्यादीनीन्द्रस्तुतिप्रतिपादकानि कानिचित् पदानि निविच्छब्देनोच्यन्ते"—इति च, "के चिन्निविदा मनानाः (ऋ० मं० ५,१,१०,५)"—इत्यत्र "'केचित्' बह्वृचाः 'मनानाः' अग्न्यादीन् स्तुवन्तो 'निविदः' शंसन्ति"—इति च सायणव्याख्यानानि। "अन्नं वा आहावः पशवः निवित् * * * ब्राह्मणपदा वा एषा निविद् (ऐ० ब्रा० ०, ५, १)"—इत्यादि, "यद् विश्वा निविद्भिर्व्येदयंस्तन्निविदां निवित्त्वम् (ऐ० ब्रा० २, १, ६)"—इति, "गर्भा वा एत उक्थानां यन्निविद (ऐ० ब्रा० २, १,१०)"—इत्यादि, "सौर्या वा एता देवता यन्निविदः (ऐ० ब्रा० २, १, ११)"—इत्यादिकञ्च द्रष्टव्यम्। इहैव च पुनः सप्तमपादस्य द्वितीयखण्डे व्याकरिष्यत्ययमेव टीकाकारः।

"अथापि छान्दोमिकं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति"। कतमत्? "दिवि पृष्टो अरोचत—इति"*। न च पुनरादित्यादन्यो दिवि पृष्टो रोचते; यत उच्यते,—एष हि "दिवि पृष्टो अरोचत"। 'दिवि पृष्टः' द्युलोके स्पृष्टः अवस्थित इत्यर्थः, 'अरोचत' रोचते दीप्यते। कोऽसौ? इति। 'अग्निर्वैश्वानरः', 'बृहन्' महान् इत्यर्थः। स रोचमानः किं करोति? 'ज्योतिषा' स्वेन 'बाधते' 'तमः' नाशयत इत्यर्थः॥

"अथापि हविष्पान्तीयं सूक्तं† सौर्यवैश्वानरं भवति‡"। कथम्? इति। भवति हि तत्र मन्त्रः—सूर्यो वैश्वानर इति समर्थः। तद्यथा,—"विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन् (ऋ० सं० ८, ४, १२, २)"-इति§। वैश्वानरं केतुं कर्त्तारं मह्ना मकृण्वन्निति। नैव तावदादित्यादन्यस्याह्नां कर्त्तृत्व मुपपद्यते पार्थिवे मध्यमे वा; आदित्य एव ह्युदयास्तमयाभ्या महानि करोति। तेन वय मेतैर्हेतुभिः पश्यामः सूर्यो वैश्वानर इति‖ ॥ ५ ॥

* "दिवि पृष्टो अरोचताग्निर्वैश्वानरो बृहन्। क्ष्मया वृधान ओजसा चनोहितो ज्योतिषा बाधते तमः॥"—इति य० वा० सं० ३३, ९१। ऋ०सं० ६, ७, ६, १०.—५. १, ७, १. ऋचौ च द्रष्टव्ये।

† ऋग्वेददशममण्डले सप्तमे हविष्पान्त मित्येकोनविंशत्युत्तरं चतुर्थं सूक्तम्। एतच्च व्यूढस्य द्वादशाहस्य पञ्चमेऽहनि आग्निमारुते शस्त्रे निविद्धानं भवति। आ० श्रौ० सू० ८, ८. द्रष्टव्यम्।

‡ "सूर्यो वैश्वानरगुणकोऽग्निश्च समुदितौ देवता। तथाचानुक्रान्तम्, * * * सौर्यवैश्वानरीय मिति"—इति सा०।

§ हविष्पान्तीये तस्मिन् सूक्ते द्वादश्या ऋचः पूर्वार्द्ध एषः।

‖ आदित्य एव वैश्वानर इति पूर्वयाज्ञिकसम्मतः। अयं द्वितीयपक्षः। "तदेतन्नातद्य मध्यमपदम"—इत्याह सायणः। ऋ० सं० १, ४, १५, ६. भा० द्र०।

अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिर्विश्वानरा वेते* उत्तरे ज्योतिषी वैश्वानरोऽयं यत्ताभ्यां जायते कथन्त्वय† मेताभ्यां जायत इति यत्र वैद्युतः शरण मभिहन्ति यावदनुपात्तो‡ भवति मध्यमधर्मैव तावद्भवत्युदकेन्धनः शरीरोपशमन उपादीयमान एवायं सम्पद्यत उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः ॥ ६ § ॥

“अयम् एव अग्निः वैश्वानरः, इति शाकपूणिः”। न मध्यमो न सूर्यः; किं तर्हि? अयमेव पार्थिवः अग्निः||। केन हेतुना? तद्धितोत्पत्तिसामर्थ्यात्¶। कथम्? इति। “विश्वानरावेते उत्तरे ज्योतिषी”। तदुक्तम्,—“अपि वा विश्वानर एव कश्चित् स्यात्, तस्यापत्यं वैश्वानरः” इति। तदिद मुपपद्यते,—“वैश्वानरः अयम् यत् ताभ्यां जायते”। तस्मात् तद्धितेन व्यपदेशेन पार्थिवोऽग्निर्वैश्वानर इति ॥

---

* “विश्वानरावित्यप्येते” ङ,च।

† “कथन्वय” क, ख, ग।

‡ “यावदनुपात्तो” क,ख ग।

§ नायमपि खण्डसमाप्तिः ङ-च पुस्तकयोः।

|| “नरे संज्ञायाम्” इति (पा० सू० ६,३,१२९) सिद्ध्यति विश्वानरः। स च मध्यमः (विद्युत्) इति आचार्यसम्मतः, सूर्य इति याज्ञिकसम्मतः। तदुत्पन्नत्वेन पार्थिवोऽग्निः वैश्वानर इति शाकपूणिर्वदति। युक्तोपपन्नोऽयम्।

¶ पार्थिवस्याग्नेरेव वैश्वानरत्वे इह षट् हेतवो वक्तव्याः; तत्राय माद्यः।

"कथन्त्वय मेताभ्यां जायते"। यत उच्यते,—"यत्र वैद्युतः" अग्निः, "शरणम् अभिहन्ति"। आश्रय मात्मनो दारु, उदकम्, अन्यद्वा 'अभिहन्ति' निहन्ति, अभिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः। किं तत्र तत् दीप्यते, स च पुनः "यावदनुपात्तो भवति" मनुष्यैरस्पृष्टो भवत्य-परिगृहीतो वा। किं तावत्? "मध्यमधर्मैव तावत् भवति"। कः पुनर्मध्यमस्य धर्मः? यदसौ "उदकेन्धनः शरीरोपशमनः" उदके-नेन्धते दीप्यते रसस्वभावकेन शरीरेण काष्ठेनान्येन वाप्रतिहत-मूर्त्तिस्वभावकेन पार्थिवधातुवहुलेनोपशाम्यति, स मध्यमस्य धर्मः। तदनत् स्थानजात्यादिकृतं स्वाभाव्य मद्दृतकं ज्योतिषो न भवति प्रथमस्य धर्मः। स च पुनः "उपादीयमानः एव" "अयम्" पार्थिवोऽग्निः "सम्पद्यते"। कथम्? उपात्तो हि मनुष्यैः स्वजातिधर्मं हित्वा पार्थिवधर्मं प्रतिपद्यते। कथम्? इति। "उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः"। विपर्यस्तधर्मा मध्यमेन सम्पद्यते। एवन्तावन्मध्यमा-दयं विश्वानरात् स जायते, तेनायं तदपत्य मिति भवति हि तद्धि-तार्थोपपत्त्या वैश्वानरः* ॥ ६ ॥

अथादित्यादुदीचिप्रथमसमावृत्त आदित्ये कंसं वा मणिं वा परिमृज्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमय मसंस्पर्श-यन्† धारयति तत्प्रदीप्यते सोऽय मेव सम्पद्यते तथा-प्याह‡। वैश्वानरो यतते सूर्येणे ति। न च पुनरात्म-

* "वैद्युतोऽग्निर्हि मध्यमस्थानाज्जायते। अशनिपतनानन्तर मय मेव पार्थि-वोऽग्निः सम्पद्यते"—इति सायणः। ऋ० सं० १, ४, १५. ९. भा० द्र०।

† "मसंस्पर्शं" ख, ग।

‡ "तथाप्याह" क, घ; इतिपुस्तकयोश्च।

नात्मा* संयततेऽन्येनैवान्यः संयतत इत इम मादधात्यमुतोऽमुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तीतोऽस्यार्चिषस्तयोर्भासोः संसङ्गं दृष्ट्वैवं मवक्ष्यत् † ॥ ७ ‡ ॥

अथ पुनरादित्यात् कथं जायते ? आह :—"अथादित्यादुदीचिप्रथमसमावृत्त आदित्ये"—इत्येवमादि । 'अथ' शब्दः आनन्तर्य्ये; प्रकृतादर्थादर्थान्तर मधिकरोति । उदीचीं दिशं प्रति प्रथमसमावृत्तः आदित्यः, तस्मिन् 'उदीचिप्रथमसमावृत्ते' उदगयनादौ इत्यर्थः । कथम् ? इति । "कंसं वा मणिं वा परिमृज्य" य मादित्यमणि मित्याचक्षते । "प्रतिस्वरे" प्रत्यापतापे । "यत्र शुष्कगोमयम् असंस्पर्शयन् धारयति, तत् प्रदीप्यते", "सोऽय मेव सम्पद्यते" यः शुष्कगोमयेऽग्निर्जायते । स एव मादित्यादपि कंसाद्वा मणेर्वा जायते, असावपि च वैश्वानर इत्युच्यते, तदपत्यापत्त्यापत्यास्य वैश्वानरत्व मुपपद्यते । अथाप्याह, तद्धितविग्रहव्यपदेशात् तावदेव मुपपद्यते—अन्य आदित्यात् तावद्वैश्वानरः§ ॥

"अथापि" अय मपरो व्यपदेश एकवाक्ये विभक्त्यन्तरकृतः सूर्यवैश्वानरयोर्भेदं गमयति ॥ । तद्यथा—"वैश्वानरो यतते सूर्येण"

* "पुनरात्मनात्मानं" ङ, च ।

† 'मवक्ष्यत्" क, ङ, च ।

‡ सप्तापि खण्डसमाप्तिर्दृश्यते ङ-च-पुस्तकयोः ।

§ "आदित्यमकाशादपि घर्मकाले सूर्यकान्तादिमणिभ्योऽग्न्युत्पत्तिः प्रसिद्धा" —इति श० स० १, ४, १५, ९. मा० भा० द्र० ।

॥ पार्थिवस्याग्नेरेव वैश्वानरत्वे षट् हेतवो वक्तव्याः, तत्रायं द्वितीयः ।

इति* मन्त्रदृगाह। प्रथमान्तस्य वैश्वानरशब्दस्य तृतीयान्तेन सूर्य-शब्देन विभक्तिभेदाद् विशेषणविशेष्यभावेन सामानाधिकरण्यं नास्ति। एतदेवासामानाधिकरण्य मपेक्ष्य अनेकत्वं वैश्वानर-सूर्यशब्दयो-र्ब्रवीति,—"न च पुनरात्मनात्मा संयतते"। किं तर्हि? "अन्येनै-वान्यः" "संयतते" सङ्गच्छते; यथा देवदत्तो यज्ञदत्तेन। तत् कथ मयं संयतते सूर्येण? इति। यत आह,—"इत इम मादधाति"। इतो लोकादोषधीभ्यः शम्यादिभ्यो वनस्पतिभ्यो वा मथित्वा प्रत्य-चत एव इम मादधाति अस्यादधातीत्यर्थः। 'अमुतः' मण्डलात कर्मात्मनः "अमुष्य" च आदित्यमण्डलाधिष्ठातुः स्वभूता: "रश्मय." "प्रादुर्भवन्ति"। "इतः" तेजःपिण्डाद् "अस्य" तदधिष्ठातुः "अर्चिषः" प्रादुर्भवन्तीति वर्त्तते। "तयोः भासोः संसङ्गं दृष्ट्वैव मवक्षत्" मन्त्रदृक् "वैश्वानरो यतते सूर्येण—इति†॥ ७॥

अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि‡ सूक्तानि भागानि वा सावित्राणि वा (सौर्य्याणि वा §) पौष्णानि वा वैष्णवानि वा (वैश्वदेवानि वा ||) तेषु वैश्वानरीयाः

* ऋ० सं० १. १४,५ सू० वैश्वानरीयनिविद्धानम्, तत्र या प्रथमा, तस्याश्चतुर्थ-पादोऽयम्। "निविद्धानं निविदा ह्येव स्तात्र मतिशस्तं भवति"—इत्यादि ऐ० ब्रा० २, ५, ११।

† "वैश्वानरोऽग्निः * * * प्रातश्च्यता सूर्येण च यतते। संयतते सङ्गच्छते। उद्यन्तं वा आदित्य मग्निरनु समारोहतीति तैत्तिरीयकम। यद्वा पार्थिवस्याग्नेः तेजांस्युद्गच्छन्ति, सूर्यकिरणाश्चाधोमुखं प्रसरन्ति, तयोः सङ्गमनं दृष्ट्वा वैश्वानरो यतते सूर्येणेत्युषिर्ब्रूते।"—इति तत्रैव सा० भा०।

‡ "यान्येमान्यौत्तमकानि" क. ख, ग।

§, || "न स्त इमे क-ख-ग-पुस्तकेषु, नापि वृत्तिपुस्तकयोः।

प्रवादा अभविष्यन्नादित्यकर्मणा चैन मस्तोष्यन्नित्यु-देषीत्यस्त मेषीति विपर्येषीत्याग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा भवन्त्यग्निकर्मणा चैनं स्तौतीति दहसीति वहसीति पचसीति* यथो एतद्वर्षकर्मणा ह्येनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते ॥ ८

"अथ"—इति अधिकारानन्तर्य्ये। यदि सूर्यो वैश्वानरोऽभविष्यत्, ततो ननु "यान्येतानि"† "आग्नेयिकानि सूक्तानि" उत्तमस्थानदेवताविशेषस्तुत्यर्थानि। तद्यथा "भागानि‡ वा सावित्राणि§ वा पौष्णानि|| वा वैष्णवानि¶ वा"। गुणपदत्व मभ्युपेत्य वैश्वानरशब्दस्य ब्रवीति। "तेषु" सूक्तेषु "वैश्वानरीयाः प्रवादाः" भगादीनां विशेषणत्वेन "अभविष्यन्"; हे भग वैश्वानर! हे सवितः वैश्वानर! इत्येवमादयः**। "आदित्यकर्मणा च एन मस्तोष्यन्"††।

* "वहसीति पचसीति दहसीति" एवं पाठक्रम ङ-च-पुस्तकयोः, वृत्तौ च।

† नाचापि ख-ङ-पुस्तकयोः

‡ ऋ० सं० १, २४, ५; ७, ३८, ६; ८, ५१, १-६ सप्त ऋचो भगदेवताकाः।

§ ऋ० सं० १, ३८, ४, ५३, ७१; ५, ८१; ६, ७१; ७, ४५; १०, १४९. इति सप्त सूक्तानि, १, २२, ५—८; १, २४, ३—५; १, ३५, १—११; २, ९, १०—११; ७, ३८, १—६; १०, १३९, १—३ इति अष्टादश ऋचश्च भवितुः।

|| ऋ० सं० १, ४२; १३८; ६, ५३; ५८. इति चत्वारि सूक्तानि, १, २३, १३—१५; २, ४१, ७—९; ६, ४८, १४—१९; ५७; ५६; १०, १७, ३—६; ८, ४, १५—१८; १, ४०, १—६ इति षड्विंशत्यृचश्च पूष्णः।

¶ ऋ० सं० १, १५४; १५६, ७, १००. इति त्रीणि सूक्तानि, १, २२, १७—२१; १५५, ४—६; ७, ९९, १—३ : ८; ५, ७, २; १, २२, १६. इति चतुर्दश ऋचश्च विष्णोः।

** पार्थिवस्याग्नेर्वैश्वानरत्वं न दृतीयचेतुः।

†† आदित्यकर्म च पुरस्तादुक्तम् ७, २, ४. ४१० पृ०।

एवं वैश्वानरीयेषु सूक्तेषु वैश्वानर मस्तोष्यन् मन्त्रदृशः। कथम्? इति। "उदेषीत्यस्त मेषीति विपर्येषीति"। इतिकरण एवं-शब्दार्थे; एव मुदेषि त्वं वैश्वानर!—एव मस्त मेषि—एवं विपर्येषि इति*। न च पुनरेतदुभय मप्यस्ति;—न हि वैश्वानरीयाः प्रवादा औत्तमिकेषु सूक्तेषु सन्ति, नाप्यादित्यकर्मणा वैश्वानरं स्तुवन्ति मन्त्रदृशः। तस्मान्नैष सूर्यो वैश्वानर इति॥

किञ्चाय मपरो विशेषहेतुरग्निर्वैश्वानर इति—"आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादाः भवन्ति" अग्निविशेषणत्वेन।—"वैश्वानर मृत आ जात मग्निम् (ऋ० मं० ४, ५, ८, १)"—इत्येवमादयः† ॥

"अग्निकर्मणा च" "एनं" वैश्वानरं प्रायेण "स्तौतीति" "वहतीति पचतीति, दहतीति"। एवं वैश्वानर! वहसि हवींषि, पचसि पक्तव्यानि, दहसि दग्धव्यानि‡ ॥

तस्मादग्निरेव वैश्वानर इति स्थितम्॥

तदेते षट् हेतवः;– तद्धितेन विग्रहव्यपदेशात्(१), एकवाक्ये विभक्त्यन्तरव्यपदेशात् (२), औत्तमिकेषु सूक्तेषु अप्रवादात् (३), आदित्यकर्मणा असंस्तवात् (४), आग्नेयेषु सूक्तेषु प्रवादात् (५), अग्निकर्मणा च संस्तवात् (६) इति¶ ॥

* पार्थिवस्याग्नेर्वैश्वानरत्वेऽयं हेतुश्चतुर्थः।

† पार्थिवस्याग्नेर्वैश्वानरत्वेऽयञ्च हेतुः पञ्चमः।

‡ अग्निकर्म चोक्तं पुरस्तात् २४४पृ० ७, ३, १ ख०।

§ पार्थिवस्याग्नेर्वैश्वानरत्वेऽयं हेतुः षष्ठः।

|| एवञ्च तृतीयपक्षोऽय मेव सिद्धान्तः।

¶ (१) ४०८पृ० १२ पं०। (२) ४१० पृ० १७ पं०। (३) ४१२ पृ० ११ पं०। (४) ४१२ पृ० ४ पं०। (५) ४१२ पृ० १० पं०। (६) ४१२ पृ० १२ पं०।

तत्पुनरेतदग्नेर्वैश्वानरत्वं स्थित मप्यस्थित मिव परपक्षहेतुष्व-निराकृतेषु; अतः तन्निराकरणाय प्रस्तौति। "यथो एतत्"—इति। यत् पुनरेतदुक्तं वर्षकर्मणा यस्मात् स्तौति, तस्मान्मध्यम इति*। "अस्मिन्नपि" पार्थिवेऽग्नौ "एतदुपपद्यते" वर्षकर्म॥ ८॥

समान मेतदुदक मुच्चैत्यव चाहभिः। भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवञ्जिन्वन्त्यग्नयः॥ इति सा निगद व्याख्याता॥ ९ (२३)॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य षष्ठः पादः॥ ७. ६.

कथम्? इत्यत आह—"समान मेतत्" इति†। 'समानम्' एक मेवेदम् 'उदकम्' उदकत्वेनाविशिष्टम्, "उच्चैत्यव चाहभिः"। 'उत् एति च, ऊर्द्ध्वं चैति, अहोभिर्निमित्तभूतैः पुनश्चाहोभिरेव अवाङ्केति; दक्षिणोत्तरायणयोर्व्यावृत्तिभिः प्रतिसंवत्सर महान्यभिप्रेतानि। तदे-तदेकमेवोदकं पर्यायेणोत्तरायणदक्षिणायनयोः जगद्याचासिद्धये तदु-देति चावैति च वर्षकर्मभावेन। कथम्? इत्यत आह— अवाङ् तावदेति; 'भूमिं' 'पर्जन्याः' प्रार्जयितारो रसानां माध्यमिका देवगणा वर्षा मसुतो मुञ्चन्तो 'भूमिं' 'जिन्वन्ति' तर्पयन्ति ओषध्युत्पत्तये। एवं तावदवाङ्केति। अथ पुनरूर्द्ध्वं कथ मेति? इत्यत आह;—"दिवं जिन्वन्त्यग्नयः"। यथैवामुतो वर्षणेमा पर्जन्या जिन्वन्ति, तथै-वाहुतिप्रभवेन वर्षेण दिवं जिन्वन्त्यग्नयः; आहुतयो ह्यग्नौ प्रक्षिप्ताः

* पृ० ९ पा० २ ख० ७९९ पृ० १४ पं०, ४०१पृ० ९पं०।

† ऋ० सं० १. ७, १९, ५। यथा तु पुरस्तादप्येकचोदाहृता"परं न तथा तत्र व्याख्या कृता। पृ० ९, ७, ८.—११९ पृ० ९ पं०।

तेन दग्धास्ता स्वार्चिर्भिः कृत्वोदकभाव मापाद्य परमं सूक्ष्मं देवोपभोगयोग्यं द्यां प्रति वर्षभावेनोन्नीयन्ते तल्लोकनिवासिनां कृतये, ततस्तास्ते पुनर्वर्षं प्रकल्पयन्ति। तदुक्तम्—"अमुष्य लोकस्य का गतिरिति, अयं लोक इति होवाच"—इति‡।

एवञ्च सुतरा मय मपि च वर्षवान्; आहुतिमूलत्वात् सर्वस्य वर्षस्य। स्मर्यते च—"अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्य मुपतिष्ठते" इति*। तत्र यदभूद् वर्षकर्मभावान्मध्यम इति, तदेतद्वैशेषिकं मध्यमस्य वैश्वानरत्वेन लक्षणम्॥

अपि चाय मपरो मन्त्रः, यस्मिन्नग्निरादित्यो वर्षकर्मणा स्तूयते। तस्मात् सुतरा मनैकान्तो वर्षकर्माभिष्टवो मध्यमस्येत्यत आह—"कृष्णं नियानम्" इति†॥ ८ (२२)॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य) षष्ठः पादः॥ ७.६.

॥ सप्तमः पादः॥

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिव मुत्पतन्ति। त आ ववृत्रन्त्सदनादृतस्यादिद् घृतेन पृथिवी व्युद्यते॥ कृष्णं निरयणं रात्रिरादित्यस्य हरयः

---

‡ छा॰ उ॰ ५प्र॰ ८ख॰।
* म॰ सं॰ ३अ॰ ७६ श्लो॰।
† अग्रिमखण्डे एव मन्त्रं दर्शयिष्यत्याचार्यः।

सुपर्णा हरणा आदित्यरश्मयस्ते यदामुतोऽर्वाञ्चः पर्यावर्त्तन्ते सहस्थानादुदकस्यादित्यादथ घृतेनोदकेन पृथिवी व्युद्यते घृत मित्युदकनाम जिघर्त्तेः सिञ्चति कर्म्मणोऽथापि ब्राह्मणं भवत्यग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति धामच्छद्दिवि भूत्वा वर्षति* मरुतः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति यदासावादित्योऽग्निं रश्मिभिः† पर्यावर्त्ततेऽथ वर्षतीति यथो एतद्रोहात्प्रत्यवरोहश्चिकीर्षित इत्याम्नायवचनादेतद्भवति यथो एतत्—॥ १‡ ॥

"कृष्णं नियानम्", इति§ । दीर्घतमस आर्षम् । त्रिष्टुप् । वृष्टिकामस्य कारीर्यां सप्तमे धामच्छदे अष्टाकपालम्, तस्य पुरोऽनुवाक्या ; तस्यां मैत्रायणीयके अग्निरेव सादित्यीकृत्य स्तूयते इति प्रकरणादध्यवसीयते । 'कृष्णम्' । किं पुनस्तत् कृष्णम् ? ('नियानं') "निरयणं" निर्गतिः ; निर्गच्छन्त्यनेनेति 'नियानं' वर्त्म, पन्थाः । तच्च पुनरेतद् "रात्रिः आदित्यस्य" ; द्वे ह्यस्यायने शुक्लं चोत्तरम्, कृष्णं च दक्षिणम् ; सा हि दैवी रात्रिरभिप्रेता । ततो ब्रवीति रात्रिरादित्यस्य ज्योतिषः । स एष भगवानादित्यो यदा जगदनुग्रहाय गर्भ मुदक मात्मन्याधित्सुरुत्तरायणं प्रतिपद्यते, तदैते

* "धामच्छद्दिवि खलु वै भूत्वा वर्षति" ङ, च ।

† "यदा खलु वा असावादित्यो न्यङ् रश्मिभिः" ङ, च ।

‡ नात्र खण्डसमाप्तिः ङ च-पुस्तकयोः ।

§ ऋ० सं० १, २, १२, १ । वर्षकामेष्ट्यां निरुः पिण्ड्या होतव्याः । तत्र कृष्णं नियान मिति कारीर्यामनुवाक्या । आ० सू० २, १३ ।

‘हरयः’ रस-“हरणाः”, ‘सुपर्णाः’ तस्य “रश्मयः” सर्वस्मादस्मा-लोकात् ‘अपो वसानाः’ आत्मन्याच्छादयन्तः आददानाः ‘दिवं’ द्योतनवन्तम् एत मादित्यं प्रति ‘उत्पतन्ति’, तदुदकम् निधित्समानाः तस्मिन् गर्भत्वेन स एष आदित्य उत्तरायणे मासैः षड्भिः आहितोदकगर्भः सम्पद्यते। स एकः* परिपक्कोदकगर्भो दक्षिणं वर्त्म प्रतिपद्यमानो नभस्यात् मासात् प्रभृति प्रसूयते। तदिद मुच्यते;— “त आ ववृत्रन्त्सदनादृतस्य” इति। ‘ते’ रश्मयः “यदा” “अमुतः” अमुष्माद् आदित्यात् ‘ऋतस्य’ उदकस्य ‘सदनात्’ सद्मानात् ‘आ ववृत्रन्’ यदा “पर्यावर्त्तन्ते”, (‘आत्’) “अथ” तदा वृष्टिसमनन्तर मेव ‘घृतेन’ “उदकेन” ‘पृथिवी’ ‘व्युद्यते’ विविध मुद्यते। “घृतम् इति उदकनाम†” ‘पृथिवी व्युद्यत इति सामर्थ्यात्। तत् पुनः “जिघर्त्तेः सिञ्चतिकर्मणः”‡॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे मन्त्ररूपादादित्यः, प्रकरणादग्निः, उभयथाप्यन्यो मध्यमात् वर्षकर्मणः कर्त्ता§॥

“अथापि ब्राह्मणम्” एतस्मिन् प्रकरणे यस्मिन्नयं मन्त्रो विनियुज्यते; “अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति”-इत्येवमादि‖। अग्निः इतो लोकाद् वृष्टिं समन्तत ईरयति। धूमभूता आप ओषधि-

* “स एव” ख-पाठः।

† १भा० १अ० १२ख० ९९, १०१ पृ० (१०)।

‡ “घृ क्षरणदीप्त्योः” धा० जु० १४।

§ इत्यत्र अग्नेर्वर्षहेतुत्वाद् वर्षकर्मत्व मप्यव्याहतम्, ततश्च वर्षकर्मत्वापि कृतो वैश्वानरोऽग्निरेवेति उदाहृतमन्त्रलिङ्गाल्लभ्यत एव।

‖ ता० ब्रा० ७प्र० “स होवाच किं मेऽग्नं भविष्यतीति”—इत्यादि १—१० ख०।

वनस्पतिभ्यो विनिवर्त्तमाना आकृतिभूतास्त्वमुं लोकमाविशन्ति। अग्नेर्वै धूमो जायते, धूमादभ्रम्, अभ्राद् वृष्टिरिति ह विज्ञायते। ताः पुनरग्निस्थानाभिनिष्पत्तिप्रकाशिकया धामच्छदादित्यो भूत्वा धाम्नां छादयिता रश्मिभिर्मेघरूपैर्मध्यमस्थानमापादयति। एवं तेन सृष्टां वृष्टिं मध्यस्थानान्मरुतो वायवो मेघोदराणि विदार्य तेभ्यो विक्षिपन्तो वृष्टिमिमं लोकं नयन्ति प्रापयन्तीत्यर्थः* ॥

अथापरमपि ब्राह्मणं भवति—"यदामावादित्योऽग्निं रश्मिभिः" इत्येवमादि†। तदेवमेतद् वर्षकर्म समानं सर्वेषाम्‡ इत्यस्हेतुर्मध्यमस्य वैश्वानरत्वे भवति§ ॥

"अथो एतत्" यत् पुनरेतदुक्तं याज्ञिकपक्षे—"रोहात् प्रत्यवरोहश्चिकीर्षितः इति"॥। अकारणमेतत् सूर्यस्य वैश्वानरत्वे। कस्मात्? "आम्नायवचनात् एतत्" एवं "भवति", रोहात् प्रत्यवरोह इत्यर्थवादमात्रमेव ॥

"अथो एतत्" यदपि चोक्तम्—॥ १ ॥

वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवतीत्यनिर्वचनं कपालानि भवन्त्यस्ति हि सौर्य एककपालः पञ्चक

* इत्थं खलु अग्नेर्वर्षकर्मत्वे ब्राह्मणमपि मानं प्रदर्शितम्।

† एतेन हि ब्राह्मणेन आदित्यस्यापि वर्षकर्मत्वं स्फुटम्।

‡ तथा च 'सर्वेषां' अग्निवाय्वादित्यानां 'वर्षकर्म' 'समानम्' एकरूपमेवेति।

§ एवञ्च वैश्वानरस्य मध्यमत्वे वर्षकर्मणा स्तुत इति य उक्तो हेतुः (२११पृ० १७पं०), स खण्डित इत्यपास्तमाचार्यमतम्।

॥ पु० ९पा० ४ख० ४०२पृ० १पं०।

त्स्य यथो एतद् ब्राह्मणं भवतीति बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति पृथिवी वैश्वानरः संवत्सरो वैश्वानरो ब्राह्मणो वैश्वानर इति यथो एतन्निवित्सौर्य्यं-वैश्वानरो भवतीत्यस्यैव सा भवति यो विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेदित्येष हि विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते* यथो एतच्छान्दोमिकं सूक्तं सौर्य्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद्भवति जमदग्निभिराहुत† इति जमदग्नयः प्रजमिताग्नयो वा प्रज्वलिताग्नयो वा तैरभिहुतो‡ भवति यथोएतद्धविष्पान्तीयं सूक्तं सौर्य्यवैश्वानरं भवतीत्यस्यैव तद् भवति ॥ २(२४) ॥

"वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवति"§—इति। एतदप्यकारणं सूर्य्यस्य वैश्वानरत्वे। कस्मात्? व्यभिचारात्; व्यभिचार्य्येतदित्यत आह;—"अस्ति हि सौर्य एककपालः पञ्चकपालश्च"। यदि हि देवतागुणाभिप्राय मभविष्यत् द्वादशविध मस्य कर्म, तस्माद् द्वादशकपाल इति। नन्वेवं सति सौर्य्योऽपि द्वादशकपाल एवाभविष्यत्; अभिधानमात्रं भिद्यते न कर्म्मेति, न च भवति सौर्य्यो द्वादशकपाल इति। तस्मादहेतुः कपालानि॥

* "दीदयति" क, ख, ग।
† "जमदग्निभिराऊतय" क।
‡ "तैराहुतो" क, ख, ग।
§ ५० ९पा० ५ख० ४०५३० ४पं०।

"अथो एतत्" यदणुक्तम्—"ब्राह्मणं (सौर्यवैश्वानरप्रवादः) भवतीति"*। एतदप्यकारणम्। कस्मात्? "बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति"। यस्माद् बहुभक्तिवादीनि ब्राह्मणानि भवन्ति। भक्तिर्नाम गुणकल्पना; येन केन चिद् गुणेन ब्राह्मणं सर्वथा ब्रवीति, तत्र तत्त्व मन्यथ मेव भवति। तद्यथा। "पृथिवी, वैश्वानरः"—इत्येवमादि किमपि ब्राह्मणेन बहु वैश्वानरशब्देनोच्यते भक्त्या†॥

"अथो एतत्"—"नित्य सौर्यवैश्वानरो भवतीति"‡। "अस्येव" अयं "ना भवति" ... इति। तस्याश्च पदं भवति§ "यो विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेदिति"। ततः किम्? "एष हि विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीप्यते"। "अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य मत्सत्। विश्वेषां देवानां समित्। अजस्रं दैव्यं ज्योतिः। यो विड्भ्यो मानुषीभ्यो दीदेत्। सुपु पूर्वास्तु दिद्युतानः। अजरं उपमा सनीके। आ यो द्यां भात्या पृथिवीम्। आरि सन्तरिक्षम्। ज्योतिषा यज्ञा य शर्म यंसत्। अग्निर्वैश्वानर इह अवदिह सोमस्य मत्सत्। प्रेमां देवो देवहूति मवतु दैव्या धिया। प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्रम्॥। प्रेमं सुन्वन्तं

* पु० ६पा० ५ख० ४०५२० ५पं०। एतच्च नष्ट इतः अव्याख्यात मेवास्ति।

† "स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते" इत्यादि ...निपदि द्र०।

‡ पु० ६पा० ५ख० ४०५२० ६पं०।

§ "तस्यां पदं भवति" ख।

* इत्य- "सौर्या वा एता देवता यदग्निरिदमन्तु यत् पुरस्तात ...ने सौय-

† एतेन। मध्यन्दिनेऽन्तस्तृतीयसवने * * * तस्मात ... * *

‡ तथा च ... विदः पद मतीयाम निविदः पदे विपदि ... पदे

§ एवञ्च वैश्व ... * प्रेदं ब्रह्म प्रेदं क्षत्र मित्येत एव समस्य

१ख०), स खण्डित

॥ पु० ६पा० ४५

यजमान मवतु। चित्रश्चित्राभिरूतिभिः। श्रवद् ब्रह्माण्यवसा-गमत्"—इतीयं निवित् आग्निमारुते शस्यते। "निवित् पुरोरुचः प्रैषा विश्वामित्रस्य सर्वशः।"—इति सर्वा विश्वामित्रस्यार्षम्। "अग्नि-र्वैश्वानरः सोमस्य मत्सत्" तृप्यतु। तस्य "प्रेमां देवो देवहूति मवतु"। 'प्र' प्रकर्षेण 'इमाम्' अग्निः वैश्वानरो 'देवः' 'देवहूतिं' देवाना मस्माक माह्वानम् 'अवतु' रक्षतु। यः 'विश्वेषां देवानां' 'समित्' समिन्धनः, स इदं करोतु। यस्य 'अजस्रं' नित्यं 'ज्योतिः'। यस्य 'विड्भ्यः' मानुषीभ्यः 'दीदेत्' देदीप्यते। यस्य 'व्युषु पूर्वासु' पूर्वेष्वहःसु 'दिद्युतानः' दीप्यमान एवासीत्। यश्चासौ 'अजरः' जराविमुक्तः 'उपसा मनीके' अग्निहोत्रादिषु द्योतते। 'यः' च 'आ' ('भाति') भासयति 'द्यां' सूर्यात्मना, 'आ' भासयति च 'पृथिवीम्' अग्न्यात्मना, 'आ' भासयति 'उरु' च 'अन्तरिक्षं' मध्यमात्मना। एवं त्रिभिर्ज्योतिभिः यस्य 'ज्योतिषा' 'यज्ञाय' 'शर्म' सुखं ('यंसत्') यच्छति, ददाति। सः 'अग्निः' वैश्वानरः 'इह' 'श्रवत्' शृणोतु अस्माकं स्तुतीः। 'इह' च कर्मणि 'सोमस्य' 'मत्सत्' तृप्यतु। किञ्च; 'प्रावत्विमां देवो देवहूतिं' 'देव्या धिया' देवानां या दात्री धीः प्रज्ञा, तया 'अवतु' रक्षतु। 'प्रेदं ब्रह्म, प्रेदं क्षत्रम्' ब्रह्म प्रावत्विदम्। 'प्रेमं सुन्वन्तम्' अभिषुण्वन्तं 'यजमानं प्रावतु'। 'चित्रः' चायनीयः पूज्यो वैश्वानरः, 'चित्राभिः ऊतिभिः' शोभनाभिः गतिभिः प्रीतिभिर्वा। ('श्रवत्') शृणोतु इमानि 'ब्रह्माणि' अस्माकं नित्यं च अस्मान् प्रति 'आगमत्' प्रत्यागच्छतु 'अवसा' पालना-भिप्रायेण मनसा कर्मसु। इत्येतदाशास्महे॥

"यथो एतत्" यत् पुनरेतदुक्तम्—"छान्दोमिकम्" छन्दोमयज्ञेषु दाशरात्रिकेषु * यत् "सूक्तं", तत् "सौर्यवैश्वानरम्"—इति†, तदपि "अस्यैव" अग्नेः "भवति" । कथम्? इति । तत्र हि "एतद्" विशिष्टं पार्थिवाग्नेर्वाचकं लिङ्गं "भवति"—"जमदग्निभिराहुतः—इति"; जमदग्नयो ह्येनम् आहुतिभिर्जुह्वति; नादित्यम्, अभिधानात् असम्भवाच्च । तस्मादत्रापि यद्वैश्वानरलिङ्गं तदप्येतस्य पार्थिवस्याग्नेर्व्यञ्जकं भवति । "वृषा पावक दीदिहि" । 'वृषा' वर्षिता, हे वैश्वानर! 'पावक !' 'द्युमत्' दीप्तिमत्, यस्त्वं जमदग्निभिराहुतः, "अभिहुतः", स त्व मस्माकं कर्मसु नित्यं 'दीदिहि' दीप्यस्व । इत्येतदाशास्महे । "जमदग्नयः" नित्यं "प्रजमिताग्नयः" प्रभृताग्नयः । "प्रज्वलिताग्नयो वा" ‡ ॥

"यथो एतत्" यदप्युक्तम्—"हविष्पान्तीयं सूक्तं सौर्यवैश्वानरं भवति इति§", "तद्"अपि "अग्नेरेव" "भवति" । कथम् ? इति । यतस्तस्य सूक्तस्य या प्रथमा ऋक्, सा यथा आग्नेयी भवति; न सौरी, तथा निगद्द॥—(इद माग्नेयं सूक्तम् ; न सौर्य मित्युपप्रदर्शनार्थम्) ॥ २ (२४)॥

* गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिर्मीयन्ते इति छन्दोमास्तृचदशाः स्तोमाः, तैर्निष्पन्ना यज्ञाश्छन्दोमयज्ञाः सामवेदोपनिषद्ब्राह्मणविहिता गवामयनादिकाः, ते हि संवत्सर-साध्या अपि चतुराभिप्लविकैः षट्संख्याकाभिर्निष्पद्यन्ते इति दाशरात्रिका उच्यन्ते, तेष्वित्यर्थः ।

† पु० १पा० ५ख० ४०५पृ० ८पं० ।

‡ १भा० १५८पृ० १ख० १८खं० (?) "जमत्" ।

§ पु० १पा० ५ख० ४०५पृ० १०पं० ।

|| इत उत्तरस्मिन्नेव खण्डे ।

हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ। तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधयापप्रथन्त॥ हविर्यत्पानीयमजरं सूर्यविदि दिविस्पृश्यभिहुतं* जुष्टमग्नौ तस्य भरणाय च भावनाय च धारणाय चैतेभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्य इम† मग्निमन्नेनापप्रथन्तेत्यथाप्याह‡॥ ३ (२५)॥

"हविष्पान्तम्"—इति §। सूक्तमेतत् मूर्द्धन्वत आङ्गिरसस्यार्षम्, वामदेवस्य वा। व्यूढस्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽहन्याग्निमारुतस्य प्रतिपत्। 'हविः' कतमत्? "यत्" एतत् "पान्तम्" पानार्हं पानयोग्यं च देवानां च पुरोडाशादिनिर्दग्धस्थूलभाव मग्निना क्रियते। 'अजरम्' जरा विपरिणामः, यतः परं विपरिणामो नास्ति कश्चित्, तत्प्रविवेक मापादित मग्निना। यदेतत् 'स्वर्विदि' स्वः आदित्यः, तं वेत्ति यथासौ वेदितव्य इति; तदर्थं वा वेत्ति हविः, स स्वर्विदय मग्निः; न सूर्यः। भाष्यकारोऽपि व्यपदेशेन निराह—"सूर्यविदि" इति। 'दिविस्पृशि' द्या मसौ स्पृशत्यहन्यहनि हविरुपनयन्नादित्यम्। 'आहुतम्' "अभिहुतं" विसृष्टम्। 'जुष्टम्' प्रियं देवानाम्। 'तस्य' हविषो 'भर्मणे' "भरणाय" सम्भरणाय बहुलीकरणाय; अपि नाम अय मग्निरित्येतद् बहु कुर्यादित्येव मर्थम्। "भावनाय च" विभू-

* "द्दिविस्पृश्याहुतं" क, ख, ग।
† "कर्मभ्यो देवा इम" ङ, च।
‡ "मन्नेनापप्रथन्त। यथाप्याह" ङ, च।
§ ऋ० सं० ८, ४, ११, १.—१०, ७, ४, १।

नियुक्तामुपजायेतत्येव मर्थं मपि एतत् कथं नाम देवताद्दृतिमयम् कुर्यादिति 'धर्मणे' "धारणाय" अविच्छेदनाय। कथं नामैतत् देवताभ्यां नित्यं प्रापयेदिति। "एतेभ्यः" "कर्मभ्यः" अर्थाय "इदम्" एव "ऊर्जं" पृथिवीस्थानं साधयते, 'स्वधया' "अन्नेन" हविषा, आज्येन पुरोडाशेन च। यदुक्तं निगमे धृतं चापां पुरूपं चौषधीना मिति। तदेतत् 'अपप्रयन्त' देवाः अवदेयकर्माः॥

एव मेतस्मिन् सूक्ते प्रथमे मन्त्रे यदेतदग्निलिङ्ग मस्पृष्टं वैश्वानर-शब्देन, तदर्थमय मग्निवाचि। तत्पुनरेतत्सूक्तं 'हविष्पान्तीयम्' प्रागेवाग्नेयं करोति, प्राथम्यात्; प्रथमं लोके यो हि श्रूयते, स स्वेनाभिधानेनाव्यभिचारिणोपक्रम्यते स्तोतुम्, ततोऽन्यैर्भाक्तैः स्तूयते, त्वं राजा त्व मिन्द्र इत्येवमादिभिः। तथैवं हाला। अस्मिन् सूक्ते यो वैश्वानरशब्दः उत्तरत्र स तद्धिताग्निः पृथिवीस्थानस्य व्यञ्जनमात्रं भवति। तथा चाय मेव पृथिवीस्थानोऽग्निर्वैश्वानरः; न मध्यमः* ॥

तथेम मपरं मन्त्रं स्वपक्षादिभावविषयया अन्यस्मात् सूक्तात् भिन्नज्योतिर्लक्षण मानाय मध्यमोत्तमयोर्ज्योतिषोरन्यत्वव्यपदेशवतो वैश्वानरस्य निर्णिनीषन् प्रकरोति "अथाप्याह" इति॥ ३ (२५)॥

अपा मुपस्थे महिषा अगृभ्णत विशो राजान मुप तस्थुर्ऋग्मियम्। आ दूतो अग्नि मभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः॥ अपा मुपस्थ उपस्थाने

---

* एवञ्च "असौ वा आदित्यः"—इत्यादि (४०१पृ० १पं०—४०७पृ०) वर्णितं याज्ञिकमत मप्यपास्तम्।

महत्यन्तरिक्षलोक आसीना महान्त इति वाग्भृत माध्यमिका* देवगणा विश इव राजान मुपतस्थुर्ऋ- ग्मिय मृग्मन्त मिति वार्चनीय मिति वा-(पूजनीय मिति वा †)-हरद्यं दूतो देवानां विवस्वत आदित्या- द्विवस्वान्विवासनवान् प्रेरितवतः परागताद्वास्याग्नेर्वै- श्वानरस्य मातरिश्वान माहर्त्तार माह मातरिश्वा वायुर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वायुरेन मेताभ्यां सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तौति॥ ४ (२६) ॥

"अपा मुपस्थे"-इति‡। भरद्वाजस्यार्षम्। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्यते। 'अपाम्' 'उपस्थे' "उपस्थाने" यत्रोपगम्य तिष्ठन्त्यापः सोऽपा मुपस्थः, अन्तरिक्षलोकः§, तस्मिन्नपामुपस्थे। "महति" विस्तीर्णे। सन्नाः 'महिषाः' "माध्यमिका देवगणाः"। अथवा 'महिषाः' तएव "महान्तः"। किं मकुर्वन्? 'अगृभ्णन्' "अगृह्णन्"। गृहीत्वा च ('विशः') "विश इव" मनुष्या इव 'राजानम्' परिवार्य 'उपतस्थुः'। 'ऋग्मियम्' ऋग्भिः स्तुतिभिः तद्वन्तम्, "अर्चनीयम्" अर्चनार्हं वा। कतमम्? इति। "यम्" 'आ अभरत्' "आहरत्"। 'दूतः' देवानां 'मातरिश्वा' "वायुः", 'अग्निं' वैश्वानरम्, कुतः?

* "माध्यमका" क, ख, ग।

† न विद्यत एतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु।

‡ ऋ० सं० ४, ५, १०, ४।

§ अतएवाह मनुः—"मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानञ्च शाश्वतम्"—इति (१, १३)। इह कुल्लूकभट्ट "समुद्राख्य मपां स्थानम्"—इति व्याख्यानन्तु नास्मन्म- नोरमम्; "सरितः सागरान्"—इति (२४श्लो०) समुद्रोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादिति।

'परावतः' ("प्रेषितावतः") प्रकर्षेण ईषितवतः, प्रेषिततरात्; "परागताद्वा" दूरतराद् 'विवस्वतः' आदित्यात्, विवासनक्रियया तमसां तद्वतमं पर्यटन् अन्तरिक्षे लोके गृहीत्वा चोपनस्थः; विश इव राजानं मातरिश्वा वायुः। स हि "मातरि अन्तरिक्षे" अप्र- तिबध्यमानशक्तिः "श्वसिति" गच्छति। अथ वा "मातरि" "आश्व- निति" गच्छति ॥

एवं येनास्मिन् सूक्ते यत आह्रियते, येन चाह्रियते, यश्चाह्रियते, सर्वे ते पृथग् व्यपदिष्टाः। अत्र विवस्वत आह्रियते मातरिश्वना वैश्वानर इति। [illegible] सन्निधानव्यपदेशे सति साक्षाद् वैश्वानरशब्देन पार्थिव उक्त इति ख्याप्यते पार्थिवो वैश्वानर इति ॥

अथ पुनर्यदुक्तमस्य सूर्यादिसम्बन्धि विशेषणलिङ्गं* हविष्पान्तीयस्य सौर्यवैश्वानरत्वे सूक्तम्—"विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्"—इति, नान्यः सूर्यादह्नां कर्त्ता, तस्मात् सूर्य एव वैश्वानर इति। अत्र ब्रूमः—पार्थिव एवाग्निः सूक्ते प्रथमायामृचि प्रकृत्योत्तरास्वृक्षु एतस्मिन् सूक्ते प्रकृतिभूम्ना स्तूयते, महत आत्मनो माहाभाग्यात्। अपि तर्हि सत्त्वान्यग्निप्रभृतीनि प्रकृतिभूमभिः स्तूयन्ते†,—किमङ्ग पुनर्देवताः; तासामपि च विशेषतोऽग्निः;

---

* प्रदर्शितं परस्ताच्चैतत् हविष्पान्तीयं सूक्तमिति याज्ञिकपक्षसमर्थनाय। पृ० ९पा० ५ख० ४०५पृ० १०पं०।

† तथा हि उक्तं परस्तात्;—"अपि त्वदेवता देवतावत् स्तूयन्ते"—इत्येवमादि ३०७पृ० ४पं०। वक्ष्यति च नवमारम्भे—"अथ यानि पृथिव्यायतनानि सत्त्वानि स्तुतिं लभन्ते"—इत्यादि।

यस्य सर्वदेवतात्माभिवादः साक्षाद् "अग्निः सर्वा देवताः (ऐ० ब्रा० २,१,२)", "इन्द्रं मित्रं वरुण मग्निम् (ऋ० सं० २,३,२२,६.)" —इति* । तदेतदेतस्मिन्नेव सूक्ते स्फुटतर मुपदिश्यते। यथा पार्थिव एवाय मग्निः तेन तेन देवता विशेषेण देवतात्मना तत्स्थान मापन्न स्तूयत इति तदर्थ मिद माह॥

"अथैन मेताभ्यां† सर्वाणि स्थानान्यभ्यापादं स्तौति" एताभ्यां ये एते वक्ष्यमाणे, सर्वाणि स्थानानि पृथिव्यन्तरिक्षद्युलक्षणानि अभ्यापाद्य अभ्यापाद्य इत्यभ्यापादं स्तौति मन्त्रदृक्—॥ ४ (२६)॥

मूर्द्धा भुवो भवति नक्त मग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्। माया मु तु यज्ञियाना मेता मपो यत्तूर्णिश्चरति प्रजानन्॥ मूर्द्धा मूर्त्त मस्मिन्धीयते मूर्द्धा यः सर्वेषां भूतानां भवति नक्त मग्निस्ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्त्स एव प्रज्ञां त्वेतां मन्यन्ते यज्ञियानान्देवानां यज्ञसम्पादिना मपो यत्कर्म चरति प्रजानन्त्सर्वाणि स्थानान्यनुसञ्चरते‡ त्वरमाणस्तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय॥ ५ (२७)॥

"मूर्द्धा भुवो भवति"—इति§। "मूर्द्धा", मूर्त्त मस्मिन्" सर्वं

* पु० ७, ४, ४ ५ खण्डयोः। ३८७ ३९२ पृ०।

† इत उत्तरयोः खण्डयोः वक्ष्यमाणाभ्या मिति यावत्।

‡ "स्थानान्यनुसञ्चरति" क, ङ, च।

§ ऋ० सं० ८, ४, ११, १। इयन्तु तस्मिन्नेव हविष्यान्तीये ४०५पृ०१०पं०।

सत्त्वजात मुपनिवद्धं "धीयते"; यथा हि शिरसो वियोग तद्वतो-ऽवश्यं भावि मरणम्, एव मग्निवियोगेऽप्यवश्यं म्रियन्ते भूतानि इत्यतः* प्रधानम् 'अग्निः', 'मूर्द्धा' 'भुवः' भूलोकस्य भवति। विशेषतस्तु 'नक्तम्' रात्रौ तत्कृतत्वाद्लोकस्य, भूतानां चान्नपक्त्यादि-कृतत्वात्। तत् किं मय मन्तोऽग्निरन्यः सूर्य इति? न इत्युच्यते; "ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्" रात्रावग्निर्लोकस्योपकारं कृत्वा 'ततः' अनन्तर मेव प्रभातायां रात्र्या माह्निकैरुपकारैरुपकरिष्यन् लोकस्य 'सूर्यो' भूत्वा 'जायते' 'प्रातरुद्यन्' "स एव" अय मग्निः। तस्य इयं 'माया'। क एनां जानाति? मायां "त्वतां" 'यज्ञियानां' "देवानाम्, यज्ञसम्पादिनाम्" स तत्त्वविदो मन्यन्ते। तत् किम्? इति। 'अपः' 'यत्' "कर्म" स्वाधिकारप्रयुक्तम्, आत्माधिकारप्रयुक्तम्, आदित्यात्मना अग्न्यात्मना च कर्त्तव्यम् 'प्रजानन्' प्रकर्षेण जानन् "सर्वाणि स्थानानि अनुसञ्चरते", 'तूर्णिः' "त्वरमाणः" कर्मकाल मपरिहापयन्नित्यभिप्रायः॥

"तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय"। यथा चैतदेवं तथैय मपरा ऋक् भूयस्तर मेत मेवार्थं वक्ति। किं पूर्वया नोक्तं यदनया भूयस्तर निरुच्यते? इति। स्थानद्वय मभिसम्पन्नः पूर्वया स्तुतः,—मूर्द्धा भुवो भवत्यग्निर्नक्तं ततः सूर्यात्मना प्रातरसावुदेति; अथ पुनरुत्तरया स्थानत्रय मभिसम्पन्नः स्फुटतरं स्तूयते,—इत्येतद् भूयस्त्वम्॥५(२७)

* "एव मग्निवियोगेऽप्यवश्यम्भावी विनाश इत्यतः" ख॰।

† उत्तरयेत्यस्य इहैवेत उत्तरं प्रदर्श्यमानयेत्यर्थः; सूक्ते त्वियं "मूर्द्धा भुवो"-इत्यतो नाव्यवहितपरा, अपि तु व्यवहितेति ज्ञेयम्; वस्तुतस्त्वव्यवहितायाः मप्युत्तरा व्यवहारो न दोषावहः।

स्तोमे॑न॒ हि दि॒वि दे॒वासो॑ अ॒ग्नि मजी॑जन॒ञ्छक्ति॑भी रोद॒सि॒प्रां। त मू॑ अक्कृण्वन् त्रे॒धा भु॒वे कं स ओष॑धीः पचति वि॒श्वरू॑पाः॥ स्तोमेन हि यं* दिवि देवा† अग्नि मजनयञ्छक्तिभिः कर्मभिर्द्यावापृथिव्योः‡ पूरणं§ त मकुर्वंस्त्रेधाभावाय पृथिव्या मन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिर्यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति हि ब्राह्मणं॥ तदग्नीकृत्य स्तौत्यथैन मेतयादित्यीकृत्य स्तौति॥ ६ (२८)॥

"स्तोमे॑न॒ हि"—इति¶। 'स्तोमेन' स्तुतिभिः, 'शक्तिभिः' "कर्मभिः" अग्निहोत्रादिभिः। 'दिवि' द्युलोके। एतम् 'अग्निम्' आदित्यात्मना। 'रोदस्योः' "द्यावापृथिव्योः" ('प्रां') "पूरणं" ('देवासः') "देवाः" 'अजीजनत्' अजनयत् यजमानाः; ते हि हविषां दातारः शश्वत् श्रद्धया। "एष नोदियाद् यद्येता मग्ना वाहुतिं न जुहुयादिति आहुतिभिरेवैनं जनयन्ति"—इति। 'तम् अक्कृण्वन्' त मेवाग्निं कृतवन्तः। 'त्रेधा भुवे कम्'। क मित्यनर्थको निपातः। "त्रेधा-भावाय", "पृथिव्याम्, अन्तरिक्षे, दिवि" च। 'सः' एव मवस्थितो

* "स्तोमेन यं हि" ङ, च।
† "दिवि देवासो" ङ, च।
‡ "मजनयन् कर्मभिर्द्यावापृथिव्योः" क, ख, ग।
§ "०पृथिव्यारापूरणं" ङ, च।
|| "इति ब्राह्मणम्" क, ख, ग।
¶ ऋ० सं० ८, ४, ११, ५। इयं खलु तस्मिन्नेव हविष्पान्तीये सूक्ते दशमी

जगद्यात्राभिवृद्धये मन्त्रास्य: 'ओषधीः पचन्ति' ('विश्वरूपाः') सर्वरूपा इति॥

प्रकृतस्यैव शाकपूणेः पुनर्ग्रहणं स्वपक्षानुस्मृतये*। मङ्गो ह्यस्मिन् सूक्ते आत्मवित्त्रैरुक्तयाज्ञिकानामिति।

ब्राह्मणमपि चैतमेवार्थं ब्रवीत्यथ यत्रास्याग्निरादित्यो भवतीति—"यदस्य दिवि तृतीयं तदसावादित्य इति ब्राह्मणम्"†। 'अस्य'—इति व्यपदेशात् पार्थिवस्याग्नेः प्राधान्यं दर्शयति। उभाभ्यां पक्षाभ्यां व्यावृत्य स्वपक्षसाधनमुक्त्वा देवतामतत्त्वमात्मस्य निरुच्यते। एकमेवेदं ज्योतिः, ज्योतिष्ट्वाविशेषात्। तत्पुनरेतज्जगद्यात्राभिवृद्धये त्रिधा विभक्तं पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि च विभक्ताभिधानं सम्पद्यते; अग्निर्विद्युदादित्य इति।

तत्रैवं सति ज्योतिषो दिवि तृतीयमादित्याख्यमस्मिन् सूक्ते पूर्वास्वृक्षु "हविष्पान्तम्"—इत्येतमात्राम् अग्नीकृत्य मन्त्रदृक् स्तौति; "अथैनमेतया पुनरादित्यीकृत्य स्तौति"‡—॥ ६ (२८)॥

यद्देदेन मदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्य मादितेयम्। यदा चरिष्णू मिथुना वभूता मादित्प्राप-

* "अथ मेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः (१पा० ६ख०)"—इत्यतः प्रकृतः। वस्तुतोऽत्र "वैधाभावाय"—इत्यस्यैव व्याख्यानाय शाकपूणिमतोपादानमभीष्टं न तु सर्वत्रेति शाकपूणेरुल्लेखः।

† "अग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावयन् * * * अथ यत् तृतीयमदीदिवत् त आदित्या अभवन्"—इति ऐ० ब्रा० ३, २, १०।

‡ "स्तोमेन हि"—इत्यस्यास्तु दशमृच इति शेषः।

श्यन्भुवनानि विश्वा ॥ यदेन* मदधुर्यज्ञियाः सर्वे दिवि देवाः सूर्य (मादितेय†) मदितेः पुत्रं यदा चरिष्णू मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा सहचारिणावुषा-श्चादित्यश्च मिथुनौ कस्मान्मिनोतिः श्रयतिकर्मा‡ थु इति नामकरणस्थकारो वा नयतिः परो§ वनिवा समाश्रितावन्योन्यं नयतो वनुतो वा मनुष्यमिथुना-वप्येतस्मादेव मेथन्तावन्योन्यं वनुत इति वायैन मेत-याग्नीकृत्य स्तौति ॥ ७ (२९) ॥

"यद्देन मदधुर्यज्ञियासः"—इति॥। "यदेनम्" 'सूर्यम्' 'आदितेयम्' "अदितेः पुत्रम्" 'दिवि अदधुः' द्युलोके स्थापितवन्तः, 'देवाः' 'यज्ञियासः' यज्ञसम्पादिनः; यजमानाः याज्ञेन कर्मणा सर्वस्यास्यापूर्वकृतत्वाज्जगदिरचनाप्रपञ्चस्य। रश्मयो वा देवाः सौर्या यदेन सुनीतवन्तः। 'यदा' चैतौ 'चरिष्णू' "सर्वदा सहचरणशीलौ" "मिथुनौ" "प्रादुः" 'अभूताम्' "उषाश्चादित्यश्च"। 'आत्' अथ तदा 'प्रापश्यत्' प्रकर्षेणापश्यत् 'भुवनानि' भूतानि, 'विश्वा' विश्वानि सर्वाणि॥

"मिथुनौ कस्मात्?" "मिनोतिः" तावदत्र "श्रयतिकर्मा"

---

* "यदेन" क, क-नामहत्तौ च।

† न दृश्यत एतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु।

‡ "०मिनोति श्रयतिकर्मा" क, ख, ग।

§ "नयतिपरो" क, ख।

‖ ऋ० सं० ८, ४, ११, १। एषा हविष्पान्तीये तस्मिन्नेव सूक्ते एकादशी।

मिथुनशब्दे पूर्वपदं 'मि'—इति। "थु'—इति नामकरणः" प्रत्ययः; "थकारो वा" नामकरणो विकल्पेन। "नयतिः परः" उत्तरपदे; "वनिर्वा" विकल्पेन। यदा तावत् 'थु'—इति नामकरणो नयतिश्च परः, तदा धातोः पूर्वत्वात् प्रत्ययस्य च परत्वात् 'मि-न-थु'—इति प्राप्ते वृद्धेर्बलीयस्त्वात् मध्यान्तविपर्ययेण मिथुनावित्युक्तम्। अथ पुनर्यदा थकारो नामकरणः, तदा वनिरुत्तरः, तदा वकारस्य सम्प्रसारणम्, सम्प्रसारणपरपूर्वत्वं मध्यान्तविपर्ययः। थकारे च यः स्वरः, तस्य लोपः, थकारस्य उकार मुपसङ्क्रमेत। एवं मिथुनाविति सिध्यति। अथ कोऽर्थः ? "समाश्रितौ" "अन्योऽन्यं" प्रति आत्मानं "नयतः", कालं वा समाश्रितौ भवतः परस्परं सम्भक्तौ। "मनुष्य-मिथुनौ अपि एतस्मात् एव"। अथ वा मेथतेर्मनुष्यमिथुनौ स्याताम्; तौ हि कर्मार्थं "मेथन्तौ" इव परस्परेण कालं नयतः॥

"अथ" पुनः "एनम्" आदित्यम् "एतया" उत्तरयर्चा* एतस्मिन्नेव सूक्ते होतृत्वेन "स्तौति"; होतृत्वं ह्यग्नेः कर्म न सूर्यस्य। तस्मादिदमग्निवैश्वानरीयं सूक्तम्॥ ७ (२८)॥

यत्रा वदेते अवरः परश्च यज्ञन्योः कतरो नौ वि वेद। आ शेकुरित्सधमादं सखायो नक्षन्त यज्ञं क इदं वि वोचत्॥ यत्र विवदेते दैव्यौ होतारावयञ्चाग्नि-रसौ च मध्यमः कतरो नौ यज्ञे भूयो वेदेत्याशक्नुवन्ति

---

* हविष्पान्तीयपञ्चदशर्चा; इह त्वनन्तरपठितयेति।

† तदुक्तं पुरस्तात् "वहनश्च हविषाम्" इत्यादि ६४४४० ९पं०

तत्सहमदनं समानख्याना ऋत्विजस्तेषां यज्ञं स मस्नुवानानां को न इदं विवक्ष्यतीति तस्योत्तरा भूयसे निर्वचनाय ॥ ८(३०) ॥

"यत्रा वदेते"—इति*। 'यत्र' यस्मिन् कर्मणि 'वि वदेते' वेरुपसर्गस्यापकृष्य यत्र क्रियापदेन सामर्थ्यं तत्रानयनम्। कौ पुनस्तौ विवदेते? 'अवरः परश्च' "दैव्यौ होतारौ"—"अयं च अग्निः" पार्थिवः "असौ च मध्यमः" वायुः। कथं विवदेते? 'यज्ञन्योः' यज्ञनेत्र्योः। उभावप्यावां यज्ञस्य नेतारौ, तत् कतरः ('नौ') आवयोः "यज्ञे" "भूयः" बहु 'वेद' इति। तत्र य एते 'सखायः' "समानख्याना ऋत्विजः" यज्ञे विनियुक्ताः 'सचन्त' स मश्नुवते 'यज्ञम्', त एवं 'सधमादम्' सहमादम् "सहमदनम्" सहर्षम् उपश्रुत्य अनयोः 'आशेकुः' "आशक्नुवन्ति"। अथाशक्नुवन्तश्च किं ब्रूयुः? 'क इदं विवोचत्' "को न इदं विवक्ष्यतीति" कतर एतयोर्यज्ञे वेद? इति; उभावप्येतौ यज्ञे भूयोविदावित्यभिप्रायः॥

यथाग्निप्रधान मेतत् सूक्तं† होतृकर्मणोऽग्निसम्बद्धत्वात् विशेषलिङ्गेन न सूर्यप्रधानम्, तथा इय मपरा ऋक्‡ "भूयसे निर्वचनाय" बहुतराय निरुच्य वचनाय। पूर्वस्याः को विशेषः? अस्यां

* ऋ० सं० ८, ४, १९, ९। हविष्यान्तीये त्रिंशं सप्तदशी।

† हविष्यान्तीयम् (ऋ० सं० १०, ७, ४)।

‡ इत उत्तर एव वक्ष्यमाणा हविष्यान्तीये मूलविंशी (चन्त्या)।

हि विभज्य वायोः केवलोऽग्निरेव स्तूयते; पूर्वस्मा सुभावपि भूयोविदावित्युक्तम् ॥ ८ (३०) ॥

यावन्मात्र मुपसो न प्रतीकं सुपर्ण्यो३ वसते मातरिश्वः। तावद्दधात्युप यज्ञ मायन् ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन् ॥ यावन्मात्र मुपसः प्रत्यक्तं भवति प्रतिदर्शन मिति वास्त्युपमानस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोग इहेव* निधेहीति यथा सुपर्ण्यः सुपतना एता रात्रयो वसते मातरिश्वञ्ज्योतिर्वर्णस्य तावदुपदधाति यज्ञ मागच्छन् ब्राह्मणो होतास्याग्नेर्होतुरवरो निषीदन्होतृजपस्त्व मग्निर्वैश्वानरीयो भवति देव सवितरेतन्त्वा वृणतेऽग्निं होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेणेतीम मेवाग्निं सवितार माह सर्वस्य प्रसवितारं मध्यमं वोत्तमं वा पितरं यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यतेऽय मेव सोऽग्निवैश्वानरो निपा मेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजेते ॥ ९ (३१) ॥

॥ इति सप्तमाध्यायस्य सप्तमः पादः ७. ९ ॥

"यावन्मात्र मुपसो न प्रतीकम्"—इति†। अत्र 'न'कारः

* "इहैव" क, ख, ग।

† ऋ० सं० ८, ४, १२, २। हविष्पान्तीय सूक्त्या (१९)।

सम्प्रत्यर्थ एव, उपमानासम्भवात्*। लोकेऽपि च "अस्ति उपमानस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोगः"—"इहेव निधेहीति यथा" इह सम्प्रति निधेहीत्यर्थः। मातरिश्वना कश्चित् पृष्टः दैव्यस्य होतुः अग्नेः यद् विज्ञानं तत् किं सर्वं ब्राह्मणो मनुष्यहोता यज्ञ मुपायन् बिभर्त्ति? इति। स तं प्रत्याह—हे 'मातरिश्वन्!' 'यावन्मात्रम्' 'उषसः' ('प्रतीकं') "प्रत्यक्तम्" प्रत्यञ्चितं प्रतिगतं प्रकाशस्य, "एताः" 'सुपर्ण्यः' "सुपतनाः" "रात्रयः" आत्मनि अनुप्रविष्टं ('वसते') छादयन्ति†, अभिभूय तमो वर्त्तन्ते स्वय मेव। अथवा वसतिर्दर्शनार्थः‡। यावन्मात्र मुषसो रात्रिषु दृश्यन्ते, 'तावत्' इत्येव मपि स्वल्प मेव। एतावन्मात्र मयं स्वल्पविज्ञान उपायन् 'यज्ञं' 'ब्राह्मणः' होतृत्वे वृतो होतृषदने 'निषीदन्' 'दधाति' धारयति। दैव्यस्याग्नेः परस्य भूयोविदः, अवरः अन्योऽल्पविदिति अनुकरोत्यल्प मिति; मानुषो हि अग्न्यनुग्रहादेव अय मल्पविज्ञानेऽपि होता हौत्रं करोति इति पार्थिवोऽग्निर्विशेषतोऽभिष्टूयते॥

तदेतदेवं कृत्वा सूक्त मग्निप्रधानकर्मत्वात् वैश्वानरीयम्। येऽत्र वैश्वानरशब्दाः, ते पार्थिवाग्निं भजन्ते विशेषणत्वेन॥

"होतृजपस्त्वनग्निर्वैश्वानरीयो भवति"। एव मपि तु सति अयम् अनग्निः वैश्वानरः होतृजपः§। "देव सवित रेतं त्वा वृणते-ऽग्निं होत्राय स ह पित्रा वैश्वानरेण—इति"। एव मेतं जपं

* १भा० ४४पृ० १अ० १पा० १ख० द्रष्टव्यम्।

† "वस आच्छादने"—इति अ० पं० १२।

‡ इह मार्ग मृग्यम्।

§ "होतृजपं जपति"—इति ऐ० ब्रा० १, ५, ५।

वर्णयन्ति* । "इमम् एव अग्निं सवितारम् आह" पार्थिवम्, "सर्वस्य प्रसवितारम्" यद्वारेण "मध्यमं वा उत्तमं वा" "पितरम्" अस्य वैश्वानर माह। स इ तेन वैश्वानरेण पित्रा। एवं द्वौ पितापुत्राविति व्यपदेशात् पार्थिवादन्यो वैश्वानरः। स च पुनर्मध्यमो वोत्तमो वेत्येव मेव मय मनग्निर्वैश्वानरत्वेऽपि सति होत्रजपः॥

अत्रापि "यस्तु सूक्तं भजते, यस्मै हविर्निरूप्यतेऽय मेव सोऽग्नि-वैश्वानरः"। किं कारणम्? अनग्निर्वैश्वानरत्वेऽपि सति होत्रजपस्याय मेव पार्थिवोऽग्निर्वैश्वानर इत्यत्रभियते याज्ञिकपक्षे। आचार्यपक्षे च अय मेवैको मन्त्रो व्यपदेशहेतुरग्नेर्वैश्वानरत्वं ब्रवीति। सम्प्रति मन्त्रेणाग्नेर्व्यपदेशवता अग्नेर्वैश्वानरत्ववाचिना "आ दूतो अग्निम भरद् विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः†"-इत्यनेन शाकपूणिपक्षेण स्वेनाव्यभिचारिणा समीभवति। तद्धितव्यपदेशादयस्तु पार्थिवस्य वैश्वानरत्वसाधका विशेषहेतवः सव्यभिचारिणोऽतिरिच्यन्ते‡॥

एतस्माद् विशेषहेतुबाहुल्यात् अय मेव पार्थिवोऽग्निर्वैश्वानरः सूक्तभाक् हविर्भाक् च॥

"निपात मेवैते उत्तरे ज्योतिषी" वैश्वानर इति "एतेन नाम-धेयेन भजेतेभजेते" इति। द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः॥

तदेव मेतस्मिन्§ 'वैश्वानर'-पदविचारप्रसङ्गे हविष्पान्तीयं सूक्तं

* "अग्निर्वै देवानां होता, तस्यैतद्धोत्रपदनं यदुत्तरवेदी नाभिः"—इत्यादि ऐ० ब्रा० १, ५, १।

† "सुपा सुपक्षो महिषा धर्षटभणत् विशो राजान मुप तस्थुर्ऋग्मियम्। आ-दूतो०——०परावतः॥"—इति ऋ० मं० ४, ५, १०, ४।

‡ पुरस्तात् ४१२ पृ० ४१५ पं० द्र०।

§ "तावदेव मेतस्मिन्" ख०।

मुपक्षिप्य सूर्य्यो वैश्वानरः, अग्निर्वैश्वानरः इति एक मेवेदं ज्योतिः त्रिधा वर्त्तते इति मन्त्रस्य भावोपप्रदर्शनार्थं मुपवर्णितम्* ॥

ईदृशेषु शब्दार्थन्यायसङ्कटेषु मन्त्रार्थघटनेषु दुरवबोधेषु मतिमतां मतयो न प्रतिहन्यन्ते; वयन्त्वेतावदत्रावबुध्यामह इति ॥ ९ (३१) ॥

॥ इति निरुक्तवृत्तौ द्वादशाध्यायस्य (सप्तमाध्यायस्य)

सप्तमः पादः ॥ ७, ७ ॥

इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ

जम्बूमार्गाश्रमवासिनः आचार्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ

द्वादशः† (सप्तमः) अध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

* "अग्निर्वा एष वैश्वानरः" ऐ० ब्रा० ८, ५, १ । "तदेतदृचाभ्युक्तम्,—विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्तम् । सहस्ररश्मिः शतधा वर्त्तमानः प्राणः प्रजाना मुदयत्येष सूर्यः"—इति प्रश्नोपनिषदि १, ८ । "अय मग्नि र्वैश्वानरो योऽय मन्तः पुरुषे"—इत्यादि बृ० आ० उ० ५, ९ । इत्यादयश्च श्रुतयो विचारणीयाः ।

† १भा० १४१पृ० "¶" द्रष्टव्यम् ।

(अथात इन्द्रो दिवः परोक्षकृतास्तद्येन तिस्र एव देवता-
याकारचिन्तनमपुरुषविधास्तिस्र एव पूषा त्वेतोऽथैतान्य-
थैतानि मन्त्राजगत्यथातोऽग्निमीडेऽग्निः पूर्वेभिरभिप्रव-
न्तेन्द्रंमित्रं जातवेदाः प्रनूनं वैश्वानरो वैश्वानरस्य प्रनूम-
हित्वं कृष्णं नियानं हविष्पान्तमपामुपस्थे मूर्द्धा भुवस्तोमे-
नयदेदेनं यचावदेते यावन्मात्र मेकत्रिंशत् ॥*)

॥ इति निरुक्ते (उत्तरषट्के) सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

* १भा० १४९ पृ० "* *" इत्यत्र।

॥ अथ अष्टमाध्यायः ॥

तत्र,

॥ प्रथमः पादः ॥

द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविण मुच्यते यदेन मभिद्रवन्ति* बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति ॥ १ ॥

'द्रविणोदाः'—इति†। एतद्दैवतपदं निर्वाच्यम्, तदर्थ मुपोद्घातः—"द्रविणोदाः कस्मात् ?" इति। तत्र पूर्वपद मेव तावत् प्रथमं विगृह्य निराह—"धनं द्रविण मुच्यते" इति‡। तत् कस्मात्? "यदेन मभिद्रवन्ति"। कर्मकारकम्। यस्मादेतत् आभिमुख्येन तदर्थिनोऽवश्यं§ द्रवन्ति। "बलं वा" द्रविणम्||। करणकारके। "यदेनेनाभिद्रवन्ति" यस्मादनेन संयुक्ताः सन्तः परानभिद्रवन्ति। "तस्य" धनस्य बलस्य वा "दाता" यो भवति, स "द्रविणोदाः"॥

"तस्य" प्राधान्यस्तुतियुक्ता "एषा" ऋक् "भवति" (यां दृष्ट्वा दैवतपदसमाम्नाये एष समाम्नातः)—॥ १ ॥

* "यदेनदभिद्रवन्ति" ङ, च।

† १भा० ४११ पृ०। पूर्व० १ख० (१)।

‡ १भा० १अ० १०ख० (१५) ११९, ११८ पृ०।

§ "यस्मादेतदर्थिनोऽवश्यं" ख०।

|| १भा० १अ० ९ख० (१९) १०५, १११ पृ०।

द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे। यज्ञेषु देव मीळते॥ द्रविणोदा यस्त्वं* द्रविणस इति द्रविणसादिन इति वा द्रविणसानिन इति वा द्रविणसस्तस्मात्पिबत्विति वा। यज्ञेषु देव मीळते। याचन्ति स्तुवन्ति वर्द्धयन्ति पूजयन्तीति वा तत्को द्रविणोदा इन्द्र इति क्रौष्टुकिः स बलधनयोर्दातृतमस्तस्य च सर्वा बलकृतिरोजसो जात मुत मन्य एन मिति चाहाथाप्यग्निं द्राविणोदस माहैष पुनरेतस्माज्जायते। यो अश्मनोरन्तरग्निञ्जजानेत्यपि निगमो भवत्यथाप्यृतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपान मिति भवत्यथाप्येनं सोमपानेन स्तौत्यथाप्याह द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इति॥ २† ॥

"द्रविणोदा द्रविणसः"—इति‡। मेधातिथेरार्षम्। 'द्रविणोदाः'—इत्येतस्य प्रथमैकवचनान्तस्य कर्तृत्वेन श्रुतस्य क्रियापदेन बहुवचनान्तेन 'ईळते'—इत्यनेन वचनभेदादसामर्थ्य मपेक्ष्य स्तोतृत्वे चासम्भवं द्रविणोदसो देवतात्वात् स्तुत्यत्वेन सामर्थ्य मुन्नीय द्रविणोदसो यद्वृत्त मध्याहृत्य द्रविणोदसि अर्थपतावभिसम्बन्धात् स्तुतेरेक-

* "यत्तं" क, ख, ग।

† नात्र द्वितीयखण्डसमाप्तिः ङ-च-पुस्तकयोः।

‡ ऋ० सं० १, ७, ४, २।

वाक्यतायां सामर्थ्यं मुन्निनीषन् स्तुत्ये द्रविणोदसि द्रविणोदः-शब्दं कमेत्वेन समयाञ्चकार—"द्रविणोदा यः" देवः, "तं द्रविणोदसम्" इति॥

इदानीं 'द्रविणसः'—इत्यस्य 'ग्रावहस्तासः'—इत्यनेन ऋत्विग्विषयेणासन्दिग्धेन प्रथमाबहुवचनेन स्तुतिकर्तृत्वेन विशेषणविशेष्यभावेन सामानाधिकरण्ये सामर्थ्यं मुन्नीय तयार्थापत्तिसामर्थ्यादेकवाक्यतयाभिसम्बध्नाति।

यं द्रविणोदसं 'देवम्' 'अध्वरे' यज्ञे, अग्निष्टोमादौ 'यज्ञेषु' यजतिषु हविःसम्प्रदानेषु सवनेषु वा यागस्थानेषु 'द्रविणसः' ऋत्विजः; ते हि द्रविणं लप्स्यामह इति सादन्ति कर्मणि, अथ वा "द्रविणसानिनः" धनस्य सनादर्हीणो वा देवताश्च सम्भकारः, 'ग्रावहस्तासः'—इत्यभिपत्रनाभिप्रायम्। य एते द्रविणसो ग्रावहस्तास ऋत्विजः अध्वरेषु यज्ञेषु द्रविणोदसं देवम् 'ईडते' "याचन्ति स्तुवन्ति वर्द्धयन्ति पूजयन्तीति वा", स द्रविणोदा देवोऽस्मभ्यं* द्रविणानि ददात्विति। एतदाशास्महे। आशिष मध्याहृत्य समाप्यते, य मीडते स इति, यत्तदोः परस्परापेक्षित्वात्। अथवैव मन्त्रथा निराकाङ्क्षतया परिसमाप्यते—"द्रविणसः तस्माद् पिबत्विति"। द्रविणोदा इत्यतः प्रथमैकवचनादविपरिणतादेव द्रविणस इत्यस्य पञ्चम्येकवचनत्वेन सोमाभिधानत्वे सामर्थ्यं मुन्नीय पिबत्वित्याख्यात मध्याहृत्यावेव समापयाञ्चकार भाष्यकारः। एव मप्यस्ति सामर्थ्यं मित्य-

* "देवोऽस्माकं" ख।

प्रदर्शनार्थम्। तत् कथम्? इति। यं देवं द्रविणोदस मध्वरेषु यज्ञेषु ग्रावहस्ता ऋत्विज ईडते, स देवः द्रविणोदाः, द्रविणसो-ऽस्मात् सोमात् द्रविणकं भक्षमादाय स्वमंशं पिबन्त्वित्यन्वाशा-स्महे ॥

"तत्को द्रविणोदाः?"—इत्येतमर्थं विचार्य। तत्र तावत् "इन्द्र इति क्रौष्टुकिः" एव माचार्यो मन्यते। केन हेतुना? "स बल-धनयोर्दातृतमः" अतिशयेन दाता इति। "तस्य च सर्वा बलकृतिः" अभिधानविग्रहे हि बलं द्रविण मित्युक्तम्, बलकृतिश्चेन्द्रस्य सर्वा*, तस्मादिन्द्रः। "ओजसो जात मुत मन्य एनम्—इति चाह" मन्त्रदृक्। अधिपतित्वकृत एवास्य बलेनाभिसम्बन्धः। तस्माद्युक्तं यत्तस्य दाता स्यात्। कथम्? इति; यतो मन्त्र एव निर्ब्रवीति।—

"अश्मादियाय"—इति†। 'यत् वदन्ति' यदा वदन्ति ('अश्मात्') अशनवतो मेघात् अयम् 'इन्द्रः' ('इयाय') आगच्छति 'इति'। तत्र सन्निधानमस्य प्रतीत्य तत्रावस्थं न तथा 'मन्ये'। कथन्तर्हि? 'ओजसः जातम्' बलांशः कुतश्चिदतिमहतो जातम्। अहम् 'एनम्' मन्ये यथायमतिबलवानेव लक्ष्यते। अपि वा 'मन्योः' क्रोधात् दीप्तो अयम् 'इयाय', ततो 'हर्म्येषु' उदकाहरणाधिकारयुक्तेषु मेघवधकर्मसु 'तस्थौ' तिष्ठति। अथ वा किं जानीमः, कुतो-ऽयम मैश्वर्याज्जातः? इत्यतो ब्रूमः 'यतः' अयम् 'इन्द्रः' 'प्रजज्ञे'

* "या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत्"—इत्युक्तं। पृ० ९५१ प्र० ८पं०।

† "अश्मादियायेति यद्वदन्त्योजसो जात मुत मन्य एनम्। मन्योरियाय हर्म्येषु तस्थौ यतः प्रजज्ञ इन्द्रो अस्य वेद ॥"—इति ऋ० मं० ८, ६, ४, ५।

इति। 'इन्द्रः' एव 'अस्य' स्वस्य जन्मनः तत्त्वं 'वेद', न कोऽप्यन्यो ज्ञास्यतीत्यभिप्रायः॥

अथाप्यय मपरो हेतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे—"अग्निं द्राविणोदस माह" मन्त्रदृक्। स मन्त्रो मृग्यः*। केचित्तु "द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः" इत्येव मन्यन्ते†। यस्यापत्यं द्राविणोदसोऽग्निः, स एव द्रविणोदा इति॥

कस्य च पुनरय मग्निरपत्यम् इत्यत आह—"एष पुनः" अग्निः, "एतस्मात् जायते" इन्द्रात्। कुत एतत्? ऐन्द्रे हि निगमे श्रूयते—"यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान" इति।

"यो हत्वाहिं०"—इति‡। हतोऽहनि द्वादशाहस्य निष्केवल्ये विनियोगः। गृत्समदो ब्रवीति। ऐन्द्रं रूप मास्थितोऽसुरैर्हन्यमानः किं मा हथ, नाह मिन्द्र इति। कस्तर्हि इन्द्रः? 'यः' 'हत्वा' 'अहिम्' मेघम् 'अरिणात्' 'सप्त सिन्धून्' स्यन्दना आकाशनदीः "एला च इला च"—इत्येवमाद्याः§, 'यः' च 'गाः' अपः 'उदा-

* अस्मन्मते तु न ह्यत्र द्राविणोदसपदघटितमन्त्रोऽन्वेष्यः; अपि तु द्रविणोदा इन्द्र इति चेत् इन्द्राज्जातोऽग्निरिति यत्र श्रूयते स एव निगमो दर्शनीयः; दर्शयिष्यत्यनुपदञ्चात्र तथैव "यो अश्मनो अन्तरग्निं जजान"—इति भाष्यकारः स्वय मेव।

† ऋ० सं० १, ८, १, ४। परं तत्र तु द्रविणोदस इति पाठः, "स द्रविणोदसो हवीरूपद्रविणस्य प्रदातृभ्य ऋत्विग्भ्यो हितः"—इति च तत्र सायणव्याख्या। यास्कोऽप्युत्तरेषाम् द्विः स्मरिष्यति।

‡ "यो हत्वाहि मरिणात् सप्त सिन्धून् यो गा उदाजदपधा वलस्य। यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान संवृक् समत्सु स जनास इन्द्रः।"—इति ऋ० सं० २, ६, ७, ३।

§ "आद्या बहुला च—इत्येवमाद्याः" दु०। "सप्त गङ्गायमुनाद्या मुख्या नद्यः"—इति सा० भा०। ताश्च "इमं मे गङ्गे (ऋ० सं० ८, ३, ६, ५)"—इति मन्त्रे आम्नाताः।

जत् उदगमयत् 'अपधा' अपधानेन उद्घाटनेन 'वलस्य' मेघस्य शिराणां छिद्राणाम्, 'यः' च 'अश्मनोः' अश्मवत्योः* द्यावापृथिव्योः 'अन्तः' मध्ये 'अग्निं' 'जजान' जनयति, 'यः' च 'समत्सु' सङ्ग्रामेषु शत्रूणां 'संवृक्' सम्भेत्ता । ('जनासः') हे अस्मज्जनाः! 'सः' 'इन्द्रः'; नाहमिन्द्र इति ॥

"अथापि" अथ सर्वो ऽप्यन्यत् द्रविणोदसो । कतम ? इति । "ऋतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति" । ऋतवो ग्रहैर्यज्यन्ते, ते भवन्त्यृतुयाजाः, तेषु च ऋतुयाजेषु 'द्राविणोदसाः' द्रविणोदः-शब्दयुक्ताः प्रवादा भवन्ति । एते. किम् ? तेषां ऋतुयाजानां यत् पात्रं येन ते यज्यन्ते तदिन्द्रपानमिति सर्वे समाख्या भवन्ति । तद्यथा—"अपाद्धोत्रादुत पोत्रादमत्त"† । तथा—"होता यक्षद्देवं द्रविणोदसमपाद्धोत्रादपात्पोत्रादपान्नेष्ट्रात्तुरीयं पात्रममृक्तममर्त्यमिन्द्रपानं देवो द्रविणोदा द्रविणसः स्वय मायुयात् स्वय मभिगूर्यात् स्वय मभिगूर्त्या रोचयन्तु भः सोमस्य पिबत्वच्छावाक यज"—इति । होता यक्षद् देवं द्रविणोदा मित्यच्छावाकस्य सम्प्रैषो मैत्रावरुणो ब्रवीति । अध्वर्युणा ऋतुभिः प्रेष्यऽतिप्रेषितः 'होता' 'यक्षत्' यजतु । कम ? इति । 'देवं' 'द्रविणोदसम्' । स च

* "यद्वा 'अश्मनोः' अश्नुते व्याप्नोत्यन्तरिक्षमित्यश्मा मेघः, अत्यन्तसदृशयोर्मेघयोः, 'अन्तः' मध्ये वैद्युत मग्निं 'अजजान' उत्पादयामास"— इति सा० भा० ।

† "अपाद्धोत्रादुत पोत्रादमत्तोत नेष्ट्रादजुषत प्रयो हितम् । तुरीयं पात्रममृक्तममर्त्यं द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः ॥"— इति ऋ० सं० २,८,१, ४ । अस्य च व्याख्यानं परस्तात् दर्शयिष्यति (४४६ पृ० ६ पं०) ।

पुनर्द्रविणोदा देवः पूर्वम् 'अपात्' पीतवान् सोमं 'होत्रात्' सम्प्रदानात्। 'अपात्' च 'पोत्रात्' सम्प्रदानात्। 'अपात्' च 'नेष्ट्रात्' सम्प्रदानात्। अथ पुनरिदं 'तुरीयं' चतुर्थं सम्प्रदानम्, 'अहृतम्' अगृहीतम्, अपूर्ण मित्यर्थः* । 'अमर्त्यं' यत् पीत्वा न म्रियते ; अथवा अमनुष्ययोग्यम्, अमृतत्वात् अनुपहृतं अन्यया देवतया अपरिभुक्तम्, 'इन्द्रपानम्' इन्द्रस्य पातुं योग्यम् । तदेतत् 'द्रविणोदाः' ('देवः') इन्द्रः अस्माभिः, प्रत्त मादरेण 'स्वयं मापूयात्' स्वय मामिश्रीयात्, 'स्वय मभिगूर्यात्' स्वय मभ्युद्यच्छेत । ततः 'स्वयं' 'पिबतु' ('ऋतुभिः') ऋतुना कालेन सह 'सोमस्य' 'अभिगूर्त्तया' अभिमतया 'होत्रया' स्तुत्या प्रदीयमानं स्व सोमम्। हे 'अच्छावाक!' त्व मप्येतदेवं ज्ञात्वा 'यज' ॥

एव मेतस्मिन् इन्द्रस्य द्रविणोदः-स्तावति प्रैषे पात्रस्य 'इन्द्रपानम्'—इति समाख्या†, तस्मा दिन्द्रस्तत् पिबतीति गम्यते । एवञ्चेत् प्राप्त मिन्द्रो द्रविणोदा इति ॥

"अध्यायम्" आदि। इतुरिन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे, यस्मादेनं "सोमपानेन स्तौति" । ऋतुयाजेष्वेव । "होत्रात् सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः"—इति‡ । न ह्यन्य इन्द्रात् सोमपानेन स्तूयते, तदर्थत्वात् सोमसंस्कारस्य ; भवति हि सोमाप्यायने च तत्संस्कारप्रधानो मन्त्रः । तद्यथा—"अंशुरंशुष्टे देव सोमाप्यायता मिन्द्रा-

* "अमृतम् अगृहीतम् देवेभ्यः अदत्तम् पूर्ण मित्यर्थं" ख।

† "इन्द्रपानम् इन्द्रेण पातव्य"—इति सा० भा० ऋ० सं० १, ५४.९ : ६, ४४. १६ : ७, ४७, १ ; ९, ९६, २ ; १२ : १०, ३०, ९ ।

‡ "मन्दस्व होत्रा०--०पिब ऋतुभिः ।"— इति ऋ० सं० १, ७, १६, १।

[illegible]कृधनं विद्" इति। तस्माद् यत्र यत्र सोमपानं [illegible] तत्र तत्रेन्द्र इति स्पष्टो न्यायः। प्रसिद्धतरं ज्ञानत। यदर्थं सत्र [illegible] संस्थ्यते, तस्मा एव प्रयोजनं ॥

"अथाप्याह—द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः—इति" यस्य 'द्राविणोदसः' अग्निः अपत्यम्, स 'द्रविणोदाः' इन्द्रः 'पिबतु' [illegible] तस्मिंश्चात्मक्राक-[illegible]
[illegible]
[illegible]

समाप्ताः पूर्वपक्षवचनाः [illegible]

अय मेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपूणिराग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति। देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदामित्यपि निगमो भवति यथो एतत्स्व बलधनयोर्दातृतम इति सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं विद्यते यथो एतदोजसो जातमुत मन्य एनमिति चाहेत्ययमप्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो जायते तस्मादेनमाह सहसस्पुत्रं सहसः सूनुं सहसो यहुं

* ऋ० वा० सं० ५, ७ [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] सर्वमस्तु [illegible]।
हे सोम! देव! ते तव [illegible] सर्वावयवः 'इन्द्राय' इन्द्रप्रीत्यर्थम् 'आप्या-यतां' वर्द्धताम। इति चैतदर्थः।

† पृ० ४४४ [illegible] "।" टीप्पन्यां मन्त्रस्वरूपो द्रष्टव्य।

‡ समर्थत्यादि व्याख्यानम् ख-पुस्तके 'तद्धात् सम्प्रदानात्'—इत्यतः परं दृश्यते पुरस्तादेव ४४५ पृ० २पं०)।

§ हातायशदितिमन्त्रव्याख्यानेनेवेत्यर्थः (४४४ पृ० ११पं०)।

यथो। एतदग्निं द्राविणोदस माहेत्यृत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति। ऋषीणां पुत्रो अधिराज एष इत्यपि निगमो भवति यथो एतत् तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपान मिति भवतीति भक्तिमात्रं तद्भवति यथा वायव्यानीति सर्वेषां सोमपात्राणां यथो एतत् सोमपानेनैनं स्तौतीत्यस्मिन्नप्येतदुपपद्यते। सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिभिरित्यपि निगमो भवति यथो एतत्* द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदस इत्यस्यैव तद्भवति ॥ ३ (२) ॥

किं मन्त्र एभिर्हेतुभिरिन्द्रो द्रविणोदा इति? नेत्युच्यते—"अय मेवाग्निर्द्रविणोदाः" इति। "शाकपूणिः" मन्यते। 'अय मेव' यस्य पृथिवीस्थाने समाम्नानम्†। अपि च यदि मध्यमोऽभविष्यत्, ततो यान्येतानि माध्यमिकानि ऐन्द्राणि वा पार्जन्यानि वा बार्हस्पत्यानि वा, तेषु द्राविणोदसाः प्रवादा अभविष्यन्, मध्यमस्य कर्मणा चैनं रसानुप्रदानादिना अस्तोष्यन्; न चतदुभय मस्ति। किं तर्हि? आग्नेयेष्वेव हि सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः भवन्ति"। 'हि'-शब्दो हेत्वर्थः; यस्मादाग्नेयेष्वेव सूक्तेषु द्राविणोदसाः प्रवादाः विशेषणत्वेनाग्नेरेव भवन्ति, अग्निकर्मणा चैनं सूक्तेषु स्तौति नेन्द्रकर्मणा तस्मादय मेवाग्निर्द्रविणोदाः ॥

* "गणश्रिभिरिति यथो एतद्"—इति क, ख, ग।

† १भा० ४५९ पृ० ५पं० १,(१)।

[illegible]

[illegible] 'यथा' । 'था'-इत्युपमार्थे [illegible] 'मनुः' [illegible] 'यट्' —इति [illegible] दानवित्तानि [illegible] वा [illegible] एवमेव [illegible] चक्षुर्हृदय [illegible] अभिषेकता- [illegible] एव [illegible] ॥

स पुनरयं [illegible] अनवस्थित एव; अनवस्थानि- राकरणाय "यथा एतत्"—इत्येवमाद्युच्यते । यत् पुनरेतदुक्तम्—

* "स प्रत्नथा [illegible] । आपश्च मित्रं धिषणा च साधन देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदाम्"—इति ऋ० सं १, ७, ७, १ ।

† "प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि"—इति पा० ५, ३, १११ सू० । "तथेत्युपमाः" —इति निघ० ३, १३, १९, १भा० ३३० पृ० । "था इति च"—इत्यादि च पुरस्तात् १भा० ३११ पृ० ७ पं० ।

‡ १भा० ३११ पृ० २ अ० ११ ख० (१) ।

§ "दातव्यानि" ख ।

"स बलधनयोर्दातृतमः" इति*। अकारण मेतत् इन्द्रस्य द्रविणोदस्त्वे। कस्मात्? यस्मात् "सर्वासु देवतास्वैश्वर्यं विद्यते"; अत ऐश्वर्यात् सर्व एव बलधनयोर्दातारो भवन्ति। तस्मादवैशेषिक मेतदिन्द्रस्य कारणं द्रविणोदस्त्वे॥

"यथो एतत्" यदप्युक्तम्, बलकृति मधिकृत्य,—"ओजसो जात मुत मन्य एनम्"—इति†। तदप्यवैशेषिक मिन्द्रस्य। कस्मात्? यस्माद् "अथ मप्यग्निरोजसा बलेन मथ्यमानो जायते, तस्मादेनम् (अग्निम्) आह" मन्त्रदृक्। कि माह? "सहसस्पुत्रम्", "सहसः सूनुम्", "सहसो यहुम्"। द्रुन्नः सर्पिरासुतिरित्येवमादयः शेषाः॥

"द्रुन्नः सर्पिरासुतिः"—इति‡। गृत्समदस्यार्षम्। गायत्री। आग्नेयी। अग्नौ विनियोगः समिदाधाने। द्रु-अन्नः 'द्रुन्नः' द्रुमान्नः, 'सर्पिरासुतिः' च सर्पिरासवो यस्य, सर्पिर्वोदक मासुते य आहुति-द्वारेण। 'प्रत्नः' च पुराणः, 'होता' 'वरेण्यः' वरणीयः 'सहसः' बलस्य यः 'पुत्रः' यः 'अद्भुतः' महान् विचित्रो वा। स इदं नाम अस्माकं करोत्वित्याशीर्गत माख्यात मध्याहृत्य समाप्यते॥

"त्वं ह्य यद्यविष्ठ्य"—इति§। विरूपस्यार्षम्। आग्नेयी।

* पुरस्तात् ४४०पृ० ९पं०।

† पुरस्तात् ४४०पृ० ७पं०।

‡ "द्रुन्नः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः। सहसस्पुत्रो अद्भुतः॥"—इति ऋ० सं० २, ५, २८, ९।

§ "त्वं ह्य यद् यविष्ठ्यः सहसः सूनवाहुत। ऋतावा यज्ञियो भुवः॥"—इति ऋ० सं० ६, ५, १४, २।

गायत्री। सामिधेनीष्वाग्नेयेऽन्नाद्यकामकर्मणि याज्या। हे 'यविष्ठ' युवतम! 'सहसः' बलस्य 'सूनो' पुत्र! 'यत्' यस्मात् 'आहुत' अभिहुत, 'ऋतावा' सत्यवान्, उदकवान् वा, 'यज्ञियः' यज्ञार्हादौ 'भुवः' भवसि। तस्मात् त्वां वय मपि ब्रूमः, स त्व मस्माक मप्येवं भवेत्येतदाशास्महे॥

"अग्ने वाजस्य गोमतः"—इति *। उष्णिक्। गोतमस्यार्षम्। आग्नेयी। इष्टकोपधाने अग्नौ विनियोगः। हे भगवन्! 'अग्ने!' 'सहसो यहो' बलस्य पुत्र! 'जातवेदः!' यदेतद् वाजः अन्नम्, गोमत् गोभिः तद्वत, त्वं तस्य 'ईशानः' ईश्वरः। अतो ब्रूमः—'अस्मे' अस्मासु 'धेहि' स्थापय। अनयापि कुरुष्वैतत् 'महिश्रवः' महदेतत् श्रवो गवादि। इत्येतदाशास्महे॥

"यथो एतत्" यत्पुनरेतदुक्तम्,—"अग्निं द्राविणोदस माह" इति †। नेद मनेनाभिप्रायेण इन्द्रादयं द्रविणोदसो आयते, किन्तर्हि? "ऋत्विजः" "अत्र" एतस्मिन् "द्रविणोदसः" अग्नेः "उच्यन्ते"। ते पुनः कस्मात्? "हविषः दातारः"; देवानां हि हविर्द्रविणम्, तद्देते ददत इति द्रविणोदस एते। ततः किम्? "ते च एनं जनयन्ति"। "निगमोऽपि" हि "भवति" ऋत्विजा मय मग्निः पुत्र इति। तद्यथा—"ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः"

* "अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यहो। अस्मे धेहि जातवेदो महि-श्रवः॥"—इति ऋ० मं० १, ५, १०, ४।

† पुरस्तात् ४४०पृ० ७पं०

—इति। "अग्नावग्निश्चरति प्रविष्टः"—इति *। अनेन निर्मथ्यो ऽग्निरभिहूयते। यः 'एषः' 'अधिराजः' अधिकदीप्तिः, 'अग्नौ' आहवनीये 'अग्निः' निर्मथ्यः 'प्रविष्टः' 'चरति' ज्वलन्, 'ऋषीणाम्' ऋत्विजां 'पुत्रः' तैर्मथितः, 'तस्मै विधेम' तं परिचरामहे वयम्, अनेन आज्येन 'हविषा'। किम्? इति—'मा देवानां यूयुयाम भागधेयम्' इति। प्राप्त मेतदभिहोमाख्यं 'भागधेयं' स्रुवेणाभिजुहोतीति। शास्त्रतोऽस्य अन्याय्यस्य देवस्य 'मा यूयुयाम' मा लोलुपामेत्यतो विधेम। अथ वा अस्मै अग्नये हविर्दद्मः। विधति दानकर्मापि भवति॥

"यथो एतत्" यत् पुनरेतदुक्तम्,—"ऋतुयाजेषु द्राविणोदसाः प्रवादा भवन्ति, तेषां पुनः पात्रस्येन्द्रपान मिति (समाख्या) भवति"—इति †। एतदप्यकारणम्। कस्माद्? यस्माद् "भक्तिमात्रं भवति तत्" गुणतः संवादः; दुर्बला हि समाख्या, यतः असामर्थ्यात् कुतश्चिद् गुणानुवादः,—"यथा वायव्यानीति" "सर्वेषां सोमपात्राणाम्" नानादेवताना मपि सताम्॥

"यथो एतत्",—"सोमपानेन" एनं "स्तौतीति" ‡। इद मप्यकारणम्। कस्मात्? यस्मात् "अस्मिन्नप्येतदुपपद्यते" सोमपानम्।

* "अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषः। तस्मै विधेम हविषा स्रुवेण मा देवानां यूयुयाम भागधेयम्॥"—इति तै॰ सं॰। अस्ति चैव मन्त्रो वाजसनेयकेऽपि पाठभेदेन। सं॰ वा॰ सं॰ ५. ४।

† पुरस्तात् ४४०पृ॰ ८पं॰।

‡ पुरस्तात् ४४०पृ॰ ११पं॰।

कथम्? इति "सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिभिः" इति। "अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिः"—इति*। हे भगवन्! 'अग्ने! वैश्वानर!' त्वं एभिः 'मरुद्भिः' मितरोचिभिः अर्चिभिः, 'शुभयद्भिः' भवन्तम् 'ऋक्वभिः' स्तोतृभिः, 'गणश्रिभिः' गणशो भवन्त माश्रयद्भिः, 'पावकेभिः' पावयितृभिः, 'विश्वम् इन्वभिः' सर्वं मिदं मागच्छद्भिः, यद् दग्धुम् 'आयुभिः' अयनशीलैः, 'प्रदिवा' चिरन्तनैः 'केतुना' प्रज्ञया कर्मणा वा 'सजूः' संयुक्तः, 'मन्दसानः' मोदमानः 'सोमं' 'पिब'। इत्येतदाशास्महे। अर्चिषोऽत्र मरुतः, ऋत्विजो वा मरुतः†; अन्यथा ह्यनुदाहरण मेवैष मन्त्रोऽग्नेः सोमपाने स्यात्, इतरैर्मरुद्भिः सम्बन्धात्॥

"अथो एतत्"—'द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः'—इति‡, अस्यैव तद् भवति"। यत् पुनरेतदुक्तम्, ऋतुयाजेषु 'द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः'—इति, 'अस्य एव' अग्नेः 'तद् भवति'; अग्नेरपि सोमभागित्वात् ऋतुयाजेषु। भवति हि तेषु "वनस्पते॰———॰ द्रविणोदः पिब ऋतुभिः"—इति§। वनस्पति-शब्दसामानाधिकरण्यात् सोमपानार्हे सम्बोधने द्रविणोदसो विशेषणविशेष्यभावमाम-

* "अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋक्वभिः सोमं पिब मन्दसानो गणश्रिभिः। पावकेभिर्विश्वमिन्वेभिरायुभिर्वैश्वानर प्रदिवा केतुना सजूः॥"—इति ऋ॰ सं॰ ४, १, १५, ८।

† "मरुतः"—इति ऋत्विङ्नामसु षष्ठं पदम् १भा॰ १५०, १५१ पृ॰।

‡ पुरस्तात् ४४०पृ॰ ११पं॰।

§ ऋ॰ सं॰ २, ८, १, २। यत्र सूक्ते 'द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः"—इति, तत्रैवेयं समुपपठिता।

ध्याति नान्यो वनस्पतेर्द्रविणोदाः। वनस्पतिश्च पुनरसंशय मग्निः; "वयं देवत्रा दधिषो हवींषि"—इति* हविर्वहनकर्मसंयोगात्, स्विष्टकृद्विकारश्रुतेश्च वनस्पतेः। तस्माद्ग्निर्द्रविणोदा; नेन्द्रः॥

यत्पुनरेतदुक्तम्—इन्द्रार्थं सोमः संस्क्रियते, तस्मादिन्द्र एवास्य कौथ्वः पाता; नान्य इति†। नैतदेवम्; सोमो ह्यन्यस्यै देवतायै मीयते, अन्यस्यै संस्क्रियते, अन्याभ्यश्च गृह्यते, हूयते च। तद्यथा। "अभि त्यं देवम्"—इति‡ सावित्र्या मीयते, "अंशुरंशुष्टे"—इति§ इन्द्राय संस्क्रियते, पुनरपि च मीयते|| "इन्द्रायाभिमातिघ्ने"—इत्येवमादिभिः। नानादेवताभ्यो गृह्यते च मित्रावरुणाद्याभ्यः। तथा च हूयते। तदेवं विधिवशाद् विचित्रा सोमतन्त्रगतिः। तत्रैवं सत्यशक्यं वक्तुं यत्र यत्र सोमः, तत्र तत्रेन्द्रः पाता इति। सम्भुक्ते चाग्निरिन्द्रेण सह प्रत्यक्ष मैन्द्राग्ने ग्रहे "इन्द्राग्नी आगतम्"—इत्यत्र¶। भवति चाग्न्यर्थ मपि पृथक् ग्रहणं यजुषा सोमस्य "अग्नये त्वा रायस्पोषाय त्वा"—इति। तस्मादग्निरपि सोमस्य पाता स्याद्॥३(२)॥

मेद्यन्तु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीळयस्वा वनस्पते। आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं

---

* उपरिष्टादिम मृच मत्रैवाध्याये प्रदर्शयिष्यत्यय मेवाचार्यः (३पा० ५ख०)।

† पुरस्तात् प्रदर्शितं "न ह्यन्य इन्द्रात्"—इत्यादि, "तस्मा एव प्रहीयते"—इत्यन्तं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् (४४५पृ० १९पं०)।

‡ य० वा० सं० ४, २५। का० स्रु० ७, ७, ९. द्रष्टव्यम्।

§ य० वा० सं० ५, ७। का० स्रु० ८, २, २९. द्रष्टव्यम्।

|| "पुनरपि चाप्याययते" च।

¶ ऋ० सं० २, १, ११, १; य० वा० सं० ७, ३१। "ऐन्द्राग्नं गृह्णाति"—इति च का० स्रु० ९, १२, १०। ऐन्द्राग्नश्च ग्रहविशेषः।

द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥ मेद्यन्तु ते वह्नयो वोळ्हारो* येयास्यरिष्यन् दृढीभवायूय† धृष्णो अभिगूर्य त्वं नेष्ट्रीयाद्धिष्ण्याद्धिष्ण्यो धिषण्यो धिषणाभवो धिषणा (वाग्‡)धिषेर्दधात्यर्थे धीसादिनीति वा धीसानिनीति वा वनस्पत इत्येन माहैष हि वनानां पाता वा पालयिता वा वनं वनोतेः पिबर्त्तुभिः§ कालैः ॥ ४ (३) ॥

॥ इत्यष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ८. १.

यथा टह ऋतुयागेषु "मेद्यन्तु ते वह्नयः"—इति॥ । गृत्समदस्यार्षम् । जगती । ऋतव्या । "ञि मिदा स्नेहने (दि०प०१३१)", तस्य लोटि मेद्यन्तु इति भवति । हे भगवन् ! 'वनस्पते !' 'द्रविणोदः' ('मेद्यन्तु') स्निह्यन्तु एते 'ते' तव 'वह्नयः' "वोढारः" अश्वाः 'येभिः ईयसे' यैर्नित्यं गच्छसि । 'अरिष्यन्' अहिंस्यमानः केनचिदपि । स त्वं तैरश्वैरागत्य अस्मद्यज्ञं 'वीळयस्व' दृढमात्मानं कुरुष्व, सोमं मत्कृतमत्तं पातुम्। कथं चैनं पिब? 'आयूय' आमिश्रा मिश्रीकृत्याङ्गुल्या ; स हि पानपातॄणां स्वभावो यदङ्गुल्या मन्थनम्। हे 'धृष्णो' शत्रूणां धर्षयितः! 'अभिगूर्य' अभ्युद्यम्य तत्ता ('नेष्ट्रीयात् धिष्ण्यात्') 'सोमं' नेष्ट्रा वषट्कृतं 'पिब' 'ऋतुभिः' कालैः सहेत्येतद् ब्रूमहे ॥

---

* "वीळ्हारो" क, ख, ग।

† "हळ्हीभवायूय" क, ख, ग।

‡ नास्त्येतत् पदम् क-ख-पुस्तकयोः।

§ "पिपर्त्तुभिः" क, ख, ग।

॥ —— [illegible] इत्यपि क्वचित्पाठः।

'धिष्ण्यः धिषण्यः" ; "धिषणा वाक्*", तदर्थं समो साद्यते ; तस्य पश्चादुपविष्टो होता शंसति। धिषणा कस्मात्? "धिषेः" धातोः "दधात्यर्थे" वर्त्तमानस्य ; सा हि वाग्, अर्थं धारयति ; शब्दार्थयोः सम्बन्धनित्यत्वात्†। अथ वा "धीसादिनीति वा, धीसानिनीति वा"। धीः प्रज्ञा, कर्म वा‡। सा एतस्यां सीदति ; सनोति वा, सम्भजते इयं वा ; तयोः सीदति सनोति वा, तन्निमित्तत्वात्। एवं धीशब्दात् पूर्वपदम्, सदेः सनोतेर्वा उत्तर-पदम्, धिषणा-शब्दस्य विकल्पेन ॥

"वनस्पते इति एनम् आह" द्रविणोदसम्, तस्मादग्निरित्यभिप्रायः ॥

अथ कथ मग्निर्वनस्पतिः? "एष हि वनानां पाता वा पालयिता वा"। 'हि'-शब्दो हेत्वर्थः। यस्मात् 'एषः' 'वनानां' वृक्षादीनाम् अन्तर्गतोऽपि, समर्थोऽपि दग्धुम्, न तानि दहति, तस्मात् अयं तेषां 'पाता' रक्षिता, 'पालयिता' वेति। केवलं धात्वन्यत्वम्, स एवार्थः§ ॥

अथ "वनं" कस्मात्? "वनोतेः" सम्भजनार्थस्य||; तद्धि दार्वादि-प्रयोजनार्थं सेव्यते। 'पिब ऋतुभिः' "कालैः", सह इति वाक्यशेषः ॥

* १मा० ७४ सू० १ ऋ० ११ऋ० (४४)।

† "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे"— इति पस्पशायां पतञ्जलिः।

‡ १मा० ११४सू० २ऋ० ८ऋ० (७)—११२सू० २ऋ० १ऋ; (११)।

§ "पा रक्षणे"—इति अदा० प० ४९, "पाल रक्षणे"—इति चु० प० ७९।

|| "वन, षण सम्भक्तौ"—इति भ्वा० प० ४६२, ४६४।

एव मय मग्निर्द्रविणोदाः सूक्तभाग्घविर्भाक् च। निपात मेवैतत्, —मध्यमं ज्योतिः, उत्तमं च ज्योतिः, एतेन नामधेयेन भजेते इति *॥

एष देवतापदविचारन्यायः सर्वत्र देवतापदविचारार्थो यथासम्भव मुपादेयः प्रज्ञाविवृद्धये शिष्यस्येति॥ ४ (२)॥

इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ त्रयोदशाध्यायस्य (अष्टमाध्यायस्य) प्रथमः पादः॥ ८.१.

॥ द्वितीय पादः ॥

अथात आप्रिय आप्रियः कस्मादाप्नोतेः प्रीणातेर्वाप्रीभिराप्रीणातीति च ब्राह्मणं तासा मिध्मः प्रथमागामी भवतीध्मः समिन्धनात् तस्यैषा भवति॥ १(४)॥

"अथात आप्रियः"। 'आप्रियः' इत्यादीनि †। आप्रीषु निर्वक्तव्यानि तानि पुनरमूनि प्रैषिके आप्रीसूक्ते। पाठक्रमनियमाद् विवक्षितक्रमाणीति देवतापदसमाम्नायेऽपि गृह्यमाणत्वात् पाठक्रमप्रयोजनस्य विवक्षितक्रमाण्येव तत्रैतद् भवति। इमान्यग्निजातवेदोवैश्वानरप्रभृतीनि किं विवक्षितक्रमाणि उत युगपदभिधानासम्भवात् अर्थत एषां क्रमः ? इति॥

* द्रविणोदःशब्देन पार्थिवोऽग्निरेव प्रधानतो बोध्यः सर्वत्र, वैद्युतः सौरश्च प्रकरणादिवशात् बोध्यः इति निष्कर्षार्थः।

† १भा० ४९१ पृ० ५ख० ६ख० (१)—(१२)।

तत्र विवक्षितक्रमाणीति के चित्। कथम्? इति। इह तावत् स्थानानि भूर्भुवःस्वरिति पाठानुपूर्व्येव* नियतानीति तत्स्थानिना मप्यग्न्यादीनां स एव क्रमो गृह्यते, स गृह्यमाणो न न्याय्य उत्स्रष्टु मिति। अपि च सति क्रमप्रयोजने अग्निः पृथिवीस्थानो यस्मात्, अतस्तं प्रथमं व्याख्यास्याम इति † हेतुवचन मुपपद्यते; उत्तरत्र च, "तासाम् इध्मः प्रथमागामी भवति"—इति ‡, "तेषा मश्वः प्रथमागामी भवति"—इति §, "तेषां रथः प्रथमागामी भवति" —इति ||। तत्र तत्र प्रथमागामी भवतीति वचनं यथाप्रधान मभिधानं पूर्वं समाम्नात मित्यस्य न्यायस्योपप्रदर्शनार्थ मिति लक्ष्यते; इतरथा ह्यविवक्षितक्रमेषु प्रथमागामिवचन मकृत्वैव यत्किञ्चित् पद मुपादध्यात्। तदेतत् पृथिवीस्थाने सर्वत्र क्रमप्रयोजन मुच्यते।— पार्थिवस्य ज्योतिषो यथा 'अग्नि'-शब्देन प्रसिद्धतमः सम्बन्धः, न तथा 'जातवेदः'-शब्देन; यथा 'जातवेदः'-शब्देन, न तथा 'वैश्वानर'-शब्देन, यथा च 'वैश्वानर'-शब्देन, न तथा 'द्रविणोदः'-शब्देन। तान्येतानि ¶ गुणविप्रकर्षात्, प्रसिद्धिविप्रकर्षाच्च अग्निशब्दात् विप्रकृष्यन्ते; इध्मादीनां तु व्यवधानेनाग्न्यभिधानत्व मित्यतितरां विप्रकर्षः; अश्वप्रभृतयस्तु स्थानमात्र मनुभजन्त इति इध्मप्रभृति-

* "मन्त्रानुपूर्व्येव" ख०।
† पुरस्तात् ९७८पृ० १पं०।
‡ अत्रैव खण्डे उपरिष्टात् (७५८ पृ० १९ पं०)
§ उपरिष्टात् ९अ० १पा० १ख०।
|| उपरिष्टात् ९अ० २पा० १ख०।
¶ जातवेदाः, वैश्वानरः, द्रविणोदाः इति।

भ्यो ऽपि विप्रतिषिध्यन्ते। तेषा मपि च उद्दिष्टप्रमाणछन्दसयो* ऽत्रयाजानि-मन्तुका इति † प्रथमम ; अनुद्दिष्टप्रमाणछन्दसयस्तु‡ अन्नादय § ते यथाद्यादन्येभ्यः ‖। इत्येवं सर्वत्र क्रमप्रयोजन मुपेक्ष्यम्।

शाकपूणिस्तु पृथिवीनामभ्य एवोपक्रम्य स्वय मेव सर्वत्र क्रमप्रयोजन माह। तदुक्तं वार्त्तिककारेण—"क्रमप्रयोजनं नाम्नां शाकपूण्युपलक्षितम्। प्रकल्पयेदन्यदपि न प्रज्ञा मवसादयेत्।"—इति॥

प्रकृत मिदानी मुपवर्ण्यते।—इध्मादीनां गुणाभिधानसामान्यं किञ्चिदस्ति, यतस्तेनाधिकारवचनम् "अथात आप्रियः"—इति। 'अथ' इति विशेषाधिकारे। 'अतः'—इत्यानन्तर्य्ये। 'आप्रियः' वक्ष्यन्त इति¶ वाक्यशेषः॥

इह कारणादभिधेये अभिधाननियमो नैरुक्तानाम्, तदर्थ मुपोद्धृत्य "आप्रियः" कस्मात्? "आप्नोतेः प्रीणातेर्वा"—इति निराह। आप्रिय ऋचः, तत्सम्बन्धात् देवता अपि। तथाहि दर्शयति—"आप्रीभिराप्रीणाति", "इतीमा आप्रीदेवताः"—इति ** च। ऋचस्तावत् आप्नुवन्ति प्रीणन्ति वा देवता इत्याप्रियः; अथ पुनर्देवता आप्यन्ते आप्रीयन्ते वा इत्याप्रियः॥

* "उद्दिष्टप्राणछन्दसयो" ख।

† १आ० ४१४ पृ० ५ ख० २ ख० (१), (१), (२)।

‡ "अनुद्दिष्टप्राणछन्दसयस्तु" ख।

§ १आ० ४१४ पृ० ५ ख० २ ख० (४)—(१८)।

‖ १आ० ४१५ पृ० ५ ख० २ ख० (१९)—(२९)।

¶ इत आरभ्याध्यायसमाप्तिं यावत्।

* * अत्रैवाध्याये उपरिष्टात् (२ पा० ९ ख०)।

“तासाम् इध्मः प्रथमागामी भवति” प्रथम मागन्तु मस्य आप्रीदेवतापदसमाम्नाये इध्म मिति प्रथमागामी। कस्मात्? एतत्पूर्वकत्वादिज्यायाः, अनित्यत्वाच्च तनूनपान्नराशंसयोरन्यतरस्य॥

“तस्य” इध्मस्य, समित्कलापस्य*, “एषा” प्राधान्यस्तुतिः “भवति”—॥ १ (४)॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः। आ च वह मित्रमहश्चिकित्वां त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः॥ समिद्धो अद्य मनुष्यस्यमनुष्यस्य गृहे देवो देवान्यजसि जातवेद आ च वह मित्रमहश्चिकित्वांश्चेतनावांस्त्वं दूतः कविरसि (प्रचेताः †) प्रवृद्धचेता यज्ञेध्म इति कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूणिस्तनूनपादाज्यं भवति नपादित्यनन्तरायाः ‡ प्रजाया नामधेयं निर्णततमा भवति गौरत्र तनूरुच्यते तता अस्यां भोगास्तस्याः पयो जायते पयस आज्यं जायते अग्निरिति शाकपूणिरापोऽत्र तन्व उच्यन्ते तता अन्तरिक्षे ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्त ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते तस्यैषा भवति॥ २(५)॥

* “काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्म मेधः समित् स्त्रियाम्।”—इति अम० को० व०।

† नास्त्येतत् पदं क-ख-ग-पुस्तकेषु।

‡ “शाकपूणिस्तनूनपान्नपादित्यनन्तरायाः”—इत्येव क, ख, ग।

"समिद्धो अद्य"—इति*। जमदग्नेरार्षम्। त्रैष्टुभम्। सूक्त मेवाहाग्नेयं यास्कः†। हे इध्म! यस्त्वं 'समिद्धः' सन्दीप्तः, 'अद्य' एतस्मिन् विशिष्टे यजनीयेऽहनि, 'मनुषः' "मनुष्यस्य मनुष्यस्य" समानेऽहनि प्रवृत्तयागानां वैश्वानिकानाम् 'दुरोणे' यज्ञगृहे 'देवः' दाता हविषां हेतुकर्तृत्वेन, 'देवः' दीपनो वा, द्योतनो वा, 'देवान्' दानादिगुणयुक्तान् एतान् हेतुकर्तृत्वेन याज्याङ्गभाव मुपगच्छन् 'यजसि' हे 'जातवेदः!' जातवेदस आधार इति तदभिधानेन सम्बोध्यते; दृष्टा हि मन्त्रेषु कोशस्य तदभिधानप्राप्तिः; अथ वा जातवेदा अपि त्वदृतेऽनभिव्यक्तस्वशक्तिस्त्वदाधारत्वादशक्त एवायं यष्टुम्, तस्मात् जातवेदास्त्वदाधारो यजति यत्, तत् त्व मेव यजसीत्युच्यते। अस्माक मप्येतस्मिन्नहनि हे 'मित्रमहः' मित्राणां पूजयितः! नित्य मभ्युपेक्षमाणः उपकारकर्त्ता‡ यजमानानां 'चिकित्वान्' जानानः 'आ च वह' आह्वय च, देवान् आहूय चैनान् यज; तथास्मिन् कर्मणि ज्वलन्नङ्गभाव मुपैहि, यथैतस्मिन् कर्मणि हविः प्रतिजिघृक्षन्तोऽङ्गभाव मीयुर्देवाः, अपि च नैतदतिचित्रम्; यदेव मस्माक मस्मिन् कर्मणि वर्त्तयाः। किं कारणम्? यतो ब्रूमः—"त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः"। अग्न्यावेशादग्निर्यदपेक्ष्योच्यसे, 'त्वम्' एव 'दूतः' सर्वयजमानानां त्वत्पूर्वकत्वाद् देवतायागस्य, 'कविः' क्रान्तदर्शनः—

* ऋ० सं० ८, ६, ८, १। अग्निचयनादभूते प्राजापत्ये पशौ सर्वेषां कित्य मिद माप्रीसूक्तम्। आ० ८, ९. द्रष्टव्यम्।

† यतो वक्ष्यत्ययं इतिहत्— "यास्कस्यापि चैतदेवाभिमतम्"—इत्यादि (८६९ पृ० ८ पं०)।

‡ "अभ्युपेक्ष्यमाणोपकारप्रवृत्तो" क।

क्रान्तप्रकाशः सर्वत्र, 'प्रचेता.' प्रकृष्टप्रज्ञानः। यस्मात् त्वम् ऋत्विग्यजमानानां सायुज्ये हेतुः*, तस्य तत्र युक्त मस्माक माहूय देवान् यष्टु मित्यतो ब्रूमहे—आहूय चास्माकं देवान् यज च॥

"यज्ञेध्म इति कात्थक्यः"। कत्थकस्य पुत्रः कात्थक्य आचार्यः, स मन्यते,—योऽय मिध्म आधीयते प्रतिप्रणवं यज्ञे स एवाय मिति। नन्वेतस्मिन् मन्त्रे न तस्य लिङ्ग मस्ति? सत्यम्! नास्ति साक्षात्; प्रैषे तु "समिद्धः प्रैष्या"—इति श्रूयते, युक्तं च यदर्थ मेव प्रैष्यते स एवेज्यते†। तस्मात् समिधा मेवेध्मभाव मुपगताना मग्निना सन्दीप्तानां समुदायापेक्ष मिदम्, व्यवहित मभिधान माप्रीगतं समिद्धो अद्येति समिध एव चेमा इज्यन्त इति स्फुट मैष्टिके होत्रे समिधो यजेति प्रेषितो होता "समिधः समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तु"—इति वषट्करोति‡। तस्माद् युक्तं यत् कात्थक्यो मन्यते यज्ञेध्म इति§॥

अथ पुनरन्यः कथं मन्यतेऽत आह,—"अग्निरिति शाकपूणिः"। स पुनः कया उपपत्त्या अग्निं मन्यते? आरादुपकारित्वात्, प्रैषस्य सन्निपत्योपकारित्वाच्च‖। यजतावाप्रियां यदाप्रीरूपं तद्

* "साफल्ये हेतुः" ख।

† "यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्, तं प्रैषैः प्रैष मैच्छन्, यत् प्रैषैः प्रैष मैच्छन् तत् प्रैषाणां प्रैषत्वम्"—इति ऐ० ब्रा० २, १, ९।

‡ "यदि देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद् वषट्करिष्यन्त्साक्षादेव तद्देवतां प्रीणाति, प्रत्यक्षाद्देवतां यजति"—इति ऐ० ब्रा० ३, १, ८।

§ "समिदसि"—इति व्याख्याने "हे इध्मकाष्ठ! त्वं 'समिदसि' अग्नेः समिन्धनं दीपन मसि"—इति महीधरः। य० वा० सं० २, ५।

‖ "तान्यङ्गानि द्विविधानि। सन्निपत्योपकारकाणि, आरादुपकारकाणीति च"—इत्यादि मी० प०।

बलवत्*। किञ्च पुनराप्रियो रूपम्? अन्वर्थता कथम्? इति शृणु। —"समिद्धो॰——॰ देवान् यजसि जातवेदः। आ च वह मित्र महश्चिकित्वान् दूतः कविरसि प्रचेताः॥" इति मन्त्रोक्तानि अभिधानानि कर्माणि च अग्नौ गौणान्यग्निपक्षे, गौणान्यन्यपक्षे; "गौणमुख्ययोश्च मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः"—इति न्यायः†; तस्मादप्येतत्स्वरूपाया आप्रियो यजतावुपकारकत्वाद्गुणत्वादाग्नेयत्वाच्च प्रयाजानां सम्बन्धाय सत्या आप्रिया इज्यन्त इति शाकपूणिर्मन्यते‡॥

यास्कस्यापि चैतदनभिमतम्; "आग्नेया इति तु स्थितिः"—इति अधिकरणान्ते हि वक्ष्यति§। एवं तर्हि अग्निरित्येतदेव समाम्नातव्य मासीत्, न इध्मः? इति। नैवम्। कस्मात्? समिद्धो अद्येत्येतदस्या साप्रिया सम्प्रलिङ्ग मस्ति, न त्वग्निशब्दः; अतोऽस्यासमाम्नानम्, पौनरुक्त्यदोषाच्च। तर्हीध्मशब्देऽपि समानम्? इति चेत्, तदपि ह्याप्रियां नाम्नोति न, प्रैषिके समाम्नानात्, क्रियाविशेषत्वाच्च। आहुय चास्माकं देवान् यजचति स एषोऽग्निः समित्कलाप मिध्म मात्मत्वेनाभिसम्पन्नस्तदाख्यता मुपगतः तेनेध्माभिधानेनेज्यत इति

* "प्रैषैभिः प्रैषानाप्नोत्याप्रीभिराप्रीर्यज्ञस्य। प्रयाजैरनुयाजान् वषट्कारैरभिराहुतीः"—इति य॰ वा॰ स॰ १९. १९।

† "ओत् (पा॰ १, १, १५)"—सूत्रभाष्ये, परिभाषेन्दुशेखरे (१४) चैतद्व्याख्यानादिकं द्रष्टव्यम्।

‡ कथञ्च प्रयाजानां माग्नेयत्वं तद्वक्ष्यतीहैवाध्यायास्मिन्नेव खण्डे।

§ उपरिष्टादिहैवाध्यायेऽस्मिन्नेव खण्डे। अधिकरणं च पञ्चाङ्गविचारः। तदाहाधिकरणमालायां माधवः—"एकैकस्याधिकरणस्य विषयः, सन्देहः, सङ्गतिः, पूर्वपक्षः, सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवाः।"—इति।

इध्मशब्दः समाम्नातो नाग्निशब्द इति। सर्वत्र शाकपूणेरेव माप्रीष्वग्न्यर्थान्यभिधानानि * ॥

शाकपूणिपक्षे मन्त्रयोजना—हे भगवन्! अग्ने! 'समिद्धः' यः त्वं सन्दीप्तः, 'अद्य' अस्मिन्नहनि, 'मनुषः' मनुष्यस्य 'दुरोणे' यज्ञगृहे 'देवः' दाता, दीपनः, द्योतनो वा, 'देवान्' दातॄन्, दीप्तान् वा 'यजसि' 'जातवेदः!' हविषा यजमानानां जातप्रज्ञान! स त्वमस्माकमपि हे 'मित्रमहः' मित्राणामुपकारप्रवृत्त! 'चिकित्वान्' जानानः स्वमधिकारम्, आहूय देवान् यज चेति। किम्? ब्रूमहे—यस्मात् त्वमेव 'दूतः' सर्वयजमानानां भवसि। 'कविः' क्रान्तदर्शनः, 'प्रचेताः' प्रवृद्धप्रज्ञान इति ॥

"तनूनपात्"—इति †। निर्वक्तव्यम्। तत्पुनरेतत् "आज्यम्" इति कात्थक्यः, "अग्निरिति शाकपूणिः"। यथा तावदाज्यं तथा निरुच्यते—"नपात्—इति अननन्तरायाः प्रजाया नामधेयम्" या पितुरनन्तरा, पुत्राख्या सा भवति; अननन्तरा, पौत्राख्येत्यर्थः। किं कारणम्? सा हि "निर्णततमा भवति" कथम्? पुत्रस्तावत् पितुर्नीचैर्नतो भवति, ततोऽपि नीचैर्नततमः पौत्रः। तत्रैतस्मिन् पक्षे यः 'तनू'-शब्दः पूर्वपदं तनूनपाच्छब्दस्य, तेन "गौः" "उच्यते"। सा कस्मात्? "तता अस्यां भोगाः" क्षीरदध्यादयः। ततः किम्?

* नैरुक्ते "जुष्टो दमूना"—इत्यादेर्व्याख्यानारम्भे "द्वादशाप्रीदेवत्या उष्णिग्घो विषमपादा आग्नेय्योऽग्निना दृष्टा। अग्निः प्रजापतित्वेन स्तूयते तेन प्राजापत्या अपि। 'ता आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत तेनाग्नेय्यो यत् प्रजापतिमप्रीणात् तेन प्राजापत्याः' इति श्रुतेः"—इति महीधरः।

† १भा० ४९१ पृ० ५ ख० १ म० (२)।

"तस्याः पयो जायते" तस्याः पुत्रः पयः; "पयस आज्यं जायते" तस्मात् तस्याः पौत्रः। एवं गोः तन्वाख्यायाः नपात् आज्यम्। तस्मात् तनूनपात्*॥

अग्निपक्षे "आपः" "अत्र" अस्मिन् अग्नेः तनूनपात्त्वेन "तन्वः" उच्यन्ते"। ताः कस्मात्? "तता अन्तरिक्षे"। ततः किम्? "ताभ्यः ओषधिवनस्पतयो जायन्ते", "ओषधिवनस्पतिभ्यः" "एषः" अग्निः "जायते"। तस्मादयमपां पौत्रः†॥

"तस्य" तनूनपातः—आज्यस्य अग्नेः प्राधान्यस्तुतिः "एषा" "भवति"—॥ २ (५)॥

तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जन्त्स्वदया सुजिह्व। मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन् देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः॥ तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान् यज्ञस्य यानान्मधुना समञ्जन्त्स्वदय कल्याणजिह्व मननानि च नो धीभिर्यज्ञं च समर्द्धय देवान् नो यज्ञं गमय नराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यो नरा अस्मिन्नासीनाः शंस-

* "तनूनपातं यजति, प्राणो वै तनूनपात्; स हि तन्वः पाति, प्राणमेव तत् प्रीणाति, प्राणं यजमाने दधाति।"—इति ऐ० ब्रा० २, १, ४।

† अत एवैतिके "तनूनपादसुरो"—इत्यस्य व्याख्याया माह महीधरः—"तनूनाम्=अपाम्, नपात्—पौत्रः"—इत्यादि। एवञ्च मध्यमस्थानसमाम्नातेन "अपांनपात् (१भा० ४७५पृ० ५ख० ४ख० ११)"—इत्यनेनास्य न किमपि पार्थक्यमत एवाच दशमे वक्ष्यति—"अपांनपातनूनपात्रा व्याख्यातः"—इति। उ० १० अ० २पा० ५ख०।

न्त्यग्निरिति शाकपूणिर्नरैः प्रशंस्यो भवति तस्यैषा भवति ॥ ३ (६)॥

"तनूनपात् पथ ऋतस्य"—इति*। हे 'तनूनपात्' आज्य! त्व मुच्यसे। एतान् 'पथः' मार्गान् सर्वान् 'ऋतस्य' यज्ञस्य 'यानान्' हवींषि, यज्ञे यान्युत्सर्पन्ति, तानि 'मध्वा' मधुरेण स्वादेन 'समञ्जन्' सम्भक्षयन् 'स्वदय' स्वादुना सापादय। हे सुजिह्व!; जिह्वया हि ते एतदेवं कुर्वन् 'मन्मानि' "मननानि" यानि च वयं मन्यामहे-ऽर्थजातानि ध्रुवाण्येतानि नः स्युरिति, तानि स्वाभिः 'धीभिः' स्वैः कर्मभिः, अभिघारणालङ्करणोपस्तरणादिभिः † 'ऋन्धन्' संसाधयन् स्वगुणैरुपकुर्वन् 'समर्द्धय' सम्पादय। अपि चैवं कुर्वन्नेतं यज्ञं 'समर्द्धय' सम्पादय। या काचिदापदुत्पद्यते यज्ञस्य तं प्रायश्चित्तेनाङ्गभाव मुपगच्छन् "गमय" 'देवत्रा' "देवान्" प्रति, स्विष्ट मध्वर मस्माकं च कुरुष्वेत्यर्थः।—एतदाशास्महे वत्तः ॥

"अग्निरिति शाकपूणिः"। हे भगवन्! 'अग्ने!' 'तनूनपात्' त्वम् एतान् 'पथः' 'ऋतस्य' यज्ञस्य 'यानान्' हवींषि, 'मध्वा' मधुरेण पाककृतेन रसेन 'समञ्जन्' समभिव्यञ्जयन् 'स्वदय' स्पष्टीकुरु। हे 'सुजिह्वः' स्वर्चिः! अथ वा हे सुवाक्! एतान्येवं कुर्वन्नस्मदभि-

* "द्विराज्यस्योपस्तीर्य वपा मवदाय द्विरुपरिष्टादभिघारयति"—इति ऐ० ब्रा० २, २, ४। एवमादिकं द्रष्टव्यम्।

† ऋ० सं० ८, ६, ८, २। य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाप्रीषु द्वितीया (२९. २६)।

मतान्यर्थवस्तूनि नः समाधदन् 'यज्ञम्' 'स्वन्' समर्द्दयन् स्वसामर्थ्याच्च 'देवत्रा' देवप्रविष्टं कुरु।—इत्येतदाशास्महे वयं त्वत्त इति॥

"नराशंसः*, यज्ञः इति कात्थक्यः"। कस्मात्? "नराः अस्मिन् आसीनाः शंसन्ति"। नरशब्दः पूर्वपदम्, आसेर्निष्ठान्तस्य मध्यम्, शंसतेरुत्तरपदम्। अथ कोऽर्थः? 'नराः' मनुष्याः 'अस्मिन्' 'आसीनाः' उपविष्टाः 'शंसन्ति' इति नराशंसः। "अग्निरिति शाकपूणिः"। स कस्मात्? "नरैः" "प्रशस्यः" स्तुत्यः "भवति"† ॥

"तस्य" नराशंसस्य "एषा भवति" प्राधान्यस्तुतिः—॥२(६)॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः। ये सुक्रतवः शुचयो धियन्धाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या॥ नराशंसस्य महिमानमेषामुपस्तुमो यज्ञियस्य यज्ञैर्ये सुकर्माणः शुचयो धियं धारयितारः स्वदयन्तु देवा उभयानि हवींषि सोमं चेतराणि चेति वा तान्त्राणि चावापिकानि चेति वेत्त ईट्टेः स्तुतिकर्मण इन्धतेर्वा तस्यैषा भवति॥ ३ (८)॥

"नराशंसस्य महिमानमेषाम्"—इति‡। वर्त्तमान एव कर्मणि

---

* १ भा० ४६१ पृ० ५ अ० ७ ख० ४।

† "नराशंसं यजति। प्रजा वै नरा वाक् शंसः, प्रजा चैव तद् वाचं च प्रीणाति, प्रजां च वाचञ्च यजमाने दधाति।"—इति ऐ० ब्रा० २,१,४। अपि च नराशंस-नाराशंसयोर्भेदः नाराशंस-पदव्याख्यानन्तु नवमे (९) वक्ष्यति। १ भा० ४६४, ४६६ पृ० (१) द्रष्टव्य।

‡ ऋ० सं० ५,१,१,१। य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाप्रीषु तृतीया (२९,२७)

ब्रवीति। योऽयमेषा मभिमतफलदाता नराणां नराशंसो यज्ञः, द्रव्यदेवतात्यागात्मकः प्रयोगः, तस्य अधिष्ठाता; तच्चाग्नौ देवताविशेषे जगदुत्पत्त्यनुग्रहबीजम्। 'नराशंसस्य' वयम् ('उपस्तोषाम') "उपस्तुमः" उपगम्य चेतसा 'महिमानं' माहाभाग्यम् विभूतिं 'स्तुमः' अभिकीर्त्तयामः। 'यजतस्य' "यज्ञियस्य" यजनसम्पादयितुः, प्रयोक्तुरभिमतफलसम्पादयितुः 'यज्ञैः' कर्मभिः युक्ताः उपस्तुमः। तदेव मेतस्मिन्नुपस्थितमहिम्नि नराशंसे यज्ञे किं मप्यस्तु।—इत्याशास्महे। 'ये' 'सुक्रतवः' "सुकर्माणः" जगदनुग्रहप्रवृत्ताः 'शुचयः' निर्णिक्तसर्वपापाः 'धियं धाः' स्वाधिकारयुक्तानां कर्मणाम् अनु-वि-"धारयितारः", प्रज्ञानां वा। एवमादिगुणयुक्ताः 'देवाः' ते 'स्वदन्ति' "स्वदयन्तु" [ह]वींषि ('हव्या', "हवींषि" 'उभयानि'। यदि सौमिकः पशुः, ततः "सोमं च" "इतराणि" पशुपुरोडाशधानाप्रभृतीनि; अथ पृथक् सोमात्, ततः "तान्त्राणि" प्रयाजाज्यभागस्विष्टकृत्प्रभृतीनि, "आवापिकानि च" प्रधानहवींषि *।—इत्येतदाशास्महे॥

"अग्निरिति शाकपूणिः"। योऽयमेषा मभिमतोपकारकारी, नराणां प्रशस्यः, नराशंसोऽग्निः, तस्य वयम् 'उपस्तोषामः' "उपस्तुमः" 'महिमानं' 'यजतस्य' यज्ञसम्पादयितुः 'यज्ञैः' कर्मभिः

* "यो वै शस्त्रं नराशंसपङ्क्तिं वेद, नराशंसपङ्क्तिना यज्ञेन राध्नोति। द्विनाराशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्यन्दिनं सवनं सकृन्नाराशंसं तृतीयसवन मेष वै यज्ञो नराशंसपङ्क्तिर्नराशंसपङ्क्तिना यज्ञेन राध्नोति य एवं वेद।"—इति ऐ० ब्रा० २, ३, ६। अत्रैव पुरोडाशधानादीनां हविष्पङ्क्तित्वं च वर्णितम्।

"परिबर्हणात्" परिच्छेदनात्; लूनं हि तद् भवति, परिवृद्धं वा *। "तस्य एषा" बर्हिषः प्राधान्यस्तुतिः "भवति"—
॥ ५(८) ॥

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोरस्या वृज्यते अग्रे अह्नाम्। व्यु प्रथते वितरं वरीयो देवेभ्यो अदितये स्योनम्॥ प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वसनायास्याः प्रवृज्यते अग्र अह्नां† बर्हिः पूर्वाह्णे तद्विप्रथते (वितरं‡) विकीर्णतर मिति वा विस्तीर्णतर मिति वा वरीयो वरतर मुरुतरं वा देवेभ्यश्चादितये च स्योनं स्योन मिति सुखनाम स्यतेरवस्यन्त्येतत्सेवितव्यं भवतीति वा द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा तासा मेषा भवति॥ ६(९)॥

"प्राचीनं बर्हिः"—इति §। प्राच्यां दिशि यदञ्चितं गतं जातं प्रागग्रं वा यत् स्तीर्यते, तद् भवति 'प्राचीनम्'। किम्पुनस्तत्? 'बर्हिः' "प्रवृज्यते" प्रच्छिद्यते लूयते, अथ वा "प्रवृज्यते" प्रस्तो-

* "बर्हिर्यजति। पशवः वै बर्हिः, पशूनेव तत् प्रीणाति, पशून् यजमाने दधाति"—इति ए० ब्रा० २, २, ४।

† "प्रवृज्यतेऽग्र अह्नां" क, च।

‡ नास्त्येतत् पदम् क-ख-ग-घ-ङ-कोषु।

§ ऋ० सं० ८, १, ४। य० वा० सं० आप्रमधिके द्वादशाप्रीषु पञ्चमी (२९,२९)।

र्यते। किम्पुनरेव मेव स्व-मनीषिकया? नेत्युच्यते,–"प्रदिशा" विधि-वाक्येन प्रागुदग्वा बर्हिश्छिनत्तीति सामर्थ्यात्, अथ वा "प्रदिशा" प्रस्तरणमन्त्रेण "देवस्य त्वा" -इत्यनेन *। स्तरणपक्षेऽपि "प्राचीनं बर्हिः स्तृणाति" इति विधिवाक्यम्, "ऊर्णम्रद्रा पिप्रथस्व"—इति † मन्त्रः। किमर्थं पुनस्तत् प्रवृज्यते? 'पृथिव्याः वस्तोः अस्याः'। पृथिवी वेदी, तस्याः 'वस्तोः' "वसनाय" आच्छादनाय। कदा च पुनस्तत् प्रवृज्यते? 'अग्रे अह्नाम्' "पूर्वाह्णे"; तदा हि प्रशस्यते दर्भस्तरणं लवनं वा। तत्प्रवृत्तं वा यथाकालं विविधं 'प्रथते'। विस्तीर्यते वेद्यां क्रियमाणायाम्। प्रवृज्यमाणं वा प्रस्तीर्यमाणं वा विप्रथते। 'वितरम्' विस्तीर्णादपि "विस्तीर्णतरम्", 'वरीयः' "वरतरम्" अन्येभ्यो यज्ञाङ्गेभ्यः श्रेष्ठतरम्, तदाधारत्वाद्धविषाम्; "उरुतरं वा" बहुतरं वा। किमर्थं पुनस्तत् प्रवृज्यते, विप्रथते वा? 'देवेभ्यः' "च", अदितये' "च" कथं नाम 'स्योनं' "सुखं" स्यादिति; बर्हिषा हि सगुणीकृतात्कर्मणो देवानां हविर्दातृणां यजमानानाम् अभीप्सितेन फलेन योगो भवति, तत्सुखम्। 'अदितये' पृथिव्यै; बर्हिषा हि सगुणीकृतात् कर्मणस्त्वाहुतिद्वारेण वृष्टिर्भवति, तत ओषधिप्ररोहः। तत्सुखम्॥

नाच अवीत्यग्निरिति। तेन यज्ञाङ्ग मेवाभिमन मेतदिद मपस्या-चार्यस्य च तद्द्वारेणैव व्यवधानेनाग्निः स्तूयते, पृथिव्यायतनत्वात्

* य० वा० सं० १, १०; २१; २४। ६, २०; २८। ११, ६, १८। १८, १७, १०, २। १७. ६। १८, १।

† ऋ० सं० २, ८, ११ ४। पञ्चोपा मेकादशर्च चाप्रीसूक्तं इदं चतुर्थी।

नस्य। अपरे पुनरग्निवदपि योजयन्ति मन्त्वार्थदृशः। तत्पत्ते बर्हिरित्यन्दभिधानम्*। प्रागच्यते प्रणीयत इति 'प्राचीनं बर्हिः' प्रवृञ्जमाहवनीयाख्यं ज्योतिः। "प्रवृज्यते" प्रणीयते तत्पुनः 'प्रदिशा' वचनेन प्राञ्च मुद्धरन्तीति। 'पृथिव्याः' वस्तोः" "वसनाय"; अग्निनेव हि वेदिरनग्निका भवति। 'अग्रे अह्नाम्' "पूर्वाह्णे" तद् विविधं 'प्रथते' सामिधेनीप्रक्षेपात्। आज्यभागाधारादिषु च विस्तीर्णतरं विक्षिप्ततरं प्रथते। 'वरीयः' "वरतरम्" अन्येभ्यो ज्योतिर्भ्यः; "उरुतरं" महत्तरं "वा" 'देवेभ्यः' यजमानेभ्य इतरेभ्यो वा, 'अदितये' "च" पृथिव्यै कथं नाम 'स्योनं' स्यादिति ॥

"स्योनम्—इति सुखनाम"†। "स्यतेः" धातोः अवपूर्वात्, तदेव हि "अवस्यन्ति" व्यवस्यन्ति, निवसन्ति प्राणिनः। "सेवितव्यं भवतीति वा" तद्धि सर्वस्य सेवनार्हं भवति ॥

"द्वारः"—इति‡। निर्वक्तव्यम्। "यज्ञ गृहद्वार इति कात्थक्यः"। ताः पुनरेताः "जवतेर्वा" जवन्ति हि ताभिः। "द्रवतेर्वा"। धावन्यत्र मर्धकत्वम्। "वारयतेर्वा" वारणीया हि द्वारादेव निवार्यन्ते। "तासाम्" "एषा" प्राधान्यस्तुतिः "भवति"—॥ ६(८)॥

व्यचस्वतीरुर्विया वि श्रयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुम्भमानाः। देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्व मिन्वा देवेभ्यो भवत

* य० व० सं० २८, १२ "देवमुर्हिः" इत्यादि मन्त्रव्याख्यानं द्रष्टव्यम्।

† नैघण्टुकस्मरणार्थमिदम्। १ भा० ३१४, ३१७ पृ० ३ अ० ६ ख० (१५)।

‡ १ भा० ४११, ४१२ पृ० ५ अ० २ ख० (७)।

सुप्रायणाः॥ व्यञ्चनवत्य उरुत्वेन विश्रयन्तां पतिभ्य इव जाया ऊरू मैथुने धर्मे शुशोभिषमाणाः* वरतम[†] मङ्ग मूरू देव्यो द्वारो बृहत्यो महत्यो विश्व मिन्वा विश्व माभिरेति यज्ञे गृहद्वार इति कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूणिरुषासानक्तोषाश्च नक्ता चोषा व्याख्याता नक्तेति रात्रिनामानक्ति भुतान्यवश्यायेनापि वा नक्ताव्यक्तवर्णा तयोरेषा भवति॥ ७ (१०)॥

"व्यचस्वतीः"—इति[‡]। 'याः' एताः विविधेनाञ्चनेन गमनेन युज्यन्ते 'व्यचस्वतीः', ताः। किं कुर्वन्तु? 'उर्विया' उरुत्वेन महत्त्वेन 'विश्रयन्ताम्' विश्रियन्ताम्। कथम्? 'पतिभ्यः न जनयः' "पतिभ्य इव जायाः" यथा पतिभ्यो जाया "ऊरू मैथुने धर्मे" विवृण्वन्ति ("शुशोभिषमाणाः") शोभयितु मिच्छमानाः प्रहर्षात्, एवं विश्रयन्ताम्। इदानी मुत्तरोऽर्द्धर्चः प्रत्यक्षकृतः।— याः यूयं व्यञ्चनवत्यः एवं विश्रयध्वे, ततो ब्रवीति.—हे "देव्यः" दानक्रियाहेतुभूताः! 'द्वारः!' "बृहत्यः" "महत्यः" 'विश्वम् इन्वाः' "विश्वम्" सर्वम् "आभिः" "एति" यज्ञोपकरण मिति विश्व मिन्वाः, यूय मुच्यध्वे। 'देवेभ्यः' एतेभ्यो हविर्दातृभ्यः ऋत्विग्भ्यः यजमानेभ्य इतरेभ्यो वा। 'सुप्रायणाः' सुप्रगमनाः 'भवत'।— इत्येतदाम्नाम्नहे॥

* "शुशोभिषमाणाः" ग।

† "वरतमं" क ख ग।

‡ ऋ० सं० ८, ९, ८, ५। य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाध्यायी षष्ठी (२९, ५०)।

"अग्निः इति शाकपूणिः"। तत्पक्षे योजना।— अग्नरर्चिषो द्वारः। जवनात् द्रवणाद्वा। हविर्वा. ताभिर्जवति द्रवति वा, वारयति वा रक्षःप्रभृतीनीति द्वारः। 'व्यचस्वतीः' याः एताः विविधेनाञ्चनेन तद्वत्यः अग्नरर्चिषः। ताः उरुत्वेन 'विश्रयन्ताम्'। कथम्? "पतिभ्य इव जायाः" ऊरू मैथुने धर्मे शोभयितु मिच्छमानाः। या यूयं विविधेनाञ्चनेन तद्वत्यः, यास्मैवं विश्रयध्व, ततो ब्रवीमि*। हे "देव्यः" "बृहत्यः" 'विश्व मिन्वाः' सर्वं हविर्याभिर्जवति, ता यूय मस्य हविषः 'सुप्रायणाः' सुगमनाः 'भवत' इति †॥

"उषासानक्ता"—इति ‡ एकपदम्। अस्य विग्रहः—"उषाश्च नक्ता च"। अत्र "उषा व्याख्याता"—"उच्छतीति सत्या" इति§। "नक्तेति रात्रिनाम" ‖। तत् कस्मात्? "अनक्ति', क्लेदयति "भूतानि" "अवश्यायेन"—इति। अवश्य मेतदायन्तीत्यवश्यायाः प्रुष्वा। अनक्तेरकारलोपे नक्ता। "अपि वा नक्ता अव्यक्तवर्णा। नकारः प्रतिषेधे ; न अक्ता, न व्यक्ता, अनक्ता। यथा अहः सर्वं मभिव्यक्तरूपं भवति, न तथा रात्रिः। "तयोः" "एषा" प्राधान्यस्तुतिः "भवति"—॥७(१०)॥

आ सुषयन्ती यजते उपाके उषासानक्ता सदतां नि योनौ। दिव्ये योषणे बृहती सुरुक्मे अधि श्रियं

---

* "ता वो ब्रवीमि" ख।

† "दुरो यजति। वृष्टिर्वै दुरो वृष्टि मेव तत् प्रीणाति, वृष्टि मन्नाद्यं यजमाने दधाति"—इति ऐ० २, १, ४।

‡ १ भा० ४९१, ४९२ पृ० ५ ख० ३ म० (८)।

§ २ भा० ११२ पृ० २ अ० ६ पा० १ ख०।

‖ एतच्च निघण्टौ रात्रिनामसु पठितम्। १ भा० ४१ पृ० १ अ० ७ ख० (१०)।

शुक्रपिशन्दधाने ॥ सेष्मीयमाणे इति वा सुष्वापयन्त्याविति वा सीदतामिति वा न्यासीदतामिति वा यज्ञिये उपक्रान्ते दिव्ये योषणे बृहत्यौ महत्यौ सुरुक्मे सुरोचने अधिदधाने शुक्रपेशसं श्रियं शुक्रं शोचतेर्ज्वलतिकर्म्मणः पेश इति रूपनाम पिंशतेर्विपिशितं* भवति। दैव्या होतारा दैव्यौ होतारावयं चाग्निरसौ च मध्यमस्तयोरेषा भवति ॥ ८ (११) ॥

"आ सुष्वयन्ती"—इति†।'आसुष्वयन्ती' "सेष्मीयमाणे" परस्परं स्मयमाने, अथ वा "सुष्वापयन्त्यौ" सुप्तु जनान् स्वापयन्त्यौ। 'यजते' हेतुकर्तृत्वेन यजते "यज्ञिये" यज्ञसम्पादयित्र्यौ। 'उपाके' "उपक्रान्ते" उपगम्य इतरेतरं क्रान्ते। 'दिव्ये' दिविजे द्योतने। 'योषणे' सम्मिश्रे परस्परतः। 'बृहती' "बृहत्यौ महत्यौ"। 'सुरुक्मे' "सुरोचने" सुदीप्ते। ये एते एवमादिगुणयुक्ते उषासानक्ते 'अधिश्रियम्' श्रियम् "अधिदधाने" उपरि स्थापयन्त्यौ, ('शुक्रपिशम्') "शुक्रपेशसम्" शुक्लरूपां श्रियम्, ('आसदताम्') आसीदताम्" एतस्मिन् स्वे "योनौ"। आकार उत्कृष्यते उपसर्गस्य हि क्रियापदेन सामर्थ्यम्,— "न्यासीदताम् इति" नियमेनासीदतामिति; निरुत्तरपदस्योऽप्यपकृष्य तेनैव क्रियापदेन‡। नि-शब्दश्चोत्तरपदो वा पादपूरणः ॥

* "पिशतेर्विपिंशितं" क, ख, ग।

† ऋ० सं० ८, ९, ८, ९। य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाप्रीषु सप्तमी (२९,३१)।

‡ 'छन्दसि परेऽपि। व्यवहिताश्च"—इति पा० सू० १, ४, ८१-८२।

न ब्रवीत्यग्निरिति, तेन द्वित्वानुपपत्तिरिति केचित्। अपरे पुनर्वर्णयन्ति—उषा अग्नेर्दीप्तिः, नक्ता आकृतिर्दीप्तिः; निरामयति तमः, आकृतिरनक्त्याज्येन। ते एते दीप्त्याकृती मनुष्यमाने इव 'यजते'। 'यज्ञिये' यज्ञसम्पादयित्र्यौ। 'उपाके' "उपक्रान्ते" परस्परतः। 'दिवे' द्योतने परस्पराश्रयणात्। 'योषणे' मिश्रीभवते। ('बृहती') "बृहत्यौ, महत्यौ"। 'सुरुक्मे' "सुरोचने"। 'अधिदधाने' 'शुक्रपिशम्' "शुक्रपेशसम्"। एतस्मिन् यजमाने 'श्रियम्' ('आ सदताम्', "आसीदताम्"। एतस्मिन्नग्नौ "न्यासीदताम्" नियमेनाधिकं वा,—इत्यैतरेयब्राह्मणम्* ॥

"पेश इति रूपनाम†", "पिंशतेः' धातोः; तद्धि "निपिंशितं भवति" विकसितं भवति, यावदाश्रयभावित्वात्। विनिश्चितमिति केचिदन्याश्रितत्वात्॥

"दैव्या होतारा"—इति‡ वक्तव्यम्। "दैव्यौ होतारौ"—इति शब्दसमाधिः। "अयञ्चाग्निरसौ च मध्यमः"—इत्यभिधेयवचनम्। "तयोः" "एषा" प्राधान्यस्तुतिः "भवति"—॥ ८ (११)॥

दैव्या होतारा प्रथमा सुवाचा मिमाना यज्ञं मनुषो यजध्यै। प्रचोदयन्ता विदथेषु कारू प्राचीनं ज्योतिः

* "उषासानक्ता यजत्यहोरात्रे वा उषासानक्ताहोरात्रे एव तत्प्रीणात्यहोरात्रयो यजमानं दधाति"—इति ऐ० ब्रा० २, १, ४।

† स्मरणार्थमेतत्। पठ्यते च रूपनामसु निघण्टौ। १ भा० २१८ पृ० ३ अ० ७ ख० (१०)।

‡ १ भा० ४११, ४१२ पृ० ५ अ० १ ख० (८)।

प्रदिशा दिशन्ता ॥ दैव्यौ होतारौ प्रथमौ सुवाचौ निर्मिमानौ यज्ञं मनुष्यस्य (मनुष्यस्य*) यजनाय प्रचोदयमानौ यज्ञेषु कर्त्तारौ पूर्वस्यान्दिशि यष्टव्य मिति प्रदिशन्तौ तिस्रो देवीस्तिस्रो देव्यस्तासा मेषा भवति ॥ ६ (१२) ॥ *

"दैव्या होतारा"—इति†। यावेतौ "दैव्यौ होतारौ"। देवेषु भवौ दैव्यौ, देवावेव वा दैव्यौ; स्वार्थ एव तद्धितः। मनुष्यहोतारौ होतृ-मैत्रावरुणौ अपेक्ष्य‡। दैव्यौ होतारौ इति विशेषणम्। कौ पुनस्तौ? ('होतारा') "होतारौ" आह्वातारौ देवानाम्, वाय्वग्निकलक्षणौ §। ('प्रथमा') "प्रथमौ" मुख्यौ, मनुष्यहोतारावपेक्ष्य ('सुवाचा') "सुवाचौ" प्रशस्तवाचौ, सुस्तुतौ। 'मिमाना यज्ञम्' यज्ञनिर्मातारौ, नित्यं 'मनुषः' "मनुष्यस्य" 'यजध्यै' "यजनाय"।

* नास्त्येतत् पदं क-ख-ग-पुस्तकेषु।

† ऋ० सं० ८, ६, ९, २। य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाप्रीष्वष्टमी। १९.२२।।

‡ होता नाम ऋग्वेदी प्रधानर्त्विक, मैत्रावरुणस्तु तस्य प्रधानसाहाय्यकारी ऋत्विक्। सप्तसु धिष्ण्येषु मैत्रावरुणस्यापि धिष्ण्य मस्ति। "होता यजति * * * मैत्रावरुणो यजति"—इत्यादि सप्तहोतृविवरणं द्रष्टव्यम्। ऐ० ब्रा० ६, ९, १। "दक्षिणा आग्निध्रीयात्तुः * * * दक्षिणं सक्थि मैत्रावरुणस्य"—इत्यादि च पशुभागो द्रष्टव्यः। ऐ० ब्रा० ७, १, १। "मनो वै यज्ञस्य मैत्रावरुणो वाग् यज्ञस्य होता, मनसा वा इषिता वाग् वदति; यां ह्यन्यमना वदत्यसुर्या वै सा वागदेवजुष्टा"—इति च होतृ-मैत्रावरुणयोः सम्बन्ध उक्तः पर्य्यग्निविधौ। ऐ० ब्रा० २, १, ५।

§ "तौ याज्ञिकानां प्रधि . द्वावग्नी (१, १, २५, २)"—इति, "अयञ्च मध्यमस्थानदेवतुभौ (२, २, ११, १)"—इति, "अग्नी पार्थिवान्तरिक्ष्यौ (२, ५, २१, २)"—इति, "अग्नी (७, ८, २२, २)"—इति, "अग्न्यादित्यौ (८, ६, ९, २)"—इति च ऋ० सं० सा० भा०। "दैव्याहोतारा यजति प्राणापानौ वै दैव्या होतारा प्राणापानावेव तत् प्रीणाति प्राणापानौ यजमाने दधाति"—इति ऐ० ब्रा० २, १, ४।

'प्रचोदयन्ता' प्रचोदयमानौ 'विदथेषु' "यज्ञेषु" 'कारू' "कर्त्तारौ" ऋत्विजौ; नानग्निको यज्ञोऽस्तीत्यग्निर्निर्मिमीते, न चाभावनुपध्मातो वायुना ज्वलतीति वायुर्निर्मिमीते। विज्ञायते हि—"तस्मादेष नानुपध्मातो ज्वलति"—इति। स एष मैत्रावरुणो वायुर्ग्भृहोतृवदधियज्ञे वर्त्तमानस्य नित्यं चोदयिता, तन्मूलत्वाच्च यज्ञकर्म्मणः। तावेव देवाना माह्वातारौ उच्येते। यावेतावेवं 'प्रचोदयन्तौ' 'विदथेषु' यज्ञेषु, 'कारू' कर्त्तारौ मनुष्यहोतुः अनुग्रहस्य, नित्यं स्वाधिकारकर्म्मानुग्रहसन्निधानात्। यदेतत् ('प्राचीनं') प्राच्यां दिशि 'ज्योतिः' आहवनीयाख्यं प्रणीयते। प्रदिशा मन्त्रेण प्राची मनु प्रदिशं प्रेहीति अनेन विधिवाक्यप्रदेशेन, अनेन वा "प्राञ्च मुद्धरन्ति"—इति। एतत् प्रणीय नित्यं यष्टव्य मित्येव मर्थं 'प्रदिशन्तौ' आज्ञापयन्ताविव यौ नित्य मनियोगेन स्वभावतो यज्ञोपकारे वर्त्तमानौ समाप्यैवं वर्त्तेता मिति। एव माख्यात मध्याहृत्य समाप्यते, निराख्यातत्वान्मन्त्रस्य॥

"तिस्रो देवीः"—इति* पदम्। ताः पुनरेताः "तिस्रो देव्यः", प्रथमया ता निराह; तिस्र इति देवीशब्दस्य विशेषणम्। "तासाम् एषा भवति" प्राधान्यस्तुतिः—॥ ८ (१२)॥

आ नो॑ य॒ज्ञं भार॑ती॒ तूय॑मे॒त्विळा॑† मनु॒ष्वदि॒ह चे॒तय॑न्ती। ति॒स्रो दे॒वीर्ब॒र्हिरे॒दं स्यो॒नं सर॑स्वती॒ स्वप॑सः

* १आ० ४१२, ४१२ ष० १ख० १ख० (१०)।

† "मेत्विळा" क, ख, ग।

सदन्तु॥ ऐतु नो यज्ञं भारती क्षिप्रं भरत आदित्यस्तस्य भा इळा च मनुष्यवदिह चेतयमाना तिस्रो देव्यो बर्हिरिदं सुखं सरस्वती च सुकर्म्माण आसीदन्तु त्वष्टा तूर्णमश्नुत इति नैरुक्तास्त्विषेर्वा स्याद्दीप्तिकर्मणस्त्वक्षतेर्वा* स्यात्करोतिकर्मणस्तस्यैषा भवति॥ १० (१३)॥

"आ नो यज्ञं भारती"—इति†। आभिमुख्येन अस्माकं यज्ञमागच्छतु। का पुनरसौ? इति। 'भारती' "भरत आदित्यः" सर्वभूतान्युदकेन बिभर्त्ति, "तस्य" स्वभूता "भाः" दीप्तिः। कथमेतु? 'तूयम्' "क्षिप्रम्"‡। इळा§ "च" पृथिवीस्थाना। "इडेवेळया‖ वसुमत्या"—इत्यनुयाजेषु उन्नीतसामर्थ्यात् पार्थिवत्वात्। ('मनुष्वत्') "मनुष्यवत्" 'इह' कर्मणि 'चेतयन्ती' "चेतयमाना" यथा मनुष्येन मनुष्य आहूतो भोक्तुमविलम्बमान आगच्छेत्, क्षिप्रमेवमागच्छतु; सा ममेह कर्मणि हविर्भोक्तव्यमित्येवमर्थं जानाना। 'सरस्वती' "च" मध्यस्थानैव मेव 'चेतयन्ती' आगच्छतु। ता एताः¶ 'तिस्रः' अपि "देव्यः" 'स्वपसः' "सुकर्माणः" अस्मिन् कर्मणि 'इदं बर्हिः' 'स्योनं' "सुखं" प्राप्य एतस्मिन् ('आसदन्तु') "आसीदन्तु"।— इत्येतदाशास्महे**॥

---

* "०स्त्वक्षतेर्वा" क, ख, ग।

† ऋ० सं० ८,९,९,१। य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाप्रीषु नवमी (२९.३३)।

‡ 'तूयं' क्षीप्रम्—इति, क।

§ इडा—इति, ‖ "इडेवेडया—इति, ¶ एव मेताः—इति च ख-पाठाः।

** "तिस्रो देवीर्यजति प्राणो वा अपानो व्यानस्तिस्रो देव्यस्ता एव तत् प्रीणाति ता यजमाने दधाति"—इति ऐ० ब्रा० २, १, ४।

"त्वष्टा"—इति* वक्तव्यम्। अत्र तूर्णशब्दात् क्षिप्रवाचिनः पूर्वपदम्, अश्नोतेरुत्तरपदम्। क्षिप्रं व्याप्नोति, यदनेन व्याप्तव्यं भवति। "त्विषेर्वा" धातोः वृद्ध्यर्थस्य, वृद्ध एव नित्य समौ देवतात्वात्। "त्वक्षतेर्वा स्यात्" क्रियासामान्यमात्रवाचिनः, उत्सृष्टतनूकरणस्वार्थस्य†। "तस्य" "एषा" प्राधान्यस्तुतिः "भवति"—॥ १० (१३) ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिंशद्भुवनानि विश्वा। तमद्य होतरिषितो यजीयान् देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान्॥ य इमे द्यावापृथिव्यौ जनयित्र्यौ रूपैरकरोद् भूतानि च सर्वाणि तमद्य होतरिषितो यजीयान् देवन्त्वष्टारमिह यज विद्वान्। माध्यमिकस्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमे‡ च स्थाने समाम्नातोऽग्निरिति शाकपूणिस्तस्यैषापरा भवति॥ ११ (१४) ॥

"य इमे द्यावापृथिवी"—इति§। 'यः' "त्वष्टा" 'इमे' "द्यावापृथिव्यौ" सर्वेषां भूतानां "जनयित्र्यौ" 'रूपैः' नानाविधैः अनेकप्रकारैः "अकरोत्" "भूतानि च सर्वाणि"। अथ वा रूपैरिति कर्त्तैवानया तृतीयया लक्ष्यते;— तत्तद्रूप मास्थाय 'यः' त्वष्टा द्यावा-

---

* १भा० ४६१, ४६२ पृ० ५अ० २ख० (११)।

† "तक्ष, त्वक्ष तनूकरणे"—इति धा० भ्वा० ६५५, ६५६।

‡ 'माध्यमकस्त्वष्टेत्याहुर्मध्यमे' क, ख, ग।

§ ऋ० सं० ८, ६, ९, ३। यजु० वा० सं० आश्वमेधिके द्वादशाध्यायेषु दशमी (२९, ३४)।

पृथिव्यावकरोत् भूतानि च सर्वाणि * । किं तस्य त्वष्टुः? तं देवम् 'त्वष्टारम्' 'इह' अद्यैतस्मिन्नहनि कर्मणि वा हे होतः! 'यक्षि' यज 'विद्वान्' जानानः सयेद मवश्यं कर्त्तव्य मिति॥

माध्यमिकस्त्वष्टेति विचारः। तत्र तावत् "माध्यमिकः त्वष्टा— इति" "आहुः" आचार्याः, के चिन्नैरुक्ता एवं मन्यन्ते। 'माध्यमिकः' —इति सञ्ज्ञाप्रसिद्धिः। को हेतुः? "मध्यमे च स्थाने समाम्नातः" —इति †। किञ्च एतस्मिन्नेव मन्त्रे व्यपदेशात्। कथम्? य इमे द्यावापृथिव्यौ भूतानि च सर्वाण्यकरोत् तं देवं त्वष्टारं यजेति। त्वष्टुरन्यो यष्टा। स एव पुनः सम्बोध्यते हे होतरिति मनुष्यहोता; न चान्यः पार्थिवादग्नेर्होतास्ति ‡, तस्माद् यो यष्टा स पार्थिवः, य इज्यते स मध्यमस्त्वष्टेति। सर्वशिल्पिमता माचार्यो देववर्द्धकिर्दाक्षा- यणीपुत्रो द्वादशाना मादित्याना मन्यतम इत्यैतिहासिकाः §। कोऽत्र निश्चयः? अय मेव "अग्निरिति शाकपूणिः" ‖ ॥

कथं यत्तावन्मध्यमे च स्थाने समाम्नात इति? ¶ अकारण- मेतत्—अय मप्यग्निर्मध्यमे स्थाने समाम्नात इति ** । यत्पुनरेतद्

* "त्वष्टारं यजति। वाग् वै त्वष्टा, वाग्घीदं सर्वं ताष्टीव वाच मेव तत् प्रीणाति वाचं यजमाने दधाति"—इति ऐ० ब्रा० २, १, ४।

† १भा० ४७५ पृ० ५ख० ४ख० (२१)।

‡ "अग्निर्वै देवानां होता तस्यैष स्वो लोको यदुत्तरवेदी नाभिः"—इत्यादि ऐ० ब्रा० १, ५, २।

§ "तवेमिद्वास माचचते"—इत्यादि च वक्ष्यत्याचार्यः ११ अ० १ पा० १० ख०।

‖ अतएव "इह त्वष्टारम् (ऋ० सं० १, १, २५, ४)"—इत्यस्या व्याख्यायां "त्वष्टारं त्वष्टृनामक मग्निम्"—इत्याह सायणः।

¶ इहैव पृष्ठे६प० ; ४७०पृ० १०प० मन्त्रेऽपि।

** १भा० ४७५ पृ० ५ख० ४ख० (२२)।

व्यपदेशात् इति?* तदपि समान मिन्द्रेणापि त्वष्टृव्यपदेश इति—त्वष्टा दधदिन्द्राय शुष्म मिति†; अपि च व्यपदेशादन्यत्व मित्यशक्य मध्यवसातुम्: अनन्यत्वेऽपि हि व्यपदेशो भवति। तद्यथा—"अग्नि मग्न आवह"—इति। हे अग्ने! भगवन्! अग्निम् आवह इति व्यपदेशे सत्यनन्यत्वम्; न हि पार्थिवादन्यः सूक्तभाग् हविर्भाग् वा अग्निरस्ति, योऽनेन प्रसिद्धहोतृत्वाभिधानेनाह्वयेत, इज्येत च—"स्वं महिमान मावह"—इति। स्विष्टकृति विशेषलिङ्गात् स्वय मेवात्मनात्मानं विधिवशात् आज्यानेन संस्कृत्य द्वेधं त्रेध मनेकधा वा यजति, अन्यद्वाभिनिवर्त्तयति। तद्वदिहापि कर्मात्मनः परो योऽस्य तत्क्षणक्रियालक्षणगुणम्, योग्यात्मा यदधिष्ठितः; कर्मात्मा सर्वरूपाणि पाकेन विकरोति। केन विकरोति? त मधिकृत्य उच्यते—"त्वष्टा रूपाणि विकरोति" इति‡। तदय मुच्यते—मनुष्यहोता यज त्व मिति। एवं तावद् व्यपदेशः शक्यप्रतिसमाधानः। यत्पुनरुक्तं देवशिल्पीति?§ तत्तद्गुणसामान्याद्देवासावपि कौशलातिशय मपेक्ष्योच्यत इत्यदोषः‖॥

* पुरस्तादिहैव ४८१पृ० ७पं०।

† "त्वष्टा दधच्छुष्म मिन्द्राय"—इति य० वा० सं० २०, ४४।

‡ "त्वष्टा रूपाणि स हि प्रभुः (ऋ० सं ९, ५, ९, ४)"—इत्याह सायणः—"त्वष्टा यज्ञसाधनपात्राभिमानी देवः, रूपाणि योनौ सृष्टानि रेतांसि रूपाणि कर्त्तुं प्रभुर्हि। हि शब्दः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः। 'रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति'—इति श्रुतेः"—इति।

§ पुरस्तादिहैव ४८१पृ० ११पं०।

‖ तथा च "त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्यं ततक्ष (ऋ० सं० १, १, ९१, २)"—इत्यस्य व्याख्यायाम् "त्वष्टा विश्वकर्मा, वज्रं ततक्ष तनूकृतवान्"—इत्याद्याह सायणः।

यथा चाग्निरेव नान्यः, तथा विशिष्टतरलिङ्गा "अपरा" ऋग् "भवति"—॥ ११ (१४)॥

आविष्ट्यो वर्द्धते चारुरासु जिह्मानामूर्द्ध्वः स्वयशा उपस्थे। उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात् प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते॥ आविरावेदनात्तत्त्यो वर्द्धते चारुरासु चारु चरतेर्जिह्मं जिहीतेरूर्द्ध्व उच्छ्रितो भवति * स्वयशा आत्मयशा उपस्थ उपस्थाने। उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात् (प्रतीची सिंहं प्रति जोषयेते †)। द्यावापृथिव्याविति वाहोरात्रे इति वारणी इति वा प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते॥ १२ (१५)॥

॥ इति अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ८.२.

"आविष्ट्यो वर्द्धते"—इति ‡। 'आविः' प्रकाशः। स कस्मात्? "आवेदनात्" सर्वस्य प्रकाशनात्। तस्मात् "तत्त्यः" तस्य तनिता 'आविष्ट्यः'। किंलक्षणः? 'चारुः' चरणशीलः, अनवस्थितः। किं करोति? 'वर्द्धते'। क्व? 'आसु' क्रियासु, प्रज्ञासु वा प्रसवाय। कस्य? 'जिह्मानाम्' कुटिलचेतसामपि मनुष्याणाम् अवैषम्येण

* "जिहीतेरूर्द्ध्व मुद्धतं भवति"—इति क, ख. ग।

† नास्त्येतत् क-ख-ग-पुस्तकेषु।

‡ ऋ० सं० १, ७, १, ५. =१, ९५, ५। "अस्य कुत्सस्यार्षमनुष्टुविशिष्टोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा देवता"—इति सा० भा०।

ऊर्द्ध मेव ज्वलति; कुटिलाना मपीन्धनाना मकुटिल ऊर्द्ध मेवेति केचित्। एव मेव 'वर्द्धते'। 'स्वयशाः' "आत्मयशाः" पर मनाश्रित्य यशस्वी। 'उपस्थे' "उपस्थाने" यत्रासावुपनतस्तिष्ठति 'आविष्ट्यः'। योऽय मेवमादिगुणयुक्तः त्वष्टा, तस्य 'त्वष्टुः' अग्नेः 'जायमानाद्' एव 'उभे' द्वे अपि 'बिभ्यतुः'। के पुनस्ते? "द्यावापृथिव्यौ इति"। यथाय मतिमहान् वर्द्धते, अवश्य मय मावां धक्ष्यतीति। "अहो-रात्रे इति वा"। सकृदुपज्वलिते महत्यग्नावनुपशाम्यति। अहो-रात्रयोरर्थवत्त्वाभावः। तस्मात् ते अपि बिभ्यतुः। अपि नामाय मेव मतिप्रवृद्धः आवा मन्यतर मनुच्छिष्यादिति *। "अरणी इति वा"। अवश्य मय मावां जातो यतो यदा तदा धक्ष्यतीति अतः अरणी अपि बिभ्यतुः। एवं बिभ्यत्यौ किं कुरुतः? नान्या गतिरस्तीति 'प्रतीची' नाम तं प्रत्यञ्चिते अभिमुखे 'सिंह' "सह-नम्" अभिभवनम् 'प्रति जोषयेते' "प्रत्यासेवेते" उपकारकत्वेन; कथं नाम य मावां न भस्मसात् कुर्यादिति॥

एव मय मेवाग्निरिह त्वष्टेति॥१२ (१५)॥

इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ त्रयोदशस्य (अष्टमस्य) अध्यायस्य द्वितीयः पादः॥ ८.२.

* "अनुच्छिन्द्यादिति" ख।

॥ तृतीयः पादः ॥

वनस्पतिर्व्याख्यातस्तस्यैषा भवति ॥ १ (१६) ॥

"वनस्पतिः" * अवसरप्राप्तः। स पुनरय मभिधेयतोऽभिधानतश्च "व्याख्यातः"; "एष हि वनानां पाता वा पालयिता वा"—इति †। "तस्य" "एषा" प्राधान्यस्तुतिः "भवति"—॥ १ (१६) ॥

उपावसृज त्मन्या ‡ समञ्जन् देवानां पाथ ऋतुथा हवींषि। वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन॥ उपावसृजात्मनात्मानं समञ्जन् § देवाना मन्न मृतावृतौ हवींषि कालेकाले वनस्पतिः शमिता देवो अग्निरित्येते त्रयः स्वदयन्तु हव्यं मधुना च घृतेन च तत्को वनस्पतिर्यूप इति कात्थक्योऽग्निरिति शाकपूणिस्तस्यैषापरा भवति ॥ २ (१७) ॥

"उपावसृज"—इति ‖। 'उप' आश्लिष्य 'अवसृज' एतत् पश्चाख्यं 'पाथः'। अनाश्रितविशेषः;—किं सय मग्निर्वा, यूपो वा इत्युच्यते? उत (वा ¶) अन्य एव कश्चित्? इति। उत्तरेऽर्द्धर्चे वनस्पतिशब्दः प्रथमा-

* १आ० ४९१, ४९४ पृ० ५ अ० २ ख० (१२)।

† परस्तादिहैवाध्याये १पा० ४ख० ४५४पृ० ५पं०।

‡ "उपाव सृजन् त्मन्या"—इति क, ख, ग।

§ "उपावसृजात्मनात्मन्यासमञ्जन्"—इति क, ख, ग।

‖ ऋ० सं० ८, ९, ९, १०। य० वा० सं० आश्वमेधिके द्वाद्शत्रिंशकाद्श (२९, ३५)।

¶ नास्त्येतत् पदं ख-पुस्तके।

सम्बन्धात् परोक्षः; इह पुनरुपावसृजेति मध्यमपुरुषयोगात् प्रत्यक्षः कोऽप्यभिधीयत इति सुतरा मनाश्रितविशेषः इति विचारास्पद मिति। अतः परं विचारयिष्यति—"तत् को वनस्पतिः?" इति। 'त्मन्या समञ्जन्' "आत्मना आत्मानम्" अस्य पशोः 'समञ्जन्' समभिव्यञ्जयन् विशिष्टेन संस्कारेण स्वाधिकारसम्बन्धिना *। 'देवानाम्' एतत् 'पाथः' "अन्नम्" एतदमुनैव प्रकारेण 'ऋतुथा' च "ऋतावृतौ" "कालेकाले" षण्मासादौ 'हवींषि' चैतान्यन्यान्यपि आज्यप्रभृतीनि 'उपावसृज' देवेभ्यो देहीति। किञ्च; 'वनस्पतिः', 'शमिता देवः', 'अग्निः'—"इत्येते त्रयः"। त्रिग्रहणाद् देवशब्दोऽग्निविशेषण मिति दर्शयति। वनस्पतिश्च शमिता चाप्रत्यक्षदेवते एव, असन्दिग्धश्च देवोऽग्निरित्येते त्रयः ('स्वदन्तु') "स्वदयन्तु" स्वादुता मापादयन्तु। 'मधुना' चोदकेन प्रोक्षणाद्यभिप्रायं 'घृतेन' चैतदस्माभिः संस्कृतं पाथः। —इत्येतदाशास्महे॥

"तत् को वनस्पतिः?"—इत्यादि विचारः †। तत्र तावद् "यूपः इति कात्थक्यः"। कस्मात् यद्यप्येतस्या मात्रिया मनाविष्कृतो-ऽग्नेर्विशेषः, तथापीयम् "अपरा" यूपाञ्जनीया ऋक्; या सन्निपत्य यूपाञ्जने यूप मभिधानेन संस्करोति। तद्यथा——॥२ (१७)॥

अञ्जन्ति त्वा मध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्ये-

* "समञ्जन् अतिव्यञ्जयन् विशिष्टेन सम्बन्धिना"—इत्येव च।

† "वनस्पतिं यजति। प्राणो वै वनस्पतिः, प्राण मेव तत् प्रीणाति प्राणं यजमाने दधाति"—इति ऐ० ब्रा० २, १, ४। "वनस्पतिं यजति। प्राणो वै वनस्पतिर्जीवं हास्य हव्यं देवानप्येति यत्रैवं विद्वान् वनस्पतिं यजति"—इति च ऐ० ब्रा० २, १, १०।

न। यदूर्द्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थे। अञ्जन्ति त्वा मध्वरे देवान् कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन घृतेन च यदूर्द्ध्वं स्थास्यसि द्रविणानि च नो दास्यसि* यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या (उपस्थे†) उपस्थाने अग्निरिति‡ शाकपूणिस्तस्यैषापरा भवति॥ ३ (१८)॥

"अञ्जन्ति त्वा"—इति§। विश्वामित्रस्यार्षम्। पुरोरुक्। "देवेभ्यो वनस्पते"—इति च||। हे यूप! 'अञ्जन्ति त्वाम्' म्रक्षयन्ति त्वाम् ऋत्विग्यजमानाः। क्व? एतस्मिन् 'अध्वरे' यज्ञे। किमिच्छन्तः? ('देवयन्तः') देवान् यष्टुं कामयमानाः। केन अञ्जन्ति? हे 'वनस्पते!' यूप! 'मधुना दैव्येन' संस्कृतेन "घृतेन" इत्यर्थः, देवानां यन्मधु; विज्ञायते हि—"देवानां मधु यद् घृतम्" इति¶। किमित्यञ्जन्ति? 'यद् ऊर्द्ध्वः तिष्ठाः' यस्मात् अक्तः त्वम् "ऊर्द्ध्वः स्थास्यसि" अञ्जनादनन्तर मुच्छ्रयिष्यन्ति त्वाम्। यस्माच्च ते 'क्षयः' 'मातुः अस्याः' पृथिव्याः 'उपस्थे' उपरि। क्षयो निवासः, स्थैर्यार्थं

* "धास्यसि" क, ख, ग।

† "मास्त्येतत् क-ख-पुस्तकयोः।

‡ "उपस्थानेऽग्निरिति"—इति क, ख, ग।

§ ऋ० सं० ३, १, २, १।

|| इत्येवानुपदं दर्शयिष्यत्यथ मेवाचार्यः।

¶ "देवत्वमो यूप मनुब्रूहीत्याहाध्वर्युरञ्जन्ति त्वा मध्वरे देवयन्त इत्यन्वाहाध्वरे ह्येनं देवयन्तोऽञ्जन्ति वनस्पते मधुना दैव्येनेत्येतद्वै मधु यदाज्यं यदूर्द्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद् यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थ इति यदि च तिष्ठासि यदि च शयासै द्रविण मेवास्मासु धत्तादित्येव तदाह"—इति ऐ० ब्रा० २. १, २।

भवतः। तस्माद्वयस्य मूर्द्धः स्थास्यसि। तथा स्थित्वा पशुधारण-समर्थः, प्रधानक्रियापूर्वाङ्गं * भावयित्वा तद्द्वारेण तत्फलानि "द्रविणानि च" अवश्यम् अस्मभ्यं "दास्यसि", —इत्यतः समञ्जन्ति ॥

एव मस्मिन् समञ्जने यूपे वनस्पतिशब्दः प्रयुक्तः। तस्माद् यूपो वनस्पतिरिति † ॥

"अग्निः इति शाकपूणिः"। कस्मादिदमाणुपावसृजेति। अस्यानाविष्कृतवनस्पतिशब्दार्थत्वाद् भवतु परोक्षो यूपः, परम्परा अस्य हविर्वहनलिङ्गलिङ्गिता पुरोरुक् यजतौ सन्निपत्याग्नेर्वनस्पतिशब्देन अभिधायिका ऋग् भवति। तद्यथा——॥ ३ (१८)॥

देवेभ्यो वनस्पते ह॒वींषि॒ हिर॑ण्यपर्ण प्र॒दिव॑स्ते॒ अर्थ॑म्। प्र॒द॒क्षि॒णिद्र॑श॒नया॑ नि॒यूय॑ ऋ॒तस्य॑ वक्षि प॒थिभी॒ रजि॑ष्ठैः॥

देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्ण ऋतपर्णापि वाप-मार्थं स्याद्धिरण्यवर्णपर्णेति प्रदिवस्ते अर्थं पुराणस्ते सोऽर्थो यं ते प्रब्रूमो यज्ञस्य वह पथिभीरजिष्ठैर्ऋजुतमै-

* 'अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं कुर्यादिति प्रकरणकल्पितेन महावाक्येन स्वर्गाय साङ्गाग्निहोत्रप्रयोगो विधीयत इत्येतादृशः प्रयोगविधिः। * * *। अत्राग्निहोत्रहोमः प्रधानम्; प्रणयनादिकं सर्वं सङ्गम"—इति, "विहितनिषिद्धकर्मणां तत्तद्वाक्यावगतफलसाधनत्वेऽवगते आशुतरविनाशिनां कर्मणां कालान्तरभाविफलसाधनत्वोपपत्त्यर्थं मन्तरा पुण्यपापरूप मपूर्वं कल्पते"—इति च मी॰ प॰। विस्तरतस्तु द्वादशलक्षण्यां द्रष्टव्यम्।

† "यूपः सोऽष्टाश्रिः कर्त्तव्यः"—इति, "पालाशं यूपं कुर्वीत, तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं वनस्पतीनां पलाशस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति"—इत्येवमादि च ऐ॰ ब्रा॰ २, १, १।

रजस्वलतमैः* प्रपिष्टतमैरिति† वा तस्यैषापरा भवति॥ ४ (१९)॥

"देवेभ्यो वनस्पते"—इति। वसिष्ठस्यार्षम्। हे 'वनस्पते!' 'अग्ने!' 'हिरण्यपर्ण' हिरण्योपमपर्ण! (ज्वलित!‡) 'देवेभ्यः' 'हवींषि' 'वक्षि' "वह"। कथम्? इति। 'प्रदक्षिणित्' प्रदक्षिणं देवानां यो हविर्वहन-धर्मः, तेन; पितृधर्मविपरीतेन। कथं वहनम्? 'रशनया' 'नियूय' निबध्य, सुनिपुणं यथा न किञ्चिदपि अत्र हविरनवेक्षितं (धूमभूतेन§) प्रधस्येत्, तथा। अपि च 'ऋतस्य' "यज्ञस्य" 'पथिभिः रजिष्ठैः' य एव प्रसिद्धाः पन्थानो यज्ञस्य हविर्वहनाय देवान् प्रति ऋजुभ्योऽपि "ऋजुतमैः" यैः कालो नातिहीयेत; "रजस्वलतमैर्वा" अत्यर्थं सुद-कवद्भिः; ते हि पथिकानां सुखाः; "प्रपिष्टतमैः" इति सुरूपतमैः॥ प्रहततमस्कैर्यैः असम्मोहः स्याद्, गच्छतस्तैः; न च पुनरविदिते कर्मणि त्वां विनियुञ्महे। यतो ब्रूमः—'प्रदिवः ते अर्थम्' चिरन्तन मेव 'ते' 'अर्थं' हविर्वहनाधिकारलक्षणं विद्मः। "अयं यो होता"—इत्येवमादि-

* "०ऋजुतमैः रजस्वलतमै०" क, ख।

† "रजस्वलतमैस्तपिष्टतमैरिति" क, ख। "प्रपिष्टतमैरिति" क, ग।

‡,§ इमे पदे ख-पुस्तके न स्तः।

|| यद्यप्यस्मिन्नेव खण्डे—पिष्टतमयेत्यस्यार्थः सुरूपतमयेति (४९० पृ० ८ पं०), "पि-ष्टम्, पेशः"—इति रूपनामसु च (१भा० ३१८ पृ० ७ ख० ९, १०), परं मूलपुस्त-कयोः वृत्तिपुस्तकयोश्च प्रपिष्टतमैरिति उकारमध्यपाठ एव दृश्यते; पुरस्ताच्च षष्ठेऽध्याये अमवानिति पदस्य व्याख्यानावसरे "तपिष्ठैः तप्ततमैः तप्ततमैः प्रपिष्टतमैः" इत्येव (१८५ पृ० १ पं०)। तदत्र तत्त्वं धीमद्भिरनुसन्धेयम्।

मन्त्रेभ्यो "देवा दधिरे हव्यवाहम्"—इति*। अतो ब्रूमहे वहेति॥

एव मेतस्मिन् मन्त्रे हविर्वहनसंयोगाद् वनस्पतिशब्दस्याग्नि-रभिधेयः॥

अथ "एषा" वनस्पतेः अग्नेः "अपरा" ऋक् "भवति" (सा पुनः किमर्थम्? इति। प्रायोवृत्त्युपदर्शनार्थं बहुषु मन्त्रेष्वग्निर्वनस्पतिरिति)—॥ ४ (१९)॥

वनस्पते रशनया नियूय पिष्टतमया वयुनानि विद्वान्। वहा† देवत्रा दिधिषो हवींषि प्र च दातारममृतेषु वोचः॥ वनस्पते रशनया नियूय सुरूपतमया वयुनानि विद्वान् प्रज्ञानानि प्रजानन्वह देवान् (यज्ञे‡) दातुर्हवींषि प्रब्रूहि च दातारममृतेषु देवेषु स्वाहाकृतयः स्वाहेत्येतत्सु आहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा तासामेषा भवति॥ ५ (२०)॥

"वनस्पते रशनया"—इति। वनस्पतेरेव याज्या। हे 'वनस्पते!' 'रशनया नियूय पिष्टतमया' "सुरूपतमया" अन्यर्थं दृढया एवमादि-गुणयुक्तया रशनया नियूय अप्रध्वंसनाय निबध्य 'वयुनानि' स्वाधि-

* "अयं यो होता०————०देवा दधिरे हव्यवाहम्॥"—इति ऋ० सं० ८, १, ११, ९। अत्राह सायणः—"एव मग्निरात्मानं स्वय मेवाक्रवान्" इति। इत उत्तरस्या मप्यृचि "देवा दधिरे हव्यवाहम्"—इति दृश्यते। एव मन्यत्राप्यन्यत्रापि।

† "वह" क, च।

‡ नास्त्येतत् पदं क-ख-ग-पुस्तकेषु।

कारयुक्तानि "प्रज्ञानानि" अस्मदुपकाराय 'विद्वान्' "जानानः" 'वह' एतानि अस्मत्प्रत्तानि 'हवींषि'। अस्य 'दिधिषोः' "दातुः" यजमानस्य अभिमतफलप्राप्तये 'देवत्रा' देवान् प्रति प्रदातारम् 'अमृतेषु वोचः' कथयस्व एनं "दातारम्" 'अमृतेषु' "देवेषु"; अमुना यजमाने एतानि हवींषि प्रत्तानि॥

एव मग्निर्वनस्पतिः॥

यत्पुनरेतदुक्तं यूपाञ्जनीयायाम्—"यूपे वनस्पतिशब्दः" इति *, अत्र ब्रूमः—अग्निरेवासौ यूपान्तर्गतो यूपात्मना वर्त्तमानो यूपाञ्जनीयायां वनस्पतिशब्देनोच्यते। तदुक्तम्—"एष हि वनानां पाता पालयिता वा"—इति †। यस्मादन्तर्गतो वनानां वनानि न दहति, तस्मादेष वनस्पतिः। उक्तञ्च—"योऽयं स्तबीषे पृथिव्या मग्निरन्तरोषधिवनस्पतिषु अप्सु त मुन्निन्युः सर्वगणं सर्वनामानम्" —इति ‡। सोऽय मग्निरेवानेन वनस्पतिशब्देन यूपाभिधानेन वनस्पतिरभिधेय इत्यदोषः॥

अपरे पुनः "अञ्जन्ति त्वा"—इति§, अधियज्ञात् पृथक्त्वेनाधिदैवत मुत्पाद्य शाकपूणिमतेनाग्नि मेव वर्णयन्ति। यद्यप्यधियज्ञे अस्य यज्ञाङ्गाभिवादः, तदापि नाधिदैवत मग्नि मभिधातु मस्याः परिहीयते सामर्थ्यं मन्त्रार्थे इति। तत् कथम्? "अञ्जन्ति त्वा मध्वरे देवयन्तः"। हे भगवन् अग्ने! 'अञ्जन्ति त्वाम्' आघाराद्यभि-

* इहैव पुरस्तात् ४८८ पृ० ४ पं०।

† पुरस्तादिहैवाध्याये १पा० ४ख० ४५४ पृ० ५पं०।

‡ पुरस्तात् १८०पृ० १५पं० ६ख० ८ख०।

§ पुरस्तादिहैव पादे ३ख० ४८६ पृ० १८ पं०।

राहुतिभिः 'अध्वरे' यज्ञे 'देवयन्तः' देवान् कामयमानाः। यस्मात् त्वम् 'ऊर्द्धः' स्थास्यसि ज्वलिष्यसि, यच्च ते 'क्षयः' 'मातुः' वेद्याः 'उपस्थे' "उपस्थाने" उपरि उत्तरवेद्याः 'क्षयः' निवासः कृतः, तत्रोपज्वलितो "द्रविणानि" धनानि यज्ञसिद्धौ यज्ञफलान्यस्माक मवश्यं "दास्यसि"—इति, अतस्त्वा माहुतिभिरञ्जन्ति॥

कात्थक्यपक्षेऽपि "देवेभ्यो वनस्पते"-"वनस्पतेरशनया नियूय" —इत्यनयोरर्थयोजना।— हे 'वनस्पते' वानस्पत्य! यूप! त्व मुच्यसे। 'हिरण्यपर्ण' सुतपर्ण! वह एतानि 'हवींषि' अनुत्थिते त्वयि न एतानि उह्यन्त इति त्व मेवैषां वोढा इति प्रतीमहे। कथञ्च पुनर्वह? 'प्रदक्षिणित्' यथैतानि वोढव्यानि अविपर्यस्यन्नेतेन विधिना 'रशनया' एतया त्रिवृता 'नियूय' परिवीय त्व मात्मानम् 'ऋतस्य' यज्ञस्य ये पन्थानः रजिष्ठाः प्रदिवः चिरम्, तत एवाय मर्थस्त्वया हवींषि वोढव्यानीति। विज्ञायते च "यूपेन वा आहुतयः स्वर्गं लोकं यन्ति"—इति॥——॥ "वनस्पते रशनया नियूय"। हे 'वनस्पते' वानस्पत्य! यूप!* 'रशनया' पिष्टतमया सुरूपतमया त्रिवृता 'नियूय' परिवीय त्व मात्मानं वह एतानि 'हवींषि', स्वाधिकारप्रयुक्तानि प्रज्ञानानि प्रजानन् प्रति दिधिषोः हविर्दातुः अर्थसिद्धये। "प्रब्रूहि च" एनं दातारम् 'अमृतेषु' देवेषु इति॥

"स्वाहाकृतयः" निर्वक्तव्याः। काः पुनस्ताः स्वाहाकृतयः? याः यागार्थ माहूय उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेण संक्रियन्ते, ताः स्वाहा-

* सायणस्तेनमन्त्र मनुकृत्यैव व्याख्यातवान्—"वनस्पते! वनस्पतिविकार! यूप!"—इत्यादिना।

कृतयः। ननु "सद्यो जातः"—इत्याग्नेयो मन्त्रः (४९४पृ०)? सत्य माग्नेयो मन्त्रः शौनकस्य, तथापि स्वाहाकृतयः समाम्नाताः *। किं कारणम्? "सद्यो जातः"—इत्यनुद्रुत्य अग्नेः स्तुतिमन्त्रे "स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः"—इति सम्प्रदानम्। तच्च देवतार्थं सम्प्रदान मिति स्वाहाकृतयः समाम्नाताः; नाग्निरिति †॥

अथ स्वाहाकृतयः कस्मात्? स्वाहास्वाहेत्यनुकीर्त्तनेनासा मुक्त-मस्य प्रयाजस्य प्रेषसंस्कारः क्रियत इति स्वाहाकृतयः॥

अथ "स्वाहा—इति एतत्" कस्मात्? "सु" सुष्ठु "आह"—"इति वा"। यदेव सम्प्रदानदेवतायै किञ्चिदाज्यस्येत्यनेन मन्त्रेणाह तुभ्य मिद मिति, तदेव "सु-आह" शोभन माह। एव मस्य 'सुः' पूर्वपदम्, 'आह'—इत्युत्तरपदम् ‡। अथ वा इद मन्यत् ब्राह्मणानु-गतं निर्वचनम्,—"स्वा वागाहेति वा" इति। विज्ञायते हि "तं स्वा वागभ्यवदज्जुहुधीति तत् स्वाहाकारस्य जन्म"—इति। अत्र च स्व-शब्दः पूर्वपदम्, उत्तरपदं तथैव। अथ "स्वं प्राह इति वा"। को विशेषः पूर्वस्मात्? पूर्वपदेऽस्य कारकान्यत्वम्;—स्वा वागाहेति कर्त्तरि, स्वं प्राहेति कर्मणि; प्रपूर्वं चोत्तरपदं प्रकर्षद्योतनाय।

* १भा० ४११, ४१४पृ० ५ख० २ख० (१३)।

† "स्वाहाकृतीर्यजति। प्रतिष्ठा वै स्वाहाकृतयः, प्रतिष्ठाया मेव तद्यज्ञ मन्ततः प्रतिष्ठापयति"—इति ऐ० ब्रा० २, १, ४। "का देवताः स्वाहाकृतय इति? विश्वेदे-वा इति ब्रूयात्। तस्मात् स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा इति"—इति च ऐ० ब्रा० २, १, २।

‡ "स्वाहाशब्दो हविःप्रदानवाची सन् एतन्नामक मग्निविशेषं लक्षयति"—इति ऋ० सं० १, १, १४, १. ऋग्व्याख्याने सायणः।

"स्वाहुतं हविः जुहोति इति वा" यदनेनैव हविर्जुहोतीति. तदेव सुष्ठ्वापाद्य यथाभिधान मग्नौ जुहोतीति हविःप्रधानोऽत्र निर्देशः* ॥

"तासाम्" स्वाहाकृतीनाम् "एषा" "भवति"— ॥ ५(२०)॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञ मग्निर्देवाना मभवत्पुरोगाः। अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाचि स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः॥ सद्यो जायमानो निरमिमित यज्ञ मग्निर्देवाना मभवत्पुरोगाम्यस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाच्यास्ये स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा इतीमा† आप्रीदेवता अनुक्रान्ता अथ किं देवताः प्रयाजानुयाजा आग्नेया इत्येके ॥ ६ (२१) ॥

"सद्यो जातः"—इति‡। योऽय मग्निः 'सद्यः' 'जातः' "जायमानः" अनन्तर मेव 'व्यमिमीत यज्ञम्' निर्वर्त्तयति यज्ञम्। यस्व जातमात्र एव 'अग्निः देवानाम् अभवत्' पुरोगाः' "पुरोगामी" अग्रतो गामी प्राधान्येन। तस्य 'अस्य' 'होतुः' देवाना माह्वातुः 'प्रदिशि' प्राच्यां दिशि 'ऋतस्य' गतस्य प्रणीतस्य उत्तरवेद्यादिकल्पेन, 'वाचि' "आस्ये" वाचीत्यास्य मेवापेक्ष्य§। 'स्वाहाकृतं' स्वाहाकार-

* "याभ्य एव तानि देवताभ्यो हवींषि गृहीतानि भवन्ति, ताभ्यः स्वाहेत्येवैनान्याहवनीयं मवैकृतिं जुहुयात्" --इति ऐ० ब्रा० ७, १, १।

† "देवा इति यजन्ति। इतीमा" ङ, च।

‡ ऋ० मं० ८, ४, ९, ५। य० वा० मं० चाश्वमेधिके द्वादशाप्रीमन्त्या (२९,३९)।

§ "वाचीत्यास्य मपस्य मपलभ्यत इति पाठान्तर मेवापेक्ष्य"—इति च।

बलात् मन्त्रेण प्रक्षिप्तं 'हविः' एतदाज्यम् 'अदन्तु' पिबन्तु 'देवाः' स्वाहाकृतयः॥

"इति" इतिकरणोऽधिकारसमाप्त्यर्थः, प्रदर्शनार्थो वा। ("इमाः") एता एव एकादश "आप्रीदेवताः" "अनुक्रान्ताः" इध्माद्याः*। ननु, द्वादशाना मनुकीर्त्तनम्? सत्यम्! अनुक्रान्तानां तु एकादश वनस्पत्यन्ताः, यासा मिह विचारः; न तु स्वाहाकृतिषु विचारोऽस्ति। तद्देवतासंस्कारपरत्वात् उत्तमस्य प्रयाजस्य यजतौ एकादशग्रहणात् एकादशप्रयाजविषय एवोत्तरो विचार इत्याचार्याभिप्रायो गम्यते†। ततः किम्? यद्यनुक्रान्तास्तान् प्रति विचारो वर्त्तिष्यते। ननु विचारित मेव "यज्ञेध्म इति कात्थक्यः, अग्निरिति शाकपूणिः"—इत्येवमादि?‡ सत्यम्, विचारित मेतत्। स तु प्रत्येक माप्रीदेवतापदेषु विचारः, अयन्तु सामान्यः प्रकरणगतश्चासा मेव विचारोऽनिश्चितानां निश्चयावधारणार्थः; निश्चितेन हि व्यवस्थितेन विधिना भवितव्यम्; अधियज्ञे यजतौ देवताध्यानाङ्गभावश्रवणात् तदेतद्विषय मनिश्चितम्॥

"अथ"—इति विचाराधिकारवाचिना अथशब्देन विचार मधि-

* १इध्मः (समिन्), २ तनूनपात्, ३ नराशंसः, ४ इळः (ईड्यः), ५ बर्हिः, ६ द्वारः, ७ उषासानक्ता, ८ दैव्याहोतारा, ९ तिस्रो देवीः, १० त्वष्टा, ११ वनस्पतिः, १२ स्वाहाकृतयः। "अथात आप्रियः (४५६१० ९पं०)"—इत्याद्यनुक्रान्ताः। तच्च ब्राह्मणम्—"आप्रीभिराप्रीणाति। तेजो वै ब्रह्मवर्चस माप्रियस्तेजसैवैनं तद्ब्रह्मवर्चसेन समर्द्धयति"—इति ऐ० ब्रा० २, १, ४।

† "एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः, एतेऽसोमपाः पशुभाजनाः"—इति ऐ० ब्रा० २, २, ८।

‡ पुरस्तादिदैवताध्याये १पा० २ख० ४५९ पृ० ११पं०।

इत्योपोद्धन्ति—"अथ किन्देवताः प्रयाजाः"—इति*। का प्रयाजेषु देवताः? इति। प्रयाज इति आश्रुतादिर्यजमानोपस्थानान्तक्रियाकलाप उच्यते। प्रयाजेषु हूयमानेष्विति प्रसिद्धत्वात्। कुतः संशयः? नानादेवता एव प्रयाजप्रवादाः। आप्रीणां वषट्कारेण सम्बन्धात् सर्वस्य चान्यस्य समञ्जसो विशेषभावः। एवं सति विप्रतिपत्तिराचार्ययोः कात्थक्य-शाकपूण्योः। तस्माद् व्यवस्थाप्यत इति॥

कथं नानादेवताः प्रयाजप्रवादाः? इति। तत्र तावत् "आग्नेयाः इति एके"। कुतः? "आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजाः"—इति च ब्राह्मणम्†। तत्र ये एतस्मिन्नर्थे सौचीकेनाग्निना विश्वैश्च देवैः परस्परसंवादे दृष्टे ऋचौ। स हि किल सौचीकोऽग्निर्विश्वैर्देवैः सह संवदते। त ऊचुः—'एहि नो हवींषि वह' इति। स तानुवाच—'यज्ञे भागोऽस्तु' इति। ते तं प्रत्यूचुः—'वृणीष्व' इति‡। सोऽनयार्चा§ वव्रे—॥ ६ (२१)॥

* "प्रयाजवदनुयाजं कर्त्तव्यम्"—इत्यादि ऐ० ब्रा० १, १, ४। "प्रयाजानेवाच यजन्ति"—इत्यादि च ऐ० ब्रा० १, २, ९।

† "तस्मादाहुराग्नेयाः प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा आग्नेय आज्य आग्नेयः पुरोडाशः"—इति कौ० ब्रा०।

‡ वज्रभूतेन वषट्कारेण देवानां हविर्वहनेन च हतेषु भ्रातृषु कनिष्ठः सौचीको नामाग्निर्वषट्कारहविर्वहनाभ्यां भीतो देवेभ्यो निर्गत्यापः प्राविशत्। स च मत्स्यैः प्रदर्शितः सन्नवेद नामतैर्देवैः सह "महत्तदुल्बम् (ऋ० सं० १०, ५,९-१०-११)—इत्यादि ऋक्त्रयेण संवादं कृतवान्। विशेषतो तैत्तिरीयके द्रष्टव्यम्। तै० सं० २, ६, ६।

§ इत उत्तर सेय प्रदर्श्यमानयोराद्ययेति यावत्।

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानूर्जस्वन्तं हविषो दत्त-
भागम्। घृतञ्चापां पुरुषञ्चौषधीना मग्नेश्च दीर्घ मायु-
रस्तु देवाः ॥ तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो
हविषः सन्तु भागाः। तवाग्ने यज्ञो ऽ यमस्तु सर्वस्तुभ्यं
नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः ॥ आग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया
अनुयाजा इति च ब्राह्मणं छन्दोदेवता इत्यपरं छन्दां-
सि वै प्रयाजाश्छन्दांस्यनुयाजा इति च ब्राह्मण मृतु-
देवता इत्यपर मृतवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति*
च ब्राह्मणं प्राणदेवता इत्यपरं प्राणा वै प्रयाजा अ-
पाना अनुयाजा इति† च ब्राह्मण मात्मदेवता इत्यपर
मात्मा वै प्रयाजाः प्रजा अनुयाजा इति‡ च ब्राह्मण
माग्नेया इति तु स्थितिर्भक्तिमात्र मितरत्किमर्थं पुनरिद
मुच्यते यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्याये-
द्वषट् करिष्यन्निति ह विज्ञायते तान्येतान्येकादशाप्री-
सूक्तानि तेषां वासिष्ठ मात्रेयं वाध्र्यश्वं गार्त्समद मिति
नाराशंसवन्ति मैधातिथं दैर्घतमसं प्रैषिक मित्युभयव-
न्त्यतोऽन्यानि तनूनपात्वन्तितनूनपात्वन्ति ॥ ७(२२) ॥

॥ इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ८. ३.

---

* "ऋतवो वै प्रयाजा ऋतवोऽनुयाजा इति च ब्राह्मणं पशुदेवता इत्यपरं पशवो वै प्रयाजाः पशवोऽनुयाजा इति"—क, ख।

† "प्राणा वै प्रयाजाः प्राणा वा अनुयाजा इति"—क, ख।

‡ "आत्मा वै प्रयाजा आत्मा वा अनुयाजा इति"—इति क, ख। "—प्रजा-नुयाजा"—इति ख।

"प्रयाजान् मे अनुयाजांश्च"—इति*। हे विश्वेदेवाः! 'प्रयाजान्'† ('मे') मम 'केवलान्' अनन्यदेवतासम्पृक्तान्, अथ वा निरवशेषान्। 'ऊर्जस्वन्तं' रसवन्तं सर्वस्य 'हविषः' अवधार्यं 'दत्त-भागं' 'यज्ञे' 'घृतञ्च' 'अपां' सारभूतम्, ताभ्य उत्पन्नम् पिबेय मद्दं प्रथम माज्यभागे। 'पुरुषं च ओषधीनाम्' ओषधिमयानाञ्च हविषो मम पुरुष-पुरोडाशम् एवं नित्यं मम भागः स्यात्। मम 'अग्नेः' हे 'देवाः!' 'दीर्घ मायुः अस्तु'; यथा मत्पूर्वं भ्रातरः हविर्वहन्तः वषट्कारप्रत्तकृणाः, नाहं तथा म्रषीष्टेत्यभिप्रायः। त्रयः पूर्वेऽग्नयः प्रागधर्य्यं वहन्ते देवेभ्यः, तान् वषट्कारः प्रावृश्चतेति॥ ——॥ एव मुक्तास्ते अनयोत्तरर्च्चानुजज्ञिरे तस्य तं भागम्।— तव 'प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्ज्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः' यथा त्वयोक्तम्। अपि च किं बहुना, 'तवाग्ने! यज्ञोऽय मस्तु सर्वः' त्वदधीन एवायं यज्ञः सर्वोऽस्तु, किञ्च 'तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः' प्रदिशोऽन्तर्भूता दिश्वेव दिङ्निवासीनि भूतानि भोग्यत्वेन कल्पन्ता मित्यर्थः॥ एवं तावदाग्नेयाः॥

अथ नानादेवताः प्रवादा इति यदुक्तम्‡, तदनुप्रदर्श्यते— "छन्दोदेवता इति" एवमादि। तत् कोऽत्र निश्चयः? "आग्नेयाः

* ऋ० सं० ८, १, ११, २-४। सौचीक-देवसंवादसूक्तेषु प्रथम एव सूक्ते ऽग्नी-मवस्थाविमे ऋचौ। तत्र प्रथमा सौचीकस्य, उत्तरा विश्वेषां देवाना मिति।

† "प्रयाजान् प्रधानस्य प्रमुखे यष्टव्यानेतन्नामकान् हविर्भागान्, तथानुयाजान् अनु प्रधानाद् पश्चाद् यष्टव्यानेतन्नामकान्, केवलान् असाधारणान्"—इति अत्रैव सा० भा०। आ० स्ट० २, ९. च द्रष्टव्यम्।

‡ पूर्वखण्डव्याख्यानान्ते ४९९ पृ० ४ प०।

इति तु स्थितिः" तु शब्दोऽन्यप्रवादनिवृत्त्यर्थः। केन विशेषहेतुना आग्नेयत्व मवध्रियते? ब्राह्मणं मन्त्रश्चोभय माग्नेयत्वे; ब्राह्मणान्येव केवलान्यन्यदेवतात्वे, एतस्माद् विशेषहेतोरवधारयामः—आग्नेया इति॥

अथ किं मन्यदन्यतमम्? इति "भक्तिमात्र मितरत्" छन्दोदेवता—इत्येवमादि। तदुक्तम्—"बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति"—इति*। "किं मर्थं पुनरिद मुच्यते" किं विचारणे प्रयोजनम्? इति। "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायेद् वषट् करिष्यन्"†—"इति ह विज्ञायते"। मनसेति नामभिः संहितं हविर्देवतायै देवता मुपेयादेवमर्थश्च सर्वंच विचारः। तथा हि दर्शितम्—"यस्तु सूक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यते"—इति‡। मनसेति किमर्थम्? केन वान्येन ध्यायेत्? इति। शृणु—सर्वेन्द्रियविषयप्रत्याहृतेन मनसा यथाश्रुतगृहीतभावितानां देवानां नानात्वैकत्वचिन्तेष्वात्मनो हृदये विज्ञानमयी मालिख्य प्रतिकृतिं सम्प्रीकृत्यानन्यमनास्तत्काल मधीत्य याज्यां वषट् करिष्यंस्तदनुचिन्तनसंस्कारसन्तानैकरसेन मनसा हविष्यभिसन्धाय देवतां ध्यायेत् इत्यस्य विशेषस्य द्योतनायार्थप्राप्तस्यापि मनसो ग्रहणं मनसा ध्यायेदिति§।

---

* सप्तमेऽध्याये वैश्वानरीयविचारे द्रष्टव्यम्। ४१९ पृ० १ पं०।

† "साक्षादेव तद्देवतां प्रीणाति, प्रत्यक्षाद् देवतां यजति"—इति च तच्छेषः। ऐ० ब्रा० ३, १, ८।

‡ पुरस्तात् १९५ पृ० ८ पं०।

§ "मनसा वा इषिता वाग् वदति, या ह्यन्यमना वाचं वदत्यसुर्या वै सा वागदेवजुष्टा। * * *। तन्मनसेरितया वाचा देवेभ्यो हव्यं सम्पादयति"—इति ऐ० ब्रा० ३, १, ९।

ब्राह्मणं चैतदर्थ मेवोक्त माचार्य्येण; अत्र हि विशेषतः पुरुषार्थो बवन्ध इति; अतोऽन्यथा हि देवताचिन्तनशून्यं कर्म एतस्मिन् प्रधान-काले विकल मित्यफल मेव स्यात्। एष एव च ध्यानकालो यजमानस्य, आहुतिप्रक्षेपकाले न तथाऽन्येषा मप्यध्वर्युप्रभृतीना माहुतिप्रक्षेपव्यापृतानाम्; लक्षणं हि होतेति॥

"तान्येतानि एकादश आप्रीसूक्तानि" अनुक्रान्तानि। दशधा* दशतयीषु†, तेषा मेकादशं‡ प्रैषिक मिति§। इतीमानीत्युपप्रद-र्शनार्थं मितिकरणः, एष एव तेष्वपि निर्वचनविचारावधारणकल्पः॥

यस्तु तद्गतः कश्चिद् विशेषः, स उच्यते—"तेषां वासिष्ठम् आत्रेयम्"—इत्येवमादि। वसिष्ठेन दृष्टं "वासिष्ठम्", अत्रिणा दृष्टम् "आत्रेयम्", वध्र्यश्वेन "वाध्र्यश्वम्", गृत्समदेन दृष्टं "गार्त्स-मदम्"||। कः पुनरसौ विशेषः? "इति" एतानि "नाराशं-सवन्ति"। । अथ पुनः "मैधातिथं, दैर्घतमसम्, प्रैषिकम्"

* "दशान्यानि"—इति ख।

† दशमण्डलमय्यः ऋक्शाखाः दशतय्यः उच्यन्ते, तत्र दशसङ्ख्याकानि आप्री-सूक्तानि विद्यन्ते इत्यर्थः। यथाहि—मैधातिथम् १, ४, १। (२) दैर्घतमसम् १, ११, २। (३) वामदेव्य माङ्गिरसं वा १, १४, ६। (४) गार्त्समदम् २, १, १। (५) वैश्वामित्रम् ३, १, ४। (६) वास्तुमुत मात्रेयं वा ५, १, ५। (७) वासिष्ठम् ७, १, १। (८) काश्यपम् ६, १, ५। (९) वाध्र्यश्वम् १०, ६, १। (१०) जामदग्न्यम् १०, ६, ११।

‡ "इद मेकादशं"—इति ख।

§ वाज० सं० ५ का० ६ अनु० १सू० (११ प्र० ११ सू०) १—११ म०।

|| "इदं वाम"—इति पा० ४, १, ७। इव वामेत्यविवक्षितम्। अतएव वसि-ष्ठेन दृष्टं साम मपि वासिष्ठ मित्येव। भाष्यं द्रष्टव्यम्।

—इति । मेधातिथिना दृष्टं "मैधातिथम्", "दीर्घतमसा दृष्टं "दैर्घतमसम्" प्रैष इति ग्रन्थः, तेषु यत् तत् "प्रैषिकम्"—"इति" तद्दिष्टोपवर्णितम् । एतानि "उभयवन्ति" । । "अतः अन्यानि यानि चत्वारि अवशिष्यन्ते*, तानि "तनूनपात्वन्ति" ॥

अत्र नाराशंसयाजिनो वसिष्ठादयः, तेभ्योऽन्ये तनूनपाद्याजिनः । तान्येतानि अमुना विभागेनावस्थितानि एकादश एकनिर्वचनावधारणानि ॥

अतोऽन्यानि दाशतयादाप्रीसूक्तवर्गात् सौत्रामण्यां त्रीणि †, अग्न्यश्वमेधयोरेकैकम् ‡ । तत्र यानि सौत्रामण्यां तानि अनाग्नेयानीति न परिसङ्ख्यातानि, प्रैषिकेन तु क्रमणात् तेषाम् । आग्निकाश्वमेधिके तु कर्मान्तरेऽपि विनियुज्येते ; न केवल माप्रीषु ; इष्टकोपधाने—आग्निक मुत्तमायां चितौ "समास्त्वाग्न ऋतवो वर्द्धयन्तु (य० वा० स० २७, १.)"—इति, द्वादशाप्रीरण्येष्विति । इत्तरइच माश्वमेधिकं यजमानस्य—"समिद्धो अञ्जन् कृदरं मतीनाम् (य० वा० स० २९, १)" —इत्याप्रीभिर्हस्तं गृह्णातीति । अत आप्रीकार्य्ये

* वासिष्ठं वैश्वामित्रं काश्यपेयं जामदग्न्यं चेति चत्वारि ।

† तथाहि—य० वा० सं० २०, ३६—४६. एकादशर्चः प्रथमस्य पशोः आप्रियः ; २०, ५५—६६. द्वादशर्चा द्वितीयस्य पशोराप्रियः ; २१, ११—२२. एकादशर्चं तृतीयस्य उत्तमस्य वा पशोराप्रियः ।

‡ तथाहि—य० वा० सं० १७, ११—२२. द्वादशर्चं आप्रियः आग्नेये इष्टकाचितौ ऐष्टिके इति वा । य० वा० सं० २९, १—११ ऋचः आश्वमेधिकाप्रिय इति विवेकः । अपरश्चैक माप्रीसूक्तं हयस्वेऽश्वमेधे (य० वा० सं० २९, २५—३६), तच्च दशतय्या मपि श्रूयते (१०, ८, ११), परिसमितश्च जामदग्न्य मिति, ततो नात्र तस्य पुनर्वचनः कृत इति ध्येयम् ।

प्रयोगव्यभिचारादाप्रीसूक्तवर्गमध्यपठिते अपि न परिसङ्ख्याते आचार्य्येण। सौत्रामण्यां तु प्रथमस्य पशोर्या द्वितीया आप्री, तस्या मेकस्या मेव च नराशंस-तनूनपातौ—"नराशंसः प्रति शूरोऽमिमानस्तनूनपात् प्रति यज्ञस्य धाम (य० वा० स० २० ३७)"—इति। तत्र नराशंसयाजिनां वसिष्ठप्रभृतीनां यागे निपातवत् तनूनपात्पद मनर्थकम्, पादपूरणमात्रेणोपकारं मन्त्रे करोति; तथा तनूनपाद्याजिनां नराशंसपदम्। एष एव अन्यचाप्येवंविधे देवतापदे प्रयोगादन्यथाभाविनि देवतापदानां निपातकल्पः। तद्यथा—अश्वहविषि अश्वप्रतिग्रहप्रायश्चित्ते "यदद्य सूर"—इति सौर्य्यमित्रावरुणानां याज्यानुवाक्ये, तयोः मित्रार्य्यम्णो यानि लिङ्गानि तानि निपातवद्भवन्ति*। तथा 'प्र चित्र मर्कं गृणते तुराय"—इति, अत्र सम्बोधनान्त मग्निपदं नैपातिकम्†, केवलं मारुते हविषि चातुर्मास्येषु वैश्वदेवप्रयोगे पुनः तदेवार्थवत् "आग्निमारुतीं पृश्नि मालभेत वृष्टिकामः" —इत्यत्र च प्रयोगे। एष एव देवतापदविचारः‡॥

यस्मिन् पक्षे सर्वे आग्नेयाः प्रयाजाः—"प्रयाजान् मे अनुयाजांश्च केवलान् (ऋ० म० ८,१,११,३-४)"—इति मन्त्रदर्शनात्, तस्मिन्

* "यदद्य सूर उदिते ऽनागा मित्रो अर्यमा। सुवाति सविता भगः॥"—इति य० वा० सं० ३३, २०। इह मित्र इति पद मर्य्यमा इति पदञ्चाप्रधान मिति भावः।

† "प्र चित्र मर्कं गृणते तुराय मारुताय स्वतवसे भरध्वम्। ये सहांसि सहसा सहन्ते रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः॥"—इति ऋ० सं० ५, १, ८, ४। इह 'अग्ने' —इति पद मप्रधान मिति भावः।

‡ "एषां दुरवबोधो देवतापदविचारः"—इति क।

पक्षे 'तिस्रो देवीः'—इत्यत्र* 'भारती द्युस्थाना', 'मध्यस्थाना सरस्वती', 'पृथिवीस्थाना इडा'—इति च तद्देवतात्रयं दुःप्रतिसमाधानम्। स्थानान्तरापत्तिस्तुत्या चाग्निरेव एता देवता इति प्रतिसमाधानम्। सौत्रामण्यां तृत्तमे पशौ "समिद्धो अग्निः समिधा सुसमिद्धो वरेण्यः"—इत्येता आप्रियः (य० वा० स० २१, १२–२२)। तासु तनूनपादेवैकः—"तनूनपाच्छुचिव्रतः"—इति (१३), नास्त्येव नराशंसः। तत्र नराशंसयाजिनां सौत्रामणीप्रयोगे कथं प्रयोगः?—किं तनूनपाच्छुचिव्रत इत्येतदेव प्रयुज्यताम्,—उतान्यतः कुतश्चिदाप्रीसूक्तादाह्रियतां नराशंस इति? न्यायविदो मेधाविनः समनुगंस्यन्ते विशेष मिति† ॥ ५ (२२) ॥

इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ त्रयोदशस्य (अष्टमस्य) अध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ८। ३ ॥

इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ जम्बूमार्गाश्रमवासिनः आचार्य्यभगवद्दुर्गस्य कृतौ त्रयोदशः (अष्टमः) अध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

* पुरस्ताद्द्वितीयाध्याये १ पादे ४७७ पृ० ४ पं०; ४७८ पृ० १८पं०।

† एष हि प्रश्नोऽशक्यप्रतिसमाधान इति मन्वान आह एविकम् 'न्यायविदः'—इत्यादि।

([१]द्रविणोदाःकस्माद्[२]द्रविणोदाद्रविणोदसो[३]मेद्यन्तु[४]तेऽ-
यातश्चाप्रियः[५]समिद्धो[६]अद्यतनु[७]नपान्नराशंस[८]स्याजुह्वानः-
[९]प्राचीनंबर्हि[१०]र्व्यचस्वती[११]रासुष्वयन्ती[१२]दैव्याहोतारा[१३]नोयज्ञं-
[१४]यइमे[१५]द्याविश्वो[१६]वनस्पति[१७]रुपाव[१८]सृजाञ्जन्ति[१९]त्वादेवेभ्यो[२०]व--
नस्पतेरश्नया[२१]सद्यो[२२]जातःप्रयाजान्मे द्वाविंशतिः ॥*)

॥ इति निरुक्ते (उत्तरषट्के) अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

* २भा० १४५पृ० “**” द्रष्टव्यम् ।

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.

Nos. 119, 151, 160, 171, 477, and 480.

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

PAṆḌIT SATYAVRATA SÁMAS'RAMÍ.

VOL. I.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

1882.

निरुक्तम् ।

(निघण्टुः)

अत्रिगोत्रश्रीदेवराजयज्वकृत'निर्वचन'नामटीकासहितम् ।

श्रीलश्री

वङ्गदेशीयासियातिक्समाजाभ्यर्थनया व्ययेन च

काश्यधीतवेदादि-वङ्गसामगेन

श्रीसत्यव्रतसामश्रमिभट्टाचार्य्येण

सम्पादितम् ।

प्रथमो भागः ।

कलिकाताराजधान्याम्

वाप्तिस्टमिशनयन्त्रे मुद्रितम् ।

शकाब्दाः १८०४ ॥

॥ अथ ॥

॥ निरुक्त(निघण्टु)-पठितपदानामकारादिक्रमेण सूची ॥

पदम्	अर्थः	पृष्ठ	पदम्	अर्थः	पृष्ठं
अंसत्रम् ...	धनुः कवचञ्च ...	४१२	अघ्न्या ...	गौः	१२९
अंहुरः ...	पापी	४५२	अङ्गिरसः...	मध्यस्थानदेवताः	४८५
अकूपारस्य...	आदित्यस्य समुद्रस्य कच्छपस्य च...	२९०	अचके ...	इच्छामि... ...	१९९
			अचक्षम ...	अपश्याम ...	२२७
अक्तुः ...	रात्रिः... ...	४२	अच्छ ...	आप्तुम्... ...	४२३
अक्रः ...	आक्रमकः ...	४४५	अजएकपाद्	द्युस्थानदेवता...	४९४
अक्षरः ...	उदकम् ...	९६	अजगन् ...	अगमत्... ...	२५५
अक्षरम् ...	वाक्	९२	अजाः ...	पूषवाहाः ...	१५५
,, ...	उदकम् ...	११०	अजिरम् ...	क्षिप्रम्... ...	२६१
अक्षाः ...	क्षियन्ति... ...	४०७	अजिराः ...	नद्यः	१४२
,,	भूस्थानदेवताः...	५६६	अजीगः ...	भक्षयति ...	४२५
अक्षितम्...	उदकम् ...	५२२	अज्म ...	सङ्ग्रामे... ...	२००
अगन् ...	अगमत्... ...	२५५	,, ...	गृहम्... ...	११२
अग्नायी ...	भूस्थानदेवता...	४७१	अज्राः ...	क्षिप्राः... ...	२६२
अग्निः ...	भूस्थानदेवता ...	४५९	अण्व्यः ...	अङ्गुलयः ...	१९२
,, ...	मध्यस्थानदेवता	४८१	अतति ...	गच्छति... ...	२४४
अग्मन् ...	सङ्ग्रामे... ...	२६०	अत्कः ...	वज्रः	२८६
अग्रिया ...	अग्रार्हा ...	४४२	अत्याः ...	अश्वाः	१५४
अग्रुवः ...	नद्यः	१२६	अथर्यति ...	गच्छति... ...	२२८
,, ...	अङ्गुलयः ...	१९२	अथर्यः ...	अङ्गुलयः ...	१९२
अघशंसः ...	स्तेनः	२६५	अथर्यवः ...	,, ...	१९१

पदम्	अर्थः	पृष्ठे
अग्रुवः ...	अङ्गुलयः ...	१९४
अथर्युम् ...	गमनम्	४१२
अथर्वाणः...	मध्यस्थानदेवताः	४८६
अदितिः ...	पृथिवी	१२
,, ...	वाक्	९२
,, ...	गौः	१९०
,, ...	अदीना ...	४०१
,, ...	मध्यस्थानदेवता	४८६
अदिती ...	द्यावापृथिव्यौ ...	१७५
अद्धा ...	सर्वपदसमाम्नानाय	९९
,, ...	सत्यम्	१९०
अद्धातयः...	मेधाविनः ...	१४१
अद्भुतम् ...	महान्नम् ...	२०५
अद्मसत् ...	अद्मसत्... ...	२९५
अद्रिः ...	मेघः	५६
अध्रिगुः ...	अधृतगमनः ...	४१३
अध्वरः ...	यज्ञः	१४७
अध्वरम् ...	अन्तरिक्षम् ...	२१
अध्वा ...	,, ...	२९
अनभिम्लाताः	प्रशस्याः	२२२
अनर्वा ...	अनन्याश्रितः ...	४५१
अनर्शरातिम्	अनश्लीलदानम्	४५०
अनवः ...	मनुष्याः ...	१८२
अनवद्याः ...	प्रशस्याः... ...	२११
अनवब्रवः...	अप्रतिरुद्धगमनः	४५४
अनवायम्...	अनवयवम् ...	४१६
अनिति ...	गच्छति... ...	१५५
अनिन्द्यः ...	प्रशस्यः... ...	२२२
अनुमतिः...	मध्यस्थानदेवता	४८७
अनुष्टुप् ...	वाक्	९७
अनेद्यः ...	प्रशस्यः	१२२
अनेनाः	,, ...	,,
अन्तमानाम्	अन्तिकतमानाम्	२६१
अन्तरिक्षम्	अन्तरिक्षम् ...	२७
अन्धः ...	अन्नम्	१०५
,, ...	तमः	४०६
अन्नम् ...	उदकम्... ...	११९
अपः ...	उदकानि ...	१२५
,, ...	कर्म	१६१
अपत्यम् ...	अपत्यम् ...	१०५
अपान्नपात्	मध्यस्थानदेवता	४७८
अपारे ...	द्यावापृथिव्यौ ...	२७६
अपीच्यम् ...	निर्गतमन्तर्हितं वा	२६६
अपुः ...	रूपम्	२१८
अप्रवाना ...	बाहू	१८९
अप्नः ...	कर्म	१६१
,, ...	अपत्यम्... ...	१०२
,, ...	रूपम्	२२०
अप्रतिष्कुतः	अप्रतिगतः ...	४४२
अप्रायुवः ...	अप्रमादिनः ...	२९८
अप्वा ...	व्याधिर्भयं वा ...	४९०
अप्सुः ...	रूपम्	२२०
अभिख्या ...	प्रज्ञा ...	२१६
अभिधेतन...	अभिधावत ...	४५२
अभीके ...	सङ्ग्रामे... ...	२१९
,, ...	आपन्ने ...	१७०,१८२

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
अभीशवः	रश्मयः	६५	अयते	गच्छति	२४०
,,	अङ्गुलयः	१९८	अयथुः	,,	२५१
,,	भूस्थानदेवताः	४६८	अयवः	मनुष्याः	१०६
अभीशू	बाहू	१८९	अया	अनया	२१०,३८६
अभ्यर्द्धयज्वा	समाहरणपूर्वकवर्धयिता	४३१	अयुथुः	गच्छति	२२९
अभ्यर्ध	अभ्यर्धनम्	६५१	अयुधुः	,,	२१९
अभ्रम्	मेघः	१०	अरण्यानी	भूस्थानदेवता	४१०
अभ्वः	महान्	२०१	अरिन्दानि	उदकानि	९६
अभ्वम्	उदकम्	१०१	अररिन्दानि	,,	१०१
अमतिः	रूपम्	२००	अर्षति	गच्छति	२३८
,,	आत्ममयी मतिः	४२८	अरुण्यः	उषोवाहाः	१५४
अमत्रः	अभ्यमितः	४५०	अरुषः	अश्वः	१४९
अमवान्	बलवान्	४२१	अरुषम्	रूपम्	२१२
अमा	गृहम्	२०९	अरुषति	गच्छति	२४९
अमिनः	अपरिमितः	४४२	अरुष्यति	,,	२३८
अमीवा	रोगः हिंसिता वा	४२१	अरुषी	उषः	५२
अमूरः	अमूढः	४२५	अर्कः	अन्नम्	२१०
अमृतम्	हिरण्यम्	२२	,,	वज्रः	२८८
,,	उदकम्	१२५	,,	मन्त्रो देवस्य	४०९
अम्भः	,,	९९	अर्चति	अर्चति	२२२
अम्भसी	द्यावापृथिव्यौ	६०२	अर्चिः	ज्वलत्	१६०
अम्भृणः	महान्	२०२	अर्जुनम्	रूपम्	२२१
अम्बरम्	अन्तरिक्षम्	२४	अर्जुनी	उषः	५०
,,	अन्तिकम्	२६५	अर्णः	उदकम्	९८
अम्बु	उदकम्	१२१	अर्णाः	नद्यः	१२८
अम्यक्	सङ्गभूता	४४१	अर्दति	गच्छति	२५०
अयः	हिरण्यम्	१९	अर्दयति	हन्ति	२८२
			अर्भक	ह्रस्वः	२९८

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
अर्भकम् ..	अल्पम् ..	३१०,३८२	अश्वाजनी...	मध्यस्थानदेवता...	४६८
अर्यः ..	ईश्वरः	२९२	अश्विनौ ...	द्युस्थानदेवता...	४९१
अर्वा ..	अश्वः . ..	१४४	अष्टकाम् ...	अप्राप्तपूर्वां ...	४४४
अर्वाके ..	अन्तिके.. ...	२३५	असश्चन्ती ..	परस्पराश्रिते ..	४०६
अलर्षति ..	गच्छति.. ..	२६८	असामि ...	असमाप्तम ...	४५१
अलर्षति ..	.. .. ..	.	असिक्नी ...	रात्रिः	४५
अलातृणः...	बलदमेघः ...	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४२०
अल्पाः ...	ह्रस्वः	[illegible]	असुः ..	प्रज्ञा	२२५
अल्पकम् ...	,, ...	[illegible]	असुनीतिः ..	मध्यस्थानदेवता	४८१
अवः ...	अन्नम्	[illegible]	असुरः ...	मेघः	९३
[illegible]	[illegible]	[illegible]	असूर्ते ...	[illegible]तमसीरिताः	४४०
अवटः ...	कूपः	[illegible]	अस्कृधोयुः...	दीर्घायुः ...	४२८
अवतः ...	,, ...	२५९	अस्तम ...	गृहम्	[illegible]
अवतिरति	[illegible]	[illegible]	अस्मत्रा ..	अन्तिके ..	२०५
अवति ...	गच्छति... ...	[illegible]	अस्मम् ..	गृहम्	७०६
अवते ...	,, ...	२०४	अस्मे ...	वयमादिः .	१७३
अवनयः ...	नद्यः	१३१	अस्य ...	एतस्य	४०२
,, ...	अनुनद्यः ...	१६५	अस्याः ..	एतस्याः ..	,,
अवनिः ...	पृथिवी	११	अंहुराः ...	[illegible]	२२२
अवमे ...	अन्तिके... ...	२३४	अह्ना ..	उषाः	५९
अववेति ...	इच्छति ...	१९९	अहिः ...	मेघः	९९
अविष्यन् ...	अदन्	२१२	,, ...	उदकम्... ..	१०९
अव्यथ्यः ...	अश्वाः	१५०	,, ...	मध्यस्थानदेवता	४८९
अशत् ...	आप्नोत्... ...	२८०	अहिर्बुध्न्यः	,, ..	,,
अश्नः ...	मेघः	९१	अघ्नी ...	गौः	२२०
अश्नुते ...	व्याप्नोति ...	२८०	,, ...	द्यावापृथिव्यौ ...	२७५
अश्मा ...	मेघः	९१	अह्नाय ..	पुरातनम् ...	२९९
अश्वाः ..	अश्वाः	१५२	अह्रयाणाः...	अह्रीयमाणाः ...	४१७

पदम्	अर्थः	पृष्ठ	पदम्	अर्थः	पृष्ठ
आ	उपमा .	३३०,३८०	आपानः ...	आप्नुवन् ...	२७९
„ ...	अर्वाक्	४११	आपान्तमन्युः	आपादितदीप्तिः	४१४
आकाशम्	अन्तरिक्षम् ...	९७	आप्त्याः ...	मध्यस्थानदेवताः	४८६
आकीम् ...	सर्वपदसमाम्नानाय	३२९	आयती ...	बाहू	१८८
आकृतम् ...	„	३३०	आयवः ..	मनुष्याः	१८२
आके ...	अन्तिके	३६५	आयुः ...	अन्नम्	२११
„ ...	दूरे	३६६	आयुधानि	उदकानि ...	१०९
आकेनिपः	मेधावी	३४२	आरितः ...	सङ्गम्य वा गतः	४१७
आक्रन्दे ...	सङ्ग्रामे	२६८	आर्ती ...	भूस्थानदेवता ...	४७२
आघ्राणः ...	व्याप्यमानः ...	२७६	आर्यति ...	गच्छति	२४९
आखण्डलः	हन्ता	३८१	आनयति ...	याति	२०२
आगनीगन्ति	सङ्गम्य वा गच्छन्ति	३६९	आवयाः ...	उदकानि ...	११५
आघृणिः ...	आगतदीप्तिः ...	४१२	आशाः ...	दिशः	४०
आङ्गूषः ...	आघोषः ...	४१४	आशाभ्यः ...	दिग्भ्यः	४९७
आचके ...	इच्छामि ...	२०१	आशिरम् ...	दधि	४६५
आचक्ष ...	अपश्याम ...	३२८	आशिषः ...	अध्येषणाम् ...	३५७
आजौ ...	सङ्ग्रामे	२६९	आशु ...	क्षिप्रम्	२६१
आणौ ...	„	२७५	आशुः ...	„	२६१
आताः ...	दिशः	४०	„ ..	अश्वः	१४९
आतिरत् ...	अवहन्	२८५	आशुशुक्षणिः	अग्निः	५२६
आदित्याः ...	द्युस्थानदेवताः ...	४९५	आष्ट ...	आपत्	२७९
आधवः ...	आश्रावकः ...	४५४	आष्टः ...	„	२७८
आनट् ...	आपत्	२७९	आष्टाः ...	दिशः	४०
आनशे ...	आप	२८०	आसा ...	अन्तिकात् ...	२६४
आनुषक् ..	अनुषक्तम् ...	४५०	आसात् ...	„	„
आपः ...	अन्तरिक्षम् ...	९८	आहनः ...	वै आहन्ताः ...	४०७
„ ...	उदकानि ...	११७	आहनसः ...	वचनवन्तः ...	३९५
„ ...	भूस्थानदेवताः ...	४७०	आहवे ...	सङ्ग्रामे	२६९

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
आश्विकम्...	सर्वपदसमाम्नाय	१२९	इळा ...	अन्नम्	२०८
			,, ...	गौः	१२०
इत्था ...	सत्यम्	११७	इलीविशः...	इलाबिलशयः	४१७
,, ...	अनेन हेतुना ...	४१०	इलीविशः...	,, ...	४२५
इदम् ...	उदकम् ...	[illegible]	इव ...	उपमा ...	६६०,६८०
इदंयुः ...	इदं कामयमानः	३३२	इषति ...	गच्छति ...	२५२
इद्धा ...	कृतम् ...	[illegible]	इषम् ...	अन्नम्	२०८
इदानीम् ...	.. .. ..	..	इषिरेण ...	ईषणेन ...	१९०
इध्मः ...	मध्यस्थाना देवता...	[illegible]	इषुः ...	मध्यस्थाना देवता ...	४६८
इनः ...	ईश्वरः	२६३	इषुधिः ...	,, ...	४७०
इन्दुः ...	उदकम... ...	१२५	इष्कर्ति ...	आस्ते	६५५
,, ...	यज्ञः	२४९	इष्टिः ...	यज्ञः	३०८
,, ...	मध्यस्थानदेवता	४८०	इष्मिणः ...	[illegible]	
इन्द्रः ...	.. ...	४५६		[illegible] ...	६५५
इन्द्राणी ...	.. ...	४८८			
इन्द्रियम् ...	धनम्	[illegible]	ईंखते ...	ईङ्गते	४६२
इन्वति ...	व्याप्नोति ...	२०८	ईंखते ...	गच्छति.. ...	२५१
,, ...	गच्छति... ...	२५१	ईम् ...	उदकम् ...	११९
इयक्षति ...	,, ...	०४५	,, ...	पदपूरणाय ...	६२३
इयर्ति ...	,, ...	२५१	ईमहे ...	याचामहे ...	७५२
इरज्यति ...	ईष्टे	२९.	ईर्षति ...	इच्छति... ...	१९९
,, ...	परिचरति ...	३१०	ईर्ते ...	गच्छति... ...	२५१
इरध्यति ...	,, ...	,,	ईर्मान्तासः...	आदित्याश्वाः ...	२९२
इरा ...	अन्नम्	२०८	ईषति ...	गच्छति	२५०
इरावत्यः...	नद्यः	१४०	ईषते ...	,, ...	२२८
इळः ...	भूस्थानदेवता...	४६१			
इळा ...	पृथिवी... ...	१४	उक्थ्यः ...	प्रशस्यः... ...	२९२
,, ...	वाक्	७१	उक्षः ...	महान्... ...	१९९

पदम्	अर्थः	पृष्ठे
उक्षा ...	महान्	२०२
उक्षितः ...	,, ...	२०१
उच्चैःश्रवस	अश्वाः	१५६
उत्सः ...	कूपः	२६०
उदकम् ...	उदकम्	१११
उपजिह्विका	वम्रिका ...	३१०,३८५
उपब्दिः ...	वाक्	८४
उपमे ...	अन्तिके	२६६
उपरः ..	मेघः	६९
उपराः ..	दिशः	४०
उपलः ..	मेघः	६९
उपलप्रक्षिणी	सक्तुकारिका ..	४२१
उपसि ..	उपस्थः	४२२
उपाके ..	अन्तिके	२६५
उराणः ...	बहु कुर्वाणः ...	४५५
उरु ...	बहु	२९४
उर्वशी ...	बहुकामा ..	४१५
,, ..	मध्यस्थानदेवता	४८८
उर्वी ..	पृथिवी	११
,, ...	द्यावापृथिव्यौ ..	३०५
उर्वीः ...	नद्यः	१४०
उलूखलम् ..	भूस्थानदेवता ...	४६९
उलूखलमुसले	,, ..	४७२
उल्बम् ...	अन्तर्गर्भवेष्टनम्	४५८
उश्मसि ...	इच्छामि	२००
उशिक् ..	इच्छति	२०१
उशिजः ...	मेधाविनः ...	२४२
उषाः ...	मध्यस्थानदेवता	४८९
उषाः ...	द्युस्थानदेवता ...	४९१
उषासानक्ता	भूस्थानदेवता ...	४९२
उस्रा ...	गौः	२३०
उस्राः ...	रश्मयः	३६
उस्रिया ...	,, ...	,,
ऊतिः ...	अवनम्	४०८
ऊधः ...	रात्रिः	४७
ऊर्क् ...	अन्नम्	२०९
ऊर्जस्वत्यः ...	नद्यः	१४२
ऊर्जाहुती ...	भूस्थानदेवता ...	४७४
ऊर्दरम् ...	आवपनम् ...	३१०,३८४
ऊर्म्या ...	रात्रिः	४४
ऊर्वः ...	नद्यः	१२१
ऋक् ...	वाक्	८८
ऋक्षाः ...	नक्षत्राणि	३१०,३८२
ऋचीषमः ...	स्तुतिसमानगुणः	४५०
ऋच्छति ...	गच्छति	२४४
,, ...	परिचरति ...	३१२
ऋजुनीतिः	अकुटिलपथा ...	४४८
ऋञ्जति ...	प्रसाधयति ...	४४८
ऋणत्ति ...	हन्ति	२८०
ऋणद्धि ...	परिचरति ...	३१२
ऋणति ...	गच्छति	२३०
ऋणोति ...	,, ...	२४०
ऋण्वति ...	,, ...	२४६
ऋतम् ...	उदकम्	१२०

पदम्	अर्थः	पृष्ठम्
ऋतम्	धनम्	२२२
,,	सत्यम्	२२०
ऋतः	[illegible]	४८१
ऋतस्य योनिः	उदकम्	१२१
ऋतावरीः	नद्यः	१५०
ऋतूदरः	[illegible]	४८०
ऋदूपे	अर्दनेन पातयितारौ	
ऋधक्	पृथक्	५०२
ऋषति	परिचरति	२२३
ऋश्चीषम	पृथिवीस्थ	५५८
ऋभुः	मेधावी	३५७
ऋभुक्षाः	महान्	२ २
ऋश्यदात्	कूपात्	४६
ऋष्वः	महान्	२०
ऋञ्जन्	[illegible]	२६६
एजति	गच्छति	२५५
एतग्वाः	अश्वाः	१५६
एतशः	,,	१४०
एति	गच्छति	२५६
एनम्	एनम्	४२३
एना	एनेन	३१०, ३८६
एनाम्	एनाम्	४२३
एन्यः	नद्यः	१३४
एरिरे	प्रेरितवन्तः	४०१
एहः	क्रोधः	२२५
ओजः	क्रोधः	११२

पदम्	अर्थः	पृष्ठम्
ओजः	बलम्	२१५
ओमानौ	[illegible]	९७
ओदती	उषा	५९
ओदनः	मेघः	७१
ओदनम्	,,	५९
ओमना	[illegible]	४२१
ओमासः	[illegible]	४७६
ओहम्	[illegible]	२५९
[illegible]	[illegible]	४७०
[illegible]	[illegible]	१४८
कः	[illegible]	१७९
ककुभः	दिशः	४१
ककुहः	महान्	३०५
ककुम्बिला	,,	२९९
कण्वाः	ऋत्विजः	१९४
कण्टति	गच्छति	२५२
कण्वः	मेधावी	३४०
कत्	सुखम्	२१५
कत्पयम्	सुखपयस्कः	४०८
कनति	इच्छति	२०२
कनकम्	हिरण्यम्	२१
कपनाः	घृणाः	४२१
कबन्धम्	उदकम्	९९
कम्	,,	९७
,,	सुखम्	२१८
कम्पते	क्रुध्यति	२२२

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
करणानि...	कर्माणि... ...	१६७	कानिषत् ...	इच्छेत्	२०२
करन्ती ...	कुर्वन्ती... ...	१६७	कायमानः...	कामयमानः ...	३९२
करांसि ...	कर्माणि ...	१६७	कारुः ...	स्तोता	२५५
करस्नौ ...	बाहू	१९०	कारोतरः...	कूपः	२५८
करिक्रत् ...	कर्म	१६७	कारोतरात्	कूपात्	२६०
करणम् ...	,, ...	,,	कालयति...	गच्छति... ...	२४१
कल्ळती ...	हनदती ...	४५७	काशिः ...	मुष्टिः	४२७
कर्तः ...	कूपः	२५९	काष्ठाः ...	दिशः	४१
कर्त्वे ...	कर्म	१६९	किः ...	कर्ता	४५७
कर्ताः ...	,, ...	१६८	किमीदिने...	पिशुनाय ...	४२६
कर्तुम् ...	,, ...	१६३	कियेधाः ...	कियद्धा इन्द्रः...	४४७
कर्त्वम् ...	,, ...	,,	किरणाः ...	रश्मयः... ...	३२
कर्वरम् ...	,, ...	१६६	कीकटेषु ...	अनार्यदेशेषु ...	४५०
कल्पते ...	अर्चति... ...	६२२	कीरिः ...	स्तोता	२४५
कल्मलीकिनम्	ज्वलत्	१५९	कीलालम्...	अन्नम्	२१२
कवते ...	गच्छति	२४३	कीस्तासः ...	मेधाविनः ...	६५२
कवन्धम् ...	उदकम्... ...	९९	कुटस्य ...	कृतस्य... ...	४२१
कविः ...	मेधावी... ...	२५१	कुणारुम् ...	मेघम्	४२७
कशः ...	उदकम्... ...	१०४	कुत्सः ...	वज्रः	२८९
कशा ...	वाक्	९०	कुरवः ...	ऋत्विजः ...	२५०
कसति ...	गच्छति	२४०	कुरुतन ...	कुरुत	२९१
काकुद् ...	वाक्	८६	कुलिशः ...	वज्रः	२८९
काकुदम् ...	तालु	४२२	,, ...	कूलशातनः ...	४४६
काकुप् ...	वाक्	७५	कुल्याः ...	नद्यः	१२९
काञ्चनम् ...	हिरण्यम् ...	२१	कुवित् ...	बहु	२९६
काटः ...	कूपः	२५९	कुशयः ...	कूपः	२६१
काणुका ...	कान्ताः	४१४	कुहूः ...	मध्यस्थानदेवता	४८८
कातुः ...	कूपः	२५८	कूपः ...	कूपः	२५८

पदम्	अर्थः	पृ०	पदम्	अर्थः	पृ०
कृण्वति	हन्ति	२८२	क्रतुः	कर्म	१६६
कृत्तिः	गृहम्	२१०	,,	प्रज्ञा	२२५
,,	यज्ञाङ्गं वा	४२१	क्राणाः	कुर्वाणाः	३९९
कृत्वा	कर्म	१६९	क्रिविः	कूपः	२५९
कृदरः	गृहम्	२१०	क्रिविर्दती	विकर्तनदन्ती	४५५
कृदरम्	आवपनम्	२७०, २८४	क्षत्रम्	[illegible]	११४
कृधु	ह्रस्वः	२९७	,,	धनम्	१२३
कृधुकः	,,	२९६	क्षद्म	उदकम्	९८
कृन्तति	हन्ति	२८०	,,	अन्नम्	२१०
कृपण्यति	अर्चति	[illegible]	[illegible]	उदकम्	९६
कृपण्युः	स्तोता	[illegible]	[illegible]		,,
कृपा	[illegible]	४६३	क्षप	,,	१०९
,,	अर्चा	२२१	क्षपा	रात्रिः	४६
कृपायति	अर्चति	२०६	क्षमा	पृथिवी	१०
कृपीटम्	उदकम्	१९८	क्षयति	ईष्टे	२९१
कृविः	कूपः	२५८	क्षा	पृथिवी	१०
कृशनम्	हिरण्यम्	७०	क्षितयः	मनुष्याः	१७८
,,	रूपम्	३२१	क्षितिः	पृथिवी	११
कृष्टयः	मनुष्याः	१७६	क्षिपः	अङ्गुल्यः	१९२
केतः	प्रज्ञा	२२५	क्षिपस्ती	बाहू	१९०
केतुः	,,	,,	क्षिपणी	,,	,,
केनिपः	मेधाविनः	२३८	क्षियति	गच्छति	२४६
केपयः	दुःकामाः	४२२	,,	ईष्टे	२९१
केवटः	कूपः	२६१	क्षीरम्	उदकम्	१०२
केशिनः	द्युस्थानदेवताः	४९२	क्षु	अन्नम्	२०८
केशी	द्युस्थानदेवता	,,	क्षुत्	,,	२०९
कोशः	मेघः	७२	क्षुमत्	,,	,,
[illegible]	[illegible]	[illegible]	क्ष्मायति	गच्छति	२५९

पदम्	अर्थः	पृष्ठे
क्षुम्पम्	अहिच्छत्रकम्	४१९
क्षुल्लकः	ह्रस्वः	१९८
क्षेत्रस्य पतिः	मध्यस्थानदेवता	४७८
क्षोणस्य	निवसितुः	४३२
क्षोणिः	पृथिवी	१०
क्षोणी	,,	६
,,	द्यावापृथिव्यौ	२७२
क्षोदः	उदकम्	९८
क्षोदति	गच्छति	२४२
क्ष्मा	पृथिवी	९
खले	सङ्ग्रामे	२७६
खजः	,,	,,
खाः	नद्यः	१२२
खातः	कूपः	२५९
खादोअर्णाः	नद्यः	१२५
खेदयः	रश्मयः	३२
ग्नाः	वाक्	७१
गणः	,,	८९
गधिता	गृहीता	४१६
गध्यम्	मिश्रयितव्यम्	,,
गन्ति	गच्छति	२५१
गनीगन्ति	,,	,,
गन्ध्यम्	मिश्रयितव्यम्	४०४
गभस्तयः	रश्मयः	३५
,,	अङ्गुलयः	१९८
गभस्ती	बाहू	१८९
गभीरः	महान्	२०५
गभीरम्	उदकम्	११९
गभीरा	वाक्	७८
गभीरे	द्यावापृथिव्यौ	२७४
गमति	गच्छति	२५१
गम्भरम्	उदकम्	११९
गम्भीरा	वाक्	७८
गम्भीरे	द्यावापृथिव्यौ	२७४
गयः	अपत्यम्	१७५
,,	धनम्	२२५
,,	गृहम्	३००
गर्तः	,,	,,
गल्दया	गालनेन	४५१
गल्दा	वाक्	९४
गवते	गच्छति	२४३
गहनम्	उदकम्	११८
गह्वरम्	,,	९०
गाति	गच्छति	२४४
गातुः	पृथिवी	१६
,,	गमनम्	४०२
गाथा	वाक्	८८
गान्धर्वी	,,	७७
गायति	अर्चति	३६२
गावः	उपोवाद्याः	१५५
,,	रश्मयः	३४
गिरिः	मेघः	६४
गिर्वणाः	गीर्भिर्वननीयः	४४०
गीः	वाक्	८८

पदम्	अर्थः	पृष्ठ
गृध्यति ...	अर्चति	२१२
गृणाति ...	,, ...	,,
गृत्सः ...	मेधावी... ...	२२९
गोत्रः ...	मेघः	६०
गोत्रा ...	पृथिवी	१०
गौः... ...	,, ...	६
,, ...	द्यौरादित्यश्च...६२,१७८	
,, ...	वाक्	७७
,, ...	स्तोता	१४४
,, ...	रश्मि	४०२
गौरी ...	वाक् ...	७७
ग्नाः ...	वाचः	८०
,, ...	स्त्रियः ...	८७,३८५
ग्मा... ...	पृथिवी	७
ग्रावा ...	मेघः	५९
घर्मः ...	अहः	५७
,, ...	यज्ञः	८४
घृणः ...	अहः	५७
घृणिः ..	,, ...	५४
,, ..	ज्वलन्	१६१
,, ..	क्रोधः	२३४
घृतम् ..	उदकम्.. ..	१०१
घृतवती ..	द्यावापृथिव्यौ ..	२७४
घृताची ..	रात्रिः	४६
घोषः ..	वाक्	८७
घ्रंसः ..	अहः	५७

पदम्	अर्थः	पृष्ठ
चकमानः ..	इच्छन्	२०१
चक्रत ..	कर्म	१६८
चक्रतुः ..	चक्रतुः	१६८
चतति ..	गच्छति ..	२४४
चनः ..	अन्नम् .. .	४४१
चना ..	दर्शनम्.. ..	३२७
चन्द्रम् ..	हिरण्यम् ..	१९
चन्द्रमाः ..	मध्यस्थानदेवता	४८३
चमसः ..	मेघः	५९
चम्वौ ..	द्यावापृथिव्यौ ..	३७४
चर्म ..	चातयति ..	५०२
चरुः ..	मेघः	६४
चर्कृत्यम ..	कर्म	१६८
चर्षणयः ..	मनुष्याः ..	१०६
चर्षणिः ..	द्रष्टा	४२२
चष्टे.. ..	पश्यति ..	२१८
चाकन ..	चायन् कामयमानो वा ..	४५३
चाकनत् ..	सुकर्म्यं वा पश्येत्	२०२
,, ..	दर्शनात्.. ..	२२८
चाक्श ..	अपश्याम ..	,,
चिकेत ..	दर्शनात्.. ...	,,
चित् ..	उपमा..	२२०,२८०
,, ..	सोमक्रयणी गौः	४११
चित्तम् ..	प्रज्ञा	२२५
चित्रामघा..	उषाः	५०
चेतः ..	प्रज्ञा	२२५
चोष्कूयमाण	अत्यर्थं ददत..	४४९

पदम्	अर्थः	पृष्ठे
चोष्कूयते ..	अत्यर्थं ददाति ..	४४९
च्यवते ..	गच्छति	२४२
च्यवानः ..	गमयिता ..	२५८
च्यवाना ..	बाहू	१८२
च्यौत्नम् ..	बलम्	२१९
छन्दयति ..	अर्चति	२३१
छदयते ..	,, ...	२३५
छर्दिः ..	गृहम्	२११
छन्त्सत् ..	गच्छत	२०२
छन्दः ..	स्तोता	२३३
छन्दति ..	अर्चति	२२५
छन्द्यते ..	ज्वलति ..	१५०
छर्दिः ..	गृहम्	२११
छाया ..	,, ...	,,
जगतः ..	मनुष्याः ..	१८५
जगति ..	गौः	२२८
जगती ..	,, ...	२२१
जङ्गन्ति ..	मुकुर्ष्टं वा गच्छति.	२५२
जगाति ..	गच्छति	२३८
जगायात ..	गच्छेत्	२५०
जज्झतीः ..	आपः	४४३
जञ्जणाभवत्	ज्वलत	१५९
जठरम् ..	उदरम्	२९१
जन्तवः ..	मनुष्याः	१७८
जन्म ..	उदकम्	१०४
जबारु ..	आदित्यमण्डलम्	४४६
जमत् ..	ज्वलत	१५९
जमति ..	गच्छति	२१५
जरति ..	अर्चति	२२१
जरते ..	,, ...	२२२
,, ..	स्तौति	४०१
जरयति ..	अर्चति	२२५
जरिता ..	स्तोता	२२४
जरूथम् ..	स्तोत्रम्	४४६
जलम् ..	उदकम्	११९
जलाषम् ..	सुखम्	११७
जलाषम् ..	उदकम्	१२०
जल्पति ..	अर्चति	२२०
जल्हवः ...	ज्वलनेन हीनाः	४१२
जवति ...	गच्छति ...	२५४
जमति ...	,, ...	२५२
जसुरिः ...	बहुभक्तः ...	४०१
जघ्ना ...	जघान	२८६
जह्म ...	उदकम्	९६
जाः ...	अपत्यम् ..	१७४
जातरूपम्	हिरण्यम् ...	२२
जातवेदाः	भूस्थ नदेवता ...	४६०
जामयः ...	अङ्गुलयः ...	१९६
जामि ...	उदकम्	१०८
जामिः ...	,, ...	९९
,, ...	अतिरेका ...	४००
जामिवत् ...	उदकम्	९६
जायति ...	गच्छति	२२९
जारयायि	अजायत ...	४४२

पदम्	अर्थः	पृष्ठे
जिगाति ...	गच्छति	२५५
जिन्वन्ति ...	गच्छन्ति	२५२
,, ...	प्रीणन्ति ...	४५०
जिह्वा ...	वाक् ...	८१
जीराः ...	क्षिप्राः	२५९
जुषते ...	इच्छति	२८१
जुहुरे ...	जुह्वति	२९९
जूर्णिः ...	क्रोधः	२९५
,, ...	क्षिप्रम्	२५९
,, ...	सेना ...	४३१
जूर्वति ...	हन्ति	२८१
ज्रयते ...	गच्छति	२५२
ज्ञापवाकम्	अविस्पष्टवचनम्	४९०
ज्मा ...	पृथिवी	८
ज्या ...	मध्यमदेवता ...	४६८
ज्योतते ...	ज्वलति	१५७
ज्रयति ...	गच्छति	२५२
डीयते ...	गच्छति	२४८
तकति ...	गच्छति	२४९
तक्म ...	अपत्यम्	१७२
तक्वा ...	स्तेनः	२६०
ततनुष्टिम्	ततनिषम् ...	५४७
तथा ...	उपमा ...	३००,३८१
तद्रूपः ...	,, ...	,, ,,
तद्वर्णः ...	,, ...	,, ,,
तद्वत् ...	,, ...	,, ,,

पदम्	अर्थः	पृष्ठे
तनयः ...	अपत्यम् ...	१७१
तनयम् ...	,, ...	१७१
तना ...	धनेन	२२०
तनूनपात् ...	मध्यस्थानदेवता ...	४२१
तपः ...	ज्वलत्	१६०
तपुषी ..	क्रोधः	२९५
तमः ...	रात्रिः	४५
तमस्वती ...	,, ...	४६
तरणिः ...	क्षिप्रम्	२६२
तरः ...	बलम्	२१६
तरस्वत्यः ...	नद्यः	१४२
तरुष्यति ...	गमिष्यति ...	४०६
तलित् ...	अन्तिकम् ...	२९४
,, ...	रश्मि	२८५
तवः ...	बलम्	२१६
तवसः ...	महान्	३०१
तविषः ...	,, ...	,,
तविषी ...	बलम्	२१७
तस्करः ...	स्तेनः	२६२
तस्युषः ...	मनुष्याः	१८४
ताजत् ...	क्षिप्रम्	२६२
तामुः ...	स्तोता	२५४
तामम् ...	रूपम्	२२१
तायुः ...	स्तेनः	२६२
तार्क्ष्यः ...	अश्वः	१४९
,, ...	मध्यस्थानदेवता	४८०
ताळ्हि ...	हन्ति	२८५
तिग्मम् ...	वज्रः	२८९

पदम्	अर्थः	पृष्ठे
तितउ	चालनी	२९१
तिरः	प्राप्तम्	२७०,६८२
तिस्रो देवीः	भूस्थानदेवताः	४६२
तुग्र्या	उदकम्	१ ५
तुग्वनि	तूर्णगामिनि	२९४
तुक्	अपत्यम्	१७१
तुञ्जः	वज्रः	२८९
तुञ्जमानासः	क्षिप्राः	२०२
तुञ्जः	वज्रः	२८६
,,	दानम्	४४६
तुञ्जति	ददाति	२५६
तुरीपम्	उदकम्	४४८
तुरीयति	गच्छति	२४४
तुर्वणिः	तूर्णवनिः	४४०
तुर्वशाः	मनुष्याः	१८२
तुर्वशे	अन्तिके	२६५
तुवि	बहु	२९४
तूताव	ववृधे	४०२
तूतुजानः	क्षिप्रम्	२६२
तूतुजिः	,,	,,
तूतुजिन्	,,	२५७
तूतुमाकृषे	तूर्णं कुरुषे	४२२
तूयम्	उदकम्	१२८
,,	क्षिप्रम्	२६०
तूर्णाशम्	उदकम्	४१८
तूर्णिः	क्षिप्रम्	२६०
तृक्वा	स्तेनः	२६१
तृक्षः	बलम्	२१५

पदम्	अर्थः	पृष्ठे
तृणच्छिद्	छर्दिः	२८५
तृपुः	स्तेनः	२६१
तृपीटम्	उदकम्	९७
तृप्तिः	,,	११०
तृपलः	ह्रस्वः	२९६
तृपु	क्षिप्रम्	२६०
तेजः	उदकम्	१२९
,,	ज्वलत्	१६०
तोकम्	अपत्यम्	१७२
तोक्म	,,	१७२
तोदः	महत्त्व	५१०
तोयम्	उदकम्	११७
तोरयाणः	तूर्णगमनः	४१७
त्यजः	क्रोधः	२३४
त्रिक्वा	स्तेनः	२६१
त्रिपुः	,,	,,
त्रिषमः	ह्रस्वः	२९६
त्वः	अर्द्धः	२७०,६८९
त्वचः	बलम्	२१७
त्वष्टा	भूस्थानदेवता	४८३
,,	मध्यस्थानदेवता	४८०
,,	द्युस्थानदेवता	४९१
त्सरति	गच्छति	२४५
दंसः	कर्म	१६५
दंसयः	कर्माणि	४०२
दक्षः	बलम्	२१८
दग्धि	याचस्व	२५२

पदम्	अर्थः	पृष्ठे
दभ्नोति ...	गच्छति	२३१
दध्यति ...	,, ...	२५८
दत्रम् ...	हिरण्यम् ...	१२
दद्धि ...	याचस्व	२५२
दधिक्राः ...	अश्वः	१५६
,, ...	मध्यस्थानदेवता	५८०
दधिक्रावा ...	,, ...	,,
दध्यङ् ...	द्युस्थानदेवता ...	६६४
दनः ...	दानमनाः ...	५५१
दभ्नोति ...	गच्छति	२०८
,, ...	हिनस्ति	१८०
दभ्रम् ...	ह्रस्वम्	२९८
,, ...	अल्पम् ...	६००,७८२
दमे	गृहे	६००
दमूनाः ...	दानमनाः	६९०
दयते ...	ददाति	६८६
दद्रवकः ...	ह्रस्वः	२९३
दाति ...	ददाति ...	२५५
दावने ...	देवस्य देय वा ...	१९०
दाशति ...	ददाति ...	२५५
दासति ...	,, ...	,,
दिद्युत् ...	वज्रः	२८६
दिनम् ...	अहः	४०
दिवा ...	,, ...	,,
दिविक्षितु ...	दिवस्पतेषु ...	४५९
दिवेदिवे ...	अहन्यहनि ...	५८
दीदयति ...	ज्वलति	१५३
दीधितयः ...	रश्मयः	२५

पदम्	अर्थः	पृष्ठे
दीधितयः ...	अङ्गुलयः ...	१९८
दीयति ...	गच्छति	२०९
दुन्दुभिः ...	भूस्थानदेवता ...	४६०
दुरितम् ...	पापम्	५६०
दुरोणे ...	गृहे	३०८
दुर्याः ...	गृहाः	३०९
दुवस्यति ...	परिचरति ...	३१३
दूत ...	दूतः	४२१
,, ...	,, ...	४५९
दूरेअन्ते ...	द्यावापृथिव्यौ ...	६०६
दृतिः ...	मेघः	७१
देवताता ..	यज्ञे	७५६
देवपत्न्यः ..	द्युस्थानदेवताः	५९०
देवयन्तः ..	ऋत्विजः ..	७५१
देवाः ...	द्युस्थानदेवताः ...	५९६
देवाच्छ ...	देवान् प्रति गतया	४०५
देवी ऊर्जाहुती	भूस्थानदेवता ...	४७४
देवी जोष्ट्री ...	,, ...	,,
दैव्या होतारा	,, ...	४७३
दोधति ...	क्रुध्यति	२२२
दोषा ...	रात्रिः	४५
दोर्गहः ...	अश्वः	१४८
द्यविद्यवि ...	अहन्यहनि ...	५८
द्यावापृथिवी	भूस्थानदेवता ...	४७२
द्युः ..	,, ...	५४
द्युगत् ...	क्षिप्रम्	२६२
द्युमत् ...	ज्वलति	१५८
द्युम्नम् ...	धनम्	२२५

पदम्	अर्थः	पृष्ठं	पदम्	अर्थः	पृष्ठं
द्युम्नम् ...	यशोऽन्नं वा ...	४११	धमनिः ...	वाक्	८१
द्योतते ...	ज्वलति	१५७	धरुणम् ...	उदकम्	१०७
द्योतना ...	उषाः	५२	धर्णसिः ..	बलम्	२२१
द्यौः	अहः	५५	धर्णसि ...	,, ...	२२५
द्रमति ...	गच्छति	२५६	धवाः ...	मनुष्याः	१७८
द्रवत् .	क्षिप्रम्	२५९	धवति ...	गच्छति	२३८
द्रवति ...	गच्छति	२५६	धाता ...	मध्यस्थानदेवता	४८४
द्रविणम् ...	बलम्	२२१	धारा ...	वाक्	७६
,, ...	धनम्	२०८	धावति ...	गच्छति	२३८
द्रविणोदाः	भूस्थानदेवता ...	४६७	धासि ...	अन्नम्	१०८
द्राति ...	गच्छति	२५२	धिषणा ...	वाक्	९१
द्रुघणः ...	भूस्थानदेवता ...	४६९	धिषणे ...	द्यावापृथिव्यौ ...	१०२
द्रुपदे ...	काष्ठपादुकासु ...	२९४	धीः ...	कर्म	१६९
द्रुम्यति ...	गच्छति	२३९	,, ...	प्रज्ञा	२२५
द्रुह्यवः ...	मनुष्याः	१८२	धीतयः ...	अङ्गुलयः ...	१९२
द्रूणाति ...	हन्ति	२८४	धीरः ...	मेधावी	२३९
द्रूळति ...	गच्छति	२५५	धुनयः ...	नद्यः	१२५
द्वारः ...	भूस्थानदेवता ...	४६२	धुरः ...	अङ्गुलयः ...	१९७
द्विता ...	द्विधा	४०८	धूर्वति ...	हन्ति	२८१
द्विबर्हाः ...	इन्द्रः	४४४	धेना ...	वाक्	८९
			धेनुः ...	,, ...	९४
धनुः ...	भूस्थानदेवता ...	४६८	ध्रजति ...	गच्छति	२४६
धन्व ...	अन्तरिक्षम् ...	२७	ध्रति ...	,, ...	२५२
,, ...	,, ...	४१०	ध्रयति ...	,, ...	,,
धन्वति ...	गच्छति	२४९	ध्राति ...	,, ...	,,
धमति ...	गच्छति	२४६	ध्रुवति ...	,, ...	२३८
,, ...	हन्ति	२८८	ध्वंसति ...	,, ...	२५१
,, ...	अर्चति	३३२	ध्वरति ...	हन्ति	२८०

पदम्	अर्थः	पृष्ठं	पदम्	अर्थः	पृष्ठं
ध्मान्वत्	उदकम्	१०८	नम्ना	वाचिः	४५
			नरः	अश्वाः	१५१
न	उपमा	१२०,१८०	,,	मनुष्याः	१७७
नंमन्ते	नमन्ति	२९४	नराशंसः	स्थानदेवता	४९२
नकिः	सर्वपदसमाम्नानाय	१९९	नवते	गच्छति	२४२
नकीम्	,,	,,	नवम्	नूतनम्	११९
नक्षा	वाचिः	५५	नवेदाः	मेधावी	२५०
नक्षति	गच्छति	२४२	नव्यम्	नूतनम्	२९
,,	व्याप्नोति	२१८	नशत्	व्याप्नुयात्	१८०
नक्षद्दाभम्	प्रावृद्धतारम्	४२८	नसतः	प्राप्नुवतो नमतो वा	१८८
नाशति	गच्छति	२७७	नसते	गच्छति	२५७
नग्ना	वाक्	६०	नसन्त	प्राप्नुवन्ति नमन्ति वा	१९४
नदः	स्तोता	२५५	नहुष	मनुष्याः	१८०
,,	कर्प	४०७	नहुषाः	,,	,,
नदति	अर्चति	२३९	नाकः	द्यौरादित्यश्च	१२,२०८
नदनुः	सङ्ग्रामः	२१८	नादः	स्तोता	२५५
नद्यः	नद्यः	१५७	नाम	उदकम्	१०२
ननाः	वाक्	७५	नाराशंसः	स्थानदेवता	४९९
नपात्	अपत्यम्	१७५	नारी	यज्ञः	२९६
नभः	द्यावापृथिव्यौ	२७९	नार्थः	,,	२५८
,,	उदकम्	९९	नालिः	वाक्	७५
नभति	हन्ति	२८०	नाळीः	,,	८२
नभते	,,	२८९	नाळी	,,	७४
नभन्वः	नद्यः	१९७	निघृष्वः	ह्रस्वः	२९७
नभसी	द्यावापृथिव्यौ	२७१	निचुम्पुणः	समुद्रः	४१९
नमः	अन्नम्	२११	निण्यम्	निर्णीतमन्तर्हितं वा	२६५
,,	वज्रः	१८७	नितोशते	हन्ति	२८५
नमस्यति	परिचरति	२१२	नितोशयति	,,	१८१

पदम्	अर्थः	पृष्ठे
नितोषते ..	हन्ति	१८१
निधा ..	पाशसमूहः ..	१८९
निबर्हयति	हन्ति	२८५
नियुतः ..	वायुवाहाः ..	१५५
नियुत्वान् ..	ईश्वरः	२९२
निर्ऋतिः	पृथिवी	१५
निर्णिक् ..	रूपम्	३१९
निवपन्तु ..	हन्तु	२८३
निविद् ..	वाक्	८३
निशृम्भाः ..	अविश्रामहरणा	४२९
निष्पपी ..	सुखस्पर्शा ..	४१८
नीरम् ..	उदकम्	१२२
,, ..	गहनम्	३०६
नीळम् ..	,, ...	३०९
नीथिः ..	वाक्	७५
नु	क्षिप्रम्	२५८
,, ...	उपमा ..	३३०,३८०
नुकम् ..	सर्वपदसमाम्नानाय	३२९
नूच ..	,, ,, ...	३२९
नूचित् ..	,, ,, ...	,,
नूतनम् ..	नूतनम् ..	१६९
नूत्नम् ..	,, ...	,,
न्यपीटम् ..	उदकम्	९७
नृम्णम् ..	बलम्	२१७
,, ..	धनम्	२२७
नेदति ..	गच्छति	२६७
नेमः ..	अन्नम्	२१०
,, ..	अर्द्धः ..	३७०,३८२
नेमधिता ..	सङ्ग्रामे	२७०
नेमा ..	अन्नम्	२१०
नेमिः ..	वज्रः	२८७
नौः ..	वाक् . .	९१
नौति ..	अर्चति	३३५
पक्तता ..	पक्वः	४४२
पञ्चजनाः ..	मनुष्याः	१८५
पड्भिः ..	पादैः	४०८
पणते ..	अर्चति	३३६
पणस्यति ..	,, ..	३३१
पणायति ...	,, ...	३३६
पणायते ...	,, ...	३३१
पतङ्गाः ...	अश्वाः ...	१५१
पतति ...	गच्छति ...	२५६
पतिः ...	ईश्वरः ..	२९३
पत्यते ...	ईष्टे ...	२९१
पथ्या ...	मध्यस्थानदेवता...	४८९
पदिम् ...	पक्षिणम् ...	४१८
पनस्यति ...	अर्चति ...	३३३
पनायते ...	,, ...	३३४
पपृक्षाः ...	,, ...	३३६
पयः ...	रात्रिः ...	४७
,, ...	उदकम् ...	९६
,, ...	ऊलत् ...	१५८
,, ...	अन्नम् ...	२०५
पयस्वती ...	रात्रिः ...	४५
पयस्वत्यः ...	नद्यः	१४१

पदम्	अर्थः	पृष्ठे
परशुः ...	वज्रः	२९०
पराके ...	दूरे	२६४
पराचैः . .	दूरम्	२६७
परावतः . .	दूरात्	..
पराशरः ...	इन्द्रः	४५५
परि ...	सर्वतः	४९९
परितक्म्या	रात्रिः	३९२
परिस्रव ...	अभ्यर्षणम् ...	२५६
परिस्रव . .	,, ...	२५७
परीणसा ...	बहु	२९५
पर्जन्यः ...	मध्यस्थानदेवता	४७१
पर्णानः . .	मेघः	५८
पर्वतः ...	,, ...	६७
पर्शानः ...	,, ...	,,
पवते ...	गच्छति... ...	२५४
पवस्व ...	अभ्यर्षणम् . .	२५७
पस्त्यम् ...	गृहम्	३०८
पविः ...	वाक्	८०
,, ...	वज्रः	२८७
,, ...	रथनेमिः ...	४०९
पवित्रम् ...	उदकम्... ...	१०९
,, ...	मन्त्रादिः ...	४११
पाकः ...	प्रशस्यः... ...	३२४
पाजः ...	अन्नम्	२१६
पाथः ...	अन्तरिक्षम् ...	४३७
पादुः ...	पदनम्	४२०
पार्वत्यः ...	नद्यः	१४०
पार्थ्यौ ...	द्यावापृथिव्यौ ...	३७५

पदम्	अर्थः	पृष्ठे
पार्श्वा ...	द्यावापृथिव्यौ ...	३७१
पिता ...	पाता	४००
पितुः ...	अन्नम्	२१६
पिनाकम्...	दण्डः ...	३७०,३८५
पिपृच्याः ...	अर्चति... ...	३११
पिप्पलम् ..	,, ...	१०२
पिष्टम् ...	रूपम्	३१०
पिस्यति ...	गच्छति... ...	२४०
पीपरत् ...	अयाचत ...	३५४
पुरन्धिः ...	बहुधीः... ...	४३८
पुरन्ध्यौ ...	द्यावापृथिव्यौ ...	३७२
पुरीषम् ...	उदकम् . .	१०२
पुरु... ...	बहु	२९५
पुरुभोजाः	मेघः	६२
पुरूरवाः ...	मध्यस्थानदेवता	४८२
पुरुकामः ...	बहुकामः ...	४३०
पुष्करम् ...	अन्तरिक्षम्......	९९
पूजयति ...	अर्चति... ...	३१७
पूरवः ...	मनुष्याः... ...	१८४
पूर्णम् ...	उदकम् ...	१२२
पूर्धि ...	याचस्व... ...	३५२
पूर्व्यम् ...	पुरातनम् ...	३६८
पूषा ...	पृथिवी... ...	१६
पृक्षः ...	अन्नम्	२०९
पृत्से... ...	सङ्ग्रामे... ..	२७५
पृणक्ति ...	अर्चति... ...	३११
पृणाति ...	ददाति ...	३५५
पृणक्षि ...	ददामि... ...	३५६

पदम्	अर्थः	पृष्ठे
पृणाति ...	ददाति ...	१५६
पृत्सुधः ...	सङ्ग्रामः ...	२६६
पृतनाः ...	मनुष्याः ...	१८७
,, ...	सङ्ग्रामाः ...	२७१
पृतनाज्यम्	सङ्ग्रामम् ...	२६९
पृत्सु...	सङ्ग्रामेषु ...	२७२
पृथिवी ...	अन्तरिक्षम् ...	९८
,, ...	भूस्थानदेवता ...	४७१
,, ...	मध्यस्थानदेवता	४८८
,, ...	द्युस्थानदेवता...	४९४
पृथुज्रयाः...	बहुवेगाः ..	४१२
पृथ्वी ...	पृथिवी	११
,, ...	द्यावापृथिव्यौ ...	२७५
पृश्निः ..	द्यौरादित्यश्च	११,२७७
पृषत्यः ..	मरुदश्वाः ..	१५५
पेलयति ..	गच्छति.. ..	२५२
पेशः ..	हिरण्यम् ..	९०
,, ..	रूपम्	२२१
पेद्वः ..	अश्वः	१४८
पौंस्यानि ..	बलानि.. ..	२२०
पौंस्ये ..	सङ्ग्रामे.. ..	२७६
प्रकलवित्..	वणिम्	४११
प्रजा ..	अपत्यम् ..	१७५
प्रजापतिः..	यज्ञः	२५९
,, ..	मध्यस्थानदेवता	४८२
प्रतद्वसू ..	प्राप्तवसुनौ ..	४४९
प्रतिष्ठा ..	ह्रस्वः	२९७
प्रतीच्यम् ..	निर्गतमभ्यर्चितं वा	२६६
प्रत्नम् ..	पुरातनम् ..	१९८
प्रदिवः ..	,, ...	,,
प्रधने ..	सङ्ग्रामे	२७६
प्रपित्वे ..	अन्तिके..	१७०,१८२
प्रयः ..	उदकम्.. ..	१११
,, ..	अन्नम्	२०५
प्रवते ..	गच्छति.. ..	२४२
प्रवयाः ..	पुरातनम् ..	१९८
प्राशुः ..	क्षिप्रः	२९२
प्लवते ..	गच्छति... ..	२४३
प्सरः ..	रूपम्	२२१
प्साति ..	गच्छति ...	२५२
प्सु.. ..	रूपम्	२२०
फणति ..	गच्छति ..	२५०
फलिगः ..	मेघः	९७
बंहिष्ठः ..	अतिमहान् ..	२०५
बकुरः ..	ज्योतिरुदकं वा	४५२
बट् ..	सत्यम्	२२७
बत ..	खेदः	४५२
बतः ..	बलातीतः ..	,,
बन्धुः ..	धनम्	२२७
बपुः ..	रूपम्	२१८
बप्सति ..	अदन्ति.. ..	२१४
बब्धाम् ..	अघासाम् ..	,,
बभस्ति ..	अत्ति	२१२
बर्बुरम् ..	उदकम्.. ..	९६

पदम्	अर्थः	पृष्ठ
बर्हणा	परिबर्हेन	५५६
बर्हयति	हन्ति	२८१
बर्हिः	अन्तरिक्षम्	२६
,,	उदकम्	१२३
बर्हिष्ठः	अतिमहान्	१९९
बर्हिषद्	महान्	२०४
बलाहकः	,,	५९
बलिशानः	मेघः	५८
ब[illegible]	द्यावापृथिव्यौ	३०५
बाधः	बलम्	२०७
बाहू	बाहू	१९०
बि[illegible]ति	गच्छति	[illegible]
बीजम्	अपत्यम्	१७१
बीरिटे	अन्तरिक्षे	५०३
बुन्दः	इषुः	४५०
बुध्न्यः	मध्यस्थानदेवता	४८२
बुधुरः	उदकम्	९६
बुबुरम्	,,	१०६
बुसम्	,,	१०५
बृबदुक्थम्	महत् [illegible]	४२९
बृबूकम्	उदकम्	१०४
बृहत्	महत्	२००
बृहस्पतिः	मध्यस्थानदेवता	४५७
बेकनाटान्	कुसीदिनः	४५०
बेकुरा	वाक्	९५
ब्रध्नः	अश्वः	१५९
,,	महान्	२००
ब्रह्म	उदकम्	९९

पदम्	अर्थः	पृष्ठ
ब्रह्म	अन्नम्	२११
,,	धनम्	१२८
ब्रह्मणस्पतिः	मध्यस्थानदेवता	४५८
ब्राह्मणा व्रतचारिणः	उपमा	२७०,३८०
भगः	धनम्	१२५
भ[illegible]ति	अर्चति	२२१
भनति	,,	[illegible]
भन्दते	ज्वलति	१५७
,,	अर्चति	२६४
भन्दनाः	स्तोतारः	४०७
भरताः	ऋत्विजः	३५०
भरित्रे	बाहू	१९१
भरे	संग्रामे	२६८
भर्म	हिरण्यम्	२१
भर्वति	अत्ति	२१२
भविष्यत्	उदकम्	११६
भसथः	[illegible]	२१४
भाऋजीकः	अग्निः	४२१
भानुः	अहः	५५
भामते	क्रुध्यति	२०२
भामः	क्रोधः	२२४
भारताः	ऋत्विजः	२५०
भारती	वाक्	८०
भास्वती	उषाः	४९
भास्वत्यः	नद्यः	१४२
भुरण्यति	गच्छति	२४१
भुरण्युः	क्षिप्रम्	२९१

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
भुरिजौ ...	बाहू	१९०	मखः ...	यज्ञः	३५९
भुवनम् ...	उदकम् ...	११६	मघम् ...	धनम्	२२२
भूः	पृथिवी	१५	मज्मना ...	बलेन	२१०
,, ...	अन्तरिक्षम् ...	१८	मण्डूकाः ...	मध्यस्थानदेवताः...	४९६
भूतः ...	उपमा ...	३१०,३८१	मतयः ...	मेधाविनः ...	३४२
भूतम् ..	उदकम्... ...	११५	मतुथाः ...	,, ...	,,
भूमिः ...	पृथिवी	१६	मदति ...	अर्चति	३३७
भूरि ...	बहु	२९५	मदेमहि ...	याचामहे ...	३५५
भृगवः ...	मध्यस्थानदेवताः	४८६	मधु ...	उदकम्... ...	१०१
भृणीयते ...	क्रुध्यति... ...	२३२	मध्या ...	मध्ये	३९२
भृमिः ...	भ्रमिता... ...	४५७	मनस्विन् ...	मेधावी	३:२
भेषजम् ...	उदकम् ...	१११	मनामहे ...	याचामहे ...	३५४
,, ...	सुखम्	३१७	मनीषिणः...	मेधाविनः ...	३४१
भेजते ...	क्रुध्यति... ...	२३३	मनुः ...	द्युस्थानदेवता...	४९५
भोजनम् ...	धनम्	२२७	मनुष्याः ...	मनुष्याः ...	१७६
भ्यसते ...	बिभेति ...	३००,३८७	,, ...	मेधाविनः ...	३३८
भ्रमति ...	गच्छति... ...	२४६	मन्त्रयते ...	अर्चति... ...	३३२
भ्राजते ...	ज्वलति... ...	१५६	मन्दते ...	ज्वलति... ...	१५७
भ्राशते ...	,, ...	,,	,, ...	अर्चति... ...	३३४
भ्राश्यति ...	,, ...	,,	मन्दिने ...	स्तुतिकारिणे ...	४०१
भ्रीणाति ...	क्रुध्यति... ...	२३२	मन्दू ...	मदिष्णू... ...	३९१
भ्रेषति ...	,, ...	२३२	मन्दयते ...	अर्चति... ...	३३७
भ्लाशति ...	ज्वलति... ...	१५६	मन्द्रा ...	वाक्	७६
भ्लाश्यति ...	,, ...	,,	मन्द्राजनी	,, ...	,,
भ्लाश्यते ...	,, ...	,,	मम्महे ...	याचामहे ...	३५२
			मन्धाता ...	मेधावी	३४१
मंहते ...	ददाति... ...	२५६	मन्यते ...	इच्छति... ...	३०२
मक्षु ...	क्षिप्रम्	२५८	,, ...	अर्चति	३३७

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
मन्युः ...	क्रोधः	११५	मामरः ...	मयूः	१४२
,, ...	मध्यस्थानदेवता	४८०	मायते ...	मायते	११५
ममसत्यम्...	सङ्ग्रामम् ...	२७०	माया ...	प्रज्ञा	१२६
मयः ...	सुखम्	११६	मायुः ...	वाक्	८६
मरुत्वाः ...	रश्मयः	९७	मातृकः ...	क्षुम्मः	२९७
मरीचिपाः	,, ...	,,	मार्ष्टि	गच्छति... ..	१४२
मरुत् ...	हिरण्यम् ...	९२	माहिन .	महान्... ...	१७४
,, ...	रूपम्	१२१	मित्रः ...	मध्यस्थानदेवता	४७९
मरुतः ...	ऋत्विजः ...	१५१	मिनाति ...	गच्छति... ...	२५६
,, ...	मध्यस्थानदेवताः	४८५	,, ..	हन्ति	१८५
मर्ताः ...	मनुष्याः ...	१८२	मिनोति ..	,, ...	,,
मर्त्याः ...	,, ,,	१८०	मिमिड्ढि ..	याचस्व	१५२
मर्दति ...	गच्छति... ...	२५०	मिमीहि ..	,, ...	,,
,, ...	हन्ति	१८०	मियक्षति..	गच्छति	१९६
मर्याः ...	मनुष्याः... ...	१८०	मिम्यति ..	,, ..	२४२
मलिम्लुचः	स्तेनः	१९५	मीढ्वः ..	धनम्	१२४
मल्मलाभवत्	ज्वलत्	१५९	मीळ्हम् ..	,, ...	,,
महः ...	उदकम् ...	११७	मीढ्हम् ..	,, ...	,,
महत ...	,, ...	११६	मीळ्हे ..	सङ्ग्रामे.. ..	२७१
,, ..	महत्	०९९	मुषीवान्..	स्तेनः	१४४
महयति ...	अर्चति	१२६	मूषः ..	मूषिकाः ..	१९०
महाधने ...	सङ्ग्रामे	२७१	मृत्युः ..	मध्यस्थानदेवता	४८५
महिषः ...	महान्... ...	१०१	मृधः ..	सङ्ग्रामान् ..	२७२
मही ...	पृथिवी... ...	१९	मेघः ..	मेघः	७१
,, ...	वाक्	९२	मेधः ..	यज्ञः	१४७
,, ...	गौः	२१०	,, ..	मेधावी	१९८
मांश्चत्वः ...	अश्वः	१५०	मेधा ..	धनम्	११७
माकिः ...	सर्वपदसमाम्नानाय	११९	मेधाविनः..	मेधाविनः ..	१९८

पदम्	अर्थः	पृष्ठे
मेना	वाक्	८१
,,	स्त्रीजातिः	१७०,१८५
मेनिः	वज्रः	१९०
मेळिः	वाक्	८१
मंहना	मंहनीयम्	१८९
मोकी	रात्रिः	४९
म्यक्षति	गच्छति	२४४
यक्षः	यक्षः	३४७
यतते	गच्छति	२४५
यतस्रुचः	ऋत्विजः	२५१
यथा	उपमा	३३०,३८०
यद्वः	मनुष्याः	१८३
यन्तारः	याचकाः	२५४
यम्नि	याचते	२५२
यन्धि	याचस्व	,,
यमः	मध्यस्थानदेवता	४७८
,,	द्युस्थानदेवता	५९४
यमी	मध्यस्थानदेवता	४८८
यम्या	रात्रिः	४५
यव्याः	नद्यः	१२२
यशः	उदकम्	११७
,,	अन्नम्	१२२
,,	धनम्	२२८
यह्वः	उदकम्	११९
,,	बलम्	११९
यहुः	अपत्यम्	१७५
यह्वः	महान्	२०१
यह्व्यः	नद्यः	१२१
याचति	हन्ति	२८१
यातयति	,,	२८२
याति	गच्छति	२५२
यादः	उदकम्	९१
यादुः	,,	११५
यादृश्मिन्	यादृशे	५४१
यामि	याचते	२५२
युगत्	क्षिप्रम्	२५०
युध्यति	गच्छति	२५८
युध्यते	,,	२६०
योक्त्राणि	अङ्गुलयः	१९७
योजनानि	,,	,,
योनिः	उदकम्	१११
,,	गृहम्	२१०
योषिष्ठि	गच्छति	२६७
योषिष्ठि	,,	२४८
यौति	अर्चति	३३५
रंसु	रमणीयेषु	४४४
रंहति	गच्छति	२४५
रजः	रात्रिः	४५
,,	ज्योतिः	१९८
रजति	,,	२९६
रजयति	अर्चति	३३१
रजसी	द्यावापृथिव्यौ	२०२
रञ्जयति	अर्चति	३३५
रणः	सङ्ग्रामः	२९७

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
रत्नम् ...	धनम्	२२१	रिक्वा ...	स्तेनः	३५२
रथः ...	भूस्थानदेवता ...	४६७	रिणाति ...	गच्छति	२०८
रथर्यति ...	गच्छति	२५२	रितक्वा ...	स्तेनः	३६२
,, ...	रथीयति ...	४५५	रिपः ..	पृथिवी	१९
रभसः ...	महान्	३०४	रिपुः ...	स्तेनः	३६०
रम्णाति ...	हन्ति	९८४	रिभ्वा ...	,, ...	,,
रशनाः ...	दण्डः ...	३७०, ३८४	रिह्वाः ...	,, ...	३६१
रम्या .	रात्रिः	४१	रिरिह्वि ...	याचन्ते	३५५
रयिः ...	उदकम्	१२२	रिरीहि ...	,, ...	,,
,, ...	धनम्	२०५	रिशादस ...	नाशयितारः ...	४३९
रशनाः ...	अङ्गुलयः ...	१९३	रिहति ...	अर्चति	३२३
रश्मयः ...	रश्मयः .. .	६५	रिहम ...	स्तुवः	२८६
रसः ..	वाक्	७५	रिशायाः ...	स्तेनः	३६२
,, ...	उदकम्	११०	रुक्मम् ...	हिरण्यम् ..	१९
,, ...	अन्नम्	१०९	रुजानाः ...	नद्यः	१३५
रमति ...	अर्चति	३३७	,, ...	भज्यन्त्यः ...	४६१
राका ...	मध्यस्थानदेवता	४८७	रीयते .	गच्छति	२१८
राजति ...	ईष्टे	७९१	रुद्रः ...	स्तोता	३४६
राति ...	ददाति	२५५	,, ...	मध्यस्थानदेवता	४८५
रात्रिः ...	भूस्थानदेवता ...	४७०	रुशन् ..	रोचमानः ..	४९९
राधः ...	धनम्	२२६	रेक्णः ..	धनम्	२१२
राम्या ...	रात्रिः	४५	रेजति ..	गच्छति	२४८
रायः ...	धनानि	२२६	रेजते ..	बिभेति ..	३७०, ३८७
राष्ट्री ...	ईश्वरी	१९०	रेतः ..	उदकम्	१०५
रासति ...	ददाति	२५६	रेभति ..	अर्चति	३३२
रासभौ ...	अश्विवाहौ ...	१५५	रेभः ..	स्तोता	३४४
रास्पिनः ...	स्तोतारः ...	५५८	रेळते ..	क्रुध्यति	२११
रिक्थम् ...	धनम्	२२१	रेवत्यः ..	नद्यः	१५१

पदम्	अर्थः	पृष्ठे
रेवतः	मेघः	६७
रोचते	ज्वलति	१५७
रोदसी	द्यावापृथिव्यौ	२७२
रोदसी	मध्यस्थानदेवता	४९७
रोधचक्राः	नद्यः	१२५
रोधसी	द्यावापृथिव्यौ	२७१
रोधस्वत्यः	नद्यः	१४७
रोहितः	,,	१३८
,,	अग्निवाहाः	१५५
,,	अहन्नयः	१९१
रौति	अर्चति	२२५
रौहिणम्	मेघम्	६६
लजति	गच्छति	२४६
लोटते	,,	२४०
लोठते	,,	,,
लोध्रम्	रूक्षम्	२९२
लोहम्	हिरण्यम्	२१
वक्षः	उरः	४१०
वक्षणाः	नद्यः	१२५
वग्नुः	वाक्	८४
वज्रः	वज्रः	२८८
वञ्चति	गच्छति	२५४
वदति	अर्चति	२३८
वधः	बलम्	२१९
,,	वज्रः	२८८
वध्वः	नद्यः	१२७

पदम्	अर्थः	पृष्ठे
वनम्	रश्मिः	९६
,,	उदकम्	१००
वनर्गुः	स्तेनः	२६२
वनस्पतिः	भूस्थानदेवता	४६४
वनुष्यति	क्रुध्यति	२९२
,,	हनिष्यति	५०६
वनोति	इच्छति	२०१
वन्दते	अर्चति	२३२
वपुः	उदकम्	१९७
,,	रूपम्	२१९
वम्रक	ह्रस्वः	१९८
वम्रीभिः	सीमिकाभिः	२७०,२८५
वयः	अन्नम्	२०७
,,	कूपः	२५९
वयुनम्	प्रशस्यः	२२४
,,	प्रज्ञा	२२६
,,	कान्तिः	५१५
वरः	क्रोधः	२२२
वराहः	मेघः	६५
,,	,,	५०९
वरिवः	धनम्	२२१
वरुणः	मध्यस्थानदेवता	४७५
,,	द्युस्थानदेवता	४९२
वरूथम्	गृहम्	२११
वर्गः	बलम्	२२०
वर्चः	अन्नम्	२१२
वर्तते	गच्छति	२४०
वर्पः	रूपम्	२१९

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
वर्म ...	गृहम्	३१०	वाजपस्त्यम्	[illegible] ...	४१६
[illegible]: ...	[illegible]:	१४०	वाजयति ...	अर्चति ...	२२६
वल्लः ...	मेघः	६१	[illegible]	[illegible]	२१६
वलाहकः ...	,, ...	७१	वाजिनः ...	[illegible] ...	४९०
[illegible] ...	,, ...	६२	[illegible] ...	[illegible]	५१
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	,, ...	,,
[illegible] ...	[illegible]	[illegible]	[illegible] ...	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible] ...	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible] ...	[illegible]	[illegible]	[illegible] ...	[illegible]	[illegible]
[illegible] ...	[illegible] ...	[illegible]	[illegible]	[illegible] ...	[illegible]
[illegible] ...	[illegible]	[illegible]	[illegible]	,, ...	,,
[illegible] ...	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible] ...	,, ...	,,	[illegible] ...	[illegible] ...	[illegible]
,, ...	[illegible]	[illegible]	[illegible] ...	उदकम् ...	[illegible]
[illegible]: ...	[illegible]:	[illegible]	[illegible]	[illegible]	२५२
[illegible]:	[illegible] ...	५५	[illegible]: ...	[illegible]:	[illegible]
[illegible] ...	[illegible]	[illegible]	वायु ...	मध्यस्थानदेवता	४७५
वरते ...	[illegible]	२५२	वारि ...	उदकम्	१०९
[illegible]: ...	[illegible]: ...	१४५	वार्यम् ...	वरणीयम् ...	४०६
[illegible]: ...	उदकम्	१००	[illegible] ...	[illegible] ...	१०४
वाक ...	वाक्	९०	[illegible]: ...	नद्यः	२०१
वाघतः ...	मेधाविनः ...	३४४	वावशान ...	[illegible] ...	४०५
,, ...	ऋत्विजः ...	३५०	वाश्री ...	वाक्	७९
वाचस्पतिः	मध्यस्थानदेवता	४७८	,, ...	[illegible]	२९९
वाजः ...	अन्नम्	२०४	वासरम् ...	अहः	५५
,, ...	बलम्	२१५	वास्तोष्पतिः	मध्यस्थानदेवता	४७८
वाजगन्ध्यम्	[illegible] ...	४१६	वाहः ...	[illegible] ...	२९५

पदम्	अर्थः	पृष्ठ	पदम्	अर्थः	पृष्ठ
वाहिष्ठ ...	अतिशयवोढा ..	५०५	विभृते ...	पृथग्भृते ...	४०२
विवाद: ..	मङ्गाः ...	१६८	विरप्शी ...	महान	२०५
विप्रः ...	मेधावी... ...	२७९	विरूपम् ...	विविधरूपम् ...	२०२
विचष्ट .	विपश्यति ...	२२८	विवस्वा ...	मनुष्याः	१८७
विचर्षणिः ..	विद्रष्टा	,,	विवाक ...	मङ्गमः... ...	२६८
विजामातृ	गुणिजामातृः ...	२६६	विवासति	परिचरति ..	३१२
विट् ...	वचम्	२१५	विशः ...	मनुष्याः... ...	१७८
विजम ...	धनम	००२	विश्वम ...	वज्र	२९५
वितरण ...	यज्ञः	२०८	विश्वकर्मा ..	मध्यस्थानदेवता	४७९
विदथानि	विज्ञानानि .	५३५	विश्वचर्षणिः	बहुद्रष्टा ...	३२८
विद्रधे ...	विविधनिधिषु ...	३५३	विश्वरूपः...	त्वष्टुर्निवासः	१५५
विधाता ...	मेधावी	२४०	विश्वानरः ...	मध्यस्थानदेवता	४८४
,, ...	मध्यस्थानदेवता	४८४	,, ...	द्युस्थानदेवता ...	४९३
विधेम ...	परिचरेम ...	३०२	विश्वेदेवाः...	—: ...	४९६
विनङ्गृसौ ...	बाहू	१८९	विषच्चः ...	मेघः	५९
विपः ...	अङ्गुलयः . .	१९५	विषम ...	उदकम्... ...	१०३
,, ...	मेधावी... ...	२४२	विषुणः ...	विषमः	५००
विपन्यवः...	मेधाविनः ...	२५०	विष्रुप . .	द्यौरादित्यश्च	३२७९
विपश्युः ...	मेधावी	२२८	विष्टी ...	कर्म	१६४
विपश्चित् ...	,, ...	२४२	विष्णुः ...	यज्ञः	२३९
विपा ...	वाक्	९०	,, ...	आदित्यः ...	५१२
विपाट्छुतुद्र्यौ	मध्यस्थानदेवते ...	४७२	विष्पितः ...	विस्तीर्णः ...	५४८
विप्रः ...	मेधावी	२३९	विस्रुहः ...	आपः	५२८
विभावरी ...	रात्रिः	४९	विहायः ...	महान	३०२
विशः ...	अङ्गुलयः ...	१९१	वीजम् ...	अपत्यम् ...	१७५
वियत् ...	अन्तरिक्षम् ...	२५	वीरुधः ...	ओषधयः ...	४२८
वियातः ...	स्तेनः	२८५	वीळु ...	बलम्	२१९
वियातयतः	,, ...	,,	वृक् ...	,, ...	२२०

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
[illegible] ...	वज्रः	१२८	वेनति ...	अर्चति... ...	११०
,, ...	[illegible] ...	[illegible]	वेप ...	कर्म ...	[illegible]
,, ...	[illegible]	२०	[illegible]	[illegible] ...	[illegible]
[illegible]	[illegible] ...	[illegible]	[illegible]	[illegible] ...	[illegible]
[illegible] ...	[illegible] ...	[illegible]	[illegible] ...	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible] ...	[illegible]	[illegible] ...	[illegible]	[illegible]
[illegible] ...	[illegible] ...	[illegible]	[illegible] ...		
[illegible] ...	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible] ...	[illegible]
[illegible] ...	[illegible] ...	[illegible]	[illegible] ...	,, ...	[illegible]
[illegible] ...	[illegible]... ...	[illegible]	[illegible] ...	[illegible]...	[illegible]
वृत्रम्	धनम्	[illegible]	वैश्वानरः ...	मध्यस्थानदेवता...	[illegible]
[illegible] ...	[illegible] ...	[illegible]	[illegible] ...	क्रोधः	[illegible]
[illegible] ...	[illegible]	[illegible]	[illegible] ...	[illegible] ..	[illegible]
,,	[illegible] ...	[illegible]	[illegible] ...	[illegible] ...	[illegible]
[illegible] ...	[illegible] ...	[illegible]	व्यानशिः ...	[illegible]	[illegible]
वृषभः ...	मध्यस्थानदेवता ...	[illegible]	व्योम ...	अन्तरिक्षम् ...	[illegible]
वृषाकपि ..	मध्यस्थानदेवता...	[illegible]	,, ...	दिक्	[illegible]
वृषाकपायी	,, ...	[illegible]	,, ...	उदकम् ...	[illegible]
वेति ..	इच्छति... ...	[illegible]	व्रजः .	मेघः	[illegible]
,, ...	[illegible]	[illegible]	व्रजति ...	गच्छति ...	[illegible]
,, ..	गच्छति... ...	[illegible]	व्रतम् ...	कर्म	[illegible]
वेदः ...	धनम् ...	[illegible]	व्रन्दी ...	मृदुकारी ...	[illegible]
वेधाः ...	मेधावी... ...	[illegible]	व्राः ..	[illegible] ...	[illegible]
वेनः ...	मेधावी... ...	[illegible]	व्राताः ...	मनुष्याः ...	[illegible]
,, ...	यज्ञः	[illegible]	व्राधन् ...	महत्	[illegible]
,,	मध्यस्थानदेवता ...	[illegible]	व्राधम् ...	,, ...	[illegible]
वेनति ...	इच्छति... ...	[illegible]	व्रिशः ...	अङ्गुलयः ...	[illegible]
.. ...	गच्छति... ...	[illegible]			

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
शंयोः ...	शमनपूर्वयावनस्य	४४०	शर्धः ..	बलम	२१३
शंसति ...	अर्चति... ...	२७५	शर्म ..	गृहम्	२११
शमनत् ...	ऐच्छन् ...	१९९	,, ..	सुखम	३१५
शकम् ..	उदकम्.. ..	९६	शर्याः ..	अङ्गुलयः ..	१९२
शकुनिः ..	भूस्थानदेवता..	४६५	,, ..	इषवः	४०९
शक्तिः ..	कर्म	१७०	शर्वरी ..	रात्रिः	४३
शक्म ..	,, ...	१६०	शवति ..	गच्छति ..	२४१
शक्वरी ..	बाहू	१९१	,, ..	परिचरति ..	२०२
,, ..	गौः	२२१	शवः ..	उदकम् ..	११२
शग्धि ..	याचस्व	२५३	,, ..	बलम्	२ ६
शग्म ..	कर्म	१६३	,, ..	धनम् . ..	२२२
शग्मम् ..	सुखम्	३१६	शशमानः .	अर्चन्	२२५
शग्म्यम् ..	,, ...	३१४	,, ..	शंसमानः ..	४३१
शची ..	वाक्	९२	शश्वत् ..	बहु	२९५
,, ..	कर्म	१७०	शष्पम् ...	रूपम्	३१९
,, ..	प्रज्ञा	२२५	शाखाः ...	अङ्गुलयः ...	१९०
शतम् ..	बहु	२९५	शातपन्ता...	सुखपातिनौ ...	३१५
शतरा ..	सुखदायिनौ ..	३१५	शाशदानः	प्रशाशद्यमानः ...	४४३
शब्दः ..	वाक्	८०	शिक्षति ...	ददाति... ...	२५६
शम् .	सुखम्	३१८	शितामः ...	योनिः	३८९
शम्नाति ..	हन्ति	२८४	शिपिविष्टः	उपात्तरश्मिः ...	४१२
शमी ..	कर्म	१७०	शिप्रे ...	हनू	३९२
शम्बः ..	वज्रः	४२२	शिमी ...	कर्म	१७०
शम्बरः ..	मेघः	६६	शिम्बाता...	सुखगामिनौ ...	३१५
शम्बरम् ..	उदकम् ..	१२६	शिरिणा ...	रात्रिः	४६
,, ..	बलम्	२११	शिरिम्बिठः	मेघः	४५५
शरणम् ..	गृहम्	२११	शिलगुः ...	सुखम्	३१५
शरारुः ..	संग्रयितृः ..	४५६	शिल्पम् ...	कर्म	१७०

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
[illegible]	[illegible]	३१२	[illegible]	[illegible]	२८१
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१५५
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	२८०
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१२८
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४२
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	२१८	[illegible]	[illegible]	४२१
,,	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	,,	,,
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	२२२
,,	[illegible]	[illegible]	,,	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४२
[illegible]	,,	[illegible]			
[illegible]	[illegible]	४०	[illegible]	गच्छति	२४२
[illegible]	[illegible]	१५६			
[illegible]	,,	१६	मंगल	[illegible]	२११
[illegible]	गच्छति	२४१	[illegible]	[illegible]	२१४

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
संयतः ..	सङ्ग्रामाः ..	२१८	सनाभयः ..	अकृन्त्यः ..	१४१
संयन्ति ..	गच्छन्ति	२४२	सनुतः ..	निर्गतसन्नार्दितं वा	३६५
संवरः ..	अन्तरिक्षम् ..	९०	सनेमि ..	पुरातनम् ..	३१८
संवरम् ..	,, ...	२४	सपति ..	परिचरन्ति ..	३१३
सखः ..	निर्गतसन्नार्दितं वा	३६५	सपर्यन्ति ..	,, ..	,,
सङ्गः ..	सङ्ग्रामः ..	२६०	सप्तऋषयः	रश्मयः	६८
सङ्गाः ..	सङ्ग्रामाः ..	२१०	सप्तर्षयः ..	,, ..	६२
सङ्गे ..	सङ्ग्रामे	२११	सप्तिः ..	अश्वः	१४५
सङ्गो ..	.. ..	२१०	सप्रथाः ...	सर्वतः पृथुः ...	६३५
सङ्गथे ..	,, ...	२११	सबाधः ...	ऋत्विजः ...	६४१
सङ्गमे ..	,, ...		समत्सु .	संग्रामेषु ...	२१२
सङ्गे ..	.. ..		समनम् ...	सङ्गमम् ...	२११
सचन्ति .	गच्छन्ति	२४५	समनीके ...	सङ्ग्रामे	२०६
सचते ..	सेवते ..	६१०,३८०	समरणे ...	,, ...	२१६
सचा ..	सह	४१०	समर्ये .	,, ...	,,
सत् ..	उदकम् ..	१०२	समस्य ...	सर्वस्य	५२१
सत्तः ..	प्राप्तम् ..	६००,७८२	समितिः ...	सङ्ग्रामः... .	२११
सतीकम् ..	उदकम् ..	९०	समिथे ...	सङ्ग्रामे	२१२
सतीनम् ..	,, ...	११८	समीके ...	,, ...	२१०
सत्यम् ..	,, ...	१२१	समुद्रः ...	अन्तरिक्षम् ...	९०
सत्रा ..	सत्यम्	९२०	समोहे ...	सङ्ग्रामे	२१२
सदनम् ..	उदकम् ..	१२०	सम्मोहे ...	,, ..	२१०
सदनी ..	द्यावापृथिव्यौ ..	२०४	सरण्युः ...	द्युस्थानदेवता ...	४९१
सद्मनी ..	,, ..	,,	सरमा ...	मध्यस्थानदेवता...	४८०
सदान्वे ..	दुर्भिक्षाधिदेवते	४५५	सरः ...	वाक्	९४
सद्म ..	उदकम् ..	११०	,, ...	उदकम् ...	१११
,, ..	सङ्ग्रामः.. ..	२००	सरस्वान् ...	मध्यस्थाः देवता	४७९
,, ..	गृहम्	९१०	सरस्वती ...	वाक्	८२

पदम्	अर्थः	पृष्ठम्	पदम्	अर्थः	पृष्ठम्
[illegible]	[illegible]	१४९	[illegible]	रश्मयः	९८
सरितः	,,	१३६	,,	द्युस्थानदेवताः	४९६
सरिरम्	बहु	२१५	सायकः	वज्रः	२९०
सर्गाः	उदकानि	१२०	सिनम्	अन्नम्	२०[illegible]
सर्णीकम्	उदकम्	११०	,,	,,	४१०
सर्पति	गच्छति	[illegible]	सिनीवाली	मध्यस्थानदेवता	४८०
सर्पिः	उदकम्	१२१	सिन्धवः	नद्यः	१६९
सलम्	,,	१२२	[illegible]	उदकम्	१०१
सश्चति	गच्छति	२४०	[illegible]	[illegible]	[illegible]
सलल्लूकम्	[illegible]	४०८	[illegible]	गच्छति	२४०
सलिलम्	उदकम्	१०[illegible]	[illegible]	अन्नम्	२०२
,,	बहु	२९६	सीम्	परिग्रहणम्	४२२
सवनम्	यज्ञः	३०८	[illegible]	,,	२४९
सविता	मध्यस्थानदेवता	[illegible]	सीराः	नद्यः	१३२
,,	द्युस्थानदेवता	५४१	[illegible]	[illegible]	३०९
[illegible]	[illegible]	५६४	[illegible]	उदकम्	१०६
[illegible]	गच्छति	२४५	सुखम्	,,	११२
[illegible]	अन्नम्	२१०	[illegible]	सुखम्	३१६
,,	माध्यमिकं ज्योतिः	५०८	[illegible]	[illegible]	२५४
सस्नि	[illegible]	[illegible]	सुतः	अन्नम्	२००
सस्निम्	मेघम्	४०४	सुतम्	,,	२०२
[illegible]	गच्छति	२३८	[illegible]	सुगमनः	३९०
[illegible]	[illegible]	१९९	सुदत्रः	सुदानः	४९९
सस्वः	निर्गतमन्तर्हितं वा	२०५	सुदिनम्	सुखम्	३१९
सहः	उदकम्	११९	सुनीथ	प्रशस्यः	३११
,,	बलम्	२१९	सुपर्णः	मध्यस्थानदेवता	४८२
सहस्रम्	बहु	२९६	सुपर्णाः	रश्मयः	९९
साचीवित्	क्षिप्रम्	२१२	,,	अश्वाः	१५१

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
सुपर्णी ...	वाक्	९५	स्तिपाः ...	अग्निः	४४५
सुप्रायणाः...	सुप्रगमनाः ...	२९१	स्तियानाम्...	स्तिमभावेन- मंहनामापां...	४४५
सुमत् ...	स्वयम्	४४९			
सुम्नम् ...	सुखम्	२१७	स्तुप् ...	स्तोता	२४६
सुम्नावरी ...	उषाः	५१	स्तृणाति ...	हन्ति	२८२
सुरा ...	उदकम् ...	१०७	स्तृणिः ...	दात्रम्... ...	४०४
सुविते ...	सुगमने ...	२९६	स्तृभिः ...	नक्षत्रैः ...	२७०,२८३
सुविदत्र ...	सुज्ञानः... ...	४३९	स्तोभति ...	अर्चति... ...	२२२
सुशिप्रः ...	सुहनुः सुनसा वा	४४४	स्तौति ...	,, ...	२२५
सुहस्त्याः ...	सुहस्तः ...	१९८	स्नेहति ...	हन्ति	२८०
सूदः ...	कूपः	२६०	स्नेहयति ...	,, ...	२८३
सूनरी ...	उषा	४९	स्पृधः ...	संग्रामाः ...	२७१
सूनुः ...	अपत्यम् ...	१७५	स्फुरति ...	हन्ति	२८३
सूनृता ...	उषाः	५२	स्फुलति ...	,, ...	,,
,, ...	अन्नम्	२११	स्मृतीकम् ...	उदकम् ...	९७
सूनृतावती	उषाः	५२	स्यन्दति ...	गच्छति... ...	२२१
सूनृतावरी	,, ...	,,	स्यन्दते ...	,, ...	२४०
सूरिः ..	स्तोता	२४५	स्यन्द्रासः ...	वज्राणि... ...	२२१
सूर्मी ...	सुमर्मीति ...	४४०	स्यमति ...	गच्छति... ...	२४०
सूर्यः ...	द्युस्थानदेवता...	४९२	स्यूमकम् ...	सुखम्	२१५
सूर्या ...	वाक्	८२	स्यूम ...	,, ...	२१४
सृकः ...	वज्रः	२८८	स्योनम् ...	,, ...	२१७
सृणिः ...	दात्रम्... ...	४२४	स्रंसते ...	गच्छति... ...	२४०
सृप्रः ...	सृप्तः	४४४	स्रवति ...	,, ,, ...	,,
सेधति ...	गच्छति... ...	२५५	स्रवन्त्यः ...	नद्यः	१४०
सोमः ...	मध्यस्थानदेवता	४८२	स्रोतः ...	उदकम् ...	११०
सोमानम्...	अभिषोतारम्...	४३६	स्रोत्याः ...	नद्यः	१६४
स्तामुः ...	स्तोता	२४५	स्वः ...	उदकम्... ...	१२१

पदम्	अर्थः	पृष्ठे
स्वः	द्यौरादित्यश्च	१२,६११
स्वश्वाः	सुगमनाः	५१२
स्वदति	अर्चति	२३१
स्वधा	उदकम्	१२९
,,	अन्नम्	[illegible]
स्वधितिः	वज्रः	२९०
स्वधे	द्यावापृथिव्यौ	६१२
स्वनः	नाक	८०
स्वपिति	स्वपिति	६५०
,,	अर्चति	२३१
स्वभ्वः	आत्मभवम्	२५
स्वयम्भूः	..	२८
स्वरः	नाक	८०
स्वरति	गच्छति	२५०
,,	अर्चति	३६१
स्वर्णीकम्	उदकम्	९०
स्वसराणि	अहानि	५६
,,	..	४०९
,,	गृहाः	६०९
स्वसारः	अङ्गुलयः	१९५
स्वसिति	स्वपिति	३५०
स्वस्तिः	मध्यस्थानदेवता	४८९
स्वाहा	वाक्	८३
स्वाहाकृतयः	भूस्थानदेवता	४६५
स्वृतीकम्	उदकम्	११८
हंसासः	अश्वाः	१५२
हनति	गच्छति	२५०

पदम्	अर्थः	पृष्ठे
हन्ति	गच्छति	२५५
हन्तात्	गच्छतु	२५६
हम्मति	गच्छति	२३८
हयः	अश्वः	१४५
हयति	गच्छति	२३८
हयन्तात्	गच्छतु	२३९
हरयाणः	हरणगमनः	४१०
हरः	ज्योतिः	३९८
,,	अन्नम्	१९०
,,	क्रोधः	२४५
हरयः	मनुष्याः	१८०
हरस्वत्यः	नद्यः	१४२
हरितः	रश्मयः	५२
,,	नद्यः	१२६
,,	आदित्यवाहाः	१५४
,,	अङ्गुलयः	१९५
हरी	इन्द्रवाहौ	१५२
हर्म्यम्	गृहम्	३०१
हर्यति	गच्छति	२५१
हर्यते	इच्छति	२०१
हविः	उदकम्	१२०
हविर्धाने	भूस्थानदेवते	४१२
हस्तघ्नः	भूस्थानदेवता	४६१
हासमाने	स्पर्धमानौ	४०८
हिकम्	सर्वपदसमाम्नानाय	२२९
हिनोत	हिनुत	४४९
हिमा	रात्रिः	४०
हिरण्यम्	हिरण्यम्	१९

पदम्	अर्थः	पृष्ठे	पदम्	अर्थः	पृष्ठे
हिरण्यवर्णाः	नद्यः	१२७	होता ..	वाक्	८८
हिनक् ..	निर्गतभक्तहिंसनं वा	२६५	,, ..	यज्ञः	२२९
ऊर्यिन् ..	मनः	२६४	ह्रस्वः ..	ह्रस्वः	२९७
हृणिः ..	ज्वलन्	१६१	क्षयति ..	वसति ..	२२१
,, ..	क्रोधः	२२३	,, ..	गति	२१२
हृणीयते ..	क्रुध्यति ..	२२०	क्षयत ..	अर्चति	२२२
हेतिः ..	वज्रः	१८७	क्षरः ..	क्रोधः	२२५
हेम ..	हिरण्यम् ..	१८	क्षरति ..	गति	२१४
,, ..	उदकम् ..	१२५	क्षार्याणाम्	अश्मानाम् ..	१५१
हेळः ..	क्रोधः	२२४		॥ इति ॥	
हेळते ..	क्रुध्यति ..	२२२			

॥ अध्यायानां खण्डानाञ्च सूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः (नैघण्टुकं काण्डम्) १
(१) एकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि १
(२) पञ्चदश हिरण्यनामानि ... १८
(३) षोडशान्तरिक्षनामानि ... २४
(४) षट् साधारणानि ... २२,२७७
(५) पञ्चदश रश्मिनामानि ... ३२
(६) अष्टौ दिङ्नामानि ... ३९
(७) त्रयोविंशतीरात्रिनामानि ४१
(८) षोडशोषोनामानि... ... ४८
(९) द्वादशाहर्नामानि... ... ५४
(१०) त्रिंशन्मेघनामानि ... ५८
(११) सप्तपञ्चाशद्वाङ्नामानि ७५
(१२) एकशतमुदकनामानि ... ९६
(१३) सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ... १२१
(१४) षड्विंशतिरश्वनामानि ... १४४
(१५) दशादिष्टोपयोजनानि ... १५२
(१६) एकादश ज्वलतिकर्माणः १५६
(१७) एकादश ज्वलतोनामधेयानि १५८

अथ द्वितीयाध्यायः(नैघण्टुकंकाण्डम्)१६२
(१) षड्विंशतिः कर्मनामानि ... १६२
(२) पञ्चदशापत्यनामानि ... १७१
(३) पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि १७६
(४) द्वादश बाहुनामानि ... १८८
(५) द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि १९१
(६) अष्टादश कान्तिकर्माणः ... १९९
(७) अष्टाविंशतिरन्ननामानि... २०२
(८) दशात्तिकर्माणः २१२
(९) अष्टाविंशतिर्बलनामानि ... २१५
(१०) अष्टाविंशतिरेव धननामानि २२१

पदम्	अर्थः	पृष्ठ
(११) नव गोनामानि		२२९
(१२) दश कृध्यतिकर्माणः ..		२३२
(१३) एकादश क्रोधनामानि...		२३३
(१४) द्वाविंशशतं गतिकर्माणः		२३६
(१५) षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि		२५०
(१६) एकादशान्तिकनामानि ...		२६५
(१७) षट्चत्वारिंशत्संग्रामनामानि		२६६
(१८) दश व्याप्तिकर्माणः ..		२७८
(१९) त्रयस्त्रिंशत् वधकर्माणः		२८०
(२०) अष्टादश वज्रनामानि ..		२८६
(२१) चत्वार ऐश्वर्यकर्माणः ...		२९१
(२२) चत्वार ईश्वरनामानि ...		२९२
अथ तृतीयोऽध्यायः (नैघण्टुककाण्डम्)		२९४
(१) द्वादश बहुनामानि ...		२९४
(२) एकादश ह्रस्वनामानि ...		२९६
(३) पञ्चविंशतिर्महन्नामानि ...		२९९
(४) द्वाविंशतिर्गृहनामानि ...		३०६
(५) दश परिचरणकर्माणः ...		३१२
(६) विंशतिः सुखनामानि ...		३१४
(७) षोडश रूपनामानि ...		३१८
(८) [दश] प्रशस्यस्य		३२२
(९) एकादश प्रज्ञानामानि ...		३२५
(१०) षट् सत्यनामानि ...		३२६
(११) अष्टौ पश्यतिकर्माणः ...		३२७
(१२) नव सर्वपदसमाम्नानाय		३२९
(१३) [द्वादश] उपमाः...		३३०,३८०
(१४) चत्वारिंशदर्चतिकर्माणः		३३०
(१५) चतुर्विंशतिर्मेधाविनामानि		३३८
(१६) त्रयोदश स्तोतृनामानि ...		३४५
(१७) पञ्चदश यज्ञनामानि ..		३५१
(१८) अष्टावृत्विङ्नामानि ...		३५०
(१९) सप्तदश याच्ञाकर्माणः ...		३५२
(२०) दश दानकर्माणः		३५५
(२१) चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः ...		३५६
(२२) द्वौ स्वपितिकर्माणौ .		३५७
(२३) चतुर्दश कूपनामानि ...		३५८
(२४) चतुर्दश स्तेननामानि ...		३६१
(२५) षड्निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि		३६५
(२६) पञ्च दूरनामानि... ...		३६६
(२७) षट् पुराणनामानि ...		३६७
(२८) षड् नवनामानि... ...		३६९
(२९) षड्विंशतिर्दृशनामानि		३७०,३८२
(३०) चतुर्विंशतिर्द्यावापृथिव्योर्नामधेयानि...		३७१
अथ चतुर्थोऽध्यायः (नैगमं काण्डम्)		३८८
(१) द्विषष्टिः पदानि		३८९
(२) चतुरशीतिः पदानि ...		४०४
(३) द्वात्रिंशच्छतं पदानि ...		४२६
अथ पञ्चमोऽध्यायः (दैवतं काण्डम्)		४५९
(१) त्रीणि पदानि		४५९
(२) त्रयोदश पदानि... ...		४६१
(३) षट्त्रिंशत् पदानि... ...		४६५
(४) द्वात्रिंशत् पदानि ...		४७५
(५) षट्त्रिंशत् पदानि... ..		४८३
(६) एकत्रिंशत् पदानि ...		४९०

निरुक्तम्।

अथैषा महती विप्रतिपत्तिः—किमिदं निरुक्तमिति ? वेदार्थोपकारिणां षण्णां ग्रन्थानां वेदाङ्गत्वप्रतिपादके शिक्षावाक्ये अन्यतमस्य निरुक्तस्यैव नाम श्रूयते न तु निघण्टोः। तथाहि—

"छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।
ज्योतिषामयनं चक्षु र्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते॥
शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।
तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते॥"-इति।

परं निरुक्तग्रन्थदर्शनात् विशेषतस्तदारम्भप्रस्तावदर्शनादेव स्फुटमुपलभ्यते नासौ कश्चिन्मूलग्रन्थोऽपि तु समाम्नायसङ्गृहीतपदपेटिकारूपस्य 'निघण्टु'-नामकस्य कस्यचित् टीकाग्रन्थ एवायमिति। तथाहि—"समाम्नायः समाम्नातः, स व्याख्यातव्यः ; तमिमं समाम्नायं निघण्टव इत्याचक्षते"—इत्यादिः। तदत्र ऋक्संहिताभाष्यावतरणिकायामुक्तः सायणीयसिद्धान्त एव शरणम्। तद्यथा—

"अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्। गौः ग्मा ज्मा क्ष्मा क्षा क्षमेत्यारभ्य वसवः वाजिनः देवपत्न्यो देवपत्न्य इत्यन्तो यः पदानां समाम्नायः समाम्नातस्तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते। एतावन्ति पृथिवीनामान्येतावन्ति हिरण्यनामानीत्येवं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात्। तदेतन्निरुक्तं त्रिकाण्डम्। तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितम्—

'आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमन्तथा ।
तृतीयं दैवतं चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः ॥
गौराद्यपारपर्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम् ।
जहाद्युल्बऋबीसान्तं नैगमं सम्प्रचक्षते ॥
अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं दैवताकाण्डमुच्यते ।
अग्न्यादिदेवता ऊर्ध्वान्ताः क्षितिगता मताः ॥
वाय्वादयो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षस्थदेवताः ।
सूर्यादिदेवपत्न्यन्ता द्युस्थानदेवता इति ॥
गवादिदेवपत्न्यन्तं समाम्नायमधीयते ॥'-इति ।

एकार्थवाचिनां पर्यायशब्दानां सङ्घो यत्र प्रायेणोपदिश्यते, तत्र निघण्टुशब्दः प्रसिद्धः; तादृशेष्वमरसिंह-वैजयन्ती हलायुधादिषु इह निघण्टव इति व्यवहारात्। एवमत्रापि पर्यायशब्दसङ्घोपदेशात् आद्यकाण्डस्य नैघण्टुकत्वम्। तस्मिन् काण्डे त्रयोऽध्यायाः। तेषु, प्रथमे पृथिव्यादिलोकदिक्कालादिद्रव्यविषयाणि नामानि; द्वितीये मनुष्यतदवयवादिद्रव्यविषयाणि। तृतीये तदुभयद्रव्यगततनुबहुत्व-ह्रस्वत्वादिधर्मविषयाणि॥ निगमशब्दो वेदवाची। यास्केन तत्र तत्रापि निगमो भवतीत्येवं वेदवाक्यानामवतारितत्वात्। तस्मिन्निगमे एव प्रायेण वर्त्तमानानां शब्दानां चतुर्थाध्यायरूपे द्वितीयस्मिन् काण्डे उपदिष्टत्वात् तस्य काण्डस्य नैगमत्वम्॥ पञ्चमाध्यायरूपस्य तृतीयकाण्डस्य दैवत्वं विस्पष्टम्॥ पञ्चाध्यायरूपकाण्डत्रयात्मके एतस्मिन् ग्रन्थे परनिरपेक्षितया पदार्थस्योक्तत्वात् तस्य ग्रन्थस्य निरुक्तत्वम्॥ तद्व्याख्यानञ्च समाम्नायः समाम्नात इत्यारभ्य तस्यास्तस्या

स्ताद्गाव्यमनुभवत्यनुभवतीत्यन्तैर्दादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे । तदपि निरुक्तमित्युच्यते । एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्थास्तत्र निःशेषेणोच्यन्त इति व्युत्पत्तेः ॥"

एवञ्च निघण्टो रेवापरं नाम निरुक्तम्; किञ्च तात्स्थ्यात् तच्छब्ददतिन्यायात् यास्ककृतैव तदीयटीकापि निरुक्तमेवोच्यते इति फलितम् । अतो निरुक्तसम्पादने प्रवर्त्तमानेन मया आदौ निघण्टुनामकनिरुक्तं ततश्च तट्टीका यास्कीया निरुक्तमिति प्रसिद्धा सम्पाद्यते; तत्र च यास्कीयनिरुक्ते आद्यकाण्डस्य प्रतिपदनिर्वचनादर्शनात् द्वितीयतृतीयकाण्डयोश्च व्याख्यातेष्वपि पदेषु प्रकृति-प्रत्ययादीनां स्फुटमनुपलब्धेः अपरापि टीका देवराजीया ऋज्वर्थनामिका निघण्टुग्रन्थेन साकमापाद्यते ॥

अथ निघण्टु-पाठभेद-सङ्ग्रहायापादित-पुस्तकानां नामकरणादिकं ज्ञाप्यते—

क . . . ऋज्वर्थाभिधटीकापुस्तकम् । विवरणम्—पत्राणि १६७, प्रतिपृष्ठपङ्क्तयः ११, पत्रपरिमाणम् १२ × ५॥ इञ्च । जीर्णमन्याशुद्धम् ।

ख . . . मत्क्रीताधीतपुस्तकम् । वि॰—प॰ २६, प्र॰ पृ॰ पं॰ ७, प॰ प॰ ६। × ४ इञ्च । प्राचीनं शुद्धञ्च ।

ग . . . काशीवासि-मद्गुरुदेवपुस्तकम् । वि॰—प॰ १९, प्र॰ पृ॰ पं॰ ८, प॰ प॰ ९॥ × ३॥। इञ्च । प्राचीनतमं शुद्धञ्च ।

घ . . . ऋज्वर्थाभिधापरटीकापुस्तकम् । वि॰—प॰ ३२, प्र॰ पृ॰ पं॰ १३, प॰ प॰ १०॥ × ४॥ इञ्च । अर्द्धाधिकखण्डितं स्पर्शासहमतिजीर्णमतिशुद्धञ्च ।

ङ. . . रडल्‌फरोथ-प्रकाशित यूरोपमुद्रितपुस्तकं। ग,इम।

च . . . आसियाटिकसमाजीयपुस्तकम्। नि०—५ ८, सं० ५

पं०१०, प० प०१२ ४। इन्न। नवीनसंगृहम्।

A, B, C, रडल्‌फरोथ-सङ्गृहीतपुस्तकानि।

D, E, F। एषां विवरणानि तत्रैव द्रष्टव्यानि॥

पु०—पुरस्तात् द्रष्टव्यम्। प०—परस्तात् द्रष्टव्यम्।

मुद्रितातिरिक्तानामेषां लिपिकालनिर्णये सममर्थः क ख च पुस्तकेष्वलेखात् इतरेष्वपि समयपत्राभावाच्च।

एषु:—ख, E, ज, A, B, F एषां परस्परमेकादर्शानुलिपित्वमिव ऐक्यं दृश्यते प्रायः सर्वत्रैव। यदपि भेदाः च-पुस्तके दृश्यन्ते, ते तु नूनमादर्शाक्षरबोधभ्रमसम्भूता एवेति स्पष्टमनुभूयते; सम्भाव्यते हि तुल्याकारप्रायाणां पकारयकारादीनां नागराक्षराणां भेदबोधाल्पज्ञेन केनचिद् वाङ्गेन तथा लिखितं, यथा "रिपः"-इति लेखे 'रियः'-इति। एवं ग, C, D, E-इत्येषां चतुर्णामपि एकादर्शानुलिपित्वमिवेति।

अथ क-घ-पुस्तके द्वे एव कलिकातासंस्कृतविद्यामन्दिरादापादिते। तत्र घ-पुस्तकन्तु ऋज्वर्थटीका-सारसङ्गृहीतं ग्रन्थान्तरमिव बुध्यते, तस्य क-पुस्तकापेक्षया बहुशो न्यूनत्वदर्शनात्। परस्मनयोः प्रतीकपाठे ऐक्यमेव सर्वत्र प्रायः; क्वचित् ख-श्रेणीपुस्तकैः क्वचिच्च ग-श्रेणिकैश्च साम्यमपि। इह च सर्वत्रैव प्रायः क-पुस्तकमेव प्राधान्येनावलम्ब्यते, टीकायास्तदनुयायित्वात्; यत्र यत्र च टीकया सह टीकाधृतपाठस्य विरोधो लक्ष्यते, तत्र तत्र तु टीकासम्मतपाठः खादिपुस्तकीयोऽपि गृह्यत एव क्रियते च क-पुस्तकस्यानादरः॥

सम्पादकः।

॥ निरुक्तम् (निघण्टुः) ॥

टीका-भूमिका ॥

महस्त्वय्यन्तकान्तारसञ्चारिकरिणं मुखे* ।
मदान्धदैत्यमातङ्गभङ्गे† केसरिणं‡ भजे ॥ १ ॥

नमस्त्रिधाम्ने शिपिविष्टनाम्ने§
निरुक्तविद्यानिगमप्रतिष्ठाम् ।
अवाप यास्को विविधेषु यागे-
ष्वनेन|| चाम्नायमभिष्टुवानः ॥ २ ॥

प्रणमामि यास्कभास्करं योऽहृत्तमसः प्रकाशितपदार्थः ।
यस्य भुवनत्रयीमिव गावः¶ प्रकटां त्रयीं वितन्वन्ति ॥ ३ ॥

वागीश्वरं वचोभिर्वसिष्ठमुख्यान्मुनींस्तपोभिश्च ।
अनुकृतवन्तं वन्दे पितामहं देवराजयज्वानम्? ॥ ४ ॥

---

* यस्य मुखं दृष्ट्वा अयं करीति बुध्यते, तमित्यर्थः । करी चासौ कीदृश इत्युच्यते तस्य विशेषणं कान्तारसञ्चारीति । कान्तारस्य च विशेषणं महस्त्वय्यन्त इति । अत्र त्रयी, पक्ष वेदत्रयपरम्, पक्षे त्रिलोकीपरम् ।

† मदान्धदैत्यरूपमातङ्गानां भङ्गं पराजयं दलनं वा दृष्ट्वा यः केसरीत्युपलभ्यते तम् ।

‡ यस्य देवस्य मुखदर्शनात् अयं करीति विक्रमदर्शनाच्चायं केसरीति बुध्यते, तं करित्वकेसरित्वोभयधर्माक्रान्तं महाबलं गजाननं देवं भजे इत्यर्थः ।

§ शिपिविष्टोऽत्र सविता, स च जगत्प्रभाविता; ब्रह्म आदित्यो वा विचारान्तरम् । (निरु० ५, ७-८-९ । ऋ० सं० ७, ९९, ७;—१००. ५;—६) ।

|| 'अनेन' सवित्रा प्रेरित एव 'यास्कः' [तथा च श्रूयते 'धियो यो नः प्रचोदयात्' ऋ० मं० ३, ६२, १०]; 'विविधेषु यागेषु' विविधयागसिद्ध्यर्थं [निमित्तात् कर्मयोगे (२, ३, ३६ वा०)—इति सप्तमी] 'आम्नायमभिष्टुवानः' सन् 'निरुक्तविद्यानिगमप्रतिष्ठाम्' 'अवाप' अतस्तस्मै नम इत्यर्थः ।

¶ किरणाः ।

आचार्यं शाब्दिकानामृषिं यजुषि च ख्यातवृत्तप्रमाणम्
तन्त्रं नैरुक्तिकानामुपनिषदमृचामप्रमम् ।
आमकारं कृत्स्नामत्रनिरुक्तप्रक्रियानुक्रियार्थं,
तातं यस्याग्रार्थं प्रतिहतनमसं ज्ञानभास्वन्मयूखैः ॥ ५ ॥
यस्मा 'स्कन्दस्वामी' 'पर्यन'नामनामकः ।
विरचयति देवराजो नैघण्टुककाण्डनिर्वचनम् ॥ ६ ॥

भगवता यास्केन समाम्नायं नैघण्टुक-नैगम-दैवतकाण्डरूपेण त्रिविध गवादि देवपत्न्यन्तं निर्मिंवता नैगम-दैवताकाण्डपठितानि पदानि प्रत्येकमुपादाय निरुक्तानि दर्शित-निगमानि च, नैघण्टुककाण्डपरिपठितानान्तु गवाद्यपारेपर्यन्तानामेकचत्वारिंशत्त्रयोधिक-सहस्रं सामान्येन 'एतावन्त्यस्य सत्त्वस्य नामधेयानि'—इति आख्याय तत्र प्रदर्श्य कानिचिदेव निरुक्तानि, तथा कानिचिदेव दर्शितनिगमानि; अन्यानि तु यस्यस्मिन्नसमाख्या (?) सामान्येन निर्वचनलक्षणस्योक्तत्वात् बुद्धिमद्भिर्निरुक्ष्य, मणसंख्यानात्यभिप्रायेण चापेक्षितानि । स्कन्दस्वामी च तत एव निरुक्तमनुजगाम ।

* नामकारं 'यस्मिन्नत कर्मणि लिखे'—इति पा० ६, १, ९ : वा० ।

† यदि च काण्डत्रयात्मकस्य समग्रस्य 'निघण्टु' इति प्रसिद्धस्य निरुक्तग्रन्थस्य व्याख्यानं कर्तव्यमस्ति, तथापि विशेषतो नैघण्टुककाण्डनिर्वचनार्थमेवैष प्रयास इति ख्यापयितुमुक्तं नैघण्टुकेत्यादि ।

‡ तथाहि—प्रथमाध्यायीय-सप्तदशखण्डेषु 'गौः'—इत्यादि 'शृङ्गाणि'—इत्यन्तम् पञ्चदशोत्तर चतुःशतम् (४१५), ततः द्वितीयाध्यायीय-द्वाविंशति-खण्डेषु 'अपः'—इत्यादि 'इनः'—इत्यन्तं षोडशाधिकपञ्चशतम् (५१६), ततश्च तृतीयाध्यायीय-त्रिंशत्खण्डेषु 'उरु'—इत्यादि 'अपारे'—इत्यन्तम् दशोत्तरचतुःशतम् (४१०), एवं सङ्कलनया भवत्यन्तम् (१३४१) ।

तत्र तु 'दिवश्चादित्यस्य च साधारणनामानि स्वरादीनि षट्'—'इदमादीनि, च उपमाभेदात् भेदनामानि द्वादश'—'प्रपित्वे अभीके इत्यादीनि च षड्विंशतिश्च' भाष्यकारेण बहुवक्तव्यत्वात्* प्रकरणश एव निरुक्तानि,† स्कन्दस्वामिना च व्याख्यातानि‡। अतोऽन्येषां§ यथाक्रमेणानिरुक्तेर्निगमाप्रदर्शनाच्च स्वरूपमात्रमप्यध्ययनादेवावगन्तव्यम्||। तच्चाध्ययनं कलियुगे प्रायेण विच्छिन्नसम्प्रदायमासीत्। ततश्च कोशएव¶ शरणमासीत्। तेषु च केषुचिदर्थेषु लेखकप्रमादादिभिः कानिचित्पदान्यधिकान्यासन्, अन्येषु च कानिचिन्न्यूनानि, अपरेषु च कानिचिदपहाय कानिचित् विश्रस्तानि अक्षराणि च विपर्यस्तानि। एवं व्याकीर्णेषु कोशेषु नियमैकभृतस्य प्रतिपदनिर्वचन-निगमप्रदर्शनपरस्य कस्यचिद् व्याख्यानस्याभावात् नैघण्टुकं काण्डमुत्सन्नप्रायमासीत्।

ततश्च पाठसंशोधनार्थं बालानां सुगमत्वाय च तद्गतानां पदानां क्रमेण प्रतिपदनिर्वचननिगमौ प्रदर्शयितुं**,—स्वरादीनीति पूर्वमुक्तस्य

* सन्त्यत्र बहूनि वक्तव्यानीति धियेति यावत्।

† प्रकरणानुगतं यथाक्रमं प्रतिपदमुच्चार्यैव। अत्र च भाष्यकारेणेत्यस्य निघण्टु-भाष्यकारेण यास्केनेत्यर्थो बोध्यः।

‡ अतस्तेषां स्वरूपादिनिर्णयाय न मे श्रमः कश्चनेत्याशयः।

§ 'अतः' एभ्यः उक्तविधनिरुक्तादिव्याख्यातपदेभ्यः, 'अन्येषां' सर्वेषामेव पदानाम्।

|| अध्ययनस्यात्र पुस्तकाद्यवलम्बनविहीनवैदिकानां सम्प्रदायसिद्धं गुरुपरम्परागतं बोध्यम्।

¶ कोशपुस्तकमेवेत्यर्थः।

** प्रदर्शयितुम्—इत्यस्य अस्मत्परिश्रमः—इत्यनेन सम्बन्धः। एतेनैव नैघण्टुक-काण्डीय-स्वकर्त्तव्यतोक्ता। एतावानेव ग्रन्थः कथं न समापितः? प्रत्युत चर्वितचर्वणे नैगमादिव्याख्याने कथं प्रयासः स्वीकृत इत्याह—स्वरादीनीत्यादि तदुक्तार्थितु-मित्यन्तम्।

प्रकरणत्रयस्य, नैगम-दैवतकाण्डगतानाञ्च पदानां भाष्यकारेण निरुक्तानां स्कन्दस्वामिना च तद्व्याख्यातानां, प्रक्रिययोन्मीलयितव्यम्*; बहुशस्तु नैघण्टुककाण्डनिर्वचनानन्तरं तदुन्मीलयितुञ्चायमस्मत्परिश्रमः।

इदञ्च स्वमनीषिकया न क्रियते किन्तु नैघण्टुकगतेष्वेव पदेष्वध्यर्द्धशतत्रयमात्राणि पदानि भाष्यकारेणैव तत्र तत्र निगमेषु प्रसङ्गान्निरुक्तानि, स्कन्दस्वामिना च निगमव्याख्यानेषु अन्यानि च पदानि शतद्वयमात्राण्युपात्तानि। तेन च समाम्नायपठितानां पदानामन्येभ्यो व्यावृत्त्यर्थं किञ्चिच्चिह्नं कृतम्, अतस्तेषां पाठशुद्धिस्तत्रैव शुद्धा। अन्येषाञ्च पदानामस्मत्कुले समाम्नायाध्ययनस्याविच्छेदात्,—श्रीवेङ्कटाचार्यतनयस्य माधवस्य भाष्यकृतो नामानुक्रमण्याः आख्यातानुक्रमण्याः-स्वरानुक्रमण्याः-निपातानुक्रमण्याः-निर्बन्धनानुक्रमण्याः-तदीयस्य भाष्यस्य च बहुशः पर्यालोचनात्,—बहुदेशसमानीतान् बहुकोशनिरीक्षणाच्च पाठः संशोधितः। निर्वचनञ्च—निरुक्तं,(१) स्कन्दस्वामिकृतां निरुक्तटीकां,(२) स्कन्दस्वामि(क)-भवस्वामि(ख)-राहुदेव(ग)-श्रीनिवास(घ)-माधवदेव(ङ)†-उवटभट्ट-(च)-भास्करमिश्र(छ)-भरतस्वाम्यादि(ज)-विरचितानि वेदभाष्याणि,(३) पाणिनीयं व्याकरणं,(४) विशेषत उणादि(क) तद्वृत्तिं,(ख) क्षीरस्वाम्यनन्ताचार्यादिकृतां निघण्टुव्याख्यां,(५) भोजराजीयं व्याकरणं,(६)

* अत्र पदे,—इयं प्रकृतिः, अयं प्रत्ययः, इमानि च सूत्रादीनि साधनानि—इत्येवं स्पष्टीकर्त्तव्यमित्यर्थः।

† सायणमाधवात् प्राचीनोऽयं माधवः, 'रजोजुषे जन्मनि सत्त्वधर्म'—इत्यादिमङ्गलाचरणपूर्वविवरणग्रन्थकारः।

कमलनयनीय-निखिलपदसंस्काराश्च (१) निरीक्ष्य क्रियते । तत्र च अस्मद्व्याख्येयानां तत्र दृष्टानां पदानां तत्तत्कृतञ्च निर्वचनमुपादाय तदेवास्मत्प्रकरणानुरूपञ्चेद् लिख्यते, अननुरूपन्तु किञ्चिद् विपरिणमय्य, अन्येषाञ्च कतिपयानां निरुक्तकारोक्तनिर्वचनसामान्यलक्षणमनुसृत्य, निरुक्तिः क्रियते ।

निगमस्य* दक्षिणापथनिवासिभिरधीतेषु वेदेषु परिदृश्यमानास्तत्तद्भाष्याणि निरीक्ष्य तत्र तत्र प्रदर्श्यते, अदृष्टनिगमानाञ्च पदानां निगमा अन्वेष्याः† ।

अतोऽस्माभिर्यथामति प्रदर्शितौ प्रतिपदनिर्वचननिगमौ विद्वांसो बुद्ध्वा निरूप्य शुकभाषितसममपि कुर्वन्तु‡ ॥

* निगमः—उदाहरणरूपो वैदिकमन्त्रादिः ।

† एतेन तेषामपि स्थितिसम्भावना लक्षिता ।

‡ यथा, शुकाः कीराः यानि कान्यपि वचनानि भाषयन्ति, तानि सर्वाण्येव यथाश्रुतानि, न तु स्वबुद्ध्यादिप्रयुक्तानि, तथैवात्रास्मदुक्तस्य सर्वाण्येव ग्रन्थान्तरादिलब्धाः, न स्वकपोलकल्पिता—इतीह निश्चयं स्थापयन्तु विचक्षणाः इति भावः ।

अथ प्रथमाध्यायः।

'अथातोऽनुक्रमिष्यामः'—इत्यादि (२.५) निरुक्ते तस्य टीकायाञ्च यन्नैघण्टुककाण्डविषयमुक्तं तत् सर्वं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

आदित एकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि—

ॐ गौः[१]। ग्मा[२]। ज्मा[३]। क्ष्मा[४]। क्षा[५]। क्षमा[६]। क्षोणिः[७]। क्षितिः[८]। अवनिः[९]। उर्वी[१०]। पृथ्वी[११]। मही[१२]। रिपः[१३]। अदितिः[१४]। इळा[१५]। निर्ऋतिः[१६]। भूः[१७]। भूमिः[१८]। पूषा[१९]। गातुः[२०] गोत्रे[२१]त्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि* ॥ १ ॥

(१) गौः।† 'गम्लृ गतौ (भ्वा० प०)' अस्माद् 'गमेर्डोस् (उ० २, ६३)'—इति कर्त्तरि कारके अधिकरणे वा डोः प्रत्ययः। गातेर्वा स्तुत्य-

(६) "क्षमः" ख। "क्षामा"—इति C. D. E ग; अस्य च निगमाः—ऋ० सं० ६, १५, ५. ९, ८५, ११. १०, १२. १। "क्षामः"—इत्यपि पाठो भवितुमर्हति, तथापि निगमदर्शनात् ऋ० सं० २ २६, ७. [illegible], ५, २. ८.१०, ४. १०, १०६, १०। "क्षाम"—इत्यपि ऋक्संहितायां दृश्यते (४, १, १६;—१९, ४. ६, ५१, ११. १०, ५५. ४; १०:, ७।

(७) "क्षाणी"—इति कातिरिक्तपुस्तकेषु, [illegible] पाश्चात्यतया टीकाकृतमतश्च।

(१३) "रिपः"—इति च दृश्यते ऋक्संहितायाम्—२, ३२, १. ७, ३२, १२;—१०, ९;—१०५, १८।

(१८) "भुमिः" ख; अशुद्धश्चैतदिति बुध्यते।

(२१) "गात्रा" क; मुद्राकरप्रमादजत्वाच्च निदानमिति गम्यते।

* "इति पृथिव्याः" ग।

† प०—४. ५. ११. ६, १६. ४, १ ५, ५। निरु० २, ५. १५ ५, १२. ६, ९. ११, ७।

र्थात् (अदा०प०) बाहुलकोक्तेः (३,३,११३) कर्म्मण्यधिकरणे वा। 'गोतोणित् (७,१,९०)'—इति च णिद्वद्भावात् वृद्धिः। अत्र भाष्यम्— 'गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद्दूरं गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति गातेर्वौकारो नामकरणः (निरु० २,५)'—इति। अस्य स्कन्दस्वामी—'दूरं गता भवति नैरन्तर्येणात्माकाशादिवत् दूरेऽप्युपलब्धेर्गतिक्रियाव्यवहारः'। अन्यत्रान्यत्र चोपलब्धेर्दूरोपदेशः। प्रत्ययोपात्तकर्त्रर्थसम्बन्धाच्च गमिरत्र नैरन्तर्योपलब्धिदूरविशिष्टं गमनमुपादत्ते, 'तक्षा' 'परिव्राजकः' इति यथा*। यच्चास्यां भूतानि प्राणिनो गच्छन्ति। चो वार्थे। गातेर्वा स्तुत्यर्थस्य। (अदा०प०) गीयते स्तूयतेऽसाविति, गायन्ति वास्यां स्थिता इति गौः। उदाहरणम्—'गोषदसि (?)'—इति। गार्हपत्योपस्थाने विनियोगात्, गार्हपत्यस्य च गवि पृथिव्यां सदनात् गो-शब्दस्य पृथिव्यभिधानत्वन्निश्चितमिति। एवमन्येष्वप्युदाहरणेषु तत्र तत्र मन्त्रवाक्यार्थसमवायेन अभिधेयं प्रदर्शनीयं निश्चित्य तत्तदर्थाभिधायित्वम्। "व्रजं गच्छ गोष्ठानम् (य०वा०सं०१,२५-२६)"—"गौर्जगार यद्ध पृच्छान् (ऋ०सं०१०,३१,१०)"†—"अभवत् पूर्व्या भूमना गौः (ऋ०सं०१०,३१,६)"‡—इति निगमाः॥

(२) ग्मा। गमेः पूर्वस्मिन्नेव कारकद्वये 'कनिन्युवृषितक्षि (उ०

* अयमभिप्रायः—यथा तक्षणं कुर्वन्त्यनेकएव परं तक्षेत्युक्ते योगरूढ्या वर्द्धकिजात्यन्यः कश्चिदित्येव प्रतीयते, एवं परिव्रजन्ति बहवएव परं परिव्राजक इत्युक्ते योगरूढ्या भिक्षुरेव बुध्यते, एवमत्रापि।

† 'गौः पृथिवी * * तां गर्भो * * जगार उद्गिरति'—इति भा० भा०।

‡ 'गौः देवान् प्रति गन्त्री'—इत्यादि भा० भा०।

१,१५४)'—इत्यादिना विहितः वनिन् प्रत्ययो बाहुलकात् भवति । 'गम-हन-जन-खन-घसां लोपः क्ङित्यनङि (६,४,९८)'—इत्युपधालोपः, औणादिकेन 'मनिन् (उ० ४,१४०)'—इति सूत्रेण वा मनिनि बाहुलकात् (३,३,१) टिलोपः, 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४,१,१३)। अर्थः पूर्ववदेव। 'ग्मा गच्छतेः, गच्छन्तीहीयम्'—इति माधवः। "दिवश्च ग्मश्चापाश्च जन्तवः (ऋ० मं० १०,४९,२)"*—"दिवश्च ग्मश्च मर्त्यम् (ऋ० मं० १०,१२,६)"†—इति च निगमौ‡। ग्म इत्यत्र छान्दसत्वाद्रूपसिद्धिः ॥

(३) ज्मा§। जमतिर्गतिकर्मा (निघ० २,१०)'जमु अदने (भू० प०)'–जनी प्रादुर्भावे '(दि० आ०)'—'अञ्जू व्यक्ति-म्रक्षण-कान्ति-गतिषु (रु० प०)', म्रक्षणं सेचनमिति तद्वृत्तिः। एतेभ्यः 'श्वन्नुक्षन् पूषन् प्लीहन् (उ० १,१५५)'—इत्यादिना परिज्मन्निति कनिन्नन्तं सोपसर्गं निपातितम्. बाहुलकात (३,३,१) निरुपसर्गमपि भवति। निपातनादेव कारकविशेषसिद्धिः। 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४,१,१३)'। गतौ पूर्ववदर्थः। अदन्ति वास्यां भूतानि, जातानि वा स्वकारणात्, जायन्ते वास्या ओषधयः। तथाचोपनिषत्—'अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्या ओषधयः (तै० उ० २,१)'—इति। अथवा व्यक्ता सर्वेषां प्रत्यक्षा न ह्याकाशादिवदव्यक्ता पृथिवी; 'तिस्रो मह्रीरुपरास्तस्थुरत्या गुहा

* 'दिवो द्युलोकस्य ग्मा पृथिव्यापोऽन्तरिक्षमेतेषु'—इत्यादि सा० भा० ।

† 'दिवश्च द्युलोकाच्च, ग्मश्च भूलोकाच्च, मर्त्यं मनुष्यम्'—इति सा० भा० ।

‡ मन्त्यन्येऽपि निगमाः; तथाहि—ऋ० मं० १, २५, २०; २७, ६, ५, २८, ३ । एवं पूर्वत्र परत्र च सर्वत्र बोध्यम् ।

§ निरु० १२, ४३ ।

दं निहितं दर्शता (ऋ० मं३,५६,२)'—इति च श्रुतिः। अक्ता सिक्ता भवति वृषेण; 'तस्मादसाविमां वृष्ट्याभ्युनक्त्यभिजिघ्रति (ऐ०ब्रा० १,२,१)'—इति ब्राह्मणम्। "ये के च ज्मा महिनो अहिमायाः (ऋ० मं० ६,५२,१५)"*—"अभिक्रत्वेन्द्र भूरध ज्मन् (ऋ० मं० ७,२१,६)"†—"ज्मया अत्र वसवो रन्त देवाः (ऋ० मं० ७,३९,३)"‡—"अधज्मो अध वा दिवः (ऋ० मं० ८,१,१८)"§—इति च निगमाः ॥

(४) क्ष्मा ||। 'क्षि क्षये' भ्वादिः (प०), 'क्षि निवासगत्योः' तुदादिः (प०), 'क्षि हिंसायाम्' क्र्यादिः (प०), क्षै, जै, सै, क्षये '(भ्वा० प०)', 'क्षमूष् सहने (दि० प०)', 'क्ष्मायी विधूनने (भ्वा० आ०)';—एतेभ्यः औणादिके मनिनि (उ० ४,१४०) बाहुलकाद्रूपसिद्धिः। डापि गतावर्थउक्तः। क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिनः, क्षायन्ति अवयवं गच्छन्त्यस्यां पदार्था इति वा, हिंस्यन्तेऽस्यां पापकृत इति वा, क्षमते वा प्राणिजातरूपं, भारं विधूनयति वा प्राणिनः स्वकीयकाले। "पिता यत्स्वां दुहितरमधिष्कन् क्ष्मया रेतः (ऋ० मं० १०,६१,७)¶

* 'ज्मा पृथिवीनामैतत्, पृथिव्यां जज्ञिरे'—इति सा० भा०।

† 'हे इन्द्र! त्वं क्रत्वा कर्मणा ज्मन् पृथिव्यां वर्त्तमानान् जन्तून् वाभिभूः अभ्यभूः'—इति सा० भा०।

‡ 'वसवो वसुसञ्ज्ञका देवा अत्र अस्मिन् यज्ञे ज्मया पृथिव्या रन्त रमयन्ताम्'—इति सा० भा०।

§ 'जमन्ति गच्छन्त्यस्यामिति ज्मा पृथिवी, तस्याः सकाशादधः'—इति सा० भा०।

|| निरु० १०, ७।

¶ 'पिता प्रजापतिः यद्यदा स्वां दुहितरं दिवमुषसं वाधिष्कन् अध्यस्कन्दत् तदानीमेव क्ष्मया पृथिव्या सह'—इत्यादि सा० भा०। एतन्मूलकमेव प्रजापतेर्दुहितृगामित्वं पुराणादौ प्रसिद्धम्।

“क्ष्मया चरति परि सा वृणक्तु नः (ऋ० सं० ७,४६,३)”*—इति च निगमौ ॥

(५) ज्मा† । निरूपिता एव धातवः‡ । ‘अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)’—इति सोपपदात् जनेर्विधीयमानो डः प्रत्ययः, ‘अपिशब्दः सर्वोपाधि-व्यभिचारार्थः’§—इत्युक्तेर्निरुपपदेभ्योऽपि भवति । ज्मायस्तु छान्दसत्वात्सकारलोपः । अर्थः पूर्वोक्त एव । “जातस्य च जायमानस्य च ज्माम् (ऋ० सं० १,९६,७)”—इति निगमः|| ॥

(६) क्ष्मा । निरूपिता एव धातुभावाः । औणादिके मनिनि (उ० ४,१४०) बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । अर्थः पूर्वोक्त एव । ‘क्षमूष् सहने (दि० प०)’—इत्यस्माद् वा पूर्ववत् डाप् प्रत्ययः । “यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा (ऋ० सं० २,१४,११)”—इति निगमः ॥

(७) क्षोणिः । ‘टुक्षु क्षु शब्दे’ अदादिः (प०) ‘वीज्याज्वरिभ्यो निः (उ० ४,४८)’—इति विहितो नि-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, गुणः णत्वम् । क्षूयते शब्द्यते स्तूयते स्तोतृभिः, क्षुवन्त्यस्यां भूतानीति वा । क्षोणीति ईकारान्तं केचित् पठन्ति । तदा ‘कृदिकारादक्तिनः वा ङीष् वक्तव्यः (४,१,४५ वा०)’—इति ङीष् । “नवन्त क्षोणयो यथा¶

* ‘क्ष्मया क्षित्या क्षितौ वा चरति वर्तते सा दिद्युत्, नोऽस्मान् परिवृणक्तु परित्यजतु’—इति सा० भा० । एवं सर्वत्रैव भाष्यं दृष्ट्वा निगमत्वं स्वीकार्य्यम् ।

† निरु० २, ६ ।

‡ इतः पूर्वं ज्ञेयमेव ।

§ एषोक्तिः पाणिनिमहाभाष्यकारस्य भगवतः पतञ्जलेरिति बोध्यम् ।

|| प० २, २० ।

¶ ‘नवन्त विविधं व्याप्नुवन्ति । क्षोणयः मनुष्यनामैतत् । मनुष्याः स्वकीयं स्वामिनमेवार्थं यथा व्याप्नुवन्ति तद्वत्’—इति सा० भाष्यं चिन्त्यम् ।

(ऋ० सं० १०,२२,९)"—"यं क्षोणीरनुचक्रदे (ऋ० सं० ८,३,१०)" —इति निगमौ ॥

(८) चितिः* । 'चि निवासगत्योः (तु० प०)', 'चि चये (भ्व० प०)' 'चि हिंसायां (स्वा० क्र्या० प०)'—एतेभ्योऽपि 'वसेस्तिः (उ० ४,१७५)' —इति विहितस्ति-प्रत्ययो बाहुलकाद् (३,३,१) भवति, गुणाभावश्च। अथवा 'स्त्रियां क्तिन् (३,३,९४)' कर्मण्यधिकरणे (३,३,९३) वा भवति । अर्थस्तु स्पष्टत्वान्नोक्तः। "क्षेति क्षितीः सुभगो नाम पुष्यन् (ऋ० सं० ५,३७,४)"—"वीहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवः (ऋ० सं० ६, २,११)"—इति निगमौ ॥

(९) अवनिः† । 'अव रक्षण-गति-कान्ति-प्रीति-तृप्त्य-ऽवगम-प्रवेश-श्रवण-स्वाम्यर्थ-याचन-क्रिये-च्छा-दीप्त्य-ऽवाप्त्या-ऽऽलिङ्गन-हिंसा- दान-भाग-वृद्धिषु (भ्व० प०)—अस्मात् 'अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः (उ० २,९५)'—इत्यनि-प्रत्ययः । अवति प्रजाः अव्यन्ते वा भूपैः। एतावत्स्वर्थेषु यो योग्यः स बोद्धव्यः। "आ वां रथोऽवनिर्न प्रवत्वान् (ऋ० सं० १,१८१,३)"—"यस्मीं मह्नीमवनिं प्राभि मर्मृशत् (ऋ० सं० १,१४०,५)"—इति च निगमौ ॥

(१०) उर्वी‡ । 'ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)'—अस्मात् 'महति ह्रस्वश्च (उ० १, ३०)'—इति उ-प्रत्ययो ण-लोपो ह्रस्वश्च, उरुः । 'वोतोगुणवचनात् (४,१,४४)'—इति ङीष् । ऊर्णोति आच्छादयति उर्वी । महत्त्वादाच्छादयित्री भूमिः स्वस्मिन् स्थितानां

* प० २ २ । निरु० ४.२५ ।

† प० १२. ९,५ । निरु० २,९ ।

‡ प० १२. २,१;—२० । निरु० ९.२६ ।

वा पदार्थ…… [illegible] (भ्वा० प०) पृषोदरादित्वात् (६.३, १०९) रूपसिद्धिः। 'छादनार्थे विशिष्टम्'—इति स्कन्दस्वामी। वृणोतिराच्छादनार्थो, गुरादय। "सा मामवत्वा भागवी काष्ठा (ऋ० सं० ८, ८०, ८)"—इति निगमः।

(१.१) पृथ्वी। 'प्रथ प्रख्याने' भ्वा० आ०।—'प्रथि म्रदि भ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च (उ० १, २९)'—इति कु प्रत्ययः सम्प्रसारणञ्च। प्रथतेऽसाविति पृथु। वोतो गुणवचनात् (४.१.४४) ङीष्। पृथ्वी विस्तीर्णेत्यर्थः। पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णेति पृथिवी। यद्वा: अन्तर्भावितण्यर्थात् प्रथतेः 'उणादयो बहुलम् (३.३.१)', 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३.३.२)'—इति वचनात् भूते कु-प्रत्ययः। ब्रह्मणा पूर्वमेव विस्तारितेत्यर्थः। 'तत्पुष्करपर्णं,प्रथयत यदप्रथयत पृथिव्यै पृथिवीत्वम् (य० ब्रा० १, …… ३, ८)'—इति हि ब्राह्मणम्। 'पृथुना राज्ञा अवनीकृता पृथ्वी' इति नारस्वामी। "मागा न नामन्येति पृथ्वीम् (ऋ० सं० १, ९, ३१, ८)"—इति निगमः। 'यत्रैकार्थानां पदानां सन्निपातः, तत्रैकं तस्य वाचकं भवति ; अन्येषां निरुक्त्या-योजनं कर्त्तव्यम्' इति मर्यादा†; अतोऽत्र नामित्यस्य निरुक्त्या योजनम्॥

(१.२) मही। 'मह पूजायाम्' भ्वादिः (प०)। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११८)'—इतीन् प्रत्ययः। 'कृदिकारात् (४,१,४५ वा०)'—इति ङीष्। मह्यते प्रजाभिः, महति वा देवताः स्वभाग-

* प० २, २० । निरु० २, १२, १४ ।

† व्याख्यातॄणां व्याख्यानियमः ।

‡ प० ११, २, ११, ३, २० । निरु० ४, २१, ५, ३० ।

वतरणाय। अथवा मानेन स्वगुणेन परिमाणेन स्वस्मादूनं परिमाणं पातालं जहाति अतिक्रामति, मानशब्दाज्जहातेश्च मही। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) निर्वाहः। "आ नो महीमरमतिं सजोषा (ऋ० सं० ५,४३,६)"—इति निगमः॥

(१३) रिपः। 'रेपृ गतौ (भ्वा० आ०)', 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तु-कटप्रुजुश्रीणाम् (३,२,१७८ वा०)'—इत्यत्र 'प्राक्प्रत्ययनिर्देशात् इष्टसिद्धिः'—इति वचनात् ह्रस्वे रिपः। गौरित्यनेन समानार्थः। यद्वा; 'रिफ कत्थन-युद्ध-निन्दा-हिंसा-दानेषु' तुदादिः परस्मैपदी। क्विपि, फकारस्य पकारो व्यत्ययेन (३,१,८५)। कत्थन-युद्धादीनस्यां कुर्वन्ति तत्कारिणः। यद्वा; 'लिप उपदेहे (तु० उ०)', लिप्। गोमयादिना आलिप्यते इति लिप्। रलयोरभेदः। तथाच माधवीयनिर्वचनानुक्रमण्यां 'लेपनाद्रेपणादपि'—इति। यद्वा; 'रप लप व्यक्तायां वाचि (भ्वा० प०)', 'रपेरिच्चोपधायाः (उ० २,२४)'—इत्युप्रत्यये विधीयमानमित्त्वं वाहुलकादन्यत्रापि भवति। आलपन्त्यस्यां प्राणिनः इति रिप्, जसि रिपः; एवंरूपस्य वेदे भूयोदर्शनात् यथादृष्टं पाठः। "रिरिक्वांसः रिप उपस्थे अन्तः (ऋ० सं० १०,७९,३)"—"पाति प्रियं रिपो अग्रं पदं वेः (ऋ० सं० ३,५,५)"—इति च निगमौ॥

(१४) अदितिः[१]। 'दीङ् क्षये (दि० आ०)'। 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति कर्त्तरि क्तिनि छान्दसं ह्रस्वत्वम्, नञ्समासः। अदितिः सकलप्रपञ्चधारणेऽप्यदीना न खिद्यते इत्यर्थः।

[१] ५, ११, १, ११, २, २०, ४, १, ४, ५ । निरु० ४, २२, ११, २२ ।

'अदितिर्दीना (निरु० ४.२२)'—इत्यत्र भाष्ये स्कन्दस्वामी—'यद्यपि नञ्पूर्वात् द्यतेः क्तिनि 'द्यति-स्यति-मा-स्थाम् (७,४,४०)'—इतीत्वे च रूपं सिध्यति, तथापि द्यतेर्नित्यमपूर्वादर्थान्वयाच्च 'दीङ् क्षये (दि० आ०)' इत्यस्यैवेदं छान्दसं रूपं द्रष्टव्यम्। तथाचोक्तम्—'न संस्कारमाद्रियेत अर्थनित्यः परीक्षेत (म० भा०)'—इति। "देवेभ्यो अदितये स्योनम् (ऋ० मं० १०,११०,४)"—"तमश्वत्सु वाजिनमुपस्थे अदितेरधि (ऋ० मं० ९,२६,१)"—इति निगमौ ॥

(१५) इळा। 'ईड स्तुतौ (अदा० आ०)', 'ञि इन्धी दीप्तौ (रु० आ०)'। अन्यतरस्मात् 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् (३.३.१९)'—इति घञ्, पृषोदरादित्वात् (६.३.१०९) ईडेर्ह्रस्वत्वम्, इन्धेर्नकारलोपो धकारस्य डकारो गुणाभावश्च। ईडते स्तुवन्ति तामस्यां यजमाना देवान्, इन्धते दीप्यन्तेऽस्यामग्निभिः। यद्वा: 'इण गतौ (अदा० प०)', 'कादिभ्यः कित् (उ० १,११०)' इत्यस्मिन् सूत्रे 'बहुलमनुवृत्तेः अन्यस्मादपि भवति'—इति वचनात् ड-प्रत्ययः, कित्त्वाद्गुणाभावः। गवा समानार्थः। यद्वा: 'इल स्वप्न-क्षेपणयोः (तु० प०)'—इत्यस्मात् 'इगुपध-ज्ञा-प्री-किरः कः (३,१,१३५)'—इति क-प्रत्ययः, 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)' इति अधिकरणे भवति। क्षिपन्त्यस्यां भावान्, स्वपन्त्यस्यामिति वा; ड-लयोरेकत्वस्मरणात् डत्वम्। यद्वा: 'इला' इत्यन्ननाम गोनाम वा (निघ० २,७.—२,११), इला—अन्नं गौर्वा अस्यामस्तीत्यर्शआदित्वात् (५,२,१२७) अच्; अन्नवती गोमती वा इडा। बहुवचनान्तु 'इडयो-

* प० ११.२.१; ११.५,५। निरु० ११.४८।

श्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ळकारः (प्राति०)'—इति ळत्वम् इळा, ऋतु उदाहरणबाहुल्याच्च ऋग्वेद-दृष्ट-पाठः इळेति । "इळायास्त्वा पदे वयं (ऋ०सं० ३,२९,४)"—"अधा होता न्यसीदो यजीयानिळस्पदे (ऋ०सं० ६,१,२)"['इळस्छान्दसत्वादाकारलोपः' —इति स्कन्दस्वामी]—"इळस्पदे समिध्यसे (ऋ०सं० १०,१९१,१)" - इति निगमाः ॥

(१६) निर्ऋतिः* । 'निर्ऋतिर्निरमणात्' (२,७)-इति निरुक्तम् । अत्र स्कन्दस्वामी 'निरमणात् निश्चलत्वेनावस्थानात् इत्यर्थः; रमन्ते यस्यां भूतानि'—इति । तत्र निर्-पूर्वाद्रमेः (भ्वा०) 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति कर्त्तर्यधिकरणे च क्तिनि (३,३,९४) अनुनासिकलोपः, 'रमेर्मतो बहुलम् (६,१,३४वा०)'—इत्यत्र बहुलवचनात् सम्प्रसारणम् । आद्येऽर्थे निर्निश्चलत्वमाह नानवस्थानम् उत्तरत्र धात्वर्थमनुवर्त्तते निः । वैयाकरणपक्षेण तु निरुपसृष्टादर्त्तेः क्तिनि निर्ऋतिः निःक्रान्ताकृतेर्गमनात् निश्चलवदवतिष्ठते इत्यर्थः । "बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश (ऋ०सं० १,१६४,३२)"—"अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थे (ऋ०सं० १०,९५,१४)"—इति च निगमौ ॥

(१७) भूः† । भू सत्तायां (भू०प०) सम्पदादित्वात् भावे क्विप् (३,३,९४ वा०) । भवत्यस्यां सर्वमिति भूः । "मूर्द्धा भुवो भवति नक्तमग्निः (ऋ०सं० १०,८८,६)'—इति निगमः । रेफान्तं व्यत्ययम्, यथा—"भूर्भुवः स्वः (य०वा०सं० ३६,३)"—इति ॥

* निरु० १, १७. २, ७. ७. ३ ।

† प० २ । निरु० ७, १७ २८

(१८) भूमिः। 'भुवः कित् (उ०४,४५)'—इति भवतेः मि-प्रत्ययः। अर्थः पूर्ववत्। अथवा 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३,३,२)'—इति वचनात् भूते मि-प्रत्ययः। 'अभूतभूमिस्तथा अभूद्वा इदमिति तद् भूम्यै भूमित्वम्'—इति श्रुतिः। "त्वं कुत्सेनाभि शुष्णमिन्द्राशुषं युध्य कुयवं गविष्टौ"—"त्वक्तुमानासन्वेति भूमिम् (ऋ०सं० १०.३१.९)" "भूमिर्भूमिमगात्"—इति च निगमौ॥

(१९) पूषा*। 'पुष पुष्टौ (भ्वा०दि०क्र्या०प०)। 'श्वन्नुक्षन्पूषन् (उ०१,१५५)'—इत्यादिना कनिन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनादुपधाया दीर्घः। पुष्यति धान्यादिभिः समृद्धो भवति पोषयति वाऽर्कैः प्रजाः। 'सर्वार्थपोषणात् पूषा' इति भट्टभास्करमिश्रः। तथा 'पृथिवी न्यवर्त्तयत् ओषधीभिर्वनस्पतिभिरपुष्यत्' इति श्रुतिः। यद्वा; 'पुष धारणे (चु०प०)'—इति धातुः। धारयति सर्वाणि भूतानि पोषयत्याभरणानीति वा। "आ पूषञ्चित्रबर्हिषम् (ऋ०सं० १, २३,१३)" इत्यत्र माधवः—'पूषा पोषयतीति तस्य प्रत्यक्षं रूपम्'। "पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्य (ऋ०सं० १०,८५,२६)"—इति, "सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा (य०वा०सं० ४.७)"—इति निगमः॥

(२०) गातुः†। 'गाङ् स्तुतौ' छन्दसि जुहोत्यादिः (भ्वा०प०), 'गाङ् गतौ (भ्वा०आ०)', 'कै गै शब्दे' भ्वादिः (प०)। 'कमि-मनि-जनि-गा-भा-या-हिभ्यश्च (उ०१,७०)' इति तु-प्रत्ययः। गीयते स्तूयतेऽसौ, स्तुवन्ति वास्यां स्थिता इन्द्रादीन्, गच्छन्त्यस्यां भूतानीति वा, गायन्ति वास्यां स्थिता गायनादिति। यद्वा; गम्यतेऽनेनेति

---

* प० ४, ६। निरु० ६, २१, १२, १३।

† प० ४, २। निरु० ४, २१; २५।

गातुर्मार्गः, 'लुगकारेकाररेफाश्चेति वक्तव्यम् (४,४,१२८ वा०२)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक्। गातुः मार्गवती हि भूमिः। "इन्द्राय गातुरुशतीव येमे (ऋ०मं०५,३३,१०)"—"अदर्शि गातु रुरवे वरीयसी (ऋ०मं०१,१३६,२)"—इति निगमौ ॥

(२१) गोत्रा। 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे (भ्वा०आ०)'। 'गु-धृ-वी-पचि-वचि-यमि-[मनि-तनि*]-सदि-क्षदिभ्यस्त्रः (उ०४,१६७)'—इति त्र-प्रत्ययः। गुणः। मृगपक्ष्यादयोऽस्यामव्यक्तशब्दं कुर्वन्तीति गोत्रा। यद्वा; गोत्राः शैलाः सन्त्यस्याम् अर्शआदित्वात् (५,२,१२७) अच्। यद्वा; गोशब्दे कर्मण्युपपदे 'त्रैङ् पालने (भ्वा०आ०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)'। टाप् (४,१,४)। गास्त्रायते रक्षति यवसोदकवत्तया। यद्वा; गोभिरादित्यकिरणैर्वृष्टिप्रदानेन त्रायते रक्षते इति, 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति कर्मणि 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)'। यद्वा; गोशब्दात् 'तस्य समूहः (४,२,३७)'—इत्यस्मिन्नधिकारे 'खल-गो-रथात् (४,२,५०)'—इत्यनुवृत्तौ 'इनि-त्र-कट्यचश्च (४,२,५१)'—इति त्र-प्रत्ययः। गोत्रा, गवां समूहो मत्वर्थीयोऽकारः। गोसमूहोऽस्यामस्तीति गोत्रा। निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

* सिद्धान्तकौमुद्यां नेमौ धातू इह दृश्येते।

† बहुमन्त्रेषु श्रूयते 'गोत्रा'-पदम्, परं न तत् क्वापि पृथिवीपरमिति भावः। एवञ्च गोत्रेत्यस्य पृथिवीनामसु पाठः किं मूलेन? नोचेदवश्यं भाष्यादिव्याख्यातॄणामेव तत्र तत्र मन्त्रेषु व्याख्यागतं दूषणमुररीकार्यम्, तथा च न सर्वत्रैव गोत्रेत्यस्य मेघादिरेव वाच्यः क्वचित् क्वचित् पृथिवीवाचकत्वेनापि तस्य पक्षः कार्यः तथा तएवास्य निगमा भवितुमर्हा इति ध्येयम्।

इत्येकविंशतिः* पृथिवी-नामधेयानि ॥ "उवाच मे वरुणो मेधिराय (ऋ० मं० ७.८७.४)" इत्यत्र माधवः—'उवाच मह्यं वरुणो मेधाविने'-इति स तत्रैकविंशतिनामानि काचिद् गौर्बिभर्तीति पृथिवीमाह तस्माद्धि यास्कपठितान्येकविंशतिनामानीति ॥ १ ॥

हेम १ । चन्द्रम् २ । रुक्मम् ३ । अयः ४ । हिरण्यम् ५ । पेशः ६ । कृशनम् ७ । लोहम् ८ । कनकम् ९ । काञ्चनम् १० । भर्म ११ । अमृतम् १२ । मरुत् १३ । दत्रम् १४ । जातरूपम् १५ । इति पञ्चदश हिरण्यनामानि*॥ ॥ २ ॥

(१) हेम । 'हि गतौ वृद्धौ च (स्वा० प०)'। अस्मादुणादौ 'नामन्-सीमन्-व्योमन्-हेमन्-रोमन्-लोमन्-धामन्-विधर्मन्-पाप्मन्† (उ० ४,१४६)'—इति मनिन्नन्तो निपात्यते। हिनोति गच्छति अनेन सुखं पुरुषः, गम्यते वा तदर्थिभिः, गच्छति वा स्वयं कटकादि-रूपां विकृतिम्; हिनोति वाणिज्यादिना प्रतिदिनं वर्द्धते; 'ताम्राद्युपरि लेपनाद् वर्द्धते'—इति सुबोधिनी‡। अथवा हितमापदि निहितं वा भूम्यादौ दधातेर्हिंगादेशो निपातनात्। हेम। "अस्य प्रेषा हेमना पूयमानः (ऋ० मं० ९,९७,१)"—"अग्नो न स्वे दम आ

(१) "हेमा" ख। * "इति हिरण्यस्य" ग। † प० १२।
‡ सिद्धान्तकौमुदीधृतपाठस्तु 'नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् ध्यामन्'—इत्येव। ‡ उणादिवृत्तिः।

हेम्यावान् (ऋ० मं० ४.२,८)"—इति च निगमौ*। हेम्यावान्—हिरण्मयकक्ष्यया युक्तः॥

(२) चन्द्रम्†। 'चदि आह्लादने दीप्तौ च (भ्वा० प०) अस्मात् 'स्फायि-तञ्चि-वञ्चि-शकि-क्षिपि-क्षुदि (उ० २,१२)'—इत्यादिना-रक्। चन्दयति, आह्लादयति तद्वत् दीप्यते वा स्वयं तैजसत्वात्। यद्वा; णिजन्ताच्चदेर्वाहुलकात् णिलोपः, दीपयति धारयितृन्,—दीप्यतेऽनेन धारयितेति वा। कान्त्यर्थो वा चदिः, 'चन्द्रः चन्दतेः कान्तिकर्मणः (निरु० ११.५)'—इत्युक्तेः। काम्यते सर्वैः इति चन्द्रम्। "ये अध्वर्यश्चन्द्रं वहन्तु (ऋ० मं० १०.८५,३१)"—"दक्षिणा चन्द्रमुत यद्धिरण्यम् (ऋ० मं० १०,१०७,७)"—इति च निगमौ॥

(३) रुक्मम्। 'रुच दीप्तौ (भ्वा० आ०)। 'युजि-रुचि-तिजां कुश्च (उ० १,१४३)'—इति मक् प्रत्ययः कुत्वं च। रोचते तदतिशयेन दीप्यते तेन तदिति च रुक्मम्। "आ रुक्मैरायुधा नरः"—(ऋ० मं० ५,५२,६)"—"उप रुक्मिभिरीयते (ऋ० मं० ८,१५.५)"—इति च निगमौ॥

(४) अयः। 'इण् गतौ (अदा० प०)'। असुन् (उ० ४,१८४)। एति गच्छति अङ्गुलीयकादिरूपेण शरीरम्, ऋक्थ-क्रय-संविभागादिना वा, पुरुषात् पुरुषान्तरं गच्छत्यनेन धर्मदानादिनेति वा। "अयः शीर्षा मदेरघुः (ऋ० मं० ८,१०१,३)"—इति निगमः॥

(५) हिरण्यम्। 'हृञ् हरणे (भ्वा० उ०)। अस्मात् 'हर्यतेः कन्यन्

* ऋक्संहितायां नापरो दृश्यते निगमः।

† निरु० ११.५।

हिर च (उ॰ ५,४५)'—इति विधीयमानः कन्यान् प्रत्ययो हिरादेशश्च बाहुलकाद् भवतः। तथाच अन्तर्नित्याधिकृत्य 'कन्य इच्छा'—इति भाजनचम्। ह्रियते [illegible] [illegible] [illegible]-मर्थेन, इ[illegible]- [illegible] [illegible] [illegible]। अथवा [illegible] [illegible]- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]- [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। अथवा [illegible] [illegible] [illegible]—इत्येतः कान्यन हिरण्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]- [illegible]। [illegible] [illegible]—इति [illegible] [illegible]। "[illegible]- रूपः स हिरण्यसन्दृक् (ऋ॰ मं॰ २,३५.१०)"—इति निगमः।

(६) पेशः। 'पिश गतौ (तु॰ प॰)'। असुन्। अपरत्वेन समा-नार्थम्। "विचस्मृतेण विद्युता स पेशसा (ऋ॰ मं॰ १.४१.७)" इति निगमः। "हिरण्ययेन रथेन (ऋ॰ मं॰ ८.५.३५)" हिरण्यया वां रभिः (ऋ॰ मं॰ ८,५.२८)"—इत्यादौ अश्विनोरथस्य हिरण्मयत्वोक्तेः पेशोऽत्र हिरण्यम्। बृहदारण्यके—'तद्यथा पेशस्कारी पेशसोमात्रा मपादायान्यं नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते (४,४,४)' इति। यथा। वाजसनेयके "सरस्वती मनसा पेशलम् (१९,८३)"—इत्यत्र 'पेश इति हिरण्यनाम रूपनाम वा'—इत्युवटेन व्याख्यातम्॥

(७) कृशनम्‡। 'कृश तनूकरणे (दि॰ प॰)'। 'कृ-पृ-वृजि-मन्दि-नि-धाञ्भ्यः क्युः (उ॰ २,७६)'—इति विधीयमानः क्युर्बाहुलकाद्

* निरु॰ २.१०। † प॰ २ ७। निरु॰ ८, १९

‡ प॰ २, ७।

भवति। कृश्यति तनूकरोति यम्। अत्र माधवस्तु—'कृशिर्दीप्त्यर्थः। कृश्यति स्वप्रभया दीप्यते; अपि वा कर्शयति संस्पृष्टं, कृशमेव वा भवति संस्थानतो रजतात्'—इति। "स्वर्हिरण्यः कृशनिनो निरेके (ऋ० सं० ७,१८,२३)"—'अभि श्यावं न कृशनेभिरश्वम् (ऋ० सं० १०,६८,११)"—"अभिवृतं कृशनैर्विश्वरूपम् (ऋ० सं० १,३५,४)"—इति निगमाः॥

(८) लोहम्। 'लुह कत्थनादौ (भ्व० प०)'। घञ् (३,३,२१)। कत्थते श्लाघतेऽनेनात्मा,—त्रिवर्गसाधनत्वात् पुरुषैः सम्प्रार्थ्यते वा। 'लूञाहः'—इति तु श्रीभाजदेवः। लुनाति छिनत्ति पापमस्वन्धं पात्रे दीयमानम्। निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(९) कनकम्। 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भ्व० प०)। 'वुञा-दिभ्यः सञ्ज्ञायाम् (उ० ५,३६)'—इति वुन्-प्रत्ययो धात्वर्थेष्वपि। रुक्मादिवदर्थोऽनुसन्धेयः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१०) काञ्चनम्। अत्र सुबोधिनी—'कचि दीप्तिबन्धनयोः (भ्व० आ०)। कञ्चते वर्णेन दीप्यते बध्यते कुण्डलादिरूपेणेति। 'युच् बहुलम् (३,३,१३०)'—इति युच प्रत्ययः। दीर्घोऽत्र बाहुलकात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(११) भर्म†। 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०)। मनिन् (३,२,७५)। भ्रियते धार्यते, अङ्गुल्यादिभिर्धार्यते आपदर्थमिति वा, पोषयत्यनेन कुटुम्बमिति वा। हरतेर्वा (भ्व० उ०) मनिनि

* अयन्तु लोहं पदं यजुर्वाजसनेये—"लोहञ्च मे सीसञ्च मे (१८,१३)"—इति। 'लोहं ग्रं रजतं कनकं वा'—इति च तद्व्याख्याने महीधरः।

† निरु० ७ २५।

'हृग्रहोर्भश्छन्दसि (सि०कौ०वै० ३अ०)'—इति भकारः। हिरण्येन हरति-धातुजेन समानार्थम्। "सुवीराभिस्तिरते वाजभर्मभिः (ऋ० सं० ८,१९,३०)"—"अरिष्टभर्मन्नागहि (ऋ०सं०८,१८,४)"—इति च निगमौ। 'वाजभर्मभिः', 'अरिष्टभर्मन्'—इत्यत्र माधवस्तु—'भर्त्तव्यं भर्म'—इति व्याख्यत्.* तदा निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१२) अमृतम्†। नञ्पूर्वान्म्रियतेः (तु०आ०) 'तनिमृङ्भ्यां किच्च (उ० ३,८५)'—इति तन्-प्रत्यये रूपम्। न म्रियन्तेऽनेन दुर्भिक्षादौ, नास्ति मृतं मरणमस्येति वा;—न हि हिरण्यस्य यस्यां कस्याञ्चिदवस्थायामात्मनाशो विद्यते। 'अग्नेः प्रजातं परि यद्धिरण्यममृतं दध्रे अधि मर्त्येषु (अथ०सं०१९,२६,१)'—इति खैलिकोमन्त्रः‡। न म्रियते पात्रे प्रतिपादितेन ध्रियमाणेन वा आयुष्करत्वात्। 'आयुर्वै हिरण्यम्'—इति श्रुतिः। तथाच खैलिकोमन्त्रः—'यो बिभर्त्ति दाक्षायणँ हिरण्यँ स देवेषु§ कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः (य०वा०सं० ३४,५१)'—इति। "मना चक्राणो अमृतानि विश्वा (ऋ०सं० १,७२,१)"—"शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन (य०वा०सं० ४,२६)"—इति निगमौ॥

(१३) महत्‖। मितममितं वा रोचते, मितममितं वा रोच-

* 'वाजभर्मभिः। वाजानामन्नानां बलानां वा भर्म भरणं यासु तादृशीभिः'—इति, 'हे अरिष्टभर्मन्! अहिंसितभरण'—इति च सा० भा०।

† प० १२। निरु० २, १०. ३, ११. ८, २०, १०, १।

‡ किञ्चिदनारभ्याधीत इत्यर्थः। तथाहि महीधरः—'इदानीं खिल्यान्युच्यन्ते कचिद्विनियोगानुक्तेः (य०वा०सं०२१, १)'—इति। मनौ च २, २२१।

§ "जीवेषु"—इति अथर्व-पाठः १, ३५, २।

‖ प० २, ७. १८. ५, ५। निरु० ११, १३।

यति; मातेः पूर्वार्द्धं, रीतेर्वोत्तरार्द्धम्; पृषोदरादित्वात् (६,३, १०९) साधुः। हिरण्यं हि अग्न्यादि-तेजस्वि-पदार्थेभ्यो मितं भोगादिभ्योऽमितं रोचते; अर्थिभ्योदीयमानं लोकद्वयेऽपि कीर्त्तिं कारयति। तथाच सुभाषित-श्लोकः—'शृणु पाणे! त्वयि न्यस्तं कियत्त्राणादि कङ्कणम्। इदमेवार्थिहस्तस्थं रावयति च रोचते'। यद्वा; म्रङो हृतिः,—म्रियतेर्धातोः (तु० आ०) हृतिप्रत्यये रूपम्। म्रियन्तेऽनेन पुरुषाइति मरुत्,—एतदर्थं हि चौरादिभिः पुरुषाः हन्यन्ते। निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१४) दत्रम्। 'डु दाञ् दाने (जु० उ०)। 'अमि-चिमि-मिदि-शंसिभ्यः क्त्रः (उ० ४,१५९)'—इति विधीयमानः क्त्रो बाहुलकात् (३,३,१) भवति। 'दो दद् घोः (७,४,४६)'—इति दद्भावः। दीयते पात्रे दत्रम्†। "इन्द्र! यत्ते माहिन दत्रमस्त्यु" (ऋ० सं० ३,३६,९)"—इति निगमः॥

(१५) जातरूपम्। 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)। निष्ठा-तकारः। 'जनसनखनाम् (६,४,४२)'—इत्यात्वम्। जातः। 'रुच दीप्तौ (भ्वा० आ०)। 'खष्प-शिल्प-शष्प-वाष्प-रूप-पर्प-तल्पाः (उ० ३,२६)'—इति प-प्रत्ययान्तो निपातितः, निपातनादुकारस्य दीर्घ-श्चकारलोपश्च। रोचते रूपम्। अनाहार्यतया जातं रूपमस्य जात-रूपम्। तथाच श्रीरामायणे स्कन्दोत्पत्तौ—'इह हैमवते भागे गर्भोऽयं

* मघच्छन्दःसुक्तासु बहवो मन्त्राः श्रूयन्ते, परं तेषु हिरण्यवाचिन एव मरुतोऽन्वेषण-प्रयासः स्वीकर्त्तव्यइति भावः।

† क्त्र-प्रत्यये दद्भावे दत्त्रमिति द्वितकारात्मकरूपं स्यात् परं न तथोपलभ्यते क्वचिदपि।

सन्निवेश्यताम्'—इत्यतः 'परिनिक्षिप्यमाणे गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम्। सर्वं पर्वतसन्नद्धं सौवर्णमभवद्वनम्। जातरूपमिति ख्यातं तदा प्रभृति राघव!। सुवर्णं पुरुषव्याघ्र! हुताशनसमप्रभम्'—इति (उ० का०)। जातं रूपं सौन्दर्यमनेन धारयितॄणामिति वा जातरूपम्। "जातरूपमयेन च पवित्रेणान्तर्धायाभ्यषिञ्चति (ऐ० ब्रा० ८,१८)" —इति निगमः॥

इति पञ्चदश हिरण्यनामानि॥ २ ॥

अम्बरम्[1]। वियत्[2]। व्योम[3]। बर्हिः[4]। धन्व[5]। अन्तरिक्षम्[6]। आकाशम्[7]। आपः[8]। पृथिवी[9]। भूः[10]। स्वयम्भूः[11]। अध्वा[12]। पुष्करम्[13]। सगरः[14]। समुद्रः[15]। अध्वरम्[16]। इति षोडशान्तरिक्षनामानि*॥ ॥ ३ ॥

(१) अम्बरम्†। 'अबिङ् शब्दे (भू० आ०)'। 'कृदरादयश्च (उ० ५,४२)'—इति अरच्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। अम्बन्ते शब्दायन्तेऽस्मिन् मेघाः, अम्बते शब्दायते वा स्वयं वायुमेघादिसंसर्गात,—आकाशगुणो हि शब्दः। अथवा अर्त्तेर्धातोः 'अर्जिदृशिकम्यमिपसिबाधामृजिपशितुक्धुक्दीर्घहकाराश्च (उ० १,२६)'—इति अमते-

(५) "धन्वा" ख।
(११) "स्वयम्भुः"—इत्यपि दृष्टं देवराजेन कंषुचित्।
(१४) "सगरम्" ग. C. D. F। ऋ० सं० १०, ८९, ४. सा० भा०
* "इति षोडशाम्बरनामानि" ख। "इत्यन्तरिक्षस्य" ग।
† प० २, १९।

विधीयमान उ-प्रत्ययोबुगागमश्च बाहुलकाद् (२,३,१) भवति; तस्मिन्, गुणे, र-परत्वे च रेफस्य मकारश्च; अम्बु। अमतेरेव वा तेनैव सूत्रेण उ-प्रत्ययो बुगागमश्च। उभयत्रापि गच्छति देशाद्देशान्तरं गम्यते वा प्राणिभिरित्यम्बु जलम्। तद्राति ददातीत्यम्बरो मेघः। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३.२,३)', पृषोदरादित्वात् (६, ३,१०९) उकारस्याकारः। तद्दाकाशमप्यम्बरम्। 'लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः (४,४,१२८ वा० २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक्। तदेव वा वर्षासु प्राणिभ्य उदकं ददातीति अम्बरम्। अथवा अम्बुशब्दे उपपदे राजतेर्धातोः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति दृशिग्रहणात् डः; अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादर्थसिद्धिः। अथवा अम्बुवद्राजते स्वम्यस्तिमितमागाम्बुवदवभासते। कल्पितोपमानञ्चैतत्, तद्यथा—'पुञ्जीकृतमिव ध्वान्तं मेघोभाति मतङ्गजः। सरःशरत्प्रसन्नाम्भोनभःखण्डमिवोज्झितम्॥' परमार्थतः स्वरूपमवकाशः। अथवा अम्बुमत् भवति रोमत्वर्थीयः; पूर्ववदुकारस्याकारः; अन्तरिक्षं हि वर्षोदकेन तद्वत्। "यन्नासत्या परावति यद्वास्थो अध्यम्बरे (ऋ०सं० ८,८,१४)"—इति निगमः॥

(२) वियत्। 'यमु उपरमे (भू०प०)'—इत्यस्मात् औणादिके क्विपि, 'गमः क्वौ (६,४,४०)'—'गमादीनामिति वक्तव्यम् (६,४, ४०वा०)'-इत्युक्तेरनुनासिकलोपः। 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् (६, १,७१)'। विगतं यमनमुपरमणमस्मादिति वियत्;—अन्तरिक्षं हि सर्वत्र व्याप्तत्वात् न कुत्रचित् उपरतम्। 'वियच्छति न विरमति'—इति क्षीरस्वामी। यद्वा; विपूर्वात् 'यती प्रयत्ने (भू०आ०)'—इत्य-

स्मात् क्विप्। विविधं यतन्तेऽस्मिन् प्राणिनः;—आकाशे हि सर्वे व्याप्रियन्ते। निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(३) व्योम†। विपूर्वादवतेर्व्याप्त्यर्थत्वात् (भू० प०) औणादिके 'सर्वधातुभ्यो मनिन् (उ० ४,१४०)'—इति सूत्रेण मनिन्-प्रत्यये 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च (६.४,२०)'—इत्यूठि, गुणः। व्यवति व्याप्नोति सर्वं जगत्। यद्वा; अवतिर्गत्यर्थः (भू० प०) भावे मनिन् (उ० १,१३९),—ओम्; अवनं गमनं विविधमस्मिन् विद्यते। यद्वा; रक्षणार्थः (भू० आ०),—विशेषेणावति प्राणिनोऽवकाशप्रदानेन। उणादौ तु 'नामन्-सीमन्-व्योमन् (उ० ४,१४६)'—इत्यादिना 'व्येञ् संवरणे (भू० उ०)'—इत्यस्मान्मनिनि उत्वं निपात्यते। वीयते तदायुना व्योम। तथाच निरुक्तम्—'योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुना (११,४०)'—इति। इदं निर्वचनमेतत्पदकारयोः शाकल्यात्रेययोरनभिमतं वीत्यस्मिन्नवगृहीतत्वात्। "स हस्राक्षरा परमे व्योमन् (ऋ० मं० १,१६४,४१)"—"मत्यामाग्निं पूर्व्ये व्योमनि (ऋ० मं० ९,७०,१)"—इति च निगमौ ॥

(४) बर्हिः‡। बृहि वृद्धौ (भू० प०)। 'बृंहेर्नलोपश्च (उ० २,१०२)'—इति इसि-प्रत्ययः। 'बृंहति वर्द्धतेऽनेन प्राणिजातम्,—सर्वे हि प्राणिन आकाशे वर्द्धन्ते; परिवृद्धं वा स्वयं विभुत्वात्। "यस्य त्रिधात्ववृतं बर्हिः (ऋ० मं० ८,१०२,१४)"—इति निगमः ॥

---

* ऋक्संहितायामस्ति 'वियतम्' (५,१९,३) परं तत्र सायणेन 'शिथिलाङ्गम्' —इत्यर्थः कृतः।

† प० ६,१२। निरु० ११,४०।

‡ प० १२.५,२। निरु० ८,८।

(५) धन्व* । 'इवि रिवि धवि गत्यर्थाः (भू०प०)' । इदित्वा-न्नुम् (७,१,५८) । 'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः (उ०१, १५४)'—इति कनिन् । धन्वन्ति गच्छन्ति अस्मादापः । यद्वा ; 'धन धान्ये (दि०आ०)', अनेकार्थत्वादर्थनार्थः । कनिप् । धन्यते अर्थ्यते ऽवकाशप्रदानाय, देवतात्वात् स्वं स्वमभीष्टं वा । "यः परस्याः परावतस्तिरोधन्वातिरोचते (ऋ०सं०१०, १८७, २)"—इति निगमः ॥

(६) अन्तरिक्षम्† । 'अन्तरिक्षं कस्मात्? (निरु०७,१०)'—इत्यादि भाष्यस्य स्कन्दस्वामि-ग्रन्थो यथादृष्टं लिख्यते—'अन्तरा-मध्ये सर्वभूतानां क्षान्तं शान्तं निःक्रियं वा शान्तमव्यूहं विष्कम्भ-स्थानात्मकत्वात् । अन्तरा इमे रोदसी क्षियतीति वा । अन्तरेमे क्षोण्याविति वा । एवमनेकविकल्पमुत्तरपरम् । पूर्वशरीरेष्वन्तरक्षय-मिति वा ; अन्तः-शब्दात् पूर्वपदमक्षयशब्दादुत्तरपदं विनाशिष्वप्य-विनाशीत्यर्थः'—इति । सर्वत्र, पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) साधु । 'न यस्य द्यावापृथिवी न धन्व नान्तरिक्षम् (ऋ०सं०१०,८९,६)" —इति निगमः ॥

(७) आकाशम् । आङ्-पूर्वात् 'काशृ दीप्तौ (दि०आ०)'—इत्यस्मात् 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)'—इति घ-प्रत्ययः । आ समन्तात् काशन्ते दीप्यन्ते सूर्यादयोऽत्र । यद्वा; नञ्-पूर्वात् काशेः पचाद्यच् (३,१,१३४), नञश्छान्दसो (६,३,१३६)

* प० ४, २ । निरु० ५, ५. ९, १८ ।
† निरु० २, १० ।

दीर्घः। न काश्यते, पृथिव्यादिवत् अप्रत्यक्षत्वात्। तथाच श्रुतिः— 'तिस्रो मह्रीरुपरास्तस्थुरत्या गुहा द्वे निहिते दर्श्येका (ऋ॰सं॰ ३, ५६,२)'—इति। 'तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यति'—इति च। "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः (तै॰उ॰२,१)"—इति निगमः॥

(८) आपः*। 'आप्लृ व्याप्तौ (भू॰प॰)'। 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च (उ॰ २,५५)'—इति क्विप्-प्रत्ययः उपधाह्रस्वश्च। जसि 'अप्तृन्तृच्स्वसृ (६.४,११)'—इत्यादिना दीर्घः। व्याप्नोति ह्यन्तरिक्षं सर्वं जगत्, आप्यते वा प्राणिभिः। अप्-शब्दस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वात् बहुवचनान्तस्य पाठः। * * *। "तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रम् (ऋ॰सं॰ १०,४५)"—इति निगमः॥

(९) पृथिवी†। प्रथ प्रख्याने (भू॰आ॰)। 'प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणं च (उ॰१,पा॰)'। 'षिद्गौरादिभ्यश्च (४,१,४१)'—इति ङीप्। प्रथते पृथिवी। "यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा (ऋ॰सं॰२, १४,११)"—"स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमाम् (ऋ॰सं॰१०, १२१,१)"—इति च निगमौ॥

(१०) भूः‡। भवतेः (भू॰प॰) क्विप्। भवत्यस्माद् वृक्षादिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(११) स्वयम्भूः। स्वयं भवति न केनचित् सृज्यते, केषाञ्चिद् वादिनां पक्षे नित्यं ह्याकाशम्। स्वयम्भ्वित्युकारान्तं केषुचित्। तदा

---

* प॰ १२.५,२। निरु॰ ९,२६।

† प॰ ५,२.५.१। निरु १,१२. ९,३१. ११,३१. १२,३०।

‡ प॰ १।

'मृगय्वादित्वात् (उ० १,३६)' कुः । निगमस्यादर्शनात्* उभयमपि लिखितम्, निगमदर्शनान्निर्णयः कार्यः ॥

(१२) अध्वा । 'अद भक्षणे (अदा० प०)' । 'अदेर्ध च (उ० ४, ११२)'—इति वनिप् धकारश्चान्तादेशः । अदनं खल्विगच्छतां पथ्यादीनां क्षिप्रमध्वानाभावात् । यद्वा; अधिर्गत्यर्थः कश्चिद्धातुः, बाहुलकात् पूर्वेण वनिप्, गच्छन्त्यस्मिन् देवादयइत्यध्वा । 'अधेर्गति-क्रियात्'-इति माधवः । यद्वा; अध्वा मार्गोऽस्मिन् विद्यते मत्वर्थीयस्य लुक्,—सन्ति ह्याकाशे मेघपथादयः । 'अतेर्धश्च'—इति भोजसूत्रम् । 'अत सातत्यगमने (भू० प०)' । सततं गच्छन्त्यत्र सूर्यादयइत्यध्वा । "भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्ते (ऋ० सं० ६,५०,५)"—"असमने अध्वनि वृजिने पथि (ऋ० सं० ६,४७,१३)"—इति निगमौ ॥

(१३) पुष्करम्† । 'पुष पुष्टौ (स्वा० प०)' । 'पुषः कित् (उ० ४,४'—इति करन् प्रत्ययः । पुषिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः, पोषयति भूतान्यवकाशप्रदानेन उदकदानाद्युपकारेण च । 'पुष्कं वारि राति पुष्करम्'—इति क्षीरस्वामी । पुषेरन्तर्णीतण्यर्थात् 'सृमृभृशुषियु-धिभ्यः कित् (?)'—इति विहितः करन् प्रत्ययो बाहुलकाद्भवति । 'स्वकृसृपूर्वीचीपुषिमुषिमूङ्पॄभ्यः कित्'—इति करः श्रीभोजदेवः । पोषयति भूतानीति । पुष्कोपपदाद्रातेः 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२, ३)' । यद्वा; वपुरित्युदकनाम (निघ० १,१२), तत्कर्तुं भ्रोत-

* अस्यानिर्वचनावचकत्वेन स्वयम्भूशब्दस्य सायणादिभिरव्याख्याततत्वादित्येव भावः, स्वयम्भू-पदघटितमन्त्रस्तु दृश्यते यः 'स्वयुम्भूर्भामो अभिमातिषाहः (ऋ० सं० १०,८३,४)' —इति ।

† निघ० ५, १४ ।

मध्येति 'कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु (३,२,२०)'—इति टः, वपुष्करं सद् वकारलोपेन पुष्करम्; पृषोदरादिः। "विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त (ऋ०सं०७,३३,११)"—इति निगमः॥

(१४) सगरः। सहशब्दपूर्वात् 'गॄ निगरणे (तु०प०)'—इत्यस्मात् 'ऋदोरप् (३,३,५७)', सहस्य सभावः (६,३,७८)। सह गिरन्त्यस्मिन् स्थिता आदित्यरश्मयो भौमरसमिति सगरः। सह उद्गिरन्त्यस्मिन् स्थिता मेघा वर्षोदकमिति वा। यद्वा; गीर्यते अभ्यवह्रियते विद्यते इति गरः उदकम्, तेन सह वर्त्तते इति सगरः। तथाच—'रश्मयश्च देवा गरगिरः'—इत्यत्र स्ट(गा)ह्देवः 'गरमुदकं गिरन्ति गरगिरः'—इति भाष्यं कृतवान्। यद्वा; 'गॄ शब्दे (क्र्या० प्वा०प०)'—इत्यादि। गीर्यते इति गरः शब्दः पूर्ववत्, गरेण शब्देन सह वर्त्तते इति सगरः;—आकाशो हि स्वगुणेन शब्देन सहैव सर्वदा वर्त्तते। "अपः प्रेरय सगरस्य बुध्नात् (ऋ०सं०१०,८९, ४)"—इति निगमः॥

(१५) समुद्रः*। समुद्द्रवन्ति सङ्गता ऊर्द्धं द्रवन्ति गच्छन्त्यस्मादापोरश्मिभिराकृष्यमाणा आदित्यमण्डलम्। समुत्-पूर्वात् द्रवतेर्गत्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति अपादाने ड-प्रत्यये टि-लोपे च रूपम्। यद्वा; संहता अभिद्रवन्त्येनमापो भौमरसलक्षणा वायुना प्रेर्यमाणाःआदित्यमण्डलाद्वा वर्षाकाले रश्मिभिः प्रवर्त्तमानाः। अत्र उदित्येष उपसर्गोऽभीत्यर्थे वर्त्तते; कर्मणि ड-प्रत्यय इति विशेषः।

* प० ५, ६। निरु० २, १०. १०, ३१. ११, ४२. १२, ३१।

सम्मोदन्तेऽस्मिन् भूतानि अन्तरिक्षचारीणीति वा। सम्पूर्वात् 'मुद हर्षे (भू०आ०)'—इत्यस्मात् 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ०२,१२)'—इत्यादिना अधिकरणे रक्-प्रत्यये, समो म-लोपे च रूपम्। यद्वा; 'सम्'—इत्येकीभावे, उदकात् उन्छब्दः, रो मत्वर्थीयः। एकीभूतमुदकमस्मिन् विद्यते वर्षास्विति उदकशब्दस्योद्भावश्छान्दसः। यद्वा; सम्पूर्वात् 'उन्दी क्लेदने (रु०प०)'—इत्यस्मात् 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २,१२)'—इत्यादिना कर्त्तरि रक्-प्रत्यये किच्चान्नलोपे च समुद्रः। समुनत्ति वर्षेण भुवनं समुद्रः। "एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश (ऋ०सं०८,६,१६,४)"—इति निगमः॥

(१६) अध्वरम्* । अध्वा व्याख्यातः (२८पृ०)। अध्वानं मार्गं राति ददाति (अदा०प०) खस्मिन् गच्छतां पक्ष्यादीनां। यद्वा; अध्वा मार्गो विद्यतेऽस्मिन् मेघादीनाम्। रो मत्वर्थीयः। यद्वा; ध्वरतिर्हिंसाकर्मा (निघ०२,१८), तत्प्रतिषेधः। अध्वर्त्तव्यं न हिंस्यमित्यर्थः। नञ्-पूर्वात् ध्वरतेः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३, ११८)'—इति घः। "शिशू क्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम् (ऋ०सं०८,३,२३,३)"—इति निगमः। 'अध्वरं यज्ञम्'—इति स्कन्दस्वामी व्याख्याति; तदा निगमोऽन्वेषणीयः॥

इति षोड़शान्तरिक्षनामानि ॥ ३ ॥

* प० २, १७। निष० १, ८. ६, १२. १०, १९।

स्वः[1] । पृश्निः[2] । नाकः[3] । गौः[4] । विष्टप्[5] । नभः[6] । इति षट् साधारणानि* ॥ ४ ॥

स्वरादीनि षट् तु भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च कृतव्याख्यानानीति नास्माभिरत्रोच्यन्ते ॥ ४ ॥

खेदयः[1] । किरणाः[2] । गावः[3] । रश्मयः[4] । अभीशवः[5] । दीधितयः[6] । गभस्तयः[7] । वनम्[8] । उस्राः[9] । वसवः[10] । मरीचिपाः[11] । मयूखाः[12] । सप्तऋषयः[13] । साध्याः[14] । सुपर्णाः[15] । इति पञ्चदश रश्मिनामानि† ॥ ५ ॥

(१) खेदयः । 'तेषामादितः साधारणानि पञ्चाम्बररश्मिभिः (नि २, १५)'—इत्युक्तेः पूर्वमादित्यरश्मिनामानन्तरमम्बरश्मीनाञ्च निर्वचनं प्रदर्श्यते' । 'खिद दैन्ये' दिवादिः रुधादिश्च आत्मनेपदी, 'खिद परिघाते तुदादिर्मुचादिः परस्मैपदी । 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १९)'—इति घञ् । खिद्यते खिन्ते वाऽनया, लोको घर्मकाले, अश्वो बन्धनकाले । यद्वा; परिहन्यन्ते सर्वतो हिंस्यन्ते

* (१) प० १२ । निरु० २, १४. ५, ४. १९. ११, ७ । (२) निरु० २, १४ ।
(३) "नाकाः" ख । निरु० २, १४ । (४) पु० १ । (५) निरु० २,१४. ५,१० ।
(६) प० १, १२. ३, २० । निरु० २, १४ ।
(४) "रश्मयः" ख । (६) "दिधीतयः" च ।
(१२) "मयूखाः" ख । इह स्वराद्यद्विर्मानाद्यविष लक्ष्येते ।
(१३) "सप्तर्षयः" च ।
† "इति रश्मीनाम्" म ।

अनया लोक आदित्येन, अश्वो बन्धनकाले । यद्वा; अनेकार्थत्वात् धातूनां खिदिः खेदने वर्त्तते । तथाच 'खेदनं छेदनम्'—इति माधवः । अस्मात् पचाद्यचि (३,१,१३४) खेदति छिनत्ति नाशयति तमः । तथाहि 'दोषच्छिन्नः*'—इत्यादौ छिदिर्नाशने दृष्टः; घञि छिद्यते॒ऽश्वोऽनयेति खेदा अश्वरश्मिः । तृतीयैकवचनान्तस्य पाठो यथादृष्टः । "खेद॑या त्रि॒वृता॑ दि॒वः (ऋ० सं० ६,५,१५,३)"—इत्यश्वरश्मेर्निगमः, आदित्यरश्मेरन्वेषणीयः† ॥

(२) किरणाः । 'कॄ विक्षेपे' तुदादिः (प०), 'कॄञ् हिंसायाम्' क्र्यादिः (प०) । 'कॄपॄवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः (उ० २,७६)'—इति क्यु-प्रत्ययः । किरन्ति तापम्; एकत्रौष्ण्येन, इतरत्र बन्धनेन । कीर्यन्ते वा; आदित्येन दिङ्मुखेषु, अश्ववालेनाश्वग्रीवादिषु । यद्वा; कृणन्ति हिंसन्ति तमः, हिंस्यन्तएभिरश्वकिरणाः । "भि॒या द्रु॒ह्यासः‡ कि॒रणा॒ नैज॑न् (ऋ० सं० १,५,४,१)"—इति निगमः आदित्यरश्मेः । "रे॒णुं रेरि॑हत् कि॒रणं॑ दद॒श्वान् (ऋ० सं० ३,७,१२,१)"—इत्यश्वरश्मेः ॥

---

* लौकिकव्यवहारएषः ।

† अत्रेयमाशङ्का—"खेदा"—इत्यस्य रश्मिपर्यायत्वे "खेदयः"—इति कथं पठितम्? निगमद्वयपाठावलम्बनमेव स्वरूपतस्तेन् "खेदया"—इति पाठेन भवितव्यम् । अधिकमाश्चर्यमेतत्—यट्टीकाकारेण 'खेदयः'—इति प्रतीकमवलम्ब्यैव 'खेदा'—इति व्याख्याय 'खेदया'—इत्युदाहृत्य च निरस्तमिति । ऋक् संहितायामपरावपि द्वौ निगमौ,—'क्षुरा॑ऽइँव॒ खेद॑या (१,५,२८,२)—इति, 'खेद॑ामवप्रुषा इषस (८,१,२०,४)'—इति च । १०, १०, ४, ४ परं 'खेदयः'—इत्येवं पदं न दृश्यते क्वापि ।

‡ 'ऋकारतामेति स एव चास्य ह्रकारः सपूर्वणा सम्प्रयुक्तः'—इति प्रातिशाख्यम् ।

(३) गावः* । व्याख्यातः पृथिवीनामसु (१,१)। गच्छन्ति सर्वतस्तमो विहन्तुं, भौमं रसं वा हर्तुं, गीयन्ते स्तूयन्ते स्वाभिमतसाधनाद् यजमानैरश्वपालैश्च। "यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः (ऋ०सं० २,२,२४,६)"–"को अद्य युङ्क्ते धुरि गा ऋतस्य (१,६,८,१)"—इति आदित्यरश्मेर्निगमौ। अश्वरश्मेरन्वेषणीयः॥

(४) रश्मयः†। 'रशिर्यमनार्थो धातुः (सौ०)'।'नियोमिः (उ० ४,४३)'–इति विधीयमानो मि-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। रशना रश्मिरिति कतिपयप्रयोगविषयएवायं रशिः, भरत्यादिवत्, न सर्वत्र, बन्धनप्रतीतेः। बध्नन्त्युदकमथवा बध्यते तै रुदकमश्वो वा। यद्वा; 'अशू व्याप्तौ (स्वा०आ०)'। 'अश्नोते रश्च (उ० ४,४६‡)'—इति मि-प्रत्ययोरशादेशश्च। अश्नुवते सर्वं जगत् अश्वग्रीवादि वा रश्मयः। "सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्नवो (ऋ०सं० ७,२,२२,१)"—"विरश्मयो जना अनु (ऋ०सं० १,४,७,३)"—इति आदित्यरश्मेर्निगमौ। "मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः (ऋ०सं० ५,१,२०,१)"—"ते रश्मिभिस्त ऋक्वभिः सुखादयः (ऋ०सं० १,६,१३,६)"—इति चाश्वरश्मेः॥

(५) अभीशवः§। अभिपूर्वात् 'अशू व्याप्तौ (स्वा०आ०)'—इत्यस्मात् 'भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः (उ० १,७)'—इति उ-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति धात्ववयवस्याकारस्येकारश्च। जस्। अभि व्याप्नुवन्ति जगदश्वग्रीवां वा। यद्वा; अभिपूर्वात्

* पृ० १। † निघ० २,१५। ‡ 'अश्नोतेरश्च'—इति सि० कौ० पाठः
§ प० २, ४. ५. ५, २। निघ० १, ९. ९, १५।

'ईश ऐश्वर्ये (अदा०आ०)'—इत्यस्मात् पूर्ववदुप्रत्ययः। ईष्टे सूर्यस्तमोऽपहन्तुमेभिः, अश्वपालोऽश्वं बद्धुम्। "अभीशूनां महिमानं पनायत (ऋ०सं० ५,१,२०,१)"—इत्यश्वरश्मेर्निगमः। आदित्यरश्मेरन्वेषणीयः॥

(६) दीधितयः *। एतदादीन्यादित्यरश्मिनामान्येव। 'दीधिङ् दीप्तिदेवनयोः (अदा०आ०)'। 'क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम् (३,३, १७४)'—इति क्तिचि पृषोदरादित्वादेव (६,३,१०९) यथाकथञ्चिद्रूपसिद्धिरुन्नेया। धीयन्ते विधीयन्ते प्रेष्यन्ते रसाहरणादिकर्मस्वादित्येन, धार्यते वा वर्षार्थमुदकमेभिरादित्येन तथा। 'अथास्य कर्म रसादानं रश्मिभिश्च रसधारणम् (५,१०)'—इति निरुक्तम्। 'न वा स धृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः। पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम्)'—इति श्रीरामायणम्। "शुचीदयन्दीधितिमुक्थशासः (ऋ०सं० ३,४,१९,१)"—इति निगमः। 'दीधितिं रश्मिमित्यर्थः' —इति (१९,६९) वाजसनेयभाष्यकृदुवटोऽभाषयत्॥

(७) गभस्तयः †। गो-शब्दपूर्वादन्तर्णीतण्यर्थात् 'भस भत्सनदीप्त्योः (जु०प०)'—इत्यस्मात् पूर्ववत् क्तिचीड़भावे च पृषोदरादित्वात् गो-शब्दस्याकारान्तादेशः। गां भूमिञ्च भासयन्ति दीपयन्ति। यद्वा; गवि संसर्गे दीप्यते। यद्वा: बभस्तिरत्तिकर्मा (निघ० २,८०)। गामुदकं भौमरसलक्षणं बभसति अदन्ति। यद्वा; 'भसेर्गट् च'— इति भोज-सूत्रेण ति-प्रत्ययः धातोर्गडागमश्च, बभसति दीप्यन्ते इति गभस्तयः। 'ग्रहेर्गभस्तिः'—इति माधवः, तदा पूर्वसूत्रेण ति-

* प० २,५ · निरु० ५,१०। † प० १,४.५।

प्रत्यये धातोरसुगागमः, 'वयस्योर्भेम्यन्द्रषि (सि॰कौ॰वै॰ इ॰श्रा॰)' —इति निर्वाहः, भ्रष्टन्ति भौमं रसं। "गभस्तिपूतो नृभिरद्रिभिः सुतो (ऋ॰सं॰७,३,१८,४)"—"सुष्वाे अंशुंभ्यां गभस्तिपूतः (य॰वा॰स॰७,१)"—इति च निगमौ॥

(८) वनम्*। 'वन षण सम्भक्तौ' भ्वादिः परस्मैपदी। 'पुंसि संज्ञायां घः (३,३,११८)'। वन्यते सेव्यते भौमादिनिवारणाय। अथ वा वनतिर्हिंसार्थः (भ्वा॰प॰)। वन्यते हिंस्यतेऽनेन नमः। यद्वा; 'वनु याचने' तनादिरात्मनेभाषा। वन्यते याच्यते वृष्टिप्रदानाय। यद्वा; 'वन शब्दे' भ्वादिः परस्मैपदी। वन्यते शब्द्यते स्तूयते स्तोतृभिः।"अबुध्ने राजा वरुणो वनस्य (ऋ॰सं॰१,२,१४,२)"—इति निगमः। 'वननीयस्य तेजसः'—इति माधवः॥

(९) उस्राः†। 'वस निवासे (भ्वा॰प॰)'। 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ॰२,१२)'—इत्यादिना रक्,अदादित्वात् सम्प्रसारणं बाहुलकात्, 'आमित्रसिघसीनाञ्च (८,३,६०)'—इति षत्वाभावः। वसन्त्येषु परतेजः वसन्त्येषु रसाः इति वा। यद्वा; उत्पूर्वात् 'स्रु गतौ (भ्वा॰प॰)' —इत्यस्मात् 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३,२,९९)'-इति जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, उदोऽन्तलोपश्च। उत्स्रवन्ति एभ्योरसाः।"उस्रा इव स्वसराणि(ऋ॰सं॰१,१,६,२)"—इति निगमः॥

(१०) वसवः‡।'वस निवासे (भ्वा॰प॰)','वस आच्छादने (अदा॰ आ॰)'।'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च (उ॰१,१०)'

---

* प॰ १, १२। निरु॰ ६, २६. ८, २।

† प॰ १. ११। निरु॰ ४. १९. ६, २४।

‡ प॰ १, ७. २, १०. ४, ६ निरु॰ ४, १९. ९, ४०. १२, ४१।

—इति उ-प्रत्ययः। वसन्ति लोकेषु, वसन्त्यत्र रसाः, वसत्यत्र परं तेजः, आच्छादयति वा लोकान् वृष्ट्या, विवासयति वा तमः। 'बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (६,४,५१वा॰)'—इति णि-लुक्। वासयितारो वा लोकानां वृष्ट्यादिप्रदानेन। "ज्मया अत्र वसवो रन्त देवाः (ऋ॰सं॰५,४,६,३)"—"सुगा वो देवाः सदना अकर्म य आजग्मुः सवनमिदं जुषाणाः। जक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि (य॰वा॰सं॰८,१८*)',—"हिङ्कृण्वती वसुपत्नी वसूनाम् (ऋ॰सं॰२,३,१८,२)"—इति च निगमाः॥

(११) मरीचिपाः। 'मृङ् प्राणत्यागे (तु॰आ॰)'। 'मृकणिभ्यामीचिः (उ॰४,७०)'—इति ईचिः प्रत्ययः। म्रियते तमोऽस्मिन्निति मरीचिः रश्मिः। अत्र मरीचिशब्देन मरीचिमान् सूर्यउच्यते, मत्वर्थीयस्य लुक् साहचर्याद् भाव्यते, मरीचिमत्सूर्यमण्डलं पान्ति मरीचिपाः, 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)। "देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः (य॰वा॰सं॰७,३)"—इति निगमः॥

(१२) मयूखाः। 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (स्वा॰उ॰)'। अस्मात् 'मुहेः खो डयूट् च (उ॰४,२२†)'-इति विधीयमानः ख-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति; डयूडागमस्य प्रत्ययस्य बाहुलकादेव। मिन्वन्ति तमः मयूखाः। ख-प्रत्ययाधिकारे 'मयेरूट् च'-इति श्रीभोजदेवः। मयतिर्गत्यर्थः (भू॰आ॰)। गच्छन्ति सर्वलोकेषु मयूखाः। "दाधर्थ पृथिवीमभितो मयूखैः (ऋ॰सं॰५,६,२४,३)"—"इमे मयूखा उपसेदुरु सदः (ऋ॰सं॰८,७,१८,२)"—इति च निगमौ॥

---

* माध्यन्दिनपाठोऽयम्। † 'माङ्जश्रोमय च। उ॰४, २५'—इत्येतन्न दृष्टं किम्?।

(१३) सप्तऋषयः*। 'सप्त सृप्ता सङ्ख्या (निरु० ४,२६)'—इत्युक्तेः सृपेर्गत्यर्थात् 'सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १,१५५)'—इति सपेर्विधीयमानः कनिन् प्रत्ययस्तुडागमश्च बाहुलकाद् भवति ऋकारस्याकारश्च। षड्भ्यः सकाशात् सृप्ता सङ्ख्या सप्त। 'ऋष गतौ (तु० प०)' अनेकार्थत्वाद्धातूनां दर्शनार्थः। 'इगुपधात् (उ० ४,११६)'—इति इन् प्रत्ययः। ऋषयः द्रष्टारः। सप्तसङ्ख्याकाश्च ते ऋषयो द्रष्टारश्च त्रैलोक्यस्येति सप्तऋषयः। 'ऋत्यकः (६,१,१२८)'—इति प्रकृतिभावः। "सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम् (ऋ० सं० २,३,१४,२)"—इत्यत्र 'सप्त आदित्यरश्मयः (४,२६)'—इति वदन्ति नैरुक्ताः। यद्वा; 'षप समवाये (भू० प०)', 'सप्यशूभ्यां तुट् च (उ० १,१५५)'—इति कनिन् प्रत्ययस्तुडागमश्च। समवेताः सप्त; ऋषिरपिगत्यर्थएव प्रत्ययः। समवेता गच्छन्ति दिङ्मुखानि सप्तर्षयः। "यत्रा सप्त ऋषीन् पर एकमाहुः (ऋ० सं० ८,३,१७,२)"—"सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे (य० वा० सं० ३४,५५)"—"अत्रासत ऋषयः सप्त साकम् (अथ० सं० १०,२६,९)"—इति निगमाः॥

(१४) साध्याः†। 'राध साध संसिद्धौ (स्वा० दि० प०)'। 'ऋहलोर्ण्यत् (३,१,१२४)'—इति ण्यत् प्रत्ययः, 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,४,११३)'—इति कर्त्तरि भवति। 'रसाहरणादिकं स्वव्यापारं साध्नुवन्ति संसिद्धं कुर्वन्ति'—इति स्कन्दस्वामी। 'साध्यन्ते आराध्यन्ते साध्याः'—इति क्षीरस्वामी; अत्र यथाप्राप्तोण्यत्। "यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः (ऋ० सं० २,३,२३,४)"—इति निगमः॥

---

* प० ५,९। निरु० ४,२६। १०,२६। १२,२६; १८। † प० ५,६। निरु १२,४०।

(१५)सुपर्णाः*। सुपसृष्टात् 'पृ पालनपूरणयोः (जु० क्र्या० प्वा० प०)'—इत्यस्मात् 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः(उ० ३,६)'—इति न-प्रत्ययः। 'पर्णं पततेः पृणातेः प्रीणातेः वा'—इत्यष्टादशाध्यायदृष्टत्वात् पत्-धातोः बाहुलकात् न-प्रत्ययः तकारस्य रेफादेशश्च। प्रीणातेरीकारस्य अकारादेशः स च पकारात् परः। शोभनं पृणन्ति पालयन्ति जगत् शीतादिनिवारणात्; अथवा पूरयन्ति वा वृष्ट्या; शोभनं पतनं गमन मेषामिति वा; सुष्ठु प्रीणन्ति तर्पयन्ति जगत् वर्षप्रदानेनेति वा सुपर्णाः। यद्वा; सुर्मत्वर्थः, भावे च न प्रत्ययः। पतनादिमन्तः सुपर्णाः। तथाच—'इहेहदेव विदथे सुवीराः(ऋ० सं० २,६,६,६)'—इत्यत्र 'वीरवन्तः कल्याणवीरा वा (निरु० १,७)'। अष्टादशाध्याये च 'सुपर्णं विप्राः(ऋ० सं० ८,६,१६,५)—इत्यत्र 'पर्णवन्तं कल्याण-पर्णं वा'—इति चेति सुर्मत्वर्थे बहुशोदृष्टः। "यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम् (ऋ० सं० २,३,१८,१)"-"वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रम् (ऋ० सं० ८,३,४,६)"—इति च निगमौ॥ रश्मिनां प्रायो बहुवचनान्तत्वेन दृष्टत्वात् रश्मिनामाभिप्रायेण बहुवचनान्तानि पठितानि। एवं दिङ्नामस्वपि(६) द्रष्टव्यम्॥

इति पञ्चदश रश्मिनामानि॥ ५॥

आताः(१)। आशाः(२)। उपराः(३)। आष्ठाः(४)। काष्ठाः(५)। व्योम(६)। ककुभः(७)। हरितः(८)। इत्यष्टौ दिङ्नामानि†॥ ६॥

---

* प० ११.१४. ५,४। निरु० ९,१२. ४,२. ७,२४. ७,३१. ९,१९. १०,४५।

† "इति दिशाम्" ग।

(१) आताः। आङ्पूर्वादततेर्गतिकर्मणो (भू०प०) 'अकर्त्तरि च कारके (३,३,१९)'—इति घञ्। आभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणिभिस्तं तं कार्यं प्रति। यद्वा; आङ्पूर्वात् तनोतेः 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३,२,९९)'—इति जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो बहुलवचनाद् भवति। आततः आताः। "कृष्णन्याताः समसृष्टासो (ऋ०मं० ३, ३,७,६)"—"उदातैर्जिहते बृहद्द्वारो (ऋ०मं० ६,७,२४,५)"—इति निगमौ॥

(२) आशाः*। आङ्पूर्वात् 'शद्‌लृ शातने (भू०प०)'—इत्ययमत्र गत्यर्थः, अनेकार्थत्वाद्धातूनाम्। पूर्ववड्डः। तं तमर्थं प्रत्यागमनात्। यद्वा; आ इत्येषोऽभीत्यस्यार्थे वर्त्तते। 'अशू व्याप्तौ (स्वा०आ०)'—इत्यस्मात् घञि रूपम्। आशा उपदिशा भवन्त्यभ्यशनात् परस्परादिभिः संव्याप्तेः। 'आ अश्नुवते आशाः'—इति क्षीरस्वामी। अत्र पचाद्यच् (३,१,१३४)। "इन्द्र आशाभ्यस्परि (ऋ०सं० २,८,९, २)"—इति निगमः॥

(३) उपराः†। उपरमन्ते आस्वभ्राणि प्राणिनो वा स्व-स्व-व्यापारेभ्यः। पूर्ववत् डः। "उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन् (ऋ०सं० १,५, २,१)"—इति निगमः। "तमस्य पृक्षमुपरासु धीमहि (ऋ०सं० २, १,१२,५)"—इत्यत्र दिग्वाची न वेति चिन्त्यम्॥

(४) आष्ठाः। आङ्पूर्वात् तिष्ठते (भू०प०) धातोर्घञर्थे कविधानम्। 'स्थास्नागापाव्यधिहनियुध्यर्थम् (३,३,१९म०भा०)'—

---

* प० ४,१। निरु० ४,१। † प० १०। निरु० २,२२।

इति क-प्रत्ययः। सुषामादित्वात् (८,३,९८) षत्वम्। आ समन्तात् स्थीयते आभिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५) काष्ठाः*। 'काष्ठा दिशो भवन्ति (निरु० २,१५)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'क्रान्त्वा सर्वमतीत्य स्थिताः आकाशवद् व्यतिरेकपक्षे। अव्यतिरेकेऽपि तएव शब्दादयः सर्वत्र सन्ति संस्थिताश्चेति। उपदिशोऽप्येवमेव। व्यतिरेकेऽपि इतरेतरापेक्षया परत्वापरत्ववत् सर्वत्र व्यवहारोऽस्तित्वमिति'। क्रान्त्वा-शब्दात् पूर्वार्द्धं स्थिता-शब्दादुत्तरार्द्धमित्यर्थः। पृषोदरादिः। वैयाकरणपक्षे तु 'काशृ दीप्तौ (भू० आ०)'। 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् (उ० २,२)'—इति क्थन् प्रत्ययः। 'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च (७,२,९)'—इति इड़भावः। काशन्ते दीप्यन्ते काष्ठाः। "नरस्त्वां काष्ठास्ववतः (ऋ० सं० ४,७,२७,१)"—इति निगमः॥

(६) व्योम†। व्याख्यातमन्तरिक्षनामसु(३)। स एवार्थोऽत्रापि। परिवीता वायुना। 'पवमानो हरित आ विवेश (ऋ० सं० ६,७,८,४)'—इति श्रुतिः। यद्वा; विविधमोममन्नमस्मिन् विद्यतइति व्योम। 'ओमानमापो मानुषीरमृक्तम् (ऋ० सं० ४,८,९,२)'—इत्यत्र 'अन्नेर्वा ओमन्'—इति माधवः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) ककुभः‡। 'ककुभ्नाति विस्तारयतीति ककुप्'—इति क्षीरस्वामी। 'ककुप् कुभेरच्छ्रयार्थात् उच्छ्रिता इव हि दिशो दृश्याग्रेषूपलभ्यमानाः'—इति माधवः। केन प्रजापतिना विस्तारिता इति वा। सर्वत्र 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तु (३,२,१७८वा०)'—इत्यत्र 'प्राक्

* निघ० १, ६. २, १५. ९, २४। † पु० १, ३। ‡ निघ० ७, १२।

प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः (म० भा०)'–इत्युक्तेः क्विपि पृषोदरादित्वाच्च रूपसिद्धिः। "यः ककुभो निधारयः (ऋ० सं० ६, २, २६, ४)"—इति निगमः॥

(८) हरितः*। 'हृञ्·हरणे' भ्वादिः (उ०), 'हृ प्रसह्यकरणे' जुहोत्यादिः (प०)। 'हृसृरुहियुषिभ्यः (इत्)। (उ० ३, ९०)'—इति इतिः। हरन्ति जहति वा आसु स्थिताश्चौरादयो धनादिकम्। 'हरन्त्याभिः'—इति क्षीरस्वामी। "पवमानो हरित आ विवेश (ऋ० सं० ६, ७, ८, ४)"—इति निगमः॥ 'वायुरेव पवमानो दिशो हरित आविष्टे'—इत्युपनिषत् (ऐ० आ० २, १)॥

इत्यष्टौ दिङ्नामानि॥ ६॥

श्यावी(१)। क्षपा(२)। शर्वरी(३)। अक्तुः(४)। ऊर्म्या(५)। राम्या(६)। यम्या(७)। नम्या(८)। दोषा(९)। नक्ता(१०)। तमः(११)। रजः(१२)। असिक्नी(१३)। पयस्वती(१४)। तमस्वती(१५)। घृताची(१६)। शिरिणा(१७)। मोकी(१८)। शोकी(१९)। ऊधः(२०)। पयः(२१)। हिमा(२२)। वस्वी(२३)।

इति त्रयोविंशती रात्रिनामानि†॥ ७॥

---

* प० १३. १५. २, ५। निरु० ४, ११।

(६) "रम्या" C. D. F. ग। घ-पुस्तके नष्टः।

(१३) "असिक्नि"
(१४) "पयस्वति"
(१५) "तमस्वति" } ख।

(१६) "घृताची" ख।

(१७) "शोणा" C. D. F. ग।

(१८) "मोकि"
(१९) "शोकि"
(२०) "उधा"
(२२) "हिम" } ख।

(२३) "वस्विति" ख. पु० ५। "वस्वेति" ग. C. D. F.। "वमी"—इति रोथ-ह्विट्न्योः देवराजधृतपुस्तकयोः पाठः।

† "इति रात्रेः" ग।

(१) श्यावी*। श्यैङ् गतौ (भ्वा॰ आ॰)'। 'इण्शीभ्यां वन् (उ॰ १,१५०)'—इति विधीयमानो वन्प्रत्ययो बाहुलकात् भवति। श्यायते गच्छति स्वाश्रयमिति। श्यावो धूमरारुणो वर्णः; तमः सन्ध्यादिबन्धात् श्याववर्णा रात्रिः श्यावी,.'अन्यतोङीष् (४,१,४०)। "श्यावीं च यदरुषी च स्वसारौ (ऋ॰ सं॰ ३,३,३०,१)"—इति निगमः॥

(२) क्षपा। 'क्षप्यते सूर्यचारेण क्षपा'—इति क्षीरस्वामी। 'क्षप् प्रेरणे', 'क्षपि क्षान्त्याम्'-इति कथादिषु पठितोऽपि बहुलमेतन्निदर्शनमित्यस्योदाहरणत्वेन धातुवृत्तौ पठ्यते। 'क्षपेः क्षपयन्ति क्षान्त्यां प्रेरणे क्षपयेत्'-इति दैवम्। 'क्षपः क्षपयतेर्निशा'—इति च माधवः। क्षपा-शब्दोऽन्तोदात्तो रात्रिनाम, आद्युदात्तस्तु क्षपणवचनः। "नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान् (ऋ॰ सं॰ ७,७,२२,१)"—इति निगमः। "त्वमिदसि क्षपावान् (ऋ॰ सं॰ ६,५,११,२)"—इति क्षपणवचनः॥

(३) शर्वरी। 'शॄ हिंसायाम् (क्र्या॰ प॰)'। 'कॄगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच् (उ॰ २,११४)'। टित्वात् (४,१,१५) ङीप्। शृणाति चेष्टाम्, रात्रौ हि स्व-स्व-व्यापारेभ्यः उपरमन्ते प्राणिनः; शीर्यन्ते वास्यां प्राणिनो नक्तञ्चरैः। "अति ष्कन्दन्ति शर्वरीः (ऋ॰ सं॰ ४, ३,८,३)"—इति निगमः॥

(४) (अक्तुः†। 'अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु (रु॰ प॰)'। 'पः किच्च (उ॰ १,६८)'—इति विधीयमानः तु-प्रत्ययः कित्वञ्च बाहुलकाद् भवति। 'पाञ्जनृभ्यः क्तुः'—इति क्तुरिति श्रीभोजदेवः।

* प॰ १५। † निघ॰ १, १८. १२, २२।

'अनिदिताम् (६,४,२४)'—इति न-लोपः। अज्यते व्यज्यतेऽस्यामवस्थायेन जगत्, गच्छति वा प्रतिदिनम् अक्तुः। "विश्वामक्तोरुषसः पूर्वहूतौ (ऋ० सं० ५,४,६,२)"—इति निगमः॥

(५) ऊर्म्या। 'ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)'। 'ऊर्णोतेर्णलोपश्च (उ० १,२८ ?)'—इति मि-प्रत्ययः'—इति इति केचित्। 'अर्त्तेरूच्च (उ० ४,४४)'—इति मि-प्रत्ययः'—इति कमलनयनः। ऊर्मिः तमः-सङ्घातः, आच्छादकत्वात् लोकस्य। तमर्हति (५,१,६३)', 'छन्दसि च (५,१,६७)'—इति यत् प्रत्ययः। "इन्द्राय नक्तमूर्म्याः सुवाचः (ऋ० सं० ६,६,३२,१)"—इति निगमः॥

(६) राम्या। 'रमु क्रीड़ायाम् (भ्वा० आ०)'। अन्तर्णीतण्यर्थात् प्रोपार्थविशिष्टादस्मात् 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति बहुलवचनात् 'पोरदुपधात् (३,१,९८)'—इति यतं बाधित्वा 'ऋहलोर्ण्यत् (३,१,१२४)' भवति, 'अचोञ्णिति (७,२,११५)'—इति वृद्धिः। प्ररमयति भूतानि नक्तञ्चराणि, उपरमयति दिवाचराणि स्वव्यापारेभ्यः। माधवस्तु सर्वभूतानि रमयति। तथाच कौषीतकिः—'ये वै के चानन्दा अन्ने पाने मिथुने रात्र्या एव ते सन्तता अवच्छिन्नाः क्रियन्ते, तेषां रात्रिः कारोतरः'—इति। 'अधोरामः सावित्रः (य० वा० सं० २९,५८)'—इत्यत्र 'श्वेतः कृष्णोदरः'—इति भाष्यम्। 'रामश्चारौ सिते,सिते'—इति वैजयन्ती। तस्माद्रामशब्दः कृष्णपर्यायः*। स्वाश्रये रमते रामः 'ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः (३,१,१४०)'॥

* अतएव "रामसंस्थात् (ऋ० सं० ७,४,११,१)'—इति व्याख्यावसरे उक्तं सायणेन—'रामं कृष्णं शार्वरं तमोऽभ्यस्थात्'—इति।

'तदर्हति (५,१,६३)', 'छन्दसि च (५,१,६७)'—इति यत्। 'अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च (ऋ० सं० ४,५,११,१)'—इति श्रुतिः * * * । यद्वा; रमणं रामः। भावे घञ् (३,३,१८)। स्त्रीभिः सह क्रीड़ा रामः। 'तत्र साधुः (४,४,९८)'—इति यत्। "सद्धान्त्रुतमसो राम्या अनु (ऋ० सं० २,५,२१,३)"—इति, "आविर्धेना अहणोद्राम्याणाम् (ऋ० सं० ३,२,१५,३)"—इति च निगमौ॥

(७) यम्या। 'यम उपरमे (भू० प०)। 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। उपरमयति प्राणिनां चेष्टाः। अथवा 'गदमदचरयमश्चानुपसर्गे (३,१,१००)'—इति यत् कर्त्तरि बाहुलकेन। यद्वा; यमनीया उपरमयितव्या आदित्यघारेणेति यथाप्राप्तो यत् निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(८) नम्या। (९) दोषा। (१०) नक्ता। (११) तमः। (१२) रजः। (१३) असिक्नी† ॥

(१४) पयस्वती‡। पयोऽस्या अस्तीति। 'अस्मायामेधास्रजोविनिः

* ऋक्‌संहितायान्तु मन्त्रद्वये दृश्यते 'यम्या'—इति। तत्रैकत्र (२,२,२०,११) 'यम्या यमरूपे मिथुनभूते अहश्च रात्रिश्चेत्येते'—इति, अपरत्र (४,२,१,५) 'यम्या यम्ये नियमनीये युग्मभूते वा' —इति, अन्यत्र 'यम्या युगलभूते'—इति व्याख्यातवान् सायणः।

(९) निघ० २, १५।

(१०) निघ० ८, १०।

(११) निघ० ९, १६।

(१२) प० ३, २०. ४, १। निघ०२, २१. ४, १९. १०, ४४. ११, ७;—२१।

(१३) निघ० ९, २६।

† कथमेमानि पदानि व्याख्यातानि भायते मन्त्रकर्त्रे।

‡ प० १२। निघ० ५, २।

(५,२,१२१)'। 'बहुलं छन्दसि (५,२,१२२)'—इत्युक्तमतुपि वत्वे च 'उगितश्च (४,१,६)'—इति ङीप्। 'तसौ मत्वर्थे (१,४,१९)'—इति भ-सञ्ज्ञाविधानात् रुत्वं न भवति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१५) तमस्वती। ताम्यन्त्यनेनेति (दि॰प॰)। तमोऽन्धकारं तेन तद्वती। पूर्ववत् प्रक्रिया। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१६) घृताची। 'घृ क्षरणदीप्त्योः (जु॰प॰)', 'घट घृ सेचने (भ्वा॰प॰)'। 'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः (उ॰३,८९)'। सेचयत्यनेन भूमिं पर्जन्यः, क्षरति मेघात् दीप्तं वा स्वेन तेजसा देवतात्वादिति घृतमत्रात्रस्थायमसलं जलम्, तदञ्चति। 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च (३,२,५९)'—इति अञ्चतेर्गत्यर्थात् (भ्वा॰प॰) क्विनि 'अनिदिताम् (६,४,२४)'—इति न-लोपे, 'अचः (६,४,१३८)'—इत्यकारलोपे, 'चौ (६,३,१३८)'—इति दीर्घे, 'अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानम् (४,१,६वा॰)'—इति ङीप्, घृताचीति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१७) शिरिणा। शीङः (अदा॰आ॰) अन्तर्णीतण्यर्थात् 'बहुलमन्यत्रापि (उ॰२,४६)'—इति इनच्-प्रत्यये रुडागमो धातोर्ह्रस्वश्च। शाययति प्राणिनः शिरिणा। शाययेन्निशेति माधवः। "शिरिणायां चिदक्तुना महोभिः (ऋ॰मं॰२,६,२,२)"—इति निगमः॥

(१८) मोकी। 'मुच्लृ मोचने (तु॰उ॰)'। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ॰४,११४)'—इति इनि बाहुलकात् कुत्वम्। 'कृदिकारादक्तिनः (४,१,४५ वा॰)'—इति ङीष्। मुञ्चत्यस्यामवश्यायं मध्यमः,

मुञ्चन्ति प्राणिनः स्वस्वव्यापारात् मोक् । तदस्यामस्तीति 'छन्दसी-वनिपौ च (५,२,१२२वा०)'—इति मत्वर्थीय ईकार-प्रत्ययः, व्यत्ययेन (३,१,८५) हल्ङ्यादिलोपः (६,१,६८)। "अनुव्रतं सवितुर्मोक्यागात् (ऋ०सं० २,८,२,३)"—इति निगमः ॥

(१९) शोकी। 'शुच् शोके (भू०प०)', ज्वलति-कर्मा (निघ० १,१७) वा। पूर्ववत् प्रक्रिया। शोचन्त्यस्यां विरहिणः, शोकस्तेजो-ऽस्या अस्तीति वा, 'अग्निना वै तेजसा रात्रिस्तेजस्वती'—इति ब्राह्मणम्। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२०) ऊधः* । रात्रिनाम-निर्वचनार्थप्रसिद्धं तावदुच्यते । गो-रूध उद्धततरं भवति प्रसवकाले अङ्गान्तरेभ्य उच्छ्रिततरं भवति । यद्वा; उपोन्नद्धमुपरि स्पृष्टमूर्द्धमिव केनचित् । तत् स्नेहं रसानुप्रदा-नसामान्याद् रात्रिरप्यूध उच्यते । यद्वा; 'उन्दी क्लेदने (रु०प०)'। असुनि (उ० ४,१८४), बाहुलकान्नलोपे दकारस्य धत्वे दीर्घे च रूपम्। उनत्त्यवश्यायेन भूतानि। 'उनत्त्यूधः'—इति क्षीरस्वामी। "यो अस्मै घ्रंस उत वा य ऊधनि (ऋ०सं० ४,२,३,३)"— "ऊधर्न नग्ना जरन्ते (ऋ०सं० ५,७,१९,१२)"—इति च नि-गमौ । ऊधनीत्यत्र छान्दसत्वादनङ् (५,४,१३१;—१४२) ॥

(२१) पयः† । व्याख्यातं पयस्वतीत्यत्र, मत्वर्थीयस्य लुक् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) हिमा । 'हन्तेर्हि च (उ० १,१४४)'—इति मक्-प्रत्ययो

* निघ० ६,१९। † प० १९.२,७। निघ० २,५।

हिरादेशश्च। हन्ति (अदा०प०) पाप्मानीनि हिमम्, अर्शआदित्वादच् (५,२,१२७)। "सं भानुना सं हिमा सं घृणेन (ऋ०सं०७,८, १३,४)"—इति निगमः ॥

(२३) वस्वी। 'वस आच्छादने (अदा०आ०)'। 'शृस्वृस्निहित्रप्यसिवसि (उ०१,१०)'—इति उ-प्रत्ययः। वस्ते आच्छादयते लोकमिति अवश्यायस्तमो वा, तद्वती वसुः। 'छन्दसीवनिपौ च (५,२,१२२ वा०)'—इति ईकारः, 'वृषादीनाञ्च (६,१,१०२)'—इत्याद्युदात्तत्वम्। यद्वा; प्रशस्य-वचनाद् वसुशब्दात् 'वोतोगुणवचनात् (४,१,४४)'—इति ङीष्, सर्वभूतरमणत्वाद्रात्र्याः प्राशस्त्यम्। निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

इति त्रयोविंशती रात्रिनामानि ॥ ७ ॥

विभावरी[१]। सूनरी[२]। भास्वती[३]। ओदती[४]। चित्रामघा[५]। अर्जुनी[६]। वाजिनी[७]। वाजिनीवती[८]। सुम्नावरी[९]। अहना[१०]। द्योतना[११]। श्वित्या[१२]। अरुषी[१३]। सूनृता[१४]। सूनृतावती[१५]। सूनृतावरी[१६]। इति षोडशोषोनामानि† ॥ ८ ॥

* एषएव निगमोऽस्य भवितुमर्हति—'वस्वी षु ते जरित्रे'—इति (ऋ०सं०५,२,२, ५)। तत्र 'वस्वीषु अत्यन्तप्रशस्तासु स्तुतिषु'—इति सायणीय-व्याख्या, परं 'वस्वी। सु'—इति पदपाठविरोधादुपेक्ष्यैव सा। एवमुपेक्षिते एवमादिके सर्वत्रैव निगमः सुलभः इत्यपि बोध्यम्।

(८) "वाजिनिवती" ख। (१३) "अरुषी" ख। (१५) "सूनृतावति" ख।

† "इत्युषसः" ग।

(१) विभावरी। 'भा दीप्तौ (अदा०प०)' विपूर्वः। 'आतो-मनिन्क्वनिब्वनिपश्च (३,२,७४)'—इति वनिप्। 'वनो र च (४,१,७)'—इति ङीब्रेफौ। विशेषेण भाति दीप्यते आदित्य-किरणसम्बन्धात्। "आपप्रुषी विभावरि (ऋ०सं० ३,८,२,६)"—इति निगमः॥

(२) *सूनरी। शोभना नरा अस्यां सन्ति, मत्वर्थीय ईकारः,* व्यत्ययेन हल्ङ्यादिलोपः। अथवा बहुव्रीहिः, पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वादीकारः। नराणां प्रसन्नचित्तत्वेन धर्मादिविशिष्टतया तदानीं शोभनत्वम्। तथाच महाकविः—'पश्चिमाद् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना'—इति। यद्वा; सूनरी शोभनं नयति कालम्। 'नृ नये (क्र्या०प०), सुपूर्वात् 'अच इः (उ०४,१३४)', 'कृदिकारादक्तिनः (४,१,४५वा०)'—इति ङीष्। सूनरी सुधना। यद्वा; 'नृभिर्देवैः समन्विता'—इति माधवः। 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः। व्यत्ययेनावधारणाभावश्चाश्रीयते। "ज्योतिष्कृणोति सूनरी (ऋ०सं० ५,६,१,१)"—इति निगमः॥

(३) भास्वती*। 'भासृ दीप्तौ (भ्वा०आ०)', क्विप्। भासतइति भाः प्रकाशः। भासा, तद्वती भास्वती 'तसौ मत्वर्थे (१,४,१९)'—इति भ-सञ्ज्ञया पदकार्यं रुत्वं न भवति भास्वती। "भास्वती नेत्री सूनृतानाम् (ऋ०सं० १,८,१,४)"—इति निगमः॥

(४) ओदती। 'उन्दी क्लेदने (रु०प०)'। उन्देर्लटः शतरि 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इति शतुरार्द्धधातुकत्वेन विकरणा-

---

* प० १९।

भावः, सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकमपित् (१,२,४)'—इति ङिद्वद्-भावात् 'अनिदिताम् (६,४,२४)'—इति न-लोपः, व्यत्ययेन गुणः, 'उगितश्च (४,१,६)'—इति ङीप्।· उनत्यवस्थायेन ओदती। * * *। "प्रदं न वेत्योदती (१,४,४,१)"—इति निगमः॥

(५) चित्रामघा। 'चिञ् चयने (स्वा० उ०)'। 'अमिचिमिमिदि-शंसिभ्यः क्त्रः (उ० ४,१५८)'—इति क्त्र-प्रत्ययः, चित्रम्। मंहतिर्दा-नकर्मा (निघ० ३,२०), घञर्थे क-विधानमित्यत्र परिगणनस्योपल-क्षणार्थत्वात् क-प्रत्यये 'अनिदिताम् (६,४,२४)'—इति न-लोपः, पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) घत्वम्। मह्यते दीयतेऽर्थिभ्यः इति मघं धनम् चित्रमाश्चर्यभूतं धनं यस्या इति चित्रामघा, 'अन्ये-षामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः। "वाजिनीवती सूर्यस्य योषा चित्रामघा (ऋ० सं० ५,५,२२,५)"—इति निगमः॥

(६) अर्जुनी*। 'अर्ज सर्ज अर्जने (चु० प०)'। अर्जेर्णिलुकि उनन्-प्रत्ययः (उ० ३,५५), अर्जयति। यद्वा; 'अर्ज गतिस्थानार्ज-नेषु (भ्वा० प०)'। बाहुलकादुनन्। गम्यते तदर्थिभिः तिष्ठति स्वा-श्रये। अर्जुनमिति रूपनाम (निघ० ३,७), तच्चादित्यरश्मिसम्ब-न्धात् श्वेतम्, अर्जुनी श्वेता, 'अन्यतो ङीष् (४,१,४०)'। यद्वा; अर्जुन्यो गावः ता अस्याः सन्ति वाहनत्वेन मत्वर्थीय ईकारः, व्यत्य-येन हल्ङ्यादिलोपः; "या गोमतीरुषसः सर्ववीरा (ऋ० सं० १,-८,४,३)"—इति श्रुतिः। "द्विपच्चतुष्पदर्जुनि (ऋ० सं० १,४,६,३)" -इति निगमः॥

---

* निरु० १, ११। प० १, ७।

(७) वाजिनी*। वाजइत्यन्ननाम (निघ० २,७), वाजोहविर्लक्षणमन्नमस्या अस्ति, 'अत इनिठनौ (५,२,११५)'—'ऋन्नेभ्योङीप् (४,१,५)'। यजमानेभ्यो 'यानि देयान्यन्नानि तैस्तद्वती वा। "वायविन्द्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू (ऋ०सं०१,१,३,५)"—इति निगमः॥

(८) वाजिनीवती†। वाजो बलं वेगो वा तेन तद्वती वाजिनी, कासौ उषसः स्वभूता तेन तद्वती वाजिनीवती। यद्वा; वाजो हविर्लक्षणम् अन्नाद्यस्या अस्तीति वाजिनी यागसन्ततिः; तद्वती वाजिनीवती। यद्वा; वाजमन्नं तद्वती वा वाजिनी, कासौ अवयवभूतेनान्नेन तद्वती अत्र संहतिः, तया अन्नसंहत्या तद्वती वाजिनीवती। यद्वा; द्वावेतौ मत्वर्थीयौ तयोरेकार्थेणातितरोमत्वर्थीयः अतिशयेनान्नवतीत्यर्थः 'वाजिनीवतीत्विषा हि सर्वेऽन्नं लभन्ते'—इति माधवः। 'सञ्ज्ञायात् (८,२,११)'—इति वा 'छन्दसीरः (८,२,१५)'—इति वा मतुपोवत्वम्। "व्यश्वेभ्यः सुभगे वाजिनीवति (ऋ०सं०६,२,२२,३)"—"अस्मभ्यं वाजिनीवति (ऋ०सं० ३,८,७,४)"—इति निगमौ॥

(९) सुम्नावरी। सुपूर्वात् 'म्ना माने (अदा०प०)'—इत्यस्मात् 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३,२,९९)'—इति जनेर्विधीयमानो डप्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। सुष्ठु आम्नायते अभ्यस्यते इति सुम्नं सुखं, तद्धि सर्वैः सर्वदा ममेदं भूयादित्यभ्यासेन प्रार्थ्यते। तथाच—

* प० १, १४. ५, ९। निघ० २, २८. २, ३. ७, २०. १०, २८;—३१. १२. ४२।
† निघ० १, ८. ११, २९. १२, ९।

'सुखं सुखाते:, प्रजा वै पशवः सुखम्'—इति माधवः। तदस्या अस्ति। 'छन्दसीवनिपौ च (५,२,१२२वा०)'—'वनो र च (४,१,७)'—इति ङीप्रौ, 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः। सुखावतीत्यर्थः। "सुखावरी सूनृता ईरयन्ती (ऋ०सं०१,८,३,२)"—इति निगमः॥

(१०) अहना। 'अहि गतौ', भुवादिरात्मनेपदी; 'अह व्याप्तौ', स्वादिः परस्मैपदी। 'युच् बहुलम् (उ०२,७४)'—इति युच्-प्रत्ययः, बहुलवचनात् पूर्वत्र नकारलोपः। अहन्ते गच्छत्याकाशे प्रतिदिनं स्वयं गच्छतीति वा। व्याप्नोति स्वभासा लोकं व्याप्यते वादित्यरश्मिभिः। "गृहं गृहमहना यात्यच्छा (ऋ०सं०२,१,४,४)"—इति निगमः॥

(११) द्योतना। ण्यन्तात् 'द्युत दीप्तौ (भ्वा०आ०)'—इत्यस्मात् 'ण्यासश्रन्थो युच् (३,३,१०७)'—इति बाहुलकात् कर्त्तरि युच्, 'णेरनिटि (६,४,५१)'—इति णि-लोपः। द्योतयति सर्वान् पदार्थान् प्रकाशकत्वात्। यद्वा; केवलाद् 'अनुदात्तेतश्च हलादेः (३,२,१४९)'—इति युच्। द्योतते स्वयं द्योतना। "सिषासन्ती द्योतना शश्वदागात् (ऋ०सं०२,१,४,४)"—इति निगमः॥

(१२) श्वेत्या*। 'श्विता वर्णे (भ्वा०आ०)'। अघ्न्यादित्वात् (उ०४,१०८) यक् द्रष्टव्यः। श्वेतते श्वेत्या। 'श्विता वर्णे' इति वर्णसामान्यं सामर्थ्यात् शुक्लवर्णेऽपि शेषे पर्यवसितं द्रष्टव्यम् उषसि तथा दर्शनात्। "रुशद्वत्सा रुशती श्वेत्यागात् (ऋ०सं०१,८,१,२)"—इति निगमः॥

---

* निघ० २,१०।

(१३) अरुषी* । 'ऋ सृ गतौ' जुहोत्यादिः (प०), 'ऋ गति-प्रापणयोः' भ्वादिः (प०) । 'ऋहनिभ्यामुषन् (उ० ४,७४)†', पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वादीकारः‡ । इयर्त्ति गच्छति वादित्योदयेनाऽन्नं प्रतिदिनम् प्रापयति वा स्तोतॄन् ऐश्वर्यादि । यद्वा; आङ्पूर्वात् 'रुच दीप्तौ (भ्वा० आ०)'—इत्यस्मात् बाहुलकात् उषच्, टिलोपः, आङोह्रस्वश्च; आरोचते अरुषी । यद्वा; अरुषमिति रूपनाम (निघ० ३,७), सामर्थ्यादत्र शुक्लविषयम्, शुक्लवर्णा अरुषी । 'अन्यतो ङीष् (४,१,४०)' । "अश्वैव चित्रारुषी (ऋ० सं० ३,८,२,१)" —इति च निगमः ॥

(१४), सूनृता§ । (१५) सूनृतावती । (१६) सूनृतावरी । सुष्ठु ऊन्यते अप्रियैरिति सून् । सुपूर्वात् 'ऊन परिहाने (दि० आ०)' —इत्यस्मात् क्विप् । ऋतमिति सत्यनाम (निरु० ४,१९) । सूनञ्च तदृतञ्च सूनृतम्, पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) न-लोपाभावः । प्रियञ्च सत्यञ्च । पूर्वे मत्वर्थीयोऽकारः, उत्तरत्र मतुप्, अन्यत्र 'छन्दसीवनिपौ च (५,२,१२२ वा०)'—इति वनिप्, मतौ वत्वरत्वौ, 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः । यद्वा; प्रियसत्यरूपा वाचः सूनृता उच्यन्ते । "सुम्नावरी सूनृता ईरयन्ती (ऋ० सं० १,८,३,२)"—"उदीरय प्रति मा सूनृता उषः (ऋ० सं० १,४,

---

* प० २, ७ । निरु० १२, ७ ।

† 'ऋहनिभ्यामूषन्'—इति मूलपाठः । एवञ्चारुषीत्यस्य साधनाय सूत्रान्तरं मृग्यम् । 'अर्त्तिसृधृपि (उ० २,११०)'—इत्यादिना 'अरुस्'—इति निष्पन्ने पिप्पल्यादित्वादेव ङीषि भवेन्नामारुषीति ।

‡ पिप्पल्यादिषु गौरादेरन्तर्गणः (४, १, ४१), ईकारः ङीषइत्यर्थः ।

§ प० १, ७ ।

३,२)"—इत्यादि दर्शनात् नद्यः सूनृतादयः। दीर्घो नापेक्षणीयः। यद्वा; सूनृतेत्यन्ननामसु (निघ० २,७) पाठादन्नम्। सूनृता धन-नाम (?) माधवपक्षेण अन्नवत्यो धनवत्यो वा सूनृतादयः। "रेवत्सोचे सूनृते जारयन्ती (ऋ०सं० २,१,८,५)"—"रेवदस्मे व्युच्छ सूनृतावति (ऋ०सं० १,६,२६,४)"—"चिकित्वित् सूनृतावरि (ऋ०सं० ३,८,३,४)"—इति च निगमाः क्रमेण॥

इति षोडशोषोनामानि ॥ ८ ॥

वस्तोः[१)]। द्यौः[२)]। भानुः[३)]। वासरम्[४)]। स्वसराणि[५)]। घ्रंसः[६)]। घर्मः[७)]। घृणः[८)]। दिनम्[९)]। दिवा[१०)]। दिवेदिवे[११)]। द्यविद्यवि[१२)]। इति द्वादशाहर्नामानि* ॥ ॥ ९ ॥

(१) वस्तोः†। अत्र स्कन्दस्वामी—'वस्तोरितीदृशमेवेदं नाम, न विभक्त्यन्तरम्, "दोषावस्तोर्हविष्मती घृताची (ऋ०सं० ५,१,२४,१)"—"दोषावस्तोर्वहीयसः प्रपित्वे (ऋ०सं०१,७,१८,१)"—इति समस्तस्यापि दर्शनात्। वस्ते ज्योतिरिति वस्तोः, द्योततइति द्यौः। एवं सर्वत्र'—इति। वस्ते (अदा०आ०) आच्छादयतीति ज्योतिः। व्यत्ययेन कर्त्तरि तोसुन् (३,४,१३)। "कुह स्विद्दोषा कुह वस्तोरश्विना (ऋ०सं० ७,८,१८,२)"—इति निगमः। कुह केति सप्तमी-

(२) "द्युः"—कातिरिक्तेषु ग.वेषेषवमेव, टीकाकृता अत्र.ध.न्यन खीकतव।
(८) "घृणि." C. D. F. ग। प १०. १, ८१।
* "इत्यहः ग।
† निघ० १, ९:. ८, ९।

सामानाधिकरण्यात् दोषावस्तोरित्यपि सप्तम्या एवाव्ययलुगध्यवसितः ॥

(२) द्यौः*। 'द्युत दीप्तौ (भ्वा०आ०)', बाहुलकात् डो-प्रत्ययः (उ०२,६४)। द्योतते किरणसम्बन्धात्। यद्वा; 'द्यु अभिगमने (अदा०प०)'; 'द्युगमिभ्यां डोः'—इति श्रीभोजदेवः। अभिगच्छन्त्यस्मिन् स्वं स्वमभिमतप्रदेशं प्राणिनः। 'गोतोणित् (७,१,९०)'—इति वृद्धिः। "मध्वं आरोधने दिवः (१,७,२२,१)"—इति निगमः॥ केचित् द्युरिति पठन्ति। तदा 'डिच'—इत्यधिकारे 'द्युद्रुभ्यां च'—इति भोजसूत्रेण उ-प्रत्ययः। 'द्यु अभिगमने (अदा०प०)' द्युतेरेव वा 'अस्वादयश्च (उ०५,३०)'—इति कुन्-प्रत्ययान्तो निपातितो द्रष्टव्यः। उभयत्र पूर्वोक्त एवार्थः। "द्युभिरक्तुभिः परिपातमस्मान् (ऋ०सं०१,७,३७,५)"—"त्वमग्ने द्युभिः त्वमाशुशुक्षणिः (ऋ०सं०२,५,१७,१)"—इति निगमौ ॥

(३) भानुः। 'भा दीप्तौ (अदा०प०)'; 'भादाभ्यां नुः (उ०३, ३१)। भात्यादित्याधिकरणसम्बन्धादेव। "उद्वृथा उषसो भानुरर्त्त (ऋ०सं०३,४,१५,२)"—इति निगमः। रश्मिर्भानुरिति माधवोक्तमत्वर्भवितुमर्हति ॥

(४) वासरम्†। 'वस निवासे (भ्वा०प०)'; णिजन्तः छुड्डेऽपि वि-पूर्वस्यार्थे वर्त्तते। 'अर्त्तिकमिभ्रमिदिविचमिवासिभ्यश्चित् (उ० ३,१२८)'—इत्यरच् प्रत्ययः। विवासयति अपनयति शीतादिकम्। यद्वा; वसेः स्वार्थे णिचि अधिकरणेऽरच्। वसत्यस्मिन् सुखेनेति

* निघ० १, ६. २, १०. ४, १. ९, ११. १०. २२;—२७।

† निघ० ४, ७

वासरम्। यद्वा; 'वासृ दीप्तौ (दि॰ आ॰)'; पूर्वभागैर्वै गृआदरैर्वा दीप्यते वासरम्। यद्वा; विपूर्वात् सर्त्तेर्गत्यर्थात् पचाद्यचि वीत्यस्ये-कारस्याकारः पृषोदरादित्वात्; विविधं सराणि सृतानि (असौर्णा-नीत्यर्थः। 'वासराणि वेसराणि (निरु॰ ४,७)'-इति भाष्यं स्कन्द-स्वामी—'वेसरशब्दस्यायमेकारस्याकारः। सादृश्येन चायं वर्त्तते। यथा वेसरो निष्पादकगताभ्यां विरुद्धाभ्यां जातिभ्यामश्वजात्या गर्द्दभत्वजात्या सम्पन्नः। एवं यावत् द्वौ निष्पादकौ पूर्वभागापरभागौ तद्गताभ्यां विरुद्धाभ्यां शीतोष्णाभ्यां पूर्वभागगतेन शीतेनापरभागगतेन चोष्णेन सम्बन्धाद् वेसरसदृशत्वाद् वासरम्'—इति। "अहानीव सूर्यो वासराणि (ऋ॰सं॰ ६,४,१०,७)"। अहानीत्यनेन पौनरुक्त्या-दन्योऽपि निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५) स्वसराणि*। स्वशब्दे उपपदे सर्त्तेर्गत्यर्थात् (भ्वा॰प॰) पचाद्यच् (३,१,१३४)। स्वेन आत्मनैव गच्छन्ति। अपि च, स्वरित्यादित्यनाम (निरु॰ २,१४)। सर्त्तेः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)'। अन्तर्णीतण्यर्थश्चात्र सर्त्तिः। स्वरित्यनस्य रेफलोपः पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९)। आदित्येन सार्यते। स हि स्वोदयास्तमयाभ्यां तानि गमयति। यद्वा; सुपूर्वात् 'असु क्षेपणे (दि॰प॰)'—इत्यस्मात् हृदरादित्वादरन् (उ॰ ५,४२) द्रष्टव्यः। सुष्ठु अस्यन्ते क्षिप्यन्ते सूर्येण स्वोदयास्तमयाभ्याम्, तथाच 'स्वसरः' इत्युप-सृष्टात्'—इति माधवः। "उस्राइव स्वसराणि (ऋ॰सं॰ १,१,६,२)"—इति निगमः॥

---

* प॰ १, ५. ४, ७। निरु॰ ५, ४।

(६) घंसः*। 'ग्रसु उपादाने (भ्वा०आ०)' अस्मात् घञि पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) गकारस्य घकारो नुगागमः रकारस्य मकारः। ग्रसन्तेऽस्मिन् रसा अवश्याया आदित्येन। "यो अस्मै घ्रंस उत वा य ऊधनि (ऋ०सं० ४,७,३,७)"—इति निगमः॥

(७) घर्मः†। 'घृ क्षरणदीप्त्योः (जु०प०?)'; 'घर्मः (उ०१,१४६)'—इति म-प्रत्ययान्तो निपातः। जिघर्त्ति दीप्यते रश्मिसम्बन्धात्। •निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८) घृणः। जिघर्त्तेः (जु०प० ?) 'इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३,२)'—इतीणादिभ्यो विधीयमानो नक्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। पूर्ववदर्थः। "घृणा वयोऽकुषामः परि ग्मन् (ऋ०सं० ३,७,१८,६)"—इति निगमः‡। * * * ॥

(९) दिनम्। 'दो अवखण्डने (दि०प०)'; पूर्ववदौणादिके नक्-प्रत्यये बाहुलकात् (उ० २,४६); 'द्यतिस्यतिमास्थाम् (७,४,४०)'—इतीत्वम्। द्यतितमः दिनम्। "अधा सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् (ऋ०सं० ५,२,२८,१)"—इति निगमः॥

(१०) दिवा§। द्योतनात्। अव्ययमिदम्। "दिवा पिपित्वेऽवसा गमिष्ठा (ऋ०सं० ४,४,१७,२)"—"दिवा नक्तं शवसा पान्तमेन (ऋ०सं० ४,४.१७,३)"—इति निगमौ॥

* निघ० १,४;—१९;—२१।

† प० २,१७। निघ० १.११. ११, ४१;—५१।

‡ घृणिरिति पाठान्तरपक्षे,ऋचि निगमः—'घृणीवच्छायाम्'—इति'घृणीव छायां यथा घर्मकिरणसन्तप्तश्छायाम्'—इति सर्वोऽयं सायणेन २, ७, १०, १।

§ द्युः इत्यर्थः।

(११) दिवेदिवे*। 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोद-मदस्वप्नकान्तिगतिषु (दि० प०)। 'दिवेर्डिविः (?)'—इत्य-धिकरणे डिविप्रत्ययः। दिव्यन्तोऽस्मिन्निति द्यौः। दिवृशब्दात् परस्य सप्तम्या एकवचनस्य 'सुपांसुलुक् (७,१,३९)'—इत्यादिना शे आदेशः, प्रगृह्यत्वं (१,१,१३) तु व्यत्ययेनात्र न भवति। चतुर्थी वा व्यत्ययेन। ततो वीप्सादिः (८,१,४), दिवसेदिवसे इत्यर्थः। यथादृष्टं पठितमिदं नाम। "उपत्वाग्ने दिवेदिवे (१,१,२,२)"—"दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः (ऋ० सं० ५,१,१५,६)"—इति च निगमौ॥

(१२) द्यविद्यवि। द्योशब्दो व्याख्यातः(२)। सप्तम्येकवचनं, वीप्सादि पूर्ववत्, "मिनीमसि द्यविद्यवि (ऋ० सं० १,२,१६,१)"—इति निगमः॥

इति द्वादशाहर्नामानि॥ ९॥

अद्रिः(१)। ग्रावा(२)। गोत्रः(३)। वलः(४)। अश्नः(५)। पुरुभोजाः(६)। वलिशानः(७)। अश्मा(८)। पर्वतः(९)। गिरिः(१०)। व्रजः(११)। चरुः(१२)। वराहः(१३)। शम्बरः(१४)। रौहिणः(१५)। रैवतः(१६)। फलिगः(१७)। उपरः(१८)। उपलः(१९)। चमसः(२०)। अहिः(२१)। अभ्रम्(२२)।

* नि० ४, १९।

(७) "वलिशानः" क. "पर्शानः" C. D. ग. अयमेव पाठो युक्ततर इति गम्यते अस्यैव निगम-दर्शनात्; ऋक् मं० ५, ७, ५, ४. ५, ८, २४, ४. ६, २, ४९, ४। "पशान." F। घ पुस्तके तु अत्रापि पर्श चूर्णम।

(८) "अश्नम" घ। वङ्गाक्षरेण लिखितत्वाद् दर्शपाठे भ्रममूलिकैषा लिपिरिति मन्ये मागराक्षर-लिखित 'श्मा'—इत्यस्य 'श्म' पाठभ्रमसम्भवात्।

(२२) "अभ्रम्" ग. C. D. F। प० १२. ७, २।

वलाहकः(२३)। मेघः(२४)। दृतिः(२५)। ओदनः(२६)। वृषन्धिः(२७)। वृत्रः(२८)। असुरः(२९)। कोशः(३०)। इति त्रिंशन्मेघनामानि*॥ १०॥

'आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः (निरु० २,२१)'—इत्युक्तेर्मेघनामत्वं पर्वतनामत्वं क्रमेण निरूप्य प्रदर्श्यते।

(१) अद्रिः†। 'अद भक्षणे (अदा० प०)'। 'अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् (उ० ४पा०)'–इति क्रिन्-प्रत्ययः। अत्ति हि मेघो वर्षार्थमादित्यरश्मिभिराहृतान् भौमरसान्, अत्ति मेघैरभिवृष्टं जलम्, अद्यते वा प्राणिभिस्तत्प्रभवपदार्थभक्षणं तत्रोपपद्यते, अदन्त्यस्मिन् पदार्थान् मनुष्या इति वा। यद्वा; नञ्पूर्वात् 'दृ विदारणे (क्र्या० प०)'—इत्यस्मात् बाहुलकात् रिन्-प्रत्ययः टि-लोपश्च। अदरणीय इत्यद्रिः पर्वतः। "वि जयुषा ययथुः सान्वद्रेः (१,८,१६,१)"—इति मेघस्य निगमः। "नान्तरिक्षं नाद्रयः सोमो अक्षाः (ऋ० सं० ८,४,१५,१)"—इति पर्वतस्य॥

(२) ग्रावा:‡। हन्तेः (अदा० प०) 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,

---

(२३) "बलाहकः" इत्येव कतिपयेषु पुस्तकेषु, परं टीकाविरोधादुपेक्ष्यः।

(२५) "दाम:" च।

(२६) "ओदनम्" ग. C. D.F।

(२७) "विषन्धि:"—इत्यपि टीकासम्मतम्।

* "इति मेघानाम्" च।

† निरु० ४, ४. ९,९।

‡ प०५, २। निरु० ९, ८—९।

७५)'—इति क्वनिप्। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) धातोर्ग्रादेशः। हन्यते हि मेघ इन्द्रेण 'अहन्नहिम् (ऋ० सं० १,२,३६,१)'—इति श्रूयते। हन्यतेऽनेन सोमः। यद्वा; 'गॄ निगरणे (तु०प०)', 'गॄ शब्दे (क्र्या०प०)', गृणातिस्तुतिकर्मा (निरु० ३,५); एभ्यः पूर्ववत् क्वनिपि अड़ागमः। हृग्रिग्रहणात् (३,२,७५) सर्वं सिद्धम्। गिरत्युदकं वर्षितुम्। अत्र गिरतिरुत्पूर्वस्यार्थे वर्त्तते, समुद्गिरति जलं वृष्टि-समये, समुद्गीर्ण इति वा अन्तरिक्षेण, गृणाति गर्जितलक्षणं शब्दं करोति, स्तूयते वा वर्षार्थिभिरिति ग्रावा मेघः। पर्वतोऽपि इन्द्रेण हन्यते पक्षच्छेदसमये, गिरति मेघैरभिवृष्टं जलमुद्गिरति निर्झरजलम्, समुद्गीर्ण इव वा गुहादिगतसिंहादिशब्देन, शब्दकारी, स्तूयते च पदार्थबाहुल्यात् प्राणिभिस्तदाश्रयिभिरिति ग्रावा। "इन्द्र ग्रावाणो अदितिः सजोषाः (ऋ० सं० ४,१,२९,५)"—इति मेघस्य निगमः। "ग्रावाणो अप दुच्छुनामप सेधत (ऋ० सं० ८,८,२३,२)" —"ग्रावाण उपरेष्वा महीयन्ते (ऋ० सं० ८,८,२३,३)"—इति पर्वतस्य निगमौ॥

(३) गोत्रः। 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे (भ्वा०आ०)'। 'गुधृवीपचिवचि यमि[मनितनि*]सदिक्षदिभ्यस्त्रः (उ० ४,१६२)'—इति त्र-प्रत्ययः। मेघोगर्जितलक्षणमव्यक्ताक्षरं शब्दं करोति, गूयते शब्द्यते वा,— 'अहो! अयमतीवघर्मकाले वर्षार्थमागतः'—इति। यद्वा; गामु-दकं रश्मिभिराहृतं वर्षाव्यतिरिक्तेषु त्रायते पालयति। 'आतोऽनुप-सर्गे कः (३,२,३)'। शरदादिषु हि मेघेषु घनीभूताश्लिष्टन्त्यापः।

* नानयोः पाठो दृश्यते मूले।

गां पशुजीर्मिं चायते वा तृष्णा पानीयप्रदानात्। पर्वतोऽपि निर्झरादिपतनजन्यमव्यक्तं शब्दं करोति, अभिवृष्टमुदकमुदकाधारेषु धारणाद् रचति च. गोत्र सुयवमवत्तया गोत्रा:। "गोत्रा श्रिवंन् दधीचे मातरिश्वने (ऋ० सं० ८,१,५,२)"—"त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृ-णोरप (ऋ० सं० १,४,८,३)"—"उद्गोत्राणि ससृजे दंसनावान् (ऋ०सं० ३,२,२५,४)"—इति च मेघनिगमाः। "गोत्रभिदं गोविदं वज्रबाहुम् (ऋ० सं० ८,५,२२,६)"—इति पर्वतस्य ॥

(४) वलः*। 'वृ आवरणे (स्वा० उ०)'। 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ३,३,५८)'—इत्यप्। अपि लकारादित्वात् लत्वम्। यद्वा; 'वल संवरणे (भू० आ०), अस्मात् 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३, ११८)'—इति घः। व्रियतेऽनेन दिश आकाशश्च मेघः पर्वतेनापि स्वशरीरेण भूमिराकाशश्च संव्रियते। "अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः (ऋ० सं० ३,२,२,५)"—इति निगमो मेघस्य। "इन्द्रो वलं रक्षितारं दुघानाम् (ऋ० सं० ८,२,१५,६)"—इति पर्वतस्य ॥

(५) अश्मः†। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)', 'अश भोजने (क्र्या० प०)'; आभ्याम् 'इणषिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३,२)'—इति विधीयमानो नक्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, णत्वं च न भवति 'शात् (८,४,४४)'—इति प्रतिषेधात्। उभावपि व्याप्नुत आकाश-मश्नीतश्चोदकम्, एको वर्षितव्यमपरोऽवृष्टम्। अशनेन चाच तत्त्वं लक्ष्यते। "अश्मापिनद्धं मधुपर्यपश्यन् (ऋ० सं० ८,२,१८,२)"—इति मेघस्य। निगमोऽन्वेषणीयो वा ॥

* निघ० १,१०। † निघ० ४, ११. १०, १२।

(६) पुरुभोजाः। 'भुज पालनाभ्यवहारयोः (रु॰प॰)'—इत्यस्मात् 'विदिभुजिभ्यां विश्वे (उ॰ ४,२३१)'—इति विश्वशब्दे उपपदे विहितोऽसु-प्रत्ययः पुरुशब्देऽप्युपपदे बाहुलकाद् (३,३,१) भवति। पुरु बहु प्राणिजातं भुनक्ति पालयति वृष्टिप्रदानेन मेघः, पर्वतो हि दुर्भिक्षादेरक्षति। 'समुद्रः पर्वतो राजा इव दुर्भिक्षनाशकः'—इत्युक्तेः। पुरु अभ्यवहरति, सामर्थ्याज्जलमत्र विशेष्यम्; एको वर्षितव्यमपरो हि वृष्टमिति विशेषः। बहुभिर्भुज्यते पाल्यते अभ्यवह्रियते वा। मेघस्य त्विन्द्र आदित्यरश्मयश्च रक्षितारः, पर्वतस्य तत्तद्देशाधिपतयः। मेघः स्वदृष्टमुदकद्वारेण अभ्यवह्रियते। द्वयोरपि निगमावन्वेषणीयौ*॥

(७) वलिशानः। 'वल संवरणे (भू॰ आ॰)', औणादिकः क्विप्। 'ईश ऐश्वर्ये' अदादिकः (आ॰)। लट् शानच्। संवृण्वन्नाकाशमीष्टे वर्षितुम्, पर्वतोऽपि स्वभोगेन भूमिमाकाशं संवृण्वन्नीष्टे दुर्भिक्षादेर्मनुष्यादीन्रक्षितुम् वलीशान इति; लोकवेदनिघण्टौ दृष्टान्तात् पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः। निगमावन्वेषणीयौ†॥

(८) अश्मा‡। 'अशूङ् व्याप्तौ (स्वा॰ आ॰)', 'अश भोजने (क्र्या॰

* ऋक्संहितायामेव दृश्येते उभयोरपि निगमौ, परं तत्र तत्र तत्तद्व्याख्यातृभिर्मेघ-योर्धूलिमुष्टिप्रक्षिप्तेति नोपलब्धा देवराजेन। 'पुरुभोजा अस्मे (५,५,२९,८)'—इति मेघस्य, 'गिरिं न पुरुभोजसम् (६, ६,११,२)'—इति पर्वतस्य।

† "पर्शानः"—इति (ग. C. D.) पाठेऽपि सायणादिभाष्येऽशिशाने तु नान्वेषण-प्रयासः। तथाहि—'यत्पर्शाने पराभृतम् (ऋ॰सं॰१,२,४९,६)'—इति मेघस्य निगमं पश्याम, 'गिरयश्चिन्नि जिहते पर्शानासो मन्यमानाः (ऋ॰सं॰५, ८, २४, ४)'—इति तु पर्वतस्य।

‡ निरु॰ ६, १. ८, २।

प०)'। 'अश्विप्रकिभ्यां छन्दसि (उ० ४,१४४)'—इति मनिन्। अश्म इत्यनेन समानार्थः। "अपावृणोदुरो अश्मव्रजानाम् (ऋ० सं० ८,७,२७,६)"—इति मेघस्य निगमः। "यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान (ऋ० सं० २,६,७,३)"—इति पर्वतस्य। अत्र स्कन्दस्वामिना मेघत्वेन व्याख्यातम् ॥०

(९) पर्वतः*। 'पॄ पालनपूरणयोः (क्र्या० प०)'। 'स्नामदिपद्यर्त्तिपॄशकिभ्यो वनिप् (उ० ४,१०९)'। पृणन्ति पालयन्ति अवयविनं पूर्यन्ते वा तेन इति पर्वाणि। यद्वा; प्रीणातेर्बाहुलकात् (३,३,१) वनिपि ईकारस्याकारः स च पकारात् परः प्रीणयन्ति स्वाश्रयमिति। पर्वाण्यवयवाः सन्त्यस्य 'पर्वमरुद्भ्यां तप् वक्तव्यः (५,२,१२१वा)'—इति मत्वर्थीयस्तप्-प्रत्ययः। मेघस्य पर्वतस्य च देवतात्मकत्वस्य च विद्यमानत्वात् अवयविनि वक्तुं शक्यम्। यद्वा; परिदृश्यमानाकारेणापि मेघस्य धूमादिसङ्घातत्वात्, पर्वतस्य च शिलादिमत्त्वादवयवित्वम्। यद्वा; 'पर्व पूरणे (भू० प०)', अस्मात् 'भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच् (उ० ३,१०७)'—इत्यतच्-प्रत्ययः। पर्वति पूरयति वर्षेण भूमिं स्वशरीरेणाकाशं वा पर्वतोऽपि निर्झरनदीप्रवाहादिना भूमिस्वोन्नत्याकाशञ्च पूरयति। "नि पर्वता अद्मसदो न सेदुः (ऋ० सं० ४,७,२,३)"—"वक्षित्या पर्वतानाम् (ऋ० सं० ४,४,२९,१)"—इति मेघस्य निगमौ। "यदद्रयः पर्वताः साकमाशवः (ऋ० सं० ८,४,२९,१)"—"प्र पर्वतानामुशती उपस्थात् (ऋ० सं० ३,२,१२,१)"—इति च पर्वतस्य ॥

---

* निघ० १, २०. १०, ९. ११, १७।

(१०) गिरिः* । 'गॄ निगरणे (तु० प०)', अथवा 'गॄ शब्दे (क्र्या० प०)', गृणातिः स्तुतिकर्मा (निघ० ३,५) । इरिति वर्तमाने (उ० ४,१२७), 'कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिछिदिभ्यश्च इः (उ० ४,१३८)'—इति इ-प्रत्ययः, 'ऋत इद्धातोः (७,१,१००)'—इतीत्त्वम्; गिरिः । ग्रावेत्यनेन समानार्थः । "गिरांविभ्रद् गिरेर्मूर्ध्नि भ्राजते तुजा शवः (ऋ० वे० १,४,२१,३)"—इति पर्वतस्य । "मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः (ऋ० मं० २,२,२४,२)"—इत्युभयस्य ॥

(११) व्रजः† । 'व्रज गतौ (भ्वा० प०)' । 'गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च (३,३,११९)'—इति निपातनात् घः, करणाधिकरणयोस्तन्निर्दिष्टे कारकेऽपि घो भवति । व्रजत्यन्तरिक्षे व्रजत्यनेनेन्द्र इति वा व्रजो मेघः, मेघवाहनोऽन्यः पर्वतोऽपि पक्षच्छेदात् पूर्वमन्तरिक्षे व्रजति । अथवा स्वशरीरेण भूमिमन्तरिक्षञ्च व्रजति । व्रजन्ति तत्र प्राणिन इति वा । "अप व्रजमूर्णुथः सप्तास्यम (ऋ० मं० ७,८,१८,३)"—इति मेघस्य निगमः । "व्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः (ऋ० मं० ३,४,१४,५)"—इति पर्वतस्य ॥

(१२) चरुः‡ । 'चर गति-भक्षणयोः (भ्वा० प०)' । 'भृमृशीङ्-चरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः (उ० १,७)'—इति उ-प्रत्ययः । चरन्ति गच्छन्त्यस्मादापो मेघाद्वर्षाकाले, पर्वतानां निर्झररूपाः; चारयन्ति जलं वर्षितव्यमिति चरुर्मेघः; चरन्ति तत्र प्राणिनः, चर्यते भक्ष्यते स्वप्रभवपदार्थरूपेणेति चरुः पर्वतः । "स नो वृषन्नमुं चरुम्

---

* निघ० १,१० ।

† निघ० १,१० ।

‡ निघ० १,१० ।

(ऋ॰ वे॰ १,१,१४,१)"—इति मेघस्य निगमः । पर्वतस्याप्येव-णीयः* ॥

(१७) वराहः† । वृणोतेः (स्वा॰ प॰) । 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३,३,५८)'—इत्यकारः (अप्); वरशब्दे कर्मण्युपपदे आङ्पूर्वाद्धरते 'कर्मण्यण् (३,२,१)'। वरमुदक माहरतीति वराहः । वर उदक-माहारोऽस्येति वा वराहः (निरु॰ ५,४) आङ्पूर्वाद्धरतेर्घञ्। 'वरमाहारमाहार्षीः'—इति च ब्राह्मणम्। पृषोदरादित्वात् आहार-शब्दस्याकाररेफयोर्लोपः । यद्वा ; वरशब्दे उपपदे हरते राङ्पूर्वात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति बाहुलकात् ड-प्रत्ययः । वराहाकारो वा कृष्णो मेघो वराहसादृश्येन वर्त्तते । वरमुत्कृष्टमुदकं वृहति उद्यच्छति वर्षितुम् 'वृह उद्यमने (तु॰ प॰)' * * * । वृहेः पूर्ववत् डः । यद्वा ; वरशब्द उपपदे जुहोतेर्दानार्थाद् डः । वरमुदकं ददाति आदत्ते वा वर्षितुमिति वराहो मेघः, पर्वतोऽपि वरमुत्कृष्टं पदार्थमाहारयति प्राणिभिः, पदार्थानां सर्वत्र सौलभ्यादाहरयती-त्युच्यते । वर आहारोऽस्येति वा । वराहवत् कृष्णवर्ण इति वा । वरं मूलं वृहत्युद्यच्छत्यस्मादिति वा (निरु॰ ५,४) । वरं वरमि-त्यनेकस्य वरशब्दस्य निवृत्तिः । वरशब्दाद् वृहेश्च वराह इत्यर्थः । वरमुदकमाददाति आदीयते च तस्मात् पुरुषैर्वरः पदार्थं उदकमेव वा । "विध्यद्वराहं तिरो अद्रिमस्ता (ऋ॰ सं॰ १,४,२८,२)"—

---

* तात्पर्यविरोधाशङ्का सत्येव एव निगमः—'पक्षसो भुवनस्य वराहम् (८,८,१५, ४ ऋ॰सं॰)' तेन तस्य व्याख्याने इयेव कष्टकल्पना कृता ।

† ऋ॰ ४,१ । निरु॰ ५,४ ।

"वराहमिन्द्र एमुषम् (ऋ० सं० ६,५,१०,५)"—इति च मेघस्य निगमौ। पर्वतस्याप्यन्वेषणीयः ॥

(१४) शम्बरः। 'शमु उपशमे (दि० प०)'। अयमन्तर्णीतण्यर्थः। 'शमेर्वन् (उ० ४,८१)'—इति वन्-प्रत्ययः। शमयति नाशयति असुरा-निति शम्बो वज्रः। यद्वा; शातयतेर्वा छान्दसात् वन्-प्रत्यये पृषोद-रादित्वात् शमादेशः। शम्बोऽस्य प्रहर्तव्यत्वेनास्ति। रो मत्वर्थीयः। प्रहरति हि वज्रः इन्द्रप्रेरितो मेघान् पर्वतानाञ्च पक्षच्छेदसमर्थं। यद्वा; सम्पूर्वाद् वृणोतेः (स्वा० प०) 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३,३,५८)' इत्यपि सम्बरः सम् वर्णव्यत्ययेन शम्बरः। सं व्रियते मेघेनाकाशं, भूमिः पर्वतेन। यद्वा; शम्बरमित्युदकनाम (निघ० १,१२), मत्वर्थीयस्य लुक्, उदकमस्यास्तीति वा, उभयत्रापि तुल्यम्। "उतादर्दमन्युना शम्बराणि वि (ऋ० सं० ७,७,१,७)"—"अधूनोत् काष्ठा अव शम्बरं भेत् (ऋ० सं० १,४,७५,६)"—इति मेघस्य निगमौ। पर्वतस्याप्यन्वेषणीयः ॥

(१५) रौहिणम्। 'रुह बीजजन्मनि (भ्वा० प०)', भावे घञ् (३,३,१८) रोहः आरोहणम् आदित्यपथ्यादीनामस्यास्तीति। 'अत इनिठनौ (५,२,११५)', रोहि अन्तरिक्षम्। 'तत्र भवः (४,३,५३)'—इत्यण्, 'इनण्यनपत्ये (६,४,१६४)'—इति प्रकृतिभावः रौहिणः। अन्तरिक्षेण हि गच्छति मेघः, पक्षच्छेदात् पूर्वं पर्वतश्चेति तत्र भव इति वक्तुं शक्यते। यद्वा; 'बहुलमन्यत्रापि (उ० २,४६)'—इति इनच्-प्रत्यये रोहिण इन्द्रः। 'तस्येदम् (४,३,१२०)'—इत्यण् रौहिणः। आरोहति मेघमिन्द्रः स्ववाहनत्वात्, 'तुराषाण्मेघवाहनः (अम० को०-

१,४७)'—इति तत्पर्यायेषु पठ्यते। अश्मभिः कृत विरंवा पर्वतेभ्यस्तस्य गमनात् नदीयता। यद्वा; उभयथापि छेद्य-छेदक-भावेन सम्बन्धः। तथाच चरकाध्वर्यूणां ब्राह्मणे इतिहासः श्रूयते— 'प्रजापतेर्वा एतज्ज्येष्ठं तोकं यत्पर्वतास्ते पक्षिण आसन्, ते यत्र यत्र कामयन्ते तत्परा तमासत, इयं हि शिथिलासीत्, तेषामिन्द्रः पक्षानच्छिनत्, तैरिमा दृंहदिति'। "अहन्नहिमभिनद्रौहिणम् (ऋ० सं० १,७,१६,८)"—"यो रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहुः (ऋ० सं० २,६, ८,७)"—इति निगमौ क्रमेण॥

(१६) रैवतः। रेवत्यो गावः 'पशवो वै रेवतीः'—इति श्रुतेः। 'तस्येदम् (४,३,१२०)'—इत्यण्। मेघो हि सर्वत्र वर्षति यवसं पानीयं च जनयित्वा नदीयो भवति, पर्वतस्तद्वत्तया। यद्वा; रयिरस्यास्तीति मतुपि 'रयेर्मतौ बहुलम् (६,१,३४वा०)'—इति सम्प्रसारणम्, 'सञ्ज्ञायाम् (८,२,११)'—इति वत्वम्, सर्वस्य धन-स्येशितृत्वात् रेवान् इन्द्रः, मघवेति हि तस्य नाम, तदीयो रैवतः। पूर्ववत् तदीयत्वं द्रष्टव्यम्। निगमावन्वेषणीयौ॥

(१७) फलिगः। प्रतिफलति तत् फलम्। तदस्मिन्नस्तीति फलि स्वच्छमुदकं तद्गच्छत्याधारत्वेन मेघो वर्षिष्यमाणं पर्वतो हि दृष्टमिति विशेषः। ड-प्रकरणे 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'— इति गमेर्ड-प्रत्ययः, स्वच्छोदकपूर्ण इत्यर्थः। यद्वा; फलवत्स्नानपा-नादि-प्रयोजनवत् उदकं फलि, तद्गच्छतीति पूर्ववत्। माधवस्तु— 'फलिर्भेदनकर्मापि भिन्दन् गच्छति फलसंयुक्तो गच्छतीति वा'—इति निरवोचत्। तस्यायमभिप्रायः प्रायेण मेघो हि वर्षासु ग्रीष्मजन्यं

तापं भिन्दन् गच्छति, पर्वतोऽपि स्वभारेण भूमिं भिन्दन्नधोगच्छति, प्रलयकाले वा शतधा स्वयमेव भिद्यमानो गच्छति नाशम्। कृषिफलस्य मेघायत्तत्वात् फलसंयुक्तो गच्छति इत्युच्यते। तथाच कालिदासः—'त्वदायत्तं कृषिफलमिति भ्रूविकारानभिज्ञैः' इति मेघकाव्यम्। पर्वतोऽपि ब्रह्मादिकृतवृक्षादि-फलसंयुक्तो गच्छति च। फलवत्त्वद्भायां। फलेर्गमि गम्यादित्वादिन् (?), गमेः पूर्ववत् डः (३,२,१०१) इति च। "वमं हरोऽस फलिगं रवेण (ऋ०मं० ३,७,२६,५)"—इति निगमः॥

(१८),(१९) उपरः*, उपलः+। 'आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः (निरु०२,२१)'—इत्यादिभाष्यस्य स्कन्दस्वामि-ग्रन्थः—'आ उपर उपल इति; आङ् अभिविधौ मर्यादायामित्यन्ये, त्रिना उपरउपल इत्येताभ्यां साधारणानीत्यर्थः। आ उपरादिति वक्तव्ये उभयोरुपादानं स्वयोरविशेषत्वप्रदर्शनार्थम्। तथैवैकनिर्वचनत्वप्रदर्शनार्थमेकयोगपठनं चाक्षीत्याह—'उपर उपलो मेघो भवति (निरु०२,२१)'—इति। वक्ष्यमाणनिगमापेक्षया उपलशब्दस्य च पाषाणे प्रसिद्धत्वात् 'तेषामुपरः स्थविष्ठो मध्यमः'—इति तत् सङ्घातशब्दे पर्वत उपलशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्ध एवेति मेघपक्षं कृतम्। मर्यादापक्षस्य च मेघपक्षमेव लिङ्गमिति उभयाणि मेघस्यैवेति। यदा पर्वतस्तदा उपेत्य रमन्ते यस्मिन् अभ्रागीति, मेघपक्षे आप इति। अभिविधिपक्षे नेदं निर्वचनम्'—इति। अनेर्विधौ-

* पृ० ६।

+ ...

यमानो ड-प्रत्ययो (३,२,९७) बाहुलकाद्गमेर्भवति (३,३,१); कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरं (६,२,१३९) बाधित्वा अव्ययपूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् (६,२,२)। 'उपरोऽम्बुवापनात्'—इति माधवः। वपेः कृद-रादित्वात् (उ० ५,४२) अरन् द्रष्टव्यः, सम्प्रसारणं च बाहुलकात्। उपरमिव हि० नभस्यभ्रं भूमौ पर्वतस्य'—इति माधवः। अत्र आभोजः—'पृपिपटिदेविकेविवपिवचिभ्यश्चित्'—इत्यलच्-प्रत्ययः। व्यु-त्पत्त्यनवधारणान्नावगम्यते। मेघनामत्वे तत्र—"एषामुपरा उदायन् (ऋ० सं० ७,७,१८,३)"—इति निगमः। पर्वतानां चान्वेषणीयः। "हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः (ऋ० सं० २,४,४,७)"—इति। अत्र 'उपरा अश्माश्चिक्रमा दीर्घाः'—इति माधवः॥

(२०) चमसः*। 'चमु अदने (भ्वा० प०)'; 'अत्यविचमि (उ० ३, ११७)'—इत्यादिना असच्॥

(२१) अद्रिः†। 'इण् गतौ (अदा० प०)'; 'इन् सार्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इतीन् प्रत्ययः, गुणावादेशौ, यकारस्य दकारो व्यत्ययेन। एत्यन्तरिक्षे। अयतेरेव गत्यर्थादिन्-प्रत्यये पूर्ववद् व्यत्ययः। यद्वा; 'अदि गतौ' भौवादिकः (आ०), इन् प्रत्ययः, बाहुलकान्न-लोपः, आगमानित्यत्वाद्वा नुम् न क्रियते। इ-प्रत्ययाधिकारे श्रीभोजदेवः—'आदिकुण्डलिकं पावलोपश्च'—इति। यद्वा; 'अशू व्याप्तौ' स्वादिः (प०), क्रिन्, अश्नोति व्याप्नोति आकाशं दिगन्तराणि वा। यद्वा; आङ्पूर्वाद्दृणातेः हिंसार्थाद् गत्यर्थाद्वा 'आदृ

* निघ० १०, ११ १२, १८।

† प० ११. ५, ५। नि० १०, ११।

त्रिषनिभ्यां ह्रस्वश्च (उ० ४,१३३)'—इति इण्-प्रत्यये। त्रिच, आ समन्तात् हन्ति भिनत्ति उच्चमामिमुख्येन, हन्ति गच्छत्यन्तरिक्षम्। यद्वा; केवलादेव हन्तेर्बाहुलकादिण्-प्रत्ययो त्रिच. हि: हन्ता, न हन्ता अ-हन्ता, अहि: अ-हिंसक इत्यर्थ:; सर्वदा लोकस्य वर्षप्रदत्वात्। माधवेन तु—'त्वमपामपिधाना वृणोरप (ऋ० सं० १,४, ८,४)'—इत्यत्र, वाजसनेये तु 'सोऽग्निषोमावभिसम्बभूव सर्वां विद्यां सर्वं यश: सर्वमन्नाद्यं सर्वां श्रियं स यत्सर्वमेतत् समभवत् तस्मादहि:' —इति प्रदर्शितम्। तेन चैतद् युक्तम्। अहिशब्दोऽसुरवाचक आद्युदात्त:। "यदिन्द्राहन् प्रथमजामहीनाम् (ऋ० सं० १,२,३६,४)" —इति। नदीवचनोऽन्तोदात्त:। 'इन्द्रोदधं परि जानादहीनाम् (ऋ० सं० ८,१,२१,६)"—इति। अत्राहि-शब्दस्मेघनामत्वेनाभायत् स्कन्दस्वामी। "दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन् (ऋ० सं० १,२,३८, १)"—इति निगम:॥

(२२) अभ्रम्*। 'अभ्र गतौ (भ्वा० प०)'; पचाद्यच् (३,१,१३४), अभ्रन्त्यन्तरिक्षे। आपो गताति वा अपशब्दे कर्मण्युपपदे गतेर्दानार्थात् 'आतोऽनुपसर्गे क: (३,२,३)', पकारस्य भकारो व्यत्ययेन (३,४, ८८)। न भ्रंश्यत्यस्मादापो वर्षासमयादन्यत्रेति वा। यदुक्तं—'न भ्रंशति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि नान्यत:'—इति। नञ्-पूर्वात् 'भ्रंश-भ्रंस अध:पतने (भ्वा० आ०)'—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२, १०१)'—इति ड-प्रत्यय:। न भ्राजते वा वर्षासु मलिनवर्णत्वात् भ्राजते: पूर्ववत् ड: (३,२,१०१)। "प्र व: पिन्व विद्युदभ्रेव रोदसी

(ऋ० सं० ७,३,१,७)"—"उदभ्राणीव स्तनयन्नियर्ति(ऋ० सं० ४, ७,१८,२)"-इति च निगमौ ॥

(२३) बलाहकः। बलाकाभिर्ह्रीयते गम्यते इति बलाहकः, वारिवाहको वा ; पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) वर्णागमादिना साधुः। वराह-शब्दाद्वा 'संज्ञायां कन् (५,३,७५)'; रेफस्य लकारः। उक्तार्थो वराह-शब्दः (१३), विस्तृतस्थामाधारत्वार्थत्वप्रदर्शनाय पुनः पाठः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२४) मेघः*। 'मिह सेचने (भ्वा०प०)'; पचाद्यच् (३,१, १३४), न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्। मेहति सिञ्चति वर्षणभूमिं मेघः। "वृषा वो मेघो वृषणा पीपाय (ऋ०सं०२,४,२६,३)"— "अस्मिन् मेघे विद्युत् (?)"—इति च निगमौ ॥

(२५) दृतिः। 'दृ विदारणे (क्र्या०प०)'। 'दृणातेर्ह्रस्वश्च (उ० ४,१७८)'—इति ति-प्रत्ययः, ह्रस्वविधानसामर्थ्याद् गुणो न भवति। दीर्यते स्त्रेण, दृतिवत् स्यन्दमानाधारत्वाद्वा। "दृतिं सु कर्ष विषितं न्यञ्चम् (ऋ० सं० ४,४,२८,२)"—"ईशानो विसृजद् दृतिम् (?)'-इति च निगमौ ॥

(२६) ओदनः†। उदकशब्दे उपपदे ददातेः 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,४,११३)'—इति कर्त्तरि ल्युट्। ओदनः उदकदातेत्यर्थः। * * *। यद्वा ; 'उन्दी क्लेदने (रु०प०)'; 'उन्देर्नलोपश्च (उ० २, ७२)'-इति युच्प्रत्ययः, गुणः; उनत्ति वनभूमिम् ओदनः।

* निरु० २, २;—२१।

† निरु० ६ ३४।

"धारयन् पक्वमोदनम् (ऋ० सं० ६,५,३०,१)" इति निगमः ॥

(२७) वृषन्धिः। 'वृष सेचने (भ्वा० प०)'; 'कनिन्युवृषात्यादिना (उ० १,१५४) कनिन्, वृषा। अनुजयादिसाधनत्वात् कामानां वर्षिता यज्ञः, सन्निधीयतेऽस्मिन्निन्द्रेण प्रहारकाले 'कर्मण्यधिकरणे च (३,३,९३)' —इति कि-प्रत्ययः न-लोपाभावश्छान्दसः। "त्रिषन्धिः"—इति केषुचित् कोशेषु दृष्टम्। तदा त्रिषं अन्नं धीयतेऽस्मिन्निति निर्वाहः, सुगागमश्छान्दसः। निगमदर्शनान्निर्णयः। "वृषा वृषन्धिश्चतुरश्रिमस्यन् (ऋ० सं० ३,६,७,२)"—इति मेघनाम न वेति सन्दिग्धम्* ॥

(२८) वृत्रः†। वृणोते राच्छादनार्थात् (स्वा० प०) 'अमिचिमिमिदिशसिभ्यः क्त्रः (उ० ४,४,१५८)'—इति क्त्र-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति; आच्छादयति ह्यसौ कृत्स्नं नभः। वर्त्ततेर्वा गतिकर्मणः (निघ० २,१४) 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २,१०)'—इत्यादिना रक्-प्रत्ययः; गच्छत्यसौ कृत्स्नं नभः। वर्द्धतेर्वा वृद्ध्यर्थात् (भ्वा० आ०) बाहुलकात् रन्, धकारस्य तकारो व्यत्ययेन; वर्द्धते हि वर्षासु मेघः। ब्राह्मणोक्ता एवासौ त्रयोऽप्यर्थाः—'यदिमांल्लोकानवृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्, स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वङ् अवर्द्धत'—इति। "वृत्राय वज्रं मीशानः कियेधाः (ऋ० सं० १,४,२८,२)"— "अहन्यद् वृत्रमर्यं विवेरपः (ऋ० सं० ८,८,५,१)"—इति च निगमौ ॥

* 'इयर्त्ति मेघ-भेदनद्वारेण वधं कुर्व्वन्'—इति तत्सायणीयभाष्यम्।

(२८) असुरः* । 'असु क्षेपणे (दि०प०)'; 'असिसमोरुरन् (उ० १,४०.-४३)'—इति उरन्-प्रत्ययः ; अस्यति क्षिपति भूमौ जलम् । यद्वा ; अस्यते क्षिप्यते स्थाने इन्द्रेण वर्षार्थम् । यद्वा ; असि (भू०प०) निपतति 'भृमृशीतृचरित्सरितनिमस्जिभ्य उ (उ० १,७)'—इत्यादिना उ-प्रत्ययः असुः । शरीरे रमतीत्यसुः प्राणः । 'प्राणा वा आपः' —'पानीयं प्राणिनां प्राणाः'—इत्यादिदर्शनात् असु-शब्देनाच जल-मुच्यते । तद्राति, 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)। यद्वा ; असुवान् प्राणवान् वा । रो मत्वर्थीयः । यद्वा ; 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' भौवा-दिकः स्वरितेत्; पूर्वस्मादेव सूत्रादुरन् । असति गच्छत्यन्तरिक्षे, दीप्यते स्वयम्, आदत्ते वा जलं वर्षितुम् । यद्वा ; 'सुर ऐश्वर्ये (तुदा०प०)', इगुपधलक्षणः कः (३,१,१३५), सुरतीति सुरः ईश्वरः स्वतन्त्र इत्यर्थः, असुरः अनीश्वरः, इन्द्रादिपरतन्त्र इत्यर्थः । "दिवः श्येनासो असुरस्य नीळयः (ऋ०सं० ८,४,२४.१)"—"दीधी धियो रक्षमाणा असुर्यम् (ऋ०सं० २,७,६.४)"—इति च निगमौ ॥

(३०) कोशः† । क्रोशतेः शब्दकर्मणः (भ्वा०प०) पचाद्यचि (३, १,१३४) पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) रेफलोपः कोशः । मेघो हि गर्जितलक्षणं शब्दं करोति । कुष्यतेर्वा दृढार्थात् (दि०प०), अस्मिन्नेवार्थे पकारस्य शकारः, इषुमात्रमवर्द्धतेत्युक्तम् (२८)। कोशति-श्लादनार्थ इति माधवः, पूर्ववदवश्लादयत्यसौ कृत्स्नं नभः । जलस्य कोशस्थानीयत्वात् कोश इत्यन्ये । यद्वा ; 'कु शब्दे (तु०आ०)', 'कुदा-पाभ्यः शः'—इति श्रीभोजदेवः ; कौति (अदा०प०) गर्जितशब्दं

करोति कोशः। "दिव्या न कोशासो अभ्रवर्षाः (ऋ० सं० ७, ३, २४, ६)"—"महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च (ऋ० सं ४, ४, २८, ३)" —इति च निगमौ॥

इति त्रिंशन्मेघनामानि॥ १०॥

श्लोकः[1]। धारा[2]। इळा[3]। गौः[4]। गौरी[5]। गान्धर्वी[6]। गभीरा[7]। गम्भीरा[8]। मन्द्रा[9]। मन्द्राजनी[10]। वाशी[11]। वाणी[12]। वाणीची[13]। वाणः[14]। पविः[15]। भारती[16]। धमनिः[17]। नाळीः[18]। मेना[19]। मेळिः[20]। सूर्या[21]। सरस्वती[22]। निवित्[23]। स्वाहा[24]। वग्नुः[25]। उपब्दिः[26]। मायुः[27]। काकुत्[28]। जिह्वा[29]। घोषः[30]। स्वरः[31]। शब्दः[32]। स्वनः[33]। ऋक्[34]। होत्रा[35]। गीः[36]। गाथा[37]। गणः[38]। धेना[39]। ग्नाः[40]। विपा[41]। नना[42]।

(१८) "नाळी" [illegible]
"[illegible]" [illegible]
(१९) [illegible] "मेना" [illegible]
[illegible] १, १९।
(२४) "[illegible]" [illegible]
(२५) "वग्नुः" [illegible]
(२८) "काकुप" [illegible]
(२९) "जिह्वा" [illegible]
(३८) 'गणाः'—इत्यपि टीका[illegible]
(४०) "ग्नाः"—इति [illegible] D-E-पुस्तक[illegible], [illegible]
[illegible]
(४२) "नना"—इत्येव [illegible], [illegible]
[illegible] नि० ६, ६।

काशी[४६] । धिषणा[४४] । नौः[४५] । अक्षरम्[४६] । मही[४७] । अदितिः[४८] । शची[४९] । वाक्[५०] । अनुष्टुप्[५१] । धेनुः[५२] । वल्गुः[५३] । गल्दा[५४] । सरः[५५] । सुपर्णी[५६] । बेकुरा[५७] । इति सप्तपञ्चाशद् वाङ्नामानि* ॥ ११ ॥

'आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः । * * * । वाङ्नामान्युत्तराणि (निरु० २,०१—० ३)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—'उत्तराणि सप्तपञ्चाशत् श्लोकइत्यादीनि वाङ्नामानि। उच्यते इति वाक् इन्द्रियम्, तत्कार्यः शब्दोऽप्युच्यते इति वाक्, उच्यतेऽनया अर्थः इति वाक्, स्तनयित्नुलक्षणा माध्यमिका वाप्युच्यते इति वाक्, तदधिष्ठात्र्यपि देवता वागिष्यते। सर्वतस्वाश्चा मेघहेतुत्वात् मेघनामभ्य उत्तराणीति । स च वाक्-शब्दो 'वचि-परिभाषणे (अदा०प०)'—इत्यस्मात् धातोः 'क्विप् वचि (उ०२,५४। ३,२,१७८वा०)'—इत्यादिना क्विपि दीर्घत्वे सम्प्रसारणाभावे च व्युत्पन्नः ॥

(१) श्लोकः[†] । 'श्रु श्रवणे (भ्वा०प०)'; 'इणभीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् (उ०३,४३)'—इति कन्-प्रत्ययो बाहुलकाद्भवति, गुणः,

(५०) "वपुः" ग. C. D. F ।
(५४) "गल्दा" ख. E । "गल्द" ग. C. F । "गल्दः" D ।
(५५) "रसः" ग. C. F. प० ११. २, ७ । "रासः" D ।
(५७) "बेकुः" च ।
* "इति वाचः" ग ।
† निरु० ९, ९ ।

कपिलकादित्वात् लत्वम्; श्रूयते इति श्लोकः। यद्वा; 'श्लोकृ सङ्घाते (भ्वा॰ आ॰)'; 'पुंसि संज्ञायां घः (३,३,११८)'; श्लोक्यते पद्यते रूपेण संश्लोक्यते कविभिः श्लोकः 'पद्ये यशसि च श्लोकः (३,३,२)'—इत्यमरसिंहः। "ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द (ऋ॰ मं॰ ४,६,१०,३)"—"श्लोको न यातामपि वाजो अस्ति (ऋ॰ मं॰ ७,६,११,१)"—इति निगमौ॥

(२) धारा*। 'धृञ् धारणे (भ्वा॰ उ॰)'; 'हेतुमति च (३,१,२६)'—इति णिचि 'एरजण्यन्तानाम् (३.३.५६ भा॰)'—इत्यस्याज्ञापकत्वादेव 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)' इति कर्मणि भवति। यद्वा; धारेः पचाद्यच् (३,१,१३४); लोकस्य धारयित्री वर्षप्रदानेन स्वाभिधेयस्य वा। "ततमेह सुधारा"—इत्यत्र धारा वाङ्नाम। "धारा ऋतस्य रोचते (ऋ॰ मं॰ ७, ५,२४,१)"—"यः ससाद धारा ऋतस्य (ऋ॰ मं॰ १,५,११,४)"—इति च निगमौ॥

(३) इळा†। 'इल क्षेपणे (तु॰ प॰)'; इगुपधेभ्यः (३,१,१३५) कर्मणि विधीयमानः कः प्रत्ययो बाहुलकात् (३,३,१) भवति। क्षिप्यते प्रेर्यते उच्चारणकाले प्राणेन; इला। लकाराणां ळत्वमुक्तं पूर्वमेव(१)। यद्वा; 'ईड् स्तुतौ (अदा॰ आ॰)'—'ञि इन्धी दीप्तौ (रु॰ आ॰)'; आभ्यां पूर्ववत् कः (३,३,१), पृषोदरादिः (६,३,१०९); ईड्यते स्तूयतेऽनया देवता ईड्यते वा या स्वयं देवतात्वात्, दीपयति प्रयोक्तारं, दीप्यते वा स्वेन तेजसा। यद्वा; इलेत्यन्ननाम (निघ॰ २,७), अकारो मत्वर्थीयः; यजमानानां देयेनान्नेन हविर्ल-

* निघ॰ १९, ६। † पृ॰ १।

वर्णेन वा नदन्ती इळा । “अभि न इळा यूथस्य माता (ऋ० सं० ४,२,१६,४)”—इति निगमः ॥

(४) गौः*। व्याख्याता पृथिवीनामसु(१)। गच्छति वक्त्राकाशात्, गीयते स्तूयते वा। “अयं स शिङ्क्ते येन गौरभीवृता (ऋ० सं० २,३,१८,४)”—इति निगमः ॥

(५) गौरी† । रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० १,१६)। ‘ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुब्र (उ० २,२८)’—इत्यादि-सूत्रेण रन्-प्रत्ययान्तो गौर-शब्दो निपातितः, तस्माद्वर्णवाचित्वाद्गौरादेश्च, ‘षिद्गौरादिभ्यश्च (४,१,४१)’—इति ङीष्। स्वया दीप्त्या ज्वलति वाग्देवतात्वात्। यद्वा; ‘गुरी उद्यमने (तु० आ०)’, अस्मात् इनि पूर्ववन्निपातनादुकारस्यौकारः, ‘रोरि (८,३,१४)’—इति रेफलोपः, ङीष्; गुरते उद्यच्छति स्वमभिधेयम्; उद्यमनं चात्र प्रकाशनम्। यद्वा; ‘गुङ् अव्यक्ते शब्दे (भ्वा० आ०)’—इत्यस्मान्निपातनादिनि वृद्धिः; गवते गर्जितलक्षणमव्यक्तशब्दं करोतीति गौरी। यद्वा; शुक्लवर्णत्वात् गौरी, ‘भास्वत्-कपर्दी शशिकलामिन्दुकुन्दावदाताम्’—इत्याचार्याः, ‘सर्वशुक्ला सरस्वती’—इति च। “गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षती (ऋ० सं० २,३,२२,१)”—“सोमो गौरी अधिश्रितः (ऋ० सं० ६,७,३८,३)”—इति च निगमौ ॥

(६) गान्धर्वी। गविगन्धयोर्धृञो वः (?   )। ‘धृञ् धारणे (भ्वा०उ०)’—इत्यस्मात् गोशब्दोपपदाद्वा व-प्रत्ययः, उपपदस्य गवादेशः, गन्धर्वः; गोर्यज्ञस्य धारयितेन्द्रः। भोजस्तु ‘गन्धेरक् च’—इति

* पृ० १। † प० ४, ५। निरु० ११, ४९।

व-प्रत्ययोऽधिकृतः धातोरगागमश्च। गन्धयते अर्दयति हिनस्ति देवशत्रूनिति गन्धर्वः इन्द्रः। 'गन्ध अर्दने'—इति धातुश्चुरादिरात्मनेपदी। 'तस्येदम् (४.३.१२०)'—इत्यण्, ङीप् (४.१.१५), गान्धर्वी। ऐन्द्रीत्यर्थः। तथाच ब्राह्मणम्—'अथ यैन्द्रवायवी तस्यै यदैन्द्रं पदं तेन वाचं कल्पयति, वागैन्द्री (ऐ॰ ब्रा॰ २,४,२)'—इति। यद्वा; गन्धर्वा देवानां गायकाः, तेषामियम्। तथाचैतरेयब्राह्मणे—'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वासीत् (ऐ॰ ब्रा॰ १,५,१)'—इत्यस्मिन् खण्डे वाचो गान्धर्वीत्वं स्पष्टमुक्तम्। 'तां गन्धर्वोऽब्रवीत् गर्भे अन्तः'—इति श्रुतिः। "अग्निर्गान्धर्वीं पथ्यां ऋतस्य (ऋ॰ सं॰ ८,३,१५,६)" इति निगमः॥

(७) गभीरा*, (८) गम्भीरा†। भायन्ति (दि॰ प॰) गातीति (अदा॰ प॰) भीराः। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)'। गवां भीरा गभीरा गम्भीरा च। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) गो-शब्दस्य ग-भावो गम्भावश्च। स्तनयित्नु-लक्षणा हि माध्यमिका वाक् श्रूयमाणैव सर्वप्राणिनां भियमादधाति। यद्वा; उणादौ गभीरादिसूत्रेण गमेर्धातोरीरन्-प्रत्यये नुमागमो मकारस्य विकल्पेन लोपो निपात्यते (उ॰ ४,३४)। गच्छति यज्ञं, अधिगम्यते वा ज्ञानार्थिभिः। यद्वा; 'गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च' भौवादिकः (आ॰), अस्य ह्रस्वत्वं, भस्वाभ्यादेशः, वा च नुम् निपात्यते। प्रतिष्ठिता अस्मिन् स्थाने, लिप्सन्ते वा प्राणिभिः, ग्रथिता वा गद्यपद्यादिरूपेण गभीरा गम्भीरा। उभयोरपि निगमावन्वेषणीयौ॥

* ५॰ ११, १, २,—१०। † ५॰ २, १०।

(९) मन्द्रा*। 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु (भू० आ०)'। मन्दति स्वाभिधेयं प्राप्नोति, अधिगम्यते वा तदर्थिभिः। "स मन्द्रया च जिह्वया (ऋ० सं० ५,७,२२,३)"—इति निगमः॥

(१०) मन्द्राजनी। मन्द्रशब्दो व्याख्यातः। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)', ल्युट्। मन्द्रं मजनं गमनं क्षेपणं प्रेरणं सुखात्मकं वा यस्याः सा मन्द्राजनी, पिप्पल्यादिषु द्रष्टव्यम्। (४,१,४१ग०) "मन्द्राजनी चोदते अन्तरामनि (ऋ० सं० ७,२,२१,२)"—इति निगमः॥

(११) वाशी†। 'वाशृ शब्दे' दैवादिकः (आ०)। 'वसिवपियजिराजिव्रजिध्वजिसदिहनिकमिवाशिवादिवारिभ्य इञ् (उ० ४,१२१) कर्मणि कारके वा कृश्यते, वाशिः। 'कृदिकारादक्तिनः (४,१,४५ वा०)'—इति ङीष्, वाशी। "ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो (१,६,१३,६)"—"वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः (ऋ० सं० ८,५,१८,४)"—इति च निगमौ॥

(१२) वाणी‡। 'वण शब्दे (भू० प०)'। बाहुलकादिञ् (उ० ४, १२१।३,३,१), ङीष् (४,१,४५ वा०)। "वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः (ऋ० सं० ३,२,२,१०)"—"अभिवाणीर्ऋषीणां सप्त नूषत (ऋ० सं० ७,५,६,३)"—इति निगमौ॥

(१३) वाणीची। वाणीं स्तुतिरूपां वाच मञ्चति गच्छतीति विग्रहः 'ऋत्विगित्यादिना (३,२,५९) क्विनि, न-लोपे, 'अचः

* निघ० ११, १८;—२९।

† प० ४, २। निघ० ५, ११;—२९।

‡ निघ० ६, २।

(१,४,१३८)'—इत्यकारलोपे 'षट्यतेर्वोपसङ्ख्यानम्(४,१,६वा०)'—इति ङीप्। "रथे वाणीच्यार्हिता (ऋ० सं० ४,४,१५,४)"—इति निगमः ॥

(१४) वाणः। वण्यते शब्द्यते वाणः। 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम (३,३,१९)'—इति घञ्। यद्वा; वणनं शब्दनं वाणः, भावे घञ् (३,३,१८), अर्शआदित्वादच् (५,२,१२७)। स्तुतिमता हि वाक्। "होता दधा वि दधानि प्र वाणम् (ऋ० सं० ३,६,१२,४)" इति निगमः ॥

(१५) पविः*। 'पूञ् पवने (क्र्या० उ०)'; 'अचइः (उ० ४,१३४)'—इति इ-प्रत्ययः। पुनाति हि वाक्। 'पावका नः सरस्वती (ऋ० सं० १,१,६,३)'—इति मन्त्रः। पूयते वा मन्त्रोच्चारणादिना, 'वाचं सौम्यिकयाभ्यापयमन्त्र पुनीमहे' इत्युक्तः। पूयतेऽनयेति वा शुद्धिकरणं हि वाक्। 'पवित्रं हि वाग् विदुषाम्'—इति माधवः। "वाणस्य चोदया पविम्(ऋ० सं० ७,१,७,१)"—इति निगमः ॥

(१६) भारती†। 'डु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०)'; 'भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच् (उ० ३,१०७)'। भरतशब्दात् 'प्रज्ञादिभ्यश्च (५,४,३८)'—इति स्वार्थिकोऽण्, ङीप् (४,१,१५)। बिभर्त्ति जगदर्थप्रदानेन, स्वाभिधेयं वा भ्रियते प्राणिभिः व्यवहारसाधनत्वेन। अथवा 'अग्निर्भरतः, प्राणो भूत्वा हवींषि बिभर्त्ति'—इति वाजसनेयकम्; तदीया भारती। तथाच 'अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत्'—इत्युपनिषत् (ऐ० उ० १,८)।

अथवा 'भरत (निघ० ३,१८)'—इति ऋत्विङ्नाम ; तदीया, स्तुति-साधनत्वात् भारती । "आ भारती भारतीभिः सजोषा (ऋ० सं० २,८,१३,३)"—इति निगमः ॥

(१७) धमनिः* । धमतिर्गतिकर्म्मा (निघ० २,१४), 'अर्त्तिसृधृ-धम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः (उ० २,१०५)'—इत्यनि-प्रत्ययः । गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः । गम्यते ज्ञायते अनया अर्थः, ज्ञायते वा विद्वद्भिः साध्व-साधुविभागेन । यद्वा ; 'धमति'—इति वधकर्मस्वपि पठ्यते (निघ० २,१९) । हन्त्यनया आपाकामादिरूपर्येति । तथाच 'यज्ञ एव वाक्' इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० ९,१,३) । 'वाक्सायका वदनान्निः-सरन्ति यैराहताः'—इति च महाभारतम् । "इन्द्रेषितां धमनिं पप्रथन्नि (ऋ० सं० २,६,४,३)"—इति निगमः ॥

(१८) नाडीः । 'नल गन्धे (भ्वा० प०)' ; 'वसिवपियजिराजिव्रजि (उ० ४,१२१)'—इत्यादिना विहितः इञ्-प्रत्ययो बाहुलकात् भवति, 'कृदिकारात् (४,१,४५ वा०)'—इति ङीष्, व्यत्ययेन सोर्वि-सर्जनीयः । 'गन्ध अर्द्दने (चु० आ०)', 'अर्द हिंसायाम् (भ्वा० प०)' —इति पठ्यते । गन्धनं हिंसात्मकं सूचनम्, सूचयति परम-र्माणि । "अश्मस्य धम्यते नाडीः (ऋ० सं० ८,७,२३,७)"—इति निगमः ॥

(१९) मेना† । 'मान पूजायाम् (चु० आ०)'—इत्यस्मात् 'बहु-लमन्यत्रापि इनच् भवति (उ० २,४६)'—इति वचनादिनच्, बहुल-

* निघ० १, ११ ।

† प० ३, २९ । निघ० ३, २१ ।

षष्ठ्यास्त्र-लोपः। पृच्छ्यतेऽनया गर्भादिरूपदेशवाक्येन, पृच्छ्या वा देव-तात्वात्। "चाक्मेनां कृणवच्युतः भुवद्गोः (ऋ० सं० ८,६,१०७)" —इति निगमः। 'मेनां गर्जितशब्दम्' इति माधवः ॥

(२०) मेळिः*। सम्पर्कार्थो धातुः (चु० भ्वा०)। पूर्ववत् वाक-लकारादिश्च्। सम्पृक्ता ह्यर्थेन वाक्। तथाच—'वागर्थाविव सम्पृक्तौ'—इति (रघौ १,१) कालिदासः। 'मेळिं मदन्तं पित्रोरुपस्थे (ऋ० सं० १,१,२७,४)"—इति निगमः। मत्वर्थीयस्य लुकि वाग्मिन मि-त्यर्थः। "मेळिः स्यात् वाणयाभ्यनात्" इति माधवः† ॥

(२१) सूर्या‡। सर्त्तेर्गत्यर्थात् (भु० प०), सुवतेर्वा प्रेरणार्थात् (तु० प०) 'राजसूयसूर्य (३,१,११४)'—इत्यादिना निपातनात् क्यपि सर्त्तेरुत्वं सुवतेर्वा रुडागमः। सरति गच्छति श्रोतृन् प्रति, कर्णशष्कुलिं वा सुवति प्रेरयति चोदनारूपा पुरुषादीनिदं कुर्विति। यद्वा; सुपूर्वादीरतेः 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३.३,११३)'—इति कर्मणि क्यपि निपातनाद्रूपसिद्धिः। सुष्ठु ईर्यते उच्चार्यते इति सूर्या। यद्वा; 'षु प्रेरणे (भ्वा० उ०)', 'सुसृधागृधिभ्यः क्रन् (उ० २,२३)'—इति क्रन्-प्रत्ययः। प्रेर्यते उच्चारणकाले प्राणेन सूरा 'छन्दसि स्वार्थे (?)'—इति यत् प्रत्ययः, सूर्या। यद्वा; सूरयो मेधाविनः, तानर्हति 'छन्दसि च (५,१,६७)'—इति यत्

* पृ० ५,७।

† 'मेळिं मेळनं नानाशब्दानां वाच्यानाम् एकस्मिन् संकुल(न्य)स्य वचनम्' —इति माधवः।

‡ पृ० ५ ८। निरु० ११ ७।

प्रत्ययः । यद्वा ; ऋचिषु साधुः 'तत्र साधुः (४,४,९८)'—इति यत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) सरस्वती* । सर्त्तेरसुन् (उ० ४,१८९) सरः । मत्वर्थादि-रूपेण प्रसरणमस्यास्तीति 'अस्मायामेधास्रजो विनिः (५,२,१२१)', 'बहुलं छन्दसि (५,२,१२२)'—इत्युक्ते मतुपि ङीप् । यद्वा ; सर इत्युदकनाम (निघ० १,१२) । सरस्वती ह्यधिदेवतात्वादुदकवती हि माध्यमिका वाक् । सैव चासौ नदी सरस्वती । तदुक्तं भाष्यकारेण—'तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवत् देवतावच्च निगमा भवन्ति (निरु० २,२३)'—इत्यादिना । "पावका नः सरस्वती (ऋ० सं० १, १,६,४)"—इति निगमः देवतायाः । "इयं शुष्मेभिः (ऋ० सं० ४,८,३०,२)"—इत्येषा नद्याः ॥

(२३) निवित् । 'विद ज्ञाने (अदा० प०)', नि-पूर्वः । 'सत्सूद्विषद्रुहदुह (३,२,६१)'—इत्यादिना क्विपि [अन्तर्णीतण्यर्थत्वाच्च विधिः] नितरां वेदयति ज्ञापयति स्वमभिधेयम् । "तान् पूर्वया निविदा हूमहे वयम् (ऋ० सं० १,६,१५,३)"—इति निगमः ॥

(२४) स्वाहा† । यस्य नाम्नो यादृङ्निर्वचनं दृष्टं तत्सर्वं तद्रूपेणैव लिख्यते । अत्र निरुक्तम्—'स्वाहेत्येतत् सु आहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा (निरु० ८,२०)'—इति । अस्य स्कन्दस्वामी—स्वाहेत्येतत् स्वाहाकृति-शब्दस्य पूर्वपदं स्वाहाकारान्तो होममन्त्राणां कर्त्तव्यः, 'न ह वै आहुतयो

* प० १, ११. ५. ५ । निरु० २, २३. ९, २६. २७, २५ ।
† प० ८, २० । निरु० ८, २० ।

देवान् गच्छन्ति ये अश्ववद्भूता वा अन्वाहाहूता वा भवन्ति (शत० ब्रा० ८,१,३,६-१४)'—इतिश्रुतिः। स्वाहाकारस्य सम्प्रदानत्वेन मन्त्रान्तेऽवस्थानाविरोधात्। अयमर्थः मन्त्रान्ते श्रूयते स होमसम्बन्धः शोभनमर्थमाह। अथवा प्रजापतेः स्वा आत्मीया वागाहेति स्वाहाकाररूपा वाक् प्रजापतिसृष्टेत्यर्थः। अथवा स्वं प्राहेति यजमानस्य, स्वं हविः देवतार्थं दत्तं तदुद्देशेन त्यागात्, तत्र यजमानो स्वीयं प्राहेति स्वाहा; सम्प्रदानत्वं स्वाहाकारस्य एतदुक्तेन प्रकारेण दर्शितं स्वाहुतमित्यादिना। अथवा यदनेन स्वाहाकारेण जुहोति तदेव सुहुमर्यादया जुहोतीति; एवञ्च सति पूर्वकाणि निर्वचनानि भ्रमः। इदन्तु जुहोतेरिति। अत्र भास्करमिश्रः 'स्वयं सरस्वती आह श्रुते'। 'स्वैव ते वागित्यब्रवीत्'—इति ब्राह्मणम्। स्वयमेवाहेत्यस्यार्थस्य द्योतकोऽयं निपातः प्रदेशान्तरेऽपि विभक्त्यन्तसमुदायात्मनिपातः स्वाहेति। संस्कारविशेषावधारणाच्चावगम्यते। अत्र सामस्वामी—'सुहु आह्वयति स्वाहा'। अत्र स्वाहा-शब्दो नाव्ययम् अपत्यप्रजायावाचित्वमित्यर्थः। भाष्ये तु स्वाहा-शब्दस्य वाङ्नामत्वमाभिप्रेत्य कृतानि निर्वचनानि लिखितानि; तेषु यच्छ्रुतं तद् द्रष्टव्यम्। विरामः। तस्याः वाचः स्रष्टौ पृथिवी चाग्निश्चेति वाचोऽग्नेश्च कारणकार्यभावः श्रूयते। 'अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत् (ऐ०उ० १,८)'—इति। तस्मादग्नेर्वाचश्च सम्बन्धात् आग्नेयी स्वाहा वागित्युच्यते। वाति वातात्मत्वेन वागुच्यते इति सन्देहः। निगमः सुलभः स्वाहाकारपक्षे, अन्यथान्वेषणीयः॥

(२५) वपुः। 'वच भाषणे (अदा०प०)'; 'वचेर्गश्च (उ० ३,१२)'

इति नु-प्रत्ययः, पकारस्य गकारश्च। वग्नुः वाचा समानोऽर्थः। "वग्नुं मियन्ति यं विदे (ऋ॰मं॰६,८,४,१)"—"इन्द्रस्येव वग्नुरा शृण्व आजौ (ऋ॰मं॰७,४०,१३,३)"—इति च निगमौ ॥

(२६) उपब्दिः। उप-पूर्वात् पदेर्गत्यर्थात् (दि॰आ॰) 'इन सर्वधातुभ्यः (उ॰४,११४)'—इतीन्-प्रत्ययो बाहुलकादुपधालोपः, 'न पदान्तद्विर्वचन (१,१,५८)'—इत्यनेन जश्त्वविधिं प्रति स्थानि-वद्भावनिषेधात् 'झलां जश् झशि (८,४,५३)'—इति पकारस्य बकारः। उप समीपे भक्तानां गच्छति, उप आचार्यसमीपे गम्यते इति वा। यद्वा; उ-पूर्वात् ददातेः (जु॰उ॰), द्यतेः (दि॰प॰), दयतेः (भ्वा॰आ॰) वा 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति बहुलवचनात् 'उपसर्गे घोः किः (३,३,९२)'—इति कि-प्रत्ययः कर्त्तरि भवति बकारश्चोपजनः। उपेत्य ददातीत्यभिलषितम्, प्रयोक्तॄणां, खण्डयत्यज्ञानं तर्कादिसमये प्रतिवादिनां वा, रक्षति भक्तानिति वा उपब्दिः। "आघोषयन्तः पृथिवीमुपब्दिभिः (ऋ॰ मं॰८,४,२९,४)"—"उपब्दिरियर्त्ति सोमः (ऋ॰मं॰७,२,२४,५)"—"शृण्व आयता मुपब्दिः (ऋ॰मं॰१,४,९,१)"—इति निगमाः ॥

(२७) मायुः*। 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (स्वा॰उ॰)'। 'कृवापाजि-मिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ॰१,१)', 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च (६,१,५०)'—इत्यात्वम्, 'आतो युक् चिण्कृतोः (७,३,३३)'—इति युक्। क्षिप्यते प्रेर्यते उच्चार्यते इति मायुः, प्रक्षिपति दृष्टुदकं

* निघ॰ १,९. ११, ५२।

भूमाविति वा। "मिमाति मायुं ध्वसनावधिश्रिता (ऋ॰मं॰ १,३, १९,४)"—इति निगमः॥

(२८) काकुत्*। 'कैगैरै शब्दे (भ्वा॰प॰)'। सम्पदादित्वात् (३, ३,९४वा॰) क्विप्। कानं शब्दनं करोतीति का, मृगय्वादित्वात् कुः, (उ॰१,३६) बाहुलकात् तकार उपजनः। यद्वा; 'कक वक लौल्ये (भ्वा॰आ॰)', 'मृग्रोरुतिः (उ॰१,९१)' इत्येव बाहुलकाद् (३.३.१) अस्माद् भवति णिच काकुत्। ककते चञ्चला भवति एकस्मिन्नर्थे न प्रतितिष्ठतीत्यर्थः; तथाहि शब्दा अनेकार्था बहवः, एकार्थाश्च काकादिनाभिधीयमाना अनेकार्था भवन्ति। ककुद्वस्मान सन्त्यस्मीति काकुत। मत्वर्थीयस्य लुक्, छान्दसो दीर्घः, सर्वथा पृषोदरादित्वं शब्दः। "या ते काकुत् सुकृता या वरिष्ठा (ऋ॰मं॰४,७,१३,२)"—इति निगमः॥

(२९) जिह्वा†। 'श्वन्युक्षन्पूषन्‌प्लीहन्‌क्लेदन्‌स्नेहन्मूर्धन्मज्जन्नर्यमन्विश्वप्सन्परिज्मन्मातरिश्वन्मघवन्निति' ... 'जिह्वाग्रीवाप्वामीवा' इति निपातनः। 'लिह आस्वादने (अदा॰उ॰)', व-प्रत्यये, अस्यादेर्जकारो निपात्यते। लेह्यास्वादयन्त्यनया दन्त्यविषयानमाराम्। यद्वा; आह्वयते (भ्वा॰उ॰) जुहोति (जु॰प॰) वाय यङन्तस्य कः, सम्प्रसारणम् 'अभ्यस्तस्य च (६,१,३३)'—इति, सम्प्रसारणं च 'न धातुलोप आर्द्धधातुके (१,१,४)'—इति गुणनिषेधाद्वकारादेश्च रूपम्। जोहुवाति पुनःपुनराह्वयति शब्दं करोति रसान् वादयन् जुहोत्यस्यामग्नि, जोहुवा सति ओकारस्यैकारादेश उकारलोपे च जिह्वा। "पुरो

* प॰ ४,७। निरु॰ ५,२६।
† निरु॰ ५,२६।

विप्रा दधिरे मन्द्रजिह्वम् (ऋ० सं० ३,७,२६,१)"—"अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् (ऋ० सं० २,५,१२,१)"—इति च निगमौ ॥

(३०) घोषः* । 'घुष शब्दार्थः (भ्र० प०)'; 'हलश्च (३,३, १२१)'—इति घञ् । घुष्यते शब्द्यते घोषः । "उतो पितृभ्यां प्रविदान् घोषम् (ऋ० सं० ७,१,२,१)"—"इन्द्र घोषा असृक्षत (ऋ० सं० ६,४,४७,१)"—इति च निगमौ ॥

(३१) स्वरः । 'स्वृ शब्दोपतपयोः (भ्र० प०)'; पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८) । स्वर्यते शब्द्यतेऽनेन देवता, उपतप्यतेऽनया मर्मस्पृक्प्रयुक्तयेति वा । स्वरतिरर्चतिकर्मा वा (निघ० ३,१) । स्वर्यते स्तूयते देवतात्वात् । 'गोचरसञ्चर (३,३,११९)'—इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् घः । यद्वा; स्वरति देवताभिप्रादिम्; पचाद्यच् (३,१,१३४) । "स्वरश्च मे श्लोकश्च मे (य० वा० सं० १८,१)"—इति निगमः ॥

(३२) शब्दः । शपत्याक्रोशे शास्त्रपित्यां दानौ । अस्य वृत्तिग्रन्थः—'शपते अनेनेति शब्दः संस्कृता वाक् । शर्णा तृतीये इति योगविभागात् अचतुर्थेऽपि तृतीयं भवति'—इति । 'शब्दनं शब्दः'—इति क्षीरस्वामी । खेऽन्तरिक्षे शब्दं करोतीति वा । "शब्दो रोगिणो मीमांसा च (?)"—इति निगमः ॥

(३३) स्वनः । 'स्वन शब्दे (भ्र० प०)'; 'स्वनहसोर्वा (३,३, ६२)'—इत्यप् । स्वन्यत इति स्वनः । "सिन्धोरूर्मेरिव स्वनः (ऋ० सं० ७,१,७,२)"—इति निगमः ॥

* निघ० १,११ ।

(२४) ऋक्*। ऋच्यते (तु०प०) स्तूयतेऽनया। यद्वा; स्तूयते स्वयं दैवतात्वात्। 'ऋच स्तुतौ (तु०प०)'—इत्यस्मात् सम्पदादित्वात् (३,३,९४वा०) क्विप्। "ऋचा वने मानुषः (ऋ०सं०८,५,२७,३)"—इति निगमः॥

(२५) होत्रा†। 'हु दानादानयोः (जु०प०)' 'हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्(उ०४,१६८)। हूयतेऽनया मन्त्ररूपया हविः, हूयतेऽस्यां प्राणः, हूयते वा प्राणः। तथाच—'वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचम्'—इत्युपनिषत् (ऐ०)। यद्वा; होत्रेति यज्ञनाम (निघ० ३,१७), हूयतेऽस्मिन् हविरिति यज्ञस्य वागित्युच्यते तत्साध्यत्वात्। वाचं यच्छति वाग्वै यज्ञः'—इति ब्राह्मणम् (ऐ०ब्रा०५,४,५)। ऋतुयाजप्रैषेषु दशमे प्रैषे—"वनेम तद्धोत्रया चितन्त्या (ऋ०सं०२,१,१७,२)"—इति निगमः, "वीतिहोत्रं त्वा कवे (ऋ०सं०४,१,१९,३)"—इति च निगमः॥

(२६) गीः‡। गृणातिरर्चतिकर्मा (निघ० ३,१४), औणादिकः क्विप्, 'ऋत इद्धातोः (७,१,१००)', 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः (८,२,७६)'—इति दीर्घः, हल्ङ्यादिलोपः (६,१,६८), रेफस्य विसर्जनीयः। गृणात्यनया गीः। "तमिद्वर्धन्तु नो गिरः (ऋ०सं०६,१,१०,३)"—इति निगमः॥

(२७) गाथा। 'गै शब्दे (भू०प०)', अर्चतिकर्मा च (निघ० ३,१४); 'उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन् (उ०२,३)। गायतीत्यसौ देवताः, गायन्ति तामिति वा गाथा। "तं गाथया पुराण्या (ऋ०सं०७,४,

* निघ० १,८। † प० ३,१७। ‡ निघ० १,१०, ६, २४. १०, ५।

२५,४)"—"युञ्जन्ति हरी इषिरस्य गाथया (ऋ०सं० ६,७,१,३)"—इति निगमौ ॥

(३८) गणः*। 'गण गणने' चुरादिरदन्तः (प०)। 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३,३,१८)'—इति घञ्। 'अतोलोपः (६,४,४८)। गण्यते या गणः, अतोलोपस्य स्थानिवद्भावात् वृद्धिर्न भवति। गणेति केचित् पठन्ति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३९) धेना†। दधातेर्लटः शानचि व्यत्ययेन एत्वाभ्यासलोपौ दधाना स्वमभिधेयं वर्षप्रदानेन लौकिकाय वा। यद्वा; 'धेट् पाने (भू०प०)'; 'धेटश्च (उ० ३,१०)'—इति न-प्रत्ययः इकारस्यान्तादेशः, गुणः, धयन्ति तामिति धेना। पानमत्र स्वीकारः। यद्वा; आस्वादः। धीयते पीयते आस्वाद्यते वानेन, धयन्ति प्राणमिति वा धेना। तथाच—'तं माता रेळ्हि स उ रेळ्हि मातरम्'—इति श्रुतिः (ऋ०सं० ८,६,१६,४)। यद्वा; 'धिवि: प्रीणनार्थः (भू० प०)' बाहुलकात् न-प्रत्ययो नकार-वकारयोर्लोपश्च, गुणः, धेना। प्रीणयति हि वाक् सुष्टु प्रयुक्ता। 'धेना वाक् प्रीणनाद्धि वा'—इति माधवः। "धेना जिगाति दाशुषे (ऋ०सं० १,१,३,३)"—"जनानां धेना अवचाकशद्वृषा (ऋ०सं० ७,८,२५,१)"—इति च निगमौ॥

(४०) ग्नाः‡। गमेर्धातोः (भू०प०) 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३,६)'—इति बाहुलकात् न-प्रत्ययो भवति टि-लोपश्च।

* निघ० १, ११। † निघ० १, १०।
‡ निघ० ३, २१. १०, ४०. १२, ४६।

टाप् (४,१,४)। गत्यर्था बुध्यर्थाः। जानन्ति काममिति ग्नाः। यद्वा; गच्छति यज्ञेष्वभूत्। 'अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावः (१,१, २८,३)' इत्यत्र 'छन्दांसि वै ग्नाः'—इति ब्राह्मणम्'—इति माधवः। * * *। तस्मात् छन्दसां गायत्र्यादीनां वागूपत्वात् ग्ना-व्यपदेशः। निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(४१) विपा। 'विप् प्रेरणे (चु०प०)'। सम्पदादित्वात् (३.३, ९४वा०) क्विप्। तृतीयैकवचनम्। प्रेर्यते मनसा विपा। 'मनसा वा इषिता वाग्वदति (ऐ०ब्रा०२,१५)'—इति ब्राह्मणम्। "वरुणाय विपा गिरा (ऋ०मं०४,४,६,१)"—इति निगमः। गिरेति पदं निरुक्त्या योजनीयम्॥

(४२) नग्ना। न गच्छति पितृकुलात् बाल्यात्, अनावरणापि न गच्छति लज्जामिति वा। 'नग्निकाऽनागतार्त्तवा'—इत्यमरः (७, ६,८)। नग्ना कन्या। ग्ना-शब्दः पूर्वमेव निरुक्तः, इह न-पूर्वः। नायं नञ्, किन्तु प्रतिषेधार्थोऽयं निपातः, अतो 'न लोपो नञः (६,३,७३)'-इति न भवति। * * *। "नना"—इति केचित्। नमते न-प्रत्ययो बाहुलकान्मकारलोपश्च। नमयत्यनर्थेति नना। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४३) कश्ना†। 'काशृ दीप्तौ (भ्वा०आ०)'। अन्तर्णीतण्यर्थः। पचाद्यच् (३,१,१३४)। आकारस्य ह्रस्वत्वं छान्दसम्। प्रकाशयत्यर्थान्। यद्वा; खेशया मतौ वर्णव्यत्ययादिना कश्ना; वागिव मुखात्

* एष एव निगमः—'ऋधमं नग्ना अरमे (ऋ०मं० ५, ७, १९, १)'—इति। 'अपि च नग्नाः, ग्नाः छन्दांसि'—इति तत्र भाष्यव्याख्या।

† निघ० ९, १९।

काशते तत उपलब्धेः। यद्वा; 'कश शब्दे (भू०प)'। अत्र शब्दायते कशा। यद्वा; 'कश गतौ (भू०प०)'; अच् (३,१, १२४)। गच्छति गन्तव्यम्। "या वां कशा मधुमती (१,२,४,३)"—इति निगमः॥

(४४) धिषणा*। धारयत्यर्थमिति· धीः बुद्धिः। धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेनेति धीः कर्म्मबुद्धिः कर्म वा। सनोति सम्भजते इति सनोतेः (षणु त०उ०) पचाद्यचि (३,१,१३४), पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) पूर्वपदह्रस्वत्वे च धिषणा। यद्वा; 'ञि धृषा प्रागल्भ्ये (स्वा०प०)'। 'धृषेर्धिष् च सञ्ज्ञायाम् (उ०२,८०)'—इति क्यु-प्रत्ययो धिषादेशश्च धिषणा। प्रगल्भसमर्था रक्षितुं जगद् वर्ष-प्रदा-नेनेत्यर्थः। यद्वा; 'दिधिषामि दिव्यैः (ऋ०मं०२,७,१३,१२)' —इत्यत्र स्कन्दस्वामिना पठितात् 'धिषि धारणे'—इत्यस्मात् 'धिष शब्दे (जु०प०)'—इति धातुपाठपठिताद्वा बाहुलकात् क्युप्रत्ययो धिषणा वाचि स्वाभिधेयं धारयति सम्बन्धस्य नित्यत्वात्। शब्दा-यते वा मेघे अधिश्रिता 'मिमाति मायुं धिषणावधि श्रिता (ऋ० मं०२,६,१८,३)'—इति श्रुतिः। "आपश्च मित्रं धिषणा च साधन् (ऋ०मं०१,७,३,१)"—इति निगमः।

(४५) नौः†। 'णुद प्रेरणे (तु०उ०)'; 'ग्लानुदिभ्यां डौ (उ० २,६०)'—इति डौ-प्रत्ययः। नुद्यते प्रेर्यते मूलाधारादिस्थानेभ्यः प्राणेन। नमतेर्वा (भू०प०) बाहुलकात् (३,३,१) डौ, नम्यते वा देवतात्वात्। "सुतर्माणमधिनावं रुहेमेति यज्ञो वै सुतर्मा नौः

---

* निघ० ८, १। प० १, १०।

† 'अयं धारणार्थोऽपि'—इति सायणः (ऋ०मं०२,७,१४,२.)।

‡ निघ० ५, २१।

कृष्णाजिनं वै सुतर्मा नौ र्वाग्वै सुतर्मा नौः (ऐ० ब्रा० १,३,२)"—इति ब्राह्मणम्, "समितो नाव्यार्हितम् (ऋ० सं० ८,७,२३,४)"—इति च निगमौ॥

(४६) अक्षरम्*। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'; 'अश भोजने (क्र्या० प०)'। 'अशेः सरन्†,(उ० ३,६७)'—इति सरन् प्रत्ययः, व्रश्चादिना (८,२,३६) षत्वम्, 'षढोः कः सि (८,२,४१)'। अश्नुते श्रोतृं स्वाभिधेयम्, व्याप्नोति वा अश्नाति वा हविः। अक्षेर्वा (रु० प०) बाहुलकात् सरन् नकार-लोपश्च। 'खरि च (८,४,५५)'—इति चर्त्वम्। अनक्ति सञ्चयति सेचयति वर्षेण भूमिम्। यद्वा; नञ्-पूर्वात् क्षरतेः (भ्वा० प०) पचाद्यच् (३,१,१३४)। न क्षरति, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयतइत्यर्थः। 'वाग्वै समुद्रो न वै वाक् क्षीयते'—इति (ऐ० ब्रा० ५,३,१) ब्राह्मणम्। "अक्षरेण प्रति मिम एताम् (ऋ० सं० ७,६,१३,३)"—इति निगमः। 'वाचा विरूपनित्यया'—इत्यर्थं माधवोऽवादीत्। "उपाक्षरा सहस्रिणी (ऋ० सं० ५,२,१८,४)"—इति च निगमः॥

(४७) मही‡। व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१,१२)। मह्यते पूज्यतेऽनया देवता इति वा। "अमाचं त्वा धिषणा तित्विषे मही (ऋ० सं० १,७,१५,२)"—इत्यत्र वाङ्नामत्वमपि युज्यते॥

(४८) अदितिः§। व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१,१४)। अदीना, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयतइत्यर्थः। "अनागसो अदितये स्याम (ऋ० सं० १,२,१५,५)"—इति निगमः॥

---

* प० १२। निव० ११,४१। † 'सरः'—इति मूलपाठः। ‡ निव० ११,९।
§ प० २,११. ३, ३०. ४, १. ५, ५। निव० ४, २२. ११, २२।

(४९) शची* । अत्र क्षीरस्वामी—'शच श्वच गतौ' । शचतीति तु धातुपाठे गत्यर्थो न दृष्टः । 'शच व्यक्तायां वाचि (भ्वा०)'; 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४पा० ११४)। 'कृदिकारात् (४,१,४५ वा०)' —इति ङीष्। शचते गच्छति यज्ञम्, शच्यते गम्यते ज्ञायतेऽनयाऽर्थः, शचते व्यक्तां वाचं करोतीति वा। "शचीभिर्दन्त उत दक्षिणाभिर्नै-ज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम (निरु० १,११)"—इति निगमः ॥

(५०) वाक्† । निरुक्ता पूर्वमेव (पृ० ७५)। "यद्वाग् वदन्त्यवि-चेतनानि (ऋ० सं० ८,७,५.४)"—इति निगमः ॥

(५१) अनुष्टुप्‡ । स्तोभतिर्वृद्ध्यर्थः (भ्वा०)। क्विप्। अनु-पूर्वेण क्रमेण, पूर्वमकारात्मना ततः स्पर्शादिभिर्व्यज्यमाना वर्द्धते। तथाचोपनिषत्—'अकारो वै सर्वा वाक् सैव स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा 'परा' 'पश्यन्ती' 'मध्यमा' 'वैखरी' इति। तथाच 'विरूपं वक्ति वाक् तावकं वपुः'—इति संवित्प्रकाशे वामनदत्तः। 'ध्वनिः वर्णः पदं वाक्यमित्याहुः पदचतुष्टयम्। यस्याः सूक्ष्मादिरूपेण वाग्देवीं ता मुपास्महे'—इति श्रीभोजदेवः§। 'चत्वारि वाक्-परिमितानि पदानि (निरु० १३,९)'—इत्यत्र निरुक्त्या एष वा वृद्धिः प्रतिपादिता। यद्वा; पूर्वं पश्चाक्षरात्मना ततो गद्यप-द्यादिरूपेण वर्द्धते। तथाहि—'परिमिता वर्णा अपरिमितां वाचो-गति माप्नुवन्ति'—इति भगवानाश्वलायनः। यद्वा; स्तोभति स्वर्थति-

* प० २, १. ३, ९ । निघ० १, ११. १२, २० ।

† प० ४, ५ । निघ० २, २३. ८, २१ ११, ६० ।

‡ निघ० ७, १२ ।

§ भोजराजीय-व्याकरणस्य मङ्गलाचरणमिदम् ।

कर्मा (निघ० ३,१४)। आनुपूर्व्येण स्तौति देवतम्। "अनुष्टुभ मनु च चर्य्यमाणमिन्द्रम् (ऋ० मं० ८,७,१०,४)"—इति निगमः॥

(५२) धेनुः*। 'धेट् पाने (भू० पं०)'। 'धेट इच्च (उ० ३,३३)' —इति नु-प्रत्ययः, इकारोऽन्तादेशः। धयति तां मिति धेनुः, पीयते हि वा तत्प्रवृत्तवृष्टिद्वारेण, धेनुवद्दोग्धी सर्वकामान् इति वा। 'अधेन्वा चरति माययैष वाचं शुश्रुवाꣳ अफलामपुष्पाम् (ऋ० मं० ८,२,२३,५)'—इति श्रुतिः। "गौर्गौः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः'—इति दण्डी। तथाचागमः—'एक शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति (म० भा०)'—इति। "अभि सप्त धेनवः (ऋ० मं० ७.३,१६,५)"—"नेघुः सचन्त धेनवः (ऋ० मं० २,५,७६,५)"—इति च निगमौ॥

(५३) वल्गुः। 'वल्ल संवरणे (भू० आ०)'। 'वल्गुक् च (उ० १,१८)'—इत्यु-प्रत्ययः। संवृणोत्याच्छादयति जगत् व्याप्नोतीति यावत्। यद्वा; वल्गतिः शब्दार्थः (भू० प०), बाहुलकादु-प्रत्ययः। गर्जितादिलक्षणं शब्दं करोति वल्गुः। "अयं नाभा वदति वल्गु वो गृहे (ऋ० मं० ८,२,१,४)"—इति निगमः॥

(५४) गल्दा†। 'गल अदने' भौवादिः (प०)। गलनं पूरणं कामानां, गलः पूरणार्थः स्कन्दस्वामिनोक्तः, तद्ददाति। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३), गल्दा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५५) सरः‡। 'सृ गतौ (भू० प०)'; असुन् प्रत्ययः (उ० ४,

* प० ५,५। निरु० ११,४२।
† प० ४,२। निरु० ६,२४।
‡ प० १०। निरु० ५,११. ९,२६।

१,८४)। गत्यर्था: बुद्ध्यर्थाः। मर्गति जानाति मन्त्रं देवतात्वात्, ज्ञायते वा विद्वद्भिः, मर्गति गच्छत्येव वाङ्गता । "मरो न पर्णम्-भिनो वदन्तः (ऋ० मं० ५,७,४,२)"—इति निगमाः । अत्र प्रकरणात् स्तोत्रशस्त्रात्मिका वागुच्यते एवं माधव ऐच्छत् ॥

(५६) सुपर्णी* । सुपर्णशब्दो रश्मिनामसु व्याख्यातः (१,५)। 'पाककर्णपर्णपुष्पफलमूल (४,१,६४)'—इत्यादिना ङीप् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५७) बेकुरा† । 'भा दीप्तौ (अदा०प०)'; कान्तिं करोतीति किञ्चित् विगृह्य करोते रौणादिके क-प्रत्यये कृते 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७,१,१०२)'-'बहुलं छन्दसि (७,१,१०३)'—इति ऋकारस्यानोष्ठ्य-पूर्वस्यापि उकारो भकारस्य बकारेण आकारस्य एकारेण च व्युत्पत्तिश्छान्दसत्वात् बेकुरा दीप्तिकारिणी प्रयोक्तुः । "बेकुरानामासि जुष्टा (ता० म० ब्रा० १,१,३)"—इति निगमः। छन्दोगानां सामकल्पे‡ पठितोऽयं मन्त्रः। 'व्यचे व्याप्तिकर्मणः बेकुरा'—इति भरतस्वामि-भाष्यम् ॥

इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्नामानि ॥ ११ ॥

* पृ० ५। निघ० ७, ११।
† निघ० ६, २६।
‡ ताण्ड्यमहाब्राह्मणस्याद्याध्यायत्रयं सामकल्प उच्यते।

अर्णः[१]। क्षोदः[२]। क्षद्म[३]। नभः[४]। अम्भः[५]। कबन्धम्[६]। सलिलम्[७]। वाः[८]। वनम्[९]। घृतम्[१०]। मधु[११]। पुरीषम्[१२]। पिप्पलम्[१३]। क्षीरम्[१४]। विषम्[१५]। रेतः[१६]। कशः[१७]। जन्म[१८]। वृबूकम्[१९]। बुसम्[२०]। तुग्र्या[२१]। बुर्बुरम्[२२]। सुक्षेम[२३]। धरुणम्[२४]। सिरा[२५]। अररिन्दानि[२६]। ध्वस्मन्वत्[२७]। जामि[२८]। आयुधानि[२९]। क्षपः[३०]। अहिः[३१]। अक्षरम्[३२]। स्रोतः[३३]। तृप्तिः[३४]। रसः[३५]। उदकम्[३६]। पयः[३७]। सरः[३८]। भेषजम्[३९]। सहः[४०]। शवः[४१]। यहः[४२]। ओजः[४३]। सुखम्[४४]। क्षत्रम्[४५]। आवयाः[४६]। शुभम्[४७]। यादुः[४८]। भूतम्[४९]। भुवनम्[५०]। भविष्यत्[५१]। महत्[५२]। आपः[५३]। व्योम[५४]। यशः[५५]।

---

(१) "अर्णा" ख। "अर्णः" ग। "अर्ण" च।
(६) "कबन्धम्" क-ङ-भिन्नेषु सर्वत्रैव, मुद्रिते ऋग्वेदसंहितापुस्तके चैकत्र (४, ३, १५, ३) दृश्यते; परं टीकाकृत्सम्मतविरुद्धः।
(१०) "घृकम्" C. D. F।
(१८) "जन्म" C.। "जन्म" ग. D. F।
(२०) "बुर्बुरम्"—इतिपाठः टीकाकृत्सम्मतः। "बुबुरः"—इति ग. C. D. F पुस्तकेषु; एभ्योऽन्यत्र सर्वत्रैव "बर्बुरम्"—इति।
(२३) "सुक्षमा" ख। "सुक्षोम"—इत्यपि टीकाकृत्सम्मतः।
(२५) "सिरा" च. ङ. टीकाकृत्सम्मतयाप्राधान्येन। "सुरा" ख. F। "स्रुता. ग।
(२६) "अररिदानि" ख. ग।
(२८) "जामिः ख. ग. D F। "जामिवत्"—इत्यपि टीकाकृत्सम्मतः।
(३०) "क्षपराः" ग। "क्षपरः" C. D. F।
(३७) "पयः"—इत्येव क-भिन्नेषु सर्वत्र, परं टीकाविरुद्धः। पृ० ७।
(४८) "यादः" ग. C. D. F।
(५१), (५२) एवमेवानुपूर्वी पाठः, टीकाकृतः सम्मतः, ग-पुस्तके च।

महः[५६] । सर्णीकम्[५७] । स्वृतीकम्[५८] । सतीनम्[५९] । गहनम्[६०] । गभीरम्[६१] । गम्भरम्[६२] । ईम्[६३] । अन्नम्[६४] । हविः[६५] । सद्म[६६] । सदनम्[६७] । ऋतम्[६८] । योनिः[६९] । ऋतस्य योनिः[७०] । सत्यम्[७१] । नीरम्[७२] । रयिः[७३] । सत्[७४] । पूर्णम्[७५] । सर्वम्[७६] । अक्षितम्[७७] । बर्हिः[७८] । नाम[७९] । सर्पिः[८०] । अपः[८१] । पवित्रम्[८२] । अमृतम्[८३] । इन्दुः[८४] । हेम[८५] । स्वः[८६] । सर्गाः[८७] । शम्बरम्[८८] । अभ्वम्[८९] । वपुः[९०] । अम्बु[९१] । तोयम्[९२] । तूयम्[९३] । कृपीटम्[९४] । शुक्रम्[९५] । तेजः[९६] । स्वधा[९७] । वारि[९८] । जलम्[९९] । जलाषम्[१००] । इदम्[१०१] । इत्येकशतमुदकनामानि* ॥ १२ ॥

---

(५७) "स्वर्णीकम्" क·ख·C·D·F पुस्तकेष्वप्येवमेव पाठः, परं टीकाविरोधादुपेक्ष्यः।

(५८) "सतीकम्"—इत्यपि टीकाकृत्सम्मतः। ग. C. D. F पुस्तकेषु तु "स्वृतीकम्"—इत्यस्य पुरस्तात् "कृतीकम्"—इति, परस्ताच्च "सतीकम्"—इति द्वे पदेऽधिके दृश्यते।

(५९) "सतिनम्" ख।

(६२) "गह्वरम्" ग. C. D. F। निरु० १५, ११।

(७२) इतोऽनन्तरं "कम्"—इत्यधिकम् ग. C. D. F। प० १, ९। निरु० १, ९; १४. ४, १८. ६, २५।

(७५) "पूर्णम्"—इति ख।

(८५) "हेमा" ख।

(९०) "अम्बु" C. D।

(९२) इदं न दृश्यते ग. C. D. F पुस्तकेषु।

(९४) "हपीटम्" ग. F। "कृपीटम्" C. D।

(९५) "शुक्रम्" ख (भ्रमात्)।

(९७) इतोऽनन्तरम् "अक्षरम्"—इत्येतदधिकं ग. C. D. F पुस्तकेषु।

* "इत्युदकस्य" ग०।

'उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् (निरु० २,२४)'—

(१) अर्णः*। 'ऋ गतौ (भ्वा० प०)'। 'उदके नुट् च (उ० ४,१९२)'—इति अर्त्तेरसुन् प्रत्ययः। अर्यते तत् प्राणिभिरित्यर्थः। ऋच्छति निम्नं प्रदेशमिति वा अकारान्तोऽप्यर्णम्†। 'ऋ गतौ (क्रया० प०)', पचाद्यच् (३,१,१३४)। ऋणाति गच्छति दिवो भूमिं वृषमाणम्। "सृजदर्णांस्यव यद्युधा (ऋ० मं० २,४,१६,४)"—"अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगासि (ऋ० मं० ३,१,२२,३)"—इति निगमौ॥

(२) क्षोदः। 'क्षुदिर् सम्प्रेषणे' भौवादिः स्वरितेत्। असुन् (उ० ४,१८४)। क्षुद्यते क्षोदः। क्षुण्णं हि जलं पर्वतादिभ्यः शिला-दिष्वधःपतनात्। "नाना न क्षोदः प्रदिशः पृथिव्याः (ऋ० मं० ८,१,१८,१)"—"याभिरन्तकं जसमानमारणे भुज्युं याभिरव्यथिभिर्जिजिन्वथुः"... "याभिः समाङ्‌क्षोदमोद्नः पिपिन्वथुः (ऋ० मं० १,७,३५,२)"—इति च निगमौ॥

(३) क्षद्म‡। 'क्षद स्थैर्ये (सौ०)'—इति स्कन्दस्वामी। 'क्षद गति-हिंसनयोः (सौ०)'—इति सुबोधिनीकारः। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते (३,२,७५)'—इति मनिन्। क्षदीति पिपासादनिवर्त्तने। स्वकार्ये स्थिरं भवति जलाशयं व्याप्य स्थिरं भवतीति वा। तथाच 'स्थाव-राद् गच्छामि'—इति श्रुतिः, गतावर्णसोऽस्ममित्यर्थः। छिनत्ति पिपासा मुष्णं वा अतीप्सितं वा पुरुषम्। "क्षद्मेवाथेषु तर्त्तरीय उग्रा (ऋ० मं० ८,६,२,२)"—इति निगमः॥

* प० १७, २,१४। † निघ० ११,२०। ‡ प० ९,०।

(४) नभः* । 'णह बन्धने (दि० उ०)'; 'नहेर्दिवि भश्च (उ० ४,२०५)'—इति विधीयमानोऽसुन् भकारादेशश्च बाहुलकादुदकेऽपि भवतः । नह्यते हि तन्मेघैर्दिवि भूमौ मेघादिभिः, नह्यति प्राणिनां मनांसीति वा । प्राणिनो हि यत्रोदकं विद्यते तत्रैव स्थातुं मनः कुर्वते ।° तथा—'स-मनसः खलु वै पशवोऽनावृतास्ते पशवो हि स-मनसः'—इति श्रुतिः । न न भातीति वा; एकस्य नञो लोपः इतरस्य न-लोपाभावः । भातेरसुनि टिलोपश्च बाहुलकात् । भात्यत्र स्वया दीप्त्या देवतात्वात् । यद्वा; नभ इव नभः । तथाम्बरनिर्वचने 'अम्बुवद्राजते'-इत्यादिना ग्रन्थेन (२५पृ०) आकाशस्य जलसाम्य मुक्तम्, साम्यस्योभयनिष्ठत्वात् अत्र जलमप्याकाशसदृशमित्युच्यते । "मदच्युतमौशानं नभोजाम् (ऋ० सं० ७,७,२५,४)"—"नभोवसानः परियास्यध्वरम् (ऋ० सं० ७,३,८,५)"—इति च निगमौ ॥

(५) अम्भः† । 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० प०)' । उदके नुम्भौ च (उ० ४,२०४), अत्रापो ह्रस्वोऽसुन्निति (उ० ४,२०२) च वर्त्तते । व्याप्नोति सर्वमम्भः । तथाचाथर्वणी श्रुतिः—'सर्वमिदमम्भः (अथ० ब्रा० ?)'—इति, 'आपो वा इदं सर्वम् (अथ० सं० ?)'—इत्यादिरनुवाकश्च । "अम्भः किमासीद् गहनं गभीरम् (ऋ० सं० ८,७,१७,१)"—इति निगमः ॥

(६) कबन्धम्‡ । बन्धिरनिभृतत्वे (निरु० १०,४), निभृतं चञ्चल

* पु० ४ । प० ६, १० । निरु० २, १४ । † प० ६, १० ।
‡ निरु० १०, ४ ।

मतोऽन्यदनिभृत मयच्चलम् तदनिभृतं, कवन्धः कमनीयम्च तदन्धं चेत्यर्थः। कमेर्डप्रत्यये कः, बन्धेः पचाद्यचि बन्धः इति निर्वाहः। यद्वा ; कं सुखं बध्नाति स्नानपानादिना। कर्मण्यन्। बवयोरविशेषात् वकारः; कवन्धम्। "नीचीनबारं वरुणः कवन्धम् (ऋ० मं० ५,५, ३०,३)"—"अर्यमणो न मरुतः कवन्धिनः* (ऋ० मं० ४,३,१५, ३)"—इति च निगमौ ॥

(७) सलिलम्† । 'सल गतौ (भ्वा० प०)'। 'सलिकल्यनिमहि-भड़िभण्डिशण्डिपिण्डितुण्डिकुकिभूभ्य इलच् (उ० १,५४)। सलति गच्छति निम्नं देशं, गम्यते प्राणिभिरिति वा। "गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षति (ऋ० मं० २,३,२२,१)"—इति निगमः॥

(८) वाः‡। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'। स्वार्थिकोऽण् छान्दसः, तदन्तात् क्विप्, अणि लोपः, हल्ङ्यादिलोपः, रेफस्य विसर्जनीयः। वृतं हि तदिन्द्रेण। तथाच श्रुतिः—'अपकामं स्यन्दमाना अवीवरत वाहिकम्'—इति। इन्द्रो दिवः शक्तिभिर्देवः तस्मादर्णमवो वितमिति। "वार्ण पथा रथ्येव स्वानीत्(ऋ० मं० २,५,२५,१)"—इति निगमः॥

(९) वनम्§। 'वन षण सम्भक्तौ (त० आ०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)'। वन्यते सेव्यते वनम्। "यथा वातो यथा वनम् (ऋ० मं० ४,४,२०,४)"—"सामो विश्वान्यतसा वनानि (ऋ० मं० ८,४,१४,५)"—इति च निगमौ ॥

---

* मूलर-प्रकाशिते सभाष्यवेदसंहितापुस्तके तु 'कबन्धिनः'—इति पवर्गीयमध्य-पाठः स्थितः; परमनुपदोक्त-'बवयोरविशेषाद् वकारः'—इत्युक्त्या देवराजमतमिदम्।

† प० ३,१।

‡ प० ५,११.९,१।

§ पृ० ५।

(१०) घृतम्*। 'घृ सेचने (भू०प०)। 'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः (उ० ३,८६)'—इति क्त-प्रत्ययः। सेचयत्यनेन भूमिं वरुणः, सिच्यतेऽनेनेति वा। 'कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णाः (ऋ०सं० १,२२,८,४७)'—इत्यत्र 'घृतमित्युदक नाम (निघ० १,१२) जिघर्त्तेः सिञ्चति-कर्मणः (निरु० ७,२४)'—इति भाष्यम्। यद्वा; 'घृ क्षरण-दीप्त्योः (जु०प०)'। गत्यर्थाकर्मकेत्यादिनाऽकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः (३,४,७२)। जिघर्त्ति क्षरति मेघात् पर्वतादिभ्यो वा, दीप्यते वा स्वया दीप्त्या। "आदिद्घृतेन पृथिवी व्युद्यते (ऋ०सं० २,२,२३,१)"—इति निगमः॥

(११) मधु[†]। मेघोदरवर्त्ति सलिलं मध्वित्युच्यते। तच्च पुनर्वैद्युतात्मना दह्यमानं सरः स्वर्णेन तद्गतेनैव वायुना ध्मायमानं धमति (भू०प०)। धमतिर्गतिकर्मा (निघ० २,१४) वा अन्तर्णीत-ण्यर्थो निःकालने द्रष्टव्यः निर्धाम्यते निःकल्यते हि तन्मेघात्। यद्वा; 'मद हर्षे (दि०प०)'। अस्माद्बाहुलकादु-प्रत्ययो धान्तादेशश्च। माद्यन्ति हि तेन पीतेन प्राणिनः। यद्वा; मधुवत्स्वादुत्वात् मध्वित्युच्यते। इमानि स्कन्दस्वामि-निर्वचनानि। वैयाकरणपक्षे तु 'मन-ज्ञाने (दि०आ०)'—इति, अस्मात् निदिति (उ० १,९) वर्त्तमाने 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च (उ० १,१८)'—इत्यु-प्रत्ययो धोऽन्तादेशश्च। मन्यते अतिशयेन जनैः इति मधु। 'मननीयं मधु'—इति भट्टभास्करमिश्रः। "विद्वान् मध्व उज्जभारा दृशे कम् (ऋ०सं० ७,५,२३,५)"—इति निगमः॥

---

* निघ० १, १. ७, १४. १०, १९। † निघ० २, १. ४, ८. ८, ९. १०, ११।

(१२) पुरीषम्*। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० प०)'। 'पॄणुभ्यां किच्च (उ० ४,२७)'—इति ईषन्-प्रत्ययः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७,१,१०२)'-इति उद्रपरत्वम्। पूरयति जगत् प्रलयकाले, पूर्यतेऽनेन तड़ागादि, पालकं वा जगतः शस्योत्पत्ति-हेतुत्वात्। प्रीणातेर्वा (क्र्या० उ०) बाहुलकात् कीषन्-प्रत्ययः, ईकारस्योकारादेशः म च पकारात् परो द्रष्टव्यः। प्रीणाति जगत् पुरीषम्। "उद्यन्नद्य मुद्रादुत वा पुरीषात् (ऋ० मं० २,३,११,१)"—इति निगमः॥

(१३) पिप्पलम्। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० प०)'। 'कल पूष्पादिभ्यः (? †)'—इति कल-प्रत्यये 'उदोष्ठ्य पूर्वस्य (७,१,१०२)' —इति 'बहुलञ्छन्दसि (७,१,१०३)'—इति बहुलवचनात् उत्वाभावे, बाहुलकत्वात् द्वित्वे, अभ्यासस्य उरदत्वे, 'अर्त्तिपिपर्त्योश्च (७,४,७७)' 'बहुलञ्छन्दसि (३,४,७८)'—इतीत्वे, उत्तरस्य पकारस्य द्वित्वमृकारलोपश्चापि। पिपर्त्ति पिप्पलम्। पुरीषेण समानार्थम्। 'अपि प्लवते'—इति नैरुक्ताः'—इति क्षीरस्वामी। प्लवतेऽपि। 'प्लुङ् गतौ (भ्वा० आ०)'। गच्छत्यपि। अपिशब्दात् तिष्ठतीति च गम्यते। तथाहि—जलं नदीषु प्रवाहवत्वात् गच्छति निम्नं प्रदेशं वा। 'जलाशयादिषु तीरादिनिरुद्धत्वान्न क्वचिद् गच्छति'—इति माधवः। अपिवा प्लवतेर्गत्यर्थाद् ऊर्णातेर्ड-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, टिलोपाभावश्च बाहुलकादेव। पकारस्य द्वित्वमकारोपजनश्च। 'वष्टि भागुरिरल्लोप मवाप्योरुपसर्गयोः (२,४,८२ भा०)'—इत्यपि-शब्द-

---

* नि१० १, १२।

† कौमुद्यान्तु 'कमलपद्य (उ० १,१०१)'—इति पाठः। तदान्तु 'वृषादिभ्यश्चित् (उ० १,१०२)'—इति कल-प्रत्ययेन भाव्यम्।

ख्याकारलोपः, पिप्पलम्; पृषोदरादिः। "तस्येदाह्नः पिप्पलं स्वाद्वत्ति (ऋ०सं०२,३,१८,२)"—इति निगमः॥

(१४) चीरम्*। 'घस्लृ अदने (भ्वा०आ०)'। 'घसेश्चिच्च (उ० ४,३३)'—इति ईरन् प्रत्ययः, चकारात् किच्चेति अनुवर्त्तते,† किच्चात् 'गमहनजन (६,४,९८)'—इत्युपधालोपः, 'खरि च (८,४,५५)'—इति चर्त्वं घकारस्य ककारः, 'शासिवसिघसीनाञ्च (८,३,६०)'—इति षत्वम्। अदन्ति तदिति चीरम्। 'चर सञ्चलने (भ्वा०प०)'—इत्यस्माद् बाहुलकात् डीरन्-प्रत्ययः टि-लोपश्च। चरति हि तत् मेघात्। "चीरेण स्नातः कुयवस्य योषे (ऋ०सं०१,७,१८,३)"—इति निगमः॥

(१५) विषम्‡। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु०उ०)'। 'विषेर्व्याप्तिकर्मणि (?)'—इति क-प्रत्ययः। वेवेष्टि व्याप्नोति सर्वं विषम्। यदा; विपूर्वात् 'ष्णा शौचे (अदा०प०)'—इत्यस्मात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०,१)'—इति जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो बाहुलकात् भवति, णकारलोपोऽपि बाहुलकादेव। विशेषेण स्नात्यनेनेति विषम्, तद्धि प्रथमं शौचसाधनम्। विपूर्वात् सचतेर्वा पूर्ववत् ड-प्रत्ययः। तद्धि स्नानपानावगाहनार्थिभिः सेव्यते। "जातं विश्वाचो अहतं विषेण (ऋ०सं०१,८,१६,१)"—"केशी विषस्य पात्रेण (ऋ०सं०८,७,२४,१)"—इति च निगमौ॥

* निघ० २, ५।
† 'घसेः किच्च'—इत्येव पाठो दृश्यते कौमुद्याम्।
‡ निघ० १२, ४२. १२, २९।

(१६) रेतः। 'रि रीङ् स्रवणे' दैवादिकः (आ०)। 'स्रुरीभ्यां तुट् च (उ० ४,१८७)'—इत्यसुन्-प्रत्ययो तुडागमश्च गुणः। रीयते स्रवति रेतः। यद्वा; वृष्टिलक्षणानामपां देवानां रेतस्त्वादेत उच्यते तथाचोपनिषत्—'देवानां रेतो वर्षम्'—इति। "अस्मे रेतः सिञ्चत यन्मनु र्हितम् (ऋ० सं० ५,१,१४,२)"—"सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतः (ऋ० सं० २,३,२१,१)"—इति निगमौ॥

(१७) कशः। 'कश गतौ (भू० प०)', 'कश शब्दे (भू० प०)'। उभयोरसुन् (उ० ४,१८४)। कशति गच्छति निम्नं प्रदेशम्, मेघेभ्यः पतत् शब्दं करोतीति वा कशः। "याभिर्महामतिथिग्वं कशो जुवम् (ऋ० सं० १,७,३५,४)"—इति निगमः॥

(१८) जन्म*। 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)'। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति मनिन्, औणादिको वा (उ० ४,१४०)। जायते सृष्टिकाले स्वकारणात्। 'अग्नेरापः (तै० उ०)'—इत्युपनिषत्। जायन्ते वास्मिन् जलचारिणो मत्स्यादयः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१९) वृबूकम्†। ब्रवीतेः शब्दार्थात् (अदा० उ०), भ्रंशतेर्वाधः-पतनार्थात् (भू० आ०); उभाभ्यां समुदिताभ्यां वा 'उलूकादयश्च (उ० ४,४०)'—इति ऊक-प्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः। 'ऊक-प्रत्यये धातुद्वयस्य वृबूभावः'—इति श्रीनिवासः। क्रमेणार्थः—तद्धि विपतत् साध्याकारं शब्दं करोति, भ्रश्यति दिवोऽनावरणत्वात्; मेघेभ्यो

* निरु० ११, ११. १९, २१। † निरु० २, २२।

भ्रंशति शब्दश्चेति "द्रा हृबूकं वहतः पुरीषम् (ऋ० मं० ७,७, १८,३)"—इति निगमः॥

(२०) बुसम्*। विपूर्वात् स्नातेः (अदा० प०) 'आतश्चोपसर्गे (३,३,१०६)'—इति क-प्रत्यये उपसर्गेकारस्योकारो बाहुलकाद् भवति, धातोर्णकारलोपोऽपि बाहुलकादेव। विशेषेण स्नात्यनेनेति बुसम्†। तद्धि प्रथमं शौचसाधनम्। भ्रंशतेर्वा पचाद्यचि (३,१, १३४), पृषोदरादित्वादूहनीयं रूपम्। पूर्ववदर्थः। यद्वा; 'बुस उत्सर्गे (दि० प०)'। 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति बाहुलकाद-स्मादपि भवति। बुस्यते उत्सृज्यते मेघैरिति बुसम्। "आविः स्वः कृणुते गूहते बुसम् (ऋ० मं० ७,७,१८,४)"—इति निगमः॥

(२१) तुग्र्या। तुजतिर्हिंसायाम् (भू० प०)। 'क्विप् च (३, २,७६)'—इति क्विप्। तुजन्ति हिंसन्ति तम औष्ण्येन जनानिति वा तुजो रश्मयः। तद्वान् तुग्र्यः। रोमत्वर्थीयोऽतिशायने। तुग्र आदित्यः, तत्र भवा तुग्र्या। 'भवे छन्दसि (४,४,११०)'—इति यत्। 'आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः'—इति मनुः (३ अ० ७६ श्लो०)। यद्वा; तुग्रशब्देन ग्रीष्म उच्यते, अतिशयेना-दित्यकिरणवान् हि ग्रीष्मकालः। 'तत्र साधुः (४,४,९८)'—इति यत्। तुग्र्या। 'अम्याकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्दः'—इति वृत्तिकारः। तत्र भवे इत्यर्थे 'तुग्राद् घन्(४,४,११५)'—इति घन्-प्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन 'भवे छन्दसि (४,४,११०)'—इति यत्। 'तुग्र्या आपः'—'तुग्र्यमुदकम्' उभयमपि दृश्यते। 'अग्नेरापः (तै० उ०)'—इत्यपां

---

* नि० ५, १९। † बसयोरविशेषसूत्रमेव पुरस्तात् (१०० पृ०)।

कारणत्वेन अग्नेः श्रुतत्वात्, अग्ने र्वै धूमो जायते, धूमादभ्रम्, अभ्राद् वृष्टिः (मु० उ० २,५)—इति क्रमेण वा आकाशे वृष्टिलक्षणेनापां विद्यमानत्वात्, यच्चापि 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिः'—इति (मनुः ३ अ० ७६ श्लो०) पारम्पर्येण वृष्टिहेतुत्वात्। सर्वैश्वर्यवत्तया वसिष्ठ इन्द्रो विवक्षितः, वृष्टिप्रदानाय; तस्मात् तत्र भव इत्येषोऽर्थः सर्वत्र यथाकथञ्चित् वक्तुं शक्यते। "आत्रः शमं वृषभं तुग्र्यासु (ऋ० सं० १,२,३,५)"—"उत यस्तुग्र्ये सचा (ऋ० सं० ६,२,४,५)"—इति च निगमौ ॥

(२२) बुर्बुरम्। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० प०)'। 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति बाहुलकात् कः। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७,१,१०२)'। पुरम्। वपुषः शरीरस्य पूरकं पालकं वा वपुः पुरं सत्। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०८) वकाराकारलोपेन पकारद्वयस्य बकारादेशो विसर्जनीयस्य रेफादेशेन बुर्बुरम्। बुर्बुरमस्मिन्नस्तीति वा मत्वर्थीयोऽकारः (५,२,१२७), बुर्बुरवत्। * * *। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२३) सुचेम। 'चि निवासगत्योः (तु० प०)', 'चि चये (भू० प०)'—इत्यस्माद्वा 'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ० १,१३७) बाहुलकादभिधानलक्षणाद्वा। 'क्वचिन्नकारस्येत्-सञ्ज्ञा न भवति'—इति उणादिवृत्तिः। क्षियन्ति निवसन्त्यनेन प्राणिनः, गच्छन्त्यनेन पन्थानमिति वा, उपरिभागेन चीयते वा। यद्वा; पूर्वस्माद् धातुद्वयान्मनिनि रूपसिद्धिः। 'सुक्षोम'—इति माधवः

पठति, निगमद्वर्शनान्निर्णयः । 'इषे त्वा क्षेमाय त्वा (य० ?)'—इत्यत्र क्षेमशब्द उदकनामापि भवितुमर्हति ॥

(२४) धरुणम्* । 'धृञ् धारणे (भ्वा० उ०)' । 'हेतुमति च (३,१,२६)'—इति णिच् । धारेर्णिलुक् क्युन् प्रत्ययः । धारयति जगत् धरुणम् । "पृथ्वी विमुर्गे धरुणेषु तस्थौ (ऋ० सं० ७,५,३३,६)"—"धीरा इच्छेकुर्धरुणेष्वारभम् (ऋ० सं० ७,२,२८,३)"—इति निगमौ ॥

(२५) मिरा† । 'सृ गतौ (भ्वा० प०)' पचाद्यचि (३,१,१३४) टाप् (४,१,४), सरा ; अकारस्येकारो व्यत्ययेन (३,१,८५) । "सृत्र मामयानं सिरासु (ऋ० सं० १,८,२६,१)"—इति निगमः । 'सरणशीलास्वप्सु'—इति माधवभाष्यम् । 'सुरा'—इति केचित् पठन्ति । 'षुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)' ; 'अभिषवः क्लेदनम्'—इति तद्वृत्तिः । 'षु प्रसवे' भ्वादिरदादिश्च (प०) । 'सुसूधाग्टधिभ्यः क्रन् (उ० २,२३)'—इति क्रन्-प्रत्ययः । सुनोति क्लेदयति भूमिमिति । प्रसौति अनुजानाति सस्याद्युत्पत्तिं स्वसत्तया, सूयते वा परेषां स्वामिनां विनियोगाय । यद्वा ; 'सुर ऐश्वर्ये' तुदादिः (प०) । सुरति ईश्वरं भवति जगत् कर्त्तुं समर्थो भवतीत्यर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२६) अररिन्दानि । 'रा दाने (अदा० प०)' । 'आदृगमहनजनः कि-किनौ लिट् च (३,२,१७१)'—इति कि-प्रत्ययः । लिड्वद्भावात् द्विर्वचनादिः । ररिर्दाता । ररिर्यस्य न विद्यते तदररि,

* निघ० १२, २० । † 'सुरा' निघ० १, ४ ; ११

अन्यैरदत्तमित्यर्थः। तद्ददाति 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)' अर-रिदम्। नकार उपजनः अरविन्दम्। अथवा 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,४,११३)'–इति कर्मणि किर्भवति। ररि = दत्तम्, न ररि अररि = अदत्तम् पृथिव्यादिभिः; किन्तत्? सुखम्। अररि ददातीति पूर्ववत्। उदकेन यद्दीयते सुखादिकं तद्यान्यैः पृथिव्यादिभिः दातुमशक्यत्वाददत्तमित्युच्यते। "अधाग्यदररिन्दानि सुक्रतुः (ऋ० सं० २,२,४,५)"—इति निगमः। अत्र 'अदत्तदानमुदकैः'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी॥

(२७) ध्वस्मन्वत्। 'ध्वंसु गतौ च (भू० आ०)'। चकारादधः-पतनेऽपि। औणादिको मनिन् भावे (उ० ४,१४०)। बाहुल-काद्-लोपः (१,३,१)। ध्वस्म ध्वंसनं मेघेभ्यः पर्वतादिभ्यो वा अधः-पतनं निम्नप्रदेशगमनम्। जलार्थिकर्त्तृकं वा गमन मस्यास्तीति मतुप्; 'अनो नुट् च (८,२,१६)'—इति मतुपो नुडागमः, नुटो ऽसिद्धत्वात् (८,२,१) तस्य च वत्वं भवति (८,२,९)। 'ध्वस्मन्वत् स्यात् ध्वंसनवत्'–इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी। "सं त्वा ध्वस्म-न्वदभ्येतु पाथः (ऋ० सं० ४,५,१९,२)"—इति निगमः। माधवस्तु 'समभ्येतु त्वां मदीये वर्धमानं ध्वंसनक्रियायुक्तमन्नं वचनं स्पृहणीयं सहस्रसङ्ख्याकम्'—इत्यभाषयत्* ॥

(२८) जामि†। जामेर्गतिकर्मणो (निघ० २,१४) 'वमिवपियजि (उ० ४,१२१)'—इत्यादिना विहित इञ् बाहुलकाद् भवति।

* नैष पाठो यथाश्रुतः साधीयः।

† ५० २,५.४,६। निरु० ३,४; ९.४,१०.१०,२९।

जमति गच्छति निम्नं प्रदेशं, गम्यते वा जलार्थिभिः । यद्वा; 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)' । अस्मात् 'जनिघसिभ्यामिण् (उ० १, २४)' —इति इण् प्रत्ययो बाहुलकान्नकारादेशश्च दीर्घः (३,३,१)। जायतेऽस्मात् पृथिव्यादि, जायते वा स्वकारणात् 'अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति (तै० उ०)' श्रुतेः । "जामिवत्"—इत्यन्ये पठन्ति । निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(२८) आयुधानि* । 'युध सम्प्रहारे (दि० आ०)' । 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८वा०)'—इति कः । आयुध्यत्यनेनेत्यायुधम् । यद्वा; 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (३,१,१३५)'—इति कर्त्तरि कः । आयुध्यते सम्प्रहरति रक्षांसि । जसि आयुधानि । "इन्द्रे सन्तिह जनयायुधानि (ऋ० सं० ७,४,८,२)"—"जामि त्रुवाण आयुधानि वेति (ऋ० सं० ७,६,४,२)"—इति च निगमौ ॥

(३०) चपः । 'चप प्रेरणे (चु० प०)' । कथादिष्वपठितोऽपि 'बहुलमेतन्निदर्शनम् (चु० ग० सू०)'—इत्यस्योदाहरणत्वेन† धातु-वृत्तौ पठ्यते । अमुनि णिलोपः । चिपयति प्रेरयति नाशयति पिपासाम् । "चपो जिन्वन्तः पृषतीभि ऋष्टिभिः (ऋ० सं० १,५,७, ३)"—इति निगमः ॥

(३१) अहिः‡ । मेघनामसु निरुक्तम् (१,१०) । गच्छन्ति निम्नं प्रदेशम्, आभिमुख्येन हन्ति तापम्, अहिंसकं वा प्राणिनाम् । "पृथिव्या

* निघ० १०, ६ ।

† कथादिषु राद्दिरन्तर्गणः, अत्र सर्वं एवादन्ता धातवः पठिताः

‡ पु० १० ।

निरयेणा अहिम् (ऋ०सं०१,५,२८,१)"—इत्यत्र 'अम गतौ (भू०प०), अन्तर्णीतण्यर्थः, निर्गमभूमौ पातनमुच्यते, अहिम् मेघं वृत्रमित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। उदकं भवितुमर्हति। अन्वेषणीयो निगमः॥

(३२) अक्षरम्*। निरुक्तं वाङ्नामसु (१,११)। व्याप्नोति जगत्, अश्यते भुज्यते वा प्राणिभिः, अनक्ति सेचयति भूमिं वा, न क्षरति क्षीयते कदाचिदपीति वा। "ततः क्षरत्यक्षरम् (ऋ०सं०२, ३,२२,२)"—इति निगमः॥

(३३) स्रोतः। 'स्रु गतौ (भू०प०)'। 'स्रुरीभ्यां तुट् च (उ० ४,१८७)'—इत्यसुन्। स्रवति निम्नं देशम्। "धन्वन् स्रोतः कृणुते गातु भूमिम् (ऋ०सं०१,७,२,५)"—इति निगमः॥

(३४) तृप्तिः। 'तृप् प्रीणने (दि०प०)'। क्तिन्। यद्वा; 'क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम् (३,३,१७४)'—इति क्तिच्। तृप्यन्ति हि देवता-स्तेन तर्पिताः, तृप्यन्ति तेन पीतेन प्राणिन इति वा। तथाच श्रुतिः—'मन्ये भेजानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अतृपं यदा वः' (अथ०सं०३,१३,६)। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३५) रसः†। रसतिः शब्दार्थः (भू०प०)। पचाद्यच् (३,१, १३४)। रसति हि तन्मेघपर्वतादिभ्यः पतत्। यद्वा; 'रस आस्वा-दने (चु०प०अ०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)'। रस्यते आस्वाद्यते जिह्वया लिह्यते इति रसः। यद्वा; रसोऽपां गुणः‡,

* पृ० ११। † पृ० ११।
‡ 'आपश्चतुर्गुणा रसेन'—इति निरु० प० २,४।

गुणगुणिनोरभेदोपचारेणाख्यायते; मत्वर्थीयस्य लुग् वा रसवान् रसः। यद्वा; रसतिरर्चतिकर्मा (३,१४), पचाद्यच् (३,१,१३४); अर्च्यते देवतात्वात्, अर्च्यतेऽनेन देवता इति वा। "आ त्वा विशन्त्विन्दवः (ऋ०सं० ६,६,१८,२)"—इति निगमः॥

(३६) उदकम्*। 'उदकञ्च (उ० २,३६)'—इत्युणादि-सूत्रेण उदकशब्दो निपात्यते। क्कुन्-प्रत्यये खनतेरुत्पूर्वस्य धातुलोपः। उत्खायते तद् वायुना विभज्यमानं कर्म, उत्खनति वा भूमिं स्वेन वेगेन कर्त्ता। उत्पूर्वस्य वाञ्चतेर्लोपः उदकमिति; उदञ्चतीत्युदकम्। "उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते (अथ०सं० ३,१३,४)"—इति, "समानमेतदुदकम् (ऋ०सं० २,३,२३,५)"—इति, "मण्डूका इवोदकान् (ऋ०सं० ८,८,२४,५)"—इति, "मण्डूका उदकादिव (ऋ०सं० ८,८,२४,५)"—इति च निगमाः।

(३७) पयः†। 'प्रीञ् तर्पणे (क्र्या०प०)'। असुन् (उ० ४,१८४)। तृप्यन्तेऽनेन देवताः। यद्वा; प्रपूर्वात् यमते (भ्वा०प०) रसुनि टिलोपो बाहुलकात्। प्रकर्षेण गच्छन्ति पयः। "आपो न द्वीपं दधति प्रयांसि (ऋ०सं० २,४,८,३)"—इति निगमः॥

(३८) सरः‡। 'सृ गतौ (भ्वा०प०)'। असुन् (उ० ४,१८४)। सरति स्रियते वा सरः। "साकं सरांसि त्रिंशतम् (ऋ०सं० ६,५,२८,४)"—इति निगमः॥

(३९) भेषजम्§। 'भिषज् चिकित्सायाम्' कण्ड्वादिः (प०)।

* नि० ९,२४। † प० ५,७। ‡ पृ० ११।
§ प० २,६। निरु० १०,७; २५।

पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)। भिषज्यन्त्यनेन भेषजम्, 'अत-स्त्वात्रमथेतिह भेषजात्'—इति निर्देशात् साधु। "आप इद्वा उ भेषजीरापो (ऋ० सं० ८,७,२५,६)";—इति श्रुतिः। 'भेषं रोगं जयति'—इति दुर्गः। यद्वा; भेषजमस्मिन्नस्तीति भेषजम्। अर्श आदित्वादच् (५,२,१२७)। तथा "अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्त-र्विश्वानि भेषजा (ऋ० सं० १,२,११,५)" इति श्रुतिः। निगमो-ऽन्वेषणीयः॥

(४०) सहः*। सहिरभिभवार्थः (दि० प०), अभिभवति उष्ण-मग्निं वा। यद्वा; सहो बलं (निघ० २,९), तदस्यास्तीति मत्वर्थी-यस्य लुक् (१,४,१९वा०)। बलवत् हि बलम्। "सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तं (ऋ० सं० ३,२,७,३)"—इति निगमः। मकारलोपश्छान्दसः॥

(४१) शवः†। 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः (भू० प०)'। 'श्वः सम्प्र-सारणञ्च (उ० ४,१८८)'—इत्यसुन्। श्वयति गच्छति वर्द्धते वा वर्षाकाले। शवतेर्वा गतिकर्मणः (निघ० २,१४) असुन्। शवति गच्छति शवः। निगमोऽन्वेषणीयः। माधवेन स्वीये नामनिघण्टौ 'शवः'—इत्येतन्नापाठि, 'शिवम्'-'शापम्' इत्येते पठिते। द्वितीय-माशप्राशिवाम् सात्स्वेषु प्रतीपं शपन्तद्यो वदन्ति। शिवमिति सनि-गमं दृष्टमपि भाषायामपि जलपर्यायत्वात् अत्र तत्पर्यायेन तस्य पाठे प्रयोजनं मन्दम्, शापमित्येतत्त्वत्यन्ताप्रसिद्धम् प्रायः पूर्वाचार्यैः समाम्नाये अपठितम्। अस्य च उदकनामत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, शवस्य

* प० १,९। निरु० ५,२५. ११,९।

† प० १,९। निरु० १०,१९; ११. ११, २१; १४. १२, ११।

ओजः सहः इत्याभ्यां सह प्रसिद्धपाठेऽत्र दृष्टत्वात्, प्रायोऽत्ररसाम्याच लेखकैः प्रायेण यव इति लिखितमिति । यपन्त्यनेनेति यापम् । 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३,३,१९)'—इति घञ् । हस्ते ह्युदक मादाय यपन्ति मुनय इति श्रूयते ॥

(४२) यहः* । यातं प्राप्तं पिपासितैः, ऋतं च यज्ञे देवताप्त्वात् । असुनि यातेर्हयतेश्च द्विधातुजं रूपम्; पृषोदरादिः । (६,३,१०९) निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४३) ओजः† । 'उब्ज आर्जवे (तु०प०)' । 'उब्जेर्बलोपश्च (उ०४,१८१)'—इत्यसुन्, बाहुलकाद्दकेऽपि भवति । उब्जते ऋजुपत्ते न्यग्भावार्थश्च । उब्जतेर्वा नैरुक्तधातोर्वृद्धिकर्मणोऽसुन् प्रत्ययः । उब्जत्यनेनेत्युक्तं । न्यग्भावयति वा स्ववेगेनानतप्रदेशं, वर्द्धते वा वर्षासु बलवद्वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४४) सुखम्‡ । सुखावहत्वात् सुखम् । 'सुखं कस्मात् ? सुहितं खेभ्यः निरु० ३,१३)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । सुष्ठु हितं खेभ्यः । नेयं हितयोगलक्षणा चतुर्थी (२,३,७३वा०), इन्द्रियाणामचैतन्यात् सुखादिभिरसम्बन्धात्; अत इयं हेतौ पञ्चमी (२,३,२५), इन्द्रियविषयसन्निकर्षस्य सुखहेतुत्वात् उपपद्यते इन्द्रियाणां हेत्वर्थकथयाश्रुतसम्बन्धानुपपत्तेश्च सम्बन्धयोगपदार्थान्तराध्याहारः । अतिशयेन हितं पुरुषस्य, खेभ्यः ख-हेतुकमित्यर्थः । हितं वा पुरुषे आत्मधर्मत्वात् सुखादीनां धर्माधिकरणत्वाच धर्मिणाम् । अथवा

* प० २,९ ।

† प० २,९ । निरु० ६,८

‡ निरु० ३,१३ ।

खेभ्य इति चतुर्थ्येव; ख-शब्देन च आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेति सम्बन्धिसम्बन्धात् पुरुष एवोच्यते इति यथाश्रुत-सम्बन्धः। तथाचोपनिषत्—'ब्रध्नः स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः'। क्षुरधाने अवहितं स्यादित्युपलक्ष्य प्राणान्ते च प्राणानां भवतीति प्राणादिशब्दैस्तस्योहमिद्धं दर्शयति—'खं पुनः खनतेः (निरु० ३,३१)', उत्पूर्वस्य उत्खनति विनाशयति, किम्? परत्रप्राप्तिसुखम्, कथम्? कायसुखवृत्त्यन्तर्धानागमनात् इति सुखम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४५) क्षत्रम्*। 'क्षदिः सौत्रः'। 'क्षद स्थैर्ये' इति स्कन्दस्वामी। माधवस्तु क्षदिः शक्लीकरणार्थो हिंसार्थश्च। 'क्षद गतिहिंसनयोः'—इति सुबोधिनीकारः†। 'गुधृवीपचिवचियमि [सनि] सदिक्षदिभ्यस्त्रः (उ० ४,१६२)'। वर्षाव्यतिरिक्तेषु ऋतुषु सूर्यरश्मिभिराकृता ह्यापो मेघेषु घनीभूताः पाषाणवत् स्थिरा भवन्ति; जलाशयं प्राप्य वा; अश्यते भुज्यते वा; अतिपातं श्लेष्मादि जनयित्वा प्राणिनो हिनस्ति वा; गच्छति निम्नं गम्यते वा तदर्थिभिः। यद्वा; क्षत्रशब्दो बलनाम। अर्श आद्यच् (५,२,१२७)। बलवर्द्धि जलम्। धननाम वा (निघ० २,१०), तद्धेतुत्वात्ताच्छब्द्यम्। क्षतादनावृष्टिकृतक्लेशात् त्रायन्ते इति वा क्षत-शब्दात् त्रायतेश्च क्षत्रम्, पृषोदरादिः (६,३,१०९)। "युवं नो येषु वरुणा क्षत्रम् (ऋ० सं० ४,४,२,६)"। बृहच्च बल सन्नं वेति माधवभाष्यम्। "उत द्यावापृथिवी क्षत्रमुरु

* प० २, १०।

† क्षद संवरणेऽपि इष्टो बोपदेवीयकविकल्पद्रुमे, यतो भवति क्षणोति

(ऋ० सं० ४,६,८,२)"—इत्यत्र च चत्रं धनमिति दृष्टम्। उभय-मप्युदकं भवितुमर्हति ॥

(४६) आवयाः। आङ् पूर्वात् 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यस-नखादनेषु (अदा०प०)'—इत्यस्मात् 'इणस्वामिः (उ० ४,२१६)' —इति बाहुलकादामि-प्रत्ययः। उपसर्गस्य धात्वर्थानुवर्त्तकः आभि-मुख्यार्थो वा; अश्यते वीयते आभिमुख्येन गम्यते इति वा आवयाः निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४७) शुभम्। 'शुभ दीप्तौ (भू० आ०)'। क्विप् प्रत्ययः। शोभते दीप्यते स्वेन तेजसा देवतात्वात्। द्वितीयैकवचनस्य प्रयोगो यथादृष्टम्। "शुभं पृक्षमिषमूर्जं वहन्त (५,१,१,४)"—"इषं जनाय वह्यः शुभस्पती: (७,८,१८,४)"—"द्रवत्पाणी शुभस्पती (१,१,५,१)"—इति च निगमाः ॥

(४८) यादुः। 'या प्रापणे (अदा०प०)'। 'भृ-मृशीतृचर-रित्सरितनिधनिमस्जिभ्य उः (उ० १,७)'—इति बाहुलकादुप्रत्ययो दुडागमश्च। याति निम्नं प्रदेशं यादुः। 'यादुः स्याद् गमनक्रियम्'—इति माधवः। तदानीमु-प्रत्ययो बाहुलकात्। "ददाति मह्यं यादुरी'—(ऋ० सं० २,१,११,६) इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'यादुरि-त्युदकनाम, रोमत्वर्थीयः'—इति ॥

(४९) भूतम्। 'भू सत्तायाम् (भू०प०)', निष्ठातकारः कर्त्तरि। पूर्वमेव सत् भूतम् प्रथमदृष्टत्वात्। 'अपएव ससर्जादौ तासु वीज-मवासृजत् (१अ० ८श्लो०)'—इति यदुः। अथवा 'भू प्राप्तौ (वा आ०)'—इति धातुः। प्राप्यं पिपासितैः। यद्वा; पञ्चसु पृथिव्या-

दिषु महाभूतेष्वन्तर्भावात् भूतमित्युच्यते। 'मातान्तरिचं निर्भीयन्ते अस्मिन् भूतानि (२,८)'—इति निरुक्त एवोदाहरणम्। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५०) भुवनम्*। 'भू सत्तायाम् (भू० प०)'। 'भूसूधूभ्रस्जिभ्यश्छन्दसि (उ० २,७५)'—इति क्युन्-प्रत्ययः, उवङादेशः। भवन्त्यनेन सर्वे पदार्था इति भुवनम्। "य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् (ऋ० सं० ८,३,१६.१)"—"इमा च विश्वा भुवनान्यस्य (ऋ० सं० २,२,२१,४)"—इति च निगमौ ॥

(५१) भविष्यत्। भवतेरेव। 'लृट् शेषे च (३,३,१३)'—इति लृट्, 'लृटः सद्वा (३,३,१४), 'स्यतासी लृलुटोः (३,१,३३)', इडागमः (७,२,३५)। जलं हि आगामिन्यपि काले विद्यते, प्रलयेऽपि जलत्वस्य नाशाभावात्। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५२) महत्†। 'मह पूजायाम्' भ्वादिः (प०), कथादिश्च (चु० उ०)। अस्मात् 'वर्त्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च (उ० २,७८)'—इति निपातनम्। महति महयन्ति वा देवता अनेन पुरुषस्येति महत्, मह्यते वा देवतात्वात्। यद्वा; मानेन स्वगतेन परिमाणेन अन्यान् स्वस्मादूनप्रमाणान् पदार्थान् जहाति अतिक्रामति 'दशोत्तराण्यावरणानि सप्त'—इत्यत्र विष्णुपुराणे सर्वमहत्त्वं जलतत्त्वस्योक्तम्। मानशब्दाज्जहातेश्च पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः। "महत्त उल्वं स्थविरं तदासीत् (ऋ० सं० ८,१,१०,१)"—इति निगमः ॥

* निघ० १, १२. ७, २५. ८, १४. १०, ११; १५; ४६. १२, ११।
† प० ३, १। निघ० १, १२।

(५३) अपः*। एतदुक्तसमानार्थम् । * * * । इत्थं ताभिर्हि व्याप्तम्, आप्नोतेः मन्त्रकर्मकत्वात् । तथाचाथर्वणिका श्रुतिः— 'आपो अग्रे विश्वमावन् (अथ० सं० ४,२,६)'—इति । यद्वा; कर्मणि क्विप्, इन्द्रेण आप्ता आपः, तदाप्नोतीन्द्रो वा । 'तदाप्नोदिन्द्रो वो यतीस्तस्माद्‌दापो अनु ष्ठन (अथ० सं० ३,१३,२)'—इति श्रुतिः । "आपो हि ष्ठा मयोभुवः (७,४,५,१)"—इति निगमः ॥

(५४) व्योम† । निरुक्तमन्तरिक्षनामसु (३)। व्यवति प्राणिनः संवृणोति भूमिमिति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५५) यशः‡। 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'—'अश भोजने (क्या० प०)'। 'अशेर्देवने युट् च (उ० ४,१८६)'—इत्येतस्माद् बाहुलकाद्दकेऽपि भवति। 'अशेर्युट् च'—इत्येव श्रीभोजदेवः। अश्नुते व्याप्नोति जगत्, अश्यते वा प्राणिभिः । "तिर्यग् बिलश्चमस ऊर्द्धबुध्नो यस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् । अत्रासत ऋषयः सप्त साकं ये अस्य गोपा महतो बभूवुः (अथ० सं० १०,२६,८)" —इति निगमः ॥

(५६) महः । महदित्यनेन समानम् । असुन् प्रत्ययः (उ० ४,१८४)। "मह्ना जिनोषि महिनि (ऋ० सं० ४,४,२९,१)"—इति निगमः। 'मह्रो अर्णः (ऋ० सं० १,१,६,३. निरु० ११,२७)' —इत्यत्र 'मह उदकनाम'—इति स्कन्दस्वामी। "महोभ्यः स्वाहा (?)"—इति च ॥

(५७) सर्णीकम् । 'सृ गतौ (भू० प०)'। 'सर्त्तेर्नुम् च (उ० ४,

* पु० १। † पु० १। ‡ प० १.०.१० ।

२ ३)'—इतीकन् प्रत्ययः। अधिकृतं कित्त्वन्तु बाहुलकान्न भवति, गुणः, धावति सर्त्तीकम्। "सलिलाय त्वा सर्त्तीकाय त्वा सतीकाय त्वा (?)"—इति निगमः॥

(५८) स्वृतीकम्। 'स्वृ शब्दोपतापयो (भू॰प॰)', स्वरतिर्गत्यर्थः (निघ॰ २,१४), अर्चतिकर्मा च (निघ॰ ३,१५)। 'अली-कादयश्च (उ॰ ४,२५)'—इतीकन्-प्रत्ययान्तेषु द्रष्टव्यः, निपातनान्नुगागमः। शब्दं करोति, गच्छति, पूज्यन्तेऽनेन देवताः, पूज्यते वा स्वयं देवतात्वात् इति स्वृतीकम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥ "सतीकम्" —इति केचित् पठन्ति। 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु (भू॰तु॰ प॰)'—पूर्ववदीकन् (उ॰ ४,२५); दकारस्य तकारः। गच्छति अवसीदति कुद्यानि, अनेनेति वा। "सतीकाय त्वा (?)"—इति पूर्वमुक्तो निगमः। अत्र स-शब्देऽवग्रहकरणं पदकाराणामभिप्रायस्य वैचित्र्यात्*॥

(५९) सतीनम्। पूर्ववत् सर्वम्; दकारस्य तकारोऽपि निपातनात्। यद्वा; सती शोभना असौ; सामर्थ्यान्माध्यमिका वाक्, सा ईना ईश्वरा अस्य तत् सतीनम्; 'सञ्ज्ञापूरण्योश्च (६,३,३८)' —इति पुम्वद्भावनिषेधः। "अर्यो सतीन कङ्कतः (ऋ॰सं॰२,५, १४,१)"—इति निगमः। "सतीन मन्वाहव्यो भरेषु (ऋ॰सं॰ १,७,८,१)"—इति च॥

(६०) गहनम्†। 'गाहू विलोडने (भू॰आ॰)'। 'युच् बहुलम् (उ॰ २,७४)'—इति युच् प्रत्ययः, बहुलवचनाद्ध्रस्वत्वम्। अवगा-

* पदकारैश्च हि 'स। तीकाय' इत्यवग्रहीतम्। † प॰ १९. ९, ९।

गृह्यते प्राणिभिः गहनम् । "अम्भः किमासीद् गहनं गभीरम् (ऋ० सं० ८,७,१७,१)"—इति निगमः । अत्राम्भः गभीरमित्येते निरुक्त्या योजनीये ॥

(६१) गभीरम्* । गमेर्धातोः 'गभीरगम्भीरौ (उ० ४,२४)' —इति नुगागम ईरन्-प्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते । गच्छति यज्ञेष्वाहृतं वसतीवर्यादिरूपेण । "पथि दीने गभीर आँ (ऋ० सं० ६,४,५२,१)"—"न तं हन्ति स्रवतो गभीराः (ऋ० सं० ८, ६,५,४)"—इति च निगमौ ॥

(६२) गम्भरम् । 'कदरादयश्च (उ० ५.४२)'—इत्यर-प्रत्ययान्तेषु द्रष्टव्यः । निपातनाद् गमेरन् भञागमश्च । पूर्ववदर्थः । यद्वा; 'ग्रह उपादाने (क्र्या० उ०)', पूर्ववदरन्, 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' (सि० कौ० वै० ३ अ०) । रेफस्य मकारो बाहुलकात् स चाकारात् परः । गृह्यते वसतीवर्य्यादित्वेन । "गम्भरेषु प्रतिष्ठाम् (ऋ० सं० ८,६,२, ४)"—इति निगमः ॥

(६३) ईम्† । अव्ययमिदम् । "वि यदञ्जाँ अजथनावईं यथा (ऋ० सं० ४,३,१४,४)"—इति निगमः । बहुषु पाठेषु "कम्‡"—इति दृश्यते, तल्लिपिभ्रमतः । * * * अत ईमित्येव पठितव्यम् ॥

(६४) अन्नम्§ । 'अन प्राणने (अदा० प०)' । 'कृवृजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् (उ० ३,९)'—इति न-प्रत्ययः । अन्यते प्राण्यते प्रजाभिः; न हि कदाचिदपि जलेन विना जीवन्ति प्राणिनः 'अस्य

* पृ० ११ । † प० ४, २ । निघ० १, ९. ४, १९. ४, २८ ।
‡ प० २. ६ । निघ० १, ९; १४. ४, १८. ६, २५ ।
§ निघ० १, ९ ।

शोषादयो दोषा भवन्ति यदभावतः। न हि तोयाद् विना वृत्तिः स्वस्थस्याप्यातुरस्य च"—इति वाग्भटः। अन्येषां निदानकारः; अन्नाय इति निर्देशात् जग्ध्यादेशाभावः, अद्यते वा। अन्नहेतुत्वाद्वा अन्न मित्युच्यते। "हिरण्यदा . ददात्यन्नमस्मै (ऋ० सं० २,७,२ ३,५)"—इति निगमः॥

(६५) हविः। 'हु दानादानयोः (जु० प०)'। 'अर्चिशुचि-हुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः (उ० २,१०१)'—इति इसि-प्रत्ययः। दीयते पिपासितेभ्यः, आदीयते वा जनैरुपभोगाय। अथवा हूयते देवतोद्देशेन, प्रक्षिप्यते वैश्वानरे हविरिदं जुहोमीत्यादि मन्त्रैः। "हविर्धानाजागे अपां पिपर्त्ति (ऋ० सं० १,३,३ ३,४)"—"विश्वक-र्मन् हविषा वावृधानः (ऋ० सं० ८,३,१ ६,६)"—इति च निगमः॥

(६६) मद्म*। (६७) मदनम्†। 'मदी विशरणगत्यवसादनेषु (भ्वा० तु० प०)'। पूर्वत्र, 'मनिन् (उ० ४,१४०)'—इति मनिन् प्रत्ययः। उत्तरत्र, 'युच् बहुलम् (उ० २,७४)'—इति युच्। विशी-र्यते शिलादिषु पातात्, विशीर्यन्तेऽनेन कुड्यादय इति वा; गच्छति वागच्छति निम्नं, गम्यते वा प्राणिभिः; अवसादयति पिपासायुक्तं वा। 'हविर्हविष्मो महि सद्म दैव्यम् (ऋ० सं० ७,२,८,५)" —इति निगमः॥

(६८) ऋतम्‡॥

* प० १, १७ ७, ५; १०।
† निरु० ४, १७ ७, १४. १२, ४१।
‡ प० १, १० ; १४ २, ४. ४, १९. ४, ४. १, ११. ८, १ ; १९। निरु० १०, ४०।

(६८) योनिः* । 'यु मिश्रणे (अदा०प०)' । 'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित् (उ० ४,५१)'—इति नि-प्रत्ययः । युतं मितं सम्पृक्तं सर्वपदार्थैः । यद्वा; वेतेर्वकारस्य उकारः, स च ईकारात्परः यणादेशः, स एव प्रत्ययः । परिवीतं हि जलं वायुना नीरेण वा । यद्वा; योनिः कारणमन्नस्य । 'वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः (मनुः ३,७६)'—इति हि स्मृतिः । "चरत् प्रियस्य योनिषु प्रियः सन् (ऋ० सं० ८,७,७,५)"—"त्वचं पृश्निमन्त्युपरस्य योनौ (ऋ० सं० १,५,२७,३)"—इति च निगमौ ॥

(७०) ऋतस्य योनिः । यज्ञस्य योनिः; नह्युदकेन विना कश्चिदपि यज्ञः कर्त्तुं शक्यते, ऋतस्य आगामिनो वर्षजलस्य योनिर्वा,—आदित्यो भौमं रसं रश्मिनादत्ते पुनर्वर्षाकाले वर्षति; तथा—'सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः'—इत्युक्तम् । 'अस्य योनिर्भवति'—इति माधवः । "ऋतस्य योनि मा सदः (ऋ० सं० ४,१,१३,४)"—"ऋतस्य योनागर्भे सुजातम् (ऋ० सं० १,५,८,२)"—इति निगमौ ॥

(७१) सत्यम्† । सत्सु भवम् 'भवे च्छन्दसि (४,४,११०)'—इति यत् । यद्वा; सत्सु साधुः 'तत्र साधुः (४,४,९८)'—इति यत् । सतोऽर्हमिति वा 'छन्दसि च (५,१,६७)'—इति यः । "विद्युदसिविद्यामयाद्ध्यानमृतात्सत्यमुपैति (?)"—"अनृतात् सत्यमुपागात् (?)"—इति च निगमौ ॥

* प० १. ४ । निघ० १, ८; १९ ।

† प० १, १० । निघ० १, १२. ३, १२

(७२) नीरम्* । 'णीञ् प्रापणे (भू० उ०)' । 'स्फायितञ्चिवञ्चि-शकि (उ० २,१२)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययः। नयति प्रापयति शुद्धिं नीयते वा पुरुषेण स्वाभिमतकार्यसम्पादनाय। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७३) रयिः† । 'रीङ् गतौ (‡)' । 'अच इः (उ० ४,१३४)' —इति इ-प्रत्ययः, गुणः। रीयते गच्छति रयिः। यद्वा; रातेः (अदा० प०) इ-प्रत्यये बाहुलकात् युगागमो धातोर्ह्रस्वश्च । दीयते पिपासितेभ्यः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७४) सत्§ । 'अस भुवि (अदा० प०)' । लटः शतरि 'श्नसोरल्लोप. (६,४,१११)', सत् । सर्वदा विद्यमानं प्रलयेऽपि नाशाभावात् 'सदसि भूयाः ( )'—इति निगमः ॥

(७५) पूर्णम् । 'पॄ पालनपूरणयोः (जु० क्र्या० प०)' । निष्ठातकारः । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य (७,१,१०२)', 'हलि च (८,२,७७),' 'रदाभ्याम् (८,२,४२)'—इति निष्ठानत्वम्, 'रषाभ्यां नो णः (८,४,१)'—इति णत्वम्; पूर्णम् । रचितं सेत्वादिना, तदर्थिभिः पूरितं वा कटाहादिषु । यद्वा; 'पूरी आप्यायने' दिवादिचुरादिश्च । 'वा दान्तशान्तपूर्णदस्त (७,२,२७)'—इत्यादिना निपातितम् उपभोगक्षीणं आप्यायितम् । "पूर्णं पूर्णेन सिच्यते (अथ० सं० १०,८,२९)" —इति निगमः ॥

(७६) सर्वम्‖ । 'सृ गतौ (भू० प०)' । 'सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिव-

---

* प० ३, ४ । † प० १, १० । निघ० ४, १७ ।

‡ 'रीङ् श्रवणे' दिवादिः, 'री गतिरेषणयोः' क्र्यादिश्च दृश्यते; न तु 'रीङ् गतौ' क्वापि ।

§ प० १, २९ । निघ० १, १० । ‖ निघ० २, १४ ।

पट्वप्रक्षेभ्यो ऽनन्ते (उ० १,१५१)'—इति निपातितम्। अनन्ते अकर्त्तरीत्यर्थः। सृतमनेन। यद्वा; बाहुलकात् कर्त्तरि भवति; सर्वम्। उभयत्रापि पचाद्यच् (३,१,१३४)। हिनस्ति पिपासामुष्णं वा। 'सर्वमसि सर्वं मे भूयाः (?)'—इति निगमः॥

(७७) अचितम्*। 'चि चये (भू० प०)'। भावे निष्ठातकारः। चितं चयः, स यस्य न विद्यते, तदचितम्। सर्वदा सर्वै रुपभुज्यमानमपि स्वमहत्तया उपर्य्युपरि वर्षणाद्वा चयरहितमित्यर्थः। चियः 'निष्ठायामण्यदर्थे। वाक्रोशदैन्ययोः (६.४,६०-६१)'—इति विहितो दीर्घः, अत्र च भावो ण्यदर्थः, तस्मात् स न भवति; दीर्घाभावात् 'चियोदीर्घात् (८,२,४६)'—इति निष्ठानत्वमपि न भवति। "उत्समचितं व्यचन्ति (अथ० सं० ४,२७,२)"—"समानमर्थमचितम् (ऋ० सं० २,१,१८,५)"—"अचितमत्यै जुहोमि स्वाहा (?)"—इति च निगमाः॥

(७८) बर्हिः†। निगमोऽन्वेष्यः। 'बृंहेर्नलोपश्च (उ० २,१०९)'—इत्यादिना पूर्ववत् साध्यम्॥

(७९) नाम‡। नमतेः (भू० प०), 'मनिम् (उ० ४,१४०)'—इति मनिन्-प्रत्यये धातोर्मलोपो दीर्घश्च निपात्यते§। नम्यते पुरुषैर्देवतात्वात्। णिजन्ते वा निपातनम्। नमयति नदीतीरनिकट-

* निघ० ४, ११. ११. ११।

† पु० १. प० ४, २। निघ० ८, ८।

‡ निघ० १, १२. ४, २५।

§ 'नामन्-सीमन् (उ० ४,१४९)'—इत्यादिनेति यावत्।

वर्त्तिनो वेतसादीन्। अथवा 'अम गत्यादिषु' 'भ्वादिः 'अम रोगे' चुरादिः, नञ्-पूर्वः ; अस्माक्विपापमं पूर्ववत्। न अमन्ति गच्छन्त्यनेन। न हि स्नानपानोपयोगिजले विद्यमाने प्राणिनोऽन्यत्र गच्छन्ति। तथाहि—श्रोत्रियमजलनदीप्रस्रवणेषु विद्यमानेष्वेव वासो विधस्स्मृतिः। न आमयत्यनेन रोगो न भवत्यनेनेत्यर्थः। 'आपो अमी- वचातनीः (ऋ० मं० ८.७,२५,६)'—इति श्रुतिः। "नामानि यह्वो अधि येषु वर्द्धते (ऋ० मं० ७,२,३३,१)"—"दधाना नाम यज्ञियम् (ऋ०मं० १,१.११.४)"—इति च निगमौ॥

(८०) सर्पिः। 'सृप्लृ गतौ (भ्वा० प०)'। 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः (उ० २,१०१)'—इति इसि-प्रत्ययः। सर्पति द्रवद्रव्यत्वात्। * *। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८१) अपः*। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा० उ०)'। आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा (उ० ४,२०८)'—इत्यसुन् प्रत्ययो बाहुलकात् जलेऽपि भवति ; अपः। आप इत्यनेन समानार्थम्। "बह्वीनां गर्भो अपसामुपस्थात् (ऋ० मं० १,७,१,४)"—"जामीनामग्निरपसि स्वसॄणाम् (ऋ० मं० २,८,१४,१)"—इति च निगमौ॥

(८२) पवित्रम्†। 'पूञ् पवने (क्र्या० उ०)'। 'पुवः सञ्ज्ञायाम् (३,२,१८५)'—इति करणे इत्र-प्रत्ययः। पुनात्यनेनात्मानं स्नातः। अथवा 'कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः (३,२,१८६)'—इत्यपां देवतात्वात् कर्त्तरि इत्र-प्रत्ययः। पुनाति पापकृतः। तथाच मनुः—'स्नानं

* प० १, १। निघ० ७, २७।

† प० ४, २। निघ० ५, ६।

तपोऽग्निराहारेऽमृतमन्नोवायुंपाज्ञनम्। वायुः कर्मार्ककालौ च स्रष्टुः कर्म्मणि देहिनाम् (५ अ० १० ५ श्लो०)'—इति। "घृतपविचाः स्वधया मदन्तीः (ऋ० मं० ५,४,१४,३)"—इति निगमः॥

(८३) अमृतम्*। नञ्-पूर्वात् म्रियतेर्धातोः 'तनिमृङ्भ्यां किच (उ० ३,८५)'—इति तन् प्रत्ययः। न म्रियन्ते हि प्राणिनोऽनेन पीतेन। अथवाऽत्यन्तस्वादुरसत्वादमृतमित्युच्यते; तथा 'अमृतोह्यापः'—इति श्रुतिः। "यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम् (ऋ० मं० २,३,१८,१)"—इति निगमः॥

(८४) इन्दुः†। 'ञि इन्धी दीप्तौ (रु० आ०)'। अस्मात् 'उन्देरिचादेः (उ० १,१२)'—इति विधीयमान उ-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, धकारस्य दकारस्च। इन्धे दीप्यते स्वेन तेजसा देवतात्वात्। यद्वा; 'उन्दी क्लेदने (रु० प०)'। 'उन्देरिचादेः (उ० १,१२)'—इत्यु-प्रत्यय आदेरिदादेशश्च उनत्ति भूमिमिन्दुः। यद्वा; 'इदि परमैश्वर्ये (भ्र० प०)'। अस्मादु-प्रत्ययः। परमेश्वरं हि जलं देवतात्वात्, प्राणिनां प्राणनस्य जीवनस्य च तदायत्तत्वाच्च। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८५) हेम‡। हिरण्यनामसु व्याख्यातम् (२)। हिनोति गच्छति निम्नं प्रदेशं, गम्यते वा तदर्थिभिः, वर्द्धते वा वर्षासु। निगमोऽन्वेषणीयः§॥

(८६) स्वः‖। सुपूर्वादर्त्तेरन्तर्भावितण्यर्थात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त

* पु० २। † प० ३, १०. ४, ४। निरु० १०, ४१। ‡ पु० २। § छा० उ० पा० ६, १, ४, ४ द्रष्टव्यः। ‖ पु० ४।

(३,२,७५)'—इति विच्, गुणः, 'स्वरादिनिपातमव्ययम् (१,१,३७), सुपो लुक्, रेफस्य विसर्जनीयः। अनादृत्यादिजनितं कर्म सुष्ठु शोभनं गमयति नाशयति; स्वः। यद्वा; केवलादेव स्वार्थे णिच्, 'अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः'—इत्युक्तेरिष्टार्थसिद्धिः। अरणं गमनं दोषरहितत्वेन शोभनं यस्य, सुष्ठु गच्छति निम्नं प्रदेशमिति वा, सुष्ठु प्राणिभिर्गम्यते इति वा; स्वः। अकारान्तमप्यस्ति। सुपूर्वाद्रमतेश्च बाहुलकाद् भवति। * * *। "आविः स्वः कृणुते गूहते बुसं (ऋ० सं० ७,७,१९,४)"—"स्वाः मिथ्यामन्त्रयिरो गविष्टिषु (ऋ० सं० ७,३,१,२)"—इति च रेफान्तस्य निगमौ। "आसु स्वास् वंसगः (ऋ० सं० ८,८,२,३)"—इत्यकारान्तस्य। समाम्नायपाठः उभयत्र समानः॥

(८७) सर्गाः। 'सृज विसर्गे (तु० प०)'। कर्मणि घञ्। सृज्यते मेघैर्विसृज्यत इति सर्गः; जमि सर्गाः। यद्वा; सर्गो वेगः; 'अर्श-आदित्वादच् (५,२,१२७)'। वेगवन्ति हि जलानि। "सर्गासो वर्ताइव (ऋ० सं० ७,७,११,४)"—इति निगमः॥

(८८) शम्बरम्*। सम्पूर्वाद् वृणोतेः 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३,३,५८)'—इत्यप्। संव्रियते मेघैः। यद्वा; पचाद्यच् (३,१,१३४), वृणोति हि भूमिं संवरम्। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) शम्बरम्। यद्वा; शम्बो वज्रः निरुक्तो मेघनामसु(१०)। तद्वानपीन्द्रः शम्बः, मत्वर्थीयस्य लुक्। 'रा दाने (अदा० प०)'; शम्बेनेन्द्रेण दीयते शम्बरः। 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८वा०)'—इत्यस्योपलक्षणार्थ-

* पा० १०।

त्वात् कः। यद्वा; शस्य तद्वरस्य शम्बरः। शमनं च रोगाणामुत्कृष्टस्य सर्वपदार्थेषु इत्यर्थः। 'शम्बरं सम्बरं जलम्'—इति माधवः। "अतिथिग्वाय शम्बरं गिरेरुग्रो अवाभरत् (ऋ० सं० २,१,१८,२)"—इति निगमः॥

(८९) अभ्वम्*। आङ्-पूर्वात् भवतेः क इत्येष बाहुलकाद् भवति, उपसर्गह्रस्वत्वञ्च। 'छन्दस्युभयथा (६,४,८६)'—इति सुपि भूसुधियो र्विधीयमानो यणादेशो व्यत्ययेन क-प्रत्ययेऽपि भवति। आ समन्ताद् भवति विद्यते अभ्वम्। 'अभ्वमा भवति'—इति माधवः। "सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति (ऋ० सं० २,४,८,३)"—इति निगमः॥

(९०) वपुः†। 'टु वप वीजतन्तुसन्ताने (भू० उ०)'। 'अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् (उ० २,११०)'—इत्युसि-प्रत्ययः। उप्तेऽनेन वीजम्; वीजवपने हि जलं साधकतमं भवति। "चरिष्णु १र्चिर्वपुषामिदेकम् (ऋ० सं० ३,५,७,४)"—इति निगमः॥

(९१) अम्बु‡। अन्तरिक्षनाम्नोऽम्बरशब्दस्य निर्वचने विस्तरेणोक्तम् (३)। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(९२) तोयम्§। तवतेर्वृद्धिकर्मणः (निरु० ९,२५) 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति यत्-प्रत्ययो निपातितो द्रष्टव्यः। वर्द्धते वर्षासु। 'तुदति तोयम्'—इति क्षीरस्वामी। तुदतेः पूर्ववत् यत्-प्रत्यये निपातनाद् दकारलोपो गुणः। यद्वा; तुदिः

* पु० १०। † प० २,७।
‡ निरु० १,१०। § प० २,१५।

शोच आवरणार्थः। "तोयेन जीवान् व्यससर्ज भूम्याम् (?)"—इति निगमः॥

(८३) तूयम्*। पूर्ववन्निपातनाद्रूपसिद्धिः। उकारस्य दीर्घः (६,३,१३३)। निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(८४) क्लपीटम्। 'कृपू सामर्थ्ये (भू० आ०)'। 'कृतकृपिभ्यः कीटन् (उ० ४,१८०)'—इति कीटन् प्रत्ययः। 'कृपो रो लः (८,२,१८)'—इत्यत्र, काशिकावृत्तिः —'कृपण-कृपीट-कर्पूरादयोऽपि कृपेरेव द्रष्टव्याः'। 'उणादयो बहुलम् (३,३,१)'—इति च कृपेरत्र बाहुलकाल्लत्वाभावः। भाष्ये तु—'कृपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः (८,२,१८भा०)'—इति लत्वाभावः। कल्पते तापनिवारणाय। "यत्रा कृपीटमनु तद्दहन्ति (ऋ० सं० ७,७,२१,२)"—इति निगमः॥

(८५) शुक्रम्‡। 'शुच दीप्तौ (निघ० १,१७)'। अस्मात् 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र (उ० २,२७)'—इत्यादिना ककारान्तादेशो र-प्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते। शोचते शुक्रः। यद्वा; शोचते ज्वलतिकर्मणः (निघ० १,१७) सम्पदादित्वात् (३,३,९४वा०) क्विप्। शुचि, तद्यस्य; रो मत्वर्थीयः। दीप्तमित्यर्थः। शुक्रं तेजः शब्दो वा, रेतः-पर्यायत्वात् 'देवानां वै रेतो वर्षम्'-इति श्रुतेः उदकनामत्वमपि बोद्धव्यम्। "शुक्रासु ते शुक्रमायुनाम् (?)"—इति निगमः॥

* प० २, १५। निघ० ८, १२।
† ऋ० सं० ७, ७, २०, २ द्रष्टव्यः।
‡ निघ० ८, ११. १२, १७।

(८६) तेजः*। 'तेज पालने' भ्वादिः परस्मैपदी। असुन् (उ० ४,१८४)। तेजयति पालयति प्राणिनः पिपासादिनिवारणात्। यद्वा; 'तिज निशाने (भ्व०आ०)' असुन्। अग्निजत्वादपां कार्य-कारणयोरभेदोपचारात् तेज इत्युक्तिः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८७) स्वधा†। स्व-शब्द उपपदे 'डु धाञ् दानधारणयोः (जु० उ०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)'। स्वमात्मानं सर्वा-न्तर्यामिणं भगवन्तं नारायणं धारयति 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः। अयनं तस्य ताः पूर्वं‡ तेन नारायणः स्मृतः (मनुः १अ०१०श्लो०)'—इति। स्वं धनं ददातीति वा; शस्यो-त्पत्तिहेतुत्वात्। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८८) वारि। ऊर्णोतेः इण् प्रत्ययः। वार्यते तत् सेत्वादिभिः पुरुषैः। वाजसनेये सौत्रामणी-प्रैषे—"देवं बर्हिर्वारितीनाम् (य०वा० सं०२१,५७)"—इति निगमः। अस्य भाष्यकृदुवटः—'वारितीनामुदकवतीनां वारिप्रभवानां वा ओषधीनां सम्बन्धिनि अध्वरे स्तीर्णम्'—इत्यादि ॥

(८९) जलम्। 'जल घातने (भ्व०प०)', 'घातनं तैक्ष्ण्यम्'—इति वृत्तिः। जलति शीतं भवति। यद्वा; जायत इति जः। 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डो निरुपपदादपि जनेर्भवति। जैः जातैः प्राणिभिः लायते आदीयते इति जलम्। 'ला आदाने (अदा०प०)'। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

---

* प० १७।

† प० २,७. २, २०। निघ० ७, २५।

‡ 'तासदस्यायनं पूर्वम्'—इति मनुपुस्तक-पाठः।

(१००) जलाषम्* । जैः जातैः लष्यते वाञ्छ्यते (भ्वा० उ०) इति जलाषम् । ज-शब्द उपपदे लषेः कर्मणि घञ् । 'जलाषं ज-लषितं जातैः'—इति माधवः । यद्वा ; जलाषमिति सुखनाम, सुखहेतुत्वादपां तद्धेतौ ताच्छब्द्यम् । "रुद्रं जलाषभेषजम् (ऋ० मं० १,३, २६,४)"—इति निगमः । 'जलाषमुदकनाम वा'—इति माधवो ऽभाषयत् ॥

(१०१) इदम् । 'इदि परमैश्वर्ये (भ्वा० प०)', इतित्वान्नुम् । 'इन्देः कमिर्नलोपश्च (उ० ४,१५९)'—इति कमि-प्रत्ययः । देवत्वादपां परमैश्वर्यं विद्यते । 'इणो दमुग्'—इति श्रीभोजदेवः ; ईयते निम्नं प्रदेशं गम्यते वा । यद्वा ; इन्धेः कमिन् बाहुलकान्नलोपो धकारस्य दकारश्च । इन्धे दीप्यते इदम् । "स्वर्भागो या इदं ययुः (ऋ० मं० २,५,२६,५)"—"ता जिह्वया सदमेदं सुमेधाः (ऋ० मं० ५,१, १०,३)"—"रूपामिमानो अर्कणोदिदन्तः (ऋ० मं० ४,२,१८, ३)"—इति च निगमाः ॥

॥ इत्येकशतमुदकनामानि (१०१) ॥ १२ ॥

अवनयः(१) । यव्याः(२) । खाः(३) । सीराः(४) । स्रोत्याः(५) । एन्यः(६) । धुनयः(७) । रुजानाः(८) । वक्षणाः(९) । खादोअर्णाः(१०) । रोधचक्राः(११) । हरितः(१२) । सरितः(१३) । अग्रवः(१४) । नभन्वः(१५) । वध्वः(१६) । हिरण्यवर्णाः(१७) ।

* प० ३, ६ ।

(२) कतिपियेष्वमर्षेष्वेव पुस्तकेषु "यव्याः"—इति, टीकाकृत्सम्मतश्च ।

(१५) "नभन्वः" ख । । "नभन्वाः" C. D. F ।

रोहितः[१८]। सस्रुतः[१९]। अर्णाः[२०]। सिन्धवः[२१]। कुल्याः[२२]। वर्यः[२३]। उर्व्यः[२४]। इरावत्यः[२५]। पार्वत्यः[२६]। स्रवन्त्यः[२७]। ऊर्जस्वत्यः[२८]। पयस्वत्यः[२९]। सरस्वत्यः[३०]। तरस्वत्यः[३१]। हरस्वत्यः[३२]। रोधस्वत्यः[३३]। भास्वत्यः[३४]। अजिराः[३५]। मातरः[३६]। नद्यः[३७]। इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि* ॥ १३ ॥

(१) अवनयः† । पृथ्वीनामसु व्याख्याताः (१)। अवन्ति जगत् स्वोदकेन, अय्यन्ते प्राणिभिस्तीरादिनिर्माणेन । "आमिनन्तीरवनयः समुद्रम् (ऋ० सं० ४,४,३१,१)"—"गा न प्राणा अवनीरमुञ्चत् (ऋ० सं० १,४,२८,५)"—इति च निगमौ । निगमेषु बहुवचनान्तत्वेन प्रायशः श्रवणात् सर्वत्र बहुवचनान्तत्वम्‡ ॥

(२) यह्वः§। 'या प्रापणे (अदा० प०)'। 'ग्रीवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवा (उ० १,१५२)'-इति निपातनात् व-प्रत्ययो धातोर्ह्रस्वत्वं हुगागमश्च। बाहुलकादापः स्थाने ङीप् पीप्यस्त्यादित्वाद् द्रष्टव्यम् । याति तांस्तान् प्रदेशान् प्राप्यन्ते वा प्राणिभिः । यद्वा; 'यह्वः'—इति महन्नाम (निघ० ३,३), पूर्ववत् ङीप्। यह्वः महत्यो नद्यः ।

(२३) "ऋतावर्यः"—इति माधवः । (२४) "ऊर्व्यः" C, ग ।
(२६) "पार्वत्यः" ग. C. D. E । (२७) "रेवत्यः"—इति च टीकाद्वयमतः ।
* "इति नदीनाम" ग । † पु० १ ।
‡ एकवचनान्तपाठा अपि दृश्यन्ते परं ते पृथिवीवाचकाः प्रायः । तथाहि ऋक्संहितायाम् —२, २, ४, ४ अवनिं=भूमिम्, ततः २, ४, २५. २ अवनिः=भूमिः, ततः ३, ६, २, १ अवनिं=भूमिम् इति ; एकत्र तु अवनिः=रक्षकः इति व्याख्यातवांश्च सायणः १, १, ८, ५ ।
§ पु० १, १ । निघ० ८, ८ ।

द्विधातुजं वा इदं नाम,—यातेर्क्विन्, पृषोदरादिः (६,३,१०९)। यातास्व प्राणिभिः हुतास्व यज्ञेष्वित्यर्थः। "स्वयमत्कैः परिदीयन्ति यह्वीः (ऋ० सं० २,७,२४,४)"—"अवर्द्धयन्त्सुभगं सप्त यह्वीः (ऋ० सं० २,८,१३,४)"—इति च निगमौ॥

केषु चित् कोशेषु "यव्याः"—इतीदं नाम दृष्टम्। 'यु मिश्रणे (अदा० प०)' पृथग्भावोऽप्यस्यार्थः—इति नैगमकाण्डे 'वियुते (निरु० ४.२५)' इत्यस्य निर्वचने स्कन्दस्वामिना प्रतिपादितः। 'यु मिश्रणे'—इति अयं पठ्यते, प्रयुज्यते च—'जनयत्यै त्वा संयौमि'—इति, तथापि पृथग्भावेऽपि वर्त्तते। न चायं वेरुपसर्गस्यार्थः, केवलस्यापि दर्शनात्—'युतं धनमस्य', 'युतं भोजनमस्य', 'युतोऽयम्'—इति पृथग्भूत इति गम्यते'—इति। अस्मात् 'आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च (३,१,१२६)'—इति ण्यति प्राप्ते 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति 'अचो यत् (३,१,९७)', गुण, 'वान्तो यि प्रत्यये (६,१,७९)' वर्षासु मेघोदकेन मिश्रणीयाः, अन्येषु सूर्यरश्मिभिराकृष्टेन पृथग्भवन्तीति वा। अथवा 'युञ् बन्धने (क्र्या० उ०)' अस्मात् अघ्न्यादित्वात् (उ० ४,१०८) यक् द्रष्टव्यः। बध्यते आसु सेतुरिति, यव्याः। यद्वा; यवेभ्यो धान्यविशेषेभ्यो हिताः 'खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च (५,१,७)'—इति यत्। नदीजलेनापि वर्द्धन्ते यव्याः। "वार्ण त्वा यव्याभिः (ऋ० सं० ६,७,२,२)"—इति निगमः। 'ह्रदमिव कुल्याभिः'—इति माधवभाष्यम्। अनयोर्युक्तं गृह्णन्तु सूरयः॥

(३) खाः*। 'खन अवदारणे (भ्वा० उ०)', 'अन्येष्वपि दृश्यते

* निघ० १, १३. १०, ९।

(३,२,१०१)'—इत्यत्र 'अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः (३,२,१०१भा०)'—इत्युक्ते निरुपपदादपि जनिव्यतिरिक्तादपि खने र्डः प्रत्ययः, टाप्। वृत्रहननादिन्द्रेण खाताः। तथा च श्रुतिः—'अपां बिल॒मपि॑हित॒ यदासी॒द् वृ॒त्रं ज॑घ॒न्वाँ अप॒ तद्व॑वार (ऋ०सं० १,२,३८,१)'—इति, 'इन्द्रो॑ अ॒स्माँ अ॑रद॒द् वज्र॑बाहुः (ऋ०सं० ३,२,१३,१)'—इति च नदीवाक्यम्*। यद्वा; खनन्ति भूमिं वेगेन वहन्त्यः। अथ वा। 'खै दाने (?)'। 'घञर्थे क-विधानम् ३,३,५८)'—इत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् कः, टाप्। 'खै स्थैर्ये हिंसायाञ्च (भू०प०)'—इति वा। खायन्ति स्थिरा भवन्ति वृत्रेण रुद्धाः, हिंस्यन्ते वा तेन, खाः। "सरा॑यस्त्वामु॒प॑ सृजा अ॑गृणानः (ऋ०सं० ४,७,८,४)"—"श्रुध्याम॑ ते वरुण॒ खाम॒॒तस्य॑ (ऋ०सं०२, ७,९,५)"—इति च निगमौ॥

(४) सीराः†। 'षिञ् बन्धने' भौवादिकः क्रैयादिकश्च। 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च (उ०२,२४)'—इति र-प्रत्ययः। सीयन्ते बध्यन्ते आसु सेत्वादितः शिलादिभिरवतारा वा। 'सरणात् सीरः'—इति सर्त्तेर्धातोः 'कृपृवृकटिपटिशौटिभ्य ईरन् (उ०४,२९)'—इति बाहुलकाद् भवति टि-लोपश्च। 'सीरा शब्दो नदी-वचनान्तोदात्तः, हल-वचन आद्युदात्तः'—इति माधवः। "द्रवि॒त्न्वः पृ॑थि॒व्यां सीरा॑ अधि॑ (ऋ०सं०८,१,८,४)"—"सीरा॑ इन्द्रः॒ स्रवि॑तवे पृथि॒व्या

* तथाचैव सनुक्रमणिका—'तत्र नदीवाक्यं चतुर्थीपत्र्याधमीदृग्रश्चः'—इति तत्र चेयं नद्दी।

† निघ० ९, ४०।

(ऋ० सं० ३,६,२,३)"—इति च निगमः ॥ "धीरा युञ्जन्ति कवयः (ऋ० सं० ८,५,१८,४)"—इति हल-वचनः ॥

(५) स्रोत्याः । स्रोतसि भवाः । 'स्रोतसो विभाषाड्ड्यड्ड्यौ (४,४,११३)'—इति ड्य-प्रत्ययः । स्रोतोऽनुसरणाद्धि नद्यो भवन्ति । "नवति स्रोत्या नव स्रवन्ती (ऋ० सं० ८,५,२५,३)"—इति निगमः ॥

(६) एन्यः । 'इण गतौ (अदा० प०)' । 'वीज्याज्वरिभ्यो निः (उ० ४,४८)'—इति बाहुलकान्नि-प्रत्ययः । 'कृदिकारात् (४,१,४५ वा०)'—इति ङीप् । यन्ति एभ्यः गमन-स्वभावा हि नद्यः गम्यन्ते वा प्राणिभिः । "वि यद् वर्तन्त एन्यः (ऋ० सं० ४,३,१२,२)" —इति निगमः । एनी-शब्दो नदी-वचनो ऽन्तोदात्तः अन्यत्राद्युदात्तः इति माधवः । "एनी न एते हरिती अभिश्रिया (ऋ० सं० २,२,१३,६)"—इति अस्योदाहरणम् ॥

(७) धुनयः* । 'धूञ् कम्पने' भौवादिः । बहुलानुवृत्तेः 'घृणिपृश्नि-पार्ष्णिचूर्णिभूर्णि (उ० ४,५२)'—इत्युक्ते नि-प्रत्ययः किच्च । धुन्वन्ति कम्पयन्ति तीरवृक्षादीनि, कम्पन्ते वा स्वयं गमनशीलत्वात् । "दिवे-दिवे धुनयो यन्त्यर्थम् (ऋ० सं० २,७,१२,२)"—इति निगमः ॥

(८) रुजानाः† । 'रुजो भङ्गे' तुदादिः परस्मैपदी । व्यत्ययेन शानच्, अत्र च प्रथमा-समानाधिकरणे शानच् भवति, मुगागमस्तु न क्रियते आगमानित्यत्वेन व्यत्ययेन वा । रुजन्ति कूलानि । "सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः (ऋ० सं० १,२,३७,१)"—इति निगमः ॥

---

* निघ० ५, २ । † प० ४, २ । निघ० ६, ४ ।

(८)। वक्षणाः*। 'वक्ष रोषे (भू०प०)'। 'क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च (?)'—इति युच्। वक्षन्ति क्रुध्यन्तीव हि ताः वर्षासमये वेगेन गच्छन्त्यः। चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः। यद्वा; 'वह प्रापणे (भू०उ०)'। अस्माद् 'युच् बहुलम् (उ०२,७४)'—इति युचि सुगागमो बाहुलकाद् भवति। स्वयं प्रवहन्ति हि ताः। 'वक्षतिः प्राप्तिकर्मणः स्यात्'—इति माधवः। युच्। प्राप्यन्ते हि ताः प्राणिभिः प्राप्नुवन्ति वा समुद्रं निम्नं वा। "प्र वक्षणा अभिनत् पर्वतानाम् (ऋ०सं०१,२,३६,१)"—"मह्नि ज्योतिर्निहितं वक्षणासु (ऋ० सं० ३,२,३,४)"—इति निगमौ॥

(१०) खादोअर्णाः। 'खाद भक्षणे (भू०प०)'। कर्त्तर्य्यसुन् (उ०४,१८४) अर्णशब्दोऽकारान्तोऽपि निरुक्त उदकनामसु (१२)। खादः, भक्ष्यमाणः। भक्षणेन चात्र बाधनं लक्ष्यते, तेन कूलं बाधमानोऽर्णो जलं यासामिति खादोअर्णः, वेगवज्जला इत्यर्थः। 'प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे (६,१,११५)'। तथा च माधवः—"धन्वर्णसो नद्य१ः खादोअर्णाः (ऋ०सं०४,२,२६,२)"—इत्यत्र 'धन्वर्णसस्तद्वज्जलाः। खादोअर्णा जलान्विताः। खादो वेगवज्जलं यासां तास्तथोक्ताः भक्षितकूलोदकाः'—इति। "धन्वर्णसः (ऋ०सं० ४,२,२६,२)"—इत्ययं निगमः। अत्रार्णस्-शब्दो विशेषणम्, अन्यो वा निगमोऽन्वेषणीयः॥

(११) रोधचक्राः। 'रुधिर् आवरणे (रु०प०)', 'भावे (३,३,१८)' घञ्। 'डु कृञ् करणे (तना०उ०)', 'घञर्थे क-विधान-

* निघ० १,१२।

(३,३,५८वा०)—इति कः। 'रुञ्जादीनां के कं भवतः'—इति द्वित्वम्। चक्रम् करणम्, रोधः, रोधस्य निरोधस्य चक्रं करणं कृतिरासां विद्यते इति रोधचक्राः। नद्यो तृष्णा प्राणिनां स्वैर-सञ्चरणनिरोधकारिण्यः। यद्वा; रोधः तीरं, तस्य करणं निर्माण-मासां विद्यते तीरवत्यो हि नद्यः। सकारलोपश्छान्दसः। यद्वा; रुधेः करणे घञि (३,३,१८) रुध्यतेऽनेन जलप्रवाह इति रोधः शब्दः करणं निर्माणमासां विद्यते। "समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः (ऋ० सं० ७,५,१३,२)"—इति निगमः॥

(१२) हरितः*। 'हृञ् हरणे' भ्वादिः (उ०), 'हृ प्रसह्यकरणे' जुहोत्यादिः (?)। 'हसृरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १,८४)'। हरन्ति वृक्षगुल्मादीनि वेगेन, प्रसह्य हरन्ति वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१३) सरितः। 'सृ गतौ (भ्वा० प०)'। पूर्वेण सूत्रेण (उ० १, ८४) इति-प्रत्ययः। एन्य इत्यनेन समानार्थः। "सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेनाः (ऋ० सं० ३,८,११,१)"—"यो वां समुद्रान्त् सरितः पिपर्ति (ऋ० सं० ५,५,१७,२)"—इति च निगमौ॥

(१४) अग्रुवः†। 'अहि गतौ (भ्वा० आ०)'। 'अन्वादयश्च (उ० ४,१००)'—इति रु-प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्योऽयं शब्दः, निपातनान्न-लोपः, 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् (६,४,८६वा०)' —इत्युवङ्। गच्छन्ति तांस्तान् प्रदेशान्। 'अग्रुवो गमनात् नद्यः'— इति माधवः। "समग्रुवो न समनेष्वञ्जन् (ऋ० सं० ५,२,१,५)"— इति निगमः॥

* प० ६। † प० २,५

(१५) नभन्वः । 'णभ तुभ हिंसायाम्' भ्वादिरात्मनेपदी, दिवादिः क्र्यादिश्च परस्मैपदी । 'दाभाभ्यां नुः (उ० ३,३१)'—इति बाहुलकात् नु-प्रत्यये नकार उपजनः । नभन्ते, नभ्यन्ति, नभ्नन्ति इति नभन्वः । 'जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राक् णौचङ्युपधायाः'—इति विकल्पितत्वात् 'जसि च (७,३,१०९)'—इति गुणाभावः । नद्यो हि बाधिकाः कूलादीनाम् । "प्रागुवो नभन्वो३ न वक्वाः (ऋ० मं० ३,६,२,२)"—इति स्त्रीलिङ्गे निगमः । "प्र पर्वतस्य नभनूँरच्युचवुः (ऋ० मं० ४,३,२४,७)"—इति पुंलिङ्गे । अत्र 'सिन्धवः स्युर्नभन्वः'—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी* ॥

(१६) वध्वः† । 'वह प्रापणे (भ्वा० उ०)' । 'वहो धश्च (उ० १,८०)'—इति ऊ-प्रत्ययः । वहन्ति उह्यन्ते वा भूम्याम् । यद्वा ; समुद्रस्य भार्यात्वात् वध्व इत्युच्यते । सरित्पतिर्हि समुद्रः । निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(१७) हिरण्यवर्णाः । हिरण्यशब्दो निरुक्तः (१।२।१) 'ह्रियतेः कन्यन् हिरच्च'—इत्यादिना । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)' । 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्र (उ० २,२७)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययान्तो निपातितः । वृणोति म्रियते वाऽसाविति वर्णः श्वेतादिः । हिरण्यः कान्त इष्टो वर्णो यासां ताः । यद्वा ; हिता घर्मादौ रमणीया मनः-प्रह्लादजनयित्र्यः, वारिकाश्च तापादेर्भूम्या वा इति । "हिरण्यवर्णाः परियन्ति यह्वीः (ऋ० सं० २,७,२३,४)"—इति निगमः ॥

---

* 'भनतेः शब्दकर्मणो नभाङ्किनिवत् नभनवः उदकानि'—इति च तत्रैव सायणीयव्याख्यानम् ।

† निघ० १, १ । ‡ ऋ० सं० ४, ३, १, ६ द्रष्टव्यः ।

(१८) रोहितः* । 'रुह बीजजन्मनि (भ्वा० प०)'। 'रुहरुहि-युषिभ्य इतिः (उ० १,९४)'। रोहन्त्याभिर्बीजानि, तज्जलेन हि बीजानि प्ररोहन्ति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१९) सस्रुतः। सम्पूर्वात् 'स्रु गतौ (भ्वा० प०)'—इत्यस्मात् 'क्विप् च (३,२,७६)'—इति क्विप् प्रत्ययः। सङ्गताः संस्रुतः। समोऽन्त-लोपश्छान्दसः। क्षुद्रनद्यो महानद्यश्च परस्परं सङ्गता भवन्ति ततः सस्रुत इत्युच्यन्ते। सस्रुत सङ्गता इति माधवः। यद्वा; स्रवतेः सम्प-दादित्वात् (३,३,९४ वा०) क्विप्। स्रवणं स्रुतजलप्रवाहः स्रोत इत्यर्थः, तया सह वर्त्तन्ते इति सस्रुतः। 'सहस्य सः सञ्ज्ञायाम् (३,६,७८)'—इति सः, सस्रुतः। 'सस्रुतः स्रोतसा युक्ताः'—इति च माधवः। "ऋतस्य धेना अयनन्त सस्रुतः (ऋ० सं० २,२,८,१)"—इति निगमः॥

(२०) अर्णाः†। 'ऋण गतौ' तनादिः (प०)। 'पचाद्यच् (३,१,१३४)'। अर्णन्ति गच्छन्त्यर्णाः। यद्वा; अर्ण इत्यकारान्तमणुदक-नामेत्युक्तम् (१३५पृ०)। अर्श आदित्वादच् (५,२,१२७)। जल-वत्यो हि नद्यः। 'अर्णैरर्णांस्युपगाः'—इति माधवः। तत्र पक्षे 'धापूवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३,६)'—इति न-प्रत्ययः। यद्वा; पचाद्यचि (३,१,१३४), अर्णाः 'उदके नुट् च (उ० ४,१९२)'—इत्यसुनि विहितो नुडागमो बाहुलकाद् भवति। "ऋणोरपो अनवद्यार्णाः (ऋ० सं० २,४, १६,२)"—इति निगमः॥

---

* प० १५. १, ५।

† निरु० ११, १०।

(२१) सिन्धवः* । 'स्यन्दू प्रस्रवणे (भ्वा० आ०)'। 'स्यन्देः सम्प्रसारणं धश्च (उ० १,११)'—इत्यु-प्रत्ययः । स्यन्दन्ते इत्यर्थः। "अधा अश्वाः सिन्धवः स्रोत्याभिः (ऋ० सं० ३,२,१३,४)"—"यस्य ते सप्त सिन्धवः (ऋ० सं० ६,५,७,०)"—इति च निगमौ॥

(२२) कुल्याः। 'कुल संस्त्याने (भ्वा० प०)'। कोलन्ति संस्त्यायन्त्यस्मिन् शिलादय इति कुलं पर्वतः। कुले प्रधान भूते पर्वते भवाः कुल्याः। 'भवे छन्दसि (४,४,११०)'—इति यत्। कुलिशनिर्वचने 'कुलशातनः (निरु० ६,१७)'। मेघस्य पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः प्रदेशाः, कुलाः, तेषां च शातनः इत्युक्तः। मेघस्य पर्वतस्य वा समुच्छ्रिते प्रदेशे कुले भवन्तीति कुल्याः। क्षीरस्वामी तु 'कुलानि पर्वतानि श्यति पक्षच्छेदनेन तनूकरोति, कुलिशः'—इत्युक्तवान्। यद्वा; 'कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित् (अम० १,१०,३४)'—इत्यत्र क्षीरस्वामिनो व्याख्या—'कृत्रिमा अल्पा च सेचसेकार्था कुल्या'। कुले साधुः 'तत्र साधुः (४,४,९८)'—इति यत्। यदाहुः—'कुल्यादानं जलं विद्यात् कुल्यो मान्ये व्यवस्थितः। दाम्पत्यं कुलमित्यन्ये हलं† वा कुलमुच्यते'—इति। "स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् (ऋ० सं० ४,४,२८,३)"—"ह्रदं कुल्या इवाऽऽशत (ऋ० सं० ३,३,९,३)"—इति च निगमौ॥

* निघ० ५, १७. ९, २६. १०, ५।

† "अष्टागवं धर्महलं षड्गवं जीवितार्थिनाम्। चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्॥"—इति हारीतः। 'षड्गवं मध्यमं हलमिति तथाविध हलद्वयेन यावती भूमिर्वाह्यते तत्कुलमिति वदन्ति'—इति कुल्लूकः (मनुः ७, ११९)।

(२३) वर्यः। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)', 'वृङ् सम्भक्तौ (क्र्या० आ०)'। 'अच इः (उ० ४,१३४)'—इति इ-प्रत्ययः, "कृदिकारात् (४,१,४५वा०)'—इति ङीष्। वरणीयाः सम्भजनीया वा वर्यः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

इदं नाम माधवः "ऋतावर्यः"—इत्यपठत्। 'ऋतमित्युदकनाम (निरु० २,५२),'छन्दसी वनिपौ च (५,२,१२२वा०)' इति मत्वर्थीयो वनिप्, 'वनो र च (४,१,७)'-इति ङीब्रेफौ, 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'-इति दीर्घः; ऋतावर्यः। "ऋतावरीरूर्ध्वं मुद्रन्तमेवैः (ऋ० सं० ३,२,१२,५)"—इति निगमः॥ अत्र स्कन्द-स्वामिना 'नदीनाम'—इति नोक्तम्, युक्तं त्वत्रान्तु मृग्यः॥

(२४) उर्व्यः*। 'ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)'—इत्यस्माद् वृणोतेश्च। उर्वी इति पृथिवीनामस् व्याख्यातम् (१,१,१०)। महत्यो नद्यः, छादयित्र्यो वा भूमेः स्वेनोदकेन॥

एतदादीनामुत्तरेषां नाम्नां निगमा अन्वेषणीयाः प्रायेण॥

(२५) इरावत्यः†। 'इण गतौ (अदा० प०)'। 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्र-विप्र (उ० २,२७)'—इत्यादिना र-प्रत्ययो गुणाभावो निपात्यते। इरा बलं, तदासामस्ति मतुप्, वत्वं, ङीप्॥

(२६) पार्वत्यः। पर्वतशब्दो निरुक्तो मेघपर्वतानां नामत्वेन (१,१०,९)। 'तस्यापत्यम् (४,१,९२)'—इत्यण्, ङीप् (४,१,१५)॥

(२७) स्रवन्त्यः। 'स्रु गतौ (भू० प०)',। लट्, शतृतो ङीप्।

* प० १। † ऋ० सं० ४,४,७,२ निगमोऽस्य द्रष्टव्यः।

सर्वदा गमनस्वभावः । "नद्धतिं स्रोत्या नवं च स्रवन्तीः (ऋ० सं० ५,५,२५,३)"—इति निगमः । अत्र स्रोत्या इति विशेषणम् ॥

अस्य स्थाने "रेवत्यः"—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते । तद्वा ; 'रयिः'—इत्युदकनाम (१२,७३)। रयिरासामस्तीति मतुप्, 'रये-र्मतौ बहुलम् (६,१,३४वा०)'—इति सम्प्रसारणम्। "पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् (ऋ० सं० ८,८,३८,१)"—इति निगमः। सिन्धुशब्दो विशेषणम्॥

(२८) ऊर्जस्वत्यः* । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' चुरादिः (प०)। असुन् (उ० ४,१८४)। ऊर्जयतीत्यूर्जो बलं तेन तद्वत्यः । 'अस्मा-यामेधास्रजो विनिः (५,२,१२१)'—'बहुलञ्छन्दसि (५,२, १२२)'-इत्युक्ते मतुप्,'तसौ मत्वर्थे (१,४,१९)'—इति भ-सञ्ज्ञा। बलवत्यो हि नद्यः यतः स्ववेगेन स्थिरानपि वृक्षादीन् हरन्ति । 'ओजसा वा एता वहन्ती रिवोद्दती रिव आकूलन्ती रिव धावन्ती रिव (?)'—इति श्रुतिः ॥

(२९) पयस्वत्यः† । 'पा पाने (भ्व० प०)' । पिबतेरौ चासुन् (६,४,६६ । उ० ४,१८४)। पीयत इति पयः । प्यायतेर्वा (भ्वा० आ०) असुनि बाहुलकात्; 'प्यायः पी (६,१,२८)'—इति निष्ठायां विहितः पी-भावो भवति । वर्द्धतेऽनेन पीतेन प्राणिन इति पयः । उदकं तद्वत्यः‡ ॥

* निघ० ८, २२ । † पु० ७ ।

‡ निगमस्तस्य ऋ० सं० ५, १, १४, २ द्रष्टव्यः ।

(३०) सरस्वत्यः*। सर इत्युदकनाम्नि निरुक्तम् (१२,३८); तद्वत्यः सरस्वत्यः† ॥

(३१) तरस्वत्यः। 'तॄ प्लवनतरणयोः (भू॰प॰)'। असुन् (उ॰ ४,१८४)। तरन्त्यनेनापदमिति तरो बलं, तद्वत्यः ॥

(३२) हरस्वत्यः। 'हृञ् हरणे (भू॰उ॰)'। असुन् (उ॰ ४, १८४)। 'उदकं हर उच्यते'—इति निरुक्तम् (४,१९); तद्धि बहवो हरन्ति, सर्वं ह्रियते वा प्राणिभिरुपभोगाय, तद्वत्यः‡ ॥

(३३) रोधस्वत्यः। रोधसा तीरेण, तद्वत्यः। "चित्रा रोधस्वती-रनु (ऋ॰सं॰१,३,१७,१)"—इति निगमः ॥

(३४) भास्वत्यः§। 'भा दीप्तौ (अदा॰प॰)'। असुन् (उ॰ ४, १८४। भा दीप्तिः, तद्वत्यः; दीप्तिमत्यो हि नद्यः ॥

(३५) अजिराः||। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू॰प॰)'। 'अजिर-शिशिर-शिथिल-स्थिर-स्फिर-स्थविर-खदिराः (उ॰ १,५३)'—इति किरच्-प्रत्ययो वी-भावाभावश्च निपात्यते। अजन्ति गच्छन्ति क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते आसु नाव इति। यद्वा; 'अजिरम्'—इति क्षिप्रनाम (निघ॰ २,१५), अजिराः शीघ्रगाः ॥

(३६) मातरः¶। 'माङ् माने (अदा॰आ॰)'। तृन्-तृचौ, 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ'... 'शंसिक्षदादिभ्यः सञ्ज्ञायां तृन्-तृचौ** (उ॰ २,८७)'—इति वच-

* पृ॰ ११। † निगमस्त्वस्य ऋ॰सं॰४, ८, १०, २ द्रष्टव्यः।

‡ निगमस्त्वस्य ऋ॰ सं॰ २, ६, १०, १ द्रष्टव्यः।

§ पृ॰ ८।

|| पृ॰ २, १५।

¶ निरु॰ २, ८. ४, १५. ८, १८. १२, ७।

** 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः सञ्ज्ञायां चानिटौ'—इति कौ॰ पाठः।

नात् । 'न षट्स्वस्रादिभ्यः (४,१,१०)'—इति ङीप्-प्रतिषेधः । निर्मीयते प्रजापतिना, मान्ति आमु आप इति वा, मातृत्वलोकस्य रचिका इति वा ; नदीमातृक-इति हि देशस्य व्यपदेशः* । "अम्बानं सप्तमातरः (ऋ०सं० ७,५,४,४)"–"द्वितीयमा सप्तशिवासु मातृषु (ऋ०सं० २,३,८,२)"—इति च निगमौ ॥

(३७) नद्यः† । 'णद अव्यक्ते शब्दे (भ्वा०प०)' । पचाद्यच् (३,१,१३४) । तत्र च 'नदट्'—इति टिदयं पठ्यते (४,१,१५भा०), ततो ङीप् । नदन्ति नद्यः । * * * । "सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः (ऋ०सं० १,४,१८,२)"—"प्रतीपं शापं नद्यो वहन्ति (ऋ०सं० ७,७,२०,४)"—इति च निगमौ ॥

॥ इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ॥ १३ ॥

अत्यः[१] । हयः[२] । अर्वा[३] । वाजी[४] । सप्तिः[५] । वह्निः[६] । दधिक्राः[७] । दधिक्रावा[८] । एतग्वा[९] । एतशः[१०] । पैद्वः[११] । दौर्गहः[१२] । औच्चैःश्रवसः[१३] । तार्क्ष्यः[१४] । आशुः[१५] । ब्रध्नः[१६] । अरुषः[१७] । मांश्चत्वः[१८] । अव्यथयः[१९] । श्येनासः[२०] । सुपर्णाः[२१] ।

---

* "देशो नद्यम्बु-वृष्ट्यम्बु-सम्पन्नव्रीहिपालितः । स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम्"—इति अम० को० २, १, १२ ।

† प० ५, ३ । निघ० २, २४. ९, २५. ११, ४९ ।

(९) "एतग्वः" क-ग-व्यतिरिक्तेषु । ऋ० सं० १, ८, ७, २—इति च तस्य निगमः

(१३) क.तिरिक्तेषु सर्वत्र "औच्चैश्रवसः" इति ।

(१८) "मांश्चत्वः" ग । "मांश्चत्वः" ङ, अस्त्येवमपि निगमः ऋ० सं० ७, ४, २१, २ । ऋ० सं० ५, ४, ११, २ इत्यस्य तत्पदे—"मां श्चते ।"—इति पदकारसम्मतः, "मश्चतुः"—इति माधवस्य च ।

(१९) "अव्ययः" C. D. F । (२०) "श्येनासः" ख ।

पतङ्गाः(२२)। नरः(२३)। ह्वार्याणाम्(२४)। हंसासः(२५)। अश्वाः(२६)। इति षड्विंशतिरश्वनामानि* ॥ १४ ॥

(१) अत्यः†। 'अत सातत्यगमने (भू० प०)'। 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति कर्त्तरि यत्। अथ वा 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति यत् प्रत्ययो द्रष्टव्यः। अतति सततं गच्छति, गच्छत्यनेनाश्वारोह इति वा। "वामत्या अपि कर्ण वहन्तु (ऋ० सं० ४,१,३०,४)"—इति निगमः॥

(२) हयः। 'हय गतिविक्रान्त्ये (भू० प०)'। पचाद्यच् (३,१,१३४)। हयति गच्छत्यध्वानं, विक्रमते वा। 'अश्वादीनां गतिविशेषो विक्रमणम्'—इति वृत्तिः। "हयो न विद्वाँ अयुजि स्वयं, धुरि (ऋ० सं० ४,२,२८,१)"—"हयोमि (ता० ब्रा० १,१,७)"—इति च निगमौ॥

(३) अर्वा‡। 'ऋ गतिप्रापणयोः (भू० प०)'। 'स्नामदिपद्यर्त्ति-पॄशकिभ्यो वनिप् (उ० ४,१०९)'-इति वनिप् प्रत्ययः। गच्छत्यध्वानं प्रापयत्यध्वनः पारमिति वा। 'अर्वेरणवान् (निरु० १०,३१)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी। भाष्ये तु अर्वेरणवान् इत्यर्थप्राप्तवचनं द्रष्टव्यम्। अर्त्तेरन्तर्णीतण्यर्थाद्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति वनिनि रूपम्। प्रेर्यते कशादिना प्रतिवर्णं पार्ष्ण्यादिनेति वा। यदा; * * * अन्यमाश्रितः अस्वतन्त्र इत्यर्थः अश्वो ह्यारोहि-

(२४) "वार्याणाम्" ग. iid।
* "इत्यश्वनामानि" ग।
† निरु० ४,१३।
‡ निरु० १०,३१।

परतन्त्रः । "ब्रु न्नो वन्वन् क्रत्वा नार्वा (ऋ०सं४,५,१४,४)"—इति निगमः ॥

(४) वाजी* । 'वज गतौ (भ्वा०प०)'। घञ्। वाजो वेगः । 'रंहस्तरणिः प्रसभो वेगो रयो जवो वाजः'—इति निघण्टुः(?)। 'अजिव्रज्योश्च (७,३,६०)'—इत्यत्र न्यासः—'चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् वजेरपि कुत्वप्रतिषेधसिद्धे भवति वाजः वाज्यम्'—इति । वाजो ऽस्यास्ति 'अत इनिठनौ (५,२,११५)' वाजी । वेगवान् ह्यश्वः । यद्वा; वाजोऽन्नं, देवतात्वे हविर्लक्षणेन, अश्वजातीयत्वे तज्जात्युचितमुद्गाद्यन्नेन तद्वान्। 'वाजाः पक्षाः अभूवन्नस्येति वाजी'—इति क्षीरस्वामी । वेजनवान् वा । वेजनं कम्पनं कम्पितः स्वयं, कम्पयिता वा परेषा मित्यर्थः । अत्र 'ओ विजी भयचलनयोः (रु०प०)'—इत्यस्माद् वाजशब्दः पृषोदरादित्वात् सिद्धः। "विमोचनं वाजिनो रासभस्य (ऋ०सं० ३,३,१८,५)"—इति निगमः ॥

(५) सप्तिः†। 'षप समवाये (भ्वा०प०)। 'सपिनसिवसिपदिभ्यस्तिप्'—इति श्रीभोजदेवः। सपन्ति सङ्ग्रामेषु सहसामेवेति । गति-कर्मणो वा सप्तिः। 'सपतेः स्पर्शार्थात्'—इति माधवः। 'सृप्लृ गतौ (भ्वा०प०)'—अस्माद्वा ति-प्रत्यये गुणे च रेफलोपो बाहुलकात्, सर्पति सप्तिः। "जुषाण इन्द्र सप्तिभिर्न आ गहि (ऋ०सं० ६,१,८,२)"—इति निगमः

(६) वह्निः‡ । 'वह प्रापणे (भ्वा०उ०)' । 'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहा-

† निघ० ९, १ ।
‡ निघ० १, ४; ९. ८, १ ।

त्वरिभ्यो नित् (उ० ४,५१)'—इति नि-प्रत्ययः। "मे त्वा वहन्ति वह्नयः (ऋ० सं० १,१,२६,६)"—इति निगमः॥

(७) दधिक्राः*। 'तत्र दधिक्रा इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा (निरु० २,२७)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामी—'दधिक्राः; दधत् धारयत् स्वारोहिणं क्रामति; दधत् क्रन्दति हर्षार्थं ह्रेषारवं करोति; दधदित्याकारो भवति अधिष्ठितम्; ईषदवनत-मध्यभागः, उद्धत-कन्धरः, कुञ्चितघोणः, स्तिमित-चक्षुः, कर्णशुक्तिकाकारो भवति'—इति। सर्वत्र दधच्छब्दः पूर्वपदं तस्य पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) तकारलोप इकारान्तादेशश्च। क्रामतेः क्रन्दते राङ्पूर्वात् करोतेर्वोत्तरपदं, तत्र, क्रामतेः 'जनसन-खनक्रमगमो विट् (३,२,६७)'—इति विट्, 'विड्वनोरनुनासिकस्यात् (६,४,४१)'—इत्यात्वम्। क्रन्देः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)' —इति विच्, व्यत्ययेनानुनासिकस्यात्वं, दकारलोपश्च पृषोदरादित्वेन करोतेः क्विप् युक् चानुवर्त्तते। आङ् च धातोः परो यणादेशः; दधिक्राः। "क्रतुं दधिक्रा अनु सन्तवीत्वत् (ऋ० सं० ३,७,१४,४)"—इति निगमः॥

(८) दधिक्रावा। अत्र 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति वनिप्। अन्यत्सर्वं पूर्वेण समानम् अर्थश्च। "दधिक्रावेषमूर्जं स्वर्जनत् (ऋ० सं० ३,७,१४,२)"—इति निगमः॥

(९) एतग्वा। 'इण् गतौ (अदा० प०)'। 'हसिमृग्रिण्वामिद-मिलूपूधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३,८३)'—इति तन् प्रत्ययः कर्मणि।

* प० ५, ४। निरु० २, २७; १८. १०, १०।

'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३,३,२)'—इत्युक्तः भूतेऽपि भवन्ति। एतं प्राप्तम्। 'गम्लृ गतौ (भ्रू०प०)', 'इण्शीभ्यां वन् (उ० १,१५०)'—इति बाहुलकाद् वन् प्रत्ययः टि-लोपश्च। गम्यत इति ग्वः गन्तव्यो देशः। एतः प्राप्तो गन्तव्यो येन स एतग्वः। अश्वस्तु शैघ्रातिशयेन गमनारम्भ एवाविलम्बितं गन्तव्यदेशं प्राप्नोतीति एत उच्यते। 'एतग्वाः प्राप्तगन्तव्याः'—इति माधवः। यद्वा; एतशब्दः शुक्लपर्यायः, गमेः क्विप्, 'गमः क्वौ (६,४,४०)'—इत्यनुनासिकलोपः, 'ऊङ् च गमादीनाम् (६,४,४०वा०)'—इत्युकारोऽन्तादेशः। आगमनमागूः। धातूपसर्गयोः स्थानविपर्ययः प्राप्तः। एतस्य शुक्लवर्णस्यागमनमस्यास्ति मत्वर्थीयस्य लुक्। एतग्वाः शुक्लवर्णा अश्वाः। यद्वा; एतः शुक्लवर्णोऽस्यास्तीति 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम् (५,२,१०९)'—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते (५,२,१०९वा०)'—इति व-प्रत्ययः, गकारउपजनः। 'एतस्य श्वेतवर्णस्य ग्वो मत्वर्थीयो भवति'—इति माधवः। सर्वेषामश्वानां यत्र क्वापि शौक्लमस्ति रूपेण वा। एतग्वा-शब्दोऽश्वे वर्त्तते। तथाच 'विशाखाषाढौ मन्थदण्डयोः (?)'—इत्यत्र पदमञ्जरी—'विशाखाषाढशब्दौ रूढिरूपेण मन्थदण्डयोर्वर्त्तेते, तेन यथाकथञ्चिच्छाधुत्वानुशासनार्थं व्युत्पत्तिः क्रियते'—इति। तेनामत्वर्थेऽपि न दोषः। 'एतग्वा'—इत्याकारान्तपाठो यथादृष्टम्। "एतग्वा चित्र सुयुजा युजानः (ऋ० सं० ५,५,१७,२)"—"एतग्वा चिद्य एतशा युयोजते (ऋ० सं० ६,५,९,२)"—इति च निगमादौ 'सुपां सुलुग् (७,१,३९)'—इति विभक्तेराकारः॥

(१०) एतशः। 'इण् गतौ (अदा०प०)'। 'इणस्तशन्तशसुनौ

(उ० ३,१४५)'—इति तशन्-प्रत्ययः। एतशः गमनकुशलः। यद्वा; एत-शब्दात् लोमादित्वात् (५,२,१००) शम्*। एतद्। एतच्छरीर एतशः; पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) सर्वसिद्धिः। "एतशो वहति धूर्षु युक्तः (ऋ० सं० ५,५,५,२)":—"यदेतशेभिः पतरै रथर्यसि (ऋ० सं० ७,८,१२,३)"—इति च निगमौ॥

(११) पैद्वः। 'पद गतौ (दि० आ०)'। 'कृग्टशृदृभ्यो वः (उ० १,१५३)' इति व-प्रत्ययो बाहुलकात्, अकारस्यैकारः पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९)। पद्यते गच्छति पद्यतेऽनेनेति वा। 'पदेः पैद्वो गतिक्रियायाम्'—इति माधवः। "पैद्वो न हि त्व महि नाम्नां हन्ता (ऋ० सं० ७,३,२४,४)"—इति निगमः॥

(१२) दौर्गहः। दुर्-शब्दे उपपदे गहातेः (क्या० उ०) गाहेर्वा (भू० आ०) 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्(३,३,१२६), पृषोदरादित्वात्(६,३,१०९) गहातेः रेफलोपः, गाहेर्ह्रस्वत्वम्। अश्वहृदयानभिज्ञैर्गहीतु मशक्यत्वात् दुर्गह इत्युच्यते। दुर्गह एव दौर्गहः, प्रज्ञादित्वादण् (५,४,३८)*। यद्वा; 'दुःखेन गहितव्यत्वात् दुर्गाहं जलमुच्यते'—इति माधवः, तत्र भवो दौर्गहः, 'तत्र भवः (४,३,५३)'—इत्यण्; 'अप्सु योनिर्वा अश्वः(शत० ब्रा० ५,४,४,४)'—इति श्रुतिः। "सुप्रक्षर्षयो दौर्गहे बध्यमाने(ऋ० सं० ३,७,१८,३)"—इति निगमः॥

(१३) औच्चैःश्रवसः। अमृतमन्थने जातोऽस्य उच्चैःश्रवाः। उच्चैर्महच्छ्रवः कीर्त्तिरस्येति, 'तस्यापत्यम् (४,१,९२)'—इत्यण्। तत्कुलीना ह्यश्वाः सर्वे। निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

* गणपाठे तु नवात्मके लोमादिगणे न दृश्यते एतशब्दः।

† "प्रष्टिं धावन्तं हर्यो रौच्चैःश्रवसमब्रुवन्"—इति अथ० सं० २०,१२८,१५ द्रष्टव्यः।

(१४) तार्क्ष्यः* । तूर्णमश्नुते गन्तव्यं, तीर्णे अन्तरिक्षे क्षियतीति तार्क्ष्यः । तूर्ण-शब्दात् तीर्ण-शब्दाद्वा पूर्वपदम्, अश्नोतेः क्षीयतेर्वोत्तरपदम्; पृषोदरादिः (६,३,१०९)। अश्वो हि वेगवशादाकाशे गच्छन्निव हि दृश्यते प्रेक्षकैः। यद्वा; वेगेन तार्क्ष्यमादृश्यात्† तार्क्ष्य इत्युच्यते। 'तुरङ्गगरुडौ तार्क्ष्यौ (अम०को०३,३,१४५)'—इत्यत्र तृक्षस्यापत्यं तार्क्ष्यः, गर्गादित्वात्'—इति क्षीरस्वामी। निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(१५) आशुः§ । 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'। 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ० १,१)' । अश्नुतेऽध्वानम् । अश्नातेर्वा बाहुलकादुण् (३,३,१) । अश्नाति महाशनो भवति । आशुरिति क्षिप्रनाम (निघ० २,१५), शीघ्रो वा । "द्रवद्भिरश्वैराशुभिः (ऋ० सं० ६,३,१३,८)"—इति निगमः ॥

(१६) ब्रध्नः‖ । अत्र भास्करमिश्रेण—'ब्रध्नम् परिवृढम्, अरुषमारोचनम्'—इति व्याख्यातम् । वाजसनेये तु,—"युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषञ्चरन्तम् (ऋ० सं० १,१,११,१)"—इत्यत्र, उवटः—'अश्वं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति, अश्वोऽन्नादिवत् स्तूयत इति वा' ॥

(१७) अरुषः¶ । 'ऋ गतिप्रापणयोः (क्र्या० प०)'। ऋणाति अभ्यामुखं गच्छति, अर्यते वा तदर्थिभिः । यद्वा; अरुषमिति रूपनाम (निघ० ३,७), मत्वर्थीयोऽकारः, प्रशस्तरूप इत्यर्थः । "हरि-मृजन्त्यरुषो न युज्यते (ऋ० सं० ७,२,२७,१)"—इति निगमः ॥

---

* प० ५, ४। निरु० १०, २७। † तार्क्ष्यो वायुः (निरु० १०, २८)।
‡ 'त्यमू षु ८, ८, ११, १)'—इत्येष ऋगस्यापि निगमो भवितुमर्हति।
§ प० २, १५। निरु० ६, १. ९, ९।
‖ प० २, २। ¶ पू० ८।

(१८) मांश्चत्वः। 'मन ज्ञाने (दि० आ०)'। पदस्य न-लोपाभावः पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९)। "महीमे अस्य वृषनाम शूषे मांश्चत्वे वा पृश्ने वा वधत्रे (ऋ० सं० ७.४,२१,४)"—इत्यत्र, माधवस्य प्रथमभाष्यम्—'मही महती, इमे, अस्य सोमस्य, शूषे सुखकरे भवतः। ये च कर्मणी मांश्चत्वे। अश्वनामैतत्। मन्तु चरतीति। अश्वैः क्रियमाणे युद्धे बाहुयुद्धे, वधत्रे शत्रूणां हिंसनशीले भवतः। सोऽयं अश्वापयच्छत्रून्स्नेहयच्च। स्नेहनं प्रद्रावणम्। अथ प्रत्यचक्षतः'—इत्यादि। अत्र मांश्चत्वस्य * * *। समाम्नायपाठेषु* मंश्चत्व इति दृश्यते। 'बभ्रुं मांश्चतोर्वरुणस्य बभ्रुम् (ऋ० सं० ५,४,११,३)'—इत्यत्र माधवः—'मंश्चतु रित्यश्वनाम * * *। इह तु वरुणविशेषणम्' मंश्चतोर्वरुणस्य महान्तं बभ्रुम्'—इत्यभाषयत्[†]; निरूपणीयम्॥

(१९) अव्यथयः[‡]। एषामष्टावुत्तराणि बहुवदित्युक्तम् (निरु० २,२४ ७)', असन्देहार्थमेतदादीनि बहुवचनान्तानि नामानि। 'व्यथ भयचलनयोः (भू० आ०)'। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इतीन् प्रत्ययः, नञ्-समासः। न व्ययन्त्यभि सङ्ग्रामेषु अव्यथयः दृष्टे भयेऽप्यव्यथः स्यादिति भावः। यद्वा; व्यथिरिति क्रोधनाम (निघ० २,१३), आरोहण-ताडन-बन्धनादिभिर्न क्रुध्यन्तीत्यर्थः। "पतत्रिभिरश्रमैरव्यथिभिः (ऋ० सं० ५,५,१६,७)"—इति निगमः॥

* निघण्टुसमाम्नायपाठेषु मत्याद्यश्वनामसु इत्यर्थः।

† संहितापाठे 'मांश्चतोः'—इत्येव, पदपाठे तु 'मंश्चतोः'—इति, व्याख्यानेऽपीह 'मंश्चतोः'—इत्येव प्रतीकमवलम्बितमिति ध्येयम्।

‡ न एवमेव पङ्क्तिर्योग्यस्य।

(२०) श्येनासः* । 'श्येनः शंसनीयं गच्छति (निरु० ४,२४)'—इति भाष्यं। अपि 'आज्जसेरसुक् (७,१,५०)'। "श्येनासो न दुवसनासो अर्थम् (ऋ० सं० ३,५,५,५)"—इति निगमः॥

(२१) सुपर्णाः† । 'पॄ पालनपूरणयोः (जु०प०)'। 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३,६)'—इति न-प्रत्ययः। सुपाल्यन्ते यवसादिप्रदानेन, पूरयन्ति वा नभः हेषाग्न्यादिना सङ्ग्रामसाधनत्वात्। पतते वा बाहुलकात् न-प्रत्ययस्तकारस्य रेफ', शोभनगमना इत्यर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२२) पतङ्गाः। 'पत्ल गतौ (भू०प०)'। 'पतेरङ्गच् (उ० १, ११७)'। यद्वा; * * * खच्-प्रकरणे 'गमेस्तु खच्युपसङ्ख्यानम्‡ (३,२,३८वा०)'—इति खच्, खच्च डिद्वा वक्तव्यः (३,२,३८वा०), 'खित्यनव्ययस्य (६,३,६६)'—इति मुम् पतङ्गा इति। 'अश्वाः पूर्वं पक्षिणो भूवन्'—इति श्रूयते। "रथे युक्तास आशवः पतङ्गाः (ऋ०सं० १,८,१८,४)"—इति निगमः। आशुशब्दो विशेषणम्॥

(२३) नरः§ । 'णीञ् प्रापणे (भू०उ०)'। 'नयते डिच्च (उ० २,९३)'—इति ऋन् प्रत्ययः। अपि नरः। नयन्ति आरोहिणम्, कर्मणां नेतारो वा नरः। "त्वं सूरो हरितो रामयो नॄन् (ऋ० सं० १,८,२६,३)"—इति निगमः। 'नॄन् अश्वान्'—इति माधवः॥

(२४) ह्वार्याणाम्। 'ह्वृ कौटिल्ये (भू०प०)'। 'ऋहलोर्ण्यत् (३, १,१२४)'। खलीनाद्याकर्षणे मुखादिष्वङ्गेषु कुटिलीक्रियन्ते ह्यश्वाः।

---

* प० ५, ५। निघ० ४, २४. ११, १। † पु० ५।
‡ वार्त्तिकस्वरूपन्तु 'गमेः सुपि वाच्यः'—इति।
§ प० २, २। निघ० ५, १।

यद्वा; क्षरतिरत्तिकर्मा (निघ० २,८), 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति ण्यत्। क्षरत्यर्थम् अस्याः क्षार्याः । 'क्षार गतौ'—इति माधवः । "क्षार्याणाम्"—इति यथादृष्टपाठः । "पत्नी न क्षार्याणाम् (ऋ० सं० ४,१,१,४)"—इति निगमः ॥

(२५) हंमासः* । 'हन हिंसागत्योः (अदा० प०)' । 'हुन्नवदि-हनिकमिकषि-(युध्यवि)-भ्यः मः (उ० ३,५८)'—इति म-प्रत्ययः । घ्नन्ति गच्छन्त्यध्वानं, गच्छन्तः पद्भिरध्वानं हिंसन्ति वा (ऐ० ब्रा० ५,१,१) । "हंमासो ये वां मधुमन्तो अस्रिधः (ऋ० सं० ३,७,२१,४)"—इति निगमः ॥

(२६) अश्वाः† । 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)' । 'अशुप्रुषिलटि-कणिखटिविशिभ्यः क्वन् (उ० १,१४८)'—इति क्वन् प्रत्ययः । अश्नातेर्वा बाहुलकात् । अश्नुवतेऽध्वानं महाशना भवन्तीति च । * * * । "यदाविपुर्दिव्यमज्ममश्वाः (ऋ० सं० २,३,१२,५)"—इति निगमः॥

॥ इति षड्विंशतिरश्वनामानि ॥ १४ ॥

'दशोत्तराण्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय (निरु० २,२८)'—इतिहासपक्षेऽपि पूर्वपक्षापरपक्षावहोरात्रे वा ॥

हरी इन्द्रस्य(१) । रोहितोऽग्नेः(२) । हरित आदित्यस्य(३) । रासभावश्विनोः(४) । अजाः पूष्णः(५) । पृषत्यो मरुताम्(६) । अरुण्यो गाव उषसः(७) । श्यावाः सवितुः(८) ।

---

* निरु० ४,१३ । † प० ५,२ । निरु० १,१२ . २,२७. ९,१ ।

(७) "अरुण्यो गाव उषसाम्"—इति कातिरिक्तेषु मयैव, परं स्कन्दस्वामिकृत-व्याख्याविरुद्धः ।

विश्वरूपा बृहस्पतेः[९] । नियुतो वायोः[१०] । इति दशाऽऽदिष्टोपयोजनानि* ॥ १५ ॥

"(१) हरी इन्द्रस्य । सोमपानादिक्रियायाः साधनत्वात् ॥

(२) रोहितोऽग्नेः । नित्यफले ज्वाला अश्वा व्याप्तिमत्यः ॥

(३) हरित आदित्यस्य । हरितवर्णा रश्मयः प्रातरादित्यस्य ॥

(४) रासभावश्विनोः । अश्विभोगकाले रासभवर्णौ, तत्कालोचितेन श्यामत्वेन वर्णेनायं व्यपदेशः ॥

(५) अजाः पूष्णः । अजा अजनात् । पूष्णः काले रश्मयो गच्छन्ति ॥

(६) पृषत्यो मरुताम् । प्रावृषि सर्वतः पृषत्यो विचित्रा मेघमाला मरुताम् ॥

(७) अरुण्यो गाव उषसः । उषसः काले तमोऽभिभवे अरुणिमाया मागन्त्वरः ॥

(८) श्यावाः सवितुः । सवितुः काले श्यामवर्णा भवन्ति ॥

(९) विश्वरूपा बृहस्पतेः । 'छन्दांसि वै विश्वरूपाणि (शत० ब्रा० ८,४)'—इति श्रुतेः ॥

(१०) नियुतो वायोः । अप्-प्रवृत्तौ तृणपर्णानामवादेः सञ्चरणान्मिश्रणान्नियुतः ॥"—इति स्कन्दस्वामिग्रन्थाः ॥

शब्दव्युत्पत्तिस्तावत् प्रदर्श्यते—

(१) हरी† । 'हृञ् हरणे (भू० उ०)' । 'हृपिषिरुहिवृतिविदिछिदिकीर्त्तिभ्यश्च (उ० ४,११५)'—इतीन्-प्रत्ययः । हरतो रथम् ।

* "इत्यादिष्टोपयोजनानि" ग ।

† प० २, १ । निघ० ४, १९ . ७, २४ ।

अत्र ताण्ड्यकम्*—'पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी, ताभ्यां हीदं सर्वं हरति (६,१,१)'—इति; अस्मिन् पक्षे करणे इन्। 'ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरी'—इत्यैतरेयब्राह्मणम् (२,३,६)। 'ऋक्सामे वै हरी' —इति यजुर्ब्राह्मणम्† (४,४,३६)। "इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथम् (ऋ० सं० २,३,५,१)"—इति निगमः॥

(२) रोहितः‡। 'रुहरुहियुषिभ्य इतिः (उ० १,९४)'—इति इति-प्रत्ययः। रोहन्ति आरोहन्ति रथं वहन्त्यादिवमिति रोहितः। "रोहिदश्व शुचिव्रत (ऋ० सं० ६,३,३२,१)"—इति निगमः॥

(३) हरितः§। पूर्ववत् इतिः (उ० १,९४)। हरन्ति रथं तमो वा स्वभासा। यद्वा; हरिच्छब्दः पीतवर्णवचनो हरिद्वर्णा वा। "यदेतदयुक्त हरितः सधस्थात् (ऋ० सं० १,८,७,४)"—इति निगमः॥

(४) रासभौ। 'रासृ शब्दे (भू० आ०)'। 'रासिवल्लिभ्याञ्च (उ० ३,१२१)'—इत्यभच्-प्रत्ययः। रासते शब्दं करोतीति रासभः, तौ रासभौ। 'गर्दभरथेनाश्विना उदजयताम्'—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० ४,२,३)। "युञ्जाथां रासभं रथे (ऋ० सं० ६,६,८,२)"—"तद्रासभो नासत्या सहस्रमाजा (ऋ० सं० १,८,८,२)"—इति च निगमौ॥

(५) अजाः‖। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)'। पचाद्यच् (३,१,१३४)। वीभावाभावो व्यत्ययेन। अजन्ति गच्छन्ति सर्वतः क्षिपन्ति वा तमः। "अहेळमानो ररिवाँ अजाश्व अवस्यतामजाश्व (ऋ० सं० २,२,२,४)"—इति निगमः॥

* सामवेदाद्यब्राह्मणानामादिमम्। † शतपथाभिधानमिति यावत्।
‡ पृ० ११। § पृ० ६। ‖ निघ० ४, २४. ६, ४।

(६) पृषत्यः । 'पृषु वृषु सेचने (भू०प०)' । 'वर्त्तमाने पृषन्महत् (१,४,२०वा०)'—इत्यादिना सिद्धम् । 'पृषत्यः सह मरुताः'—इति माधवः। तदा 'पुंयोगादाख्यायाम् (४,१,४८)'—इति ङीष् । "उपो रथेषु पृषतीरयुग्ध्वम् (ऋ०सं०१,३,१९,१)"—इति निगमः ॥

(७) गावः* । व्याख्याता रश्मिनामसु (१,५,३) । गन्तारः । "युङ्क्ते गवा मरुणानामनीकम् (ऋ०सं० २,१,९,१)"—इति निगमः॥

(८) श्यावाः† । 'श्यैङ् गतौ (भू०आ०)' । 'कृगृशृदृभ्यो वः (उ० १,१५३)'—इति बाहुलकाद् व-प्रत्ययः । श्यावो धूसरारुणो वर्णः, तद्वन्तोऽपि श्यावाः ; 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः (१,४,१९वा०)'। "वि जनाञ्छ्यावाः शितिपादो अख्यन् (ऋ० सं० १,३,६,५)"—इति निगमः ॥

(९) विश्वरूपाः‡ । नानावर्णाश्वाः । "बृहस्पतिश्च सविता च विश्वरूपैरिहागतम् (?)"—"बृहस्पतिर्विश्वरूपा मुपाजत (ऋ० सं० २,३,५,१)"—इति च निगमौ ॥

(१०) नियुतः§। नि-पूर्वात् 'यु मिश्रणे (अदा०प०)'—इत्यस्मात् क्विप् । नि युवन्ति मिश्रयन्ति तृणपर्णादीनि, आत्मानं रथेन वा । यद्वा ; नि-पूर्वात् 'यमु उपरमे (भू०प०)'—इत्यस्मात् 'मृग्रो रुतिः (उ० १,९१)'—इति बाहुलकात् उति-प्रत्ययष्टिलोपश्च । नियम्यन्ते सारथिना नियुतः । "नियुद्भिर्वा यविष्ट्यै दुरोणे (ऋ०सं० ५,६, १४,३)"—इति निगमः ॥

इति दशादिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥

* निघ० १२, ७ । † पृ० ७ ।
‡ निघ० १०, २४. ११, २९. १२, ८; २८ । § निघ० ५, २५ ।

भ्राजते[१]। भ्राशते[२]। भ्राश्यति[३]। दीदयति[४]। शोचति[५]। मन्दते[६]। भन्दते[७]। रोचते[८]। द्योतते[९]। ज्योतते[१०]। द्युमत्[११]। इत्येकादश ज्वलतिकर्माणः* ॥ १६ ॥

(१) भ्राजते। 'टु भ्राजृ दीप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी। "भ्राजन्ते अग्नयो (ऋ० सं० ७, ७, २, ३)" इति निगमः॥

(२), (३) भ्राशते। भ्राश्यति। 'टु भ्राशृ भ्लाशृ दीप्तौ' भ्वादी आत्मनेपदिनौ। 'वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः (३, १, ७०)'—इति पक्षे श्यन्, परस्मैपदित्वं छान्दसम्। "नि तिग्मानि भ्राशयन् भ्राश्यानि (ऋ० सं० ८, ६, २०, ५)" इति निगमः। 'भ्राश्यति शिल्पाशितादीनि'—इति माधवः। भ्राश्नोतीति पाठान्तरम्। भ्राश्यतीतिवत् प्रक्रिया॥

(४) दीदयति†। नैरुक्तो धातुः (निरु० १०, १८)। यद्वा; 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः (अदा० आ०)'—इत्यस्य धकारस्य दकारो व्यत्ययेन, 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)'—इति शपो लुगभावः; परस्मैपदित्वं छान्दसम्। "यो अनिध्मो दीदयदप्स्वन्तः (ऋ० सं० ७, ७, २४, ४)"—इति निगमः॥

(५) शोचति‡। 'शुच शोके' भ्वादिः परस्मैपदी, दीप्त्यर्थत्वं

(३) "भ्राश्यति"—इत्यपि टीकासम्मतं परं न क्वापि दृश्यते। "भ्राशते" ग। "भ्राश्यते" C. D। "भ्राश्यत" F नूनमयं लिपिप्रमादः।

(९), (१०) "ज्योतते। द्योतते"—इति व्यत्ययपाठः क।

* "इति ज्वलतिकर्माणः" ग। "इत्येकादश ज्वलतिकर्माणो धातवः" क।

† निरु० १०, १८। ‡ निरु० ३, ९. १०, ४१।

त्वनेकार्थत्वाद्धातूनाम् । "अर्कस्तेन शोचिषा शोशुचानः (ऋ० सं० ५,२,७,४)"—इति निगमः ॥

(६) मन्दते* । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' अत्र दीप्त्यर्थः । भ्वादिरात्मनेपदी । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) भन्दते† । 'भदि कल्याणे सुखे च' भ्वादिरात्मनेपदी, दीप्त्यर्थत्वं पूर्ववत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) रोचते‡ । 'रुच दीप्तौ' चुरादिरात्मनेपदी कथादिश्च "वि यत् सूर्यो न रोचते बृहद्भाः (ऋ० मं० ५,२,११,४)"—इति निगमः ॥

(९) द्योतते§ । 'द्युत दीप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी । "अदिद्युतत् (ऋ० मं० ४,५,१३,४)"—इति निगमः ॥

(१०) ज्योतते‖ । 'ज्युत जुत दीप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी । यकारश्छान्दसः । यद्वा ; द्युतेर्निष्टहीतः । 'द्युतेरिसिन्नादेश्च जः (उ० २, १०७)'—इति इसिन्-प्रत्यये विहितो जो बाहुलकादत्रापि भवति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

केचिदस्य स्थाने "क्वन्दते"—इति पठन्ति¶ । 'कदि संवरणे'—इति चुरादिः परस्मैपदी, व्यत्ययेनात्मनेपदं टिलोपः ; 'छन्दस्युभयथा (३,

* प० २, १४ । निरु० २, ४ . ५, २४. ९. ४ . ११, ९

† प० २, १४ । निरु० ४. २ ।

‡ निरु० २, २०. २, ११ . १७, ७९ ।

§ निरु० ११, २६ ।

‖ निरु० २, १ ।

¶ प० २, ६. २, १४ । निरु० ९, ८ ।

४,११७)'—इत्याद्धधातुकत्वाद्वा टिलोपः। निगमदर्शनाभिप्रायः॥

(११) द्युमत्* । द्योतते द्युत्, सम्पदादित्वात् (३,३,९४वा०) क्विप्। द्युरस्तीति मतुप्, पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) तकारलोपः। यद्वा; 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिकान्तिगतिषु (दि०प०)'—इत्यस्मात् दीप्त्यर्थात् दिवेर्दीव्यतीति क्विपि प्रत्यये द्योतनं दिव्, ततो मतुपि 'दिव उत् (६,१,१३१)'—इत्युत्वं दीप्तिमदित्यर्थः। समाम्नाये यस्य पदार्थस्य यद् वाचकमाख्यातं नाम च तस्यैवान्यत्रापि पठ्यते। तथाहि—कान्तिकर्मसु (निघ०२,६) उश्मिगादि, व्याप्तिकर्मसु (निघ०२,१८) आप्नुवान इत्यादि, महन्नामसु (निघ०३,३) ववक्षिथ विवक्षसे, पश्यतिकर्मसु निघ०३,११) विचर्षणिरित्यादि; एवमिहापि द्युमदिति नामपदस्य धातुमध्ये पाठः किञ्चित् द्योततेर्विलक्षणत्वाद्दिवेश्चानेकार्थत्वात् ज्वलनार्थत्वख्यापनार्थम्। "द्युमदमीवचातनं रक्षोहा (ऋ०सं०५, २,१२.६)"—इति निगमः॥

इत्येकादश ज्वलतिकर्माणो धातवः॥ १६॥

जमत्[१]। कल्मलीकिनम्[२]। जञ्जणाभवन्[३]। मल्मलाभवन्[४]। अर्चिः[५]। शोचिः[६]। तपः[७]। तेजः[८]। हरः[९]। घृणिः[१०]। शृङ्गाणि[११]। शृङ्गाणि[१२]।

* निघ० ६, १९
(८) "पयः" च।
(१०) "घृणिः" क-ग-व्यतिरिक्तेषु "घृणिः" ग।
(११) "शृङ्गा॥९" च

इत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानि* ॥ १७ ॥

गौ र्हैमा ऽम्बर॑ स्वा१ः खेद॑य आना ग्नावी॑ विभा-वरी वस्तो रद्रिः स्लोको॑ ऽर्णौ ऽवनुयो ऽत्यो हरीइन्द्रस्य भ्राज॑ते जमदिति सप्तदश॥ ॥

इति निघण्टौ प्रथमाध्यायः समाप्तः‡ ॥ १ ॥

(१) जमत्§ । अत्र स्कन्दस्वामी—'तावन्त्येवोत्तराणि जमदि-त्यादीनि ज्वलतो दीप्तिमतः सत्वस्य नामधेयानि * * *'—इति । 'जमु अदने (भू० प०)' । "ग्रृणाना जमदग्निना (३,४,११,१८)"—इत्यादिषु जमच्छब्द उदाहरणम् ॥

(२) कल्मलीकिनम् । '* * * कल्मलीकं भवेत्'—इति माधवः । पृषोदरादिः, उत्तरे च । "नमस्या कल्मलीकिन॑॥ नमोभिः (ऋ० सं० २,७,१७,३)"—इति निगमः ॥

(३) जञ्झणाभवन् । "अर्चिषा जञ्झणाभवन् (ऋ० सं० ६,३, ३०,४)"—इति निगमः ॥

(४) मल्मलाभवन् । "मल्मलाभवन्तीत्यासादयामि (? ¶)"—इति निगमः ॥

---

* "इत्याणि इत्यानीति ऊलनः" ग । "इत्येकादश ज्वलतो नामानि" च ।

† च-घ-पुस्तकातिरिक्तेष्विदं खण्डप्रतीकमनुवाक्यं न दृश्यते, परमस्त्येषा शैली सर्व-त्रैव वैदिकग्रन्थेषु ।

‡ "इति नैघण्टुके प्रथमोऽध्यायः" क । "इति चतुर्थोऽध्यायः" ग; अत्र मते शि-क्षायाः प्रथमाध्यायत्वम्, छन्दसो द्वितीयत्वम्, मते ज्योतिष तृतीयाध्यायत्वम्, मतेऽस्मिन् निघण्टोः प्रथमाध्यायः सुतरां चतुर्थः ।

§ प० २, १५ । निरु० २, ६. ७, २४ ।

|| 'कल्मषमपगमयति मलमिति कल्मलीकं तेजः, तद्वन्तम्'—इति माधवः ।

¶ पादपूरणमात्रासामथमन्वेष्या ।

(५) अर्चिः* । 'अर्च पूजायाम् (भ्वा० प०)' । 'अर्चिशुचिहुसृपि-छादिछर्दिभ्य इसिः (उ० २,१०१)'—इतीसि-प्रत्ययः । अर्च्यन्ते देवताद्यर्चनसाधनत्वाद्वा अर्चिरग्न्यादिज्वालादिः । "अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानान् (ऋ० मं० ८;४.५.२)" इति निगमः ॥

(६) शोचिः । शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० २,१६) । पूर्व-सूत्रेण इसिः (उ० २,१०१) । शोचति शोचिः । "यदस्य वातो अनुवाति शोचिः (ऋ० मं० ३.५,७.५)"—इति निगमः ॥

(७) तपः । 'तप सन्तापे (भ्वा० प०)' । 'तप दाहे (भ्वा० प०)' वा । असुन् (उ० ४,१८४) । तपतीति शरीरादि । "परा शृणीहि तपसा यातुधानान् (ऋ० मं० ८,४,७.४)"—"अग्ने यत्ते तपस्तेन तं प्रति तप (अथ० मं० २,१९,१)" इति च निगमौ ॥

(८) तेजः† । 'तिज निशाने (भ्वा० आ०)' । असुन् (उ० ४, १८४) । निश्यति तनूकरोति तमः पापं वा । यद्वा ; 'तेज पालने (भ्वा० प०)' । असुन् । तेजति पालयति प्राणिनां प्रकाशदानेन । "अग्ने यत्ते तेजस्तेन (अथ० मं० २,१९,५)"—इति निगमः ॥

(९) हरः‡ । 'हृञ् हरणे (भ्वा० उ०)' । असुन् । हरति तमः । "अग्ने यत्ते हरस्तेन (अथ० मं० २,१९,२)"—"रक्षो हरसा शृणीहि (ऋ० मं० ८,४,७,४)"—इति च निगमौ ॥

---

* इकारान्तोऽर्चिःशब्दोऽपि दृश्यते प्रकाशवचनः । यथाहि—ऋ० मं० १, ४, ५, २. 'अर्चयः प्रकाशाः'—इति सायणः ।

† पृ० ११ ।

‡ प० ९, १७. ४, १ निरु० ४, १९ ।

(१०) घृणिः* । 'घृणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि'—इति । 'घृ क्षरण-दीप्त्योः (भ्र०प०)'—इत्यस्मान्नि-प्रत्यये गुणाभावो निपात्यते । जिघर्त्ति दीप्यते । यद्वा; 'घृणु दीप्तौ (तना०उ०)' । 'इगुपधात् कित् (उ०४,११६)'—इति इ-प्रत्ययः । दीप्यते घृणिः । "उप च्छायामिव घृणेः (ऋ०मं०४,५,२८,३)"—इति निगमः । आ घृणे सं सचावहै (ऋ०मं०४,८,२१,१)"—इति च ॥

"हृणिः"—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते, तदयुक्तम् ; नैगमकाण्डे "आ घृणिः (निरु०५,९)"—इत्यत्र, 'ज्वलन्नामस्‌ क्रोधनामसु (निघ०२,१३) च पाठादनेकार्थत्वम्'—इति स्कन्दस्वामिवचनात् ॥

(११) शृङ्गाणि† 'शृङ्गि शब्दे (?)', अत्र शृङ्गस्थानीय-त्वाद् दीप्तय उच्यन्ते । 'श्रिञ् सेवायां (भ्र०उ०)'—'शॄ हिंसायाम् (क्र्या०प०)' । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च (उ०१,१२५)' गन् (१२१), कित् (१२२), नुट् (१२४) च इति अधिक्रियते, श्रियतेर्बाहुलकात् सम्प्रसारणादि च भवति । श्रितं हि तदाश्रितं मण्डले हिनस्ति तत् ग्रीष्मेण प्राणिनः । 'शृङ्गं श्रयतेः (निरु०२,७)'—इत्यत्र 'शृणातेर्वा'—इति निर्वचनस्य पाठः श्रीनिवासीये व्याख्याने दृष्टः । 'शमु हिंसायाम्' क्र्यादिः (?) । अस्मात् गः, अकारस्य ऋकारः । पूर्ववदर्थः । यद्वा; द्विधातुजं, शरणाय हिंसायै गतं मस्तकादेरुद्गतम् ऊर्द्ध्वगत मित्यर्थः । 'शृणातेर्ह्रस्वश्च (उ०१,१२५)'—इति गन्-

---

* पृ०९ । प० १.११.४, २ । निघ० ५, ९ ।
† निघ० १, ७ ।

प्रत्यये गुमि च रूपम्। अथ वा शरणं रक्षणं तदर्थं मुद्गरं रचति तत्, प्राणिनस्तस्य निष्पत्त्यादिना शिरसो निर्गतमिति वा शिरः-शब्दान्निर्गमेस्तु शृङ्गं, शिरस आदित्यान्निर्गतमित्यर्थः; 'असा-वादित्यः शिरः प्रजानाम्'—इति श्रुतेः (शत० ब्रा० ७,४,१,२०) शिर उपपदे गमेर्डे शिरमः शृ-भावे मकारे चोपजने रूपम्। पृषोदरादित्वात् (६,३,१०८) सर्वत्र रूपसिद्धिः; शृङ्गम्। तेजांसि शृङ्गाणि। "यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः (ऋ० सं० २,२,२४, ६)"—"वि शृङ्गिणा मभिनच्छुष्णमिन्द्रः (ऋ० सं० १,३,३,२)"—इति च निगमौ॥

'अध्यायपरिसमाप्तिद्योतनं द्विर्वचनं, श्रुतौ तथा दर्शनात्'—इति अत्र स्कन्दस्वामी। अन्यत्रापि स एव सर्वत्र। यद्वा; द्विरुक्त-पदस्य शब्दशास्त्रे 'तस्य परमाम्रेडितम् (८,१,२)'—इति सञ्ज्ञा-सञ्ज्ञाकरणस्य प्रयोजनं वर्णितम् 'अन्वर्थसञ्ज्ञानम्, आम्रेड्यते अधिक मुच्यते (८,१,२भा०)'-इति; तेनैवाम्नातीयकद्विर्वचना जायन्ते इति शब्दविदो विदाङ्कुः। यथा—'आहोदर्शनीयाहोदर्शनीय' (महा० भा०)'—इति॥

इति अत्रिगोत्रस्य देवराजयज्वनः कृते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने *

प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

अथ द्वितीयाध्यायः ॥

"कर्मनामान्युत्तराणि (निरु॰ ३, १)"—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी 'ज्वलनकर्मसम्बन्धात् आह कर्मनामान्युत्तराण्येव षड्विंशतिः अपः अप्नः' इत्यादीनि। क्रियते इति कर्म। अनाश्रितविशेषाणां कर्मणां नामधेयानि, सति साधारण्येऽसाधारणानि च निर्णेतव्यानि, वाक्यार्थवशात्"—इति ॥

अपः(१)। अप्नः(२)। दंसः(३)। वेषः(४)। वेपः(५)। विष्ट्वी(६)। व्रतम्(७)। कर्वरम्(८)। शक्म(९)। क्रतुः(१०)। करणम्(११)। करणानि(१२)। करांसि(१३)। करन्ती(१४)। करिक्रत्(१५)। चक्रत्(१६)। कर्त्वम्(१७)। कर्त्ताः(१८)। कर्त्तवै(१९)। कृत्वी(२०)। धीः(२१)। शची(२२)। शमी(२३)। शिमी(२४)। शक्तिः(२५)। शिल्पम्(२६)। इति षड्विंशतिः कर्मनामानि* ॥ १ ॥

(१) अपः†। (२) अप्नः‡। 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा॰ प॰)'। 'आपः

(४) "वेशः" ग. घ. C. D. F।

(६) "विष्टी" घ। (९) "अप्न" ग. C. D F। "शक्मं" क "शक्तं" घ।

(१४) "करन्ति" ग. iid।

(१६) "चक्रतुः"—इत्यपि टीकासम्मतम्।

(१७) "कर्त्तु" ग. C D. F। (२५) "शुक्तिः" F।

* "इति कर्मणः" ग।

† निरु॰ ७, १७।   ‡ प॰ १. १. ७। निरु॰ २. ११।

कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा (उ० ४,२०२)'—इत्यसुन् विकल्पेन नुडागमश्च। आप्नुवन्ति हि तत्कर्मारम्भ आप्नोति वा तान् फलरूपेण "इन्द्र' सोमैभिस्तदपो वो अस्तु (ऋ० मं० २.६.१४.५)"—"ते सोभंगैवीरवद्गोमदप्नः (ऋ० मं० ७,८,११,३)" इति च निगमौ॥

(३) दंसः। 'दसि दंसनदर्शनयोः' चुरादिरात्मनेपदी; असुन (उ० ४,१८४)। दर्शयन्ति हि तत्तत्कारणं, दृश्यते दृष्टिभिरिति वा। अथ वा; 'दसि मोक्षणे' चुरादिः परस्मैपदी; असुन् (उ० ४, १८४)। दंसयति मोक्षयति पाप्मनः पुरुषं संसारादापदो वा। यद्वा; 'तसु उपक्षये दस च (दि० प०)'। अत्रान्तर्णीतण्यर्थः। कर्मण्यसनि बाहुलकान्नुम्। उपक्षपयितव्यं हि तदन्तर्नेतव्यमित्यर्थः। "दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः (ऋ० मं० १,५,७,२)" इति निगमः॥

(४) वेषः। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु० उ०)'। पचाद्यच् (३,१, १३४)। वेवेष्टि व्याप्नोति कर्तृन्, व्याप्तं विस्तृतं वा। यद्वा; 'वेवेष्टि'—इत्यत्तिकर्मसु (निघ० २,८) पठ्यते। परिवेवेष्टि भोजयति स्वफलं कर्तृन्। "कर्मणे वां वेषाय (य० वा० सं० १,६)"—इति निगमः॥

(५) वेपः। 'विपिः प्रेरणार्थः'—इति माधवः। असुन् (उ० ४, १८४)। प्रेर्यन्तेऽस्मिन् कर्मकराः। यद्वा; 'वेपृ कम्पने (भ्वा० आ०)'; असुन् (उ० ४,१८४); वेपः। "त्वं वेपसा तुविजात स्तवानः (ऋ० मं० ३,५,११,२)"—इति निगमः॥

(६) विष्ट्वी*। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु० उ०)'। 'जुगुप्ताभ्यः क्तिन्

---

* निरु० ११, १६।

(उ० ४,५४)'—इति बाहुलकात् किन् तुडागमश्च । वेदसमानार्थम् । यथादृष्टं पाठः । "विष्ट्वी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया (ऋ० सं० ३,४,७,३)"—"विष्ट्वी शमी तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १,७,३०,४)"—इति च निगमौ । उभयत्रापि शमीति विशेषणम् । * * * ॥

(७) व्रतम्* । अत्र भाष्यम् (निरु० २,१३)—'व्रतमिति कर्मनाम—वृणोतीति सतः'—इत्यादि । अत्र स्कन्दस्वामी—'व्रतमिति कर्मनामेति । कर्त्तरि सत इति कृतव्याख्यानम् । तद् द्विविधम् । शुभमशुभं वा वृणोति निबध्नाति कर्त्तारम् तथा च श्रुतिः—'ते विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च'—इति । 'इदमपीतरद् व्रतम्' गुड़-लवण-स्त्र्यादिविषयनिवृत्तरूपं कर्म । 'एतस्मादेव' रूपसामान्यात् प्रसक्तं व्रतं निरुच्यते 'वारयतीति सतः' । निवृत्तिरूपो हि सङ्कल्पः, तदतिक्रम्य प्रमादात् प्रवर्त्तमानं पुरुषं वारयति'—इति । पाठोऽर्थश्च—'व्रतमिति कर्मनाम निवृत्तिकर्म वारयतीति सतः (निरु० २,१३)'—इति । व्रतं कर्मोच्यते । कस्मात्? वारयते तद्धि सङ्कल्पपूर्वकं प्रवृत्तिरूपमग्निहोत्रादिकर्मप्रत्यवायं वारयतीति पुरुषः प्रवर्त्तमानो निवर्त्तमानश्च व्रतेनाभिसम्बन्धस्तेनाव्रतेन निवार्यत इति व्रतस्यैव प्राधान्याद् हेतुकर्त्तृत्वेन विवक्ष्यते । भोजनमपि व्रतं क्षुधादिनिवारणात् । वृणोतेर्धातोः (स्वा० उ०) 'पृषिरञ्जिभ्यां कित् (उ० ३,१०८)'—इति विधीयमानोऽतच्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति

---

* निघ० २, १. ११, ११. १२, १२; ४५

कित्त्वाद् गुणाभावः, यणादेशः। 'वारयतेर्वा तत्'—इत्यत्र लुगिति लुगपि बाहुलकात्। 'व्रतेः'—इति श्रीभोजदेवः'—इति क्षीरस्वामी। व्रत्यते वर्ज्यते सर्वभोगोऽत्रेति सुबोधिनीकारः। व्रतेर्धातोः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)'—इति घ-प्रत्ययः। व्रतिश्च वर्जनार्थः। "अथा वयमादित्यव्रते तव (ऋ० मं० १,२,१५,५)"— "ब्राह्मणा व्रतचारिणः (ऋ० मं० ५,७,३,१)"—इति च निगमौ। "अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि (य० वा० मं० १,५)"—इत्यादौ व्रतशब्दे निवृत्तिकर्मता॥

(८) कर्वरम्। कर्वतेर्धातोः (भ्वा० प०) 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)'—इति घ-प्रत्ययः; कर्वरम्। 'कॄ विक्षेपे (तुदा० प०)', 'कृञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)'। 'कृगॄशॄवृञ्चतिभ्यः ष्वरच् (उ० २,११४)'। किरति फलं, कीर्यतेऽस्मिन् पापादीति वा; हिनस्ति तत् शुभं पुरुषभावमशुभं पुण्यम्। "अतंदनोपि कर्वरा पुरूणि (ऋ० मं० ८,७,०,२)"—इति निगमः॥

(९) शक्म। 'शकॢ शक्तौ (दि० उ०)'। 'अशिशकिभ्यां छन्दसि (उ० ४,१४२)'—इति मनिन्-प्रत्ययः। शक्यते अनेनाभिमतं प्राप्तुं, शक्नोतीष्टं साधयितुं वा, शक्यते कर्त्तुमिति वा। "सध्याकर्त्तान्यं- धाच्छक्म धीरः (ऋ० मं० २,८,२,४)"—इति निगमः॥

(१०) क्रतुः*। करोतेः (भ्वा० उ०) 'कृञः कतुः (उ० १,७४)—इति कतु-प्रत्ययः। क्रियते द्विजातिभिः। "क्रतुं दधिका अनु

* निरु० ३८. ११. १०।

मन्तवीत्वत् (ऋ० सं० ३,७,१४,४)"—"शतक्रतो मादयस्वा सुतेषु (ऋ० सं० ४,७,१३,५)"—इति च निगमौ ॥

(११) करूणम्। 'कृ विक्षेपे (तुदा० प०)', 'कृञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)'। 'कृवृदारिभ्य उनन् (उ० ३,५०)'। कर्त्तरेण समानार्थम्। "स विश्वस्य करूणस्येश एकः (ऋ० सं० १,७,८,२)"—इति निगमः ॥

(१२) करणानि। करोतेः 'युच् बहुलम् (उ० २,७४)'—इति युच् क्रियते ल्युट् वा। करणं साधनमिति प्राप्ते अपि पाठो यथादृष्टम्। 'कर्मवाचि करण माद्युदात्तम्'—इति माधवः। "प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचम् (ऋ० सं० ४,१,३०,१)"—"प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्र (ऋ० सं० ३,६,२,५)"—इति च निगमौ ॥

(१३) करांसि। करोतेरसुन् (उ० ४,१८४)। 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३,३,२)'—इति भूते वा भविष्यति वा। अर्थः पूर्ववत्। 'करांसीति कृतानि स्युः क्रियमाणानि केचन'—इति माधवः। "आविद्वाँ आह विदुषे करांसि (ऋ० सं० ३,६,२,५)"—इति निगमः ॥

(१४) करन्ती*। 'कृञ् करणे' भ्वादिः (उ०)। शतरि ङीप्। करणमभिमतं कर्त्तुः। यथादृष्टं पाठः। निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(१५) करिक्रत्। 'दाधर्त्ति दर्धर्त्ति दर्द्धर्षि (७,४,६५)'—

* "करस्नि" निघ० ७, १०।

† ऋ०सं०८, १, ८, १० द्रष्टव्यः "करस्नि"।

इत्यादि सूत्रेण छन्दोविषयेण करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि नुमृत्वाभावो ऽभ्यासस्य रिगागमोऽपि निपात्यते । अत्र न्यासः—‘यणादेशे कृते अनृ-कारान्तत्वादङ्गस्याभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यत इति । पुनः पुनः करोतीत्यप्राप्तिमनिश्चारस्त्र । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१६) चक्रत् । ‘कृञ् करणे’ भूवादिः (उ०)। शतृ । ‘जुहो-त्यादिभ्यः श्लुः (२,४,७५)’—‘बहुलञ्छन्दसि (२,४,७६)’—इति शपः श्लुर्द्विर्वचनादिः यणादेशः । करोत्यभीष्टम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥ केषुचित् कोशेषु चक्रतुरिति दृष्टम्, निगमदर्शनान्निर्णयः । अस्य स्थाने चर्कृत्यमिति माधवीये दृष्टम् । “चर्कृत्यानि कृण्वतः (ऋ० सं० ६,७,१३)”—इत्यत्र ‘कर्माणि चर्कृत्यानि’—इति भाष्यस्थं† ॥

(१७) कर्त्वम् । करोतेः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)’—इति वन्-प्रत्ययः क्रियते । यद्वा ; ‘कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः (३,४,१४)’—इति त्वन् प्रत्ययः, कृत्यार्थत्वं भावकर्म । “तद्देवानां देवतमाय कर्त्वम् (ऋ० मं० २,१,१,३)”—इति निगमः । अत्र स्कन्दस्वामि-भाष्यम्–‘कर्त्वमिति कर्मनाम’—इति ॥

(१८) कर्त्तोः । करोतेः ‘मितनिगमिमसिमच्यविधाञ्कुशिभ्यस्तुन् (उ० १,६७)’—इति बाहुलकात् तुन्-प्रत्ययः । अर्थः पूर्ववत् । बहुवचनस्य पाठो यथादृष्टम् । “मध्याकर्त्तोर्विततं सञ्जभार (ऋ० मं० १,८,७,४)”—“मध्याकर्त्तोर्न्यधाच्चक्रमाधारः (ऋ० सं० २,८,२,४)”—इति च निगमौ ॥

* ऋ० सं० २, १, १०। ५. द्रष्टव्यः ।

[illegible]

(१९) कर्त्त्वे । करोतेः 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः (३,४, १४)'—इति तवे-प्रत्ययः । 'कृन्मेजन्तः (१,१,३९)'—इत्यव्ययत्वम् । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(२०) कृत्वी† । करोतेः 'पः किच (उ० १,६८)'—इति विधीयमानस्तु-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । क्रियते कृतु । 'शिल्पावन्ये कृतुर्यकम् (?   )'—इत्यत्र माधवेनापि कर्मनामसु पठितः । 'सुपां सुलुक् (७,१,३९)'—इत्यत्र 'इयाडियाजीकाराणामुपसङ्ख्यानम् (७,१,३९वा०)'—इति विभक्ते रीकारादेशः । "त्वं रथमेतश' कृत्व्ये धने (ऋ०सं० १,४,१८,१)"—इति निगमः । अत्र स्कन्दस्वामि-भाष्यम्—'कृत्वीति कर्मनाम, कर्मणि धने निमित्ते धनार्थं यत् कर्मेत्यर्थः । कर्मात्र संग्रामः सङ्ग्रामार्थमाजिः स्यात्'—इति । 'कृत्वी सवर्णामददुर्विवस्वते (ऋ०सं० ७,६,२३,२)'—इत्यत्र तु त्वान्तं तथा स्कन्दस्वामिना व्याख्यातत्वात् ॥

(२१) धीः‡ । 'धृञ् आधारे' दिवादिः (उ०) । धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेन । यद्वा; दधातेः क्विपि 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि (६,४,६६)'—इतीत्वे रूपम् । ईत्वस्य क्विब्लोपेऽपि * * * । धारयति कर्त्तारमिति पूर्ववद् ददाति वा फलं धीः कर्म । 'दधातेर्निहितं द्रव्येषु तत्'—इति माधवः । यद्वा; ध्यायतेः सम्प्रसारणत्वे क्विपि रूपम् । ध्यायते चिन्त्यते कर्तृभिरेवं कर्त्तव्यमिति । "धियं धियं सीषधाति प्र पूषा (ऋ०सं० ४,८,६,३)"—इति निगमः ॥

---

* "कर्त्तवे" ऋ० सं० १, ६, १०, ३. इत्यादिः ।

† निघ० ११, १० ।

‡ प० ३. ९ । निघ० ११, २०. ११, १८; ३० । ‡ पु० ११ ।

(२२) शची*। 'शच व्यक्तायां वाचि' भ्वादिरात्मनेपदी। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'। 'कृदिकारात् (४,१,४उवा०)'—इति ङीष्। शचन्ते व्यक्ता वाचः कुर्वन्त्यस्यामिति शची। क्षीरस्वामी तु—'शचति शची ; शच श्वच गतौ'—इति व्याख्यत्। गत्यर्थः शचिर्धातुपाठे न दृष्टः। "यद् देवयन्त सवथः शचीभिः (ऋ०सं० ५,५,१६,४)"—इति निगमः॥

(२३) शमी*। 'शम उपशमे (दि०प०)'; अस्मात् इन्, ङीष् च पूर्ववत्। शम्यत्यनयाऽनिष्टानि। णिजन्ताद्वा पूर्ववत् इन्-ङीषौ। शमयत्यनिष्टव्याध्यादीनि। "शमीमदुर्मखस्य वा (ऋ०सं० ६,५,२६,४)"—इति निगमः॥

(२४) शिमी†। शमतेः पूर्ववन्निर्वाहोऽर्थश्च। बाहुलकादकारस्येकारः। शक्नोतेर्वा ककारस्य मकारः, अकारस्येकारश्च। शक्मेत्यनेन समानार्थः। "धुनिः शिमीवाञ्छरुमाँ ऋजीषी (ऋ०सं० ८,४,१४,५)"—इति निगमः॥

(२५) शक्तिः‡। शक्नोतेः 'स्त्रियां क्तिन् (३,३,९४)'। शक्यते कर्तुं शक्यते वानया परलोकं नेतुम्। "अर्वाञ्चमद्य शक्तिभीरोदसिप्राम् (ऋ०सं० ८,४,११,५)"—इति निगमः॥

(२६) शिल्पम्§। 'शील उपधारणे¶' भ्वादिः (प०), 'शील

* निघ० ११, ११।
† निघ० ४, १२।
‡ निघ० ७, १८।
§ प० ३, ७।
¶ 'उपधारणमभ्यासः'—इति कौ०।

समाधौ' भ्वादिः (प॰)। अनयोः 'खष्पशिल्पशष्पवाष्परूपपर्पतल्पाः (उ॰ ३,२६)'—इति प-प्रत्यये णि-लोपे (६,४,५१) च उपधाया ह्रस्वत्वं निपात्यते। शीलयति शीलतीति वा शिल्पम्। 'यत् कुम्भकारादि कर्म'—इत्युणादिवृत्तिः। शीलयन्ति पुनः पुनरभ्यस्यन्ति तदिति शिल्पम्। यद्वा; शिनोति कर्त्तारं तनूकरोति दुष्करत्वेनातिक्लेशकरत्वादिति निपातनाद्रूपसिद्धिः। 'शिञ् निशाने (स्वा॰उ॰)' 'निशानं तनूकरणम्'—इति सुबोधिनीकारः। "यन्ने शिल्पं* कश्यप रोचनावत्(ऋग्॰मं॰ १ ३,३,१०.)"—"दिवः शिल्प मवन्तम् (?)"—इति च निगमौ॥

इति षड्विंशतिः कर्मनामानि॥ १॥

तुक्(१)। तोकम्(२)। तनयः(३)। तोक्म(४)। तक्म(५)। शेषः(६)। अप्नः(७)। गयः(८)। जाः(९)। अपत्यम्(१०)। यहुः(११)। सूनुः(१२)। नपात्(१३)। प्रजा(१४)। वीजम्(१५)। इति पञ्चदशापत्यनामानि†॥ २॥

(१) तुक्। 'तुज हिंसायाम् (भू॰प॰)', क्विप्। तोजति हिंनस्ति मातापितरौ गर्भवासादिना। तथाच मन्त्रः—'यदा पिपेष मातरं पितरं पुत्रः (?)'—इत्यादिः। 'तुजिर्गत्यर्थः प्रेरणार्थश्च'—इति माधवः। क्विप्। गच्छत्यनेन पितृलोकं पिता,

* "शुभ्रं"—इति रोथमुद्रितमाक्षापाठः।

(३) "तनयम्" B. C. D F।

(१५) "बीजम्" ग. iid।

† इत्यपत्यस्य न।

गच्छत्यनेनानृण्यं पितृभ्य इति वा, प्रेर्य्यते प्रसवकाले वायुनापि वा। यद्वा; 'त्युच प्रसादे (भू॰ आ॰)'; क्विप्, पृषोदरादित्वात् सकार-लोपः। प्रसाद्यन्तेऽनेन पिता वा। "तुचे तु नो भवन्तु वरिवो-विदः (ऋ॰ सं॰ ६,२,३२,४)"—"तुचे तनाय तत्सु नो (ऋ॰ सं॰ ६,१,२८,३)"—इति च निगमौ। उभयत्र चतुर्थी॥

(२) तोकम्*। 'तुद व्यथने (तुदा॰ प॰)'; 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)', 'पृषोदरादित्वात् दकारस्य ककारः। तुदते ऽनेन माता गर्भवासकाले, तुद्यते व्याध्यादिभिरिति वा। यद्वा; 'ष्टुच स्तुतौ (भू॰ आ॰)'; 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (उ॰ २,३८)'—इति बाहुलकात् क-प्रत्ययः, स-लोपश्च स्तूयते तोकम्। तथाच हरिश्चन्द्रोपाख्याने "ऋणमस्मिन्सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति (ऐ॰ ब्रा॰ ७,३,१)"—इत्यादिभिर्गाथाभिः प्रशस्यते पुत्रः। यद्वा; 'तु'-इति सौत्रो धातु र्वृद्ध्यर्थः; क-प्रत्ययः पूर्ववत्। वर्द्धते हि तत्, वर्द्ध्यते वा मातापितृभ्याम्। यद्वा; मर्वेभ्य एव धातुभ्यो घञि रूपम्; अर्थश्च स एव। तुदस्तु ककारो बाहुलकात् ष्टुचः सकारलोपश्च। "मा नस्तो-केषु तनयेषु रीरिषः (ऋ॰ सं॰ १,८,१३,३)"—इति निगमः॥

(३) तनयः†। 'तनु विस्तारे (तना॰ प॰)'; 'बलिमलितनिभ्यः कयन् (उ॰ ४,९७)'—इति कयन्-प्रत्ययः। कुलं तनोति विस्तार-यति। "मा नस्तोके तनये मा न आयौ (ऋ॰ सं॰ १,८,६,२)"—इति निगमः॥

* निघ॰ १०, ७, ११, ६।

† निघ॰ १०, ७, ११, ६।

(४) तोक्म। तुजेः, स्तुचेः, तनतेः, तुद्यते वा मनिनि (उ० ४, १४०) ककारोऽन्तादेशः, तवतेः कुगागमः पृषोदरादित्वात्। निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(५) तक्म†। तकतेर्गतिकर्मणो (निघ० २,१४) मनिन् (उ० ४,१४०), तुचेर्गत्यर्थाद्वा मनिन् (उ० ४,१४०), अन्त्यसुकारस्य (६,३,१०८)। पूर्वेण तुचा समानार्थः। निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(६) शेषः§। 'शिष सर्वोपभोगे' चुरादिर्भ्वादिश्च (प०); असुन् (उ० ४,१८४)। म्रियमाणे पितरि कुलसन्तानार्थं परिशेषयति, परिशिष्यते वा पित्रादिभिः सह न म्रियते स्वयमवतिष्ठते इत्यर्थः। यद्वा; 'शिष्लृ विशेषणे' रुधादिः परस्मैपदी; असुन् (उ० ४,१८४)। विशिष्यते पित्राद्यात्मनोऽतिशयितं करोति हि विद्यादिभिः। 'पुनातु पिता प्रजा मे पतत्स्वयमसौ मात्मनः कुरुते'—इति ब्राह्मणम्। तथा 'पुत्रमेवैकमिच्छन्त्यात्मनोगुणवत्तरम्'—इति महाभारतम्। यद्वा; 'शिष हिंसार्थः' भ्वादिः परस्मैपदी, शेषति हिनस्ति मातापितरौ। 'यदा पिपेष'—इति मन्त्रः पूर्वमेव दर्शितः (१०१ पृ०)। "न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति (ऋ० सं० ५,२,६,२)"— "मा शेषसा मा तनसा (ऋ० सं० ४,४,८,४)"—इति च निगमौ ॥

(७) अप्नः¶। कर्मनामसु व्याख्यातम् (२,१) बाहुलकादपत्येऽपि भवति। 'आप्नोते ह्रस्वश्च नुट् वा'—इति भोजराजेन कर्माख्यायकं

* रूपमेवास्य निगमो भवितुमर्हति—ऋ० सं० ८, २, २, २।
† निघ० ११, २५।
‡ ऋग्० सं० ५, ४, १, ९, निगमौ द्रष्टव्यौ।
§ निघ० २, २ ¶ पृ० १, १।

न ज्ञातम्*। आप्नोत्यनेन सर्वान्, कामान् पिता, आप्यते वा महता पुण्येन। "यच्चिद्धि मर्त्या वृषभो अर्हन्ति (ऋ० मं० १,८,४,५)"। 'आप्यम् धनम्'—इति माधवः, अपत्यं भवितुमर्हति॥

(८) गयः†। गमेः 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनान्मकारलोपः। 'गाङ् गतौ (भ्वा० आ०)'; अस्माद्वा यक्-प्रत्यये ह्रस्वत्वम्। गतावर्थः पूर्वमुक्तः। गीयते स्तूयते देव-भट्टारकेत्येवमादिभिः। "इन्द्रो वसुभिः परि पातु नो गयम् (ऋ० मं० ८,२,१२,३)"—इति निगमः॥ "गयस्फानः प्रतरणः सुवीरः (ऋ० मं० १,६,२२,४)"—इति च। 'गृहापत्ययोर्नाम'—इति हरदत्तः, 'गृहम्'—इति तु माधवः॥

(९) जाः‡। 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)': 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इत्यत्र अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् केवलाज्जने डः, टाप्, जस्। जायते मातापितृभ्यां सकाशात्। "सोमः परि क्रतुना पश्यते जाः (ऋ० मं० ७,२,२६,४)"—"अनमीवो रुद्र जासु नो भव (ऋ० मं० ५,४,१२,२)"—इति च निगमौ॥

(१०) अपत्यम्§। अपपूर्वात् तनोतेः नञ्पूर्वात् पतेर्वा 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, तनोतेष्टिलोपः। * * *। "कुबेरपत्यमा दुहे (ऋ० मं० ६,७,२५,३)"—इति निगमः॥

* कौमयास्य कर्मोव्याप्यमस्ति (उ० ४,१०१)।
† प० १०. ६,४।

(११) यक्षुः । यातेर्क्षयतेश्चौणादिके मृगय्वादित्वात् (उ० १, ३६) कु-प्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः । यातः प्राप्तः पुण्यत्वेन स्वनाम्ना क्षयते च । 'यक्षुर्यातश्चाक्षतश्च'—इति माधवः । "ईशानः सहसो यहो (ऋ० मं० १,५,२७,४)"—इति निगमः ।

(१२) सूनुः* । 'षूञ् प्राणिप्रसवे (अदा० आ०)'-'सुवः कित् (उ० ३,३४)'—इति नु-प्रत्ययः । सूयते मात्रा । "अग्निं सूनुं सनश्रुतं सहसो जातवेदसम् (ऋ० मं० ३,१,८,४)"—इति निगमः ॥

(१३) नपात्† । नञ्-पूर्वात् पतेर्ण्यन्तात् 'बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञा-छन्दसोः (६,४,५१वा०)'—इति णि-लोपः । 'न भ्रान्नपात् (६,३,७५)'—इत्यादि सूत्रेण नञः प्रकृतिभावः । न पातयति न तेन पततीत्युक्तम् । "एह्रि वां विमुचो नपात् (ऋ० मं० ४,८,२१,१)" —इति निगमः ॥

(१४) प्रजा । प्रपूर्वाज्जनेः 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (३,२,९९)' —इति डः, टाप् । "प्रजां देवि दिदिड्ढि नः (ऋ० मं० २,७,१५, ६ ; ८,१०,२)"—इति निगमः ॥

(१५) वीजम् । 'वीज प्रजननकान्त्यसनखादनेषु (?)'; इत्य-स्मादच्-प्रत्ययः (३,१,१३४) । तथाच भोजराजीये 'वियो जक्'—इति व्युत्पादितम् । बवयोरभेदः । वेति प्रजायते गच्छत्यनेनानृण्यं पितेति वा । अत्र क्षीरस्वामी—'वीज्यते वेति वा वीजं वाजिलौकिकः' —इति । 'वीजिः स्यात् प्रेरणक्रिया'—इति माधवः । * * * प्रेर्यते

* निघ० २, २५. ४, २५. ११, १७ ।

† निघ० ८, ४ ।

हि कार्यकारणाय वा बीजम् । यथा धान्यादिबीजमुत्तरोत्तरं स्वाभिवृद्धये भवति एवमपत्यमपि पितॄणामभिवृद्धिहेतुरिति बीजमित्युच्यते । "यस्यां बीजं मनुष्या वपन्ति (ऋ० सं० ८, ३.२७, २)"—इति । बीजमपत्यार्थमिति दृष्टम् ॥

इति पञ्चदशापत्यनामानि ॥ २ ॥

मनुष्याः[1] । नरः[2] । धवाः[3] । जन्तवः[4] । विशः[5] । क्षितयः[6] । कृष्टयः[7] । चर्षणयः[8] । नहुषः[9] । हरयः[10] । मर्याः[11] । मर्त्याः[12] । मर्ताः[13] । व्राताः[14] । तुर्वशाः[15] । द्रुह्यवः[16] । आयवः[17] । यदवः[18] । अनवः[19] । पूरवः[20] । जगतः[21] । तस्थुषः[22] । पञ्चजनाः[23] । विवस्वन्तः[24] । पृतनाः[25] । इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि* ॥ ३ ॥

(१) मनुष्याः† । 'मत्वा कर्माणि सीव्यन्ति (निरु० ३.७)'—इति भाष्यस्य स्कन्दस्वामी—'मत्वेत्यादिना मनेः सीवेश्च द्विधातुजत्वं प्रदर्शयति—ज्ञात्वाऽनेनेदमिति साध्यसाधनभावं कर्माणि सीव्यन्ति सन्तन्वन्ति, यथा पश्वादयः मनस्यमानेन प्रजापतिना सृष्टाः । मनस्यतिः कस्मिन्नर्थे ? इत्याह—प्रशंसीभावे, प्रशंसायां मत्वर्थीयः,

(१), (२) "नराः । धवाः । नरः" ग "नवाः । नरः" C. D. F.
(९) "नहुषः" ग. iid ।
(१०) "...यव." ग ।
* "इति मनुष्याणाम्" ग ।
† निरु० ३.४ ।

प्रशस्तं मनः प्रसन्नं सत्त्वप्राधान्यात् अतः प्रसन्नमनस्केन सृष्टा इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—'स पितॄन् सृष्ट्वा मनस्यदनु मनुष्यानसृजत'—इति । नित्यपक्षेऽप्यमति स्रष्टरि कार्ये सौमनस्यं दृष्ट्वा सृष्टिकारणानुविधायित्वात् कार्यस्य वा । 'मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च (४,१,१६१)'—इति वैयाकरणाः । जातिश्च प्रत्ययान्तोपाधिः । मनोरपत्यं जातिश्चेत्येतौ । अपत्यमात्रविवक्षायामन्तरेण च जातिं भवति मानव इति । मनुषो वा अकारान्तमेकं प्रातिपदिकमस्ति, अनन्तदन्तात् व्युत्पादयति ; अन्यत्-प्रत्ययसन्नियोगेन षुगिति स्मरणान्तरं विनापि प्रत्ययेन षकारान्तप्रयोगदर्शनात्—'समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे (ऋ० सं० ८,६,८,१)'-इति पृषोदरादित्वात् सर्वं सिद्धम् । अत्र श्रौतिवामः—'मनेर्मनुः * * * मनेरुसि मनुषौति । यत् । सा चास्या मनुष्यगौः' इति । "स्पार्हा वसु मनुष्या ददीमहि (ऋ० सं० २,६,३०.४)"—"दैव्याः शमितार आरभध्व मुत मनुष्याः (ऐ० ब्रा० २,१,६)"—इति च निगमौ ॥

(२) नरः* । 'णीञ् प्रापणे (भू० उ०)'; 'नयतेर्डिच्च (उ० २. ९३)'—इति ऋन्-प्रत्ययः ; जस् । नयन्ति संसारचक्रम्, पदार्थत्वात् देशान्तरं नीयन्ते वा स्थानोत्तरकालेन । यद्वा 'नृती गात्रविक्षेपे (दि० प०)'; बाहुलकादृन् डिच्च । नृत्यन्ति गात्रविक्षेपं कुर्वते हि नियमेन गात्राणि विक्षिपन्ति कर्मसु तानि कुर्वन्तः । "तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तः (ऋ० सं० ४,४,३५,२)"—"त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरः (ऋ० सं० ४,७,२७,१)"—इति च निगमौ ॥

---

* निघ० ५, १ ।

(३) धवाः* । 'धूञ् कम्पने (स्वा० उ०)', 'धुञ्' वा (क्र्या० उ०)। पचाद्यच्। धूनयति * * * । धुनोति स्वावयवान् धवः; जम् धवाः। यद्वा ; मनुष्या मृत्युतो वेपन्ते। यद्वा ; 'धावु गतिशुद्ध्योः (भ्वा० उ०)'; अस्मात् पचाद्यचि (३,१,१३४) पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) ह्रस्वः। इतश्चेतः शरणार्थिनो धवन्ति धवाः। "को वां शयुत्रा विधवेव देवरम् (ऋ० सं० ७,८,१८,२)"—इति निगमः॥

(४) जन्तवः† । 'जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०); 'कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च (उ० १,७०)'—इति तु-प्रत्ययः। जायन्ते जन्तवः। "इन्द्रज्जन्तुमग्ने प्रथयस्व जन्तुभिः (ऋ० सं० ८,१,२८,४)"—इति निगमः॥

(५) विशः‡ । 'विश प्रवेशने (तु० प०)'; क्विप्। विशन्ति अनु प्रविशन्ति सर्वकर्मस्वधिकारित्वेन। यद्वा ; अनुप्रविष्टाः आत्मीयभर्तृराजादेः श्रिता इत्यर्थः। "विशो राजानमुप तस्थुर्ऋग्मियम् (ऋ० सं० ४,५,१०,४)"—इति निगमः॥

(६) क्षितयः§ । 'क्षि निवासगत्योः (तु० प०)'; 'स्त्रियां क्तिन्' ... 'क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम् (३,३,१७४)' इति क्तिच्। क्षियन्ति निवसन्ति भूमौ गच्छन्ति वा तस्याम्। "अनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु (ऋ० सं० ३,७,११,५)"—इति निगमः॥

---

* निरु० ७,१५।

† निरु० ४,१९।

‡ प० ९। निरु० १०,८।

§ प० १,१।

(७) कृष्टयः*। 'कृष विलेखने (भू०प०)'; भावे क्तः। कर्षणं कृष्टम्। कर्षेण कर्मविशेषेण चात्र सामान्यतः कर्ममात्रं लक्ष्यते; कृष्टं कर्म, तदस्यास्तीति 'लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः (४,४,१२८वा०)' —इति इकार-प्रत्ययः। तथाच भाष्यकारः-'कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति (ऋ०मं०मा०भा० ३,४,५,१)'—इति। तथाच श्रीभगवद्गीतायाम्—'नैव कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् (म०भा०भी०प०२६अ०५श्लो०)'—इति। यद्वा; गुड्धोऽपि कृषि र्विपूर्वस्यार्थे वर्त्तते। कर्मणि क्तः। विविधं कृष्टो विक्षिप्तपरिकण्डूयनाद्यभिलषितक्रियानुष्ठानसमर्थः कः? इत्यपेक्षायां विकृष्टदेहत्वं कृष्टसामर्थ्याद्देहम्, स एषामस्तीति पूर्ववन्मत्वर्थीयः। तथाच भाष्यम्— 'विकृष्टदेहा वा (ऋ०मं०मा०भा० ३,४,५,१)'—इति। 'कृषन्ति प्रान्तं पदाभ्याम्' इति माधवः। 'कर्षन्ति वशीकुर्वन्ति'—इति भट्टभास्करमिश्रः। "मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे (ऋ०सं० ३,४,५, १)"—मद्यस्विद्यः शर्मा पञ्च कृष्टीः (ऋ०सं० ८,८,२६,२)"— इति च निगमौ॥

(८) चर्षणयः†। चरतेर्धातोः (भू०प०) 'अर्त्तिसृधृधम्यश्नवितृभ्योऽनिः (उ०२,९५)'—इति बहुलवचनादनि-प्रत्यये पुगागमश्च चरणवन्तः चरणशीलाः। यद्वा; 'कृषेरादेश्च चः (उ०२,९७)' —इति अनि-प्रत्यये कृषेरेतद्रूपम्। 'आकर्षन्ति वशीकुर्वन्ति इत्यर्थः' —इति भट्टभास्करमिश्रः। यद्वा; चर्षणयः चायितारो द्रष्टारः

* निघ० १०, २९; ११।
† नि०

सर्वेषां पदार्थानाम्। यद्यपि पश्यतिकर्मसु (निघ० ३,११) विचर्षणिरिति पठितम्, तथापि 'पिता कुटस्य चर्षणिः (ऋ० सं० १,३,३३,४)'—इत्यत्र 'चाययिता द्रष्टा'—इति स्कन्दस्वामिना व्याख्यातम्। "प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु (ऋ० सं० १,७,२८,१)"—"महाँ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्राः (ऋ० सं० ४,६,७,१)"—इति च निगमौ ॥

(९) नहुषः। 'णह बन्धने (दि० उ०)'। 'जनेरुसिः (उ० २,१०८)'—इति बाहुलकात् उस्-प्रत्ययः, जस्. नहुषः। नह्यन्ते कर्मभिः पूर्वकृतैः संसारे नह्यन्ति वा नहनीयम्। "सचा सनेम नहुषः सुवीराः (ऋ० सं० २,१,२,३)"—"आ यातं नहुषस्परि (ऋ० सं० ५,८,२५,३)"—इत्यादयो निगमाः ॥

अकारान्तमिदं नाम केषुचित् कोशेषु दृश्यते। तदा 'ऋन-हिभ्यामुषन् (? *)'—इति उषन्-प्रत्ययः। पूर्ववदर्थः। "प्रस्राणस्य नहुषस्य शेषः (ऋ० सं० ४,२,४,६)"—इति निगमः ॥

(१०) हरयः†। 'हृञ् हरणे' भ्वादिः, 'हृ प्रसह्यकरणे' जुहोत्यादिः। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इतीन्-प्रत्ययः। हरन्ति पदार्थान्, प्रसह्यीक्रियन्ते वा मृत्युनेति वा। तथाच मृत्युवाक्यम्—'अहं प्रजाश्चाकुशलाहरामि'—इति निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) मर्याः‡, (१२) मर्त्याः। 'मृङ् प्राणत्यागे (तु० आ०);

* कौमुद्याम् 'ऋहनिभ्यः मूषन् (उ० ४, ७२)', 'परः कुषन् (७३)', 'पर्वचिकन्हिभ्य उषच् (७४)' एवं दृश्यन्ते।

† पु० १. १५।

‡ निघ० २, १५. ४, २।

अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति यत्-प्रत्ययान्तं निपात्यते, तुडागमस्तु विकल्पेन। गुणः। म्रियन्ते मर्याः। 'छन्दसि निष्टर्क्य-देवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्य (३,१,१२३)'—इत्यादिना यत्प्रत्ययान्तं निपातितम्। "को नु मर्या अमिमितः (ऋ०सं०६,३,४८,३१)"—"मर्यायेव कन्या शश्वचै तं (ऋ०सं०३,२,१३,५)"—"मर्यन्न योषा कृणुते सधस्थ आ (ऋ०सं०७,८,१८,२)"—इति निगमाः। यद्वा; 'मृङ् प्राणत्यागे (तु० आ०)'; 'हसि मृग्रिण्वाऽमिदमिलूपूधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३,८३)'—इति तन्-प्रत्ययः। अर्थः पूर्ववत्। मर्त्तशब्दात् 'वस्रमर्त्त * * * यविष्ठेभ्यश्छन्दसि'—इति स्वार्थिकस्तद्धितो यत्। "यो मर्त्येष्वमृत ऋतावा (ऋ०सं० ३,४,१६,१)"—इति निगमः॥

(१३) मर्ताः। व्याख्याताः। "मा नो मर्ता अभिद्रुहन् (ऋ०सं०१,१,१०,५)"—"तं मर्त्ता अमर्त्यम् (ऋ०सं०८,६,२५,१)"—इति च निगमौ॥

(१४) व्राताः। 'वृञ् वरणे (स्वा०उ०)'; 'तातव्रातलात-सुपित्त'—इत्यादि सूत्रेण भोजराजेन क्तप्रत्यये आडागमो निपात्यते। वृण्वन्ति स्वमभिमतं देवताभ्यः तपसाराधितेभ्यः प्रव्रियन्ते वा यस्मादौ। यद्वा; व्रातो धान्यादिसञ्चयः। तद्वन्तो व्राताः। मत्वर्थीयोऽकारः। यद्वा; व्रतमिति कर्मनाम (निघ०२,१) अन्नं वा। अन्नमपि व्रतायैतस्मादेवेत्युक्तेः तदीयाः 'तस्येदम् (४,३,१२०)'—इत्यण्। 'कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रमुच्यते'—इत्युक्तेः कर्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां कर्मसम्बन्धित्वम्। 'अथो

अस्माद् भूतानि जायन्ते जातान्यनेन वर्द्धन्ते (तै० उ० ३,१)'—इति, 'अन्नात् रेतो रेतसः पुरुषः (तै० उ० २,१)'—इति च श्रुतेः मनुष्याणामन्नसम्बन्धित्वम् । "पञ्च जाता अपस्यवः (ऋ० मं० ६,८, १,२)"—इति निगमः ॥

(१५) तुर्वशाः* । 'तुर्वी हिंसायाम् (भ्वा० प०)' । 'कलेरशच्'—इति बाहुलकात् अशच्-प्रत्ययः । भोजगणीयमिदं सूत्रम् । हिंसन्ति प्राणिनः, हिंस्यन्ते व्याघ्रादिभिर्वा । यद्वा ; 'त्वर त्वरणहिंसनयोः (दि० आ०)', अस्मात् क्विपि त्वर् ; अश्नोतेः पचाद्यच् ; तूर्णमश्नुवते पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं वकारस्योपजनः । त्वरस्तूर्णमश्नुते । 'प्राप्यम्' इति माधवः । यद्वा ; तुर्वशाः काम एषामिति तुर्वशाः, पूर्ववत्पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम् । 'वश कान्तौ (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'वशिरण्योरुपसङ्ख्यानम् (३,३,५८वा०)'—इत्यप् । यद्वा ; चतुर्षु धर्मार्थकाममोक्षेषु वश एषामिति चतुर्वशाः सन्तः चकारलोपेन तुर्वशाः । "तुर्वशेऽमन्महि (ऋ० मं० ५,७,३३, ४)"—इति निगमः ॥

(१६) द्रुह्यवः । 'द्रुह जिघांसायाम् (दि० प०)'; औणादिकः क्विप् ; द्रोहः । द्रोहं परेषामिच्छन्ति 'छन्दसि परेच्छायामपि (३,१,८वा०)'—इति क्यच्, 'क्याच्छन्दसि (३,२,१७०)'—इत्युप्रत्ययः । परहिंसाकृतयो हि प्रायेण मनुष्याः । "अष्टौ यद्रु भृगवो द्रुह्यवश्च (ऋ० मं० ५,२,२५,२)"—इति निगमः ॥

(१७) आयवः† । 'इण् गतौ (अदा० प०)'; 'छन्दसीणः (उ०

* ५० २१ । † निघ० ९, ३. १०, ४२. ११, ४९ ।

१,४)'—इत्युण्-प्रत्ययः । गच्छन्ति ग्रामात् ग्रामम्, गमनशीलाः ।
"बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त (ऋ० सं० ७,६,२,५)"—"आयोर्दृ स्कम्भ उपमस्य नीळे (ऋ० सं० १,५,२२,६)"—इति च निगमौ ।
'अन्तोदात्त आयुशब्दो मनुष्यवचनः'—इति माधवः ॥

(१८) यदवः । 'यमु उपरमे (भ्वा०प०)'; 'यमेर्दुक्'—इति श्रीभोजदेवः । 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम् (६,४,३७)'—इत्यादिना अनुनासिकलोपः । यम्यते नियम्यते आचार्येण अपथ-प्रवृत्ताः, राज्ञा वा । "या अग्नि याद्वः पशुः (ऋ० सं० ५,७, १६,१)"—इति निगमः । अत्र माधवः—'यदुषु भवो याद्वो यदुरिति मनुष्यनाम'—इति ॥

(१९) अनवः । 'अन प्राणने (अदा०प०)'; 'अणश्च (उ० १,८)'—इति विधीयमान उ-प्रत्ययो बाहुलकात् भवति । अनन्त्यनवः । ज्ञानवत्त्वादेतेषां धर्माद्यनुष्ठानात् प्राणनस्य फलवत्त्वात् अनन्तीत्युच्यन्ते । इतरे पश्वादयो ज्ञानहीनत्वात् निष्फलप्राणनाः । तथाचोपनिषदि—'तस्य य आत्मानं विस्तरं वेद'—इत्यत्र प्रकरणे ज्ञानवत्त्वात् पुरुषस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम् । "गोधाय विदद्नवाय (?)"—इति निगमः । अत्र माधवः—'अनुरिति मनुष्यनाम'—इति । "अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन् (ऋ० सं० ४,१,२९,४)"—इति च । अत्र 'अनवः ऋभवः ते च मनुष्याः' । 'मर्त्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः (ऋ० सं० १,७,३०,४)'—इति श्रुतिः । तथा ब्राह्मणमपि—'आर्भवं शंसत्यृभवो वै देवेषु तपसा सोम-पीथमभ्यजयन् (ऐ० ब्रा० ३,३,५.)'—इत्यादि, 'तेभ्यो वै देवा

अपैवाबीभत्सन्त मनुष्यगन्धात् (ऐ॰ब्रा॰ ३,३,५)'—इति च ॥

(२०) पूरवः*। 'पूरी आप्यायने (दि॰आ॰)'। 'भृमृशीतृ-चरित्सरि (उ॰१,७)'—इत्यादिना बाहुलकात् उ-प्रत्ययः। पूर-यितव्याः कामानां 'छपूभ्यां कुः'—इति श्रीभोजदेवः। पूताः शुद्धाः स्नानार्थिभिरित्यर्थः। "यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते (ऋ॰सं॰१,४, २५,६)"—इति निगमः॥

(२१) जगतः†। 'गम्लृ गतौ (भ्र॰प॰)'। 'वर्त्तमाने पृषद्बृह-न्महज्जगच्छतृवच्च (उ॰२,७८.)'—इति क्विप्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। प्रत्ययस्यादादेशः, द्विर्वचनं, नञ्ञ लोपश्च निपात्यते। गच्छति ग्रामात् ग्रामान्तरम्। "यदेषामग्रं जगता मिरज्यसि (ऋ॰सं॰८,३,६, २)"—इति निगमः॥

(२२) तस्थुषः‡। 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ (भ्र॰प॰)'। 'छन्दसि लुङ्-लङ्लिटः (३,४,६)'। 'क्वसुः (३.२,१०७)'। 'वस्वेकाजाद्घसाम् (७,२,६७)'—इति इडागमः। 'आतो लोपः (६,४,६४)'। 'लिटि धातोः (६,१,८)'—इति द्वित्वम्। 'शर्पूर्वाः खयः (७,४, ६१)'—इति थकारस्य शेषः। 'अभ्यासे चर्च्च (८,४,५४)'—इति तकारः। तस्थिवस् इति स्थिते जसः स्थाने व्यत्ययेन शस् (३,१, ८५)। 'वसोः सम्प्रसारणम् (६,४,१३१)'। 'शासिवसिघसीनाञ्च (८,३,६०)'—इति षत्वम्। तिष्ठन्ति स्वस्मिन् धर्मे। "चरन्तं परि

* निघ॰ ७, १२।

† प॰ ११; १४। निघ॰ ५, ३. ७, १२. ८, १२. ११, १९

‡ निघ॰ १२, १९।

तस्थुषः (ऋ०सं० १,१,११,१)"—इति निगमः । अत्र वाजसनेय-भाष्यकृदुवटः 'तस्थुषो मनुष्याः ऋत्विग्यजमाना इत्यर्थः'—इति ॥

(२३) पञ्चजनाः* । अत्र,भाष्यम्—'तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति । "तदद्य वाचः प्रथमं मंसीय०—०जुषध्वम् (ऋ० सं० ८,१,१३,४)"। तदद्यवाचः परमं मंसीय 'येनासुरानभिभवेम देवाः'। असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता स्थानेभ्य इति वापि वासुरिति प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन तद्वन्तः। सोर्देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वमसोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते । 'ऊर्जाद उत यज्ञियासः'। अन्नादाश्च यज्ञियाश्चोर्गित्यन्ननामोर्जयतीति सतः पक्वं सु प्रवृक्णमिति वा॥ 'पञ्चजना मम होत्रं जुषध्वम्' । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके, चत्वारो वर्णाः निषादः पञ्चमः इत्यौपमन्यवः। निषादः कस्मात्? निषदनो भवति निषण्णमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः। "यत्पाञ्चजन्यया विशा (ऋ०सं० ६,४,४३,१)"। पञ्चजनीनया विशा, पञ्च पृक्ता सङ्ख्या लिङ्गत्रययोगेष्वविशिष्टा† (निरु० ३,७-८)'—इति। अस्य स्कन्द-स्वामी—'पञ्चजना इत्येतस्य सन्दिग्धस्य विवेकार्थं निगमा भवन्ति सन्देहश्च मनुष्यनामसु पाठात् पञ्चशब्देन समानाधिकरणः। तत्र यदि देवदत्तादि पञ्चक-विषयः स्यात् गन्धर्वादिपञ्चकविषयो वा, न मनुष्यमात्रनामविषयतात्र स्यात्, मनुष्यमात्रनामैतदित्याचार्यमतान्तरप्रदर्शनाय पदद्वयमिदम्मनुष्यपदार्थे वर्त्तते इति वैचित्र्यप्रदर्शनार्थं

* निघ० २, ३; ८. ४. ३२ ।

† 'पञ्च कृत्ता सङ्ख्या स्त्रीपुंनपुंसकेष्वविशिष्टा'—इति निरुक्तपुस्तक-पाठः ।

उपन्यासः। न मनुष्यनामत्वेन च द्रष्टव्यः। एकीयमतेन चाष्टौ देवताया उच्यन्ते। तत्र पक्षे नागानां गन्धर्वेषु, यक्षाणामसुरेषु, पिशाचानां रक्षस्वन्तर्भावदृष्टत्वाविरोधात्। तदस्य वाचः। सौचीकस्याग्नेर्विशेषां देवानां संवादो होतृजपस्थायम्। तत् अद्य अस्मिन् कर्मणि वाचो माध्यमिकायाः प्रथममुत्कृष्टं स्वरमोष्ठवार्थमदनत्वदेवताविशिष्टं मंसीय जानीय। येन अज्ञानेन असुरा यज्ञविघ्नं कुर्वन्तः, हे देवाः! अद्य तानभिभवेम। हे ऊर्जादः! उत अपि यज्ञियासः यज्ञस्य सम्पादयितारः पञ्चजनाः आचार्यमतेन ऋत्विङ्मनुष्याः। यमव्यवस्यपतीष्टौ निषादानां यज्ञसम्पादित्वमस्ति, शूद्रस्याप्योदनसवे; 'आयुरसीति शूद्राय प्रयच्छति, तत्त प्रयच्छामीति शूद्रः प्रतिगृह्णाति'—इत्येवमादिना। तथा 'दासी पिनष्टि पत्नी वेत्यत्र दास्यादेर्व्यापारादप्येवं यज्ञसम्पादित्वमेकीयमतेन। पञ्च यज्ञाङ्गभूता देवगन्धर्वादयः साधनभावेन यज्ञसम्पादिनः। अत उच्यते—'मम होत्रं जुषध्वम्'। होतृ-कर्म जुषध्वम् सम्पादयतेत्यर्थः। अन्ये मन्यन्ते—यदेकीयमतं यच्चौपमन्यवस्य तदुभयमप्याचार्यस्येति। तथा च मन्त्रव्याख्यानम्—पञ्चजातयो ब्राह्मणादयो यज्ञियाः गन्धर्वादयः सर्वेऽपि होतुः सङ्गेन व्यापारेण सेवध्वमिति सम्प्रत्ययासाधारणं मनुष्यमात्रनामत्वेनैव निगमं दर्शयति 'यत्पाञ्चजन्यया विशा'। प्रगाथस्यार्धम्। यत् यदा पाञ्चजन्यया पञ्चजनेषु मनुष्येषु भवया विशेषति पञ्चभिरपि मनुष्यजातैरित्यर्थः'—इत्यादि। पञ्चेति निर्वाच्यम् पृक्तेति निर्वचनम्। सङ्ख्येति विषयकथनं सम्बन्धवत् सर्वलिङ्गैरित्याह—'लिङ्गत्रययोगेष्ववशिष्टा'—इति। ननु षडादीन्यप्यवशिष्टानि ?

उच्यते—प्रत्ययोपात्तरूपसम्बन्धस्यार्थाभिधानात् अदोष इत्युक्तम्। अपिच या पृक्ता सा पञ्चेति किन्तु या पञ्च सा पृक्तेति तदन्यच एकपदनिरुक्तव्याख्यानम्, यत्पञ्चजन्ययेत्यस्य द्वितीयपादादिव्याख्यानं चास्माकमत्रानुपयुक्तत्वान्न लिखितम्। 'पृची सम्पर्के (रु०प०)'। 'कनिन् युवृषि (उ० १,१५४)'—इत्यत्र प्राक्-प्रत्ययनिर्देशस्याधिकविध्यर्थत्वात् कनिनि बाहुलकात् ऋकारस्याकारो नकार उपजनश्च। भोजराजस्तु—'वृपितक्षिराजिधमिपचिप्रतिहिविभ्यः कन्'—इत्याह, तदा 'पचि विस्तारे (चु०प०)'—इति धातुः। एकादिभ्यो विस्तीर्णा पञ्चसङ्ख्या। जायन्त जनाः। पचाद्यच् (३,१,१३४)। 'पञ्चभिर्भूतैर्जाताः पञ्चजनाः'—इति क्षीरस्वामी॥

(२४) विवस्वन्तः*। 'वस निवासे (भृ०प०)' इत्यस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति विच्, दृशिग्रहणात् भावे भवति। विविधं वसनं विवः, तद्वन्तो विवस्वन्तः। सर्वस्यापि मनुष्यस्य यत् किञ्चित् विवसनमस्ति। 'विवस्वच्छब्द आदित्यवाच्याद्युदात्तः, अन्यच मनुष्यविशेषे यजमाने द्वितोयाक्षरमुदात्तम्'—इति माधवः। "आविर्भव सुक्रतूपा विवस्वते (ऋ०सं० १,२,३२,३)"—"शिवो दूतो विवस्वतः (ऋ०सं० ६,३,२२,३)"—इति च निगमौ। अत्र विवस्वान् यजमानः'—इति माधवभाष्यम्। 'महो जाया विवस्वतोव नाश (ऋ०सं० ७,६,२३,१)'—इत्यादित्यवचनस्योदाहरणम्॥

(२५) पृतनाः†। 'पृङ् व्यायामे (तु०आ०)'। "त्वयाध्यक्षेण पृतना जयेयम् (ऋ०सं० ८,७,१५,१)"—इति निगमः॥

* निघ० ७, २१। † निघ० ८, २४।

मनुष्याणां बहुत्वं, ततो बहुवचनान्तत्वम्, तथा निघण्टुष्वपि। 'मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः। स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नृभिः (अम० को० २,६,१)'—इत्यादिषु च बहुवचनान्तता दृश्यते॥

इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि॥ २५॥

आयती[1]। च्यवाना[2]। अभीशु[3]। अप्नवाना[4]। विनङ्गृसौ[5]। गभस्ती[6]। कुरस्नौ[7]। बाहू[8]। भुरिजौ[9]। क्षिपस्ती[10]। शक्वरी[11]। भरित्रे[12]। इति द्वादश बाहुनामानि*॥ ४॥

(१) आयती। 'यती प्रयत्ने (भ्व० आ०)', गतिकर्मा वा (निघ० २,१४)—'इन् सर्वधातुभ्यः (४,११४ उ०)'—इतीन्-प्रत्ययः। आभिमुख्येन यतते कार्येषु, गच्छन्तौ वा साधनत्वम्। बाह्वोर्द्वित्वात् सर्वत्र द्विवचनान्तता। निगमोऽन्वेषणीयः†॥

(२) च्यवाना। 'च्युङ् गतौ (भ्व० आ०)'। 'सम्यानच् स्तुवः (उ० २,८३)'—इत्यत्र प्राक्-प्रत्ययनिर्देशोऽधिकविध्यर्थं इत्युक्तेरानच् प्रत्ययः। 'सुपां सुलुक् (७,१,३९)'—इत्यादिना द्विवचनस्याकारः। गच्छतः कर्मणामन्तः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१०) "क्षिपणी"—इत्यपि टीकासम्मतम्।
* "इति बाह्वोः" ग।
† बहुनैवास्यायतीपदं परं सर्वनैवागच्छन्तीत्येवार्थमकार सायणः।

(३) अभीशू* । व्याख्यातो रश्मिनामसु (३४पृ॰)। अभ्यश्नुवाते कर्माणि अभिनयन्तो वा कर्माण्यतः अभीशाते कर्माणि कर्त्तुमिति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) अप्नवाना । 'आप्लृ व्याप्तौ (स्वा॰प॰)'; 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३,२,१२९)', अस्य सार्वधातुकत्वात् श्नुः, 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वात् गुणः, धातोर्ह्रस्वत्वं पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९)। आप्नुतः कर्माणि । यद्वा ; अप्न इति कर्मनामसु व्याख्यातम् (१६३पृ॰); तदस्यास्ति 'छन्दसीवनिपौ (५,२,१२२वा॰)'—इति वनिपि विभक्ते राकारः पूर्ववत्, नकारलोपश्छान्दसः। कर्मवन्तौ हि बाहू । नकारान्तो वेति सन्देहः । निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(५) विनङ्गृसौ । बाहुनाम । विनम्य ग्रसतोऽन्नादिकमिति माधवः । पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) पूर्वपदे म्य-लोपो नुक्; 'ग्रस अदने (भ्वा॰आ॰)'—इत्यस्मात् पचाद्यच् (३,१,१३४), सम्प्रसारणञ्च । "अन्वंसं जोषमभरद्विनङ्गृसः (ऋ॰सं॰ ७,२,२७२)"—इति निगमः ॥

(६) गभस्ती† । व्याख्यातो रश्मिनामसु (३४पृ॰)। पुरुषाः अदन्त्याभ्या मन्नादीन् । 'यद्देर्गभस्ती बाहू, भक्षाति पदार्थानाभ्यां पुरुषः'—इति माधवः । "अर्यम्णि न भरमाणो गभस्त्योः (ऋ॰ सं॰ ७,५,२२,५)"—इति निगमः ॥

---

* पु॰ १,५ ।

† पु॰ १,५, प॰५ ।

(७) करस्नौ*। करोतीति कर्मनामसु करस्नशब्दो व्याख्यातः (१६७पृ०)। तस्मिन् कर्मण्युपपदे 'ष्णै वेष्टने (भू०प०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)', 'आतो लोप इटि च (६,४,६४)'। 'कर्मणां प्रस्नातारौ (निरु० ६,१७)' वेष्टयितारौ कर्मकरावित्यर्थः। "सुप्रकरस्नमूतये (ऋ०सं० ६,३,२,५)"—इति निगमः॥

(८) बाहू†। 'बाहृ लोडने (भू०आ०)'। 'अर्जिदृशिकम्यमिपसिबाधां भृजिपशितुकधुक्दीर्घहकाराश्च (उ० १,२६)'—इत्यु-प्रत्ययो होऽन्तादेशश्च। गमयत्याभ्यां कर्माणि, बाधते परानाभ्यामिति वा। "ऋष्वातेन्द्र स्थविरस्य बाहू (ऋ०सं० ४,७,३१,३)" —इति निगमः॥

(९) भुरिजौ। 'हृञ् हरणे (भु०उ०)', 'डु भृञ् धारण-पोषणयोः (जु०उ०)'; 'भृञ ऊच (उ० २,७१)'—इति इजि-प्रत्ययः। हरतो बिभृतो वा पदार्थान् कर्मकरणसामर्थ्यं वा। "तमस्मन् भुरिजोः धिया (ऋ०सं० ६,८,१६,४)"—इति निगमः॥

(१०) क्षिपन्ती। 'क्षिप प्रेरणे' तुदादिः (प०); 'वमन्तित-क्षेस्तिः (?‡)'—इति बाहुलकात् ति-प्रत्ययः धातोरसुगागमो गुणाभावश्च। प्रेर्य्यते कर्मसु पुरुषैः॥ 'क्षिपती'—इति पाठान्तरम्। तदा शतरि ङीपि 'आच्छीनद्योर्नुम् (७,१,८०)', 'वा छन्दसि (६,१,१०६)'—इति द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः। क्षिपतः पदार्थान्

---

* निघ० ४, १०।

† निघ० २, ८।

‡ कौमुद्यान्तु 'वसेस्तिः (उ०४,१७५)'—इत्येकं सूत्रम् 'वौ तसेः (उ०४,१८०)' —इति चापरम्।

इतयेतच्च कर्म्मसु। यद्वा; क्षिपेः 'इहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि (उ॰ ३,१२३)'—इति बाहुलकात् अप्-प्रत्ययः अोऽन्तादेशः। क्षिपतः पदार्थात्। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(११) शक्करी*। 'शक्लृ शक्तौ (स्वा॰प॰)'; 'स्नामदिपद्यर्त्तिपृशकिभ्यो वनिप् (उ॰४,१०८)'-इति वनिप्-प्रत्ययः, 'वनो र च (४,१,७)'—इति ङीब्रौ च पूर्ववत् पूर्वसवर्णादेशः। शक्नुतः कर्म्माणि कर्त्तुम्। "अङ्गुलयः शक्वर्यो दिशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् (य॰ वा॰ सं॰ १८,२२)"-इति निगमः॥

(१२) भरित्रे। बिभर्त्ति रश्मीनादित्य इव। 'अशित्रादिभ्य इत्रोत्रौ (उ॰४,१६८)'—इति इत्र-प्रत्ययः। भरित्रवदर्थः। "अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरित्रैः (ऋ॰सं॰ ३,२,२०,२)"—इति निगमः॥

इति द्वादश बाहुनामानि॥ ४॥

अग्रुवः[१]। अण्वयः[२]। विशः[३]। क्षिपः[४]। शर्याः[५]। रशनाः[६]। धीतयः[७]। अथर्यः[८]। विपः[९]। कक्ष्याः[१०]। अवनयः[११]। हरितः[१२]। स्वसारः[१३]। जामयः[१४]। सनाभयः[१५]। योक्त्राणि[१६]। योजनानि[१७]। धुरः[१८]।

* प॰ ११। नि॰३,८।

(२) इतोऽनन्तरं "विशः"—इत्यधिकं ग पुस्तके।

(३) "इषः" च।

(८) "अथर्यवः"—इत्यपि टीका-सम्मतम्। "अथर्याः" ग. C. D. F.।

(१२) इतोऽनन्तरं "रोहितः"—इति ग iid।

शाखाः[१९]। अभीशवः[२०]। दीधितयः[२१]। गभस्तयः[२२]।
इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि* ॥ ५ ॥

(१) अग्रुवः†। 'जत्र्वादयश्च (उ० ४,१००)'—इति रु-प्रत्ययान्तेषु निपातेषु द्रष्टव्यः। 'अगि गतौ (भू०प०)'—इति धातुः; निपातनान्न-लोपः, तन्वादित्वादुवङ्। गच्छन्ति कर्माणि प्रति। यद्वा; अग्र-शब्दे उपपदे गमेः पूर्ववन्निपातनात् रु-प्रत्यये पूर्वपद-य-लोपः गमेष्टिलोपश्च। अग्रे गच्छन्ति ताः। "तमीं हिन्वन्त्यग्रुवः (ऋ०सं० ६,७,१७,३)"—इति निगमः। अङ्गुलीनां बहुत्वात् सर्वत्र बहुवचनान्तता॥

(२) अण्व्यः‡। अणतिः शब्दार्थः (भू०प०); 'अणश्च (उ० १,८)'—इति उ-प्रत्ययः। 'वोतो गुणवचनात् (४,१,४४)'—इति ङीप्। अणन्ति स्फोटनादि शब्दं कुर्वन्ति, तालादि शब्दं कुर्वन्त्याभिरिति वा। यद्वा; अण्व्यः हस्तपरिमाणापेक्षयाल्पपरिमाणाः। "तमीमण्वीः समर्य आ (ऋ०सं० ५,७,१७,२)"—इति निगमः॥

(३) रिशः। 'विश प्रवेशने (तु०प०)'। 'क्विप् वचि (३,२,१७८वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः'—इत्युक्तेः क्विपि रेफ उपजनः विशन्ति साधनभावं कार्येषु। "तमीं हिन्वन्ति धीतयो दश रिशः (ऋ०सं० २,२,१३,५)"—इति निगमः। 'कर्मसु धीयमाना दशाङ्गुलयः'—इति माधवभाष्यम्॥

---

(२२) नास्त्येतत् पदम् ग. C. D. F पुस्तकेषु। टीकाकृता तु एतस्येव स्थाने केषुचित् "हुचस्यः"—इति, केषुचित् "सचुतः"—इति च दृष्टम्।

* "इत्यङ्गुलीनाम्" ग।

† प० १, १२। ‡ निघ० ९, ११।

(४) क्षिपः। 'क्षिप प्रेरणे (दि०प०)'; औणादिकः क्षिप्। क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते पुरुषेण कर्मसु निक्षिपन्त्यास्वङ्गुलीयकादीन् इति वा। "मृजन्ति त्वा दश क्षिपः (ऋ०सं०९,७,२०,४)"—इति निगमः॥

(५) अर्याः*। 'शॄ हिंसायाम् (क्र्या० प्वा० प०)'। 'अघ्न्यादेराकृतिगणत्वात् यत् (उ०४,१०८)'। शृणाति पापात्। "आ यः शर्याभिस्तुविनृम्णो अस्य (ऋ०सं०८,१,२६,२)"—इति निगमः॥

(६) रशनाः†। रश्मिबन्धनार्थो धातुरित्युक्तं रश्मिनिर्वचने (२४पृ०)। 'युच् बहुलम् (उ०२,७४)'—इति युच्। बध्नन्ति बन्धनीयं, बध्यते आभिरिति वा। युच्-प्रकरणे 'अश्नेरश च'—इति श्रीभोजदेवः। अश्नुवते कर्माणि। "रशनाभिर्दशभिरभ्यधीताम् (ऋ०सं०७,५,३२,६)"—"अच्छा बर्ही रशनाभिर्नयन्ति (ऋ०सं०७,२,२२,१)"—इति च निगमौ॥

(७) धीतयः‡। 'धी (दि० आ०)'-धातोः 'क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम् (३,३,१७४)'—इति क्तिच् व्यत्ययेन दधातेरपि भवति, 'घुमास्थागापाजहाति (६,४,६६)'—इतीत्वम्। धीयन्ते विधीयन्ते पुरुषैः कर्मसु, धारयन्ति कर्मसाधनानि वा। अत्रान्तर्णीतण्यर्थो दधातिः। "ध स्वप्नधीतिभिर्हितः (ऋ०सं०६,७,३२,४)"—इति निगमः॥

(८) अयर्यः। 'अत सातत्यगमने (भ्वा०प०)'; 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ०४,११४)'—इतीन्-प्रत्ययो बाहुलकात्, धातोरयरादेशः;

* प० ४,२। निरु०५, ४. १०, २९।
† निरु०१, १४।
‡ निरु०१,१४. १०, ४१. ११, ११।

'छदिकाराद्क्तिन: (४,१,४ ५वा०)'—इति ङीप्; अण्। 'युवबुध्नं मर्यो इ न रक्मम् (ऋ० सं० २,५,५,२)'—इत्यत्र 'मर्यो न स्त्रिय: इव'—इति माधव:। अथर्व इति तेनाख्यपाठि अङ्गुलिनामसु॥

"अथर्यव:"—इति पाठो बहुषु दृष्ट:। तद्वाङ्गनामकरणं स्पष्टम्। निगमदर्शनान्निर्णय:॥

(९) त्रिप:*। 'त्रिप प्रेरणे (चु०प०)', क्विपि, प्रेर्यन्ते पुरुषै: कार्येषु। "त्रिपो न द्रुषा नियुवे जनानाम् (ऋ० सं० ६,१,७५, ३)"—इति निगम:॥

(१०) कक्ष्या:†। "दशावनिभ्य: (ऋ० सं० ८,४,१०,२)"—इत्यत्र 'कक्ष्या: प्रकाशयन्ति कर्माणि (निरु० ७,९)'—इति भाष्यम्। कक्ष्या: प्रकाशयन्त्यनुष्ठानफलेन फलेन वा कर्माणि। 'ख्याते: कक्ष्य-शब्दनिर्वचनम्'—इति स्कन्दस्वामी। 'गाहते क्स: इति नामकरण: ख्यातेर्वा (निरु० २,२)'—कक्षशब्दनिर्वचनपरे भाष्ये स्कन्दस्वामि-ग्रन्थ:—'ख्या प्रकथने (अदा०प०)'—इत्यस्मात् स-प्रत्यये निरर्थको निर्निमित्तकोऽसौ स: यकाराकारयोर्लोपोऽभ्यासविकारश्च द्रष्टव्य:'—इति। अयमभिप्राय:—प्रायेण 'वृतृवदिहनिकमिकषिभ्य: स: (उ० ३,५८)'—इति ख्यातेर्बाहुलकात् स-प्रत्यये बाहुलकादेव द्विर्वचने हलादिशेषे ह्रस्वत्वे 'कुहोश्चु: (७,४,६२)' न भवति बाहुलकादेव, 'अभ्यासे चर्च (८,४,५४)'—इति चर्त्वम्, उत्तरस्य ख्या-इत्यस्य यकाराकारयोर्लोप:,'खरि च (८,४,५५)'—इति चर्त्वम्, 'आदेशप्रत्यययो:

* पु० १, ११. प०१, १५।
† निघ०१, १. ३, ९. ६, १८।

(८,३,५८)'—इति षत्वम् । प्रकथनेन प्रकाशनं लक्ष्यते । अंसेन नित्यं प्रच्छादयात् प्रकाश्यते पुरुषेण । कक्षो बाहुतलम् । 'तत्र भवः (४,३,५३)'—इत्यर्थे 'शरीरावयवाच्च (४,३,५५)'—इति यत्-प्रत्ययः । अङ्गुलयोऽपि परम्परया कक्षे भवा इति वक्तुं शक्यते, अंसेन नित्यं प्रच्छादितत्वात्, प्रकाश्यो हि सर्वदा कक्ष्यः, तत्र भवा अङ्गुलयस्तद्वन्तः प्रकाश्याः किन्तु प्रकाशयन्ति कर्माणि अनुष्ठानेन फलेन वा, यथाचाधारस्थिते अरणौ अग्निना प्रकाश्ये तत्र भवोऽग्निः प्रकाशको भवति तद्वत् । यद्वा; कक्ष्या रज्जुः तद्बन्धनसाधनत्वात् कक्ष्या-शब्देनोच्यन्ते । "परि ष्वजध्वं दश कक्ष्याभिः (ऋ० सं० ८,५, १९,४)"—"दशावनिभ्यो दशकक्ष्येभ्यः (ऋ० सं० ८,४,३०,२)" —इति च निगमौ ॥

(११) अवनयः*। व्याख्यातं पृथिवीनामसु (११पृ०)। अवन्ति कर्माणि, अव्यन्ते वा । "मनात् मनीळा अवनी रवाता: (ऋ० सं० १,५,२,५)"—"दशावनिभ्यः (ऋ० सं० ८,४,३०,२)"—इति च निगमौ ॥

(१२) हरितः†। व्याख्यातं नदीनामसु(१३६पृ०)। हरन्त्याभिः पदार्थान् "एतं त्यं हरितो दश (ऋ० सं० ६,८,२८,३)"—इति निगमः ॥

(१३) स्वसारः‡ । सु-शब्दे उपपदे 'असु क्षेपणे (दि० प०)'—इत्यस्मात् 'सावसे ऋन् (उ० २,८९)'—इति ऋन्-प्रत्ययः सुष्ठु अस्यते

---

* प० १, १। † पु० १, ६। ‡ निघ०११, ११।

क्षिप्यते पदार्थं आभिः, कार्येषु क्षेप्तव्या वा। यद्वा; स्व-शब्दे उपपदे 'षद्लृ विशरणे (भू०प०)'—इत्यस्मात् बाहुलकादर् बाहुलकात् टि-लोपश्च । स्वं स्वं व्यापारं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, स्वस्मिन् स्वस्मिन् हस्ते सीदन्तीति वा। यद्वा; परस्परं भगिनीव दृश्यन्ते, एकहस्त-प्रभवत्वात् स्वसार उच्यन्ते 'न षट्स्वस्रादिभ्यः (४,१,१०)'—इति स्त्रीप्रत्ययनिषेधः । "दुवस्यन्ति स्वसारो अह्रयाणम् (ऋ०सं०१,५, २,५)"—इति निगमः ॥

(१४) जामयः*, सनाभयः। अनयो— — —मर्थोऽनुसन्धेयः। जमतेर्गतिकर्मणः (निघ०२,१४) 'जनिघसिभ्यामिण् (उ०४, १२६)'—इति बाहुलकादिण्-प्रत्ययः । 'अलिमलिपलिघसिजम्यणि-पणिभ्य इण्'—इति श्रीभोजदेवः। जमन्ति गच्छन्ति कर्माणि प्रति अदन्त्याभिरन्नादीनि वा। जनेरेव वा बाहुलकान्नकारस्य मकारः, जाताः स्व-कारणात्। "त्वं मानावधिं जामयः (ऋ०सं०६,८, १६,५)"—इति निगमः ॥

(१५) सनाभयः†। 'णह बन्धने (दि०उ०)'; 'नहो भश्च (उ० ४,१२२)'—इति इञ्-प्रत्ययः भोऽन्तादेशः। नह्यतेऽनया गर्भ इति नाभिः, समाना नाभिरासामिति सनाभयः। ज्योतिर्जनपदेत्यस्मात् सहशब्दस्य स-भावः। समाना हि मातुर्नाभिस्तासां, समा नाभिः मूलमासामिति वा। "सनाभयो वाजिनं मूर्जयन्ति (ऋ०सं०७, ३,२५,४)"—इति निगमः॥

* पु० १, ११।
† निघ०४, २१।

(१६) योक्त्राणि* । (१७) योजनानि† । 'युजिर् योगे (रु० उ०)' । 'दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसि (३,२,१८२)'—इति ष्ट्रन्-प्रत्ययः पूर्वत्र । 'युच् बहुलम् (उ० २,७४)'—इति युच् । युञ्जन्ति पदार्थानाभिरिति, युक्ता वा हस्तेन, संयम्यते आभिः क्रोशादय इति वा । शब्दस्वाभाव्यात् नपुंसकलिङ्गता । "दश योक्त्रेभ्यो दश योजनेभ्यः (ऋ० सं० ८,४,३०,२)"—इति निगमः ॥

(१८) धुरः‡ । धूर्वतेर्वधकर्मणः (निघ० २,१९) कर्त्तरि क्विपि (३,२,१७७), 'राल्लोपः (६,४,२१)' इति व-लोपे रेफस्य विसर्जनीयः, जसि धुरः । धूर्वन्ति घ्नन्त्युपचयन्ति कर्माणीत्यर्थः । हिंसन्ति परानाभिरिति वा । धारयतेर्वा औणादिके क्विपि बाहुलकात् आकारस्य उकारः । अङ्गुल्या हि धार्यं सुवर्णादि धारयति । "दश धुरो दश युक्ता वहद्भ्यः (ऋ० सं० ८,४,३०,२)"—इति निगमः ॥

(१९) शाखाः§ । 'अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)'; अस्मात् ख-प्रत्यये विकृते 'अश्नोतेर्डित्'—इति श्रीभोजदेवेन ख-प्रत्यये शाख-शब्दो व्युत्पादितः । व्याप्तं हि सर्वम् । ख-शब्दाधिकरणे उपपदे शेतेः 'अधिकरणे शेतेः (३,२,१५)'—इति अच-प्रत्ययः । अङ्गुल्यो हि हस्ताग्रभागत्वात् खे आकाशे शेरते व्यवतिष्ठन्ते, आकाशस्यानकाशरूपत्वात् उपपन्नं हि तत्र शयनम् । खशयाः सत्याः पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) यकारलोपेन शकाराकारयोः सवर्णदीर्घत्वे खशा इति भवति, ततोऽक्षरद्वयस्य स्थानविनिमयः, टाप्; शाखा । शक्नोतेर्वा पचाद्यचि (३,१,१३४) उपधादीर्घः, ककारस्य खकारश्च ।

* निघ० २, ९ । † निघ० ३, ९ । ‡ निघ० ३, ९ । § निघ० १. ४. ६, ११ ।

श्नुवन्ति हि ता अङ्गुलयः पुस्तकादि धारयितुं कार्याणि कर्त्तुं वा। यद्वा; 'शाखृ व्याप्तौ (भ्वा० प०)', पचाद्यच् (३,१,१३४)। शाखन्ति व्याप्नुवन्ति कर्माणि। यद्वा; 'शीङ् स्वप्ने (अदा० आ०); अस्मात् 'वृक्षावयववाच'—इति ख-प्रत्ययो बाहुलकात् हस्तावयवेऽपि भवति। शेरतेऽवतिष्ठन्ते आसु नखादयः इति शाखाः। 'शयते रिच वा'—इति श्रीभोजदेवः; ख-प्रत्ययोऽधिकृतः, इकारादेशस्य विकल्पितत्वात् पक्षे शाखानिष्पत्त्या— — —शाखास्थानीयत्वाद्वा शाखा इत्यन्ते तथाचामरसिंहः—'अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः (२,६,८२)'—इति। 'हस्ताभ्यां दशशाखाभ्याम् (ऋ० सं० ८,७,२५,७)''—इति निगमः॥

(२०) अभीशवः*। व्याख्याता रश्मिनामसु (३४पृ०)। अभ्यश्नुवते कर्माणि, अभीशते वा कर्माणि कर्त्तुम्। "दशाभीशुभ्यो अर्चता जरेभ्यः (ऋ० सं० ८,४,३०,२)"—इति निगमः॥

(२१) दीधितयः†। व्याख्याता रश्मिनामसु (३५पृ०)। अङ्गुरीयकादिधारणाद् दीप्यन्ते। दीव्यन्ति क्रीड़न्त्याभिरिति वा दधातेर्व्युत्पन्नो दीधिति शब्दः। "अग्निं नरो दीधितिभिररण्योः (ऋ० सं० ५,१,२३,१)''—इति निगमः॥

(२२) गभस्तयः‡। व्याख्याता रश्मिनामसु (३५पृ०)। गृह्णन्ति पदार्थानाभिः पुरुषाः इति गभस्तयः। "दीप्यते मघो रंशुषु गभस्तिभिः (?)''—इति निगमः॥

"सुहस्त्याः"—इति केचित्।

---

* पृ० १,५। † पृ० १,५। ‡ पृ० १,५।

एतस्य स्थाने "सस्रुतः"—इति च केचित् पठन्ति । तास्र व्याख्याता नदीनामसु (१२८पृ०)। संसरन्ति सह गच्छन्ति कर्माणि प्रति सङ्गता वा । स्पष्ट-निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि ॥ ५ ॥

वश्मि[१] । उश्मसि[२] । वेति[३] । वेनति[४] । वेसति[५] । वाञ्छति[६] । वष्टि[७] । वनोति[८] । जुषते[९] । हर्यति[१०] । आचके[११] । उशिक्[१२] । मन्यते[१३] । छन्त्सत्[१४] । चाकनत्[१५] । चकमानः[१६] । कनति[१७] । कानिषद्[१८] । इत्यष्टादश कान्तिकर्माणः* ॥ ६ ॥

'कान्तिकर्माणः (निरु० ३,८)'=इच्छार्था धातवः—

(१) वश्मि† । 'वश कान्तौ' अदादिः परस्मैपदी । लडुत्तमैकवचनम् । "तदहं वश्मि पवमान सोम (ऋ० सं० ७,४,६,४)"—इति निगमः ॥

(२) इतोऽनन्तरम् "चचवेति"—इत्यधिकं ग. C. D. F पुस्तकेषु ।
(५) "विषति" ख । "वेशति" च । टीकाकृतापि पाठान्तरतया स्वीकृतम् ।
(७) "वेष्टि" क ।
(१०) इतोऽनन्तरम् "ईर्यति"—इत्यधिकम् ख पुस्तके ।
(११) "चचके" ख । ग. C. D. F पुस्तकेषु नास्त्येवेदम् पदम् ।
(१४) "शंसनत्" C. D. F ।
* "इति कान्तिकर्माणः" ग ।
† निरु० ११, ५ ।

(१३) मन्यते*। 'मन ज्ञाने' दिवादिरात्मनेपदी। "आग्रश्विष्ठ मन्यमानस्तुरश्चित् (ऋ० सं० ५,४,८,२)"—"यदि मन्येतोपमुस्य-मित्योदनैः (?)"—इति च निगमौ॥

(१४) छन्त्सत्†। 'छदि संवरणे' चुरादिः। पञ्चमलकारः, तिप्, 'लेटोऽडाटौ (३,४,९४), 'सिब्बहुलं लेटि (३,१,३४)', 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३,४,९७)'। 'वृषा छन्दुर्भवति हर्यतः (ऋ० सं० १,४,१९,४)'—इत्यत्र 'मन्यते छन्त्सत् चाकनत् इति कान्ति-कर्मसु पाठात्, 'तदिन्मे छन्त्सद् वपुषः (ऋ० सं० ७,७,२९,३)'—इति प्रयोगदर्शनाच्च छदिः कान्त्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। 'दूरेचुताय छन्त्सत् (ऋ० सं० २,१,२१,६)"—इति, "अच्छान्तः पञ्चकृष्टयः (ऋ० सं० ८,६,२६,६)"—इति च निगमौ॥

(१५) चाकनत्‡। 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भ्वा० प०); यङ्-लुगन्तः। 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य न भवति, व्यत्ययेन पञ्चमलकारः, 'लेटोऽडाटौ (३,४,९४)', 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३,४,९७)'। "मह्नोदिन्द्रस्य चाकनत् (ऋ० सं० ६,२,२८,१)"—"ये निः शचिष्ठ चाकनत् (?)"—इति च निगमौ॥

(१६) चकमानः। 'चक तृप्तौ' भ्वादिरात्मनेपदी। 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३,२,१२९)'। "चकमानः पिबतु दुग्धमंशुम् (ऋ० सं० ४,२,७,१)"—इति निगमः।

* प० २, १४;—१९। निघ० २, १. १, ८. ४, १४. ४, १४. ९, १२. ९, १५. ११, २०. ११, ४१।

† प० २, १४। निघ० ९, ८।

‡ प० २, ११. ४, १;—२। निरु० ४, १४;—१५. ४, १७।

(१७) कनति*। 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू०प०)' भ्वादिः परस्मैपदी । "भानत् कनति नुदतम् (?)"—"इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ०सं० ६,४,२८,४)"—इति च निगमौ ।

(१८) कानिषत्†। कनतेर्लेटि परस्मैपदप्रथमबहुवचनेकवचने सिब्बहुलं लेटि, इडागमः, उपधावृद्धिर्बाहुलकात् इकारलोपः पूर्ववत् । "अग्ने तृतीये सवने हि कानिषः (ऋ०सं० ३,१,२१,५)"—इति निगमः ॥

इत्यष्टादश कान्तिकर्माणो धातवः ॥ ६ ॥

अन्धः(१) । वाजः(२) । पयः(३) । प्रयः(४) । पृक्षः(५) । पितुः(६) । वयः(७) । सिनम्(८) । अवः(९) । क्षु(१०) । धासिः(११) । इरा(१२) । इळा(१३) । इषम्(१४) । ऊर्क्(१५) । रसः(१६) । स्वधा(१७) । अर्कः(१८) । क्षद्म(१९) । नेमः(२०) । ससम्(२१) । नमः(२२) । आयुः(२३) । सूनृता(२४) । ब्रह्म(२५) । वर्चः(२६) । कीलालम्(२७) । यशः(२८) । इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि‡ ॥७॥

---

* पु० अत्रैव १५ । † पु० अत्रैव १५ ।

(२) इतोऽनन्तरं "पाजः"—इत्यधिकम् ग. C. D. F पुस्तकेषु ।

(४) "प्रयः"—इत्येतन्नास्ति क-पुस्तकातिरिक्तेषु, देवराजेन तु "अवः"—इत्यनेनास्य विकल्पः स्वीकृतः ।

(७) "वयः" नास्त्येतत् ख. ङ. च पुस्तकेषु । तेषु पुनरस्यैव स्थाने "सुतः"—इति दृश्यते, टीकाकृतापि केचिदित्याद्युक्त्याऽवगतान्करवोमा । ग. C. D. F पुस्तकेषु तु "सुतम्" इति ।

(९) "सीनम्" ग ।

(११) "क्षुमत्" ग. "क्षुत्" C. D. F ।

(१८) नैतद् दृश्यते क-पुस्तके ।

(१९) "क्षद्मः" ख ।

(२८) नास्त्येतत् पदं ग. C. D. F पुस्तकेषु । ‡ 'इत्यन्नस्य' ग ।

(१) अन्धः*। 'अन्धइत्यन्ननाम। आध्यानीयं भवति (निरु० ५,१)' —इति भाष्यम्। 'आभिमुख्येन हि ध्यातव्यं सर्वेणान्नं प्रीतेः शरीरस्थितेश्च तदायत्तत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी। आङ्-पूर्वात् ध्यायतेरसुनि बाहुलकात् यकाराकारयोर्लोपः, उपसर्गस्य ह्रस्वत्वं नुडागमश्च धातोः। यद्वा; 'अद भक्षणे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'अदेर्नुम् धश्च (उ० ४, २००)'—इति कर्मणि कर्त्तरि वा कारके असुनि नुमागमो धकारश्चान्तादेशः। अद्यते प्राणिभिः, तान् वा स्वयमत्ति। तथाच श्रुतिः —'अद्यतेऽत्ति च भूतानि (तै० उ० २,२)'—इति। 'अनित्यनेनान्धः' —इति क्षीरस्वामी। अनितेरसुनि बाहुलकात् धुगागमः। अनित्यन्नं हि प्राणनम्। "आमत्रेभिः सिञ्चता मद्य मन्धः (ऋ० सं० २,६,१३,१)"—"इन्द्रेहि मत्स्यन्धसः (ऋ० सं० १,१,१७,१)"— इति च निगमौ॥

(२) वाजः†। 'व्रज गतौ (भ्व० प०)'। 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३,३,१९)'—इति घञ्। 'अजिव्रज्योश्च (७,३,६०)' —इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कुत्वाभावः। तथाच तत्र न्यासकारः—'चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्व्रजेरपि कुत्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति वाजः'—इति। निगम्यते अभिगम्यते हि तत्सर्वैः। गच्छत्यनेनादत्तेन सुखानि, भुक्तेन तृप्तिं वा गच्छत्यनेन शुद्धेन सत्वशुद्धिं भोक्ता। यदाहुः—'आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरिति। यद्वा; गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः; जानात्यनेन भुक्तेन धर्मम्। 'दश धर्मान् विजानन्ति

* प० ४, २। निरु० ५, १. ९, २६. ११, ९।
† प० १०। निरु० १०, ३२. १७, १९;—२१।

धृतराष्ट्रनिबोधनात् । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः' —इति श्रीमहाभारतम् । सर्वत्रान्ननामसु गत्यर्थाद् व्युत्पादितेष्वेव सर्वो बोद्धव्यः । "सुतावां वाजिनीवसु (ऋ० सं० १,१,२,५)"— अन्यत्र "वाजं हवनस्यद् रथम् (ऋ० सं० १,४,१२,१)"—इति च निगमौ ॥

(३) पयः* । व्याख्यातं रात्रिनामसु पयइत्यत्र (निरु० २,५) । यद्वा; 'श्रय पय गतौ (भू० श्रा०)'—इत्यस्मादसुन् । पीयते ह्यन्नं । तद्धि चतुर्विधम् पेय-चोष्य-लेह्य-चर्व्यभेदेन । वर्द्धन्ते हि तेन भुक्तेन । 'जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते (तै० उ० २,२)'—इति श्रुतिः । "पयस्वानग्न आगहि (ऋ० सं० १,२,१२,३)"—"यदौ मृतस्य पयसा पियानः (ऋ० सं० १,५,२७,३)"—इति च निगमः ॥

(४) प्रयः† । व्याख्यातमुदकनामसु (११९ पृ०) । "उपप्रयोभिरागतम् (ऋ० सं० १,१,३,४)"—"तुराय प्रयोन हर्मि स्तोमं माहिनाय (ऋ० सं० १,४,१७,१)"—"प्रयस्वन्तः प्रति हर्यामसि त्वा (ऋ० सं० ८,६,२१,३)"—इति च निगमाः ॥

(५) श्रवः । 'श्रु श्रवणे (भू० प०)' । कर्मण्यसुन् । श्रूयते ह्यन्नं वर्ण्यमानं श्रवो यशः । तद्धर्मात्ताच्छब्द्यं वा । "सत्यश्चित्र श्रवस्तमाः (?)"—"मर्त्तं दधामि श्रवसे दिवे दिवे (ऋ० सं० १,२, ३३,२)"—"अभिश्रव ऋज्यन्तः (ऋ० सं० ४,७,९,३)"—इति च निगमाः । "उप प्रयोभिरागतम् (ऋ० सं० १,१,३,४)"—इत्यादिषु

* प० १२. १, ७ । निघ० २, ५ ।
† प० १० । निरु० ४, २४. ९, १०. १०, २. ११, ९ ।

निरुक्त-टीकायां स्कन्दस्वामिना प्रयइत्यन्ननामेत्युच्यते । तथाच 'अर्चन्ति अर्वः (ऋ० सं० १,२,२०,४)'—इत्यादि-निगमेषु वेदभाष्ये, 'अव इत्यन्ननाम'—इति स्पष्ट मुच्यते । निरुक्त-टीकायान्तूभयथा (निरु० १०,२) । अतः 'प्रयः'-'अवः'-शब्दयोः उभयोरप्यन्ननामत्वं स्पष्टम् । तत्रैकतमस्य पाठो विद्वद्भिर्निर्णीयताम् ॥

(५) पृक्षः* । 'पृची सम्पर्के (रु० प०)' । औणादिके क्विपि धातोः कुगागमः । सम्पृक्तं हि तज्ज्ञातृभिः । पृक्षनिर्दामार्थं इति वा (अदा० आ०) । "वायो तत्र प्र पृक्षती (ऋ० सं० १,१,२,२)"—इत्यादौ माधवेनोक्तम् । तत्र क्विपि बाहुलकान्न-लोपः । दीयते ह्यन्नमर्थिभ्यः । "चिः पृक्षो अक्ते अश्चरेव पिन्वतम् (ऋ० सं० १,२,४,४)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिभाष्यम् 'पृक्षा अन्ननामैतत् पठन्ति । "पृक्षो भरन्त वाम् (ऋ० सं० ४,४,१२,२)"—इत्यादिषु बहुवच-नान्तस्य सामानाधिकरण्यदर्शनात् बहुवचनान्तं द्रष्टव्यम्'—इति । "अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचन्ते (ऋ० सं० १,५,१६,२)"—"पृक्षो वहतमश्विना (ऋ० सं० १,४,२,६)"—इति च निगमौ । "त्वं अग्ने मारुतं पृक्ष ईशिषे (ऋ० सं० २,५,१८,१)"—इत्यादौ तु षष्ठ्येकवचनान्तमपि दृश्यते ॥

(६) पितुः† । 'पा रक्षणे (अदा० प०)' । 'कमिमनिजनिभाया-गापाहिभ्यश्च (उ० १,७०)'—इति तु-प्रत्ययो बाहुलकादिकारः । रक्षितव्यं ह्यन्नम् । प्यायतेर्बाहुलकात् तु-प्रत्ययो धातोः पि-भावश्च ।

* प० १७ ।

† निघ० ५, २ । निघ० ८, २४ ।

"पितुं नु स्तोषम् (ऋ० सं० २,५,६,१)"—"प्रमन्हिष्ठे पितुमर्द्धर्षेना वचः (ऋ० सं० १,७,१२,१)"—इति निगमौ ॥

(७) वयः* । 'वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु (अदा० प०)' । असुन् । गत्यादिसर्वोऽप्यर्थोऽत्रानुगुणः कारकभेदेन । 'वय गतौ (भ्वा० आ०)'-इत्यस्मादसुन् वा । "इच्छन्तो वय इन्द्रो दधाति (ऋ० सं० २,१,१०,२)"—"परि घ्रंसमोमनं वां वयोगातव (ऋ० सं० ५,५,१६,४)"—इति च निगमौ ॥

केचिदस्य स्थाने "सुतः"†-इति पठन्ति । तत्र 'षूञ् प्राणिप्रसवे (अदा० आ०)' । 'ताताप्रातसातस्तुत'-इत्यादिना क्त-प्रत्ययः, षूञो ह्रस्वत्वञ्च निपात्यते । सूयते वृष्ट्या । "आदित्याज्जायते वृष्टि र्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः"—इति हि स्मृतिः (मनुः ३,७६) । यद्वा; 'षु प्रु गतौ (भ्वा० प०)'-इत्येतद्-विषयं निपातनम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) सिनम्‡ । 'षिञ् बन्धने (स्वा० क्र्या० उ०)' । 'इण्सिञ्दीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३,२)' । 'सिनाति भूतानि'-इति भाष्यम् । 'सिनाति बध्नाति क्षुधा विनश्यन्ति भूतानि धारयति'-इति, स्कन्दस्वामी । सीयते अनेनेति वा । अन्नेन हि भृत्यादयो बध्यन्ते । "येनं स्मासिनं भरथः सखिभ्यः (ऋ० सं० ३,४,८,१)"—इति निगमः ॥

(९) अवः§ । 'अव रक्षणगतिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाच-

* निघ० ६, ७ ।
† निघ० ४, १८;—२१ ।
‡ प० ४, २ । निघ० ३, ३ ।
§ निघ० १०, ११ ।

ागत्याविक्रान्तहिंसादानभागवृद्धिषु (भ्वा॰प॰)'।

असुन्। धात्वर्थेन तु योगः सर्वाङ्गीकर्त्तव्यः। "अवन् ब्रह्मण्वता-गमत् (. ?)"—"अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिम् (ऋ॰सं॰ १,५,२५,४)"—इति निगमौ॥

(१०) द्युः। 'द्यु शब्दे (अदा॰प॰)'—'क्षि निवासगत्योः (तु॰ प॰)'। 'खनिकष्यज्यसि वसि शिभ्यस्त्रिभ्यां डित् (उ॰१,३२)'—इति विधीयमानो डित्-कु-प्रत्ययो बाहुलकादाभ्यामपि भवति। द्यूयते शब्द्यते स्तोतृभिः क्षूयते देवतात्वादयम् स्तुत्यादिभिः गुणवत्तया वा लोकैः, निवसत्यनेन वा। "त्वं वाजस्य द्युमतो रायस्ईशिषे (ऋ॰सं॰२,५,१८,५)"—"आ तू न इन्द्र द्युमन्तम् (ऋ॰सं॰१,५,२७,१)"—इति च निगमौ॥

(११) धासि। 'मुषिगृधिकुषिभ्यः क्सिः (उ॰३,१५१)'—इतिर्बाहुलकात् धाञोऽपि भवति, बाहुलकादेव ईत्वं न भवति। दीयते ऽर्थिभ्यो धारयति प्राणान् वा। "विद्वांसर मा तनयाय धासिम् (ऋ॰सं॰१,५,१,३)"—अत्र 'धासिरन्ननाम, इह तु पयस आसवकारणत्वात् गोषु प्रयुक्तः'—इति स्कन्दस्वामी॥

(१२) इरा। व्याख्यातं नदीनामसु (१४०पृ॰)॥

(१३) इळा*। ईड्यते दीप्यते भुक्तेन जाठरोऽग्निः, क्षिप्यते उदरे, स्वपत्यनेन भुक्तेन न हि बुभुक्षितस्य निद्रास्ति। "तस्मा इळां सुवीरा आ यजामहे (ऋ॰सं॰१,३,२०,४)"—इति निगमः॥

(१४) इषम्†। 'इषु इच्छायाम् (तु॰प॰)'। औणादिकः क्विप्।

* पु॰ १, १।

† निघ॰ १, २१. १०, २१. ११, १४; –२८।

इष्यत इति। यद्वा; 'इषु गतौ (दि०प०)' क्विप्। वेदे प्रायुर्यस्य दर्शनाद् द्वितीयैकवचनान्तम्। "इषं स्तोतृभ्य आभर (ऋ०सं० ३, ८,२२,१)"—"अश्विना यज्वरीरिषः (ऋ०सं० १,१,५,१,)"—इति च निगमौ ॥

(१५) ऊर्क्* । 'ऊर्गित्यन्ननाम । ऊर्जयतीति सतः, पक्वं सुप्रवृक्णमिति वा (निरु० ३,८)'—इति भाष्यम्। 'ऊर्ज्जयति' प्रबलति प्राणयति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः। 'पक्वमिति वा' पक्वशब्दस्य पकारलोपं कृत्वा क-शब्दं व्यत्यस्य वकारस्योरि कृते ऋगागमे चोर्गिति भवति। 'सुप्रवृक्णमिति वा' अस्ये र-शब्दलोपे कृते, संयोगादिलोपे कृते, अकारस्योपरि ऋकि ऊत्वे च कृते ऊर्गिति भवति। सुच्छिन्नं हि तद्भवति मृदुत्वात्'—इति स्कन्दस्वामिपक्ष्यः। * * *। 'ऊर्ज्यते प्राप्यते जीव्यतेऽनया'—इति भट्टभास्करमिश्रः। अथ 'ऊर्ज बलप्राणनयोः (चु०प०)' इत्यस्मादेव करणे क्विप्। "यंसि त्वमूर्जं न विश्वध क्षरध्यै (ऋ०सं० १,५,५,३)"—इति निगमः ॥

(१६) रसः† । व्याख्यातमुदकनामसु। "मध्वे यत् पिप इं रसः दिवे कः (ऋ०सं० १,५,१५,५)"—इति निगमः ॥

(१७) स्वधा‡ । स्व-शब्दे उपपदे दधातेः (जु०उ०) 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति क-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति। स्वेभ्यो दीयते स्वस्मिन् धीयते वा, स्वेन धनेन धीयते वा। "विश्वा हि माया

* निरु० २, ८. २०। –४१. ११, २९
† पु० १, ११। निरु० ११, २५।
‡ पु० १, १२।

अवंसि स्वधा वः (ऋ० सं० ४,८,२४,१)"—"आदह स्वधामनु (ऋ० सं० १,१,११,४)"—इति च निगमौ ॥

(१८) अर्कः* ।

(१९) क्षद्म† । व्याख्यातमुदकनामसु (८९ पृ०)। क्षुन्निवर्त्तनादिके स्वकार्ये स्थिरं भवति, स्थिरो भवत्यनेन भुक्तेन भोक्तेति वा,
२ १उ २ १ २ २१ २
हिंस्यतेऽनेनातिभुक्तेनेति वा "अहमन्नमन्नमदन्तमद्मि (सा० सं० आ० १,९)"—इति श्रुतिः। माधवपक्षे क्षदिरशनार्थः (सौ०), अश्यते बुभुक्षितः। "स्वादु क्षद्मापो वसतो स्योनकृत् (?)"—इति निगमः ॥

(२०) नेमः‡ । 'णीञ् प्रापणे (भू० उ०)'। 'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ० १,१३७)'। नमयति सुगतिं दातारं, नीयते देहयात्रा अनेनेति वा ॥

"नेमा"—इति नकारान्तं केचित् पठन्ति। तदा बाहुलकादभिधानलक्षणाद्वा नकारस्येत्संज्ञाया अभावः। एवमेवास्मिन् सूत्रे वृत्तिकारेणोक्तम्। यद्वा; मनिनि रूपसिद्धिः। निगमदर्शनान्निर्णयः॥

(२१) ससम्§ । 'सस स्वप्ने (अदा० प०)'। 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (उ० ४,११८)'। स्वपन्त्यनेन भुक्तेन, न हि क्षुधितस्यातिनि-

* प० २०. ४, २ । निरु० ५, ४. ९, २२ । यद्यपीदं पदं टीकापुस्तके व्याख्यातं न दृश्यते, परमष्टाविंशतिसङ्ख्यापूरणायानन्यगत्या पदपुस्तकैकमत्या पाठोऽङ्गीकर्त्तव्यमेवेति ।

† पु० १, १५ ।

‡ प० २, १९ । निरु० २, १० ।

§ प० ४, २ । निरु० ५, २ ।

द्धाति । "मृघेन्नं पिदिमृदायांवत्तो वसु (ऋ॰सं॰ १,४,८,३)"—इति निगमः॥

(२२) नमः। 'णमु प्रह्वत्वे (भू॰प॰)'। असुन्। उपनतं जातमात्रेभ्यो भूतेभ्यः पूर्वजन्मकृतकर्मवशात्, नम्यते देवतात्वात्, नमन्त्यनेन हेतुना तदन्न प्रयोजनस्य च हेतुत्वेन विवक्षा। "प्र वो मुहे महि नमो भरध्वम (ऋ॰सं॰ १,५,१,२)"—"एना वो अग्निं नमसा (ऋ॰सं॰ ५,२,२१,१)"—इति च निगमौ॥

(२३) आयुः*। अननं प्राणनमस्ति। "पाहि षदूमिर् विश्वायुः (ऋ॰सं॰ १,२,२२,३)"—इति निगमः॥

(२४) सूनृता†। व्याख्यातमुदकनामसु (५,३४॰)। सुष्ठु नयन्ति क्षुत्प्रयुक्तान् अर्थ्यते वा तदर्थिभिः। यद्वा; शोभना नरः सुनरः 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः, सूनृषु तायते विस्तीर्यते पुण्येन, 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः। वा टाप्। "पुरुणीथे जरते सूनृतावान् (ऋ॰सं॰ १,४,२५,७)"—"अश्विना सूनृतावती (ऋ॰सं॰ १,२,४,३)"—इति च निगमौ॥

(२५) ब्रह्म‡। 'बृहि वृहि वृद्धौ (भू॰प॰)'। 'बृंहेर्नलोपश्च (उ॰४,१४६)'—इति मनिन्। परिवृढं भवति सर्वप्राणिभिः। सर्वदा भुज्यमानमप्यनुपक्षीयमाणत्वात्, स्वभावतो वा परिवृढं सर्वस्य जगतो भरणात्, वर्द्धन्तेऽनेन भूतानीति वा 'जातान्यन्नेन वर्द्धन्ते (तै॰उ॰

* पृ॰ २, २ ।
† पृ॰ १, ८ ।
‡ पृ॰ १० । निरु॰ १, ८, १२, २४ ।

२,२)'—इति श्रुतिः। "उप मध्वाविश वाघतः (ऋ०सं०१,२,५,५)"—इति च निगमः॥

(२६) वर्चः। 'वर्च दीप्तौ (भ्वा०आ०)'। असुन्। दीप्तिकरं खल्वन्नं शरीरादेः। "तमा संसृज वर्चसा (ऋ०सं०१,२,१२,३)"—"सं माग्ने वर्चसा सृज (ऋ०सं०१,२,१२,४)"—"आयुषा सह वर्चसा (ऋ०सं०८,३,२७,४)"—इति निगमाः॥

(२७) कीलालम्। 'कल गतौ (प०)' चौरादिकः, 'कील बन्धने (भ्वा०प०)', 'कील खण्डने (?)'। कील बन्धने इति व्युत्पत्तौ धिनवदर्थः। कील खंडने इति तु क्षुच्छेदमित्यर्थः। अपिवा कीला जाठराग्नेर्ज्वाला, तां लाति 'कर्मण्यण् (३,२,१)'। "कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे (ऋ०सं०८,४,२२,४)"—इति निगमः॥

(२८) यशः*। व्याख्यातमुदकनामसु(१२७१०)। यशो यशोदीप्त्यर्थात्। कीर्त्तिकरं वेति माधवः। तदा वर्द्धस्वदर्थः। "यशो न पक्वं मधुगोष्वन्तरा (ऋ०सं०८,६,२,५)"—"तुविद्युम्न यशस्वता (ऋ०सं०३,१,२६,६)"—इति निगमौ॥

इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि॥ ७॥

आवयति[१]। भवति[२]। बभस्ति[३]। वेति[४]। वेवेष्टि[५]। अविष्यन्[६]। वप्सति[७]। भसथः[८]। बब्धाम्[९]। ह्वरति[१०] इति द्व्यात्तिकर्माणः†॥ ८॥

* पृ० ६, १९।
(१०) "ह्वरति" B. C. D. F।
† "इत्यत्तिकर्माणः" B।

(१) आवयति* । आङ्पूर्वात् वेतेः (अदा० प०) 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति शपो लुगभावः । यद्वा; 'वेञ् तन्तुसन्ताने (उ०)' भ्वादिः; अनेकार्थत्वात् धातूनामवाप्तिकर्मत्वम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । "आ तू नः स वयति गव्यमश्व्यम् (ऋ० सं० ६,२,२,१०)"—इति निगमः ॥

(२) भर्वति† । 'भर्व हिंसायाम्' भ्वादिः परस्मैपदी । "पृथून्ययि रेनु याति भर्वन् (ऋ० सं० ४,५,८,२)"—"तेन सुभर्वं शतवत् सहस्रम् (ऋ० सं० ८,५,२०,५)"—इति निगमौ ॥

(३) बभस्ति‡ । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' जुहोत्यादिः परस्मैपदी । "हरी इवान्धांसि बप्सता (ऋ० सं० १,२,२६,२)"—इति निगमः ॥

(४) वेवेष्टि§ । 'विष्लृ व्याप्तौ (जु० उ०)' । 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः (२,४,७५)' । "स्वनैद्योययातिथि ज्योतिष्कृत्या परिवेवेष्टि- (?)"—"यदा त्वा अतिथयः परिवेष्टि (?)"—"मरुतः परिवेष्टारः (?)"—इति च निगमाः । प्रयोजकव्यापारे प्रयुक्तत्वात् निरूपणीयम् ॥

(५) वेति‖ । वी गत्यादौ अदादिः परस्मैपदी । "वीतं पातं पयस उस्रियायाः (ऋ० सं० २,२,२३,४)"—इति निगमः ॥

(६) अविष्यन्¶ । अवतेर्वर्त्तमाने व्यत्ययेन लृट्; लटः सद्वा ।

* प० १४ । निघ० १, १३. १०, २०. ११, १८ ।
† निघ० ८, १९ ।
‡ निघ० ४, १.२; २१. ८, २१ ।
§ पु० २, ६ ।
‖ पु० २, ६ ।　　　¶ पु० चपैव १ ।

“ह्वर्वविश्वमर्त्येषु तिष्ठति (ऋ० सं० १,४,२२,२)”—इति निगमः। अत्र च ‘अविष्यव्याप्तिकर्म्मा अश्नुयादित्यर्थः’—इति स्कन्दस्वामी। तस्मादविष्टादिति पाठो न दुष्टः॥

(७) बप्सति*। भसेः प्रथमपुरुषे बहुवचने ‘घसिभसोर्हलि च (६,४,१००)’—इत्युपधालोपे रूपम्। “दद्भिर्वनानि बप्सति (ऋ० सं० ६,३,२८,३)”—इति निगमः॥

(८) भसथः†। भसेर्लटि थसि ‘बहुलं छन्दसि (२,४,७६)’—इति शपः श्लुर्न भवति। “न देवा भसथश्चन (ऋ० सं० ४,८,२५,४)”—इति निगमः॥

(९) बब्धाम्‡। भसेर्लोटि तमस्तामि श्लौ द्विर्वचनम्, द्विर्वचनानत्वानित्यत्वात् उपधालोपः प्राप्नोति छान्दसत्वान्न, ‘घसिभसोर्हलि च (६,४,१००)’—इत्युपधालोपः। ‘धि च (८,२,२५)’—इत्यादिसूत्रेषु सिचो लोप इति पक्षे सकारलोपश्छान्दसः सकारमात्रलोप इति पक्षे ‘झलो झलि (८,२,२६)’—इति सलोपः, भस्य जश्त्वे। बब्धामिति पृथक्पाठे प्रयोजनं मृग्यम्। * * *। “बब्धां ते हरी धाना (?)”—इति निगमः॥

(१०) ह्वरति। ‘ह्वृ कौटिल्ये’ भ्वादिः परस्मैपदी। “अपामतिष्ठद्धरुणह्वरं तमः (ऋ० सं० १,४,१८,५)”—“उपह्वरे यदुपरा अपिन्वत् (ऋ० सं० १,५,२,१)”—इति निगमौ॥

इति दशात्तिकर्म्माणः॥ ८ ॥

---

* पु० चर्वैव १।
† पु० चर्वैव २।
‡ पु० चर्वैव ३।

ओजः(१)। वाजः(वा) पाजः(२)। शवः(३)। तरः(४)। नवः(५)। त्वक्षः(६)। शर्द्धः(७)। बाधः(८)। नृम्णम्(९)। तविषी(१०)। शुष्मम्(११)। शुष्णम्(१२)। शूषम्(१३)। दक्षः(१४)। वीळु(१५)। च्यौत्नम्(१६)। सहः(१७)। यहः(१८)। वधः(१९)। वर्गः(२०)। वृजनम्(२१)। वृक्(२२)। मज्मना(२३)। पौंस्यानि(२४)। धर्णसिः(२५)। द्रविणम्(२६)। स्यन्द्रासः(२७)। शम्बरम्(२८)। इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि* ॥ ९ ॥

(१) ओजः†। व्याख्यातमुदकनामसु (११२ पृ०)। उब्जत्यनेन, बलवत्सन्निधौ हि ऋजवो भवन्ति भीत्या, न्यग्भावयत्यनेन वा शत्रून्। वर्द्धतेऽनेन ऐश्वर्यादि, वर्द्धते व्यायामादिना। इमावर्थान्तरावपि दृष्टार्थेषु बोद्धव्यौ। 'उर्वधिकम्'—इति माधवः। हिंसन्त्यनेन शत्रवो वा। 'उवेर्जुट् च'—इति श्रीभोजदेवः। अस्ति गुणः। ओषति दहति शत्रून्। "ओजस्तो जातमुत मन्य एनम् (ऋ० सं० ८, २,४,२)"—"वर्द्धनि जाते जनमान ओजसा (ऋ० सं० ६,७,२, २)"—इति निगमौ॥

(२) वाजः‡। व्याख्यातमन्ननामसु (२०४ पृ०)। गच्छत्यनेन

(५) "नवः" ख।
(६) "[illegible]" ग. C. D. F।
(१५) "वीळु" C. D. E।
(२२) "विट्" ग।
(२५) "धर्णसि" ग.-घ-पुस्तकयोरेव।
* "इति बलस्य" ग।
† पृ० ६, १२।
‡ पृ० ७।

शत्रून् प्रति जिगीषव:। गम्यतेऽधिगम्यते व्यायामादिना यत्नेन। इमावर्थावुत्तरत्रापि गत्यर्थेषु बोद्धव्यौ। 'वाजो बलं, वाजयतेः प्रेरणार्थात्'—इति माधवः। अनेन शत्रून् प्रेरयति विद्रावयतीति। "परिव्राजेषु भूषथ: (ऋ०सं० ३,१,१२,४)"—इति निगमः॥

पाजः*। 'पा रक्षणे (अदा०प०)'। 'पातेर्जुट् च'—इत्यसुन् बलेन हिंस्यते सर्वम्। "कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीम् (ऋ० सं० ३,४,२३,१)"—इति निगमः। 'समिद्धस्य रुशदर्शि पाजः (ऋ०सं० ३,८,१२,२)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'पाजो बलम्'—इत्येतावदेवोक्तं न तु बलनामेति वाजशब्दे तु 'परिव्राजेषु भूषथ: (ऋ०सं० ३,१,१२,३)'—इत्यत्र बलनामैतदित्युक्तं, 'अत्यं न मिहे वि नयन्ति वाजिनम् (ऋ०सं०१,५,७,१)'—इत्यत्र,'अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथम् (ऋ०सं०१,४,११,१)'—इत्यादौ च ऋक्भाष्ये वाजशब्दोपरि 'अपि बलनाम'—इत्युच्यते। अतो वाजपाजशब्दयोरुभयोरपि बलनामत्वं स्पष्टम्; तत्रैकतमस्य पाठो विद्भिरधीयताम्॥

(३) शवः†। व्याख्यानमुदकनामसु (११२पृ०)। "मा भेम शवसस्पते (ऋ०सं०१,१,२१,२)"—इति निगमः॥

(४) तरः। 'तॄ प्लवनतरणयो: (भ्वा०प०)'; असुन्। तरत्यनेन आपदम्। "यातूतरो मघवन् यावदोजः (ऋ०सं०१,३,३,२)"—इति निगमः॥

(५) तवः। तवतिर्वृद्ध्यर्थः; असुन्। "अपादमिन्द्र तवसा जघन्थ

* पृ०। † पृ० १,१२।

(ऋ०सं० ३,२,२,३)"—"योगेयोगे तवस्तरम् (ऋ०सं० १,२, २८,२)"—इति च निगमौ ॥

(६) त्वक्षः । 'तक्षू तनूकरणे (भ्वा०प०)'; असुन् । तनूक्रियन्ते तेन शत्रवः । "स प्र विक्रो त्वक्षसा ज्मो दिवश्च (ऋ०सं० १,७, १०,५)"—इति निगमः ॥

(७) शर्द्धः । 'शर्द्धतिरुत्साहार्थः'—इति स्कन्दस्वामी; असुन् । शत्रुजयादावनेन उत्साहितत्वात् । "अभ्राजि शर्द्धो मरुतो यदर्णसम् (ऋ०सं० ४,३,१५,६)"—इति निगमः ॥

(८) बाधः* । 'बाधृ विलोडने (भ्वा०आ०)'; 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३,३,१९)'—इति घञ् । बाध्यतेऽनेन शत्रवः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९) नृम्णम्† । 'नृम्णं * * * नॄन् नतम् (निरु० ११,९)'—इति भाष्यम् । 'नॄन् शत्रुभूतान् प्रति नमति; स्वार्थो वा नमिः, नमयति प्रह्वीकरोति'—इति स्कन्दस्वामी । 'इन्द्र नृम्णं हि ते शवः (ऋ० सं० १,५,२९,३)'—इत्यत्र ऋक्भाष्यम्—'यस्माच्छत्रुभूतानां मनुष्याणामपि नमनकरणं तव बलम्'—इति । स एव तत्र पृषोदरादित्वेन नृ-नमन-शब्दस्य वर्णलोपादौ नृम्णमिति द्रष्टव्यम् । "अग्नेर्नृम्णं च रोदसी सपर्यतः (ऋ०सं० ८,१,९,१)"—"मंहिष्ठं वस्तुविनृम्णम् (ऋ०सं० १,३,२७,१)"—इति च निगमौ ॥

(१०) तविषी‡ । तविः सौत्रो धातुर्वृद्ध्यर्थः । तवेष्टिषच् प्रत्ययः ।

---

* निघ० ९, ११. १०, ९ ।
† प० १० । निघ० १०, १०. ११, ९ ।
‡ निघ० ९, ११ ।

टित्त्वात् ङीप्। "कृष्णा रजांसि तविषीं दधानः (ऋ॰सं॰ १,३,६,४)"—"युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी (ऋ॰सं॰ १,३,१८,२)"—इति निगमौ॥

(११) शुष्मम्*। 'शुष शोषणे (दि॰प॰)'। 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित् (उ॰ १,१४१)'—इति मन्-प्रत्ययः। शुष्यत्यनेनारिः। 'शुषिः प्रीणनार्थः'—इति माधवः। प्रियं हि बलम्। 'शुष्ममिति बलनाम, शोषयतीति सतः (निरु॰ २,२४)'—इति भाष्यम्। 'परस्परमायोगिकमपि बलं विशेषयति उपमेयतीत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी। तत्र शोधयतेर्मनिन् 'बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाछन्दसोः'—इति लुक्। "शुष्मा इन्द्रमवाता अहुतप्सवः (ऋ॰सं॰ १,४,१२,४)"—"यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् (ऋ॰सं॰ २,६,७,१)"—इति निगमौ॥

(१२) शुष्णम्†।

(१३) शूषम्‡। 'शुष शोषणे (दि॰प॰)'। 'पूषमुषकलुषकादयश्चेलूषादयः'—इत्यादिग्रहणात् 'ऊषः प्रत्यूषादयोऽपि भवन्ति'—इति दण्डनाथ-वृत्तिः। ऊषप्रत्ययष्टिलोपश्च निपात्यते शुष्मवदर्थः। "इन्द्राय शूषं मर्चति (ऋ॰सं॰ १,१,१८,५)"—"इन्नतमः सत्वभिर्यो ह शूषैः (ऋ॰सं॰ ३,३,१३,२)"—इति निगमौ॥

(१४) दक्षः§। 'दक्ष वृद्धौ च (भ्वा॰आ॰)' चकाराद् दक्षौ।

* निघ॰ २, १४. ३, २२. १०, १०।
† निघ॰ ३, ११. ४, ११. ५, १९।
‡ प॰ २, ४।
§ निघ॰ ११२, ३. १२, २६।

'दक्ष गतिहिंसनयोः (चु० उ० प०)'। 'दक्षतिरत्रोत्साहार्थः'—इति स्कन्दस्वामी। असुन्। शत्रुविजये क्षिप्रो भवत्यनेन, हिंसन्ति वा ऽनेन शत्रवः, प्रोत्साहितो वा भवति शत्रुविजये। "क्षिप्रं रुवे पुनर्दक्षम् (ऋ० सं० १,१,४,२)'-इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—'दक्ष इति सकारान्तं बलनाम'। अकारान्तमपि तस्यैवमर्थान्तरे द्रष्टव्यम्। "जुह्वाना पुनर्दक्षा (ऋ० सं० १,२,८,४)"—इति निगमः।

(१५) वीळु। वीळयति संस्तम्भकर्मा। 'भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः (उ० १,७)'—इति उ-प्रत्ययो बाहुलका-दस्मादपि भवति। संस्तब्धो दृढो भवति अनेन, संस्तभ्यन्ते ऽनेन शत्रव इति वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१६) च्यौत्नम्। 'च्युङ् गतौ (भ्वा० आ०)। * * *। अन्तर्णीतण्यर्थो वा। च्यवन्ति च्यावयन्ति शत्रूननेन राष्ट्रात्। "प्र च्यौत्नेन मघवा सत्यराधाः (ऋ० सं० ८,१,८,६)"—इति निगमः॥

(१७) सहः*। 'षह मर्षणे (भ्वा० आ०), छन्दस्यभिभवार्थः। असुन्। सहत्यनेन शत्रून्। "ये सहांसि सहसा सहन्ते (ऋ० सं० ५,१,८,४)"—इति निगमः॥

(१८) यहः†। व्याख्यातमुदकनामसु (११ पृ०)। आप्यते आक्रम्यते वानेन शत्रुः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१९) वधः‡। 'हन हिंसागत्योः (अ० प०)। 'हनश्च वधः (३,३,७६)'—इत्यप्। हन्यतेऽनेन शत्रुः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

---

* पृ० १, ११।
† पृ० १, ११।
‡ पृ० २०।

(२०) वर्गः। (२१) वृजनं*। (२२) वृक्। 'वृजी वर्जने (रु०प०)'। घञ्। 'कृपृवृजिमन्दिनिधाञ्भ्यः क्युः (उ०२,७९)', 'क्विप् च (३,२,७६)'। वर्ज्यन्तेऽनेन प्राणिः। "जरयन्ती वृजनं पद्वदीयते (ऋ०सं०१,४,३,५)"—"प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिरा (ऋ०सं०४,२,२३,१)"—इति च निगमौ॥ माधवस्तु—'मध्योदात्तन्तु वृजनं वर्त्तते बलयुद्धयोः। "वृजनेन वृजिनान्त्सं पिपेष (ऋ०सं०३,२,१९,१)"—"त्वं शुष्णं वृजने पृक्ष आणौ (ऋ०सं०१,५,४,३)"—"जरयन्ती वृजनं (ऋ०सं०१,४,३,५)" तु वर्त्तते उपद्रवे'—इति। तदान्वयणीयौ निगमौ॥

(२३) मज्मना। 'टुमस्जो शुद्धौ (तु०प०)'। औणादिको मनिन् (उ०४,१४०)। 'झलां जश् झशि (८,४,५३)', कुत्वम्, तृतीयैकवचनम्। मज्जयति शत्रून्। "नाभा पृथिव्या भुवनस्य मज्मना (ऋ०सं०२,२,१२,४)"—"स दुम्नशानि समिधानि मज्मना (ऋ०सं०१,४,१८,५)"—"वि रोदसी मज्मना बाधते शवः (ऋ०सं०१,४,१०,५)"—इति निगमाः। निगमेषु तृतीयैकवचनान्तस्य प्रायशोदर्शनात् तदन्तः पठितः॥

(२४) पौंस्यानि। 'पुंस अभिवर्द्धने (प०)' चुरादिः। 'अघ्न्यादयश्च (उ०४,१०८)'—इति यत्-प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्यः। "पौंस्यानि नियुतः सश्चुरिन्द्रम् (ऋ०सं०४,७,८,३)"—"यस्मिन् विश्वानि पौंस्या (ऋ०सं०१,१,१०,४)"—"महत्तदस्य पौंस्यम् (ऋ०सं०१,५,२०,५)"—इति निगमः॥

---

* [illegible]

(२५) धर्णसि । 'धृञ् धारणे (भ्वा०उ०)' । "सानसिवर्णसिपर्णसि (उ० ४,१०७)"—इत्यसि-प्रत्ययो नुमागमोऽपि निपात्यते गुणः । ध्रियतेऽनेन राज्यादि । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२६) द्रविणम्* । 'द्रु गतौ (भ्वा०प०)' । 'द्रुदक्षिभ्यामिनन् (उ० २,५२)' । "धनो ददातु द्रविणम् (?)"—इति निगमः ॥

(२७) स्यन्द्रासः । 'स्यदि किञ्चिच्चलने (भ्वा०आ०)' । 'चन्द्र-रभ्रसिम्भ्रभपुण्ड्रतीव्रग्रीवगोरेन्द्राभद्रस्यन्द्रकुलीरादयः'—इति रक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । तस्मात् जसेरसुक् (७,१,५०) । स्यन्दतेऽनेन अन्नम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) शम्बरम्† । व्याख्यातमुदकनामसु (१२६५०) । संभ्रियते ऽनेन शत्रुः, संवृणोति वा तस्य आपदम् । शमनमुपद्रवाणामुत्कृष्टं च युद्धादौ, शम्बेनेन्द्रेणादीयते वा । बलाधिदेवताद्यीन्द्रः । 'या च का च बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तत् (निरु० ७,१०)'—इति भाष्यम् निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि ॥ ९ ॥

मघम्[१] । रेक्णः[२] । रिक्थम्[३] । वेदः[४] । वरिवः[५] । श्वात्रम्[६] । रत्नम्[७] । रयिः[८] । क्षत्रम्[९] । भगः[१०] । मीळ्हुम्[११] । गयः[१२] । द्युम्नम्[१३] । इन्द्रियम्[१४] ।

---

* ऋ० १० । निरु० ८, १ ।

† ऋ० १, १० ।

(११) "मीळ्हम्" क ।

(१२) "गयः । चक्षस् । द्युम्नम्"—इति, "गया । यशः"—इति च न C. D. F ।

वसु[१५]। रायः[१६]। राधः[१७]। भोजनम्[१८]। तना[१९]। नृम्णम्[२०]। बन्धुः[२१]। मेधा[२२]। यशः[२३]। ब्रह्म[२४]। द्रविणम्[२५]। श्रवः[२६]। वृत्रम्[२७]। ऋतम्[२८]। इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि* ॥ १० ॥

(१) मघम्†। मंहतिर्दानकर्मा (प० ३,२०,१०)। 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८वा०)'—इत्यत्र परिगणितस्य प्रायिकत्वात् क-प्रत्यये पृषोदरादित्वात् लोपो हकारस्य घकारस्य। दीयतेऽर्थिभ्यः। "तेभिरिन्द्र चोदय दातवे मघम् (ऋ० मं० ७,२,३१,५)"—"यदिन्द्र दक्षिणा मघोनी (ऋ० मं० २,६,६,६)"—इति निगमौ॥

(२) रेक्णः‡। 'रिचिर् विरेचने (रु० उ०)'। 'रिचेर्धने घिच्च (उ० ४,१९४)'—इत्यसुन्, नुडागमो गुणश्च, घित्त्वात् 'चजोः कुघिण्यतोः (७,३,५२)'—इति कुत्वम्। 'रेक्ण इति धननाम, रिच्यते प्रयतः (निरु० ३,२)'—इति भाष्यम्। रिच्यते अवतिष्ठते प्रयतः म्रियमाणस्य धनं धनिना सह न म्रियत इत्यर्थः। 'रेक्णोधनं रिचेः प्रेरणार्थात्'—इति माधवः। प्रर्थतेऽनेन इत्येन भृत्यादिः कर्मसु। "स्वादुं यद्रेक्णः परमं वनोषि तत् (ऋ० मं० १,२,३४,४)"—"पुरुवीरं मरुतस्स रेक्णः (ऋ० मं० ५,२,६,२)"—इति च निगमौ॥

(३) रिक्थम्§। रिचेः (रु० उ०) 'पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्य-

(१५) इतोऽनन्तरं "श्रवः"—इत्यधिकं ग।

(१८) "भजनम्"—इति ग. iid। "भिनम्"—इति च टीकाकृता दृश्यते किन्तु, परं न समञ्जसम्।

* "इत्यष्टाविंशतिर्धननामानि" च०। "इति धनस्य" ग०।

† निरु० १, ७. ४, १०. ४, १६।

‡ निरु० ३, २।   § निरु० ३, ६।

यक् (उ० २,६)'—इति यक्। पूर्ववदर्थः। "न आमश्य तायोरि-
वयमारेक् (ऋ० सं० ३,२,५,२)"—इति निगमः॥

(४) वेदः। 'विद्लृ लाभे (महा० प०)'। असुन्। विदन्त्येनात्,
लभ्यते वाऽनेन धर्मादिः। "होतारं निर्ष्वेदसम् (ऋ० सं० १,१,
२२,१)"—इति निगमः॥

(५) वरिवः। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०),' अस्माद् यङ्लुगन्तात्
असुनि बाहुलकादिलोपः। भृशं व्रियते, वरिवसो हेतुत्वाद्वा वरिवः
'वित्तं बन्धु र्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी। एतानि मान्यस्थानानि
गरीयो यद्यदुत्तरम् (२,१३६)'—इति मनुः। "युधा देवेभ्यो वरि-
वश्चकर्थ (ऋ० सं० १,४,२५,५)"—"अंहोराजन् वरिवः पूरवे कः
(ऋ० सं० १,५,५,२)"—इति निगमौ॥

(६) आद्यम्*। आघ्रुशब्द उपपदे 'अत सातत्यगमने (भ्र० प०)'
—इत्यस्मात् 'आदित्यश्चिदसि'—इति इन्प्रत्ययः; पृषोदरादित्वेन
आदृश्शब्दस्य व्युत्पाद्यते; यणादेश-सवर्णदीर्घौ। आप्त्यु अतति आप्त्यु
गच्छति; अग्लं हि धनम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) रत्नम्†। 'रमु क्रीडायाम् (भ्र० आ०)', 'रमेस्त च (उ० ३,
१२)'—इति न-प्रत्ययस्तकारश्चान्तादेशः। रमणीयं हि तत्।
'रमतेऽस्मिन्'—इति क्षीरस्वामी। 'विन्ते रमस्व यत्र मन्यमानः'
—इति श्रुतिः। "आ रत्नं महि स्थूरं बृहन्तम् (ऋ० सं० ४,६,
८,५)"—"होतारं रत्नधातमम् (ऋ० सं० १,१,१,१)"—इति
निगमौ॥

---

* ऋ० १, १०. ४, २। निरु० ५, २। † निरु० ७, १५।

(८) रयिः* । व्याख्यातमुदकनामसु (१२१पृ०)। गम्यते प्राप्यते पुण्येन गच्छत्यनेन वृषिं भोगसाधनत्वात्, प्रज्ञो वाऽऽहन्ते, रीयते ऽर्थिभ्य इति वा। "अग्निना रयिमश्नवत् (ऋ० सं० १,१,१, ३)"—इति निगमः॥

(९) क्षत्रम्† । व्याख्यातमुदकनामसु (१२४पृ०)। पूर्वजन्म-सुकृतवशेन तदति स्थिरं भवति, स्तूयते उपभोगसाधनत्वात्, हिरण्यादिरिक्थम्। गतावपि क्षत्रवदर्थः। क्षतात् पापात् त्रायते। क्षत-शब्दात् त्रायतेश्च पृषोदरादित्वात् क्षत्रम्। धनैरेव पापं नरा निस्तरन्तीत्युच्यते। "न हि ते क्षत्रं न सहो न मन्युम् (ऋ० सं० १, २,१,१)"—"सुक्षत्रासो रिशादसः (ऋ० सं० १,१,२६,५)"—इति च निगमौ॥

(१०) भगः‡ । 'भज सेवायाम् (भ्वा० उ०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)', 'चजोः कुघिण्यतोः (७,३,५२)'। भज्यते सेव्यते भोगार्थिभिः। यद्वा सेव्यतेऽनेन हेतुना तदाम्। भगशब्दः पुंलिङ्गोधनवचनः। "त्रिरोश्विनोऽस्मभ्यो मानिभ्रभगो नः (ऋ० सं० २, ६,६,६)"—"यत्नुन—श्वोभगः (?)"—इति निगमौ॥

(११) मीळ्हुम्§ । 'मिह सेचने (भ्वा० प०)'। ० ० ०। ढत्व-धत्व-ष्टुत्व-ढलोप-दीर्घाः, ळकार-भावश्च। सिच्यतेऽर्थिभ्योदाद-भिः। 'सहस्रमीळ्हुष्मर्जिनानमा?' इत्यत्र भट्टभास्करमिश्रभाष्येऽपि

* पृ० १, ११।
† पृ० १, ११।
‡ पृ० ३, ४। निरु० १, ०. १, १०. ६, ११. ८, ११. १२. १२।
§ पृ० १०।

'मीळ्हु इति धननाम'—इति दृश्यते। ततो निष्कृत्य उकारान्त-निगमदर्शनाभावात् अकारान्तनिगमदर्शनात् उकारान्ताकारान्त-द्वयोरपि लोकारेऽभ्याकम्। "रुद्रस्य ये मीळ्हुषः सन्ति पुत्राः (ऋ० सं० ५,१,७,३)"—"तं मा रुद्रस्य मीळ्हुषः (ऋ० सं० ५,४,२८,५)"—इत्यादौ निर्वाहकत्वात् "मीळ्हुम्"—इति पठितव्यमिति केचिदाहुः। अन्ये तु "मीळ्हः" इति सकारान्तमपि * * *। तेषां मीळ्हांसमिति निर्वाहः। उभयेषामपि "मृळत मीळ्हे (ऋ० सं० १,७,२४,५)"—इत्यकारान्तस्य पाठोऽपेक्षणीयः। मज्ज्यन्तु निर्णयः॥

(१२) गयः*। व्याख्यातमपत्यनामसु (१७४पृ०)। इहापि तदर्थः। गीयते स्तूयते स्तोतृभिः। "अपंक्ष्रायुवे गयम् (ऋ० सं० १,५,२१,२)"—इति निगमः॥

(१३) द्युम्नम्†। 'द्युम्नसुम्नमिव'—इत्यादिना 'द्युत दीप्तौ (भ्वा०)'—इत्यस्मात् न-प्रत्ययो मकारश्चान्तादेशो निपात्यते। तेन तद्वान्। दीप्यते द्युम्नम्। 'द्यु अभिगमने (अदा० प०)'—इति क्षीरस्वामी। अस्य धातोर्मकागमो निपात्यते। "द्युम्नं वंस्नुसातमम् (ऋ० सं० १,१,१८,३)"—"द्युम्ना वाजेभिरागतम् (?)"—इति च निगमौ॥

(१४) इन्द्रियम्। 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा (५,२,९३)'—इति घ-प्रत्ययान्तत्वाद् अन्तोदात्तं

* पृ० २।
† पं० ७, २। निघ० ६, ४।

निपात्यते। इन्द्रः—'इदि परमैश्वर्ये (भ्वा० प०)', परमैश्वर्ययुक्त उच्यते। इन्द्रस्य लिङ्गम्। अनेन हि ऐश्वर्ययुक्त इति व्यज्यते। अत्र षष्ठी, समर्थात्; लिङ्गार्थे घच्। यद्वा; इन्द्रेण दृष्टम् इन्द्रियम्। यद्वा; इन्द्र आत्मा, तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणा सृष्टम्। इन्द्रजुष्टं वा; आत्मना सेवितम्, तद्द्वारेण भोगोत्पत्तेः। इन्द्रदत्तं वा; इन्द्रेण पूर्वकर्मणा वा अनुप्रदत्तम्। सृष्ट-जुष्ट-दत्तार्थेषु तृतीया समर्थात्। "दक्षिणं पादमवनेनिजेऽस्मिन्राष्ट्र इन्द्रियं दधामि (ऐ० ब्रा० ८,५,४)"—इति निगमः॥

(१५) वसुः*। रात्रिनामसु "वस्त्री"—इत्यत्र व्याख्यातम्। वस्ते आच्छादयति तिरोभावयति दारिद्र्यम्। * * *। "भूरि भुञ्जं वसुनः पूर्व्यस्पतिः (ऋ० सं० ८,१,५,१)"—इति निगमः॥

(१६) रायः†। 'रा दाने (अदा० प०)'। 'रातेर्डैः (उ० २, ६२)'। अम्। दीयतेऽर्थिभ्यः, तदेव प्राप्यते वा पूर्वकृतेन पुण्येन। "अनामृणः कुविदादस्य रायः (ऋ० सं० १,७,१,१)"—इति निगमः॥

(१७) राधः‡। 'राध साध संसिद्धौ (स्वा० प०)'। असुन्। 'राध्नुवन्ति साध्नुवन्ति धर्मादीन् पुरुषार्थान्'—इति स्कन्दस्वामी। राध्यतेऽनेन धर्मादिरिति वा। राधिर्हिंसार्थोऽपि। हिनस्ति दारिद्र्यम्। "राधं इन्द्र वरेण्यम् (ऋ० सं० १,१,१७,५)"—"राधस्वतो निदद्यो (ऋ० सं० ४,२,१०,१)"—इति निगमौ॥

* पु० २, ७।
† निघ० २, २. ४, ७।
‡ निघ० ४, ४. ११, २४।

(१८) भोजनम्*। 'भुज पालनाभ्यवहारयोः (रु०प०)'। ल्युट् 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति। यद्वा; अभिमतार्थैर्भवति भुज्यते तद्वद्भिः, भुज्यन्तेऽनेन विषयाः इति वा, पाल्यतेऽनेन वा। "मधुयुतामा भरा भोजनानि (ऋ०सं० ३,८,१८,५)"—"मा नः प्रिया भोजनानि प्र मोषीः (ऋ०सं० १,७,१९,२)"—इति निगमौ ॥

(१९) तना। 'तनु विस्तारे (त०प०)'। पचाद्यच् (३,१,१३४)। तनोति विस्तारयति त्रिवर्गसाधनं हि धनम्। तृतीयैकवचनस्य 'सुपां सुलुक् (७,१,३९)'—इत्याकारः। "विक्रयन्ते तना गिरा (ऋ०सं० ६,३,२५,१)"—"आ वो मक्षू तनाय कम् (ऋ०सं० १,३,१९,२)"—इति निगमौ ॥

(२०) नृम्णम्†। व्याख्यातं बलनामसु (२१७पृ०)। नमति प्रह्वीकरोत्यर्थिभ्यः तद् वसु। "हस्ते दधानो नृम्णा विश्वानि (ऋ०सं० १,५,११,२)"—इति निगमः ॥

(२१) बन्धुः‡। 'बन्ध बन्धने (क्र्या०प०)'। "शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च"—इति उ-प्रत्ययः। बध्नात्यनेन भृत्यादीन्। यद्वा; बन्धुरिव बन्धुः। "अबन्धुना सुश्रवसोपजग्मुषः (ऋ०सं० १,४,१६,४)"—इति निगमः ॥

(२२) मेधा§। 'मिधृ मेधृ सङ्गमे च (भ्वा०उ०)' चकारात्

---

* निघ० २, ७ ।

† पृ० ९ ।

‡ निघ० ३, १ ।

§ निघ० ९, १९ ।

हिंसासेधयोश्च । 'सिधिः गत्यर्थः'—इति माधवः । वृक्षम् । सङ्गच्छ-तेऽनेन सर्वं तद्धना, हिंस्यते वा तद्धान् चौरादिभिः 'घ्नन्ति वैरार्थ-कारणात्'—इति महाभारतम् । यद्वा; मतौ धीयते पर्याप्तिनर्थ रक्षितव्यं दातव्यमिति भगवता बुद्धौ धनं धार्यते । तत्र मति-शब्द उपपदे धातोः 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८वा०)—इति कः, पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) मतिशब्दस्य मे-भावः । मेधाकारं विदथस्य प्रसाधनम् (ऋ० सं० ८,४,२१,३)"—इति निगमः ॥

(२३) यज्ञः* । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२१२पृ०) । "उत त्या मे यशसा श्वेतनायै (ऋ० सं० २,१,१,४)"—इति निगमः ॥

(२४) ब्रह्म† । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२१२पृ०) । वर्द्धन्तेऽनेन धर्मादयः, वृंहकं वा भोगानाम् । "अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सह्या (ऋ० सं० २,२,२२,७)"—इति निगमः ॥

(२५) द्रविणम्‡ । व्याख्यातं बलनामसु (२२१पृ०) । रयि-वदर्थः । "त आ यजन्त द्रविणं समस्मै (?)"—इति निगमः ॥

(२६) श्रवः§ । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२०५पृ०) । "अग्ने पृथु-श्रवो बृहत् (ऋ० सं० १,१,१८,२)"—"बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा-कृतः (ऋ० सं० १,४,१७,५)"—इति निगमौ ॥

(२७) वृत्रम्¶ । व्याख्यातं मेघनामसु (७२पृ०) । आच्छाद-यति दारिद्र्यम्, आच्छाद्यते वा राजतः करादिभयात् । गत्यर्थे

* पृ० १, १२ ।
† पृ० ७ ।
‡ पृ० ९ ।
§ पृ० ७ ।
¶ पृ० १, १० ।

रयिवदर्थः । क्षुद्रो मत्स्यवदर्थः । "वृत्रं पुरुकुत्साय रन्धीः (ऋ॰ सं॰ २,४,१६,२)"—इति निगमः । अत्र स्कन्दस्वामिना 'वृत्रं धननाम'—इति व्याख्यातत्वात् केषुचित् कोशेषु वृत्रनामानमपि "वित्तम्"—इति न पठनीयम् ॥

(२८) वृतम् । 'वृङ् सम्भक्तौ (क्र्या॰प॰)' । 'दृतनिभ्यां दीर्घश्च वा (उ॰ ३,८७)'—इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् क्त-प्रत्ययः । सम्भज्यते सर्वैः । "वृतञ्चयः सङ्गरिर्विभागितः (ऋ॰ सं॰ २,६,२७,३)"—इति निगमः ॥

इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि ॥ १० ॥

अघ्न्या[1] । उस्रा[2] । उस्रिया[3] । अही[4] । मही[5] । अदितिः[6] । इळा[7] । जगती[8] । शक्वरी[9] । इति नव गोनामानि* ॥ ११ ॥

(१) अघ्न्या† । 'अहन्तव्या भवतीत्यघघ्नीति वा (निरु॰ ११, ४३)'—इति भाष्यम् । अघस्य दुर्भिक्षादेर्हन्त्री वा अहन्तव्या । अघ शब्दे नञि वा उपपदे हन्तेः 'अघ्न्यादयश्च (उ॰ ४.१०८)'—इति यक्-प्रत्ययान्तं निपात्यते । "नहि मे अस्त्यघ्न्या (ऋ॰ सं॰ ६,७,१२,४)"—"अद्धि तृणं मघ्न्ये विश्वदानीं (ऋ॰ सं॰ २,३,२१,५)"—इति निगमौ ॥

(६) "अदितिः" क ।
* इति समाप्त ।
† प॰ ५, ५ । निरु॰ ११, ४१ ।

(२) उस्रा*। व्याख्यातं रश्मिनामसु (३६पृ०)। वसति औणादि रक्-प्रत्ययः। 'उस्रियेति गो-नामोत्स्राविणोऽस्यां भोगा उस्रेति च'—इति (निरु० ४.१९) भाष्यम्। 'उत्स्राविणोऽस्यां भोगास्ते ऊर्द्ध्वं स्रवन्ति गच्छन्ति क्षीरदधिनवनीतक्रमेण'—इति स्कन्दस्वामी। "मयोभू वातो अभिवातूस्राः (ऋ०मं० ८,८,२७,१)"—"उस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः (ऋ०मं० ४,५,१४,४)"—इति च निगमौ॥

(३) उस्रिया†। उस्र-शब्दात् पृषोदरादित्वेन स्वार्थे घः। अर्थः पूर्ववत्। "अविंद उस्रिया अनु (ऋ०मं० १,१,११,५)"—"समुस्रियाभिर्वावशन्त नरः (ऋ०मं० १,५,१,३)"—इति च निगमौ॥

(४) अही‡। अहिशब्दो व्याख्यातो मेघनामसु (६८पृ०)। 'इदिकारात् (४,१,४५वा०)'—इति ङीप्। गम्यतेऽनया औणादिः इविः, गम्यते दत्तया पुण्यम्; अंहति शृङ्गादिना मनुष्यान्, न हन्तव्या वा। निगमो ऽन्वेषणीयः। "ईडेन्यासो अह्यो न चारवः (ऋ०मं० १,३,२,३)"—इति भाष्यं द्रष्टव्यम्॥

(५) मही§, (६) अदितिः||, (७) इळा। व्याख्यातानि पृथिवीनामसु (१२-१३-१४पृ०)। तत्र याते: क्तिन्, 'द्यतिस्यति (४,७,

* पृ० १,५।
† निरु० ४,१९।
‡ पृ० ३,२०।
§ पृ० १,१।
|| पृ० १,१।
¶ पृ० १,१।

४०)'—इतीले दितिः; नञ्-समासः। इत्यदिति-शब्दस्य व्युत्पत्तिः। मह्यते पूज्यते सर्वदेवतात्मकत्वात् उपभोगसाधनत्वाद्वा। मह्यन्तेऽनया देवाः पय आदीनां हविषां तदाप्यत्तत्त्वात्। "देवास्त्र याभिर्यजते ददाति च (?)"—इति श्रुतिः। पुनः पुनः दुह्यमानापि न क्षीयते। न द्यति, अखण्डनीयत्वा वा। ईड्यते स्तूयते देवतात्वात् दीप्यते वा चारुतया। गम्यते तदर्थिभिरिति वा। "मह्यीनां पयोसि (य०वा०सं०४,३)"—इति, "अदित एहि सरस्वत्येहि (य०वा०सं०३८,२)"—इति, "मिमिच्चा समिक्षाभिरा (ऋ० सं०१,४,५,६)"—"इडे रन्ते हव्ये काम्ये (य०वा०सं०८,४३)" —इति च निगमाः॥

(८) जगती*। मनुष्यनाम "जगतः"—इत्यत्र व्याख्यानम् (१८४पृ०)। ग्रह। 'उगितश्च (४,१,६)'—इति ङीप्। गम्यते तदर्थिभिः। जगत्या छन्दसा आहार्यत्वात् अत्राहार्याहरणयोरभेदेन वा जगती। "जागता हि पशवो जगती हि तामनाह्वरन् (?)"—इति हि ब्राह्मणम्। "जागताः पशवः (ऐ०ब्रा० ४,१,२)"—इति च। "समोषधयोरसेन स रेवतीर्जगतीभिः (?)"—इति निगमः†॥

(९) अक्नी‡। व्याख्यानं बाहुनामसु (१९१पृ०)। अक्नोति क्षीरादिप्रदानेन तद्वन्तं प्रीणयितुं स्पर्शनेन वा पापमपनेतुम्। अक्नी-

* ब० इ।
† ऋ० सं० ९, २, १०, ४. "समो, पर निगमः
‡ पु० ५।

अव्यस्यनन्यारम्भेदेन वा अकरो। "पशवो वै शक्वर्यः पशूनेवाव-रुन्धते (?)"—इति श्रुतिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

इति नव गोनामानि॥ ११॥

रेळते[१]। हेळते[२]। भामते[३]। हृणीयते[४]। भ्रीणाति[५]। भ्रेषति[६]। दोधति[७]। वनुष्यति[८]। कम्पते[९]। भोजतः[१०]। इति दश क्रुध्यतिकर्माणः* ॥१२॥

(१) रेळते। अयं नैरुक्तो धातुः। "अरेळता मनसा देवानां पतेत् (?)"—इति निगमः॥

(२) हेळते। 'हेडृ अनादरे क्रोधे च' भ्वादिरात्मनेपदी। "अहेळमानोऽररिवाँ अजाश्व (ऋ० मं० २,२,२,४)"—"अहेळमानो वरुणेह बोधि (ऋ० मं० १,२,१५,१)"—इति निगमौ॥

(३) भामते। 'भाम क्रोधे' भ्वादिरात्मनेपदी। "देव जुष्टो-च्यते भामिने गीः (ऋ० मं० १,५,२५,१)"—"स्वयम्भूर्भामो अभि-मातिषाहः (ऋ० मं० ८,३,१८,४)"—इति निगमौ॥

(४) हृणीयते। 'हृणीङ् रोषे वैमनस्ये च' कण्ड्वादिः। "पुनः प्रायच्छदहृणीयमानः (ऋ० मं० ८,६,७,२)"—"हृणीयमानो अप हि मदैयेः (ऋ० मं० ३,८,१५,२)"—इति निगमौ॥

(५) भ्रीणाति। 'भ्री भये' क्र्यादिः परस्मैपदी। अनेकार्थ-

(४) "ऋणीयते" मातिरिक्तेषु सर्वेषु।
* "इति क्रोधस्य" ग।

ध्यान् क्रुध्यतिकर्मा । एवमुत्तरत्रापि । "एनः कृण्वन्तमसुर भ्रीणाति (ऋ० सं० २,७,१०,२)"—इति निगमः ॥

(६) भ्रेषति । 'भ्रेषु चलने' भ्वादिः स्वरितेत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) दोधति । नैरुक्तो धातुः । "इन्द्रो वृत्रस्य दोधतः (ऋ० सं० १,५,२८,५)"—इति निगमः ॥

(८) वनुष्यति* । 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा (निरु० ५,२)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामी 'वनोतेः कण्ड्वादिप्रक्षेपात् यक्-प्रत्ययः, तत्सन्नियोगेन च वनुभावो द्रष्टव्यः'—इति । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(९) कम्पते । 'कपि चलने' भ्वादिरात्मनेपदी । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१०) भोजते । 'भुज कौटिल्ये' तुदादिः परस्मैपदी । 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वात् गुणः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

इति दश क्रुध्यतिकर्माणः ॥ १२ ॥

हेळः(१) । **हरः**(२) । **घृणिः**(३) । **त्यजः**(४) । **भामः**(५) । **राहः**(६) । **ह्वरः**(७) । **तपुषी**(८) । **जूर्णिः**(९) । **मन्युः**(१०) । **व्यथिः**(११) । **इत्येकादश क्रोधनामानि§ ॥ १३॥**

* ष० ४, २ । निरु० ५, २ ।

† "हविष्प यत्युमति यो वनुष्यति (ऋ० सं० ५,६,२,१)"—इति निगमं स्पष्ट

‡ ऋ० सं० १,५,१८,९. इत्यत्र ।

(६) "घृणि." सर्वत्र कात्तिरिक्तेषु ।

(७) "ह्वरः" C. D F ।

§ "इति क्रोऽध्य" म ।

(१) हेळः। हेळतेः भावे असुन्। "देवस्य हेळोऽव यासि सीष्ठाः (ऋ० सं० ३,४,१२,४)"—इति निगमः॥

(२) हरः*। 'हृञ् हरणे (भ्वा० उ०)' असुन्। हरति कृत्याकृत्यविवेकं, ह्रियते वाऽनेन पुरुषः स्ववशम्; दुर्जयोऽन्तरः शत्रुः क्रोधः। निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(३) घृणिः‡। ज्वलन्नामसु व्याख्यातम् (१६० पृ०)। क्षरत्यनेन स्वेदादिः, दीप्यतेऽनेन वा; क्रुद्धोऽग्निरिव ज्वलति हि प्रसिद्धः। "आघृणि संसचावहै (ऋ० सं० ४,८,२१,१)"—इति निगमः। 'मा हृणानस्य (ऋ० सं० १,२,१६,२)" इत्यत्र भाष्ये 'घृणिरिति क्रोधनामसु पाठात् हरति क्रोधार्थोऽपि गम्यते' इति स्कन्दस्वामी, तत् कथमिति विचिन्त्यम्॥

(४) त्यजः। 'त्यज हानौ (भ्वा० प०)'। असुन्। त्यज्यते सत्पुरुषैः, त्यज्यन्तेऽनेन प्राणाः इति वा, त्यज्यते वा स्वधर्मः। "क्रुद्धः पापं किन्न कुर्यात् क्रुद्धो हन्यात् गुरूनपि। क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनपि क्षिपेत्"—इति हि महाभारतम्। "महश्चिदसि त्यजसो वरूता (ऋ० सं० ७,५,८,१)"—"किं देवेषु त्यज एनश्च कर्थ (ऋ० सं० ८,३,१४,६)"- इति निगमौ॥

(५) भामः। भामतेर्भावे घञ्। यद्वा 'भा दीप्तौ (अदा० प०)'। 'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिक्षुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ०

* पृ० १, १७।
† ऋ० सं० ८, ५, ९, ५.—ऋ० सं० ८, ८, १९, १.—इमे ऋचौ विचार्ये।
‡ पृ० १, ९।

१,१२७)'—इति मन्। दीप्यते तेन तद्दान्। "दुवस्युर्दीप्यते भामिने गौः (ऋ० सं० १,५,२५,१)"—"स्वयम्भूर्भामो अभिमातिषाहः (ऋ० सं० ८,३,१८,४)"—इति निगमौ ॥

(६) एहः। 'हन हिंसागत्योः (अदा० प०)' असुन्। 'नञि हन एह च (उ० ४,२१८)'—इति नञ्युपपदे विधीयमान एहादेशो बाहुलकात् नञ्-विनापि भवति। "अनेहसस्ते हरिवो अभिष्टौ (ऋ० सं० ८,१,३०,२)"—इति निगमः ॥

(७) ह्वरः। 'ह्वृ कौटिल्ये (भ्वा० प०)' अस्तिकर्मा च। असुन्। ह्वरति कुटिलो भवत्यनेन अस्ति वा। * * * ॥

(८) तपुषी*। * * * ॥

(९) जूर्णिः†। 'जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा जीर्यतेर्वा‡'—इति भाष्यम् (निरु० ६,४)। * * *। गच्छत्यनेन दुःखं, लोकगर्हां वा, हिनस्ति परान् वा। निगमोऽन्वेषणीयः§ ॥

(१०) मन्युः॥। 'मन ज्ञाने (तना० आ०)'। 'यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् (उ० ३,१८)'—इति युच्। बाहुलकादनादेशाभावः। ज्ञायते त्याज्यत्वेन। यद्वा; मन्यतेर्दीप्तिकर्मणो युच्। दीप्यतेऽनेन तद्दान्। "न हि ते क्षत्रं न सहो न मन्युम् (ऋ० सं०

* निघ० ४, ३ "तपुषि"।

† प० १४; ४, ३। निरु० ६, ४।

‡ अधिकम्पुस्तके तु 'जीर्यतेर्वा' -इत्येतस्य स्थाने 'द्रुनोतेर्वा' -इति दृश्यते।

§ "चित्रा जूर्णिर्न नक्षति (ऋ० सं० १, ८, १०, ९)"—इत्यसौ निगम इति कौशल एव पाठकेन।

॥ प० ४, ४ निघ० १०, १९।

१,९,१४,१)"—"आ चूर्णानस्य मन्यवे (ऋ॰ मं॰ १,२,१६,२)" —इति निगमौ ॥

(११) व्यथिः। 'व्यथ भयचलनयोः (भू॰ आ॰)'। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ॰ ४,११४)' इति इन्। बिभेत्यस्मात् सज्जनः, चलति वानेन स्वधर्मात्। "पतत्रिभिरश्रमैरव्यथिभिः (ऋ॰ मं॰ ५,५,१६,७)"—"अग्ने माकिष्टे व्यथिरा दधर्षीत् (ऋ॰ मं॰ ३,४,२३,३)"—इति च निगमौ ॥

इत्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥

वर्त्तते[1]। अयते[2]। लोटते[3]। लोठते[4]। स्यन्दते[5]। कसति[6]। सर्पति[7]। स्यमति[8]। स्रवति[9]। स्रंसति[10]। अवति[11]। श्वात्रति[12]। ध्वंसति[13]। वेनति[14]। मार्ष्टि[15]। भुरण्यति[16]। शवति[17]। काशयति[18]। पल्ययति[19]। कण्टति[20]। पिस्यति[21]। विस्यति[22]। मिस्यति[23]। प्रवते[24]। प्लवते[25]। च्यवते[26]। कवते[27]। गवते[28]। नवते[29]। श्चोतति[30]। नक्षति[31]। सक्षति[32]। म्यक्षति[33]। सचति[34]।

(१) "स्यन्दति" ग. C. D. F।
(११) "श्रवति" इष नास्ति. परस्तात् (१९) पाठभेदेन दृश्यते ग. C D. F
(२९) "नवते" ग. C. D. F।
(३१) इतोऽनन्तरमेव "इयक्षति (४०)" ग. C. D. F।
(३३) "मियक्षति" ग. C. D. F।
(३४) इतोऽनन्तरम् "श्रवति"—इत्यधिकम् ग. C. D F।

ऋच्छति(३५)। तुरीयति(३६)। चतति(३७)। अतति(३८)। गाति(३९)। इयक्षति(४०)। सश्चति(४१)। त्सरति(४२)। रंहति(४३)। यतते(४४)। भ्रमति(४५)। ध्रजति(४६)। रजति(४७)। लजति(४८)। क्षियति(४९)। धमति(५०)। मिनाति(५१)। ऋण्वति(५२)। ऋणोति(५३)। स्वरति(५४)। सिसर्ति(५५)। विविष्टि(५६)। योयिष्टि(५७)। रिणाति(५८)। रीयते(५९)। रेजति(६०)। दुध्यति(६१)। दभ्नोति(६२)। युध्यति(६३)।

(३७) "चतति (४०)" स्थाने "त्सरति (४२)" म. C. D. F।
(३९) "गाति (११२)" स्थाने "पतति (११४)" म. C. D. F।
(४०) "इयक्षति" इति मतं पुरस्तात् (३२), एतस्य स्थाने "चतति(३७)" म. D।
(४२) मतमिदं पुरस्तात् (३७) म. C. D. F।
(४४) नास्त्येवैतत् म. C. D. F।
(४६) इतोऽनन्तरमेव "धमति (५०)" म. C. D. F।
(५०) मतमिदं पुरस्तात् (४६) म. D. C. F।
(५१) "मिनोति"—इत्यपि टीकाकृत्सम्मतम्। एतस्यैव स्थाने "चिकेति"—इति म. C. D. E।
(५२) "रिण्वति" F।
(५३),(५४) इह न स्त एव इमे म. C. D. F।
(५६) "वेविष्टि" ख. म. घ. C. D. F। "वेविष्टि" क।
(५७) "योविष्टि" ख।
(५८) "रुणाति" D. F। इतोऽनन्तरमेव "ऋणति" म. D. F "ऋणति" C. इत्येव "इयर्त्ति (७८)"—इत्यपि म. C. D. F।
(६०) "मेहति" म. C. D. F।
(६१) "दुध्यति" म. F। इतोऽनन्तरं "नक्षति"—इत्यधिकम्।
(६२) "दभ्नोति" म. C. D. F।
(६३) "युध्यते" म. C. D. F।

धन्वति(६४)। अरुषति(६५)। आयति(६६)। सीयते(६७)। तक्वति(६८)। दीयति(६९)। ईषति(७०)। फणति(७१)। हनन्ति(७२)। अर्दति(७३)। मर्दति(७४)। सस्रते(७५)। नसते(७६)। हर्यति(७७)। इयर्ति(७८)। ईर्ते(७९)। ईङ्खते(८०)। ज्रयति(८१)। श्वाचति(८२)। गन्ति(८३)। आगनीगन्ति(८४)। जङ्गन्ति(८५)। जिन्वति(८६)। जसति(८७)। गमति(८८)। ध्रति(८९)। ध्राति(९०)। ध्रयति(९१)। वहते(९२)। रथर्यति(९३)। जेहते(९४)। घः-

---

(६५) "अवषति" ख. घ. टीकादिष्वप्यपि। "अर्षति" ग. C. D. F।
(६६) "अभ्यर्षति" ग. D. F। "अभ्यर्षति" C.।
(६७) "सीयते" कतिपयेषु पुस्तकेषु।
(६८) "दीयते" ग. C. D. F।
(७१) "फणति" C. D. F।
(७२) "हनति" ग. C. D. F।
(७३) "मिथति" ग. C. D. F।
(७४) "मदति" ग. C. D. F।
(७५) "सादति" ग. C. D. F।
(७६) "नसति" ग. C. D. F।
(७७) "हर्यति" ग. C. D. F।
(७८) इतमिदं परस्तात् (५८) ग. C. D. F।
(८०) एतदपि नास्त्येव ग. C. D. F।
(८४) "गनीगन्ति" ग. C. D. F। "आगनीगन्ति"—इत्यपि परस्तादस्ति (११२) ग. C. D. F।
(८५) "जगन्ति" ग. C. D. F।
(८७) "जसति" ग. C. D. E।
(८८) इतोऽनन्तरम् "जिमति (५६)" ग. C. D. F।
(९१) "ध्रुवति" ग. C. D. F। इतोऽनन्तरं "चक्रयति" ग. C. D. F।
(९३) "रथर्यति" ग. C. D. F। इतोऽनन्तरम् "ईषते" ग. C. D. F।
(९४) "जेहति" ग. C.। इतोऽनन्तरम्—"वहति"। "वति (११०)"। "चूष्यति"। "हजति (१०२)"। "वञ्चति (१०४)"।

ष्वष्कति(९५)। क्षुम्पति(९६)। स्नाति(९७)। वाति(९८)। याति(९९)। इषति(१००)। द्राति(१०१)। द्रूळति(१०२)। एजति(१०३)। अमति(१०४)। अवति(१०५)। वञ्चति(१०६)। अनिति(१०७)। पवते(१०८)। हन्ति(१०९)। सेधति(११०)। अगन्(१११)। अजगन्(११२)। जिगाति(११३)। पतति(११४)। इन्वति(११५)। द्रमति(११६)। द्रवति(११७)। वेति(११८)। हन्तात्(११९)। एति(१२०)। जगायात्(१२१)। अययुः(१२२)। इति द्वाविंशशतं गतिकर्माणः* ॥ १४ ॥

अत्र वर्त्तते इत्यादीनां गत्यर्थानां गतिकर्मकत्वं स्कन्दस्वामिना प्रतिपादितम्। अनेकार्थत्वाद्वा गतिकर्मत्वम्। एवमदर्शितनिगमानां

(९५) "ष्वःकति" ग. D F। "ष्वष्कति" C.।
(९६) "क्षिम्पति" ख. घ।
(१००) "आर्यति" ग. C. D. F।
(१०१) "पतयति" ग. C. D F।
(१०२), (१०३), (१०४), (१०५), (१०६), (१०७).—इमानीह न सन्ति ग.C.D.F।
(१०८) "प्रवति" D।
(११२) इतोऽनन्तरम्—"चाकनीमन्ति (८४)"। "माति (९९)" ग. C. D. F।
(११४) अतमिद पुरस्तात् पाठभेदेन (९९) ग. C. D. F।
(११५) "मजति" ग. C. D. F।
(११७) "द्रूयति" C. D. F। इतोऽनन्तरम्—"द्रूळति (१०२)" ग. C D. F।
(११९) "स्वधनात्"—इति सर्वत्रैव, परं टीकायामप्राधान्येन शोधितम्।
(१२०) अतमिदं पुरस्तात् (९४) ग. C. D. F।
(१२२) "अयुयुः" ख. क. घ। "अयुयुः" ग. C. D. F।
* "इति गतिकर्माणः" ग।

निगमा अन्वेषणीयाः। अनुक्तविकरणानां भूवादित्वं ज्ञेयम्, अनुक्तौ परस्मैपदित्वञ्च ॥

(१) वर्त्तते*। 'वृतु वर्त्तने (भू०)' आत्मनेपदी ॥

(२) अयते†। (३) लोटते। (४) लोठते ॥

(५) स्यन्दते। 'स्यन्दू प्रस्रवणे (भू०)'। आत्मनेपदी। "स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् (ऋ० सं० ४,४,२८,३)"—इति निगमः ॥

(६) कमति। 'क्रम गतौ (अदा० प०)'।

(७) सर्पति‡। 'सृप्लृ गतौ (भू० प०)'। "नमो अस्तु सर्पेभ्यः (?)"—"अहिर्न जूर्णामति सर्पति त्वचम् (ऋ० सं० ७,३, २०,४)"—इति निगमौ ॥

(८) स्रमति।

(९) स्रवति। 'स्रु गतौ (भू० प०)'। "अवंस्रवेद् घशंसो वतरम् (ऋ० सं० २,१,१७,१)"—इति निगमः ॥

(१०) स्रंसते। 'स्रंसु अवस्रंसने (भू०)' आत्मनेपदी। "जातेर्न जातमति स प्र सर्स्रते (ऋ० सं० ७,७,४,१)"—इति निगमः। 'स्रसतिरन्तर्णीतण्यर्थः'—इति स्कन्दः ॥

(११) अवति§। 'अव रक्षणगत्यादौ (भू० प०)' "प्रावन् वाणीः

* निघ० ९, ८; १०, ११।

† निघ० ४, ११; ७, ११; ८, ३; ९, १४; ९, ११; ११, १८; ११, ११; ११, २०।

‡ निघ० ९, १०।

§ उ० ८।

पुरुकृतं धर्मन्तीः (ऋ० सं० ३,२,२,५)"—"तं चेद्यिर्ट्टधावति (ऋ० सं० ६,५,२६,४)"—इति निगमौ ॥

(१२) स्रोतति* । 'श्रुतिर् क्षरणे (भु० प०)' । "स्रोतन्ति ते वयो स्रोकाः (ऋ० सं० ३,१,२१,५)"—इति निगमः ॥

(१३) ध्वंसति† ।

(१४) वेनति‡ । नैरुक्तधातुः । "आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः (ऋ० सं० ४,१,२८,२)"—"मामत्या मा वि वेनतम् (ऋ० सं० ४,४,१६,२)"—इति निगमौ ॥

(१५) मार्ष्टि§ । 'मृज शुद्धौ' अदादिः । "मृगो न भीमः (ऋ० सं० २,२,२४,२)"—"उराविन्मारिचे मर्ज्यन्त (ऋ० सं० ५, ४,६,३)"—इति निगमौ ॥

(१६) भुरण्यति‖ । 'भुरण धारणपोषणयोः' कण्ड्वादिः । "भुरण्यन्तं जना अनु (ऋ० सं० १,४,८,१)"—"भुरिर्वा स्तोमा भुरण्यवजीगः (ऋ० सं० ७,७,२२,१)"—इति च निगमौ ॥

(१७) व्रवति¶ । 'व्रज गतौ' । 'ध्रु गतौ'—इति स्कन्दस्वामी । "मा भेम व्रवसस्पते (ऋ० सं० १,१,२१,२)"—इति निगमः ॥

(१८) कालयति** । 'काल क्षेपे' चुरादिरदन्तः । व्यत्ययेन

---

* निघ० ५, ११ ।

† निघ० ४, ३ ।

‡ पृ० ६ ।

§ निघ० २, २० ; १२, ४२ ।

‖ निघ० १२, १२ ।

¶ पृ० २, ३ । निघ० २, २ ; २, ८ ; ४, १९ ।

** निघ० २, २४ ।

स्यानिवद्भावाद्वृद्धिः। "तं काले कालमागते यते (? *)"—इति निगमः। 'कालः कालयतेर्गतिकर्मणः (निरु० २,२५)'—इति यास्कः॥

(१९) पेलयति†। 'पेलृ फेलृ शेलृ गतौ (भ्वा०प०)'। "वयांसि पक्वा गन्धेन पिपीलिकाः प्रभाद् (? ‡)"—इति निगमः। 'पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः (निरु० ७,१३)'—इति यास्कः॥

(२०) कण्टति§। 'कटि गतौ (भ्वा०प०)'। "यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीम् (य०वा०सं० ३०,८)"—इति निगमः। 'कण्टकः कन्तपो वा कृन्ततेर्वा कण्टतेर्वा स्याद् गतिकर्मणः इति निरुक्तम् (८,३२)। 'कण्टति पश्यति पगम'—इति स्कन्दस्वामी॥

(२१) पिस्यति। 'पिसृ पेसृ गतौ (भ्वा०प०)'। व्यत्ययेन श्यन्॥

(२२) विस्यति‖। (२३) मिस्यति। 'विस प्रेरणे', 'मसी परिमाणे' दिवादिः। मिस्यतीतीकारश्छान्दसः। "इयं शुष्मेभिर्बिसखा इवारुजत् (ऋ०सं० ४,८,३०,२)"—इति निगमः। अत्र 'बिसतिर्गतिकर्मसु पठ्यते'—इति स्कन्दस्वामी। ऋग्भाष्ये—विस्यति मिस्यति इमौ नैरुक्तधातू॥

* अथ० सं० १९, ५३–५४. सूक्तद्वयं द्रष्टव्यम्। ऋ०सं० ०, ९, ४. अत्र च।

† निरु० ७ १३।

‡ ऋ०सं० ७, ६, ११, १. पिपार्थे। अथ० सं० ७, ५६, ७. इत्यत्र।

§ निरु० ८, ३२।

‖ निरु० ९, १४।

(२४) प्रवते*। (२५) स्रवते। (२६) च्यवते। 'च्युङ् ज्युङ्
प्रुङ् प्लुङ् च्युङ् क्रुङ् गतौ (भू० आ०)'। "अभि प्रवन्त समनेव योषाः
(ऋ० सं० ३,८,११,३)"—"तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवः (ऋ०
सं० १,३,५,२)"—इति निगमौ॥

(२७) कवते†। 'कुङ् गतिप्रेषणयोः (भू० आ०)'। "नीचीनं-
वारं वरुणः कवन्धम् (ऋ० सं० ४,४,२०,३)"—इति निगमः।
'कवतेर्गतिकर्मणः कवन्धमुदकम्'-इति स्कन्दस्वामी॥

(२८) गवते।

(२९) नवते। 'णु स्तुतौ' अदादिः (प०)। 'बहुलं छन्दसि
(२,४,७३)'—इति अपो लुगभावः, आत्मनेपदन्तु व्यत्ययेन। "प्र
धेनव उदप्रुतो नवन्त (ऋ० सं० ५,४,९,१)"—इति निगमः॥

(३०) क्षोदति। 'क्षुदिर् सम्प्रेषणे' रुधादिः, स्वरितेत्। व्यत्ययेन
शप्। "क्षोदन्त आपो रिणते वनानि (ऋ० सं० ४,३,१३,६)"—
इति निगमः॥

(३१) नक्षति‡। 'नक्ष गतौ (भू० प०)'। "अफव्युं तोरुणक्षन्
द्याम् (ऋ० सं० १,३,३,४)"—इति निगमः॥

(३२) सश्चति§। 'षच समवाये' स्वरितेत् (भू०)। 'सिप् बहुलं
लेटि (३,१,३४)', 'लेटोऽडाटौ (३,४,९४)'। नैरुक्तधातुर्वा।

* निरु० ७, १७।
† निरु० ४, २९।
‡ प० १८। निरु० २, १०; १०, २१।
§ प० अपेव १४; १, २९। निरु० १, ११; ५. ९; ७. २१; ९, २९; ९. २२;
११, ४९।

"सश्चादेव प्र एत्युर: (ऋ० सं० १,२,२४,१)"—इति निगमः। 'सश्चतेः सचते वा गतिकर्मणो रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(३३) श्चतति*। श्चतेर्गतिकर्मणो रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(३४) सचति। सच समवाये (भ्वा० उ०)'। "मक्षिश्वपर्णाः सचन्ताम् (ऋ० सं० १,२,६,१)"—"अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचन्ते (ऋ० सं० १,५,१६,२)"—इति निगमौ। सचत्यृच्छतीति गति-कर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(३५) ऋच्छति। 'ऋ गतिप्रापणयोः (भ्वा० प०)'। 'पाघ्राध्मा (७,३,७८)'—इत्यादिसूत्रेण ऋच्छादेशः। वाचा स्तेनं शरव ऋच्छन्तु (ऋ० सं० ८,४,७,५)"—इति निगमः॥

(३६) तुरीयति। नैरुक्तधातुः॥

(३७) यतति†। 'यते याचने' स्वरितेत्। "दूरादूरमचोयतम् (?)"—इति निगमः। 'यततिर्गत्यर्थे च'—इति भट्टभास्कर-मिश्रः॥

(३८) अतति। 'अत सातत्यगमने'। "अयमु ते समतसि (ऋ० सं० १,२,२८,४)"—इति निगमः॥

(३९) गाति‡। 'गाङ् गतौ (अदा० आ०)'। व्यत्ययेन परस्मै-पदी। "निर्यन्-पूतेव स्वधितिः शुचिर्गात् (ऋ० सं० ५,२,४,४)"—इति निगमः॥

* प० ४, ३। निघ० ८, २५।

† निघ० ६, २०।

‡ निघ० २, १८; ४, २२; १०, २४; २७; ११, १६

(४०) इयक्षति* । 'यज पूजायाम्' तुदादिरात्मनेपदी । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इति हि आर्द्धधातुकत्वात् णि-लोपः । यजेः सनि वा रूपम्, अभ्यासस्य सम्प्रसारणं व्यत्ययेन । "कुविमियक्षसि प्रयज्यो (ऋ०सं०४,८,५,४)"—इति निगमः । 'गतिकर्मा'—इति स्कन्दः ॥

(४१) सश्चति† । सचतेरेव छान्दसः सकारउपजनः । "असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती (ऋ०सं०५,१,१४,२)"—"ऋजीषिणं वृषणं सश्चतः श्रिये (ऋ०सं०१,५,८,२)"—इति निगमौ ॥

(४२) त्सरति‡ । 'त्सर छद्मगतौ (भू०प०)' । "अभि त्सरन्ति धेनुभिः (ऋ०सं०५,७,१८,१)"—"अवत्सरत्स्पृश्यत्यंश्चिकित्वान् (ऋ०सं०१,५,१५,५)"—इति निगमौ ॥

(४३) रंहति§ । 'रहि गतौ (भू०प०)' । "महस्तमाः सतमा यस्य रंहिः (ऋ०सं०८,८,३६,३)"—"पुरोहरिभ्यां वृषभो रथो हि षः (ऋ०सं०१,४,१७,३)"—इति निगमौ । 'रथो रंहतेर्गतिकर्मणः (निरु०९,११)'—इति भाष्यम् ॥

(४४) यतते‖ । 'यती प्रयत्ने' आत्मनेपदम् (भू०) । "हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते (ऋ०सं०२,३,१२,५)"—"मित्रं न यातयज्जनम् (ऋ०सं०६,७,११,२)"—इति निगमौ ॥

* निघ० २, १४ ।
† प० ३, २ । निघ० ५, २ ।
‡ निघ० ५, २ ।
§ निरु० ९, ११ ।
‖ प० १९ । निघ० १०, २२ ।

(४५) भ्रमति । 'भ्रमु चलने (भ्वा० प०)'। "भ्रमिरस्य दुविदान्तस्यांनाम् (?)"—इति निगमः ॥

(४६) भ्रजति* । 'भ्रज भ्रजि गतौ (भ्वा० प०)' । "भ्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् (ऋ० सं० २,३,११,४)"—"अरिधुनिर्भ्रांशं इव भ्रजामान् (ऋ० सं० १,५,२७,१)"—इति निगमौ ॥

(४७) रजति† । (४८) भ्रजति‡ । (४९) शियर्ति§ ॥

(५०) धमति‖ । 'धमि गौवः' इति स्कन्दस्वामी । यद्वा : 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः (भ्वा० प०)' । 'पाघ्राध्मा (७,३ ७८)'—इत्यादिना धमादेशः । "प्राश्वाणीः पुरुहन्त धमन्तो: (ऋ० सं० ३,२,२,५)"—"निःपांसुमहो धमथो निःषधस्थात् (ऋ० सं० ४,१,३०,४)"—इति निगमौ ॥

(५१) मिनाति¶ । 'मीञ् हिंसायाम्'। 'मीनातेर्निगमे (७,३,८१)'—इति ह्रस्वः। "मिनोति"—इति पाठान्तरम्। तच्च 'डु मिञ् क्षेपणे' स्वादिः। "मम्रयक्त रथ्य मत्रिस्नमिन्वम् (ऋ० सं० २,८,६,३)"—इति निगमः। 'मीनातेरेतद्रूपम्, मत्रणापि लोके नावगन्तुमशक्यम्'-इति स्कन्दः॥

(५२) ऋण्वति । 'ऋवि रवि गतौ (भ्वा० प०)'। 'इदितो

* निघ० ११, १०।
† प० ३, २४।
‡ निघ० ५, ६।
§ निघ० ७, ६; ३, ३; ६, १०; १०, ११; १०, २४।
‖ प० १९; ७, २५। निघ० ६, २।
¶ प० १९। निघ० ७, १९।

गुम धातोः (७,१,५८)', 'दयेर्मती बहुलम् (६,१,२४वा०)'—इति बहुलवचनात् सम्प्रसारणम्। "द्यागुवम् वायो इव चंक्रमि (ऋ० सं० १,४,२१,३)"—इति निगमः। 'चक्रतिर्गतिकर्मा, चङ्क्रमीतिपर्थः। विविधं गमयति'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्॥

(५३) ऋणोति। 'ऋण गतौ' तनादिः स्वरितेत्। "सर्वाज्ञापूर्वको विधिरनित्यः (प० शे० ९३)'—इति लघूपधगुणाभावः "अभि क्रत्वेन्द्र भूरध ज्मन् (ऋ० सं० १,३,७,४)"—"ऋणो रयो अर्यमन्याम्याः (ऋ० सं० २,४,१६,२)"—इति निगमौ। उभयोरपि 'ऋणोतिर्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्॥

(५४) स्वरति*। 'स्वृ शब्दोपतापयोः'। "इन्द्रो इन्द्रमुत स्व अभिस्वर (ऋ० सं० ६,१,१२,२)"—इति निगमः॥ अत्र 'गतिकर्मा'—इत्युक्तं स्कन्दस्वामी। "अनिमेषं विदथाभि स्वरन्ति (ऋ० सं० २,३,१८,१)"—इत्यादौ 'गतिकर्मस्वपठितोऽपि गत्यर्थः'—इत्युक्तम्॥

(५५) सिसर्त्ति†। 'सृ गतौ' जुहोत्यादिः। 'अर्त्तिपिपर्त्योश्च (७,४,७७)', 'बहुलं छन्दसि (७,४,७८)'—इति अभ्यासस्येत्वम्। "प्र वाहवा सिसृतं जीवसे न (ऋ० सं० ५,५,४,५)"—इति निगमः॥

(५६) विषिष्टि‡। 'विष्लृ व्याप्तौ' जुहोत्यादिः (उ०)। लेटि 'सिब्बहुलं लेटि (३,१,३४)'। "अग्ने मंवेविषोरयिम् (ऋ० सं०

* प० २, १४। निघ० २, १२।
† निघ० १, १९; १०, २।
‡ निघ० १०, ४९।

१,५,२६,१)"—इति निगमः। 'समन्तात् प्रापय'—इति भट्ट-भास्करमिश्रः॥

(५७) योषिष्टि। 'युष हिंसायाम् (भू०प०)'। लेटि सिपि व्यत्ययेन गुणः॥

(५८) रिणाति*। 'री गतिरेषणयोः' क्र्यादिः स्वादिश्च। "स्व-घायमाणो निरिणाति शत्रून् (ऋ०सं० १,४,२८,२)"—"लोपा-मुद्रा वृषणं नीरिणाति (ऋ०सं० २,४,२२,४)"—इति निगमौ॥

(५९) रीयते। 'रीङ् श्रवणे' दिवादिः। "एदं निम्नं न रीयते (ऋ०सं० १,२,१८,२)"—इति निगमः। 'रीयते रेजतीति गतिकर्मसु पाठात् गत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्॥

(६०) रेजति†। नैरुक्तधातुः। "इव्यो नय इषवान् मन्म रेजति (ऋ०सं० २,१,१७,१)"—'चलति गच्छतीत्यर्थः'—इति स्कन्द-स्वामी॥

(६१) दघ्नति‡। 'दघ पालने' स्वादिः। व्यत्ययेन श्नम्। "पश्चादघा यो अघस्य धाता (ऋ०सं० २,८,४,५)"—इति च निगमः॥

(६२) दभ्नोति§। 'दम्भु दम्भे' स्वादिः॥

(६३) युध्यति। 'युध सम्प्रहारे' दिवादिरात्मनेपदी, व्यत्ययेन परस्मैपदी॥

* निघ० २,४।
† निघ० १०,४२।
‡ निघ० १,७; ९।
§ प० १९। निघ० ४,१२।

(६४) धन्वति । 'रिवि रवि धवि गत्यर्थाः (भ्वा०प०)'। "परि सोम प्र धन्वा स्वस्तये (ऋ०सं० ७,२,२३,५)"—"प्र यच्छ द्यावापृथिवी प्र धन्व (ऋ०सं० ८,४,१५,१)"—इति च निगमौ ॥

(६५) अरुषति* । नैरुक्तधातुः । "वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य (ऋ०सं० १,३,९,४)"—"स्वर्माः श्यावी अरुषीमजुषन् (ऋ०सं० १,५,१५,१)"—"प्रतीचीं रश्मेररुषीरजानन् (ऋ०सं० १,५,१८, १०)"—इत्यादिषु स्कन्दस्वामिभाष्यम्—'अरुषतिर्गतिकर्मा'—इति दृष्टम् । "युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तम् (ऋ०सं० १,१,११,१)"—इत्यादौ द्वियोः प्रदेशयोः 'अरुष्यतिर्गतिकर्मा'—इत्यपि । उभयथा दृष्टमपि, बहुषु प्रदेशेषु दर्शनात् अरुषतीति पाठो युक्तः ॥

(६६) आर्यति । "मामार्यन्ति कृतेन कर्त्वेन च (ऋ०सं० ८, १,५,३)"—"तमिद्धर्माभिरार्यन्ति (ऋ०सं० ६,१,२१,६)"—इति च निगमौ ॥

(६७) सीयते । 'षिञ् बन्धने' स्वादिः क्र्यादिश्च । व्यत्ययेन श्यन् । "डीयते"—इति पाठान्तरम् । तदा 'डीङ् विहायसा गतौ' दिवादिः । निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(६८) तकति । 'तक हसने (भ्वा०प०)' । "यः शूरसाता परितक्म्ये धने (ऋ०सं० १,०,३३,१)"—"अन्योन्याक्रान्तसर्गप्रतक्ने (?)"—इति निगमौ ॥

(६९) दीयति ('दीङ् क्षये' दिवादिः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।

* प० ६,७ । पु० १,८. निरु० ११,७ ।

"श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः (ऋ० सं० ५,५,५,५)" इति निगमः ॥

(७०.) ईषति* । "ईष गतिहिंसादानेषु" आत्मनेपदी, व्यत्ययेन परस्मैपदम् । "उनानौगा ईषनै वृष्णयावतः (ऋ० सं० ४,४,२७,२)"—इति निगमः । बहुषु 'ईषतीति गतिकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(७१) फणति† । 'फण गतौ' । "यथामक्षास्य व्यापनीफणत् (ऋ० सं० ३,७,१४.४)"—इति निगमः ॥

(७२) हन्ति‡ । 'हन हिंसागत्योः' अदादिः । 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'-इति शपोलुग् न भवति । "सं यद्धनन्त मन्युभिर्जनासः (ऋ० सं० ५.४,२६,२)"—इति निगमः ॥

(७३) अर्दति§ । 'अर्द गतौ याचने च' ॥

(७४) मर्दति‖ । 'मृद मर्दने' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

(७५) मर्सर्ति¶ । 'सृ मृ गतौ' जुहोत्यादिः परस्मैपदी । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) अभ्यासस्य रुगागमः । "प्र मर्सते दीर्घमायुः प्रयन्त (ऋ० सं० ३,१,१,१)"—"जातेन जात मति स प्र मर्सते (ऋ० सं० २,७,४,१)'—इति निगमौ ॥

* "ईषते" निघ० ४, २; ९,८; १०, ११ ।
† निघ० २, १८ ।
‡ निघ० २, २०; ४, २; ७, १२; ९, २० ।
§ "अर्दयति" प० १९ ।
‖ प० १९ । "मृदुः" निघ० २, २ ।
¶ चत्रैव १० ५५ ।

(७६) नक्षते* । 'नक्ष कौटिल्ये' आत्मनेपदी । "पृथीवी तु नासिकाभ्याम् (ऋ० मं० ८,८,२१,१)" -इति निगमः ॥

(७७) हर्यति† । 'हर्य गतिकान्त्योः' ॥

(७८) इयर्त्ति‡ । 'ऋ सृ गतौ' जुहोत्यादिः । 'अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च (७,४,७७)' । "कृष्णैरियर्त्त्यामा (ऋ० मं० १,१,१४,३)"-इति निगमः ॥

(७९) ईर्त्ते । 'ईर गतौ कम्पने च' अदादिरात्मनेपदी । "मरुताम्: प्रमुपः मारुमीरते (ऋ० मं० १,२,२२,१)"—इति निगमः ॥

(८०) ईङ्खते । 'ईखि गतौ' (भू०) आत्मनेपदी । "य ईङ्खयन्ति पर्वतान् (ऋ० मं० १,१,३७,२)"—इति निगमः । अत्र 'ईङ्खतिर्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(८१) अयति । (८२) आयति । एतौ नैरुक्तधातू ॥

(८३) गन्ति§ । 'गम्लृ गतौ (भू० प०)' । व्यत्ययेन शपोलुक् । "अङ्गिरोभिरागहि यज्ञियेभिः (ऋ० मं० ७,६,१४,५)"—इति निगमः ॥

(८४) आगनीगन्ति‖ । 'गम्लृ गतौ (भू० प०)' । दाधर्त्ति-

* "नक्षतः" प० ४, १ । "नक्षन्तः" ७, १७ निघ० ।

† निघ० ७, २० ; ७, १७ ; ११, १५ ।

‡ निघ० ९, ४ ।

§ "गमध्यै" निघ० २, ७ । "जग्मुषः" निघ० १२, ४१ ।
"आगच्छाम" निघ० ४, ५० । "आगन्" निघ० ५, २ ।
"आगत" निघ० १२, ४० । "आ गन्तन" निघ० ११, १५ ।
"आजग्मुः" निघ० १२, ४२ । "आगनीगन्ति" निघ० ९, १८ ।
"उपग्मन" निघ० १२, २४ । "सञ्जग्मानः" निघ० ४, १२ ।

‖ द्रष्टव्यम् पुरस्तादिदैव (८९) ।

दाधर्ति (७,४,६५) इत्यादिना आङ्पूर्वस्य गमेर्यङ्लुकि अभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च निपात्यते। यङ्लुगन्ताद्वा लटि निपातनाद्रूपसिद्धिः। "वक्ष्यन्ती वेदा गनीगन्ति कर्णम् (ऋ० सं० ५,१, १८,३)"—इति निगमः॥

(८५) जङ्गन्ति*। गमेर्यङ्लुकि 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य (७,४,८५)' इति नुकि च रूपम्। "प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् (ऋ० सं० १,४,२४,४)" इत्यत्र 'जङ्गमिगतिकर्मण एतद्रूपम्'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्।

(८६) जिन्वति†। 'इवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः (भ्वा० प०)'॥

(८७) जसति। 'जसु मोक्षणे' दिवादिः (प०)। व्यत्ययेन शप्॥

(८८) गमति‡। 'गम्लृ गतौ (भ्वा० प०)'। लेट्। 'लेटोऽडाटौ (३,४,९४)'। बाहुलकात् 'सिब्बहुलं लेटि (३,१,३४)'—इति सिप् न भवति। यद्वा; 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते'—इति छत्वाभावः। "न घा गमन्नरश्च श्रुतन्तु (ऋ० सं० ४,८, ५,१)"—इति निगमः॥

(८९) भ्रति। (९०) ध्राति। (९१) भ्रयति। त्रयोऽपि नैरुक्ताः॥

(९२) वहते§। 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ०) स्वरितेत्। "वैश्वानरं"

* पु० इहकमिदैव (८४)।
† प० ३, ६। निरु० ६, २२। "प्रजिन्वीथि" निरु० ११, १०।
‡ पु० इहत्वमिदैव (८६)।
§ "वहि" निरु० ८, १८। "आ वहतु" निरु० ९, ४२; ४६।
"वहतु" निरु० १२, ८; ११। "वह्नि" निरु० ६, ४; ६; ८, २।

मातरिश्वा परावतः (ऋ० सं० ४,५,१०,४)"—इत्यत्र 'परापूर्वस्य वहतेर्गतिकर्मणः परावच्छब्दः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(८३) रथर्यति*। नैरुक्तधातुः। 'रंहतेर्वा रथो रंहणं गमनम् इच्छतीति क्यचि रथीयतीति प्राप्ते रेफउपजन ईत्वाभावश्च पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९)'—इति स्कन्दस्वामी। "एष द्युम्नो रथर्यति (ऋ० सं० ६,७,२०,५)"—इति निगमः। माधवभाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(८४) जेहते। 'वेह जेह वाह प्रयत्ने' आत्मनेपदी। "ये तातृपुर्देवत्रा जेहमाना (ऋ० सं० ७,६,१८,४)"—इति निगमः। 'ओ हाङ् गतावित्यस्य रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(८५) श्वःकति। (८६) क्षुम्पति†। (८७) स्पाति। (८८) वाति‡। (८९) याति§ ॥

(१००) इषति‖। 'इष गतौ' दिवादिः(प०)। व्यत्ययेन शः। "तथास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् (ऋ० सं० ५,१,२१,१)"—इति निगमः ॥ 'इषुरिषतेर्गतिकर्मणः (९,१८)'—इति निरुक्तम् ॥

(१०१) द्राति¶। 'द्रा कुत्सितायां गतौ' अदादिः(प०)। वंस्व यवीमतयो दस्म दद्रुः (ऋ० सं० १,५,३,१)"—इति निगमः ॥

---

* प० ४, २। निघ० ६, १८।

† प० ७, २। निघ० ७, १६।

‡ निघ० २, २४; ३, ५; ११, ३१।

§ प० २, १६। निघ० २, १; ३, १६।

‖ निरु० ६, १८; "इषिरः" ८, ८।

¶ निघ० १, २।

(१०२) ह्रूळति। नैरुक्तधातुः॥

(१०३) एजति*। 'एजृ कम्पने (भू०प०)'। "यूथेन वृष्णिरेजति (ऋ०सं० १,१,१८,२)"—"यथा समुद्र एजति (ऋ० सं० ४,४,२०,३)"—इति निगमौ॥

(१०४) जमति†। 'जमु अदने (भू०प०)'। "न जामयं तान्वो रिक्थमारैक् (ऋ०सं० ३,२,५,२)"—इति निगमः। 'जामिर्जमतेर्गतिकर्म्मणः'—इति स्कन्दस्वामी॥

(१०५) जवति‡। 'जु गतौ'—इति क्षीरस्वामी। "न पातव इन्द्र जुजुर्नुं नः (?)"—"विपाट् छुतुद्री पयसा जवेते (ऋ० सं० ३,२,१२,१)"—इति निगमौ॥

(१०६) वञ्चति। 'वञ्चु गतौ (भू०प०)'। "ममो वञ्चते परिवञ्चते (य०वा०सं० १६,२१)"—इति निगमः॥

(१०७) अनिति§। 'श्वस प्राणने, अन च (अदा०प०)'। "अन्न मातर्यात्वनिति (?)"—इति निगमः। 'अनितिर्गतिकर्मा' —इति माधवः॥

(१०८) पवते‖। 'पूङ् पवने'। "नेन्द्रादृते पवते धाम किञ्चन (ऋ०सं० ७,२,२२,१)"—"स्रक्वं संशाप पविमिन्द्र तिग्मम् (?)"—इति निगमौ॥

* निघ० ३, १६।

† निघ २, ६। "जमत्" पु० १, १०।

‡ "जवेते" निघ० ८, १८।

§ निघ० ११, ५७।

‖ "पवस" २, १०।

(१०८). हन्ति*। 'हन हिंसागत्योः' अदादिः (प०)। "नि येन मुष्टिहत्यया (ऋ० सं० १,१,१५,२)"—"आस्य वज्र मध्रिमाणो जघान (ऋ० सं० १,२,३७,२)"—इति निगमौ ॥

(११०) सेधति। 'षिधु गत्याम् (भ्वा० प०)'। "सेधन्तु देवो भर्तं मघा भुवा (ऋ० सं० १,२,५,५)"—इति निगमः॥

(१११) अगन्†। 'गम्लृ गतौ (भ्वा० प०)'। लुङि तिपि च्लेः 'मन्त्रे घस (२,४,८०)'—इति लुकि, 'इतश्च (३,४,९७)'—'संयोगान्तलोपः (८,२,२३)', 'मोनोधातोः (८,२,६४)'—इति मकारस्य नकारः। यदामागन् प्रथमजा ऋतस्य (ऋ० सं० २,३,२१,२)"—इति निगमः ॥

(११२) अजगन्‡। गमेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति शपः श्लुः। पूर्ववन्नत्वम् (८,२,६४)। "यस्मादरजगन्नपः (ऋ० सं० ३,१,५,२)"—इति निगमः ॥

(११३) जिगाति§। 'गा स्तुतौ (अदा० प०)'। छन्दसि जुहोत्यादिः। 'अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च (७,४,७७) 'बहुलं छन्दसि (७,४,७८)' —इति अभ्यासस्येत्वम्। "धेना जिगाति दाशुषे (ऋ० सं०१,१,३,३)" —इति निगमः। 'जगतीति पाठान्तरम्'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

* "अधन्वन्" निघ० २, १७; ७, २२; "हन्मोः" ६, १३ "वाजकृन्ति", "उपजिघ्नते" ९, १०।

†, ‡ इत्येव पुरस्तात् (८४)।

§ इत्येव पुरस्तात् (१९)।

(११४) पतति*। 'पत्लृ गतौ (भ्वा० प०)'। "गोभिः सन्नद्धो पतति प्रसूता (ऋ० सं० ६,६,२१,२)"—इति निगमः ॥

(११५) इष्यति†। 'इषि गतौ (भ्वा० प०)'। "इषीवारो इषतीर्विश्वमिन्वा (वा० सं० २८,३०)"—इति निगमः ॥

(११६) द्रमति। 'द्रम हम्म-मीमृ गतौ (भ्वा० प०)'। "प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८,३.२३,४)"—इति निगमः। 'चन्द्रमाश्चायं द्रमति'—इति भाष्यम् (निरु० ११.५)। 'द्रमति-र्गतिकर्मा'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(११७) द्रवति‡। 'द्रु द्रु गतौ (भ्वा० प०)'। "यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति (ऋ० सं० ५,१.२१,२)"—इति निगमः ॥

(११८) वेति§। 'वी गतिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु' अदादिः। "अपामीवां बाधते वेति सूर्यम्"—"पदं न वेत्योदती (ऋ० सं० १,४,४,१)"—इति निगमौ ॥

(११९) इन्तात्। इन्तेर्लोटि तातङि रूपम्। "इयन्तात्"—इति केचित् पठन्ति। तत्र 'इय गतौ (भ्वा० प०)'—इत्यस्य तातङि तकार उपजनः ॥

(१२०) एति‖। 'इ गतौ' अदादिः (प०)। "विपाकमच्चन्द्रमा नक्षमेति (ऋ० सं० १,२.१४,५)"—इति निगमः।

* "चापप्तत" निरु० ११, १४

† प० १८।

‡ निरु० ७, १६; १९।

§ पु० २, ९।

‖ पु० १५।

(१२१) जगायात्* । 'गा स्तुतौ' जुहोत्यादिः (प०)। लिङि 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वेन 'ई हल्यघोः (६,४,११३)'—इतीत्वं न भवति । "स्वाग्निः पुनरस्तं जगायात् (ऋ० सं० ७,७,२०,१)"—इति निगमः ॥

(१२२) अयुः । 'इतोऽयुष् (३,३,८८)'—इति बाहुलकादयतेर्युष् भवति ॥

इति द्वाविंशतं गतिकर्माणः ॥ १४ ॥

नु[1] । मक्षु[2] । द्रवत्[3] । ओपम्[4] । जीराः[5] ।
जूर्णिः[6] । शूर्ताः[7] । शूघनासः[8] । शीभम्[9] । तृयु[10] ।
तूयम्[11] । तूर्णिः[12] । अजिरम्[13] । भुरण्युः[14] । शु[15] ।
आशु[16] । प्राशु[17] । तूतुजिः[18] । तूतुजानः[19] ।
तुज्यमानासः[20] । अज्राः[21] । साचिवित्[22] । द्युगत्[23] ।

---

* इत्येव पुस्तकान्तरे (१९)।

(५) "जिरः" ख।

(८) "शुघनासः" ख। "शूघनाः" ग. C. D F। "शूघनासः" च।

(१०) "त्रियु" C। (११) "तोयम्" ग. C. D. F।

(१२) "तूर्णि" ख. ग।

(१३) "अजिरम्" ख।

(१४) "भूरि" ग। (१६) "आशुः" ख. ग. च. C. D. F।

(१७) "प्राशुचित्" ग. C. F। "प्राशुचित्" D।

(१८) "तूतुजिम्" ग. C. D. F।

(१९) "तूतुजानासः" ग. C. D. F।

(२१) "अजराः" ख।

(२२) "साचीवित्" ख. च। "साचीवत्" ग।

(२३) "द्युमत्" ग. iid।

माजत्[२४] । तरणिः[२५] । वातरंहा[२६] । इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि* ॥ १५ ॥

'क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः (निरु० ३.८)'—इत्यत्र भाष्ये 'गुणस्य चैतानीति क्षिप्रस्य नद्धतो वा नामधेयानि। तथाच वक्ष्यति 'भुरण्युः' 'शकुनिः'—इति स्कन्दस्वामी । गुणश्च चिरकालविशिष्टा स्वल्पकालविशिष्टा वा क्रिया। तत्कर्त्तरि कर्त्तुरल्पकालविशिष्टत्वञ्च तथाविधक्रियाकर्तृत्वात्पक्रियाद्वारकम् । तत्र 'मक्षु' 'तूर्णिः' इत्यादिषु क्रियाविशेषेण वा क्रियाद्रूपमत्वात् । निरुक्तगुणनामधेयोदाहरणानि पुनरन्वेषणीयानि । केचित्तु यद्यपि गुणशब्दो व्यवच्छेदकमात्रवचनतया अत्र कर्त्तृविशेषणभूतक्रियालक्षणा व्यवच्छेदकविशेषे वर्त्तते निरुक्ता गुणमात्रवाचिनि गन्त्यादौ लभ्या; तथापि मत्वशब्दस्य द्रव्यवचनत्वे स्वारस्यात् क्रियायाश्चाद्रव्यत्वात् क्रियाया इव द्रव्यस्यापि नामधेयानि'—इत्याहुः। इदानीं क्रियाविशेषणानि गुणनामधेयोदाहरणानि 'जीराः' 'अजिरम्' इत्यादीनि ॥

(१) नु† । निपातोयम् । "इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम् (ऋ० मं० १,२,३६,१)"—इति निगमः ॥

(२) मक्षु । 'टु मस्जो शुद्धौ (तु०प०)' । 'मस्जीरोनुक्' इति भोजसूत्रेण नुक्-प्रत्ययः। संयोगादिलोपः। अन्त्यात्पूर्वनिष्पन्नश्च मस्जौ ।

---

* "इति क्षिप्रस्य" अ ।

† प० २, १२ निरु० १, ४; ११, ५० । "नु क्षम" २, १२ ।
"न च"—"नू चित्" प० ४, १; निरु० ४, १०; १०, २।

क्रियायाः पापतो वा मज्जयति चिरकालमिति । "मधु क्षणु हि गोजितौ नः (? *)"—इति निगमः ॥

(३) द्रवत्*। 'द्रु गतौ (भ्वा०प०)' । 'मंहत्-हम्पद्-वेहत् (उ० २,७८)'—इति बाहुलकात् अति-प्रत्ययान्तो निपात्यते । द्रवत्यनेन । * * * । "द्रवत्पाणी शुभस्पती (ऋ०सं० १,१,५,१)—इति निगमौ ॥

(४) ओषम् । निपातोऽयम् । "ओषमित् पृथिवीमहम् (ऋ० सं० ८,६,२७,४)"—"ओषः पात्रं न शोचिषा (ऋ०सं० २,४, १८,३)"—इति निगमौ । 'अन्तोदात्तो निपातः स्यादाख्याने चाद्युदात्तता'—इति हि माधवः ॥

(५) जीराः । जवनिर्गतिकर्मा । 'जोरो च (उ० २,२५)'—इति ईक्-प्रत्यय ईकारस्याकारादेशः । जस् । "जीरा अजिरशोचिषः (ऋ०सं० ७,२,११,५)"—"जीरं दूतममर्त्यम् (ऋ०सं० १,२,२, ३०,११)"—इति निगमौ ॥

(६) जूर्णिः† । व्याख्यातं क्रोधनामसु (२ ३ ५पृ०)। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) शूर्णाः । 'तातशातसुत'—इत्यादि भोजसूत्रे आदिशब्देन शृणात्यस्मात् क्त-प्रत्ययान्तो निपात्यते। शृणाति फललाभम् । "त्वया शूर्णा वर्तमाना अपत्यम् (ऋ०सं० २,४,१७,१)"—इति

* "वा वो मधुमतीन्द्रम् (ऋ० सं० १, १, १८, २)"—इत्यपि निगमो भवितुमर्हति ।

† पृ० २४ (११०) ।

‡ पृ० १२ ।

निगमः। 'शूर्मा: क्षिप्रास्त्ररमोघाः'—इति भट्टभास्करमिश्राः॥

(८) शूघनासः। सु शब्दे उपपदे हन्तेः 'शुघ् बाहुलम् (उ॰ २,७४)"—इति शुचि बाहुलकात् कुत्वं णिलोपश्च निपात्यते दीर्घश्च। शीघ्रमागच्छन्त्यनेन क्रियाफलम्। तस्मात् जसोऽसुक्। "मिम्यक्षिरे प्राध्वने शूघनासः (ऋ॰ ग्रा॰ मं॰ १,७,८,५)"—इति निगमः। 'शूघनासः क्षिप्रगमनाः'—इत्युवटः॥

(९) शीभम्। 'शीभृ कत्थने (भू॰ आ॰)'। घञ्। शीभ्यतेऽनेन तद्वाग। "प्रयात शीभमाशुभिः (ऋ॰ मं॰ १,३,१४,४)"—"आ वक्षणाः पृणध्वं यात शीभम् (ऋ॰ मं॰ ३,२,१४,२)"—इति निगमौ॥

(१०) तूयु*। 'ञि त्वरा सम्भ्रमे (भू॰ आ॰)'। 'मस्जीषीयुक्'—इति बाहुलकात् युक्-प्रत्ययो धातोस्तूभावश्च। तूर्ण्यनेन फललाभमद्य, त्वरतेऽनेन फलमागन्तुम्। "तूष्वन्निव्यक्तं मेपु तिष्ठति (ऋ॰ मं॰ १,४,२,२)"—"तूर्ण्यामनु प्रमतिं क्रुणानः (ऋ॰ मं॰ ३,४,१३,१)"—इति निगमौ॥

(११) तूयम्†। व्याख्यातमुदकनामसु (१२८पृ॰)। वर्धतेऽनेन तद्वन्तः प्राप्याः। "आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गहि (ऋ॰ मं॰ ५,७,३०,३)"—इति निगमः॥

(१२) तूर्णिः‡। 'ञि त्वरा सम्भ्रमे'। 'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो

* निघ॰ ६.१२।
† पृ॰ १,१२।
‡ निघ॰ ७,१७।

नित् (उ० ४,५,१)'—इति नि-प्रत्ययः । त्वरतेऽनेन फलमागन्तुम् । "अपो यन्तुर्णिश्चरति प्रजानन् (ऋ० सं० ८,४,११,१)"—"सुतमा गन्त तूर्णयः (ऋ० सं० १,१,६,२)"—इति निगमौ ॥ .

(१३) अजिरम्* । 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)' । 'अजिर-शिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः (उ० १,५३)'—इति किरच्-प्रत्ययो जि-भावश्च निपात्यते । क्षिपति फलोत्पत्तिमाशुम् । "त्वा मीळ्हते अजिरं दूत्याय (ऋ० सं० ५,२,१४,२)"—इति निगमः ॥

(१४) भुरण्युः† । भुरण्यतिर्गतिकर्मा । 'मृगय्वादयश्च (उ० १, ३६)'-इति कु-प्रत्ययः । "येना पावक चक्षसा (ऋ० सं० १.४, ८,१)"—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'भुरण्यतिः शीघ्रकरणार्थे'—इति प्रतिपादितम् । तत्र 'भुरण्यु-शब्दस्य शीघ्रविशिष्टगमनादिक्रियाकर्त्तरि मत्वन्येव वृत्तिः । "शीणामनुपश्याहिवं भुरण्युः (ऋ० सं० १,५,१२, १)"—इति निगमः । 'भुरण्यतेर्गतिकर्मण इदं, क्षिप्रनाम वा'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(१५) शु:‡ । निपातः । "शासं वस्तो बोधयितारं मब्रवीत् (ऋ० सं० २,३,६,३)"—इति निगमः । 'शु आशुगामी'—इति निरुक्तम् (६,१) ॥

(१६) आशुः§ । 'अशू व्याप्तौ' । 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्य-

* पु० १, १२ ।
† निघ० १२, २२ ।
‡ निघ० ६, १ ।
§ पु० १, १४ ।

शूष्य उण् (उ० १,१)। व्याप्नोत्यनेन नरत्वैलक्षणेन व्याप्तव्यम्। 'आशु इदं क्षिप्रनाम क्षिप्रगामी'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्। आशु इति च शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः। तेन आशु इति निपातः, आशुरिति सत्त्ववाची च उभयमपि पठितं भवति। तथा च स्कन्दस्वामी "समाशुमाश्वे भर (ऋ० सं० १,१,८,२)"—इत्यत्र ऋग्भाष्ये 'आशुमिति क्षिप्रनामैतत्'—इति। 'आशु इति शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः'—इति भाष्ये (निरु० ६,१) निर्विवक्षयोपन्यास इति चेत्? न; निपातत्वादिति चोक्तत्वात्। "त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिः (ऋ० सं० २,५,१७,१)"—इति निगमः॥

(१७) प्राशुः*। 'सत्त्ववाच्याशुशब्दवत्'—इति भाष्ये प्रकर्षार्थोऽतिरिक्तः। 'हस्तो हन्तेः प्राशुर्हनने (निरु० १,७)'—इति भाष्ये 'प्राशुः क्षिप्रः'—इति स्कन्दस्वामी। "सुप्राव्याः प्राशुषाळेष वीरः (ऋ० सं० ३,६,१४,१)"—इति निगमः॥

(१८) तूतुजिः। 'तुज तुजि हिंसायाम् (भ्वा० प०)'। 'किं किनोः प्रकरणे'—इत्यर्थे 'छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्'—इति किन् प्रत्ययः। लिड्वद्भावात् द्विर्वचनम्। "तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (६, १,७)'—इति दीर्घः। तूर्णवदर्थः। 'आयुक्षाता मश्विना तूतुजिं रथम् (ऋ० सं० ७,८,७, १)"—इति निगमः॥

(१९) तूतुजानः†। तोजतेर्लिटि कानजादेशः। "इन्द्रा याहि तूतुजानः (ऋ० सं० १,१,५,६)"—इति निगमः। 'क्षिप्रार्थे स्वर

---

* निरु० १, ७।

† निरु० ९, १०।

आदित अन्तोदात्तः तुगर्थस्तुतुजानो मष्टे मतः'—इति माधवः ॥

(२०) तुञ्ज्यमानासः । तोजतेरेव कर्मणि लटि शानच्। "तुञ्ज्यमानास आविषुः (ऋ० सं० १,१,२१,५)"—इति निगमः ॥

(२१) अज्राः । अजतेः 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २,१२)'—इत्यादिना रक्। 'बाहुलकादार्द्धधातुके विकल्प इष्यते'—इति वैकल्पिकत्वात् वीभावाभावः । अजिरवदर्थः । "द्यौर्न भूमिं गिरयो नाज्रान् (ऋ० सं० ८,१,२२,३)"—इति निगमः। 'अज्रान् सत्वरान् शीघ्रान्'—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(२२) साचीवित् । (२३) द्युगत् । (२४) ताजत्। त्रयो निपाताः। साचीविदित्यस्य निगमोऽन्वेषणीयः॥ "अतस्त्वा गीर्भिर्द्युगदिन्द्रकेशिभिः (ऋ० सं० ६,६,३६,४)"—इति निगमः। अत्र माधवस्तु—'द्युगत् दीप्तिं द्युलोकं गच्छ हरिभिः'—इति चैतद्भाष्ये उक्तवान्। 'तूतुजानः तरणिः द्युगत्'—इति क्षिप्रनामसु द्युगच्छब्दस्तेनाप्यपाठि ॥ "ताजन् — — मार्च्छति (?)"—"ताजत् प्रमीयते (?)"—इति निगमौ ॥

(२५) तरणिः । तरतेः 'अर्त्तिसृधृधम्यम्यश्यवितृभ्योऽनिः (उ० २, ९५)'—इत्यनि-प्रत्ययः। क्षिप्रवदर्थः। "विष्णो शमी तरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १,७,३०,३)"—"तरणिर्विश्वदर्शतः (ऋ० सं० १,४,७, ४)"—इति निगमौ ॥

(२६) वातरंहा । 'वा गतिगन्धनयोः (अदा० प०)' । 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् (उ० ३,८४)'—इति तन्। 'रमु क्रीडायाम् (भ्वा० आ०)'; 'रमेस्र [वेगे] (उ० ४,२०८)'—इत्यसुन्

ऊगागमश्च । वातवत् रंहो यस्य सः । "वातरंहसो दिव्यासो अत्याः (ऋ॰ सं॰ २,४,२५,२)"—इति निगमः ॥

इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि ॥ १५ ॥

तळित्[1]। आसात्[2]। अम्बरम्[3]। तुर्वशे[4]। अस्तमीके[5]। आके[6]। उपाके[7]। अर्वाके[8]। अन्तमानाम्[9]। अवमे[10]। उपमे[11]। इत्येकादशान्तिकनामानि* ॥ १६ ॥

(१) तळित्† । 'तड आघाते' चुरादिः । 'ताडेर्णिलुक् च (उ॰ १,९५)'—इतीति-प्रत्ययः । "दूरे चित् सन्तळिदिवाति रोचसे (ऋ॰ सं॰ १,६,३१,२)"—"या नो दद तळितो य अरातयः (ऋ॰ सं॰ २,६,३०,४)"—इति निगमौ ॥

(२) आसात् । 'आस उपवेशने (अदा॰ आ॰)' । 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)। अन्तिके आसते । "आ न इन्द्रो दूरादा न आसात् (ऋ॰ सं॰ ३,६,३,१)"—"स नो दूराच्चासाच्च (ऋ॰ सं॰ १,२,२२,३)"—इति निगमौ । 'आसादित्यन्तिकनाम'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । 'आसादासेः'—इति माधवः ॥

---

(१) "तलित्" ख. ग. च ।
(२) "आसा" ग. C. F ।
(४) "तुर्वशः" च ।
(८) "अर्वाकः" च ।
* "इत्यन्तिकस्य" ग ।
† निरु॰ ३, १०. "तळितः" ३, ११ ।

(३) अम्बरम्* 'हृदगादयश्च'—इत्यरन्-प्रत्ययो मुगागमश्च निपात्यते । प्राप्यते ह्यासन्नम् । "यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अध्यम्बरे (ऋ० सं० ५,८,२७,४)"—इति निगमः । स्कन्दस्वामि-व्यतिरिक्तभाष्यकारमते । स्कन्दस्वामी तु 'अन्तरिक्षनाम'—इति ॥

(४) तुर्वशे† । व्याख्यातं मनुष्यनामसु (१८२पृ०) ॥ तूर्णं व्याप्यते अन्तिकम् । "यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि तुर्वशे (ऋ० सं० १,४,२,२)"—इति निगमः ॥

(५) अस्तमीके । अस्तं-शब्दे उपपदे मातेः 'अलीकादयश्च (उ० सं० ४,२५)'—इति वीकन्प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते । अस्तं प्राप्यते अस्मिन्, अन्तिकस्थं हि नाश्यते । "सचस्व नः पराक आ सचस्वास्तमीक आ (ऋ० सं० २,१,१७,४)"—इति निगमः ॥

(६) आके‡ । (७) उपाके§ । (८) अर्वाके । आङ्उपार्वच्छ-ब्देषूपपदेषु क्रामतेः 'बलाकादयश्च (उ० ४,१४)'—इति आक-प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते । अर्वाक् गन्ता । आक्रम्यते उपक्रम्यते गन्तृभिः । क्रम्यते च ह्यासन्नम् । "आके नियामो अहभिर्दविद्युतः (ऋ० सं० ३,७,२१,६)"—"सिन्धोरूर्मा उपाक (ऋ० सं० १,२,२३,१)"—"यन्नासत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम् (ऋ० सं० ५,८,२२५)"—इति च निगमः ॥

(९) अन्तमानाम् । अन्तिकशब्दात्तमपि 'तमोदश्च'—इति

---

* पु० १, १ ।

† पु० २, २ ।

‡ प० १, २१ ।

§ निरु० ८, ११ ।

तादिलोपः। अन्तिकतममन्तिमम्। "अथा॑ते॒ अन्त॑मानाम् (ऋ० सं० १,१,७,३)"—"भि॒त्रा व॑सो॒ अन्त॑मस्य (ऋ० सं० १,२,२२,५)"—इति निगमौ। आद्युदात्तमन्तिकम्, अन्तोदात्तन्तु तृतीया-बहुवचनम्; "अन्तो॑ व॒यमन्त॑न्नाभि॒युञ्जा॒नाः (ऋ० सं० २,३,२४,५)"—इति माधवः॥

(१०) अवमे। 'अव रक्षणादिषु (भू० प०)'। 'अवेस्म वा इति म-प्रत्ययः। गम्यते ह्यामन्नम्। "अस्मै॑ ब॒हूनाम॑व॒माय॒ सख्ये॑ (ऋ० सं० २,७,२४,२)"—"म॑ध्य॒मस्या॑मव॒मस्या॑मु॒त स्थः (ऋ० सं० १,७,२७,५)"—इति निगमौ॥

(११) उपमे। उपपूर्वात् मिनातेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डः। उपच्छिद्यते ह्यन्तिकम्। "उ॒प॒मे रो॑च॒ने दि॒वः (ऋ० सं० ६,६,१,४)"—"अ॒स्मादु॒त्यमु॑प॒मं स्व॒र्षाम् (ऋ० सं० १,४,२१,३)"—इति निगमौ॥

इत्येकादशान्तिकनामानि ॥ १६ ॥

रणे॑ (१)। विवा॑क् (२)। वि॒खा॒दः (३)। नदनुः (४)। भरे॑ (५)। आक्र॒न्दे (६)। आहवे (७)। आजौ (८)। पृतनाज्यम् (९)। अभीके॑ (१०)। स॒मीके॑ (११)। म॒मस॒त्यम् (१२)। ने॒मधि॑ता (१३)। सङ्काः (१४)। समि॑तिः (१५)। सम॑नम् (१६)। मी॒ळ्हे॑ (१७)। पृत॑नाः (१८)। स्पृधः॑ (१९)। मृधः॑ (२०)। पृ॒त्सु॑ (२१)। स॒मत्सु॑ (२२)।

(१३) "नेमधितिः" ग. C. D. F।
(२१) "हत्सुधः" ग. C D. F।
(२२) अस्यानन्तरं 'संयुगे(२९)"—इत्यधिकमारम् ग. C. D. F

समर्ये[२३] । समरणे[२४] । समोहे[२५] । समिथे[२६] । सङ्खे[२७] । सङ्गे[२८] । संयुगे[२९] । सङ्गथे[३०] । सङ्गमे[३१] । वृत्रतूर्य्ये[३२] । पृक्षे[३३] । आणौ[३४] । शूरसातौ[३५] । वाजसातौ[३६] । समनीके[३७] । खले[३८] । खजे[३९] । पौंस्ये[४०] । महाधने[४१] । वाजे[४२] । अज्म[४३] । सद्म[४४] । सयत्[४५] । संवतः[४६] । इति षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्रामनामानि* ॥ १७ ॥

(१) रणः† । 'अण रण कण शब्दार्थाः (भू० प०)' । 'वशिरण्योरुपसङ्ख्यानम् (३,३,५८वा०)'—इत्यप् । 'रणन्ति दुन्दुभयोऽत्र योधा वा परस्परं शब्दायन्ते । यद्वा; रमतेः 'गङ्गामाग्न्याम्नुणावीणाः (उ० ३,१३)'—इत्यादिना न-प्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते । रमणीयो हि सङ्ग्रामो विचित्रकर्माधिष्ठानत्वात् । "मरुत्वाँ

(२५) "सम्मोहे" क—E. अनयोरन्यत्र ।
(२६) अस्त्येतत् "सद्म"—इत्यनन्तरम् 'समीथे"—इति ग. C. D. F ।
(२७) कातिरिक्त-सर्वत्रैव "सङ्ख्ये" इति ।
(३०) ग. C. D. F. अस्त्येतत् "संयत्"—इत्यस्य पुरस्तात् ।
(३१) नास्त्येतत् ग. C. D. F ।
(४१) इतोऽनन्तरम् "प्रधने"—इत्यधिकम् ग. C. D. F ।
(४३) "अम्मन्" ग. C. F ।
(४४) "सम्मन" ग. C. F । "सम्मन्" D ।
(४५) "संयतः" ग. C. F ।
(४६) 'संवतम्" ग. ।

* "इति सङ्ग्रामस्य" ग ।

† निरु० ४, ८; ९, १७; १०, ४७ ।

इन्द्र वृषभोरणाय (ऋ० सं० ३,३,११,१)"—इति निगमः॥

(२) विवाक्। विविधा विरुद्धा वाचो यत्र योधानाम्। "हवन्त उ त्वा हव्यं विवाचि (ऋ० सं० ५,३,१४,२)"—इति निगमः॥

(३) विखादः। 'खद स्थैर्ये हिंसायाञ्च (भ्वा० प०)'। विविधं स्थैर्यमत्र शूराणां हिंसनं वा। "तं विखादे सस्निं मद्य श्रुतं नरम्। (ऋ० सं० ७,८,१४ ४)"—इति निगमः॥

(४) नदनुः। 'णद अव्यक्ते शब्दे (भ्वा० प०)'। 'अनुङ् नदेश्च (उ० ३,४८)'—इति चानुङ्-प्रत्ययः। "यदा कृणोषि नदनुं समूहसि (ऋ० सं० ६,०,२,४)"—इति निगमः॥

(५) भरे*। 'डु भृञ धारणपोषणयोः (जु० उ०)'। 'नन्दि-ग्रहिपचादिभ्यः (३,१,१३४)' तत्र गणपाठाः—'पच-वच-वप-वद-चल-तज-भराः'—इति। बिभर्त्ति पोषयति सुभटानां धैर्यं यशो वा। यद्वा; 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)'। बिभ्रत्यनेन जय लक्ष्मीं योधाः। उभयत्रापि पृषोदरादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम् यद्वा; 'भृ भर्त्सने क्र्यादिः स्वादिश्च। भर्त्स्यन्ते हि तत्र शत्रवः। हरते र्वा भः। ह्रियन्ते हि तत्र योधाना मायूंषि धनानि च। 'हृग्रहो र्भश्छन्दसि (३,१,८४वा०)'। "अस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ (ऋ० सं० ३,२,४,७)"—"अनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु (ऋ० सं० ३,७,११,५)"—इति निगमौ॥

(६) आक्रन्दे। 'कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च (भ्वा०

* निघ० ४, २४।

श्रा०)'। क्रन्दन्त्याह्वयन्तेऽन्योन्यमत्र, रुदन्ति वानेन बन्धुविनाश-हेतुत्वात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) आहवे*। 'ह्वेञ् स्पर्द्धायाम् (भू०उ०)'। 'आङि युद्धे (३,३,७३)'—इत्यप्। "बहुलं छन्दसि (६,१,२४)"—इति सम्प्रसारणञ्च। आह्वयन्तेऽत्र परस्परं स्पर्द्धया योधाः। "न कश्चन मंहत आहवेषु (ऋ०मं०४,७,२०,१)"—इति निगमः॥

(८) आजौ†। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू०प०)'। 'अज्यतिभ्याञ्च (उ०४,१२७)'—इति इण्-प्रत्ययः। बाहुलकाद् वी-भावाभावः। अजन्ति गच्छन्त्यत्र विजयश्रियं योद्धारः, कातराः पराभवं वा। एव मर्थो गत्यर्थेषु द्रष्टव्यः। क्षिप्यन्ते शस्त्राणि क्षिपन्त्याक्षिपन्ति वान्योन्यं वीर्यतारतम्यात्। * * *। "तेन वाजं सनिषदस्मिन्नाजौ (ऋ०मं०८,३,७,४)"—इति निगमः॥

(९) पृतनाज्यम्‡। पृतना-शब्दोपपदादज्जतेश्च अघ्न्यादित्वात् (उ०४,१०८) यत्-प्रत्ययः। पृतनानां सेनानामजनं यत्र। "गवां मुद्गलः पृतनाज्येषु (ऋ०मं०८,५,२१,२)"—इति निगमः॥

(१०) अभीके§। अभिपूर्वादेतेः 'अलीकादयश्च (उ०४,२५)'—इतीक-प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते। यद्वा; न विद्यते भीर्येषां ते अभीकाः। अभीकैः क्रियमाणत्वात् अभीकमित्युच्यते।

* निघ० २, १७। "आहावः" पृ. २६।
† निघ० ९, २२।
‡ निघ० ९, २४।
§ प० २, २९। निघ० २, २०।

"पाहि वज्रिवो दुरितादभीके (ऋ० सं० १,८,२६,४)"—इति निगमः॥

(११) समीके। सं पूर्वोऽत्र एतिः। अभीकवत्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१२) ममसत्यम्। मम सत्यं जयः इति योद्धॄणां वाक्यविषयत्वान्ममसत्यमित्याचक्षते। पृषोदरादिः। "त्वां जना ममसत्येष्विन्द्र (ऋ० सं० ७,८,२२,४)"—इति निगमः॥

(१३) नेमधिता*। 'सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च (७,४,४५)'—इति नेमपूर्वाद्दधातेः त-प्रत्यये इत्वमिडागमो वा निपात्यते। नेमशब्दो दानपर्यायः। सप्तम्येकवचनस्याकारादेशः (७,१,३९)। "इन्द्रन्नरो नेमधिता हवन्ते (ऋ० सं० ५,३,११,१)"—"विदन्मर्त्तो नेमधिता चिकित्वान् (ऋ० सं० १,५,१७,४)"—"नेमधिता न पौंस्या (ऋ० सं० ८,४,२८,१३)"—इति निगमाः॥

(१४) सङ्काः†। सचतेर्गतिकर्मणः * * * बाहुलकादङ्कप्रत्ययश्चिल्लोपश्च। यद्वा; संपूर्वात् किरतेः कृन्ततेर्वा 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डः। सङ्कीर्त्यन्तेऽत्र योद्धारः, सम्यक् कृत्यन्ते छिद्यन्ते आयुधैर्वा। "इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः (ऋ० सं० ५,१,१९,५)"—इति निगमः॥

* "नेमः" प० ३, २९। निरु० ३. २०।

† निरु० ९. १४।

(१५) समितिः । सम्पूर्वादेतेः क्तिन् । "राजानः समिताविव (ऋ० सं० ८,५,९,१)"—इति निगमः ॥

(१६) समनम्* । 'सम ष्टम अवैक्लव्ये (भू० प०)'। समन्ति विक्लवा भवन्त्यस्मिन् शूराः । * * *। "ज्या इयं समने पारयन्ती (ऋ० सं० ५,१,१९,३)"—इति, "वि या सृजति समने (ऋ० सं० १,४,४,१)"-इति च निगमौ ॥

(१७) मील्हे† । "मील्हम्"—इति धननामसु व्याख्यातञ्च (२२४पृ०)। मील्हार्थत्वात् सङ्ग्रामोऽपि मील्हम् । यद्वा; मील्हमस्मिन्नस्तीति 'लुगकारेकाररेफाश्च (४,४,१२८वा० २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक् । "प्रधने"—इत्यपठितमपि सङ्ग्रामनाम । प्रकीर्णान्यस्मिन्निति आभरणरूपेण चूडामणिकटकविक्षेपात् । "स्वर्मील्हे नर आजा हवन्ते (ऋ० सं० १,५,५,१)"—इति निगमः । 'स्वर्मील्हे। स्वरित्युदकनाम । उदकार्थे सङ्ग्रामे आजौ अन्यस्मिन्नपि सङ्ग्रामे'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । "स जामिभिर्यत्समजाति मील्हे (ऋ० सं० १,७,१०,१)"—इति च ॥

(१८) पृतनाः‡ । 'पृङ् व्यायामे (तु० आ०)' । 'पृपूभ्यां कित्'—इति तनन् प्रत्ययः। व्याप्रियन्तेऽत्र योद्धारः । "रणाय निघ्नन् पृतनासु शत्रून् (?)"—इति निगमः ॥

(१९) स्पृधः । 'स्पर्द्ध सङ्घर्षे (भू० आ०)' । 'क्विब्वचिप्रच्छि-

* निघ० ९, १४; १८; ४०; ७, १७ ।
† पृ० २, १० ।
‡ निघ० ९, २४ ।

(३,२,१७८वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः (३,२, १७८भा०)'—इत्युक्तः क्विप्। पृषोदरादित्वात् रेफस्य ऋकारोऽलोपश्च। शसि स्पृधः। स्पर्द्धन्तेऽत्र परस्परं योद्धारः। "जयेम मंयुधि स्पृधः (ऋ०सं०१,१,१५,३)"—इति निगमः। 'स्पृध इति सङ्ग्रामनाम, 'तत्करोति (३,१,२५वा.१२)'—इति णिजन्तात् क्विप्; सङ्ग्रामकारिण इत्यर्थः—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(२०) मृधः*। 'अर्मर्द्धन्ता सोमपेयाय देवा (ऋ०सं०३,१, २५,४)'—'सिंहो न पातुमम्रधम् (ऋ०सं०३,१४,१)'—इत्यादौ 'मृधिर्हिंसार्थः'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम्। तत्र पूर्ववत् क्विप् शस्। "अयं सुतः सुमखमा मृधस्कः (ऋ०सं०२,६,२१,४)"—"विन इन्द्र मृधो जहि (ऋ०सं०८,८,१०,४)"—इति निगमौ॥

(२१) पृत्सु। पृतनाशब्दस्य सङ्ग्रामनामसु पठितोऽपि 'नासिका-पृतना-सानूनां नस्-पृत्-स्नवो वाच्याः (६,१,६३वा०)'—इति पृदादेशे विकृतत्वात् पुनःपाठः। "यमग्ने पृत्सु मर्त्यम् (ऋ०सं० १,२,२३,२)"—इति निगमः॥

(२२) समत्सु†। सम्पूर्वादत्तेः क्विप् सम्भक्षयन्ति योद्धृणामायूंषि। सम्पूर्वान्मदी हर्षे इत्यस्माद्वा क्विपि समो मलोपः। संहृष्यन्ति तत्र सुभटाः। "समत्सु त्वा हवामहे (ऋ०सं०५,८,२६,२)"—"धन्वना तीव्राः समदो जयेम (ऋ०सं०५,१,१८,२)"—इति निगमौ॥

* निरु० ७, २।

† निरु० ९, १७; १०।

(२ ३) समर्य्ये । मर्य्यशब्दो मनुष्यनामसु व्याख्यातः (१८० पृ०) मर्य्यैः मरणधर्म्मिभिः सह वर्त्तते; सहशब्दस्य स-भावः । "मास्मे तादृगपगूहः समर्य्ये (ऋ० सं० ७,७,१८,४)"—"तव स्वधाव इय-मा समर्य्ये (ऋ० सं० १,५,७,१)"—इति निगमौ ॥

(२ ४) समरणे* । सम्पूर्वात् 'ऋ सृ गतौ (भ्वा० प०)' इत्यस्मात् ल्युट् । "मां वृताः समरणे हवन्ते (ऋ० सं० ३,७,१७,५)"—इति निगमः ॥

(२ ५) समोहे । 'उहिर् दुहिर् अर्द्दने (भ्वा० प०)' । नञ्-पूर्वा-दुहे र्घञ् । सम्यगुह्यन्ते अर्द्यन्तेऽत्र मिथो योद्धारः । 'अग्निमिव ओहम् (ऋ० सं० १,४,२७,१)'—इत्यादौ वहेरिदं रूपमिति स्कन्दस्वामी । स च सम्पूर्वाद्वहेर्घञि पृषोदरादित्वात् सम्प्रसारणे लघूपधगुणः । समुह्यन्तेऽत्र रथादिना सुभटाः, सुभटैर्वा कवचानि । "समोहे वा य आशत (ऋ० सं० १,१,१६,१)"—इति निगमः । 'अन्तोदात्तं सङ्ग्रामनाम, मध्योदात्तं णमुलन्तम्'—इति माधवः । "इयर्त्ति रेणुं मघवा समोहम् (ऋ० सं० ३,५,२३,३)"—इति णमुलन्तम् ॥

(२ ६) समिथे† । सम्पूर्वादेतेः 'समीणः (उ० २,१०)'—इति थक् । "यदन्यरूपः समिथे बभूथ (ऋ० सं० ५,६,२५,६)"—"स इन्महानि समिथानि मज्मना (ऋ० सं० १,४,१८,५)"—इति निगमौ ॥

* निघ० ११, ८ ।

† निघ० ५, ८; ६, १० ।

(२७) मक्षे। सम्पूर्वात् चक्षिङः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३.२,१०१)' —इति डः, 'बहुलं सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (२,४,५४वा०)'—इति ख्याञा-देशः; पृषोदरादित्वाद्यकारलोपः। सम्पूर्वश्रुतिर्वर्जनार्थः। सङ्ख्यते का-तरैः। यद्वा; सम्पूर्वात् अश्नातेः 'डिच्च'—इति ख-प्रत्ययः, टि-लोपेन धातुलोपः। समश्नुवतेऽस्मिन्नन्योन्यं योद्धारः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२८) सङ्गे। सम्पूर्वाद् गमेर्डः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)" —इति डः, पूर्ववद् वा। "सङ्गे समत्सु वृत्रहा (ऋ०सं०८,७, २१,१)"—इति निगमः॥

(२९) संयुगे। 'युजिर् योगे (रु० उ०)', घञ्। उञ्छादिषु युगशब्दस्य पाठात् निपातनादगुणत्वम्; 'विशेषेऽसौ निपातनमि-ष्यते, कालविशेषे रथाद्युपकरणे च' -इति वृत्तिः। सङ्गता रथयुगा यस्मिन्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३०) सङ्गथे। सम्पूर्वात् 'गूथ यूथ प्रोथ पृष्ठादयः'*—इति थ-प्रत्ययान्तो निपात्यते। "आ ये वामस्य सङ्गथे (ऋ०सं०२, ८,६,५)"—इति निगमः॥

(३१) सङ्गमे†। सम्पूर्वाद् गमेः 'ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च (३,३,५८)' —इत्यप्। "जेत्र्यं यन्तो अनमदाम सङ्गमे (ऋ०सं० १,७,१४,३)" —इति निगमः॥

(३२) वृत्रतूर्ये‡। वृत्रशब्दो मेघनाम, अत्रासुरः शत्रुवचनः। मेघनामसु व्याख्यातः (७२पृ०)। 'तुरि गतित्वरहिंसयोः (दि०

---

* कौमुदीपाठस्त्वेवम्— 'तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः (उ० २, १२)" इति।

† निघ० १०, २९। ‡ ऋ० १, १०।

आ०)', अघ्न्यादित्वात् (उ० ४,१०८)। वृत्रस्तूर्यतेऽनेनास्मिन् वा। "इन्द्रोवृणीत वृत्रतूर्ये (?)"—यूयमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्रतूर्ये (?)"—इति निगमौ* ॥

(३३) पृक्षे। 'पृची सम्पर्के (रु०प०)'। 'सुयुरुस्विकृत्यृषिभ्यः कित् (उ० ३,६२)'—इति बाहुलकात् म-प्रत्ययो भवति। संपृच्यन्तेऽस्मिन् परस्परं योद्धारः। निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(३४) आणौ‡। 'अण रण क्वण शब्दार्थाः (भू०प०)'। 'अविशिवृविपलिघमिजम्यणिपनिभ्य इण्'। रणवदर्थः। "त्वं शुष्णं वृजने पृक्ष आणौ (ऋ०मं०१,५,४,३)"—इति निगमः। 'आणौ इति सङ्ग्रामनाम'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(३५) शूरसातौ§। 'शुर गतौ (सौत्रः)'—इत्यस्मात् 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च (उ०२,२४)' इति रन्-प्रत्ययः। 'षणु दाने (त०उ०)'। 'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च (३,३,९७)'—इति सनोतेः 'जनसनखनाम् (६.४,४२)'—इत्यात्वे कृते स्वरो निपात्यते। स्यते वा 'द्यतिस्यति (७,४,४०)' इतीत्वाभावश्च। शूराणां सातिः वेतनादानं मरणं वा येन। "यः शूरसाता परितक्म्ये (ऋ०सं०१,२,३३,१)"—इति निगमः ॥

* इमौ तु बहुमनुसन्धानेनाप्यस्माभिर्न लभ्येते, परं सन्त्येवास्य बहवो निगमा ऋक्संहितायाम्। तथाहि—"वृत्रतूर्ये" २, २६, २। ६, १२, १; १८, ६; २५, ५; ६१, ५। ८, २४; १९, २०; ७४, ९; १२। १०, ६६, ८; १०४, ९। "वृत्रतूर्येषु" १, १०६, २। ६, २४, ५। ८, १७, १।

† ऋ० सं० १, ५, ४, ९. द्रष्टव्यः।

‡ निघ० ६, ३२।

§ "शूरः" निघ० ४, १२।

(३६) वाजसातौ*। वाजोऽन्नं दीयते येन। "हू-ज चे नो भवत' वाजसातौ (ऋ० मं० १, ३, ५, ६)" इति निगमः॥

(३७) समनीके। 'अन प्राणने (अदा० प०)'। 'अनिहृषिभ्यां किच्च (उ० ४, १७)'—इति ईकन् प्रत्ययः। अनित्यनीकम्। यदा; नञ्-पूर्वान्नयतेः 'पिपीलिकादयश्च (उ० ४, २५)'—इति निपात्यते। न नीयते न चाल्यते अनीकम् सेनाविशेषः। सङ्गतान्यनीकानि यस्मिन्। "भोजः शत्रून्त्समनीकेषु जेता (ऋ० मं० ८, ६, ४, ५)"—इति निगमः॥

(३८) खलो। 'खज मन्थे (भू० प०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, ३, ११८)'। व्यत्ययेन जकारस्य लकारः। मन्थ्यते हि योद्धारस्तत्र। 'स्खल सञ्चलने (भू० प०)'—इत्यस्माद्वा घः। व्यत्ययेन सकारलोपः। स्खलन्ति तत्र कातराः। "खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि (ऋ० मं० ८, १, ६, २)"—इति निगमः॥

(३९) खजे। 'खज मन्थे (भू० प०)'। पूर्ववत् साध्योऽर्थश्च। "कर्मन् कर्मञ्छतमूतिः खजङ्करः (ऋ० मं० १, ७, १५, १)"—इति निगमः॥

(४०) पौंस्ये†। बलनामसु व्याख्यातम् (२२० पृ०)। अभिवर्द्धते,नेन ***। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४१) महाधने। 'मह पूजायाम् (भू० प०)'। 'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्च (उ० २, ७८)'—इति निपातनम्। धविः

* निरु० ९, ४४।

† निरु० २, १०।

प्रीणनार्थः (भू०प०)। इदित्वान्नुम्। पचाद्यच्। वकारलोपः, इकारस्याकारश्च पृषोदरादित्वात्। "धिनोतीति धनम् प्रीणयतीति सङ्ग्रामो यद्द्वारा। महच्चासौ धनञ्च महाधनम्। महद्धनमर्थोऽनेनेति वा। "इन्द्रं वयं महाधने (ऋ०सं०१,१,१३,५)"— "नास्य वर्त्ता न तरुता महाधने (ऋ०सं०१,३,२१,३)"—इति निगमौ॥

(४२) वाजे*। वाज-शब्दो व्याख्यातो बलनामसु (२१५पृ०)। "इन्द्र वाजेषु नो अव (ऋ०सं०१,१,१२,४)"—"तं त्वा वाजेषु वाजिनम् (ऋ०सं०१,१,८,३)"—इति निगमौ॥

(४३) अज्म†। 'अज गतिक्षेपणयोः (भू०प०)'। मनिन्। "अग्निर्नादीदेद्धित इद्धो अज्मन्ना (ऋ०सं०१,७,१६,२)"—इति निगमः। 'यस्मन्टहे युद्धे वा'—इति माधवः॥

(४४) सद्म‡। सदेर्मनिन्। अत्रसाद्यन्तेऽत्र प्राणिनः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४५) संयत्। सम्पूर्वात् यमेर्यतेर्वा औणादिकः क्विप्। यमेरनुनासिकलोपः तुगागमः। संयतन्ते संयच्छन्ति हयादीन्। "इळाश्वः संयतं करत् (ऋ०सं०५,७,२,२)"। 'संयत् सङ्ग्रामः'—इति हरदत्तः। "आसुंयत मिन्द्रणः स्वस्तिम् (ऋ०सं०४,६,१४,५)"—इत्यत्र 'संयतं युद्धम्'—इति माधवः॥

* पृ० १,७।
† पं० २,४। निघ० ४, १२।
‡ पृ० १,१२।

(४६) संवतः । सम्पूर्वाद् वनेः सम्पदादित्वात् क्विप्, अनुनासिक-लोपे तुगागमः । संवननीयो हि शूरैः सङ्ग्रामः । "प्ररथा अधि संवतः (ऋ० सं० ६,५,२६,५)"—"स संवतो नवजातस्तुतुर्यात् (ऋ० सं० ४,१,७,३)"—इति निगमौ ॥

इति षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्रामनामानि ॥ १७ ॥

इन्वति[1] । नक्षति[2] । आक्षाणः[3] । आनट्[4] । आष्ट[5] । आपानः[6] । अश्नत्[7] । नशत्[8] । आनशे[9] । अश्नुतः[10] । इति दश व्याप्तिकर्म्माणः* ॥ १८ ॥

(१) इन्वति† । अत्र वधकर्मसु ऐश्वर्यकर्मसु च अनेकार्थत्वादिगति-कर्मादावुक्तमनुसन्धेयम् । 'इवि व्याप्तौ (भ्वा० प०)' । "मघोनां योग-मिन्वति (ऋ० सं० १,१,३५,२)"—इति निगमः ॥

(२) नक्षति‡ । 'नक्ष णक्ष गतौ (भ्वा० प०)' । "नक्षद्दाभंततुरिं पर्वतेष्ठाम् (ऋ० सं० ४,६,१३,२)"—"वृद्धस्य चिद्वर्धतो द्यामिनक्षत§ (ऋ० सं० १,४,१०,४)"—इति निगमौ । 'इन्वति नक्षतीति व्याप्तिकर्मसु पठितस्य इकार आगमश्छान्दसः'—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(२) "ननक्षे" ग. C. D. F ।
(५) "आष्ठ" ग. "आष्टः" C F । "आष्ठः" D ।
* "इति व्याप्तिकर्माणः" ग ।
† पृ० २, १४ ।
‡ पृ० २, १४ ।
§ पदपाठकारस्तु 'इमक्षत.'—इत्येकपदमाह ।

(३) आनाणः* । अश्नोतेर्लेटि आनश्। 'सिब्बहुलं लेटि (३, १,३४)'—इति बाहुलकात् सिप्, उपधादीर्घश्च, व्रश्चादिषत्वे 'षढोः कः सि (८,२,४१)', 'आदेशप्रत्यययोः (८,३,५९)', षत्वम् "आनाणे प्रभुर वज्रिवः (ऋ०सं० ७,७,८,१)"—इति निगमः। भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(४) आनट्† । 'णश अदर्शने (दि०प०)'। लुङि च्लेः 'मन्त्रे घसह्वरणश (२,४,८०)'—इति लुक्। संयोगान्तलोपे (८,२, २३), व्रश्चादिषत्वे (८,२,३६), जश्त्वम्। 'छन्दस्यपि दृश्यते (६, ४,७३)'—इति आडागमः। "किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानट् (ऋ०सं० ८,६,५,१)"—"घर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट् (ऋ०सं० ८, २,१६,१)"—इति निगमौ ॥ यद्वा; अश्नोतेर्लिटि णल्वे व्यत्ययेन णलोलुक्, व्रश्चादिना षत्वम्, 'झलां जशोऽन्ते (८,२,३९)', 'वावसाने (८,४,५६)'। "उपांशुना सममन्तत्वमानट् (ऋ० सं० ३,८,१०,१)"—इति निगमाः ॥

(५) आष्ट। अश्नोतेर्लुङि आत्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनम्। "आष्ट सविदार्थगाधम् (?)"—इति निगमः ॥

(६) आपानः‡ । 'आपॢ व्याप्तौ (स्वा०प०)'। शानच्। अन्तर्भावितण्यर्थकर्मणि 'तद्रूपम्'—इति स्कन्दस्वामी। "आपानासो विवस्वतः (ऋ०सं० ६,७,२४,५)"—इति निगमः। भाष्यं द्रष्टव्यम् (निरु० ३,१०) ॥

---

* निरु० ३, १०।

† निरु० २, १८; ४, १२; ६, ८; ११, १९; २५; १२, १८।

‡ निरु० ३, १०।

(७) अश्नत् । अश्नोते र्व्यत्ययेन लङि श्नः पूर्ववत् लुक् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६,४,७५)'—इत्यड़भावः । निगमो-ऽन्वेषणीयः ॥

(८) नशत् । नशयंतेर्लेटि 'लेटोऽडाटौ (३,४,९४)', 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३,४,९७)' । "प्र धीतये ते नशत् (?)" —"न किः शर्वांसि ते नशत् (ऋ० सं० ६,५,२,३)"—इति निगमौ ॥

(९) आनशे । अश्नोतेर्लिटि रूपम् । "न कि ष्टश्च आनशे (ऋ० सं० १,६,६,१)"—इति निगमः ॥

(१०) अश्नुते । "अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते (ऋ० सं० ७,३, ८,१)"—"व्यश्नुहि तर्पया काममेषाम् (ऋ० सं० १,४,१८,४)" —इति निगमौ ॥

इति दश व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

दभ्नोति[१] । श्नथति[२] । ध्वरति[३] । धूर्वति[४] । हृणा-ति[५] । हृश्वति[६] । क्षणति[७] । कृन्तति[८] । श्वसिति[९] । नभते[१०] । अर्द्दयति[११] । स्तृणाति[१२] । स्नेहयति[१३] ।

---

(१) इतोऽनन्तरम् "स्नथति"—इत्यधिकम् ग ।
(२) "श्रथति" C. D. F ।
(७) "क्षणति" ग । "ऋणति" iid ।
(९) "श्वसति" ग. iid ।
(१०) "नभति" ग. iid ।
(११) "अर्द्दति" ग. iid. इतोऽनन्तरम् "मर्द्दति" इत्यधिकञ्च ।
(१२) नास्त्येतत् ग. iid ।
(१३) "स्नेहति" ग. iid ।

यातयति[१७] । स्फुरति[१५] । स्फुलति[१६] । नि वपन्तु[१०] । अव तिरति[१८] । वियातः[१९] । आ तिरत्[२०] । तळित्[२१] । आखण्डल[२२] । द्रूणाति[२३] । शृणाति[२४] । स्नृणाति[२५] । शृम्नाति[२६] । तृणेढ्ढि[२७] । ताळ्हि[२८] । नि तोशते[२९] । नि बर्हयति[३०] । मिनाति[३१] । मिनोति[३२] । धमति[३३] । इति त्रयस्त्रिंशत् वधकर्माणः* ॥ १९ ॥

व्याप्तिकर्मसु शाकपूर्णेरतिरिक्ता एव "विष्वाकः"-"ववक्षाः"-"विप्रे"—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१) दभ्नोति† । 'दम्भु दम्भे' स्वादिः (प०) । "न त्वा वेता आ दभ्नुवन्ति भूर्णयः (ऋ० सं० १,४,२०,२)"—इति निगमः ॥

(२) श्नथति‡ । श्नथ क्नथ क्रथ हिंसायाम् (भ्व० प०)' । श्नथद् वृत्र मुत सनोति वाजम् (४,८,२७,१)"—"नव पुरो नवतिं च श्नथिष्टम् (ऋ० सं० ५,६,२३,५)"—इति निगमौ ॥

(३) धूर्वति§ । 'तुर्व थुर्व दुर्व धुर्व हिंसार्थाः (भ्व० प०)' । 'उप-

(१४) "याचति" ग iid । "यावति" C ।
(१४), (१५) इमे न स्त एव ग. C. D. F ।
(१६) इतोऽनन्तरमिवैव "मिनाति (३१)"—इति ग. C. D. F ।
(१९) "नितोश्यति" ग. C. D. F । "नितोषते" च ।
(२०) "बर्हयति" F ।
(३३) "धूर्वति"—इत्यधिकम् ग. C. D. F ।
* "इतिवधकर्माणः" ग. ।
† निरु० ५, १२ ।
‡ निरु० २, २१; ११, ४० ।
§ निरु० २, ९ ।

धायाश्च (८,२,७८)'—इति दीर्घः। "धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व (य०वा०सं० १,८)"—इति निगमः॥

(५) वृणक्ति। 'वृजी वर्जने' रुधादिः। "नि चक्रेण रथ्या दुष्पदा वृणक् (ऋ०सं० १,४,१६,४)"—इति निगमः॥

(६) वृश्चति*। 'ओव्रश्चू छेदने' तुदादिः। 'ग्रहिज्या (६,१,१६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम्। 'वृश्चा मध्यं प्रत्यग्रं शृणीहि (ऋ० सं० ३,२,४,२)"—"वि वृश्च वज्रेण वृत्रमिन्द्रः (ऋ०सं० १,४, २८,५)"—इति निगमौ॥

(७) कृणति†। 'कृवि हिंसाकरणयोः (भू०प०)'। 'व्यत्ययेन 'धिन्विकृण्व्योरच (३,१,८०)'—इत्येतन्न भवति॥

(८) कृन्तति‡। 'कृती छेदने (प०)' तुदादिः। 'शेमुचादीनाम् (७,१,५९)'। "वि दस्यूँर्योनावकृतो वृथाषाट् (ऋ०सं० १,५, ४,४)"—इति निगमः॥

(१०) नभते§। 'णभ तुभ हिंसायाम्' (भू०) आत्मनेपदी। "नभन्ता मन्यके समे (ऋ०सं० ६,७,२२,१)"—इति निगमः॥

(११) अर्दयति। 'अर्द हिंसायाम् (भू०प०)' आघृषीयः। "वृत्रं विपर्वमर्दयत् (ऋ०सं० २,५,६,१)"—इति निगमः॥

(१२) स्तृणाति। 'स्तृञ् आच्छादने' क्र्यादिः रुधादिश्च। "कदु वृत्रघ्नो अस्तृतम् (ऋ०सं० ६,४,४९,५)"—इति निगमः॥

---

* प० २, २०।

† निरु० ६, २२।

‡ निरु० २, २२।

§ निरु० १०, ५।

(१३) स्नेहयति । 'ष्णिह स्नेहने' चुरादिः । "यः क्षीर्णितीषु पूर्व्यः (ऋ० सं० १,५,२१,२)"—इति निगमः । स्नेहयतिर्वधकर्मा' —इति स्कन्दस्वामी ॥

(१४) यातयति* । 'यति निकारोपस्कारयोः' चुरादिः । अर्यातयन्त क्षितयो नवग्वाः (ऋ० सं० १,३,२,१)"—इति निगमः ॥

(१५) स्फुरति† । (१६) स्फुलति । 'स्फुर स्फुरणे', 'स्फुल सञ्चलने' तुदादिः, कुटादिः । "पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् (ऋ० सं० १,६,६,३)"—"आर्त्नी इमे विस्फुरन्ती अमित्रान् (ऋ० सं० ५,१,१९,४)"—इति निगमः । 'स्फुरतीति वधकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१७) नि वपन्तु । 'टुवप बीजसन्ताने (भू० उ०)'—इत्यस्मात् लोट् । "अन्यन्ते अस्मन्निवपन्तु सेनाः (ऋ० सं० २,७,१८,१)" —इति निगमः ॥

(१८) अव तिरति‡ । तरतेर्लट् 'बहुलं छन्दसि (७,४,७८)' —इतीत्वम् "अवातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि (ऋ० सं० ४,५,११,१)"—"यदिन्द्र शारदी रवातिरः (ऋ० सं० २,१,२०,४)"—इति निगमौ ॥

(१९) वियातः§ । 'तत्र वियात इत्येतद् वियातयनइति विया-

---

* निघ० १०, २२ ।

† निघ० ५, १७; ९, ४० ।

‡ निघ० २, २१; ४, ७; १०, २५ ; ४० ; ११, ६; ११, २०: २६ ; १२, २९ ।

§ निघ० २, १० ।

नयेति वा (निरु० ३,१०)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी नस्य समाधिमर्थं व्याचष्टे—'वि पूर्वस्य यातयतेर्वा ये प्रत्यये वियातय इति भवति धारयः पारयः इतिवत्। तस्य सम्बोधनम् वियातयेति। वियातयितरिति वा पाठान्तरम्'—इति। धारय-पारयेति दृष्टान्त-प्रदर्शनेन 'व्यत्ययोबहुलम् (३,१,८५)'—इति अस्मादपि 'अनुपसर्गा-लिम्पविन्द (३,१,१३८)'—इति सूत्रेण श-प्रत्यय इति दर्शयति॥

(२०) आ तिरत्*। आङ् पूर्वात्तरते लङ् पूर्ववत् इलम्। "इन्द्रः पूर्भिरातिरत् दासमर्कैः (?)"—इति निगमः॥

(२१) तलित्†। अन्तिकनामसु व्याख्यातम् (२६४पृ०)॥

(२२) आखण्डलः‡। 'खड खडि कडि भेदे (प०)' चुरादिः। अस्मादाङ्पूर्वात् 'मङ्गेरलच् (उ० ५,७२)'—इति बाहुलकादलच्। "आखण्डल प्र हूयसे (ऋ० सं० ६,१,२४,२)"—इति निगमः॥

(२३) द्रूणाति। 'द्रू हिंसायाम्' क्र्यादिः। "हृणी मनु प्रमितिं द्रूणानः (ऋ० सं० ३,४,२३,१)"—इति निगमः॥

(२४) रम्णाति§। 'रमु क्रियायाम्' भ्वादिरात्मनेपदी; व्यत्ययेन श्ना, परस्मैपदम्॥

(२५) शृणाति। 'शॄ हिंसायाम्' क्र्यादिः श्वादिश्च। "शृणाति वीळुरुजति स्थिराणि (ऋ० सं० ८,४,१५,१)"—इति निगमः॥

(२६) शम्नाति॥। 'शम उपशमे' दिवादिः। व्यत्ययेन श्ना।

* इहैव पुरस्तात् (१८)।

† पृ० १६।

‡ निरु० ३, १०।

§ निरु० ९, १८; २५; १०, ९; ११।

‖ "शम्नमानः" प० ३, १४; ४, ३। निरु० ९, ८।

"शिशिरं जीवनाय कम् (निरु० १,१०)"—इति निगमः। 'शिशिरं शृणातेः शम्नातेर्वा'—इति निरुक्तम् (१,१०)। 'शम्नातेः हिंसार्थस्य'—इति स्कन्दस्वामी॥

(२७) हणेळ्हि। 'हणि हिंसायाम्' रुधादिः। लटि तिपि * * * एकारभावः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२८) तळ्हि। 'तड आघाते' चुरादिः। लण्-मध्यमः। पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः। "वि ग्रन्थींस्ताळ्हि वि मृधो नुदस्व (ऋ० सं० ८,८,३८,२)"—इति निगमः॥

(२९) नितोशते। तोशते नैरुक्तो धातुः। "मन्दी मदाय तोशते (ऋ० सं० ७,५,१३,४)"—"इन्दुरिन्द्राय तोशते नितोशते (ऋ० सं० ७,५,२१,११)"—"सुनासीरा हविषा तोशमाना: (?)"—इति निगमाः॥

(३०) निबर्हयति। 'बर्हि हिंसायाम्' चुरादिः, निपूर्वः। "बर्हियन्ते नि सहस्राणि बर्हयः (ऋ० सं० १,४,१६,१)"—इति निगमः॥

(३१) मिनाति, (३२) मिनोति, (३३) धमति*। गतिकर्मसु व्याख्याताः (२४६ पृ०)। "न ता मिनन्ति मायिनो न धीराः (ऋ० सं० ३,४,१,१)"—"न मिनन्ति वेधसः (?)"—"उम्रिभ्यो नामिमीत वर्णम् (ऋ० सं० २,५,२४,५)"—इति मिनाते र्निगमाः। अत्र, 'मिनातिर्वधकर्मा'—इति स्कन्दस्वामी। "धात्रा वर्णं

---

* पृ० १४।

षरत आमिनाने (ऋ० सं० १,८,१,२)"—"उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः (ऋ० सं० ४,६,७,१)"—इति मिनोतेर्निगमौ। अनयोः, 'मिनोतिर्वधकर्मा'—इति स एव। "वि सुम्नरश्मिरधमन्तमांसि (ऋ० सं० ३,७,२६,४)"—इति निगमः ॥

इति त्रयस्त्रिंशत् वधकर्माणः ॥ १९ ॥

दिद्युत्[१)] । नेमिः[(२)] । हेतिः[३] । नमः[४] । पविः[(५)] । सृकः[(६)] । वृकः[(७)] । वधः[८] । वज्रः[९] । अर्कः[१०] । कुत्सः[११] । कुलिशः[१२] । तुञ्जः[१३] । तिग्मम्[१४] । मेनिः[(१५)] । स्वधितिः[१६] । सायकः[(१७)] । परशुः[(१८)] । इत्यष्टादश वज्रनामानि* ॥ २० ॥

(१) दिद्युत्† । 'द्युत दीप्तौ (भू० आ०)' । 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च (३,२,१७८ वा० २)'—इति क्विपि द्वित्वे, 'द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् (७,४,६७)'—इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । द्योतते उज्ज्वलत्वात् । द्युतेर्वा क्विपि पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः । द्यति शत्रून् । "अस्तुर्न दिद्युत्त्वेष प्रतीका (ऋ० सं० १,५,१०,४)"

(५) इतोऽनन्तरमित्थैव "वज्रः (९)"—इति. ग ।

(७) नास्त्येतत् क पुस्तके ।

(१०) "अत्कः" ग. C. D. F ।

(११) इतोऽनन्तरमित्थैव "मेनिः (१५)"—इति ग ।

(१३) "तुञ्जः" कातिरिक्तेषु सर्वत्रैव ।

(१४) "तिग्म"—इति क ।

* "इति वज्रस्य" ग ।

† निरु० १०, ७ ।

—"यत्रा वो दिद्युद्रदति (ऋ० सं० १,४,९,१)"—"या ते दिद्युदव सृष्ट (ऋ० सं० ५,४,१२,३)"—इति निगमाः ॥

(२) नेमिः । नयतेः 'नियोमिः (उ० ४,४३)'—इति मि-प्रत्ययः । नयति शत्रून् विनाशं, नीयन्तेऽनेन वा ऐश्वर्यात् । यद्वा; 'णमु प्रह्वत्वे (भ्वा०प०)' । 'उत्सर्गाच्छन्दसि गमादिभ्यो दर्शनात् (३,२,१७१वा०)'—इति कि-प्रत्ययः । लिड्वद्भावाद् द्विर्वचने 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि (६,४,१२०)' अन्तर्णीतण्यर्थो नमिः । नमयति शत्रून् । "अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुम् (ऋ० सं० ८,८,३६,१)"—इति निगमः ॥

(३) हेतिः* । हन्तेर्हिनोतेर्वा 'ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च (३,३,९७)'—इति क्तिनि हन्तेर्नकारस्येत्वम्, हिनोतेर्गुणश्च निपात्यते । हन्यन्तेऽनेन शत्रवः, गम्यतेऽनेन जयः, वर्द्धते वैश्वर्यम् । "ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेति मस्य (ऋ० सं० ३,२,४,२)"—इति निगमः ॥

(४) नमः† । नमतेरसुन् । नेमिवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) पविः‡ । पवतिर्गतिकर्मा । 'अचइः (उ० ४,१२४)' । गन्ता शत्रून्, गम्यतेऽनेन यश इति च । "सृकं संशाय पविमिन्द्र तिग्मम् (ऋ० सं० ८,८,३८,२)'—इति निगमः । सृकतिग्मशब्दावत्र क्रियाशब्दौ ॥

* निघ० ६, २ ; ९, १५ ।

† निघ० ४, १५ ।

‡ पु० १, ११

(६) स्रकः। 'सृ गतौ (भू० प०)'। सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक् (उ० ३,४१)—इति क-प्रत्ययः। दर्शितनिगमः (ऋ० मं० ८,८, ३८,२)॥

(७) वृकः*। 'वृक आदाने (भू० आ०)' इगुपधलक्षणः कः (३,१,१३५)। आदत्ते शत्रुप्राणान्। वृणक्तेर्वा के पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) रूपसिद्धिः। हेतिवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८) वधः†। 'जनिवध्योश्च (७,३,३५)'—इति वृद्धि-प्रतिषेधः। हेतिवदर्थः। "वृत्रस्य यद् भृष्टिमता वधेन (ऋ० मं० १,४,१४, ५)"—"इन्द्रो अस्या अववधर्जभार (ऋ० मं० १,२,३७,४)"—इति निगमौ॥

(९) वज्रः‡। 'व्रज गतौ (भू० प०)'। 'ऋज्रेन्द्र (उ०,२,२७)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। यद्वा; वृणक्तेर्हेतुमण्यन्तात् रक्, गुणे, प्राप्तस्य रेफस्य लोपः। वर्जयति प्राणैः शत्रून्। अन्ये वर्जयतिमेव विनाशार्थमाहुः विनाशयति शत्रून्। "त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्यन्तत्त्वः (ऋ० मं० १,२,२६,२)"—इति निगमः॥

(१०) अर्कः§। 'अर्च पूजायाम् (भू० प०)'। 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः (उ० ३,३८)'—इति क-प्रत्ययः। 'चोः कुः (८,२,३०) "इन्द्रः पूर्भिदातिरद्दासमर्कैः (ऋ० मं० ३,२,१५,१)" — इति निगमः॥

* प० २, १४. ५, २। निरु० ५, २०. ६, २६. १२, ४४।
† पृ० ९।
‡ निरु० ३, ११।
§ पृ० ७।

(११) कुत्सः* । कृन्ततेः । 'सुवृस्विकृत्युषिभ्यः कित् (उ० ३, ६२)'-इति स-प्रत्ययः । कृन्ततेरकारस्य बाहुलकादुत्वम् । कृन्तति शत्रून् । यद्वा ; 'कुत्स क्षेपणे' चुरादिरात्मनेपदी । घञ् । कुत्सयत्यनेन शत्रून् । "मघो दस्यून् प्र मृण कुत्सेन (ऋ० सं० [illegible], २)"—इति निगमः । [illegible] ॥

(१२) कुलिशः† । [illegible]—इति स्कन्दस्वामी । क्षीरस्वामी—[illegible] पसर्गे कः (३,२,३)', पृषोदरादित्वात् [illegible] । [illegible] शब्दोपपदादन्तर्णीतण्यर्थात् 'शदू शातने (भ्वा० तु०)'—[illegible] 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'-इति डः, पूर्ववदिकारः । मेघस्यान्तं पर्वतस्य वा समुच्छ्रिताः प्रदेशाः कुलानीव, तेषां शातनात् । "स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः (ऋ० सं० १,२,३६,५)"—इति निगमः ॥

(१३) तुजः । तुजेः पचाद्यच् । हेतिरित्यर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः‡ ॥

(१४) तिग्मम्§ । 'तिज निशाने' चुरादिः । 'युजिरुचितिजां कुश्च (उ० १,१४३)'—इति मक्प्रत्ययः कुत्वञ्च । तिज्यते तीक्ष्णीक्रियते । 'तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः तीक्ष्णस्यायुधं योद्धारमुत्साह-

* निघ० २, ११ ।

† प० ४, २ । निघ० ६, १० ।

‡ तुजमे ऋ० सं० ४, १, २, ० ।

§ निघ० १०, ६ ।

यति तिग्मयातनः'—इति माधवः । "वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् (ऋ० सं० १,३,२,२)"—इति निगमः ॥

(१५) मेनिः* । मन्यतेः कान्तिकर्मणः 'उत्सर्गतश्छन्दसि गमादिभ्यो दर्शनात् (३,२,१७१भा०)'—इति कि-प्रत्ययः । नेमिवत् प्रक्रिया । काम्यते हि आयुधम् । यद्वा ; 'मिञ् हिंसायाम् (क्र्या० उ०), 'वीज्याज्वरिभ्यः (उ० ४,४८)'—इति बाहुलकात् नि-प्रत्ययः । हेतिवदर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

(१६) स्वधितिः‡ । स्व-शब्दोपपदात् 'धि धारणे (तु०प०)'—इत्यस्मात् क्तिन् । स्वं धनं धीयतेऽनेन । "न स्वधितिर्वनन्वति (ऋ० सं० ६,७,१२,४)"—इति निगमः ॥

(१७) सायकः । 'षोऽन्तकर्मणि (दि०प०)' । ण्वुल् वृद्धौ 'आतो युक् चिण्कृतोः (७,३,३३)' । शत्रूणामन्तकरः । 'षिञ् बन्धने (क्र्या०उ०)'—इत्यस्माद्वा ण्वुल् । बध्नाति स्थिरीकरोति तद्वत् ऐश्वर्यादि । "पुनीषिण सायकेना हिरण्ययम् (ऋ०सं० ८, १,५,५)"—"न सायकस्य चिकिते जनासः (ऋ०सं० ३,२,२२, ३)"—इति निगमौ ॥

(१८) परशुः । 'शॄ हिंसायाम् (क्र्या०प०)' । 'आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च (उ० १,३३)'—इति कु-प्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । 'परान् शृणातीति परशुः'—इति दण्डनाथवृत्तिः । 'परान् श्यतीति

* पृ० १, ११ ।

† निघ० १, १५ ।

‡ ऋ० सं० १०, ७, ११, ११. द्रष्टव्यः ।

परघ्नः'—इति क्षीरस्वामी । तत्र मृगय्वादित्वात् (उ० १,३६) कुः । "शिशीते नूनं परशुं स्वायसम् (ऋ० सं० ८,१,१४,३)"— "अभीदु वृक्षः परशुर्यथावनम् (ऋ० सं० ५,७,८,१,४)"—इति निगमौ ॥

इत्यष्टादश वज्रनामानि ॥ २० ॥

इरज्यति[1)] । पत्यते[2)] । क्षयति[3)] । राजतीति चत्वार ऐश्वर्य्यकर्म्माणः* ॥ २१ ॥

(१) इरज्यति† । कण्ड्वादिः । "यएकश्चर्षणीनां वसूना मिरज्यति (ऋ० सं० १,१,१४,४)"—"मन्हो नृम्णस्य धर्मणामिरज्यसि (ऋ० सं० १,४,१८,३)"—इति निगमौ ॥

(२) पत्यते । नैरुक्तधातुः । दिवादौ 'तप ऐश्वर्ये वा' इत्यस्य स्थाने 'पत ऐश्वर्ये' इति केचित् पठन्ति । * * * । "उग्रं शवः पत्यते धृष्ण्वोजः (ऋ० सं० ३,२,१८,४)"—"द्युतद्यामानियुतः पत्यमानः (ऋ० सं० ४,८,५,४)"—इति निगमौ ॥

(३) क्षयति‡ । "सेदु राजा क्षयति चर्षणीनाम् (ऋ० सं० १, २,३८,५)"—इति निगमः ॥

(४) राजति§ । 'राजृ दीप्तौ (भ्वा० उ०)' स्वरितेत् । "धियोवि-

(१) "क्षियति" ग । पु० २, १४ ।
* 'इत्यैश्वर्यकर्माणः" ग ।
† पु० २, ५ ।
‡ निरु०—"क्षयन्तम्" ४, ९. "क्षयः" ८, १८ ।
§ निरु० १०, ५९ ।

भ्रा वि राजति (ऋ० सं० १,१,६,२)"—"राजन्तमध्वराणाम् (ऋ० सं० १,१,२,२)"—इति निगमौ ॥

इति चत्वार ऐश्वर्यकर्माणः ॥ २१ ॥

राष्ट्री (१) । अर्यः (२) । नियुत्वान् (३) । इनइन (४) इति चत्वारीश्वरनामानि* ॥ २२ ॥

राष्ट्री† । राजतेरैश्वर्यकर्मणः (निघ० २,२१,४) । 'ष्ट्रन्, सर्वधातुभ्यः (उ० ४,१५४)'—इति ष्ट्रन् प्रत्ययः । व्रश्चादिना (८,२,३६) षत्वम् । षित्त्वात् ङीष् (४,१,४१) । "राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा (ऋ० सं० ६,७,५,४)"—इति निगमः ॥

(२) अर्यः‡ । 'ऋ गतौ (भ्व० प०)'—इत्यस्मात् ण्यति प्राप्ते 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः (३,१,१०३)'—इति यन्निपात्यते । गम्यते हि सर्वैरीश्वरः । "समर्या गा अजति यस्य वष्टि (ऋ० सं० १,३,१,१)"—"मंहिष्ठो अर्यः सत्पतिः (ऋ० सं० ६,१,२५,६)"—इति निगमौ ॥

(३) नियुत्वान्§ । नियुच्छब्दो व्याख्यातो 'नियुतो वायोः' इत्यत्र (१५५पृ०) । नियुतोऽश्वाः ताभिस्तद्वान् । 'तसौ मत्वर्थे १,४,१९)'—इति भ-संज्ञाया विधानाज्जश्त्वं न भवति । "अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान् (ऋ० सं० ४,७,१२,५)"—इति निगमः ॥

---

* "इतीश्वरस्य" ग ।

† निघ० ११, २८ ।

‡ निघ० ५, ९ ।

§ निघ० ५, २८ । 'नियुत्' पृ० १, १५ । "नियुतः" प० १, १०. य० वा० सं० १७, २ ।

अस्य स्थाने "पतिः"—इति* केचित् पठन्ति । तत्र 'पा रक्षणे (अदा० प०)', 'पातेर्डतिः (उ० ४,५७)' । रक्षिता ह्रीश्वरः । 'पिता पाता वा पालयिता वा'—इति भाष्ये (निरु० ४,२१) अत्र पातेर्ण्यन्ताद् बाहुलकात् डतिः रूपसिद्धिश्च स्कन्दस्वामिना उक्तः । "अग्निर्प्रिन् वाजानां पते (ऋ०सं० १,२,२७,२)"—इति निगमः ॥

(४) इनः† । एतेः सम्भाजनार्थे वर्त्तमानात् समुपसर्गार्थविशिष्टाद्वा 'इण्‌सिञ्‌जिदीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३,२)'—इति नक्‌प्रत्ययः। अर्थस्तु 'तत्रेन इत्येतत्सनितः (निरु० ३,११)'—इत्यत्र स्कन्दस्वामिना विस्तरेणोक्तः । "इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः (ऋ०सं० १, ३,१८,१)"—इति निगमः ॥

इति चत्वारीश्वरनामानि ॥ २२ ॥

इति श्रीदेवराजयज्वविरचिते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने
द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

अपःस्तुङ्मनुष्याश्रायत्यगुर्वोवस्यन्धआर्वयत्ये।जो-मधमध्यारेऊतेहेऊावर्त्ततेनुतछिद्रणाइन्वनिदम्ने।तिद्दि-द्युदिरज्यतिराष्ट्रीतिद्वाविंशतिः‡ ॥

इति निघण्टौ द्वितीयाध्यायः समाप्तः§ ॥ २ ॥

* निरु० १०, २१ ।

† निरु० ३, ११ ; १२ । "इनतमः" निरु० ११, २१ ।

‡. § १५९ पृष्ठस्थाः ' †, ‡ ' -एतच्चिह्नद्वययुता टीकापङ्क्तयोऽद्रष्टव्याः ।

अथ तृतीयाध्यायः ।

उरु(१)। तुवि(२)। पुरु(३)। भूरि(४)। शश्वत्(५)। विश्वम्(६)। परीणसा(७)। व्यानशिः(८)। शतम्(९)। सहस्रम्(१०)। सलिलम्(११)। कुविदिति(१२) द्वादश बहुनामानि*॥ १ ॥

(१) उरु†। उर्विति पृथिवीनामेति उरुशब्दो व्याख्यातः। आच्छाद्यते ह्यनेनाल्पम्। "उरुष्टदुरुणस्कृधि (ऋ० सं० ६,५,२६, १)"—इति निगमः॥

(२) तुवि‡। तवतिर्वृद्ध्यर्थः। सौत्रो धातुः। 'अच इः (उ० ४, १३४)'। वृद्धिर्हि बहुः। "तुविजाता उरुक्षया (ऋ० सं० १,१, ४,४)"—इति निगमः॥

(३) पुरु§। पृणातेः'पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः (उ० १,२३)'—इति कु-प्रत्ययः। 'उदोष्ठ्यपूर्व्वस्य (७,१,१०२)'—इति उत्वम्। पुरुरेव बहुः। "पुरुभुजा चनस्यतम् (ऋ० सं० १,१,५,१)"—इति निगमः॥

(११) "सरिरम्" ग. C. D. F।

* "इति वाक्षेः" ग।

† पृ० १,१।

‡ निरु० "तुविक्षा" ६, ३२; "तुविजाता" १२, ३६।

§ निरु०—"पुरुधा" ९, ११; "पुरुधा" १०, ३४; "पुरुरवः" ११, ३७; "पुरुवर्पः" ११, ३१; "पुरुषः" १, १३; २, ३; ८, ३२; 'पुरुषाद्' ९, ६; "पुरूरवम्" १०, ४६।

(४) भूरि*। भवतेः 'अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्(उ० ४,६५)' —इति क्रिन्-प्रत्ययः। भवति तत् सर्वस्यानुग्रहदा। "यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः (ऋ० सं० २,२,२४,५)"—इति निगमः॥

(५) शश्वत्†। 'टु ओ श्वि गतिवृद्ध्योः (भू० प०)'। 'संश्चतृप-द्वेहत् (उ० २,७९)'—इत्यादिना द्विर्वचनम्, अभ्यासवकारेकारस्या-कारो ङित्त्व माद्युदात्तत्वञ्च निपात्यते। परिवर्द्धते गम्यते वा। "अहं धनानि सञ्जयामि शश्वतः (ऋ० सं० ८,१,५,१)"—"यश्चिद्धि शश्वता तना (ऋ० सं० १,२,२१,१)"—इति निगमौ॥

(६) विश्वम्‡। (७) परीणसा§।

(८) व्यानशिः। वि-पूर्वादश्नोतेरुत्सर्गतश्छन्दसि गमादिभ्यो दर्श-नात् (३,२,१७१ भा०)'—इति किः। द्वित्वम्। अत आदेः अश्नो-तेश्च। विविधं व्याप्नोति। "व्यानशिः पवसे सोमधर्मभिः (ऋ० सं० ७,३,१२,५)"—इति निगमः॥

(९) शतम्¶। 'पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशी-तिनवतिशतम् (५,१,५९)'—इति दशदशांशभावस्त्व च निपात्यते। "दशदशतः" इति निरुक्तम् (३,१०)। निपातनसामर्थ्यात् बहुमात्रेऽपि वर्त्तते। "वाजयामः शतक्रतो (ऋ० सं० १,१,८,४)"—इति निगमः॥

* निघ० ३, ७; ६, २२; ११, २१; "भूरिदावन्" ६, ९; "भूरिधारा" ५, २; "भूरिशृङ्गा" २, ७।

† निघ० १, ५; ४, १६।

‡ निघ० ३, २२; ५, २४; ६, १२; २६; ८, १४; ९, १५; १०, ४; ११; १४; १०; २४; ४२; ४६; ११, २७; २८, ४१; १२, ९; ११; १२; १५; १७; २६; २७; ३०; ३३; ४०; ४२।

§, ऋ० सं० ४, १, २, १ निगमो द्रष्टव्यः। ¶ निघ० ३, १०।

(१०) सहस्रम्* । सहो बलनामसु व्याख्यातम् (११२,२१८ पृ०)। रोमत्वर्थीयः । अत्रापि भाविनी प्रक्रियास्मिन्नस्ति । "सहस्राक्षरा परमे व्योमन् (ऋ० सं० २,३,२२,१)"—इति निगमः ॥

(११) सलिलम् । व्याख्यातमुदकनामसु (१००पृ०) । गम्यते हि जलवत् । "अप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् (ऋ० सं० ८,७,१७,३)"—इति निगमः । 'सलिलमिति बहुनाम । सलिलं कुविदिति पाठात्'—इति दुर्गदत्तः ॥

(१२) कुवित्† । निपातोऽयम् । "कुवित् सोमस्यापामिति (ऋ० सं० ८,६,२६,२)"—इति निगमः ॥

इति द्वादश बहुनामानि ॥ १ ॥

ऋहन्(१) । ह्रस्वः(२) । निष्वृषः(३) । मायुकः(४) । प्रतिष्ठा(५) । क्रधु(६) । वम्रकः(७) । दभ्रम्(८) । अर्भकः(९) । क्षुल्लकः(१०) । अल्प(११) इत्येकादश ह्रस्वनामानि‡ ॥२॥

(१) ऋहन् । 'रुह बीजजन्मनि (भ्वा० प०)'—'रह त्यागे (भ्वा०

---

* निघ० ३, ०१ ।

† निघ० ४, १५ ।

(१) "रिहन्" ग. C. F । "ऋहम" D । "ऋहत्" च ।

(३) इतोऽनन्तरम "वृषमः" इत्यधिकम् ग. D । तत्रापि "निषमः" इति पाठः C. F ।

(६) "क्षुधकः" ग. C. F । "ऋधुकः" D ।

(८) "दभ्रकः" ग. C. F । "दभ्रकः" D ।

(१०) नास्त्येतत् ग. C. D. F ।

(११) "अल्पकम्" ग, iid ।

‡ "इति ह्रस्वस्य" ग ।

प०)'। अनयोः 'संश्चत्तृपद्वेहदित्यादयः* (उ० २,७८)'—इति रेफस्य सम्प्रसारणम्, इति-प्रत्ययः, अतवद्भावश्च निपात्यते। तत्र, दण्डनाथवृत्तिः—'आदिग्रहणाद्दृहदियदित्यादयो भवन्ति'—इति। आ हन्यते हि ह्रस्वो वृत्तादिः, त्यज्यते वा दीर्घार्थिभिः। "दृहन्तं चिदृहते रन्धयानि (ऋ० सं० ७,७,२१,२)"—इति निगमः॥

(२) ह्रस्वः†। 'सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपद्वप्रह्वेष्वा अतन्त्रे'—इति वन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। ह्रसतिः शब्दार्थे पठितः, तथाप्यत्र न्यूनार्थे वर्त्तते। "नमो ह्रस्वाय च वामनाय च (य० वा० सं० १६,३०)"—इति निगमः॥

(३) निघृष्वः। 'घृषु सङ्घर्षे (भू० प०)'। अत्र न्यूनार्थः। इगुपधलक्षणः कः। ह्रस्ववदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४) मायुकः‡। 'डु मिञ् प्रक्षेपणे (क्र्या० उ०)'। 'कृवापा (उ० १,१)'—इत्युण्। स्वार्थे कः। प्रक्षिप्यतेऽनायासेन। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५) प्रतिष्ठा। प्रतिपूर्वात् तिष्ठतेर्न्यूनार्थात् 'घञर्थे कविधानम् (३,३,५८वा०)'—इति बाहुलकात् कर्त्तरि कः। प्रतितिष्ठति। निगमोऽन्वेषणीयः§॥

(६) कृधु¶। 'कृती च्छेदने (तु० प०)'। 'पृभिदिव्यधिगृधिधृषि-

* कौमुदीपाठस्तु "संश्चत्तृप्वद्वेहत्"—इत्येव।

† निघ० ३, २।

‡ 'प्रमायुक" निघ० ३, २।

§ ऋ० सं० ५, २, १, ७ निगमो द्रष्टव्यः।

¶ निघ० ३, २।

षिभ्यः (उ० १,२३)'—इत्यादिना बाहुलकात् कु-प्रत्ययस्तकारस्य धकारश्च। 'नि कृन्तमिव हि तद् भवति ह्रस्वत्वादेव'—इति स्कन्दस्वामी। "यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान् (ऋ० सं० ४,६,१३, ३)"—इति निगमः॥

(७) वम्रकः*। 'टु वम उद्गीरणे (भू० प०)' न्यूनार्थः। 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २,१२)'—इत्यादिना बाहुलकाद्रक्। ततः स्वार्थे कः (५,३,८७)। "वम्रकः पड्भिरुपसर्पदिन्द्रम् (ऋ० सं० ८,५, १५,६)"—इति निगमः। "स्ववानो वम्रो विजघान सन्दिहः (ऋ० सं० १,४,१०,४)"—इत्यत्र 'वम्रः ह्रस्वनामैतत् द्रष्टव्यम्। स्वार्थिक-क-प्रत्ययान्तो ह्रस्वनामसु पठितम्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(८) दभ्रम्†। दभतिर्न्यूनार्थः। 'स्फायितञ्चिवञ्चि (उ० २,१२)—इति रक्। 'नेड् वशि कृति (७,२,८)'—इतीत्व-प्रतिषेधः। "दभ्रं पश्यद्भ्य उर्विया विचक्ष (ऋ० सं० १,८,१,५)"—इति निगमः॥

(९) अर्भकः‡।

(१०) क्षुल्लकः। क्षुधं लाति। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)'। स्वार्थे कः। 'क्षुधं लाति क्षुल्लकः'—इति क्षीरस्वामी। "नमो महद्भ्यः क्षुल्लकेभ्यश्च क्षुल्लका शिपिविष्टका (? §)"—इति निगमः॥

(११) अल्पः। 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु'। 'अलितलिभ्योऽङ्-

* निरु० ५, २।

† प० २९। निरु० ३, २०।

‡ प० २९। निरु० ३, २०; ४, १५। "नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः (य० वा० सं० १६,२६)"—इति निगमः॥

§ अथ० सं० १, ४, ११, ४ द्रष्टव्यः।

तृपाभ्यः पः"*—इति पः । "अल्पा एनं पशवो मूत्रन्त उपतिष्ठेरन् (?)"—इति निगमः ॥

इत्येकादश ह्रस्वनामानि ॥ २ ॥

महत्[(१)] । ब्रध्नः[(२)] । ऋष्वः[(३)] । बृहत्[(४)] । उक्षितः[(५)] । तवसः[(६)] । तविषः[(७)] । महिषः[(८)] । अभ्वः[(९)] । ऋभुक्षाः[(१०)] । उक्षाः[(११)] । विहायाः[(१२)] । यह्वः[(१३)] । ववक्षिथ[(१४)] । विवक्षसे[(१५)] । अम्भृणः[(१६)] । माहिनः[(१७)] । गभीरः[(१८)] । ककुहः[(१९)] । रभसः[(२०)] । व्राधन्[(२१)] । विरप्शी[(२२)] । अद्भुतम्[(२३)] । बर्हिष्ठः[(२४)] । बर्हिषदिति[(२५)] पञ्चविंशतिर्महन्नामानि† ॥ ३ ॥

(१) महत्‡ । 'मानेनान्यान् जहातीति शाकपूणि र्मंहनीयो भवतीति वा (निरु० ३,१३)'—इति भाष्यम् । 'मानेन स्वगुणेन परिमाणेन अन्यान्, यदपेक्ष्य तस्य महत्त्वं, तान् जहाति अतिक्रामति

* नैतत् कौमुद्यां दृश्यते । तत्र तु 'पानीविषिभ्यः पः (उ० ३, २३)'—इति

(१) "महः" ग. C. D. F ।

(४) "तुषः" ग. iid ।

(१९) "ककुहस्तिना" ग. iid ।

(२१) "व्राधम्" ग. "व्राधत्" घ. ।

(२३) "अद्भुतः" ग. iid ।

(२४) "बर्हिष्ठः" ग. iid ।

(२५) "बर्हिषि" ग. iid ।

† "इति महतः" ग ।

‡ पृ० ९, १२ ।

मानशब्दात् जहातेश्चेति शाकपूणिः। निर्वचनलाघवात् मंहतेः पूजा-कर्मणो वदत्याचार्यः'—इति स्कन्दस्वामी। उभयत्रापि 'वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महत् (उ० २,७८)'—इत्यति-प्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः। "मृहत्तदुल्बं स्थविरं तदासीत् (ऋ० सं० ८,१,१०,१)"—इति निगमः॥

(२) व्रध्नः। व्याख्यातमश्वनामसु (१४६ पृ०)। बध्नाति स्वगुणैः सर्वान् वेतनदानेन भृत्यादीन्। "युञ्जन्ति व्रध्नमरुषं चरन्तम् (ऋ० सं० १,१,११,१)"—इति निगमः॥

(३) ऋष्वः*। 'ऋष गतौ (तु० प०)'। 'सर्वनिघृष्व (उ० १,१५१)'—इति वन्-प्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते। गम्यते हि महान् सर्वैः गतो वा भूमिम्। इमावर्थौ गत्यर्थेषु बोद्धव्यौ। 'ऋषिर्दर्शनात् (निरु० २,११)'—इति भाष्यादपि दर्शनार्थः। दर्शनीयो हि महान् "ऋष्वा ते इन्द्र स्थविरस्य बाहू (ऋ० सं० ४,७,२१,२)"—इति निगमः॥

(४) बृहत्†। 'बृहि वृद्धौ (भ्वा० प०)'। 'वर्त्तमाने पृषद्बृहत् (उ० २,७८)'—इति निपातनम्। परिवृद्धं भवति हि महत्त्वं, वर्द्धतेऽस्मिन्नैश्वर्यादि, वर्द्धतेऽनेन समाश्रितः। वृद्ध्यर्थश्चेवमर्थो बोद्धव्यः। "बृहद्वदेम विदथे सुवीराः (ऋ० सं० २,५,१९,६)"—"उरो ऋष्वस्य बृहतः (ऋ० सं० १,२,१७,४)"—इति निगमौ। उरोर्ऋ-ष्वस्येत्यत्र 'ऋष्वस्य महन्नाम, बलवतः, बृहतः एतदपि महन्नामैव।

---

* निरु० ७, ६।

† प० ३०। निरु० १, ७; २. २५; ४, १९; ८, ११, ९, ८; २९; "बृहती" ७, १२; "बृहद्दिवः" ११, ४९।

वेगसम्बन्धेन न च पुनरुक्तिः । महतः वेगेन शीघ्रस्येत्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(५) उक्षितः । 'उक्षतिर्वृद्ध्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी । निष्ठाया मिडागमः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) तवसः* । तवतिर्वृद्ध्यर्थः । 'अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभिनपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् (उ० ३,११३)' । "रुजस्तुरं तवसं मारुतं गणम् (ऋ० सं० १,५,८,२)"—"तन्त्वा गृणामि तवसम् मतव्यान् (ऋ० सं० ५,६,२५,५)"—इति निगमौ ॥

(७) तविषः† । तवतेरेव । 'तवेर्णिद्वा (उ० १,४८)'—इति टिषच्-प्रत्ययः । "सानु गिरीणां तविषेभिरूर्मिभिः (ऋ० सं० ४, ८,३०,२)"—इति निगमः ॥

(८) महिषः‡ । महतेः 'अविमह्योष्टिषच् (उ० १,४५)' । महद्वदर्थः । यद्वा ; महतेः क्विप्, सप्तम्येकवचनम् ; सदेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति ड-प्रत्ययः ; 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६,३,१४)'—इति अलुक् ; 'सुषामादिषु च (८,३,९८)'—इति षत्वम् । महि महति स्थाने सीदन्नास्ते महिषः । "महिषासो मायिनश्चित्रभानवः (ऋ० सं० १,५,७,२)"—इति निगमः ॥

(९) अभ्वः§ । व्याख्यातमुदकनामसु (८९ पृ०) । आ समन्तात्

* निघ० ५, ६ ।

† निघ० २, २४ ।

‡ निघ० ७, २६ ।

§ पृ० १, १० ।

भवतीति कीर्त्तिमत्त्वात्। यद्वा; भवतेः सत्तार्थात् प्राप्त्यर्थाद्वा नञ्-पूर्वात् 'नञि भुवोऽभ्रिन्'—इति क्न-प्रत्ययः। न भवत्यनेनोपद्रवोऽस्मिन्निति वा न प्राप्यते लोकैः। "न ये वातस्य प्र मिनन्त्यभ्वम् (ऋ० सं० १,२,१४,१)"—"आ यो नो अभ्व ईषते (ऋ० सं० १,३,१८,३)"—इति निगमौ॥

(१०) ऋभुणाः*। 'ऋ गतौ (भ्वा० प०)'। 'अर्त्तर्भुक्तिनक्'—इति भुक्तिनक्-प्रत्ययः। 'पथिमथ्यृभुक्षामात् (७.१.८५)', 'इतोऽत् सर्वनामस्थाने (७.१.८६)'। उरु विनाणि भाति, ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा भाति भवति वा, ऋभुः। मेधावी महत् स्थानं वा। उरुशब्दादुपपदाद् भातेर्भवतेर्वा 'मृगय्वादयश्च (उ० १,३६)'—इति कु-प्रत्ययः। पूर्वपदस्य उकारटिलोपः सम्प्रसारणञ्च निपात्यते। क्षयतेरैश्वर्यकर्मणः क्षियतेर्वा 'वृतेश्छन्दसि (उ० ४,१३६)'—इति बाहुलकादिनि टिलोपश्च। ऋभूणां क्षयति ईष्टे, ऋभौ महति स्थाने निवसति वा। "त्वमृभुक्षानर्यस्त्वं पाट् (ऋ० सं० १,५,४,३)"—इति निगमः॥

(११) उक्षा†। उक्षतेर्वृद्ध्यर्थात् 'श्वन्नुक्षन्पूषन् (उ० १,१५५)'—इति कन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१२) विहायाः‡। 'वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि (उ० ४,२१५)'—इति जहातेर्जिहीते र्वा बाहुलकात् पुगभावेऽपि युगागमो निपात्यते।

* निघ० ९, २।

† निघ० १०, ९।

‡ निघ० ४, २४; १०, २१।

हृण्यादर्दस्यादूर्यां इविहायाः (ऋ० सं० २,१,४,१)"—इति निगमः॥

(१३) यक्षः*। यजतेः 'ग्रेवयक्षजिह्वाग्रीवाप्वामीवा (उ०१, १५२)'—इति वन्-प्रत्ययो जकारस्य क्षकारश्च निपात्यते। यजते देवपूजादिकं करोति। यद्वा; 'यसु प्रयत्ने (दि० प०)'; 'यसेश्च'—इति क्सन्-प्रत्ययः'—इति भोजदेवः। यस्यति प्रयत्यते अनुलाञ्ज-यादौ। 'यक्ष इति महतो नामधेयम्; यातस्य ह्नस्य भवति'—इति (निरु० ८,८) भाष्ये 'यातश्चासावाह्नस्य वार्थिभिः, ह्वनश्चासौ शरणार्थिभिः; द्विधातुजत्वं दर्शितम्'-इति स्कन्दस्वामी। ततोऽत्र यातेर्क्षयतेश्च 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति बाहुलकात् भूते क-प्रत्ययो क्षयतेः सम्प्रसारणाभावश्च। "प्रवो यक्षं पुरूणाम् (ऋ० सं० १,३,८,१)—इति निगमः॥

(१४) ववक्षिथ†। (१५) विवक्षसे§। 'तत्र ववक्षिथ विवक्षस इत्येते (निरु० ३,१३)'—इत्यादिभाष्ये अनयोराख्यातयोर्महन्नामसु पठनीयत्वं महद्वाचकत्वं चोपपादितं स्कन्दस्वामिना। ववक्षिथेत्यत्र 'मन्त्रनः (८,४,७८)"—इतीलाभावः, एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम्, चकारात् परस्याकारस्येत्वञ्च व्यत्ययेन। "अतिविश्वं ववक्षिथ (ऋ० सं०१,६,१,५)"—"शीरं पावकशोचिषं विवक्षसे (ऋ० सं० ७,७, ४,१)"—इति निगमौ॥

(१६) अभ्भृणः। अमतेः क्विप्। बिभर्त्तेः 'इणसिञ्जिदि (उ० ३.२)'—इत्यादिना बाहुलकात् न-प्रत्ययः। "पिशङ्गभृष्टिमभ्भृ-

---

* पृ० १, १९।

†, § निरु० ३, १३।

णम् (ऋ० सं० २,१,२२,५)"—इत्यत्र 'अभ्युपगम्य महतः [illegible] हेतुभूता'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१७) माहिनः। महतेः। 'महेरिनण् च (उ० २,५३)'—इति इनण्-प्रत्ययः। "प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय (ऋ० सं० १, ४,२७,१)"—इति निगमः॥

(१८) गभीरः*। वाङ्नामसु व्याख्यातम् (७८पृ०)। प्रतिष्ठितामहति स्थाने निषण्णे। "उरुव्यचा वरिमता गभीरम् (ऋ० सं० १,७,२६,२)"—इति निगमः॥

(१९) ककुहः। 'ककु महने'। 'ककेरुहः'—इति उह-प्रत्ययः। महते अभि भवति शत्रून्, महते नमतेऽपराधान् वा। "वृच्यन्ते वां ककुहासः (ऋ० सं० १,३,३४,२)"—इति निगमः। 'ककुहः इति महन्नाम'—इति स्कन्दस्वामी॥

(२०) रभसः†। 'रभ राभस्ये (भ्वा० आ०)'। 'अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् (उ० ३,११२)'। रभते महान्ति कर्माणि, संरब्धे वा शत्रुषु। "अधीन वृक्ता रभसासो अद्युः (ऋ० सं० ८,५,३,४)"—इति निगमः॥

(२१) बाधत्। बन्धातेः 'मह्यत्तृम्यद्वेहदित्यादयः (उ० २, ७९)'—इतीति-प्रत्ययः आ आगमश्च निपात्यते। "स बाधतो नहुषो दंसुजूतः (ऋ० सं० २,१,२,४)"—इति निगमः॥

* पृ० १, ११।

† "आरभम्" निघ० १०,२२

रपणं विरपणं तदस्यास्ति वा। मत्वि मदः [illegible]। [illegible]

पृश्नी गोमती मही (ऋ० मं० [illegible],१,१६,[illegible])"—इत्यादीकारान्तो-पादानं सन्देहनिवृत्त्यर्थम्। "क्रत्वे अपिबो विरप्शीम् (ऋ० मं० ४, ७,१२,२)"—"विरप्शिने वज्रिणे शन्तमानि (ऋ० मं० ४,७,४, १)"—इति निगमौ।

(२३) अद्भुतम्[†]। 'भू सत्तायाम् (भ्वा० प०)'। 'अदि भुवो-डुतच् (उ० ५,१)'। 'अदित्याश्चर्यार्थोऽव्ययम्'—इति क्षीरस्वामी। तत्र सम्पूर्वाद् बिभर्त्तेर्वा बाहुलकात् डुतच्-प्रत्यये समोऽभावश्च। सम्यक् पोषितो धनादिभिः, सम्यक् बिभर्त्याश्रितेनेति वा। "सद-सस्पतिमद्भुतम् (ऋ० सं० १,१,३५,१)"—"वषट्कृतस्याद्भुतस्य दस्रा (ऋ० सं० १,२,२२,४)"—इत्यत्र 'सहस्नामाद्युदात्तः स्याद्-चाश्चर्यभूतेऽन्तोदात्तः स्वरः'—इति माधवः। "तन्न स्तुरीपमद्भुतम् (ऋ० सं० २,२,११,४)"—इति निगमः॥

(२४) बंहिष्ठः। 'बहि महि वृद्धौ (भ्वा० आ०)'। 'लंघिबंह्योर्न-लोपश्च (उ० १,२८)'—इति बहुपदम्; तत इष्ठन्-प्रत्ययः। 'बंहते बहुलं मत्वर्थीयः'—इति क्षीरस्वामी। अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः। 'प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुल (६,४,१५७)'—इत्यादिना बंहादेशः।

* निघ० ६, २१।
† निघ० १, ६; ६, २१।

णम् (ऋ० मं० २,१,२२,५)"—इत्यत्र 'अभ्भृणस्य, महतः फलस्य हेतुभूता'—इति स्कन्दस्वामी॥

(१७) माहिनः। महतेः। 'महेरिनण् च (उ० २,५३)'—इति इनण्-प्रत्ययः। "प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय (ऋ० मं० १, ४,२७,१)"—इति निगमः॥

(१८) गभीरः*। वाङ्नामसु व्याख्यातम् (७८पृ०)। प्रतिष्ठितामइति स्थाने लिप्यन्ते। "उरुव्यचा वरिमता गभीरम् (ऋ० मं० १,७,२६,२)"—इति निगमः॥

(१९) ककुहः। 'ककु महने'। 'ककेरुहः'—इति उह-प्रत्ययः। महते अभि भवति शत्रून्, महते नमतेऽपराधान् वा। "वृच्यन्ते वां ककुहासः (ऋ० मं० १,३,३३,३)"—इति निगमः। 'ककुहः इति महन्नाम'—इति स्कन्दस्वामी॥

(२०) रभसः†। 'रभ राभस्ये (भु० आ०)'। 'अत्यविचमितमिनमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् (उ० ३,११३)'। रभते महान्ति कर्माणि, संरभ्ये वा शत्रुषु। "अधे न वृका रभसासो अद्युः (ऋ० मं० ८,५,३,४)"—इति निगमः॥

(२१) बाधत्। बन्धातेः 'सश्चत्तृप्यद्वेहदित्यादयः (उ० २, ७९)'—इतीति-प्रत्ययः आ आगमश्च निपात्यते। "स बाधतो नहुषो दंसुजूतः (ऋ० मं० २,१,२,४)"—इति निगमः॥

* पृ० १,११।
† "आरभम्" निघ० १०,२१।

(२२) विरप्शी*। 'रप लप व्यक्तायां वाचि (भ्वा० प०)' वि-पूर्वः। 'रपभ्रकाम्यभिकुभ्योऽशक्'—इति बाहुलकात् शक्। विविधं रपतीति विरप्शाः स्तोतारः, तेऽस्य सन्ति इति विरप्शी। यद्वा; विविधं रपणं विरपणं तदस्यास्ति वा। महि महः इत्यसुन्नन्तपाठश्च। विरप्शी गोमती मही (ऋ० सं० १,१,१६,३)"—इत्यादीकारान्तोपादानं सन्देहनिवृत्त्यर्थम्। "काले अपिबो विरप्शीन् (ऋ० सं० ४, ७,१२,२)"—"विरप्शिनं वज्रिणं शन्तमानि (ऋ० मं० ४,७,४, १)"—इति निगमौ।

(२३) अद्भुतम्†। 'भू सत्तायाम् (भ्वा० प०)'। 'अदि भुवो डुतच् (उ० ५,१)'। 'अदित्याश्चर्यार्थोऽव्ययम्'—इति क्षीरस्वामी। तत्र सम्पूर्वाद् बिभर्तेर्वा बाहुलकात् डुतच्-प्रत्यये समोऽभावश्च। सम्यक् पोषितो धनादिभिः, सम्यक् बिभर्त्याश्रितेनेति वा। "सदसस्पतिमद्भुतम् (ऋ० सं० १,१,३५,१)"—"वषट्कृतस्याद्भुतस्य दस्रा (ऋ० सं० १,२,२२,४)"—इत्यत्र 'महन्नामाद्युदात्तः स्यादथाश्चर्यभूतेऽन्तोदात्तः स्वरः'—इति माधवः। "तन्नं स्तुरीपमद्भुतम् (ऋ० सं० २,२,११,४)"—इति निगमः॥

(२४) बंहिष्ठः। 'बहि महि वृद्धौ (भ्वा० आ०)'। 'लंघिबंह्योर्नलोपश्च (उ० १,२८)'—इति बहुपदम्; तत इष्ठन्-प्रत्ययः। 'बंहते बंहुलं मत्वर्थीयः'—इति क्षीरस्वामी। अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः। 'प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुल (६,४,१५७)'—इत्यादिना बंहादेशः।

* निघ० ६, २२।
† निघ० १, ६; ६, २२।

यद्वा; 'निचुलवञ्जुलवकुलम्लपृथुलम्लविमलादयः'—इति बंहेरु-लच्प्रत्ययो नलोपश्च निपात्यते। अन्यत् पूर्ववत्। "यद्बर्हिष्ठं नाति विधेसुदानू (ऋ० सं० ४,४,२१,३)"—इति निगमः॥

(२५) बर्हिषत्* । 'बृह बृहि वृद्धौ (भ्वा०प०)'। 'बृंहेर्नलोपश्च (उ० २,१०२)'—इति इसि-प्रत्ययः। बर्हिः-शब्द उपपदे सतः 'सत्सू-द्विष (३,२,६१)'—इत्यादिना क्विप्। पृषोदरादित्वाद्बर्हिषः सकार-लोपः। सुषामादित्वात् (८,३,९८) षत्वम्। यद्वा; 'अनिते (८,३, १९)'—इति। 'सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इति इन्। अन्यत् पूर्ववत्। परिवृद्धे स्थाने स्थादति हि महान्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

॥ इति पञ्चविंशतिर्महन्नामानि ॥ ३ ॥

गयः(१)। कृदरः(२)। गर्त्तः(३)। हर्म्यम्(४)। अस्तम्(५)। पस्त्यम्(६)। दुरोणे(७)। नीळम्(८)। दुर्य्याः(९)। स्वसराणि(१०)। अमा(११)। दमे(१२)। कृत्तिः(१३)। योनिः(१४)। सद्म(१५)। शरणम्(१६)। वरूथम्(१७)। छर्द्दिः(१८)। छदिः(१९)। छाया(२०)। शर्म्म(२१)। अजमेति(२२) द्वाविंशतिर्गृहनामानि† ॥ ४ ॥

---

* "बर्हिः" पु० १, ३।६

(४) इतोऽनन्तरमिहैव "नीरम् (८)"—इति C. D. F।

(६) 'वस्त्यम्" iid.

(७) "दुरोणे" A।

(१५) इहैव "शर्म"—इति ग. C. D. F।

(२१) "वर्म्म"—इति ग. iid.

† "इति गृहाणाम्" ग।

(१) गयः* । व्याख्यातमपत्यनामसु (१७४पृ०) । गम्यते वाभाय, गच्छत्यनेन सुखम् । गत्यर्थेष्वेवमर्थोबोद्धव्यः । गीयते स्तूयते स्वाय्यातिशयेन, अवन्त्यस्मिन् स्थिता देवा इति च । "अर्चद्भ्यो गयम् (ऋ०सं० १,५,२१,२)"—इति निगमः ॥

(२) कृदरः† । 'कृती छेदने (तु०कृ०प०)' । 'कृदगादयश्च (उ० ५,४४)'—इति अरन्-प्रत्ययोगुणाभावश्च तकारस्य दकारश्च निपात्यते । कृत्यते छिद्यतेऽनेन क्लेशः, परिच्छिन्नं वा सुशास्त्रमर्यादया । यद्वा ; 'दृङ् आदरे (तु०आ०)' । 'ग्रहिवृदृनिश्चिगमश्च (३,३,५८)'—इत्यप् । कृतादर आदरोऽत्र कृत-दरः । पृषोदरादित्वात् (६,३,१०९) त-शब्दलोपः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) गर्त्तः‡ । 'गॄ शब्दे (क्र्या०प०)' स्तुतिकर्मा वा । 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधुर्विभ्यस्तन् (उ० ३,८३)'—इति तन्-प्रत्ययः । शब्द्यते तस्मिन् स्तूयते वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) हर्म्यम् । 'हृञ् हरणे (भू०उ०)' । 'मध्यविन्ध्यशिक्य (?)'—इति क्यन्-प्रत्ययो मुडागमो गुणश्च निपात्यते । हरति अनुह्रियते आह्रियतेऽत्र धान्यादि । यद्वा ; 'श्रम द्रम ह्म्म मीमृ गतौ (भू०प०)' । अघ्न्यादित्वाद् (उ०४,१०८) यक्-प्रत्ययः । "मन्योरियाय हर्म्येषु तस्थौ (ऋ०सं० ८,३,४,४)"—इति निगमः ॥

* पु० ९, २ ।
† प० ७, २९ निरु० ९, २० ।
‡ निरु० २ ५ ।

(५) अस्तम्*। 'अस् भुवि (अदा० प०)', 'अम गतिदीप्त्यादानेषु (भू० उ०)', 'असु क्षेपणे (दि० प०)'। 'हसिमृग्रिण्वामि (उ० ३, ८३)'-इति बाहुलकात् तन्। द्वितीयैकवचनं भवत्यङ्गनमस्तं दीप्यते हि तत्। आदीयते स्वीक्रियते वा तदर्थिभिः, क्षिप्यन्तेऽस्मिन् पदार्था इति वा। "अस्तं न गावो नक्षन्त इद्धम् (ऋ० मं० १ ५, १०,५)"-इति निगमः। "तमग्निमस्ते वसवो न्यृण्वन् (ऋ० मं० ५.१,२२,२)"—इति च॥

(६) पस्त्यम्†। 'मध्यविध्य (?)'-इत्यादिनौणादिकः क्यच्, नुगागमश्च निपात्यते। पसन्त्यस्मिन्। यद्वा; 'पत्लृ गतौ (भू० प०)'। निपातनात् सकार उपजनः। 'पस्त्या पसेः सङ्गत्यर्थे वा'—इति माधवः। "बृहतः पस्त्या अस्या (ऋ० मं० १,२,१७,५)"—"प्रप्र क्षयाय पस्त्याभिर्ऋक्षित (ऋ० मं० १,३,२१,२)"—इति निगमौ। 'पस्त्यमिति गृहनाम। अजादित्वात् (४,१,४) टाप्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(७) दुरोणे‡। 'रान्नामास्ना'-इत्यादि-भोजसूत्रे आदिग्रहणात् दुरोणादयः'—इति वृत्तिः। दुःपूर्वात् अवतेर्नकि हटि गुणः। 'दुरोण इति गृहनाम। दुःखाभवन्ति दुस्तर्पाः (निरु० ४,५)'-इति भाष्ये दुःशब्द-पूर्वस्यावते रक्षणार्थस्य तर्पणार्थस्य वा ल्युटि छान्दसत्वात् सम्प्रसारणम्, आद्गुणश्च। गृहादयो दुःखाभवन्ति दुस्तर्पा इति पर्यायेणास्यार्थकथनम्'-इति स्कन्दस्वामी। "जुष्टोदमूनाअतिथिर्दुरोणे(ऋ० सं० ३,

---

* निरु० १२, २८।

† "पस" निरु० ५, ६१।

‡ निरु० ४, ५; ८, ५।

८,१८,५)"—"मध्ये निषत्तोरण्वो दुरोणे (ऋ०सं०१,५,१३,२)"—इति निगमौ ॥

(८) नौकम् । 'व्याडक्रोडकुहोडादयः'—इति उडच् प्रत्ययः, प्रत्ययादेर्लोपोगुणाभावश्च निपात्यते । नीयन्तेऽत्र पदार्थाः, नयति मुखनिःश्वसनमिति वा । "आ यो मूर्द्धः पितरः शनादनौकः (ऋ० सं० ८,१,१७,१)"—इति निगमः ।

(९) दुर्याः* । 'दुर्वी हिंसार्थो (भू०प०)'। 'अघ्न्यादित्वाद् यत्प्रत्यये वकार-लोपे दीर्घाभावश्च निपात्यते। हिंसन्ति मीनाति हि तं दुःखम्। यद्वा; दुःशब्दपूर्वात् यातेः 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८,वा०२)'—इति कः। 'दुःखेन प्राप्यन्ते, दुरः गृहद्वाराणि अर्हन्तीति वा दुर्या गृहा उच्यन्ते'—इत्युवटः। "अवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान् (ऋ०सं०१,६,२२,४)"—इति निगमः ॥

(१०) स्वसराणि† । व्याख्यातमहर्नामसु (५६पृ०)। स्वेन स्वननेन स्रियते प्राप्यते रविर्गृहवतोऽन्यातिभिः श्रियते, सुष्ठु अस्यन्ते वास्मिन् पदार्थाः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) अमा‡। 'अम गतिभक्षशब्देषु (भू०प०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (३,३,११८)'। गम्यन्तेऽस्मिन् भक्ष्यन्ते शब्दायन्ते वा। यद्वा; निपातोऽयम्। "अमात्यम् (वा०सं०५,२,२०,१)"—इत्यत्र, उवटः—'अमा गृहवचनः सहवचनो वा।

* पृ० ११० ।
† पृ० १,९ ।
‡ निरु० ५,१; ११, ४९ ।

अव्ययात् त्यप् तत्र भव इत्यर्थे। गृहे मत्याक्षा भवति 'अमात्यः'-इति। "स नो अमा सो अरणे नि पातु (ऋ० मं० ८,७१,५,७)"— "अमा सते वहसि भूरि वामम् (ऋ० मं० २,१,८,९)"—"अमाजूरिव पित्रोः सचामती (ऋ० मं० २,१७,२०,७)"—इति निगमाः॥

(१२) दमे। 'दम उपशमने (दि० प०)'। घञ्। 'नोदात्तोपदेशस्य (७,३,३४)'—इति वृद्धि-प्रतिषेधः। शाम्यन्तेऽनेन शीतादि, दान्तः क्लेशः। "वर्द्धमानं स्वे दमे (ऋ० मं० १,१,२,३)"—"इस्कर्तारं दमेदमे (ऋ० मं० ३,५,६,३)"—इति निगमौ॥

(१३) कृत्तिः†। 'कृती छेदने (तु० रु० प०)'। क्तिन्। छदरवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१४) योनिः‡। व्याख्यातमुदकनामसु (१,७१ पृ०)। मिश्र्यतेऽनेन सुखम्, पृथग्भूयन्तेऽनेनानिष्टा इति, परीवीता वा प्राकारादिना जायेव। "जायेव योनावरं विश्वस्मै (ऋ० मं० १,५,१०,३)"—इति निगमः॥

(१५) सद्म§। सदेर्मनिन्। सीदत्यस्मिन्। "सद्मेव धीराः सम्माय चक्रुः (ऋ० मं० १,५,११,५)"—इति निगमः। 'सद्म गृहनाम'—इति स्कन्दस्वामी॥

"वर्म" इति केचित् पठन्ति। वृणोतेर्मन्। व्रियते तेन, सम्भज्यते वा गृहिभिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

* निरु० ४, ४।

† प० ४, २। निरु० ५, २२।

‡ पृ० १, १२।

§ पृ० १, १२।

(१६) शरणम् । शृणातेः 'युच् बहुलम् (उ० २,७४)'—इति युच् । शृणाति शीतादि-क्लेशम्, रक्षितवान् वा क्लेशेभ्यः 'शरिः प्राप्त्यर्थः'—इति माधवः । प्राप्यते हि तत् । "तोदस्येव शरण आ महस्य (ऋ० सं० २,२,१८,१)"—इति निगमः ॥

(१७) वरूथम् । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)' । 'जृवृञ्भ्यामूथन् (उ० २,५)' । वर्मवदर्थः । "भवा वरूथं गृणते विभावो (ऋ० सं० १,४,२४,४)"—इति निगमः ॥

(१८) छर्दिः । 'छर्द सन्दीपने (चु० प०)' । 'अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः (उ० २,१०१)' । सन्दीप्यते शालया । "प्रणो यच्छतादवृकं पृथु छर्दिः (ऋ० सं० १,४,५,५)"—"वरूथमस्तियच्छर्दिः (ऋ० सं० ६,४,५२,१)"—इति निगमौ ॥

(१९) छदिः । 'छद अपवारणे (चु० उ०)' । णिच् । पूर्ववदिस् । 'छादेर्घे द्व्युपसर्गस्य (६,४,९६)' । 'इस्मन्त्रन्क्विषु च (६,४,९७)'—इति ह्रस्वः । णि-लोपः । छाद्यते हि तत् । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(२०) छाया । 'छो छेदने (दि० प०)' । माच्छाशसिभ्यो यः । वृत्तिवदर्थः । छायाकरत्वाद्वा छाया । "यस्य छायामृतम् (ऋ० सं० ८,७,३,२)"—इति निगमः ॥

(२१) शर्म† । शृणातेः शरेः श्रयतेर्वा मन् । श्रयतेर्बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । श्रीयते हि तत् । अन्यत्र शरणवदर्थः । "स्वामे-

* य० वा० सं० ५, १८. "इन्द्रस्य छदिरसि"—इति निगमः ।
† प० ६ । निरु० ९, १९ ; ११ ; ११, ४५ ।

दिन्द्रस्य शर्मणि (ऋ० सं० १,१,८,१)"—"त्रिधातु शर्म वहतं शुभस्पती (ऋ० सं० १,३,४,६)"—इति निगमौ ॥

(२२) अज्म*। अजेः 'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षिनु (उ० १,१३७)'—इत्यादिना बाहुलकात् मन्। अस्तवदर्थः। "येषामज्मेषु पृथिवी (ऋ० सं० १,३,१३,३)"—इति निगमः॥

॥ इति द्वाविंशतिर्गृहनामानि॥ ४ ॥

इरज्यति(१)। विधेम(२)। सपर्यति(३)। नमस्यति(४)। दुवस्यति(५)। ऋध्नोति(६)। ऋणद्धि(७)। ऋच्छति(८)। सपति(९)। विवासतीति(१०) दश परिचरणकर्म्माणः† ॥ ५ ॥

(१) इरज्यति‡। 'इरज् ईर्ष्यायाम्' कण्ड्वादिः, गतिकर्मसु। अनेकार्थत्वात् इत्यादि यदुक्तं तस्मिन्नध्याये सर्वत्र धातुषु तद्बोद्धव्यम्॥

(२) विधेम§। 'विध विधाने' तुदादिः। लिङुत्तमपुरुषबहुवचनम्। "यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः (ऋ० सं० २,७,२४,२)"—"हविष्मन्तो विधेम ते (ऋ० सं० १,३,८,२)"—"होतेव सद्म विधुतो वि तारीत् (ऋ० सं० १,५,१',१)"—इति निगमः॥

* पृ० २, १७।

(१) "इरस्यति" ग. C. D. F।

(९) "सवति" ग. iid।

† "इति परिचरणकर्म्माणः" ग।

‡ ० १,

§ निघ० १०, ११।

(३) सपर्यति*। 'सपर पूजायाम्' कण्ड्वादिः। "दूतं देव सपर्यत (ऋ० सं० १,१,२ ३,२)"—इति निगमः ॥

(४) नमस्यति। 'नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् (३,१,१९)'। नमसः सञ्ज्ञायाम्। नमः करोति। "इन्द्रं नमस्यन्नुपमेभिरर्कैः (ऋ० सं० १,३,१,२)"—"यं नमस्यन्ति कृष्टयः (ऋ० सं० १,३,११,४)"—इति निगमौ ॥

(५) दुवस्यति†। 'दुवस् परिचरणे, परितापे च' कण्ड्वादिः। "दुवस्यन्ति स्वसारो अह्रयाणम् (ऋ० सं० १,५,२,२)"—इति निगमः ॥

(६) ऋध्नोति‡। "ऋधु वृद्धौ" स्वादिः। अतएव "आ ऋध्नोति हविष्कृतिम् (ऋ० सं० १,१,३५,३)"—इति निगमः ॥

(७) ऋणद्धि§। व्यत्ययेन श्नम् ॥

(८) ऋच्छति¶। 'ऋछ गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु' (तु० प०)॥

(९) सपति‖। 'षप समवाये (भ्वा० प०)' "अविद्वांसो विदुष्टरं सपेम (ऋ० सं० ४,५,१८,५)"—इति निगमः ॥

(१०) विवासति**। नैरुक्तधातुः। 'वि-पूर्वात् वसेर्णिच्। 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इति अपि आर्द्धधातुकत्वात् णि-

* निघ० ११, ९।
† निघ० १०, २०।
‡,§ निघ० ३, ६; ८, ६।
¶ निघ० ९, ४।
‖ प० १४। निघ० ५, १६।
** निघ० ९, २४. ११, २२।

लोपः'—भट्टभास्करमिश्रः । "हविर्भाग् आविवासति (ऋ० सं० १, १,२ ३,३)"—इति निगमः ॥

॥ इतीन्द्रस्य परिचरणकर्माणः ॥ ५ ॥

शिम्बाता[1] । शतरा[2] । शातपन्ता[3] । शर्म[4] । स्यूमकम्[5] । शेवृधम्[6] । मयः[7] । सुम्नम्[8] । सुदिनम्[9] । शूषम्[10] । शुनम्[11] । शग्मम्[12] । भेषजम्[13] । जलाषम्[14] । स्योनम्[15] । सुम्नम्[16] । शेवम्[17] । शिवम्[18] । शम्[19] । कमिति[20] विंशतिः सुखनामानि* ॥ ६ ॥

(१) शिम्बाता । 'शिङ् निशाने (स्वा० उ०)' । 'निम्बशिम्बशिम्बबिम्बबिम्बम्बम्बादयः'—इति शिनातेर्व-प्रत्ययो मुम् निपात्यते । अनन्तर्भेद्य । दुःखानि तनूकुर्वत् प्राप्यते ॥

(४) "शिवम्"—इत्येव कातिचिन्मतेषु, पाठान्तरतया देवराजेनापि स्वीकृतम् । इतोऽनन्तरमेव "शेवृधम्(ः)" ग. ।
(५) "स्यूम । कम्"—इति द्विपदमिदम् ग. ।
(११) "इतोऽनन्तरमेव "शम्(१९)"—इति ग. C. D. F ।
(१२) इदन्तु पदमुपान्त्यम्(१९) ग । "शग्मम्"—इति iib ।
(१६) "नास्त्येवैतत्" ग ।
(२०) "कत्" ग. iid ।
* "इति सुखस्य" ग ।
† "वंसगेव पूषर्या शिम्बाता "(ऋ० सं० ८, ४,१, ४)"—इति निगमः ।

(२) शतगा*। शतं बहु, अनेकमिन्द्रियप्रमादादि गतिं ददाति 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)'॥

(३) शातपन्ता। 'शो तनूकरणे (दि०प०)' निष्ठा। पततेः 'हसिमृग्रिण्वामि० (उ० ३,८६)'—इति बाहुलकात् तन्। शातेन दुःखानां तनूकरणेन पत्यते स्तूयते। त्रिष्वपि द्विवचनस्याकारः। मित्रेव ऋता शतगा शातपन्ता (ऋ०सं०८,६,१,५)"—इति निगमः॥

(४) शर्म†। व्याख्यातं गृहनामसु (३११पृ०) "ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत (ऋ०सं०४,२,२८,७)"—इति निगमः॥ अस्य स्थाने "शिल्गुः"—इति केचित् पठन्ति। 'शल गतौ (भू०प०)'। 'बलिफल्योर्गुक् च (?‡)'—इति कु-प्रत्ययो बाहुलकादकारस्ये-कारः। गम्यते पुण्यवद्भिः, गच्छत्यनेन वृत्तिम्, गच्छति वान्यमनित्य-त्वात्। एवमर्था गत्यर्थेषु बोद्धव्याः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(५) स्यूमकम्। 'षिवु तन्तुसन्ताने (दि०प०)'। 'अविसिवि-सिशुषिभ्यः कित् (उ० १,१४१)'—इति मन् प्रत्ययः। 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च (६,४,१९)', यणादेशः, स्वार्थे कः। स्यूतं पुण्यवति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(६) शेवृधम्। शे-शब्दे उपपदे वृधेः इगुपधलक्षणः कः। * * *। शेवस्य वर्द्धयितृ शेवृधम्। पृषोदरादित्वादुभयत्र रूप-

---

* खनुपदमेवोदाचरिष्यमाणनिगमाऽस्यापि भवितुमर्हति।

† पु० ४।

‡ कौमुदीपाठस्त्वेवम्—"फलिपाटिनमिमनिजनां गुक् पटिनाकिधतश्च (उ०१,१८)"—इति।

सिद्धिः। "स शेवृधमधि धा द्युम्नमस्मे (ऋ० सं० १,४,१८,६)"—इति निगमः॥

(७) मयः। 'मिञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)'। असुन्। हिनस्ति दुःखम्। "मयः कृणोषि प्रय आ च सूरये (ऋ० सं० १,२,३२,२)"—इति निगमः॥

(८) सुग्म्यम्। सुपूर्वात् गमेः अघ्न्यादित्वात् यत् प्रत्यय उपधालोपश्च। "उषा उच्छात् सुग्म्यम् (ऋ० सं० १,४,५,३)"—"आ सुग्म्याय सुग्म्यं प्राता (ऋ० सं० ६,७,७,५)"—इति निगमौ॥

(९) सुदिनम्। व्याख्यातमहर्नामसु (५७पृ०); अत्र सुपूर्वम्। सुष्ठु द्यति दुःखम्, खण्डयति वा भाग्यविपर्ययेण। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१०) शूषम्*। व्याख्यातं बलनामसु (२१८पृ०)। शुव्यत्ययेन दुःखम्, प्रियत्वहश्च सुखम्। "मास्माकेभिरेतरी न शूषैः (ऋ० सं० ४,५,१४,४)"—इति निगमः॥

(११) शुनम्†। 'शुन गतौ (तु० प०)'। 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति बाहुलकात् कः। "शुनं नः फाला वि कृषन्तु भूमिम् (ऋ० सं० ३,८,९,८)"—"शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रम् (ऋ० सं० ३,२,४,७)"—इति निगमौ॥

(१२) शग्मम्‡। शं-शब्दे उपपदे गमेः 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति कः। गमहनेत्युपधालोपः (६,४,९८)। पृषोदरादित्वात्

* पु० २, ९।
† "शुनः" निघ० ९, ४।
‡ निघ० २, ४।

शमो म-लोपः। सुखं गम्यतेऽनेन दुःखनादिशमनेन वा। यद्वा; शकेः 'युजिरुचितिजां कुश्च* (उ० १,१४२)'—इति बाहुलकात् मक्-प्रत्ययः, ककारस्य गकारश्च। शक्नोति तृप्तिं जनयितुम्। "वाश्रीव्यते शग्मयो मुसदो ते (ऋ० सं० ५,४,२१,३)"—इति निगमः॥

(१३) भेषजम्†। (१४) जलाषम्‡। व्याख्याते उदकनामसु (११११पृ०) भेषज्यतिरत्र सुखनार्थः। "हृद्रं जलाषभेषजम् (ऋ० सं० १,३,२६,४)"—इति निगमः॥ 'जलाषजं सुखादौषधम्'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(१५) स्योनम्§। 'षिवु तन्तुसन्ताने (दि० प०)'। 'सिवेष्टेर्यूट् च (उ० ३,८)'—इति न-प्रत्यये गुणः। स्यूमवदर्थः। स्योन मिति सुखनाम, स्यतेरवस्यन्त्येतत्'—इति (निरु० ८,९) भाष्ये 'स्यतेः सेवतेश्च स्योनम्'—इति व्याख्यातं स्कन्दस्वामिना। तत्र बाहुलकान्न-प्रत्यये टेर्यूट्। "देवेभ्यो अदितये स्योनम्(ऋ० सं० ८,६,८,४)"—"स्योना पृथिवि भव (ऋ० सं० १,२,६,५)"—इति च निगमौ॥

(१६) सुम्नम्‖। 'राम्नासाम्नासुम्नद्युम्ननिम्नेति भोजसूत्रम्। शोभनेन कर्मणा मीयते निमीयते, सुष्ठु मीयते परिच्छिद्यते भागेनेति वा। "कं वः सुम्ना नव्यांसि (ऋ० सं० १,३,१५,३)"—"सुम्नाय वर्त्तयामसि (ऋ० सं० ६,४,५५,१)"—इति निगमौ॥

* "युजिरुचितिजां कुश्च"—इति कौ० पाठः।
† पु० १, १२।
‡ पु० १, १२।
§ निरु० ८, ९; ११. ९, ११. १२, ८।
‖ "सुम्नावरी" पु० १, ८।

(१७) शेवम्*। (१८) शिवम्†। 'शीङ् स्वप्ने (अदा० आ०)'। 'इण्शीभ्यां वन् (उ० १,१५०)'। 'सर्वनिघृष्व (उ० १,१५१)'—इति शीङो ह्रस्वत्वं वन्-प्रत्ययोगुणाभावश्च निपात्यते। 'शेवमिति सुखना० (निरु० १०,१७)' इत्यादिभाष्ये। शिष्यतेर्व्युत्पादितावेतौ। तत्रार्थस्तु—शेषति हिनस्ति क्लेशं, शेषयति विशेषयति वा स्वाश्रयम्। "अग्ने न शेवं आकृयः सन् (ऋ० सं० १,५,१३,२)"—"शिवाभि र्नं स्मयमानाभि रागात् (ऋ० सं० १,५,२७,२)"—इति निगमौ॥

(१९) शम्‡। निपातोऽयम्। यद्वा; शाम्यतेर्विन्। शामयितृ क्लेशानाम्। "शं नो भवन्तु प्रचेतसे (ऋ० सं० १,१,१०,२)"—इति निगमः॥

(२०) कम्§। अयमपि निपातनम्। "श्रियसे कं भानुभिः संमिमिक्षिरे (ऋ० सं० १,६,१२,६)"—"आ वां मनू तनाय कम् (ऋ० सं० १,३,१८,२)"—इति निगमौ। "अद्धु कमिन्द्र चरतो वितर्तुरम् (ऋ० सं० १,७,१४,२)"—इत्यत्र 'कमिति सुखनामेदमव्ययम्'—इति हरदत्तः॥

॥ इति विंशतिः सुखनामानि ॥ ६ ॥

निर्णिक्[१]। वव्रिः[२]। वर्पः[३]। वपुः[४]। अमतिः[५]। अप्सः[६]। प्सुः[७]। अप्नः[८]। पिष्टम्[९]। पेशः[१०]। कृशनम्[११]।

* निरु० १०, १७।
† निरु० १०, १०।
‡ निरु० ४, २१. ११, ३०।
§ पु० १, १२।

(४) इतोऽनन्तर 'वपुः'' इत्यधिकम् C. D. F।
(७) "वप्सः'' ग. C. D. F।

स्मरः(१२) । अर्जुनम्(१३) । ताम्रम्(१४) । अरुषम्(१५) । शिल्पम्(१६) इति षोडश रूपनामानि* ॥ ७ ॥

(१) निर्णिक्† । 'णिजिर् शौचपोषणयोः (जु० उ०)', निरुपसर्ग-पूर्वः क्विप् । निर्णिक्तं हि तत्, पोषयति वा प्रीतिम् । "वरुणो वस्त्र निर्णिजम् (ऋ० सं० १,२,१८,३)"—इति निगमः ॥

(२) वव्रिः‡ । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)' । 'आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च (३,२,१७१)', द्विर्वचनम्, कित्त्वाद् गुणाभावः, यणादेशः । तद्धि स्वाश्रयमावृणोति, व्रियते वा । "विद्युद् भवन्ती प्रति वव्रि मौहत (ऋ० सं० २,३,१९,४)"—इति निगमः ॥

(३) वर्पः§ । 'वृङ् सम्भक्तौ (क्र्या० आ०)' । 'वृञ्शीङ्भ्यां रूप-स्वाङ्गयोर्युट् च (उ० ४,१९६)'—इत्यसुन् । भज्यते हि तत् । वृणोते वा बाहुलकादसुन् युट् च । वव्रिवदर्थः । "मा वर्पो अस्मदप गूह एतत् (ऋ० सं० ५,६,२५,६)"—इति निगमः ॥

(४) वपुः‖ । व्याख्यातमुदकनामसु (१२ ७पृ०) । उप्यते स्वाश्रयः "वपुर्भि राचरतो अन्यान्या (ऋ० सं० १,५,२,३)"—इति निगमः ॥

(१२) "महत्" कातिरिक्तेषु सर्वत्र ।
(१६) शल्पम्" ग. C. F । "शिल्पम्" D ।
* "इति रूपस्य" ग ।
† निरु० ५, २९ ।
‡ निरु० २, ९ ।
§ निरु० ५, ८ ।
‖ पृ० ६, १२ ।

(५) अमतिः* ॥

(६) अप्सः†। 'अप्स इति रूपनामाप्सातेः (निरु० ५,१३)'—इत्यादि भाष्ये स्कन्दस्वामिना अप्सशब्दो व्युत्पादितः। तत्प्रकारेण निर्वचनं प्रदर्श्यते। नञ्पूर्वात् प्सातेरसुनि बाहुलकादाकारलोपः आप्नोतेर्वा। 'वृतॄवदिहनिकमिकषिभ्यः सः (उ० ३,५८)'—इति स-प्रत्ययः। * * *। "उषा हस्नेव नि रिणीते अप्सः (ऋ० सं० २,१,८,२)"—"अप्सरसः परि जज्ञे वसिष्ठः (ऋ० सं० ५,३,२४,२)"—"अप्सरसां गन्धर्वाणाम् (ऋ० सं० ८,७,२४,६)"—इति निगमाः। * * * ॥

(७) प्सुः। 'स्फुर स्फुरणे (तु० प०)'। 'मृगय्वादयश्च (उ० १,३६)'—इति कु-प्रत्ययः, सकारपकारयोः फकारस्य च व्यत्ययश्च निपात्यते। स्फुरति हि तत्। "वहन्ति अह्रुत प्सवः (ऋ० सं० ६,१,३७,२)"—"युञ्जा इन्द्र मनाता अह्रुतप्सवः (ऋ० सं० १,४,१२,४)"—इति निगमौ ॥

(८) अप्नः‡। अपत्यनामसु व्याख्यातम् (१६३ पृ०)। तेन हि कृत्स्नमाश्रयं व्याप्नोति। "अभि सन्ति जम्भया ता अनप्नसः (ऋ० सं० २,६,३०,४)"—इति निगमः ॥

(९) पिष्टम्§। 'पिश अवयवे (तु० प०)' 'पिस गतौ (भू० प०)'

---

* नैतद् व्याख्यातं देवराजेन, लेखकप्रमादाद्वा नोपलभ्यते।
प० ४, २। निरु० ६, १२।

† निरु० ३, ५. ५, १३।

‡ पु० २, १।

§ निरु० ८, २०।

—इति क्षीरस्वामी । 'पिशेः किच्च (उ० ३,९२)'—इति क्तः, गुणाभावश्च; 'तितुत्रथ (७,२,९)'—इतीट्प्रतिषेधः । 'पिशितम्, अवयवशो विभक्तमित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी । 'पिश आश्लेषणार्थः'—इति माधवः । आश्लिष्यत्याश्रयम् । "पिष्टं रुक्मभिरञ्जिभिः (ऋ० सं० ४,३,१९,१)"—इति निगमः ॥

(१०) कृशनम्* । (११) पेशः† । व्याख्याते हिरण्यनामसु (२० पृ०) दीप्यते हि तत्; दीप्यतेऽनेन वा तद्वान् । पेशसः पिष्टव इत्यर्थः । कृशनस्य निगमोऽन्वेषणीयः । "पेशांसि मर्या अपेशसे (ऋ० सं० १,१,११,३)"—इति निगमः ॥

(१२) स्पर्शः । 'स्फुर स्फुलने (तु० प०)' । असुन् । पृषोदरादित्वात् (६.३,१०९) सकारपकारयोर्व्यत्ययः । स्फुरति हि तत् । "महि प्सरो वरुणस्य (ऋ० सं० १,३,२३,२)"—"वर्चो देव प्सरस्तमम् (ऋ० सं० १,५,२३,१)"—इति निगमौ ॥

केचिदत्र मरुच्छन्दं‡ पठन्ति । तद्धिरण्यनामसु व्याख्यातम् (२२पृ०) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१३) अर्जुनम्§ । व्याख्यातमुषोनामसु (५० पृ०) अर्जुनीत्यत्र । "अहश्च कृष्णमहरर्जुनञ्च (ऋ० सं० ४,५,११,१)"—इति निगमः ॥

(१४) ताम्रम् । 'तमु काङ्क्षायाम् (दि० प०)' । 'अमितम्योर्दीर्घश्च (उ० २,१४)'—इति रक् प्रत्ययः । काङ्क्ष्यं हि तत्, तस्मात्

*, † पृ० १, २ ।
‡ पृ० १, २ ।
§ पृ० १, ८ ।

नामम्। "आपो दिवादा मायः (?)"—इति निगमः। "अमी यशाखो अहुणे (य० वा० सं० १६,६)"—इति च॥

(१५) अहषम्*। व्याख्यातमुषेनामसु अहषीत्यत्र (५३पृ०)। आ रोचते। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१६) शिल्पम्†। 'शिक्ष विशेषणे (इ० प०)'। 'खष्पशिल्पशष्प-वाष्परूपतल्पाः (उ० ३,२६)'—इति प-प्रत्ययः। षकारस्य लकारो बाहुलकात् गुणाभावश्च निपात्यते। विशेषयति तद्रूपम्। "स्वक्षा-मयोः शिल्पे स्थः (य० वा० सं० ४,९)"—इति निगमः॥

॥ इति षोड़श रूपनामानि ॥ ७ ॥

अस्रेमाः(१)। अनेमाः(२)। अनेद्यः(३)। अनवद्यः(४)। अनभिशस्ताः(५)। उक्थ्यः(६)। सुनीथः(७)। पाकः(८)। वामः(९)। वयुन(१०)मिति प्रशस्यस्य‡॥ ८॥

(१) अस्रेमाः। 'स्रिवु गतिशोषणयोः (प०)'; दिवादिर्नञ्पूर्वः; 'मनिन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,१४०)'—इति मनिनि बाहुलकात् आडभावः, 'लोपोव्योर्वलि (६,१,६६)'—इति वकारलोपः, गुणः। न गच्छत्यकीर्त्तिम्, अगम्यो सत्पुरुषाणाम्, न गच्छन्त्यस्माद् गुणाः।

* पु० १, ८।

† पु० २, १।

(२) नास्त्येवैतत् ग. C. D. F।

(३) इतोऽनन्तरम्—"अनिन्द्य."—इत्यधिकम् ग. C. D. F।

(४),(५) 'अनभिशस्तिः (य० वा० सं० ५, ५.)। अनवद्यः" ग. iib।

(९) "वामः" A।

‡ "इति प्रशस्यस्य" ग।

अस्रेमाणं तरणिं वीळुजम्भम् (ऋ० सं० ३,१,२४,२)"—इति निगमः ॥

(२) अनेमाः । नञ्पूर्वान्नयतेर्मनिन् । नेतुमशक्योदुर्मार्गम् निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) अनेद्यः । 'णिदि कुत्सायाम् (भ्वा० उ०)', नञ्पूर्वः ; आगमानित्यत्वान्नुम् न क्रियते; 'ऋहलोर्ण्यत् (३,१,१२४)', "माध्यन्दिनस्य सवनस्य वृत्रहन्ननेद्य (ऋ० सं० ६,३,१८,१)"—इति निगमः ॥

(४) अनवद्यः* ।

(५) अनभिशस्ताः । 'शस हिंसायाम् (अदा० प०)' । * * * । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) उक्थ्यः† । 'वच परिभाषणे (अदा० प०)' । 'पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् (उ० २,६)' सम्प्रसारणञ्च । उक्थशब्दः स्तुतिपर्यायः । उक्थमर्हति । 'छन्दसि च (५,१,६७)'—इति यः । स्तुत्यर्ह इत्यर्थः । "क्रतुर्भवत्युक्थ्यः (ऋ० सं० १,१,२२,५)"—"गाय गायत्र मुक्थ्यम् (ऋ० सं० १,३,१७,४)"—इति निगमौ ॥

(७) सुनीथः‡ । नयतेः 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् (उ० २,२)' । नीथा स्तुतिः । शोभना नीथा यस्य सः । हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः (ऋ० सं० १,३,७,५)"—"गभीरवेपा असुरः सुनीथः (ऋ० सं० १,२,७,१)"—इति निगमौ ॥

* नैतद् व्याख्यातं देवराजेन, लेखकप्रमादाच्छोपलभ्यते वा ।

† निघ० ११, २१ ।

‡ निघ० ४; १९ ।

(८) पाकः* । पातेः 'इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् (उ० ३, ४१)'—इति कन्। रक्ष्यते गजादिना गुणवत्त्वात्। "तं पाकेन मनसा. पश्यमन्तितः (ऋ० सं० ८,६,१६,४)"—इति निगमः। "अपाको त्रिष्णुर्यशसे पुरूणि ( )"—इति च ॥

(९) वामः† । 'वनषण सम्भक्तौ (भू० प०)'। 'इषियुधीन्धिदसिश्याधूसूभ्यो मक् (उ० १,१४२)' इति बाहुलकान्मक् प्रत्ययः, नकारस्याकारश्च। सम्भजनीयो हि प्रशस्यः। "न दूढ्यो३ अनद्दामि वामम् (ऋ० सं० २,५,१२,५)"—इति निगमः ॥

(१०) वयुनम्‡ । अजतेः 'अजियमिशीङ्भ्यश्च (उ० ३,५८)'—इत्युनन् प्रत्ययः, वी-भावः। अस्त्रमवदर्थः। 'वयुनं वेतेः, कान्तिर्वा प्रज्ञा वा (निरु० ५,१४)'-इति भाष्यम्। तत्र बाहुलकादुनन्, मत्वर्थीयस्य लुक्: कान्तिमान् प्रज्ञावान् वा। "विमानं मग्निर्वयुनञ्च वाघताम् (ऋ० सं० २,८,२०,४)"—इति निगमः ॥

॥ इति दश प्रशस्यनामानि ॥ ८ ॥

केतः(१)। केतुः(२)। चेतः(३)। चित्तम्(४)। क्रतुः(५)। असुः(६)। धीः(७)। शचीः(८)। माया(९)। वयुनम्(१०)। अभिख्येति(११) त्येकादश प्रज्ञानामानि§ ॥ ९ ॥

---

* निरु० ३, १२।

(१), (२) "केतः। क्रतुः" ग।

† निरु० ४, २६. ६, २२; ११. ११, ४९।

‡ प० ९. ४, १। निरु० ५, ९; १४. ८, १०. ९, १५।

§ "इति प्रज्ञायाः"।

(१) केतः । 'चायृ पूजानिशामनयोः (भू० उ०)' । 'चायः की (उ० १,७५)'—इति त-प्रत्ययो धातोः कीरादेशो गुणश्च । पूज्यते । "पुरू॒ वो॒ऽनु॑ते॒केत॑मा॒यम् (ऋ० सं० ८,५,१,५)"—इति निगमः ॥

(२) केतुः* ।

(३) चेतः । (४) चित्तम् । 'चिती सञ्ज्ञाने (भू० प०)' । 'अग्नि-घृसिभ्यः (उ० ३,८६)'—इति बाहुलकात् क्तः । केतवदर्थः । "ऋता-वा॑नं॒ विचे॑तसम् (ऋ० सं० ३,५,६,३)"—"मन्याचित्तं चित्तेन मन्त-तम् (?)" इति निगमौ ॥

(५) क्रतुः† । व्याख्यातं कर्मनामसु (१६६पृ०) क्रियते-ऽनया धर्मादिविचारः । "अ॒ग्निर्होता॑ क॒विक्र॑तुः (ऋ० सं० १,१,१, ५)"—इति निगमः ॥

(६) असुः‡ । अस्यतेः 'भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः (उ० १,१०)'—इति उ-प्रत्ययः । 'असुरिति प्राणनाम (निरु० ३,८)'—इति भाष्ये, अस्यति क्षिपत्यनर्थान्, अस्ताः क्षिप्ताः अस्यामर्थाः इत्यर्थप्राप्त्यनर्थ-परिहारात्मकमुभयमपि प्राप्नोति ॥

(७) धीः§ । (८) शची‖ । व्याख्याते कर्मनामसु (१६९, १७०पृ०) । नि धीयते द्रव्येषु, धारयत्यर्थान्, ध्यायन्तेऽनया देवताः, गम्यन्ते अवगम्यन्ते ऽनयार्थाः, गच्छत्यनया इष्टप्राप्तिमनिष्ट-

---

* निघ० ११, ६; २०. १२, ०; १५ ।
† पु० २, १ ।
‡ निघ० २, ८. ११, १८ ।
§ पु० २, १ ।
‖ पु० १, ११ ।

परिशारस्य । "चिदसि मनासि धीरसि (य० वा० सं० ४,१९)"—"दोषावस्तर्धिया वयम् (ऋ० सं० १,१,२,१)"—"शुणोरत्नं न शचीभिः (ऋ० सं० १,२,३१,५)"—इति निगमाः ॥

(९) माया*। 'माङ् माने (अदा० आ०)'। 'माछाशसिभ्यो यः (उ० ४,१०९)'—इति य-प्रत्ययः। मीयन्ते परिच्छिद्यन्तेऽनया पदार्थाः। "मायाभिरिन्द्र मायिनम् (ऋ० सं० १,१,२१,७)"—"इमामनु कवितमस्य मायाम् (ऋ० सं० ४,४,२१,१)"—इति निगमौ ॥

(१०) वयुनम्†। व्याख्यातं प्रशस्यनामसु (३२४पृ०)। गतौ शचीवदर्थः, क्षेपणे ऽसुवत्। "विद्वाँ अग्ने वयुनानि क्षितीनाम् (ऋ० सं० १,५,१७,२)"—इति निगमः ॥

(११) अभिख्या। 'ख्या प्रकथने (अदा० प०)'। 'आतश्चोपसर्गे (३,३,१०६)'—इत्यङ्। प्रकर्षेण कथ्यन्तेऽनयार्थाः। "अभिख्या भासा बृहता शुशुक्वनिः (ऋ० सं० ६,२,८,५)"—इति निगमः। भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

॥ इत्येकादश प्रज्ञानामानि ॥ ९ ॥

बट्(१)। श्रत्(२)। सत्रा(३)। अद्धा(४)। इत्था(५)। ऋत(६)मिति षट् सत्यनामानि‡ ॥ १० ॥

---

* निरु० ७, १०. १२, १७।

† पृ० ८।

(४), (५) 'इत्था। अद्धा।" ग।

‡ '[illegible]" ग।

(१) बट्* । (२) श्रत् । (३) सत्या । (४) श्रद्धा । (५) इत्था† । बडादयो निपाताः । "बण्महाँ असि सूर्य (ऋ० सं० ६,७,८,१)"— "श्रद्धयाग्निः समिध्यते (ऋ० सं० ८,८,९,१)"—"सत्रादावेनपा दृधि (ऋ० सं० १,१,१४,१)"—"सत्यमद्धा नकिरन्यस्त्वावान् (ऋ० सं० १,४,१४,३)"—"सखिभ्य इत्था धिया नरा (ऋ० सं० १,१, ४,१)" निगमाः ॥

(६) ऋतम्‡ । व्याख्यातमुदकनामसु (१२१पृ०) । गच्छत्यनेन सुगतिम् । 'ऋतम् अर्थैः, प्राप्यते तदिन्द्रियैः'—इति माधवः । "ऋतेन मित्रावरुणौ (ऋ० सं० १,१,४,२)"—इति निगमः ॥

॥ इति षट् सत्यनामानि ॥ १० ॥

चिक्यत्(१) । चाकनत्(२) । आचक्ष्म(३) । चष्टे(४) । विचष्टे(५) । विचर्षणिः(६) । विश्वचर्षणिः(७) । अवचाकश(८) दित्यष्टौ पश्यतिकर्माणः§ ॥ ११ ॥

(१) चिक्यत् । (२) चाकनत्‖ । (३) आचक्ष्म । (४) चष्टे ।

* निरु० ११, २७ ।

† प० ४, २ । निरु० ४, २५. ५, ५. ६, ९. ११, २७ ।

‡ पु० १, १२ ।

(१) "चिक्यम्" ग. C. D. F ।

(२) "चना" ग. C. D. F ।

(३) "चाक्ष" ग. C. D. F । "चचक्ष" क ।

§ "इति पश्यतिकर्मणः" ख ।

‖ पु० २, ६ ।

(५) विचष्टे*। इति चष्टिङ्दर्शनार्थानि व्याख्यातानि। 'चिक्य दित्यादीनि चायत्यर्थनिगमानि'—इति स्कन्दस्वामिना भाष्यमुक्तम्। 'कित ज्ञाने (भू०प०)' यङ्लुकि शतरि व्यत्ययेन 'पुगन्तलघूपधस्य च (७,३,८६)'—इति न भवति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(३) आचक्ष। आङ्पूर्वस्य चक्षिङो लङि मध्यमैकवचने व्यत्ययेन। "अतश्चाचक्ष अदितिं दितिञ्च (ऋ०सं० ४,३,११,२)"—इति निगमः॥

(४) चष्टे*। (५) विचष्टे†। केवलाद् विपूर्वाच्च आत्मनेपदप्रथम-पुरुषैकवचने संयोगादिलोपे ष्टुत्वे च रूपम्। "तेभिश्चष्टे वरुणो मित्रो अर्यमा (ऋ०सं० ८,४,२४,१)"—"इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे (ऋ०सं० १,७,६,१)"—इति निगमौ॥

(६) विचर्षणिः। (७) विश्वचर्षणिः। विपूर्वाद् विश्वपूर्वाच्च 'कृष विलेखने (भू०प०)'—इत्यस्मात् 'कृषेरादेश्च चः (उ० २.८०)'—इति अनि-प्रत्ययः, आदेः ककारस्य चकारश्च। यद्वा; चायतेरेव बाहुलकात् अनि-प्रत्ययो धातोर्ह्रस्वः षभावश्च। विविधं द्रष्टा विचर्षणिः। विश्वस्य द्रष्टा विश्वचर्षणिः। "सखीन् पिपर्षि विदथे विचर्षणे (ऋ०सं० १,२,३३,१)"—"स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे (ऋ०सं० १,१,१७,३)"—इति निगमौ॥

(८) अवचाकशत्। 'काशृ दीप्तौ (भू०आ०)' अवपूर्वः। यङ्-लुकि शतरि व्यत्ययेन ह्रस्वत्वम्। "जनानां धेना अवचाकशद् वृषा

* निघ० १०, २०. १९, २७।

† निघ० ७ ७७. १० ४६।

(ऋ० सं० ७,८,२५,१)"—"उभे मीमावथाकंभत् (ऋ० सं० ६,८,२२,४)"—इति निगमौ ॥

॥ इत्यष्टौ पश्यतिकर्माणः ॥ ११ ॥

हिकम्(१) । नुकम्(२) । सुकम्(३) । आहिकम्(४) । आकीम्(५) । नकिः(६) । माकिः(७) । नकीम्(८) । आकृत(९) मिति नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानाय* ॥ १२ ॥

(१) हिकम्† । (२) नुकम्‡ । (३) सुकम्§ । (४) आहिकम्‖ । (५) आकीम् । (६) नकिः । (७) माकिः । (८) नकीम् । एते निपाताः । "वसुर्वसु पतिर्हिकम् (ऋ० सं० ६,३,४०,४¶)"—"इमा नु कम्भुवना (ऋ० सं० ८,८,१५,१**)"—"सौषधामातिष्वतेलवतासुकम् (?)"—"प्रक्तं हवींषि मधुना हि कं गतम् (ऋ०सं०

(२), (३) "सुकम् । नुकम्" ग. D. F. घ ।

(४) नास्त्येतत् ग. D. F ।

(५) "आकिम्" C । इतोऽनन्तरमेव "नकीम् (८)" ग. D. F ।

(६) इतोऽनन्तरम् "माकीम्" इत्यधिकम् ग. D. F । "माकिम्" C ।

* "इत्यमिश्राणि" ग ।

† "हि" निघ० १, ६ । "कम्" निघ० १, ९; १४. ४, १८. ६, २५ ।

‡ "नु" निघ० १, ४ ।

§ "सु" निघ० १, ३. १०, २८ ।

‖ "आ । हि । कम्"—इति पदग्रन्थः । "आ" निघ० १, २; ४. ५, ५; ७ ।

¶ पदकारस्तत्र "हि । कम्" —इति विच्छेद ।

** पदकारस्तत्र "मधुना । हि । कम्"—इत्येवं विच्छेद; व्याख्यातञ्च तथैव सायणेनेति ध्येयम् ।

२,८,१५*)"—"आकीं सूर्यस्य रोचनात् (ऋ॰ सं॰ १,१,२७, ३)"—"न किरिन्द्र त्वदुत्तरो (ऋ॰ सं॰ ३,६,१८,१)"—"माकिर्नेशन्माकीं रिषत् (ऋ॰ सं॰ ४,८,२०,२)"—"नकीं वृधीक इन्द्र ते (ऋ॰ सं॰ ६,५,२१,४)"—इति निगमाः ॥

(९) आहनम्। निष्ठान्तस्य हनशब्दस्यात्र पाठात् प्रकृतेरयमपि निपातसमाम्नायरूपेण निपातितः। हन-शब्दस्य-विभक्तिप्रतिरूपकत्वात् निपातत्वमित्याहुः। निगमोऽन्वेषणीयः† ॥

॥ इति नव सर्वपदसमाम्नाय ॥ १२ ॥

इदमिव[1]। इदं यथा[2]। अग्निर्न ये[3]। चतुरश्चिद्ददमानात्[4]। ब्राह्मणा व्रतचारिणः[5]। वृक्षस्य नु ते पुरुहूतवयाः[6]। जार आ भगम्[7]। मेषो भूतोऽभि यन्नयः[8]। तद्रूपः[9]। तद्वर्णः[10]। तद्वत्[11]। तथेति[12] उपमाः ॥ १३ ॥

इदमिवादीनि भाष्यकारेणैव व्याख्यातानि‡ (निरु॰ ३,१३—१८) ॥ १३ ॥

अर्चति[1]। गायति[2]। रेभति[3]। स्तोभति[4]। गुर्ध-

* पदकारस्त्वत्र "नु। कम्"—इत्येवावग्रहमाह।

† "यद्वा समुद्रे अध्याकृते"—इति (ऋ॰ मं॰ ५, ८, २४, १) निगमो द्रष्टव्यः।

‡ एतदध्यायव्याख्यानान्तं देवराजेनापि निघण्टावलोकितन्यायेन व्याख्यातमासीत्।

यंति[५] । गृणाति[६] । जरते[७] । ह्वयते[८] । नदति[९] । पृच्छति[१०] । रिहति[११] । धमति[१२] । कृपायति[१३] । कृपण्यति[१४] । पनस्यति[१५] । पनायते[१६] । वल्गूयति[१७] । मन्दते[१८] । भन्दते[१९] । छन्दति[२०] । छदयते[२१] । शशमानः[२२] । रञ्जयति[२३] । रजयति[२४] । शंसति[२५] । स्तौति[२६] । यौति[२७] । रौति[२८] । नौति[२९] । भनति[३०] । पणायति[३१] । पणते[३२] । सपति[३३] । पपृक्षाः[३४] । महयति[३५] । वाजयति[३६] । पूजयति[३७] । मन्यते[३८] । मदति[३९] । रसति[४०] । स्वरति[४१] । वेनति[४२] । मन्द्र-

(७) "जरति" ग. C. D. F ।

(८) "ह्रयति" ग. iid ।

(९),(१०),(११),(१२) "रिहति । धमति । नदति । पृच्छति" ग ।

(१३) "कृपा" ग. C. D F ।

(१५) "पणस्यति" ग. iid. च । इतोऽनन्तरमेवेह "पणते (३२)" ग ।

(१६) नास्त्येवैतत् ग । "पणायते" C. D. F ।

(१९) "नौति (२९)"—इत्यनन्तरमिदं दृश्यते ग. iid ।

(२१) "छदयति" ग. iid ।

(२३),(२४) व्यतिक्रमेणेह पाठः ग ।

(३०) "भणति" ग ।

(३१) "भणायते" ग iid ।

(३२) "क्षपिति" ग ।

(३४) "पिपृक्षाः" ग. iid ।

(३८) "स्वदति" ग. iid ।

(४१) नास्त्येवैतत् ग. iid ।

यते(४३)। जल्पतीति(४४) चतुश्चत्वारिंशदर्चतिकर्माणः* ॥ १४ ॥

(१) अर्चति। 'अर्च पूजायाम् (भ्वा० प०)'। "अर्चन्त्यर्कमर्किणः (ऋ० सं० १,१,१८,१)"—इति निगमः ॥

(२) गायति†। 'कै गै शब्दे (भ्वा० प०)'। "गायन्ति त्वा गायत्रिणः (ऋ० सं० १,१,१८,१)"—इति निगमः ॥

(३) रेभति। (४) स्तोभति। 'रेभृ शब्दे (भ्वा० आ०)', 'ष्टुभ स्तम्भे (भ्वा० आ०)'। आत्मनेपदिनो व्यत्ययेन परस्मैपदम्। "रेभन्तो वै देवाश्च ऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन् (ऐ० ब्रा० ६,५,६)"—"सोमः पवित्रमर्षति रेभन् (ऋ० सं० ७,४,७,१)"—"परिष्टोभत विंशतिः (ऋ० सं० १,५,३०,४)"—इति निगमाः ॥

(५) गूर्द्धयति। नैरुक्तधातुः। "तद्गूर्द्धया स्वर्णरम् (ऋ० सं० ६, १,२८,१)"—इति निगमः ॥

(६) गृणाति‡। 'गॄ शब्दे' क्र्यादिः स्वादिश्च। "कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् (ऋ० सं० १,४,३,४)"—इति निगमः ॥

(७) जरते§। नैरुक्तधातुः। "पुरूणीथे जरते सूनृतावान् (ऋ० सं० १,४,२५,७)"—इति निगमः ॥

(४३) "कल्पते" ग. iid।

(४४) इतोऽनन्तरम्—"मन्त्रयते। वन्दते" इति द्वे पदेऽधिके ग. iid।

* "इत्यर्चतिकर्माणः" ग।

† निरु० १, ८।

‡ निरु० ३, ५।

§ प० ४, १। निरु० ४, १८. १०, ८।

(८) क्रयते* । 'क्रेञ् स्पर्द्धायाम् (भू०उ०)' । "वाघ्रिष्ठो वा स्वानाम् (ऋ०मं० ६,२,२८,१)"—इति निगमः । 'स्वाः स्तोमाः क्रयतेरर्चतिकर्मत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(९) नदति† । 'णद अव्यक्ते शब्दे (भू०प०)' । "नदस्य मा रुधतः काम आगन् (ऋ०सं० २,४,२२,४)"—इति निगमः ॥

(१०) पृच्छति । 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' तुदादिः । 'ग्रहिज्या (६, १,१६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम् ॥

(११) रिहति‡ । 'रिह कत्थनादौ'—इति क्षीरस्वामी । तुदादिः । "शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति (ऋ०मं० ८,७,७,१)"—इति निगमः । अत्र भाष्ये तु "समानवृत्तित्वप्रदर्शनपरं लिहन्ति पर्यायवचनम्'—इति । "विप्रा रिहन्ति धीतिभिः (ऋ०सं० १,२,६,४)"—इत्यत्र 'रिहति-धमतीत्यर्चतिकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१२) धमति§ । गतिकर्मसु व्याख्यातः (२४६पृ०)॥

(१३) कृपायति । (१४) कृपण्यति । (१५) पनस्यति । नैरुक्तधातवः । "मर्त्तताता ये कृपणन्त रत्नम् (ऋ०सं० ८,३,५,३)"—इत्यत्र कृपणन्त स्तुवन्ति‖'-इति भट्टभास्करमिश्रः । "त्वेषं पनस्युमर्किणम् (ऋ०सं० १,३,१७,५)"—इति निगमः । 'पनस्यतिरर्चतिकर्मा, स्तुत्यमित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

* पृ० १, ८ ।
† निघ० ५, १ ।
‡ प० १९ ।
§ पृ० १, १४ ।
‖ सायणेन तत्र 'कृपणन्त प्रयच्छन्ति दाप्यन्ते वा'—इति व्याख्या कृता ।

(१६) पनायते*। 'पण व्यवहारे स्तुतौ च'—'पन च (भ्वा०)'। 'गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः (३,१,२८)'। "अभीशूनां महिमानं पनायत (ऋ० सं० ५,१,२०,१)"—इति निगमः॥

(१७) वल्गूयति†। 'वल्गु पूजामाधुर्ययोः' कण्ड्वादिः। "वल्गूयति वन्दते पूर्वभाजम् (ऋ० मं० ३,७,२७,२)"—इति निगमः॥

(१८) मन्दते‡। 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु (भ्वा०)' आत्मनेपदी। "प्र वो महे मन्दमानायान्धसः (ऋ० सं० ८,१,९,१)"—इति निगमः॥

(१९) भन्दते§। 'भदि कल्याणे सुखे च' आत्मनेपदी। "पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः। (ऋ० मं० २,८,२०,४)"—इति निगमः॥

(२०) छन्दति||। 'छदि संवरणे' चुरादिः। 'बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (उ० २,२१)'—इति लुक्। "वृषाच्छन्दुर्भवति हर्यतो वृषा (ऋ० मं० १,४,१९,४)"- इति निगमः॥

(२१) छदयते||। 'छद अपवारणे' चुरादिः। 'सञ्ज्ञापूर्वको विधिरनित्यः (प० शे० ९३)'—इति वृद्ध्यभावः। 'अदन्तोद्रष्टव्यः'—इति भट्टभास्करमिश्रः॥

(२२) शशमानः¶। 'शशमानः शंसमानः (निरु० ६,८)'- इति

* नि०० १, २.. ९, १६।
† पु० २, १४।
‡ पु० १, १९।
§ पु० १, १६।
|| "छन्दान्" निघ० ९, ८।
¶ पु० ४, ३। नि०० ६, ८।

भाष्ये 'शंसु स्तुतावित्यस्य शंशन्नित्यवगम्यते'—इति स्कन्दस्वामी । शंसेर्लटि पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । यद्वा; 'शश प्लुतगतौ (भ्वा० प०)' । 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३,२,१२९)'। "यो वां यज्ञैः शशमानोह दाशति (ऋ०सं०२,२,२१,२)"—इति निगमः ॥

(२३) रञ्जयति । (२४) जरयति* । 'रञ्ज रागे (भ्वा०उ०)', 'जृष् वयोहानौ (दि०प०)' हेतुमतो णिच् ॥

(२५) शंसति । 'शंसु स्तुतौ (भ्वा०प०)' । "मा चिदन्यद्वि शंसत (ऋ०सं० ५,७,१०,१)"—इति निगमः ॥

(२६) स्तौति† । 'ष्टु स्तुतौ' अदादिः । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि (७,३,८९)' । "इदमित् स्तोतारं वृषणं सचासुतः (?)"—इति निगमः ॥

(२७) यौति‡ । (२८) रौति§ । (२९) नौति‖ । 'यु मिश्रणे', 'रु शब्दे', 'णु स्तुतौ' अदादयः । "रुवद्धोक्षापप्रथानेभिरेवैः (ऋ०सं० ३,८,८,१)"—इति निगमः । "द्युम्नैरभि प्र णोनुमः (ऋ०सं०१,५,२६,१)"—इति निगमः ॥

(३०) भनति । नैरुक्तधातुः ।

* 'जरति, जरते' प० ४, १. निघ० ४, १८. १०, ८ ।

† नि०—'स्तवे' ६, २२. 'स्तवत्' ४, २१. 'स्तोषम्' ९, २५. 'स्तुषेय्यम्' ११, २१ ।

‡ नि०—'यूयवत्' ९, ४२. 'यूयवम्' १२, ४४ ।

§ नि० 'रोरुवत्' ४, १६ ।

‖ प० ३, १२ नि० १, ४. ११, ५० ।

(३१) पणायति । (३२) पणते । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भू० आ०): । 'गुपूधूप (३,१,२८)'—इत्यादिना आयः; सत्वात् आय-प्रत्यये विकल्पिते* पणते इति रूपम् । "सविता सुपाणिः (ऋ० सं० ३,२,१३,१)"—इति निगमः । पणायतेः पूजाकर्मणः (२,२६)'—इति निरुक्तम् ॥

(३३) सपति† । 'षप समवाये (भू० प०)' । "मरुत्वाः प्रसुपः साकमीरते (ऋ० सं० ७,२,२२,२)" । 'प्रसुपः सपतेरर्चतिकर्मणः' । "वि ये चृतन्त्यृता सपन्तः (ऋ० सं० १,५,११,४)"—इति निगमौ ॥

(३४) पपृक्षाः । पृच्छतिर्नैरुक्तधातुः । पृचः सनि 'हलन्ताच्च (१,२,१०)'—इत्यत्र हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् 'अनिदिताम् (६,४,२४)'—इति न-लोपः गुणाभावश्च । सनन्ताल्लिटि (३,४,७), सिपि (३,१,३४), आडागमे (३,४,८४), 'इतश्च लोपः (३,४,९७)' । "वायो तव प्रपृञ्चती (ऋ० सं० १,१,३,२)'—इत्यत्र 'पपृक्षाः, महयति,—इत्यर्चतिकर्मसु पाठात् पृञ्चतिः स्तुत्यर्थोऽपि'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(३५) महयति । 'मह पूजायाम् चुरादिरदन्तः । "त्वं सु मेषं महया स्वर्विदम् (ऋ० सं० १,४,११,१)"—इति निगमः ॥

(३६) वाजयति । वजेर्णिच् । "वाजयामः शतक्रतो (ऋ० सं० १,१,८,४)"—इति निगमः ॥

* सत्त्वमेदम्—सत्त्वात् 'उभयमप्यन्यपि'—इति (१, ४, ९० वा०) आर्ध-धातुकत्वे 'आयादय आर्धधातुके वा (३, १, ३१)'—इति विकल्पः ।

† पृ० ५ ।

र्चति-कर्मसु पाठात्' इति स्कन्दस्वा[illegible]

(४०) रमति*। 'रम क्रीडे (भ्वा०प०)'।

(४१) स्वरति†। 'स्वृ शब्दोपतापयोः (भ्वा०प०)'। "स्वरेणाद्रिं स्वर्याऽ३ नवग्वैः (ऋ०सं० १,५,१,४)"—"ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते (ऋ०सं० ४,२,२४,३)"—इति निगमौ॥ "स्वरेणाद्रिम्" —इत्यत्र 'स्वरति वेनतीत्यर्चतिकर्मसु पाठात्'—इति, "ऋषिस्वरम्" —इत्यत्र 'स्वरतिरर्चतिकर्मा'—इति च स्कन्दस्वामी॥

(४२) वेनति‡। (४३) मन्द्रयते। नैरुक्तधातू। "अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् (ऋ०सं० २,५,१२,१)"—इति निगमः। 'मन्द्रयतिरर्चतिकर्मा स्तुत्यर्थवाचकम्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(४४) जल्पति। 'जल्प व्यक्तायां वाचि (भ्वा०प०)'॥

॥ इति चतुश्चत्वारिंशदर्चतिकर्माणः॥ १४॥

* निरु० ६,५।

† निरु० ११,२५. 'स्वरत्' १२,१८।

‡ पु० १,१५।

§ पु० १,६।

विप्रः(१) । विग्रः(२) । गृत्सः(३) । धीरः(४) । वेनः(५) । वेधाः(६) । कण्वः(७) । ऋभुः(८) । नवेदाः(९) । कविः(१०) । मनीषिः(११) । मन्धाता(१२) । विधाता(१३) । विपः(१४) । मनश्चित्(१५) । विपश्चित्(१६) । विपन्यवः(१७) । आकेनिपः(१८) । उशिजः(१९) । कीस्तासः(२०) । अद्धातयः(२१) । मतयः(२२) । मतुथाः(२३) । वाघतः(२४) इति चतुर्विंशतिर्मेधाविनामानि* ॥ १५ ॥

(१) विप्रः† । 'डु वप बीजसन्ताने (भू० उ०)' । 'विप क्षेपे'—इति क्षीरस्वामी । 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र (उ० २,२८)'—इत्यादिना रन्प्रत्यय इत्वं गुणाभावश्च निपात्यते । उप्यतेऽस्मिन्नतिशयेन मेधा । क्षिपत्यनया पापं वा । यद्वा; 'विप्'—इति मन्त्रामनामसु व्याख्यानम् (१८४पृ०), सास्यास्तीति रो मत्वर्थीयः; पृषोदरादित्वात् जश्त्वाभावः । वाङ्मयी हि मेधा । यद्वा; 'प्रा पूरणे (अदा०प०)' वि-पूर्वः । 'आतोऽनुपसर्गे (३,२,३)'—इति कः । 'आतोलोप इटि

(६) "मेधः" ग. C. D. F ।
(१४) नास्त्येतत् ग. C. D. F ।
(१७) "विपन्युः" iid. ग ।
(१८) इतोऽनन्तरम् "कोनिपः" इत्यधिकम् ग. iid ।
(२३) "मनुष्याः" ग ।
(२४) "मेधाविनः" ग. C. D. F ।
* "इति मेधाविनाम्" ग ।
† नि० १०,१९ ।

च (६,४,६४)'। विशेषेण पूरयन्ति विद्यार्थिनामपेक्षाः। "गृणन्ति विप्र ते धियः (ऋ०सं०१,१,२६,२)"—इति निगमः॥

(२) विप्रः। विपूर्वात् गृणातेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डः। विविधं गृणात्यर्थान्। "परेहि विग्रमस्तृतम् (ऋ०सं० १,१,७,४)"—इति निगमः॥

(३) गृत्सः*। 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम् (दि०प०)'। 'कृचिवृषि-वृदिवृश्विशुगृदृभ्यः क्सन् (? †)'—इति स-प्रत्ययः। अभिकाङ्क्ष्यते सर्वैः। यद्वा, गृणातेः स्तुतिकर्मणो बाहुलकात् सक्-प्रत्ययो ह्रस्वत्वं तुगागमश्च। स्तुत्यो लोकस्य, स्तोता वा देवानाम्। "गृत्सस्य धीरा स्तवसो वि वो मदे (ऋ०सं० ७,७,११,५)"—"नमो गृत्सेभ्यो गृत्स-पतिभ्यश्च (य०वा०सं०१६,२५)"—इति निगमौ॥

(४) धीरः‡। दधातेः 'सुसूधीगृधिभ्यः क्रन् (उ० २,२३)'—इति क्रन् प्रत्ययः; 'घुमास्थागापा (६,४,६६)'—इतीत्वम्। धत्ते श्रुतमर्थम्, ददाति वा विद्याः शिष्येभ्यः। यद्वा; धीः प्रज्ञा कर्म वा; रो मत्वर्थीयः। 'धियमीरयति'—इति चीरस्वामी। तत्र धीशब्द उपपदे 'कर्मण्यण् (३,२,१)'। "समा धीरः पाकमत्रा विवेश (ऋ० सं० २,३,१८,१)"—इति निगमः॥

(५) वेनः§। अजतेः 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३,६)'—इति न-प्रत्ययः; वी-भावः। गच्छति सत्कारं लोके, अवगच्छत्यर्थान्,

* निघ० ६, ५।

† "गृधिपण्योर्दकौ च (उ० ३, ६६)"—इति कौमुदी।

‡ निघ० ३, १२. ४, १०. ११, ३२।

§ प० १७. ५, ४। निघ० १, ७. १०, २८।

अवगच्छतीत्यस्मादर्थसंशयान्, गच्छत्येनं विद्यार्थिनः, क्षिपत्यनर्थान् पापं वा। यद्वा; वेनतेः कान्तिकर्मण्ण गतिकर्मणो वाक्तिकर्मणो वा 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)'। "गिरिं न वेना अधिरोह तेजसा (ऋ॰सं॰ १,४,२१,२)'—इति निगमः ॥

(६) वेधाः*। दधातेर्विपूर्वात् 'विधाञो वेध च (उ॰ ४,२१९)' —इत्यसुन् वेधा। अस्य। विदधाति काव्यादि।"मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः (ऋ॰सं॰ ४,३,१५,२)"—"सोमो न वेधा ऋत प्रजातः (ऋ॰सं॰ १,५,८,५)"—"आ पृच्छ्यं विधर्यति त्रितुर्वेधाः (ऋ॰सं॰ १,४,२६,२)"—इति निगमाः ॥

(७) कण्वः। 'कण शब्दे (भ्वा॰प॰)', 'कण निमीलने (चु॰प॰)' वा। 'अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः क्वन् (उ॰ १,१४९)। कणति स्तोत्रलक्षणं शब्दं करोति, कण्यते स्तूयते वा, निमीलयति परान् वा स्वतेजसा। "कण्वा अभि प्र गायत (ऋ॰सं॰ १,३,१२,१)" —"कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् (ऋ॰सं॰ १,४,२,४)"—इति निगमौ ॥

(८) ऋभुः†। 'ऋभुत्वा इत्यत्र व्याख्यातम् (३०२पृ॰)'। "ऋभुर्ऋभुभिरभि वः स्याम (ऋ॰सं॰ ५,४,१५,२)"—इति निगमः ॥

(९) नवेदाः। "एषां भूत नवेदा म तानाम् (ऋ॰सं॰ २, ३,२६,३)"—इत्यत्र नवेदेति न वेत्तीत्यस्मिन्नर्थे वर्त्तते। कुत

* निघ॰ १०, ६।

† प॰ ४, २५। निघ॰ ११, १५।

एतत् ? निपातनात् ; वैयाकरणा 'नभ्राण्नपान्नवेदा (६,३,७५)' —इति निपातयन्ति'—इति स्कन्दस्वामी । तत्र द्विनञ्-पूर्वाद् विदेः कर्त्तर्यसुनि एकस्य नञोलोपोऽन्यस्य प्रकृतिभावश्च निपात्यत इति भावः । "त्रिश्चिन्नो अद्या भवतं नवेदसा (ऋ० सं० १,२, ४,१)"—इति निगमः ॥

(१०) कविः* । 'कविः क्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा (निरु० १२,१३)'—इति भाष्ये 'क्रामतेः कवतेर्वा गतिकर्मण इति रूपम्' —इति स्कन्दस्वामी । क्रामतेः कवतेश्च 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन् प्रत्ययः क्रामतेर्मकारस्य वत्वं रेफलोपश्च बाहुलकात् । क्रान्त मस्यास्तीति मत्वर्थीयस्य लुक् । कविः क्रान्तदर्शनः । 'अती-तानागतविप्रकृष्टविषयं युगपत् ज्ञानं यस्य स क्रान्तदर्शनः'—इत्युवटः । "कवी नो मित्रावरुणा (ऋ० सं० १,१,४,३)"—इति निगमः ॥

(११) मनीषिणः† । 'मनु अवबोधने (दि० आ०)' । 'कृतृभ्या-मीषन् (उ० ४,२६)'—इति बाहुलकादीषन् । मनीषा प्रज्ञाऽस्यास्ति व्रीह्यादित्वात् इनिः । यद्वा ; मनस ईषा स्तुतिः प्रज्ञा वा मनीषा । पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । पूर्ववदीषन् । "घृतपृष्ठं मनीषिणः (ऋ० सं० १,१,२४,५)"—इति निगमः ।

(१२) मन्धाता । मन्यतेर्ल्युट्, दधातेस्तृच् । मानस्य ज्ञानस्य विधातयिता, पृषोदरादिः (६,३,१०९) । "मन्धातासि द्रविणोदा ऋता वा (ऋ० सं० ७,५,२०,२)"—इति निगमः ॥

* निरु० १२, १३ ।

† निघ० ३, १५. ९, १० ।

(१,३) विधाता*। विपूर्वात् दधातेस्तृच्। वेधः-शब्दवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१४) विपः†। 'विप क्षेपे (चु० प०)'। इगुपधलक्षणः कः (३, १,१,३५)। विप्रवदर्थः। "अस्मृणाद् बर्हणा विपो (ऋ० सं० ६, ४,४३,१)"—इति निगमः॥

(१५) मनस्वित्। मनः-शब्दोपपदात् 'चिती संज्ञाने (भू० प०) इत्यस्मादौणादिकः क्विप्। मनसा चेतयते। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१६) विपश्चित्। विपो वाचश्चेतयते 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६,३,१४)'—इत्यलुक्। 'विपश्यंश्चेतयते'-इति क्षीरस्वामी। पृषोदरादित्वात् पश्यतेरूपम्। "धर्मकृतें विपश्चितें पनस्यवें (ऋ० सं० ६,७,१,१),,—"इन्द्रं पृच्छा विपश्चितम् (ऋ० सं० १,१,७,४)"—इति निगमौ॥

(१७) विपन्यवः। विपनेः 'कत्युच् चिपेश्च (उ० ३,४८)'—इत्यत्र प्राक्प्रत्ययनिर्द्दिष्टस्याधिकविध्यर्थत्वात् कत्युच् प्रत्ययः। यद्वा; विविधं पननं स्तुतिः 'मृगय्वादयश्च (उ० १,३६)'—इति कु-प्रत्ययः। "विपन्यवो विप्रासो वाजसातये (ऋ० सं० ६,६,१०,६)"—इति निगमः॥

(१८) आकेनिपः। आङ्-शब्दे, के-शब्दे, नि-शब्दे चोपपदे चिपूर्वात् पततेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डः। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६,३,१४)'। के आत्मनि पतन्ति अध्यात्म-

* प० ४,४। निरु० १०, २६, २२, २२।
† पृ० २,५।

स्थाने पनन्तः इत्यर्थः। "अग्नौ यथा केनिपानामिनो वृधे (ऋ०सं० ७,८,१६,४)"—इति निगमः॥

(१९) उशिजः*। 'वश कान्तौ (अदा०प०)'। 'वशेः किच्च (उ० २,६८)'—इति इजि-प्रत्ययः। ग्रहिज्या (६,१,१६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम्। कामयते शास्त्राण्यभ्यसितुं व्याख्यातुं वा। "कक्षीवन्तं य औशिजः (ऋ०सं० १,१,३४,१)"—इति निगमः॥

(२०) कीस्तासः। कीर्त्तयतेः पचाद्यचि (३,१,१३४) घञि वा। कीर्त्तयन्ति प्रशस्तानर्थान्। "कीस्तासो अभिद्यवः (ऋ०सं० २,१,१३,२)"—इति निगमः॥

(२१) अद्धातयः। अद्धेति सत्यनाम। अततेरतयः। सत्यं प्राप्नोति; गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः, सत्यं जानाति वा। "तदद्धातयद्विदुः (ऋ०सं० ८,३,२३,१)"—इति निगमः॥

(२२) मतयः†। मन्यतेः क्तिन्। ज्ञायन्तेऽस्मादर्थाः। यद्वा, मतिरस्यास्ति मत्वर्थीयस्य लुक्। "अद्रोघवाचं मतिभिः शविष्ठम् (ऋ०सं० ४,६,१३,२)"—"त्वामिन्द्र मतिभिः सुतम् (?)"—इति निगमौ॥

(२३) मनुथाः। 'गूथप्रोथप्रष्ठादयः (? ‡)'—इति मनेस्थकि नकारस्य तु-भावो निपात्यते। "तुथोऽसि विश्ववेदाः (य०वा० स० ५,३१)"। 'विभजत्यो 'ब्रह्म वै तुथः (श०ब्रा० ४,३,४,१५)'

* पु० २, ६।

† निघ० ४, १९।

‡ कौमुदीपाठस्तु—'निथप्रष्ठगूथयूथप्रोथाः (उ०२,१२)'—इति।

-इति श्रुतिः—इत्युव्वटः। मतं ज्ञानं तुथो मनुष्यैः। तेन मनतुथाः सन्तः पृषोदरादित्वेन मतुथाः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२४) वाघतः*। वहेः 'संश्चत्तृम्पद्वेहत् (उ० २,८८)'-इति प्रत्ययः, उपधावृद्धिः, हकारस्य घकारश्च निपात्यते। निवहति यज्ञार्थान्। "त्रिष्ठौ शर्मौ नरणित्वेन वाघतः (ऋ० सं० १,७,३०,४)"-इति निगमः॥

॥ इति चतुर्विंशतिर्मेधाविनामानि ॥१५॥

रेभः[1]। जरिता[2]। कारुः[3]। नदः[4]। स्तामुः[5]। कीरिः[6]। गौः[7]। सूरिः[8]। नादः[9]। छन्दः[10]। स्तुप्[11]। रुद्रः[12]। कृपण्युः[13]रिति त्रयोदश स्तोतृनामानि† ॥ १६ ॥

(१) रेभः। रेभतिरर्चतिकर्म्मा (३ ३ २ पृ०)। अर्च्। स्तौति। निगमोऽन्वेषणीयः‡॥

(२) जरिता। जरतेरर्चतिकर्म्मणः (३ ३ २ पृ०)। "त्वामर्च्छा जरितारः (ऋ० सं० १,१,३,२)"-इति निगमः॥

(३) कारुः§। करोतेः 'कृवापाजि (उ० १,१)'—इत्युण्। कर्त्ता "त्रिरुष्टे तस्य कारवः (ऋ० सं० १,१,२१,६)"-इति निगमः॥

* प० १८। निरु० ११, १६।

(५)-"तामुः" ग. C. D. F।

(११) "स्तुन्" ग. C. D. F

† "इति स्तोतृणाम्" ग। इह च भन्ति पाठव्यतिक्रमाः।

‡ "प्र रेभा अभि सम्रवन्ते (ऋ० सं० ८, २, १२, २)"—इति द्रष्टव्यः।

§ निरु० २, १७. ६, ६. ८, १२।

(४) नदः*। नदति स्तुतिकर्मा (३ २ ३ पृ०)। अच्। "नुदस्यं मा रुधत काम् आगंन् (ऋ० सं० २,४,२२,४)"—इति निगमः॥

(५) स्तामुः। 'षम ष्टम अवैक्लव्ये (भ्वा०प०)'। 'छन्दसीणः (उ० १,२)'—इति बाहुलकादुण्। स्तोत्रकर्मणि "तामु"—इति केचित् पठन्ति। 'तमु काङ्क्षायाम् (दि०प०)'। पूर्ववद् बाहुलकादुण्। काङ्क्षति स्तोतुम्। उभयोरेव निगमोऽन्वेषणीयः॥

(६) कीरिः। 'कै गै रै शब्दे (भ्वा०प०)'। 'कायः कीः (? †)'-इति इ-प्रत्ययः। आकारलोपः। स्तोत्रलक्षणं शब्दमारचयति। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)' "कीरेश्चिन्मन्त्रं मनसा वनोषि तम् (ऋ० सं० १,२,३४,३)"—इति निगमः॥

(७) गौः‡। व्याख्यातं पृथिवीनामसु (६ पृ०)। गीयन्ते स्तूयन्तेऽनेन देवताः। "यो अश्वानां गवां गोपतिर्वशी (ऋ० सं० १,७, १२,४)"—इति निगमः। 'गोपतिः स्तोत्रपतिः'—इति स्कन्दस्वामी॥

(८) सूरिः§। 'षू प्रेरणे (तु०प०)'। 'सूङः क्रिः (उ० ४,६४)'—इति सुवतेः क्रिर्भवति। प्रकर्षेण ईरयति स्तोत्रम्। "सदा पश्यन्ति सूरयः (ऋ० सं० १,२,७,५)"—इति निगमः॥

(९) नादः। नदतेर्घञ्। भवत्यस्मात् स्तुतिः। निगमोऽन्वेषणीयः‖॥

* प० ४, १। नि० ५, २।

† 'कीरिः। कॄत संशब्दने। अस्मादौणादिकात् 'अचइः (उ० ४,१२४)'—इति इ-प्रत्यये णिलोपे धातोरन्त्यलोपश्छान्दसः।'—इति सायणः॥

‡ प० १, १।

§ नि० १२. १।

‖ "नादे परि पातु मे मनः (ऋ० सं० ७, ६, ९, २)"—इति द्रष्टव्यः।

(१०) छन्दः* । छन्दतिरर्चतिकर्मा (३३४पृ०) । असुन् । 'छद आच्छादने (चु०प०)' । 'छदेश्च†'—इत्यसुन् । आच्छादयति स्तोत्रैः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) स्तुप्‡ । स्तोभतिरर्चतिकर्मा (३३१पृ०) । क्विप् । निगमोऽन्वेषणीयः§ ॥

(१२) रुद्रः‖ । रौतेः क्विप्, रुत् शब्दः; मत्वर्थीयोरः । स्तोत्रलक्षणशब्दवानित्यर्थः । "क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितः (ऋ०सं० १,४,२३,३)"—इति निगमः ॥

(१३) कृपण्युः ॥

॥ इति त्रयोदश स्तोतृनामानि ॥ १६ ॥

यज्ञः[१] । वेनः[२] । अध्वरः[३] । मेधः[४] । विदथः[५] । नार्यः[६] । सवनं[७] । होत्रा[८] । इष्टिः[९] । देवताता[१०] । मखः[११] । विष्णुः[१२] । इन्दुः[१३] । प्रजापतिः[१४] । घर्मः[१५] इति पञ्चदश यज्ञनामानि¶ ॥ १७ ॥

* निरु० ७, १२ ।

† कौमुदीमते तु चन्दश्छन्दो भवति; तथाचोणादिसूत्रम्—'चन्देरादेश्च छः । ४, २१२'—इति ।

‡ "स्तूपः" निरु० १०, ३३ ।

§ "अध्यनूपत स्तुभः (ऋ० सं० ७, २, २०, ३)"—इति द्रष्टव्यः ।

‖ प० ५. ४, । निरु० १०, ५. ८. ११, १४ ।

(६) "नारी" ग. C. D F ।

¶ "इति यज्ञस्य" ग । इह च सन्ति पाठव्यतिक्रमाः ।

(१) यज्ञः* । 'प्रख्यातं यजतिकर्मेति नैरुक्ताः (३,१९)'—इत्यादि भाष्यकारेण, स्कन्दस्वामिना च यज्ञशब्दो बहुधा व्युत्पादितः । यजेः 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् (३,३,९०)' । यजनम् । इज्यन्तेऽत्र देवताः । अन्येषु पृषोदरादित्वेन रूपसिद्धिः । "यज्ञेयज्ञे न उदग्र (ऋ० सं० ३,८,२१,४)"—इति निगमः ॥

(२) वेनः† । व्याख्यातं मेधाविनामसु (३४० पृ०) गच्छत्यनेन स्वर्गम्, प्रक्षिप्यते देवतोद्देशेन वास्मिन् हव्यम्, तेनात्र देवताः काम्यन्ते वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) अध्वरः‡ । ध्वरतेर्बधकर्मणः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,४,११८)' । नञ्-पूर्वः । ध्वरा हिंसा, तदभावो यत्र । अतएव शिष्टाः स्मरन्ति—'ओषध्यः पशवो वृक्षा स्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा । यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितां गतिम्'—इति । तस्मादुपपन्नं यज्ञे हिंसा स्वर्जित्यामेतद्यज्ञीयवचनादहिंसा प्रतीयते । अन्यत्र विस्तरेणोपपादितः । अथ वा षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः । अविद्यमानोऽध्वरो यस्य सोऽध्वरः रक्षोभिरहिंसितः । * * * । "राजन्तमध्वराणाम् (ऋ० सं० १,१,२,३)"—इति निगमः ॥

(४) मेधः§ । व्याख्यातं धननामसु (२२७पृ०) । गच्छन्त्यत्र देवता हविर्ग्रहीतुं, दक्षिणार्थं वा सदस्यात्, हिनस्त्यनेन पापं वा । 'कर्त्ता यज्ञो द्रव्याणाम्हनसामर्थ्याद्धविषस्य सारभूतात्'—इति माधवः ।

* "यज्ञनी" निरु० ७, ३० । "ऽज्ञिया" निरु० ७, २७. २९. ९, २७. १०, ८ ।
† पृ० १५ ।
‡ निरु० १, ८. ६, ११. १०, १९ "अध्वर्युः" निरु० १, ८ ।
§ पृ० १५ ।

"मेधं जुषन्त वह्नयः (ऋ०मं०१,१,६,३)"—"तं मेधेषु प्रथमं देवयन्तीः (ऋ०मं०१,५,२५,३)"—इति निगमौ॥

(५) विदथः*। 'विद ज्ञाने (अदा०प०)', 'विद विचारणे (रु० आ०)', 'विद्लृ लाभे (तु०उ०)', 'विद सत्तायाम् (दि०आ०)'। 'रुविदिभ्यां ङित् (उ० ३,११५)'—इति अथ-प्रत्ययः। ज्ञायते हि यज्ञः, लभते हि दक्षिणादिकञ्च, विचार्यते हि विद्वद्भिः, भावयत्यनेन फलम्। "अधा जिन्वो विदथमावदाथः (ऋ०मं०८,३,२५, २)"—इति निगमः॥

(६) नार्यः। 'नृ नये' क्र्यादिः। 'ऋहलोर्ण्यत् (३,१,१२४)'। नयति स्वर्गं कर्त्तारम्, नीयतेऽन्नमनुष्ठानेन वा। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) सवनम्†। 'षुञ् अभिषवे (स्वा०उ०)'। 'सुयुरुवृभ्यो युच् (उ० २,७०)'। अभिषूयतेऽस्मिन् सोमः। "उप नः सवना गहि (ऋ०मं० १,१,७,२)"—इति निगमः॥

(८) होत्रा‡। व्याख्यातं वाङ्नामसु (८८पृ०)। हूयतेऽस्मिन् हविः। "होत्राविदः स्तोमतष्टासो अर्कैः (ऋ०मं० ७,६,१८,४)"—इति निगमः॥

(९) इष्टिः। यजेरिषेर्वा क्तिन्। यजतेर्यज्ञवदर्थः, इष्यते हि सः। 'इष्टिशब्दो हविर्यज्ञे आद्युदात्तः, यज्ञमात्रे नोदात्तः'—इति माधवः। "यथातनुष्मसीष्टये (ऋ०मं० १,२,३०,२)"—इति निगमः॥

* प० ४,३। निरु० १,७.३, १२. ६, ७.८, १२. ६, ३।
† निरु० ४, २५।
‡ पृ० १, ११।

(१०) देवताता*। 'दिवु क्रीड़ादौ (दि०प०)'। दीव्यन्ति स्तुवन्त्यत्र देवताः। देव एव देवता। 'सर्वदेवात्तातिल् (४,४,१४२)' सप्तम्या आकारः (७,१,३९)। "चिर्देवताता चिकुनावृत धियाः (ऋ० सं० १,३,४,५)"—"आ देवताता हविषा विवासति (ऋ० सं० १,४,२३,१)"—इति निगमौ॥

(११) मखः†। 'मह पूजायाम् (भू०प०)'। 'महेः ख च' ख-प्रत्ययो ह-लोपश्च। महन्त्यत्र देवताः। यद्वा; 'मख गतौ' घः। वेनवदर्थः। "मखः महस्वदर्चति (ऋ० सं० १,१,१२,३)"—"विवक्ति वह्निः स्वपस्य ते मखः (ऋ० सं० ७,६,१०,१)"—इति निगमौ॥

(१२) विष्णुः‡। 'विष्लृ व्याप्तौ (जु०उ०)'। 'विषेः किच (उ० ३,३७)'—इति नु-प्रत्ययः। विशेषेणाप्नोति स्वर्गम्। "जुरसि धृतमानसा जुष्टौ विष्णवे तस्यास्ते (?)"—इति निगमः॥

(१३) इन्दुः§। 'उन्दी क्लेदने (रु०प०)'। 'उन्दे रिचादेः (उ० १,१२)'—इत्युप्रत्ययः। क्लिद्यते सूयतेऽस्मिन् सोमः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१४) प्रजापतिः‖। प्रजाशब्दः पतिशब्दश्च अपत्यनामसु (१७५ पृ०) ईश्वरनामसु (२९१पृ०) च व्याख्यातौ। प्रजापतिर्ब्रह्मादि-हेतुत्वात्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

* निरु० ११, ४४।
† निरु० ७ २१।
‡ प० ४, २. ५, ६। निरु० १२. १८
§ पु० १, १२।
‖ प० ५, ४। निरु० १०, ४२।

(१५) घर्मः* । 'घृ क्षरणदीप्त्योः (भ्वा०प०)'। म-प्रत्ययः। क्षरत्यस्मिन् सोमः, दीप्यन्तेऽत्राग्नय इति वा। "धर्मविद्भिर्द्रविणं क्षरत्यस्मिन्" — "मर्त्यैः कव्यैः पितृभिर्धर्मणा व्यानट् (ऋ०सं०८,२,१६,१)"—"मर्त्यैः कव्यैः पितृभिर्धर्मणा (ऋ०सं०७,६,१८,४)" —इति निगमौ॥

इति पञ्चदश यज्ञनामानि॥ १७ ॥

भारताः १) । कुरवः २) । वाघतः ३) । वृक्तबर्हिषः ४) । यतस्रुचः ५)। मरुतः ६) । सबाधः ७) । देवयव ८) इत्यष्टावृत्विङ्नामानि† ॥ १८ ॥

(१) भारताः। 'भृञ् भरणे (भ्वा०उ०)'। 'भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्यिभ्योऽतच् (उ०३,१०७)'। 'यज्ञद्वारेण नूनं सम्भरतीति' स्कन्दस्वामी। त्रिभर्त्तेर्वातच्। 'पुष्यन्ते' दक्षिणाभिः। "अमन्थिष्टां भारता (ऋ०सं०३,१,२३,२)"—इति निगमः॥

(२) कुरवः‡। 'कृ विक्षेपणे (तु०प०)'। 'कृग्रोरुच्च (उ०१,२४)' —इति कु-प्रत्ययः। विक्षिपन्त्यहानि कर्माणि। यद्वा; करोतेर्बाहुलकादुलम्। कुर्वन्ति कर्माणि। निगमोऽन्वेषणीयः॥

* पु० १,९।
(१) "भरता" इति रिक्तेषु सर्वत्र।
(७) "सबाधः। मरुतः"—इति ग।
† "इत्यृत्विजाम्" ग।
‡ निघ० ६,२२।

(३) वाघतः*। व्याख्यातं मेधाविनामसु (२४४ पृ०)। वहन्ति हवींषि। "उप ब्रह्माणि वाघतः (ऋ० सं० १,१,५,२)"—इति निगमः॥

(४) वृक्तबर्हिषः। 'वृजी वर्जने (रु० प०)'। अत्र छेदनार्थः। निष्ठा; 'श्वीदितो निष्ठायाम् (७,२,१४)'—इतीट्-प्रतिषेधः। बर्हिः-शब्दो व्याख्यातो महन्नामसु (१२३ पृ०)। वृक्तं बर्हिर्यैः। "नासत्या वृक्तबर्हिषः (ऋ० सं० १,१,५,३)"—इति निगमः॥

(५) यतस्रुचः। 'यमु उपरमे (भ्वा० प०)' निष्ठा; 'स्रु गतौ (भ्वा० प०)'। 'स्रुवः कः-चिक् च (उ० २,५७-५८)'—इति चिक् प्रत्ययः, इकार-ककारावित्सञ्ज्ञकौ। उद्यताः स्रुवो जुह्वाद्या यैः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(६) मरुतः†। व्याख्यातं हिरण्यनामसु (२२ पृ०)। "बृहदिन्द्राय गायत मरुतः (ऋ० सं० ६,६,१२,१)"—"आर्चन्नत्र मरुतः सस्मिन्नाजौ (ऋ० सं० १,४,१४,५)"—इति निगमौ॥

(७) सबाधः। 'बाधृ लोड़ने (भ्वा० आ०)', क्विप्। बाधा सह वर्त्तते इति सबाधः। राक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणं रक्षोबाधनात्। "तं सबाधो यतस्रुचः (ऋ० सं० ३,१,२९,१)"—इति निगमः॥

(८) देवयवः‡। देव-शब्दोपपदात् यातेः 'मृगय्वादयश्च (उ० १,३६)'—इति कु-प्रत्ययान्तो निपात्यते। देवान् यान्ति मनसा हविःप्रदानसमये। निगमोऽन्वेषणीयः॥

इत्यष्टादशत्विङ्नामानि॥ १८॥

---

* पु० १५।

† पु० १,२।

‡ "देवयाः" निरु० १२,५।

ईमहे(१)। यामि(२)। मन्महे(३)। दद्धि(४)। शग्धि(५)। पूर्द्धि(६)। मिमिड्ढि(७)। मिमीहि(८)। रिरिड्ढि(९)। रिरीहि(१०)। पीपरत(११)। यन्तारः(१२)। यन्धि(१३)। इषुध्यति(१४)। मदेमहि(१५)। मनामहे(१६)। मायत(१७) इति सप्तदश याच्ञाकर्माणः*॥ १९ ॥

(१) ईमहे। 'ई गतौ' दिवादिः। 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति शपो लुक्। "इतो वा सातिमीमहे (ऋ० सं० १,१,१२,५)"—इति निगमः॥

(२) यामि। 'या प्रापणे' अदादिः। "तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानः (ऋ० सं० १,२,१५,१)"—इति निगमः॥

(३) मन्महे। 'मनु अवबोधने' तनादिरात्मनेपदी। 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः (६,४,१०७)'—इति उ-प्रत्ययस्य लोपः। "वयं हि ते अमन्महि (ऋ० सं० १,२,३१,६)"—इति निगमः। 'ईमहे, यामि, मन्महे, इति याच्ञाकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी॥

(४) "दधि" ग. C. D. F।

(६) इतोऽनन्तरमित्येव "रिरीहि (१०)" ग।

(७) दृश्यते चैतत् "रिरिड्ढि" इत्यनन्तरम् ग।

(१२) "यन्ति" ग. C. D. F।

* "इति याच्ञा कर्माणः" ग। "इति पञ्चदश याच्ञाकर्माणः"—इति च। तत्र तत्र च "मिमिड्ढि", "रिरिड्ढि" इति।

† निघ० २, १।

‡ "मन महे" निघ० ६, २५।

(४) दद्धि। 'दद दाने' भूवादिः। व्यत्ययेन शपः श्लुः। 'हुझल्भ्यो हेर्धिः (६,४,१०१)'। भाष्यं द्रष्टव्यम्॥

(५) शग्धि*। 'शक्लृ शक्तौ' स्वादिः। पूर्ववत् श्लुः। 'झलाञ्जश् झशि (८,४,५३)'॥

(६) पूर्द्धि†। 'पॄ पालनपूरणयोः' क्र्यादिः प्वादिश्च। व्यत्ययेन शप्, 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'-इति लुक्। 'श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि (६,४,१०२)'—इति धि-भावः। "शग्धि पूर्द्धि प्र यंसि च (ऋ०सं०१,३,२५,४)"—"रायस्पूर्द्धि स्वधावोऽस्ति (ऋ०सं० १,३,१०,२)"—इति निगमौ। "शाकी भव यजमानस्य चोदिता (ऋ०सं० १,४,१०,३)"—इत्यत्र, "शग्धि पूर्द्धि (ऋ०सं० १,३,२५.४)"—इत्यत्र च 'शग्धिपूर्द्धीति याच्ञाकर्मसु पाठात् शकिपृणाती याच्ञाकर्माणौ'-इति स्कन्दस्वामिभाष्ये उक्तम्॥

(७) मिमिढ्ढि। 'मिह सेचने (भू०प०)'। 'बहुलं छन्दसि (२,४,७६)'—इति शपः श्लुः, छान्दसत्वात् ढलोपाभावश्च॥

(८) मिमीहि‡। 'माङ् माने' जुहोत्यादिः। व्यत्ययेन हिः। 'भृञामित् (७,४,७५)'। 'ई हल्यघोः (६.४,११३)'। "यत् सीं वरिष्ठे बृहती विमिन्वन् (ऋ०सं० ३,८,८,१)"—इत्यत्र 'मिमीहि इति याच्ञाकर्मसु पठ्यते, तस्येदं रूपम्; विविधं याचन्'—इति हरदत्त-भाष्ये दृष्टम्॥

* "शेकुः", "व्याशेकुः" निघ० ५, २५. १२. २२. ७, ३०।

† निघ० ४, २।

‡ निघ० "अमिमीत" ९, ११. "मिमात" ८, १२. "व्यमिमीत" ८, २१।

(९) रिरिह्वि। 'रिह कत्थने' तौदादिकः*। पूर्ववत् श्लुः, ढलोपाभावश्च ॥

(१०) रिरीहि। 'रीङ् गतौ'। व्यत्ययेन परस्मैपदं, हौ शपः श्लुः। "प्रजावती रिन्द्रा गोष्ठे रिरीहि (ऋ० सं० ८,८,२७,३)"—इति निगमः॥ 'सङ्गायेत्यर्थमवोचद्' भट्टभास्करमिश्रः॥

(११) पीपरत्†। पृणातेर्णिचि, लुङि, उपधाह्रस्वत्वे, द्वित्व, सन्वद्भावादित्वे, 'दीर्घो लघोः (७,४,९४)', "ऋतश्च (७,४,९२)', 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६,४,७५)'—इत्यड्भावः॥

(१२) यन्तारः। 'यमु उपरमे (भ्वा० प०)'। तृच्। जस्। "इन्द्र इन्द्रायः चयति अयन्ता (ऋ० सं० १,४,११,४)"—इति निगमः॥

(१३) यन्धि‡। 'यमु उपरमे (भ्वा० प०)'। पूर्ववच्छपो लुक्, हेः 'वा छन्दसि (३,४,८८)'—इति हेरपित्त्वे, 'अङितश्च (६,४, १०३)'—इति धीभावो मकारलोपाभावश्च। "उरु णो यन्धि जीवसे (ऋ० सं० ६,५,३,२)"—इति निगमः॥

(१४)। इषुध्यति। 'इषु चरणे' कण्ड्वादिः। "विश्वोराय इषुध्यति (ऋ० सं० ४,३,४,१)"—इत्यत्र 'इषुध्यतिर्याच्ञाकर्मणः'—इत्युवटः॥

(१५) मदेमहि§। 'मदी हर्षग्लपनयोः' स्वरितेत्, लिङ्॥

(१६) मनामहे‖। 'म्ना अभ्यासे' व्यत्ययेनात्मनेपदम्, पाघ्रा-

* नःह्यतेऽयं धातुपाठे, तत्र तु 'रिफ' इति फाल्गः।
† निघ०—"अप्रायि" ९, २९. 'पारयन्ती' ९, १८. "आप्राः" १२, १९।
‡ निघ०—"यच्छत" १२, ४५. "यच्छताम्" ९, २८. "यंसत्" ९, १९।
§ पु० १४।
‖ पृ० इत्येव (२)।

भाभ्यान्ना (७,३,७८)'—इत्यादिसूत्रेण मनादेशः । "सुम्नयो मना-महे (ऋ०सं०१,२,२१,३)"—इति निगमः ॥

(१७) मायते । नैरुक्तधातुः ॥

इति सप्तदश याच्ञाकर्माणः ॥ १९ ॥

दाति[1] । दाशति[2] । दासति[3] । राति[4] । रासति[5] । पृणक्षि[6] । पृणाति[7] । शिक्षति[8] । तुञ्जति[9] । मंहते[10] इति दश दानकर्माणः* ॥ २० ॥

(१) दाति† । 'दाप् लवने' अदादिः, ददातेर्वा 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति शपो लुक् । "दाति प्रियाणि चिद्वसु (ऋ० सं० ३,५,८,३)"—इति निगमः ॥

(२) दाशति‡ । 'दाशृ दाने' स्वरितेत् । "धनं यस्ते ददाश मर्त्यः (ऋ०सं० १,३,८,४)"—इति निगमः ॥

(३) दासति§ । 'दासृ दाने' स्वरितेत् ॥

(४) राति‖ । 'रा दाने' अदादिः । "तस्य मे रास्व तस्य ते भक्षणाय (?   )"—इति निगमः ॥

(६) "पृणक्षि" ग. C. D. F ।

(७) इतोऽनन्तरं "इषति"—इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

(९) नास्त्येतत् पदम् ग. C. D. F ।

* "इति दानकर्माणः" ग ।

† निघ०—"दाः" १०, १९. "दातवे" ४, १५ ।

‡ निघ०—'दाशति" १, ७. "ददाशः" ११, १४. "दाशुषे", "दाशुषः", "दाश्वांसः" ११, ११. १२, ४० ।

§ निघ०—"दासः" "दासपत्नी" २, १० ।

‖ पु० २, १४ ।

(५) रासति। 'रासृ शब्दे' व्यत्ययेन परस्मैपदम्। "स नो रास-च्छुरुधश्चन्द्राग्राः (ऋ० मं० ४,८,६,३)"—इति निगमः॥

(६) पृणक्ति। 'पृची सम्पर्के' रुधादिः। "पृणक्ति मानमिं क्रतुम् (ऋ० मं० ८,७,२८,५)"—इति निगमः॥

(७) पृणाति। 'पृ पालनपूरणयोः' क्र्यादिः स्वादिश्च। "यः पृणाति स ह देवेषु गच्छति (ऋ० मं० ७,१,१०,५)"—इति निगमः॥

(८) शिक्षति*। शक्तेः 'सनि मीमा (७,४,५४)'—इति इस्। 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य (७,४,५८)', संयोगादिलोपः (८,२,२९) "यस्तुभ्यं दाशाद् यो वा ते शिक्षात् (ऋ० मं० १,५,१२,३)"—इति निगमः। 'शिक्षतिर्दानकर्मा पठितः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम्॥

(९) तुञ्जति†। 'तुजि हिंसायाम् पालने च'। "तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे (ऋ० मं० १,१,१४,२)"—इति निगमः॥

(१०) मंहते‡। 'वृहि महि वृद्धौ' आत्मनेपदी। "स्तोतृभ्यो मंहते मघम् (ऋ० मं० १,१,२१,३)"—इति निगमः॥

इति दश दानकर्माणः॥ २०॥

परिस्रव(१)। पवस्व(२)। अभ्यर्ष(३)। आशिष(४) इति चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः§॥ २१॥

---

* निरु० १,७।

† पु० २,१५।

‡ निरु० १,७।

(१) "परिस्रव" ख।

§ "इत्यध्येषणाकर्माणः" ग।

(१) परिस्रव*। 'स्रु गतौ (भू०प०)' परिपूर्वः। लोण्मध्यमैकवचनम्। "इन्द्रायेन्दो परि स्रव (ऋ०मं० ९,६,१४,२)"—इति निगमः॥

(२) पवस्व†। 'पूञ् पवने (भू०उ०)'। "पवस्व सोम मन्दयन् (ऋ०मं० ७,२,१६,१)"—इति निगमः॥

(३) अभ्यर्ष‡। 'ऋष गतौ' तुदादिः। 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इति आर्द्धधातुकत्वे कित्त्वाभावाद् गुणः। "अभ्यर्ष स्वायुधा (?)"—इति निगमः॥

(४) आशिषः§। अश्नोतेर्लेट्। 'सिब्बहुलं लेटि (३,१,३४)', इट्, 'लेटोऽडाटौ (३,४,९४)'॥

इति चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः॥ २१ ॥

स्वपिति(१)। सस्ती(२)ति द्वौ स्वपितिकर्माणौ॥ २२ ॥

(१) स्वपिति‖। 'ञि ष्वप शयने' अदादिः। तिपि 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके(७,२,७६)'—इतीट्। "यो दौचितः स्वपिति (?)"—इति निगमः॥

(२) सस्ति¶। 'षस स्वप्ने' अदादिः। "सस्तु माता सस्तु पिता (ऋ०मं० ५,४,२२,५)"—इति निगमः॥

इति द्वे स्वपितिकर्माणौ॥ २२ ॥

---

* पु० २, १५।
† "पवत" पु० २, १४।
‡ "अरर्षति" पु० २, १४।
§ पु० २, १८।
(२) "स्तित" च।
‖ पु० १४।
¶ नि.ब०—"ससन्त" ११, १९. "ससतः" ४, १९।

:[१] । कातुः[२] । कर्त्तः[३] । वव्रः[४] । काटः[५] । खातः[६] । अवतः[७] । क्रिविः[८] । सूदः[९] । उत्सः[१०] । ऋश्यदात्[११] । कारोतरात्[१२] । कुशयः[१३] । वेवट[१४] इति चतुर्दश कूपनामानि* ॥ २३ ॥

(१) कूपः । कु-शब्दोपपदात् पिबतेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २,१०१)'—इति डः, 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः । कुत्सितं पानमत्र, छन्दमाध्यत्वाच्चाचामस्यवाद्दा । यद्वा; 'कुप क्रोधे' दिवादिः । इगुपधलक्षणः कः, पृषोदरादित्वात् दीर्घः । कुप्यन्त्यस्मै मनुष्याः दुरादानत्वात् । यद्वा; कवतेर्गतिकर्मणः, 'कुयुभ्याञ्च (उ० ३,२५)' इति प-प्रत्ययः, कित्त्वाद्दीर्घश्च । गम्यते जलार्थिभिः । "त्रितः कूपेऽवहितः (ऋ० मं० १,७,२३,२)"—इति निगमः ॥

(२) कातुः । 'कै गै शब्दे (भू० प०)' । 'सितनिगमिमसिसच्यविधाञ्कुशिभ्यस्तुन् (उ० १,६७)'—इति बाहुलकात्तुन् । शब्द्यते बहुलत्वादिना । यद्वा; क-शब्दे उपपदे अततेः 'कन्दमीणः (उ०

(१) इदमेव पदं "क्रिविः (८)"—इत्यनन्तरम् ग ।
(२) नास्त्येतत् पदम् ग ।
(४) अस्य पुरस्तादेव "वव्रः (४) काटः (५)"—इति द्वे इमे ग ।
(६) इत उत्तरम् "अवटः"—इत्यधिकम् ग. C. D. F ।
(८) "क्रिविः" C. D. F ।
(१२) "कारोतरः" ग ।
* "इति कूपस्य" ग ।

१,२)'—इति बाहुलकादुण् । कमुदकमस्मिन् अत्यते अधिगम्यते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) कर्त्तः । करोतेर्वा हिंसार्थात् । 'हसिमृग्रिण्वामिदमिलूपूधू-र्विभ्यस्तन् (उ० ३,८३)'—इति बाहुलकात्तन् । क्रियते उत्पाद्यते पुरुषैः, हिंसन्त्यत्र चौराः पथिकादीनर्थवतः, कस्य स्वतः प्राप्तिरत्रेति वा । "कर्त्तमन्वस्य वित्तमादाय घ्नन्ति (?)"—इति निगमः ॥

(४) वव्रः । 'वृञ् सम्भक्तौ (स्वा० उ०)' । 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८वा० २)'—इति कः । 'वृञादीनां के द्वे भवतः (३,३,५८वा० ३) । सम्भज्यते जलार्थिभिः । "व॒व्रां अ॑नु॒क्तां अ॒व॒-सा प॑दीष्ट (ऋ० सं० ५,७,८,२)"—इति निगमः ॥

(५) काटः । 'कटे वर्षावरणयोः (भ्वा० प०)' घञ् । आत्रियते जलार्थिभिः । यद्वा; 'अट पट गतौ (भ्वा० प०)' घञ् । "का॒टे नि-बा॑ळ्ह ऋ॒षि॑रह्वदू॒तये॑ः (ऋ० सं० १,७,२४,६)"—इति निगमः ॥

(६) खातः । 'खनु अवदारणे (भ्वा० उ०)' । निष्ठा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) अवतः* । अवपूर्वादततेः पचाद्यचि (३,१,१३४) शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् (६,१,९४वा०) । अवातति खन्यमानोऽधोगच्छति "द्रो॒णा॑हावमव॒तम॑श्म॑चक्रम् (ऋ० सं० ८,५,१९,१)"—"आ॒व॒ता॑सो॒ऽव॒तासो॒ न क॒र्तृभिः॑ (ऋ० सं० १,४,२०,३)"—इति निगमौ ॥

(८) क्रिविः† । करोतेः कृणोतेर्वा 'कृविघृष्विछविस्थविकिकी-

* निरु० ५, २६. १०, १३ ।

† निरु० ६, ३० ।

दिवि (उ० ४,५६)' इतीन्-प्रत्ययो गिदादेशश्च निपात्यते। कर्त्तर्यर्थः। "आ त्वा इन्द्रं क्रिविं यथा (ऋ० मं० १,२,२८,१)"—इति *निगमः* ॥

(८) रुद:। 'रुद तूरणे हिंसायाञ्च (भ्०आ०)'। तूरण्यस्मा-त्क्षर्भ, हिंसायां कर्त्तर्यर्थः। 'शीघ्रगोदकः मृत्तिकोदको वा रुद:'—इति हरदत्तमिश्रः। 'उदकस्योद: सञ्ज्ञायाम् (६.३.५७)' *निगमो-ऽन्वेषणीयः* ॥

(१०) उत्स:*। उत्पूर्वात् सर्त्तेः सदेः स्यन्देर्वा ड-प्रत्ययः। स्यन्देर्यलोपो बाहुलकात्। उन्देर्वा 'उन्देर्नलोपश्च (? *)'—इति स-प्रत्ययः। उद्गच्छत्यस्मात् जलम्, स्यन्दते आर्द्रीक्रियते वा जलेन। "उत्सं न कञ्चिज्जनपानमक्षितम् (ऋ० मं० ७,५,२२,५)"—इति निगमः ॥

(११) ऋश्यदान्। 'ऋषी गतौ (तु०प०)'। 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति यत्-प्रत्ययो मूर्द्धन्यस्य शादेशो गुणाभावश्च निपात्यते। ऋश्यामृगाः। ऋश्यान् द्यति। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)'। पञ्चम्येकवचनम्। कूपाद्धि दुर्ग्रहजलत्वात् ऋश्यान् खण्डयति; खण्डितत्वञ्च जलादानेच्छा न करोति। "त्वं वन्दनमृश्यदा-दुद्धुपथुर्दुर्वं (ऋ०मं० ७,८,१६,३)"—इति निगमः ॥

(१२) कारोतरात्। करणं कारः। करोतेर्घञ्। कारेण खननक्रियया उत्तरः अधिकः प्रदेशान्तरादुत्कृष्टो वा। यद्वा;

---

* निरु० १०,९.११।

उत्खातमुदकं यस्य सः कारोत्तरः क्षतोदको वा । पृषोदरादित्वात् कारोतरः । पञ्चम्येकवचनम् । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१३) कुशयः । कौ शेते । 'अधिकरणे शेतेः (३,२,१५)'—इत्यच्-प्रत्ययः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) केवटः । 'केवृ सेवने (भ्रू० आ०)' । 'शकादिभ्योऽटन् (उ० ४,७८)'—इत्यट्-प्रत्ययः । सेव्यते जलार्थिभिः । "माकी सं शारि केवटे (ऋ० सं० ४,८,२०,२)"—इति निगमः ॥

इति चतुर्दश कूपनामानि ॥ २३ ॥

तृपुः(१) । तक्वा(२) । रिम्वा(३) । रिपुः(४) । रिक्वा(५) । रिहायाः(६) । तायुः(७) । तस्करः(८) । वनर्गुः(९) । हुरश्चित्(१०) । मुषीवान्(११) । मलिम्लुचः(१२) । अघशंसः(१३) । वृकः(१४) इति चतुर्दशैव स्तेननामानि† ॥ २४ ॥

(१) तृपुः । 'तृप प्रीणने (दि० प०)' । 'ईषेः किच्च (उ० १, १३)'—इति वाहुलकादुप्रत्ययः किच्च । परद्रव्यापहारात् तृप्यति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१) "त्रिपुः" ग. C. D. F । इतोऽनन्तरमेव 'रिपुः (४)"—इति ।
(२) "।रतक्वा" ग. C. D. F । इतोऽनन्तरम् "त्रिक्वा"—इत्यधिकम् ग. C. F । D पुस्तके तु "त्वक्वा"—इति ।
(३) 'रिक्वा" ग, C. D. F ।
(६) नैतत् पदम् ग. C. D. F पुस्तकेषु ।
* य० वा० ष० १९, १९ कण्डिकायां द्रष्टव्यः—"कारोतराभिषम्"-इति ।
† "इति स्तेनस्य" ग ।

(२) तक्वा। तकतिर्गतिकर्म्मा, 'तक सहने (भ्वा॰प॰)'। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति वनिप्। गच्छति मोषणार्थम्, मोषणेन वा सहते अभिभवति। "तक्वा न भूर्णिर्वना सिषक्ति (ऋ॰ सं॰ १,५,१०,१)"—इति निगमः॥

(३) रिभ्वाः। 'रभ राभस्ये (भ्वा॰आ॰)'। पूर्व्ववद्वनिप्। पृषोदरादित्वात् इकारो गुणाभावश्च। रभते मोषणविद्यां वेगेन करोति। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४) रिपुः। 'रिफ कत्थन-युद्ध-निन्दा-हिंसादानेषु (तु॰प॰)' 'ईषेः किच्च (उ॰१,१३)'-इति बाहुलकादु-प्रत्ययः। "रिपति" केचित् पठन्ति। तत्र बाहुलकादेव फकारस्य पकारः। रिफति, मोषणार्थं युद्धते हिनस्ति वा निन्द्यते च सत्पुरुषैः। "मा नः स रिपुरीशत (ऋ॰सं॰१,२.११,१)"—इति निगमः॥

(५) रिक्वा*। 'रिचिर् वियोजने (रु॰उ॰)'। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति क्वनिप्। चकारस्य ककारो व्यत्ययेन। वियोजयत्यर्थैरर्थतः, वियुज्यते वा प्राणैः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(६) रिहायाः। 'रिह कत्थनादौ'—इति चीरस्वामी। 'परस्मेकृत्त्वधात्विहायम्'—इत्यादिनासुनि आयुडागमो गुणाभावश्च निपात्यते। रिपुवदर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) तायुः†। 'तायृ सन्तानपालनयोः (भ्वा॰आ॰)'। 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ॰१,२)'-इति बाहुलकाद् गुणः। पाल्यते यस्मात् सर्व्वम्।

* "वारैक्" निघ॰ २, १९. २, ९।

† निघ॰ ४, २४।

यद्वा; तनोतेरुपचयार्थात् पूर्ववदुणि बाहुलकात् सकारस्य थकारः। 'उपचीणोऽसाविह लोके आयुषा, यद्वा तदा राज्ञा मारिष्यमाणत्वात्, परलोकेऽपि भ्रमणधर्मकत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी। "अप त्ये तायवो यथा (ऋ०सं० १,४,७,२)"—"उत स्मैनं वस्त्रमथिं न तायुम् (ऋ०सं० ३,७,११,५)"—इति निगमौ॥

(८) तस्करः*। तत्करोतीति विगृह्य 'दिवाविभानिशाप्रभा (३,२,२१)'—इत्यादिना ट-प्रत्ययः। 'करोति यत् पापकम्'—इति नैरुक्ताः। तच्छब्देन प्रकरणसामान्यादर्थप्राधान्याच्च पापकर्मनिर्देशमभिप्रेतमित्याह—'यत् पापकमिति नैरुक्ताः'—इति। वैयाकरणास्तु शब्दपरत्वात् सामान्येऽप्याहुः 'तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च (६,१,१५७ग०सू०)'—इति। तनोतेर्वा स्यात् सन्तानकर्मेति सम्मतम्। तच्च सन्ततकर्मत्वं दर्शयति—'दिवा पथि मोषणेन, रात्रौ सन्धिच्छेदनेन'—इति स्कन्दस्वामी। तनोतेः क्विपि न-लोपे तुकि चत्वम्। यद्वा; 'त्यजियजितनिभ्यो डित् (उ०१, १३१)'—इति अदि-प्रत्यये तत्। कर्मशब्दस्य मकारलोपः। पृषोदरादित्वात् रूपम्। "तन्यूजेव तस्करा वनर्गू (ऋ०सं० ७,५, ३२,६)"—"तस्कराणां पतये नमः (य०वा०सं० १६,२१)"—इति निगमौ॥

(९) वनर्गुः†। वनशब्दोपपदात् गमेः मृगय्वादयश्च (उ०१, ३६)'-इति डु-प्रत्ययो रुडागमश्च निपात्यते। तस्करो हि मोषणार्थं सदा वनं गच्छति। निगमोऽन्वेषणीयः‡॥

---

* निरु० ३, १४। † निरु० ३, १४।

‡ पूर्वप्रदर्शितएवात्र कुतो न स्मृतो (ऋ०सं०७,५ ३२,६)?

(१०) ऋरश्चित्। 'ह्वृ कौटिल्ये (भ्वा०प०)'। क्विप्। 'ग-लोपः (६,४,२१)'-इति वकारलोपः। 'चिञ् सञ्ज्ञाने (भ्वा०प०)'। क्विप्। ऋरः कौटिल्यानि चेतयते। यद्वा; ह्वरतेः 'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'-इति विचि गुणः, पृषोदरादित्वात् अकारस्योकारः। ऋरः अर्थानामाहर्त्ता, चेतयतेः चिनोतेर्वा क्विप्। ऋरः हृतानर्थान् सञ्चिनोति। अपिशब्दात् अत्र कर्मणि विच्। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६,३,१४)' इत्यलुक्। "अपप्रोथन्तः सनुतर्ऋरश्चितः (ऋ० सं० ७,४,२४,५)"—इति निगमः॥

(११) मुषीवान्। 'मुष स्तेये (क्र्या०प०)'। अच्। 'कृदिकारादक्तिनः (४,१,४५वा०)'-इति ङीष्। मुषी मोषणमस्यास्ति। 'छन्दसीवनिपौ (५,२,१२२वा०२)'—इति वनिप्। "मुषीवाणं ऋरश्चितम् (ऋ०सं०१,३,२४,३)"—इति निगमः। अत्र 'परोचहर्त्ता चौरो मुषीवान्, प्रत्यचहर्त्ता ऋरश्चित्'—इति माधवः॥

(१२) मलिम्लुचः। मलमस्यास्ति। 'ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः (५,२,११४)'-इति मलिनो निपात्यते। 'म्लुच स्तेयकरणे (भ्वा०प०)'। 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः (३,१,१३५)'। मलिनश्चासौ म्लुचश्च मलिम्लुचः। पृषोदरादित्वेन न-लोपः। निषमोऽन्वेषणीयः। * * *॥

(१३) अघशंसः। आङ्पूर्वात् हन्तेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'-इति डः। पृषोदरादित्वात् आङोह्रस्वत्वं हकारस्य घत्वञ्च। शंसेः पचाद्यच्। आहन्ता, वधस्वभावः, आशंसमानश्च। "अघशंसस्य कस्यचित् (ऋ०सं०१,२,२४,४)"—इति निगमः॥

(२४) वृकः* । व्याख्यातमृत्विङ्नामसु (३५१पृ०)। वारको मार्गस्य। "यो नः पूषन्नघो वृकः (ऋ०सं०१,३,२४.२)"—इति निगमः ॥

॥ इति चतुर्द्दश स्तेननामानि ॥ २४ ॥

निण्यम्(१) । सस्वः(२) । सनुतः(३) । हिरुक्(४) । प्रतीच्यम्(५) । अपीच्य(६) मिति षणिनर्णीतान्तर्हितनामधेयानि† ॥ २५ ॥

(१) निण्यम्‡ । निर्-शब्दपूर्वात् नयतेः 'अघ्न्यादयश्च (उ०४, १०८)'—इति यत् प्रत्ययष्टिलोपो रेफलोपश्च निपात्यते । निर्णीतं वहिर्नीतम्, निर्गतमन्तर्हितं वा । "वृचस्य निण्यं वि चरन्त्यापः (ऋ०सं०१,२,३७,५)"—"निण्यः सन्नद्धो मनसा चरामि (ऋ०सं०२,३,२१,२)" –इति निगमौ ॥

(२) सस्वः । सम्पूर्वात् स्वरतेर्गतिकर्मणो विचि रपर-गुणः । समोऽन्तलोपः । सम्यगन्तर्गतं विनिर्गत वा । "सुस्वहं यन्मरुतो गोतमोवः (ऋ०सं०१,६,१४,५)"—"यत् सस्वर्त्ता जिहीळिरे यदाविः (ऋ०सं०५,४,२८,५)"—इति निगमौ ॥

(३) सनुतः§ । (४) हिरुक्|| । स्वरादिः । "सनुतर्द्धेहि तं

* पृ० १८ ।

(५) "प्रतीच्यम्" ख ।

† "षट्"—इत्येव नास्तीह ग ।

‡ निरु० ७, ११ ।

§ निरु० ६, ७ ।

|| निरु० ७, ८ ।

ततः (ऋ० सं० ६,६,२६,३)"—"य ई ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् (ऋ० सं० २,३,२०,२)"—इति निगमौ ॥

(५) प्रतीच्यम्* । (६) अपीच्यम्† । अपीच्यमपगतमपचितम् (निरु० ४,२५)'—इत्यादिभाष्ये 'प्रत्यपचितं स्थितम्'—इति स्कन्द-स्वामी । प्रतिपूर्वात् अपमाचपूर्वाच्च चिनोतेः अघ्न्यादित्वात् य-प्रत्यय-टिलोपादि च निपात्यते । प्रतीच्यस्य निगमेऽन्वेषणीयः‡ ॥ "नाम त्वष्टुरपीच्यम् (ऋ० सं० १,६,७,५)"—"(य उस्राणामपीच्या३ (ऋ० सं० ६,३,२६,५)"—इति निगमौ ॥ 'यउस्राणामपीच्या'—इत्यत्र 'अपिपूर्वादञ्चतेः 'ऋत्विगित्यादिना (३,२,५९) क्विन् प्रत्ययः, ततो 'भवे छन्दसि च (४,४,११०)'—इति यत, 'अचः (६,४,१३८)' इत्यकारलोपः, 'चौ (६,३,१३८)'-इति पूर्वपदस्य दीर्घः । 'अपीच्योऽप्रकाशः'—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

इति षट् निर्णीतान्तर्हितनामानि ॥ २५ ॥

आके(१) । पराके(२) । पराचैः(३) । आरे(४) । परावत(५) इति पञ्च दूरनामानि§ ॥ २६ ॥

(१) आके‖ । (२) पराके¶ । आङ्पूर्वात् परापूर्वाच्च एते

---

* "प्रतीकम्" निघ० ७, ११ ।

† निघ० ४; २५ ।

‡ ऋ० सं० ८ ४, ६, ८ द्रष्टव्यः ।

§ "इति दूरस्य" ग ।

‖ पृ० २, १६ ।

¶ निघ० ५, ६ । "परा" निघ० १, १ ।

'पिनाकादयश्च (उ० ४,१५)'—इति आक-प्रत्ययो धातुलोपश्च निपात्यते। यद्वा; आङ्पूर्वात् परापूर्वाच्च किरतेः 'अन्येष्वपि (३,२,१०१)'—इति डः। आकीर्णं पराकीर्णं च तद् विक्षिप्तमिव भवति आके निगमोऽन्वेषणीयः॥ "त्वयन्तमस्य रजसः पराके (ऋ० सं० ५,६,२५,५)"—इति निगमः॥

(३) पराचैः*। 'नीचैरिति वदन्नयं पराकैः'—इति भट्टभास्कर-मिश्रः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(४) आरे। अव्ययम्। "न हि त्वदारे निमिषश्चन नेशे (ऋ० सं० २,७,१०,१)"—इति निगमः॥

(५) परावतः†। ईरयतेर्वहतेर्गतिकर्मणो वा संसाधनेऽर्थे वर्त्त-मानात् प्रोपसर्गात् परोपसर्गाद्वा 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे (५,१,११८)'-इति वतिः। पृषोदरादित्वात् प्रशब्दस्य पराभावः। प्रकर्षेण ईरति विक्षिप्तं परागतमिव वा तत् भवति। "परावतं परमां गन्तवा उ (ऋ० सं० ८,५,३,४)"—"समारंसीं परावतः (ऋ० सं० ३,६,२१,१)"—इति निगमौ॥

इति पञ्च दूरनामानि॥ २६॥

प्रत्नम्(१)। प्रदिवः(२)। प्रवयाः(३)। सनेमि(४)। पूर्व्यम्(५)। अह्नाये(६)ति षट् पुराणनामानि‡॥ २७॥

---

* निरु० ११, २५।

† निरु० ७, २६. ११, ४८।

(५) "पूर्वा" च।

‡ "इति पुराणस्य" ग।

(१) प्रत्नम्* । 'मत्र पुराणे प्रात् (५.४.२५.वा० १)'—इति न-प्रत्ययः। "तम् प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा (ऋ० सं० ४,२,२३,१)"—इति निगमः॥

(२) प्रदिवः† । "यदोमनु प्रदिवः (ऋ० सं० २,२,८,३)"—इत्यत्र पुंलिङ्गद्विवचनान्तेन, "उत्तं राजाना प्रदिवः (ऋ० सं० ३,२,२३,५)"—इत्यत्र, षष्ठ्येकवचनान्तेन, "इन्द्राय सोमाः प्रदिवः (ऋ० सं० ३,२,१९,२)"—इत्यत्र प्रथमाबहुवचनान्तेन च प्रदिवइत्येव सामानाधिकरण्यदर्शनात् सकारान्तमेतदव्ययमित्याहुः। इन्द्रार्थत्वे-नानादिकालप्रवृत्ता इत्यभाषयन्। तेन प्रगतानि दिनान्यस्य पृषो-दरादित्वान्नकारस्य वकारः इत्यादि व्युत्पत्तिः। निगमेषु वचनव्यत्य-यश्चाश्रयणीयएव॥

(३) प्रवयाः। प्रगतं वयो यस्य। वयः कालमात्रमत्र। निगमो-ऽन्वेषणीयः॥

(४) सनेमि‡ । अव्ययम्। "सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः (ऋ० सं० ५,४,५,७)"—"सनेमि सख्यं स्वपस्यमानः (ऋ० सं० १,५,१,४)"—"सनेम्यभ्वं मरुतो जुनन्ति (ऋ० सं० १,४,८,३)"—इति निगमाः॥

(५) पूर्व्यम्। 'पूर्व पूरणे (भ्वा० प०)'। पचाद्यच् (३,१,१३४)। वयः प्रवृत्तिं पूरयतीति, पूर्वस्मिन् काले भवं पूर्व्यम् 'भवे छन्दसि

* निघ० १२, २२।
† निघ० ४, ८. ८, १९।
‡ निघ० ४, २१।

(४,४,११०)'—इति यत्। यद्वा; 'पूर्वैः कृतमिनयौ च (४,४,१३३)' —इति यः। "पूर्व्यं होतरस्य नः (ऋ० सं० १,२,२०,५)"—"यः स्तोमेभिर्वावृधे पूर्व्येभिः (ऋ० सं० ३,२,११,३)"—इति निगमौ ॥

(६) अह्नाय। अव्ययम्। निगमो,न्वेषणीयः॥

॥ इति षट् पुराणनामानि ॥ २७ ॥

नवम्(१)। नूत्नम्(२)। नूतनम्(३)। नव्यम्(४)। इदा(५)। इदानी(६)मिति षडेव नवनामानि* ॥ २८ ॥

(१) नवम्†। * * *। यद्वा; 'णु स्तुतौ (अदा० प०)'। 'ऋदोरप् (३,३,५७)'। नूयते स्तूयते, अचिरकृतत्वेन रमणीयत्वात् इति। "नवेन पूर्वं दयमानास्य (? ‡)"—इति निगमः॥

(२) नूत्नम्। नौतेरेव। 'राम्रासाम्रा (उ० ३,१३)'—इत्यादिना न-प्रत्ययोदीर्घस्य निपात्यते। "नूयते नूत्ना इरिन्द्र ते वृषमूती (ऋ० सं० ६,२,२,२)"—इति निगमः॥

(३) नूतनम्§। नवस्य नू-आदेशः, 'वप्तनप्तनयखाश्च प्रत्यया वक्तव्याः (५,४,२५वा०१)'—इति तनप्-प्रत्ययः। "ईड्यो नूतनैरुत (ऋ० सं० १,१,१,२)"—इति निगमः॥

(४) नव्यम्‖। नवमेव नव्यम्। 'शाखादिभ्योयत् (५,३,१०३)'

* "इति नवस्य" ग।

† निघ० ४, १५।

‡ "नवोनवो भवति जायमानः" ऋ० सं० ८, ४, २२, ४।

§ निघ० ७, १६।

‖ निघ० ९, २. ६,९।

—इति स्वार्थे यत्। यद्वा; नौतेः 'अचोयत् (३,१,९७)'—'वान्तो यि प्रत्यये (६,१,७९)'। "इन्द्राग्नी स्तोमं जनयामि नव्यम् (ऋ० सं० १,७,२८,२)"—इति निगमः॥

(५) इदा। 'तयोर्दार्हिलौ च छन्दसि (५,३,२०)'—इति इदंशब्दात् सप्तम्यन्तात् दा-प्रत्ययः। "इदा हि व उपस्तुतिम् (ऋ० सं० ६,२,३३,१)"—इति निगमः॥

(६) इदानीम्। 'दानीं च (५,३,१८)'—इति तस्मादेव दानीं-प्रत्ययः। "इदानीमह्न उपवाच्यो नृभिः (ऋ० सं० ३,८,५,१)"—इति निगमः॥

॥ इति षडेव नवनामानि ॥ २८ ॥

प्रपित्वे[1]। अभीके[2]। दभ्रम्[3]। अर्भकम्[4]। तिरः[5]। सतः[6]। त्वः[7]। नेमः[8]। ऋक्षाः[9]। स्तृभिः[10]। वम्रीभिः[11]। उपजिह्विका[12]। ऊर्दरम्[13]। कृदरम्[14]। रम्भः[15]। पिनाकम्[16]। मेना[17]। ग्नाः[18]। शेपः[19]। वैतसः[20]। अया[21]। एना[22]। सिषक्तु[23]। सचते[24]। भ्यसते[25]। रेजते[26] इति षड्विंशति द्विश उत्तराणि नामानि* ॥ २९ ॥

प्रपित्वेइत्यादीनि भाष्यकारेणैव निरुक्तानि (निरु० ३,२०-२१)॥२९॥

(१५) "रम्भः" A।
(२१) "अया"—इत्येवमेव A।
(२३) "सिषक्ति" ग. C. D. F।
(२५) "भ्यसते" ग।
* "इति द्विशः" ग।

स्वधे[१] । पुरन्धी[२] । धिषणे[३] । रोदसी[४] । क्षोणी[५] । अम्भसी[६] । नभसी[७] । रजसी[८] । सदसी[९] । सद्मनी[१०] । घृतवती[११] । बहुले[१२] । गभीरे[१३] । गम्भीरे[१४] । ओण्यौ[१५] । चम्वौ[१६] । पार्श्वौ[१७] । मही[१८] । उर्वी[१९] । पृथ्वी[२०] । अदिती[२१] । अह्नी[२२] । दूरेअन्ते[२३] । अपारे[२४] अपारे इति चतुर्विंशतिर्द्यावापृथिवीनामधेयानि नामधेयानि* ॥ ३० ॥

उर्वृहन्महद्गयद्रज्ज्यतिशिम्वातानिर्णिगसेमाकेतुर्वट्चिक्यद्विकमिदमिवार्चतिविप्रारेभोयज्ञोभरताईमहेदातिपरिस्रवस्वपितिकूपस्तृपुनिर्ण्यमाकेप्रत्नन्नवम्प्रपित्वेस्वधे चिंशत्† ॥

इति निघण्टौ तृतीयाध्यायः समाप्तः‡ ॥ ३ ॥

(४) इत उत्तरम् "रोधसि"—इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

(७) नास्त्येतत् ग. C. D. F ।

(१५) इतोऽनन्तरम् "नप्त्रौ"—इत्यधिकम् ग ।

(१६) "चम्व्यौ" ग. C. D. F ।

(१७) "पार्श्व्यौ" ग. C. D. F ।

(२०) इत उत्तरम् "बृहती"—इत्यधिकम् ग. C. D. F ।

(२१), (२२) इमे द्वे न दृश्येते ग. C. D. F पुस्तकेषु ।

(२३) क-ग-C-D-F-पुस्तकातिरिक्तेषु "अन्ते"—इत्येव, परं तत् देवराजसायणयोरनभिमतम् ।

* "इति द्यावापृथिव्योः" ग ।

† ख-चातिरिक्तेषु नैवं सङ्ग्रहवाक्यमस्ति ।

‡ "इति षष्ठोऽध्यायः" ग (द्रष्टव्यं पुरस्तात्) । "नैघण्टुके" क ।

(१) स्वधे*। व्याख्यातमन्ननामसु (१२९-२०९पृ०)। स्वेनात्मना भूतग्रामं धारयतः, स्वं धनं धीयते अनयोरिति वा। द्यावापृथिवीनामसु सर्वत्र द्विवचनान्तत्वम्। तथाच "आरे मुवाते मिथुनानि नाम (ऋ० सं० ३,३,२४,२)"—इत्यत्र, स्कन्दस्वामी—'मिथुनानि द्विवचनसंयुक्तानि नामानि 'स्वधे पुरन्धी'—इत्यादीनि स्तोतृभ्यः'—इति† ॥

(२) पुरन्धी‡। पुराणि धीयन्तेऽनयोः। 'कर्मण्यधिकरणे च (३,४,९३)'—इति कि-प्रत्ययः। पृषोदरादित्वान्मकार उपजनः। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) धिषणे§। व्याख्यातं वाङ्नामसु (८१पृ०)। स्वं रचितुं प्रगल्भे समर्थे, धारयित्र्यौ वा देवमनुष्यादीन्, शब्द्यते, स्तूयते वा। निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) रोदसी‖। 'इतीदमस्ति स्त्रीलिङ्गद्विवचनान्तम्, द्यावापृथिव्योर्वर्त्तमानं चास्ति नपुंसकद्विवचनान्तम्, अस्ति चाव्ययम्। तत्र निगमानां साधारण्यात् तेषां त्रयाणामपि साधारणोऽयं पाठः'—इत्याहुः। 'प्रस्तरस्यापि विभुत्वात् "रोदस्यौ रोदसी च ते (?)"—इत्यत्र आद्य ईवन्तो दिवि भुवि च वर्त्तते; अन्त्यः सान्तः'—इति क्षीरस्वामी। तत्र रुधेरसुन्, पृषोदरादित्वात् धकारस्य

* पृ० १, १९।

† "मिथुनानि द्वन्द्वानि नाम उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेअन्ते रोदसी पुरन्धि इत्यादीनि नामानि'—इति तत्रैव सायणः।

‡ पृ० ४, २। निरु० ६, १२.११, १.१२, १०।

§ पृ० १, ११।

‖ पृ० ५, ५। निरु० ४, १.८, १.१०, ४.११, ९; ५०.१२.२९; ४१।

दकारः; स्त्रीलिङ्गे तु 'उगितश्च (४,१,६)'—इति ङीप्, 'वा छन्दसि (६,१,१०६)'—इति पूर्वसवर्णः। आभ्यां हि विविधं रुद्धानि सर्वभूतानि। 'नमो दिवे बृहते रोदसीभ्याम् (ऋ० सं० २,१,२६,६)"—"होतारं सत्ययजं रोदस्योः (ऋ० सं० ३,४,२०,१)" —"इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे (ऋ० सं० ३,२,१,५)"—इति निगमाः। "त्विषितस्तुका रोदसी नृमणाः (ऋ० सं० २,४,४,५)" —इत्यादौ अन्तोदात्तो रोदसी-शब्दो रुद्रपत्नीवचनः'—इति माधवः।

(५) चोणी*। व्याख्यातं पृथिवीनामसु (१० पृ०)। "अयः चोणी सचते माहिना वाम् (ऋ० सं० २,४,२३,५)"—इति निगमः॥

(६) अम्भसी†। व्याख्यातमुदकनामसु (८८ पृ०)। बाहुलकादत्रापि नुम्। यद्वा; अम्भ उदकमनयोरस्ति, मत्वर्थीयस्य लुक्। एकत्रावशिष्टमपरत्रावशिष्यमाणमादित्यमण्डलस्थम्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(७) नभसी‡। 'णह बन्धने (दि० उ०)'। 'नहेर्दिवि भश्च (उ० ४,२०५)'—इति असुन्। साहचर्याद् उभे अपि नभः-शब्देनोच्यते। सम्बध्यते पुण्यवद्भिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(८) रजसी§। 'रञ्ज रागे (भ्व० उ०)'। 'भूरञ्जिभ्यां कित् (उ० ४,२११)'—इत्यसुन्। 'रजकरजनरजस्सूपसंख्यानम्'—इति वा न-लोपः रजके

---

* पृ० १, १।
† पृ० १, १२।
‡ पृ० १, ५।
§ पृ० १, ७।

स्वगुणे. भूतानां 'ऋजतेर्गतिकर्मणः'—इति माधवः । गम्यते पुण्यवद्भिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९) सद्मा । सदेर्मनिन् । सीदन्त्यनयोर्देवमनुष्यादयः । निगमोऽन्वेषणीयः* ॥

(१०) सद्मनी† । सदेर्मनिन् । "पूर्व्यो: सद्मनोः केतुरन्तः (ऋ० मं० ३.३,०८.२)" इति निगमः । भाष्यं द्रष्टव्यम ॥

(११) घृतवती‡ । उदकवत्यौ । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१२) बहुले । 'बंहिष्ठः' इति महन्नामसु व्याख्यानम् (३०५पृ०) बहुभिः पदार्थैस्तद्वत्यौ । "उर्वी पृथ्वी बहुले दूरेअन्ते (ऋ० मं० २, ५.३,२)'—इति निगमः ॥

(१३) गभीरे§ । (१४) गम्भीरे§ । व्याख्याते वाङ्नामसु (७८ पृ०) । गम्यते सत्पुरुषैः, प्रतितिष्ठन्त्यनयोर्देवमनुष्यादयः । निगमोऽन्वेषणीयौ ॥

(१५) ओण्यौ । 'ओणृ अपनयने (भ्वा० प०)' । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४.११४)' । 'कृदिकारादक्तिनः (४,१,४५वा०)'—इति ङीष् । अपनयतः स्वाश्रितानां क्लेशान् । यद्वा; अवतेर्नुटि, छान्दसत्वात् सम्प्रसारणे गुणश्च, टित्त्वात् ङीप् । "अभि त्यं देवं सवितारमोण्योः (य० वा० सं० ४,२५)"—इति निगमः ॥

* "ऋद्धासो अधि चक्रिरे सदः" ऋ० मं० १, ६, ९, १. निगमो द्रष्टव्यः ।
† पृ० १, १० ।
‡ निरु० १, ११ ।
§ पृ० १, ११ ।

(१६) चम्वौ। 'चमु अदने (भू०प०)'। 'भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमस्जि-खर्जिभ्यउः (उ० १,७८)'—इति उ-प्रत्ययः। चमन्त्यनयोः। "उन्नान-योश्चम्वो३र्यानिरुक्तः (ऋ०मं० २,३,२०,३)"—इति निगमः।

(१७) पार्श्वा*। 'स्पृश संस्पर्शने (तु०प०)'। 'स्पृशेः श्वण्-शुनौ पृ च (उ० ५,२७)'—इति श्वण्-प्रत्ययो धातोः पृ-भावश्च। णित्त्वाद् वृद्धिः। व्यत्ययेन पुंल्लिङ्गता। "पार्श्वे"—इति पाठान्तरम्। संस्पृशतो व्याप्नुतः सर्वान् पदार्थान्। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(१८) मही†। एतदादीनि चत्वारि पृथिवीनामसु व्याख्यातानि (१२पृ०)। महत्यौ पूजनीये वा। "वेपेते भियसा मही (ऋ०मं० १,५,२१,१)"—इति निगमः॥

(१९) उर्वी‡। विस्तीर्णे, आच्छादयित्र्यौ वा स्वर्गाधःस्थितलोकस्य। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२०) पृथ्वी§। प्रथिता विस्तारिता ब्रह्मणा सृष्टिकाले। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२१) अदिती‖। देवमनुष्यादिसकलप्रपञ्चधारणेऽप्यदीने इत्यर्थः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

(२२) अही¶। गोनामसु व्याख्यातम् (२३०पृ०)। गम्यते प्राणिभिः। निगमोऽन्वेषणीयः॥

* निघ० ४, २।
† पृ० १, १ (१२ पृ०)।
‡ पृ० १, १ (१२ पृ०)।
§ पृ० १, १ (१२ पृ०)।
‖ पृ० १, १ (१२ पृ०)।
¶ पृ० १, १०।

(२३) दूरेऽन्ते*। दुः-शब्दोपपदात् एतेः 'दुरीणो लोपश्च (उ० २,१८)'—इति रक्-प्रत्ययो धातोर्लोपश्च। 'रोरि (८,३,१४)'—इति रेफलोपः, लोपे पूर्वस्य दीर्घः (६,३,१११)। 'अन्तो अततेः (निरु० ४,२५)'—इति भाष्यम्। तत्र बाहुलकात्तन् मकारस्यान्तादेशः। 'दुःखेन गम्यते दूरमतोऽस्यादेर्मध्याच्च सततगतो भवति, न कदाचिदादौ मध्ये वास्ति'—इति स्कन्दस्वामी। दूरे अन्तमवसानगतिर्ययोः। 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६,३,१४)'—इत्यलुक्। "समान्या वियुते दूरेऽन्ते (ऋ० मं० ३,३,२५,२)"—इति निगमः॥

(२४) अपारे†। 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' जुहोत्यादिरदन्तः। घञ्। समाप्तिरिति वा समाप्यतेऽनेनेति वा पारः। 'अपारे दूरपारे (निरु० ६,१)'—इति भाष्ये। 'अविद्यमानं पारमन्तं ययोः ते अपारे। दूरत्वेन परभवं दर्शयति पुराणदृष्ट्या वा लोकपर्यन्तताम्'—इति स्कन्दस्वामी। निगमोऽन्वेषणीयः॥

अध्यायपरिसमाप्तिसूचकद्विर्वचनमिति सिद्धम्॥

इति देवराजयज्वविरचिते नैघण्टुककाण्डनिर्वचने
तृतीयाध्यायः॥ ३॥

॥ इति नैघण्टुकं नामाद्यं काण्डं समाप्तम्॥

* निरु० ४, २५।

† निरु० ६, १।

(नैघण्टुक-टीका-परिशिष्टम्)

स्वरादीनीति पूर्वमुक्तस्य प्रकरणत्रयस्य (३२पृ०,३३०पृ०, ३७०पृ०), निगमदेवताकाण्डयोश्च निर्वचनं भाष्य-स्कन्दस्वामिभ्यां प्रदर्शितं विशदप्रत्ययाभावात् प्रक्रियां विशदीकृत्य क्रमेण व्याख्यायते। तत्र, निगमव्याख्यानादि यदत्रानुसंहितं, तत् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

(१) स्वः* । सु-पूर्वादर्त्तेरीरयतेर्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२, ७५)'—इति विचि दृशि-ग्रहणस्य प्रयोगानुसरणार्थत्वादकर्त्तर्यपि भवति। ईरयतेरिकारस्याकारो व्यत्ययेन, गुणः। 'स्वरादिनिपात-मव्ययम् (१,१,३०)', सुपो लुक् (२,४,७१), रेफस्य विसर्जनीयः (८,३,१५)। शोभनमरणं गमनम् सुखाय हिताय वा यस्य, शोभनं वा प्रेरणं तमसां यस्य, सुष्ठु वा कृतो रश्मिभिः रसानादातुम्, भासं वा ज्योतिषां नक्षत्रादीनां, भासा सुष्ठु कृतः प्राप्तइति वा, स्वरादित्यः द्यौश्च। स सुष्ठु शोभनमरणमस्यांशरूपैर्वा पुण्यवद्भिरर्यते, सुष्ठु वा पुण्यकृत ईरयति स्वृतो रसैः स्वृतो भाभिर्ज्योतिषा, स्वयमेव वा दीप्तम्। "भूर्भुवः स्वः (य०वा०सं० ३,३७)"—इति दिव उदा-हरणम्। "एभिर्नो अर्कैर्भवानो अर्वाङ् स्वर्ण ज्योतिः (ऋ०सं० ३,५,१०,३)',—इत्यादित्यस्य ॥

(२) पृश्निः† । प्र-पूर्वादश्नोतेः स्पृशतेर्वा 'घृणि-पृश्नि-पार्ष्णि-

* पु० १, १२।
† निघ० १, १४।

घृणि-पृणि (उ० ४,५२)'—इति नि-प्रत्ययः, प्राशेः स्पृशेश्च पृश्न-भावो निपात्यते। प्राश्नुत एनं शुक्लो वर्णः संस्पृष्टा रसान्। * * *। कृतव्याख्यानमन्यत् पूर्वेण। संस्पृष्टा भासं ज्योतिषामस्पृष्टो भासेति वा पृश्निरादित्यः। द्यौस्तु संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च 'सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि (ऋ० सं० १,४,७,२. सा० भा०)' —इति श्रुतेः। "पृश्नेः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः (ऋ० सं० ४,३, २३,५)"—इति निगमो दिवः। "अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः (ऋ० सं० ८,७,७,१)"—इत्यादित्यस्य॥

(३) नाकः*। नयतेः पिनाकादयश्च (उ० ४,१५)'—इत्याक-प्रत्ययष्टिलोपश्च निपात्यते। नेता रसानाम्, नेता भासामात्मी-यानाम्, ज्योतिषां प्रणायकश्चादित्यः। द्यौस्तु; कमिति सुखनाम, न कम् अकम् असुखम्, न अकं यत्र स नाकः। 'नभ्राण्नपान्नवेदा ६,३,७५)'—इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः। "न वा अमुं लोकं जग्मुषे किञ्च नाकम् (निरु० २,१४)"—इति ब्राह्मणम्। अत्यन्त-सुखमित्यर्थः। "नाकस्य पृष्ठे अधि तिष्ठति श्रितः (ऋ० सं० २,१, १०,५)"—इति दिवः। "तत्रे अधि नाके अस्मिन् (ऋ० सं० ८, ७,१८,२)"—इति निगमश्चादित्यस्य॥

(४) गौः†। व्याख्यातं पृथिवीनामसु (६ पृ०)। गमिरन्तर्णी-तण्यर्थः। गमयति रसान् मण्डलं प्रति रश्मिभिः, गच्छति वान्तरिक्षे इति गौरादित्यः। यत्पृथिव्या उपरि दूरं गता, यद्वास्यां ज्योतींषि

* नि० २, १४

† पु० १, १।

गच्छन्तीति गौः द्यौः। "गवामसि गोपतिरेक इन्द्र (ऋ० सं० ५,६, २३,६)"–इति दिवः। "उताद: परुषे गवि (ऋ० सं० ४,८,२२, ३)"—इत्यादित्यस्य॥

(५) विष्टप्*। 'ष्टभि प्रतिबन्धे (भ्वा० आ० प०)'। वि-पूर्वात् क्विपि भकारस्य पकारो व्यत्ययेन। विष्टम्भिराविशतेऽर्थे वर्त्तते। यद्वा; विशेरेव बाहुलकाद्रूपसिद्धिः। पृथिवीतो रसानादातुमाविष्टोऽभिनिविष्टइत्यर्थः। एवमेव भासं ज्योतिषां भासा वाविष्टोव्याप्तः आदित्यः। द्यौराविष्टा ज्योतिर्भिः पुण्यकृद्भिश्च। "उद्यद्ब्रध्नस्य विष्टपम् (ऋ० सं० ६,५,६,१)"—इत्याद्युदाहरणम्॥

(६) नभः†। नयतेरसुनि गुणे 'नयः'-इति स्थिते बाहुलकात् यकारस्य भकारः। नाक-शब्देन समानोऽर्थः। अथवा भासन-शब्दस्य ह्रस्वत्वं, सकारलोपः, नकारभकारयोश्च स्थानविपर्ययः, सान्तत्वञ्च। सर्वत्र सूत्रप्राप्त्यनुक्तौ पृषोदरादित्वात् द्रष्टव्यम्। यद्वा; न भाति 'नभः'। असुनि भातेष्टिलोपश्च। एतेन द्यौर्व्याख्याता। "ज्योतिष्मति प्रतिमुञ्च। ते नभः (?)"—"स्वर्जज्ञानो नभसा (ऋ० सं० ७,३,१४,५)"—इत्युदाहरणम्॥

इति षट् साधारणानि दिवश्चादित्यस्य॥ १,४‡॥

* निरु० २,१४.४,२०।

† पु० १,४।

‡ इमानि षट् पुरस्तात् (१२४०) अव्याख्यातानि।

इदमाद्युपमानामानि। भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च विस्तरेण व्याख्यातानि (निरु० ३,१३-१८)। निपातप्रायत्वात् शब्दनिर्वचनस्यावक्तव्यत्वात् उदाहरणमात्रमत्र प्रदर्श्यते।—

(१) इदमिव*। (२) इदं यथा†। अत्र इदंशब्द उपमानशब्दसन्निधानाय प्रयुक्तः। इवादयस्तु निपाताः, पराश्रयस्योपमानत्वस्य धर्मस्य प्रतिपादनार्थाः। "इन्द्र॑ इवे॒ह ध्रु॒व स्ति॑ष्ठ (ऋ० सं० ८, ८,३१,२)"—"यथा॒ वातो॒ यथा॒ वन॑म् (ऋ० सं० ४,४,२०,४)"॥

(३) अग्निर्न ये‡। अत्र न-शब्द उपमानार्थः। "अ॒ग्निर्न ये भ्राज॑सा रु॒क्मव॑क्षसः (ऋ० सं० ८,३,१२,२)"॥

(४) "चतु॑रश्चि॒द्दद॑मानात्"§ (ऋ० सं० १,३,२३,४)। अत्र चिच्छब्दः॥

(५) "ब्रा॑ह्म॒णा व्र॑तचा॒रिणः॑ (ऋ० सं० ५,७,३,१)"। उपमाप्रतिपादनेनादिलोपाल्लुप्तोपमः॥

(६) "वृ॒क्षस्य॒ नु ते॑ पुरुहूत व॒याः (ऋ० सं० ४,६,१७,३)"‖। अत्र नु-शब्दः॥

(७) जार आ भगम्। "उदी॑रय पि॒तरा॑ जा॒र आ भग॑म् (ऋ० सं० ७,६,१०,१)"। अत्र आकारः॥

* निरु० १, ४; १०. ९, २०।
† निरु० ३, १५।
‡ निरु० १, ४. ७, २१. १०, १२।
§ प० ५, २। निरु० १, ४. ५, ५. १०, २९।
‖ पृ० २, १५।

(८) "मेषो भूतो३ऽभि यन्नयः (ऋ० सं० ५,७,२४,५)"*। अत्र भूत-शब्देनोपमोच्यते ॥

(९) तद्रूपः†। (१०) तद्वर्णः‡। रूपशब्देन वर्णशब्देन चोत्तरपदेन समासादुपमा प्रतीयते ॥

(११) तद्वत्§। पूर्ववत्तच्छब्दस्यार्थः। "प्रियमेधवदत्रिवत् (ऋ० सं० १,३,३१,३)"। 'तेन तुल्यं क्रियाचेद् वतिः (५,१,११५)' ॥

(१२) तथा‖। "तम्प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा (ऋ० सं० ४, २,२३,१)"। 'प्रत्नपूर्वविश्वेमात् थाल् छन्दसि (५,३,१११)'—इति इवार्थेऽयं थाल् विहितः ॥

इति द्वादशोपमानामानि ॥ ३,१३¶ ॥

"तथा"—इत्यस्यानन्तरं "सिंहः"—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते, तन्न पठनीयम्, 'अथ लुप्तोपमानि (निरु० ३,१८)'—इत्यादि-भाष्यस्य तु "ब्राह्मणा व्रतचारिणः (५)"—इति पूर्वमुक्तस्य लुप्तोपमस्य प्रपञ्चत्वात्॥

* "भूतम्" प० १, १२।
† प० ३, ७।
‡ निरु० २, ३।
§ "वदिति सिद्धोपमा" निरु० ३, १७।
‖ "थाइति च" निरु० ३, १६।
¶ एतान्यपि न व्याख्यातानि दुर्गेण (३३०४०)।

(१) प्रपित्वे*। (२) अभीके†। इत्यासन्नस्य। प्रपूर्वादाप्नोतेर्निष्ठायां प्राप्त-शब्दस्य प्रपित्व-भावः। यद्वा; 'इत्वनादयोऽन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'—इतीत्वन्-प्रत्यये बाहुलकादाप्नोतेराकारलोपः। पित्व-शब्द आसन्नार्थः। प्रकृष्टदेशकालयोः प्राप्तिः प्रपित्वे इति ॥ ॥ अभिपूर्वादञ्चतेः 'अलीकादयश्च (उ० ४,२५)-इतीकन् प्रत्ययो धातुलोपश्च निपात्यते। अभ्यक्ते आसन्ने इत्यर्थः। सोपसर्गौ सप्तम्यन्तौ यथादृष्टाविति पठितौ ॥ "आपित्वे नः प्रपित्वे तूय मा गहि (ऋ० सं० ५,७,३०,३)"—"अभीके चिदु लोककृत् (ऋ० सं० ८,७,२१,१)" —इत्यपि निगमौ ॥

(३) दभ्रम्‡। (४) अर्भकम्§। इत्यल्पस्य। दभ्रमिति दभ्नोतेर्बधकर्मणः 'स्फायितञ्चि (उ० २,१२)'-इत्यादिना रक्, 'अनिदिताम् (६,४,२४)'-इति न-लोपः। सुदभ्रं सुच्छेदम् अल्पत्वात् ॥ ॥ ह्वरतेः 'अर्भकश्च पृथुक पाका वयसि'-इति क-प्रत्यये, हकारस्य भकारे गुणे रपरत्वे अकारे चोपजने च अर्भकमिति निपात्यते। अवह्रुतमूनपरिमाण इत्यर्थः ॥ "मा मे दभ्राणि मन्यथाः (ऋ० सं० २,१,११,७)"-"नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यः (ऋ० सं० १,२,२४,३) ॥

(५) तिरः‖। (६) सतः¶। इति प्राप्तस्य। अप्राप्तस्येत्यपरः पाठः। तरतेरसुनि बाहुलकात् अकारस्येकारः। तीर्णं प्राप्तमागतम् ॥ ॥ सर्त्तेरसुनि रेफस्य वकारः। सतः संसृतम् ॥ अप्राप्तस्येति पाठे पराजितं

*, †, ‡ निघ० ३, २० ।
§ निघ० ३, २०. ४, १५ ।
‖ निघ० ३, २०. १२, २२ ।
¶ निघ० ३, २० ।

तरणं मरणं च द्रष्टव्यम्॥ "तिरश्चिदर्यया परि (ऋ० सं० ४,४,१६, २)"–"पार्वतभिन्दन्नुत एति रुक्षः (ऋ० सं० ५,७,९,१)"॥

(७) त्वः*१ (८) नेमः†। इत्यर्धस्य। अर्धशब्दोऽत्र सम्प्रविभागवचनः, अर्धं हरते इति नपुंसकनिर्देशात्। त्वः अपगतः अपेत्य समुदायान् गतः पृथग्भूतः। तनोतेरुपधायाः पूर्वउकारः, यणादेशः, मकारस्य विसर्जनीयः इति स्कन्दस्वामी। तनोतेः 'सर्वनिघृष्वरिष्वलष्व (उ० १,१५१)' इति वन्-प्रत्ययष्टिलोपो निपात्यते॥ ॥ नेमशब्दोऽन्ननामसु व्याख्यातः (२१०पृ०)। सर्वादिरयम्। समुदायादवनीतः पृथग्भूत इत्यर्थः॥ "पीयति त्वो अनुत्वो गृणाति (ऋ० सं० २,२,१६,२)"–"प्र नेमस्मिन् ददृशे सोमो अन्तः (ऋ० सं० ८, १,६,५)"।

(९) ऋक्षाः‡। (१०) स्तृभिः§। इति नक्षत्राणाम्। 'ऋष गतौ (तु० प०)'। ऋषेः 'इगुपधात् कित् (उ० ४,११६)'-इति किदिन्-प्रत्ययः। ऋषिरत्र उदर्थविशिष्टः। उद्गतानि ऊर्ध्वमीरितानीव प्रकाशन्ते॥ ॥ 'स्तृञ् आच्छादने (क्र्या० उ०)'। कर्मण्यौणादिकः क्विप्, बाहुलकात्तुग्न भवति। तीर्णानि प्रसारितानि विस्तीर्णानि च प्रकाशन्ते हि। तस्य पाठो यथादृष्टम्॥ "अमी य ऋक्षा निहिता स उच्चा (ऋ० सं० १,२,१४,५)"–"पश्यन्तो द्यामिव स्तृभिः (ऋ० सं० ३,५,६,३)"॥

* निरु० १, ७. ३, २०।

† निरु० ३, २०

‡, § निरु० ३, २०।

(११) वक्षीभिः* । (१२) उपजिह्निका† । इति सीमिकानाम्। वम्रशब्दोऽल्पनामसु व्याख्यातः (२९८पृ०)। 'जातेरस्त्रीविषयात् (४,१,६३)'-इति ङीष्। जातिशब्दश्चायं स्त्रीपुंसयो दृष्टोलोके स्त्रीलिङ्गो प्रसिद्ध इति स पठितः॥ ॥ वपन्ति हि ते मृदमुपजिह्निकाः। 'शेवयह्वजिह्वा (उ०१,१५२)'-इति जिघ्रतेर्जिघर्त्तेर्वा व-प्रत्ययान्तं निपात्यते जिह्वा, 'सञ्ज्ञायां कन् (५,३,८७)', 'प्रत्ययस्थात् (७,३,४४)'-इतील्वम्। उपजिघ्रन्ति काष्ठम्, उपरक्षणाद्वोदकस्य उपजिह्निका॥ "यदत्त्युपजिह्निका यद्वम्रो अतिसर्पति (ऋ०सं०६,७,१२,६)" वम्रशब्दस्यायमेव निगमः॥ "वम्रीभिः पुत्रमगुवो अदानम् (ऋ०सं०३,६,२,४)"-इति स्त्रीलिङ्गस्य॥

(१३) ऊर्दरम्‡। (१४) कृदरम्§। इत्यावपनस्य। ऊर्दरउत्पूर्वात् 'दृ विदारणे (क्र्या०प०)'-इत्यस्मात् 'दॄर गतौ (अदा० आ०)'-इत्यस्माद्वा 'ऋदोरप् (३,३,५७)', घञि च उद्दरं मुदीरं वा सदूर्दरम्। ऊर्द्धञ्च तद्दीर्णञ्च मध्यतः, ऊर्द्धमीर्ण गतं वा दीर्णमिति ल्वादित्वान्निष्ठानत्वम् (८,२,४४)॥ ॥ कृदरम्, गृहनामसु व्याख्यातम् (३०७पृ०)। कृतदरम्। "तमूर्दरं न पृणता यवेन (ऋ०सं०२,६,१४,५)"-"समिद्धो अञ्जन् कृदरं मतीनाम् (य०वा०सं०२९,१)"॥

---

* पु० ३, २. निघ० ३, १०. ५, ३।

† निघ० ३, १०।

‡ निघ० ३, १०।

§ पु० ३, ४. निघ० ३, १०।

(१५) रम्भः*। (१६) पिनाकम्†। इति दण्डस्य। 'रभ राभस्ये (भू० आ०)' अत्रालभने वर्त्तते। कर्मणि घञ्। 'रभेरशब्लिटोः (७,१,६३)'—इति नुम्। आरभन्ते आश्रयते ह्यवष्टम्भाय दण्डः। "आ त्वा रम्भन्त जिव्रयः (ऋ०सं० ६,२,४५,५)" ॥ ॥

पिनाकं—'पिष सञ्चूर्णने (रु० प०)'। 'पिनाकादयश्च (उ० ४,१५)'—इति आक-प्रत्ययः, षकारस्य नकारो गुणाभावश्च निपात्यते। प्रतिपिनष्टि छिनत्त्यनेन शत्रून्, दण्डाकारं धनुरुच्यते, तच्च रूढितो महादेवीयमेव सामान्येन। "अवततधन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासाः (य०वा०सं० ३,६१)" ॥

(१७) मेना‡। (१८) ग्नाः§। इति स्त्रीणाम्। उभावपि शब्दौ व्याख्यातौ वाङ्नामसु (८१। ८९ पृ०)। नामयन्ति हि ताः पतिश्वशुरमातुलादयः पूज्या भूषयितव्याश्चेति स्मरणात्। गच्छन्त्येनाश्रपत्यार्थिनः। "अमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ (ऋ०सं० ४,१,२९, २)"—"ग्नास्त्वाकृन्तं नपसोऽतन्वत (ना० ब्रा०)" ॥

(१९) शेपः‖। (२०) वैतसः¶। इति सुप्रजननस्य। शेपः—सपतेरसुनि बाहुलकात् स-शब्दस्य शे-भावः। स्पृशत्यनेन स्त्रीन्द्रियम्। तद्धेतुतश्च विशिष्टानन्दलक्षणं स्त्रीसुखं स्पर्शशब्देनोच्यते। त्वगिन्द्रियस्पर्शमात्रकं शेपमित्युदाहरणेऽकारान्तत्वेन दर्शनात् करणे घञन्त इति केचित् सकारलोपो वा तत्र द्रष्टव्यः। यद्यपि 'वृङ्-

*, † निघ० ३, २१।
‡ पु० १, ११. निघ० ३ २१।
§ पु० १, ११. निघ० ३, २१. १०, ४०. १२, ४६।
‖, ¶ निघ० ३, २१।

शोर्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च (उ० ४,१९६)'—इति शेफः अमुना-गमेन कथञ्चिच्छेपः सिद्ध्यति तथापि तत्रार्थानौचित्यात् "मुष्कयोर-दधात् सपः (?)"—"मुष्कयोर्निहिता सपः (?)"—"मा नो मघेव निःषपि (?)"—इत्यादौ सप-शब्देन मेहनस्याभिधाना-दर्थौचित्याच्च स-शब्दस्य श-भावेन कथञ्चिन्निर्वोढुं युक्तमिति सपते-रित्युक्तम्। तथाचोक्तम्—'अर्थनित्यः परीक्षेत न संस्कारमाद्रियेत'—इति॥ ॥ विपूर्वात् 'तसु उपक्षये (दि० प०)'—इत्यस्मात् पचा-द्यचि (३,१,१३४) वितसः। वितस एव वैतसः। प्रज्ञादित्वादण्। विशेषेण तस्यति क्षीणो भवति प्राक् सम्भोगकालात्। यद्वा; विमचिक-मितिवत् वि-शब्दः प्रतिषेधार्थीयः। न तस्यति अक्षीणम् सेकसाम-र्थ्यस्यानुपक्षीणत्वात्। "यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपम् (ऋ० सं० ८,३,२७,२)"-"त्रिः स्म माह्नः श्नथयो वैतसेन (ऋ० सं० ८,५,१,५)"॥

(२१) अया* । (२२) एना† । इत्युपदेशस्य। प्रत्यक्षाभिधान-मिहोपदेशोऽभिमतः। सामान्येन चैते त्रिष्वपि लिङ्गेषु। अनयेति पदस्य न-शब्दलोपेन अया। "अया ते अग्ने समिधा विधेम (ऋ० सं० ३,४,२५,५)"-इति स्त्रिया समिधा सामानाधिकरण्यात्॥ ॥ एना 'द्वितीयाटौस्स्वेनः (२,४,३४)'-इति इदमेतदोर-न्वादेशविषये एनादेशः, तृतीयैकवचनस्याकारः। "एना वो अग्निं नमसा (ऋ० सं० ५,२,२१,१)"—इति नपुंसकस्य मनसो सामा-नाधिकरण्यात्। एना पत्या तन्वं१ सं सृजस्व (ऋ० सं० ८,३,२५,२)"-इति पुंसः पत्युः सामानाधिकरण्यात्॥

*, † निघ० ३, २१।

(२३) सिषक्तु*। (२४) सचते†। इति। सिषक्तिति कर्त्तुरभिधानम्। तस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादुतश्चाह सेवमानस्येति। वैयाकरणसिद्धान्तप्रसिद्ध्यर्थमेवमवोचत्, परमार्थतस्तु धात्वर्थप्रतिपादनपरतयैवाख्यातपदोपादानमर्थाभिगमत्वञ्च। अतश्चैतदुक्तं भवति। सिषक्तु सचत इति सेवार्थौ धातू इति। तथाहि। "भावप्रधानमाख्यातम्"-इति हि स्वसिद्धान्तः। सिषक्तुः सचते। 'षच समवाये' भ्वादिः स्वरितेत्, अत्र सेवार्थः। सिषक्तिति लोटि तिपि शप्। तस्य 'बहुलं छन्दसि (२,४,७६)'—इति श्लुः। 'अर्त्तिपिपर्त्योश्च'। 'बहुलं छन्दसि (७,४,७८)'—इत्यभ्यासस्येत्वम्। "स नः सिषक्तु यस्तुरः (ऋ० सं० १,१,२४,२)"—"सचस्वा नः स्वस्तये (ऋ० सं० १,१,२,४)"—इति तु यथानिगममुदाहरणम्॥

(२५) भ्यसते‡। (२६) रेजते§। इति। भयवेपनयोर्धातुः भ्यसते इति। रेजते इति नैरुक्तोधातुः। उभावप्युभयोरर्थयोः। "यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेताम् (ऋ० सं० २,६,७,१)"—"रेजते अग्ने पृथिवी मुखेभ्यः (ऋ० सं० ५,१,८,४)"—इति॥

इति षड्विंशतिर्द्विशनामानि॥ ३,२९‖॥

(नैघण्टुक-टीका-परिशिष्टं समाप्तम्)

*, † 'सचति' 'सचति' निघ० पु० २, १४। निरु०—'सचते', 'सचन्ते' ३, २१. ७, २३। 'सचत' ९, २६। 'सचन्ताम्', 'सचस्व' ३, २१. ८, ७३। 'सिषक्तु' ३, २१. ११, ४९। 'संसचावहै' ५, ९। 'सचा' निघ० ४, २. निरु० ५, ५. ११, ५०। 'सचाभु' निरु० ५, ५।

‡ निरु० ३, ११। 'अभ्यसेताम्' निरु० ३, २१. १०, १०।

‖ एतानि च न व्याख्यातानि पुरस्तात् (१७०४०)।

अथ चतुर्थाध्यायः ।

अथ नैगमं नाम द्वितीयं काण्डं व्याख्यायते—

जहा[१] । निधा[२] । शिताम[३] । मेहना[४] । दमूनाः[५] । मूषः[६] । इषिरेण[७] । कुरुतन[८] । जठरे[९] । तितउ[१०] । शिप्रे[११] । मध्या[१२] । मन्दू[१३] । ईर्मान्तासः[१४] । कायमानः[१५] । लोधम्[१६] । शीरम्[१७] । विद्रधे[१८] । द्रुपदे[१९] । तुग्वनि[२०] । नंसन्ते[२१] । नसन्त[२२] । आहनसः[२३] । अद्मसत्[२४] । इष्मिणः[२५] । वाहः[२६] । परितक्म्या[२७] । सुविते[२८] । दयते[२९] । नूचित्[३०] । नू च[३१] । दावने[३२] । अकूपारस्य[३३] । शिशीते[३४] । सुतुकः[३५] । सुप्रायणाः[३६] । अप्रायुवः[३७] । च्यवनः । रजः[३९] । हरः[४०] । जुहुरे[४१] । व्यन्तः[४२] । क्षाणाः[४३] । वाशी[४४] । विषुणः[४५] । जामिः[४६] । पिता[४७] । शंयोः[४८] । अदितिः[४९] । एरिरे[५०] । जसुरिः[५१] । जरते[५२] । मन्दिने[५३] । गौः[५४] । गातुः[५५] । दंसयः[५६] ।

---

(५) "दमुनाः" ग ।

(६) "मूष्यः" घ ।

(७) "इषिरः" ग ।

(९) "जठरम्" ख, ग ।

(२१) "नसतः" क ।

(२७) "परितक्मा" ग ।

नूनाव(५७)। भर्यसे(५८)। वियुते(५९)। ऋधक्(६०)। अस्याः(६१)। अस्य(६२)। इति द्विषष्टिः पदानि* ॥ १ ॥

(१) जहा†। हन्तेर्लिडुत्तमैकवचने णलि, द्विवचने, अभ्यासचर्त्वे, कुत्वाभावो नकारलोपश्छान्दसत्वात्। जघानेत्यर्थः। "जहा को अस्मदीषते (ऋ॰ सं॰ ६,३,४८,२)" ॥

(२) निधा‡। नि-पूर्वाद्धधातेः 'आतश्चोपसर्गे (३,१,१३६)'-इति कः। निधीयते स्थाप्यते मृगपक्षिग्रहणाय। निधा पाशसमूहः। "मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान् (ऋ॰ सं॰ ८,३,४,६)" ॥

(३) शिताम§। श्रित-शब्दस्य रेफलोपोऽतोदीर्घत्वं मशब्दश्चोपजनः। अङ्गे श्रितत्वाद् दोः शिताम। सित-शब्दस्य वा सकारस्य शकारः, अन्यत् पूर्ववत्। योनिः शिताम। योनिर्गुदम्। विषितः। विविधं सितो बद्धो भवति पुरीषोत्सर्गवेलायां विकसति सङ्कोच * * *। "पार्श्वतः श्रोणितः शितामतः (य॰ वा॰ सं॰ २१,४३)" ॥

(४) मेहना‖। मंहतेर्दानकर्म्मणो ल्युट्, बाहुलकादकारस्यैकारो नकारलोपश्च। सुपांसुलुगित्यादिना सोराकारादेशः। मंहनीयं धनादि। छन्दोगानां 'मद्दहना'—इत्येवं रूपं पाठः¶। प्रसङ्गेन

* इतीत्यादि न-दृश्यते ग-पुस्तके, नापि तत्र खण्डाङ्कः।

† निरु॰ ४, १. "उज्जिहीते" ५, २१।

‡ निरु॰ ४, २. "निधानं" २, ६. "निधिः २, ४।

§ निरु॰ ४, ३।

‖ निरु॰ ४, ४।

¶ "यदिन्द्र चित्र म इह नास्ति त्वादातमद्रिवः" छा॰ छ॰ आ॰ ४, २, १, ४।

स वेदान्तराधीतस्य व्याख्यानं भाष्यकारेण कृतम् (निरु० ४,४)। "यदिन्द्र चित्र मेहना (ऋ० सं० ४,२,१०,१)"॥

(५) दमूनाः*। 'दम उपशमे दाने वा'। दान्ते पुरुषे वा, दमे यज्ञ-गृहे वा मनो यस्य स दमूनाः। दन्तम-शब्दस्य न-लोपः। दमदान्त-शब्दयोर्भावः, मनः-शब्दे मकारात्परस्याकारस्य ऊकारादेशः। दमशब्दो व्याख्यातो गृहनामसु (३१०पृ०)। ददातेर्ल्युटि दानं, दमेर्निष्ठायां मतुप दान्तमः। 'दमेरूनसिः (उ० ४,२२८)'—इति वैयाकरणाः†। "जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोणे (ऋ० सं० ३,८,१८,५)"॥

(६) मूषः‡। 'मुष स्तेये (क्र्या० प०)'। 'क्विब्वचिप्रच्छि (३,२,१७८वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशातिदिष्टसिद्धिः (भा०)'—इति क्विप् दीर्घश्च। जस्। मूषिकाः। सुगुप्तमपि मुष्णन्ति हरन्ति। "मूषो न शिश्ना व्यदन्ति माध्यः (ऋ० सं० १,७,२१,२)"॥

(७) इषिरेण§। 'इषु इच्छायाम् (तु० प०)'। 'इषिमदिमुदि (उ० १,५१)'—इत्यादिना किरच् प्रत्ययः। यद्वा; ईषयतेर्गतिकर्मणः ईषेर्दर्शनार्थस्य वा बाहुलकात् किरच् इषभावश्च। मनो विशेषण-मेतत्। * * *। "इषिरेण ते मनसा सुतस्य (ऋ० सं० ६,४,१२,२)"॥

(८) कुरुतन‖। करोतेर्लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य त-शब्दस्य

* निरु० १, १४. २, २. ४, ५।

† ऊनसिरिति इस्तादिरेव पाठः प्रायः किन्तु सूर्यवाचकदमनः-शब्दोऽपि इस्व-गम एव दृश्यते प्रायो लोके।

‡ निरु० ४, ५. ६।

§, ‖ निरु० ४, ७।

'तप्तनप्तनथनाश्च (७,१,४५)'—इति छान्दसस्तनादेशः। तत्र त-शब्द एवार्थवान् न-शब्दस्तूपजनोऽनर्थकः। कृत्तनेत्यस्य प्रतिपादनार्थमाह भाष्यकारः,—'कर्त्तन-हन्तन-यातनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति (निरु० ४,७*)'—इति। अत्र बहुवचनमन्येऽप्येवंरूपा उपजनाः सन्तीति प्रतिपादनार्थम्। 'कायक्', 'आञ्जसे रसुक्'—इत्येवमादयः। "रिपेण तपसा कृत्तन (?)"—"अध्वर्यवः कर्त्तना श्रुष्टिमस्मै (ऋ०सं०२,६,१४,३)"—"तपिष्ठेन हन्मना हन्तना तम् (ऋ०सं०५,४,३०,२)"—"प्रयातन सखीँ रच्छा सखायः (ऋ०सं०२,३,२६,३)"—"हृत्वाय शत्रून् वि भजस्व वेदः (ऋ० सं० ८,३,१८,२)"—"ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः (ऋ०सं० ५, १,२०,५)" ॥

(९) जठरम्†। जग्ध-शब्दोपपदात् धृञो दधातेर्वा 'उदरादयश्च (उ० ५,४२)'—इति अरन् प्रत्ययो जग्धशब्दस्य जभावो धकारस्य ठकारश्च निपात्यते। जग्धं भक्षितं मन्न मस्मिन् ध्रियते तिष्ठति, धीयते प्रक्षिप्यत इत्यर्थः। "आसिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिम् (ऋ०सं० ३,३,११,१)"।

(१०) तितउ‡। तनोतेस्तुदेश्च निष्ठायां मतुपि उपधाया इत्वं इकारलोपो वकारस्य सम्प्रसारणं तलोपश्च। तिलमात्रं तुन्नं वा। तिलशब्दात् तिः, तुन्नशब्दात् उकारतकारौ। मत्वर्थे बहुव्रीहिः।

* मूले तु नैवं पाठक्रमः

† निरु० ४,७।

‡ निरु० ४,९।

ततेन मध्येन, तुग्रैण्छिद्रैः, तिलमात्रैश्च तैस्ततम्। तनोतेः क्तान्ता-
इतिर्वैयाकरणाः। ततं तितउ। "सक्तुमिव तितउना पुनन्तः (ऋ०
सं० ८,२,२३,२)" ॥

(११) क्षिप्रे*। 'क्षिप्र गतौ (भ्वा०प०)'। 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकि-
क्षिपिक्षुदिसृपितृपि (उ०२,१२)'—इति रक्, बाहुलकात् क्षि-शब्दस्य
क्षि-भावः। अन्नं गन्धनं प्रति क्षिप्रे भवतः। "वि ष्यस्व क्षिप्रे वि
सृजस्व धेने (ऋ०सं०१,७,१३,४)"।

(१२) मध्या†। मध्य-शब्दात् सप्तम्येकवचनस्य 'सुपां सुलुक् (७,
१,३९)'—इत्यादिना आकारः। मध्ये इत्यर्थः। "मध्याकर्त्तोर्वि
ततं सं जभार (ऋ०सं०१,८,७,४)" ॥

(१३) मन्दू‡। मन्देस्तृप्त्यर्थात् 'भृमृशीतृचरि (उ०१,७)'—
इत्यादिना बाहुलकाद्-प्रत्ययः। मदेर्वा उ-प्रत्ययो नुम् च। प्रथ-
माद्विवचनम्। तृतीयैकवचनस्य वा 'सुपां सुलुक् (७,१,३९)'—
इत्यादिना पूर्वसवर्णः। मन्दिष्णू मन्दिष्णुना वा। "मन्दू समानवर्चसा
(ऋ०सं०१,१,१२,२)" ॥

(१४) ईर्मान्तासः§। 'ईर प्रेरणे (चु०प०)'। 'अर्त्तिस्तुसुहुसृ-
धृक्षि (उ०१,१३७)'—इति मन् प्रत्ययः। अन्तशब्दो व्याख्यातः
(२६५पृ०‖)। आदित्याश्वा उच्यन्ते। ते च सप्त। तेषां ये अन्तान्

* प०२। निरु० ४, १०. ६, १०।
† निरु० ४, ११।
‡ निरु० ४, १२।
§ निरु० ४, १३।
‖ 'अन्तो ऽततेः' निरु० ४, २५।

ईर्मे, ईरिता प्रेरिता विरला इत्यर्थः। अथवा अश्वस्य अन्तो जघनं सर्वेषामीर्मः पृथुरित्यर्थः। "ईर्मान्तासः सिलिकमध्यमासः (ऋ० सं० २,३,१२,५)" ॥

(१५) कायमानः*। 'चायृ पूजानिशामनयोः' भूवादिः, स्वरितेत्। चायमानः। चकारस्य ककारः। यद्वा; कमेर्णिङ्, ततो लटः शानच्। कामयमानइत्यस्य मकारलोपः। "कायमानो वना त्वम् (ऋ० सं० ३,१,५,२)" ॥

(१६) लोधम्†। 'लुभ् गार्ध्ये' क्तः। लुब्धशब्दस्य बलोप उकारस्यौत्वञ्च। लुब्धमित्यर्थः। "लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः (ऋ० सं० ३,३,२३,३)" ॥

(१७) शीरम्‡। शिङः 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकि (उ० २,१२)'—इत्यादिना बाहुलकाद्रक्। अश्नोतेर्वा पूर्ववद्रक् धातोः शी-भावश्च। अयमग्निरुच्यते। अनुशायिनमाशिनं वा। अनु गम्यन्ते भूतानि जङ्गमानि जाठरात्मना, स्थावराणि च सूक्ष्मेण अनभिव्यक्तशक्त्यात्मना यः शेते व्यवतिष्ठते, अश्नोति वा। एवंशीलः। "शीरं पावकशोचिषम् (ऋ० सं० ३,१,६,३)" ॥

(१८) विद्रधे§। विपूर्वात् 'दृभी भये'-इत्यस्मात् अनेकार्थत्वेन हिंसार्थात् क्तः। विदृब्धा इति स्थिते ऋकारस्य रादेशो बकारलोपश्च। बहुवचनस्य स्थाने एकवचनम्। विविधं हिंसितेषु कुपितेषु इत्यर्थः। "कनीनकेव विद्रधे (ऋ० सं० ३,६,३०,७)" ॥

*, †, ‡ निघ० ४, १४।
§ निघ० ४, १५।

(१८) द्रुपदे*। द्रु-शब्दो द्रुमपर्यायः। द्रुममयेषु पदेषु पाद्-काष्ठेषु इत्यर्थः। वचनव्यत्ययः पूर्ववत्। "नवे द्रुपदे अर्भके (ऋ० सं० ३,६,२०,७)" ॥

(२०) तुग्वनि†। तूर्णशब्दोपपदात् गमेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति वनिपि तूर्ण-शब्दस्य तु-भावो गमेष्टिलोपश्च। लुठतीत्यर्थः। तद्धि पानायावगाहनाय वा क्षिप्रमागच्छन्ति। सप्तम्येक-वचनम्। "सुवास्त्वा अधि तुग्वनि (ऋ० सं० ६,१,२५,७)" ॥

(२१) नंसन्ते। नमेर्मकारात् परः सुगागमः, व्यत्ययेनात्मने-पदम्। नमन्ति इत्यर्थः। "कच्चिन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः (ऋ० सं० ५,२८,५)" ॥

(२२) नक्षन्त‡। 'नक्ष कौटिल्ये' भ्वादिरात्मनेपदी, अत्रा-प्नोतिर्नमतेर्वार्थे वर्त्तते। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३,४,६)'—इति वर्त्तमाने लङ्। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६,४,७५)'—इत्यड्-भावः। प्राप्नुवन्ति नमन्ति वा। "घृतस्य धाराः समिधो नक्षन्त (ऋ० सं० ३,८,११,३)" ॥

(२३) आहनसः§। आहन्तेरसुन्, मत्वर्थीयस्य लुक्। 'सूत्रे इदमाहतम्', 'ब्राह्मणे इदमाहतम्'—इत्यादिप्रयोगदर्शनात् आहन्ति-र्वचनार्थः। आहनवन्तो वचनवन्त इत्यर्थः। "ये ते मदा आहनसो विहायसः (ऋ० सं० ७,२,३२,५)" ॥

*, † निरु० ४, १५।

‡ निरु० ४, १५. ७, १७।

§ निरु० ४, १५।

(२४) अद्मसत्*। 'अदेर्मन्'—इति मनिन्। अद्यत इत्यद्म अन्नम्। तस्मिन् सीदन्ति सनोति वा तत्। अद्मन्युपपदे सदेः सनोतेर्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—'क्विप् च (३,२,७६)'—इति क्विपि रूपम्। सनोतेर्नकारलोपे ह्रस्वत्वे पिति तुक्। "अद्मसन्न ससतो बोधयन्ती (ऋ० सं० २,१,७,४)"॥

(२५) इष्मिणः†। 'इषेरिच्छार्थात् (तु० प०)' 'इषियुधीन्धि (उ० १,१४२)'—इति मक्-प्रत्ययः। ईषतेरिषतेर्वा बाहुलकात् मकि धातोरिष्भावः। इच्छा, गमनं, दर्शनं वा इष्म। 'अतइनिठनौ (५,२,११५)'। यद्वा; उणादिकोमिन् प्रत्ययः। एषितारो हविषां स्तुतीनाञ्च गन्तारो, द्रष्टारो वा सर्वार्थानाम्। "ते वा शीमन्त इष्मिणो अभीरवः (ऋ० सं० १,६,१३,६)"॥

(२६) वाहः‡। वहतेः 'वहश्च'—इति णिदसुन्। देवताः प्रत्यूह्यमानत्वात् वाहः स्तुतिः। अथवा यदेतत् कूपसमीपे तदुदकस्योद्धृतस्य स्थानमावाह इति लोके प्रसिद्धम्, तत्सदृशत्वात् सोमरसस्य पूर्णमधिषवणं चर्म वाह इत्युच्यते। "इन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् (ऋ० सं० ३,३,१८,३)"॥

(२७) परितक्म्या§। परिपूर्वात् तकतेर्गतिकर्मणो मनिन्। परितः सर्वतो गच्छति, सर्वस्मिन् देशे रात्रिरस्ति। अथवा तक्मोष्णं तत् परित उभयत एनां परिगृह्यते वर्त्तते इति। तदुक्तम्। 'तक्मेत्युष्णनाम, तक इति सत इति तेन परितक्मा सति यकारोपेजनेन

*, †, ‡ निरु० ४, १९।
§ निरु० ४, १९, ११, २१।

परितक्म्या'। "कस्मै हिनिः का परितक्म्यासीत् (ऋ॰सं॰ ८,६,५,१)" ॥

(२८) सुविते*। सुपूर्व्वादेतेः क्त-प्रत्ययः, * *। 'षुङ् प्राणिगर्भविमोचने'—इत्यस्माद्वा क्ते छान्दसत्वादिडागमः उवङ् च। सप्तम्येकवचनम्। शोभनं गम्यते यत्र स्वर्गादौ तत्, प्रसूते प्रजायां वा। "सुविते माधाः (य॰वा॰सं॰ ५,५)" ॥

(२९) दयते†। 'दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु (भ्व॰आ॰)', अनेकार्थत्वात् विभागदहनगमनेष्वपि वर्त्तते। "महोधनानि दयमानः (ऋ॰सं॰ २,१,१९,२)"—इति दाने। "नवेन पूर्वं दयमानाः स्याम (निरु॰ ४,१७)"—इति रक्षणे। "यएक इद्विदयते (ऋ॰सं॰ १,६,६,२)"—इति दाने विभागे वा। "दुर्वर्त्तुर्भीमो दयते वनानि ऋ॰सं॰ ४,५,८,५)"—इति दहने। "विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् (ऋ॰सं॰ ३,२,१५,१)"—इति हिंसायाम्। "मां वायसो दोषा दयमानो अबूबुधत् (निरु॰ ४,१७)"—इति गतिकर्मा ॥

(३०) नूचित्‡। (३१) नूच§। अनयोः पदद्वयोः * *। "अद्या चिन्नूचित्तदपो नदीनाम् (ऋ॰सं॰ ४,७,२,३)"—"नू च पुरा च सदनं रयीणाम् (ऋ॰सं॰ १,७,४,२)" ॥

(३२) दावने‖। ददातेः 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च (३,२,७४)'—इति व्यत्ययेन कर्मणि वनिप्। ततः षष्ठ्यर्थे द्वितीयार्थे वा

* निरु॰ ४, १७।
† निरु॰ ४, १७. ९, ४२।
‡, § निरु॰ ४, १७।
‖ निरु॰ ४, १८।

चतुर्थी (२,४,६२.वा०), अल्लोपाभावश्छान्दसः (६,४,१३४)। देवस्य देवं वेत्यर्थः ॥

(३३) अकूपारस्य*। 'पॄ पालनपूरणयोः (जु०प०)'। घञ्। पारः पालनं पूरणं वा। अकुत्सितं पालनं पूरणं वा यस्य तदकुपारं सत् कोर्दीर्घत्वेनाकूपारम्। तस्य दावने इति सम्बन्धः। "अकूपारस्य दावने (ऋ०सं०४,२,१०,२)"। आदित्यसमुद्रावप्यकूपारौ। पूर्ववत्। कच्छपोऽप्यकूपारः। कूपशब्दे कर्मण्युपपदे अर्त्तेः कर्मण्यण्। न कूपारः अकूपारः। कच्छपो हि सति सम्भवे ह्रदं गच्छति न कूपमल्पोदकत्वात्। त्रयाणां निगमाः पर्येष्याः ॥

(३४) शिशीते†। 'शो तनूकरणे' दिवादिः परस्मैपदी। व्यत्ययेन श्यपः श्लौ आकारस्येत्वमात्मनेपदञ्च। श्यतीत्यर्थः। 'शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे (ऋ०सं० ३,८,१५,३)" ॥

(३५) सुतुकः‡। सुपूर्वात्तकतेर्गतिकर्मणो 'गेहे कः (३,१, १४४)'—इति बाहुलकात् क-प्रत्ययोऽकारस्योकारश्च। सुपूर्वाद्वा तुच्छब्दस्याकारउपजनः चकारस्य जकारस्य वा ककारभावश्च। सुगमनः सुप्रजा वा। "अग्निः सुतुकः सुतुकेभिरश्वैः (ऋ०सं०७,५, ३१,७)" ॥

(३६) सुप्रायणाः। सु-प्र-पूर्वादयतेर्ल्युट्। 'उपसर्गस्यायतौ (८,२, १९)'—इति लत्वाभावश्छान्दसः। सु-प्र-गमना इत्यर्थः। "सुप्रायणा अस्मिन् यज्ञे वि श्रयन्तामृतावृधः (य०वा०सं०२८,५)" ॥

---

* निघ० ४, १८।

† निघ० ४, १८. ५, २१. १०, २०; २९।

‡ निघ० ४, १८।

(३७) अप्रायुवः*। प्र-आ-इत्युपसर्गद्वयपूर्वात् 'यु मिश्रणे (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति बाहुलकात् क-प्रत्ययः, उवङि कृते अन्त्यस्याकारस्य लोपे च जसि रूपम्। 'सुपां सुलुक् (७,१,३९)'—इति जसः स्थाने सुः। न प्रायुवोऽप्रायुवः। अप्रमाद्यन्तः न प्रमाद्यन्त इति। "अप्रायुवो रक्षितारो दिवे दिवे (ऋ० सं० १,६,१५,१)"॥

(३८) च्यवानः†। अन्तर्णीतण्यर्थात् च्यवतेः 'युच् बहुलम् (उ० २,७४)'—इति युचि पूर्वच बाहुलकाद्दीर्घः। देवान् प्रति सोमानां च्यावयिता गमयिता स्तोतेत्यर्थः। कुटिलादिप्रसङ्गनिवृत्तिः?। "युवं च्यवानं सनयं यथारथम् (ऋ० सं० ७,८,१५,४)"। च्यवनस्य तु "च्यवनो भार्गवः शार्यातं मानवमभिषिषेच (ऐ० ब्रा० ८,४,७)"—"अप्नवानवत् च्यवनवत् भृगुवत् (?)"—इत्यादिर्निगमः प्रसिद्धः॥

(३९) रजः‡। व्याख्यातं द्यावापृथिवीनामसु (२७३पृ०)। (४०) हरः§। ज्वलन्नामसु (३६०पृ०) व्याख्यातम्। रजस्तु ज्योतिरुदकलोकासृगहर्दिनवाचकम्। अनुरञ्जयति ह्येतत् सर्वं स्वेन स्वेन व्यापारेण सर्वप्राणिनः। "या ते अग्ने रजःशया (य० वा० सं० ५,८)"—"भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता (ऋ० सं० ७,६,४,६)"—"त्वया दृढानि सुक्रतो रजांसि (ऋ० सं० ४,७,२,२)"—"त्रिरात्रेण रजस्वला शुचिर्भवति (?)"—"विवर्त्तेते रजसी वेद्याभिः

---

*, † निघ० ४, १९।

‡ निघ० २, २१. ४, १९, १०, ४४. ११, ७; २२।

§ निघ० ४, १९।

(ऋ० सं० ४,५,११,१)"—इति क्रमेण निगमाः ॥ हरो ज्योतिरुदकलोकवाचकम् । ज्योतिर्हरति तमस्तम्, उदकं वहत् हरति सर्वं लोकेषु, ह्रियन्ते सर्वा एव वा कालेन मृत्युनाम्रियन्ते । "प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणीहि (ऋ० सं० ८,४,९,५)"—इति ज्योतिषाम्। उदकलोकवाचि-निगमौ पर्य्येष्यौ ॥

(४१) जुह्रे*। जुहोतेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३,४,६)'—इति लिट्, 'इरयोरे (६,४,७६)'—इति रे, जुह्वति। यद्वा ; यथाप्राप्तो लिट् जुह्विरे कृतवन्तः। "जुह्रे वि चितयन्तः (ऋ० सं० ४, १,११,२)" ॥

(४२) व्यन्तः†। व्यन्त-इत्येषोऽनेककर्मा (निरु० ४,१९)'। व्यन्तइत्यत्र यएष धातुः स इयतिवदनेकार्थइत्यर्थः । 'वी गतिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु (श्रदा० प०)'। अनेकार्थत्वात् पश्यत्यर्थोऽपि॥

(४३) क्राणाः‡। करोतेर्लटः शानचि विकरणव्यत्ययेन लुक् । "गोभिः क्राणा अनूषत (निरु० ४,१९)" ॥

(४४) वाशी§। व्याख्यातं वाङ्नामसु (७९पृ०)। यद्वा; वाशी-शब्दश्छेदनद्रव्यविशेषवचनः, तस्य सकारस्य शकारेण व्युत्पत्तिः। "वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः (ऋ० सं० ८,५,६९,४)" ॥

---

* निरु० ४, १९। निरु० "अजोऽह्वीत्" ४, २१. "ऊर्वे" ११, १२. १९, २१. "ऊर्वेम" १०, २८. १२, १४. "जोह्वीमि" ११, २१ "ह्वयः" १०, ४१. "ह्वयानाः" १२, १२. "आऊवामहे" ११, ५० ।

† निरु० ४, १; १९ । पु० २, ६ ।

‡ निरु० ४, १९ ।

§ निरु० ४, १६; १९ ।

(४५) विषुणः* । विषम-शब्दस्य अकारस्योकारो मकारस्य णकारश्च । विषमः । "सर्मद्रुद्र्यो विषुणस्य जन्तोः (ऋ० सं० ५, २,३,५)" ॥

(४६) जामिः† । व्याख्यानमङ्गुलीनामसु (१८६पृ०)। अतिरेकवालिशसमानजातीयानां वाचको जामि-शब्दः । अतिरेकः पुनरुक्तमुच्यते, पुनर्जायमानत्वात् । "जामि वा एतद् यज्ञे क्रियते (ऐ० ब्रा० ३,५,३)"। वालिशो मूर्खः । स हि कस्मैचित् पुरुषायालम् । अत्र निगमः पर्येष्यः। समानजातीयो भगिनी-लक्षणोऽर्थः। समानाभ्यां मातापितृभ्यां जातत्वात् । जा-शब्देनैवाभिधातुं शक्यमिति मि-शब्द-उपजनः। "यत्र जामयः कृणवन्न जामि (ऋ० सं० ७,६,७,५)" ॥

(४७) पिता‡ । 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ (उ० २,८८)'—इत्यादिना पातेः केवलकाण्यन्ताद्वा तृच्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। पतिशब्दत्वेन च नामार्थो व्याख्यातः(२८३पृ०)। "द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र (ऋ० सं० २,३,२०,३)" ॥

(४८) शंयोः§। शाम्यतेः क्विप् शम् । 'यु पृथग्भावे' इत्यस्माद् विच्। अन्ये पदद्वयमिति वर्णयन्ति । 'शमनं रोगाणां यावनं च भयानाम्'। "अथा नः शं योररपो दधात (ऋ० सं० ७,६,१७,४)" । प्रसङ्गेन श्रुतिसारूप्यात् भाष्ये 'अथापि शंयुर्बार्हस्पत्यः (निरु० ४,२१)'—इत्युक्तम् ॥

---

* निरु० ४, १९ ।

† पु० १, ११ ।

‡ प० ४, ५ । निरु० ४, २१. ७, ९. ११, १० ।

§ निरु० ४, २१ ।

(४९) अदितिः*। पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१२१०)। ऐतिहासिकानां मते देवमाता, नैरुक्तानां मते अदीनादिगुणः अध्यात्मपक्षे प्रकृतिः। "अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम् (ऋ० सं० १,६,१६,५)" ॥

(५०) एरिरे†। प्रोपसर्गार्थवृत्त्याङ्पूर्वात् 'ईर गतौ (चु०प०)'—इत्यस्माल्लिटि झस्थरे च। प्रेरितवन्त इत्यर्थः। "यमेरिरे भृगवो विश्ववेदसम् (ऋ० सं० २,२,१२,४)" ॥

(५१) जसुरिः‡। 'जसु ताडने (चु०प०)'। 'असिसञ्जिभ्यामिरिन् (उ० २,६९)'—इति उरिन्-प्रत्ययः। यद्वा; अस्यतेर्बाहुलकादुरिन्-प्रत्यये जुडागमश्च धातोः। ताडितो बद्धमुक्तो हतवेगश्रान्तो जसुरिः। "नीचायमानं जसुरिं न श्येनम् (ऋ० सं० ३,७,११,५)" ॥

(५२) जरते§। नैरुक्तधातुः। यद्वा; 'गॄ स्तुतौ (क्र्या०प०)'—इत्यस्य गकारस्य जकार इति स्कन्दस्वामी। "इन्धान एनं जरते स्वाधीः (ऋ० सं० ७,८,२८,१)" ॥

(५३) मन्दिने‖। मन्दतेः स्तुतिकर्मणो घञि मन्दः स्तुतिः। छान्दसत्वादतइनिठनौ नेष्यते हि एकाक्षरात्; ततो जाते, सप्तम्याश्च। "प्र मन्दिने पितुमदर्चता वचः (ऋ० सं० १,७,१२,१)" ॥

* पृ० १, १

† निघ० ४, १३।

‡ निघ० ४, १४।

§ पृ० ३, १४।

‖ निघ० ४, १५।

(५४) गौः*। व्याख्यातं रश्मिनामसु (२४पृ०)। "अत्राह गोरमन्वत (ऋ० मं० १,१,७,५)" ॥

(५५) गातुः†। व्याख्यातं पृथिवीनामसु (१६पृ०)। अत्र भावे तुन् गमनमित्यर्थः। "गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये (निरु० ४,२१)" ॥

(५६) दंसयः‡। दंस इति कर्मनामसु व्याख्यातम् (१६४पृ०)। अत्र तु 'अचइः (उ० ४,१३४)', अम्। दंसयः कर्माणि दंसयन्त्येनानि। "कुत्साय मन्मन्नह्यश्च दंसयः (ऋ० मं० ८,७,२६,१)" ॥

(५७) तूताव§। तवतेर्वृद्धिकर्मणो लिटि णलि 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (६,१,७)'। "स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिः (ऋ० मं० १, ६,३०,२)" ॥

(५८) चयसे‖। 'चय गतौ' भ्वादिरात्मनेपदी। अत्र चातयते र्नाशनार्थस्यार्थे वर्त्तते। यद्वा; चातयतेरेव विकृतं रूपम्। "बृहस्पते चयस इत् पियारुम् (ऋ० मं० २,५,१२,५)" ॥

(५९) वियुते¶। यौतिरेव पृथग्भावार्थो विपूर्वः। * * *। "समान्या वियुते दूरे अन्ते (ऋ० मं० ३,३,२५,२)" ॥

(६०) ऋधक्**। अव्ययमिदं पृथग्भावस्य वाचकम्। यदिन्द्र दिवि पार्ये यदृधक् (ऋ० मं० ४,७,१२,५)"। अथाणुभ्नोत्यर्थे दृश्यते, तदा 'ऋधु वृद्धौ (स्वा० प०)' अस्मात् 'प्रथः कित् (उ० १,१३०)'-

*, † पु० १, १।
‡ निघ० ४, २५।
§ निघ० ४, २५. "सम्नवीनत्" १, २८।
‖ निघ० ४, २५. "चिक्यम्", "चिक्यत्" २, ११।
¶, ** निघ० ४, २५.

इति बाहुलकादजि-प्रत्ययः किच्च । ऋध्नुवन् ऋध्नुं कुर्वन् । "ऋधगया ऋधगुतायमिष्ठाः (य० वा० सं० ८,२०)" ॥

(६१) अस्याः*। (६२) अस्य†। शब्दान्तरेणानादिष्टस्य सन्निधिविशिष्टपदार्थलक्षणस्याभिधेयस्योच्चारणं प्रथमादेशः । आदिष्टतमस्य तस्योच्चारणमन्वादेशः । तत्र प्रथमादेशविषयत्वादुदात्तं पदद्वयं तीव्रार्थतरमतिस्फुटप्रयोजनम्, अन्यानादिष्टस्वार्थत्वात् । अन्वादेशविषयतामत्त्वादनुदात्तं पदद्वयमल्पीयोऽर्थतरमतिशयेनास्फुटप्रयोजनम्, अन्यादिष्टस्वार्थत्वात् । "अस्या ऊ षु ण उप सातये भुवः (ऋ० सं० २, २,२,४)"—"दीर्घायुरस्या यः पतिः (ऋ० सं० ८,३,२७,४)" ॥ "अस्य वामस्य पलितस्य होतुः"—"तृतीयो भ्राता घृतपृष्ठो अस्य (ऋ० सं० २,३,१४,१)" ॥

॥ इति द्विषष्टिः पदानि ॥ १ ॥

सस्निम्(१)। वाहिष्ठः(२)। दूतः(३)। वावशानः(४)। वार्य्यम्(५)। अन्धः(६)। असश्चन्ती(७)। वनुष्यति(८)। तरुष्यति(९)। भन्दनाः(१०)। आहनः(११)। नदः(१२)। सोमो अक्षाः(१३)। श्वात्रम्(१४)। ऊतिः(१५)। हासमाने(१६)। षड्भिः(१७)। ससम्(१८)। द्विता(१९)। व्राः(२०)। वराहः(२१)। स्वसराणि(२२)। शर्य्याः(२३)। अर्कः(२४)। पविः(२५)। वक्षः(२६)।

---

*, † निरु० ४, २५. "अयोः" ३, २२. प० ४, १. निरु० ४, २८।

(६) "अन्धः" ख।

(९) "तरुष्यते" क।

धन्व(२७)। सिनम्(२८)। इत्था(२९)। सचा(३०)। चित्(३१)। आ(३२)। द्युम्नम्(३३)। पवित्रम्(३४)। तोदः(३५)। स्वञ्चाः(३६)। शिप्रिविष्टः(३७)। विष्णुः(३८)। आघृणिः(३९)। पृथुज्रयाः(४०)। अथर्युम्(४१)। काणुका(४२)। अध्रिगुः(४३)। आङ्गूषः(४४)। आपान्तमन्युः(४५)। श्मशा(४६)। उर्वशी(४७)। वयुनम्(४८)। वाजपस्त्यम्(४९)। वाजगन्ध्यम्(५०)। गध्यम्(५१)। गधिता(५२)। कौरयाणः(५३)। तौरयाणः(५४)। अह्रयाणः(५५)। हरयाणः(५६)। आरितः(५७)। व्रन्दी(५८)। निष्षपी(५९)। तूर्णाशम्(६०)। क्षुम्पम्(६१)। निचुम्पुणः(६२)। पदिम्(६३)। पादुः(६४)। वृकः(६५)। जोषवाकम्(६६)। कृत्तिः(६७)। श्वघ्नी(६८)। समस्य(६९)। कुटस्य(७०)। चर्षणिः(७१)। शम्बः(७२)। केपयः(७३)। तूतुमाकृषे(७४)। अंसत्रम्(७५)। काकुदम्(७६)। बीरिटे(७७)। अच्छ(७८)। परि(७९)। ईम्(८०)। सीम्(८१)। एनम्(८२)। एनाम्(८३)। सृणि(८४)रिति चतुरुत्तरमशीतिः पदानि*॥२॥

(१) सस्निम्†। 'ष्णा वेष्टने (अदा० प०)', 'ष्णा शौचे (अदा० प०)'। 'आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च (३,२,१७१)'—इति

(२८) "सितम्" क।
(४६) "श्मसा" च।
(५१) "गन्ध्यम्" ग।
(५६) नास्त्येतत् ङ-पुस्तके।
(८४) "सृणिः" ग।
* इत्यादि न विद्यते ग-पुस्तके।
† निरु० ५, १।

क्विप् प्रत्ययः । लिड्वद्भावाद् द्विर्वचनादिः । 'आतोलोप इटि च (६,४,६४)' । अववेष्टयिताभिरन्तःप्रविष्टाभिः प्रोषितोवा मेघः यप्रिः । "यप्रिमविन्दच्चरणे नदीनाम् (ऋ० सं० ८,७,२७,७)" ॥

(२) वाहिष्ठः*। वोढृ-शब्दात् 'तुश्छन्दसि (५,३,५९)'—इतीष्ठनि 'तुरिष्ठेमेयःसु (६,४,१५४)'—इति तृचोलोपः। वाहिष्ठ-इति उपधादीर्घश्छान्दसः । अतिशयेन वोढा वाहिष्ठः । "वाहिष्ठोवा हवानाम् (ऋ० सं० ६,२,२८,१)" ॥

(३) दूतः† ।

(४) वावशानः‡। 'वश कान्तौ (अदा० प०)', 'वाशृ शब्दे (दि० आ०)' । 'लिटः कानज् वा (३,२,१०६)' । द्विर्वचनादिः । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य (६,१,७)' । 'न वशः (६,१,२०)'—इति यङि लिटि सम्प्रसारणनिषेधाद् किन्-प्रत्यये कानज्यपि न भवति, वाश्यतेरुपधाह्रस्वत्वञ्च व्यत्ययेनैव । यङ्लुकि शानचि रूपमिति श्रीनिवासः । सुप्तस्वष्टूरवचोवावशानः (ऋ० सं० ७,५,३३,५)" ॥

(५) वार्यम्§ । 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)' । 'एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् (३,१,१०९)'—इति क्यपि प्राप्ते 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति ण्यत् । 'क्यब्विधौ वृ-ग्रहणे वृञोग्रहणमिष्यते न वृङः'—इति वैयाकरणाः। अथवा ऽऽवश्यकार्थेण्यत्-प्रत्ययोद्रष्टव्यः।

* निघ० ५, १ ।

† निघ० ५, १. ४, २१ । टीकायां न दृश्यते, तत्र लेखकप्रमाद एव हेतुः संभवे ।

‡ निघ० ४, १. "समवावशीनाम्" ११, २ ।

§ निघ० ५. १ ।

वार्यं वरणीयम्, अतिशयेन वरं श्रेष्ठं वा। "तद् वार्यं वृणीमहे (ऋ० सं० ६,२,२३,३)" ॥

(६) अन्धः*। व्याख्यानमन्ननामसु (२०४पृ०)। "आमत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः (ऋ० सं० २,६,१३,१)" ॥ तमोऽचक्षुष्यमन्धः। अत्र ध्यायतिर्नञ्पूर्वः अविद्यमानं ध्यानं दर्शनमस्मिन् आलोकाभावात्। चक्षुर्हीने अकाराल्लमिदम्। "पश्यदक्षण्वान्न वि चेतदन्धः (ऋ० सं० २,३,१७,१)"—इति चक्षुर्हीनस्य ॥

(७) असश्चन्ती†। सश्चतिर्गतिकर्मा, अत्र सश्चतिरस्यतेर्वार्थे वर्त्तते। शतरि ङीपा नञ्समासः। परस्परेण सम्मितिश्रीभवन्त्यौ। अवक्षिपन्त्या वाश्रिते वा द्यावापृथिव्यावुच्येते। "असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती (ऋ० सं० ५,१,१४,२)" ॥

(८) वनुष्यति‡। व्याख्यातं क्रुध्यतिनामसु (२३३पृ०)। अत्र तु हन्त्यर्थः। "वनुयाम वनुष्यतः (ऋ० सं० २,१,२१,१)" ॥

(९) तरुष्यति§। नैरुक्तधातुर्गत्यर्थः। 'मृत्युं तरति', 'ब्रह्महत्यामुत्तरन्ति'। विनाशयन्ति-व्यपोहन्तीति हन्त्यर्थे तरतेः प्रयोग-दर्शनात् तरतेरुकारषकारावुपजनावित्याहुः। "इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् (ऋ० सं० ५,४,१५,०)" ॥

(१०) भन्दनाः‖। भन्दतेः स्तुतिकर्मणो 'युच् बहुलम् (उ० २,

---

* पु० २, ७।
† पु० २, १४।
‡ पु० २, १९।
§ निघ० ४, २।
‖ निघ० ४, २। "भन्दते" निघ० १, १९।

७४)'—इति युच् टाप् अम्। भन्दना स्तुतिरित्यर्थः । "अभन्दना उदियर्त्ति प्रजानतीः (ऋ० सं० ७,३,१०,१)"॥

(११) आहनः*। आहन्तेरसुनि आहन्ति आहनाः सम्बुद्धौ आहनः अषाद्युत्तवचनादाहन्तुः । "अन्येन मदाहनो याहि तूयम् (ऋ० सं० ७,६,७,३)" ॥

(१२) नदः†। व्याख्यातं स्तोतृनामसु (३४५पृ०)। "नदस्य मा रुधतः काम आगन् (ऋ० सं० २,४,२२,४)" ॥

(१३) सोमो अक्षाः‡। अश्नोतेर्लुङि सिचि 'उदितो वा (७,२,५६)'—इति अनिट् पक्षे आड़ागमे च आष्टेति, इट्पक्षे आशिष्टेति प्राप्ते व्यत्ययेन तस्य स्थाने सिपि षस्य कादेशे आकारइतश्चविसर्जनीयौ। क्षियतेर्वा अक्षैषमिति प्राप्ते व्यत्ययेन वर्त्तमाने लुट्, तिपः स्थाने सिप्, क्लेरङ्, धातोष्टिलोपः, दीर्घश्च, इतश्चविसर्जनीयौ। क्षियतीत्यर्थः । "अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः (ऋ० सं० ७,५,१३,४)" ॥ 'क्षर सञ्चलने (भू० प०)' अक्षारीदिति प्राप्ते तिपि सिचि वृद्धौ बहुलम्छन्दसीतीडभावे इतश्च लोपे संयोगान्तस्य लोपे रात्सस्येति सलोपे रेफस्य विसर्जनीयः आडागमः क्षरतीत्यर्थः । "सोमो दुग्धाभिरक्षाः (ऋ० सं० ७,५,१३,४)" । 'सर्वे क्षियति-निगमाः'—इति शाकपूणिर्निर्वाह उक्तः ॥

(१४) श्वात्रम्§ । व्याख्यातं धन-नामसु (२२३पृ०)। इद

* पु० १ । निरु० ४, १५ ।

† पु० ६, १९ ।

‡ निरु० ५, ३. 'विचरन्ति' ११, ४१ । 'अक्ष' प० ४, ३. निरु० ९, ७ ।

§ पु० १, १० । निरु० ५, ३ ।

क्षिप्रनाम । “आशुमग्निरंहणोऽज्जातवेदाः (ऋ० सं० ८,४,१०,४)” ॥

(१५) ऊतिः* । अवतेः ‘ऊतियूतिजूतिसातिहेति (३,३,९७)’—क्तिन्नुदात्तो निपात्यते । ज्वरत्वरेत्यूठ् । अत्रावनं रक्षणं तर्पणं वा । “आ त्वा रथं यथोतये (ऋ० सं० ६,५,१,१)” ॥

(१६) हासमाने† । हासतिः स्पर्द्धायां हर्षणे वा वर्त्तते । स्पर्द्धमानौ परस्परं हृष्यन्तौ वा । “अश्वे इव विषिते हासमाने (ऋ० सं० ३,२,१२,१)” ॥

(१७) पड्भिः‡ । पिबतः स्पाशयते वा बन्धनार्थात् स्पृशते वा ‘सर्त्तेरटिः (उ० १,१३३)’-इति बाहुलकादटिप्रत्ययोधातूनां पकार-भावश्च । पानैः सोमस्य§ । यद्वा; स्पाशनैर्बन्धनैः स्पर्शनैः स्तुति-लक्षणैर्गुणानाम् । “वभ्रुकः पड्भिरुपसर्पदिन्द्रम् (ऋ० सं० ८,५,१५,६)” ॥

(१८) ससम्॥ । ‘षस स्वप्ने (अदा० प०)’ । पचाद्यच् (३,१,१३४)। स्वपितीति ससम्, माध्यमिकं ज्योतिरुच्यते, वर्षाव्यतिरिक्तकालेऽदर्शनात् स्वापव्यपदेशः । “ससं न पक्व मविदच्छुचन्तम् (ऋ० सं० ८,३,१४,३)” ॥

(१९) द्विता¶ । द्विशब्दात् ‘सङ्ख्याया विधार्थे धा (५,३,४२)।

* निरु० ९, १. ४, ३ ।

† निरु० ५, १. ९. १९ ।

‡ निरु० ५, ३ । बृ० भा० ६, १, ११ ।

§ सायणभाष्ये तु सर्वत्रैव ‘पड्भिः पादैः’ इति व्याख्यातम् । महीधरोऽपि तथैव य० वा० सं० १२. ११ ।

|| प० २, ७. निरु० ५, ३ ।

¶ निरु० ५, ३ ।

धकारस्य तकारेण व्युत्पत्तिः। द्विधेत्यर्थः। "द्विता च सत्ता स्वधया च शम्भुः (ऋ० सं० २,१,१७,५)"॥

(२०) व्राः*। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'। 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति बाहुलकात् कः, यणादेशः, जस्। वरितारोऽन्वेष्टारो मृगादीनाम्। व्रात्यस्थानीयाः लुब्धकादयः। "मृगं न व्रा मृगयन्ते (ऋ० सं० ५,७,१८,१)" ॥

(२१) वराहः†। व्याख्यातो मेघनामसु (६५पृ०)। निगमश्च तत्रैव दर्शितः॥

(२२) स्वसराणि‡। अहर्नामसु व्याख्यातोऽयं शब्दः (५६पृ०) निगमोऽपि तत्रैव दर्शितः॥

(२३) शर्याः§। अङ्गुलीनामसु व्याख्यातः (१६३पृ०)। अत्र इषव उच्यन्ते। "शर्याभि र्न भरमाणो गभस्त्योः (ऋ० सं० ७,५,२२,५)" ॥

(२४) अर्कः‖। अर्चतेः 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः (उ० ३,४०)'—इति कः। अर्चति जीवयतीत्यच मन्त्रम्। अन्ये मृगयमुदाहरणम्। अतएव केचिन्न पठन्त्यत्र अर्कम्। वृत्तेऽप्यर्चति। "अर्कपर्णे जुहोति (? ०)" ॥

(२५) पविः¶। व्याख्यातोवाङ्नामसु (८०पृ०)। रथनेमि-

---

* निघ० ५. २।

† पु० १, १०. ४, १। निघ० ५, ४. "वराहः" ५, ४।

‡ पु० १, ९. २, ४. ४, २। निघ० ५, ४।

§ पु० २, ५. निघ० ५, ४. १०, २९।

‖ पु० २, ७. २०. ४, २। निघ० ५, ४. ६, २२।

¶ पु० १, ११. २, २०। निघ० ५, ५. ११, १०।

यज्ञस्य पविः। "उत प्रव्या रथानाम् (ऋ० सं० ४, २, ८, ४)"। यज्ञस्य दर्शितः॥

(२६) वक्षः* । वहतेः 'वहः सुट् च†'—इत्यसुन्। मध्यं काय उपरि कायस्य प्राप्तं प्रापितं वेत्यर्थः। उरइत्युच्यते। "उपो अदर्शि शुन्ध्युवो न वक्षः (ऋ० सं० २, १, ७, ४)"॥

(२७) धन्व‡ । व्याख्यातमन्तरिक्षनामसु (२७पृ०)। सएव निगमः॥

(२८) सिनम्§ । व्याख्यातमन्ननामसु (२०७पृ०)। सएव निगमः॥

(२९) इत्था|| । इदं-शब्दात् 'था हेतौ च छन्दसि (५, ३, २६)'—इति हेतौ प्रकारवचने थाल्-प्रत्ययः। एतेषां थाल् 'प्रत्न-पूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि (५, ३, १११)'—इति इवार्थे थाल् विहितो व्यत्ययेन प्रकृतिभूतादिदं-शब्दादपि भवति। अनेन हेतुना, अनेन प्रकारेण, अयमेवेति वार्थः। "इत्था चन्द्रमसो गृहे (ऋ० सं० १, ६, ७, ५)"॥ 'अमुथा (निरु० ५, ५)'—इत्यर्थकथनं कथमिति निरू-पणीयम्, इत्थाविति स्कन्दस्वामिग्रन्थश्च निरूपणीयः॥

(३०) सचा¶ । सहार्थोऽयं निपातः। "आदित्यैरुद्रैर्वसुभिः सचा भुवः (ऋ० सं० ६, ३, १४, १)"॥

* निरु० ४, १६. ५, ५।

† 'वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि'—इति सि० कौ० उ० ४, २, १५।

‡ पु० १, ३. ४, २। निरु० ५, ५. ९, १८।

§ पु० २, ७। निरु० ५, ५।

|| पु० ७, १०। निरु० ४, २५. ५, ५. ६ ३. ११, १०।

¶ निरु० ५, ५. ११, ५०।

(३१) चित्*। निपातोनाम च। निपातोऽनुदात्तः। 'चिदित्येषोऽनेककर्मा'—इत्यादिना व्याख्यातः (निरु० १,४)। "चतुरश्चिद्दर्मानात् (ऋ० सं० १,२,२३,४)"—इत्युपमायाम्। अवकुत्सनादिष्वपि निगमा अन्वेष्याः। नाम तु चिनोतेश्चेतयतेर्वा क्विपि चिदिति भवति। चिता भागैः चौरादिभिः चिद्रूपा वा सोमक्रयण्युच्यते†; "चिदसि मनासि धीरसि (य० वा० सं० ४,१९)"॥

(३२) आ‡। 'आ इत्यर्वागर्थे'—इत्युपसर्गो व्याख्यातः (निरु० १,३)। "परा याहि मघवन्ना च याहि (ऋ० सं० ३,३,१९,५)"—इत्युपसर्गस्य। "जार आ भगम् (ऋ० सं० ७,६,१०,१)"—इत्युपमायाः। "आमेन्यस्य रजसो यद्भ्र आँ अपः (ऋ० सं० ४,३,२,१)"—इत्यध्यर्थस्य॥

(३३) द्युम्नम्§। व्याख्यातं धननामसु (२२५ पृ०)। अत्र यशोऽन्नं वाभिधीयते। "अस्मे द्युम्नमधिरत्नं च धेहि (ऋ० सं० ५,३,९,३)"॥

(३४) पवित्रम्‖। पुनातेः 'पुवः सञ्ज्ञायाम् (३,२,१८५)'—'कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः (३,२,१८६)'—इतीत्र-प्रत्ययः। मन्त्ररश्म्यापोऽग्निवायुसोमसूर्येन्द्राश्चाभिधेयाः। मन्त्रादिषु करणसाधनः अग्न्यादिषु कर्मसाधनः। "येन देवाः पवित्रेण (सा० सं० २,५,२,

* पु० २,१३। निरु० १, ४. ५, ५. १०, २९।
† ऐ० ब्रा० १, ५, १।
‡ पु० ३, १२। निरु० १, ३. ४. ५, ५. ७।
§ पु० २, १०। निरु० ५, ५।
‖ पु० १, १२। निरु० १, ६. ११, १२।

८,४)"—इति मन्त्रस्य । "गर्भस्त्रिपुतो नृभिरद्रिभिः सुतः (ऋ० सं० ७,१,१८,४)"—"पवित्रवन्तः परि वाचमासते (ऋ० सं० ७, २,२०,२)" इति च रश्मीनाम् । "घृतपवित्राः स्वधया मदन्तीः (ऋ० सं० ५,४,१४,३)"—इत्यपाम् । "अग्निः पवित्रं स मा पुनातु वायुः सोमः सूर्य इन्द्रः पवित्रन्ते मा पुनन्तु (निरु० ५,६) —इत्यग्न्यादीनाम् ॥

(२४) तोदः* । तुद्यते पुत्रपौत्रादिभिः स्वसमीहितसाधनाय । तुदेर्घञ् । यद्वा ; 'देवसेवमेवादयः पचादौ द्रष्टव्याः'—इति पचाद्यच् । तुदति प्रेरयति कार्येषु कर्मकारानिति तोदो गृहस्थः । "तोदस्येव शरण आ महस्य (ऋ० सं० २,२,१९,१)" ॥

(२५) स्वश्वाः† । सुपूर्वादश्नुते रसुन् । सुगमन इत्यर्थः । "आ जुह्वानो घृतपृष्ठः स्वश्वाः (ऋ० सं० ८,२,८,१)" ॥

(२७) शिपिविष्टः‡ । (२८) विष्णुः§ । एते विष्णोरादित्यस्य नामनी । शिपिविष्ट-शब्दोऽत्र सामर्थ्यादन्तर्णीतोपमानार्थः । यादृशः शेपो निर्वेष्टितः तादृश इति, शेपइव वेष्टन-त्वग्-विवर्जितः'—इति श्रीभोजनिवासः । उदितमात्रत्वादप्रतिपन्नरश्मिः । अपिवा; 'उपमानयोगात् कुत्सितार्थीयमिदम्'—इत्यौपमन्यवः । पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः अर्थसिद्धिश्च । 'प्रशंसानाम'—इत्याचार्यः । शिपिभीरश्मिभिराविष्टः शिपिविष्टः उपात्तरश्मिः ॥ विष्णुशब्दो व्याख्यातो यश-

---

* निरु० ५, ५ ।

† निरु० ५, ७ ।

‡ निरु० ५, ७. 'शिपिः' ५, ८ ।

§ प० ५,९ । निरु० ५, ७. ११, १८ ।

नामसु (३४९पृ०), अर्थोऽनुगुणः । "किमित्ते विष्णो परि॒चक्ष्यं भत् प्रयद्द॒ ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि (ऋ० सं० ५,६,२५,६)"—इत्युभयोर्निगमः ॥

(३९) आघृणिः*। घृणि-शब्दो ज्वलन्नामसु (१६१पृ०), क्रोधनामसु (२३४पृ०) च व्याख्यातः । आगतदीप्तिरागतक्रोधो वा । "आघृणे सं सचावहै (ऋ० सं० ४,८,२१,१)"—इति दीप्तिनामत्वे निगमः । क्रोधवचने लेभ्य उदाहरणं कर्त्तव्यम् ॥

(४०) पृथुज्रयाः†। 'जि अभिभवे (भ्रू० प०)'। असुनि बाहुलकात् ककारस्य रेफः । ज्रयो वेगः । पृथुः ज्रयो यस्य सः । वेगेनान्यानभिभविता महाजव इत्यर्थः। "पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः (ऋ० सं० ३,२,१३,२)" ॥

(४१) अथर्युम्‡ । अततेः । 'जनिमनियजिदमिभ्यः'—इति बाहुलकात् युम्-प्रत्ययो धातोरथरादेशश्च सकार इत्संज्ञकः। अतनं गमनमथर्युशब्देनोच्यते मत्वर्थीयस्य लुक् गमनवन्तमित्यर्थः । "दूरे दृशं गृहपतिमथर्युम्§ (ऋ० सं० ५,१,२३,१)" ॥

(४२) काणुका‖। कान्त-क्रान्त-हत-शब्दानां काणु-भावः। तत्र स्वार्थे कः । अपि 'शेश्छन्दसि बहुलम् (६,१,७०)'—इति शेर्लुक्। कान्तानि प्रियाणि, क्रान्तानि आहवनीयं प्रति गतानि, ऋत्विक्

*, † निघ० ५, ९ ।
‡ निघ० ५, १५ । "अथर्यं" य० वा० सं० ९, २० ।
§ "अथर्युम्"—इति सामपाठः। छ० १, २, २, १०.—उ० २, १, ६, १
‖ निघ० ५, ११ ।

प्रति कृतानि, ऋत्विग्भिः संस्कृतानि सरांसि विधीयन्ते। यद्वा; काणुकेति इन्द्रविशेषणम्* । सोमस्य कान्तः वल्लभः । यद्वा; कणेशब्दः 'कणेमनसी श्रद्धाप्रतिघाते'-इति, तस्य काणुकेति रूपं क्रियाविशेषणञ्च । "इन्द्रः सोमस्य काणुका (ऋ० सं० ६,५,२८,४)" ॥

(४३) अध्रिगुः† । अधिकृतो गौर्यस्मिन् मन्त्रे सोऽध्रिगुः। अधिकृतशब्दस्याध्रिभावः, गोशब्दश्चात्र पशुमात्रोपलक्षकः छागादिष्वधिकृतत्वात् । यद्वा; अधिरवादिशब्दवत्त्वादध्रिगुः। अधिरवप्रभृतीनामधिगोर्मुख्यत्वादध्रिगुशब्देनाभिधानम्। अग्निरिन्द्रश्चाध्रिगुशब्देनोच्यते। अधृतगमनः सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । अत्राधृतशब्दस्याध्रिभावः । गमनं गौः । "अध्रिगोशमीध्वं (ऐ० ब्रा० २,१,७)"—"तुभ्यं श्चोतन्त्यध्रिगो शचीवः (ऋ० सं० ३,१,२१,४)"—"ऋचीषमायाध्रिगवसोहम् (ऋ० सं० १,४,२७,१)"—इति क्रमेण निगमाः॥

(४४) आङ्गूषः‡ । आङ्पूर्वात् घुषेर्घञ् । आघुष्यते आघोषः । घो-कारस्य ङ्गूकारभावः§ । 'आङोऽनुनासिकश्छन्दसि (६,१,१२६)'—इत्यनुनासिको व्यत्ययेन । स्तोमोऽभिधेयः। "एनाङ्गूषेण वयमिन्द्रवन्तः (ऋ० सं० १,७,१२,४)" ॥

(४५) आपान्तमन्युः‖ । आपादितमुत्पादितं संस्कारेण मन्यु-

---

* 'सैकप्रविद्यातु कालाभिमानीन्द्रः । त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्राः त्रिंशत् पूर्वपक्षस्य सन्ति। तानेकरूपमनुभवन्तीति। एतत् सर्वमेकेन प्रतिधानेनापिबत्'—इति ऋ० सं० ६, ५, १०, ४र्थ मन्त्रव्याख्याने सायणः।

†, ‡ निघ० ५. ११।

§ 'वर्णात् कारः (३, ३, १०८. वा० २)'—इति 'वर्णस्वरूपे एव कारप्रत्ययो भवति, नात्र वर्णकस्य स्वरूपभावं बोध्यमस्तीति कथङ्कारः कारप्रत्ययो ध्येयः

‖ निघ० ४, ११।

दीप्तिर्यस्य । आपादित-शब्दस्याणन्तभावः, मन्युशब्दो व्याख्यातः क्रोधनामसु (१३५पृ०)। सोम उच्यते। इन्द्रस्यापामन्युः। उत्पादितदीप्तिर्यस्य उत्पादितक्रोधो वा। "आपान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा (ऋ० सं० ८,४,१४,५)" ॥

(४६) श्मशा*। श्म शरीरमश्नुते व्याप्नोति। श्म-शब्दोपपदात् अश्नोतेः पचाद्यच्। उदकवाहिनी कुल्या नाड़ी वान्नरसवाहिनी वा श्मशोच्यते। श्म अश्नुते इति निर्वचनं स्कन्दस्वामिग्रन्थे नास्ति श्रीनिवासमते तु ख-शब्दोपपदात् अश्नोतेः पूर्ववदच्। खं शाश्वती श्मशा, ख-कारस्य मकारः।"आर्वं श्मशा रुधुः (ऋ० सं० ८,५,२६,१)"॥

(४७) उर्वशी†। उरु-शब्दोपपदात् अश्नोतेर्वष्टेर्वा 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'-इतीन्प्रत्यये 'कृदिकारात्(४,१,४५.वा०)' —इति ङीप् वशुत्तरपदे उरु-शब्दस्य उ-लोपश्च। उरु महत् स्थानं यशो वा व्याप्नोति। उरुभ्यां वा अश्नुते सम्भोगकाले कामिनं वशीकरोति, शिल्पोपचारकुशलेत्यर्थः। उरुर्वा वशः कामो यस्याः महेच्छेत्यर्थः। व्यधिकरणो बहुव्रीहिः। बहुषु कामो यस्याः, बहूनां वा कामो यस्याः। "उर्वश्या ब्रह्मन् मनसोऽधिजातः (ऋ० सं० ५,२,२४,१)" ॥

(४८) वयुनम्‡। व्याख्यातं प्रज्ञानामसु (२२४पृ०)। कान्तिः प्रज्ञा वाभिधेया। "सदृत्तमोऽवयुनं ततन्वत् सूर्येण वयुनवच्चकार (ऋ० सं० ४,६,११,२)" ॥

* निरु० ५, १२। 'श्मशानम' निरु० ३, ५. अथ० सं० ५, ११, ८।

† प० ५, ५। निरु० ५, १३. १९, २५; ४९।

‡ पृ० २, ८।

(४९) वाजपस्त्यम्* । वाजशब्दो व्याख्यातोऽन्ननामसु (२०४ पृ०), पस्त्यशब्दो गृहनामसु (३०८पृ०) वाजस्य पस्त्यस्य परमस्ने-तदन्नाद्यमस्यामिति मन्यमाना यस्मिन् देवाः पतन्ति तम्। सोम उच्यते। "सनेम वाजपस्त्यम् (ऋ० सं० ७,४,२४,६)" ॥

(५०) वाजगन्ध्यम्† । 'गन्ध अर्दने' चुरादिरात्मनेपदी । अत्र मिश्रणार्थः । 'अचो यत् (३,१,९७)' । गृह्णतेर्गन्ध्यादेशो ण्यच्चेति केचित् । गृह्यमाणस्य मिश्रीभावात गन्ध्यं मिश्रयितव्यमित्यर्थः । "अश्याम वाजगन्ध्यम् (ऋ० सं० ७,४,२४,६)" ॥

(५१) गध्यम्‡ । गृह्णातेः अघ्न्यादित्वाद् (उ० ४,१०८) यत्-प्रत्ययो धातोर्गध्यादेशश्च । ग्राह्यं गृह्यमाणस्य मिश्रीभावात् आत्मना मिश्रयितव्यं भक्षयितव्यमित्यर्थः। सोम उच्यते । "ऋज्रा वाजं न गध्यं युयूषत् (ऋ० सं० ३,५,१९,१)" ॥

(५२) गधिता§ । ग्रहेः क्ते ग्रहस्य गधादेशः । "आगधिता परिगधिता" (ऋ० सं० २,१,११,६)" । आगृहीता, अवयवैर्गाढं परिष्वक्ता सतीत्यर्थः। परिगधिता, सर्वतोऽन्तर्बहिश्च मिश्रितः आ-लिङ्गन-चुम्बन-पुरःसरं प्राप्तप्रजनना सती सानुरागं सम्भोगाय परि-गृहीता च सतीत्यर्थः॥

(५३) कौरयाणः‖ । कौरशब्दः कृतशब्दपर्यायः। शत्रून् प्रति कृतमेव यानमायानं नित्यं कृतमनः। यद्वा ; कृत्यश्वो रथ इत्यादि-

* निघ० ५, १५ ।

†, ‡, §, ‖ निघ० ५, १५ ।

सङ्ग्रामं हतं कल्पितं प्रयाणाभिमुखं यानं वाहनं यस्य स कौरयाणः।
"पाकस्थामा कौरयाणः (ऋ० सं० ५,७,२९,१)" ॥

(५४) तौरयाणः* । तूर्णशब्दस्य तौरभावः । तूर्णयानः-चिप्रगमन इत्यर्थः। "स तौरयाण उपयाहि यज्ञम् (ऋ० सं० ३,३,१६. ३वा०)" ॥

(५५) अहृयाणः† । ह्रीत-शब्दस्य हृभावः । अह्रीयमाणः अलज्जितमानः योह्यर्थिभ्यो दातुं न शक्नोति, स ह्रीतो गच्छति, तदस्य नास्ति, अतः श्लाघ्यगमन इत्यर्थः । "अनुष्टुपा कणुह्यहृयाणः (ऋ० सं० ३,४,२५,४)" ॥

(५६) हरयाणः‡ । हरतेः पचाद्यचि हरः । शत्रूणां जीवितैश्वर्यादिहन्तृ यानं यस्य सः । शत्रु-जीवितादीनां हर्त्तेत्यर्थः । "रजतं हरयाणे (ऋ० सं० ६,२,२५,२)" ॥

(५७) आरितः§ । 'ऋ गतौ' । 'सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतीनाम् (३,१,२२.वा०)'—इति विहितस्य यङः 'यङोऽचि च (२,४,७४)'—इत्यत्र बहुलानुवृत्तेरनैमित्तिके लुकि प्रत्ययलक्षणेऽत्र 'सन्यङोः (६,१,९)'—इति ऋ-इत्यस्य द्विर्वचने उरदत्त्वाभ्यासस्य ऋकारस्यात्वे 'ऋग्रिकौ च लुकि (७,४,९१)'—इति लुकि निष्ठायां छान्दसत्वादिट्, ऋकारस्य यणादेशो 'रोरि (८,३,१४)' इत्यभ्यासरेफलोपे ढ्रलोपे पूर्वस्य (६,३,१११) दीर्घत्वे च आरित इति । ण्यन्तस्य लुगभावश्छान्दसत्वात् । स्तोमान् प्रति गतो यज्ञं प्रेति गत

---

*, †, ‡, § निरु० ५, १५ ।

इत्यर्थः। "य आगितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः (ऋ॰ मं॰ १,७,१२,४)"॥

(५८) अन्दी*। अन्दति नैरुक्तधातुः। 'ममेरिनिः (उ॰ ४,६)'—इति बाहुलकादिनिः। "शुष्णस्य चिद् ब्रन्दिनो रोरुवद् वना (ऋ॰ मं॰ १,५४,१७,५)"॥

(५९) निष्षपी†। 'षप समवाये (भू॰ प॰)'—इत्यस्मात् स्पृश-त्यर्थे वर्त्तमानात् असुनि सकार-पकार-विपर्ययः। स्पर्शश्चात्र तद्द्वारकः सुखातिशयोऽभिप्रेतः। सपति स्पृशति सुखयतीति सपः, निःपूर्वः, निष्षपा इति प्राप्ते निष्षपी। * * *। "मा नो मघेव निष्षपी परा दाः (ऋ॰ मं॰ १,७,१८,५)"। यदा विनिर्गत-पसा इति पठन्ति,‡ तदा सपेरपि विपर्यस्तात्स्वगत् 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)'। अर्थः स एव। अन्यत् सर्वं पूर्ववत्। अथापि विनिर्गत-पसा इति पाठस्य प्राचुर्यात् तमाश्रित्य स्कन्दस्वामिना व्याख्यातम्॥

(६०) तूर्णाशम्§। 'तूर्णाशमुदकं भवति। तूर्णमश्नुते (निरु॰ ५,१६)'—इति भाष्यम्। तूर्णाशमित्यनवगतं शब्दतस्वार्थतश्च उदक-मभिधेयम्। तूर्णमश्नुते अत्यर्थं व्याप्नोति एवं निर्वचनात् तूर्णशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वेनाकर्मत्वात् कर्मोपपदाभावात् को न स्यादिति चेत्, —अश्नुत इत्यशं तूर्णञ्च तदशञ्च तूर्णाशम्। * * *। "तूर्णाशं न गिरेरधि (ऋ॰ सं॰ ६,३,१,४)"॥

* निरु॰ ५,१५।

† निरु॰ ५,१६।

‡ तस्य निगमेऽयम्—"यष्टा पर्मत्ताशादरम्" अथ॰ मं॰ ३,१५,२१,१

§ निरु॰ ५,१६। "तूर्णिः" पृ॰ १,१५. निरु॰ ७,१०।

(६१) चुम्पम्* । 'चुभ सञ्चलने (दि०प०)' । 'शकि लिङ् च (३,३,१७२)'—इति शक्यार्थे एतत् । चोभ्यमिति प्राप्ते ओकारस्य ह्रस्वत्वं, भकारस्य पकारो यकारलोपो मकारश्चोपजनः । अयमनेन चोभयितुं शक्यम् । अहिच्छत्रकमुच्यते । "पदा चुम्पमिव स्फुरत् (ऋ० सं० १,६,६,३) ॥

(६२) निचुम्पुणः । 'वीणाम्यणव्रणभूणचुणत्राणद्रणघृणादयः (?†)'—इति निचान्त-नियम-नीचैः-शब्दोपपदेभ्यः प्रीणाति-पृणाति-पूणातिभ्यो णुक्-प्रत्ययो धातूनां पु-भावः उपपदानां निचु-म्भावश्च निपात्यते । नीचैरुपपदात् दधातेर्वा पूर्ववन्निपातनम् । 'चमु अदने (दि० आ०)' । निचान्तो भचितः प्रीणातीति निचुम्पुणः सोमः । "अपां जामिर्निचुम्पुणः (ऋ० सं० ६,६,२५,२)" । नियमेन चम्यते इति निचमनमुदकं, तेन पूर्यते इति समुद्रः । निगमः पर्येष्यः । नीचैरस्मिन् क्वणन्ति नीचैः शब्देनाच कर्म कुर्वन्ति इत्यवभृथो निचुम्पुणः । "अवभृथनिचुम्पुणः (य० वा० स० ८,२७)"॥

(६३) पदिम्‡ । 'पत्लृ गतौ (भू० प०)' । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)' पदिः पची । आकाशे ह्यसौ नित्यं पत्यते गच्छति । "मुचीजयेव पदिमुत्सितानि (ऋ० सं० २,१,१०,२)" ॥

(६४) पादुः§ । पद्यतेः 'छन्दसीणः (उ० १,२)'—इति बाहु-

* निघ० ५, १६ । "चुम्पति" पु० १, १५ ।

† 'रावाशवाश्स्थूणावीणाः'—इति सि० कौ० उ० २, १२ ।

‡ निघ० ४, १९ । "पदम्" निघ० १, ०. ४, १० । 'पतत' पु० १. १४ "आपप्तत" निघ० ११, १४ ।

§ निघ० ४, १९ ।

लकारगुण वृद्धिः। पदनं पादः। "स पादुरस्य निर्णिजो न मुच्यते (ऋ० सं० ७,७,१८,४)" ॥

(६५) वृकः*। व्युपसर्गार्थविशिष्टाद् वृणोतेः 'सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कित् (उ० ३,३९)'—इति क-प्रत्ययः। वृकश्चन्द्रमाः। विवृतं स्पष्टज्योतिष्कत्वात् विवृत इत्युच्यते, न हि नक्षत्राणामिवाव्यक्तमस्य ज्योतिः। विक्षतविक्रान्तशब्दयोर्वृकभावः। विक्षतत्वं ज्योतिषः शीतत्वात् ह्रासवृद्धिभ्यां वा। विक्रान्तत्वं ज्योतिषो दिगन्तरगमनात्। "अरुणो मा सकृद्वृकः (ऋ० सं० १,७,२३,३)"। यद्वा; 'वृजी वर्जने' अदादिः। अनेकार्थत्वादावृणोत्यर्थः। पूर्वसूत्रेण बाहुलकात् कौ नकारजकारलोपस्य। आदित्य उच्यते। आवृङ्क्ते आवृणोति जगत् प्रकाशेन, आवृणोति चोदकानि रश्मिभिः सम्भजत इत्यर्थः। यद्वा; वृणक्तेर्वधकर्मणः पूर्ववद्रूपम्। विनाशयति तमांसि। "आस्यो यत्सीमसुष्वन् वृकस्य (ऋ० सं० १,८,१६,१)"। विविधं कृन्तति उरणादीनि विकर्त्ता सन् वृकश्च। विपूर्वात् कृन्ततेः पूर्ववद्रूपसिद्धिरूनेया। "वृकश्चिदस्य वारण उरामथिः (ऋ० सं० ६,४,४८,२)"। अपि वा सृगाली श्वेति प्रसिद्धा, सा वृक्युच्यते। "शतं मेषान् वृक्ये चक्षदानम् (ऋ० सं० १,८,११,१)" ॥

(६६) जोषवाकम्†। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः (तु० आ०)'। कर्मणि घञ्, वचेर्भावे। जोषयितव्यं वचनं। विस्पष्टार्थे सेवितव्यं वचनं। अविस्पष्टं वचनमित्यर्थः। "जोषवाकं वदतः पज्रहोषिणा (ऋ० सं० ४,८,२५,४)" ॥

---

* पु० २, २०। निरु० ५,२०. ६,२६. १२,४४। "वृकः" निरु० २,६. १२,२९।
† निरु० ५, २१।

(६७) कृत्तिः* । कृन्ततेः रूपम् । यशोऽन्नं वा । यशोहि द्विषतः कृन्तति दुर्भक्षं वान्नं माषादि भोक्तारम् । "महो च कृत्तिः शरणा तं इन्द्र (ऋ०सं०६,६,१२,६)" । शरीरात् कृन्तति चर्ममप्यपि कृत्तिः । सूत्रमप्यपि कृत्तिः चरद्वस्त्रखण्डग्रथितत्वात् कर्त्तनसामान्यात् । कृत्तिरिव कृत्तिः चन्द्रोच्यते । कृत्तिं वसान आचर (य० वा०सं०१६, ५१)" ॥

(६८) श्वघ्नी† । स्वशब्दे कर्मण्युपपदे भूतेऽर्थे 'कर्मणि हनः (३,२,८६)'—इति णिनि-प्रत्ययः । स्वं धनं हतवान् स्वघाती सन् श्वघ्नी कितवः । स्वशब्दः स्वधेत्यत्र (१२८पृ०) व्याख्यातः । "कृतं न श्वघ्नी विचिनोति देवने (ऋ०सं०७,८,२४,५)" ॥

(६९) समस्य‡ । समशब्दः सर्वपर्यायः सर्वनामसु पठ्यते 'त्वत्वसमसिमनेमेत्यनुच्चानि (फि०४)'-इति सर्वानुदात्तः । "मा नः समस्य दूढ्यः" । (ऋ०सं०६,५,२५,४)" । "उरुष्याणो अघायतः समस्मात् (य०वा०सं० ३,२६)" । "उतो समस्मिन्नाशिशीहि नो वसो: (ऋ०सं०६,२,२,३)" । "नभन्तामन्यके समे (ऋ०सं०६,३,२२,१)" ॥

(७०) कुटस्य§ (७१) चर्षणिः‖ । कृतशब्दस्य कुटभावः । कृन्तर्थात् कुटेः क-प्रत्ययइत्यन्ये । चर्षणिशब्दो व्याख्यातः पश्यतिकर्मसु

---

* पु० २, ४ । । निघ० ५, २२ ।

† निघ० ५, २२ ।

‡ निघ० ५, २२. १०, ५ ।

§ निघ० ५, २४. "कुटतेः" ६, ३० ।

‖ पु० २, २ । निघ० ५, २४. १२, २१. "चर्षणीधृत्" ११, ४० ।

(३२८पृ०)। "पिता कुटस्य चर्षणिः (ऋ० सं० १,३,११,४)"॥

(७२) अभ्वः*। व्याख्यातं अभ्वरहति मेघनामसु (११पृ०)। "उग्रो यः अभ्वः पुरुहूत तेन (ऋ० सं० ७,८,२३,२)"॥

(७३) कैपयः†। कु-शब्देऽपपदात् पुनातेः 'अनिपुणक्रतिभ्यः क्यप्'—इति बाहुलकात् क्यप्, कोः कादेशः। कपूयः दुःपूयः दुःशोध्यः दुःकामेत्यर्थः। कपूयेन तद्वन्तोऽपि कपूयाः; अकारोमत्वर्थीयः। कुत्सितकर्माण उत्थापितपापकर्माणोवेत्युच्यन्ते। कपूया सन्तः कैपयः। "ईमेव ते न्यविशन्त कैपयः (ऋ० सं० ७,८,२७,१)"॥

(७४) तूतुमाकृषे‡। 'तूतुमेत्यस्य शीघ्रगत्यर्थस्य तूर्णमित्यवगमः'—इति स्कन्दस्वामी। निर्वाहो निरूपणीयः। करोतेर्लटि 'थासः से (३,४,८०)', उ-प्रत्ययस्य 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति लुक् कुरुषइत्यर्थः। "एता विश्वा सवना तूतुमा कृषे (ऋ० सं० ८,१,८,६)"॥

(७५) अंसत्रम्‡। आङ्पूर्वाद्धन्तेरसुनि टिलोप आकारस्य ह्रस्वत्वं च। आहन्तीत्यंहः पापम्। पापेन वात्र तत्फलभूतप्रहारादिकं लक्ष्यते। अंहसस्त्रायते। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)'—इत्यंहसस्त्रं सदंसत्रम्। धनुर्वा कवचञ्च। "अंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् (ऋ० सं० ८,५,१८,१)"॥

(७६) काकुदम्§। कौतेः शब्दकर्मणो यङि, पचाद्यचि, 'यङो-

*, † निघ० ५, २४।

‡ निघ० ५, २४. "अंसत्रकोशम्" ५, २६।

§ पू० १, १। निघ० ५, २६।

ऽचिच (२,४,७४)'—इति यङ्लुकि, द्विर्वचनादौ, 'न धातुलोप-आर्द्धधातुके (१,१,४)'—इति गुणनिषेधः। कोकूयते पुनःपुनः शब्दं करोतीति काकुर्जिह्वा। कोकुवाधानं सद् वर्णस्तुत्यादिना काकुदं तालु। कोकूयमाना नुदतीति वा। कोकूयतेर्नुदेश्च काकुदम्। अनुचरन्ति काकुदम् (ऋ० सं० ६,५,७,२)" ॥

(७७) बीरिटे*। भियो वा नक्षत्रादीनां वाभासस्ततिस्ततनं यस्मिन्। तत् भीततनं भास्ततनं वा सत् बीरिटमन्तरिक्षम्; मनुष्य-गणो वा अनालम्बेऽन्तरिक्षे हि भीतिः कस्य न जायते; इन्द्रनरेन्द्रो यतोऽहि तस्मात्तत्रापि तद् भयं। "आ विश्यतीव बीरिट इयाते (ऋ० सं० ५,४,६,२)" ॥

(७८) अच्छ†। निपातः। अभेरर्थे। आभिमुख्यार्थे वर्त्तते। आप्नुमित्यस्यार्थे इति शाकपूणिः ॥

(७९) परि‡। (८०) ईम्§। (८१) सीम्||। इति व्याख्या-तानि प्राथमिके निपातप्रकरणे (१,३पृ०) अनेकार्थत्वादिहोपन्यासः। एषामुदाहरणानि प्रसिद्धानि ॥

(८२) एनम्¶। (८३) एनाम्**। एतत्पदद्वयमस्या अस्ये-त्यनेन पदद्वयेन 'उदात्तम् प्रथमादेशे, अनुदात्तमन्वादेशे'—इत्येवं

* निघ० ५. २७।
† निघ० २, २५. ४, २४. ५, २८।
‡ निघ० १, ३. ५, २८. १०, ७. ११, १७।
§ पु० १, १२। निघ० १, ९. ४, १९. ५, २८।
|| निघ० १, ७. ५, २१; २८. ११, ४७; ४८. "सीमन्" १, ७. "सीमिका" ३, २०।
¶, ** निघ० ५, २८. "एना । अया" पु० ३, २९. निघ० ३, २१।

व्याख्यातम् (निरु० ४,२५)। अनेकार्थत्वादुपन्यासः। "वितण्ड-मायुनग् (?)"—इत्येवमादीन्युदाहरणानि॥

(८४) सृणिः*। 'सृ गतौ (भ्वा०प०)'। 'वृधुवृचिपञ्चिकृत्वरिस्त्-रिभ्यः कित्†'—इति णि-प्रत्ययः। लवितव्यं प्रति सरणात् सृणि-शब्देनात्र दात्रमभिप्रेतम्। "नेदीय इत्सृण्यः पक्वमेयात् (य०वा० सं० १२,६८)"॥

॥ इति चतुरशीतिः पदानि ॥२॥

आमुमुक्षणिः[१]। आशाभ्यः[२]। काशिः[३]। कुणा-रुम्[४]। अलातृणः[५]। सललूकम्[६]। कत्पयम्[७]। वि-स्रुहः[८]। वीरुधः[९]। नक्षद्दाभम्[१०]। अस्कृधोयुः[११]। निष्टृम्भाः[१२]। वृबदुक्थम्[१३]। ऋदूदरः[१४]। ऋदूपे[१५]। पुलुकामः[१६]। असिन्वती[१७]। कपना[१८]। भार्ऋजीकः[१९]। रुजानाः[२०]। जूर्णिः[२१]। ओमना[२२]। उपलप्रक्षिणी[२३]। उपसि[२४]। प्रकलवित्[२५]। अभ्यर्धयज्वा[२६]। ईक्षे[२७]। क्षोणस्य[२८]। अस्मे[२९]। पाथः[३०]। सवीमनि[३१]। स-प्रथाः[३२]। विदथानि[३३]। आयन्तः[३४]। आशीः[३५]। अजीगः[३६]। अमूरः[३७]। शशमानः[३८]। देवोदेवाच्या कृपा[३९]। विजामातुः[४०]। ओमासः[४१]। सोमानम्[४२]।

---

* निरु० ५,२८।

† 'सृवृविभ्यां कित्' सि० कौ० उ० ४,४९।

(३९) "देवोदेवाच्या। कृपा"—इति पदद्वयं ख-ग-घ-पुस्तकेषु। तथा सति सङ्ख्याद्वित्वरपि नाशङ्का, तेषु "शिरिम्बिठः (१२०)" पदादर्शनात्।

अनवायम्[४३]। किमीदिने[४४]। अमवान्[४५]। अमीवा[४६]। दुरितम्[४७]। अघे[४८]। अमतिः[४९]। अश्टी[५०]। पुरन्धिः[५१]। रुशत्[५२]। रिशादसः[५३]। सुदक्षः[५४]। सुविदत्रः[५५]। आनुषक्[५६]। तुर्वणिः[५७]। गिर्वणाः[५८]। असूर्ते सूर्ते[५९]। अम्यक्[६०]। यादृश्मिन्[६१]। जारयायि[६२]। अग्रिया[६३]। चनः[६४]। पचता[६५]। शुरुधः[६६]। अमिनः[६७]। जज्झतीः[६८]। अप्रतिष्कुतः[६९]। शाशदानः[७०]। सृप्रः[७१]। सुशिप्रः[७२]। रंसु[७३]। द्विबर्हाः[७४]। अक्रः[७५]। उराणः[७६]। स्तियानाम्[७७]। स्तिपाः[७८]। जबारु[७९]। जरूथम्[८०]। कुलिशः[८१]। तुञ्जः[८२]। बर्हणा[८३]। ततनुष्टिम्[८४]। इलीबिशः[८५]। कियेधाः[८६]। भृमिः[८७]। विष्पितः[८८]। तुरीपम्[८९]। रास्पिनः[९०]। ऋञ्जतिः[९१]। ऋजुनीती[९२]। प्रतद्वसू[९३]। हिनोत[९४]। चोष्कूयमाणः[९५]। चोष्कूयते[९६]। सुमत्[९७]। दिविष्टिषु[९८]। दूतः[९९]। जिन्वति[१००]। अमत्रः[१०१]। ऋचीषमः[१०२]। अनर्शरातिम्[१०३]। अनर्वा[१०४]। असामि[१०५]। गल्दया[१०६]। जल्हवः[१०७]। बकुरः[१०८]। बेकनाटान्[१०९]। अभिधेतन[११०]। अंहुरः[१११]। बतः[११२]। वाताप्यम्[११३]।

---

(४८) "अघा" कातिरिक्तेषु सर्वत्र।

(५८) कातिरिक्तेषु सर्वत्र "गिर्वणसे" इति।

(८५) "इलीविशः" क।

चाकन्[११४]। रथर्यति[११५]। असंक्राम्[११६]। आधवः[११७]। अनवब्रवः[११८]। सदान्वे[११९]। शिरिम्बिठः[१२०]। परा-शरः[१२१]। क्रिविर्दती[१२२]। करूळती[१२३]। दनः[१२४]। शरारुः[१२५]। इदंयुः[१२६]। कीकटेषु[१२७]। बुन्दः[१२८]। वृन्दम्[१२९]। किः[१३०]। उल्बम्[१३१]। ऋबीस[१३२]मृबीस-मिति द्वात्रिंशच्छतं पदानि* ॥ ३ ॥

जहा सस्निमा शुशुक्षणिस्त्रीणि† ॥

इति निघण्टौ चतुर्थाध्यायः समाप्तः‡ ॥ ४ ॥

(१) आशुशुक्षणिः§। शुचेर्ज्वलतिकर्मणः क्विपि शुक् दीप्तिः, क्षणिर्हिंसार्थः; 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ॰ ४,११४)'—इतीन्, सनोतेर्वा इन्। आशु शुचा दीप्त्या क्षणिता हिंसिता तमसां सनिता सम्भक्ता वा पाके दाहप्रकाशनादेः स्वव्यापारस्य। अग्निरुच्यते। यद्वा; आङ्पूर्वाच्छुचेरन्तर्णीतण्यर्थात् सनि आशुशुच इति स्थिते 'आङि शुषेः सनः'—इति विहितः अनि-प्रत्ययो बाहुलकाच्छुचेरपि भवति। 'आङि शुचेः'—इत्येव वा तत्र पाठः। आशु शोचयिषा आदीप-

(१२०) "शिरिम्बिठः" नास्तीदम्पदम् ख-घ-च-पुस्तकेषु। क-पुस्तकेऽपि न दृश्यते परं तत्र लेखकप्रमाद एव मूलमन्यथा सङ्ख्या व्याकुप्येत।

(१२१) "उल्वम्" क।

* इतीत्यादिर्न दृश्यते ग।

† "इति सप्तमोऽध्यायः" ग (इदन्त्वं परस्तात्)। "नैघण्टुके" ङ।

‡ ख-च-पुस्तकतोऽन्यत्र न विद्यतेऽसौ समाप्तिवाक्यम्।

§ निरु॰ ६, १।

यितुमिच्छा, तस्या कर्त्ताः आशुशुक्षणिः आदीपयिषुरित्यर्थः । "त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिः (ऋ० सं० २,५,१७,१) ॥

(२) आशाभ्यः* । व्याख्यातं दिङ्नामसु (४ ० पृ०) । स एव निगमः (ऋ० सं० २,८,८,२) ॥

(३) काशिः† । काशतेः 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इतीन् प्रत्ययः । प्रकाश्यते इति काशिर्मुष्टिः । "यत्सङ्गृभ्णा मघवन् काशिरित्ते (ऋ० सं० ३,२,१,५)" ॥

(४) कुणारुम्‡ । क्वणतेः शब्दकर्मणः 'क्वणेरारुः'—इति बाहुलकात् आरु-प्रत्ययस्ताच्छीलिकः, वकारस्य सम्प्रसारणञ्च । शब्दनशीलः कुणारुः, तन्मेघ उच्यते । "अहस्त मिन्द्र संपिणक् कुणारुम् (य० वा० सं० १८,६८)" ॥

(५) अलातृणः§ । अलं-शब्दोपपदात् तृदेर्हिंसार्थात् 'वीणस्थूण-प्रणभ्रूणतूणतृणहणघृणादयः (उ० ३,१३?)'—इति ण-प्रत्ययो दकार-लोपोगुणाभावोऽलमोमकारस्याकारश्च निपात्यते । यद्वा; त्युटि दकारस्य लोपो गुणाभावश्च पृषोदरादित्वात् । अलं पर्याप्तमातर्दनं हिंसा यस्य; बहूदकत्वात् मेघो विशिष्यते । अलातृणो बल इन्द्र व्रजो गोः (ऋ० सं० ३,२,२,५)" ॥

(६) सललूकम्‖ । सम्पूर्वाल्लुभेर्निष्ठायां 'लुभो विमोहने (७,२,

* पु० १, ६. निरु० ६, १ ।
† निरु० ६, १ ।
‡ निरु० १, २. ६, १ ।
§ निरु० ६, ७, ।
‖ निरु० ६, २ ।

५४)'—इतीडामः । यद्वा; सर्त्तेः 'मण्डूकोलूकोरूकशूकमन्थूकयूक-वरूकादयः (उ०,४,४० ?)'-इत्यूक-प्रत्यये गुणे रपरे कृते ऋरित्यस्य द्विर्वचनरेफयोर्लत्वापत्तिश्च निपात्यते । सरणशीलमत्यन्तदूरं नष्ट-मित्यर्थः । ऋचा विशिष्यते । "आ कीवतः सललूकं चकर्थ (ऋ० सं० ३,२,४,२)" ॥

(७) कत्पयम्* । कमिति सुखनाम । तस्य मकारस्य नकारः पयसश्च सलोपः । कम्पयमं सुखमयमित्यर्थः । मेघोऽभिधेयः । "त्यच्चिदित्या कत्पयं शयानम् (ऋ० सं० ४,१,३२,६)" ॥

(८) विस्रुहः† । विपूर्वात् स्रवतेः क्विपि । विविधं स्रवन्तीति विस्रुहः आपः । "वया इव रुरुहुः सप्त विस्रुहः (ऋ० सं० ४,५,८,६)" ॥

(९) वीरुधः‡ । विपूर्वात् रुहेः क्विपि वेर्दीर्घो हकारस्य धकारश्च । मूलविभुजादित्वात् के विरुहाः सत्यः वीरुधः । विविधं रोहन्तीति ओषधय उच्यन्ते । "वीरुधः पारयिष्ण्वः (ऋ० सं० ८,५,८,३)" ॥

(१०) नक्षद्दाभम्§ । नक्षतेर्गतिकर्मणो व्याप्तिकर्मणो वा शतरि नक्षन्; दभ्नोतीति दभ्नोतेर्बधकर्मणः कर्मण्यणि नकारलोपश्छान्दसः, वृद्धिः । युद्धार्थमभिगच्छतां व्याप्नुवतां च शत्रूणां हन्तारमित्यर्थः । "नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठाम् (ऋ० सं० ४,६,१३,२)" ॥

(११) अस्क्रधोयु‖ः । दीर्घायुरित्यर्थः; चिरस्थायी पुत्रपौत्रान्वित-

---

* निरु० ६, ३. "कथा" ३, २२. ९, ३० ।

†. ‡ निरु० ६, ३ ।

§ निरु० ६, ३. "नक्षत्र" ३, २० । "नक्षति', पु० २, २४ ।

‖ निरु० ६, ३ ।

इति यावत्। ऋभ्विति ह्रस्वनामसु व्याख्यातम् (२९७पृ०)। नञ्-पूर्वम् धातोः मकार उपजनः, धु-शब्दस्य धोभावः। यद्वा; नञ्पूर्वात् करोतेर्निष्ठायामकृतशब्दस्याक्तुभावः; दधातेर्भिवतेर्वा 'दृषोऽणिन्* ?'—इति बाहुलकात् उसि-प्रत्ययः, णित्वाद् युगागमः, धकारस्य धोभावः। अकृतदानो यादृशो न कस्मैचित्त्वया दत्तपूर्वं इत्यर्थः। अकृतयानो वा अनुकृपूर्वः केनचिदित्यर्थः। धनविशेष उच्यते। "यो अस्कृधोयुरजरः स्ववान् (ऋ० सं० ४,६,१२,२)"॥

(१२) निशृम्भाः†। निपूर्वात् 'श्रथि शैथिल्ये (भू० आ०)'—इत्यस्मात् घञ्। निर्गतः श्रथः शैथिल्यं यस्याः सा निश्रथा गतिः, अशिथिलया गत्या हरन्तीति 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डः। श्रथशब्दस्य शृम्भावः। अशिथिलया गत्या हरणशीला अविश्रामहरणा इत्यर्थः। "निशृम्भास्तेजनश्रियम् (ऋ० सं० ४,८,२१,६)"। भाष्ये शृथ्यशब्दः श्रथशब्दपर्यायः (निरु० ६,३)॥

(१३) बृबदुक्थम्‡। बृहच्छब्दो व्याख्यातो महन्नामसु (३००पृ०)। तत्र हकारस्य बः। यद्वा; 'संश्चत्तृपद्वेहत् (उ० २,७९)'—इति बृधातो रति-प्रत्यये बृबच्छब्दो निपात्यते; उक्थ-शब्द उक्थाः इत्यत्र व्याख्यातः (३१२पृ०)। बृहद् वक्तव्यं वा उक्थं स्तुतिर्यस्य स बृहदुक्थः, तम्; स्तुत्यर्हमित्यर्थः। "बृबदुक्थं हवामहे (ऋ० सं० ६,३,२,५)"॥

* 'एतेर्णिच'—इति सि० कौ० उ० ९, १११।
† निरु० ६, ३।
‡ निरु० ६, ४।

(२४) ऋदूदरः*। मृद् उदरमस्य। मृदुर्वा वमनविरेचनयोरकर्त्ता उदरे अस्तु इत्येवं य आशास्यते यजमानैः स मृदूदरः सोमः; आदेर्मकारस्य लोपः। "ऋदूदरेण सख्या सचेम (ऋ० सं० ६,४,१२,५)"। सोमपायिनः प्रायश्चित्तेष्टौ याज्येषा॥

(२५) ऋदूपे†। 'अर्द अर्दने' हिंसार्थः। 'छन्दसीणः (उ० १,२)'—इति बाहुलकादुण् धातोर्ऋदादेशः; ऋदुशब्दोपपदे पतेरन्तर्णीतण्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डः, 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः। बाहुविशेषणमेतत्। शत्रूणामर्द्दनेन पातयितारौ। * * *। "ऋदूपे चिदृदूवृधा (ऋ० सं० ६,५,२०,६)"॥

(२६) पुलुकामः‡। पुरुर्बहुकामो यस्य सः। कपिलकादित्वाल्लत्वम्। "पुलुकामो हि मर्त्यः (ऋ० सं० २,४,२२,५)"॥

(२७) असिन्वती§। 'षिञ् बन्धने (स्वा० उ०)'। अनेकार्थत्वाद्धातूनामत्र सङ्ग्रादनार्थः। लटः शतरि श्नुः। 'उगितश्च (४,१,६)'—इति ङीप्, पूर्वसवर्णदीर्घः। असङ्ग्रादन्त्यावित्यर्थः। हनू विशेष्यते। "असिन्वती बप्सती भूर्यत्तः (ऋ० सं० ८,३,१४,१)"॥

(२८) कपना‖। 'कपि चलने (भ्वा० आ०)'—इत्यस्मात् 'युच् बहुलम् (उ० ४,७४)'—इति युचि बाहुलकादागमानित्यत्वान्नुम् न

* निघ० ६, ४. "ऋदूदरः" पृ० २, १९।
† निघ० ६, ४. २१. ऋदूवृधा" ६, २१।
‡, § निघ० ६, ४।
‖ निघ० ६, ४. कपिप्लवः" २, १८. ९, ४. ५।

क्रियते। घुणाः क्रिमय उच्यन्ते। "मोषथा वृक्षङ्कपनेव वेधसः (ऋ॰सं॰ ४,३,१५,१)"॥

(१९) भाऋजीकः*। ऋजुका अकुटिला अप्रतिहता प्रसिद्धा भा दीप्तिर्यस्य स ऋजुकभाः सन् भाऋजीकः।' अग्निरुच्यते। "धूमकेतुः समिधा भाऋजीकः (ऋ॰सं॰ ७,६,११,२)"॥

(२०) रुजानाः†। व्याख्यातं नदीनामसु (१३४पृ॰)। स निगमः (ऋ॰सं॰ १,२,३७,१)॥

(२१) जूर्णिः‡। व्याख्यातं क्रोधनामसु (२३५पृ॰)। अत्र सेनाभिधेया। "क्षिप्ता जूर्णिर्न वक्षति (ऋ॰सं॰ २,१,१७,३)"॥

(२२) ओमना§। अवनशब्दस्याकारवकारयोरोकारमकारौ विभक्ते राकारः। अवनाय अवनेन वा। "परिध्वंसमोमना वां वयो गात् (ऋ॰सं॰ ५,५,१६,४)"॥

(२३) उपलप्रक्षिणी॥। उपलशब्दोपपदात् क्षिणोतेः क्षिपतेर्वा 'सुप्यजातौ (३,२,७८)'—इति णिनि-प्रत्यये व्यत्ययेन टि-लोपः। उपलेषु सन्तप्तेषु वालुकासु यवान् क्षिणोति हिनस्ति भृज्जतीत्यर्थः, उपलेषु यवान् प्रक्षिपति चूर्णयतीत्यर्थः। सक्तुकारिकाभिधेया। "उपलप्रक्षिणी नना (ऋ॰सं॰ ७,५,२५,३)"॥

* निरु॰ ६ ४. "भागः" ३, १२. ६, ८. १२, १. १०, ३१।
† पु॰ १, १२। निरु॰ ६, ४. "आरुजन्तः" १८, ३०।
‡ पु॰ २, १२। निरु॰ ६. ४।
§ निरु॰ ६, ४. "ओमः" ६, ९. १२, ४०।
|| निरु॰ ६, ५. "उपलः" पु॰ १, १०. निरु॰ ३, २२।

(२४) उपसि*। उपस्थ-शब्दस्य * * *। "आमासु ऊर्ध्वा मुपसि चिणाति (ऋ० सं० ७, ७, १७, २)"॥

(२५) प्रकलवित्†। प्रकर्षेण कला: मानोन्मानप्रतिमानादि-विषया: प्रकृष्टाश्वगणितरत्नपरीक्षादिका वेद विजानाति। 'सत्सूद्विष (३, २, ६१)'-इत्यादिना क्विपि 'ङ्यापो: सञ्ज्ञाछन्दसोर्बहुलम् (६, ३, ६३)'—इति ह्रस्वः। प्रकलविद् वणिग् भवति। "दर्मि-चासः प्रकलविन्मिमानाः (ऋ० सं० ५, २, २६, ५)"॥

(२६) अभ्यर्धयज्वा‡। 'ऋधु वृद्धौ (दि० प०)'। णिजन्तात् पचाद्यचि णि-लोपे अभ्यर्ध; यजेर्दानार्थात् 'सुयजोर्ङ्वनिप् (३, २, १०३)' अल्पानपि रसान् अभ्यर्धयन् मरुद्भ्यो ददाति धनं वा स्तोतृभ्यो यो ददाति सः। पूषा विशेष्यते। "सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा (ऋ० सं० ४, ८, ८, ५)"॥

(२७) ईक्षे§। 'ईश ऐश्वर्ये (अदा० आ०)'। 'थासः से (३, ४, ८०)'। व्यत्ययेन ईशसे न भवति। "ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन् (ऋ० सं० ४, ६, ८, ५)"॥

(२८) क्षोणस्य||। 'चि निवासगत्योः (तु० प०)'। 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)'-इति कर्त्तरि ल्युट्। क्षयणस्येत्यत्र यकारस्यो-

* निघ० ६. ६. 'उपस्थः" ७, २१. ८, १५. १८ ९, २९. ४०।

† निघ० ६, ६. "प्र" १, २।

‡ निघ० ६, ६. "अर्धः" २, २०।

§ निघ० ६, ६।

|| निघ० ६, ६. "क्षयः" ८, १८।

कारे 'आद्गुणः (६,१,८७)'। निवर्षितुरित्यर्थः । "मङ्‌ः स्तोष-स्यांश्विना कण्वाय (ऋ० सं० १,८,१४,२)" ॥

(२९) अस्मे*। अस्मदः। जसादीनां शे प्रग्रह्यं, लुकेव टेः। जसादिषु सुबन्तेषु क्रमेणोदाहरणानि;--"अस्मे ते बन्धुः (य० वा० सं० ४,२२)", "अस्मे यातं नासत्या सजोषाः (ऋ० सं० १,८,१९,६)", "अस्मे समानेभिं वृषभ पौंस्येभिः (ऋ० सं० २,३,२५,२)", अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन् (ऋ० सं० ३,२,२०,५)", "अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोतु (ऋ० सं० ४,७,३१,३)", "ऊर्वं इव पप्रथे कामो अस्मे (ऋ० सं० ३,२,४,४)", "अस्मे धत्त वसवो वसूनि (य० वा० सं० ८,१८)" ॥

(३०) पाथः†। पथतेः पन्थतेर्वा गत्यर्थादसुनि धातूनां पाथ इत्ययमादेशः। पथ्यते गम्यते पक्ष्यादिभिरन्तरिक्षवासिभिर्वा पाथः। अन्तरिक्षम्। "श्येनो न दीयन्नन्वेति पाथः (ऋ० सं० ५,५,५,५)"। उदकमपि पाथः। 'पिबतेस्थुट् च‡'—इत्यसुन्। पीयते ह्युदकम्। अन्ने पिबतिरभ्यवहारार्थः। "आ चष्ट आसां पाथो नदीनाम् (ऋ० सं० ५,३,२५,५)"—इत्युदकस्य। "देवानां पाथ उप प्र विद्वान् (ऋ० सं० ८,२,२२,४)"—इत्यन्नस्य ॥

(३१) सवीमनि§। 'सु प्रसवैश्वर्ययोः (भू० प०)'। 'हृभृधृसृस्तृशुभ्य इमनिच् (उ० ४,१४३)'—इति इमनिच्। प्रसवशब्दस्य

---

* निरु० ६, ७. अस्मे इतिः' ११, २५।

† निरु० ६, ७. ८, १७।

‡ 'उदके थुट् च'—इति सि० कौ० उ० ४, १९९।

§ निरु० ६, ७. १२।

एव वर्णव्यत्ययादिना। प्रसवेऽभ्यनुज्ञाने। "देवस्य वयं सवितुः सवी-मनि (ऋ० सं० ५,१,१५,२)" ॥

(३२) सप्रथाः*। प्रथतेरसुन्। सर्वतः-शब्दस्य स-भावः। सर्वतः पृथुः। "त्वमग्ने सप्रथा असि (ऋ० सं० ४,१,५,४)" ॥

(३३) विदथानि†। विदेरथक् (उ० ३,११९)। वेदनानि विज्ञानानीत्यर्थः। "विदथानि प्रचोदयन् (ऋ० सं० ३,१,२९,२)"॥

(३४) आयन्तः‡। 'श्रिञ् सेवायाम् (भू० आ०)'। शतरि अपि गुणे प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः। समाश्रयन्तः। यद्वा; भूते लुट्। समाश्रिताः। "आयन्त इव सूर्यम् (ऋ० सं० ६,७,३,३)" ॥

(३५) आशीः§। आङ्पूर्वात् श्रयतेः शृणोतेर्वा 'क्विब्वचिप्रच्छि (३,२,१७८ वा० १)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिष्टसिद्धिः(भा०)'—इत्युक्ते क्विपि प्रकृतेः शीरादेशः। यद्वा; एतयोरर्थे वर्त्तमानात् शृणातेः क्विपि शीरशब्दे निर्वाहः। आङ् ईषदर्थद्योतकः आश्रयणात् होमार्थस्य सोमस्य श्रपणं दध्युच्यते। "इन्द्राय गाव आशिरम् (ऋ० सं० ६,५,६,१)"। 'आङः शासु इच्छायाम्' इत्यस्मात् क्विपि। * * *। "सा मे सत्याशीर्देवान् गम्यात् (?||)"। रेफान्त-सकारान्तयोरुभयोरपि साधारणं पाठः समाम्नाये ॥

* निघ० ३, ७. ६, २१।

† ऋ० ३, १७. निघ० १, ७. २, १७. ४, ७. ८, १२. ६, ३. "विनद्दसुः" ४, ४. विज्ञानापस्' ११, ३२. "विद्वस्" ८, २०।

‡ निघ० ४, ८. "उदश्नेत्" ११, १०।

§ निघ० ६, ८।

|| ऋ० सं० ८, ७, १५, ४. द्रष्टव्या।

(३६) अजीगः*। जिगर्त्तिर्नैरुक्तधातुर्निगरणार्थो वा शब्दार्थो वा। लङि, सिपि, इतश्च लोपे. 'रात्सस्य (८,२,२४)'-इति स-लोपः, रेफस्य विसर्जनीयः। अवगिरति, गृणाति वा। अत्तयतीत्यर्थः। "आदिद् घृषिष्ठ ओषधीरजीगः (ऋ० सं० २,३,१२,२)"॥

(३७) अमूरः†। 'मुह वैचित्ये (दि० प०)'। निष्ठायां ढत्वम्, ष्टुत्व-ढलोप-दीर्घाः, ढकारस्य रेफः, नञ्पूर्वः सम्बुद्धौ अमूर। अमूढेत्यर्थः। "मूरा अमूर न वयं चिकित्वः (ऋ० सं० ७,५,२२,४)"॥

(३८) शशमानः‡। व्याख्यातोऽर्चतिकर्मसु (२३४पृ०)। स निगमः (ऋ० सं० २,२,२१,२)॥

(३९) देवोदेवाच्या कृपा§। देवशब्दोपपदात् अञ्चतेः 'ऋत्विग् (३,२,५९)'—इत्यादिना क्विन्, 'अनिदिताम् (६,४,२४)'—इति न-लोपः, 'अचः (६,४,१३८)'—इत्यकारलोपः, 'चौ (६,३,१३८)'—इति दीर्घे 'अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानम् (४,१,६वा०)'—इति ङीपि 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यङ्चतावप्रत्यये (६,३,९२)' न भवति; 'कृपू सामर्थ्ये (भ्वा० आ०)' क्विपि। देवान् प्रति गतया स्तुत्येत्यर्थः। "देवो देवाच्या कृपा (ऋ० सं० २,१,१२,६)"॥

(४०) विजामातुः‖। धनादन्यैः कुलीनत्वाद्यो विगता जामातृ-

* "जिगर्त्ति" निघ० ६, ८. "गिरति" ९, ४. "प्रतिजागर" १०, ११. "गृणाति" पु० ३,१४. निघ० १, ८।

† निघ० ६, ८. ११, २।

‡ पु० ३, १४। निघ० ६, ८।

§ निघ० ६, ८।

‖ निघ० ६, ८. "जामाता" ९।

गुणा यस्मात्, सोऽयममात्रगुणो विज्ञामाता कन्या-पतिरुच्यते। ततः पञ्चमी। * * * । "विजामातुरुत वा घा स्यालात् (ऋ० सं० १, ७,२८,२)" ॥

(४१) ओमासः* । अवतेः पालनार्थस्य तर्पणार्थस्य वा कर्त्तरि कर्मणि वा 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित् (उ० १,१४१)'—इति मन्-प्रत्यये 'ज्वरत्वर (६,४,२०)'—इत्यादिना ऊठि ऊमास् इति प्राप्ते व्यत्ययेन गुणः। जस्। 'आज्जसेरसुक् (७,१,५०)'। रक्षितारस्तर्पयितारस्तर्पणीया:। "ओमासश्चर्षणीधृतः (ऋ० सं० १,१,६,१)" ॥

(४२) सोमानम् । सुनोतेर्मनिन्-प्रत्ययः। असि सोमानम्। सोतारम्। अभिषोतारं सोमानाम्। "सोमानं स्वरणम् (ऋ० सं० १,१,३४,१)" ॥

(४३) अनवायम्†। (४४) किमीदिने‡। अनवयवशब्दस्यानवायभावः। अनवयवं सकलमित्यर्थः। किमिदानीं कस्य किञ्चिदिति चरति, किमिदं वर्त्तत इति वा चरति। साधुजनवैरी सदा विरुद्धबुद्धिः पिशुनोऽभिधेयः। किमिद-शब्दस्य वाक्यस्य वा किमीदिनभावः। "द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने (ऋ० सं० ५,७,५,२)" ॥

(४५) अमवान्§। अमा सहार्थाव्ययम्। तस्य मतुपि ह्रस्वः ससहायः। यद्वा; 'अम रोगे (चु० प०)'। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः

* निघ० ६, ९. ११, ४०।
† निघ० ६, १०. "सोमपीतिः" ६, २०. "सोमी" ६, ९. "सोम्या" २, २५. १०, २०. ११, १८. १९।
‡ निघ० ६, ११।
§ निघ० ६, १२. "अमा" पु० ३, ४।

(३,३,११८)'। अमो रोगः कर्त्तव्यः शत्रूणां, रोगस्तद्वान्, शत्रूणां रोगभूत इत्यर्थः। आत्मशब्दस्य वा अमभावः। यत्नवान् 'आत्मा जीवे यत्ने कलौ मनौ चातपि'—इति निघण्टुः (?)। "याहि. राजे वामवाँ इभेन (ऋ० सं० ३,४,२३;१)"॥

(४६) अमीवा*। 'अम रोगे (चु० प०)'। 'अमेरीवः'-इति ईव-प्रत्ययः। टाप्। अमीवा रोगः हिंसिता वा। यद्वा; 'शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवा (उ० १,१५२)'—इति वन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। "यस्ते गर्भममीवा (ऋ० सं० ८,८,२०,२)"॥

(४७) दुरितम्†। दुर्मतिप्रापकं कारणभूतम्। 'पापकं कर्म दुरितमुच्यते।"अति क्रामन्तो दुरितानि विश्वा (निरु० ६,१२)"। दुःशब्दोऽत्र दुर्गतौ वर्त्तते। 'इणश्विधृषिभ्यः क्तः' ‡ इति बाहुलकात् करणे क्तः। दुर्गतिर्गम्यते येन तद्दुरितम्॥

(४८) अप्वे§। अप-पूर्वात् वेञ्धातोरन्तर्णीतण्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति ड-प्रत्यये अपेत्यस्यान्त्यलोपश्छान्दसः। टाप्। अप वयति अपगमयति सुखं प्राणांश्चेत्यर्थः। 'शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवा (उ० १,१५२)'–इति वन्-प्रत्यये वेञोलोपोऽपशब्दस्यान्त्यलोपश्च निपात्यते। व्याधिर्वा भयं वा अप्वा। "गृहाणाङ्गान्यप्वे परे हि (ऋ० सं० ८,५,१३,६)"॥

* निरु० ६, १२. "अमीवा" ११, ४४. "अमीवचम्" १०, १०१.

† निरु० ६, १२।

‡ 'दृशिगमिपचिमिद्गमिसुपधूर्विभ्यस्तम्'—इति सि० कौ० उ० ३, ८९.

§ प० ५, २. निरु० ६, १२. ९, ३२।

(४९) अमतिः* । अमामय्य आत्मवचनः । आत्ममयी नतिर्मतिर्वा अमतिः । नन्यत इति नतिर्दीप्तिः । मतिरपि प्रकाशरूपत्वाद् दीप्तिः । आत्मप्रकाशमयी नतिर्मतिर्वा अमतिः दीप्तिरभिधेया । अमानति-शब्दस्य आत्ममति-शब्दस्य वा अमतिभावः । प्रविष्टविशेषणत्वादात्मप्रकाशमयी नतिर्मतिर्वा अमतिरित्युपपद्यते ।

२ ३उ २ २ ३ १ ३उ २

'ऊर्द्धा यस्या मतिर्भा अदिद्युतत् (सा० छ० आ० ५,२,३,८)" ॥

(५०) श्रुष्टी† । (५१) पुरन्धिः‡ । अश्नोतेः 'हृतृषिकर्षिवर्षिमुषिशासुव्यश्रिग्राभ्यः क्तिन्'। 'कृदिकारादक्तिनः (४,१,४५. ग० वा०)'—इत्यत्र स्त्रियां विहितस्य ग्रहणात् विकल्पो ङीष् । श्रु अश्नुष्टि व्याप्तिरत्र श्रुष्टी । * * * ॥ पुरुशब्दो बहुनाम । धीरिति कर्मनाम, प्रज्ञानाम वा । बहुकर्मा बहुप्रज्ञो वा पुरुधिः सन् पुरन्धिः । पुराणि दारयतीति वा पुरन्धिः । 'वेञो डित् §'—इति बाहुलकात् डिदिन् प्रत्ययः, दकारस्य धकारः, नकार उपजनः । भगो वरुण इन्द्रश्च पुरन्धिः । "श्रुष्टी भगं नासत्या पुरन्धिम् (ऋ० सं० ५,४,६,४)"। श्रुष्टी-शब्दः सुखस्याभिधायको धान्यशलाकायाश्च । "श्रुष्टीवरीर्भूत नास्मभ्यमापः (ऋ० सं० ७,७,२६,१)"—इति सुखस्याभिधायकः । "श्रुष्टी सहरा असद्यः (?)"—इति धान्यशलाकायाः ॥

* पृ० ३, ७. निघ० ३, १२।

† निघ० ६, १२।

‡ पृ० ३, ३०, निघ० ३, १२. ११, १. १२, १३।

§ 'वातेर्डिच्च'—इति सि० कौ० उ० ४, ११९।

(५२) रुशत्*। 'रुच दीप्तौ (भ्वा०आ०)'। 'संश्चत्तृपद्वेहत् (उ० २,७९)'–इति अति-प्रत्ययो गुणाभावश्च चकारस्य शकारश्च निपात्यते। रोचते रुशत् वर्णविशेषो ज्वलनाविर्भूतप्रकाशरूपोऽभिधीयते। यद्वा; रुशेर्हिंसार्थात्तुदादेः रोचत्यर्थे वर्त्तमानाल्लट् शतरि। "समिद्धस्य रुशददर्शि पाजः (ऋ० सं० ३,८,१२,१)"॥

(५३) रिशादसः†। 'रिश हिंसायाम्' तुदादिः। अन्तर्णीतण्यर्थः। लटः शतरि छान्दसो दीर्घः। अस्यतेर्विच्। रिशतां शत्रूणां वा असितारः क्षेप्तारः नाशयितार इत्यर्थः। "अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसः (ऋ० सं० ६,२,३२,५)"॥

(५४) सुदत्रः‡। सु-पूर्वात् ददातेः त्रन्, त्रनि बाहुलकात् ह्रस्वत्वम्। सुदानः। "त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायः (ऋ० सं० ५,२,२७,२)"॥

(५५) सुविदत्रः§। सु-पूर्वात् 'विद ज्ञाने (अदा०प०)'—इत्यस्मात् 'अमियजिवधिपतिकलिनचिभ्योऽत्रन्‖'—इति बाहुलकादत्रन्-प्रत्ययो गुणाभावश्च। सुविद्यत इत्यर्थः। "आग्ने याभिः सुविदत्रेभिर्वाङ् (ऋ० सं० ७,६,१८,३)"॥

(५६) आनुषक्¶। अनुपूर्वात् 'षञ्ज सङ्गे (भ्वा०प०)'—इत्यस्मात्

* निघ० २, २०. ६, १२।

† निघ० ६, १४।

‡ निघ० ६, १४. "सुदानुः" ६, २७. "सुदाम्" २, १४।

§ निघ० ६, १४. ७, ६।

‖ "अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन्। गडेरादेश्च कः। रुशश्चित्। सुविदेः कत्रन्"—इति सि० कौ० उ० ३, १०२—१०५।

¶ निघ० ६, १४।

क्विपि 'अनिदिताम् (६,४,२४)'—इति न-लोपः, अनोरकारस्य दीर्घश्छान्दसः। अनुषक्तमुपर्युपरि लग्नमित्यर्थः। "स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् (ऋ० सं० ६,२,४२,२)"॥

(५७) तुर्वणिः*। तूर्ण-शब्दोपपदात् वनोतेः 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इतीन्। तूर्णं वनोति सम्भजते। तूर्णवनिः। "स तुर्वणिर्महाँ अरेणु पौंस्ये (ऋ० सं० १,४,२१,३)"॥

(५८) गिर्वणाः†। गीः-शब्दोपपदात् वनोतेर्ण्यन्तादसुनि वनेर्घटादित्वेन मित्संज्ञकत्वात् ह्रस्वत्वम्। गीर्वण इति प्राप्ते दीर्घाभावश्छान्दसः। निघण्टुकारपठितगीर्वाणशब्देन समानार्थः। अतो देवोऽभिधेयः। स्तोतुरभिमतप्रदानादात्मानं स्तोतृभिः सम्भाजयति। भाष्ये तु (निरु० ६,१४) 'गीर्भिरेनं वनयन्ति'—इत्यर्थनिर्वचनमिति स्कन्दस्वामी। श्रीनिवासस्तु स्वार्थे णिच्। गीर्भिरेनं वनयन्ति। "जुष्टं गिर्वणसे बृहत् (ऋ० सं० ६,६,१२,७)"॥

(५९) असूर्त्ते सूर्त्ते‡। असुशब्दपूर्वस्य सुशब्दपूर्वस्य च 'ईर गतौ (अदा० आ०)'—इत्यस्य निष्ठायां छान्दसत्वादिडभावे ईकारस्य पूर्वसवर्णं पूर्वच दीर्घं श्छान्दसत्वात्। सप्तम्येकवचनम्। असुः प्राणः। प्राणस्य वातः। वातसमीरिता मरुदादयो हि सेव्याः। सूर्त्ते इति रजसीत्यस्य विशेषणम्। सुसमीरिते सुष्ठु प्रेरिते विस्तीर्णे रजसि अन्तरिक्षलोकेऽपीत्यर्थः। "असूर्त्ते सूर्त्ते रजसि निषत्ते (ऋ० सं०, २,१७,४)"॥

* निरु० ६, १४, "तुरः" १२, १४. "तुरण्यति" २, १८।
† निरु० ६, १४।
‡ निरु० ६, १५।

(६०) अम्यक्* । मा-शब्दद्वितीयैकवचन उपपदे अञ्चतेः क्विप् नकारलोपे मा-शब्दस्य इददो इष्टव्योऽकारोपजननेन च भाव्यम् । आयुधाख्या शक्तिरभिधेया चिप्ता सती मां प्रति इव गता । यद्वा; अभिपूर्वादञ्चतेः क्विनि अभ्यक् सती भकारस्य मकारापत्त्या अम्यक् । शत्रून् प्रत्यभिगता । यद्वा; अमा-शब्दः सहार्थे निपातः । अमाक् सती अम्यक् सहभूता । "अम्यक् सा त इन्द्र ऋष्टिरस्मे (ऋ० सं० २,४,८,२)" ॥

(६१) यादृश्मिन्† । यादृशे इत्यर्थः । "यादृश्मिन् धायि तमपस्यया विदत् (ऋ० सं० ४,२,२४,२)" ॥

(६२) जारयायि‡ । उस्रविशेषणम् । तेन व्यत्ययेन नपुंसकत्वावगमः । ततश्चेदं नाख्यातम् । जार इत्यस्य वा धातोरेवंभूतस्याख्यातस्यासम्भवात् । निघातप्रसङ्गाच्च । अन्ये तु जनेरपत्याभिगतमाख्यातमेतदिति गम्यते । ततश्च जारयायि अजायतेत्यवगमः इत्युक्ता मन्त्रव्याख्याने निघातप्रसङ्गस्य भिन्नवाक्यत्वेन वाक्यादित्वादुदात्तप्रतिपादनेन परिहृतत्वात् । अजायतेत्येव स्कन्दस्वामिनोऽप्यवगमः । उस्रविशेषणवादिनां जारश्चासौ यायीति जारयायि । गवां यौवनस्य जरयितृत्वाज्जारत्वम् गवामभिगमनाद् यायित्वम् । "उस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः (ऋ० सं० ४,५,१४,४)" ॥

* निरु० ६, १५ । "म्यक्षति" "मियक्षति" पु० २, १४ ।
† निरु० ६, १५ ।
‡ निरु० ६, १५. "जारः" ३, १६. ५, २०. १०, २१. "जारिम" ६, २८. "जारिणी" ११. ७ ।

(६३) अग्रिया*। अग्रशब्दोपपदात् यातेः 'गेहे: कः (३,१,१४४)'—इति बाहुलकात् कः। याकारस्येकारः। तृतीयैकवचनस्याकारः। यद्वा; अग्रमर्हतीति 'छन्दसि च (५,१,६७)'—इति यप्रत्यये इकार उपजनः। अर्हार्थी वा घनि घस्य इयादेशो विभक्तेराकारः। अग्रार्हा। यद्वा; अग्रा एवाग्रिया। अग्रभूताग्र्या। "विश्वे अग्रियोत वाजाः (ऋ० सं० ३,७,३,३)"॥

(६४) चनः†। (६५) पचता‡। पचतेर्ल्युट् 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति कर्मणि ल्युटि पच्यत इति पचनम्। वचनशब्दस्य वकारलोपेनान्ते सकारोपजनेन चनः। अन्नम्। यद्वा; वचेरसुनि बाहुलकात् नोऽन्तादेशः। पचतेः 'भृदृशियजिपचिवच्यमि(?)' 'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३,३,२)'—इति वचनात् भूते द्रष्टव्यः। विभक्तेराकारः। पक्वः पक्वौ पक्वा इति वावगमः। पदान्तस्य बहुलसामर्थ्याद् विशेषनिश्चयः। "चनो दधिष्व पचतोत सोमम् (ऋ० सं० ८,६,२१,३)"—इति बहुवचनस्य। "तस्मेदस्तः प्रति पचताग्रभीष्टाम् (निरु० ६,१६)"—इति द्विवचनस्य। "पुरोळा अग्ने पचतः (ऋ० सं० ३,१,३१,२)"—इत्येकवचनस्य॥

(६६) शुरुधः§। शुचं दीप्तिं तापं वा रुधत्यः। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति क्विप्। शुग्रुधः शुरुधः। "ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीः (ऋ० सं० ३,६,१०,२)"॥

---

* निघ० ६, १६. "चयम्" ६, २।

† निघ० ६, १६।

‡ निघ० ६, १६. "पक्वः" ५, २४. ६, २४. "पङ्क्तिः" ७, १२।

§ निघ० ६, १६. १२, १८।

(६७) अमिनः*। 'माङ् माने (अदा० प०)'। निष्ठा क्तः। 'द्यतिस्यतिमास्थाम् (७,४,४०)'–इति इत्वम्। मितः परिच्छिन्नः। न मितः अमितः सन्नमिनः अपरिमाण इत्यर्थः, अपरिगणितकालो वा। यद्वा; मिनोतेर्वधकर्मणः 'इण्सिञ्जिदीङुष्यविभ्यो नक् (उ० ३,२)'–इति बाहुलकान्नक्। नञ्समासः। अमिनः अहिंसितः केनचित्। यद्वा; क्त एव प्रत्ययः। अमितोऽभ्यमितो वा सन् अमिनः। "उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः (ऋ० सं० ४, ६,७,१)"॥

(६८) जज्झती†। जज्झतीरापो भवन्ति शब्दकारिण्य इति * * *। जस्। पूर्वसवर्णः। "मरुतो जज्झतीरिव (ऋ० सं० ४, ३,८,६)"॥

(६९) अप्रतिष्कुतः‡। 'स्कुञ् आप्रवणे (स्वा० उ०)'। आप्रवणमागमनम्। स्कवतेर्गत्यर्थाद्वा निष्ठा। अषोपदेशत्वाद्व्यत्ययेन षत्वम्। अन्येनाप्रतिगतः अप्रतिष्कुतः। युद्धे अन्येनाप्रतिहतपूर्व इत्यर्थः अप्रतिस्खलितपूर्वो वा। अत्र पक्षे स्खलितशब्दस्य ष्कुतभावः। "अस्मभ्यमप्रतिष्कुतः (ऋ० सं० १,१,१४,१)"॥

(७०) शाशदानः§। 'शद्लृ शातने (भू० प०)'। अस्माद् यङ्लुगन्ताद् व्यत्ययेन शानच्। पुनः पुनरसुरांस्तत्पुराणि वा शातयन्तः "प्रत्वां मतिर्मतिरुच्छाशदानः (ऋ० सं० १,३,३,३)"॥

* निघ० ६, १६. "अमः" १०, २१।
† निघ० ६, १६. अनुकरणशब्दएषः।
‡ निघ० ६, १६।
§ निघ० ६, १६. "शाशत्" ३, ४।

(७१) सृप्रः* । शिप्रे इत्यत्र (३८२पृ०) सृप्रशब्दो व्याख्यातः । "सृप्रकरस्नमूतये (ऋ० सं० ६, ३, २, ५)" । सृप्रौ करस्नौ बाहू यस्य होमेन तर्पणाय पालनाय वात्मनः सर्पिस्तैलमपि सृप्रम् सर्पणात् । निगमः पर्येष्यः ५

(७२) सुशिप्रः† । शिप्रे व्याख्याते (३८२पृ०) । शोभनत्वविशिष्टत्वमत्र विशेषः । सुहनुः सुनासो वा सुशिप्रः । "वाजे सुशिप्र गोमति (ऋ० सं० ६, २, २, ३)" । कश्चिच्छिप्रशब्देन शिरस्त्राणमुच्यते । शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीरिति सुशिप्रः सुशिरस्त्राणइत्यर्थः सम्भवति ॥

(७३) रंसु‡ । रमतेर्विच् । सप्तमीबहुवचनम् । रमणीयेष्वित्यर्थः । रमणीयशब्दस्य रम्भातः । "स चित्रेण चिकिते रंसु भासा (ऋ० सं० २, ४, २४, ५)" ॥

(७४) द्विबर्हाः§ । द्विशब्दे सप्तम्यन्ते उपपदे 'वृहू वृद्धौ (भू० प०)'—इत्यस्मादसुन् । द्वयोः स्थानयोर्वीर्येण परिवृढः इन्द्रः । न ह्यन्तरिक्षे वीर्येणापरिवृद्धः शक्नोति वर्षितुं नापि दिवि आदित्यादूर्ध्वमान् परिग्रहीतुं दिवः सर्वदेवतासाधारणत्वात् देवराजत्वेन च प्रसिद्धिरितिहासेषु द्विबर्हा उच्यते। "उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)" ॥

* निघ० ६, १०
† निघ० ६, १० "शिप्रे" पृ० ४, १।
‡ निघ० ६, १०।
§ निघ० ६, १०. "द्विः" ३, १०.

(७५) अक्रः* । आङ्पूर्वात् क्रमेः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२, १०१)'—इति डः, आङोह्रस्वत्वम् । आक्रामति सर्वमित्यक्रमाकाश-माक्रम्यते वा । "अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनाम् (ऋ० सं० ३,८, १५,२)" ॥

(७६) उराणः† । उरु कुर्वाण इति प्राप्ते कवर्णादिलोपादिना वाक्यार्थः । उराण इति पदवचनम् । "इन्द्र ईयमे प्रदिवं उराणः (ऋ० सं० ३,५,७,३)" । स्वल्पमपि हविः उरु बहु कुर्वाणः । तथाच श्रुतिः । "यद्वै देवा ओषत हविस्तत हिमोतु वर्द्धते अथो-ऽयमपरिमितः (?)"—इति ॥

(७७) स्तियानाम्‡ । स्त्यायतेः शब्दनार्थात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति विच् । दृशिग्रहणस्य प्रयोगानुसरणार्थत्वान्निरु-पपदादपि भवति । इकार उपजनः । षष्ठीबहुवचनम् । हिमभावेन संहता आप उच्यन्ते । "वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् (ऋ० सं० ४,७,२०,१)" ॥

(७८) स्तिपाः§ । स्तियाः पातीति विच् । स्तियापाः सन् स्तिपाः । यद्वा; उपस्थितपाः सन् अनेकवर्णलोपादिना स्तिपाः । अग्निरुच्यते । स ह्याहुतिद्वारेण पालयिता; अङ्गभावोपगमनेन चोपस्थितानां कर्म-व्यतया ज्योतिष्टोमादीनाम् । "स नः स्तिपा उत भवा तनूपाः (ऋ० सं० ८,२,१९,४)" ॥

* निघ० ६, १७ ।

† निघ० ६, १७. "उरणः", "उरामथिः" ५, २१ ।

‡ निघ० ६, १७. "स्त्यै", "ष्ट्यै" १, २१ ।

§ निघ० ६, १७ ।

(७९) जबारु* । जवमङ्गिर्जरमङ्गिर्गरवद्भिर्वा रश्मिभिर्यदारोहति तदादित्यमण्डलमुच्यते। जवमज्-जरमद्-गरमच्छब्दानां जबभावः, आङ्पूर्वाद्रुहेश्च ञुण्-प्रत्ययो निपात्यते। "अग्रे रूप आरुपितं जबारु (ऋ॰सं॰ ३,५,२,२)"॥

(८०) जरूथम्‡ । गृणातेः स्तुतिकर्मणो जरतेर्वार्चतिकर्मणो 'जॄवृञोरूथन्†'—इति भावे करणे वा ऊथन्। बाहुलकाद् गकारस्य जकारः। स्तवनं स्तूयतेऽनेनेति वा जरूथं स्तोत्रम्। "जरूथं हन्यक्षि राये पुरन्धिम् (ऋ॰सं॰ ५,२,१२,६)"॥

(८१) कुलिशः§ । वज्रनामसु व्याख्यातम् (२८९पृ॰)। स निगमः (ऋ॰सं॰ १,२,३६,५)॥

(८२) तुञ्जः|| । तुञ्जतेर्दानकर्मणो भावे घञ्। दानमित्यर्थः "तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे (ऋ॰सं॰ १,१,१४,२)"। वज्रोऽपि तुञ्जस्तथैव व्याख्यातः॥

(८३) बर्हणा¶ । बृहेर्वृद्ध्यर्थस्य 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति भूते कर्त्तरि ल्युट्। परिवृढः। हिंसाकर्मणो वा भावे। हिंसा बर्हणा। तृतीयैकवचनस्थाने डादेशः। "बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृतः (ऋ॰सं॰ १,४,१७,२)"॥

* निरु॰ ६, १७।

† 'जृवृञ्भ्यामूथन्' सि॰कौ॰उ॰२,५।

‡ निरु॰ ६, १७. "गृणाति" ३, ५. "जरति" ४, २८. १०, ८।

§ पु॰ २, २०। निरु॰ ६, १७. "कुलम्" ६, २२. "कुल्माषः" १, ४।

|| पु॰ २, २०। निरु॰ ६, १८. "तुजिः" १२, ४५. "तुञ्जति" पु॰ २, २०।

¶ निरु॰ ६, १८। "बृह" ६, २।

(८४) ततनुष्टिम्* । 'तनिमृङ्भ्यां किच (उ० ३,८५)'—इति तनोतेः तन्प्रत्ययः, नुदेर्निष्ठायां नुन्नं नुष्टिभावः । यद्वा; तत-शब्दस्य ततन्-भावः, वशेर्वा बाहुलकात् कर्त्तरि क्तिचि सम्प्रसारणे उष्टिः । तद्धर्मसम्तानादग्निहोत्रादेः कर्मणोऽनुन्नः प्रेरितः ततनं भोगसन्तानं वष्टि ततनुष्टिः, नलोपाभावः । ततनुष्टिम् । "अपाप शक्रस्ततनुष्टि-मूहति (ऋ० सं० ४,२,२,३)" ॥

(८५) इलीबिशः† । इलाशब्द उखाशब्द-पर्यायः । इला अन्नम्; अत्रान्नहेतुभूते उदके वर्त्तते । बिले दरे शेते इति 'अधिकरणे शेतेः (३,२,१५)'—इत्यच् । इलाबिले शयोयस्य । निपातस्छान्दसः । मेघउच्यते । इलाबिलशयः सन् इलीबिशः । "न्याविध्यदिलीबिशस्य दृळ्हा (ऋ० सं० १,३,३,२)" ॥

(८६) कियेधाः‡ । कियच्छब्दे क्रममाणशब्दे वोपपदे दधाते-र्विच् । कियदयं विज्ञायमानपरिमाणं स्वबलं धारयति; क्रममाणं वाभिमुखं परबलं धारयति निरुणद्धीति । कियद्वा क्रममाणधा वा सन् कियेधाः । इन्द्रविशेषः । "वृत्राय वज्रं मीशानः कियेधाः (ऋ० सं० १,४,२८,२)" ॥

(८७) भृमिः§ । 'भ्रमेः सम्प्रसारणञ्च (उ० ४,११७)'—इतीन् प्रत्ययः । अग्निरुच्यते । भ्रमिता । स्वयं च्चिवपि लोकेष्वप्रतिहत-

---

* निघ० ६, १९. "ततः" ६, ६. तन् २, २८. "आततान" १०, ११. "वतत" १२, २४ ।

† निघ० ६, १९. "इलः" ८, ७ ।

‡ निघ० ६, २० ।

§ निघ० ६, २०. "भ्रमति" पु० २, १४ ।

गतिरित्यर्थः। अन्तर्णीतण्यर्थो वा भ्रमिः। भ्रामयिता। "भ्रमिर-स्युषिकृन्मर्त्यानाम् (ऋ० सं० १,२,२५,१)"॥

(८८) विष्पितः*। विप्राप्तशब्दस्य विष्पितभावः। यद्वा; विषेर्व्याप्त्यर्थात् क्तः, इकारपकारावुपजनौ। विस्तीर्ण इत्यर्थः। "पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्षन् (ऋ० सं० ५,५,२,१)"॥

(८९) तुग्रीपम्†। तूर्णं व्याप्तुं शीलमस्य णिनिः। तूर्णापि सत् तुग्रीपम्। उदकमभिधेयम्। "तन्नस्तुग्रीपमद्भुतम् (ऋ० सं० २, २,११,४)"॥

(९०) रास्पिनः‡। रपतेर्वा रमतेर्वा कर्मणि भावे वा घञ्। रापो रामो वा शब्दो यस्य तद्रापि रामि वा सत् सकारपकारोपजनेन रास्पिशब्दो बहूदकं स्तोत्रं वोच्यते। तदस्यास्तीत्यर्थ आदित्वादच् प्रकृतिभावश्च द्रष्टव्यः। दण्डिमती शालेति यथा। अतश्च शब्दवदुदकं तद्वान्मेघोऽभिधेयः। उच्चार्यमाणेन स्तोत्रेण स्तोता वा। "प्रमातरा रास्पिनस्यायोः (ऋ० सं० २,१,१,४)"॥

(९१) ऋञ्जतिः§। धातुनिर्देशात् 'ऋजौ भर्जने' भ्वादिश्च प्रसाधनकर्मविषयस्य समीकरणं प्रसाधनमात्मसात् करणं तदस्येत्यर्थः। "यजिष्ठमृञ्जसे गिरा (ऋ० सं० ३,५,८,१)"॥

(९२) ऋतुनीती‖। "ऋजुनीती नो वरुणः (ऋ० सं० १,६, १७,१)"॥

---

* निघ० ६, २०.

† निघ० ६, २१.

‡ निघ० ६, २१. 'रपम्' ४, २१. "रपति" पृ० २, १४।

§ निघ० ६, २१।

‖ निघ० ६, २१. "ऋजूयता" ११, १९।

(८३) प्रतद्वसू*। प्राप्तवसुनौ। पकारलोप-ह्रस्वत्व-तकारोपजनैः प्रतद्वसू । हरी विशेष्यौ। "हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभिस्वर (ऋ० सं० ६, १,१२,२)"॥

(८४) हिनोता†। 'हि गतौ (स्वा० प०)'। लोटि थस्य तः 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इत्यार्द्धधातुकत्वान् ङित्वाभावे गुणः प्रहिणुतेत्यर्थः। "हिनोता नो अध्वरं देवयज्या (ऋ० सं० ७,७,२, ६,१)" ॥

(८५) चोष्कूयमाणः‡। (८६) चोष्कूयते§। 'ष्कुञ् आप्रवणे (स्वा० उ०)' इह दानार्थः, क्वचिद् व्युदसनार्थश्च। यङि पूर्वत्र लट् शानच्, उत्तरत्र व्यत्ययेन षत्वम्। "चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामम् (ऋ० सं० १,३,१,३)। अत्यर्थं दददित्यर्थः। चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् (ऋ० सं० ४,७,२३,१)"। अत्यर्थं व्युदस्यति ॥

(८७) सुमत्||। स्वयमित्यर्थे वर्त्तमानो निपातः। "उपप्रागात् सुमन्मे धायि मन्म (ऋ० सं० २,३,८,२)"॥

(८८) दिविष्टिषु¶। दिविशब्दोपपदात् इषेर्गत्यर्थादिच्छार्थाद्वा करणे क्तिन्। द्यौर्गम्यते प्रार्थ्यते वा याभिस्ताः। "कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु (ऋ० सं० ५,७,२३,४)" ॥

(८९) दूतः** । जवतेर्द्रवतेर्वारयतेर्वा 'दूतनिभ्याम् (उ० ३,

* निघ० ६. २१. "वसुः" पृ० २, १० ।
†,‡ निघ० ६, २२. १२, ५. "हिनोति" पृ० ४, २. "हिमम्" निघ० ४, ३०. ६, २६।
§ निघ० ६, २२. "अप्रतिष्कुतः" २६ ।
|| निघ० ६, २२ ।
¶ निघ० ६, २२. "दिव्यासः" ४, १२. ७, १८।
** निघ० ४, १. ६, २२ ।

८३.८५)'—इति बाहुलकात् क-प्रत्ययो धातूनां दू-भावश्च। गच्छति हि सः, द्रवते वा शीघ्रात्, वारयति हि स्वसामर्थ्यादिभिरपरम्। "स्तोमो दूळभोऽजुवन्नरा (ऋ० सं० ६,२,२८,१)" ॥

(१००) जिन्वति*। जिवि: प्रीणनार्थ: भ्वादि: इदित्वान्नुम्। "भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति (ऋ० सं० २,३,२३,५)" ॥

(१०१) अमत्र:†। अमात्रशब्दस्य ह्रस्व:। मात्रा परिमाणमपरिमाणोऽभ्यमितो वा अहिंसित:। मितशब्दस्य मत्रभाव:। "महाँ अमत्रो वृजने विरप्शी (ऋ० सं० ३,२,१८,४)" ॥

(१०२) ऋचीषम:‡। 'ऋच स्तुतौ (तु० प०)'। इ-प्रत्यय:। 'कृदिकारात् (४,१,४५. ग० रा०)'—इति ङीष्। ऋची स्तुति:। तया सम:। अधिकगुणाध्यारोपेणापि कृता स्तुति: नातिरिच्यत इत्यर्थ:। "स्तवे वज्र्यृचीषम: (ऋ० सं० ७,७,६,२)" ॥

(१०३) अनर्शरातिम्§। अर्शशब्दोऽश्लीलवाची। रातेः क्तिनि रातिर्दानम्। अश्लीलविषया रातिर्दानं यस्य सोऽर्शराति: पापकदानस्तद्विपरीतोऽनर्शराति:। उत्कृष्टस्य दातेत्यर्थ:। 'अनर्शरातिं वसुदामुप स्तुहि (ऋ० सं० ६,७,३,४)" ॥

(१०४) अनर्वा‖। अर्त्तेः 'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते (३,२,७५)'—इति वनिप्। नञ् समास:। 'अर्वणस्त्रसावनञ: (६,४,१२७)'—

* पु० २,१४। निघ० ६,१९. "प्रजिन्वि" ११,१७।
† निघ० ६,२१. ५,१।
‡ निघ० ६,२१. "ऋक्" पु० १,११. निघ० १,८।
§ निघ० ६,२१।
‖ निघ० ६,२१. "अनर्वम" ४,१७।

इति प्रत्वद्भावाभावः। अप्रत्यृतः अप्रतिगतोऽन्यस्मिन् अन्यमनाश्रितः स्वतन्त्र इत्यर्थः। "अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् (ऋ०सं०२,५,१२,१)"। अनर्वाणमप्रतिगतमन्यं प्रत्याश्रितम् तथा अपराश्रितमित्यर्थः॥

(१०५) असामि*। असामीत्यनवगतम्। अग्रे च सामिशब्द एवानवगतः। यतआह—'सामि प्रतिषिद्धम् असामि (निरु०६,२३)'–इति। सामि कस्मात्। स्यतेः समाप्त्यर्थस्येति केचित्। तेन सामि समाप्तं चोच्यते। तस्य नञ् प्रतिषेधः। ततश्च असामि असमाप्तमित्यर्थः। अथवा न सामीति। किन्तर्हि। अ-सु-समाप्तमिति। पाठान्तरेणार्थमाह उदाहरणम् (निरु०६,२३)—"असाम्योजो बिभृथा सुदानवः (ऋ०सं०१,३,१८,५)"। असामि असमाप्तमनन्तमित्यर्थः। सुष्ठु वा असमाप्तं पूर्ववदित्यर्थः। 'स्यतेः कित्'–इति बाहुलकात् मिन् प्रत्ययः। साम्यर्थधर्मसामिसमग्रमित्यस्य भाष्ये (निरु०६,२३) द्रष्टव्यम्॥

(१०६) गल्दया†। गल्दाशब्दो गालनपर्यायः। गल्दया गालनेन स्रावणेन प्रदानेन पूरणेन तर्पणेनेत्यर्थः। "मा त्वा सोमस्य गल्दया (ऋ०सं०५,७,१३,५)"॥

(१०७) जल्हवः‡। ज्वलतेः क्विपि ज्वलनं ज्वल्, ज्वलनं जहातीति 'मृगय्वादयश्च (उ०१,३६)'—इति कु-प्रत्ययः पूर्वपदस्य

* निरु० ६, २३।
† पु० १, ११, निरु० ६, २४।
‡ निरु० ६, २५। जलति पु० ६, १०।

जल्भावश्च निपात्यते। ज्वलनेनाग्निना हीना इत्यर्थः। "मा गायामो न जल्हवः (ऋ० सं० ६,४,३७,६)" ॥

(१०८) बकुरः*। भास्करशब्दस्य भासमान-द्रविणशब्दस्य वा बकुरभावः। "अभि दस्युं बकुरेणा धमन्त (ऋ० सं० १,८,१७,१)"। बकुरेण भास्करेण दीप्तेन भयङ्करेण वा भासमानगमनेन वा सामर्थ्यात् स्वेनायुधेन ज्योतिषा वा ॥

(१०९) बेकनाटान्†। बेक इति द्विशब्दस्यार्थे बहुशो दृष्टः। एकं कार्षापणमापणिकाय प्रयच्छन् द्वौ मह्यं प्रदातव्याविष्येवमभिनायनं दर्शयन्ति। ततो द्विशब्दादेकशब्दान्नटयतेश्च बेकनाटाः। एतदेतेनाटाः द्विगुणकारिणो वा द्विगुणदायिनो वा द्विगुणं कामयन्ते इति वेति। द्व्येकयोर्नाटो नटनं तद्वन्तो बेकनाटाः। मत्वर्थीयस्य लुक्। नटेर्घञि नाटः। द्व्येकशब्दस्य बेकभावः। वार्द्धुषिका अभिधेयाः। "इन्द्रो विश्वान् बेकनाटाँ अहर्दृशः (ऋ० सं० ६,४,४८,५)" ॥

(११०) अभिधेतन‡। धावतेर्लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च (७,१,४५)'—इति तनबादेशः। धावशब्दस्य धेभावः। अभिधावत। "जीवान्नो अभि धेतन (ऋ० सं० ६,४.५१,५)" ॥

(१११) अंहुरः§। आङ्पूर्वाद्धन्तेः मृगय्वादित्वात् (उ० १,

* निरु० ६, २५।

† निरु० ६, २६। "बेकुरा" पृ० १, ११।

‡ निरु० ६, २७, "अदीधेत्" २, १२. "दीधिम" ६, ८. "आधीतम्" १, ६।

§ निरु० ६, २७. "अंहुरणः" ६, २७. "अंहुः," "अंहः" ४, २५. "अंहतिः" ४, २५. ४, २२।

३६) क्त-प्रत्ययः । आङोह्रस्वत्वं हुगागमश्च निपात्यते । आ हन्ति अयसो विनश्यन्तीति अंहः पापम्, रोमत्वर्थीयः अंहुरः । अंहस्वान् । "तामामेकामिदभ्यंहुरोगान् (ऋ० मं० ७,५,३,२,६)" ॥

(११२) बतः* । सत्ववाची प्रथमान्तः । बलादतीत इति वाक्यस्यार्थे पदम् । बलशब्दादततेर्निष्ठायां च बलातीतः सन् बतः दुर्बल इत्यर्थः । बत निपातोऽसत्ववचनोऽप्यव्ययम्, खेदो दुःखमानसः, अनुकम्पा दया, तयोर्वर्त्तते । "बतो बतासि यम नैव ते मनः (ऋ० मं० ७,६,८,३)" ॥

(११३) वाताप्यम्† । आङ्-पूर्वाद्दाप्यायतेरन्तर्णीतण्यर्थात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इत्यपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात् कर्मणि डः । उदकं दृष्टिलक्षणमभिधेयम् । वातः पुरोवात एव । तद्धि्युदकमाप्याययति वातेनाप्याय्यत इत्यर्थः । अथवा वातो यदाप्याययति कर्मोपपदात् कर्त्तरि प्रत्ययः । वातमाप्याययति वाताप्यम् । "पुनानो वाताप्यं विश्वश्चन्द्रम् (ऋ० मं० ७,४,२,५)" ॥

(११४) चाकन्‡ । चायतेः स्वरितेत्त्वाच्छटः शतरि यकारस्य ककारो बाहुलकात् । अनेकार्थत्वादिच्छार्थोऽपि । चायन् कामयमानो वा । "वने न वायो न्यधायि चाकन् (ऋ० मं० ७,७,२२,१)" ॥ शाकल्यपक्षे चाकन्नित्याख्यातम् । तच्च लटि श्नियस्य कत्वं 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि (६,४,७५)' । कामयते इत्यर्थः ॥

* निघ० ६, २८. "बत" ६, २७ ।
† निघ० ६, २८ । "वातः" प० ५, ४ ।
‡ निघ० ६, २८ । "कमति", "कामिषत्" ४, १५ । "कामयमानः" ४, १४ ।

(११५) रथर्यति*। रथमात्मन इच्छतीति क्यचि रथीयतीति प्राप्ते रेफउपजनोऽव्यवधानादीत्वाभावः। "एष देवो रथर्यति (ऋ० सं० ६,७,२०,५)"॥

(११६) असक्राम्†। संस्कृतान् समानपूर्वाद्वा क्रमेः 'जनसन-क्रमगमोविट् (३,२,६७)'। छन्दस्युपसर्गेऽपि इति हि तत्रानुवर्त्तते। 'विड्वनोरनुनासिकस्यात् (६,४,४१)'। आतोलोपश्छान्दसः। 'समानस्य छन्दस्यमूर्द्ध (६,३,८४)'—इति समानशब्दस्य सभावः। न सक्रा असक्रा तां यावज्जीवमनपायिनीं समन्तप्राप्तपूर्वामित्यर्थः। "धेनुं न इषं पिन्वत असक्राम् (ऋ० सं० ५,१,४,३)"॥

(११७) आधवः‡। 'धूञ् कम्पने (स्वा० प०)'। पचाद्यच्। अन्तर्णीतण्यर्थोऽत्र धूञ्। आधावकः। कम्पयितेत्यर्थः। "विप्राणामाधवम् (ऋ० सं० ७,७,१३,४)"॥

(११८) अनवब्रवः§। ब्रूञ्। 'ऋदोरप् (३,३,५७)'। 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इत्यपः सार्वधातुकत्वाद् वच्यादेशो न भवति। ब्रवः वचनम्। अनवक्षिप्तवचनः। 'प्रादिभ्यो धातुजस्य (२,४,७८,वा०)'—इति समासादि। अप्रतिहतशासन इत्यर्थः। "विजेषकृदिन्द्र इवानवब्रवः (ऋ० सं० ८,३,१८,५)"॥

---

* पु० २, १४. निरु० ६, १८।

† निरु० ६, २९।

‡ ११, १२ खचाभ्यामित्यर्थः।

§ निरु० ६, २९। "आधीः" ४, ६। "आधीतम्" १, ६। "आध्यात्मिकः" ७, १। "आशाः" ११, १४।

‖ निरु० ६, २९।

(११९) सृदान्वे*। सदानोनुव-शब्दात् सम्बुद्धौ नोनुव-शब्दस्य न्वभावः। दुर्भिक्षाधिदेवता अलक्ष्मी चाभिधेया। सदाकरणनलक्षण-शब्दकारिणीत्यर्थः। "गिरिं भिन्त्व सदान्वे (ऋ० सं० ८,८,१३,१)"॥

(१२०) शिरिम्बिठः†। "शिरिम्बिठस्य सत्वभिः (ऋ० सं० ८, ८,१३,१)"॥

(१२१) पराशरः‡। परापूर्वस्य शृणातेः विशरणार्थस्य हिंसार्थस्य वा 'ऋदोरप् (३,३,५७)'—इति रूपम्। पराशीर्णः पराशरः ऋषिः। पराशीर्णस्य स्थविरस्य लघिष्ठस्य नप्ता चिरमृते शक्तौ जात इत्यर्थः। "पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः (ऋ० सं० ५,२,२८,१)"। रक्षसां परा शातयिता पराशर इन्द्रः। "इन्द्रो यातूनामभवत् पराशरः (ऋ० सं० ५,७,९,१)"॥

(१२२) क्रिविर्दती§। 'घृविघृविष्कविश्वविकिकीर्दिवि (उ० ४, ५६)"—इति विन्-प्रत्ययो रिदादेशश्च निपात्यते। ददातेः शतरि 'बहुलं छन्दसि (२,४,७३)'—इति शपो लुक्। 'उगितश्च (४,१,६)'—इति ङीप्। क्रिवेर्विकर्त्तनस्य दती। रेफ उपजनः। शतघ्नीसमायुधविशेषे वर्त्तते। "यत्रा वो दिद्युद्रदति क्रिविर्दती (ऋ० सं० २,४,२,१)"॥

(१२३) करूळती॥। कृत्तदन्त-शब्दस्य करूळतीभावः। 'सुपां सुलुक् (७,१,३९)'—इति सोर्लुक्। स्त्रीलिङ्गप्रतिरूपकमेतत्।

* निरु० ६,३० ।
† निरु० ६, ३० । "शिरिणा" पृ० १, ७ ।
‡ निरु० ६, ३० । "पा०" ३, ३ ।
§ निरु० ६, ३० । "क्रिविः" पु०३, २३ ।
|| निरु० ६, ३० ।

'तल्कः (निरु० ६,३१)'—इति पुंलिङ्गनिर्देशात् पुष्पोपाम इति निश्चयः। भगइति पूर्वः पक्षः। तस्मात् 'अदल्कः पुष्प। (शत० ब्रा० ८,७३)'—इति च श्रुतिः। "वामं देवः कल्कुतौ (ऋ० सं० ३.६,२३,४)"॥

(१२४) दनः*। दानमानस इत्यस्य दनम् भावः। दानमानस इत्यर्थः। "दनो विश इन्द्र मृध्रवाचः (ऋ० सं० २.४,१६.२)"॥

(१२५) शशारुः†। समुपसर्गार्थविशिष्टात शृणातेः 'शृवन्द्योरारुः (३,२.१७३)'—इति ताच्छील्यादिषु विहित आरुप्रत्ययेन इच्छायां भवति। * * *। "शशारुरभि मन्यते (ऋ० सं० ८, ४,२,४)"। संशिशरिषुः संशयिषुर्वा दीर्घनिद्रया हि मन्यते दृष्टेनातिशयेन हि भवति॥

(१२६) इदंयुः‡। इत्यनवगतम्। क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधात्। 'इदं कामयमान उच्यते (निरु० ६,३१)'। कर्म इदं सामान्येन प्रदर्शितम्। तथाहि लचितं धनादि तद् य इच्छति स इदंयुः। * * * अंयुः किंयुः विप्रयुः इत्याद्यवगतानवगतक्यजन्तमात्रोपसङ्ग्रहार्थं निगमेषु पठनम्, न विशेषार्थमिति निरुक्तकाराभिप्रायः। अतएव च सामान्यविशेषयोरुदाहरणमिदम्। तेषाञ्च "वसूयवो वसुकामाः"—इत्यादि बहुधागतत्वाद् विशेषेण नेह किञ्चित् भाष्यकारेणोदाजहार। अनेकार्थतां दर्शयन्नाह—'अथापि तद्वदर्थे भाष्यते (निरु० ६,३१)' प्रयुज्यत इत्यर्थः। तद्वदिति मतुप्प्रकृतिः सामान्येन निर्दिश्यते। तेन

---

* निरु० ६, ३१।
† निरु० ६, ३१. "अतीरम्" २, १९. ३, ५. "प्रचमाम्" ५, १२।
‡ निरु० ६, ३१

तद्वदर्थं मत्वर्थे इत्यर्थः । "अश्वयुर्गव्यूरथयुर्वसूयुरिन्द्रः (ऋ० सं० १, ४, ११, ४)" ॥

(१२७) कीकटेषु* । मन्त्रे सप्तम्यन्त इति तत्रैव निगमेषु पठ्यते। किङ्कृताः।' किं क्रिया वा सन्तः कीकटाः किं कृताः किमर्थमुत्पादिताः अस्मदाचाराः । अथवा यागदानादिभिः क्रियाभिः कृताभिः पिबत खादतेत्येवमभिप्राया नेह येषां ते किङ्क्रियाः । "किन्ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावः (ऋ० मं० ३, ३, २१, ४)" । कीकटनामानार्यनिवासे देशे । कृपणा वा कीकटाः ॥

(१२८) बुन्दः† । (१२९) वृन्दम्‡ । भिन्द इति वा भयद इति वा भासमानो द्रवतीति वाक्यार्थपदवचनं विदारण-भयदान-भासमान-द्रवणलक्षणानामर्थेषु सम्भवात्पदलक्षणवर्णसामान्याच्चेदमुक्तम् । 'वृङ् सम्भक्तौ (स्वा० आ०)' । 'भृतुसकुभ्यो दनूच्'—इति दनूप्रत्ययः । वबयोरभेदः । बाहुलकात् लुगभावश्च । अनेकार्थत्वात् पूर्वोक्तार्थवृत्तित्वं बोद्धव्यम् । बुन्दो वज्रम् । "मा ऋबुन्दो हिरण्ययैः (ऋ० सं० ६, ५, २०, ६)" । "इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् (ऋ० सं० ६, ५, २०, १)" ॥

॥ वृन्देषु अनुविदारण-भयदारण-भयदान-भासमानद्रवणरूपा अर्थाः सम्भवन्ति । प्रसिद्धत्वान्निगमो न प्रदर्शितः ॥

(१३०) किः§ । करोतेः 'बेञोर्वयिः'—इति बाहुलकात् इन्-

---

* नि० ६ २२ "कतवः" ५, २२ ।

† नि० ६, ३१. ७४ ।

‡ नि० ६. ३४. "वृन्दारकः" ।

§ नि० ६, ३५ ।

प्रत्ययः। कर्त्तेत्यर्थः। "अयं यो होता किरु स यमस्य (ऋ० सं० ८,१,१२,३)" ॥

(१३१) उल्बम्*। ऊर्णोतेर्वृणोतेर्वा। 'अनिशूलोऽपि उच।'†—इति विधीयमाने व-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, प्रकृतेरुल्भावश्च। गर्भस्याच्छादनमभिधेयम्। "महत्तदुल्बं स्थविरं तदासीत् (ऋ० सं० ८,१,१०,१)"। जरायोरन्तर्भवेष्टनं अनम्॥

(१३२) ऋबीसम्‡। पृथिव्यभिधेयम्। अपगतभासमित्येवमाद्याः (निरु० ६,३५) शब्दसमाधय उत्पद्यन्ते। धात्वन्यत्वकृतो विशेषः। अपगतापवृत्ताहृतान्तर्हित-शब्दानामन्यतमत् पूर्वपदं भासशब्द उत्तरपदम्। पूर्वस्य ऋ-भावः, भकारस्य बकार आकारस्य ईकारश्च॥ "ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतम् (ऋ० सं० १,८,९,३)" ॥

अध्यायपरिसमाप्तिकं द्विर्वचनम्॥

इति देवराजयज्वविरचिते नैगमकाण्डनिर्वचनं

समाप्तम्॥

॥ समाप्तश्च चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

* निरु० ६, २५।

† 'उल्बादयश्च' सि० कौ० उ० ४, ९१।

‡ निरु० ६, २५

अथ पञ्चमाध्यायः ॥

अपि दैवताकाण्डनिर्वचनं व्याख्यायते—

अ॒ग्निः[१] । जा॒तवे॑दाः[२] । वै॒श्वा॒न॒रः[३] इति त्रीणि पदानि*॥ १ ॥

(१) अग्निः† । अग्राद्युपपदात् नयतेः 'सत्सूद्विष (३,२,६१)'—इत्यादिना क्विप् । पृषोदरादित्वात् अग्निः । यद्वा; 'वेञोऽग्रिः'—इति बाहुलकादिन्प्रत्ययोऽग्रशब्दस्य रेफाकारयोर्लोपश्च । अग्रणीः । मुख्यत्वञ्च 'अग्निर्हि देवानां सेनानीः'- इति श्रुतेः । अयं प्रथमं यज्ञेषु कर्त्तव्येषु तादर्थ्येन प्रणीयते। अङ्गोपपदाद्वा समर्थविशिष्टात् नयतेः पूर्ववदिकारगाकारलोपश्च । अङ्गं शरीरं यज्ञस्य, ततः सन्नममानः स्वयमेव प्रह्वीभवन् हविषां पाककरणत्वेन साधनभावं प्रतिपाद्यमानो नयति। नञ्पूर्वात् क्नोपयतेः स्नेहनार्थात् किन्-प्रत्यये ककारनकारव्यतिरिक्तं लुप्यते, ककारस्य गकारापत्तिश्च । नञ्विशिष्टेन स्नेहनेन च तद्विपरीतं विरूक्षणञ्च लक्ष्यते, विरूक्षयतीत्यर्थः,

* इतीत्यादि न दृश्यते ग-पुस्तके, नापि तत्र खण्डाङ्कः ।

† प॰ ४ । निघ॰ ७, १४. १०, २५. ११, २२. "अग्निरूपाः" १०, २०. "अपं" ६, ९. "सेना" ९, ११. १०, २१ ।

दग्धव्यस्य दधादेः शोषणात् विलक्षण इत्यर्थः। यद्वा; ण इयनमित्यादौ दर्शनाद्णकारः। अग्नेर्गकारस्य इकारस्य च निष्ठायां गकारापत्तिर्द्रष्टव्या। तयोरन्यतरस्माद् गकारः, नयतेः पूर्वस्मिः। इतश्च अग्रमभिव्यक्तं वस्त्रकाशकत्वात्मकत्वेन वा नयतीत्यग्निः। "अग्निमीळे पुरोहितं (ऋ० सं० १.१.१.१)" ॥

(२) जातवेदाः* । जातस्योपपदात् विदेर्विदेर्विद्यार्थाद्वा असुन्; जानाति सर्वाणि भूतानि वेद, लोकपालत्वात्। जाते जाते सर्वस्मिन् भूतजाते विद्यते। जातं वेदाद्विलक्षणं धर्मैश्वर्यादि इतरद्वा यस्य सः। जातं वेदो विचारणं यस्य, वैश्वानरविद्ययापि च कृतविचार इत्यर्थः। जातमात्र एव विजानाति प्रज्ञानस्वभावत्वात्, जातं वेदः प्रज्ञानं वा अस्य। "प्र नूनं जातवेदसम् (ऋ० सं० ८,८,४५.१)" ॥

(३) वैश्वानरः† । विश्वान नरान् इतोऽमुतः लोकान्तरं नयति। इदमर्थेन विश्वानराणां नेतृत्वेन सम्बन्धेन वा कर्माधिपतित्वेन सम्बन्धितोऽस्य वैश्वानरः। 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः। अपि वा विश्वान् जन्तून् अरः। 'ऋ गतौ' इत्यस्य छान्दसत्वात् पचाद्यच् उपपदविभक्त्यलुक्। सर्वाणि भूतान्यरः प्रत्यृतः प्रतिगतः प्रविष्टेति विश्वानरः प्राणः। तेन जन्यमानत्वात्तस्यापत्यं वैश्वानरः। 'प्राणाद्धि बलान्मथ्यमानो हि जायते'—इति ब्राह्मणम् : "वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम (ऋ० सं० १.७.६,१)" ॥

* निघ० ७, १९. 'जातविद्या'' १, ८।

† निघ० २, ११. ७, २१. "विश्वानरः" प० ५. ६

द्रविणोदाः[१]। इध्मः[२]। तनूनपात्[३]। नराशंसः[४]। इळः[५]। बर्हिः[६]। द्वारः[७]। उषासानक्ता[८]। दैव्याहोतारा[९]। तिस्रोदेवीः[१०]। त्वष्टा[११]। वनस्पतिः[१२]। स्वाहाकृतयः[१३] इति त्रयोदश पदानि* ॥ २ ॥

(१) द्रविणोदाः†। द्रविणशब्दो व्याख्यातो धननामत्वेन (२२१ पृ०)। तस्य सकारउपजनः। ददातेरसुनि बाहुलकादाकारलोपः। धनस्य बलस्य वा दाता द्रविणोदाः। द्रविणोदा द्रविणसः (ऋ० सं० १,७,४,३)" । ऋतुयाजप्रैषेषु सकारलोपोद्रष्टव्यः ॥

(२) इध्मः‡। 'ञि इन्धी दीप्तौ (भू० उ०)'। इध्यतेऽनेनाग्निरिति इध्मः यज्ञेध्म। समिध्यत इत्यस्ति अग्नेः समिन्धत्वम्। ज्वलन्नाम वेध्मः। "समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे (ऋ० सं० ८,६,८,१)" ॥

(३) तनूनपात्§। नपाच्छब्दोऽपत्यनामसु व्याख्यातः (१७५ पृ०)। इह पौत्रे वर्त्तते। यद्वा; नुतशब्दस्य नपाद्-भावः। पुत्रापेक्षया नीचैः सुतरां नुतो हि पौत्रः। तनोतेः 'हस्मृग्रीण्वमित्सरितनिधनिमस्जिभ्य उः‖'। तन्वन्त्यस्यां पयआदिभोगाः इति तनूः गोनाम। अस्याः पयो जायते। पयस आज्यमिति। आज्यं तनू-

(५) "इळः" क, ख, ग।

* इतीत्यादि न दृश्यते ग-पुस्तके।

† निरु० ८, १. २। "द्रविणस्", "द्रविणोदसा" ८, २।

‡ निरु० ८, ४-५।

§ निरु० ८, ५. "तनूः" १०, ४० "तनूत्यजा" २, १४. "तनूशुभा" ६, १९. "तन्यतुः" १२, ३०।

‖ 'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' सि० कौ० उ० १, ७८।

नपात्। अथ वा तना अन्तरिक्षे इति तत्र: आपः। ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते। ओषधिवनस्पतिभ्योऽग्निर्जायते इति। अग्निस्तनूनपात्। "तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान् (ऋ॰सं॰ ८,६,८,२)"॥

(४) नराशंसः*। नरैः ऋत्विग्भिः प्रशस्यतेऽस्मिन् 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति दीर्घः। यज्ञ उच्यते। नरैः प्रशस्यते स्तूयते इत्यग्निः। "नराशंसस्य महिमानमेषाम् (ऋ॰सं॰ ५,२,१,२)"॥

(५) इळः†। इळाशब्दो व्याख्यातः पृथिवीनामसु (१४पृ॰)। * * *। "आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्च (ऋ॰सं॰ ८,६;८,३)"॥ "होतारमिळः प्रथमं यजध्यै (ऋ॰सं॰ २,८,२२,३)"॥

(६) बर्हिः‡। व्याख्यातं महन्नामसु (१००पृ॰)। बर्हिरेवोक्तं दर्भमयम्। यद्वा; 'वृही उद्यमने (भू॰प॰)'—इत्यस्मादिमिः। वबयोरभेदादुक्तम्। अग्निपक्षे परिवृढत्वाद् बर्हिः। "प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या (ऋ॰सं॰ ८,६,८,४)"॥

(७) द्वारः§। जवतेर्द्रवतेर्वा गतिकर्मणः वारयतेर्वा स्यात्। जवतेर्जकारस्य दकारः, द्रवतेः रेफलोपः, वारयतेरिड़ागमश्च निपातनात्। गम्यन्ते ह्याभिर्यज्ञगृहम्, अगभिमता हि तास्वेव निवार्यते। अग्निपक्षे, ज्वाला आगम्यन्ते आभिः, शीतादिनिवारणम्। "देवीर्द्वारो बृहतीर्विश्वमिन्वा (ऋ॰सं॰ ८,६,८,५)"॥

* निघ॰ ८,६। "नरः" पृ॰ २,३. निघ॰ ४,१. "मर्य्या" ११,२६. "नरका" १,११। "नाराशंसः" प॰ ३।

† निघ॰ ८,७। "इळा" पृ॰ १,१।

‡ पृ॰ १,३।

§ निघ॰ २,१. ८,९।

(८) उषासानक्ता* । 'उच्छी विवासे (भू०प०)', 'वश कान्तौ (अदा०प०)'—'इषिरञ्जिभूभृद्भ्यः कित्'—इति कसिप्रत्ययः छकारस्य शकारस्य वा षकारः। 'ग्रहिज्या (६,१,१६)'—इति सम्प्रसारणम्। उच्छति कान्ता वा उषा। नक्त-शब्दो रात्रिवचनः। 'उषासोषसः (६,३,३१)'—इति उषसादेशः। द्विवचनस्याकारः। अग्निपक्षे, उषा दीप्तिः, तमसो विवासनात्, आकृतिस्तद्युक्ता अनत्त्यग्निमिति। "उषासानक्ता सदतां नि योनौ (ऋ०सं० ८,६,८,६)"॥

(९) दैव्याहोतारा†। उभयत्राकारो द्विवचनस्य। * * *। आह्वातारौ देवानाम्। पार्थिवमध्यमावग्नी उच्येते। "दैव्याहोतारा प्रथमा सुवाचा (ऋ०सं० ८,६,९,१)"॥

(१०) तिस्रोदेवीः‡। प्रथमार्थे द्वितीया। भारतीलासरस्वत्यः। * * *। अग्नायी पृथिवीलेति स्त्रियः इति प्रत्यक्षेण पठिताया अपि तिस्रोदेव्यः इति सामान्येन पाठात् पृथिवीस्थानं भाष्यकारेण ज्ञापितम्। सरस्वती मध्यमस्थाना। "आनो यज्ञं भारती (ऋ० सं० ८,६,९,२)"—इति निगमः॥

(११) त्वष्टा§। * * *। तूर्णशब्दोपपदादश्नोतेस्तृन्निपात्यते। त्वष्टा मध्यमस्थानः। आप्रीत्वादिह समाम्नातः। तूर्णमश्नुते वायुरूपत्वात्। त्विषेर्दैवतायामकारस्योपधाया अनिट्त्वञ्चेति वा दीप्तो ह्यसौ

* निघ० ८, १०। "उषः" पृ० १, ८. "उषाम्" निघ० १, २।
† निघ० ७,२० ८, ११। "दैवतं" १, २०. ७, १।
‡ निघ० ८, १२।
§ निघ० ८, १७. १०, ३३. ११, ११. "त्वाष्ट्र." २, १६. "त्वेषा" ६, २८. "त्वेषप्रतीका" १०, २१।

वैद्युतत्वात्। * * *। त्वष्टा पूर्ववन्निपातनम्। अग्निपक्षेऽप्युपपद्यन्ते निर्वचनानि। "देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् (ऋ० सं० ८,६,८, ३)"। "उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात् (ऋ० सं० १,७,१,५)"॥

(१२) वनस्पतिः*। वनानां पाता। वन्यते सेव्यते इति वनम्। 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)'। पतिशब्दो व्याख्यात ईश्वरनामसु (२८३ पृ०)। अग्निरन्तरनु प्रविष्टोऽपि यतो न दहति अतः पातेति व्यपदिश्यते। पिबतेर्वैतद्रूपम्। यूपपक्षे वनस्पतिविकारत्वाद् वनस्पतिः। पारस्करादित्वात् सुट् (६,१,१५७)। "वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः (ऋ० सं० ८,६,८,१०४)"। "वनस्पते मधुना दैव्येन (ऋ० सं० ३,१,३,१)"॥

(१३) स्वाहाकृतयः†। स्वाहाशब्दो व्याख्यातो वाङ्नामसु (८३ पृ०) अत्र स्मरणार्थमुक्तस्य प्रयाजस्य वक्ष्यमाणदेवतासङ्कीर्त्तनपरत्वात्, स्वाहास्वाहेत्येवं पूर्वं कतिवारमुच्चारणं वा समीक्ष्यमाणदेवतानां ताः स्वाहाकृतय उच्यन्ते। "स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः (ऋ० सं० ८,६,८,५)"। "स्वाहाकृतीषु रोचते (ऋ० सं० २,५, ८,६)"॥

अश्वाः(१)। शकुनिः(२)। मण्डूकाः(३)। अक्षाः(४)। ग्रावाणः(५)। नाराशंसः(६)। रथः(७)। दुन्दुभिः(८)। इषु-

* निरु० ८, ३. १६. ९, १२. "वमीयसी" १२, ५।

† निरु० ८, २०।

(६) "नराशंसः" ख. A. E।

(७) इतोऽनन्तरम् "कृतम्"—इत्यधिकम् ग-पुस्तके।

धिः(९) । हस्तघ्नः(१०) । अभीशवः(११) । धनुः(१२) । ज्या(१३) । इषुः(१४) । अश्वाजनी(१५) । उलूखलम्(१६) । वृषभः(१७) । द्रुघणः(१८) । पितुः(१९) । नद्यः(२०) । आपः(२१) । ओषधयः(२२) । रात्रिः(२३) । अरण्यानी(२४) । श्रद्धा(२५) । पृथिवी(२६) । अप्वा(२७) । अग्नायी(२८) । उलूखलमुसले(२९) । हविर्धाने(३०) । द्यावापृथिवी(३१) । विपाट्छुतुद्री(३२) । आर्त्नी(३३) । शुनासीरौ(३४) । देवीजोष्ट्री(३५) । देवीऊर्जाहुतीति(३६) षट्त्रिंशत् पदानि* ॥ ३ ॥

(१) अश्वः† । व्याख्यातोऽश्वनामसु (१५२पृ०) । "यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः (ऋ० सं० २,३,७,२)" । "सूरादश्वं वसवो निरतष्ट (ऋ० सं० २,३,११,२)" ॥

(२) शकुनिः‡ । शकेः क्विपि शक् । उन्नयतेः 'वेञोडिनन्'§—इति बाहुलकात् डिनन्-प्रत्यये उदन्तलोपः । शक्नोत्युन्नेतुमात्मानं शकुनिः ककारस्य जश्त्वाभावः । * * * । शक्नोत्युन्नयनादिक्रियाः कर्त्तुम् । "सुमङ्गलश्च शकुने भवासि (ऋ० सं० २,८,११,१)" ॥

(१९) "पितुम्" ग ।
(२४) "अरण्यानि" ग. ख. "अरण्यानी" F ।
(३१) "द्यावापृथिव्यै" ग ।
(३२) विपाट्छुतुद्र्यौ" ग ।
* इतीत्यादि नास्ति ग-पुस्तके ।
† पृ० १. १४. "अश्वपर्णा" निघ० ११,१४ ।
‡ निघ० ९, २ ।
§ 'वातेर्डिच' इति सि० कौ० उ० ४, ११९ ।

(३) मण्डूकाः* । मस्जेः 'शलिमण्डिभ्यामूकन् (उ० ४,४२)'—इति बाहुलकादूकनि अमत्वकुत्वाभ्यां मज्जूका इति प्राप्ते छान्दसत्वात् जकारस्य डकारापत्त्या अन्त्यात् पूर्वस्य नुमि सुलभम् । निमज्जन्ति हि ते जले। मदतेस्तृप्त्यर्थात् मन्दतेर्वा मोदत्यर्थात् पूर्ववदूकञ् रूपसिद्धिश्च। नित्यमदत्वात्, नित्यहष्टत्वात्, नित्यहृष्टत्वाद्वा मण्डूकाः । मण्डतेर्वा यथाप्राप्ते ऊकनि मण्डूकाः । यद्वा ; मण्डामदतेः । 'गेहे कः (३,१,१४४)'—इति बाहुलकात् क-प्रत्यये रूपसिद्धिश्च मण्ड उदकम्। दृश्यन्ति हि तत्र स्नानपानावगाहार्थिनः । मण्डे ओको निवास एषां मण्डशब्दादोकशब्दाच्च मण्डूकाः। "प्र मण्डूका अवादिषुः (ऋ० सं० ५,७,३,१)" ॥

(४) 'अक्षाः† । अश्नोतेः 'अशेर्देवने (उ० ३,६२)'—इति स-प्रत्ययः । अश्नुवन्ते व्याप्नुवन्ति गच्छत्येनानुदेवितारः । अतिव्याप्नुवन्त्येभिः परस्परमिति वा । "अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित् कृषस्व (ऋ० सं० ७,८,५,३)" ॥

(५) ग्रावाणः‡ । व्याख्यातः पर्वतनामसु (५८पृ०) । "ग्रावभ्यो वाचं वदता वदद्भ्यः (ऋ० सं० ८,४,८,१)" ॥

(६) नाराशंसः§ । नरान् शंसतीति कर्मोपपदेऽण्, 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)' । ततः प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकोऽण्। नराशंस

* निरु० ९, ५. ७ ।

† निरु० ९, ७. अथर्वसं० ९, ९. ४, १ ।

‡ पृ० १, १० ।

§ पृ० ७ (४६४पृ०) ।

एव नाराशंसः । मन्त्रोऽस्याभिधेयः । "अमन्दान्स्तोमान् प्र भरे मनीषा (ऋ० सं० २,१,११,१)" ॥

(७) रथः* । रंहतेर्गतिकर्मणः । 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् (उ० २,२)'—इति क्थन्, बाहुलकान्नकारहकारलोपश्च । गच्छत्यनेन । स्थिरतिर्नैरुक्तधातुः । विपरीताच्चरः । 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,११८)' । सकारेकारयोर्लोपः । दृढगठितत्वात् स्थिरो हि सः । यद्वा; रमतेस्तिष्ठतेश्च द्विधातुजं रूपम् । रममाणोविस्रब्धोऽस्मिंस्तिष्ठति रथी । यद्वा; रमतेरेव यथाप्राप्तः क्थन् । रमणीयो हि रथः । रसतेर्वा शब्दार्थात् पूर्वसूत्रेण बाहुलकात् क्थनि सकारलोपः । भवति हि तस्यागच्छत उपलब्धिः । "तत्रा रथमुप शग्मं सदेम (ऋ० सं० ५,१,२०,३)" ॥

(८) दुन्दुभिः† । शब्दानुकरणनिमित्तकमेतन्नाम । द्रुमशब्दस्य वा रेफान्तलोपः । भिदेश्चाद्यन्तविपर्यय उकारस्योपजनः । दुन्दुभ्यतेर्वा नैरुक्तधातोर्बधकर्मणः इन् । ताड्यते ह्यसौ युद्धसमये । "स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैः (ऋ० सं० ४,७,२५,४)" ॥

(९) इषुधिः‡ । इषवो निधीयन्तेऽस्मिन् । 'कर्मण्यधिकरणे च (३,३,९३)'—इति किः । "इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च सर्वाः" ॥

(१०) हस्तघ्नः§ । हस्ते हस्तसमीपे स्थितोहन्यते ज्यया शरपुङ्खेन वा । 'घञर्थे क-विधानम् (३,३,५८. वा० २)'—इति कः ।

---

* निघ० ९, ११. रथयुः ९, ११. रथ्या १०, ३ ।

† निघ० ९, १२ ।

‡ निघ० ९, १३. "इषुः" ९, १८. प० १४ ।

§ निघ० ९, १४. "हस्तः" १, ७. "हस्तच्युतिः" ५, १०. हस्तः ३, ५ ।

"इत्तृणो विश्वा वयुनानि विद्वान् (ऋ० सं० ५,१,२१,४)" ॥

(११) अभीशवः*। व्याख्याता रश्मिनामसु (३५पृ०)। निगमश्च दर्शितः ॥

(१२) धनुः†। धन्वतेर्गत्यर्थाद् वधार्थाद्वा 'अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् (उ० २,१०७)'—इति बाहुलकादुसिः प्रत्ययो वकारलोपश्च। धनिर्मारणार्थ इति क्षीरस्वामी। यथाप्राप्तमिषुः। धन्वन्त्यपनयन्त्यस्मादिषवः, घ्नन्ति वा। "धनुः शत्रोरपकामं कृणोति (ऋ० सं० ५,१,१८,२)" ॥

(१३) ज्या‡। जयतेर्जिनातेर्वाऽन्तर्णीतण्यर्थाद् वा 'मध्यविध्यशिक्य'—इत्यादिना यक्-प्रत्ययो धातोर्मकारभावश्च निपात्यते। 'अघ्न्यादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति निपातनम्। जयसाधनं हि ज्या। "धन्वज्ज्या इयं समने पारयन्ती (ऋ० सं० ५,१,१८,३)" ॥

(१४) इषुः§। इषतेर्गतिकर्मणो वधार्थाद्वा 'इषेः किच्च (उ० १,१३)'—इति उ-प्रत्ययः। गच्छति शत्रून्, हन्ति वा तान्। "तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् (ऋ० सं० ५,१,२१,१)" ॥

(१५) अश्वाजनी‖। अश्वा अज्यन्ते क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्तेऽनया। ल्युट्, 'वा यौ (२,४,५७)'—इति वीभावविकल्पः, टित्वात् ङीप्। अश्वानामजनी अश्वाजनी कशोच्यते। "अश्वाजनि प्र चेतसः (ऋ० सं० ५,१,२१,३)" ॥

---

* प० १,५।

† निरु० ९,१९।

‡ निरु० ९.१४.१७।

§ [illegible] (५४७पृ०)।

(१६) उलूखलम्*। उरु विस्तीर्णं खलं मुखमस्य, ऊर्ध्वं वा उपरि-भागे खलं मुखमस्य। ऊर्कं अन्नं तत् करोति। किरतेर्वा उत्कीर्णं तत्। शब्दानुकरणनिमित्तं वा नामैतत्, यतोऽस्मिन् मुसलाघातजनित-ध्वनिमुरु मे षु कुर्वित्येवमब्रवीत्। सर्वथैव तेषु वर्णव्यत्ययादि वाच्यम्। "उलूखलक युज्यसे (ऋ० सं० १,२,२५,५)"॥

(१७) वृषभः†। 'वृषु सेचने (भू० प०)'। 'ऋषिवृषिभ्यां कित् (उ० ३,११९)'—इत्यभच् प्रत्ययः। प्रजाहेतुभूतं बीजं वर्षति सिञ्चति। वृहेर्वा बाहुलकात् अभचि हकारस्य षकारः। अतिशयेन रेतः सेक्तुं वृहति उद्यच्छति आत्मानम्। "अमेहयन् वृषभं मध्य आजेः (ऋ० सं० ८,५,२०,५)"॥

(१८) द्रुघणः‡। द्रु-शब्दो द्रुमशब्दपर्यायः। द्रुमविकारः काष्ठखण्डोऽत्र द्रु-शब्देनोच्यते। द्रुर्हन्यतेऽनेन। 'करणेऽयोविद्रुषु (३, ३,८२)'—इति हन्तेरप् घनादेशश्च। क्षुभ्नादिषु (८,४,३९) पाठाणत्वम्, 'पूर्वपदात् सञ्ज्ञायामगः (८,४,३)'—इति वा। "काष्ठायामध्ये द्रुघणं शयानम् (ऋ० सं० ८,५,२१,४)"॥

(१९) पितुः§। अन्ननामसु व्याख्यातम् (२०६४०)। स निगमः (ऋ० सं० २,५,६,१)॥

* निघ० ९,२०। प० इत्येव २९।

† निघ० ४,९. ७, ११. ९, २२।

‡ निघ० ९, ११।

§ पु० २, ७. निघ० ९, २४।

(२०) नद्यः[*] । (२१) आपः[†] । व्याख्याताः (२४४पृ०। ११७पृ०) नियमौ च दर्शितौ सामान्येन[‡] । "इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति (ऋ०सं० ८,३,६,५)"—इति, विशेषेण । "आपो हि ष्ठा मयोभुवः (ऋ०सं० ७,६,५,१)" ॥

(२२) ओषधयः[§] । ओष-शब्दे दोष-शब्दे वोपपदे धयतेः 'कर्मण्यधिकरणे च (३,३,९३)'—इति कि-प्रत्ययः, 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति कर्त्तरि वा । ओषं दाहं धयति पिबति विनाशयतीत्यर्थः, दोषं वातपित्तादिकं वा । दकारलोपो द्रष्टव्यः । "या ओषधीः पूर्वा जाता (ऋ०सं० ८,५,८,१)" ॥

(२३) रात्रिः[‖] । प्रोपसर्गार्थविशिष्टात् अन्तर्णीतण्यर्थात् रमतेः 'राशदिभ्यां त्रिप् (उ० ४,६७)'—इति बाहुलकात् त्रिप्-प्रत्ययो मकारस्याकारस्य रातेर्वा त्रिप्-प्रत्ययो यथाप्राप्तः । प्ररमयन्ति भूतानि नक्तञ्चारीणि, उपरमयन्ति दिवाचराणि स्वव्यापारेभ्यः, प्रदीयन्तेऽस्यामवश्यायाः मध्यमेन । "आ रात्रि पार्थिवं रजः (य०वा०सं० ३४,३२)" ॥

(२४) अरण्यानी[¶] । अप-पूर्वात् रिणातेर्गतिकर्मणो नञ्पूर्वाद्रमतेर्वा अन्यादित्वात् (उ० ४,११८) यत्-प्रत्यये रूपसिद्धिर्निपा-

* पु० १, १३ ।
† पु० १, २ ।
‡ ऋ०सं०१, ४, १९, २ । ७, ७, २०, ४ ।
§ निघ० ९, २७ ।
‖ पु० १, ७ । "रात्री" निघ० २, १९. "रातिः" १२, १०।
¶ निघ० ९, २९. "अरण्यम्" ९, ३०. "अरणिः" ५, १०. "अरणः" ३, ९. ११, ४९. "अरः" ४, २७. "अरम्" १०, २ ।

त्यते । अपार्णमपगतं ग्रामाद्धि अरमणं वा, न हि तद्रमयति अरण्यं वनम् । अरण्यपालयित्री अधिदेवता का चित् नैरुक्ताः । महदरण्य-मिति वैयाकरणाः । 'हिमारण्ययोर्महत्त्वे (४,१,४९.वा०१)'—इति विधीयते । "अरण्यान्यरण्यानि (ऋ० सं० ८,८,४,१)" ॥

(२५) श्रद्धा* । श्रत् सत्यम्, तस्मिन् धीयते । तथाच मन्त्रः "अश्रद्धामनृते दधातन श्रद्धां सत्ये प्रजापतिः (?   )"—इति । 'आतश्चोपसर्गे (३,३,१०६)'—इत्यङ् । 'श्रच्छब्दस्योपसङ्ख्यानम्' † इत्युपसर्गसञ्ज्ञा । धर्मार्थसुखापवर्गेषु यथाशास्त्रमधिकृतः पुरुषस्य कर्मानुष्ठानहेतुभावप्रख्यानात् बुद्ध्यधिदेवता श्रद्धा । "श्रद्धयाग्निः समिध्यते (ऋ० सं० ८,८,९,१)" ॥

(२६) पृथिवी‡ । 'प्रथ प्रख्याने (भ्वा० आ०)' । 'प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणञ्च (उ० १,१४९)' । 'षिद्गौरादिभ्यश्च (४,१,४१)' । पृथ्वीत्यर्थः । "स्योना पृथिवि भव (ऋ० सं० १,२,६,५)" ॥

(२७) अप्वा§ । व्याख्यातं नैगमे सनिगमम् ॥

(२८) अग्नायी‖ । अग्नेः पत्नी । 'वृषाकप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः (४,१,३७)'—इत्यैकारादेशः, पुंयोगलक्षणाङीष् । "अ-ग्नायीं सोमपीतये (ऋ० सं० १,२,६,२)" ॥

* निघ० ९, ३०. "श्रत्" पु० ३, १० ।

† 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः'—इति सि० कौ० ।

‡ पु० १, १. "पृथुः" पु० १, १. "पृथुज्रयाः" पु० ४, २ । "पृथुबुध्ने" निघ० ११, ३१. "पृथक्" ५, २५ ।

§ पु० ४, ३ । "अप्सराः" निघ० ५, १३ ।

‖ निघ० ९, ३३. १२, ४६ ।

(२९) उलूखलमुसले*। उलूखलं व्याख्यातम् (४१९ पृ०)। मुहुः-शब्दोपपदात् सर्त्तेः 'पुरुलोरवलमुसलकुवला†'—इत्यादिना अल-प्रत्ययोऽटिलोपो मुहुः-शब्दस्य मुस-भावश्च निपात्यते। उलूखलवदत्रापि निपातनान्मुहुः सरणं मुसलं द्विर्वचनम। "आयजी वाजसातमा (ऋ०सं० १,२.२६.२)"। अत्रेधावत् श्रुतिरमत्यपि लिङ्गयोगे॥

(३०) हविर्द्धाने‡। सोमलक्षणानि हवींषि विधीयन्ते ययोः। "आ वामुपस्थमद्रुहा (ऋ०सं० २,८,१०,६)"। पूर्ववदुदाहरणम्॥

(३१) द्यावापृथिवी§। दिवोद्युत्यर्थात् 'दिवेर्डिविः (?)'—इति डिवि-प्रत्ययः। द्योतत इति द्यौः। पृथिवी व्याख्याता (२८ पृ०)। द्यौश्च पृथिवी च 'दिवोद्यावा (६,३,२९)'—इति द्यावादेशः। 'वाच्छन्दसि (६,१,१०६)'—इति पूर्वसवर्णः। "द्यावा नः पृथिवी इमम् (ऋ०सं० २,८,१०,५)"॥

(३२) विपाट्छुतुद्र्यौ‖। 'पद गतौ (दि०आ०)', 'पश बाधनस्पर्शनयोः (चु०प०)' वि-पूर्वः। 'आपॢ व्याप्तौ (स्वा०प०)' वि-प्र-पूर्वः। णिजन्तात् 'क्विब्वचि (३,२,१७८.वा१)'—इत्यत्र 'प्राक्-प्रत्ययनिर्द्देशादिष्टसिद्धिः'—इत्युक्ते क्विपि प्र-शब्दस्य रेफलोपादि। विविधं

* निघ० ९, २५।
† 'इषादिभ्यः कित् (उ०१, १०२) * * *) मुस खण्डने। मुसलम्। सि०कौ०।
‡ निघ० ९, २६। "हविः" पु० १, ११.। "सद्मम्" निघ० ८, ७।
§ पु० ३, ३०।
‖ निघ० २, २४. ९, २६. २८, २९. "विपाशिने" ११, ४८।

कूलपाटनात्, विपाशनात् । अपुत्रस्योद्भूतमोहस्तेर्मुमूर्षोर्वसिष्ठस्य कण्ठे शिलाबन्धने साधनभूताः पाशा अस्याम् । विविधदेशप्रापणा-द्वोदकस्यापनत्वात् विपाट् । शुतुद्री शु-द्राविणीत्यर्थः । आशु-तुन्न-द्राविणी-शब्देभ्यो वा । आशुतुन्ने प्रतोदे द्रवतीति शुतुद्री । विपाट् च शुतुद्री च विपाट्छुतुद्री पूर्वसवर्णः । "विपाट्छुतुद्री पयसा जवेते (ऋ॰ सं॰ ३,२,१२,१)" ॥

(३३) आर्त्नी* । अर्त्तेः रिषतेर्वा 'वहिश्रिश्रुयुद्रुग्लाहात्वरिभ्यो-नित् (उ॰ ४,५१)'—इति बाहुलकात् नि-प्रत्ययो धातोरार्त्तभावश्च । 'कृदिकारात् (४,१,४५.वा॰१)'—इति ङीष् । गते ज्यया कृष्य-माणे सङ्गच्छेते हिंसासाधने वा भवतः । "आर्त्नी इमे विस्फुरन्ती अमित्रान् (ऋ॰ सं॰ ५,१,१८,४)" ॥

(३४) शुनासीरौ† । शु-शब्दार्थविशिष्टात् 'शुन गतौ (तु॰ प॰)'—इत्यस्मात् इगुपधलक्षणः कः (३,१,१३५) । क्षिप्रं गच्छ-त्यन्तरिक्षमिति शुनो वायुः । यद्वा; शु-शब्दोपपदान्नयतेर्गतिकर्मणः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'—इति डः । भाष्ये तु शु-एतद-र्थतो निर्वचनं प्रायेण । सर्त्तेः 'फिडवीरवानीरगभीरगम्भीरकुम्भीर-शरीरकाश्मीरजम्बीरकीरतीरादयः'—इति ईरन्-प्रत्ययष्टिलोपश्च नि-पात्यते । सदा सरणात् सीर आदित्यः । शुनश्च सीरश्च 'देवता-द्वन्द्वे च (६,३,२६)'—इत्यङ् । "शुनासीराविमां वाचं जुषेथाम् (ऋ॰ सं॰ ३,८,८,५)" ॥

---

* निघ॰ ९, ३९ ।

† निघ॰ ९, ४० । "शुनम्" पु॰ १, ६ । "शुनः" निघ॰ ९, ४०. "शुनं" ४, १६ ।

(२५) देवीजोष्ट्री*। देवशब्दः पचाद्यजन्तः। देवट्टिति पाठात् 'टिड्ढाणञ् (४,१,१५)'—इति ङीप्। जुषतेष्ट्रन् प्रत्ययः (उ० ४,१५४)। षित्वात् ङीष् (४,१,४१)। देव्यौ जोषयित्र्यौ। पूर्वसवर्णः। द्यावापृथिव्यौ, अहोरात्रे वाभिधेये। सस्यसमे इति कात्थक्यः। सस्यं व्रीहिः, समा संवत्सरः। "देवी जोष्ट्री वसुधिती ययोः (निरु० ९,४२)" ॥

(२६) देवी ऊर्जाहुती†। ऊर्क्शब्दो व्याख्यातोऽन्ननामसु (२०९पृ०)। आह्वयतेः क्विप् 'वचिस्वपि (६,१,१५)'—इति सम्प्रसारणम्, 'हलः (६,४,२)'—इति दीर्घाभावो व्यत्ययेन‡। ऊर्क्-शब्दात् हेतौ तृतीया। ऊर्जा हेतुभूतया आह्वातव्ये। ऊर्क् इत्यत्र 'सावेकाचः (६,१,१६८)'—इति विभक्तेरुदात्तत्वम्, आहुति-शब्दोऽपि 'तादौ च निति कृत्यतौ (६,२,५०)'—इति आद्युदात्तः, 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः (८,२,५)'। "देवी ऊर्जाहुती इषमूर्जमन्या वक्षत् (य० वा० सं० २१,५२)" ॥

॥ इति पृथिवीस्थानदेवताः ॥ १ ॥

* निरु० ९, ४१।
† निरु० ९, ४२।
‡ हल इति दीर्घः प्राप्तः, न भवति व्यत्ययेनेति भावः।

वायुः(१)। वरुणः(२)। रुद्रः(३)। इन्द्रः(४)। पर्जन्यः(५)। बृहस्पतिः(६)। ब्रह्मणस्पतिः(७)। क्षेत्रस्यपतिः(८)। वास्तोष्पतिः(९)। वाचस्पतिः(१०)। अपान्नपात्(११)। यमः(१२)। मित्रः(१३)। कः(१४)। सरस्वान्(१५)। विश्वकर्मा(१६)। तार्क्ष्यः(१७)। मन्युः(१८)। दधिक्राः(१९)। सविता(२०)। त्वष्टा(२१)। वातः(२२)। अग्निः(२३)। वेनः(२४)। असुनीतिः(२५)। ऋतः(२६)। इन्दुः(२७)। प्रजापतिः(२८)। अहिः(२९)। अहिर्बुध्न्यः(३०)। सुपर्णः(३१)। पुरूरवा(३२) इति द्वात्रिंशत् पदानि* ॥ ४ ॥

(१) वायुः†। 'वा गतिगन्धनयोः (अदा० प०)'। 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् (उ० १,१)'। 'आतो युक् चिण्कृतोः (७, ३,३३)'। यद्वा; वेतेर्गतिकर्मणो बाहुलकादुण्। यद्वा; 'छन्दसीणः (उ० १,२)'—इत्युणि वकारोपजनः। गच्छत्यन्तरिक्षे। वायवा याहि दर्शते मे (ऋ० सं० १,१,३,१)" ॥

(२) वरुणः‡। 'वृञ् वरणे (स्वा० उ०)'। कृवृदारिभ्य उनन् (उ० ३,५०)। अन्तरिक्षे उदकमावृणोति। "नीचीनबारं वरुणः कवन्धम् (ऋ० सं० ४,४,२२,३)" ॥

* इतीत्यादि न विद्यते न पुस्तके, अस्ति च खण्डाङ्कः "२"—इति।
† निरु० १०, १-१. "वायुः" ६, २८।
‡ प० ६। निरु० १०, ३. ११, २१. "वरुणानी" ११, ४६।

(३) रुद्रः*। रौतेः क्विपि। रुत्शब्दं करोति। 'आतोऽनुपसर्गे कः (३,२,३)'। यो रुवन् एति, रौतीति वक्तुं शक्यते। रोरूयमाणो-ऽत्यर्थं शब्दं कुर्वन् मेघादृश्यो द्रवतीति, रोरूयमाणशब्द-पूर्वाद् द्रवते-र्वा 'रोदेर्णिलुक् च (उ० २,२०)'—इति रक्। स हि सर्वकलत्राणि रोदयति रुदेरेव वा णिजन्तान् बाहुलकाद्रक्। 'इन्द्रः किं पितरं प्रजापतिमिषुना विव्याध तमनुशोचन्नरुदद् यदरुदत्तद्रुद्रस्य रुद्र-त्वम् (ष० ब्रा० ३,८,४)'—इति काठकम्। 'यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्'—इति हारिद्रवकम्। "इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः (ऋ० मं० ५,४,२३,१)"॥

(४) इन्द्रः†। इराशब्द उपपदे दृणातेर्ददातेर्दधातेर्दारयतेर्वा 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र (उ० २,२८)'—इति रक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। निपातनाद्रूपसिद्धिरन्येषा। इरा अन्नमनेन सस्यधान्यादि तद्धेतुभूतकं बलं लक्ष्यते। तेन बललक्षितलक्षणया तदाधारभूतो मेघः। इरां मेघं धारात्मना दृणाति विदारयति। बीजं बीह्यादि तथासौ वृष्टिप्रदानेन विदारयति। अङ्कुरोद्भेदेनाभिकाङ्क्षस्य विदारणम्। इरामन्नं तद्ददाति वा। इरां दधाति धारयति वा। इन्दावुपपदे द्रवतेः रमतेर्वा निपातनम्। इन्दवे द्रवति गच्छति सोमं पातुमि-त्यर्थः। इन्दौ रमतेऽतिप्रियत्वात् नान्यत्र। इन्धेर्वा निपातनम्। इन्धे दीपयति शरीरमध्यवर्त्ती पञ्चवृत्तिः प्राणो वायुः। शरीरभूतादि

*पृ० २, १६। "रौति" पृ० २, १४। "रोरुवत्" निघ० ५, १६।
† निघ० १०, ८—९. "इन्द्रवत्" ११, १५. "इन्द्रशत्रुः" २, १६. "इन्द्राणी" प० ५. "इन्द्रियम्" पृ० २, १०।

इष्यते वा प्राणैः। शरीरमध्यवर्त्ती प्राणभावेन क्षेत्रज्ञसञ्ज्ञकः। प्राणैर्योगादिभिर्योगबलेन वा सम्यगाभिमुख्येन दीपयति आत्मोपासकाः। इदमुन्मादीकरोति पश्यति वा इन्द्रः। इदं कृत्स्नं जगद् वृष्टिप्रदानद्वारेण करोति लोकपालत्वात्, अस्य सर्वस्य शुभाशुभकर्मणो द्रष्टा वा। इदुपपदे दारयतेर्द्रावयतेर्वा इन्द्रपदम्। इताश्च शत्रूणां दारयिता द्रावयिता च। यद्वा; इताश्च यज्वना मादयिता च। सर्वत्र निपातनाद्रूपसिद्धिः। "महान्त मिन्द्र पर्वतं वियद्वः (ऋ० सं० ४,१,२२,१)" ॥

(५) पर्जन्यः*। तृपेरन्तर्णीतण्यर्थात् क्विपि तर्पयतीति तृप्। जनहितो जन्यः हितार्थे यत्। तृप् चासौ जन्यश्चेति तृप्शब्दस्य पर्-भावः। पर-शब्दोपपदात् जयतेर्जनयतेर्वा अघ्न्यादित्वात् यत्, नुम्, परशब्दातोलोपश्च निपात्यते। परः प्रकृष्टो जेता जनयिता वा। प्ररसशब्दोपपदादर्जयते वा अघ्न्यादित्वान्निपातनमन्तेन पर्जन्यः प्रकर्षेणोपार्जयिता सङ्ग्रहीता रसानाम्। "यत् पर्जन्यस्तनयन् हन्ति दुष्कृतः (ऋ० सं० ४,४,२७,२)" ॥

(६) बृहस्पतिः†। बृहच्छब्दो व्याख्यातोमहन्नामसु (२००पृ०) पतिशब्दस्तु ईश्वरनामसु (२८३पृ०)। अत्र पिबतेरपि बाहुलकात् पतिः। बृहतः सोमरसस्य वाय्वात्मना पाता पालयिता रक्षिता वा। पिता रक्षयिता महतो जगतो वा। "बृहस्पति र्विश्वेषां विश्वत्यं (ऋ० सं० ८,२,१८,२)" ॥

* निरु० १०, १०. "पर्जन्यजिन्वितां" ९, १।

† निरु० २, १२. १०, ११. "बृहद्दिवा" ११, ४९।

(७) ब्रह्मणस्पतिः* ।

(८) क्षेत्रस्य पतिः† । 'क्षि निवासगत्योः (तु॰ प॰)' । 'गुधृवीपचिवचियमिमनितनिसदिक्षदिभ्यस्त्रन् (उ॰ ४, १६७)'—इति त्रन् प्रत्ययः । निवसन्ति हि येन स्व हेतुभूतेन, तस्य पाता । "क्षेत्रस्य पतिना वयम् (ऋ॰ सं॰ ३, ८, ८, १)" ॥

(९) वास्तोष्पतिः‡ । 'वस निवासे (भ्वा॰ प॰)' । 'वसेस्तुन् णिच्च §' इति । सामर्थ्यात्तत्र वास्त्वन्तरिक्षम्, तस्य पाता विभुत्वेन । "अमीवहा वास्तोष्पते (ऋ॰ सं॰ ५, ४, २२, १)" ॥

(१०) वाचस्पतिः|| । प्राणात्मेन्द्रः । * * * । अतः प्राणस्य वागुपतयाप्यवस्थानात् प्राणो वाचस्पतिरिति व्यपदिश्यते । "पुनरेहि वाचस्पते (अथ॰ सं॰ १, १, २)" ॥

(११) अपान्नपात्¶ । तनूनपाता व्याख्यातः (४६१ पृ॰) । * * * । "अपान्नपान्मधुमतीरपो दाः (ऋ॰ सं॰ ७, ७, २४, ४)" ॥

(१२) यमः** । मध्यस्थानो वायुः । यच्छति प्रयच्छति स्तोतृभ्यः कामानि । पचाद्यच् । "यमं राजानं हविषा दुवस्य (ऋ॰ सं॰ ७, ६, १४, १)" ॥

---

* निघ॰ १०, १२. "ब्रह्म" १, ८. "ब्रह्मद्विषे" ६, ११ । देवराजकृतव्याख्यानस्यादर्शपुस्तकेऽत्र लेखकप्रमादाद्भ्रष्टमित्यनुमिमे ।

† निघ॰ १०, १४. "क्षेत्रसाधाः" २, २ ।

‡ निघ॰ १०, १६. "वास्तु" २, ७. १०, १६ ।

§ 'वसेस्तुन् (७२) वस्तु । अगारे णिच्च (७३) वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्'—इति सि॰ कौ॰ उ॰ १ पा॰ ।

|| निघ॰ १०, १८. "वाक्" प॰ १, ११ ।

¶ निघ॰ १०, १८ ।

** निघ॰ १०, १९—११, १९, २८. "यमना" ९, २१ ।

(१३) मित्रः* । प्रमीतात्त्रायते । 'सुपि स्थः (३,२,४)' —इत्यत्र सुपीति योगविभागात् प्रमीतशब्दस्य मिद्भावः । यद्वा; 'डुमिञ् प्रक्षेपणे (स्वा० उ०)' । यद्वा; 'पिवि मिवि सेचने (भ्वा० प०)' । सम्मिन्वानः सम्यक् दृष्टिं प्रक्षिपन् सम्यक् सिञ्चन् वा द्रवत्यन्तरिक्षे । मिन्वानशब्दस्य मिद्भावः, द्रवतेः ड-प्रत्ययान्तस्य त्र-भावः । 'ञि मिदा स्नेहने (भ्वा० आ०)' अन्तर्णीतण्यर्थः । 'अमिचिमिमिदिशसिभ्यः क्त्रः (उ० ४,१५९)'—इति त्रन् प्रत्ययः । णिजन्ताद्वा बाहुलका-द्रूपसिद्धिः । सर्वमस्यान्युदकेन स्नेहयति । "मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः (ऋ० सं० ३,४,५,१)" । 'ञिमिदा स्नेहने (भ्वा० आ०)' अन्तर्णीतण्यर्थः ॥

(१४) कः† । कमेः क्रमेर्वा 'अन्येष्वपि दृश्यते (३,२,१०१)'— इति ड-प्रत्यये क्रमते रेफलोपो बाहुलकात्, 'प्रजापतिरकामयत' —इति बहुकामत्वात् कः प्रजापतिः । क्रमणो वा क्रमयत्यन्तरिक्षे । कमिति सुखनाम, सुखो वा वृष्टिप्रदानादिना । "कस्मै देवाय हविषा विधेम (ऋ० सं० ८,७,३,१)" ॥

(१५) सरस्वान्‡ । सर इत्युदकं, तेन तद्वान् । "ये ते सरस्व ऊर्मयः (ऋ० सं० ५,६,२०,५)" ॥

(१६) विश्वकर्मा§ । करोतेः कर्त्तरि मनिन् । मध्यमस्थानो

* निघ० १०, २१. "मितद्रवः" १२, ४४ ।
† निघ० १०, २२ ।
‡ निघ० १०, २३ ।
§ निघ० १०, २५ ।

वायुः । वृष्टिद्वारेण सर्वस्य कर्त्ता सर्वचेष्टानां तदधीनत्वात् । “विश्व-कर्मा विमना आद्विहाया: (ऋ० सं० ८, ३, १७, २)” ॥

(१७) तार्क्ष्यः* । स्तीर्णशब्दे तूर्णशब्दे चोपपदे क्षियतिचरति-रक्षत्यश्नातिभ्योऽन्नादित्वात् (उ० ४, १८) यत्-प्रत्ययादि निपात्यते । स्तीर्णे विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे क्षियति चरति रक्षत्यश्नाति, तूर्णं वार्यमुद-काख्यं क्षियति चरति वा, अश्नुते वा तमः । “स्वस्तये तार्क्ष्यमिहाहुवेम (ऋ० सं० ८, ८, ३६, १)” ॥

(१८) मन्युः† । व्याख्यातः क्रोधनामसु (२३५ पृ०) । दीप्तः क्रुद्धो वा । “त्वया मन्यो सरथमारुजन्तो (ऋ० सं० ८, ३, १९, १)” ॥

(१९) दधिक्राः‡ । व्याख्यातोऽश्वनामसु (१४६ पृ०) । दधद्धा-रयद् वृष्ट्युदकमन्तरिक्षे क्रामति गच्छति, क्रन्दति स्तनयित्नु-लक्षणं शब्दं करोति । “आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः (ऋ० सं० ३, ७, १२, ५)” ॥

(२०) सविता§ । ‘षु प्रसवैश्वर्ययोः (भ्वा० प०)’ । तृचि ‘स्वरति-सूति-सूयति-धूञूदितो वा (७, २, ४४)’ । सर्वकर्मणां वृष्टिप्रदा-नादिना सविता अभ्यनुज्ञाता । “सविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णात् (ऋ० सं० ८, ८, ७, १)” ॥

(२१) त्वष्टा|| । व्याख्यातः (४६३ पृ०) । “देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः (ऋ० सं० ३, ३, २१, ४)” ॥

---

* निरु० १०, २७ ।

† निरु० १०, २९ ।

‡ पृ० १, १४ ।

§ पृ० ४ । निरु० १०, ३१, ३२, ३३, “सवः” ९, १०, ११, १ ।

(२२) वातः* । वातेः 'कृषिमृग्रिण्यामिदमिलुपुधुविंभ्यस्तन् (उ० ३,८३)' । वाति वातः । "वात आ वातु भेषजम् (ऋ० सं० ८, ८,४४,१)" ॥

(२३) अग्निः† । व्याख्यातः (४७५८ पृ०) । इह मध्यमोऽभिधेयः । "मरुद्भिरग्न आ गहि (ऋ० सं० १,१,३६,१)" ॥

(२४) वेनः‡ । वेनतेः कान्तिकर्मणो पचाद्यच् (३,१,१३४) । कान्तो दीप्तो मध्यमस्थानः । "अयं वेनश्चोदयत् पृश्निगर्भा (ऋ० सं० ८,७,७,१)" ॥

(२५) असुनीतिः§ । असुशब्दे उपपदे नयतेः 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३,३,११३)'—इति क्तिन् । असून् नयतीति असुनीतिः । स च मध्यमः प्राणः । प्राणश्च वायुः । स हि शरीरादुत्क्रामन्तोऽसून् नयति । विज्ञायते हि प्राणा उत्क्रामन्तः सर्वेऽनूत्क्रामन्ति । "असुनीते मनो अस्मासु धारय (ऋ० सं० ८,१,२२,५)" ॥

(२६) ऋतः‖ । 'ऋ गतौ (भू० प०)' । गत्यर्थात् कर्त्तरि क्तः । अर्त्ता गन्ता अन्तरिक्षे । "ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीः (ऋ० सं० ३,६,१०,२)" ॥

(२७) इन्दुः¶ । इन्देः 'भृमृशीङ्तृचरित्सरितनि (उ० १,७)'—

* निघ० १०, २४ ।

† पु० १ ।

‡ पु० २, १५ ।

§ निघ० १०, २९, "असुः" ३, ८, ११, १८ ।

‖ निघ० १०, ४० । "ऋतम्" पु० १, १९ ।

¶ पु० १, ११ ।

इत्यादिना बाहुलकाद्-प्रत्ययो धकारस्य दकारश्च । उणादौ 'उन्दे-रिच्चादेः (उ० १,१२)'—इत्यु-प्रत्ययः । दीप्यते उनत्ति वा वर्षेण। "प्र तद्वोचेयम्भव्यायेन्दवे (ऋ० सं० २,१,१७,१)" ॥

(२८) प्रजापतिः* । प्रजानां पाता । "प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः (ऋ० सं० ८,७,४,५)" ॥

(२९) अहिः† । व्याख्यातो मेघनामसु (६९ पृ०)। इह लिङ्गा-ऽभिधेयः । "अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे (ऋ० सं० ५,३,२६,६)" ॥

(३०) अहिर्बुध्न्यः‡ । योऽहिः स एव बुध्न्यस्तेनेति समानाधिकरणत्वा-दहिर्बुध्न्यशब्दोऽसमस्तः। तथाच 'अहिना बुध्न्येन (३,३,१२. ऐ० ब्रा०)' इति श्रुतौ लिङ्गम्। मानोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धात् (ऋ० सं० ५,३,२६,७)"॥

(३१) सुपर्णः§ । व्याख्यातो रश्मिनामसु (३९ पृ०)। इह शोभनगमनत्वान्मध्यमउच्यते । "एकः सुपर्णः स समुद्रमा विवेश (ऋ० सं० ८,६,१९,४)" ॥

(३२) पुरूरवाः‖ । पुरु-शब्दोपपदात् भृशार्थविशिष्टात् रौतेर-सुनि 'अन्येषामपि दृश्यते (६,३,१३७)'—इति पूर्वपदस्य दीर्घः । अनेकविधमित्यर्थः । स्तनयित्नु-लक्षणं शब्दं करोति पुरूरवाः । विज्ञा-यते हि वाताः प्राणाएव पुरूरवा इति । "महे यत्त्वा पुरूरवो रणाय (ऋ० सं० ८,५,३,२)" ॥

---

* पु० ३, १७ ।

† पु० १, १० ।

‡ निरु० १०, ४४. १२, ३३. "अहिमेघाः" २, १७ ।

§ पु० १, ५ ।

‖ निरु० १०, ४६. "पुरुधा" ९, १२. "पुरुधा" १०, २४. "पुरुरथाः" ११, ३३. "पुरुवर्पसः" ११, ३६. "पुरुषः" १, १३. २, ३. ८, ३३. "पुरुषादः" २, ९.

श्येनः[१] । सोमः[२] । चन्द्रमाः[३] । मृत्युः[४] । विश्वानरः[५] । धाता[६] । विधाता[७] । मरुतः[८] । रुद्राः[९] । ऋभवः[१०] । अङ्गिरसः[११] । पितरः[१२] । अथर्वाणः[१३] । भृगवः[१४] । आप्त्याः[१५] । अदितिः[१६] । सरमा[१७] । सरस्वती[१८] । वाक्[१९] । अनुमतिः[२०] । राका[२१] । सिनीवाली[२२] । कुहूः[२३] । यमी[२४] । उर्वशी[२५] । पृथिवी[२६] । इन्द्राणी[२७] । गौरी[२८] । गौः[२९] । धेनुः[३०] । अघ्न्या[३१] । पथ्या[३२] । स्वस्तिः[३३] । उषाः[३४] । इळा[३५] । रोदसी[३६] इति षट्त्रिंशत् पदानि* ॥ ५ ॥

(१) श्येनः† । श्येनोऽश्वनामसु व्याख्यातः (१५१पृ०) । इह मध्यमोऽभिधेयः । "आदाय श्येनो अभरत् सोमम् (ऋ० सं० ३, ६,१५,७)" ॥

(२) सोमः‡ । 'षुञ् अभिषवे (स्वा० उ०)' । 'अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षि (उ० १,१३७)'—इति मन् । सूयते सोमः । "पवस्व सोम धारया (ऋ० सं० ६,७,१६,१)" ॥

(३) चन्द्रमाः§ । चायनात् द्रमतेरसुन् । चायन्-शब्दस्य चन्-

(१४) इतोऽनन्तरम् "ऋषयः"—इत्यधिकम् ग ।
(२३) "कुहु" ग । "कुहूम्" ख ।
(२४) इतोऽनन्तरम् "इषाः"—इत्यधिकम् ग ।
* इतीत्यादि न विद्यते ग-पुस्तके, अस्ति च खण्डाङ्कः "४"—इति ।
† पृ० १, १४ ।
‡ निरु० ११, २ ।
§ निरु० ११, ५. "चन्द्रमाः" १२, १८ ।

भावः । वायन् पश्यन् लोकपालत्वात् द्रमन् गच्छति । यद्वा ; चन्द्र-शब्दे उपपदे मातेश्च 'चन्द्रे मो डित् (उ० ४,२२२)' इत्यसुन् । चन्द्रस्यासौ निर्माता। चन्द्रमानं निर्माय मात्यंनः कर्मणो वाय्य । यद्वा ; चान्द्रं चन्द्रसम्बन्धि मानमस्य, चान्द्रमाः सन् ह्रस्व-त्वेन चन्द्रमाः । यद्वा ; चारुशब्दे उपपदे द्रवतेरसुनि वाक्काकाद्रूप-सिद्धिः । चारु शोभनं द्रवति गच्छति मन्दगतित्वात् वा । चिरं द्रवति वा । "प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८,३,२३,४)" ॥

(४) मृत्युः* । म्रियतेरन्तर्णीतण्यर्थात् 'भुजिमृङ्भ्यां युक्त्युकौ (उ० ३,१८)'—इति त्युक् प्रत्ययः । मारयति प्राणिनः, मृतं च्याव-यतीति वा । मृतमिति वर्त्तमानसामीप्ये आसन्नमृत्युं श्वसोच्छ्वास-काले शरीरात् च्यावयति । अथवा ; मृतः क्षीणायुःसंस्कार उच्यते, तम् मृतं मध्यमः प्राणः शरीरात् च्यावयतीति मृत्युः । मृतशब्दोपपदात् च्यावयतेः 'अन्यत्रादयश्च (उ० ४,१०८)'—इति उ-प्रत्ययः, मृतान्तलोपः, च्यावयतेस्त्यु-भावश्च निपात्यते । "परं मृत्यो अनु परेहि पन्थाम् (ऋ० सं० ७,६,२६,१)" ॥

(५) विश्वानरः† । 'अपि वा विश्वानर एवेति व्याख्यातम् (निरु० ७,२१)' । "अर्चा विश्वानराय विश्वाभुवे (ऋ० सं० ४,१,८,१)" ॥

(६) धाता‡ । (७) विधाता§ । व्युपसर्गार्थविशिष्टात्तदुपपदाच

* निरु० ११, ९ ।

† प० ६ । निरु० ७, २१. ११, ८. १२, २०. "विश्वजन्याः" ११, १०. "विश्वदा-नीम्" ११, ४४. "विश्वमिन्वा" ८, १०. "विश्वामित्रः" २, २४. "विश्वाः" ९, ५ ।

‡ निरु० १०,२६. ११,१०. "धातुः" १,२०. "धाम" ५,१२. "धाम" ५,२. ९,२८ ।

§ पु० ३, १५ ।

धाऽसत्तृ । सर्वकर्मणा सर्वं स हि दधाति । "धाता ददातु दाशुषे (अथ० सं० ७,१०,२,)" । "धातर्विधातः कलशाँ अभक्षयम् (ऋ० सं० ८,८,२५,२)" ॥

(८) मरुतः* । व्याख्याता: (१५१ पृ०) । मितं रुवन्ति स्तन-यित्नुलक्षणं शब्दं कुर्व्वन्ति । अमितं वा बहुप्रकारं रुवन्ति । महद्वैद्रवन्ति, महदन्तरिक्षं द्रवन्तीति वा मरुतः । "आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कैः (ऋ० सं० १,६,१४,१)" ॥

(९) रुद्राः† । रुद्रशब्दो व्याख्यातः (२४६ पृ०) । अत्र बहु-वचनम् । "आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषसः (४,३,२१,१)" ॥

(१०) ऋभवः‡ । ऋभुशब्दो व्याख्यातो मेधाविनामसु (३४० पृ०) विद्युत्प्रकाशेन उरुविस्तीर्णं भाति, ऋतेन वोदकेन दीप्यन्ते, ऋतेन सत्येन चान्तःसहाया भवन्ति । "सौधन्वना ऋभवः सूर-चक्षसः (ऋ० सं० १,७,३०,४)" ॥

(११) अङ्गिरसः§ । 'देवस्य वितते यज्ञे महतो वरुणस्य च । ब्रह्मणोऽप्सरसो दृष्टा रेतश्चस्कन्द कर्हिचित् । तत् प्रतीक्ष्य समर्थेन स जुहाव विभावसौ॥ । * * * अङ्गारतोऽङ्गिराः । * * * ।' जम् । "ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे (ऋ० सं० ८,२,१,५)" ॥

* पु० १, २ । "मरुद्भ्ये" ९, २१ ।
† पु० ३, ११ ।
‡ पु० ३, १५ । "ऋभ्वम्" ११, २१ ।
§ निरु० ११, १६. "अग्ने" ५, १०. ६, ८. "अग्नम्" ४, ३ ।
|| ऐ० ब्रा० ३, ३, १० द्रष्टव्यम् ।

(१२) पितरः*। 'पिता पाता वा (निरु० ४,२१)'—इत्यादिना व्याख्याताः। अम्। "उपहूताः पितरः सोम्यासः (ऋ० सं० ७,६,१७,१)"॥

(१३) अथर्वाणः†। (१४) भृगवः‡। थर्वतिश्चरत्यर्थो नैरुक्तधातुः। न थर्वणमथर्वणमगमनं ततो अस्ति अथर्वणाः सन्तः आथर्वणाः। यद्वा; थर्वतेः 'अन्तुत्तनपूर्वम् (उ० १,१५५)'—इत्यादिना कनिन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते। अथर्वाणोऽगन्तारः। भृगवः। भृज्यमानाः सहन्तेऽखिलत्वात्। 'भ्रस्ज पाके (तु० उ०)'। 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च (उ० १,२७)'—इत्युप्रत्ययः, न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम्। "अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः (ऋ० सं० ७,६,१४,१)"॥

(१५) आप्त्याः§। आप्नोतेः अघ्न्यादित्वात् (उ० ४,१०८) यत् प्रत्ययः तुगागमश्च निपात्यते। आप्नुवन्ति सर्वमाप्त्या मध्यमस्थाना इन्द्र-सहचारिदेवगणाः। "इन्तममाप्त्यमाप्त्यानाम् (ऋ० सं० ८,७,२,१)"॥

(१६) अदितिः॥। 'सर्वाः स्त्रियो मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च सर्वेशः। गणाश्च सर्वे मरुत इति दृढ्ढानुशासनम्'। अदितिर्व्याख्याता नैगमे (१३ पृ०)। "दक्षस्य वादिते जन्मनि व्रते (ऋ० सं० ८,२,६,५)"॥

* पृ० ४,१।
† पं० ६. निरु० ११,१८. १२,२२।
‡ निरु० ४,२३. ११,१९।
§ निरु० ११,२०. "आप्त्यम्" ६,३. "आप्त्री" ८,४।
॥ पृ० ९,१।

(१७) सरमा* । 'सृ गतौ (भ्वा०प०)' । 'कलिकर्द्योरमः (उ० ४,८२)'—इति बाहुलकादम-प्रत्ययः । पणिभिरसुरैः गूढानि गा अन्वेष्टुं प्रहिता, इन्द्रेण सरमा देवशुनी । "किमिच्छन्ती सरमा प्रेदमानड् (ऋ०सं०८,६,५,१)" ॥

(१८) सरस्वती† । व्याख्याता वाङ्नामसु (८३पृ०) । "पावका नः सरस्वती (ऋ०सं०१,१,६,४)" ॥

(१९) वाक्‡ । व्याख्याता स्तननामसु (७५पृ०) । "यद्वाग् वदन्त्यविचेतनानि (ऋ०सं०६,७,५,४)" ॥

(२०) अनुमतिः§ । (२१) राका|| । अनुपूर्वान्मन्यतेर्बाहुलकात् कर्त्तरि क्तिन् : अनुमन्यते यदनुमन्तव्यम् । 'रा दाने (अदा०प०) छदाधारार्चिकलिभ्यः कः'—इति क-प्रत्ययः । दीयते हि तस्यां देवेभ्यो हविः । मध्यमस्थाने 'देवपत्न्यौ (११,२८)'—इति नैरुक्ताः । पौर्णमास्याविति धार्मिकाः । "अन्विदनुमते त्वम् (य०वा०सं० ३४, ८)" । "राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे (ऋ०सं०२,७,१५,४)" ॥

(२२) सिनीवाली¶ । देवपत्न्यावमावास्ये वा । सिनमन्ननामसु व्याख्यातम् (२०७पृ०) । वालं पर्व । * * * । "सिनीवालि पृथुष्टुके (ऋ०सं०२,७,१५,६)" ॥

* निरु० ११, ३४ ।
† पु० १, ११ । "सरस्वान्" पु० ४ ।
‡ पु० १, ११ ।
§ निरु० ११, २९. २९. "अनु" १, १. ,९
|| निरु० ११, २९. ३० ।
¶ निरु० ११, ३१ ।

(२३) कुहूः*। 'गुहू संवरणे (भू० उ०)' अस्मात्, क-शब्दोपपदात् भवतेर्ह्वयतेर्वा 'कृतिशम्योः कूः (उ० १,८८)'—इति बाहुलकात् उ-प्रत्ययो भकारस्य ककारादि च। गुह्यः..दृश्यमाना न भवति तस्याप्रत्यक्षत्वात्। क पुनरसाविति वितर्क्यैव चन्द्रमा भवति। "कुहूमहं सुवृतं विद्मनापसम् (तै० ब्रा० ३,३,११)"॥

(२४) यमी†। यमेन व्याख्याता (४७८पृ०)। 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४,११४)'—इतीन्। 'कृदिकारात् (४,१,४५वा०)'—इति ङीप्। 'अन्यमू षु त्वं यम्यन्य उ त्वाम् (ऋ० सं० ७,६,७८,४)"॥

(२५) उर्वशी‡। व्याख्याता (४१५पृ०)। उर्वश्नुते इत्यादि यथासम्भवं योज्यम्। "प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८,५,२,५)"॥

(२६) पृथिवी§। व्याख्याता (२८पृ०)। इह मध्यमाभिधेया। "खिद्रं बिभर्षि पृथिवि (ऋ० सं० ४,४,२९,१)"॥

(२७) इन्द्राणी‖। 'इन्द्रवरुण(४,१,४९)'—इति ङीषानुक् च। मध्यमस्थाना इन्द्रस्य पत्नी वा। "इन्द्राणीमासु नारिषु (ऋ० सं० ८,४,३,१)"॥

(२८) गौरी¶। (२९) गौः**। (३०) धेनुः††। व्याख्याता

---

* निघ० ११, ३१. ३२. "कुह" ३, १५।
† निघ० ११, ३३. "यमुना" ९, २६ "यमः" पु० ४।
‡ पु० ४, २। "उर्वशी" ८, १०।
§ पु० १, १।
‖ निघ० ११, ३७. ११, ५६।
¶ पु० १, ११। "गौरः" ११, ३९।
** पु० १. १। †† पु० १, ११।

वाङ्नामम् (७७पृ०)। "गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षति (ऋ०मं० १,३,२०,१)"॥ "गौरमीमेदनु वत्सं मिषन्तम् (ऋ०मं०२,३, २८,३)"। "उपह्वये सुदुघां धेनुमेताम् (ऋ०मं० १,३,२८,१)"॥

(३१) अघ्न्या* । व्याख्याता गोनामसु (२२८पृ०) । "अघ्नि हणमघ्न्येर विश्वदानीम् (ऋ०मं० १,३,२१,५)" ॥

(३२) पथ्या† । (३३) स्वस्ति‡ । 'पन्थाः पततेः'—इत्यादिना पथिन् शब्दोव्याख्यातः (निरु० २,२८)। पद्यते तत्स्थानिभिरिति पन्था अन्तरिक्षम् । तत्र भवा पथ्या 'भवे छन्दसि (४,४,११०)' —इति यत्, 'नस्तद्धिते (६,४,१४४)'—इति टिलोपः । सुपूर्वादस्तेः क्तिन्, 'छन्दस्युभयथा (३,४,११७)'—इत्यसार्वधातुकत्वात् भू-भावाभावः, आर्द्धधातुकत्वाच्छ्नसोरल्लोपो न भवति । शोभना अस्ति रमवत्तया यस्याः स्वस्ति । शोभनत्वस्याविनाशित्वात् । 'पथ्यां स्वस्तिं प्रथमां प्रायणीये यजति§'—इति दृष्टत्वात् द्विपदमेव समाम्नातम् । "स्वस्तिरिद्धि प्रपथे श्रेष्ठा (ऋ०मं० ८,२,५,६)" ॥

(३४) उषाः|| । उच्छतीति व्याख्याता (निरु० २,१८) । सा ह्युदकादि विवासयति विवास्यते वा मेघात् । "अपोषा अनसः सरत् (ऋ०मं० ३,६,२०,५)" ॥

* पु० २, ११ । "अघम्" निघ० ६, ११ ।

† निघ० ११, ४५ ।

‡ निघ० ३, ११. ४, २८. ११, ४६. "स्वस्त्यस्त्वम्" ५, २६ ।

§ ऐ० ब्रा० १, १, १—५ ।

|| पु० १, ८ । निघ० "उष्याम्" २, २ । "उष्णिक्" ७, १२. "उक्षीवम्" ७, १२ ।

(२५) इळा*। व्याख्याता वाङ्नामसु (७६ पृ०)। "अभि न इळा यूथस्य माता (ऋ० सं० ४,२,१६,४)" ॥

(२६) रोदसी†। व्याख्याता द्यावापृथिवीनामसु (२७२ पृ०)। अत्र पुंयोगलक्षणो ङीप् (४,१,४८)। रुद्रस्य मध्यमस्थानस्य पत्नी माध्यमिका वाक्। "सद्यो महत्सु रोदसी (ऋ० सं० ४,२,१०,२)"॥

॥ इति मध्यस्थानदेवताः ॥२॥

अश्विनौ(१)। उषाः(२)। सूर्या(३)। वृषाकपायी(४)। सरण्यूः(५)। त्वष्टा(६)। सविता(७)। भगः(८)। सूर्यः(९)। पूषा(१०)। विष्णुः(११)। विश्वानरः(१२)। वरुणः(१३)। केशी(१४)। केशिनः(१५)। वृषाकपिः(१६)। यमः(१७)। अज-एकपात्(१८)। पृथिवी(१९)। समुद्रः(२०)। दध्यङ्(२१)। अथर्वा(२२)। मनुः(२३)। आदित्याः(२४)। सप्तऋषयः(२५)। देवाः(२६)। विश्वेदेवाः(२७)। साध्याः(२८)। वसवः(२९)। वाजिनः(३०)। देवपत्न्यो(३१) देवपत्न्य इत्येकत्रिंशत्पदानि* ॥ ॥ ६ ॥

॥ इति निघण्टौ पञ्चमाध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

* पु० १, १। "इळः" पु० ३।

† पु० ३, ३०। "रोदसिप्राः" ७, २८।

(२१), (२२), (२३) "अथर्वा। मनुः। दध्यङ्" ङ. च. पुस्तकयोरेवं व्यतिक्रमपाठः।

* ग-पुस्तकस्यान्तिमं पदं त्रिशमितीह न कोऽपि विचारः।

(१) अश्विनौ*। अश्वशब्दो व्याख्यातोऽश्वनाम्नसु (१५२ पृ०)। भावा सर्वं जगद् व्याप्नुतः। अवस्थायरसेन मध्यमः, तेजसोत्तमः। द्यावापृथिव्यावहोरात्रे सूर्याचन्द्रमसौ वाश्विशब्दाभिधेयौ। द्यौः ज्योतिषाश्नुते, पृथिवी रसेनान्नलक्षणेन। अहर्ज्योतिषा, रात्रिरवस्थायेन। सूर्यो ज्योतिषा चन्द्रमा रसेनाह्लादादिना वा। अश्वैस्तुरङ्गैस्तद्वन्तौ राजानौ पुण्यकृतावित्यौर्णवाभः। "कुदेदमश्विना युवम् (निरु० १२,२)।" तयोः कालः उर्द्धमर्द्धरात्रात् सूर्योदयपर्यन्तः। तस्मिन्नान्या देवता उपास्ते॥

(२) उषाः†। वष्टेर्बोच्छतेर्वा। "उषस्तच्चित्रमा भरा (य०वा० सं० ३४,३३)"॥

(३) सूर्या‡। व्याख्याता वा......नसु (८२ पृ०)। एषैवोषाः सूर्या सम्पद्यते। "आ रोह सूर्ये अमृतस्य लोकम् (ऋ०सं०८,३,२३,५)"॥

(४) वृषाकपायी§। वृषाकपेरादित्यस्य पत्नी। 'वृषाकप्यग्निकुसितकुसिद (४,१,३७)'—इत्यैकारङीषौ। "वृषाकपायि रेवति (ऋ०सं०८,४,३,३)"॥

(५) सरण्यूः॥। सैवोषा प्रभातंतदुदयावस्था सूर्यं प्रत्यात्मानं सरणेन नयति तदा सरण्यूरुच्यते। सर्त्तेः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३,३,

---

* निरु० १२, १. "वाजिनी" १२, ४६. "वनपर्वाः" ११, १४। "वचः" पृ०१, १४।

† पृ० १, ८। पृ० ४८९ पृ०।

‡ ०० १, ११। पृ० ४९२ पृ०।

§ निरु० १२, ८। "वृषाकपिः" प० ४९१।

॥ निरु० १२, ९।

११८)'। संरेण सरणेन नयति 'सृनिमृहदिकुटिभ्यः'—इति बाहुलकान्नयतेरुक-प्रत्ययः, 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' (६,४,८२)'। "अजहाद्दत्रा मिथुना सरण्यूः (ऋ॰ सं॰ ७,६,२३,२)" ॥

(६) त्वष्टा*। (७) सविता†। व्याख्याते (४६३४॰, ४८॰ पृ॰) तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति। "वि नाकमख्यत् सविता वरेण्यः (य॰ वा॰ सं॰ १२,३)" ॥

(८) भगः‡। व्याख्यातो धननामसु (२२४ पृ॰)। भजनीयो भूतानां स्वकार्यप्रयुक्तानाम्। त्वष्टृ-कालानन्तर्वर्त्तिज्योतिर्विशेषो भगाख्यः। प्रागुत्सर्पणादनाविर्भूतमण्डलइत्यर्थः। "प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम (ऋ॰ सं॰ ५,४,८,२)" ॥

(९) सूर्यः§। व्याख्यातः सूर्याशब्देन (८२ पृ॰) प्रागवस्थानः। सरति कर्मसु जगत् प्रेरयति वायुना घटाम्। सुष्ठु सर्वदेवोदयास्तमयौ प्रति ईर्यते। "दृशे विश्वाय सूर्यम् (ऋ॰ सं॰ १,४,७,१)" ॥

(१०) पूषा‖। 'पुष पुष्टौ (क्र्या॰ प॰)'। 'श्वन्नुक्षन् (उ॰ १,१५५)' —इति कनिन् प्रत्यये उपधादीर्घत्वं निपात्यते। यदा रश्मिभिः परिपुष्टो भवति तदा पूषा। "भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु (ऋ॰ सं॰ ४,८,२४,१)" ॥

* पृ॰ २।
† पृ॰ ४।
‡ पृ॰ २, १०।
§ निघ॰ १२, १४। पृ॰ ४९१ पं॰।
‖ पृ॰ १, १।

(११) विष्णुः* । व्याख्यातो यज्ञनामसु (३४८पृ०) । तीव्ररश्मिद्वारेण सर्वत्र व्याविशति । विशेर्बाहुलकानु-प्रत्ययादि । विश्वं रश्मिभिर्व्यश्नुते वा । "इदं विष्णुर्वि चक्रमे (ऋ० सं० १,२,७,२)" ॥

(१२) विश्वानरः† । व्याख्यातः (४८४पृ०) । इह-उत्तमोऽभिधेयः । "विश्वानरस्य वस्पतिम् (ऋ० सं० ६,५,१,४)" ॥

(१३) वरुणः‡ । व्याख्यातः (४७५पृ०) । "त्वं वरुण पश्यसि (ऋ० सं० १,४,७,५)" ॥

(१४) केशी§ । (१५) केशिनः‖ । केशा रश्मयः । प्रशंसायामिनिः । प्रकृष्टैः केशैस्तद्वान् 'काशृ दीप्तौ (भ्वा० आ०)' काशनं काशः, तद्वान् काशी सन् केशी । तमसोमध्यगत आदित्य उच्यते । "केश्य१ग्निं केशी विषम् (ऋ० सं० ८,७,२४,१)" ॥

(१६) वृषाकपिः¶ । 'वृष सेचने (भ्वा० प०)' । 'कनिन्युवृषि (उ० १,१५४)'—इत्यादिना कनिन् । 'कपि चलने (भ्वा० आ०)' । 'कुण्ड्कम्पयोर्नलोपश्च (उ० ४,१३९)'—इतीप्रत्ययः णिजन्तो वा । अयं च सेचयिता, अवश्यायादीन् कम्पयंश्च चरति ; ...श्वा चारीणि भूतानि भयात् कम्पयतीति वा । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम् (६,३,१४)'—इति बहुलवचनादलुक् । "पुनरेहि वृषाकपे (ऋ० सं० ८,४,४,२)" ॥

* पृ० २, १० ।
† पृ० ५ ।
‡ पृ० ४ । 'वरुणानी" निघ० ११, ४९ ।
§ निघ० ११, २५ ।
‖ निघ० ११, २० ।
¶ निघ० ११, २९. १२, २७ ।

(१७)। यमः*। व्याख्यातः (४७८पृ०)। म ... ते रश्मिभिरिति अस्ममयावस्य आदित्य उच्यते। "देवैः सम्पिबते यमः (ऋ०मं० ८,७,२३,१)"॥

(१८) अजएकपात्†। अजभावस्य आदित्य उच्यते। द्विपदं चैतत्। अजतेः पचाद्यचि बाहुलकात् वीभावाभावः। एकश्च पादः अस्य ब्रह्मणः। कुत एतत्? विज्ञायते हि अग्निः पादः, वायुः पादः, आदित्यः पादः, दिशः पादः इति। तेनाजश्चासावेकपाच्चेति। 'सङ्ख्यासुपूर्वस्य (५,४,१४०)—इत्यवधारणेऽपि पादस्याकारलोपः। एकेन पादेनायम् सर्वमिदं जगत् ज्योतिरात्मना प्रविशन् पाति, एकेनाग्नेन उदकं सर्वस्य जगतः पिबति, क्विपि तकारोपजनः। एकोऽस्य पाद इत्ययथाप्राप्तः पादान्त्यलोपः। "पातां नोऽज एकपाद् ... (ऋ० मं० ८,२,११,३)"॥

(१९) पृथिवी‡। व्याख्यातः (२८पृ०)। इह द्यौरुच्यते। "यदिन्द्राग्नी परमस्यां पृथिव्याम् (ऋ०मं० १,७,२७,३)"॥

(२०) समुद्रः§। व्याख्यातोऽन्तरिक्षनामसु (३० पृ०)। निर्वचनेषु योज्यम्। उक्तमोऽभिप्रेयः। "मह: समुद्रं वरुणस्तिरोदधे (ऋ०मं० ७,२,२८,३)"॥

(२१) दध्यङ्॥। ध्यानं ज्ञानं लोककृत्याकृत्यविषयं लोकपालत्वात्। ध्यानं प्रतिगतं प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति वा। ध्यानशब्दो-

* पृ० ४।
† निघ० १२, १९. २२
‡ पृ० १, १।
§ पृ० १, २।
॥ निघ० १२, २२।

पपदात् अश्नुतेः क्विनि पृषोदरादित्वात् ध्यानृश्रब्दस्य दधिभावः, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः (८,२,६२)' ॥

(२२) अथर्वा* । व्याख्यातोऽथर्वाणइत्यत्र (४८६पृ०)। इह तु उत्तमोवाच्यः। न ह्ययं स्वाधिकारं व्यभिचरति; रसादानादिकं नित्यमनुतिष्ठतीत्यर्थः ॥

(२३) मनुः† । मन्यतेर्मननार्थादर्चतिकर्मणो वा 'शृस्वृस्निहि-त्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्च (उ०१,१०)'—इत्यु-प्रत्ययः। मननात् स्वाधिकारादेः, अर्च्यते इति वा मनुरादित्यः। "यामथर्वा मनुष्पिता दध्यङ् धियमत्नत (ऋ०सं०१,५,२१,६)"‡ ॥

(२४) आदित्याः§ । आङ्पूर्वात् दातेर्दीप्यतेर्वा अघ्न्यादित्वात् (उ०४,१०८) यत् प्रत्ययः। आकारेकारयोरिकारः, दातेस्तुक् दीप्यतेः पकारस्य तकारश्च निपात्यते। भुवोरसं रश्मिभिरादत्ते। ज्योतिषां चन्द्रनक्षत्रग्रहादीनां भासमादत्ते वा, तदुदयेऽतद्दानादान-व्यपदेशः। आदीप्तः ज्योतिरन्तरापेक्षया हि स्वभासा। अदितेः पुत्रा वा आदित्याः 'दित्यदित्यादित्य (४,१,८५)'—इति ण्यः। तथा च 'अदितेः पुत्रकम्'—इत्यादि ब्राह्मणम्। जपि आदित्याः मित्रादयः। "इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः (ऋ०सं०२,७,६,१)" ॥

(२५) सप्त ऋषयः‖ । व्याख्याताः (३८ पृ०)। रश्मयः। षडि-

---

* पृ० ५।

† निघ० ११, ११।

‡ दध्यङ्-मनुः-आदित्याः—इति त्रयाणामेव पदानामेव नियमः।

§ निघ० ११, ११. ११, २४. "आदितेयः" २, ११. ७, २९।

‖ पृ० ५।

न्द्रियाणि वा मनःषष्ठानि विद्यासप्तमानि । “सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे (य॰ वा॰ सं॰ ३४.५५)” ॥

(२६) देवाः* । दिव्यतेर्गत्यर्थाद्दीप्त्यर्थाद्वा । पचाद्यच् (३,१,१३४) । दातारोऽभिमतानां भक्तेभ्यः । तैजसत्वाद् दीप्ता वा । द्युतेर्वापि बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । अर्थः समानः । दिवः सम्बन्धिनो वा देवाः । तस्येदम् (४,३,१२०)’—इत्यणि वृद्ध्यभावश्छान्दसः । द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् (४,२,१०१)’—इति यत्प्रत्ययोनाच भवति । द्युस्थाना इत्यर्थः । देवा रश्मय उच्यन्ते । “देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयताम् (ऋ॰ सं॰ १,६,१५,२)” ॥

(२७) विश्वेदेवाः† । सर्वे देवाः । “विश्वे देवास आ गत (ऋ॰ सं॰ १,१,६,१)” ॥

(२८) साध्याः‡ । व्याख्याताः रश्मिनामसु (३८पृ॰) । नैरुक्तपक्षे रश्मयः । ऐतिहासिकानान्तु कर्मभिरात्मभिरात्मसाधनात् पूर्वे देवसमूहाः, ये च किल विश्वसृजो नाम ऋषयः । “यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः (ऋ॰ सं॰ २,३,२३,४)” ॥

(२९) वसवः‡ । व्याख्याता रश्मिनामसु (३६पृ॰) । विभागेनावस्थितमिदं सर्वमाच्छादयन्ति । अथ निस्थाने छादकत्वात् । वसवो

* निरु॰ ७, १५. १२, ३८. “देवगोपा” ११, ४१. “देवजातस्य” ९, २. “देवजूतम्” १०, २८. “देवता” ८, ९. १०. “देवयज्या” ६, २२. “देवपत्नीः” ८, १८. “देवया” १२, ५. “देवश्रुत्” २, १२. “देवसुमतिः” २, ११. “देवकृतिः” ५, २५. “देवापिः” २, ११. १२. “दैवतम्” १, २०. ७, १ ।

† निरु॰ १२, ३९. “विश्वाः” ९, ४ ।

‡ प॰ १, ५ ।

यावत् किञ्चित् पृथिवीस्थानमग्निभक्ति तत् सर्वं वसुत्वेनाभिप्रेत्यैतदुच्यते,—'अग्निर्वसुभिर्वासवइति समाख्या तस्मात् पृथिवीस्थानाः निरु० १२,४१)'। एवमिन्द्रो वासवः; मरुतोहि वासवाः समाख्याताः;' तस्मात् मध्यमस्थानाः। वरुण आदित्यरश्मयो विवासनात्मसमर्था तस्मात् द्युस्थानाः। "अस्मे धत्त वसवो वसूनि (य० वा० सं० ८,१८)"॥ "ज्मया अत्र वसवो रन्त देवाः (ऋ० सं० ५,४,६,३)"॥

(३०) वाजिनः*। वाजिशब्दस्याश्वनामसु व्याख्याताः (१४५ पृ०) रश्मयोऽभिधेयाः। देवाश्च वाजिनः। "शन्नो भवन्तु वाजिनो हवेषु (ऋ० सं० ५,४,५,७)"॥

(३१) देवपत्न्यः†। देवानां पालयित्र्यः पालनीया वा। "देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः (ऋ० सं० ४,२,२८,७)"॥

अध्यायपरिसमाप्तिद्विर्वचनम्, श्रुतिदर्शनात्॥

अग्निर्द्रविणोदाश्वोवायुः श्येनाश्विनौ षट्‡ ।

अत्रिगोत्रश्रीदेवराजयज्वनः कृते निघण्टु-निर्वचने
पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः॥ ५॥

* पु० १, १४। "वाजिनम्" १,१०।

† निरु० ११, ४४।

‡ नेदं क-ख-पुस्तकाभ्यामन्यत्र। पाठ्यैतत् ४९० पृष्ठे सूत्रे 'देवपत्न्यइत्येकत्रिंशत् पदानि'—इत्येतस्यानन्तरमेव।

आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमन्तथा ।
तृतीयं दैवतञ्चेति समाम्नायस्त्रिधा स्थितः ॥ १ ॥
गौराद्यपारपर्य्यन्तमाद्यं नैघण्टुकं मतम् ।
जह्याद्युल्बंमृबीसान्तं नैगमं सम्प्रचक्षते ॥
अग्न्यादि देवपत्न्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते ॥ २ ॥

तत्र च—

अग्न्यादिर्देवीऊर्जाहुत्यन्तः क्षितिगतो गणः ।
वाय्वादयो भर्गान्ताः स्युरन्तरिक्षस्थदेवताः ।
सूर्य्यादिदेवपत्न्यन्ता द्युस्थानदेवता इति ॥ ३ ॥
गौरादिर्देवपत्न्यन्तः समाम्नायोऽभिधीयते ॥ ४ ॥*

॥ इति निघण्टुः समाप्तः ॥

* इतीमे सार्द्धचतुष्टयानुष्टुभः ख-पुस्तके एव । इतोऽनन्तरं तत्र "बृहद्देवता [illegible] अपि नैघण्टुकवत्"—इति चूर्णकं च विद्यते । ततश्च "इति निघण्टुकोषः समाप्तः" इति ।